

Боляновський А. В.
Іноземні військові формування
у Збройних силах Німеччини
(1939-1945 рр.)

Ministerium für Bildung und Wissenschaft der Ukraine
Lwiwer-Iwan-Franko Nationaluniversität

National Akademie der Wissenschaften der Ukraine

Iwan-Krypjakewycz Institut für Ukrainekunde

Boljanowskyj A. W.

**Ausländische Militäformationen
in den Streitkräften Deutschlands
(1939-1945)**

Monographie

Lwiw:
Lwiwer Polytechnik- Verlag
2013

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Національна академія наук України
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича

Боляновський А. В.

Іноземні військові формування
у Збройних силах Німеччини
(1939-1945 рр.)

Монографія

Львів
Видавництво Львівської політехніки
2013

УДК 94 (100): 355.318.2(430) "1939/1945" ББК ТЗ(4ГЕМ)6+
ТЗ(0)6+Ц4,8(4ГЕМ) Б 79

Рецензенти:

д-р історичних наук, професор *Леонід Опанасович Зашкільняк*
(Львівський національний університет ім. І. Франка);
д-р історичних наук, професор *Михайло Володимирович Кірсенко*
(Національний університет "Кієво-Могилянська академія");
д-р історичних наук, професор *Володимир Васильович Трофимович*
(Національний університет "Острозька академія").

Науковий редактор:

д-р історичних наук, професор *Михайло Миколайович Швагуляк*
(Львівський національний університет ім. І. Франка)

Рекомендовано до друку

ухвалою Вченої ради Львівського національного університету ім. І. Франка
(протокол № 7 від 29 листопада 2006 р.),
ухвалою Вченої ради Інституту українознавства ім. І Крип'якевича НАН України
(протокол № 4 від 25 квітня 2013 р.)

Боляновський А. В.

Б 79 Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939-
1945 рр.) / Боляновський А. В. - Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013.- 880
с.,іл.
ISBN 978-617-607-453-3

У монографії досліджено політику націонал-соціалістичної Німеччини щодо іноземних збройних формувань у німецьких військах від комплектування перших експериментальних підрозділів на початку Другої світової війни до творення великих з'єднань в останні її місяці. Висвітлено мотиви й цілі вояків інонаціональних формацій, а також наміри різних політичних і військових відомств Третього Райху, пов'язані з використанням іноземців у воєнних діях. Особливу увагу приділено формуванням, укомплектованим із мешканців територій, що станом на 22 червня 1941 р. перебували у складі Радянського Союзу. У праці вперше введено в науковий обіг значну кількість невідомих досі документів із архівів ФРН, США, України, Росії, Білорусі, Польщі та інших країн.

УДК 94 (100): 355.318.2(430) "1939/1945" ББК ТЗ(4ГЕМ)6+
ТЗ(0)6+Ц4,8(4ГЕМ)

© Боляновський А. В., 2013
© Національний університет
ISBN 978-617-607-453-3

"Львівська політехніка", 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ I	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА.....	15
1.1..... Наукова історична література	15
1.1.1..... Західна історіографія	15
1.1.2..... Радянська і пострадянська історична література	42
1.2..... Джерела	71
1.2.1..... Архівні матеріали	71
1.2.2..... Опубліковані документи, спогади та інші джерела	88
РОЗДІЛ II	
КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	105
2.1..... Теоретична база	105
2.1.1..... Теоретичні засади дослідження	105
2.1.2..... Концептуалізація головних проблемних питань	114
2.1.3..... Термінологія	127
2.2..... Методологія	135
Дослідницькі принципи і підходи до вивчення теми.....	135
Методологічна база.....	139
РОЗДІЛ III	
НОЗЕМЦІУ ВІЙСЬКОВІЙ ПОЛІТИЦІ НІМЕЦЬКОГО РАЙХУ	
НАПЕРЕДОДНІ Й ПІД ЧАС "БЛИСКАВИЧНИХ ВОЄН" (1939 р. - літо 1941 р.).....	150
3.1. Між расовими догмами й утилітаристським прагматизмом: особи інонаціонального походження у 1939-1940 рр.....	150
3.1.1. Воєнно-політичні плани і визначення союзників та об'єктів військової експлуатації Райху.....	150
3.1.2..... Перші контингенти етнічно змішаних осіб та перші іноземні формування у Вермахті напередодні й на початку Другої світової війни.....	157
3.1.3..... Ініціативи Головного управління СС під час і після Західних кампаній.....	170

3.2.....	Політика творення національних легіонів для Східної кампанії.....	186
3.2.1.....	Комплектування західних легіонів для боротьби проти СРСР.....	186
3.2.2.....	Початок німецько-радянської війни і вирішення питання статусу військовослужбовців іноземних формувань.....	197
3.2.3.....	Творення інонаціональних формацій зі східноєвропейців.....	202
3.2.4.....	Вербування іноземців для залучення до бойових дій проти Великої Британії.....	213

РОЗДІЛ IV

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ, СЕРЕДНЬОАЗІЙСЬКІ ТА КАВКАЗЬКІ ФОРМУВАННЯ У ПОЛІТИЦІ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ НІМЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (кінець 1941 р. - початок 1943 р.).....

4.1.....	Слов'янські та балтійські формації.....	219
4.1.1.....	Проблеми використання західноєвропейських легіонів	219
4.1.2.....	Політичні передумови творення східних формацій.....	226
4.1.3.....	Перші спроби залучення на військову службу жителів окупованих і запланованих для з'єднання східних областей.....	233
4.1.4.....	Полінаціональні формування.....	244
4.1.5.....	Національні формування.....	269
4.1.6.....	Балтійські формації.....	301
4.2.....	Східні легіони.....	308
4.2.1.....	Геополітичні причини творення і особливості формування.....	308
4.2.2.....	Кавказькі військові частини Вермахту.....	324
4.2.3.....	Кримськотатарські формування.....	342

РОЗДІЛ V

ІНОНАЦІОНАЛЬНІ ЗБРОЙНІ ФОРМАЦІЇ В ПЕРІОД "ТОТАЛЬНОЇ ВІЙНИ"

(1943 р. - середина 1944 р.).....		351
5.1. Військово-політичне використання європейських формувань.....		351
5.1.1. Поповнення німецьких військ новими контингентами іноземців.....		351
5.1.2. Балканські з'єднання		377

5.2.....	Політика інстанцій СС щодо творення і використання збройних формацій на Сході.....	389
5.2.1.....	Особливості статусу іноземних військових з'єднань Ваффен-СС.....	389
5.2.2.....	Естонський легіон військ СС.....	395
5.2.3.....	Латвійський легіон Ваффен-СС.....	404
5.2.4.....	Литовські формування.....	418
5.2.5.....	Білоруська Крайова Оборона.....	424
5.2.6.....	Російські формування.....	431
5.2.7.....	Дивізія Ваффен-СС "Галичина".....	437
5.2.8.....	1-й Східномусульманський полк СС.....	452
5.3.....	Ініціативи Вермахту: Східні війська.....	458
5.3.1.....	Політичні передумови творення й вирішення питання статусу.....	458
5.3.2.....	Великі формування Східних військ.....	488
5.3.3.....	Труднощі використання.....	505
5.3.4.....	Реорганізація Східних військ у Добровольчі з'єднання.....	529

РОЗДІЛ VI.

КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОГО РАЙХУ ТА ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ

(липень 1944 р. - травень 1945 р.).....		561
6.1.....	Нова східна політика нацистської Німеччини й інонаціональні збройні формації.....	561
6.1.1.....	Реформування ненімецьких з'єднань військ СС.....	561
6.1.2.....	"Російська карта" і російські військові формування у воєнній політиці Райху.....	580
6.1.3.....	Полінаціональні та національні з'єднання з представників народів Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії в останній рік німецько-радянської війни.....	619
6.1.4.....	Юнаки-іноземці на службі в Люфтваффе.....	635
6.1.5.....	Творення національних комітетів і великих національних з'єднань.....	644
6.1.6.....	Організація Українського Національного Комітету і творення Української Національної Армії.....	677
6.1.7.....	Баланс загальної кількості військовослужбовців іноземних військових формувань у Збройних силах Німеччини.....	690
6.1.8.....	Досвід бойового використання.....	718

6.2.....	Політика держав антигітлерівської коаліції щодо полонених військовослужбовців іноземних збройних формувань німецьких військ.....	734
6.2.1.....	Покарання в СРСР	734
6.2.2.....	Політика західних союзників	755
ВИСНОВКИ.....		780
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА.....		787
ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ, ВИКОРИСТАНІ У ДОСЛІДЖЕННІ.....		859
ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ НІМЕЦЬКИХ НАЗВ У ТЕКСТІ Й ПРИМІТКАХ.....		861
ZUSAMMENFASSUNG.....		863
INHALT.....		876

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Після закінчення Другої світової війни опубліковано велику кількість статей, монографій та збірників, у яких дослідники осмислювали цей найтрагічніший період всесвітньої історії. Інтерес до цієї війни можна пояснити передовсім тісним зв'язком її наслідків із важливими проблемами сучасності. У повоєнний час у Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) трактували історію згідно з офіційними ідеологемами і пропонували політизовані інтерпретації подій, замовчуючи інші, на що впливали ненаукові мотиви. Однак глибокі геополітичні зміни в результаті краху комуністичної системи у Східній Європі актуалізували зміну підходів до вивчення багатьох сторінок минулого. У багатьох пострадянських країнах у процесі дослідження складних питань Другої світової війни вдалося подолати застарілі ідеологічні догми та пропагандистські схеми. Усе це стимулювало переосмислення багатьох неоднозначних історичних подій, процесів та явищ. Однією із найдискутованіших тем була проблема творення і використання Німецьким Райхом іноземних військових формувань у 1939-1945 рр. Особливу увагу вчених привернула ще донедавна "закрита тема" - боротьба громадян Радянського Союзу в лавах німецьких військ.

Оскільки українські землі були однією з головних арен німецько-радянського воєнного протистояння й десятки тисяч українців добровільно або примусово воювали у різних формуваннях Збройних сил (ЗС) Німеччини, служба іноземців у їх складі безпосередньо стосується України. Однак у нашій країні, як і в СРСР, майже півстоліття цю проблему не піддавали ретельному науковому розгляду. Тільки після проголошення державної незалежності України почалася поступова переоцінка багатьох суперечливих історичних подій. Наукова актуальність монографії зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії комплексного дослідження проблеми. В Україні тема вивчена фрагментарно й документальних матеріалів для підготовки фундаментальних досліджень з проблеми недостатньо. Доцільно ґрунтовно опрацювати зарубіжні архівні матеріали і з'ясувати ті питання, які ще не опрацьовані належно науковцями. Саме необхідність комплексного дослідження політики військово-політичних організацій нацистської Німеччини щодо іноземних збройних формацій Райху та висвітлення їх історії і зумовила потребу написання цієї праці.

Об'єкт дослідження - німецькі центральні й окупаційні політичні та військові установи, а також укомплектовані з іноземців військові формування у складі Збройних сил Німеччини у 1939-1945 рр.

Предмет дослідження - політика Німецького Райху щодо укомплектованих з іноземців збройних формацій німецької армії, зокрема, причини творення, формування та використання згаданих військових одиниць і мотиви їхніх військовослужбовців, що спонукали їх воювати на боці Вермахту.

Мета дослідження - аналіз засад політики та практичної діяльності урядових і військових установ націонал-соціалістичної Німеччини щодо творення й використання іноземних збройних формувань у роки Другої світової війни. Особливу увагу зосереджено на формаціях, укомплектованих у 1941-1945 рр. із представників народів, котрі проживали на території країну межах Радянського Союзу станом на 22 червня 1941 р.

У процесі роботи передбачено вирішити такі завдання:

- *з'ясувати ступінь опрацювання проблеми в історичній літературі, окреслити на підставі аналізу наукових праць недостатньо розроблені питання, визначити напрями дослідницьких пошуків і концептуальні підходи з тематики дослідження;
- *виявити, систематизувати й класифікувати історичні джерела до теми з урахуванням маловідомих або невідомих досі архівних матеріалів;
- *проаналізувати розбіжності у політичних критеріях Німецького Райху під час вербування та військового використання різними його установами представників державних і бездержавних народів;
- *дослідити вплив різних урядових структур Райху в процесі творення національних підрозділів, частин та з'єднань на фоні боротьби між ними за компетенції та владні повноваження й виявити розходження у поглядах і політиці щодо пропагандистського, політичного і військового використання іноземних формувань ЗС Німеччини;
- *простежити вплив расових мотивів і воєнних цілей націонал-соціалістичної Німеччини на вирішення політичних питань під час творення інонаціональних військових формацій у складі її війська і як нацистські глобальні геополітичні стратегічні плани узгоджувалися з ситуативними тактичними заходами німецьких відомств різних рівнів;
- *висвітлити особливості політики Райху щодо різних країн та її вплив на рішення у справі творення військових формацій із представників різних народів;
- *визначити мотивацію творення різних іноземних військових формувань німецького війська, а також статус і чисельність їх військовослужбовців;
- *висвітлити пропагандистські заходи під час творення й використання іноземних формувань німецької армії у боротьбі на Східному та Західному фронтах;
- *з'ясувати вплив різних ситуацій у ході війни на політичні рішення владних установ Третього Райху в справі збройних формувань німецького війська, укомплектованих з іноземців;
- *оцінити місце та роль іноземних формувань у складі ЗС Німеччини у роки Другої світової війни як чинника "політичної війни" та реальний бойовий потенціал цих формацій;
- *проаналізувати політику країн антигітлерівської коаліції щодо військовослужбовців іноземних підрозділів ЗС Німеччини наприкінці й у перші роки після закінчення Другої світової війни.

Зважаючи на те, що історію західноєвропейських збройних формувань ЗС Німеччини у 1939-1945 рр. ґрунтовно досліджено у працях інших науковців, автор зосередив увагу передовсім на характеристиці політики щодо військових формацій із жителів територій, що на початку німецько-радянської війни перебували у складі СРСР. Здійснено тільки загальний компаративний аналіз творення й використання західноєвропейських військових одиниць. Увагу приділено насамперед формаціям, укомплектованим із мешканців євразійського простору, передусім Східної Європи, зокрема, України, Білорусі, окремих регіонів Росії та держав Балтії, а також намічених для окупації країн Кавказу та Середньої Азії. З родів військ основну увагу приділено іноземним формуванням у сухопутних військах й у своєрідному окремому роді ЗС Третього Райху - військах СС (Ваффен-СС), оскільки основний тягар бойових дій було покладено на сухопутні військові сили; порівняно з ними вербування іноземців до Військово-повітряних сил (ВПС) та Військово-морського флоту (ВМФ) Німеччини практикували у значно менших масштабах. Укомплектованим з українців формаціям

ЗС Німеччини присвячено дві монографії автора¹, тому в цьому дослідженні "український сюжет" теми заторкнуто тільки у контексті характеристики історії інших інонаціональних формувань, що діяли на боці Вермахту, й переважно на підставі тих джерельних матеріалів, які не використано у попередніх книгах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють в основному 1939-1945 рр.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію націонал-соціалістичної Німеччини й окупованих нею чи залежних від неї країн або держав, котрі нацисти розглядали як гіпотетичних союзників або об'єкти завоювання у роки Другої світової війни.

Методи дослідження. Методологічною основою праці та її теоретичним підґрунтям є методи аналізу та синтезу. Для комплексного вивчення теми поєднано також інші загальнонаукові методи: дедуктивний та індуктивний, типологізації, аналогій, абстрагування, системно-структурний, послідовних порівнянь. Використано спеціальні історичні методи: історичний (історично-генетичний), порівняльно-історичний, історично-системний, періодизації, ретроспективний, історичної реконструкції та історичних аналогій. Завдяки методу аналізу, наприклад, вдалося розглянути еволюцію політики щодо іноземних мілітарних формувань у контексті воєнних змін, що відбувалися унаслідок фронтових дій. Згаданий метод допоміг дослідити політичні заходи правлячих кіл нацистської Німеччини у роки війни у складних та критичних ситуаціях, коли виникла необхідність поєднання у справі цих формацій інтересів різних конкуруючих відомств Третього Райху та з'ясувати, чи мала така політика перспективи тощо. Застосування системно-структурного методу також сприяло структуризації проблеми на окремі тематичні аспекти. Використання порівняльно-історичного методу дало змогу критично осмислити процес та підсумки діяльності різних відомств Райху, зіставити їхні позиції щодо творення іноземних формувань із представників різних народів і порівняти різні політичні лінії, які німецькі інстанції водночас впроваджували щодо представників різних національностей у ЗС Німеччини. Застосування методу періодизації допомогло з'ясувати еволюцію політики Райху щодо залучення іноземців до участі у бойових діях на боці Вермахту на різних етапах війни у конкретних історичних умовах з урахуванням політичних змін та розвитку воєнних подій. Поєднання усіх перелічених методів дало змогу вивчити процес творення і використання іноземних збройних формувань німецьких військ у його динаміці та взаємозв'язках і якнайповніше реалізувати поставлену мету.

Наукова новизна. У дослідженні вперше:

- * здійснено різноаспектний порівняльний аналіз головних положень основної літератури з досліджуваної проблеми, що дало змогу визначити ступінь її розробки і виявити найпоширеніші дискусійні й малодосліджені питання, які потребують вивчення;
- * опрацьовано велику кількість документів та інших джерел, які раніше не були залучені до наукового обігу;
- * подано загальний аналітичний огляд архівних, мемуарних та інших матеріалів з теми на підставі зіставлення виявлених джерел різного походження з багатьох країн;

¹ *Боляновський А.* Дивізія "Галичина". Історія / *Андрій Боляновський.* - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000; *Боляновський А.* Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939-1945) / *Андрій Боляновський.* - Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 2003.

- *удосконалено методику дослідження проблеми, зокрема, застосовано традиційні й новітні методологічні підходи до її висвітлення, що сприяло її різно-сторонньому сприйняттю й уможливило реалізацію визначених завдань і мети дослідження;
- *запропоновано загальну схему історії інонаціональних військових одиниць ЗС Німеччини, що узагальнює запроваджені іншими авторами схеми змістовних конструкцій дослідження;
- *здійснено порівняльний аналіз передумов і обставин творення різних іноземних збройних формацій німецьких військ, розкрито першопричини та цілі прони-мецької орієнтації політичних та громадських угруповань, які підтримували і допомагали реалізовувати проекти їх творення;
- *проблему готовності сотень тисяч людей воювати на боці націонал-соціалістичної Німеччини розглянуто як суспільно-політичний феномен, розуміння причин якого принципово важливе у процесі дослідження історії військової експлуатації іноземців цією країною у роки Другої світової війни;
- *комплексно проаналізовано розбіжності у політичних критеріях під час творення німецькими установами іноземних формувань із представників державних та бездержавних народів і з'ясовано спільні позиції й розходження між представниками вищого державного керівництва й військового командування Німеччини у питаннях використання цих формацій як політичних та мілітарних факторів, простежено особливості її планів щодо окремих країн та народів й залежність від цих планів творення і використання інонаціональних формувань;
- *з'ясовано роль керівних відомств Німецького Райху в творенні іноземних моно- та поліетнічних військових одиниць німецької армії й досліджено їх роль в його окупаційній політиці та східноєвропейській політичній стратегії, а також визначено основні чинники впливу, що зумовили загальні тенденції політики цієї країни щодо згаданих формувань;
- *здійснено порівняльний аналіз значення різних іноземних формувань у структурі ЗС Німеччини, охарактеризовано основні форми їх використання (у психологічній війні, у протипартизанських акціях, на фронті, як допоміжні частини для виконання вартових і охоронних функцій у тилу) й уточнено чисельні дані про приблизну кількість тих іноземців за національною ознакою, які служили в цих військових одиницях;
- *доведено закономірність кризи політики вербування й примусової мобілізації іноземців до німецького війська унаслідок бруталного курсу окупаційної політики нацистської Німеччини на окупованих нею територіях й ігнорування національних інтересів та соціальної дискримінації їхнього населення;
- *висвітлено основні форми військового використання іноземних формувань німецької армії;
- *уточнено біографічні дані про командирів окремих німецьких іноземних формувань;
- *комплексно охарактеризовано політику країн антигітлерівської коаліції щодо полонених військовослужбовців згаданих формувань в останні воєнні й у повоєнні роки й з'ясовано її відмінності у різних країнах.

Пропонована праця виконана на стику всесвітньої, військової та політичної історій. У монографії висвітлено важливі політичні, психологічні, соціологічні, статистичні та інші аспекти теми. Історія іноземних військових формувань у ЗС Німеччини

вперше стала предметом міждисциплінарного дослідження, котре виконано на підставі вивчення питань історії Німеччини, всесвітньої історії, історії країн Європи й Азії та військової історії. Одними з головних аспектів наукової новизни авторської праці є переосмислення проблеми, що є предметом вивчення, в світлі сучасних досягнень історичної науки, відсутність ідеологічних обмежень і заборон під час аналізу, притаманних для окремих публікацій інших авторів. На відміну від праць, в яких побіжно висвітлено окремі питання теми дослідження, в монографії проблему вивчено всебічно, з'ясовано складність і суперечність пов'язаних із нею подій та явищ.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що його основні положення й значний фактичний матеріал можуть бути використані у процесі вивчення питань історії Другої світової війни, під час написання узагальнюючих праць з вітчизняної історії, у процесі підготовки спеціальних видань з військової історії країн Європи і Азії, а також для досліджень з історії цих країн періоду німецько-радянської війни. Інформаційні матеріали і висновки праці можуть бути корисними під час викладання всесвітньої історії, історії Німеччини, історії зарубіжних країн й інших гуманітарних наук вищих навчальних закладах. Основні положення монографії можна використати у навчальних посібниках і для читання спеціальних курсів з історії тоталітарних систем періоду Другої світової війни.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження теми апробовані в доповідях і виступах на всеукраїнських і міжнародних конференціях² та в публікаціях автора³.

² Ось лише окремі з них: Українські військові формування у складі збройних сил Німеччини у 1941-1945 рр. // Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення. Науково-практична конференція (Львівський історичний музей; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львів, 21-22 вересня 2000 р.); Східноєвропейські військові формування у збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни // Міжнародна наукова конференція "Україна у Другій світовій війні" присвячена 60-й річниці її завершення (МОН України; Національний університет "Львівська політехніка"; Львів, 25-26 травня 2005 р.); Ukraincy i Polacy w niemieckich formacjach policyjnych na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1942-1944 (XII międzynarodowy seminarium historyczny "Polska-Ukraina": Tradne pytania; Torun, 12-13.10.2006 г.); Иностранные военные формирования в Вооруженных силах Германии в 1941-1945 гг.: восточноевропейский вариант // Международная конференция "Россия как часть Европы" (Германский институт в Москве; Фонд Герды Хенкель; Москва, 21-23 сентября 2011 г.); Моделі поведінки східноєвропейців в умовах нацистського "нового порядку" // Міжнародна наукова конференція "Історія, політика і культура в Східній Європі" (Державна Східноєвропейська вища школа; Перемишль, 10 липня 2012 р.).

³ Див., наприклад, статті: *Боляновський А.* "Акція Власова" у політиці Третього Райху на завершальному етапі німецько-радянської війни / *Андрій Боляновський* // Проблеми слов'янознавства. - Вип. 55. - Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. - С. 64-77; *Боляновський А.* Іноземні військові формування в Збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни / *Андрій Боляновський* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету (РДГУ). Збірник наукових праць (Рівне). - 2005. - Вип. 4. - С. 73-86; *Боляновський А.* Латвійці і галицькі українці у Збройних силах Німеччини в 1943-1945 рр.: порівняльний аналіз / *Андрій Боляновський* // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис (Івано-Франківськ). - 2005. - Вип. 11. - С. 125-133; *Боляновський А.* Східноєвропейські військові формування у Збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни / *Андрій Боляновський* // Вісник Національного університету "Львівська політехніка" (Львів). - 2005. - № 541: Держава та армія. - С. 125-132; *Боляновський А.* Козацькі військові

Структура роботи. Дослідження ґрунтується на проблемно-хронологічному принципі викладу матеріалу. Структура монографії визначається її метою і завданнями, логікою дослідження. Праця складається з вступу, шістьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та переліку основних скорочень. Оскільки на останні два з половиною роки німецько-радянської війни припав час найбільшого зростання кількості інонаціональних збройних формувань німецьких військ і максимального зростання зацікавлення ними різних установ Німеччини, цьому періодові їх історії присвячено найбільші за обсягом два останні розділи книги.

Фахові поради щодо архівних матеріалів і допомогу інформацією з проблематики дослідження автору надали такі спеціалісти з проблем Другої світової війни, яким автор дякує за консультації: доктор Дітер Польш (Dieter Pohl) (ФРН), кандидат історичних наук Сергей Дроб'язко (Москва, РФ), доктор історичних наук, професор Алексей Літвін (Мінськ, Республіка Білорусь), Георгій Мамуліа (Франція).

Цінні методичні поради й рекомендації запропонував науковий редактор доктор історичних наук, професор Михайло Швагуляк (Львівський національний університет ім. Івана Франка), якому автор зобов'язаний висловити щирю вдячність.

Автор висловлює найсердечнішу подяку за всебічну допомогу і максимальне сприяння під час опрацювання архівних фондів та бібліотек Німеччини особисто президенті Університету Бундесверу в Мюнхені, професорці Меріт Нігусс (Merieth Niehuss).

Особливу вдячність за підтримку й можливість ознайомлення з джерельною базою німецьких архівів автор висловлює Фондації Герди Генкель (*Gerda Henkel Stiftung*) у Дюссельдорфі особисто її голові докторові Мхаелеві Гансслеру та її співробітниці пані Ірені Гофедітц, без підтримки яких поява цього дослідження була б неможливою.

Автор також щиро дякує особисто проректору з науково-педагогічної роботи та соціального розвитку Національного університету "Львівська політехніка" Богдану Васильовичу Морклянику і його заступникові Володимир Петровичу Залуцькому, які допомогли у виданні цієї книги.

формування у Збройних силах Німеччини (1939-1945 рр.) / *Андрій Боляноєський* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ Збірник наукових праць (Рівне). - 2006. - Вип. 7. - С. 180-188; *Боляноєський А.* Німецька пропаганда серед вихідців із СРСР у німецьких військах у 1942-1944 рр. / *Андрій Боляноєський* // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей / МОН України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин, кафедра міжнародної інформації (Чернівці). - 2006. - Т. 12-13. - С. 37[^]12; *Боляноєський А.* Перед дилемою расових догм і утилітаристського прагматизму: перші контингенти осіб іноземного походження в німецькій армії у 1940-1941 рр. / *Андрій Боляноєський* // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки (Острог). - 2006. - Вип. 6. - С. 373-383; *Боляноєський А.* Правовий статус військовослужбовців іноземних військових формувань у Збройних силах Німеччини у 1941-1945 рр. / *Андрій Боляноєський* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ Збірник наукових праць (Рівне). - 2006. - Вип. 8. - С. 136-147; *Боляноєський А.* Політика Третього Райху щодо військового використання литовців у 1941-1944 рр. / *Андрій Боляноєський* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця] (Тернопіль). - 2006. - Вип. 6. - С. 202-206; *Боляноєський А.* Політика держав антигітлерівської коаліції щодо військовополонених іноземних збройних формувань німецьких військ / *Андрій Боляноєський* // Гуманітарний журнал (Дніпропетровськ). - 2006. - Зима-весна. - № 1-2 (25-26). - С. 105-117.

РОЗДІЛ I ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. НАУКОВА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА

1.1.1. Західна історіографія

Історія іноземних військових формувань ЗС Німеччини періоду Другої світової війни була в Україні до останнього часу однією з недостатньо досліджених тем, а ненауковий підхід до її трактування, як і до розгляду багатьох інших складних та дискусійних історичних проблем, ставили доцільність її вивчення під сумнів. Палкі дискусії і гостру полеміку спричиняла політизованість проблематики й полярність підходів, застосованих до її вивчення, що виявлялося у різних формах, починаючи від визначення й розуміння термінології, яку використовують історики під час її опрацювання, і закінчуючи політичними, моральними, юридичними й іншими оцінками служби та участі у бойових діях іноземців у складі ЗС Німеччини. Тривалий час таку ситуацію зумовлювали кілька причин. По-перше, упередженість і тенденційність, апріорі закладена у заздалегідь визначених поняттях і критеріях у висвітленні історії цих формувань та зроблених на підставі цього оцінках і висновках, їх місця та ролі в історії окремими авторами й учасниками подій того часу заздалегідь ускладнювала дослідження цього питання вченими, зацікавленими в об'єктивному висвітленні історичного минулого. По-друге, вивчення проблеми гальмували закритість архівів і спричинена цим обмежена вузька джерельна база дослідження. Опрацювання теми значно ускладнила її заполітизованість, зумовлена її використанням політиками з власною метою. Від її усестороннього вивчення науковців стримували також розпорошеність джерел до неї по різних архівах, великий обсяг роботи, пов'язаний з їх опрацюванням, і зумовлені цим труднощі. У СРСР тему оминали головно через небажання формулювання питань, відповіді на які могли викликати жваве громадське обговорення й суспільний резонанс, небажаний для керівництва Радянського Союзу.

Проте у багатьох країнах світу згадана проблема викликала зацікавлення широкого кола вчених. Цьому спочатку сприяли опубліковані джерела та спомини, поява яких стимулювала написання перших наукових праць з теми. Упродовж другої половини ХХ ст західні науковці трактували проблему іноземних мілітарних формувань німецького війська періоду 1941-1945 рр. як питання військової співпраці поневолених із поневолювачами. Аналіз дослідження проблеми, здійсненого упродовж другої половини ХХ ст. й на початку ХХІ ст, дає змогу простежити процес її вивчення й переосмислення багатьох її військово-політичних аспектів.

Усі публікації з теми за змістом і тематичною спрямованістю можна поділити на три основні групи:

- 1) праці, що дають змогу з'ясувати мотиви політичних рішень військових та урядових чинників Німеччини щодо творення іноземних формувань німецького війська;
- 2) дослідження, на сторінках яких висвітлено історію цих формацій; проаналізовано обставини їх творення і використання;

3) дослідження, в яких заторкнута проблема інонаціональних військових формувань у ЗС Німеччини і її висвітлено у контексті воєнної політики Третього Райху або інших питань.

Географія наукового освоєння теми доволі широка. Проблему інонаціональних збройних формувань у ЗС Німеччини вивчали у США, Великій Британії, ФРН, Франції та інших країнах Європи, зокрема у Польщі, державах Балтії, Білорусі, Російській Федерації (РФ) та Україні. Географічно тема була предметом зацікавлення у Західній Німеччині після створення ФРН, у США й Великій Британії, а від 1970-х рр. також у Франції та інших країнах, де було розсекречено документи з історії іноземних формувань, укомплектованих із громадян цих країн і починаючи від 1989 р. у СРСР й від 1992 р. на пострадянському просторі.

Певні тенденції, яких дотримувалися вчені, висвітлюючи конкретні теми, й зроблені ними висновки дають підстави виділити в історіографії проблеми кілька напрямів історичних досліджень залежно від тенденцій, оцінок, методологічних і концептуальних підходів, на яких ґрунтуються цілі школи (самі історики не вважають себе представниками будь-якого з них, тому цей поділ є доволі умовним):

1) ліберальний, для представників якого притаманна відмова від категоричних позитивних чи негативних узагальнень та висновків, заперечення односторонніх тверджень інших авторів, "нейтралітет" в оцінках суперечливих явищ і складних проблем, деяка довільність трактування подій та висновків (наприклад, Девід Літлджон, Філіпп Басе), а для окремих із них, до деякої міри, певна безконцептуальність;

2) консервативний, представники якого вдавалися до перебільшення ролі інонаціональних збройних формувань німецького війська і намагалися оминати деякі неприємні моменти з їх історії (його типовими репрезентантами можна вважати Йоахіма Гоффманна, Ганса Вернера Нойлена, Патріка ну Мюлена);

3) критичний, представники якого вдавалися до аналізу й оцінок явища використання Райхом іноземців у військовій сфері головно з історичної перспективи (тобто з огляду на обставини й ситуацію, за якої писали автори) й акцентували увагу головно на негативізмі проблеми (наприклад, Віктор Чернов, Андрей Шляхтунов, Міхаїл Крисін).

Залежно від спрямованості досліджень і заангажованості у висвітленні теми авторів можна поділити на три основні групи:

1) представники ліберального напрямку як сторонні "присяжні" дотримувалися відсторонених поглядів, тобто пояснювали, чим іноземні формування німецьких військ були для Райху, СРСР, країн Заходу, для військовослужбовців різних воюючих сторін і намагалися максимально абстрагуватися від описуваних подій;

2) представники консервативного напрямку як "адвокати" балансували між виправданням і апологетизацією й були дещо односторонніми, а саме інтерпретували історію цих формувань крізь призму бачення причетних до їх творення осіб, тобто пояснювали, чим вони були для їх організаторів і військовослужбовців, захищали і виправдовували їх вибір;

3) представники критичного напрямку як "прокурори" пропонували спрощені схеми історії згаданих формацій, викривали негативні сторінки з їх історії, засуджували їхніх військовослужбовців і класифікували усіх їх як злочинців незалежно від характеру їхньої служби й доведеності скоєного ними злочину аж до очорнювання й демонізації їх образу.

Американські та британські дослідники переважно належали до ліберального напрямку, у висновках намагалися бути об'єктивними й абстрагуватися від минулого. У ФРН переважав консервативний напрям (прибічники якого акцентували увагу головно

на військовому аспекті проблеми). Натомість для досліджень у Росії тривалий час був характерний в основному критичний напрям. Інші науковці були прихильниками одного зі згаданих напрямів або ж у їхніх висновках різною мірою поєднано кілька підходів.

У вивченні проблеми хронологічно можна виокремити два основні етапи з урахуванням того, що для різних проміжків часу кожного з них була властивою певна специфіка: 1) від закінчення Другої світової війни до 1991р.; 2) від 1991р. до сьогодні. Для першого з них характерні замовчування багатьох політизованих питань теми, для другого - розсекречення архівів, ширший доступ до них дослідників і, як наслідок, поява значно більшої кількості досліджень з теми порівняно з першим етапом. Для першого етапу дослідження теми притаманним є ігнорування або заперечення багатьох аспектів, що були висвітлені упродовж другого періоду. У той час вагомий внесок у розробку теми зробили представники ліберального й консервативного напрямів - у 1950-1980-х рр. західні історики, які були "піонерами" у її дослідженні (завдяки спільним методологічним прийомам та висновкам іноземних учених є усі підстави вживати для їх загального окреслення узагальнюючий термін "західна історіографія"). З огляду на відсутність доступу до архівів СРСР спочатку вони були змушені писати свої праці майже виключно на підставі німецьких джерел, зокрема документів та споминів й з урахуванням її сприймання організаторами й військовослужбовцями згаданих формацій, що мало певний вплив на формування уявлень науковців про предмет вивчення.

Об'єктом особливого зацікавлення дослідників проблеми були такі основні питання:

- 1) передумови й причини творення іноземних формувань німецького війська;
- 2) використання Райхом інонаціональних формацій німецької армії як складовий елемент залучення іноземців до співробітництва з ворогом (колабораціонізму);
- 3) проблема іноземних формувань німецьких військ як окремих елементів політики нацистської Німеччини на завойованих нею територіях;
- 4) мотиви представників різних народів на користь участі у воєнних діях на боці Райху;
- 5) процес формування і використання окремих або усіх національних легіонів ЗС Німеччини;
- 6) повоєнна доля вояків цих формувань.

Вивчення теми започаткували представники консервативного напрямку. У перші повоєнні десятиліття побачило світ небагато досліджень з історії власне суто національних формацій німецької армії, інформація про які обмежувалася короткими згадками, невеликими за обсягом публікаціями або рецензіями на спомини чи праці інших авторів¹. Першою ґрунтовною історичною працею з проблеми була книга колишнього співробітника газети "Дас Райх" у 1940-1945 рр., журналіста Гайнца Бонгартца (Heinz Bongartz) "Коли вони хотіли вмерти" (1952)². Друга його книга "Ілюзія. Радянські солдати в армії Гітлера" у 1974 р. вийшла з друку німецькою і англійською (ще через 20 років польською) мовами і стала справжнім бестселером. Обидві праці були опубліковані під псевдонімом "Юрген Торвальд" і понад півстоліття більшість істориків цитували його під цим прізвищем. Г. Бонгартц назвав ілюзорними прагнення вихідців

¹ Див., наприклад: Koch H.-A. *Fremdvölkische Trappenteile des deutschen Heeres 1939-1945* / Hans-Albert Koch // *Feldgrau*. - 1956. - Н. 4. - S. 150-151; Looock K.-D. *Die lettischen militärischen Verbände während des Zweiten Weltkrieges* / Hans-Dietrich Looock // *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*. - Bd. 2. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1966. - S. 201-204.

² Thorwald J. *Wenn sie verderben wollen. Bericht der grossen Verrats* / Jürgen Thorwald. - Stuttgart: Steingrüben-Verlag, 1952.

із СРСР використати німецькі інстанції для досягнення власних цілей у конфлікті між нацистським і більшовицьким режимами, акцентуючи увагу на принципових розбіжностях між цілями цих людей і колоніальними планами Райху. Він трактував східноєвропейські формації як даремно втрачену Німеччиною потенційну військову силу³. Праці Г. Бонгарца ґрунтувалися передусім на опитуваннях багатьох учасників описаних ним подій, однак історик із ФРН Рольф-Дітер Мюллер у рецензії на згадану працю "Ілюзія" за 1974 р. зауважив, що це літературно-публіцистичне опрацювання теми можна використовувати тільки як своєрідну вільну інтерпретацію подій, котра не йде у жодне порівняння з науковими працями, що ґрунтуються на критичному аналізі документальних першоджерел⁴.

У ФРН деякі історики вивчали проблему в контексті політичних ініціатив німецьких військових кіл, які у політичних питаннях конфліктували з лідерами Націонал-соціалістичної Німецької Робітничої Партії - НСДАП (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-Partei* - NSDAP). Шовіністичні політичні рішення владних інстанцій Третього Райху щодо іноземних формувань розглядали як помилки керівництва Німеччини, як наслідок недооцінки політичної ролі цих формацій. Від середини 1970-х років дослідники з ФРН наголошували, що керівництво Німеччини обрало, а згодом і реалізувало хибний варіант політики, зокрема й щодо творення іноземних формацій, особливо східноєвропейських. Отто Мюнтер, наприклад, засудив тільки А. Гітлера і правлячу верхівку НСДАП, унаслідок прорахунків яких війська СС "у щоденній боротьбі на фронті змушені були кров'ю спокутувати гріхи німецької східної політики" й на підставі теорії про "втрачений шанс" назвав поразку Німеччини у війні "втраченою перемогою"⁵. Георг Фішер подав важливу інформацію про стосунки між вояками із СРСР і німецькими інстанціями й у висновках щодо східних європейських та азійських формацій німецького війська натякав на доцільності "вчитися на помилках" задля ефективнішого використання сепаратистських прагнень народів СРСР в разі конфлікту між країнами Заходу і Радянським Союзом⁶.

Важливе значення для розуміння причин і загального історичного фону воєнно-політичних подій, що супроводжували творення іноземних формувань німецьких військ, мають дослідження з політичної історії війни (під час якої вони були створені), багато з яких були видані після появи перших публікацій безпосередньо з теми. Ці праці особливо важливі, оскільки сприяють кращому розумінню політичних передумов, причин та обставин творення іноземних формацій німецьких військ. Типовий представник консервативного напрямку Ганс Вернер Нойсен у монографії "Європа і Третій Райх" запропонував нові версії подій і з'ясував політичне підґрунтя європейських рішень вищого керівництва Німеччини щодо створення в складі її військ іноземних збройних формувань. Цей автор приділив значну увагу політичним планам націонал-соціалістичної

³ *Thorwald J. Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren / Jürgen Thorwald. - München: Droemer. 1974; Thorwald J. Illusion: Soviet Soldiers in Hitler's Armies / Jürgen Thorwald. - New York: Harcourt Brace, 1974; Thorwald J. Iluzja. Zolnierze radzieccy w armii Hitlera / Jürgen Thorwald. - Warszawa; Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.*

⁴ *Müller R.-D. Rezension von Jürgen Thorwalds Werk: "Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren". München, 1974 / Rolf-Dieter Müller II MGM. - 1995. -Nr. 17. - S. 296f.*

⁵ *Munter O. Die Ostfreiwilligen. Der vergebliche Kampf der Stalin-Gegner im 2. Weltkrieg / Otto Munter II Damals. Zeitschrift für geschichtliches Wissen (Giessen). - 1979. -Nr. 1. S. 217, 215.*

⁶ *Fischer G. Der Fall Wlassow / George Fischer // Der Monat. - 1951. - Nr. 33. - S. 263-279; Fisher G. Soviet Opposition to Stalin: A Case Study in World War II / George Fisher. - Cambridge, Mass.(USA): Harvard University Press, 1952.*

Німеччини щодо майбутнього геополітичного становища у світі. Читачі робили висновок: якби А. Гітлер все ж досягнув воєнної перемоги або уклав мир, він не зміг би протистояти тискові опозиційних течій у середовищі вищих керівних кадрів Вермахту і військ СС щодо зміни колоніального курсу Німеччини на Сході Європи⁷. У праці іншого дослідника з ФРН Ернста Нольте проаналізовано витoki Другої світової війни, причини виникнення котрої автор вбачав у наслідках Першої світової війни. Нольте вивчав альтернативні оцінки й трактування її суті - як визвольного походу, "європейської громадянської війни", винищувальної війни і як конфлікту ідеологій⁸.

Західні вчені консервативного напрямку вказували на правомірність співучасті сотень європейців та азіатів у війні Третього Райху проти СРСР як реакції на злочини більшовизму й дискутували щодо відповідності чи невідповідності намірів та дій цих людей життєвим інтересам їх народів. Діяльність політиків, які підтримували ідею створення національних легіонів у складі німецького війська, окремі історики аналізували у контексті національно-визвольних рухів цих народів. Представники консервативного напрямку, вивчаючи причини вступу вихідців із СРСР до різних формувань німецького війська, зосереджували увагу й на "релігійному націоналізмі" народів тюркської мовної групи, які сповідували іслам. У праці Патріка фон Мюлена "Між свастикою і радянською зіркою. Націоналізм радянських східних народів у Другій світовій війні", виданій у 1971 р., уперше розглянуто історію націоналізму неслов'янських народів СРСР від революційних подій 1917 р. Німецькі архівні матеріали, публікації та спогади багатьох учасників подій і добре знання історії еміграції неросійських народів та націонал-соціалістичної східної політики допомогли Мюлену проаналізувати історію східних національних представництв, діячі яких опікувалися створеними з їх співвітчизників національними військовими частинами, що діяли на боці Німеччини⁹.

Окремі представники консервативного напрямку оцінювали іноземні військові формування німецьких військ у контексті критики теорії тоталітаризму, зокрема як гітлерівського, так і сталінського режимів. Деякі з них ототожнювали нацизм із більшовизмом, гітлерівський режим - зі сталінським, ставили знак рівності між генералом А. Власовим на боці Німеччини і генералом Вальтером фон Зайдлітцем-Курцбахом (Seidlitz-Kurzbach) на боці СРСР і між радянськими та німецькими розвідниками¹⁰. Важливе значення мають праці, що містять матеріал для компаративного аналізу проблеми. У книгах "Іноземне військо Гітлера" (1976 р.) та "Іноземне військо Сталіна" (1996 р.) представник консервативного напрямку Петер Гощтони виклав історію участі у війні іноземних з'єднань союзників відповідно Третього Райху і Радянського Союзу. Його дослідження є цікавими для порівняльної характеристики політики двох тоталітарних держав щодо використання іноземних військових формувань¹¹.

⁷ Neulen H. W. Europa und das Dritte Reich: Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939-1945 / Hans Werner Neulen. - München: Universitas, 1987.

⁸ Nolte E. Der Europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. 5.berarb. Aufl. / Ernst Nolte. - München, 1997. - S.458-459.

⁹ Mühlen P. v. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg / Patrik von Mühlen. - Düsseldorf: Droste Verlag, 1971.

¹⁰ Aus Politik und Zeitgeschichte. Die Beilage zur Wochenzeitung "Das Parlament" (Bonn). - 1965. - 14. Juli. -Nr.28. - S. 3; Die Welt. - 1966. -26.Oktober. - S. 6.

¹¹ Gosztony P. Hitlers Fremdenheere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug / Peter Gosztony. - Düsseldorf: Reon Verlag, 1976; Gosztony P. Stalins fremde Heere: das Schicksal der nichtsovietischen Truppen im Rahmen der Roten Armee 1941-1945 / Peter Gosztony. - Bonn: Bernard und Graefe Verlag, 1996.

Персоніфікація проблеми іноземних формувань ЗС Німеччини з громадян СРСР стосувалася головно А. Власова як центральної, найсуперечливішої і, мабуть, найодіознішої постаті в історії російських збройних формувань на боці Німеччини у роки німецько-радянської війни. Представники консервативного напрямку перебільшували реальне політичне значення діяльності А. Власова, часто плутаючи його з міфом, який створила німецька пропаганда і який насправді не мав нічого спільного з дійсністю й радше відповідав ілюзіям прихильників цього військово-політичного діяча, аніж віддзеркалював реалії того часу. Діяльність опального в СРСР генерала Власова аналізували й досі аналізують, у працях багатьох дослідників він - ключова політична фігура історії колабораціонізму росіян. Виникла навіть течія в історіографії, яку можна образно назвати "Власовіада"¹².

Значний вплив на конструювання концепцій про А. Власова та його прихильників мали спомини німецьких офіцерів і російських емігрантів, які брали участь у творенні російських збройних формувань на боці Німеччини. Ці мемуари витворили міф про Власова як про оборонця прав росіян і борця проти сталінізму, що набув різних модифікацій у дослідженнях багатьох істориків, котрі покладали відповідальність за усі помилки й невдачі цього діяча на правлячу верхівку нацистської партії. Найчастіше у цих працях Власов фігурував: 1) як лідер, символ і герой опозиції сталінському режиму; 2) як наївна жертва обставин. Наприклад, французький дослідник Андре Жюнін трактував діяльність його прибічників як російський визвольний рух, ігнорування якого вищим керівництвом нацистської Німеччини було основною причиною її поразки у психологічній війні проти СРСР¹³. Представник консервативного напрямку історичних досліджень, керівник дослідницького бюро з вивчення новітньої історії в Інгольштадті Альфред Шіккель був ще категоричнішим, стверджуючи, що у випадку Власова "ціна волі та діяльності була оплачена життям", а його доля є "синонімом російського патріотизму й антибільшовизму" і символом "політичної та людської трагедії, у яку були втягнуті країни Заходу"¹⁴. Крім суто наукових і науково-популярних нарисів, на Заході побачили світ праці учасників тих подій напівмемуарного характеру (наприклад, А. Ленінова¹⁵). Альтернативними до офіційних радянських версій були також інтерпретації дій А. Власова російською еміграційною історіографією¹⁶ та радянськими дисидентами (Александром Солженіциним¹⁷, Петром Григоренком¹⁸ та іншими), які оцінювали роль і місце національних формувань

¹² Шатов М. В. Библиография Освободительного Движения Народов России в годы Второй мировой войны (1941-1945) *ИМ. В. Шатов*. - Нью-Йорк: Всеславянское издательство, 1961.

¹³ Junin A. La défaite psychologique allemande sur le front de l'Est vue a travers le mouvement Vlassov (1942-1945) / *Andre Junin* // *Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale* (Paris). - 1962. - April. - Vol. 12. - № 46. - P 1-12.

¹⁴ Schickel A. Verräter oder Patriot? Das Schicksal des rassischen Generals Wlassow / *Alfred Schickel* // *Geschichte*. - 1982. - H. 44. - S. 42, 46.

¹⁵ Лениное А. К. Под казачьим знаменем. Эпопея Казачьего Стана под водительством Походных Атаманов Казачьих Войск С. В. Павлова и Т. И. Доманова в 1943-1945 г.г. Материалы и документы / *А. К. Лениное*. - Мюнхен: Издание автора, 1970.

¹⁶ Artemiev V. P. Soviet Volunteers in the German Army / *V. P. Artemiev* // *Military Review*. - 1967. - November. - No 48. - P. 56-64; *Azarenko J.* The Russian Liberation Movement during World War II: historical accounts / *Jury Azarenko*. - Ann Arbor: UMI, 1984.

¹⁷ Солженицын А. Малое собрание сочинений / *Александр Солженицын*. - Т. 5. Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956. Опыт художественного исследования. I—II. - М.: Инком НВ, 1991. - С. 173-179.

¹⁸ Григоренко П. Спогади / *Петро Григоренко*. - Детройт: Видавництво "Українські вісті", 1984.-С. 205-206.

німецького війська з погляду не так реального внеску, як потенційних можливостей цих формувань та їх ролі як чинника політичної війни.

Центральною темою праць представників різних напрямів вивчення тематики дослідження був процес формування і використання окремих або усіх національних легіонів ЗС Німеччини. Найбільший внесок у фундаментальне опрацювання архівів з метою аналізу різних аспектів проблеми зробив один із найвиразніших представників консервативного напрямку дослідження проблеми, відомий учений із ФРН, багатолітній співробітник військово-історичного дослідного управління Бундесверу Йоахім Гоффманн, який видав кілька наукових досліджень, написаних на підставі вивчення архівів, споминів, військово-історичних праць¹⁹. Гоффманн головну увагу приділив опрацюванню першоджерел. Він сумлінно опрацював фонди Військового архіву Федерального архіву у Фрайбурзі, котрі доповнив матеріалами Федерального архіву та Політичного архіву МЗС Німеччини. Гоффманн вказав на протидію, яку протягом першого року німецько-радянської війни чинило вище керівництво Німеччини комплектуванню військових частин із громадян СРСР, звернув увагу на успіхи німецької пропаганди й негативну роль А. Гітлера та керівної верхівки НСДАП. Дослідник також відзначив позитивну роль тієї частини генералітету, котра залишалася в прихованій опозиції до політики райхсканцлера націонал-соціалістичної Німеччини. У монографії "Німці і калмики" (1973 р.), яку перевидували тричі (у 1974, 1977 і 1986 роках), Гоффманн акцентував на тому, що "національна політика радянського уряду не витримала випробувань" і "зазнала повного краху", наслідком чого і стало комплектування моно- і багатонаціональних формувань німецького війська з цивільних мешканців окупованих або намічених для окупації територій та військовополонених Червоної Армії²⁰. В іншій науковій праці "Східні легіони" дослідник наголошував, що озлоблення цих людей "супроти більшовицької системи було більшим, аніж несприйняття іноземних загарбників" (1976 р., перевидана 1981 р.)²¹. Особливий резонанс, зокрема негативні відгуки в СРСР, мала його монографія, центральним об'єктом вивчення у якій була т. зв. Російська Визвольна Армія (*Русская Освободительная Армия* - РОА). Її видано німецькою у 1984 р., перекладено й опубліковано в Парижі у 1990 р. російською мовою з передмовою відомого російського дисидента Александра Солженіцина²².

Одним із перших у ФРН Й. Гоффманн запропонував власну концепцію історії іноземних формувань німецьких сухопутних військ. Він відкрито полемізував із радянськими дослідниками щодо РОА. Монографії Гоффманна добре документовані, у них здійснено загальний аналіз обставин, що передували виникненню добровільного бажання частини мешканців окупованих східних територій служити у збройних одиницях Вермахту, охарактеризовано правові основи створення іноземних формувань німецького війська, їхню структуру, вишкіл. Дослідник зауважив, що до створення інонаціональних військових одиниць у складі своїх збройних сил вдавалися практично усі воюючі наддержави у роки Другої світової війни. Гоффманн розкрив механізми пронимецької пропаганди серед цих формацій, звернув увагу на відсутність суттєвої

¹⁹ Hoffmann J. Die Ostlegionen, 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutscher Heer / Joachim Hoffmann. - Freiburg: Rombach, 1976; 2. Auflage. - Freiburg: Rombach, 1981; Hoffmann J. Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945 / Joachim Hoffmann. - Freiburg: Rombach, 1986; Hoffmann J. Kaukasien 1941/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion / Joachim Hoffmann. - Freiburg: Rombach, 1991.

²⁰ Hoffmann J. Deutsche und Kalmyken... - S. 167.

²¹ Hoffmann J. Die Ostlegionen 1941-1943... - Freiburg, 1981. - S. 20.

²² Хоффман И. История Власовской армии / Иоахим Хоффман. - Париж: УМСА-Пресс, 1990.

пронацистської ідоctrини. Його праці отримали схвальні відгуки як у нього на Батьківщині, так і в інших країнах Європи та США. Наприклад, у 1985 р. на його монографію "Історія Власовської армії" дали позитивні рецензії відомі дослідники проблем з історії Німеччини періоду Другої світової війни професор Андреас Гільгрубер та Петер Гоштоні, дослідниця з Кембриджа Катерина Андреева, а також американський науковець Лоуренс Стоке, австрійські автори Петер Бручек та Гайнц Магенгаймер та інші історики²³.

Концептуальні положення монографій Й. Гоффманна вплинули на формування уявлень про досліджувану проблему багатьох учених, які поділяли його бачення проблеми й справили помітний вплив на появу нових праць представників консервативного напрямку вивчення теми. Радянські історики звинувачували його у створенні міфу про діяльність власовців як про визвольний рух і спробі наукового обґрунтування тези німецької пропаганди про російський добровольчий рух під керівництвом А. Власова (пропагованих ветеранами РОА на Заході) й тенденційному характері його праці, натякаючи на те, що німецький науковець написав її на замовлення Військово-історичного інституту Бундесверу²⁴. Проте дослідники РФ досить зважено й об'єктивно оцінили праці Гоффманна. Наприклад, С. Дробязко назвав позитивним те, що Гоффманн акцентував на політичному значенні згаданих військових формувань, хоча й критично висловився щодо тенденційного характеру висновків цього німецького дослідника, який вбачав у цих збройних формаціях "третю силу" між нацистським і сталінським режимами й ігнорував їх абсолютну залежність від воєнних успіхів націонал-соціалістичного режиму²⁵.

З-поміж праць про усі іноземні формування ЗС Німеччини вирізняється книга Ганса Вернера Нойлена "На німецькому боці - інтернаціональні добровольці у Вермахті та Ваффен-СС", що після монографій Й. Гоффманна була черговим кроком вперед у вивченні теми порівняно з працями інших представників консервативного напрямку. Нойлен простежив деякі відмінності під час творення формацій з мешканців різних країн, які пояснював специфікою політичних планів націонал-соціалістичної Німеччини щодо кожної з країн, із представників яких було створено національні формування. Автор стверджував, що переважною більшістю іноземних добровольців німецького війська керували суто національні аспірації. Нойлен розкрив генезу творення цих одиниць, з'ясував національно-ідейні мотиви їхніх військовослужбовців, вказуючи на їх прозахідну зовнішньополітичну орієнтацію і психологічне бажання долучитися до боротьби за Європу. Дослідник, однак, не заакцентував уваги на тому, що багатьох людей змусили до цього обставини й для інших (зокрема, радянських бійців у нацистських таборах військовополонених) це був "вибір без вибору", унаслідок чого склалося хибне враження, нібито їх бажання вижити було проявом доброї волі воювати за "Нову Європу"²⁶. У книгах згаданого автора є також інші недоліки. Історик із ФРН Бернд Вегнер, зокрема, вказав на "в основному апологетичний тон" праць Нойлена, який вжив чимало позитивних епітетів щодо осіб, які вчинили воєнні

²³ Hoffmann J. Die Tragödie der "Russischen Befreiungsarmee" 1944/45: Wlassow gegen Stalin / Joachim Hoffmann. - München: Herbig, 2003. - S. 6.

²⁴ Колесник А. Грехопадение. Генерал Власов и его окружение / Александр Колесник. - Харьков: Простор, 1991. - С. 229.

²⁵ Дробязко С. И. Восточные формирования в составе Вермахта (1941-1945 гг.). Дисс. насоиск. науч. степ. канд. ист. наук/Дробязко Сергей Игоревич. - М., 1997. - С. 12-13.

²⁶ Neulen H. W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS / Hans Werner Neulen. - München: Universitas, 1985.

злочини²⁷ (наприклад, дослідник вказав на "особисту хоробрість" Б. Камінського, бригада якого була відома вбивствами цивільного населення, зокрема під час придушення Варшавського повстання у серпні 1944 р.²⁸).

У центрі зацікавлення представників консервативного напрямку були також процес формування різних національних одиниць німецької армії, труднощі під час їх творення та інші аспекти. Більшість науковців будували дослідження за усталеною структурною схемою (історичні передумови й політичний фон творення, формування, участь у бойових діях, вишкіл, використання, чисельність і національний склад вояків, висновки). Учені намагалися з'ясувати, наскільки створення у німецькому війську формацій з іноземців узгоджувалося із зовнішньополітичними планами та воєнною стратегією Третього Райху, вивчали статус національних збройних формувань і як відбувалося військове навчання їх офіцерських кадрів та особового складу, досліджували взаємостосунки між німецьким командним складом і ненімецькими солдатами, основні причини виникнення конфліктів і шляхи подолання кризових явищ у взаєминах між ними. Історики досі аналізують: були ці формування суто військовими одиницями чи головним чином інструментом політичної війни. Кількість таких праць значно зросла протягом другої половини ХХ ст, особливо у Німеччині²⁹.

У 1990-х роках вийшли з друку ґрунтовні праці з історії козацьких формувань періоду німецько-радянської війни. В 1991 р. Семюель Ньюленд опублікував одну з перших наукових монографій на цю тему. У вступі він перерахував анґломовні праці, що стосувалися долі радянських громадян у ЗС Німеччини, вказав на труднощі, з якими йому довелося зіткнутися (зникнення документів, що стосувалися східних частин німецької армії, які були у розпорядженні західних союзників СРСР до кінця 1940-х років, небажання ветеранів козацьких формацій згадувати про минулі події, оскільки вони побоювалися репресій). У вступі автор дещо спрощено проаналізував ідеологічні підстави та цілі східної політики А. Гітлера. Натомість С. Ньюленд докладно описав ставлення різних впливових груп державно-військового апарату Німецького Райху до проблеми східної політики загалом і Східних військ зокрема. Дослідник охарактеризував загальне становище вихідців із Радянського Союзу, а саме нащадків козаків із різних регіонів, висвітлив історію козацьких формацій, котрі воювали на боці Німеччини, а саме проблеми німецьких кадрів, спосіб підбору старшин і їхні стосунки із козаками, культурне життя у цих формаціях, подав додатки та цікавий ілюстративний матеріал з особистої колекції. Водночас у його дослідженні недо-

²⁷ Wegner B. Hitlers Politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933-1945. 5.Auflage I Bernd Wegner. - Padeborn: Schöningh, 1997. - S. 345.

²⁸ Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 338.

²⁹ Див., наприклад: Kalben H.-D. v. Zur Geschichte des XV. Kosaken-Kavallerie-Korps//ara.s-De//o\$^f von Kalben II Deutsches Soldatenjahrbuch. - München: Schild Verlag, 1963. - S. 66-82; 1964. - S. 108-127; 1965. - S. 210-224; 1966. - S. 234-241; 1967. - S. 188-196; 1968. - S. 113-124; 1969. - S. 209-213; Tieke W. Im Lufttransport an Brennpunkte der Ostfront. Geschichte der SS-IR 4 (mot.) "Langemark" und des "Freikorps Danmark" / Wilhelm Tieke. - Osnabrück: Munin-Verlag, 1971; Stöber H. Die lettischen Divisionen im VI.Armeekorps I Hans Stöber. - Osnabrück: Der Freiwillige, 1981; Mabire J. Die SS-Panzer-Division "Wiking". Germanische Freiwillige im Kampf für Europa. Aus dem französischen übersetzt von Dr. Erich Kopp / Jean Mabire. - Pr. Oldendorf K.W. Schütz Verlag, 1983; Scharff Smith R, Poulsen N. B., Bundgaard Christensen C. The Danish Volunteers in the Waffen SS and German Warfare at the Eastern Front / Peter Scharff Smith, Niels Bo Poulsen, Claus Bundgaard Christensen II Contemporary European History. - 1999. - Vol. 8 (1).-P 73-96.

статньо уваги приділено долі козаків після закінчення німецько-радянської війни³⁰. За подібною схемою написано й інші книги з історії козацьких формувань ЗС Німеччини, авторами яких були французькі, італійські, німецькі й інші дослідники. Наприклад, у 1999 р. Франсуа де Ленной у книзі "Козаки Паннівціца" подав передісторію й власне історію створення й використання козацьких формувань у ЗС Німеччини, акцентуючи увагу на тому, що ці формування прагнули повернути втрачені права та майно їх вояцтва. Описуючи трагічну долю козацьких формацій, він зауважив, що його праця є спробою "назавжди спростувати міф про те, що німці у Другій світовій війні розглядали усіх слов'ян як недолюдькуватих «унтерменшів»"³¹. П'єтро Карньєр і П'єрі Стефанутті дослідили життя, побут і військове використання козацьких сотень в Італії від осені 1944 р. до весни 1945 р.³² Армії Відлінг висвітлив проблему перебування козацьких підрозділів у районах над Верхньою Дравою і подробиці їх вивезення до СРСР після закінчення Другої світової війни у Європі. Гаральд Штадлер, Мартін Кофлер і Карл Бергер описали епізод розміщення і перебування козацьких формувань у Східному Тіролі у 1945 р.³³.

У контексті наукових дискусій на тему дослідження на зламі ХХ і ХХІ століть в західній історіографії переважали неоднозначні оцінки явища військової співпраці іноземців із націонал-соціалістичною Німеччиною. Якщо окремі представники критичного напрямку нерідко оголошували колабораціоністами усіх без винятку осіб, котрі проживали під німецькою окупацією включно з тими, які працювали в господарських структурах чи під примусом, у країнах Заходу можна було спостерігати чітку диференціацію цих людей на тих, хто добровільно виявив бажання співпрацювати з Райхом і тих, хто був змушений до цього. Поступово поширилася тенденція відокремлювати людей, які погодилися на співробітництво під примусом чи тиском обставин і тих, які усвідомлено за власною волею зробили цей вибір³⁴. Водночас відбувалося дослідження проблеми співпраці з Райхом держав, жителів окремих регіонів, представників різних національностей. Німецький історик Бернд Зелінський, наприклад, досліджував державний колабораціонізм - співпрацю Франції з Третім Райхом на державному рівні³⁵.

³⁰ Newland S. J. Cossacks in the German Army in 1941-1945 / Samuel J. Newland. - London: Frank Cass, 1991.

³¹ Lannoy F. de. Pannwitz Cossacks 1942-1945 / Francois de Lannoy. - Bayeux: Heimdal, 2000. - P. 269.

³² Garnier P. A. L'armata cosacca in Italia (1944-1945) / P. A. Garnier. - Milano: G. De Vecchi, 1965; Stefanutti P. Novocerkassk e dintorni: l'occupazione cosacca della Valle del Lago, ottobre 1944-aprile 1945 / Pieri Stefanutti. - Udine: Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Coordinamento dei circoli culturali della Carnia, 1995.

³³ Wilding A. Die Kosaken im oberen Drautal und ihre Auslieferung an die Sowjetunion 1945 (Studia Carinthiaca; Bd. 14) / Armin Wilding. - Klagenfurt: Hermagoras/Mohorjeva, 1999; Stadler H., Kofler M., Berger K. C. Flucht in die Hoffnungslosigkeit: die Kosaken in Osttirol / Harald Stadler, Martin Kofler, Karl C. Berger. - Innsbruck: Studienverlag, 2005.

³⁴ Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik / [Zusammengestellt und eingeleitet von Werner Röhr]. - Berlin: Heidelberg-Hütig Verlagsgemeinschaft, 1994; Lund J. Lebensraum og kollaboration 1941-43 / Joachim Lund i// Den jyske historiker (Kopenhagen). - 1995. - April. - Vol. 71. - S. 19—40; Venner D. Histoire de la Collaboration / Dominique Venner. - Paris: Pygmalion/Gerard Watelet, 2000; Corijn E. Collaboratie in Viaanderen: Vergeten en vergeven? / Eric Corijn. - Antwerpen: Manteau/Standaard, 2002; Davies P. Dangerous liaisons: collaboration and World War Two / Peter Davies. - Harlow; New York: Pearson/Longman, 2004.

³⁵ Zielinski B. Staatskollaboration / Bernd Zielinski. - Münster: Westfälisches Dampfboot, 1995.

На відміну від багатьох книг, у яких ідеалізовано пам'ять про іноземні військові частини або вміщено "чорний піар" про ці формування, військовий історик із ФРН Рольф-Дітер Мюллер здійснив спробу зруйнувати міфи з одного боку й наклепи з другого. Він дослідив умови й обставини, за яких держави й люди різних національностей воювали проти сталінського Радянського Союзу на боці нацистської Німеччини. Відносно невелику кількість джерельних матеріалів та літератури для підкріплення окремих його тверджень та тез цей автор компенсував цікавим концептуально-аналітичним наповненням своєї праці. Головною тезою автора було твердження про те, що без готовності іноземців воювати проти СРСР і їх допомоги Третій Райх ніколи не зміг би досягти воєнних успіхів перших років війни і тривалий час утримувати під владою і контролем великі території в Європі³⁶. Подібних думок дотримувався Рольф Міхаеліс, який досліджував історію іноземних дивізій Ваффен-СС³⁷.

Представників консервативного напрямку також цікавила повоєнна доля іноземних військовослужбовців німецького війська у контексті висвітлення політики країн антигітлерівської коаліції. У 1970-1980-х роках це питання вивчали Ніколас Бетгелл та Ніколай Толстой у Великій Британії³⁸. Думки Бетгелла і Толстого розвинув професор Марк Елліотт у монографії "Жертви Ялти" у 1982 р. У його книзі наведено чимало фактів про повоєнну долю вояків цих формувань у контексті політики США щодо повернення до Радянського Союзу його громадян, які протягом війни опинилися на території Райху і окупованих ним територій. М. Елліотт використав документальні джерела та факти, невідомі науковцям³⁹. Через півстоліття після закінчення війни проблему значно ґрунтовніше опрацював колишній учасник французького руху опору й військовий кореспондент Жорж Кудрі, книга якого була опублікована у 1997 р. На початку 1990-х років йому доручили скласти список недоглянутих могил колишніх громадян Радянського Союзу на військових та цивільних цвинтарях Франції. У процесі дослідження Ж. Кудрі виявив, що колишні громадяни СРСР, поховані у Франції, потрапили туди у німецьких уніформах, а більшість із тих, які вижили, пройшли згодом сталінські репатріаційні табори. Дослідник підготував працю не тільки на підставі зібраних ним свідчень російських та українських учасників тих подій, а й неопублікованих і уже опублікованих французьких архівних документів. Це були здебільшого звіти поліцейських органів влади Франції за 1944-1946 рр. для МЗС цієї держави. Кудрі розповів про долі емігрантів у своїй країні до Другої світової війни, у воєнні й перші повоєнні роки. Автор зосередив увагу на характеристиці національного складу ні-

³⁶ Müller R.-D. An der Seite der Wehrmacht. Hitlers ausländische Helfer beim "Kreuzzug gegen den Bolschewismus" 1941-1945 / Rolf-Dieter Müller. - Berlin: Ch. Links Verlag, 2008.

³⁷ Michaelis R. Die Tapferkeits- und Verdienstauszeichnung für Angehörige der Ostvolker / Rolf Michaelis. - Berlin: R. Michaelis Verlag, 1999; Michaelis R. Esten in der Waffen-SS: Die 20. Waffen-Grenadier-Division der SS (estnische Nr. 1) / Rolf Michaelis. - Berlin: Michaelis Verlag, 2000; Michaelis R. Ukrainer in der Waffen-SS. Die 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Ukrainische Nr. 1) / Rolf Michaelis. - Berlin: R. Michaelis-Verlag, 2000; Michaelis R. Die 11. SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Division "Nordland" / Rolf Michaelis. - Berlin: Michaelis-Verlag, 2001; Michaelis R. Russen in der Waffen-SS: 29. Waffen-Grenadier-Division der SS "RONA" (russische Nr. 1), 30. Waffen-Grenadier-Division der SS (russische Nr. 2), SS-Verband "Drushina". 2. Aufl. / Rolf Michaelis. - Dresden: Winkelried-Verlag, 2006.

³⁸ Bethell N. The Last Secret: Forcible Reparation to Russia, 1944-1947 / Nicolas Bethell. - London: Andre Deutsch Ltd., 1974; Tolstoy N. Victims of Yalta / Nikolaus Tolstoy. - London: Hodder & Stoughton, 1977.

³⁹ Elliott M. Pawns of Yalta: Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation / Mark Elliott. - Urbana, IL: University of Illinois Press, 1982.

мецьких напіввійськових робітничих та військових формувань, укомплектованих із радянських військовополонених і вказав їх приблизну кількість та місця дислокації, а також на діяльності місії з репатріації громадян СРСР у Західній Європі й на розколі у середовищі "старої еміграції" з питань переміщених осіб⁴⁰.

Протягом 1970-1990-х років серед представників консервативного напрямку виокремилася течія "історичного ревізіонізму", репрезентанти якої називали "великою брехнею" офіційні версії Другої світової війни й засуджували практику замовчування парламентами та органами правосуддя різних країн політично небажаної для них інформації на сторінках історичних досліджень. Її представники Франц В. Зайдлер та його однодумці й послідовники стверджували, що в історії не повинно бути жодних догм, заборон або табу й історія має належати історикам, які мусять говорити навіть про неприємні для когось історичні події та явища⁴¹. Від 1970-х років згаданий автор приділив значну увагу вивченню історії східноєвропейських формувань німецького війська й опублікував кілька статей та книг з даними про різні національні формації німецької армії (Східні війська, РОА, козацькі частини тощо). Однак суттєвою вадою його публікацій є відсутність критичного підходу до викладу фактичного матеріалу й схильність до ідеалізації Вермахту й створених у його складі інонаціональних військових формацій. Тональність публікацій Зайдлера дала підставу критикам зачислити його до представників т. зв. школи ревізіоністів, для яких був характерним перегляд головних тез і положень праць більшості повоєнних авторів про події Другої світової війни⁴².

Від 1970-х років деякі автори науково-популярних праць вдавалися до прославлення військ СС та їх іноземних формувань. Відверто апологетизаційними є праці американського дослідника Річарда Ляндвера, котрий ігнорував будь-які закиди проти з'єднань Ваффен-СС як безпідставні й видавав їх за зразкові інтернаціональні ЗС. Він підійшов до проблеми однобічно й упереджено, значною мірою ідеалізуючи ці формування⁴³. Публікації Р. Ляндвера із циклу "Руни перемоги" (*Siegrunen*) є дуже тенденційні й виявляють слабку обізнаність автора з архівами. Як і П. Гауссер, Р. Ляндвер вважав військовослужбовців дивізій СС - і німецьких, й іноземних - найпоштовішими

⁴⁰ Coudry G. Les camps sovietiques en France (Les "Russes" livres a Staline en 1945) / Georges Coudry. - Paris: Albin Michel, 1997.

⁴¹ Kein Dogma! Kein Verbot! Kein Tabu! Dem Historiker gehört die Geschichte, Parlament und Justiz mögen schweigen. Festschrift für Prof. Franz W. Seidler. - Selent: Pour le Merite, 2008.

⁴² Seidler F. W. Zur Führung der Osttruppen in der deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg / Franz W. Seidler // Wehrwissenschaftliche Rundschau. - 1970. - H. 12. - S. 683-702. Seidler F. W. Oskar Ritter von Niedermayer im Zweiten Weltkrieg. Ein Beitrag zur Geschichte der Ostlegionen / Franz W. Seidler // WWR. - 1970. - H. 20. - Nr.1. - S. 168-174; Nr.2. - S. 193-208; Seidler F. W. Zur Führung der Osttruppen in der deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg / Franz W. Seidler II WWR. - 1970. - H. 20. - S. 683-702; Seidler F. W. Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945 / Franz W. Seidler. - Koblenz: Bernard & Graefe Verlag, 1987; Seidler F. W. Die Kollaboration 1939-1945 / Franz W. Seidler. - München; Berlin: Herbig, 1995; Seidler F. W. Avantgarde für Europa: ausländische Freiwillige in Wehrmacht und Waffen-SS / Franz W. Seidler. - Selent: Pour le Merite, 2004.

⁴³ Landwehr R. Fighting for Freedom: The Ukrainian Volunteer Division of the Waffen-SS / Richard Landwehr. - Silver Spring, Maryland: Bibliophile Legion Books, Inc., 1985; Landwehr R. Charlemagne's Legionnaires: French Volunteers of the Waffen SS / Richard Landwehr. - Silver Spring, MD: Bibliophile Legion Books, 1989; Landwehr R. Lions of Flanders, Flemish Volunteers of the Waffen-SS, 1941-45 / Richard Landwehr. - Halifax, West Yorkshire (UK): ShelfBooks, 1996; Landwehr R. Estonian Vikings: Estnisches SS-Freiwilligen Bataillon Narwa and Subsequent Units, Eastern Front, 1943-1944 / Richard Landwehr. - Halifax: ShelfBooks, 1999.

борцями за загальноєвропейські цінності з майже бездоганними дисципліною та військовою підготовкою. Публікації Р. Ляндвера для науковців є насамперед інформаційною базою, що потребує критичного осмислення.

Автори, яких можна причислити до ліберального напрямку, дотримувалися вільної інтерпретації теми, намагалися взаємоузгодити протилежні концепції й різне бачення проблеми свого дослідження, знайти спільну платформу конструктивного висвітлення її дискусійних питань, дійти до "спільного знаменника" у висновках й обмежити вживання суперечливих термінів, тез, аргументів й оцінок. Ці дослідники порівняно з представниками консервативного напрямку критичніше сприймали й оцінювали політику нацистської Німеччини й відверто засуджували її, але, з другого боку, критикували політику Радянського Союзу. Погляди й оцінки представників ліберального напрямку в окремих аспектах співпадали з баченням проблеми прибічниками консервативного напрямку. До ліберального напрямку можна причислити багатьох американських та британських дослідників, які у висновках намагалися бути об'єктивними й абстрагуватися від минулого (А. Далліна, Д. Літтлджона та інших).

У роки Другої світової війни більшість європейців зазнали нищівних матеріальних руйнувань та людських жертв, тоді як США зазнали цих втрат у значно менших масштабах. Якоюсь мірою через наявність менш болісної історичної пам'яті про воєнні події американські дослідники* вивчали проблеми цієї війни відносно неупереджено й абстрагувалися від емоцій у висновках. Крім того, це можна пояснити насамперед сприятливою політичною атмосферою та демократичним устроєм США. У Сполучених Штатах перебували трофейні німецькі документи, які залишилися у цій країні в мікро-копіях після того, як їх оригінали перевезли до архівів Німеччини. Військові експерти цієї країни були зацікавлені ознайомитися з уроками творення та використання збройних формувань з мешканців окупованих Райхом територій. Перші такі дослідження підготували колишні генерали та офіцери Німеччини на замовлення військових відомств США.

У з'ясуванні особливостей політики Третього Райху щодо різних країн у роки Другої світової війни, образно кажучи, приховано ключ до розуміння мотивації дій військово-політичної верхівки цієї держави щодо творення німецьких іноземних формувань. Саме тому важливе значення для вивчення теми мають ті американські публікації, у яких розкрито цілі та методи реалізації політики Німеччини щодо держав-союзників та окупованих країн, ґрунтовно проаналізовано глибинні мотиви дій військово-політичної верхівки Райху щодо творення інонаціональних збройних формувань німецького війська. Александр Даллін був першим західним фахівцем з питань Другої світової війни, який використав багато трофейних документів, споминів та інтерв'ю з учасниками війни. Він запропонував нові підходи до проблеми в американській історіографії, акцентуючи увагу на внутрішньополітичних принципових розбіжностях між німецькими владними політичними і військовими інстанціями у східній політиці нацистської Німеччини у різні періоди війни. У фундаментальній монографії "Німецьке правління в Росії", виданій у 1956 р. у Лондоні, перевиданій у 1981 р. у США й перекладеній німецькою у 1958 р., А. Даллін проаналізував вплив різних чинників на особливості гітлерівського режиму на окупованих східних територіях, що впливали на творення національних військових одиниць німецького війська. Дослідник вбачав причину краху політики націонал-соціалістичної Німеччини не тільки у колоніальних намірах А. Гітлера, а й у недостатній продуманості планів і дій усіх владних структур Райху. А. Даллін був одним із перших учених, який звернув увагу на розбіжності у тактиці

*Тут і далі йдеться про учених США.

різних урядових структур і галузевих службових відомств цієї держави щодо основних напрямів окупаційної політики, кінцевих цілей війни тощо. З його праці можна зробити висновок про комплектування іноземних формувань німецького війська переважно з націоналістів; цю ж тезу згодом обстоювали і представники західної історіографії (хоча насправді у згаданих формаціях крім ідеалістів часто служили безідейні й аполітичні люди, які вбачали у військовій службі можливість часткового вирішення власних соціальних проблем). На думку Далліна, так звана нова східна політика Райху в останні півроку німецько-радянської війни була логічним наслідком і єдиним шансом виходу цієї країни з кризи на фронтах. У його праці зосереджено увагу передусім на німецькій окупаційній політиці та колоніальних планах нацистів, а не на історії залучення Райхом іноземців до іноземних формацій німецького війська⁴⁴. Згодом Даллін, опрацьовуючи питання залучення росіян на військову службу Райху, одним із перших дослідив історію російських бригад військ СС Броніслава Камінського та Владіміра Гіля-Родіонова⁴⁵. Західні науковці трактували укомплектовані з громадян СРСР формування як військово-політичний фактор, вживаючи щодо явища мілітарного співробітництва цих людей із Третім Райхом термін "радянський військовий колабораціонізм". Професор історії зі штату Кентуккі Марк Елліотт, зокрема, проаналізував цю проблему в окремій статті. Наведені ним аргументи й факти свідчили про зумовленість цього явища політикою нацистів щодо військовополонених бійців Робітничо-селянської Червоної Армії (РСЧА, далі скорочено ЧА)⁴⁶. Це ж питання опинилося у центрі зацікавлення дослідників та якоюсь мірою навіть урядових кіл США. Наприклад, у 1982 р. за поданням одного з управлінь держсекретаря оборони США американський історик російського походження Алекс Алексієв підготував оглядове дослідження "Радянські національності у німецькій стратегії воєнного часу 1941-1945". Хоча воно було невеликим за обсягом, його вартість полягала у цікавому й цілісному схематично-концептуальному розгляді проблеми. Ця наукова розвідка стала описом детермінант та характеру німецьких політичних стратегій і тактики щодо неросійських націй та їх впливу на радянські та німецькі воєнні зусилля. У першому розділі основну увагу зосереджено на витоках "мілітарної колаборації з німцями неросійських національностей". У другому розділі з'ясовано ставлення керівництва Райху до національностей тогочасного СРСР, розкрито роль, передбачену для них у повоєнній Європі. Ці плани зіставлено з поглядами різних німецьких офіційних осіб, які не поділяли нацистських догм і захищали прагматичніші підходи. У третьому розділі розглянуто особливості гітлерівського "нового порядку" на окупованих неросійських територіях, у четвертому - охарактеризовано різні типи та рівні військової співпраці з німецькими окупаційними чинниками, а у п'ятому - подано основні висновки⁴⁷.

⁴⁴ *Dallin A. German Ruie in Russia 1941-1945. A Study of Occupation Policies. 2-d rev. Edition /AlexanderDallin. - Boulder: Westview Press, 1981. - P. 259-275, 298-304, 523-564, 596-616.*

⁴⁵ *Dallin A. The Kaminsky Brigade: 1941-1944. A Case Study of German Military Exploitation of Soviet Disaffection / Alexander Dallin. - Maxwell AFB, AL (USA): Harvard Russian Research Institute (HRRI), December 1952; DallinA., MavrogordatoR. S. Rodionov: ACase Study in Wartime Redefection / A. Dallin, R. S. Mavrogordato II The American Slavic and East European Review. - 1959. -Vol. XVIII. -No 1.-P. 25-33.*

⁴⁶ *ElliottM. Soviet Military Collaborators /MarkElliott II Ukraine during World War II: History and Its Aftermath; A Symposium / [Edited by Yury Boshyk. Assisted by Roman Waschuk and Andriy Wynnyckyj]. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1986. - P. 89-104.*

⁴⁷ *AlexievA. R. Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941-1945 [Prepared to the Director of Net Assessment Office of the Secretary of Defence] I AlexR. Alexiev. - Santa Monica, CA (USA): Rand Corporation, June 1982.*

Одним із перших британських дослідників, який виступив із власною інтерпретацією досліджуваної проблеми, був Девід Літтлджон. Він запропонував своє бачення у той час, коли гострі дискусії точилися щодо проблеми кваліфікації дій людей, які зі зброєю в руках діяли на боці Райху. З огляду на масовий характер цього явища Літтлджон вважав доцільним відокремити злочинний характер нацистської політики від дій цих людей, оскільки ними керували різні мотиви, більшість з них були жертвами обставин і вважати злочинцями мільйони людей недоречно. У 1970-х роках він здійснив одне із найповніших досліджень проблеми у книзі, що мала навіть контроверсійну назву ("Патріотичні зрадники"). На його думку, важко визначити, коли співпраця з окупантами була ренегатством, а коли здоровим глуздом, оскільки зрада та лояльність є відносними поняттями й героя однієї нації часто вважали злочинцем щодо іншої⁴⁸.

Від кінця 1980-х років у зв'язку з послабленням політичного напруження у стосунках між країнами Заходу і СРСР у світі розпочався другий з етапів вивчення проблеми, для якого характерні перегляд багатьох дотогочасних уявлень про неї, поступова переоцінка багатьох тез, які вважали незаперечними від часу їх поширення у пропаганді країн-переможців від часу закінчення Другої світової війни, й відхід від деяких історичних стереотипів з теми, сформованих до того часу. Наслідком цього було певне взаємопроникнення головних підходів представників ліберального і консервативного напрямів і запозичення представниками консервативного напрямку деяких підходів до вивчення проблеми, які використовували прихильники довільного трактування проблеми. Від середини 1990-х років в історичній літературі з'явилися нові тенденції, під впливом яких декотрі історики переглянули свої судження. Деякі учені почали заперечувати виключно негативний сенс терміна "колабораціонізм", окреслювали його щонайбільше як хибний політичний крок, зумовлений обставинами. Багато істориків виступили за деміфологізацію історії, прагнули об'єктивно й неупереджено аналізувати події минулого. Наприклад, у Франції упродовж другої половини ХХ ст. відбувся непростий процес переосмислення і концептуальної трансформації оцінок подій Другої світової війни. У перші повоєнні десятиліття у цій країні дослідники возвеличували учасників антинацистського руху опору й знеславлювали тих, хто співпрацював із німецькими націонал-соціалістами у політичній та військовій сферах⁴⁹. Проте у середині 1980-х років окремі французькі

⁴⁸ *Littlejohn D. The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German Occupied Europe, 1940-1945 / David Littlejohn. - London: Heinemann, 1972. - P. 338.*

⁴⁹ *Hoffmann S. Collaborationism in France during World War II // Journal of modern history (Chicago). - 1968. - No 2. - P. 375-395; Brandes R. Die Tschechen unter Deutschem Protektorat. Teil I. Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren bis Heydrichs Tod (1939-1942). Hrsgb. vom Vorstand des Collegium Carolinum Forschungsstelle für die böhmischen Länder / Ratlef Brandes. - München; Wien: R. Oldenbourg, 1969; Teil 2. Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren von Heydrichs Tod bis zum Prager Aufstand (1942-1945). - München; Wien, 1975; Tomashevich J. The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Occupation and Collaboration / Jozo Tomashevich. - Stanford, CA: Stanford University Press, 1975; De Luca A.R. "Der Großmufti" in Berlin: The Politics of Collaboration / Anthony R. De Luca II International Journal of Middle East Studies (Cambridge). - 1979. - P. 125-138; Pringet P. de. Kollaboration oder Europa-Bündnis? Frankreichs Tragödie im Zweiten Weltkrieg / Pierre de Pringet II Deutschland in Geschichte und Gegenwart. - 1981. - Nr. 29 (2). - S. 22-28; 1981. - Nr. 29 (3). - S. 19-23; Pringet P. de. Die Kollaboration. Untersuchung eines Fehlschlages / Pierre de Pringet. - Tübingen: Grabert Verlag, 1981; Rouso H. La collaboration: [les noms, les themes, les lieux] / Henry Rouso. - Paris: MA Ed, 1987; Hirschfeld G. Nazi Rule and Dutsch Collaboration: The Netherlands Under German Occupation, 1940-1945 / Gerhard Hirschfeld. - Oxford: Oxford University Press, 1988.*

історики прагнули залишити злочинний аспект юридичним установам і відмовилися від "нищівних оцінок" певних історичних постатей та подій. У 1980-1990-ті роки у французькій історіографії відбулася глибока наукова переоцінка ролі маршала Анрі Філіппа Петена. Марк Ферро у його біографії поставив під сумнів кваліфікацію дій Петена як "колабораціоніста" за його співпрацю із нацистською Німеччиною у роки Другої світової війни. На думку Ферро, після війни існувало дві пам'яті: пропагована владними органами держави інституційна й альтернативна, що жила у свідомості мільйонів громадян, для яких постать цього державного діяча уособлювала не стільки національне приниження, скільки ренесанс національної ідеї⁵⁰.

Подібні думки висловлював і Філіпп Буррен⁵¹.

Демократичний підхід до наукових досліджень у 1980-х роках зумовив появу нових інтерпретацій, альтернативних до тих, які були запропоновані у третій чверті ХХ ст. Дослідники вдавалися до ультраполярних оцінок - осуду чи апологетизації конкретних осіб, суспільно-політичних процесів, явищ тощо. Наприкінці ХХ ст. деякі історики "перенесли" теорію відносності Альберта Айнштейна в історичну науку. Професор Нью-Йоркського університету Г. Ігрес, наприклад, стверджував, що історизм як науковий принцип відходить у минуле, а на його місце приходять історизм, тобто переконання у тому, що "історичне" рівнозначне "відносному"⁵². Утверджувалося переконання, що в історії усе відносно, що можливі будь-які інтерпретації минулого. Під впливом подібних візій серед представників ліберального й консервативного напрямів відбувся перегляд деяких дотогочасних стереотипних поглядів на актуальні проблеми історії Другої світової війни, у тому числі на уявлення про характер військової та іншої співпраці іноземців із Третім Райхом. Деякі історики ліберального напрямку вважали схеми історії Другої світової війни, пов'язані з концептуальними підходами до вивчення історії колабораціонізму і рухів опору, наслідком нав'язування історикам ідеологією лівих рухів антинаукових підходів, що суперечили принципів неупередженого відтворення історичної правди. У цьому контексті Пітер Лягру 26-28 квітня 1995 р. в Амстердамі на колоквиумі "Пам'ять і Друга світова війна у міжнародній порівняльній перспективі" обстоював тезу про те, що більшість мешканців країн, окупованих Райхом, були щодо нього нейтральними й співпрацювали з окупаційними установами. На його думку, легенда про масову підтримку руху опору стала міфом "колективної свідомості переможців" у повоєнних Франції, Бельгії та інших країнах, під час війни частково чи повністю окупованих нацистською Німеччиною⁵³.

З'ясування мотивації дій організаторів і військовослужбовців іноземних формувань німецького війська, зокрема політичних та ідейних причин, інших чинників (поразки і втрати на фронтах тощо) має принципово важливе значення для висвітлення теми. Саме тому часто в процесі вивчення явища співробітництва з Третім Райхом іноземців на рівні окремих національних груп чи індивідів представники ліберального напрямку вдавалися до з'ясування причин і пояснення мотивів дій тих із них, які служили в іноземних формуваннях німецьких військ. Дослідники давали різне пояснення причин і мотивів дій людей з діаметрально протилежних позицій. Вчені з країн Заходу вважали головними спонукальними мотивами військовослужбовців іноземних

⁵⁰ *Ferro M. Petain / Marc Ferro.* - Paris: Artheme Fayard, 1987.

⁵¹ *Burrin Ph. La France à l'heure allemande: 1940-1944 / Philippe Burrin.* - Paris: Ed. Du Seuil, 1995.
Лімеїн А. Акупація Беларусі (1941-1944): питання співпраці і калабарації / Аляксей Лімеїн. - Мінск: Беларускі кнігазбор, 2000. - С. 271.

⁵² *Lagrou P. The politics of memory. Resistance as a collective myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965 / Peter Lagrou // European Review (Cambridge).* - 2003. - Vol. 11. - No 4. - P. 527-549.

формувань ЗС Німеччини високі мотиви (патріотизм, націоналізм, ідейні). Західні дослідники наголошували на ідеологічних та політичних мотивах вояків цих формувань, вважаючи визначальними чинниками у мотивації їх дій прозахідну орієнтацію та антикомунізм, спричинений вадами і злочинними проявами внутрішньої соціальної і національної політики СРСР. Такий підхід був доволі типовим для тих авторів, котрі вивчали історію національних формацій німецької армії у контексті історії національно-визвольних рухів народів, із представників яких вони були укомплектовані. Західні історики вбачали кілька головних чинників, що зумовили готовність людей вступати до згаданих формацій, а саме більшовицький режим і терор НКВС, наслідком яких були наростання невдоволення і радикалізація антикомуністичних настроїв суспільства в СРСР, небажання ототожнювати себе з панівною тоталітарною системою і готовність до співпраці жителів територій, окупованих Райхом після 22 червня 1941 р. Водночас ці автори вважали, що більшість вояків згаданих формувань не ототожнювали гітлерівський режим із Німеччиною, аргументуючи це тим, що ініціаторами творення і творцями цих формацій були багато командувачів німецьких армій і груп армій, які не погоджувалися з лінією східної політики А. Гітлера й ігнорували його заборону комплектувати чисельні військові збройні одиниці з жителів окупованих східних областей⁵⁴.

Представники ліберального напрямку вважали за потрібне підходити до висвітлення проблеми мотивації служби вояків іноземних формацій німецької армії з погляду багатьох сторін (як зацікавлених, так і незацікавлених у їх творенні), заторкували комплекс мотивів різних осіб, зацікавлених у комплектуванні іноземних збройних одиниць німецького війська, аналізуючи також мотиви керівників відомчих структур Німеччини, котрі приймали політичні рішення щодо їх формування. На думку більшості цих учених, керівництво Райху дозволило їх масово створювати лише тоді, коли ситуація на фронтах набула справді загрозливого характеру для Вермахту. Вони вказували на розмаїття спонукальних мотивів, якими керувалися військовослужбовці іноземних формацій німецьких військ, але вважали визначальним із них прагнення вижити⁵⁵.

Велику увагу проблемі політики Німецького Райху щодо різних іноземних формувань його військ приділено у Великій Британії та США, де на цю тему написано кілька докторських дисертацій. У 1963 р. американський вчений Роберт Бентлі Бартон захистив дисертацію про політичну діяльність А. Власова, у якій ототожнив очолюваний ним російський комітет з комітетами французького генерала Шарля де Голля на боці Великої Британії або Національним комітетом "Вільна Німеччина" на боці СРСР⁵⁶. Фі-ліпп Басе у 1974 р. захистив у Великій Британії докторську дисертацію про нацистську політику вербування і використання іноземців у ЗС Німеччини, що була комплексним концептуальним охопленням різноманітних аспектів теми⁵⁷. У 1984 р. Кеннет Естес

⁵⁴ Див., наприклад: *Venner D. Histoire de la Collaboration / Dominique Venner*. - Paris: Pygmalion/ Gerard Watelet, 2000; *Davies P. Dangerous liaisons: collaboration and World War Two / Peter Davies*. - Harlow; New York: Pearson/Longman, 2004.

⁵⁵ *Anderson T. Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine, October-December 1941 / Truman Anderson II Journal of Modern History*. - 1999. - September. - Issue 71. - No. 3. - P 623; *Brown K. A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland / Kate Brown*. - Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press, 2003. - P. 213.

⁵⁶ *Burton R. B. The Vlasov Movement of World War II: An Appraisal. Ph. Diss. / Robert Bentley Burton*. - Washington D. C: American University, 1963.

⁵⁷ *Buss Ph. H. The Non-Germans in the German Armed Forces 1939-1945. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in the University of Kent at Canterbury, September 1974. PhD dissertation / Philip Henry Buss*. - Canterbury: University of Kent, 1974.

захистив у Меріленді в штаті Каліфорнія (США) докторську дисертацію "Європейський анабазис: західноєвропейські добровольці у німецькій армії та СС, 1940-1945". У його дослідженні акцентовано увагу на основних причинах, що зумовили вступ західноєвропейців до німецького війська (ідеалізм, авантюризм, матеріальна скрута родини, бажання втекти від вирішення соціальних та сімейних проблем, безробіття). Естес використав велику кількість документів та літератури, про що свідчить бібліографія до його праці. Оскільки розділи дисертації вміщено в Інтернеті, вони стали доступними широкому колу дослідників⁵⁸.

Принципово важливе значення для розробки теми мали синтетичні праці з історії усіх іноземних формувань у складі різних родів військ ЗС Німеччини. В ілюстрованому дослідженні "Іноземні легіони Третього Райху", що вийшло у 4-х томах, британський дослідник Д. Літлджон зумів диференціювати тематику дослідження на політику Німеччини щодо добровільного вербування і примусового рекрутування до німецької армії людей з різних країн. У першому томі наведено маловідомі факти про створення іноземних формувань з мешканців Норвегії, Данії та Франції, у другому - Бельгії та Голландії, Великої Британії, Італії, Люксембургу та Іспанії. У третьому томі йдеться про мешканців Албанії, Чехії і Словаччини, Греції, Угорщини та Югославії, котрі боролися спільно з німцями, і про політичні сили, які співпрацювали з Райхом. На жаль, деяким країнам приділено недостатньо уваги, зокрема, Угорщині, Греції та Албанії (згадано тільки про дивізію "Скандербег"). У розділі про Югославію вміщено відомості про Хорватію, Сербію (у тому числі про Сербський добровольчий корпус, що згодом став складовою частиною військ СС, та Російський Охоронний Корпус), а також про Словенію (з інформацією про словенські політичні та регулярні військові сили та про службу словенців у Ваффен-СС). Для дослідників історії східноєвропейських збройних формувань німецької армії цікавим є четвертий том, у якому йдеться про Польщу, Україну, країни Балтії, Росію, а також про Болгарію, Румунію, Індію та Фінляндію. Літлджон розглянув проблему у глобальному контексті, висвітлив суттєві прорахунки керівництва Німеччини щодо цих формувань. Водночас у його праці бракує належного пояснення мотивів західної і східної політики Райху й зроблено слабкий акцент на відмінностях політики щодо створення національних формувань німецького війська з представників різних країн⁵⁹.

У 1990-х роках опубліковано чимало науково-популярних праць про національні військові формування, які діяли на боці Вермахту. Багато видань з проблеми надруковано в Оксфорді у видавництві "Оспрей" у серії "Озброєні люди" та у Бейсайді у видавництві "Книги європейської Вісі". Найбільше книг на цю тему від середини 1990-х років опублікував історик Антоніо Муньос. Він видав кілька невеликих за обсягом і кілька узагальнюючих досліджень з теми, використовуючи німецькі документи. У деяких розвідках автор аналізував відомі події, тоді як в інших доволі детально розкрив доти невідомі цікаві факти з історії окремих інонаціональних

⁵⁸ *Estes K. A European Anabasis: Western European Volunteers in the Germany Army and SS, 1940-1945. Ph. D. Diss. IKenneth Estes. - College Park: University of Maryland, 1984.*

⁵⁹ *Littlejohn D. Foreign Legions of the Third Reich / David Littlejohn. - Vol. 1. Norway, Denmark and France. - San Jose: Roger J. Bender Publishing, 1983; Vol. 2. Belgium and Holland, as well as the volunteer military units from Great Britain, Italy, Luxembourg, and Spain. - San Jose, 1984; Vol. 3 . Albania, Czechoslovakia (Sudetenland, Bohemia-Moravia, Slovakia), Greece, Hungary and Yugoslavia (Croatia, Serbia, Slovenia). - San Jose, 1985; Vol. 4. Eastern Europe and Baltic States are covered in depth in this reprinted volume, including Poland, Ukraine, Bulgaria, Romania, Free India, Lithuania, Latvia, Estonia, Finland and Russia. - San Jose, 1987.*

збройних формувань німецьких військ⁶⁰. Згаданий автор написав також кілька праць у співавторстві⁶¹.

Джон Ск'юорр досліджував історію іспанських формувань у ЗС Німеччини, Томас Нігель - балтійських та формувань країн Вісі у Югославії⁶², каталонець Карлос Кабальєро Джура до сам і у співавторстві з іншими авторами - українських та інших формувань німецької армії⁶³. У 1998 р. К. Чарлес і Б. Накладал опублікували дослідження з історії національних формувань Словаччини, які воювали на боці Німеччини⁶⁴. Певний інтерес становлять праці, у яких висвітлено специфічні проблеми використання за певні періоди часу поліетнічних та національних формувань ЗС Німеччини, а саме Східних військ (Добровольчих з'єднань). Наприклад, Й. Гаутерман дослідив долю цих формацій на Західному фронті у 1943-1944 рр.⁶⁵. Французький дослідник Пауль Гаужак у своїй праці використав донесення розвідки Генштабові ЗС Франції про формування Східних військ у Франції восени 1943 р. - восени 1944 р., зокрема їх кількість, національний склад, реорганізацію, використання тощо⁶⁶.

⁶⁰ *Munoz A. J. Lions of the Desert: Arab Volunteers in the German Army / Antonio J. Munoz. - Bayside: Axis Europa Books, 1996; Munoz A. J. The Drazhina SS Brigade: A History, 1941-1943 / Antonio J. Munoz. - Bayside, 1997; Munoz A. J. Hitler's Eastern Legions / Antonio J. Munoz. - Vol. I: Baltic Schutzmannschaft. - Bayside, 1998; Munoz A. J. Hitler's Eastern Legions / Antonio J. Munoz. - Vol. II: The Osttruppen. - Bayside, 1991; Munoz A. J. Slovenian Axis Forces in World War II, 1941-1945 / Antonio J. Munoz. - Bayside, 1998; Munoz A. J. The Kaminski Brigade: A History 1941-1945 / Antonio J. Munoz. - Bayside, 1999; Munoz A. J. For Czar & Country: A History of the Russian Guard Corps, 1941-1945 / Antonio J. Munoz. - Bayside, 1999; Munoz A. J. Herakles & the Swastika: Greek Volunteers in the German Army / Antonio J. Munoz. - Bayside, 2000; Munoz A. J. (editor). The East Came West: Muslim, Hindu, and Buddhist Volunteers in the German Armed Forces, 1941-1945 / Antonio J. Munoz. - Bayside, 2001.*

⁶¹ *Romanko O., Munoz A. Hitler's White Russians: Collaboration And Extermination in Byelorussia, 1941-1945 / Antonio J. Munoz, Oleg Romanko. - Bayside: Axis Europa Books, 2003; Huxley-Blythe P. J., Munoz A. Under the St. Andrews Cross: Russian & Cossack Volunteers in World War II, 1941-1945 / Peter J. Huxley-Blythe, Antonio Munoz. - Bayside, NY: Europa Books, 2004.*

⁶² *Scurr J. Germany's Spanish Volunteers, 1941-45. - London: Osprey, 1987; Nigel T., Krunislav M. Axis Forces in Yugoslavia 1941-45 / Thomas Nigel, Mikulan Krunislav. - London: Osprey Publishing, 1995; Jurado C. C., Nigel T. Germany's Eastern Front Allies (2): Baltic Forces / Carlos Caballero Jurado, Thomas Nigel. - London: Osprey Publishing, 2002.*

⁶³ *Jurado C. C., Lyles K. Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941-1945 / Carlos Caballero Jurado, Karl Lyles. - London: Osprey Publishing, 1985; Jurado C C, Rojo A. Legionarios croatas en el Ejercito aleman / C. C. Jurado, A. Rojo. - Alicante: Garcia Hispän, 1991; Jurado C C Breaking the Chains. 14 Waffen-Grenadier-Division der SS and Other Ukrainian Volunteer Formations, Eastern Front, 1942-1945. Translated by Roberta Haigh / Carlos Caballero Jurado. - Halifax: Shelf Books, 1998.*

⁶⁴ *Charles K, Nakladal B. Germany's First Ally: Armed Forces of the Slovak State, 1939-1945 / K Charles, B. Nakladal. - Atglen: Schiffer Military History, 1998.*

⁶⁵ *Houterman J. N. Eastern Troops in Zeeland, The Netherlands, 1943-1945. Hitler's Osttruppen in the West / J. N. Houterman. - Bayside: Axis Europa Books, 1997.*

⁶⁶ *Gaujac P. Les volontaires de l'Est 1941-1943. Ire partie / Paul Gaujac // Armes Militaria Magazine (AMM) (Paris). - 2000. - № 187. - P. 29-36; Gaujac P. Les troupes de l'Est sur le front Occidental, 1944-1945 (2e partie suite de Militaria 187) / Paul Gaujac // AMM. - № 189. - P. 53-61; Gaujac P. Les volontaires de l'Est en France, 1944-1945 / Paul Gaujac // AMM. - № 209. - P. 30-36; Gaujac P. Les volontaires étrangers de l'Armee allemande en France, 1944-1945. 5e partie / Paul Gaujac II AMM. - № 215. - P. 14-22; Gaujac P. Les Volontaires de l'Est sur le front Francais, 1944-1945. 6e partie- La Freiwilligen Stamm-Division (Suite de Militaria 215) / Paul Gaujac // AMM. - № 219. - P. 25-33.*

У 1990-х роках у США зріс інтерес до окремих іноземних дивізій військ СС. В Атлені у штаті Пенсильванія видавництво "Шіффер" ("Schiffer") у серії "Військова історія" опублікувало кілька досліджень про службу іноземців у складі військ СС. У 1997 р., зокрема, вийшли з друку праці Жана Лепре про 13-ту дивізію військ СС⁶⁷ і американського військовика й історика українського походження Майкла Логуша про 14-ту українську дивізію Ваффен-СС⁶⁸; наступного року Аллен Брандт у тій же серії видав книгу, в якій розповів про фламандських добровольців військ СС і Ремі Шрійнена - єдиного фламандського військовослужбовця, нагородженого багатьма німецькими військовими нагородами від Залізного хреста 2-го класу до Лицарського хреста⁶⁹. Характерно, що праця Логуша у той час була найповнішою за інформацією книгою про дивізію військ СС "Галичина" (його послідовник у вивченні теми професор Ратгерського університету Тарас Гунчак, зокрема, більше уваги зосередив на політичному тлі творення та на структурі дивізії й не сконцентрував уваги на операційних аспектах її діяльності⁷⁰). У 2002 р. значно більше попит на об'єктивне дослідження про дивізію задовольнила англійська книга британця українського походження Майкла Мельника, який проаналізував комплекс мотивів українців, котрі вимушені були воювати на боці Німеччини. Він використав у своїй праці найбільшу кількість невідомих документів та фотографій з теми свого дослідження порівняно з його попередниками й спростував багато дезінформації про дивізію, яку поширювали однаковою мірою як симпатичні, так і ворогі люди, котрі служили у згаданому військовому з'єднанні⁷¹.

Деякі англійські учені запропонували "революційний" перегляд багатьох положень, альтернативні трактування минулого. Внаслідок цього у США опубліковано чимало праць, зокрема про чисельність вояків різних національностей у складі німецького війська. Суттєвою передумовою для перегляду істориками багатьох спрощених положень їх попередників були публікації про службу представників тих народів у німецькому війську ("расово чистих" або частково теж німецького походження), які, за усталеними міфами, нібито ніколи не воювали у складі ЗС Райху. Вони зуміли зібрати невідомі факти, на підставі яких зробили сенсаційні висновки, котрі зламали усталені стереотипи і викликали значний резонанс та критичні зауваження у науковому світі. Певний внесок у розкриття невідомих "білих плям" в історії теми зробив британський вчений Едріен Вейл, який у 1994 р. у книзі "Ренегати: англійці Гітлера" описав спроби створення Британського Вільного Корпусу в складі німецького війська⁷².

Серед недостатньо вивчених питань, яке дає змогу з'ясувати засади політики Райху щодо військової експлуатації іноземців і яке науковці ФРН у 1980-1990-х роках висвітлювали тільки побіжно - використання у німецьких військах осіб єврейського походження та напівєвреїв (т. зв. єврейських мішлінге)⁷³. Одним із новаторів у його

⁶⁷ Lepre G. Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945 / Georges Lepre. -Atglen: Schiffer Military History, 1997.

⁶⁸ Logusz M. O. Galicia Division. The Waffen-SS 14th Grenadier Division 1943-1945 /Michael Orest Logusz. -Atglen: Schiffer Military History, 1997.

⁶⁹ Brandt A. The Last Knight of Flanders: Remy Schrijnen and His SS Legion Flanders/Sturmbrigade Langemark / A Hen Brandt. -Atglen: Schiffer Military History, 1998.

⁷⁰ Hunczak T. On the Horns of Dilemma. The Story of the Ukrainian Division 1943-1945 / Taras Hunczak. - Langham; New York; Oxford: University Press of America, 2000.

⁷¹ Melnyk M. J. To Battle. The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division /Michael

James Melnyk. - Solihull: Heiion & Co, 2002.

⁷² Weale A. Renegades: Hitler's Englishmen /uWara Weale. -London: Weidenfeld&Nicolson, 1994.

⁷³ Messerschmidt M. I. Wehrmacht /ManfredMesserschmidt// Deutsche Jüdische Soldaten 1914-1945.

Hrsgb.v.Militärgeschichtlichen Forschungsamt zur Sonderausstellung im Wehrgeschichtlichen

вивченні став молодий американський дослідник зі штату Техас, професор історії Американського військового університету Браян Марк Рігг. У 2002 р. він опублікував монографію "Єврейські солдати Гітлера", в якій стверджував, що у ЗС Німеччини служило приблизно 150000 осіб єврейського походження. Ця книга була результатом опитування ветеранів Вермахту єврейського походження та опрацювання їхніх неопублікованих мемуарів у Німеччині, Швеції, Канаді, Туреччині, Ізраїлі. Б. Рігг зібрав 400 інтерв'ю, 500 годин відеосвідчень, 3000 фото й 30000 сторінок споминів німецьких солдатів та офіцерів з єврейськими коренями⁷⁴. Учений навів численні факти, а також зробив посилання на цікаві документи, невідомі широкому колу дослідників. Джеффри Гіллс із Флоридського університету в Гайнесвіллі вказав на недостатність документальних джерел у праці Рігга, але відзначив безумовну цінність зібраних ним свідчень та цікавих висновків, що суттєво доповнили маловідомі факти про расову політику нацистської Німеччини⁷⁵. Професор Пенсильванського університету Джонатан Стайнберг, вважаючи, що Б. М. Рігг зробив важливий внесок у вивчення історії Німеччини й "додав нову грань" до розуміння політики нацистського режиму, підсумував: "Висновки Браяна роблять реальність нацистської держави складнішою". Високу оцінку праці дав історик Гасан Гусейн-Заде зі штату Мінесота. На думку Манфреда Мессершмідта з Фрайбурзького університету, "книга Рігга відкриває новий академічний простір"⁷⁶. Деякі автори в Ізраїлі зробили американському дослідникові закид щодо відсутності достатніх посилань на архівні фонди чи наукові дослідження, що було зумовлено специфікою теми. Окремі єврейські громадські діячі назвали цю книгу "спробою очорнити німецьких євреїв", мета якої - "спровокувати активізацію антисемітизму". Проте Рігг важко звинуватити в антисемітизмі, оскільки його дід був єврейського походження, а сам він проходив стажування у Тель-Авіві, вивчав гебраїку й був солдатом-добровольцем Армії оборони Ізраїлю. Врешті-решт слушність висновків американського історика визнали в Ізраїлі, але поставили під сумнів достовірність цифри - 150000 осіб єврейського походження, вважаючи її завищеною⁷⁷. Було зруйновано також усталені в західній історіографії твердження, що нібито поляки не воювали на боці Третього Райху. У 1963 р. Едвард Серванський одним із перших науковців спростував цей міф⁷⁸. У 1994 р. Ч. Мадайчик вказав, що кількість мобілізованих до німецького війська поляків включно з поляками німецького походження (фольксдойче) сягала щонайменше 250000 осіб⁷⁹. Через вісім років інший

Museum Schloß Rastadt 16.April—31.Oktober 1981.-Freiburg: Militärgeschichtliche Forschungsamt. 1981. - S. 65-70; Meyer B. "Judische Mischlinge": Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933-1945 / Beate Meyer. - Hamburg: Delling und Galitz, 1999. - S. 231-237.

⁷⁴ Rigg BM. Hitler's Jewish Soldiers. The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military / Bryan M. Rigg. - Kansas: University Press of Kansas, 2002. - P. 2, 268.

⁷⁵ Giles G. Hitler's Jewish Soldiers' by Bryan Mark Rigg // Jeffrey GUIs // Washington Post (Washington). -2002.-May 26.

¹⁶ The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.kansaspress.ku.edu/rightit.html>

⁷⁷ Бриман III. Тени Холокоста / Шимон Бриман II Вести-2 (Тель-Авив). - 2002. - 19 сентября [Електронний ресурс] / Шимон Бриман. - Режим доступу: <http://gazeta.rjews.net/Lib/briman/020919-briman.shtml>

⁷⁸ Serwanski E. Hitlerowska polityka narodowosciowa na Górnym Śląsku / Edward Serwanski. - Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1963.

¹⁹ Madaiczek Cz. Polityka III Rzeczy w okupowanej Polsce / Czeslaw Madaiczek. - Т. 2. - Warszawa: PWN, 1970. - S. 302; Див.: Madajczyk Cz. Kann man in Polen 1939-1945 von Kollaboration sprechen? / Czeslaw Madajczyk II Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und

польський учений Єжи Кохановський у своїй статті простежив випадки рекрутування поляків до Вермахту⁸⁰. Ці автори започаткували вивчення долі поляків у ЗС Німеччини, яке успішно продовжили Ришард Качмарек та інші історики⁸¹.

У 2005 р. опубліковано працю польського дослідника Ярослава Гданського "Забуті солдати Гітлера" про військову співпрацю з Третім Райхом вихідців із СРСР у роки німецько-радянської війни. Він простежив долі у німецькому війську росіян (включно з козаками як окремою етнічною групою Росії), українців, литовців, латвійців, естонців, білорусів, волзьких татар, грузинів, вірмен, представників народів тюркської мовної групи й народів Північного Кавказу. Гданський акцентував увагу на тому, що вони, особливо на початковому етапі війни, вважали Німецький Райх визволителем і союзником, а не загарбником і окупантом. Автор визнав, що ці люди воювали на боці Вермахту з метою досягнення політичної емансипації або зміни політичного устрою чи відновлення національних держав тих народів, рідні землі котрих на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР. Водночас треба відзначити, що у дослідженні є цілий ряд суперечностей у твердженнях. Наприклад, Гданський, характеризуючи мотиви вступу до інонаціональних формацій ЗС Німеччини жителів окупованих або намічених для завоювання східних територій, вказав, що понад 60 % з них були завербовані з полонених червоноармійців, але не навів жодних доказів на підтвердження цієї цифри або відсилань на будь-які джерела. Польський історик стверджував, що у Вермахті іноземні командири вище щабелю батальйонів з'явилися тільки у Збройних силах КОНР, але в цій же праці зазначив, що вже у липні 1943 р. Донським козацьким полком № 5 1-ї Козацької дивізії Вермахту командував Іван Кононов. Акцентуючи увагу на тому, що "до Ваффен-СС приймали принципово тільки добровольців, які походили з балтійських республік і України", автор водночас інформував, що на осінь 1944 р. у Ваффен-СС служили росіяни (також як козаки), білоруси, представники народів тюркської мовної групи та вояки інших національностей в іноземних формуваннях військ СС. Гданський твердив, що на боці ЗС Німеччини нібито до захоплення у полон А. Власова не було російських національних формацій (осінь 1942 р.), хоча навіть з праці того ж автора відомо, що вже на жовтень 1942 р. були створені російські військові формування, укомплектовані й озброєні різними німецькими установами⁸².

Певний внесок у вивчення проблеми зробили також представники ліберального напрямку в інших європейських країнах. Вони приділили увагу історії творення та

Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Zusammenge stellt und eingeleitet von Werner Röhr. - Berlin: Heidelberg-Hütig Verlagsgemeinschaft, 1994. - S. 133-148.

⁸⁰ *Kochanowski J.* Polacy do Wehrmacht? Propozycje i dyskusje 1939-1945. Zarys problemu / *Jerzy Kochanowski II Przegląd Historyczny* (Warszawa). - 2002. - Т. ХСІІІ. - Zeszyt 3. - S. 307-320.

⁸¹ *Kaczmarek R.* Niemiecka polityka narodowosciowa na Górnym Slasku (1939-1945) / *Ryszard Kaczmarek II Pamięć i sprawiedliwość*. - Warszawa: Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej, 2004. - Nr. 2 (6). - S. 115-138; *Kaczmarek R.* Polacy w Wehrmachcie / *Ryszard Kaczmarek*. - Krakow: Wydawnictwo Literackie, 2010; *Olejnik L.* Zdrajcy narodu? *IL. Olejnik*. - Warszawa: Trio, 2006; *Semkōw P.* Pobór Polaków z Pomorza do Wehrmachtu / *Piotr Semkōw II Biuletyn IPN*. - 2006. - Sierpień-wrzesień. - Nr. 8-9 (67-68). - S. 63-67; *Szczepula B.* Dziadek w Wehrmachcie / *Barbara Szczepula*. - Gdansk: Słowo/obraz/terytoria, 2007. Див. теж: *Friedrich K-P.* Polnische "Kollaboration" und jüdische "Kollaboration": Zu Einstellungen der polnischen Untergrundpresse 1942-1944/45 / *Klaus-Peter Friedrich II Kwartalnik historii Żydów*. - Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2004. - S. 182-196.

⁸² *Gdanski J. W.* Zapomniani żołnierze Hitlera / *Jaroslav W. Gdanski*. - Warszawa: De Facto, 2005. - S. 50, 64, 230, 53, 105.

бойових дій переважно поодиноких національних формувань ЗС Німеччини. Балканський дослідник Енвер Редзіч у праці "Мусульманська автономія і 13-та дивізія СС" дослідив історію політичних планів, пов'язаних із творенням хорватської дивізії військ СС, сформованої з боснійських мусульман, а Зоран Сулейманпашіч основною метою своєї книги про історію цієї формації назвав спростування пов'язаних із нею міфів⁸³. Вейкко Ело, Мауно Йокіпіі, а також Міка Гаканпаа у співавторстві з Варріо Ганну описали службу фінів у військах СС⁸⁴. Йоахім Люнд⁸⁵, Олаф Краббе⁸⁶, Перрі Піерік⁸⁷ та інші автори⁸⁸ дослідили долю данців, які діяли на боці Німеччини. У працях більшості з цих авторів можна простежити певний дуалізм у висновках. Дослідники засуджували злочини нацизму, а вояків національних формувань трактували як найманців із нейтральним або негативним значенням цього слова. Деякі історики вважали, що мілітарна співпраця була зумовлена обставинами, а військовослужбовців цих формувань називали виконавцями військового обов'язку, позитивно оцінювали тих офіцерів, які були прихованими опозиціонерами до політики Третього Райху. Дослідження про окремі іноземні формування дають багатий матеріал для компаративного зіставлення та аналізу фактів, підготовки узагальнюючих праць на тему німецької політики щодо творення іноземних військових формувань у складі ЗС Німеччини.

Першими працями представників критичного напрямку на Заході були написані емігрантами брошури політизованого, публіцистичного чи напівпубліцистичного характеру. Наприклад, для Бориса Двінова власовці - "не союзники, а прислужники" Третього Райху й "безвольні пішаки" в руках нацистських лідерів, а створення РОА й згодом ЗС КОНР - це ніщо інше, як фікція і авантюра, у котрій "ідеї постачав Геббельс, здійснював їх Вермахт, контролював Гімmlер, а приманкою були Власов і його РОД (*Русское освободительное движение*, Російський визвольний рух - А. Б.)": "Власовський рух" не лише «дозволив» німцям обдурювати росіян, але демонстрацією свого існування, фікцією цього «руху» й своїми закликами допомагав цьому обману". Двінов вважав акцію Власова "міфом, політичною трагікомедією, яка коштувала стільки життів", у якій Гімmlер, Геббельс і Розенберг "змушували російських генералів розігрувати нерозумні й неповажні ролі, допомагали Гітлеру розкладати російський фронт". Дослідник зробив категоричний висновок: "Від початку до кінця це було нічим іншим, як безвідповідальною і нерозумною авантюрою, з одного боку, і добре продуманим

⁸³Redzic E. Muslimansko autonomastvo i 13.SS divizija /EnverRedzic. - Sarajevo: Svjetlost, 1987: Sulejmanpasic Z. 13. SS divizija "Handzar": istine i lazi / Z Sulejmanpasic. - Zagreb: Kulturno Drustvo Bosnjaka "Preporod", 2000.

⁸⁴Elo V. Pantin lunastajat / Veikko Elo. - Helsinki: Veljesapu, 1993; Jokipii M. Pantti-Pataljoona: Suomalaisen SS-Pataljoonan Historia I Mauno Jokipii. - Helsinki: Veljesapu, 1996; Olsson H. Suomalaisten Waffen-SS Vapaaehtoisten Matrikkela 1941-1943 /Heikki Olsson. - Helsinki: Wiking Divisioona Oy, 1999.

⁸⁵Limd J. Lebensraum og kollaboration 1941-1943 / Joachim Lirnd // Den jyskehistoriker(K0penhavn). - 1995. -April. -Vol. 71. - S. 19-10.

⁸⁶Krabbe O. Danske Soldaten i Kamp pa Ostfronten, 1941-1945 / Oluf Krabbe. - Lyngbe: Bogan's Forlag, 1998.

⁸⁷Pierik P. From Leningrad to Berlin: Dutch Volunteers in the Service of the German Waffen-SS, 1941-1945 I Perry Pierik. - Soesterberg, Netherl.: Aspekt, 2001.

⁸⁸Scharff Smith P, Poulsen N.B., BundgaardChristensen C The Danish Volunteers in the Waffen SS and German Warfare at the Eastern Front / Peter Scharff Smith, Niels Bo Poulsen, Claus Bundgaard Christensen IIContemporary European History. - 1999.-Vol. 8 (1). -P 73-96; Steffen W. Dänische Freiwillige in der Waffen-SS / W. Steffen. - Berlin: WBV (Wiss.Verlag Berlin), 2004.

пропагандистським трюком, з другого"⁸⁹. У дослідженні Двінова багато неточностей, що зумовлені вузькою джерельною базою, оскільки він був одним із перших дослідників цієї проблеми (його працю опубліковано у 1950 р.). Автор згадав про причетність до акції Розенберга (хоча цим і заперечив сам собі, неодноразово визнаючи, що той гальмував впровадження в життя ініціатив колишнього генерала ЧА), гіперболізував роль Райхсміністерства пропаганди, не згадав про визначальну роль відділу пропаганди Верховного командування Вермахту під час розгортання "акції Власова" восени 1942 р. - улітку 1944 р. Б. Двіновтеж фактично обстоював тезу радянської пропаганди про те, що політичною метою війни Райху проти СРСР було "захоплення території і знищення населення"⁹⁰. Б. Двінов був одним із перших представників критичного напрямку дослідження проблеми на Заході, після появи брошури якого в країнах європейського та американського континентів побачили світ праці з негативними оцінками ролі іноземних формувань німецьких військ у Другій світовій війні (майже півстоліття висновки Двінова повторювали радянські історики, й сьогодні вони співзвучні з тими, які роблять деякі сучасні російські дослідники⁹¹).

Прибічники критичних підходів до вивчення проблеми ігнорували ідеалістичні мотиви у мотивації вступу людей до іноземних формувань німецьких військ і стверджували, що ними керував головно "низький" біологічний інстинкт виживання (хоча прихильники цієї тези ігнорували той факт, що під час служби у німецьких інонаціональних збройних формуваннях в разі залучення їх до бойових дій можливість загибелі цих людей була набагато більшою, ніж можливість смерті в таборах військовополонених). У СРСР різні спонукальні мотиви людей, котрі служили у цих формуваннях, зведено до ренегатства у сенсі зради з метою створити максимально непривабливий їх образ і виправдати репресії СРСР проти власних громадян, вимушених до цієї служби або причетних до неї. Радянські дослідники вказували на примусові методи вербування як основний засіб комплектування ЗС Німеччини й заперечували його добровільний характер, свідомо замовчували й ігнорували політичні причини готовності сотень тисяч представників народів Європи у різних формах підтримувати Райх у війні проти Радянського Союзу. Утім, не тільки ці автори, а й багато дослідників із країн пострадянського простору й країн Заходу поділяли думку про те, що люди були змушені служити в німецьких збройних формаціях без щирого бажання робити це. Наприклад, представник консервативно-поміркованого напрямку, колишній генерал-майор Вермахту Буркгарт Мюллер-Гіллебрандт у фундаментальній праці з історії сухопутних військ Німеччини критично відгукнувся про добру волю цих людей і їх бажання служити в національних збройних формуваннях ЗС Німеччини. Він зазначав, що більшість іноземців зі Сходу Європи, яких вважали добровольцями, насправді були зачислені до військ СС у 1944 р. примусово "під загрозою зброї". Саме тому, на його думку, "бойова цінність" створених із них дивізій "прирівнювалася до нуля" й від них та "інших іноземних з'єднань у військах СС та у сухопутних військах не треба було очікувати, щоб ці «втрачені натовпи людей» у катастрофічному воєнному становищі Райху в 1944 р. змогли посилити боєздатність німецьких військ"⁹².

⁸⁹ Двінов Б. Власовское движение в свете документов (С приложением секретных документов) / Борис Двинов. - Нью-Йорк, 1950. - С. 59, 69, 38, 42, 46, 43, 46, 59, 69.

⁹⁰ Там же. - С.67.

⁹¹ Див.: Чуев С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха / Сергей Чуев. -М.: Эксмо-Яуза, 2004. - С.8.

⁹² Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии, 1933-1945 /Б. Мюллер-Гиллебранд. - Т.Ш. Война на два фронта. - М.: Воениздат, 1976. - С. 239; Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия

У США питання мотивації дій вояків іноземних формувань ЗС Німеччини привертало увагу дослідників, які порушували його у контексті висвітлення проблеми націоналізму народів СРСР. Наприклад, радянолог і дослідник теорії націоналізму Горейс Девіс піддав сумніву тезу німецьких військових мемуаристів про добровільний характер вербування східних європейців до збройних формувань німецького війська, наголошуючи на тому, що німецькі Східні війська склалися головню з примусово рекрутованих людей, яким командування Вермахту не довіряло й тому нібито не наважувалося скеровувати їх на жоден із фронтів. Як доказ такого твердження він навів слова райхсмаршала Германа Герінга про те, що вояки цих "добровольчих частин" були "спроможні тільки дезертирувати"⁹³.

Появу критичних праць з проблеми гальмувало те, що британські, західнонімецькі й американські та інші історики понад 40 років не мали змоги вивчати архіви республік СРСР. Окремі західні вчені, однак, намагалися триматися осторонь від еміграційних візій і досліджувати історію російських та інших іноземних формувань на боці Вермахту на підставі об'єктивного осмислення документів німецькі архівів. Дослідниця російського походження з Оксфордського університету Катерина Андреева, наприклад, вивчаючи інтерпретації діяльності А. Власова та його прибічників, однією з перших спробувала порівняти радянські реалії та емігрантські теорії про "російський визвольний рух"⁹⁴.

Після розпаду СРСР було опубліковано багато статей і книг західних представників критичного напрямку вивчення тематики дослідження, кількість яких особливо зросла на початку XXI ст. Наприклад, у виданій у 2001 р. монографії німецький історик Маттіас Шрöder прагнув з'ясувати, наскільки незалежним був А. Власов, впроваджуючи в життя свої ідеї. Основними об'єктами вивчення цього вченого були зв'язкові німецькі офіцери балтійського походження з інстанцій СС, а саме СС-ГА і нацистських органів безпеки, котрі скеровували й контролювали "акцію Власова". У своїй монографії він доводив, що на останньому етапі війни, особливо від листопада 1944 р., інстанції СС добивалися проведення т. зв. нового курсу східної політики аж до визнання РОА союзною армією, переслідуючи мету поступової монополізації основної політичної влади у Райху⁹⁵.

Представники критичного напрямку у різні роки досліджували політику Райху щодо військової експлуатації іноземців головню крізь призму воєнних злочинів націонал-соціалістичної Німеччини, зокрема нацистської політики Геноциду супроти євреїв. Для них характерне застосування критики концепцій та книг, з основними положеннями яких вони не погоджувалися й водночас відсутність критики джерел та відсутність посилянь на літературу, що не вписувалася або суперечила їхнім інтерпретаціям подій минулого. Українці, так само, як і латвійці, литовці, естонці й хорвати, були оголошені одночасно колабораціоністами й антисемітами, і пропагандистською

Германи, 1933-1945 / Б. Мюллер-Гиллебранд. - М.: Изографус, Изд-во Эксмо, 2002. - С.465. Б. Мюллер-Гиллебранд дослідив також актуальні проблеми співпраці країн Вісі з Райхом (див.: Müller-Hillebrand B. Germany and its allies in World War II: a record of Axis collaboration Problems / Bukhart Müller-Hillebrand. - Frederick, Md.: University Publications of America, 1980).

⁹³ Davis HB. Toward a Marxist Theory of Nationalism / Horace B. Davis. - New York: Monthly Review Press, 1978. - P. 105.

⁹⁴ Andreyev C. Vlasov and the Russian Liberation Movement. Soviet reality and emigre theories / Catherine Andreyev. - Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

⁹⁵ Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer und Andrej Vlasov 1942-1945. "Russland kann nur von Russen besiegt werden": Erhard Kroger, Friedrich Buchardt und die "Russische Befreiungsarmee" / Mattias Schröder. - Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2001.

машиною СРСР та його симпатиками було докладено величезних зусиль для того, щоб дискредитувати ці етнічні групи⁹⁶.

Деякі критики вдалися до гострих випадів проти вояків інонаціональних формувань німецьких військ, унаслідок чого їх праці мали характер не наукових монографій, а публіцистичних памфлетів окремих громадських діячів або журналістів. Типовим прикладом є суспільний діяч єврейської громади у Канаді Соль Літтман, який у своєму дослідженні звинуватив дивізію Ваффен-СС "Галичина" у воєнних злочинах. Літтман став відомим у Канаді у середині 1980-х рр. завдяки зверненням до уряду цієї країни із проханням започаткувати розслідування діяльності "українсько-канадських воєнних злочинців" - колишніх дивізійних вояків, котрі проживали у згаданій державі. Літтман погодився з істориками дивізії у тому, що вона не була жодною мірою причетна до придушення повстання у Варшавському гетто й забезпечив свою працю достатньою кількістю достовірних фактів, які згадували у своїх працях інші дослідники історії дивізії. Водночас він вдався до звинувачень без їх підтвердження вірогідними доказами. У книзі згаданого автора, зокрема, наведено багато непереконливих аргументів, історичних неточностей, помилок і вигадок. Вже це само по собі виразно свідчить про те, що його книгу не треба розцінювати, як суто академічну працю. Літтман згадував, що 24 березня 1943 р. радіо "Вайхсель-Донау" (Weichsel-Donaу) анонсувало створення цього з'єднання, але це є неправдою (того дня шеф Головного управління СС тільки анонсував формування Поліційного стрілецького полку "Галичина" чисельністю 12 000 осіб, однак райхсфюрер СС Г. Гімmlер не дав згоди на творення згаданої дивізії до 28 березня). Суперечить правді також твердження Літтмана про інтегрування батальйонів "Роланд" та "Нахтігаль" до дивізії у травні 1943 р. (насправді їх розформували ще восени 1941 р. й ці формування ніколи не входили до її складу й тільки кілька десятків колишніх представників командного складу цих батальйонів вступили до згаданого з'єднання). Безпідставним є теж звинувачення в організації "різанини" укомплектованою з вояків дивізії Бойовою групою Баєрсдорфа приблизно 200 цивільних осіб у Коханівці 23 листопада 1943 р. у відповідь на дії радянських партизанів (насправді ж це вигадка: по-перше, згаданий населений пункт містився у центральній частині України майже на півдорозі між Харковом і Львовом, де військовослужбовці дивізії ніколи не брали участі у воєнних діях й, по-друге, згадана група була сформована приблизно через три місяці, й більшість тогочасних вояків з'єднання перебували на військовому навчанні на полігоні в Нойгаммері в Сілезії аж до кінця червня 1944 р.). Так само Літтман ввів читачів в оману твердженням про те, що дивізійні солдати нібито розстріляли 47 цивільних осіб в Ожидові у Галичині у червні 1943 р. (хоча насправді тоді дивізія ще навіть не перебувала на стадії формування). Цитуючи промову Гімmlера перед українськими офіцерами дивізії 16 травня 1944 р. про те, що Галичина "позбулася єврейства" "завдяки нашій ініціативі", Літтман інтерпретував ці слова як підтвердження того, що українські вояки дивізії нібито брали участь у винищуванні галицьких євреїв (хоча насправді райхсфюрер СС мав на увазі ініціативу німецьких інстанцій СС). Один із найслабкіших аргументів Літтмана - звинувачення дивізії у "звірствах" та інших воєнних злочинах під час придушення Словацького повстання, але на користь цієї інтригуючої тези він не навів ані прикладів, ані подробиць, ані будь-яких доказів й тільки розвинув тезу про те, що бригада СС Оскара Дірлевангера

⁹⁶ *Steinberg J. All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943 / J. Steinberg. - London; New York: Roudledge, 1990. - P. 239; Collaboration with the Nazis: public discourse after the Holocaust / [Ed. by Roni Stauber]. - London; New York: Routledge, 2011.*

"сумнозвісно прославилася" злочинами проти цивільних осіб у Словаччині, які нібито вчинили також військовослужбовці галицької дивізії⁹⁷.

Критично окремі аспекти історії дивізії Ваффен-СС "Галичина" спробував висвітлити шведський історик Пер Андерс Рудлінг, однак для його нарису характерні тенденційність та помилки, як і для книги С. Літтмана. Наприклад, він вказав, що дивізією наприкінці війни командували колишні офіцери армії УНР (хоча до останніх днів німецько-радянської війни її командиром був німець Фріц Фрайтаг, а на вищих командних посадах перебували німці). Згаданий автор приписав дивізійникам вбивства жителів Гути Пеняцької у відповідь на підтримку дій радянських партизанів, ігноруючи дані українських, єврейських та радянських джерел про скоєння цього злочину нацистським каральним підрозділом⁹⁸. Під час критичного аналізу історії дивізії він не заакцентував належної уваги на принципових розбіжностях у політичних цілях між німецькими організаторами й українськими вояками дивізії. Не наводячи доказів про причетність українських військовослужбовців згаданого формування до злочинів, Рудлінг згадав натомість про "велику імовірність" того, нібито вони вбивали євреїв під Бродами й "можливо" навіть цивільних жителів у Словаччині. Автор викликав у читачів висновок про перебування у складі дивізії полків поліційного підпорядкування (на підставі того, що в їх назві були слова "галицькі добровольці" й після розформування більшість їх вояків перевели до цього з'єднання). Обурення у Рудлінга викликало те, що після Другої світової війни колишні дивізійники провадили антикомуністичну діяльність (одного з них Є. Побігушого він навіть звинуватив у продовженні після війни "фашистської діяльності"). Він підводив читачів до думки про те, що за свою приблизно півторарічну військову службу в згаданому з'єднанні дивізійники-українці не мали права на реабілітацію і будь-яке суспільне визнання (незважаючи на те, що протягом повоєнного півстоліття вони зробили вагомий внесок у громадське життя української еміграції, а зроблені проти них закиди не доведені й до сьогодні невідомі факти проведення у будь-якій країні гучних судових процесів проти українських вояків дивізії)⁹⁹.

Британський письменник і телевізійний документаліст Хрістофер Гел у книзі "Іноземні кати Гітлера: брудна таємниця Європи" був ще категоричнішим й переконував, що "іноземні добровольці" німецької армії нібито відповідальні за Голокост, бо допомагали Третьому Райхові. Автор як аргумент на користь тези про злочинний характер Латвійського легіону військ СС навів факт інтеграції до нього т. зв. Команди Віктора Арайса, що брала участь у вбивствах євреїв¹⁰⁰. Однак цей підрозділ налічував кілька сотень осіб, тоді як до складу Латвійського легіону Ваффен-СС було причислено десятки тисяч осіб. З огляду на це не можна стверджувати, що усі легіонери були злочинцями на підставі участі у воєнних діях на боці Райху (зрештою, так само безпідставно було би стверджувати, що авіапункт "Нормандія-Неман" як французьке формування у складі ВПС Радянського Союзу або США наданням матеріальної допомоги фінансами та зброєю для СРСР були співвідповідальними за злочини сталінського режиму).

⁹⁷ *Littman S. Pure soldiers or sinister legion: the Ukrainian 14th Waffen-SS Division / Soll Littman. - Montreal; New York; London: Black Rose Books, 2003. - P. 13, 52, 71, 74, 85, 87-89. ⁹⁸*

Боляновський А. Українські військові формування... - С. 387 п.

⁹⁹ *Rudling P. A. 'They Defended Ukraine': The 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr. 1) Revisited / Per Anders Rudling // The Journal of Slavic Military Studies (London). - 2012. - Vol. 25. - No3. - P. 329-368.*

¹⁰⁰ *Haie Ch. Hitler's Foreign Executioners: Europe's Dirty Secret / Christopher Haie. - Stroud, Gloucestershire: The History Press, 2011.*

Допоміжною групою досліджень для вивчення теми є довідники. З тих із них, які опубліковано у ФРН, треба згадати фундаментальну багатотомну працю Георга Тессіна про усі німецькі та інонаціональні військові частини та з'єднання Вермахту включно з формаціями військ СС із короткою інформацією про час їх творення й розформування та їх підпорядкованість¹⁰¹. Інформаційно її певним чином доповнює довідник Джорджа Нафціджера про російські, хорватські та італійські формування Вермахту¹⁰². Допоміжне значення для з'ясування окремих специфічних деталей тематики дослідження має також довідник Вольфа Кайліга про сухопутні війська Німеччини у 1939-1945 рр. Він, зокрема, містить загальну інформацію про структурний поділ, оперативне використання, командний склад і підпорядкування, а також армійське та верховне командування, дивізії, вищі штаби, бригади, самостійні групи, команди тилових районів, командування армій та Ваффен-СС, командувачів тилових областей, верховні польові комендатури та резервні війська¹⁰³.

Загальний аналіз основних здобутків західної історіографії з теми дослідження дає підстави стверджувати, що у другій половині ХХ ст і на початку ХХІ ст відбулася еволюція інтерпретації окремих питань тематики дослідження, було застосовано новітні підходи до висвітлення окремих її аспектів і на сучасному етапі загалом вдалося досягнути значного прогресу в її опрацюванні. Деякі європейські історики "імпортували" концептуальні підходи американо-британської та західнонімецької історіографії і їх публікації були радше інформаційним доповненням концепцій, розроблених у США, Великій Британії і ФРН. У своїх працях, що побачили світ останнім часом, багато західних дослідників уникають крайнощів в оцінках деяких складних питань, полемічних висновків, не виявляють симпатій чи антипатій до учасників описуваних подій і роблять аполітичні висновки, що сприяє зваженому об'єктивному вивченню досліджуваної проблеми. Водночас північноамериканським, британським, німецьким та іншим (передовсім центрально-, північно- та західноєвропейським) історикам не вдалося дійти консенсусу в оцінках політики Райху щодо мілітарного використання збройних одиниць, укомплектованих з іноземців.

1.1.2. Радянська і пострадянська історична література

Якщо в країнах Заходу відчутним був вплив "західної парадигми" на дослідження теми, в СРСР проблему оцінювали з політичного погляду й під пресою радянської версії подій Другої світової війни. Оскільки головним об'єктом дослідження у монографії є іноземні військові формування з громадян СРСР у німецьких військах, зважаючи на обмеженість обсягу тексту даного розділу основну увагу в ньому зосереджено передусім на висвітленні саме цієї теми у працях радянської та пострадянської історіографії.

Хоча добре відомим є афоризм, згідно з яким історію воєн пишуть переможці, історію багатьох питань того періоду замовчували у Радянському Союзі - одній з найбільших країн, що перемогли у згаданій війні. У цій державі монопольною істиною була проголошена офіційна версія історії німецько-радянської війни, згідно з якою протягом

¹⁰¹ *Tessin G* Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945 / *George Tessin*. - Bd. 1-17. - Osnabrück: Biblio-Verlag, 1977-2002 (Bd. 2. - Frankfurt am Main: Mittler, 1966; Bd. 3. - Frankfurt am Main, 1972; Bd. 5. - Frankfurt am Main, 1975).

¹⁰² *Nafziger G. F.* Foreigners in Fieldgray. The Russian, Croatian, and Italian Soldiers in the Wehrmacht. German order of Battle. World War II. The Nafziger Collection / *Georges F. Nafziger*. - Pisgah: Privately Published, 1995.

¹⁰³ *Keilig W.* Das deutsche Heer 1939-1945: Gliederung, Einsatz, Stellenbesetzung / *Wolf Keilig*. - Bd. 1-3. -BadNauheim: Podzun, 1956-1974.

цієї війни усі народи СРСР "на заклик партії та уряду стали на захист соціалістичної Вітчизни й стійко боролися в лавах радянських військ та партизанських загонів" і на відміну від громадян інших окупованих Райхом країн Європи радянські громадяни не були об'єктом його військового використання. У працях з історії німецько-радянської війни були висвітлені в основному злочинний аспект окупаційної політики гітлерівського режиму, опір йому більшовицького підпілля і партизанського руху (значення і масштаби якого значно перебільшували) й хроніка перемог радянських військ. Водночас усі люди, які опинилися на боці воєнного супротивника СРСР, підпадали під категорії "населення, котре підтримувало всенародну боротьбу проти німецько-фашистських окупантів" як більшості та "пособників німецько-фашистських окупантів" як меншості. Будь-яке інше трактування подій викликало б сумніви щодо "морально-політичної єдності партії і народу" й похитнуло б усталений у Радянському Союзі протягом десятиліть міф про відсутність невирішених національних питань та соціальних проблем у цій країні. За таких обставин засекреченість багатьох документів з історії того періоду в СРСР і небажання визнати факт розгортання у воєнні роки подій, що могли дискредитувати його й завдати болісного удару по його іміджеві у світі, призвели до того, що у цій країні щодо деяких подій "видавали малі дози інформації", що жодною мірою не сприяла всебічному й об'єктивному висвітленню історії іноземних формувань німецьких військ. Історики в СРСР змушені були досліджувати проблеми Другої світової війни тільки у контексті офіційної версії німецько-радянської війни, для якої були характерними політично-пропагандистський підхід до вивчення війни, зокрема героїзація Червоної Армії і очорнювання Вермахту й усіх, хто з ним співпрацював¹⁰⁴. У Радянському Союзі вважали, що оприлюднення інформації про невирішеність національних та соціальних питань і наявність опозиційних настроїв супроти комуністичного режиму в цій країні є загрозовим для її державної цілісності й збереження її як єдиної унітарної держави з комуністичною партією як єдиною керівною силою. Якщо недоступність для дослідників значного масиву архівних матеріалів у СРСР була головною причиною неопрацьованості джерельної бази дослідження, так само появу наукових праць з проблеми стримувала заборона вивчення цієї теми й сувора цензура навіть публікацій, написаних членами керівної в цій країні комуністичної партії.

В оцінках проблеми іноземних військових формувань у ЗС Німеччини й підходах до її вивчення в СРСР і на пострадянському просторі хронологічно можна виокремити два основні періоди: 1) радянський (від закінчення Другої світової війни до 1991 р.); 2) пострадянський (від розпаду СРСР до останніх років).

Перший із вказаних періодів залежно від "спалахів зацікавлення проблемою" можна поділити на чотири етапи: 1) замовчування факту створення і використання Третім Райхом сотень формувань із жителів Східної Європи, Кавказу і Середньої Азії (від 1946 р. до середини 1950-х років); 2) применшування й мінімізації масштабів співпраці громадян СРСР із Райхом (від середини 1950-х років до кінця 1960-х років); 3) реакції на західні публікації (від кінця 1960-х років до 1988 р.); 4) перегляду (ревізії) сталінської схеми німецько-радянської війни в роки перебудови і гласності в СРСР (від 1989 р. до 1991р.).

На першому етапі визначальний вплив на стримування вивчення проблеми мала позиція відділу агітації і пропаганди Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної

¹⁰⁴ Про офіційну радянську версію Другої світової війни та німецько-радянської війни див.: Lyons G. Russian Version of the Second World War. Facts On File Publications (Translated by Marjorie Vanston) / Graham Lyons. - New York: Liveright, 1976.

партії (більшовиків) (ЦК ВКП (б)), керівники якого вважали, що немає потреби, щоб люди знали всю правду про війну або отримували літературу з альтернативними оцінками, що суперечили офіційній версії війни. У перші повоєнні роки в СРСР склалася ситуація, багато у чому подібна до ситуації в союзних із ним країнах антигітлерівської коаліції, де було прийнято обходити мовчанням тему співпраці їх громадян із націонал-соціалістичною Німеччиною. Подібно до того, як співпрацю французів і представників інших народів із Райхом замовчували у їх країнах, у СРСР на вивчення цієї теми наклали "табу" і було прийнято вважати "правилом поганого тону" вдаватися до заперечення офіційної версії історії війни, яке могло б "схвилювати громадську думку" і викликати небажаний внутрішній і зовнішній резонанс як у середині країни, так і поза її межами. У державах антигітлерівської коаліції політтехнологи фактичний розкол громадян у воєнні роки на тих, хто воював у лавах супротивників, намагалися подолати суспільним примиренням, поширюючи міф про те, що усі ці люди боролися проти Райху або чинили активний чи пасивний опір політиці на окупованих Вермахтом територіях. Так само в СРСР військову експлуатацію громадян Радянського Союзу націонал-соціалістичною Німеччиною вважали "чорною плямою" в його історії, яку треба було якомога скоріше забути й викреслити з пам'яті людям, котрі були об'єктами цього використання або про нього знали. Як наслідок цього протягом першого повоєнного десятиліття в СРСР заохочували не стільки написання об'єктивних праць з історії, скільки інформування суспільства про події недавнього минулого у вигідному для керівної партії світлі. Протягом 1946-1954 рр. в публікаціях з історії німецько-радянської війни переважали тези й факти про "єдність радянського народу", "єдність партії і народу", "безмежну відданість народу справі Леніна-Сталіна" і т. п. Як у воєнні роки, так і у перше повоєнне десятиліття в СРСР взагалі замовчували факт того, що сотні тисяч громадян СРСР воювали пліч-о-пліч із солдатами Третього Райху. Єдиними винятками були короткі згадки в офіційній пресі у 1946 р. і 1947 р. про закриті судові процеси проти представників вищого командного складу цих формувань та про їх страти (зокрема, про А. Власова та інших організаторів ЗС КОНР, а також Гельмута Паннівціца та окремих інших представників військового та політичного керівництва іноземних формувань Вермахту, укомплектованих із громадян СРСР)¹⁰⁵.

Вивчення проблеми у Радянському Союзі почалося власне на другому етапі (на першому в СРСР в історичній літературі про війну згадували тільки про західноєвропейські формування німецької армії), для якого було характерне викривлене у світлі радянської пропаганди й цензури трактування проблеми. У той час у згаданій державі потребу підготовки й видання наукових досліджень сприймали і оцінювали залежно від ідеологічної доцільності. Для того часу теж були характерними закритість архівів СРСР, заборона вивчення багатьох тем, замовчування і "пересмикування фактів" і заперечення того, що всередині країни була опозиція. Факт створення у воєнні роки іноземних формацій німецької армії з громадян Радянського Союзу розцінювали "з марксистських позицій перманентної боротьби між імперіалістичним світом і СРСР", згідно з якою ініціаторами їх формування були емігранти як "залишки експлуататорських класів" і "буржуазні націоналісти", а масового співробітництва "радянських людей" з Райхом не було й не могло бути. Згідно з офіційною версією радянської історіографії, Друга світова війна була наслідком зіткнення протиріч між "силами імперіалізму" й "першою

"Сообщение Военной Коллегии Верховного Суда Союза Советских Социалистических Республик // Известия Совета Депутатов Трудящихся СССР (Москва). - 1946. - 2 августа. - № 81; Правда (Москва). - 1947. - 17 января.

країною соціалізму" й оцінки факту цієї співпраці надавали тільки у рамках кампанії компрометації усіх, хто воював проти СРСР. Від середини 1950-х рр. у Радянському Союзі з'явилися перші поодинокі згадки про іноземні формування німецьких військ, що заперечували або мінімізували широкомасштабну участь його громадян у боротьбі згаданих формувань на боці Райху. Після розвінчання культу особи Сталіна в СРСР почали принаймні коротко згадувати й давати політичну оцінку цьому явищу, чому було кілька причин. По-перше, багато очевидців воєнних подій були ще живі, пам'ять про події була ще занадто свіжою й навіть незважаючи на страх репресій інформація про співпрацю через родичів або учасників війни ставала відомою в суспільстві. По-друге, у 1955 р. оголошено амністію для усіх військовослужбовців цих формувань, які не брали участі у масових вбивствах цивільного населення. Із заслань повернулися тисячі цих людей, які усупереч забороні говорити про їх минуле розповідали рідним і близьким про службу в згаданих формаціях. Поінформоване про це керівництво Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР відстежувало джерела появи цієї інформації і намагалося запобігати подальшому її поширенню. Однак із часом цього виявилось недостатньо. Оскільки за умов замовчування міг виникнути "позитивний міф", від середини 1950-х років передовсім в інтелектуальних колах почали формувати "негативний міф" як догму, що не мала підлягати жодному сумніву у суспільстві. Від часу "хрущовської відлиги" в СРСР факт служби сотень тисяч формальних громадян цієї країни у збройних формуваннях її головного ворога ретельно приховували й применшували справжні масштаби цього явища, котре трактували як "окремі негативні явища радянської історії", а його соціальну базу зводили до "класово ворожих радянській владі елементів", до яких причислювали емігрантів, заможних селян та кримінальних злочинців.

У середині 1950-х рр. під впливом цих фальсифікацій минулого зокрема й радянської версії Другої світової війни загалом опинилися навіть окремі західні автори, зокрема, деякі британські дослідники. Наприклад, Дж. Фуллеру 1955 р. зазначав, що в СРСР не було належної соціально-політичної бази для політичного колабораціонізму, трактуючи його як "п'яту колону" німецьких націонал-соціалістів¹⁰⁶. Інший англійський історик Р. Палм Датт стверджував, що "в кожній країні за винятком Радянського Союзу" з Райхом колаборували на державному рівні, тоді як в окупованих східних областях їх база була обмежена невеликими групами "малодушних, дезертирів або зрадників" (хоча насправді у різних збройних формуваннях Райху служили сотні тисяч жителів цих територій). Цей автор нібито незначні масштаби служби жителів завойованих східних областей в окупаційних структурах Райху пояснював начебто відсутністю невдоволених режимом в СРСР і тим, що не було людей, які хотіли співпрацювати й "у всіх інших окупованих країнах Європи гітлерівці змогли знайти керівні політичні фігури (петенів, лавалів, квіслінгів і т. п.) для того, щоб створити слухняні собі колабораціоністські уряди", тоді як на окупованих східних територіях "змушені були завозити квіслінгів з числа ватажків білогвардійської еміграції"¹⁰⁷. Насправді відсутність на завойованих землях т. зв. державного колабораціонізму можна пояснити різними чинниками, а саме планами завоювання "життєвого простору" для німецьких колоністів й зумовленим цим небажанням Гітлера дозволити будь-які (навіть залежні від

¹⁰⁶Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война. Пер. с англ. / Дж. Ф. С. Фуллер. - М.: Издательство иностранной литературы, 1956. - С. 163. Детальніше про власовців у радянській літературі див.: Гаев А. Власовцы в советской литературе / А. Гаев // Материалы и сообщения. Института по изучению СССР. - Мюнхен: Институт по изучению СССР, 1960. - С. 38-55.

¹⁰⁷ Палм Датт Р. Интернационал. Очерки истории коммунистического движения 1848-1963. Пер. с англ. К. Е. Зинченко и др. / Р. Палм Датт. - М.: Прогресс, 1966. - С. 241-242.

Райху) державні утворення в окупованих східних областях (оскільки він хотів знайти *modus vivendi* з державами Заходу й відмовляв у праві на створення держав народам, землі яких перебували у складі СРСР).

Цілеспрямована дезінформація про дійсні мотиви людей, які добровільно чи вимушено служили у різних формуваннях німецької армії, сприяла появі чорно-білої картини подій, на якій були відсутніми багато тонів, що перетворювали її на звичайну підретушовану картинку, що зовсім не відображала справжньої масштабної трагедії людей, які виявилися жертвами однаковою мірою і сталінського, і гітлерівського режимів. Однак після "хрущовської відлиги" сталінський міф про німецько-радянську війну не завжди спрацьовував у суспільстві. Поінформованість частини суспільства здебільшого серед інтелектуальних кіл про ті ж події зросла після початку трансляції радіопередач на цю тему, які передавали "Радіо «Свобода»" та "Голос Америки". Незважаючи на масований прес на свідомість, у 1960-х рр. у СРСР виникло сприятливе підґрунтя для активізації діяльності внутрішньої опозиції, настрої представників якої регулярно фіксували у доповідних записках для керівництва КДБ СРСР керівники радянських органів безпеки на місцях. У випадку виникнення війни між західними державами і Радянським Союзом опозиціонери могли бути "п'ятою колоною", яку країни Заходу могли використати для повалення в СРСР комуністичного режиму. Згідно з узагальненими на підставі цих повідомлень засекреченими соціологічними даними КДБ СРСР, у разі окупації до 10 % населення були готові співпрацювати з ворогом (у тому числі 3 % могли бути активними збройними пособниками супротивника), тоді як 70 % могли зайняти пасивну вичікувальну позицію¹⁰⁸.

Радянські історики вважали західних політиків, А. Власова та його прибічників, котрі створювали національні збройні частини на боці Німеччини, опортуністами, ренегатами і зрадниками, повністю залежними від Третього Райху. Ці автори використовували спрощений підхід, характерний для СРСР, де усіх, хто співпрацював з Райхом, кваліфікували як кримінальних злочинців і зрадників. Радянські історики стверджували, що іноземні військові формування німецької армії не відігравали особливої ролі у воєнних операціях, дезертирували, виявляли пасивність, небажання воювати, а низькі моральні якості вояків ненімецьких формувань німецького війська нібито були зумовлені докорами сумління за "зраду Батьківщині та присязі". Історики Александр Загорулько та Фьодор Юденков, наприклад, зазначали: "Використати «добровольчі» національні частини та легіони як збройну силу безпосередньо на фронті гітлерівцям не вдалося. Вони їх боялися туди скеровувати"¹⁰⁹.

Упродовж 1950-1970-х рр. перші згадки про іноземні формації німецьких військ з'явилися в загальних працях з історії війни або в допущених цензурою і перекладених російською мовою книгах німецьких авторів з історії Другої світової війни (наприклад, К. Тіппельскірха, Б. Мюллера-Гілленбрандта й інших¹¹⁰). Якийсь час після цього у відповідь на згадки про ці формування в працях радянських дисидентів, на сторінках яких містилася критика комуністичного режиму, під егідою КДБ із залученням

¹⁰⁸ *Веденев Д.* Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА / *Дмитрий Веденев.* - К: К. І. С, 2007. - С. 66.

¹⁰⁹ *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах плана "Ольденбург" (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР) // *М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков.* - М.: Наука, 1974. - С. 179.

¹¹⁰ *Типпельскірх К.* История второй мировой войны. 1939-1945 / *Курт Типпельскірх.* - М.: Издательство иностранной литературы, 1956; *Мюллер-Гилленбранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933-1945 гг. / *Б. Мюллер-Гилленбранд.* - М.: Воениздат, 1976. - Т. I-III.

матеріалів сфабрикованих справ було видано чисельні брошури й невеликі за обсягом книги з критикою діяльності власовців, козацьких батальйонів на Дону й Кубані, дивізії військ СС "Галичина", балтійських та інших іноземних формувань ЗС Німеччини)¹¹¹.

Наприкінці 1970-х рр. у СРСР ще більшого поширення набула теза про те, що головні "пособники фашистів" були "експортовані" ззовні з емігрантів, а радянськими полоненими (простими вояками цих формувань) керувало одне бажання - вирватися з німецьких таборів для військовополонених червоноармійців. Поодинокі публікації з теми заперечували або замовчували той факт, що громадяни СРСР були головним контингентом військової експлуатації іноземців Райхом на окупованих східних територіях. Наприклад, полковник органів держбезпеки СРСР Віталій Червінський (псевдонім "Чередниченко") стверджував, що перешкодами на шляху до "створення у радянському тилу «п'ятої колони» були "соціально-політична єдність радянського народу, відданість трудящих Комуністичній партії і Радянській державі, їх висока патріотична свідомість і революційна чуйність". З його слів, у СРСР "колабораціонізм ... не мав соціально-політичного ґрунту" й "був принесений на окуповані радянські землі гітлерівцями"¹¹².

Наприкінці 1970-х років, характеризуючи позицію радянської історіографії в оцінці дій військовослужбовців збройних формувань Райху, які були вихідцями з СРСР, російський дослідник Андрей Мерцалов вказав на одностайність радянських істориків у висновках про те, що "Власов та інші зрадники" "у роки Другої світової війни відкрито перебували на службі фашистських окупантів, були прямими співучасниками фашистських злочинів"¹¹³. На думку науковців СРСР, сам факт того, що колишній радянський генерал А. Власов співпрацював із виразно антиросійським гітлерівським режимом, свідчив про те, що він не захищав російські інтереси, через що його комітет, задуманий як орган керівництва широкомасштабним політичним рухом, насправді виявився малоуспішною пропагандистською акцією. Такі погляди поділяли деякі історики Німецької Демократичної Республіки (НДР), звертаючи увагу на слабку ефективність іноземних частин німецької армії й тим самим визнаючи слушність окремих критичних висновків своїх колег із СРСР. Наприклад, німецький історик Норберт Мюллер акцентував увагу на тому, що багато національних легіонів німецького війська вже у 1943 р. розформовано через політичну неблагонадійність або виведено з окупованих східних областей¹¹⁴.

Трактування проблеми у 1950-1970-х рр. у "країнах соцтабору", як і в західних державах, відбувалося крізь призму політичного зацікавлення. Усвідомлення того, що значна частина громадян Радянського Союзу була незадоволена політикою його керівництва, могло бути небезпечним для збереження політичної єдності і територіальної цілісності цієї країни як державну випадку воєнного конфлікту. Тому важливим політичним завданням комуністичних пропагандистів було переконати суспільство країни (й особливо молоде покоління) у тому, що у роки війни усі її громадяни як один "з обуренням відкинули" пропозиції співпраці з окупаційними інстанціями, воювали проти Райху в "червоних" партизанських загонах, і тому "в радянському суспільстві

¹¹¹ Див., наприклад: *Gaspl. Tõestisündinud lood/Z Gaspl.* - Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960; *Styrkul V. We accuse / Valery Styrkul.* - Kiev: Dnipro, 1984.

¹¹² *Чередниченко В. П. Анатомия предательства / В. П. Чередниченко.* - К.: Политиздат Украины, 1984.-С. 96 п.

¹¹³ *Мерцалов А. Н. Западногерманская буржуазная историография второй мировой войны / А. Н. Мерцалов.* - М.: Наука, 1978. - С. 214-215.

¹¹⁴ *Müller N. Wehrmacht und Okkupation 1941-1944. Zur Rolle der Wehrmacht und ihrer Führerorgane im Okkupationsregime des faschistischen deutschen Imperialismus auf sowjetischem Territorium / Norbert Müller.* - Berlin: Deutsche Militärverlag, 1971. - S. 214-222.

немає масових зрад, котрі є іманентною ознакою імперіалістичних суспільств за умов завершальної стадії загострення загальної кризи капіталізму". У такій атмосфері осуду в суспільстві зради як соціально-політичного явища відбувалося формування ідеалістичного образу "радянського народу", в якому не було численних відступників або внутрішніх ворогів, а саму проблему використання Третім Райхом сотень тисяч радянських громадян у 1941-1945 рр. у СРСР продовжували замовчувати. Для Радянського Союзу з метою консолідації повоєнного суспільства було необхідне формування негативного образу зрадників з усіх, хто не сприймав більшовицьку систему, формування осуду їх дій у суспільстві й зведення їх до невеликої кількості "політичних банкрутів", "агентів німецької розвідки" і "кримінальних злочинців". Логічним наслідком такої інтерпретації подій було те, що військовослужбовців усіх іноземних формувань із громадян СРСР звели до персоналізованого з особою А. Власова образу "власовців" (навіть коли вони не мали нічого спільного з ініціативами колишнього радянського генерала).

На третьому етапі факт створення іноземних формацій німецьких військ із росіян, українців і представників інших народів, які тоді перебували у складі СРСР, замовчувати було неможливо навіть за умов тотальної цензури у СРСР. Про антибільшовицькі формування, однак, почали згадувати переважно тільки у контексті критики німецької окупаційної політики у завойованих або намічених для окупації Райхом східних областях або в контексті діяльності органів безпеки Радянського Союзу. Залежно від поширення інформації про наукову проблему змінювалися підходи, пояснення причин виникнення готовності цих людей служити в збройних формаціях німецького війська та оцінки їх дій.

Усупереч звинуваченням окремими російськими авторами деяких істориків пострадянського простору в ревізіонізмі¹¹⁵ останнім насправді неправомірно "навішувати ярлики" ревізіоністів з тієї простої причини, що протягом 45 років після закінчення Другої світової війни в СРСР аж до останніх місяців перед його розпадом за деякими винятками не видано книг з теми, а тому після 1991 р. не було праць, котрі можна було б піддавати ревізії. Радянські історики не згадували або згадували побіжно про ті факти чи події, які було неможливо замовчувати й давали власне пояснення різних подій та явищ під тиском ідеологічних догм й у річищі офіційного трактування воєнних подій. Однак поява праць Й. Гоффманна та інших представників консервативного напрямку й політичні оцінки дослідників ФРН проблеми творення збройних формувань ЗС Німеччини з громадян Радянського Союзу потрактували в СРСР як своєрідний виклик. Це спричинило полеміку, в якій взяли участь не лише історики, а й журналісти, публіцисти, політики. В СРСР іноземні військові формування Вермахту вважали зряддям у злочинних планах керівництва Третього Райху. Полемізуючи, деякі автори маніпулювали фактами, вдавалися до підміни понять. Радянські історики приховували справжні мотиви дій військовослужбовців іноземних формувань німецького війська й натомість звертали особливу увагу на їхню моральну відповідальність за сприяння Райхові в реалізації експансіоністських планів. Радянські історики стверджували, що вояки національних формувань німецького війська були "гарматним м'ясом", а злочинний характер співпраці громадян СРСР та мешканців країн Європи із Третім Райхом впливав зі злочинних цілей німецьких націонал-соціалістів. У 1974 р. офіційну версію радянської історіографії щодо російських та інших іноземних формувань німецького

⁵Никифоров Ю. А. Лавровая петля генерал-лейтенанта А. А. Власова / Ю. А. Никифоров // Военно-исторический журнал (ВИЖ). - 2007. - № 5. - С. 4-6.

війська зафіксовано в статті генерал-майора юстиції Фьодора Тітова "Відступники від присяги", опублікованій у збірнику "Невідворотна відплата". У ній представників національного командного складу цих формувань названо політичними зрадниками, а їх вояків - злочинцями або слабкодушкими відступниками, котрі дозволили себе ошукати¹¹⁶. У цьому ж збірнику полковник юстиції Євгеній Самойлов аналогічно висловився про вояків козацької дивізії (згодом козацького корпусу) під командуванням полковника Г. Паннівця й інших іноземних формувань німецького війська та їх командирів і офіцерів¹¹⁷.

Неупереджені й об'єктивні дослідження проблеми були непотрібними і невігідними для СРСР з кількох причин. По-перше, аналіз справжньої мотивації значної частини цих людей неминуче руйнував би десятиліттями створюваний комуністичною пропагандою міф про Велику Вітчизняну війну, в якому не було місця для масового невдоволення жителів Сходу Європи, Кавказу і Середньої Азії політикою більшовицької партії. По-друге, офіційна версія війни дозволяла виправдовувати репресії і депортації навіть невеликих народів, мотивуючи ці кроки співпрацею десятків тисяч їх співвітчизників у військовій сфері з Райхом. Реальні масштаби цього явища замовчували і приховували від широкого загалу й вивчення цієї проблеми розпочалося тільки незадовго до розвалу СРСР, цензура якого більше не могла стримувати наукових досліджень актуальних проблем держави, що незабаром взагалі щезла з міжнародної політичної арени і географічної карти.

У СРСР усіх, хто співпрацював із Райхом, незалежно від мотивів і причин їх дій, трактували як зрадників, злочинців і ворогів, щодо яких до 1991 р побутував звинувачувальний термін "пособники німецько-фашистських окупантів". Після розвалу Радянського Союзу цей головний політично-пропагандистський штамп замінили іншим його синонімом з негативним змістом - "колабораціоністи". Запровадження й зміна термінології відбувалися за умов ігнорування обставин і мотивів дій людей, які наважилися або вимушені були погодитися на співпрацю з окупаційними установами націонал-соціалістичної Німеччини у військовій сфері. У свідомості громадян СРСР щодо цих людей формували образ звичайних зрадників, котрі нібито переслідували суто егоїстичні цілі, й "політичних злочинців", метою чого було зняти відповідальність за виникнення масового співробітництва громадян СРСР із більшовицької системи, політика якої спровокувала виникнення готовності формальних громадян СРСР до широкомасштабної співучасті у воєнних діях у складі збройних формувань, створених різними установами Третього Райху.

На етапі демократичних змін у СРСР після 1985 р. точилася полеміка щодо визначення кількості вояків іноземних формувань німецької армії, зокрема вихідців із цієї країни. Радянські історики свідомо не виголошували правдивої інформації, оскільки визнання співпраці з Третім Райхом сотень громадян СРСР свідчило б про їх невдоволення радянською системою. Це стосувалося передовсім інформації про військовослужбовців-росіян у ЗС Німеччини¹¹⁸. У 1989 р. опубліковано інтерв'ю кандидата історичних наук, майора Олександра Колесника в газеті "Аргументи і факти", у якому він стверджував, що "у роки війни мундир фашистської армії носили приблизно

¹¹⁶ *Титов Ф.* Клятвопреступники / *Ф. Титов II* Неотвратимое возмездие. Коллектив авторов. - М.: Воениздат, 1974. - С. 214-234.

¹¹⁷ *Самойлов Е.* От белой гвардии - к фашизму / *Е. Самойлов II* Неотвратимое возмездие... - С. 122-146.

¹¹⁸ *Гареев М. А.* О мифах старых и новых / *М. А. Гареев //* ВИЖ. - 1991. - № 4. - С. 42-52.

1 млн колишніх радянських громадян"¹¹⁹. Цю тезу дослідник аргументував і в інших працях¹²⁰. Інші автори в Радянському Союзі як представники критичного напрямку заперечували твердження про переважно добровільний характер співпраці громадян СРСР із Третім Райхом, вказували на примусовий характер цього співробітництва й стверджували, що основним контингентом іноземних формувань німецьких військ були примусово мобілізовані люди, серед яких була нібито тільки відносно невелика кількість антикомуністів і осіб, які підпали під вплив німецької пропаганди. Радянські історики як найпошлюбніші представники цього напрямку намагалися виправдати політику Радянського Союзу і наводили свої аргументи на користь тези про непричетність СРСР до виникнення явища масової співпраці його громадян із Райхом у військовій сфері. У 1991 р. у "Військово-історичному журналі" як пресовому органі Міністерства оборони СРСР опублікували матеріали, що не суперечили офіційній історіографії. Російські історики заперечували ідейну боротьбу А. Власова та його прибічників, проєвропейську орієнтацію Третього Райху і стверджували, що вона була тільки маневром й А. Гітлер був проти будь-яких поступок на користь східних європейців стосовно політичного устрою повоєнного світу тощо¹²¹.

Після розпаду СРСР російські історики значно активізували дослідження періоду німецько-радянської війни, зокрема, вивчали політичну співпрацю представників різних народів із Третім Райхом. Якщо на Заході учені приділяли увагу західноєвропейським мілітарним формуванням у ЗС Німеччини, то у РФ у центрі уваги науковців опинилися східноєвропейські формації німецького війська. Проте більшість російських істориків не відмовилися від стереотипних схем, розроблених у СРСР. Наприклад, кандидати історичних наук В. Маліновський та Сергей Кудряшов піддали критиці спроби деяких авторів змінити офіційний міф про німецько-радянську війну "неофіційними дисидентськими міфами" про розгортання у роки цієї війни нібито незалежних національно-визвольних рухів, організованих представниками народів, країни яких перебували в складі СРСР і діяльність яких насправді була інспірованою Німеччиною. Водночас російські історики часто ігнорували той факт, що А. Гітлер від самого початку комплектування цих військових одиниць взагалі не знав про їх творення й висловлювався категорично проти їх формування. Варто відзначити також і ту обставину, що багато російських істориків оминали своєю увагою ті документи, що давали підстави сумніватися в обґрунтованості їх тверджень і фактично заперечували їх версію історії творення і використання цих формувань. Для їхніх праць характерними є відсутність переконливих аргументів та доказів участі у кримінальних злочинах або цитування сумнівних щодо їх достовірності й отриманих переважно із застосуванням погроз і сили свідчень колишніх вояків цих формувань під час слідств проти них у повоєнні роки. Найчастіше подавали неправдиву інформацію про суто військові формування, які виконували мілітарні функції, свідомо плутаючи їх з охоронними батальйонами

¹¹⁹Под личиной "идейных борцов" // Аргументы и факты (Москва). - 1989. - 4-10 марта. - № 9 (438). - С. 6-7.

¹²⁰Колесник А. РОА - власовская армия. Судебное дело генерала А.Власова /Александр Колесник. - Харьков: Простор, 1991; Колесник А. Грехопадение. Генерал Власов и его окружение / Александр Колесник. -Харьков: Простор, 1991.

¹²¹Максимов С. История одного предательства / С. Максимов // Клятвопреступники. Сост. М. Е. Карышев. - М.: Воениздат, 1987. - С. 184-192; Гареєв М. А. О мифах старых и новых // ВИЖ. - 1991. - №4. - С. 42-52; Катусев А. Ф., Оттоков В. Г. Движение, которого не было. История Власовского предательства /А. Ф. Катусев, В. Г. Оттоков // ВИЖ. - 1991. - № 4. -С. 23-29; № 7. - С. 12-20; № 9.-С. 45-51; № 12. -С. 31-11.

поліційного підпорядкування, що брали участь у каральних антипартизанських акціях й були причетними до вбивств цивільних жителів у відповідь на теракти партизанів проти військовослужбовців цих батальйонів. Окремі автори використовували типовий психологічний прийом формування негативного образу методом асоціацій з метою викликати враження, що усі вояки іноземних військових формацій німецьких військ брали участь у воєнних злочинах¹²².

Процеси демократизації суспільного життя вплинули на перегляд ортодоксальних положень, зокрема ініціатив колишнього радянського генерала А. Власова, спрямованих на створення великодержавного антибільшовицького визвольного руху¹²³. Деякі громадські діячі й історики РФ навіть перейшли від осуду до апологетизації А. Власова, що зумовило "боротьбу аргументів" і протистояння "позитивістів" і "негативістів". Політизована наукова дискусія з проблеми на сторінках західних часописів і військово-історичного журналу у 1990-х роках перейшла у конфронтацію. Прикладом цього є стаття Лева Решина й відповідь на неї Георгія Владімова. Перший звинувачував Власова, другий - виконував роль "адвоката"¹²⁴. Вадім Богомолів теж вважав, що Власов є зрадником, але Г. Владімов вказав на відносність цієї оцінки, аргументуючи, що так само можна назвати зрадником Й. Сталіна, який не скерував своєму генералові необхідного підкріплення й де-факто кинув напризволяще армію Власова¹²⁵. Іншим прикладом крайніх підходів є діаметрально протилежні оцінки козацьких формувань німецького війська доктором історичних наук Т. Таболіною (жертви сталінського режиму) і С. Кудряшова (ренегати, котрі зрадили Батьківщину й воювали в інтересах ворога)¹²⁶. На думку Кудряшова, який у іншій статті проаналізував проблему російської колаборації з нацистами, вихідці з окупованих територій СРСР склали 10-20 % німецьких військ. Кудряшов проігнорував різні обставини та доведення до відчаю десятків тисяч радянських військовополонених у гітлерівських концтаборах. Він переконаний, що вступ вихідців із СРСР до німецького війська не був неусвідомленим, оскільки перед цими людьми завжди була проблема вибору. Цей історик не піддав жодному сумніву те, що створені з них формування загалом і російські підрозділи зокрема

¹²²Малиновский В. В. Кто он, российский коллаборационист: патриот или предатель? / В. В. Малиновский // Вопросы истории (Москва). - 1996. - № 11-12. - С. 164-166; Кудряшов С. Предатели, "освободители" или жертвы войны? Советский коллаборационизм (1941-1942) / С. Кудряшов // Свободная мысль (Москва). - 2000. - № 14. - С. 84-98. Див. теж: Пуговкина А. П. Горечь исторической правды / А. П. Пуговкина // Звезда (Москва). - 2003. - № 7. - С. 181-187.

¹²³Бахвалов А. Генерал Власов: предатель или герой? / Андрей Бахвалов. - Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская высшая школа, 1994; Пальчиков П. А. История генерала Власова / П. А. Пальчиков // Новая и новейшая история (Москва). - 1993. - № 2. - С. 123-144; Ермаченков С. В., Почтарев А. Н. Последний поход власовской армии / С. В. Ермаченков, А. К. Почтарев // Вопросы истории. - 1998. - № 2. - С. 94-104.

¹²⁴Решин Л. Е. Коллаборационисты и жертвы режима / Л. Е. Решин // Знамя. - М., 1994. - № 8. - С. 158-179; Владимов Г. Новое следствие, приговор старый / Г. Владимов // Знамя. - 1994. - № 8. - С. 180-187.

¹¹⁵Богомолів В. Срам имут и живые, и мёртвые, и Россия... ("Новое видение войны", "новое осмысление" или новая мифология?) / Вадим Богомолів // Книжное обозрение (Москва). - 1995. - 9 мая. - № 19. - С. 15-16; Владимов Г. "Когда я массировал компетенцию..." Ответ В. Богомоліву / Г. Владимов // Книжное обозрение. - 1996. - 19 марта. - № 12. - С. 13.

¹²⁶Лиенц: казачья голгофа // Родина (Москва). - 2005. - № 9. - С. 26-30; Кудряшов С. На Голгофу со свастикой? Казачьи историки по поводу послевоенной репатриации / С. Кудряшов // Родина. - 2005. - № 9. - С. 31-35.

брали участь у розстрілах цивільних мешканців (у тому числі євреїв), але не навів переконливих доказів на підтвердження свого твердження¹²⁷.

Інші історики у РФ намагалися балансувати між цими крайнощами. Багатьом сучасним російським науковцям вдалося значно розширити межі дослідження проблеми. Чимало праць з теми побачили світ на пострадянському просторі напередодні й упродовж перших 15-х років після розпаду Радянського Союзу. Ґрунтовною і цікавою є, наприклад, монографія Алексея Огорокова¹²⁸. Значний інтерес у спеціалістів викликала монографія С. Дроб'язка "Під прапорами ворога", у якій на підставі використання великої кількості російських джерел автор подав характеристику всіх антикомуністичних формувань німецьких військ, укомплектованих із громадян Радянського Союзу. Він опирався на численні праці західних та російських авторів й окремі розвідувальні донесення радянської військової розвідки з Центрального архіву Міністерства оборони РФ. С. Дроб'язко одним із перших російських дослідників відзначив, що формування німецького війська з громадян СРСР повністю виправдали себе як допоміжна військова сила і ефективний захід у психологічній війні, відтягнули на себе радянські партизанські загони у тилу Вермахту і окремі з'єднання радянських військ на фронті. Для цієї й інших книг згаданого автора притаманні ретельно підібрані факти, органічно доповнені опублікованими матеріалами й цитатами з документів та споминів. Він був об'єктивним в оцінках, вказуючи на неможливість однозначної відповіді на питання, ким вважати вояків цих формувань - зрадниками чи патріотами?¹²⁹. Цим підходом С. Дроб'язко значною мірою солідаризувався з британським ученим Д. Літлджоном, який порушив це питання ще у 1970-х роках.

Книга російського дослідника Сергея Чуєва про всі національні формування із громадян СРСР у німецькому війську "Прокляті солдати" є своєрідним довідником з проблеми¹³⁰. У цьому та інших дослідженнях згаданий автор використав добірку інформаційних матеріалів про іонаціональні формування німецьких військ та спецслужб, відому як "Синя книга" - одне із "закритих видань для спецкористування" Міністерства державної безпеки (МДБ) СРСР. Праці С. Чуєва є багаті на маловідомий інформаційний матеріал. В одній з останніх книг "Український легіон" він використав чимало документів органів держбезпеки СРСР, німецьких спецслужб та окупаційних органів влади¹³¹. Не менш цікавою є інша праця цього ж автора про прибічників А. Власова, котра, як і попередня книга, частково ґрунтується на документах відомчого Центрального архіву Федеральної служби безпеки (ЦА ФСБ) РФ у Москві¹³². Певними вадами книг С. Чуєва є коротка бібліографія і відсутність висновків і посилань на літературу та джерела по сторінках або наприкінці окремих розділів чи праць.

¹²⁷ *Kudryashov S. Russian Collaboration with the Nazis and the Holocaust. The Issue* [Електронний ресурс] / *Sergey Kudryashov*. - Режим доступу: http://www.yad-vashem.org.il/research_publications/research/kudryashov.pdf

¹²⁸ *Огороков А. В. Антисоветские воинские формирования в годы Второй мировой войны* / А. К. Огороков. - М.: Военный университет, 2000.

¹²⁹ *Дробязко С. И. Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945* / С. И. Дробязко. - М.: Эксмо, 2004. - С. 340.

¹³⁰ *Чуев С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха* / *Сергей Чуев*. - М.: Яуза; Эксмо, 2004. - С.7.

¹³¹ *Чуев С. Украинский легион* / *Сергей Чуев*. - М.: Яуза, 2006. - С. 11, 75, 479. Суттєвою вадою книги є категоричність автора у судженнях та висновках. Див. рецензію: *Макітра Р. В очах ворога // Вісті Комбатанта*. - 2008. - 4.1 [Електронний ресурс] / *Роман Макітра*. - Режим доступу: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/02/blog-post_19.html#links

¹³² *Чуев С Власовцы - пасынки Третьего Рейха* / *Сергей Чуев*. - М.: Яуза; Эксмо, 2006.

Серед інших науково-популярних книг варто згадати праці Валентина Філатова з історії спроб творення РОА генералом А. Власовим. В. Філатов, зокрема, використав невідомі радянські документи, що дають змогу оцінити постать опального генерала очима його колишніх однодумців та ворогів. Його праці, однак, є доволі суб'єктивними і їх певним чином можна назвати "науково-фантастичними". У науково-публіцистичній документальній повісті "Скільки було облич у генерала Власова?" він, зокрема, без достатньо переконливих архівних документів твердив, що Власов - спеціально підготований розвідкою ЧА агент, який успішно виконав своє завдання. Аналізуючи велику кількість документів і цитуючи спомини однодумців та сучасників Власова, автор мотивував свою версію тим, що власовці неодноразово діяли в інтересах Радянського Союзу: не виявили належних бойових якостей у боротьбі проти радянських з'єднань у Курській битві, унаслідок чого А. Гітлер наказав перевести російські та Східні батальйони на Західний фронт, де вони, стримуючи західних союзників СРСР на Заході, надали неоціненну допомогу ЧА, що намагалася першою вступити до Берліна й, урешті-решт, повернули зброю проти німецьких військ під час повстання у Празі на початку травня 1945 р.¹³³. Насправді антинімецький виступ опального генерала й багатьох росіян на військовій службі Райху були зумовлені радше їхнім конформізмом і антинацистськими настроями, аніж діяльністю на користь радянських спецслужб.

Пьотр Крикунов вивчав історію козацьких формувань у складі ЗС Німеччини, його праця ґрунтується на значній кількості російських архівних матеріалів. Дослідник трактував їх історію як трагедію вояків цих формувань у роки війни і особливо після її закінчення¹³⁴. Історію козацьких формувань досліджував також Борис Алферьев у документальних працях, зокрема в одній авторській і в одній, написаній у співавторстві з Владіміром Круком, у яких використано документи ЦА ФСБ РФ¹³⁵.

У РФ перше ґрунтовне дослідження експлуатації різних народів Райхом, базоване на великій кількості архівних матеріалів, написав академік Міхаїл Семіряга. Він проаналізував готовність інших країн та народів до політичного та військового співробітництва з Третім Райхом як міжнародний феномен, загальні причини котрого, на його думку, були характерними для усього світу й пов'язаними насамперед із бажанням конкретних людей уникнути переслідувань або отримати певні привілеї. Своєрідне узагальнення підходів і концепцій на Заході й у Росії дослідник зробив у монографії "Колабораціонізм". М. Семіряга засудив військову співпрацю громадян СРСР із Райхом: але водночас визнав, що більшість військовослужбовців іноземних формувань ЗС Німеччини - жертви війни, котрі не були пов'язані зі злочинами проти людства. За його твердженням, тільки з громадян СРСР у складі німецьких військ сформовано 9 регулярних дивізій, не враховуючи національних легіонів та допоміжних частин. Відзначаючи, що багато з них декларували себе ідейними борцями проти сталінізму, російський академік вважав їх потенційним політичним фактором для протидії комуністичному рухові опору¹³⁶.

¹³³ Філатов В. Скільки було лиц у генерала Власова? / В. Філатов. - М., 1995; Філатов В. Власовщина. РОА: белые пятна / Валентин Філатов. - М.: Эксмо, Алгоритм, 2005. ¹³⁴ Крикунов П. Казаки между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма / Петр Крикунов. - М.: Яуза; Эксмо, 2005.

¹³⁵ Алферьев Б., Крук В. Походной атаман батько фон Паннвиц: Документальная повесть / Б. Алферьев, В. Крук. - М.: Коммерческий вестник, 1997; Алферьев Б. Генерал Доманов [Електронний ресурс] / Борис Алферьев. - Режим доступу: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html

¹³⁶ Семіряга М. И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. И. Семіряга. - М.: РОССПЭН, 2000. - С. 473, 9.

Проблему використання Третім Райхом "мусульманського чинника" у військово-політичній сфері у Радянському Союзі серйозно не досліджували. Тільки в останній рік існування СРСР у "Військово-історичному журналі" опубліковано кілька тенденційних публікацій¹³⁷. Після розпаду СРСР ситуація дещо змінилася, однак у згаданому журналі про національні збройні формування німецьких військ публікували надто суб'єктивні матеріали¹³⁸. Принципово новий підхід до трактування т. зв. військового колабораціонізму запропонував дослідник історії Східних легіонів Вермахту Іскандер Гілязов (Республіка Татарстан, РФ). У низці статей він дослідив німецьку політику щодо країн Середньої Азії та діяльність волзькотатарських формувань ЗС Німеччини у роки Другої світової війни. Дослідник запропонував доволі оригінальну думку: націонал-соціалістичний режим не мав часу для того, аби запрошувати народи СРСР, зокрема східні, до рівноправної співпраці, нацисти фактично не мали часу розробляти і тим більше впроваджувати колоніальні плани, що певною мірою полегшило залучення німецькими установами представників цих народів до військового співробітництва з Райхом¹³⁹.

У своїй фундаментальній праці "Легіон «Ідель-Урал»" І. Гілязов розкритикував те, що термін "колабораціоністи" пов'язують тільки з періодом Другої світової війни і підхід до проблеми співпраці з Третім Райхом представників народів Європи й Середньої Азії "з вже готовим висновком, навіть без спроб якого-небудь елементарного пояснення цього складного явища". Оскільки цей учений зробив крок уперед порівняно з іншими істориками пострадянського простору у підходах до трактування проблеми мілітарного співробітництва народів євразійського простору з Німеччиною в роки Другої світової війни, на характеристики його поглядів варто зупинитися детальніше. Гілязов твердив, що його підхід "зводився до спроби зрозуміти трагічність і неоднозначність усього феномену", "до прагнення на підставі маловідомих архівних матеріалів усесторонньо підійти до характеристики цього складного явища". Він вклав у термін "колабораціонізм" значно ширший зміст і трактував його як співпрацю з націонал-соціалістичною Німеччиною, як прояв у багатьох формах "політичного, військового, цивільного співробітництва з націонал-соціалістичним режимом" і уникав "однозначного висновку про те, що усі колабораціоністи - зрадники". Гілязов з огляду на масовість військової співпраці з Райхом вихідців із СРСР переконаний у необхідності ґрунтовного вивчення передовсім причин такого складного явища. Він відокремив моральний осуд співпраці громадян СРСР з його військово-політичним супротивником від юридичного аспекту, аргументуючи, що людину, яка перейшла на бік ворога, можна засуджувати тільки "за конкретно здійснений нею злочин або злочини - військові, кримінальні, злочини проти людства та ін."

І. Гілязов розкритикував ототожнення окремими авторами колабораціоністів і фашистів: "Такий підхід видається надзвичайно спрощеним, однобічним і таким, що не відображає суті проблеми; навпаки, колабораціоністи у більшості випадків не поділяли ідей націонал-соціалізму й фашизму..., керуючись, наприклад, релігійною,

¹³⁷ Див.: *Литвин Г. А.* Крымско-татарские формирования: документы третьего рейха свидетельствуют / *Г. А. Литвин* // ВИЖ. - 1991. - № 3. - С. 89-95; *Старков О. Ю.* Кавказ. 1942-1943 годы: героизм или предательство / *О. Ю. Старков* // ВИЖ. - 1991. - № 8. - С. 35-13.

¹³⁸ Див., наприклад: *Ямпольский В. П.* "Мусульманская плаха" для России / *В. П. Ямпольский* // ВИЖ. - 1996. - № 5. - С. 24-31.

¹³⁹ *Гілязов И.* Там, в иных краях / *И. Гілязов* // Татарстан (Казань). - 1994. - № 3—4. - С. 52-55; *Гілязов И.* Пантюркизм, пантуранізм и Германия *ИИ. Гілязов* // Татарстан. - 1995. - № 5-6. - С. 29-39; *Гілязов И.* Курултай в Грайфсвальде / *И. Гілязов* // Газырлар авазы - Эхо веков (Казань). - 2000. - № Б^Х. - С. 58-73.

націоналістичною, навіть псевдодемократичною ідеологією". "Жорстокість та нелюдність сталінського режиму, безперечно, відіграли свою роль у появі немалої кількості людей, які, опираючись на Німеччину, сподівалися знищити [більшовицьку] тоталітарну систему", - переконаний Гілязов. Він вважав головною причиною готовності мешканців окупованих східних територій до співпраці з Райхом злочинний характер тоталітарного режиму, "аналогічного якому в той час у Європі, за винятком націонал-соціалістичної Німеччини, не було. Він сам створив умови, за яких серед громадян країни з'явилося немало його ворогів і які у найскладнішій ситуації робили ставку на воєнного супротивника своєї власної країни... Врахуємо й те, що, оголошуючи себе ворогами сталінського режиму й переходячи заради цього на бік Німеччини, абсолютна більшість колабораціоністів усе ж таки не хотіли завдати шкоди своїй Батьківщині. Багато з них, навпаки, свідомо чи несвідомо прагнули добитися для своїх країни й народу кращої долі". Майже ніхто з них не був "переконаним націонал-соціалістом", ці люди покладали надії "в основному на воєнну потугу Німеччини, вважаючи, що такий союз буде тимчасовим, що у недалекому майбутньому вони зможуть звільнитися від політичного опікунства «Третього Райху»". Трагедія у тому, що "тепер будь-якій людині зрозуміло, що ставка на Німеччину Гітлера була фатальною помилкою", але тоді цього не усвідомлювала переважна більшість тих людей, які співпрацювали з Райхом. Юридично колабораціонізм можна оцінювати тільки "з чітким розумінням понять «провина» або «невинність», «воєнний злочин», усіх норм права, ґрунтуватися на залученні усіх доказів на користь того чи іншого судження. Тільки такий підхід допоможе зробити об'єктивні висновки з кожного факту співробітництва з німцями у роки війни й буде сприяти максимально об'єктивному вердикту"¹⁴⁰.

Найбільшу увагу в РФ приділено вивченню історії російських формувань німецьких військ, котру в цій країні традиційно досліджують у контексті висвітлення проблеми колабораціонізму в Росії. Зваженою в оцінках є наукова розвідка професора Академії Військових наук ЗС РФ Анатолія Цыганка¹⁴¹. Кандидат історичних наук Кірілл Александров упродовж 2001-2009 рр. на підставі російських та американських архівів опублікував кілька досліджень, зосередивши увагу на історії "власовської армії", російських, козацьких та інших формувань німецького війська, укомплектованих із росіян¹⁴². З найновіших книг з історії російських формувань на боці Райху цікавими є монографії Дмитрія Жукова та Ігоря Ковтуна з історії 1 -ї

¹⁴⁰Гжязов И. Легион "Идель-Урал". Представители народов Поволжья и Приуралья под знаменами "третьего рейха" / *Искандер Гжязов*. - Казань: Татарское книжное издательство. 2005. - С. 31, 11-13, 17 п, 25, 31-32.

¹⁴¹Цыганок А. Русский коллаборационизм в Великой Отечественной войне [Електронний ресурс] / *Анатолій Цыганок*. - Режим доступу: <http://www.personalmoney.ru/txt.asp?rbr=205&sec=290&id=570273>

¹⁴²Александров К. Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944-1945 / *Кирилл Александров*. - СПб.: Русско-Балтийский информационный центр "Блиц", 2001; *Александров К.* Против Сталина. Власовцы и восточные добровольцы во Второй мировой войне. Сборник статей и материалов / *Кирилл Александров*. - СПб.: Ювента, 2003; *Александров К.* Армия генерал-лейтенанта Власова 1944-1945: материалы к истории Вооружённых Сил КОНР / *Кирилл Александров*. - СПб.: издательство СПбГУ, 2004; *Александров К.* Русские солдаты Вермахта: герои или предатели? Сборник статей и материалов / *Кирилл Александров*. - М.: Яуза; Эксмо, 2005; *Александров К.* Армия генерала Власова 1944-1945 / *Кирилл Александров*. - М.: Яуза, Эксмо, 2006; *Александров К.* Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944-1945 / *Кирилл Александров*. - СПб.: Издательство "Блиц", 2009.

Російської національної бригади СС "Дружина" й т. зв. Спец'єднання "Граукопф"¹⁴³. У працях з історії російської бригади військ СС Броніслава Камінського детально описано її участь у бойових операціях проти радянських і польських партизанських підрозділів включно зі злочинами проти цивільного населення, діяльність співробітників і агентів радянських спецслужб із метою деморалізації особового складу з'єднання й контрзаходи її контррозвідки у відповідь, а також версії загибелі його командира¹⁴⁴.

Протягом першої декади ХХІ ст. у РФ відбувся перегляд багатьма авторами тих напрацювань, що побачили у цій країні наприкінці 1990-х рр. Однак їх головні концептуальні положення не відзначалися оригінальністю й були переважно "модернізовано-осучасненим" повторенням підходів й оцінок радянських авторів. Серед інших російських авторів один із типових представників цього напрямку - Олег Смыслов, який приділив багато уваги вивченню проблеми використання Третім Райхом вихідців із СРСР і висновки якого важко назвати науковими і об'єктивними, оскільки їм притаманний засуджувально-викривальний тон. У книзі "«П'ята колона» Гітлера. Від Кутєпова до Власова" автор не сприймав навіть суто людські причини згоди людей служити у збройних формаціях Райху (нестерпні умови перебування в полоні тощо) і виправдовував британсько-американських союзників, які видали урядові СРСР росіян, котрі служили у різних інонаціональних формуваннях німецьких військ¹⁴⁵. Цей дослідник не акцентував уваги на конформізмі звичайних людей зі страху, інстинкту самовиживання або інших психологічних спонук, не аналізував цього питання, сконцентрував увагу на "тавруванні Власова" й тільки між іншим зауважив, що "справжні масштаби співпраці громадян Радянського Союзу з окупантами і сьогодні є таємними". Смыслов гостро критикував усіх своїх попередників, детально аналізуючи і спростовуючи їхні твердження, гіпотези, трактуючи деякі з них як вигадки (зокрема, найчастіше дослідник негативно оцінював книгу Ніколая Коняєва "Два обличчя генерала Власова")¹⁴⁶. Смыслов назвав представниками "найпродажніших народів", навіть якщо вони і діяли заради великих для них ідей, українців і особливо кримських татар, наголошуючи, що росіяни пішли на співпрацю з Третім Райхом тільки під тиском воєнних обставин¹⁴⁷. Тенденційність характерна і для іншого дослідження Смыслова - "Прокляті легіони. Зрадники Батьківщини на службі Гітлера"¹⁴⁸.

¹⁴³ Жуков Д. А., Ковтун И. И. 1-я русская бригада СС "Дружина" / Д. А. Жуков, И. И. Ковтун. - М.: Вече, 2010; Жуков Д. А., Ковтун И. И. РННА. Враг в советской форме / Д.А. Жуков, И. И. Ковтун. - М.: Вече, 2012.

¹⁴⁴ Ермолов И., Дробязко С. Антипартизанская республика. - М., 2001; Грибков И. Хозяин Брянских лесов. Бронислав Каминский, Русская освободительная народная армия и Локотское окружное самоуправление / И. Грибков. - М.: Московский писатель, 2008; Дюкова А. "Die Aktion Kaminsky": Локотское "самоуправление" и создание бригады РОНА // Исаев А., Морозов М., Гончаров В., Дюкова А. Мифы Великой Отечественной. - М.: Эксмо; Яуза, 2008. - С. 147-193; Веревкин С. Самая запретная книга о Второй мировой войне / Сергей Веревкин. - М.: Яуза-пресс, 2009; Жуков Д., Ковтун И. 29-я гренадерская дивизия СС "Каминский" / Д. Жуков, И. Ковтун. - М.: Вече, 2009.

¹⁴⁵ Смыслов О. "Пятая колонна" Гитлера. От Кутєпова до Власова / Олег Смыслов. - М.: Вече, 2005. - С. 16-18, 36-37, 495.

¹⁴⁶ Там же. - С. 16, 116, 212, 217, 226-227, 236, 254, 262, 266, 268, 359.

¹⁴⁷ Там же. - С. 16-18, 36-37, 495.

¹⁴⁸ Смыслов О. С. Проклятые легионы. Изменники Родины на службе Гитлера / Олег Смыслов. - М.: Вече, 2006.

Інші автори в РФ теж применшували масштаби співпраці росіян, звинувачуючи у злочинній співпраці з Райхом представників інших народів¹⁴⁹. Наприклад, Борис Ковальов стверджував, що з-поміж національних формувань із громадян СРСР у ЗС Німеччини "найбільшою силою були українські та балтійські формування"¹⁵⁰, але не подав зіставлення чисельності згаданих формацій і російських частин німецького війська, яких насправді було значно більше, ніж українських чи балтійських. Інший російський автор Андрей Борцов твердив, що "про жодну «другу громадянську війну» не йдеться в принципі", на боці Німеччини була тільки "клаптикова ковдра зі шматків із місцевих сепаратистів і колабораціоністів", тільки "деяка кількість росіян воювала на боці Райху проти СРСР", безпосередньо ж росіяни воювали проти ЧА "у дуже рідкісних випадках" і нібито тільки тому "звичайні власовці і т. п. отримали після війни дуже м'які вироки замість розстрілу"¹⁵¹.

У книгах з історії балтійських формувань, що воювали на боці Німецького Райху, російські історики дискредитували усіх антибільшовицьких політиків чи військових діячів, котрі воювали у складі його військ. Свої книги й статті з проблеми видали Віктор Чернов, Андрей Шляхтунов¹⁵² і Михайл Крисін¹⁵³ (дві книги якого нагадують науково-популярну історичну публіцистику й памфлети¹⁵⁴). У їхніх дослідженнях простежується тенденція необ'єктивного висвітлення діяльності балтійських військових формувань ЗС Німеччини у роки Другої світової війни, а саме наведено факти про злочини формацій поліційного підпорядкування і недостатньо даних, котрі б компрометували військові формації, підпорядковані Вермахтові, Ваффен-СС чи Люфтваффе. Метою такого підтасовування фактів було скомпрометувати політичну і військову співпрацю частини балтійців із Райхом. У працях істориків РФ із проблеми балтійських формацій німецького війська слабо опрацьовано матеріали архівів ФРН, наведено мало фактів з політичної історії творення цих формувань ЗС Німеччини, стисло охарактеризовано структуру й історію окремих із них, а також недостатньо висвітлено проблему чисельності згаданих формацій та повоєнної політики країн антигітлерівської коаліції щодо їх вояків. Наприклад, В. Чернов і А. Шляхтунов безпідставно стверджували, що "участь представників радянських народів" у воєнних діях Вермахту під будь-якими політичними гаслами "боротьби за знищення більшовизму" була немислима^{155*} (насправді ж від перших місяців німецько-радянської

¹⁴⁹ *Фадеев А.* Два чёрных мифа о войне [Електронний ресурс] / *А. Фадеев.* - Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/print/207912.html>

¹⁵⁰ *Ковалев Б. Н.* Нацистский оккупационный режим и коллаборационизм в России (1941-1944 гг.). Вступ, ст. А. А. Здановича / *Б. Н. Ковалев.* - Великий Новгород: НГУ, 2001. - С. 87.

¹⁵¹ *Борцов А.* Великая война. Уроки прошлого [Електронний ресурс] / *Андрей Борцов II* Режим доступу: <http://www.spetsnaz.ru/article/? 1363>

¹⁵² *Чернов В., Шляхтунов А.* Прибалтийские Ваффен-СС: герои или палачи? / *Виктор Чернов, Андрей Шляхтунов.* - М.: Лин-Интер, 2004.

¹⁵³ *Крысин М.* Прибалтика между Сталиным и Гитлером 1939-1945 *ИМ. Крысин.* - М.: Вече, 2004.

¹⁵⁴ *Крысин М.* Латышский легион СС: вчера и сегодня / *М. Крысин.* - М.: Вече, 2006; *Крысин М. Ю.* Прибалтийский фашизм. История и современность *ИМ. Крысин.* - М.: Вече, 2007.

¹⁵⁵ *Чернов В., Шляхтунов А.* Прибалтийские Ваффен-СС... - С. 21.

*Політичною метою цих і подібних публікацій була спроба звинуватити балтійських політиків у русофобії й викликати негативний імідж країн Балтії в очах не тільки росіян, а й керівників США та Європейського Союзу, котрі, за прогнозами російських політтехнологів, мали б змусити керівників балтійських країн відмовитися від реабілітації ветеранів їхніх національних формацій у військах СС і спонукати бути "толерантнішими" у стосунках із РФ. У підсумку балтійсько-російська конфронтація і політизація наукової проблеми військової співпраці

війни Вермахт активно використовував іноземні формування із громадян СРСР і хоча військовослужбовцям національних збройних формувань не обіцяли державної незалежності, німецька пропаганда активно поширювала серед них заклики "боротися проти більшовизму").

Книга російського історика Міхаїла Крисіна "Латвійський легіон СС" також має чимало недоліків. У ній, зокрема, не подано посилань на джерела та наукову літературу, а також заперечено факт окупації Радянським Союзом країн Балтії, вжито образливі терміни на зразок "колабораційно-націоналістичний рух" на адресу тих політичних рухів, котрі у цих країнах офіційно визнано визвольними (й відповідно вшановано), зроблено акцент на участі в каральних акціях латвійських охоронних батальйонів німецької поліції порядку й на тому, що Латвійський легіон був структурою СС (хоча насправді де-факто він був формуванням Ваффен-СС) тощо. Полемізуючи з балтійськими авторами й звинувачуючи їх у тенденційності, Крисін водночас сам висвітлює історію Латвійського легіону більше з політичних проросійських, аніж з наукових позицій. Понад 50 сторінок книги відведено "актуальності теми дослідження", зокрема звинуваченням керівництва Латвії в "апологетизації фашизму", натякам на те, що "агресивний блок НАТО" є "прямим продовженням Ваффен-СС" тощо¹⁵⁶.

Спеціальним предметом зацікавлення російських дослідників була повоєнна політика СРСР щодо колишніх "власовців". У 1991 р. побачила світ стаття Валентина Земскова з даними про кількість ув'язнених і скерованих на заслання чи спецпоселення громадян Радянського Союзу (у тому числі про вояків національних формувань ЗС Німеччини), на підставі доповнення якої цей науковець через 15 років видав узагальнююче дослідження. На початку XXI ст. опубліковано монографії російського дослідника Павла Поляна, котрий на підставі документів радянських органів безпеки уперше оприлюднив таємні статистичні дані про кількість колишніх військовослужбовців згаданих формацій, котрі опинилися у сталінських концтаборах та їхні повоєнні долі¹⁵⁷.

Окремою групою російської наукової літератури з проблеми є дисертаційні праці (в них узагальнено попередній доробок різних авторів і на основі їх тексту або їх доопрацювання видано монографії), яких у РФ з теми дослідження написано найбільше на пострадянському просторі. Серед авторів кандидатських дисертацій - Нурета Напсо й Алла Червякова, згадані дослідники різних питань теми К. Александров, С. Дроб'язко та І. Єрмолов, серед авторів докторських дисертацій - А. Окороков й інші¹⁵⁸.

балтійців із Третім Райхом на фоні формування громадської думки з антиросійськими тенденціями у державах Балтії і в Росії з антибалтійськими тенденціями тільки нашкодили стосункам між цими країнами в політичній, культурній та економічній сферах.

¹⁵⁶ Крысин М. Латышский легион СС... - С. 230-282.

¹⁵⁷ Земское В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльно-поселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) / В. Н. Земское // История СССР (Москва). - 1991. - № 5. - С. 150-169; Земское В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960 / В. Н. Земское. - М.: Наука, 2005; Polian P. Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im "Dritten Reich" und ihre Repatriierung / Pavel Polian. - Moskau; München; Wien: Oldenbourg, 2001; Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. // П. М. Полян. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002.

¹⁵⁸ Дробязко С. И. Восточные формирования в составе вермахта, 1941-1945 гг. ... - М., 1997; Напсо Н. Т. Восточные легионы в вермахте в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / Напсо Нурета Темботовна. - Майкоп, 2000; Александров К. М. Вооруженные формирования Комитета освобождения народов России в 1944-1945 гг.: Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / Александров Киртил Михайлович. - СПб., 2001;

Для праць окремих здобувачів наукових ступенів у РФ властиве виразне намагання зняти з СРСР відповідальність за те, що саме ця країна своєю політикою викликала готовність своїх формальних громадян воювати проти неї на боці її ж ворога. З цією метою чимало російських дисертантів звинуватили сотні тисяч людей у тому, що вони з власної волі цілком свідомо воювали в складі Вермахту й покладали провину за це саме на них (хоча насправді більшість громадян СРСР, які опинилися на військовій службі Райху, переважно під тиском обставин з матеріальних, політичних чи інших причин були вимушені одягнути німецькі уніформи). А. О कोरोков, наприклад, стверджував, нібито "добровольці" "на службі Вермахту" складали приблизно 60 % від загальної кількості "радянських колабораціоністів" (але не навів переконливих доказів на підтвердження цього твердження)¹⁵⁹.

Більшість тез і положень дисертацій, захищених у Росії, не викликають принципових заперечень, однак сумнівною видається постановка проблеми окремими дисертантами. Принципово нові у РФ підходи до висвітлення теми "радянського військового колабораціонізму" застосував у своїй докторській дисертації згадуваний раніше І. Гілязов, цінність дослідження якого з-поміж іншого у ґрунтовному опрацюванні матеріалів німецьких архівів. Проте сумнівним видається винесене ним у заголовок дисертації формулювання теми - "Колабораціоністський рух серед тюрко-мусульманських військовополонених і емігрантів у роки Другої світової війни", оскільки готовність до співробітництва він трактує як політичний рух. Однак рух - процес, спрямований на щось, у чому відображено зміст або кінцеву мету діяльності учасників руху. Насправді діяльність тюрко-мусульманських політичних угруповань та збройних формувань у складі ЗС Німеччини була спрямованою не на колабораціонізм у сенсі зради, а на боротьбу проти СРСР, співробітництво з Райхом для них було не метою, а лише засобом для досягнення мети - відновлення автономії і самоуправління й у перспективі державності тюрко-мусульманських народів. Водночас можна погодитися з висновком дисертанта відносно пояснення готовності жителів Радянського Союзу воювати проти нього у складі військ його воєнного супротивника тим, що "у жодній європейській країні до початку 40-х років не було нічого схожого, жоден європейський режим не завдав стільки страждань громадянам своєї власної країни (навіть режим Гітлера!), причому до такої міри, що вони були готові встати під прапори агресора, що напав на їх Батьківщину"¹⁶⁰.

Не менше зацікавлення викликає дисертація П. Крикунова, що стала квінтесенцією кількох праць цього автора з історії козацьких формувань. Сумніви викликають правомірність постановки проблеми і хибне формулювання теми - "Ідеологія і політика колабораціонізму в середовищі козацтва в роки Другої світової війни", назв параграфів "Зародження козацької колабораціоністської ідеології в еміграції і фактори,

Ермолов И. Г. Возникновение и развитие советского военно-политического коллаборационизма на оккупированных территориях СССР в 1941-1944 гг. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / Ермолов Игорь Геннадьевич. - Тверь, 2005; О कोरोков А. В. Антисоветские воинские формирования в годы второй мировой войны. Дисс. на соиск. н. ст. д-ра ист. наук / О कोरोков Александр Васильевич. - М., 2001; Черепкова А. А. Власовское движение и массовое сознание в годы Великой Отечественной войны. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / Черепкова Алла Александровна. - Ростов-на-Дону, 2004.

¹⁵⁹О कोरोков А. В. Антисоветские воинские формирования... Дисс. на соиск. науч. ст. д-ра ист. наук... - С. 334.

¹⁶⁰Гілязов И. Коллаборационистское движение среди тюрко-мусульманских военнопленных и эмигрантов в годы второй мировой войны Дисс. на соиск. науч. ст. д-ра ист. наук / Гілязов Искандер Аязович. - Казань, 2000.

які вплинули на її розвиток" (С. 20) та "Козацький колабораціоністський рух і нацистська Німеччина у роки Другої світової війни" (С. 108). З цих назв складається враження, нібито метою діяльності козацьких політичних та військових діячів був "колабораціоністський рух" (про що свідчить вживання Крикуновим терміна "інститут колабораціонізму") й нібито вони мали ідеологічну базу співпраці. Однак насправді співробітництво з Райхом було для них не самоціллю, а тільки засобом для досягнення політичної мети - це був рух, учасники якого воювали в складі Вермахту, але це не було їх основним завданням. Ідеологією і політикою козацького руху була ідея відновлення козацького самоуправління, а не колабораціонізм із ворогом. Водночас можна погодитися зі згаданим автором у тому, що "багатогранний і украй суперечливий історичний феномен" "радянського колабораціонізму", дуже складний і багатогранний і потребує пильної та об'єктивної уваги дослідників саме з метою подолання одностороннього підходу до дослідження історії війни", що "пояснюється як загальними чинниками, що зумовили прояви колабораціонізму серед радянських військовополонених (страх, невдоволення режимом, різноманітні мотивації неполітичного характеру), так і особливістю історії козацтва, в початковий період радянської історії". Можна також визнати слушність висновків Крикунова, який, зокрема, стверджував: "Політика розко-зачування, яку проводила радянська влада, різке порушення багатовікового життєвого устрою і стосунків у суспільстві не могли не викликати відповідь козаків. Козацький колабораціонізм можна розглядати як вияв конфлікту між козацтвом як спільнотою, особливою групою з власними запитами, і радянською владою як силою, політика якої була спрямована на руйнування особливого стану і ліквідацію привілеїв цієї спільноти. Особливість самосвідомості козаків, прихильність їх до своєї історії, традицій, ностальгічні спогади про минулі вольності, бойову славу були вміло використані нацистською Німеччиною. Традиції військової служби, виняткової дисципліни перетворили козацькі частини Вермахту на зброю боротьби проти радянської армії"¹⁶¹.

Порівняно з РФ проблему значно менше вивчали в інших колишніх республіках СРСР, де науковці досліджували переважно історію тих іноземних формувань на боці Вермахту, котрі були укомплектовані з їхніх співвітчизників. Дослідники з країн Балтії, котрі опинилися на еміграції, зробили перші кроки вперед у вивченні історії балтійських збройних формувань німецьких військ. Наприклад, різні аспекти історії Естонії воєнного періоду розглянуто у багатотомному виданні "Естонія та естонці у Другій світовій війні", що побачило світ у Стокгольмі ще наприкінці 1950-х років, а також в окремому збірнику, опублікованому в Мюнхені у 1974 р.¹⁶².

Певним поштовхом до подальшого вивчення теми було політичне визнання парламентарями Латвії та Естонії у 1990-х роках представниками воюючої сторони і ветеранами війни колишніх військовослужбовців балтійських дивізій військ СС та інших формувань, що діяли у ЗС Німеччини у 1941-1945 рр. Арунас Бубніс дослідив історію литовських збройних формувань (охоронних батальйонів), підпорядкованих німецькій поліції порядку¹⁶³. Макевіюс Мееісловас описав перешкоди, які чинили литовські націоналісти мобілізації мешканців своєї Батьківщини до створюваних із

¹⁶¹ Крикунов П. Н. Идеология и политика коллаборационизма в среде казачества в годы Второй мировой войны. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. полит, наук / Крикунов Петр Николаевич. - М., 2004.

¹⁶² Eesti riikja rahvas II maailmasõjas. - Stockholm: EMP, 1959. -Vol. 1-X; Estonian Freedomfighters in World War Two. - Munich: The Voitleja Relief Foundation Book Committee, 1974.

¹⁶³ Būbnys A. Lietuviu viesoji policija ir policijos batalionai (1941-1944) / Arunas Būbnys // Genocidas ir resistancija (Vilnius). - 1998. - N 1. - P. 81-84.

литовців національних формувань, що діяли на боці Німеччини¹⁶⁴. Історикам було відомо про спроби створення латвійського легіону, однак вони не мали відомостей про інші національні формування Латвії, які воювали на боці Німеччини. Карліс Кангеріс у своїх статтях подав невідомі факти й висвітлив маловідомі аспекти цього питання¹⁶⁵, а Вісвалдіс Лаціс у 2006 р. опублікував статтю, в якій спростовував твердження про вчинення легіонерами-латвійцями масових злочинів¹⁶⁶. Ульдїс Недурґс навів порівняльну статистику чисельності латвійців у ЗС Німеччини і ЗС СРСР¹⁶⁷. Альвін Ісберг дослідив історію створення естонських формувань на боці Німеччини у книзі "До умов визволителів: колабораціонізм і визвольні прагнення в Естонії, окупованій Німеччиною в 1941-1944 рр."¹⁶⁸

У міжнародній науковій дискусії досі аналізують дії балтійських формувань військ СС. Німецька дослідниця Ева-Кларіта Онкен, наприклад, вивчала актуальну проблему співпраці латвійців з окупаційними установами та винищування євреїв упродовж націонал-соціалістичної окупації¹⁶⁹. Цю проблему досі по-різному трактують балтійські і російські історики¹⁷⁰. На сучасному етапі, зокрема, литовські, латвійські та естонські історики порівнюють і оцінюють за єдиними критеріями нацистську та більшовицьку окупацію¹⁷¹, тоді як російські автори заперечують сам факт окупації країн Балтії Радянським Союзом у 1940 р.¹⁷². Саме у такому контексті тема балтійських формувань набула гострої полеміки у країнах Балтії і в Росії. Опоненти звинувачували один одного у виконанні політичного замовлення,

¹⁶⁴*Meeislovas M. Lithuanian Resistance to German Mobilization Attempts 1941-1944 / Mackevieivus Meeislovas II Lituanus. Lituanus Quarterly. Journal of Arts and Sciences (New York). - 1986. - Winter. - Vol. 32. - No 4 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.lituanus.org/1986/86_4_02.htm*

¹⁶⁵*Kangeris K. Military and Paramilitary Units in Latvia besides the Latvian Legion / Karlis Kangeris // Latvia in World War II. - Riga, 1999. - P. 33-34; Kangeris K. Residents of Latvia in the Military Units of the German Occupation Ruine in 1941-1945 [Електронний ресурс] / Karlis Kangeris. - Режим доступу: <http://www.president.lv/index.php?pid=23122> ¹⁶⁶ *Lācis V. Latviesu legions. Patiesibas gaisma / Visvaldis Lācis. - Riga: Jumava, 2006; Lācis V. The Latvian Legion / Visvaldis Lācis. - Toronto: Latvian Relief Society Daugavas Vanagi Inc., 2006 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://home.mira.net/~vanagi/AV/Latvian_Legion.pdf ¹⁶⁷ *Neiburgs U. Latvian soldiers in the Armies of the Germany and the USSR: Main Problems / Uldis Neiburgs II Latvia in World War II... - P 205-207. ¹⁶⁸ *Isberg A. Zu den Bedingungen des Befreiers: Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944 / Alvin Isberg. - Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 1992. ¹⁶⁹ *Onken E.-C. Revisionismus schon vor der Geschichte: aktuelle Kontroversen in Lettland um die Judenvernichtung und die lettische Kollaboration während der nationalsozialistischen Besatzung / Eva-Clarita Onken. - Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1998.*****

¹⁷⁰ Для порівняння зі згаданими книгами В. Чернова, А. Шляхтунова, М. Крисіна див., наприклад: *The Latvian Legion. Heroes, Nazis or Victims? A Collection of Documents from OSS War-Crimes Investigation Files, 1945-1950. Ed. by Andrew Ezergailis. - Riga, 1997.*

¹⁷¹ *Tininis V. The crimes of the communist regime in Lithuania in 1944-1953: The role of the political bodies, their local subdivisions and collaborationists of the Soviet Union in committing crimes in 1944-1953 / The International Commission for the Evaluation of the Evaluation of the crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania / V. Tininis. - Vol. 1: A historical study and a set of documents in facsimile. - Vilnius, 2003; The Hidden and Forbidden History of Latvia under Nazi and Soviet Occupations 1940-1991. - Riga: Institute of the History of Latvia, University of Latvia, 2005.*

¹⁷² Див., наприклад: *Крысин М. Латышский легион СС... - С. 280.*

тенденційному спотворенні історичного минулого і трактували власні інтерпретації подій та висновки як об'єктивні. При цьому і "захисники", і "звинувачувані" часто плутали поліційні та військові формування. Окремі аспекти німецької політики щодо воєнного використання латвійців висвітлено у книзі литовського автора П. Станкераса, виданій за сприяння "Центру дослідження Геноциду і опору населення Литви", у якій основну увагу приділено історії укомплектованих із литовців охоронних батальйонів німецької поліції порядку, будівельних (інженерних) батальйонів Вермахту й невдалій спробі творення литовського легіону Ваффен-СС. У ній вказано, що у цій країні на початку німецько-радянської війни литовські збройні формування "були сформовані не за наказом німців, а за ініціативою самих литовців, їх стараннями і на основі добровільності". Стверджено, що "вони були створені для боротьби проти більшовизму з переконанням у тому, що за допомогою німців буде відновлена свобода та незалежність" і нікому не дозволено називати тих, хто служив у лавах цих формацій, "німецькими найманцями", "есесівцями", "нацистами", оскільки вони були не зрадниками Батьківщини, а "борцями за свободу своєї країни". Автор радив називати їх "воїнами-ветеранами поліційних батальйонів Литви і 19-ї гренадерської дивізії Ваффен-СС, колишніми борцями за свободу"¹⁷³. Подібною за тональністю є книга "Естонські борці за свободу в Другій світовій війні", яку впорядкував А. Юрс¹⁷⁴.

Чимало напрацювань видано з історії балтійських збройних одиниць ЗС Німеччини, зокрема Латвійського легіону Ваффен-СС¹⁷⁵, Литовського Територіального Корпусу (*Lietuvos Vietine Rinktime* - LVR) та інших формувань. Серед них - написані на підставі архівних матеріалів і споминів книги В. Казлаускаса "Бойовий дух", "Армія Оборони Вітчизни", "Кидаючи виклик смерті" та "Лінія фронту 1944 року" й книга Антанаса Мартініоніса про Литовський Територіальний Корпус¹⁷⁶, книги про естонські батальйони Вермахту¹⁷⁷ й Естонський легіон Ваффен-СС¹⁷⁸. Окремі дослідники з країн Балтії заперечили чимало міфологем російських авторів про балтійські формування німецьких військ та інші міфи з історії Другої світової війни¹⁷⁹.

Вірменський історик Едуард Абрамян у 2002 р. видав книгу "Вірменський легіон Вермахту (1941-1945 рр.)", на сторінках якої висвітлив історію вірменських батальйонів

¹⁷³ Див.: *Stankeras P. Lietuvii} Policija 1941-1944 metais / Petras Stankeras. - Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo cnetras, 1998.*

¹⁷⁴ *Jurs A. Estonian freedomfighters in World War Lwo / August Jurs. - Loronto: Võitleja, 1990.*

¹⁷⁵ *Lācis V. Latviesu legions. Patiesibas gaisma / Visvaldis Lācis. - Riga: Jumava, 2006; Mezmalis A. M. Lhe Latvian Legion: Information, facts, truth / A. M. Mezmalis. - Riga: Autorizdevums, 2008.*

¹⁷⁶ *Paūzuolis J. Paskutine rinktime IJ. Paūzuolis. - Karys, 1972. - Nr.5; Gaidis H. L. AHistory of the Lithuanian Military Forces in World War II 1939-1945 / Henry L. Gaidis. - Chicago, IL: Lithuanian Research and Studies Center, Vydunas Fund, 1998; Kazlauskas V. Kovos dvasia / V. Kazlauskas. - Vilnius, 1995; Kazlauskas V. Tevynes apsaugos rinktime / V. Kazlauskas. - Vilnius, 1997; Kazlauskas V. Ventos frontas 1944 metai / V. Kazlauskas. - Vilnius, 1998; Kazlauskas V. Paniekine mirtj / V. Kazlauskas. - Vilnius, 2001; Martinionis A. Vietine rinktime I AntanasMartinionis. - Kaunas: Ausra, 1998; Martinionis A. Lituviai vermachte 1941-1945 / AntanasMartinionis. - Vilnius: Kardas, 1999.*

¹⁷⁷ *Eesti Idapataljonid idarindel 1941-1944 / Toimetaja: Andres Adamson. - Tallinn: Argo TTP, 2004.*

¹⁷⁸ *Laar M. Emajögi 1944: II maailmasöja lahingud Lõuna-Eestis. 2., parand. ja täiend. tr. / Mart Laar - Tallinn: Varrak, 2006; Laar M. Sinimäed 1944: II maailmasöja lahingud Kirde-Eestis / Mart Laar. - Tallinn: Varrak, 2006; Laar M. Eesti Leegion sõnas ja pildis / Mart Laar. - Tallinn: Grenader, 2008.*

¹⁷⁹ Див. наприклад: *Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia. Daugavas Vanagi: Who are They? Revisited. - Riga: OMF, 2005.*

Вермахту¹⁸⁰. У 2005-2006 рр. він опублікував ще два дослідження про стосунки кавказьких еміграційних організацій з керівництвом Третього Райху, про особливі диверсійні групи й про змішане за національним складом спецформування Абверу - "Бергманн". Автор розкрив таємні задуми й плани гітлерівського керівництва щодо Кавказу та його мешканців, навів цікаві документи й таблиці. Його книги ґрунтуються на споминах учасників подій та маловідомих дослідникам документах архівів кількох країн, у тому числі архіву Служби національної безпеки Республіки Вірменія¹⁸¹.

Чи не єдиною синтетичною працею з історії грузинських формувань Вермахту є праця Георгія Мамуліа, вже у назві якої відображено оцінки їх діяльності автором: "Грузинський легіон у боротьбі за свободу й незалежність Грузії у роки Другої світової війни".

Дослідження вирізняється великою джерельною базою; Г. Мамуліа серед інших документальних матеріалів використав невідомий науковцям особистий архів одного з активних і послідовних прибічників створення грузинських формувань Гіві Габліані; автор часто цитував у книзі витяги з неопублікованих документів. Дослідник зробив у праці категоричний висновок про те, що грузинські формування Вермахту були складовою частиною грузинського визвольного руху, що "був і залишиться одним із яскравих, хоча й тимчасово незаслужено забутих етапів новітньої історії Грузії та Кавказу"¹⁸². Через кілька років цей же автор перевидав свою працю, доповнивши її великою кількістю посилань на інші джерела й збільшивши її обсяг більше як удвічі¹⁸³.

У Білорусі тема історії білоруських збройних формувань, що діяли на боці Вермахту, до середини 1990-х років не була об'єктивно вивчена. У 1982 р. у США Джон Льюфтус дослідив використання білорусів Райхом, а польський дослідник білоруського походження Юри Туронак у 1993 р. звернув увагу на політичні обставини створення згаданих формувань (особливо відділів Білоруської Крайової Оборони (БКА))¹⁸⁴. Ці видання стимулювали білоруських учених, які вивчали проблему національних формувань, що воювали у Білорусі у роки нацистської окупації. У 1995 рр. на підставі документів Центрального архіву КДБ Республіки Білорусь Александр Солов'йов опублікував книгу, в якій виклав критичні думки щодо політичної та військової співпраці білорусів із Третім Райхом¹⁸⁵. Значно зваженішим і об'єктивнішим у висновках з окремих питань проблеми був доктор історичних наук, професор Аляксей Літвін, який з білоруських істориків проаналізував найбільше різних аспектів проблеми¹⁸⁶. Леанід Рейн та Юри Грибоуський

¹⁸⁰ Скорочену Інтернет-версію див.: *Абрамян Э. А.* Из истории Армянского Легиона [Електронний ресурс] / *Едуард А. Абрамян.* - Режим доступу: http://goa.rU/armenische_leg.html#_ftnrefl

¹⁸¹ *Абрамян Э. А.* Забытый легион. Неизвестные страницы соединения специального назначения "Бергманн" / *Едуард А. Абрамян.* - Ереван: Аполлон, 2005; *Абрамян Э.* Кавказцы в Абвере / *Едуард Абрамян.* - М.: Издатель Быстров, 2006.

¹⁸² *Мамулиа Г.* Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны / *Георгий Мамулиа.* - Тбилиси: Цодна, 2003. - С. 153.

¹⁸³ *Мамулиа Г.* Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны. Второе дополн. и перераб. изд. / *Георгий Мамулиа.* - Тбилиси: Цодна, 2007.

¹⁸⁴ *Loftus J.* The Belarus Secret: The Nazi Connection in America / *John Loftus.* - New York: Alfred A. Knopf, 1982; *Turonek J.* Bialorus pod okupacja niemiecka / *Jerzy Turonek.* - Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1993. - S. 193-234.

¹⁸⁵ *Соловьев А. К.* Белорусская Центральная Рада: создание, деятельность, крах / *А. К. Соловьев.* - Минск: Наука і тэхніка, 1995. - С. 38.

¹⁸⁶ Див., наприклад: *Литвин А.* К вопросу о восточных воинских формированиях на Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941-1944) / *Алексей Литвин* // Старонкі ваеннай гісторыі. - Вып. 1. - Мінск: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, інстытут гісторыі, 1992. - С. 163-193; *Литвин А.* Белорусская Краевая оборона. К вопросу о создании белорусского

написали цікаві статті про білоруську бригаду Ваффен-СС¹⁸⁷. Заслужує на окрему згадку також концептуальне узагальнююче дослідження Аляксея Гелагаєва з історії усіх білоруських збройних формувань, що діяли на боці Німеччини у роки німецько-радянської війни¹⁸⁸. Ольга Баранова у своїй науковій розвідці дослідила співпрацю білорусів із Райхом у західній, радянській та пострадянській російській і білоруській історіографії, описала вербування білоруських опозиціонерів різноманітними військовими і поліційними структурами Райху й реакцію на це населення і радянських партизанів. У її статті охарактеризовано довоєнну політику СРСР й інші національні, соціально-економічні та політичні передумови співпраці білорусів із німецькими окупаційними інстанціями у Білорусі, охоплено комплекс мотивів та різноманітні форми цього співробітництва й проаналізовано його переростання в опір, зумовлений кількома основними чинниками: погіршенням воєнного становища Німеччини, впливом пропаганди радянських партизанів й усвідомленням того, що у війні переможе Радянський Союз¹⁸⁹.

Українські історики й автори українського походження у своїх дослідженнях, що стосувалися переважно "українського сюжету" теми, широко використали матеріали української еміграційної преси, зокрема газети "Вісті Братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії"¹⁹⁰ та журналу "Вісті Комбатанта"¹⁹¹. Серед їх дописувачів були учасники описуваних подій, які видали свої книги на підставі попередніх публікацій на сторінках цього журналу, у тому числі як фахові дослідники (Василь Верига¹⁹²), так і кілька непрофесійних істориків (Юрій Тис-Крохмалюк та Роман Колісник¹⁹³). У згаданих виданнях опубліковано багато статей та рецензій на

национального войска в годы второй мировой войны / *А. Литвин II Неман* (Минск). - 1994. - № 4. - С. 152-156; *Литвин А.* Беларуская самаахова: да пытання стварэння і дзейнасці *I Аляксея Литвін II Старонкі ваеннай гісторыі.* - Вып.2. - 1998. - С. 39-72; *Литвін А.* Акупацыя Беларусі (1941-1944): пытанні супраціву і калабарацыі / *Аляксея Литвін.* - Мінск: Беларускі кнігазбор, 2000; *Литвін А. М.* К вопросу о казачьих формированиях вермахта на Беларуси (1941-1944) / *А. М. Литвін II Война. Народ. Победа: материалы международной научной конференции.* Москва, 15-16 марта 2005 года / [отв. ред. М. Ю. Мягков, Ю. А. Никифоров]; Ин-т всеобщ. Истории РАН. - М.: Наука, 2008. - С. 294-306.

¹⁸⁷*Рэйн Л.* Недачалавекі ува уніформе СС: 30-я вафэн-грэнадзёрская дывізія Вафэн СС / *Леанід Рэйн // Arche* - Пачатак (Менск). - 2008. - № 5. - С. 452-498; *Грыбоўскі Ю.* Беларускі легіён СС: міфы і рэчаіснасць [Электронний ресурс] / *Юры Грыбоўскі.* - Режим доступу: <http://www.jivebelarus.net/history/new-history/the-belarasian-ss-legion-myths-and-reality.html>

¹⁸⁸*Гелагаеў А.* Беларускія нацыянальныя вайсковыя фармацыі у часе Другое сусветнае вайны / *Аляксея Гелагаеў.* - Менск: Голас Краю, 2002.

¹⁸⁹*Baranova O.* Nationalism, anti-Bolshevism or the will to survive? Collaboration in Belarus under the Nazi occupation of 1941-1944 / *Olga Baranova // European Review of History.* - 2008. - April. - Vol. 15. - Issue 2. - P. 113-128.

¹⁹⁰Вісті Братства колишніх вояків 1-ї УД УНА. Орган військово-політичної думки Крайової Управи Братства кол. вояків 1 УД УНА в Німеччині (далі - Вісті...) (Мюнхен). - 1949-1974.

¹⁹¹Вісті Комбатанта. Український військовий журнал (Нью-Йорк, 1961-1963; Торонто; Нью-Йорк, 1964-2012).

¹⁹²*Верига В.* Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та Українську Дивізію "Галичина" / *Василь Верига.* - Торонто: Новий Шлях, 1980.

¹⁹³*Tys-Krokhmaliuk (Krokhmaliuk) Y.* Guerra y Libertad. Historia de la Division "Halychyna" del cjsersito Nacional Ukranio / *Youry Tys-Krokhmaliuk (Krokhmaliuk).* - Buenos Aires, 1961; *Колісник Р.* Військова Управа та Українська дивізія "Галичина". Діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943-1945 / *Роман Колісник.* - Торонто: видавництво НТШ в Канаді, 1990.

зарубіжні праці з проблеми, причому щодо західних європейців часто вживано термін "коляборанти" замість поширеного в Україні терміна "колабораціоністи".

В українській історіографії дискусію щодо співпраці українців і східноєвропейців із Третім Райхом започаткували еміграційні вчені українського походження, які робили акцент передовсім на неоднозначності цього явища. Дослідники з української діаспори наголошували, що виникнення військової співпраці сотень тисяч громадян СРСР із Райхом спричинила окупація їхніх країн у 1920 р. військами більшовицької Росії, а створення та дії антикомуністичних формувань німецького війська були не феноменом, а політичним наслідком цієї окупації. Наприклад, професор Йоркського університету в Торонто (Канада) Орест Субтельний стверджував: "Як і в усій окупованій німцями Європі, величезна більшість вирішила підкоритися... У Західній Європі, де відданість своїй державі була чимось само собою зрозумілим і де єдиним ворогом були нацисти, співпраця з німцями вважалася різновидом зрадництва. В Україні ж це - куди складніше питання. Незрозумілим було насамперед те, кому українці мали зберігати більшу відданість: сталінському режимові чи польській державі, які кривдили їх. Хто більший ворог: сталінська система, яка принесла стільки страждань у 30-х роках, чи нацистський порядок, що запанував тепер (проте, можливо, лише тимчасово)? І нарешті, з огляду на крайню жорстокість обох режимів на Україні, багато українців ціною колабораціонізму рятували собі життя"¹⁹⁴. Субтельний поділяв погляди багатьох західних дослідників: одні з головних причин поразки Райху - політика А. Гітлера на Сході Європи і відмова від підтримки пропозицій створення національної армії з українців¹⁹⁵.

У вітчизняній історіографії іноземним формуванням у ЗС Німеччини, військовому колабораціонізму приділено недостатньо уваги. Відсутність доступу до багатьох джерел гальмувала об'єктивний і усебічний розгляд проблем. До розпаду СРСР українські історики обстоювали російські версії Другої світової війни. На зламі століть вітчизняні дослідники еволюціонували у своїх поглядах: деякі представники "старої школи" переглянули свої висновки, зокрема про українські формування. Наприклад, на думку М. Ковалю, "не варто нав'язувати ярлики колабораціоністів усім без винятку учасникам національно-визвольного руху"¹⁹⁶. Одні українські історики опинилися під впливом концепцій західної історіографії, інші - під впливом російської. На жаль, вчені України не запропонували комплексного оригінального бачення проблеми, що принципово відрізнялося б від напрацювань зарубіжних учених. Рідкісним винятком була праця київського дослідника, доктора історичних наук Анатолія Русака, який уперше здійснив комплексне дослідження проблеми. Хоча не з усіма положеннями автора можна погодитися й визнати їх беззаперечну новизну, однак ця праця була однією з перших на досліджувану тему в Україні, містила значний фактаж і відносно об'єктивні висновки. А. Русак критикував службу українців у національних військових формуваннях Німеччини і доволі позитивно оцінював дії А. Власова й людей з його політичного оточення, які підтримували ідею творення РОА¹⁹⁷.

Інші вітчизняні вчені вивчали тільки специфічні питання проблеми. Київський науковець Іван Дерейко, наприклад, дослідив окремі аспекти з історії українських

¹⁹⁴Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. - К.: Либідь, 1991. - С. 408. ¹⁹⁵

Субтельний О. Андрій Боляновський. Українські військові формування в збройних силах Німеччини / Орест Субтельний II Вісті Комбатанта. - 2003. - Ч. 2. - С. 78-80.

¹⁹⁶Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М. В. Коваль. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - С. 157.

¹⁹⁷Русак А. В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941-1945 / А. В. Русак. - К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1998. - С. 180.

формувань Вермахту на території Райхскомісаріату "Україна"¹⁹⁸. Сучасний дослідник із Криму Олег Романько навів факти з історії арабських, індійських, балканських та інших мусульманських формувань, до яких завербовано вихідців із Середньої Азії, Кавказу, Поволжя і Криму; у його книзі висвітлено також політичні, релігійні та ідеологічні причини їх створення¹⁹⁹. Цікавими дослідженнями з історії білоруських збройних формувань німецької армії є книги цього ж автора "Легион під знаком Погоні" й "Коричневі тіні у Поліссі: Білорусь 1941-1945". О. Романько на підставі значного архівного матеріалу виклав історію спроб політичної та військової співпраці білорусів із Третім Райхом, детально охарактеризував білоруських керівників, котрі активно співпрацювали з німецькими окупаційними установами і діячів націонал-соціалістичної Німеччини, які підтримували їхню діяльність²⁰⁰.

На оцінки вченими політики використання Райхом у військовій сфері громадян СРСР вплинула поява праць, автори яких були прибічниками концепції двосторонньої політичної відповідальності нацистської Німеччини і більшовицької Росії як головних воюючих сторін, відповідальних за розв'язання Другої світової війни. Деякі історики Східної Європи погодилися з таким підходом до проблеми і розвивали цю тезу: вважати колабораціоністами тих людей, які співпрацювали з німецькими окупаційною владою, можна тільки у тому випадку, якщо водночас називати колабораціоністами тих, хто колаборував зі сталінським режимом. Згідно з цим підходом представники народів, які співпрацювали з установами сталінського режиму, нічим не відрізнялися від росіян та калмиків, татар і чеченців і тих же українців та естонців, латвійців та білорусів, які співпрацювали з нацистськими окупаційними установами. Як вважає науковець із Латвії Інєсіс Фельдманіс, співпрацю латвійців із Райхом потрібно розглядати тільки в конкретних історичних обставинах: якщо розцінювати її як колаборацію в сенсі злочинної співпраці, то тільки як зумовлену не менш злочинними діями СРСР - знищенням державної незалежності Латвії і масовими репресіями НКВС проти її мешканців²⁰¹.

На зламі ХХ і ХХІ ст. праці "зарубіжних українців" із діаспори стимулювали вивчення проблеми в Україні, де навіть виникла дискусія між деякими вітчизняними та еміграційними істориками щодо термінів і підходів до проблеми: якщо одні історики називали українців, котрі співпрацювали з Третім Райхом, колабораціоністами²⁰², інші

¹⁹⁸Дерейко І. Матеріальне заохочення, як метод залучення українців до німецьких збройних сил (1941-1943 рр.) / Іван Дерейко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. - Вип. 26. -К., 2004. - С. 183-203; Дерейко І. Матеріальна стимуляція у залученні українців до німецьких збройних сил в Райхскомісаріаті Україна, 1941-1943 / Іван Дерейко // Університет. - 2004. -№ 1 . - С. 83-97; Дерейко І Українські допоміжні воєнізовані формування німецької армії і поліції в генеральній окрузі Київ у 1941-1943 рр. / Іван Дерейко // Архіви окупації. 1941-1944. -К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - С. 796-804.

¹⁹⁹Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О. В. Романько. - М.: ООО "Издательство АСТ"- ООО "Транзиткнига", 2004.

²⁰⁰Романько О. В. Легион под знаком Погоня. Белорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941-1945) / Романько Олег Валентинович. - Симферополь: Антиква, 2008; Романько О. В. Коричневые тени в Полесье: Белоруссия 1941-1945 / О. В. Романько. - М.: Вече, 2008.

²⁰¹Feldmanis I. The Latvian Legion: the Most Topical Research Problems [Електронний ресурс] / Inesis Feldmanis. - Режим доступу: <http://www.am.gov.lv/en/latvia/history/latvian-legion/History-of-Occupation/briefing-paper/>

²⁰²Киричук Ю., Марискевич Т. Козирна карта для Сталіна. Про український колабораціонізм у 1941-1945 рр. та його сутність / Юрій Киричук, Тарас Марискевич // Дзвін (Львів). - 2000. -Ч. 7 . - С. 95-100.

заперечували використання такого терміна щодо українців, мотивуючи це тим, що колабораціоністи - це зрадники Батьківщини", а Батьківщиною українців була Україна, а не СРСР²⁰³. Аналізуючи проблему політичної і військової співпраці з Третім Райхом у контексті аналогічних форм колабораціонізму з СРСР, професор Ярослав Дашкевич в 2002 р. запропонував не називати колабораціоністами ані українців у радянській армії, ані українців у ЗС Німеччини²⁰⁴. Однак єдиних підходів до трактування цього явища серед українських істориків немає. Наприклад, криворізькі дослідники Валентина та Валерій Шайкан, які вивчали причини виникнення і залучення Райхом до співробітництва жителів України, поділили його на вимушене й таке, на яке люди погоджувалися за власним бажанням із політичних, ідеологічних чи інших спонукань і залежно від цього поділяли його на співробітництво і власне колабораціонізм²⁰⁵.

На відміну від ситуації у ФРН та США, де протягом другої половини ХХ ст були надруковані важливі довідники з інформацією до теми, на пострадянському просторі довідники з проблеми побачили світ тільки наприкінці першої декади ХХІ ст. Одними з перших із них були праці з історії ЗС КОНР і РОК, що містять цікаві й маловідомі факти з історії згаданих з'єднань²⁰⁶. Значно менше вдалося була спроба Вадима Махна упорядкувати перелік усіх інонаціональних формувань з громадян СРСР. Автор зробив чимало помилок, що применшують наукову вартість видання. Він проігнорував німецькі джерела й праці у процесі укладення збірника й сприйняв як достовірні положення праць деяких російських авторів, які безкритично подали дані агентів НКВС про насправді ніколи не створені формування й не перевірили їх вірогідність шляхом зіставлення з німецькими документами. Крім того, В. Махно переплутав наміри з дійсністю, плани з реальністю, батальйони з полками і корпусами, полки з бригадами і бригади з дивізіями²⁰⁷.

²⁰³ *Колісник Р.* Українська дивізія - козирна карта для Сталіна? Завваги до статті "Козирна карта для Сталіна", про український колабораціонізм та його сутність / *Роман Колісник II Вісті Комбатанта*. - 2000. - Ч.5-6. - С12-15.

²⁰⁴ *Дашкевич Я.* Вступне слово, або про проблеми колаборантства / *Ярослав Дашкевич II Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення. Матеріали науково-практичної конференції. Доповіді та повідомлення*. - Львів: Новий час, 2002. - С 7-9.

²⁰⁵ *Шайкан В., Шайкан В.* Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки Другої світової війни / *В. Шайкан, В. Шайкан*. - Кривий Ріг: "Мінерал" АГН України, 2004; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки Другої світової війни / *Ін-т історії України НАН України / В. О. Шайкан*. - Кривий Ріг: "Мінерал" АГН України, 2005.

²⁰⁶ *Александров К* Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944-1945 / *Кирилл Александров*. - СПб.: Издательство "Блиц", 2009; *Волков С. В., Стреляное (Калабухов) П. Н.* Чины Русского Корпуса: Биографический справочник в фотографиях / *С. В. Волков, П. Н. Стреляное (Калабухов)*. - М.: Рейтар / "Форма-Т", 2009.

²⁰⁷ *Махно В.* Справочник. Полный перечень объединений и соединений 3-го Рейха из граждан СССР и эмигрантов, а также из жителей Прибалтики, Западной Белоруссии и Украины (издание 2-е исправленное и дополненное) / *Вадим Махно*. - Севастополь, 2010. Автор назвав формації, про які ніколи не писали в історичній літературі і яких насправді ніколи не сформовано (серед них "Зведено-козацька (російська) дивізія Польової поліції «Фон Шуленбург»" та "Козацька (російська) пластунська бригада польової поліції полковника Духопельникова" (с. 13-14), "Козацький (російський) охоронний корпус з 15 полків", "740-а козацька (російська) запасна бригада з 6 батальйонів", "153-тя навчально-польова дивізія Вермахту з 3-х полків та 15 батальйонів Остлегіонів" та "531-й козацький охоронний корпус Вермахту" (с. 17)), "Кавказький охоронний корпус Вермахту" (с. 38). Він також причислив до Східних легіонів Вермахту

Унікальна інформація про іонаціональні військові формування німецьких військ зберігається у багатьох досі засекречених повідомленнях, довідках та окремих брошурах і навіть книгах, виданих "для внутрішнього використання" співробітниками МДБ-КДБ СРСР. Однією з них є надрукований у 1952 р. для закритого службового користування "Збірник довідкових матеріалів про органи німецької розвідки, що діяли проти СРСР в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр." (відомий серед співробітників радянських спецслужб та їх наступників як "Синя книга"), з кількох сотень сторінок якого у 1995 р. опублікували не більше як 1/20 частину²⁰⁸. У 2012 р. збірник після доопрацювання був виданий Головним управлінням СБУ в Автономній Республіці Крим, але сьогодні він є бібліографічною рідкістю (оскільки видання надруковано накладом тільки 300 примірників). Систематизовані за хронологічним та тематичним принципами дані цього довідника допомагають відтворити цілісну картину діяльності окремих іноземних формувань Абверу та РСГА. У збірнику наведено матеріали, що висвітлюють діяльність органів німецької розвідки в таборах для військовополонених і серед місцевого населення, а також їх взаємозв'язок із національними комітетами, котрі діяли на боці Німеччини. На особливе зацікавлення дослідників проблеми заслуговує інформація про З'єднання спецпризначення "Бранденбург 800", батальйон "Бергманн", розвідувальну групу "Тамара-П", формування "Акції «Цепелін»", "СС-Ягдфербанд" та інші. Окрему увагу приділено системі підготовки іноземних формувань, з якої маловідомою для істориків була інформація про школу пропагандистів РОА в Дабендорфі, школи пропагандистів у Іббенбюрені та Мюнстері, розвідувальні школи РОА у Вульгайде, Марієнбаді та Братиславі й інші школи та курси і структури з іноземців у підпорядкуванні німецької військової розвідки²⁰⁹.

Новітнім інформаційним джерелом є міжнародна мережа комп'ютерного зв'язку та інформації - Інтернет, на деяких англійських сторінках якого вміщено основну інформаційну базу та деякі детальні дані з проблематики дослідження²¹⁰ (порядкові номери й імена та прізвища командирів іноземних формувань німецького війська, їх підпорядкування, кількісний склад тощо)²¹¹. На зламі ХХ і ХХІ століть значно більше зацікавлення проблемою почали виявляти також у Росії, наслідком чого була поява веб-сторінок із документами, фактами й іншою інформацією про Східні

"Російський легіон «Білий хрест» Вермахту" (с. 39, 65). Замість кримськотатарських охоронних батальйонів В. Махно згадав про міфічний "Кримськотатарський (тюркський) охоронний корпус" (с. 38). Недостовірною є інформація про те, що у складі Ваффен-СС сформовано 30-ту білоруську, а також кавказьку й туркестанську дивізії (с. 38-39). Насправді ці дивізії так і не укомплектовано. Натомість відомо, що білоруська бригада перебувала на стадії формування, а Кавказьке і Східнотурецьке з'єднання Ваффен-СС за чисельним складом були бригадами. Багато подібних помилок зроблено теж в іншому довіднику згаданого автора про козацькі формування Третього Райху (див.: *Махно В. П. Козацькі войска 3-го рейха. Справочник / В. П. Махно. - Севастополь: Издательство "Просвіта", 2012).*

²⁰⁸С кем мы сражались? [Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. [М.: Министерство государственной безопасности СССР, 1952 (отрывки)] //Службabezопасности. Новости разведки и контрразведки (Москва). - 1995. -№ 18.-С. 14-31.

²⁰⁹Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны / [Сост.: А . В. Валякин, А. А. Кохан]. - Симферополь: Н. Оріанда, 2011.

²¹⁰Third Reich [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.skalman.nu/third-reich.htm>

²¹¹ German Auxiliary Forces in WWII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.feldgrau.com/auxiliary.html; Eastern Troops: Die Osttruppen [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm#intro

війська, РОА та інші східноєвропейські й азійські формування, укомплектовані з вихідців із територій, що станом на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР²¹². В Інтернеті з'явилися також матеріали з історії балтійських, українських та інших формувань ЗС Німеччини²¹³. Значна частина цих веб-сторінок, що ґрунтувалися на розсекречених матеріалах спецфондів російських архівів, сприяла спростуванню міфів радянської пропаганди про нібито незначну кількість таких формацій у ЗС Німеччини. На жаль, появі нових міфів сприяли деякі неперевірені дані (помилкова або суперечлива інформація про конкретні формації у публікаціях різних авторів, перебільшення справжньої кількості згаданих формувань та їх вояків тощо).

Отже, поява протягом другої половини ХХ ст великої кількості статей та монографій з теми й висвітлення недостатньо вивчених її аспектів створили сприятливу історіографічну базу для появи узагальнюючих аналітичних праць, що допомагають скласти цілісне уявлення про досліджувану проблему. Політизація теми, що періодично викликає відповідний резонанс у суспільстві, потребує узагальнюючих підходів та узгодження різних оцінок суперечливих явищ та подій, що робить ще актуальнішим комплексне її дослідження. Факт того, що багато питань політизовані або замовчувані й слабо вивчені, зайвий раз свідчать про те, що вони потребують подальшого опрацювання.

Історіографічний огляд основних праць з проблеми дає змогу простежити її переосмислення й подолання багатьох стереотипів. Тема висвітлена у сотнях монографій, статей, спеціальних збірників, рецензій та оглядів, опублікованих у різних країнах, а також на сторінках спеціалізованих наукових, військових та популярних видань, газет та електронних веб-сторінках у міжнародній комп'ютерній інформаційній мережі - Інтернеті. Півстолітній політичний поділ світу зумовив поляризацію дослідницьких поглядів. Історіографія теми є поєднанням традиційних положень і нових версій, що набули поширення упродовж останнього десятиліття. В усталених підходах переважають передовсім тези про вплив расових та експансіоністських мотивів під час формування позиції і втілення в життя політики владних інстанцій націонал-соціалістичної Німеччини і визначення їх ставлення до справи творення іноземних частин та з'єднань у складі німецького війська. Головними причинами ширшого залучення до військової співпраці мешканців окупованих або залежних країн названо людські втрати Вермахту на фронтах, неготовність Третього Райху контролювати простори, що у кілька разів перевищували територію самої Німеччини, та діяльність потужних антикомуністичних політичних угруповань у Європі.

Дискусії з проблеми відбуваються щодо кількох основних питань, одними із найскладніших з яких є участь сотень тисяч громадян різних країн у воєнних діях на боці Райху як міжнародний феномен та моральна відповідальність військовослужбовців іноземних збройних формувань Райху. У центрі зацікавлення істориків були також процес формування різних національних одиниць німецької армії, труднощі під час їх створення та інші аспекти. Учені намагалися з'ясувати, наскільки створення у німецькому війську формувань з іноземців узгоджувалося із зовнішньополітичними

²¹² Русские добровольцы в Вермахте [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.slavic-legion.narod.ru/rasvver.html; National Volunteer formations in Wehrmacht and Waffen-SS – Национальные Добровольческие формирования в Вермахте и Ваффен-СС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bka-roa.chat.ru/; Ostbataillon [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.ostbataillon.by.ru/home.htm

²¹³ Див., наприклад: Та sauktie Valdmana protokoli [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.historia.lv/alfabets/P/pa/pashparvalde/dokumenti/OOO.htm>; 14th Grenadier Division SS Galicia (Nrl Ukrainian) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.geocities.com/ssgalitsija

планами та воєнною стратегією Третього Райху, вивчали історію окремих національних збройних формувань та військового навчання їх офіцерських кадрів та особового складу, досліджували взаємостосунки між німецьким командуванням і ненімецьким вояцьким складом різних національних формацій, основні причини виникнення конфліктів і шляхи подолання кризових явищ у взаєминах між ними.

Протистояння між країнами Заходу і СРСР у роки "холодної війни" у 1950-1980-х роках вплинуло на об'єктивність істориків та ускладнило вивчення проблеми, зумовило полеміку дослідників, котрі симпатизували правим або лівим політичним течіям у їх власних суспільствах. Перед радянською російською історичною наукою ставили конкретне завдання "очорнити" іноземні формування німецького війська, у ФРН окремі автори намагалися виправдати їх, тоді як неросійські й ненімецькі дослідники "балансували" між цими двома крайніми позиціями. Країни Заходу, зокрема, були зацікавлені у тому, щоб у повоєнні роки з'ясувати справжні масштаби антибільшовицької опозиції в СРСР у воєнні роки й в разі виникнення загрози війни бути спроможними оцінити реальний антикомуністичний потенціал у цій країні. Водночас на Сході Європи, зокрема у Польщі, Білорусі, Росії, Україні та країнах Балтії на деяку політизацію проблеми вплинули "холодна війна" й антикомуністичний характер іноземних формувань ЗС Німеччини у 1941-1945 рр. У Радянському Союзі були зацікавлені приховати реальні великі масштаби невдоволення пануючою в країні системою серед її громадян, як і наявність національних опозицій, щоб апіорі заперечити тезу про те, що німецько-радянська війна мала характер громадянської війни. Визнання протилежного означало б визнати власні злочини, помилки й прорахунки, що було неможливо за умов тоталітарного режиму в СРСР аж до останніх років тзв. перебудови в цій країні. Аналізуючи мотиви вояків національних формувань, укомплектованих із вихідців із СРСР у ЗС Німеччини, представники радянської і пострадянської російської історіографії наголошували, що жертви цих людей були безглуздими, бо їхні цілі не були реалізовані. Натомість представники західної історіографії заперечували цю тезу й давали зрозуміти, що з часом усе ж досягнуто кінцевої мети цих людей - розвалу СРСР й створення національних держав.

Суперечливість в оцінках проблеми зумовила серед пострадянських істориків розкол на прибічників і противників її неупередженого аналізу. Положення праць деяких дослідників є застарілими або потребують доповнень, уточнень і узагальнень. Доречно згадати ті праці, автори яких прагнули уникнути однобічного підходу в процесі аналізу історичних фактів. Кожен із них намагався виробити власний підхід, з'ясовуючи причини створення інонаціональних формувань німецького війська на різних етапах війни, дати свою характеристику й висловити особисте ставлення до національно-визвольних рухів державних та бездержавних народів. На ці дослідження наклали відбиток загальні тенденції інтернаціоналізації науки й зближення її методологічних підходів у різних країнах. Унаслідок цього для багатьох праць, що побачили світ останнім часом, характерне наукове абстрагування, тобто узгодження концепцій з наданням пріоритету тим оцінкам, які видавалися найбільш аргументованими. У цих працях тією чи іншою мірою враховано факт інструментального характеру іноземних військових формувань у завойовницькій політиці Третього Райху.

Дискусія між прихильниками й опонентами різних наукових течій продемонструвала безпідставність спрощених оцінок проблеми військового використання іноземців нацистською Німеччиною. На сучасному етапі плюралізм підходів і розширення напрямів наукових пошуків учених значно полегшили й стимулювали написання нових цікавих статей і монографій з теми. Уведення до наукового обігу важливого

документального матеріалу дало змогу зробити цінні узагальнення з окремих її аспектів. Проте загальна політична історія іноземних національних формацій німецького війська із застосуванням компаративного аналізу вивчена недостатньо. На жаль, в Україні досі не було опубліковано жодної праці з цієї теми на підставі ґрунтовної джерельної бази з урахуванням найновіших публікацій. Велика кількість наукових і науково-популярних праць з окремих проблемних питань не змогли заповнити цю прогалину. Наприклад, недостатньо вивчено, як початкові плани творення іноземних формувань у ЗС Німеччини узгоджувалися з практичною окупаційною політикою щодо окупованих або намічених для окупації територій, якими були політичний статус і права вояків західноєвропейських формувань союзних із Райхом держав і вояків бездержавних східноєвропейських, кавказьких та середньоазійських військових формацій німецького війська, питання чисельності й втрат їх військовослужбовців. Дослідження потребують також деякі інші важливі аспекти історії іноземних збройних формувань німецької армії

1.2. ДЖЕРЕЛА

1.2.1. Архівні матеріали

Недостатня ознайомленість вітчизняних учених із багатьма зарубіжними архівними фондами тривалий час не давала змоги належно вивчити історію іноземних мілітарних формувань німецької армії у роки Другої світової війни. На сучасному етапі для дослідників доступною є значна джерельна база, що уможлиблює ґрунтовне вивчення цієї проблеми. Доцільно здійснити огляд найважливіших архівних матеріалів з теми дослідження, зосередивши основну увагу на характеристиці джерел з історії збройних формувань німецького війська, укомплектованих із громадян СРСР. Особливо необхідним є науковий аналіз архівних фондів як головного історичного джерела.

В архівних зібраннях до наших днів збережено документи не всіх згаданих іноземних формувань, поодинокі звітні документи яких часто розпорошені по різних фондах, що значно ускладнює роботу з реконструкції їх історії. Не усі ці документи однаково доступні, оскільки зберігаються у відомчих архівах, не усі важливі: одні з них мають першорядне значення для розкриття теми, тоді як інші є тільки допоміжними для з'ясування окремих другорядних специфічних її питань.

Джерельні матеріали за значимістю для вивчення проблеми можна класифікувати так: 1) офіційні документи; 2) мемуари; 3) періодика (газети, журнали); 4) листівки, плакати й звернення пропагандистського й інформаційного характеру; 5) фото- і кіно-документи.

Офіційні документи та мемуари є головними предметами зацікавлення для науковців, останні три групи джерел - другорядним і тільки допоміжним матеріалом для висвітлення окремих аспектів проблеми.

Німецькі, радянські та інші документи залежно від походження можна поділити на такі основні групи: 1) документи директивного характеру й листування вищих владних установ; 2) повідомлення й звіти військових інстанцій; 3) доповідні записки органів безпеки й владних цивільних установ; 4) документація структур, що підтримували або гальмували творення іноземних збройних формацій німецьких військ; 5) записи конкретних людей, які були причетними до творення згаданих формувань, але не служили ні в німецьких, ні в радянських установах.

До найважливіших німецьких архівних документальних матеріалів із теми дослідження належать оригінали в архівах різних країн і змікрофільмовані у копіях трофейні німецькі документи, котрі після війни тривалий час були зосереджені у США

й більшість оригіналів яких тепер зберігається в архівах Німеччини. Документи з тематики дослідження різних німецьких цивільних та військових установ за ступенем зосередження влади й важелів впливу на формування політики можна систематизувати на дві основні групи: 1) документи центральних відомств; 2) документи окупаційних структур на місцях.

Документи військово-політичних структур Райху різних рівнів, необхідні для висвітлення теми, за змістом можна систематизувати на такі основні групи: 1) розпорядження та накази німецьких інстанцій, що нормували статус та організацію і визначали умови використання національних збройних формувань; 2) офіційне листування щодо творення і використання цих формацій, в якому відображено ставлення до них різних установ Німеччини; 3) статистичні матеріали, у яких наведено дані про кількість національних збройних формувань німецьких військ; 4) звіти або повідомлення з висвітленням питань, що мають допоміжне значення для опрацювання джерел.

З них можна виокремити такі основні групи й підгрупи джерел залежно від змісту й відомчого походження:

1) документи (листування, директивні вказівки) цивільних органів влади Райху:

а) документи центральних керівних інстанцій націонал-соціалістичної Німеччини в Берліні, а саме владних відомств у Берліні, зокрема вищого політичного керівництва (нацистської партії²¹⁴, Райхсканцелярії²¹⁵, Райхсміністерства окупованих східних областей²¹⁶, Райхсміністерства народної агітації і пропаганди (РМП)²¹⁷, МЗС, особистого штабу райхсфюрера СС²¹⁸, Головного управління СС (СС-ГА)²¹⁹);

б) аналітичні доповідні записки з пропозиціями творення національних з'єднань із жителів окупованих східних областей і документи цивільних установ Райху в цих областях з інформацією про кампанії вербування добровольців і мобілізацію чоловіків до інонаціональних збройних одиниць ЗС Німеччини, реакцію населення цих територій на творення згаданих формувань, зокрема, повідомлення про становище на місцях, доповідні записки, донесення окупаційних адміністративних установ із завойованих Вермахтом областей (у тому числі Дистрикту "Галичина", Генеральних округів Білорусі та країн Балтії²²⁰);

2) документація (розпорядження, накази, рапорти) військових структур:

²¹⁴NS 6 - Partei-Kanzlei der NSDAP; NS 43 - Außenpolitisches Amt der NSDAP // Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA); Archive of the German National Socialist Labour Party (Hauptarchiv der NSDAP) // The Hoover Institution of War, Revolution and Peace in Stanford, California (HIWRP).

²¹⁵R 43 - Reichskanzlei // BA.

²¹⁶R 6 - Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete; R 55 - Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda // BA; T-454 - Records of the Reich Ministry for the occupied Eastern Territories, 1941-1945 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) // The [U.S.] National Archives in Washington, D.C. (NA).

²¹⁷Значну кількість документів з історії пропагандистських заходів і політики РМП щодо іноземних формувань німецьких військ зосереджено у двох фондах: T-580 - Reich Ministry of People's Agitation and Propaganda (Reichsministerium fuer Volksaufklaerung und Propaganda (RMVP)) //NA; Ф. 1370 - Спеціальна служба министерства народной агитации и пропаганды "Винета", Берлин-Кенигсберг // Российский государственный военный архив в Москве (РГВА).

²¹⁸NS 19 - Persönlicher Stab Reichsführer SS // BA; T-175 - Records of the Personal Stab of Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Persönlicher Stab des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei) // NA; Heinrich Himmler Files // HIWRP.

²¹⁹NS 31 - SS-Hauptamt // BA.

²²⁰R 90 - Reichskommissar für das Ostland // BA; Ф. 370 - Генеральный Комісаріат Беларусі, 1941-1944 // Нацыянальний архів Рэспублікі Беларусь у Менску (НАРБ); Ф. Р-35 - Губернаторство

а) розпорядження й записки відділів Верховного командування Вермахту (ОКВ) та відділів Верховного командування сухопутних військ Німеччини (ОКГ), а також нормативні документи, в яких було визначено статус цих формувань та їх вояків, їхні права та обов'язки й матеріали різних відділів, зокрема пропаганди, розвідки і контррозвідки, оперативного і відділу "Іноземні армії Сходу" ОКГ) й пропагандистських та розвідувальних відділів інших німецьких військових структур)²²¹;

б) накази, донесення та інші документи штабів окупаційних з'єднань та німецьких штабів іноземних формувань ЗС Німеччини, а саме документи штабів тилових з'єднань, частин та підрозділів, що перебували у підпорядкуванні груп німецьких армій та польових комендатур і тепер зберігаються у Військовому архіві Федерального архіву у Фрайбурзі²²², а також в архівах США та Росії²²³;

3) звіти, інформаційні матеріали, періодичні повідомлення центральних інстанцій органів безпеки Райху в Берліні²²⁴ та їх команд і відділів на окупованих територіях.

До першої групи джерел (цивільних інстанцій) належать документи вищих органів влади нацистської Німеччини, причетних до творення іноземних формувань німецької армії і вирішення пов'язаних із ними політичних питань, до другої (мілітарних структур) - військових установ, безпосередньо відповідальних за виконання рішень цивільних органів влади Райху щодо формування, комплектування, матеріально-технічного постачання і використання згаданих формацій, до третьої (документи органів безпеки) - матеріали інстанцій, безпосередньо відповідальних за контроль над акцією творення й політичною надійністю військовослужбовців тих же військових одиниць.

Основними документами мілітарних установ є довідки, інформації, статистичні дані про бойову діяльність, вояцький склад і стан озброєння цих формувань, політичні настрої іноземних військовослужбовців й соціальну й психологічну опіку над ними та членами їх родин, підготовку підстарпінських і старшинських кадрів й командного складу, боротьбу проти дезертирства, умови й обставини творення іноземних формувань різного підпорядкування (Абверу, сухопутних військ Німеччини, Люфтваффе, Ваффен-СС) та їх використання у воєнних діях. По різних архівах розпорошені документи, розпорядження і листування установ Вермахту та військ СС (СС-ГА, СС-ФГА, штабів інонаціональних дивізій Ваффен-СС), що стосуються досліджуваної проблеми. У них

дистрикту Галичина, м. Львів дистрикту Галичина. 1941-1944 // Державний архів Львівської області (ДАЛО).

²²¹ T-77 - Records of the German Armed Forces High Command (Oberkommando der Wehrmacht); T-78 - Records of the German Army High Command (Oberkommando des Heeres) // Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (BA-MA).

²²² RH 19 - Oberkommandos der Heeresgruppen; RH 20 - Oberkommandos von Armeen und Armeearbeitungen; RH 21 - Oberkommandos der Heeresgruppen; RH 22 - Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete; RH 23 - Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiere (Korück); RH 24 - Generalkommandos; RH 26 - Infanterie-Divisionen // BA-MA.

²²³ Див., наприклад: T-311 - Records of German Army Groups HQ (Akten der Oberkommandos d. Heeresgruppen); T-314 - Records of German Field Commands: Corps (Akten der Oberkommandos d. Armeekorpsen); T-315 - Records of German Field Commands, Divisions (Akten deutscher Feldheerkommandos, Divisions); T-501 - Records of German Field Commands, Rear Areas, Occupied Territories and others (Berichte deutschen Heeresgruppen, Rückwärtigen Gebieten, besetzten Gebieten und anderen) // NA; Ф. 1303 - Военные и военно-строительные учреждения Германии в оккупированных областях // РГВА.

²²⁴ R 58 - Reichssicherheitshauptamt // BA; T-165 - Main Reich Security Office (Reichssicherheitshauptamt) // NA; Ф. 500 - Главное управление госбезопасности Германии в Берлине // РГВА.

висвітлено політичні питання, пов'язані з творенням іноземних формацій Вермахту, військ СС і Люфтваффе, вербуванням добровольців й примусовою мобілізацією чоловічого населення до їхніх підрозділів. Не менше важливими для висвітлення проблеми є звіти, повідомлення про функціональне використання іноземних збройних формувань й рапорти штабів, узагальнюючі доповідні записки про спільні операції німецьких та інонаціональних формацій німецьких військ²²⁵. В особливо доброму стані збереглися документи з історії іноземних дивізій військ СС²²⁶, зокрема, 14-ї української²²⁷, 15-ї латвійської²²⁸, 23-ї хорватської "Кама"²²⁹ та інших.

Суттєві деталі з теми дослідження містять військові щоденники мілітарних структур Вермахту різних рівнів починаючи від німецьких з'єднань з регулярними зведеннями про участь у бойових діях іноземних формувань Вермахту і Ваффен-СС і керівників структурних одиниць або командувачів німецьких з'єднань, що виконували різні функції (наприклад, керівника 2-го управління Абверу генерала Ервіна Лагоузена²³⁰ і командувача військ безпеки і тилової військової області "Центр" генерала Макса фон Шенкендорффа) й закінчуючи військовими щоденниками ОКВ²³¹. Значно менше значення для розкриття різноманітних аспектів теми мають щоденники політичних діячів націонал-соціалістичної Німеччини. Найвідомішим із них є опублікований щоденник міністра пропаганди Райху Йозефа Геббельса за 1942-1943 рр. і 1945 рр., в якому порушено комплекс важливих питань: від протиріч у діяльності різних відомств Райху щодо окупованих східних територій у 1942 р. до "акції Власова" у 1945 р.²³².

Окремою допоміжною для вивчення теми групою джерел є документи структур, що сприяли творенню іноземних формацій німецьких військ:

²²⁵Див., наприклад: T-354 - Miscellaneous SS Records (Einwandererzentralalle, Waffen-SS und SS-Oberabschnitte) // NA; Ф.1372 - Документальные материалы управления войск СС и материалы по пенсионному обеспечению германских военнослужащих, служащих войск СС, добровольцев иностранных легионов СС и их семей // РГВА.

²²⁶RS 3 - Divisionen der Waffen-SS // BA-MA.

²²⁷Окремі документи штабу й психологічної служби дивізії, а також матеріали Військової Управи, що брала участь в акції вербування добровольців до її лав й сприяла допомозі членам родин її вояків, містяться у двох основних фондах: Ф. 3971 - Стрілецька добровольча українська дивізія СС "Галичина", м. Львів. 1943-1944 // ЦДДВО України; Archive of the Ist Ukrainian Division of Ukrainian National Army. The materials dealing with the Division: Front Units; Military Board (Vijskova Uprava): a) General, b) Historical Section // Ukrainian-Canadian Research and Documentation Centre in Toronto (UCRDC).

²²⁸[15.]Lett. SS-Freiw.-Div. bzw. 15Waffen-Gren.-Div.d. SS (lett.Nr. 1). Aufstellung, Gliederung, Sept. 1943 // BA, NS 19/1732; Lettische SS-Freiw.-Division d.SS -Aufstellung u. Gliederung Febr. b. Okt. 1943: Stellenbesetzungen, Uniformabzeichen, Ausbildung, Befehle // BA-MA, N 756/171 a; 296.

fonds - 15. ierocu SS grenadieru divfzijas (latviesu Nr. 1) stābs // Latvijas Valsts vestures arhivs, Rīga.

²²⁹RS 3 -23 Waffen-Gebirgs-Division d. SS Kama(kroat. Nr.2). -Nr. 1-2, 1944 //BA-MA; 23 Waffen-Gebirgs-Division d. SS Kama (kroat. Nr.2). Meldungen, Geh. Kommandosachen, Fernschreiben // BA -MA, N 756/183 b.

²³⁰Kriegstagebuch Abwehr II (Lahousen Tagebuch), 1939-1942 // Institut für Zeitgeschichte in München (IfZ), F 23/1a.

²³¹ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). - Bd.IV: Januar 1944-22.Mai 1945. Eingeleitet und erläutert von Percy Ernst Schramm. Zweiter Halbband. – Frankfurt am Main: Bernhard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1961.

²³²*Goebbels J.* Tagebücher aus den Jahren 1942/43. Mit anderen Dokumenten hrsgb. von Louis P[aul] Lochner / *Joseph Goebbels.* - Zürich: Atlantis-Verl., 1948; *Геббельс И.* Последние записи. Пер. с нем. / *Йозеф Геббельс.* - Смоленск: Фирма "Русич", 1993.

а) документи репрезентативних і допоміжних органів окупаційної адміністрації Райху, що тісно співпрацювали з німецькими військовими структурами й брали участь в різних заходах щодо творення згаданих формацій (у тому числі Білоруської Центральної Ради (БЦР) і Головного управління військових справ БЦР²³³, Українського Центрального Комітету (УЦК)²³⁴, Російського Комітету (РК) генерала А. Власова, латвійської Генеральної Ради, естонської Генеральної директорії, литовської Генеральної Ради);

б) документи допоміжних органів, організованих із метою сприяння творенню іноземних формувань, зокрема проведення акцій вербування й призову на військову службу, опіки над їх військовослужбовцями й членами їх родин тощо (а саме штабу та структур Білоруської Крайової Оборони (БКА)²³⁵, Військової Управи "Галичина" (допоміжного органу формування дивізії військ СС "Галичина" й соціальної опіки над її вояками)²³⁶ й генеральних інспекцій Естонського і Латвійського легіонів Ваффен-СС, розпорошені серед документів різних установ Райху);

в) документи посередницьких структур, відомих як штаби зв'язку (туркестанського, кримськотатарського, кавказьких й інших), яких до наших днів збереглося відносно небагато порівняно з документами інших інстанцій.

Ще одним доповнюючим компонентом допоміжних джерел є матеріали зацікавлених у творенні національних легіонів німецьких військ або опозиційно налаштованих щодо їх творення політичних та громадських діячів і організацій (особливо з анти-більшовицьки налаштованих емігрантів) з інформацією, що допомагає відстежити еволюцію настроїв вояків цих формувань²³⁷.

На жаль, деякі документи були знищені унаслідок воєнних дій, інші - опинилися в архівах різних країн. Більшість документів з історії інонаціональних військових формувань німецької армії як трофейні потрапили до держав антигітлерівської коаліції. Унаслідок такої ситуації у перші повоєнні роки цілі фонди документів із теми дослідження опинилися в архівосховищах тих країн, з громадян яких були сформовані ці військові одиниці. Утім сьогодні основні джерела до теми зберігаються у Німеччині й меншою мірою в тих країнах, котрі були об'єктами політичного зацікавлення німецьких установ,

²³³Ф. 381 - Беларуская Цэнтральная Рада (БЦР), 1943-1945; Ф.383 - Глаунае Упрауленіе Вайскових спрау Беларускай Цэнтральнай Рады (ГУВС БЦР), 1944-1945 // НАРБ.

²³⁴Ф. 3951 - Український Центральний Комітет, м. Львів, 1941-1944 // ЦДДВО України; MG 31, D 203 - Volodymyr Kubijovyc Collection // National Archives of Canada in Ottawa (NAC).

²³⁵ Ф. 382 - Беларуская Краевая Абарона (БКА), 1944 // НАРБ.

²³⁶Archive of the 1st Ukrainian Division of Ukrainian National Army. The materials dealing with the Division: Front Units; Military Board (Vrjskova Uprava): a) General, b) Historical Section // UCRDC;RG48.004M-Bataillond.Waffen-SSz.b.V.: SS-Ausbildungsbatl.z.b.V, Karton3,File 11, 1943 - I-II: Classified documents from the unit stationed in the Krakow district. Documents relating to the dissolution of the unit, transfers of volunteers "Galizien," unit strength reports, creation of SS-Freiw. Div. "Galizien," guidelines for training (incl. distribution of ammunition), personnel matters, including lists of officers and equipment, supplies and clothing, etc. // U.S. Holocaust Memorial Museum Archives in Washington (USHMMA).

²³⁷Ф. 5761 - Общеказачье объединение в Германской империи, 1939-1945 гг.; Ф. 5762 - Канцелярия Казачьего национально-освободительного движения, 1941-1944 гг.; Ф. 5796 -Юго-Восточное отделение Объединения русских воинских союзов, 1939-1945 гг.; Ф. 5853 -Алексей Александрович фон Лампе, 1920-1945 гг.; Ф. 6461 - Канцелярия Донского атамана, 1920-1942 гг.; Ф. 6771 - Русское Бюро в Сербии, 1941-1944 гг. // Государственный архив Российской Федерации в Москве (ГАРФ); Ф. 3833 - Краєва Екзекутива Організації Українських Націоналістів на західноукраїнських землях, 1929-1947 рр. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО України); Boris I. Nikolaevsky Collection, 1800-1986//NIWRP

які вербували, навчали і використовували іноземців у складі окремих національних, іноземних, поліетнічних чи німецьких формувань ЗС Німеччини. У країнах Європи зосереджена невелика кількість документальної інформації з теми дослідження, відповідно з історії російських формацій німецьких військ - у Росії, українських - в Україні і т. д. Оскільки головним об'єктом дослідження є іноземні збройні формування німецьких військ, укомплектовані з формальних громадян СРСР станом на 22 червня 1941 р., першорядну увагу треба приділити передовсім характеристиці джерел саме з цієї проблеми. Німецькі архіви - основне базове джерело досліджуваної проблематики, оскільки саме в їх фондах сконцентровано найбільшу кількість документів з теми. Документальні матеріали, що уможливають найповніше висвітлення теми, зберігаються у двох великих архівосховищах ФРН. Першорядне значення для дослідження має Федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде (*Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde* - ВА). У його фондах зберігаються документи, що відображають політичні рішення урядових кіл Німеччини, та деякі директиви німецьких військових структур, котрі часто пересилали як для виконання урядовим інституціям, так і для ознайомлення установам, що не впливали на ці рішення. Значна частина записів одних і тих самих відомств розпорошені по різних архівних фондах. Передусім привертають увагу документи фонду "Р 6 - Райхсміністерство окупованих східних областей" - доповідні записки про організацію збройних одиниць з мешканців цих територій, зведені статистичні дані про кількісний та національний склад деяких національних формацій. Звіти із завойованих східних регіонів серед іншого містять інформацію про ставлення місцевого населення до вербування мешканців та військовополонених у різні збройні формування німецьких військ. Цінну інформацію містять записки із критикою тогочасної східної політики Німеччини й мотивацією необхідності залучення іноземних формувань німецького війська до боротьби проти комуністичних і національних партизанських підрозділів в окупованих країнах. Вартий уваги матеріал можна виявити у меморандумах та пропам'ятних записках, на сторінках яких відображено ставлення керівників владних структур згаданого міністерства до проектів творення національних формувань та армій з радянських військовополонених. З-поміж архівних документальних збірок інших відомчих служб великий масив документів зосереджено у фондах "НС 19 - Особистий штаб райхс фюрера СС" та "НС 31 - Головне управління СС". Привертають увагу матеріали, які містить фонд "Р 58 - Головне управління безпеки Райху" - рапорти нацистських поліції безпеки (*Sicherheitspolizei*) і служби безпеки - СД (*Sicherheitsdienst* - SD) про певні події з інформацією про політичні настрої щодо створення іноземних формувань німецького війська та нагляд нацистських органів безпеки за цими формуваннями, пропозиції щодо посилення контролю за ними спецслужб тощо. Крім інших документальних матеріалів, серед яких зберігаються повідомлення з інформацією до теми, треба виділити фонди Райхсміністерства народної освіти і пропаганди (Р 55) та Райхсканцелярії (Р 43)²³⁸. У перелічених фондах зберігається листування політичних та військових чиновників націонал-соціалістичної Німеччини, серед якого можна виявити дані про зміст їх діяльності. Листування німецьких політичних та військових установ, що є однією з найважливіших складових джерельної бази, дає змогу пояснити мотивацію тих чи інших рішень та дій центральних та окупаційних цивільних та мілітарних установ Райху й дає достатньо підстав для суджень та узагальнень. За змістом документи згаданих фондів

²³⁸R 58 - Reichssicherheitshauptamt; R 55 - Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda; R 43 - Reichskanzlei // ВА.

охоплюють широкий спектр питань політичного та військового характеру. Залучення таких джерел значно розширює можливості дослідників із вивчення різних питань.

Найважливішим з історії іноземних військових формувань німецьких військ зібранням фондів документів є Військовий архів Федерального архіву у Фрайбурзі (*Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg* - ВА-МА). У ньому зібрано матеріали про всі іноземні формування та вербування і використання представників різних народів у німецьких військах, зокрема осіб єврейського походження, англійців та індійців, українців, росіян та поляків тощо. У цьому архіві є на збереженні матеріали зі статистичними показниками про облік іноземних формувань та їх кількісний склад на різних етапах війни. Дані, важливі для підрахунків чисельності та втрат, сконцентровано у фонді "РГ 2 - Верховне командування сухопутних військ Німеччини (ОКГ)". Важливими є також фонди "РГ 58 - Східні війська", військової розвідки та контррозвідки (Абверу), а також з'єднань військ СС, серед яких, утім, відсутні документи деяких іноземних дивізій²³⁹. У них зосереджено довідки, рапорти, оглядові та доповідні записки інформаційного характеру, донесення та звіти різних владних структур, а також накази та інструкції внутрішньоінформаційного походження (командування, штабів, психологічних служб) тощо. Вони містять аналіз проблем окремих національних збройних формувань, створених за етнічною, територіальною й іншими ознаками. Серед них зберігаються записки різних відомств, що свідчать про посилене зацікавлення Абверу, господарських та інших структур Вермахту у вербуванні іноземців до німецької армії і створенні окремих національних збройних формувань. Ці документи дають змогу скласти цілісне уявлення як про загальні тенденції політики Третього Райху щодо іноземних формацій німецького війська, так і її особливості щодо окремих народів. Одними з них є детальні звіти про залучення цих формувань до воєнних дій та щоденники бойових дій іноземних з'єднань й командувачів тилкових структур Вермахту на підконтрольних їм територіях, що перебували під німецьким військовим управлінням. Цікавими для дослідження історії іноземних формувань німецького війська й заходів вищого військового керівництва Німеччини є періодичні звіти шефів штабів цих формацій та німецьких з'єднань, у підпорядкуванні яких вони перебували. На їх сторінках відображено стан справ, пов'язаних із творенням інонаціональних формувань німецьких військ, взаєностосунки між їх німецькими командними кадрами й іноземним вояцьким персоналом, інформація про стан озброєння та спорядження і боєздатність, побутові умови, матеріальне утримання й соціальне забезпечення, морально-психологічні настрої їх вояків, залучення цих формувань до виконання допоміжних завдань і бойових дій в тилу проти партизанських загонів й проти регулярних військових частин на фронті, їх взаємодію з німецькими військовими та поліційними частинами. У цих документах також містяться дані про місця дислокації, переміщення і військового використання цих формувань, проблеми й недоліки на підставі досвіду їх залучення до виконання військових завдань тощо.

Діяльність німецького командного складу формацій із громадян СРСР та їх участь у бойових діях охарактеризовано у доповідних записках окремих німецьких командирів, пересланих для командування Вермахту. Деякі архівні справи містять детальну характеристику й опис подій. Важливим є, наприклад, щоденник штабу одного з інспекторів формувань із громадян СРСР, підзвітних генералові Східних військ, полковника Вальтера фон Геннінга; у ньому можна почерпнути інформацію про політичний фон

²³⁹RH 2 - ОКН/Generalstab des Heeres; RH 58 - Osttrappen und fremdländische Verbände; RW 5 - Oberkommando der Wehrmacht/Amt Ausland/Abwehr (OKW/AAA); RS 3 - Divisionen der Waffen-SS // ВА-МА.

їх творення, а також настрої, боєготовність та побут військовослужбовців згаданих формацій²⁴⁰. Деякі матеріали зосереджено в окремому тематичному підрозділі "Іноземні війська, іноземні легіони" (*Fremdtruppen, Fremdenlegionen*) Військово-історичної збірки № 2. Окремі справи зберігаються у військово-історичних збірках № 14 та 123 (MSg 14, MSg 123). Перекладач і офіцер зв'язку з російськими органами самоуправління в окупованих областях Росії Артур Дьоллердт (Arthur Döllerd) зібрав цінний матеріал, що сконцентровано у цьому архіві у "Збірці Штеенберга"²⁴¹. У Військово-історичній збірці № 149 (Владіміра Позднякова) дослідники можуть ознайомитися з великою кількістю документів про творення ЗС Комітету Визволення Народів Росії (ЗС КОНР). У колекції Позднякова зібрано матеріали з історії політичної діяльності А. Власова та його однодумців, що є дуже вартісним джерелом для вивчення історії спроб творення російської армії у складі ЗС Німеччини протягом осені 1942 р. - весни 1945 р. Велику кількість оригіналів або копій документів, публікацій з різних видань й споминів з історії іноземних формувань німецького війська періоду Другої світової війни зібрано у "Збірці Вольфганга Фоперсала". Унікальність й універсальний характер цієї колекції у тому, що у ній зібрано оригінали й копії документів, а також спомини й публікації періодичних видань до історії більшості німецьких та інших іноземних формувань ЗС Німеччини у воєнні роки²⁴².

Третім базовим архівом ФРН, у якому перебувають на зберіганні принципово важливі для висвітлення проблеми документи, є архів Інституту сучасної історії (*Institut für Zeitgeschichte - IfZ*) у Мюнхені. Тут зібрано матеріали про окупаційну політику, відомості про діяльність нацистських поліцейних структур та органів безпеки тощо. У цьому архіві зосереджено велику кількість змікрофільмованих копій німецьких документів з фондів Національних архівів США у Вашингтоні й Інституту дослідження війн, революцій та миру в Стенфорді, а також згаданих архівів ФРН у Берліні-Ліхтерфельде та Фрайбурзі. Окрім документів різних установ Німецького Райху дуже важливими є копії й окремі оригінали протоколів свідчень осіб, котрі виступали як звинувачені чи свідки на Міжнародному військовому трибуналі у Нюрнберзі у 1945 р.

Деякі німецькі відомчі архіви зберігають документи, що мають певне допоміжне значення для вивчення специфічних питань проблеми. Наприклад, документи Політичного архіву Міністерства закордонних справ Німеччини (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amts - PA AA*) у Берліні відображають позицію не тільки МЗС, а й інших міністерств та відомств Райху щодо статусу військовослужбовців іноземних формувань німецького війська. Ці матеріали дають змогу простежити розбіжності у ставленні до цих формувань зовнішньополітичного відомства, НСДАЛ, СС та військових кіл, допомагають вивчити спроби узгодження дій МЗС у цих питаннях з іншими установами, виявити, які чинники впливали на його позицію тощо. В архівних справах можна виявити різну інформацію (наприклад, про вербування шведів та швейцарців до німецького війська, визначення статусу іноземців у німецькому війську, творення іспанської дивізії, кримськотатарських формувань і організації ЗС КОНР тощо). Роботу дослідників галузевого архіву зовнішньополітичного відомства Німеччини з цього та інших питань полегшує те, що частину з його матеріалів опубліковано²⁴³.

²⁴⁰Kriegstagebuch mitAnlagen 1.8.1943-25.11.1943 // BA-MA, RH 58/78.

²⁴¹ Militärgeschichtliche Sammlung 2 (MSg 2); MSg 137 - Sammlung Steenberg // BA-MA.

²⁴²MSg 149 - Vladimir Pozdniakow Sammlung; N 756 - Sammlung Wolfgang Vopersal // BA-MA. ²⁴³ Див.: Documents of German Foreign Policy 1918-1945. Series D (1937-1945). - Vol.XIII. The War years. June 23, 1941 - December 11, 1941. - London: His Majesty's Stationery Office, 1964; Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP). Serie D. Bd. 13. Die Kriegsjahre. Sechster

Деякі допоміжні матеріали з теми є в архіві Німецького службового бюро у справах встановлення місць смерті колишніх військовослужбовців німецького Вермахту в Берліні (*Deutsche Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallen des ehemaligen deutschen Wehrmacht in Berlin - DDSt*). Цей архів містить персональні дані на вояків різних формувань ЗС Німеччини та місця їх загибелі, дані про втрати - полеглих, поранених і тих, котрі пропали безвісти²⁴⁴. Ці відомості є неповними, потребують серйозного статистичного упорядкування, щоб з'ясувати кількісні втрати цих формувань на підставі тих поіменних списків, які вдалося зберегти.

На комплектування й стан опрацьованості джерельної бази досліджуваної проблематики безпосередньо вплинули різні чинники, зокрема, підпорядкованість (оскільки військові підрозділи та частини у складі Абверу створювали у таємниці, про них збереглося мало документів й значно більше - про формування сухопутних військ, військ СС і Люфтваффе), залучення до бойових дій, чисельний склад і тривалість їх використання (багато документів збереглося про великі формування, що перебували у підпорядкуванні великих з'єднань й тривалий час брали участь у багатьох воєнних операціях і навпаки - якщо підрозділи були невеликими за чисельним складом вояків і їх не залучали до масштабних операцій, пов'язаних із їхньою діяльністю документів збереглося відносно небагато), географія ведення воєнних дій, стан збереженості документів штабів (одні з яких були знищені зумисно, інші - під час бойових дій чи потрапили як трофеї до військ СРСР і тих країн Заходу, що воювали проти країн Вісі).

Джерела з історії іноземних формувань ЗС Німеччини різні за своїми змістом, достовірністю й доступністю для дослідників. Розуміння слов'янських мов більшістю дослідників у державах Європи і Азії сприяло значному розширенню джерельної бази наукових праць з теми, написаних ученими різних країн світу. На зміст джерельної бази певним чином вплинула також географія творення іноземних збройних формувань Райху: оскільки з'єднання Вермахту не окупували території, які заселяли представники багатьох нацменшостей СРСР, саме німецькі документи разом зі споминами представників цих народів є основним джерелом до вивчення історії військових одиниць німецької армії, укомплектованих із цих людей. Зокрема, оскільки німецькі війська окупували всю територію України, Білорусі й країн Балтії, в архівах цих країн зберігається значна кількість матеріалу для вивчення історії інонаціональних формувань ЗС Німеччини, сформованих з їх жителів, з огляду на що німецькі документи з історії східноєвропейських слов'янських формувань доповнюють російсько-, білорусько- та україномовні джерела, а також документи мовами народів країн Балтії. У той же час з'єднання Вермахту не встигли окупувати земель, які заселяли волзькі татари, а також великі кавказькі та туркестанські народи. З цієї причини, а також з огляду на збереження до наших днів відносно невеликої кількості документів мовами цих народів і володіння цими мовами відносно невеликим колом дослідників проблеми й складність їх перекладу істориками, "кавказька" й "тюркська" тематика з історії іноземних формувань ЗС Німеччини належить до специфічних тем й нарративні джерела з цієї теми є менше опрацьованими науковцями. Проблемними для опрацьовання широким колом дослідників, зокрема, є документи та преса рідними мовами військовослужбовців Туркестанського, Грузинського, Вірменського, Азербайджанського, Північнокавказького

Band, Halbbd. 1:23. Juni bis 14.September 1941; Halbbd.2: 15. September bis 11.Dezember 1941. - Göttingen: Vanderhock & Ruprecht [u.a.]; Baden-Baden: Impr. nationale, 1970.

²⁴⁴Deutsche Dienststelle (WASSt) 1939-1999. 60 Jahre im Namen des Völkerrechts. Bearbeitet von Dipl.-Pol. Wolfgang Remmers. - Berlin: Deutsche Dienststelle (WASSt), 1999.

та Волзькотатарського легіонів, Калмицького з'єднання доктора Долля, Добровольчої резервної і робочої бригади Боллера й формацій невеликої чисельності (карачаївських й інших підрозділів, укомплектованих із представників народів тюркської мовної групи).

Важливими для висвітлення теми документами є пропам'ятні записки з оцінками політики Райху щодо військового використання іноземців, з пропозиціями і проектами підвищення ефективності та боєздатності досліджуваних формувань тощо. Особливе значення для розкриття та розуміння суті проблеми мають розсекречені документи, що приховували справжній зміст конкретних політичних рішень різних відомств й у воєнні роки були позначені грифом "Таємно". Хронологічно особлива вартість належить документам 1940-1942 рр. і січня-травня 1945 р., яких в архівах є значно менше порівняно з документами до теми від проголошення "тотальної війни" до десанту західних союзників СРСР у Франції. Однак архівні матеріали, без сумніву, потребують критичного аналізу. У документах різних установ, зокрема, трапляються неприхильні військові й політичні оцінки національних збройних формувань. Під час опрацювання архівних документів треба розрізняти досить фахові оцінки деяких представників німецьких військових кіл, зокрема ОКВ і ОКГ, і часто вкрай тенденційні негативні політичні оцінки керівників політичних відомств Третього Райху, зокрема НСДАП і СС.

Однією з актуальних проблем у процесі опрацювання джерел із теми є визначення кількості вихідців із СРСР, які служили у німецьких військах. Саме тому з німецьких документів важливе значення мають матеріали статистичного змісту, на підставі якого можна зробити приблизне обчислення загальної чисельності усіх інонаціональних збройних формувань німецьких військ та їх військовослужбовців. В екстремальних воєнних умовах у нормативних документах і звітах компетентних німецьких військових установ подавали максимально точні дані. На їх підставі можна скласти відносно об'єктивні уявлення про підготовку, чисельний склад і використання іноземних військових формувань ЗС Німеччини. Від осені 1942 р. почалася систематична реєстрація східних формувань, укомплектованих із жителів Східної Європи, Середньої Азії та Кавказу. Найбільше інформації про них є у документах, датованих 1943-1944 рр. Статистичні дані ОКГ з німецьких архівів²⁴⁵ у разі зіставлення їх з американськими мікрокопіями німецьких документів²⁴⁶ суттєво доповнюють, а інколи дублюють одні одних²⁴⁷. Ці відомості разом із даними споминів чи наукової літератури дають змогу визначити або уточнити приблизну кількість іноземців у національних збройних форму -

²⁴⁵Gliederung u. Stärken der landeseigenen Verbände einschliesslich d. deutschen Personals.

Allgemeines // BA-MA, RH 2/1422; Schematische Kriegsgliederungen zu Einsatz und Unterstellung der landeseig. Verbände // BA-MA, RH 2/1435; Oberkdo der HGr Süd. Abt. Ia II 1315/43 vom 30.4.1943 geh. Kriegsgliederung der landeseig. Verbände // BA-MA, RH 2/1412, Bl. 50.

²⁴⁶Anl. z.OKH/GenStdH/Org.Abt. v.8.11.1942: Übersicht üb. d. landeseig. Verbände (nach alten u. neuen Bezeichnungen) im Bereich d. Heeresgruppe Mitte // IfZ, MA¹⁸⁴; NA, T-78, roll 413, fr. 6380985-6380988; OKH / Gen.StdH / Org. Abteilung: Ausländ. Freiwilligen-Verbände in d. Dt. Wehrmacht, 1942-1945. Verfügungen d. OKW und OKH über Verwendung, Behandlung u. Rechtsstellung ausländ. Freiwilliger in d. Dt. Wehrmacht. Kriegsstärkenachweisungen für 1945 errichtete Festungsabschnitte u. a. // IfZ, MA-485, fr. 002561-002784; KTB-Sondermappe, Bfh. HGeb. Süd/Ia, 21.9.1943: Veränderte Unterstellungen v. Sicherungs- u. landeseigenen Verbänden u. Kommandanturen // IfZ, MA^{188/1}; NA, T-501, roll 33, fr. 000042-000050; KTB-Sondermappe, Bfh. HGeb. Süd (B)/I a, 8.7.1941-14.10.1943: Gliederungsübersichten dt., verbündeter u. landeseigener Sicherheitseinheiten, u.a. //IfZ, MA^{188/1}; NA, T-501, roll 33, fr. 000051-000162.

²⁴⁷Див., наприклад, для порівняння: Geheim! Anlage zu OKH / GenStdH / Org. Abt. (II). Nr. 1630/43 g. Kdos. v. 25.3.43. Landeseigene Verbände // BA-MA, RH 2/1412, Bl. 7-10; NA, T-78, roll 413, fr. 6380958-6380961.

ваннях німецького війська. Деякі списки різних періодів допомагають з'ясувати зміни співвідношення німецького командного складу і ненімецького персоналу на прикладі окремих військових одиниць. На підставі цих документів можна скласти уявлення про масштаби військової співпраці й детальніше опрацювати питання про чисельний склад іноземних формувань німецьких військ у роки Другої світової війни.

В архівосховищах, що є у розпорядженні Адміністрації Національних архівів і документації США у Вашингтоні ([U.S.] *National Archives and Records Administration in Washington, DC. (NARA)*), зберігаються змікрофільмовані копії німецьких документів (оригінали яких містяться в архівах ФРН), зокрема мікрофільми документів політичних та військових установ Райху, де вказано деякі дані про чисельність та національний склад іноземних збройних формувань у складі ЗС Німеччини. Це надзвичайно важливий для вивчення досліджуваної проблематики матеріал. Не менш цікавими є меморандуми з аргументацією доцільності політичних рішень згаданих установ і ділове листування чиновників різних рівнів окремих відомств щодо створення національних формацій у ЗС Німеччини. Окреме місце займають документи вищих владних інстанцій Райху, зокрема ОКВ, ОКГ, Райхсміністерства окупованих східних областей, РМП, особистого штабу райхсфюрера СС, листування А. Розенберга, Г. Гімmlера та інших вищих посадових осіб, які змагалися за впливи на вирішення питань, пов'язаних із творенням національних військових формувань німецьких військ²⁴⁸. Невідомі широкому колу істориків матеріали містить фонд документів Національних архівів США (*National Archives Record Group (NARG)*) № 338 - іноземні військові дослідження (RG 338, *Foreign Military Studies*). Ними є напівмемуарні аналітичні дослідження з висвітленням позитивного й негативного досвіду використання іноземних формувань німецького війська, написані окремими колишніми німецькими генералами й офіцерами, котрі опинилися в американському полоні. Їх авторами були Ернст Кестрінг, Ганс Серафім, Альфред Топпе, Гельмут Райнгардт та інші, котрі написали свої праці в американському полоні або відразу після звільнення з нього²⁴⁹. Зосереджені в архівних фондах США у Вашингтоні дані американських військових та політичних установ, зокрема, розвідувальні донесення Управління стратегічних служб у Європі та військової розвідки²⁵⁰ дали змогу установам США наприкінці війни й після її закінчення скласти уявлення про масштаби вербування іноземців до військ свого воєнного супротивника. У Вашингтоні зберігаються доповідні записки про використання вихідців із СРСР у ЗС Німеччини

²⁴⁸Microcopies No.: T-77 - Records of the German Armed Forces High Command (Oberkommando der Wehrmacht); T-78 - Records of the German Army High Command (Oberkommando des Heeres); T-165 - Main Reich Security Office (Reichssicherheitshauptamt); T-175 - Records of the Personal Staff of Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Persönlicher Stab des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei); T-354 - Miscellaneous SS Records (Einwandererzentralalle, Waffen-SS und SS-Oberabschnitte); T-454 - Records of the Reich Ministry for the occupied Eastern Territories, 1941-1945 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete); T-501 - Records of German Field Commands, Rear Areas, Occupied Territories and others (Berichte deutschen Heeresgruppen, Rückwärtigen Gebieten, besetzten Gebieten und anderen) // NA.

²⁴⁹*Seraphim H.* Eastern Nationals as Volunteers in the German Army / *H. Seraphim II* NA, RG (Record Group) 338, No C-043; *Toppe A.* Political Indoctrination of War Prisoners / *A. Toppe II* NA, RG 338, No P-018d; *Reinhardt H.* Voluntary Service in the Germany Army and in the Armies Allied with Germany in World War II / *H. Reinhardt.* - Washington: USA REUR, 1951// NA, FMS Coli. forMil Study. R-063.

²⁵⁰RG 226 - Records of the Office of Strategic Services 1940-1946; RG 319 - Records of the Army Staff 1940-1950. - Counter Intelligence Corps (CIC) Collection; Records of the Investigative Records Repository (IRR)//NA.

та інші повідомлення американської розвідки, що стосуються теми дослідження²⁵¹. Ці матеріали, як і документи німецьких архівів, є дуже важливим джерелом у процесі вивчення деяких загальних і специфічних конкретних питань теми. Частина змікро-фільмованих копій німецьких документів, окрім США, також зберігається в архівах багатьох інших країн, у тому числі в головних державних архівах ФРН, України, Білорусі, Польщі, а також у бібліотеці Торонтського університету в Канаді.

З американських джерельних матеріалів з історії вербування східних європейців до німецьких військ необхідно згадати також фонди Інституту вивчення проблем війни, революції та миру ім. Гувера у Каліфорнії. Наприклад, американський історик латвійського походження Юріс Фельдманіс зібрав в окрему колекцію документи з історії Латвії періоду німецької окупації та повоєнної долі латвійських переміщених осіб. У фонді Бориса Ніколаєвського є велика кількість записів інтерв'ю, листівок та оригінальних рукописів споминів учасників тих подій з історії різних російських формувань й, особливо, про спроби творення РОАу 1942-1944 рр. Цей архів має на збереженні також мікрокопії документів особистого архіву шефа німецької поліції і райхсфюрера СС Г. Гімлера й архіву еміграційного МЗС Польщі²⁵².

Уявлення про збройні національні формування у ЗС Німеччини доповнюють документи, які зберігають Національні архіви (до 2003 р. - Архів громадських записів (*Public Record Office*)) у Лондоні (щоб не плутати центральний британський архів з центральним американським архівом з аналогічною назвою у посиланнях у праці вжито поєднання аббревіатур його сучасної і в дужках колишньої назв). Фонди МЗС, органів безпеки, військових структур та інших відомств Великої Британії містять документи, що становлять інтерес для з'ясування окремих деталей політичної і військової колаборації британців, індійців та ірландців із Третім Райхом, повоєнної політики країн антигітлерівської коаліції щодо військовополонених іноземців. Особлива цінність цих матеріалів у тому, що в них є чимало фактів, яких немає в інших джерелах і літературі²⁵³.

З архівних колекцій різних країн допоміжне значення мають документальні копії, які зібрав Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр - УКДДЦ (*Ukrainian-Canadian Research and Documentation Centre*) в Торонто. Важливими є копії документів, у яких йдеться про статус західноєвропейських формувань німецького війська від липня 1941 р. Найцікавіші, втім, стосуються українських формувань і зосереджені в кількох десятках справ з колекції Романа Крохмалюка, яку було передано для цієї інституції після його смерті. Серед них є також документи інших українських формувань, з-поміж яких варто згадати рідкісну копію меморандуму генерала Івана Омеляновича-Павленка для генерала Східних військ з пропозиціями створення штабу українського козацького корпусу, пропагандистські листівки та інші документальні матеріали укомплектованих з українців збройних формацій, що воювали на боці Німеччини. Особливим предметом зацікавлення дослідників в УКДДЦ є матеріали 1-ї Української Дивізії Української Національної Армії з копіями документів до її історії²⁵⁴.

²⁵¹Office of Strategic Services (OSS). Use of the Soviet Citizens in the Reichswehr. December 13. 1944 //NA, RG 59, no 2297, p. 1-5.

²⁵²Juris Feldmanis Collection; Boris Ivanovich Nikolaevsky Collection; Heinrich Himmler files; Poland. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 1919-1947//HIWRP.

²⁵³FO - Records created and inherited by the Foreign Office; KV - Records of the Security Service; WO - Records created or inherited by the War Office, Armed Forces, Judge Advocate General, and related bodies // The National Archives (Public Record Office) in London (NA (PRO)).

²⁵⁴Roman Krokhmaluk Collection; The materials dealing with the Division: - Front Units; Military Board (Vijskova Uprava): a) General, b) Historical Section //Archiv of the Ist Ukrainian Division

В архівах країн Східної Європи важливими є документи з історії вербування місцевих мешканців до німецького війська: у Польщі - поляків, у Росії - росіян, у Білорусі - білорусів, в Україні - українців. Архів нових актів у Варшаві - ААН (*Archivum Akt Nowych* - ААН), наприклад, має у колекціях здебільшого польського підпілля фрагментарні дані про спроби творення польських формувань Вермахту, скупий інформаційний характер яких можна пояснити невдалим спробами комплектування цих формацій. Їх дещо доповнює частково опублікований²⁵⁵ щоденник генерал-губернатора Генеральної губернії окупованих польських областей Ганса Франка, який зберігає Архів Інституту національної пам'яті у Варшаві (*Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie* - АІРН)²⁵⁶.

Оцінки радянських владних структур з історії іноземних збройних формувань ЗС Німеччини відображені в документах різних установ СРСР. Радянські джерела за походженням можна поділити на такі основні групи документів різних установ:

1) документи центральних установ партії у Москві й компартій республік СРСР²⁵⁷, зокрема міжвідомче листування між керівниками цих установ і всесоюзним та республіканськими штабами партизанського руху й керівниками органів безпеки;

2) матеріали всесоюзного керівництва радянського партизанського руху²⁵⁸ й підпорядкованих йому штабів партизанського руху національних республік, особливо в Україні²⁵⁹ та Білорусі²⁶⁰, зокрема спецповідомлення, доповідні записки, рапорти про збройні формування, створені на завойованих Вермахтом територіях, протоколи допитів й повідомлення вояків цих формувань, які потрапили у полон до партизанів, та свідчення інших людей, котрі з різних причин опинилися в партизанських загонах з інформацією про різні аспекти історії інонаціональних збройних одиниць ЗС Німеччини;

3) доповідні записки розвідки радянської армії з інформацією про збройні формування німецьких інстанцій, дислокацію, чисельність, національний склад, переміщення і бойове та небойове використання цих формувань, складені агентами і співробітниками відділів Головного управління контррозвідки "Смерш", які діяли в окупованих Вермахтом східних областях навесні 1943 р. - улітку 1944 р.;

4) документи радянських органів безпеки, головними з яких є:

а) доповідні записки керівництва 2-го управління (розвідки) й 4-го управління (організація саботажних і диверсійних операцій) НКВС вищому керівництву НКВС і партії та уряду СРСР, серед яких певний інтерес викликають звіти про становище в республіках СРСР у період німецько-радянської війни, довідки розвідки НКВС про формування з їх жителів та радянських військовополонених іноземних сотень та батальйонів німецьких військ і використання цих формацій в тилу Вермахту й на Східному та Західному фронтах;

of the Ukrainian National Army by the Ukrainian-Canadian Research and Documentation Centre in Toronto (Archive of the Ist UD UNA by the UCRDC).

²⁵⁵Окупация и расстановка опор в журнале Ганса Франка / [Red. S. Ploski]. - Warszawa: Książka i Wiedza. 1972. - Т. 1-2.

²⁵⁶Das Diensttagebuch des Hans Frank // Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie.

²⁵⁷Ф. 17 - Центральный комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903-1991) // Российский государственный архив социально-политической истории в Москве (РГАСПИ); Ф. 1 - Центральный Комитет Коммунистической партии Украины, 1917-1991 гг. // Центральный державный архив громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО України); Ф. 4 - Центральный Комитет Коммунистической Партии Беларуси (ЦК КПБ) // НАРБ.

²⁵⁸Ф. 69 - Центральный штаб партизанского движения (ЦШПД) при Ставке Верховного Главнокомандования (1941-1944 гг.) // РГАСПИ.

²⁵⁹Ф. 62 - Украинский штаб партизанского движения (УШПР), 1942-1946 гг. // ЦДАГО України. ²⁶⁰Ф. 3500 - Белорусский штаб партизанского движения (БШПР), 1942-1944 гг. // НАРБ.

б) кримінально-слідчі справи з архівів Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) СРСР зі звинуваченнями проти людей, котрі служили у збройних формуваннях німецьких військ й частина з яких згодом були діячами антикомуністичного підпілля (більшість з цих людей потрапили у радянський полон протягом війни або були примусово вивезені до СРСР відповідно до угоди між Радянським Союзом і західними країнами антигітлерівської коаліції про повернення на місця проживання громадян коаліції після закінчення Другої світової війни).

Головною проблемою радянських джерел є те, що в них нерідко міститься багато тенденційної і базованої часто на неперевіренних даних інформації, що потребує верифікації на підставі їх співставлення з документами іншого походження, зокрема з німецькими документами.

В архівах РФ у Москві найціннішими є трофейні документи про різні аспекти проблеми й оригінали або копії документів, що фігурували на Нюрнберзькому процесі. Державний архів Російської Федерації (*Государственный архив Российской Федерации* - ГАРФ) зберігає документальні фонди, з яких можна почерпнути дані, що органічно доповнюють деякі прогалини фактографії з теми дослідження²⁶¹. На жаль, у розміщених у ньому архівах НКВС і радянських органів безпеки частина документів недоступна для опрацювання. Це певною мірою ускладнює вивчення порушеної проблеми.

Деякі фонди російських архівів, подібно до змікрофільмованих копій документів Райху з архівних колекцій США у Вашингтоні, доповнюють документальні збірки сучасних німецьких архівів. Одним із таких архівів РФ є Російський державний військовий архів (*Российский государственный военный архив* - РГВА), якому передано матеріали, котрі мав на зберіганні Російський центр зберігання і використання документальних колекцій. Серед них - документи Головного управління безпеки Райху (РСГА), Райхсміністра окупованих східних областей та інших відомств²⁶². У 1950-1960-х роках основну частину з його 857-х трофейних фондів передано до архівів Польщі або Німецької Демократичної Республіки (НДР) (нині у Федеральному архіві у Берліні-Ліхтерфельде та Військовому архіві Федерального архіву у Фрайбурзі).

Цікавий інформаційний матеріал містять доповідні записки розвідки радянських партизанських відділів про використання мешканців окупованих східних територій та радянських військовополонених у боротьбі проти "червоного" руху опору та на фронті, які зберігає Російський державний архів соціально-політичної історії (*Российский государственный архив социально-политической истории* - РГАСПИ). Вони зібрані у фонді № 69 - Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР)²⁶³. В особистому фонді керівника ЦШПР Пантелеймона Пономаренка також є частина інших вартих уваги матеріалів, зокрема зосереджені у двох справах й перекладені російською мовою копії трофейних німецьких документів, що висвітлюють історію батальйонів Східних

²⁶¹Ф. 5761 - Общеказачье объединение в Германской империи, 1939-1945 гг.; Ф. 5762-Канцелярия Казачьего национально-освободительного движения; Ф. 5853 - Алексей Александрович фон Лампе, 1920-1945 гг.; Ф. 9401 - Народный комиссариат внутренних дел СССР (НКВД СССР) - Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР), 1934-1960 гг. // ГАРФ.

²⁶²Ф. 500 - Главное управление госбезопасности Германии в Берлине; Ф. 1280 - Генеральный штаб Германской армии, г. Берлин; Ф. 1358 - Министерство по делам оккупированных восточных областей, г. Берлин, 1941-1944 гг.; Ф. 1372 - Документальные материалы управлений войск СС и материалы по пенсионному обеспечению германских военнослужащих, служащих войск СС, добровольцев иностранных легионов СС и их семей, 1942-1944 гг. // РГВА.

²⁶³ ф. 69 - Центральный штаб партизанского движения (ЦШПД) при Ставке Верховного Главнокомандования (1941-1944 гг.) // РГАСПИ.

військ²⁶⁴. Російський державний архів новітньої історії (*Российский государственный архив новейшей истории* - РГАНИ) зберігає окремі джерельні матеріали, завдяки яким можливо інформаційно доповнити окремі прогалини з політичного фону проблеми у світлі документів вищих органів влади СРСР²⁶⁵.

Водночас для дослідження залишаються закритими російські відомчі архіви, з яких особливий інтерес для істориків становлять Центральний архів Федеральної служби безпеки РФ (ЦА ФСБ РФ, колишній Центральний архів Комітету державної безпеки СРСР) у Москві та Архів Міністерства оборони РФ (ЦАМО РФ) у м. Подольськ під Москвою. Серед матеріалів ЦА ФСБ вартісними доповненнями до німецьких документів є донесення різних управлінь НКВС, особливо 4-го (розвідувального) управління НКВС за 1942-1943 рр. У ЦАМО РФ перебувають на збереженні матеріали розвідувальних структур радянських армій, дивізій, військових частин й окремих установ про сили супротивника, серед яких були іноземні формування ЗС Німеччини, зокрема про їх чисельний і національний склад, бойовий потенціал, стан озброєння й участь у бойових діях. Більшість документів відомчих архівів, зокрема архівних фондів ЦАМО РФ і фондів ЦА ФСБ РФ, є засекреченими й недоступними для широкого кола дослідників.

Національний архів Республіки Білорусь (*Нацыянальны архив Рэспублікі Беларусь* - НАРБ) у Мінську має на зберіганні: 1) документи нацистських окупаційних установ та матеріали білоруської адміністрації; 2) документи радянського партизанського руху. У фонді "Генеральний комісаріат Білорусь" зберігаються документи німецьких окупаційних установ, Білоруської Центральної Ради, Білоруської Ради Довіри, Білоруської Самооборони, Мінського окружного управління Білоруської Крайової Оборони, зокрема накази, списки, автобіографії. Деякі цікаві документи містяться серед матеріалів фонду № 4 (Центральний Комітет Комуністичної партії Білорусі). У фонді № 3 500 (Білоруський штаб партизанського руху) є звіти радянських партизанських загонів, розвідувальні донесення, трофейні документи, протоколи допитів захоплених у полон військовослужбовців різних формувань, що діяли на боці Вермахту. У цих колекціях є також інформація про створення та діяльність білоруських, російських, українських, литовських, козацьких та інших формувань на території Білорусі навесні 1942 р. - улітку 1944 р.²⁶⁶.

В українських архівах документів про національні збройні формування у ЗС Німеччини відносно небагато. У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО України) зберігаються деякі трофейні документи, захоплені радянськими військами після капітуляції нацистської Німеччини. Доволі цікавим для вітчизняних дослідників того періоду є фонд дивізії військ СС "Галичина", а саме хроніка її Військової Управи за червень 1943 р. - травень 1944 р., у якій згадано про інші іноземні формування німецького війська. Серед матеріалів фонду є оригінальні документи про українські, а також російські й козацькі форму-

²⁶⁴Ф. 625 - Пономаренко Пантелеймон Кондратьевич, оп. 1, д. 44 - Предатели на службе немецких оккупантов; д. 45 - Восточные войска // РГАСПИ.

²⁶⁵Ф. 89 - Коллекция рассекреченных документов // Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ).

²⁶⁶ф 4 - Цэнтральны Камітэт Камуністычнай Партіі Беларусі; Ф. 3500 - Беларускі штаб партызанскага руху (БШПР), 1942-1944 гг., воп. 2, спр. 31 - Националистические и контрреволюционные формирования и организации (январь-декабрь 1944 г.); спр. 31а-Русский Национальный Комитет и войска "РОА" (январь-декабрь 1944 г.); спр. 31 б - Войска РОНА (январь-июль 1944 г.); спр. 31 в - Казачьи части, национальные батальоны, легионы и восточные формирования (январь-декабрь 1944 г.) // НАРБ.

вання і Східні легіони²⁶⁷. Матеріали інших фондів можуть тільки незначною мірою задовольнити зацікавлення дослідників з окремих аспектів теми - з'ясування місць дислокації, соціальної опіки іноземних формувань німецьких військ тощо²⁶⁸. Чимало документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України у Києві (ІДДАГО України) містять інформаційні дані до історії східноєвропейських формувань, зокрема російських, українських та змішаних українсько-російських, особливо козацьких частин. Цікавими є звіти партизанських з'єднань та радянського Українського штабу партизанського руху (УШПР) та НКВС Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) для Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП (б) У) про формування німецькими інстанціями на окупованих східних територіях українських, російських, татарських, кавказьких та інших формувань із громадян СРСР, переважно з військовополонених. У цьому архіві є теж фрагментарні матеріали про деякі збройні частини з представників мусульманських народів. У ІДДАГО України зберігаються також копії окремих трофейних німецьких документів²⁶⁹.

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ) у фондах № 5 (Кримінальні справи на нереабілітованих осіб) та № 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб) є архівно-кримінальні справи засуджених у СРСР офіцерів батальйону "Нахтігаль" (наприклад, Олександра Луцького, Віктора Харківа та Володимира Панківа), військовослужбовців дивізії військ СС "Галичина" (наприклад, її офіцера Івана Ремболовича). У цьому ж архіві міститься список 9311 вояків згаданої дивізії²⁷⁰. Документи, що мають допоміжне значення для вивчення окремих питань дослідження, зберігаються у фонді № 13 (Фонд друкованих видань). Серед них найважливішими є окремі німецькі трофейні документи з історії творення з українців збройних відділів у складі Вермахту, листівки різних українських формацій, що воювали на боці німецької армії, та інші матеріали пропагандистського характеру, а також повідомлення радянських органів безпеки та звіти Організації Українських Націоналістів (ОУН) і Української Повстанчої Армії (УПА) зі згадками про діяльність іноземних формувань німецьких військ в Україні.

Не менш цікавими за змістовним наповненням є документи з історії спроб творення іноземних легіонів із жителів країн Балтії. На сьогодні Литовський центральний державний архів (*Lietuvos Valstybiniam Centriniam Archyve*) зберігає окремі документи про спроби творення Литовського легіону Ваффен-СС, Литовський Територіальний Корпус, литовські батальйони поліційного підпорядкування, вербування литовців на німецьку військову службу. Серед документів Естонського державного історичного архіву є чимало документів з історії естонських батальйонів Вермахту та Люфтваффе, а також 20-ї естонської дивізії Ваффен-СС, а Латвійський державний історичний

²⁶⁷Ф. 3971 - Стрілецька добровольча українська дивізія СС "Галичина", м. Львів. 1943-1944 // ЦДАВО України.

²⁶⁸ Ф. 4399 - Управління комплектування військ СС, м. Прага. 1941-1944; Ф.4400 – Управління соцзабезпечення військ СС "Аусланд", м. Берлін. 1942-1944 // ЦДАВО України.

²⁶⁹Ф. 62 - Український штаб партизанського руху (УШПР), 1941-1944 рр.; Ф. 166 – Комісія з написання історії Великої Вітчизняної війни при АН Української РСР, 1941-1950 рр. // ІДДАГО України. "Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ), ф. 5, спр. 67418 - Луцького Олександра, т. 1-2; спр. 9098 - Ремболовича Івана; ф. 6, спр. П-36445 – Павлика Володимира; спр. П-212513 - Польового Омеляна; Спр. № 1 - список осіб, які служили в дивізії СС "Галичина"; Спр. № 4 - списки російських добровольців, які служили в частинах СС.

архів (*Latvijas Valsts vestures arhlvs*) має на зберіганні фонд документів 15-ї латвійської дивізії Ваффен-СС²⁷¹.

Крім тематичних і відомчих фондів не менш важливими для дослідників проблеми є колекції документів, газетних публікацій, неопублікованих та опублікованих споминів й інших матеріалів, що зберігаються в архівах Німеччини та США. Матеріали державних архівів доповнюють матеріали колишніх приватних архівів, багато з яких після смерті їх власників були передані до державних архівів різних країн. Їх головними власниками були учасники Другої світової війни (наприклад, В. Поздняков, Б. Ніколаєвський²⁷²), історики, які вивчали події того періоду з метою написання наукових досліджень (А. Даллін, Й. Гоффманн та інші), або люди, котрі водночас були очевидцями тих подій і після закінчення війни досліджували в своїх працях історію інонаціональних формацій німецьких військ (одним із найвідоміших був Г. Бонгарц (псевдонім "Юрген Торвальд")). Велику кількість документів з історії іноземних формувань німецьких військ зібрали організації їх ветеранів, у тому числі товариство ветеранів 15-го Козацького кавалерійського корпусу, яке передало свої документи для зберігання до Військового архіву Федерального архіву у Фрайбурзі, Братство ветеранів 1-ї Української дивізії Української Національної Армії (1-ї УД УНА) в Торонто та інші об'єднання колишніх учасників бойових дій²⁷³. Серед них принципове значення мають документи періоду Другої світової війни, хоча певний інтерес становлять також документи чи спомини пізнішого походження.

Тільки на підставі вивчення документів німецьких інстанцій та установ СРСР і зіставлення різних даних можна виробити неупереджені оцінки досліджуваної проблеми. Саме тому інформація звітів та довідок розвідки НКВС і радянського партизанського руху є суттєвим допоміжним матеріалом. Завдяки зіставленню документів двох воюючих сторін можна зробити висновки про успіхи чи неефективність використання іноземних формувань німецьких військ, що дуже важливо для відтворення об'єктивної картини розвитку подій. Проте німецькі та радянські повідомлення є тенденційними й на це треба зважати, використовуючи їх у наукових дослідженнях.

Крім базових для вивчення проблеми головних архівних нарративних джерел допоміжними у процесі вивчення теми є візуальні матеріали з фіксацією певних подій чи фактів, що зберігаються меншою мірою в перелічених архівах і головню у спеціальних архівах фото- та кінодокументів. Ними є фотографії й окремі кіносюжети з інформацією на тему дослідження, більшість з котрих, як і переважно письмові матеріали з проблеми, зберігаються в архівах ФРН. Головним з такого роду архівосховищ є Архів фільмів Федерального архіву (*Bundesarchiv-Filmarchiv*) в Берліні, а також Федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде та Військовий архів Федерального архіву у Фрайбурзі. В їх фондах зберігаються фотоматеріали з історії усіх іноземних формувань німецьких військ, починаючи від козацьких формувань та діяльності російських пропагандистів і закінчуючи фотографіями з історії Східних легіонів. Частина з них сконцентрована у збірках В. Фоперсала і В. Позднякова згаданого Військового архіву у Фрайбурзі.

Російський державний архів кінофотодокументів (*Российский государственный архив кинофотодокументов* - РГАКФ) у м. Красногорськ серед інших візуальних

²⁷¹ Latvijas Valsts vestures arhlvs, Riga (LWA), 296.fonds - 15. ierocu SS grenadiera divlzijas (latviesu Nr. 1) stābs. Детальніше див.: *Sprūde V. Ko liek pārvertet legiona arhlvs* [Електронний ресурс] / *Viesturs Sprūde*. - Режим доступу: http://vip.latnet.lv/lpra/leg_arh2007.htm

²⁷² MSg 149 - Vladimir Pozdniakow Sammlung // BA-MA; Boris I. Nikolaevsky Collection, 1800-1986 // HIWRP.

²⁷³ Див., наприклад: MSg 212 - Sammlung von Materialien der Kameradschaft des (XV.) Kos. Kav. Korps // BA-MA.

матеріалів зберігає випуски кіножурналу *"Die Deutsche Wochenschau"* й кіносюжети з історії козацьких формувань і фрагменти кінохроніки з сюжетами про творення КОНР та парад російської дивізії С. Буняченка, який приймали А. Власов і Е. Кестріг у лютому 1945 р., плакати, фотографії й інші матеріали. У Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного у Києві (ЦДКФФА України) зібрано кіножурнали й документальні фільми з теми дослідження. Це передовсім кіно документи трофейної кінохроніки, передані в архів у 1943-1947 рр. обласними конторами Головкинопрокату й розсекречені у 1998 р. До складу трофейної кінохроніки належить кінопродукція німецьких військових кореспондентів виробництва кіностудій ЦФО та УФА, яку демонстрували на окупованій території України впродовж 1942— 1943 рр. із пропагандою творення дивізії військ СС "Галичина" та інших формувань у 1943 р., а також колекція фотографій та кінохроніка про урочистості у Львові з приводу прощання з першими ешелонами добровольців дивізії "Галичина" 18 липня 1943 р. й про урочистості з нагоди завершення акції вербування добровольців до цієї дивізії в Коломиї, фотографії українських юнаків, завербованих як помічників зенітної артилерії в Галичині²⁷⁴.

Окремі фотографії з історії згаданої дивізії містяться в Національному архіві цифрових документів у Варшаві (*Narodowe archiwum cyfrowe w Warszawie*) й в УКДДЦ (збірка світлин Романа Крохмалюка, зокрема з історії батальйону "Нахтігаль" та дивізії "Галичина"), а також у приватній колекції колишнього воєнка згаданої дивізії Богдана Маціва (Канада). Крім архівних фото- та кіно документів допоміжними матеріальними джерелами зі специфічних аспектів теми є спеціальні музейні експонати - суттєве доповнення для вивчення історії вишколу й використання іноземних збройних одиниць німецьких військ. Вони корисні для підготовки спеціальних праць з тематики дослідження (вивчення уніформ, прапорів, відзнак, нагород та озброєння військовослужбовців згаданих формувань).

1.2.2. Опубліковані документи, спогади та інші джерела

Допоміжними джерелами з історії інонаціональних формувань німецької армії є опубліковані документальні матеріали, що сприяють поясненню подій та з'ясуванню окремих слабо розроблених питань теми. Загальне тло проблемну контексті воєнної політики Третього Райху висвітлюють фундаментальні багатотомні матеріали Нюрнберзького процесу, видані після 1946 р. у багатьох країнах²⁷⁵. Згодом побачили світ інші публікації документів, що містили велику кількість раніше невідомих фактів.

²⁷⁴ Див., наприклад: Альбом "Мітинг-парад з нагоди початку формування частин дивізії СС «Галичина» в м.Львові, 18 липня 1943 р." (Großappell der Freiwilligen-Schützen-Division "Galizien". Lemberg, den 18. Juli 1943) // Центральный державный кинофотофоноархив Украины ім. Г. С. Пшеничного у Києві (ЦДКФФА України), од. обл. 0-189016; 0-189026; 0-189038; 0-189041; 0-189046; 0-189047; 0-189048; 0-189055; Ескадрон козаків, які воюють на боці нацистської Німеччини. СРСР, 1943 р. // ЦДКФФА України, од. обл. 0-230353; Духовий оркестр козацької добровольчої частини, що воює на боці Німеччини, у тренувальному таборі. Україна, 1941 // ЦДКФФА України, од. обл. 0-230364; Добровольці німецьких допоміжних формувань (юнаки-СС) під час воєнного вишколу в таборі Черник. с.Черник Станіславської обл., 1944 р. // ЦДКФФА України, од. обл. 0-230329.

²⁷⁵ Див., наприклад: Trial of the Major War criminals before the International Military Tribunal Nuremberg 14 November 1945 - 1 October 1946 (IMT). - Vol. IV. Official text in the English language. Proceedings 17 December 1946 - 8 January 1946; Vol. XXVI: Documents and other material in evidence. -Nuremberg, 1947.

Певний інтерес для дослідників становлять збірники документів, видані й упорядковані у Німеччині Куртом Клітманом²⁷⁶ та Йозефом Аккерманном²⁷⁷. Ці видання містять різноманітні документи, які допомагають зрозуміти концептуальні засади внутрішньої та зовнішньої політики націонал-соціалістичної Німеччини упродовж Другої світової війни. Без з'ясування воєнно-політичних цілей Третього Райху неможливо пояснити основні засади його політики щодо створення національних збройних формувань німецького війська.

З опублікованих німецьких документів можна почерпнути тільки фрагментарні дані до теми; деякі з них використано як додатки у статтях різних авторів²⁷⁸. Основну інформацію про імперативні мотиви військової політики щодо іноземців можна отримати з виданих стенограм засідань, наказів або переписки військово-політичної верхівки Третього Райху. Цікавими для дослідників є збірники директив²⁷⁹ і протоколи нарад А.Гітлера, в яких відображено його ставлення до творення цих формувань і використання їх військовослужбовців, а також особисті заяви фюрера про політику нацистської Німеччини щодо різних народів і політику щодо інонаціональних збройних формувань німецького війська. У цьому контексті важливе значення для вивчення проблеми мають запротокольовані секретарем Гітлера Генрі Пікером заяви райхсканцлера націонал-соціалістичної Німеччини про його ставлення до творення різних іноземних легіонів німецьких військ²⁸⁰. Окремі аспекти проблеми відображені у виданих протоколах розмов Гітлера з представниками вищого військово-політичного керівництва Райху, де наведено доволі "скупі" висловлювання фюрера, що дають загальне уявлення про його особисте ставлення до людей різних національностей в іноземних формуваннях ЗС Німеччини і до творення й використання цих формацій²⁸¹.

Усі ці публікації є важливим доповнюючим компонентом, що дає змогу зрозуміти мотивацію райхсканцлера нацистської Німеччини щодо прийняття рішень відносно формування чи заборони творення інонаціональних збройних формацій ЗС Райху.

Важливу інформацію містять видані окремими збірниками особисте листування й тексти виступів райхсфюрера СС Гайнріха Гімmlера²⁸². Також з інших цікавих

²⁷⁶*Klietmann K. G Die Waffen-SS, eine Dokumentation / Kurt G Klietmann. - Osnabrück: Der Freiwillige, 1965.*

²⁷⁷*Ackermann J. Himmler als Ideologe. Nach Tagebüchern, stenographischen Notizen, Briefen und Reden I Jozef Ackermann. - Göttingen; Zürich; Frankfurt am Main: Musterschmidt Verlag, 1970.*

²⁷⁸*Hunczak T. On the Horns of Dilemma... - P. 180-223; Melnyk M. J. To Battle... - P. 325-340; Дробязко С. И. Под знамёнами врага... - С. 342-122.*

²⁸⁰*Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht. Hrsgb.v. Walter Hubatsch. - Frankfurt am Main: Bernard & Gräfe Verlag für Wehrwesen, 1962.*

^u*Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Генри Пикер. - Смоленск: Русич, 1993.*

⁸*Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942-1945 / [Hrsgb. v. Helmut Heiber] - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1963; Lagebesprechungen im Führerhauptquartier: Protokollfragmente aus Hitlers militärischen Konferenzen 1942¹⁵ / [Hrsgb. v. Helmut Heiber]. - München: Dt. Taschenbuch Verl., 1963; Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. - Zweiter Teil. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1942-1944 / [Hrsgb. und erleutert von Andreas Hillgruber]. - Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 1970; Hitler's Secret Conversations, 1941-1944: With an Introductory Essay on the Mind of Adolf Hitler by H. R. Trevor-Roper. Trans, by Cameron & Stevens. Third edition. - New York: Oktagon Press, 1976.*

¹²*Reichsführer! Briefe an und von Himmler. Hrsgb. v. Helmut Heiber. - Stuttgart: Deutsche Verlaganstalt, 1968; Heinrich Himmler. Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen / [Hrsg. von Bradley F. Smith und Agnes F. Peterson]. - Frankfurt am Main: Propyläen Verlag, 1974.*

німецьких джерельних матеріалів варто відзначити військові щоденники ОКВ і окремих служб²⁸³. У деяких збірниках документів, що вийшли з друку в Німецькій Демократичній Республіці (НДР), містяться певні фрагментарні згадки, які попри тенденційний підхід доповнюють інформаційний матеріал архівних документів, опублікованих у ФРН²⁸⁴.

На еміграції ветерани російських, українських, козацьких, латвійських та інших мілітарних формувань ЗС Німеччини видали порівняно багато документальних матеріалів, що мають інформаційне значення²⁸⁵. У 1990-1991 роках у СРСР також опубліковано деякі документи до теми²⁸⁶. На публікації і перших, і других наклали відбиток протистояння прибічників і ворогів більшовицької системи ще від часу Другої світової війни. Суттєвою вадою частини опублікованих документів є те, що вони суб'єктивні, оскільки були або предметом певного політичного замовлення, або наслідком емоційного сприймання дійсності. Значно об'єктивнішими є деякі опубліковані в 1990-х роках документи про російські, латвійські та інші іонаціональні формування німецьких військ²⁸⁷.

Витяги з протоколу судового засідання над А. Власовим та його прибічниками уперше у 1990 р. вмістив у своїй книзі кандидат історичних наук Олександр Колесник; за умови критичного аналізу цей документ є важливим джерелом до історії РОА²⁸⁸. Протоколи допитів та судових свідчень і акти процесів проти Власова та козацьких лідерів, які після 1990 р. запроваджені до наукового обігу в науково-популярних працях у Росії, є цінним доповненням до німецьких документів, які використали представники новітньої російської історіографії. На жаль, у РФ, Білорусі та інших колишніх республіках Радянського Союзу особисті справи на засуджених людей, які служили в іноземних формаціях військ СС або Вермахту, зберігаються в архівах колишніх органів безпеки СРСР і до них не мають вільного доступу науковці.

²⁸³ Див., наприклад: *Kriegstagebuch Abwehr II (Lahousen Tagebuch), 1939-1942 // IfZ, F 23/1a; Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). - Bd. IV: Januar 1944-22. Mai 1945. Eingeleitet u. erläutert von Percy Ernst Schramm. Zweiter Halbband. - Frankfurt am Main: Bernhard & Gräfe Verlag für Wehrwesen, 1961.*

²⁸⁴ Див., наприклад: *Dokumente zur deutschen Geschichte 1942-1945 / [Hrsgb. von W. Rüge und Schumann]. - Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1977; 1945. Das Jahr der endgültigen Niederlage der faschistischen Wehrmacht. Dokumente ausgewählt und eingeleitet von G. Förster und R. Lakowski. - Berlin: Militärverlag der DDR (VEB), 1985.*

²⁸⁵ *Шатов М. В.* Материали и документи ОДНР в годы 2-й мировой войны *И. В. Шатов*. - Т. 2. - Нью-Йорк: Всеславянское издательство, 1966; *Кутаев М.* Русское Освободительное движение (Материали к истории ОДНР (1941-1945)) *И. М. Кутаев*. - Канада: Изд. СБОНР, 1970; Протоколи Військової Управи "Галичина". Впорядкував Роман Колісник. - Торонто: Братство кол. вояків 1-ї УД УНА, 1993; *Науменко В. Г.* Великое предательство. Выдача казаков в Лиенце и других местах (1945-1947): Сб. материалов и документов *И Вячеслав Науменко*. - СПб.: Нева, 2003; *The Latvian Legion: Selected Documents. Ed. by Mirdza Kate Baltais. - Toronto: Amber Printers and Publishers, 1999.*

²⁸⁶ *Катусев А. Ф., Оттоков В. Г.* Иуды. Власовцы на службе у фашизма / *А. Ф. Катусев, В. Г. Оттоков* // ВИЖ. - 1990. - № 6. - С. 68-81. *Катусев А. Ф., Оттоков В. Г.* Движение, которого не было. История Власовского предательства / *А. Ф. Катусев, В. Г. Оттоков* // ВИЖ. - 1991. - № 4. - С. 23-29; № 7. - С. 12-20; № 9. - С. 45-51; № 12. - С. 31^1.

²⁸⁷ Див., наприклад: *Генерал Власов: по ту и эту линию фронта: документы, воспоминания и письма / [Сост. И. И. Левин]. - Мурманск: Мурманский об. науч.-мет. центр системы образования, 1995; The Latvian Legion. Heroes, Nazis or Victims? A Collection of Documents from OSS War-Crimes Investigation Files, 1945-1950 / [Ed. by Andrew Ezergailis]. - Riga: The Historical Institute of Latvia, 1997.*

²⁸⁸ *Колесник А.* РОА - власовская армия. Судебное дело А. А. Власова / *Александр Колесник*. - Харьков: Простор, 1990. - С. 37-78.

Прогалину доступу дослідників до матеріалів деяких відомчих архівів РФ якоюсь мірою заповнюють вміщені в публікаціях окремих авторів як додатки документи з ЦА ФСБ РФ²⁸⁹. З оприлюднених архівних документів згаданого архіву найбільшим предметом зацікавлення для дослідників є частково опубліковані й вміщені в Інтернеті матеріали закритого судового засідання у справі А. Власова та його прибічників, проти бійців російської бригади військ СС під командуванням Броніслава Камінського (на основі якої у серпні-вересні 1944 р. комплектували 29-у російську дивізію Ваффен-СС), проти Г. фон Паннвітца та офіцерів 15-го Козацького кавалерійського корпусу Ваффен-СС і матеріали закритих судових процесів проти них²⁹⁰. Вони доволі тенденційні, у Росії і на Заході до них ставляться критично. Наприклад, кандидат історичних наук Ніколай Коренюк²⁹¹ та доктор історії Йоахім Гоффманн²⁹² вважали ці матеріали необ'єктивним джерелом. Науковці, які вивчають історію іноземних формувань на підставі документів радянських спецслужб, можуть задовольнити інтерес опублікованими збірниками документів органів державної безпеки СРСР у роки Другої світової війни, в окремих з яких йдеться безпосередньо про ці формації²⁹³.

Для багатьох інших публікацій документів, що згодом побачили світ у Росії на початку ХХІ ст, характерна виразна тенденційність. Зокрема, у 2006 р. співробітники ФСБ РФ у співпраці з працівниками Державного архіву РФ підготували три підбірки документів із подібними підзаголовками: "Збірник архівних документів про злочини латвійських (або відповідно естонських чи литовських) колабораціоністів у роки Другої світової війни"*.

Вступні частини усіх трьох книг також дуже подібні за змістом.

²⁸⁹ Див., наприклад: *Кудряшов С, Решин Л. Озэвободители / С. Кудряшов, Л. Решин II Родина (Москва). - 1992. - № 8-9. - С. 91-95; Чернов В., Шляхтуное А. Прибалтийские Ваффен-СС... - С. 102-179.*

²⁹⁰ *Алферьев Б., Крук В. Походной атаман батько фон Паннвиц: Документальная повесть / Б. Алферьев, В. Крук. - М.: Коммерческий вестник, 1997; Варшавское восстание 1944 г. в документах из архивов спецслужб. - Варшава; М.: Управление регистрации и архивных фондов Федеральной Службы Безопасности РФ; Министерство внутренних дел и администрация Республики Польша; Институт Российской истории Российской академии наук; Институт национальной памяти Республики Польша- Комиссия по преследованию преступлений против польского народа, 2007; Протокол судебного заседания над Власовым [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://wolfschanze.narod.ru/vlas.htm>; 30-31 декабря 1946, Москва. Протокол судебного заседания Военной коллегии Верховного суда СССР по делу военнослужащих бригады РОНА Ивана Фролова и других. Совершенно секретно Отп. 2 экз. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://wolfschanze.narod.ru/rona.htm>*

²⁹¹ *Коренюк Н'. Трудно жить с мифами. Генерал Власов и Русская освободительная армия / Николай Коренюк II Огонек (Москва). - 1990. - № 46. - С. 30-32.*

²⁹² *ВИЖ. -1991.-№4. -С. 18-19.*

²⁹³ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войны. Сборник документов. - Т. 3. Кн. 1. М.: Русь, 2003; Т. 3. Кн. 2: От обороны к наступлению. 1 июля -31 декабря 1942 г. - М.: Русь, 2003; Т. 4. Кн. 1 - Секреты операции "Цитадель". 1 января -30 июня 1943 года. - М.: Русь, 2008; Т. 4. Кн. 2: Великий перелом. 1 июля - 31 декабря 1943 года. -М.: Русь, 2008; Т. 5. Кн. 1: Вперед на Запад. 1 января-30 июня 1944 года /Члены Сост. колл.: Антонов В. С, Велик И. К. и др. - М.: Общество изучения истории отечественных спецслужб "Кучково поле", 2007.*

* Идея цих публікацій виникла у 2005 р., коли лідери балтійських держав активно обговорювали, чи їхати до Москви для святкування перемоги над Німеччиною. Болісні спомини про злочини сталінського режиму в країнах Балтії унеможливили такий візит, який, на думку політичних еліт цих країн, російські політики могли розцінити як схвалення балтійцями анексії їх держав Радянським Союзом. Лідери цих країн були готовими прибути на святкування тільки в разі офіційного вибачення керівництва РФ перед народами Балтії за окупацію їх країн у 1940 р. і подальші масові репресії та злочини сталінського режиму,

Для багатьох інших публікацій документів, що згодом побачили світ у Росії на початку ХХІ ст, характерна виразна тенденційність. Зокрема, у 2006 р. співробітники ФСБ РФ у співпраці з працівниками Державного архіву РФ підготували три підбірки документів із подібними підзаголовками: "Збірник архівних документів про злочини латвійських (або відповідно естонських чи литовських) колабораціоністів у роки Другої світової війни"*.

Вступні частини усіх трьох книг також дуже подібні за змістом. Наприклад, збірник документів про співпрацю естонців із Третім Райхом починався з твердження про "спроби частини керівництва Естонської держави переглянути наслідки Другої світової війни", оскільки в Естонії "героїзують нацистських злочинців". У збірнику про Естонію, наприклад, не було жодного слова про злочини естонської дивізії Ваффен-СС, але подано чимало інформації про злочини службовців естонської допоміжної поліції німецьких поліційних структур. У книзі про "литовських колабораціоністів" основний акцент зроблено на тому, що литовські націоналісти були "основою поліцейських батальйонів", проведено паралелі з сучасністю, коли нібито "литовське національне почуття нетерпимості" почало виявлятися в русофобії та антисемітизмі. Автори публікацій мотивували (і певною мірою виправдовували) масові репресії, арешти та заслання сталінського режиму "колабораціонізмом прибалтів", причому на задньому плані "губилися" нацистські замовники й виконавці вбивств євреїв. Зі 114-х документів більшість опубліковано зі значними скороченнями, унаслідок чого зміст багатьох із них перекручено, хоча їх давно виявили й використали науковці (як, наприклад, матеріали про 13-й литовський батальйон самооборони, діяльність якого достатньо вивчили історики). Упорядники спотворили перебіг подій у Литві, акцентуючи увагу на присязі литовських поліційних батальйонів А. Гітлеру чи заклику колишнього політичного в'язня полковника Саладжюса (Saladzius) боротися проти більшовизму. Натомість не згадано про діяльність литовського антинацистського руху опору, відсутність підтримки литовським населенням ідеї творення литовського легіону військ СС, репресії проти литовських інтелектуалів та інші факти, що не вписувалися у схеми критики антибільшовицьких литовських збройних формувань різного підпорядкування періоду Другої світової війни²⁹⁴.

Німецькі документи висвітлюють офіційне трактування проблеми інонаціональних формацій ЗС Німеччини керівниками та чиновниками Третього Райху, радянські документи - її бачення військово-політичним керівництвом СРСР або керівними діячами сталінських спецслужб. Однак ці матеріали не дають достатньо відомостей про особисті міркування їх авторів та керівників органів влади цих країн, часто спотворюють стан справ і не завжди дають змогу скласти належне уявлення про особисті оцінки авторами різних звітів чи доповідних записок інформації про створення іноземних формувань німецького війська. Тому офіційні документи воюючих сторін є тільки одним із багатьох джерел до проблеми, невід'ємним доповнюючим компонентом яких є також мемуари.

Спогади мають певну пізнавальну вартість, оскільки є багатими на фактичний матеріал, не зафіксований у документах, і містять цікаві узагальнення. Спомини висвітлюють мотивацію тих чи інших дій та рішень військових і цивільних владних установ Райху та причини розходжень між ними у політичних справах. Вони сприяють

що було неприйнятним для керівництва РФ. У відповідь на замовлення російських політиків у 2005 р. співробітникам ФСБ РФ доручено підібрати документи для підготовки малотиражних публікацій для ознайомлення російського та іноземного читача, де важливими були не стільки дослідження чи зміст документів, скільки загальні вступні зауваження. Публікації нагадували літературу КДБ, яку до 1991 р. в СРСР невеликими тиражами видавали для іноземного ринку.

²⁹⁴Латвия под игом нацизма: сборник архивных документов. - М.: Издательство "Европа". 2006; Эстония. Кровавый след нацизма: 1941-1944 годы. Сборник архивных документов. -М.: Издательство "Европа", 2006; Трагедия Литвы: 1941-1944 годы. Сборник архивных документов. - М.: Издательство "Европа", 2006.

кращому розумінню специфіки подій досліджуваного періоду. Особливо цінними є мемуари, що дають відповіді на ті питання, що мають принципове значення для усебічного розкриття теми.

Перші повоєнні роки споминів з теми дослідження майже не публікували. Однак після початку "холодної війни" й особливо після створення ФРН у цій країні були видані в окремих збірниках або окремими книгами перші спогади військовослужбовців іноземних формувань ЗС Німеччини й причетних до їх творення політичних діячів Райху. У другій половині 1940-х років написано чимало мемуарів, які є важливим джерелом для вивчення проблеми. У повоєнні роки деякі з учасників подій написали спомини, в яких намагалися з'ясувати причини творення цих формацій і наводили інформацію про окремі епізоди з їх історії. У фондах згаданих німецьких архівів зберігається чимало неопублікованих спогадів про західноєвропейські та інші збройні формування німецьких військ²⁹⁵. Частина рукописів або машинописів споминів учасників подій з історії формацій Східних військ і козацьких формувань зберігається у Військовому архіві Федерального архіву у Фрайбурзі. Проте навіть на початку ХХІ ст окремі з цих спогадів залишалися засекреченими²⁹⁶. Про ці формування у різному обсязі згадано у мемуарах, які написали причетні до їх творення представники німецького генералітету й вищого та середнього офіцерського складу. Важливе значення мають невідомі широкому загалу дослідників неопубліковані спогади генералів та офіцерів Вермахту, написані на замовлення американської військової окупаційної влади (наприклад, спомини генерала кавалерії Ернста Кестрінга про Східні війська²⁹⁷ та мемуари Александра фон Боссе про 1-шу Козацьку дивізію та 15-й козацький корпус Ваффен-СС²⁹⁸).

З-поміж інших оригінальних збірок спогадів важливою є зібрана Г. Бонгартцем збірка Юргена Торвальда (*Jürgen Thorwald Sammlung*), що перебуває на збереженні в Інституті сучасної історії у Мюнхені. У ній зібрано спомини німецьких офіцерів та політиків, різною мірою причетних до творення національних збройних формувань. Важливим джерелом є ті мемуари, що відображають погляди представників опозиції й порушують різноманітні проблеми. Неопубліковані спогади одного з ідеологів тактики східноєвропейської політики Німеччини в останній рік Другої світової війни Фріца Рудольфа Арльта є прикладом реалістичних поглядів на розвиток подій керівників окремих референтур центральних відомств Третього Райху. Арлт як прибічник ідеї створення рівноправної конфедерації народів і держав у Європі вдало розкрив внутрішньополітичну боротьбу всередині правлячих кіл нацистської Німеччини, що розгорнулася серед іншого у питаннях тактики й окупаційної політики щодо захоплених і залежних країн²⁹⁹. Аналітичний огляд історії Східних військ, написаний колишнім генералом Добровольчих з'єднань Е. Кестрінгом (чи не найкомпетентнішою людиною у їх справах у Райху) є, мабуть, найважливішою мемуарною пам'яткою представника генералітету

²⁹⁵ Див., наприклад: *Balinow Sh. Sowjetische Zersetzung im Kalmücken-Korps Dr. Doli. Bearbeitet von v. Mende / Schamba Balinow // BA-MA, MSG 2/1328; Westberg L. Schwedische Kriegsfreiwillige in Verbänden der Waffen-SS 1940-1945 // Lennart Westberg // IfZ, Ms 316.*

²⁹⁶ Див. наприклад: *Tanner A. T. v. Die Freiwilligenverbände des Zweiten Weltkrieges (bis 1.8.2015 gesperrt) // T v. Tanner IIBA-MA, MSg 2/5718; MSg 2/3006.*

²⁹⁷ *Debriefing of General Köstring. - Washington, D.C.: Department of the Army, 3 November 1948 (NoMSC-035)/NA.*

²⁹⁸ *Bosse A. The Cossack Corps / Alexander von Bosse. - Königstein/Ts.: Published by Historical Division Headquarters United States Army, Europe; Foreign Military Studies Branch, 2 Oct. 1950. - P. 1-25.* ²⁹⁹ *Arlt F. Nichtdeutsche Verbände im Verband der Deutschen Wehrmacht und des Wehrmachtgefolges / F. Arlt // IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 1-26.*

Вермахту, що дає змогу зрозуміти підходи керівників різних відомств до справи творення і використання збройних формувань німецького війська з громадян СРСР³⁰⁰.

Чільне місце у збірці Ю. Торвальда відведено споминам полковника Гайнца Данко Герре³⁰¹, значна частина інформації з яких лягла в основу книги Г. Бонгартца "Ілюзія". Важливу інформацію можна почерпнути з неопублікованого 25-сторінкового машинопису повоєнних спогадів "Командування іноземними національностями", автором яких був генерал-лейтенант Ральф фон Гайгендорфф (Heygendorff)³⁰². Німецько- та англомовний варіанти цієї праці зберігаються у Військовому архіві Федерального архіву у Фрайбурзі³⁰³. Спогади цих авторів, а також представників вищого командного складу ЗС Німеччини допомагають зрозуміти логіку дій німецьких офіцерів під час творення іноземних формувань, що діяли на боці Вермахту. У процесі аналізу цих джерел треба враховувати, що офіцери відділу військової пропаганди ОКВ перебільшували ідеалістичні мотиви вояків іноземних формувань німецького війська, тоді як німецькі штабні офіцери говорили про матеріалістичні мотиви і применшували значення політичних прагнень; це наклало відбиток на повоєнні рефлексії і враження німецьких офіцерів та генералів про мотиви вступу громадян СРСР до Східних військ. Незважаючи на певну тенденційність зібрана Г. Бонгартцем колекція споминів є унікальною за своїм змістом і кількістю людей, які надали інформацію з досліджуваної проблеми. До рідкісних винятків належить також збірка записів інтерв'ю учасників тих подій, які взяв дослідник Джордж Фішер в політичних, військових та громадських діячів, втаємничених у подробиці політики творення іноземних формувань німецьких військ³⁰⁴. Ці

³⁰⁰*Köstring E. Erfahrungen mit den Freiwilligen aus dem russischen Raum im Kampf gegen den Bolschewismus 1941/45 / E. Köstring // IfZ, JTS, ZS 410/11, Bl. 13-62.*

³⁰¹*Herze H. D. Aufstellung der Wlassow-Divisionen im Winter 1944/45 / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/1, Bl. 3-35; Herre H. D. Aufstellung russischer Betreuungstrupps bei deutschen Divisionen / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/1, Bl. 36-38; Herre H. D. Die Aktion "Silberstreif" IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/11, Bl. 15-18; Herre H. D. Ergänzungen zu meinem Bericht über die Aufstellung der Wlassow-Divisionen (1. und 2. Teil) IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/11, Bl. 45-62; Herre H. D. Ergänzendes zur Person Köstrings / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/11, Bl. 63; Herre H. D. v. Her-warth / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 21; Herre H. D. General v. Heygendorff, Kdr. d. Freiwilligenverbände IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 23; Herre H. D. Kommando der Ostlegionen / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 29-30; Herre H. D. Persönlichkeiten bei Dienststelle General der Osttruppen bzw. Freiwilligen verbände IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 39-43; Herre H. D. Russische Musik während des Krieges IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 45-16; Herre H. D. Smolensker Aufruhr, Frühjahr 1943 IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 47-18; Herre H. D. Strick-Strickfeld IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 59; Herre H. D. General Zeitzier und die Freiwilligendinge IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/V, Bl. 29; Herre H. D. Besprechung beim Gen-Qu (Wlassow als Dach auf die Selbstverwaltung), 25./26.5.1943 IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/V, Bl. 12-14; Herre H. D. Hellmich, Besuch bei Freiwilligenverbänden auf der Krim IH. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/V, Bl. 20-22.*

³⁰²*Heygendorff R. v. Führung fremden Volkstums / R. v. Heygendorff // IfZ, JTS, ZS 407/1, Bl. 8-12.*

³⁰³*Heygendorff R. v. Die Zusammenarbeit milit. Verbände verschiedener Nationalität. Erfahrungen mit den Ostverbänden im 2Weltkrieg. Vortrag von General a. D. Ralph von Heygendorff vor dem Arbeitskreis Osteuropa am 27.4.1953 / R. v. Heygendorff // BA-MA, MGSg 2/1259, Bl. 1-36; Heygendorff R. v. Experiences with Volunteers of Soviet-Union nations fighting against Bolshevism during the Second World War / R. v. Heygendorff // BA-MA, MGSg 2/1499, Akt. 7, Bl. 1-21.*

³⁰⁴*Fischer George's Interviews with Artemov, Avtorkhanov, Baidalakov, Balinov, Bräutigam, Fatali, Iakovlev, Kanatbai, Kazantsev, Koestring, Kromiadi, Krymov, Magonia, Pis'mennyi, Pozdniakov, Samygin, Shandruk, Shtepa, Solov'ev, Strikfeld, Vasilaki, Vetgulia // HIWRP, Boris I. Nikolaevsky Collection, seriesNo.201, box 259, file 14 (201-19a).*

свідчення важливі тому, що в них наведено цікаві аналітичні спостереження очевидців подій воєнного періоду й містяться невідомі дослідникам факти з теми дослідження.

Якщо спомини Ф. Р. Арльта, О. Бройтігама, П. Кляйста й деяких інших мемуаристів, зібраних у "колекції Торвальда", частково видано, більшість спогадів інших учасників подій досліджуваного періоду ще не опубліковано і з ними ознайомлене тільки відносно вузьке коло спеціалістів. Зважаючи на маловідомі деталі та цікаві аналітичні роздуми згаданих авторів ці мемуари є важливою складовою джерельної бази. З тексту мемуарів інших учасників подій із офіцерів та представників командного складу сухопутних військ помітно, що ці люди не поділяли політичної лінії правлячої верхівки нацистської партії, вважаючи її головним джерелом проблем, перед якими опинився Третій Райх. Подібну до військових позицію займали колишні керівники окремих відомств Райхсміністерства окупованих східних областей (наприклад, О. Бройтігам). Вони стверджували, що саме політичні прорахунки, допущені вищим керівництвом націонал-соціалістичної Німеччини, стали основною причиною - чи однією з найголовніших причин - її краху й поразки в Другій світовій війні. Записи з "колекції Торвальда" є також цікавим джерелом для вивчення історії діяльності відділу пропаганди ОКВ у психологічній війні проти СРСР під час вербування радянських військовополонених та мешканців окупованих східних територій до ЗС Німеччини. Незважаючи на нерідко виразний апологетичний характер висвітлення діяльності самих авторів, ці спогади є цінним джерелом, оскільки містять важливий матеріал для дослідження, що дає змогу узгодити дані автентичних документів та повоєнних інтерпретацій подій істориками. Загалом можна стверджувати, що спомини, зосереджені у "збірці Юргена Торвальда", потребують критичного зіставлення з іншими джерелами.

Серед інших неопублікованих споминів на окрему згадку заслуговують мемуари одного зі спеціалістів СС із проблем СРСР оберштурмбанфюрера СС Фрідріха Бухардта, написані на вимогу британської розвідки, які вона передала для ознайомлення співробітникам американських розвідслужб і які були передані на зберігання Адміністрації Національних архівів і документації США³⁰⁵. Цікавим є також дослідження напівме-муарного характеру іншого учасника тих подій Давида Чавчавадзе, який був знайомий з тими багатьма діячами з політичного оточення генерала А. Власова, які намагалися створити російську армію в складі Вермахту³⁰⁶. Не менше цікавими є спогади про спроби творення інших іноземних формувань німецьких військ, а саме британського легіону³⁰⁷, індійського легіону³⁰⁸ й німецько-арабських батальйонів³⁰⁹.

³⁰⁵Die Behandlung des rassistischen Problems während der Zeit des national-sozialistischen Regimes in Deutschland // Top Secret Sensitive Documents - Confidential Informants' Index, Office of the Army Chief of Staff for Intelligence, Vault 2, NA, Suitland, Md. Це джерело використали А. Даллін та інші західні дослідники: *Aarons M., Loftus J.* Ratlines: How the Vatican's Nazi networks betrayed Western intelligenceto the Soviets / *Mark Aarons, John Loftus.* - Reading: Mandarin, 1992. -P. 325; *Loftus J.* The Belarus Secret... - P. 63, 172.

³⁰⁶*Chavchavadze D.* The Vlassov Movement. Soviet Citizens who Served on the German Side, 1941-1945, 1950. Typescript /*DavidChavchavadze* // HIWRP, series No.201, box 260, file 2 (201-22).

³⁰⁷*Clark J. R.* Open wounds. A Berlin memoir, 1939-1945 (Einsatz eines NS-Begeisterten englischen Schülers in der Auslandspropaganda Goebbels, u.a. als Sprecher im Rahmen der Rundfunksendungen des "Lord Haw-Haw", William Joyce) / *Clark J.R.* - 1992. Ahn.: The prison letters of William Joyce to his wife Margaret, 1945¹⁶. Resume (1998) // IfZ, Ms 765.

³⁰⁸*Azad Hind.* Ein europäisches Inder-Märchen oder die 1299 Tage der Indischen Legion in Europa. Eine Chronik der "Indischen Legion", des (indischen) Infanterie-Regiments 950 in der Division Wehrmacht, nach Tagebuch eintragungen eines Stabsdolmetschers. -Wuppertal, 1989 // IfZ.

³⁰⁹*Sörgel A.* Die deutsch-arabische Lehr-Abt. (DAL) und das deutsch-arabische Infanterie-Btl.845 1941 -1945. Ermnemngsbericht / *Alfred Sörgel* // BA-MA, MSG 2/3774.

Другою групою спогадів є опубліковані мемуари активних учасників подій - впливових політиків, які визначали політичну лінію щодо іноземних формувань німецького війська або впливали на її формування та військових діячів, котрі були їх організаторами чи командирами. Авторами цих споминів були три групи колишніх учасників війни:

1) керівні діячі центральних владних установ Райху (Ф. Р. Арльт³¹⁰, О. Бройтігам³¹¹);

2) представники командного складу німецьких військ й офіцерського складу іноземних формацій ЗС Німеччини (наприклад, майор Вольф-Дітріх Гайке³¹², полковники Артур Сілгайліс з історії Латвійського легіону Ваффен-СС і Константін Вагнер, який написав спомини з історії Калмицького з'єднання³¹³), а також німецькі військовослужбовці, втаємничені у закулісні деталі політики творення російських формувань Третього Райху (німці-перекладачі Артур Дьоллердт під псевдо "Свен Штеенберг"³¹⁴ та зондерфюрер і зв'язковий офіцер штурмових відділів (СА) з Власовим Сергей Фр'оліх (Fröhlich)), німецький військовий кореспондент Еріх Едвін Двінгер³¹⁵);

3) політичні та військові діячі народів, із представників яких були укомплектовані інонаціональні формування німецьких військ (цікаві деталі містять мемуари Францішака Кушала з історії білоруських формувань³¹⁶, Павла Шандрука з історії спроб творення Української Національної Армії (УНА), В'ячеслава Артем'єва, Андрея Алдана, Константіна Кроміади з історії творення ЗС КОНР)³¹⁷.

Ще у перші повоєнні роки колишні керівники центральних владних інстанцій Третього Райху різних рівнів написали мемуари, на сторінках яких тією чи іншою мірою заторкнули тему дослідження. Спогади, у яких автори частково порушували досліджувану проблему, з'явилися і протягом наступного півстоліття, а деякі з них уперше побачили світ в останні 20 років. З них особливо цікавими для науковців є спомини Ф. Р. Арльта, видані у 1995 р. Він описав труднощі створення протягом останнього

³¹⁰ *Arlt F.* Polen-, Ukrainer-, Juden-Politik im Generalgouvernement für die besetzten Ostgebiete 1939/40 und in Oberschlesien 1941/43 und im Freiheitskampf der unterdrückten Ostvölker. Dokumente, Äusserungen von Polen, Ukrainern und Juden. Richtigstellungen von Fälschungen. Erinnerungen eines Insiders / *Fritz Arlt*. - Lindhorst: Wissenschaftlicher Buchdienst Herbert Taeye, 1995.

³¹¹ *Bräutigam O.* So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat u. Diplomat / *Otto Bräutigam*. - Würzburg: Holzner, 1968.

³¹² *Heike W.-D.* The Ukrainian Division "Galicia", 1943^15: A Memoir. Translated by A. Wynnyckyj, with an introduction by J. Armstrong / *Wolf-Dietrich Heike*. - Toronto; Paris; Munich: Edited by Yury Boshyk, 1988.

³¹³ *Silgailis A.* Latviesu legions: Dibināsana, formesana un kauju gaitas Otrā pasaules karā. Ar 296 atteliem un 30 *schemām* / *Arturs Silgailis*. - Kopenhāgena: Imanta, 1962; *Wagner C.* Kalmückische Reiter-Verbände in der Deutschen Wehrmacht / *Constantin Wagner* // *Deutsches Soldatenjahrbuch 1976* / [Hrsgb. v. Helmut Damerau]. - München: Schild Verlag, 1976. - S. 226-236.

³¹⁴ *Steenberg S.* Wlassow - Verräter oder Patriot? / *Sven Steenberg*. - Köln: Wissenschaft und Politik Verlag, 1968.

³¹⁵ *Fröhlich S.* General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin / *Sergej Fröhlich*. - Köln: Markus-Verlag, 1987 *Dwinger E. E.* General Wlassow. Eine Tragödie unserer Zeit / *Erich Edwin Dwinger*. - Frankfurt am Main; Freiburg: Otto Dikreiter Verlag, 1951.

³¹⁶ *Кушаль Ф.* Спробы стварэння беларускага войска / *Францішак Кушаль*. - Мінск, 1999.

³¹⁷ *Shandruk P.* Arms of Valor / *Pavlo Shandruk*. - London: Robert Speller & Sons Publishers, Inc. 1959; *Алдан А. Г.* Армия обреченных (воспоминания полковника Ген. штаба) / *А. Г. Алдан*. - Нью-Йорк, 1969; *Артем'ев В. П.* Первая дивизия РОА. Материалы к истории освободительного движения народов России (1941-1945) / *Вячеслав П. Артем'ев*. - Лондон, Антаріо: издат. Союза Борьбы за освобождение народов России (СБОНР), 1974; *Кроміади К.* За землю, за волю... На путях русской освободительной борьбы 1941-1947 гг. / *Константин Кроміади*. - Сан-Франциско: Глобус, 1980.

року війни іноземних з'єднань військ СС із мешканців країн, що тоді перебували у складі СРСР³¹⁸. Серйозного критичного осмислення потребують опубліковані у 2001 р. спомини керівника нацистської молодіжної організації "Тлтерюгенд" А. Аксманна, що подають деяку інформацію про спроби колишнього радянського генерала А. Власова створити російську армію на боці Райху³¹⁹.

Важливими є також опубліковані спогади провідних діячів Райхсміністерства окупованих східних областей, безпосередньо поінформованих про творення іноземних формувань ЗС Німеччини з представників окупованого Сходу. У 1950 р. свої мемуари видав П. Кляйст, який у серпні 1941 р. - восени 1944 р. очолював відділ "Остлянд" у Райхсміністерстві окупованих східних областей. Цей автор охарактеризував політичний курс Німеччини на окупованих східних територіях, що допомагає збагнути його специфіку на різних етапах війни. П. Кляйст намагався пояснити і виправдати власні дії, довести своє прагнення змінити німецьку східну політику та невдалі намагання прибічників її ревізії якоюсь мірою пом'якшити прояви "бруталізації війни"³²⁰. Своє бачення проблеми у споминах запропонували керівники інших відділів згаданого міністерства. Цікавими і важливими є спогади керівника відділу "Україна" цього міністерства О. Бройтігама, уперше видані у 1954 р. й згодом доповнені у перевиданих у 1968 р. мемуарах, в яких окремий параграф присвячено Східним військам (Добровольчим з'єднанням)³²¹.

У 1950-х роках колишні офіцери Третього Райху теж звернули увагу на проблему іноземних формувань Вермахту і військ СС, причому в центрі їхньої уваги був т. зв. російський визвольний рух, лідером якого вважали А. Власова. Першу інформацію про нього подано у частково автобіографічних публікаціях апологетичного характеру бюрократів та військових, які займали вищі позиції за націонал-соціалістичного режиму, свідомо не бажали бути в центрі публічної дискусії, виступали під псевдонімами, часто некритично підходили до предмету вивчення; важливим, однак, є з'ясування на їх сторінках окремих суттєвих невідомих деталей з теми дослідження³²². Наприклад, анонімний німецький автор у 1952 р. вказав, що Власов - це "трагічна символічна фігура у справедливій боротьбі проти советського більшовизму"³²³. У 1955 р. інший учасник тих подій Рудольф Баумайстер опублікував спомини "Досвід зі східними добровольцями у Другій світовій війні"³²⁴. Ці спогади, утім, були невеликими за обсягом

³¹⁹*Arlt F.* Polen-, Ukrainer-, Juden-Politik... - S. 103-119.

³²⁰*Axmann A.* "Das kann doch nicht das Ende sein". Hitlers letzter Reichsjugendführer erinnert sich / *Artur Axmann.* - Koblenz: S. Bublies Verlag, 2001.

"Kleist P. Zwischen Hitler und Stalin, 1939-1945 / *Peter Kleist.* - Bonn: Athenäum Verlag, 1950.

³²¹*Bräutigam O.* Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges / *Otto Bräutigam.* - Tübingen: Urheberrechte beim Institut für Besatzungsfragen, Januar 1954; Die Freiwilligen-Verbände // *Bräutigam O.* So hat es sich zugetragen... - S. 434¹³⁸.

³²²*Mende G* Erfahrungen mit Ostfreiwilligen in der deutschen Wehrmacht während des Zweiten Weltkrieges / *Gerhard von Mende* // *Vielvölkerheere und Koalitionskriege.* Auslandsforschung. Schriftenreihe des Auslandswissenschaftliche Gesellschaft e.V. (Darmstadt). - 1952. - H. 1-S. 24-33.

³²³*N. N.* Erfahrungen eines Betreuungsoffiziers für Freiwillige aus den Freiwillige aus den Völkern der Sowjetunion in der Deutschen Wehrmacht / *N. N.* // *Vielvölkerheere und Koalitionskriege...* - H. 1. - S. 34-39; Anonymus. Euer Führer muß sich jetzt entscheiden! // *Wiking-Ruf.* Zeitschrift der Hilfsgemeinschaft der Soldaten der ehemaligen Waffen-SS (Pluwig). - 1954. - H. 9. - S. 15-16; H. 10. - S. 16-17.

³²⁴*Baumeister R.* Erfahrungen mit Ostfreiwilligen im II. Weltkrieg / *Rudolf Baumeister* // *Wehrkunde* (München). - 1955. - H. 4. - S. 153-157.

і містили тільки загальні зауваження або спостереження очевидців, що, звичайно ж, не могло задовольнити запитів дослідників.

Значно детальніші спомини німецьких військових діячів побачили світ у 1970-х роках. Колишній німецький зв'язковий офіцер Вермахту при А. Власові гауптман Вільфред Штрік-Штрікфельдт у 1970 р. опублікував спогади, написані у 1944 р.³²⁵. У 1995 р. Г. Бонгартц (Ю. Торвальд) зауважив, що ці мемуари - "нова фаза в історичній оцінці подій 1941-1945 рр."³²⁶. Тривалий проміжок часу між роком написання і публікацією спогадів дає підстави зробити висновок про повоєнне доопрацювання багатьох його положень. Свої спогади видав і зв'язковий офіцер штурмових відділів (СА) при Власові гауптштурмфюрер СА С. Фрьоліх³²⁷. Перекладач і офіцер зв'язку з російськими органами самоуправління в окупованих областях Росії А. Дьоллердт теж опублікував спомини під псевдонімом "Свен Штеенберг"³²⁸. Їхні мемуари вельми важливі для з'ясування механізмів прийняття у Третньому Райху політичних рішень щодо іноземних військових формувань ЗС Німеччини. Водночас треба відзначити, що, як слушно зауважив німецький дослідник Вільгельм Аренц у рецензії на книгу А. Дьоллердта, такі наративно-аналітичні публікації потребують обов'язкової верифікації автентичним документальним матеріалом³²⁹.

Під впливом згаданих споминів у деяких істориків склалися уявлення про те, що "розумні нацисти" з СС виступали проти генеральної лінії А. Гітлера й шляхом ревізії нацистської ідеології у політиці щодо східних європейців намагалися уникнути "непотрібної поразки" німецьких військ на Сході. Характерно, що при цьому проігноровано очевидні негативні наслідки для Європи в разі перемоги Райху й натомість акцент зроблено на тому, що після осені 1944 р. будь-які плани поневолення Райхом євразійського простору були нереальними. Допущено суттєве перебільшення: воякам національних збройних формувань відведено роль опонентів гітлерівського режиму, а німецьким високопосадовцям із СС, котрі їх підтримували - роль опозиції, ледве не своєрідного "легального опору" політиці Гітлера³³⁰. Насправді критиками нацистської східної політики, які могли реально впливати на зміну політики Райху, були офіцери СС, які від 1933 р. уособлювали себе з ідеологією німецького націонал-соціалізму, вірою і правдою служили Гітлеру "з почуття обов'язку" й тільки після війни виступили з критикою системи.

З керівних діячів німецьких спецслужб, причетних до процесу творення і використання іноземних формувань німецького війська, цікавими є мемуари Райнгарда Гелена "Служба", зокрема другий розділ "Політичні, військові та психологічні фактори у війні". У ньому автор піддав критиці східну окупаційну політику Німеччини й корот-

³²⁵*Strik-Strikfeldt W. Gegen Stalin und Hitler. General Wlassow und die russische Freiheitsbewegung / Wilfried Strik-Strikfeldt. - Mainz: Hade & Köler Verlag, 1970. Того самого року видано також англomовну версію цих споминів: Strik-Strikfeldt W. Against Stalin and Hitler: Memoir of the Russian Liberation Movement, 1941-1945 / Wilfried Strik-Strikfeldt. - New York: Day, 1970.*

³²⁶*Thorwald J. Die Illusion: Rotarmisten gegen Stalin. Die Tragödie der Wlassow-Armee / Jürgen Thorwald. - München: Drömer Knauer, 1995. - S. 20.*

³²⁷*Fröhlich S. General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin / Sergej Fröhlich. - Köln: Markus-Verlag, 1987.*

³²⁸*Steenberg S. Wlassow - Verräter oder Patriot? / Sven Steenberg. - Köln: Wissenschaft und Politik Verlag, 1968.*

³²⁹*Arenz W. Rezension von Sven Steenbergs "Wlassow - Verräter oder Patriot?". Köln, 1968 / Wilhelm Arenz IIMGM. - 1969. - Nr. 6. - S. 240 f.*

³³⁰Interviewmitschrift Sven Steenberg // BA-MA, MSg 137 - Steenberg Sammlung, Bl. 1.

ко охарактеризував ставлення військових кіл цієї країни до творення Східних військ³³¹. Доволі об'єктивними є спогади шефа служби безпеки Райху (СД), бригадефюрера СС Вальтера Шелленберга, яким дав високу оцінку британський професор Аллан Буллок. У них дослідники виявили важливі відомості про розбіжності у ставленні окремих владних структур нацистської Німеччини до творення і використання військових формувань, укомплектованих із мешканців окупованих східних територій³³². Зі споминів представників німецького генералітету важливим джерелом є також мемуари керівника військових пропагандистських частин ОКВ генерала Гассо фон Веделя³³³. Автори цих та інших споминів висловлювали окремі об'єктивні міркування й критику політичного курсу Гітлера в окупованих східних областях, а також висвітлювали вплив ініціатив представників таємної антигітлерівської опозиції у Вермахті й міністерствах Райху (головно в РМО і МЗС Німеччини) на позитивні еволюційні зміни у військовій політиці Райху щодо статусу військовослужбовців цих формувань, зрівняння їх у правах із німецькими військовослужбовцями. Ці спомини є вартісним джерелом для висвітлення міжвідомчих відносин у процесі здійснення політики творення і використання цих формувань.

На відміну від споминів генералів Вермахту спогади генералів військ СС є більшою мірою суб'єктивні. Зокрема, один із організаторів військ СС Пауль Гауссер назвав Ваффен-СС європейським добровольчим рухом, першою спробою реалізувати ідею об'єднаної Європи³³⁴. Погоджувалися з цією думкою і Фелікс Штайнер³³⁵ та командир валлонської дивізії військ СС полковник Леон Дергель³³⁶. Згадані та деякі інші автори спогадів свідомо замовчували завойовницьку мотивацію планів нацистів та злочинні націонал-соціалістичні проекти. З одного боку, вони з антикомуністичних позицій виправдовували себе, описували свої особисті заслуги й перебільшували власну роль у політиці творення й використання національних формувань ЗС Німеччини. Водночас на сторінках їх споминів міститься реалістичний опис більшості подій, який не викликає сумнівів щодо їх достовірності. Згадані мемуари представників командного складу німецького війська допомагають з'ясувати безпосередній вплив воєнних подій на політичні рішення керівних інстанцій Третього Райху щодо іноземних формувань ЗС Німеччини.

З-поміж багатьох спогадів німецьких офіцерів, які займали вищі офіцерські посади в штабах інонаціональних дивізій Ваффен-СС, якісно вирізняються спомини шефа оперативного відділу штабу 14-ї гренадерської дивізії військ СС (галицької, згодом української №1), майора Вермахту Вольфа-Дітріха Гайке, що серед іншого містять оцінки взаємостосунків між німецьким й українським вояцьким складом цього з'єднання, опис його вишколу й детальний аналіз його використання у бойових діях тощо³³⁷.

³³¹ *Gehlen R. Der Dienst. Erinnerungen 1942-1971 /Reinhard Gehlen. -Mainz; Wiesbaden: v. Hase & Köhler Verlag, 1971. - S. 93-116.*

³³² *Shellenberg W. The Labyrinth. Memoirs. Introduction by Alan Bullock/ WaltherShellenberg. New York: Harper & Brothers, 1959.*

³³³ *WedelH.v. Die Propagandatrapfen der Deutschen Wehrmacht /Hasso von Wedel. -Neckargemünd: Vowinckel, 1962.*

³³⁴ *Hausser P. Waffen-SS im Einsatz /Paul Hausser. - Göttingen: K. W. Schütz Verlag, 1953.* ³³⁵ *Steiner F. Die Freiwilligen. Idee und Opfergang / Felix Steiner. - Göttingen: Plesse Verlag, 1958; Steiner F. Die Armee der Geachteten / Felix Steiner. - Göttingen: Plesse Verlag, 1963.*

³³⁶ *Degrelle L. Die verlorene Legion / Leon Degrelle. - Stuttgart: Veritas Verlag, 1952.*

³³⁷ *Гайке В.-Д. Українська дивізія "Галичина". Історія формування і бойових дій у 1943-1945 рр. / Вольф-Дітріх Гайке. - Торонто: Накладом Братства кол. вояків 1-ї УД УНА, 1970.*

Американський дослідник Джон Армстронг дав їм високу оцінку, оскільки політичні проблеми східноєвропейських народів у спогадах аналізував офіцер ЗС Німеччини, який не погоджувався з політичним курсом А. Гітлера на Сході Європи³³⁸. Іншим дещо "белетристичним", але не менш цікавим і відносно об'єктивним джерелом є книга офіцера Вермахту Еріха Керна про козацький корпус військ СС Гельмута фон Паннвітца. Її автор намагався переключити відповідальність за провал нацистської східної політики в основному на шефа канцелярії НСДАП М. Бормана та райхскомісара України Еріха Коха, оскільки А. Гітлер нібито не знав про дійсний стан справ на Сході. Керн вважав, що однією з головних "внутрішніх" проблем у козацьких формуваннях був політичний конфлікт між "старими" і "новими" емігрантами в середовищі козаків - "старі генерали" мали свою розроблену політичну програму, а німецькі офіцери хотіли мати "слухняну сіру масу", готову виконати будь-який наказ³³⁹.

Використання у наукових дослідженнях спогадів представників національних старшинських кадрів іноземних формувань німецького війська, як і мемуарів німецьких генералів та офіцерів, потребує дистанціювання та екстраполяції вчених і чіткого відмежування на підставі оригінальних документів від емоційних тверджень. Передусім це стосується спогадів голів національних комітетів та командувачів національних з'єднань, створених у Німеччині наприкінці німецько-радянської війни ("Спогади з мого життя" керівника Латвійського Національного Комітету й інспектора латвійських формувань у складі ЗС Німеччини генерала Рудольфа Бангерскіса³⁴⁰ та "Зброя звитяги" керівника Українського Національного Комітету й командувача УНА генерал-хорунжого Павла Шандрука³⁴¹).

Мемуари представників нижчих рангами ненімецьких офіцерів інонаціональних формувань ЗС Німеччини, як і спомини німецьких генералів та офіцерів, є не менш вартісним джерелом. Іноді вони навіть мають значно більшу цінність для науковців з огляду на те, що їх автори більше контактували з особовим та німецьким командним складом й тому краще були обізнані з проблемами у цих формаціях порівняно з німецькими політиками чи навіть генералами. Спомини окремих представників національних офіцерських кадрів військ СС є, як правило, доволі об'єктивними. Наприклад, книга полковника Артурса Сілгаїліса "Латвійський легіон" є детальною історією участі усіх латвійських збройних формувань у боротьбі проти СРСР у роки Другої світової війни, що висвітлює їхні намагання відновити національний суверенітет від часу вступу німецьких військ на територію Латвії до останніх битв і повоєнного партизанського руху, що тривав до 1948 р. Автор, професійний військовослужбовець, офіцер довоєнної латвійської армії та офіцер згаданого легіону, описав багато подій, невідомих широкому колу осіб³⁴².

Спогади білоруського полковника Францішака Кушала теж вирізняються з-поміж апологетичних спогадів інших авторів. З огляду на невелику кількість у німецьких та білоруських архівних фондах документів з історії білоруських військових формацій на боці Вермахту протягом останнього року німецько-радянської війни, спомини Ф. Кушала є найважливішим джерелом інформації з історії згаданих формувань саме

³³⁸Heike W.-D. The Ukrainian Division "Galicia"... - P. xiv-xxvi.

³³⁹Kern E. General von Pannwitz und seine Kosaken. Sie kämpften für die Freiheit und starben am Westen / Erich Kern. - Göttingen: Plesse Verlag, 1963.

³⁴⁰Bangerskis R. Mana mūza atminas / Rudolfs Bangerskis. -3.grāmata. -Kopenhāgena: Imanta, 1959; 4.grāmata. - Kopenhāgena, 1960.

³⁴¹Shandruk P. Arms of Valor... - P. 193-299.

³⁴²Silgaitis A. Latviesu legions... - 12-234.lpp.

того періоду³⁴³. Зі старшин білоруської бригади військ СС свої спогади опублікували теж Кастусь Акула³⁴⁴ та Леонід Годлеувський³⁴⁵. Спомини власовців А. Казанцева. Ф.

Богатырчука відображають протилежні погляди, але спільним для них є те, що вони мають упереджений публіцистичний характер³⁴⁶. Онук начальника Головного Управління Козацьких Військ Ніколай Краснов видав спомини "Незабутнє" про вояків козацьких формувань у полоні, в яких детально описав трагічні повоєнні долі їх військовослужбовців³⁴⁷.

Мемуари та інші матеріали після війни на еміграції опублікували ветерани практично усіх іноземних дивізій військ СС. Швейцарець Вінсенц Ертле видав спогади про добровольців зі Швейцарії, які воювали на боці Німеччини³⁴⁸. Опубліковано листи та спомини вояків данського з'єднання СС зі східного фронту³⁴⁹, мемуари представників командного складу болгарського полку Ваффен-СС³⁵⁰, норвезького легіону Ваффен-СС³⁵¹, а також іспанської дивізії Вермахту³⁵². Не були винятком і солдати східноєвропейських національних формувань Ваффен-СС, які на власному досвіді пізнали політику нацистів під час рекрутування мешканців окупованого Сходу до з'єднань військ СС і написали мемуари з описом свого життєвого шляху й критичним аналізом цієї політики.

Мемуари німецьких політичних і військових діячів суттєво доповнюють і уточнюють деякі положення та факти, допомагають відносно об'єктивно відтворити описувані ними події у контексті загальної воєнно-політичної ситуації. Зрештою, спогади як суттєве джерело інформації важливі також тоді, коли твердження й оцінки авторів не суперечать інформації архівних документів та інших джерел і не спростовані історичними фактами. Оскільки нерідко автори споминів були водночас дослідниками описуваних подій, вони відіграли важливу роль під час конструювання схем історії іноземних військових формувань ЗС Німеччини і тому їх книги належать до історично-мемуарної літератури. Чимало спогадів часто суб'єктивні, а тому потребують критичного аналізу. Отже, вони є тільки другорядним компонентом джерельної бази. Проблему верифікації цих споминів допомагають вирішити меморандуми, звіти та доповідні записки воєнного часу за підписами авторів цих спогадів у німецьких архівах; зіставлення мемуарів із оригінальними документами допомагає скласти об'єктивну картину минулого і відкинути або прийняти тези, запропоновані авторами споминів. Саме спогади нерідко давали науковцям поштовх для перевірки фактів та цифр, наведених учасниками подій.

³⁴³ Кушалъ Ф. Спробы стварэння беларускага войска/ Францішак Кушалъ. - Мінск, 1999. ³⁴⁴ Акула К Змагарныя дарогі / Кастусь Акула. - Мюнхен: Накладам аутара, 1962. ³⁴⁵ Годлеувскі Л. Білоруські збройні сили у Другій світовій війні / Л. Годлеувскі // Вісті... - 1953. -

Липень-серпень. - Ч. 7-8 (33-34). - С. 19-20; Годлеувскі Л. Новоградський ескадрон. Білоруські збройні сили у Другій світовій війні / Л. Годлеувскі // Вісті... - 1954. - Січень-лютий. - Ч. 1-2 (39-40). - С 10-11.

³⁴⁶ Казанцев А. Третья сила (история одной попытки) / Александр Казанцев. - Западная Германия: Посев, 1955; Богатырчук Ф. П. Мой жизненный путь к Власову и Пражскому Манифесту. (Главы из книги) / Федор Богатырчук. - Сан-Франциско, 1978.

³⁴⁷ Краснов С. Незабываемое, 1941-1956 / Сергей Краснов. - Сан-Франциско: Издательство "Русская жизнь", 1957.

³⁴⁸ Oertle V. "Solteich aus Russland nicht zurückkehren...". Schweizer Freiwillige an Deutscher Seite, 1939-1945; eine Quellensuche / Vincenz Oertle. - Zürich: Thesis Verlag, 1997.

³⁴⁹ Nielsen K. Danske Helte: Breve fra danske Frivillige paa Ostfronten / Knut Nielsen. - Copenhagen: Nationale, 1941.

³⁵⁰ Попянков С. Ние бранихме тебе, България! / Стоян Попянков. - София, 1995.

³⁵¹ Fjortoft K. De som tapte krigen / Kjell Fjortoft. - Oslo: Gyldendal, 1995.

³⁵² Esteban-Infantes E. La Division Azul / Emilio Esteban-Infantes. -Barcelona: Editorial AHR, 1956.

Допоміжним джерелом до вивчення теми є матеріали тогочасної преси, зокрема повідомлення про іноземні формування німецьких військ й різним чином пов'язана з ними інформація пресових органів відділу пропаганди ОКВ "Сигнал"³⁵³, Райхсміністерства народної освіти і пропаганди "Дас Райх", МЗС Німеччини "Дойче Алльгемайне Цайтунг" та НСДАП "Фьолькішер Беобахтер", інстанцій СС "Дас Шварце Корпс". Деяку інформацію містять пропагандистські часописи для вояків східних формувань, котрі друкували у Німеччині (*"Казачьи ведомости"* для козацьких формацій, *"Доброволец"* для російських, "Український Доброволец" для українських тощо), а також періодичні й неперіодичні газети, що виходили з друку на окупованих територіях. Оскільки з формальних громадян СРСР у складі ЗС Німеччини було створено найбільше російських формувань, протягом 1942-1945 рр. найбільше газет вийшло з друку саме для бійців цих формувань. Видані для них російськомовні періодичні й неперіодичні пресові видання дозволяють з'ясувати окремі подробиці й деталі з історії РННА³⁵⁴, РОК³⁵⁵, РОНА³⁵⁶, російських формувань, номінально причислених до РОА³⁵⁷ й ЗС КОНР (у 1945 р.)³⁵⁸, а також російськомовні газети Східних військ (Добровольчих з'єднань)³⁵⁹. У вказаний період не менше газет та журналів, ніж для суто російських формувань німецьких військ, було видано для бійців сформованих переважно з росіян козацьких формувань, які видавали козацькі органи самоврядування й редакційні відділи козацьких збройних формувань, особливо протягом 1943-1945 рр.³⁶⁰.

³⁵³ Signal. Hrsgb. v. Oberkommando der Wehrmacht (Berlin). - 1942-1944.

³⁵⁴Родина. Газета соединения войск Русской Национальной Народной Армии (РННА) (Пос. Осинторф (под Оршей)). - 1942.

³⁵⁵Ведомости Русского Охранного Корпуса (Белград). - 1943; Русское Дело. Печатный орган Русского Охранного Корпуса [Б. м.]. - 1944; Сигнал. Издание Русского Корпуса [Б. м.]. - 1944; Верные соратники. Газета соединения РОА в Крыму [Б. м.]. - 1943-1944; Наши Вести. Издание Союза Чинов Русского Корпуса (Югославия). - 1944; (Австрия (лагерь Келлерберг)). - 1945.

³⁵⁶Голос народа. Печатный орган Локотского Округного Самоуправления (затем орган оргкомитета Национал-Социалистической Трудовой Партии России и Лепельского окружного самоуправления) (Локоть (Брянская обл.), позже Лепель (Белоруссия)). - 1942 - январь 1944; Боевой путь. Орган бригады РОА (Лепель (до февраля 1944), пос. Дятлово Гродненской обл.). - 1943 - июнь 1944.

³⁵⁷Доброволец. Газета войск освободительного движения [Б. м.]. - 1943-1944; Боец РОА (Бобруйск). - 1943; Боец РОА. Газета русских воинских частей РОА генерала А. А. Власова (Берлин). - 1944-1945; Доброволец. Информационный листок для русских частей в Италии (с декабря 1943 г. - Информационный листок Добровольческих частей) [Б. м.]. - 1943-1944; За Русь! Печатный орган русских добровольцев [Б. м.]. - 1944. - 6 июня. - № 2; За свободу. Печатный орган Русской Народной Армии [Б. м.]. - 1943; Информационный листок Добровольческих частей (Париж). - 1943-1944; Новости. Еженедельное издание газеты "Боец РОА". Сводки командования Вермахта [Б. м.]. - 1943; Новый путь [Б. м.]. - 1944; Офицерский бюллетень РОА (Бобруйск). - 1943-1944.

³⁵⁸Голос Народа. Орган Комитета Освобождения Народов России (Берлин). - 1944. - Декабрь 1944 - февраль 1945; Наши крылья. Печатный орган ВВС КОНР (Мариенбад (Германия)). - 1945; Путь на Родину. Печатный орган Вооруженных сил КОНР [Б. м.]. - 1945. - № 1-2; Родина. Литературно-политический журнал [Б. м.]. - 1944; Руль. Фронтальной орган Комитета Освобождения Народов России генерала А. А. Власова [Б. м.]. - 1944-1945.

³⁵⁹Информационный листок Добровольческих частей [Б. м.]. - 1944; Набат. Вестник добровольческих отрядов [Б. м.]. - 1943; На дальнем посту. Печатный орган Добровольческих частей в Дании [Б. м.]. - 1945. - №2.

³⁶⁰На казачьем посту. Двухнедельный общеказачий журнал (Берлин). - 25 апреля 1943 - 1944; Казачьи ведомости (Берлин). - 1944; Казачья Лава (Берлин), - 1944; Кавказский казак (Майкоп). - 1941-1944; Казак. Издание Стана казачьих беженцев [Б. м.]. - 1943-1944; Казак. Первая

Газети та журнали, опубліковані різними мовами, дають змогу простежити спільність і відмінність гасел психологічної війни Райху щодо представників різних народів, а також тактичні прийоми німецької військової пропаганди у процесі творення іноземних формувань. Матеріали преси мають інформаційний характер, є важливим допоміжним матеріалом для дослідників. Без сумніву, преса, що відображала думки окремих політиків і позиції певних відомств, нерідко віддзеркалювала не так реалії, як прагнення й часто видавала бажане за дійсне. Як і для мемуарів, для цих публікацій характерні суб'єктивізм та тенденційність, хоча преса є певним доповненням до базових джерел з історії іноземних формувань німецького війська періоду Другої світової війни. Не менш важливими для з'ясування деталей є деякі документи, довідки інформаційного характеру тощо, вміщені в Інтернеті³⁶¹.

Такими є основні джерела до порушеної проблеми. На обмеженість джерельної бази перших праць з теми дослідження впливало політичне протистояння у світі. Якщо західні вчені використовували для написання своїх праць головно німецькі документи й західну літературу, що певною мірою вплинуло на зміст їх публікацій, радянські автори базували свої напрацювання переважно на радянських документах, що заздалегідь визначило їх упередженість і тенденційний характер. Після "падіння стіни" між країнами Заходу й СРСР західні вчені отримали доступ до радянських архівних джерел, ознайомлення з якими дало змогу верифікувати й підтвердити або спростувати багато гіпотез, припущень та версій розвитку подій, розроблених до 1991 р. на підставі німецьких джерел й суттєво доповнити й розширити сферу наукових уявлень та історичних знань з проблеми. Це призвело до появи великої кількості публікацій як у країнах Заходу, так і в колишніх "країнах соціалістичного табору" й колишніх республіках СРСР, зокрема, у Польщі, державах Балтії, Російській Федерації (РФ), Україні та у Білорусі.

Хоча деякі вчені зверталися до окремих архівів у пошуках необхідної інформації, загалом жодному з науковців не вдалося належно охопити матеріали усіх перелічених вище архівів. І учені з держав пострадянського простору, і західні історики, вивчаючи проблему, будували свої дослідження переважно на доступних їм архівних матеріалах їх країн, тільки незначною мірою залучаючи до своїх досліджень документи закордонних архівів. Використовуючи дані тільки німецького чи радянського походження, спочатку дослідники нерідко робили хибні висновки. Доступність для наукового аналізу на сучасному етапі документів обидвох воюючих сторін уможливорює якнайповніше вивчення і висвітлення проблеми порівняно з попередніми роками її опрацювання.

казачья еженедельная газета. Печатный орган штаба Походного Атамана Казачьих войск СВ. Павлова (Украина, Белоруссия (Новогрудок)). - Январь 1944 - июнь 1944; Казачьи ведомости. Официальный орган "Козакен Ляйтенштелле Дона, Кубани, Терека" (Берлин). - 1943-1945; Казачий вестник (Прага). - 1941-1944; Казачье дело [Б. м.]. - 1942. - № 1—4; Казачья земля. Газета Штаба Походного Атамана Казачьих войск генерал-майора Т. Доманова (Жемона, Толмеццо (Северная Италия)). - 1944-1945; Казачий клинок. Еженедельная газета для казаков Дона, Кубани, Терека и горцев Кавказа (Краснодар (февраль 1943); Симферополь). - Март 1943 - ноябрь 1944; Казачий клич. Еженедельная газета 1-й Казачьей дивизии (Корпуса). - 1943-1945; Казачья лава. Центральная Общеказачья еженедельная газета (печатный орган Главного Управления Казачьих Войск) (Берлин). - 1943-1945; Казачий листок. Печатный орган атамана П. Н. Краснова (Северная Италия).- 1944; Казачий смех [Б. м.].- 1943; Кубанец. Еженедельная газета для Кубанских частей [Б. м.]. - 1942-1944; На досуге (Дабендорф). - 1943-1944. ¹ Miscellaneous Axis Military Formations of WWII (Eastern Europe) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://members.tripod.com/~marcin_w/index-3.html

Отже, сьогодні для вчених доступною є велика джерельна база дослідження проблеми. Якщо перші повоєнні десятиліття наукові напрацювання ґрунтувалися головню на німецьких документах, після 1991 р. історики залучали колишні архіви СРСР, що дало змогу значно розширити сферу уявлень з досліджуваної проблематики. Після розпаду СРСР й доступу до багатьох розсекречених документів з'явилася нова джерельна база починаючи від офіційних документів владних політичних структур та органів безпеки СРСР й закінчуючи трофейними німецькими документами, що були захоплені радянськими військами й вивезені і залишені на зберігання в СРСР.

Доступність великої кількості архівних документів і цілих фондів стимулювали пошукову й науково-дослідну працю вчених, наслідком чого була поява великої кількості наукових праць, що значно розширили межі уявлень і знань про предмет вивчення. Архівні документи уможливають усестороннє висвітлення історії та специфіки історії іноземних військових формувань німецької армії на різних етапах Другої світової війни. Проблема верифікації джерел і їхньої достовірності потребує їх критичного осмислення на підставі зіставлення кількох документів різного походження. Вказані джерела мають важливе значення для вивчення специфічних аспектів теми (наприклад, структури іноземних формувань, уточнення місць їх дислокації тощо). Повноцінна джерельна база відкриває широкі можливості для підготовки досліджень з інших питань воєнного періоду. Проте досі недостатньо опрацьовано або практично не вивчено багато документів різних відомчих архівів, що перешкоджає виявити нові й уточнити, доповнити або спростувати уже відомі факти. Через недостатню опрацьованість усіх відомих сьогодні джерел тема ще тривалий час привертатиме увагу дослідників, потребуватиме ще уважнішого вивчення архівних та інших документів і матеріалів.

РОЗДІЛ II
КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. ТЕОРЕТИЧНА БАЗА

2.1.1. Теоретичні засади дослідження

Іноземні військові формування німецьких військ у роки Другої світової війни - складна історична тема, що опинилася в центрі дискусій між ученими з різних країн. Це зумовлює потребу з'ясування методологічних засад її вивчення задля розв'язання актуальних завдань дослідження й досягнення визначеної мети. Тому важливо окреслити теоретичні засади наукової проблеми, зокрема визначити комплекс головних уявлень про неї. Визначення основних проблемних питань зумовлене пошуком аргументів на користь підтвердження чи спростування поширених в історіографії крайніх поглядів і тверджень, що були наслідком з'ясування різних її аспектів ученими. Висвітлення теми також потребує чіткого визначення категорій, понять і термінів, ужитих у праці в контексті аналізу багатьох чинників, що впливали на формування уявлень про об'єкт вивчення. Оскільки метою цього розділу є загальна характеристика методів історичного дослідження, автор прагнув теж стисло охарактеризувати технологію вирішення різноманітних завдань теми. За умов зростання суспільних вимог до історичної науки і змісту історичних студій це необхідно для підвищення їх якості й ефективності освоєння недостатньо опрацьованих її питань.

Теорія дослідження - система уявлень (ідей), за допомогою яких можна пояснити історичні процеси чи явища, що є предметом вивчення, на підставі загальнонаукових та історичних принципів, підходів і методів дослідження. Теорія наукового освоєння проблеми є порівняльною, аналітичною і синтетичною. Теорія знань з теми дослідження, зокрема, є порівняльною, оскільки сформована на підставі використання методу аналогії шляхом зіставлення політики Райху щодо творення збройних формувань з іноземців з подібною політикою інших країн, а мілітарну експлуатацію представників народів Східної Європи, Кавказу і Середньої Азії (громадян СРСР) порівняно з військовим використанням людей інших національностей (представників інших країн) у роки Другої світової війни. Теорія знань з проблеми є також аналітичною в тому сенсі, що у процесі аналізу джерел та літератури враховано інформаційні дані, основне значення під час опрацювання яких приділено використанню методів аналізу й індукції. Крім того, теорія знань з проблеми є синтетичною, оскільки стисло узагальнює всі знання з проблеми, які всебічно характеризують предмет дослідження, й абсорбує у собі різні концепції, у процесі інтеграції яких використано методи аналізу, синтезу, дедукції тощо.

Виявлення нових зв'язків та закономірностей зумовлює пошук невідомих та доповнення й уточнення відомих даних і навіть перегляд уявлень про досліджувану проблему. Однак інколи знання є не узагальненням конкретно-наукового аналізу минулого, а, образно кажучи, "штучними конструкціями", для формування яких типовим є використання суперечливих і неоднозначних або тенденційно підібраних фактів і необґрунтованих

ідей. Наприклад, консервативна концепція суті співпраці громадян СРСР із Німецьким Райхом, запропонована Й. Гоффманном, зводилася до тези: оскільки вони були ідейними ворогами більшовицького режиму, то це явище реакційне у відповідь на "червоний терор"¹. На задньому плані "губилися" інші причини. Ще політизованішою була тема т. зв. пособництва в СРСР у контексті конструювання у цій країні офіційної версії історії німецько-радянської війни. Це був формальний підхід до явища військового співробітництва з урахуванням тільки однієї з причин його виникнення, що ігнорував інші об'єктивно-історичні причини співучасті іноземців у воєнних діях Райху.

Реконструкція минулого - відтворення сприймання в уяві (образів), необ'єктивне відтворення якого зумовлює стереотипи і хибні уявлення. Сукупність наукових знань про проблему - передовсім змагання підходів і концепцій. Оскільки ж досліджувана проблема є контро веро йною, усі знання про неї занадто категорично називати теоретичними й чимало положень про неї мають характер гіпотез, бо про одні й ті ж події є дуже багато різних суперечливих думок. Саме тому в процесі характеристики основних положень праці доречно говорити не стільки про загальноприйняті для усіх теоретичні знання про проблему, скільки про пов'язані з нею концепції (думки й системи поглядів щодо предмета дослідження), що сприяють її кращому аналізу.

Для висвітлення теми типовою є проблема сприйняття, характерна для будь-якого історичного дослідження. У процесі вивчення проблеми важливе значення має суб'єктивне індивідуальне і колективне сприймання історичної правди як учасниками подій Другої світової війни, так і вченими. Проблема відносно неупередженої інтерпретації подій будь-якої війни завжди вирішувалася сама по собі тільки тоді, коли помирав останній її учасник та очевидець й тому не залишалось емоційного її сприймання й історики були вільними у виборі методів й засобів відтворення історичного минулого у дослідженні. Однак завжди складно говорити неупереджено про події, учасники й очевидці яких досі живі й з політичних чи інших міркувань свідомо чи мимовільно впливають на формування уявлень про минуле. Можливість об'єктивного відтворення історії вченими нерідко у їх власному середовищі викликає сумніви і певний "науковий скептицизм", оскільки будь-який історик під впливом споминів суб'єктивно сприймає дійсність і часто тільки намагається бути об'єктивним, аналізуючи конкретні події.

У процесі сприймання проблеми переважають різні рівні її сприймання:

- 1) з погляду минулого;
- 2) з погляду сьогодення;
- 3) комбіновані, тобто їх поєднання.

Якщо у документах минулого події відображено у часовому вимірі, у споминах - з урахуванням переосмислення або під впливом емоційно-психологічного забарвлення, політичних поглядів чи інших чинників, то в сучасних інтерпретаціях щодо проблеми застосовували різні погляди, критерії і підходи.

Для індивідуального та колективного сприймання проблеми як в історичному вимірі, так і в історичній перспективі, характерні такі рівні (градація доволі умовна, оскільки для уявлень певних індивідів чи груп людей часто були характерними кілька рівнів):

- 1) асоціативний (асоціювання проблеми передовсім із Третім Райхом);
- 2) функціональний (сформований функціонерами (політиками, пропагандистами) владних установ Німеччини та СРСР);
- 3) кон'юнктурний (конформістський), детермінований політичними обставинами;
- 4) науковий (що передбачає всебічний аналіз);

¹ Див.: *Hoffmann J. Die Tragödie der "Russischen Befreiungsarmee"...* - München, 2003.

5) ревізійністський, зумовлений зміною політичних обставин і переглядом парадигм світосприймання у суспільствах після закінчення війни.

Сформована під впливом офіційних версій війни історична пам'ять у повоєнні роки впливала на висновки дослідників, які певною мірою є суб'єктивними і тенденційними. Можна простежити суперечність пам'яті індивідів та колективної пам'яті² внаслідок некритичного сприйняття подій на рівні масової свідомості під впливом нацистської, фашистської або більшовицької пропаганди³. Як наслідок еволюції поглядів на події Другої світової війни за повоєнні й останні десятиліття єдиного сприйняття проблеми немає, як немає єдиних уявлень про багато інших контрверсійних питань. Розвиток науки стимулював перегляд ставлення до деяких явищ та ролі суперечливих постатей в історії, котрі як лідери своїх народів і держав співпрацювали з Третім Райхом. Наприклад, А. Ф. Петена французи сприймали переважно як національного героя у роки Першої світової війни й у міжвоєнний період, по-різному в роки Другої світової війни, негативно після її закінчення, неоднозначно від середини 1980-х рр. Постать Йозефа Тісо словаки оцінювали позитивно у міжвоєнний період та під час Другої світової війни, негативно після її закінчення, неоднозначно у Словаччині після 1992 р.⁴. Натомість А. Власова росіяни на еміграції у повоєнні роки сприймали переважно позитивно, тоді як в СРСР схвалювали його вчинки, доки він не потрапив у німецький полон у 1942 р., відтак негативно аж до розпаду цієї держави, в Росії якийсь час окремі автори позитивно в "десятиліття Бориса Єльцина" у 1990-ті роки й пізніше, відтак неоднозначно на зламі ХХ і ХХІ ст., негативно в період правління Владіміра Путіна⁵. З метою подолання "конфлікту поглядів" в індивідуальній та масовій свідомості потрібним є відхід від різних уявлень про тему й вироблення узагальненого концептуального бачення проблеми на підставі поєднання різних її інтерпретацій.

Різноманіття форм і шляхів вирішення проблеми зумовили використання багатьох наукових методів її вивчення, необхідних для отримання нового знання про досліджуваний об'єкт. Саме їх ефективне впровадження є передумовою для адекватного знання про предмет дослідження в разі врахування різних його аспектів, оскільки саме вдало підібраний методологічний інструментарій - одна з важливих заporук виявлення суті досліджуваних процесів та явищ з метою забезпечення віддзеркалення об'єкта у контексті його неупередженого сприймання. Однією з перших стадій до цього є його суб'єктивне сприйняття на рівні різних аспектів (політичне прагматично-раціональне, психологічне ідеалістично-емоційне, фахове професійно-військове, антропологічне, морально-етичне). У процесі висвітлення концептуально-методологічних засад

²*Halbwachs M. Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen / Maurice Halbwachs. - Berlin [u.a.]: Luchterhand, 1966; Kansteiner W. Methodological critique of collective memory studies / Wulf Kansteiner // History and memory. - 2002. - May. - No.41. - P. 179-197.*

³*Koshar R. Germany's transcient pasts: the preservation and national memory in the twentieth Century / Rudy Koshar. - Chapel Hill, 1998. - P. 8-10; Passerini L. Fascism in Populär Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class, trans. Robert Lumley and Jude Bloomfield / Luisa Passerini. - Cambridge: Cambridge University Press, 1984; Yekelchik S. Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination / Serhiy Yekelchik. - Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2004; Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху / Сергей Екельчик // Ab Imperio (Москва). - 2004. - № 2. - С. 77-124.*

⁴*Ferro M. Petain / Marc Ferro. - Paris: Artheme Fayard, 1987; Pavol J. Widerstand oder Kollaboration? Vergleichende Analyse der kontroversen slowakischen, exil-slowakischen und deutschen Literatur über Dr. Jozef Tiso / Jozef Pavol. - Hamburg: Diplomica-Verl., 2008.*

⁵Див.: *Andreyev C. Vlasov and the Russian liberation Movement... - Cambridge, 1989.*

вивчення проблеми принципово важливо викласти деякі основні підходи до опрацювання теми, що, на відміну від гіпотез підтверджені науковими фактами, або певні положення і висновки, перевірені у процесі дослідження автором або іншими науковцями, які вивчали історію інонаціональних формувань ЗС Німеччини.

Труднощі дослідження обраної автором дискусійної теми були зумовлені передовсім складністю вибору концептуальних підходів до вивчення проблеми і їх узагальнення з тим, щоб авторські гіпотези, інтерпретації та версії подій були чітко окреслені й послідовно верифіковані та доведені. Автор надав перевагу верифікованим у тексті концепціям, а також найпоширенішим підходам, методам дослідження, принципам і термінам, зважаючи на позитивний досвід їх використання іншими авторами.

Дослідники, які опрацьовували тематику Другої світової війни, підпадали під вплив емоційних переживань і сформованої під впливом офіційних версій війни колективної історичної пам'яті про цю війну в різних суспільних колах у багатьох державах. Певне значення для формування уявлень про досліджувану проблему в науковців мали також погляди, що склалися за поширених в різних соціумах трактувань подій, часто запропонованих представниками політичних та наукових еліт і нав'язаних чи підтриманих керівними або впливовими політичними діячами країн, що були учасниками Другої світової війни. Після закінчення цієї війни в Європі утвердилися "парадигми переможців" - західна і радянська, дві головні системи теоретичних, методологічних і аксіологічних знань, котрі учені використовували як імперативи для інтерпретації подій згаданої війни.

Після розпаду СРСР відбулася певна "революція наукового світогляду", що було пов'язане зі своєрідним "перемиканням образного бачення" подій історичного минулого у наукових співтовариствах на нові системи світогляду й цінностей. В науковий обіг впроваджено нові концептуальні підходи, проаналізовано причини створення інонаціональних формувань ЗС Німеччини і політичні процеси, що зумовили їх творення або супроводжували їх формування. У працях представників різних течій простежується суб'єктивізм та упередженість у висвітленні вказаної наукової проблеми.

Важливе теоретичне значення для дослідження мають праці й підходи до сприймання минулого представників різноманітних наукових течій і напрямів філософії, психології, соціології та інших наук. Характерною ознакою формування уявлень були стереотипи, сформовані внаслідок непоінформованості й під впливом певних тез, популяризованих пропагандистськими структурами, зацікавленими у продукуванні й нав'язуванні певних штампів, запроваджених у науковий обіг у рамках виконання певного політичного замовлення.

У Радянському Союзі т. зв. марксистсько-ленінська доктрина стала зручним прикриттям для офіційної комуністичної версії німецько-радянської війни, в якій трактування подій у вигідному для керівництва СРСР світлі було суттєвим складовим елементом міфу про неї, популяризованому Й. Сталіним й концептуально сформульованому у збірнику його виступів і статей "Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу". Невід'ємний компонент міфу - замовчування характеру громадянського протистояння між жителями цієї держави у воєнні роки і теза про "перманентну боротьбу між імперіалістичним світом і СРСР", згідно з якою основними "пособниками фашизму" вважали емігрантів і "буржуазних націоналістів". Радянські історики заперечували або замовчували той факт, що основним контингентом військової експлуатації іноземців Райхом були громадяни СРСР і їх готовність до співпраці з головним воєнним супротивником Радянського Союзу - логічний наслідок довоєнної політики більшовицького режиму.

Типовий приклад "конструювання" інших міфічних уявлень, що не відображали об'єктивної реальності - пропагування ідей творення національних армій на боці Вермахту, що були зручною вивіскою або ширмою для прикриття політики використання іноземців структурами німецьких військ. Унаслідок такого видавання бажаного за дійсне номінально причислені до них вояки іноземних формацій у ЗС Німеччини вважали себе борцями за національне визволення (ідеальні образи яких виникли тільки у свідомості деяких військовослужбовців цих формувань, оскільки проекти творення армійських з'єднань не реалізовано, їх сприймали як армії під впливом пропаганди). Натомість у СРСР їх вважали зрадниками й злочинцями, згодом їхні образи демонізували, виникали нові стереотипи. Подібно до того, як на різних етапах на виникнення уявлень про згадані формації серед їх вояків впливали воєнні обставини (на початку творення - певні ілюзії, під час участі в бойових діях - розчарування й наприкінці війни - усвідомлення приреченості й очікування поразки Вермахту та шок після цієї поразки), так само зміна політичних систем вплинула на сприймання теми істориками.

Від початку 1950-х і до кінця 1980-х років у СРСР домінувала сталінська версія історії німецько-радянської війни, що була складовим елементом політичної культури в цій країні. Згідно з нею цілеспрямовано і наполегливо створювали в свідомості образи "своїх" і "чужих" і "героїв" та "зрадників", котрих у період "хрущовської відлиги", як правило, уособлювали з А. Власовим. Головною причиною поразки "власовців" називали ширшу базу підтримки населенням окупованих Вермахтом східних територій Радянського Союзу, ніж Райху. Згідно з офіційною тезою радянської пропаганди "пособниками фашизму були залишки недобитих класів і декласованих елементів", а робітники й селяни, які на собі пережили всі "переваги" нацистського "нового порядку", не бажаючи встановлення й зміцнення гітлерівського режиму, "встали під прапори більшовиків у боротьбі за завоювання Жовтневої революції" і це було запорукою їх перемоги у 1945 р. Тільки після 1988 р. у Радянському Союзі згадували побіжно про ті факти чи історичні події, які неможливо було вже замовчувати, хоча й не писали праць про складні питання з історії згаданої війни. "З позицій марксистсько-ленінської соціології" у наукових дослідженнях, щоправда, усе частіше говорили про складність ситуації на окупованих Вермахтом територіях СРСР, а в історичних публікаціях почали використовувати поняття "людський фактор".

Чимало питань, пов'язаних з історією Другої світової війни, досі є дискусійними. Тривалий час проблеми методології вивчення багатьох аспектів військової співпраці представників однієї воюючої країни з іншою у роки цієї війни об'єктивно не висвітлювали через політизованість або крайню тенденційність поглядів на проблему. У СРСР ці підходи різнилися термінами: якщо на Заході військовослужбовців іноземних ЗС Німеччини трактували як колабораціоністів, у СРСР їх зневажливо називали "пособниками німецько-фашистських окупантів", "зрадниками Батьківщини" і т. п. Розпад СРСР спонукав до пошуку нових принципів, методів і підходів, унаслідок чого вчені розглянули деякі закономірності історичних суспільно-політичних процесів крізь призму сприймання усіх учасників тих подій.

До 1991р. офіційні версії подій Другої світової війни звели до рангу непорушних істин, що не підлягали сумніву. Невід'ємним компонентом історичної свідомості були історичні стереотипи. Однак політичні зміни у світі наприкінці ХХ ст і вплив філософських візій постмодерністського скептицизму спонукав переглянути усталені підходи, критерії, оцінки. На висвітлення проблеми суттєво вплинули плюралізм думок різних авторів, складність і неоднозначність її сприймання за різних суспільно-політичних обставин під впливом постійних ревізій систем цінностей у політиці, філософії, літературі,

мистецтві. Головними джерелами формування уявлень були особистий досвід учасників та очевидців подій і цілеспрямована політика поширення інформації (пропаганда) різних структур (у роки війни воюючих сторін, у роки "холодної війни" - їхніх спадкоємців). Зміна поколінь сприяла появі нових неупереджених поглядів та переоцінок багатьох проблем. Сприймання і розкриття проблеми залежить від здатності розуміння специфіки історичних обставин та їх всебічного аналізу: з перспективи сьогодення та як цю проблему сприймали безпосередні очевидці. Саме тому в праці поєднано різні рівні сприйняття - з одного боку, учасників тих подій, з другого - вчених, оскільки, на думку автора, тільки за спроможності історика мати на увазі різні думки та оцінки можливе наближення до наукової істини.

Аналіз глибинних причин виникнення військової співпраці представників різних національностей з Третім Райхом завжди відставав і відстає від опису подій, хоча різні аспекти проблеми висвітлено у сотнях публікацій. Основна причина цього - складність явища. Ця причина зумовлює труднощі не тільки у виявленні передумов, причин і наслідків певних історичних процесів, встановленні справжніх мотивів конкретних політичних та військових діячів і різних соціальних груп людей і реальних масштабів вказаних явищ, але і власне у з'ясуванні суті згаданих процесів. Йдеться про вивчення передумов виникнення масової готовності громадян СРСР брати участь у боротьбі проти пануючого в цій країні режиму на початковому етапі Другої світової війни. Цей період характеризувався, з одного боку, посиленням соціальної експлуатації громадян Радянського Союзу внаслідок політики Й. Сталіна, а з іншого - зростанням протестних настроїв. Ці проблеми висвітлені в численних працях істориків різних країн. Кардинальне питання про те, якою мірою внутрішня політика ЦК ВКП (б) впливала на масштаби військової експлуатації громадян СРСР його військовим супротивником, конкретно не досліджували. У Радянському Союзі правда про цю проблему суперечила офіційній версії війни. На Заході вважали, що вплив внутрішньої політики СРСР на виникнення готовності його громадян воювати проти нього був зрозумілим. Така очевидність ґрунтувалася на тому, що виникнення опозиції в Радянському Союзі було виявом антагонізму, властивого більшовицькій системі посиленої експлуатації державою своїх громадян, а масовий терор проти населення в різних формах був найважливішим чинником, що загострював цей антагонізм. З цього логічно випливав висновок: головною причиною готовності широких кіл жителів окупованих Райхом східних територій зголошуватися на німецьку військову службу було посилення експлуатації громадян СРСР. Внутрішня логіка пізнання явища потребує аналізу від абстрактного до конкретного. Типовим прикладом цього може бути безпосереднє виявлення залежності масової готовності вороже налаштованих або невдоволених супроти сталінського режиму сотень тисяч людей до співпраці від вад внутрішньої політики СРСР, або від умов нацистської окупації. Для вирішення цього завдання потрібно застосувати математичні методи - з'ясувати справжні масштаби прихованого невдоволення пануючим у Радянському Союзі режимом на підставі з'ясування статистики репресій і кількості жертв злочинних експериментів більшовицької системи. За допомогою кореляційного аналізу документів і спогадів учасників тих подій вдалося встановити взаємозв'язки між усіма цими показниками.

Для кращого розуміння мотивації політичних рішень щодо творення іноземних формацій німецьких військ у вивченні дій людей важливе зміщення центру концентрації уваги від "зовнішніх" проявів людської діяльності на "внутрішні" (свідомість), тобто з наслідків на причини. Важливо також з'ясувати вплив ідеології та пропаганди на підсвідомість людей і пояснити моделі їх поведінки під впливом переконування, психологічного тиску тощо. Однак значно більше значення для дослідження теми має

вивчення співвідношення індивідуальної і колективної свідомості або впливу другої на першу. Важливе значення для усебічного розкриття різних аспектів теми має розуміння впливу побутових психологічних симптомів, зокрема, страху, послуху, покори, притуплення моралі, загострення групових інстинктів (інстинктів самозбереження, жадоби наживи тощо). У Радянському Союзі тему вивчали фрагментарно, а чинники, які визначали поведінку людей, до уваги здебільшого не брали, заперечували превалювання в мотивації дій людей таких факторів, визнання яких було б ознакою слабкості й визнанням злочинів більшовицького режиму. В СРСР ці мотиви кваліфікували як злочинні й заперечували або применшували визначальну роль інших мотивів, особливо біологічного інстинкту виживання - визначального спонукального мотиву у діях і вчинках людей, властивого людству в усі періоди світової історії, особливо ж в екстремальних умовах війни і окупації⁶. Усупереч пропагандистським штампам у продуктованих на замовлення зацікавлених сторін кінохроніці, споминах і працях заангажованих авторів, більшість східноєвропейців, які опинилися в мундирах Вермахту або ЧА, не бажали воювати ні проти СРСР, ні проти Німеччини й керувалися прагненням вижити. Деякі дослідники з ФРН були впевнені, що великі масштаби співпраці з Райхом жителів окупованих східних територій свідчили не стільки про їх симпатії до нацизму, скільки про їх вимушене пристосування до обставин окупації й у більшості випадків йшлося швидше не про політичний вибір, а про стратегію виживання цих людей⁷. За слушним зауваженням німецького дослідника Дітріха Байрау, для "примусово рекрутованих у військові загони та поліційні підрозділи на перший план виходили швидше стратегії виживання, аніж які-небудь переконання"⁸.

Певне значення для вивчення спонукальних мотивів у діях частини людей, які вступили до іноземних формувань німецьких військ, мають деякі положення філософського напряму психоаналізу - вчення про підсвідомі психологічні процеси, властиві людській особистості. Це вчення зводило форми культурного і соціального життя до проявів первісних підсвідомих потягів людини як суб'єктивних реакцій людей на подразнення зовнішнього середовища, що визначали їхню поведінку у конкретних соціальних ситуаціях. Для встановлення спонукальних мотивів у вчинках людей, котрі зголосилися до згаданих формацій, важливими є і ті положення цього вчення, що стосуються з'ясування справжніх причин дій людей, зумовлених біологічними потребами й потягами, зокрема, прагненням самоутвердження та інстинктом самозбереження. Вивчення поведінки певних соціальних груп можливе на підставі методологічних засад "психоісторії", основою яких слугував біхевіоризм, прибічники якого головним дослідницьким завданням вважали "осмислення історії через мотиви, а мотивів - через історію" (Е. Еріксон), особливо у процесі вивчення екстремальних суспільних ситуацій, коли реакція особистостей зумовлюється мотивами самозбереження (зокрема, вивчення підстав вчинків людей під час війни під впливом страху смерті від голоду тощо)⁹.

⁶ Про стратегію виживання див., наприклад: *Crozier B. Strategy of survival / Brian Crozier.* - London: Temple Smith, 1978.

⁷ *Война Германии против Советского Союза 1941-1945. Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз / [под редакцией Рейнгарда Рюрупа].* - Берлин: Argon, 1991. - С. 149.

⁸ *Байрау Д. Преступления оккупантов / Дитрих Байрау // Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941-1944 гг. / [Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкуп, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вейнер].* - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. - С. 26.

⁹ *Erikson E. H. Lebensgeschichte und historischer Augenblick / Erik H. Erikson.* - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.

Значною мірою мотивацію вчинків багатьох людей, котрі служили в іноземних формуваннях німецьких військ, визначало соціальне пристосуванство - як правило, неполітичного характеру суспільне явище, аналіз якого уможливило розуміння логіки поведінки людей в екстремальних умовах війни і окупації. Російський історик В. А. Бондарев населення окупованих областей Росії, яке підтримувало німецькі окупаційні органи влади, поділив на дві категорії: 1) ідейних ворогів більшовицького режиму (людей, котрі постраждали у роки громадянської війни і колективізації); 2) людей, позбавлених будь-яких політичних переконань, готових підтримати будь-яку владу, котра задовольнила би їхні запити¹⁰. З певними застереженнями цей поділ можна застосувати для класифікації як основного контингенту військовослужбовців усіх без винятку антикомуністичних іноземних формувань німецьких військ, так і щодо тих жителів більшості окупованих Німеччиною територій, котрі співпрацювали з її окупаційними інстанціями. Для будь-якої держави пристосуванство її громадян до окупації є вкрай шкідливим явищем, що врешті-решт призводить до моральної деградації суспільства і не сприяє його прогресу, а також не дає підстав розраховувати на відданість кон-формістськи налаштованих громадян їх державі у майбутньому. Пристосуванство - явище не стільки політичне, скільки соціально-психологічне. Сприятливим ґрунтом для його виникнення є тоталітарні режими і відсутність демократичних інституцій та громадянського суспільства, коли люди вимушені мімікрувати, щоб вижити з огляду на неможливість дійсного волевиявлення. Очевидно, якби вони жили в інших умовах - були вільними й мали реальні права, почувалися б відданими й лояльними громадянами, - то ніколи б не погодилися на те, до чого вони були змушені під тиском обставин. Становище таких пристосуванців влучно і лаконічно передав український громадський діяч Кость Паньківський: "Ми не керували своєю долею і своїми справами, ми не були «майстрами». Майстром був Гітлер. Він командував не тільки нами, він командував всією Європою. В його тіні, під постійним наглядом його довірених і під їх натиском ішла наша праця. Нашим завданням не було розробляти програми, плянувати, як їх виконати, не було робити те, що ми бажали, або вважали корисним з нашого національного погляду, але достосуватися, робити те, що можна було робити"¹¹.

Конформізм тією чи іншою мірою був характерний для усіх без винятку військових окупацій усіх часів і народів, хоча деякі історики заперечували факт колабораціонізму євреїв, аргументуючи це тим, що вони були не "співвинуватцями злочинів нацистів", а жертвами нацизму. Один із найвідоміших дослідників нацистської політики переслідування і винищення євреїв Хрістофер Браунінг зауважив, що виразними формами їх колабораціонізму були "система Капо" - "надання деяким в'язням влади з метою контролювання інших в'язнів в обмін за спеціальні привілеї", співпраця в Юденратах (Єврейських Радах) євреїв, які могли б забезпечити порятунок одновірців, але інстинкт самовиживання був сильніший за дотримання чи врахування інтересів громади й вони вирішили "пожертвувати іншими заради тимчасового порятунку себе самих" (також можна згадати про службу євреїв у єврейській поліції, осіб єврейського походження у Вермахті тощо). Багатьох із них мала би об'єднувати і консолідувати спільна неволя євреїв у межах Райху та окупованих ним територій, але вони вважали, що не мають іншого вибору, який би забезпечив порятунок їх громади; за словами Браунінга, їх

¹⁰ Бондарев В. А. Российское крестьянство в годы Великой Отечественной войны (на материалах

Ростовской области, Краснодарского и Ставропольского краёв) / В. А. Бондарев. - Дис. канд. истор. наук. - Новочеркасск, 2001. - С. 45.

¹¹ Паньківський К. Роки німецької окупації 1941-1944 / Кость Паньківський. - Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1983. - С. 18.

"катастрофічний і трагічний кінцевий результат був визначений німецькими цілями і владою, а не єврейськими рішеннями"¹².

У той час, коли залежні від окупаційних сил політики й військові діячі намагалися пристосовувати свої політичні цілі до мети завойовників, котрі володіли реальною владою на захоплених територіях, і тільки невеликі групи місцевих жителів вдавалися до опору, звичайні люди намагалися вижити й вдавалися до "тактика хамелеона". Конформізм представників різних народів у роки Другої світової війни залежно від різної аргументації доцільності чи необхідності співробітництва з націонал-соціалістичною Німеччиною був поширений на двох рівнях:

1) часто нав'язуваний "згори" політичний конформізм на рівні держав, країн, регіонів чи націй або національних груп населення на підставі політичних мотивів й розрахунків, для якого були характерними угодовство у різних формах і проявах, що під час війни набувало тактики мімікрії і готовності співпраці поневолених із поневолювачами з метою дотримання національних інтересів населення захоплених територій;

2) ініційований окремими зацікавленими групами "знизу", підтриманий зацікавленими чинниками й потрібний для багатьох людей конформізм неполітичного характеру на індивідуальному або колективному рівні на підставі різних мотивів, які диктувала стратегія виживання і кон'юнктура пристосування під тиском воєнних обставин.

Багато прибічників ідеї політичної орієнтації на Райх відкидали морально-етичні міркування й керувалися передовсім принципом Нікколо Макіавеллі про те, що мета виправдовує засоби. Реальний зміст військової служби іноземців у збройних формуваннях Райху не завжди відповідав її відображенню німецькими офіційними установами чи психологічними структурами досліджуваних формувань або ж опозиційно налаштованих до їх творення організацій, оскільки тональність інформації про них часто задавали певні політичні еліти, тоді як військовослужбовці цих формацій або непричетні до їх творення люди сприймали або не сприймали подану їм інформацію про ці військові одиниці. На конформізм не завжди впливали ідеологічні мотиви, оскільки нерідко незалежно від ідейних уподобань представники одного й того ж народу співпрацювали спочатку з установами Радянського Союзу восени 1939 р. - навесні 1941 р., потім інстанціями Райху під час нацистської окупації й згодом після її закінчення - знову з органами влади СРСР.

Суттєвим компонентом стратегії виживання були індивідуальний конформізм, пов'язаний із переглядом людьми певних поглядів, та зовнішній, пов'язаний із униканням того, щоб на зовнішньому, поведінковому рівні протиставляти себе співтовариству. Важливим для розуміння специфіки моделей поведінки людей є врахування того, що людина, яка вдається до опортунізму, перестає бути собою, засвоюючи ту модель поведінки, яку вимагають обставини, а не є такою, якою вона хоче бути. Філософ-неофрейдист Еріх Фромм приділив велику увагу тому, що він назвав автоматизуючою роллю конформізму, котрий, на його думку, був і є дуже поширеною в суспільстві захисною формою поведінки, що пояснює, як відбувалася зміна індивідом думок, сприйняття, поведінки і т. д. відповідно до тих, які панували в суспільстві або в певній суспільній групі¹³. Прояв конформізму, як правило, був зумовлений багатьма чинниками, головні з яких - індивідуально-психологічні особливості індивіда (рівень інтелекту,

¹²Encyclopaedia of Camps and Ghettos 1933-1945. -Vol.2: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. PartA. -Washington: The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. - P. XXXVII.

¹³Див. розділ "Механізми «втечі»" у книзі: Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. - М.: АСТ, 2011.

міра навіюваності, стійкість самооцінки, рівень самоповаги, потреба у схваленні і т. д.), мікросоціальні характеристики індивіда (статус і роль індивіда в групі, значущість групи для індивіда тощо), ситуаційні характеристики (значущість обговорюваних проблем для індивіда), рівень компетентності індивіда і членів співтовариства, як приймається рішення - відкрито, у вузькому колі або наодинці). З морально-етичного погляду конформізм був корисним для людей, коли сприяв їх фізичному виживанню, і шкідливим, коли призводив до смерті інших¹⁴.

З огляду на сказане вище очевидним є той факт, що багато жителів окупованих східних територій, які опинилися перед перспективою вступу до створюваних на боці Німеччини збройних формувань, вимушені були пристосовуватися до обставин. За словами Трумена Андерсона, для місцевого населення під німецькою окупацією були властиві не ідеологічні моделі поведінки, а радше форми двозначних і мінливих виявів лояльності¹⁵. За образним висловом Кет Браун, більшість жителів окупованих територій "просто намагалися вижити на вибухаючих мінних полях кордонів і лояльностей, що змінювалися"¹⁶. Цієї ж думки дотримується більшість російських науковців. Ірина Молодова, наприклад, стверджувала: "Превалюючим мотивом громадян з мирного населення, які наважилися піти на службу до ворога, мабуть, було прагнення уникнути труднощів окупації, голоду, покращити своє матеріальне становище, оскільки служба в окупантів давала стабільну заробітну платню й різноманітні пільги, часто для всіх членів сім'ї"¹⁷. Андрей Шевелев констатував, що більшість мирних жителів східних областей, захоплених німецькою армією, прагнули вижити й це "було головною метою всіх, хто перебував на окупованій території", а "способи виживання обирали різні" - "одні йшли до партизанів, а інші вступали на службу до поліції, Вермахту або СС"¹⁸.

2.1.2. Концептуалізація головних проблемних питань

Для висвітлення історії іноземних військових формувань у складі Збройних сил Німеччини у 1939-1945 рр. важливо сформулювати головні проблемні питання, важливі для всебічного аналізу теми дослідження. Найважливішим із них є політика цієї держави щодо військової експлуатації жителів окупованих нею територій. Однак автор вважав доцільним не заторкувати згадану проблему окремо, оскільки вона є основним предметом вивчення і її детально розглянуто в інших розділах монографії. Натомість у цьому параграфі доречно порушити інші аспекти проблеми, приділити спеціальну увагу загальній характеристиці концептуальних питань, принципово важливих для пояснення багатьох історичних процесів, явищ та подій.

¹⁴ Кондратьев М. Ю., Ильин В. А. Азбука социального психолога-практика. Справочно-энциклопедическое издание / М. Ю. Кондратьев, В. А. Ильин. - М.: Пер Сэ, 2007. - С. 181.

¹⁵ Anderson T. Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine.

October-December 1941 / Truman Anderson // Journal of Modern History. - 1999. - September. - Issue 71. - No. 3. - P. 623.

¹⁶ Brown K. A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland / Kate Brown.

-

Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press, 2003. P. 213.

¹⁷ Молодова И. Ю. Нацистский оккупационный режим на территории Западного региона РСФСР:

власть и население. Дисс. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук / Молодова Ирина Юрьевна. - Калуга, 2010. - С. 123.

¹⁸ Шевелев А. В. Разведывательные, полицейские и пропагандистские формирования оккупационных властей на территории Курской области в годы Великой Отечественной войны. Дисс. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук / Шевелев Андрей Викторович. - Курск, 2004. - С. 180.

Особливе значення для усебічного розкриття проблеми має з'ясування політичних передумов й обставин використання у боротьбі проти СРСР сотень тисяч жителів окупованих і намічених для окупації територій і спонукальних мотивів у діях цих людей. Важливими для реконструкції історичного минулого є такі головні концепції або концептуальні підходи до вивчення історії іноземних військових формувань у ЗС Третього Райху: 1) розгортання Другої світової війни як одного з етапів т. зв. Другої 30-річної війни або Європейської громадянської війни у 1914-1945 рр.; 2) перетворення німецько-радянської війни в громадянську; 3) творення іноземних легіонів поневоленого бездержавного народу на боці однієї з воюючих держав; 4) військова співпраця іноземців із Третім Райхом.

Сприятливе підґрунтя для вибуху Другої світової війни й залучення антибільшо-вицьки налаштованих іноземців до політичної та військової співпраці з Райхом створила нестабільна політична ситуація в Європі, для якої була характерною міжнаціональна напруга, спричинена невирішеністю багатьох національних, соціальних та інших політичних питань. Керівні структури нацистської Німеччини вирішили скористатися перманентними конфліктами антагоністичних держав і політичних сил, в які були втягнуті мільйони аполітичних людей. У різні роки ситуація громадянської війни набувала форми ідеологічного, соціального та збройного протистояння: представників демократії проти прибічників більшовицького устрою, громадян Західної Європи проти комуністичної системи, ідеалістів проти матеріалістів, войовничих безбожників-атеїстів проти християн-клерикалів, націоналістів проти більшовиків, крайніх правих проти крайніх лівих, країн Західної Європи проти СРСР, сталінського режиму проти гітлерівського і т. п. Крім зовнішніх міждержавних конфронтацій відбувалося внутрішнє перманентне протистояння між комуністами й антикомуністами, між фашистами і антифашистами, між нацистами і антинацистами та між представниками інших політичних рухів. У хронологічних рамках 30-річної європейської громадянської війни особливе місце належало Другій світовій війні. Під час цієї війни розгорталися локальні протистояння, що були продовженням міжетнічних конфліктів ще від часів кривавих міжусобиць у Європі періоду Середньовіччя (зокрема, хорватсько-сербського, українсько-польського та інших) або ситуативними новітніми війнами, спричиненими невирішеністю проблем тогочасними "ключовими гравцями на політичній шахівниці світу" й політикою нових держав, що виникли на карті Європи наприкінці або незабаром після закінчення Першої світової війни (особливо Радянського Союзу й Другої Речі Посполитої). Унаслідок цього Друга світова війна як найбільший глобальний геополітичний конфлікт виявлялася в історичних міжетнічних протистояннях, соціальних антагонізмах, міждержавних збройних конфліктах, тотальних війнах, громадянських конфліктах.

Хоча концепція розгортання європейської громадянської війни як єдиного конфлікту від Першої до Другої світових війн має дискусійний характер, є значно більше підстав вважати розгортанням громадянської війни протистояння між прихильниками і опонентами більшовицької системи під час бойових дій між Німецьким Райхом і Радянським Союзом. Масштаби залучення жителів підконтрольних їм одних і тих же великих регіонів до військово-політичного конфлікту дають підстави стверджувати, що протистояння між формальними громадянами СРСР до певної міри підпадають під поняття "громадянська війна". Важливим для розуміння мотивів готовності сотень тисяч громадян СРСР до військової співпраці з Райхом є розкриття першопричин, які викликали несприйняття ними системи безправ'я, соціальних утисків і терору в Радянському Союзі. Усі передумови для громадянського напруження виникли в СРСР, де напередодні німецько-радянської війни відбувся розкол на тих, хто підтримував пануючий режим і невдоволених, яких тримали

в покорі керівні діячі більшовицької партії та силові структури. На території колишньої Російської імперії від жовтня 1917р. до 1953 р. громадянське протистояння як складовий компонент всеєвропейського суспільного конфлікту набуло характеру постійної війни більшовицького режиму проти усіх незгідних з його політикою, що розгорталася під гаслами поборювання "сепаратизму", "буржуазного націоналізму" та "національних ухилів". Вона зводилася до придушення відцентрових прагнень національних республік до незалежності, переслідування, арештів та розстрілів опозиційних або потенційно небезпечних представників національних еліт під гаслами "класової боротьби" та "знищення залишків експлуаторських класів і шпигунів, шкідників і т. п." у формі своєрідного класоциду - "знищення буржуазії як класу й ліквідації куркульства" й під гаслами боротьби проти "релігійних забобонів" з метою знищення Церкви як головного конкурента за вплив на людей і потенційного духовного центру опозиції. У міжвоєнний період закономірною реакцією на політику СРСР були мовчазний пасивний опір (за офіційною пропагандою - "шкідництво" та "злісний саботаж"), стихійні селянські повстання (котрі функціонери більшовицького режиму трактували як "куркульські виступи"), періодичні локальні бунти робітників, які жорстоко придушувала й замовчувала офіційна влада. Інакше кажучи, "перманентна громадянська війна" у Радянському Союзі від часу його створення до смерті Й. Сталіна була не стільки громадянською, скільки безперервною боротьбою більшовицької держави проти власних громадян¹⁹.

Якщо в мирний час політичне протистояння між силовими структурами і народами СРСР, що забрало мільйони людських життів тільки під час Голодомору 1932-1933 рр., мало прихований характер, то після 22 червня 1941 р. воно набуло збройних форм унаслідок втягування сотень тисяч людей у глобальну воєнну конфронтацію. Упродовж 1941-1945 рр. у його рамках розгортався своєрідний громадянський конфлікт між лояльними громадянами СРСР і ворогами сталінського режиму. Для німецько-радянської війни як широкомасштабного геополітичного протистояння були характерними, зокрема, усі ознаки громадянської війни, хоча й з певними особливостями та застереженнями: 1) ті громадяни Радянського Союзу, котрі воювали на боці нацистської Німеччини, були залежними від неї і служили в її окупаційних структурах; 2) громадянський конфлікт розгортався головню в тих областях у складі СРСР, що після 22 червня 1941 р. були окуповані Вермахтом. Ще одним аргументом на користь концепції про розгортання громадянської війни на окупованих територіях є той факт, що, відповідно до світового історичного досвіду значних суспільних протистоянь, однією зі сторін громадянської війни, як правило, була держава (у випадку німецько-радянської війни нею був Радянський Союз)²⁰.

У середині 1941 р. у СРСР виникли передумови для розгортання громадянської війни. Крім того, у 1941-1945 рр. можна простежити багато аналогій з 1918-1920 рр. По-перше, репресії та депортації призвели до різкого загострення стосунків між владно-силовими структурами більшовицького режиму і мільйонами людей. Чіткі соціально-політичні й національно-етнічні протиріччя, відсутність єдності інтересів більшовицької партії і народів, якими прагнули керувати комуністи, спричинили відчутний антагонізм між ними. Прагнення більшовиків будь-якими засобами утриматися при владі, посилити свою диктатуру й тримати під своєю тотальною владою все суспільство, керуючись комуністичною ідеологією, робило громадянську війну,

¹⁹ Див., наприклад, статтю Алена Безансона "Війна більшовиків проти селян": *Besangen A. La*

Guerre debolcheviques contre les paysants / AlenBesancon // Commentaire (Paris). - 1993. -№ 62, etc. - P. 237-244.

²⁰ *Hironaka A. Neverending Wars: The International Community, Weak States, and the Perpetuation of Civil War / Ann Hironaka. - Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. - P 3.*

здавалося б, неминучою. По-друге, на території колишньої Російської імперії у 1941 р., як і у 1918р., могла вибухнути громадянська війна, посилена зовнішнім чинником. Як і під час громадянської війни 1918-1920 рр. до створення СРСР, так і в 1941-1945 рр. у внутрішній конфлікт у цій країні інтенсивно втручалися іноземні держави, які ввели свої окупаційні війська на її територію й активно підтримували відцентрові рухи нацменшостей у різних формах з метою поширення свого впливу на суміжні з Росією країни Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії. Як не парадоксально для традиційного сприймання подій 1941-1944 рр., але про них із міжнародно-правового погляду є більше підстав говорити як про громадянську війну, бо під час зіткнення між Райхом і Радянським Союзом у різних формах розгортався конфлікт головно між *тогочасними* формальними громадянами СРСР. Натомість події починаючи від 1918 р. до 1920 р. у Росії проблематично назвати громадянською війною, оскільки такою прийнято називати війну між громадянами єдиної держави, котра на той час розпалася - монархія династії Романових була розділена між різними силовими чинниками й центрами зосередження влади, на її місці розгорталися локальні конфлікти між *колишніми* громадянами Російської імперії як держави, котрої ні фактично, ні юридично в згадані роки уже не було, а білогвардійці, які склали присягу вірності цареві, не вважали себе громадянами більшовицької Росії²¹.

Мільйони представників народів, які за 20 років більшовицької системи під впливом її пропаганди асоціювали себе з СРСР, під час нацистської окупації були жертвами репресій гітлерівського режиму і сприймали німецько-радянську війну як "Велику Вітчизняну війну", котру під впливом радянської пропаганди багато з них вважали боротьбою проти національного і соціального гніту іноземних загарбників. Водночас інші мільйони людей, які або родичі яких упродовж 20 років були піддані репресіям сталінського режиму, були готові воювати і воювали на боці Райху і, хоча були об'єктами його маніпулювання, вважали ту ж війну "Другою громадянською війною", котру під впливом німецької пропаганди багато хто з них сприймав як продовження багатолітньої боротьби: росіяни - як продовження громадянської війни в Росії у 1918-1920 рр., представники інших народів - як продовження боротьби проти національного і соціального гноблення царською і пізніше більшовицькою Росією²². Після війни на це вказували у мемуарах учасники тих подій. На думку полковника

²¹ Між подіями громадянської війни 1918-1920 рр. на території колишньої Російської імперії

і подіями німецько-радянської війни було чимало спільного починаючи від конфлікту між прибічниками й ворогами більшовицького режиму й закінчуючи присутністю в протистоянні між ними "третьої сили", що часто "задавала тон" розгортанню громадянського конфлікту. Однак у СРСР та РФ багато авторів вважали громадянською війною конфлікт на макрорівні в масштабах усієї держави й заперечували його розгортання на мікрорівні, зокрема в межах окремих територій під контролем окупаційних сил інших держав, ігноруючи той факт, що громадянський конфлікт не обов'язково виявлявся у збройній формі й опоненти більшовизму не обов'язково активно демонстрували невдоволення чинною в країні системою влади; несприйняття людьми пануючого в державі режиму не означало участь у боротьбі проти нього зі зброєю в руках - мільйони людей були прихованими й пасивними ворогами більшовицького тоталітаризму. Для порівняння інтерпретацій подій громадянської війни на території колишньої Російської імперії див., наприклад: *Галин В. В.* Интервенция и гражданская война - М.: Алгоритм, 2004; *Katzer N.* Die weisse Bewegung in Russland. Herrschaftsbildung, praktische Politik und politische Programmatik im Bürgerkrieg / *Nikolaus Katzer.* - Köln [u.a.]: Böhlau, 1999; *Rieber A. J.* Civil Wars in the Soviet Union / *A. J. Rieber* // *Kritika.* - 2003. - No 4, 1. - P 129-162.

²² Див.: *Октан А.* Является ли эта война отечественной для народов России? / *А. Октан.* - Орел, 1942; *Великая гражданская война 1941-1945* / [Автор-составитель И. В. Дьяков]. - М., 2002.

В. А. Беляєвського, "друга війна козацтва проти більшовиків була ідейним продовженням героїчної епопеї громадянської війни 1918-1920 рр."²³. Безпосередній очевидець і учасник подій Другої світової війни Карл Гайнц Пфедфер понад півстоліття тому стверджував, що німецько-радянська війна на території СРСР "набула яскраво вираженого характеру громадянської війни"²⁴.

Тільки з плином багатьох десятиліть цю концепцію підтримали вчені на пострадянському просторі. Наприклад, за словами російського науковця Ігоря Єрмолова, "правомірно було б говорити про елементи громадянської війни, що розгорталася всередині однієї держави" за умов німецько-радянської війни, "тобто в єдино можливих для реалізації планів повалення радянської влади обставинах"²⁵. Як вдало зауважив український дослідник В. Стецкевич, на території України (і такою ж мірою у Білорусі й на території окупованих областей Росії) вже сама по собі трагедія німецько-радянської війни "в часи лихоліття десятикратно була посилена ще й фактором громадянської війни - найтрагічнішим і найбільшчим різновидом війн, який тільки знає людство, коли брат іде на брата"²⁶. За твердженням іншого автора, "величезна кількість українців, що билися на стороні Вермахту, не дозволяє класифікувати їх як окремих «зрадників і відщепенців». Фактично мова йде про громадянську війну між українцями. Свого роду поділ на «білих» і «червоних». Громадянська війна багатомільйонного народу в умовах відсутності власної держави. У Європі тих років, розірваній тоталітарними ідеологіями, українці не могли уникнути загальної долі. Розкол був не так очевидний, через відсутність української держави, але він не став тому менш глибоким... Громадянська війна - це і є громадянська війна, навіть якщо супротивники одягнені в іноземну форму"²⁷.

Зважаючи на різні аргументи "за" і "проти" концепції розгортання громадянської війни на окупованих Райхом територіях, у цьому принциповому питанні, очевидно, треба уникати крайніх полярних суджень і категоричних висновків. З одного боку на Східному фронті основна боротьба відбувалася між німецькими й російськими за своїм головним національним складом військами, в яких іноземці були переважно допоміжним чинником. Водночас насправді на окупованих Вермахтом східних територіях під час розвитку радянського партизанського руху основна збройна боротьба приблизно від середини 1941 р. до середини 1944 р. розгорталася між місцевими силами - тими, які підтримували більшовиків, і тими, які були організовані у збройних формуваннях військового та поліцейського підпорядкування або виконували допоміжну службу на боці Німеччини. З урахуванням цього важко заперечити той факт, що на боці СРСР і Райху на військовій службі перебували представники організованих груп, з другого ж боку вони не були самостійними суб'єктами громадянської війни, оскільки цими групами обидвох воюючих сторін керували й контролювали їх Радянський Союз і Райх, для

²³ *Беляевский В. А.* Вторая мировая война. Роль казачества в этой войне и трагедия такового

1939-1945 гг. / *В. А. Беляевский*. - Сан-Пауло, 1963.

²⁴ *Пфедфер К. Г.* Немцы и другие народы во Второй мировой войне / *К. Г. Пфедфер* // Итоги второй мировой войны. - М.: Издательство иностранной литературы, 1957. - С. 513.

²⁵ *Ермолов И. Г.* Возникновение и развитие советского военно-политического коллаборационизма на оккупированных территориях СССР в 1941-1944 гг. Дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / *Ермолов Игорь Геннадьевич*. - Тверь, 2005. - С. 155.

²⁶ *Стецкевич В. В.* Вітчизняне історіописання війни 1939-1945 рр. (деякі проблеми методології) / *В. В. Стецкевич* // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей / НАН України. Ін-т історії України. - Вин. 10. - Част. 1. - К., 2006. - С. 78.

²⁷ *Касатонов Р.* СС "Галичина". Громадянська війна 1941-1945 [Електронний ресурс] / *Роман Касатонов*. - Режим доступу: http://sd.net.ua/2010/06/09/ss_galichina_gromadjanska_vjjna_19411945.html

яких вони де-факто були інструментом ведення війни. Навіть якщо піддати сумніву тезу про участь громадян СРСР у бойових діях в інтересах цих двох держав як один із проявів громадянського воєнного протистояння, важко заперечити той факт, що німецько-радянська війна мала усі характерні ознаки такого конфлікту.

Центральною для розкриття теми є концепція творення іноземних легіонів поневоленого бездержавного народу на боці однієї з воюючих держав, що має довголітню історичну традицію. Вся всесвітня історія супроводжувалася спробами бездержавних народів перед усім світом довести право на власну національну незалежність, що супроводжувалися їх безперервною боротьбою проти агресивних державних сусідів-поневолювачів. Здобуття й закріплення власної державності, захист її від зовнішніх ворогів безпосередньо залежав від позитивного вирішення питання утворення власної збройної сили, організація якої набувала різних форм у процесі становлення й розвитку національно-визвольних рухів. Пропорційно до їх зміцнення ця політична проблема актуалізувалася у різні зламні моменти європейської історії, особливо від середини XIX ст.

У роки Першої світової війни під час планування й ведення бойових дій політика творення і використання інонаціональних збройних формувань з іноземців була невід'ємною складовою загального політичного курсу воюючих держав, який зумовили історичні традиції вербування різними державами на військову службу іноземних волонтерів. Випадки залучення добровольців до міжнародної боротьби проти спільного ворога були уже в історії (наприклад, на заклик англійського поета Джорджа Байрона на початку XIX ст. з цілої Європи збиралися добровольці для визволення Греції з-під влади Турецької імперії, у 1860-х роках у загонах італійця Джузеппе Гарібальді також воювало багато іноземців). Ще більшим було воєнне втручання воюючих сторін у міжнародні конфлікти напередодні й у роки Першої світової війни, коли на боці воюючих сторін були створені й брали участь у бойових діях польські, українські, грузинський, чехословацький та інші легіони (наприклад, єврейський легіон воював на боці Британії, тоді як інший єврейський легіон (т зв. жидівський курінь) - на боці Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР))²⁸. Ще більших масштабів творення на добровільній основі легіонів з іноземців на боці воюючих держав набуло напередодні Другої світової війни. У 1936 р. СРСР сформував інтернаціональну бригаду, а у 1937 р. Люфтваффе - легіон "Кондор", що воювали на боці різних сторін протистояння під час громадянської війни в Іспанії²⁹, а у радянсько-фінській війні взимку 1939-1940 рр. проти СРСР воювали добровольці з Угорщини, Іспанії та інших країн³⁰. Однак вже у роки німецько-радянської війни добровольці, які за власним бажанням зголосилися воювати на боці Райху та інших воюючих держав, були меншістю порівняно з більшістю тих людей, які під примусом вимушені були воювати на їх боці, й були не рівноправними союзниками цих країн, а лише об'єктами їх військового використання.

Якщо у Першій світовій війні домінували національні Збройні сили, то під час Другої світової можна простежити тенденцію до їх інтернаціоналізації: воєнні дії охопили великі простори Європи, Азії та Африки, а до армій 40 воюючих й окупованих країн було мобілізовано 110 млн осіб (на 40 млн більше, ніж у роки Першої світової) й тільки у першому кварталі 1945 р. у Європі сили протистояння налічували

²⁸ *Kiimecki M. Legiony to ... Szkice z dziejów Legionów Polskich / Michał Klimecki.* - Białystok: Muzeum Wojska, 1998; *Bullock D. The Czech Legion 1914-20 / David Bullock.* - London: Osprey, 2009; *Watts M. The Jewish Legion and the First World War / Martin Watts.* - New York [a. o.]: Palgrave Macmillan, 2004.

²⁹ *La Legion Condor imagenes ineditas para su historia.* - Madrid: Agualarga Ed., 2002.

³⁰ 22. April 1940. Aufzeichnung v. Weizsäcker. Rückführung v. ungar. Freiwilligen aus den finnisch-sowjet. Kämpfen üb. Deutschland in ihre Heimat // PA AA, Büro Staatssekretär, R 29832, StS Nr.308.

18 млн осіб³¹. До армій воюючих країн залучали представників багатьох народів, які по-різному мотивували свою участь у війні. В СРСР, наприклад, із поляків, словаків, французів, сербів та інших іноземців для воєнних дій проти нацистської Німеччини укомплектовано 2 загальновійськові армії, 3 армійські танкові й авіаційні корпуси, 30 різних дивізій, 31 бригаду і 182 полки загальною чисельністю понад 550000 осіб³².

У роки Другої світової війни доля бездержавних або залежних від інших держав народів була трагічною - доволі часто представники однієї нації опинялися у збройних формуваннях різних воюючих країн. Наприклад, тоді як частину чехів мобілізовано до німецької армії і у складі південного угруповання німецьких армій на Східному фронті діяв Словацький полк, в СРСР укомплектовано окрему Чехословацьку бригаду. У складі Червоної Армії воювали формації, укомплектовані з поляків та словаків, хоча багато їхніх співвітчизників сподівалися на допомогу Заходу, щоб запобігти окупації своїх країн радянською армією. У країнах Азії у роки Другої світової війни воєнно-політична ситуація теж була непростою. Лідери індонезійського руху, наприклад, передбачали виникнення "вакууму влади" у випадку капітуляції Японії і вірили, що навіть невелика збройна сила матиме вирішальне значення для їх національного майбутнього. В результаті цього створено підпорядковані Японії індонезійські збройні формування, військовослужбовці яких носили японські уніформи з власними національними відзнаками. На останньому етапі війни, уникаючи відновлення голландського колоніалізму, вони перейшли на бік західних союзників і за їх підтримки опанували територію Індонезії. Поява індійських військ у складі ЗС Великої Британії в Африці спонукала німецьке військове командування створити на противагу їм свої індійські підрозділи. Так само Японія сформувала з полонених індусів у Сінгапурі Індійську Національну Армію (ІНА) чисельністю понад 30000 вояків, головнокомандувачем яких став майбутній голова індійського еміграційного уряду Субхас Чандра Bose³³. Після війни британський уряд не зміг розформувати індійські збройні одиниці, які національний лідер Індії Магатма Ганді успішно використав для проголошення незалежності своєї країни. Подібна ситуація склалася й у Бірмі. Японія об'єднала її вояків у національні підрозділи, котрі для створення бірманської армії використав генерал Аун Сен - згодом перший президент незалежної Бірми. Індонезійці вбачали в Голландії, а бірманці у Великій Британії таку ж країну-окупанта своєї Батьківщини, як і в Японії. Саме тому вони не вважали співпрацю з нею ганебною для своїх національних лідерів, котрі потім стали першими президентами їх держав³⁴.

Протягом Другої світової війни Третій Райх не був винятком порівняно з іншими великими державами й також створив власні інонаціональні мілітарні формації, в яких домінував німецький командний персонал. У рамках військ СС (*Waffen-SS*) було створено дивізії, військовослужбовців яких набирали з представників різних народів і котрі виступали або як складові з'єднання Ваффен-СС, або як окремі національні легіони. Участь у війні проти СРСР у 1941-1942 рр. взяла також іспанська "блакитна" дивізія. Крім національних збройних формувань союзних з Німеччиною Італії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Словаччини, Албанії, а також уряду у Віші у Франції

³¹История второй мировой войны (1939-1945): В 12 т. - Т. 8. - М.: Воениздат, 1977. - С. 500.

³²Военный энциклопедический словарь. Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. - М.: Военное издательство, 1983. - С. 291.

³³*Beasley W.G Japanese Imperialism, 1894-1945 / William G Beasley. - Oxford: Clarendon Press, 1987; Boyle J.H. China and Japan at War: The Politics of Collaboration / John Hunter Boyle. - Stanford, CA: Stanford University Press, 1972.*

³⁴Детальніше див.: *Kahin G.McT. Nationalism and Revolution in Indonesia / George Mc Turnan Kahin. - Ithaca, NY (USA): Cornell University Press, 1952.*

та Фінляндії³⁵, на боці німецьких військ діяли військові частини, сформовані з представників більшості європейських націй (норвежців, білорусів, естонців, латвійців, литовців, вірмен, грузинів тощо). Проти Англії та США на боці Вермахту боролися вихідці з африканських та азійських країн і навіть окремі групи євреїв за певних обставин якийсь час були готові співпрацювати з Третім Райхом. Особливу сторінку в історії східноєвропейських формацій ЗС Німеччини вписали російські формування, відомі як Російська Визвольна Армія (*Русская Освободительная Армия* - РОА) під командуванням генерала Андрея Власова та бригада Броніслава Камінського - Російська Визвольна Народна Армія (*Русская Освободительная Народная Армия* - РОНА). Створити національні легіони з метою втілення в життя політичних планів тривалий час сподівалися окремі угруповання українців. Важливу роль у спробах реалізації цих планів від середини ХІХ ст. займала Галичина, де під час "весни народів" у 1848-1849 рр. втілено перші спроби створення збройної сили українського визвольного руху. Заснована у той час у Львові Головна Руська Рада як репрезентативний орган українського населення організувала у деяких містах національну гвардію, виставила батальйон гірських стрільців з синьо-жовтим прапором й допомогла організувати на Підкарпатті селянську самооборону. Вдруге напередодні й на початку Першої світової війни спонтанно створені українські стрілецькі організації поставили за мету підготувати молодь до збройної боротьби, а заснована у 1914 р. Головна Українська Рада створила Легіон Українських Січових Стрільців (УСС). На думку його організаторів, у цій війні повинна була вирішуватися доля українського народу й легіоні відтак припадала важлива роль у визвольній боротьбі українців за створення власної держави. Це сподівання справдилося: старшини УСС започаткували практичну реалізацію Листопадового зриву - проголосили створення 1 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), а січові стрільці стали кістяком Української Галицької Армії (УГА). На короткий час ЗУНР об'єдналася зі створеною за рік до цього Українською Народною Республікою (УНР), а УГА стала складовою частиною її збройних сил. Після втрати Україною державної незалежності під тиском експансії сусідніх країн справа створення національних збройних сил тривалий час залишалася невирішеною. Лише напередодні Другої світової війни вона знайшла свій прояв у формуванні Українського легіону під командуванням Романа Сушка у квітні-серпні 1939 р. З вибухом Другої світової війни однією зі спроб створення зародку українських військових підрозділів було також формування у квітні-червні 1941 р. Легіону Дружин Українських Націоналістів (ДУН) у складі двох куренів (батальйонів): Південного імені Євгена Коновальця (нім. назва "Батальйон «Нахтігаль»") та Північного (нім. назва "Організація «Роланд»"). З українців у 1939—1945 рр. за згодою німецьких цивільних та військових органів влади також організовано інші національні формації. Більшість з них у лютому 1943 р. - на початку травня 1945 р. трактували як складові частини Українського Визвольного Війська (УВВ). Поряд з іншими сформованими з українців військовими частинами у роки Другої світової війни до певної міри продовженням традицій українських збройних з'єднань було створення дивізії військ СС "Галичина"- 1-ї Української дивізії Української Національної Армії (1-ї УД УНА), що була найбільшим регулярним військовим з'єднанням, укомплектованим тоді з українців³⁶.

³⁵ Детальніше про це див: *Gosztony P. Hitlers Fremdenheere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug /Peter Gosztony.* - Düsseldorf: Rcon Verlag, 1976; *Charles K., Nakladal B. Germany's First Ally: Armed Forces of the Slovak State, 1939-1945 IK. Charles, B. Nakladal.* -Atglen: Schiffer Military History, 1998; *Littlejohn D. Foreign Legions...-Vol. 3.-San Jose, 1985.* ³⁶Детальніше див.: *Боляновський А. Дивізія "Галичина"...* - С. 12-14; *Боляновський А. Українські військові формування...* - С. 20-22 та ін.

Урахування усіх викладених теоретичних роздумів уможливило вироблення власної концепції досліджуваної проблеми, яку можна сформулювати так:

Використання інонаціональних збройних формувань з іноземців було складовою курсу військової політики воюючих держав при плануванні й веденні бойових дій. Військову експлуатацію іноземців Третім Райхом започаткувало творення перших національних легіонів переважно на основі добровольців, які здебільшого за власним бажанням вступили до їх лав і яких за сучасними критеріями можна прирівняти до військовослужбовців-контрактників. Військова експлуатація полонених та жителів окупованих територій була невід'ємним компонентом ведення воєнних дій. Створені у складі ЗС Німеччини збройні формування суттєво різнилися за статусом. Якщо угорські, румунські, хорватські були з представників державних народів (союзників, сателітів та гіпотетичних союзників), і об'єктом міжнародної політики, які могли розраховувати у майбутньому на включення їх країн як сателітів до складу майбутньої "Нової Європи" під диктатом Райху. Натомість представники більшості народів з територій у складі СРСР були безправними об'єктами маніпулювання. Це визначило відмінність їх становища, статусу й політики щодо них різних установ націонал-соціалістичної Німеччини. Готовність залучати жителів окупованих і намічених для окупації територій до ведення воєнних дій співпала з національними аспіраціями частини опозиційних до сталінського режиму політичних еліт народів СРСР, які в участі у воєнних діях на боці однієї з воюючих сторін вбачали шанс створення збройної сили й у перспективі - шанс для національного визволення. Неспівпадіння інтересів і кінцевих цілей між Райхом і народами окупованих східних областей задалегідь унеможливили можливість укладення між ними стратегічного союзу на перспективу, унаслідок чого творення іноземних формувань німецьких військ було ситуативним заходом, оскільки кардинально не вирішувало принципово важливих актуальних проблем цих народів. Запропоноване концептуальне бачення не може претендувати на істинність з огляду на складність і суперечливі підходи до вивчення предмета дослідження. Разом із тим, воно дозволяє запропонувати авторську схему дослідження і визначити головні складові компоненти-конструкції її змісту.

Окремі російські автори поширювали тезу про те, що в складі ЗС Німеччини із громадян СРСР нібито служили переважно "біологічні русофоби": кавказці (грузини й чеченці) й балтійці та західні українці, котрі проживали в межах земель, що до 1 вересня 1939 р. не були у складі Радянського Союзу. Насправді народжених в СРСР людей, які вирішили чи погодилися воювати проти нього протягом німецько-радянської війни, було не менше, ніж жителів областей, приєднаних до згаданої держави незадовго до війни. Упродовж 1922-1941 рр. більшовикам не вдалося створити "радянського народу" як нової політичної спільності або "політичної нації". Восени 1941 р. воєнні дії не тільки розділили територію Радянського Союзу на області під владою його установ і на області під німецьким окупаційним управлінням, але й роз'єднали населення цієї країни по різні боки фронту, на "радянфілів" (яких можна назвати симпатиками або адептами сталінського режиму), які зберігали лояльність до СРСР, а також "радянських колабораціоністів" - людей, які сподівалися, що під владою Райху їм буде краще, ніж під сталінським режимом. Після початку німецько-радянської війни всупереч запевненням більшовицької пропаганди не всі бажали захищати країну, в якій панував згаданий режим, проливати за неї кров на полях битв, оскільки для багатьох із них поняття "СРСР" і "Батьківщина" не були синонімами. Десятки тисяч червоноармійців, які перебували у німецькому полоні, не виявляли патріотизму щодо СРСР, котрий вони не вважали Батьківщиною, бо народилися в Російській імперії або взагалі в колишній

Австро-Угорщині, Польщі, або країнах Балтії. Протягом перших місяців окупації в Західній Білорусі і Західній Україні та країнах Балтії німецьким окупаційним органам влади вдалося "посягти розбрат у головах" мирного населення. Більшість представників різних народів "між гітлерівським молотом і сталінським ковадлом" не мали вибору - сотні тисяч із них були примусово мобілізовані до збройних формувань воюючих сторін і, незалежно від власних бажань, вимушено виконували чужі накази. Однак десятки тисяч інших людей опинилися перед альтернативою вибору участі у війні на боці країни, яку вони вважали "меншим злом" порівняно з другою, а тому проблемою для них було визначення того, що вважати більшим злом, й що - меншим, зважаючи на подібність і злочинний характер нацистського і більшовицького режимів. Внаслідок цього для тих мільйонів людей, які різною мірою постраждали від експериментів більшовицької соціальної і національної політики, Райх здавався "меншим злом" порівняно зі сталінським режимом, а німецько-радянська війна - нагодою для того, щоб співпрацю з головним противником СРСР поквитатися зі своїм вчорашнім кривдником, керуючись принципом "ворог мого ворога - мій друг". Головним аргументом на користь цієї тези може бути поширене серед радянських громадян твердження про те, що Й. Сталін завдав їм більше зла, бо керував цією країною 30 років, тоді як А. Гітлер заподіяв менше зла, бо нацистська окупація охопила тільки відносно невелику частину території СРСР й тривала 3 роки - у 10 разів менше, ніж сталінський тоталітарний режим у Радянському Союзі (в кордонах на 1 вересня 1939 р.)³⁷.

У цьому контексті важливе значення для розуміння логіки готовності людей воювати на боці СРСР або Третього Райху має врахування у дослідженні філософської морально-етичної теорії вибору "меншого зла", котру як "*malum necessarium*" запропонували застосовувати для оцінок дій та вчинків людей ще давньогрецькі філософи Арістотель і Епікур. Згідно з нею, за конкретних умов морально санкціонованими (тобто допустимими або навіть обов'язковими до здійснення) можуть бути ті дії, які порушують права однієї людини або кількох людей заради значного скорочення кількості порушень цих прав, і ті вчинки, які суперечать певним етичним заборонам, проте, здійснення яких у відповідній ситуації запобігатиме значно масштабнішому порушенню тих (або інших) етичних заборон³⁸. Логіка меншого зла може сприйматися як зручний спосіб виправдання злочинної діяльності і виправдати її - означає не зменшити, а збільшити загальну кількість порушень та заборон з урахуванням екстремальних умов³⁹. У кожному конкретному випадку визначення збитків і з'ясування того, чи є здійснення меншого зла крайнім засобом, передбачає осмислення міри вимушеності тих або інших дій у конкретно-історичних умовах. Також треба враховувати можливість реалізації позитивної мети етично сумнівними засобами у перспективі і можливість перетворення суб'єктів (готових йти на менше зло), в інструмент, використовуваний суб'єктами ініціативного зла. Виходом із цієї ситуації є диференційоване ставлення до різних типових випадків здійснення меншого зла і ухвалення суто індивідуальних рішень, які потребують обговорення і оцінки постфактум. Велику кількість різних чинників відображає складність людського життя і суспільної практики у військових

³⁷Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR / [Ed. by Zvi Gitelman]. - Indiana: Indiana University Press, 1997. - P. 56.

³⁸ Ignatieff M. The lesser evil political ethics in an age of terror / Michael Ignatieff. - Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2004.

³⁹ Прокофьев А. В. Понятие меньшего зла: содержание, критерии, условия применения [Електронний ресурс] / А. В. Прокофьев. - Режим доступу: <http://iph.ras.ru/uplfile/ethics/seminar/prok.html>

умовах, але не нівелює цінність пошуку критеріїв поведінки людей в екстремальних ситуаціях⁴⁰.

Ще важливіше значення для концептуального розуміння проблеми має сприймання явища колабораціонізму. Одне з перших трактувань поняття колабораціонізму запропонував колишній член Філіппінського Конгресу Хосе Велосо у статті "Колабораціонізм як національна справа: серйозна урядова проблема". Аналізуючи співробітництво населення завойованих територій із завойовниками (в контексті політичних, соціальних та економічних реалій окупованої країни на прикладі співіснування філіппінців із окупаційними структурами Японії), він зробив кілька висновків: 1) будь-яка особа, яка не воювала активно проти окупантів, співпрацювала з ними залежно від потреби, керуючись законом самозбереження; 2) колабораціонізм допомагав народові пережити гніт чужоземного панування; 3) колабораціонізм не був державною зрадою тому, що "служба країні у будь-якій формі та за будь-яких умов є патріотизмом, якщо тільки вона скерована на користь народу". На думку Велосо, "право останнього слова щодо того, чи ця служба є лояльною чи зрадницькою, залишається за даним народом і лише за ним", оскільки її метою було дотримання інтересів їх Батьківщини, а тому саме її жителі мають пріоритетне право давати позитивні, негативні чи будь-які інші політичні, моральні чи юридичні оцінки діям своїх співвітчизників⁴¹.

Політизація й "колабораціонізація" складного явища військового використання Райхом іноземців у роки Другої світової війни була пов'язана зі штучною підміною понять деякими західними, радянськими, російськими та проросійськими істориками, котрі стверджували: якщо переглянути ставлення до людей, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою, це в принципі означатиме "апологетизацію зради Батьківщини" та "культ ренегатства й антидержавної діяльності". Однак, зважаючи на чітку негативну конотацію терміна "колабораціонізм", багато вчених не вживали його як політичний і образливий. Іншими тенденціями в концептуальному осмисленні проблеми є применшення масштабів або замовчування колабораціонізму з Райхом. Типовим прикладом є заперечення польської та єврейської колаборації⁴² (хоча порівняно з українцями є значно більше підстав говорити про колабораціонізм поляків, які співпрацювали з окупантом, що знищив їх державу, та колаборацію євреїв, органи самоврядування яких у гетто сприяли нацистському "остаточному вирішенню єврейського питання"⁴³). Однак пропорційно до ступеня співучасті у реалізації програми воєнних завоювань нацистів правомірніше говорити про широкомасштабний колабораціонізм держав, уряди яких були співвідповідальними за розв'язання Другої світової та німецько-радянської воєн, а саме про СРСР у вересні 1939 р., Італію, Угорщину, Румунію та інших союзників Райху⁴⁴.

⁴⁰ *Molloy S.* Aristotle, Epicurus, Morgenthau and the Political Ethics of the Lesser Evil / *Seän Molloy II*

Journal of International Political Theory. -2009. -April. -Vol. 5. - P. 94-112; *The lesser evil and the greater good: the theory and politics of social diversity.* - London: Rivers Oram Press, 1994.

⁴¹ *Veloso H.* Collaboration as a National Issue: A Grave Government Problem / *Hose Veloso // Lawyers*

Journal. - 1945. - November-December. - P. 17.

⁴² *Madajczyk Cz.* Kann man in Polen 1939-1945 von Kollaboration sprechen? / *Czeslaw Madajczyk //*

Europa unterm Hakenkreuz... - S. 133-148; *Kollaboration oder praktische Not? Zionistische Politik gegenüber dem Nationalsozialismus.* - Frankfurt; Haag; Herchen, 1995.

⁴³ *Trunk I.* Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation / *Isaiah Trunk.*

New York: Macmillan, 1972; Friedrich K.-P. Problem polskiej kolaboracji podczas II wojny swiatowej / *Klaus-Peter Friedrich // Res Publica Nowa (Warszawa).* - 1998. - Grudzien. - Nr.II. - S. 46-52.

⁴⁴ Див.: *Di Nardo R. L.* Germany and the Axis powers from coalition to collapse / *R. L. Di Nardo.* - Kansas: University Press of Kansas, 2005.

У процесі дослідження теми важливим є врахування морально-етичних критеріїв оцінок дій та вчинків людей в екстремальних умовах війни і окупації. На думку одних істориків, незважаючи на масовість служби в окупаційних структурах країни-ворога на користь її імперських інтересів незалежно від того, якими мотивами вони керувалися -зрадники. Ці історики переконані: оскільки установи Райху активно використовували військовослужбовців іноземних формувань з власною метою і їх наміром було зовсім не надання незалежності їх народам, є усі підстави ці формації вважати і називати "формуваннями пособників фашистів". Особливо категоричні у судженнях російські автори. М. Семіряга, зокрема, засудив у моральному аспекті співпрацю громадян СРСР із Райхом і назвав колабораціонізм різновидом фашизму, наголошуючи, що навіть у принципі "було б аморально його виправдовувати"⁴⁵. Борис Ковальов хоча й запропонував градацію "радянського колабораціонізму" на різні типи (включно з "колабораціонізмом виживання"), все ж назвав злочинцями усіх людей, котрих як формальних добровольців використовував Райх незалежно від мотивів, якими вони керувалися: "Людей, які свідомо й добровільно перейшли на бік ворога й зі зброєю в руках, або використовуючи свій інтелект, які воювали на боці Німеччини проти своєї Вітчизни, не можна не трактувати як злочинців"⁴⁶.

Традиційним для подібних оцінок було і є застосування негативної конотації та звинувачень на адресу окремих людей із замовчуванням або запереченням відповідальності політичного керівництва Радянського Союзу та Третього Райху за вчинки та дії конкретних індивідів або груп людей у конкретних історичних обставинах. За умов виправдання політичного курсу Й. Сталіна й спроби реабілітації культури його особи для правлячої верхівки СРСР вигідним було звинувачення звичайних людей у зраді, оскільки подібні закиди ніби звільняли від відповідальності тоталітарні режими, а звинувачували людей, котрі часто були заручниками воєнних обставин і політики цих режимів.

Дискусія розгорталася стосовно морально-етичного і правового аспектів проблеми колабораціонізму. Багато авторів оминали питання про те, чи СРСР і сталінський режим є тотожними поняттю "Батьківщина". Чи можна Радянський Союз вважати Вітчизною для людей, які народилися до часу його утворення у грудні 1922 р.? Створення СРСР відбувалося з порушенням міжнародно-правових норм без з'ясування волевиявлення людей шляхом референдумів у республіках, утворених після розпаду Російської імперії й окупованих військами більшовицької Росії. Кожна людина має право свободи дій та вибору й розраховує на дотримання загальнолюдських прав і свобод державою, громадянином якої вона є, а тому в разі їх порушення нею людей не можна вважати зрадниками тільки тому, що вони не бажали захищати пануючий у ній режим. Їх співучасть у війні Райху була радше співучастю у війні однієї країни з одним злочинним режимом проти країни з іншим злочинним режимом - неминучим наслідком окупації і втрати державної незалежності, результатом чого стали неспроможність вільного волевиявлення і вимушеність пристосовуватися до умов. Для сотень тисяч громадян Радянського Союзу, невдоволених пануючою в ньому системою, СРСР ніколи не був їх державою так само, як більшість антикомуністів в його республіках не сприймали їх як свої незалежні держави. Зі слів австрійського історика Андреаса Каппелера, наприклад, багато українців покладали сподівання на Райх у перші місяці німецько-радянської війни: "З огляду на поганий досвід, який українці мали в [19]30-ті роки

⁴⁵Семіряга М. И. Коллаборационизм... - С. 473, 9.

⁴⁶Ковалев Б. Н. Коллаборационизм в России... - С. 12, 366.

зі сталінізмом, це було зрозуміло. Чому вони повинні були зберігати лояльність до режиму, що їх тероризував і знищив мільйони з них?"⁴⁷.

Можна цілком погодитися з українським дослідником Ярославом Грицаком, який поставив під сумнів правомірність звинувачення у колабораціонізмі як зраді Батьківщини українців, зокрема західних: "У класичному значенні цього слова колабораціонізм означає співпрацю з ворогом своєї країни. Що ж було «своєю країною» для західних українців? Очевидно, нею не була ані міжвоєнна Польща, ані тим більше Радянський Союз. Їхня країна мала бути ще вибореною, і тому природно, що у своїх змаганнях вони спиралися на ту з воюючих сторін, яка з прагматичних міркувань готова була постачати їм зброю, обмундирування, відкрила мінімальні можливості для розвитку різних форм організованого національного життя"⁴⁸. У контексті наукової дискусії щодо проблеми колабораціонізму український дослідник зі Львова Юрій Киричук визначив головним критерієм колабораціонізму зраду власної суверенної держави. На його думку, ті, хто мав таку незалежну державу, "насправді зрадили свої народи", але це не стосувалося українців: "Українці своєї держави не мали. Те, що називалось УРСР (незважаючи на всі формальні атрибути суверенності), було дуже далеко від реальної державності. Крім того, потрібно мати на увазі, що основний ударний загін українських політичних сил формувався із західних українців та українських політичних емігрантів. Вони не вважали рідною країною ані міжвоєнну Польщу, ані тим паче СРСР. Тому співпрацю з німцями слід розглядати не як певну акцію, а лише як реакцію українців на дії, за які відповідальна була Москва"⁴⁹. На користь цієї тези висловився інший автор, який стверджував: "...Українці взагалі не могли бути колаборантами, бо перед початком Другої світової війни держави Україна не існувало. Були держави Польща і Радянський Союз, які свого часу окупували і зліквідували відповідно ЗУНР і УНР. Більшість українців не вважали своєю Батьківщиною Польщу чи СРСР, тому не можуть нести відповідальність «за зраду Батьківщини»"⁵⁰.

Сказане стосується також тих представників балтійських, кавказьких й інших народів, території яких були анексовані військами більшовицької Росії і які з політичних мотивів одягнули німецькі мундири у роки Другої світової війни. Можна цілком погодитися з твердженням істориків Георгія Мамулія (Франція) та Олега Романько (Україна) про те, що колабораціонізмом і злочинною можна трактувати тільки співпрацю мешканців країн з урядами, обраними унаслідок волевиявлення їх громадян, а не в СРСР на території колишньої Російської імперії, де більшовицький режим прийшов до влади у результаті держперевороту й нав'язав цілим народам безпрецедентну за своєю жорстокістю тоталітарну диктатуру, жертвою якої були десятки мільйонів людей. Це звільнило "поневолені режимом народи від будь-яких моральних зобов'язань щодо більшовицьких уряду й держави загалом" і "під категорію колабораціоністів можуть підпадати тільки громадяни демократичних держав, які співпрацювали з Третім Райхом"⁵¹.

⁴⁷ *Kappeier A. Kleine Geschichte der Ukraine / Andreas Kappeier. - München: Verlag G. H. Beck. 1994. - S. 220.*

⁴⁸ *Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. / Ярослав Грицак. - К: Основи, 1994. - С. 234.*

⁴⁹ *Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика / Юрій Киричук. - Львів: Добра справа, 2003. - С. 93.*

⁵⁰ *Шніцер В. Колаборанти / Василь Шніцер // Дзвін (Львів). - 2011. - № 11/12. - С 98-104.*

⁵¹ *Абрамян Э. Кавказцы в Абвере / Эдуард Абрамян. - М.: Издатель Быстров, 2006. Керуючись наведеними вище аргументами, Г. Мамулія та О. Романько потрактували усіх тих людей, котрі з метою реалізації їх національних аспірацій воювали на боці Вермахту, до певної*

Об'єктивно кваліфікувати дії сотень тисяч людей, вимушених до співучасті у реалізації військової політики Райху, справді складно історикам із врахуванням різного сприйняття історичних процесів Другої світової війни учасниками і очевидцями тих подій: сотні тисяч радянських громадян, які служили у Вермахті, не вважали себе зрадниками свого народу й Батьківщини, але в СРСР їх вважали зрадниками цієї держави з огляду на те, що вони були її громадянами. Зрештою, зрада та лояльність є не однозначними категоричними, а моральними й часто відносними поняттями, оскільки героя однієї нації часто вважають злочинцем для іншої. Цими міркуваннями керувався британський дослідник Девід Літтлджон, який навіть назві своєї праці про іноземні формування німецьких військ надав дwoяке змістовне навантаження - "патріотичні зрадники"⁵². Згідно з висновком російського історика Сергея Дроб'язка, "однозначної відповіді на питання про те, ким же слід вважати цих людей - зрадниками чи патріотами - просто немає"⁵³. За твердженням американського науковця японського походження Гіроакі Куромії, у роки Другої світової війни представники різних народів "були водночас і героями, і злочинцями" й траплялося "чимало випадків, коли межа між злочинцем і героєм була розмита"⁵⁴.

2.1.3. Термінологія

Окрім визначення основних концептуальних аспектів проблеми для її дослідження важливе значення має термінологічний інструментарій наукового аналізу воєнно-політичних процесів, оскільки вдало підібрані терміни є запорукою уникання помилок у процесі пояснення конкретних явищ. Специфіка добору термінології зумовлена тим, що вивчення проблеми наклало відбиток на зміст термінів, котрі окреслюють багато складних процесів і явищ досліджуваного періоду. Дискусійними є поняття, у які різні автори вкладають різне розуміння й трактування. Бажання бути неупередженим спонукало автора відмовитися від використання політизованих термінів. Сумнівним видається оперування й особливо зловживання термінами, що апріорі закладають оціночні судження пропагандистського характеру й формують стереотипні уявлення про складні й неоднозначні історичні процеси і не допомагають сприймати їх шляхом співставленім й критичного аналізу різних документів, інтерпретацій та оцінок й звужують вивчення багатосторонніх явищ до майже виключно одного з їх аспектів, що суперечить принципів об'єктивного неупередженого вивчення історичних явищ в їх причинно-наслідковому взаємозв'язку.

Крім загальноприйнятої військово-історичної понятійної бази і термінології у праці вжито поняття і терміни, впроваджені у процесі висвітлення теми. Їх застосовано з метою максимально об'єктивного відтворення історичного минулого з урахуванням

міри як представників окремої воюючої сторони в політичному сенсі: "Більшість учасників антибільшовицького протесту в роки Другої світової війни були представниками "Третьої сили", однаково ворожої як до сталінізму, так і до гітлеризму в усіх їх проявах". Тому "звинувачення у колабораціонізмі, яке так часто кидають в обличчя учасникам антикомуністичного руху в роки Другої світової війни, при неупередженому підході не витримує жодної критики" (*Абрамян Э. Кавказцы в Абвере... - С. 5-6*).

⁵² *Littlejohn D. The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German Occupied Europe 1940-1945 / David Littlejohn. - London: Heinemann, 1972. - P. 338.*

⁵³ *Дробязко С. И. Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 / С. И. Дробязко. - М.: Эксмо, 2004. - С. 340.*

⁵⁴ *Куромия Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Гіроакі Куромія. - К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. - С. 410—411.*

особливостей сприймання представниками різних наукових течій і напрямів. Зважаючи на те, що мова підсвідомо формує упередження й стереотипи, автор вважав, що у процесі розкриття теми потрібно вживати нейтральні терміни, категорії й поняття. Оскільки багато термінів є спірними й полемічними, необхідною є відмова від тих із них, що були головним невід'ємними вербальними компонентами конструювання сталінського міфу про Велику Вітчизняну війну як одного з основних міфів Радянського Союзу, котрі апріорі мають задалегідь тенденційний характер і чітке політичне забарвлення, завдяки чому неможливо робити об'єктивні висновки на досліджувану тему.

На сучасному етапі в арсеналі історичної науки побутує кілька політичних термінів, які формують зміст понять, використаних у праці. Радянська і пострадянська історіографія використовували пропагандистські терміни "фашистська Німеччина", "Велика Вітчизняна війна", "пособники фашистів" і т. п. Багато дослідників історії Другої світової війни штучно політизували термінологічний інструментарій і вживали ідеологічно мотивовані поняття. Задля їх уникнення доцільно вживати уніфіковані максимально відсторонені терміни з метою уникання політизації наукової теми, якомога ефективнішої екстраполяції в минуле й концентрації на відтворенні історичних подій з метою утриматися від впливів будь-яких зовнішніх чинників. Автор використав нейтральні терміни, що не мають оціночного характеру й не є політично мотивовані й психологічно-підсвідомо не впливають на формування категоричних уявлень, міфів, стереотипів.

Окреслення "фашистська" щодо Німеччини запроваджено в Радянському Союзі від 1933 р., хоча насправді це означення стосується Італії в період правління там фашистської партії під керівництвом Беніто Муссоліні, оскільки німецький націонал-соціалізм суттєво відрізнявся від італійського фашизму, що визнавали й самі нацисти*. Широка популяризація його щодо Німеччини в період правління у ній НСДАП відбулася в радянській періодиці та літературі з політичних підстав з метою уникання при згадці цієї країни асоціації з соціалістичним СРСР. Насправді німецькі націонал-соціалісти ніколи не називали і не вважали себе фашистами, а свою країну ніколи не трактували як "фашистську". З метою дотримання принципу історизму у відтворенні власних назв у праці використано назви "нацистська Німеччина" та "націонал-соціалістична Німеччина" і як синоніми запроваджену щодо Німецької держави 1871-1945 рр. офіційну назву "Німецький Райх" (*Deutsches Reich*) й широко запроваджений в науковий обіг після закінчення війни неофіційний термін "Третій Райх".

Назву "Велика Вітчизняна війна" в Радянському Союзі почали використовувати після радіозвернення Й. Сталіна до народу 3 липня 1941 р. Вперше таке поєднання слів було надруковане в статтях газети "Правда" від 23 і 24 червня 1941 р. і спочатку його сприймали як одне з газетних кліше поряд з іншими подібними словосполученнями: "священна народна війна", "священна вітчизняна народна війна", "звитяжна вітчизняна війна" тощо. Термін "Вітчизняна війна" був офіційно закріплений після запровадження

* Один з активних діячів НСДАП Отто Олендорф у 1947 р. акцентував увагу на цій різниці. З його слів, "націонал-соціалізм і фашизм дуже відрізняються. Фашизм є державною теорією, яка передовсім ґрунтується на теорії, згідно з якою в державі вбачають єдину реальність, і цій державі підпорядковані народ, суспільство, люди, тоді як націонал-соціалізм був народною ідеєю, котра якраз навпаки вбачала в народі примат, а в державі радше допоміжну організацію для плекання і зміцнення цього народу. У цьому полягає величезна різниця. ... До тєї міри фашизм і націонал-соціалізм були цілком протилежні" (Vernehmung des Zeugen Otto Ohlendorf durch Dr. Alexander am 23. Juni 1947 von 10.30-12.00 Uhr. German court reporter: C. Neidel //IfZ, MA 1019/51, Bl. 0149).

військового ордена Вітчизняної війни, заснованого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 травня 1942 р. Інтереси режиму вимагали суспільної легітимації на основі спільної історичної пам'яті, тому в роки правління Л. Брежнєва учасником опору оголошено "весь радянський народ" (за винятком "поодиноких зрадників")⁵⁵. Назву "Велика Вітчизняна війна" використовували в пострадянських державах після 1991 р. Однак у країнах, що не входили до складу СРСР і де російська мова не є офіційною мовою спілкування, назву "Велика Вітчизняна війна" практично не використовують. В німецькій історіографії вживають терміни "Німецько-радянська війна", "Російський похід", "Східний похід" (*Deutsch-sowjetischer Krieg, Russlandfeldzug, Ostfeldzug*), в англослов'янських країнах його замінили терміни "Східний фронт (Другої світової війни)" (*Eastern Front (World War II)*) або навіть "російсько-німецька війна"⁵⁶. Останнім часом в російській історіографії щодо війни між нацистською Німеччиною і СРСР почали періодично вживати термін "Велика війна" (що історично не зовсім коректно, оскільки його тривалий час вживали щодо Першої світової війни) й інші варіанти найменування, наприклад "радянсько-нацистська війна"⁵⁷. Одна з причин відмови від вживання або критики іншими вченими штучно нав'язаного радянською пропагандою терміна "Велика Вітчизняна війна", який використовували з метою легітимізації відновлення у 1944 р. більшовицького режиму в утворених після розпаду Російської імперії республіках, зумовлена тим, що він накладає ідеологічний відбиток на термінологічну базу історичного дослідження⁵⁸. З огляду на вище наведені аргументи з метою максимального дотримання принципу наукової об'єктивності у праці використано нейтральний термін "німецько-радянська війна", що, на думку автора, достатньо відображає зміст і суть війни між Німеччиною і Радянським Союзом від 22 червня 1941 р. до 8 травня 1945 р.

Після 1991 р. у науковому обігу істориків на пострадянському просторі великого поширення набули також поняття, запозичені із праць західних учених, один із найвжіваних із яких - "колабораціонізм". У сенсі злочинного співробітництва він належить до дискусійних у сучасній історіографії. Дослідники по-різному тлумачать термін "колабораціонізм", що зумовило дискусії у наукових колах. У юридичному лексиконі "колабораціонізм" трактують як систему політичних, економічних та ідеологічних форм співпраці, котру країна-окупант нав'язувала захопленій країні для досягнення своїх внутрішньо- і зовнішньополітичних цілей, зокрема воєнних із застосуванням збройної сили. Щодо бездержавних народів колабораціонізмом можна вважати зраду національних інтересів народу певною групою осіб, якими керували ренегатство - відступництво, пристосуванство (опортунізм) і пошук матеріальних благ. Характерно, що

⁵⁵ Weiner A. Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution /

Amir Weiner. - Princeton; N.J., 2001; *Beyrau D.* Totaler Krieg, Begriff und Erfahrung am sowjetischen Beispiel / *Dietrich Beyrau* // Formen des Krieges. Von der Antike bis zur Gegenwart / [Hrsgb. v. D. Beyrau u.a.]. - Paderborn [u.a.]: Schöningh, 2007. - S. 327-353; *Байрау Д.* Понятие и опыт тотальной войны на примере Советского Союза / *Дитрих Байрау* // Опыт мировых войн в истории России: Сб. статей / [редкол.: И. В. Нарский и др.]. - Челябинск: Каменный пояс, 2007. - С. 28^8; *Tumarkin N.* The Living & the Dead. The Rise and Fall of World War II in Russia / *Nina Tumarkin*. - New York: Basic Books, 1994. - P. 76-92, 124-156.

⁵⁶ *Seaton A.* The Russo-German War, 1941^45 *Antony Seaton*. -New York: Praeger, 1970.

⁵⁷ История России XX век: 1939-2007. В двух томах / [под ред. А. Б. Зубова]. - Т. 1. - М.: Астрель-АСТ, 2009. - С. 37.

⁵⁸ Див., наприклад: "Велика Вітчизняна війна" // *Сербии Р.* За яку спадщину? / *Роман Сербии*. - К., 2002. - С. 13-62; *Гринеев В. А.* Радянська міфотворчість довкола Великої Вітчизняної війни в Україні / *В. А. Гринеев* // Сторінки військової історії України: 36. наук, статей / НАН України. Ін-т історії України. - Вип. 10. - Част. 1. - К., 2006. - С. 21-36.

у багатьох мовах крім суто нейтральної форми цього терміна є його негативний відповідник (з огляду на подібність їх часто помилково вживають як синоніми). Зокрема, в англійській мові крім слова "*collaborator*" є слово "*collaborationist*", у французькій крім "*collaborateur*" - "*collaborationiste*". В іспанській мові крім слів "*colabor aciozГ*" та "*colaborator*" - "*colaboracionismo*" та "*colaboracionista*", в італійській - крім "*collaborazione*" та "*collaboratore*" - "*collaborazionismo*" та "*collaborazionista*"⁵⁹.

Полеміку зумовив багатозначний термін "колабораціонізм", що у перекладі з кількох мов (французької, англійської, італійської та інших) має кілька значень, зокрема: 1) співпраця; 2) злочинна співпраця; 3) добровільна співпраця громадян різних держав із Райхом у роки Другої світової війни; 4) зрадницька співпраця з ворогом і т. п. Наслідком різноманітного розуміння і визначення цього терміна були різне бачення проблеми залучення Райхом іноземців до співучасті у воєнних діях представниками різних напрямів і країн і, як наслідок - застосування різних підходів до її вивчення.

Протягом перших повоєнних років в історіографії Другої світової війни щодо явища політичного та військового співробітництва іноземців із Третім Райхом відбулося витіснення нейтрального терміну "співпраця" політичним терміном "колабораціонізм". Втім, серед дослідників немає єдності щодо використання і визначення терміна "колабораціонізм". З огляду на характер і наслідки співучасті представників конкретних країн у війні Райху проти СРСР багато авторів відрізняли співпрацю від колабораціонізму. Предметом диспуту є не тільки семантика терміна, а й те, чи виправданим є його вживання щодо людей, котрі наважилися служити в збройних формуваннях Райху з метою врятувати життя. Його застосування доцільне щодо представників тих народів, які жили у власних національних державах, але, незважаючи на їх окупацію Райхом, добровільно служили у створених німецькими інстанціями збройних формаціях.

З урахуванням різних підходів термін "колабораціоністи" правомірно вживати щодо людей, які поділяли чужі ідеології й мету, тобто ототожнювали себе з ворогом. Термін "колабораціоністи" правомірно вживати також у тих випадках щодо конкретних людей, коли наслідком їх співучасті у воєнних злочинах окупаційних структур була масова смерть цивільного населення або беззаперечно доказано участь згаданих осіб у воєнних злочинах. Водночас недоцільним видається вживання цього терміна щодо тих осіб, які примусово служили або під тиском обставин змушені були служити у військових формуваннях Німеччини, не поділяючи ідеології і не підтримуючи воєнно-політичної мети нацистів. У державах Заходу з демократичним устроєм, де народи мали гарантовані права й реалізовували забезпечені конституціями їх держав свободи, правомірно вживати цей термін. На підставі державної співпраці з Німецьким Райхом його почали використовувати стосовно Франції як держави під час її співробітництва з Райхом після поразки у німецько-французькій війні. На думку деяких істориків, щодо громадян СРСР і червоноармійців, котрі склали клятву вірності СРСР і перейшли на німецьку військову, поліційну або іншу активну службу, доречно використовувати термін "радянський колабораціонізм" як узагальнююче поняття для використання Райхом громадян СРСР, відносно суто військового аспекту - "радянський військовий колабораціонізм" - але тільки стосовно людей, які станом на 1 вересня 1939 р. були громадянами СРСР⁶⁰ (український

⁵⁹ Гжязов И. Легион "Идель-Урал"... -С. 11-12.

⁶⁰ Доцільність використання цього терміна обґрунтував Марк Зліотг: *Elliott M. Pawns of Yalta: Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation / Mark Elliott.* - Urbana, IL: University of Illinois Press, 1982; *Elliott M. Soviet Military Collaborators...* - P.89-104. Див. також: *Кудряшов С. Предатели, "освободители" или жертвы войны?... - С. 84-98; Бичехвост А. Ф. Репатриация советских и иностранных граждан: Внутривополитические и международные аспекты,*

історик Олег Романько образно назвав усі іноземні збройні формування з громадян СРСР у німецькій армії "радянським легіоном Гітлера"⁶¹). Однак цей термін не є бездоганим, оскільки його не можна вживати тільки щодо служби громадян СРСР у німецьких мілітарних структурах, оскільки багато західних авторів поширювали його на співпрацю між Червоною Армією і Райхсвером у 1922-1933 рр. і на радянсько-німецьке військове співробітництво від 23 серпня 1939 р. до 21 червня 1941 р. У цьому контексті саме СРСР, а не Франція, був першою країною, що на державному рівні колаборувала зі своїм майбутнім ворогом у 1933 р. і налагодила широкомасштабне злочинне співробітництво з нацистським Німецьким Райхом у серпні 1939 р., наслідком чого було розв'язання найкривавішої в історії людства Другої світової війни⁶².

Однак, з огляду на те, що створення СРСР суперечило нормам міжнародного права й з огляду на незаконність оголошення громадянами СРСР жителів опанованих і контрольованих більшовицькою Росією в різний час цілих країн, проблемним видається категорично називати "радянськими колабораціоністами" тих із них, які служили у збройних формуваннях Райху. Застосування національного окреслення супроти терміна "колабораціонізм" щодо народів, які не мали своїх держав і самі не вирішували своєї долі, є взагалі політично некоректним, оскільки його вживання з етнічним забарвленням кидає тінь й навішує ярлики на цілі народи за практичні вчинки окремих їх представників на індивідуальному або груповому рівні (сприйнятливішим може бути швидше вживання термінів на зразок "співпраця українців, кавказців і т.д." щодо різних (особливо бездержавних) народів).

На зламі XX і XXI ст. на пострадянському просторі виникла особлива дискусія стосовно розуміння й змісту терміна "колабораціонізм". У СРСР його майже не використовували, вживаючи натомість поняття "пособництво ворогові" або "зрада"⁶³. Після розпаду СРСР багато авторів у РФ зокрема й на пострадянському просторі загалом негативним терміном "колабораціоністи" механічно замінили поширюваний десятиліттями інший політично-пропагандистський термін-штамп із негативним підтекстом - "німецько-фашистські пособники". У 1995 р. Ніколай Раманічев, наприклад, запропонував не вживати термін "зрада", а використовувати "гнучкіше поняття" -співпраця з ворогом або колабораціонізм⁶⁴.

У зв'язку зі зміною уявлень про співробітництво іноземців із Райхом різні підходи до визначення й оцінок цього явища і вживання терміна "колабораціонізм" запропонували вчені країн Заходу. Німецький науковець доктор Дітер Польш у 2002 р. звернув увагу на широке значення цього терміна, вважаючи, що його використання по війні було зумовлене недовірою до певної держави її громадян, а його вживання у негативному значенні як синоніма зради зумовлене тим, що досі не вдалося знайти "нейтральної

1944-1953 гг. Дисс. на соиск. науч. ст. д-ра ист. наук / Александр Федорович Бичехвост. - Саратов, 1996.

⁶¹Романько О. В. Советский легион Гитлера. Граждане СССР в рядах вермахта и СС / О. В. Романько. - М.: Издатель Быстров, 2006. : Див., наприклад: Gatzke H. W. Russo-German Military Collaboration during the Weimar Republic/

⁶²Hans W. Gatzke // The American Historical Review. - 1958. - No.63 (3). - P. 565-597; Stein G. H. Russo-German Military Collaboration: The Last Phase, 1933 / George H. Stein // Political Science Quarterly. - 1962. - No 77 (1). - P. 54-71.

⁶³Перекожын В. А. Вопросы коллаборационизма // Война и общество 1941-1945.]. В 2 т. / [Под ред. Г. Н. Севостьянова] /В. А. Перекожын. - Т. 2. - М.: Наука, 2004. - С. 293-305. ⁶⁴Раманичев Н. М. Власов и другие ИИ. М. Раманичев // Вторая мировая война. Актуальные проблемы. - М.: Наука, 1995. - С. 293.

категорії для наукового аналізу". На його думку, треба розрізняти добровільну і примусову співпрацю на рівні союзних країн, комплексних інституцій і окремих осіб. Поль визнав необхідність деякого рівня співпраці з окупаційною владою з метою забезпечення певного ступеня суспільного життя⁶⁵. У 2003 р. Й. Гоффманн зауважив, що "поняття зради Батьківщини завжди може бути пов'язане тільки з окремими особами або малими меншинами" й заперечив правомірність використання тавра "колабораціоністи" у сенсі "зрадники" щодо сотень тисяч людей, аргументуючи це так: "Якщо ж, як це сталося, мільйон власних солдатів у конфлікті ... активно служать в армії на боці противника, то однозначно йдеться вже не про зраду, а про політично-історичне явище". Гоффманн наголошував, що колишніх радянських військовополонених, котрі служили у Вермахті, можна вважати ренегатами супроти СРСР як держави, але в жодному разі - не зрадниками Батьківщини⁶⁶. На думку Р.-Д. Мюллера, поняття "колабораціонізм" не може охопити феномену іноземців на німецькій військовій службі "у всій його багатоманітності й складності"⁶⁷. Обгрунтованим видається підхід до проблеми Карела Беркгоффа, який у дослідженні про повсякденне життя в Україні за умов нацистської окупації не використав терміна "колабораціоністи" за винятком цитат інших авторів, мотивуючи це тим, що його використання має політичні причини й цей термін не сприяє прямій меті дослідження - з'ясуванню усіх аспектів теми та всебічному аналізу подій⁶⁸.

Зважаючи на різноманітні підходи до визначення поняття "колабораціонізм", у праці здебільшого використано нейтральні терміни "співпраця" або "співробітництво", що видаються кращими для об'єктивного висвітлення проблеми. Однак щодо військовослужбовців іноземних формацій німецької армії з бездержавних народів ці терміни умовні, оскільки співпраця часто означає спільну працю на добровільних засадах рівноправних партнерів, тоді як створені з жителів окупованих східних областей іноземні військові формування німецьких військ насправді були передовсім інструментом воєнної експлуатації Третім Райхом обмеженого в правах населення завойованих ним територій або запланованих для завоювання земель. Крім того, співпраця - процес праці з метою досягнення спільної мети, однак у Райху і вояків іноземних формувань у складі його військ були різні цілі: керівники цієї держави хотіли забезпечити перемогу у війні з метою реалізації широкомасштабної програми німецької колонізації на Сході й онімечування на Заході Європи, тоді як багато військовослужбовці антибільшовицьких формувань до останніх місяців війни сподівалися, що участю у війні на боці Райху вони сприяють тому, що їх Батьківщина у кінцевому підсумку буде незалежною державою. Об'єктивно кажучи, співпраця базована на обопільній згоді сторін, які домовляються, однак між Райхом і жителями окупованих східних областей або тим більше для полонених червоноармійців ніколи не було взаємовигідної співпраці, оскільки для більшості вояків цих формувань насправді вона була вимушеною. Залежно від контексту для правдивого висвітлення досліджуваних історичних процесів замість терміна "колабораціонізм" доречним видається вживати поняття "співучасть" - співучасть певних осіб чи груп осіб у функціонуванні окупаційного режиму й реалізації воєнно-політичної

⁶⁵ Pohl D. Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden / Dieter Pohl // Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / [Hrsgb.v. Gerhard Paul]. - Göttingen: Wallstein Verlag, 2002. - S. 205-206.

⁶⁶ Гофман И. Власов против Сталина. Трагедия Русской освободительной армии / Иоахим Гофман. - М.: Астрель-Аст, 2006. - С. 339, 516.

⁶⁷ Müller R.-D. An der Seite der Wehrmacht... - S. 277.

⁶⁸ Berkhoff K. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule / Karel Berkhoff. - Cambridge: Belknap, 2004. - P 4-5.

мети Райху, співучасть у боротьбі проти збройних формувань рухів опору, співучасть іноземних формувань у воєнних діях німецької армії проти радянських військ тощо.

Дискусійним є питання про те, чи розгортався протягом 1943-1945 рр. так званий російський визвольний рух під керівництвом А. Власова, чи кампанія його організації була тільки широко розрекламованою акцією німецької пропаганди, що мала спонукати росіян воювати на боці Вермахту. Термін "Російський Визвольний Рух" використовували серед росіян у психологічній війні проти СРСР упродовж 1943 р. - весни 1945 р., його популяризували у воєнні та повоєнні роки прибічники А. Власова й згодом запозичили деякі західні дослідники⁶⁹. Проте його правомірність заперечували як радянські, так і деякі німецькі автори. На їхню думку, доцільніше використовувати нейтральніший термін "акція Власова", оскільки його використовували у діловому листуванні різні владні відомства Третього Райху (*Wlassow-Aktion*)⁷⁰.

Інонаціональні військові формування ЗС Третього Райху періоду Другої світової війни, що є об'єктом вивчення, були німецькими мілітарними формаціями у сенсі підпорядкованості німецькому командуванню й перебували здебільшого на повному німецькому утриманні. Національні означення "російські", "українські" і т. д. щодо них використано переважно тільки у тому сенсі, що саме представники згаданої у їх назві національності склали основний вояцький персонал цих формацій. Поняття "козацькі" вжито не в сенсі національної приналежності, а означення "туркестанці" у тому випадку, коли згадано казахів, киргизів, таджиків, узбеків і туркменів в іноземних військових формуваннях ЗС Райху і в тогочасних німецьких документах. Деякі з цих формацій умовно окреслено як "германські"* або "тюркські" (та "туркестанські") в сенсі військових одиниць, укомплектованих відповідно із західноєвропейців, які були моно і культурно споріднені з німцями, чи з мешканців запланованих для завоювання середньоазійських територій (представників народів тюркської мовної групи).

Суттєвою проблемою в процесі підготовки дослідження була неузгодженість сучасного та історично усталеного варіантів української військової термінології, унаслідок чого часто вітчизняні й еміграційні дослідники використовують різні варіанти понять* *. Досі немає єдиних узгоджених мілітарних назв і надто повільною є українізація

⁶⁹ Див.: Шатов М. В. Библиография Освободительного Движения Народов России в годы Второй мировой войны (1941-1945) / М. В. Шатов. - Нью-Йорк: Всеславянское издательство, 1961; Кумаев М. Русское Освободительное движение (Материалы к истории ОДНР (1941-1945) / М. Кумаев. - Канада: Изд.СБОНР, 1970; Andreyev С. Vlasov and the Russian Liberation Movement... - Р.2; Материалы по истории Русского Освободительного Движения (статьи, документы, воспоминания) / [Под общ. ред. А. В. Огорокова]. - М.: Грааль, 1997-1999.-Вып. 1—4.

⁷⁰ Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer... - S. 116.

* Історично-географічний термін "Германія" ("*Germania*") був латинським варіантом німецького слова "германієн" ("*Germanien*"), яким у Райху називали території на північ від р. Дунаю і на схід від р. Райн аж до р. Вісла (котрі заселяли Германські племена, основними нащадками яких були німці) і який став символом повернення до часів Стародавнього Риму й символічною назвою для об'єднаної Німецької імперії у 1871 р.

**Наприклад, в сучасній українській мові відповідником російської назви "гренадерская дивизия" є "калька" з російської - "гренадерська дивізія". Проте в українській військовій термінології дивізії Ваффен-СС "Галичина" періоду Другої світової війни був інший відповідник цього терміна: "гренадирська дивізія". Оскільки у праці досліджено інонаціональні формування ЗС Німеччини, замість "гренадер" чи "гренадерський" у тексті за правилами фонетичної транслітерації треба вживати терміни "гренадир" та "гренадирський", позаяк німецькому "Grenadier" більше відповідає "гренадир", аніж "гренадер". Однак у словниках української мови зафіксовано терміни "гренадер" та "гренадерський", тому в монографії вжито саме їх.

русифікованих військових термінів, що перейшли в сучасну українську військову термінологію "у спадок" від радянської армії. У дослідженні застосовано поєднання першого й другого підходів і вжито історичні мілітарні терміни та сучасні загальноновживані. Зокрема, у праці вжито різні військові поняття: деякі традиційні національні (наприклад, "сотник", "чота"), німецькі (наприклад, "унтер-офіцер", "гауптман"), російські для назв рангів вояків чи назв формувань ЧА або російських формувань (наприклад, "бійці", "капітан", "рота") та загальноновизнані для сучасної української військової термінології інтернаціональні світові лексеми ("сержант", "лейтенант", "майор", "генерал", "батальйон", "дивізія" тощо), поширені у багатьох європейських мовах (німецькій, англійській, французькій, польській, чеській, болгарській, італійській та інших). З метою уникнення тавтології інколи в тексті використано історичний український термін "старшини" у значенні "офіцери" (проект відновлення якого в офіційній військовій термінології було запропоновано ще у 1994 р.). Термін "авіатор" замість запозиченого з російської "льотчик" використано як синонім до історично усталеного українського військового терміна "летун", що найкраще відповідає німецькому відповідникові "*Flieger*". За винятком тих випадків, коли у тексті йдеться про ЧА чи російські формування, не вживається російський термін "рота" чи "бійці", замість яких використано українські відповідники "сотня" та "вояки". Запозичений з російської мови переклад слова "*Mannschaft*" терміном "особовий склад" застосовано переважно щодо бійців ЧА, тоді як стосовно інших формувань використано терміни "особовий склад" чи "вояцький склад". З метою уникнення підходу штучного обмеження мови і її урізноманітнення терміни "вояки" і "військовослужбовці" (або "вояцький склад"), "підстаршини" і "молодший офіцерський склад", "стрільці" і "особовий склад" у праці вжито як синоніми. Таке поєднання часто траплялося в ХХ ст і на сучасному етапі його практикують в історичній літературі на пострадянському просторі⁷¹.

У тексті неукраїнські імена транслітеровано. Для власних німецьких назв окремих осіб, установ чи формувань використано переважно їх українські відповідники із зазначенням у дужках німецьких назв. Наприклад, для загального окреслення окупованих Німеччиною територій, які станом на 22 червня 1941 р. були в складі СРСР, вжито терміни "Схід" або "окуповані східні області". З метою уникнення плутанини в окремих випадках подано сучасні терміни й у дужках - їх історичні відповідники. Під час вживання німецьких та інших назв формувань та прізвищ у дужках подано їх відповідники німецькою мовою і при потребі також національними мовами вояків інонаціональних формацій ЗС Німеччини. Офіційні назви окремих міністерств та відомств Третього Райху часто подано у формі німецьких аббревіатур (наприклад, не "Головне управління безпеки Райху", а "РСГА") або у скороченому вигляді (наприклад, не "Райхсміністерство народної освіти і пропаганди", а просто "РМП"). Історичні назви збройних формувань та політичних організацій у тексті наведено на підставі їх документів періоду Другої світової війни (Німецький Райх, Абвер, Вермахт, Радянський Союз, Червона Армія тощо). У тексті вжито конкретні власні або загальні назви та їх аббревіатури (наприклад, Східні легіони, УНА (Українська Національна Армія) і ЗС КОНР (Збройні сили Комітету

⁷¹ Див.: Євтимович В. Московсько-український словник для військових / Варфоломій Євтимович. - К., 1918; Якубський С, Якубський О. Російсько-український словник військової термінології / С. Якубський, О. Якубський. - К.: Державне вид-во України, 1928; Бурячок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. - К.-Львів: Варта, 1995; Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні: історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології // Л. В. Туровська. - К.-Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. - С. 85-93.

Визволення Народів Росії) або подвійні назви формувань (німецькі й не німецькі). Слова "іноземні" й "національні" стосовно конкретних збройних одиниць у разі потреби вжито як синоніми. Задля уникнення тавтології як синоніми вжито поняття "Збройні сили Німеччини" або "Вермахт", "німецьке військо", "німецька армія", "німецькі війська". Відмова автора від вживання застарілих політизованих термінів була зумовлена впевненістю в тому, що поряд із неспроможністю відходу від вживання нав'язаних у часи СРСР міфів і стереотипів саме криза використання штучно ідеологічно наповнених понять є однією з причин тривалих застійних процесів у розвитку історичної науки на пострадянському просторі. Однак процес поповнення та оновлення наукового понятійно-категоріального апарату триває і на сучасному етапі, що водночас із застосуванням нових дослідницьких методів є важливою запорукою для поступу вчених й появи цікавих перспективних досліджень.

2.2. МЕТОДОЛОГІЯ

2.2.1. Дослідницькі принципи і підходи до вивчення теми

Специфіка теми визначила конкретні засоби її вивчення. Методологічні проблеми наукового дослідження заслуговують на особливу увагу, оскільки вони тісно взаємозв'язані з теоретичними. Під час вибору методів історичного дослідження враховано особливості його об'єкта і властивих його вивченню підходів, принципів і методів. Потреба всебічного й різностороннього висвітлення проблеми зумовила також використання методів, поширених у суміжних з історією науках - політології, соціології, психології та інших.

Міждисциплінарний підхід уможливив найоптимальніше використання науково-дослідного інструментарію у процесі реалізації визначеної мети.

Вивчення проблеми передбачало кілька стадій: 1) вибір об'єкта й предмета дослідження та формулювання дослідницьких мети і завдань; 2) виявлення й систематизацію інформації з теми; 3) вибір методів дослідження; 4) з'ясування послідовності подій історичного минулого; 5) опис, пояснення й аналіз інформаційного матеріалу; 6) підтвердження чи спростування вже набутих знань і висунення власних гіпотез та їх верифікація шляхом зіставлення інформації джерел різного походження; 7) формулювання висновків, основні положення яких оперті на наведених у праці даних.

Першим кроком на шляху до вивчення теми було визначення найважливіших аспектів теми на підставі ознайомлення з напрацюваннями інших авторів і пошук нових джерел, верифікація і уточнення відомих фактів, ознайомлення з уже відомими гіпотезами й висунення нових. У процесі опрацювання проблеми автор застосував традиційну "класичну" схему підготовки дослідження, що передбачала кілька етапів: 1) розроблення гіпотези на підставі виявлених джерел з метою подальшої її верифікації; 2) постановка дослідницького завдання, що потребує конкретних відповідей на поставлені завдання; 3) систематизація і узагальнення виявлених історичних джерел із доповненням їх найновішими здобутками історичної науки з теми дослідження; 4) концептуалізація предмета вивчення; 5) підтвердження або перегляд вже отриманих раніше оцінок і результатів⁷².

Першорядне значення для вибору методів досягнення основної мети праці мають наукові принципи. У дослідженні теми поєднано принципи історизму, об'єктивності,

⁷²Зашикільняк Л. *Методологія історії. Від давнини до сучасності* / Леонід Зашикільняк. - Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. - С 200-201.

системності, всебічності. Праця ґрунтується передовсім на двох фундаментальних принципах історичних досліджень: історизму, що передбачає аналіз історичних подій у конкретному історичному середовищі в динаміці їх розвитку, та наукової об'єктивності, що зобов'язує розглядати історичні процеси та явища у всій їх складності, багатогранності й суперечливості.

Принцип історизму передбачає дотримання конкретно-історичного підходу під час дослідження історіографічного процесу, врахування соціального, політичного, релігійного, культурного контексту, різноманітних психологічних явищ. Історичні факти треба аналізувати в процесі їх виникнення, становлення та зміни, у тісному взаємозв'язку. Лише за цієї умови можна з'ясувати їх суть на різних етапах розвитку, окреслити ті концептуальні положення, які витримали перевірку часом і утвердилися в історіографії. Принцип історизму дає змогу сприймати історичні події такими, якими вони були насправді. Він допомагає з'ясувати передумови й виявити причини та простежити еволюцію процесів творення й використання іноземних формувань німецької армії у тісному взаємозв'язку з подіями на землях, окупованих Райхом або залежних від нього. Принцип уможлиблює виявлення основних тенденцій військової експлуатації іноземців націонал-соціалістичною Німеччиною, а також визначальних моментів їх історії на різних етапах війни. Принцип історизму є найважливішим у процесі реконструкції історичного минулого. Він забезпечує з'ясування того, як і за яких обставин були створені згадані формування, простежити головні етапи в їх історії. Цей принцип передбачає виокремлення етапів у розвитку процесів та з'ясування взаємозв'язку структурних елементів кожного окремого етапу. Практичне застосування принципу історизму зумовило використання значної кількості джерел, висвітлення історії іноземних формувань німецьких військ з урахуванням специфіки умов їх творення під час розвитку воєнних дій, аналіз історичних фактів у причинно-наслідковій зумовленості.

У процесі висвітлення подій минулого деякі історики роблять три методологічні помилки: 1) неточно відтворюють минуле за браком документів, наслідком чого є реконструкція нерідко спотвореної картини подій; 2) виявляють надмірну заангажованість у процесі підбору й аналізу інформаційного матеріалу як з метою очорнювання, так і з метою апологетизації (приховування авторами небажаної інформації, що не вписувалася у сконструйовані ними моделі відтворення історії, зокрема, вибіркового підбір фактів і тенденційний підбір документів, що мали обґрунтувати запропоновані авторами гіпотези й тези); 3) акцентують увагу на окремих аспектах конкретних подій та явищ, тоді як їх потрібно вивчати комплексно шляхом усебічного аналізу для неупередженого відтворення історичного минулого. Національна й територіальна приналежність, набуті та засвоєні знання, політичні вподобання, сформовані уявлення тощо накладають неминучий відбиток на формування поглядів та формулювання наукової позиції вчених, але кожен із них зобов'язаний бути максимально відстороненим і уникати тенденційності. Саме тому особливе значення для будь-якого дослідження має принцип об'єктивності (наукової об'єктивності), що передбачає неупереджений підхід до реконструкції минулого. Його застосування забезпечує взаємозв'язок об'єктивного й суб'єктивного і вивчення конкретного історичного минулого у сукупності ситуацій та подій - суперечливих, неоднозначних, позитивних, негативних, типових, нетипових. Тільки порівняння й перевірка різних даних та інтерпретацій забезпечує отримання достовірної інформації. Принцип об'єктивності сприяє всебічності дотримання конкретно-історичного процесу, врахуванню контексту подій та обставину їх взаємозв'язку (наприклад, допомагає зрозуміти, чому окремі дослідники применшували або перебільшували чисельність вояків іноземних формувань німецьких військ, підміняючи об'єктивізм необ'єктивністю).

Головними у забезпеченні принципу об'єктивності є використані у праці критичний підхід і критерії зважених оцінок предмета дослідження. Складність неупередженого відтворення історичного минулого зумовлена реконструкцією правди очима суб'єкта, що апіорі передбачає різні підходи, інтерпретації й різноманіття поглядів на предмет вивчення. Принцип об'єктивності зумовлює потребу врахування неоднозначності подій та процесів минулого, абстрагування від емоційного сприймання проблеми, максимальної незаангажованості у процесі її аналізу й нейтральності у висновках. У праці критично проаналізовано різні джерела, а також зіставлено різні концептуальні підходи, запропоновано авторське вирішення визначених мети і завдань дослідження.

Принцип системності враховує багатофакторність історичного процесу й орієнтує на комплексне осмислення знань про минуле. Цей принцип допомагає з'ясувати розвиток історичних процесів та явищ, відшукати важливі елементи їх взаємозв'язку. Одним із аспектів вивчення теми є дослідження системи владних стосунків у націонал-соціалістичній Німеччині, яку внаслідок конкуренції владних установ у Райху А. Даллін назвав "авторитарною анархією"⁷³ (що серед іншого виявилася у напружених міжвідомчих стосунках та під час взаємодії між Вермахтом і нацистським режимом), а також системи творення іноземних збройних формувань німецьких військ. Принцип системності допоміг дослідити політичні заходи правлячих кіл цієї країни у роки війни у складних та критичних ситуаціях, коли виникла необхідність поєднання у справі цих формувань інтересів різних конкуруючих відомств Третього Райху.

З принципами об'єктивності та системності тісно пов'язаний принцип всебічності. Він застерігає вченого від упередженого ставлення до історичних процесів, від односторонності й суб'єктивності в інтерпретаціях подій і явищ. У процесі його застосування серед іншого необхідно виявити і дослідити джерела, що містять відомості про предмет вивчення загалом чи окремі його аспекти зокрема, а також з'ясувати доробок, який інші вчені зробили у розв'язанні досліджуваної проблеми. Усебічність передбачає врахування багатовекторності впливу різних чинників на перебіг досліджуваних подій.

Принцип соціального підходу передбачає розгляд історичних політичних процесів з урахуванням інтересів різних об'єктів та суб'єктів подій минулого. Цей принцип зобов'язує зіставляти інтереси політичні й групові із загальнолюдськими, враховуючи суб'єктивний момент у практичній діяльності різноманітних інституцій, структур, осіб.

Принцип альтернативності визначає ступінь вірогідності конкретного явища або процесу на підставі аналізу об'єктивних можливостей. Врахування історичної альтернативності дає змогу по-новому оцінити події Другої світової війни, збагнути трагічні уроки минулого й зробити висновки на майбутнє.

Принцип наступності наукового пізнання забезпечує відтворення знань про предмет вивчення на підставі доповнення й корегування попередніх знань. Його практична апробація сприяла урахуванню й критичному переосмисленню отриманих на різних етапах дослідження результатів знання про предмет, що зумовило поглиблений всебічний аналіз не тільки проблеми, а й різноманітних її аспектів⁷⁴.

У процесі роботи синтетично поєднано принципи плюралізму думок, багато-факторності, цілісності та критичності. У дослідженні також поєднано принципи філософського плюралізму та постмодерністського релятивізму в процесі розгляду окремих питань проблеми.

⁷³*Dallin A. German Ruie in Russia... - P. 98.*

⁷⁴*Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. - К.: Генеза, 2004. - С. 28-29.*

Структура дослідження Ґрунтується на проблемно-хронологічному принципі наукового дослідження, що забезпечило поетапний виклад інформаційно-аналітичного матеріалу. Його застосування уможливило з'ясування взаємозв'язку певного етапу історії іноземних військових формувань ЗС Німеччини із відповідним етапом історії Другої світової війни. Застосування згаданого принципу також сприяло структуризації проблеми на окремі тематичні аспекти. Проблемно-хронологічний принцип забезпечив вивчення історичних фактів як взаємопов'язаних ланок єдиного у часі історичного процесу, в якому окремі етапи й періоди зіставлено з метою виявлення спільних ознак і відмінностей, що допомагає поєднати пов'язані між собою факти.

У дослідницькій практиці історичні принципи потребують конкретних підходів і методів. Така конкретизація виявляється в застосуванні загальнонаукових підходів, принципів і методів, що допомагають вирішувати конкретні завдання. Кожен із загальнонаукових підходів і методів, що характеризує переважно один із аспектів наукової проблеми, передбачає вирішення певного дослідницького завдання, а вся їх сукупність охоплює дослідницький процес, починаючи з постановки завдання і завершуючи формулюванням отриманого нового знання.

Суттєві розходження у підходах до викладу фактів і подій можна пояснити розмаїттям джерельного матеріалу, на який наклало відбиток суб'єктивне сприйняття історичного минулого авторами документів. Оскільки одні уявлення часто суперечать іншим, можна говорити про "протилежні істини" й стверджувати, що відтворити об'єктивно минуле дуже складно й іноді взагалі неможливо. З метою якнайповнішої реконструкції подій Другої світової війни автор використав міркування учасників історичного процесу, вважаючи, що це сприятиме кращому розумінню складності й неоднозначності подій. Прагнучи подолати заідеологізоване бачення історії, автор врахував різні бачення, порівняв протилежні оцінки подій і на підставі цілісного узагальненого сприймання проблеми висвітлив історію іноземних військових формувань німецьких військ з погляду їх творців, військовослужбовців, істориків.

Головними у праці були підходи, що визначили систему науково-ціннісних координат. Важливим є системний підхід, завдяки застосуванню якого відбувається вивчення внутрішніх структурно-функціональних, причинно-наслідкових, ієрархічних, прямих і зворотних зв'язків. Саме з'ясування цих зв'язків уможливило виявлення складних процесів розвитку політичних процесів і явищ. Системний підхід дав змогу врахувати вплив на політику творення іноземних формувань німецької армії різних факторів - геополітичних, національних, суспільно-політичних, воєнних, соціально-економічних, ідеологічних.

Часто під час висвітлення проблеми вчені "забували" про звичайних людей і про той факт, що центральне місце в історичних подіях і процесах займали люди, котрі в екстремальних обставинах війни й окупації часто опинялися в ситуації без вибору - "у жорнах війни між нацистським молотом і більшовицьким ковадлом". Тому суттєве значення для розуміння окремих специфічних аспектів має гуманістичний методологічний підхід, що розглядає людину як найвищу цінність на землі, її життя та долю, бо сама історія, у візіях прихильників цього підходу є передовсім наукою про особистість, яка діє в часі й історичному просторі. Цей підхід також дає змогу збагнути сприймання і спосіб думання конкретних індивідів і груп людей за певними ознаками й типами (впливових політичних і військових діячів, військовополонених і цивільних за конкретних умов) і сприяє поясненню біологічних мотивів у їх вчинках. Підхід допомагає не тільки скласти загальне уявлення про предмет дослідження, а й виявити в ньому конкретних політичних та військових діячів, котрі безпосередньо або

опосередковано були причетні до творення іноземних формувань німецьких військ, а також простих людей з усіма їх позитивними і негативними рисами. Згаданий підхід уможливило сприймання історичних знань не тільки як результату політичних та воєнних процесів, а й як наслідок взаємодії владних інститутів і суспільства загалом та окремих груп його індивідів зокрема⁷⁵.

2.2.2. Методологічна база

В умовах оновлення і концептуального збагачення історичної науки, пошуку стійкої методологічної платформи наукових праць, методологія дослідження проблем з історії Другої світової війни має принципово важливе значення. Виникає потреба вивчити непрості проблеми воєнного минулого, осмислити дискусійні питання, розглянути їх місце в історичному процесі з погляду наукової ретроспективи. Це важливо і для збереження історичної пам'яті та інтелектуального вдосконалення сучасної методології і філософії історії. Принципово важливою є також можливість вільного вибору кожним дослідником методологічної бази, відповідної до його бачення мети та завдань дослідження, знань, досвіду та ідеологічних чи політичних поглядів. Це зобов'язує дослідника залучати впроваджені вітчизняними вченими традиційні методи і широко застосовані їх зарубіжними колегами нові підходи і сучасні методи історичних досліджень. Особливо це стосується такої складної і неоднозначної теми, як історія інонаціональних військових формувань німецької армії у роки Другої світової війни.

На сучасному етапі методологія дослідження проблеми - це сукупність підходів, способів, методів і технологій, сформованих на підставі й під впливом вивчення предмета дослідження й застосованих під час наукового освоєння проблеми⁷⁶. Метою практичного застосування методології історичного дослідження є вивчення явищ і процесів і їх аналітичне осмислення з метою підтвердження чи спростування раніше запропонованих тез і висновків або їх часткового корегування, а також порівняння та перевірки достовірності наукових здобутків попередників у вивченні обраної автором тематики дослідження⁷⁷.

У процесі висвітлення різних аспектів теми періодично використано різні загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні наукові методи дослідження (тобто сукупність прийомів і операцій з метою виявлення та аналізу динаміки розвитку політичних процесів, що супроводжували творення іноземних формувань німецьких військ, зростання їх кількості й чисельності у взаємозв'язку з воєнними обставинами та іншими чинниками):

- 1) загальнонаукові (насамперед аналізу та синтезу);
- 2) міждисциплінарні (історичні та математичні);

⁷⁵ Див.: *Добролюбська Ю. А.* Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі "нової історичної науки"). Дис. на здобуття наук, ступеня канд. філософ, наук / *Добролюбська Юлія Андріївна*; Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. - Одеса, 1999.

¹⁶ Див.: *Topolski J.* Methodology of history / *Jerzy Topolski*. - Dordrecht; Boston: Reidel, 1973.

⁷⁷ *Коеальченко И. Д.* Некоторые вопросы методологии истории / *И. Д. Коеальченко* // Новая и новейшая история (Москва). - 1991. - № 5. - С. 3-9; *Журое Ю. В.* Проблемы методологии истории / *Ю. В. Журое*. - Брянск: Издательство Брянского госпедуниверситета, 1996; *Медушевская О. М., Румянцева М. Ф.* Методология истории / *О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева*. - М.: РГТУ 1997; *Коломийцев В. Ф.* Методология истории (От источника к исследованию) / *И. Ф. Коломийцев*. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001; *Смоленский Н.И.* Теория и методология истории / *Н. И. Смоленский*. - М., 2008; *Методологические проблемы истории* / [Под ред. В. Н. Сидорцова]. - Минск: Тетра Системе, 2006.

3) спеціальні (статистичний та інші), що забезпечують точність дослідницьких результатів та сприяють з'ясуванню їх наукового значення.

Методологічною основою роботи та її теоретичним підґрунтям є методи аналізу та синтезу. З метою комплексного вивчення теми поєднано загальнонаукові методи: дедуктивний та індуктивний, історичний та логічний, типології, класифікації та аналогій, критичного аналізу, абстрагування, системно-структурний. До загальнонаукових методів, використаних у праці, належать методи реконструкції, опису, абстрагування, формалізації, аналізу і синтезу, індукції і дедукції, переходу від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного, класифікації і типологізації. У дослідженні використано також такі методи: історичний і логічний, статичний і динамічний, аналогії, моделювання, методи структурного і функціонального аналізу. Застосований унаслідок їх поєднання дуалістичний підхід до вивчення й оцінок драматичних суспільно-політичних процесів на тлі трагічних воєнних подій відображає суперечливість проблеми. Загальнонаукові методи, застосовні в процесі вивчення проблеми, є корисними для вирішення завдань, що виникають у пізнавально-дослідницькій діяльності. Всі вони стосуються суттєвих моментів цієї діяльності, але "масштабність" їх неоднакова. Одні з них виступають як конкретні пізнавальні засоби на емпіричному і теоретичному рівнях освоєння теми (опис і підрахунки, аналіз і синтез, індукція і дедукція і т. д.), а інші пов'язані з вирішенням ширших дослідницьких завдань (наприклад, співвідношення історичного і сучасного бачення проблеми, конкретного і абстрактного, моделювання та інші)⁷⁸.

У практиці формування уявлень про минуле предметом зацікавлення є перш за все об'єкт дослідження на певних етапах і на певному географічному просторі. Процес же розвитку розкривається найчастіше через аналіз стану цього об'єкта за різних історичних обставин. Тому конкретного знання суті об'єкта вивчення тільки на одній з історичних стадій його розвитку недостатньо для з'ясування усіх його сутнісних характеристик. Стосовно іноземних формувань ЗС Третього Райху ґрунтовне пізнання досліджуваного об'єкта може бути досягнуте лише на підставі аналізу їх історії на певних етапах Другої світової війни. Тому вивчення історії цих формацій лише за допомогою історичного підходу і методу могло б виявитися неефективним і навіть привести до хибних результатів, зокрема, до плутанини причин і передумов. Наприклад, у працях окремих учених поширена теза, що превалюючим мотивом і чи не головним визначальним чинником для вступу іноземців до озброєних формувань, створених під німецьким командуванням, була внутрішня політика СРСР Проте їх рішення спричинила не тільки злочинна практика сталінізму. До твердження про домінуючий вплив більшовицького терору багатьох авторів спонукав суто історичний метод аналізу передумов створення іноземних формувань ЗС Німеччини, укомплектованих із громадян Радянського Союзу. Однак їх вступ до цих формувань був спричинений не тільки репресіями більшовицької системи, а й значною мірою умовами окупації і політикою Райху на окупованих територіях або в залежних від нього країнах. Проте встановити вплив різних чинників значно легше, використовуючи не тільки історичний, але й логічний системно-структурний аналіз. Їх поєднання засвідчило, що місцеві умови часто були визначальними передумовами створення цих формувань. Тільки за допомогою історичного аналізу можна з'ясувати, чому окрім примусово мобілізованих людей у

¹ Детальніше див.: *Lüthe R. Wissenschaftliche Methode und historische Bedeutung: philosophische Untersuchungen zu Problemen der Geschichtserfahrung / Rudolf Lüthe.* - Freiburg; München: Alber. 1987; *Historische Methode.* - München: Dt. Taschenbuch-Verlag, 1988; *Kalela J. Making history: the historian and uses of the past / Jorma Kalela.* - Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012; *Marius R. A short guide to writing about history / Richard Marius.* - Boston, MA [a.o.]: Longman, 2012.

згадані формування вдалося завербувати велику кількість добровольців, котрі воювали проти СРСР. Необхідність логічного пояснення суспільних явищ як найважливішої (можна навіть сказати неодмінної) умови адекватного і ефективного їх розкриття, підтверджується й іншими фактами.

Метод абстрагування - виділення в уяві суттєвих властивостей і зв'язків об'єкта і нехтування при цьому його другорядними ознаками (у випадку вивчення історії іноземних формувань німецьких військ важливим є вивчення історії тих формацій, що мали принципове значення для політики військового використання іноземців Райхом і приділення меншої уваги тим із них, котрі не мали принципового значення для ведення бойових дій). Зрозуміло, що не кожна ознака об'єкта може бути основою для формулювання загальних уявлень. Така ознака (або їх поєднання) повинна відображати конкретні риси реальності, яку вивчають. Наприклад, на підставі даних про етнічний склад командного складу досліджуваних формувань можна скласти уявлення про їх національний характер, а на підставі інформації про зміст пропаганди і настрої військовослужбовців - про масштаби несприйняття політики як СРСР, так і Райху і т. п. Іншим варіантом абстрагування є розкриття суті об'єкта як цілого, але на підставі сукупності ознак, що характеризують об'єкт. Відмінність цього варіанту від першого полягає в тому, що аналізуються не самі по собі ознаки, а об'єкт як певна сутнісно-змістовна, якісна цілісність.

У результаті абстрагування відбувається не просто формування абстрактних понять, що відображають окремі властивості об'єкта, яку першому випадку, а виявляються суттєві тенденції суспільно-політичних процесів. У монографії застосовано два головні різновиди абстрагування: 1) ізольоване - виокремлення досліджуваних процесів та явищ із цілісної наукової проблеми; 2) узагальнене, що допомагає скласти загальне враження про них. Цей метод - спосіб виявлення загальних ознак (властивостей, тенденцій розвитку тощо), які властиві процесам і явищам досліджуваної теми. Його застосовано у процесі аналізу еволюції політики Райху щодо військової експлуатації іноземців на прикладі політики окремих інстанцій або творення збройних формувань, використання конкретних територій як бази для їх комплектування тощо.

Однак метод абстрагування має і негативні аспекти. Він, зокрема, полягає в тому, що в його процесі аналіз предмета дослідження відбувається на підставі так чи інакше обмежених показників, які відображають його властивості. Для окремих істориків, які використовували цей метод (наприклад Р-Д.Мюллер⁷⁹), характерне залучення відносно невеликої кількості джерел. Інколи абстрагування полягає в тому, що в процесі пізнання сприймання об'єкта спрощується і в результаті йому приписують такі стани і характеристики, якими насправді він володіє незначною мірою або зовсім не володіє. Окремі автори, які використовували цей метод, - прихильники апологетизації іноземних формувань німецьких військ (серед них Ф. Зайдлер, Р. Ляндвер). Саме тому автор мінімально використав цей метод у дослідженні, вважаючи, що якомога повніше висвітлення проблеми можливе на підставі багатьох фактів й опертя на максимальну кількість доступних архівних та інших джерел і наукових публікацій з різних аспектів теми.

Іншою важливою проблемою у процесі опрацювання кількісних показників є агрегація (усереднювання) даних так, щоб середньоарифметичні дані при всій неточності завжди відображали реальні характеристики досліджуваних явищ і процесів. Саме за допомогою цього методу можна встановити середній арифметичний показник спочатку чисельності окремих підрозділів, частин і з'єднань і на цій підставі

⁷⁹ Müller R.-D. An der Seite der Wehrmacht... - Berlin, 2008.

згодом - приблизну загальну кількість іноземців у ЗС Німеччини. Оскільки досліджені в праці питання розглянуто не відокремлено від воєнних подій в інших країнах, а в тісному взаємозв'язку з цими подіями, у монографії у разі потреби наведено порівняння окремих епізодів історії іноземних формувань, створених різними воюючими сторонами в роки Другої світової війни. Доцільним у процесі дослідження, на думку автора, є згадки про створювані у Радянському Союзі та інших країнах іноземні національні формації, їх статус і політичну стратегію й тактику згаданих держав щодо співвітчизників військовослужбовців цих формувань. Аналіз розкриває в цьому простому явищі певні суперечності, які накопичувалися впродовж німецько-радянської війни і не дозволили реалізувати надії і плани антибільшовицьких політичних сил, спрямовані на перетворення цього воєнного конфлікту на громадянську війну між прихильниками і ворогами сталінського режиму, яку військово-політичні структури Райху планували поширити на території, на яких не діяла німецька окупаційна влада. Подальший аналіз висвітлює розвиток цих суперечностей між окремими німецькими політичними і військовими установами і між цими інстанціями та іноземними національними угрупованнями, що співпрацювали з ними (політичними організаціями, суспільними об'єднаннями, представництвами і т. д.). Це стосується передовсім цілей, які роз'єднували, здавалося б, консолідованих на загальній антикомуністичній платформі квазісоюзників - німецькі інстанції, які переслідували мету панування Райху на європейському континенті, і антибільшовицькі сили, які прагнули до отримання бажаної незалежності або відновлення суверенітету (втраченого переважно після окупації їх земель більшовицькою Росією).

У дослідженні широко застосовано методи аналізу і синтезу. Використання першого уможливило вивчення окремих сторін об'єкта і виявлення деяких особливостей, що допомогло з'ясувати глибшу суть проблеми і зробити певні наукові узагальнення. У праці здійснено:

- 1) критичний аналіз джерел й історіографії досліджуваної проблеми, що уможливив формування об'єктивних уявлень про неї;
- 2) конкретний аналіз, спрямований на виявлення суттєвих (сутнісних) зв'язків і відносин об'єктів дослідження, закономірностей і тенденцій політики військової експлуатації іноземного персоналу німецького війська;
- 3) системний (системно-структурний) аналіз, завдяки якому можливим є відтворення ситуацій, процесів, явищ та подій і формування цілісних уявлень про предмет дослідження й завдяки якому можна вивчити систему владних взаємозв'язків і внутрішньополітичних конфліктів нацистської Німеччини на прикладі політичної тактики її владних структур і розглянути еволюцію політики щодо іноземних мілітарних формувань у контексті воєнних змін, що відбувалися унаслідок фронтових дій та вивчити історію конкретних іноземних військових одиниць як елементів військової системи Райху й усіх цих формувань як взаємопов'язаної системи іноземних збройних формацій;
- 4) загальний аналіз політики Райху на різних етапах війни під впливом воєнного становища Вермахту, подій на фронтах і у тилу на окупованих територіях, що допоміг виявити основні мотиви й особливості німецької політики щодо конкретних окупованих або намічених до окупації країн, котрі впливали на вербування їх жителів на військову службу і дав підстави для певних узагальнень і висновків;
- 5) синхронний аналіз, що дав змогу порівняти політичні процеси на різних етапах воєнних подій не тільки в лінійно-хронологічному, а й у просторовому вимірі (наприклад, статус жителів різних окупованих східних областей на німецькій військовій службі

порівняно зі статусом військовослужбовців інших інонаціональних формувань, що діяли на боці Німеччини або інших держав);

б) кількісно-якісний аналіз, що уможливив визначення кількості та з'ясування моральних і бойових якостей військовослужбовців іноземних формувань у складі ЗС Німеччини у різні періоди Другої світової війни;

7) функціональний аналіз, що допоміг виявити владні повноваження та впливи різних військово-політичних інституцій Райху, котрі формували і визначали політику військового використання іноземців у німецьких військах, окреслити механізми їх впливу на прийняття конкретних політичних рішень керівництва згаданої держави.

Відбір даних для аналізу є особливо складною проблемою, зважаючи на те, що джерела містять багато показників. У процесі опрацювання великої кількості даних для виявлення необхідних ознак найефективнішим є їх попередній відбір, що передбачає невелику кількість об'єктів, які можна вважати найсуттєвішими для наочного підтвердження запропонованої в дослідженні наукової гіпотези й на підставі яких можлива побудова логічно впорядкованого й обгрунтованого науково-теоретичного знання про предмет дослідження. Інша проблема виникала в тих випадках, коли джерела містили обмежену кількість інформації. Тоді для характеристики об'єкта як певної цілісності була потрібна всестороння оцінка надійності комплексу даних. Наприклад, документи з певних питань проблеми містять мінімальну інформацію і лише на підставі її зіставлення з даними інших джерел, насамперед спогадами, з урахуванням військових умов і локальних географічних і інших чинників можна зробити дуже приблизні підрахунки (наприклад, середньоарифметичні підрахунки загальної кількості іноземців певної національності або їх загальної чисельності у складі ЗС Німеччини або ж чисельність їх втрат у роки війни).

Класичні індуктивний і дедуктивний методи використано як допоміжний інструментарій у тих випадках, коли відсутність достатньої кількості матеріалів зумовлювала необхідність встановлення аналогій і виявлення закономірностей у політиці націонал-соціалістичної Німеччини щодо залучення до участі у війні іноземців. Дедуктивний метод забезпечив встановлення загальних закономірностей використання жителів окупованих Вермахтом східних областей німецькими інстанціями і окремих тенденцій німецької політики шляхом вивчення аспірацій окремих владних і військово-політичних структур Райху. Метод індукції на підставі конкретних фактів допоміг зробити певні узагальнення у процесі опрацювання теми. Наприклад, шляхом його застосування історичні й расові упередження керівників нацистської Німеччини щодо певних народів або їх ставлення до цієї країни в роки війни визначено як елементи, що визначали головні напрями політики Райху щодо залучення представників певної національності на німецьку військову службу. Так само аналіз політики Райху щодо різних народів і країн дає змогу виявити певні передумови творення згаданих військових формувань і закономірності використання іноземців на військовій службі Німеччині. Водночас аналіз форм заохочення до військової служби військовослужбовців інонаціональних формацій ЗС Німеччини, що свідчить про певні тенденції в політиці щодо різних іноземних формувань німецьких військ, теж допомагає скласти уявлення про предмет вивчення.

Метод узагальнення допоміг сконцентруватися на проблемі, завдяки чому вдалося ґрунтовно вивчити головний об'єкт дослідження. Застосування методу сприяло успішному опрацюванню джерел та літератури з метою виокремлення головного і визначального, зокрема відбору найістотніших і найсуттєвіших даних про об'єкт й виокремлення основних політичних процесів та етапів військового використання

іноземних збройних формувань німецької армії. Значення вказаного вище методу особливо важливе з огляду на великий обсяг інформації, виявлений у процесі опрацювання архівних документів та наукових публікацій з теми.

Важливу роль у процесі відтворення об'єктивної картини історичного минулого мали також методи типологізації, групування та аналогій.

Застосування методу типологізації дало змогу виявити типові особливості, характерні для процесу еволюції та зміни поглядів військово-політичного керівництва Райху на народи Східної Європи й вивчити корегування окупаційної політики у 1942-1943 рр. та окреслити спроби впровадження курсу т.зв. нової східної політики цієї країни в останні півроку німецько-радянської війни.

Застосування методу групування (теорії груп) виявилось у розгляді як об'єкта аналізу не конкретної формації чи іноземних військовослужбовців певної національності, а сукупності формувань з представників різних країн і народів. При цьому особливу увагу звернуто на впливи і взаємодії різних німецьких військово-політичних інстанцій, кожна з яких мала свої інтереси й прагнула їх реалізувати. Практичне впровадження згаданого методу полягає в аналізі політики владних установ Райху через призму зіткнення цих інтересів у процесі прийняття політичних рішень.

Метод аналогій - спосіб дослідження, у процесі використання якого знання і дані про об'єкт вивчення виводяться з уявлень, що склалися про інший подібний об'єкт (у випадку формацій із громадян СРСР - порівняння з військовими одиницями, створеними з жителів різних країн Східної, Західної, Південної і Північної Європи, а також з представників неєвропейських народів, а при загальній характеристиці усіх цих формувань - періодичні порівняння з іноземними збройними формаціями інших воюючих країн). Метод аналогій, однак, не завжди сприяє отриманню однозначної категоричної відповіді на актуальні питання - наприклад, що вважати зрадою (те, що було нею для одних, інші не кваліфікували як зраду й загалом немає однозначної відповіді, чи можна вважати військовослужбовців іноземних формувань німецьких військ патріотами чи колабораціоністами-ренегатами).

У праці також застосовано такі наукові методи:

*метод збору інформації - сукупність прийомів, процедур і операцій наукового пізнання;

*метод порівняльно-інституційного аналізу шляхом дослідження політики різних інстанцій Німецького Райху на підставі аналізу політики різноманітних його державних інституцій (зокрема політичних та військових) щодо різних іноземних збройних формувань (особливо з жителів окупованих східних областей);

*метод комплексних класифікацій - спосіб класифікацій за комплексом ознак під час групування джерел та історіографії, а також досліджуваних об'єктів (політичних і військових інституцій, формувань тощо);

*метод послідовних порівнянь, що полягає в аналізі послідовних заходів, спрямованих на творення іноземних збройних формувань для реалізації воєнних завдань або досягнення певних політичних цілей з подальшим зіставленням їх і порівнянням із реальними потребами певних політичних сил та етнічних груп населення на конкретній території.

У процесі роботи також застосовано загальнонаукові методи, зокрема метод логічного аналізу та узагальнення.

Використання історичних методів - запорука вдалої періодизації суспільно-політичних явищ, аналізу причин та наслідків історичних процесів. Саме тому увагу в праці зосереджено на спеціальних історичних методах, як-от: історичному,

історично-порівняльному, проблемно-хронологічному, історично-типологічному, історично-системного аналізу та періодизації. Усі вони - необхідний "інструментарій вивчення проблеми", який використано у процесі аналізу досліджуваних політичних процесів і подій⁸⁰.

Історичний (історично-генетичний) метод - універсальний інструмент дослідження, спрямований, насамперед, на аналіз процесів у їх розвитку. Він є провідним способом дослідження й комплексом прийомів, спрямованих на аналіз історії іноземних формацій німецької армії як сторінку військової історії у хронологічному розвитку, виявлення причинно-наслідкового зв'язку між подіями. Історично-генетичний метод дав змогу відстежити послідовність і певну спадкоємність тенденцій "ставки на іноземців" як на допоміжний чинник політики нацистської Німеччини. Згаданий метод уможливив послідовний аналіз основного предмета дослідження - військової політики Райху як безперервного процесу, що забезпечив військову експлуатацію іноземців. Застосування цього методу допомогло простежити еволюцію політики цієї держави щодо військового використання інонаціональних військових формувань у ЗС Німеччини. Метод уможливив встановити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичних процесів, а історичні події охарактеризувати в їх неоднозначності й суперечливості.

Порівняльно-історичний метод допоміг критично осмислити діяльність різних відомств Райху, зіставити їхні позиції щодо творення іноземних формувань із представників різних народів і порівняти різні політичні лінії, які німецькі інстанції впроваджували щодо військовослужбовців різних національностей у ЗС Німеччини. Аналізуючи історію різних формувань, автор виявив подібні тенденції, притаманні політиці Райху щодо творення і використання цих формувань, реконструювати схеми, за якими приймали рішення щодо їх творення і за якими відбувалися їх формування, вишкіл, комплектування, бойова підготовка, скерування до військових операцій тощо.

Методика історичних порівнянь уможливила вивчення проблеми у тісному зв'язку з історичними подіями і умовами, в яких вони виникли, а також їх якісні зміни на різних етапах розвитку. Вона сприяла з'ясуванню конкретно-історичних причин і обставин військової експлуатації іноземців на окремих етапах Другої світової війни. Використання порівняльно-історичного методу допомагає з'ясувати причини певних помилкових тверджень і спростувати хибні тези деяких авторів, зіставляючи різні джерела й факти.

Історично-типологічний метод забезпечив виявлення однотипних властивостей та ознак у різних політичних процесах і подіях. Його застосування є важливою умовою для групування об'єктів та явищ дослідження за притаманними їм ознаками. Історично-типологічний метод, як і всі інші методи, має свою специфіку. Вона полягає в тому, що у процесі вивчення розвитку історичних подій, з одного боку, розрізняються, а з іншого, аналізуються у тісному взаємозв'язку одиничне, особливе, конкретне і загальне. Тому важливим завданням в пізнанні історичних подій, розкритті їх суті стає виявлення усіх аспектів, що стосуються об'єкта дослідження. Історично-типологічний метод передбачає вивчення військово-політичних подій як безперервних динамічних процесів. Він сприяє вивченню минулого не просто як послідовного перебігу подій, а як зміни одних якісних станів іншими, має свої відмінні стадії. Виділення цих стадій також є важливим завданням у дослідженні. Суттєвим є також виявлення загального в просторово-одичному, а виділення стадіально-однорідного в безперервно-тимчасовому потребують особливих пізнавальних засобів. Таким засобом є метод історично-типологічного аналізу. Метою

⁸⁰Коеальченко *И. Д.* Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. / *И. Д. Коеальченко.* -М: Наука, 2003.

типологізації як методу наукового пізнання є впорядкування сукупності об'єктів або явищ на якісні типи на підставі властивих їм загальних суттєвих ознак. Спрямованість на виявлення сутнісно-однорідних у просторовому або часовому вимірах сукупностей об'єктів і явищ відрізняє типологізацію від класифікації і групування в широкому сенсі. Розподіл обмежується групуванням об'єктів за певними ознаками і в цьому аспекті є засобом впорядкування і систематизації конкретних даних про історичні об'єкти, явища і процеси. Типологізація ж як форма і різновид класифікації є методом їх сутнісного аналізу.

Відмінності між простою класифікацією і типологізацією можна продемонструвати на такому прикладі. У разі вивчення історії іноземних формувань ЗС Німеччини з громадян СРСР історик може цікавити питання про співвідношення бойових одиниць, використаних на фронті або в антипартизанській боротьбі, і формацій, котрі виконували переважно допоміжні охоронні чи вартові функції. Тоді, зважаючи на дані про виконання конкретних функцій, ці формування доцільно розмежувати на дві основні групи: військові і допоміжні господарські або інженерно-будівельні батальйони. Формації кожної групи будуть подібні тільки за однією ознакою - наявністю спільного окреслення (наприклад, слова "східна" у назві). За іншими ознаками вони можуть суттєво відрізнитися (наприклад, за національною ознакою). Зокрема, до Східних військ (Добровольчих з'єднань) були номінально зараховані Східні легіони, Козацькі війська, т. зв. батальйони РОА і УВВ тощо. Це проста класифікація. Якщо ж виникає завдання виявлення серед згаданих формувань відмінних одиниць за різними ознаками, то у разі причислення конкретних формувань до тієї або іншої з цих груп (наприклад, за географічною ознакою, громадянством станом на 1 вересня 1939 р. і на 22 червня 1941 р., соціальним походженням, методами вербування військовослужбовців тощо) повинен бути здійснений комплексний загальний аналіз основного вояцького складу кожного формування.

Історично-системний метод допоміг з'ясувати суть історичних процесів як сукупності історичних подій та явищ у їх взаємопов'язаності шляхом впровадження структурно-функціонального аналізу діяльності центральних і окупаційних політичних і військових установ націонал-соціалістичної Німеччини, використаний для моделювання досліджуваних систем владних інституцій нацистської держави. Метод періодизації був корисним для встановлення основних етапів в історії іноземних формувань німецьких військ, що загалом збігалися з головними етапами Другої світової війни.

У процесі підготовки дослідження крім згаданих спеціальних історичних методів у монографії використано теж ретроспективний, структурно-порівняльний, системно-аналітичний методи, а також метод історичної реконструкції та метод історичних аналогій⁸¹.

Важливе значення приділено застосуванню міждисциплінарних спеціальних статистичного і математичного методів і методів кількісного аналізу в процесі статистичних підрахунків. Найбільшою групою осіб інонаціонального походження у ЗС Німеччини були жителі окупованих або намічених для окупації східних областей. Дослідники наводили різні кількісні показники, що зумовлено кількома причинами. Для тих авторів, які завищували кількість іноземців у ЗС Третього Райху, характерні

⁸¹ Методы исследования // Методологические проблемы истории / [Под ред. В. Н. Сидорцова]. - Минск: Тетра-Системс, 2006. - С. 221-223; *Фримен Э.* Методы изучения истории. Пер. с англ. / Э. Фримен. - М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2011; *Про А.* Двенадцать уроков по истории / [Пер. с фр. Ю.В. Ткаченко] / *Антуан Про.* - М.: РГГУ, 2000; *Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Пер. с англ. / Д. Тош. - М.: Весь мир, 2000.

декілька хибних підходів. По-перше, одні дослідники, підраховуючи кількість вояків іноземних легіонів, помилково брали за основу їх штатний склад, не вдаючись до встановлення їх справжньої чисельності на підставі документів німецьких військових інстанцій досліджуваного періоду. Деякі вчені ігнорували той факт, що деякі з цих формацій через кілька місяців після створення було розформовано і не залучено до фронтових або протипартизанських дій. Не брали до уваги те, що в останній рік війни німецькі війська й разом із ними діючі у їх складі іноземні військові формування зазнали найбільших втрат і багато з них розкомплектували через небоєздатність (неповну укомплектованість унаслідок втрат після дезертирств або розгрому в бойових діях). Окремі історики також не враховували, що з іноземних військових частин та з'єднань Ваффен-СС на певних етапах їх використання деякі полки за чисельним складом наближалися до батальйонів, а чисельність вояків окремих дивізій не перевищувала кількості військовослужбовців бригад (наприклад, 1-й Східномусульманський та болгарський полки Ваффен-СС за чисельним складом були батальйонами, а не полками). Унаслідок цього маніпуляція кількісними показниками спричиняла завищення реальної чисельності вояків іноземних формувань ЗС Німеччини удвічі, а то й утричі. Друга помилка у процесі підрахунків загальної кількості цих військовиків - врахування усіх іноземних військовослужбовців (разом зі з'єднаннями офіційних союзників Райху), що формально не були складовими частинами ЗС Німеччини. Окремі автори неправильно причислювали до інонаціональних легіонів Вермахту охоронні батальйони та полки поліцейного підпорядкування. Третьою помилкою було те, що деякі автори інколи хибно вважали за основу для визначення кількості військовослужбовців певних формацій кількість тих людей, котрі зголосилися або котрих планувалося рекрутувати до їх лав, а не кількість тих, яких насправді зарахували на військову службу. Складність підрахунків зумовлена і тим, що одні й ті ж підрозділи спочатку перебували в одному підпорядкуванні, згодом в іншому, а деякі перебували у подвійному, а то й потрійному підпорядкуванні. Трактування однієї формації як кількох формувань різного підпорядкування спричиняло суттєві помилки у підрахунках.

Часто дослідники робили помилки, характерні для підрахунку кількості як західноєвропейських, так і східноєвропейських, кавказьких та середньоазійських формувань ЗС Німеччини. Більші кількісні показники можна пояснити тим, що окремо враховували "тіві", військовослужбовців Східних військ (Добровольчих з'єднань) Вермахту, формувань Ваффен-СС, охоронних батальйонів та поліцейних полків, парамілітарних відділів поліцейного підпорядкування. У результаті їх додавання зростала загальна кількість представників різних категорій, причому не брали до уваги той факт, що вояків однієї формації з часом переводили до іншої (інколи до інших родів військ), але від цього їх загальна кількість не зростала (наприклад, при визначенні загальної кількості французів окремо враховували вояцький склад Легіону Французьких Добровольців проти більшовизму в складі Вермахту і французької бригади (згодом дивізії) Ваффен-СС (забуваючи, що цей легіон був використаний як основа для творення згаданого з'єднання військ СС), а у процесі з'ясування загальної кількості росіян окремо враховували бійців 29-ї російської дивізії військ СС і окремо військовослужбовців 600-ї піхотної дивізії (російської) Вермахту, забуваючи, що бійців першої після розформування використано для створення другої зі згаданих дивізій). Для завищення реальної кількості іноземців на мілітарній службі Третього Райху не менш важливе значення мали політичні причини, що наклало свій відбиток і на документи, і на твердження у споминах учасників тих подій, і на результати підрахунків тенденційних авторів. Якщо протягом першого року війни

деякі німецькі командири свідомо замовчували кількість іноземців та іноземних легіонів на боці ЗС Німеччини або через небажання А. Гітлера залучати їх до ЗС Німеччини применшували їх справжню кількість, так само протягом останнього року війни представники німецького командування завищували кількість цих формацій та чисельність іноземців і видавали бажане за дійсне, щоб здобути схвальну оцінку своєї діяльності центральними німецькими установами у Берліні. Після закінчення Другої світової війни об'єктивним підрахунком завадила полеміка між політично за-ангажованими авторами, одні з яких намагалися перебільшити, а інші - применшити кількість іноземців, котрі у роки війни з різних причин воювали на боці Райху. Для тих авторів, які занижували кількість іноземців у німецьких військах, характерні кілька хибних підходів. По-перше, часто називали тільки тих осіб певної національності, які служили в них, але натомість не згадували про тих їхніх співвітчизників, котрі служили як допоміжний персонал у суто німецьких або т. зв. германських формуваннях ЗС Німеччини. По-друге, не враховували загиблих і постійне поповнення інонаціональних підрозділів і не брали до уваги той факт, що в їх лавах відбувалася постійна ротація - військовослужбовці гинули, або дезертирували, або їх переводили у підпорядкування до інших німецьких інстанцій (СД, Абверу тощо), після чого військові одиниці поповнювали новими військовослужбовцями. Як наслідок цього через батальйон з кількістю приблизно 700 військовослужбовців протягом 1942-1945 рр. могло пройти удвічі більше від визначених за штатами норм. Аналіз динаміки збільшення кількості іноземних формувань німецької армії на підставі застосування математичних методів, зокрема, виявив, що цей аналіз не може бути достатньо ефективним без попереднього вивчення відповідних передумов їх створення і умов використання в просторово-синхронному аспекті, зокрема, воєнних обставин, погіршення стану Вермахту на фронті тощо.

Вказані вище актуальні проблеми дослідження зумовили застосування двох спеціальних методів - статистичного або порівняльно-статистичного (практичне застосування якого зводилося до відбору й аналізу історично-статистичної інформації) та математичного (складання системи числових характеристик об'єктів дослідження) з метою з'ясування окремих питань теми. Важливе значення мав статистичний метод, впровадження якого відбулося шляхом математичних підрахунків й критичного зіставлення і верифікації отриманих автором чисельних показників з цифровими даними, наведеними в різноманітних джерелах й запропонованими іншими авторами у численних публікаціях (з урахуванням найновіших, які побачили світ в останні роки й без ознайомлення з якими неможливі найсучасніші підрахунки). Статистичний метод допоміг сформулювати загальне уявлення про приблизну кількість іноземців у складі ЗС Німеччини. Цей метод був корисним під час з'ясування різних кількісних даних із проблеми дослідження і її характеристики "мовою цифр і відсотків". Статистичний метод допоміг встановити не тільки загальну чисельність, а й структуру формацій з різною кількістю вояцького складу (підрозділів, частин, з'єднань). Математичний метод був потрібним і його застосування виявилось ефективним під час визначення приблизної кількості іноземців у складі ЗС Німеччини, що є важливим аргументом на користь спростування одних і підтвердження інших гіпотез щодо кількості іноземних формувань та їх військовослужбовців, запропонованих іншими вченими. Порівняння чисельного складу за матеріалами документів німецького військового командування допомогло висвітлити еволюцію змін кількісного складу в різні досліджувані етапи з історії цих формацій. На прикладах конкретних формувань відстежено динаміку їх-

нього поповнення основним складом вояків, встановлено відсоткове співвідношення їх дезертирів та вояцьких втрат тощо⁸².

Проблемним є використання аксіологічного (ціннісного) методу, оскільки часто те, що вважали доброю справою для одних, було злом для інших. Застосування цього методу передбачає "сортування" об'єктів дослідження і їх систематизацію за різними критеріями, у результаті чого можливою є якісна градація об'єктів.

Обрана методика певної конвергенції різноманітних способів та засобів розв'язання проблеми сприяла з'ясуванню логіки подій і зміни поглядів, концепцій, планів та ідей, пов'язаних із вербуванням іноземців до різних військових формацій ЗС Німеччини під впливом різних чинників і вивченню процесу творення та використання іноземних збройних формувань німецьких війську його динаміці та взаємозв'язках. Поєднання перелічених методів - запорука ефективного вирішення визначених завдань дослідження, а саме розкриття процесу еволюції заходів Райху щодо залучення іноземців до бойових дій Вермахту на різних етапах війни з урахуванням розвитку воєнних подій.

Отже, теоретично-методологічні концепції творення і використання іноземних озброєних формувань у військовій політиці Німеччини ґрунтуються на зіставленні історичних джерел, перевірці різних гіпотез, новому баченні концепцій, проблем, оцінок. Застосування багатьох методів уможливило розгляд всіх історичних фактів, подій та явищ відповідно до конкретно-історичних обставин. Поєднання багатьох технологій наукового дослідження з урахуванням різних критеріїв і принципів із застосуванням різноманітних конкретно-наукових методів для аналізу різних історичних явищ і процесів дало змогу ґрунтовно вивчити проблему і вирішити поставлені завдання з метою досягнення головної мети наукової роботи. Новітні концептуальні підходи і методи стали теоретично-методологічною базою для вивчення і аналізу проблеми й висвітлення багатьох складних її питань, недостатньо вивчених в історичній науці.

Використання інструментарію загальнонаукових, конкретно-історичних і спеціальних методів дослідження уможливило комплексний розгляд історичних фактів. Найновіші методи наукових досліджень допомогли висвітлити історичні процеси, події та явища, виявити помилки, зроблені іншими авторами, доповнити чи уточнити їхні положення на підставі недостатньо опрацьованих джерельних матеріалів, а також зробити якісно нові узагальнення і висновки.

⁸² *Floud R. An introduction to Quantitative Methods for Historians / Roderick Floud.* - London: University Paperbacks by Methuen & Co. Ltd., 1979; *The Dimensions of Quantitative Research in History / [Ed. by Willoam O. Aydelotte, Allan G. Bogue, Robert William Fogel].* - Princeton: Princeton University Press, 1972.

РОЗДІЛ III
ІНОЗЕМЦІ У ВІЙСЬКОВІЙ ПОЛІТИЦІ НІМЕЦЬКОГО РАЙХУ
НАПЕРЕДОДНІ Й ПІД ЧАС "БЛИСКАВИЧНИХ ВОЄН"
(1939 р. - літо 1941 р.)

**3.1. МІЖ РАСОВИМИ ДОГМАМИ Й УТИЛІТАРИСТСЬКИМ
ПРАГМАТИЗМОМ: ОСОБИ ІНОНАЦІОНАЛЬНОГО ПОХОДЖЕННЯ
ТА ІНОЗЕМЦІ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ НІМЕЧЧИНИ У 1939-1940 РР.**

**3.1.1. Воєнно-політичні плани і визначення союзників та об'єктів військової
експлуатації Райху**

Німецькі націонал-соціалісти після приходу до влади 1933 р. прагнули політичного домінування й розширення кордонів Третього Райху в Європі. Реалізувати ці плани вони сподівалися у результаті агресивних воєнних дій проти територіальних сусідів. Особливе значення при цьому мали особисті політичні погляди райхсканцлера Німеччини Адольфа Гітлера, який присвоїв собі титул "фюрер" (*Führer*), тобто "вождь", що визначив його роль як вищого керівника нацистської партії і Райху. Політичні погляди А. Гітлера зводилися до того, що німці повинні усвідомлювати переваги "арійської раси", зберігати "расову чистоту" й збільшувати чисельність нації з тим, щоб виконати своє призначення - зайняти панівні позиції у Європі й з часом у світі. Запроваджувана від 1933 р. расистська політика Гітлера, який наполягав на необхідності збереження "расової чистоти", передбачала "об'єднання кровно споріднених рас" із метою створити "сталеве ядро" або "нордійське кільце" і заперечувала можливість асиміляції німців із народами, які не були з ними "кровно спорідненими"¹. Свої політичні погляди Гітлер у 1920-х роках виклав у книзі "Моя боротьба", стратегічну лінію якої з початком Другої світової війни в основному збережено й розвинуто, хоча тактику модифіковано. Сформульована у ній геополітична стратегія залишалася незмінною, хоча воєнні події дещо скорегували плани і воєнні цілі Райху². Ідею Гітлера, яку розробляли німецькі геополітики, трансформовано у план створення міжконтинентального блоку держав, до якого мали увійти більшість країн Центральної Європи і Євразії та Японія³. Особливу увагу приділено створенню об'єднаного навколо Райху союзу держав, основою економічної мотивації об'єднання яких була концепція створення економіки великого простору (*Grossraumwirtschaft*)⁴. Напередодні Другої світової

¹ Погляди нацистських політиків у расових питаннях і особливо управління у справах раси й поселень СС висвітлено у монографії: *Heinemann I.* "Rasse, Siedlung, Blut". Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die Rassenpolitische Neuordnung Europas / *Isabel Heinemann.* - Göttingen: Wallstein, 2003.

² *Bengtson J. R.* Nazi War Aims. The Plans for the Thousand Years Reich / *John Robert Bengtson.* - Rock Island, IL (USA): Augustana College Library, 1962.

³ Див.: *Haushofer K.* Der Kontinentalblock. Mitteleuropa-Eurasien-Japan / *Karl Haushofer.* - München: Eher, 1941.

⁴ Детальніше див.: *Gruchmann L.* Nationalsozialistische Großraumordnung. Zur Konstruktion einer "deutschen Monroe-Doktrin" / *Lothar Gruchmann.* - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1962.

війни сформовано блок держав Вісі "Берлін-Рим-Токіо", до яких згодом приєдналися інші країни, яких об'єднували спільні агресивні наміри й політичні цілі (Словаччина (березень 1939 р.), Албанія (квітень 1939 р.), Румунія (липень 1940 р.), Болгарія (березень 1941 р.), Угорщина, Хорватія та Чорногорія (квітень 1941 р.) і Фінляндія (червень 1941 р.)). За нацистською пропагандою створення єдиного континенту із загальноєвропейськими цінностями, однак, приховувалося прагнення використати ідею об'єднаної Європи як засіб для залучення на свій бік інших європейських держав, втілення в життя з їх допомогою завойовницької політики й забезпечення завоювання "життєвого простору" для німців⁵. А. Гітлер планував, що націонал-соціалістична Німеччина буде диктувати світові новий напрям політичного світосприймання⁶, встановлювати і забезпечувати "новий порядок" у Європі⁷. Доля кожної з країн детермінувалася тим, яку роль готував їй фюрер у майбутній "Новій Європі"⁸. У зовнішньополітичній концепції нацистського райхсканцлера місце кожної держави на різних етапах війни залежало від того, як вона ставилася до його планів встановлення панування Третього Райху на європейському континенті. Більшість із цих країн стали важливим джерелом поповнення резервів німецького війська іноземним вояцьким персоналом. Гітлер керувався чіткими мотиваційними критеріями агресії, на підставі чого нацистська Німеччина виступила проти країн, що:

- 1) мали бути тереном майбутньої колонізаційної акції і де популяційної лінії щодо місцевого населення (Чехія, Польща, СРСР);
  - 2) вороже ставилися до гітлерівського режиму (Франція, Велика Британія, СРСР);
  - 3) займали стратегічно важливе географічне становище для забезпечення тилів Райху (Данія, Норвегія, Бельгія, Голландія, Люксембург, Югославія);
  - 4) були територіально розташовані на шляху подальших завоювань (Польща, західні республіки СРСР);
  - 5) були атаковані союзниками націонал-соціалістичної Німеччини (Італією, Японією) й на їх власній території спочатку зазнали поразок (Греція, країни Північної Африки, США).
- У політичних планах А. Гітлера перших місяців Другої світової війни не було чіткості щодо того, яке місце народи згаданих європейських країн займуть у майбутній "Новій Європі", ієрархічно структуризованій залежно від їх геополітичного значення для Третього Райху та расової спорідненості з "германськими народами"⁹. Тільки з часом щодо кожної держави розроблено окрему концептуальну політичну лінію, якої Райх

⁵Детальніше див.: Documents on the History of European Integration. - Vol.I. Continental Plans for European Union 1939-45 / [Ed. by Walter Lipgens]. - Berlin; New York: De Gruyter, 1985. ⁶

Lackel E. Hitlers Weltanschauung *IE. Lackel.* - Stuttgart: W. Kohlhammer, 1981. *Herre P.*

Deutschland und die europäische Ordnung IPaulHerre. - Berlin: Deutscher Verlag, 1941; *Collotti E.*

II "Nuovo Ordine" Europeo e rimprialismo nazista / *Enzo Collotti* // *Rivista di storia contemporanea (Europeo e rimprialismo nazista).* - 1973. - P. 358-373.

⁷*Zipfel F.* Hitlers Konzept einer "Neuordnung Europas" / *Friedrich Zipfel* // *Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft. Festschrift für Hans Herzfeld zum 80.Geburtstag.* - Berlin, 1972. -S. 154-174.

⁸*Europas Geschichte als Rassenschickal. Vom Wesen und Wirken der Rassen im Europäischen Schicksalsraum.* Hrsgb. v. Rolf Fahrenknog. Mit Beiträgen von Walter Gross, Werner Kulz, Bernard Pier. - Leipzig: Hesse & Becker, 1937; *Daitz W.* Der Weg zur völkischen Wirtschaft/2: Deutschland und die europäische Großraumwirtschaft / *Werner Daitz.* - München: Verl. der Dt. Technik, 1938; ⁹*Drechsler K., Dress H., Hass G* Europapläne des deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg / *Karl Drechsler, Hans Dress, Gerhart Hass* // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin).* -1971. -H. 7.- P. 916-931.

в основному дотримувався протягом подальших років війни, корегуючи чи змінюючи її залежно від воєнних обставин¹⁰. Прагнення райхсканцлера нацистської Німеччини зберегти " свободу рук" у Європі призвело до перекреслення національних інтересів багатьох народів і держав і використання одних націй проти інших¹¹. Гітлер вважав, що "об'єднання Європи в єдине ціле відбудеться не в результаті прагнення багатьох державних діячів до єдності, воно буде здійснене силою зброї"¹². Нав'язування волі іншим народам стосувалося і багатьох політичних питань, зокрема й формування національних легіонів, потребу комплектування яких диктували ситуативні воєнні цілі, узгоджені з планованим політичним курсом німецьких націонал-соціалістів.

Вище керівництво нацистської Німеччини, розробляючи експансіоністські плани щодо країн Європи, взяло на озброєння тезу військового теоретика Карла фон Клау-зевітца про те, що війна є продовженням та інструментом політики¹³. Приготування до війни та майбутніх бойових дій потребували вирішення багатьох політичних і військових завдань. Надзвичайно важливою передумовою було зосередження влади в сателітних або окупованих країнах в руках пронимецьких лідерів, за якими стояли праві угруповання, котрі повинні були забезпечити утримання цієї влади. У 1933-1940 рр. у Європі практично не було жодної країни чи бездержавної нації, політичні сили якої тією чи іншою мірою не розраховували співпрацювати з Третім Райхом (зрештою, до 22 червня й до 1 грудня 1941 р. із Німеччиною підтримували дипломатичні стосунки навіть відповідно такі наддержави, як СРСР і США, керівні діячі котрих не вдавалися до гострої критики панівного у Німеччині режиму німецьких націонал-соціалістів). Цими силами були насамперед праворадикальні угруповання Франції, Словаччини, Хорватії, та інших держав, а також національні рухи країн, абсорбованих Радянським Союзом. Як нацистський режим був реакцією на неспроможність вирішення національних та соціальних проблем у Ваймарській республіці, так само готовність деяких європейських політичних сил до співпраці з Райхом значною мірою була реакцією на відсутність потужнішого союзника, котрий би прагнув перегляду системи Версальських угод, а тому є усі підстави вважати її реакційним явищем. Окреме місце серед цих сил займали антибільшовицькі еміграційні політичні угруповання, зокрема російські (у тому числі колишні отамани та офіцери козацьких формувань), українські, білоруські, з країн Балтії (особливо від осені 1940 р.). Усе це підготувало сприятливий ґрунт для їх залучення до приготувань Німеччини до війни. Німецькі націонал-соціалісти вирішили скористатися і маніпулювати в своїх інтересах невдоволенням згаданих політичних угруповань та їхніх прибічників становищем, в якому опинилися їх народи.

Політики Третього Райху планували залучити для реалізації своїх політичних рішень народи: 1) державні, які колаборували через владні авторитарно орієнтовані урядові кола з нацистами на урядовому рівні й надавали цій країні систематичну підтримку "зверху" усіма засобами впливу від ідеологічних до матеріально-технічних включно; 2) позбавлені державної незалежності або історично бездержавні, у яких через брак зовнішньополітичної підтримки співпраця з німецькими інстанціями була проявом безальтернативного "вибору без вибору" і прагненням змінити свій політичний статус.

¹⁰ Співвідношення расових і прагматичних концепцій зовнішньої політики Третього Райху проаналізував у своїй монографії відомий німецький науковець Карл Гільдебранд: *Hildebrand K. Deutsche Außenpolitik 1933-1945: Kalkül oder Dogma? 5. Auflage / Klaus Hildebrand. - Stuttgart; Berlin: W. Kohlhammer, 1990.*

¹¹ *Arlt F. R Divide et impera- oder europäische Neuordnung / ER. Arltll HZ, JTS, ZS 399Л, Bl. 20-38.*

¹² *Пукер Г. Застольные разговоры... - С. 388.*

¹³ *Clausewitz C.v. Vom Kriege / Carl von Clausewitz. - Berlin: Rowohlt, 1992. - S. 215-221.*

Державні нації до співпраці із нацистами спонукало розчарування у власних ліберально-демократичних системах, неспроможних вирішити соціально-економічні проблеми, бездержавні нації - незацікавленість вирішення їхніх національних питань демократичними державами Заходу. Для представників східноєвропейських народів, яким у липні 1941 р. А. Гітлер відмовив у підтримці відновлення їх державності, нацисти відводили роль слухняних виконавців волі окупаційних установ і їх співпраця з Райхом відбувалася радше "знизу" із залученням тільки частини громадськості для забезпечення виконання розпоряджень берлінських інстанцій та окупаційних установ. Пронацистські європейські політичні рухи цікавили нацистів значною мірою у контексті ідеї "цементування ядра Нової Європи".

Допоміжними рушійними силами реалізації далекосяжної зовнішньополітичної геополітичної стратегічної програми німецьких націонал-соціалістів були дві основні групи про німецьких політичних сил у Європі: 1) праворадикальні угруповання у межах їх власної країни; 2) політичні емігранти на території Райху (зокрема в Австрії, Чехії та Польщі після їх окупації німецькими військами у 1938-1939 рр.).

Під час воєнних подій виокремилися такі основні політичні сили, які для Третього Райху були об'єктом для використання у політичній і з часом у військовій сферах (класифікація не є вичерпною, у дужках для прикладу зазначено тільки окремих політичних діячів чи групи, котрі були найвиразнішими представниками політичних сил, намічених нацистами для використання як допоміжних чинників у реалізації їхніх планів):

1) націонал-соціалістичні чи пронацистські угруповання, які сповідували або підтримували ідею "Нової Європи" й реорганізації континенту в Германський, згодом європейський союз (пан' європейську конфедерацію) держав із визнанням гегемонії у ній Німеччини (норвезькі націоналісти під проводом Відкуна Квіслінга, голландські нацисти Антона Адріана Муссерта, валлонські праворадикали, яких очолив Леон Жозеф Марія Дегрель (Degrele), французькі праві Марселя Деа та Жака Доріо, сербські праві, яких очолював Дімітрій Лютіч (Димитри) Лютип);

2) консервативні сили, які прагнули зміцнення антикомуністичного блоку держав й розраховували на покращення становища у своїх країнах після перемоги Третього Райху в війні (т. зв. уряд у Віші (місцевість під Парижем) у Франції, праворадикальні політичні угруповання у Греції, сербські націоналісти Мілана Недіча);

3) ультраколлабораціоністи, готові до безумовної політичної та військової співпраці з ідеологічних міркувань ворожого ставлення до більшовизму за мовчазного схвалення або навіть підтримки анексії їхніх земель Третім Райхом (норвежці, яких очолював Йонас Лі (Lie), чеські коллабораціоністи та їхній лідер Йозеф Моравец (Moravec), данські ультраправі з лідером Фрітсом Клау сеном (Clausen), бретонські крайні праві, окремі польські крайні праві угруповання);

4) "попутники" - антиімперіалісти й антиколоніалісти неєвропейських країн (палестинський Великий муфті Єрусалима Гай Могаммед Еффенді Амін аль Гуссейні, іракський прем'єр-міністр Рашид Алі аль Гайлані, лідер Індійського Національного Комітету Субгас Чандра Bose як антибританський фактор);

5) прибічники утвердження національної незалежності й відокремлення від територіальних сусідів іншої національності, що набувало найрізноманітніших форм від культурних до збройного протистояння (словацькі націоналісти у ставленні до чехів і хорватські у ставленні до сербів);

6) антикомуністично-реформістські сили, які прагнули відігравати роль авангарду й консолідуючої об'єднавчої сили у боротьбі проти СРСР (російський генерал А. Власов і його прибічники);

7) бездержавні автономісти, для яких питання державної самостійності відступало на задній план й першочерговим завданням було досягнення територіально-національної автономії (козацькі, білоруські, кримськотатарські, кавказькі та калмицькі активісти);

8) антикомуністичні сили, які прагнули відновлення національно-державної незалежності, яку вони втратили унаслідок окупації їх земель більшовицькою Росією у 1920-х - 1941 рр. (естонські, латвійські, литовські, українські, грузинські, вірменські, кавказькі, а з часом також білоруські й волзькотатарські праві політичні угруповання і прибічники ідеї створення Великого Татарстану).

Утім, запропонована класифікація доволі умовна*. Приналежність певних сил до однієї з цих категорій зовсім не означала, що вони не могли належати до іншої.

Для праворадикальних антидемократичних сил орієнтація на німецьких націонал-соціалістів була закономірною. Можна виділити три основні групи таких політичних сил:

- 1) націонал-соціалістичні (наприклад, данські або голландські нацисти);
- 2) пронацистські (наприклад, норвезькі націоналісти В. Квіслінга);
- 3) профашистські, для яких пріоритетними були ідеї націоналізму й державності (наприклад, валлонські рексисти Л. Дегреля у Бельгії).

Німецькі інстанції робили основну ставку на політичні угруповання, лояльні до Німеччини, щоб у разі потреби використати їх прибічників для організації та навчання сил спецпризначення. У Третньому Райху це питання ґрунтовно вивчали напередодні Польської кампанії улітку 1939 р. й після Західної кампанії навесні 1940 р.

У процесі реалізації широкомасштабної зовнішньополітичної програми забезпечення диктату нацистської Німеччини у світі її керівництво розробляло довготривалі й короткотривалі тимчасові плани, що були продиктовані інтересами ведення війни. Саме тим, яке місце відводив Райх тій чи іншій країні європейського континенту в майбутній "новій Європі", можна пояснити його стратегію щодо кожної окремо взятої країни у політичних питаннях. Невизначеність керівництва цієї держави щодо майбутнього багатьох країн зумовлювала певні проблеми у прийнятті тих чи інших рішень, що призводило до періодичних змін у тактиці, котру можна окреслити як тактику перманентної невизначеності¹⁴.

Країни, що були об'єктами політики Третього Райху і керувалися власним розумінням національних інтересів, виявили різну готовність до політичного, економічного та військового співробітництва з ним. У Франції, Данії та Норвегії, наприклад, співпраця відбувалася на урядовому рівні, в окремих окупованих країнах - на адміністративно-регіональному. Її масштаби зумовлювала наявність або відсутність соціально-політичного ґрунту. Ті представники європейських народів, які підтримували

* Така градація частково розроблена автором із врахуванням, доповненням, уточненням і поділом на групи виокремлених Г. В. Нойленом мотивів готовності до співпраці з Райхом представників різних народів (антиімперіалістичні й антиколоніальні цілі, здійснення етнічних цілей в боротьбі проти домінуючого в державі народу, антикомуністично-реформаторські цілі встановлення нових державних порядків, антикомуністичні устремління до встановлення незалежності й самостійності, фашистські та націонал-соціалістичні ідеї здійснення нового державного порядку й перетворення континенту на германський або європейський союз держав, консервація авторитарно-антикомуністичного режиму в країні з надією на покращення становища після перемоги Третього Райху) (*Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 42*).

¹⁴ Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Aussenpolitik des Dritten Reiches / [Hrsgb. v. M. Funke]. - Kronberg: Athenaum/Droste, 1978.

Німецький Райх, прагнули завоювати довіру в його владних інституцій, хоча й приховували справжні політичні наміри.

Саме від часу перемог на Заході 1940 р. перед окупаційними установами Райху вперше відчутно постала дилема: на які чинники робити ставку в окупованих країнах Західної Європи - самостійні у прийняттях рішень і впливові та авторитетні серед населення чи залежні від окупаційних сил, а тому маловпливові і неавторитетні. Упродовж війни еліта Третього Райху вважала, що бездержавними народами Східної Європи легше маніпулювати у своїх інтересах. Бездержавні або позбавлені державності окупантами народи не могли повною мірою виявляти своє справжнє ставлення до політики Райху, тоді як союзні країни опосередковано через свої уряди на державному рівні не тільки погоджувалися із внутрішньою та зовнішньою політикою німецьких націонал-соціалістів, а й схвалювали і підтримували її. На середину 1941 р. з-поміж них можна чітко виділити такі країни:

1) союзні, які могли обстоювати національні інтереси за умови, якщо їхні дії не були спрямовані проти Райху (Італія, Угорщина, Румунія, а також Фінляндія після 22 червня 1941 р.);

2) сателіти з обмеженим суверенітетом, на території яких дислоковано обмежені контингенти німецьких військ (Франція, Данія, Словаччина, Хорватія);

3) захоплені Вермахтом, які перебували під владою окупаційної адміністрації Райху й примусово співпрацювали і не мали змоги висувати свої вимоги (Чехія, Польща, Голландія, Люксембург, Норвегія, Ліхтенштейн);

4) нейтральні (Іспанія, Швеція, Фінляндія (до 22 червня 1941 р.), Швейцарія).

Німецький дослідник Ганс Лемберг охопив у своїй класифікації мотивів співробітництва з Німеччиною різні його сфери - соціальну, політичну, економічну, психологічну, етнічну, конкретні умови кожної країни тощо. Він назвав головними причинами співпраці представників європейських народів з нацистською Німеччиною внутрішньополітичні підстави, що склалися напередодні Другої світової війни у різних країнах: складне або незадовільне соціально-економічне становище й невирішеність багатьох суспільно-політичних та національних питань, розчарування у парламентській демократії і прагнення встановлення авторитарного режиму групами, які симпатизували Райхові й сподівалися на його підтримку втілення в життя їхніх політичних цілей. Залежно від спонукальних мотивів Лемберг виділив такі суспільно-політичні групи "симпятиків", які співпрацювали з нацистською Німеччиною восени 1939 р. - першій половині 1941 р.: 1) ліві періоду радянсько-німецького пакту, які у колабораціонізмі вбачали "стадію на шляху боротьби проти капіталізму"; 2) клерикали, зацікавлені у перемозі над "безбожним більшовизмом"; 3) пан'європеїсти, які сподівалися на об'єднання Європи, навіть під пануванням Німеччини; 4) націоналісти, які боролися за свою державність і шляхом співпраці з Райхом сподівалися вирішити свої національні питання¹⁵. До певної міри їх готовність співпрацювати з Райхом навіть після з'ясування проявів його злочинної політики можна порівняти з позицією керівників США і Великої Британії, які підтримували Радянський Союз, хоча й знали, який режим там панує.

У книзі "Фашизм і окупації: реалізація державами Вісі" відомий польський дослідник Чеслав Мадайчик порушив проблему оцінки дій людей, які вдавалися до співпраці з Райхом, пропонуючи різні її градації: зрада або помилка, колаборація або співпраця

¹⁵ *Lemberg H. Kollaboration in Europa mit dem Dritten Reich um das Jahr 1941 / Hans Lemberg // Das Jahr 1941 in der europäischen Politik. Vorträge d. Tagung des Collegium Carolinum in Weissach am Tagernsee / [Hrsgb. v. K. Bosl]. - München; Wien: R. Oldenbourg, 1972. - S. 143-162.*

(нейтральне окреслення) на межі співробітництва і колабораціонізму. Ч. Мадайчик назвав одними з головних причин політичної та військової співпраці з Райхом залежних від нього народів невдоволення Версальською системою міжнародних угод, зневіру в аграрно-консервативних силах і парламентській демократії. Саме люди, незадоволені міжвоєнним *Status quo*, підтримували антибільшовицькі гасла й програми, вважали націонал-соціалістичну систему кращою за комуністичну, виступали за об'єднану Європу із гегемонією Німеччини¹⁶.

Співучасть у війні Третього Райху представників народів, землі яких після розвалу Російської імперії були окуповані більшовицькими військами й включені до складу СРСР, була набагато складнішим явищем, ніж співробітництво з нацистською Німеччиною громадян інших країн Європи. Рішення багатьох із цих людей піти на військову співпрацю з Райхом, у якій вони вбачали одну з форм протесту й опозиції супроти більшовицької політики, було цілком усвідомленим, а не спонтанним чи ситуативним. Мотиви для активних спільних дій із військово-політичним супротивником Радянського Союзу склалися задовго до німецько-радянської війни. Практично в представників кожного зі згаданих народів ці причини визрівали протягом десятиліть і були наслідком політики не тільки більшовицької Росії, а й Російської імперії як її попередника. Інша справа, що представниками різних народів, які від початку німецько-радянської війни пішли на службу до різних військових формувань на боці ЗС Німеччини, керували різні мотиви (за винятком спільного невдоволення більшовицькою соціальною політикою, що спричинила зубожіння більшості громадян СРСР). Для росіян це була насамперед боротьба проти більшовицького режиму. Для балтійських народів, які тільки у 1940 р. опинилися у складі СРСР, були характерними доволі сильні прагнення до власного незалежного національного і державного життя й СРСР для них був ворогом № 1. Іскандер Гілязов справедливо відзначив мотиви багатьох українців та білорусів, котрі вступили до інонаціональних формацій німецького війська: "Для українців і білорусів відіграли роль два важливі фактори: з одного боку національно-державні прагнення окремих політичних лідерів, які сподівалися з допомогою Німеччини створити національні держави. З другого - доволі тривала німецька окупація території України і Білорусі, коли навіть найпасивніших людей час змушував робити вибір: йти до партизанів і боротися проти окупантів, намагатися пристосуватися й зайняти нейтральну позицію або ж йти на службу до окупаційних органів влади. А в Україні, особливо у Західній, частина місцевих сил активно боролася і проти німців, і проти радянської влади"¹⁷.

Нацисти наслідували й копіювали дії більшовиків, розробляючи план світового панування. Зокрема, більшовицька Росія відводила повністю залежним від неї комуністичним партіям роль "п'ятої колонії". Нацистська Німеччина таку ж роль відводила крайнім екстремістським праворадикальним організаціям, ідеологічно наближеним до націонал-соціалізму, зокрема у сповідуванні крайніх націоналістичних поглядів. Політичним інструментом були політично, світоглядно й частково ідеологічно споріднені праворадикальні організації, що мали стати засобом для досягнення стратегічної мети Третього Райху. На серпень 1939 р. ними були крайні праві односторонці Владіслава Студницького у Польщі, прибічники Яна Риса у Чехії, націонал-соціалістичний рух Голландії, яким керував А. А. Муссерт, валлонські "рексисти" з організації "Реке", яку очолював

¹⁶ Madajczyk Cz. Faszizm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez panstwa Osi w Europie / Czesław Madajczyk. - Т. II. Mechanizmy zrealizowania okupacji. - Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 1984. - S. 34-48, 335-390.

¹⁷ Гілязов И. Легион "Идель-Урал"... - С. 26-27.

Л. Дегрель у Бельгії, "Вогняні хрести" у Франції, а також прибічники В. Квіслінга у Норвегії, Британський Союз Фашистів Освальда Мослі у Великій Британії, "Залізна гвардія" Горія Сіми у Румунії, "Залізний вовк" у Литві, "Вогняний хрест" у Латвії¹⁸, Організація Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Андрія Мельника в Західній Україні. Німецькі інстанції були налаштовані на співробітництво з цими організаціями і політичними угрупованнями, планували вербувати з їх числа вояків для майбутніх національних формувань. Цей "націоналістичний Інтернаціонал" (образно кажучи "Націнтерн"), до якого можна умовно причислити більшість європейських праворадикальних партій у 1930-х роках¹⁹, значно активізувався після того, яку 1940-1941 рр. німецькі війська окупували майже всю Центральну Європу й атакували Радянський Союз. Спочатку ці політичні сили хотіли забезпечити суверенітет своєї нації (здобути "право голосу" під час встановлення "нового порядку") і використати задекларований Гітлером шанс об'єднання європейського континенту. Мотиви готових до співпраці політичних сил були різними. Одні погоджувалися на неї з опортунізму, інші - з ідеалізму. Усі ці сили об'єднувало одне - вони намагалися використати німецьку допомогу у власних внутрішньо- та зовнішньополітичних планах. Вони відкидали тотальне підпорядкування націонал-соціалістичній доктрині й прагнули досягнути щонайменше обмеженого й формального суверенітету, аби принаймні поступово досягнути повної незалежності, щоб не допустити опанування їх земель жодною країною, у тому числі й Німецьким Райхом. Ці угруповання ще не усвідомлювали злочинного характеру гітлерівського режиму або ж усвідомили тільки тоді, коли вже було запізно змінити ситуацію і відмовитися від співпраці. Райх не підтримував сильних націоналістичних держав, які в разі потреби могли би об'єднатися проти нього. Статус формально незалежних відведено тільки ретельно відібраним країнам. Гітлеру були потрібні не рівноправні партнери, а слухняні виконавці його наказів.

3.1.2. Перші контингенти етнічно змішаних осіб та перші іноземні формування у Вермахті напередодні й на початку Другої світової війни

Нацистська концепція реалізації ідеї соціалізму для однієї нації серед іншого передбачала культивування мононаціональної армії. Поповнювали лави Вермахту тільки німці, а іноземців спочатку взагалі не планували приймати на німецьку військову службу. В параграфі № 15 військового закону за травень 1935 р. зазначено: "Передумовою для активної військової служби є арійське походження". Однак уже 1936 р. офіційний план озброєння визначив сформуванню до 1939 р. польову армію загальною кількістю 2,4 мільйони солдатів²⁰. Верховне командування Збройних сил Німеччини (Вермахту) - ОКВ (*Oberkommando der Wehrmacht* - ОКВ) отримало директиви від вищих політичних керівників і почало готуватися до воєнних дій. Згодом вирішено залучати до німецьких військ етнічних німців (фольксдойче [*Volksdeutsche*]) та іноземців з-за кордону, причому розроблено засади вербування

¹⁸ Див.: *Wippermann W. Europäischer Faschismus im Vergleich (1922-1982) / Wolfgang Wippermann.* - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983.

¹⁹ *Lecken M. A. L'internationale fascista / Michael Arthur Lecken.* - Roma; Bari: Laterza, 1973; *Launay J. de. Les derniers jours du fascisme en Europe / Jacques de Launay.* - Paris: Albatros, 1977; *International Fascism. New Thoughts and new Approaches / [Ed. by George L. Mosse].* - London; Beverly Hills: Sage Publications, 1979.

²⁰ *Bastian T. Furchtbare Soldaten. Deutsche Kriegsverbrechen im Zweiten Weltkrieg / Till Bastian.* - München: Verlag C. H. Beck, 1997. - S. 46.

добровольців до ЗС Німеччини. У березні 1936 р. у Німеччині урегульовано питання про службу фольксдойче з інших країн у Вермахті, у липні 1937 р. - представників нацменшин та іноземців²¹, а порядок вербування добровольців - у лютому 1939 р.²². Відповідно до закону про загальну військову повинність вербуванню до німецького війська підлягали насамперед німці й громадяни Німеччини "арійського походження" незалежно від рівня знання ними німецької мови. У липні 1940 р. Загальне військове управління ОКГ (*Oberkommando des Heeres/Allgemeines Heeresamt* (ОКН/АНА)) схвалило положення про те, що військовий обов'язок поширюється на тих громадян Райху, які недостатньо володіють німецькою мовою²³.

Один із перших значних контингентів військовослужбовців із німецьких громадян, які не були стовідсотковими німцями - частково асимільовані або неасимільовані іноземці, котрі постійно проживали у Райху, набули німецьке громадянство й відповідно до закону про загальну військову повинність підлягали мобілізації до війська у военний час. Найчисленнішою категорією серед цих людей були особи єврейсько-німецького походження, так звані "мішлінге" (*Mischlinge*), певні передумови для чого створила довоєнна політика Третього Райху.

Після приходу до влади нацисти декларували й практично впроваджували принципи політики антисемітизму на державному рівні в Німеччині. Незважаючи на це перші роки після призначення А. Гітлера райхсканцлером німецькі націонал-соціалісти і деякі діячі сіоністського руху могли дійти порозуміння в кількох питаннях: у зовнішньополітичному плані їх ворогом була Британська імперія (що від 1920 р. перебрала мандат над Палестиною й у 1930-х роках відмовлялася створити там державу євреїв), перші й другі сповідували крайні націоналістичні погляди, були переконані у неможливості вирішення "єврейського питання" шляхом асиміляції²⁴. Унаслідок цього у 1933-1941 рр. представники НСДАП співпрацювали з окремими сіоністськими лідерами, зокрема у справах еміграції десятків тисяч євреїв із Райху²⁵. Угрупування, відоме під єврейським акронімом "Лехі" ("Зірка"), створене на основі групи радикальних активістів Єврейської Національної Військової Організації (*Irgun Zvai Leumi*), у Великій Британії вбачало головного ворога й прагнуло союзу для досягнення спільної

²¹ Wehersatzwesen und personellen Aufbau der Wehrmacht. Organisation und Durchführung der Erfassung, Musterung und Annahme von Wehrpflichtigen und Freiwilligen und dgl.: Sammlung grundsätzlicher Erlasse insb Allgemeinen Heeresamtes / Amtsgruppe Ersatzwesen. Bd.2. Einstellung von Angehörigen der deutschen Minderheiten des Auslandes in die deutsche Wehrmacht, März 1936; Bd.4. Behandlung von Angehörige nichtdeutscher Sprachgruppen und fremdvölkischer Minderheiten in der Wehrmacht, Juli 1937 // BA-MA, RH 15 - Oberkommando des Heeres / Allgemeines Heeresamt (ОКН/АНА)/209; 212.

²² Wehersatzwesen und personellen Aufbau der Wehrmacht. Organisation und Durchführung der Erfassung, Musterung und Annahme von Wehrpflichtigen und Freiwilligen: Sammlung grundsätzlicher Erlasse insb. Allgemeinen Heeresamtes / Amtsgruppe Ersatzwesen. Bd. 7. Einrichtung von Freiwilligenmeldestellen, Februar 1939 // BA-MA, RH 15/209; 216.

²³ Bd.9: Wehrdienstverhältnis von Analphabeten bzw. Von fremdsprachlichen Wehrpflichtigen ohne ausreichende deutsche Sprach- und Schriftkenntnisse, Juli 1940 // BA-MA, RH 15/219.

²⁴ Schölch A. Das Dritte Reich, die zionistische Bewegung und der Palästina-Konflikt / A. Schölch // VJHZ. - 1982. - H. 4. - S. 652 f.

²⁵ Polkehn K. The secret contacts: Zionism and Nazi Germany, 1933-1941 / K. Polkehn // Journal of Palestine Studies (Beirut). - 1976. - No 19/20. - P. 54-82. Black E. The Transfer Agreement Between the Third Reich and Jewish Palestine / Edwin Black. - New York: Macmillan, 1984; Bauer Y. Jews for sale? The negotiations between Nazis and Jews 1933-1945 / Yehuda Bauer. - Paris: Liania Levi, 1996.

мети з німецькими націонал-соціалістами та італійськими фашистами²⁶. З цією метою в січні 1941 р. воно передало військово-морському аташе Райху в Туреччині пропозиції союзу, що передбачали еміграцію європейських євреїв до Палестини, заснування сіоністської держави і активну військову участь цієї організації на боці Німеччини: "Непряма участь ізраїльського визвольного руху у новому впорядкуванні Європи вже у його підготовчій стадії, у зв'язку з позитивно-радикальним вирішенням європейської єврейської проблемну сенсі згаданих національних прагнень єврейського народу, буде надзвичайно *[ungemein]* посилювати моральні основи цього нового порядку. Співробітництво ізраїльського визвольного руху буде здійснюватися також у дусі останніх промов німецького райхсканцлера, в яких пан Гітлер наголосив, що буде використано кожен комбінацію та коаліцію, щоб ізолювати і розбити Англію"²⁷. На знак протесту проти стримування Британією поселення євреїв у Палестині на початку 1941 р. "Лехі" виступила з пропозицією військово-політичної співпраці свого угруповання як посередника між "ною Німеччиною" і майбутньою "народно-національною" єврейською державою²⁸. Такі пропозиції відхилено з огляду на офіційний антисемітизм і проараб-ську політику Райху, однак А. Гітлер до початку 1942 р. не відкидав ідеї створення єврейської держави поза межами Європи²⁹, що певним чином вплинуло на відносно ліберальну політику щодо єврейських мішлінге в Райху.

У роки Першої світової війни з великої єврейської нацменшини чисельністю приблизно 550000 осіб у ЗС Німеччини служило 100000 німецьких громадян іудейського віросповідання. 12000 з них загинули на фронтах, 35000 отримали різноманітні військові нагороди та відзначення, а 23000 - військові ступені, у тому числі 2000 - ранги офіцерів і понад 1000 - ранги офіцерів-медиків та посади військових службовців. Своєю участю у воєнних діях на боці Німеччини ці люди розраховували заслужити повну політичну і правову емансипацію з німцями³⁰. З приходом нацистів до влади у Німеччині Міністерство внутрішніх справ (МВС) і МЗС цієї країни намагалися обмежити права єврейських мішлінге у такій формі, щоб це не зашкодило іміджеві Третього Райху за кордоном, тоді як верхівка НСДАЛ наполягала на повній дискримінації євреїв та єврейських мішлінге. Тим мішлінге, які мали німецьке громадянство, надано обмежені громадянські права, інших - особливо євреїв, які його не мали, - усього цього позбавлено. Їх оминула доля значно суттєвіше обмежених у правах німецьких євреїв, чому посприяло "кровно німецьке походження [*Deutschblütige Abstammung*]". 11 жовтня 1935 р. референт МВС Німеччини Бернгард Льюзенер підготував проект "Матеріал до вирішення питання напівєвреїв" з грифом "Таємна справа Райху!". Він вказав, що у межах Райху перебуває 475000 євреїв та 200000 напівєвреїв і запропонував

²⁶Laquer W. Der Weg zum Staat Israel. Geschichte des Sionismus. Übers, v. Heinrich Jelinek / Walter Laquer. -Wien: Europaverlag, 1975. - S. 578.

²⁷Polkehn K. The secret contacts... - P. 78.

²⁸Peters J. From Time Immemorial: Origins of Arab-Jewish Conflict Over Palestine / J. Peters.-New York: Harper and Row, 1984. - P. 234.

²⁹Browning Ch. R. Nazi resettlement policy and the search for a Solution to the Jewish question: 1939-1941 / Christopher R. Browning // German Studies Review. - 1986. - No 9. - P. 497-519; Melka R. L. Nazi Germany and the Palestine Question / Robert Lewis Melka // Middle Eastern Studies (London). - 1969. -No 5. - S. 221-233.

³⁰Angröss W. T. Das deutsche Militär und die Juden im Ersten Weltkrieg [Dokumentation] / Werner T. Angröss // MGM. - 1976. - H. 19. - S. 77-146; Deutsche Jüdische Soldaten 1914-1945 / [Hrsgb. v. Militärgeschichtlichen Forschungsamt zur Sonderausstellung im Wehrgeschichtlichen Museum Schloss Rastadt lö. April - 31. Oktober 1981]. - Freiburg: Militärgeschichtliche Forschungsamt, 1981. - S. 18 // BA-MA, BW 7 (Militärgeschichtliche Forschungsamt)/1788.

три варіанти розв'язання їх питання: "1. Сортування напівевреїв унаслідок рішення певної інстанції про кожного окремого єврея. 2. Принципове зрівняння напівевреїв із євреями [*Volljuden*]. 3. Автоматичне сортування напівевреїв без рішення органів влади". Звернуто увагу на необхідність контролю за розподілом документів, щоб не допускати підкупу чиновників за фальшиві посвідчення, за які було передбачене покарання аж до депортації у концтабір. Автор проекту вказав на те, що унаслідок асиміляції євреїв можна отримати " змішану расу [*Mischenrasse*]" . Він був переконаний, що "єврейське питання є не лише німецькою, а й світовою справою" і спроби його розв'язання у межах однієї країни нічого не вирішать. Предметом політичної полеміки були напівевреї (*Halbjuden*), до яких за нацистськими расовими підходами належали ті люди, в яких один член сім'ї був німцем, а інший євреем (відповідно батько чи матір) і 25-відсот-кові євреї (*Vierteljuden*), у яких євреями були дід чи баба або прадід чи прабаба по материнській чи батьківській лінії. Льюзенер вказав на складність їх статусу в світі: "На противагу до євреїв вони не можуть емігрувати, оскільки за кордоном їх вважають німцями, а не євреями". Автор констатував: " Німецько-єврейські мішлінге є переважно [дітьми] від німецьких чоловіків та єврейських жінок (для порівняння див. єврейський закон книги «Есра»). Діти від цих батьків (напівевреї) відчують себе завдяки вихованню, родинній традиції та християнській релігії приналежними до німецькості [*Deutschtum*] і внутрішньо відкидають єврейство". У записці констатовано: якщо позбавити їх ідентичності, якою вони завдячують своїм батькам й до якої вони самі відчували себе приналежними, це зумовить психологічні травми цих людей, може довести їх до самогубств. Тому Льюзенер пропонував забезпечити "включення суттєвої частини напівевреїв до німецької спільноти [*Aufnahme eines wesentlichen Teiles der Halbjuden in das Deutschum*]" . Важливо, що "200000 напівевреїв будуть прихильниками, а не ворогами нової держави (отже 200000 плюс ще 200000, разом 400[000]!)"³¹.

Як мішлінге 1-го ступеня трактували осіб, обидвоє батьків матері або батька яких були напівєвреями, а 2-го ступеня - людину, у котрої дід чи баба були напівєвреями, причому навіть якщо хтось з них не сповідував іудейської релігії. До "німецької спільноти" можна було зачислити тих напівєвреїв, які "в основному відчували себе європейцями" і не могли нашкодити "чистоті крові". Громадянство не мало значення - сина єврейки і китайця або африканки, який мав німецьке громадянство, не вважали єврейським мішлінге. Мішлінге 2-го ступеня, з одного боку, згідно з § 2 першого розпорядження до закону про громадянство Райху від 14 листопада 1935 р. було заборонено одружуватися з відповідно євреями або єврейками. Напівєвреї не могли бути службовцями держустанов, медиками, селянами (на підставі тези А. Гітлера про "кров і землю" володіти землею в Третньому Райху могли тільки німці). Напівнімцям було заборонено вступати до НСДАП³² (хоча ті найактивніші з них, які були прибічниками Гітлера і підтримували його ще до приходу до влади, зберегли своє членство в нацистській партії). Напівєвреї опинилися у набагато кращому становищі порівняно з євреями - вони могли бути правниками (через нечіткість расового закону від 21 лютого 1936 р.), ремісниками, аптекарями, навчатися у вищих навчальних закладах, належати до організацій "Націонал-соціалістичний народний добробут" (*NS-Volkswohlfahrt*), "Німецький фронт праці" (*Deutsche Arbeitsfront*), "Німецький автомобільний клуб" (*Der Deutsche*

³¹Reichs- und Preussisches Ministerium des Innern. Abteilung I. Referent: Ministerialrat Dr. Lösener. Berlin RW40, den 11.Oktober 1935. Material zur Lösung der Halbjudenfrage // IfZ, MA13/1, No.9, Bl. 1-15.

³²Das Recht der jüdischen Mischlinge // Völkischer Beobachter (Berlin). - 1938. - 25.November. - Nr.329. - S. 2.

Automobilklub). Мішлінге 1 -го і 2-го ступенів мали право носити нацистську символіку й вивішувати прапори зі свастикою. В інструкції расово-політичного управління НСДАП від 25 серпня 1938 р. було відзначено: "Також немає жодних заперечень проти того, що єврейські мішлінге письмово або усно використовують привітання «Гайль Гітлер»"³³. Правовий статус мішлінге у Вермахті закріплено у низці нормативних актів. Розпорядження міністерства Райхсверу від 25 липня 1935 р. передбачило призов мішлінге як військовозобов'язаних. Після 6-тижневого обговорення керівниками МВС, Райхсверу та М. Борманом як представником НСДАП за рішенням А. Гітлера передбачено, що мішлінге можуть служити у війську так само, як у Службі праці Райху - РАД (*Reichsarbeitsdienst* - RAD), але не можуть займати керівних посад. Проте, за поданням своїх командирів, вони могли отримувати військові відзначення³⁴. У записці Льозенера від 11 жовтня 1935 р. вказано, що з мішлінге на особливе ставлення заслуговують "чоловіки, які мали особливі заслуги перед народом і державою [*Männer, die um Volk und Staat sich hervorragend verdient gemacht haben*]": "нагороджені [орденом] «*Pour Le Merite*»* (один випадок), орденом родини Гогенцоллернів та Залізного хреста 1 -го ступеня або такі напівєвреї, які у визвольних війнах чи в окремих війнах і у світовій війні отримали високі відзнаки за хоробрість (багато випадків)". Автор радив звертати особливу увагу на заслужених євреїв і уникати несправедливого ставлення до них: "Постає навіть така гротескна ситуація, що напівєвреї, які боролися за Німеччину на фронті, гірше потрактовані, аніж закордонні повні євреї, котрі боролися проти Німеччини на фронті й сьогодні у Німеччині захищені міжнародними угодами". Стверджено: "З приблизно 200000 напівєвреїв є усього 100000 осіб чоловічої статі. З них 40[000]-45000 є військовозобов'язаними". Констатовано, що "цю кількість вже в мирний час можна вишколювати зі зброєю і в разі потреби використовувати як повновартісних солдатів". Льозенер наголосив, що "расово-біологічні міркування", які мають мало раціонального, можуть звести нанівець прагматичну програму політики щодо напівєвреїв, унаслідок позитивного урегулювання питання яких "45000 чоловіків у віці військовозобов'язаних отримують законні підстави для служби зі зброєю в руках у мирний час"³⁵. Ці аргументи враховано під час визначення статусу мішлінге у Вермахті. 25 серпня 1938 р. у розділі "Військовий обов'язок" інструкцій расово-політичного управління НСДАП про напівєвреїв підтверджено: "Так само єврейські мішлінге 1 і 2-го ступенів мають виконувати свій службовий обов'язок у війську... Положення § 15 військового закону змінено законом про зміну військового закону від 26 червня 1936 р. (Вісник розпоряджень уряду Райху, с 518) так , що до активної військової служби не можуть бути залучені тільки євреї. Єврейські мішлінге допущені до активної військової служби, але не можуть займати командні посади у Вермахті . Що стосується використання єврейських мішлінге у протиповітряній обороні [*Luftschutzdienst*] на

³³ Rassenpolitisches Amt der NSDAP. Gau Baden. Hauptstelle Schulung. Karlsruhe, den 25 August 1938. Schulungsinformationsschreiben Nr. 3/38. Zum Recht des jüdischen Mischlings // NA, T-81 - Records of the NSDAP and the Deutsches Ausland-Institut, Stuttgart, roll 9, fr. 17054-17061.

³⁴ Noakes J. The Development of Nazi Policy toward the German-Jewish "Mischlinge" 1933-1945 / *Jeremy Noakes // Leo Baeck Institute Year Book. - Vol. XXXIV. - London; Jerusalem; New York: Leo Baeck Institute, 1989. - P. 330.*

* "За заслуги" (фр.).

³⁵ Reichs- und Preussisches Ministerium des Innern. Abteilung I. Referent: Ministerialrat Dr. Lösener. Berlin RW 40, den 11. Oktober 1935. Material zur Lösung der Halbjudenfrage // IfZ, MA 13/1, Nr. 9, Bl. 10.

підставі положень закону про протиповітряну оборону, на відміну від напівєвреїв вони можуть бути залучені до протиповітряної оборони"³⁶.

На землях Австрії, Чехії та Польщі, анексованих у 1938-1939 рр. Райхом, проживало до 800000 євреїв, а також чимало "криптоєвреїв" - нащадків від змішаних шлюбів, так званих мішлінге першого або другого покоління; більшість осіб другої категорії також мобілізовано до німецької армії. У квітні й серпні 1940 р. прийнято офіційні положення про німецьких мішлінге у Вермахті, чим юридично унормовано їх статус у правовому сенсі³⁷. Мішлінге 2-го ступеня могли залишатися у Вермахті, у виняткових випадках навіть як командири військових формувань³⁸. Проте того ж року керівництво Німеччини вирішило усунути з війська тих вояків, у батька чи матері яких обоє батьків були євреями, а тих, у яких тільки один предок був євреєм, позбавити вищих військових рангів й звести до ролі звичайних солдатів. 8 квітня 1940 р. шеф ОКВ Вільгельм Кейтель видав таємну інструкцію щодо ставлення до мішлінге у Вермахті. Відповідно до неї 50-відсоткові єврейські мішлінге підлягали переведенню в запас, 25-відсоткові - продовжували військову службу³⁹.

Однак деякі вищі рангами німецькі офіцери зволікали з виконанням цих наказів, намагалися протистояти нацистським расовим законам, заступалися за "своїх євреїв" у підпорядкованих їм з'єднаннях, навіть переховували їх від гітлерівських органів безпеки. Траплялися випадки, коли офіцери Вермахту в роки війни відкрито захищали навіть єврейських ветеранів, які воювали на боці Німеччини у роки Першої світової війни. Наприклад, 24 лютого 1941 р. у листі шефові військового спорядження та командувачу резервних військ керівництво 17-ї Військової окружної команди сухопутних військ Німеччини у Відні виступило на захист австрійських євреїв, які були ветеранами Першої світової війни й підлягали депортації до гетто у Польщі: "Серед євреїв з обозу є окремі колишні активні офіцери і велика кількість важко поранених у війні. Військова окружна команда вважає, що для цього кола осіб, оскільки вони не є політично небажаними, потрібно просити про винятковий дозвіл"⁴⁰.

Суперечності у нацистській расовій політиці виявилися у дуалізмі щодо використання осіб єврейського походження у Вермахті. З одного боку ідеологічно-расова війна проти "єврейського більшовизму" передбачала подальше звільнення євреїв із ЗС Німеччини. У серпні 1941 р. расово-політичне управління НСДАП переслало в ОКВ повідомлення про те, що усі солдати й офіцери, одружені з напівєвреями (на 50 %), повинні бути звільнені з військової служби й переведені у резерв (*Ersatz Res. II bezw. Landwer*)⁴¹. Проте траплялися відступи від цих правил. Наприклад, зондерфюрер (ступінь, що відповідав ступеневі лейтенанта) пропагандистської сотні

³⁶ Rassenpolitisches Amt der NSDAP. Gau Baden. Hauptstelle Schulung. Karlsruhe, den 25 August 1938. Schulungsinformationsschreiben Nr.3/38. Zum Recht des Jüdischen Mischlings //NA, T-81, roll 9, fr. 17058-17061.

³⁷ Wehrrersatzwesen und personellen Aufbau der Wehrmacht. Bd. 9: Behandlung jüdischer Mischlinge in der Wehrmacht, April 1940; Bd. 13: Personalangelegenheiten. Behandlung jüdischer Mischlinge in der Wehrmacht, August 1941 //BA-MA, RH 15/219; 226.

³⁸ *Messerschmidt M. 7. Wehrmacht / Manfred Messerschmidt // Deutsche Jüdische Soldaten... - S. 69.*

³⁹ Merkblatt geh. 8/3. Oberkommando der Wehrmacht. Az. 12 I 10-20J(Ic). Nr.524/40 geh. Berlin, den 8 April 1940. Geheim! Betr.: Behandlung jüdischer Mischlinge in der Wehrmacht. Der Chef des Oberkommandos der Wehrmacht Keitel // BA-MA, RH 15/186, Bl. 99.

⁴⁰ Wehrkreis Kommando XVII (Stellv. Gen. Kdo. XVII). Abt. Iic/I c Nr. 2601/41 geh. Wien, den 24. Februar 1941. An den Chef H Rüstund BdE, Berlin //NA, T-78, roll 281, fr. 6229340.

⁴¹ Notiz für Pg. Tiessler. Betrifft: Behandlung jüdischer Mischlinge in der Wehrmacht. München, den 8 August 1941. II F -Bö/Fo. -2235/o/B. Böker//NA, T-78, roll 656, fr. 5485765.

Вермахту Маріо Гайль де Brentano хоча й був виключений із НСДАП після приходу нацистів до влади, за розпорядженням фюрера від 12 вересня 1941 р. усе ж залишився на військовій службі, хоча його жінка була єврейського походження⁴². Урешті-решт однією справою було практичне трактування мішлінге в мирний час, другою - у воєнний, коли була відчутною потреба резервів, за якої корисним для Райху виявилось навіть використання євреїв у його столиці. Наприклад, у жовтні 1941 р. до протиповітряної оборони мобілізовано групу євреїв. У листі Керівництва Райху з націонал-соціалістичної пропаганди і народної агітації для обласних осередків пропаганди від 23 жовтня у йшлося про те, що "для впорядкування протиповітряної оборони вишколено євреїв, які на сьогодні є військовослужбовцями німецького Вермахту. Далі ці євреї у сталевих шоломах без відзнак отримали спорядження й перейшли для забезпечення протиповітряної оборони частини території на Таутціентштрассе, 8"⁴³. А. Гітлер також був непослідовним у ставленні до єврейських мішлінге: з одного боку визнавав можливість їх асиміляції, з другого - був змушений санкціонувати рекрутування цих людей до Вермахту через потребу нових резервів військовослужбовців й був добре поінформований про них, хоча й періодично висловлював свій жаль з приводу мобілізації до ЗС Німеччини багатьох тисяч осіб єврейського походження. 1 грудня 1941 р. Гітлер заявив, що "у сьомому, восьмому і дев'ятому поколіннях єврейська основа вже ніяк не виявляється і чистота крові, мабуть, відновлюється". Проте вже 10 травня 1942 р. він ствердив, що дуже шкодує з приводу того, що "під час призову до Вермахту зробив стільки винятків для напівєвреїв"⁴⁴. 28 лютого 1942 р. генерал СС Ганс Юттнер заборонив подальший вишкіл мішлінге у штурмових відділах нацистської партії - СА (*Sturmabteilungen - SA*), зазначаючи: "Встановлено, що СА усе ще приймає до своїх військових відділів для довійськового вишколу єврейських мішлінге"⁴⁵. 3 липня 1942 р. М. Борман за вказівкою фюрера видав директиву, якою мішлінге 1-го ступеня заборонено служити у Вермахті, у лавах якого надалі могли служити тільки мішлінге 2-го ступеня, та й то без права займати командні посади⁴⁶. Упродовж 1942 р. видано інші численні розпорядження про трактування єврейських мішлінге у сухопутних військах (ОКН/Ag P 2 (Ic), Nr. 6840/42 geh. vom 16.7.1942, Н.М. 1942 Nr. 205; Н.В.В1.-С-1942 Nr. 202), положення про підтримку важко поранених єврейських мішлінге (*Beförderungen Schwerstbeschädigter jüdischer Mischlinge - HVB1, C-1941, Nr.798*), а 7 листопада 1942 р. - про виняткове трактування єврейських мішлінге 2-го ступеня (*Ausnahmebehandlung jüdischer Mischlinge 1. Grades -НМ, 1942, Nr.926*)⁴⁷. Задля збереження "чистоти крові" німецький вояк Вермахту міг одружитися хіба з "25-відсотковою єврейкою", та й то тільки з особистого дозволу фюрера; самочинно одружений з напівєврейкою піддавався дискримінації й втрачав частину громадянських

⁴² Az. 1 I 20.12 J (Ic). Nr. 907/42. Berlin, den 7.Febraar 1942. Betr.: Sonderführer Mario Heil de Brentano. An z.b.V. Chef OKW. gez.: I. V. Graf v. Rothkirch // NA, T-78, roll 656, fr. 5485759.

⁴³ Reichspropagandaleitung. Reichsführung für nat. soz. Propaganda und Volksaufklärung. Berlin W 8, den 23.Oktober 1941. Hotel Kniserhof/Zi. 115. Ti/Nu. An die Gaupropagandaleitung z. Hd. Pg. Hübner, Berlin SW 19. Betrifft: Juden im Luftschutz. Leiter des Reichsrings //NA, T-81, roll 676, fr. 5485720.

⁴⁴ Пукер Г. Застольные разговоры... - С. 49, 267.

⁴⁵ Die Oberste SA-Führung. FO 4 Nr. 11 100. München, den 28.Februar 1942. Betrifft: Jüdische Mischlinge in den SA.-Wehrmannschaften der freiw. vormilit. Wehrerziehung. Der Chef des Hauptamtes Führung, gez. Jüttner, Obergruppenführer // NA, T-81, roll 91, fr. 103940.

⁴⁶ NA, T-78, roll 676, fr. 5485735.

⁴⁷ BA-MA, RH 15/186, B1.22, 23, 100, 101.

прав⁴⁸. Наслідком пріоритету потреби нових вояків над вимогами дотримання расової доктрини було те, що у Вермахті тривалий час служили навіть цигани й ще більше напівциганів (у рамках "забезпечення расової чистоти" тільки 21 липня 1942 р. видано наказ про "звільнення циганів або циганських мішлінге з Вермахту" (*Entlassung von Zigeunern oder Zigeuner Mischlingen aus der Wehrmacht*))⁴⁹.

Ті мішлінге, які були військовослужбовцями Вермахту, залишалися політично відданими Третьому Райхові, а на військовій службі - до кінця війни вірними військовому обов'язкові, проявили себе на фронті й заслужили військові відзначення. А. Гітлер заборонив нагороджувати єврейських мішлінге Хрестом воєнної заслуги чи іншими орденами та почесними відзначеннями щойно 4 вересня 1944 р., тобто тільки за вісім місяців до закінчення Другої світової війни в Європі⁵⁰. Завдяки сприянню багатьох німецьких офіцерів у ЗС Німеччини служили десятки тисяч напівєвреїв, сотні з яких дослужилися до найвищих рангів й були відзначені Залізними хрестами, а 20 солдатів, підстарший та офіцерів єврейського походження отримали найвищу відзнаку Третього Райху - Лицарський хрест. Один із них, майор Вермахту Роберт Борхардт (Borchardt), був нагороджений цим орденом за успішний маневр на Східному фронті у другій половині 1941 р. Особисто Гітлер підтвердив "арійське походження" полковника Вальтера Голлендера (Hollaender), мати якого була єврейкою. Він отримав два Залізні хрести, а коли у битві під Курськом у 1943 р. його бригада знищила 21 радянський танк - Золотий хрест у золоті, яким рідко нагороджували військовослужбовців Вермахту. У ЗС Німеччини служило 77 вищих офіцерів єврейського походження: 23 полковники і 15 генералів із посвідченнями про наявність в їх жилах "німецької крові", підписаними особисто Гітлером. Найвищим за рангом серед них був генерал-фельдмаршал і держсекретар міністерства авіації у 1933-1945 рр. Ергард Мільх. За деякими підрахунками, загалом майже 150000 осіб єврейського походження як осіб "змішаної крові" або "почесних арійців" зараховано до Вермахту⁵¹. Парадоксально, що за умов дискримінації та винищення мільйонів євреїв онуки десятків тисяч інших не зазнавали практично жодних переслідувань. Єврейський автор Шимон Бріман справедливо зауважив, що єврейських мішлінге не піддавали жодним переслідуванням у ЗС Німеччини: "Страждання цих внуків виявлялося максимум у затримці присвоєння чергового Залізного хреста"⁵².

Загалом мобілізація мішлінге до німецького війська тривала, незважаючи на протистояння у цьому питанні НСДАП та СС, а також військових, як і вербування до ЗС Німеччини іноземців та створення з них національних формувань. Гострої полеміки з боку націонал-соціалістів не викликало рекрутування до німецького війська етнічних напів-німців без єврейських предків, яких расові експерти визнали придатними для військової служби. Ними були фольксдойче - діти від шлюбів німців із представниками європейських народів, проголошених "арійськими". Під час приготування до кампанії на Заході й на її початку, навесні 1940 р., німецькі націонал-соціалістичні расові експерти визнали за краще опиратися на німецьку нацменшину або німецьких колоністів на окупованих

⁴⁸ Abschrift. Vermerk. Betr.: Heiraten von Wehrmichtsangehörigen mit Mischlingen 2. und 3. Grades usw. //NA, T-175, roll 56, fr. 2570689.

⁴⁹ BA-MA, RH 15/186, B1.23.

⁵⁰ Der Staatsminister und Chef der Präsidialkanzlei. RP.0.10200/44. Berlin W 8, den 4. September 1944. Betrifft: Auszeichnung von jüdischen Mischlingen 1. Grades mit den Kriegsverdienstkreuz oder mit anderen Orden und Ehrenzeichen, gez.: Meissner // NA, T-74, roll 1, fr. 371192. ⁵¹ Детальніше див.: Rigg B. M. Hitler's Jewish Soldiers...

⁵² Бріман Ш. Тени Холокоста // Вести-2 (Тель-Авив). - 2002. - 19 сентября [Електронний ресурс] / Шимон Бріман. - Режим доступу: <http://gazeta.rjews.net/Lib/briman/020919-briman.shtml>

або намічених для окупації територіях, вважаючи їх надійнішими, які могли дати значне поповнення військовослужбовців. Експерти брали до уваги той факт, що саме особи німецького походження як етнічні німці, "кровно споріднені" з представниками інших національностей, могли стати допоміжною кадровою базою для формування іноземних формацій Вермахту з представників цих націй. Отже, фольксдойче стали, якщо так можна сказати, "важливою ланкою між вербуванням німців і вербуванням іноземців"⁵³.

Нацистські расові експерти НСДАП і СС приділяли особливу увагу пов'язаним із німцями родинними зв'язками представникам тієї чи іншої нації з тим, щоб поступово перетворити їх на "повноцінних німців" як у культурно-мовно-ментальному сенсі так і шляхом надання їм громадянства Райху і їх призову на службу до німецького війська. Першими експериментами стали спроби онімечування тих напівчехів, серед предків яких були німці⁵⁴. В окупованій Чехії створено мілітарні відділи Партії судетських німців (*Sudetendeutsche Partei*) з власними уніформами та прапорами. У процесі комплектування озброєних загонів Протекторату Богемії та Моравії, що до певної міри мали стати своєрідними "Збройними силами чеських німців", створено урядові загани (*Regierungstruppe*) як "малу богемсько-моравську армію", а у 1942 р. із чехів під егідою міністра пропаганди Йозефа Моравеца - воєнізовані формування Кураторії для виховання юнацтва у Богемії та Моравії (*Kuratorium für Jugenderziehung in Böhmen und Mähren*), організованих на зразок "Гітлерюгенду". Створено також різноманітні пронацистські організації та поліційні формування⁵⁵. На території Чехії як Протекторату Богемії та Моравії до них вербували фольксдойче, за котрими визнано подвійне громадянство, й у Судетах - тих фольксдойче, котрі прийняли німецьке громадянство⁵⁶.

А. Гітлер після окупації Чехії прийняв рішення не приймати чехів до німецького війська, посилаючись на негативний досвід спроб використання їх у бойових діях на боці Німецької та Австро-Угорської імперій у роки Першої світової війни. З-поміж інших народів дуалістичної монархії Габсбургів чехи виявили найменше ентузіазму в бойових діях і на Східному фронті масово здавалися у російський полон, унаслідок чого наприкінці Першої світової війни Росії опинилося понад 200000 чехів; російський Тимчасовий уряд сформував із чехів та словаків багатотисячний легіон як окремий корпус для боротьби проти Німеччини. Вище керівництво Райху не схвалило планів рекрутування чеських військовиків для участі у воєнних діях на боці Райху в роки Другої світової війни. Нацисти врахували досвід Першої світової війни, у роки якої чехи масово дезертирували з цісарсько-королівської армії, щоб стати допоміжним фактором Антанти проти держав Центрального блоку (чотири чехословацькі полки чисельністю 10000 вояків діяли у французькій армії, у 1918 р. італійське командування створило чеський легіон чисельністю 11500 вояків і щонайменше з 30000 чехів сформовано легіону Росії)⁵⁷.

⁵³ Див.: *Lumans V. O. Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933-1945 / Valdis O. Lumans.* - Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1993.

⁵⁴ Див.: *Die Vergangenheit warnt. Dokumente über die Germanisierungs- und Austilgungspolitik der Naziokkupanten in der Tschechislowakei.* Hrsgb.v. Vaclav Kraal. - Prag: Orbis, 1960. - S. 5-16.

⁵⁵ *Sudetendeutsche Gebiete, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei; Wehrmacht-Freiwilligen - Meldestellen sowie Aushebung von Dienstpflichtigen und Freiwilligen in den sudetendeutschen Gebieten; Erfassung und Musterung im Protektorat Böhmen und Mähren (Vorschlag der Wehreinsetzunginspektion Prag), August 1939 // BA-MA, RH 15/27; 284; 285.*

⁵⁶ *Littlejohn D. Foreign Legions... - Vol.3. - P. 45.*

⁵⁷ Див.: *Bradley J. F. N. The Czechoslovak Legion in Russia 1914-1921 / John F. N. Bradley.* - New York: Columbia University Press, 1991; *Sah R. Anabaze. Drama ceskoslovenskych legionaru v Rusku 1914-1920 / R. Sah.* - Jinocany: Nakl. H & H, 1996.

В окупованій Вермахтом Польщі, як і в Чехії, з місцевих фольксдойче вирішено створити озброєні відділи як "самооборону" (*Selbstschutz*)⁵⁸. Ця ідея отримала схвалення організаторів військ СС й у вересні 1939 р. санкцію на її творення дав один із них - бригадефюрер СС Готтлоб Бергер⁵⁹. У жовтні видано попередні інструкції про організацію згаданої "самооборони" у Польщі⁶⁰. Уже в 1940 р. до Вермахту мобілізовано тих мешканців Польщі, котрі проживали на анексованих Німеччиною західних польських землях або мали родичів-німців і як фольксдойче з часом могли отримати громадянство Райху. Це були насамперед жителі тих територій Польщі, які не увійшли до складу Генеральної губернії (ГГ) окупованих польських областей і були включені до складу Райху. У цих регіонах примусове рекрутування "етнічних німців" було одним із ефективних засобів онімечування. Підставою для мобілізації багатьох поляків до Вермахту стало задекларування ними німецького походження. До 1944 р. сотні тисяч поляків (переважно з приєднаних до Райху Сілезії та Помор'я), зарахованих до 3 і 4-ї груп німецьких етнічних списків - ДФЛ (*Deutsche Volksliste - DVL*), прийняли німецьке громадянство. Вони були не "расовими поляками" в етнічному плані (фольксдойче зарахували до 1 і 2-ї груп), а польськими громадянами (на 1 вересня 1939 р.) з етнічними німецькими предками або етнічними поляками, визнаними придатними для онімечування. Дехто прагнув цього, інші боялися не бути занесеними в списки й втратити пов'язані з цим привілеї, а деякі були змушені до цього або зробили це, бажаючи жити на їх колишніх землях, щоб їх не відселили із західних польських земель. Кашуби, мазури, шльонзаци та мешканці Нижньої Сілезії були віднесені до 3-ої групи ДФЛ⁶¹.

Упродовж війни десятки тисяч осіб, зачислених до 3-ї групи ДФЛ, стали вояками Вермахту⁶². Самі німці називали їх "трофейні товариші" (*Beutekameraderi*). Багато з них погано знали німецьку мову або взагалі не розуміли її й усупереч власній волі змушені були воювати за чужу справу під чужими прапорами; німецькі інстанції не довіряли їм, не зосереджували їх у великих групах у військових частинах чи навіть невеликих підрозділах. Нацисти намагалися виокремити деякі етноси шляхом проголошення їх інородними етнічними групами. Німецькі інстанції також мобілізували до німецького війська етнічні регіональні групи польського населення, зокрема кашубів, гуралів та мазурів, проголошених окремими народами (хоча щодо гуралів експеримент виявився безуспішним⁶³). Нацистські расові експерти звернули увагу передусім на двомовних "на-півнімців", тобто тих, які вільно або на достатньому рівні володіли як німецькою мовою, так і мовою того регіону чи тієї країни, де вони проживали. Командування військової округи "Генеральна губернія" військ СС розпочало набір до німецьких частин уродженців Сілезії та Помор'я - сілезьких та поморських поляків, так званих "шльонзаків"⁶⁴. Вже

⁵⁸ Aufstellung des Selbstschutzes in den wiedergewonnen Ostgebieten, 1939 // BA, R 19/395.

⁵⁹ Beauftragung des SS-Brigadeführers Berger mit der Aufstellung eines Selbstschutzes in den besetzten Ostgebieten. September 1939 // BA, R 19/311.

⁶⁰ Vorläufige Richtlinien für die Organisation d. Selbstschutzes in Polen. Oktober 1939 // BA, R 19/304.

⁶¹ Verordnung über die Deutsche Volksliste und die deutsche Staatsangehörigkeit in den eingegliederten Ostgebieten v. 4. März 1941 // Reichsgesetzblatt (Berlin). - 1941. - H. I. - S. 118.

⁶² Wehrersatzwesen u. personellen Aufbau der Wehrmacht. Bd.12. Erfassung, Musterung. Heranziehung der in den verschiedenen Abteilungen der Deutschen Volksliste eingetragenen Wehrpflichtigen zum aktiven Wehrdienst, Mai 1941; Bd.15. Heranziehung von Wehrpflichtigen der Abteilung 3 und 4 der Deutschen Volksliste zum aktiven Wehrdienst, Januar 1942; Bd. 18. Verwendung u. Einsatz der Angehörigen der Deutschen Volksliste -Abteilung 3 (Merkblatt) // BA-MA, RH 15/224; 228; 232.

⁶³ Der Höhere SS- u. Polizeiführer Ost. Z. Kr/Fi - 32 45 - 2885/43. Krakau, d. 5.4.43. Betrifft: Musterung von Goralen. gez. Krüger SS-Obergruppenführer u. General der Polizei // BA, NS 19/169, Bl. 241.

⁶⁴ Див.: *Kochanowski J. Polacy do Wehrmacht?... - S. 307-320.*

у жовтні 1941 р. у німецькому війську опинилася 41000 осіб із Верхньої Сілезії, у тому числі 815 "расово чистих поляків", занесених у ДФЛ. Подекуди поляки були об'єднані у підрозділи. Польський професор Чеслав Мадайчик стверджував, що "це були вроджені поляки, усупереч волі видані за німців". Насправді в них був вибір. Ці люди проходили суворий відбір комісій з расової перевірки, які хоча й були зацікавлені виявити якомога більшу кількість фольксдойче, скрупульозно вивчали "расову відповідність" рекрутів, котрі під час зачислення до німецького війська декларували свої німецьку національну приналежність або, щонайменше, німецьке походження. Відомі випадки, коли деякі з них зумисно користувалися фіктивними документами, щоб видати себе за німців, що було матеріально вигідно. Деякі поляки відмовилися вступити до німецького війська, але десятки тисяч одягли уніформи; щоправда, багато хто відмовлявся брати участь у фронтових діях. За словами Ч. Мадайчика, "до поляків, вписаних до ДФЛ, у німецьких Збройних силах ставилися обережно та з підозрою"⁶⁵.

Характерно, що улітку 1940 р. окупаційні інстанції Райху в Чехії та Польщі, узгодивши й скоординувавши свої дії, розробили план вербування "расово чистих" чехів та поляків до ЗС Німеччини й скерували до Берліна спільний проект його реалізації в Протектораті й ГГ. 31 серпня 1940 р., зокрема, протектор Богемії та Моравії Константін фон Нойрат і генерал-губернатор Генеральної губернії Ганс Франк підготували проект, що передбачав дворічний обов'язок служби праці, а відтак і військової служби для мешканців окупованих Чехії та Польщі, але він не отримав схвалення вищого керівництва Третього Райху⁶⁶. А. Гітлер відмовився створювати чеські та польські формування, оскільки в планах нацистів на географічній карті майбутньої "Нової Європи" не було місця для Чеської та Польської держав. Однак залучення до ЗС Німеччини осіб єврейського походження, а також чехів і поляків, підданих онімечуванню, мало важливе значення. Зважаючи на цей досвід, німецькі інстанції розроблені схеми військової політики з часом застосували на окупованих західних і, особливо, східних територіях.

У 1938 р. у рамках приготувань до Другої світової війни Управлінська група "Закордонна розвідка і Абвер" (*Amtsgruppe Auslandsnachrichten und Abwehr*) (або скорочено Абвер (*Abwehr*)) як центральний військовий розвідувальний та контррозвідувальний орган тогочасних ЗС Німеччини) поновила і активізувала зв'язки з представниками національних меншин Польщі та СРСР, зокрема з українцями, контакти з якими були налагоджені ще від часів Ваймарської республіки⁶⁷. У відповідний момент військові кола Райху планували підтримати спрямовані проти цих країн акції згаданих меншостей. Німецькі військові інстанції хотіли використати етнічні меншини у збройних формуваннях, які могли підтримати національні повстання. Від початку 1939 р. керівництво Німецького Райху вивчало різні варіанти можливого розвитку подій, особливо концепцію "маріонеткових" республік - "міні-держав". Однією з них могла бути у січні-березні Карпатська Україна, іншою у червні-серпні - Західна Україна. Характерно, що "західно-білоруський фактор" серйозно не брали до уваги; натомість планували використати членів ОУН у Західній Білорусі, зокрема у змішаних українсько-білоруських районах Полісся, а також литовців у Віденській області⁶⁸. У процесі воєнних приготувань Абвер

⁶⁵Madajczyk Cz. Faszizm i okupacja... - T. 2. - S. 299-300. ⁶⁶ Ibid. - S. 314.

⁶⁷Bolianovs 'kyi A. Cooperation between the German Military of the Weimar Republic and the Ukrainian Military Organization in 1923-1928 / *Andrii Bolianovs 'kyi* // Harvard Ukrainian Studies (Cambridge). - 1999. - Vol. XXIII (1/2). - P. 73-84.

⁶⁸ OKW/Abwehr II/I. Berlin, den 8. Juli 1939 // BA-MA, RW 5 (Oberkommando der Wehrmacht / Amt Ausland/Abwehr (OKW/AAA))/123; Akten Abwehrstelle Wehrkreis VIII (Breslau); g.Kdos.

розробив проект формування частин спецпризначення. У рамках підготовки реалізації плану "Вайсс" (плану підготовки війни проти Польщі) сформовано військову спецчас-тину з українців, ідею чого підтримав керівник 2-го відділу Абверу полковник Ервін фон Лагоузен (Lahousen) і схвалив шеф Абверу адмірал Вільгельм Канаріс (Canaris)⁶⁹.

Легіон, відомий під аббревіатурою "ВВН" (українська назва "Військові Відділи Націоналістів", німецька назва "*Bergbauemhilfe*", у перекладі буквально "Допомога гірським селянам"), мав бути зародком регулярної збройної сили й "групою підтримки" для партизанських дій боївок ОУН у Західній Україні. Оскільки в разі одностороннього очолювання повстання Проводом Українських Націоналістів ситуація з часом могла вийти з-під контролю й повстанський рух українців міг стати абсолютно некерованим для німецьких установ, керівництво Абверу схвалило ідею створити Український військовий штаб (у документах Абверу - *Ukrainischer Militärstab*). Він мав стати головним центром керівництва повстанського руху й, згідно із задумом керівників мілітарної контррозвідки Райху, повинен був тісно координувати свої дії з німецькими військовими чинниками. Штаб повинен був із часом розгорнути "ВВН" із батальйону в дивізію чисельністю 1300 старшин та підстарший і 12000 стрільців. Німецьке командування було готове підтримати повстання в Галичині під кодовою назвою "Акція «Допомога гірським селянам»" (*Unternehmen Bergbauemhilfe*). Німецьким командиром "ВВН" був призначений майор Ганс Демель (Dehmei), тоді як неофіційним українським командиром вояки-українці вважали колишнього полковника української армії і тогочасного члена Проводу ОУН Романа Сушка, через що цю формуцію часто називали популярною назвою "Український Легіон" або "Легіон Сушка". 15 липня 1939 р. Е. Лагоузен визначив завдання "ВВН" так: "У рамках приготувань до реалізації плану «Вайсс», здійснюваних 2-м відділом Абверу, передбачено також використання українських борців за волю [*Ukrainischer Freiheitskämpfer*]. З цією метою 2-й відділ Абверу на теперішній час зібрав у Дахштайнському таборі 160 придатних українців. Вони під виглядом допомоги селянам-горянам в Остмарку* пройнуть спочатку дуже незначний військово-спортивний вишкіл. Заплановано форсований військовий вишкіл залежно від подальшого розвитку зовнішньополітичної ситуації так, щоб протягом двох днів можна було укомплектувати для використання формуцію чисельністю 500 вояків. Щоб уможливити цей форсований вишкіл, який має визначену мету, висловлено прохання скерувати до нього 1 молодшого офіцера (лейтенанта чи обер-лейтенанта, у доброму спортивному стані, по можливості з деяким знанням слов'янських мов), 1 старшого підстаршину, 2 єфрейтори та 6-8 солдатів, які навчатимуть стрільбам із кулеметів та саперній справі. Запланований вишкіл відбувається з чеською зброєю. Служба у Дахштайнському таборі повинна проводитися з маскувальних міркувань у цивільному одязі відповідно до визначеної мети. Вишкіл групи вирішено завершити до 25 липня"⁷⁰.

Інформацію про вишкіл "ВВН" було заборонено розповсюджувати у письмовій формі й можна було передавати тільки усно в разі крайньої потреби. В інструкції

Abw.II/Ch. Berlin, den 15.Juli 1939. Chef-Sache! Nur durch Offizier. An den Chef der 4.Abt. Genstb. d. H. [gez.] Dehmei; Nr.20/39 Chef. Berlin, den 4.August 1939. Betr.: "Bergbauernhilfe". Stosstruppensbildung, allgemeine Richtlinien, [gez.:] Dehmei //BA-MA, RH 19 (Oberkommandos der Heeresgruppen) 1/91, Bl. 11-16.

⁶⁹ *Arlt F.* Nichtdeutsche Verbände im Verband der Deutschen Wehrmacht und des Wehrmachtgeföges / *F. Arlt* // HZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 6.

* Остмарк - у той час офіційна назва Австрії після приєднання до Райху як її окремого регіону.

⁷⁰ ObKdos. Abw.II/Ch. 1939. Berlin, den 15.Juli 1939. Chef-Sache! Nur durch Offizier! An den Chef der4Abt.Genstb.d.H. // BA-MA, RH 19 1/91, Bl. 11-12.

про порядок їх військового навчання від 4 серпня 1939 р. Е. Лагоузен вказав: "1.) Вишкіл борців за волю, замаскованих під допомогу селянам-горянам, має відбуватися довільно від будь-якої військової схеми, і має відповідати визначеній меті їх призначення. Це суто короткострокове цільове військово-навчання, що відбувається протягом двох етапів і питання про будь-яке розформування вирішуватиме 2-ге управління Абверу. 2.) За проведення цього вишколу відповідальним є обер-лейтенант «Якоб», який в усіх питаннях «військово-спортивного вишколу допомоги гірським селянам» підпорядковується безпосередньо 2-му відділові Абверу. 3.) Борців за волю, які перебувають у Дахштайнському таборі, вишколювати в «ударні групи» (партизанські групи) [*Stoßtruppen/Partisanengruppen*] від чотири до сотні, причому робити особливий наголос на ... використанні довіреної їм зброї, а також на самостійне проведення малих операцій ударних груп, розрахованих на хитрість і раптовість. Особливу увагу необхідно приділити розвідувальній діяльності та охороні в рамках дій «малої війни» [*Kleinkriegshandlungen*]. 4.) Перший у часі етап «військово-політичного вишколу» має розпочатися 1 .VIII. Він охоплює: а) Усі види вишколу, котрі здійснюються без зброї, зокрема такі як читання карти, польові вправи на місцевості удень та уночі, непомічене наближення до об'єктів і маскування на місцевості у польових умовах, руйнування простих місцевостей і об'єктів, акти саботажу, служба зв'язку, санітарна служба, б) Усі вправи з використанням зброї та інших приладів, разом зі стрільбами з патронами й капсулами гвинтівок, ц) Вправи зі стрільб по мішенях із бойовими патронами з гвинтівкою, пістолетом, легким ручним кулеметом і автоматом тільки з інструкторами і підстаршинами вільних бійців. 5.) Під час другого етапу після особливих вказівок відбудеться інтенсифікація практичного викладання у формі стрільб по мішенях зі всією зброєю, кидання ручних гранат, здійснення вибухів та підпалів". У вказівках Е. Лагоузена про вишкіл "ВВН" від 4 серпня також було вирішено використати цю формацію не як регулярну військову частину для дій на фронті, а як формування, що мало застосувати партизанську тактику ведення війни із широким залученням і підтримкою західноукраїнського населення. Вишкіл вояків "ВВН" відбувся з дотриманням правил суворої конспірації. Вояки фігурували у німецьких документах як помічники гірським селянам (своєрідний "загін допомоги у надзвичайних ситуаціях"), проходили вишкіл у цивільному одязі, не контактували з місцевим населенням і навіть інструктори були відомі тільки за псевдонімами. Відповідальний за проведення вишколу обер-лейтенант "Якоб" створив вишкільну групу (штаб) інструкторів, відому під кодовою назвою "вишкільна команда Якоба" (*Ausbildungskommando Jakob*), відповідальним з питань управління був "доктор Фрідріх", забезпеченням зброєю та спорядженням і вишкільними матеріалами видав гауптман Штроїль від Бюро Абверу № XVII. Основними сферами діяльності "ВВН" були визначені розвідка, охоронні функції, підготовка до дій, що потребували застосування хитрощів та захоплення ворога зненацька⁷¹.

15 серпня видано наказ про 2-й етап вишколу "ВВН" - суто мілітарний, що передбачав прискорену військову підготовку. 18 серпня 1939 р. було вирішено, що для підготовки повстання 1500 гвинтівок передадуть через Бюро Абверу № VIII та XVII, а у Малаці - ще 3000 австрійських гвинтівок та 25 легких кулеметів. Того ж дня було передбачено, що рішення про використання "ВВН" буде приймати ГШ сухопутних військ Німеччини й втілюватиме його в життя через 2-й відділ Абверу. 23 вересня 1939 р. вирішено, що "немає жодних заперечень проти використання Допомоги

⁷¹Chiefsache. Nur durch Offizier. Nr.20.39 Chef. Berlin, den 4.August 1939. Betr.: "Bergbauernhilfe": Stoßtruppen-Ausbildung, allgemeine Richtlinien // BA-MA, RH 19 1/91, Bl. 14-16.

гірським селянам у передбаченому сенсі (суто військово-оборонні дії у Словаччині й без політичної мети)". Водночас представник МЗС Німеччини Гайден-Гінш (Heyden-Hynsch) заявив, що "МЗС наполягає на тому, що це залучення до бойових дій повинне відбутися у жодному разі не до, а після дня «У»". Констатовано, що керівник 1-го (оперативного) відділу ОКГ підполковник Адольф Гойзінгер (Heusinger) погоджується з використанням і пропонує підпорядкувати «Допомогу гірським селянам» військовій місії у Прессбурзі (нім. назва Братіслави - А. Б.)". Однак після підписання пакту Молотова-Ріббентропа формування "ВВН" не виконало передбаченої для нього місії, оскільки виникла загроза того, що повстання перекинеться з території Західної України на територію Центральної України, що перебувала у складі Радянського Союзу, з яким у той час Третій Райх не міг і не хотів псувати стосунків. За таких обставин керівництво Абверу вирішило не розформувати формування "ВВН", а використати її вояків для вартівних функцій. 15 вересня Лагоузен наказав, що "2-й відділ Абверу має негайно потурбуватися про використання «гірських селян»". 17 вересня у щоденнику 2-го відділу Абверу було зафіксовано остаточне рішення щодо подальшого використання вояків "ВВН" для виконання охоронних і вартових функцій "у неросійських й етнічно українських областях"⁷².

У війні проти Польщі, окрім підрозділів "ВВН", укомплектованих із західних українців, взяли участь дві бойові формуції ЗС Словаччини - єдиного союзника Німеччини, що скерував свої частини для бойових дій на її боці на початку Другої світової війни. Першою була бригада в складі шістьох піхотних та двох артилерійських батальйонів і саперної сотні, якою командував Антон Пуланіч. Другою була формуція в складі двох піхотних батальйонів, комбінованих кавалерійськими та мотоциклетними підрозділами, якою командував Густав Малар. Ці два формування були організовані у складі 1 -ї та 3 -ї словацьких піхотних дивізій і просувалися через Новий Сонч та Дукельський перевал, воюючи біля Дембіци й Тарнова у Південній Польщі⁷³.

Отже, у війні проти Польщі використано формування з представників бездержавної нації, які знали польську мову, і з представників державної нації, котрі знали територію планованих воєнних дій. Цей експеримент виявив, наскільки успішним може бути використання іноземців, і заклав основу для подальшого масового використання національних формувань у бойових діях. Напередодні ж й у ході підготовки західної кампанії Німеччина не вдавалася до таких експериментів, обмежившись вивченням проблеми використання національних збройних формувань у майбутньому.

3.1.3. Ініціативи Головного управління СС під час і після Західних кампаній

Першочерговим завданням політичної стратегії А. Гітлера було створення Велико-німецького Райху⁷⁴. Проте для цього німців було недостатньо навіть після приєднання Австрії у 1938 р. та Люксембургу в 1940 р. і проголошення австрійців та люксембуржців громадянами Райху, анексії Чехії та Польщі й "виявлення" на їх території "напівнімців", які з часом "мали стати німцями". Навіть за завищеними показниками "расово чистих" німців було недостатньо для реалізації програми широкомасштабного завоювання й утримування східних територій, з огляду на що нацистське керівництво вдалося до

⁷² [Dienst-]Tagebuch Abwehr II // IfZ, F 23/1a, B1.00001-00009; BA-MA, RW V/499.

⁷³ Axworthy M. W. A. Axis Slovakia: Hitler's Slavic Wedge, 1938-1945 / Mark W. A. Axworthy. - London: Osprey Publishing, 1991; Pipes J. Slovakian Axis Forces in WWII [Електронний ресурс] / Josef Pipes. - Режим доступу: <http://www.feldgrau.com/a-slovakia.html>

⁷⁴ Loock H.-D. Zur "Grossgermanischen Politik" des Dritten Reiches / H.-D. Loock // VJHZ. - 1960. - Н. 8. - S. 37-63.

пропагування випробуваної у попередні десятиліття ідеї пангерманізму з метою залучення на бік Третього Райху представників інших країн⁷⁵.

Реалізація на практиці ідеї пангерманізму в баченні німецьких націонал-соціалістів означала відновлення втраченої єдності Германців та її зміцнення. Німецький народ мав об'єднати представників націй "нордійського типу" як нащадків різних етнічних спільнот колись об'єднаних Германських племен, котрі були споріднені за расовими ознаками, але за багато століть втратили органічний зв'язок між собою. Російська імперія й згодом більшовицька Росія у 1930-х рр. щодо східноєвропейських народів, а Німецький Райх щодо народів Північно-Західної Європи намагалися втілювати аналогічну практику денаціоналізації. У СРСР головним об'єктом русифікації й плацдармом для експорту "світової революції" обрано Україну та Білорусь, тоді як Райх зазіхав передусім на країни, що були важливими об'єктами онімечування й інструментом забезпечення спокою на Заході з тим, щоб у перспективі їх можна було залучити до активних воєнних дій проти Великої Британії. Нацистські експерти проголосили Германськими народами представників країн Північно-Західної Європи, зокрема голландців, фламандців, норвежців, данців, шведів та інших. 1 січня 1941 р. Г. Гімmlер у листі до намісника Райху в Нідерландах Артура Зайсс-Інквардта так визначив своє бачення витоків і перспектив "германської спільноти доль": "Дев'ять мільйонів Германсько-нижньонімецьких людей [*germanisch-niederdeutsche Menschen*], які багато століть були віддалені від німецькості [*Deutschtum*], треба знову залучити до німецько-германської спільноти за допомогою сильної й еластичної руки. І ви, і я переконані, що утворення 110-мільйонної спільноти, очевидно, буде фундаментом Великонімецького Райху"⁷⁶.

Вище керівництво нацистської Німеччини планувало зміцнити її зв'язок із західноєвропейськими країнами, а народи, намічені для політичної та етнічної асиміляції, зробити психологічно залежними від Райху шляхом посилення культурного та ідеологічного впливу й тісного економічного та військового співробітництва з ними⁷⁷. Військова співпраця полягала у залученні мешканців цих країн до ЗС Німеччини. Усі заходи сплановано так, щоб ці народи поступово настільки зжилися з державою-сусідом, щоб їх перетворення у складову частину Німеччини було само собою зрозумілим. Однією з ланок у цій системі була концепція трансформації вербування "добровольців німецької народності" (*Volksdeutsche Freiwilligen*) у вербування "добровольців германської народності" (*volksgermanische Freiwilligen*). Виконання цього завдання на першому етапі перебрали на себе військові інстанції СС. Централізації й узгодженості цих заходів досягнуто напередодні німецько-радянської війни у травні 1941 р., коли створено Головний відділ народно-германського поповнення Ваффен-СС⁷⁸.

Г. Гімmlер був одним із перших членів НСДАП, але фактично зайняв незалежну позицію в структурі державних відомчих установ націонал-соціалістичної Німеччини після того, як очолив організацію СС, котру перетворив у самостійний фактор нацистської внутрішньої та зовнішньої політики. Після декрету А. Гітлера від 17 серпня

⁷⁵ *Korinman M. Deutschland über alles: le pangermanisme, 1890-1945 / Mark Korinman. - Paris: Fayard, 1999.*

⁷⁶ *Kwiet K. Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung / Konrad Kwiet. - Stuttgart: Deutsche Verlag-Anstalt, 1968. - S. 95.*

⁷⁷ *Herdeg W. Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den west- und nordeuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges / Walter Herdeg. - Tübingen: Selbstverlag, 1953. - S. 3-19.*

⁷⁸ Erl. Chef SSHA (Berger) v. 09.05.1941: Schaffung d. Hauptabteilung "volksgerman. Ergänzung"

z. Werbung und Erfassung d. volksdeut. und volksgerman. Freiwilligen und Reservisten d. Waffen-SS im Ausland // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009096.

1939 р. про створення військ СС вони стали новим чинником, що впливав на військово-політичні рішення керівництва Третього Райху. Від початку 1940 р. у справу творення іноземних збройних формувань Німеччини вперше втрутилися інстанції СС, зокрема військ СС, а з часом також СС і поліції та поліції порядку, підпорядкованих Гімmlерові як шефові німецької поліції. Визначальну роль при цьому відіграло Головне управління СС - СС-ГА (*SS-Hauptamt* - SS-НА), що виконувало роль своєрідного головного політичного управління військ СС і вирішувало принципові політичні питання, тоді як Головне командне управління СС - СС-ФГА (*SS-Führungshauptamt* - SS-ФНА) відповідало за організаційно-технічні справи Ваффен-СС⁷⁹.

У вересні 1939 р. Вермахт перебрав своєрідне шефство над Ваффен-СС у фінансуванні, озброєнні та бойовій підготовці; тоді ж керівництво ними перебрали дві структури - ОКВ і Г. Гімmlер. Ця подвійна підзвітність призвела до того, що війська СС із часом перетворилися радше на своєрідну гвардію сухопутних сил Німеччини, аніж на партійну поліцію чи "ідеологічну армію", якою їх спочатку хотів бачити райхсфюрер СС. За воєнізованими підрозділами поліції порядку закріплено в основному "внутрішні функції", а на війська СС покладено виконання не захисту режиму, а зовнішніх функцій - оборонних та наступальних дій на фронтах⁸⁰. При цьому війська СС, на відміну від Вермахту, більше політизували як свої з'єднання, так і національні легіони, створені у Ваффен-СС. Шеф СС-ГА групенфюрер СС Готтлоб Бергер у рамках політичної індоктринації наполягав трактувати "виховання [*Erziehung*]" вояків як "світоглядне [*weltanschauliche*]", а не як визначене ОКГ "військово-духовне [*wehrgeistige*]", потрак-товуючи останнє визначення як політично нейтральне "громадянське [*bürgerliche*]"⁸¹. Виокремлені з-поміж інших інстанцій СС у Ваффен-СС, у 1940-1942 рр. війська СС перетворилися на своєрідну елітну армію-орден нацистського Райху, що мала стати "ядром сили" й опорою німецької влади у майбутній "Новій Європі"⁸².

Хоча війська СС формально були невід'ємною структурною ланкою "імперії СС" райхсфюрера Г. Гімmlера, поступово вони перетворилися на окрему військово-політичну структуру, що намагалася бути своєрідною ідеологічно-політичною альтернативою до менше політизованого Вермахту⁸³. Усі кандидати на вояків Ваффен-СС повинні були перебувати у належній фізичній формі й мати не менше 1,68 см зросту. До усіх претендентів на офіцерів були ще суворіші "расові" та військові вимоги (надання точної інформації про членів сім'ї, характеристики на них їхніх безпосередніх командирів тощо)⁸⁴. Усі військовослужбовці Ваффен-СС повинні були мати німецьке громадянство, але протягом війни ці критерії змінилися й поступово кількість негромадян Райху або

⁷⁹ Akten-Notiz SSFHA (v. Herff) für Berger v. 19.11.1942 (As.): Abgrenzung d. Kompetenzen zwischenn SSHAund SSFHA (mit Rdschr. Berger an SSHÄmter vom 23.11.1942) // IfZ, MA 331; NA, T-175, roll 129, fr. 005048-005049.

⁸⁰ Див.: *Hausser P. Waffen-SS im Einsatz / Paul Hausser.* - Göttingen: K. W. Schütz Verlag, 1953.

⁸¹ Rundsch. SS-Graf Berger v. 20.10.1942: "Weltanschauliche" (Waffen-SS) statt "wehrgeistiger" Erziehung (OKH) // MA-332; NA, T-175, roll 130, fr. 006681-006686.

⁸² Див.: *Bolt D. Hitler's SS / David Bolt.* - New York: Delacorte Press, 1991; *Ailsby Ch. Waffen-SS: Hitler's Black Guard at War / Christopher Ailsby.* - Clifton, Bristol (UK): Parragon, 1997. - P. 10-19; *Barker A. J. Waffen-SS at War. 2nd Edition / A. J. Barker.* - London: Ian Allan LTD, 1983. - P. 20-102.

⁸³Ґрунтовну характеристику ролі Ваффен-СС у Третьому Райху зробив Лутц Крөггер у дослідженні "Місце та завдання Ваффен-СС в апараті націонал-соціалістичного панування": *Kroger L. Stellung und Aufgabe der Waffen-SS im nationalsozialistischen Herrschaftsapparat / Lutz Kroger.* - Münster, 1972 // BA-MA, N 756/245.

⁸⁴ *Gelwick A. Personnel Policies and Procedures of the Waffen-SS. Ph. Diss.* - University of Nebraska, 1971 / *A. Gelwick* // BA-MA, N 756/245, Bl. 8-19.

людей, котрих нацисти формально трактували як осіб без громадянства, удвічі перевищила кількість громадян націонал-соціалістичної Німеччини у військах СС. Спочатку поступки зроблено щодо фольксдойче, тобто етнічних німців⁸⁵.

Головне управління СС вирішило знайти незаповнену "нішу" для вербування новобранців. Оскільки мобілізація на території Райху була прерогативою Вермахту, до військ СС вирішили вербувати закордонних німців на території Чехії та Польщі та країн-сателітів, а також іноземців з окупованих територій або залежних західних країн. Ваффен-СС застосували тактику формальної добровільності, оскільки за міжнародними законами ведення війни до ЗС Німеччини не можна було мобілізувати громадян ворожих або окупованих держав. Одним із перших контингентів стали 1500 представників німецької нацменшості з Південної Данії, які служили переважно у дивізії СС "Тотенкопф" і 1-й бригаді СС⁸⁶. Від літа 1940 р. аналогічні акції вербування німців охопили інші країни Заходу. У Бельгії в Ойпен-Мальмеді рекрутовано приблизно 8000 німців або напівнімців, у Словенії 38000 (а в приєднаних до Райху Ельзасі, Лотарингії та Люксембурзі - 130000 осіб до Вермахту). Крім того, до Ваффен-СС завербовано фольксдойче в союзних державах, наприклад, у Словаччині⁸⁷, Румунії⁸⁸ та Угорщині, де до кінця 1944 р. до військ СС зачислено десятки тисяч угорських німців⁸⁹. Аналогічні заходи проведено на території Південної Європи, зокрема на Балканах⁹⁰.

СС-ГА, зважаючи на те, що у країнах Західної Європи було чимало ідеологічних прибічників нацистів та прихильників Німеччини, вирішило створити з них військові формування за підтримки політичних угруповань, ідейно споріднених із НСДАП. Залучення до вояцького складу військ СС іноземців уперше відбулося ще у 1938 р., коли Г. Гімmlер дозволив поповнювати військові частини постачання СС (*SS-Versorgungstruppen*) особами, яких за расовими критеріями визнано представниками Германських народів. Загалом для німецької військової політики вербування іноземців від початку Другої світової війни були характерними певна неузгодженість і суперечливість, зумовлені обставинами й потребами. Наприклад, 17 квітня 1940 р. Гімmlер вказав, що з іноземців не буде створено нових формувань і вербування добровольців за кордоном можливе тільки до вже сформованих батальйонів Ваффен-СС⁹¹. Проте через тиждень вирішено створити три нові полки СС ("*СС-Штандарте*" - *SS-Standarte*) (А. Гітлер, зокрема, дозволив створити полки "Нордлянд" (буквально "Північний край", нім. "*Nordland*"), а також "Вестлянд" ("Західний край", нім. "*Westland*") та "Нордвест" ("Північний Захід", нім. "*Nordwest*")), до яких мали зачислити данських та норвезьких

⁸⁵ Versch. "Volksdeutsche" in d. Waffen-SS (Dokumente, Dokumentationen u. Korrespondenz) // BA MA, N 756/243.

⁸⁶ *Gingerich M.* Waffen SS Recruitment in the 'Germanic Lands' / *Mark Gingerich* // *The Historian* (Maiden). - 1997. - No 59. - P. 815-830.

⁸⁷ Berger an RFSS v. 21.02.1940: Rücksprache mit Stabsführ. d. Volksdeutsch, ind. Slowakei, Hermann, über Freiwillige für Waffen-SS // IfZ, MA 330; NA, T-175, roll 128, fr. 004378.

⁸⁸ Telegr. Killinger an RAM v. 26.2.41 (As): Einziehung v. Volksdt. aus Rumänien zur Waffen-SS und Hinweis auf die damit für d. deutsch. Volksgruppe entstehenden Gefahren // IfZ, MA-330; NA, T-175, roll 128, fr. 003688-003689, 003705-003706.

⁸⁹ *Tilkovszky L.* Ungarn und die deutsche "Volksgruppenpolitik" 1938-1945. - Köln; Wien: Böhlau, 1981. - S. 317-320; *Tilkovszky L.* Die Werbeaktion der Waffen-SS in Ungarn // *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. - Bd. 20. - Budapest: Akad. Kiado, 1974. - S. 127-181.

⁹⁰ *Dokumentation der Vertreibung aus Ost-Mitteleuropa* / [Bearb. von Th. Schieder]. - Bd. V - Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. - Bonn: Selbstverlag, 1961. - S. 72.

⁹¹ RFSS anOBdH, 17.04.1940. Betr.: Freiwilligenwerbung im Ausland z. d. bestehenden SS-Verbände (keine Neuaufstellungen) // IfZ, MA-261; NA, T-78, roll 282, fr. 009432-009434.

добровольців⁹². З травня унормовано перехід етнічних німців та Германських добровольців до військ СС⁹³. Спочатку почали формувати перший зі згаданих полків, до складу якого мали увійти данські та норвезькі добровольці, а з часом його поповнили також голландські та бельгійські (фламандські) добровольці. Згодом 7 вересня 1940 р. у м. Метц у промові до офіцерів "СС-Ляйбштандарте «Адольф Гітлер»" Г. Гімлер заявив, що до військ СС потрібно залучити "усіх людей, в жилах яких тече нордійська кров ..., щоб більше ніколи люди нордійської або німецької крові не могли боротися проти нас"⁹⁴. Незабаром після цього затверджено текст військової присяги на вірність Гітлеру як головнокомандувачу ЗС Німеччини з більш-менш однаковим текстом для усіх Германських добровольців та легіонерів⁹⁵.

Першим етапом залучення представників західноєвропейських народів до німецького війська стало вербування до нього добровольців із мешканців окупованих територій та нейтральних країн, наступним етапом - створення національних легіонів. На початку Другої світової війни творення національних військових формувань ЗС Німеччини почалося із Західної, Північної та Центральної Європи, а з початком німецько-радянської війни перекинулося на Східну та Південно-Східну Європу. Спільним для цих формувань було те, що спочатку їх командний склад був переважно німецький, оскільки більшість вищих рангами офіцерів із представників цих народів або опинилися у німецькому полоні, або з політичних причин не бажали співпрацювати з німцями. У період "блискавичних воєн" першими об'єктами політичного зацікавлення та джерелом вербування добровольців до іноземних формувань німецьких військ стали: у Західній Європі Голландія, Бельгія, Люксембург, Франція, Іспанія; у Північній Європі - Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія; у Центральній Європі - Швейцарія, Ліхтенштейн, Словаччина, Чехія; у Південно-Східній Європі - Хорватія⁹⁶.

Іспанська громадянська та радянсько-фінська війни підтвердили популярність у світі ідеї вербування іноземних добровольців. На зламі 1939-1940 рр. у Франції розробляли плани посилення військової потуги цієї країни завдяки залученню іноземців з метою збереження життя якомога більшої кількості французів. Тому до французької армії в цей період масово зачисляли добровольців - в основному поляків, які опинилися у цій державі. Головну ставку зроблено на мобілізацію до армії чоловічого населення колоній та залежних країн; однак ці вояки ЗС Франції, відсталі й виснажені експлуатацією, дезорганізували боєздатні дивізії, що стало однією з причин поразки Франції у німецько-французькій війні у травні 1940 р.⁹⁷. Запропоновано навіть сформувати "велику чорну армію" з чорношкірого населення африканських колоній Франції. Таку ідею не реалізовано, оскільки бракувало кораблів та техніки й низьким був культурний рівень колоніальних племен, недостатній для їх мобілізації до новітньої армії, що мала вести

⁹² Der Oberbefehlshaber des Heeres. An den Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei Heinrich Himmler. Berlin W 35, den 12.6.1940; Der Reichsführer SS. An den Chef d.SS-Hauptamtes Gottlob Berger. Betr.: SS-VT.-Standarte "Westland" // NA, T-175, roll 19, fr. 2523345, 2523346, 2523362. ⁹³ Ber.SSFHAv.9.5.1940: Eingliederung v. Volksdeutsche und german. Freiwilligen, die in einer fremden Wehrmacht gedient haben, in d. Waffen-SS // IfZ, MA-378; NA, T-175, roll 179, fr. 005089-005091.

⁹⁴ GrünbergK. SS - gwardia Hitlera / Karol Grünberg. - Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1994. - S. 477.

⁹⁵Text d. Eidesformeln d. German. Freiw. und Legionäre // IfZ, MA-302; NA, T-175, roll 70, fr. 007160-007168.

⁹⁶SS-Handbuch (icpl.) (n. 27.08.1942): Geschichte, Aufgaben, "Grundgesetze", Laufbahnrichtlinien d. SS, "german. Freiwillige" // IfZ, MA-432; NA, T-175, roll 232, fr. 000310-000365.

⁹⁷Див.: Blatt J. (editor). French Defeat of 1940: Reassessments / J. Blatt (ed.). - New York: Berghahn Books, 1998.

бойові дії в Європі. Серед іноземних формацій на боці Великої Британії діяли і неєвропейські формування (єгипетська самооборона у 1939-1942 рр., індійські піхотні частини, скеровані протягом 1940-1941 рр. до Іраку та Персії тощо)⁹⁸.

Німецькі інстанції, створюючи збройні формування на окупованих територіях, від літа 1940 р. намагалися залучити до німецького війська кваліфікований військовий персонал країн Заходу. Нацисти планували завербувати до різних формацій ЗС Німеччини якомога більше проницецьких європейців, щоб із часом забезпечити через них німецькі великодержавні впливи у цих країнах; у разі воєнних успіхів Вермахту вони могли стати у воєнний і повоєнний час пропагандистами політичних ідей Третього Райху. З цією метою було започатковано творення як полінаціональних, так і мононаціональних іноземних збройних частин із представників т. зв. Германських народів. Перший експеримент щодо творення інтернаціонального Германського з'єднання зроблено ще у грудні 1940 р. із проголошенням творення дивізії СС "Германія", укомплектованої на основі полку "Германія" однієї з дивізій СС (відомої згодом як дивізія СС "Дас Райх") і після вишколу на полігоні Гойберг (Heuberg) готової для залучення до бойових дій у квітні 1941 р. Першим її командиром від грудня 1940 р. до травня 1943 р. був один з організаторів військ СС, групенфюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС Ф. Штайнер. Однак, судячи з усього, на початковому етапі Другої світової війни Гімлер не планував створювати "германську армію" і в січні 1941 р. перейменував згадане з'єднання в дивізію СС "Вікінг"⁹⁹. Ця дивізія була першим полінаціональним з'єднанням Ваффен-СС, у якому на червень 1941 р. служили 631 голландець у піхотному полку "Вестлянд", 294 норвежці та 216 данців у піхотному полку "Нордлянд" й 421 фін (від 1942 р. також у складі фінського добровольчого батальйону), понад 100 швейцарців, фламандці, шведи, валлони й фольксдойче з Балкан й з часом представники т. зв. негерманських народів¹⁰⁰.

На відміну від інших країн, захоплених німецькими військами від 1940 р. до 1943 р., у Данії, що була окупована 9 квітня 1940 р., діяли державні установи, демократично обраний уряд і парламент. 8 липня 1940 р. опубліковано заяву данського уряду: "З великими німецькими перемогами, які увесь світ сприймає зі здивуванням і захопленням, у Європі настає новий час, що принесе з собою політичний і економічний новий порядок під керівництвом Німеччини. Завдання Данії - знайти своє місце у двосторонній активній співпраці з Німеччиною"¹⁰¹. Копенгаген приєднався до Антикомінтернівського пакту, розірвав дипломатичні стосунки з СРСР і у 1942-1943 рр. виявив велике зацікавлення в економічній експлуатації окупованих східних тери-

⁹⁸ *Bevis M. British and Commonwealth Armed Forces 1939-43 / Mark Bevis. - Solihull (UK): Heion & Company, 2002.*

⁹⁹ Див.: *Afiero M. Wiking: la Waffen SS europea / Massimiliano Afiero. - Voghera: Marvia, 2003: Butler R. SS-Wiking: The History of the Fifth SS Division 1941-1945 / Robert Butler. - Casemate: Spellmount Publishers Ltd., 2002; Mabire J. Die SS-Panzer-Division "Wiking". Germanische Freiwillige im Kampf für Europa / Jean Mabire. - Pr. Oldendorf: Verlag Schütz, 1983; Strassner P. Europäische Freiwillige. Die Geschichte der 5.SS-Panzerdivision Wiking / Peter Strassner. - Osnabrück: Munin Verlag GmbH, 1968.*

¹⁰⁰ SS-Div. "Wiking" und Einheiten: Aufstellung, Unterstellungsverhältnis, Gliederung und Einsätze November 1940 bis August 1941. Befehle, Korrespondenz, Stellenbesetzungen, Schlacht und Gefechtsbezeichnungen // BA-MA, N 756/144a; SS-Div. "Wiking" und Einheiten: Befehle, Verlustmeldungen, Dokumentationen, Zeitungs- und Erinnerungsberichte, Korrespondenz. Unterstellungsverhältnis, Gliederung und Einsätze Juli 1941 bis Februar 1942 // BA-MA, N 756/144 b.

¹⁰¹ *Tieke W. Im Luftransport an Brennpunkte der Ostfront. Geschichte der SS-IR 4 (mot.)/"Langemarck" und des "Freikorps Danmark" / Wilhelm Tieke. - Osnabrück: Munin-Verlag, 1971. - S. 182.*

торій¹⁰². У Данії діяла Данська Націонал-соціалістична Робітнична партія - ДНСАП (*Dansk National Socialistisk Arbejderparti - DNSAP*)¹⁰³, яку очолював Фріц Клаусен (Fritz Clausen) і до якої належало 40000 членів. До "експортованої ідеології" цієї політичної сили більшість данців ставилася вороже; внутрішньополітичних передумов для її популярності не було, оскільки не існувало зовнішньої загрози з боку СРСР¹⁰⁴. Як і НСДАЛ, партія Клаусена мала свою молодіжну організацію, що нагадувала "Гітлерюгенд" - Націонал-Соціалістичне Об'єднання (*National-Socialistiske Ungdom*), згодом Націонал-Соціалістична Гвардія (*National-Socialistiske Hird*) та штурмові загони - СА (*Storni Afdelinger*) чисельністю понад 2500 осіб. Саме з їх лав зголосилися сотні перших добровольців до військ СС, вербування яких у Данії почалося наприкінці квітня 1940 р. після наказу про створення "СС-Штандарте «Нордлянд»", згодом розгорнутого у Вільний корпус "Данія" (данська назва-*Frikorps Danmark*, нім. *Freikorps Dänemark*)¹⁰⁵. Вільний корпус "Данія", сформований значною мірою з данських нацистів, вважали надбудовою ДНСАП (данці, вороже налаштовані супроти партії Клаусена, значно активніше зголошувалися до війська сусідньої Фінляндії, що не мало партійного характеру). Від командування швидко усунуто аполітичного командира підполковника Клауса Круссінга, якого замінив штурмбанфюрер СС граф Христіан Фредерік фон Шальбург, котрий раніше був керівником молодіжної організації ДНСАП. Вступ вояків данського війська до Вільного корпусу психологічно і юридично значно полегшило розпорядження військового міністерства Данії; заява уряду Данії від 8 липня 1941 р. (повторена й підтверджена згодом 1 червня 1943 р.) сприяла вступу до його лав і гарантувала повернення професійних військовослужбовців до данської армії у разі їх бажання та визнання їх військових заслуг і виплату пенсій. Загалом у роки війни до служби у складі німецьких військ зголосилися 115 данських офіцерів. Згідно з даними повоєнного соціологічного опитування, яке провів Карл Христіансен, 5107 данців, які воювали на боці Третього Райху, наважилися співпрацювати з нацистами з таких причин: 39,9 % - з політичних міркувань, 23,9 % - у пошуках пригод, 14,4 % - через злидні, 12,4 - щоб втекти від проблем, 11,2 % - мали симпатії до Німеччини і тільки 6,4 % - через безробіття. 76,6 % походили з різних соціальних прошарків населення, зокрема 26,4 % були представниками сільськогосподарських професій, 37 % - спеціалізувалися у різних ремеслах та промисловості, 15,8 % на час їх зарахування на військову службу були безробітними і 47 % вже перебували на якійсь німецькій цивільній службі. Більшість походили з багатодітних сімей: 54,3 % мали трьох братів та сестер, 39 % - від чотирьох до вісьмох і 6,7 % - по дев'ять чи навіть більше¹⁰⁶. Приблизно 50 % данських добровольців військ СС вступили до ДНСАП при тому, що багато інших їх співвітчизників були її членами чи опинилися під впливом цієї партії. Серед данських робітників у Німеччині вербувальники Ваффен-СС чинили тиск, щоб змусити їх вступати до "германського батальйону СС", але до нього зголошувалося

¹⁰² Див.: *Krabbe O. Danske Soldaten i Kampen Ostfronten, 1941-1945 / Oluf Krabbe. - Hynge: Bogan's Forlag, 1998.*

¹⁰³ *Lund J. Lebensraum og kollaboration 1941-43 / Joachim Lund // Den jyske historiker (Kopenhagen). - 1995. - April. - Vol. 71. - S. 19-40.*

¹⁰⁴ *Djursaa M. Who were the Danish Nazis? A Methodological Report on an Ongoing Project / Malene Djursaa // Die Nationalsozialisten. - Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1980. - S. 137-154.*

¹⁰⁵ *Dänische Freiwilligenkorps zusammen mit Deutschland gegen Sowjet-Russland // Militärwochenblatt. Hrsgb. v. OKW (Berlin). - 1941. - Nr. 13. - S. 348-351; Kriegstagebuch Freikorps Danmark // BA-MA, RS 4 (Brigaden, Kampfgruppen und Einheiten der Waffen-SS)/1312.*

¹⁰⁶ *Schou S. De danske Ostfront-frivillige / S. Schou. - Kopenhagen, 1981. - S. 27, 23.*

мало добровольців. Восени 1941 р. виникли труднощі під час вербування данців до національного легіону та військ СС, зумовлені недостатньою опікою над родинами завербованих¹⁰⁷. Згодом німецькі інстанції почали залучати данських добровольців з Райху та з фронту до створення відділів поліції порядку, боротьби проти кримінальної злочинності та формування данського добровольчого жандармського корпусу в Данії¹⁰⁸. Решту завербованих данців переведено на Східний фронт¹⁰⁹.

Норвегія була потрібна Третьюму Райхові як тилова база на Атлантичному узбережжі для блокування портів Центральної та Північної Англії й виходу на морські операції у Північному Льодовитому океані¹¹⁰. У Норвегії ставку зроблено на споріднений з нацистським за ідеологією та світоглядом рух Відкуна Квіслінга. Навіть скорочення назви його партії "Національні Збори" як "НС" (*Nasjonal Sämbling* - NS) було тотожним скороченню німецького словосполучення "націонал-соціалізм" (*Nationalsozialismus* - NS). Німецькі війська окупували Норвегію 9 квітня 1940 р. Після втечі норвезьких короля та уряду в країні виникла певна розгубленість. Квіслінг намагався сформувати власний уряд, підготував список міністрів, декотрі з яких не встигли приступити до виконання повноважень, оскільки взагалі не знали про своє призначення. Німецькі інстанції, які не очікували таких дій, поклали край діяльності уряду тільки через 6 днів після його створення. "Усе організували через наші голови", - поскаржився керівник НСДАП у Норвегії Карл Шпанаус 16 квітня 1940 р. в Берлін¹¹¹. Незважаючи на нейтралізацію нацистами створеного ним уряду, В. Квіслінг намагався не тільки переконати своїх співгромадян у правильності проголошених ним гасел необхідності політичного зближення з Третім Райхом, а й схилити на свій бік німців як рівних партнерів. Він розробляв план германсько-нордійської федерації, який 1939 р. розширив до концепції союзу держав, а основною програмою оголосив досягнення нейтралітету Німеччини, створення великогерманського союзу держав і територіальної інтегральності та національної свободи Норвегії¹¹². Квіслінг у радіовиступі підтримав вербування норвезьких добровольців до полку СС "Нордланд" тільки у січні 1941 р. Він прагнув забезпечити політичні впливи своєї партії серед вояків цього формування. 5 лютого 1941 р. перші

¹⁰⁷Korrespondenz Reichsführer-SS, Dr.Clausen, RSHA, Dezember 1941 -April 1942 [Schwierigkeiten bei Werbung für d. Waffen-SS und Dänisch. Legion wegen ungenügenden Schutzes d. Angehörigen dänischen Freiwilliger. Empfang von Schalburg durch d. Führ. Intrigen nachgeordneten Dienststellen durch deutsch. Gesandtschaft in Kopenhagen] // IfZ, MA-300; NA, T-175, roll 67, fr. 003323-003341.

¹⁰⁸Höhere SS- und Polizeiführer (HSSPF) in Dänemark (Pancke) an Reichsführer-SS: Anforderung dän. Freiwilligen aus d. Reich und v. d. Front zum Aufbau der Ordnungspolizei. Zur Verbrechensbekämpfung Aufstellung eines dänischen Freiwilligen-Gendarmerie-Korps // IfZ, MA-284; NA, T-175, roll 17; Sehr. ChSSHA und HSSPF Dänemark, September/Oktober 1944: Verwendung dänisch. SS-Freiwilliger als Orpo in der Heimat. Pläne z. Sabotagebekämpfung und Vorschlag zur Unterstellung d. German. Leitstelle (Kopenhagen) unter HSSPF // IfZ, MA-300; NA, T-175, roll 67, fr. 003214-003217.

¹⁰⁹Smith P. Seh., Poulsen N. B., Bundgeard Christensen C. The Danish Volunteers in the Waffen SS and German Warfare at the Eastern Front / Peter Scharff Smith, Niels Bo Poulsen, Claus Bundgeard Christensen // Contemporary European History. - 1999. - Vol. 8 (1). - P. 73-96.

¹¹⁰Пукер Г. Застольные разговоры... - С. 224, 229.

¹¹¹Ионг Л. д. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. Сокр. пер. с англ. А. И. Дьяконова/ Л. Де Ионг. - М.: Издательство иностранной литературы, 1958. - С. 283.

¹¹²Boehm H. Norwegen zwischen England und Deutschland / Hermann Boehm. - Lippoldsberg: Klosterhaus, 1956.-S. 122; Loock H.-D. Quisling, Rosenberg und Terboven: zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Okkupation in Norwegen / Hans-Dietrich Loock. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1970. - S. 558.

300 норвежців вилетіли на вишкіл до Грану; загалом кількість норвезьких добровольців цього формування сягнула від 800 до 1000 осіб. Багато норвежців надавали цій формації визначальне значення для майбутньої самостійності Норвегії і вбачали в полку СС "Нордланд" аналогії до вирішального у роки Першої світової війни для Фінляндії Єгерського батальйону "Льокштедтер" (*Lockstedter-Jägerbataillon*). З початком німецько-радянської війни норвезький легіон скеровано на Східний фронт під Ленінград¹¹³.

Наступними жертвами агресії Райху стали Голландія та Бельгія, Люксембург та Франція, окуповані після 10 травня 1940 р. У Голландії А. Гітлер створив німецьку окупаційну цивільну адміністрацію, яку очолив Артур Зайсс-Інквардт, заступником котрого призначено Роста ван Тоннінгена як основного речника реалізації в цій країні пангерманської ідеї¹¹⁴. Основну політичну ставку німецькі націоналісти зробили на створену в 1931 р. Голландську націонал-соціалістичну партію робітників, яку очолив А. Муссерт; у 1941 р. намісник Райху Артур Зайсс-Інквардт проголосив її єдиною політичною партією в Голландії. Муссерт вважав, що Німеччина може керувати, але не управляти у Європі й пропонував створити Велико нідерландський Райх, до якого мали увійти 14 мільйонів голландців та фламандців, Бельгійське Конго, голландські колонії та Південна Африка. Так само, як В. Квіслінг у Норвегії, Муссерт у Голландії у своїх політичних розрахунках оминув концепцію Європейського Союзу. Натомість найзапекліший опонент Муссєрта "ультраколлабораціоніст" Рост ван Тоннінген після німецького вторгнення обстоював ідею інтеграції Голландії до Німецького Райху й пропонував формально незалежну Голландію звести до ролі протекторату Райху подібно до Ельзасу та Лотарингії після 1870 р.¹¹⁵.

Майже відразу після окупації Голландії А. Гітлер дозволив створити голландський полк СС, що повинен був мати радше поліцейний, аніж військовий характер. Коли за наказом Гітлера від 25 травня 1940 р. проголошено формування "СС-Штандарте «Вестлянд»", Муссерт розцінив вербування голландців до Ваффен-СС як виклик конкурентної організації й заборонив членам своєї партії вступати до СС, потрактовуючи тих голландців, котрі проігнорували цю заборону, як зрадників Батьківщини. Проте, навіть незважаючи на загальну непопулярність ідеї вступу до формацій Ваффен-СС у голландському суспільстві, до формації "Вестлянд" завербувалися 600 голландців. У відповідь Муссерт закликав до створення відділів нідерландських СС, що у 1942 р. були перейменовані у "Германські СС у Нідерландах" (*Germaansche SS en Nederland*) й охопили приблизно 4000 осіб. Проте у лютому 1941 р. Муссерт відкликав свою заборону, сподіваючись, що голландські відділи військ СС стануть ядром майбутньої національної армії. Деякі голландці вважали, що зі збільшенням кількості голландців у військах СС пропорційно зростатимуть шанси для незалежності Нідерландів, які після закінчення війни будуть рівноправною країною в Германсько-європейському союзі. Як і норвежці, голландці вважали їх національну формацію гарантом майбутньої державної незалежності своєї країни. Після війни на першому етапі інтернування нідерландських військовослужбовців голландський психолог А. ванГоесель опитав 450 молодих вояків і з'ясував мотиви їхніх дій на боці Німеччини так: 4 % - уникали зустрічі з поліцією, 15 % - шукали пригод, 2 % - вирішували проблеми фахової зайнятості (професійні пілоти, механіки тощо). Тільки 2 %, згідно з цим опитуванням, зголосилися воювати з політичних мотивів (хоча повоєнні умови й розчарування останніх місяців війни

¹¹³ *Andeanes J. Norway and the Second World War / Johannes Andeanes. - Oslo: Tanum, 1966. - P.72.*

¹¹⁴ Див.: *Hirschfeld G. Nazi Ruie and Dutsch Collaboration: The Netherlands Under German Occupation, 1940-1945 / Gerhard Hirschfeld. - Oxford: Oxford University Press, 1988.*

¹¹⁵ *Kwiet K. Zur Geschichte der Mussert-Bewegung / Konrad Kwiet // VJHZ. - 1970. - Н. 18. - S. 164-195.*

могли змінити погляди на попередню мотивацію), а 41 % були автоматично зараховані як члени та симпатики руху під проводом А. Муссерта¹¹⁶. Після того, як формацію "СС-Штандарте «Вестлянд»" включено до складу дивізії СС "Вікінг", 3 квітня 1941 р. Гімmlер наказав створити з голландських та фламандських добровольців нове формування "СС-Штандарте «Нордвест»"¹¹⁷. Вояки цих формацій, кількість добровольців до котрих перевищила кілька тисяч осіб, як і вояки інших національних формувань німецького війська, склали присягу на вірність Гітлеру¹¹⁸.

Створення перших іноземних легіонів супроводжувалося численними перешкодами, пов'язаними із забезпеченням належної військової інфраструктури для завербованих добровольців. Перші технічні труднощі під час вишколу рекрутів із Данії, Норвегії та Голландії були однаковими для усіх цих країн. Наприклад, вже у лютому 1941 р. виникла проблема забезпечення базами та підстаршинами для вишколу данців, норвежців та голландців¹¹⁹. Аналіз цих проблем дав змогу пом'якшити негативний ефект і попередити подібні проблеми під час створення німецькими військовими структурами інших національних збройних формувань.

У Бельгії вербування добровольців і створення національних легіонів німецьким інстанціям полегшило певне етнічне протистояння. Від 1830 р. південь цієї країни заселяли валлони, котрі складали меншість (приблизно 40 % населення), а у північних районах проживали фламандці, які склали більшість - 60 % населення. Обидві народності єднала римо-католицька релігія, роз'єднувало етнічне походження. Валлони розмовляли французькою мовою і мали кельтсько-романське походження, а фламандці розмовляли своєю мовою (що поступово у Бельгії набула тих же прав, що й французька), були нащадками Германських племен. Із захопленням території Бельгії окупаційні інстанції почали протиставляти фламандців валлонам, чому сприяло те, що на шкалі цінностей расових фанатиків Берліна перших рекомендовано на керівні позиції. Проте чіткого домінування однієї національної групи над іншою збережено не було й доволі часто валлони домінували в урядових установах країни, хоча й були меншістю. Після капітуляції королівської армії 28 травня 1940 р. одним із небагатьох політичних угруповань, котрі продовжували активно діяти, був заснований у 1935 р. валлонський рексистський рух, який очолював Л. Дегрель і який ідеологічно орієнтувався на фашистську Італію, але мав мінімальний вплив у суспільстві, набравши на виборах 1939 р. тільки 4,4 % голосів виборців. У 1936 р. через німецьке посольство Дегрель передав для МЗС Німеччини меморандум, у якому виклав намір створення авторитарно-корпоративної системи й валлонсько-фламандської федеральної реорганізації Бельгії. Крайній радикалізм валлонських правих сил Дегреля спричинив їх конфлікт із фламандськими націоналістами¹²⁰. У жовтні 1940 р. Дегрель

¹¹⁶Neulen H. *W. An deutscher Seite...* - S. 65.

¹¹⁷ Verschiedene SS-Standarten und SS-Regimenter. SS-Freiwilligen-Standarte Nordwest // BA-MA. N 756/232 a.

¹¹⁸Rede Himmlers von d. SS-Standarte "Westland" in München am 21.08.1940: Rückblick auf das 1. Kriegsjahr. Betonung d. Gemeinsamkeiten aller Germanen. Problem d. Eidesleistung holländ. SS-Freiwilliger. Staatsbürgerschaft d. German. Freiwilligen (Holländer) / Fot. F 37/3 // IfZ, MA-312; NA, T-175, roll 90, fr. 002653-002656.

¹¹⁹ Korrespondenz SS-Ostufaf. Jacobsen, Fick, SS-Graf Prätzmann an Wolffund Berger, 07.01-15.02. 1941: Unzulänglichkeiten bei Aufbau d. SS-Schule Sennheim (Elsass) für Volksdeutsche aus Nied. Schleswig. Unterführermangel zur Ausbildung von Dänen, Norwegern und Holländern // IfZ, MA-292 ; NA, T-175, roll 38, fr. 007836-007849.

¹²⁰Laurent P. -H. Belgian Rexism and Leon Degrelle / *Pierre-Henri Laurent // International Fascism...* -P 295-315.

навіть запропонував приєднати Північну Францію та Голландію до нової Великої Бургундії. Берлін натомість планував розділити Бельгію на Фландрію та Валлонію і як окремі області приєднати їх до Райху, але звичайні фронтові бійці-валлони та вояки-фламандці нічого не знали про закулісні політичні розрахунки Райху¹²¹. На думку деяких дослідників, багато проектів європейської орієнтації СС були зумовлені радикальною позицією у цьому питанні перекonanого прибічника пан'європейської ідеї Леона Дегреля - противника диктату нацистської Німеччини і послідовного сповідувача ідеї об'єднаної Європи¹²².

Втрата надій на парламентську демократію сприяла радикалізації як валлонського, так і фламандського населення. У 1933 р. створено Фламандське Національне Об'єднання - ФНФ (*Vlaamsch Nationaal Verbond* - VNV), яке очолив Густав де Клерк і яке у блоці з іншими угрупованнями у 1936 р. здобуло 166000 голосів або 12,7% від усіх голосів виборців Бельгії й у 1939 р. - 184000 голосів. ФНФ сповідувало солідаристську народно-корпоративну програму й підтримувало ідею нідерландських націоналістів про створення Великонідерландського Райху (*Grossniederlandisches Reich*), до якого мали увійти Люксембург та французька Фландрія. Крім ФНФ діяла фламандська організація рексистів (*Rex-Vlaanderen*) і створений 1931 р. Союз Німецьких Націонал-солідаристів, скорочено "Фердінасо" (*Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen — Verdinaso*), який 1934 р. відійшов від фламандського націоналізму. У травні 1941 р. це угруповання та фламандські рексисти об'єдналися з ФНФ. Найбільшим конкурентом ФНФ була створена 1935 р. Німецько-фламандська робітничка громада, яку очолили Де Флааг та Єф ван де Віеле і яка відкрито демонструвала вірнопідданство Райхові. Від перших місяців німецької окупації вона, як "ультраколлабораціоністська" фламандська політична група відкрито підтримувала несприйнятливую для ФНФ ідею анексії Фландрії й усі дії нацистської окупаційної влади¹²³. Нацисти відкидали ідею місцевого націоналізму, вважаючи її конкурентною до ідеї пангерманізму, й у грудні 1941 р. Р Гайдріх наказав поборювати усіма методами такого роду пропаганду у Голландії та Фландрії. ФНФ, яке навесні нараховувало понад 100000 членів, різко виступало проти будь-якої анексії своєї країни Райхом, через що після смерті її лідера Г Де Клерка у жовтні опинилося практично у затяжному своєрідному конфлікті з СС, що викликав відчутні антинацистські тенденції у діяльності цієї організації. Чільні діячі ФНФ навіть заявляли про те, що коли політика Райху трансформується в імперіалізм чи анексіонізм, це викличе опір не тільки у Фландрії, а й усій Європі. Максимум, на що погоджувалося ФНФ - на реформу федералізації Бельгійської держави. Між-партійна внутрішня боротьба між ФНФ, яке виступало за федерацію Германських держав, і прибічником онімечування Де Флаагом, переросла у протистояння під час створення на боці Німеччини формувань з жителів Бельгії. Наприкінці вересня 1940 р. створено "Загальні СС Фландрії" (*Allgemeene SS-Vlaanderen*), від жовтня 1942 р. - Германські СС у Фландрії (нім. *Germanische SS in Flandern*), завданням яких було об'єднати у рамках військової організації усіх фламандців, готових боротися за Великонімецький Райх та включення Фландрії до Німеччини аж до

¹²¹Neulen H. *W. An deutscher Seite...* - S. 81-87.

¹²²Bruyne E., Rikmenspoel M. *For Rex and Belgium: Leon Degrelle and Walloon Political and Military Collaboration, 1940-45* / Eddy De Bruyne, Marc Rikmenspoel. - Solihull: Heion & Company, 2004. - P. 23-99.

¹²³Carpinelli G. *The Flemish Variant in Belgian Fascism* / Giovanni Carpinelli // *The Wiener Library Bulletin* 1972/73. - Vol. XXVI. - No 3-4 (28-29). - P. 20-27.

застосування в разі потреби насильства. ФНФ заборонило своїм членам вступати до цієї формації, тоді як "ультраколлаборационіст" Єф ван де Віеле закликав вступати до її лав. У відповідь Г. де Клерк змінив свою позицію й у квітні 1941 р. закликав членів ФНФ вступати до "СС-Штандарте «Вестлянд»"¹²⁴, розраховуючи, що вони зуміють нейтралізувати впливи пронацистських сил у цій формації. "Фердінасо" теж не підтримало цієї акції. Незважаючи на це, на 1 липня 1941 у складі полків "Вестлянд і "Нордвест" було вже 1200 фламандців¹²⁵. Сотні з них одягнули німецькі мундири й за підтримки частини клеру фактично виступили проти своїх батьків, які боролися проти Німеччини у роки Першої світової війни за вільну Фландрію. Утім, фламандці, завербовані до національних формувань німецької армії, сподівалися, що з перемогою Німеччини буде відновлено незалежність Фландрії. Полк СС "Вестлянд" спочатку мав поліцейні завдання, але потім був включений до складу Ваффен-СС. Один із фламандських добровольців Ремі Шрійнен (Remy Schrijnen) навіть був нагороджений Лицарським хрестом - найвищим тогочасним німецьким військовим орденом. Також відбулося активне вербування до різних німецьких інституцій та частин, таких як Валлонська гвардія (*Garde Wallone*) та Охорона залізниць (*Garde des Chemins de Fer*, нім. назва *Eisenbahnwache*), але водночас активізувався бельгійський рух опору¹²⁶.

Великому герцогству Люксембург у планах расових експертів Райху приділено особливу увагу. У 1933 р. тут були створені пронацистські організації: Націонал-соціалістичний люксембурзький вітчизняний рух, Люксембурзька націонал-соціалістична партія, Фашистська партія Люксембургу, Люксембурзький національний рух робітників і середнього стану. Однак вони не мали помітного впливу. У 1936 р. створено Люксембурзьку національну партію, а у вересні того ж року - парамілітарну формацію "Люксембурзька народна молодь" чисельністю 24 особи, котра стала першою суспільно-політичною силою Люксембургу, що колаборувала з нацистами. Коректна й дисциплінована поведінка Вермахту у Великому герцогстві й швидка поразка Франції зумовили готовність люксембуржців до співпраці з німцями. Проте окупаційна влада використала цю готовність для примусового онімечування. 6 липня 1940 р. з метою підготовки політичного Грунту для цього створено Рух фольксдойче (етнічних німців) (*Volksdeutsche Bewegung*). Цей крок мав певні успіхи: тоді як на 1 серпня 1940 р. згаданий Рух охоплював 600 членів, через місяць - 6000 й на 31 грудня 1940 р. - 50000, а в час найбільшої чисельності - 84000, що склало майже 30 % від усього населення Люксембургу. Проте, за даними німецької поліції безпеки, тільки 10 % зголосилися добровільно¹²⁷.

Люксембуржці як нащадки готських племен були проголошені Германською етнічною групою чи відгалуженням німецького народу. З огляду на це відпало питання про можливість створення з них окремих національних легіонів. 8 вересня 1940 р. Гімmlер як виняток інспірував створення за регіональним принципом люксембурзької

¹²⁴MilBfh. Belgien und Nord-Frankreich / Milit. Verwaltung Ch.: geh. Tätigkeitsbericht Nr. 16 für d. Monat April 1941, 09.05.1941, Werbung d. "Vlammsch National Verbond" für d. Waffen-SS // IfZ, MA-677/3; NA, T-501, roll 104, fr. 000352.

¹²⁵Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 67-69.

¹²⁶Corijn E. Collaboratie in Viaanderen: Vergeten en vergeven? / Eric Corijn. - Antwerpen: Manteau/ Standaard, 2002. - P. 63-76; Brandt A. Last Knight of Flanders: Remy Schrijnen and His SS-Legion Flandern/Sturmbrigade Langemarck / Allen Brandt. - Atglen: Schiffer Publishing Ltd, 1998.

¹²⁷Cerf P. De l'epuration au Grand-Duche de Luxembourg apres la seconde guerre mondiale / Paul Cerf. - Luxembourg: Imprimerie Saint-Paul, 1981. - S. 32.

добровольчої сотні чисельністю 425 осіб як рекрутського резерву для жандармерії та місцевої поліції. Оскільки виконання ними службових обов'язків визнано бездоганим, багатьох із них переведено до військ СС. Під примусом 100 люксембуржців змушені були подати заяви про вступ до Ваффен-СС, але після втручання люксембурзьких офіцерів їх відкликано¹²⁸. 27 люксембуржців усе ж скеровано до військ СС до Гамбурга й Клагенфурта. Люксембурзьку сотню розформовано, частину люксембуржців переведено до німецьких поліційних сотень, а частину в Югославію для боротьби проти партизанів. Крім цих "псевдобровольців" були інші люксембуржці, які з політичних переконань зголосилися до Вермахту та військ СС. До кінця 1940 р. 600 із них одягнули німецькі уніформи. На початок 1942 р. до 1000 люксембуржців у віці від 18 до 45 років воювали у складі німецької армії¹²⁹. Загалом до усіх трьох родів ЗС Німеччини і військ СС зголосилося 1200 люксембурзьких добровольців¹³⁰. Люксембуржці змушені були боротися з усвідомленням того, що їх Батьківщина повинна стати інтегральною складовою частиною Райху, тоді як фламандські та данські добровольці принаймні вірили, що зможуть отримати автономію та суверенітет для своїх країн.

Хоча 5 грудня 1940 р. А. Гітлер запевнив шведського дослідника Свена Гедіна, що у нього немає намірів позбавити Швецію національної свободи¹³¹, вже у серпні 1942 р. він заявив, що Шведська держава не повинна існувати, а Г. Гімлер того ж року висловив думку про необхідність поділу Швеції у майбутньому між Фінляндією і Райхом. Проте ці плани були невідомі для шведського уряду, який дозволив служити у німецькому війську громадянам Швеції; таке бажання виявили переважно члени створеної 1930 р. Шведської Націонал-соціалістичної Партії (*Svenska Nationalsocialistska Partiet*) та створеної 1933 р. Націонал-соціалістичної Робітничої Партії¹³². Улітку 1940р. у німецькому посольстві у Стокгольмі за сприянням шведських нацистів у Берліні та шведської націонал-соціалістичної партії або через іноземні організації й через Норвегію ініційовано вербування шведів до полку СС "Нордланд"¹³³. 4 вересня 1940 р. Г. Бергер отримав від Гімлера офіційний дозвіл вербувати шведів до Ваффен-СС¹³⁴. У Вермахті від початку війни Третього Райху проти СРСР служило від 130 до 300 шведів, у військах СС - 70-80¹³⁵. За даними голови Германського вербувального бюро Франца Рідвега, їх кількість склала 150 осіб, А. Гітлер в одній з розмов згадав про 175 шведів на німецькій військовій службі, а за даними Г. Бергера їх кількість сягнула 315 осіб¹³⁶. Загалом у 1940-1942 рр. у складі ЗС Німеччини воювало понад 300 шведів, від 30 до

¹²⁸ Weber P. Geschichte Luxemburgs im Zweiten Weltkrieg. Zweite erweiterte Auflage / Paul Weber. - Luxemburg: Victor Bück, 1948. - S. 120.

¹²⁹ Lorang F. Ons Jongen. Das Vermächtnis einer Jugend / Fernand Lorang. - Luxembourg: Rumelange Selbstverlag, 1982. - S. 72, 76, 81.

¹³⁰ Cerf P. De l'epuration... - S. 34.

¹³¹ Hedin S. Ohne Auftrag in Berlin. Übers. aus d. Schwed. Jürgen Schröder / Sven Hedin. - Buenos Aires: Dürer-Verl., 1950. - S. 202.

¹³² Neulen H.W. An deutscher Seite... - S. 164.

¹³³ gKdos Korrespondenz Berger-Brandt-Wolff-SS-Ofhr.Likus (AA) vom 29.08-15.10.1940: Freiwilligenwerbung für SS-Standarte Nordland in Sweden // IfZ, MA-329; NA, T-175, roll 27, fr. 002292-002297.

¹³⁴ Westberg L. Schwedische Kriegsfreiwillige in Verbänden der Waffen-SS 1940-1945 / Lennart Westberg // IfZ, Ms 316, Bl. 3.

¹³⁵ Ibid., Bl. 21.

¹³⁶ Inter. v. 28.04.1947: Bewerbung schwed. Freiwilliger für Waffen-SS. Verbindungen d. schwed. NS-Gruppe in Berlin und d. schwed. NS-Partei in Schweden zu deutschen Stellen // IfZ, ZS 427, Bl. 118-123.

45 з яких загинуло на фронтах війни. Шведські добровольці були переведені до Німеччини за сприянням представника шведських соціалістів¹³⁷. До офіцерської школи військ СС у Бад-Тьольці (Bad-Tölz) зачислено 11 шведів; багато шведів брали участь у битві за Берлін й воювали до кінця війни. З тих шведів, які служили у німецькій армії, на середину 1942 р. зареєстровано 130¹³⁸ й за усі роки війни 300 у військах СС, у тому числі 39 станом на 15 січня 1942 р. і 109 вояків, 9 убитих і 7 поранених на 31 січня 1944 р.¹³⁹ (хоча російська дослідниця Ольга Чернишова назвала цифру 800, посилаючись на повідомлення "фашистської преси"¹⁴⁰). Німецькі інстанції не створили національного легіону зі шведів, які служили у різних дивізіях військ СС, особливо у 2-й "Тотенкопф", 5-й "Вікінг" та 23-й "Нідерлянд". Найбільше шведів служило в 11-й дивізії СС "Нордланд", особливо в 11-му дивізіоні (*SS-Panzer-Auftklärung-Abteilung 11*) гауптштурмфюрера СС Рудольфа Заальбаха та підрозділі 3-ї танкової гренадерської сотні, який за це називали шведським (*Swedenzug*)¹⁴¹.

Агресія СРСР проти Фінляндії посилила пронимецькі симпатії у цій країні й спонукала після завершення радянсько-фінляндської війни деяких крайніх фінських політиків навіть звернутися до А. Гітлера з пропозицією перетворити їх країну в німецький протекторат. Проте, згідно з пактом між Німеччиною і СРСР від 23 серпня 1939 р., Фінляндія належала до сфери інтересів Радянського Союзу, з огляду на що до 22 червня 1941 р. Третій Райх не міг укладати з нею воєнно-політичних угод. На думку А. Гітлера, потрібно було мирним шляхом привернути до Німеччини симпатії Фінляндії, оскільки включення цієї країни до складу Райху нічого іншого, крім труднощів, не дало б¹⁴². Він вважав, що з початком німецько-радянської війни Фінляндія і Туреччина мали стати ідеальним забезпеченням флангів Німеччини у війні й "стосунки з Фінляндією повинні бути дружніми"¹⁴³. Проте, порівняно зі співробітництвом націонал-соціалістичної Німеччини з іншими союзниками, співпраця Фінляндії з Третім Райхом була унікальною: ця держава відмовилася атакувати чи бомбардувати Ленінград і переслідувати євреїв, а у фінській армії служило багато єврейських офіцерів. Вербування перших контингентів фінських добровольців до німецького війська відбулося з приховуванням від світу факту їх справжнього призначення¹⁴⁴.

У Фінляндії добровольців до німецького війська не бракувало: у січні 1941 р. один із фінських громадян у Німеччині навіть надіслав керівникові вербувального

¹³⁷g.RS. RFSS an Schellenberg und Berger v.03.10.42: Gewinnung v. Freiwilligen aus Schweden über Lindholm, Fhr. d. Svensk Socialistik Sämling // IfZ, MA 330; NA, T-175, roll 128, fr. 004600. ¹³⁸LoockH.-D. Nordeuropa zwischen Außenpolitik und großgermanischer Innenpolitik /Hans-Dietrich Loock// Hitler, Deutschland... - S. 702; WestbergL. Schwedische Kriegsfreiwillige... - Bl. 8. ¹³⁹NeulenH. W.An deutscher Seite... - S. 166-167.

¹⁴⁰Tschernischewa O. W. Faschistische Strömungen und Organisationen in Sweden bis zum Ende des zweiten Weltkrieges / Olga W. Tschernischewa // Nordeuropa. Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität (Greifswald). - 1974. - H. 7. - S. 55.

¹⁴¹Westberg L. Notizen zu der Rekrutierung von schwedischen Freiwilligen für die Waffen-SS 1940-1945 / Lennart Westberg // IfZ, MA 316, Bl. 1-11; Tschernischewa O. W. Faschistische Strömungen... - S. 55. Детальніше див.: Wallin E. Twilight of the gods: a Swedish Waffen-SS volunteer's experiences with 11th SS Panzergrenadier Division Nordland, Eastern Front 1944-45 / Erik Wallin. - Solihull, West Midlands: Heiion & Co., 2005.

¹⁴²Salewski M. Staatsräson und Waffenbrüderschaft. Probleme der deutsch-finnischen Politik / Michael Salewski // VfZ. - 1979. -H. 27. - S. 370-391.

¹⁴³ПукерГ. Застольные разговоры... - С. 166, 173,348.

¹⁴⁴Ergänzungsamt d.Waffen-SS (Berger) an RFSS vom 03.12.1940: Werbung von Freiwilligen in Finnland, Schweden und Norwegen für Waffen-SS // IfZ, MA-329; NA, T-175, roll 127, fr. 002259.

бюро фінських добровольців Квірінгу листа, у якому від імені фінських офіцерів запасу висловив бажання створити національне бойове формування з фінів у складі ВПС Німеччини¹⁴⁵. Головними їх мотивами були несприйняття комунізму, страх перед подальшою експансією СРСР і прагнення здобути реванш після програної зимової кампанії та сучасний для того часу вишкіл і сприяти зміцненню традиційної німецько-фінської дружби. У лютому 1941 р. шеф СС-ГА Г. Бергер налагодив тісну співпрацю з німецьким посольством у Гельсінкі з метою завербувати для німецької військової служби 1000 фінських добровольців (125 офіцерів, 109 підстарший і 850 стрільців). Задля уникнення міжнародних ускладнень завербованих офіційно трактували як "робітників для німецької промисловості" в порядку обміну досвідом. Заплановано створити фінський охоронний ескадрон для боротьби проти СРСР¹⁴⁶. Значне сприяння німецьким інстанціям виявив державний радник Фінляндії Еско Ріеккі, подальше співробітництво з яким схвалив особисто Гімлер¹⁴⁷. Проте через відмову фінів скласти присягу військ СС на вірність А. Гітлеру навесні 1941 р. виникли труднощі з їх транспортуванням до Німеччини. Усе ж упродовж травня-червня до Німеччини прибуло 5 ешелонів добровольців із Фінляндії. Тих, хто мав бойовий досвід, одразу ж включено до складу дивізії СС "Вікінг" і після 22 червня 1941 р. переведено на Східний фронт. Наступні два контингенти фінських добровольців скеровано під Відень для вишколу, після закінчення якого з них улітку сформовано Добровольчий батальйон СС "Північний Схід" (*SS-Freiwilligen-Bataillon Nordost*), перейменований у вересні на Фінський добровольчий батальйон Ваффен-СС (*Finnisches Freiwilligen-Bataillon der Waffen-SS*)¹⁴⁸. 25 червня 1940 р. президент Швейцарської Конфедерації (*Bundespräsident*) Марсель Пільє-Ґоляз (Marcel Pilet-Golaz) офіційно заявив про необхідність пристосування його країни до нового європейського порядку. Унаслідок такої політичної лінії тільки у 1942 р. 47 % експорту цієї країни скеровано до Німеччини. Швейцарія була важливим транзитним пунктом переправлення італійських товарів до Німеччини; щоденно через Швейцарію проходило 1800 вагонів в обидвох напрямках. Німеччина не була зацікавлена в анексії Швейцарії, що забезпечувала обмін товарів між Райхом та Італією, виробляла й постачала військовий матеріал для Німеччини¹⁴⁹. Завдяки торгівлі Швейцарія забезпечила постачання до Третього Райху фінансів, корисних копалин, боєприпасів, високих технологій, інструментів, співпрацювала у сфері військової контррозвідки і органів безпеки¹⁵⁰. А. Гітлер не вважав Швейцарію об'єктом для агресії, трактуючи цю країну як країну-посередника, що репрезентувала німецькі інтересу більшості держав, із котрими Німеччина вела війну, вигідний та зручний вихід на них під час ведення переговорів і міжнародну банківську структуру, визначивши для неї роль надійного посередника і

¹⁴⁵ Wunsch finnischer Reserveoffiziere nach Aufstellung einer finnischen Formation innerhalb der Luftwaffe (Briefeines finn. Staatsbürgers in Deutschland an Dr. Quiring) Jan. 1941 // BA, NS 19/3882.

¹⁴⁶ g.RFSSand. CdS: Erfassung finn. Bevölk. in der UdSSR. Aufstellung einer finn. Schutzmannschafts abteilung zur Kampf gegen UdSSR // IfZ, MA-328; NA, T-175, roll 126, fr. 001899-001903.

¹⁴⁷ gKdos. SS-Ogruf.Bergeran SD/Ausland und Sehr. RFSS/PS, November 1941 [Reichsführer-SS für weitere Freundlichkeit gegenüber Riecki] // IfZ, MA-325; NA, T-175, roll 123, fr. 008919-008920.

¹⁴⁸ Див.: Tieke W. Das Finnische Freiwilligen-Bataillon der Waffen-SS / Wilhelm Tieke. - Osnabrück: Munin-Verlag, 1979.

¹⁴⁹ Bonjour E. Geschichte der schweizerischen Neutralität. 2.Aufl. / Edgar Bonjour. - Bd.V. 1930-1939. - Basel; Stuttgart: Hebling & Lichtenhahn, 1971. - S. 247.

¹⁵⁰ Bloomfield D. M. Switzerland: Hitler's most valuable ally / Douglas M. Bloomfield // Penthouse. - 1997. - June. - Vol. 28. - No. 10. - P. 38-40, 45-48, 142.

навіть своєрідного таємного союзника у фінансових операціях¹⁵¹. 22 січня 1942 р. він заявив, що "швейцарці - це просто відгалуження нашого народу, яке виродилося", а 7 червня додав, що ця країна - "захисниця" Німеччини на міжнародній арені¹⁵². Посиленню пронімецьких настроїв у Швейцарії з Берліна сприяв Націонал-соціалістичний Швейцарський союз (*Nationalsozialistischen Schweizbund* - NSSB) під проводом Ернста Леонгарта та "ультраколлаборационіста" Франца Буррі, який виступав за приєднання Швейцарії до Німеччини. Концепцію її приєднання як "гау" до Райху підтримав також інший "ультраколлаборационіст", правник за фахом Гайнріх Бюлер, котрий обстоював концепцію авторитарного соціалізму й шукав у середньовіччі витоки майбутньої євроконфедерації, у якій забезпечення самостійності окремих народів мало гарантувати координування їх зовнішньої та військової політики. Діяв також Союз швейцарців у Великонімеччині - БСГ (*Bund der Schweizer in Großdeutschland* - BSG), лідер якого Франц Рідвег очолив Германське Керівне Бюро СС-ГА у Берліні й розраховував на федералістську європейську концепцію німецьких націонал-соціалістів; пропагандист БСГ Цандер агітував за союз "європейсько-арійських" держав, ядром якого мав бути Райх¹⁵³. 5 вересня 1941 р. МЗС Німеччини наказало своєму послові не обіцяти добро-вольцям-швейцарцям негайне зачислення до німецького війська, але дякувати їм і реєструвати їх¹⁵⁴. За швейцарськими законами вступ швейцарських громадян на іноземну військову службу підлягав покаранню й відкрите прийняття на німецьку військову службу членами консульського представництва Райху могло викликати конфлікт зі швейцарськими органами влади. Тому німецькі посольство й консульства у Швейцарії змушені були приймати заяви швейцарців із проханням про зарахування до ЗС Німеччини таємно й стримувати у цій країні наплив добровольців до німецького війська¹⁵⁵. Хоча протягом Другої світової війни Швейцарія залишалася нейтральною країною, нацисти намагалися залучати до німецького Вермахту швейцарців. Унаслідок цього до його лав зголосились як найманці громадяни Швейцарії, з яких 300 загинули в бойових діях. Набагато більша кількість швейцарців служили у військах СС після 1941 р., особливо в 5-й дивізії СС "Вікінг" та в полку "СС-Штандарте «КуртЕггерс»"¹⁵⁶. Швейцарець унтерштурмфюрер СС Петер Ренольд навіть отримав Лицарський хрест. Спроби об'єднати швейцарців в окремий легіон зазнали невдачі. Вирішальною при цьому була обережна позиція МЗС Німеччини, що хотіло уникнути будь-яких ускладнень у стосунках зі Швейцарією¹⁵⁷. 24 вересня 1941 р. в циркулярі МЗС Німеччини його

¹⁵¹ *Waters D.A.* Hitler's Secret Ally, Switzerland / *Donald Arthur Waters*. - NY: Pertinent Pubns, 1996. - P. 32-283.

¹⁵² *Пукер Г.* Застольные разговоры... - С. 61, 357.

¹⁵³ *Gilg P., Grüner E.* Nationale Erneuerungsbewegungen in der Schweiz 1925-1940 / *Peter Gilg, Erich Grüner* // *VJHZ*. - 1966. - Н. 14. - S. 1-25; *Wolf W.* Faschismus in der Schweiz. Die Geschichte der Frontenbewegung in der deutschen Schweiz, 1930-1945 / *Walter Wolf*. - Zürich: Flamberg, 1969. - S. 103-191.

¹⁵⁴ AA. Pol.I.M 6280 g. Berlin, den 5.September 1941. Geheim. Im Anschluss an Erlass vom 5.Sept.41. - Pol.I.M.6280 g. Betr.: Einstellung ausländischer Freiwilliger. An die Deutsche Gesantschaft Bern // PAAA, Gesandtschaft Bern, Akt.Nr.2910, E242763.

¹⁵⁵ Nr.466g. Bern, den 15.September 1941. Betr.: Einstellung ausländischer Freiwilliger. Geheim! gez. Köcher; Abschriftlich dem Deutschen Generalkonsulat in Zürich, Deutschen Konsulaten in Basel, St.Galloh, Genf; Nr.490 g. Bern, den 11.November 1941. Betr.: Einstellung ausländischer Freiwilliger. An Deutsche Generalkonsulat // PAAA, Gesandtschaft Bern, Akt.Nr.2910, E242762; E242754. ¹⁵⁶ Switze [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.feldgrau.com/switz.html

¹⁵⁷ *Zimmermann H.* Die Schweiz und Grossdeutschland. Das Verhältnis zwischen der Eidgenossenschaft, Österreich und Deutschland 1933-1945 / *Horst Zimmermann*. - München: Fink, 1980. - S. 213, 454.

послові в Берні констатовано, що "рішення про сформування швейцарського легіону для боротьби проти більшовизму ще не прийняте", але швейцарцям "уже зараз надано можливість вступати до військ СС"¹⁵⁸.

Характерно, що, подібно до Швейцарії, деякі інші невеликі за кількістю населення країни Європи, яких оминули лихоліття війни, дали один із найбільших відсотків своїх громадян до німецького війська порівняно із загальною кількістю населення. Наприклад, усього від 1939 до 1945 рр. із 11100 мешканців Ліхтенштейну до ЗС Німеччини зголосилося 85 осіб (45 з яких загинули або пропали безвісти) - що у відсотковому відношенні склало найбільшу кількість добровольців окремої країни у німецьких військах пропорційно до загальної кількості її населення порівняно з усіма іншими державами Центральної Європи¹⁵⁹.

Іноземні вояки Вермахту з числа мешканців держав, намічених для агресії, у майбутньому мали бути основою поліційних сил або слухняних військових формацій у їх країнах в разі їх окупації Третім Райхом. У штабах ОКВ були розроблені плани операцій "Танненбаум" (окупація Швейцарії), "Зільберфукс" (завоювання Швеції), "Фелікс"- "Ізабелла" (захоплення Іспанії та Португалії), але через зосередження основних сил Вермахту проти СРСР для їх втілення забракло як часу, так і з'єднань¹⁶⁰.

З огляду на малочисельність завербовані контингенти іноземців й перші іноземні формування на боці ЗС Німеччини не мали жодного важливого військового значення. У 1940 р. - першій половині 1941 р. співпраця західних європейців із Третім Райхом полягала у творенні воєнізованих організацій і військових частин. На цьому етапі Райх з метою здобути симпатії мешканців країн Західної Європи й отримати майбутніх союзників у боротьбі проти СРСР дотримувався міжнародних правил ведення війни, унаслідок чого за допомогою пронацистських політичних угруповань вдалося завербувати перші тисячі добровольців і здобути перший досвід комплектування іноземних збройних формувань, який на той час ще не затьмарювали масові злочини нацизму. Значною мірою готовності цих людей служити в інонаціональних військових формуваннях на боці Вермахту сприяли надії на рівноправне партнерство їхніх країн з Німеччиною, німецька пропаганда й те, що вони не знали про справжні цілі А. Гітлера при плануванні нацистського "нового порядку" в Європі.

3.2. ПОЛІТИКА ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЛЕГІОНІВ ДЛЯ СХІДНОЇ КАМПАНІЇ

3.3.1. Комплектування західних легіонів для боротьби проти СРСР

Прагнення нацистської Німеччини і більшовицької Росії до монопольного панування у Європі призвело до неминучого зіткнення їх інтересів. Незважаючи на укладення пакту про ненапад, Третій Райх і Радянський Союз не довіряли один одному й готувалися до воєнних дій. Оскільки СРСР був головним суперником Німеччини на шляху до європейського панування, боротьба проти нього стала основним завданням Райху. Сподівання на "пан' європейський хрестовий похід проти більшовизму"

¹⁵⁸АА. Pol.I.M.7053 g. Berlin, den 24.September 1941. Geheim. Im Anschluss an erlass vom 5.Sept.41. - Pol.I.M.6280 g. Betr.: Einstellung ausländischer Freiwilliger. An die Deutsche Gesantschaft Bern // РААА, Gesandtschaft Bern, Akt.Nr.2910, E242761.

¹⁵⁹Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 182-183.

¹⁶⁰Безьменский Л. Особая папка "Барбаросса" / Лев Безьменский. - М.: Издательство Агентства печати Новости, 1973. - С. 263.

викликало підтримку й готовність тисяч добровольців з багатьох країн Західної Європи взяти участь у війні Райху проти Радянського Союзу¹⁶¹.

Політика німецьких націонал-соціалістів передбачала неоднакове ставлення до представників державних і бездержавних народів. З другого боку, навіть незважаючи на те, що нацисти впроваджували расову доктрину у всі сфери життя Третього Райху, у політиці щодо залучення іноземців до німецького війська якоюсь мірою усе ж втілено практику, яку застосовували й інші країни. Культурно-мовна та ментальна спорідненість стала одним із визначальних факторів зарахування людей до збройних формацій, що було характерним для інших воюючих сторін. Якщо до німецької армії охоче приймали й нагороджували високими званнями та відзначеннями мовно споріднених данців та голландців як представників західноєвропейських т. зв. Германських народів і навіть німецькомовних напівєвреїв, до радянської армії порівняно з представниками інших національностей без проблем зараховували на вищі командні посади й нагороджували високими військовими нагородами російськомовних східних українців та білорусів як представників споріднених із росіянами східноєвропейських слов'янських народів.

Права іноземних вояків та майбутнє місце їх країн в "Новій Європі" значною мірою визначили їх тогочасний державний чи бездержавний статус, що був визначальним фактором, котрий вплинув на підходи нацистських політичних експертів, у результаті яких були передбачені дві умовні категорії національних військовослужбовців:

1) союзники - формально незалежні, інтереси яких А. Гітлер повинен був брати до уваги у своїх зовнішньополітичних розрахунках;

2) добровільні помічники - потрактовані як особи без громадянства (апатриди) представники бездержавних народів, країни яких були окуповані й інтереси яких Гітлер ігнорував, особливо представники народів, землі яких станом на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР.

Від місця країни у системі геополітичних цінностей А. Гітлера залежало, чи буде Третій Райх зважати на національні інтереси конкретного народу, чи буде їх ігнорувати. На місце та значення кожної з іноземних мілітарних формацій німецького війська вплинули рівень політичного та економічного розвитку народу, з представників якого був сформований той чи інший легіон. Статус повноправних союзних формувань мали формації країн із тривалими та історично усталеними традиціями державотворення й високими темпами економічного зростання. Натомість вояки-іноземці з напівзалежних або повністю залежних країн, для багатьох із яких були характерними економічна відсталість та низький рівень національної свідомості, відчували певну меншовартісність, оскільки саме так їх трактували німецькі інстанції та офіцери.

Упродовж 1940 р. експерименти щодо створення іноземних формувань німецького війська як невід'ємна складова зміцнення "співдружності Германських народів" були прерогативою військ СС. Проте від часу приготувань до війни проти СРСР до вивчення цієї справи більшою мірою залучено військові структури Вермахту: органи військового управління (Генштаб ОКГ, Абвер, штаби армій та дивізій), з'єднання, частини, установи та підрозділи, які стали основним інструментом творення й використання іноземних формацій. Після початку Східної кампанії до цього залучено військово-ідеологічні організації, а саме органи, які керували психологічною обробкою мешканців окупованих

¹⁶¹ CdS/III. Meldungen a. d. Reich Nr. 199 v. 03.07.1941. (Anlage)Aufnahme d. deutsch.-sowjet. Kriegeres in Dänemark und Norwegen (Anstieg d. Freiwilligenmeldungen zur Waffen-SS), in Belgien, im GG; CdS/III. M-gen a. d. Reich Nr.200 v. 07.07.1941. (I) Vermutungen über Nachkriegsaufteilung d. UdSSR. Reaktion d. Bevölkerung a. Aufstellung v. Freiwilligenkorps in fast allen europäischen Ländern // HZ, MA-441/4; NA. T-175, roll 261, fr. 004211-004216, 004218-004220.

територій як потенційних кандидатів у військовослужбовці, колективи редакцій видавництв вояцьких пресових органів, які займалися розробкою й поширенням військових теорій та ідей. Дещо осторонь тривалий час залишалося МЗС Німеччини, тоді як органи безпеки зберігали за собою роль дорадчо-контрольних відомств під час вирішення політичних питань щодо створення іноземних формацій. Виявляли зацікавлення цією справою також Райхсміністерство народної освіти і пропаганди, очолюване Йозефом Геббельсом, та Зовнішньополітичне управління (*Aussenpolitisches Amt*) НСДАП - відомство під керівництвом райхслайтера Альфреда Розенберга, що конкурувало з міністерством Й. Ріббентропа за впливи на зовнішню політику Райху.

А. Гітлер, намагаючись надати Східній кампанії зовнішніх ознак "хрестового походу проти більшовизму", вже у перші дні війни пообіцяв ідеологічно і політично пов'язаним із Німецьким Райхом урядам створити легіони для боротьби на Східному фронті. Після оголошення війни Радянському Союзові Райх вважав політичними союзниками лише державні народи. Свої дивізії на Східний фронт скерували Румунія, Угорщина, Фінляндія, Італія. 22 червня 1941 р. до воєнних дій проти СРСР залучено 153 німецькі дивізії, 12 румунських, 2 угорські, 3 італійські, 18 фінських, усього приблизно 3,5 мільйони осіб¹⁶². Зберігаючи певний ступінь незалежності в своїх діях, згадані держави Вісі обмежилися тим, що скерували свої з'єднання та частини до бойових дій, але не створювали національних легіонів у ЗС Німеччини (за винятком Фінляндії). При кожній армії - а з часом також національному з'єднанні у складі німецького війська - країни-союзника був створений німецький зв'язковий штаб із відповідним штатом офіцерів та співробітників, унормовано й затверджено положення про їх статус та функції¹⁶³. Німецькі установи теж використали людей різних національностей, передовсім тих, котрих нацистські расові експерти зарахували до народів нордійського типу й арійської раси (зокрема, "германських народів"). Німецькі інстанції залучали їх представників під гаслами "війни цивілізованого Заходу (Європи) проти азійського більшовизму на Сході". Сформовано скандинавські, фламандські, голландські, а згодом також негерманські валлонський, іспанський та французький добровольчі легіони, декотрі з яких згодом стали дивізіями військ СС. Факт створення квазінаціональних (оскільки в них було визначальним німецьке командне ядро) формувань військ СС у другій половині 1940 р. - першій половині 1941 р. був доволі неприємним для амбітних національних лідерів, які прагнули бачити іноземні легіони німецького війська, укомплектовані зі своїх співвітчизників під власним національним командуванням. Тому з початком німецько-радянської війни Г. Бергер, враховуючи негативний досвід, намагався уникнути помилок і дозволив більшій кількості нєнімців займати командні посади в іноземних легіонах ЗС Німеччини.

На початку німецько-радянської війни 216 данців служили в полку "Нордланд" у складі дивізії СС "Вікінг". На цьому етапі німецька пропаганда оголосила головним ворогом данців Англію як зрадника політики континентального об'єднання Європи й оголосила метою війни союз вільних європейських держав. З проголошенням війни проти СРСР спроба скерування полку данського війська у складі Вермахту на Східний фронт наштовхнулася на опір уряду в Копенгагені¹⁶⁴. Вирішено створити данську частину у військах СС під командуванням данських офіцерів. У другій половині 1941 р.

¹⁶²Безьменский Л. Особая папка... - С. 211.

¹⁶³Übersicht Att.-Abt. im Gen. St. d. H. [o. D.]: Aufstellung d. Leiter d. dt. Verbindungs-Stäbe bei Armeen d. Verbündeten und Freiwilligen-Verbänden // IfZ, MA-482; NA, T-78, roll 357, fr. 007212. ¹⁶⁴ ADAP. Serie D. - Bd. XIII. - S.171.

динаміка зачислення добровольців була такою: на 3 липня - 150 осіб, на 20 липня - 480, на 31 грудня - 1066¹⁶⁵.

В. Квіслінг планував створити антибільшовицький норвезький легіон, який міг стати основою для нових ЗС Норвегії, але німецькі інстанції відхилили його план, що передбачав вербування 30000 добровольців, і погодилися на створення формування чисельністю не більше полку. Спочатку передбачали, що він буде норвезьким з національними уніформами, зброєю, командною мовою та офіцерами. Вояки легіону мали виступити на боці Фінляндії проти СРСР. Зголосилося щонайменше 2000 добровольців, переважно колишні норвезькі офіцери, підстаршини та солдати норвезької армії; загалом 500 з 15000 норвезьких офіцерів виявили бажання вступити до цього національного збройного формування. З них укомплектовано формацію, яку норвежці називали "Норвезький Легіон" - ДНЛ (*Den Norske Legion*), німці - "Добровольчий Легіон «Норвегія»" (*Freiwilligen-Legion Norwegen*), формування котрого почалося 29 червня 1941 р. на підставі наказу німецького райхскомісара Норвегії Йозефа Антоніуса Гайнріха Тербовена. Дві третини його вояків були ідеалістично налаштованими вихідцями з середніх соціальних груп віком від 16 до 25 років; члени родин багатьох із них належали до НС Квіслінга. На початку 1942 р. легіон нараховував 1218 осіб, яких у березні перекинуто під Ленінград. Подібно до данського легіону, було створено не суто Германську частину СС, а окреме формування під ненімецьким командуванням¹⁶⁶. Фін Ганнібал К'ельштруп (*Hannibal Kjelstrup*) був першим командиром цієї формації до 1 грудня 1941 р., коли він відмовився від командування на знак протесту проти включення легіону до складу ЗС Німеччини. Після нього до 15 грудня командиром цього формування тимчасово був Йорген Бакке, а відтак майор Артур Квіст Хоча вояки носили стандартні уніформи Ваффен-СС, більшість з них мали накомірну емблему із зображенням норвезького лева замість рун "СС", а також емблему із зображенням двох хрестів і норвезького прапора зверху на рукаві. Німецькі відзнаки також замінено національними на шоломах. Німецька пропаганда твердила, що легіон сформовано для бойових дій у Фінляндії, але це не відповідало правді. Цю частину організовано як посилений батальйон, чисельність вояків якого після "відсіювання" сотень добровольців сягнула 950 осіб, з яких 20 були віком понад 50 років¹⁶⁷. Більшість офіцерів були норвежцями, які вбачали у легіоні початок нової норвезької національної армії. Дотримуючись таких самих поглядів, творення легіону підтримали деякі норвезькі інтелектуали, зокрема відомий оперний співак Кірстен Флагштад і лауреат Нобелівської премії миру Кнут Гамсун. Останній був почесним вояком легіону й носив легіонну уніформу, а його син служив у цій частині й був нагороджений Залізним хрестом 2-го класу. До складу ДНЛ увійшли: три піхотні сотні, сотня важкої зброї, протитанкова сотня та сотня військових репортерів (резервний батальйон, який у Норвегії формував німецький офіцер Гайнріх Петерсен, не включено до складу ДНЛ). На їх основі було заплановано укомплектувати три батальйони: "Вікен", "Тула" та "Фроста". Проте вони не були сформовані: багато військовослужбовців не сприйняли сильний німецький вплив й звільнилися з ДНЛ - особливо після того, коли замість обіцяного їм переведення до Фінляндії були скеровані під Ленінград. Згодом легіон став основою 23-го полку СС "Норге"¹⁶⁸.

¹⁶⁵Neulen H. *W. An deutscher Seite...* - S. 139-140.

¹⁶⁶Wegner B. *Auf dem Weg zur pangermanischen Armee / Bern Wegner // MGM.* - 1980. - Н.2. - S. 104.

¹⁶⁷Aufstellung und Einsatz von finnischen Freiwilligen-Einheiten. Aufnahme finnischen Freiwilligen in das SS-Regiment "Nordland" bzw. In die Waffen-SS in Norwegen 1941. Finnischen Freiwilligen Komitee 1942. Finnisches Freiwilligen Bataillon // BA, NS 19/539.

¹⁶⁸История фашизма в Западной Европе / [Ответственный редактор Г. С. Филатов, зам. ответственного редактора Л.И. Гинцберг и др.]. - М.: Наука 1978. - С.378; Самотейкин Е. М. - Расоптанный нейтралитет. Как и почему Норвегия стала жертвой фашистской агрессии /

З початком війни проти СРСР створено легіон голландських добровольців. "Проти більшовизму" скеровано 20000 нідерландців у національному легіоні, командиром якого був призначений 32-річний кавалер Лицарського хреста оберштурмбанфюрер СС Конрад Шеллонг¹⁶⁹. З мешканців Бельгії створено як фламандський, так і валлонський легіони, котрі переведено до Ваффен-СС тільки у 1943 р.¹⁷⁰. Оскільки війська СС у 1941 р. дотримувалися принципу творення виключно "расово-германських" формувань, валлонський легіон, до якого зголосилося 1200 добровольців, підпорядковано Вермахтові. Дегрель робив акцент на своєму Германофільстві, називаючи вояків "германцями, які розмовляють французькою мовою". Легіон сформовано як Піхотний батальйон № 373 у таборі Мезерітц в окупованій Польщі переважно з молодих ідеалістів, які вважали себе ворогами комуністичної системи¹⁷¹. На відміну від рексистів, ФНФ стало на шлях військової співпраці з Третім Райхом тільки після початку німецько-радянської війни. За його сприянням проведено вербування фламандців до Добровольчого легіону "Фландрія" (*Freiwilligen-Legion Flandern*), що відбулося у липні 1941 р. у Бельгії та Франції¹⁷². Однак німці не дотримувалися обіцянок щодо національного старшинського складу й призначали німецькі кадри. На 28 листопада 1941 р. загальна чисельність легіону склала 1015 осіб; через два тижні легіон переведено на Східний фронт, де його перебрав у своє підпорядкування 424-й полк німецької 126-ї піхотної дивізії¹⁷³.

Третій Райх вирішив перетворити свого колишнього суперника Францію у сате-літного союзника, що не зміг би діяти в обхід його політики. Гітлер також прагнув добитися від Франції надання йому військових баз на західному Атлантичному узбережжі Африки в Дакарі, Конакрі та Фритауні¹⁷⁴. Хоча Райх зберіг свою військову присутність на французьких землях, під владою А. Ф. Петена опинилося понад дві п'ятих території Франції. Як і в інших державах Західної Європи, у цій країні колабораціонізм був зумовлений діяльністю націоналістичних праворадикальних політичних угруповань, які виступали за тісну співпрацю своєї країни з Райхом¹⁷⁵. У 1930-х роках французькі праві від кагулярів до фашистів були єдині в одному: у безумовному відхиленні політики гітлерівської Німеччини та її домагань, що й виявилось у проголошенні Францією війни Райхові 3 вересня 1939 р. Проте після поразки Франції й окупації частини її території німецькими військами ситуація змінилася. Політичними підставами французької

Е. М. Самотейкин. - М.: ИМО, 1971. - С 210; *BundgeardCh. C, Bo P. N., SmithP. Seh.* Legion Norge. Forskelle og ligheder med de Novrige 'germanske' legioner i Waffen SS / *Claus Christian Bundgeard, Poulsen Niels Bo, Peter Scharff Smith* // *Historisk Tidsskrift* (Kopenhagen). - 2000. - Vol. 100(2).-S. 419-148.

¹⁶⁹*Pierik P* From Leningrad to Berlin: Dutch Volunteers in the Service of the German Waffen-SS, 1941-1945 / *Perry Pierik.* - Soesterberg, Netherl.: Aspekt, 2001. Див. також: *Zee S. v d.* 25000 Landverraders: De SS in Nederland / *Sytze van der Zee.* - Den Haag: Kraseman, 1967. ¹⁷⁰*WewerB. d.* Oostfronters: Viamingen in hetVlaams Legionen en de Waffen SS / *Bruno de Wewer.* - Lannoo, 1984.-В. 23-128.

¹⁷¹*FalkenhausenA. v.* Memoires d'outre guerre / [Comment j'ai gouverne la Belgique de 1940 ä 1944. Textes presentes par Jo Gerard] / *Alexander von Falkenhausen.* - Bruxelles: Arts & Voyages, Inedits, 1963. -P. 163.

¹⁷²*MilBfh.* Belgien und Frankreich / *Mil. Verw. Ch.: geh. Jahresbericht d. Militärverwaltung für d.* 1 .Einsatzjahr (Juli 1941). u.a.: Rekrutierung v. fläm. Freiwilligen // *IfZ, MA-677/3; NA, T-501, roll* 104, fr. 000734.

¹⁷³*Neulen H. W.* An deutscher Seite... - S. 87.

¹⁷⁴*Пукер Г.* Застольные разговоры... - С. 224, 229.

¹⁷⁵*Grimm F.* Hitler et la France. Pref de J.v.Ribbentrop / *Frederic Grimm.* - Paris: Plön, 1938; *Grimm F.* Das Testament Richelieus / *Frederic Grimm.* - Berlin: Eher, 1941.

колаборації були патріотизм, антикомунізм, авторитаризм, європеїзм та "умовний" пацифізм. Проте надії французьких колабораціоністів щодо зміни статусу їх країни були доволі ілюзорними. Гітлеру не була потрібна ані сильна, ані навіть сильна пронацистська Франція¹⁷⁶. На думку дослідника проблеми колабораціонізму у цій країні Стенлі Гоффманна, "тільки у небагатьох випадках колабораціоністи знали, ким насправді були нацисти; навіть для ідеологічних колабораціоністів фашизм та націоналізм були більше міфом, ніж політичною та соціальною реальністю"¹⁷⁷.

У тих французьких політиків, котрі колаборували з нацистською Німеччиною, мотиви доцільності німецько-французького армійського співробітництва були різними. Наприклад, військовий міністр уряду Віші Брідо вважав, що Франція повинна залишатися військовою країною, завдяки чому вона знову зможе зайняти гідне місце у Європі¹⁷⁸, а мілітарне співробітництво з Третім Райхом за умов його диктату в Європі мало сприяти цій меті. Після початку німецько-радянської війни політики-колабораціоністи Франції, керуючись подібними аргументами, виступили з ідеєю створення національного легіону для боротьби проти більшовизму. Про цю ідею схвально відгукнулися у Райху, а Г. Гімлер вважав, що французький легіон у ЗС Німеччини буде одним із засобів онімечування французів¹⁷⁹. Головними прибічниками ідеї створення французького легіону були провідник Національно-Народного Об'єднання (*Resselement National Populaire*) Марсель Деа (Marcel Deat), Жак Доріо (Jacques Doriot) - лідер Партії Французького Народу (*Partie Populaire Francais*), Марсель Букар (Marcel Bucard) - лідер партії соціал-революційних францистів (*Social Revolutionnaire Francisme*) і П'єр Константіні (Pierre Constantini) - лідер невеликої Французької Ліги (*Ligue Francaise*). Вони утворили організаційний комітет збройного формування, яке назвали "Легіон Французьких Добровольців проти більшовизму" - ЛВФ (*Legion des Volontaires Francais contre le Bolshevisme - PVP*). 8 липня у французькій пресі опубліковано звернення із закликом до французів подавати заяви про вступ до цього формування. Затверджено інструкції, що регулювали порядок прийому добровольців до легіону¹⁸⁰.

За підтримки німецького посла в Парижі Отто Абеца відбулася акція вербування французів, під час якої зголосилося 30000 потенційних добровольців, тобто набагато більше, ніж було потрібно (цікаво, що першими французами у Вермахті були завербовані ще улітку 1940 р. колишні військовослужбовці французького Іноземного легіону, якими улітку 1941 р. поповнили піхотний полк № 361 у Північній Африці¹⁸¹). Проте 14 липня 1941 р. із Берліна надійшла відповідь: потрібно щонайбільше 15000 людей. Із них відібрано 8000 осіб, переважно прибічників політики А. Ф. Петена або членів згаданих та інших правих партій (у тому числі тільки 5 % професійних вояків, 15 % "шукачів пригод", найманців або судимих осіб), яким видали німецькі мундири, оздоблені

¹⁷⁶Bertram M. Collaboration in France during the Second World War *IM. Bertram* // European History Quarterly. - 1994. - No 24. - P. 537-553.

¹⁷⁷Hoffmann S. Collaborationism in France during World War II / *Stanley Hoffmann* // Journal of modern history (Chicago). - 1968. - No 2. - P. 376.

¹⁷⁸Tournoux R. Le royaume d'Otto / *Raymond Tournoux*. - Paris: Flammarion, 1982. P. 144; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 97.

¹⁷⁹Пукер Г. Застольные разговоры... - С. 177.

¹⁸⁰Instructions concernant les conditions d'engagement a la Legion de Volontaires Francais contre le Bolchevisme [1941] // BA-MA, RH 15/234.

¹⁸¹Einstellung ehemaliger Angehöriger der französischen Fremdenlegion in die Wehrmacht, Mai 1940 // BA-MA, RH 15/219; Einstellung ehemaliger französischer Fremdenlegionäre in das verstärkte Afrika-Regiment 361, August 1941 // BA-MA, RH 15/226.

наукавною національною емблемою¹⁸². Після цього відносно згаданого легіону запроваджено практику застосування щодо нього подвійних назв, з часом поширену на інші іноземні формування - командування Вермахту присвоїло йому німецьку назву "Піхотний полк № 638 (французький)" (*Infanterie-Regiment 638 (französisches)*), хоча з пропагандистських міркувань його військовослужбовцям та їх співвітчизникам у них на Батьківщині неофіційно у Франції його й надалі дозволили називати Легіоном Французьких Добровольців проти більшовизму. На початку Східної кампанії його підпорядковано 7-й піхотній дивізії й 22 листопада 1941 р. перекинуто під Москву. Недостатньо вишколені й погано озброєні, французи зазнали втрат: 60 убитих та поранених, 150 осіб зазнали обморожень (лютували 40° морози). Від того часу німецьке командування використовувало легіон тільки для протипартизанської боротьби, у якій французи виявили хоробрість і отримали 120 Залізних хрестів. Командування легіоном доручили французам від нижчих до найвищих посад; до його творення залучено також французів, які народилися й проживали у Німеччині¹⁸³. Першим командиром легіону був колишній посол Франції у Туреччині полковник Рожер Лябон (Roger Labonne); після нього це формування очолив колишній офіцер Іноземного легіону Франції генерал-полковник Едгар Пуо (Edgar Puaud)¹⁸⁴. Усього до французького легіону вступило 5800 осіб, із них 3000 - у 1941 р. Третій Райх також запровадив практику вербування до Вермахту десятків тисяч тих добровольців-французів з приєднаних до Німеччини Ельзасу та Лотарингії, які набули громадянство Райху¹⁸⁵.

Третій Райх намагався використати етнічний сепаратизм у Франції як зручний засіб тиску на неї, зокрема три мільйони французьких бретонців і французьких фламандців, які були активними меншинами. У 1931 р. була створена Національна Партія Бретоні - ПНБ (*Parti National Breton - PNB*), що орієнтувалася на Берлін. Бретонські автономісти створили Бретонську Національну Раду, що 3 серпня 1940 р. скерувала до МЗС Німеччини меморандум із аргументами на користь створення самостійної Бретонської держави, союзної з Райхом. Проте франкофільські сили серед дипломатів та військових Німеччини виявилися сильнішими і впливовішими. Вони надали пріоритет підтримці єдиної - зрозуміло, сателітної - Франції, а не сепаратизму французьких бретонців¹⁸⁶. "Бретонська карта" була для Райху тільки засобом періодичного шантажу, що мав змусити "уряд Віші" проводити вигідну для нацистів політику - в іншому випадку ця держава погрожувала підтримати відцентрові тенденції у цій країні, що могли призвести до розпаду Франції на окремі квазідержавні утворення. Тому кількість бретонців у ЗС Німеччини була мізерною¹⁸⁷.

¹⁸²Ausbildungsstab der Französischen Legion: KTB vom 24.8.1941-31.3.1942 // BA-MA, RH 53-23/49.

¹⁸³Amt Ausland Abwehr (AAA). Ausland Allgemein. Bd.1, hierin: Deutschgebürtige französische Fremdenlegionäre, August 1939 - Oktober 1942 // BA-MA, RW 5/316.

¹⁸⁴Prot. WehrWiRüststab Frankr: u. a. Franz. Freiwilligenlegion gegen Bolschewismus. 22April -28, Oktober 1941 // HZ, MA-167; NA, OKW, Nr. 117, 131, 133, 151, 158, 198, Box No 1. WWII Records Division; Bef. OKH / ChHRüstung BdE v. 25.8.1941; Aufstellung und Ausbildung d. Ausbildungsstabes d. Franz. Legion // IfZ, MA-679/9; NA, T-501, roll 220, fr. 000295-000303.

¹⁸⁵История фашизма в Западной Европе... - С. 374; *Киссельгоф И. С.* История Франции в годы Второй мировой войны / *И. С. Киссельгоф.* - М.: Наука, 1975. - С. 163-164; Einstellung von Freiwilligen aus dem Elsaß, Lothringen und Luxemburg in die deutsche Wehrmacht, August 1941 // BA-MA, RH 15/226.

¹⁸⁶*Umbreit H.* Zur Behandlung der Bretonenbewegung durch die deutsche Besatzungsmacht im Sommer 1940 / *Hans Umbreit* // MGM. - 1968. - H. 3. - S. 145-166.

¹⁸⁷*Reece J. E.* The Bretons against France. Ethnic minority nationalism in Twentieth-Century Brittany / *Jack E. Reece.* - Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1977. - P. 153-165.

Аналогічна ситуація була з французькими фламандцями, сепаратизм яких також не мав достатньої підтримки Райху. Зважаючи на певні труднощі з фламандськими націоналістами у Бельгії, нацисти планували використати фламандський сепаратизм у Франції, який репрезентував створений у 1937 р. Фламандський Союз Франкістів (*Vlaamsch Verbond van Frankrijk*- VVF), який очолював Жан-Марі Жантуа (Jean-Marie Gantois). Виявляючи симпатії до Райху, це угруповання прагнуло об'єднати північні департаменти з Францією за допомогою Німеччини зі збереженням для своєї провінції автономії у рамках майбутнього Германського Райху¹⁸⁸. Проте Гітлер не хотів псувати стосунки з урядом А. Ф. Петена, тому трактував націоналізм французьких фламандців як форму регіонального сепаратизму й фінансову підтримку такого роду діяльності отримав лише пропагандистський пункт у Брюсселі. Г. Гімлер також висловився проти об'єднання бельгійських та французьких фламандців в одній державі¹⁸⁹. Деякі французькі фламандці теж опинилися в окремих німецьких військових та допоміжних відділах. Наприклад, резервна сотня 4-го батальйону Фламандської вартової бригади, дислокована у Північній Франції, складалася з фламандців, які були громадянами Франції¹⁹⁰.

Каудільйо (вождь) і генералісимум Іспанії Франсіско Франко, незважаючи на численні пропозиції зовнішньополітичного відомства Німеччини, утримувався від участі його держави у війні союзників Вісі проти Радянського Союзу і дотримувався нейтралітету. Проте на ці країни орієнтувалися клер, монархісти, консерватори і деякі представники військових кіл Іспанії. Під їх тиском, у відповідь на неофіційну підтримку Райхом франкістів іноземним легіоном "Кондор" і скеруванням в Іспанію німецьких добровольців у роки громадянської війни¹⁹¹, після початку німецько-радянської війни ця країна також підтримала Німеччину. Через годину після нападу Райху на СРСР Іспанія офіційно задекларувала готовність надати свою допомогу Вермахтові, залучивши окрему дивізію переважно з прибічників праворадикальної організації "Фаланга" для участі у бойових діях на Східному фронті. Серед її добровольців виявилось багато ветеранів колишньої громадянської війни та авіаторів, з яких у складі ВПС Німеччини була сформована "Блакитна ескадра", що у складі 27-го винищувального загону ВПС Німеччини також воювала на Східному фронті¹⁹². До 2 липня 1941 р., коли вербувальні пункти офіційно припинили свою діяльність, зголосилося 18000 добровольців, з яких можна було сформувати дві піхотні дивізії. У липні для виконання деяких харитативних функцій створено штаб опіки над вояками іспанської дивізії¹⁹³. 17 липня на полігоні у Графенвері (Grafenwöhr) у Баварії почали формувати чотири полки, головно за регіональним принципом. Сформовано три піхотні полки: № 262 (рекрути здебільшого

¹⁸⁸Dejonghe E. Un mouvement separatiste dans le Nord et le Pas-de-Calais sous l'occupation (1940-1944): Le "Vlaamsch Verbond van Frankrijk" / Etienne Dejonghe // Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris). - 1970. - XVII. - S. 50-77.

¹⁸⁹DerRf-SS.Tgb. Nr.72/36312/21. 16.Februar 1942. 1.) SS-Obergruppenführer Heydrich. 2.) Höherer SS- und Polizeiführer Nord SS-Obergruppenführer Rediess. H. Himmler // NA, T-175, roll 66, fr. 2582277.

¹⁹⁰Vincx J. Viaanderen in Uniform 1940-1945 / J. Vincx. - Antwerpen, 1981. - Bd. 3. - S. 68.

¹⁹¹23.Juni 1937. Aufzeichnung von Mackensen. Deutsche Haltung zur Frage der Freiwilligen im spanischen Bürgerkrieg // PA AA, Büro Staatssekretär, R 29826, Bl. 466928.

¹⁹²Vor 20 Jahren. Spanische Piloten an Russlands Himmel (Einsatz der "Esquadron Azyl" (Blaue Staffel) im Rahmen der 27. Jagdflieger-Gruppe im Osten) // IfZ, Z 18; Deutsche National Soldaten-Zeitung. - 1963. - 7.Juni. - S. 2.

¹⁹³Bildung eines Betreuungsstabes zur Betreuung der "Spanischen Division", Juli 1941 // BA-MA, RH 53-7/743.

з Барселони), № 263 (з жителів провінції Валенсія) і № 269 (із жителів Севільї), а також артилерійський № 250 (змішаний склад). Ці дивізійні частини за традицією іспанської армії неофіційно називали за прізвиськами їх командирів, кожен із яких мав ступінь полковника: Педро Заяса Піментеля (*Regimiento Pimentel*), Хосе В'єрни Трабеги (*Regimiento Vierna*), Хосе Мартінеса Еспарци (*Regimiento Esparza*) та Хесуса Бадільйо Переса (*Regimiento Badillo*). Вояки дивізії мали блакитні стрічки, які носили прибічники "Фаланги" (колір уніформ тих перших фалангістів, які не були в союзі з церквою), тому цю дивізію її вояки почали називати популярною назвою "блакитна дивізія" (*Division Azul*)¹⁹⁴. Офіційно ж це була 250-та піхотна дивізія (іспанська) сухопутних військ Німеччини (*250. Infanterie-Division (spanische) des Heeres*). Її командиром був колишній командир 22-ї дивізії іспанського війська й губернатор Гібралтарської провінції генерал Агу стін Муньос Грандес (*Agustin Munoz Grandes*), а шефом штабу - полковник Мігуель Родріго Мартінес¹⁹⁵. Після закінчення комплектування полків у серпні розформовано вишкільний штаб іспанської дивізії¹⁹⁶. 28 серпня 1941 р. ОКВ затвердило особливі положення про статус іспанців у Вермахті¹⁹⁷. У серпні 1941 р. у складі дивізії воювали 641 офіцер, 2272 підстарший і 15780 стрільців. Стрільці були в основному професійними солдатами іспанської армії й ветеранами громадянської війни. Умови вишколу вперше продемонстрували недоліки й вади: німецькі інструктори-фельдфебелі не толерували усього того, що не вписувалося у їх розуміння суворой дисципліни. Інструктори мали слабкий вплив на покращення дисципліни. 31 серпня військовослужбовці "блакитної" дивізії склали присягу на вірність А. Гітлеру Вони отримали польові зелені уніформи Вермахту з нарукавною емблемою з національними кольорами й написом великими літерами "Іспанія" (*Espana*). Після пішого переходу до м. Сувалки у Польщі 29 серпня 1941 р. дивізія почала просуватися до м. Вітебськ. Єдиним її транспортом були запряжені кінними вози, скеровані з Чехословаччини й Балкан. Це з'єднання діяло на Волховському фронті у складі 18-го армійського корпусу ГА "Північ"¹⁹⁸. Найбільше втрат зазнав 269-й полк, який втратив 120 убитими, 440 пораненими і 20 вояків пропали безвісти¹⁹⁹. Дивізія відзначилася в оборонних боях і контратаках під містами Волхов, Червоний Бор (*Красный Бор*) та в інших місцевостях на Північному фронті. 14 лютого 1942 р. райхсміністр пропаганди Й. Геббельс занотував, що найхоробрішими з іноземних вояків на боці Вермахту були іспанці²⁰⁰.

¹⁹⁴Esteban-Infantes E. La Division Azul / Emilio Esteban-Infantes. - Barcelona: Editorial AHR, 1956. ¹⁹⁵ Krammer A. P. Spanish Volunteers Against Bolshevism: The Blue Division / Arnold Paul Krammer // The Russian Review. - Fall 1973. - Vol. XXXII. - No 4. - P. 388-402.

¹⁹⁶ Auflösung des Ausbildungsstabes der spanischen Division, August 1941 // BA-MA, RH 53-23/83a.

¹⁹⁷Oberkommando der Wehrmacht. F.H.Qu., den 28.8 1941. W.F.St. / Abt.L. (II Org.). Nr. 001 898/41 gKdos. Betr.: Strafrechtliche und disziplinarstrafrechtliche Bestimmungen für die im Rahmen der Deutschen Wehrmacht eingesetzten spanischen Freiwilligen einheiten. Der Chef des Oberkommandos der Wehrmacht Keitel // NA, T-77, roll 554, fr. 1730699-1730701.

¹⁹⁸Berlin, den 18 August 1941. Aufzeichnung von Weizsäcker. Einsatz der Blauen Division der Falange. StS.Nr.533 // PA AA, Büro Staatssekretär, R 29835, S.377020; Berlin, den 4. Oktober 1941. Aufzeichnung, von Weizsäcker. Tätigkeit der Blauen Division // PA AA, Büro Staatssekretär, R 29835, Bl. 377026-377027.

¹⁹⁹Див.: Kleinfeld G. R., Tambs L. A. Hitler's Spanish Legion: The Blue Division in Russia / Gerald R. Kleinfeld, Lewis A. Tambs. - Carbonale, IL: Southern Illinois University Press, 1979; Scurr J. Germany Spanish Volunteers 1941-45 / John Scurr. - London: Osprey Publishing, 1980. ²⁰⁰ Goebbels J. Tagebuecher... - S. 87.

Під час створення фінського легіону фіни враховували традиції іншої військової формації, якою був 27-й королівсько-пруський єгерський батальйон (*27. königlich-preussischen Jägerbataillon*), сформований на боці кайзерівської Німеччини у роки Першої світової війни з фінів, котрі прагнули зі зброєю в руках вибороти самостійність своєї Батьківщині. Фінські добровольці періоду Другої світової війни відчували себе послідовниками цього формування, а не вояками націонал-соціалістичного штурмового загону²⁰¹. "Зерно, посіяне німецьким кадровим персоналом прусського єгерського батальйону № 27, який був вишколений упродовж 1-ї світової війни з фінських добровольців, дало плоди ще й у 2-й світовій війні - через 25 років", - констатував згодом генерал-лейтенант Вермахту Ральф фон Гайгендорфф²⁰². Залучені до створення власного національного легіону фіни домагалися якомога більшої самостійності для свого формування, у якому не було іноземних добровольців з окупованих Німеччиною країн²⁰³.

Вирішено створити також інші формування. З норвежців була сформована Добровольча лижна сотня, згодом Добровольчий лижний єгерський батальйон "Норвегія" (*Freiwilligen-Skiägerkompanie "Norwegen"*, *Freiwilligen-Skiägerbatallion "Norwegen"*, норвезька назва "*Skijegerbataljonen Norwen*"). Добровольці фіни та норвежці зі створених батальйонів і вояки військових частин, укомплектованих з австрійців, у лютому 1941 р. поповнили Бойову групу "Північ" (створюване тоді нове з'єднання, на основі якого восени почали формувати 6-ту дивізію Ваффен-СС "Норд"). Словаччина скерувала на Східний фронт Словацьку експедиційну армійську групу (бригада, дві піхотні дивізії й інженерний батальйон), яку очолив міністр оборони Словаччини Фердінанд Чатлош²⁰⁴. Наприкінці жовтня 1941 р. Г. Гімлер зустрівся з Й. Тісо, вони домовилися про вербування до військ СС тих словаків, котрі не належали до воєнізованої молодіжної організації "Глінківська гвардія" (*Hlinkova garda*), щоб не зменшувати її чисельність внаслідок зарахування її членів до Ваффен-СС²⁰⁵.

6 квітня 1941 р. Райх здійснив швидкий наступ на Югославію, котра через 12 днів капітулювала. А. Гітлер переслідував чітку мету: не допустити до створення об'єднаного фронту кількох народів окупованої держави шляхом визнання формальної державної незалежності однієї із республік цієї країни. Німеччина, вважаючи небезпечною для себе проросійською країною Сербію, підтримала відокремлення Хорватії від Югославії. Один із лідерів праворадикального руху "Усташа" Славко Кватернік проголосив "Незалежну Хорватську Державу" - НДХ (*Nezavisna Drzava Hrvatska - NDH*) під проводом лідера (поглавника) Анте Павеліча, який перебував в Італії і 14 квітня перебрав контроль над новоствореною державою. 17 квітня Хорватія оголосила війну Великій Британії і стала формальним партнером країн Вісі. 22 червня після звістки про початок німецько-

²⁰¹ Див.: *Elo V Pantm\masta} at I Veikko Elo.* - Helsinki, 1993; *Jokipii M. Pantti-Pataljoona: Suomalaisen SS-Pataljoonan Historia / Mauno Jokipii.* - Helsinki: Veljesapu, 1996; *Olsson H. Suomalaisen Waffen-SS Vapaaehtoisten Matrikkela 1941-1943 / Heikki Olsson.* - Helsinki: Wiking Divisioona Oy, 1999.

²⁰² *Heygendorff R. v. Führung fremden Volkstums / Heygendorff R. v. // IfZ, JTS, ZS 407/1, Bl. 21.*

²⁰³ *Stein G. H., Krosby P. H. Das finnische Freiwilligen-Bataillon der Waffen-SS. Eine Studie zur SS-Diplomatie und zur ausländischen Freiwilligen-Bewegung / George H. Stein, Peter H. Krosby // VJHZ. - 1966. - H. 14. - S. 450.*

²⁰⁴ Див.: *Österreichische SS-Legion: Dokumente // BA-MA, N 756/233 a; Dress H. Slowakei und faschistische Neuordnung Europas 1939-1941 / Hans Dress.* - Berlin: Akademie-Verlag, 1972.

²⁰⁵ *RFSS an Berger v. 29.10.1941: Unterredung RFSS mit Tiso und Mach. Übernahme v. Slowaken a. d. Hlinka-Garde in Waffen-SS // IfZ, MA-306; NA, T-175, roll 75, fr. 003687.*

радянської війни А. Павеліч разом із військовим та цивільним керівництвом Хорватії вирішили надати допомогу своєму союзникові, про що був поінформований військовий аташе Німеччини у Хорватії Едмунд Глайсе фон Горстенау (Glaise von Horstenu) (якого теж називали просто Глайсе або Глайсе-Горстенау). 23 червня 1941 р. у листі Гітлеру А. Павеліч висловив бажання хорватського народу приєднатися до боротьби "усіх волелюбних націй проти комунізму"²⁰⁶. 2 липня він закликав добровольців з військ Хорватії долучитися до боротьби на Сході, після чого створено кілька формувань, декотрі з яких офіційно увійшли до складу ЗС Німеччини. Проте й після цього деякі німецькі можновладці висловлювали сумніви щодо доцільності створення хорватських легіонів і надійності їх вояків²⁰⁷. Водночас проголошено творення сербського добровольчого корпусу²⁰⁸. Дозвіл керівництва Німеччини на створення у другій половині 1941 р. відразу кількох хорватських легіонів у складі Вермахту був зумовлений тогочасним особливим ставленням А. Гітлера до хорватів. 29 жовтня 1941 р. у розмові з фельдмаршалом Гансом Гюнтером фон Клюге, райхсміністром у справах озброєння та боєприпасів Фріцем Тодтом та Г. Гімmlером Гітлер заявив: "Хорватів можна не вважати слов'янами. На їх думку, вони походять від готів. Те, що вони належать до слов'янської мовної групи - випадковість"²⁰⁹. Гітлер стверджував, що "хорвати є більше Германцями, ніж слов'янами" й відносно краще ставився до хорватів, вважаючи їх вихідцями з монголоїдного племені, хоча й водночас із політичних міркувань виступав проти їх онімечування²¹⁰. 5000 хорватських добровольців спочатку зосереджено в Загребі (нім. Аграм), звідки їх транспортовано для вишколу в Дьоллерсгайм (Döllersheim) до Німеччини. До створених хорватських формувань належали посилені Хорватський піхотний полк № 369, Хорватський легіон ВПС, Хорватський морський легіон. Водночас на боці Італії діяли легка транспортна бригада та Хорватський легіон. На 15 липня зголосилося 9000 добровольців (хоча було встановлено норму для зачислення 3900 добровольців). Наступного дня почав формуватися посилений (артилерією та чисельно) Хорватський піхотний полк № 369 (*Kroatischen Infanterie-Regiment 369*), у лавах якого опинилося 3895 вояків. Оскільки цей полк був складовою частиною Вермахту, вояки формування носили німецькі уніформи й використовували німецькі ранги та відзнаки. Нарукавна емблема на лівій руці та лівій частині шолома мала 24 червоних та білих квадратики із написом "Хорватія" (Hrvatska). До полку увійшли штаб, три піхотні батальйони й артилерійська сотня та допоміжні підрозділи; також почав формуватися вишкільний батальйон у Штоккерау (Stockerau) в Австрії. Командиром полку був призначений Іван Маркуль (Ivan Markulj). Легіон був транспортований до Німеччини, де через три тижні символічного вишколу він був озброєний і склав подвійну присягу вірності - фюреру та Німеччині й поглавніку та Хорватії. Після цього полк перевезено через Угорщину в Донгену у Бессарабії, звідки він вирушив пішки через Україну на лінію Східного фронту. 9 жовтня полк влився до 100-ї винищувальної дивізії, а від 13 жовтня брав участь у бойових діях в околицях Полтави, Кіровограда, Сталіно, Олександрівки та

²⁰⁶FS Glaise an OKW/OKH v.25.6.1941. Betr.: Bitte Pavelic Kroat.Freiw.-Einheiten b. d.

"bevorstehenden Kriegshandlungen" zu verwenden//IfZ, MA-517;NA, T-501, roll 267, fr. 000942. ²⁰⁷

FS Glaise an OKH v. 25.7.1941. Betr.: Bedenken gegen d. Aufstellung d. Kroat. Legion // IfZ, MA-517; NA, T-501, roll 267, fr. 000870-000871.

²⁰⁸Див.: *Dobrich M. Belgrade's Best: The Serbian Volunteer Corps, 1941-1945 IMomciloDobrich. - Bayside: Axis Europa Books, 1997.*

²⁰⁹Hitler's Secret Conversations, 1941-1944. With an Introductory Essay on the Mind of Adolf Hitler by H. R. Trevor-Roper. Trans, by Cameron & Stevens. - New York: Oktagon Press, 1976. - P. 27. ²¹⁰ *Пикер Г. Застольные разговоры... - С. 278.*

інших міст. Він був залучений до фронтових дій як третій полк згаданої дивізії в районі дій ГА "Південь" і до 15 листопада 1941 р. втратив 165 осіб. Хорвати захопили тисячі радянських полонених, з якими поводитися набагато краще від німців і навіть змушені були частину звільнити. Жорстокі німецькі дисциплінарні покарання, часті смертні вироки німецьких польових судів негативно вплинули на психологічний стан та боєготовність хорватських військовослужбовців²¹¹.

Отже, антикомуністичні гасла другої половини 1941 р. зумовили значно більший вплив добровольців до німецького війська, ніж пропаганда великогерманської ідеї у 1940 р. У повідомленнях шефа німецьких поліції безпеки і СД про події поза межами Райху від 7 липня 1941 р. констатовано: "Формування добровольчого корпусу для боротьби проти більшовизму майже у всіх країнах Європи сприйнято дуже позитивно, хоча панує думка, що тут йдеться насамперед про пропагандистську акцію й менше про справжню військову підтримку Німеччини"²¹².

3.2.2. Початок німецько-радянської війни і вирішення питання статусу військовослужбовців іноземних формувань

Упродовж перших тижнів німецько-радянської війни, зважаючи на деякі пропагандистські зусилля, в усій Європі у третій декаді червня 1941 р. почалося вербування тисяч іноземних добровольців, котрі повинні були воювати у складі Вермахту. Зважаючи на це, керівні установи Райху вирішили спільно визначити статус військовослужбовців іноземних формувань у ЗС Німеччини, що після міжвідомчого обговорення у Райху дещо нагадував статус вояків подібних збройних формувань в інших країнах з тією різницею, що у нацистській політиці в цих питаннях брали до уваги расові догми й офіційний світогляд НСДАП. Було розроблено принципи вербування іноземців і узгоджено положення про права вояків як національних, так і багатонаціональних формувань ЗС Німеччини.

Через тиждень після початку німецько-радянської війни у справу творення національних формувань, оскільки йшлося про закордонні контингенти вояків, втрутилося МЗС Німеччини . 30 червня 1941 р. відбулося перше засідання його провідних діячів, на якому обговорено справи творення військових формацій Вермахту та військ СС із добровольців із різних країн Європи²¹³. Того дня уперше було визначено основні напрямки політики Третього Райху щодо іноземців, узгоджені між різними відомствами. Розглянуто проект загальних директив про підпорядкування національних формувань Вермахтові й Ваффен-СС. 30 червня 1941 р. під час згаданої наради в МЗС Німеччини, на якій обговорено питання про статус добровольців для боротьби проти СРСР, були присутніми: від МЗС - посол Карл Ріттер та послы Ернст Айсенльор (Eisenlohr) і Ганс Фрогвайн, від відділу "Закордон" ОКВ - його керівник капітан Леопольд Бюркнер і полковник Рудольф, від СС-ГА - штурмбанфюрер СС Франц Рідвег, від Зовнішньополітичного управління НСДАП - керівник штабу цього управління георг Ляйббрандт і від уповноваженого Німецького Райху в Копенгагені - оберфюрер СС Пауль Канштайн (Canstein). МЗС фактично задекларувало свою позицію під приводом необхідності її роз'яснення представникам дипломатичного корпусу Німеччини в тих країнах,

²¹¹Littlejohn D. Foreign Legions... -Vol. 3. - P. 186-187.

²¹²Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD. Amt III. Berlin SW 11, den 7.Juli 1941. Geheim. Meldungen aus dem Reich Nr.200 // NA, T-175, roll 264, fr. 2754218.

²¹³Cwiklinski S. Wolgatataren im Deutschland des Zweiten Weltkrieges: deutsche Ostpolitik und tatarischer Nationalismus / Sebastian Cwiklinski. - Berlin: Schwarz, 2002. - S. 21.

з яких керівники Райху розраховували отримати добровольців для боротьби проти Радянського Союзу. При тому обумовлено, що Вермахт і Ваффен-СС водночас будуть вирішувати усі політичні та технічні питання у цій справі, що належать до їхньої компетенції. Визначено, що воякам іноземних формувань ЗС Німеччини принципово будуть надавати ті ступені, які їм присвоїли в арміях у них на Батьківщині. Вони мали отримати німецькі уніформи на знак пошани до країни, у складі військ якої вирішили воювати (подібно до того, як німецькі вояки легіону "Кондор" в Іспанії були обмундировані в іспанські уніформи) серед іншого також тому, щоб у разі їх захоплення в полон супротивник поводився з ними, як із представниками воюючої сторони. Вказано, що боротьба іноземців на боці Вермахту не означатиме автоматичного набуття німецького громадянства, але війська СС приймають і прийматимуть людей, які не є громадянами Райху й видано розпорядження про забезпечення іноземців та їх родин на однаковому рівні з німецькими вояками та їх сім'ями. Вояки дивізії СС "Вікінг" і полків "Нордланд" та "Вестланд" мали присягати Гітлеру як "германському фюрерові" (*dem germanischen Führer*). Вирішено не брати до уваги пропозиції чеських правих щодо створення чеського легіону для боротьби проти СРСР і за директивами Й. Ріббен-тропа російських та "націонал-сепаратистськи орієнтованих" (*national-separatistisch gesinnte*) емігрантів приймати тільки у виняткових випадках в разі їх дійсної потреби для військових установ. Щодо французів і валлонів питання залишалося відкритим. Дозволено приймати швейцарців, але не передбачено погоджувати це питання з урядом Швейцарії чи видавати будь-яке звернення до швейцарців із закликом вступати до військ СС. Питання балтійців мали вирішувати на місцях командувачі німецьких армій, котрі повинні були окупувати країни Балтії і якийсь час утримувати їх під владою військового управління Вермахту. СС-ГА планувало створити крім голландського полку "Вестланд" Нідерландський Добровольчий Корпус (*Das niederländische Freiwilligen-Korps*). Для узгодження й вирішення поточних питань на нараді створено робочий штаб (*Arbeitsausschuss*), до якого увійшли: від МЗС - посол Фрогвайн, від ОКВ (відділ "Закардон") - полковник Рудольф, від СС-ГА - штурмбанфюрер СС Ф. Рідвег, від Зовнішньополітичного управління НСДАП - керівник штабу Г. Ляйббрандт і від МВС - міністерський радник Гльобке (*Globke*)²¹⁴.

Хоча питання про вербування добровольців із громадян СРСР обговорювали на найвищому рівні у Третньому Райху вже на початку німецько-радянської війни, жодного нового політичного рішення прийнято не було. На згаданій нараді відзначено два визначальні позитивні аргументи на користь творення іонаціональних збройних одиниць німецького війська: кількість добровольців і політично-пропагандистський ефект впливу на ті народи окупованих або залежних від Райху країн, з представників яких створювали іноземні формування ЗС Німеччини. На початку липня уточнено, що ці формації можуть бути тільки резервними й дислокуватися на території країн, що перебували під контролем німецьких дипломатичних представництв. 2 липня держсе-кретар МЗС Ернст фон Вайцеккер висловив позицію цієї установи щодо пропозицій творення російських військових частин: "Російські емігранти заявили про свою готовність воювати як добровольці проти СРСР. їх бажання треба вітати, але реєструвати їх у великій кількості не можна, оскільки не передбачено створювати такі з'єднання"²¹⁵.

²¹⁴ Geheim! Pol I M 4796 g. Niederschrift über die Sitzung im Auswärtigen Amt vom 30. Juni 1941 über die Freiwilligen-Meldungen in fremden Ländern für den Kampf gegen die Sowjetunion // PAAA. Gesandtschaft Bern, Akt. Nr.2910, E 242771-E 242772.

²¹⁵РА АА, Pol.XIII, Bd.29, R 105196.

Після подальших консультацій дипломатів з іншими відомствами 6 липня 1941 р. питання про використання іноземних військових добровольців унормовано на міжнародному рівні. Цього дня у телеграмі референта МЗС Німеччини радника посольства К. Ріттера зі ставки ОКВ послам Е. Айсенльору та Г. Фрогвайну констатовано: "Добровольців принципово використовувати в об'єднаних частинах під власним командуванням у складі німецького Вермахту". Визначено: "Є різниця між: а) такими іноземними добровольцями з'єднаннями, котрі в основному озброєні й вишколені як складова частина Збройних сил їх країн і б) такими, які спочатку повинні бути створені, озброєні й вишколені у Німеччині". Представники першої згаданої групи отримували уніформи своїх країн з німецькими службовими відзнаками, а другої групи - німецькі уніформи з відзнаками їх країн, усі разом - німецьке озброєння. Добровольцями називали також осіб, які не мали німецького громадянства. Передбачено однакове трактування, постачання, озброєння, покарання і відзначення (за винятком деяких вищих орденів) іноземних та німецьких вояків відповідно до норм німецької армії. Запроваджено чітку градацію добровольців: передбачено французів переводити до Вермахту, а представників невеликих народів скеровувати до військ СС. Наказано, що справами французьких добровольців займатиметься представник резервних військ ОКГ у Франції, але обумовлено: "Добровольців данців, норвежців, шведів, нідерландців та фламандців, як правило, реєструє райхсфюрер СС і розподіляє у з'єднання Ваффен-СС, а саме Добровольчі з'єднання". Для усіх іноземних добровольців, які зголосилися до боротьби на Східному фронті, незалежно від роду військ затверджено єдиний текст присяги: "Я присягаю перед Богом цією священною присягою, що у боротьбі проти більшовизму я виявлятиму безумовний послух Верховному Головнокомандувачеві Німецьких Збройних сил Адольфові Гітлеру і, як хоробрий вояк, буду готовим у будь-який час пожертвувати за цю присягу моїм життям". Врешті-решт визначено: "Німецьким Райхом заплановано покриття усіх коштів, котрих потребуватиме участь іноземних добровольців у польовому поході проти Радянського Союзу". Усі фінансові справи мали бути у руках німців: "Наприклад, буде створена одна іспанська дивізія, до якої будуть введені щонайменше один німецький дивізійний інтендант, і один батальйонний скарбник на кожен батальйон"²¹⁶.

7 липня 1941 р. відбулася міжвідомча нарада, на якій обговорювали телеграму К. Ріттера. На нараді були присутні: посол Г. Фрогвайн та радник Ганс Крамарц від МЗС, полковник Рудольф та лейтенант Єнеке від відділу "Закордон" ОКВ, асесор уряду Шютт від міністерства економіки, міністерські радники Круг фон Нідда та Бруно Клоппке від МВС та штурмбанфюрер СС Ф. Рідвег від СС-ГА. Фрогвайн наголосив, що на боці Вермахту воюють і будуть воювати дві групи іноземних військових формацій: 1) формування інших країн; 2) іноземні формації, утворені з добровольців у складі ЗС Німеччини. До першої він зачислив передовсім 3 хорватські піхотні батальйони й хорватський артилерійський дивізіон, іспанську дивізію чисельністю 20000 вояків та створювані тоді французькі частини, до другої - формації, укомплектовані з представників бездержавних народів. Добровольців із так званих Германських народів (данців, норвежців, шведів, нідерландців та фламандців) запропоновано скеровувати

²¹⁶Telegramm (offen). Sonderzug Westfalen, den 6.Juli 1941. Nr. 612 vom 6.7. Für Gesandten Eisenlohr und Frohwein und Legationsrat Kramarz. gez.: Ritter // Ukrainian-Canadian Research and Documentation Centre in Toronto (UCRDC). The materials dealing with the Division; gKdos. ОКВ/WFSt, 6.7.1941: Richtlinien für d. Einsatz ausländ. Freiwilligen im Kampf gegen die SU (mit Anl.: Abfindung, Versorgung und strafrechtl. Bestimmungen) // IfZ, MA-658; NA, T-77, roll 828, fr. 000708-000719.

до військ СС, а представників усіх інших народів - до Вермахту²¹⁷. У підготовлених через кілька днів доповненнях до вказаних положень було зазначено: "Принципово під власним командуванням буде використано тільки об'єднані [*geschlossene*] частини, які загалом сформовано на Батьківщині добровольців... Для Добровольчих з'єднань, що сформовані й споряджені на Батьківщині, передбачено негайне використання. З'єднання, які спочатку забезпечено, озброєно й сформовано у Німеччині, будуть передовсім скеровані до резервних військ. Добровольці данці, норвежці, шведи, нідерландці, фламандці принципово переходять до компетенції райхсфюрера СС та військ СС". Щодо тих осіб, яким в разі зачислення до ЗС

Німеччини загрозувала втрата громадянства, домовлено провести переговори про можливість збереження за ними громадянства їх держав. Мундири національних армій вирішено не міняти, але додати до них німецькі шоломи, відзнаки рангів і кокарди.

Передбачено, що "з'єднання, які будуть вишколені у Німеччині, отримують німецькі уніформи з вояцькими відзнаками їх країн" і "озброєння буде надане німецькою стороною".

Зауважено, що "Райх перебирає на себе усі витрати", але це було конфіденційною інформацією, оскільки не всі питання щодо утримання вояків були залагоджені, хоча й було вказано: "В кожному разі іноземні добровольці отримують військову платню, фронтову добавку, кошти для поїздок й відповідне забезпечення командування, а також кошти для самозабезпечення". З'єднання державних народів підлягали військовим законам їх країн, а формації бездержавних народів і вояки малих іноземних мілітарних одиниць - німецьким воєнним законам. Вирішення політичних питань державних народів мали забезпечити посольства Німеччини на Батьківщині цих іноземців у порозумінні з їх урядами й політичними організаціями, а військово-технічних питань - військові аташе цих дипломатичних представництв²¹⁸.

З метою подальшого впорядкування правових норм про іноземні формування у війні у складі ЗС Німеччини 13 серпня 1941 р. відділ "II б" ГПІ ОКВ видав наказ № 62, у якому чітко обумовлено статус інонаціональних добровольчих частин на боці Райху, що були не складовими одиницями німецьких військ, а "складовими частинами Збройних сил їх країн". Передбачено творення таких формувань з бельгійців, болгар, хорватів, французів, греків, іспанців, португальців, швейцарців і турків²¹⁹.

Приблизно через три місяці після цього попереднього урегулювання питань іноземних військовослужбовців ними активніше зацікавилися інстанції військ СС. 6 листопада 1941 р. райхсфюрер СС Г. Гімлер видав наказ про творення іноземних добровольчих формувань, у якому спочатку повторено основні положення з інструкції Ріттера від 6 липня. Вояки цих одиниць підлягали німецькій військовій юрисдикції й були зобов'язані дотримуватися внутрішніх норм німецького війська й німецьких військових статутів. Згадано про Вільний корпус добровольців із Данії, а також "Добровольчі легіони" із Фландрії, Нідерландів та Норвегії. Офіційною мовою для ведення поточних справ у цих формуваннях названо німецьку, але водночас передбачено: "Командною і наказовою мовою є або місцева мова, або німецька мова". Для іноземних легіонерів запроваджено ті ж військові ступені, що й для вояків Ваффен-СС, за винятком абревіатури "СС", яку в ступенях замінено на "легіоне-" (*Legions-*).

²¹⁷Berlin, den 8.Juli 1941. Aktenvermerk. Betr.: Besprechung über ausländische Kriegsfreiwillige im Auswärtigen Amt vom 7.7.41. gez.: Riedweg, SS-Sturmabführer // UCRDC, The materials dealing with the Division.

²¹⁸Entzifferte Telegramm aus Berlin, den 12 Juli 1941. Multex 479 vom 11.7. Bern. Geheim, gez. Ritter // PA AA, Gesandtschaft Bern, Akt.Nr.2910, E 242767-E 242769.

²¹⁹Angolia J. R., Schlicht A. Uniforms & Traditions of the German Army 1933-1945 / J. R. Angolia, A. Schlicht. - Vol. 2. - San Jose: Bender, 1992. - P. 305.

Наприклад, у військах СС німецький стрілець мав ступінь "стрілець СС" (*SS-Schütze*), у легіонах іноземців - ступінь "стрілець легіону" (*Legionsschütze*), німецький артилерист мав ступінь "гармаш СС" (*SS-Kanonier*), а представник "негерманських народів" - ступінь "гармаш легіону" (*Legionskanonier*), ступінь штурмбанфюрера СС (*SS-Sturmbannführer*) (відповідав ступеневі майора Вермахту) в легіонах замінено ступенем штурмбанфюрера легіону (*Legionssturmbannführer*) і т. д. У наказі зазначено: "Кожен іноземний доброволець принципово матиме службовий ступінь, який він мав в армії свого рідного краю" (точніше німецький відповідник військового ступеня його національної армії - А. Б.). Вербування й справи добровольців перед залученням їх до бойових дій покладено на СС-ГА²²⁰. Незабаром після цього збільшено обсяги фінансування діяльності Керівного бюро Германських добровольців цього відомства²²¹. Щодо представників національностей, географічно, етнічно, мовно й культурно споріднених із німцями, у липні Райх проводив політику їх масового залучення до національних легіонів у ЗС Німеччини. Водночас щодо східноєвропейських слов'янських народів, які різнилися від німців цими ж ознаками, впроваджувалася в життя діаметрально протилежна лінія. З мешканців країн, що доти були окуповані СРСР, шляхом рекрутування невдоволених більшовицькою системою набагато легше можна було забезпечити наплив добровольців. Однак задоволення їх державницьких прагнень й існування суміжних із Росією держав не вписувалося в колоніальні схеми правлячої верхівки нацистської партії. Расова теорія меншовартості слов'янських народів відкидала надання їм національної незалежності і державного суверенітету, що виключало трактування їх як рівноправних партнерів. Тому німецькі інстанції не сприйняли план широкомасштабного залучення росіян до боротьби проти СРСР. З липня Е. Вайцек-кер від імені МЗС скерував таємну директивну телеграму посольству Німеччини в Румунії з дорученням добре ставитися до російських емігрантів, які виявляли бажання боротися проти СРСР, але не реєструвати таких випадків, оскільки не було планів їх масового використання. Формальною причиною такої позиції було те, що в разі захоплення в полон Радянський Союз не трактував би їх згідно з міжнародними законами ведення війни. Насправді німецькі інстанції дбали насамперед про збереження іміджу своєї держави: масове залучення до боротьби на її боці людей, деякі з яких ще мали громадянство СРСР, могло дати привід для звинувачення Німеччини в порушенні міжнародних правил ведення війни. У директиві дозволено винятки лише щодо "поодиноких осіб для спеціальних завдань" й обумовлено, що це вирішуватимуть військові чинники²²². Подібне ставлення було також до українських емігрантів, які виявляли бажання воювати проти СРСР. 16 липня під час наради у присутності шефа Райхс канцелярії Ганса Ламмерса, райхсмаршала Германна Герінга, шефа канцелярії НСДАП Мартіна Бормана, В. Кайтеля й А. Розенберга Гітлер заявив: "Навіть якщо б найближчим часом нам здавалося би набагато легшою справою залучити будь-які чужі, підпорядковані нам народи до збройної допомоги, це було б неправильно. Це

²²⁰Der Reichsführer-SS. Tgb.Nr.: 309/41 g.Kdos. Führerhauptquartier, den 6.11.1941. Geheime Kommandosache. Betr.: Aufstellung und Einsatz ausländischer Freiwilligen verbände, gez.: H. Himmler//NA, T-175 - Records of the Personal Stab of Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Persönlicher Stab des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei), roll 13, fr. 000666.

²²¹gKdos. Chef SSHA über Besprechung mit RSchatzstr., 27.11.1941: Finanzierung d. "German. Freiw.Leitstelle" // IfZ, MA-325; NA, T-175, roll 123, fr. 008513.

²²²Documents of German Foreign Policy 1918-1945. Series D (1937-1945). -Vol. XIII. The Waryears. June 23, 1941 - December 11, 1941. - London: His Majesty's Stationery Office, 1964. - P. 40.

одного чудового дня неодмінно й неухильно повернулося би проти нас самих. Тільки німець має право носити зброю, а не слов'янин, не чех, не козак і не українець"²²³. З огляду на таку позицію Гітлера вищі владні структури Райху гальмували реалізацію проектів вербування до німецького війська чехів і поляків, а також росіян, українців та представників інших народів, країни яких перебували у складі СРСР.

3.2.3. Творення інонаціональних формацій зі східноєвропейців

Перші спроби створення слов'янських чеських національних формувань на німецькому боці були тісно пов'язані з історією чеських фашистів та пронимецьких організацій Протекторату. Наприклад, генерал жандармерії у відставці й керівник правого чеського Союзу фронтових бійців Огто Блага (Bläha) багато разів пропонував залучити членів своєї організації до бойових дій на боці Німеччини. Оскільки чехи були небажаними у Вермахті, німецькі інстанції реагували відмовами. Серед мешканців окупованої Чехії не бракувало колишніх військовослужбовців чехословацької армії, які зверталися до керівництва Третього Райху з пропозиціями творення чеських легіонів у складі німецького війська. Зокрема, представники організації "Прапор" ("*Vlajka*") у вересні 1939 р. виявили бажання воювати на боці Вермахту; багато сотень чехів, які були її прибічниками або симпатиками інших правих угруповань, після вибуху Другої світової війни зголосилися добровольцями до ЗС Німеччини. До кінця 1939 р. до Вермахту рекрутовано чимало чехів німецького походження і чехів з окупованої Чехії. У 1940 р. про створення чеського легіону йшлося на шпальтах газети "Фашистські голоси" ("*Fasistcke hlasy*"). Через рік О. Блага знову запропонував залучити членів його об'єднання до війни проти СРСР. Усупереч позиції керівництва Райху окремі керівники Протекторату теж підтримали ідею створення невеликого чеського загону. З липня 1941 р. колишній президент Чехословацької Республіки Еміль Гаха, за яким збережено номінальний пост президента Протекторату Богемії та Моравії, подав протекторові Константінові фон Нойрату пропозиції щодо скерування на Східний фронт військового підрозділу, сформованого з чехів. Досі скеровували тільки урядові війська Протекторату, які проявили себе не найкраще (зафіксовано чимало випадків дезертирства серед вояків). Після того, як Й. Ріббентроп з'ясував цю справу райхсканцлерові, Нойрат відхилив ці пропозиції на підставі раніше прийнятого рішення А. Гітлера про те, що чехів не будуть приймати до німецького війська²²⁴.

Водночас почали вивчати можливості залучення до ЗС Німеччини поляків, зокрема, колишніх військовослужбовців польського війська, з яких можна було сформувати національні підрозділи. Відомий Германофіл Владіслав Студніцький (Studnicki) (який вважав для поляків кращим онімечування, аніж русифікацію²²⁵) запропонував це у меморандумі колишньому послові Райху у Варшаві Гансові Адольфу фон Мольт-ке й А. Гітлеру, Г. герінгу та Й. Геббельсу. Німецький генерал-губернатор Польщі Г. Франк, однак, заборонив поширення цього меморандуму, особливо серед офіцерів Вермахту. Проте у березні 1941 р. В. Студніцький, бажаючи забезпечити нейтралітет польського підпілля у війні між Райхом і СРСР, підготував "Меморандум про польську армію і майбутню німецько-радянську війну" ("*Denkschrift über eine polnische Armee und den kommenden deutsch-sowjetischen Krieg*"). Заради порозуміння перед загрозою

²²³Führerhauptquartier, 16.7.1941. Vo/Fu. Geheime Reichssache! Aktenvermerk // ГАРФ, ф. 7445 - Международный военный трибунал (МВТ) для главных немецких преступников (Нюрнбергский процесс). Нюрнберг, 1945-1946 гг., оп. 2, д. 162, л. 439.

²²⁴Brandes R. Die Tschechen unter Deutschem Protektorat... - Teil I. - S. 25-31, 100-103.

²²⁵Studnicki W. Irrwege in Polen. Ein Kampf um die polnisch-deutsche Annäherung / *Wladislaw Studnicki*. - Göttingen: Der Göttinger Arbeitskreis, 1951. - S. 5.

зі Сходу Студніцький пропонував створити організацію польських офіцерів. Згідно з його пропозиціями, польська армія, створена провізоричним польським урядом, могла окупувати територію до Дніпра, тоді як німецькі війська мали окупувати простір до р. Дон і до Кавказу. При цьому для інтересів Райху не було б жодної загрози, оскільки ця "символічна армія" дислокувалася б на Сході, а не на Заході й у її складі запропоновано укомплектувати тільки кілька дивізій піхоти і кавалерії без ВПС або танкових частин. У "Меморандумі про польське питання", переданому в березні для МЗС Німеччини, Студніцький також запропонував створити "польський Національний Комітет для державного будівництва" й польську армію для майбутньої боротьби проти більшовицької Росії: "Тут також потрібно створити польську армію. Сформована з піхотних та кавалерійських частин з невеликою кількістю моторизованих та авіаційних частин, вона буде достатньо придатною для забезпечення спокою та порядку в країні й не викличе будь-яких застережень з боку Збройних сил Німеччини". За його словами, охоронні функції тим самим можна буде зняти з Вермахту²²⁶. Вагомим аргументом на користь німецько-польської військової співпраці була теза: якщо Німеччина не використає поляків у війні проти СРСР, тоді Радянський Союз використає їх у війні проти Третього Райху, що й сталося (уже 4 червня 1941 р. в СРСР почали комплектувати 238-у стрілецьку дивізію з поляків і тих, хто знав польську мову; 1 липня ця дивізія мала бути сформованою, щоб у разі воєнного конфлікту з Райхом взяти участь у встановленні у Польщі комуністичного режиму "руками поляків")²²⁷.

Німці не використовували готовність певних польських кіл до співпраці за винятком принагідної допомоги поляків у разі виявлення червоноармійців, місцевих комуністів або євреїв. Починаючи від листопада 1940 р. сформовано 8 робітничих батальйонів з поляків (№ 24, 28, 30, 39, 41, 42 і 51 з військовополонених і робочий батальйон № 2 з цивільних), що не отримали озброєння й переважно здійснювали будівельні роботи і виконували тільки допоміжну роботу військового значення²²⁸. Однак були спроби пропагандистськи вплинути на позицію поляків. У серпні 1941 р. у Варшаві зведено численні арки з екранами, на яких показували іноземних добровольців на шляху на Східний фронт з таким коментарем: "Уся Європа бореться проти комунізму... На Східному фронті на боці німецьких солдатів є італійці, іспанці, бельгійці, норвежці, голландці, данці, хорвати, словаки, угорці та румуни. А де ти, поляк?"²²⁹. Показ цих агітаційних фільмів, очевидно, був здійснений не усупереч основній лінії пропаганди Райху, а був наслідком свідомого й неузгодженого з Берліном рішення керівництва Генеральної губернії, яке час від часу було готовим пом'якшити терор заради пошуку порозуміння з поляками. Кілька тисяч поляків рекрутовано до німецького війська, про що стало відомо департаментові інформації та преси делегатури польського еміграційного уряду на території Польщі. У рапорті цього департаменту своєму керівництву в Лондон про події за другу половину липня 1941 р. зазначено: "Творення польського легіону. Замість. У липні розпочато агітацію за вступ поляків до польського легіону,

²²⁶Denkschrift zur polnischen Frage. Wladyslaw Studnicki. Warschau, Anfang März 1941 // NA, T-120 - German Foreign Office (Auswärtiges Amt), roll 1042, fr. 415861-415869.

²²⁷Вісті Комбатанта. - 2001. - Ч. 3. - С. 48.

²²⁸Tessin G Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945 / Georg Tessin. - Bd.4. Die Landstreitkräfte 15-30. - Osnabrück: Biblio Verlag, 1970. -S. 216, 267, 288; Bd.5. Die Landstreitkräfte 31-70. - Frankfurt am Main: Mittler, 1972. - S. 82, 98, 105, 171; Bd.2. - Die Landstreitkräfte 1-5. - Frankfurt am Main, 1966. - S. 117.

²²⁹Michalski Cz. Wojna warszawsko-niemiecka. Pamietnik wawerczyka / Czeslaw Michalski. - Warszawa: Czytelnik, 1971. - S. 144.

що має бути створений. Війти гмін отримали відозву крайсгауптмана (окружного старости - А. Б.), який зобов'язав їх цим обов'язком, доручаючи лякати небажаючих вступати до нього примусовим набором на працю до Німеччини"²³⁰. У звіті про події за другу половину серпня 1941 р. констатовано: "Набір до військової служби. Познань. Звідти взято приблизно 4000 людей. Деякі уже воюють на Східному фронті, більшість зачислено у "Luftschutzdienst" (протиповітряну оборону - А. Б.) або використано для військових робіт. їм видано змішані мундири, польські та німецькі"²³¹. У пунктах для обговорення з представниками А. Розенберга, намічених восени 1941 р. офіцерами ОКВ, серед іншого було таке питання порядку денного: "Використання польських полонених та спеціалістів. Творення польських і сербських легіонів"²³².

Створенню іноземних формувань з представників народів тогочасного СРСР перешкождала невизначеність питання політичного статусу країн, які захоплював Вермахт, просуваючись на Схід. Свої листи з пропозиціями політичної та військової співпраці райхсканцлеру Німеччини відіслали також колишні керманічі військових відомств країн Східної Європи та Кавказу. Зокрема, до А. Гітлера скерували листи верховний головнокомандувач ЗС Української держави у 1918р. Павло Скоропадський, головнокомандувач ЗС Грузії у 1918р. генерал Георгій Квінітадзе, козацькі генерали²³³. У зверненнях до керівництва Німеччини вони вказували на необхідність створення національних урядів як передумови до формування національних військових з'єднань. Наприклад, 29 липня 1941 р. група естонських політичних та військових діячів на чолі з колишнім прем'єр-міністром Естонії Юрі Улуотсом склала меморандум командувачеві ГА " Північ", у якому обстоювала необхідність сповненої довіри рівноправної співпраці й створення естонського уряду, стверджуючи, що тільки він буде у стані забезпечити організацію війська, спроможного воювати на боці Німеччини²³⁴. 12 серпня 1941 р. ректор університету в Тарту професор Кант за підтримки Улуотса у листі до верховного командування німецьких сухопутних військ писав, що "уся Естонія" хоче взяти участь у війні й заявив про "палкі бажання" естонської молоді, щоб німецьке командування створило "естонський легіон" або будь-які естонські військові сили²³⁵. У підготовленій для німецьких інстанцій на початку серпня записці прем'єр Українського Державного Правління Ярослав Стецько (який тоді перебував під "домашнім арештом" нацистських органів безпеки), писав, що створена з допомогою Німеччини "Українська Національна Армія, що стояти буде на кордонах України, держати буде фронт проти наїзду Москви"²³⁶. У меморандумі ОУН під проводом Степана Бандери (ОУН-Б) для уряду Райху від 7 серпня Володимир Стахів і Стецько вказували, що український народ з нетерпінням очікує декларації цього уряду в справі організації "української збройної сили", створення якої стало б втіленням "бажань українського народу боротися спільно

²³⁰AAN,202/III/8, t.1, k. 40.

²³¹Tarn ze, k. 48.

²³²BA-MA, RW 5/395, B1. 196.

²³³16.VII.41. Führer und Reichskanzler! Paul Skoropadsky; Skoropadsky. Berlin, den 29.September 1941 // PA AA, R 105180; Sehr. Gen. Kwinitadze an Hitler v. 06.10.1941: Bezugnahme auf seine Tätigkeit als OB d. georg. Armee 1918. Damaliger gemeinsamer Kampf. Lebenslauf // IfZ, MA-245; NA, T-454, roll 16, fr. 001070-001073.

²³⁴Isberg A. Zu den Bedingungen des Befreiers: Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944 / Alvin Isberg. - Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 1992. - S. 32.

²³⁵E. V. Tartu Ülikoli rector an die Oberste Heeresleitung. Tartu, den 12.August 1941 // BA-MA, RH 19 NI/492.

²³⁶ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 3, спр. 7, арк. 6.

з німецькою армією за спільну перемогу"²³⁷. Проте усі ці пропозиції були проігноровані, оскільки у ході підготовки до східної кампанії А. Гітлером керували переважно утилітарні прагнення здобуття максимального зиску від використання людського потенціалу захоплених країн. Це визначило загальні напрямки окупаційної політики й усі кроки у сфері економічної й військової експлуатації завойованих земель на Сході.

Основним завданням Німеччини у Східній Європі та на азійських територіях у складі СРСР був політичний та військовий розгром Радянського Союзу. Нацисти застосовували диференційовані підходи до кожної з країн, що утворювали адміністративно-територіальні республіки Радянського Союзу. Хоча у межах СРСР тривала кампанія боротьби проти націоналізму, зі вступом німецьких солдатів у його республіки заборонений націоналізм швидко проявився у різних формах. Це мало важливе значення для Третього Райху з огляду на те, що він проводив війну в основному проти Росії, а тому для нього особливо важливе значення мали антиросійські налаштовані політичні та громадські угруповання й представники суспільних середовищ й соціальних груп, які переслідували насамперед власні національні цілі.

Східноєвропейські політичні експерти рекомендували враховувати ті помилки, які СРСР зробив у національній, соціальній, культурній та релігійній політиці. В СРСР ігнорували право народів на службу у власних національних збройних формуваннях. На початку 1938 р. Радянський Союз практично відмовився від національних формувань у складі своїх ЗС²³⁸, а Райх натомість "перехопив естафету". Протягом перших двох років війни створення таких формацій у ЗС Німеччини нерідко було ініціативами Абверу, які підтримувало ОКВ й інколи з ними ознайомлювали представників МЗС. Однак фактично це були формування Вермахту: іноземні сотні та батальйони, створені Абвером протягом 1939-1943 рр., переважно відразу ж переходили у пряме оперативне підпорядкування певних армійських груп або дивізій і тому їх доволі проблематично назвати формуваннями німецької військової розвідки і контррозвідки. Органи нацистської партії, СС і СД переважно або не втручалися у справи творення згаданих формацій, або перешкоджали позитивному вирішенню питань щодо їх формування. Саме під їх тиском військові установи змогли створити спочатку тільки кілька невеликих підрозділів, чисельний склад більшості яких не перевищував чисельності батальйону; нацистські органи безпеки не виступили проти цього, оскільки в разі непокори такі формування могли швидко роззброїти й нейтралізувати.

Створення німецькою військовою контррозвідкою перших збройних формувань Райху з іноземців під час Другої світової війни ініціювала Управлінська група "Закордонна розвідка і Абвер", реорганізована у жовтні 1939 р. в Управління "Закордон" Абверу (ААА) ОКВ (*Amt Ausland/Abwehr* (ААА) ОКВ). Гауптман Теодор фон Гіппель з 2-го відділу Абверу запропонував комплектувати з біженців зі Сходу формування, які б воювали проти антинімецьких партизанів та здійснювали диверсійні акції у тилу ймовірного ворога. Ця ідея сподобалася керівникові Абверу В. Канарісу, за підтримки якого з німецьких вихідців із територій, що перебували тоді в складі СРСР, 15 жовтня 1939 р. почала формуватися Навчальна і будівельна сотня № 800 спецпризначення (*Lehr- und Bau-Kompanie 800 z. b. V.*), на початку 1940 р. збільшена до батальйону, а у жовтні - до полку. На його основі розвинуто концепцію діяльності окремих команд, кожен вояк якої отримував професійний вишкіл і здобував знання з різних військових

²³⁷ Там само, оп. 1, спр. 42, арк. 6.

²³⁸ Градосельський В.В. Национальные воинские формирования в Красной Армии (1918-1938 гг.) / В. В. Градосельский // ВИЖ. - 2001. - № 10. - С. 2-6.

предметів. Вони мали виконувати спеціальні завдання поза лінією фронту й у складі передових з'єднань Вермахту (захоплення і руйнування шляхів сполучень, важливих об'єктів та мостів, а також операції проти партизанських загонів, щоб сприяти просуванню вперед Вермахту). Під керівництвом німецьких офіцерів їх фахово навчали веденню партизанської війни. Багатьох вербували у прикордонних районах Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини. Вони добре знали мову та культуру сусідів. Для них вступ до цих формацій був своєрідною формою політичного несприйняття країни, ідейними ворогами правлячого режиму якої вони себе вважали. Усі вони мали бути впевненими й добре вишколеними інтелектуальними добровольцями, якнайкраще підготовленими до виконання своєї місії. Серед іншого їх вчили стеженню, пересуванню через низьку траву, десантуванню, стрибкам у воду, виконанню вибухів тощо. їх інтенсивно тестували й періодично перевіряли їхні здібності імпровізувати в небезпечних ситуаціях²³⁹.

Полк спецпризначення "Бранденбург-800" вишколено під Віднем у замку Вайль-бург у Ба де ні й у замку Обервальтерсдорф, а згодом його 3-й батальйон переведено у Бранденбург. 31 грудня 1940 р. головнокомандувач сухопутних військ Німеччини Вальтер Браухіч наказав В. Канарісу і шефові 2-го управління Абверу Е. Лагоузену продовжувати вишкіл й розширити склад цього навчального полку. До полку залучено представників інших національностей, які мали різні завдання; координатором заходів з їх підготовки був призначений гауптман Боєш (Beuesch)²⁴⁰. У країнах, намічених для експансії, вирішено використати міжнаціональні конфлікти для полегшення просування німецьких військ. Після невдалої спроби А. Гітлера схилити Й. Сталіна приєднатися до держав Вісі у листопаді 1940 р. й затвердження плану "Барбаросса" ці проекти почали втілювати у життя. Напередодні війни німецькі офіційні інстанції уникали політичних розмов із політиками східноєвропейських народів. Були тільки "зондажні" контакти розвідувального характеру насамперед із представниками "останньої хвилі еміграції", котрі переважно після 1 вересня 1939 р. прибули до Райху. 15 лютого 1941 р. підполковник у відставці Курт Гребе за дорученням керівництва Абверу зустрівся з колишнім послом Литви у Берліні Казісом Шкірпою. Шкірпа повідомив, що створене ним Литовське Національне Об'єднання у Німеччині активізувало свою діяльність також у себе на Батьківщині. Він скерував до 2-го відділу Абверу майора Под'єса (Podjes), котрому доручив "опрацювання усіх питань у військових інтересах"²⁴¹. У травні вирішено використати у країнах Балтії укомплектовані з представників балтійських народів збройні відділи, котрі мали застосовувати партизанську тактику ведення війни²⁴².

У 1940 р. напередодні більшовицької окупації країн Балтії багато естонців зуміли втекти до Фінляндії. У результаті співпраці німецької та фінської військових розвідок

²³⁹Детальніше див.: *Kurowski F. Deutsche Kommandotrups 1939-1945. Die "Brandenburger" und Abwehr im weltweiten Einsatz / Fritz Kurowski.* - Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2000; *Paine L. German military intelligence in World War II: the Abwehr / L. Paine.* - New York: Stein and Day, 1984.

²⁴⁰Kriegstagebuch Abt. II. Notiz v. 6.9.1942 // BA-MA, RW 5/498.

²⁴¹ Kriegstagebuch Abt. II. Notizen v. 19.7.1940, 31.12.1940, 15.2.1940 // BA-MA, RW 5/499.

²⁴²Детальніше про підтримку 2-м управлінням Абверу приготувань балтійських груп опору для боротьби проти ЧА див.: *Abschnittsstab Ostpreussen. I c/V.OAbt.II 433/41 g.Kdos.Chefs. 18.5.41. Aktenvermerk. Betr.: Besprechung am 15.5. bei Abw. II über Einsatz Regt. 800, Widerstandsgruppen usw. Chefsache. Nur durch Offizier // BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 46^17; Abschnittsstab Ostpreussen. I c/V.O. Abt. II Nr.449/41 g.Kdos. Chefs. H. Qu., den 21.5.41. Vortragsvermerk. Betr.: Organisation und Ausbildung der völkischen Widerstandstruppen in den baltischen Randstaaten durch Abw. II. Stand Ende Mai 1941. Chefsache. Nur durch Offizier // BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 54-56.*

для використання в тилу ЧА 23 червня 1941 р. з відібраних з їх числа естонських добровольців сформовано розвідувальний Загін "Ерна" ("*Erna*" *rühma* / *Gruppe "Erna"*), командиром якого був останній естонський військовий аташе у Франції полковник Антс-Гейно Кург. На півострові Секе за 40 км на захід від Гельсінкі створено вишкільний табір для приблизно 80 естонців, котрі мали діяти як іноземні військовослужбовці Вермахту під час його просування на Схід в рамках "Акції «Ерна»" (*Unternehmen Erna*). З початком німецько-радянської війни у перші дні липня загін у кількості 65 осіб морським і повітряним шляхом десантовано в Естонію на острів Каутла. Протягом липня підрозділ якийсь час боровся проти каральних батальйонів і військових частин 22-ї дивізії внутрішніх військ НКВС, після чого 6 серпня 1941 р. перейшов лінію фронту і повернувся на німецький бік. Пізніше на базі формації "Ерна" створено добровольчий батальйон з такою самою назвою ("*Erna*" *pataljon* / *Bataillon "Erna"*), що воював у складі 217-ї піхотної дивізії Вермахту в період наступу на Вормси²⁴³. З членів групи "Ерна" та добровольців створено три сотні, котрі як батальйон "Ерна-П" були підпорядковані згаданій дивізії. Батальйоном командував полковник Кург, а після його поранення 10 жовтня 1941 р. - майор Раймонд Гіндпере (Raimond Hindpere). У складі батальйону воювали 24 офіцери, 33 підстаршини та 350 стрільців. Співдіючи з 16-ю сотнею Полку спецпризначення "Бранденбург", батальйон взяв участь у підготовці наступу на позиції ЧА²⁴⁴. Його вояки брали участь в блокаді й захопленні островів Моонзундського архіпелагу Іозель (Õösel), Мугу (Muhu) та Сааремаа (Saaremaa). У жовтні 1941 р. батальйон був розформований, а його вояків перевели до охоронних батальйонів та підрозділів самооборони. До того ж часу естонські вояки організовували диверсії й допомагали у підготовці невеликих повстань в тилу ЧА поблизу лінії німецько-радянського фронту, що певним чином сприяло окупації майже усієї території Естонії 16 та 18-ю арміями ГА "Північ" до кінця вересня 1941 р.²⁴⁵.

ОКВ санкціонувало формування і використання під час Східної кампанії крім балтійських відділів кількох інших національних формацій. Використано переважно емігрантів, особливо політичних, невдоволених ситуацією в країнах, що були об'єктом агресії. У квітні 1941 р. у рамках відпрацювання запропонованої Т. Гіппелем тактики вирішено створити кілька експериментальних формувань, навчених веденню тогочасних воєнних дій, і з часом розділити їх на групи. У процесі підготовки Німеччини до війни проти СРСР вирішено сформувати спецчастини з кодовими назвами для дій на різних землях, що на той час входили до Радянського Союзу. Їх комплектували з вихідців із запланованих для захоплення районів, яким довіряли німецькі експерти, або з німців, котрі володіли мовою регіону, на території якого передбачалося їх використання²⁴⁶. Від квітня до червня за дорученням В. Канаріса Е. Лагоузен контролював підготовку на території Німеччини відразу кількох національних сотень: вишколених у Бранденбурзі

²⁴³ Haupt W. Baltikum 1941. Die Geschichte eines ungelösten Problems / Werner Haupt. - Neckargemünd: Vowinkel, 1963. - S. 99.

²⁴⁴ Gdanski J.W. Zapomniani żołnierze Hitlera... - S. 109.

²⁴⁵ XXXXII.Armeekorps, I a. Anlagen zu Kriegstagebuch Nr. 3 von 23.4.1941-8.10.1941 // BA-MA, RH 24-42/10, Bl. 270, 274, 277-280; Marine-Befehlshaber Ostland. Bericht über den Ostseekrieg 1941 // BA-MA, RM 45 (Dienst und Kommandostellen der Kriegsmarine mit regionaler und lokaler Zuständigkeit)-1/137; Sonderkommando Auswärtiges Amt. Meldungen vom Einsatz in den baltischen Ländern. 1941 // PA AA, R 27003.

²⁴⁶ Abschnittsstab Ostpreussen. I c/V.O. Abt. II 433/41 g.Kdos.Chefs. 18.5.41. Aktenvermerk. Betr.: Besprechung am 15.5. bei Abw. II über Einsatz Regt.800, Widerstandsgruppen usw. Chefsache. Nur durch Offizier // BA-MA, RH 19 HI/722, Bl. 46-47.

фузинської "Тамара" для підтримки повстання в Грузії загальною чисельністю 100 осіб (у тому числі 16 у групі "Тамара" й 80 у групі "Тамара-II")²⁴⁷ та білоруської, вишколеної в Ламсдорфі (тогочасна нім. назва пол. населеного пункту Ламбіновіце)²⁴⁸.

У той час об'єктами зацікавлення військово-політичних установ Райху серед російських емігрантських середовищ були створений у Берліні Російський Визвольний Народний Рух (*Русское Освободительное Народное Движение* - РОНД), який очолював генерал Пьотр Бермонд-Авалов, і створений у 1935 р. Російський Національний і Соціальний Рух (*Русское Национальное и Социальное Движение* - РНСД) під керівництвом полковника Ніколая Скалона. Обидві організації співпрацювали з оточенням генерала Васілія Біскупського, який очолював Управління у справах російської еміграції (*Управление по делам русской эмиграции / Russische Vertrauensstelle*, у перекладі з нім. дослівно "Російське бюро довіри") у Берліні; через нього німецькі націонал-соціалісти контролювали діяльність пронацистських організацій російських емігрантів в інших країнах²⁴⁹. На держави Вісі орієнтувалися й інші російські емігрантські політичні угруповання²⁵⁰. Передусім це стосувалося монархістів на чолі з Великим князем Владіміром, репрезентованих у Німеччині В. Біскупським; монархістів з Верховної Монархістської Ради й Великого князя Нікити Александровича (легітимісти), котрих очолював Міхаїл Горчаков; організації "Російський Загальновійськовий Союз" (*Русский Общевоинский Союз* - РОВС), головою якого був генерал Алексей Архангельський і до якого належали переважно колишні офіцери та солдати врангелівської армії²⁵¹. Багато з членів цих організацій були симпатиками нацистів. Колишній керівник антисемітської "Чорної Сотні" князь Ніколай Жевахов прокоментував плідність співпраці російських націоналістів із нацистами у 1930-х роках так: "Росіяни виявили, безсумнівно, велику послугу німцям у справі пробудження їх національної правосвідомості, й, не дивно, що на цьому ґрунті між ними виникли тісне єднання і дружня спільна праця". Один із провідних діячів РНСД барон Александр Меллер-Закомельський (згодом - фон Мельський) у відповідь на випаді лівої преси проти пронацистського характеру цього угруповання підтвердив: "Так, ми схилиємося перед особистістю вождя німецької нації Адольфа Гітлера і вбачаємо у ньому, як і в його союзникові Б. Муссоліні, духовного вождя світових сил світу, які рятують людство від суцільної п'їтьми більшовизму". Напередодні німецького вторгнення в СРСР керівник 2-го відділу РОВС (що поширював свою діяльність на території Райху) генерал А. Лампе запропонував німецькому командуванню співпрацю в боротьбі проти більшовизму, але не отримав відповіді. 5 липня 1941 р. він адресував В. Браухічу ще одного листа аналогічного змісту, на якого 10 серпня отримав відповідь і запевнення у тому, що "залучення російської еміграції [до воєнних дій] не передбачено". Після цього Лампе видав наказ по РОВС № 46, у якому вказав, що кожен член РОВС у Німеччині може діяти за власним бажанням, зберігаючи зв'язок із РОВС і визначив надії антибільшовицьких емігрантів на те, що "у цьому воєнному зіткненні німецька армія буде боротися не проти Росії, а проти чужої їй комуністичної влади

²⁴⁷Geheime Kommandosache. Amt Ausland Abwehr. Nr. 1513/41g.Kdos. Abw II/LA. Berlin, den 10.Juli 1941. Betr.: Unternehmen "Tamara" // BA-MA, RH 20-11/485.

²⁴⁸NA, T-454, roll 21, fr. 000939-000941.

²⁴⁹Комин В. В. Белая эмиграция и Вторая мировая война / В. В. Комин. - Калинин: Калининский государственный университет, 1979. - С. 18, 20.

²⁵⁰Исаев Ю. Н. Участие российской эмиграции во Второй мировой войне. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / Исаев Юрий Николаевич. - Брянск, 1999. - С. 7.

²⁵¹Gruppierungen russischer Emigranten (während des Krieges 1939/40) // IfZ, MA 128/2; NA, T-81, roll 13, flash no.13.

Ради народних комісарів, що оволоділа нею; ми віримо, що у результаті цього прийде мир і добробут не тільки для Німеччини, а й для національної Росії"²⁵².

Вже 22 червня 1941 р. у Вермахті служило 800 перекладачів з емігрантів із СРСР (з них 600 росіян, 100 українців, 60 білорусів і 30 грузинів) й десятки при "Організації Готта" як перекладачі й техніки, кількість яких протягом війни збільшилася у кілька разів. Тоді ж тисячі російських емігрантів зголосилися до "боротьби проти більшовизму" (французький відділ РОВС зареєстрував півтори тисячі добровольців, котрі бажали брати участь у бойових діях на боці Німеччини, а у Болгарії 80 % молоді з дітей російських емігрантів прагнули воювати проти СРСР). За словами С. Чуєва, "російські емігранти служили фактично у всіх добровольчих формуваннях Вермахту на Східному фронті, в основному як перекладачі й напіввійськові чиновники - зондерфюрери"²⁵³.

Шляхом вербування росіян у Центральній Європі та Франції у липні 1941 р. завершено комплектування російського формування "Навчальний батальйон для відсічі дій ворога й розвідувальної служби" (*Lehrbataillon für Feind-Abwehr und Nachrichtendienst*)^{TM}. Після початку війни звернення російських емігрантів з проханням створення з росіян національних військових частин для боротьби проти СРСР надходили на адреси різних урядових відомств Третього Райху. Наприклад, секретар Верховної Ради російської правої партії "Союз Російських Фашистів" (*Союз Русских Фашистов*) Борис Тедлі, котрий проживав у Берліні й син якого зголосився добровольцем до військ СС у полк "Німеччина", у вересні переслав меморандум до МЗС Німеччини, у якому писав: "Коли сьогодні уся Європа скеровує Добровольчі з'єднання проти більшовизму, для усіх росіян за кордоном є обов'язком вжити усіх заходів, щоб взяти участь у цій священній боротьбі". Тедлі просив зовнішньополітичне відомство сприяти створенню "окремих відділів з лав своїх товаришів по боротьбі й однодумців у дружніх й окупованих країнах. Ці відділи повинні бути створені за зразком полку "Нордлянд" (Норвегія) і тільки зовні мати російське командування. Насправді командування повинно бути безумовно німецьким. Полк треба ввести до з'єднань СС"²⁵⁵.

Німецьке командування на початку 1941 р. також підтримало ідею організувати українське формування, оскільки Абвер уже мав певний досвід організації таких формацій. Українські громадські та військові діячі самі зверталися до німецьких інстанцій з пропозиціями створення національних сотень та батальйонів, вбачаючи в них основу для створення національного війська, що мало б відіграти визначальну роль при відновленні Української держави. У результаті цього з членів ОУН-Б та інших українців сформовано батальйони "Нахтігаль" (українські організатори й вояки називали його Легіоном ім. Євгена Коновальця) та "Роланд", відомі серед українців як Легіон Дружин Українських Націоналістів (ДУЛ) (а також сотню "Пума", названу так від поєднання частини прізвищ їх організаторів гауптмана Вермахту українського походження Олександра Ганса Пулюя та Ореста Масікевича - керівного діяча ОУН А. Мельника (ОУН-М), із прибічників якої укомплектовано цей підрозділ). Вони мали перебрати

²⁵²Чуєв С. Проклятые солдаты... - С. 13; Приказъ по объединенію Русскихъ Воинскихъ союзовъ № 46. г. Берлинъ. 17 августа 1941 г. Начальникъ Объединенія Генеральнаго штаба генераль-майоръ фонъ-Лампе // ГАРФ, ф. 5796, оп. 1, д. 3, л. 142.

²⁵³ Abschrift Pol V 58g. Aufzeichnung. Einsatz der rasischen Emigration in deutschen Machtbereich // РА АА, R27295, В1.367622; Чуєв С. Проклятые солдаты... - С. 12, 13, 23, 192-193.

²⁵⁴ Littlejohn D. Foreign Legions... - Vol. 4. - P 352; 1-St Russian National Army (1-St RNA) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://bka-roa.chat.ru/1_a_rna_eng.htm

²⁵⁵ Boris Tödli. Stellvertreter des Obergauptes des Bundes Russischen Faschisten. Vertraulich // РА АА, Gesandtschaft Bern, Akt.Nr.2910.

на себе керівництво задалегідь підготовленими силами, що повинні були захопити важливі об'єкти й завдати військових руйнацій у тилу супротивника²⁵⁶.

Батальйон або Спецгрупа (*Sondergruppe*) "Нахтігаль" (у перекладі з нім. "Соловей", названий так через дзвінкі голоси українських вояків, котрі співали у хорі цієї формації) складався з трьох сотень, у кожній з яких було по дві чоти українців й одна -німецького кадрового персоналу з полку "Бранденбург", усього приблизно 300 українців і 100 німців. Батальйон мав три сотні з одним німецьким і двома українськими підрозділами, кожним з яких командував німецький сотенний командир (*Kompanieführer*) з офіцерським рангом. Українські вояки батальйону носили німецькі уніформи без службових відзнак, а від початку залучення до воєнних дій отримали на наплечники блакитно-жовті нашивки. Серед вояків цієї формації було багато представників української інтелігенції, у тому числі ті з них, які отримали старшинські й підстаршинські ступені в колишній польській армії. Більшість вояків Легіону ДУН, подібно до вояків "ВВН", були учасниками або симпатиками національно-визвольного руху українців, кінцевою метою якого була самостійна Україна. Командиром батальйону був призначений резервіст 9-го піхотного полку в Потсдамі, обер-лейтенант Ганс-Альбрехт Герцнер, скарбником (*Zahlmeister*) - Вальтер Маєр (Walter Meyer), капеланом без німецького службового ступеня - отець Іван Гриньох, командирами трьох сотень - німецькі офіцери, відповідно: першої - лейтенант і колишній банківський комерсант Фрідріх Міддельгауве (Middelhaue), другої - обер-лейтенант граф Ервайн фон Тун (Thun) й згодом лейтенант Прімм (Pimm) і третьої - лейтенант Шюлер (Schüler), який загинув під час війни. Оскільки Герцнер не знав жодної зі слов'янських мов, його заступником і зв'язковим офіцером до навчального полку "Бранденбург" (*Verbindungsoffizier zum Lehrregiment Brandenburg*) був призначений спеціаліст в українських справах Теодор Оберлендер (Oberländer), українським офіцером зв'язку - Роман Шухевич. Оскільки батальйон трактували як навчально-експериментальну частину (*Lehr- und Versuchseinheit*), він отримав тільки легке озброєння й не мав важких гармат чи протитанкової зброї. Вирішено, що ця формація діятиме спільно з регулярними частинами Вермахту, озброєними усіма видами зброї. За згоди Берліна тільки представники німецького командного складу отримали дві легкові автомашини, тоді як вояків частини належно не забезпечили транспортом, оскільки батальйон повинен здобути й використовувати трофейні вантажні й легкові машини супротивника. Наприкінці травня 1941 р. у приміщенні Німецького товариства східноєвропейського мистецтва у Берліні відбулася нарада між Т. Оберлендером, представниками Абверу, МЗС Німеччини і ОУН-Б, на якій йшлося про форму присяги, що зобов'язувала б українців боротися проти більшовизму і за вільну Україну. У підсумку після наполягань українців 17 червня 1941 р. українські вояки склали присягу: "З цією зброєю я вибору волю Україні, або загину в боротьбі за неї"²⁵⁷.

Головним завданням українських вояків батальйону "Нахтігаль" було у разі війни проти СРСР справити пропагандистський ефект на західно- та східноукраїнське населення, частина якого перебувала у прихованій опозиції до більшовицького режиму, а також підтримувати Вермахт під час захоплення стратегічно важливих об'єктів. Відповідно до завдань, які Абвер визначив для батальйону, з початком німецько-радянської війни "Нахтігаль" був підпорядкований командирові 2-го батальйону полку "Бранденбург"

²⁵⁶Детальніше див.: *Боляновський А. Українські військові формування...* - С. 20-87.

²⁵⁷Стенограма. Протокол допроса обвиняемого Луцкого Александра Андреевича от 31 июля и 1 августа 1945 года. гор. Киев // ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67418, т. 1, арк. 208-241; *WachsPh.-Ch. Der Fall Theodor Oberländer (1905-1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte /Philipp-Christian Wachs.* - Frankfurt am Main; New York: Campus-Verlag, 2000. - S. 67.

майорові Фрідріхові Вільгельмові Гайнцу (Heinz) йу складі 1-ї Гірськоєгерської дивізії (7. *Gerbirgs-Jägerdivision*) через Радимно та Яворів вирушив на Львів. Батальйон, тільки частково моторизований і озброєний лише легкою піхотною зброєю, перебував у резерві й вранці 30 червня разом із гірськоєгерськими полками № 98 та 99 вступив до Львова, де перебував до 6 липня. Прискорений наступ німецьких військ спричинив те, що у місті так і не вдалося його моторизувати на 100 % й очікуване поповнення механізованою технікою прибуло до Львова зі спізненням і не у тій кількості, на яку розраховувало командування цієї військової частини. Батальйон вирушив через Золочів на Тернопіль та Грималів, 14 липня прибув до Проскурова, 17 липня брав участь в бою під Браїловом і 18 липня під Людавкою, після чого вирушив під Вінницю й через Браїлів на Жмеринку²⁵⁸.

Батальйон "Роланд" (нім. назва "*Organisation Roland*"), підпорядкований командуванню 11-ї армії, спочатку був технічно-моторизованою частиною в складі двох сотень (понад 200 українців), якими командували 15 німецьких офіцерів²⁵⁹. 12 червня 1941 р. бюро Абверу в Румунії у Бухаресті погодилося на збільшення кількості цієї української формації в разі потреби до 500 чи навіть 1000 осіб і визначило такі основні завдання для неї: здобування інформації про суміжні з румунськими українські землі, формування партизанських груп і здійснення диверсій у тилу ЧА, пошкодження телефонних і електричних кабелів, нападів на колони постачання, підпали військового майна ЧА, захоплення в полон офіцерів та комісарів ЧА, охорона важливих захоплених об'єктів (бензозаправних станцій, складів зерна й сільськогосподарської техніки)²⁶⁰. Проте 27 червня 1941 р. у директиві 2-го відділу Абверу було вказано, що "Роланд" складається з трьох сотень, у кожній з яких мали перебувати 100 українців і 15 німецьких підстарший, причому було відзначено, що загальний склад частини в разі потреби можна довести до 1000 вояків. Для батальйону було визначено такі завдання: бойові операції, що мали сприяти просуванню вперед німецьких військ, забезпечення стану безпеки на територіях, намічених для наступу, формування української самооборони в окупованих містах перед вступом до них Вермахту, охорона шляхів постачання й допомога під час транспортування і конвою полонених бійців ЧА, виконання вартових функцій на особливо важливих комунікаційних та промислових об'єктах²⁶¹. Його командиром був призначений обер-лейтенант Зібберт (Siebert), українським офіцером зв'язку - член Проводу ОУН-Б Ріхард Ярий, який був відповідальним у цій організації за військові контакти з Абвером. У липні 1941 р. до складу батальйону загальною чисельністю 260 вояків і 9 офіцерів належало 3 кадрові сотні (*Kader-Kompanie*) по 65 вояків кожна, з яких двома командували німецькі офіцери й однією - український офіцер (Євген Побігущий). Усі військовослужбовці формування отримали уніформи німецьких сухопутних військ із блакитними нарукавними пов'язками з написом "*Deutsche Wehrmacht*". Кожна сотня отримала одну польову кухню, а також транспортні засоби:

²⁵⁸Beglaubigte Abschrift. Der Oberstaatsanwalt. - 8 Js 344/59 - Vfg. Bonn. Bonn, den 5.8.1960.

Dr.Drüh. Der Oberstaatsanwalt beim Landgericht in Bonn // IfZ, Landesjustizverwaltung Bonn. Akten betreffend: Bataillon Nachtigall, Akt.2677/01, Bl.4-6.

²⁵⁹Geheime Kommandosache. Entwurf. Armeeoberkommando 11. Abt. Ia/Ic/AO 66/41 g.Kdos. A. H. Qu., den 27.6.1941. Betr.: "München". Verwendung Organisation Roland. An Gen.Kdo. XIA.K. Für das AOK Der Chef des Generalstabes // BA-MA, RH 20-11/485.

²⁶⁰Geheime Kommandosache. Abwehrstelle Rumänien. Nr. gKdos II. Bukarest, den 12.6.41. Aufgaben für Ukrainer-Organisationen // BA-MA, RH 20-11/485.

²⁶¹Abt.Ic/A.O. Nr.64/41 g.Kdos. Abw.II. A.H.Qu., den 27.Juni 1941. Geheime Kommandosache. Aufgaben des "Unternehmen Roland", Abw. II. Major i. G. // BA-MA, RH 20-11/485.

б вантажних машин, 5 легкових і 3 мотоцикли, а на озброєння - 6 легких чеських кулеметів і радянські гвинтівки, тоді як командири сотень і підрозділів до роя (відділення) включно - пістолети австрійського виробництва. В Україні чисельність кожної з сотень мала бути доведена до 150 вояків, а їх озброєння, техніку, польові кухні й спорядження передбачалося поповнити за рахунок трофейної радянської зброї²⁶².

Хоча Абвер не брав на себе жодних політичних зобов'язань супроти політичних діячів національно-визвольних рухів, котрі з метою реалізації власних цілей підтримали творення невеликих військових підрозділів на боці Вермахту, нацистські органи безпеки звинуватили німецьку контррозвідку в потуранні самостійницьких прагнень націоналістичних сил в Україні та Естонії. Після виконання короточасних обмежених у часі й просторі функцій 12 вересня 1941 р. були розкомплектовані батальйони "На-хтігаль" та "Роланд", 10 жовтня - естонський батальйон "Ерна-ІІ", більшість військовослужбовців яких залучено до творення відповідно українських та естонських охоронних батальйонів німецької поліції порядку (у 1943 р. одні з них вступили до інонаціональних дивізій Ваффен СС з українців та естонців, тоді як інші приєдналися до творення антинацистських партизанських формувань національних рухів опору - Р. Шухевич, наприклад, очолив ОУН-Б в Україні й Українську Повстанчу Армію (УПА)).

Одночасно з творенням з українців батальйонів Вермахту навесні 1941 р. СС-ГА уперше порушило питання про їх використання у Ваффен-СС. 24 квітня Г. Бергер запропонував своєму шефові Гімmlеру відібрати українців з окупованої Польщі з наміром створити ядро української формації Ваффен-СС. 28 квітня у листі райхсфюрерові СС Бергер писав: "Вже рік я маю у своєму розпорядженні 64 расово придатних [*tauglich*] і 615 расово непридатних українців. Досі їх вишкіл був неможливий. Я прошу з Вашого дозволу вирішити, чи можна частину цих людей залучити до короточасного військового вишколу, щоб пізніше мати командні кадри, які володіють українською мовою. Більша частина українців може порозумітися німецькою". Однак райхсфюрер СС Г. Гімmlер, який був дуже упереджений щодо слов'ян і якому підпорядковувалися усі підрозділи СС, тоді не вважав українців "расово відповідними для того, щоб їх могли навчати німецькі інструктори" військ СС, і рішуче відкинув пропозицію комплектування українських військових частин. Незабаром Бергеру надійшла лаконічна відповідь ад'ютанта особистого штабу Гімmlера: "Я передав райхсфюрерові СС до відома Вашого листа про українців від 28.4.1941. Райхсфюрер СС не має наміру зараз будь-що здійснювати для військового навчання цих людей". Отже, трактуючи слов'ян як расово меншовартісних порівняно з німцями, Гімmlер відкинув пропозицію Бергера²⁶³.

Потреба для Німеччини нових військових резервів, утім, спонукала Г. Гімmlера восени 1941 р. змінити свою думку; він дав дозвіл на вербування до військ СС деякої кількості галицьких українців²⁶⁴ ("расово придатними" для цього були визнані переважно уродженці Поділля, Покуття та Гуцульщини). До акції вербування було залучено харитативне громадське представництво з функціями обмеженої суспільної опіки галицьких українців - Український Краєвий Комітет (УКрК), що діяв у Галичині від серпня 1941 р. до березня 1942 р. У звіті про наслідки цієї акції відділу опіки над

²⁶²Geheime Kommandosache. AOK 11. Abt.Ic/A.O. /Abw.II. Nr.296/41 g.Kdos. A.H.Qu., d. 26.Juli 1941. Betr.: Organisation Roland. Für das AOK Der Chef d. Generalstabes // BA-MA, RH 20-11/485.

²⁶³Der Rf-SS, ChdSS-NA. CdSSHA/Be/We. 358/41 geh. Betr.: Ukrainer. An d. Rf-SS. G. Berger, SS-Gruppenführer; Rf-SS. Pers. Stab. Berlin, d. 31.4.1941. An d. Chef d. SS-NA, SS-Untersturmführer// NA, T-175, roll 110, fr. 2634861, 2634860.

²⁶⁴Frank: Rede in Lyon, 7.10.41 //NA, T-580 - Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (RMVP), roll 675.

молоддю УКрК від 25 листопада 1941 р. констатовано: "Дня 18 жовтня 1941 р. доручено Відділові Опіки над молоддю Українського Краєвого Комітету зайнятися пропагандою для набору молодих українських добровольців до Ваффен СС. З цією справою звернувся до Українського Краєвого Комітету СС гауптштурмфірер [Вальтер] Шенк. У розмовах устійнено число набору спершу на 500, а відтак на 1000 людей. Набір мав відбутися у таких округах: Львів, Стрий, Калуш, Станиславів, Коломия, Городенка, Чортків, Бережани, Тернопіль". Для добровольців передбачено такі вимоги: національність - українець, вік - від 17 до 35 років, зріст - не менше 1 м 70 см, відсутність судимості (за винятком колишніх політичних в'язнів), добрий стан здоров'я. Однак цей набір не був популярним головню через відсутність політичних гасел під час його організації й неучасть у ньому відомих українських громадських діячів. Переважна більшість української молоді відмовилася служити у військах СС, до яких зголосилися менше 1000 добровольців переважно з родин колишніх військовослужбовців австрійської армії²⁶⁵.

3.2.4. Вербування іноземців для залучення до бойових дій проти Великої Британії

Спроби залучення іноземців до німецького війська і створення з них національних формувань поширилися також поза межі європейського континенту. Хоча до кінця 1941 р. у США було багато політиків, які симпатизували нацистам²⁶⁶, німецьким інстанціям вдалося завербувати до ЗС Німеччини тільки кількох американців²⁶⁷. Проте оголошення Німеччиною війни США унеможливило вербування американців до німецького війська й Північна Америка випала зі сфери зацікавлення Третього Райху. Німеччина не потребувала "п'ятої колони" на віддаленому північноамериканському континенті, оскільки не планувала висадки морського десанту як у США, так і на географічно ближчих британських островах. Тривалий час А. Гітлер не санкціонував пропозицій творення британських іноземних формувань, розраховуючи, що йому вдасться досягнути мирної угоди з Великою Британією. Фюрер вважав британців спорідненими із Германцями і звертав увагу на те, що англійські впливові родини походять із Нижньої Саксонії²⁶⁸. Тому Німеччина проводила доволі ліберальну окупаційну політику на єдиному з британських островів, окупованому 30 червня 1940 р.²⁶⁹.

²⁶⁵ЦДАВО України, ф. 3951 -Український Центральний Комітет, м. Львів, оп. 1, спр.72, арк. 1-2; ДАЛО, ф. П-3 - Львівський обласний комітет Компартії України, оп. 1, спр. 67, арк. 15.

²⁶⁶*Bell L. W.* In Hitler's shadow: the anatomy of American nazism / *Leland W. Bell.* - Washington: Post; London: Kennikat Pr., 1973; *Diamond S.* The Nazi Movement in the United States, 1924-1941 / *S. Diamond.* - Ithaca: Cornell University Press, 1974; *Higham Ch.* Trading with the Enemy: An Expose of the Nazi-American... / *Ch. Higham.* - New York: Delacorte Press, 1983; *Higham Ch.* American Swastika: Shocking Story of American Collaborators / *Ch. Higham.* - Garden City: Doubleday, 1985; *Kühl S.* Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and... / *S. Kühl.* - Oxford: Oxford University Press, 1993; *MacDonnell F.* Insidious Foes: The Axis Fifth Column and the American Home Front / *F. MacDonnell.* - Oxford: Oxford University Press, 1995; *Wallace M.* The American Axis: Henry Ford , Charles Lindbergh, and the Rise of the Third Reich / *M. Wallace.* - New York: St. Martin's Press, 2003.

²⁶⁷*Kzammerz A.* Hitler's Legions in America / *Arnold Krammer* // *American History Illustrated.* - 1983. - June. - Vol. XVIII. - No.4. - P 53-64.

²⁶⁸*Пикер Г.* Застольные разговоры Гитлера... - С. 60.

²⁶⁹*Casper W.* Britische Stimmen über die deutsche Besatzungszeit auf den britischen Kanalinseln 30.6. 1940 - 8.5.1945 (Truppe und Verwaltung). - Hamburg; Berlin: Decker, 1963. - S. 13-31.

А. Гітлер у своїх планах щодо Великої Британії значні надії покладав на Британський Союз Фашистів - БЮФ (*British Union of Fascists* - BUF)²⁷⁰, лідером якого був прибічник створення федерації європейських держав Освальд Мослі (Oswald Mosley) -колишній депутат нижньої палати парламенту від консервативної партії у 1918-1920 рр., згодом міністр лейбористського уряду Рамзея Мак-Дональда і єдиний політик, якого і лейбористи, і консерватори якийсь час вважали потенційним кандидатом на прем'єр-міністра²⁷¹. Його гасло "Британія на першому місці" (*Britain First*)²⁷² нагадувало кредо німецьких націоналістів "Німеччина понад усе" (*Deutschland über alles*)²⁷³. Від осені 1939 р. він, як і британські комуністи, виступав за пацифістську лінію, наголошуючи, що війна між Англією і Німеччиною є згубною для єдності Європи²⁷⁴, але при загрозі німецького вторгнення 9 травня 1940 р. заявив, що у випадку німецької інвазії кожен англійський фашист повинен безкомпромісно боротися проти агресорів²⁷⁵. Однак у середині того ж року, звинувачуючи Мослі у фінансуванні нацистами²⁷⁶ за його контакти з пронімецькими крайніми правими у петенівській Франції²⁷⁷, британський уряд заборонив діяльність БЮФ і наказав заарештувати Мослі²⁷⁸ та 800 його прихильників²⁷⁹.

Напередодні й на початку німецько-радянської війни у політиці Третього Райху відбулися зміни, й у планах німецьких інстанцій почало фігурувати ірландське питання²⁸⁰. Якийсь час Ірландія цікавила Абвер як плацдарм для висадки десанту на Британські острови й запровадження на них німецького військового управління²⁸¹. Першим кроком до завоювання симпатій ірландців було те, що стосовно "громадян Ірландії" в Райху передбачили "краще трактування, особливо щодо жінок та дітей"²⁸². Проте заклик прем'єр-міністра Ірландії Еамона де Валера, щоб жодній з країн (учасників воєнних дій) не давати приводу для інтервенції, підтримала більшість мешканців

²⁷⁰British Union of Fascists: reports on meetings and activities, 1933-1936 //NA(PRO), HO (Records created or inherited by the Home Office, Ministry of Home Security, and related bodies) 45/25384; HO 45/25385; HO 144/20140-20147.

²⁷¹Autobiography by Sir Oswald Mosley. 1968 February 21-1968 June 03 //NA (PRO), CAB (Records of the Cabinet Office) 164/335.

²⁷²Sir Oswald Mosley's Speeches: reports and press cuttings, 1934-1937 //NA(PRO), MEPO (Records of the Metropolitan Police Office) 2/10648.

²⁷³Детальніше див.: *Cross C. The Fascists in Britain / Colin Gross.* - London: Barrie & Rockliff, 1961.

²⁷⁴Anti-war Propaganda by the British Union of Fascists and the Communist Party of Great Britain; proposals to prohibit export of subversive pamphlets and periodicals, 1940-1943 // NA (PRO), HO 45/25387.

²⁷⁵British Union of Fascists (BUF): miscellaneous memoranda and correspondence, 1940-1941 //NA (PRO), HO 283/3.

²⁷⁶British Union of Fascists: evidence of association with and financial support from Italy and Germany, 1933 January 01 - 1943 December 31 // NA (PRO), KV 3/53; British Union of Fascists: evidence of association with and financial support from Italy and Germany, 1944 January 01 - 1946 December 31 // NA (PRO), KV (Records of the Security Service) 3/54.

²⁷⁷Sir Oswald Mosley's contacts in France, 1940 // NA (PRO), FO (Records created and inherited by the Foreign Office) 371/24326.

²⁷⁸Sir Oswald Mosley/Lady Mosley. 1941 January 01-1942 October 27 // NA (PRO), KV2/886. ²⁷⁹Детальніше про О. Мослі як політика див.: *Skidelsky R. Sir Oswald Mosley: From Empire to Europe / Robert Skidelsky // Twentieth Century Studies* (London). - 1969. - March. - P. 38-61. ²⁸⁰*Dickel H. Irland als Faktor der deutschen Außenpolitik 1933-1945. Eine propädeistische Skizze / Horst Dickel // Hitler, Deutschland... - S. 565-576.*

²⁸¹Militärverwaltung in England (Vorbereitung), 1940-41 // BA-MA, RW 5/6.

²⁸²FS +HZZP- 1336. An AOK 14. OKH. Gen. St. d. H, Gen. Qu. (Qu.Z.)Nr.III/39 // NA, T-501, roll 230, fr. 000275.

його країни. Цієї ж позиції дотримувалася 10-тисячна Ірландська Республіканська Армія (ІРА) та лідер антибританських активістів ІРА генерал Еойн О'Даффі (Eoin O'Duffy). Після проголошення державної незалежності Ірландії він співпрацював з Англією як верховний шеф поліції країни, але після звільнення у 1933р. очолив союз офіцерів "Блакитні сорочки" (*Blue Shirts*), який підтримував ідею об'єднання Ірландії, заборони страйків та виступав за боротьбу проти комунізму. На чолі 600 своїх прибічників О'Даффі брав участь у громадянській війні в Іспанії разом із франкістами і після повернення на Батьківщину був обраний президентом Об'єднаної Ірландської Партії, створеної після об'єднання усіх опозиційних ірландських партій. Після 1939 р. він підтримував контакти з Абвером й у 1943 р., за рік до своєї смерті, виявив готовність створити ірландський легіон для боротьби проти комунізму, однак легіон так і не сформували. Невдалими були також спроби Абверу використати ІРА у боротьбі проти Англії. Після початку "війни бомбами" у січні 1939 р. й послаблення арештами ІРА у 1940 р. у Берліні опинився колишній шеф штабу ІРА консерватор Шон Рассел (Sean Rüssel) і дуже популярний член керівництва лівої конгресової групи як відгалуження ІРА соціаліст Френк Раєн (Frank Ryan)²⁸³. Вони розраховували на співпрацю з Абвером лише доти, доки це не розходилося з національними інтересами Ірландії, не бажали бути "сліпим знаряддям" Райху. Раєн писав із Німеччини: "Я сам собі господар... У кожному разі ніхто не може мені нав'язати щось таке, чого я не хочу робити"²⁸⁴. Проте спроба перекинути обидвох ірландських активістів підводним човном до Ірландії для активізації дій ІРА закінчилася поверненням Раєна у Берлін після смерті Рассела за 110 морських миль від Ірландії 14 серпня 1940 р.²⁸⁵. Через рік, у вересні 1941 р., Абвер відмовився також від проекту МЗС Німеччини переправити повітряним шляхом Раєна та двох "бранденбуржців" для налагодження контактів з ІРА та підготовки партизанської війни проти Англії. Створити військові формування з ірландців у роки Другої світової війни не вдалося так само, як і реалізувати проект кайзерівської Німеччини у роки Першої світової війни, коли Роджер Касемент (Casement) намагався створити ірландську бригаду з військовополонених-ірландців, до якої зголосилися тільки 52 ірландці²⁸⁶. У таборі поблизу с. Альт-Дамм під Бранденбургом було зосереджено 100 ірландців, з яких тільки 10 відібрано для розвідки й вивчення техніки організації диверсій та саботажу, але не скеровано до бойових дій; згодом (у листопаді 1943 р.) табір розформовано²⁸⁷.

Проте з початком кампанії на Сході А. Гітлер відмовився від висадки десанту на Британські острови. Відтоді ірландське питання втратило для Третього Райху політичне й військове значення. Ірландські політики, зокрема й крайні праві, були готові радше співіснувати й домовлятися з урядом Великої Британії, ніж із нацистською Німеччиною; більшість з них, однак, не хотіли залежати ні від Великої Британії, ні від Райху. Німецькі інстанції, переконавшись у безперспективності планів творення

²⁸³Frank Ryan, alias Frank Richards: Irish. 1938 January 01 - 1944 December 31 // NA (PRO), KV (Records of the Security Service) 2/1291.

²⁸⁴Cronin S. Frank Ryan. The search for the Republic / Sean Cronin. - Dublin: Repsol, 1980. - P. 238. ²⁸⁵Abshagen K.-H. Canaris. Patriot und Weltbürger / Karl-Heinz Abshagen. - Stuttgart: Union Deutsche Verlags-Anstalt, 1954. - S. 275.

²⁸⁶Hünseiler W. Die irische Bürgerkriegsgefahr im Kalkül der deutschen Großbritannienpolitik in der Julikrise 1914 / Wolfgang Hünseiler // MGM. - 1982. - H. 32. - S. 35-44; Germany and the Sinn Feiners [With an extract from notes of Interviews with Sir Roger Casement] Printed or circulated in 1916 May 2 // NA (PRO), CAB 37/147/7.

²⁸⁷ADAP Serie D... - Bd. XIII. - S. 299; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 134-135.

великих частин із британців, усе ще сподівалися досягнути порозуміння з урядом Великої Британії (заступник А. Гітлера в НСДАП Рудольф Гесс вилетів до Шотландії 10 травня 1941 р. із метою запропонувати урядові Великої Британії укласти мир і взяти участь у поході проти СРСР). "Мені не вдасться дожити до цього, але я радий за німецький народ, котрий якось побачить, як Англія з Німеччиною пліч-о-пліч виступлять проти Америки. Німеччина і Англія будуть знати, чого очікувати одна від одної. У нас буде надійний союзник", - обмовився Гітлер у вузькому колі осіб 9 жовтня 1941 р.²⁸⁸.

Оскільки спроби вербування "п'ятої колони" у 1940-1941 рр. у Великій Британії не мали успіху, німецькі інстанції вирішили використати індійські прагнення до незалежності. Агітація проти панування Великої Британії в Індії тривала десятиліттями до вибуху Другої світової війни. Тому для країн Вісі протягом цієї війни логічними були підтримка антибританських настроїв та спроби рекрутувати полонених індійців, які діяли на боці Британської Співдружності у Північно-Африканській кампанії. Німецькі інстанції вдало перейняли італійський досвід творення іноземних формувань з індійців*. Лідер індійського визвольного руху Субхас Чандра Bose, керуючись принципом "ворог мого ворога - мій друг", вбачав у війні між Великою Британією і Німеччиною нагоду здобути незалежність Індії від Британської імперії. Bose звертався до кількох із воюючих сторін із пропозиціями підтримати створюваний ним провізоричний еміграційний уряд Індії²⁸⁹. 17 січня 1941 р. Bose втік з-під британського нагляду з Калькутти й завдяки Абверу прибув до Пешавару на північно-західному кордоні з Афганістаном. Прибічники Ага-хана допомогли йому перейти кордон; в Афганістані він зустрівся з представниками німецької контррозвідки, які допомогли йому літаком прибути в Кабул до кордону з СРСР. Працівники НКВС транспортували Bose до Москви, де він сподівався, що традиційна ворожість Росії до британського панування в Індії сприятиме його планам повстання на своїй Батьківщині. Проте він не отримав там підтримки й зустрівся з послом Німеччини графом Фрідріхом Вернером фон Шуленбургом. Той переправив Bose до Берліна, де його прийняв Й. Ріббентроп і чиновники МЗС Німеччини, котрі погодились підтримати його діяльність ура діопропаганді²⁹⁰. Юліпня 1941 р. державний секретар Вільгельм Кепплер перебрав під свій контроль "індійський проект", про який

²⁸⁸Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера... - С. 38.

* 10 травня 1942 р. італійська армія створила спеціальну частину з іноземним вояцьким складом "Загін «Військовий центр»" (*Raggruppamento Centri Militari*). До неї увійшли іноземний військовий персонал, колишні військовополонені різних національностей, представники різних націй, які жили в Італії, італійці, які проживали в інших країнах з метою використання їх для розвідки та саботажних операцій поза ворожими лініями. Батальйон очолив підполковник Массімо Інвреа (Invrea), до підрозділів якого увійшли 1200 індійців із Тунісу, Єгипту, Палестини, Сирії, Індії, Персії та колишні індійські військовополонені (разом 400 індійців та 200 арабів). У серпні 1942 р. його перейменовано на "Загін «Червоні стріли»" (*Raggruppamento Freccie Rosse*) (*Lundari G. Paracadutisti Italiani 1937/45 / Giuseppe Lundari*. - Milano: Editrice Militare Italiana, 1989. - P. 90).

²⁸⁹Der Tiger Indiens. Subhas Chandra Böse. Ein Leben für die Freiheit des Subkontinents / [Hrsgb.v. Alexander Werth]. - München: Bechtle, 1971. - S. 20-250; Hauner M. Das nationalsozialistische Deutschland und Indien / Milan Hauer // Hitler, Deutschland... - S. 430-453; Hartog R. Im Zeichen des Tigers: die indische Legion auf deutscher Seite 1941-1945 / R. Hartog. - Herford: Busse Seewald, 1991; Subhas Chandra Böse und die Indienpolitik der Achsenmächte / [Hrsgb.v. Jan Kuhlmann]. - München: Biblion-Verlag, 2004.

²⁹⁰Subhas Chandra Böse: life and activities, 1944 // NA (PRO), FO 371/41783. Детальніше про це див. : Voigt J. H. Indien im Zweiten Weltkrieg / Johannes H. Voigt. - Stuttgart: Herold, 1978.

вище керівництво Райху на той час не мало жодного уявлення (наприклад, Г. Гімлер при згадці про нього перепитав, про що взагалі йдеться)²⁹¹.

Проте С. Ч. Босе прагнув ефективніших форм опозиції до британців, ніж радіопаганда. Він вирішив використати нагоду створення індійської частини в складі німецької армії з вояків 3-ї (Індійської) моторизованої бригади, захоплених у полон німецьким Африканським корпусом генерала Ервіна Роммеля у квітні 1941 р. у Кіренаїці (Лівія) в Африці. 15 травня майор ВПС Німеччини був скерований опитувати англомовних полонених відносно їх бажання вступу до індійських частин у складі німецької армії. Через чотири дні після цього перших завербованих 27 індійських офіцерів вилетіли до Берліна з метою створення у м. Аннабург спеціального табору для 10000 індійських військовополонених. Вони вирушили у табір у Франкенбург під м. Хемнітц з метою отримати нові групи добровольців до формації, для якої пропонували назви "Індійський Легіон" чи "Вільна Індія" (у транслітерації латинкою з індійської "*Azad Hind*") або екзотичну назву "Легіон «Тигр»". Наприкінці серпня 1941 р. представники Абверу були готові підтримати ідею антибританської революції й запропонували Босе підготувати спеціальну десантну групу індійців²⁹². Їх підготовку мала забезпечити частина 4-го полку дивізії спецпризначення "Бранденбург" у вишкільному таборі поблизу м. Мезерітц. Проте цей задум не реалізовано. Щойно у січні 1942 р. вдалося завербувати тільки 8 добровольців до формування, що мало увійти в історію під гучною назвою "Індійська Національна Армія". Проте до початку 1942 р. реальні практичні результати спроб творення індійського легіону не були відчутними й були радше спробою психологічно залякати британських лідерів можливістю використання Третім Райхом визвольної боротьби індійців за національну й державну незалежність²⁹³.

Отже, перші акції вербування вояків за межами Німеччини для поповнення німецьких військ заторкнули насамперед суміжні з нею країни - окуповані або залежні, особливо прикордонні з цією державою області, де традиційно проживав значний відсоток людей німецької національності. Однак перші невеликі іноземні підрозділи укомплектовано лише після вивчення можливостей політичного використання й урахування імовірних позитивних та негативних наслідків їх мобілізації і після того, коли стало зрозуміло, що тільки німецьких військових сил недостатньо для вирішення усіх питань ведення війни. Панівний характер НСДАП, її ідеології та геополітичних цілей і мета війни визначили призначення іноземних військових формувань німецького війська та характер їх використання. Політика Третього Райху щодо конкретного іноземного формування залежала від того, яке місце вищі посадові особи Німеччини відводили у "Новій Європі" народові, з представників якого вони були укомплектовані. На ставлення Райху до союзних або окупованих країн, а відтак на визначення статусу їх формувань у ЗС Німеччини впливали різні чинники, зокрема географічне розташування певної країни, спорідненість з Німеччиною в мовній та культурній сферах, демографічне становище, економічне і політичне значення, внутрішнє становище, соціальна структура, масова психологія й діяльність окремих особистостей та політичних середовищ. Ступінь впливу тих чи інших факторів визначали воєнні обставини. Певну роль у процесі творення іноземних формувань німецьких військ відіграли праворадикальні політичні угруповання. Більшість відносно впливових груп, котрі орієнтувалися на співпрацю з

²⁹¹gKdos. SS-Ograf. Berger an RFSS/PS, 10-13.07.1941 (Projekt Indien unter Gesamtleitung Staatssekretär Keppler. Anfrage d. Reichsführer-SS)/HZ, MA-325; NA, T-175, roll 123, fr. 008875-008876.

²⁹²General; Subhas Chandra Böse; 1941-1942//NA(PRO), HS (Special Operations Executive) 1/200.

²⁹³LittlejohnD. Foreign Legions... -Vol. 4. - P. 127; Weale A. Renegades... - P. 213.

Німеччиною, намагалися зберігати самостійність у власних діях і у багатьох аспектах інтегрального націоналізму не переходили межі наслідування ідеології, переймання антикомуністичної риторики й навіть запозичення форм вітання німецьких націонал-соціалістів. Водночас деякі крайні пронацистські сили, впливи яких на їх Батьківщинах були доволі незначними, і які виступали за асиміляцію з німцями та приєднання своїх країн до Райху, були повністю залежні від зовнішньої підтримки й діяли усупереч національним інтересам своїх народів, що межувало із національним ренегатством, а тому є усі підстави саме ці угруповання вважати "п'ятою колоною" Райху.

Для країн Європи був характерний комплекс соціальних, політичних та інтелектуальних умов, що передували створенню з їх мешканців національних формувань у ЗС Німеччини, чим вдало скористалися нацисти, які пропагували ідею об'єднання Європи, деформуючи й навіть спотворюючи її зміст. Тогочасна західноєвропейська молодь демонструвала волю до змін та активних дій у відповідь на неспроможність практичного вирішення актуальних питань у її країнах. Для них були характерними патріотизм і водночас авантюризм, бажання втекти від вирішення складних рутинних соціальних проблем, симпатії до Німеччини і для деякої частини - невирішеність проблеми зайнятості та матеріальні труднощі, зокрема безробіття. Нічого дивного у тому, що їм імпував радикалізм правих радикальних націоналістів Райху, які на той час ще не були скомпрометовані у світі. Представниками різних народів керували неоднакові мотиви: боротьба проти колоніальної влади (індійці, араби) або проти нації-гегемона (хорвати та словенці), антибільшовицько-реваншистські цілі (російські антикомуністи) або прагнення до національної незалежності (українці, кавказці та представники балтійських народів). Усіх їх об'єднувало прагнення жити у власних національних державах.

Окремої уваги заслуговують представники народів, країни яких станом на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР Утім, їх співпрацю з Третім Райхом до кінця червня того року навіть у часовому відношенні проблематично назвати злочинною: до того часу їх країни не були окуповані Вермахтом, їх народи не мали негативного досвіду з нацистами й ніхто не потрактував Німеччину як ворога (передовсім росіяни, українці та балтійці). Їх політичні сили, як і політичні сили західних європейців, виявили готовність інтегрувати свої народи в систему союзників Німеччини, пропонуючи своєрідну модель системної співпраці. Керівна верхівка нацистського Райху, однак, усунула політичні угруповання представників цих народів від впливу на політичні рішення урядових кіл Райху в східних питаннях, трактуючи їх як внутрішні проблеми Німеччини після окупації її військами більшої частини європейських територій, що станом на 22 червня 1941 р. були у складі СРСР. Це і визначило характер створених і запланованих для творення формувань з представників народів тих країн, що на початок війни були складовими частинами Радянського Союзу. Німецьке командування не планувало створювати з них великі військові з'єднання, робило ставку на власні армії й вважало достатнім для їх посилення залучення з'єднань союзних держав. Комплектування перших з іноземних військових підрозділів і частин стало своєрідним "зондуванням" майбутніх можливостей, метою якого було здобути перший досвід їх творення й підготувати сприятливий ґрунт для творення нових формацій, коли це буде видаватися доцільним. Із початком війни Райху проти СРСР правляча верхівка НСДАП не наважилася санкціонувати комплектування іноземних дивізій з представників великих народів республік СРСР й відмовилася використовувати створені з них невеликі підрозділи у фронтових діях. Їх функції обмежено переважно до пропагандистського використання й з'ясування настроїв місцевого населення як своєрідних посередницьких військових структур між окупаційними військовими органами управління й місцевим населенням у захоплених Вермахтом східних областях.

РОЗДІЛ IV
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ, СЕРЕДНЬОАЗІЙСЬКІ
ТА КАВКАЗЬКІ ФОРМУВАННЯ
У ПОЛІТИЦІ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ НІМЕЧЧИНИ
НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
(кінець 1941 р. - початок 1943 р.)

4.1. СЛОВ'ЯНСЬКІ ТА БАЛТІЙСЬКІ ФОРМАЦІЇ

4.1.1. Проблеми використання західноєвропейських легіонів

Військово-політична верхівка Третього Райху, використовуючи у 1940-1941 рр. нові технічні засоби ведення війни, зокрема танки й авіацію, не приділяла особливої уваги залученню до військової співпраці населення окупованих територій. Проте наприкінці 1941 р. ситуація змінилася. Якщо у 1939-1941 рр. керівництво Райху втілювало щодо намічених для окупації країн стратегію ведення "блискавичної війни" й не розробляло планів тривалих воєнних кампаній, наприкінці 1941 р. після провалу цієї стратегії воно опинилося віч-на-віч перед двома головними завданнями: 1) подальше ведення війни; 2) контроль над окупованими територіями і боротьба проти партизанських збройних формувань, чисельність яких постійно зростала. Вирішення цих завдань було особливо актуальним з огляду на перші значні втрати сухопутних військ Німеччини у бойових діях проти радянських армій. Уже на 10 вересня 1941 р. недоукомплектованість особового складу з'єднань Вермахту на Східному фронті сягнула: у 58-х дивізіях - майже 2000 осіб, у 30-х - понад 2000, у 40 - понад 3000 і в 14-х - понад 4000¹. Нові рекрути, які прибували, не змогли відновити цих втрат: до кінця листопада ЗС Німеччини втратили на Східному фронті 740000 солдатів і офіцерів, тоді як поповнення склало не більше 400000 осіб². До 30 листопада загинуло 743112 осіб, або 23,12 % загальної чисельності вояків сухопутних військ Німеччини (СВН) на Сході, а на 25 квітня 1942 р. ця цифра сягнула 1148594 особи, або майже 35 % від тодішньої загальної чисельності військовослужбовців цих військ на Східному фронті³. Становище Вермахту ще більше ускладнило те, що А. Гітлер оголосив війну Німеччини проти США, наступ німецького війська під Москвою зазнав цілковитої невдачі, а 5 грудня 1941 р. радянські війська перейшли у контрнаступ, відкинувши з'єднання СВН на 160 км під Вязьму та Ржев, де лінія фронту стабілізувалася до 1943 р. Усе це змусило військово-політичні інстанції Райху вдаватися до ширококомаштабного залучення до німецького війська нового іноземного персоналу.

¹Гальдер Ф. Военный дневник. Т.3. В двух книгах. Книга первая (22.6.1941-30.9.1941) / Ф. Гальдер. - М.: Воениздат, 1971. - С 336.

²Чернов В., Шляхтуное А. Прибалтийские Ваффен-СС... - С. 22.

³Решин Л. Е. "Wlassow-Aktion" или Как германское командование пыталось разложить Советскую Армию и ее тыл в 1941-1945 гг. (По материалам и документам Вермахта, СС и СД) / Л. Е. Решин // ВИЖ. - 1992. - № 3. - С. 23.

ОКВ у багатьох питаннях поширило на іноземні формуції німецького війська відповідні акти, що стосувалися німецьких частин Вермахту. Однак у ЗС Німеччини були й принципи відмінності щодо трактування іноземців та німецьких вояків. Подальша інтеграція інонаціональних формувань у ЗС Німеччини зумовила потребу нових директив і статутно-нормативного врегулювання їх правового статусу. 10 січня 1942 р. оргвідділ господарського штабу ОКВ видав вказівки, згідно з якими наказано використовувати іноземців (йшлося передовсім про західноєвропейців) в об'єднаних частинах під їх національним командуванням "у німецьких Збройних силах [*im Rahmen der deutschen Wehrmacht*]". Передбачено, що їх формування й оперативне застосування регулюють ОКВ і його господарський штаб, а справи данців, норвежців, шведів, нідерландців та фламандців вирішує райхсфюрер СС, і вони діють у військах на індивідуальній основі або у складі своїх національних формувань. Визначено, що представники тих національностей, які мають громадянство своїх країн і є моряками чи авіаторами, будуть переведені з підпорядкування Ваффен-СС у підпорядкування відповідно ВМФ або ВПС Німеччини. Іноземні добровольці, які проживали на території Райху, повинні були зголошуватися через відділ "Закордон" ОКВ (*OKW/Abteilung Ausland*) у військову команду "Закордон" (*Wehrbezirkskommando Ausland*) у Берліні. Тільки після того, коли кількість добровольців певної національності була достатньою для створення національного формування, ними мали опікуватися відомства шефа військових озброєнь і командувача резервних військ ОКВ (*OKW/Chef Heeresrüstung und Befehlshaber des Ersatzheeres*). Зроблено суттєвий відхід від попередніх розпоряджень. Іноземні формування названо "Добровольчі з'єднання" (*Freiwilligenverbände*) й акцентовано на тому, що вони є не складовими частинами військових сил їх країн, а мілітарними одиницями ЗС Третього Райху: "Іноземні Добровольчі з'єднання є складовою частиною німецьких Збройних сил". На цій підставі на іноземців поширено усі обов'язки, що стосувалися німців у ЗС Німеччини. Водночас передбачено суттєве обмеження: "Іноземні добровольці не отримують німецького громадянства". За тими ж вказівками іноземці, залежно від визначених для них бойових завдань, мали отримувати відповідну німецьку чи трофейну легку або важку зброю, німецькі уніформи з відзнаками своїх країн і відпустку на тих же підставах, що й німці (з тією, однак, різницею, що могли проводити її в себе у Вітчизні або в Райху), причому ці поїздки мали забезпечувати резервні війська, а на Батьківщині вони не могли носити німецьких уніформ. На них поширено німецькі положення про військові нагороди, але щодо орденів і почесних відзнак передбачено особливі розпорядження. Для іноземців також повторно затверджено схвалений раніше текст присяги вірності А. Гітлеру як головнокомандувачеві ЗС Німеччини "у боротьбі проти більшовизму". Вояки іноземних формувань мали нарукавні відзнаки⁴ і могли мати власні ранги (наприклад, "лейтенант валлонського легіону") й водночас ранги Вермахту. На іноземців поширено ті ж можливості використання поштового листування, що діяли для німецьких військовослужбовців. Ці положення частково були чинними для іноземних формувань військ СС (для яких діяли положення СС-ГА) і не стосувалися формувань Збройних тих держав, що перебували у стані війни проти СРСР (Італії, Румунії, Угорщини, Словаччини та Фінляндії)⁵.

⁴Herstellung v. Armbinden in d. Landesfarben für die als Gefolgschaftsmitglieder im Dienst d. Wehrmacht stehenden Italiener, Kroaten, Ungarn, Slowaken, Rumänen, Bulgaren, Finnen und Spanier; Juni-Juli 1942 // BA, NS 19/2415.

⁵OKW. 14g/w WFSt/Org.(I), 19/42. Führ.-HQ., den 10. Januar 1942. Richtlinien für den Einsatz ausländ. Freiwilliger im Kampf gegen die SU (Neufassung). Der Chef d.OKW Keitel // BA-MA, RH 2/1422, Bl. 2-5.

Якщо для іноземних з'єднань союзників Райху та нейтральних країн (Іспанії) від дивізії діяло їх власне судочинство, для інших національних формувань меншого чисельного складу було передбачено покарання на тих же підставах, що й для військовослужбовців ЗС Німеччини. Їх могли тимчасово заарештувати чи застосувати щодо них будь-яке німецьке дисциплінарне покарання тільки у тих випадках, коли вони безпосередньо підлягали німецьким законам, тоді як в іншому на них поширювалися військові дисциплінарні покарання їх країн. Військовослужбовці інонаціональних формувань із вояцьким складом менше дивізії, які не мали власного судочинства, підлягали покаранню за німецьким розпорядженням про воєнні покарання й дисциплінарним правовим покаранням аж до передачі німецьким військово-польовим судам⁶.

Доданий до згаданих вказівок додаток № 2 суттєво обмежив зміст пропаганди серед вояків іноземних формувань, що мав бути погоджений із цензорами Вермахту. Передбачено, що окрім німецьких пропагандистських військ, інформувати іноземні Добровольчі з'єднання будуть власні кореспонденти, а при з'єднаннях із чисельним складом дивізії - окремі підрозділи кореспондентів. Інформаційний, фото- та кіно-матеріал іноземних кореспондентів та іноземних підрозділів мав проходити таку саму цензуру, яку проходив аналогічний матеріал для пропагандистських частин ЗС Німеччини, визначено порядок її здійснення відділом пропаганди ОКВ й видання санкцій на донесення цієї інформації до мешканців тих країн, із представників яких створено згадані формування. Відділ пропаганди ОКВ також повинен був санкціонувати радіопрोगрами й видання газет для вояків іноземних формувань силами місцевих офіцерів психологічної служби й навіть визначати назви та кількість газет для іноземних добровольців. Культурні заходи, запропоновані для німецьких вояків (демонстрації фільмів, театральні вистави й мистецькі виставки), рекомендовано проводити також серед вояків іноземних формувань⁷.

У пакеті розпоряджень був додаток № 3, згідно з яким розрахунки управлінських бюро іноземних Добровольчих з'єднань мали здійснювати на підставі німецьких норм. Усі кошти, потрібні для цих формувань, мали виплачувати з бюджету Німеччини. Ці формації наказано розміщувати у казармах Вермахту, а постачання їм зброї, радіотехніки, уніформ, спорядження тощо мали відбуватися з його ж складів. Воякам іноземних формувань заборонено вивіз німецьких грошей під час виїзду з Німеччини і натомість дозволено обмінювати національні грошові знаки на німецькі, які вони повинні були повторно міняти у разі виїзду. Забезпечення харчами визначено за нормами порцій для німецьких вояків. Для іноземного управлінського персоналу цих формацій був передбачений за штатом на посаду керівника вищих управлінських відомств німецький службовець, який мав забезпечити відповідність роботи цих установ згідно з німецькими розпорядженнями (наприклад, для іспанської дивізії - один інтендант, для її батальйону - один батальйонний скарбник тощо). У частини без управлінського персоналу також мали бути скеровані німецькі управлінські службовці. Господарське забезпечення іноземних формувань мало здійснюватися на тих самих підставах, що й забезпечення німецьких формацій. Передбачено, що з часом буде видано доповнення й уточнення до цих інструкцій⁸.

⁶Anl.1 z.OKW Nr. 19/42 WFSt/Org(I). Strafrechtl. u. disziplinarstrafrechtl. Bestimmungen f. die im Rahmen d.deutsch.Wehrmacht eingesetzt. ausländ.Freiwilligenverbände // BA-MA, RH2/1422, Bl. 6. ⁷Anl. 2 zu OKW Nr. 19/42 WFSt/Org (I). Berichterstattung u. Truppenbetreuung für die im Rahmen der deutschen Wehrmacht eingesetzten ausländ. Freiwilligenverbände // BA-MA, RH 2/1422, Bl. 7. ⁸Anl. 3 zu OKW Nr. 19/42 WFSt/Org (I). Verwaltungsbestimmungen für die im Rahmen der deutschen Wehrmacht eingesetzten ausländ. Freiwilligenverbände // BA-MA, RH 2/1422, Bl. 8-9.

Перемоги формувань із представників певної нації зумовлювали вербування наступних контингентів їх добровольців-співвітчизників і створення нових формацій. Наприклад, дещо збільшено кількість норвежців, які діяли на боці Німеччини: на 5 березня 1942 р. у дивізії СС "Вікінг" було 800 норвежців, у добровольчому легіоні "Норвегія" - 1150, у його резервній сотні 150⁹. Успіхи створеного з фінів фронтового формування військ СС зумовили пропозицію укомплектувати фінський охоронний батальйон також під командуванням військ СС¹⁰. Протягом другої половини 1941 р. німецькі й національні формування ЗС Німеччини поповнили добровольці з Португалії, Туреччини, Індії, Палестини, Тунісу, Ірану й навіть окремі громадяни Канади та США¹¹.

У 1942 р. відбулася трансформація насамперед західноєвропейських легіонів у звичайні інонаціональні частини Ваффен-СС Багато легіонів реорганізовано у полки військ СС. Вільний корпус "Данія" (*Freikorps Dänemark*) реорганізовано у Танковий гренадерський полк "Данія" (*Panzer-Grenadier-Regiment Dänemark*), а добровольчий легіон "Норвегія" - у Танковий гренадерський полк СС "Норвегія". Цьому сприяло зацікавлення особисто А. Гітлера іноземними формаціями військ СС. За його вказівками психологічні служби Ваффен-СС аналізували міжетнічні антагонізми, щоб використовувати їх в інтересах Райху і не допускати загострення конфліктних ситуацій. Німецьке командування намагалося не залучати до бойових дій пліч-о-пліч іноземні формування з представників тих національностей, які ворогували між собою. Наприклад, фіюрер з приводу створення 2-ї бригади СС "Фландрія" і 5-ї бригади СС "Валлонія", якою командував Л. Дегрель, 27 червня заявив, що оскільки "фламандці й валлони не уживаються одні з одними", він "завжди об'єднував фламандців із нідерландцями, а валлонів намагався поставити разом із французами". Гітлер був високої думки про добровольців із Голландії й 24 липня заперечив твердження деяких німецьких генералів про те, ніби голландці непридатні до служби у військах СС. У відповідь на його запит 25 липня Г. Гімлер повідомив Гітлеру, що "в лавах СС вже є 4500 голландців". Він же додав, що "недавно до складу військ СС було зараховано 200 швейцарців та 250 шведів, услід за якими, безсумнівно, потягнуться й інші представники цих націй"¹².

Владна верхівка нацистської Німеччини не надавала іноземним військовим з'єднанням важливого бойового значення, пов'язуючи з ними насамперед політичні цілі й плануючи використати їх як фактор сили для приходу до влади чи посилення позицій тих політиків, котрі виступали за співпрацю своїх країн із Третім Райхом. Наприклад, іспанську дивізію заплановано інфільтрувати пронацистськими настроями й скерувати її для підготовки державного перевороту пронімецьких політичних угруповань в Іспанії на випадок відмови Ф. Франко від співпраці з Райхом. 7 липня 1942 р. А. Гітлер підсумував, що "блакитна дивізія" "можливо ще відіграє вирішальну роль у поваленні нинішнього режиму" в Іспанії¹³.

Керівники національних політичних угруповань у різних європейських країнах теж розробляли плани використання у політиці іноземних легіонів, що повинні були воювати на боці Вермахту. Через тиждень після того, як райхскомісар Норвегії Й.Тербовен

⁹ Der R-SS. Nr.914/42 geh. SS-NA. Berlin W 35, d. 16.3.1942. Betr.: Norweg. Freiwillige in der Waffen-SS //NA, T-175, roll 111, fr. 2635482-2635485.

¹⁰ Plan d. Bildung einer finn. Schutzmannschaftsabt. unter dem Kommando d. Waffen-SS. 11.5. 1942//
BA, NS 19/3837.

¹¹ Див.: *Ailsby Ch. Hitler's Renegades: Foreign Nationals in the Service of the Third Reich / Christopher Ailsby. - Spellmount: Potomac Books Inc., 2004.*

¹² *Пикер Г. Застольные разговоры... - С. 384-385, 457, 461.*

¹³ Там же. -С. 425.

призначив його прем'єр-міністром, 1 лютого В. Квіслінг підготував меморандум, у якому пропонував створити Германський Союз і просив дозволити сформувати норвезькі ЗС та відкрити за кордоном самостійні посольства Норвегії, але ці надії виявилися ілюзорними¹⁴. Квіслінг теж розраховував на підтримку його особи і очолюваного ним руху інстанціями СС і, демонструючи вірнопідданські настрої, навіть запропонував 17 листопада, щоб Норвезький легіон був прямо підпорядкованим райхсфюрерові СС¹⁵. Лідер голландських правих А. Муссерт вбачав у голландському легіоні ядро майбутньої національної армії¹⁶ і в обмін на політичну підтримку Райхом його руху обіцяв залучити 50000 добровольців до цього формування та військ СС, коли він буде міністром¹⁷. Проте Г. Гімmlер не поспішав підтримувати Квіслінга й відмовився визнати голландський легіон військовою силою для захоплення влади Муссертом, бо вважав, що після війни Голландія не матиме такої кількості солдатів, яку має у згаданому формуванні, оскільки оборона цієї країни буде справою Німеччини. Гітлер рекомендував дотримуватися певної обережності та роз'яснювати "германцям" Північного Заходу і Півночі об'єднавчі наміри нацистів і їх прагнення створити Великонімецький Райх, у якому Німеччина буде ідеологічною та військовою опорою¹⁸.

Однак провал стратегії "блискавичних воєн" на Східному фронті, посилення партизанських рухів, великі втрати викликали у вояків-іноземців невдоволення й небажання воювати на боці Третього Райху. Випадків переходу сербів до партизанів було чимало, що й зумовило рішення обмежити створення нових сербських формувань на території Югославії¹⁹. Деморалізація національних легіонів якоюсь мірою теж призвела до падіння престижу їх "політичних патронів" у їх власних країнах. Зрештою, воякам національних формувань передавалося невдоволення, яке панувало на їх рідних землях. Наприклад, у Франції настільки скептично ставилися до ідеї участі французів у бойових діях у німецьких уніформах, що 11 липня 1942 р. навіть в одній з легальних французьких газет "Ілюстрація" ("l'Illustration") визнано, що між громадською думкою цивільних французів і переконаннями військовослужбовців Легіону Французьких Добровольців проти більшовизму є "брак розуміння і відсутність тісної єдності". 27 серпня під час параду першого підрозділу легіону стався інцидент, що поставив під сумнів лояльність легіонерів до Німеччини: один із них, 21-річний Пауль Колет скерував свій автомат у бік присутніх організаторів формації й поранив П. Лавалю та М. Деа. Розходження в оцінці подій військовими і політичним керівництвом французького легіону німецькі офіцери розцінили як прояв його дезорганізації на Сході²⁰. У червні уряд у Віші вирішив створити на протигагу до згаданого формування офіційну французьку частину

¹⁴Goebbels J. Tagebuecher... - S. 85.

¹⁵Ministerpresidenten. Oslo, den 17.11.1942. An den Rf-SS H. Himmler, Berlin, gez. Quisling // NA, T-175, roll 18, fr. 2521383.

¹⁶Antrag Musserts zur Zurückziehung d. Niederl. Legion als Kern einer künftigen holländ. Armee // IfZ, MA-328; NA, T-175, roll 126.

¹⁷g.Rf-SS an Seyss-Inquart: Rekrutierung f. W-SS und Niederl. Legion in Holland// IfZ, MA-328; NA, T-175, roll 126.

¹⁸Пикер Г. Застольные разговоры... - С. 177.

¹⁹Bef.Kdr.General u. Befehlshaber in Serbien v. 20.5.1942: Stärkelisten sämtl. v. Kdr. Gen. u. Befehlshaber in Serbien zugelas. Cetnik- u. Freiw.Anteilungen (nach Kreisen). Verbot v. Neuaufstellungen (m. Begleitschr. anNedic) // IfZ, MA-685; NA, T-501, roll 248, fr. 000112-000122.

²⁰Bericht Oberlt. Fontenoy, Fhr. PK'Komp. d. Franz. Legion: Misslungener Einsatz d. Legion im Osten (Nov. 41)-Völlige Desorganisation-Vorwürfe geg. Chef Obst. Labonne; Korr. MilBfh. Frankreich, OKH, OKW, m. Ber. d. Feldgeistlichen d. Franz. Legion, Major de Lupe: Uneinigkeit zw. d. militär. und polit. Führung d. Legion - Versagen d. Offz. Korps // IfZ, MA-190/8; NA, T-77, roll 1027.

"Легіон «Три кольори»" ("*Legion Tricolore*"), вояки якого у французьких уніформах мали діяти на підконтрольних урядові територіях, але керівництво Райху не захотіло толерувати незалежну французьку частину. На початку 1943 р. її розформовано, причому до ЛВФ приєдналося тільки 89 вояків, чому серед іншого сприяло те, що уряд А. Ф. Петена почав втрачати національний престиж і вже тоді багато французів приєдналося до табору голлістів - опозиціонерів, яких очолював генерал Шарль Андре Жозеф Марі де Голль (Gaulle)²¹.

У 1942 р., як і у військовослужбовців французького легіону, одностайних політичних поглядів не було також у вояків його фламандського аналогу²². Один із офіцерів фламандського легіону в доповідній записці стверджував, що "від усіх цих солдатів, які походять із різних партій та формацій, само собою зрозуміло, не можна очікувати будь-якої жертвності й готовності воювати". Фламандські вояки були невдоволені перебуванням їхнього національного формування у складі військ СС, брутальною поведінкою німців, котрі ображали національну гідність і мову фламандців. У 1-й сотні, наприклад, фламандський народ регулярно ображали такими словами, як "боягузливий", "брудний", "дурний" і т. д. У цьому документі вказано, що офіцери СС називали фламандців "циганським народом" і неодноразово німецькі підстаршини зверталися до фламандців так: "Переклади-но це твоєю російською мовою" (або так: "І цей народ хоче приєднатися до нашого Райху!"). Це деморалізувало фламандських вояків і викликало в них бажання бути підпорядкованими радше Вермахтові, аніж Ваффен-СС: "Фламандські легіонери твердо переконані, що вони були б набагато краще трактовані Вермахтом, - як це є у випадку валлонського легіону. Мораль молоді зруйнована"²³.

Розкол серед вояків "германських формацій" вирішено подолати "втручанням зверху", посиленням агітації ідеології націонал-соціалізму, що у перспективі мало довести до повної "нацифікації" цілих частин. Наприклад, 21 лютого 1942 р. бригаден-фюрер СС і генерал-майор СС Петер Гансен у листі райхсфюрерові СС охарактеризував стан у Вільному корпусі "Данія" так: "Причинами непорозумінь у Вільному корпусі є напружені стосунки між націонал-соціалістами і не націонал-соціалістами... Командний корпус не належить до націонал-соціалістів. Помилки кожного світоглядного вишколу загострюють протиріччя". Гансен навіть запропонував реорганізувати "Вільний корпус після швидкого поділу в штрафний піхотний полк"²⁴. Проте Г. Гімлер вирішив подолати "проблеми вояцької єдності" у цьому та інших "германських формуваннях" посиленням контролю й ідеологічного впливу. 13 квітня він видав наказ, який розіслав Г. Бергеру та Г. Ютнеру: "1) Призначення на посади у Германських легіонах (нідерландських, фламандських, данських, норвезьких) я затверджую особисто... ; 2) Усіх призначених у Германські легіони німецьких командирів упродовж 8-14 днів готувати до їх завдань у Головному управлінні СС або у Зеннгаймі через Головне управління СС"²⁵.

За умов посилення у Європі антинацистських настроїв владні інстанції націонал-соціалістичної Німеччини усе частіше відступали від принципу добровільності і вдавалися до примусу задля поповнення резервів. 30 серпня 1942 р. у Люксембурзі

²¹Neulen H. W. An deutscher Seite... - S.101-105.

²² Fremde Verbände. Frankreich (wallon. und fläm. Verbände), 1942-1944. - Kriegsgliederung

,
Aufstellung und Umgliederung d. Einheiten // MA-483; NA, T-78, roll 413, fr. 000725-000735.

²³ SS-Dol-17-2. Verm. Betr.: Freiw.-Leg. "Flandern" //NA, T-175, roll 111, fr. 2635482-2635485.

²⁴ RSHA. Nachrichten-Vermittlung. SSD-BDO Posen Nr.491.21/2.22.30. Geh. An R-SS. gez.

Hansen.

SS-Brigadeführer u. Gen.-Maj. d. Waffen-SS //NA, T-175, roll 111, fr. 2635496-2635497.

²⁵ DerRf-SS.An d.Chef d.SS-HAG. Bergeru. Chefd.SS-FHAJuttner. Führer-HQ, den 13April 1942

//

NA, T-175, roll 111, fr. 2635396.

окупаційна влада проголосила загальний військовий обов'язок для чоловіків 1920—1924 рр. н. і запровадила для них права громадян Німеччини, чим де-факто відбулося приєднання цієї країни до Райху. Незважаючи на протести й навіть масові страйки місцевих мешканців, їм не вдалося уникнути рекрутування, оскільки дезертирам загрожувало ув'язнення, а до кінця війни мобілізовано призовників 1925-1927 рр. н. З 15409 люксембуржців 11168 рекрутовано примусово, 2752 загинуло й 3510 дезертирували або з різних причин залишили військову службу²⁶.

Чимало західних європейців у національних формуваннях німецької армії були невдоволені примусовим онімечуванням під прикриттям гасла "зміцнення Германської спільноти". У Північній Європі у 1942 р. "великогерманська ідея" конкурувала з велико-скандинавською ідеєю північноєвропейської "нордійської солідарності"²⁷. Живучість цієї ідеї виразно проявилася також у військовій сфері. Ще на зламі 1939-1940 рр., наприклад, сотні норвезьких добровольців, шведська авіаескадра (9 бомбардувальників та 12 винищувачів) і два шведські батальйони з бригади генерала Ернста Лінгера воювали на фронті на боці Фінляндії проти СРСР²⁸. З початком німецько-радянської війни створено два шведські батальйони, після розпуску яких одна шведська сотня залишилася у складі фінського 13-го піхотного полку; загалом до кінця 1941 р. у складі ЗС Фінляндії було до 2000 шведів²⁹. Наприкінці літа 1942 р. створено сотню норвезьких лижників для дій на боці ЗС Фінляндії; у лютому 1943 р. 200 норвезьких вояків у складі німецької 6-ї гірської дивізії "Норд" скеровано на фінський фронт. Проте "націоналізм солідарності скандинавців" суперечив планам німецьких націонал-соціалістів, оскільки нацисти відводили місце країнам Північної Європи тільки у рамках моделі майбутнього Велико німецького Райху. 16 лютого 1942 р. у листі Р. Гайдріху та керівникові СС і поліції у Норвегії обергрупенфюреру СС Вільгельмові Редіессу Гімлер щодо пропозиції створити Скандинавський оборонний союз висловився проти скандинавської державності на тих землях, за які пролили свою кров німецькі солдати³⁰.

Нацисти намагалися не допустити поширення як "великоскандинавського руху" в країнах Північно-Західної Європи, так і виникнення панславістського руху. З огляду на це керівництво Третього Райху відхилило нові пропозиції творення чеських формувань для дій на Східному фронті. Тільки деяких чехів завербовано до військової допоміжної служби, переважно у будівельні, інженерні та інші технічні підрозділи³¹, на що вплинула особиста позиція А. Гітлера. Підсумовуючи своє ставлення до чеського питання і планів творення чеських формувань у 1939-1941 рр., він 23 січня 1942 р. наголосив, що чехи "зовсім нездатні керувати власною державою" і для німців "зі всіх слов'ян чехи є найнебезпечнішими", однак вважав можливим їх онімечування. 16 травня райхсканцлер нацистської Німеччини зауважив, що "усі спроби чехів добитися від нас дозволу мати армію - нехай навіть чисельність її буде обмежена - треба відхилити категоричним «ні»". 20 травня Гітлер заявив: "І якщо сильною рукою правити Протекторатом, то через 20 років чеська мова знову стане діалектом". Водночас він зауважив,

²⁶ Weber P. Geschichte Luxemburgs... - S. 127; Littlejohn D. Foreign Legions... -Vol. 2. - P. 253.

²⁷ Loock H.-D. Nordeuropa zwischen Außenpolitik und großgermanischer Innenpolitik... - S. 648-706.

²⁸ Gruchmann L. Schweden im Zweiten Weltkrieg. Ergebnisse eines Stockholmer Forschungsprojekts / L. Gruchmann // VJHZ. - 1977. - H. 25. - S. 594.

²⁹ ADAP. Serie D. - Bd. XIII. - S. 477.

³⁰ Der Reichsführer-SS. Tgb. Nr.72/36312/21. 16.Febr.1942. 1.) SS-Obergruppenführ. Heydrich. 2.)

Höherer SSPF Nord SS-Obergruppenführ. Rediess. H. Himmler // NA, T-175, roll 66, fr. 2582277.

³¹Wehrüberwachungd. Wehrpflichtigen tschechisch. Volkstums, Dez. 1941; Jan-Apr. 1942 // BA-MA, RH 15/227; RH 15/228.

що, засвоївши німецьку культуру, чехи зможуть безперешкодно стати громадянами Райху. Гітлер був переконаний, що після вирішення питань соціального забезпечення у Чехії "вже тепер чехів можна зробити фанатичними прибічниками Райху", але водночас їх треба "звільнити від участі у боротьбі на Сході"³². Наступну спробу мобілізації чехів улітку в пошуках нових резервів рекрутів ініціювало ОКГ, що зробило запит щодо можливості створення чеського добровольчого з'єднання й участі у фронтових діях урядових військ Протекторату. Проте 3 жовтня Гітлер знову заборонив будь-яке бойове використання мешканців окупованої Чехії. Новий райхспротектор Р. Гайдріх за відома Гітлера планував обговорити з чиновниками окупаційної адміністрації видання декрету про запровадження примусової військової служби, результатом чого мало бути укомплектування з чехів кількох дивізій; однак через короткий час після того Гайдріха вбили учасники антинацистського чеського руху опору³³.

Негативною була реакція вищого керівництва Третього Райху й на ініціативи деяких представників німецької окупаційної адміністрації у Польщі щодо створення польських частин на боці Вермахту, проти чого різко виступали представники польського еміграційного уряду в Лондоні. 3 березня 1942 р. керівник МЗС Польщі у листі до голови Ради міністрів Станіслава Міколайчика на підставі повідомлення довіреної особи з Ватикану (яка щойно тоді прибула з території ГГ) доповів, що на початку того року в переговорах із німецькими установами взяли участь колишній посол Польщі у Німеччині Альфред Висоцький та Адам Ронікер, під керівництвом якого діяла репрезентативно-харитативна організація допомоги польському населенню - Головна Рада Опіки - ГРО (*Główna Rada Opiekuncza* - GRO). При цьому, як констатовано у листі, окупаційні чинники намагалися викликати в польських громадських діячів "ілюзії можливості створення по боці «Вісі» мільйонної польської армії"³⁴. Проте 2 лютого президент Польщі генерал Владіслав Сікорський у листі послові польського уряду в Куйбишеві Станіславові Коту спростував цю інформацію. Він твердив, що радянська пропаганда з метою дискримінації політиків та військових діячів міжвоєнної Польщі поширювала серед депортованих до Сибіру поляків чутки про переговори генерала Бортновського з президентом Польщі про "організацію відділів, які воюватимуть на німецькому боці". Сікорський констатував, що "насправді генерал Бортновський відкинув усякі пропозиції" і просив посла польського уряду "засудити цю фальшиву гру й звернути увагу радянських органів влади, що вона не сприяє створенню приязної атмосфери у стосунках Польщі з Росією"³⁵.

4.1.2. Політичні передумови творення східних формацій

Одночасно з вивченням пропозицій творення національних формувань із чехів і поляків військово-політичне керівництво Райху в перші місяці німецько-радянської війни опинилося віч-на-віч перед проблемою залучення на військову службу представників інших слов'янських народів завойованих або намічених для завоювання східних областей. Полегшували вирішення цієї проблеми політичні передумови, що

³² Пукер Г. Застольные разговоры... - С. 297, 313-314.

³³ Paillard G., Claude R. Reinhard Heydrich, Protecteur de Boheme-Moravie. Le violoniste de la mort Tallandier, Cercle du nouveau livre / Georges Paillard, Claude Rougerie. - Paris: Fayard, 1973 . - P. 122.

³⁴ Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Londyn, dnia 3 marca 1942 r. Scisle tajne. Dia Pana Prezesa Rady Ministrów, Pana Ministra St.Mikolajczyka // Archive of the Polish Sikorski Institute and Museum in London (APSIM), PRM.90, doc. No 35, p. 102.

³⁵ Ambasador Kot, Kujbyszew. Sikorski // APSIM, PRM.90, doc. No.19, sh. 68.

склалися на цих територіях і сприяли розколу суспільства на прихильників та супротивників режиму, що панував у Радянському Союзі. У 1930-х рр. в СРСР, не зважаючи на ухвалення у 1936 р. конституції з гарантією основних демократичних свобод, в умовах диктатури більшовицької партії систематично порушували головні права його громадян. За вказівками керівництва ВКП (б) і Об'єднаного Державного Політичного Управління (ОДПУ) були депортовані, заслані в підпорядковані йому табори Головного Управління Таборів (ГУЛАГу), різними методами замучені й вбиті мільйони людей, заарештовані й розстріляні сотні тисяч звинувачених і навіть запідозрених у нелояльності до режиму представників інтелігенції різних народів, знищені цілі суспільні верстви й десятки тисяч представників різних релігійних конфесій, піддані "розкозачуванню" області Кубані й Дону, "розкуркулені" шляхом конфіскації майна і депортацій у північні області СРСР мільйони селян і перетворені на кріпаків системи десятки мільйонів інших без паспортів і можливості вільного переміщення. Тільки у 1930-1931 рр. на спецпоселення відправлено 381026 сімей загальною чисельністю 1803392 людини³⁶. Згодом кожного року аж до початку німецько-радянської війни кількість людей на спецпоселенні в СРСР перевищувала 1000000 осіб³⁷.

Ще злочиннішою була практика терору голодом з метою досягнення політичних цілей - "заспокоєння" переважно сільського населення непокірних республік і регіонів. На підставі доступних статистичних показників втрат населення СРСР можна зробити висновок, що тільки під час більшовицьких Голодоморів 1921-1922 рр. і 1932-1933 рр. демографічні втрати в Україні сягали понад 5 мільйонів людей, у масштабі всього СРСР - майже 7 мільйонів³⁸. Ще одним злочинним експериментом, не менш трагічним для мільйонів людей, були масові арешти як засіб державного терору, який керівництво країни ініціювало серед іншого з метою тримати в покорі більшість своїх громадян навіть ціною смерті мільйонів із них. Тільки протягом 1926-1929 рр. в СРСР "за контрреволюційні й інші особливо небезпечні державні злочини" засуджено 133817 осіб, у 1930-1933 рр. - ще 770348. Збільшення кількості арештів у 1929-1934 рр. призвело до перевантаження місць позбавлення волі, внаслідок чого понад 800 тис. осіб опинилися в місцях ув'язнення Народного комісаріату юстиції (НКЮ), ОДПУ, Головного Управління міліції НКВС, розрахованих лише на 200 тис. місць. Особливого розмаху репресії досягли в період великого терору 1937-1938 рр., коли органами НКВС було заарештовано понад 1580000 осіб, зокрема з формулюванням "за контрреволюційні злочини" 1372382 людини, з яких 681692 осіб засуджено до вищої міри покарання³⁹. Крім того, протягом 1937-1938 років збільшилася і кількість тих, які відбували покарання у

³⁷Отдел по спецпереселенцам ГУЛАГа ОГПУ. Сведения о выселенном кулачестве в 1930-1931 гг. // ГАРФ, ф. 9479 - 4-й специальный отдел Министерства внутренних дел СССР. 1931-1959, он. 1, д. 89, л. 205.

³⁸Динаміку чисельності спецпереселенців у 1932-1940 рр. див.: ГАРФ, ф. 9479, оп. 1, д. 89, л. 216.

³⁹Див., наприклад: Голод 1932-1933 годов: Сб. Статей / Отв. ред., вступ, статья Ю. Н.Афанасьев. - М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1995. - С. 64; *Ивницкий Н. А.* Голод 1932-1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область. Западная Сибирь, Урал / *Н. А. Ивницкий.* - М.: Собрание, 2009. - С. 244-253; *Кульчицкий С.* Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року? [Електронний ресурс] / *Станіслав Кульчицький.* - Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/skilki_nas_zaginulo_pid_golodomora_1933_roku-30287.html; Справка о количестве осужденных по делам органов НКВД за 1937-1938 годы. И. о. начальника 1 Спецотдела МВД СССР полковник (Павлов). 11 декабря 1953 года // ГАРФ, ф. 9401, оп. 1. д. 4157, л. 204; *Земсков В. Н.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования (Москва). - 1991.-№6. - С. 10-27; 1991.- № 7. - С. 3-16.

виправно-трудоу колоніях і в'язницях⁴⁰. 1 січня 1939 р. у таборах НКВС (без урахування в'язниць і колоній) перебувало 1317195 ув'язнених, 1 квітня 1940 р. - 1269785⁴¹.

Початок Другої світової війни супроводжувався посиленням експлуатації населення в СРСР із метою мілітаризації країни. Виданий за вказівкою Й. Сталіна указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. передбачав покарання аж до 4-х місяців ув'язнення за самовільне залишення місця праці (внаслідок чого робітники й службовці перетворювалися на таких же "кріпаків системи", якими у той час були селяни, позбавлені можливості вільно пересуватися з однієї місцевості в іншу). За прогул, прирівняний до злочину, карали виправно-трудоу роботами на термін від одного до шістьох місяців з утриманням на користь держави до 25% зарплати. За дев'ять місяців згідно з указом від 26 червня засуджено понад 2,5 млн осіб, з них 2,1 млн - за прогули і 400 тис. - за самовільне залишення місця праці. У 1940 р. ці справи склали дві третини від загальної кількості справ, розглянутих у судах. У середині січня 1941 р. тільки у в'язницях НКВС переважно за звинуваченням в економічних і політичних злочинах перебувало 48773 9 в'язнів⁴². Кількість ув'язнених у таборах ГУЛАГу зростала і досягла своєї кульмінації до середини 1941 р. (згідно з офіційними даними НКВС, загальна кількість ув'язнених у таборах і колоніях на 22 червня 1941 р. складала понад 2300000 осіб)⁴³.

Хоча багато російських та інших істориків у процесі дослідження терору в СРСР часто подавали наведені вище і навіть чисельно менші статистичні дані на підставі довідок, складених після смерті Й. Сталіна формально з метою встановлення кількості жертв політичних репресій більшовицьких карально-репресивних органів від 1921 р. до 1953 р., однак справжні масштаби замовлених і санкціонованих правлячою верхівкою ВКП (б) репресій, депортацій і вбивств ще й сьогодні невідомі. Критичний аналіз цих документів дає підстави стверджувати, що насправді ці статистичні дані сфальсифіковано з метою применшення справжніх масштабів арештів та страт громадян СРСР співробітниками ОДПУ і пізніше НКВС, до організації яких була безпосередньо причетна постсталінська керівна еліта СРСР як один із замовників каральних дій проти мільйонів людей. Навіть якщо вказані вище цифри правдиві, в них не було враховано смертності ув'язнених у результаті виснаження (спричиненого посиленою експлуатацією та хворобами) або розстрілів після перегляду справ і т. п. Крім того, треба враховувати, що в СРСР постійно працював "конвеєр репресій" і у в'язницях і таборах НКВС ніколи не було постійної кількості арештованих і засуджених осіб. Від часу створення в 1934 р. ГУЛАГу в його концтаборах відбувалася перманентна "ротація ув'язнених", унаслідок чого одні жертви сталінських репресій постійно замінювали іншими. Деяких засуджених і ув'язнених формально реабілітовували для ефективнішого використання, але на їх місце приходили нові сотні тисяч і навіть мільйони ув'язнених, внаслідок чого у в'язницях, таборах та колоніях ГУЛАГу поневірялися багато мільйонів людей.

Терористичні методи діяльності НКВС виявилися не менше болісними також і для жителів територій, приєднаних до СРСР у 1939-1940 рр. Наприклад, згідно з

⁴⁰ Справка спецотдела МВД СССР о количестве арестованных и осужденных органами ВЧК-

ОГПУ-НКВД СССР в 1921-1953 гг. 11 декабря 1953 г. И. о. начальника 1 спецотдела полковник Павлов // ГАРФ, Ф. 9401, оп. 1, д. 4157, л. 201-205.

⁴¹ Состав заключенных ИТЛ по инкриминируемым преступлениям (по состоянию на 1 апреля 1940 г.)//ГАРФ, ф. 9414, оп. 1, д. 1155, л. 26-27.

⁴² Количество заключенных в тюрьмах// *Земское В. И.* ГУЛАГ... //Социологические исследования (Москва). -1991. -№ 6. -С. 11.

⁴³ *Ивашов Л., Емелин А.* ГУЛАГ в годы Великой Отечественной войны //Л. *Ивашов, А. Емелин П* ВИЖ.-1991.-№ 1.-С. 19.

ухвалою ЦК ВКП (б) "Про виселення соціально чужого елемента з республік Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії і Молдавії" від 14 травня 1941 р. без урахування раніше арештованих, виселених і розстріляних балтійців усього протягом тільки одного місяця (від середини травня до середини червня 1941 р.) тільки у трьох балтійських республіках репресовано 40178 осіб (заарештовано 14467 і виселено 25711), зокрема в Литві 15851 людина (з них 5664 заарештовано і 10187 виселено), в Латвії 15171 (5625 заарештовано і 9546 виселено), в Естонії 3178 (5978 виселено і 9156 репресовано)⁴⁴. У багато разів масштабнішими були арешти та депортації жителів західноукраїнських областей. Усього від вересня 1939 р. до червня 1941 р. заарештовано, репресовано, заслано у віддалені північні райони СРСР і розстріляно майже 500000 жителів переважно Західної України і значно менше - жителів Західної Білорусії⁴⁵. З цієї кількості людей за рішеннями спеціальної трійки НКВС СРСР розстріляно 21857 осіб (зокрема, 4421 в Катинському лісі (Смоленська область), 3820 у Старобельському таборі поблизу Харкова, 6311 в Осташковському таборі (Калінінська область) і 7305 - в західноукраїнських і західнобілоруських в'язницях)⁴⁶. Чимало депортованих померли або в дорозі або після прибуття на місце призначення від хвороб, недоїдання, виснаження тощо впродовж кінця вересня 1939 р. - початку вересня 1941 р. У результаті на вересень 1941 р. серед депортованих залишилися тільки 389382 людини, яких узяли на облік в НКВС із раніше заарештованих і депортованих у тиллові райони СРСР із західних областей України і Білорусі, з них 120962 перебували у в'язницях, таборах і місцях заслання, 243106 - у спецселищах і 25314 у таборах військовополонених⁴⁷.

Протестні настрої посилювалися як серед цивільного населення, так і в Червоній Армії. Окрім репресій щодо сімей червоноармійців, цьому значною мірою сприяв терор в армійських структурах, зокрема, арешти особливих відділів НКВС і масові переслідування командного складу радянських військ. Згідно з офіційною статистикою ЧА, у 1937 і 1938 рр. із лав ЧА було звільнено 35020 осіб, заарештовано - 9506 або 27,2 % звільнених; звільнено з політичних мотивів (виключено з ВКП (б) за директивою ЦК ВКП (б) - 14684 або 41,9 % звільнених. Всього впродовж 1936-1939 рр. звільнено 42575 представників старшого і молодшого командного і особистого складу, зокрема 24190 з політичних мотивів⁴⁸. Атмосфера терору, залякувань і страху вплинула на поширення занепадницьких настроїв. У той час, коли одні військовослужбовці асоціювали себе з Радянським Союзом і покійно виконували накази командування, цілі групи мобілізованих наносили умисні поранення, щоб ухилитися від повторного скерування на фронт. За перших десять днів війни такі випадки були настільки масовими, що Й. Сталін вимушений був відреагувати достатньо жорстко. 2 серпня

⁴⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Накануне. Книга 2. 1 января - 21 июня 1941 г. - М., 1995. - С. 247-248.

⁴⁵ Гурьянов А. Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае - июне 1941 г. / А. Э. Гурьянов // Исторические сборники "Мемориала". - М., 1997. - Вып. 1: Репрессии против поляков и польских граждан. - С. 137-175.

⁴⁶ Особая папка. Совершенно секретно. Товарищу Хрущеву Н. С. Председатель Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР А. Шелепин 3 марта 1959 года. н. 632-сч // РГАСПИ, ф. 17 - Центральный комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903-1991), оп. 166, д. 621, л. 128-129.

⁴⁷ Направлено т. Сталину. № 386/6 1.V.44 г. Справка по учету бывших польских граждан. Начальник 2 Управления НКГБ СССР Комиссар госбезопасности 3-го ранга (Федотов). 5 мая 1944 года // ГАРФ, ф. 9401, он. 2, д. 64, л. 381.

⁴⁸ Черушев Н. С. Статистика антиармейского террора / Н. С. Черушев // Военно-исторический архив (Москва). - 1998. - № 3. - С. 41-44, 47-19.

1941 р., зокрема, набула чинності ухвала очолюваного ним Державного Комітету Оборони (ДКО) СРСР про застосування вищої міри покарання за самоскалічення, на підставі якої особливі відділи (*особые отделы* - ОО) НКВС СРСР отримали дозвіл заарештовувати і розстрілювати на місці як дезертирів, так і тих військовослужбовців, які наносили собі умисні поранення. Чимало бійців ЧА не бажали захищати СРСР і здавалися в полон, тому збільшувалася кількість перебіжчиків до воєнного супротивника й масових випадків дезертирств червоноармійців. Згідно з офіційними даними, тільки впродовж першого півроку війни органи НКВС затримали 711000 дезертирів із ЧА і 72000 людей, які ухилялися від військової служби (насправді таких було значно більше, оскільки багато тисяч із них не встигли врахувати на тих територіях, з яких відступили радянські війська), більшість з яких повернули у підрозділи. Тільки від початку війни до 10 жовтня 1941 р. співробітники особливих відділів НКВС і загороджувальні загони військ НКВС з охорони тилу затримали 657364 військовослужбовців (зокрема 249969 - співробітники ОО НКВС і 407395 - загороджувальні загони військ НКВС з охорони тилу), з яких 632486 укомплектовано в частини і знову відправлено на фронт і 25878 заарештовано особливими відділами, за ухвалами яких і за вироками Військових трибуналів розстріляно 10201 людину, з них 3321 - для залякування інших перед вишикуваними підрозділами солдатів⁴⁹.

Однак це не вплинуло на бажання мільйонів примусово мобілізованих до ЧА людей захищати державу, яка у них асоціювалася перш за все з диктаторським політичним режимом, що панував у ній, про що свідчать повідомлення особливих відділів НКВС окремих армій. Наприклад, 24 листопада 1941 р. з цього приводу начальник ОО НКВС З 3-ї армії капітан держбезпеки Камбург поінформував начальника особливих відділів НКВС Західного фронту комісара держбезпеки 3-го рангу Александра Белянова: "З матеріалів, що поступали в особливий відділ НКВС З 3-ї армії, встановлено, що в частинах і підрозділах З 3-ї армії серед військовослужбовців, що є уродженцями областей, тимчасово зайнятих супротивником, виявляються хворобливі й антирадянські настрої. Відмічено випадки, коли окремі військовослужбовці цієї категорії висловлюють занепадницькі погляди. Зареєстровано факти, коли серед червоноармійців своїх підрозділів військовослужбовці - уродженці зайнятих областей, поширюють провокаційні чутки, вихваляючи ставлення німців до полонених і населення тимчасово окупованої території. Серед особового складу частин уродженцями тимчасово зайнятої території розповсюджуються наклепницькі й провокаційні розмови, також відмічено факти, коли червоноармійців вони закликають здаватися в полон супротивникові і дезертирувати. У підрозділах [та] частинах З 3-ї армії встановлено неодноразові випадки дезертирства червоноармійців [з] уродженців тимчасово окупованої території"⁵⁰.

Усього впродовж перших чотирьох місяців німецько-радянської війни кожного місяця приблизно 900000 бійців ЧА опинялися в німецькому полоні. Згідно з офіційними щомісячними зведеннями груп армій сухопутних військ Німеччини і підрахунками господарських структур генерал-квартирмейстра ОКВ, від 22 червня до 31 жовтня 1941 р. у німецькому полоні опинилося понад 3520000 червоноармійців (за неповними

⁴⁹ Народному комиссару внутренних дел СССР, народному комиссару госбезопасности тов. Берия. Справка. Зам. нач. управления ОО НКВД СССР Комиссар государственной безопасности 3 ранга (Мильптейн). " " октября 1941 года // РГАНИ, ф. 89, оп. 18, д. 8, л. 1-3.

⁵⁰ Детальніше див.: Сообщение управления по борьбе с бандитизмом НКВД СССР о задержанных дезертирах и уклонистах за первые три года Великой Отечественной войны [середина 1944 г.] // ГАРФ, ф. 9478 - Главное управление по борьбе с бандитизмом НКВД-МВД СССР (ГУББ), 1938-1950 гг., оп. 1, д. 137, л. 7-9.

підрахунками - 3 519489) - рекордна цифра щодо кількості військовополонених за перші місяці війни у всесвітній історії. За півтора роки війни у німецькому полоні опинилося понад 5000000 військовослужбовців ЧА⁵¹.

Невдоволення політикою Й. Сталіна у Радянському Союзі зумовило поширення у ЧА явища, котре згодом деякі учасники тих подій та історики окреслили як готовність до поразки (*пораженчество*) - небажання воювати частини громадян СРСР⁵². Зростання його масштабів спонукало керівництво СРСР вдатися до суворих каральних заходів для боротьби проти дезертирства і занепадницьких настроїв у радянській армії. Наказом НКВС СРСР № 00941 від 19 липня 1941 р. при особливих відділах дивізій і корпусів ЧА сформовано окремі стрілецькі взводи, при особливих відділах армій - окремі стрілецькі роти, при особливих відділах фронтів - батальйони, що були укомплектовані особовим складом військ НКВС і мали запобігати дезертирству. Наказом від 12 вересня 1941 р. Сталін наказав скеровувати на бойові позиції в тилу ненадійних дивізій загороджувальні загони (*загранотряды*) (в складі армій їх мало бути по батальйону на кожну дивізію), і в разі паніки й безладного відходу частин розстрілювати на місці всіх бійців, які б наважилися відступати. За радянським законодавством, що діяло до й в період війни, здачу в полон, "не спричинену бойовою ситуацією", вважали важким воєнним злочином і карали вищою мірою покарання - розстрілом із конфіскацією майна, тоді як прямий перехід червоноармійця на сторону ворога, втечу або переліт за кордон розцінювали як зраду Батьківщині й карали розстрілом із конфіскацією майна, а повнолітніх членів сімей перебіжчиків притягували до кримінальної відповідальності (громадян РРФСР, наприклад, згідно зі статтею № 22 "Положення про військові злочини" (ст 193 -22) й за ст № 5 8-1 "б" і 58-1 "в" Кримінального кодексу РРФСР). 16 серпня 1941 р. видано наказ № 270, згідно з яким усіх командирів і політпрацівників, котрі здалися в полон, вважали дезертирами, при виявленні їх наказано розстрілювати на місці перед солдатами, їх сім'ї підлягали арешту, а сім'ї бійців, котрі потрапили до полону, позбавляли державної підтримки⁵³.

Інформування червоноармійців радянськими політруками про покарання за здавання в полон разом з іншими заходами залякування зміцнило дисципліну бійців ЧА на радянському боці фронту, але мало і зворотню дію, а саме відштовхнуло від СРСР сотні тисяч військовополонених червоноармійців по інший бік фронту, які, опинившись в німецькому полоні, усвідомлювали, що ні подальше перебування в полоні, ні перемога

⁵¹Між німецькими і радянськими даними є лише незначні розбіжності щодо визначення кількості полонених червоноармійців. Згідно з даними ОКВ, від 22 червня до кінця 1941 р. у німецькому полоні опинилося 3886373 бійців ЧА і у 1942 р. 1515221 або разом 5401594 за півтора роки. Ці підрахунки неповні, оскільки дані про них за останній тиждень червня 1941 р. у німецьких документах наведені з позначкою "окремі повідомлення ще надходять [*einige Meldungen stehen noch aus*]" і за серпень того ж року - з позначкою "підраховано частково [*teilweise geschätzt*]" (OKW, Gen.-Qu., Monatsberichte über d. Zahl d. Sowjet. Kriegsgefangenen v. 22. Juni 1941 bis zum Juni 1944 // BA-MA, RW 19 - OKW/Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt/1387-1394; RW 6 - OKW/Allgemeines Wehrmachtamt/542; RW 6 /544-547). Згідно з документами ЧА, від 22 червня до кінця 1941 р. німецькі війська захопили в полон 3355000 військовослужбовців ЧА, у 1942 р. 1653000 або разом 5008000 за півтора роки (*Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. / П. М. Полян. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. - С. 137).*

⁵² Советское пораженчество во второй мировой войне // HIWRP, B.I.Nikolaevsky Collection, series No 214, b. 274, f.25 (214-2.9); *Andreyev C Vlasov and the Russian Liberation Movement...* - P 3.

⁵³*Волкогоное Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. В 2-х книгах / Дмитрий Волкогоное. - Кн. П. Ч. 1. - М.: Издательство АПН, 1989. - С. 205, 214.*

Радянського Союзу не обіцяють їм нічого доброго. Зважаючи на відмову СРСР від обміну військовополоненими з Райхом і відсутність будь-якої допомоги цим людям сотні тисяч із них вступили на німецьку військову і поліційну службу з метою вирватися з гітлерівських таборів для полонених червоноармійців. Згодом один з аналітиків Вермахту так описав обставини перших місяців німецько-радянської війни: "...Чисельні полонені й перебіжчики повідомляли про небажання і байдужість мас, які не знали, за що вони воюють. Допити також виразно виявили, що ... всюди збереглися особи, які смертельно ненавидять сталінську систему... Велика частина оточених у 1941 р. червоноармійців незабаром добровільно вийшли з лісів і здалися. Наказ Сталіна про організацію партизанського руху в окупованих областях спочатку не знайшов відгуку, ніхто не знав, за що треба воювати... Цією внутрішньою кризою Радянського Союзу і пояснюється те радісне очікування, з яким велика частина населення зустрічала наступаючі німецькі війська..."⁵⁴. У результаті наростання прихованих протестних настроїв у Радянському Союзі склалися всі передумови для небажання багатьох мільйонів його громадян воювати проти Німеччини і готовності великої кількості населення підтримувати опозиційні сталінському режимові сили, які могли б укласти мир із Третім Райхом (що після перемоги СРСР в Другій світовій війні в Європі визнав навіть особисто Й. Сталін у вузькому колі довірених представників вищого генералітету ЧА)⁵⁵. Головними причинами конфлікту між можновладцями і людьми різних національностей у цій країні були: утиски вільного національного, культурного і соціально-економічного розвитку народів СРСР, колективізація і Голодомор зі всіма ознаками геноциду в 1932-1933 рр. в Україні, а також штучний голод в інших союзних республіках і регіонах (особливо в Криму, на Поволжі, Кубані та Північному Кавказі), масові репресії, депортації і розстріли НКВС, а також зумовлена ними атмосфера терору. Характерно, що в той час, коли на боці Вермахту воювали сотні формувань різної чисельності з радянських громадян, СРСР не створив жодного формування, укомплектованого з німців (як наслідок цього Радянський Союз протягом усієї німецько-радянської війни використовував переважно "власних німців" - представників німецької нацменшини або громадян СРСР німецької національності, які від вересня 1941 р. були виведені зі складу діючої армії і працювали переважно у будівельних підрозділах у тилу ЧА⁵⁶). Третій Райх не спичинив своєю політикою щодо власних громадян відвертого спротиву, оскільки злочини нацистських карально-поліційних органів були спрямовані переважно проти іноземців з інших країн у військовий час. Радянський Союз спровокував масове невдоволення своїх жителів національною і соціально-економічною політикою, оскільки головні злочинні прояви у політиці цієї держави до середини 1941 р. були спрямовані проти її ж власних громадян у мирний час. Невирішеність внутрішніх проблем в СРСР виявилася "ахіллесовою

⁵⁴ О необходимости превращения Восточного похода в гражданскую войну // *Ямпольский В. П.*

Уничтожить Россию весной 1941 г.. Документы спецслужб СССР и Германии /В. П. Ямпольский. 1937-1945 гг. - М.: Кучково поле, 2008. - С. 190-191.

⁵⁵ 24 травня 1945 р. під час виступу в Кремлі перед представниками вищого командного складу ЗС СРСР Сталін визнав: "В нашого уряду було немало помилок, були в нас моменти відчаю в 1941-1942 рр., коли наша армія відступала, залишала рідні нам села й міста України, Білорусії, Молдавії, Ленінградської області, Прибалтики, Карело-Фінської республіки, залишала, тому що не було іншого виходу. Інший народ міг би сказати: «Уряд не виправдав наших сподівань, ми створимо інший уряд, який укладе мир з Німеччиною й забезпечить нам спокій». Це могло статися, майте на увазі" (Выступление товарища И. В. Сталина // РГАСПИ, ф. 558 - Сталин Иосиф Виссарионович, 1879-1953 гг., оп. 11, д. 1098, л. 17).

⁵⁶ *Gehlen R. Der Dienst...* - S. 19

п'ятою" політики ВКП (б), що викликала обурення у представників різних народів цієї держави, зокрема серед людей, незадоволених низьким матеріальним рівнем життя і тих, які зазнали утисків у сфері вільного національно-культурного розвитку⁵⁷.

З урахуванням наведених фактів і аргументів цілком зрозумілим є те, що на початку німецько-радянської війни в Радянському Союзі склалися передумови для виникнення найбільшої внутрішньополітичної кризи в СРСР порівняно зі всіма попередніми роками історії цієї країни. Проте після проголошення головною метою агресії Вермахту на Сході "знищення більшовизму" райхсканцлер націонал-соціалістичної Німеччини Адольф Гітлер розраховував на швидке переможне завершення "блискавичної війни" проти СРСР і впровадження курсу німецької колонізації в захоплених областях. Не бажаючи ділити "плоди перемоги" з населенням цих територій, він висловився проти озброєння слов'ян і використання їх у бойових діях проти Радянського Союзу⁵⁸. Тільки призупинення подальшого просування німецьких військ під Москвою наприкінці 1941 р. змусило багатьох німецьких політичних і військових діячів визнати доцільність перетворення німецько-радянської війни на громадянську війну в різних виявах між лояльними громадянами СРСР і всіма тими, хто був незадоволений політикою цієї держави⁵⁹.

4.1.3. Перші спроби залучення на військову службу жителів окупованих і запланованих для завоювання східних областей

Військово-політичне керівництво Райху, розробляючи стратегію "блискавичної війни" на Сході, не планувало створювати великої окупаційної армії для цих територій. Однак, коли стало зрозуміло, що усі боєздатні з'єднання з тилу треба скерувати для наступу на Схід, їх замінили резервними частинами німецьких військ. Окупована територія під німецьким військовим управлінням була поділена на тиллові військові області (*die rückwärtigen Heeresgebiete*). Повноваження керівників вищої військової адміністрації в тиллових областях груп армій і права окупаційного управління в завойованих східних областях під час війни отримали командувачі тиллових військових областей (*die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete - Verück*) № 101, 102 і 103, на початку липня перейменованих у тиллові військові області "Північ", "Центр" і "Південь" через їх підпорядкованість командувачам відповідних однойменних німецьких груп армій⁶⁰.

Після поділу ГА "Південь" на ГА "А" та "Б" і утворення ГА "Дон" створено однойменні тиллові військові області "А", "Б" і "Дон". 1 квітня 1942 р. затверджено найменування "командуючий генерал військ безпеки і командувач (відповідної) військової області" (*Kommandierender General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im [jeweiligen] Heeresgebiet*). Завданням цих командувачів були забезпечення порядку

⁵⁷ Див. наприклад: *Hoffmann J.* Die Tragödie der "Russischen Befreiungsarmee"...

⁵⁸ Führerhauptquartier, 16.7.1941. Vo/Fu. Geheime Reichssache. Aktenvermerk // ГАРФ, ф. 7445,

оп. 2, д. 162, л. 438; Trial of the Major War criminals before the International Military Tribunal Nuremberg 14 November 1945 - 1 October 1946 (ІМТ). - Vol. VII. -Nuremberg, 1947. - P. 167.

⁵⁹ Детальніше про це див.: *Боляновский А.* Между национальными устремлениями и колониализмом Гитлера: восточноевропейские военные формирования в Вооруженных силах Германии в 1941-1945 гг. / *Андрей Боляновский* // *Ab-Imperio* (Москва). - 2012. - № 3. - С . 136-145.

⁶⁰ Див.: *Hasenclever J.* Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete in den besetzten Gebieten der Sowjetunion 1941-1943: Max von Schenkendorff, Karl von Roques, Franz von Roques, Erich Friderici und die deutsche Besatzungspolitik / *Jörn Hasenclever*. - Paderborn: Verlag Schöningh, 2009.

між зоною оперативних дій і районами під німецьким цивільним управлінням, охорона транспортних шляхів, боротьба проти партизанських формувань, вартова служба в місцях громадського управління та будівельних робіт і контроль за діяльністю місцевих громадських управлінь*. Середню ланку окупаційного військового управління на Сході очолювали коменданти 23-х тилових армійських областей (*Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiete* - Kogück), розміщених за 50-200 км від фронту, підпорядкованих командуванню армій і поділених частково на Верховні польові комендатури (*Oberfeldkommandanturen* - OFK) і на території під контролем місцевих командувачів (*Beheflshaber*). Вони були зобов'язані забезпечити військовий порядок на час воєнних дій, зокрема охорону населених пунктів, транспортних шляхів, складів постачання армії, проведення різних заходів і охорону таборів для військовополонених⁶¹.

Командувачі тилових армійських областей для виконання своїх завдань, крім окремих комендатур (у кожного у підпорядкуванні їх було, як правило, по три) отримали військові з'єднання для підтримки військового порядку, охорони шляхів постачання та вартування й транспортування військовополонених. Ними були сформовані від березня 1941 р. із новобранців середнього призовного віку 9 дивізій безпеки, кількість яких згодом сягнула 14 (№ 52, 201 (створена 1 червня 1942 р. на основі бригади безпеки № 201) ГА "Центр", 202, 203, 207, 213, 221, 281, 285, 286, 325, 403, 444 1454), до яких у 1942 р. додали 5 резервних дивізій (№ 141, 143, 147, 151 і 153) і згодом 7 польових вишкільних дивізій (№ 52, 154, 381, 382, 388, 390 і 391), котрі поповнювали 18-річними юнаками й службовцями РАД⁶². Вони часто взаємодіяли з частинами поліції порядку, підпорядкованими місцевому окупаційному вищому керівникові СС і поліції та частинами СС і СД й зі створеними командувачами організаційними структурами (комендатури були "сіткою військового управління" в управлінських округах). Оскільки від початку бойових дій на Сході командування Вермахту передбачало, що в тилу окупованих територій не виникне активного руху опору, німецькі війська безпеки склалися в основному з мобілізованих резервістів, котрі були визнані непридатними для служби у фронтових дивізіях, а тому бойовий потенціал сформованих із них тилових з'єднань був значно слабший, ніж бойовий потенціал фронтових дивізіїв. Окрім того, що сил безпеки було недостатньо, з них час від часу відбирали цілі підрозділи для скерування на фронт, а поповнювати ці формування почали за рахунок місцевих цивільних жителів окупованих територій і захоплених у полон радянських військовополонених. Ситуацію погіршили суворі зимові кліматичні умови й технічні причини у Північній Росії, що теж були одним із головних чинників, котрі загальмували наступ німецьких армій на Схід. Учасник тих подій Ганс фон Герварт прокоментував цю ситуацію так: "Війська не мали засобів, підготовлених для важких зимових умов. Зовсім не було зимового

*У липні 1942 р. ГА "Південь" поділено на групи армій "А" і "Б". Штаб командувача тилової військової області "А" був розформований у грудні 1943 р. Штаб начальника тилової військової області "Б" у лютому 1943 р. залучено до виконання інших завдань і замість нього функціонував штаб командувача тилової військової області "Дон", якого відтоді називали командувачем військової області "Південь"; 5 жовтня 1943 р. цей штаб розформовано і його компетенції передано командувачеві Вермахту в Україні.

⁶¹ Детальніше про структуру органів управління Вермахту на підконтрольних йому окупованих східних територіях див.: *Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944 / Dieter Pohl.* - München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2008.

⁶² *Nigel T., Abbott P. Partisan Warfare 1941-45 / Nigel Thomas, Peter Abbott.* - London: Osprey Publishing, 1983. – P. 10.

спорядження. Дивізії, кинуті під Москву і Ленінград, були позбавлені будь-якого постачання, оскільки залізниці не були готові, а машини грузнули в болоті. Важка зброя й танки або вийшли з ладу, або залишилися позаду". За таких обставин, з його слів, створення іноземних формувань із жителів окупованих східних областей "набуло визначального значення для сухопутних військ"⁶³.

Для Вермахту комплектування великої кількості національних збройних формацій з мешканців окупованих східних територій було незвичною справою. "Творення добровольчих формувань з іноземних народів було для німецького війська чимось новим. На відміну від британців та французів, які в їх колоніях змогли накопичити досвід, [німецьке] військо мусило творити усе заново", - констатував згодом генерал Е. Кестрінг⁶⁴. Однак, незважаючи на чимало аргументів проти іноземних формувань, із прагматичних міркувань для окупаційних сил було б недалекоглядно ігнорувати можливість вербування на військову службу до ЗС Німеччини невдоволених своїм становищем представників різних народів Східної Європи, Кавказу і Середньої Азії, яких тоді ж успішно використовував Радянський Союз. На той час кожна радянська військова частина складалася з людей різних національностей, а у звичайній радянській стрілецькій дивізії служили бійці не менше 20-х національностей, питома вага кожної з яких відповідала чисельності певного етносу в складі населення СРСР за переписом 1939р.; усього ж у складі ЧА у роки німецько-радянської війни воювали представники двох сотень національностей (серед нагороджених орденами й медалями на 1 листопада 1947 р. - воїни 193 національностей). Крім використання суто російських з'єднань, СРСР відновив практику комплектування частини озброєних формувань на національній основі й створив військові формування, куди призвано тих громадян союзних і автономних республік, котрі погано володіли російською мовою або зовсім не знали її; у цих національних частинах та з'єднаннях ЧА у роботі з особовим складом вживали, як правило, рідну для бійців мову. Першим національним з'єднанням ЧА, створеним у роки німецько-радянської війни, була 201-ша Латвійська стрілецька дивізія, яку комплектували і готували до бойових дій від 3 серпня до листопада 1941 р.; 90 % її особового складу - громадянами Латвії, яких вивезли з країни на початку війни. 20 грудня 1941 р. дивізію скеровано до фронтових дій приблизно за 70 км від Москви й згодом за бойові заслуги її названо 43-ю гвардійською. Від грудня 1941 р. до вересня 1942 р. сформовано 16-ту Литовську, а також 7-му й 249-ту Естонські стрілецькі дивізії, що діяли у складі 8-го Естонського стрілецького корпусу, в якому естонських громадян було удвічі більше, ніж в армії Естонії напередодні Другої світової війни. У 1941-1942 рр. у Вірменській, Азербайджанській, Грузинській, Казахській, Киргизькій, Таджикиській, Туркменській та Узбекській союзних, Башкирській, Кабардино-Балкарській, Калмицькій та Чечено-Інгуській автономних республіках сформовано 14 національних стрілецьких дивізій, 15 національних стрілецьких бригад і 20 національних кавалерійських дивізій, у тому числі 89-ту Вірменську й 414-ту Грузинську стрілецькі дивізії і 110-ту Калмицьку кавалерійську дивізію, скеровані у 1942 р. для фронтових дій на Кавказ⁶⁵.

Від початку німецько-радянської війни нацистська Німеччина на окупованих територіях певною мірою почала повторювати політичні кроки свого основного воєнного суперника - Радянського Союзу: у соціальній сфері збережено одержавлення

⁶³*Herwarth H. v. German policy in the East / H. v. Herwarth // IfZ, JTS, ZS/A-3/1, B1.13. ⁶⁴Köstring E. Erfahrungen mit den Freiwilligen aus dem russischen Raum im Kampf gegen den Bolschewismus 1941/45 / E. Köstring // IfZ, JTS, ZS 410/11, B1. 23.*

⁶⁵*Курсанов Н. А., Дробязко С. И. Великая Отечественная война 1941-1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта / Н. А. Курсанов, С. И. Дробязко // Отечественная история (Москва). - 2001. - № 6. - С. 62-63.*

підприємств та колгоспів і посилену експлуатацію, у національній - запроваджено гальмування національного розвитку й організовано боротьбу проти опозиційного націоналістичного підпілля. Водночас у мілітарній сфері Третій Райх започаткував лінію масового залучення на військову службу жителів підконтрольних областей, від 1942 р. в усе більших масштабах використовуючи їх як антибільшовицький чинник в окупаційній політиці. Командування Вермахту, ігноруючи міжнародно-правові норми ведення війни, що не передбачали використання однією воюючою країною громадян іншої у мілітарних формаціях, на середину 1942 р. створило численні військові формування з мешканців окупованих східних територій.

Оскільки для збільшення кількості іноземних збройних одиниць засобів тільки німецької військової розвідки та Ваффен-СС було недостатньо, протягом першого року німецько-радянської війни до них приєдналися й інші відомства. До кінця 1942 р. такі основні владні установи Райху впливали на вирішення політичних питань у їх справах:

I. Політичні:

1) Райхсміністерство окупованих східних областей, відоме також просто як Райхсміністерство Сходу - РМО (*Reichsministerium Ost -ШЛО*) під керівництвом райхсляйтера А. Розенберга, створене декретом А. Гітлера від 17 липня 1941 р.;

2) органи безпеки (РСГА і СД);

3) СС-ГА;

4) Райхсміністерство народної освіти і пропаганди (далі - РМП);

5) МЗС.

II. Військові:

1) установи ОКВ (відділ у справах військовополонених, оргвідділ господарського штабу, пропагандистський відділ, Абвер);

2) структури і керівники структурних відділів ГШ СВН (організаційний відділ (оргвідділ), штаб генерала Східних військ (*General der Osttruppen*), генерал-квартирмейстер, відділ розвідки "Іноземні армії Сходу - ФГО" (*Fremde Heere Ost -ФНО*), шеф військового озброєння й командувач резервних військ);

3) окупаційні військові структури Вермахту різних рівнів на Сході (командувачі груп армій, командувачі тилових армійських областей, командири й штаби дивізій безпеки та піхотних дивізій).

III. Поліційні:

1) вищий керівний склад СС і поліції;

2) поліція порядку (*Ordnungspolizei*).

У процесі розвитку німецько-радянської війни, особливо від 1942 р., до іноземних військових формацій німецького війська були залучені представники таких народів або груп народів, землі яких станом на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР:

1) росіяни;

2) українці;

3) росіяни і значно меншою мірою українці, котрі вважали себе - і котрих німецькі інстанції теж вважали - козаками як представниками окремого козацького народу;

4) білоруси;

5) балтійці (естонці, латвійці та литовці);

6) кримські татари;

7) кавказці (азербайджанці, вірмени, грузини, чеченці, а також адигейці, аварці, осетини, лезгини, інгуші, кабардинці, карачаївці, дагестанці);

8) т. зв. туркестанці - туркмени, казахи, узбеки, киргизи, таджики;

9) бездержавні національні меншини різного віросповідання й різних мовних груп (буддисти-калмики, волзькі татари-мусульмани, православні башкири, а також удмурти, чуваші та інші нацменшості).

Усі міністерства й відомства Райху мали забезпечити єдність політичної стратегії з метою виконання завдань, визначених А. Гітлером. Більшість рішень у разі потреби узгоджено приймали керівники цих владних установ на найвищому рівні. Втім, у німецьких військово-політичних колах, для яких були характерними різні погляди на цілі й методи політики Німеччини на Сході Європи, не простежувалося єдиного бачення майбутнього Росії та окупованих і намічених для завоювання східних територій. А. Розенберг пропонував відокремити від Росії усі національні республіки, примусово включені до СРСР, і не тільки обмежити її до суто етнічних кордонів, а й значно урізати їх на Заході й відтіснити росіян із Європи до Сибіру, щоб "назавжди усунути загрозу тиску на Німеччину зі Сходу". Натомість фюрер вважав Росію головним носієм більшовицької ідеології й основним творцем "більшовицької імперії", що ставило під сумнів можливість збереження її як держави навіть у власних етнічних кордонах в разі перемоги Райху у війні. Проте радянський партизанський рух загострив проблему контролю над захопленими територіями, характерну для усіх загарбницьких воєн: країна-завойовник потребувала допоміжні збройні формування, на яких можна було б опертися і щодо яких до певної міри доречним є порівняння із середньовічними ландскнехтами у сенсі іноземних найманців. Однак єдності у прийнятті рішень щодо створення національних частин ЗС Німеччини часто не було навіть в одному й тому ж відомстві (в ОКВ, ОКГ, РСГА, різних установ СС тощо). Різні управління РСГА та СС-ГА та відділи ОКВ і ОКГ мали своє бачення розв'язання політичних питань, вирішення яких ускладнювали розмаїття підходів різних інстанцій. На розбіжності у позиціях німецьких установ суттєво вплинула внутрішня політика Третього Райху, зокрема домінування НСДАП над військом і зловживання її лідерів практикою прийняття рішень без консультацій з політичними та військовими експертами або ігнорування їх аргументів. За таких обставин головним "арбітром міжвідомчих суперечок" виступав особисто А. Гітлер, який здебільшого негативно ставився до проєктів творення іноземних формувань з мешканців окупованих східних областей. Сумніви щодо надійності збройних формувань з полонених бійців ворога часто поділяли і висловлювали навіть ті представники німецького генералітету, які з часом зайняли керівні посади у формуваннях, укомплектованих із громадян СРСР. Генерал-лейтенант Р. Гайгендорфф так прокоментував застереження окремих генералів Вермахту стосовно залучення до німецького війська перебіжчиків і полонених військовослужбовців армій супротивників і цивільних жителів окупованих територій: "Використання добровольців з боку ворога приховує у собі нечуваний ризик того, що вони у відповідний момент повернуть свою зброю [проти недавнього ворога] й можуть погіршити ситуацію у катастрофічному воєнному становищі"⁶⁶.

Відсутність однакості у поглядах на статус, місце та призначення збройних "східних формацій" у складі німецького війська іноді сприяла організації таких збройних одиниць у випадку одностороннього рішення про їх творення одного відомства без погодження з іншими установами. У разі ефективності їхнього використання їх організатори здобували визнання свого вищого керівництва. Типовим прикладом успішності комплектування іноземних військових підрозділів і частин були експерименти

⁶⁶ *Heyendorff R. v. Führung fremden Volkstums...*, Bl. 19.

німецької військової розвідки. Її роль у творенні та використанні іноземних формувань станом на 1942 рік, як і у період "блискавичних воєн", зумовлювали функції ведення "малої війни": організація саботажу, руйнувань, а також військової розвідки й контррозвідки, до чого у рамках виконання цих завдань залучено місцевих мешканців і військовополонених різних країн, у тому числі й з окупованих східних територій⁶⁷. Абвер отримав певну свободу, оскільки планував функціонально вузькі завдання й залучав до їх виконання укомплектовані іноземцями відділи незначної чисельності, що не становили загрози інтересам Райху й мали більший ступінь відносної незалежності, ніж частини й з'єднання, які створювали відомства, підзвітні ОКГ. Абвер мав радше символічні впливи на політику щодо творення іноземних формацій та обмежені можливості для їх вишколу. Він міг організувати тільки з санкції ОКВ переважно невеликі підрозділи чисельністю до сотні чи батальйони, котрі в разі потреби переходили у підпорядкування командування конкретних з'єднань Вермахту. Усього у розпорядженні німецьких спецслужб на Східному фронті діяло понад 130 саботажно-диверсійних та розвідувальних формувань, укомплектованих із тисяч іноземців, завербованих переважно з антибільшовицьких еміграційних спільнот і в таборах військовополонених та скерованих на вишкіл до 60 спецшкіл Абверу і СД⁶⁸.

Оскільки за умов Другої світової війни виникла потреба масового використання невеликих груп і відділів з іноземців, Абвер вдався до творення центральних органів з підготовки, координації дій і використання цих підрозділів. Першим із них був Спецштаб "Ф" ("Фельмі") (*Sonderstab F [Felmy]*), *організований* Південній Греції восени 1941 р. під керівництвом генерала Гельмута Фельмі з метою суто військового скеровування національно-визвольних рухів народів Азії та Африки та дій арабських націоналістів на користь Німеччини⁶⁹ (хоча водночас за рішенням фюрера Абвер повністю усунуто від вирішення політичних питань, пов'язаних із арабським повстанським рухом⁷⁰). У його розпорядженні перебували Німецько-арабський легіон, відомий теж як Спецз'єднання № 287 і Спецз'єднання Вюстена (*Deutsch-arabische Legion / Sonderverband 287/ Wüsten-Sonderverband*) в Африці (два батальйони якого брали участь у бойових діях у калмицьких степах)⁷¹ й створене з палестинських німців Спецз'єднання № 288, що нараховувало 2200 осіб. Спецштаб "Ф", підпорядкований ААА ОКВ, відповідав за зв'язок з вождями арабських племен і пронимецьки орієнтованими лідерами антибританського руху.

Враховуючи досвід діяльності Спецштабу "Ф", у березні 1942 р. для виконання завдань боротьби проти радянського підпілля та партизанських загонів в окупованих східних областях створено його східноєвропейський аналог - підпорядковану ААА ОКВ військову організацію під кодовою назвою "Спецштаб «Р»", тобто Спецштаб "Росія" (*Sonderstab R [Russland]*). Її центр містився у Варшаві під вивіскою "Східна будівельна фірма Гіллгена" (*Ost-Baugesellschaft Hillgen*). Ця структура діяла незалежно від окупаційної цивільної адміністрації та нацистських органів безпеки й перебувала у спочатку в підпорядкуванні безпосередньо центрального штабу німецької розвідки на Східному

⁶⁷ D.Abw.II-Aufgaben an der Ostfront: Sabotage, Zersetzung, Kleinkrieg und militär. Schutz. Org. d. Abwehr und d. Einsatz v. Einheimischen und Kriegsgefangenen // IfZ, Fd 47.

⁶⁸ Смерш: кому он противостоял? // Служба безопасности. Новости разведки и контрразведки (Москва). - 2003. - № 7. - С. 12.

⁶⁹ P.M.21., den 10.September 1942. Betr.: Zentrale des Mufti in Nordafrika//Kriegstagebuch Abwehr II (Lahousen Tagebuch), 1939-1942 // IfZ, F 23/1a, Bl.101-103.

⁷⁰ Botschafter Ritter. Geheime Reichssache. Herrn Gesandten von Rintelen für den Herrn RAM. Berlin, den 16.Dezember 1942 // PA AA, Handakten Ritter, R 27827, Bl. 319360.

⁷¹ *Tessin G. Verbände...* - Bd. 8. - S. 120.

фронті під кодовою назвою "Валлі" й згодом працювала під контролем т. зв. Штабу Бауна Східного відділу ААА ОКВ (*Stab Baun bei Ostabteilung d. ААА der ОКВ*)⁷². Спецштаб "Р" розшукував радянську агентуру та парашутистів і членів підпільних комуністичних та комсомольських організацій, а також проводив розвідувальну та диверсійну роботу в тилу ЧА. Головним його завданням було виявлення партизанських загонів, з'ясування їх чисельності та озброєння, наявності серед керівного складу співробітників НКВС і НКДБ, баз та каналів зв'язку, дезінформація учасників партизанських загонів та схилення їх до виходу з повинною до німецьких окупаційних органів влади тощо. З метою ліквідації партизанського руху й партійного активу він теж створював протипартизанські загони та підпільні групи, що з'ясовували дислокацію та чисельність радянських партизанів, конспіративні квартири і т. п.⁷³.

До діяльності Спецштабу "Р" залучено насамперед дві групи військових емігрантів із СРСР: тих, які після 1921 р. служили в арміях інших країн, підвищуючи свій професійний рівень, і тих, які за 20 років втратили кваліфікацію. Штаб залучив до своєї діяльності спочатку представників першої групи, тоді як другу категорію й колишніх вояків ЧА використовували значно менше. Основні резидентури Спецштабу "Р" створено у Пскові (російська секція), Мінську (білоруська секція), Сімферополі (татарська секція і вірменська секція, яку очолював колишній генерал, помічник міністра оборони Вірменської республіки у 1918-1920 рр. Драстамат (Дро) Канаян) та інших містах; загальна кількість штабних працівників сягнула понад 1000 осіб. Поступово російську філію Спецштабу "Р" інфільтрував російський націоналістичний Народно-Трудовий Союз "Нове Покоління" (*Народно-Трудовой Союз "Новое Поколение"* - НТСНП або скорочено НТС)⁷⁴, який мав своїх представників у Варшаві, а також у Києві, Одесі, Вінниці та інших містах України. Як і Спецштабові "Ф", Спецштабові "Р" із часом підпорядковано деякі військові підрозділи.

Начальником Спецштабу "Р" був призначений колишній офіцер царської гвардії, випускник кадетського корпусу в Ростові, російський граф і зондерфюрер-Б (ранг, що відповідав ступеневі майора Вермахту) Борис Смысловський* (псевдоніми "фон Регенау" і "Артур Хольмстон", відомий теж як "Хольмстон-Смысловський"), який за

⁷² VOAusl./Ic. FNQu., d. 22.11.43. An Amt/Ausland/Abwehr //BA-MA, RW 5/464, Bl. 48.

⁷³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 35, арк. 66-68.

⁷⁴ *Dürksen E.* NTS = Natsionaljno-Tradowej Ssojus - "Nationaler Bund des Schaffens" /*E. Dürksen* iI
HZ, JTS, ZS 402/III, Bl. 10-13.

* Борис Алексеевич Смысловський народився 3 грудня 1897 р. у сім'ї російського графа і генерала у Терріюкі (нині Зеленогорськ недалеко від Санкт-Петербурга). У 18 років потрапив на фронт, був капітаном царської армії. Незабаром після більшовицького перевороту в Росії у 1918 р. вступив до Добровольчої армії генерала А. Денікіна й воював у корпусі генерала Фьодора Бредова. У березні 1920 р. разом зі своєю військовою частиною був інтернований у Польщу, де жив кілька років, після чого виїхав до "Вільного міста Данціга", де закінчив Політехнічний інститут і встановив контакти з Абвером, після чого виїхав до Берліна. Служив у відділі Абверу в м. Кенігсберг як спеціаліст із російських справ. Був начальником штабу Варшавського відділу РОВС. Серед його нагород - російські ордени Святого Владіміра 4-го ступеня з мечами й бантом, Святої Анни 3-го ступеня з мечами та бантом, Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами та бантом, Святої Анни 4-го ступеня з написом "За хоробрість". Нагороджений німецькими орденами для іноземних вояків на Східному фронті, серед яких Залізний хрест у бронзі, Хрест за заслуги, медаль за зимовий Східний похід, орден Німецького Орла 2-го ступеня з мечами (*Климов М.* Памяти генерала Хольмстон-Смысловского / *М. Климов* // Наша страна (Буэнос-Айрес). - № 2014. - 1989. - 11 марта. - С. 3; *Остряков С. З.* Военные чекисты / *С. З. Остряков.* - М.: Воениздат, 1979. - С. 154).

сумісництвом керував усією агентурою Абверкоманди № 104⁷⁵. Він був переконаний, що Райхові навіть після часткового розгрому більшовицького режиму доведеться довго воювати проти США та Великої Британії, а події будуть розгортатися на користь російських антикомуністів, значення котрих як союзника зростатиме й вони отримають повну свободу політичної діяльності, зокрема перемога Вермахту приведе їх до Москви й німецька окупаційна адміністрація неминуче передасть владу в їх руки. Своєрідним ядром збройної сили для реалізації задумів начальника Спецштабу "Р" був створений у липні 1941 р. у складі ГА "Північ" російський батальйон, чисельність бійців якого впродовж першого року війни значно збільшилася за рахунок перебіжчиків або колишніх військовополонених ЧА, котрі склали до 85 % його солдатів. Протягом 1941-1942 рр. на базі цього батальйону сформовано 12 батальйонів, котрі разом називали "Північна група" ("*Северная группа*" / *Nordgruppe*)⁷⁶. Наприкінці 1942 р. Сміс-ловський отримав звання підполковника й був призначений інспектором російських навчально-розвідувальних підрозділів при штабі ГА "Північ", розпорочених уздовж усього Східного фронту. Він добився від німецького командування їх легалізації як спеціальних російських формувань у складі Вермахту⁷⁷.

У 1942-1943 рр. Спецштаб "Р" проводив активну роботу, крім окупованих Вермахтом районів Росії, на території Чернігівської, Дніпропетровської, Харківської, Київської, Житомирської та інших областей України та в Білорусі. Якщо "російський центр" Спецштабу "Р" був інфільтрований членами НТС і колишніми офіцерами царської армії, його український відділ водночас був інфільтрований членами та сим-патиками ОУН-М і колишніми старшинами й підстаршинами української армії, котрі, виконуючи визначені німецькою розвідкою завдання боротьби проти радянського руху опору, намагалися втілити в життя власні політичні прагнення, пов'язуючи можливість їх реалізації окрім іншого з творенням своїх національних військових частин. Українську секцію Спецштабу "Р" в Україні, зокрема, очолив колишній підполковник Дієвої Армії (ДА) УНР Петро Євсійович Крижанівський*. Його співробітниками були колишні полковники цієї армії Андрій Данилович Долуд (у 1920 р. командир

⁷⁵ *Прянишников Б.* Новопоколенцы. Первое издание / *Борис Прянишников.* - Силвер Спринг. 1986.-С. 177-180.

⁷⁶ *Хольмстон-Смысловский Б. А.* Избранные статьи и речи / *Борис Хольмстон-Смысловский.* - Буэнос-Айрес, 1953. - С. 114.

⁷⁷ *Littlejohn D.* Foreign Legions... - Vol. 4. - P. 352-354; *Захаров В. В., Колунтаев С. А.* Русская эмиграция в антисоветском, антисталинском движении (1930-е - 1945 гг.) / *В. В. Захаров, С. А. Колунтаев* // Материалы по истории Русского Освободительного Движения (статьи, документы, воспоминания). Под общ. ред. А. В. Огорокова. Вып. 1. - М.: Архив РОА, 1998. -С. 79-80.

* Петро Євсійович Крижанівський народився 9 січня 1892 р. у Балтському повіті Подільської губернії. Закінчив Гомельську класичну гімназію й згодом Павлівське військово училище (1913). Служив підпоручником у 3-му Фінляндському стрілецькому полку, в складі якого брав участь у Першій світовій війні, під час якої був важко поранений. У 1916-1917 рр. командир окремої самокатної сотні й пізніше 5-го самокатного батальйону. Останнє звання у російській армії - капітан. Від 18 грудня 1917 р. - командир української самокатної сотні військ Центральної Ради. У 1918-1919 рр. - журналіст у газетах "Відродження", "Українська Ставка", "Український козак". Від 6 червня 1919 р. - начальник прес-квартири штабу ДА УНР, згодом начальник штабу коменданта тилу цієї ж армії. Від 21 квітня 1920 р. - начальник дислокаційного відділу Головного управління ГШ ДА УНР, а згодом - начальник закордонного відділу цього ж управління. Від 1923 р. на еміграції у Варшаві (ЦДАВО України, ф. 1078 - Головне управління Генерального штабу УНР; Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський, 1918-1924, оп. 2, спр. 37, арк. 447; спр. 155, арк. 207).

сформованої переважно з інтернованих у Польщі вояків 5-ї Херсонської дивізії, відав справами зовнішньої розвідки Спецштабу "Р"), Петро Гаврилович Дяченко (головний резидент міжобласної резидентури Спецштабу "Р" у Чернігові й області "Б" зі штабом у Києві й згодом в Умані) та Іван Остапович Голуб (обласний резидент Спецштабу "Р" у Житомирі)*, підполковник Микола Михайлович Рибачук (головний резидент області "Б" й співробітник Абвергрупи № 205), сотник і колишній контрактний старшина польської армії Петро Самутін, поручник Петро Омелянович Оксентіїв (помічник керівника резидентської області "А" в Умані, псевдо "Поручник"), письменник Юрій Горянин-Лісовський (завдяки псевдонімові відомий як "Юрій Горліс-Горський") та інші. Українські керівники Спецштабу "Р" були авторами ідеї поступової реорганізації його української секції в штаб майбутньої національної армії - Українського Визвольного Війська (УВВ), з огляду на що створені у підпорядкуванні цієї секції осередки на місцях, що брали участь у боротьбі проти радянських партизанських груп, його учасники називали між собою відділами УВВ і вважали їх основою для творення майбутньої української армії. Діяльність під прикриттям Спецштабу "Р" давала його співробітникам змогу працювати напівлегально, створювати невеликі збройні формування й контролювати ситуацію на місцях. Один із них П. Філоненко пізніше згадував: "За наказом шефа, полк. Голуба, треба було творити військові відділи... Наші відділи Укр. Ви [зво]льн. Війська, що були розкинені на цьому терені - Овруч, Коростень, Звягель, Житомир, Вінниця, Радомишль - розкривали червоні боївки, а також вступали в бій з червоними партизанами... Наші відділи не мали в себе жодного німця... Нашим головним завданням було по ночах робити засідку на червону партизанку"⁷⁸.

Отже, Абвер зберіг за собою роль "генератора експериментів" у процесі втілення політики творення іноземних формувань німецького війська. Крім диверсійних відділів Спецштабу "Р", за ініціативи й під командуванням офіцерів німецької розвідки до осені 1942 р. створено інші формування з громадян СРСР, зокрема Спецз'єднання "Граукопф" з росіян, "Бергманн" із кавказців, Калмицьке з'єднання доктора Долля та інші, про які буде згадано у контексті характеристики політики щодо окремих національних формувань. Невеликі підрозділи, створені німецькими спецслужбами від початку німецько-радянської війни, значно активніше залучено до виконання спецзавдань у 1942 р. Розвідувальний відділ "Іноземні армії Сходу" (ФГО) під керівництвом полковника Райнгарда Гелена (Gehlen), підпорядкований безпосередньо ГШ СВН, мав завдання збирати розвідувальні дані про супротивника на усій лінії Східного фронту й формувати з цією метою спеціальні відділи⁷⁹. Ці мобільні групи комплектували з військовополонених ЧА або перебіжчиків, яких відразу ж після перевірки скеровували

* Іван Остапович Голуб (псевда "Гольт" та "Голіат") народився у 1892 р. у Маріуполі. У 1919—1920 рр. - отаман повстанського загону, що діяв на території Житомирської та Вінницької областей. Згодом у Польщі, а в 1924 р. після репатріації повернувся в Україну. У 1926 р. за націоналістичну діяльність заарештований радянськими органами безпеки й відбув кілька років покарання в більшовицьких концтаборах, після чого нелегально повернувся в Західну Україну і проживав у Коломиї, де за націоналістичну діяльність його переслідувала польська поліція. Після початку німецько-радянської війни виїхав до м. Горлівка, де працював у міській управі й був редактором газети "Український Донбас". Від 1943 р. резидент Бюро Абверу "Україна" (Abwehrstelle Ukraine), пізніше проживав у Вінниці (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 35, арк. 66-68; т. 39, арк. 107).

⁷⁸ Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спогади учасника) / П. Філоненко (Бібліотека літопису Волині. Ч. 4.) - Вінніпег; Манчестер: Накладом Волинського Видавничого Фонду, 1958. - С 47, 50.

⁷⁹ Herre H. D. Zu "Fremde Heere Ost" / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/V, Bl. 8-10.

в спеціальні навчальні центри з добрими умовами перебування; декілька тижнів із ними проводили заняття, зокрема й на політичні теми⁸⁰. Гелен запровадив у діях контррозвідки нову "активну" тактику, відповідно до якої ФГО готував спеціальні групи, що склалися з німецького персоналу та добровольців (які володіли українською та російською мовами), їх скидали на парашутах у ворожий тил, де вони мали підтримувати радіозв'язок із Вермахтом і передавати інформацію про пересування, чисельність та озброєння сил супротивника. Гелен залучив до своєї організації майора Абверу Ганса Бауна, який збирав добровольців у таборах для радянських військовополонених; перші три групи чисельністю приблизно 100 осіб кожна пройшли спеціальний вишкіл у Вінниці⁸¹.

Водночас спецслужби, підпорядковані райхсфюрерові СС, хоча й координували свої дії з Абвером і ФГО, усе ж конкурували з ними за впливи й контроль у Третьюму Райху і намагалися проводити власні мілітарні експерименти, використовуючи для цього західних добровольців та створюючи невеликі підрозділи з них. Наприклад, 21 серпня 1942 р. шеф СС -ГАу листі Г. Гімmlеру запропонував використати добровольців зі Швеції, Швейцарії та Фінляндії як агентів для РСГА⁸². У березні РСГА створило спеціальний розвідувально-диверсійний орган підумовною назвою "Акція «Цеппелін»" (*Unternehmen Zeppelin*) (керівний центр якого до весни 1943 р. розмістився у службовому приміщенні 6-го управління РСГА у Берліні)⁸³. Основні напрямки його діяльності визначив "План дій для політичного розкладу Радянського Союзу", в якому після заклику застосовувати різноманітну тактику для цієї мети сформульовано основні завдання у боротьбі проти СРСР. Заплановано створити спеціальні оперативні групи (*Einsatzgruppen*), а саме: 1) розвідувальні групи - для збору і передачі політичних відомостей із Радянського Союзу; 2) пропагандистські групи - для поширення національної, соціальної та релігійної пропаганди; 3) повстанські групи - для організації і проведення повстань; 4) диверсійні групи - для проведення політичних диверсій та терору⁸⁴. У рамках виконання цієї директиви з вихідців із СРСР створено невеликі іноземні "міні-формування" для здійснення специфічних короткотермінових локальних завдань, що зумовило нетривале використання цих формацій. "Акція «Цеппелін»" передбачала комплектування невеликих бойових відділів з іноземців і десантування їх повітряним шляхом у тил супротивника з метою виконання саботажних та диверсійних дій⁸⁵. 18 квітня командувач Вермахту в ГТ наказав здійснити вишкіл вояків Східних легіонів як агентів у рамках заходів "Акції «Цеппелін»"⁸⁶. Тих, котрі після вишколу з якихось причин відмовлялися від десантування у радянський тил, скеровували до національних формувань, що діяли на боці Вермахту (колишній курсант одного з вишкілів "Акції «Цеппелін»" Василь Каубрак пізніше згадував, що "тих, хто

⁸⁰ *Cookridge E. X. Секреты Сталина / E. X. Cookridge // ВИЖ. - 1992. - № 1. - С. 69. Див.:*

Cookridge E. H. Gehlen: Spy of the Century / E.zH. Cookridge. - New York: Random House, 1972.

⁸¹ *Whiting Ch. Gehlen: Germany's Master Spy / Charles Whiting. - New York: Ballantine Books, 1972. - P. 34.*

⁸² *Chef SS-NA an Rf-SS v. 21.08.1942: Geeignete Freiwillige aus Sweden, Schweiz und Finnland als V-Männer für RSHA // IfZ, MA-3/5.*

⁸³ *Biddiscombe P. Unternehmen Zeppelin: The Deployment of SS Saboteurs and Spies in the Soviet Union, 1942-1945 / Perry Biddiscombe // Europe-Asia Studies. - 2000. - September. - Vol. 52. - No 6. - P. 1115-1142.*

⁸⁴ *С кем мы сражались?... - С. 28.*

⁸⁵ *Herre H. D. Unternehmen "Zeppelin": Beginn und Aufgabe. Organisation und Arbeitsweise / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/IV, Bl. 32-69; Shellenberg W. The Labyrinth... - P. 274.*

⁸⁶ *Rundschreib. Milit. Befehlshaber im GG v. 18.04.1942: Ausbildung v. Angehörigen d. Ostlegionen als V-Leute im Rahmen d. "Unternehmens Zeppelin" // IfZ, MA-679/5; NA, T-501, roll 216, fr. 000257-000258.*

відмовлявся від закидання в тил, скеровували: кавказців - у кавказькі батальйони, людей середньоазійських національностей - у полінаціональні середньоазійські батальйони, козаків - до похідного отамана полковника Білого⁸⁷).

Крім комплектування невеликих відділів з агентів німецької розвідки під егідою "Акції «Цепелін»", під командуванням захоплених у полон радянських генералів і офіцерів створено російські політичні партії та збройні формування для здійснення підіривних операцій в тилу ЧА. Зокрема, з метою проведення диверсійних спецоперацій і підготовки антибільшовицького повстання у північних регіонах СРСР за ініціативою й під керівництвом колишнього радянського генерала Івана Бессонова навесні 1942 р. організовано Політичний Центр боротьби проти більшовизму (*Политический Центр борьбы с большевизмом* - ПЦБ) й під командуванням Бессонова розпочато творення російської сотні (роти). У червні в таборі СД, розміщеному в Заксенгаузені (Sachsenhausen), захоплений у німецький полон полковник ЧА Владімір Гіль* (псевдонім "Родіонов") створив Національну Партію Російського Народу (*Национальная Партия Русского Народа*), незабаром перейменовану на Бойовий Союз Російських Націоналістів (*Боевой Союз Русских Националистов* - БСРН), що поділявся на 4 групи, кожною з яких керував офіційний співробітник "Акції «Цепелін»" - військовою, особливого призначення (підготовка агентури) та дві групи підготовки кадрів. Через деякий час у Заксенгаузені залишилася тільки група вишколу кадрів БСРН, тоді як решту переведено до інших таборів. Групу чисельністю 100 осіб, яку очолював В. Гіль, зосереджено у спецтаборі в м. Парчув (Parczow) у Польщі, де до червня 1942 р. сформовано "Дружину № 1", якою командував Гіль. Ця військова формація чисельністю приблизно 500 бійців, котру Гіль спочатку планував створити як своєрідну збройну силу БСРН, згодом переїхала до спеціально організованого табору між м. Парчув і м. Яблонь. Її підпорядкували оперативній групі "Б" поліції безпеки і СД, за завданням котрої деякий час ця формація охороняла комунікації, після чого боролася проти партизанів на території Польщі, Білорусі та Смоленської області Росії. До кінця 1942 р. у спецтаборі СС "Гайдов" поблизу Любліна укомплектовано "Дружину № 2" чисельністю 300 осіб, яких очолив колишній начальник штабу артилерійського полку і капітан ЧА Андрей Едуардович Блажевич⁸⁸.

Однак формування німецької розвідки виконували функціонально обмежені завдання, що зводилися переважно до збору інформації про супротивника й диверсійної діяльності в тилу ЧА або на прифронтових ділянках. Водночас інші німецькі інстанції, зокрема військові та поліційні, від осені 1941 р. масово створювали збройні формації з жителів окупованих східних територій, головним завданням яких були виконання

⁸⁷ Начальнику Центрального штаба партизанського руху генерал-лейтенанту тов.

Пономаренко. Дополнение к материалу тов. Шепатовского. " " сентября 1943 г. Каубрак // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 47, л. 195.

* Владімір Владімірович Гіль народився 11 червня 1906 р. у м. Вялейка у Західній Білорусі у сім'ї робітника залізниці. Освіта - 9 класів. У 1926 р. призваний до ЧА й скерований до Ленінградської кавалерійської школи, яку закінчив у 1929 р. Був призначений на посаду командира шабельного взводу. У 1931 р. вступив до ВКП (б). Від 1934 р. - командир ескадрону, від квітня 1935 р. - помічник начальника штабу полку. У 1938 р. отримав звання капітана, менше ніж за рік - майора, а в 1940 р. - підполковника. У 1940 р. закінчив із відзнакою Військову академію ім. Міхаїла Фрунзе й був призначений на посаду спочатку начальника 5-го відділу штабу кавалерійської дивізії, незабаром - начальника штабу бригади й згодом - начальника оперативного відділу механізованого корпусу. На початку німецько-радянської війни був начальником штабу 229-ї стрілецької дивізії, після розгрому якої улітку 1941 р. потрапив до німецького полону.

⁸⁸ С кем мы сражались?... - С. 31.

допоміжної служби (охоронних і вартових функцій, будівельних робіт тощо), боротьба проти збройних формувань супротивника в тилу Вермахту (проти партизанів) і від осені 1942 р. також на фронті (проти регулярних частин ЧА). Тоді як німецькі спецслужби комплектували переважно окремі невеликі відділи з жителів окупованих східних областей, основну кількість збройних формацій з цих людей створювали інстанції Вермахту з урахуванням позитивного досвіду творення і використання іноземних формувань Абвером, ФГО та службою безпеки (СД). Різні німецькі установи використали у війні дві основні групи людей за ступенем військової підготовки до бойових дій: цивільних осіб, які не мали належного вишколу й мілітарне навчання яких потребувало додаткового часу, а також захоплених у полон червоноармійців, для більшості яких була потрібна коротка перепідготовка. Тому під час "хрестового походу проти більшовизму" на злам 1941-1942 рр. німецькі військові інстанції вирішили використати передовсім радянських військовополонених із росіян і частково воюків інших національностей⁸⁹, загальна кількість яких у той час перевищила 2,5 мільйони⁹⁰.

4.1.4. Полінаціональні формування

Від перших місяців німецько-радянської війни відділи ОКВ і ОКГ, відповідальні за утримання захоплених у полон бійців ЧА, почали використовувати їх як робітників і як допоміжний персонал⁹¹. Їх вербували на індивідуальній основі й шляхом їх об'єднання створювали допоміжні парамілітарні формування для німецьких армій, а саме Будівельно-робочі батальйони військовополонених (*Kriegsgefangenen-Bau- und Arbeits-Bataillone*), які у ЗС Німеччини було причислено до саперних частин. Спочатку, починаючи від листопада 1940 р., сформовано 8 батальйонів з поляків (№ 24, 28, 30, 39, 41, 42 і 51 з військовополонених і робочий батальйон № 2 з цивільних) і 24 батальйони з французів (у тому числі з військовополонених будівельно-робочі № 1,2, 4, 6, 8-23, 25, 29, 33, 36-40, 43, 46, 47 й батальйони військовополонених для покривання дахів (*Kriegsgefangenen-Dachdecker-Bataillonen*) № 8-10, а також з цивільних робочий батальйон № 3). Після початку німецько-радянської війни прийшла черга також на об'єднання в аналогічні парамілітарні частини полонених червоноармійців для виконання допоміжних робіт. Уже 25 серпня 1941 р. шеф військового озброєння й командувач резервних військ Вермахту видав наказ про створення першого будівельно-робітничого батальйону з радянських військовополонених. 7 листопада Г. Герінг зауважив, що батальйони, укомплектовані з військовополонених, допоможуть замінити німецькі інженерні батальйони й можуть бути використані у військовій промисловості⁹².

Спочатку з радянських військовополонених сформували Робочі батальйони військовополонених (саперні) (*Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillone (Pi.)*) № 1-3⁹³ (які використовували до кінця війни й на початку 1945 р. перейменували у Будівельно-саперні батальйони з літерою "К" у дужках, що означала "військовополонені" (*Kriegsgefangene*))

⁸⁹ Herre H. D. Deutsche Erfahrungen in der Verwendung von Kriegsgefangenen gegen die Sowjetunion / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/11, Bl. 10-14; Westhoff A. Organisation des Kriegsgefangenenwesens im Osten / A. Westhoff // IfZ, JTS, ZS 425, Bl. 2-17.

⁹⁰ Herre H. D. Die wirkliche Zahl d. Sowjet. Kriegsgefangenen / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/11, Bl. 39 a.

⁹¹ Einsatz von Kriegsgefangenen Sowjetrussen als Ersatzkräfte für freizumachende Soldaten im Ersatzheer // BA-MA, RH 53-23/58.

⁹² Buss Ph. H. The Non-Germans... - P. 103 f.

⁹³ Reinhard O. Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42 / Otto Reinhard. - München: Oldenbourg, 1998. - S. 172.

(*Baupionier-Bataillone (K)*) Nr. 1-3). Пізніше на території Райху для організації протиповітряної оборони та відновлення зруйнованих бомбами міст створено інші частини з подальшими номерами, котрі у німецьких документах називали "Будівельно-робочі батальйони з радянських військовополонених" (*Sowjetische Kriegsgefangenen-Bau- und Arbeits-Bataillone*). 1 жовтня 1941 р. видано наказ сформувати з радянських військовополонених 38 батальйонів з потрібним штатом (по 600 чоловіків у сотні), але їх створення розтягнулося у часі (наприклад, наказ про творення батальйону радянських військовополонених № 135 видано 1 грудня 1941 р., а вже 31 березня 1942 р. цю формацію розформовано). Кожному з батальйонів присвоєно номер того німецького Військового округу, якому він був підпорядкований, з доданням цифри 100 (наприклад, у підпорядкуванні військового округу № 1 сформовано батальйон № 101, у підпорядкуванні військового округу № 2 - батальйон № 102 і т. д.). Таким чином укомплектовано Будівельно-робочі батальйони з радянських військовополонених № 101-113, 117-118, 122-131, 133, 135-139, 141-143, 145-147, 151. Це був перший досвід масового творення парамілітарних формувань з радянських військовополонених, котрі, однак, не були збройними формаціями незважаючи на їх підпорядкованість Вермахтові: зачислені до них люди були "озброєні лопатами" й не були призначені для бойового використання. Від кінця березня до кінця квітня 1942 р. більшість з цих батальйонів розформовано, але ще понад 20 укомплектовано з іноземних військовополонених у наступні три роки війни⁹⁴. Узимку 1941-1942 рр. інстанції Вермахту не приділяли належної уваги використанню військовополонених і тільки після провалу стратегії "блискавичних воєн" намагалися покращити становище захоплених у полон бійців ЧА, котрі гинули десятками тисяч через хвороби і від недоїдання й виснаження від праці через свідому політику, байдужість або неспроможність здійснити позитивні зміни керівництва таборів для військовополонених. Оскільки бійці царської армії, які опинилися у німецькому полоні у 1914-1917 рр., після людяного ставлення до них й звільнення стали кращими пропагандистами Німеччини, генерал Е. Кестрінг та інші представники генералітету Вермахту нарікали на суперечність невідповідного ставлення до радянських військовополонених позитивному досвідові поводження з військовополоненими з часу попередньої світової війни⁹⁵. Крім того, наплив нових полонених зменшився, оскільки, за словами ад'ютанта Кестрінга Г. фон Герварта, "вражаюче вимирання від голоду сотень тисяч радянських військовополонених почало впливати на червоноармійців", які під впливом інформування їх про це у ЧА "більше не дезертирували, побоюючись жахів німецьких таборів для військовополонених", чому сприяла більшовицька пропаганда, якій завдяки цьому вдалося викликати сильні антинімецькі настрої серед бійців радянських військ⁹⁶. Зважаючи на ці аргументи, ОКВ видало розпорядження про краще ставлення до радянських військовополонених, розраховуючи сприяти збільшенню кількості вояків східних формувань та "гіві" з цієї категорії осіб. 24 березня 1942 р. шеф відділу в справах військовополонених (*Chef der Kriegsgefangenenwesen*) Загального управління Вермахту (*Allgemeines Wehrmachtsamt*) у таємній директиві зауважив: "Необхідність використання радянських військовополонених у більших масштабах

⁹⁴ Створені 1 грудня 1943 р. будівельні й робочі батальйони № 193-202 реорганізовано 1 жовтня 1944 р. у робочі батальйони № 14-22 і 10, у Норвегії у вересні 1942 р. укомплектовано Робочі батальйони військовополонених № 181-192 й у травні 1944 р. №203 та 204, а в останні тижні війни у квітні 1945 р. - 10 робочих батальйонів військовополонених (№ 1-10) (*Tessin G. Verbände... - Bd. 1. - S. 237-238*).

⁹⁵ *Köstring E. Erfahrungen...*, Bl. 23.

⁹⁶ *Herwarth H. v. German policy in the East / H. v. Herwarth // IfZ, JTS, ZS/A-3/1, Bl. 13.*

на роботах потребує координації поведінки з ними". "Стриманою і коректною поведінкою, недопущенням застосування сили та образ, - підкреслено в директиві, - можна підвищити продуктивність праці радянських військовополонених". Вказано, що силові "заходи впливу при цьому забороняються" і передбачено певне покращення харчування. "В холодний час, - йшлося у документі, - їжу потрібно видавати якомога частіше і якомога гарячішою"⁹⁷. Унаслідок виконання цієї директиви полонені почали зголошуватися на німецьку військову службу вже не від нестерпних умов утримання, а й часто після того, коли відчували, що ставлення до них змінилося на краще. У звіті генерал-квартирмейстру ГШ СВН від 14 липня про ситуацію за червень на територіях, підпорядкованих командувачеві військ безпеки тилової військової області ГА "Центр", шеф його штабу констатував: "Творення місцевих формувань вимагає вербування військовополонених із перехідного табору. Відбулося покращення санітарних та інших ділянок у таборі. Стан здоров'я військовополонених покращився"⁹⁸. Кінцевим підсумком такої політики був офіційний дозвіл відділу ОКВ у справах військовополонених від 11 грудня залишати полонених після перевірки при з'єднаннях, які захопили їх полон⁹⁹.

Мобілізація воюючою державою громадян окупованої держави була б порушенням 45-ї статті Гаазької конвенції від 18 жовтня 1907 р. та Женевських конвенцій (від 22 серпня 1864 р. і 22 липня 1929 р.)¹⁰⁰. Винятком з цього могли бути жителі країн, що не перебували у стані війни проти держави-завойовниці, з огляду на що установи Райху офіційно не вважали жителів окупованих східних областей громадянами СРСР трактуючи їх рідні землі як такі, що були окуповані більшовицькими військами, а, отже, зберігали за собою право вербувати добровольців або навіть проводити мобілізацію. Тому серед іншого з міжнародно-правових підстав командування Вермахту підтримало ідею залучення військовополонених мешканців цих територій - формально за їх бажанням - у допоміжні військові службові структури. Тоді ж розпочато вербування полонених бійців ЧА до структур "Організації Тодта" - "ОТ" (*Organisation Todt - OT*) - військово-будівельної установи, що від перших днів війни масово використовувала робітників захоплених районів, займалася будівельними та дорожньо-ремонтними роботами і будівництвом казарм, укріплень та забезпечувала розбудову інших військових споруд. Зачислених до них та з'єднань Вермахту "людей зі Сходу" територій називали "допоміжними добровольцями", скорочено "гіві" (*Hilfswillige-Hiwi*, у перекладі з нім. дослівно "ті, які бажають допомогти"). Спершу вони діяли у складі німецької армії неофіційно - хоча практично без наказів отримали статус "гіві" при штабах безпеки та транспортних штабах, при поліційних та управлінських частинах¹⁰¹.

"З «гіві» добровольчих легіонів не створювали. «Гіві» залишалися «гіві»", - констатував у своїх споминах провідний діяч РМО Гергард фон Менде¹⁰². Проте згодом,

⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 4620 - Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941

1945 рр., он. 3, спр. 378, арк. 92-94.

⁹⁸ Der Kommand. Gen. d. Sicherangstrappen u. Bern, im HG Mitte Ia Br.B.Nr.2572/42 geh. Geh. H. Qu.,

d. 14.7.1942. An das OKH, G.Qu., nachr. HGr Mitte// IfZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 001043.

⁹⁹ geh.Erlass OKW v. 11.12.1942: Beerdigung Sowjet. Kriegsgefangenen, die b. d. Trappe eingesetzt

waren (m. Anshr.CdS IVA lc (Müller)) // IfZ, MA-553; NA, T-175, roll 281, fr. 004794-004796.

¹⁰⁰(Haager) Abkommen betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkriegs. - Berlin: Gedruckt im OKW, 1940 // BA-MA, RHD 6/13,1; *Harold O. "Brlprätigi iesaukti": How the Germans Conscripted "Volunteers" for the Latvian Legion / O. Harold // Latvia in World War II... - P. 209.*

¹⁰¹*Arlt F. Nichtdeutsche Verbände im Verband der Deutschen Wehrmacht und des Wehrmachtgefolges / F.Arlt // JTS, ZS 399/11, Bl. 10-11.*

¹⁰²*Mende G. v. Stellungnahme zu der Buchbesprechung Freiwilligenverbände in "Ost-Probleme" Nr.34 / G. v. Mende // IfZ, ZS 413, Bl. 3.*

коли фронтові частини Вермахту просунулися вперед на Схід, з "гіві" почали комплектувати невеликі підрозділи, залишаючи інших для послуг місцевих комендатур чи поліції¹⁰³. Керівний діяч нацистської окупаційної адміністрації в Україні Фріц Пфаф-феротт так прокоментував залучення частини "допоміжних добровольців" до бойових дій: "Для самого Вермахту система «гіві», безсумнівно, була зручною", бо йшлося про те, щоб "заощаджувати німецьку кров"¹⁰⁴. Ті, які залишалися на місці, виконували різні господарські функції та обов'язки: були водіями машин, працювали як ремісники, копали оборонні рови тощо. Більшість з них застосовували тільки для небойових завдань (як перекладачів, кухарів, денщиків, тощо). Хоча радянська пропаганда твердила, що німецьке командування залучає добровольців переважно з криміналітету, насправді до них висували певні вимоги. Перед зачисленням на військову службу кандидати в "гіві", зокрема, проходили перевірку на благонадійність і давали підписку про те, що вони не були засуджені за політичні, кримінальні, партійно-управлінські, фінансові чи дисциплінарні злочини¹⁰⁵. За спостереженням генерал-лейтенанта Р. Гайгендорффа, деякі з них були переконаними антибільшовиками, інші - аполітичними людьми, які прагнули вижити у війні. Були теж інтелектуали, які не мали підстав нарікати на радянську владу і були виховані під впливом більшовицької ідеології¹⁰⁶. Утім, за визнанням іншого генерала Вермахту Е. Кестрінга, категорія "гіві" "в основній своїй масі цілком виправдала себе доброю службою і відданою прихильністю до їх німецьких друзів"¹⁰⁷. Водночас командування окупаційних військ Вермахту в Білорусі, Росії та Україні якоюсь мірою намагалося впроваджувати політичну лінію, що мала забезпечити співпрацю мешканців окупованих територій у військовій та інших сферах. Тенденцію проведення інстанціями Вермахту на захоплених східних теренах окупаційної політики, гуманнішої порівняно з політичним курсом нацистської цивільної адміністрації, закріплено в численних наказах та розпорядженнях німецького військового управління різних рівнів. Ще 21 жовтня 1941 р. командувач військ безпеки і тилової військової області "Центр" генерал піхоти Макс фон Шенкендорфф наказав: "Для боротьби проти радянської пропаганди повинні бути використані усі можливі засоби. До них належить білорусизація. Білоруські люди, яким ми можемо довіряти, повинні бути залучені до організації білорусизації на місцевому ґрунті... Однією з цілей є турбота про білоруські звичаї, пісні, музику, створення дитячих садків, вироблення товарів першої необхідності, організація роботи будинків притулку, сприяння розвитку білоруської мови, проведення театральних заходів... У названих видах діяльності можна надавати свободу дій, тільки треба звертати увагу на те, щоб поряд із культурною діяльністю в жодному разі не переслідували політичні цілі"¹⁰⁸. У виданих незабаром після цього директивах командувача 4-ї армії ГА "Північ" генерала Готтгарда Гайнріці (Heinrici) увагу акцентовано на тому, що "неправильне, несправедливе й непорядне ставлення до російських людей у зайнятих нами районах, байдуже, стосується це військовополонених

¹⁰³ *Стахів Є.* "Добровільний" поліцейний курінь в м. Сталіно в 1942-1943 / *Євген Стахів // Вісті... - 1953. - Листопад-грудень. - Ч. 11-12 (37-38). - С 9-10.*

¹⁰⁴ *Die Hilfswilligen in der Wehrmacht// PAAA, Vertreter des Auswärtigen Amts beim Reichskommissar für die Ukraine, R 27295, Bl. 342119-342127.*

¹⁰⁵ ЦДДВО України, ф. 2453 - Німецькі військові частини (період німецько-фашистської окупації на території України), оп. 1, спр. 298, арк. 1, 56.

¹⁰⁶ *Heygendorff R. v. Führung fremden Volkstums...*, Bl. 34. ¹⁰⁷ *Köstring E. Erfahrungen...*, Bl. 21.

¹⁰⁸ *Нямецкая прапаганда на Беларусі 1941-1944. Канфрантацыя паміж прапагандай і рэчаіснасцю. - Берлін, 1996. - С. 63.*

чи мирного населення, легко створює нових супротивників з дружньо налаштованих щодо нас людей. А нам потрібні довіра, доброзичливість і співробітництво цих людей у військовій, господарській та політичній сферах. Однією тільки військовою перевагою німецької зброї у цій країні не можна добитися успіху"¹⁰⁹. 13 квітня 1942 р. у директиві штабу 387-ї піхотної дивізії під командуванням генерал-лейтенанта Арно Яра у підпорядкуванні ГА "Південь" на Східному фронті зазначено: "Українці з їх родючою й багатою на корисні копалини землею є цінними союзниками у боротьбі проти більшовизму. Український народ вбачає у Німеччині свого визволителя від комуністичного панування. Тільки при дієвому співробітництві з українським населенням стане можливим повністю використовувати для нашого господарства багатства цього краю. Тому обов'язком кожного солдата є поводитися з українцями коректно, а не як з ворогами - якщо тільки вони не виявляють ворожого ставлення до німецької армії"¹¹⁰. Провал концепції "блискавичної війни", невдача німецького наступу під Москвою й можливість затяжних бойових дій на Сході змусили військово-пропагандистські інстанції Райху ретельніше вивчати питання політичної мотивації залучення росіян, українців та представників інших національностей до боротьби проти СРСР¹¹¹. 8 січня 1942 р. "Пропозиції для знищення радянської сили опору", розроблені одним із відділів при генерал-квартирмейстрі ОКВ, передбачали "усіма засобами" послаблювати "внутрішню силу опору ворога", викликати розчарування противника у цілях, за які він воював і схилити на свій бік "населення окупованих і ворожих до советів областей"¹¹². Зважаючи на ці директиви, поживав свою діяльність відділ пропаганди (АВП) (*Abteilung Wehrmachtpropaganda* - АВП) Верховного командування Вермахту, який очолював генерал Гасо фон Ведель. З огляду на можливий психологічний ефект від формування національних збройних формацій із представників народів окупованих східних територій, пропаганду їх творення взяв під контроль відділ "Активна пропаганда" ОКВ; шефом цього відділу, перейменованого у березні в особливу групу (*Sondergruppe*) і відомого як відділ пропаганди Вермахту № IV або скорочено "ВПр IV" (WPr IV), був полковник Ганс Мартін, зв'язковий офіцер між АВП ОКВ і РМП¹¹³. У згаданому відділі вважали доцільним проводити "знизу" настільки сприятливу пропаганду політики, щоб склалися передумови для її здійснення "зверху", й були переконані, що "місія Німеччини на Сході" буде виконана тільки шляхом визнання політичних прав та інтересів усіх народів СРСР¹¹⁴. Деякі "ідеологи" АВП ОКВ теж вважали, що за відповідної пропаганди ідеї творення національних формувань німецького війська виникне масова готовність жителів окупованих територій до боротьби на боці Райху проти СРСР, що вдасться оформити в широкомасштабний добровільний рух усіх не-

¹⁰⁹Пер. с нем. Штаб 4-й танк, армии. Подп.: Гейнрици // РГАСПИ, ф. 17 - Центральный комитет КПСС (1898, 1903-1991), он. 125, д. 94, л. 38-39.

¹¹⁰Пер. с нем. 387 ПД. Оперативный отдел. Штаб 13.4.1942 г. Содержание: Отношение войск к украинцам // РГАСПИ, ф. 17, он. 125, д. 96, л. 168.

¹¹¹ Buchbaum J. H. German Psychological Warfare on the Russian Front, 1941-1945 / John Hans Buchbaum. - Washington, D.C., 1960; Buchbender O. Das tönende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg / Ortwin Buchbender. - Stuttgart: Seewald Verlag, 1978. ¹¹² Gen.-Quart.OKW. H.Qu., den 8.Januar 1942. Vorschläge für die Zersetzung der sowjetischen Widerstandskraft // BA, R 90 (Reichskommissar für das Ostland)/257.

¹¹³ Thorwald J. Iluzja. żołnierze radzieccy w armii Hitlera / Jürgen Thorwald. - Warszawa; Krakow: PWN, 1994. - S. 191.

¹¹⁴ Dürksen E. Persönlichkeiten der Abt. OKW/Pr. "Das Laboratorium in d. Viktoriastraße" / E. Dürksen // IfZ, JTS, ZS 402/1, Bl. 42-52.

вдоволених більшовицькою системою як важливий військово-політичний чинник у війні проти Радянського Союзу¹¹⁵.

Крім директив ОКВ щодо військовополонених і наказів командування німецьких з'єднань щодо покращення ставлення до населення окупованих східних територій та діяльності відділу пропаганди ОКВ, сприятливі політичні передумови для комплектування національних військових підрозділів при Вермахті з колишніх вояків ЧА зумовила довоєнна внутрішня соціальна й національна політика СРСР. Значна частина його мешканців були невдоволені сталінським режимом. Саме тому захоплення великих просторів на Сході було не лише заслугою Вермахту й наслідком прорахунків радянського командування в організації оборони, а й значною мірою наслідком інертності мобілізованих до ЧА мільйонів чоловіків із неросійських народів, які не підтримували політики ВКП (б) та її лідера Й. Сталіна і не хотіли воювати за більшовицьку систему. Як наслідок цього Радянський Союз за кілька місяців втратив країни Балтії, Білорусь, Україну і лише на етнічно російських землях німецькі з'єднання зіткнулися із запеклим опором росіян, хоча сотні тисяч захоплених у німецький полон їх співвітчизників теж не бажали воювати за сталінський режим. Важливою причиною виникнення готовності сотень тисяч громадян СРСР служити в збройних формуваннях Вермахту була відмова Сталіна підписувати міжнародні угоди про опіку над своїми військовополоненими за посередництва міжнародних харитативних організацій. Цим рішенням мільйони полонених бійців ЧА позбавлено будь-якої допомоги їх уряду й приречено на повільне вимирання у німецькому полоні (таку опіку натомість мали мільйони західно європейців, які перебували під захистом міжнародних угод про ведення війни й отримали елементарні життєві умови, що забезпечували їх життєдіяльність і саме цим можна пояснити той факт, що умови в їх таборах не підштовхнули до співучасті у війні Райху в таких масштабах, як це було з формальними громадянами СРСР). Усіх червоноармійців, котрі потрапляли до німецького полону, вже у перші тижні війни Сталін оголосив "зрадниками Батьківщини" і "ворогами народу", а їх сім'ї позбавив матеріального утримання й скерував на заслання і тим самим "спалив мости" між ними і більшовицьким режимом й знищив шляхи для їх повернення до СРСР. Добре продумана німецька пропаганда вдало використала цю ситуацію, забезпечивши частковий успіх акції вербування добровольців до загонів Вермахту в таборах полонених.

Якщо на початку німецько-радянської війни творення збройних одиниць з жителів намічених для окупації східних територій можна розцінити як спонтанні спроби творення експериментальних збройних формацій, від січня 1942 р. їх комплектування було поставлене на регулярну основу. Головною територіальною базою для вербування добровольців до східних військових частин та як допоміжного персоналу до Вермахту були такі 4 зони німецького управління окупованих східних областей: 1) бойова зона (лінія до 20 км в тилу фронту) під керівництвом Верховних польових комендатур через місцеві комендатури, комендантам яких були підпорядковані місцеві формування включно з охоронними і самооборонними; 2) тиллові армійські області № 500 і далі (розміщені за прифронтовими корпусними тилловими районами за 20-50 км від лінії фронту), які очолювали коменданти тиллових військових областей - "корюк" через армійські комендатури, у підпорядкуванні котрих були збройні формування німецьких спецслужб зокрема і Вермахту загалом; 3) тиллові військові області, розміщені за 50-200 км від фронту й підпорядковані командуванню груп армій, які очолювали командувачі, яким були підпорядковані Верховні польові комендатури, в оперативному

¹¹⁵Bräutigam O. Die Entstehung der Freiwilligenbewegung / O. Bräutigam // IfZ, JTS, ZS 400/11, Bl. 3.

підпорядкуванні яких були формування поліції порядку, службово підпорядковані місцевим керівникам СС і поліції; 4) охоронні дивізії Вермахту. У кожній з тилкових областей груп армій дислокувалися по кілька німецьких дивізій безпеки (спочатку по три), яким було підпорядковано кілька Верховних польових комендатур з місцевими (гарнізонними) комендатурами, формуваннями Абверу, підрозділами жандармерії, а також місцеві збройні формування з жителів окупованих східних територій, створені системно на усіх рівнях окупаційних військ.

Основною базою для комплектування східних формацій були полонені червоноармійці, яких скеровували в один із трьох основних типів німецьких таборів для військовополонених: 1) перехідний табір - "Дулаг" (*Kriegsgefangenen-Durchgangslager - Dulag*) для тимчасового утримування військовополонених й подальшого переведення з оперативної області в тил; 2) табір для кадрового особового складу - "Шталаг" (*Kriegsgefangenen-Mannschafis-Stammlager - Stalag*), де розміщувалися військовополонені солдати; 3) офіцерський табір - "Офлаг" (*Offizier-Kriegsgefangenenlager - Oflag*). Табори очолювали коменданти військовополонених при військових окружних командах - окружні коменданти військовополонених (*Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten*), до яких улітку 1942 р. при командах груп армій (*Heeresgruppenkommandos*) додали 4 комендантів військовополонених в оперативних областях (зонах ведення оперативних дій, зокрема фронтових і прифронтових). Вербування в усіх згаданих зонах й таборах, як правило, відбувалося за двома основними сценаріями. В одних випадках штаби німецьких з'єднань на місцях за власною ініціативою проводили набір боєдатних чоловіків на підконтрольних землях з метою поповнити свої втрати на бойовій лінії або в тилкових армійських областях й потім документально оформлювали факт їх створення. В інших випадках вербування здійснювалося "на замовлення" штабів окупаційних з'єднань або інших військових структур через місцеві польові комендатури через їхні або поліційні районні пункти. Під час реалізації і першого, і другого сценаріїв вербування відбувалося у таборах для полонених, розташованих у підконтрольній конкретним комендантам або командувачам зонах, а серед цивільних жителів - шляхом публікації в місцевій окупаційній пресі чи оприлюднення в населених пунктах на стовпах для об'яв оголошень про прийом добровольців у східні формування німецьких військ або зачислення їх як допоміжного персоналу на німецьку військову службу. Кожна з груп армій створювала свої формування з власною специфікою з урахуванням місцевих обставин. Спочатку командири багатьох німецьких з'єднань, ігноруючи заборону А. Гітлера створювати збройні формування з мешканців окупованих східних територій, зачисляли на військову службу нові й нові контингенти допоміжних сил із росіян, українців та представників інших національностей, але часто не подавали правдивих звітів для ОКВ. Оскільки усе це робили напівлегально, Верховне командування ЗС Німеччини спочатку не мало уявлення про справжню кількість "добровольців зі Сходу" у Вермахті. Окупаційні з'єднання СВН за власною ініціативою продовжували набирати до східних підрозділів не тільки полонених бійців ЧА, а й багатьох добровольців із місцевих мешканців. Німецькі командири прифронтових тилкових районів та польові комендатури тилової військової області "Південь" виявили ініціативу щодо комплектування охоронних команд із місцевих жителів у центральних та східних областях України. У країнах Балтії та деяких окупованих районах Росії і Білорусі аналогічні ініціативи започаткували тотожні структури тилкових військових областей "Північ" та "Центр". Часто, не чекаючи дозволу ОКГ, вони створювали збройні підрозділи з

місцевих добровольців. Від осені 1941 р. їх кількість зростала пропорційно до того, чим далі на Схід утверджувався режим нацистської окупації¹¹⁶.

Якщо батальйони радянських військовополонених, створені для важкої фізичної праці та виконання будівельних робіт, комплектували спочатку головно у таборах для цієї категорії людей на території Райху, то до збройних східних формувань німецьких тилових та фронтових з'єднань вербували людей у таборах для захоплених у полон червоноармійців, розміщених в окупованих Вермахтом східних областях. Від кінця 1941 р. основною базою для вербування "трофейних військовослужбовців" на службу до східних збройних формувань на боці Німеччини були табори для кадрового складу ("Шталаги"), в яких вербували спочатку до Абверу й згодом одночасно теж як "гіві" та як вояків іноземних формувань росіян, українців, білорусів, представників кавказьких та середньоазійських народів й представників нацменшостей СРСР. На території України головними з них були "Шталаги" № 301 у Шепетівці, № 305 у Кіровограді, № 329 спочатку у Жмеринці й згодом у Вінниці, № 334 у Білій Церкві, № 338 у Кривому Розі, № 339 у Бердичеві, № 346 у Кременчуці, № 348 у Дніпропетровську, № 355 у Проскурові, № 357 у Полтаві, № 360 у Рівному, № 363 у Харкові, № 364 у Миколаєві, № 365 у Володимирі-Волинському, № 397 у Харкові¹¹⁷. На території Білорусі ними були "Шталаги" № 337 у м. Баранавічі (Баранавічы), № 341 у м. Могильов (Магілеу), № 353 у м. Орша, № 382 у м. Борисов (Барісау) та інші¹¹⁸.

Спочатку в таборах для радянських військовополонених відбирали представників певних національностей, які погоджувалися на німецьку військову службу. Після перевірки їх скеровували до підготовчих таборів, розподіляли по сотнях і менших підрозділах, де вони отримували уніформи, спорядження та озброєння, освоювали тактику і методи бою й після прискороного курсу ідеологічної та військово-політичної підготовки складали присягу вірності фюрерові "у боротьбі проти більшовизму", після чого їх використовували відповідно до визначених для них завдань. З часом у тилу всіх груп армій щодо більшості з формувань, укомплектованих із червоноармійців, вживали окреслення "східні" на підставі того, що вони були сформовані з жителів окупованих східних областей. Вербування уже перших контингентів мешканців завойованого східного простору актуалізувало питання про їхній статус. У листопаді-грудні прийнято перші загальні положення про порядок утримання, забезпечення, а також права й обов'язки добровольців інонаціональних формувань; ці розпорядження поширено на туркестанські, кавказькі та козацькі частини¹¹⁹. Згідно з наказом начальника оперативного відділу штабу ГА "Південь" від 14 листопада 1941 р., ці воєнізовані формування отримали статус "допоміжних сил з місцевих мешканців" (*Hilfskräfte aus einheimische Einwohner*) і поділялися на допоміжні команди охоронної служби (*Hilfskommanden der Schutzmannschaften*) та козацькі сотні, які німецькі комендатури мали разом зі

¹¹⁶ Про відділи служби порядку німецьких військ в окупованих східних областях див.: *Schulte Th. The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia / Theo Schulte*. - Oxford: Berg, 1989. ¹¹⁷ *Tessin G. Verbände...* - Bd. 9. - S. 72, 93, 174-175, 196, 213, 217, 243, 250, 274, 281, 290, 302, 305, 308; Bd. 10. - S. 76.

¹¹⁸ *Ibid.* - Bd. 9. - S. 209, 224; Bd. 10. - S. 30.

¹¹⁹ ОКН/GenStdH, 15.11.1941: *Aufstellung, Bekleidung und Besoldung v. turkestanischen und kaukas. Einheiten // IfZ, MA-488/2; NA, T-501, roll 34, fr. 000364; Anlagenband 7 z. KTB 1 d. Bfh. d. rückw. HG Süd/I a 20.11.-20.12.1941: Befehle und Berichte und HGr Süd, Bfh. (Gen. Friderici) und unterstellten Einheiten betr. Partisanenbekämpfung, Kriegsgefangenen, Truppenverschiebung, Aufstellung v. turkestan., kaukasischen und Kosaken-Einheiten // IfZ, MA-486; NA, T-501, roll 6, fr. 00653-01046.*

з'єднаннями Вермахту скеровувати як кінні розвідувальні відділи у важко доступні місцевості. У цих загонах було заборонено будь-яку політичну діяльність¹²⁰. Військовослужбовці таких формувань мали на озброєнні трофейні радянські уніформи без відзнак та зброю, а для кавалерійських команд коней брали в селах¹²¹.

Протягом 1942 р. остаточно систематизовано й визначено основні завдання східних формацій. У вказівках командувача ГА "Б" від 3 жовтня того року констатовано: "В області дислокації групи армій «Б» є такі види місцевих допоміжних сил: 1) добровільні помічники («Гіві»); 2) служба порядку («оді»); 3) охоронні команди [*Schutzmannschaften - Schuma*] («Шума»); 4) поліційні та оборонні команди помічників у громадах [*Gemeinschaften*] («Гема»)". У розділі "Призначення і завдання" функції цих сил було визначено так: "1) «Гіві»; а) При військах - для усіх службових завдань, які виконують війська. Вони супроводжують регулярні війська. б) При комендатурах - для захисту й охорони залізничних шляхів, мостів та інших важливих воєнних об'єктів. Комендатури тактично передають їх у розпорядження військових частин і використовують їх для забезпечення безпеки цих частин. Вони залишаються на місцях. 2) «Оді». Для безпеки місцевого населення й виконання завдань з охорони... 3) «Шума» (поділяються на батальйони й індивідуальну службу). 4.) Службовці поліції в громадах для допомоги бургомістрам і начальникам районів у суто громадських завданнях. Оборонні команди помічників («Гема») загалом, як правило, повинні займатися своєю господарською діяльністю і їх треба використовувати тільки в разі появи банд (так чиновники Райху офіційно називали збройні формування антинацистських рухів опору - А. Б.) для місцевої оборони або для боротьби проти банд у своєму районі"¹²².

Дивізії Вермахту на Східному фронті швидко відновили втрати польових батальйонів німецькими резервами, після чого виникла проблема відновлення вже цих резервів за рахунок нових рекрутів - військовополонених, дезертирів із ЧА й цивільних мешканців. Наприкінці липня 1941 р. 134-та піхотна дивізія ГА "Центр" й на початку серпня - 217-та піхотна дивізія ГА "Північ" почали вербувати до своїх лав естонців та фінів, а 16 листопада 454-та дивізія безпеки ГА "Південь" видала наказ сформувати 40 допоміжних вартових сотень, кожна з яких мала бути включена до одного з батальйонів дивізії¹²³. Незважаючи на заборону А. Гітлером творення нових формувань з іноземців, у січні 1942 р. представник ГШ СВН підполковник Курт фон Тіппельскірх вказав на потребу створення 60 інонаціональних батальйонів Вермахту для боротьби проти радянських партизанів¹²⁴. Унаслідок початку реалізації програми творення нових військових частин СВН з жителів окупованих східних областей протягом першого півріччя було укомплектовано більшість із запропонованої ним кількості протипарти-занських збройних формацій. Безпосередньо поінформований про творення східних формувань Ганс фон Герварт вважав, що вже "навесні 1942 р. у німецькій армії було приблизно 200000 східних добровольців" (але при тому висловив застереження, що

¹²⁰HGr Süd / I a. Betr.: Hilfskräfte aus einheimische Einwohner aus d. besetzten Ostgebieten. St.Qu., den 14.Nov. 1941 //NA, T-501, roll 6, fr. 000545-000546.

¹²¹ЦДАГО України, ф. 62 - Український штаб партизанського руху (УШПР), оп.1, спр.211, арк.30.

¹²²Geh.! Bfhshab.HGr B, Tgb.Nr.9900 X/42g. St.Qu.,3.10.42. Betr.: Einheimische Hilfskräfte // БАМА, RH 22/67.

¹²³Buss Ph. H. TheNon-Germans... - P. 96.

¹²⁴Ablehnung der Aufstellung von bewaffneten nicht deutschen Bandenbekämpfungseinheiten durch Hitler; Bedarf von 60 Bataillonen fremdländischer Mannschaften zur Partisanenbekämpfung (Notiz über Rücksprache des Oberstleutnants von Tippeiskirch, OKW), Jan. 1942 // BA, NS 19/1462.

"можливими є тільки дуже приблизні підрахунки", оскільки "зачислення на військову службу добровольців відбувалося неофіційно")¹²⁵.

У першій половині 1942 р. різні відділи ГШ СВН офіційно називали усі східні формування загальним терміном "місцеві допоміжні сили на Сході" (*landeseigene Hilfskräfte im Osten*) й спочатку правові підстави їх творення, використання та матеріального забезпечення не було належно врегульовано¹²⁶. Німецьке командування не враховувало те, чи вояки опинилися у згаданих формуваннях добровільно, чи були мобілізовані. Подібно до решти "гіві", їх офіційно вважали добровольцями з тієї причини, що, як уже було згадано, міжнародний договір у Гаазі 1907 р. забороняв воюючій країні примусово мобілізувати до своєї армії чужих громадян.

Німецькі організатори формацій з жителів окупованих східних областей знали про заборону А. Гітлера створювати російські або українські збройні частини, тому спочатку не наважувалися давати їм офіційні назви, що вказували б на їх національний характер. Вони вирішили формувати багатонаціональні батальйони, використовуючи назву "Східні", що асоціювалося б зі створеними тоді з представників мусульманських народів Східними легіонами і викликало б враження, що вони теж укомплектовані з представників цих нацменшин СРСР. Тому дуже часто не тільки кожен з полінаціональних батальйонів, укомплектованих із представників кількох народів Східної Європи, а й кожен з батальйонів, сформованих здебільшого з осіб однієї національності, котрі були вихідцями з СРСР, трактували як Східний (*Ostvölkisches Bataillon*, скорочено *Ost-Bataillon*). В інших випадках, щоб не називати військові частини українськими або російськими, їм давали територіальні назви (наприклад, батальйон "Прип'ять", полк "Десна"), або вказували прізвища німецьких командирів (наприклад, Добровольчий полк Вайсе). Як правило, їх очолювали професійні військовослужбовці й кадрові офіцери з тривалим досвідом бойової служби (хоча з погіршенням становища Вермахту на Сході кращих усе частіше відсилали для поповнення старшинських втрат німецьких військових з'єднань). Відомо, наприклад, що від початку творення Східних батальйонів 5 серпня 1942 р. командувач військ безпеки тилової військової області "Центр" генерал Макс фон Шенкендорфф наказав скеровувати для командування цими частинами кращих німецьких офіцерів й уникати практики скерування "за залишковим принципом" гірших, які могли б тільки компрометувати німецьке військо в очах східних вояків: "Для німецького кадрового персоналу можна брати тільки кращих офіцерів, унтер-офіцерів і солдатів"¹²⁷.

У перший рік німецько-радянської війни усі Східні формування не мали єдиних стандартів організації, уніформ, відзнак, нагород, номенклатури, рангів чи єдиної системи контролю німецьким персоналом й тільки у середині 1942 р. для їх вояків запровадили різні відзнаки і єдину військову нагороду. Спочатку фюрер і Г. Гімmlер виступали проти того, щоб ці люди носили мундири Вермахту й тим самим були прирівняні до німецьких військовослужбовців, як наслідок чого улітку 1942 р. ОКГ за узгодженням із райхсфюрером СС ухвалило дозвіл офіційного запровадження для них нарукавних нашивок-емблем з національними кольорами, щоб вони хоч якось відрізнялися від німецьких вояків¹²⁸. Вище керівництво Райху також виступило проти

¹²⁵Herwarth H. v. German policy in the East / H. v. Herwarth // IfZ, JTS, ZS/A-3/1, Bl. 14.

¹²⁶В службі німецької армії // Костопільські вісті (Костопіль). - 1943. - 31 січня. - Ч.4 (78). - С.4.

¹²⁷Der Kommandierende General der Sicherangstrappen u. Befh. im HG Mitte I a Br.B. Nr.2738/42 geh. Betr.: Erfahrung mit landeseigenen Verbänden // IfZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 001076. ¹²⁸Korrespondenz OKH mit Rf-SS v. Sommer 1942. Betr.: Erkennbarkeit d. z. Wehrmacht gehörende ausserdeutsch. Gefolgschaftsmitglieder d. Armbinden in den Landesfarben // IfZ, MA-3/7; HIWRP, Heinrich Himmler Files, No.1302, DrawerNo.2, Fold.51/5.

нагородження вояків східних формацій німецькими військовими орденами. У наказі шефа персонального відділу командувача тилової військової області "Південь" від 22 лютого 1942 р. було вказано, що східні добровольці не мають права бути нагородженими Залізним хрестом (*Eisernes Kreuz*) й можуть отримувати лише Відзначення за одно- або дворазове поранення (*Verwundeten-Abzeichen in Schwarz*), Відзначення за участь у піхотних штурмових атаках (*Infanterie-Sturm-Abzeichen*) та Відзначення за хоробрість у рукопашному бою 2 і 1-го ступеня (*Nahkampfspange I/II Stufe*)¹²⁹. В такій ситуації командний штаб райхсфюрера СС 10 січня схвалив задум запровадження Відзначення за хоробрість та службу для представників східних народів¹³⁰. 2 червня райхсфюрер СС, розвиваючи цю ідею у листі шефові свого командного штабу групенфюрерові СС Куртові Кноблауху та групенфюрерові СС Карлові Вольфу, запропонував запровадити окрему нагороду для військовослужбовців з окупованих східних територій подібно до практики нагородження іноземців в Іноземному легіоні ЗС Франції. Вона повинна була мати універсальний характер, щоб нею могли нагороджувати військовослужбовця незалежно від національності чи релігійних переконань. Гімmlер зауважив, що "не повинно бути відзначення, яке ображало б якесь національне почуття окремих груп", і запропонував запровадити відзначення у формі зірки, щоб ним можна було нагороджувати представників усіх національностей, оскільки нагороду у формі хреста не сприймали б представники народів мусульманського віросповідання¹³¹.

Зважаючи на ці аргументи, 14 липня 1942 р. ОКВ запровадило Відзначення за хоробрість для представників східних народів (*Tapferkeits-Auszeichnung für Angehörige der Ostvölker*), що мало форму шестикутної зірки. Цією оздобленою мечами нагородою 2 і 1-го класів нагороджували за відвагу, виявлену представниками народів Сходу під німецьким командуванням "у боротьбі проти більшовизму"¹³². В окремих випадках у разі нагородження Відзначенням 1-го класу (2-х ступенів - в золоті діаметром 48 мм і в сріблі діаметром 40 мм на стрічці шириною 32 мм) мали видавати грошові або інші заохочення. Нагорода 2-го класу була трьох ступенів: у золоті - на світло-зеленій стрічці, в сріблі - на оздобленій червоним стрічці з білим обідком та в бронзі - на темно-зеленій стрічці. Традиційно спочатку надавали нагороди 2-го класу, потім - 1-го¹³³. Оскільки вояки, які отримували відзначення, запроваджені для Східних батальйонів, не могли одержувати медалей та орденів Вермахту, деякі німецькі офіцери без належної поваги ставилися до власників цих нагород, поява яких не викликала ентузіазму також серед нагороджених військовослужбовців. Генерал-лейтенант Р. Гайгендорфф прокоментував запровадження цих нагород критично: "Ніхто не визнавав цих відзначень і ніхто не брав їх до уваги. Тому їх носили неохоче"¹³⁴.

¹²⁹Befehlshaber d. rückw. HG Süd, Abt.IIa. St. Qu, d. 22.02.1942. Korps-Tagesbefehl Nr.62 // NA, T-501, roll 12.

¹³⁰Kommandostab RF-SS/Chef d. Stabes v.10.01.1942: Tapferkeits- u. Verdienstauszeichnung für Angehörige d. Ostvölker // IfZ, MA-452; NA, T-175, roll 26, fr. 002751-002759.

¹³¹ Gedanken über die Schaffung e. Tapferkeitsauszeichnung für die in d. deutschen Diensten stehenden Männer fremden Rasse und Nationalität. Führer-HQ, 2.06.1942. gez. H. Himmler // NA, T-175, roll 18, fr. 2521350-2521352.

¹³² Führer-Verordnung v. 14.7.1942 über der Stiftung d. Tapferkeits und Verdienstauszeichnung für Angehörigen d. Ostvölker, (an. Durchführungs-Bestimmung OKW v. 14.07.1942) // IfZ, MA-797; NA, T-454, roll 26, fr. 000631-000633; BA, R 6/18, Fol. 1, Bl. 105.

¹³³Клич. Еженедельная газета для военнопленных (Берлин). - 1942. - 4 октября. - № 39 (61). - С.2.

¹³⁴HeyendorffR. v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 33.

На середину 1942 р. для німецької політики військового використання жителів територій, що на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР, були характерними два напрями. Зокрема, вироблено систему творення: 1) багатонаціональних формацій, котрі трактували як Східні сотні, батальйони чи полки; 2) національних формувань, що склалися переважно з представників однієї національності. Їх бойову діяльність мав скеровувати й контролювати німецький кадровий персонал.

Творення полінаціональних формацій з кількістю військовослужбовців, наближеною до чисельності вояків полків або бригад, часто закінчувалося їх розформуванням і поділом на окремі Східні батальйони та сотні, котрі після цього - а іноді ще від часу свого створення - діяли автономно. Однією з причин цього була потреба уніфікації назв для збройних формувань Вермахту, сформованих із жителів окупованих чи намічених для завоювання східних територій. Наприклад, навесні 1942 р. на території під контролем тилової військової області "Центр" було організовано Спецштаб "Гольфельд" (*Sonderstab Hohlfeld*) для керівництва вишколом і бойовими діями Східних батальйонів, реорганізований у серпні в Добровольчий резервний полк "Центр" (*Freiwilligen-Ersatz-Regiment Mitte*), у складі якого створено кілька військових частин і російський відділ пропаганди (*russ. Propaganda-Staffel*)¹³⁵. Цими частинами, яким присвоєно назви річок, були батальйони "Березина", "Днепр" (*"Dnjepr"*), "Дюна" "Прип'ять" (*"Pripjet"*) і "Волга" чисельністю по 1000 бійців, у жовтні перейменовані в Східні батальйони № 601-605; кожен із них називали "Бойовий батальйон" (*Kampf-Bataillon*), до складу якого належали 4 стрілецькі сотні, 1 взвод велосипедистів-розвідників, 1 взвод зв'язку, 1 санітарна ланка (*Sanit.-Staffel*), півбатареї і 1 взвод протитанкових гармат (*PAK-Zug*), в якого на озброєнні було до 4 гармат¹³⁶. Сформовану на той же час Козацьку бригаду майора Шрайбера (до якої увійшли 22 сотні, об'єднані в полки № 6 та 7, кожен з яких складався з двох батальйонів) 24 листопада реорганізовано у Східні батальйони № 622-625 під німецьким командуванням. Водночас створене Абвером із росіян Спец'єднання "Граукопф" (*Sonderverband Graukopf*) розділено на окремі частини, перейменовані на Східні батальйони № 633-637. Ще однією з частин, укомплектованих із жителів окупованих східних територій, був полк, який сформував обер-лейтенант (згодом гауптман) Георг Тітьєн - Наступальний загін Тітьєна (*Eingreifgruppe Tietjen*), у складі якого на середину листопада 1942 р. укомплектовано перших 6 російських сотень (у кожній з яких було по 50 вояків) і артилерійський підрозділ. 1 березня 1942 р. чисельність вояків кожної з них доведено до 150 людей, а у червні кількість сотень збільшено до вісьмох, підпорядкованих комендантові тилової армійської області № 582. Незабаром після цього 29 вересня з вояків сформованих і новостворених одиниць укомплектовано три Російські батальйони № 1/585, П/585 і ПІ/585 (перейменовані 19 листопада у Східні батальйони № 628-630), а також резервну сотню й артилерійську батарею¹³⁷.

Реалізацію проектів творення національних формувань зі слов'ян суттєво гальмувало негативне ставлення до цих планів А. Гітлера, який значною мірою жив стереотипами Першої світової війни. Це ставлення можна визначити як "расово антислов'янське", хоча щодо слов'янських народів він застосовував диференційований підхід. 12 травня 1942 р. фюрер заявив, що "неможливо говорити про здатність до онімечування слов'ян загалом"¹³⁸. За вказівкою Гітлера й під контролем Г. Гімmlера розроблено Генеральний

¹³⁵Der Kommandierende General der Sicherangstrappen und Befh. im HG Mitte Ia Br. V.Nr.2835/42 geh. H.Qu., den 23 August 1942. Korpsbefehl // IfZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 001135. ¹³⁶Liste der landeseigenen Verbände // IfZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 001106.

¹³⁷Tessin G. Verbände... - Bd. 14. - S. 238.

¹³⁸Пукер Г. Застольные разговоры... - С. 278.

план "Схід" (*Generalplan Ost*), проект якого передбачав переселення мільйонів жителів окупованих і намічених для окупації східних областей з їх рідних земель, котрі натомість мали бути заселені німецькими колоністами¹³⁹. В офіційній СС "Дас Шварце Корпс" від 20 серпня констатовано: "Наше завдання полягає у тому, щоб онімечити Схід не в колишньому сенсі цього слова, тобто не у тому, щоб спонукати людей, які там живуть, засвоїти німецьку мову й німецькі закони, а у тому, щоб заселити Схід людьми з суто німецькою Германською кров'ю"¹⁴⁰.

З огляду на колоніальні плани щодо завойованих східних земель, А. Гітлер довіряв західноєвропейцям і дозволив створювати з них національні легіони, але не довіряв східноєвропейцям, тривалий час гальмуючи комплектування з них збройних формацій. Фюрер вважав, що Схід Європи - "мілітарна проблема" й "життєвий простір" (*Lebensraum*) німців і політичне "упорядкування східної проблеми ще не назріло", а тому доручав німецьким військовим колам тільки ведення воєнних дій, не допускаючи їх до вирішення політичних питань, пов'язаних із окупованими східними територіями¹⁴¹. Протягом першого року німецько-радянської війни він категорично відхилив пропоновані йому проекти творення антирадянських армій чи навіть великих з'єднань з представників народів завойованих східних територій. На початку березня 1942 р. фюрер заявив: "Якщо ми одній з провінцій дамо коли-небудь право створити власну армію або військово-повітряні сили, то з нашою владою над нею буде назавжди покінчено". 11 квітня райхсканцлер заявив у контексті розмови про окуповані східні області: "Проте найдурніше, що можна зробити на окупованих територіях, - це видати підкореним народам зброю. Історія вчить нас, що народів-пану завжди судилася загибель після того, коли він дозволяв підкореним ним народам носити зброю". 23 квітня того ж року він сказав Г. Гімmlеру, що "якщо німецький народ хоче залишитися народом-воєнком, він не повинен давати зброю в руки жителям завойованих або окупованих ним територій"¹⁴².

Однак затягування війни на Сході й значні втрати особового складу ЗС Німеччини урешті змінили негативне ставлення вищого керівництва цієї країни до проектів творення національних бойових частин із представників народів Східної Європи. А. Гітлер під впливом аргументів військових кіл усе більше схилився до думки про доцільність створення з мешканців окупованих східних територій невеликих військових формувань - хоча насправді вони вже діяли й треба було тільки юридично оформити цей факт. У виступі, виголошеному в Райхстазі 26 квітня, райхсканцлер нацистської Німеччини визнав, що поряд із представниками інших народів також "українці й татари чесно виконали свій обов'язок на фронті боротьби проти більшовизму"¹⁴³. Зважаючи на зростання кількості радянських партизанів на окупованих східних територіях, у серпні Гітлер вже не міг заперечувати потреби комплектування військових частин із

¹³⁹Преступные цели... - М., 1985. - С. 69, 72; Детальніше див.: Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan. Hrsgb. von Czeslaw Madajczyk unter Mitarbeit von Stanislaw Biernacki, Karin Borck, Hans Henning Hahn, Eligiusz Janus, Blanka Meissner und Michael G. Müller. - München; New Providence; London; Paris: K. G. Saur, 1994.

¹⁴⁰Germanisieren? // Das Schwarze Korps (Berlin). - 1942. - 20. August. - S. 1.

¹⁴¹ Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Zweiter Teil. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1942-1944 / [Hrsgb. und erlcutert von Andreas Hillgruber]. - Frankfurt am Main: Graefe Verlag für Wehrwesen, 1970. - S. 111; *Лукер Г.* Застольные разговоры... - С. 384, 395.

¹⁴²*Лукер Г.* Застольные разговоры... - С. 95, 199, 220.

¹⁴³ Маріюпільська газета. Орган Маріюпільської міської управи (Маріюпіль). - 1942. - 28 квітня. - №50. - С. 1.

мешканців цих земель. У наказі ОКВ № 46 "Про посилення боротьби проти бандитизму на Сході" від 18 серпня фюрер пов'язав подальше створення "національних частин" із "безумовно надійними добровольцями, сповненими бажання воювати"¹⁴⁴.

Ідею творення великої кількості інонаціональних формувань з радянських військовополонених і мешканців окупованих східних територій, запропоновану окремими представниками антибільшовицьких опозицій на окупованих територіях або національними політичними емігрантами, підтримали приховані опоненти офіційної лінії східної політики А. Гітлера. Це були переважно представники військових кіл, котрі намагалися врятувати свою країну не тільки від воєнного, а й від політичного краху, до якого вів країну її райхсканндер. Для генералітету Вермахту після приходу Гітлера до влади у Німеччині були притаманні традиції "імперіалістичного мілітаризму", успадковані від військових структур монархії Гогенцоллернів, а нацифікація цієї держави принесла у німецькі війська елементи ідеології НСДАП, зокрема культ особи фюрера, расові ідеї німецької зверхності, поширення антисемітської пропаганди тощо. Однак, водночас у Райху збереглися й були модифіковані традиційні армійські еліти й інститути, більшість норм, успадкованих попередником Вермахту Райхсвером від армії кайзерівської Німеччини. За своєю суттю Вермахт залишився до певної міри автономною мілітарною структурою з власними чітко визначеними функціями під керівництвом генералів та офіцерів, вихованих на історичних традиціях військ Пруссії, Німецької імперії і Ваймарської республіки, що переходили з покоління у покоління німецьких військових діячів починаючи від років правління Фрідріха II-го й закінчуючи роками Першої світової війни. Вермахт був не звичайним "гвинтиком" нацистського режиму, а збройною силою військовослужбовців із власним "кодексом честі". Для співпраці між Вермахтом і нацистським режимом були характерні тертя, суперечності, непорозуміння й розбіжності, часто викликані нав'язуванням німецьким офіцерам виконання функцій, що не збігалися з їх моральними нормами. Представники військових кіл Німеччини, за твердженням дослідниці з Кембриджа К. Андрєєвої, "залишалися відносно вільними від впливу нацистської партії, тому опозиція визрівала саме у цих колах"¹⁴⁵.

Прихильниками зміни східної політики були вищі рангами офіцери СВН, незгода котрих із політичним курсом А. Гітлера найвиразніше проявилася 20 липня 1944 р. у замахові на його життя, який вони організували, бажаючи врятувати Німеччину від катастрофи (деякі опозиціонери на той час вже загинули - наприклад, командир сформованого з українців батальйону "Нахтігаль" Ганс-Альбрехт Герцнер належав до кола однодумців генерала Людвіга Бека і полковника Ганса Остера, які планували усунути Гітлера від влади ще у 1938 р., але у квітні 1942 р. він помер у шпиталі після фронтового поранення¹⁴⁶). Одним із них був шеф Абверу В. Канаріс як керівник установи, що організувала перші формування з іноземців на боці Вермахту (за причетність до замаху на фюрера страчений у квітні 1945 р.). Командувач ГА "Центр" фельдмаршал Гюнтер Ганс фон Клюге вважав, що завдяки створенню "національних з'єднань і їх озброєнню" вдасться забезпечити спокій в тилу німецьких армій на Сході й загалом Райх отримає "велике полегшення", якщо створить російську армію (відомо, що після згаданого невдалого замаху на Гітлера він закінчив життя самогубством, щоб уникнути арешту співробітниками нацистських органів безпеки, оскільки був учасником антигітлерівської змови)¹⁴⁷. Інший

¹⁴⁴Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht / [Hrsg. v. W. Hubatsch]. - Frankfurt am Main: Verlag für Wehrwesen, 1962. - S. 201. ¹⁴⁵ *Andreyev C. Vlasov and the Russian Liberation Movement...* - P. 32.

¹⁴⁶ *Wachs Ph.-Ch. Der Fall Theodor Oberländer...* - S. 66 f.

¹⁴⁷*ДвиновБ. Власовское движение...* - С. 92, 96.

активний учасник підпільної опозиції Гітлеру, офіцер оперативного відділу штабу цієї ж групи армій полковник Геннінг фон Тресков вважав, що єдина можливість перемогти у війні - союз із місцевим населенням. Шлях до цього він вбачав у кращому ставленні до військовополонених, визнанні національних прагнень народів окупованих територій Сходу й формуванні на їх основі великих іноземних з'єднань, котрі воювали б спільно з німецькими

148.

Окрім інших установ, представники прихованої антигітлерівської опозиції працювали у двох відомствах - оргвідділі господарського штабу ОКВ, що видавав розпорядження переважно про іноземні формування державних європейців, та оргвідділі ГШ СВН, до компетенції якого належало видання директив, що стосувалися формацій, укомплектованих із мешканців окупованих східних територій. Їх керівники були основними організаторами й учасниками відомчих та міжвідомчих нарад, на яких обговорювали справи вихідців з окупованих східних територій у ЗС Німеччини. ОКГ на цих нарадах репрезентували генерал-квартирмейстер Едуард Вагнер (який підтримав змовників, а після провалу операції покінчив життя самогубством) та майор граф Клаус Шенк фон Штауффенберг - головний організатор замаху на фюрера¹⁴⁹. Прихований опозиціонер гітлерівського режиму К. Штауффенберг як своєрідний "куратор" справ східноєвропейських формувань виконав значний обсяг роботи з упорядкування нормативних документів про їх статус¹⁵⁰. Генерал артилерії Е. Кестрінг коментував його ініціативи так: "Восени 1942 р. організаційний відділ сухопутних військ (співробітник граф Штауффенберг, згодом організатор замаху 20 липня) поставив це «дикє» й безпланове формування Добровольчих з'єднань на регулярну основу. Штауффенберг планував залучити якомога більше довірених осіб, котрі у разі німецьких успіхів та людського ставлення й впливу з нашого боку, могли би бути посередниками між німецьким і російським народами, щоб безладна пропаганда не увіковічила ненависть, що виникла між народами"¹⁵¹.

Західні дослідники Джеральд Райтлінджер та Філіпп Басе вважали, що К. Штауффенберг вбачав у "східних добровольцях" у разі виникнення критичної ситуації на Сході посередників для досягнення порозуміння з СРСР або "баланс влади між Гітлером і Сталіним", котрий можна буде використати як протистояння гітлерівському режимові¹⁵². Проте вірогіднішим видається, що для опозиціонерів ідея творення Східних військ була пов'язана з планами усунення від влади Гітлера й зі сподіваннями на те, що західні альянти не вимагатимуть, аби Німеччина підписувала безумовну капітуляцію на Заході, унаслідок чого Вермахт продовжуватиме воєнні дії на Сході. Однак багато впливових діячів ОКВ гальмували ініціативи ОКГ щодо творення у німецьких військах іноземних збройних формувань з жителів окупованих східних територій. Зі слів німецького дослідника Е. Нольте, у 1942 р. "Штауффенберг, який очолював групу в організаційному

¹⁴⁸ Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание в 2 т. / Аллан Буллок. - Т. 2. - Смоленск: Русич, 1994. - С. 472; Dallin A. German Rule... - P. 548-550.

¹⁴⁹ Kunold H. J. Oberst i. G. Graf Stauffenberg. Vom Untermenschen zum verbündeten Soldaten / H. J. Kunold // IfZ, JTS, ZS 411, Bl. 9.

¹⁵⁰ Dürksen E. Stauffenberg / E. Dürksen // IfZ, JTS, ZS 402/11, Bl. 48; Herre H. D. Stauffenberg und Altenstadt. Herbst 1942 / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 49-52; Herre K. D. Stauffenberg / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 402/1, Bl. 53-58; Köstring E. Stauffenberg / Köstring E. // IfZ, JTS, ZS 410/III, Bl. 27.

¹⁵¹ Köstring E. Erfahrungen..., Bl. 20.

¹⁵² Reitlinger G. The House Built on Sand: The Conflicts of the German Policy in Russia, 1939-1945 / Gerald Reitlinger. - New York: Viking, 1960. - P 348; Buss Ph. H. The Non-Germans... - P 192.

відділі Генерального штабу сухопутних військ і вже тоді був відомий своїми видатними здібностями й рішучістю, скерував ці здібності на те, щоб сформувати російські частини. Однак він наштотував на рішучий опір Верховного командування Вермахту й - посередньо - самого Гітлера, який хотів зберегти повну свободу дій відносно Росії, але який, очевидно, дуже добре пам'ятав певні події періоду громадянської війни, коли, наприклад, цілі полки переходили на бік більшовиків"¹⁵³.

Приховані опозиційні настрої були характерні теж для частини провідних діячів МЗС Німеччини, найвідомішим із яких був колишній посол Німеччини у СРСР Фрідріх Вернер фон Шуленбург (страчений після замаху на А. Гітлера 20 липня 1944 р.). Шуленбург вважав, що спочатку в окупованих областях потрібно організувати самоврядування, на основі яких буде створено антибільшовицькі уряди, котрі офіційно визнає Німеччина, трактуватиме їх як союзників і проводитиме з цими урядами переговори, у ході яких урочисто відмовиться від будь-яких територіальних претензій на ці землі. Вони повинні були діяти на принципі рівноправності й під егідою Райху увійти до майбутнього союзу європейських держав. Шуленбург допускав можливість якоїсь форми конфедерації народів СРСР у разі перемоги Німеччини зі збереженням обмеженого домінування Росії, але під повним політичним контролем Райху¹⁵⁴. Його політичні наміри один із його однодумців Г. Герварт описав так: " На відміну від партії, що мала намір в разі перемоги Німеччини надати Росії та Україні статус колоній, Шуленбург хотів надати росіянам та українцям право на самовизначення... Бойові дії треба було перетворити у громадянську війну... Спочатку на окупованих територіях Німеччина мала сприяти створенню самоуправління. Після цього мав бути створений російський антирадянський уряд, після чого необхідно було підтримати такі ж уряди нацменшостей. Ці уряди Німеччина мала б визнати союзниками"¹⁵⁵.

Частина інших діячів МЗС Німеччини теж поділяли переконання Ф. В. Шуленбурга, приховано критикуючи окупаційну політику Райху на завойованих східних територіях і пропонуючи свої шляхи вирішення політичних проблем на Сході Європи. Окремі політичні референти цього відомства враховували, що розпад Російської імперії свого часу зумовили три головні причини: 1) соціальна бідність міського і провінційного пролетаріату; 2) невирішеність земельного питання й національних питань народів Росії; 3) відсутність опозиції і переслідування інакодумства поліційними структурами країни. Тому деякі з них планували скористатися наявністю подібних передумов у СРСР у перші місяці німецько-радянської війни й повторити експеримент із використанням сил, опозиційних до правлячої в державі системи (головною з яких у роки Першої світової війни для кайзерівської Німеччини була партія Володимира Леніна і більшовиків¹⁵⁶). Наприклад, 18 березня 1942 р. представник МЗС Німеччини при

¹⁵³Nolte E. Der Europäische Bürgerkrieg... - S. 417.

¹⁵⁴Mamoulia G Le Caucase dans les plans strategiques de l'Allemagne (1941-1945) / Georges Mamoulia // Histoire des rapports diplomatico-strategiques II sous la direction du professeur Georges-Henri Soutou, professeur à l'université Paris IV-Sorbonne. - Cahier № 29. - Paris: Ministère de la défense secretariat general pour l'administration; Cahiers du centre d'études d'Histoire de la défense, 2006. - P. 46.

¹⁵⁵Herwarth H. v. Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931 bis 1945 / Hans von Herwarth. - Frankfurt am Main; Berlin; Wien: Propylän-Verlag, 1982. - S. 242-243.

¹⁵⁶Див.: Zeman A. B. Germany and the Revolution in Russia 1915-1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry / A. B. Zeman. - London; New York; Toronto; Oxford: Oxford University Press, 1951; Арутюнов А. Досьє Леніна без ретуші. Документи. Факти. Свідетельства / Аким Арутюнов. - М.: Вече, 1999; Соболев Г. Л. Тайный союзник. Русская революция и Германия. 1914-1918 / Г. Л. Соболев. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009. - С. 157-266.

командуванні 17-ї армії ротмістр Карл-Густав Пфлайдерер на підставі власного досвіду в Україні скерував до свого міністерства листа, у якому особливо відзначив, що формування великої кількості українських, російських та інших бойових формувань не завдасть жодних труднощів для Німеччини. Автор вважав, що міждержавна війна на Сході повинна перерости у "російську громадянську війну" й при цьому вважав особливо важливими зовнішньополітичні розрахунки гіпотетичного розвитку подій. Він давав зрозуміти, що в разі , якщо західні альянти переконуються у цьому розвитку подій, вони постануть перед складною дилемою, на чий бік стати - більшовиків чи тих, хто на боці Німеччини бореться за ті ж цінності, що й країни Заходу: власне приватне майно, релігійну свободу і справедливість . Пфлайдерер вважав, що теза про віроломний німецький напад зникне відразу ж після того, коли росіяни самі розпочнуть "боротьбу проти московських можновладців". Зроблено натяк на те, що перетворення російських формувань на боці Вермахту в потужний військово-політичний фактор і послаблення СРСР зумовить укладення сепаратного миру між Райхом і західними альянтами та продовження воєнних дій німецьких військ на Сході¹⁵⁷.

Проте упродовж 1942-1944 рр. МЗС Німеччини практично не впливало на політику А. Гітлера на Сході Європи. Натомість значно більшу активність виявили військові діячі, діяльність яких Г. Герварт прокоментував так: "Поступово сухопутні війська теж були втягнуті у політичну сферу советської проблеми. Брутальні колоніальні методи, які впроваджували цивільні установи [Райху] на окупованих територіях, впливали на зростання партизанського руху й почали виявляти негативний вплив на бойовий дух добровольців. Сухопутні війська платили власною кров'ю за помилки цивільних органів влади. Група офіцерів у Генеральному штабі сухопутних військ повністю розуміли правомірність тих концепцій, які переважали в армії. Вони перебували під сильними впливами політичних поглядів графа Шуленбурга. Вони вирішили діяти, знаючи, однак, що їх завдання рівнозначне з радикальною зміною німецької політики й наštовхнеться на сильний опір з боку Гітлера і його прибічників. Видатні лідери цієї групи майор граф Штауффенберг і підполковник фон Альтенштадт усвідомлювали, що мети вдасться досягнути не прямою атакою, а тільки поступово з використанням гнучкості. їх наміром було перетворити добровольців на складову частину армії до тієї міри, щоб армія більше не могла б діяти без добровольців". Зі слів Герварта, "незамінність добровольців мала стати інструментом" зміни східної політики Німеччини й "формування Добровольчих з'єднань набуло визначального значення для армії"¹⁵⁸.

Тим часом Г. Гімлер, не довіряючи мешканцям окупованого Сходу, послідовно виступав проти творення з них збройних формувань у підпорядкуванні СВН і у цьому питанні розійшовся з А. Розенбергом, який зайняв діаметрально протилежну позицію. 6 липня 1942 р. ад'ютант шефа особистого штабу райхсфюрера СС оберштурмбанфюрер СС Р. Брандт відписав Г. Бергеру: "Райхсфюрер СС просить Вас цілком офіційно переговорити із райхслайтером Розенбергом і переконати його, що створення і розбудова військових команд в окупованих східних областях не є для нас актуальним питанням". Брандт вказав на можливість творення тільки тих підрозділів, що могли бути "допоміжними силами поліції" й зробив категоричний підсумок: "На щось інше райхсфюрер СС не погоджується"¹⁵⁹.

¹⁵⁷ *Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 23.*

¹⁵⁸ *Herwarth H. v. German policy in the East / Я. v. Herwarth // IfZ, JTS, ZS/A-3/1, Bl. 15.*

¹⁵⁹ *Der Reichsführer-SS, Persönlicher Stab. Tgb.Nr. 1254/42. Bra/Bu. Führer-Hauptquartier, den 6.7.1942. Betr.: Errichtung und Aufbau der Wehrmannschaften in den besetzten Ostgebieten. Brandt, SS-Obersturmbannführer // BA, NS 19/2507, Bl. 2.*

Однією з причин такої позиції Г. Гімлера було те, що він розцінив створені Вермахтом батальйони з мешканців окупованих східних областей як конкурентні формуванням "Шума" у підпорядкуванні структур СС і поліції. Після того, як у липні 1942 р. вищий керівник СС і поліції (*Höher SS- und Polizeiführer*) для Центральної Росії обергрупенфюрер СС Еріх фон дем Бах поінформував Г. Гімлера про сформування російських, українських та інших батальйонів у складі СВН, 2 серпня райхсфюрер СС зустрівся з В. Кайтелем. У записці для К. Вольфа про розмову з Кайтелем Гімлер повідомив, що "творення такого роду формацій Вермахтом" ініційоване для того, щоб "ці іноземні добровольчі батальйони суттєво краще, ніж наші, спорядити" й започаткувати "конкуренцію до вже створених батальйонів СС". Райхсфюрер СС розкритикував ситуацію, за якої Вермахт краще дбав про свої східні формування (завдяки чому здобув симпатії їх вояків), і практику нагороджування східних вояків схваленими ним незадовго до того Відзначеннями за хоробрість для представників східних народів:

"Тоді як ми нашими формуваннями дозволяємо по можливості керувати райхс дой-че, при Вермахті росіян скеровують до російських офіцерів та підстарший. Російські офіцери та підстаршини мають такі самі рангові відзнаки, як німці, тоді як ми нашим іноземним допоміжним силам даємо вигадані відзнаки [*Fantasie-Abzeichen*]. При цьому, однак, суто зовнішньому загальному повному зрівнянню українців та інших іноземних солдатів з німецькими військовослужбовцями Вермахту постає резонне запитання, чи таке регулювання відбувається за згодою фюрера й відповідає якомусь із виданих ним розпоряджень, чи, мабуть, впливає з прагнень Вермахту забрати до себе якомога більше доброго людського матеріалу. Саме у питанні рангових відзнак знову зроблено акцент на слов'янському менталітеті; встановлено, що росіяни через таке зрівняння у відзначеннях при формуваннях Вермахту зовні почувуються почесно відзначеними [*geehrt*]. Ці іноземні формації Вермахту першокласно воюють і серед них завдяки зрівнянню у відзначеннях з боку Вермахту приналежність до німецької армії є відчутною значно сильніше, ніж у відповідних батальйонах СС. Саме серед останніх тому постає відчуття другосортності і командири цих формувань все частіше звертаються до вищих командирів СС із проханням запровадити тут зміни"¹⁶⁰.

Однак, не зважаючи на опір райхсфюрера СС, кількість східних формувань Вермахту протягом 1942 р. зросла. Особливу роль у політиці Німеччини щодо творення іноземних збройних формацій з жителів окупованих або намічених для окупації країн Сходу Європи, Кавказу та Середньої Азії відіграв оргвідділ ГШ СВН, що намагався надати елементарні права й матеріальне забезпечення їх воякам й зберегти їх національну специфіку. У директиві оргвідділу ГШ СВН від 15 січня 1942 р. особливо відзначено політичне значення цих та інших іноземних формацій: "Участь військ союзних держав та іноземних добровольчих частин, що поряд із воєнною збройною допомогою Німеччині служить передовсім спільності долі Нової Європи, є першим випробуванням у боротьбі проти більшовизму. Однак повне збереження керівної ролі Німеччини жодною мірою не означає заперечення й пригнічування національної самобутності іноземних добровольців, їх онімечування"¹⁶¹. У наказі № 2380 ГШ СВН від 2 червня визначено три основні мети використання одиниць, сформованих з колишніх бійців ЧА: 1) зміцнення військової сили німецьких ЗС; 2) здійснення пропагандистського

¹⁶⁰Aktennotiz für SS-Obergruppenführer Wolff zu einer Besprechung mit Herrn Generalfeldmarschall Keitel. Geh. SS-Oberscharführer. Führer-Hauptquartier, den 2.Aug.1942 // BA, NS 19/550, F. 1, Bl. 1-3.

¹⁶¹ Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии, 1933-1945 / Б. Мюллер-Гиллебранд. -Т. III. Война на два фронта. - М.: Воениздат, 1976. - С. 88.

впливу на співвітчизників вояків цих формувань на другому боці фронту й часткового "умиротворення" завойованих областей; 3) забезпечення політичного впливу на родичів вояків цих формувань, особливо на оперативних напрямках¹⁶². Спочатку на східні формування Вермахту поширено положення директив господарського штабу оргвідділу ОКВ щодо використання іноземних добровольців у боротьбі проти СРСР від 10 січня 1942 р., зокрема про німецьке судове покарання, відпустки, платню, пропагандистську психологічну опіку відділу пропаганди ОКВ тощо. Однак 25 червня К. Штауффенберг від оргвідділу ГШ СВН й Отто Бройтігам та Гергард фон Менде від головного відділу політики РМО, зацікавлені у корекції політики щодо східноєвропейців у ЗС Німеччини, обговорили статус "східних добровольців", наслідком чого була поява цілого ряду розпоряджень, що полегшували умови їх військової служби¹⁶³.

У серпні оргвідділ ГПЛ СВН видав інструкції № 8000/42 "Місцеві допоміжні сили на Сході", які затвердив своїм підписом особисто шеф цього Генштабу генерал-полковник Франц Гальдер. Це був перший комплексний збірник розпоряджень, що стосувалися жителів окупованих східних областей на німецькій військовій службі. Ці інструкції передано у всі німецькі з'єднання й частини (від груп армій до батальйонів), а витяги як директиви до виконання розіслано у сотні. Визначені в них положення мали принципове значення для подальшої політики творення й використання збройних формувань, укомплектованих із громадян СРСР. У преамбулі відзначено: "Великі простори Сходу й продиктована вимогами часу необхідність ощаджувати у боротьбі німецьких людей змусили залучати сили земель, завойованих на Сході, а також військовополонених з різних областей на службу Вермахту (особливо польових військ) та до військової економіки". Усі ці "місцеві допоміжні сили" на окупованих східних територіях поділено на такі категорії: 1) військовослужбовці з представників тюркських народів (у тому числі кримські татари) та козаки; 2) "місцеві з'єднання безпеки", укомплектовані з добровольців - місцевих мешканців, зокрема звільнених військовополонених (зазначено, що "до них належать латвійські, литовські, фінські, білоруські, українські та сформовані з фольксдойче частини і з'єднання безпеки", створені на підконтрольних Вермахтові територіях; 3) підрозділи охоронної служби "Шума" "для виконання поліційних або вартових цілей" (за створеними формуваннями закріплено такі загальні назви: при ГА "А" і "Б" (організованих на основі ГА "Південь") - допоміжні вартові команди (*Hilfswachmannschaften*), при ГА "Центр" - служба порядку (*Ordnungsdienst*), при ГА "Північ" - допоміжні вартові команди або бойові з'єднання місцевих мешканців (*Hilfswachmannschaften / Einwohnerkampfverbände*)); 4) "гіві". До місцевих мешканців на найвищому рівні командування СВН офіційно прирівняло "осіб російської національності навіть якщо вони не були уродженцями окупованих східних областей", тобто російських емігрантів. Інструкції підтвердили, що Вермахт був набагато більше зацікавлений у заохоченні до служби радянських військовополонених як кваліфікованих вояків, ніж у вербуванні необізнаних із військовою справою цивільних мешканців, для підготовки яких був потрібен тривалий час. Відповідно до цього пакету розпоряджень звільнені з таборів полонених бійці ЧА могли бути зачисленими до ЗС Німеччини після двомісячної перевірки. Творення Козацьких піхотних сотень (*Kosaken-Hunderschaften (unberitten)*) та Козацьких кавалерійських ескадронів (*Kosaken-Schwadronen (beritten)*)

¹⁶¹ Seidler F. W. Oskar Ritter von Niedermayer im Zweiten Weltkrieg. Ein Beitrag zur Geschichte der Ostlegionen / Franz Werner Seidler // Wehrwissenschaftliche Rundschau (WWR). - 1970. - Н. 20. -Nr. I. - S. 171.

¹⁶² Kramarz J. Claus Graf von Stauffenberg - das Leben eines Offiziers / J. Kramarz. - Frankfurt am Main: Verlag für Wehrwesen, 1965. - S. 98-100.

могло відбуватися зі схвалення ОКГ чи з санкції на це командування армій, командувачів груп армій, але їх об'єднання відповідно у козацькі піхотні батальйони та кавалерійські дивізії у кожному випадку треба було погоджувати з ОКГ.

Використання добровольців із місцевих мешканців могло відбуватися: 1) на допоміжній службі, у частинах постачання, будівельних батальйонах, інженерних частинах ("батальйонах розбудови мостів"), які безпосередньо не залучали до бойових дій, причому питання про те, в які саме частини їх скеровувати, мало вирішувати ОКГ, і їх вербування мало відбуватися так, щоб це не зашкодило вербуванню робітників для праці в Райху; 2) як місцевої допоміжної поліції; це питання мали вирішувати поліційні органи в разі переходу окупованої території під управління німецької цивільної адміністрації, причому деталі у цій справі в разі переходу завербованих осіб з одного підпорядкування в друге мали узгоджувати установи командувача тилових областей і відповідного райхскоміса-ра. Творення нових частин мало відбуватися зі схвалення ОКГ, а створені доти без його санкції формування не розкомплектовували. Звільнених бійців ЧА в разі використання їх на військовій службі наказано трактувати так само, як військовослужбовців із цивільних мешканців окупованих східних територій, а тих, котрі усе ще перебували у статусі військовополонених, відповідно трактувати й використовувати у будівельних батальйонах та частинах постачання або як допоміжну робочу силу. Питання про кількість "гіві" на місцях мали вирішувати комендатури. Командуванню армій надано право санкціонувати збільшення кількості "гіві" при окремих з'єднаннях і частинах. Водночас висловлено застереження: "війська завжди повинні мати на увазі те, що у важких ситуаціях ... сумнівні елементи серед допоміжних добровольців можуть завдати важкої шкоди військові й що ворог планомірно намагається таким шляхом вербувати агентів". В інтересах безпеки вказано, що "використання допоміжних добровольців жіночої статі заборонено". Наказано "допоміжних добровольців у разі втеч вважати дезертирами", яких очікували ті ж переслідування та покарання, що й німецьких вояків. В інструкціях вміщено текст присяги, яку мали скласти представники усіх перелічених вище категорій "місцевих допоміжних сил на Сході": "Я присягаю перед Богом цією священною присягою, що я у боротьбі проти більшовицьких ворогів моєї Батьківщини виявлятиму безумовний послух Верховному головнокомандувачеві німецьких Збройних сил Адольфові Гітлеру і як хоробрий солдат буду постійно готовим віддати за цю мету моє життя". Вказівки регулювали норми матеріального утримання військовослужбовців згаданих формувань і визначали, що питання про забезпечення, платню й уніформи "гіві" при скеруванні до "особливих робіт воєнного значення" мало регулюватися на підставі спеціалізованих інструкцій генерал-квартирмейстра СВН від 2 грудня 1941 р.¹⁶⁴.

Передбачено ряд стимулів для "східних добровольців", зокрема "створити для них кращі життєві умови" й "прищеплювати їм вояцьку гордість (шляхом забезпечення уніформами й відзнаками)". Розіслані директиви, однак, не сприяли налагодженню нормальних товариських стосунків у формуваннях, оскільки наказували розміщувати німецьких вояків окремо від східних, за якими мали спостерігати агенти з їх підрозділів. Наказано: "Чинити перешкоди щодо поширення панібратства. Німецький вояк повинен мати переваги... Добровольців, котрі розмовляють німецькою мовою, призначати довіреними особами... Наглядом за добровольцями з метою запобігання

¹⁶⁴ Landeseigene Hilfskräfte im Osten, Verwaltungsbestimmungen f. Turk-Bataillone, Kosakeneinheiten, Sicherungsverbände, Hiwi: OKH. GenStdH/Org.Abt (II). Nr.8000/42 geh. Im Aug. 1942. An die Kommandobehörden d. Ostheeres // BA, R 41 (Reichsarbeitsministerium)/272; BA-MA, RH 22 (Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete)/135, Bl. 79-100.

шпигунства відають передусім головні фельдфебелі (головні вахмістри) підрозділів. До добровольців потрібно по можливості засилати таємних агентів... Батальйонний офіцер контррозвідки повинен стежити за зв'язками добровольців серед місцевого населення... Щоб ускладнити втечі добровольців, головні фельдфебелі (головні вахмістри) здійснюють реєстрацію усіх добровольців зранку й увечері, а також перевіряють у нічний час". Воякам з окупованих територій не завжди дозволено видавати озброєння й заборонено охороняти важливі об'єкти, зокрема склади з боєприпасами та зброєю. Запроваджено також градацію осіб, зачислених на німецьку військову службу, за розміром грошового утримання. Платню 1-го ступеня (30 райхсмарок або 375 рублів) могли отримувати усі "східні добровольці", платню 2-го ступеня (36 або відповідно 450 згаданих грошових одиниць) - до 20 % від усього їх складу у конкретній формації, а платню 3-го рівня (42 райхсмарки або 525 рублів) - тільки 10 % від їх загальної кількості¹⁶⁵.

Офіційно воякам російських формувань на окупованій території Росії нараховували платню згаданих трьох рівнів, але фактично вони отримували "на руки" менші суми. В одній із російських частин солдатам виплачували по 240 рублів на місяць, а молодшим командирам - по 465, тоді як у козацьких частинах неодружені солдати отримували по 250 рублів, а одружені - по 300. Харчування, проживання та медичне обслуговування вояків були безплатними, але вони проживали окремо від німецьких військовослужбовців. Сім'ям вояків козацьких частин у Краснодарі восени 1942 р. видавали винагороду в розмірі 500 рублів, а деяким із них давали додаткові земельні наділи (1 га на людину) і двох коней на господарство; податки їм зменшено у два рази¹⁶⁶. Матеріальне забезпечення серед вояків іноземних формувань, укомплектованих із громадян СРСР, часто було задовільним, особливо це стосувалося провіанту. Наприклад, один із вояків так охарактеризував стан продовольчого постачання улітку 1942 р. у сформованому з росіян Спецз'єднанні "Граукопф", про яке буде згадано далі: "Харчування було недостатнє; наприклад, на обід давали суп із бобовими або гороховими струками й 350^00 гр. хліба. Щоправда, до чаю давали багато солодоців, наприклад, шоколад, цукерки"¹⁶⁷. Однак німці отримували значно більше харчів. Наприклад, на середину 1942 р. для кожного вояка Добровольчого полку "Десна" визначено таку норму продовольчих продуктів: 600 г хліба, 25 г м'яса (переважно конини), 0,5 л кави на сніданок та вечерю, 10 г сиру, 10 г масла (замість якого видавали таку ж порцію сиру або меду) й борщ із кониною або консервовану капусту на обід. Водночас на кожного німецького вояка передбачено таку щоденну норму харчів: 120 г м'яса, 750 г хліба, 750 г картоплі, овочів або круп, 45 г масла або жирів й 45 г тваринного або рослинного масла, 120 г ковбаси, рибних консервів і сиру¹⁶⁸.

Серпневу директиву оргвідділу ГШ СВН про зміни у ставленні до "місцевих допоміжних сил на Сході" з часом доповнено й підтверджено іншими розпорядженнями. Наприклад, в інструкції цього відділу від 29 жовтня 1942 р. про ставлення до "гіві" підсумовано: "Добре ставлення, достатнє харчування й людські умови розквартирування є найкращими засобами, щоб викликати довіру й залучити допоміжних добровольців

¹⁶⁵ Копия с копии. Справка (по документу, захваченному у противника). Особый приказ Верх. Ком. сухопутных армий (п/№ 8000/42 от VIII.-1942 г. (захвачен в районе Касторное 31/1-1943 г.). "Положение о местных вспомогательных силах на Востоке" // НАРБ, ф.3500, воп.2, спр.47, л.75.

¹⁶⁶ Ковалев Б. Нацистская оккупация... - С. 99, 101-102.

¹⁶⁷ Протокол опроса Широкова Василия Максимовича и Соболева Александра Никитича от 7 сентября 1942 г., д. Щейно. Опрос и запись произвел лейт.г/б Кириллов // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 47, л. 57.

¹⁶⁸ Ермолов И., Дробязко С. Антипартизанская республика (на правах рукописи) / И. Ермолов, С. Дробязко. - М., 2001. - С. 51.

до добровільної добросовісної праці"¹⁶⁹. З листопада командир німецької 45-ї піхотної дивізії генерал-майор Фріц Кюльвайн (Kühlwein) звернув увагу на потребу психологічної опіки над вояками східних формувань: "Від самого початку велике значення має турбота про добровольців. Цим ми досягнемо більше, ніж погрозами та примусом". Разом із тим у наказі вказано на необхідність застосування жорстких заходів: "Залізний п'ястук у м'якій рукавичці - ось рецепт, за яким потрібно поводитися з цим народом"¹⁷⁰.

Оскільки від кінця 1941 р. й протягом 1942 р. прифронтові райони на Сході розміщувалися й лінія фронту простягалася на території Росії та Білорусі, а ЧА укомплектовано головним чином із мобілізованих росіян, які були найбільшою національною групою полонених червоноармійців, саме з них у цей період організовано більшість збройних формацій з жителів окупованих східних областей. При кожній дивізії наказано "прикріпити" 2000 іноземців, унаслідок чого на початку 1943 р. у розпорядженні командирів тилових армійських областей на Сході було до 50 % т. зв. райхсдойче, тоді як більшістю їх сил часто були "гіві", військовослужбовці формувань Східних військ і службовці відділів служби порядку¹⁷¹.

Частину східних збройних одиниць сформовано у підпорядкуванні комендантів тилових армійських областей № 447 47-го танкового корпусу 2-ї танкової армії ГА "Центр" (Східний батальйон № 447), № 532 2-ї танкової армії ГА "Центр", № 559 4-ї армії ГА "Центр", № 582 9-ї армії ГА "Центр", № 583 18-ї армії ГА "Північ", № 584 16-ї армії ГА "Центр", № 590 3-ї танкової армії ГА "Центр". Водночас в Україні східні формування укомплектовано переважно з росіян (зокрема, козацькі формування та Східні батальйони) та з представників мусульманських народів (Східні легіони, про які буде йти мова далі). Найбільше формувань перебувало у підпорядкуванні коменданта тилової армійської області № 583 (8 дивізіонів безпеки і 1 саперний батальйон, а саме Естонські дивізіони безпеки № 180-183, 185, 186 (згодом Східні батальйони № 658-660 (естонські)), Фінський № 187, Російський № 188 та Східний саперний батальйон № 666), коменданта тилової армійської області № 584 (Східні батальйони № 653-655, 667-669). Східні формування створено теж у складі дивізій безпеки № 201, 203, 213, 281, 285, 286, 403, 444 і 454. Від початку 1942 р. до складу кожної з цих дивізій, крім двох полків безпеки входили один або кілька східних батальйонів, а інколи також східні сотні. Зокрема, у листопаді 1942 р. 201-й дивізії безпеки тилової військової області "Центр" підпорядковувалися Східні батальйони № 603 і 604 та 201-й український охоронний батальйон, 203-й дивізії безпеки цієї ж військової області - Кавалерійська сотня № 339 та 1 і 2-й батальйони Східного резервного полку "Центр", 213-й дивізії безпеки в тилу ГА "А" - Східний дивізіон № 318 (від листопада 1942 - Козацький дивізіон № 213) і Східна сотня № 159 (а згодом також Східний кавалерійський дивізіон № 403), 281-й дивізії безпеки в тилу ГА "Північ" - Східний кавалерійський дивізіон № 281, 403-й дивізії безпеки в тилу ГА "Б" (згодом ГА "Дон") - Козацький батальйон № 403. Найбільше східних формувань було у підпорядкуванні штабів 285-ї дивізії безпеки в тилу ГА "Північ", 286-ї дивізії безпеки в тилу ГА "Центр", а також 444-ї та 454-ї дивізій безпеки в тилу 6-ї армії ГА "Дон", що вже на середину 1942 р. за

¹⁶⁹ Auszug aus der Verfügung OKH, GenStdH, Gen.Qu/Qu. 2/Org.Abt. (II) Nr.4679/42 geh. H.Qu., d. 29,Okt. 1942. Betr.: Umgliederung d.Versorgungstruppen // NA, T-175, roll 124, fr. 2598510-2598511.

¹⁷⁰ Пер. с нем. 3.11.42. 45 п[ехотная] д. 1с. № 2189/42. Содержание: О мерах предосторожности в отношении добровольцев. Подп. Кольвейн, ген.-майор // РГАСПИ, ф. 625 – Пономаренко Пантелеймон Кондратьевич, оп. 1, д. 44, л. 673-674 об.

¹⁷¹ Korück 599. IV a. Verpflegungsstärke, Februar 1943 // BA-MA, RH 23/148, Bl. 63.

національним складом військовослужбовців були змішаними німецько-російськими з'єднаннями. У більшості з них кількість військовослужбовців з жителів окупованих східних областей включно з "гіві" сягала 50 %, а у 286-й - перевищувала 50 %. У підпорядкуванні 285-ї дивізії безпеки, зокрема, перебували Східний кавалерійський дивізіон № 285 (від 23 жовтня 1942 р.) й Північнокавказькі батальйони № 842, 843 і 844, а у підпорядкуванні 286-ї - Кавалерійська сотня № 286, Східний кавалерійський ескадрон № 286, Козацький дивізіон № 600 та Східний батальйон № 605, а також Експериментальне з'єднання "Центр" (за складом фактично бригада, нім. *Versuchsverband Mitte*), розділене восени на Східні батальйони № 633 -637. Штабові 444-ї дивізії безпеки підпорядковано Східний кавалерійський дивізіон 444, Тюркський батальйон № 811 і Калмицький полк Долля (згодом також Східний вишкільний батальйон Кранца), а штабові 454-ї дивізії безпеки в тилу 6-ї армії - Тюркську саперну сотню № 454, Східний саперний батальйон № 454, Східний кавалерійський дивізіон № 454 (згодом Східний кавалерійський полк № 454 (4 дивізіони))*.

Крім творення східних сотень, батальйонів, полків і експериментальних бригад, німецьке командування наприкінці 1942 р. вперше наважилося вдатися до практики об'єднання під командуванням німецьких командирів невеликих змішаних німецько-східних з'єднань, до яких інколи входило до третини жителів окупованих східних областей переважно з колишніх "трофейних червоноармійців". Саме тоді започатковано тимчасове розгортання східних формувань у нерегулярні Бойові групи (посилені полки, що за кількістю вояків подекуди були наближені до бригад) або тимчасово тактичне об'єднання цих формувань під оперативним керівництвом штабів дивізій спецприз-начення (без постійно підпорядкованих їм військових частин) на прифронтових або фронтових ділянках. Зокрема, у листопаді 1942 р. штабові дивізії спецпризначення № 442 (*Divisionsstab z. b. V 442*) у складі 4-ї армії ГА "Центр" були підпорядковані Східна сотня № 612, штабна сотня самооборони (*Selbstschutz-Kompanie*) (від 8 листопада Східна штабна сотня № 632 (*Ost-Stabskompanie 632*)), Східна батарея № 614 й одна місцева батарея (*landeseigene Batterie*), волзькотатарський Східний батальйон № 627, Козацький ескадрон № 559, Батальйон самооборони № 559 (від 12 листопада 1942 р. -Козацький ескадрон № 559), створене на основі батальйону самооборони "Волга" з'єднання самооборони "Волга" (*Selbstschutz-Verband Wolga*), у складі якого було 11 місцевих сотень самооборони (*landeseigene Selbstschutz-Kompanien*). Усього у згаданих формуваннях служило понад 3500 жителів окупованих східних територій без урахування "гіві" у німецьких підрозділах, підпорядкованих згаданому дивізійному штабові¹⁷².

* Див. карту в книзі Й. Гоффманна: *Hoffmann J. Kaukasien 1942/43...* Значну кількість документів про творення східних збройних формувань у згаданих зонах окупаційного військового управління Німеччини зосереджено у фондах Військового архіву Федерального архіву ФРН у Фрайбурзі. Ними є документи про т. зв. заходи безпеки проти партизанських нападів з повідомленнями про боротьбу військ та поліції (у тому числі про кількість, окремі акції), повідомлення окремих комендатур та інших службових установ з інформацією про становище на окупованих територіях, у тому числі про комплектування і використання східних формувань, їх окремих статус в структурі окупаційних військ, діяльність військового управління, видані ним накази та розпорядження й звіти про виконані акції (BA-MA, RH 23 (Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiere (Korück)); RH 26 (52., 201., 202., 203., 207., 213., 221., 281., 285., 286., 325., 403., 444., 454.Sicherungs-Divisions); RH 34 (Truppenkommandanturen); RH 36 (Kommandanturen der Militärverwaltung); RW 41 (Territoriale Befehlshaber in der Sowjetunion)).

¹⁷²Див., наприклад: Anlage 8 zu O.K.H./Gen.St.d.H./Org.Abt. (II) Nr. 5381/42 g.Kdos. v. 1.Dec.42 Gegenüberstellung der bisherigen (links) u. der neuen (rechts) Bezeichnungen (8.November 42) // NA, T-78, roll 413, fr. 000978.

На початку грудня на підступах до Сталінграда в складі 3-ї румунської армії поблизу р. Чир генерал-майор Ганс Йоахім фон Штумпфельд укомплектував ще одне з'єднання із залученням жителів окупованих східних територій - Бойову групу фон Штумпфельда (*Kampfgruppe von Stumpfeld*) чисельністю понад 6000 вояків, яку в історичній літературі інколи називали "Дивізія фон Штумпфельда". Після того, як 7 грудня німецька 94-та піхотна дивізія була розбита під Сталінградом і особовий склад її штабу перекинули у місцевість над р. Чир¹⁷³, на базі згаданої групи у складі ГА "Б" планували відновити це з'єднання¹⁷⁴. До групи, крім залишків німецьких частин ГА "Дон", увійшли два піхотні батальйони й окремий підрозділ, сформовані з німців, військовополонених бійців ЧА та жителів окупованих східних територій (росіян та українців), які отримали на озброєння, крім гвинтівок та автоматів, відповідно 6 і 7 дрібнокаліберних гармат та легкі кулемети. Ними були батальйони підвищеної бойової готовності "Харків II" (*Alarm-Bataillon Charkow II*) та "Морозовська II" (*Morosowskaya II*) (до складу якого увійшли 3 сотні або 230 військовослужбовців), а також неповністю укомплектована вояцьким складом Східна будівельна сотня чисельністю 47 військовослужбовців. У складі групи були теж сформовані з українців та росіян Східні сотні Вартових батальйонів № 571 та 122 В (вартового), наприкінці листопада перейменовані відповідно в Східні сотні № 4/571 та 5/571 і 5/122 В та 6/122 В¹⁷⁵. Однак їх не використовували як єдині підрозділи з огляду на негативний досвід після розгрому і втечі румунських частин. Щоб підвищити загальний рівень бойової цінності військ й уникнути небажаних ексцесів на цій важливій ділянці фронту, німецьке командування під час бойових дій розподілило по німецьких частинах інонаціональний особовий склад іноземних сотень, менше надійний порівняно з німецькими вояками. Наприклад, 4-й вартовий батальйон як самостійна одиниця не діяв, а його підрозділи були включені до складу 1-ї сотні старшого лейтенанта Пемата 1-го батальйону майора Клівітса 354-го піхотного полку (командиром якого був полковник фон Рековський (Rekowski)) 213-ї дивізії безпеки. Після прибуття поповнення у кожній з двох сотень цього батальйону налічувалося 80-90 німців, до 25 румунів, затриманих під час втечі, й до 20 російських добровольців, які прибули з України. Особовий склад Східних сотень 122-го батальйону теж був розподілений серед німецьких сотень з розрахунку по 20 осіб на німецьку сотню (з додаванням до них по 25 румунів). Більшість особового і командного складу підрозділів Бойової групи Штумпфельда знищили у бойових діях частини 1-го танкового корпусу 5-ї танкової армії ЧА¹⁷⁶.

Збільшення кількості мешканців окупованих або намічених для завоювання територій Сходу в іноземних формаціях ЗС Німеччини призвело до того, що замовчувати факт створення і використання цих формувань було неможливо, і 18 серпня 1942 р. шеф ГШ СВН генерал-полковник Ф. Гальдер видав директиву, згідно з якою усі підрозділи та частини, сформовані з мешканців окупованих східних областей, названо Східними

¹⁷³ Chapter 5: 94. Infanterie-Division is Disbanded (8-31 December 1942) // *Hott A. An Infantryman in Stalingrad. From 24 September 1942 to 2 February 1943. Transl. by Wigand Wüster / Adelbert Holl* . - New York: Leaping Horseman Books, 2005.

¹⁷⁴ *Nafziger G. F. The German Order of Battle. - Vol.2: Infantry in World War II / George F. Nafziger. - London: Greenhill Books, 2000. - P. 403-404.*

¹⁷⁵ О.К.Н./Gen.St.d.H./Org.Abt. (II). Nr. 5920/42 g.Kdos. v. 30.Nov.42. Gegenüberstellung der bisherigen (links) und der neuen (rechts) Bezeichnungen (30.Nov.42) // NA, T-78, roll 413, fr. 996.

¹⁷⁶ Справка о выявленных войсках противника перед фронтом 5 ТА // Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации в Подольске (ЦДАМО РФ), ф. 331 – Полевое управление 5-й танковой армии, оп. 5041, д. 24, л. 167.

військами (*Osttruppen*), а їх військовослужбовців - добровольцями¹⁷⁷. Крім комендантів тилових армійських областей, для керівництва Східними військами з метою боротьби проти радянських партизанських загонів у деяких арміях були створені спецштаби. Тоді ж запроваджено посади перших командирів Східних військ спецпризначення, підпорядкованих німецьким з'єднанням на окупованих територіях (наприклад, командиром Східних військ спецпризначення № 700 був Юліус Коретті, 25 листопада 1942 р. підпорядкований штабові дивізії безпеки № 286¹⁷⁸). Для кращої координації їхніх дій створено спеціальний штаб. 24 листопада 1942 р. командування 2-ї танкової армії звернулося до ГШ СВН з проханням затвердити штати вже тоді створеного штабу Східних військ спецпризначення, мотивуючи своє звернення так: "Комендантові тилового району армії підпорядковані 5 охоронних і вартових батальйонів, 6 східних, один зведений кавалерійський загін і велика кількість вартових команд. Комендант тилового району армії не в стані в межах обширних районів тилу армії крім виконання численних завдань здійснювати безпосереднє керівництво такою великою кількістю частин"¹⁷⁹. 15 грудня запроваджено посаду інспектора Східних військ, якого неофіційно називали "генералом добровольців". Ним був призначений генерал-лейтенант Гайнц Гелльміх* (Heinz Hellmich), котрий отримав адміністративну владу над східними формуваннями, створеними у складі Вермахту з громадян СРСР¹⁸⁰. Відтоді у діловій документації ОКГ їх інспектора іменували "генерал Східних військ"¹⁸¹. До його штабу переведено офіцерів піхоти, котрі зналися на східноєвропейських справах, у тому числі тих, котрі у 1923-1932 рр. і у вересні 1939 р. - червні 1941 р. співпрацювали з Радянським Союзом. Для полегшення керівництва Східними військами при згаданому штабі було створено підрозділ зв'язку, офіцерів якого на час бойових дій скеровували

¹⁷⁷Раманичев Н. М. Власов и другие... - С. 294.

¹⁷⁸IfZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 000944.

¹⁷⁹Befehlshaber 2.Panzer-Armee. St. Qu., 24.Nov. 1942. An d. GSt. d. Heeres // ЦАМО РФ, ф. 500 - Трофейные документы противника Советского Союза, взятые по капитуляции, оп. 12462, д. 616, л. 93.

* Гайнц Гелльміх народився 9 червня 1890 р. у Карлсруе. 16 червня 1910 р. отримав звання лейтенанта. На початку Першої світової війни важко поранений і кілька місяців провів у шпиталі. Від січня до вересня 1915 р. командував сотнею. 23 вересня 1915 р. опинився у російському полоні, але на початку 1918 р. зумів втекти до Німеччини. Від 11 червня 1918 р. - обер-лейтенант. Після Першої світової війни служив у різних частинах, де був командиром сотень. Від 1 жовтня 1925 р. до 1 жовтня 1928 р. у Міністерстві Райхсверу. Від 1 жовтня 1932 р. до 1 серпня 1934 р. - інструктор військової академії. Після цього - штабний офіцер або командир батальйонів у різних з'єднаннях. Якийсь час був консультантом Верховного командування Люфтваффе з технічно-організаційних питань. Від 1 березня 1922 р. - гауптман, від 1 квітня 1931 р. - майор, від 1 липня 1934 р. - підполковник, від 1 січня 1936 р. - полковник, від 1 жовтня 1939 р. - генерал-майор, від 1 вересня 1941 р. - генерал-лейтенант. З початком Другої світової війни - шеф постачання і адміністративний офіцер спочатку 7-ї армії, а від 25 жовтня 1939 р. - групи армій "Б". Упродовж 1 червня 1940 р. - 17 січня 1942 р. - командир 23-ї піхотної дивізії, з якою брав участь у кампанії проти Франції, нападі на СРСР, в боях у Білорусі й Росії, у тому числі у битві за Москву. Упродовж 1 квітня - 10 грудня 1942 р. - командир 141-ї резервної дивізії. 15 січня 1944 р. призначений командиром 243-ї піхотної дивізії Вермахту. Загинув 17 червня у боях на півострові Шербург (ВА-МА, N 448/Nachlass Hellmich/13).

¹⁸⁰Herre H. D. Geschichte der Dienststelle des Generals der Freiwilligen und der ihr unterstellten Truppen / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/II, Bl. 12-13; Seidler F. W. Zur Führung der Osttruppen... // WWR. - 1970. - Н. 12. - S. 683-702.

¹⁸¹Herre H. D. Hellmich / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/V, Bl. 18-19; Jurado C. C. Breaking the Chains... - P. 71.

у добровольчі частини. їх зобов'язано постійно інформувати командування штабу про стан справ у конкретному формуванні й забезпечувати правильне розуміння виданих наказів з огляду на мовні та інші відмінності німецького командного й основного інонаціонального складу цих формацій, а також контролювати їх практичне виконання¹⁸². Ініційовану оргвідділом ГШ СВН і АВП ОКВ корекцію військової політики Німеччини схвалило керівництво Райхсміністерства окупованих східних областей, провідні діячі якого від перших місяців німецько-радянської війни активно підтримували проекти творення " місцевих з'єднань" на Сході¹⁸³. Одним із найпопулярніших захисників ідеї зміни курсу східної політики Німеччини був уповноважений Східного міністерства при ГА "А", керівник головного відділу політики РМО гауптман Отто Бройтігам¹⁸⁴. У доповідній записці А. Розенбергу від 25 жовтня 1942 р. він мотивував потребу перегляду засад німецької політики на захоплених територіях Сходу Європи необхідністю широкого залучення представників їх народів до збройної боротьби проти СРСР, що частково вже робилося. Бройтігам визнав, що "цей захід не буде мати пропагандистської дії", якщо авторитетні німецькі кола не дадуть " слов'янським східним народам заспокійливої обіцянки щодо їх долі"¹⁸⁵. Після появи меморандуму Бройтігама з ініціативи військових кіл Німеччини та РМО відбулося кілька нарад, на яких обговорено питання, пов'язані з формуванням військових з'єднань із мешканців земель, що на початку німецько-радянської війни перебували у складі Радянського Союзу. Кінцевим підсумком консультацій з цих питань була одна з найважливіших таких нарад, що відбулася під головуванням А. Розенберга 18 грудня¹⁸⁶. У ній брали участь керівники більшості відділів Східного міністерства (Альфред Маєр, Г. Ляйббрандт, П. Кляйст, О. Бройтігам, Г. Менде) і прихильники реформ у східній політиці з ОКГ (майор К. Штауффенберг та полковник К. Тіппельскірх) і генерал Е. Кестрінг) та інші політики і військові діячі¹⁸⁷. Представник ГА "А" майор Гільгаузен, виступаючи під час наради, висловив думку присутніх, визнавши за доцільне почати масове комплектування національних збройних з'єднань із мешканців окупованого Сходу, до яких доповідач рекомендував ставитись як до союзників¹⁸⁸.

4.1.5. Національні формування

Розпочинаючи творення національних військових формацій із жителів окупованих східних областей, командування Вермахту надавало особливе значення творенню козацьких формувань. Витоки спільних дій козаків і німецьких військ під час німецько-радянської війни сягали останнього року Першої світової війни. Саме у 1918 р. Всевелике Військо Донське відновило свій історичний суверенітет,

¹⁸² ЦАМО РФ, ф. 500, оп. 12462, д. 616, л. 31.

¹⁸³ RmfdbO. Hauptabteilung II. Berlin, den 28.8.1941. Betr.: Versorgung von Angehörigen einheimischer Verbände, gez. Dr. Rundte // NA, T-454, roll 24, fr. 001180.

¹⁸⁴ *Brautigam O.* Ereignisse u. Gestalten d. deutschen Ostpolitik / *O. Bräutigam* // IfZ, JTS, ZS 400/11, Bl. 4-17.

¹⁸⁵ Нюрнбергский процесс. Документы и материалы в 3-х тт. - Т. 3. - М.: Юридическая литература, 1966.-0.235,234.

¹⁸⁶ Organisationsabt.(II). Nr.6630/42 g.Kdos. HQu., d. 22.12.1942. Geh.Kdosache. Betr.: Besprechung b. RmfdbO. Vortragsnotiz // BA, R 6/139. - Bl.8-10, 11-12; Auszugsweise Abschr. Berlin, den 8. Januar 1943. 1254/42 g. Interner Zusatzbericht zu dem Protokoll d. Sitzung mit den Befehlshabern d. Heeresgebiete v. 18.12.1942. gez. Zimmermann, SS-Brigadeführer // BA, R 6/139, Bl. 13-14.

¹⁸⁷ Teilnehmerliste für die Besprechung im RmfdbO am 18.Dezember 1942 // BA, R 6/6, Bl. 77-78.

¹⁸⁸ NA, T-501, roll 23, fr. 000931-000935.

ліквідований Російською імперією. Його представник отаман Пьотр Краснов наприкінці травня того року звернувся до кайзера Вільгельма II-го з метою налагодження "дружніх стосунків" з Німеччиною¹⁸⁹, яка після цього де-факто визнала незалежність Донської республіки й у взаємодії з військовими частинами козаків воювала проти більшовицької Росії, сприяючи утвердженню їх суверенності¹⁹⁰. Загальна тенденція східної політики Райху свідчила про трактування його діячами козаків як окремого народу, а не військового прошарку росіян з домішкою людей інших національностей. Певною мірою цьому сприяли козацькі емігранти, які намагалися довести самостійне етнічне походження козаків¹⁹¹ і їх відмінність від інших народів, унаслідок чого А. Гітлер був переконаний, що козаки не є слов'янами, а в них тече кров готів¹⁹².

Німецькі окупаційні відомства розробляли далекосяжні плани щодо козаків, плануючи використати їх як військову силу, що могла би протистояти наступові ЧА. А. Розенберг мав намір підтримати організацію "санітарного кордону" держав навколо Росії, висловлювався за створення під протекторатом Німеччини блоку козацьких держав або конфедерації "козацьких республік" - "Козакії"¹⁹³. У перспективі козацькі збройні формації на боці Третього Райху мали зашкодити "реанімації СРСР" або реалізації імперських намірів російських великодержавників на Сході так само, як царська Росія використовувала козаків як військовий стан для участі у війнах на Заході чи на інших географічних теренах бойових дій. У записці представника німецьких окупаційних структур, переданій МЗС Німеччини для ознайомлення, констатовано: "Царі забезпечили козаків на кордоні їх країни особливими привілеями і тим самим зобов'язали їх до безумовної відданості до себе. Це дає підстави думати, що ми саме у прикордонних областях повернемо [anknüpfen] давню козацьку систему й створимо для себе наше власне козацтво"¹⁹⁴. 6 жовтня 1941 р. генерал-квартирмейстер у ГШ СВН Е. Вагнер уповноважив командувачів тилкових військових областей "Південь", "Центр" і "Північ" спочатку як експеримент створити до 1 листопада по одній козацькій сотні з військовополонених для боротьби проти партизанських підрозділів і виконання охоронних функцій¹⁹⁵. Цей експеримент був настільки вдалим, що вже 16 листопада кожна дивізія безпеки у трьох згаданих тилкових областей отримала дозвіл створити по одній кавалерійській сотні¹⁹⁶. Незабаром на окупованих Вермахтом східних землях було сформовано кілька десятків козацьких батальйонів і полків¹⁹⁷.

¹⁸⁹ Abschrift: Telegramm. Kiew, den 28.Mai 1918. Der K. Botschafter a. D. an Auswärtiges Amt. Nr.767. gez.: Mumm // РААА, R 14367, Bl. 22568.

¹⁹⁰ *Ленивое А. К.* Под казачьим знаменем. Эпопея Казачьего Стана под водительством Походных Атаманов Казачьих Войск С. В. Павлова и Т. И. Доманова в 1943-1945 г.г. Материалы и документы /А. К. Ленивое. - Мюнхен: Издание автора, 1970. - С. 34.

¹⁹¹ *Longworth Ph.* The Cossacks / *Philippe Longworth.* - London: Constable, 1969. - P. 5. ¹⁹²*Bräutigam O.* Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges / *Otto Bräutigam.* - Tübingen: Urheberrechte beim Institut für Besatzungsfragen, Januar 1954. - S. 85.

¹⁹³ *Newland S. J.* Cossacks in the German Army in 1941-1945 / *Samuel J. Newland.* - London: Frank Cass, 1991.-P. 138-139.

¹⁹⁴ PA AA, R 27295 (AA. Vertr. d. AA. beim Reichskommissar d. Ukraine).

¹⁹⁵ ОКН/GenStdH GenQu an Befeh. HG Süd, Mitte, Nord. 06.10.1941. Betr.: Aufstellung v. Kosaken-Hunderschaften z. Partisanenbekämpfung (mit Vorschlag AOK 18) // IfZ, MA-488/2; NA, T-50L roll 34, fr. 0392-0394; BA-MA, RH 22 (Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete)/198.

¹⁹⁶ geh. ОКН/GenStdH/OrgAbt (II) an Befh HG Süd, Mitte, Nord, 16.11.1941: Aufstellung v. Reiterhunderschaften aus entlassenen kgf Ukrainern, Kosaken u. Weissruthenen // IfZ, MA-488/2; NA, T-501, roll 34, fr. 0421-0424; BA-MA, RH 19 HI/492.

¹⁹⁷ Kosaken-Verbände an d. Ostfront Süd // BA-MA, RH 19 V/8.

Однією з перших козацьких військових частин у ЗС Німеччини був батальйон донських козаків 436-го піхотного полку ЧА, котрий майже у повному складі перейшов на бік німецьких військ ще 22 серпня 1941 р., після чого його доповнили колишніми радянськими військовополоненими з таборів у містах Могильов (Магілеу), Орша, Гомель та інших¹⁹⁸. До 20 вересня з них укомплектовано 8 сотень, у тому числі 3 кавалерійські, 3 піхотні (пластунські) й кулеметну сотні й мінометну та артилерійську батареї¹⁹⁹. На їх основі у складі тилових військ ГА "Центр" за наказом штабу командувача військ безпеки цієї групи армій від 28 жовтня створено Козацький дивізіон № 102 (*Kosaken-Abteilung Nr. 102*). Хоча у німецькій документації його вважали дивізіоном, фактично це був полк чисельністю понад 1000 бійців, що складався з кавалерійських ескадронів (спочатку двох, згодом поступово до початку 1943 р. їх кількість доведено до шістьох), двох ескадронів велосипедистів, артилерійського взводу й взводу протитанкових гармат. Командиром дивізіону був призначений колишній командир 436-го піхотного полку й ініціатор переходу його підрозділів на бік Вермахту майор ЧА Іван Кононов (у 1942 р. підвищений до рангу підполковника Вермахту)*, а німецьким офіцером зв'язку цієї військової частини - лейтенант граф Ганс Аурель фон Ріттберг. У листопаді 1942 р. цю формацію перейменовано в Козацький дивізіон № 600, підпорядкований 286-й дивізії безпеки генерал-лейтенанта Йоганна Георга Ріхтерта²⁰⁰.

Військова частина І. Кононова на початку 1942 р. у складі 88-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Фрідріха Голльвітцера брала участь у бойових діях проти партизанів та десантників оточеного під Вязьмою 2-го кавалерійського корпусу 9-ї армії, яким командував генерал-майор Павел Белов, після чого її діяльність було неодноразово відзначено у документах окупаційних тилових військ Вермахту. У переданому для ОКВ рапорті оперативного відділу штабу командного генерала військ безпеки і командувача тилової військової області "Центр" генерала Макса фон Шенкендорффа за червень 1942 р. констатовано: "Ми також так само, як і раніше, маємо добрий досвід з козацькими з'єднаннями"²⁰¹. У військовому щоденнику того ж командувача військової

¹⁹⁸ Hansen W. I. N. Kononow / W. Hansen // IfZ, JTS, ZS 405, Bl. 49-50.

¹⁹⁹ Черкасов К. Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку) / Константин Черкасов. - Т. I. - Мельбурн: издание автора, 1963. - С. 129.

* Іван Нікітович Кононов народився 2 квітня 1900 р. у станиці Уманська поблизу Таганрога. Від березня 1922 р. служив солдатом у 79-му кавалерійському полку 14-ї кавалерійської дивізії 1-ї кінної армії ЧА, після закінчення дивізійної школи - молодшим командиром. У 1924-1927 рр. навчався в Об'єднаній військовій школі ім. ВЦВК, ДО У 1926-1927 рр. командував відділенням курсантів. У 1927 р. закінчив кавалерійське відділення цієї школи. У 1927-1928 рр. командир взводу в 27-му Бикадоровському кавалерійському полку 5-ї Ставропольської кавалерійської дивізії у Північно-Кавказькому військовому окрузі. У 1928-1931 рр. - командир взводу полкової школи. Від 1929 р. - член ВКП (б). Від 1931 р. на різних військових посадах. У 1937-1938 рр. навчався у Військовій академії ім. М. Фрунзе; після її закінчення у 1938-1940 рр. - начальник оперативного відділу штабу 2-го кавалерійського корпусу Київського особливого військового округу. Учасник військового походу ЧА у Західну Україну у вересні 1939 р. і радянсько-фінської війни 1939-1940 рр., за участь у якій нагороджений орденом Червоної Зірки. Від 15 серпня 1940 р. - командир 436-го піхотного полку 155-ї стрілецької дивізії генерал-майора П. Александрова у Західному особливому військовому окрузі (див.: Черкасов К. Генерал Кононов... - Т. I. - С. 120-121).

²⁰⁰ Unterstellung d. Kosaken-Abteilung unter 286.Sicherungs-Division // BA-MA, RH 26-286/9.

²⁰¹ I a Br.B. Nr.25 72/42 geh. Geheim. H.Qu., d. 14.7.1942. Betr.: Bericht für den Monat Juni 1942. An das OKH, GQ, nachr.: HGr Mitte // KTB Nr.3 der Führungsabteilung des Kommandierenden Generals der Sicherungstruppen und Befehlshaber in HG Mitte 1.7.42-31.12.42 // IfZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 001039.

області "Центр" діяльність "кононовців" охарактеризовано так: "4.09.42. Козацький дивізіон № 102 у бойових діях захопив і зруйнував п'ять партизанських таборів. Ворог зазнав великих втрат у людях; захоплено різного роду зброю та боєприпаси, а також спорядження. В бою розбито партизанську банду, що здійснила 22 серпня напад на автоколонну... 9.09.1942.

Протягом операції "Рись" ми зайняли на східній ділянці кілька покинутих партизанських таборів. Козацький дивізіон № 102 захопив 34 полонених і різну зброю... 23.9.42. Козацький дивізіон № 102 повідомив про численні успішні сутички з ворогом... 22.10.42. Наказ по корпусу № 123 про оголошення вдячності 600-му козацькому батальйону з приводу річниці його створення... 29.10.42. Настрій козаків добрий. Боєготовність чудова". Завдяки виявленим бойовим якостям його вояків німецьке командування високо оцінювало козацький дивізіон І. Кононова, трактуючи його як незамінну збройну формацію на ділянках, довірених їй для боротьби проти радянських партизанських формувань. 21 листопада 1942 р.

у згаданому військовому щоденнику з цього приводу відзначено: "Командир 286-ї дивізії безпеки звертає увагу на те, що в разі переведення звідси Козацького дивізіону № 600 залізничну смугу Борисов-Орша буде передано бандам (радянським партизанам - А. Б.)"²⁰².

Протягом 1942 р. козацькі кавалерійські ескадрони та дивізіони й козацькі батальйони та полки були створені у складі усіх груп армій на Сході. Козацькі частини сформували штаби 2, 4, 16, 17 та 18-ї армій і 1 та 3-ї танкових армій, 2, 4, 43 та 59-го армійських і 3 та 40-го танкових корпусів, дивізій безпеки № 213, 403, 444 та 454, а також 57 та 137-ї піхотних дивізій. Перші козацькі сотні отримали номери переважно від назв дивізіонів, полків або корпусів, у складі яких їх створено. У підпорядкуванні тилової військової області "Центр" укомплектовано згаданий Козацький дивізіон № 602, а у підпорядкуванні тилової військової області "Північ" крім Козацького ескадрону № 655 (у складі 16-ї армії) - тільки кілька козацьких сотень (№ 1 у складі 1-го армійського корпусу 18-ї армії, № 2 - у складі 2-го армійського корпусу 16-ї армії, № 38 і 50 - у складі 38-го армійського корпусу 18-ї армії), вояків яких у жовтні 1942 р. використано для формування Східних батальйонів № 661, 662 і 663. Основну ж кількість козацьких формувань створено під командуванням німецьких командирів в окупованій зоні, підконтрольній мілітарним структурам у тилу ГА "Південь". Наприклад, у складі 444-ї дивізії безпеки в тилу ГА "Південь" була сформована Козацька сотня № 444, у травні розгорнута в Східний кавалерійський дивізіон № 444 (від жовтня - Козацький дивізіон № 1/444) та козацький ескадрон у станиці Синявська (*Синявская*) як 9-й козацький ескадрон 4-го самокатного полку безпеки. Після сформування сотень та дивізіонів на їх основі почали організовувати козацькі полки. У червні у складі 1-ї танкової армії у районі Ачікулака сформовано козацький дивізіон, реорганізований за два місяці в козацький полк. Спочатку він був сформований за наказом штабу ГА "А" від 11 травня у складі тилового району № 518 у місцевостях навколо р. Дон як Кавалерійський дивізіон князя фон Ураха (козацький) (*Kosaken-) Kavallerie-Abteilung Fürst von Urach*), названий так на честь його командира майора князя Ебергарда фон Ураха графа фон Вюрттемберга (*Fürst Eberhard von Urach Graf von Württemberg*). 15 серпня того ж року дивізіон розгорнуто в Кавалерійський полк князя фон Ураха, а 26 серпня перейменовано в Кавалерійський полк фон Юнгшультца, який очолив підполковник Вернер фон Юнгшультц після того, як фон Урах був відкликаний з полку. Від вересня полк брав

²⁰²КТВ Nr.3 d. Führungsabt. d. Kommandierenden Generals d. Sicherangstrappen und Befehlshaber in HG Mitte 1.7. 42-31.12.42 // HZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 00827, 00835, 00857, 00891, 00905, 00936.

участь у боях проти радянської кавалерії на лівому фланзі 1-ї танкової армії поблизу м. Ачікулак і після наказу від 2 січня 1943 р. про загальний відступ перемістився на північний захід, де об'єднався з частинами 4-ї танкової армії Вермахту (й згодом був підпорядкований 454-й охоронній дивізії і перекинутий у тилловий район ГА "Дон"). Ще одним козацьким полком, укомплектованим у тилловій військовій області "Південь", командував підполковник Йоганнес Леманн (Lehmann). Крім цих частин, у тилловому армійському районі №550 17-ї армії згідно з наказом від 13 червня 1942 р. створено Козацький Донський полк № 1 імені Платова, у німецьких документах більше відомий як Козацький полк "Платов" (*Первий казачий генерала Платова полк /Kosaken-Regiment Platow*), названий на честь отамана донських козаків з часів наполеонівських воєн генерала кавалерії Матвея Платова), яким командував полковник Іван Луїзов, а після його загибелі під Києвом 3 листопада 1943 р. - колишній командир Ш-го батальйону піхотного полку № 457 майор Едгар Томсен (Thomsen). У його складі було 5 кавалерійських ескадронів, ескадрон важкої зброї, артилерійська батарея і резервний ескадрон. На 26 вересня в полку був 131 німець (11 офіцерів, 1 "зондерфюрер", 53 підстарший, 1 службовець і 65 солдатів) і 974 козаки (у тому числі 368 кубанських, 296 донських, 177 терських, 66 уральських), а також 20 азіатів, 20 росіян, 15 українців, 14 представників нацменшостей Сибіру, 8 кавказьких горців, 2 татар і 165 представників інших національностей. Від вересня полк використовували для охорони робіт з відновлення Майкопських нафтопромислів, а від кінця січня 1943 р. - для охорони морського побережжя й водночас участі у протипартизанських акціях німецьких та румунських військ. Усього протягом 1942 р. на території між р. Дніпро і р. Дон сформовано принаймні 14 козацьких полків, які залучали переважно до протипартизанських операцій на південній та центральній ділянках Східного фронту. Улітку 1942 р. у м. Славути за ініціативою штабу командувача таборами військовополонених в Україні відповідно до розпорядження від 18 червня організовано спеціальний Центр формування козацьких частин, куди наказано скеровувати усіх військовополонених, які вважали себе козаками. До 28 червня там зосереджено 5826 козаків, котрі прибули з таборів Ковеля, Дарниці, Білої Церкви та інших міст. З них вирішено формувати частини за регіональним принципом, а саме Донські, Кубанські, Терські й змішані (зведені), до яких зачисляли уродженців різних козацьких областей. Із цих людей сформовано 1-й Отаманський (*Атаманський*) полк підполковника барона Пауля фон Вольфа, 2-й лейб-козацький полк (офіційно відомий як Козацький батальйон № 570) та 3-й Донський полк, а незабаром після їх створення - 4-й Кубанський полк (офіційно відомий як Козацький батальйон № 571), 5-й Кубанський полк і 6-й зведено-козацький полк (згідно з німецькими джерелами - Козацький батальйон № 572), а також 7-й зведений козацький полк та 8-й зведений козацький полк, переведені зі Славутинського табору до м. Шепетівка Житомирської області у спеціально виділені для цього казарми. У цьому місті було організовано два штаби формування козацьких частин²⁰³. У вересні-листопаді сформовано 9-й Кубанський козацький полк й у грудні - 10-й Донський козацький полк, 11-й Кубанський козацький полк, а також 12-й і 13-й зведено-козацькі полки. Як "Особливий козацький загін" (*Особый казачий отряд /Kosaken-Sondergruppe*) у червні 1942 р. у Миколаєві та Шепетівці був сформований 14-й Зведено-козацький

²⁰³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 211, арк. 14, 19; *Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze...* - S. 103; Материали по истории Русского Освободительного Движения (статьи, документы, воспоминания). Под общ. ред. А. В. Окорокова. Выпуск 1. Архив РОА. - М.: Грааль, 1997. -С. 187.

полк (74-й *Сводно-казацкий полк*)²⁰⁴. Так укомплектовано донські, кубанські й терські козацькі частини²⁰⁵, для яких запроваджено спецвідзнаки та емблеми, обіцяно повернення у власність військовослужбовцям земель, відібраних більшовиками²⁰⁶. Однак згодом полки були перейменовані у козацькі батальйони (наприклад, на початку 1943 р. 8-й козацький полк перейменовано у Козацький батальйон № 635, донський 9-й козацький полк ім. генерала Якова Бакланова - у Козацький батальйон № 558, яким командував В. Черкасов, 10-й та 11-й відповідно у Козацькі батальйони № 573 і 574)²⁰⁷.

Серйозною проблемою під час організації полків була нестача старшого і середнього командного складу. У зв'язку з цим німецьке військове командування, порушуючи заборону фюрера допускати російських емігрантів на окуповані території СРСР, дозволило зачислювати колишніх "білих офіцерів" до козацьких формувань Вермахту. З відібраних у таборах людей передусім почали формувати кадрові 1-й Отаманський полк і Особливу козацьку півсотню. До півсотні, призначеної для виконання особливо важливих завдань, відбирали старших віком козаків, які в роки Громадянської війни в Росії служили в загонах Андрея Шкуро, С. Маркова й інших "білих генералів", а також репресованих радянською владою осіб, які отримали за вироками більшовицьких каральних органів не менше 10 років таборів. До кінця липня закінчено формування 2-го Лейб-козацького, 3-го Донського, 4-го і 5-го Кубанських, а також 6-го і 7-го зведено-козацьких полків. 6 серпня сформовані козацькі частини були переведені з табору до спеціально виділених для них казарм у м. Шепетівка, де організували Штаб формування козацьких військ, що приділяв увагу не тільки кількості, але і якості військовослужбовців козацьких формувань. У вересні 1942 р. відкрито Юнкерське училище, де готували офіцерські кадри, й організовано підстаршинську школу для підготовки молодшого командного складу (урядників і вахмістрів). Крім цього, часто відбувалися офіцерські збори, які відвідували офіцери зі штабів і військових підрозділів²⁰⁸.

До кінця 1942 р. загальна кількість військовослужбовців усіх козацьких формувань на боці Вермахту перевищила 25000 осіб. Укомплектовані з них полки після формування скеровували на різні тилові ділянки фронту, де їх використовували головно для боротьби проти радянських партизанів. Багато козацьких частин вишколено або принаймні певний час дислоковано у м. Славута, м. Шепетівка у деяких інших місцевостях на території України, де їх поповнили добровольці з місцевих жителів і звільнені з таборів для радянських військовополонених росіяни, українці, білоруси і ті, хто називав себе козаками. На початку 1943 р. у звіті відділу розвідки одного з радянських партизанських загонів, що діяв на Поліссі на українсько-білоруському прикордонні, основний вояцький контингент козацьких формацій охарактеризовано так: "Комплектування відбувалося, в основному, за рахунок козаків Дону, Кубані та Тереку. Причому багато військовополонених, які не були козаками й уродженцями пе-речислених областей, називали себе козаками і йшли до козацьких формувань з метою

²⁰⁴Дробязко С. И. Под знамёнами врага... - С. 159-160.

²⁰⁵Schr. Bräutigam an Heeresgruppe A/OQu. v.8.12.1942: Aufstellung v. Don-, Kuban- und Terekkosakenverbänden // HZ, MA-245; NA, T-454, roll 16, fr. 001293.

²⁰⁶Schr. RMfdbO an OKH/GenQu. v. 9.11.1942: Rangabzeichen für Kosakenformationen. Rückgabe d. von den Bolschewisten genommen. Kleinhausbesitzes an d. früh. Eigentümer//NA, T-454, roll 16, fr. 1148-1152.

²⁰⁷Черкасов К. Генерал Кононов... - Т. I. - С. 101.

²⁰⁸На казачьем посту. Двухнедельный общеказачий журнал (Берлин). - 1943. - 25 апреля. - № 1. - С. 5-6.

вирватися з таборів, режим у яких німцями був розрахований на поступове знищення полонених або на те, щоб змусити їх цим шляхом до «добровольчої» служби у різного роду козацьких, українських та інших націоналістичних формуваннях»²⁰⁹.

Створення козацьких збройних формувань активізувало зацікавлення різних установ Райху т. зв. козацьким питанням. Підтримуючи ініційоване Вермахтом творення козацьких формувань, у 1942 р. нацистські східноєвропейські експерти вважали Кубань та землі біля р. Дон стратегічно важливим плацдармом для наступу і саме тому вирішили надати широке самоврядування місцевому населенню. Після окупації деяких районів Кубані військами групи армій "А" 1 жовтня 1942 р. за згодою з Берліна організовано автономну козацьку "експериментальну область" (*Versuchsgebiet*)²¹⁰. Козакам гарантовано свободу в культурній, освітній та релігійній діяльності, дозволено ліквідувати колгоспи й перейти до приватного землеволодіння²¹¹. Спочатку окупаційні інстанції не вдавалися до масової реквізиції продуктів харчування та худоби в селян, приховували арешти та вбивства (наприклад, євреїв вивозили з Краснодарського краю і знищували в інших місцях). За таких обставин від місцевих мешканців було важко очікувати об'єктивної оцінки завойовників. Установи Райху, прагнучи привернути на свій бік населення, проголосили відновлення "козацьких вольностей" і дозволили, щоб на окуповані козацькі території приїхали лідери козацьких політичних емігрантів П. Краснов та А. Шкуро. З їх допомогою німецьке командування планувало створити добровольчі козацькі частини для боротьби проти ЧА²¹². Німецькі політики, відповідальні за творення згаданих формацій, зберігаючи внутрішню автономію устрою козаків, прагнули утримувати їх окуповані території на низькому рівні розвитку. Саме тому вони штучно підтримували історичні анахронізми у формі ідеології та зовнішньої атрибутики козацьких сотень і батальйонів. Представники німецького командування і РМО також вдало скористалися внутрішніми чварами у середовищі політичної козацької еліти. Навіть у керівництві самоуправління козацьких регіонів ворогували різні угруповання (на що певним чином вплинуло взаємне протистояння між козацькими політиками на еміграції), що й використовували у "закулісній" боротьбі за політичні впливи різні німецькі служби, які були "кураторами" тих чи інших впливових регіональних козацьких еліт. Протистояння цих лідерів певним чином вплинуло на формування різного бачення козацьких проблем установами Райху, кожна з яких підтримувала переважно якесь одне з кількох козацьких угруповань, котрі змагалися за політичне лідерство. Козацькі формування стали об'єктом посиленого інтересу установ, що різною мірою відали справами військових формувань із мешканців окупованих східних територій. Наприклад, Інститут із вивчення проблем окупованих східних областей у Ваннзее, підзвітний СД, підготував і видав у середині липня 1942 р. книгу "Козацтво"²¹³. Восени того ж року керівники політичного відділу РМО виявили

²⁰⁹Краткий обзор по материалам партизанской разведки о положении на оккупированной территории в Полесской области, БССР по состоянию на 15 февраля 1943 г. // НАРБ, ф. 3500, воп. 4, спр. 216, л. 9.

²¹⁰ Befehlshaber H.Geb. A. Abt. VII Nr.213/42 geh. H.Qu., d. 28.12.42. Geh. Lagebericht der Abt. VII für d. Zeit v. 16.11 b. 16.12.1942 // ВА, R 6/302, Bl. 87.

²¹¹ Чухе С. Проклятые солдаты... - С. 143.

²¹² Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Вып. 1. - М.: Политиздат, 1974. - С. 363-364.

²¹³Das Kosakentum. Hrsgb. v. Chefd. SiPou. des SD. -Wannsee: Wannsee-Institut, 1942. -VI, 114 S. // IfZ, MA 587/3; NA, T-78, roll 498, fr. 6486097-6486309.

одностайність у думці про необхідність надання самоуправління козакам і навіть вивчали картографію тих областей, які гіпотетично могли бути переданими козакам у майбутньому²¹⁴. Натомість ГШ СВН не вирішував політичних питань, відмовив РМО у підтримці ідеї проголошення козацьких республік і порадив узгоджувати усі політичні рішення з генералом Е. Кестрінгом і представником РСГА при ГА "А"²¹⁵.

Керівництво інстанцій СС зацікавилася "козацьким питанням" і творенням козацьких формувань щойно тоді, коли Райх опинився перед перспективою втрати окупованих ним областей Дону й Кубані. У той час Г. Гімлер схвалив тільки певну підтримку підпорядкованими йому інстанціями "козацького сепаратизму" супроти Росії. У розмовах 17 листопада 1942 р. із бригадефюрером СС Еріхом Науманном та наступного дня з бригадефюрером СС Вальтером Шелленбергом він заявив, що козакам можна буде обіцяти, що вони "за заслуги та вірність до фюрера Німецького Райху поступово знову зможуть заслужити усі давні права. Вони, однак, повинні спочатку поступово заслужити це хобрістю і вірною службою"²¹⁶. У грудні Г. Бергер, який на той час був відповідальним в СС-ЕА за "принципові східні справи"²¹⁷, звернувся до Еімлера з пропозицією створити козацькі військові частини зі статусом охоронних батальйонів поліції порядку, до яких мали рекрутувати мешканців окупованих східних територій. В результаті цього на території України сформовано козацькі батальйони "Шума" № 111 і 126 у Кіровограді й Дніпропетровську, 135 та 159 у м. Кривий Ріг, 160 та 161 у м. Сталіно (згодом у Польщі укомплектовано теж № 209,210,211), які планували пізніше розгорнути у більшій з'єднання (у Дніпропетровську, наприклад, планували створити добровольче козацьке з'єднання під командуванням колишнього генерал-майора ЧА Корнєєва в складі шістьох батальйонів із резервами понад 10000 вояків)²¹⁸. В Україні переважно з мешканців Росії сформовано також Козацькі охоронні батальйони № 68, 72 і 73, кожен з яких офіційно названо "Козацький кавалерійський фронтовий дивізіон" (*Kosaken-Reiter-Front-Abteilung*)²¹⁹.

Протягом перших півтора року німецько-радянської війни німецькі націонал-соціалісти на відміну від "козацького сепаратизму" практично не використовували у політиці "російську карту", унаслідок чого ініціатори змін курсу щодо Росії наштовхувалися на незгоду А. Ейтлера санкціонувати реалізацію пропонованих ними політичних проектів. Хоча в основному практична політика Третього Райху щодо Росії свідчила про постійне дотримання лінії фюрера (який заборонив розробку будь-яких планів відновлення державної незалежності росіян), окремі окупаційні інстанції втілювали в життя власні політичні проекти локального характеру, котрі особисто райхсканцлер дозволяв тільки як експерименти місцевого значення. При тому німецькі установи не давали жодних політичних обіцянок росіянам. Згодом 17 листопада 1942 р. у бесіді з двома представниками вищих чинів СС Еімлер так сформулював свою позицію в

²¹⁴ RMfdbO: Selbstverwaltung d. Kosaken, Sept.-Dez. 1942: Berichte, Korrespondenz RMfdbO, OKH, Kartenskizzeu. a. betr. Versuchsgebiet d. Kosaken //IfZ, MA-246; NA, T-454, roll 17, fr. 0508-0544.

²¹⁵ Vermerk Dr.Bräutigam v. 14.10.1942 über Anfrage b. GenSt. d. H. //NA, T-454, roll 16, fr. 1000-1002.

²¹⁶ Niederschr. Fld-Kdostelle. 18.Nov. 1942. RF/V gez.H.Himmler // NA, T-175, roll 18, fr. 2521566.

²¹⁷ RdErl. RSHA/II (Streckenbach) v. 10.10.1942: Geschäftsmäss. Behandlung v. Vorlagen für d. Rf-SS. Beteiligung v. Berger in "grundsätzl. Ostangelegenheiten" // MA-847; NA, T-165, roll 24, fr. 009138-009143.

²¹⁸ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 211, арк. 14, 19; Мукоєський І., Лисенко О. Українці у збройних формуваннях країн - учасниць Другої світової війни /І. Мукоєський, О. Лисенко // Сурмач. Орган Об'єднання бувших вояків-українців у Великій Британії (Лондон; Львів). -1995 . - Ч. 1-4 (122-125). - С 24.

²¹⁹ Littlejohn D. Foreign Legions... - Vol. 4. - P. 277.

російському питанні: "З росіянами ніколи не можна говорити про національну державу. Ми - так само, як деякі кола Вермахту - обіцяємо (у разі таких розмов - А. Б.) той можливий вексель, котрий колись повинні будемо сплатити. На питання про політичне майбутнє їх Батьківщини росіянам можна тільки відповідати, що фіюер за нового порядку в Європі буде відновлювати справедливість для окремих націй. Далі вказуйте на те, що спочатку (отже, колись) російський народ повинен бути звільнений від більшовизму і буде звільнений кров'ю німецьких солдатів. Сьогоднішній стан власної землі для селян вже є покращенням порівняно з минулим. Крім цього, вказувати на те, що російський робітник у німецькій промисловості з усіма труднощами, що, без сумніву, сьогодні є ще під час війни, має краще і людяніше трактування, ніж він мав у Росії"²²⁰.

Упродовж першого року німецько-радянської війни за планами керівних установ Райху на завойованих російських землях мало бути створене окупаційне адміністративно-територіальне утворення - Райхскомісаріат "Росія"²²¹. Оскільки в межах окупованих районів Росії проходила лінія німецько-радянського фронту, на відміну від решти захоплених східних територій, де були створені нацистські цивільні окупаційні адміністративно-територіальні утворення, тільки деякі російські області опинилися під військовим управлінням Райху. Через відсутність нацистської адміністрації й менші впливи СС представники командування ЗС Німеччини в зоні військового управління у Росії проводили відносно менш брутальну політику порівняно з політичним курсом нацистської цивільної адміністрації в Україні. Це виявилось у створенні місцевих російських самоуправлінь і збройних формувань структурами військової адміністрації країни-завойовника в тилу її окупаційних військ. Під час їх формування деякою мірою враховано короточасний досвід організації збройних одиниць, набутий на зламі 1941-1942 рр. в Україні, Білорусі та країнах Балтії. Нацисти, з одного боку, вбачали в росіянах політичних та расових ворогів, з другого - усвідомлювали важливість безпеки німецьких окупаційних військ на захоплених російських територіях та недопущення диверсій у тилу та на лінії фронту²²².

Від початку Східної кампанії німецькі інстанції дозволили вступати до ЗС Німеччини представникам тих народів, які мали проницецькі політичні рухи, зокрема російським емігрантам, котрі й скористалися цією можливістю. Керівник РОВС А. Лампе 1 червня 1942 р. у листі начальникам регіональних відділень підтвердив наданий ще 17 серпня 1941 р. дозвіл членам цього об'єднання вступати до різних формувань "у складі німецької армії". У травні 1942 р. філія Управління у справах російської еміграції у Франції повідомила, що "7 та 17 травня перші групи російських офіцерів залишили Париж, щоб взяти участь у боротьбі проти більшовизму" і "сім'ї тих, хто виїжджає на фронт, залишаються під опікою німецької влади"²²³. У доповідній записці для РМО про активність російських монархістів від 17 червня 1942 р. констатовано, що на початку травня група колишніх царських офіцерів монархістської таємної організації гвардії ротмістра Гоштовта вирушили з Парижа через Берлін, щоб вступити на військову службу на окупованих східних територіях: "24.5.1942 відомий

²²⁰ Niederschr. Feld-Kdostelle. 18.Nov.1942. RF/V. gez.Himmler//NA, T-175, roll 18, fr. 2521566.

²²¹ Bildung, Umfang und Sitz eines Reichskommissariates (III) Russland 1942 // BA, R 6/297.

²²² Hass G. Deutsche Okkupationsziele und die Kollaboration in den besetzten Gebieten der Russischen Föderativen Sowjetrepublik 1941-1944 / Gerhart Hass // Europa unterm Hakenkreuz... - S. 273-291.

²²³ Начальникамъ объединенія Русскіхъ Воинскіхъ союзовъ. г. Берлинъ. 1 іюня 1942 г. Начальникъ Объединенія Генеральнаго штаба генераль-маюръ фонъ-Лампе; Паріжъ, май 1942. Начальникъ Управленія дьлами Русской зміграціи во Франціи Ю. Жеребковъ // ГАРФ, ф. 5853 - Алексей Александрович фон Лампе, 1920-1945 г.г, оп. 1, д. 70, л. 144-144 об., л. 23.

царський генерал Лампе, хоча він точно знав, що бойове використання російських емігрантів не бажане, у Літцманнштадті (тогочасна німецька назва Лодзі - А. Б.) говорив генералам [Васілію] Біскупському та Краснову про пропозиції Вермахту зібрати офіцерів серед російських емігрантів до особливого з'єднання й скерувати його проти советів"²²⁴. Офіцер Вермахту Вілфрід Штрик-Штрикфельдт згадував: "Оскільки вищі командні інстанції спочатку не завжди довіряли колишнім офіцерам Червоної Армії, на фронті використовували офіцерів зі старої російської еміграції, головню добровольців із Франції... За повідомленням уповноваженого у справах російської еміграції у Франції Юрія Жеребкова, він спільно з головою французького відділу РОВСу генералом Ніколаєм Головіним зареєстрував більше півтори тисячі офіцерів, які виявили бажання брати участь у боротьбі проти більшовиків. Спочатку було скеровано приблизно двісті емігрантів. Ці офіцери отримали особливі уніформи. На фронті ними були задоволені. Багато з них були нагороджені Відзначеннями за хоробрість. Були і вбиті, і важко поранені"²²⁵.

Проте незабаром німецьке командування заборонило призначати російських емігрантів на командні посади у збройних формаціях, укомплектованих із росіян. 12 серпня 1942 р. шеф ГШ ОКВ В. Кайтель у розмові з керівником 2-го відділу Абверу Е. Лагоузенном дав доручення з'ясувати факт використання цими іноземними офіцерами німецьких уніформ та відзнак і наказав усунути із займаних посад емігрантів, призначених командирами формувань, дозволивши залишити їх при штабах та службових бюро і в Абвері тільки як перекладачів, оскільки "це відповідає расовому принципіві й війні, що ведеться як расова війна". Кайтель теж наказав взяти під контроль тих німецьких офіцерів, котрі опинилися під впливом цих емігрантів або навіть поводитися з ними занадто по-товариськи"²²⁶. Також заборонено широкомасштабне використання російських емігрантів під час воєнних дій у Росії. Відмова нацистів від підтримки діяльності російських монархістів на їх рідних землях у роки німецько-радянської війни зумовлена кількома причинами: по-перше, у політиків Третього Райху з ідеєю монархії в Росії асоціювалася передовсім поява серйозного конкурента ідеї німецького колоніалізму на Сході Європи - російського імперіалізму і великодержавного шовінізму; по-друге, було застереження, що ідею відновлення "тюрми народів" під егідою Романових не підтримають представники тогочасних антибільшовицьких політичних еліт народів, поневолених більшовицькою Росією; по-третє, за умов 25-річної тотальної критики більшовицьким режимом Російської імперії неросійське й навіть російське населення окупованих східних територій не підтримає повернення підданого нищівній критиці старого ладу. Тому 1 грудня керівник Управління у справах російської еміграції у Берліні В. Біскупський у розмові з Лампе заявив: "Питання про надання права російській національній еміграції загалом взяти участь у подіях, що розгортаються на нашій Батьківщині, на даний момент не є актуальним і вирішення його відкладається до закінчення війни на Сході"²²⁷.

Незважаючи на цю заборону німецькі військові інстанції впродовж 1942 р. підтримали формування із росіян під командуванням емігрантів й із залученням колишніх червоноармійців двох бригад, що з часом наблизилися до дивізій за чисельністю вояцького складу. Першою російською бригадою на боці Райху було створене

²²⁴ Abschr. Berlin, den 17. Juni 1942. Betr.: Aktivität der russ. Monarchisten // BA, R 6/72, Bl. 8-11. ²²⁵ Штрик-Штрикфельдт В. Против Сталина и Гитлера: генерал Власов и Русское Освободительное Движение / *Вилфред Штрик-Штрикфельдт*. - Франкфурт-на-Майне: Посев, 1975. - С. 58.

²²⁶ Kriegstagebuch Abwehr II (Lahousen Tagebuch), 1939-1942 // IfZ, F 23/1a, Bl. 97-98.

²²⁷ ГАРФ, ф. 5853, он. 1, д. 70, л. 25.

у тилувій військовій області "Центр" Спецз'єднання "Граукопф" (у перекладі з нім. "Сива голова") (*Sonderverband Graukopf*), яке так назвали тому, що ініціатор її творення російський емігрант Сергей Іванов* мав сиве волосся. Улітку 1942 р. у німецьких документах про це формування згадували вже як про Експериментальне з'єднання "Граукопф" (*Versuchsverband Graukopf*), восени 1942 р. - як про Експериментальне з'єднання "Центр" (*VersuchsverbandMitte*). Командиром нової формації був шеф Аб-веркоманди № 203 Вернер Гьоттінг-Зеебург (*Götting-Seeburg*), спеціальним керівником (*Sonderführer*) і фактичним політичним керівником цієї військової одиниці та офіцером зв'язку між нею і німецьким командуванням у березні 1942 р. - С. Іванов, його заступником - Іван Сахаров, а шефом (комендантом) її штабу - Константін Кроміаді²²⁸. Ядром формації були 200 військовополонених червоноармійців із м. Бухенвальд (30 км від Берліна), яких доповнено чоловіками, завербованими в німецьких таборах для полонених бійців ЧА у Білорусі й деяких містах Німеччини. Російські творці називали це з'єднання "Російська Національна Народна Армія" (*Русская Национальная Народная Армия* - РННА). У березні 1942 р. у його складі було приблизно 200-250 бійців, до травня-червня кількість вояків зросла до 700, а на середину серпня сягнула 2000 солдатів та офіцерів, розміщених на території с Осінторф Оршанського району Білорусі у навчальних таборах "Москва", "Урал" та "Київ".

Організовано курси вдосконалення командного складу і створено штаб РННА, піхотний полк у складі трьох батальйонів по 200 бійців у кожному (згодом сформовано п'ять батальйонів, у тому числі саперний), розвідувальну, кулеметну й господарську роти, автомобільний, саперний, зв'язковий та комендантський взводи, а також навчально-тренувальну авіаланку (*авиазвено*) без літаків. З часом у Шклові (табір "Волга") сформовано ще один стрілецький батальйон. До кінця жовтня 1942 р. склад бійців РННА перевищив 5000 осіб²²⁹.

Зважаючи на те, що цю формацію створено під егідою 2-го управління Абверу, котре займалося диверсійно-саботажними операціями, на Спецз'єднання "Граукопф" покладено ті ж завдання, що й на інші укомплектовані під його керівництвом батальйони, сформовані від травня 1941 р.: російський батальйон Б. Хольмстона-Смисловського, українські батальйони "Нахтігаль" та "Роланд", естонський "Ерна-ІІ". Зокрема, нову

* Сергей Нікітович Іванов (у німецьких документах фігурував під псевдом "полковник Грау") народився у 1887 р. Служив у царській армії, а в період громадянської війни - в армії генерала Міллера на північному фронті. Інженер за фахом, після утвердження при владі більшовиків у Росії проживав у Берліні. На зламі 1941-1942 рр. після переговорів із В. Гьоттінгом-Зеебургом отримав згоду на створення російської спецформації Абверу (за деякими даними, завдяки сприянню В. Канаріса) (Сов. секретно. Обзор "Националистические формирования на оккупированной территории". Пом. начальника ЦШПД майор госбезопасности (Форматов). "" декабря 1943 года // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 46, л. 298).

²²⁸Tätigkeit rassischer Emigranten in Stadt und Gebiet Smolensk, 1942 // ВА-МА, RW 4 (Oberkommando der Wehrmacht / Wehrmachtführungsstab)/254.

²²⁹Сов. секретно. Обзор "Националистические формирования..." // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 46, л. 299. Детальну інформацію про Спецз'єднання "Граукопф"-РННА зібрано в доповідних записках розвідки радянських партизанських структур: Справки ЦШПД о формировании и деятельности "Русской народно-национальной армии" (РННА), положения в ней, о перебежчиках из РННА. Август-октябрь 1942 // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 737, л. 1-6; Переписка ЦШПД с Западным ШПД о РННА и др. Июль-декабрь 1942 // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 934, л. 1-70; Докладные записки, спецсообщения и донесения Калининского ШПД о РННА и др. Январь 1943 // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 947, л. 1-5. Див. теж: *Grafenstein B. v. Vom Putschplan zum militärischen Experiment. Das Sonderverband Graukopf /Burkhard von Grafenstein // Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies. -2010. -Vol.4. -No2. - P. 108-127.*

російську військову частину використовували на передових лініях фронту для проникнення в тиліві райони ЧА та їх дезорганізації, боротьби проти червоноармійців, котрі потрапили в оточення. У травні 1942 р. під м. Єльня 300 бійців РННА під командуванням майора Бочарова провели першу велику операцію під кодовою назвою "Граукопф", спрямовану проти сил оточеного радянського корпусу генерал-лейтенанта П. Белова (до якого входили вцілілі групи бійців радянських 3-ї армії, 1-го Гвардійського кавалерійського корпусу та 4-го повітряно-десантного штурмового корпусу), що був перешкодою на шляху до просування 4-ї танкової армії Вермахту на Москву. Цей "похід" закінчився тим, що до 100 осіб перейшли на бік кавкорпусу Белова, до 70 осіб потрапили у полон і були розстріляні, а до Осінторфа повернулося не більше, ніж 120 бійців РННА²³⁰. Подібні акції, а також вартові та охоронні функції виконували й інші підрозділи РННА, про що свідчать записи у військовому щоденнику М. Шенкен-дорффа: "Група армій наказала створити спецкоманди Експериментального з'єднання "Граукопф" для особливого використання" (запис від 13 липня 1942 р.). "Експериментальне з'єднання "Граукопф" отримало доручення охороняти торф'яний завод і посилити вартування табору (приблизно 1000 військовополонених)" (запис від 24 липня)²³¹. Однак наступні спроби використання РННА на фронті виявилися невдалими: згідно з радянськими джерелами, під час залучення трьох її батальйонів до фронтових боїв для допомоги німецькій 83-й піхотній дивізії більшість вояків спецз'єднання або загинули, або перейшли на бік ЧА^{*232}.

На подальшу долю РННА вплинув і конфлікт між шефом штабу ГА "Центр" генералом Отто Воглером (Wohler) і В. Гьоттінгом-Зеебургом, після звільнення котрого новим командиром цього російського з'єднання був призначений полковник Гьотцель, який значно менше симпатизував росіянам. Після прийнятого ОКВ у серпні рішення про виїзд з усіх окупованих східних територій російських емігрантів їх вплив у Спецз'єднанні "Граукопф" мінімізовано. 4 вересня 1942 р. у військовому щоденнику Е. Лагоузена з цього приводу зафіксовано, що "відповідно до визначених шефом ОКВ директив російські емігранти можуть бути використані у спеціальному з'єднанні як перекладачі або довірені особи (агенти Абверу - А. Б.), але в жодному разі не можуть мати якого-небудь впливу на військове командування та духовну опіку з'єднання. Такого впливу не можна допускати також у прихованій формі"²³³. Унаслідок цього колишні офіцери ЧА зайняли місце російських емігрантів у РННА. Зокрема, 1 вересня

²³⁰КТВ Abwehr II (Lahousen Tagebuch), 1939-1942 // IfZ, F 23/1a, Bl. 100.; Сов. секретно. Обзор "Националистические формирования..." // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 303.

²³¹КТВ Nr.3 d. Führungsabt. d. Kommandierenden Generals d. Sicherungstruppen u. Befehlshaber in HG Mitte 1.7.42-31.12.42 // IfZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 000759, 000770.

* 7 вересня 1942 р. учасник тих подій Василій Широков розповів співробітникові спецгрупи НКВС у Білорусі: "Російська Національна Народна Армія формувалася з військовополонених у таборах антирадянських елементів і була укомплектована ... здебільшого з росіян; українців та білорусів було мало... У лютому-березні 1942 року на території Осінторфа з таборів військовополонених прибуло 100-150 осіб для комплектування армії. До травня склад збільшився до 350^100 осіб і на 14 серпня 1942 р. сягнув приблизно 1500 осіб. Німці дозволили сформувати дивізію кількістю до 6000 осіб. Однак у серпні армія була розкладена: частина її перейшла на бік партизанів, інша частина була репресована гестапо" (Протокол опроса Широкова Василя Максимовича и Соболева Александра Никитича от 7 сентября 1942 г., д. Щейно // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 47, л. 56-57).

²³²Сов. секр. Обзор "Националистические формирования..." // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 303.

²³³КТВ Abwehr II (Lahousen Tagebuch), 1939-1942 // IfZ, F 23/1a, Bl. 121.

командування формацією перебрав колишній командир 41-ї стрілецької дивізії ЧА Владімір Боярський, а начальником організаційно-пропагандистського відділу ще 17 серпня був призначений колишній бригадний комісар Георгій Жилєнков. Проте незабаром РННА розформовано: від 1 грудня 1942 р. 5 батальйонів Експериментального з'єднання "Граукопф" перейменовано на Східні батальйони № 633-637²³⁴.

Другою російською бригадою була укомплектована переважно з російських емігрантів (із доповненням їх згодом колишніми полоненими бійцями ЧА) формація, відома серед німецьких інстанцій як "Російська охорона фабрик" (*Russische Werkschutz*) або як "Російський легіон" у Сербії²³⁵. Ще у серпні 1941 р. керівник філії Управління у справах російської еміграції у Сербії монархіст генерал Міхаїл Скородумов звернувся до росіян у цій країні із закликом боротися на боці Німеччини проти СРСР Він висловив упевненість у тому, що "російські люди з допомогою вождя Райху і доблесної німецької армії скинуть і назавжди знищать інтернаціональну сталінську банду, що понад двадцять років знущалася над російським народом, для порятунку та відновлення Православної Національної Російської імперії, яка ніколи цю допомогу не забуде й назавжди кров'ю зв'яже вічний союз між російським та німецьким народами"²³⁶. 12 вересня він отримав дозвіл німецького командування та згоду керівництва Сербії створити Окремий Російський Корпус (*Отдельный Русский Корпус* - ОРК) і того ж дня видав наказ про його створення з емігрантів-росіян віком від 18 до 55 років; формально набір був на добровільній основі, але фактично на призовні пункти мали з'явитися усі зареєстровані для призову, а в разі відмови треба було вказати причини. Німецькі установи трактували це формування як поліційну фабричну охорону (*Polizeiwerkschutz*) й спочатку у його складі було 500 осіб, кількість яких у разі успішності цього експерименту планували збільшити до 5000 осіб²³⁷. 2 жовтня німецьке командування перейменувало ОРК на Російський Охоронний Корпус (*Русский Охранный Корпус* - РОК), а 18 листопада того ж року він отримав назву "Російська Охоронна Група" (*Русская Охраня Группа*), що 30 листопада 1942 р. знову була перейменована у РОК і відтоді ця назва утвердилася. 23 жовтня 1941 р. створено штаб бригади, до складу якої увійшли 1 та 2-й зведені (*сводные*) полки і у складі якої служило 2400 осіб²³⁸. Основою офіцерських і значною мірою солдатських кадрів формації були колишні білогвардійці (вояки армій, котрими командували барон Пьотр Врангель та генерал Ніколай Юденіч), які втекли до Сербії, Польщі або Чехії²³⁹. 30 січня 1942 р. керівник Управління

²³⁴Anl.8 zu O.K.H./Gen.St.d.H./Oig.Abt. (II). Nr.5381/42 g.Kdos. v. 1.Dez.1942. Gegenüberstellung d. bisherigen (links) u.der neuen (rechts) Bezeichnungen (8.Nov.42) //NA, T-78, roll 413, fr. 000978. Див.: Жуков Д., Ковтун И. И. РННА. Врaг в советской форме / Д. Жуков, И. И. Ковтун. - М.: Вече, 2012.

²³⁵Eintr.im KTB Kdr. Gen. u. Bfh. in Serbien/OQu. v. 09.07.1942: Einverständnis OKH/GenSt. betr. Anglied. d. bisher. Russ. Werkschutzes als "Russ. Legion" and. dt. Wehrmacht // NA, T-501, roll 248, fr. 000641; Russischen Schutzkorps, 1942-1944 // BA-MA, RH 58 (Osttruppen und fremdländische Verbände)/80-83.

²³⁶ Русские люди! Начальник Русского Бюро в Сербии М. Скородумов // ГАРФ, ф. 6771 - Русское Бюро в Сербии, 1941-1944, оп. 1, д. 221, л. 6.

²³⁷РААА.-R 27295.

²³⁸FSKdr.Gen.u. Bfh. in Serbien/I a(gez. Kewisch)anGen.-Leutn. Warlimontv. 9.5.1942: Gliederung, Stärke, Bewaffnung u. Gefechtswert d. Russ. Werkschutzes // IfZ, MA-685; NA, T-501, roll 248, fr. 000655-000656; Aufstellung des Russischen Schutzkorps Serbien, Okt.-Dez. 1942 // BA-MA, RH 15/248; Ungermann S. Russ. Schutzkorps Serbien / S. Ungermann // IfZ, JTS, ZS 421, Bl.22-24.

²³⁹Der Höhere SSPF in Serbien. Tgb.Nr. 1055/42geh. Belgrad, d. 23,Okt.42. Betr.: Werb. russ. Emigranten im Südost-Geb. SS-Grpführ. u. Gen.-Ltn. d. Polizei // IfZ, MA-304; NA, T-175, roll 73, fr. 2590570-2590571.

у справах російської еміграції у Протектораті Богемії та Моравії розіслав циркуляр усім керівникам російських військових організацій з інформацією про те, що триває формування РОК і закликав вступати до його лав²⁴⁰. У записці для РМО про активність російських емігрантів від 17 червня констатовано: "Генерал Лампе у найближчий час їде через Прагу до Белграда для розмови з генералами Апухтіним та Штейфоном. Під час цієї розмови, правдоподібно, обговорять питання, що стосуються вартового корпусу, сформованого у Сербії, а також спроби реорганізувати цей вартовий корпус у військову формацію"²⁴¹. 30 листопада у РОК налічувалося 7500 бійців, серед яких переважали російські емігранти з Балкан; командиром корпусу був спочатку генерал-майор Міхаїл Скородумов*, якого незабаром замінив генерал-лейтенант і барон Боріс Штейфон**, котрий до того був шефом корпусного штабу²⁴². В інформаційному повідомленні РОК причини його дій на боці Райху мотивовано так: "1. Тому що у нас спільний ворог - більшовизм. 2. Тому що для нас, російських білих воїнів, теперішня війна є продовженням боротьби, розпочатої нами першими ще у 1918 році на російській території. 3. Тому що німці є єдиною реальною силою, яка підняла прапор боротьби проти комунізму"²⁴³.

Одночасно з двома російськими з'єднаннями, створеними з ініціативи політичних емігрантів, німецькі військові й розвідувальні служби схвалили план творення двох російських бригад, що мали бути укомплектовані зі звільнених із німецького полону

²⁴⁰Всем начальникам русских военных организаций Протектората Богемии и Моравии. 30 января 1942 г. Прага, п. п. К. Ефремов, уполномоченный начальником уполномоченного по делам русской эмиграции в Протекторате Богемии и Моравии // ГАРФ, ф. 5796, д. 58, л. 45.

²⁴¹Abschr. Berlin, d. 17. Juni 1942. Betr.: Aktivität d. russischen Monarchisten // BA, R 6/72, Bl. 8-11.

* Міхаїл Скородумов народився у 1892 р. У 1912 р. закінчив Павловське військове училище і вступив до Павловського полку, в складі якого брав участь у Першій світовій війні. За здобуття важливої розвідувальної інформації отримав орден Святого Владіміра 4-го ступеня, а також на початку 1915 р. нагороджений орденом Святого Георгія 4-го ступеня. У 1915 р. потрапив до німецького полону, з якого повернувся на Батьківщину на підставі угоди між воюючими країнами про обмін військовополоненими. Воював у лавах Добровольчої армії, згодом в армії П. Врангеля, після евакуації якої з Кримського півострова жив у Югославії, де очолив місцевий відділ РОВС. Помер 15 листопада 1963 р. у Лос-Анжелесі.

**Боріс Александрович Штейфон народився у 1881 р. у Харкові у сім'ї ремісника, який був вихрещеним євреєм. Навчався у Харківському реальному училищі, закінчив Чугуєвське військове училище у 1902 р. й був скерований до 124-го піхотного полку у Воронежі. Брав участь у російсько-японській війні, під час якої був поранений. У 1911 р. закінчив Імператорську Ніколаєвську військову академію. Від 7 травня 1911 р. - капітан. Учасник Першої світової війни й походу на Ерзерум, за розвідувальні операції в районі якого нагороджений "Георгієвською зброєю". У "білій армії" був начальником штабу 3-ї піхотної дивізії, командиром Білозерського й Архангелогородського полків і начальником штабу Полтавського загону генерала Ф. Бредова, разом із яким брав участь у поході до Польщі, де був інтернований і звідки повернувся до армії генерала П. Врангеля, який призначив його генерал-майором. Після евакуації цієї армії з Криму призначений комендантом табору в Галліполі й згодом прибув до Болгарії, звідки у 1922 р. уряд вислав його до Королівства СХС (Сербії, Хорватії та Словенії, від 1929 р. - Югославія), де залишився на постійне проживання. У міжвоєнний період опублікував кілька праць з історії військового мистецтва й займався викладацькою діяльністю. Помер 30 квітня 1945 р. у м. Загреб.

²⁴²Einschreiben! Geheim! Feld-Kdostelle, 30.11.1942. A39/5/43g.Bra/V. An Herrn Unterstaatssekretär Luther. Betr.: Werbungen f. die deutsch-russische Hilfspolizei-gruppe in Serbien // IfZ, MA-304; NA, T-175, roll 73, fr. 2590560-2590563.

²⁴³Информация-оповещение Русского Охранного Корпуса в Сербии № 6 // ГАРФ, ф. 5761 - Общеказачье объединение в Германской империи, 1939-1945 гг, оп. 1, д. 10, л. 327 об.

антибільшовицьки налаштованих червоноармійців та цивільних жителів окупованих російських районів. Ще восени 1941 р. у Локотьській волості (спочатку волость, від липня 1942 р. - Локотьський округ) Брасовського району Брянської області (Росія), де проживала 881000 мешканців, інженер Константін Воскобойнік створив районне самоуправління і, як його голова, скасував колгоспи, а також вказав на потребу створення російської націонал-соціалістичної партії²⁴⁴. Широкі автономні права росіянам тут було надано з кількох причин: по-перше, через загрозу з боку створених НКВС і озброєних важкою артилерією й танками радянських партизанських загонів з оточеннями з 3-ї та 13-ї армій ЧА, по-друге, через відносно слабку економічну базу регіону й промисловості (значною мірою зруйнованої при відступі радянських військ), що були орієнтовані переважно на задоволення потреб місцевих жителів та з метою підтримувати стан безпеки на комунікаціях 2-ї танкової армії. Після вбивства Воскобойніка радянським агентом самоуправління очолив полковник Броніслав Камінський*. Восени 1942 р. він проголосив у 8-х районах окупованих Орловської та Курської областей мобілізацію молодих чоловіків 1923-1926 рр. н. й згодом чоловіків у віці від 17 до 50 років, на базі яких самооборону розширено й сформовано першу російську бригаду²⁴⁵. Для боротьби проти радянських партизанів у лісах на заході згаданого району наприкінці 1942 р. кількість підрозділів бригади збільшено за рахунок примусового рекрутування чоловіків із застосуванням законів воєнного часу та інших репресивних заходів щодо тих, хто ухилявся від мобілізації (виселення з будинків, конфіскації майна дезертирів, погроз розстрілів членів родин)²⁴⁶. Санкцію на творення цього формування дав командир 2-ї танкової армії ГА "Центр" генерал-полковник Рудольф Шмідт, за наказом якого від 19 липня 1942 р. створено німецький штаб інструкторів як дорадчий орган при командуванні формації. Німецьким зв'язковим офіцером між бригадним штабом і штабом 2-ї танкової армії був призначений майор фон Вельтгайм. Створеним водночас німецьким окупаційним органам влади наказано не втручатися в справи самоуправління і штабу бригади й обмежуватися лише наданням підтримки та порад²⁴⁷.

Нова російська формація кілька разів змінювала назву й спочатку була відома як Бригада військ міліції (*Бригада войск милиции*), Бригада народної армії (*Бригада народной армии*). До початку 1943 р. на її основі створено оснащену 12-ма танками й 3-ма броньованими машинами бригаду "Народна армія Локотського округу". В середині

²⁴⁴Russischer Selbstverwaltungsbezirk Lokot // ВА, R 6/18.

* Броніслав Владіславович Камінський народився 16 червня 1899 р. у с Добржинь у Білорусі у сім'ї поляка та німкені. У 1917-1918 рр. навчався у Петроградському політехнічному інституті, потім вступив до ЧА. Після громадянської війни демобілізувався і продовжив навчання в Петроградському хімічно-технологічному інституті й одночасно працював на хімічному заводі "Республіка". У 1935 р. за критику колективізації виключений з лав ВКП (б), а в 1937 р. заарештований органами НКВС за звинуваченням у приналежності до т. зв. "чаяновської контр революційної групи", відомої як Трудова селянська партія. Після звільнення на початку 1941 р. скерований на поселення до м. Локоть, де влаштувався інженером (*Ермолов И., Дробязко С. Антипартизанская республика... - С. 4*).

²⁴⁵Бригада Каминского и полк. Бишлера // HWRP, Boris I. Nikolaevsky Collection, Series No/221, Box 280, File 11(221-3.1).

²⁴⁶НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 271; РГАСПИ, ф. 69 - Центральный штаб партизанского движения (ЦШПД), оп. 1, спр. 710, л. 26.

²⁴⁷Главкомандующий армией. № 1023-42. Ставка, 19.7.42. Бургомистру Локотского Уезда господину инженеру Б. Каминскому. Шмидт, Генерал-Полковник и Главкомандующий // Голос (Локоть). - 1942. - 25 июля; РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 1155; Дмитровская газета (Дмитровск). - 1942. - 25 августа. - № 40.

січня 1943 р. в її складі було 12 батальйонів чисельністю 9828 вояків²⁴⁸. Згодом її офіційно названо "Російська Народна Визвольна Армія" (*Русская Освободительная Народная Армия* - РОНА), але в історичній літературі її часто називали просто "бригада Камінського", а її вояків - камінцями²⁴⁹. Ще у квітні 1942 р. у звіті командування 2-ї танкової армії про характер стосунків між німцями і росіянами у цьому з'єднанні у боротьбі проти радянських партизанів визнано: "Між німецькими офіцерами і російськими офіцерами панують дружні й зміцнені спільною боротьбою стосунки". Підмічено залежність бригади від окупаційної влади, факт чого визнавав особисто її командир: "Камінський відкрито визнає, що він без санкції німецьких політичних органів влади не зможе зробити свою бойову групу політичним інструментом"²⁵⁰.

Б. Камінський не зупинився на організації самоуправління та творенні бригади й ініціював заходи щодо створення політичної організації, котра, подібно до "данського аналогу", мала бути копією НСДАЛ і повинна була увійти в історію як Націонал-Соціалістична Партія Росії (*Национал-Социалистическая Партия России* - НСПР), ідейним натхненником творення якої був К. Воскобойнік. Проте така демонстрація ідеологічної спорідненості НСПР з нацистами Третього Райху не викликала в його керівництва підтримки. 20 травня 1942 р. А. Гітлер різко висловився "проти будь-яких спроб експорту націонал-соціалістичного світогляду"²⁵¹. 14 грудня це ж підтвердив А. Розенберг, який стверджував: "Ми повинні проводити німецьку політику, а не впроваджувати серед інших народів на Сході націонал-соціалістичний світогляд"²⁵².

Протягом 1942 р. бійці бригади Б. Камінського діяли з перемінним успіхом; у більшості випадків їхні дії були вдалимими як у наступах чи контрнаступах, так і в обороні. 11 травня за підтримки п'яťох літаків і двох бронемашин приблизно 500 вояків різних її підрозділів витіснили партизанів із сіл Тарасовка та Шемякіно. На світанку 30 травня бригада за підтримки німецьких та угорських підрозділів провела широкомасштабну операцію проти партизанів, унаслідок чого ті з великими втратами змушені були відступити від населених пунктів Алтухово, Шешуєво, Крапивня та Красний Пахарь. Від 3 до 5 листопада батальйон РОНА з м. Дмитровськ спільно з німецькими підрозділами провів "прочісування" Долбенських лісів, у результаті якого були знищені 30 оборонних споруд для прикриття артилеристів і артзброї (довгочасні вогневі пункти, рос. "*долговременные огневые точки*", скорочено "ДОТи") та 300 землянок і вбито або поранено 50 партизанів, а в ніч на 8 листопада під час наступу на Суху Хатинь знищено ще 10 ДОТів, 200 землянок і вбито 150 партизанів. У ніч на 2 січня 1943 р. понад 500 партизанів намагалися захопити станцію Дерюгіно Дмитрієвського району, але унаслідок відсічі загону РОНА відступили, залишивши на полі бою вбитих і поранених²⁵³.

²⁴⁸Строевая записка по бригаде Народной армии Локотского округа на 16 января 1943 г. // РГАСПИ, ф. 69, он. 1, д. 913, л. 33.

²⁴⁹*Preuss M.* Kaminski und seine Brigade // *M. Preuss* // IfZ, JTS, ZS 415, Bl. 2-8.

²⁵⁰Rf-SS. Pers.St, Tgb. Nr.39/19/42. Fhqu., 10.06.1942. An Chef d.SiPo u. d.SD in Berlin, gez.: SS-Obersturmbannführer; AOK 2. Abt.Ic/A.O.(V.A.A.). Geh.! H.Qu., 4.1942. Bericht Nr.5. Nationalsozialistische russische Kampfgruppe Kaminski in Lokot // NA, T-175, roll 66, fr. 2581841-2581852.

²⁵¹*Пикер Г.* Застольные разговоры... - С.305.

²⁵²Reichsministerium für die besetzten Gebiete. Berlin, den 14.12.1942. An den Reichskommissar für d. Ukraine Erich Koch. Betr.: Behandlung der ukrain. Frage, gez.: Rosenberg // NA, T-311, roll 65, fr. 7217484.

²⁵³*Ермолов И., Дробязко С.* Антипартизанская республика... - С. 60-61.

Спробам комплектування ще однієї російської бригади з полонених "трофейних" росіян під егідою окупаційних структур Райху передувало вивчення військовими інстанціями і спецслужбами цієї країни планів творення російських антибільшовицьких сил навколо єдиного центру, діяльність якого мали би скеровувати й контролювати німецькі офіцери. Зі сповільненням просування Вермахту на Схід різні німецькі відомства пропонували підтримати ідею антибільшовицького руху, організованого бійцями ЧА. Ще 13 вересня 1941 р. колишній радник німецького посольства у Москві В. Майсснеру записці для МЗС Німеччини висловив свої міркування про доцільність вивчення можливості виникнення антибільшовицьких змов усередині ЧА й потребу підтримки цих ініціатив ззовні²⁵⁴. Восени 1941 р. полковник Геннінг фон Тресков як шеф штабу ГА "Центр" разом із шефом штабного розвідувального відділу Рудольфом фон Герсдорффом склали меморандум, у якому пропонували створити російську армію чисельністю 200000 бійців для боротьби проти СРСР. Вони передали згаданий проект тогочасному командувачеві СВН генерал-фельдмаршалу Вальтерові фон Браухічу, який схвалив його, але, як і слід було очікувати, Гітлер не підтримав цей задум²⁵⁵. Через рік, восени 1942 р., працівники АВП ОКВ запропонували своєму керівництву підтримати ідею створення російських політичного центру й збройних формувань для організації визвольного руху, спрямованого проти сталінського режиму, який би очолив один із радянських генералів (на зразок генерала Шарля де Голля - лідера французького визвольного руху на боці Великої Британії і США)²⁵⁶. Першою спробою реалізації цього плану була організована наприкінці 1941 р. у Гаммельсбурзькому таборі військовополонених Російська Трудова Народна Партія (*Русская Трудовая Народная Партия* - РТНП), яку очолив колишній військовий юрист 2-го рангу Семьон Александрович Мальцев. Створено Центральний Комітет (ЦК) РТНП, до якого крім Мальцева увійшов колишній генерал-майор берегової артилерії Іван Алексеевич Благовещенський²⁵⁷. Проте ця політична група не була масовою, а її керівник не став лідером антибільшовицького російського руху. З радянських генералів одним із перших ідею творення російських формувань німецьким установам запропонував захоплений у полон колишній командувач радянської 19-ї армії генерал Міхаїл Іванович Лукін. 14 грудня 1941 р. він вказав представникам відділу "1-ц" ГА "Центр" на хибність тези про те, ніби "на відміну від українців російський народ є носієм більшовицької ідеї". Він обстоював ідею створення на боці Німеччини російського уряду й проголошення боротьби "проти ненависної більшовицької системи", яку повинен очолити видатний лідер, що викличе нові сподівання серед багатьох росіян, розчарованих дотогочасною німецькою політикою. Однак сам Лукін відмовився взяти на себе керівництво цим визвольним рухом через поранення і небажання піддавати репресіям своїх родичів, які залишилися в СРСР²⁵⁸.

Деякі радянські генерали, котрі не вірили, що Третій Райх несе поневолення, сподівалися на створення незалежної сили для визволення від сталінського режиму. Одним із них був командир 48-ї стрілецької дивізії генерал-майор Павел Богданов, який

²⁵⁴Lt. Dr. Meissner. Betrifft: Anregung zur Schaffung einer fingierten national-russischen Offiziersverschwörung innerhalb der Roten Armee. 13.9.41 // PA AA, R 105180, Bl. 1-8.

²⁵⁵BussPh. H. The Non-Germans... - P. 119.

²⁵⁶Dürksen E. Geschichte von OKW/Pr und Wlassow / E. Dürksen // IfZ, JTS, ZS 402/1, Bl. 36-38.

²⁵⁷Сов.секретно. Спецсводка. Антисоветские формирования, созданные немцами на временно оккупированной территории СССР. По сост. на 1.12.43 г. // НАРБ, ф. 3500, воп.2, спр. 46, л. 274.

²⁵⁸HG Mitte. 1 c/AG HQ, den 14.12.1941. Vernehmung des Generallt. Lukin, Michael // NA, T-78, roll 413, fr. 000822-000832.

17 липня 1941 р. здався в полон і через два місяці, 18 вересня, заявив про готовність сформуванню з військовополонених військового з'єднання для дій на Східному фронті. Колишній начальник штабу 102-ї стрілецької дивізії 20-ї армії ЧА, генерал-майор прикордонних військ НКВС Іван Бессонов (псевдонім "Катульський")* 26 серпня 1941 р. потрапив у полон (за іншими даними нібито сам перейшов на німецький бік) під Гомелем і спочатку приховав своє минуле, але незабаром теж запропонував німецькому командуванню план творення російського військового з'єднання. Бессонов, який добре знав розташування сталінських концтаборів та систему їх охорони, порадив висадити повітряний десант у Воркуті в районі Усть-Печорських таборів, які контролювало керівництво ГУЛАГу. В квітні 1942 р. він виступив із пропозицією створити окремий корпус. Бессонову вдалося переконати командування ВПС Німеччини почати підготовку виконання його плану. В особливому таборі у колишньому монастирі Ляйбус (Leibus) поблизу Бреславлі розпочато формування бригади з трьох посиленних батальйонів.

Добровольців із військовополонених набирав частково сам Бессонов; йому допомагали офіцери 3-го танкового корпусу, розгромленого у Балтії. Тоді ж він створив "політичну надбудову" для проведення військових операцій - Політичний Центр боротьби проти більшовизму (*Политический Центр борьбы с большевизмом* - ПЦБ), відділи якого очолили: пропаганди та агітації - полковник Любімов (псевдо "Голубінцев"), оперативний - Міхаїл Меандров (псевдо "Соколов"), розвідувальний - колишній генерал-майор і командир радянської 171 -ї стрілецької дивізії Александр Будихо (псевдо "Успенський"). Серед найближчих співробітників Бессонова, які брали участь у формуванні парашутно-десантного з'єднання для десантування у місцях розміщення концтаборів ГУЛАГу, були кілька високопосадових командирів ЧА, котрі служили ще в царській армії (наприклад, полковник В. Кісельов (псевдо "Костін") у 1917р. був прапорщиком 9-го експлуатаційного батальйону, М. Меандров тоді ж - капітаном і командиром роти 102-го запасного полку, А. Будихо - капітаном). Підготовку звернення до ув'язнених у Воркуті доручено шефові штабу Бессонова, колишньому начальникові штабу 18-ї стрілецької дивізії ЧА полковнику Віктору Вікторовичу Броднікову. На початку 1942 р. в одному з табірних пунктів на Печорі, куди хотів вилетіти зі своїм десантом Бессонов, в'язням вдалося роззброїти охорону й організувати повстання, що поширилося до Усть-Уси й було придушене, оскільки повстанцям бракувало боєприпасів**. Бессонов та

*Іван Георгійович Бессонов народився 24 серпня 1904 р. у Пермі. У 1920 р. вступив до ЧА. У 1928 р. закінчив Об'єднану військову школу ім. Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) у Москві. У 1938 р. вступив до ВКП (б). Від 1928 р. до 1933 р. служив у ЧА. згодом у військах ОДПУ. У 1933-1934 рр. брав участь у радянських військових провокаціях у районі Синьцзяна, за що у 1935 р. нагороджений орденом Червоного Прапора. Згодом служив у частинах НКВС Ленінградського округу. Закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе. У 1935-1937 рр. - командир полку військ НКВС, у 1938-1939 рр. - начальник відділу бойової підготовки Головного управління прикордонних та внутрішніх військ НКВС. Після участі у радянсько-фінській війні у квітні 1941 р. переведений до ЧА на посаду начальника штабу 102-ї стрілецької дивізії, а 13 серпня 1941 р. призначений її командиром.

** Колишній одинокець І. Бессонова Фьодор Гаврілов згодом заявив співробітникам радянських органів безпеки, що улітку 1942 р. "німці обрали кандидатурою для організації російського уряду Бессонова - колишнього начальника підготовки внутрішніх військ НКВС СРСР. До нього був призначений помічником полковник Пастушенко - колишній командир особливого полку НКВС у Москві. У серпні місяці 1942 р. вони написали декларацію, у якій виклали політичний устрій нової Росії на випадок поразки советів. Конкретно мовилося про приватну власність, про питання організації збройних сил. Декларація мала форму заклик до усіх прошарків населення - колгоспників, інтелігенції, учених, командного та керівного складу армії. Вона мала бути

його однодумці були переконані, що антибільшовицькі десанти спонукали б ув'язнених офіцерів очолити повстання тисяч в'язнів, котрі сподівалися на війну як на поштовх до визволення й були готові боротися проти ненависного сталінського режиму.

У вересні 1942 р. у рамках заходів "Акції «Цепелін»" І. Бессонова розробив детальний план з метою порушення тилових комунікацій у районах Транссибірської магістралі, Північної Двіни, Печори та Єнісею. З'єднання під командуванням Бессонова чисельністю 4000 бійців планували поділити на чотири загони. З початком генерального наступу Вермахту 1-й загін "Сибірська зона" під командуванням Кісельова мав вирушити на північ Норвегії, звідки загін передбачалося десантувати у населені пункти Обдорс (Солігари) та Берьозово над р. Об, де мав розміститися штаб цієї частини. Його завданнями були мобілізація до своїх лав місцевого населення, захоплення пунктів Самарово, Ішим, Сидельніково, Тара і Тюмень. Після забезпечення контролю над вказаними пунктами й поповнення загону за рахунок місцевого населення та ув'язнених він повинен був вийти на залізничну лінію Кузбас-Урал і паралізувати просування по ній потягів. 2-й загін під командуванням полковника Меандрова мав зайняти пункти Пінєга, Єлецьк, Нижня Гора, Плесецьк, Няндома, Дем'янськ, Чаку-ла, Котлас, Архангельськ, Сиктивкар та Чердинь. 3-й загін мав захопити м. Галіч й перерізати залізничну лінію на ділянках Ленінград-Вологда та Кіров-Свердловськ. Водночас 4-й загін треба було десантувати у райони Актюбінськ, Кандигач, Челкар, Доссор та Акбулак і припинити залізничне транспортне сполучення на ділянках Гурьев-Орськ, Уральськ-Актюбінськ, зруйнувати нафтопровід Гурьевськ-Орськ та підірвати мости на річках Волзі, Камі та Вятці²⁵⁹.

Проте, коли бригада Бессонова перебувала на стадії формування, вище керівництво Райху виступило проти реалізації цих планів, оскільки А. Гітлер не бажав створення незалежної російської сили під Уралом, тобто поза німецьким контролем. У частини Бессонова скеровано агентів нацистської поліції безпеки, його звинуватили у змові, антинімецьких висловлюваннях, заарештували і на початок 1944 р. він разом зі своїм штабом вже перебував у концтаборі Заксенгаузен. Бригаду, призначену для десантування в табори, передали у підпорядкування керівництву СС, розформували й окремі її підрозділи використовували у протипартизанській боротьбі²⁶⁰. Шеф СД В. Шелленберг прокоментував долю цього формування так: "Інші наші плани передбачали висадку батальйонів спеціально навчених росіян під командуванням балтійських німців-есесівців поблизу найбільших і найвіддаленіших російських таборів праці. Ці батальйони мали б знищити охорону, звільнити в'язнів, кількість яких в окремих таборах перевищувала 20000 осіб, а також допомогти їм добратися до обжитих районів. Ця операція призвела б не тільки до втрати робочої сили для Росії, а й мала б значний пропагандистський вплив на населення. Готуючись до проведення

віддрукована у Берліні й через відповідних людей переправлена у СРСР. Декларацію німці затвердили, але до Бессонова, як до старого чекіста, поставилися з підозрою і йому не довіряли" (Опрос бывшего полковника Красной Армии Гаврилова Федора Григорьевича. 22 апреля 1943 г. г. Москва. Беседу проводили: Нач. II отдела БШПД - полковник Скрынник. Ст. пом. нач. II отдела - майор г/б Формашев // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 5-5 об.).

²⁵⁹Сов. секретно. Спецсводка. Антисоветские формирования, созданные немцами на временно оккупированной территории СССР. По состоянию на 1.12.43 г. // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 273.

²⁶⁰Див.: Рутыч Н. Между двумя диктатурами. Выступление на XXVI расширенном совещании "Посева" (1975 г.) / Николай Рутыч // Вторая мировая: иной взгляд. Историческая публицистика журнала "Посев" / [Сост. и ред. Ю. С. Цурганов]. - М.: Посев, 2008. - С. 450^157.

однієї з таких операцій, ми навіть зуміли встановити зв'язок із ув'язненими. Проте нас і на цей раз підвели ВПС. Люфтваффе, звичайно, хотіли нам допомогти, але їм завадили труднощі з матеріальним постачанням і відставання з виконанням програми літакобудування"²⁶¹.

Найпопліднішим речником ідеї організації російських військових збройних формувань на боці Вермахту для боротьби проти СРСР був колишній командувач 2-ї ударної армії генерал ЧА Андрей Власов*, який потрапив до німецького полону 11 липня 1942 р.²⁶². Хоча понад 20 років Власов вірно служив більшовицькій системі, у полоні він заявив, що тривалий час приховував своє вороже ставлення до сталінського режиму й оголосив про готовність співпрацювати з Райхом проти СРСР²⁶³. Однак, крім політичних амбіцій, колишній командарм ЧА керувався також конформістськими мотивами (через рік після його згоди співпрацювати з німецькими інстанціями Г. Гімmlер заявив у виступі перед райхслайтерами і гауляйтерами, що Власов погодився на таке співробітництво серед іншого з меркантильних міркувань, а саме в обмін на матеріальне забезпечення й гарантії виплати пенсії генерал-лейтенанта Вермахту в разі закінчення війни²⁶⁴).

Готовність А. Власова до військово-політичної співпраці з нацистською Німеччиною до певної міри застала її установи зненацька: не було єдиних поглядів на те, яку роль він повинен відігравати у східній політиці Райху. Наприклад, генерал-квартирмейстер СВН планував використати Власова як шефа самоуправління окупованих східних територій²⁶⁵. Гауптман В. Штрік-Штрікфельдт та інші офіцери АВП натомість вбачали у ньому лідера російського антибільшовицького руху й лідера майбутньої союзної з Райхом Росії і саме завдяки їх сприянню Власов запропонував командуванню Вермахту створити й очолити російські з'єднання для боротьби проти СРСР. Першим кроком на шляху до цього була поява трьох листівок відділу пропаганди ОКВ за підписом

²⁶¹ *Shellenberg W. Labirynt...* - P. 263.

* Андрей Андреевич Власов народився 1 вересня 1900 р. у с. Ломакіно Гагінського району Росії. Після здобуття середньої освіти й закінчення 2 класів духовної семінарії як колишнього семінариста його тривалий час не приймали до партії, і, хоча він служив в ЧА від 1920 р., йому вдалося вступити до ВКП (б) тільки у 1930 р. 14 серпня 1937 р. як майор тимчасово перебрав командування 215-м стрілецьким полком, а 19 лютого 1938 р. затвержений на посаді командувача цієї частини, унаслідок зміни нумерації перейменованої на 133-й стрілецький полк 72-ї стрілецької дивізії. У 1937-1938 рр. - член Військового трибуналу в Ленінградському та Київському особливих військових округах. 22 квітня 1938 р. призначений помічником командира 72-ї дивізії, а від 16 серпня того ж року - полковник. У вересні 1938 р. під псевдом "Волков" скерований працювати військовим радником при оперативному управлінні армії Китаю на посаду начальника штабу керівника радянської військової місії комбрига А. Черепанова. Від вересня 1938 р. до грудня 1940 р. - у Китаї. Остання посада в ЧА - командувач 2-ї ударної армії Волховського фронту, від січня 1942 р. - генерал-лейтенант.

²⁶² Детальніше про політичну діяльність генерала Власова див.: *Azarenko J. The Russian Liberation Movement during World War II: Historical Accounts / Jury Azarenko.* - Washington, DC: Georgetown University Press, 1984; *Burton R. B. The Vlasow Movement of World War II: An Appraisal / Robert B. Burton.* - American University, 1963; Материалы по истории Русского Освободительного Движения (1941-1945 гг.). Сборник статей, документов и материалов. Вып. 1. - М.: Грааль, 1997; *Семиряга М. И. Военнопленные, коллаборационисты и генерал Власов / М. И. Семиряга // Другая война, 1939-1945. Под общей редакцией академика Ю. Н. Афанасьева.* - М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1996. - С. 312-339.

²⁶³ *Fröhlich S. Warum Wlassow auf die deutsche Seite kam / S. Fröhlich // IfZ, JTS, ZS/A-3/1, Bl. 26.*

²⁶⁴ Rf-SS/Pers.Stab: Rede Himmlers in Posen, vor Reichsleitern und Gauleitern am 6.10.43 // IfZ, MA-309; NA, T-175, roll 85, fr. 001151-001242.

²⁶⁵ *Köstring E. Erfahrungen...* - Bl. 19.

Власова, що закликали червоноармійців до боротьби проти сталінського режиму з метою створення нового антибільшовицького уряду в Росії. У першій з них № 480/РАВ/ IX/42 від 10 вересня 1942 р. йшлося про те, що "хто любить свою Вітчизну, хто хоче бачити свій народ вільним - той повинен усіма силами і засобами розпочати боротьбу за повалення усім ненависного сталінського режиму, той повинен прагнути створення нового уряду, що виступить проти Сталіна". У наступній листівці АВП ОКВ № 481/ РАВ/IX/42 була заява про те, що Райх оголосив амністію "всім членам комуністичної партії" і що з Вермахтом "працюють колишні комуністи", "солдати й командири та по-літпрацівники" (політичні керівники (*политические руководители*) - "політруки" ЧА)²⁶⁶.

Перші загальні дискусії про можливість укладення миру і майбутню форму устрою в Росії викликали появу наприкінці вересня 1942 р. третьої листівки АВП ОКВ № 482/РАВ/IX/42, у якій констатовано, що німці і росіяни "вирішили об'єднатися, щоб створити в Росії новий порядок" і після перемоги Німеччини кожен народ займе "своє гідне місце у новому світі". Звернення "Товариші солдати, офіцери та політпрацівники Червоної Армії" відображало суттєвий відступ від "наказу про комісарів" про розстріл політруків. Воно містило 13 пунктів, що згодом стали основою політичної програми Власова. У листівці, зокрема, вказано на необхідність негайного припинення бойових дій на фронті, реорганізації військової промисловості для забезпечення потреб виробників насамперед у сільськогосподарських машинах, відновлення особистої свободи, усунення більшовицького апарату гніту і терору, забезпечення свободи віросповідання, амністії для непричетних до злочинів проти народу членів компартії, визволення політв'язнів із концтаборів і тюрем, розформування колгоспів, переходу землі в індивідуальне землекористування й приватну власність, відновлення торгівлі та ремесел, запровадження соціальної справедливості та охорони виробника від експлуатації, вільної відбудови "без більшовиків і капіталістів", співпраці усіх народів Європи при справедливому обміні товарами й задля припинення "злочинної війни". Ці програмні декларації суперечили як основним принципам впроваджуваної східної політики Райху, так і головним політичним концепціям німецьких націонал-соціалістів, а тому шанси їх реалізації були мало ймовірними. Поширення листівки мало частковий успіх за умов поразок ЧА, хоча німецький дослідник Ортвін Бухбендер вважав, що саме вона стала основним поштовхом до збільшення кількості перебіжчиків із ЧА на бік Вермахту²⁶⁷. Насправді зростання кількості полонених було спричинене не так листівками, як суто військовими обставинами, зокрема, успішним наступом німецьких військ (у той час на Північному Кавказі й під Сталінградом).

У відповідь на пропозиції А. Власова створити армію з росіян у відділі пропаганди Вермахту запропонували для неї загальну назву "Російська Визвольна Армія" (*Русская Освободительная Армия* - РОА)²⁶⁸. Слово "визвольна" мало вказувати на те, що її завдання - "визволити російський народ з-під гніту більшовизму". У грудні 1942 р. представник АВП ОКВ В. Штрік-Штрікфельдт заявив Власову, що спочатку треба створити російський політичний центр і лише після того російську армію²⁶⁹. Незабаром після цього полонений радянський генерал запропонував німецьким інстанціям організувати представницький Російський Комітет і об'єднати батальйони, вже сформовані німецьким командуванням

²⁶⁶ Двинов Б. Власовское движение... - С. 66, 83.

²⁶⁷ Buchbender O. Das tönende Erz... - S. 223 f.

²⁶⁸ Ibid. - S. 18.

²⁶⁹ Катусеев А. Ф., Оппоков В. Г. Движение... // ВИЖ. - 1991. - № 7. - С. 14. Спомини В. Штрік-Штрікфельдта див.: *Strik-Strikfeldt W. Against Stalin and Hitler: Memoir of the Russian Liberation Movement, 1941-1945 / Wilfried Strik-Strikfeldt.* -New York: Day, 1970.

із росіян, в єдину РОА. Таку ж думку поділяли й деякі радянські офіцери-росіяни, котрі потрапили у німецький полон. З метою пропагування цієї ідеї з Власовим почали співпрацювати деякі звільнені з німецьких таборів "політруки" ЧА (багато командирів Вермахту ігнорували наказ А. Гітлера про розстріл політкомісарів і не виконували його, а у 1942 р. він фактично перестав діяти)²⁷⁰.

Частинам, укомплектованим із росіян, нацисти не довіряли, тому ці військові одиниці отримали переважно легке стрілецьке озброєння. Г. Герварт так прокоментував обставини їх формування: "Спонтанно, без будь яких наказів «згори», армія почала приймати співпрацю, запропоновану населенням, оскільки кадрові офіцери й звичайні вояки інстинктивно і природно відчували необхідність такого співробітництва. Воно пройшло поступову, але безперервну еволюцію... Спочатку російські добровольці з'явилися на лініях фронту як перевізники і вантажники боєприпасів та важких кулеметів. Коли німецькі кулеметники були вбиті, російські добровольці продовжували стріляти за них. Російські добровольці склали свій іспит як добрі солдати і викликали повагу їх німецьких товаришів. Виник план сформувати об'єднані добровольчі частини. Колишні радянські офіцери запропонували свої послуги. Багато дивізій, корпусів і армій, діючи незалежно одні від одних, пішли на цей експеримент під власну відповідальність. За винятком деяких невдач, які трапляються завжди, в період свого розвитку ці добровольчі частини були успішно випробувані. Більшість з цих добровольців використовували для охорони мостів, залізничних станцій, складів продуктів та боєприпасів і транспортування провіанту на фронт. Деякі з бойових частин продемонстрували добру боротьбу проти розпорошених радянських військ"²⁷¹.

Не кращою, ніж щодо окупованих областей Росії, була політика націонал-соціалістичної Німеччини щодо України. На території більшості українських земель створено Райхскомісаріат "Україна" (РКУ), переданий під владу гауляйтера Східної Пруссії Еріха Коха, який втілював брутальний політичний курс щодо українців. Тому більшість збройних формацій з українців у підпорядкуванні Вермахту було створено в українських районах під німецьким військовим управлінням, але їх формування не було пов'язане з реалізацією будь-яких позитивних для їх вояків політичних програм. Спочатку на суміжних із українськими територіями російських землях німецьке командування інколи надавало перевагу формуванню невеликих військових частин саме з українців, вважаючи, що їм можна більше довіряти (зокрема під час комплектування з українців добровольчих формувань під Орлом при 2-й танковій армії генерал-полковника Гайнца Гудеріана ГА "Центр"²⁷²). Однак від самого початку творення збройних формувань з українців багато з цих формацій часто були змішаними українсько-російськими за національним складом (як, наприклад, укомплектований навесні 1942 р. в Орджонікідзєграді Добровольчий полк Вайсе (*Freiwilligen-Regiment Weise*) майора Вайсе у тиловому районі № 532 2-ї танкової армії)²⁷³.

Водночас переважно українські за національним складом збройні формації укомплектовано в тилу ГА "Південь" на підпорядкованих німецькому військовому управлінню

²⁷⁰Nolte E. Der Europäische Bürgerkrieg 1917-1945... - S. 431.

²⁷¹Herwarth H.v. German policy in the East / H. v. Herwarth // IfZ, JTS, ZS/A-3/1, Bl. 13.

²⁷²Волиняк О. З записок українського перекладача / О.Волиняк // Вісті... - 1969. - Ч. 132. - С. 10-11.

²⁷³ Донесения Брянского Штаба партизанского движения о националистических формированиях, списках офицерского состава изменнического полка "Вайзе". 16 июля - 19 декабря 1942 // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 909, л. 1-193; Дробязко С, Ермолов И. Добровольческий полк "Десна" и другие восточные формирования на территории Орловской области / С. Дробязко, И. Ермолов [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.ostbataillon.fromra.com/stDl.htm

землях²⁷⁴. Їх створення давало військовослужбовцям цих формувань підстави сподіватися на можливість комплектування на їх базі української армії. Ці ілюзії посилювало те, що окупаційні з'єднання Вермахту відносно краще ставилися до місцевих мешканців завойованих територій порівняно з представниками окупаційної цивільної адміністрації і поліції Райху²⁷⁵. За таких обставин українські політичні емігранти, як і російські, не втрачали надії на створення національної армії для боротьби проти СРСР. Наприклад, 14 січня 1942 р. у меморандумі президента УНР в екзилі Андрія Ливицького, провідника ОУН-М А. Мельника та кількох відомих українських громадських діячів було висловлене бажання "усіх кіл [українського] народу" взяти участь "у боротьбі проти більшовизму так швидко, як тільки можливо"²⁷⁶. А. Гітлер, який категорично відхилив проекти творення великих військових з'єднань із представників народів Сходу Європи, не підтримав подібних пропозицій. Однак деякі німецькі генерали (особливо Пауль Людвіг Евальд фон Кляйст (Kleist) та Еріх Манштайн) успішно використали готовність росіян, українців і представників інших націй боротися проти Радянського Союзу²⁷⁷. Вони фактично ігнорували заборону Гітлера на творення збройних формувань із росіян та українців. Командування тільки 1-ї танкової армії генерала Е. Кляйста в період від лютого до липня 1942 р. створило 81 підрозділ із жителів України (сотні та чоти і 4 ескадрони з козаків), а також 4 підрозділи з етнічних німців (фольксдойче)²⁷⁸. Подекуди для них виділяли спеціальні райони дій і вони отримували самостійні бойові завдання. Впродовж весни деякі сформовані при Вермахті військові підрозділи з українців та росіян взяли участь в бойових діях проти ЧА в Криму, а з часом і в бойових операціях проти радянських партизанів на Волині та Поліссі. Генерал Е. Манштайн, котрий командував 11-ю армією, з якою після 9-місячної облоги Севастополя зайняв Крим, у своїх спогадах писав: "Це були російські, точніше українські і кавказькі добровольці, які свою службу у німецькій армії виконували добровільно і вірно; вони ішли на війну, не зважаючи на політику, яку проводили партійні кола в окупованих областях"²⁷⁹. Зважаючи на перший позитивний досвід використання підрозділів, укомплектованих переважно з українців, німецькі інстанції на найвищому рівні дозволили воякам-українцям носити на уніформах національні відзнаки. ОКГ, зокрема, 12 травня 1942 р. постановою № 11/4876/42 за порозумінням із А. Розенбергом санкціонувало запровадження в українських формаціях Вермахту як національної відзнаки тризуба без меча²⁸⁰ (оскільки, за інформаціями німецьких інстанцій, тризуб із мечем був символом ОУН). Визнаючи бойові заслуги українців, з нагоди урочистих подій поряд із німецьким прапором також почали піднімати жовто-блакитний стяг, ініціаторами чого часто були

²⁷⁴Aufstellung ukrainischer Freiwilligen-Verbände, 1941-1942 // BA, R 6/601; Monatsbericht Feldkommandantur (V) 538 (Mariupol) für d. Zeit v. 16.04.-16.07.1942; Ukr. Freiwillige u. Fremdarbeiter (mit Aufruf z. Meldung) // IfZ, MA-488/1; NA, T-501, roll 33, fr. 001002-001079. ²⁷⁵ Див.: Шайкан В., Шайкан В. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму... -Кривий Ріг: "Мінерал" АГН України, 2004; Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна"... - Кривий Ріг: "Мінерал" АГН України, 2005. ²⁷⁶ ОКW/WFSt/Qu (II). H.Qu., den 23.Februar 1942 // BA-MA, RH 19 HI/492.

²⁷⁷Dürksen E. Generalfeldmarschall von Kleist I E. Dürksen // IfZ, JTS, ZS 402/1. - S. 39; Herre H. D. Generalfeldmarschall von Kleist I H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 27.

²⁷⁸ЦДАВО України, ф. КМФ-8 - Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях, 1939-1945, оп. 2, спр. 208, арк. 97-112.

²⁷⁹Manstein E. Verlorene Siege / Erich Manstein. - Bonn: Athenäum Verlag, 1955. - S. 592.

²⁸⁰Bfh. H. Geb. Süd. Abt. VII/1123/42. H.Qu., den 25. Mai 1942. Betr.: Ukrainisches Abzeichen //NA, T-454, roll 24, fr. 001178.

колишні офіцери ДА УНР. У червні офіційний прапор колишньої УНР підняли навіть під час нагородження вояків однієї з сотень батальйону українських добровольців Донбасу в присутності командувача Вермахту в Україні генерала Карла Кітцінгера під час його інспекційної поїздки²⁸¹. 29 червня український перекладач у тиловій команді 17-ї армії Орест Корчак-Городиський, описуючи у своєму щоденнику зустріч із однією з таких сотень у містечку Лозова на Харківщині, писав: "Перед полуднем зустріну в я на вулиці кінний відділ українських добровольців, які в шоломах з жовто-синіми відзнаками на них, з крісами на плечах, з українським прапором і українською піснею проїжджали кудись на Схід. Напереді їхало 2-х старшин, [які] на нараменниках мали синьо-жовті стяжки"²⁸².

Багато збройних формацій Вермахту з українців, однак, були за чисельним складом сотнями, що не мали жодних національних відзнак. У липні 1942 р., наприклад, шеф постачання 295-ї піхотної дивізії ротмістр Роймерс доповів у штаб з'єднання, що створювані з українців підрозділи повинні "комплектуватися з добровольців", яких обмундирують в мундири без відзнак. У його звіті констатовано: "Вони отримують продпайок на правах військовослужбовців. Вказівки про оплату буде видано додатково". Роймерс зробив висновок: "Потрібно вже зараз з усією енергією зайнятися при кожній нагоді вербуванням українців"²⁸³.

Відгомомом військової діяльності підрозділів "гіві" стали інспіровані німецькою пропагандою повідомлення про творення великих українських формувань в україномовній пресі, що виходила в окупованих Німеччиною областях України (7 травня, наприклад, у луцькій газеті "Український голос" про це вміщено матеріал під заголовком "Українські добровольці у боротьбі проти советських банд", а 28 травня у "Голосі Полтавщини" - статтю "Українські добровольці борються проти большевиків"²⁸⁴). Насправді, однак, з українців укомплектовано головню допоміжні військові частини нефронтового призначення, яким офіційно присвоїли порядкові номери на відміну від створених з росіян бригад РННА, РОНА і РОК, які залучали до активних бойових дій. До кінця осені 1942 р. сформовано 10 українських батальйонів Вермахту, у тому числі у складі ГА "А" будівельні батальйони №64, 109, 111 (у підпорядкуванні 111 -ї піхотної дивізії), 112, 131, 156, 221, 305 і батальйон постачання № 551 (у підпорядкуванні 1-ї танкової армії), а також у складі 2-ї армії ГА "Б" батальйон постачання № 550. Усього в цих формуваннях служило приблизно 7000 вояків, у тому числі понад 1000 німців, понад 6000 українців, росіян і представників інших національностей (без урахування вояків створених з українців сотень і менших формувань). Різні збройні формації, укомплектовані з українців, разом з іншими іноземними та німецькими підрозділами залучали до виконання вартових функцій, охорони Донецького вугільного басейну

²⁸¹ Крем'янецький вісник (Крем'янець). - 1942. - 2 липня. - № 53 (91). - С. 3.

²⁸²Корчак-Городиський О. З щоденника воєнного перекладача / Орест Корчак-Городиський // Вісті Комбатанта. - 1989. - Ч. 1. - С. 71.

²⁸³Копія. Секретно. Нач. снабжения дивизии 295. Секретно 299/42. Относительно создания украинских частей // ЦАМО РФ, ф. 32 - Главное политическое управление Красной армии 1941-1944 гг., оп. 11309, д. 159, л. 105.

²⁸⁴Український голос (Луцьк). - 1942. - 7 травня. - Ч. 19 (34). - С. 4; Голос Полтавщини (Полтава). - 1942. - 27 травня. - Ч. 44 (62). - С. 2.

²⁸⁵Tessin G. Verbände... -Bd. 1. - S. 18; Bd. 7. - S. 159; Bd. 11. - S. 138, 141; KTB-Sondermappe, Bfh. HG. Süd (B)/Ia, 8.7.1941-14.10.1943: Gliederungsübersichten dt., verbündetem, landeseig. Sicherungseinheiten z. Sicherung d. Kohlenbergbaues im Donezbecken // IfZ, MA-488/1, Fr.51-162.

На відміну від деяких російських військових частин, командувати якими дозволили росіянам (насамперед РННА, РОНА і РОК), українські сотні та батальйони Вермахту були національними здебільшого тільки за назвою тому, що їх сформували й очолили переважно німецькі офіцери і звільнені з полону молодші офіцери ЧА, оскільки ОКВ не допустило до командування цими формаціями емігрантів, які були ветеранами національних армій у 1918-1920 рр. Начальник військової канцелярії еміграційного уряду УНР і колишній полковник ДА УНР Микола Садовський 7 травня 1942 р. у листі Всеволоду Петріву так прокоментував творення німецьким командуванням збройних формувань з українців: "Конкретним нічим порадувати Вас ще не можу. Коли що й робиться, то на разі без нас... Шкода, що твориться українську збройну силу без участі випробуваних в боях на тих теренах здібних і відважних наших старшин всіх рангів! Не хотять нас зрозуміти і через те не хотять до тої справи допустити"²⁸⁶.

У вересні 1942 р. українські співробітники АВП ОКВ, поінформовані про наміри комплектування російської армії А. Власовим, щоб не допустити до монополізації ним права говорити також від імені українців, почали розробляти плани творення Українського Визвольного Війська (УВВ) - за змістом і за формою "українізованого варіанта" ідеї формування РОА. Їх підтримав президент УНР в екзилі А. Лівіцький, який уповноважив М. Садовського взяти участь у підготовці проектів творення УВВ на основі "гіві" й укомплектованих з українців підрозділів Вермахту та охоронних батальйонів поліції порядку Райху. Не відокремлені спершу від німецьких військових з'єднань, вони повинні були принаймні номінально підпорядковуватися штабові УВВ, щоб їх українські вояки відчули себе єдиною армією. Український співробітник АВП ОКВ у Берліні Геннадій Которович цього приводу пізніше згадував: "Ми робили все можливе, щоб з відділів тих "гіві", як також із т. зв. українських поліцейських батальйонів, які оперували головно проти партизанів на Білорусі, створити організоване УВВ. Вже восени 1942 року я поїхав до Варшави і поінформував про стан справи тодішнього полковника М. Садовського, від якого за деякий час, згідно з нашою умовою, надійшов писаний меморіал з планом створити найперше кадрову українську старшинську школу. Цей план, переданий мною у відповідні руки, не знайшов ніякого відгуку"²⁸⁷.

Головною причиною збільшення кількості українських частин Вермахту й поліції порядку було те, що командуванню німецьких окупаційних військ в Україні бракувало тилових частин, що мали забезпечувати охорону залізниць, будівництво і ремонт доріг, засобів зв'язку. 14 жовтня 1942 р. у штабі тилової військової області "Б" відбулася нарада, під час якої визнано, що "для утримання узимку безпеки вулиць, залізниць, мостів і об'єктів з допомогою місцевих сил" і "для розбудови позицій потрібно від 20000 до 25000 місцевих сил безпеки" й вказано на необхідність "поповнення вакантних посад у військах безпеки місцевими мешканцями" через відсутність достатньої кількості німецьких сил. Відзначено, що окупаційна політика вилучення сільськогосподарської продукції й суворі зимові обставини змусять цивільних жителів незалежно від їх бажання зголошуватися до збройних формувань Вермахту або як "гіві" до німецьких з'єднань і вказано на можливість використання вже створених формацій на фронті. У протоколі згаданої наради, зокрема, констатувалося: "Сформовано місцеві формування, отже, українське поповнення готове для використання на фронті. Співпраця місцевих

²⁸⁶ЦДАГО України, ф. 269 - Колекція документів "Український музей в Празі", кінець XIX ст-1948 р., он. 2, спр. 130, арк. 25.

²⁸⁷Которович Г. Українське Визвольне Військо (до історії маловідомої ще справи) / Г. Которович // Вісті... - 1953. - Ч. 1-2 (27-28). - С. 5.

жителів у боротьбі на Сході є військовою необхідністю. Унаслідок голоду серед сільського населення вдасться отримати необхідні сили для поповнення військ"²⁸⁸.

Про формування з українців сотень і батальйонів Вермахту з часом стало відомо не тільки керівним німецьким установам, а й офіцерам органів безпеки СРСР, які на підставі даних розвідки радянських партизанських загонів восени 1942 р. мали загалом точну інформацію про дислокацію, чисельний і командний склад цих формацій (хоча й водночас хибні дані про їх підпорядкованість, оскільки часто плутали батальйони Вермахту з охоронними частинами поліції порядку). Характерна деталь: у більшості з цих звітів визнано факт змішаного російсько-українського складу формально названих українськими батальйонів Вермахту. Наприклад, у переданому у вересні для керівництва УШПР повідомленні розвідки радянських партизанів на Донбасі констатувалося, що незабаром після відступу радянських військ німецькі окупаційні установи "розпочали агітацію за організацію на добровільних засадах української армії" й тоді ж "для армії запроваджено жовто-блакитний прапор із тризубом", але після невдачі цього задуму вони розгорнули агітацію за творення добровольчої "російсько-української армії". Після згадки про те, що "добровольцям обіцяють добре матеріальне забезпечення і надання пільг та привілеїв для їх сімей", було повідомлено, що у випадку слабкої ефективності кампанії вербування добровольців застосовують "метод погроз та репресій", а у м. Сталіно навіть "нібито формується «російсько-українська армія»"²⁸⁹. У повідомленні УШПР для ЦШПР від 1 жовтня про ситуацію в окупованих Харківській, Сталінській та Ворошиловградській областях констатувалося, що над р. Донець у районі селища Айдар відбувається вишкіл "росіян та українців, одягнутих у німецьку уніформу, під командуванням німецьких офіцерів. Ці солдати на рукавах мають нашивку у вигляді щитків наполовину жовтого, наполовину блакитного кольору, на головних уборах такі ж щитки з орлом"²⁹⁰. 30 листопада 1942 р. у доповідній записці для ЦШПР на підставі даних партизанської розвідки було стверджено: "Так звані «добровольчі» українські та інші формування комплектуються головним чином з військовополонених української національності, але оскільки значна кількість військовополонених росіян змінили свої прізвища на українські (враховуючи надання ряду пільг українцям), до їх числа потрапило багато росіян"²⁹¹.

Крім військових формувань у прифронтових місцевостях України, що перебували під німецьким військовим управлінням, з місцевих жителів для боротьби проти радянських диверсантів створено охоронні формації Вермахту, про що стало відомо розвідці НКВС 1 листопада майор держбезпеки Тимофій Строкач, доповідаючи у Москву про творення таких формувань в окупованій Вермахтом Сумській області, підтвердив факт використання німецьким командуванням полонених червоноармійців української та російської національностей у збройних формуваннях для виконання охоронних функцій і зробив висновок: "Організація батальйонів з військовополонених призовного віку підтверджує виснаження сил німецьких окупантів і нестачу резерву для охорони

²⁸⁸Geheim (Auszug). Besprechung am 14.Oktober [1942] im Dienstzimmer des Befehlshabers HG B. Militärischer Bedarf // ВА, R 6/426, Bl. 31.

²⁸⁹Данные о положении в оккупированных районах Донбасса. Сталинская область. По состоянию на "" сентября 1942 г. // ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 183, арк. 145.

²⁹⁰1958. 1.X.42. Строго секретно. Начальнику ЦШПД тов. Пономаренко. Разведсводка УШПД № 15 "О положении в г. Харькове, Сталино и Ворошиловграде". И. о. начальника штаба партизанского движения Спивак // РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 1028, л. 98.

²⁹¹Сов. секр. Зам. нач. ЦШПД тов. Сергиенко. Докладная записка "О тактике фашистов в борьбе с партизанами по состоянию на 30.11.42 г." // РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 909, л. 144-145.

тимчасово окупованих сіл та районів"²⁹². 18 листопада начальник особливого відділу НКВС Сталінградського фронту в записці начальникові управління НКВС Сталінград-ської області охарактеризував ситуацію в суміжних із російськими східноукраїнських областях так: "На допомогу «жовтоблакітникам» із місцевого населення створені «загони самооборони»; вони носять цивільний одяг, озброєні російськими гвинтівками"²⁹³.

5 грудня начальник 4-го управління НКВС СРСР старший майор держбезпеки Павел Судоплатов так підсумував зібрану підпорядкованими йому агентами розвідувальну інформацію про творення українських формувань Вермахту протягом 1942 р. у повідомленні вищим керівним посадовим особам цього відомства Всеволоду Меркулову, Борісу Кобулову, Віктору Абакумову та Івану Серову: "Від лютого місяця 1942 року німці розпочали формування «добровольчої української національної армії». З цією метою вони попередньо здійснили переоблік усіх військовозобов'язаних від 19 до 45 років. Набір «добровольців» до українських частин проводився у райцентрах військовими відділами, а формування відбувалося у містах Кременчук, Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Сталіно і Маріуполь. Вербування «добровольців» до української армії відбувалося шляхом виклику до військового відділу військовозобов'язаних, де їм пропонували «добровільно» вступити до «української національної» армії і при тому пояснювали, що остання буде захищати тільки інтереси України... Для підготовки командних кадрів у містах Кривому Розі та Дніпропетровську організовували офіцерські школи. Курсантів до цих шкіл набирали з українських націоналістів, колишніх командирів Червоної Армії. Викладацький склад у школах складається з німецьких офіцерів-інструкторів. Навчання особового складу «української армії» проводиться вже випущеними зі школи офіцерами-українцями, під наглядом німецьких офіцерів"²⁹⁴.

Зібрану розвідкою НКВС інформацію про творення з українців збройних формувань Вермахту було вирішено використати з метою підготовки сприятливого ґрунту для їх деморалізації і переходу на бік партизанів. 8 грудня 1942 р. начальник розвідувально-інформаційного відділу УШПР капітан держбезпеки Мартиненко відзвітував начальникові розвідувального відділу ЦШПР майорові держбезпеки Кудрявцеву: "З метою активізації роботи з розкладу усіляких створених у тилу націоналістичних формувань, а також подальшого їх виявлення у сенсі вивчення форм і методів їх праці, нами за минулий період були перекинуті в тил 20 осіб [заступників] командирів партизанських загонів з розвідки, а саме [в] Харківську, Сталінську, Чернігівську, Ворошиловградську, Київську, Житомирську, Сумську області із завданням: насадження агентури в основному з керівного складу формувань, фізичного винищення активних командирів, проведення роботи з розкладу та переходу на наш бік. Аналогічні завдання поставлено перед усіма командирами діючих

²⁹²Строго секретно. Начальнику разведуправления ЦШПД генерал-майору тов.Аргунову гор. Москва. Разведсводка УШПД № 19 по состоянию на 1.XI.1942 г. "О дислокации частей штабов украинских националистических формирований противника в Сумской области УССР" // РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 1028, л. 103-106.

²⁹³Сообщение начальника ОО НКВД Сталинград, фронта № 3228/с начальнику УНКВД по Сталинской области о создании немцами "добровольных" формирований на временно оккупированной территории СССР 18 ноября 1942. Начальник ОО НКВД Сталинград, фронта, старший майор госбезопасности Селивановский // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. - Т. 3. Кн. 2. От обороны к наступлению 1 июля - 31 декабря 1942 г. - М.: Русь, 2003. - С. 468, 472-473.

²⁹⁴Сов. секретно. НКВД СССР. Четвертое упр. Разослать: т. Меркулову, Кобулову, Абакумову, Серову, Федотову, Илюшину. Зам. нач. 3 упр. НКВД СССР т. Илюшину. Сообщение. Нач-к 4 упр. НКВД СССР стар, майор г/б /Судоплатов / 5 декабря 1942 г. № 7/с/97 // ЦД ФСБ РФ, ф. 100 - Коллекция рассекреченных документов ОGPU-НКВД-КГБ-МГБ, оп. 11, д. 7, л. 65-66.

партизанських загонів, оскільки німці після поразки на окремих фронтах вживають заходи щодо широкого насадження націоналістичних формувань із завданням охорони тилу, активізуючи їх у першу чергу на боротьбу проти партизанів. Крім того, у найближчі дні намічені до перекидання в тил (Житомирську, Кам'янець-Подільську, Київську, Вінницьку області) організатори розвідувальних резидентур, розвідники, терористи, яким крім проведення основної роботи будуть визначені завдання з реалізації заходів в ангарадянських формуваннях та частинах, створених супротивником"²⁹⁵.

Деморалізаційна діяльність радянських агентів швидко далася взнаки німецьким військовим, які створили українські та інші батальйони в Україні. Перший досвід їх використання дав підстави німецькому командуванню рекомендувати утримати їх від залучення до боротьби проти радянських партизанських формувань на українських землях. З цього приводу в повідомленні польової комендатури "V 197" командуванню ГА "А" про становище наприкінці 1942 р. констатовано: "Новою серйозною небезпекою для шляхів сполучення є позиція місцевих з'єднань. Ворожа пропаганда, що планомірне скорочення нашого фронту вважає і використовує як велику перевагу для себе, поширює постійно наростаючі настрої неспокою і небезпеки в їх лавах. Це виявляється насамперед у зростанні кількості дезертирів... Місцеві з'єднання повинні бути усунені від охорони залізниць. їх потрібно або роззброїти і перевести на статус полонених, або, в разі, якщо вони належать до надійних частин, перевести з територій, що належать до компетенції командувача Вермахту в Україні, щоб вилучити їх з-під сфери впливу ворожої пропаганди. Це, однак, загалом зумовить суттєве широкомасштабне погіршення стану охорони залізниць. У сучасному становищі місцеві з'єднання непридатні для оперативного використання в областях Сходу, яким загрожують банди"²⁹⁶.

На відміну від укомплектованих головно з росіян та українців слов'янських східних батальйонів Вермахту в підпорядкуванні окупаційних структур Райху було створено дещо інші формування на білоруських землях, що у вересні 1941 р. як Генеральний округ " Білорусь" - ГБВ (*Generalbezirk Weißruthenien*) разом із країнами Балтії як іншими генеральними округами увійшли до складу Райхскомісаріату "Остлянд" - РКО (*Reichskommissariat Ostland* - РКО). Практичну політику Третього Райху щодо ГБВ визначили доволі зневажливі й образливі оцінки, які давали білорусам нацисти - керівники вищих структур СС і поліції, наділені усією повнотою виконавчої влади на окупованих територіях. Вони вважали, що білоруський націоналізм не може бути загрозливим для окупаційних сил, а білоруси перебувають на низькому рівні національного розвитку й тому можуть стати слухняним знаряддям для реалізації воєнних цілей Райху як чинник у війні проти більшовицької Росії. У повідомленні шефа поліції безпеки і СД у Берліні з окупованих східних областей від 1 травня 1942 р. стверджувалося: "Відповідно до «неісторичного» розвитку білоруського народу й дрібноселянського егоїстичного характеру білорусів навряд чи існує у широкій масі населення народна чи національна самосвідомість. Існує, звичайно, білоруський народ та функціонує білоруська мова. Тим не менше, не має білоруського питання як національно-автономної проблеми. Білоруський народ можна просто характеризувати як аморфну масу, котра століттями була позбавлена своєї інтелігенції і не виокремила з себе суспільно-історичну силу,

²⁹⁵Совершенно секретно. ЦШПД. Вх. №3192. Начальнику разведывательного управления ЦШПД майору г/б тов. Кудрявцеву. Докладная записка // РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 1027, л. 113-114. ²⁹⁶Aus dem Lagebericht der F.K. V 197 // ВА, R 6/302, Bl. 99.

що бажала би чи хотіла створити (власну) самостійну державу тільки тому, що має дрібноселянські егоїстичні інтереси"²⁹⁷.

Білорусь, однак, була важливим опорним пунктом для наступу німецьких військ на Москву, з огляду на що окупаційне управління дозволило тут деяке звуження умовами окупації національне життя під егідою харитативно-представницького органу, відомого як Білоруська Народна Самопомога (*Беларуская Народная Самапомач*) - БНС²⁹⁸. Навесні 1942 р. на території ГБВ проведено земельну реформу й усі колгоспи ліквідовано, а землі й інвентар перейшли в користування селян у межах т. зв. земельних кооперативів (хоча на території східних білоруських областей колгоспи як ефективний засіб забезпечення господарських потреб Німеччини ще тривалий час функціонували)²⁹⁹. Унаслідок впровадження цієї лінії у Білорусі політика німецької окупаційної цивільної адміністрації щодо місцевого населення у цій країні суперечила національній політиці Е. Коха в РКУ і певною мірою офіційній колоніальній лінії Г. Гімmlера та інстанцій СС і поліції (що зводилася серед іншого до спалення сіл за підтримку партизанського опору і масового винищення євреїв). Більше того, німецький генеральний комісар Білорусі Вільгельм Кубе критикував знищення єврейського населення каральними загонами СС і поліції, що й призвело до конфлікту з Г. Бергером³⁰⁰.

29 червня 1942 р., коли майже усі білоруські шляхи сполучення в тилу німецьких окупаційних військ опинилися під загрозою нападів радянських партизанів, В. Кубе заявив, що білоруси повинні брати участь у цій війні і довести, що вони готові боротися за "Нову Європу". Однак єдиного бачення форм цієї боротьби в окупаційних інстанціях і білоруських антикомуністів не було. Про це свідчив невизначений статус майбутніх формацій: Кубе вбачав у них Вільний корпус (*Freikorps*), що за німецькою традицією означало добровольчі відділи, точна чисельність вояків котрих не була визначена, але у штабі їх формування ці відділи трактували як майбутній армійський корпус. Урешті-решт білоруси і німецькі інстанції почали називати їх "Білоруська Самооборона" (*Беларуская Самаахова* - БСА / *weissruthenischer Selbstschutz*). Керівник білоруського репрезентативного органу БНС Іван Єрмаченка (Єрмачэнка) запропонував свій проект творення корпусу БСА. Штаб корпусу і його перша дивізія мали дислокуватися у Мінську, друга дивізія - у Баранавічах і третя - у Вялейці. Цей проект Єрмаченка подав керівникові СС і поліції у Білорусі, бригаде фюреру СС і генерал-майору поліції Карлові фон Ценнеру, котрий 15 липня видав наказ про створення БСА³⁰¹. До функцій її коменданта (ним був призначений Єрмаченка) належали: рекрутування добровольців, забезпечення мобілізованих харчами, обмундируванням та місцями проживання. З ме-

²⁹⁷Пер. с нем. Начальник полиции безопасности и СД. Штаб командования. Берлин, 1 мая 1942.

Сообщения из занятых Вермахтом областей № 1 // НАРБ, ф. 4383, воп. 1, спр. 952, л. 103-104. ²⁹⁸ *Chiari B.* Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941-1944 / *BernhardChiari*. - Düsseldorf: Droste Verlag, 1998. - S. 34.

²⁹⁹*Брицкий Г. О.* Белорусские националистические организации и национальные воинские формирования периода Второй мировой войны и современность / *Г. О. Брицкий* // Аналитический вестник АУА СФФС РФ. - № 24 (312). - С. 37.

³⁰⁰Korrespondenz, Aktenvermerk, Bericht Berger, Kube u.a., Dez.1942-Okt. 1943: Streitigkeiten Kube-Berger über Juden Verhaftung in Weissruthenien, Korruptionsfall, Beschuldigungen gegen Kube wegen polit. Haltung, Kritik Kubes an Wehrmacht // IfZ, MA-744; HIWRP - NSDAP Hauptarchiv Fold. 1287, Reel 53, fr. 1-20; Aktenvermerk. Kommandeur d. Sipo und des SD Weissruthenien v. 20.07.1943: Besprechung mit Gauleiter Kube // IfZ, Eich 1611, Bl. 1.

³⁰¹ Див.: *Літвін А.* Беларуская самаахова: да пытання стварэння і дзейнасці / *А. Літвін* // Старонкі ваеннай гісторыі. Вып. 2. - Мінск: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, інстытут гісторыі, 1998. - С 39-72.

тою реалізації цих завдань він отримав повноваження створити у рамках БНС військову комісію (військовий відділ), яку в другій половині листопада очолив капітан Францішак Кушаль, і призначити окружних комендантів БСА. Наказ Ценнера передбачав утворення у кожному районі формації БСА чисельністю від сотні до батальйону, котрих мала озброїти німецька поліція. Формування БСА зобов'язані були підпорядковуватися поліції на час вишколу й оперативної діяльності. Кушаль після війни писав, що цей наказ справив на білорусів дуже негативне враження, оскільки з нього випливало, що роль Єрмаченки і призначених ним людей "зводилася тільки до того, аби мобілізувати людей, одягнути, розквартирувати й нагодувати, а решта стосувалося вже німців"³⁰². Наприкінці липня Єрмаченка скликав з'їзд окружних та районних керівників БНС, на якому прийнято план забезпечення, обмундирування й розміщення її формувань. Після цього шеф СД у РКО доповів райхскомісарові "Остлянду" Г. Лозе: "Уже в попередніх щоденних повідомленнях інформовано, що білоруські національні кола інспірують створення «білоруського легіону» під білоруським командуванням. Керівник місцевої самооборони (БНС), який ініціював план формування БСА, розвиває у цій сфері активність, характерну для планів, які білоруська інтелігенція у Мінську пов'язує із самообороною. Докладаються зусилля щодо отримання для майбутніх формувань самооборони однотипного обмундирування й спорядження, зокрема автоматичної зброї і легкої піхотної зброї, щоби надати їм відразу військово-вояцький характер і щоби пізніше, після використання в акціях, можна було щось вимагати від них"³⁰³.

І. Єрмаченка призначив окружних комендантів, які виконували конкретні функції у своїх адміністративно-територіальних одиницях. У кожному повіті мала бути організована самостійна в організаційному й оперативному відношенні одиниця БСА чисельністю від сотні до батальйону з білоруським командним складом, але підпорядкована комендантові посту повітової жандармерії. В округах усі одиниці БСА перебрав у своє підпорядкування обласний комендант поліції (*Polizeigebietskommandant*), а у межах усієї Білорусі - керівник СС і поліції. Воюючи проти радянських партизанів, БСА була якоюсь мірою білоруським варіантом охоронних батальйонів поліції порядку на окупованих східних територіях. Водночас творення формувань БСА було певним чином контракцією до створюваних білоруських батальйонів "Шума"; окупаційні інстанції вважали, що у такій формі вони будуть більше популярними серед місцевих мешканців і чисельнішими, ніж охоронні батальйони поліції порядку, творення яких розпочалося одночасно з організацією частин БСА. Зокрема, улітку 1942 р. у Мінську сформовано білоруські батальйони "Шума" № 46, 47, 48 та 49. Кожен батальйон складався з чотирьох сотень і за штатом у ньому мав бути 501 "шущман", у тому числі 66 німців (8 офіцерів і 58 унтер-офіцерів). Командирами підрозділів 49-го батальйону спочатку були німці, але вони не розуміли білоруської мови і не зважали на поради національних офіцерів, що призвело до дезертирства особового складу. Саме невдалий досвід творення білоруських частин "Шума" був одним із визначальних чинників, що прискорив санкцію німецьких окупаційних органів влади на творення формувань БСА³⁰⁴.

Спочатку створення формацій БСА мало певні позитивні наслідки. Це, по суті, була перша спроба створення з білорусів національних військових формувань

³⁰²П. Самаахова (Б.С.А.) // *Кушаль Ф.* Спроби організації беларускага войска пры нямецкай акупації Беларусі. - [Б. м., 1947]. - С. 5.

³⁰³Kommandeurd. Sipo und d. SD in Ostland. Riga, den 29. Juli 1942. An d. Reichskommissar Ostland Heinrich Lohse // NA, T-454, roll 39, fr. 000301.

³⁰⁴*Дробязко С. И.* Под знамёнами врага... - С. 253; *Turonek J.* Bialorus pod okupacja niemiecka / *Jerzy Turonek.* - Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1993. - S. 148-149.

після білорусизації частин Чау Білорусі у 1923-1930 рр. Створено штаб БСА, який очолив колишній підполковник царської армії Язеп Гуцька, й видано білоруський військовий статут³⁰⁵. Вирішено, що організацію БСА потрібно розпочати з військової підготовки кадрів. Для підготовки відповідної кількості старшин організовано офіцерські курси під керівництвом Ф. Кушала, що почали діяти на початку серпня у Мінську³⁰⁶. Спочатку там відкрито 3-тижневі курси перепідготовки офіцерів (і після їх закінчення в округах - підстаршинські курси) та місячний офіцерський і подальші курси. Проте чутки про відсутність зброї для БСА й погрози партизанів щодо каральних акцій проти її вояків та членів їхніх родин зумовили спад ентузіазму серед добровольців. Якщо на перших 3-тижневих курсах вдалося зібрати понад 100 курсантів і на других - 120, то на треті, що закінчилися приблизно в середині листопада, вдалося зібрати тільки 40 курсантів, та й ті, як згадував Кушаль, "приїхали з переконанням, що зброї нема, бойового настрою народу не використано й нічого з БСА не буде". Усього перевишколено приблизно 260 офіцерів колишніх царської, польської та радянської армій, багатьох з яких згодом скеровано інструкторами до підстаршинських шкіл. У Баранавічах, Вялейці та інших містах відкрито підстаршинські курси, на яких вишколено кілька сотень підстаршин. Зі слів Кушала, військова підготовка вояків БСА дала такі позитивні наслідки: "1) офіцери ознайомилися з сучасною військовою технікою і організацією; 2) запроваджено білоруські команди та форми внутрішнього життя в білоруському війську; 3) опрацьовано військовий статут, що став основою для вишколу усіх білоруських організацій, які мали бодай трохи військовий характер; 4) проведено велику національну виховну роботу, багато офіцерів уперше познайомилися тут з білоруськими літературою та історією, офіцерів запевнили в можливості творення своєї власної збройної сили; 5) започаткувалася білоруська військова традиція". Як наслідок ідейно-патріотичної праці білоруських агітаторів підрозділи БСА виявили хоробрість і відвагу вже у перших бойових діях проти радянських партизанів. Незважаючи на недостатню кількість озброєння, відсутність уніформ та взуття, у боротьбі проти партизанів відзначилися Заславський, Шаркавський та інші батальйони БСА³⁰⁷.

Населення реагувало на створення БСА неоднаково, що відображено і в звітах німецьких органів безпеки. 5 вересня 1942 р. шеф поліції безпеки і СД в РКО у листі Г. Лозе розцінив реакцію селян на звернення В. Кубе із закликом вступати до відділів самооборони в Білорусі як, в основному, негативну, оскільки вербування до їх лав відбувалося під час жнив: "Населення заявляє, що знищення партизанського руху є проблемою озброєних німецьких сил, а не тероризованого партизанами беззбройного цивільного населення. Більше того, як з великим здивуванням констатує білоруська громадськість, справа білоруської самооборони від початку була поставлена неправильно й готовим до самооборони чоловікам не видано жодної зброї"³⁰⁸. Проте примусове вилучення радянськими партизанами врожаю в багатьох селян призвело до того, що вже за два місяці у повідомленні поліції безпеки і СД з окупованих східних територій

³⁰⁵Страявы вайсковы статут. - Менск, 1943 // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 208.

³⁰⁶Приказ Глав. Командования БСА № 10 // ГАРФ, ф. 7021 - Чрезвычайная Государственная Комиссия по установлению злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, 1944-1945 г.г., оп. 87, д. 181.

³⁰⁷П. Самаахова (Б.СА.) // *Кушаль Ф.* Спробы арганізацыі беларускага войска... - С. 6-8. ³⁰⁸Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Ostland. Abt.III. Tgb. Nr. 3018/42. Geheim. Riga, den 5.September 1942. An den Herrn Reichskommissar für das Ostland Gauleiter Hinrich Lohse in Riga. Betr.: Ereignismeldungen // НАРБ, ф. 4683, воп. 3, спр. 1022 в, л. 44.

від 13 листопада констатовано, що "ідея «білоруської самооборони» від бандитизму фактично знайшла відносно широке резонансне підґрунтя серед частини місцевого населення"³⁰⁹.

Проте інстанції СС і поліції саботували творення БСА, не довіряли білоруським офіцерам і контролювали процес військового вишколу. Кушаль згадував: "Німці спостерігали за усім цим... Коли курс почав навчання, то німці так само не залишали його без уваги. То той, то інший представник німецької влади з'являвся на лекції, з цікавістю прислухався й придивлявся до солдатів"³¹⁰. Вже у вересні розформовано штаб БСА, Єрмаченка позбувся звання її коменданта і йому заборонено було присвоювати офіцерські ступені воякам її підрозділів. Вальтер Шімана, призначений замість відкликаною до Берліна К. Ценнера, заборонив штабові БСА надавати білорусам офіцерські ранги, дозволивши називати командирів одиниць відповідно до їх функцій: командир відділу (*камандзір зв'язу*), командир сотні (*камандзір роты*) і т. д. Сформованим батальйонам БСА не видано зброї й запропоновано перехід на статус батальйонів "Шума" під командування німецьких офіцерів. Однак керівництво БНС і командири батальйонів БСА не прийняли цих пропозицій, прагнучи зберегти свою автономність. Організатори БСА намагалися об'єднати свої підрозділи у регулярні полки, просили надати їм німецькі мундири й домагалися, крім збільшення озброєння, призначення національних командирів, скерування до них тільки німецьких зв'язкових офіцерів і встановлення норм платні для білоруських вояків³¹¹.

У кінцевому підсумку в Білорусі вдалося сформувати 20 батальйонів і кілька менших підрозділів БСА, що підпорядковувалися як територіальним референтам БНС, так і окружним керівникам німецької поліції. Основною проблемою під час творення БСА була недостатня кількість зброї для озброєння її підрозділів. Коли про це стало відомо партизанам, вони почали здійснювати теракти на членів самооборони та членів їх сімей, які відтак саботували протипартизанську боротьбу й багато перейшло до партизанських загонів. За таких обставин БНС не змогла провести призов, який змушена була провести жандармерія й після проведення якого частину з рекрутів перевели до білоруських охоронних батальйонів поліції порядку³¹². На початку 1943 р. слонімський обласний комісар (гебітскомісар) Людвіг Еренляйтнер констатував у листі до В. Кубе: "Багато підрозділів самооборони мають тільки ту зброю, яку вони відняли у боротьбі проти партизанів. Усі спроби отримати для цих цілей зброю, щоб систематично забезпечувати нею підрозділи самооборони після перевірки їх надійності, досі наштовхувалися на відмову відповідних установ поліції та Вермахту"³¹³. Відділам БСА виділено невелику кількість зброї, але це не вирішило питання їх озброєння, через що було закуплено зброю в німецьких солдатів - карабіни й автомати, міномети, завдяки чому навіть вдалося озброїти цілий батальйон³¹⁴. Проте відчутною залишилася проблема з

³⁰⁹Der Chef der Sipo und des SD, Kommandostab. Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr.29. Geheim! Berlin, den 13.November 1942 // NA, T-175, roll 236, fr. 2725126.

³¹⁰П. Самаахова (Б.СА.) // Кушаль Ф. Спроби організації беларускага войска... - С. 6.

³¹¹An den Herrn Generalkommissar für Weißruthenien in Minsk. Betr.: Gruendungdes weissruthenischen Regiments // НАРБ, ф. 382 - Беларуская Краевая Абарона, воп. 1, спр. 19, л. 1-3.

³¹²Die Schutzmannschaften. 8/4.43. Klepsch//НАРБ, ф. 370 –Генеральный Комисариат Беларуси, 1941-1944, воп. 1, спр. 1262, л. 310-311.

³¹³Пер. с нем. Гебитскомиссар и правительственный советник д-р Людвиг Эренляйтнер. Минск, 21.3.1943. Господину генеральному комиссару гауляйтеру Вильгельму Кубе // НАРБ, ф. 4683, воп. 3, спр. 952, л. 213-216.

³¹⁴Turonek J. Bialorus... - S. 145-149.

обмундируванням: вояки БСА носили різні уніформи й своїм виглядом мало відрізнялися від радянських партизанів³¹⁵.

4.1.6. Балтійські формації

Крім слов'янських збройних формацій, командування Вермахту санкціонувало творення балтійських формувань, хоча у колоніальних планах німецьких націонал-соціалістів не було місця не тільки для російської чи української держав, а й навіть для відносно невеликих державних утворень на Сході Європи, зокрема як для Білорусі, так і для майже 6 мільйонів мешканців країн Балтії, що як три генеральні округи увійшли до складу РКО й підлягали посиленій економічній експлуатації³¹⁶. Нацисти вирішили не відновлювати їх незалежності, сприяти поселенню у Балтії німців з інших країн і навіть датчан, голландців та фламандців. 16 липня 1941 р. під час наради у ставці фюрера Г. Герінг вважав, що треба включити до Східної Пруссії "різні частини країн Балтії", після чого А. Гітлер наголосив що "уся Балтія має стати областю Райху"³¹⁷. У розпорядженні РКО від 31 березня 1942 р. йшлося про те, що треба уникати таких понять, як "балтійські держави", "колишні балтійські держави" або "колишні провінційні держави" за винятком згадок у документах, що стосувалися міжнародного права або в історичних працях. Рекомендовано уникати також словосполучень "Велика Литва", "Велика Естонія" або "Велика Латвія" під час згадок про генеральні округи РКО. Усі ці поняття мали замінити нейтральними - як, наприклад, "землі Балтії", "територія, заселена балтійськими народами" і т. п.³¹⁸. Щодо країн Балтії 16 березня заступник А. Розенберга по РМО Альфред Маєр розробив "расові пункти бачення" (*Rassenmässige Gesichtspunkte*), за якими народи Естонії, Латвії та Литви не потрібно було трактувати однаково. Відмінності у расі, історії та матеріальних стандартах були підставою для різного ставлення, з огляду на що однакові положення про самоуправління у трьох країнах визнано неприпустимими³¹⁹. Нацистські расові експерти визнали естонців та латвійців придатними для асиміляції у рамках нових анексованих територій Райху й через два покоління вони мали бути онімечені, але Г. Гімлер вказував на "погану расову вартість" литовців³²⁰.

Однак, оскільки народи Балтії могли бути бодай частково онімеченими, щодо їх мешканців проводилася відносно гнучкіша політика, ніж супроти слов'ян, котрі, на думку нацистських расових експертів, меншою мірою надавалися для онімечування. З санкції А. Розенберга у країнах Балтії організовано залежні від окупаційної влади місцеві крайові самоуправління: підпорядковане генеральному комісарові Естонії Карлові Літцманну Естонське самоуправління (*Eesti Omavalitsus*) (яке німецькі окупаційні установи називали

³¹⁵Акула К. Змагарныя дароги / Кастусь Акула. - Торонто; Мюнхен: Накладам аутара, 1962. - С. 27.

³¹⁶Див.: Organisation d. Verwalt. RKO. Richtlinien f.d. Führung d. Verwaltung im Generalbezirk Lettland 1942 // BA, R 6/246; Czollek R. Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den baltischen Sowjetrepubliken während des zweiten Weltkrieges / Rokita Czollek. – Berlin: Akademie-Verlag, 1974.

³¹⁷Führerhauptquartier, 16.7.1941. Vo/Fu. Geheime Reichssache. Aktenvermerk // ГАРФ, ф. 7445 - Международный воен. трибунал для главных нем. преступников (Нюрнбергский процесс, Нюрнберг, 1945-1946, оп. 2, д. 162, л. 438.

³¹⁸Feldmanis I. The German Occupation Policy in the Baltic (1941-1945): General Tendencies and Specific Features (Lecture of Professor I.Feldmanis 28.02.2007) [Електронний ресурс] / I. Feldmanis. - Режим доступу: http://wwwpresident.lv/pk/content/?cat_id=2081&lng=en

³¹⁹Isberg A. Zu den Bedingungen... - S. 153.

³²⁰Reichsführer! Briefe an und von Himmler / [Hrsgb. v. Helmut Heiber]. - Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1968. - S. 294.

Крайова директорія (*Landesdirektorium*) під керівництвом Гялмара Мяе (Hjalmar Mae)³²¹, підпорядкована генеральному комісарові Латвії Отто Дітріхові Дрехслеру Генеральна директорія (*Generäldirekcijas*) або Латвійське самоуправління (*Latvijas paspārvalde*) під керівництвом генерала Оскарса Данкерса (Dankers) і підпорядкована генеральному комісарові Литви Теодорові Адріану фон Рентельну Генеральна Рада (*Göneraline Taribt*), яку очолив перший радник генерал Петрас Кубілюнас (Kubiliunas). Нацисти підходили комплексно до вирішення естонських та латвійських політичних питань, але політика Третього Райху щодо національних формувань із представників балтійських народів мала свою регіональну специфіку. Загалом від початку німецько-радянської війни статус балтійців у ЗС Німеччини за правами і матеріальним утриманням був проміжним між статусом західноєвропейців і вихідців з інших окупованих східних територій. Тільки з часом німецькі інстанції виявили готовність наблизити статус балтійців до статусу західних європейців³²². "Принципи поводження з латвійцями", вироблені референтами й схвалені керівництвом РКО у Ризі восени 1941 р., визначили: "Балтійські держави підлягають онімечуванню; з цього випливає, що народи, які населяють їх, частково повинні бути асимільовані, частково - переселені... Важливу роль в онімечуванні буде відігравати військова служба. Вона повинна наблизити до німецького народу войовничі й придатні у расовому відношенні елементи, причому до останніх будуть висувати великі вимоги, але зате для них відкриється шлях до соціального подіуму... Років через десять, а, можливо, й раніше, онімечування для латвійців уже не буде жодною проблемою"³²³. 25 серпня 1941 р. командувач ГА "Північ" генерал-фельдмаршал Вільгельм Йозеф Франц Ріттер фон Лееб дозволив підпорядкованим йому 16 та 18-й арміям і 4-й танковій групі брати на службу естонців, латвійців та литовців і створювати з них особливі команди та добровольчі батальйони³²⁴. Однак насправді сформували тільки естонські батальйони у СВН. Протягом липня-жовтня 1941 р. Вермахт окупував територію Естонії. Німецькій армії допомагали загони "лісових братів", що до прибуття німецької армії взяли владу в свої руки не тільки у південно-західних районах Естонії, з яких відступала ЧА, але й в інших місцевостях. Після закінчення бойових дій в Естонії частину цих формацій роззброєно. Водночас для охорони тилу Вермахту німецькі окупаційні військові інстанції дозволили створювати естонські за національним складом вояків охоронні формування³²⁵. У серпні 1941 р. в Естонії відновлено довоєнну організацію "Кайтселіт" (*Kajtselüt*, у перекладі з естонської "Оборонний союз"), що почала діяти під назвою "Омакайтсе" (*Omakajtse*, у перекладі з естонської "Самооборона") під керівництвом місцевих обласних командирів. Члени цієї організації охороняли мости й промислові підприємства від диверсій агентів НКВС. Керівником "Омакайтсе" був полковник Яан Майде. Структура керівництва її відділів дублювала структуру "Кайтселіту" за одним винятком: до війни відповідно до територіального поділу Естонії у кожному з 13-х територіальних районів діяла команда самооборонних відділів, але у випадку "Омакайтсе" було створено ще одну "галузеву" команду - для охорони

³²¹ Interview mit Dr.Hjalmar Mae am 2. und 3.August 1958 in Graz betr.Baltikum, spez.Estland, von 1939 bis 1945 // HZ, ZS 2366, Bl. 1-52.

³²² Rechtsstellung der zur Wehrmacht einberufenen Esten, Letten und Litauer 1944 // BA, R 6/345. ³²³ Мы обвиняем! Документы и материалы / [Отв. ред. А. Кадикис]. - Рига: Лиесма, 1967. - С. 23. ³²⁴ HGr Nord an AOK 16, AOK 18, PzGr4. 25.8.1941 // BA-MA, RH 19 III/492.

³²⁵ CgS/KdoStab: Meldungen aus den besetzten Ostgebieten Nr.3 v. 15.5.1942. Aktion gegen d. neugebildete KP in Lettland. Freiwilligen-Verbände in Estland. Einführung d. Selbstverwaltung (Riga ausgenommen), Freiwilligenverbände, wirtschaftl. Schwierigkeiten in Lettland // IfZ, MA-447, fr. 009840-009867.

залізниць. Формально підрозділи "Омакайтсе" не належали до складу ЗС Німеччини й підпорядковувалися естонській системі самоуправління, зокрема управлінню естонської поліції і управлінню "Омакайтсе", підпорядкованому директорові внутрішніх справ (пізніше - поліційному управлінню, яке від осені 1941 р. очолював підполковник Едуард Рейссаар (Reissaar)). Проте часто чоловіки, зачислені до цих відділів, носили нарукавні пов'язки "На службі німецького Вермахту" (*Im Dienst der Deutschen Wehrmacht*). Основою організації "Омакайтсе" були 12 сотень, що мали назву тих міст, де вони були створені й дислокувалися, зокрема "Вільянді", "Вьору", "Валга", "Нарва", "Петсері", "Пьолтсмаа", "Тарту" та інші. Крім них, у селах створено підрозділи, що на рівні волості за чисельністю вояків дорівнювали сотні й на рівні повіту - батальйонові. Загальна чисельність цих формувань перевищувала 20000 осіб³²⁶.

Роль командування Вермахту в організації перших охоронних чи самооборонних естонських та інших балтійських підрозділів не треба перебільшувати. Однак саме локальні командири Вермахту нерідко вирішували долю конкретної формації. Протягом перших місяців німецької окупації країн Балтії творення естонських та інших військових формацій з місцевих жителів часто залежало від особи місцевого коменданта окупаційних мілітарних сил. Тоді як одні з них підтримували комплектування таких формувань, інші - заперечували проти цього, коли пов'язували з їх творенням політичні амбіції народів завойованих східних областей і можливу загрозу від цього окупаційним силам. Це спричинило неузгодженість у діях різних інстанцій та керівних структур Третього Райху на завойованих територіях. Унаслідок цього керівники німецьких окупаційних цивільних установ та органів безпеки у повідомленнях у Берлін вказували на хибність позиції установ Вермахту на захоплених балтійських територіях, що завдавало шкоди політичній лінії німецької окупаційної цивільної адміністрації. Ще 28 жовтня 1941 р. генеральний комісар Естонії К. Літцманн у листі А. Розенбергу в розділі "Естонська самооборона" підсумував: "Військо (німецьке - А. Б.) дуже по-різному трактує цю організацію, тому все частіше трапляються непотрібні непорозуміння. В окремих місцевостях доходить до того, що службові установи Вермахту бажають створити самооборону і дають їй доручення виконувати вартові функції або забезпечувати стан безпеки, тоді як у суміжних місцевостях інші військові службові установи забороняють або розформовують самооборону. Вказані випадки, кількість яких може зростати, свідчать, що вкрай необхідним є забезпечення єдності [у діях] цивільного управління в Естонії і тим самим суворе політичне та культурне керівництво"³²⁷.

Унаслідок перешкод окупаційної цивільної влади у складі Вермахту з відділів "Омакайтсе" на добровільній основі (з укладенням контракту на рік) за наказом командувача 18-ї армії генерал-полковника Георга фон Кюхлера вдалося сформувати лише шість естонських частин № 181-186. Кожну з них трактували як Естонський дивізіон безпеки (*Eesti Julgestusgrupp / Estnische Sicherungs-Abteilung*), а після залучення до фронтових чи прирівняних до них дій - як Східний батальйон (*Idapataljon / Ostbataillon*) з відповідним порядковим номером. Крім них укомплектовано резервний навчальний підрозділ. В основному естонські батальйони Вермахту нічим не відрізнялися від

³²⁶Детальніше про творення та діяльність підрозділів "Омакайтсе" див.: Дело с материалами об истории возникновения, структуре и антисоветской деятельности профашистской вооруженной организации "Омакайтсе" на территории Эстонской ССР 1941-1945 // ГАРФ, ф. 9478, оп. 1. Д. 452.

³²⁷Der Generalkommissar Estland. Z. Zt. Berlin W 8, den 28.10.41. Abt.: Nr. 261/41. Persönlich. An den RmfdbO Herrn Rosenberg Berlin W 35. gez.: Lindemann, SS-Obergruppenführer // BA, R6/21, Bl . 248.

естонських батальйонів, створених і керованих німецькими поліційними структурами. Сформованим з естонців військовим частинам Вермахту були присвоєні номери 181-186 з початковими двома цифрами, що вказували на їх перебування у складі 18-ї армії. У складі кожного батальйону було від чотирьох до п'ятьох стрілецьких сотень із підрозділом станкових кулеметів у кожній сотні. Командували вояками переважно офіцери запасу або колишні кадрові старшини естонської армії. У кожному з цих батальйонів, сформованому здебільшого з цивільних естонців (деякі вже служили в естонській армії), нараховувалося у середньому від 650 до 750 вояків. Зокрема, за штатом у кожній із цих частин мало служити 657 осіб, але фактична кількість військовослужбовців змінювалася, унаслідок чого чисельність формацій була різною (наприклад, у 181-му батальйоні у чотирьох сотнях служило 760 осіб). Головним завданням цих військових частин була охорона шляхів, залізниць та інших військових об'єктів, нагляд за військовополоненими, виявлення груп червоноармійців, котрі переховувалися в лісах, і боротьба проти радянських партизанських підрозділів. Однак ці батальйони скеровували і на прифронтові ділянки. Адміністративно дивізіони безпеки підпорядковувалися керівництву німецької військової окупаційної адміністрації, зокрема командирам тилкових армійських областей, а оперативно - дивізіям Вермахту. У січні 1942 р. в Естонії почалося вербування місцевих чоловіків ще до 4-х дивізіонів безпеки 18-ї армії, але у лютому вербування добровольців до балтійських підрозділів Вермахту за наказом Гітлера зупинили. 1 травня у реєстрах військовослужбовців естонських дивізіонів безпеки налічувалося 4050 вояків. Командирами цих частин були естонські офіцери, діяльність яких скеровували і контролювали німецькі офіцери зв'язку. Естонці, підпорядковані німецькому командуванню, намагалися все ж підтримувати традиції своєї армії і неофіційно трактували військові частини як естонські національні формації. Утім, після закінчення 1 вересня однорічного контракту про військову службу багато добровольців через відсутність позитивних змін політиці Третього Райху щодо Естонії відмовилися відновити контракт і повернулися до цивільного життя. Унаслідок цього шість батальйонів було об'єднано в три і перейменовано на Східні батальйони № 658, 659 та 660 (останніми командирами котрих були майори Альфонс Ребане, георг Сооден та Гайнріх Еллрам), крім яких з естонців також сформовано Східну сотню № 657³²⁸.

Естонський дивізіон безпеки № 181 (згодом Східний батальйон № 658) сформував і очолив майор АуГусте Васк (Vask, у німецьких документах Wask), після якого у серпні 1942 р. батальйонним командиром був призначений капітан Альфонс Ребане. У цій військовій частині, сформованій переважно з мешканців Тарту й околиць, служило приблизно 700 вояків, у тому числі 21 офіцер. Естонський дивізіон безпеки № 182, перейменований на Східний батальйон № 659, у серпні 1941 р. сформував і очолив капітан Ріхард Таммемягі (Tammemägi). У цій військовій частині, організованій переважно з мешканців Тарту й околиць, служило до 800 вояків. Естонський дивізіон безпеки № 183 у серпні 1941 р. сформував і очолив підполковник Герман-Ганс Штокебі (Stokeby). У цій військовій частині, укомплектованій переважно з мешканців Пярну й околиць, служило 770 вояків. Від вересня 1941 р. цей батальйон діяв на лінії міст Ямбург-Ленінград та Ополе-Котли, зазнав великих втрату "Волховському котлі". Естонський дивізіон безпеки № 184 (згодом Східний батальйон № 660) у серпні 1941 р. сформував і очолив майор Гайнріх Еллрам. Естонський дивізіон безпеки № 185 сформував і очолив під Таллінном майор Юліус Елланді. Підрозділи цієї частини були скеровані на північну

³²⁸Estonian security battalions [Електронний ресурс]. - Режим доступу: // <http://www.geocities.com/kossila/helm13.htm>

ділянку Східного фронту і діяли під Ленінградом та Сталінградом³²⁹. Усього у батальйонах безпеки Вермахту та батальйонах поліції порядку служило до 15000 естонців, котрі брали участь у бойових діях на лінії від Ленінграда до Волхова, після чого охороняли табори військовополонених, мости та поїзди в тилкових областях³³⁰. Згодом шість сотень об'єднано у три Східні батальйони кожен із додатком "естонський" у дужках. Більшість вояків із Ревалю, Дорпата й Фелліна прагнули служити у власній національній армії й опинилися на боці ЗС Німеччини тільки внаслідок голоду і дезертирства з радянської армії. Німецьке командування на різних рівнях виявляло часто діаметрально протилежне ставлення до естонських формувань, що було загалом характерне для політики більшості німецьких установ різних рівнів до одних і тих же національних формацій німецького війська упродовж війни. Наприклад, 2 липня 1942 р. ОКГ наказало командуванню ГА "Північ" заборонити в естонській пресі будь-які згадки про використання місцевих допоміжних частин на фронті. 4 липня командувач 18-ї армії генерал Георг фон Ліндеманн натомість у зверненні до естонських вояків після їх залучення до Волховської битви відзначив їхню "зразкову жертвність і хоробрість"³³¹.

За словами провідного діяча РМО О. Бройтігама, упродовж перших місяців німецько-радянської війни "у Балтійських державах, що очікували негайного відновлення їх суверенітету, спонтанно були створені добровольчі формування, які хотіли боротися на боці Німеччини" й при цьому "особливо активними були естонці", але коли "настав час, щоб дізнатися рішення Гітлера", "відповідь, яку отримав Розенберг, була приголомшливою": "Гітлер категорично заборонив формування будь-яких допоміжних військових частин в окупованих областях, пояснюючи це так: «Якщо я допущу ці народи проливати їх кров і брати участь у боротьбі проти більшовизму, то вони колись виставлять мені рахунок, і я більше не буду вільним стосовно визначення політичних обрисів європейських східних областей. Якщо хтось хоче допомагати німцям, той повинен іти на німецьку фабрику, щоб звільнити німецьких солдатів для дій на фронті». Крім того Гітлер не довіряв цим частинам, аргументуючи це такими словами: «Добрий робітник за лінією фронту для мене більш вартісний, ніж ненадійний солдат на фронті». Отже, для естонців було б смертельною образою, якби солдати, які добре зарекомендували себе на нашому боці й склали криваву жертву, віддали б свою зброю. Я (Бройтігам - А. Б.) здійснив за вказівкою східного міністерства різні «атаки» у ставці фюрера, щоб принаймні дозволили не розформувати створені формації. Я добився цього, щоправда з тим обмеженням, що більше не буде створено нових формувань і вже організовані частини можна було використовувати тільки для виконання поліційних цілей. При цих обмеженнях та природних втратах формації могли бути скоро розформовані. Щойно після повторних звернень у командному штабі Вермахту мені вдалося добитися, щоб створені формації змогли з часом відновити свою колишню чисельність. Само по собі склалося так, що цього розпорядження не завжди дотримувано й часто фактичний штатний склад формацій значно перевищував визначені норми"³³².

У процесі творення й використання німецькими окупаційними установами балтійських формацій різного підпорядкування естонські й латвійські політичні та військові

³²⁹SaksaOkupatsioon Eestis [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.hot.ee/vaikal/ajalugu-6.html

³³⁰Der Rf-SS. Chef d.SS-NA. VS-Tgb.Nr.3410/42 geh. Berlin, den 10.September 1942. Geheim. Betr.: Estn. Legion. An den Rf-SS u. Chef d. Deutsch.Polizei H. Himmler, gez. G. Berger // NA, T-175, roll 111, fr. 2635452.

³³¹GStd. 18.AOK. Armeetagesbefehl. St. Qu., den 4.Juli 1942 // BA-MA, RH 19 III/492. ³³² *Bräutigam O.* So hat es sich zugetragen... - S. 435.

діячі скерували до керівників різних державних відомств Німеччини пропозиції щодо творення національних армій. Цю готовність до політичної та військової співпраці з Третім Райхом спричинили більшовицькі репресії проти десятків тисяч їхніх співвітчизників, пік яких припав на останні два місяці перед початком німецько-радянської війни. 25 липня 1941 р. лідер організації "Перконкруст" (*Perkonkrust*, у перекладі з латвійської "Громовий хрест") Густаве Цельмінш (Selmins) запропонував керівникові РМО А. Розенбергові створити латвійську дивізію для бойових дій на Східному фронті, а у серпні останній прем'єр-міністр Естонії Юрі Улуотс (Juri Uluots) скерував до МЗС Німеччини меморандум про необхідність створення естонського уряду та естонського війська. 14 липня 1942 р. колишній естонський військовий аташе у Берліні полковник Людвіг Якобсен порадив шефові Абверу адміралові В. Канарісу створити естонську національну дивізію³³³.

Проте згадані німецькі відомства не мали вирішального голосу під час прийняття політичних рішень щодо створення латвійських та естонських військових з'єднань. Натомість компетентний у цих рішеннях райхсфюрер СС категорично заборонив вживати назву "легіон" щодо збройних формувань, укомплектованих із латвійців та естонців, щоб не робити натяку на їх визвольні прагнення й не давати приводу для політичних поступок, а навесні 1942 р. знову висловив сумнів, чи взагалі доцільно створювати з них національні військові частини. У травні Г. Гімлер видав циркуляр, у якому рекомендував виявляти обережність у справі вербування балтійців до військ СС³³⁴. Однак, подібно до інстанцій Вермахту, в установ СС на різних рівнях не було єдиного бачення проблем Сходу. Наприклад, у червні вищий керівник СС і поліції в РКО обергрупен-фюрер СС Фрідріх Єккельн говорив не тільки про легіон із мешканців Естонії, а й про певну форму квазісамостійності для цієї країни після війни "в об'єднанні з Райхом". Це викликало обурення Гімлера, який тоді був категорично проти того, щоб пов'язувати творення легіонів СС із балтійців із розмовами про певну форму навіть номінальної незалежності для їх народів³³⁵. У листопаді генеральний директор у справах юстиції Альфреде Вальдманіс передав генеральному комісарові О. Дрехслеру два меморандуми з обґрунтуванням ідеї надання автономії і відновлення державної самостійності Латвії, у разі чого вона могла сформувати власні ЗС чисельністю 100000 вояків, а у грудні основні вимоги меморандумів повторили усі інші генеральні директори Латвії³³⁶. Однак, як і слід було очікувати, реакція з Берліна була негативною. 11 грудня 1942 р. Бергер поінформував Гімлера: "Я відхилив ці спроби як некорисні і навіть небезпечні"³³⁷.

Урешті-решт на початку серпня 1942 р. Г. Гімлер усе ж схвалив пропозицію творення Естонського легіону Ваффен-СС, але утримався від будь-яких політичних декларацій під час його формування. 7 серпня представник РСГА бригадефюрер СС і генерал-майор поліції Гайнц Йост повідомив вищому керівникові СС і поліції в РКО у Ризі, що цю формацію вирішено створити із понад 10000 добровольців, завербованих в Естонії. При тому згадано, що 80 % цих військовослужбовців висловили бажання припинити службу в німецькій армії після закінчення контракту 1 вересня, але не заперечували проти вступу до естонського військового формування. У повідомленні

³³³Bender R. J., Taylor H. P. Uniforms, Organisation... -Vol. 5. - P. 142.

³³⁴NA, T-175, roll 66, fr. 2582815.

³³⁵BA, NS 19/382; Isberg A. Zu den Bedingungen... - S. 73.

³³⁶Myllyniemi S. Die Neuordnung der baltischen Länder 1941-1944. Zum Nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik / *Seppo Myllyniemi*. - Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1973.-S. 210.

³³⁷Silgailis A. Die Vorgeschichte der Entstehung... - S. 265.

також висловлено сподівання знайти серед службовців охоронних батальйонів багатьох добровольців, придатних до служби в легіоні³³⁸. 14 серпня А. Гітлер офіційно дозволив створювати з естонців формування військ СС. 26 серпня Г. Мєє у своїй промові сказав про необхідність створити "Естонський легіон СС" (*Eesti SS-Idioni / Estnische SS-Legion*). Через кілька днів генеральний комісар Естонії К. Літцманн опублікував декрет Гітлера про творення цього легіону. 3 вересня Г. Бергер поінформував райхсфюрера СС про намір залучення фольксдойче з Естонії до його формування³³⁹. 10 вересня Бергер запропонував Г. Гімmlеру рекрутувати добровольців віком тільки від 17 до 18 років і, використовуючи кадри естонських батальйонів безпеки Вермахту, "завербувати расово кращих [воjakів] із цих батальйонів безпеки для основи легіону" й задля уникнення непорозумінь узгодити це питання із В. Кайтелем³⁴⁰. У наказі від 29 вересня було визначено, що німецька мова є "командною мовою" Естонського легіону, воjаки якого мали присягати на вірність фюреру "у боротьбі проти більшовизму"³⁴¹. 22 листопада Гімmlер погодився з пропозицією розформувати 1-шу сотню спецпризначення військ СС, а її персонал зачислити до Естонського легіону, після чого її переведено у Дембіцу в Польщу й розформовано, а усі її 300 військовослужбовців перейшли до легіону. Необхідність такого поповнення аргументовано тим, що естонці з німцями воювали пліч-о-пліч, мають добрий досвід взаємодії, а також їм бракує підстарший³⁴². Проте насправді таке переміщення було зумовлене прагненням райхсфюрера СС забезпечити постійний контроль німців над естонськими воjаками легіону. Однак добровольців до Естонського легіону бракувало і єдиним шляхом для його творення було переведення до нього воjаків інших збройних формувань, укомплектованих із естонців. Воjаки уже створених естонських батальйонів безпеки Вермахту з чітко окресленим національним характером не відчували ентузіазму від перспективи вступу до частин військ СС, унаслідок чого окупаційні інстанції змушені були звернутися до керівництва німецької поліції порядку з проханням перевести до майбутньої естонської формації Ваффен-СС воjаків естонських батальйонів "Шума". Задля отримання необхідних контингентів військовослужбовців майбутніх естонських частин В. Кайтель підписав наказ про звільнення радянських військовополонених естонців і латвійців з метою їх вступу до військ СС³⁴³.

³³⁸RSHA. Nachr.-Uebermittl. Sipo Riga 9840. UM-Sonderzug "Heinrich". Geh. Betr.: Estn. Legion, gez. Jost, SS-Brigadeführer und General-Major d. Polizei. Befehlshaber d. Sipo und des SD // NA, T-175, roll 111, fr. 2635453-2636454.

³³⁹g.Fs. Berger an RF-SS v. 03.09.1942: Geplante Verwendung v. Volksdeut, aus Estland für d. Aufbau einer estn. Legion // IfZ, MA 330; NA, T-175, roll 128, fr. 003962.

³⁴⁰Der Rf-SS. Chef d.SS-HA. VS-Tgb.Nr.3410/42 geh. Berlin W 35, den 10.Sept.1942. Geh. Betr.: Estn. Legion. An den Rf-SS u. Chef d. Deutschen Polizei H. Himmler, gez. Berger // NA, T-175, roll 111, fr. 2635452.

³⁴¹SS-FHA. Nr.5960/42 geh. 29.Sep. 1942. Betr.: Aufstellung der Estnischen SS-Legion, gez. Juttner // NA, T-175, roll 111, fr. 2635437-2635438.

³⁴²Der Rf-SS. Personl.Stab. Tgb.Nr.:35/65/43. Bra/Sch. SS-Gruppenführer Juttner, Berlin. Betr.: I.Kp. z. b. V d. Waffen-SS. SS-Obersturmbannführer; SS-FHA. Kommandoamt d. Waffen-SS. Org. Tgb. Nr.8699/42 geh. Betr.: Auflösung d. I.Kp./Btl/d. Waffen-SS z. b. V gez. Juttner.; SS-Fha. I a. Berlin-Wilmersdorf, d.17.November 1942. Betr.: I.Kp. z. b. V d. Waffen-SS (ehemalig. Sonderabteilung Dem), gez. Juttner//NA, T-175, roll 81, fr. 2601819,2601334-2601336, 2601338; Verwendung v. 300 Esten eines SS- und Polizei-Bataillons als Grundlage der Estnischen Legion (Schreiben Bergers an den Reichsführer-SS). 3. September 1942 // BA, NS 19/1470.

³⁴³g.Kdos (As.) Keitel: Entlassung von sowjetischen Kriegsgefangenen estn. und lett. Volkstums zum Eintritt in d. Waffen-SS // IfZ, MA-328; NA, T-175, roll 126.

Отже, унаслідок краху воєнної стратегії "блискавичної війни" на Східному фронті від 1942 р. Третій Райх змушений був масово залучати до ЗС Німеччини іноземців, вербування яких протягом перших двох років Другої світової війни мало переважно добровільний характер. Хоча завербованих іноземців трактували як "допоміжних добровольців", цей термін не відображав повною мірою мотиви дій людей, котрі воювали на боці Вермахту. Відсутність політичної перспективи позбавляла укомплектовані з них формування найважливішого ідейного мотиву боротьби на боці Німеччини, що спричиняло хиткі настрої цих вояків, котрі сподівалися на зміну німецької політики або ж очікували зручної нагоди для дезертирства. Ці настрої зумовлювали недовіру до східних підрозділів з боку німецьких владних органів, котрі через брак доброї волі або відповідних повноважень не робили суттєвих кроків, щоб усунути причину виникнення невдоволення серед іноземців. Така практика зумовлювала чимраз більшу критику й скептицизм серед різних національно-політичних груп із колишніх прибічників політичної та військової співпраці з Німеччиною і потребувала кардинальної зміни політики Райху щодо народів поневолених країн, особливо Сходу Європи. Німецькі інстанції, дотримуючись подвійних стандартів у політиці щодо західних європейців, з одного боку, і східних європейців, із другого, до кінця 1942 р. не хотіли масово залучати моно- або полінаціональні формування, створені з мешканців окупованих східних територій, до спільних дій із західними європейцями, щоб "тримати на відстані" одних від других. Відійти від цього принципу змусила тільки битва під Сталінградом.

4.2. СХІДНІ ЛЕГІОНИ

4.2.1. Геополітичні причини творення і особливості формування

Іноземні формування, створені з мешканців окупованих східних територій, мали виконувати якісно нові завдання з урахуванням політичних обставин Другої світової війни. Німецькі відомства, однак, враховували досвід залучення до бойових дій іноземців країнами як Європи, так і Азії (використання у Туреччині у XVII ст. корпусу яничарів і Великою Британією формацій сипаїв, укомплектованих у XIX ст. в Індії з місцевих мешканців і підпорядкованих британській колоніальній владі тощо). У роки німецько-радянської війни прикладом для наслідування в окупаційній політиці Третього Райху було використання Британською імперією індійців: А. Гітлер вбачав в окупованому Сході "німецьку Індію", тоді як німецькі інстанції пропонували організувати з мешканців Сходу такі самі колоніальні збройні формування, які британці створювали з індійців. В одній із записок, переданих навесні 1942 р. для ознайомлення МЗС Німеччини, у політиці щодо окупованих східних областей рекомендовано брати до уваги "англійський приклад [використання] сикхів, турків та інших осіб північно-індійського походження", які воюють у війні. Підкреслено, що "безпеку Сходу повинен забезпечити сам Схід". Сприятливими передумовами для цього були "зумовлені труднощами зими випадки появи перебіжчиків", котрі спричинили те, що "з козаків та [представників] тюркських народів" створено збройні формації й уже на той час до військової діяльності залучено значну "кількість великоросіян та українців на службі німецьких Збройних сил"³⁴⁴.

Готуючись до воєнних дій, політичні експерти Німеччини вивчали досвід, набутий у роки Першої світової війни щодо країн Європи і Азії. Ще у 1914 р. серед

³⁴⁴ Selbstschutz und Verteidigung [o.D.] // PA AA, R 27295. 308

стратегічних планів Німеччини був вихід до Індії з двох напрямків: європейський - через Україну і близькосхідний - через Афганістан, на шляху до чого постали відповідно Російська і Британська імперії³⁴⁵. Тому в роки Першої світової війни німецьке командування створило три табори для полонених українських вояків російської армії, з частини яких на початку 1918 р. укомплектовано українську дивізію "синьо-жупанників", і Грузинський легіон й організовано два табори для полонених вояків армії імперії Романових з представників народів тюркської мовної групи для їх використання у боротьбі проти Росії та з британських полонених із мусульманських племен Афганістану у боротьбі проти Великої Британії. Натомість під час німецько-радянської війни Райх у "геополітичній стратегії" переслідував дві мети: по-перше, досягнення перемоги у війні проти СРСР та створення німецьких колоній на Сході, по-друге, забезпечення виходу до Ірану й Афганістану з перспективою залучення на бік Німеччини арабських племен³⁴⁶ та у майбутньому вихід через їх посередництво до Індії і позбавлення таким чином Великої Британії потужної колонії.

Директива № 32 за підписом В. Кайтеля від 17 червня 1941 р. передбачала просування німецьких військ через Кавказ на Близький Схід, Іран та Індію. Похід Вермахту мав відбутися через Північну Африку та Єгипет на Аравійський півострів, де мали об'єднатися війська генерала Ервіна Роммеля, що діяли у Північній Африці, та німецький експедиційний корпус, що мав пройти через Болгарію та Туреччину. Згодом планувалося поєднати удари цих угруповань із третім з півночі, тобто із Закавказзя, для захоплення французьких та британських володінь на Близькому Сході. Об'єднані німецькі війська мали вирушити з Аравії на Індію; ще один удар планували з Афганістану, причому арабські та індійські формування мали забезпечити просування Вермахту через Кавказ на Близький Схід і далі в Афганістан та Індію³⁴⁷. У липні 1941 р. розроблено план поетапного просування через Кавказ на Індію шляхом захоплення кавказьких нафтопромислів і наступу аж до ірано-іракського кордону. На першому етапі в листопаді 1941 р. передбачено захопити Північний Кавказ, згодом до травня 1942 р. завершити підготовку до форсування Кавказького хребта. Далі німецькі війська мали вийти на позиції в районі Тавриза й у липні-вересні 1942 р. вступити в Ірак. Передбачалося переміщення по трьох напрямках - уздовж узбережжя Чорного моря, по Військово-грузинській дорозі й уздовж Каспійського моря від Махачкалі до Дербента. Для забезпечення подальшого просування на Індію свої дії мали активізувати повстанські сили, які очолювали лідер місцевих племен Гаджі Мірза-хан в Афганістані та повстанці С. Ч. Bose, котрі повинні були підняти повстання у разі наближення німецьких військ до індійського кордону. Передбачалося, що ці національні формування допоможуть Вермахтові втілити в життя завойовницькі плани Райху. Завдання виходу до кордону Індії було визначене для Спецз'єднання "Ф" - моторизованого корпусу під командуванням генерала Г. Фельмі, спеціально оснащеного для дій у субтропічних та тропічних умовах³⁴⁸.

³⁴⁵Thomas H. L. The German Mission to Afghanistan, 1915-1916 / H. L. Thomas // German Studies Review. - 2002. - October. - Vol. 25. - No 3. - P. 447-476.

³⁴⁶Див.: Tillmann H. Deutschlands Araberpolitik im Zweiten Weltkrieg / Heinz Tillmann. - Berlin: Deutscher Verlag d. Wissenschaften, 1965.

³⁴⁷Hiflers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht. Hrsgb.v. Walter Hubatsch. - Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1962. - S. 129.

³⁴⁸Hillgruber A. Hitlers Strategie, Politik und Kriegsführung 1940-1941 / Andreas Hillgruber. - Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1965. - S. 388.

Реалізацію таких широкомасштабних задумів важко було здійснити без залучення до Вермахту мешканців із тих областей, що підлягали окупації, емігрантів у Райху та радянських військовополонених, які були вихідцями з територій, намічених для завоювання. У воєнній політиці Третього Райху в роки німецько-радянської війни окрему увагу приділено неслов'янським східним народам, які заселяли Середню Азію, Кавказ та Крим і які німецькі політики часто спрощено називали тюркськими народами. Німеччина, розраховуючи на масове повстання на Кавказі, планувала зробити ставку на онука Імама Шаміля Саїда Шаміля, але його впливи серед ісламської еміграції були недостатніми для того, щоб очолити великий панісламістський рух (проте для СРСР загроза повстання на Кавказі була настільки серйозною, що наприкінці 1942 р. у розпал Сталінградської битви радянське командування змушене було тримати в Чечено-Інгуській республіці кілька додаткових дивізій). Німеччина у рамках реалізації своїх воєнно-політичних цілей намагалася також зацікавити Туреччину та Японію. Втручання Туреччини могло викликати повстання в Азербайджані, що загрожувало перекинутися далі на Кавказ та Середню Азію; передумови для цього були у Дагестані, Ічкерії, Інгушетії та Карачаї, а також у Татарії та Башкирії, де періодично виникали заворушення на релігійному ґрунті. Один із лідерів емігрантів-горців Баммат запропонував Генштабові ЗС Туреччини таку схему поділу СРСР: Україна мала відійти Німеччині, Далекий Схід та Сибір - Японії, Крим - Італії, Кавказ - Туреччині. Водночас уряд Японії в разі подальших успіхів Райху у війні проти СРСР був готовий визнати усі уряди середньоазійських республік на вигнанні й створити з російських та українських емігрантів військово-диверсійні формування, що мали зірвати постачання пального в СРСР, знищити нафтопромисли в Баку й організувати теракти в Ічкерії й на Каспії³⁴⁹.

Для німецької політики творення збройних формувань із вихідців із територій, що на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР, як уже згадано, були характерними дві тенденції. Зокрема, як щодо слов'янських, так і щодо тюркських народів вироблено систему творення багатонаціональних і водночас національних формацій. Формування, укомплектовані переважно з представників мусульманських народів або немусульманських народів Кавказу, трактували - і національні, і полінаціональні - як Легіони з представників східних народів (*Ostvölkische Legionen*) або скорочено Східні легіони (*Ost-Legionen*)³⁵⁰. Ті з них, котрі були укомплектовані з представників народів тюркської мовної групи, були відомі також як "Тюркські батальйони" (*turkvölkische Bataillone*, скорочено *Turk-Bataillone*)³⁵¹; водночас деякі формування створено як національні з представників переважно якогось одного народу. Порядок використання їх військовослужбовців регламентували розроблені оргвідділом ОКГ інструкції № 8000/42 "Місцеві допоміжні сили на Сході" за серпень 1942 р. Представники тюркських народів після перевірки їх надійності Абвером та в разі підтвердження їх боєготовності мали бути зачисленими до військових частин, а в разі визнання непридатними до участі у бойових діях - до робочих частин, але і в першому, і в другому випадках кожен із них трактувався як "тюркський легіонер" (*Turk-Legionär*). Творення цих формацій за визначеними положеннями мало відбуватися після дозволу на це службових установ,

³⁴⁹Див.: Соцков Л. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки I Лев Соцков. - М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003.

³⁵⁰Berichte Milit. Bfh. im GG an OKH/Chef Heeresrüstung und Befehlshaber d. Ersatzheer. v. 10. und 24.08.1942: Organisation und Ausbildung d. Ostlegionen // IfZ, MA-679/5; NA, T-501, roll 216, fr. 01401-01403, 01433-01438.

³⁵¹Turk-Bataillone. Richtlinien, Befehle und dgl. für Anwerbung, Ausbildung, Betreuung, Einsatz. Juni-Juli und Juli-August 1942 // BA-MA, RH 19 VI/79; RH 19 VI/80; RH 19 VI/109.

підпорядкованих ОКГ, і формування їх німецькими військовими частинами без такого схвалення заборонили³⁵².

У листопаді 1941 р. ГШ СВН дозволив сформувати з представників тюркських народів сотні під командуванням дивізії безпеки № 444³⁵³. 22 грудня 1941 р. оргвідділ ГШ СВН видав наказ про формування Туркестанського, Вірменського, Грузинського та Кавказько-магомеданського (*Kaukasisch-Mohammedanische*) легіонів³⁵⁴. З метою подальшого комплектування з військовополонених ЧА різних національностей іноземних формацій німецького війська була створена широка мережа таборів. Одні з них якимось чином нагадували перевірконо-фільтраційні табори НКВС, оскільки в них перевіряли благонадійність та лояльність полонених, другі були таборами попередньої підготовки (це були вже не табори полонених, але ще не повноцінні центри мілітарної муштри або перепідготовки). До третьої групи таборів належали власне вишкільні табори; деякі з них були розміщені на полігонах, де майбутні вояки іноземних формацій німецького війська проходили повноцінну військову підготовку. На території Польщі ті полонені, які виявляли бажання служити у Східних легіонах, проходили через початковий табір (*Auffangslager*) в Острові-Мазовецькому, попередній табір (*Vorlager*) у Седльці й основний табір або кадровий табір - "Шталаг" (*Stammlager*), філії якого були розташовані: для Азербайджанського легіону - в м. Єдліно під Радомом, для Вірменського - у м. Пулави, для Грузинського - у м. Крушина, для Північнокавказького - у м. Весола, для Туркестанського - у Легіоново під Варшавою³⁵⁵. Інші табори розміщено в таких містах: Беньямінув (для середньоазійців та північнокавказців), Бяла Подляська (для грузинів), Малкіня (для азербайджанців), Демблін-Засерце (для вірмен), Кільце та Конські (для представників різних національностей). На території Німеччини одним із найбільших був табір Рінлух на північ від Берліна, який поділено на 4 частини: Цітенгорст для росіян, Вустрау № 1 для українців, Вустрау № 2 для представників кавказьких та середньоазійських народів і татар, Вутец для білорусів та українців. Вони готували полонених для скерування до так званого вільного табору (*Freilager*) у Вустрау; табори для поранених організовано у місцевостях Шварцзее й Тешендорфф³⁵⁶.

Східні легіони мали бути одночасно і запасними військовими одиницями, і міні-центрами з підготовки особового складу для бойових частин. Тому місцем їх дислокації і основною базою обрано глибокий тил німецьких військ - Польщу. Загальне керівництво формуванням і навчанням національних легіонів здійснював Штаб підготовки Східних легіонів (*Aufstellungsstab der Ostlegionen*), перейменований 23 січня 1943 р. на Командування Східних легіонів (*Kommando der Ostlegionen*). Узимку й навесні 1942 р. цей штаб містився у Рембертові, а влітку був переведений до м. Радам. 21 вересня 1942 р. командувачем Східних легіонів у Польщі був призначений полковник Ральф фон Гайгендорфф (*Ralph von Heugendorff*)*.

³⁵²ОКН Gen StdH / Org. Abt. (II). Nr. 8000/42 geh. Im August 1942. Betr.: Landeseigene Hilfskräfte im Osten. An die Kommandobehörden des Ostheeres // BA-MA, RH 22/135, Bl. 90.

³⁵³Hoffmann J. Ostlegionen... - S. 26.

³⁵⁴РААА, St. S. Rußland, Bd. 7, Bl. 114197-114198.

³⁵⁵BA-MA, RH 53-23/51, Bl. 28-29.

³⁵⁶ГжязовИ. Легион "Идель-Урал"... - С. 133-134.

* Ральф фон Гайгендорфф народився 15 серпня 1897 р. у Дрездені. 22 серпня 1914 р. вступив на військову службу. Закінчив курси юнкерів у м. Дьоберітц, після чого як керівник підрозділу скерований на фронт. Від 1 липня 1916 р. і до кінця війни був ад'ютантом або офіцером служби артилерійсько-технічного постачання у різних військових частинах. Від 16 квітня 1915 р. - лейтенант, від 1 квітня 1925 р. - обер-лейтенант, від 1 квітня 1931 р. - гауптман, від 1 березня

У Польщі протягом січня-лютого 1942 р. німецьке командування організувало штаб та навчальні табори чотирьох Східних легіонів - Туркестанського (у Легіонові), Кавказько-магометанського (в Єдліні), Грузинського (у Крушні) та Вірменського (у Пулаві). Два перші легіони створено незабаром після віддання ставки фюрера турецькими генералами Алі Фуадом Ерденем (керівником військової академії) та Гюсю Еміром Еркілетом, які клопотали перед А. Гітлером за своїх етнічних родичів та одновірців - бійців ЧА, котрі опинилися у німецькому полоні. 13 січня 1942 р. згідно з наказом шефа озброєнь сухопутних військ і командувача резервних армій на станції Легіоново розпочалося творення Туркестанського легіону. Крім того, в Єдліно 15 серпня 1942 р. почали комплектувати Волзькотатарський легіон, до якого зачисляли волзьких татар, башкирів, марійців, мордву, чувашів і удмуртів. Емігранти з національних комітетів, утворених під егідою РМО, відігравали провідну роль в ідеологічній підготовці легіонерів. У мусульманських легіонах запроваджено посади мулл, котрі як командири сотень інколи поєднували капеланські функції з командирськими. До кінця 1942 р. було сформовано 20 нових батальйонів із представників народів тюркської мовної групи³⁵⁷.

Навесні 1942 р. після провалу кількох наступальних операцій ЧА стратегічна ініціатива перейшла до німецьких військ та їх союзників. В ході наступальних боїв на південній ділянці радянсько-німецького фронту з'єднання ГА "Південь" опинилися віч-на-віч із радянськими частинами, укомплектованими з представників народів Кавказу та Середньої Азії. 9 травня 1942 р. командування СВН прийняло рішення про створення в тилу згаданої групи армій ще одного центру формування східних частин, який організовано в травні. Основними причинами його творення були дві: по-перше, вже створений доти центр формування Східних легіонів не справлявся з напливом добровольців із полонених кавказців і, по-друге, було нераціонально транспортувати їх на Захід для прискореної військової підготовки, щоб потім знову повертати на південну ділянку Східного фронту, де ОКВ планувало широкомасштабний наступ Вермахту. Саме тому другий центр творення частин з мусульманських та кавказьких немусульманських народів, відомий як Штаб формування і вишколу для іноземних добровольчих з'єднань з радянсько-російських військовополонених (*Aufstellungs- und Ausbildungsstab für ausländische Freiwilligen-Verbände aus sowjetrussischen Kriegsgefangenen*), створено разом із навчальними таборами на територіях, що перебували ближче до лінії Східного фронту під німецьким військовим управлінням. Його розміщено у м. Лубни й згодом у м. Миргород Полтавської області України й укомплектовано в основному з німецького кадрового персоналу розформованої взимку 1941-1942 рр. 162-ї піхотної дивізії Вермахту. Керівником штабу 20 травня 1942 р. був призначений полковник (від 6 вересня генерал-майор) Оскар Ріттер фон Нідермаєр*, який до літа 1941 р. був

1936 р. - майор, від 1 квітня 1939 р. - підполковник, від 1 грудня 1940 р. - полковник, від 1 червня 1943 р. - генерал-майор, від 30 січня 1945 р. - генерал-лейтенант. 1 грудня 1935 р. скерований до Міністерства Райхсверу. Від 23 жовтня 1939 р. до 15 серпня 1940 р. - перший радник військового аташе у Москві. Від 13 лютого до 22 травня 1941 р. як полковник працював у відділі "Закордон" ОКВ. Від 8 березня 1942 р. - у командному резерві ОКГ. 5 травня 1942 р. скерований до школи командирів батальйонів у Мормелоні (Mourmelon) і від 16 липня 1942 р. призначений командиром Піхотного полку № 181.

³⁵⁷Bef.WKrBfh. im Generalgouvernement v. 14.09.1942: Aufstellung v. weiteren 20 Turk-Kampfbataillonen bis 01.01.1943 // IfZ, MA-679/5; NA, T-501, roll 216, fr. 001217-001227. * Оскар Ріттер фон Нідермаєр народився 8 листопада 1885 р. Після отримання звання лейтенанта вивчав природничі науки, географію та іранські мови й незабаром розмовляв російською, перською (фарсі), турецькою мовами і деякими середньоазійськими діалектами. Від

уповноваженим офіцером Абверу при Спецштабі "Ф". У виданому 22 травня 1942 р. наказі командувача ГА "Південь" з цього приводу говорилося: "Дозволено творення легіонів із військовополонених туркестанців, кавказців, грузинів, вірмен. Релігійно-політичні настрої тюркських народів, їх добрі вояцькі якості, напружене становище з резервами для німецьких з'єднань, недолік вояків у з'єднаннях для прикриття тилу змушують до того, щоб використовувати полонених тюркських національностей у боротьбі проти більшовизму на німецькому боці". Створення тюркських батальйонів мало "зберегти німецьку кров, сприяти залученню східних народів як союзників і розкладові супротивника, а, отже, відповідно, швидшому заспокоєнню в окупованих східних областях". Було наказано скеровувати у спецтабори крім представників згаданих народів також полонених із представників "менших народностей" - белуджів, дунганів, іранців (персів), кашгарців, таранчинців, шугнанців і татар³⁵⁸.

Для військовополонених, з яких мали бути укомплектовані Східні легіони, створено збірні табори у Хоролі й Лубнах, у яких полонених розподіляли за національною ознакою по відповідних військових підрозділах та службах. Перебіжчиків скеровували у найближчий перехідний табір, скорочено "Дулаг", офіцерів - в офіцерський табір, скорочено "Офлаг", підстарший та солдатів - у кадровий табір, скорочено "Шталаг", де перевіряли їх лояльне ставлення до Німецького Райху. До польових батальйонів скеровували полонених трьох категорій: категорію "А" - яким не минуло 28 років, категорію "Б" (28-37 років) скеровували до будівельних одиниць, а категорію "Ц" зі старших віком відбирали переважно тільки старшин та підстарший³⁵⁹.

Під егідою штабу формування Східних легіонів в Україні були укомплектовані національні легіони з радянських військовополонених, зосереджених у п'ятих таборах: Миргороді (кавказькі горці), Гадячі (грузини), Лохвиці (вірмени), Ромнах (туркмени), Прилуках (азербайджанці). Сформовано п'ять легіонів (які не треба плутати зі створеними на території Польщі Східними легіонами): Грузинський зі штабом у Гадячі, Північно-кавказький зі штабом у Миргороді, Вірменський зі штабом у Лохвиці, Азербайджанський зі штабом у Прилуках і Туркестанський зі штабом у Ромнах. У Туркестанському легіоні

вересня 1912 р. у 2-річному дослідницькому відрядженні в Персії та Індії. Незадовго до початку Першої світової війни повернувся до Німеччини, але вже 15 грудня 1914 р. очолив експедицію в Афганістан, на чолі якої улітку 1916 р. виїхав до Туреччини, де разом з іншими офіцерами командував німецькими військами на Далекому Сході й тільки у березні 1918 р. повернувся до Німеччини. За організацію експедиції та діяльність у воєнні роки отримав звання гауптмана й Лицарський хрест Баварського військового ордену Макса-Йосифа (5 вересня 1916 р.). Був скерований на Західний фронт, де воював в останні місяці Першої світової війни, після закінчення якої два семестри вивчав літературу та географію у Мюнхенському університеті, де здобув ступінь доктора філософії. 12 грудня 1919 р. повернувся на військову службу, з якої 23 грудня 1921 р. офіційно звільнився, але продовжував працювати у відділі німецької армії, що вивчав справи СРСР. До 1932 р. - у представництві Райхсверу в Москві. Після цього повернувся до Німеччини, офіційно поновився на військовій службі, але 29 січня 1933 р. знову призупинив військову кар'єру на користь науки. 31 липня 1933 р. захистив дисертацію про демографічні процеси та міграції у СРСР, після чого обійняв посаду лектора з проблем геополітики у Берлінському університеті. Від липня 1937 р. - співробітник Інституту обов'язкової військової доктрини при тому ж навчальному закладі. Від 1 жовтня 1935 р. - офіцер запасу й 1 жовтня 1939 р. остаточно поновлений на військовій службі. Від 1 жовтня 1938 р. - полковник (*Jahr Ch. Generalmajor Oskar Ritter von Niedermayer // Ueber-schär G R. (Hrsg.). Hitlers militärische Elite / GerdR. Ueberschär. - Bd. 1. - Darmstadt: Primus Verlag, 1998. - S. 178-184; BA-MA, N 122 - Nachlass Oskar Ritter v. Niedermayer*).

³⁵⁸Befhlshb. HGr. Süd. St. Qu., den 19.Mai 1942 // BA-MA, RH 22/109.

³⁵⁹Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze... - S. 91.

служили туркмени, узбеки, каракалпаки, казахи, киргизи, таджики та представники нацменшостей СРСР - белуджі, дунгани, перси, кашгари, кураміни, шугнанці, таранчі й татари з районів Сибіру, у Північнокавказькому легіоні - абхазці, адигейці, черкеси, кабардинці, балкари, карачаївці, чеченці, інгуші, кумики, ногайці, дагіни (жителі Дагестану), аварці, північні осетини, лакці, лезгини, ногайці та кумики, а у легіоні "Ідель-Урал" - татари з районів навколо м. Уфа й казанські татари, а також башкири, марі, мордвини й чуваші та удмурти, які розмовляли татарською мовою³⁶⁰.

Якщо у Польщі німецький кадровий персонал скеровували до Східних легіонів на постійно й не повертали назад до їх німецьких з'єднань, то дивізії Вермахту, до складу яких передбачено перевести батальйони створюваних в Україні Східних легіонів, були зобов'язані самі надати кадровий персонал для навчання легіонерів. Саме тому в нумерації створюваних у Полтавській області формувань арабська цифра вказувала номер німецької дивізії, до якої намічено включити дану частину, а римська - порядковий номер батальйону. Наприклад, якщо грузинський батальйон мав номер "II/4", це означало, що він входить до складу 4-ї гірської стрілецької дивізії і є другим батальйоном, створеним в Україні для цього з'єднання Вермахту. Характерно, що батальйони, сформовані під суворим контролем полковника О.

Нідермаєра в Україні, більше інфільтровані німецькою пропагандою, були боєздатнішими, ніж їх аналоги, створені під командуванням більше ліберального Р. Гайгендорффа на території ГГ. В окупованій Польщі спочатку створено 30 бойових батальйонів, які 21 червня 1942 р. за наказом командувача Вермахту в ГГ отримали порядкові номери: 14 батальйонів Туркестанського легіону - № 781-794, 5 Грузинського легіону - № 795-799, 4 Північнокавказького - № 800-803, 4 Азербайджанського - № 804-807 і 3 Вірменського - № 808-810. Батальйон № 800 укомплектовано з черкесів, № 801 - із дагестанців, № 802 - з осетинів. У той же час загалом під контролем колишнього штабу 162-ї піхотної дивізії в Україні до травня 1943 р. створено 37 польових батальйонів, крім яких укомплектовано півбатальйони № 842 та 843 (у складі кожного з яких були тільки 2 сотні) й посилені сотні № 1/844 і П/844, сформовані з полонених, які були вихідцями з Північного Кавказу. Командуванню кожного легіону підпорядковано підстаршинську школу, резервний батальйон, будівельну сотню й різну кількість сформованих, створюваних або реорганізованих батальйонів. Командиром кожної військової частини був німецький офіцер, а іноземні командири при командуванні легіонів були часто тільки вишкільним персоналом і командували переважно лише підрозділами у складі сотень чи батальйонів³⁶¹.

Східні легіони, які швидко інтегровано у Вермахт, за статусом прирівнено до європейських національних легіонів³⁶². Для кожного Східного легіону спочатку за штатними кадровими положеннями було передбачено 916 легіонерів і 42 німці (у тому числі 5 офіцерів, перекладач, службовець, 25 підстарший і 10 солдатів). Згодом кількість солдатів збільшено до 922 і водночас кількість представників німецького персоналу зменшено до 12-х підстарший та 2-х солдатів³⁶³. Хоча у 1942 р. були спроби уніфікувати положення про статус вояків східних формувань німецького війська, єдиних положень про кількість у їхніх лавах німецького персоналу розроблено не було. Зокрема, якщо у кожному з батальйонів, сформованих на території Польщі Східних

³⁶⁰Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 61-63.

³⁶¹Mamouli G. Le Caucase dans les plans strategiques... - S. 72, 89.

³⁶²Юрадо К. К., Лильс К. Иностранные добровольцы в вермахте. 1941-1945. Пер. с англ.

Н. А. Феногенова / К. К. Юрадо, К. Лильс. - М.: АСТ: Астрель, 2005. - С. 18, 24. ³⁶³

Gdanski J. W. Zapomniani zolnierze... - S. 67.

легіонів було по 37 німців (у тому числі 4 офіцери, 1 службовець, 7 зондерфюрерів, 15 унтер-офіцерів і 10 солдатів), то у сформованих на території України батальйонах у складі 162-ї піхотної дивізії налічувалося до 60 німців (у тому числі 4 офіцери, 1 службовець, 32 унтер-офіцери й 23 солдати)³⁶⁴. Польський дослідник Я. Гданський вважає, що у Східних легіонах одночасно служило від 150000 до 170000 вояків, а за всю історію формування і використання цих формацій приблизно 250000 людей³⁶⁵.

Східним легіонерам платили суттєво менше, ніж воякам із балтійських держав і щодо платні вони тільки незначною мірою були в кращому становищі порівняно з росіянами, українцями та білорусами. Балтієць, зокрема, отримував удвічі-утричі більше, ніж східний легіонер або росіянин. За встановленими у серпні 1942 р. нормами зарплат трьох ступенів усі східні добровольці отримували 30, 36 і 42 райхсмарки (або відповідно 90,108 і 126 злотих чи 375,450 і 525 рублів залежно від місця служби)³⁶⁶, тоді як балтійці відповідно 60, 75 і 105 райхсмарок³⁶⁷. Подібним чином фінансували вояків-емігрантів; наприклад, стрільці РОК у Сербії одержували 30 райхсмарок на місяць, командири чот - 54³⁶⁸, звичайні східні легіонери - одну райхсмарку на день або 30 райхсмарок на місяць (90 злотих або 375 рублів), командир сотні Східного легіону майже у 2,5 рази більше - 72 райхсмарки (216 злотих або 900 рублів). Тоді як звичайний солдат балтійських частин безпеки або охоронних підрозділів отримував таку саму платню, як і командир сотні Східних легіонів із найвищим службовим ступенем (72 райхсмарки), звичайний солдат-легіонер - 30 райхсмарок, а російський солдат - тільки 24. Естонці, латвійці та литовці одержували додатково гроші за участь у бойових операціях (*Einsatztagessgeld*) - фронтовий додаток, якого були позбавлені вояки Східних легіонів і росіяни; одружений росіянин отримував удвічі більше, ніж неодружений, тоді як серед східних легіонерів цієї надбавки не було - і неодружені, і одружені мали однакове грошове утримання³⁶⁹.

Під час творення Східних легіонів важливу роль у стратегічних розрахунках А. Гітлера, пов'язаних із британськими колоніями на Близькому та Далекому Сході й у Середній Азії, було відведено Туреччині. Райхсканцлер націонал-соціалістичної Німеччини вирішив реалізувати план німецького генерала Еріха фон Людendorffфа, запропонований у роки Першої світової війни: на підступах до Сталінграда на р. Волга створити блок із Туреччиною спільно з кавказько-мусульманськими народами у басейні Чорного моря з тим, щоб у перспективі перейти у наступ в басейні Каспійського моря³⁷⁰. Гітлер вважав, що "релігійно-мусульманська орієнтація" ісламських народів не дає підстав сподіватися, що вони будуть орієнтуватися на більшовицько-атеїстичну чи, тим більше, православну Росію або будь-яку іншу велику християнську державу. Важливу роль у воєнних планах нацистського фюрера відіграли також расові мотиви: він був переконаний, що ці народи - завдяки відмінності від німців у світогляді, менталітеті й антропологічних ознаках, приналежності до монголоїдної раси і тюркської мовної групи - ніколи не

³⁶⁴Раманько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О. В. Романько. - М.: ООО "Издательство АСТ"- ООО "Транзиткнига", 2004. - С. 70, 138, 142; Гилязов И. Легион "Идель-Урал"... -С. 135п.

³⁶⁵Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze... - S. 89.

³⁶⁶Anlage 4 zu OKH/GenStdY/Org.-Abt. (II) Nr.8000/42 geh. // BA-MA, RH 22/135, Bl. 87.

³⁶⁷Дробязко С. И. Под знамёнами врага... - С. 190.

³⁶⁸Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 231.

³⁶⁹Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 37 f, 55-56.

³⁷⁰Baumgart W. Das "Kaspi-Unternehmen" - Größenwahn Ludendorffs oder Routineplanung des deutschen Generalstabs? / W. Baumgart // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Im Auftrage des Osteuropa-Institutes München hrsg. von Günther Stökl. - Köln: Böhlau Verlag, 1970. - Bd. 18. - H. 1. - S.47-126

будуть загрозувати домінуванню т. зв. германських народів у Європі. 31 березня 1942 р. А. Гітлер заявив, що вважає Туреччину цінним союзником і готовий будь-коли підписати з нею торговельну угоду з гарантією постачання їй озброєння та безпеки її території, Босфорської та Дарданеллівської проток. Отже, демонстративною підтримкою тюркських народів Гітлер планував повернути на свій бік нейтральну Туреччину³⁷¹. При цьому бездержавні азійські народи, політико-економічний розвиток котрих нагадував феодально-патріархальний уклад, були необхідні фюрерові для декорації існування "світового фронту" на боці Німеччини проти СРСР. А. Гітлер відверто зневажливо ставився до середньоазійських народів. Він був переконаний, що вони за духовним і матеріальним рівнем розвитку ніколи не зможуть зрівнятися з німцями й тому не є для них політичною чи військовою загрозою. В одній з розмов Гітлер наголошував: "Один раз на рік можна буде проводити по столиці (Берліні - А. Б.) загін киргизів, щоб, дивлячись на її кам'яні пам'ятники, вони отримали уявлення про потужність та велич Німеччини"³⁷².

Фюрер вважав, що унаслідок революційних подій в Росії у 1917 р. відбулася перемога "монгольських" елементів над "нордійськими" в "національному російському організмі" й "азіатські елементи" витіснили "нордійське ядро" в еліті росіян. А. Гітлер називав СРСР "істотою" зі "слов'янсько-татарським тілом" і "єврейською головою". У расових уявленнях нацистів слова "татари", "монголи" та "киргизи" були не ознакою приналежності до народу, а зневажливим синонімом принизливого поняття "недолюдок" (*Untermensch*). Спочатку захоплених у полон як бійців ЧА мусульман на підставі того, що вони проходили ритуал обрізання, трактували як євреїв; нерідко їх розстрілювали карателі оперативних загонів поліції безпеки і СД. Діаметрально протилежну політичну лінію започаткувало РМО, що створило комісії у справах захоплених у полон радянських військовослужбовців, членами національних секцій котрих стали представники мусульманських народів. Для багатьох військовополонених іслам відігравав настільки велику роль, що був своєрідним "замінником національної ідентичності"; на запитання про національність ці люди виявляли настільки сильну відданість своїй релігії, що відповідали: "Я мусульманин"³⁷³. Саме тому німецькі політичні експерти вважали, що у процесі створення поліетнічної мусульманської держави визначальним об'єднувачим фактором буде не турецька культура, а іслам, і розраховували досягнути посилення національної самосвідомості східних народів шляхом популяризації їх релігії і меншою мірою культури, приділяючи менше значення підтримці розвитку національних мов народів тюркської мовної групи.

Німецькі політики вважали, що середньоазійські народи буде значно легше відокремити від впливу більшовицької Росії, оскільки між ними й росіянами було багато відмінностей у мові, релігії, культурі та характері й вони потрапили під панування Російської імперії тільки у XIX ст. Малородючі землі й несприятливий клімат східних народів не вписувалися у нацистську концепцію завоювання "життєвого простору" для "германських народів", для втілення якої незрівнянно придатнішими були чорноземи та клімат слов'янських народів. Унаслідок відомої упередженості А. Гітлера супроти росіян та українців як слов'ян представники РМО і військових установ змогли підтримати тільки невеликі неслов'янські народи, нижчі порівняно з ними за рівнем технологій та матеріальної культури й тим самим, на їхню думку, неспроможні й політично

³⁷¹ Пукер Г. Застольные разговоры... - С. 145. ³⁷² Там же. - С. 291.

³⁷³ Cwiklinski S. Wolgatataren in Deutschland des Zweiten Weltkrieges: deutsche Ostpolitik und tatarischer Nationalismus / Sebastian Cwiklinski. - Berlin: Schwarz, 2002. - S. 10, 27, 38.

незацікавлені протистояти практичній реалізації колоніальних планів Третього Райху. Цьому посприяло те, що прагнення політичних лідерів цих народів не виходили поза рамки планів отримання автономії і самоуправління, що вписувалося у розроблені німецькими політичними експертами схеми майбутнього політичного устрою окупованих східних територій. До них належали кримські татари, калмики, волзькі татари, туркмени, каракалпаки та інші народи тюркської мовної групи. 2 червня 1942 р. вишкільний відділ та оргвідділ ОКГ визначили, що у Східних легіонах можуть служити: туркмени, узбеки, казахи, киргизи, каракалпаки, таджики, азербайджанці, вірмени (передовсім із Карабаху)), грузини (включно з аджарцями та південними осетинами), черкеси, адигейці, кабардини, абхазці, карачаївці, балкари, північні осетини, інгуші, чеченці, дагестанці (кумики, аварці, лакці, даргинці та інші), волзькі татари, башкири та інші.

Початок бойових дій між Німеччиною і Радянським Союзом наблизив берлінське керівництво до розуміння необхідності пропаганди ідей, на базі яких було можливе проведення робіт з об'єднання антирадянськи й антиросійськи налаштованих елементів, як на окупованих східних землях, так і на території Райху, в країнах Європи та Азії. Проте, незважаючи на виразну підтримку представниками ОКВ і ОКГ ідеї створення військових легіонів з радянських військовополонених, Гітлер заборонив їх формування - за винятком Туркестанського, Північнокавказького, Грузинського, Вірменського, а згодом також Волзькотатарського. Від літа 1941 р. німецькі політичні експерти у Берліні вивчали плани використання пантюркістської ідеології для об'єднання "тюрко-татарських" народів СРСР на боці Німеччини у можливому воєнному конфлікті з СРСР. У рамках цього 25 липня 1941 р. німецький посол у Туреччині Франц фон Папен запропонував "до певної міри підтримати зусилля Туреччини - обов'язково і терміново ізолювати тюрко-мусульманських військовополонених ..., організувати їх перенавчання, проводити активну пропаганду, щоб згодом використати їх у воєнних діях"³⁷⁴.

Оскільки інстанції СС розробляли плани колонізації Сходу Європи й боролися за визначальний вплив на політику Райху в окупованих східних областях, це, як уже було згадано, викликало міжвідомчий конфлікт між інстанціями СС і Вермахту в процесі творення слов'янських формувань, які створювали і військові інстанції, і поліцейні служби, підпорядковані райхсфюрерові СС. Водночас протягом 1942-1943 рр. інстанції СС не розробляли конкретних планів заселення німецькими колоністами намічених для завоювання віддалених країн Середньої Азії у складі СРСР, клімат і землі яких були мало придатними для життя німецьких поселенців. З огляду на це установи СС не враховували ці країни у розробці планів колонізації німцями Сходу й не створювали збройних формувань з їх жителів і не претендували підпорядкувати собі укомплектовані Вермахтом Східні легіони. Оскільки німецькі війська в зазначений період не встигли захопити й передати під владу структур СС і поліції радянські республіки Середньої Азії (й тільки тимчасово перебравли під контроль деякі райони Кавказу), служби Г. Гімлера не отримали під своє управління середньоазійських областей і не створили жодного середньоазійського формування "Шума", які формували тільки на окупованих територіях для боротьби проти партизанів. Як наслідок цього під час творення Східних легіонів між відомствами райхсфюрера СС й ОКВ-ОКГ тоді ж не було жодних політичних суперечок та розходжень, що значно полегшило процес творення згаданих легіонів. Провідні діячі РМО отримали можливість розробки різних політичних комбінацій щодо цих територій, а представники німецьких окупаційних військ - можливість експериментів із творенням середньоазійських і кавказьких формацій.

³⁷⁴ PAAA, Ut.St.S, Panturan, R 29900, Bl. 311699-311700.

Німецькі установи у своїй політиці щодо народів Середньої Азії - на відміну від первісних планів А. Розенберга щодо поділу західно-центральної європейської частини СРСР на окремі республіки - вирішили використати об'єднаною ідеологію пантюркізму³⁷⁵. У рамках її реалізації німецька пропаганда підтримувала ідею об'єднання, узбеків, киргизів, таджиків, туркменів та казахів і створення на їх основі єдиної держави - Туркестану з панівними позиціями турецької культури на протигагу до Радянського Союзу, що, використовуючи принцип "поділяй і пануй", поділив їх на 5 союзних республік: Узбецьку, Киргизьку, Таджикицьку, Туркменську та Казахську³⁷⁶. Проте насправді керівні діячі РМО планували на практиці впроваджувати щодо цих середньоазійських країн в разі окупації ту ж політику під гаслом "поділяй і пануй", що й стосовно слов'янських республік і Кавказу*. Водночас німецькі інстанції у своїй пропаганді використали популярний у Середній Азії ісламський фактор як форму пошани до звичаїв і традицій її народів на відміну від СРСР, що проводив антиісламську пропаганду³⁷⁷. Антираелігійна політика Радянського Союзу і німецькі пропагандистські листівки мали бажаний для Вермахту результат. Восени 1942 р. з Ча до Вермахту перейшли сотні представників народів Кавказу. Наприклад, тільки наприкінці вересня - на початку жовтня 1942 р. із 89-ї вірменської і 223-ї азербайджанської дивізій Ча на бік німецького війська перейшло відповідно 400 і 168 вояків, з 392-ї грузинської дивізії Ча - 117 бійців, з 160-ї гужово-транспортної роти дезертирувало 40 кабардинців та балкарців, які теж перейшли на німецький бік³⁷⁸.

Одним із провідних і визнаних військових знавців східних справ у Третьюму Райху був генерал-лейтенант Оскар фон Нідермаєр, відомий завдяки тому, що у 1915-1916 рр. очолив індо-німецько-турецьку місію до Афганістану, щоб заручитися підтримкою еміра Габібুলлі-хана проти Великої Британії й спонукати його напасти на Індію як тогочасну британську колонію; за це його, так само як і німецького консула в Персії Вільгельма Вассмуса, деякі німецькі дослідники називали "німецьким Лоуренсом Аравійським"³⁷⁹. Розвиваючи концепцію військової геополітики професора Карла Гаусгофера³⁸⁰, Нідермаєр розробляв теорію її застосування у процесі формування військової

³⁷⁵ Politische Richtlinien hinsichtlich Turkestan 1941 // BA, R 6/247.

³⁷⁶ Комин В. В. Белая эмиграция... -С. 14-15; Benzing J. Die Turkvolker der Sowjetunion / J. Benzing. - Herbst 1942. - 123 S. // BA-MA; Hayit B. Turkestan im XX Jahrhundert. Hrsgb. von Gerhard von Mende / Baymirza Hait. - Darmstadt: C. W. Leske Verlag, 1956; Hayit B. Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans / Baymirza Hait. - Köln; Berlin: Kippenheuer u. Witsch., 1962. - S. 9-19.

* 7 березня 1947 р. Велі Каюм-хан був опитаний у Нюрнберзі як свідок під час суду над головними нацистськими воєнними злочинцями він засвідчив, що Г. Менде характеризував туркестанців, як людей, котрі "бажають тільки вживати алкоголь і є цілком примітивним народом" і заявляв, що "Туркестан повинен бути розділений на малі області, в яких повинні постати малі князівства під німецьким керівництвом" (Interrogation Nr.878. Vernehmung d. Prinz v. Turkestan, Veli Kajum Khan am 7. Maerz 1947 durch Mr. Petersen // IfZ, MA-1569; NA, M 1019 - Records of the United States Nuernberg War Crimes Trials Interrogations, 1946-1949, roll 33, fr. 289).

³⁷⁷ Див.: Хаджибейли Д. Антисоветская пропаганда и её методы в Азербайджане / Д. Хаджибейлы. - Мюнхен: Ин-т по изучению СССР, 1959.

³⁷⁸ ВИЖ. - 1991. - № 8. - С. 39, 40.

³⁷⁹ Див.: Seidt H.-U. From Palestine to the Caucasus - Oskar Niedermayer and Germany's Middle Eastern Strategy in 1918 / Hans-Ulrich Seidt // German Studies Review. - 2001. - February. - Vol. 24. - No 1. - P. 1-18; Seidt H.-U. Berlin, Kabul, Moskau. Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik / Hans-Ulrich Seidt. - München: Universitas Verlag, 2002.

³⁸⁰ Див.: Haushofer K. Wehrwille als Volksziel: Wehrkunde, Wehrgeographie und Wehrgeopolitik im Rahmen der Wehrwissenschaften / Karl Haushofer. - Stuttgart: Franck, 1934; Haushofer K. Wehr-

політики Третього Райху й був автором кількох праць про неї, найвідомішою з яких була видана у Лейпцігу в 1939 р. книга "Військова політика: вступ і визначення термінів" "*Wehrpolitik- Eine Einführung und Begriffsbestimmung*"). Нідермаєр запропонував об'єднати народи турецько-татарського походження в єдину 20-мільйонну туркестанську націю³⁸¹. Географічна віддаленість цих територій від окупованих Німеччиною східних земель та відсутність контролю і неможливість їх економічної експлуатації сприяли тому, що 2 червня 1942 р. ОКГ видав директиву, в якій йшлося про те, що боротьба цих народів буде організована "за визволення і самостійність їх земель"³⁸². Для цих територій не було передбачено німецьких окупаційних адміністративно-територіальних утворень на зразок ГГ, РКУ і РКО, а, отже, не було і німецьких керівників, які могли гальмувати прийняття подібних директив. "Це мало природні підстави: Туркестаном не цікавився жоден райхскомісар", - прокоментував згодом таку ситуацію Г. Менде³⁸³.

Готуючись розіграти у своїх політичних комбінаціях "туркестанську карту", РМО, МЗС та інші міністерства й відомства Третього Райху вирішили використати політичний авторитет відомого туркестанського політика Мустафи Чокаєва, хоча й не довіряли йому. З початком німецько-радянської війни він просив А. Розенберга сприяти підтримці Німеччиною створення ісламської держави Туркестан, організації полінаціональної армії з колишніх радянських військовополонених-мусульман для висадки десанту в Каракумах і повалення більшовицького режиму. Разом із Г. Менде Чокаєву дозволили ознайомитися зі становищем мусульман у таборах для радянських військовополонених у Польщі та Україні, й він доклав значних зусиль для полегшення побутових умов та працевлаштування вихідців зі Сходу. Очевидно, що німецькі політтехнологи вбачали у цьому діячі потенційного кандидата на керівника туркестанського представництва у Німеччині, але він під час відвідання одного з таборів захворів на тиф і 27 грудня 1941 р. помер. Тільки у серпні 1942 р. група туркестанських емігрантів створила своєрідний прототип майбутньої пронимецької адміністрації - Національний Туркестанський Об'єднаний Комітет - НТОК (*Mimi Türkistan Birlik Komitaci / Natinalturkestanischen Einheitskomitees*), який очолив Вели Каюмхан. Цей комітет, що був основним речником національних прагнень казахів, узбеків, таджиків, киргизів і туркменів, від серпня видавав пресовий орган "Національний Туркестан", що, як і газета для вояків туркестанських легіонів, друкувався під цензурою АВП ОКВ. Програмою НТОК проголошено створення незалежного Туркестану, об'єднання п'ятих згаданих народів Середньої Азії у єдину націю (тюрків), відокремлення від Росії, виховання молоді в національному дусі, поширення культури тюрків та зміцнення зв'язків із Туреччиною, створення національного уряду й виселення росіян. Крім цього комітету на зламі 1942-1943 рр. створено теж національні представництва з аналогічними завданнями для волзьких татар, вірмен, грузинів, азербайджанців, калмиків та північно кавказьких народів. Від кінця 1942 р. вони також видавали рідними мовами для своїх національних легіонів пресові органи, які контролював АВП ОКВ.

Під час вербування добровольців до Східних легіонів поряд з ідейно-політичною мотивацією необхідності боротьби за автономні адміністративно-територіальні утворення народів Азії значно більшою мірою використано релігійні мотиви. РМП

Geopolitik: geographische Grundlagen einer Wehrkunde. 3., verm. Auflage / *Karl Haushofer*. - Berlin: Junker & Dünhaupt, 1941.

³⁸¹ Herre H. D. General Ritter von Niedermeyer / *H. D. Herre* // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 37-38; Unger mann S. General Ritter von Niedermeyer / *S. Unger mann* // IfZ, JTS, ZS 421, Bl. 10-12. ³⁸² Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 106-107.

³⁸³ Mende G. Stellungnahme z. d. Buchbespr. Freiwilligenverbände in "Ost-Probleme" Nr.34 / *G. v. Mende* // IfZ, ZS 413, Bl. 4.

заснувало у Берліні Панісламістське товариство (*Panislamische Gesellschaft*), яке очолив професор Абдулла Малік Рахма³⁸⁴. Вирішальну роль у пропаганді його ідей відіграв Великий муфтії Єрусалима Амін аль Гуссейні³⁸⁵. 28 листопада 1941 р. під час зустрічі з ним А. Гітлер санкціонував творення частин Вермахту і військ СС із представників народів мусульманського віросповідання з Боснії та Герцеговини, Косово, Західної Македонії, Північної Африки та окупованих Німеччиною територій СРСР, а також навчання імамів та муллів як військових капеланів для цих формувань, що зумовлювалося серед іншого потребою боротьби проти партизанів на Балканах (незабаром після цього з боснійських мусульман сформовано Мусульманський добровольчий легіон, який очолив Могаммед Гадзієффендіч, формації, які очолив Несгад Топчіч, "Мусульманську армію", а також міліційні формування "Горазде-Фоца"³⁸⁶).

Проте керівництво НТОК не підтримало "панісламістсько-монотюркістську платформу" Великого муфтія, трактуючи її як політично недостатньо потужний чинник для об'єднання зусиль різних за географічною, національною й релігійною ознакою народів для забезпечення перемоги над СРСР. Каюм-хан згодом прокоментував небажання підтримувати ідею об'єднання в ході війни 300 мільйонів мусульман у європейських, азійських, арабських та африканських країнах так: "Оскільки ми не хотіли мати нічого спільного з ісламською політикою та ісламськими справами й самі мали у своїй країні власного муфтія, це було незвично, щоб іноземець - скажімо араб - був призначений муфтієм Туркестану. Я відхилив пропозицію із зауваженням, що нам не потрібен жоден муфтії... Ми не підтримали цей план, оскільки не хотіли проводити панісламської політики". Каюм-хан мотивував свою відмову небажанням звужувати коло потенційних союзників у боротьбі проти СРСР тільки прибічниками ісламу, що могло означати відмову від співпраці й блокування з антибільшовицькими християнськими українськими, білоруськими, козацькими та іншими політичними комітетами й формуваннями: "Якщо би я виступив за цю панісламістську політику, я мав би відкинути ці 70 мільйонів людей, котрі нам симпатизували"³⁸⁷.

Творцем і командиром першого (450-го) батальйону майбутнього Туркестанського легіону був майор Андреас Маєр-Мадер (Mayer-Mader). Він непогано орієнтувався у східних питаннях, володів кількома тюркськими мовами й прагнув відіграти у долі народів Середньої Азії у роки Другої світової війни роль, подібну до тієї, яку визначив для себе британський офіцер Лоуренс Аравійський у долі арабів під час Першої світової війни, підтримуючи їх національно-визвольний рух. Маєр-Мадер запропонував укомплектувати з військовополонених велике з'єднання, яке можна буде десантувати у Середній Азії й організувати там повстання з метою відділитися від СРСР і створити незалежну Туркестанську державу. 18 жовтня 1941 р. він, заручившись підтримкою одного з лідерів середньоазійської еміграції В. Каюм-хана, приступив до комплектування полінаціонального бойового формування "Акція Абверу «Тигр-Б»" (*Abwehr-Unternehmen Tiger-B*) на

³⁸⁴Interrogation Nr.878. Vernehmung des Prinz von Turkestan, Veli Kajum Khan am 7.Maerz 1947 durch Mister Petersen // IfZ, MA-1569; NA, Microcopy 1019 - Records of the United States Nuernberg War Crimes Trials Interrogations, 1946-1949, roll 33, fr. 261.

³⁸⁵ Див.: *Pearlman M.* Mufti of Jerusalem: The Story of Haj Amin el-Husseini /*Maurice Pearlman*. - London: Victor Gollancz Ltd., 1947.

³⁸⁶*Savich C. K.* Islam under the Swastika: The Grand Mufti and the Nazi Protectorate of Bosnia-Hercegovina, 1941-1945.-2001 [Електронний ресурс] / *Carl K.Savich*.- Режим доступу: http://www.rasko.org.yu/rastko-bl/istorija/kcsavic/csavich-islam_e.html

³⁸⁷Interrogation Nr.878. Vernehmung des Prinz von Turkestan, Veli Kajum Khan am 7.Maerz 1947 durch Mister Petersen // IfZ, MA-1569; NA, Microcopy 1019, roll 33, fr. 261-262.

полігоні у Рембертові в Польщі. Маєр-Мадер призначив туркестанців на усі командні посади від сотень до менших підрозділів, що викликало нерозуміння німецьких офіцерів і вищих командних кіл Третього Райху³⁸⁸. Незабаром батальйон був реорганізований у польському місті Скерневіце (Skierniewice) й складався з киргизької, узбецької, казахської та туркменської сотень, одного таджицького підрозділу та змішаної за національним складом кулеметної сотні, а також штабу батальйону³⁸⁹.

Ще однією із перших середньоазійських формацій у складі Вермахту була Тюркська сотня № 444, створена при 444-й дивізії безпеки для виконання охоронних функцій у північних районах Криму відповідно до наказу генерал-квартирмейстера СВН Е. Вагнера від 15 листопада 1941 р. Вона складалася з чотирьох піхотних сотень під командуванням німецьких офіцерів і фельдфебелів і взимку 1941-1942 рр. охороняла тил між гирлом р. Дніпро й Перекопом³⁹⁰. Наприкінці 1942 р. її розгорнуто у Туркестанський піхотний батальйон № 811³⁹¹. При 444-й дивізії передбачалося згодом створити ще кілька батальйонів, проте унаслідок рішення ОКГ централізувати й упорядкувати процес творення та використання Східних легіонів його вивели з компетенції штабу 444-ї дивізії³⁹².

14 червня 1942 р. переважно з представників народів тюркської мовної групи укомплектовано Північнокавказький легіон, яким командував капітан Вільгельм Оль-бріхт, а 18 червня - Туркестанський легіон, командиром якого 5 липня був призначений майор Петер Еберт. В обидвох легіонах сформовано 19 піхотних батальйонів, яким присвоїли такі номери: 1/295 (незабаром 1/76), П/9 (згодом 11/76), 1/370, IV/298 (згодом 1/100 (єгерський)), 1/371, 1/297, 1/389, 1/305, 1/44, I/ПО, 1/384, 1/29, 1/94, 1/297, а також недоукомплектовані батальйони, пізніше зачислені до 162-ї піхотної дивізії (тюркської) (№1/71, 1/79, 1/129, 1/375, 1/113). 16 серпня 1942 р. Північнокавказький легіон був перейменований на Туркестанський легіон № 2, а кожен з його батальйонів називали "Туркестанський польовий батальйон" (*Turkest.-Feld-Bataillori*). Про їх творення незабаром стало відомо розвідці радянських партизанських загонів і НКВС. Наприклад, 1 листопада 1942 р. майор держбезпеки Т. Строкач, доповідаючи у Москву про формування Туркестанського легіону, писав, що "у Ромнах Полтавської області сформовано п'ять батальйонів по 1900 осіб (так у документі -А. Б.) у кожному. Батальйони складаються з військовополонених татар, узбеків, чувашів і казахів, озброєні радянською зброєю, одягнуті в німецьку форму; з ними проводять військову підготовку під керівництвом німецьких офіцерів. Ці батальйони готують для відправлення на фронт"³⁹³.

Східні легіони до протипартизанських чи фронтових дій готували переважно за такою схемою. Спочатку в таборах з радянських військовополонених відбирали представників певних національностей, які погоджувалися на німецьку військову службу.

³⁸⁸Гильзов И. Легион "Идель-Урал"... - С. 127.

³⁸⁹Тачмырат М. Воспоминания. Перевод с туркменского языка М. Бердыева [Електронний ресурс] / *Марат Тачмырат*. - Режим доступу: <http://turkmeny.hl.ru/memuar/m2.html>

³⁹⁰Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 26.

³⁹¹Tessin G. Verbände... - Bd. 10. - S. 187; ОКН/GenStdH., 15.11.1941: Aufstellung, Bekleidung u. Besoldung v. turkestanischen und kaukas. Einheiten // IfZ, MA-488/2; NA, T-501, roll 34, fr. 000364.

³⁹²Kommandierender General der Sicherungstruppen und Befehlshaber in Heeresgebiet Süd // БАМА, РН 22/198, ВІ. 20-23; Романько О. В. Підрозділи Східних легіонів у німецьких збройних силах. - С. 51 [Електронний ресурс] / *Олег Романько*. - Режим доступу: <http://www.history.org.ua/journal/2005/3/4.pdf>

³⁹³Строго секретно. Начальнику разведуправления ЦШПР ген.-майору тов. Аргунову гор. Москва. Разведсводка УШПД № 19 по сост. на 1.XI. 1942 г. "О дислокации частей штабов украинских националистических формирований противника в Сумской области УССР" // РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 1028, л. 103-106.

Після перевірки їх відправляли до підготовчих таборів, а майбутніх командирів підрозділів скеровували на підстаршинські курси для двотижневого навчання. Новобранців розподіляли по сотнях і менших підрозділах. На першому етапі навчання німецькі офіцери за допомогою перекладачів проводили заняття, на яких вояки вивчали німецькі статuti, займалися загально фізичною підготовкою, засвоювали мінімум німецької мови для розуміння команд та наказів німецьких командирів. На другому етапі вишколу новобранців переводили до батальйонів, де вони отримували уніформи, спорядження та озброєння, освоювали тактику і методи бою. Разом із німцями ідеологічну підготовку легіонерів проводили члени національних комітетів (що функціонували "під патронатом" РМО) та командири національних формувань - німці й національні офіцери зв'язку, завербовані з емігрантів. Курс військово-політичної підготовки легіонерів завершувався їх присягою фюрерові. Після цього формації вручали національний прапор і її скеровували на фронт, а у вишкільних таборах починали формування нових частин³⁹⁴. Разом сформовано 98 батальйонів Східних легіонів, у тому числі майже 80 - штабом розформованої 162-ї піхотної дивізії. Усього до Східних легіонів були причислені 34 тюркські та кавказькі батальйони № 781-835 і № 839-844 (батальйони № 836-838 були волзько-фінськими) і 28 польових батальйонів, які отримали номери тих дивізій, яким вони були підпорядковані; їх використовували головно як охоронні частини³⁹⁵ й меншою мірою залучали до боротьби проти партизанів у тилу німецьких окупаційних військ³⁹⁶. Від серпня 1942 р. 28 батальйонів скеровано до бойових дій на Східному фронті (головно на Кавказі)³⁹⁷, де відбулося певне перегрупування німецьких військ. Зокрема, 9 липня ГА "Південь" розділено на групу армій "Б" під командуванням генерал-фельдмаршала Максиміліана Фрайгерра фон Вайкса із завданням зайняти Сталінград і вийти до р. Волга та групу армій "А" під командуванням генерал-фельдмаршала Вільгельма Ліста, що повинна була здійснити наступ на Кавказ. Німецьке командування вирішило випробувати в радіусі дій обидвох груп армій Східні легіони, на той час залучені до боротьби проти радянських партизанів. Від 18 серпня 1942 р. - дня затвердження розпоряджень про статус військових формацій із громадян Радянського Союзу у ЗС Німеччини - розпочалося масове транспортування цих частин в окуповані прикордонні райони Росії, де Вермахт надав легіонерам можливість "воювати проти ворога на його території". Одним із перших на фронт скеровано 1-й батальйон Туркестанського легіону (Туркестанський піхотний батальйон № 450). Військовослужбовець цієї частини Марат Тачмират згодом описав її долю у споминах так: "Перший (450-й) Туркестанський піхотний батальйон ... навесні 42-го для першої перевірки був залучений до бойових дій проти партизанів... Батальйон, дислокуючись в українських містах Глухів та Ямпіль, проявив героїзм у боротьбі проти партизанів і виправдав виявлену йому довіру. Згодом туди ж були перекинуті 2-й та 3-й Туркестанські батальйони. Однак майор Маєр-Мадер, якого туркестанці з повагою називали "батько", був звільнений з посади командира 1-го батальйону, на його місце був призначений майор Берген, і він повів батальйон великим маршем ... у напрямку до Сталінграда до калмицьких степів

³⁹⁴Дробязко С. Вторая мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте / С. Дробязко. - М.: Фирма "Издательство "АСТ", 1999. - С. 153.

³⁹⁵Turk-Bataillone. Verwendung als Sicherungsverbände, Schutzmannschaften, 1942-43 // BA-MA, RH 19 V/112.

³⁹⁶Turk-Bataillone. Organisatorische Angelegenheiten, Einsatz zur Partisanenbekämpfung. August 1942 - Januar 1943 // BA-MA, RH 19 V/108.

³⁹⁷Einsatz landeseig. Verbände, insbesondere Turk-Bataillone, an d. Ostfront Juni-August 1942 // BA-MA, RH19 V/79; RH19 V/80.

і там, у місцевості Яшкуль, поблизу Елісти, ми розташувалися табором... Незабаром на Сталінградському фронті німці стали зазнавати поразок і нашому батальйону дано наказ поступово відступати. Відступати було нелегко, виявляється, ми потрапили в оточення. Усе ж нам вдалося вийти на Херсон через Кубань та Керч"³⁹⁸.

У другій половині серпня 2-й батальйон Туркестанського легіону (Туркестанський піхотний батальйон № 452) вирушив із м. Єдліно на Східний фронт через Брест, Ростов, Майкоп та інші міста на передові позиції в район Папоротніково. 20 серпня 3-й батальйон Туркестанського легіону (Туркестанський піхотний батальйон № 781) через Люблін, Львів, Дніпропетровськ і Ростов теж вирушив на Східний фронт, куди прибув 25 вересня у 2-му ешелоні німецького штрафного батальйону, що незабаром перейшов у наступ³⁹⁹.

Для об'єднання неслов'янських народів тюркської мовної групи, землі яких перебували у складі СРСР, німецькі відомства шукали різні формули консолідації, розробляючи плани використання також волзьких татар. У записці від 18 жовтня 1941 р. В. Гентіг запропонував замінити термін "туранізм" чи "пантуранізм"* терміном "тимуризм" і сприяти консолідації народів, географічно об'єднаних поняттям "Татарія", щоб викликати в них почуття приналежності до єдиного татарського народу. Він зауважив: "У цій роботі ми не повинні випускати можливості співробітництва з волзькими татарами, оскільки з-поміж усіх тюркських народів СРСР вони є найбільше освіченими, активними і політично найціннішими елементами"⁴⁰⁰. З метою заохочення до цієї співпраці волзьких татар їм дозволили видавати власну газету. Один із їх активістів Ахмет Темір та дезертир із ЧА Тамурбек Давлетшин під опікою АВП ОКВ почали видавати тижневу газету "Ідель-Урал". На її сторінках вони закликали підтримувати Німеччину тому, що представники її урядових кіл обіцяли створити під протекторатом Райху державу "Ідель-Урал" ("Волга-Урал") з особливими привілеями для волзьких татар, використовуючи цю назву для окреслення регіональної приналежності різних народностей, які проживали на території між річками Волгою і Уралом⁴⁰¹. На середину 1942 р. створено волзькотатарський національний репрезентативний орган - Комітет "Ідель-Урал", який очолили спочатку Ахмет Темір, а згодом Габдрахман Галіуллін (псевдоніми "Шафі Алмас", а також "Шафеев"). Головним принципом його політичної програми було декларування рівності усіх народів і народностей майбутньої держави "Ідель-Урал". Між Волгою і Уралом проживали не тільки татари та башкири (котрих називали "турко-татари"), а й чуваші як представники тюркської мовної групи і фінно-угри - удмурти, марі та мордва. Проте єдності між ними не було внаслідок розбіжностей у мові та релігії: чуваші розмовляли тюркською мовою, мало спорідненою з волзь-котатарською, а три інші народи - фінно-угрськими мовами; більшість представників цих народів були православними християнами або не сповідували жодної релігії і окремі групи - прихильниками шаманізму Однак основним аргументом на користь їх об'єднання була теза активістів згаданого Бойового союзу про те, що СРСР є їх спільним

³⁹⁸ *Тачмырат М.* Воспоминания [Електронний ресурс] / *Марат Тачмырат.* - Режим доступу: <http://turkmeny.hl.ru/memuar/m2.html>

³⁹⁹ *Дробязко С. И.* Под знамёнами врага... - С. 381.

* Туранізм або пантуранізм - рух або ідея політичного, культурного та етнічного об'єднання усіх народів тюркської мовної групи й порівняно ширше поняття, ніж тюркізм або пантюркізм, що об'єднувало тюркські народи, які сповідували іслам. Проте чіткої різниці між цими термінами немає, дослідники й прибічники ідеї тюркської єдності, як і багато вчених, часто вживають їх як синоніми (*Гилязов И.* Легион "Идель-Урал"... - С. 59-61).

⁴⁰⁰ РА АА, Ut.St.S, Panturan, R 29900, ВІ. 311643-311645.

⁴⁰¹ *Давлетшин Т.* Автобиография / *Тамурбек Давлетшин* // Татарстан (Казань). - 1991. - № 11. - С.69.

ворогом і їм разом треба протистояти російському імперіалізму - більшовицькому за формою й асиміляторському великодержавно-шовіністичному за змістом⁴⁰². У рамках залучення волзьких татар до військової співпраці 1 серпня 1942 р. ОКВ видало наказ про формування Волзькотатарського легіону (відомого також як Легіон "Идель-Урал"), командиром якого був призначений майор Оскар фон Секкендорфф (Seckendorff)⁴⁰³. До 15 лютого 1943 р. сформували три причислені до нього бойові одиниці - Волзькотатарські піхотні батальйони № 825, 826 і 827 (протягом 1943 р. - № 828-831), перший з яких скеровано до Білорусі у середині лютого 1943 р.; згодом кількість волзькотатарських батальйонів Вермахту збільшено. Волзькі татари, землі котрих межували на Сході зі східними областями Середньої Азії та фіно-угрськими народами, також воювали в інших Східних легіонах⁴⁰⁴.

Німецьке командування після завершення формування Східних легіонів не вважало їхніх військовослужбовців на 100 % лояльними до Третього Райху й це детермінувало їх використання. Генерали ЗС Німеччини часто не тільки сумнівалися в надійності тюрксько-мусульманських вояків, а й не довіряли військовослужбовцям інших східних народів, остерігалися їх дезертирства до ЧА. Більшість створених із них батальйонів, подібно до українських чи російських формувань, німецьке командування не наважувалося скеровувати на фронт, використовуючи переважно в тилу як будівельні частини. Наприклад, з радянських військовополонених зі слов'ян віком у середньому 35 років у таборах для творення Східних легіонів комплектували т. зв. резервні чи будівельні сотні. Водночас приблизно 30000 легіонерів із тюркських народів об'єднали у робочі батальйони, котрі використовували як інженерні частини під час прокладання доріг⁴⁰⁵.

4.2.2. Кавказькі військові частини Вермахту

Як і напередодні німецько-польської та німецько-радянської воєн, під час підготовки наступу на Кавказ "піонером" у німецькій військовій політиці щодо формування і використання інонаціональних збройних формацій був Абвер. Оскільки Кавказ мав стратегічне значення у геополітичних планах Третього Райху, Абвер отримав більшу свободу дій у роботі не тільки з арабами, а й із кавказцями⁴⁰⁶. З метою створення на Кавказі сприятливих внутрішніх умов для наступу Вермахту німецьке командування санкціонувало підготовку спецгруп, що мали бути десантованими через лінію фронту для розкладу тилу ЧА. У жовтні 1941 р. Абвер створив спецсотню, названу на честь Імама Шаміля - Північнокавказьку спецкоманду "Шаміль" (*Nordkaukasisches Sonderkommando "Schamil"*), яку очолив офіцер Абверу лейтенант Лянге (Lange). До складу цієї формації увійшли приблизно 150 кавказців, які пройшли багатомісячний спецвишкіл з метою організації диверсій, розвідки і пропагандистської діяльності. На середину 1942 р. склалася практика залучення укомплектованих Абвером формувань до військових дій під якоюсь кодовою назвою (як це було у випадку сформованих з

⁴⁰² Cwiklinski S. Wolgatataren im Deutschland... - S. 74-75.

⁴⁰³ H.Qu., den 1. August 1942. Betr.: Aufstellung der wolgatatarischen Legion // BA, NS 19/2523.

⁴⁰⁴ Гилязов И. Легион "Идель-Урал"... - С. 181-206.

⁴⁰⁵ Hoffmann J. Ostlegionen... - S. 24.

⁴⁰⁶ Besprechungen zwischen Gen. Felmy, Obstlt. Lahousen, al Gailani, dem Großmufti, Frg.Kptn. (it.) Simers, Canaris und Keitel i. d. Zeit v. 10.09.-11.12.1942; Meinungsverschiedenheiten über Verwendung v. Arabern für "Deutsch-Arab. Lehrabteilung" i. Kaukasus oder in zu errichtender Zentrale ds. Großmufti in Nord-Afrika. Dessen Bedingungen für arab. Aufstandsbewegung in Tunis // IfZ, Fd 47. -S. 100-106, 113-116.

українців батальйонів "Нахтігаль" та "Роланд", укомплектованих із росіян Навчального батальйону Б. Смиловського і Спец'єднання "Граукопф" і естонського батальйону "Ерна-ІІ"). Залучення до воєнних дій північнокавказців відбулося під кодовою назвою "Акція «Шаміль»" (*Unternehmen Schamil*). Після наближення лінії фронту до Чечено-Інгушетії німецькі спецслужби почали скеровувати на територію цієї республіки очолені кадровими розвідниками диверсійні групи, які підтримували місцеві жителі⁴⁰⁸. Приблизно 200 підготовлених Абвером парашутистів десантували у Карачайську автономну область, 92 -у Кабардино-Балкарську й 77 -у Чечено-Інгуську⁴⁰⁹. Протягом липня-серпня 1942 р. у рамках підготовки загальних оперативних планів наступу Вермахту п'ять груп (56 осіб) переправлено у регіон з метою полегшити наступ німецьких військ, а ще одну групу (20 осіб) - у район Грозного та Майкоп для виконання розвідувально-диверсійних завдань, що мали сповільнити контрнаступ ЧА, руйнуючи шляхи сполучення в тилу радянських військ, знищуючи мости, залізничні колії і нафтопромисли⁴¹⁰.

Німецькі військові установи брали до уваги те, що саме опозиція в СРСР була головною обставиною, що сприятиме підтримці військових операцій Вермахту. Саме тому десантовані групи, крім організації диверсій, повинні були максимально посилити антибільшовицькі повстанські формування й тим самим відволікти на себе військові частини ЗС Радянського Союзу. Діяльність диверсійних груп мала бути погоджена із загальними оперативними планами ОКВ; їх використання мало відбутися не одночасно з наступом Вермахту, а ще до того часу, коли оперативна область перетворилася б на терен бойових дій. За сприятливих обставин керівники груп очолили б військові сотні, а групу Лянге передбачали розгорнути у дивізію. Зважали також на те, що чеченці та інгуші не були призвані на радянську військову службу як "ненадійні елементи", командування Вермахту вважало їх присутність у зоні майбутніх бойових дій сприятливою обставиною для наступу німецьких військ. 25 серпня закинуто групу під керівництвом німецького унтер-офіцера Герта Реккерта (Reckert), який налагодив зв'язок із повстанським підрозділом Расула Сахабова, після об'єднання довів спільні сили до 400 осіб і, забезпечивши їх зброєю, скинутою з німецьких літаків, у жовтні зумів підняти на повстання ряд аулів Веденського та Чеберлоєвського районів. Однак після вбивства Реккерта, арешту радянськими спецслужбами командира об'єднаної з його відділом групи Дзугаєва й ще 32 активістів створеної ними формації цей збройний виступ було нейтралізовано. Інші групи також не встигли виконати їх завдання й 25-27 вересня наступ Вермахту закінчився без очікуваних результатів. Однією з причин невдачі виконання планів використання формування "Шаміль" стала нестача озброєння. У підсумковому звіті про "Акцію «Шаміль»" командира однойменної спецкоманди констатовано, що для її виконавців з великими труднощами виділили тільки 400 гвинтівок у той

⁴⁰⁷Lehrabteilung Lehrregiment Kurfürst. Abwehr-II -Arbeit Osten. Einsatzberichte Sonderunternehmen "Schamil" (Kaukasus), 1942 // BA-MA, RW 49 (Abwehrstellen)/143.

⁴⁰⁸ГАРФ, ф. 9478, оп. 1, д. 228, л. 228-268.

⁴⁰⁹Mühlen P. v. z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg (Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte; 5) / Patrik von zur Mühlen. - Düsseldorf: Droste Verlag, 1971. - S. 204-215.

⁴¹⁰Burds J. The Soviet War against 'Fifth Columnists': The Case of Chechnya, 1942-44 / Jeffrey Burds // Journal of Contemporary History (Los Angeles, London, New Delhi and Singapore). - 2007.- Vol. 42(2).-P. 299.

час, коли для організації широкомасштабного повстання на Кавказі були потрібні тисячі гвинтівок, автоматів та кулеметів⁴¹¹.

У жовтні 1941 р. крім Спецкоманди "Шаміль" німецька розвідка почала створювати з військовополонених представників кавказьких народів Спец'єднання "Бергманн" тобто "Горець" (*Sonderverband "Bergmann"*). Німецький дослідник Г. Рашгофер, використовуючи низку документів 1942 р., твердив, що під час вербування до цього формування у таборі під Полтавою було стільки добровольців, що проведено суворий відбір і до нього зачислено тільки 700 молодих і придатних до військової служби кавказців⁴¹². Окрім виконання спецзавдань, його вояків готували до пропагандистської роботи з метою залучення на німецький бік перебіжчиків із представників кавказьких та середньоазійських народів і до організації повстань на території східних республік СРСР. До складу Спец'єднання "Бергманн", сформованого в листопаді 1941 р. - березні 1942 р. у Нойгаммері, увійшли штаб із групою пропаганди та п'ять стрілецьких сотень (1, 4 і 5-та грузинські, 2-га північнокавказька, 3-тя азербайджанська). Формально його трактували як батальйон, хоча за чисельним складом насправді це був полк, оскільки загальна кількість його вояків сягала 1200 осіб (900 кавказців та 300 німців). Крім добровольців, відібраних у таборах військовополонених, до Спец'єднання зачислено приблизно 130 грузинів-емігрантів, які до того були вояками спецпідрозділу Абверу "Тамара-П". На озброєнні у них були ручні кулемети, міномети, протитанкові рушниці та карабіни німецького виробництва. Командиром нового військового формування призначено офіцера Абверу, колишнього заступника командира батальйону "Нахтігаль" обер-лейтенанта Т. Оберлендера⁴¹³. Після стрілецької підготовки у Міттенвальді в Баварії Спец'єднання наприкінці серпня 1942 р. скеровано на Східний фронт, причому його воякам задля збереження таємниці наказано видавати себе за іспанських басків чи боснійських мусульман. У серпні-вересні спеціально підготовлені групи легіонерів "Бергманна" десантовано в тил ЧА для розвідувально-диверсійних акцій. Від вересня Спец'єднання діяло проти радянських партизанів у районі Моздок-Нальчик-Мінеральні Води, а 29 жовтня його скерували на передову лінію фронту: 1-ша і 4-та сотні вирушили на Нальчик, а 2-га та 3-тя - на Іщерськ. Щоб з'ясувати надійність формування, його підрозділи кидали на найважчі фронтові ділянки, де, незважаючи на відсутність важкої зброї, вони воювали достатньо ефективно. Із перебіжчиків, військовополонених та місцевих жителів вдалося сформувати ще чотири стрілецькі сотні (грузинську, північнокавказьку, азербайджанську й змішану запасну) і стільки ж кінних ескадронів (1 грузинський та 3 північно кавказьких). До кінця 1942 р. Спец'єднання "Бергманн" реорганізовано в полк (а насправді у формування, за вояцьким складом наближене до бригади), у складі якого було три батальйони (I-й грузинський, II-й азербайджанський і III-й північнокавказький) загальною чисельністю 2300 осіб. Під час відступу німецької армії з Кавказу підрозділи "Бергманна" здійснювали прикриття військ і виконували спецзавдання, зокрема зі знищення промислових підприємств та інших об'єктів⁴¹⁴.

⁴¹¹ Einsatzbericht von Oblt.Lange v. 5.1.1943. Nr.1490/42 gKdos.; Az. Al/2012 gKdos. Geh. Kdosache. O.U., den 27.04.1943. Erfahrungsbericht z. Unternehmen "Schamil". Der Führer d. Sonderkommandos // BA-MA, RW 49/143, Bl. 38, 49-62.

⁴¹² *Raschhofer H.* Der Fall Oberländer. Eine vergleichende Rechtsanalyse den Verfahren in Pankow und Bonn / *Hermann Raschhofer.* - Tübingen; Neckar: Fritz Schlichtenmayer, 1962. - S. 97-98.

⁴¹³ Kaukasusvölker. Einsatz landeseigener Verbände, April-Juni 1942 // BA-MA, RH 19 V/108.

⁴¹⁴ Erfahrungsbericht Oberländer über die militärische Erziehung und den Einsatz fremden Volkstums (Sonderverband Bergmann), 1943 // BA-MA, RW 49/50.

Для нацистів Кавказ був важливим об'єктом агресії з метою подальшої економічної експлуатації⁴¹⁵. Третій Райх планував використати народи цього регіону для послаблення більшовицької Росії. А. Гітлер, у поглядах якого щодо Кавказу переважав економічний чинник, вважав, що кавказька нафта так само має бути німецькою, як нафта Персії є британською⁴¹⁶. 9 травня 1942 р. він зазначив: "Кавказ відіграє у наших планах особливу роль вже тому, що він буде постачати нас нафтою. Ми повинні встановити на Кавказі дуже суворі порядки, якщо хочемо отримувати звідти нафту, оскільки в протилежному випадку на цих землях, де усе дихає кровною помстою, ворожнеча між племенами зробить неможливим будь-яке скільки-небудь рентабельне освоєння нафтових джерел"⁴¹⁷. Г. Гімmlеру листі В. Шелленбергу, розвиваючи думки Гітлера, так висловив своє розуміння політичних проблем Кавказу: "Політично нове впорядкування Кавказу уявляю собі так, що ми тут будемо вживати назву "Вільні охоронні Кавказькі держави [*Freie Kaukasische Schutzstaaten*]" або щось подібне... Фюрер дотримується тієї думки, що цю територію не можемо формально включити до складу Німеччини, а тільки можемо військово забезпечити джерела нафти і керувати цими народами так, щоб вони себе взаємно не винищили, й щоб не стали знаряддям для інших країн"⁴¹⁸. А. Розенберг пропонував енергійніше використовувати "історично вкорінену ненависть між кавказькими народностями, плекаючи її, йти назустріч гордості й честолюбству тих або інших, загострювати національні протиріччя з метою панування у регіоні"⁴¹⁹.

Для реалізації своїх задумів щодо Кавказу керівництво Третього Райху планувало заохочувати поселення німців на кавказьких землях одночасно з репатріацією сюди після закінчення війни частини етнічних німців, які емігрували у міжвоєнний період (відомо, наприклад, що навіть один із представників вищих щаблів влади нацистської Німеччини, а саме держсекретар Райхсміністерства продовольчого постачання Герберт Бакке (Backe), був сином етнічних німецьких батьків і народився у Батумі в Грузії). У цьому контексті керівники політичних відомств націонал-соціалістичної Німеччини розраховували послабити біологічну силу кавказьких народів і сприяти онімечуванню переважної більшості кавказців та жителів Уралу. 27 квітня 1942 р. у зауваженнях і пропозиціях до Генерального плану "Схід" керівника відділу колонізації 1-го Головного управління політики РМО Еріха Ветцеля зазначено, що у майбутньому метою німецької політики стосовно народів Кавказу (з характерними для нього потенційними можливостями високого демографічного приросту) буде зниження рівня народжуваності, порівняно з тим, який на той час був у німців. Ветцель пропонував: "Як на Уралі, так і на Кавказі є багато народностей і мов. Буде неможливо - а політично, мабуть, неправильно - робити основною мовою на Уралі татарську або мордовську, а на Кавказі, скажімо, грузинську мову. Це могло би викликати роздратування в інших народів цих областей. Тому треба подумати

⁴¹⁵ Про оцінки у Третьому Райху господарського потенціалу Кавказу у 1942 р. див.: Physiogeographie, Bevölkerung und Wirtschaft der Kaukasusländer der UdSSR, insbesond. Landwirtschaft; Physiogeographische (Geologie, Klima, Pflanzen- und Tierwelt, Gewässer) Darstellung, Bodenschätze, Wirtschaft und Industrie sowie Völkerschaften Georgiens // BA, R 6/605.

⁴¹⁶ Див.; Tiede W. The Caucasus and Oil: German-Soviet War in the Caucasus, 1942-1943 / Wilhelm Tiede. - Winnipeg: J. Fedorowicz, 1995. - P. 12-78.

⁴¹⁷ Пикер Г. Застольные разговоры... - С. 263.

⁴¹⁸ Reichsführer! Briefe an und von Himmler... - S. 129.

⁴¹⁹ Семиряга М. И. Коллаборационизм... - С. 462.

про запровадження німецької мови як мови, котра зв'язувала б усі ці народи... Тим самим німецький вплив на Сході значно зріс би..."⁴²⁰.

Проте внаслідок домінування в регіоні сил СРСР під час війни й погіршення становища німецьких військ на Східному фронті реалізація далекосяжних геополітичних і колоніальних задумів нацистів не вийшла за рамки попереднього обговорення і паперових планів. Під час наступу Вермахту на Кавказ у 1942 р. перед Третім Райхом були цілком конкретні цілі: окупувати цей регіон і утримати його під своїм контролем протягом війни. Історичною мотивацією - як теж виправданням і поясненням - наступу на Кавказ було те, що цей регіон на певному етапі історичного розвитку був місцем поселення стародавніх Германських племен Готів, а економічною причиною - прагнення забезпечити контроль над нафтопромислами у Краснодарі, Майкопі, Грозному і Баку, а також багатими уральськими мінеральними ресурсами. З цією метою спочатку А. Гітлер планував створити окремий Райхскомісаріат "Кавказ" - РКК (*Reichskommissariat Kaukasus*), який мав очолити шеф штабу Зовнішньополітичного управління НСДАП і прибічник лінії А. Розенберга Арно Шіккеландц. РКК із центром у Сталінграді, який планували перейменувати на Царицин, повинен був охоплювати Грузію, Азербайджан і Вірменію біля тогочасного радянсько-турецького кордону, а також усі території за межами РКУ і райони, намічені для приєднання до Райхскомісаріату "Росія" (частини Воронежської, Саратовської, Сталінградської, Ростовської, Краснодарської, Майкопської і Ставропольської областей на сході, а також райони навколо Астрахані, Елісти і Махачкали в центрі й райони навколо Грозного, Нальчика, Владикавказу). До РКК мали увійти п'ять Генеральних комісаріатів (Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ і козацькі території Кубані й Тереку), а також Вірменія та Калмикія як дві адміністративно-територіальні одиниці з нижчим статусом - Генеральної області (*Generalgebiet*). За свідченням керівника одного з відділів РМО П. Кляйста, Розенберг вважав що створення РКУ і РКК є тільки тимчасовим заходом, потрібним в умовах війни, а після відновлення миру ці окупаційні адміністративно-територіальні утворення трансформуються в незалежні країни, які потім інтегруються у майбутнє європейське співтовариство⁴²¹.

Хоча у нацистських планах щодо Кавказу термін "протекторат" не фігурував, народам цього регіону на воєнний час фактично готували певну форму окупаційного адміністративно-територіального утворення, в яке, наприклад, була перетворена Чехія. Політичні проекти керівних діячів РМО та інших вищих владних міністерств і відомств Третього Райху свідчать, що у наміченому для творення РКК мала проводитися політика, подібна до тієї, яка втілювалася в РКО - тобто дещо "ліберальніша" порівняно з лінією, передбаченою для Райхскомісаріату "Росія" і впроваджуваною в РКУ. За твердженням німецького історика Норберта Мюллера, "якщо Балтію збиралися онімежити, Білорусь перетворити на величезний пересильний концтабір, Україну зробити житницею ... Райху, то на Кавказі нацисти планували провести «експеримент» із наданням населенню широких прав.

В разі труднощів щодо окупації усього Кавказу значну частину його земель передбачали включити до РКУ, щоб раз і назавжди відрізати Росію від Чорного моря. Проте від реалізації цього задуму відмовилися після захоплення тільки кількох районів

⁴²⁰Преступные цели - преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). 3-е изд. - М.: Экономика, 1985. - С. 71.

⁴²¹ Kleist P. Zwischen Hitler und Stalin... - S. 142.

⁴²²Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. Перевод с нем. под ред. д-ра ист. наук, проф. Юденкова А. Ф. / Норберт Мюллер. - М.: Воениздат, 1974. - С. 258.

Кавказу, на які поширено владу німецького військового управління й у політичному аспекті - скерованих до них представників РМО при Вермахті у цьому регіоні. Політичним експертам А. Розенберга вдалося переконати військових, що народи Кавказу, які опинилися під владою Росії щойно у XIX ст., схвалять політичне об'єднання з Німеччиною, оскільки матимуть тили, забезпечені потужним Райхом і не будуть побоюватися росіян⁴²³. Водночас зацікавлення Кавказом виявили нацистські органи безпеки. Зокрема, восени 1942 р. при РСГА діяв Кавказький оперативний штаб (*Kaukasische Einsatzstab*), що налагодив співпрацю з РМО⁴²⁴.

У першій половині квітня 1942 р. у Берліні за ініціативою Ф. В. Шуленбурга як провідного фахівця МЗС Німеччини з проблем "східного простору" відбулася конференція діячів кавказької політичної еміграції. Зокрема, були присутніми онук імама Шаміля Саїд Шаміль та видавці журналу "Кавказ" Гейдар Баммат і Аліхан Кантемір як представники Північного Кавказу, лідер партії "Мусават" Емін Расул-заде як представник Азербайджану, а також князь Давид Вачнадзе й лідер грузинських монархістів князь Іраклій Багратіоні, лідер націонал-демократів Спірідон Кедія та засновники національної організації "Тетрі Георгі" Міхаїл Церетелі, полковник Шалва Маглакелідзе і генерал Лео Кереселідзе як представники Грузії. Д. Вачнадзе запропонував організувати національні комітети з представників народів цього регіону для контролю процесу творення з радянських військовополонених-кавказців окремих військових частин, сформованих на території Німеччини для використання після закінчення вишколу тільки на Східному фронті й призначених стати ядром майбутньої кавказької армії⁴²⁵.

Незабаром після цього керівництво РМО схвалило висловлену під час цієї наради політичну програму розвитку подій на Кавказі й санкціонувало створення національних комітетів що мали бути репрезентативними органами кавказьких та середньоазійських народів СРСР: азербайджанського, вірменського, грузинського, північно кавказького (котрі 15 квітня 1942 р., на думку Й. Гоффманна, отримали статус "рівноправних союзників" Німеччини⁴²⁶), волзькотатарського, калмицького, а також туркестанського. За їх допомогою й сприянням відбулося вербування добровольців до відповідних національних формувань Вермахту. Політичні стратеги Третього Райху розраховували, що вдалий наступ німецьких військ на Західний Казахстан гарантуватиме безпеку східних кордонів майбутнього РКК і уможливить захоплення залізничних шляхів і територій у західних країнах Середньої Азії уздовж ліній сполучення з Близьким Сходом для того, щоб допомогти африканському корпусові Вермахту, метою якого було завоювання Персії. Зважаючи на ці проекти, німецькі військові стратеги планували широкомасштабні бойові дії на Кавказі й просування з'єднань у напрямку на Ірак та Персію. Саме тому на час генерального наступу на Кавказ військ 1-ї танкової армії під командуванням генерал-майора Е. Кляйста у їхньому складі були створені й діяли арабські, кавказькі (у тому числі повністю сформовані з азербайджанців, калмиків та представників інших народів) і середньоазійські військові частини, які мали б окупувати Кавказ та Середню Азію.

⁴²³ Vertret. d. kaukas. Völker mittels Verbindungsstäben, Werb. u. deren Einsatz im Rahmen d. Deutschen Wehrmacht sowie Forderung d. Unabhängigkeit der kaukas. Staaten, 1942-1944 // BA, R 6/143.

Про плани і політику Райху щодо Кавказу в 1941-1943 рр. див. теж: *Mamoulia G. Le Caucase dans les plans strategiques...* - P. 43-76.

⁴²⁴ RMfdbO. G.v.Mende. Tgb.Nr. 15 188 geh. Berlin, den 12.10.1942. An das RSHA, SS-Stbf. Gräfe // NA, T-454, roll 93, fr. 000963.

⁴²⁵ *Mamoutia G. Le Caucase dans les plans strategiques...* - P. 55-56. ⁴²⁶ *Hoffmann J. Kaukasien 1942/43...* -Freiburg, 1991. - S. 356.

Політика Третього Райху щодо Кавказу була характерна тим, що проекти РМО залишилися тільки "паперовими планами", тоді як реальна влада в окупованих областях опинилася в руках німецької військової адміністрації. Представники військових кіл Райху мали свої візії щодо Кавказу, вважаючи, що його області як прифронтові райони під час нацистської окупації певний час будуть перебувати під владою військового управління, а не окупаційної цивільної адміністрації Райху. В ОКГ були переконані, що кавказькі народи у майбутньому отримають політичну незалежність як самостійні держави, але спочатку вони перебуватимуть під контролем Вермахту⁴²⁷. З огляду на специфічний менталітет народів Кавказу були передбачені особливе ставлення до них і спеціальний статус для створених з їх представників національних легіонів. В одній з інструкцій для командирів німецьких з'єднань ГА "А", що наступали на Кавказ або у складі яких діяли кавказькі легіони, вказано: "Кавказці мають яскраво виявлені національне почуття і національну свідомість. Вони є волелюбні й горді. Тому через чутливість неприпустимими щодо них є звичні фізичні покарання та образи. Кавказці запекло воюють проти кожного іноземного завойовника, який хоче їх підкорити"⁴²⁸. У виданій після цього директиві тогочасний командувач ГА "А" генерал-полковник Е. Кляйст вказав на неприпустимість розстрілів СД на Кавказі: "Обставини на нашому просторі, однак, зовсім інші, ніж на центральній чи північній ділянках. Ми повинні зробити гірське населення нашими друзями і ставитись до них, як до друзів, оскільки в протилежному випадку пізніше ми не зможемо перемогти на Кавказі. Кожен помилковий крок може мати для нас дуже шкідливі наслідки"⁴²⁹. Політики з РМО, прагнучи здобути симпатії народів Кавказу, обіцяли його еміграційним лідерам, які перебували у межах Райху, надати автономію цьому регіону⁴³⁰. "Кавказці мали повну підтримку Розенберга", - визнав Г. Менде, який у вересні 1942 р. за сприяння МЗС в особі Ф. В. Шуленбурга провів переговори з послом Німеччини у Туреччині Ф. Папенем щодо використання кавказької еміграції у цій країні в інтересах Третього Райху⁴³¹. Певну підтримку Німеччиною національних рухів народів Кавказу стимулювало врахування можливості втручання Туреччини, яка мала свої плани щодо цього регіону. Підтримуючи контакти з деякими азербайджанськими й північно-кавказькими емігрантами, окремі представники керівництва Туреччини очікували, доки Вермахт завдасть остаточної поразки СРСР, щоб у сприятливий момент максимального послаблення ЧА вступити у війну проти Радянського Союзу і окупувати ті його райони, що були заселені народами, які сповідували іслам. Однак, оскільки Туреччина не поспішала оголошувати війну СРСР, військово-політичне керівництво Райху ставилося з недовірою до свого гіпотетичного союзника, вбачаючи у ньому потенційного конкурента й зважало на можливість зіткнення німецько-турецьких інтересів подібно до того, як це сталося наприкінці Першої світової війни, коли визнання Німеччиною незалежності Грузії ледве не призвело до розриву турецько-німецького союзу в 1918 р.⁴³²

Незважаючи на деякі розбіжності в питаннях тактики й методів політики серед правлячої верхівки нацистської держави, керівники різних її політичних та військових

⁴²⁷Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 52.

⁴²⁸Merkblatt für das Verhalten gegenüber Kaukasischen Völkern // IfZ, MA-871; NA, T-501, roll 26, fr. 000637-000638.

⁴²⁹Okdo d.r.4498/42 geh. Geh. H.Qu., den 16.12.1942. Betr.: Bandenbekämpfung, gez.: v. Kleist Generaloberst // IfZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 000331.

⁴³⁰Bräutigam O. Erlebnisse im Kaukasus. 1942 / O. Bräutigam // IfZ, JTS, ZS 400/1, Bl. 40.

⁴³¹Mende G. v. Stellungnahme zu der Buchbesprechung Freiwilligenverbände in "Ost-Probleme" Nr.34 / G. v. Mende // IfZ, ZS 413, Bl. 4.

⁴³²Mamoulia G. Le Caucase dans les plans strategiques... - P. 44.

відомств були однотайні й послідовні у підтримці творення національних формувань із представників кавказьких народів, оскільки чудово усвідомлювали переваги від цього для Третього Райху. По-перше, для автохтонів Кавказу тривалі бойові дії у гірських місцевостях були значно легшими й набагато менше виснажливими, аніж для німецьких вояків. По-друге, їх боротьбу за вдалої підготовчої праці самих же кавказців та німецьких спецслужб могли підтримати тисячі їхніх повстанців, які на той час боролися проти більшовицького режиму⁴³³, а це значно полегшило б завоювання територій, намічених для окупації німецькими військами. По-третє, для бойових дій проти кавказців у складних умовах радянське командування змушене було б перевести з фронту великі сили та засоби, що якоюсь мірою могло полегшити просування Вермахту на Схід. Саме ці міркування сприяли підтримці відділами ОКВ і ОКГ ідеї творення кавказьких національних формувань німецького війська. Крім бойової підготовки, вояки цих підрозділів були спеціально вишколені й готові до пропагандистської роботи на території намічених для окупації східних територій та до організації антибільшовицьких повстань на території республік СРСР. Крім суто військових цілей, ці формації повинні були вирішити важливе політичне завдання: розколоти Радянський Союз за національною ознакою, повернути на бік Райху симпатії представників народів Кавказу під гаслом боротьби проти більшовизму. Керівники різних владних відомств Німецького Райху вбачали у військовослужбовцях грузинських, вірменських та азербайджанських формувань надійних союзників не тільки у бойових діях проти СРСР, а й у подальшій боротьбі проти Великої Британії на Близькому Сході.

Російські (й укомплектовані переважно з росіян козацькі), українські, білоруські, балтійські та кримськотатарські формації створено під час окупації рідних земель їх вояків військами Райху. Натомість кавказькі чи середньоазійські формації комплектували поза місцями народження їх вояків, що створювало в них вигідне для німецького командування враження, ніби ці формації організовано для визволення Батьківщини їх вояків від сталінського режиму і психологічно стимулювало в них бажання воювати за національні ідеали. Країни кавказців, котрі служили в інонаціональних формуваннях Вермахту чи Ваффен-СС, не пережили на собі лихоліття гітлерівського окупаційного режиму тією мірою, як рідні країни жителів України та Білорусі чи представників інших поневолених Райхом східноєвропейських країн, які воювали на боці Вермахту*.

Німецькі відомства та командування СВН планували використати збройні формування з азербайджанців, вірмен, грузинів та представників чисельно менших народів Північного Кавказу як єдиний "кавказький фактор". За віросповіданням їх вояків ці формації можна розділити на православні християнські (грузинські та вірменські) й мусульманські (азербайджанські, карачаївські й інші). А. Розенберг вважав, що у війні та в повоєнний час кавказькі формування треба використовувати як охоронні частини за межами Батьківщини їх вояків. Він планував, що "формування кубанців будуть дислокуватися в Азербайджані, азербайджанські - на Тереку, грузинські - серед гірських народностей": "По-перше, щоб офіцерські посади у всіх військових частинах

⁴³³ Див.: *Statiev A. The Nature of Anti-Soviet Armed Resistance, 1942-44: The North Caucasus, the Kalmyk Autonomous Republic, and Crimea / A. Statiev // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. - 2005. - Spring. - Vol. 6. - No2. - P. 285-318.*

*Німецький історик Вернер Брокдорфф, характеризуючи співпрацю кавказьких народів із Райхом у роки німецько-радянської війни, назвав їх "чесними колабораціоністами" (*Brock-dorff W. Kollaboration oder Widerstand? Die Zusammenarbeit mit den Deutschen in den besetzten Ländern während des Zweiten Weltkrieges und deren schreckliche Folgen / Werner Brockdorff. - München; Wels: Welsermühl, 1968. - S. 186.*)

займали тільки німці, по-друге ..., щоб військові підрозділи шляхом вербування могли би забезпечити собі заміну тих, які вибували й, по-третє, ... чисельність формувань повинна бути такою, щоб вони не мали впливу на німецькі окупаційні органи влади"⁴³⁴. У рамках виконання цих інструкцій і втілення принципу "поділяй і пануй" часто у психологічній роботі з вояками та політичними лідерами цих формацій німецька пропаганда поширювала гасла, що заперечували одні одних. Наприклад, від 1942 р. вона широко послуговувалася поняттями "Велика Вірменія" (серед вірмен) і "Великий Азербайджан" (серед азербайджанців), що суперечили одне одному, оскільки територіальне розширення однієї з цих країн було неможливим без територіальних втрат країни-сусіда. З часом німецькі пропагандисти почали роз'яснювати вживання щодо цих країн прикметника "великий" не у територіальному сенсі, а у сенсі "духовної величі"⁴³⁵.

Плануючи повстання в Азербайджані, Абвер здійснив ряд заходів, аналогічних до інших євразійських країн, що перед німецько-радянською війною перебували у складі СРСР. У таких портових містах Ірану, як Ноушехр, Бендер-Шах та Пехлеві Абвер завербував добровольців для комплектування повстанських груп, що мали діяти на території Азербайджану й налагодив контакти з лідером азербайджанської партії "Мусават" Е. Расулзаде та бойовою емігрантською організацією "Істіклар". Азербайджанське питання цікавило керівництво націонал-соціалістичної Німеччини у контексті мусульманського фактора; вирішено зацікавити ним Туреччину, залучити її до вирішення питань ісламських народів і перетворити на союзника Третього Райху. У серпні 1941 р. Ф. Папен доповів Й. Ріббентропу, що турецькі урядові кола у зв'язку з успіхами Вермахту на Сході не хочуть залишатися осторонь від вирішення політичних питань мусульман Кавказу й усе більше починають цікавитися долею "азербайджанських турків" із перспективою анексії їх Батьківщини "й хочуть приєднати до себе цю область, особливо цінні бакинські поклади нафти". У вересні 1941 р. турецька військова делегація відвідала південну ділянку Східного фронту і подала клопотання про покращення становища радянських полонених мусульманського віросповідання, особливо азербайджанців; тоді ж на її прохання у Берліні схвалено ідею створення при РМО Азербайджанського Національного Комітету, який очолив захоплений у полон майор ЧА Або Дудангінський (відомий теж як Фаталібейлі). Натомість на посаду голови комітету не схвалено кандидатуру сповідувача пантюркістської ідеї Е. Расулзаде, оскільки створення сильного Азербайджану з впливами Туреччини суперечило планам німецьких східних політекспертів РМО, які планували створити на захоплених у майбутньому кавказьких землях РКК як ще одне окупаційне адміністративно-територіальне утворення⁴³⁶.

Аграрно відсталі райони Криму цікавили фюрера як порти-плацдарми для висадки у перспективі морських десантів на Кавказ, у зв'язку із чим якийсь час дозволено у переговорах із турецькими дипломатами обіцяти дотримання інтересів Туреччини в окупаційній політиці на Кримському півострові. Натомість Гітлер вважав стратегічно важливими для Райху нафтові родовища Азербайджану й навіть теоретично не хотів обіцяти їх Туреччині. 16 липня 1941 р. він заявив, що "область навколо Баку ... має стати німецькою концесією (військовою колонією)"⁴³⁷. У цьому контексті найближчі плани

⁴³⁴ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в трёх томах. - Т. 2. - М.: Юридическая литература, 1966. - С. 211-216.

⁴³⁵ Див.: *Gabliani G.* Bericht über die kaukasischen Freiwilligen verbände in der deutschen Wehrmacht / *G. Gabliani* // HZ, JTS, ZS/A-3/1, Bl. 1-14.

⁴³⁶ *Чуев С.* Проклятые солдаты... - С. 514-516.

⁴³⁷ H.Qu., den 16.Juli 1941. Geheim // ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, д. 162, л. 433-434.

Райху щодо Азербайджану зводилися до військової окупації його земель і перетворення їх в окупаційні адміністративно-територіальні утворення, тоді як певний "флірт" із кримськими татарами й азербайджанцями, зокрема у військовій сфері, виявився потрібним як "приманка" для залучення до співпраці Туреччини. Уже наприкінці 1941 р. у Єдліні в Польщі сформовано Кавказько-магометанський легіон із представників Азербайджану, Вірменії та уродженців Північного Кавказу. 2 березня 1942 р. командувач тилових військ у ГГ видав наказ про формування на його базі Азербайджанського легіону⁴³⁸, а решта національностей з нього виокремлено для формування Північно-кавказького легіону. Вербування до лав Азербайджанського легіону відбувалося на території Могилевського та Молодечнівського таборів військовополонених. За два роки у Польщі сформовано 8 азербайджанських батальйонів, зокрема № 804 (від 1943 р. офіційна назва "Аслан", у перекладі з азербайджанської "Лев"), 805, 806 "Ігіт", 807, 817, 818, 819 і 820⁴³⁹.

Перший азербайджанський батальйон спочатку почали формувати 3 липня 1942 р. як Кавказько-магометанський піхотний батальйон № 804 (*Kaukasisch-Mohammedanisches Infanterie-Bataillon 804*), але вже 22 липня того ж року його перейменували на Азербайджанський піхотний батальйон № 804 (*Aserbeidschanisches Infanterie-Bataillon 804*). Від 10 жовтня 1942 р. його командиром був призначений майор Курт Гльогер (Gloger), азербайджанським офіцером зв'язку - А. Дудангінський (Фаталібейлі). У складі цієї військової частини налічувалося 963 азербайджанці й 40 німців⁴⁴⁰. Батальйон № 807 сформовано протягом грудня 1942 р. та січня 1943 р. у м. Ченстохова (Czenstochów) у Польщі з військовополонених із застосуванням примусу. Вони пройшли навчання у м. Радом (30 км від Варшави). Як і в інших азербайджанських частинах, його командиром був призначений німець (гауптман Велге (Welge)), офіцером зв'язку - азербайджанець й командирами сотень також азербайджанці. Ця частина складалася з штабної сотні (до якої входили підрозділи зв'язку та розвідки) і трьох сотень по 111 осіб у кожній: двох стрілецьких (на озброєнні в яких було по 8 ручних кулеметів) і кулеметної (на озброєнні в якій, однак, були переважно гвинтівки й тільки 12 станкових кулеметів). До військової частини увійшли також саперний і господарський підрозділи⁴⁴¹.

Від 20 червня 1942 р. Азербайджанський легіон очолив майор Гьофер (Hoefler) і від 22 жовтня дядько К. Штауффенберга підполковник Ніколаус фон Юкскюль-Гілленбаум (Üxküll-Gillenbaum). В Україні створено 7 батальйонів (№ 1/111, П/295 (згодом 1/73), 1/4 (гірський), 1/97 (егерський), 1/101 (егерський), П/73 і 1/50), котрі причислено до Азербайджанського легіону (римські цифри означали порядковий номер частини, арабські - номер дивізії, що надала кадровий персонал)⁴⁴². На психологічну атмосферу й настрої вояків легіону певною мірою впливало ставлення німецького командування.

⁴³⁸ Фаталібейлі А. Азербайджанский легион в борьбе за независимость. Статья первая / *Або Фаталібейлі* // Свободный Кавказ. Орган Кавказской национально-демократической мысли (Мюнхен). - 1951. - №2-3. - С. 5-10.

⁴³⁹ Auch E. M. Aserbaidshaner in den Reihen der deutschen Wehrmacht / *E. M. Auch* // *Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen 1914-1945* [Ergebnis einer Arbeitstagung am 11. und 12. Juni 1999. Berlin] / Zentrum Moderner Orient, Geistwissenschaftliche Zentren Berlin e.V Hrsgeb. v . Gerhard Höpp und Brigitte Reinwald. - Berlin: Das Arabische Buch, 2000. - S. 167-179; Чувєв С. Проклятые солдаты... - С. 516-517.

⁴⁴⁰ Stammtafeln // ВА-МА, RH 58/40; ВА-МА, RH 19 V/9; Aserbeidschanisches Infanterie-Bataillon 804 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://forum.axishistory.com/viewtopic.php?f=51&t=141871>

⁴⁴¹ Справка о 807 азербайджанском батальоне // РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 926, л. 144.

⁴⁴² Gdanski J.W. Zapomniani żołnierze... - S. 92.

Згідно зі споминами Або Дудангінського (Фаталібейлі), О.Нідермаєр був противником поширення національної ідеї в підпорядкованому йому Азербайджанському легіоні, а Р. Гайгендорфф натомість виявляв щире дружнє ставлення до азербайджанського народу⁴⁴³.

Німецькому командуванню, за визнанням Р. Гайгендорффа, під час створення й використання поряд із вірменськими підрозділами мусульманських постійно доводилося враховувати, що історично "вірмени ворогували з турками"⁴⁴⁴. Процес творення вірменських формувань намагалася гальмувати Туреччина: посол цієї країни в Берліні своїми листами намагався переконати німецьке командування, що вірмени, навіть у німецьких мундирах, створюють серйозні проблеми у відносинах двох країн (те ж саме стосувалося і грецьких формувань). Під впливом цих "негативістів" опинилися деякі німецькі політичні експерти, які вважали, що вірмени, подібно до сербів та болгар, є русофілами і вбачають у росіянах визволителів з-під гніту Османської імперії. З огляду на це багато представників німецького генералітету поділяли погляди генерала Е. Ке-стрінга, котрий доволі гостро визначив ставлення німецького командування до вірмен через часті випадки їх дезертирства: "Серед народів Кавказу вірмени діяли як борці, котрі заслуговували найменшої довіри"⁴⁴⁵.

Напередодні наступу Вермахту на Кавказ керівні кола Райху не могли ігнорувати вірменське питання. Представник МЗС націонал-соціалістичної Німеччини майор В. Гентіг 20 січня 1942 р. у доповідній записці своєму керівництву зазначав: "Як нам, так і Туреччині треба докласти усіх зусиль до того, щоб створити буфер між собою і Росією, який буде дієвим тільки у разі створення об'єднання кавказьких держав. Вірменія з огляду на кількість населення, інтелігенції, а також стосунки з усіма країнами світу не може бути виключена з нього. Заповіддю для практичної політики є умиротворення вірмен, що негайно вивело б їх з-під радянсько-російського впливу. Вірмен слід остерігатись як партизанів настільки ж, наскільки вони можуть бути цінними як союзники"⁴⁴⁶. З огляду на подібні міркування у Східній кампанії німецькі інстанції вирішили використати як антирадянську й антитурецьку силу насамперед антибільшовицьку вірменську політичну еміграцію. Один із її лідерів Сурен Бедждзян Пайкгар організував і очолював рух "Госсанк" ("Просвітлення"), що мав прибічників серед вірменської молоді в країнах Європи, окупованих Німеччиною. 15 грудня 1942 р. при РМО створено Вірменський Національний Комітет, до котрого увійшли Арташес Абеґян як голова, Абраам Гюлхандянян як заступник голови і Тигран Багдасарян як член комітету⁴⁴⁷. Цей представницький орган прагнув відновити незалежну Вірменію, вільну від більшовицького і турецького панування, видавав журнал "Вірменець" і транслював радіо програму з Берліна⁴⁴⁸.

Хоча окремі турецькі політики намагалися втілювати щодо народів Кавказу принцип "поділяй і пануй", особливо щодо азербайджанців і вірмен, політики останніх швидко відчували цю тенденцію й вирішили об'єднати зусилля для протистояння тискові Туреччини. Лідер вірменської політичної еміграції в Болгарії Гарегін Тер-Арутюнян

⁴⁴³ *Фаталібей А.* Отчет азербайджанському народу о борьбе его сынов за независимость Родины в период Второй мировой войны /*А. Фаталібей* // Азербайджан (Мюнхен). - 1951. - № 1. - С.19.

⁴⁴⁴ *Heygendorff R.* v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 38.

⁴⁴⁵ *Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 47.

⁴⁴⁶ Пер. с нем. Копия. Берлин, 20 января 1942 г. фон Хентиг // ГАРФ, ф. 9401, оп. 2, д. 100, л. 393-394.

⁴⁴⁷ *Абрамян Э.* Кавказцы в Абвере... - С. 34.

⁴⁴⁸ *Mühlen P.* v. z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 105-106.

(Нжде) уклав угоду з азербайджанським лідером Еміном Расул-заде про узгоджені дії у протистоянні тиску Туреччини й зумів переконати його в тому, що поширення пантюркізму буде сприяти поглинанню й знищенню національної самобутності азербайджанців унаслідок асиміляції турками. Коаліція вірмен й азербайджанців, на противагу до політичних прагнень Туреччини на Кавказі, влаштувала також А. Розен-берга, який у планах творення майбутнього Райхскомісаріату "Кавказ" відводив окреме місце Генеральній області "Вірменія" як своєрідному "буферові", що мав стримувати політичні амбіції Туреччини на Кавказі⁴⁴⁹.

Саме вірменські політичні емігранти були першими організаторами на боці Третього Райху вірменських відділів, вояків до яких вербували переважно з колишніх бійців ЧА вірменської національності. У грудні 1941 р. - січні 1942 р. до Сімферополя з метою організації діяльності Абвергрупи-114 (кодова назва "Дромедар", свого роду "вірменський міні-варіант" Спецштабу "Р") прибуло кілька емісарів еміграційних дашнакських центрів, одним із яких був колишній генерал і тогочасний керівник вірменського відділення "Валлі" Дро Канаян⁴⁵⁰. Саме він перебрав на себе керівництво військовим сектором співробітництва вірмен із Німецьким Райхом, тісно співпрацював з Абвером і відігравав у його діяльності таку ж роль у вірменських питаннях, що й колишні офіцери емігрант Б. Смысловський як експерт в питаннях Росії чи П. Крижанівський та І. Голуб як знавці українських справ. Хоча керівництво "Дашнакнутюн" було проти співпраці з нацистами, у роки німецько-радянської війни Канаян взяв участь у формуванні підрозділів Вірменського легіону в складі Вермахту з військовополонених вірменських бійців ЧА. Спочатку він та деякі інші вірменські політичні емігранти співпрацювали передусім з Абвером. Спочатку ці зв'язки контролювала Воєнна організація "Близький Схід" (*Kriegsorganisation Naher Osten*) у складі філії (*KO-Nebenstelle*) Абверу в Стамбулі, яку очолював Пауль Леверкюн. Згаданий раніше колишній вірменський генерал Г. Тер-Арутюнян (Нжде) був лідером вірменської політичної еміграції у Болгарії, молоді представники якої вступили до різних формувань німецьких ЗС (від 1944 р. також до підрозділів військ СС та юнацьких протиповітряних формувань ВПС Німеччини). Інші вірмени, які жили у Франції та Німеччині, протягом війни вступили до 58-го танкового корпусу й служили у східних підрозділах у складі 19-ї армії Вермахту, якийсь час розміщених в Ліоні у Франції⁴⁵¹.

Водночас із колишніх військовополонених вірменських вояків ЧА створено кілька національних батальйонів. 13 січня 1942 р., згідно з наказом шефа озброєнь сухопутних військ і командувача резервних армій, на станції Єдліно розпочалося творення Кавказько-магометанського легіону, а 8 лютого – у м. Крушне - Грузинського легіону й у Пулавах - Вірменського легіону. 6 березня 1942 р. командувач тилових військ у ГГ видав наказ про формування Вірменського легіону⁴⁵². У наступні тижні тривав відбір майбутніх вояків до нього серед полонених червоноармійців-вірмен і наприкінці травня німецьке командування почало формувати перші його батальйони.

На початок червня у таборі за 10 км від м. Радом зосереджено понад 800 вірмен, перевезених сюди з різних німецьких таборів для радянських військовополонених, переодягнутих у польські та французькі уніформи й розподілених на 5 сотень по 150-160 осіб

⁴⁴⁹ ЧуеєС. Проклятые солдаты... -С. 521-522.

⁴⁵⁰ Иосиф Сталин - Лаврентию Берию: "Их надо депортировать!.." Документы, факты, комментарии / Вступ, ст., сост., послесл. Н. Бугай. - М.: Дружба народов, 1992. - С. 146. ⁴⁵¹ *Mandalian J. Karekin Nazhdeh / James Mandalian // The Armenian Review. - 1958. -No I. ⁴⁵²Bef. MilBfh. im GG. v. 6.3.1942. Betr.: Aufstellung einer Armenischen Legion // IfZ, MA-679/4; NA, T-501, roll 215, fr. 000206-000209.*

у кожній. Тут для вишколу командирів підрозділів та сотень організовано короткочасні двотижневі курси, на яких новобранців серед іншого навчали командувати німецькою мовою й основам санітарної справи. Легіонерам призначено платню в розмірі 30 польських злотих на місяць усім; крім цього командири підрозділів отримували додатково 37,5 райхсмарок, а командири сотень - 45. Так створено перший вірменський стрілецький батальйон "Варган Зоравар" ("Полководець Варган"), а весь вояцький склад називали "Вартананк". На початку липня його перевели до м. Пулави, де комендантом табору для вірменського військового формування був призначений син німця і вірменки з Тифлісу оберштурмбанфюрер СС Вальдемар Френцель. Тут нову формацію реорганізували в 1-й бойовий вірменський батальйон⁴⁵³. У його складі було п'ять сотень: три стрілецькі (у кожній з яких було по 180-200 вояків), 4-та кулеметна (140 вояків) і 5-та штабна (250 вояків)⁴⁵⁴. У Пулавах 25 липня батальйон отримав німецьке обмундирування і переважно трофейну зброю ЧА: трьохзарядні і самозарядні гвинтівки, 12 станкових кулеметів "Максим", 8 мінометів і 3 протитанкові гармати. Велику увагу було приділено ідеологічному вишколу легіонерів, з якими протягом липня проведено співбесіди на теми причин німецько-радянської війни, більшовицьких репресій у Вірменії, три розмови "Про хід бойових дій на фронтах і про поразки радянських військ" тощо⁴⁵⁵. Протягом усього часу перебування батальйону в Пулавах відбулося його поповнено військовополоненими вірменами, які потрапили до німецького полону переважно під м. Керч та м. Севастополь. 4 липня розформовано табір військовополонених № 127 ("Дулаг 127") і його полонених червоноармійців-вірмен переведено до окремих підрозділів Вірменського легіону⁴⁵⁶.

Неофіційним національним інспектором Вірменського легіону став Варган Сар-кісян, офіційним представником цієї формації в Німецькому Райху - син німкені й колишнього міністра закордонних справ Республіки Вірменія Армік Джалаян (який підтримував зв'язки з впливовими офіцерами в ОКВ), військовим аташе - громадянин Німеччини зондерфюрер і промисловець-мільйонер Альфред Мурадян, прес-аташе - Арутюн Багдасарян. Зі всіх Східних легіонів Вермахту лише Вірменський легіон мав однорідний національний склад. Усього на території Польщі сформовано 9 національних вірменських батальйонів, котрі номінально вважали його складовими частинами: № 807-809 і 812-816. Крім них у Лохвиці (Україна) протягом другої половини 1942 р. під командуванням майора Вальтера Енгольма (Engholm) сформовано 3 батальйони - № 1/125, 1/198, П/9 (запланований батальйон № П/73 так і не був створений, оскільки його розформували ще до закінчення вишколу) у підпорядкуванні штабу формування Східних легіонів в Україні під керівництвом О. Нідермаєра*, 3 кавказькі будівельні

⁴⁵³ Режим доступу: <http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/otl.htm#wigg>

⁴⁵⁴ *Munoz A. J. The East Came West: Muslim, Hindu, and Buddhist Volunteers in the German Armed Forces, 1941-1945 / Antonio J. Munoz. - Bayside, NY: Axis Europa Books, 2001. - P. 249.*

⁴⁵⁵ *Колесник А. Грехопадение... - С. 163-164.*

⁴⁵⁶ *Tätigkeitsberichte. Stammtafeln. Berichte Dr. Fischer und Dr. Müller-Scholl // BA-MA, R 58/120: Angelegenheiten des Armen. Legionsstabes, Personalangelegenheiten // BA-MA, RH 58/104.*

* 30 червня 1943 р. легіонер Хачатурян охарактеризував історію створення цих трьох батальйонів так: "Відібраних вірмен, у тому числі й мене, відправили до табору в Лохвиці, покращили харчування. У Лохвиці вірмен зібралось до 3 тисяч осіб. Через три дні німецьке командування оголосило, що ми звільнені і не є полоненими, а є добровольцями вірменського легіону. Нас поділили по сотнях: у кожній сотні 160-170 осіб; сформували батальйони. У батальйоні на раховувалося 5 сотень. Так було сформовано три батальйони. Усе призначене командування батальйонів було німецьким. Після того, як нас сформували, нам оголосили: «Тепер ви будете боротися проти більшовиків разом із німцями до повної перемоги. Звільнимо Вірменію і відправимо вас на Батьківщину. Ваша Батьківщина - прекрасна Вірменія - буде незалежною».

сотні військовополонених (*Kaukasien Kriegsgefangenen Baukompanien*) і 22 допоміжні вірменські сотні (постачання, будівельні, залізничні, транспортні). Вояки вірменських батальйонів носили гербоподібну відзнаку з барвами їх національного прапора та білим написом "Вірменія" (*Armenien*)⁴⁵¹.

Спочатку тільки Вірменський легіон мав однорідний національний склад, тоді як до Туркестанського легіону вербували узбеків, казахів, киргизів, туркмен, каракалпаків і таджиків, до Кавказько-магометанського - азербайджанців, дагестанців, інгушів і чеченців, до Грузинського - грузинів, осетинів, абхазів, адигейців, черкесів, кабардинців, балкарців і карачаївців. Щоб зробити легіони більше мононаціональними за складом, 2 серпня 1942 р. Кавказько-магометанський легіон перейменовано на Азербайджанський і з його складу, як і зі складу Грузинського легіону, виокремлено представників різних гірських народів, об'єднаних у Північно кавказький легіон зі штабом у Весолі. Хоча Грузинський і Вірменський легіони перестали бути полінаціональними, у німецьких нормативних документах їх і надалі трактували як Східні легіони. Від весни кавказькі формування створено в районі дислокації 2-ї армії⁴⁵⁸. 29 серпня Вірменський піхотний батальйон № 808 скеровано з м. Пулави на фронт за маршрутом Брест, Гомель, Київ, Харків, Таганрог, Кропоткін, Майкоп та Нефтегорськ, де після прибуття наприкінці вересня його підпорядковано німецькому полку й наказано зайняти оборону. У грудні в районі Нальчика на лінії населених пунктів Жентала, Бабугент та Кашкатау успішно оборонявся сформований із вірмен Східний батальйон № 809. 18 листопада у зв'язку з успішною диверсійною діяльністю радянських партизанів і дезертирством вірмен 808-й батальйон знято з дорожньо-будівельних робіт і скеровано у район Нефтева, а на початку січня його дислоковано у районі Маратуки-Улоговина⁴⁵⁹.

У 1942 р. офіційно Третій Райх, зважаючи на певний ступінь недовіри до грузинів, проводив щодо них таку ж політику, що й відносно двох згаданих раніше народів Кавказу. Було розроблено проекти творення Генерального комісаріату "Грузія" майбутнього Райхскомісаріату "Кавказ"⁴⁶⁰. Генеральним комісаром Грузії був намічений бригадефюрер СС Отто Гогде (*Gohde*), який активно цікавився Кавказом⁴⁶¹. Використовуючи при цьому в своїх інтересах грузинів, німецькі інстанції, з одного боку, враховували позитивний досвід творення з них національного легіону в роки Першої світової війни⁴⁶², з другого - критично оцінювали їх лояльність. Німецькі політексперти вважали становище в СРСР грузинів відносно кращим порівняно з представниками інших народів, пояснюючи це "особливим сантиментом" до них двох їх впливових співвітчизників - диктатора Радянського Союзу Й. Сталіна та керівника НКВС СРСР Лаврентія Берії. Наприклад, Р. Гайгендорфф був переконаний, що недовіра тогочасних німецьких відомств до грузинів була справедливою, оскільки грузини були "у більшості

Тоді ж ми дізналися, що є вірменський комітет, який очолюють емігранти й офіцери старої армії Дро та Фіде" (Сов. секретно. Спецсводка. Антисоветские формирования, созданные немцами на временно оккупированной территории СССР. По состоянию на 1.12.43 г. // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 46, л. 274-275).

⁴⁵⁷За іншими даними - "Вірменський легіон" (*Armenien Legion*) (*Чуев С. Проклятые солдаты...* - С. 525-526).

⁴⁵⁸РГВА, ф. 500, он. 5, д. 23, л. 135-149.

⁴⁵⁹*Дробязко С. И. Под знамёнами врага...* - С. 381.

⁴⁶⁰*Die Wirtschaft im künft.Reichskommissariat Kaukasien. Das Generalkommissariat Georgien* // ВА, R 6/538.

⁴⁶¹*Mamoulia G. Le Caucase dans les plans strategiques...* - S. 51.

⁴⁶²*Zürner W. Zur Geschichte der Georgischen Legion im Ersten Weltkrieg / Werner Zürner* // MGM. - 1978.-Н. 23.-S. 85-104.

прихильниками державного керівника Сталіна - їх великого співвітчизника". За таких обставин, як і під час створення російських формувань і Вірменського та Азербайджанського легіонів, окремим об'єктом зацікавлення німецьких вербувальних установ у процесі творення національних формацій із грузинів були політичні емігранти, за словами Гайгендорффа, у випадку Грузинського легіону - "антибільшовицька грузинська еміграція, здебільшого з Польщі, яка вступила до грузинського легіону"⁴⁶³.

Лідери грузинської політичної еміграції у своїх планах відводили Грузії гео-політичну роль об'єднуючого центру народів Кавказу подібну до тієї, яку німецькі націоналісти бажали забезпечити для Німеччини як для центру об'єднання "германських народів" чи російські - для Росії як об'єднувачого центру слов'янських народів⁴⁶⁴; розробляючи плани співпраці з Німеччиною, ці грузинські політики брали до уваги той факт, що у 1920 р. ця країна де-юре визнала незалежність Грузії⁴⁶⁵. При РМО для грузинів створили представництво, аналогічне до репрезентативного органу азербайджанців та вірмен - Грузинський Національний Комітет, до якого увійшли емігранти: один зі співзасновників національної організації "Тетрі Георгі" професор Міхаїл Церетелі як голова, голова національно-демократичної партії Грузії Спіридон Кедія, професор Зураб Авалішвілі та Георгій Магалашвілі⁴⁶⁶. Утім, ГНК із центром у Берліні, що "існував тільки на папері", не мав суттєвого впливу на формування і використання національного легіону, який на той час командування Вермахту формувало з грузинів.

Німецько-грузинська співпраця набагато краще розвивалася у військовій сфері, ніж у політичній. Незабаром після початку німецько-радянської війни керівник Кавказької громади у Польщі Грігорій Алшібая підготував для німецьких владних інституцій меморандум із пропозиціями формування Грузинського легіону, до якого масово зголосяться грузини, які бажать боротися на боці німецького війська за визволення своєї Батьківщини. Грузинський офіцер-емігрант Дімітрій Шалікашвілі у своїх споминах так характеризував патріотичний порив, який був характерний для грузинських військовослужбовців на початку німецько-радянської війни: "Багато з наших офіцерів розраховували, що незабаром ми зуміємо розпочати війну за волю Грузії, отримавши зброю для боротьби проти Росії. Ми мріяли сформувати Грузинський легіон, подібний до того, що був створений під час Першої світової війни. Алшібая усією душею підтримував наші ідеї і дотримувався тієї думки, що ми повинні взяти участь в активній боротьбі за волю. Він вважав, що ми не будемо мати права впливати на формування майбутнього уряду незалежної Грузії, якщо ми не будемо сприяти її звільненню". Однак протягом першого півроку війни німецькі інстанції не підтримали цю пропозицію й щойно тільки восени 1942 р. після призначення полковника Р. Гайгендорффа командиром штабу формування Східних легіонів у Польщі дозволили, щоб офіцери з грузинських емігрантів мали доступ до бойових підрозділів, сформованих із земляків. На цей час Алшібая і його помічник у військових справах Сімон Кобіашвілі зуміли налагодити зв'язок із Р. Гайгендорффом і отримали дозвіл на вступ до підрозділів легіону грузинських емігрантів - колишніх вояків польської армії. Їх призначено на посади ад'ютантів, і вони виконували функції посередників між німецьким кадровим складом і грузинським вояками⁴⁶⁷.

⁴⁶³Heygendorff R. v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 38.

⁴⁶⁴Мамуліа Г. Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны / Георгий Мамуліа. - Тбилиси: Цодна, 2003. - С. 127.

⁴⁶⁵Georgien: Geschichtliche Darstellungen. Deutsch-Georgische Beziehungen // BA, R 6/531. ⁴⁶⁶Hoffmann J. Die Kaukasien 1942/43... - S. 258.

⁴⁶⁷Mamoutia G. Le Caucase dans les plans strategiques... - P. 68-69.

На початку 1942 р. у Римі вивчали можливість використання лідерів грузинської організації правого політичного спрямування "Тетрі Георгі" у підготовці повстання на Кавказі й створення у складі ЗС Італії військового формування з військовополонених грузинських бійців ЧА, які потрапили у полон до 8-ї італійської армії на південній ділянці Східного фронту. Тільки заперечення Берліна поклало край італійському втручання в справи військово-політичного використання захоплених у полон вояків-грузинів, яких передали у розпорядження Вермахту. Цей інцидент був однією з причин, що прискорила створення Грузинського легіону у складі Вермахту⁴⁶⁸. 2 березня 1942 р. командувач тилових військ у ГГ видав наказ про формування Грузинського легіону у Весолі⁴⁶⁹ (згодом його комплектували у Кру піні підРадомом). Його першим командиром був призначений колишній пілот Люфтваффе, гауптман (згодом майор) Вільгельм Гоуссель (Housselle), після переведення якого до Північнокавказького легіону у серпні - обер-лейтенант Клаус Брайтнер, а від осені - уродженець Австрії полковник Отто Махтс. Неофіційним національним командиром Грузинського легіону став полковник Шалва Маглакелідзе, котрий де-факто був таким же неформальним інспектором без жодних повноважень із правом дорадчого голосу в грузинських батальйонах, що й Д. Канаян у Вірменському чи А. Дудангінський в Азербайджанському легіонах⁴⁷⁰. Першим формуванням Грузинського легіону був 795-й батальйон, у якому служили 934 грузинів і 41 представник німецького кадрового персоналу; його командиром був призначений досвідчений бойовий офіцер обер-лейтенант Шіпп, хоча фактично командував легіоном Ш. Маглакелідзе. Усього у складі легіону в Польщі до осені 1942 р. сформовано і скеровано на фронт на Кавказ батальйони № 795 і 796, а з часом теж батальйони № 797, 798, 799, 822, 823⁴⁷¹.

Хоча основний центр Грузинського легіону був у ГГ, 9 травня ще один центр формування його частин, підпорядкований штабові формування Східних легіонів в Україні, розміщено на території м. Гадяч. Його командиром 28 червня був призначений підполковник Рістов (Ristow), від 24 липня - майор Шмідт (Schmidt), від 21 вересня - підполковник Маус (Maus), від 25 січня 1943 р. - підполковник Гайне (Heune), а від 24 лютого - підполковник Лінде (Linde). В Україні 14 червня 1942 р. у складі легіону почали формувати 6 вишкільних батальйонів, реорганізованих згодом у польові, що потім отримали такі номери: 1/9, 1/298 (перейменованій згодом на П/4 (гірський), І/І (гірський), П/198, П/9, П/125). 90 % грузинських військовослужбовців цих частин були завербовані у таборах для військовополонених або добровільно перейшли до Вермахту в Криму навесні 1942 р.⁴⁷². 12 вересня Грузинський батальйон № 795 із Весолі вирушив на фронт у 2-х ешелонах за маршрутом: Варшава, Львів, Дніпропетровськ, Сталіно, Таганрог, Ростов, Мнводи, Ново-Вознесенськ, куди прибув наприкінці того ж місяця. Протягом 3-4 жовтня його підпорядковано німецькій 23-й піхотній дивізії (3-го танкового корпусу 1-ї танкової армії, що воювала на Баксанській ділянці на Кавказі) і він зайняв лінію оборони. Незабаром на фронт скеровано також Грузинський батальйон № 796⁴⁷³.

Військовослужбовці кавказьких формувань здобули визнання німецького командування. У звіті від 15 грудня командувач 1-ї танкової армії генерал кавалерії

⁴⁶⁸Ibid. - S. 53-54.

⁴⁶⁹Befehl Milit. Befehlshaber im GG. v. 2.3.1942. Betr.: Aufstellung einer Georgischen Legion // HZ, MA-679/4; NA, T-501, roll 215, fr. 000215-000218.

⁴⁷⁰Matouliá G. Le Caucase dans les plans strategiques... - S. 53, 56.

⁴⁷¹Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 531.

⁴⁷²Matouliá G. Le Caucase dans les plans strategiques... - P. 72. ⁴⁷³Дробязко С. И. Под знамёнами врага... - С. 381.

Е. фон Маккенсен відзначив, що грузинські легіонери 795-го батальйону особливо відзначилися під час відсічі атаки частин ЧА поблизу Хазнідону в напрямку р. Терек. Оцінюючи досвід використання частин Східних легіонів на Кавказі, шеф штабу групи армій "А" генерал-лейтенант Грайфенберг вказував, що деякі з них (наприклад, 804 та 805-й азербайджанські та 809-й вірменський батальйони) "діяли у великих лісових районах часто цілком самостійно, успішно боролися проти ... загонів противника й зробили значний внесок у справу забезпечення умиротворення цих районів"⁴⁷⁴.

Об'єктом уваги різних владних установ Третього Райху був також Північний Кавказ, до якого географічно належали Краснодарський край та Ставропольський край, Адигея, Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія, Північна Осетія, Інгушетія, Чечня та Дагестан, що перебували у складі Росії, а також Тушетська, Хевсуретська та Хевська області Грузії. На початку жовтня 1942 р. після вступу Вермахту на територію Карачаєво-Черкесії створено Карачаївський Національний Комітет, який очолив антибільшовицьки налаштований селянин Каді Байрамуков. Представники сухопутних військ Німеччини (особливо Е. Кестрінг) демонстрували повагу до національно-релігійних традицій місцевого населення і заявили про те, що будуть проводити політику в його інтересах. У Карачаєво-Черкесії швидше, ніж на інших окупованих територіях, розформовано колгоспи, завдяки чому вдалося сформувати карачаївський кавалерійський ескадрон, творення якого контролював особисто інспектор кавказьких формувань Вермахту Е. Кестрінг⁴⁷⁵. Аналогічну політику Німеччина проводила щодо кабардинців. 2 листопада німецькі війська захопили столицю Кабардино-Балкарії Нальчик для підготовки наступу у північному напрямку від Грузії на столицю Осетії Владикавказ (радянська назва - Орджонікідзе) й далі у південно-західному напрямку на Грозний. 18 грудня в Нальчику представник РМО О. Бройтігам заявив про налагодження тісної співпраці німців із народами Кавказу, у тому числі з кабардинцями. На той час створено Кабардинський Національний Комітет, який очолив місцевий юрист Селім Шадов. Цей представницький орган підтримав боротьбу Німеччини проти СРСР й закликав кабардинців на радянському боці організувати партизанську боротьбу в тилу військ ЧА на Кавказі⁴⁷⁶.

З-поміж нацменшин СРСР під час комплектування Східних легіонів окрему увагу приділено творенню військових підрозділів із калмиків - нащадків войовничих племен Чингізхана й кочівників буддистського віросповідання, які заселяли калмицькі степи на захід від Каспійського моря. Плани нацистської Німеччини щодо Калмикії змінювали в ході розвитку подій. Якщо в 1941 р. у РМО розроблено проект створення Генеральної області "Калмикія" під німецьким управлінням у складі майбутнього Райхскомісаріату "Кавказ", то після вступу Вермахту на територію Батьківщини калмиків виникла ідея створення їх національного уряду, в якій були як прибічники, так і опоненти, котрі вважали, що це недоречно з багатьох причин (ідеологічних, господарських та ін.). Унаслідок розбіжностей в оцінках доцільності таких кроків протягом кількох місяців перебування німецьких військ у Калмикії жодних заходів для реалізації цього задуму не здійснено, але німецьке окупаційне військове управління підтримувало національний розвиток калмиків, не заперечувало проти їх релігійної свободи, не руйнувало їх усталеного способу життя й навіть вирішило видати шкільний підручник калмицькою

⁴⁷⁴Дробязко С. И. Вторая мировая война... - С. 10.

⁴⁷⁵Daltin A. German Ruie in Russia... - Boulder, 1981. - P. 245-246.

⁴⁷⁶Beschluß des Kabardinischen Nationalausschusses // BA, R 6/145.

мовою⁴⁷⁷. До осені 1942 р. створено Калмицький Національний Комітет, котрий очолив емігрантський суспільний і культурний діяч Шамба Балінов. На той час 110-та Особлива Калмицька кавалерійська дивізія ЧА, створена у листопаді 1941 р., майже у повному складі здалася в німецький полон⁴⁷⁸. У вересні 1942 р. на основі її бійців командир дислокованої у калмицьких степах 16-ї моторизованої дивізії генерал-майор Гайнц Гайнріці сформував в Елісті калмицький кавалерійський ескадрон із місцевого населення та полонених червоноармійців. Калмики зарекомендували себе переважно як розвідники та кавалеристи⁴⁷⁹. До листопада 1942 р. у складі ЗС Німеччини в калмицьких степах воювало вже 4 ескадрони калмиків; загальне керівництво ними здійснював німецький штаб, який очолив зондерфюрер Отмар Рудольф Верба* (псевдо "доктор Долль"), котрий спочатку вербував калмиків до загону Абверу № 103 (*Abwehrtrupp 705*)⁴⁸⁰. Незабаром після відступу з цієї території Вермахт використовував десять калмицьких ескадронів для патрулювання прифронтових ділянок, нападів на окремі радянські гарнізони й боротьби проти партизанів. Штаб радянського партизанського руху на Південному фронті зафіксував 628 випадків затримання калмиками розвідувальних груп радянської 51-ї армії з подальшим переданням їх німецькій контррозвідці. Калмиків використовували під час організації ближньої та дальньої розвідки поблизу Астрахані та у дельті р. Волга, а також у боротьбі проти партизанів. Калмикія була приблизно півроку окупована німецькими військами, але наприкінці 1942 р. вони відступили за р. Дон. Командир формації О. Верба запропонував використати калмиків у степових областях поблизу Азовського моря. За посередництвом шефа ФГО полковника Р. Гелена оголошено, щоб стосовно калмиків "належно сприяти збереженню їх своєрідності"⁴⁸¹. Поступово до полінаціональних Східних легіонів були зачислені каракалпаки, кабардинські вірмени, аджарці та південні осетини, черкеси, адигейці, кабардинці, абхазці, балкари, північні осетини, інгуші, чеченці, башкири, дагестанці, кумики, аварці та представники інших народів Кавказу. Разом усі вони були - чи, точніше, могли бути - єдиним потужним військово-політичним фактором східної політики Райху. Це зумовило трактування їх як єдиного цілого й видання уніфікованих розпоряджень німецького командування про матеріальне утримання, що однаковою мірою

⁴⁷⁷geh. Bericht (As.) HGr B/v. Sodenstern v. 18.10.1942: Verhältnis im Kalmückengebiet und Einstellung d. kalmück. Bevölkerung; geh. Sehr. RMfdbO an OKH v. 19.12.1942: Bes. Entgegenkommen gegenüber d. Kalmücken. Schulbücher in kalmück. Sprache // IfZ, MA-245; NA, T-454, roll 16, fr. 0988-0999, 01227, 01228.

⁴⁷⁸Hoffman J. Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945. - Freiburg, 1986. - S. 83.

⁴⁷⁹Халмаг - Der Kalmück. - 1943. -Nr.3/4 // BA, R 6/541; Kampf der Kalmücken für die nationale Freiheit. Übersetzung aus "Chalmag - Der Kalmück". 1944. Nr. 12 // BA, R 6/540.

* Отмар Рудольф Верба (у деяких документах Оттомар або Отто Врба (Wrba)) народився 2 листопада 1900 р. у родині емігрантів із Російської імперії у м. Гедінг у Судетах. Був офіцером австрійської армії, від 19 листопада 1918 р. в групі генерала Осипа Микитки служив четарем в УГА, а у 1919-1920 рр. у складі ДА УНР брав участь у боротьбі проти більшовицької Росії. Між двома світовими війнами займався комерцією і працював архітектором. Виконував доручення Абверу при німецькому консульстві в Одесі. 11 серпня 1942 р. скерований у калмицькі степи як керівник Абвергрупи № 103 у ранзі зондерфюрера "Ц", що відповідав ступеню гауптмана Вермахту. Завдяки демонстрації поваги до місцевих релігійних діячів йому вдалося заручитися підтримкою калмицького населення, а окремі буддистські ламы навіть ототожнювали свастику на мундирі "доктора Долля" з давньою буддистською відзнакою (Hoffman J. Deutsche und Kalmyken... - S. 23).

⁴⁸⁰Herre H. D. Kalmückenverband Doll / H. D. Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 24-26.

⁴⁸¹ Hoffman J. Deutsche und Kalmyken... - S. 92, 113.

поширювалися на туркестанські та кавказькі частини в районі ГА "Південь"⁴⁸² і тилових районів Вермахту в ГГ⁴⁸³.

4.2.3. Кримськотатарські формування

Для реалізації східної політики Райху МЗС Німеччини активно залучало представників національних емігрантських організацій із Кавказу, Поволжя, Середньої Азії. Однак німецькі експерти ставилися доволі стримано до керівників кримськотатарської еміграції, які перебували в Туреччині та Польщі через їх колишні контакти зі структурами польського Генерального штабу. 16 липня 1941 р. фюрер вирішив долю Кримського півострова: "Крим повинен бути очищений від усіх чужинців і заселений німцями... Так само Крим з прилеглими районами (область північніше Криму) повинен стати територією Райху; ці прилеглі райони повинні бути якомога більшими"⁴⁸⁴. Райхсканцлер націонал-соціалістичної Німеччини вважав Кримський півострів "колонізаційним простором" для розселення німецьких поселенців. Це спричинило створення на території тимчасово завойованого Вермахтом Криму, окупаційної адміністративно-територіальної одиниці - Генерального округу "Таврія", що у листопаді 1941 р. під керівництвом Альфреда Фрауенфельда увійшов до складу РКУ⁴⁸⁵. Однак, незважаючи на експансіоністські плани А. Гітлера щодо Криму, співробітники МЗС Німеччини вирішили використати антибільшовицькі настрої кримськотатарських емігрантів, які не були обізнаними із нацистськими колоніальними проектами. Через пронимецьких діячів у Туреччині представники зовнішньополітичного відомства Німеччини розпочали збирати інформацію про можливість використання цих людей з метою поширення антибільшовицької пропаганди серед кримських татар, котрі потрапили до німецького полону як бійці ЧА⁴⁸⁶.

До 1918 р. кримські татари володіли великими плантаціями виноградників і тютюну, займалися скотарством і виноробством. Під час громадянської війни між колишніми громадянами Російської імперії вони, позбавлені можливості мирного життя, організовували збройні загони й проводили партизанську боротьбу в горах і у боротьбі проти більшовицької Росії взаємодіяли з російськими білогвардійськими з'єднаннями, за що з боку невизнаної влади їх очікували переслідування, репресії та страти. Немає нічого дивного у тому, що після цього багато татар Криму, подібно до частини українців та представників народів Балтії, зустріли німецькі війська як своїх визволителів⁴⁸⁷. Націонал-соціалістична Німеччина натомість підтримувала націоналізм народів тюркської мовної групи, але не сприймала їхнього прагнення до державності.

⁴⁸²Anlagenbd. 7z.KTB 1 d. Befeh. d. rückw. HG Süd/Ia20.11.-20.12.1941: Befehle, Berichte u. a. d.HGr Süd, Bfh. (Gen. Friderici) u. unterstellter Einheiten betr. Partisanenbekämpfung, Kriegsgefangenen, Truppen Verschiebung, Aufstellung v. turkestan., kaukasischen u. Kosakeneinheiten // IfZ, MA-486; NA, T-501, roll 6, fr. 000653-001046; OKH/GenStdH/Org.Abtteilung: "Landeseigene Verbände", 1942-1944. Notizen über Aufstellung v. Turk-Truppen u. Osteinheiten // IfZ, MA-484; NA, T-78, roll 413, fr. 000952-001009.

⁴⁸³Rundschr. MilBfh. im GG v. 11.2.1942: MilBef. für Reorganisation d. franz. Legion u. für Aufstellung d. kaukas., turkestan., armen, u. georg. Legion //IfZ, MA679/4; NA, T-501, roll 215, fr. 0374-0375. ⁴⁸⁴H.Qu., den 16.Juli 1941. Geheim // ГАРФ, ф. 7445, он. 2, д. 162, л. 433-434.

⁴⁸⁵Vorbereitung einer Zivilverwaltung auf d. Krim u. Errichtung d. Generalbezirks Krim: Ansiedlung v. Volksdeutschen auf d. Krim; Siedlungsmöglichkeiten, Landwirtschaft u. Bodenschätze auf d. Krim, 1942 // BA, R 6/19.

⁴⁸⁶*Giljazov I.* Die Muslime Rußlands in Deutschland während der Weltkriege als Subjekte und Objekte der Großmachtpolitik // Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten... - S. 143-148.

⁴⁸⁷*Kirimal E.* Der nationale Kampf der Krimtürken / *Edige Kirimal.* - Emsdetten/Westfalen: Verlag Lechte, 1952.

Головним об'єктом зацікавлення німецьких політиків, які хотіли закріпити за Німецьким Райхом імідж країни, що підтримувала пантюркістський рух, був власник двох невеликих заводів із виготовлення зброї, брат покійного тоді Енвер-паші, один із лідерів пантюркістського руху в Туреччині генерал Нурі Кілігіль (частіше його називали Нурі-паша), якого підтримувало МЗС Німеччини, зокрема його статс-секретар Ернст Вьорманн. 11, 19 і 25 вересня 1941 р. Нурі-паша провів переговори з держсекретарем МЗС Німеччини Ернстом Вьорманном. У звіті про ці зустрічі Вьорманн виклав своє ставлення до створення єдиної держави усіх народів тюркської мовної групи. Він вважав, що тоді як виникнення протурецьки орієнтованих держав на Кавказі було не вигідне для націонал-соціалістичної Німеччини, створення "поза межами його досяжності" Туркестанської держави у Середній Азії після поразки СРСР мало суттєво послабити міжнародні позиції Великої Британії, тому ця ідея заслуговувала усілякої підтримки Райху⁴⁸⁸.

Першим кроком на шляху до творення формувань із німецьким командуванням і етнічно однорідним складом іноземних вояків було відокремлення військовополонених різних національностей одних від інших. 17 вересня 1941 р. турецький політик Нурі Кілігіль під час перебування у Німеччині висловив прохання відділити усіх тюркських військовополонених в особливий табір на зразок табору у Вьонсдорфі в роки Першої світової війни, щоб згодом використати їх як своєрідну армію пантюркістського руху, союзного Німеччині⁴⁸⁹. З аналогічною пропозицією до Верховного командування Вермахту звернувся А. Розенберг, у відповідь на запит якого 24 вересня керівник відділу у справах військовополонених ОКВ генерал-полковник Браєр відповів, що ОКВ не може цього організувати, бо надто великою є кількість військовополонених, але ОКВ займеться вирішенням цього питання при першій нагоді⁴⁹⁰. 31 жовтня в одному з документів ОКВ було зафіксовано, що МЗС зареєструвало 55000 військовополонених з тюркських народів, із них 25 комісій РМО відібрали тільки приблизно 10 % або 5600 осіб для співпраці, особливо для пропагандистської діяльності⁴⁹¹.

Треба відзначити, що німецькій пропаганді зі "східного питання" була притаманна деяка двоїстість. Спочатку вторгнення до СРСР розпочалося під гаслом боротьби проти "більшовицько-азійських орд". Серед військовослужбовців німецьких військ поширювали листівки та брошури з фотографіями солдатів ЧА різних азійських національностей, котрих трактували як "справжній образ радянського бійця", а народи Сходу - як відсталі, диких та жорстоких нащадків татаро-монгольських племен. Проте після дозволу керівництва Третього Райху на творення Східних легіонів німецькі військові та пропагандистські інстанції змушені були відмовитися від формування цього стереотипу і наприкінці 1941 р. почали виявляти повагу до азійських народів. Підставою для цього була поява у Райху напередодні Другої світової війни кількох праць, у яких їх автори підводили читачів до думки про спільність геополітичних інтересів індогерманських та тюркських народів⁴⁹². 20 та 29 листопада 1941 р. командувач 11-ї армії Еріх Манштайн (Manstein), наприклад, видав два накази, у яких вимагав шанобливого ставлення до релігійних звичаїв татар-мусульманів і закликав не допускати будь-яких невинуватих

⁴⁸⁸Гулязов И. Легион... - С. 69; ADAP. Serie D. - Bd. XIII, 2. - S. 469-470.

⁴⁸⁹ADAP. Serie D: 1939-1941. - Bd. XIII, 2: Die Kriegsjahre. - Göttingen, 1970. - S. 467-470.

⁴⁹⁰OKW, Abt. Kriegsgefangenenwesen. Berlin, den 24. September 1941. An d.RMfdbO Alfred Rosenberg, gez. Breyer//PAAA, Ut.St.S., Panturan, R 29900, Bl. 311680.

⁴⁹¹An AA. Aktenvermerk. gez. Woermann // PAAA, Ut.St.S., Panturan, R 29900, Bl. 311648.

⁴⁹²Див., наприклад: Der turko-indogermanische Orient - Turko-Indogermanien // Passarge S. Geographische Völkerkunde. - Frankfurt, 1938 // BA, R 6/604.

дій проти мирного населення, котре не підтримувало діяльності нечисленних радянських партизанів. Аналогічні розпорядження з часом видали інші з'єднання, у складі яких були створені й діяли кримськотатарські формування⁴⁹³.

У жовтні з ініціативи Ф. Папена на його запрошення на південну ділянку Східного фронту й до Криму прибули турецькі генерали А. Ф. Ерден і Г. Е. Еркилет, візит котрих сприяв позитивному вирішенню питання про залучення кримськотатарської еміграції до активної німецької політики. У ході переговорів Алі Фуад висловив сподівання, що після закінчення воєнних дій у Криму буде сформована адміністрація, у якій у достатній кількості будуть репрезентовані кримські татари. Він дав зрозуміти, що це могло б значно вплинути на рішення турецького уряду про вступ його країни у війну на боці Німеччини. Активний член пронимецького політичного угруповання у Туреччині Нурі-паша (брат Енвер-паші) заявив: "Надання свободи такій невеликій області, як Крим, було б для Німецького Райху не жертвою, а політично розумним заходом. Це була б пропаганда у дії. У Туреччині вона мала б ще більший відгук". Для надання допомоги МЗС у роботі з полоненими кримськими татарами вирішено скерувати до Німеччини представників кримськотатарських емігрантських груп Едіге Мустафу Шинкевича (більше відомого під своїм справжнім прізвищем як Киримал, татарською мовою *Къырымал*) та Мустеджиба Улькусала (колишнього редактора журналу "Емель" у м. Констанца). Важливим елементом у координації праці ОКВ, МЗС та органів безпеки щодо залучення кримських татар до антирадянської боротьби стало створення представництва МЗС при штабі 11-ї армії в Криму, обов'язки представника якого виконував провідний співробітник МЗС майор Вернер Отто фон Гентіг. Під патронатом Гентіга 23 листопада 1941 р. був сформований як представницький орган кримських татар Сімферопольський (Кримський) мусульманський комітет. До нього увійшли син торговця з Євпаторійського району й громадянин Туреччини Джеміль Абдурешидов як голова, колишній технік однієї з кримських будівельних контор Ільмі Керменчікли як перший заступник голови, колишній старший спеціаліст районної заготівельної контори Балаклавського й Алуштинського районів Осман Меметов як другий заступник голови, Енняя Гафаров як керівник відділу релігії та культури. Цей репрезентативний орган підпорядковувався не німецькому командуванню, а безпосередньо СД і вирішував тільки окремі господарські та гуманітарні питання. У січні-березні у всіх містах Криму, крім Севастополя, під контролем СД створено аналогічні мусульманські комітети, яким, однак, заборонено будь-яку політичну діяльність⁴⁹⁴.

РМО фактично визнало Сімферопольський комітет і вивчало питання про запровадження в Криму муфтіату під опікою Великого муфтія Єрусалимського Аміна аль Гуссейні для нівелювання авторитету Ташкентського муфтія, призначеного за згодою Москви, але цей задум не втілено в життя⁴⁹⁵. Через півроку після цього у Берліні створено Кримськотатарський Центр, який очолив Е. Киримал. Згодом у червні 1942 р. він та його комітет були визнані німецьким урядом представниками інтересів кримських татар, а 16 грудня із санкції керівництва СД у Сімферополі між керівниками місцевого мусульманського комітету і Е. Кирималем, який прибув зі столиці Німеччини, відбулася

⁴⁹³ Див.: *Behandlung von Angehörigen der Ostvölker, insbesondere der Krimtataren* // BA-MA, RH 18 V/96.

⁴⁹⁴ Дело с ориентировками об организации и деятельности армянских, болгарских и татарских националистов в Крыму в период оккупации 1941-1944 гг. // ГАРФ, ф. 9478, оп. 1, д. 284, л. 1-22.

⁴⁹⁵ *Чуе С. Проклятые солдаты...* - С. 482, 485-487.

зустріч, унаслідок якої Сімферопольський комітет повідомив про свою підтримку діяльності Берлінського комітету і визнав його верховенство⁴⁹⁶.

Незадовго до того, як на території Польщі було створено центри формування тюркських та кавказьких легіонів, у Криму командування 11-ї армії Вермахту та органи СД проводили активне вербування татарського населення⁴⁹⁷. Згідно з розпорядженням оргвідділу ГШ ОКГ від 18 січня 1942 р., А. Гітлер дозволив формувати татарські військові частини. Незадовго до того 2 січня це відомство передало шефові німецької поліції безпеки і СД у Криму обергрупенфюреру СС Отто Олендорфу повноваження на вербування добровольців до татарських військових одиниць. 3 січня під його головуванням відбулося перше офіційне урочисте засідання татарського комітету в Сімферополі з нагоди початку вербування. Він привітав комітет і повідомив, що татарам надано змогу виступити зі зброєю в руках на захист їх Батьківщини "від більшовизму" й тих, кого зачислять до Вермахту, забезпечать усім необхідним і платнею, як у німецьких вояків. Від січня під керівництвом оперативної групи "Д" (*Einsatzgruppe D*) нацистської служби безпеки розпочалося вербування татарськими комітетами у містах Криму добровольців до сотень самооборони для боротьби проти партизанів⁴⁹⁸.

За радянськими статистичними даними, в 1939 р. у Криму проживало 1126385 осіб, у тому числі 558481 росіянин (49,6 %), 154120 українців (13,7 %), 218179 татар (19,4 %), 51299 німців (4,6 %), 65452 євреї (5,8 %), 15353 болгар (1,4 %), 20652 греки (1,8 %), 12873 вірмен (1,1 %) і 29276 представників інших національностей (2,6 %). Згідно з даними радянських органів безпеки, з жителів Криму до ЧА (за винятком німців, переважно депортованих органами НКВС) призвано усього 90000 осіб, у тому числі 20000 кримських татар, більшість з яких дезертували при відступі радянської 51-ї армії з Криму⁴⁹⁹ (утім, оскільки реєстр ЧА здійснювався на підставі інформації про кількість мобілізованих у конкретному регіоні без зазначення їх національної приналежності, точних даних про рекрутованих до ЧА кримських татар і про дезертирство з 51-ї армії у 1941 р. бійців якоїсь визначеної національності не виявлено і не опубліковано). Натомість до 29 січня 1942 р. німецька армія отримала в своє розпорядження 8684 кримських татар, у тому числі 180 у Сімферополі й 424 у районах навколо цього міста, 350 у Ялті, 389 у Бахчисараї, 728 в Алушті, 794 у Євпаторії, 988 у Судаку, 1000 у Карасубазарі й 2800 у таборі військовополонених у Миколаєві. Оперативна група "Д" СД зарахувала 1632 із них до 14-х сотень самооборони (дислокованих у Карасубазарі, Бахчисараї, Сімферополі, Ялті, Алушті, Судаку, Старому Криму та Євпаторії), а решта стали їх активним резервом⁵⁰⁰.

⁴⁹⁶Раманько О.В. Мусульманские легионы... - С. 67-68.

⁴⁹⁷АОК11. IVWi. Tätigkeitsbericht v. 27.10.1941 b.31.3.1942. St.Qu.,d.31.03.1942//BA-MA, RH 19 VI/439.

⁴⁹⁸gKdos. ОКW/WFStab, 05.01.1942: Richtlinien für d.Einstellung freiw.Tataren in die dt.Truppe // IfZ, MA-568; NA, T-77, roll 554, fr. 000632-000633; *BussPh. H. The Non-Germans...* - P. 100.

⁴⁹⁹Смыслов О. "Пятая колонна" Гитлера... - С. 36.

* 29 травня 1947 р. колишній бригадефюрер СС Отто Олендорф під час допиту в Нюрнберзі роль СД під час вербування кримських татар охарактеризував так: "їм, однак, настільки довіряли, що вони добровільно виділили 10 % їх людей для виконання завдань на фронті. Армія мала їх рекрутувати... Ми, однак, самі здійснили це для армії, оскільки вона не була достатньо гнучкою для цього. Ми залучили до армії 10000 людей в окремих сотнях" (*Eidesstattliche Erklaerang. Nuernberg, den 24April 1947 // IfZ, MA-1569;NA, Microcopy 1019, roll 51, fr. 135*).

⁵⁰⁰Див.: Литвин Г. А. Крымско-татарские формирования: документы третьего рейха свидетельствуют / Г. А. Литвин // ВИЖ. - 1991. - № 3. - С. 92-93.

Від липня до листопада 1942 р. на основі створених у січні того року 8-х сотень самооборони укомплектовано 8 кримськотатарських охоронних батальйонів (№ 147-154). Частина № 147 і 154 дислокувалися у Сімферополі, № 148-у Карасу базарі, № 149-у Бахчисараї, № 150-у Ялті, № 151 - в Алушті, № 152-у Джанкої, № 153-у Феодосії⁵⁰¹. Навесні 1943 р. створено ще один батальйон, а кілька батальйонів та господарських сотень перебували на стадії формування. В організаційному й оперативному відношенні усі ці частини були підпорядковані керівникові СС і поліції Генерального округу "Таврія"⁵⁰². При цьому склад батальйонів не був суто татарським: у лавах цих формувань служило багато росіян та українців, а також вірмени, кримські німці, болгари й навіть естонці (винятком були малочисельні караїми, яким не дозволили створити окреме національне представництво і які не були об'єднані в національні чи полінаціональні підрозділи Вермахту⁵⁰³). Батальйонами та ротами командували колишні командири ЧА (здебільшого нетатарського походження), тоді як до німецького кадрового персоналу належали офіцер зв'язку та 8 унтер-офіцерів (інструкторів)⁵⁰⁴.

Використання кримськотатарських формувань дало очікувані позитивні наслідки не тільки під час залучення їх до виконання вартових чи охоронних функцій. Уже на початку 1942 р. кримські татари проявили себе також у бойових діях проти радянських партизанів і розвідувально-диверсійних операціях проти регулярних частин ЧА на прифронтових смугах. У складеній незабаром після цього аналітичній довідці ОКГ діяльність сформованих кримськотатарських підрозділів й охоронних частин поліцій-ного підпорядкування і сотень військового підпорядкування охарактеризовано так: "Отримано добрі відомості про виконання різних заходів розвідувального характеру. Стосовно дисципліни і темпів просування на марші сотні проявили себе з доброго боку. У сутичках із партизанами й у невеликих боях військові частини поводити себе впевнено, повністю або частково знищували партизан або змушували їх рятуватися втечею - як, наприклад, у районі Бахчисараю, Кара-Богаз-Голу і Судаку. В останньому випадку відбувався бій проти регулярних російських військ. Про бойовий дух можуть свідчити втрати - 400 вбитих і поранених. ... У військових частинах татари також проявили себе з кращого боку. За дуже короткий термін вони засвоїли німецьку мову і показують добрі результати"⁵⁰⁵.

Однак, незважаючи на певні успіхи військових формувань із представників народів тюркської мовної групи, їх розгортання у частини більшої чисельності чи використання на фронті було заборонене. На подальшу долю цих іноземних збройних формувань суттєво вплинуло протистояння між МЗС Німеччини і РМО. 4 березня 1942 р. генеральний консул Німеччини у Стамбулі Зайлер, характеризуючи подальшу моральну підтримку Нурі-паші чиновниками МЗС Німеччини, констатував: "Він зустрів повне розуміння своїх думок з боку статс-секретаря Е. Вьорманна. На жаль, він не може сказати того ж про пана Моллетке з апарату А. Розенберга. Його пропозиція створити з 100000-150000 російських військовополонених тюркської раси армію, навчити її

⁵⁰¹ Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 47.

⁵⁰² Лутеин Г. А. Крымско-татарские формирования... - С. 93-95.

⁵⁰³ Stellung und Behandlung der Karaimen, 1941-1944 // ВА, R 6/142.

⁵⁰⁴ Чуеє С. Татарский коллаборационизм в Великой Отечественной войне. Краткий исторический обзор [Електронний ресурс] / Сергей Чуеє. - Режим доступу: <http://www.tatar-history.narod.ru/kolabr.htm>

⁵⁰⁵ Справка Главного командования сухопутных войск Германии о формировании вспомогательных войск из лиц татарского и кавказского происхождения. Крымские татары // Органы государственной безопасности СССР... - Т. 3. Кн. 1. - С. 423.

військовій справі, підготувати політично й використати у боротьбі за спільну справу, на жаль, не була прийнята, й було втрачено дорогоцінний час. Оскільки він вважає своїм обов'язком продовжувати працювати над цим завданням, яке заповів йому його брат Енвер-паша, він хоче спробувати ще раз завоювати авторитетні Берлінські кола⁵⁰⁶. 10 квітня 1942 р. Е. Вьорманну листі Ф. В. Шуленбургу підтвердив потребу підтримки мусульманських народів. Він ствердив, що, оскільки урядові кола Туреччини не мають "територіальних претензій на тюркські області Радянського Союзу", Райх у політиці братиме до уваги пантюркістську ідею: "Взагалі ж пантюркістським питанням тут цікавляться. Ми вважаємо його фактором послаблення Радянського Союзу"⁵⁰⁷.

13 квітня 1942 р. відбулася спеціальна нарада представників МЗС Німеччини і ОКГ із питань пропаганди серед кримських татар, на якій було сказано, що метою усіх заходів є завербувати на службу німецької армії принаймні 20000 татарських добровольців, заради чого передбачалося полегшити окупаційний режим для кримських татар⁵⁰⁸. Проте доволі скоро після цього вплив МЗС Німеччини у справах татар Криму та інших східних народів зведено нанівець. Після того, як А. Розенберг, котрий вважав незаслуженим призначення Й. Ріббентропа керівником зовнішньополітичного відомства Німецького Райху, звернув увагу фюрера на те, що чиновники МЗС у своїх діях виходять за межі своєї компетенції, у травні А. Гітлер заборонив будь-яке втручання дипломатів у справи, пов'язані з СРСР⁵⁰⁹.

Керівники Райху трактували кримських татар та інших представників тюркської мовної групи як зв'язкову ланку в німецько-турецьких стосунках. Проте, оскільки керівництво Туреччини не бажало виступити у війні на боці Німеччини, німецькі політичні та військові кола припинили обговорення питань щодо майбутнього статусу тюркських народів, котрі проживали на окупованих територіях, що до 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР. Гітлер, який вбачав у Кримському півострові майбутню територію для заселення німецькими колоністами, 9 травня 1942 р. висловив застереження, що Райх "повинен бути максимально обережним щодо можливих обіцянок Туреччині"⁵¹⁰.

У серпні 1942 р. у вказівках оргвідділу ОКГ про "місцеві допоміжні сили на Сході" визначено, що кримських татар у Криму можна об'єднувати в частини безпеки для боротьби проти партизанів та у берегову охорону (*Küstenschutz*), але "не дозволено використання кримських татар як бойових загонів на фронті"⁵¹¹. У рамках виконання цього розпорядження 11 листопада командування Вермахту в Криму оголосило про відновлення вербування кримських татар на німецьку військову службу, яке провів Сімферопольський мусульманський комітет. До весни 1943 р. сформовано 155-й батальйон "Шума" у Євпаторії, а ще кілька батальйонів і господарських сотень перебували на стадії формування. В адміністративному і господарському відношенні

⁵⁰⁶Копия. Германское генеральное консульство. Стамбул, 4 марта 1942 года. Секретно! Подп. Зейлер // ГАРФ, ф. 9401, оп. 1, д. 99, л. 37.

⁵⁰⁷Пер. с немецкого. Мл.статс-секретарь. Политотдел № 242. Берлин, 10 апреля 1942 года. Подп. Верман. Статс-секретарю посланнику графу фон дер Шуленбург//ГАРФ, ф. 9401, оп. 1, д. 99, л. 39.

⁵⁰⁸*Ефимов А.* Некоторые аспекты германской оккупационной политики в отношении крымских татар в 1941-1944 годах / [Електронний ресурс] *А. Ефимов.* - Режим доступу: <http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/efimov.html>

⁵⁰⁹*Cwiklinski S.* Wolgatataren im Deutschland... - S. 18-19.

⁵¹⁰*Пукер Г.* Застольные разговоры... - С. 263.

⁵¹¹ Oberkommando des Heeres. GenStdH/Org. Abt (II). Nr.8000/42 geh. Im August 1942. Betr.: Landeseigene Hilfskräfte im Osten. An die Kommandobehörden des Ostheeres // BA-MA, RH 22/135, Bl. 79-100.

усі вони були підпорядковані керівникові СС і поліції Генерального округу "Таврія" бригадефюреру СС Людвігові фон Альвенслебену⁵¹².

У другій половині 1942 р. військові частини, укомплектовані з кримських татар та представників інших тюркських і немусульманських народів, взяли активну участь у бойових діях у складі ГА "А"⁵¹³. Від вересня 1942 р. до січня 1943 р. на смузі дислокації груп армій "А" та "Б" задіяно 25 польових батальйонів Східних легіонів, 10 з яких укомплектували з кавказців. Окрім охоронної служби в тилу, вони виконували різні бойові завдання поряд із частинами Вермахту. На Туапсинському напрямку (німецька 17-та армія) наступали 452-й та 781-й туркестанські, 796-й грузинський, 808-й вірменський та 800-й північнокавказький батальйони⁵¹⁴.

На початку жовтня 1942 р. із м. Пулави Азербайджанський батальйон № 804 транспортовано до м. Таганрог. У середині жовтня ця частина прибула до Краснодарського краю, де її підпорядковано 4-й гірськоєгерській дивізії (*4. Gebirgsjäger Division*) 49-го гірського корпусу, що діяв у високогірних районах Кавказу в напрямку Сухумі; 804-й батальйон перебував у цих районах три місяці, охороняв тил цієї дивізії і брав участь у бойових діях проти радянських партизанів наприкінці 1942 р. - на початку 1943 р. (а згодом був переведений до м. Керч і транспортований у Крим). В районі Нальчика й Моздока (1-ша танкова армія) діяли 805, 806, та 111-й (1-ша сотня) азербайджанські, 801 та 802-й північнокавказькі, 795-й грузинський, 809-й вірменський батальйони та туркестанський батальйон № 1/370. 795-й грузинський батальйон вступив на територію Осетії у листопаді 1942 р. й досягнув Урухської ущелини, що межувала з Рачинською ділянкою грузинського кордону; штаб батальйону розміщено у с. Середній Урух, де легіонери взяли участь у боях на ділянці Газнідон-Новий Урух, а протягом 4-8 грудня - зупинили спробу частин ЧА прорвати лінію німецької оборони, послаблену скеруванням боєздатних німецьких з'єднань на фронт під Сталінград. Унаслідок відступу Вермахту з Кавказу 795-й батальйон тільки 31 грудня за наказом німецького командування відступив зі своїх позицій у напрямку до Ростова-на-Дону і був евакуйований до Криму. На астраханському напрямку в підпорядкуванні 16-ї моторизованої дивізії перебували 450, 782 та 811 -й туркестанські батальйони, зосереджені тут для подальшого просування до Туркестану. Ще кілька батальйонів (зі сформованих в Україні) воювали в складі 6-ї армії Фрідріха Паулюса в районі Сталінграда. Більшість зі згаданих військових частин Східних легіонів після переведення на фронт виявили хоробрість, що визнано у рапортах командирів німецьких з'єднань, у складі яких діяли ці формування. У наказі командування 16-ї моторизованої дивізії від 7 січня 1943 р. відзначено заслуги 450, 782 та 811-го туркестанських батальйонів, що завоювали "почесне право носити німецьку уніформу"⁵¹⁵.

Загалом німецьке командування високо оцінило діяльність збройних формувань, укомплектованих із громадян СРСР. 18 грудня 1942 р. у документі штабу командувача тилової військової області "А" підсумовано, що "місцеве населення, козаки, українці,

⁵¹² Романько О. В. Мусульманские легионы... - С. 157.

⁵¹³ Див.: ВА-МА, RH 19 V - Das Oberkommando der Heeresgruppe A, Akten des Referats la für fremdvölkische Einheiten belegt Aufstellung und Einsatz von Verbänden der Krimtataren, Türkvölker u. a.

⁵¹⁴ Абрамян Э. Кавказцы в Абвере... - С. 136-137.

⁵¹⁵ Fremde Verbände (Kaukasier-Georgier-Turkestaner u. a.), 1943-1944. - Aufstellung d. kaukas. u. and. Osteinheiten, deren Eingliederung in deutsche Verbände. Kriegsgliederung, Umbenennungen u. a. // IfZ, MA-483, Bl. 787-823; Einsatz landeseig. Verbände, insb. Turk-Btle, an d. Ostfront-Süd 4.10.1942-25.5.1943 // ВА-МА, RH 19 V/5-7.

представники тюркських народів і т. д. є вирішальною допоміжною силою Вермахту на Сході"⁵¹⁶.

Творення Німецьким Райхом збройних формувань із захоплених у полон бійців ЧА, цивільних мешканців окупованих східних територій та політичних емігрантів не залишилося поза увагою радянських інстанцій. Керівництво Радянського Союзу, уникаючи небажаного політичного резонансу на міжнародній арені, офіційно не реагувало на творення командуванням Вермахту інонаціональних військових формувань із громадян цієї країни, керуючись тезою про те, що нібито в СРСР національні питання вирішені, а тому міжетнічних проблем і невдоволення владою комуністів "немає й не може бути". Сталін, реагуючи на зумовлені несприйняттям більшовицького режиму випадки групового дезертирства з ЧА, вже у перші дні німецько-радянської війни вдався до заходів, що повинні були упередити їх переростання в масове явище. Він проголосив війну "Великою Вітчизняною", що мало викликати асоціації з Вітчизняною війною 1812 р. і спонукати росіян активно боротися проти німецьких військ. За його ж схваленням, щоб піднести престиж військової служби в ЧА, згодом у січні 1943 р. відновлено скасовані більшовиками "золоті" погони царської армії й постановою Верховної Ради СРСР запроваджено військові відзначення на честь відомих російських полководців - ордени ім. Александра Невського, Александра Суворова та Міхаїла Кутузова. Сталін також вирішив використати Російську православну церкву з метою пропаганди ідеї "священної боротьби проти окупантів" і "захисту Батьківщини від німецько-фашистських загарбників". Така фаворизація російських патріотичних настроїв забезпечила Сталіну підтримку переважної більшості росіян⁵¹⁷.

Як головнокомандувач ЗС СРСР Й. Сталін у політиці щодо використання іноземців на військовій службі діяв, як і А. Гітлер, застосовуючи вибірковий підхід. Крім як правило російських дивізій за національним і командним складом на початковому етапі німецько-радянської війни він дозволив створити з громадян СРСР тільки кілька гвардійських національних дивізій ЧА (зокрема кавказькі та балтійські), але не погодився на комплектування українських чи білоруських військових частин у структурі ЧА. Водночас спецслужби Радянського Союзу ініціювали спецоперації з морального розкладу формувань, укомплектованих як із росіян, так і з представників інших національностей у ЗС Німеччини. 22 січня 1942 р. керівництво НКВС СРСР видало вказівки "Про заходи боротьби проти «добровольчих» загонів". Усі інонаціональні формування, що воювали на боці Райху, названо бандами, до яких наказано після отримання інформації про їх дислокацію переправляти через лінію фронту "надійну агентуру з метою впровадження до складу" цих військових одиниць, котра мала деморалізувати "рядових учасників (бійців -А. Б.), схилити їх до переходу до Червоної Армії, примусово забирати з собою керівників". Агенти НКВС на підставі цих інструкцій, в розмовах із вояками згаданих формувань у листівках намагалися переконати їх перейти зі зброєю до "червоних" партизанів, а в разі сприятливих настроїв готували підпільні групи для розкладу формування зсередини й підготовки переходу у повному складі на радянський бік. Там, де були несприятливі настрої для переходу, агенти проводили спецоперації з дискредитації командирів конкретних формацій перед німецьким командуванням⁵¹⁸.

⁵¹⁶Geh. Bef.HG A. Abt.IaNr.2567/42 geh. H.Qu., den 18.12.1942. Betr.: Einsatz der landeseigenen Bevölkerung für die Truppe. F. d. Bef. HGr A Der Chef d. St. // IfZ, MA 871; NA, T-501, roll 26, fr. 000332.

⁵¹⁷Про "радянський російський націоналізм" див.: *Barghoorn F. C. Soviet Russian Nationalism / F. C. Barghoorn.* - Oxford: Oxford University Press, 1956.

⁵¹⁸*Ковалев Б. Н.* Нацистский оккупационный режим... - С. 94-96.

Від початку 1942 р. особливі відділи НКВС партизанських бригад і загонів проводили спеціальні операції з дискредитації старшин "добровольчих частин". З метою компрометації їх командного складу нацистським спецслужбам підкидали матеріали, з яких випливало, що найбільше антикомуністично налаштовані вояки нібито є радянськими партизанами. Кожен факт спровокованого агентами НКВС арешту чи розстрілу офіцерів інонаціональних формувань більшовики використовували у власних інтересах. Розвідка НКВС зуміла впровадити у німецькі військові школи для "гіві" таємних працівників, які не тільки інформували своє керівництво про ситуацію, а й психологічно впливали на курсантів. Цю роботу співробітники сталінських органів безпеки проводили в тісному контакті з політпрацівниками ЧА. Однак більшовицьке керівництво не довіряло військовослужбовцям цих формацій, які "покаялися і визнали свою провину перед радянською владою". Усі вони були приречені жити під постійним страхом арешту і звинувачень у нескоєних ними злочинах. На усіх колишніх поліцаїв, бійців батальйонів РОА й військовополонених особливі відділи партизанських бригад заводили спеціальне "досьє для спостереження"⁵¹⁹.

Отже, на відміну від 1940-1941 рр., коли німецькі відомства приділяли основну увагу вербуванню західноєвропейців до німецьких військ, від кінця 1941 р. у політиці Третього Райху щодо творення і використання іноземних військових формувань на боці Вермахту настав новий етап, під час якого розпочалося масове вербування росіян, українців і представників нацменшостей СРСР на німецьку військову службу. У цей час політика Німеччини щодо балтійських, кавказьких і азійських народів та створених з їх представників мілітарних формацій німецького війська виразно контрастувала порівняно з її політичною лінією щодо слов'янських народів та укомплектованих з їх чоловічого населення військових формувань на боці Вермахту. На початковому етапі німецько-радянської війни для планів і практичних дій керівництва націонал-соціалістичної Німеччини була характерною відсутність єдиної узгодженої лінії щодо представників різних народів. За умов протистояння прибічників різної тактики щодо окупованих східних територій для політики Райху та у справі творення військових формувань із мешканців окупованих та залежних країн була характерною непослідовність. Неготовність до ведення тривалої війни зумовила тактичні імпровізації, що спричинили появу перших формувань із громадян СРСР, переважно з радянських військовополонених. Владні установи Райху послідовно використовували політичні конфлікти місцевих мешканців з їхніми територіальними сусідами за умови зберігання їх лояльності до Райху, безумовного виконання наказів німецького командування заради доволі абстрактної тоді ідеї "Нової Європи". Німецькі інстанції вважали масове скерування на фронт сформованих із них частин передчасним та політично невиправданим кроком і використовували їх насамперед як резерви в тилу. Тому не дивно, що перші такі формації були призначені насамперед для "психологічної війни", що без воєнних дій мала зруйнувати моральну силу воєнних супротивників Райху. Масове залучення з початком німецько-радянської війни і Німеччиною, і СРСР до своїх збройних формувань поряд із європейцями азіатів надало війні характеру своєрідного євразійського громадянського конфлікту.

⁵¹⁹Ковалев Б. Н. Работа советских спецслужб по разложению коллаборационистских формирований в годы Великой Отечественной войны [Електронний ресурс] / Б. Н. Ковалев. - Режим доступу: www.fsb.ru/history/museum/1997/kovalev.html

РОЗДІЛ V
ІНОНАЦІОНАЛЬНІ ЗБРОЙНІ ФОРМАЦІЇ
В ПЕРІОД "ТОТАЛЬНОЇ ВІЙНИ"
(1943 р. - середина 1944 р.)

**5.1. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ
ЄВРОПЕЙСЬКИХ ФОРМУВАНЬ**

5.1.1. Поповнення німецьких військ новими контингентами іноземців

Початок 1943 р. був для нацистської Німеччини невдалим. По-перше, відбувся розгром з'єднань Вермахту на Східному фронті -у той час капітулювала 6-та армія під командуванням фельдмаршала Фрідріха Паулюса під Сталінградом. По-друге, фатальними були помилки у політиці щодо союзних держав й особливо щодо завойованих східних областей. Керівництво Третього Райху в пошуках виходу із критичної ситуації вдалося до корекції політики й водночас поповнення втрачених з'єднань, проте на цей раз уже не за рахунок тільки німців, а й союзників та мешканців захоплених територій шляхом їх рекрутування до інонаціональних формувань у ЗС Німеччини. Подібні кроки щодо творення іноземних військових формувань із громадян інших держав та "ворогів свого ворога" робили й інші воюючі країни, що вдавалися до широкомасштабного співробітництва з фактичними або потенційними союзниками, щоб, як і нацистська Німеччина, використати вояків-іноземців як політичний та військовий інструмент для досягнення власних воєнних цілей. Урядові структури Японії, які обіцяли надати незалежність деяким окупованим країнам, вжили у 1942 р. додаткових заходів із метою мобілізації людських ресурсів для подальшого ведення війни й виконання внутрішніх і зовнішніх функцій японської імперіалістичної політики¹. Одночасно з масовим вербуванням корейців та китайців із Тайваню до ЗС Японії на окупованих територіях створено армії з місцевих мешканців під командуванням японських генералів та їх підлеглих. В Індонезії сформовано Добровольчий корпус оборони та поліцейний корпус, з вояцьких кадрів яких у жовтні 1943 р. укомплектовано Добровольчу армію захисників Вітчизни. У Бірмі під керівництвом японської армії створено Армію оборони Бірми. З індійців, котрі проживали у Південно-Східній Азії, почали формувати Індійську Національну Армію, до якої увійшло три дивізії (у кожній по чотири бригади), в яких до жовтня опинилося 40000 осіб². Японські відомства широко використовували у пропаганді

¹ Див.: *Boyle J. H. China and Japan at War: The Politics of Collaboration / John Hunter Boyle.* - Stanford, CA: Stanford University Press, 1972; *Beasley W. G. Japanese Imperialism, 1894-1945 / William G Beasley.* - Oxford: Oxford University Press, 1987.

² Report on Nationalist developments in Indonesia during Japanese rule, Dec. 21, 1945. Reports on the Situation in Burma, February 1945, ca. 20 pp. // NA, RG 226 - Records of the Office of Strategic Services 1940-1946, Record Group 226 (OSS, RG 226), Entry 210, Box 217, Location: 250/64/25/05; Japanese-sponsored "Indian National Army" (INA). 1944 // NA(PRO), FO 371/41832; Subhas Böse and the INA, 1943. Japan: 122166, 122306, 122725, 122849 // NA (PRO), HW 12/292/7. HW 12/293/6;

як факт її творення, так і організований політичний орган керівництва її боротьбою - Лігу незалежності Індії³. У Північному і Західному Китаї японські військові структури зміцнювали армію Ван Цзин-Вея, у Маньчжурії в той час посилено армію держави Маньчжоу-Го, що була у розпорядженні командувача квантунської армії. На початок 1943 р. в окупованій частині Китаю нанкінська армія нараховувала 500000 осіб; у Шандуні у квітні-червні на службу японського командування перейшли 22000 військовослужбовців гомінданівської армії. У Філіппінах організовано парамілітарну Лігу колишніх вояків, у якій її місцеві засновники вбачали основу майбутнього національного війська; навесні почалося формування філіппінської армії й у березні того ж року 3500 її вояків склали присягу вірності японській армії. Проте ці національні армії, повністю залежні від Японії, були недостатньо озброєні, мали порівняно низький рівень бойової підготовки; японські інстанції вважали більшу частину їх вояцького складу ненадійною й використовували його в основному для внутрішньої охоронної служби. Це ж можна сказати про створені у Маньчжоу-Го військові формування з російських емігрантів, що могли бути використані в разі війни Японії проти СРСР⁴.

Із санкції керівництва Радянського Союзу командування ЧА теж укомплектувало власні мілітарні формування із захоплених у полон вояків інонаціональних військових частин держав Вісі та окупованих Вермахтом країн. 2 жовтня 1943 р. ДКО СРСР наказав створити в Рязані з румунських військовополонених 1-шу Румунську піхотну дивізію (згодом 1-ша Румунська добровольча стрілецька дивізія ім. Тудора Владіміреску), командиром якої був призначений підполковник Камбрія; її сформовано радянськими офіцерами до середини лютого 1944 р. зі структурою гвардійських дивізій ЧА чисельністю 9562 військовослужбовці (856 офіцерів, 4393 сержанти й 4313 солдатів)⁵. Незабаром після цього з угорських перебіжчиків сформовано Бу-дайський добровольчий полк⁶. У СРСР у складі ЧА укомплектовано інонаціональні з'єднання з представників тих національностей, землі яких окупувала нацистська Німеччина, а саме чехів, поляків та представників балканських народів. На підставі постанови ДКО СРСР від 15 травня 1943 р. із колишніх громадян Чехословаччини почали комплектувати 1-шу окрему ордену Суворова 2-го ступеня чехословацьку бригаду загальною чисельністю 3000 осіб (на 30 грудня), командиром якої був призначений

³Chandra Böse and INA. Japan: 148046. 1945 August 08-1945 August 14 // NA (PRO), HW 12/328/1; Chandra Böse and INA. Japan: 148389. 1945 August 15-1945 August 21 // NA (PRO), HW 12/329/16; Indian army: activities of INA. 1943 May-1945 January // NA (PRO), WO 203/4756; INA: Organization Charts and diary of important events. 1943 Febr. - 1945 March // NA (PRO), WO 208/814.

⁴Indian traitors and fifth columnists trained by the Japanese: formation of Indian Independent League and INA. 1942 October - 1945 January // NA (PRO), WO 208/803; Japanese use of the INA and other organizations in the Propaganda offensive: 1943 July - 1944 February // NA (PRO), WO 208/819A; 1942 December - 1943 March // NA (PRO), WO 208/819 B.

⁵Савин А. С. Японский милитаризм в период Второй мировой войны 1939-1945 гг. / А. С. Савин. - М: Наука, 1979. - С. 117-118, 141; ААА, 19.4.1944. Russ. Emigranten-Truppenteile in Mandschukuo (Milit. Art. Tokio) // ВА-МА, RW 5/464.

⁶7 февр.1944. № 140/6. Сов.секр. ГКО т. Сталину. Нар. ком. внутр. дел СССР Берия // ГАРФ, ф. 9401, оп. 2, д. 64, л. 91; Антосяк А., Саратовский Л. Славная страница боевого содружества. К 30-летию румынской добровольческой дивизии имени Тудора Владимиреску / А. Антосяк, Л. Саратовский // ВИЖ. - 1973. - № 10. - С. 124-127; Захаров М. В. Весна свободы братской Румынии / М. В. Захаров // Великий освободительный поход. - М.: Воениздат, 1970. - С. 107. Зарочин М. Н. Битва на венгерской земле / М. Н. Зарочин // Великий освободительный поход... - С. 232.

колишній генерал чехословацької армії Людвік Свобода. Крім бригади й запасної роти (де-факто полку чисельністю до 1200 осіб) постановою ДКО СРСР від 30 грудня почали формуватися Окрема чехословацька повітряно-десантна бригада й Окремий чехословацький танковий батальйон⁷. 10 квітня 1944 р. їх реорганізовано в корпус чисельністю 16170 вояків, командувачем якого був призначений бригадний генерал Ян Кратохвіл. Хоча на той час діяли еміграційні уряди Югославії та Польщі, Радянський Союз створив власні югославські й польські з'єднання. 7 вересня 1943 р. ДКО СРСР прийняв постанову створити Югославську танкову бригаду, до якої увійшло 895 осіб, а 17 листопада - постанову формувати Югославський піхотний батальйон (насправді було створено полк чисельністю до 1200 осіб) під командуванням підполковника М. Месіча⁸, вояки якого 12 березня 1944 р. прийняли присягу боротися на боці СРСР. 31 травня 1944 р. почали формувати 1-шу Югославську піхотну бригаду (2 піхотні батальйони, артдивізіон, підрозділи забезпечення й обслуговування) чисельністю 1635 осіб), наприкінці липня переведену в діючу армію й від 1 серпня зачислену до складу радянського 1-го Українського фронту. Навесні 1943 р. сформовано 1-шу польську піхотну дивізію ім. Тадеуша Костюшка, яку очолив генерал Зігмунд Берлінг і яку в серпні реорганізували в корпус. На базі цього корпусу 17 березня 1944 р. за директивою ГШ ЧА почали формувати 1-шу Польську армію чисельністю приблизно 100000 осіб, в складі якої на 20 липня були 4 піхотні й зенітно-артилерійська дивізії, кавалерійська, танкова, винищувально-протитанкова й інженерно-саперна бригади, мінометний полк та інші армійські частини⁹.

Водночас у Райху від початку 1943 р. особливого значення творенню інонаціональних формувань надавали інстанції СС. Хоча вони підпорядковувалися райхсфю-рерові СС, протягом Другої світової війни "імперія СС" не була монолітом¹⁰. До її складу входили різні структурні підрозділи, погляди й оцінки керівників яких щодо певних політичних справ і рішень не завжди збігалися так само, як не було єдності в політиці різних міністерств та відомств Райху. У воєнні роки інстанції СС поділялися на такі головні структурні частини: 1) особистий штаб райхсфюрера СС, який від квітня 1943 р. очолював Карл Вольфф - особиста канцелярія Г. Гімmlера і своєрідна технічна посередницька структура, що серед іншого інформувала інші головні управління про рішення райхсфюрера СС; 2) Головне управління СС у справах раси і поселень - РусГА-СС (*Rasse- und Siedlungshauptamt*), яке від 20 квітня 1943 р. і до кінця війни очолював Ріхард Гільдебрандт і яке визначало основні "расові критерії" політики

⁷Совершенно секретно. ГКО. Постановление № 4859сс. 30 декабря 1943 г. Москва, Кремль О дополнительном формировании на территории СССР чехословацких воинских частей. Председатель ГКО И.Сталин // РГАСПИ, ф. 644 - Государственный комитет обороны СССР (ГКО) (1941-1945), он. 2, д. 254, л. 228-229.

⁸Сов. секр. ГКО. Постановление № 4598 ес. 17 ноября 1943 г. Москва, Кремль О формировании отдельной югославской воинской части. Председатель ГКО И.Сталин // РГАСПИ, ф. 644, оп. 2, д. 246, л. 55-56.

⁹*Семиряга М. И.* Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне. Военно-исторический справочник / Семиряга М. И., Васильева Н. В., Шинкарев И. И. и др. - М.: Воениздат, 1972. - С. 285, 164; *Gosztony P.* Über die Entstehung des Nationalkomitees und der nationalen Militärformationen der osteuropäischen Nationen in der Sowjetunion während des Zweiten Weltkrieges / *Peter Gosztony IIMGM.* - 1973. - Н. 14. - S.31-56; 1975. - Н. 17. - S.75-98. ¹⁰Див.: *Köhl R. L.* The Black Korps: The Structure and Power Struggles of the Nazi SS / *Köhl R. L.* - Madison: University of Wisconsin Press, 1983; *Smelser R, Syring E.* Die SS. Elite unter dem Totenkopf / *Ronald M. Smelser, Enrico Syring.* - Paderborn: F. Schöningh, 2000.

творення іноземних формувань військ СС; 3) СС-ГА; 4) СС-ФГА¹¹, що значною мірою перетворилося на виконавчий допоміжний орган СС-ГА¹².

Спочатку до Ваффен-СС зачисляли вали німців, які були членами "Загальних СС" (*Allgemeine SS*), але протягом 1943 р. утвердилася практика зарахування до військ СС фольксдойче і негерманців, котрі не могли бути членами СС. З метою збереження суворих расових критеріїв щодо прийому до СС німців і формального відокремлення від них військовослужбовців Ваффен-СС різних національностей зроблено ряд практичних кроків. Наприклад, члени "Загальних СС", кожного з яких називали "есесівець" (*SS-Mann*), носили чорну уніформу, тому їх неформально називали "чорні СС", а воякам частин військ СС дозволено носити сіро-польові й зелені уніформи Вермахту, з огляду на що їх неофіційно називали "зелені СС". Відмінність між членами СС і військовослужбовцями Ваффен-СС 27 липня 1942 р. під час розмови з М. Борманом визначив сам А.Гітлер, який заявив: "У жодному разі не можна однаково оцінювати того, хто зачислений до військ СС і того, хто служить у підрозділах СС, безпосередньо підпорядкованих партії. Нині тих осіб, які зачислені до військ СС, потрібно перш за все оцінювати як вояків; такий підхід збережеться у майбутньому й, мабуть, так і буде". Внаслідок такого підходу іноземців у військах СС значно менше піддавали індоктринації расовою ідеологією, ніж німців у каральних командах СС і поліції. Автор монографії з історії військ СС Джордж Штайн справедливо зауважив: "Для солдатів Ваффен-СС расова боротьба не набула таких форм, як для членів СС, котрі прибували до винищувальних таборів або з котрих комплектували підрозділи оперативних команд СС"¹³.

Недовіра керівництва Третього Райху до "негерманських націй" спричинила те, що на початку 1943 р. у мілітарній політиці військ СС супроти іноземців продовжували надавати першорядного значення зачисленню до Ваффен-СС представників т. зв. Германських народів, за якими і далі збережено роль "бойового авангарду" майбутньої "Нової Європи"¹⁴. Після участі у боях в Україні 5-та дивізія СС "Вікінг" як перше германське з'єднання навесні-восени 1942 р. взяла участь у боях за Кавказ, звідки відступила на початку 1943 р.¹⁵ Улітку й до кінця 1943 р. вона брала участь в оборонних операціях Вермахту під м. Харків і над р. Дніпро, під час яких була перейменована й реорганізована в 5-ту танкову дивізію СС "Вікінг", пізніше опинилася під Черкасами у кільці оточення (яке змогла прорвати ціною великих втрат у людях, зброї та спорядження). Згодом на території ГГ на основі вцілілих підрозділів

¹¹ Див.: *Mehner K. Die Waffen-SS und Polizei 1939-1945. Aus den Akten des Bundesarchiv Koblenz, Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau / Kurt Mehner.* - Norderstedt: Militar-Verlag Klaus D.Patzwall, 1995; *Stovall J. R. Gottlob Berger and Waffen-SS recruiting policies / John Robert Stovall.* - Colorado: Diss. Univ. of Colorado, 1976 // Ann Arbor/Mich.: Univ. Microfilms (1977). [Xeroxkopie] // Bayerische Staatsbibliothek in München (BStB); *Flechtmann F. Das SS-Führungshauptamt in der Kaiserallee 188 / Frank Flechtmann // Wilmersdorf Ansichten (Hrsg.).* - Berlin: Arbeitskreis Wilmersdorf, 2003. - S. 170-207; *Zeck M. Das Schwarze Korps. Geschichte und Gestalt des Organs der Reichsführung SS / Mario Zeck.* - Tübingen: Niemeyer, 2002.

¹² AktNot. SS-FHA (v. Herff) für Berger v. 19.11.1942: Abgrenz, d. Kompetenz zwischen SS-HA und SS-FHA//IfZ,MA331,fr. 5048-5049.

¹³ *Пукер Г. Застольные разговоры... - С. 226; Stein G.H. Hitler's Elite Guard at War 1939-1945. The Waffen SS / George H. Stein.* - Ithaca, NY: Cornell University Press, 1964. - P. 125-126.

¹⁴ Polit. u. mil. Pläne d. Deutschen i. Norwegen, fremdvölk. Verbände d.SS, NSDAP i. Norwegen, Befehl Rf-SS v. Jan. 1943 betr. Behand d. volksdeutsch, u. germ. Freiwilligen i. d. W-SS // IfZ, Fa-78.

¹⁵ SS-Pz.-Gren.-Div. "Wiking". Gliederung u. Einsätze März 1942 b. Febr. 1943. Stärke- u. Verlust meldungen, Lagplanskizzen, Gefechtsberichte // BA-MA, N 756/144 c

спочатку створено Бойову групу й через деякий час на її основі відновлено дивізію¹⁶. Після того, як дивізія СС "Вікінг" пройшла успішне випробування у фронтових боях. Г. Гімлер і Г. Бергер прийняли рішення надати нових форм створеним раніше пів-нічноєвропейським легіонам Ваффен-СС. Після початкового напливу добровольців повільне рекрутування нового поповнення не сприяло розгортанню організованих Германських формацій у бригади чи дивізії й поставило під знак запитання сам факт їх подальшого існування. З цієї причини в СС-ГА вирішено об'єднати сформовані північноєвропейські частини в нову Германську дивізію військ СС¹⁷. Спочатку її планували назвати "Бойове з'єднання «Варяг»" (*Kampjverband Waräger*), але проти цього виступив А. Гітлер, після чого запропоновано назвати її "Германська добровольча дивізія СС" (*Germanische SS-Freiwilligen-Division*), але врешті її офіційно названо "11-та Добровольча танкова гренадерська дивізія СС «Нордланд»"¹⁸. Якщо у дивізії СС "Вікінг" офіцерами були переважно німці, у новій 11-й Германській дивізії ними призначено також іноземців¹⁹. На підставі назв дивізійних полків можна визначити, з яких місцевостей походили її військовослужбовці: з норвежців укомплектовано Танковий гренадерський полк СС № 23 "Норге", з данців - Танковий гренадерський полк СС № 24 "Данія" (*"Danmark"*). 6 травня 1943 р. Вільний корпус "Данія" реорганізовано у полк "Данія" 11-ї Добровольчої танкової гренадерської дивізії СС "Нордланд", у якому данців було тільки 40 %, тоді як решта військовослужбовців були райхс- та фольксдойче; вояки полку воювали у Хорватії і згодом на території Райху. У березні з 5-ї дивізії СС виокремлено скандинавську частину - Танковий гренадерський полк СС "Нордланд", використаний для творення однойменної дивізії. У травні розформовано легіон "Норвегія", приблизно 300 вояків якого використано для творення полку "Норге" дивізії "Нордланд", у якому в грудні того року служили 782 норвежці (29 офіцерів, 48 унтер-офіцерів та 705 стрільців)²⁰. Хоча більшість вояків дивізії були вихідцями зі скандинавських країн, вона була одним із найбільше інтернаціональних з'єднань Ваффен-СС, в якому служили данці, угорці, норвежці, естонці, фіни, французи, румуни, шведи, швейцарці й навіть кілька британців²¹.

З березня 1943 р. райхсфюрер СС, плануючи перетворити Германські формування Ваффен-СС у потужний військово-політичний чинник, запропонував об'єднати в корпус дивізії СС "Вікінг" та "Нордланд"²². У рамках виконання цієї директиви почав

¹⁶ SS-Div. "Wiking" (SS-Panzer-Grenadier Division "Wiking"). Unterstellungsverhältnis, Gliederung.

Einsätze 1943. Befehle, FS, Lageplanskizzen, KTB-Auszüge, Korrespondenz // BA-MA, N 756/145a; 5.SS-Panzer-Division "Wiking" // BA-MA, RS 3 (Divisionen der Waffen-SS)/5.

¹⁷ Williamson G., Andrew S. The Waffen SS (3).ll.to 23.Divisions / Gordon Williamson, Samuel Andrew. - Oxford: Osprey, 2004. - P. 5.

¹⁸ 11.SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Division "Nordland": Aufstellung, Unterstellungsverhält, Gliederung und Einsätze März b. Dezember 1943 // BA-MA, N 756/164 a.

¹⁹ Führerstellenbesetzung. SS-Panzergrenadier-Freiwilligen-Division "Nordland" // NA, T-175, roll 81, fr. 2601379.

²⁰ Bender R. J., Taylor H. P. Uniforms, Organisation... - Vol. 3. - P 88.

²¹ Див.: Norling E. Raza de Vikingos: Ladivision SS Nordland 1943-1945 / Eric Norling. - Alicante: Garcia Hispän, 1997; Afiero M. Nordland: I volontari europei sul fronte del l'Est / Massimiliano Afiero. - Voghera: Marvia, 2004. Про загальну історію дивізії див.також: Mabire J. La Division Nordland. Les volontaires scandinaves sur le front de l'Est 1941-1945 / Jean Mabire. - Paris: Fayard, 1982; Michaelis R. Die 11.SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Division "Nordland" / Rolf Michaelis. - Berlin: Michaelis-Verlag, 2001.

²² Aufstellung d. German. Korps. 3.3.1943. gez. H. Himmler // NA, T-175, roll 111, fr. 2635157-2635162.

формуватися корпус²³, що 19 квітня на підставі розпорядження Гімmlера від 15 квітня отримав назву "III-й (германський) танковий корпус СС" (*III. (germanisches) SS-Panzer-Korps*), а його командний кадровий персонал мало надати СС-ФГА, зокрема його V-те управління й управління "II а" у порозумінні з командувачем корпусу, яким призначено Ф. Штайнера²⁴. Поповнення кадрами цього з'єднання забезпечило Керівне бюро Германських добровольців²⁵, завдяки якому до кінця 1943 р. збільшилася кількість Германських вояків у військах СС²⁶. Ще одне Германське з'єднання - бригада Ваффен-СС, організована на основі Добровольчого легіону "Нідерлянд" (*Niederland*), сформованого улітку 1941 р. з голландців і скерованого під Ленінград улітку 1942 р. У квітні 1943 р. легіон після втрати 1700 вояків, скерованих до дивізії СС "Нордланд", виведено з фронту й у травні перейменовано в Добровольчу танкову гренадерську бригаду СС "Нідерлянд", якій згодом присвоєно номер "4". У вересні її перевели до Хорватії для протипартизанської боротьби. У січні 1944 р. під час наступу ЧА бригада чисельністю 5500 вояків була скерована на Ленінградський сектор Східного фронту, де воювала протягом весни та літа²⁷.

Однак під час використання Германських з'єднань²⁸ виникли проблеми. Райхсфюрер СС не бажав іти на політичні поступки й доволі гостро реагував на будь-які прояви патріотизму іноземців та плани реорганізації полінаціональних Германських збройних частин німецького війська у великі національні військові з'єднання. 31 січня 1943 р. Г. Гімmlер у листі Г. Бергеру та Г. Юттнеру заявив: "Я раз і назавжди забороняю, щоб окремі добровольці або норвезькі офіцери, які виконують службу в легіоні або в дивізії "Вікінг", зголошувалися до Норвегії з обґрунтуванням, що вони мусять боротися у Норвегії... Боротьба буде на Східному фронті, а не десь у містах Норвегії... Припинити будь-яку політизацію війська з Батьківщини... Усі фантазії та повітряні замки з дивізіями та армією залишити у сфері світу мрій". Гімmlер наказав припинити "отруєння війська політикою", але радив "робити усе можливе, щоб не образити менталітет цих норвезьких і [водночас] германських добровольців"²⁹.

Проте "стоплювання" представників різних націй у "загальногерманському казані" Ваффен-СС викликало зворотній ефект, а саме несприйняття нав'язуваної їм політичної

²³Rf-SS/PS: German.SS-Korps, Februar 1943 -November 1944. gKorr.RF-SS, Berger, SS-Grappenf. Steiner, v. 10.02.1943-24.11.1944 Aufstellung e. german. SS-Korps unter SS-Grappenf. Steiner. Ersatz f. SS-Div.Wiking. Neuauaufstellung d. SS-Pz.-Gren.-Freiw.-Division Nordland n. vh. Fhr Befehl v. 17.03.1943. (Orig. Akte Nr.260) // IfZ, MA-305; NA, T-175, roll 74, fr. 002288-002305.

²⁴ SS-FHA. Kdo. Amt d. Waffen-SS. Org.Tgb. Nr.529/43 gKdos. Berlin-Wilmersdorf, d. 19.April 1943.

Geh.Kdosache. Betr.: Aufstellung d. German. SS-Panzerkorps. gez.Juttner. SS-Gruppenführer und General-Leutnant d. W-SS // NA, T-175, roll 111, fr. 2635178.

²⁵Korrespondenzen Chef SS-HA, Rf-SS/PS, 1942-43 betr. Kompetenz und Aufgabe d. German. Freiwilligen-Leitstelle // IfZ, Fa-75.

²⁶ Rede Himmlers a. d. Tagung d. Befehlshaber d. Kriegsmarine in Weimar, 16.12.1943 // NA, T-175, roll 91, fr. 003336-003355.

²⁷ g.Korrespondenz HöhSSPF, Rauter-Rf-SS-Berger-WBefehlshaber Niederlanden Christiansen:

Grandsatzfragen d. Germ. Freiwilligen-Leitstelle, Stellung d. Wehrmacht zur NSB und z. niederl. Waffen-SS // IfZ, MA-327; NA, T-175, roll 125; *Williamson G., Andrew S. The Waffen SS* (3). 11. to 23. Divisions... - P. 41.

²⁸ Детальніше див.: *Taylor H. P. Die germanische SS 1940-1945: Aufstellung, Bekleidung, Abzeichen, Ausrüstung, Ausstattung / Hugh P. Taylor.* - Wölfersheim-Berstadt: Podzun-Pallas, 1994.

²⁹ Der Rf-SS.Tgb.Nr.40/843b geh. Feldkommandostelle, 31.1.1943. And. 1.) Chef des SS-HA. 2.) Chef des SS-FHA. 3.) Chef des SS-Personalhauptamtes. 4.) Höherer SS- und Polizeiführer Nord. gez.

H. Himmler // IfZ, MA-3/5; HIWRP, Heinrich Himmler Files, No.1302, Drawer No.6, Reel 15,
Folder 25/9; NA, T-175, roll 18, fr. 2521499-2521501.

356

моделі. Уже 4 березня шеф СС-ФГА, Г. Ютнеру листі Г. Гімmlеру визнав: "Останнім часом накопичилися прохання Германських добровольців норвежців (не легіонерів), нідерландців, данців та фламандців про звільнення з військ СС"³⁰. За таких обставин до середини 1943 р. вербувальним установам Ваффен-СС вдалося завербувати не більше представників "германської крові", ніж на одну Германську дивізію. На 30 червня резервні команди військ СС у Фландрії, Нідерландах, Данії та Норвегії зареєстрували 14613 представників т. зв. Германських народів, з яких на військовій службі перебувало тільки 10678 осіб, у тому числі 1525 фламандців, 5546 голландців, 2142 данців та 1465 норвежців. Більше того, з цієї кількості чимало людей вже загинули: за винятком фламандців, серед яких втрати в людях були мінімальними, представники кожної зі згаданих національностей втратили в середньому 10 % від загального складу своїх військовослужбовців, а саме 926 осіб полягли в боях, були поранені або пропали безвісти (у тому числі 63 фламандців, 467 голландців, 277 данців та 119 норвежців)³¹.

У Добровольчій штурмовій бригаді СС "Лянґемарк", якій у жовтні присвоєно номер "6" (створеній за наказом СС-ФГА від 31 травня 1943 р. з вояків фламандського легіону й фламандців із дивізій СС "Вікінґ" і "Дас Райх"³²), на березень 1944 р. залишилося менше ніж 500 вояків. Легіон "Валлонія", що у червні 1943 р. перейшов до військ СС як 5-та Добровольча штурмова бригада СС "Валлонія" чисельністю 2200 вояків, на початку 1944 р. теж зазнав великих втрат під Черкасами й Корсунем. Більше того, коли протягом 1943 р. обидві Германські дивізії зазнали значних втрат на фронті й у протипартизанській боротьбі, наприкінці того ж року вербування нових контингентів вояків до створених Германських формацій Ваффен-СС відбувалося переважно не на добровільній основі, що зумовлювало саботаж навіть етнічних німців; наприклад, труднощі виникли під час вербування до військ СС серед фольксдойче у Норвегії³³. У цій країні невдалими були також спроби рекрутування норвежців. Наприкінці 1943 р. в одній із записок особистого штабу райхсфюрера СС констатовано: "Події у Норвегії розгортаються так, що ми на даний момент більше не можемо отримувати добровольців. Уся робота з поповнення стоїть на місці й, незважаючи на всю працю й зусилля, у майбутньому важко розраховувати на те, що ми отримаємо добровольців"³⁴. Гімmlер також вирішив збільшити кількість частин військ СС у Голландії, розраховуючи на посилення політичних впливів Райху серед її населення³⁵. Проте вербування до них добровольців стримували чутки про те, що нацисти зверхньо ставляться до голландців. 23 грудня представник Голландії звернувся до МЗС Німеччини зі звинуваченнями у дискримінаційному ставленні до голландських добровольців у Ваффен-СС³⁶.

³⁰ SS-FHA. 12f/Amt V/IIb(1). An Persönlicher Stab Rf-SS, Berlin. Betr.: Weiterverpflichtung germanischer Freiwilliger. 4.März 1943. 40/18/43 g. gez. Juttner. SS-Gruppenführer u. Gen. d. Waffen-SS // NA, T-175, roll 18, fr. 2521454-2521456.

³¹ Stichtag: 30.6.1943 Th/Dr.28.7.1943; RF-SS Amt VI, 3.3.1943. gez.: Himmler//NA, T-175, roll 59, fr. 2574714,2574736.

³² Див.: *Verbeke G. Waffen-SS Vlaams Legioen: Sturmbrigade Langemarck / het arrondissement Roeselare-Tielt / Gabriel Verbeke. - Kortrijk: Uitg. Groeninghe, 2001.*

³³ Rf-SS/Pers.Stab: Werb.f.W-SS 1939/43: Korrespondenz Rf-SS, SS-HA, SS-FHA; Bormann, Chef OKW, RArbF, Lammers, GL Bürckel: Werb. f. W.-SS unter Volksdeut, in Norwegen, unter fremd. Arbeitern // NA, T-175, roll 70, fr. 006734-006863.

³⁴ Entwurf! // NA, T-175, roll 66, fr. 2582393.

³⁵ Entwurf. RFAA an Rauter v. 01 Juli 1943: Aufstellung v. W-SS-Verbänden in d. Niederlanden // IfZ, MA 328; NA, T-175, roll 126.

³⁶ Lavertu H. 23.12.1943: Beschw. über diskriminierende Behandlung holländ. Freiwilligen in d. Waffen-SS // IfZ, MA-601; NA, T-81, roll 20, Bl. 1-3.

До проблем поповнення Германських формувань новими вояцькими контингентами додалася криза у відносинах Райху із союзниками, які не бажали воювати на боці нацистської Німеччини. Деякі формування відкликали їх держави, інші через часті випадки дезертирства розформувало німецьке командування, скеровуючи вояків на Батьківщину. Ще на початку 1942 р. німецькі загороджувальні частини як своєрідні німецькі аналоги загороджувальних загонів НКВС затримували угорських солдатів із розбитих батальйонів угорської 9-ї дивізії і примусово повертали їх на передову лінію фронту й використовували як прикриття для відступу власних військових частин. На зламі 1942-1943 рр. румунські частини у південному напрямку від м. Сталінград під час бойових дій проти з'єднань радянських 51 та 57-ї армій були настільки безпорадними під час раптових нічних ударів супротивника, що командування Вермахту змушене було зняти з-під Сталінграда 130 танків та одну мотодивізію, а за румунськими формаціями розмістити німецькі загороджувальні загоны³⁷. Небажання союзників воювати на Східному фронті спричинило те, що кількість угорських і румунських з'єднань на боці ЗС Німеччини зменшилася більше, ніж удвічі, й співвідношення німецьких дивізій до іноземних на Східному фронті з 3:1 на середину 1942 р. змінилось як 4:1 на середину 1943 р. Якщо влітку 1942 р. ОКВ і ОКГ виставили проти ЧА 240 дивізій (179 німецьких, 22 румунські, 14 фінських, 13 угорських, 10 італійських, 1 словацьку й 1 іспанську), через рік на 1 липня 1943 р. їх було 245, зокрема 211 німецьких, 20 фінських, 9 румунських, 3 угорські, 1 словацька й 1 іспанська³⁸.

Найболіснішого удару Третьому Райху завдав один із перших його стратегічних союзників - Італія. 8 вересня 1943 р. її уряд, який очолив маршал П'єтро Бадоліо, проголосив вихід цієї держави з коаліції країн, що воювали на боці Райху. Проте на його боці продовжували воювати дислокований у Греції XIX-й батальйон "чорних сорочок" "Фабріс" та розташований у Спалато полк міліції, що стали основою італійської гренадерської бригади Ваффен-СС; Егейський легіон мав перебрати у своє розпорядження італійців у Греції. Багато італійців розцінили як зраду сотень тисяч своїх співвітчизників на боці Вермахту заяву П. Бадоліо, унаслідок якої до листопада за вказівкою Гітлера роззброєно і зведено до статусу військовополонених 547531 італійського вояка. Як наслідок цього до німецьких військ приєдналися 12-й батальйон парашутно-винищувальної дивізії "Нембо" у Сардинії та 3-й батальйон цієї ж дивізії - у Калабрії, Італійський фашистський легіон "Самос" та Італійський добровольчий легіон "Крета" (4 батальйони - понад 1800 легіонерів); ще 1400 італійців служили у військових частинах німецьких бастионів у місцевості Крета³⁹. На конфронтацію з урядом Бадоліо пішла й елітна 10-та флотилія швидкісних кораблів "Деціма", якою командував корветний капітан князь Джуніо Валеріо Боргезе. Після того, як 14 вересня у Північній Італії виник державно-правовий вакуум, Боргезе уклав із Райхом угоду, за якою флотилія воювала під італійським прапором. Усього у перші дні після згаданої заяви Бадоліо до 180000 італійців виявили готовність воювати на боці Німеччини⁴⁰.

Дії італійських військових формувань стали одним із проявів розколу Італії. 27 вересня Б. Муссоліні проголосив створення Соціальної республіки Італія, відомої як "Республіка Сало", влада котрої поширювалася більше як на 17 мільйонів італійців.

³⁷ Крестовый поход на Россию: сборник статей. - М.: Яуза, 2005. - С. 200.

³⁸ Попов А Ю. НКВД и партизанское движение / А. Ю. Попов. - М.: ОЛМА-Пресс, 2003. - С. 187.

³⁹ IN 3910 ZA-1 Para 1 Italian Troops Under German Orders [Sept. 1943] // NA, OSS, RG 226, Entry 210, Box 440-442.

⁴⁰ Lazzero R. X Mas. La milizia privata del principe Borghese / Ricciotti Lazzero // Storia Illustrata (Milano). - 1982. - Nr. 315. - P. 62-78.

Лідер італійських фашистів потрактував нове державне утворення як "буфер проти німецької помсти", що мав унеможливити проведення нацистами щодо підконтрольної їм частини Італії репресивної політики, яку вони втілювали супроти поляків в окупованій Польщі⁴¹. Муссоліні, щоб звільнити інтернованих у німецькі концтабори вояків італійських формувань, вирішив залучити їх до формування нових італійських ЗС. До їх складу ввійшли міліційна Національна республіканська гвардія, яку очолив Ренато Річчі, й невелика республіканська армія, яку створив міністр оборони уряду Муссоліні Родольфо Граціані. Німецьке командування укомплектувало з італійців у Райху нові дивізії, основу яких склали 12000 добровольців з осіб, інтернованих у німецьких таборах. Казарми для рекрутів першої хвили призову виявилися порожніми: для них бракувало уніформ, білизни і навіть кухонного посуду, що серед інших причин зумовило дезертирство італійців. "ОТ" і бюро вербування юнаків до відділів протиповітряної оборони ВПС Німеччини змушені були організувати справжнє "полювання" на рекрутів. Тоді сформовано такі дивізії: стрілецьку "Італія" (*Bersaglieridivision Italic*) чисельністю 14000 вояків у Гойберзі, гірську "Монтероза" (*AlpinidivisionMonterosa*) (19000 військовослужбовців) у Мюнзінгені, піхотну "Літторіо" (*Infanteriedivision littorio*) (18500 вояків) у Зеннелгері й у Графенвері військово-морську "Сан Марко" (*Marineinfanterie Division San Marco*) чисельністю 14000 вояків, до яких скеровано також 5000 добровольців флотилії під командуванням Дж. В. Боргезе. У вересні Муссоліні звернувся до військ СС із проханням створити дві "міліційні дивізії" з італійців. Вони отримали право носити італійські уніформи з відзнаками СС - але не на чорному, а на червоному тлі. Створено теж "суміш" Ваффен-СС та італійської партійної міліції - армію збройного ополчення або армійську міліцію (*Milizia Armata / Waffen-Miliz*), що нараховувала 13362 особи; 13 її батальйонів наприкінці листопада переведено до Північної Італії. Від лютого 1944 р. вона отримала назву "1-ша Італійська добровольча штурмова бригада «Армійська міліція»" (поліційна), інспектором якої був призначений генерал-майор П'єро Маннеллі. Окремі підрозділи італійської міліції використано для поповнення вояцького складу італійських частин Ваффен-СС. Згадані італійські формації, вояки яких на правах союзників Німеччини отримали права німецьких військовослужбовців і були скеровані до боротьби проти антифашистського партизанського руху, Райх і Муссоліні використали як своєрідний інструмент загострення громадянської війни в Італії⁴². Італійський інцидент супроводжувався своєрідною "ланцюговою реакцією": майже одночасно із заявою П. Бадоліо про небажання воювати на боці Німеччини заявили й інші її довголітні союзники, які поступово відкликали свої формування зі Східного фронту. Зросла недовіра німецького командування до діючих на цьому фронті 70000 словацьких солдатів та офіцерів, багато з яких перейшло на бік СРСР; тільки до радянських партизанів перейшло 800 словаків (300 у Білорусі й 500 в Україні). У червні 1943 р. уряд Словаччини запропонував німецькому командуванню повернути дві словацькі дивізії на Батьківщину⁴³. У другій половині 1943 р. розформовано словацькі

⁴¹ Див.: *Paolucci V. La Repubblica Sociale Italiana e il Partito Fascista Repubblicano. Settembre 1943 - marzo '44 / Vittorio Paolucci. - Urbino: Argalia, 1979.*

⁴² OKW. WFSt/Org. (I)/(III) Nr.3065/44. H.Qu., d. 30.V.44. Betr.: Verwendung und Rechtsstellung italien. Soldaten // BA-MA, RH 2/1422, Bl. 30; *Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 186-192; Семиряга М. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы... - С. 227; Behandlung italienischer Militärangehöriger und Verwendung von Angehörigen der faschistischen Miliz bei der Aufstellung von Waffen-Verbänden der SS, 1943-1944 // BA, NS 19/1881.*

⁴³ IN3910 ZA-8 Para 11 Slovakia's Proposal to Withdraw 2 Divisions [6.1943] // NA, OSS, RG 226, Entry 210, Box 440-442.

1-ну піхотну "швидку" дивізію і 2-гу дивізію безпеки (котрі діяли відповідно в складі ГА "Південь" у підпорядкуванні командувача тилової військової області "Південь" (жовтень-листопад 1941 р.) й згодом у складі ГА "Центр", виконуючи вартову службу на Поліссі й у Білорусі), вояки яких повернулися до Словаччини⁴⁴. Після випадків дезертирств солдатів італійських, словацьких та інших союзних з'єднань у лютому 1944 р. наказано посилити контроль за іноземцями в ЗС Німеччини⁴⁵.

Від Фінляндії на Східному фронті навесні 1943 р. діяли батальйон (700 осіб) і 300 фінів у дивізії СС "Вікінг"⁴⁶. На початку квітня Г. Гімлер вказав Г. Бергеру на можливість створення фінської частини військ СС чисельністю 700-800 фінських добровольців, у тому числі з 320 вояків зі згаданої дивізії⁴⁷. Передбачалося сформувати новий фінський батальйон у складі дивізії СС "Вікінг", але у травні цієї ідеї не схвалив тогочасний лідер Фінляндії маршал Карл Густав Еміль Маннергайм⁴⁸. Після закінчення у середині 1943 р. 2-річного контрактного терміну служби вояків фінського батальйону німецьке командування вирішило продовжити їхню службу ще на рік, але він заборонив подальше їх використання. 11 липня цю частину розформовано, а її військовослужбовці поповнили ЗС Фінляндії, що збіглося з посиленням антинацистських настроїв у цій країні. З фінів Інгерманландії (району між Ільменським та Ладозьким озерами) сформовано Фінський охоронний батальйон № 187, перейменованій у жовтні 1942 р. на Східний батальйон (фінський) № 664 і підпорядкованій ГА "Північ", але у грудні 1943 р. 600 його вояків звільнено й переведено до Фінляндії⁴⁹.

Крім союзних країн Вісі небажання скеровувати національні легіони для фронтових дій на боці Райху виявили також нейтральні країни. Хоча керівництво націонал-соціалістичної Німеччини намагалося налагодити тісну німецько-іспанську військову співпрацю⁵⁰, після поразки Вермахту під Сталінградом склалися доволі складні стосунки Іспанії з Райхом⁵¹. Наприкінці 1943 р. за таємною британсько-іспанською угодою Ф. Франко вирішив повернути до Іспанії 250-ту піхотну дивізію (іспанську) Вермахту, якою від грудня 1942 р. до 14 жовтня 1943 р. командував генерал-лейтенант Еміліо Естебан-Інфантес⁵². Усього на Східному фронті від літа 1941 р. до осені 1943 р.

⁴⁴Slowakische Wehrmacht. Erste Division ("Schnelle Division") und erste Infant.-Division, Einsatz und personelle Angelegenheiten, 1942-1944 // BA, R 70 (Slowakei)/134; *Семиряга М.* Страны Центральной и Юго-Восточной Европы... - С. 227.

⁴⁵Richtlinien für die Überwachung der im Rahmen der Wehrmacht eingesetzten Ausländer, Februar 1944 // BA-MA, RW 5/681.

⁴⁶Rf-SS. An Chef d.SS-NA Berger. 24.Apr. 1943. Betr.: Besprechung mit Prof. Nevanlinna // NA, T-175, roll 111, fr. 2635358.

⁴⁷SS-NA, An Rf-SS Himmler. 15.4.1943. gez.Berger//NA, T-175, roll 111, fr. 2635361.

⁴⁸Telegramm Dt. Gesandt. Helsinki, Aufc.AA (Grundherr) über Besprechung mit Riedweg u. Scheid! 11.03. u. 12.05.1943: Neuformierung d. finn. Freiw.-Bataillon b. SS-Div. Wiking. Verhandlungen AA mit finn. Regierung betr. Ersatz f. Gefallene. Ablehnung finn. SS-Freiwilliger durch Mannerheim // IfZ, MA-805;NA, T-120, roll 247, fr. 003523-003524,003672-003673.

⁴⁹IN 3910 ZA-5 Para 7 Anti-Germ. Feeling in Finland // NA, OSS, RG 226, Entr.210, B.440-442; BA-MA, RH 19III/251.

⁵⁰"Bar" (Verhandlungen über die deutsch-spanische militär. Zusammenarbeit), April 1942 Februar 1944 // BA-MA, RW 5/429.

⁵¹Interrog. Botsch. Hans Heinrich Dieckhoff am 08.11.45: Deutsch-spanisch. Beziehungen, Neutralität Spaniens während des 2.Weltkriegs, d. Blaue Division // IfZ, MA-1300/1; NA, T-679, roll 1, fr. 000257-000262.

⁵²Gen. u. deutsch. MilAtt. in Madrid. Aktenvermerk Dr.Heiber über Unterredung mit Dörr: Angaben über Abz.Blaue Division // IfZ, ZS 28, Bl. 11-12.

воювало майже 47000 вояків цього з'єднання, до 4500 з яких загинули, приблизно 8500 поранено, 7800 опинилися в лазаретах, 1600 відморозили кінцівки і 321 опинився у радянському полоні⁵³. Проте А.Гітлер не відмовився від політичних планів супроти Іспанії й німецьке командування отримало наказ створити нову іспанську дивізію для бойових дій у складі ЗС Німеччини⁵⁴. Однак вдалося укомплектувати тільки невеликий Іспанський добровольчий легіон (*Legion Espanola de Voluntarios - LEV / Spanischen Freiwilligen-Legion*) чисельністю від 1000 до 1500 вояків, розділених на два піхотні батальйони й один змішаний батальйон під загальним командуванням полковника Гарсія Антоніо Наварро⁵⁵. Легіон перебував на Східному фронті як складова частина німецької 121-ї піхотної дивізії. Проте вже у лютому 1944 р. Франко відкликав це формування до Іспанії й 6 березня його розформовано, а тих вояків, які повернулися, зараховано до цивільної гвардії. Один батальйон відмовився виконати цей наказ і залишився, за що його вояків позбавлено громадянства Іспанії⁵⁶.

Унаслідок виведення зі Східного фронту деяких румунських та угорських з'єднань, а також словацьких та іспанської дивізій постало питання, ким замінити ці формування. Частково цю проблему вирішили за рахунок етнічних німців з інших країн⁵⁷ (наприклад, з однієї тільки Угорщини до кінця 1943 р. до Ваффен-СС мобілізовано майже 22000 представників німецької нацменшини⁵⁸). Однак фольксдойче не могли вирішити цієї проблеми, оскільки після поразки Вермахту під Сталінградом було все менше тих, кого в окупованих і залежних країнах вписували до списків етнічних німців. У такій ситуації вирішено вдатися до психологічного прийому, основною метою якого було переконати населення окупованих європейських країн у співучасті в творенні майбутньої "Нової Європи". Це можна було зробити, пропагуючи ідею створення спільноти незалежних європейських держав і автономних адміністративно-територіальних утворень, що мали забезпечити інтеграцію Європи на засадах континентальної політично-економічної єдності й національної самобутності "під військовим захистом" Райху. Необхідність залучення на бік націонал-соціалістичної Німеччини якомога більших мас симпатиків потребувала популяризації нових гасел, що були б привабливими уже не тільки для мільйонів "германців", а й для десятків мільйонів європейців⁵⁹.

⁵³ Kleinfeld G., Tambs L. Hitler's Spanish Legion: The Blue Division in Russia / Gerald R. Kleinfeld,

Lewis A. Tambs. - Carbondale, IL: Southern Illinois University, 1979. - P. 346.

⁵⁴ Meld. SS-Ostuf. Hiller (SS-HA): Brit.-Span.Geheimvertrag über Zurückziehung d. Division Azul //

IfZ, MA-327; NA, T-175, roll 125; Befehle OKH/WFSt. an AttAbt. (Okt. 1943) und GenStdH/OpAbt. an HGr. Nord v. 12.10.1943: Herauslösung d. 150.Span. Div. aus d. Ostfront. Pläne für Aufstellung e. span. Freiw.-Div. // NA, T-78, roll 357, fr. 06817-06819.

⁵⁵ OKW/WFSt/AgAusland: Span. Freiwillige, Sept.1943-Dez. 1944, Munoz Grandes, Dez. 1942-Apr. 1943. Zurückziehung d. Span. Division. Aufstellung d. Freiw. Legion. Versorgung eh. Angehörigen d. Blauen Div. // BA-MA, RW 5/431; Fremde Verb. Spanien, 1943-45. Aufstellungen u. Umgliederungen, bes. Span.Freiw.-Legion // IfZ, MA-483; NA, T-78, roll 412, fr. 000881-000887.

⁵⁶ Kleinfeld G., Tambs L. Hitler's Spanish Legion... - P. 345.

⁵⁷ Herzog R. Die Volksdeutschen in der Waffen-SS / Robert Herzog. - Tübingen: Institut für Besatzungsfragen, 1955.

⁵⁸ Berlin, den 29.April 1943. Der Rf-SS, SS-HA, AGruppe D, Germ.Leitst. VS-Tgb.-Nr. 1251/43 g. Betr.: Verhandlungen mit Ungarn über d. Werbung für d. W-SS. SS-Gruppenführer // NA, T-175, roll 73, fr. 2590590-2590592; Див.: Böhm J. Die Ungarndeutschen in der Waffen-SS. Innen- und Außenpolitik als Symptom des Verhältnisses zwischen deutscher Minderheit und ungarischer Regierung / Johann Böhm. - Ippesheim: Verlag des Arbeitskreises für Geschichte und Kultur der Deutschen Siedlungsgebiete im Südosten Europas, 1990.

⁵⁹ Див.: *Kluke P. Nationalsozialistische Europaideologie / Paul Kluke // VJHZ. - 1955. - H. 3. - S. 240-275.*

Широкому впровадженню пан'європейської ідеології у пропаганді й політиці нацистської Німеччини сприяли заяви, зроблені її райхсканцлером на зламі 1942-1943 рр. Наприкінці 1942 р. він сказав: "Якщо ми зберемо разом усіх наших союзників, які воюють на нашому боці, зокрема румунів та угорців і хорватів та словаків, крім того фінів на Півночі, іспанців і так далі, тоді ми зможемо сказати: сьогодні справді відбувається Хрестовий похід Європи. До них треба додати також Германських добровольців наших військ СС і власні легіони окремих європейських держав. Тоді це буде справді об'єднана Європа, якою вона була у давні часи проти навал гунів або монгольської навали"⁶⁰. 30 січня 1943 р. фюрер розвинув цю думку і вказав на глобальне значення боротьби проти СРСР не тільки для Німеччини, а й для усієї Європи⁶¹. Ці заяви стали поштовхом для ширшої популяризації ідеї пан'європеїзму. У 1943 р. відбувалася конфронтація воюючих країн на рівні ідеологічної політики: СРСР пропагував ідеологію панславизму, Райх - ідеологію пангерманізму, згодом пан'європеїзму. Розгорнуто активну кампанію пропагування ідеї формування європейської спільноти зі збереженням національних ідентичностей усіх європейських народів, а також регіональної самостійності й культурної та адміністративної незалежності, що були порівняно більше універсальними "формулами для консолідації" порівняно з ідеєю пангерманізму. Заперечено тезу про імперіалізм Райху й зроблено акцент на внеску Італії, Угорщини та Франції у справу об'єднання Європи й на місце Болгарії, Іспанії, Фінляндії та інших країн у майбутній єдиній Європі. Утім нацисти не відмовилися від наміру поділу народів на кращі та гірші (обґрунтовуючи його потребою расовою теорією), яку замінено ідеєю збереження селективної класифікації народів на "авангардні" й ті, які "займуть гідне місце у Новій Європі", що означало збереження нерівноправного статусу одних народів порівняно з іншими; крім того, розширена поза рамки ідеї пангерманізму політична концепція пан'європеїзму була геополітично завузькою для тих мусульманських народів, яким імпонувала ідея пантюркізму⁶². Тоді ж політичні діячі антигітлерівської опозиції теж розробляли плани практичного втілення ідеї пан'європеїзму. Зокрема, політичний лідер антигітлерівської опозиції Карл Фрідріх Герделер (Goerdeler), який в разі успішного теракту проти А. Гітлера повинен був зайняти пост канцлера Німеччини (у кабінеті якого держсекретарем воєнного міністерства мав бути К. Штауффенберг, а МЗС мав очолити Ф. В. Шуленбург), запропонував створити європейський блок народів та у його складі об'єднання незалежних держав Сходу Європи як "санітарний кордон" між Німеччиною і Росією⁶³. Очевидно, що Герделер та інші керівники антигітлерівської змови у зовнішньополітичних розрахунках певну роль відводили збройним формуванням з іноземців і в разі успіху замаху на фюрера та державного перевороту ці формації могли перетворитися з інструменту ведення війни на інтернаціональні ЗС і чинник запобігання конфліктів між союзними республіками союзу країн Європи.

⁶⁰ Müller R.-D. An der Seite der Wehrmacht... - S. 123.

⁶¹ Der Reichspropagandaleiter d. NSDAP. Berlin, d. 15. Febr. 1943. Geheim! An alle Reichsleiter, Gauleiter, Gaupropagandaleiter. Betr.: Behandlung d. europ. Völker, gez. Dr. Göbbels. Reichspropagandaleiter d. NSDAP // BA, R 6/139, Bl. 26.

⁶² Див.: Europa. Handbuch der politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung des neuen Europa / [Hrsgb. vom Deutschen Institut für Außenpolitische Forschung, mit einem Geleitwort v. J. v. Ribbentrop]. - Leipzig: Helingsche Verlagsanstalt, 1943.

⁶³ Rothfels H. The German Opposition To Hitler / Hans Rothfels. - London: Oswald Wolff, 1961

. -

P. 140; 8. Plans for the Future of Germany and Europe; 9. Before and After Stalingrad // Ritter G. The German Resistance: Carl Goerdeler's Struggle Against Tyranny, translated by R. T. Clark / Gerhard Ritter. - Freeport, N.Y.: Books for Libraries Press, 1970. - P. 170-256.

Пропагування у Райху ідеї пан'європеїзму стало важливим ідейним підґрунтям для ширшого залучення громадян Франції, Бельгії, Данії, Хорватії, Італії, нейтральної Іспанії та інших європейців до усіх родів німецьких військ, а саме окрім сухопутних армій до ВПС Німеччини та Військово-морського флоту (нім. *Kriegsmarine*, дослівно Воєнно-морського флоту) - ВМФ Німеччини і військ СС. На середину 1942 р. у Франції створено Автомобільний корпус антибільшовицьких добровольців, перейменованій у Моторну групу Націонал-соціалістичного корпусу водіїв (*Nationalsozialistische Kraftfahrkorps*) Люфтваффе (*NSKK-Motorgruppe d. Luftwaffe*). 21 липня перших 150 французів вирушили з Парижа до навчального центру під Брюссель, де отримали зелені уніформи Люфтваффе з трикольоровими емблемами французького національного прапора на лівих рукавах та пройшли основний військовий вишкіл⁶⁴. На червень 1943 р. у ВПС Німеччини виконувала службу Фламандська вартова бригада (*Flaamsche Wachbrigade*) чисельністю 3362 осіб, що охороняла летовища у Бельгії та Південній Франції. На вересень 1944 р. при ВПС Німеччини у Данії 800 данців служили у вартовому корпусі, яким командував лейтенант Люфтваффе Поуль Зоммер. Із вояків ВПС Хорватії сформовано Хорватську винищувально-бомбардувальну ескадру, командиром якої став Іван Мрак. До повернення у Хорватію в липні 1944 р. її авіатори на літаках "До-17" і згодом "Ю-88" здійснили понад 3500 вильотів і знищили 254 машини противника. Італійський торпедно-бомбардувальний загін "Бускагліа" 5 червня затопив 6 кораблів противника загальним тоннажем понад 40000 т. Поряд з іспанською дивізією на Східний фронт почергово відправили п'ять винищувальних ескадронів "Блакитної ескадри" або 15-ї ескадри (іспанської) 15-го Винищувального авіаполку (*Escuadrilla Azul / 15. (spart.) / Jagdgeschwader 27*), які зазнали мінімальних втрат (за 2,5 роки загинуло 12 іспанських пілотів), завдали значних втрат противникові й знищили 156 ворожих літаків⁶⁵.

Із проголошенням курсу "тотальної війни" А. Гітлер санкціонував ширше залучення іноземців до ВМФ Німеччини, у складі яких доти теж використовували окремі іноземні формування⁶⁶. На початку липня 1943 р. він обговорив із командувачем ВМФ Німеччини адміралом Карлом Дьонітцем справу набору норвезьких та нідерландських добровольців із місцевого приморського чоловічого населення⁶⁷. 13 липня фюрер повідомив про це Г. Гімmlера, який того ж дня підтримав пропозиції про зачислення Германських добровольців на військово-морську службу⁶⁸. 20 липня у листі Р. Брандту Г. Бергер вказав, що набір цих добровольців буде відбуватися на тих же підставах, що й до військ СС⁶⁹. На військово-морську службу Райху зарахували 1500 голландців, з яких 300 поповнили окрему флотилію, а також 500 фламандців. Наприкінці 1944 р. до ВМФ Німеччини переведено італійський швидкісний корабель "С 630" (колишній "МС 75"); крім нього в Індійському океані оперував підводний човен "УІТ-25 [УІТ-25]" зі змішаним німецько-італійським

⁶⁴ *Forbes R. Pour L'Europe: The French Volunteers of the Waffen-SS - Redwood: Redwood Books, 2000. - P. 12.*

⁶⁵ *Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 71, 146, 189-192, 119-120.*

⁶⁶ Див., наприклад: *Einsatz von Teilen der Freiw.-Legion "Norwegen" zu Zwecken der Kriegsmarine, 1942 // BA, NS 19/2728.*

⁶⁷ *Vorschlag für die Einstellung von germanischen Freiwilligen für die Kriegsmarine, gez. H. Himmler // BA, NS 19/948, Bl. 4.*

⁶⁸ *Vorschlag für die Einstellung von germanischen Freiwilligen für die Kriegsmarine. FL. Himmler. Feld-Kdost, den 13.7.1943. 36/140/43 g. // BA, NS 19/948, Bl. 1-2.*

⁶⁹ *Der Rf-SS, Chef des SS-HA. CdSSHA/Be/Ra./VS-Tgb.Nr.4554/43 g; Adjtr.Tgb. Nr.2237/43g. Berlin-Wilmersdorf, den 20.7.1943. Einstellung von germanischen Freiwilligen in die Kriegsmarine. G. Berger, SS-Obergruppenführer // BA, NS 19/948, Bl. 6-7.*

складом матросів⁷⁰. Участь хорватів у бойових діях на боці Райху на морі була значною мірою зумовлена тим, що за італійсько-хорватською угодою за травень 1941 р. Хорватія не могла мати власного військово-морського флоту. Створення у складі ВМФ Райху національного легіону з хорватів було єдиною можливістю для вишколу й бойового випробування військових кадрів, що за сприятливої зміни міжнародної кон'юнктури могли стати основою ВМФ Хорватії. З цією метою створено Хорватський морський легіон (*Hrvatska Pomorska Legija*), німецька назва - "23-тя флотилія міношукачів" (*23. Minesuch-Flottilla*), що був складовою частиною ВМФ Німеччини. До нього увійшли 343 вояки, а саме 23 офіцери, 220 підстарший і 100 солдатів, серед яких були також окремі українські матроси із завербованих мешканців узбережжя Азовського та Чорного морів. Першим її командиром був Андро Вкрлян, другим - Степан Руменовіч. Ця частина, незважаючи на недостатнє озброєння та спорядження, відзначилася у боях. Заяву Бадоліо про вихід Італії з прони́мецької коаліції держав Хорватія використала для анулювання італійсько-хорватської угоди й створення власного ВМФ, до якого увійшли 12 вартових кораблів, 2 важкі й деякі допоміжні судна; але наприкінці 1943 р. більшість матросів дезертирували до партизанів, а торпедний човен "Т 7" у червні 1944 р. пошкоджено британськими бомбардуваннями. Водночас під німецьким прапором продовжував діяти збудований у 1914 р. торпедний човен "ТА 48" із хорватськими офіцерами та матросами⁷¹.

Від початку 1943 р. порівняно з ВПС і ВМФ Німеччини усе більше іноземців служило у Ваффен-СС. Оскільки у 1940-1941 рр. Ваффен-СС були свого роду армією з претензіями на расову елітарність, Германські легіони створено у їх складі, тоді як негер-манські - у складі Вермахту. Тому в 1941 р. добровольців різних національностей з однієї країни скеровували до формувань різного підпорядкування. Наприклад, із фламандців Бельгії сформовано легіон Ваффен-СС, тоді як бельгійських валлонів вважали расово менше придатними для творення з них частини військ СС, з огляду на що валлонський легіон спочатку підпорядковано Вермахтові; у Франції до Ваффен-СС приймали тільки її громадян з фламандської нацменшини, а французів зачисляли до французького легіону Вермахту. Однак від весни 1943 р. політика СС-ГА щодо вербування іноземного персоналу до військ СС була не такою послідовною, як у попередні роки. Створені протягом того року їх формації уже не відображали суто політичного змісту, який намагалися вкласти в них їх організатори наприкінці 1939 р. Створене у структурі СС-ГА Германське керівне бюро (*Germanische Leitstelle*), перейменоване у грудні 1943 р. на Європейське керівне бюро (*Europäische Leitstelle*), крім ідеї пангерманізму, частіше використовувало ідею пан'європеїзму. За його підтримки у військах СС створено формації з не Германців - європейців, а з часом із неєвропейців. Серед німецьких вояків це мало стати доказом того, що Німеччину підтримують усі народи Європи. Після запровадження принципу вільного (хоча з дотриманням певних критеріїв) прийому усіх добровольців до військ СС у політиці СС-ГА відбувся відхід від расової аксіоматики й вони перестали бути мононаціональною організацією, чому сприяли втрати дивізій Ваффен-СС на Східному фронті⁷². За словами історика Бернда Вегнера, так почалася "ерозія СС як ідеологічного об'єднання-Ордену"⁷³.

⁷⁰ Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 61, 73, 191.

⁷¹ Meister J. Die jugoslawische Marine in der Adria 1941-45 / J.Meister // Marine-Rundschau. Zeitschrift für Seewesen (Bonn). - 1963. - S. 149.

⁷² Buss H.Ph. The Non-Germans... - P. I; Stein G. H. Hitler's Elite Guard at War 1939-1945. The Waffen SS / George H. Stein. - Ithaca: Cornell University Press, 1966. - P. 130-132.

⁷³ Wegner B. Hitlers Politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933-1945. Leitbild, Struktur und Funktion

einen nationalsozialistischen Elite. 5.Aufl. / Bernd Wegener. - Paderborn, München u.a.: Schöningh, 1997. - S. 294.

На відміну від німців чи скандинавських народів французів не вважали народом нордійського походження, з огляду на що протягом 1941-1942 рр. із них не сформували жодної формації військ СС. Спочатку протягом 1942 р. до Ваффен-СС зачисляли тільки тих громадян Франції (у тому числі французів), котрі під час подання заяв і оформлення документів назвали себе фламандцями; десятки з них служили в дивізіях СС "Тотен-копф" та "Вікінг", а кілька - в дивізії "Ляйбштандарте СС «Адольф Гітлер»". Проте 30 січня 1943 р. А. Гітлер дозволив вербувати до військ СС французьких добровольців, з яких вирішено сформувати полк "Карл Великий" ("*Karl der Grosse*"). Представники МЗС Франції, однак, підтримали творення не французького полку Ваффен-СС, а нового полку Легіону Французьких Добровольців проти більшовизму (ЛВФ), щоб забезпечити тогочасному урядові у Віші вплив і контроль над вербуванням до нової військової частини. Однак німецькі інстанції поставили керівництво Франції перед доконаним фактом початку вербувальної кампанії, коли з метою її централізованого проведення у Парижі організували Команду резервів "Франція" Ваффен-СС, керівником якої був призначений гауптштурмфюрер СС Альфред Ніклес (Nikles), та місцеве Бюро поповнення Ваффен-СС, референтом якого був колишній керівник пропетенівської молодіжної організації "Молодь маршала" Жан Балестр (Balestre). Визначено, що нарукавною емблемою на уніформах вояків буде бойова сокира (*francisque*), яку використовували галли й франки. СС-ГА теж виконало умову уряду у Віші, за якою французька частина військ СС не була скерована до бойових дій проти французів і західних альянтів⁷⁴.

22 липня 1943 р. П. Лаваль закликав громадян Франції з метою боротьби проти більшовизму поза межами країни зголошуватися до французької військової частини Ваффен-СС, воякам якої обіцяли усі права і привілеї, які отримали вояки ЛВФ; добровольцями могли бути чоловіки у віці 17-40 років зростом не менше 165 см (крім осіб єврейського походження, емігрантів та людей, котрі втратили права громадян Франції). Того ж дня з метою проведення пропаганди за вступ до нової формації створено Комітет друзів Ваффен-СС, який очолив міністр пропаганди Пауль Маріон. Крім Резервної команди "Франція" Ваффен-СС, добровольці могли реєструватися в командах німецької поліції порядку в містах Ангре, Бордо, Клермон, Діжон, Лімож, Ліон, Марсель, Орлеан, Пуатьє, Руан, Сен-Квентін, Тулуза та інших. 6 серпня на прес-конференції оголошено, що зголосилися й готові для перегляду медичними комісіями понад 1500 добровольців; серед них було багато членів молодіжних організацій про-німецьких праворадикальних партій Франції. Тим французам, котрі до того часу під час вступу до Ваффен-СС зареєструвались як валлони, дозволили повторно заповнити документи й вказати, що вони є французами. Крім цього у липні німецькі інстанції виділили 100000 райхсмарок для фінансування вербування французьких робітників та військовополонених у Німеччині до Ваффен-СС⁷⁵.

18 серпня 1943 р. А. Гітлер санкціонував пропозицію формування Французького добровольчого гренадерського полку СС, командиром якого був призначений француз оберштурмбанфюрер СС Поль Гаморі-Дюбордьє (Gamory-Dubourdeau). До нього за наказом підрозділу "І а/ІІ" оргвідділу 2-го управління СС-ФГА від 16 вересня до 15 жовтня мали бути мобілізованими 90 французьких офіцерів і 30 французьких підстарший (3-місячний перевишкіл яких від 20 жовтня забезпечувала управлінська група "Б" СС-ГА), а призов особового складу потрібно було здійснити до 1 лютого 1944 р.;

⁷⁴ The Diary of Pierre Laval - the personal testament of the former premier of France. - New York:

Charles Scribner's Sons, 1945. - P. 134.

⁷⁵ Forbes R. Pour L'Europe... - P 18, 20-21, 23; BA, R 55/1237.

з початком формування полку наказано створити німецький зв'язковий штаб, що мав забезпечити зв'язок між французькими військовослужбовцями на час вишколу і СС-ФГА. Заплановано також розгорнути полк у дивізію⁷⁶. До його складу мали увійти два батальйони (по чотири сотні у кожному), а також дві сотні піхотних гармат і дві протитанкові сотні. За наказом СС-ФГА від 22 жовтня, яким пронумеровано усі формування Ваффен-СС відповідно до хронологічної дати їх формування, французький полк отримав номер "8". Оскільки у наказі французьку формацію згадано у рубриці "Бригади та штурмові бригади", це дає підстави вважати, що хоча її називали полком, вона незабаром мала отримати статус бригади. Однак восени 1943 р. необхідної для бригади кількості добровольців не залучено й ледве вдалося укомплектувати полк, якому наказом СС-ФГА від 12 листопада присвоєно номер "57"⁷⁷.

Значно гірше закінчилася спроба створення у складі військ СС національного збройного формування з британців. До кінця 1942 р. А. Гітлер не санкціонував створення англосаксонських формацій, оскільки вірив, що рано чи пізно вдасться укласти сепаратний мир із Великою Британією. Після окупації великих східних територій протягом першого року німецько-радянської війни він не вважав, що британські "колонії є життєво необхідними" для Німеччини, "зважаючи на те, якими надзвичайно багатими сировинними ресурсами володіють східні землі"⁷⁸. Фюрер відступив від своєї позиції і дозволив створити британський легіон тільки наприкінці 1942 р.⁷⁹ Ідею його формування запропонував британський колабораціоніст Джон Емері, який підтримував зв'язки з франкістами в Іспанії та французькими правими. Після невдалих спроб заручитися підтримкою правлячих кіл Фінляндії та Італії у жовтні 1942 р. Емері прибув до Райху, де РМП надало у його розпорядження Нову Британську радіостанцію, з якої Емері звертався до своїх співвітчизників із закликом до "хрестового походу проти більшовизму"⁸⁰. Іншим відомим англійським колабораціоністом був Вільям Джойс (Joyce), котрий у 1937 р. заснував Націонал-соціалістичну Лігу (що нараховувала кілька сотень членів) і улітку 1939 р. виїхав до Німеччини⁸¹. Хоча у воєнні роки Джойс виявив себе як монархіст, британська пропаганда дала йому прізвисько "Лорд Гав-Гав"⁸². В англомовних радіопрограмах із Берліна він як головний диктор згаданої радіостанції закликав британських вояків переходити на бік Райху і боротися за "Нову Європу"⁸³.

Під впливом творення антибільшовицького легіону з французів Д. Емері об'їхав табори військовополонених з метою рекрутування добровольців для боротьби проти

⁷⁶ SS-FHA. Amt II Org.Abt. I a/II. Tgb.Nr. 1297/43 g.Kdos. Berlin-Wilmersdorf, den 16.September 1943. Geh. Kommandosache. Betr.: Neuauftellung des französischen SS-Freiwilligen-Grenadier-Regiments // NA, T-175, roll 111, fr. 2635147.

⁷⁷ *Forbes R.* Pour L'Europe... - P. 16-17, 28-29.

⁷⁸ *Пукер Г.* Застольные разговоры... - С. 467.

⁷⁹ PA AA. Ausland Allgemein. Bd. 2. Betr.: Wunsch Hitlers auf Errichtung einer Britischen Legion // BA-MA, RW 5/317.

⁸⁰ PAAA, R 97632 - Propaganda nach England; R 27873-Amery. Bd.32. 1942-43; R 31505, R 31506 - Englandkomitee. Bd.31; 1944.

⁸¹ William Joyce, alias Lord Haw Haw, Tom Long. 1924 January 18-1944 December 10//NA(PRO), KV 2/245.

⁸² Див.: *Clark J. R.* Open wounds. A Berlin memoir, 1939-1945 (Einsatz eines NS-Begeisterten englischen Schülers in der Auslandspropaganda Göbbels, u. a. als Sprecher im Rahmen der Rundfunksendungen des "Lord Haw-Haw", William Joyce). - 1992. Ahn.: The prison letters of William Joyce to his wife Margaret, 1945-46. Resume (1998) // IfZ, Ms 765.

⁸³ Див.: *Cole J. A.* Lord Haw-Haw, and William Joyce: The full story / *John Alfred Cole.* - London: Faber and Faber, 1964.

Радянського Союзу⁸⁴. Однак після його невдалих спроб завербувати британських добровольців німецькі інстанції самі інтенсифікували пропаганду в таборах полонених англійців. 18 травня 1943 р. Й. Геббельс записав у своєму щоденнику: "Фюрер дав інструкції створити антибільшовицький легіон з англійських полонених. Вони повинні взяти участь у боротьбі проти Радянського Союзу як добровольці. Пропаганду, якій мають бути піддані ці англійські полонені, треба проводити надзвичайно дбайливо. Я сам візьму цю важливу справу під свій контроль"⁸⁵. Емері прагнув, щоб майбутня формація отримала назву "Британський легіон імені Св. Джорджа" (*British Legion of St. George*), але врешті її названо "Британський Вільний Корпус - БФК" (*British Free Corps /Britisches Freikorps - BFK*); цю назву вперше запропоновано у листопаді. РМП видало кілька звернень до британських полонених зголошуватися для боротьби проти більшовизму⁸⁶. Наприкінці травня для вербування британських старшин створено спец-підрозділ № 999, але через малу кількість завербованих наприкінці року його розформовано. Незабаром створено спецпідрозділ № 517 із потенційних кандидатів на вояків легіону з британських полонених. Улітку творення легіону почав контролювати відділ "Д-1" Германського керівного бюро СС-ГА. Відповідальними за формування БФК були групенфюрер СС Пауль Геннікке (Hennicke), штандартенфюрер СС Е. Шпаарманн та штурмбанфюрер СС Вівіан Штрандерс (Stranders). Передбачено в окремі табори британських військовополонених скеровувати пропагандистів (англомовних студентів Райху), котрі знали менталітет англійців. СС-ФГА виділило для цього казарми й приміщення, у яких проводили заняття з особливим акцентом на пропагандистській "обробці" британських вояків на вишкільній базі у місцевості Гільдесгайм за 30 км від Ганновера. Добровольців рекрутували з таборів військовополонених із проницьки орієнтованих солдатів (у тому числі нащадків змішаних британсько-німецьких шлюбів)⁸⁷. На початку 1944 р. БФК де-юре увійшов до складу Ваффен-СС (хоча де-факто був складовою частиною військ СС від початку творення). Слова про вірність А. Гітлеру вилучено з присяги військовослужбовців БФК, вояки якого висловлювали готовність виконувати "службу у спільній європейській боротьбі проти більшовизму". Для СС-ГА найімовірнішим претендентом на командира БФК був бригадний генерал Паррінгтон, захоплений у полон у 1941 р. у Греції⁸⁸. 6 травня 1944 р. Г. Гімлер видав коротку директиву: "Я прошу негайно звільнити англійського генерала Паррінгтона, оскільки П. переходить у розпорядження для особливого використання"⁸⁹. Проте цього генерала не вдалося використати навіть як номінального командувача британського корпусу. Після того, як укомплектували БФК чисельністю не більше сотні, передбачали, що командиром цієї формації буде ваффен-гауптштурмфюрер Дуглас Берневіль-Клає (Berneville-Claye), відомий під псевдонімами "Вебстер" та "Лорд Чарльзворт" (Charlesworth), але

⁸⁴ War: Renegades and Persons suspected or convicted of assisting the Enemy: Amery, John. 1944-1945 // NA (PRO), HO 45/25773.

⁸⁵ *Goebbels J. Tagebuecher...* - S. 383.

⁸⁶ *Neulen H. W. An deutscher Seite...* - S. 131; *British Soldiers: And what about you?* // BA-MA, MSg 114/401.

⁸⁷ World War II: Renegades and Persons suspected or convicted of assisting the Enemy: Persons, served in the British Free Corps. 1945-1946 //NA(PRO), HO45/25801; H045/25817; H045/25819; HO 45/25820; HO 45/25822; HO 45/25834-25836.

⁸⁸ Berlin, 10.1942. AANr.95/12. An SS-HA, Pers. St. d. Rf-SS R. Brandt, gez. Wagner; gKdos. SS-Ogruf Berger an Dr.Brandt v. 02. 1944, No2757: Vorschi. Brig. Gen. Parrington z. Führer d. "Brit. Freikorps" // NA, T-175, roll 155, fr. 2685510,2685544.

⁸⁹ Der Rf-SS. Bra./M. Feld-Kommandostelle. 6.Mai 1944. gez.H. Himmler // BA, NS 19/1481, Bl. 11.

насправді її командирами призначили німців. Першим його командиром понад два місяці улітку 1943 р. був гауптштурмфюрер СС Йоганнес Роггенфельд, від середини того ж року до 9 травня 1944 р. - гауптштурм фюрер СС Ганс Вернер Рьопке, а після нього майже до кінця Другої світової війни в Європі - оберштурмфюрер СС Кюліх (Kühlich). 13 червня 1944 р. СС-ГА поінформувало Р. Брандта: "Після того, як крайсфюрер СС дозволив, щоб військовослужбовці британського легіону були обмундировані в англійські уніформи, він задовольнив прохання, щоб вони могли носити англійську крайову відзнаку на правому рукаві й без [німецького] орла зверху (хоча насправді вояки БФК отримали німецькі уніформи з відзнаками на лівому рукаві, на яких зображено британську державну символіку з левами й незадовго до закінчення війни викарбувано назву цього формування англійською мовою, над якою зображено німецького орла зі свастикою як офіційну відзнаку ЗС Німеччини -А. Б.)". Водночас відзначено низьку ефективність спроб вербування добровольців до БФК у таборах військовополонених: "Дотогочасний спосіб вербування серед британських військовополонених не веде до очікуваного успіху"⁹⁰. Основними причинами незначної кількості добровольців до БФК було те, що унаслідок визнання Німеччиною міжнародних угод ведення війни щодо Великої Британії британці у німецькому полоні перебували під опікою інтернаціональної організації "Червоний хрест" у кращих матеріальних умовах, ніж захоплені у полон Вермахтом і позбавлені такої опіки бійці ЧА⁹¹.

У СС-ГА за погодженням з ОКВ також планували схилити на бік Третього Райху частину мешканців британських колоній. У воєнно-політичних проектах націонал-соціалістичної Німеччини, метою яких було послаблення Великої Британії шляхом підтримки рухів її колоній за незалежність, особливу увагу приділено Індії. В одній із доповідних записок Г. Гімmlеру акцентовано на слабкості колоніальної політики Великої Британії і зазначено, що значною проблемою для неї є Індія з її 400-мільйонним населенням. Стверджено, що Британія втручається у європейські справи, щоб заручитися підтримкою держав Європи на випадок виникнення питання про збереження за цією країною її колоній. Вказано, що Райх не повинен перейматися перспективою здобуття формальної незалежності цих колоній, оскільки в разі їх переходу до сфери його впливу в них одне панування де-факто замінить інше. Прикладом успішності такого експерименту використання країни з антибританською позицією названо Таїланд як п'яту колонію Японії з власним "Квіслінгом"⁹².

Німецька пропаганда серед полонених індусів зумовила появу сотень добровольців до Індійського легіону⁹³. Для пропагандистської "обробки" 6000 полонених індійців, які воювали на боці Великої Британії, виокремлено в спеціальний табір, відомий як "Робоча команда «Франкенбург»". Під Дрезден у Саксонію перевезли понад 300 осіб, де їх одягнули у німецькі уніформи із запровадженими Босе індійськими нарукавними відзнаками. На кожній була емблема із трьома горизонтальними білими та зеленими

⁹⁰ Der Reichsführer-SS, Chef d. SS-NA. Ess./Schr.VS-Tgb.Nr.5308/44 geh. Adj.-Tgb.Nr.1555/44 geh. Berlin-Granewald, den 13.6.44. Betr.: Britisches Freikorps. An SS-Standartenführer Dr.Brandt, Persönlicher Stab Reichsführer-SS // BA, NS 19/1481, Bl. 14.

⁹¹ Walters G. The thrill of the chase / Guy Walters // The Times Magazine (London). - 2002. - August 24.-P. 7.

⁹² Persönlicher Stab Reichsführer-SS. Stockholm, den 23.Februar 1942. Persönlich und vertraulich! // NA, T-175, roll 81, fr. 2601187-2601188.

⁹³ Dr.Trott zu Solz (AA) an SS-Hstuf W.Grotmann 21.8.42: Verstärkte Meldung indischer Gefangener zur ind. Legion aufgr. deutsch. Propaganda (Orig. Akte Nr.Geh.157) // IfZ, MA-285; NA, T-175, roll 19, fr. 003078.

смугами в індійських національних барвах і написом "Azad Hind" (Вільна Індія) та тигр під час стрибка (до того італійське командування дозволило носити цю відзнаку воякам індійського легіону ЗС Італії) з мечами або без мечів, котрі мали майже 50 % вояків легіону, який також отримав прапор з такими ж емблемою та написом. Індійцям теж дозволено носити тюрбани кольору їхніх польових сірих уніформ замість звичайних польових шапок⁹⁴. Пізніше цю групу переведено до Бельгії, а згодом до Франції, де її розділено на 5 сотень, які передано у розпорядження 404-ї піхотної дивізії, від серпня 1943 р. - 708-ї піхотної дивізії і від січня 1944 р. - 159-ї резервної дивізії⁹⁵. Кураторами Індійського легіону були Абвер, оргвідділ ГШ СВН, РМП і меншою мірою МЗС Німеччини, а від 1944 р. - в основному СС-ГА. 26 серпня 1942 р. вояки легіону присягнули бути вірними Гітлеру "у визвольній боротьбі Індії під проводом нашого вождя Субгаса Чандра Bose". До середини 1943 р. до його лав зголосилися й були зачислені понад 2000 (за іншими даними до 3000) вояків, на основі яких сформовано частину, що, подібно до інших формувань німецького війська, мала дві назви: офіційну - Піхотний полк № 950 (індійський) (*Infanterie Regiment 950 (indisches)*) і неофіційну - Легіон "Вільна Індія" (*Legion Freies Indien*)⁹⁶. Спочатку усіма підстаршинами полку, який очолив підполковник Курт Краппе, були німці⁹⁷, але у жовтні після короткочасного вишколу підстаршинами призначено деяких індійців⁹⁸.

На початку лютого С. Ч. Bose звернувся до Й. Ріббентропа з пропозицією надати індійцям "особливий вишкіл СС", після чого керівник МЗС Німеччини звернувся з аналогічним проханням до Г. Гімmlера⁹⁹. Однак, оскільки вирішення цього питання затягувалося, 9 лютого Bose з офіцерами Індійського легіону вирушив до Токіо, щоб створити провізоричний уряд Вільної Індії¹⁰⁰. Він погодився очолити створену Японією Індійську Національну Армію (ІНА), але невдовзі загинув в авіакатастрофі¹⁰¹. Тоді ж після консультацій між МЗС Німеччини і Абвером вироблено план переведення на Далекий Схід легіону, але пропонувана операція була неперспективною, оскільки західні країни антигітлерівської коаліції мали перевагу в Атлантичному та Індійському

⁹⁴ *Littlejohn D. Foreign Legions... -Vol. 4. - P. 130-138; Littlejohn D. Patriotic Traitors... - P. 128.*

⁹⁵ Див.: ОКН/(GenStdH/OrgAbteilung): *Verschiedene Kriegsgliederungen, 1942-1944. Angaben über Aufstellung und Gliederung d. Ind. Legion // IfZ, MA-484; NA, T-78, roll 413, fr. 001011-001025; Geschichte d. Ind. Legion // BA-MA, RH 37/6530; Indisch. Infanterie-Regiment 950 // BA-MA, RS 4 (Brigaden, Kampfgruppen und Einheiten der Waffen-SS)/1072; RS 4/1146.*

⁹⁶ *Jurado C. C, Lyles K. Foreign Volunteers of the Wehrmacht... - P. 31; Weale A. Renegades... - P. 213.*

⁹⁷ *Indische Legion. Dokumente, Berichte u. Aufzeichnungen v. dt. Offizieren u. Dolmetschern d. Legion. Bd. 1: Führungsgrundsätze für die Führung ind. Truppen, 1942; Personalveränderungen; Bd.2: Organisation, Aufgaben u. Personal d. Ind. Legion, v. Ulrich v.Kritter; Verbindung z. Bewegung "Subhas Chandra Böses". Vortrag v. Wilh.Lutz (Manusk.), 1958 // BA-MA, MSg2/3068,MSg2/3069. ⁹⁸ *Littlejohn D. Foreign Legions... / David Littlejohn. -Vol. 4. - P. 127.**

⁹⁹ AA, Kappler, Staatssekr. z.b.V. Berlin, den 16.Febr. 1943. Geh. Herrn Rf-SS Himmler Berlin. Kappler // BA, NS 19/2507, Bl. 3.

¹⁰⁰ *Activities of Subhas Chandra Böse, leader of the INA. 1943 July -August //NA (PRO), WO 208/818; Subhas Chandra Böse: activities and death. 1942 April - 1947 January // NA (PRO), WO 208/3812; Subhas Böse and the INA. Germany: 123126, 123128. 1943 September 01-1943 September 30 // NA (PRO), HW 12/292/7; Böse and INA. Germany: 123286,123578,123770,124023, 124398-124399 // NA (PRO), HW (Records created and inherited by Government Communications Headquarters (GCHQ)) 12/293/6.*

¹⁰¹ *Ghosh K. K. Indian National Army / Kalyan Kumar Ghosh. Meerut (India): Meenakshi Prakashan, 1969. - P.45; Investigation into death in aircrash in Formosa of Subhas Chandra Bose, leader of INA during the 2nd World War. 1956 // NA (PRO), FO 371/121012.*

океанах. Легіон у квітні-травні використали як частину сил німецького гарнізону Атлантичного валу¹⁰², а 17 вересня перевели до Південно-західної Франції¹⁰³.

На відміну від британської практики етнічного розмежування в індійських формуваннях, німецьке командування намагалось об'єднати у легіоні людей різних релігій та національностей Індії, а саме мусульман (майже дві третини військовослужбовців), гін-дусів (майже третина легіонерів), сикхів, джатсів, раджпутів, маратгасів та гаргвалісів¹⁰⁴. Офіційною командною мовою була гінді, але оскільки багато вояків легіону походили з регіонів, де розмовляли іншими мовами, цю норму не завжди виконували на практиці. Німецькі офіцери не могли ефективно керувати персоналом, оскільки не володіли жодною з мов жителів Індії. Їхні стосунки з іноземним вояцьким складом ускладнило й те, що німці розмовляли з індійцями переважно англійською, а окремі німецькі унтер-офіцери ігнорували культуру та звичаї індійців, за захист яких навіть був розстріляний один з ентузіастів творення легіону (унтер-офіцер Могаммед Ібрагім)¹⁰⁵. Не бажаючи конкурувати з Японією, що створила з індійців ІНА, та зважаючи на труднощі формування Індійського легіону, які ускладнювали внутрішні проблеми (кастовий поділ, розходження між буддистами і мусульманами у харчуванні тощо), німецькі інстанції відмовилися створювати нові індійські формування й почали цікавитися політичною, господарською та військовою співпрацею із представниками тих народів, які доти не були об'єктом політики Німеччини. Зокрема, німецькі нацисти зацікавилися Націонал-соціалістичною партією Індонезії й залучили індонезійців до праці на військово-промислових підприємствах Райху¹⁰⁶, військові служби якого вирішили, крім арабів та інших мусульман, використати військовослужбовців-буддистів і навіть індокитайців¹⁰⁷.

Експлуатуючи у пропаганді й частково політиці ідею пангерманізму під час творення Германських формувань, ідею пан'європеїзму під час творення західно- і північноєвропейських формувань, ідею пантюркізму та пантуранізму під час творення формацій із народів тюркської мовної групи, німецькі політичні й військові структури також використали ідею панарабізму у процесі творення формувань із представників арабських країн. Після того, як 7-8 листопада 1942 р. західні альянти висадилися в Алжирі та Марокко, а Третій Райх окупував Туніс, Великий муфтії побачив у цьому шанс для зміцнення позицій визвольного руху арабів, пропонуючи командуванню Вермахту створити арабську визвольну армію. Панарабські націоналісти виступали за створення великоарабської держави, до якої мали увійти Ірак, Трансйорданія, Сирія, Лівія і Палестина. А. Гітлер, однак, не підтримав ані запропоновану лідером палестинських повстанців Фавзі-аль-Каукджі ідею сприяння розвиткові панарабського руху в Палестині, ані пропозицій Великого муфтія, оскільки така підтримка суперечила б інтересам союзників Райху - формально союзної Франції А. Ф. Петена й фашистської

¹⁰² *Kurowski F.* Deutsche Kommandotrupps 1939-1945. Die "Brandenburger" und Abwehr im weltweiten Einsatz / *Fritz Kurowski.* - Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2000. - S. 137-138; *Houterman J. N.* Eastern Troops... - P. 63.

¹⁰³ *Azad Hind.* Ein europäisches Inder-Märchen oder die 1299 Tage der Ind. Legion in Europa. Eine Chronik der "Indischen Legion", des (ind.) Infanterie-Regiment 950 in der Division Wehrmacht, nach Tagebuch eintragungen eines Stabsdolmetschers. - Wuppertal, 1989 // BA-MA, MSg 2.

¹⁰⁴ *Jurado C. C., Lyles K.* Foreign Volunteers... - P. 31; *Houterman J. N.* Eastern Troops... - P. 63.

¹⁰⁵ *Littlejohn D.* Foreign Legions... - Vol. 4. - P. 126; *Weale A.* Renegades... - P. 213-214.

¹⁰⁶ Korrespondenz RF-SS mit Chef d.Sipo und des SD und Führer d. natsoz.indonesischen Partei, v. Khoa v. November 1943 - Januar 1945: Aufnahme indonesisches Arbeitern in der dt. Rüstung // IfZ, MA-3/15; HIWRP, Heinrich Himmler Files, Box No. 1302, Folder 240/1.

¹⁰⁷ *Neulen H. W.* Indochinesische Freiwillige der Wehrmacht. Artikel aus d. "Tanzbödeler" / *Hans Werner Neulen* // BA-MA, MSg 2/ 4489.

Італії в арабських країнах. Вирішено використати рух за незалежність арабів, подібно до визвольних рухів інших бездержавних народів світу, без офіційної декларації його підтримки урядом Райху. Ще 12 січня 1942 р. нацистський фюрер дав дозвіл на створення Німецько-арабського навчального дивізіону - ДАЛ (*Deutsch-Arabische Lehrabteilung* -DAL), який повинен був забезпечити розвиток німецько-арабського військового співробітництва, зокрема вишкіл підстаршинського корпусу для п'ятих арабських дивізій (їх мали комплектувати після німецького вступу до Сирії, Палестини, Трансйорданії та Іраку). Усупереч протестам Великого муфтія ДАЛ переведено на Східний фронт під Сталіно, але після невдалого прориву на Кавказ відкликано з фронту і відступи німецько-італійських військ у Північній Африці завадили використанню цієї формації у Тунісі. Командир ДАЛ підполковник Маєр Рікс (*Meyer Ricks*) планував сформувати по одному батальйону з жителів Тунісу, Алжиру і Марокко й пізніше розгорнути їх у полки загальною чисельністю до 3500 осіб. На початок лютого 1943 р. ДАЛ налічував 3000 вояків, кількість яких планували збільшити до 6300. Проте ці далекосяжні задуми не реалізовано й більшість арабських формувань виявилися малоефективними. Після смерті командира 26 лютого деякі вояки алжирського батальйону перейшли на бік ворога, інші не мали бажання воювати й були роззброєні; рештки цього формування переведено до Греції. У червні у Дьоллерсгаймі укомплектовано Німецько-арабський піхотний батальйон № 845, спроба створення на основі якого двох батальйонів закінчилася невдачею. Неefективно діяла також підпорядкована СД Північно-Африканська бригада (*Die Brigade nord-africaine*), формування якої підтримав поборник ідеї творення незалежної Алжирської держави журналіст Могаммед аль Мааді; до її лав у Парижі у 1943 р. вдалося рекрутувати тільки 300 алжирців, скерованих наприкінці січня 1944 р. у місцевість Лімож для боротьби проти французьких партизанів¹⁰⁸.

Німецькі відомства намагалися залучити до ЗС Третього Райху представників чисельно малих народів, але не створювали з їх представників іноземних легіонів ще й тому, що у перспективі ці військові частини було складно розгорнути у великі національні з'єднання. З цієї причини творення формувань з мешканців інших окупованих країн виявилось невдалим або їх використання було малоефективним. Наприклад, в окупованих районах Греції, де вищий керівник СС і поліції дозволив створити грецьку жандармерію (грец. назва у кириличній транслітерації "*Етгелонтікі Хорофилакі*"), на серпень 1943 р. тільки 200 греків озброєно й укомплектовано у військовий підрозділ Поулоса (названий так за прізвиськом його командира) (нім. назва "*Poulos Verband*") для боротьби проти комуністичного опору¹⁰⁹. Характерно, що військова співпраця греків із німецькими окупаційними інстанціями почалася не під час поразок західних союзників СРСР (у листопаді 1942 р.), а тільки тоді, коли успіхи комуністів у внутрішньополітичній боротьбі у Греції спонукали багатьох грецьких праворадикалів приєднатися до окупаційних структур, щоб уможливити

¹⁰⁸Sörgel A. Die deutsch-arabische Lehr-Abt. (DAL) und das deutsch-arabische Infanterie-Btl.845 1941-1945. Erinnerungsbericht / A. Sörgel // BA-MA, MSg 2/3774; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 363-375.

¹⁰⁹Mazower M. Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44 / Mark Mazower. - New Haven; London: Yale University Press, 1993; Lagebericht MilBfh.Griechenland an MilBfhSO f. d. Zeitv. 15.10.-15.11.1943; Lageber. MilBfh. Griechenland an MilBfh.SO f.d. Zeit v. 16.3.-15.4.1944. Übersicht über griechisch, u. Italien. Freiwillige; Lagebericht MilBfh. Griechenland an MilBfh.SO f. d. Zeit v. 16.4.-15.5.1944 (gr, it., mazedon. Freiw.-Verbände, Evzonen u. griech. Gendarmerie) // NA,T-501,roll 255, fr. 000729-000741, 000421-000431, 000343-000356; Littlejohn D. Foreign Legions... - Vol. 3. - P. 93-95.

збройне протистояння лівим політичним силам у країні. У другій половині 1943 р. 68-й армійський корпус у Греції створив батальйони безпеки (*Sicherheitsbataillone*, грецька назва у кириличній транслітерації - *Тагмата асфалиае*) для боротьби проти прокомуністичних партизанських відділів. Вояки цих формувань носили німецькі поліційні та військові мундири й на лівому рукаві пов'язку з барвами національного прапора. 11 листопада ОКВ прийняло рішення про те, що на порядку денному може бути творення тільки невеликих грецьких формувань, які не будуть використані проти англо-американців¹¹⁰. Проте німецьке командування не довіряло грецьким батальйонам, а один із них на початку червня 1944 р. навіть розформовано¹¹¹. Невдачею закінчилася також спроба створення ісландського легіону в складі ЗС Німеччини. Після окупації Данії німецькими військами й окупації Ісландії британськими остання розірвала персональну унію з Данією, але німецькі інстанції не бажали вилучати цю країну зі сфери свого впливу. Військові інстанції СС зачисляли ісландців на індивідуальній основі до ЗС Німеччини, оскільки Гімлер вбачав у цьому один із засобів для інтеграції Ісландії до Райху, а у 1943-1944 рр. в особистому штабі райхсфюрера СС вивчали питання про можливість формування ісландського легіону, але ці наміри не вийшли за рамки теоретичних проектів¹¹².

З метою надання війні проти СРСР всеєвропейського характеру німецькі інстанції вивчали плани залучення до "боротьби проти більшовизму" також представників слов'янських народів. Першою на черзі була Чехія, де, як зауважив чеський історик Войтех Мастни, колаборація з німцями значної частини громадськості - політиків, бюрократів, промисловців і робітників "досягнула розмірів, які були не тільки непотрібні, а й ганебні"¹¹³. Протягом 1940-1944 рр. майже 300000 чехів були членами різних правих політичних об'єднань, зокрема про німецьких (наприклад, у відповідь на укладення прем'єром еміграційного уряду Чехословаччини Едуардом Бенешем у Москві угоди про співпрацю з СРСР у грудні 1943 р. у Празі з ініціативи міністра народної освіти і пропаганди в уряді Протекторату Й. Моравеца й кількох журналістів під контролем СД була створена одна з цих організацій - Чеська ліга проти більшовизму - ЧЛПБ (*Ceskä liga proti bolsevismu* - СЛрВ), яку очолив Антонін Лішка (Liska)¹¹⁴). У Чехії чергову ініціативу залучення антикомуністичних елементів до ЗС Німеччини здійснив згаданий міністр Й. Моравец. У січні 1943 р. Е. Гаха на засіданні уряду Протекторату в Празі запропонував ідею Моравеца спрямувати на Східний фронт "військо Протекторату" в складі 7000 вояків, до якого мали бути мобілізовані звільнені з німецького полону чеські полонені з різних армій. Проте це "військо" як фактор ризику на випадок заворушень у Чехії у травні 1944 р. розділили й частково скерували за межі Чехії (5000 вояків "військ Протекторату", зокрема, у Північну Італію, підконтрольну

¹¹⁰Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 244-245. Детальніше див.: Munoz A. J. Collaboration in Greece... - P. 543.

¹¹¹Tagesmeldung BfH. Griechenland an MilBfH. SO v. 04.06.1944: Auflösung d. Freiwilligen-Bataillon Bazedonien I-III wg. Unzuverlässigkeit// IfZ, MA-691; NA, T-501, roll 255, fr. 000310. ¹¹²

Ackermann J. Himmler als Ideologe. Nach Tagebüchern, stenographischen Notizen, Briefen und Reden / Josef Ackermann. - Göttingen; Zürich; Frankfurt am Main: Musterschmidt, 1970. - S. 275; Rf-SS/PS: Island. SS-Legion. Korrespondenz Rf-SS/PS, Höyer, NSDAP/RPressest. u. a., 08.09.1942-11.09.44: Aufstellung e.isländ. SS-Legion//IfZ, MA292; NA, T-175, roll 38, fr. 008014-008043. ¹¹³

Mastny W. The Czechs under Nazi Rule. The failure of National Resistance 1933-1942 / Wojtech Mastny. - New York: Columbia University Press, 1971. - P. 269.

¹¹⁴IIIIG Anl.z. SD-TBNr.20/45. Geh.! Betr.:Tschech.Liga gg. d. Bolschewismus // NA, T-175, roll 130, fr. 2656822.

Б. Муссоліні). Його підрозділи, підпорядковані верховному керівникові СС і поліції Італії, зазнали значних втрат під час охорони мостів та залізничних ліній і в боротьбі проти партизанів; багато з їх вояків підтримували контакти з італійським рухом опору й дезертирували на його бік. Коли у грудні 1943 р. Кураторія виховання молоді у Чехії і Моравії, створена під керівництвом Й. Моравеца з санкції Р. Гайдріха як "інструмент перевиховання чехів", запропонувала вербувати чеських юнаків до зенітних відділів ВПС Німеччини, таку пропозицію не підтримано, як і попередні прохання чеських правих партій. Причиною цього було те, що нацисти остерігалися дезертирств на бік ЧА, а створена в СРСР Чехословацька бригада була дестабілізуючим фактором для участі чехів у бойових діях на Східному фронті. Саме тому керівництво Райху негативно сприйняло прохання про допуск чехів до Ваффен-СС, яке 3 січня 1944 р. чеське Національне фашистське товариство (*Narodni obec fasisticka*) переслало А. Гітлеру і копії Г. Гімmlеру та німецькому державному міністрові (райхспротекторові) Богемії та Моравії Карлові-Германну Франку¹¹⁵. Коли у 1944 р. К.-Г. Франк запропонував створити з поліції Протекторату протипартизанський прикордонний охоронний корпус, цей проєкт теж викликав опір керівника німецької поліції безпеки і скепсис керівників Райху в Берліні. Навесні з санкції німецьких інстанцій у Чехії створено тільки нечисленні парамілітарні формування. Ними були організовані з юнаків т. зв. зразкові відділи (*Vzorne roj e / Muster scharen*), що за дисципліною та суворою ієрархією до певної міри були чимось середнім між "Птлерюгендом" і нацистськими штурмовими відділами СА й зі старших віком чоловіків - охоронні відділи або "відділи 33" (*zvlastniho zasazeni - Oddily ZZ*), що повинні були стати елітними "політичними військами для виконання спецзавдань" або до певної міри "чеською версією данського варіанту німецьких відділів СС". Деякі з них брали участь у протиповітряній обороні підприємств та їх працівників, а тому в чеському суспільстві до них було доволі толерантне ставлення¹¹⁶. На відміну від Чехії у той час в анексованих західних областях Польщі німецькі окупаційні інстанції здійснили масовий примусовий набір до Вермахту деяких поляків, а також поляків німецького походження¹¹⁷. У Верхній Сілезії від березня 1940 р. тривала мобілізація цієї категорії призовників 1894-1926 рр. народження, що відбувалася кожного місяця. У січні 1943 р. оголошено загальну мобілізацію чоловіків віком 16-45 років із 3-ї групи списків осіб німецької національності незалежно від того, вважали вони себе німцями чи поляками. Рекрутам наказано протягом 24-годинного терміну прибути до визначених гарнізонів і після перегляду військовими комісіями їх залізницею транспортовано до казарм у Бланкенбурзі, Гальберштадті, Касселі, Ганновері та інших містах. Після закінчення вишколу вони склали присягу вірності А. Гітлеру і невдовзі їх скеровували на Західний фронт або на Східний¹¹⁸. Більшість поляків у німецьких частинах гуртувалися в етнічно гомогенні групи, унаслідок чого процес їх онімечування зазнав невдачі. З цього приводу 24 травня 1943 р. військовослужбовець 353-го артилерійського резервного полку з Кольмару в Ельзасі Герман Гроссман писав

¹¹⁵ An d. Reichskanzler d. Grossdeutsch.Reich und Führer d. deutsch. Volk Adolf Hitler. Prag, den 3. Januar 1944. Nationalfaschistische tschechische Partei // IfZ, MA-3/15, Folder 220/11.

¹¹⁶ *Frajdl J.* Protektoraten kolaborantske a fasisticke organizace 1939-1945 [Електронний ресурс] / *Jozef Frajdl.* - Режим доступу: www.kcprymarov.estranky.cz

¹¹⁷ *Serwanski E.* Hitlerowska polityka narodowosciowa na Górnym Slasku / *Edward Serwanski.* - Warszawa: PAX, 1963. - S. 151-209.

¹¹⁸ *Lysko A.* Losy Gornoslazakow przymusowo wcielonych do Wehrmachtu / *Aloizy Lysko* // *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) (Warszawa).* - 2004. - Nr. 0607. - S. 64-79.

братові Едуарду, що служить там "з одними лише поляками", які "розмовляють тільки польською мовою" й "співають польські пісні"¹¹⁹.

Історик із Польщі Едвард Серванський стверджував, що до Вермахту мобілізували 120000 поляків з Верхньої Сілезії, а професор Ришард Качмарек зазначав, що на усіх фронтах у німецьких мундирах у роки Другої світової війни воювало 150000 "верхніх сілезців", т. зв. горношльонзаків. Інший польський дослідник Алоізи Ліско твердив, що під час війни у Верхній Сілезії та інших регіонах окупованої Польщі мобілізовано 300000 поляків, з яких у воєнні роки на боці Німеччини воювало понад 250000 осіб (з котрих понад 50000 згодом перейшли на бік західних альянтів і воювали на їх боці)¹²⁰ у той час, коли десятки тисяч інших сілезьких поляків воювали проти Райху на боці СРСР¹²¹. Цю загальну цифру 26 лютого 1943 р. назвав Й. Сталіну під час зустрічі з ним посол Польщі в СРСР Тадеуш Ремер, який заявив, що "мобілізацією до німецької армії охоплено приблизно 240-250 тисяч молодих поляків призовного віку" "особливо у західних провінціях Польщі, включених до Німеччини". У відповідь голова ДКО СРСР повідомив, що ЧА зустрілася з поляками під Ленінградом, де чимало їх здалися у радянський полон добровільно й заявив, що "під Сталінградом у військах фельдмаршала Паулюса виявилися поляки, яких ми захопили у полон", причому "не всі вони із Західної Польщі, оскільки серед полонених були поляки з Кракова, Варшави". Пропозицію Ремера поширити заклик до поляків переходити з німецької армії до ЧА Сталін відхилив, аргументуючи це тим, що в разі появи такого звернення німецьке командування розпорозить поляків по з'єднаннях, що унеможливить їх подальший перехід на бік радянських військ. Фактичний диктатор СРСР заявив, що у бойових діях проти Вермахту "за час усієї війни нам довелося зустрітися тільки один раз із польською частиною: під час наступу на Москву в 1941 році на боці німців воював так званий польсько-литовський батальйон", що "запекло боровся і був знищений Червоною Армією"¹²².

Однак насправді крім мобілізованих до Вермахту поляків із сотень з них укомплектовано кілька частин, підпорядкованих СС і поліції та дислокованих у Польщі, Україні, Білорусі, Литві й на Балканах. Німецька поліція порядку створила польські охоронні батальйони № 202 та 107 і об'єднала постерунки польської поліції у невеликі підрозділи для каральних операцій проти українських сіл на Волині навесні-восени 1943 р.¹²³ У серпні 1943 р. із поляків сформовано батальйон СС, що спочатку перебував у Белграді, але вже восени його скеровано в центральні райони Сербії, де він був пострахом для югославських партизанів генерала Драже Міхайловіча (т. зв. четників - прибічників відновлення єдиної Югославії з монархічною формою правління). До цього формування, в якому командною мовою була польська, увійшли не сілезці, а переважно уродженці Варшавського, Лодзького та інших повітів Польщі, які не володіли німецькою мовою. На зламі 1943-1944 рр. цей батальйон опинився в

¹¹⁹РГАСПИ, ф. 517 - Коммунистическая партия Франции, оп. 1, д. 1982, л. 45.

¹²⁰*Serwanski E.* Hitlerowskapolityka... - S. 225; *Kaczmarek R.* Niemiecka polityka... - S. 134; *Lysko A.* Losy Górnoszlazakow... / *Alojzy Lysko.* - S. 79.

¹²¹ Див.: *Kapala Z.* Szlacy i Zaglebiacy w walkach PSZ na obczyźnie / *Zbigniew Kapala.* - Bytom: Muzeum Górnoszlaskie, 1992.

¹²²Запись беседы тов. И. В. Сталина с польским послом Ромером 26 февраля 1943 года // РГАСПИ, ф. 558 - Сталин Иосиф Виссарионович, оп. 11, д. 278, л. 12, 17-21.

¹²³*Motyka G.* Tak bylo w Bieszczadach. Walki polsko-ukrainskie 1943-1948 / *Grzegorz Motyka.* - Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999. - S. 118-119. Див.: *Bolanowski A.* Ukraińcy i Polacy w niemieckich formacjach policyjnych na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1942-1944 / *Andrzej Bolanowski* // *Polska-Ukraina: tradne pytania.* - T. 11. - Warszawa: Tyrsa, 2009. - S. 61-89.

місцевості Бор біля сербсько-болгарського кордону, де охороняв табори італійських військовополонених, які після капітуляції маршала П. Бадоліо відмовилися виконувати накази німецького командування. Це формування в придушенні югославського руху опору гітлерівському "новому порядку" "прославилося" особливою жорстокістю, характеризуючи яку польський автор Збігнев Ясінський писав: "Ці поляки - усі добровольці - безсоромно хвалилися, що жодне суто німецьке з'єднання не зможе виявити й вирізати сербських повстанців так справно й охоче, як це робили вони"¹²⁴. Поляки служили також у змішаних за національним складом збройних формуваннях на боці Німеччини. Наприклад, на зламі 1943-1944 рр. у Білорусі до різних білоруських формувань мобілізовано частину поляків, передусім пов'язаних родинними зв'язками з білорусами, а у с. Глибокає загін білоруської самооборони складався переважно з поляків, якими командував поляк Вітвіцький¹²⁵.

Після оприлюднення німецькими інстанціями інформації про масові вбивства польських офіцерів за наказом НКВС у Катині у 1940 р. у Вермахті практикували використання військовополонених поляків, котрі раніше воювали на боці ЧА. 24 травня 1943 р. командувач АК генерал Стефан Ровецький (псевдонім "Каліна") поінформував польський еміграційний уряд у Лондоні: "В «Офлагах» показом фільму про Катинь розпочато антибільшовицьку пропаганду і агітацію за створення польських відділів для боротьби проти советів. Німецька пропаганда знайшла певний відгомін серед поляків у Німеччині, що виявився у збільшенні кількості тих, хто зголосився на службу в німецькій армії". У відповідь радянські інстанції змушені були реагувати й, незважаючи на незгоду Й. Сталіна зробити це у лютому 1943 р., ЦШПР видав листівки до поляків у німецькій армії із закликом переходити на бік радянських партизанів¹²⁶. Протягом першої половини 1943 р. поляки, рекрутовані на військову службу до Вермахту, поодинокі й цілими групами переходили на бік СРСР, що спричинило недовіру служб безпеки Райху до них. Однак ОКГ вирішило не демобілізувати цих поляків, а виокремлювати їх із військових частин Вермахту й скеровувати зі Східного фронту на Балкани та Західний фронт¹²⁷.

Після битви під Сталінградом на порядку денному політики Г. Франка знову актуальним стало питання про те, чи продовжувати використання мобілізованих і рекрутувати нових поляків на індивідуальній основі, чи доцільно усе ж створити з них нові національні військові формування ЗС Німеччини. Приводом до обговорення цієї справи була пропозиція, яку зробив керівник польської правої організації "Меч і плуг" (МіП) Анатоль Словіковський (Slowikowski), псевдонім "Анджей Незнани". 21 травня 1943 р. він підписав меморандум на ім'я А. Гітлера, в якому запропонував за допомогою Вермахту і СД сформувати польські військові формування, що під німецьким командуванням мали боротися проти СРСР¹²⁸. Шеф Райхсканцелярії Г. Ламмерс за дорученням Гітлера переслав цей меморандум шефові німецької поліції безпеки і

¹²⁴ Ясінський З. Польська формація СС / Збігнев Ясінський // Вісті Комбатанта (Торонто). - 2003. - Ч. 1. - С. 63.

¹²⁵ 362/4P. Opór społeczny Nr. 1/44. 18.1.1944 // AAN. - 202/111/17, k. 14; Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 282.

¹²⁶ AAN. - 202/1-41. - К. 24; Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы / Борис Соколов. - М.: АСТ-Пресс книга, 2002. - С. 113.

¹²⁷ Madajczyk Cz. Faszyzm i okupacja... - Т. 2. - S. 299-303.

¹²⁸ Memorandum der "Vereinigten Polnischen Militär-Organisationen der Bewegung Miecz i Plug" ("Schwert und Pflug"). An Ihre Exzellenz Herrn Reichskanzler und Obersten Kriegsherrn Adolf Hitler, Führerhauptquartier über die Kanzlei des Führers Berlin // BA, NS 19/946, Bl. 2-6; AAN. - 214 (Niemieckie władze okupacyjne)/I-5, k. 27-31.

СД Е. Кальтенбруннеру із запитом про "МіП" і Франку, щоб дізнатися його думку й оцінки перспектив політичного та військового співробітництва з поляками. Кальтен-бруннер не підтримав пропозицію творення польських збройних формувань і порадив обмежити використання "МіП" поліцією безпеки з метою здобування розвідувальної інформації про групи опору в ГГ¹²⁹. Франк 19 червня переслав Гітлеру меморандум про політичну лінію Райху в Польщі, пропонуючи запровадити спеціальні "заходи з метою ефективного залучення поляків до боротьби проти більшовизму". Він констатував, що у політиці щодо поляків окремого вирішення потребує "проблема мілітарної участі у європейській боротьбі". Франк вважав за доцільне вербувати українців та поляків Галичини у їхні національні формування на боці Німеччини і радив забезпечити належними матеріальними засобами сім'ї "вже залучених до служб Вермахту поляків з Генеральної губернії, наприклад, візників, техніків або допоміжний персонал"¹³⁰.

Проте фюрер протягом усієї війни відмовлявся створювати польські збройні формування, мотивуючи це тим, що Німеччина у роки Першої світової війни створила такі формації, але вони перейшли на бік Антанти. 19 травня 1943 р. у розмові з М. Борманом він вказав на негативний досвід з поляками в роки Першої світової війни, коли "створено польський батальйон, що був основою національної польської армії" й назвав хибними міркування про те, що "поляки будуть вдячні, коли ми їм дамо якомога більше волі, коли ми їх озброїмо, коли буде гарантовано польську державу і т. д., і т. п.". 8 червня під час наради з представниками ОКВ він згадав про "трагічний урок" із Польським легіоном в роки Першої світової війни як про аргумент проти ідеї творення РОА¹³¹. Негативне ставлення райхсканцлера було визначальним для заборони зачислення до Ваффен-СС поляків, у котрих не було предків німецького походження. 28 червня у записці Г. Гімmlера зафіксовано: "Фюрер категорично відмовився від творення будь-яких польських формувань, про які дехто з німецького боку говорить і [творення яких] домагається в додатку до пропаганди справи Катині"¹³².

За такої позиції А. Гітлера немає нічого дивного у тому, що коли у червні польський полковник Станіслав Вржалінський у листі до нього зробив пропозицію творення на боці Німеччини польських з'єднань, її спіткала доля меморандуму лідера "МіП"¹³³. Керівники РСГА теж негативно сприйняли задуми Г. Франка, аргументуючи свою позицію тим, що офіційне вербування поляків до німецького війська призведе до зникнення "необхідної чіткої лінії відокремлення національностей"¹³⁴. Інстанції СС натомість були готові мати справу скоріше з російськими антикомуністами, ніж із поляками. 7 серпня командир одного з батальйонів військ СС відписав штабній сотні Ваффен-СС при верховному керівникові СС і поліції Центру Росії та Білорусі, що в керівництва СС більше

¹²⁹Rf-SS u. Chef d. Deutsch.Polizei im Reichsm.d.Innern. Tgb.Nr.3 1/8/43g. Berlin, d. Juni 1943. An d. Herrn Reichsm. Dr.Lammers. Betr.: Memorandum d. Verein, poln. Militärorganisationen d. Bewegung "Miecz i Plug" (Schwert u. Pflug) // BA, NS 19/946, Bl. 18-19.

¹³⁰Der Generalgouverneur. 19.Juni 1943. Geheim! gez.Frank // BA, R 52 II/12a, Bl. 140.

¹³¹ BA, R 58/1005, Bl. 5; Bespr. d. Führers mit Gen.-Feldm.Keitel u. Gen. Zeitzier, 8.6.1943 // BA-MA, RW 4/507, Bl. 117.

¹³²Der Reichsführer-SS. RF/Bn.39/147/43 g. Feld-Kommandostelle, den 28.6.1943. Geheim! Vortrag beim Führer am 19.6.1943 auf dem Obersalzberg "Bandenbekämpfung und Sicherheitslage", gez. H. Himmler // NA, T-175, roll 140, fr. 2667668.

¹³³1943 Juni - Juli. Korrespondenz verschied. Wehrmachtsdienststellen: Ablehnung d. Verwendung v. polnischen Freiwilligen oder Freiwilligen-Verbänden durch Hitler anlässlich d. Meldung d. poln. Obersten Stanislaus Wrzalinski // IfZ, Fd-33.

¹³⁴*Broszat M. Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik / Martin Broszat. - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1972. - S. 304.*

"немає жодних заперечень проти вступу до Ваффен-СС [навіть] росіян", але "винятком з цього є поляки"¹³⁵. Справа творення польських формувань знову стала актуальною на початку 1944 р., коли німецькі владні структури в ГГ вивчали плани організації аналогу чеського протикомуністичного комітету - Польської Антибільшовицької Ліги¹³⁶, яку повинен був очолити журналіст Фелікс Стефан Бурдецький та заходи щодо творення якої фігурували у документах німецьких установ як "Акція «Густав»"¹³⁷; кураторами нової організації мали бути Головний відділ пропаганди уряду ГГ і СД¹³⁸. Саме тоді б лютого Франк ще раз запропонував фюрерові створити польські військові частини, але той категорично висловився проти творення польських легіонів і заявив: "Поляки повинні працювати, а німецький солдат буде оберігати їх, як і цілу Європу"¹³⁹.

5.1.2. Балканські з'єднання

Якщо задуми творення чеських та польських військових частин у складі ЗС Німеччини так і залишилися проектами, успішнішою для Райху виявилася реалізація планів комплектування збройних одиниць з балканських слов'ян. На Балканах вербування місцевих жителів до формувань на боці Німеччини уможливила готовність співпраці з Райхом місцевих націоналістичних сил - сербської організації "Югославський народний рух «Збор»", хорватської "Усташі", македонського "Імро", націоналістів Чорногорії (проголошеної 12 липня 1941 р. монархічною державою), створеної наприкінці 1942 р. на півдні Албанії організації Національне об'єднання. Цими формуваннями були Поліційний добровольчий полк № 1 "Чорногорія" ("*Montenegro*") і полк самооборони боснійських мусульман "Сандшак" ("*Sandschak*"), командиром якого від 1 вересня 1943 р. до 1 червня 1944 р. був штандартенфюрер СС Карл фон Кремплер, а також створені у січні 1944 р. у Печі та Пріштіні два албанські поліційні полки. У Словенії 24 вересня 1943 р. колишній лейтенант югославської армії Леон Рупнік оголосив, що формується Словенський Легіон Ополчення (*Slovenska Domobranska Legija*) з колишніх членів створеного фашистською Італією добровольчого антикомуністичного ополчення для протипартизанських операцій. 30 вересня після переходу під контроль німецьких окупаційних інстанцій його перейменовано на Словенське ополчення - СлД (*Slovensko domobranstvo*, нім. *Slowenische Landeswehr*), у складі якого створено 63 сотні, вояки котрих отримали німецькі та італійські уніформи та озброєння. 3 грудня проголошено мобілізацію на військову службу, унаслідок чого майже усіх боєздатних чоловіків рекрутовано до СлД, де з них укомплектували 2 бойові полки, навчальний полк і полк охорони залізничних станцій та залізничних шляхів сполучення¹⁴⁰. СлД була не армією, а територіальною самообороною, що за чисельністю вояків наближалася до дивізії: якщо у вересні у її лавах було тільки 2000 осіб, то у грудні 10500, а у травні наступного

¹³⁵Einheit 00512. 7.8.43. An die Stabskompanie der Waffen-SS beim Höheren SS- und Polizeiführer Russland Mitte und Weißruthenien, Minsk. Betrifft: Einstellung von Hilfswilligen in die Waffen-SS // NA,T-175, roll 198, fr. 000476.

¹³⁶Gründung einer polnischen antibolschewistischen Liga. Februar 1944 // BA, R 52 III/1.

¹³⁷*Król E.C. Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945 / Eugeniusz Cezary Król. - Warszawa: ISP PAN; Collegium Civitas Press; Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006. - S. 470.*

¹³⁸*Dziennik Hansa Franka [Das Diensttagebuch d.Hans Frank] (DHF), vol.XXXIV (4), t. 82, k.305, 320-323, 351-353 // Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN).*

¹³⁹DHF, vol. XXXIV (2), t.80, k. 230, 236, 239, 245 //AIPN.

¹⁴⁰Aufstel. u. Verw. von Schutzmannschaften aus Einwohnern besetzt. Gebiete // BA, R 19/326; *Mlahar B. Slovensko domobranstvo: 1943-1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje / Boris Mlahar. - Ljubljana: Slovenska matica, 2003.*

року - майже 12000. Кожен вояк СлД присягав: "Я присягаю перед Всемогутнім Богом, що я спільно зі Збройними силами Німеччини, які перебувають під командуванням фюрера Великої Німеччини, виконаю свій обов'язок разом із частинами СС і поліції у боротьбі проти бандитів і більшовизму за словенську Батьківщину як складову частину вільної Європи. За цю присягу я готовий пожертвувати моїм життям". Було створено також Чорногорський добровольчий корпус; до середини 1944 р. укомплектовано цю формацію чисельністю 8000 осіб (хоча спочатку її чисельність планували довести до 5649 осіб)¹⁴¹. Звернули увагу німецькі інстанції і на македонців. 22 жовтня 1943 р. Г. Бергер поінформував МЗС Німеччини, що рух "Імро" готовий скерувати до військ СС до 4000 південних македонців¹⁴².

Одним із перших формувань, створення якого підтримали німецькі окупаційні інстанції на Балканах, було сербське з'єднання, що почало формуватися одночасно з РОК наприкінці 1941 р. і кількість вояків якого спочатку не перевищувала чисельності вояцького складу батальйону¹⁴³. Його добровольці були переважно членами або симпатиками воєнно-політичної організації "Збор", яку очолював Дімітрій Лютіч. Чисельність вояків та кількість підрозділів згаданої сербської формації згодом збільшено, 6 червня 1942 р. командувач німецьких військ у Сербії дозволив озброїти надійні, на його думку, формування сербів із прибічників Лютіча. На 20 листопада укомплектовано п'ять сербських батальйонів чисельністю 500 вояків кожен. Їхня лояльність до німецьких окупаційних установ призвела до того, що 1 січня 1943 р. ці інстанції визнали згадані формації як Сербський добровольчий корпус (*Srpski dobrovoljачки корпус - СДК / Serbisches Freiwilligen-Korps - SFK*)¹⁴⁴. Головною його метою була охорона важливих об'єктів та боротьба проти прокомуністичних партизанів¹⁴⁵. Вояки СДК, командиром якого був полковник (згодом генерал-майор) Константін Мушицький (*Мушицки*), носили форму югославської армії (але з гербом Сербії), освячували знамена і присягали на вірність Сербії і сербському народові. Кожен із батальйонів корпусу підпорядковувався батальйонові німецької дивізії в питаннях тактичного використання та постачання, а також у дисциплінарних справах. На 20 жовтня 1943 р. у складі СДК створено п'ять полків (у кожному з яких було два батальйони), дислокованих у населених пунктах Валієво, Крагуєвац, Чабац, Смедерево та Круневац¹⁴⁶.

¹⁴¹ Eintragung im KTB MilBfh. SO v. 28.5.1944: Bitte Gen. Winter (HGr F) um beschleunigte Aufstellung d. Montenegrin Freiwilligen-Korps // IfZ, MA-513; NA, T-501, roll 256, fr. 000657; *NeulenH. W. An deutscher Seite...* - S. 236.

¹⁴² CdSS-NAan AA v.22.10.1943: Musterung v. 3000^1000 Südmakedonern durch die Imro-Bewegung. Bitte um Benachrichtigung d. General-Oberst Löhr durch Gesandten Neubacher // IfZ, MA-333; NA, T-175, roll 131, fr. 008009.

¹⁴³ Vermerk über Besprechung Oberstleutnant v. Geitner mit Vertretern d. serbisch. Freiwilligen-Kdos. am 12.08.1942: Entstehung d. serb. Freiwilligen-Verbände aus d. Zbor-Bewegung // IfZ, MA-685; NA, T-501, roll 248, fr. 000466-000467.

¹⁴⁴ Bef Kommand. General und Bfh. in Serbien v. 06.06.1942: Bewaffnung zuverlässiger Cetnik- und Freiwilligen-Verbände (Ljotic-Anhänger) // IfZ, MA-685; T-501, roll 248, fr. 000249-000250; *Serbisches Freiwilligen-Korps* // BA-MA, N 756/241.

¹⁴⁵ Kdr. Gen. u. Befehlshaber in Serbien/I a an OB SO v. 07.03.1943: Grundsätze u. Ziele d. Zbor-Bewegung u. Verwendung d. aus ihr rekrutierten Serb. Freiw.-Korps z. Bandenbekämpfung // IfZ, MA-512; NA, T-501, roll 249, fr. 000060-000064.

¹⁴⁶ Детальніше про СДК див. *Dobrich M. Belgrade's Best: The Serbian Volunteer Corps, 1941-1945 / Momcilo Dobrich. - Bayside: Axis Europa Books, 1997; Карапанчић Б.М. Српски добровољачки корпус у служби народа и отанбине / Боривау Карапанчић - Београд: Светосавска книжевна заједница, 2002.*

Проте німецькі інстанції не довіряли сербам, що виявилось у відмові масовішого використання сербських добровольців у Вермахті¹⁴⁷. На середину 1944 р. полки діяли під командуванням керівника СС і поліції в оперативній зоні "Адріатичне узбережжя" у Словенії та Хорватії. Полками (у кожному з яких було 3 батальйони) командували офіцери у ранзі майора: Ілья Міцашевіч, Марісав Петровіч, Воїслав Дімітрієвіч, Вук Влаговіч і Мілорад Моїч. Кількість військовослужбовців СДК сягнула 8000 вояків і дорівнювала чисельності вояків німецької піхотної дивізії (хоча за німецькими документами, на початку серпня у цьому формуванні було вже 9886 вояків)¹⁴⁸.

У Хорватії збройні формації з представників різних країн Вісі виявляли різну активність, але після поразки Вермахту під Сталінградом їхнє ставлення до Райху змінилося, а тому вони не мали особливого бажання повністю знищити сили прокомуністичних партизанів, яких очолював Посіп Броз Тіто. Італійські підрозділи нерідко були деморалізовані й виконували покладені на них функції без особливого зусердя. Добровільні військові підрозділи правлячої в НДХ партії "Усташа" намагалися захищати прихильників режиму, але вони були нечисленні, розпорошені по всій країні і їхні дії часто зводилися до невинуватих каральних акцій проти цивільних осіб, що часто не стримувало опору, а тільки посилювало його. Водночас регулярні ЗС НДХ, відомі як "Домобранство" ("Ополчення"), мали дуже слабку мотивацію для того, щоб боротися на боці іноземних військ проти власних громадян, що зумовило втечі багатьох їх військовослужбовців до партизанів¹⁴⁹. Тому керівництво Райху приділило особливу увагу рекрутуванню чоловічого населення призовного віку в балканських країнах.

А. Гітлер, який мав сумніви щодо надійності союзної Італії, прагнув перетворити Балкани на форпост Райху в цій частині Європи, чому мало сприяти комплектування з балканців нових іонаціональних дивізій ЗС Німеччини для протипартизанської боротьби й залучення до фронтових дій. Першими з них були хорватські дивізії Вермахту. Спочатку організовано 369-у піхотну дивізію (хорватську), що почала формуватися наприкінці 1942 р. на основі тих вояків 369-го піхотного полку (хорватського), яким вдалося вижити під Сталінградом, і хорватського навчального батальйону, укомплектованого в Штоккерау восени 1942 р. її командиром був призначений генерал-лейтенант Фріц Найдгольт (Neidholt). З метою вшанування полеглих вояків цього полку в боях дивізія використовувала його символ, а саме листок липи із зображенням "хорватської шахівниці" та словами "Хорватський Легіон 1941". Вояки дивізії, до котрих скеровано як командирів німецьких старшин і підстаршин, носили німецькі уніформи та відзнаки й національну емблему - щит із червоними та білими квадратами у формі шахівниці на правому рукаві (на відміну від 369-го піхотного полку, вояки якого носили його на лівому рукаві). Німецькі союзники називали цю відзнаку "шахівниця", а саме з'єднання - "Дивізія-шахівниця", яку хорвати іменували "Чортяча дивізія" для вшанування 42-ї (хорватської) дивізії, що воювала на боці Австро-Угорщини протягом Першої світової війни і була названа так з огляду на бойову відвагу її вояків, про котрих тоді казали, що "вони воюють, як чорти". У січні 1943 р. план відправити дивізію на Східний фронт скасовано через погіршення загального становища на Балканах загалом і їй наказано

¹⁴⁷Vortragsnot.OKW/WFSt v. 09.12.42 u. Vermerk (Heckenstaller) f. Rf-SS v.05.03.43 (mit Anchr. an Tippeiskirch, Keitel): Ablehnung e. Verwendung v. serb. Freiwilligen in d. dt. Wehrmacht // IfZ, MA-303;NA,T-175, roll 72, fr. 000043-000052.

¹⁴⁸StQu., den 21 August 44. MB Südost I a, Gegenüberst. d. Feindstärken u. d. eigen, einsatzf. Kräfte im serb. Raum // BA-MA, RH 19 XI/31.

¹⁴⁹Див.: *Kosutic I.* Hrvatskodomobranstvou drugom svjetskom ratu. - S. 1. - Zagreb: Maticahrvatska, 1992; S. 2. - Zagreb: Matica hrvatska, 1994.

протистояти партизанам-комуністам, які утримували під контролем багато гористих районів Боснії, Герцеговини та Чорногорії¹⁵⁰.

Від 20 січня 1943 р. 369-та дивізія за вогневої артилерійської підтримки 202-го танкового дивізіону взяла участь у великій бойовій операції, відомій як "Біла акція" (*Unternehmen Weiss*), "Битва під Неретвою" або "Четвертий наступ країн Вісі в Югославії". Від 15 травня до 16 червня з'єднання взяло участь у "Чорній акції" з метою знищити головну штаб-квартиру югославських комуністів, розташованих у південно-східних районах Герцеговини та Північно-Західній Чорногорії, і полонити Й. Тіто. Під час бойових дій восени сотні вояків дивізії загинули, були поранені або пропали безвісти. Після реорганізації і поповнення дивізія у складі 5-го гірського корпусу СС протягом грудня 1943 р. і січня 1944 р. воювала проти партизанів у районі Травніка й брала участь в операціях "Кульова блискавка" поблизу м. Вісоко у Центральній Боснії, "Сніговий шторм" та "Лісові перегони" (" *Walddrausch*") у Боснії з метою знищити 2 та 3-й корпуси Народно-визвольного війська Югославії. Унаслідок цих операцій партизани втратили тисячі людей вбитими, але не досягнуто основної мети - цілковитого знищення партизанів. 369-та хорватська дивізія, за твердженням генерал-майора військ СС Отто Кумма, "була дуже шанованим і дуже здібним з'єднанням", що "заслужило справді високе визнання і було розцінене як вартісний бойовий партнер 7-ю дивізією СС"¹⁵¹.

6 січня 1943 р. у Дьоллерсгаймі у Німеччині почало формуватися друге з'єднання Вермахту з хорватів - 373-тя піхотна дивізія (хорватська), командирами якої були від 25 січня до 5 серпня 1943 р. генерал-майор (від 1 квітня 1943 р. генерал-лейтенант) Еміль Целльнер і від 5 серпня 1943 р. до 10 січня 1945 р. генерал-лейтенант Едуард Альдріан. Найбільшої чисельності вояцький склад дивізії сягнув 21 вересня 1943 р., коли у її складі служила третина німців (5063, з них 402 офіцери, 2261 підстаршина й 2400 солдатів) і 9277 хорватів (з них 63 старшин, 73 підстарший і 9141 солдат), усього 14340 військовослужбовців (хоча й тоді формально дивізія була недоукомплектованою, оскільки відповідно до визначених планів у її складі мало служити 556 офіцерів, 65 службовців, 2649 підстарший і 18035 солдатів або разом 21305 вояків)¹⁵². Це з'єднання, яке самі ж хорватські вояки неофіційно назвали "Дивізія «Тигр»", залучали до таких протипартизанських акцій у районах від Карловача на сході до Сараєво на заході й від Адриатичного узбережжя до р. Сава на півночі: "Паула", "Клара", "Сіно", "Пантера", "Рістов", "Перша під Банею Лукою", "Східний вітер", "Схід", "Квітнева злива", "Стежка у скалах", "Ранкова зірка" та "Шах". 369-а і 373-тя дивізії інколи спільно воювали проти партизанів на Балканах. Наприклад, після капітуляції Італії 8 вересня 1943 р. ці дивізії разом із 7-ю дивізією СС "Принц Ойген" і 24-ю дивізією СС брали участь у широкомасштабних бойових діях і роззброєнні італійських гарнізонів у Далматії та Герцеговині. 25 травня 1944 р. посилений батальйон 369-ї дивізії разом із підрозділами 1-ї гірської дивізії, полкової групи 7-ї гірської дивізії СС, 373-ї хорватської дивізії та іншими формуваннями брали участь в акції, відомій як операція "Хід коня" або 7-ма операція сил Вісі у Югославії¹⁵³.

¹⁵⁰Матеріали до історії 369-ї піхотної дивізії (хорватської) див.: ВА-МА, RH 26-369 (369.Inf.-Div. (kroat.)).

¹⁵¹*Kumm O. Vorwärts Prinz Eugen! Die Geschichte der 7.SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division Prinz Eugen / Otto Kumm. - Osnabrück: Winkelried Verlag, 1984. - S. 123.*

¹⁵²Iststärke 373.(kroat.) Infanterie-Div. Stand: 21 September 1943 //NA, T-315 - Records of German Field Commands, Divisions (Akten deutscher Feldheercommandos, Divisions), roll 2171, fr. 000121.

¹⁵³ Див.: *Nigel T., Krunislav M. Axis Forces in Yugoslavia 1941-45 / Nigel T., Krunislav M. -London: Osprey Publishing, 1995.*

17 серпня 1943 р. у тій же місцевості, що й попередня дивізія, почала формуватися 392-га піхотна дивізія (хорватська), яку хорватські вояки називали "Блакитна дивізія" (*Flava Divizija*) і незмінним командиром якої від 13 серпня 1943 р. до 8 травня 1945 р. був генерал-лейтенант Йоганн Мікль (Mickl). Після закінчення вишколу в січні 1944 р. цю формацію транспортували на Балкани де її вояки протистояли партизанським загонам від Південної Словенії уздовж хорватського Адриатичного узбережжя до м. Кнін. 392-га піхотна дивізія так само, як і два інші хорватські з'єднання Вермахту, взяла участь у протипартизанських операціях у північних прибережних районах НДХ та на її островах. Крім згаданих з'єднань, у складі СВН сформовано Хорватську вишкільну бригаду, що забезпечувала поповнення резервами створені хорватські дивізії Вермахту¹⁵⁴.

У Хорватії тим часом, незважаючи на гарантії рівності усіх її громадян, багато боснійців були невдоволені режимом А. Павеліча, оскільки створені під його патронатом парамілітарні відділи "Усташі", звинувачуючи боснійських мусульман у підтримці партизанського руху Й. Тіто, спалили кілька їхніх сіл, вбили тисячі цивільних жителів і десятки тисяч змусили рятуватися втечею від переслідувань. Наприклад, Алія Ізетбегович, який входив до складу праворадикальної організації "Молоді мусульмани", вважав, що має бути створена мусульманська Боснійська держава й з метою реалізації цього задуму намагався заручитися підтримкою Райху. 1 листопада 1942 р. керівники Мусульманського Національного Комітету Боснії Узейрага Гаджігасановіч, Мустафа Софіч та Суляга Сулігагіч у меморандумі до райхсканцлера Німеччини писали, що боснійці як нащадки арійських племен готів, які імігрували до Іллірії у III ст. н.е., прагнуть створити у складі НДХ автономну мусульманську Боснійську державу зі столицею в Сараєво, що була б частиною майбутньої "Нової Європи" під політичною гегемонією Райху. Лідери боснійських націоналістів просили фюрера поширити на більшу територію діяльність діючого під німецьким контролем Мусульманського добровольчого легіону, яким командував майор Могаммед Газієфендіч, і перейменувати його на Боснійське ополчення - своєрідне військо, до якого мали увійти мусульманські формування з Боснії та інших регіонів НДХ¹⁵⁵.

А. Гітлер, враховуючи ці й подібні пропозиції, 10 лютого 1943 р. дозволив сформувати з боснійців мусульманську дивізію Ваффен-СС, проголошення творення якої призначено на 1 березня. Отже, у складі військ СС вперше дозволено сформувати з'єднання зі слов'ян мусульманського віросповідання (хоча Гітлер не вважав хорватів слов'янами, тоді як Г. Гімmlер був переконаний, що балканські мусульмани є не слов'янами, а арійцями готського походження, котрі прийняли іслам і в расовому відношенні є рівноцінними з хорватами¹⁵⁶). У м. Загреб (нім. Аграм) 19 лютого відбулася нарада щодо вербування добровольців до цього з'єднання, у якій взяли участь посол Німеччини у Хорватії Зігфрід Каше, міністр закордонних справ Хорватії Младен Лорковіч та полковник Функ як представник військового аташе Німеччини у Хорватії генерала Едмунда Глайсе фон Горстенау. Під час наради керівник зовнішньополітичного відомства Хорватії заявив про те, що його уряд розраховує на присвоєння майбутній формації назви "Усташа" й що це буде не просто звичайна дивізія СС, а "швидше

¹⁵⁴ Див.: BA-MA, RH 26-373 (373.Infanterie-Division (kroatisch Nr.2)); RH 26-392 (392.1Infanterie-Division (kroatisch Nr.3)); *Schraml F.* Kriegsschauplatz Kroatien: Die deutsch-kroatischen Legionsdivisionen 369., 373., 392. Infanterie-Division, ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen / *Fritz Schraml.* - Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 1962.

¹⁵⁵ *Lepre G.* Himmler's Bosnian Division... - P. 15-16.

¹⁵⁶ *Bishop Ch.* SS: Hell on the Western Front. The Waffen SS in Europe 1940-1945 / *Christian Bishop.* - St. Paul, Minn.: MBI Publ. Co., 2003. - P. 70.

хорватське з'єднання, створене з допомогою СС¹⁵⁷. Проте сподівання керівництва Хорватії на створення при військах СС національного легіону з хорватів виявилися безпідставними. 20 лютого райхсфюрер СС заявив: "Я й далі залишаюся при своєму намірі створити боснійську дивізію СС із мусульман, більшість яких сьогодні не воюють на нашому боці, а стоять осторонь або навіть воюють проти нас"¹⁵⁸. 3 березня він повідомив Е. Глайсе-Горстенау у відповідь на його запит від 24 лютого: "Використання назви "Усташа" щодо цієї дивізії не підлягає обговоренню"¹⁵⁹. Водночас Гімлер вирішив створити з хорватів національні поліційні полки і ще 20 лютого визначив: "6000 добровольців "Усташі" я дуже охоче прийму для формування поліційних батальйонів і вишколу як звичайних поліцаїв. Вони повернуться до Хорватії через рік"¹⁶⁰.

Райхсфюрер СС, використовуючи в інтересах Райху міжетнічне протистояння між різними народами Югославії, водночас прагнув створити "зону безпеки" на Балканах у районах Східної Боснії уздовж р. Дрина на кордоні між Боснією і Сербією, що були відчутною проблемою для нацистів унаслідок розгортання там широкомасштабної діяльності сербських партизанів-четників та комуністичних партизанів Й. Тіто. У 1943 р. у задумах Г. Гімлера Східній Боснії відведено роль основної зони добровольців до боснійської дивізії Ваффен-СС. Рекрутування значної частини чоловічого населення у згаданому регіоні мало зменшити соціальну базу поповнення партизанських формувань і відновити "давню австрійську традицію" вербування боснійців на військову службу¹⁶¹.

Розпорядження СС-ФГА від 30 квітня 1943 р. визначило, що командними кадрами боснійської дивізії будуть фольксдойче й мусульманські офіцери запасу з Хорватії. Платню для них встановлено на рівні їх військових ступенів, офіційне присвоєння яких мало відбуватися після 6-місячного випробувального терміну. Визначено, що підстаршинами й стрільцями будуть тільки мусульмани, німецькі військовослужбовці будуть носити відзнаки СС, а щодо боснійців зазначено: "Кожен вояк на правому рукаві матиме червоно-білу відзнаку за зразком, схваленим райхсфюрером СС". Матеріальне забезпечення й опіку для військовослужбовців майбутньої дивізії запланували на тому ж рівні, що й для військовослужбовців хорватських формувань ЗС Німеччини¹⁶². Було оголошено про комплектування боснійської дивізії на принципі добровільності, але під час вербування добровольців до її лав у багатьох місцевостях рекрутування

¹⁵⁷SS-FHA. FS 965. 19/2.43. Betr.: Moham. SS-Div. gez.:Remver, SS-Oberstrmfhr. // NA, T-175, roll 111, fr. 2635345.

¹⁵⁸Rf-SS. An d.SS-Grpfhr.Phleps. Abschr. an d.SS-FHA. 20.2.43. gez.:Himmler // NA, T-175, roll 111, fr. 2635348.

¹⁵⁹FS Glaise-Horstenau an Rf-SS u.OB SO v.24.2.1943: Gespräch mit Pavelic über geplante Aufstellung e. bosnischen SS-Freiw.-Div. Bedenken d. kroat. Reg. wg. bes. Hrsstel. d. muslim. Elemente //NA, T-501, roll 264, fr. 000876-000879; FS. 1.) An d.Dt.Bevollm.Gen. in Kroat. Herrn Gen.Glaise. 3.3. 1943. Rf/Bn. gez.: H. Himmler. 2.) SS-Grpfhr.Berger // NA, T-175, roll 111, fr. 2635353.

* Ініціативи інстанцій СС-ГА мали певні позитивні наслідки: у вересні укомплектовано поліційний добровольчий полк "Хорватія" ("Kroatien"), якому на початку 1944 р. присвоєно порядковий номер "1", у квітні того року - полки № 2 і 3, а у липні та серпні відповідно № 4 і 5, якими командували офіцери німецької охоронної поліції (Schutzpolizei).

¹⁶⁰Rf-SS. An SS-Gruppff.Phleps.Abschr.a.d. SS-FHA. 20.2.43. gez. H.Himmler // NA, T-175, roll 111, fr. 2635348.

¹⁶¹Lepre G. Himmler's Bosnian Division... - P. 17.

¹⁶²SS-FHA. KdoAmt d. Waffen-SS. Org.Tgb.Nr.589/43 g.Kdos. Berlin-Wilmersdorf, den 30April 1943. Geh. Kdosache. Betr.: Aufstellung d. kroat. SS-Freiw. Division, gez. Juttner. SS-Gruppenführer u. Generalltn. d. Waffen-SS // NA, T-175, roll 111, fr. 2635334; Neuaufstellung v. SS-Verbänden (kroat. Legion) // PA AA, Gesandtschaft Zagreb (früh. Agram), Akt.Nr.241.

боснійців було примусовим¹⁶³. Це викликало невдоволення Г. Гімлера, який 1 липня 1943 р. ствердив у листі групенфюрерові СС Константіну Каммергоферу: "Я дуже незадоволений тією підтримкою, яку надано у процесі формування хорватської добровольчої дивізії СС, котру наказав створити фюрер... Я маю повідомлення про те, що нижчі хорватські службові установи в околицях, у яких зголосилися добровольці до добровольчої дивізії СС, здійснили дике рекрутування серед ночі, піднімаючи молодих чоловіків з ліжок і нібито скеровуючи їх у казарми хорватських Збройних сил"¹⁶⁴. 3 липня з метою змінити ситуацію Гімлер виділив 2000000 райхсмарок своєму уповноваженому в Хорватії на акцію пропаганди вербування добровольців до дивізії¹⁶⁵.

Мусульманські політичні діячі Боснії та Герцеговини, котрі підтримали ідею створення боснійського формування, прагнули здобути статус розширеної автономії або німецького протекторату для свого регіону, що було складно через незгоду керівництва Хорватії з пропозицією реалізації цього плану. Бажання отримати автономію для Боснії та Герцеговини чи статус, який цей регіон здобув у складі колишньої Австро-Угорщини, а також прагнення помсти сербським четникам за вбивства тисяч мусульман, стали вирішальними мотивами вступу боснійців до нової дивізії Ваффен-СС¹⁶⁶. Усього до кінця жовтня 1943 р. до збройних формувань військ СС і поліції вступило понад 20000¹⁶⁷, або приблизно 4 % усіх боснійських мусульман. Назва мусульманської дивізії "Гандшар" (*Ручна площа / Handschar*) походила від турецького слова, що у перекладі означало "викривлений турецький меч" і символізувало одночасно іслам, його політичну та військову силу та державу й мало нагадувати ісламські історичні традиції боснійських мусульман (половину попередніх Германських дивізій військ СС названо на честь політичних або військових лідерів того народу, з представників якого вони формувалися, але німецькі відомства вважали, що боснійські мусульмани не мали такого лідера). Нове з'єднання організовано з урахуванням досвіду творення боснійських мусульманських полків Австро-Угорщини; під час написання тексту присяги для його вояків розглянуто форми присяги для боснійсько-герцеговинських військ у 1882-1908 рр. Вояки боснійської дивізії Ваффен-СС виголошували присягу подвійної вірності - А.Гітлеру як верховному командувачеві ЗС Німеччини та А.Павелічу як лідеру НДХ¹⁶⁸.

Боснійську дивізію Ваффен-СС кілька разів перейменовано на стадії її формування, коли вона перебувала під контролем штандартенфюрера СС Герберта фон Обвурцера (Obwurzer) й була відома під такими назвами: Хорватська доброволь-

¹⁶³Geh.Korrespondenz SS-FHA, SS-Graf. Phleps und RF-SSv. 13.02.-19.04.1943: Auftrag Himmlers an Phleps, Aufstellung, kroat. SS-Division vorzubereiten. Bericht Phleps über Werbung muselmanisch. Freiwilliger; G. Berger an RF-SS vom 29.04.1943: Stand d. Werbung für kroat. Divisionen // IfZ, MA-302;NA, T-175, roll 70, fr. 007178-007188.

¹⁶⁴Der Rf-SS. Rf/Bu. 1672/43. Feld-Kommandostelle, den 1.Juli 1943. An den Beauftragten des Reichsführer-SS in Kroatien SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei Kammerhofer. gez. H. Himmler // NA, T-175, roll 111, fr. 2635274.

¹⁶⁵Rf-SS. 1670/43g. An Chef d.SS-HA Berger. 3.Juli 1943. Geh.Rchs. gez.: Himmler // NA, T-175, roll 111, fr. 2635386.

¹⁶⁶*Див.:RedzicE. Muslimanskoautonomastvoi 13.SSdizija/EnverRedzic.-Sarajevo: Svjetlost, 1987.*

¹⁶⁷Aktennotiz und Korrespondenz Gesandter Kasche, Himmler, Berger, Jüttner und GL Uiberreither, 29.-30.10.1943: Anwerbung v. Bosniaken für d. SS-Division // IfZ, MA-347; NA, T-175, roll 146, fr. 003579-003585.

¹⁶⁸Korrespondenz RF-SS, SS-FHA, SS-HA vom 02.06.1943-23.06.1943: Vorschläge für Eidesformeln d. bosnisch-herzegow. Trappen von 1882-1908 und nach 1908 // IfZ, MA-302; NA, T-175, roll 70, fr. 007140-007152.

ча дивізія СС (*Kroatische SS-Freiwilligen-Division*), згодом - Дивізія СС "Боснія-Герцеговина", 13-та Боснійська гірська дивізія СС (*13.SS-Bosniaken-Gebirgs-Division*), Боснійсько-герцеговинська гірська дивізія СС "Хорватія" (*Bosnisch-Herzegowinische SS-Gebirgs-Division "Kroatien"*). Врешті вона отримала остаточну офіційну назву: 13-та Гірська дивізія Ваффен-СС "Гандшар" (хорватська № 1) (*75. Waffen-Gebirgs-Division der SS Handschar (kroatische Nr.1)*). Її командиром був призначений колишній полковник німецької армії, бригадефюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС Карл-Густав Зауберцвайг, якого після підвищення до ступеня генерал-лейтенанта й призначення командиром 9-го гірського корпусу СС у червні 1944 р. замінив бригадефюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС Десідеріус Гампель. У дивізії, "ядром" формування котрої були вояки боснійського Мусульманського добровольчого легіону (який очолював М. Газієфендіч), служили 9 високих рангами офіцерів-боснійців, найвищий ранг із яких мав колишній офіцер цісарсько-королівської армії Австро-Угорщини, ваффен-оберштурмбанфюрер Гусейн Бег-Бісчевіч¹⁶⁹. Наприкінці 1943 р. у складі дивізії налічувалося 21065 вояків, понад 18000 із яких були мусульманами¹⁷⁰.

Важливе значення надано "ідеологічній обробці" вояків боснійської дивізії військ СС. 6 серпня 1943 р. ад'ютант особистого штабу райхсфюрера СС Р. Брандт переслав до СС-ГАта СС-ФГА інструкцію Г Гімmlера про релігійну специфіку боснійських та інших мусульманських військовослужбовців з метою упередження антинімецьких ексцесів, що могли виникнути на релігійному ґрунті¹⁷¹. Усічні 1944 р. перед бо снійцями виступив особисто райхсфюрер СС, який у промові до вояків з'єднання "Гандшар", транспортованого з Райху до Боснії, назвав спільних ворогів та антиїудаїзм основними підставами для співробітництва між Німеччиною й мусульманськими країнами. 28 січня Гімmlер під час виступу на з'їзді перед німецькими пропагандистами вказав на необхідність робити акцент на зв'язку між ісламською і націонал-соціалістичною ідеями у "світоглядному вихованні"¹⁷². Це побажання враховано підчас запровадження інституту імамів та у лекціях офіцерів психологічної служби серед мусульман¹⁷³.

За наказом Г. Бергера до дивізії з хорватського війська спеціально відряджено мусульманських підстарший, окремі з яких на боці Австро-Угорщини брали участь ще у роки Першої світової війни. До штабу кожного батальйону та полку скеровано імама як військового капелана і офіцера психологічної служби, котрий забезпечував духовну опіку над військовослужбовцями. Кожної п'ятниці увечері імами організовували юмаг - ісламський культовий ритуал, а також обов'язкові святкування ісламських свят у спеціально визначені дні й здійснювали поховання полеглих мусульман за мусульманськими звичаями. Політичні експерти Райху, які схвалювали поповнення немусульманами формувань із представників східних народів СРСР, висловлювали

¹⁶⁹Див.: Rochas A. La Handschar: histoire d'une division de Waffen-SS bosniaque / *Amandino Rochas*. - Paris: L'Harmattan, 2007; *Sulejmanpasic Z. 13. SS divizija "Handzar": istine i lazi / Z. Sulejmanpasic*. - Zagreb: Kulturno Drustvo Bosnjaka "Preporod", 2000.

¹⁷⁰BA, RS 3/13 - 13.Waffen-Gebirgs-Division der SS Handschar (kroatische Nr.1), Nr. 1-2, 1944.

¹⁷¹Der Rf-SS. 36 175/43g. Feld-Kdostelle, d.6.8.1943. 1.) SS-HA, 2.) SS-FHA, 3.) SS-Obergruppenführer Phleps // BA, NS 19/3285.

¹⁷²geh. Rede Himmlers a. d. Tagung, d. RPA-Leiter am 28.01.1944: Verhältnisse i. d. muselman. Bosniaken-Division (Verbindung v. islam. u. national-sozialist. Ideen bei weltanschaulicher Erziehung)//HZ, MA-316;NA, T-175, roll 94, fr. 004737-004825.

¹⁷³Tätigkeitsbericht SS-Hstuf Wangemann (13.SS-Division/Abteilung VI) mit Anshr. an Brandt und Berger v. 11.04.1944 (mit versch. Anl.): Weltanschaul. Erziehung und Betreuung d. Muselmanen, Dienstanweisen für Imame. Organisations-und Aktenplan d. Abteilung VI i. d. 13. SS-Division (Mai 1943 -April 1944) // IfZ, MA-302; NA, T-175, roll 70, fr. 006925-007039.

застереження щодо створення боснійського з'єднання як тільки ісламського. Саме тому за рішенням Г. Гімлера співвідношення католицьких хорватів щодо мусульманських боснійців у дивізії планували як 1:10¹⁷⁴. Як наслідок цього у дивізії, що була хорватською тільки за назвою, воювало до 90 % мусульманських боснійців і у різний час від 300 до 2800 хорватів-католиків. Проте навіть ця невелика кількість іновірців викликала невдоволення мусульманських лідерів, які виступили проти зарахування до дивізії католицьких хорватів і натомість вимагали поповнення її мусульманами з Індії, Азії та інших країн, аби створити суто "ісламістське формування". 24 листопада 1943 р. Гімлер на прохання Великого муфтія погодився заснувати у Німеччині інститут для навчання імамів для мусульманських частин військ СС¹⁷⁵; незабаром після цього школи для військових капеланів (муллів) у військах СС створено у Геттінгені та місцевості Дрезден-Блазевіц¹⁷⁶. 15 грудня Амін аль Гуссейні звернувся до Бергера з проханням ввести до складу дивізії робітничі батальйони, створені в Райху з мусульман¹⁷⁷. Однак 13 листопада Бергер у листі Гімлеру вказав на недоцільність зачислення індійських мусульман до боснійського з'єднання, зауваживши, що індійські мусульмани "вважають себе здебільшого індійцями, а боснійці - європейцями"¹⁷⁸. Натомість 25 січня 1944 р. Бергер підтримав побажання Великого муфтія, який просив скерувати боснійську дивізію для управління й "умиротворення" краю та охорони мусульман у Боснії (але виступив проти використання з'єднання поза межами цього регіону)¹⁷⁹. Оскільки ісламський чинник мав важливе значення у геополітичній стратегії націонал-соціалістичної Німеччини, СС-ГА вирішило створити інші мусульманські формування. Наприкінці лютого 1944 р. Г. Бергер планував добитися видання наказу фюрера про реєстрацію усіх боєздатних мусульман у Європі, а саме у союзних та нейтральних державах (Іспанії, Франції, Італії, Греції, Румунії, Болгарії, Албанії та Хорватії) й за підтримки Великого муфтія створити для них великі збірні табори, де мав відбутися їх військовий та політичний вишкіл. Передбачено з болгарських мусульман створити окрему частину, а мусульман з Іспанії, Франції, Італії та Греції використати для формування арабського легіону, командирами яких планували призначити мусульман або німців¹⁸⁰. Однак нацистській Німеччині не вдалося створити

¹⁷⁴Einstellung v. Kroaten für d. 13.SS-Fr.-Geb.-Div. und d. dt. Pol. i. Kroatien auf Grund Abkom. zwischen Berger und Lorkovic. 26.11.1943 // IfZ, Fd-33.

¹⁷⁵G. Berger an Rf-SS vom 25.09.1943: Mauterei i. d. Bosniak. SS-Div.wg. Aufnahme kathol. Kroaten. Ersatzfragen d. Div. // IfZ, MA 302; NA, T-175, roll 70, fr. 007122-007124; Rf-SS an Ch. d. SS-HA v. 24.11.1943: Vorschlag, Institut z. Ausbildung v. Imamen in Deutschland zu gründen (unter Beratung des Grossmuftis) // IfZ, MA 302; NA, T-175, roll 70, fr. 007102.

¹⁷⁶Heine P. Die Mullah-Kurse der Waffen-SS / Peter Heine // Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten... - S. 181-188.

¹⁷⁷Amin el Husseini an GBergerv. 15.12.1943: Bitted. türk. m. d. Aufstellung, islam. Div. beauftrag. Offiziere n. Gleichstellung mit d. Bosniaken u. Eingliederung d. im Reich eingesetzt. Arab. Batail. ind. Division // NA, T-175, roll 166, fr. 009837-009838.

¹⁷⁸G Berger an Rf-SS 13.11.1943: Verw. ind. Mohammedaner in d.13.SS-Div. // NA, T-175, roll 70, fr. 007103-007104.

¹⁷⁹G Berger an Rf-SS v. 26.01.1944: Bericht über Gespräch mit Grossmufti betr. Einsatz d. bosn. SS-Freiw.-Div. in Bosnien (Verwaltung d. Landes, "Befriedung" und Schutz d. Mohammedaner u.a.) // IfZ, MA 302; NA, T-175, roll 70, fr. 007053-007055.

¹⁸⁰SS-HA/Amtsgr. D-Ost: Mohamed. Einheiten d. W-SS, Okt. 1943 - Febr. 1945. Korrespondenz SS-FHA//IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009671-010052; Der Rf-SS. SS-HA AI/M. Hz/U. VS-Nr. /44 geh. Berlin-Grünwald, d.28.Febr.44. Betr.: Mobilisierung d. Islam // BA, NS 31/42, B1.6; IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009676-009677.

єдиний потужний "військово-політичний мусульманський фактор" через відмінність ментальності мусульман із різних географічних теренів.

Творення і використання воюючими сторонами збройних формувань із південних і західних слов'ян перетворило Балкани на криваве братовбивче поле, що стало трагедією для тисяч жителів цієї частини Європи. На боці країн Вісі з сербів створено формування М. Недіча та Д. Лботіча й численні формації під керівництвом німецьких поліційних структур, яким протистояла велика кількість сформованих переважно з сербів партизанських загонів Й . Тіто. Якщо у 1943 р. й першій половині 1944 р. на боці ЗС Німеччини громадяни тогочасної Хорватії воювали в складі трьох дивізій Вермахту, дивізії Ваффен-СС, кількох хорватських поліційних полків та інших формувань, проти них і німецьких окупаційних сил у той час воювали 20 партизанських дивізій, укомплектованих переважно з хорватів (більше 1/3 усіх партизанських сил Тіто)¹⁸¹.

У роки Другої світової війни Німецький Райх створив історичний і політичний прецедент для створення Великої Албанії, коли за погодженням між Німеччиною й Італією до Албанії включили Косово і південно-східні райони Чорногорії та Македонії. Спочатку її територію розділили на окупаційні зони й передали під контроль Італії, Болгарії і Німеччини. Однак у відповідь на заяву маршала П. Бадоліо про відмову Італії від союзницьких зобов'язань супроти Райху німецькі війська окупували більшість районів Албанії¹⁸². Після цього 16 вересня 1943 р. член організації Національне об'єднання (*Malli Kombetar*) Дева Джафер за погодженням із німецькими окупаційними інстанціями створив Другу Албанську Лігу, що прагнула продовжувати діяльність створеної у 1878 р. Першої Албанської Ліги, метою якої було об'єднати всі етнічні албанські землі в межах єдиної національної держави¹⁸³. Президент нового представницького органу Бедрі Пеяні обстоював ідею створення великої панісламістської держави, до якої пропонував включити Косово, Західну Македонію, Південну Чорногорію, Боснію та Герцеговину і район Рашки, що перебував у складі Сербії. Великий муфті схвалив цей план, але німецькі інстанції відкинули його, оскільки, хоча й були зацікавлені у використанні "ісламського чинника", не виявляли інтересу в його посиленні на європейському континенті¹⁸⁴.

Після того, як Райх окупував Косово, Метогію і Албанію, представники Вермахту і військ СС запропонували використати у ЗС Німеччини також людський потенціал із цих територій для боротьби проти комуністичних партизанів. Щоб використати ситуацію на Балканах в інтересах Райху, 24 вересня 1943 р. німецький уповноважений Г. Нойбахер заявив, що Німеччина визнає "Велику Албанію", а через місяць 23 жовтня після усунення проіталійського уряду Албанії сформовано пронімецьку Регентську Раду з чотирьох членів на чолі з Р. Міровичем¹⁸⁵. Рада і Друга Албанська Ліга були основними відповідно владною і громадсько-політичною силами, які підтримали

¹⁸¹ Див.: *Strugar V. Jugoslavija 1941-1945 / V. Strugar.* - Beograd: Vojnoizdavackizavod, 1969; *Anic N ., Joksimovic S., Gutic M. Narodnooslobodilacka vojska Jugoslavije / Nikula Anic, Sekula Joksimovic, Mirko Gutic.* - Beograd: Vojnoistorijski Institut, 1982; *Vuksic V. Tito's Partisans 1941-45 / Vlado Vuksic.* - Oxford: Osprey Publishing, 2003.

¹⁸² *Stamm Ch. Zur deutschen Besetzung Albaniens 1943-1944 / Christoph Stamm // MGM.* - 1981. -H.2. - S. 99-121.

¹⁸³ Див.: *Fischer B. J. Albania at War, 1939-1945 / B. J. Fischer.* - West Lafayette, IN.: Purdue University Press, 1999.

¹⁸⁴ *De Luca A. R. "Der Großmufti" in Berlin: The Politics of Collaboration / A. R. De Luca // International Journal of Middle East Studies.* - Cambridge: Cambridge University Press, 1979. - P. 125-138.

¹⁸⁵ *Семиряга М. И. Коллаборационизм...* - С. 345-346.

творення албанської дивізії Ваффен-СС. 19 березня 1944 р. Б. Пеяні написав листа райхсфюреру СС, в якому просив сформувати "військо, що зможе захищати кордони Косово й звільнити навколишні райони (від партизанів Й. Тіто - А. Б.)". 29 квітня Г. Ламмерс відправив цього листа Гімлеру, від якого отримав відповідь, що розпочинається творення першого албанського з'єднання і заплановано з часом укомплектувати "друге з'єднання, а згодом і албанський корпус". Гімлер дозволив створити дві албанські дивізії військ СС. 17 квітня за його наказом почалося прискорене формування албанської дивізії, ядром якої були 300 албанців, переведених до її лав із боснійської дивізії. Нову дивізію названо "Скандербег" на честь національного героя Албанії XV ст Георгія Кастріота Скандербєга, який воював проти турецького гніту, а військовою емблемою її вояків був національний символ цієї країни - чорний двоголовий орел на червоному фоні з написом зверху "*Skanderbeg*", який дивізійні військовослужбовці носили на лівому рукаві. На середину 1944 р. до цього з'єднання зачислено понад 8500 чоловіків, у тому числі 6491 албанця, з яких 2/3 були косоварами - уродженцями Косово (хоча у списках рекрутів зареєстровано 11398 добровольців, 9275 були визнані придатними до військової служби і тільки 6491 скеровано на вишкіл і внесено до реєстру дивізійних військовослужбовців). Дивізія, сформована й скерована до дій переважно в Косово та суміжних районах, складалася здебільшого з мусульман цього регіону і тільки менше третини її рекрутів прибули з Албанії. Більшість албанських вояків належали до ісламських сект бекташців та суннітів і лише кілька сотень із них були католиками. Основним німецьким старшинським персоналом з'єднання "Скандербег" були офіцери з Австрії та фольксдойче; німецьких підстарший до її лав перевели з 7-ї дивізії СС "Принц Ойген", якийсь час дислокованої у Боснії та Герцеговині. Командував албанською дивізією від квітня бригадефюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС Йозеф Фітцум, від 1 травня - бригадефюрер СС Аугуст Шмідгубер (Schmidhuber), а від серпня і до кінця війни - оберштурмбанфюрер СС Альфред Грааф¹⁸⁶.

Однак збереження створених і комплектування нових західноєвропейських та балканських збройних формувань за умов невіршеності пов'язаних із ними політичних проблем не сприяли їх ефективному використанню. Німецькі націонал-соціалісти у 1943 р. на урядовому рівні надали своїй державі назву "Великонімецький Райх" (*Grossdeutsches Reich*) (хоча офіційно не проголосили цього), що означало нереальність визнання державного суверенітету окупованих земель, із втратою яких Райх було би проблематично назвати великою державою. Недостатньо політично обґрунтована для вояків західноєвропейських та балканських формувань мотивація необхідності боротьби на боці Німеччини стала однією з причин низького рівня їх боєздатності. 14 липня 1943 р. захоплений полон на Південному фронті словенський солдат німецької 336-ї піхотної дивізії Станко Тучіч, характеризуючи доволі типові для значної частини іноземців у німецьких військах настрої, засвідчив: "Бойовий дух солдатів моєї сотні дуже низький... Між ельзасцями, словенцями, австрійцями, з одного боку, і німцями - з друго-

¹⁸⁶Dzeletovic P. 21. SS-Divizija Skenderbeg / PavleDzeletovic. - Beograd: Nova Knjiga, 1987; Kane S. The 21st SS Mountain Division / S. Kane // Siegranen: The Waffen-SS in Historical Perspective. - Vol. 6. - No. 6. - Issue 38. - October-December 1984. - P. 21-30; Latruwe L. La division Skanderbeg: histoire des Waffen-SS albanais des origines ideologiques aux debuts de la guerre froide I Laurent Latruwe. - Paris: De Bouillon, 2004; Ic-Lagebericht des Kommandeurs der (21.) Waffen-Gebirgs-Division der SS "Skanderbeg" (alban. Nr. 1) v. 7.Juli 1944 zur politischen u. zur Feindlage. Propagandistische Arbeit in der Division (mit Rolle der Zeitung Prizren), Juli 1944 // BA, NS 19/2071.

го, є гострі національні протиріччя. Переважна частина солдатів-ельзасців, словенців і австрійців вбачає у німцях своїх ворогів та очікує перемоги росіян та англійців"¹⁸⁷.

Як результат пригнічення, зневіри в перемогу і деградації у 1943-1944 рр. траплялися випадки, коли одні квазісоюзники замість допомоги Вермахту завдавали шкоди його престижу після переведення на територію іншого такого ж квазісоюзника. Особливо сумної слави зажили іспанські батальйони, негативні відгуки про поведінку яких на початку 1944 р. викликали значний резонанс під час спроби їх передислокації на територію Естонії, тисячі жителів якої тоді воювали у складі Вермахту і Ваффен-СС. 5 лютого командувач тилових військ безпеки ГА "Північ" звернувся до командувача цієї групи армій з проханням перевести з тилових областей щойно прибулий до м. Тапс в Естонії Іспанський легіон чисельністю 2000 вояків, оскільки за попередні два роки іспанці компрометували німецькі війська й подали багато прикладів нецивілізованої поведінки супроти місцевого населення, а саме "напади всякого роду на населення, підпали, грабунки, плюндрування, розбій, сексуальні злочини тощо були звичним явищем"¹⁸⁸. Командувач ГА "Північ" негайно відреагував на це звернення, унаслідок чого Іспанський легіон відкликано з окупованих територій, повернено до Іспанії і розформовано¹⁸⁹.

Наприкінці 1943 р. і у першій половині 1944 р. зневіра в потенціалі збройних формацій держав-союзників і країн-сателітів Третього Райху простежувалася в оцінках не тільки бойового потенціалу західно-, центрально- чи північноєвропейських формувань, а й боєздатності військовослужбовців більшості формацій, укомплектованих із балканських слов'ян, становище яких деморалізувала загальна анархія на окупованій Вермахтом території, унаслідок якої багато їхніх військовослужбовців дезертирувало до партизанів¹⁹⁰. Інші сили, які співпрацювали з німецькими окупаційними інстанціями на Балканах, виявляли слабку боєздатність через відсутність достатнього озброєння та належного рівня військової підготовки і спонукальних мотивів боротьби. Протистояння між партизанськими і пронимецькими збройними формуваннями переростало у кривавий нищівний конфлікт між представниками різних національностей (причини якого корінилися часто у релігійних суперечках і скоєних протягом багатьох століть помилках у міжнаціональних стосунках), що набув форми громадянської війни між різними етнічними групами й прихильниками або ворогами ідей комунізму, монархізму чи націоналізму¹⁹¹.

Використовуючи пангерманську і пан'європейську ідеології у їх вузькому гео-політичному контексті на фоні незмінності загального окупаційного курсу політики Третього Райху, нацисти не відмовилися від великодержавного диктату в Європі. Одним із наслідків цього було зменшення масштабів військової підтримки націонал-соціалістичної Німеччини її офіційними союзниками і нейтральними країнами після

¹⁸⁷РГАСПИ, ф. 517, оп. 1, д. 1982, л. 46.

¹⁸⁸Kommandierende General d. Sicherungstruppen u. Befehlshaber im HG. Nord. Abt.Ia Tgb. Nr.415/44geh. Geh. H.Qu., d. 5.2.44. Betr.: Span.Legion. An Obkdo HGr Nord. Der Kommand. General. Gen. d. Infanterie // NA, T-311, roll 72, fr. 709389.

¹⁸⁹Kleinfeld G. R., Tambs L. A. Hitler's Spanish Legion... - P. 345.

¹⁹⁰Hory L., Broszat M. Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945. 2.Aufl. / L. Hory, M. Broszat. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1965. - S. 95, 146; Der Beauftr. d. Rf-SS b. Sonderbevollmächt. d. Reiches in Albanien. Tirana, den 23 .Mai 1944. Tgb.Nr. 304/44(g). Geh. Betr.: Zustand alb. Wehrmacht u. Trup.-Gendarm. //NA, T-175, roll 81, fr. 2601478; Kdr. Gen. u. Bfh. in Serbien an OB SO v. 8.6.1943: Schwierigk.b.d.Werb.landeseig. Hilfskräfte // NA, T-501, roll 249, fr. 000601-000602. ¹⁹¹ Див.: Tomashevich J. The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945 / J. Tomashevich. Occupation and Collaboration. - Stanford, CA: Stanford University Press, 1975.

перших поразок на Східному фронті. Криза використання західноєвропейських іноземних формувань стала однією з головних причин пошуку військово-політичним керівництвом Німеччини нових людських ресурсів для творення інших інонаціональних з'єднань та частин з іноземців. Балканські формування не вирішили проблеми поповнення вояцьких резервів і стали тільки до певної міри етапом у переході Райху від політики мілітарного використання західноєвропейців до військової експлуатації у значно більших масштабах потенційного контингенту поповнення вояцьких лав для продовження війни проти СРСР - представників народів окупованих і намічених для окупації територій на Сході Європи.

5.2. ПОЛІТИКА ІНСТАНЦІЙ СС ЩОДО ТВОРЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ЗБРОЙНИХ ФОРМАЦІЙ НА СХОДІ

5.2.1. Особливості статусу іноземних військових з'єднань Ваффен-СС

Характерною особливістю проблеми творення іноземних формувань німецького війська було те, що позиції військово-політичної верхівки Третього Райху в цій справі, як і у багатьох інших питаннях, були значною мірою персоніфікованими. Позитивне чи негативне рішення щодо творення формацій із представників конкретної національності визначало ставлення до цих справ А. Гітлера та Г. Гімmlера. Під час німецько-радянської війни між ними і військовими діячами Райху виразно проявлялися розходження у поглядах на політику щодо окупованих територій та використання їх мешканців. Деякі представники військово-політичної верхівки Німеччини (в РМО, ОКВ, ОКГ) вбачали у німецько-радянській війні "конфлікт між Європою і більшовизмом", тоді як нацистський фюрер та його однодумці вважали її расово-ідеологічною війною світоглядів, боротьбою на винищення, конфліктом ідеологій, засобом поневолення народів Східної Європи. Принципові розбіжності між Гітлером і військовими діячами призвели до того, що деякі штабні офіцери й генерали Вермахту намагалися проводити свою лінію як в ОКВ і ОКГ, так і у штабах німецьких груп армій на окупованих східних територіях, що контрастували з брутальною практикою нацистської цивільної адміністрації й терором нацистських карально-репресивних органів. Натомість фюрер не довіряв військовим колам з двох основних причин: по-перше, вбачав у них конкурентів та претендентів на владу й приховану опозицію, по-друге, звинувачував у тому, що їхні дії суперечать колоніальним планам Райху, й вони тільки сприяють національним політикам інших народів у реалізації їхніх державницьких прагнень. 24 травня 1943 р. фюрер виступив проти творення великих військових формувань із жителів завойованих земель Сходу Європи¹⁹².

Сумніви А. Гітлера щодо політичної надійності Вермахту сприяли тому, що після поразки під Сталінградом відповідні повноваження для створення нових іноземних формувань на боці Німеччини отримав Г. Гімmlер, який продовжував вважати слов'ян "расово нижчими" порівняно з німцями, але збільшення кількості підпорядкованих його відомствам збройних формувань виявилось для нього важливішим, ніж расові догми. Райхсфюрер СС вважав, що унаслідок залучення слов'ян до підпорядкованих йому поліційних підрозділів або з'єднань Ваффен-СС значна їх частина загине у бойових діях і унаслідок цього вони гинуть у радянських і німецьких військах по обидва

¹⁹²ОКН/GenStabdH/FHO: Mal über Wlassow, Vortragsnotiz v. Chef FHO z. Wlassow-Bewegung. Abschr. Not. für RAM v. 24.05.1943: Besuch Reichsminister Rosenberg b. Führer betr. Behandlung d. Ostgebiete und Partisanen, gez. Hewel // HZ, MA-143; NA, T-81, roll 219.

боки фронту, виснажуючи свою біологічну силу, найбільшу користь від чого отримає Райх. 24 квітня 1943 р. Гімлер сформулював справжні мотиви нацистської політики під час виступу в приміщенні Харківського університету перед командним складом німецьких дивізій СС. Він наголосив, що незабаром у військах СС масово воюватимуть іноземці, мотивуючи це тим, що Райх повинен "вести війну ... з думкою про те, як відняти в росіян людські ресурси - живими або мертвими?". Райхсфюрер СС дав зрозуміти, що краще нехай ці люди загинуть на фронті на боці Райху, аніж потім будуть воювати проти нього, коли їх мобілізують після повернення до своїх лав радянські війська: "Вони повинні бути або вигнані до Німеччини, або загинути в бою. А залишати ворогові людей, щоб у нього знову була робоча і військова сила, за великим рахунком, абсолютно неправильно"¹⁹³. 4 жовтня Гімлер цинічно підтвердив справжню мету вербування до Ваффен-СС жителів окупованих східних територій: "Доцільним є кожен засіб, що ... буде вести до того, щоб замість німця гинув росіянин (у даному випадку Гімлер, очевидно, мав на увазі усіх жителів окупованих східних територій - А. Б.)"¹⁹⁴.

Погляди свого шефа поділяли представники керівної ієрархії СС разом із деякими чільними діячами РМО із вищими рангами СС, котрі не мали приязні до слов'ян і керувалися прагматичними аргументами: залучити якомога більше іноземних військовослужбовців, щоб зберегти життя більшій кількості німців. 4 лютого 1944 р. представник РМО бригадефюрер СС Вільгельм Кінкелін у розмові із заступником райхскомісара України Паулем Даргелем потребу залучення до німецького війська слов'ян загалом і українців зокрема доводив, мотивуючи цинічними аргументами: якщо британці давно змушують проливати за них кров залежні народи, то чому Райх не може економити німецьку кров і не робить цього на Сході? Кінкелін переконував: "Чому ми, щоб ощадити німецьку кров, не дозволяємо слов'янським народам підняти зброю не за нас, а за їх власне визволення проти совєтів?... Де, наприклад, загине українець, там не повинен буде гинути німець"¹⁹⁵. Шеф Керівного штабу політики РМО обергрупенфюрер СС Г. Бергер 8 лютого висловився ще відвертіше: "Я ... дотримуюсь тієї думки, що злочином є те, що ми у теперішній час не використовуємо усі сили, котрі будь-де готові за нас воювати. За кожного загиблого іноземця не буде плакати жодна німецька матір"¹⁹⁶. Як наслідок таких переконань представників вищої владної ієрархії інстанцій СС кількість формувань Ваффен-СС з іноземців значно збільшилася протягом 1943 р. і першої половини 1944 р., коли німецьким окупаційним силам на завойованих Вермахтом землях загрожували рухи опору й потреба забезпечення тилів на завойованих територіях була особливо актуальною порівняно з попередніми двома роками.

Перші "класичні Германські" дивізії СС формували із членів СС, але після поразки Вермахту під Сталінградом війська СС принципово відрізнялися від військ СС перших двох років Другої світової війни. Протягом 1943-1944 рр. вони перестали бути "закритою військовою організацією-орденом" із суворими критеріями до кандидатів

¹⁹³Rede d.Rf-SS a.dAppel d.Führerkorps d.SS-Div.'Totenkopf', "Reich" u. "Leibst."Adolf Hitler" in Charkow//BA, NS 19/4010.

¹⁹⁴Rede Himmlers a. d. SS-Graf.-Tagung in Posen am 4.10.43 // IfZ, MA-313; NA, T-501, roll 249, fr. 003359.

¹⁹⁵Berlin, den 4. Februar 1944. Geh. Aufzeichnung über ein Gespräch mit Regierungspräsident Dargel, d. Vertr. d. Reichskommissars Ukraine, Koch. Betr.: Waffeneinsatz slawischer Völker, gez. Kinkelin // IfZ, MA-545; NA, T-454, roll 88, fr. 001024-001026.

¹⁹⁶Berlin/Grünwald, den 8.2.44. Geh.Kommandosache. Eingegangen 11.2.44. An RSHA, SS-Obergruppenführer Karl-Albrecht Oberg. gez. Berger // *Bangerski R. Mana muza atminas / Rudolfs Bangerskis*. - 3. grāmata. - Kopenhāgena: Imanta, 1959. - 234.1p.

на зачислення й після швидкого краху планів перетворення Ваффен-СС в германську або західноєвропейську армію трансформувалися в "багатонаціональну приватну європейську армію" райхсфюрера СС. Якщо "Загальні СС" зберігали імідж "закритого Ордену", війська СС від початку 1943 р. з елітної гвардії Райху в пропаганді почали набувати іміджу своєї "інтернаціональної армії Нової Європи під егідою Велико-німецького Райху", на підставі чого згодом поширився міф про те, що Ваффен-СС були "справжньою пан' європейською армією", в лавах якої майже півмільйона іноземців за власним бажанням воювали, щоб "захистити західну культуру від наступу азіатського більшовизму"¹⁹⁷. Якщо протягом 1940-1941 рр. кількість вояків військ СС сягала чисельності військовослужбовців однієї армії, а наприкінці 1942 р. - групи армій, то протягом 1943-1944 рр. вони перетворилися у своєї "четвертий рід військ" ЗС Німеччини. Якщо протягом перших трьох з половиною років війни (від вересня 1939 р. до березня 1943 р.) створено 8 дивізій, то таку ж кількість дивізій створено протягом наступних десятих місяців. За півтора року кількість дивізій збільшилася втричі: до кінця 1942 р. сформовано 8 дивізій, на середину січня 1944 р. - 17, а на середину 1944 р. - 23 (з них кілька були на стадії формування). 4 жовтня 1943 р. у Познані, виступаючи перед вищими офіцерами військ СС, райхсфюрер СС заявив, що зростання чисельності лав їх вояків - "не більше й не менше, як фантастичне", оскільки воно набуло "абсолютно вражаючої швидкості"¹⁹⁸.

Зі створенням мусульманської дивізії військ СС Головне управління СС остаточно пішло на компроміс у расових питаннях і тим самим не мало жодних підстав не використовувати слов'ян, зокрема російські та інші з'єднання, укомплектовані з вихідців із СРСР. Вирішальний вплив на позитивне вирішення пропозицій про їх творення мав шеф СС-ГА Г. Бергер, від кінця 1942 р. залучений до вирішення усіх справ щодо окупованих східних територій, що мали принципове значення для інстанцій СС¹⁹⁹. Німецькі вербувальні бюро дотримувалися певних вимог під час вербування добровольців до естонського, українського, а також балканських і латвійських з'єднань Ваффен-СС, оскільки не всі призовники відповідали визначеним расовим та іншим стандартам, частину з них скеровано до полків поліційного підпорядкування - як, наприклад, рекрутів ростом менше 164 см²⁰⁰ (хоча основною причиною цього переведення була відсутність у Ваффен-СС потрібної кількості інструкторських кадрів для їх вишколу). Райхсфюрер СС виступав проти того, щоб змінювати расові критерії відбору іноземців до військ СС²⁰¹. Це ж стосувалося іноземних командних кадрів, потребу вишколу яких спричинила недостатня укомплектованість інонаціональними і навіть німецькими кваліфікованими командними кадрами усіх іноземних дивізій Ваффен-СС. 28 січня

¹⁹⁷ Див.: *Majewski R. Waffen-SS: mity i rzeczywistosc / Ryszard Majewski.* - Wrocław: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1983; *Michaelis R. Die Waffen-SS: Mythos und Wirklichkeit: Dokumentation über die personelle Zusammensetzung und dem Einsatz der Waffen-SS / Rolf Michaelis.* - Berlin: Michaelis. 2006; *Schweiger H. Mythos Waffen-SS: militärische Leistung und weltanschauliches Fundament einer europäischen Elitetruppe / Herbert Schweiger.* - Dresden: Winkelried, 2007.

¹⁹⁸ Rede Himmlers a. d. SS-Gruf-Tagung in Posen am 4.10.43 // IfZ, MA-313; NA, T-501, roll 249, fr. 003359.

¹⁹⁹ RdErl. RSHA/II (Streckenbach) v. 10.10.42: Beteiligung v. Berger in grundsätzl. Ostangelegenheiten // IfZ, MA-847, fr. 9138-9143.

²⁰⁰ Rf-SS Fld-Kdst., den 5.07.1943. Tgb.35/88/43 g 1.) An d.Chef d. SS-HA; 2.) An d. Chef d. SS-FHA u. a. H. Himmler // BA, NS19/1785.

²⁰¹ Der stellvertretende RuSHA-Chef Berlin, den 22. Februar 1944. An RuS-Eignungsprüfern. Betr.: Abschrift d. Fernschreiben des RFSS vom 24.1.1944. gez. i.V. SS-Graf Turner // BA, NS 2 (Rasse-und Siedlungshauptamt der SS)/153, Bl. 43.

на з'їзді керівників управлінь пропаганди Райху Г. Гімлер заявив, що німецьке командування не має для військовослужбовців інонаціональних з'єднань Ваффен-СС "такого необхідного підстаршинського й старшинського корпусу, який є у німецьких дивізіях" і наголосив на доцільності збільшити офіцерський склад усіх іноземних дивізій військ СС²⁰². Зважаючи на важливість збереження расових критеріїв у процесі підготовки командного складу іноземних дивізій Ваффен-СС, тих, хто відповідав визначеним расовим вимогам, скеровували до Германських шкіл, а визнаних "расово менш придатними" - до юнкерських шкіл військ СС, де навчали як Германських, так і не Германських юнкерів²⁰³. Якщо у східних частинах СВН та охоронних батальйонах німецької поліції порядку була помітною дискримінація у платні для представників різних народів (вихідців із СРСР), то у військах СС простежувалася тенденція до їх зрівнювання у платні (кожен із них у військах СС отримував 20 райхсмарок за 10 днів, кожен вояк ступенем вище - відповідно ще по дві райхсмарки щодня) і забезпеченні сімей цих військовослужбовців дивізій Ваффен-СС (українців, росіян і т. д.)²⁰⁴.

Незважаючи на певне послаблення расових критеріїв відбору під час вербування нових військовослужбовців іноземних дивізій Ваффен-СС, іноземців відмежовано від німецьких вояків відповідно до нацистської расової політики, що виявилось у назвах ступенів, елементах уніформ тощо. Спочатку на ступені військовослужбовців Естонського легіону восени 1942 р. й згодом Латвійського легіону Ваффен-СС у 1943 р. механічно поширено додаток "легіонс-", який вживали щодо вояків усіх іноземних легіонів військ СС (якщо німець чи взагалі представник Германських народів у Ваффен-СС отримував ступінь гауптштурмфюрера СС, то представник негерманських народів - легіонс-гауптштурм фюрера, тобто гауптштурм фюрера легіону). Для вояків інонаціональних з'єднань військ СС запроваджено відзнаки на ліві рукави, котрі вказували на те, звідки вони походили. З часом обмежено кількість тих іноземців, які носили руни СС, які витіснили національні емблеми. Це бажання було двостороннім: керівництво СС не погоджувалося, щоб руни СС носили ненімецькі вояки, які теж не хотіли носити ці відзнаки. Зважаючи на це невдоволення, СС-ГА запровадило для них накомірні відзнаки з національною або регіональною символікою, які носили на правих петлицях (хоча спочатку їх бракувало й цим можна пояснити той факт, що іноземці й особливо їхні офіцери якийсь час носили на комірах "руни СС")²⁰⁵.

Результатом впровадження виразно диференційованої політики творення іноземних з'єднань Ваффен-СС стало неофіційне запровадження системи їх поділу на, умовно кажучи, "формування 3-х класів": "класичні німецькі 1-го класу" та "германські 2-го класу" з літерами "СС" у назві та "негерманські 3-го класу" зі словом "добровольчі" й "Ваффен-СС" у назві. 28 січня 1944 р. райхсфюрер СС, виступаючи на з'їзді керівників управлінь пропаганди Райху, відзначив, що власне дивізіями СС можна вважати лише

²⁰²Geh.Red. d. Rf-SS auf d. Tagung der RPA-Leiter am 28. Januar 1944 // NA, T-175, roll 94, fr. 2614799-2614800.

²⁰³Rede des RF-SS von Generaalen in Sonthofen am 24.5.1944 // Heinrich Himmler. Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen / [Hrsgb. von Bradley F. Smith und Agnes F. Peterson]. Frankfurt am Main: Propyläen-Verl., 1974. - S. 208.

²⁰⁴Див.: ЦДАВО України, ф. 4400 – Управління соцзабезпечення військ "СС" "Аусланд", м. Берлін, 1942-1944, оп. 1, спр. 30, 14; РГВА, ф. 1372 - Документальные материалы управления войск СС и материалы по пенсионному обеспечению германских военнослужащих, служащих войск СС, добровольцев иностранных легионов СС и их семей, оп. 1, д. 1-10.

²⁰⁵ Детальніше див.: *Michaelis R. Die Waffen-SS. Uniformen und Abzeichen / Rolf Michaelis.* - Berlin: Michaelis, 2001.

з'єднання, сформовані з представників Германських народів (наприклад, дивізію СС "Вікінг")²⁰⁶. Більшість іноземних з'єднань Ваффен-СС у 1943-1944 рр. поділено на дві групи: північно- або західноєвропейські Германські (*nord-/westeuropäische germanische*) дивізії СС і східно- або південно східно європейські іноземні (*ost-/südosteuropäische fremdvölkische*) дивізії військ СС. Урешті з урахуванням расових критеріїв після рішення про творення кількох негерманських дивізії військ СС керівництво СС-ГА чітко поділило ці з'єднання на три основні групи: 1) німецькі та Германські, вояки яких були членами СС і у назві яких фігурувало окреслення "дивізія СС" (наприклад, № 1, 2, 3, 4, 5); 2) німецькі та Германські, кожна з яких трактували як добровольчу дивізію СС (*SS-Freiwilligen-Division*) (наприклад, № 7, 11, 22, 23); 3) ненімецькі й негерманські, в офіційній назві яких було окреслення спочатку просто "СС", а згодом додаток "Ваффен" (наприклад, французький полк (згодом розгорнутий у бригаду й в дивізію), боснійські, албанська й українська дивізії, балтійські легіони та російські формування)²⁰⁷.

Цю відмінність між дивізіями Ваффен-СС остаточно затверджено 1 червня 1944 р.²⁰⁸, після чого з метою розмежування німецьких та Германських дивізії від усіх інших іноземних формацій військ СС латвійські, естонську й галицьку дивізії військ СС перейменували й кожна з них замість добровольчої дивізії СС (*SS-Freiwilligen-Division*) іменувалася "гре надерська дивізія Ваффен-СС" (*Waffen-Grenadier-Division der SS*), а кожна з боснійських та албанська відповідно замість добровольчої гірськоєгерської дивізії СС (*SS-Freiwilligen-Gebirgsjäger-Division*) - "гірськоєгерська дивізія Ваффен-СС" (*Waffen-Gebirgsjäger-Division der SS*). Додаток "Ваффен-" у назву отримали також інші негерманські формації. Одночасно із цим відбулися зміни у додатках до ступенів. Коли розпочалося творення Естонського та Латвійського легіонів військ СС, для ступенів їх вояків запроваджено додатки-префікси "легіоне-", але оскільки українського легіону Ваффен-СС не створено, для українців цього не зроблено. Спочатку в зв'язку з включенням до іноземних дивізії військ СС назви "добровольча" щодо ступенів негерманців вживали додаток "добровольчий" (наприклад, "добровольчий гауптштурмфюрер" (*Freiwilligen-Hauptsturmführer*)), але на середину 1944 р. французи, боснійці, албанці, естонці, латвійці, росіяни, українці й представники інших негерманських народів після зачислення до їхніх національних з'єднань військ СС отримали звання з додатком "ваффен-"²⁰⁹.

У різних іноземців, завербованих до інонаціональних формацій Ваффен-СС, було чимало спільного, й водночас усі вони відрізнялися від німецьких вояків у багатьох аспектах. По-перше, у них порівняно з німцями чи представниками Германських народів було найлабше бажання воювати на боці Райху, оскільки їх вступ до іноземних дивізії військ СС визначали різною мірою власні ідеалістичні або матеріалістичні мотиви²¹⁰. По-друге, представники німецького кадрового персоналу нерідко трактували їх як меншовартісних порівняно з німцями, по-третє, вони складали присягу, відмінну від присяги німецьких вояків, а саме А. Гітлеру як головнокомандувачеві ЗС Німеччини зі словами "у боротьбі проти більшовизму". По-четверте, їх стрільців розділяли з німцями мовні й ментальні бар'єри. По-п'яте, їх менше піддавали індоктринації нацистською

²⁰⁶Geheim. Rede des Rf-SS auf d.Tagung d. RPA-Leiter am 28.Januar 1944 // NA, T-175, roll 94, fr. 2614799-2614800.

²⁰⁷Bihl W. Ukrainians in the Armed Forces of the Reich: The 14th Waffen Grenadier Division of the SS / *WolfdieterBihl* German-Ukrainian Relations in Historical Perspective. Ed. by H.-J.Torke and J.-P. Himka. - Edmonton; Toronto: CIUS, 1994. - P. 146.

²⁰⁸Tessin G. Verbände und Truppen... - Bd. 1. Die Waffengattungen - Gesamtübersicht. - S. 398. ²⁰⁹NA, T-175, roll 233, fr. 2721867.

²¹⁰Strasser P. Die Freiwilligen... - S. 9; Stein G. The Waffen SS... -P. 138; Butler R. SS-Wiking... -P. 7.

ідеологією, ніж німецьких вояків, а гасла німецької пропаганди щодо них були пристосовані до національних прагнень їх військовослужбовців. Більшість людей, котрі вступили до іноземних формувань Ваффен-СС, зробили це не з симпатій до нацизму, а внаслідок антибільшовицьких переконань, інші - під тиском обставин або взагалі були мобілізовані примусово. Унаслідок цього протягом формування і використання іноземних формацій військ СС вони були конгломератом військовослужбовців, котрі не мали спільної ідеології, після війни гучно названої деякими пропагандистами європейським добровольчим рухом²¹¹.

Одна з принципових відмінностей іноземних з'єднань Ваффен-СС від німецьких та Германських дивізій СС - запровадження в інонаціональних формуваннях військ СС інституту військових капеланів. Зважаючи на релігійність представників народів, яких вербували до легіонів Ваффен-СС, СС-ГА погодилося на запровадження військового душпастирства, розраховуючи використати різні церковні конфесії як інструмент впливу на вояцький склад цих формацій. Після того, як на середину 1943 р. інститут військових капеланів запроваджено для мусульманських та християнських дивізій військ СС, вони перетворилися не просто на полінаціональну армію, а й на війська з поліконфесійним вояцьким складом. Відтоді справи психологічної і духовної опіки різних військових душпастирів вивчали й вирішували стосовно представників кожної церковної конфесії, а інколи - комплексно стосовно представників багатьох етнічних груп, які сповідували різні релігії (на початку 1944 р., наприклад, на конференції керівних інстанцій СС спеціально обговорено питання про "політично-духовну опіку" для іноземних з'єднань Ваффен-СС²¹²). У боснійській та албанській дивізіях виконували релігійні обряди мусульманські капелани, католицькі капелани відправляли Богослуження у французькому полку Ваффен-СС, бригаді "Лянгемарк" і штурмовій бригаді СС "Валлонія"²¹³ (а з часом також у сформованих пізніше угорських дивізіях Ваффен-СС). Головні військові капелани на рівні іноземних з'єднань Ваффен-СС отримали ступінь ваффен-штурмбанфюрера (наприклад, у валлонській дивізії - Леон Штокман (Stockman), у французькому полку - Жан де Майол де Люпе (Lupe), у 13-й боснійській дивізії - імам Абдула Мугасіловіч), капелани на рівні полку - ваффен-гауптштурмфюрера (наприклад, у боснійській дивізії - Гасан Байрактаревіч), а на рівні батальйону - ваффен-оберштурмфюрера або ваффен-унтерштурмфюрера. Інколи в одному і тому ж з'єднанні виконували церковні обряди душпастирі різних релігійних конфесій (наприклад, навесні 1944 р. у 15-й та 19-й латвійських дивізіях відправляли польові Богослуження лютеранські капелани Юлійс Штрауме (Straume) та легіонс-унтерштурмфюрер Вернерс Воіткус й у двох цих лавійських з'єднаннях один римо-католицький капелан Казімірс Ручс (Rucs), в українській - греко-католицькі й наприкінці війни двоє православних). Деяких мусульманських релігійних діячів у боснійській дивізії навіть нагороджено німецькими військовими відзначеннями (наприклад, імам Галім Малкоч був нагороджений Залізним хрестом 2-го класу), а боснійському муфтієві Хаджі Іману присвоєно ступінь почесного генерал-лейтенанта військ СС²¹⁴.

²¹¹ *Degrelle L.* Die verlorene Legion... - S. 5.

²¹² SS-Arbeitstagung zur Frage der politisch-geistigen Betreuung der SS-Fremdverbände 1944 // BA, R 6/258.

²¹³ SS-FHA. Kdo.Amt d. Waffen-SS. Übern, d. Wallon. Legion und Umgl. in SS-Sturmbrigade "Wallonien" 7/NA, T-175, roll 111, fr. 2635316.

²¹⁴ *Мэнвелл Р., Френкель Г.* Знаменосец "Черного ордена". Биография рейхсфюрера СС Гиммлера. 1939-1945. Пер. с англ. П. В. Рубцова / *Р. Мэнвелл, Г. Френкель.* - М.: Центрполиграф, 2006. - С. 269.

5.2.2. Естонський легіон військ СС

Корегування політики Ваффен-СС щодо вербування іноземців призвело до того, що одночасно з творенням балтійських поліційних полків на початку 1943 р. Г. Гімmlер погодився на формування в складі військ СС балтійських добровольчих бригад²¹⁵. Одна з них - Естонський легіон військ СС, що унаслідок розгортання у формації більшої чисельності неодноразово змінював назву. Від жовтня 1942 р. до травня 1943 р. це був батальйон і згодом полк, від травня до жовтня 1943 р. - Естонська добровольча бригада СС (*Eesti Vabatahtlike SS-brigaad / Estnische SS-Freiw.-Brigade*), від жовтня 1943 р. до 24 січня 1944 р. - 3-тя естонська добровольча бригада СС (*3.Eesti Vabatahtlike SS-brigaad/ 3.Estnische SS-Freiw.-Brigade*), від 24 січня до 24 травня - 20-та Естонська добровольча дивізія СС (*20. Eesti Vabatahtlike SS-diviis/20.Estnische SS-Freiw.-Division*), від 24 травня до кінця війни - 20-та Гренадерська дивізія Ваффен-СС (естонська № 1) (*20. Eesti Relvagrenaderide SS-diviis / 20. Waffen-Grenadier-Division der SS (estnische Nr. 1)*)²¹⁶.

Хоча про творення Естонського легіону Ваффен-СС оголошено ще у серпні 1942 р., насправді спочатку з колишніх солдатів охоронних батальйонів ("шуцманів"), перевишколених під Дембіцею і доповнених новими рекрутами, вдалося сформувати тільки один батальйон, у складі якого 23 березня 1943 р. налічувалося 973 вояки (22 офіцери, 124 підстарший та 827 стрільців), у тому числі 776 естонців (7 офіцерів, 68 підстарший та 701 стрілець), котрі володіли німецькою мовою, і 197 німців (15 старшин, 56 підстаршин і 126 стрільців). У березні після присяги вояків батальйон зачислено до складу 5-ї танкової гренадерської дивізії СС "Вікінг" як Естонський добровольчий танковий гренадерський батальйон СС "Нарва" (*Eesti Vabatahtlike Soomusgrenaderide SS-pataljon "Narva" / Estnisches SS-Freiwilligen-Panzergranadier-Bataillon Narwa*) у переіменовано на 3-й батальйон 10-го танкового гренадерського полку СС "Вестланд". Батальйон скеровано на фронт для участі в оборонних боях у район Ізюма та Харкова, де він замінив фінський батальйон (після закінчення терміну служби його вояків переведений до Фінляндії для розформування) та здобув досвід боротьби проти танкових військ ЧА²¹⁷. Оскільки згадана дивізія воювала на території України, скерування туди естонського батальйону суперечило німецьким обіцянкам про те, що естонські формації використають для оборони Естонії або в областях, де їй загрожуватиме ЧА. Взимку 1943-1944 рр. батальйон потрапив у Корсунь-Шевченківське оточення, під час прориву з якого зазнав великих втрат²¹⁸.

Творення Естонського легіону Ваффен-СС пожвавило контрзаходи Вермахту. Коли у січні 1943 р. командир поліції безпеки і СД в Естонії Мартін Сандбергер командировав одного зі своїх офіцерів до пересильного табору для відбору до Естонського легіону військ СС 50 естонських перебіжчиків-червоноармійців, командування 3-ї танкової армії, у тилловій зоні якої розміщено табір, наказало не видавати жодного естонця, оскільки планувало створити подібне формування²¹⁹. Після проголошеної

²¹⁵Kleist P. Zwischen Hitler und Stalin... - S. 166.

²¹⁶Див.: Fremde Verbände Estland, Mai-Juni 1943. Kriegsgliederung // IfZ, MA-483; NA, T-78, roll 412, fr. 000715-000719; Haar M. Eesti Leegion sõnas ja pildis / Martin Haar. - Tallinn: Grenader, 2008.

²¹⁷Einsatz des Estnischen SS-Panzer-Grenadier- (bzw. Freiwilligen-)Bataillons "Narwa" im Raum Bjelgorod und Mursk (Bericht des SS-Kriegsberichters Dr. Richard Stürmer), 1943 // BA, NS 19/54.

²¹⁸Див.: Minu au on truudus: pataljon "Narva" ajalugu / Klubi "Wiking-Narva" ajalookomisjon; peatoimetaja Harri Tulp; 2. trüki toimetanud Eduard Vääri ja Andres Sepp; eessõnad: Harri Tulp, Eduard Vääri, Andres Sepp, Kaljo Jakobsoo. - Tartu: Greif, 1995.

²¹⁹FS An d. Befehlshaber d. SPu. d. SD Ostl. H. Pifrader, Riga. 31.1.1943. gez.: Sandberger // ГАРФ, ф. 7021, он. 93, д. 3695, л. 42-13.

24 лютого трудової повинності для естонців прибулим на призовні пункти чоловікам пропонували замість праці на військову економіку Німеччини зголоситися на військову службу, тобто проведено приховану мобілізацію. Для багатьох із них перспектива зачислення до Вермахту видалася привабливішою, ніж альтернатива вступу до військ СС, унаслідок чого з 12400 рекрутованих естонців 5300 виявили бажання служити в Естонському легіоні, а решта 6800 - в естонських батальйонах сухопутних військ Німеччини²²⁰. У той час 20 квітня група естонських старшин через німецького офіцера Александра Целларіуса передала для ОКВ меморандум, в якому містилося прохання створити естонську армію²²¹. Проте райхсфюрер СС 30 червня наказав вищому керівникові СС і поліції в РКО Ф. Єккельну перевести під час наступних мобілізацій усіх придатних до служби у військах СС естонців до Естонського легіону Ваффен-СС. Через кілька днів після цього 3 липня Г. Бергер закликав командувача ГА "Північ" Г. фон Кюхлера передати усіх естонців, котрі служили на той час в естонських батальйонах німецької армії (№ 658, 659 і 660) у розпорядження СС-ГА для поповнення Естонського легіону військ СС²²².

Отже, сухопутні війська Німеччини було усунуто від політики творення нових естонських формувань і основні політичні важелі впливу на справу вербування естонців для військової служби на боці Німеччини монополізували відомства, підвладні райхсфюрерові СС. Відповідно до тогочасних положень про іноземні формування військ СС комплектування Естонського легіону мало відбуватися на добровільній основі, причому охочі служити в цьому формуванні повинні були за станом здоров'я та ідейними міркуваннями відповідати вимогам Ваффен-СС. Однак насправді його творення супроводжувалося проведенням кількох мобілізаційних кампаній. Тільки на початку формування легіону восени 1942 р. приблизно 500 естонців вступили до нього добровільно, а вже від лютого 1943 р. на естонців чинили прямий або непрямий тиск, у результаті чого більшість людей зачислено до нього не з їх власної волі. Багато з них на питання, чи за своїм бажанням вони вступили до легіону, давали стереотипну саркастичну відповідь: "Змусили вступити добровільно"²²³.

Спочатку в лютому 1943 р. мобілізували естонців 1919-1924 років народження. Хоча їм надавали змогу вибору між трудовою повинністю або службою "допоміжними добровольцями" і Естонським легіоном Ваффен-СС, призовників найчастіше схиляли до вступу в легіон, унаслідок чого до нього додатково призвано 5000 осіб. У березні з метою вирішення проблеми недоукомплектованості легіону національними старшинськими та підстаршинськими кадрами Е. М'яе зобов'язав вступати до його лав офіцерів та унтер-офіцерів, котрі служили в естонському самоуправлінні; за узгодженням з начальником поліції безпеки і СД в Естонії М. Сандбергером цей обов'язок поширили також на естонських офіцерів та унтер-офіцерів, котрі служили в німецьких органах безпеки. У зв'язку з тим, що після поразки з'єднань Вермахту під Сталінградом кількість добровольців до легіону зменшилася, наприкінці березня оголошено мобілізацію усіх колишніх естонських офіцерів. У жовтні військовий обов'язок поширено на осіб 1925 року народження. Хоча сотням чоловіків вдалося уникнути мобілізації внаслідок втечі до Фінляндії, на 26 жовтня усе ж мобілізовано приблизно 7800 чоловіків,

²²⁰*Myllyniemi S. Die Neuordnung... - S. 233.*

²²¹*Bender R. G., Taylor H. P. Uniforms, Organisation... - Vol. 5. - P. 152 f-153 f.*

²²²*An d. Obkdo d. HGr Nord, G. v. Kühler. Berlin, den 3. Juli 1943. gez. G. Berger // BA, NS 19/382.*

²²³*Grabbi H. Eesti mehed Teises maailmasõjas [Електронний ресурс] / H. Grabbi. - Режим доступу: <http://www.ohtuleht.ee/index.aspx?id=20528> 396*

3375 з яких поповнили естонські частини Ваффен-СС, а решта - сформовані з естонців батальйони Вермахту та поліційні батальйони²²⁴.

На початку 1943 р. естонський легіон-батальйон вирішено розгорнути в 1 -й Естонський Добровольчий полк (*7. eesti Vabatahlike rügemendi / 1.Estnischen SS-Freiwilligen Regiment*), до якого мали увійти три батальйони (у складі кожного з них планували створити три стрілецькі сотні, а також сотню мінометів і протитанкову сотню). У січні 1943 р. до складу Естонського легіону перевели військовослужбовців 33 і 36-го й у квітні 39-го естонських батальйонів поліції порядку (й згодом у вересні - поліційного батальйону "Остлянд"). На їх основі у травні сформовано новий 1-й і 2-й батальйони згаданого полку, що відбулося відповідно до пропозиції німецьких окупаційних органів влади, згідно з якою 15 % вояків легіону повинні були скласти вояки сформованих з естонців охоронних батальйонів поліції порядку та батальйонів Вермахту²²⁵. Зарахованим до легіону особам, які раніше мали офіцерські та унтер-офіцерські звання, після випробувального терміну присвоювали відповідні їх колишнім ступеням військові звання військ СС, а решту скеровано до вишкільного центру в Гайделягері, де через три місяці вишколу вони склали присягу. На 15 квітня легіон, чисельність вояків якого після поповнення новими рекрутами склала понад 2850 вояків (у тому числі приблизно 200 німців), був моторизованим піхотним полком із трьома батальйонами, штабною, саперною і протитанковою сотнями і сотнею важких мінометів²²⁶.

Після успішного формування естонського полку Ваффен-СС у квітні 1943 р. його вирішено розгорнути у бригаду за рахунок поповнення завербованими естонцями й німцями з поліційних формувань СС. Однак, оскільки для цього бракувало рекрутів, на якийсь час призупинено процес комплектування естонських поліційних полків. 14 квітня шеф німецької поліції порядку Курт Далюге повідомив генерал-лейтенантові поліції Отто Вінкельманну: "Естонський поліційний полк надалі не треба формувати, оскільки естонці потрібні райхсфюрерові СС для бригади СС «Естонія»"²²⁷. 5 травня шеф СС-ФГА Г. Ютнер видав наказ, на підставі якого 1-шу піхотну бригаду СС (моторизовану) планували перейменувати в Естонську Добровольчу бригаду СС, до складу якої мали увійти 1 та 2-й Естонські добровольчі полки СС, а також артилерійська батарея, сотня зв'язку, сотня зенітних гармат і допоміжні підрозділи. Естонська бригада повинна була комплектуватися тільки з естонців за винятком бригадного, полкових та батальйонних штабів, котрі склалися б з німецького персоналу. У процесі творення бригади мав відбутися обмін кадрів з метою полегшити взаєморозуміння і майбутню бойову взаємодію між німецькими й естонськими військовослужбовцями. Відповідно до наказу, зі складу 1-ї піхотної бригади СС 300 німецьких підстарший вважали за потрібне скерувати до Гайделягеру як навчальний персонал вояків Естонського легіону²²⁸. Однак згаданий наказ не виконано й насправді на підставі наказу СС-ФГА від 18 жовтня

²²⁴Eesti Leegioni moodustamine [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.hot.ee/vaikal/ajalugu-6.html

²²⁵Nigel T., Abbott P. Partisan Warfare... - P. 19.

²²⁶ Estonian soldiers in the whirlwinds of WWII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.geocities.com/kossila/helm21.htm>

²²⁷Der Chef der Ordnungspolizei z. Zt. Feld-Kommandostelle, den 14.4.43. An Generalleutnant Winkelmann Berlin // Archive of the 1 st UD UNA by the UCRDC, The materials dealing with the Division. Front units, Doc. no.1.

²²⁸SS-FHA. Kdo.Amt d.Waffen-SS. Org.Tgb.Nr.600/43 g.Kdos. Berlin-Wilmersdorf, den 5.Mai 1943. Geh.Kommandosache. Betr.: Umgliederung d. I.SS-Infanterie-Brigade (mot.) in d. Estn. SS-Freiwilligen-Brigade, gez.: Juttner // NA, T-175, roll 111, fr. 2635256-2635257.

естонську бригаду сформовано переважно на основі вояків розформованих естонських охоронних батальйонів і нових рекрутів без участі 1-ї бригади СС, що не стала основою для Естонського легіону й тільки надала для нього німецький командний персонал. Офіційно нову формацію названо "Естонська добровольча бригада СС". У вересні протягом двох днів її проінспектував райхсфюрер СС, який у виступі перед естонськими вояками заявив, що їх незабаром скерують на фронт, де вони замінять латвійську бригаду Ваффен-СС. 22 жовтня естонську бригаду перейменовано в 3-тю Естонську Добровольчу бригаду СС²²⁹, командування якою перебрали німці, а командування полками та батальйонами у її складі - переважно колишні командири латвійських батальйонів "Шума". Цю формацію очолив уродженець Австрії штандартенфюрер СС Франц Аугсбергер*, її 1 -й полк - оберштурмбанфюрер СС Фрідріх Кург, 2-й полк - легіонс-штандартенфюрер Юган Туулінг, а вишкільно-запасний батальйон - гауптштурмфюрер СС Георг Аглеманн (Ahlemann)²³⁰. Бригаду доповнено розгорнутими в одиниці більшої чисельності формаціями й додатковими частинами так, що на 31 грудня у її складі, крім двох полків, укомплектовано протитанковий, артилерійський та зенітний дивізіони, сотню зв'язку та польовий резервний батальйон, в яких разом налічувалося 5099 вояків (у тому числі 178 старшин (3,5 %), 864 шдстаршин (17 %) й 4057 стрільців (79,5 %))²³¹.

Наприкінці жовтня 1943 р. естонську бригаду скерували на прифронтову ділянку ГА "Північ" для охорони залізничних шляхів сполучення й боротьби проти радянських партизанських загонів. На той час передові підрозділи ЧА зуміли прорватися у ліси під м. Невель, унаслідок чого радянські партизанські загопи у зоні партизанської "Россонської республіки" (що отримала свою назву від розташованого у тому районі с. Россони, де якийсь час нелегально діяла підпільна штаб-квартира згаданих загонів) були особливо небезпечними для окупаційних сил, оскільки в разі загального наступу ЧА могли завдати удару з тилу німецьким військам. Для їх розгрому використано естонську бригаду, що разом із Бойовими групами Єккельна та Готтберга взяла участь у протипартизанській операції "Гайнріх", метою якої було розбити партизанські сили

²²⁹3. Estnische SS-Freiw.-Brigade. Aufstellung, Gliederung. Okt. 1943 //ВА, NS 19/3504.

* Франц (повне ім'я Франц Ксавер Йозеф Марія (Franz Xaver Josef Maria)) Аугсбергер народився 10 жовтня 1905 р. у Відні. Після початкової школи рік навчався у військовій підготовчій школі, а згодом - у Вищій технічній школі, котру закінчив з дипломом інженера і архітектора. 30 жовтня 1930 р. вступив до СА й до НСДАП. Від лютого 1934 р. - член СС. Від 1 червня 1937 р. - гауптштурмфюрер, від 1 серпня 1939 р. - штурмбанфюрер "Загальних СС". Після початку Другої світової війни - командир батальйону 5-ї танкової дивізії СС "Вікінг". Від 21 березня 1940 р. гауптштурмфюрер Ваффен-СС, від 1 жовтня того ж року до 10 лютого 1941 р. - командир сотні полку "СС-Штандарте «Вестлянд»". Від грудня 1941 р. командир полку 6-ї гірської дивізії "Норд", в складі якої підвищений до ступеня оберштурмбанфюрера СС. Від 1 липня 1943 р. - штандартенфюрер СС, від 21 червня 1944 р. - бригадефюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС. Нагороджений багатьма військовими нагородами, зокрема 4 липня 1941 р. Залізним хрестом 2-го класу, 1 грудня 1941 р. - Фінським Хрестом Свободи 3-го класу, 15 січня 1942 р. - Відзнакою піхотних атак, 30 травня 1942 р. - Німецьким хрестом у золоті, 15 вересня 1942 р. - Залізним хрестом 1-го класу, 30 січня 1943 р. - Фінським Хрестом Свободи 2-го класу, 8 березня 1945 р. - Лицарським хрестом Залізного хреста. Загинув 19 березня 1945 р. (тут і далі у даних про командирів іноземних дивізій Ваффен-СС використано матеріали з Військового архіву Федерального архіву ФРН: Kommandeure der Waffen-SS. Biografische Angaben // ВА-МА, N 756/4b-5c).

²³⁰Führerstellenbesetz. Estn. SS-Freiwilligen-Brigade, Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon. Estnischen SS-Legion//NA, T-175, roll 81, fr. 2601397, 2601399.

²³¹Estonian soldiers in the whirlwinds of WWII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.geocities.com/kossila/helm21.htm>

на лінії місцевостей Полоцьк, Краснопольє, Пустошка, Ідріца та Себеж у Білорусі²³². Однак ця акція не дала очікуваних результатів. Партизани, які завдали великої шкоди скерованим проти них німецьким та естонським батальйонам унаслідок зведення системи мінних полів на шляхах, завдяки повідомленням власної розвідки своєчасно відходили зі своїх таборів і тих місцевостей, в які скеровували антипартизанські сили²³³. Протягом листопада-грудня естонська бригада брала участь в операції "Фріц" поблизу м. Невель та інших протипартизанських акціях і у грудні перейшла у підпорядкування 16-ї армії під Новгородом²³⁴.

26 жовтня 1943 р. з метою підтримки акції призову на військову службу нових естонців, перевірки стану їх боєготовності та вирішення організаційних питань була створена генеральна інспекція Естонського легіону зі штабом у Таллінні. Її очолили легіонс-штандартенфюрер Йоганнес Соодла* як генеральний інспектор і легіонс-оберштурмбанфюрер Альфред Лутс як шеф штабу генеральної інспекції та легіонс-оберфюрер Арнольд Сінка як заступник шефа штабу і ад'ютант генерального інспектора. До штабу увійшли тільки естонці: легіонс-оберштурмбанфюрер Германіє Штокебі, легіонс-штурмбанфюрери Карліс Кукк та Юган Мадісе, легіонс-гауптштурмфюрери Отто Міус, Йоган Гольберг, Аугусте Яаксон, Крістьянс Паррес, легіонс-оберштурмфюрери Ало Каремаа та Пеетер Луксі й вісім легіонс-унтерштурмфюрерів. Сфера компетенції інспекції була обмеженою і зводилася головно до ідеологічної роботи з естонськими військовослужбовцями, культурної опіки над ними, репрезентації їх інтересів перед німецькими установами, перекладу естонською мовою німецьких наказів, інструкцій та інспектування естонських формувань, підпорядкованих Ваффен-СС. Від 3 до 10 листопада за підтримки інспекції призвано на службу військовозобов'язаних чоловіків 1925 року народження. Тоді ж прийнято рішення провести додатковий призов чоловіків для поповнення резервів легіону. 10 листопада у радіовиступі Соодла вказав на визвольну війну 1919 р. як на приклад необхідності ведення боротьби за

²³²Einsatz d.lett.SS-Freiw.-Regimentes 43 für den Abwehrkampf b.Roem im Bereich der HGrNord. Dez. 1943 // BA, NS 19/2356.

²³³Ollema A. 3. Eesti SS-vabatahtlike brigaad [Електронний ресурс] / A. Ollema. - Режим доступу: <http://www.eestileegion.com/index.php?categoryid=150>; Nigel T., Abbott P. Partisan Warfare... -P. 21-22.

²³⁴Jurado C. C, Nigel T. Germany's Eastern Front Allies (2): Baltic Forces... - P. 14.

* Йоганнес Соодла народився 14 січня 1897 р. у Дорпаті. У 1916 р. мобілізований до російської армії, після закінчення військової школи офіцерів запасу в Гатчині скерований на фронт. 21 серпня 1917 р. важко поранений потрапив до німецького полону, з якого звільнений 14 серпня 1918 р. Під час служби в російській армії нагороджений Георгіївським хрестом 4-го ступеня. Протягом війни за незалежність Естонії брав участь у бойових діях у складі батальйону, яким згодом командував. У 1920-1940 рр. служив в естонській армії. У 1927 р. переведений до штабу 2-ї дивізії, після чого був шефом штабу Тартуського Військового округу. Від 1 жовтня 1934 р. скерований до ГШ естонської армії як керівник його оперативного відділу. Від 24 лютого 1930 р. - майор, від 24 лютого 1934 р. - підполковник, від 24 лютого 1940 р. - полковник й улітку того року очолив Естонську вищу військову академію. Звільнений з естонської армії після переведення її вояків до складу ЧА на початку 1941 р. Після цього опинився в Німеччині, звідки у липні повернувся на Батьківщину й брав участь у творенні відділів "Омакайтсе". Серед його нагород - Естонський Хрест Свободи 2-го класу 3-го ступеня, відзначення згаданої військової академії, німецькі Залізний хрест 2-го класу та Хрест воєнних заслуг 2-го класу з мечами. Від 20 липня 1943 р. - легіонс-штандартенфюрер резервів Ваффен-СС, від 20 вересня - легіонс-оберфюрер, від 15 вересня 1944 р. - ваффен-бригадефюрер і генерал-майор Ваффен-СС. Помер 26 травня 1965 р. у м. Госляр у ФРН.

свободу зі зброєю в руках і заперечив чутки про те, що мобілізованих використовують поза межами краю²³⁵.

Однак проведена за підтримки генеральної інспекції Естонського легіону Ваффен-СС мобілізація юнаків 1925 р. н. викликала неспокій і багато естонських хлопців, котрі підлягали призову, втекли до лісів або до Фінляндії. Тому 22 листопада 1943 р. у листі командуванню ГА "Північ" командувач тилової військової області "Північ" генерал піхоти Куно-Ганс фон Бот вказав, що мобілізація зумовила гірше ставлення до окупаційного управління Райху в Естонії, оскільки не враховано головного домагання як передумови для її проведення - відновлення державної незалежності цієї країни. Проте високопосадовці Третього Райху з НСДАЛ і СС не врахували порад генерала Вермахту так само, як і домагань балтійських політиків. Фюрер під впливом Й. Ріббентропа відхилив поданий РМО проект звернення до естонського народу з декларуванням надання автономії Естонії²³⁶. Це не зупинило подальшої мобілізації, й у грудні рекрутовано на військову службу приблизно 1000 естонців 1924 р. н., які уникали призову, що відбувся навесні. 31 січня 1944 р. Г. Мяе підписав звернення "Народе Естонії!", яким фактично проголосив загальну мобілізацію в Естонії. Він заявив, що мобілізація буде своєрідним референдумом і позитивний її результат означатиме незгоду естонців із більшовицькою окупацією Естонії у 1940 р.²³⁷.

Перші німецькі вербувальні заходи у 1943 р. не були популярними серед естонців і не дали бажаних результатів, очікуваних німецькими інстанціями, але на початку 1944 р. ситуація змінилася після того, коли необхідність призову естонців на мілітарну службу для оборони Батьківщини проголосили естонські національні діячі. 7 лютого на радіостанції у Ревелі зі зверненням виступив останній конституційний прем'єр-міністр Ю. Улуотс, який закликав естонців боротися за свободу проти Радянського Союзу, підтримати мобілізаційну кампанію і на місцях пояснювати людям необхідність її проведення. Крім нього свою підтримку мобілізації висловили відомі естонські громадські й культурні діячі того часу. Тим не менше більшість естонців не зголосилися добровільно, а були примусово мобілізовані на німецьку військову службу. З 50000 естонців, рекрутованих на військову службу протягом 1943-1944 рр., тільки 1000 осіб зголосилися добровільно на зламі 1942-1943 рр., 11000 завербовано як "напівдобровольців" у 1943 р. й переважну більшість рекрутів або 38000 осіб мобілізовано унаслідок примусового призову у 1944 р. З них на 21 лютого рекрутовано 32000 естонців, з яких приблизно 15000 скерували до естонської бригади (згодом дивізії) військ СС²³⁸.

Після того, як наприкінці січня 1944 р. радянські війська досягнули р. Нарви, батальйонам естонської бригади (що на той час увійшла до складу 8-го армійського корпусу 16-ї армії і в грудні 1943 р. - січні 1944 р. брала участь в антипартизанських операціях на території Ленінградської області) разом із німецькими військовими частинами визначили нову роль: переміститися на передній край оборони й зупинити просування бойових частин супротивника. Естонська бригада, що затрималася у болотистих

²³⁵IsbergA. Zu den Bedingungen... - S. 100.

²³⁶An Obkdo d. HGr Nord. 22.11.1943. gez. von Both // BA, R 90/2; FS Lammers an Rosenberg von 20.11.1943 (mit Entwürfen und handschr. Notizen Rosenbergs) // IfZ, MA-546; NA, T-454, roll 92, fr. 00001-00002, 00007-00008, 00013-00026.

²³⁷Eestirahvas! Tallinnas, 30. jaanuaril 1944. Dr. Mäe, EestiOmavalitsusejuht // Eesti Sõna (Tallinn). - 1944. - 1 veebruar. - P. 1.

²³⁸Rekrutierung v. Esten, Letten u. Litauern f. d. Wehrmacht u. d. Mobilisierung im Osland // BA, R 6/167; RKO: Anwerbung v. Esten, Letten, Litauern f. Wehrmacht u. W-SS. Korrespondenz Lohse und Rosenberg // NA, T-454, roll 15, fr. 000001-000370.

місцевостях для боротьби проти партизан, за наказом СС-ФГА від 24 січня 1944 р. під час перебування на прифронтових ділянках мала бути реорганізованою в 20-ту Естонську Добровольчу дивізію СС²³⁹. До неї увійшли Добровольчі Гренадерські полки СС № 45 і 46 (естонські № 1 і 2), укомплектовані з молодих рекрутів і військовослужбовців поліційних фронтних батальйонів № 37 і 38 та вартового батальйону № 287 і сотні протиповітряних гармат, а також вояків резервного прикордонного полку. Усі допоміжні підрозділи бригади, раніше чисельністю не більше сотні, розгорнуто до повних штатів з номером "20" за винятком навчально-резервного батальйону. 15 квітня 33-й поліційний батальйон, розміщений поблизу м. Таллінн у м. Клоога, переформували у 20-й Гренадерський вишкільно-резервний полк СС, тоді як артилерійський дивізіон - в Добровольчий артилерійський полк №20. До літа дивізія тримала оборону в районі Нарви, поповнюючи втрати за рахунок вояків розформованих Східних батальйонів. Зокрема, у квітні з вояків 660-го Східного батальйону укомплектовано третій батальйон 46-го полку, а з вояків розформованих 659 та 658-го Східних (естонських) батальйонів під командуванням відповідно майорів Георга Соодена та А. Ребане - 1 -й та 2-й батальйони нового Добровольчого Гренадерського полку СС № 47 (під командуванням тих же командирів, які отримали адекватні ранги, запроваджені для іноземців у Ваффен-СС - ваффен-штурмбанфюрерів)²⁴⁰. Після розгортання бригади в дивізію до неї додали розвідувальний та саперний батальйони, її підрозділ зв'язку розгорнули у батальйон й перевели до її складу виведений із дивізії СС "Вікінг" батальйон "Нарва", перейменований на 20-й фюзилерський батальйон СС. До естонського з'єднання увійшли теж саперний батальйон, зенітна та протитанкова сотні й сотня зв'язку. Спецчастини (наприклад, батальйон зв'язку і протитанковий батальйон) укомплектували головно з німців. Проте поповнення дивізії новими вояками-естонцями не викликало захоплення райхсфюрера СС, який 4 травня зауважив у розмові з Ф. Аугсбергером, що завербовано забагато рекрутів і прагнення балтійців створити власну "свого роду естонську приватну армію" приховують у собі небезпеку; Гімmlер був незадоволений політичними заявами Й. Соодли і акцентував на тому, що тільки він один вирішує естонські питання²⁴¹. В історичній пам'яті багатьох естонців Перша світова війна переросла у визвольну війну проти більшовицької Росії й це стало підставою для естонських вояків 20-ї дивізії Ваффен-СС сподіватися, що Друга світова війна переросте в другу визвольну війну за державний суверенітет Естонії. Саме тому в свідомості військовослужбовців-естонців у згаданому військовому з'єднанні запроваджені у ньому наукавна і накомірні емблеми були важливою символікою, що нагадувала про боротьбу за свободу. Для цих вояків на правий рукав запроваджено нашитий щиток зі зображеними під кутом синьо-чорно-білою барвами національного прапора Естонії. Як накомірну відзнаку спочатку запропонували пробиту мечем літеру "E", але оскільки вона не була популярною, в середині 1944 р. затвердили нове її зображення у формі літери "E" та зігнутої руки з мечем - загальноприйнятого символу естонських воїнів, форму якого запозичили з однієї з вищих військових нагород Естонської республіки - Хреста Свободи (*Vabadusrist*). Командиром естонської дивізії Ваффен-СС призначено Ф. Аугсбергера, який доти

²³⁹SS-FHA, Amt II, OrgAbt Ia/II, TgbNr.180/44 g.Kdos v.24.1.1944. Betr.: Umgliederang d. 3.Estn. SS-Freiw.-Brig. z. 20.Estn. SS-Freiw. Division. Bezug: SS-FHA, Kdo.-Amt d. W.-SS, Org. Tgb. Nr. II/ 3884/43 geh. v. 2.6.1943 //NA, T-78, roll 412, fr. 000720.

²⁴⁰Эстонские подразделения в вооружённых силах Германии во время Второй мировой войны [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.okupatsioon.ee/ras/1940/ylev/ylev-1057.html

²⁴¹Pers.Stab Rf-SS. An SSPF Ostland Jeckeln u.Obergrführ.Krüger. Feld-Kdostelle, d.14.5.1944. gez. Himmler // BA, NS 19/382.

командував естонською бригадою. Артилерійський полк, батальйон зв'язку, батальйон постачання та інші допоміжні формування укомплектовано з естонців та німців, тоді як саперний батальйон, протитанковий дивізіон і танковий гренадерський батальйон склалися переважно з німців. В естонській дивізії дозволено підвищувати естонців до ступеня "легіонс-оберштурмбанфюрер", що відповідав ступеневі підполковника Вермахту. Командирами усіх дивізійних полків і батальйонів були призначені командири частин і підрозділів естонської бригади - колишні офіцери естонської армії й колишні командири естонських батальйонів та сотень Вермахту або німецької поліції порядку: 45-го - легіонс-оберштурмбанфюрер Пауль Вент і від квітня колишній командир 36-го охоронного батальйону легіонс-штурмбанфюрер Гаральд Ріпалу, 46-го до 26 липня - колишній командир 660-го Східного батальйону легіонс-штурмбанфюрер Ю. Туулінг й від 26 серпня колишній командир 658-го Східного батальйону ваффен-оберштурмбанфюрер А. Ребане, 47-го - від 24 квітня (дня його створення на основі 658 та 659-го естонських батальйонів) П. Вент, а командиром артилерійського полку № 20 - колишній командир 39-го естонського охоронного батальйону легіонс-оберштурмбанфюрер Александр Соболев і після нього - легіонс-оберштурмбанфюрер Аугуст Вьогма (Võhma). Естонців призначили також командирами полкових батальйонів дивізії (наприклад, командиром 1-го батальйону 45-го полку був колишній командир сотні 37-го естонського батальйону "Шума" легіонс-гауптштурмфюрер Пауль Маїтла, командиром 2-го батальйону цього полку - легіонс-штурмбанфюрер Ельмар Лянґ (Lang), а командиром 1-го батальйону 46-го полку - легіонс-штурмбанфюрер Аін Ервін Мере); резервно-навчальний полк дивізії очолив колишній командир вишкільно-резервного батальйону естонської бригади оберштурмбанфюрер СС Г. Алеманн²⁴².

Від початку 1944 р. естонці, котрі воювали у складі естонської дивізії Ваффен-СС на фронті, проявили себе як серйозний супротивник Червоної Армії так само, як і естонські батальйони Вермахту в бойових діях та естонські охоронні батальйони поліції порядку у фронтних боях у 1942-1943 рр. У лютому й березні 1944 р. 20-та естонська дивізія брала участь в оборонних боях та ліквідації десанту в Меерапалу. На Нарвську ділянку фронту скеровано також інші естонські формування, зокрема охоронні батальйони № 29-32, а також Естонські батальйони Вермахту № 658 та 659. 8 лютого видано наказ про переведення естонської дивізії із Невельської ділянки Східного фронту до Естонії, де її перебрав у своє підпорядкування Ш-й (германський) танковий корпус СС групенфюрера СС Ф. Штайнера, до якого також входили сформовані з норвежців, данців, голландців та бельгійців 11-та дивізія СС "Нордланд" і 4-та бригада СС "Нідерланд", 5-та бригада СС "Валлонія", 6-та бригада СС "Лянґемарк". Естонці разом із вояками з Данії, Швеції, Фландрії та іншими іноземцями взяли участь у бойових діях корпусу, що тоді обороняв плацдарм поблизу р. Нарва у запеклих боях, які пропаганда Райху й згодом деякі автори називали "битвою європейських формацій військ СС" або навіть "битвою європейських народів проти більшовизму"²⁴³, оскільки у ній задіяно кілька іноземних формацій Ваффен-СС (наприклад, Л. Дегрель очолив батальйон штурмової бригади "Валлонія" поблизу Тарту)²⁴⁴.

²⁴²Bender R. J., Taylor H. P. Uniforms, Organization... -Vol. 5. -P. 184.

²⁴³Landwehr R. Narva 1944: The Waffen-SS and the battle for Europe / Richard Landwehr. - Silver Spring: Bibliophile Legion Books, 1981.

²⁴⁴Ailsby Ch. Hitler's Renegades: Foreign Nationals in the Service of the Third Reich / Christopher Ailsby. - Spellmount: Potomac Books, 2004. - P. 145; Ripley T. The Waffen-SS at War: Hitler's Praetorians 1925-1945 / Thomas Ripley. - St. Paul: Zenith Press, 2004. - P. 189.

Протягом 14-16 лютого 1-й батальйон 45-го полку ваффен-гауптштурмфюрера Г. Ріпалу розбив кілька сотень основних десантованих сил супротивника, що перейшли озеро Ламміярв (Lammijärv) поблизу Меєрапалу, де разом із німецькими військами в обороні проти ЧА завдав супротивникові великих втрат у людях і захопив багато трофейної зброї. 46-й полк скеровано на фронт під Нарву. Дивізію зосереджено на спорудженій на захід від Нарви оборонній "Лінії Танненберга", для захисту якої сконцентровано понад 70000 вояків, майже третина яких були вояками естонського з'єднання Ваффен-СС або менших формувань на боці Вермахту, укомплектованих з естонців. До 6 березня естонська дивізія завершила виконання покладеного на неї завдання стримати наступ частин ЧА та завдати їм удар у відповідь. 1 березня радянські формування розпочали атаку на Аувере, яку зупинили 658 та 659-й естонські батальйони Вермахту А. Ребане та Г. Соодена. За виявлену в лютому хоробрість двох естонців нагороджено Лицарським хрестом Залізного хреста: 23 лютого А. Ребане за те, що його батальйон два дні утримував важливий пункт під Волховом та Новгородом, забезпечивши відхід сил 16-ї та 18-ї армій, а 3 квітня - легіонс-унтершарфюрер 45-го полку Гаральд Нугісекс за те, що 29 лютого його група поблизу Вепсакюла знищила плацдарм супротивника на західному березі р. Нарви. У наступні місяці естонці не відіграли вирішальної ролі під час стримування радянського наступу, але за бойовими якостями проявили себе на одному рівні з іншими німецькими, валлонськими та скандинавськими вояками. Після того, як наприкінці лютого й на початку березня естонські, норвезькі, данські та голландські полки Ваффен-СС ліквідували плацдарми ЧА в Рійгкіюла, Вепсакюла та Сівертсі, бойові дії на Нарвській ділянці Східного фронту на якийсь час припинилися. У звіті Вермахту для ОКВ від 9 березня констатовано, що естонська бригада (згодом дивізія) "разом із Германськими добровольцями танкового корпусу СС у багатоденних наступальних боях знищила обидва Нарвські ворожі плацдарми й завдала ворогові великих кровопролитних втрат". У середині березня естонським частинам вдалося відстояти свої позиції, унаслідок чого до літа лінія фронту стабілізувалася й великі бої припинилися²⁴⁵. Після цього дивізія наблизилася до визначених норм: 17 квітня з передбачених 16135 вояків у її складі було тільки 7760 військовослужбовців (245 старшин, 952 підстарший і 6563 солдатів), але вже на 30 червня їх кількість сягнула 13423 осіб²⁴⁶.

З рекрутованих естонців, яких не переведено до естонської дивізії військ СС, сформовано шість полків прикордонної охорони СС і резервний та вишкільний полки, командні посади в яких зайняли естонські офіцери; вишкіл та озброєння їх вояків були недостатніми для наступальних операцій (винятком із цього були тільки прикордонні полки СС № 2 і 5). Кожен із них отримав назву "Полк прикордонної охорони СС" (*SS Pürikaitserügement / SS-Grenzschutz-Regiment*) і порядковий номер. Формально вони підпорядковувалися інстанціям СС і поліції, але перебували під тактичним командуванням Вермахту й носили його уніформи (хоча й з відзнаками Ваффен-СС). У лютому 1944 р. почалося формування цих полків чисельністю в середньому 2500 кожен унаслідок об'єднання деяких естонських батальйонів "Шума". 1-й з них спільно з 207-ю дивізією безпеки брав участь у боях за прибережну зону озера Пейпус, від травня увійшов до складу 28-го армійського корпусу і воював проти радянських частин на

²⁴⁵Tieke W. Tragödie um die Treue. Kampf und Untergang des III.(germ.) SS-Panzer-Korps. 4.verb. Aufl./ Wilhelm Tieke. - Coburg: Nation Europa Verl., 1996; Laar M. Sinimäed 1944: II maailmasõja lahingud Kirde-Eestis / Martin Laar. - Tallinn: Varrak, 2006.

²⁴⁶Tammiksaar L. Eesti Diviisi struktuur ja ohvitseride koosseis II maailmasõjas / Leo Tammiksaar. - Tallinn: Eesti rahvas Nõukogude Liidu, 1998; Michaelis R. Die Grenadier-Divisionen der Waffen-SS / Rolf Michaelis. - Bd. 1. - Erlangen: Michaelis, 1994. - S. 98-142.

лінії Вьору-Плескау, у серпні зумів призупинити наступ ЧА, але після передислокації з лінії фронту був розформований. 2-й полк теж підпорядковано 207-й охоронній дивізії, а у березні перекинуто на лінію фронту й переведено у підпорядкування 58-ї піхотної дивізії, з якою він відбив численні атаки радянських частин, після чого зайняв позиції біля р. Нарви й восени був знищений поблизу р. Емайога²⁴⁷. У січні з членів самооборонних відділів сформовано Полк самооборони "Реваль" (*Selbstschutz-Regiment Rewal*), що без артилерії та важкої зброї був перекинутий на фронт і зазнав великих втрат, а у червні - полк "Таллінн", переведений на лінію фронту в район німецького армійського угруповання "Нарва". У вересні 1943 р. створено полки самооборони "Феллін", "Пернау" та "Ківі", що брали участь у бойових діях на Східному фронті й були розформовані 16 січня 1944 р. Навесні сформовано допоміжні саперні батальйони Вермахту для посилення поліційних та прикордонних полків або використання як їх резервів; у квітні 10000 естонців 1904-1918 рр. народження зачислено до батальйонів № 1, 2, 3, 4 і 5 і разом з Естонським саперним батальйоном № 42 підпорядковано ГА "Північ". Частину естонців у ЗС Німеччини об'єднано в три відділи (*Staffeln*) Нічного бойового загону № 11 (*Nachtschlachtgruppe 11*) та Відділ морської розвідки № 1/127 (*Seeaufklärungsstaffel 1/127*); незалежно від них проти радянських військ діяли загони самооборони ("Омакайтсе")²⁴⁸. Крім них приблизно 2700 естонців воювали на боці Фінляндії - тоді союзника Райху (400 з них - у ВМФ Фінляндії*).

5.2.3. Латвійський легіон Ваффен-СС

Через п'ять місяців після рішення про створення Естонського легіону військ СС Г. Гімmlер 23 січня 1943 р. запропонував фюреру реорганізувати окремі латвійські охоронні батальйони, що брали участь в боях на Східному фронті, в бригаду Латвійського легіону Ваффен-СС. Після отриманої згоди 24 січня він наказав переформувати німецьку 2-гу піхотну бригаду СС (механізовану) на 2-гу Добровольчу піхотну бригаду СС (латвійську)²⁴⁹. 27 січня керівник СС і поліції у Латвії бригадефюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС Вальтер Шрьодер поінформував представників латвійського самоуправління про те, що А. Гітлер погодився на створення з латвійців формування "Легіон Ваффен-СС «Латвія»"²⁵⁰, хоча ця назва була тільки "робочою".

²⁴⁷*Gailit K. Eesti piirikaitserügemendid / K. Gailit // Tauberg. - Tallinn, 1999. - P. 76-96. Особливу увагу історії естонських прикордонних полків приділено в книзі: Jurs A. Estonian freedomfighters in World War Two / Augusts Jurs. - Toronto: Vöitleja, 1990.*

²⁴⁸*Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 286-287.*

* З початком німецької мобілізації в Естонії навесні 1943 р. кілька сотень естонців втекли до Фінляндії, де влітку з них сформували дві сотні 3-го батальйону 47-го піхотного полку, об'єднані у батальйон "Валліла" ("Vallila"). Восени батальйон був повністю укомплектований з естонців і взяв участь в обороні "лінії Маннергайма" на Карельському перешийку в складі фінської 18-ї піхотної дивізії. У лютому 1944 р. на його основі укомплектовано фінський 200-й піхотний полк, яким командував підполковник Ейно Куусела й у складі якого було 310 фінів і 2340 естонців. Полк допомагав обороняти укріплення на згаданій лінії, 11 червня взяв участь в обороні від вирішального наступу військ ЧА і 16 серпня був розформований, після чого 1800 естонських вояків 19 серпня повернулися до Естонії, де вступили до 20-ї естонської дивізії військ СС (*Jurado CC, Nigel T. Germany's Eastern Front Allies (2)... - P. 14*).

²⁴⁹*Silgailis A. Latviesu legions... - 19-20.lpp.; Latviesu karavlrš Otrā pasaules kara laikā: documentu un atminu krājums / [Galvenais redaktors Osvalds Freivalds. Militārais redaktors Oskars Caunltis]. -3.sej.: Latviesu legions. - Västerås: Daugavas vanagu Centrālās valdes izdevums, 1974. -20-23.lpp.*

²⁵⁰*Waite R. G. Kollaboration und deutsche Besatzungspolitik in Lettland 1941 bis 1945 / Robert G. Waite // Europa unterm Hakenkreuz... - S. 235.*

29 січня генеральний комісар Латвії К. Дрехслер запросив генеральних директорів на нараду в присутності керівника СС та поліції Латвії, щоб забезпечити їх допомогу у формуванні легіону. Генеральний директор юстиції Альфреде Вальдманіс наголосив, що латвійці прагнуть відновити незалежну Латвійську "вільну державу" і якщо не знатимуть, за що їм боротися, акція вербування добровольців не матиме успіху й унаслідок ігнорування латвійських прагнень німецькі інстанції отримають тільки кілька тисяч вояків. Протягом засідання генеральні директори запропонували такі передумови творення легіону: дати латвійцям визначену політичну мету боротьби на боці Райху і гарантії того, що вони справді боротимуться за вільну та незалежну Латвію, негайно припинити переслідування і звільнити заарештованих латвійських націоналістів, повернути колишнім власникам націоналізоване більшовицьким режимом майно; прирівняти латвійців до німців у правах, нормах забезпечення харчами й товарами широкого вжитку, а також заробітній платні²⁵¹. Після відповідної санкції з Берліна окупаційні інстанції погодилися виконати побажання крайового самоуправління за винятком визнання політичної незалежності, після чого генеральні директори підтримали формування Латвійського легіону²⁵². Однак перспектива участі в бойових діях на боці Райху без чіткої політичної мети не викликала ентузіазму в багатьох латвійців²⁵³.

Спочатку запланували назвати майбутню формацію "Добровольчий легіон СС «Латвія»". Проте з метою уникнення у назві власної географічної назви країни затверджено назву, що вказувала тільки на національний склад вояків формації: "Латвійський Добровольчий легіон СС" (*Latviesu SS brīvprātīgo leģions / Lettische SS-Freiwilligen-Legion*). Оскільки мобілізацію не можна було проводити в окупованій країні, у штабі відомства А. Розенберга розробили проект автономії для країн Балтії, але 8 лютого 1943 р. фюрер із цим не погодився, хоча 10 лютого усе ж підписав наказ створити "Латвійський Добровольчий легіон СС". У першій половині лютого керівництво Німеччини також вирішило через управління праці РКО призвати на військову службу і роботу у військових робочих підрозділах та військовій промисловості латвійських чоловіків 1919-1924 рр. н. 23 лютого генеральний комісар Латвії К. Дрехслер, порушуючи положення Гаазької конвенції 1907 р. про відсутність у країні-окупанта права мобілізації на військову службу мешканців завойованих територій, подав на розгляд генеральним директорам ультиматум про рекрутування латвійців до латвійської формації Ваффен-СС. У відповідь керівники латвійського самоуправління передали Ф. Єккельну, К. Дрехслеру та Г. Лозе меморандум із такими домаганнями: формування буде укомплектоване з чоловіків 1919-1924 рр. н. протягом 6-місячного вишколу як Латвійський легіон Вермахту і воюватиме на території Латвії, а латвійські легіонери

²⁵¹ Prot.e.Sitzung v. lett. Selbstverw., GenKom. Lettland und HSSPF Ostland am 29.01.1943: Werbung V.Freiwilligen f.d.lett.Legion // HZ, MA-546; NA, T-454, roll 92, fr. 000035-000042; *Silgailis A. Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg / Arturs Silgailis // Acta Baltica*. - 1981. - N. XXI. - S. 247-250; Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941-1945: What did America know? 2nd ed. / [Edit: A.Ezergailis; The Commission of the Historians of Latvia; The Historical Institute of Latvia of the University of Latvia]. - Riga: Institute of the History of Latvia Publishers, 2007.

²⁵² *Silgailis A. Latviesu leģions...* - 21-23.lpp.

²⁵³ Außenst. d. Sipou. d. SD. An d. SSPF Libau. Libau, d. 17.Febr. 1943. gez.: Kühler, SS-Ustuf // U.S. Holocaust Memorial Museum Archives in Washington (USHMMA), RG- 18.002M - Latvian Central State Historical Archive in Riga, Latvia (Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Rīga), Reel 9, Folder 83 -SS un polieijas vadītājs Liepājās [SSPF Standortführer Libau]-I-26(Political Situation reports)-29.

отримуватимуть забезпечення, оплату, обмундирування і права на тому рівні, що й німецькі вояки²⁵⁴.

Однак вищі керівні інстанції Райху не дали позитивної відповіді на цей запит і 26 лютого 1943 р. видали наказ про мобілізацію латвійських чоловіків віком від 19 до 24-х років. 24 липня народний комісар державної безпеки СРСР В. Меркулов на підставі даних розвідки поінформував секретаря Компартії (більшовиків) Латвії Яніса Кальнберзіньша: "Німці почали створювати «легіон» наприкінці лютого 1943 р. Формально оголошено, що «легіон» створюється на підставі добровільності, але фактично формування «легіону» відбувалося шляхом примусової мобілізації чоловіків певного віку. Наприкінці лютого - на початку березня 1943 р. чоловіки 1919-1924 рр. н. отримали за місцем проживання повістки з наказом прибути на дільничі відділення поліції, де вони були зобов'язані заповнити облікові картки й після цього пройти огляд медичною комісією... Мобілізованих на їх вибір зачисляли або до латвійського легіону, або часто до частин, що обслуговували німецьку армію, або ж скеровували на будівництво оборонних укріплень"²⁵⁵. Латвійські дослідники теж критично оцінили акцію вербування чоловіків до Латвійського легіону Ваффен-СС²⁵⁶.

Хоча насправді Естонський легіон був першим негерманським легіоном військ СС, під час оголошення про творення Латвійського легіону військ СС використано формулювання "перший негерманський легіон Ваффен-СС", оскільки в СС-ГА не трактували як негерманські легіони інші інонаціональні формації, що на той час були створені або формувалися, зокрема фінський батальйон й естонську бригаду та боснійську дивізію Ваффен-СС (А. Гітлер вважав хорватів нащадками Готських племен, тобто представниками "германського народу", а боснійців, котрі були громадянами Хорватії - хорватами (що відображено у додатку "хорватська № 1" у назві боснійської дивізії військ СС), фінський батальйон СС був не легіоном, а повноцінною частиною Ваффен-СС, тоді як естонців вважали "майже Германським" народом, оскільки вони тривалий час асимілювалися з данцями, шведами та німцями). Командиром Латвійського добровольчого легіону СС був призначений бригадефюрер СС Петер Гансен^{257*}. 11 березня шеф

²⁵⁴Bender R. J., Taylor H. P. Uniforms, Organization... - San Jose, 1975. - Vol.4. - P. 68-69; Nacistiskās Vacijas ffrera Ādolfā Hitlera 1943.gada 10.februāra pavele par Latviesu SS brlvprātlgā legiona formesanu // Latvijas Vesture (Riga). - 1998. - 2 (30). - 68.1p ; Latviesu karavlr... - 3. sej. - 76-80. 1pp.

²⁵⁵Latviesu legions. Varonī, nacisti vai upuri? No Amerikas Savienoto Valstu Nacionālā arhlva kara noziegumu izmeklesanas materiāliem 1945-1950 / [Sastādļjis Andrievs Ezergailis]. - Riga: Latvijas vestures institūta apgāds. 1998]. - 107.-111.lpp.; KāPSRS Valsts droslbas tautas komisariāts 1943.gada verteja Latviesu legionu. Publicets arl: Vllsne R. НКГБ СССР 24 июля 1943 г. № 1289/м. г. Москва. Совершенно секретно. Только лично. ЦК КП (б) Латвии. Особый сектор. Зарегистр .№ 11. 25 июля 1943 г. ЦК КП (б) Латвии, тов.Карлнберзин. Народный комиссар госбезопасности СССР (Меркулов). Разослано: т. Калнберзин, т. Лацис // Latvijas Vestures Institūta Zurnāls. - 1998. -Nr. 3 (28). - 130.-135.lpp.

²⁵⁶Lumans V. O. Latvia in World War II / *Valdis Lumans*. - New York: Fordham University Press, 2006 . - P. 279-280.

²⁵⁷Silgailis A. Latviesu legions... - 56-57.lpp.; Lācis V. Latviesu legions. Patiesības gaisma / *Visvaldis Lācis*. - Riga: Jumava, 2006.

* Петер Гансен народився 30 листопада 1896 р. у Сантьяго де Чілі. Після закінчення гімназії у Дрездені від 1 вересня 1914 р. був військовим курсантом (Fahnenjunker) 4-го королівського Саксонського польового артилерійського полку № 48, у складі якого воював протягом усієї Першої світової війни, під час якої був нагороджений Залізним хрестом 2-го і 1-го класів, а у 1916 р. отримав ступінь лейтенанта. Незабаром після закінчення війни демобілізований. 15 серпня 1933 р. поновлений в армії зі ступенем капітана. У квітні 1933 р. вступив до НСДАП.

СС-ФГА Г. Ютнер видав наказ про формування Латвійського легіону, творення якого мало підтримати Головне господарське управління СС²⁵⁸.

24 березня 1943 р. Г. Гімmlер видав наказ, котрим затвердив назву "Латвійський легіон" як загальний термін для усіх військових формацій інстанцій СС і поліції, в яких служили латвійці (включно з охоронними батальйонами)²⁵⁹. Однак не створено єдиного командування для цих формувань, що організаційно було доволі складно, оскільки великою проблемою виявився контроль над тими ж латвійськими батальйонами "Шума", дислокованими тоді в Україні. Плануючи трактувати як складові частини "Латвійського легіону" не тільки латвійські формування у підпорядкуванні військових і поліційних інстанцій СС, а у перспективі теж будівельні та інші формації, укомплектовані з латвійців і підпорядковані Вермахтові та Люфтваффе, райхсфюрер СС вирішив підпорядкувати їх собі²⁶⁰. Враховуючи успішне використання латвійських підрозділів на фронті, відповідно до його розпорядження від 24 травня військовослужбовців Латвійського легіону військ СС на підставі рішення ОКВ, так само, як і вояків Естонського легіону, надалі нагороджували не Відзначеннями за хоробрість для представників східних народів, а так само, як німецьких вояків і вояків балтійських батальйонів на Східному фронті - Залізними хрестами й Хрестами воєнних заслуг із мечами (а від початку 1944 р. латвійських та естонських легіонерів нагороджували теж Лицарськими хрестами Залізного хреста)²⁶¹.

30 квітня 1943 р. створено Генеральну інспекцію Латвійського легіону Ваффен-СС зі штаб-квартирою у Ризі. Генерал-інспектором легіону призначено колишнього військового діяча Латвії Рудольфа Бангерскіса*, котрий у серпні отримав ранг груп-

У червні 1939 р. у званні майора отримав доручення сформувати резервний артилерійський полк Ваффен-СС і був його першим командиром. Від 1 червня 1939 р. - оберштурмбанфюрер СС, від 19 жовтня 1939 р. - штандартенфюрер СС, від 13 грудня 1940 р. - оберфюрер СС, від 30 січня 1942 р. - бригадефюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС. Помер 23 травня 1967 р. у м. Фірсен.

²⁵⁸SS-FHA. Kdo.Amtd.Waffen-SS. Org.Tgb.Nr.340/43 g.Kdos. Berlin-Wilmersdorf, den 11.März 1943.

Geheime Kommandosache. Betr.: Aufstellung der "Lettischen SS-Freiw. Legion", gez. Juttner // NA, T-175, roll 111, fr. 2635301.

²⁵⁹Windrow M. The Waffen-SS. Revised Ed / Michael Windrow. - London: Osprey Publishing Ltd., 1989.-P. 64.

²⁶⁰Latviesu karavlr... - 3. sej. - 68.1p.; Lumans V. O. Latvia in World War II... - P. 272.

²⁶¹HSSPF für das Ostland J/Gh. Riga, den 22.Juni 1943. Für Leg.-Gruf u. Generalmaj. d. Waffen-SS Bangerskis. gez.SS-Obergruppenführer u. Gen.d. Polizei Jeckeln // *Bangerskis R. Mana müza atminas / Rudolfs Bangerskis*. - 3.grāmata. - Kopenhāgena: Imanta, 1959. - 133.1p.

* Рудольфс (у німецьких документах Рудольф) Бангерскіс народився 21 липня 1878 р. у Паурупській волості Ліфляндської губернії у сім'ї латвійського офіцера російської армії. У 1914 р. як штабс-капітан закінчив Академію ГШ російської армії і брав участь у бойових діях від початку до кінця Першої світової війни. На час Лютневої революції 1917 р. у Російській імперії - полковник і командир 2-го Латвійського стрілецького полку. Брав активну участь в антибільшовицькій боротьбі на Уралі. 5 лютого 1919 р. А. Колчак присвоїв йому звання генерал-майора. Від 16 березня 1919 р. командир 11-ї Уральської стрілецької дивізії, від 1 жовтня-2-го Уфимського армійського корпусу. Від 1922 р. розпочав службу в латвійській армії у званні полковника; у лютому 1924 р. призначений командиром її елітної 1-ї (Курляндської) дивізії й у 1925 р. підвищений до рангу генерала. Був військовим міністром Латвії від 23 грудня 1924 р. до 24 грудня 1925 р. й від 18 грудня 1926 р. до 23 січня 1928 р. Пізніше до 1936 р. почергово командував 3-ю Летгальською та 4-ю Земгальською дивізіями за винятком періоду від 27 вересня 1930 р. до 25 жовтня 1933 р., коли керував військовими курсами. У жовтні 1936 р. пішов у відставку у званні генерал-майора. Від осені 1941 р. до весни 1943 р. працював у відділі юстиції латвійського самоуправління (*Веревкин С. Вторая мировая война: вырванные страницы / Сергей Веревкин*. - М.: Яуза, 2006. - С. 305-310).

пенфюрера СС і генерал-лейтенанта Ваффен-СС (хоча не всі високопосадовці в СС схвалювали надання ступеня генерала СС негерманцеві)²⁶². У травні шефом штабу генерального інспектора був призначений легіонс-штандартенфюрер Александре Пленс-нерс, а у червні 1944 р. - легіонс-оберфюрер А. Сілгаїліс. До штабу увійшли колишні латвійські офіцери, яким надали військові ступені негерманських іноземців Ваффен-СС, що відповідали їх рангам у латвійській армії. Ними були легіонс-штандартенфюрери Александре Ласманіс як заступник генерального інспектора (від лютого 1944 р.) і керівник відділу комплектування та Карліс Дзеніт-Зенінш і легіонс-оберштурмбанфюрери Арнольде Закіс як керівник персонально-адміністративного відділу, Ніколайс Альберте Яніс Карлсоне як керівник правничого відділу і віце-прокурор (від вересня 1943 р.), Емільс Грапманіс як керівник відділу культури і пропаганди, Яніс Палкавніекс як голова військово-польового суду при генеральній інспекції, Яніс Пуріньш як керівник відділу санітарної служби, Юрійс Ліцітіс як керівник ветеринарного відділу (від серпня 1944 р.), Освальде Меія та кілька інших офіцерів нижчих рангів²⁶³. Німецькі високопосадовці, пропонуючи Бангерскісу призначити його генеральним інспектором, твердили, що на цій посаді він контролюватиме не одну тільки майбутню латвійську дивізію Ваффен-СС, а й інші укомплектовані з латвійців формації, котрі воювали на боці ЗС Німеччини. В усіх питаннях Латвійського легіону генеральний інспектор номінально підпорядковувався Гімmlеру, а в питаннях поповнення його лав рекрутами - Ф. Єккельну²⁶⁴. Хоча згодом харизматичний серед латвійців генерал Бангерскіс і репрезентував у переговорах із представниками керівництва Райху не тільки Латвійський легіон, а й весь латвійський народ, до кінця війни він не отримав письмових інструкцій про свої обов'язки і права²⁶⁵. Щоб не допустити до ситуації, за якої латвійські хлопці опинилися б під командуванням переважно німецьких офіцерів, 21 травня 1943 р. самоуправління Латвії закликала колишніх старшин і підстарший латвійської армії реєструватися для служби в легіоні. О. Данкерс наказав колишнім офіцерам та підстаршинам реєструватися в місцевих по-ліційних пунктах з метою скерування на військову службу, погрожуючи в разі відмови вдаватися до покарань відповідно до законів воєнного часу. Однак цей крок був невдалим, оскільки на заклик відгукнулися тільки кілька сотень із понад 1000 тих, яким розіслали "запрошення". Багато колишніх кадрових офіцерів латвійської армії не бажали воювати за Райх та вважали весь захід нелегальним і таким, що не відповідає інтересам Латвії²⁶⁶. Незважаючи на відсутність одноставного ставлення колишніх старшин латвійської армії до творення Латвійського легіону Ваффен-СС, необхідну для його творення кількість національного офіцерського корпусу все ж вдалося зібрати. Після розпорядження про залучення на військову службу жителів Латвії від 19 листопада мобілізовано офіцерів та інструкторів колишньої армії Латвійської республіки, унаслідок чого на командні посади у формуваннях, причислених до Латвійського легіону, задіяно десятки колишніх підполковників і полковників латвійської армії, яким надали ступені іноземців у Ваффен-СС, що відповідали їхнім останнім рангам у латвійській армії. Їх об'єднувало військово-польове минуле тією ж мірою, що й членів штабу генеральної інспекції Естонського легіону - служба в російській армії у роки Першої світової війни й згодом участь у боротьбі за національну незалежність проти більшовицької Росії у лавах власної національної армії. До легіону

²⁶²Latvijas Armijas augstlkie virsnieki... - 87.1p.; Korr.RF-SS, PS; SS-FHA,Vomi, Berger 12.8.43:

Irrtüml. Ernennung Bangerskis zum SS-Graf. u. Gen.-Lt. d.Waffen-SS // IfZ, MA-289. ²⁶³
Tätigkeit des Generals Bangerski 1943-1945 // BA, NS 19/382.

²⁶⁴Lumans V. O. Latvia in World War II... - P. 271-272.

²⁶⁵Silgailis A. Latviesu legions... - 27-30.lpp.; Lumans V. O. Latvia in World War II... - P. 289. ²⁶⁶
Latviesu karavlr... - 3. sej. - 62-63.lpp.; Lumans V. O. Latvia in World War II... - P. 279.

були зачислені офіцери колишньої латвійської армії: полковники Яніс Александре Янсонс, Аугустс Крастінш та Арвідс Скурбе, підполковники Антоне Граматінш, Айзенс Отто Вікторе Козловскіс і О. Меія (обидвоє служили у 15-й дивізії військ СС), Вілліс Фріціс Упеніекс, Петеріс Дзерве, Яніс Звайґзне, Германіс Звірбуліс, Індірікіс Мартінш Германіс Юрка, Оскарс Крістапс Людвіг Нейманіс та інші²⁶⁷.

Протягом літа 1943 р. вербування номінально трактували як добровільну акцію незважаючи на те, що практично вона перетворилася у призов на військову службу, але незабаром від цього відмовилися й перейшли до нічим неприхованої військової повинності, запровадження якої прискорив візит райхсфюрера СС до Латвії. 23 вересня Г. Гімmlер обговорив ці питання разом із Р. Бангерскісом та шефом його штабу А. Пленсерсом. Він високо оцінив бойову діяльність латвійських військових частин, зауваживши, що нація, котра має таких хоробрих вояків, заслуговує на те, щоб вона сама "проклала свій шлях", а тому вони повинні знати, що воюватимуть поблизу своєї Батьківщини і за власну країну. Хоча він виявив прихильне ставлення до ідеї надання автономії Латвії, Гімmlер одне пообіцяв напевно: німецькі вояки у легіоні носитимуть відзнаку Латвійського легіону так само, як і латвійські легіонери, а латвійську бригаду військ СС розгорнуть у ще одну латвійську дивізію й на основі обидвох дивізій створять латвійський корпус Ваффен-СС²⁶⁸. Як наслідок цього за наказом СС-ФГА від 8 жовтня для командування латвійськими частинами військ СС створено змішаний німецько-латвійський VI-й армійський корпус Ваффен-СС (латвійський), який очолив обергруппенфюрер СС і генерал-майор поліції Карл фон Пфедфер-Вільденбрух. Його штаб укомплектовано на полігоні Графенвер переважно з офіцерів IV-го танкового корпусу військ СС та членів інспекції Латвійського легіону, серед яких були Р. Бангерскіс, А. Сілґаліс, ваффен-штурмбанфюрер СС Міхаель Тьоні (Thöny), штурмбанфюрер СС Петер Зоммер, гауптштурмфюрери СС Горст-Освальд Ріхтер і Тауберт (Tauberth)²⁶⁹.

А. Гітлер, реагуючи на рекрутування жителів Естонії та Латвії до національних з'єднань у складі Ваффен-СС, не схвалив починань А. Розенберга й не поспішав підтримувати реалізацію планів надання автономії для естонців та латвійців. 29 жовтня Г. Берґер поінформував К. Літцманна, що фюрер невдоволений наслідками акції вербування до балтійських формувань, яка не дала бажаних результатів ні в Естонії, ні в Латвії, і якщо ситуація до 10 листопада не зміниться, він вважатиме це проявом саботажу й підтримки ворога²⁷⁰. Райхскомісар Г. Лозе натомість виступив проти мобілізації чоловіків до дивізій Ваффен-СС на підпорядкованих йому окупованих землях Балтії. 10 листопада у листі Розенбергові він вказав, що від березня до жовтня у Латвії та Естонії завербовано 48000 осіб і до 15 листопада має бути призвано ще 10500, але якщо буде проведено нове рекрутування, воно тільки в Естонії охопить 45000 чоловіків 1912-1924 рр.н. і матиме катастрофічні наслідки для військової промисловості

²⁶⁷Latvijas Armijas augstakie virsnieki 1918-1940. Biografitska vardnica. - Riga: Nordik, 1998. -158, 178, 206, 218, 263, 264, 342, 428, 473, 516.1pp. Детальніше див.: *Mezmalis A. M. The Latvian Legion: Information, facts, trath / A. M. Mezmalis.* - Riga: Autorizdevums, 2008; *Schill P. Die Geschichte der lettischen Waffen-SS. 2.Aufl. / Peter Schill.* - Ettlingen: Selbstverlag, 1977; *Sturm H. Die Lettische Legion - ein Politikum: zum Inhalt des Diskurses über die lettischen SS- und Polizeiverbände / Heinrich Sturm.* - Berlin: BIAB, 2001.

²⁶⁸*Lumans V. O. Latvia in World War II...* - P. 282.

²⁶⁹VI. Waffen-Armee Korps d.SS (let.): Aufstellungen, Unterstellungen, Tagesmeldungen, Stärkemeldungen // BA-MA, RS 2-6 IV.

²⁷⁰SS-NA. Berlin, den 19.10.1943. An GK Litzmann. gez. Berger // BA, R 90 (Reichskommissar für das Ostland)/2.

та сільського господарства, що унаслідок цього призову втратять потрібну робочу силу²⁷¹. 10 листопада членів самоуправління Латвії та Естонії поінформували про те, що Гітлер наказав мобілізувати чоловіків 1915-1924 рр. н. у цих країнах. Усвідомлюючи, що німецькі інстанції можуть провести призов без їх участі, керівники латвійського самоуправління оголосили мобілізацію відповідно до законів Латвійської республіки і надали Бангерскісу повноваження міністра оборони²⁷².

У Латвії у відповідь на мобілізацію представники латвійської інтелігенції передали Р. Бангерскісу меморандум, у якому переконували в необхідності створення латвійської армії. Проти призову рекрутів до Латвійського легіону військ СС запротестувала теж створена у серпні 1943 р. підпільна Латвійська Центральна Рада (ЛЦР), що вирішила створити власні збройні формування й з цією метою організувала військовий комітет, представники якого налагодили таємні контакти з офіцерами легіону. У березні 1944 р. ЛЦР підготувала меморандум для Бангерскіса і західних альянтів, на якому поставили свої підписи 189 відомих латвійських суспільно-політичних діячів. У ньому тогочасну німецьку мобілізацію засуджено як незаконну і вказано, що тільки в разі відновлення незалежності Латвії її легальний уряд може рекрутувати своїх громадян "для відсічі більшовицької небезпеки"²⁷³. 6 березня Бангерскіс, враховуючи державницькі прагнення національної опозиції, підписав меморандум до А. Розенберга, на сторінках якого висловив основне політичне прагнення латвійців у зв'язку зі створенням Латвійського легіону: проголошення незалежності Латвії²⁷⁴. Проте керівник РМО не підтримав пропозицій генерального інспектора і 27 квітня у відповіді йому аргументував, що "обставини воєнного часу" вимагають зберігати раніше обрану політичну лінію і не вдаватися до експериментів, хоча окупаційний статус кран Балтії і політика Райху щодо них "можуть бути змінені після війни"²⁷⁵.

Отже, Латвійський легіон Ваффен-СС, незважаючи на свою гучну назву, так само як і Естонський легіон військ СС, значною мірою виявився своєрідним "брендом-приманкою", яку німецькі інстанції використовували під час вербування балтійців на службу до формацій різних родів військ ЗС Німеччини. Для того, щоб отримати потрібну кількість військовослужбовців до латвійських дивізій та інших військових формувань, німецькі окупаційні установи провели кілька мобілізаційних кампаній у Латвії. Унаслідок першої кампанії призову латвійців на військову службу, що тривала від березня до серпня 1943 р., до Латвійського легіону рекрутовано 17971 особу, в результаті другої (жовтень-листопад 1943 р.) і третьої (грудень 1943 р. - січень 1944 р.) - ще 12000 вояків. У підсумку з понад 35000 мобілізованих до легіону скеровано 17971 особу (50,3% від загальної кількості призваних чоловіків), до Вермахту -12979 (36,4 % усіх мобілізованих). Протягом листопада 1943 р. відбулася мобілізація, під час якої призвано латвійців 1919-1924 рр. н. На початку листопада А. Гітлер наказав

²⁷¹RKO. Riga, den 10.11.1943. An d. Reichsminister für d. besetzten Ostgebiete Alfred Rosenberg. gez.:H. Lohse//BA, R6/5.

²⁷²Latviesukaravfrs...-3. sej.- 87.1p.; *Unāms Z. Karogsvejā: karalaikaatminas. I.sejums/Z. Unāms.- Viverlija: Latvju grāmata, 1969. - 178-180.lpp.*

²⁷³*Mangulis V. Latvia in the Wars of the 20th Century / ValdisMangulis. - Princeton: Cognition Books, 1983.-P. 118-119, 125.*

²⁷⁴Latv.SS-BrIvpr.Legiona Generālinspektors. Riga, 1944.g. ö.martā. Ienemto austrumapgabalu reichsmin. A. Rozenberga kungam. Latv. legionā generālinsp. Bangerskis // *Latviesu karavlr... - 4. sej.:* Cīnas Latvijas robežu tuvumā. - Västerås, 1976. -245.-248.lpp.

²⁷⁵RmfdbO. kr. 1205/44g. Berlin, den 27.April 1944. Lett. SS-Freiw. Legion, SS-Grappf. Bangerskis // *Latviesu karavlr... -4. sej. -249.1p.*

мобілізувати до Латвійського легіону латвійців 1915-1924 рр. н. Організація мобілізації недержавними установами суперечила міжвоєнним законам Латвії, тому окупаційна влада доручила проведення вербувальної акції місцевому самоуправлінню. 19 листопада видано розпорядження про загальне залучення на військову службу жителів Латвії, після чого здійснено призов чоловіків 1915-1924 рр. н., що тривав до 2 лютого 1944 р. Отже, у грудні 1943 р. - січні 1944 р. організовано наступну мобілізацію, упродовж якої рекрутовано чоловіків 1917-1918 і 1922-1924 рр. н. Мобілізованих зачислено до 15-ї дивізії військ СС, 2-ї Добровольчої бригади СС (латвійської) (згодом 19-та латвійська дивізія Ваффен-СС), 15-ї Гренадерської вишкільно-резервної бригади Ваффен-СС (латвійської) і двох латвійських батальйонів СД. 2 лютого 1944 р. видано наказ про мобілізацію чоловіків 1910-1914 рр. н., а 5 лютого - чоловіків 1906-1909 рр. н., унаслідок чого до березня 53 мобілізаційні пункти мобілізували тисячі латвійських чоловіків віком від 19 до 37 років²⁷⁶. Ефективному призову до латвійських з'єднань Ваффен-СС зашкодило те, що водночас німецькі інстанції рекрутували латвійців до різних формацій поліції та Вермахту²⁷⁷. Від лютого до квітня проведено ще одну мобілізацію, протягом якої призвано чоловіків 1906-1916 та 1919-1921 і додатково 1922-1924 рр. н., причому в цей час установи поповнення військ СС вимушені були рекрутувати навіть робітників-латвійців, які прибули у відпустку з праці у Райху²⁷⁸. 28 липня керівник НКВС СРСР Л. Берія у записці Й. Сталіну на підставі даних більшовицьких спецслужб так підбив наслідки акції рекрутування латвійців до Латвійського легіону: "Спочатку легіон формувався на добровільній основі, але вже у листопаді 1943 року німці оголосили першу мобілізацію громадян 1916-1925 рр. народження. Друга мобілізація 1906-1916 рр. народження була оголошена у лютому цього року, а в середині березня ц. р. почалася підготовка до мобілізації громадян 1896-1906 рр. народження. Поряд із цим у березні ц. р. німці почали закривати у Латвії учбові заклади й скеровувати учнів старше 17 років до військових формувань. Мобілізація, яку проводять німці, відбувається з великими труднощами. У ряді волостей значний відсоток призовників на призовні пункти не з'являється"²⁷⁹.

Якщо Естонським легіоном Ваффен-СС називали полк, пізніше розгорнутий у бригаду й згодом дивізію військ СС, то наприкінці березня 1943 р. назву "Латвійський легіон СС" (з часом "Латвійський легіон Ваффен-СС") запроваджено щодо усіх формувань, створених із латвійців на боці Німеччини й підпорядкованих інстанціям СС і поліції - військ СС, поліції порядку і з часом Люфтваффе (за винятком тих латвійців, котрі служили на індивідуальній основі у Вермахті, а саме "гіві"). Оскільки більшість латвійців у різних формуваннях на боці Німеччини вважали вояками Латвійського легіону, формально він був найбільшим за чисельним складом іноземним легіоном Ваффен-СС. Складовими частинами Латвійського легіону були оголошені 15-та Гренадерська дивізія Ваффен-СС (латвійська № 1) (*15. ierocu SS grenadieru divizija (latviesu Nr. 1) / 15. Waffen-Grenadier Division der SS 15 (lett. Nr. 1)*), латвійські охоронні батальйони, 2-га

²⁷⁶Harold O. "Внпрätigi iesaukti"... - P. 211.

²⁷⁷Das lettische Problem; Beschaffung des Mannschaftsbestands für die lettische Legion. 1943 // BA, R 6/29.

²⁷⁸Schreib. SS-HAan GBA v. 30.03.1944: Einziehung v. im Arbeitseinsatz im Reich stehenden Letten während ihres Heimaturlaubes z. lett. SS-Freiwilligen-Division//IfZ, MA-541;NA, T-454, roll 39, fr. 000204.

²⁷⁹28 июля 44. № 814/6. ГОКО - товарищу Сталину И. В., СНК СССР - товарищу Молотову В. М., ЦК ВКП (б) - товарищу Маленкову Г. М. Народный комиссар внутренних дел Союза ССР (Л. Берия) // ГАРФ, ф. 9401, он. 2, д. 66, л. 63.

латвійська бригада СС, з часом реорганізована в 19-ту Гренадерську дивізію Ваффен-СС (латвійську № 2)²⁸⁰. На 15 серпня 1943 р. до Латвійського легіону причислено 28014 вояків (974 офіцери, 3793 підстарший і 23247 стрільців), з яких 10621 служили у 15-й дивізії (395 старшин, 876 підстарший і 9350 стрільців), 6586 у 2-й латвійській бригаді військ СС (205 старшин, 941 підстаршина і 5440 стрільців), 9710 у латвійських охоронних батальйонах (374 старшин, 1976 підстарший і 7360 стрільців), 497 у підрозділах охорони кордонів і 600 у 672-му саперному батальйоні²⁸¹. Якщо до данського та норвезького легіонів військ СС увійшли кілька батальйонів²⁸², а Естонський легіон складався з однієї дивізії, то на 1 липня 1944 р. у Латвійському легіоні налічувалося 87550 осіб, у Вермахті - інших 23000 осіб; 13089 латвійців на той час загинули або поранено унаслідок участі у воєнних діях²⁸³. Тоді ж рекрутованих розподілено так: 1) 15-а дивізія Ваффен-СС-14241 особа (з яких на вишкіл прибуло 11537 новобранців); 2) 19-а дивізія Ваффен-СС - 12298 (з них на військовому навчанні перебувало 9782 осіб); 3) Гренадерська вишкільно-резервна бригада СС № 15 (латвійська) - 4907 (загальна кількість людей, які служили у цих двох дивізіях за весь час їх творення і використання сягнула до 52000 вояків); 4) полки прикордонної охорони СС - 12118; 5) поліційні полки та батальйони - 14884; 6) інші поліційні структури - 5240; 7) загони членів довоєнної організації "Айзсарги" ("*Aizsargi*", латв. "Захисники") - 22262; 8) Латвійський авіаційний легіон Люфтваффе - 628; 9) у всіх інших одиницях - 972 латвійці²⁸⁴.

Першим з'єднанням Латвійського легіону була Латвійська Добровольча бригада СС, сформована під Ленінградом на основі трьох латвійських охоронних батальйонів (№ 21, 19 і 16), перейменованих на I, II і III-й батальйони її 1-го полку, що діяли у складі ГА "Північ" і охоронних батальйонів № 24, 18 і 26, перейменованих на I, II і III-й батальйони її 2-го полку. На підставі розпорядження шефа СС-ФГА від 18 травня 1943 р. "командним ядром" у бригаді були офіцери та підстаршини 2-ї піхотної (моторизованої) бригади СС, решту німецького персоналу якої переведено до інших німецьких формувань Ваффен-СС²⁸⁵. Згадану латвійську добровольчу бригаду СС очолили кавалери Лицарських хрестів з дубовим листям і мечами й Німецького хреста в золоті Фрідріх фон Шольц (Scholtz)*

²⁸⁰Про структуру латвійських формацій детальніше див.: Fremde Verbände Lettland, 1943-1944.

Kriegsgliederung, Aufstellungen lett. Freiwilligen-Verbände // IfZ, MA-483; NA, T-78, roll 412, fr. 000851-000856.

²⁸¹Latviesu legiona sastāvs uz 15.8.1943. g. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.lacplexis.com/soldiers-available.htm>

²⁸²Bender R. J., Taylor H. P. Uniforms, Organization... - Vol. 5. - P. 69.

²⁸³Mangulis V. Latvia in the Wars... - P 116.

²⁸⁴Latviesu legiona generālinспекcijas datiem uz 1944.gada 1.jūliju // Latvju enciklopedija / [Red. A. Svābe]. - 2.sejums. - Stokholma: Trls zvaigznes, 1952. - 1317.1р. Ці показники збігаються з інформацією Р. Бангерскіса за винятком того, що Свабе навів дані про кількість осіб, попередньо зареєстрованих для служби в 15-й і 19-й дивізіях, а Бангерскіс - кількість рекрутів, які де-факто перебували у їх лавах (*Bangerskis R. Mana mūza atminas... - 3.grāmata... - 134-136.lpp.*).

²⁸⁵SS-Fha. KdoAmdt. Waffen-SS. Org.Tgb. Nr.660/43 g.Kdos. 18.Mai 1943. Geheime Kommandosache. Betr.: Umgliederung der 2.SS-Inf.Brig.(mot.) in Lett. SS-Freiw.Brig. gez.Juttner // NA, T-175, roll 111, fr. 2635286-2635287.

* Фрідріх фон Шольц (повністю - Фрідріх Макс Карл фон Шольц Едлер фон Раранче (Scholtz Edler von Rarancze)) народився 9 грудня 1896 р. у м. Пільнер у Чехії. Від 1932 р. в СА, від 1933 р. - в НСДАП і СС. Від 1 грудня 1940 р. командир піхотного полку СС "Нордланд". Від 30 січня 1930 р. - штандартенфюрер СС, від 1 жовтня 1941 р. - оберфюрер СС, від 21 грудня 1942 р.; - бригадфюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС, від 20 квітня 1944 р. групенфюрер і генерал-лейтенант Ваффен-СС. 27 липня 1944 р. поранений у бою під Нарвою і наступного дня помер від ран.

(від 28 січня 1943 р.) й після нього від 1 травня 1943 р. – Гінріх Шульдт*, а створені у її складі полки - недавні командири сформованих із латвійців батальйонів "Шума": Латвійський добровольчий полк СС № 1 - колишній командир 16-го латвійського охоронного батальйону легіонс-оберштурмбанфюрер Вальдемарс Вайсс, а Латвійський добровольчий полк СС № 2 - колишній командир 18-го латвійського охоронного батальйону легіонс-оберштурмбанфюрер Карліс Лобе²⁸⁶. На початку травня цю формацію переведено з південного на східний напрямок Ленінградської ділянки Східного фронту в район р. Волга, її основне залучення до бойових дій відбулося під Волховом протягом 2-9 вересня, коли латвійці атакували і захопили висоти з метою випрямити лінію фронту. У відповідь батальйони ЧА розпочали контрнаступ, але латвійцям вдалося утримати захоплені позиції, за що багатьох із них нагороджено різними військовими нагородами, у тому числі 104 чоловіків - Залізними хрестами 2-го класу і 9 - Залізними хрестами 1-го класу²⁸⁷.

Другим з'єднанням Латвійського легіону була сформована з латвійців 15-та дивізія військ СС²⁸⁸. Формування дивізії і бригади відбувалося одночасно, тому вояків бракувало. Для збільшення кількості мобілізованих до дивізії вимоги обов'язкового зросту новобранців знижено до 164 см (хоча в латвійській бригаді ці вимоги збережено)²⁸⁹. Формування нового латвійського з'єднання, що почалося навесні 1943 р., відбувалося дуже повільними темпами. Першою проблемою було переміщення з Волховського на Ленінградський фронт для комплектування дивізії кількох латвійських батальйонів по-ліційного підпорядкування, що були основою для організації дивізії. Задля прискорення творення нового латвійського з'єднання Ф. Єккельн у листі райхсфюрерові СС від 19 лютого запропонував вдатися до загального призову до його лав латвійських чоловіків 1919-1925 рр. н. Хоча його пропозицію схвалено, це не прискорило творення дивізії. Формування різних її структурних одиниць було дещо хаотичним, що зумовлювалося недостатньою кількістю інструкторів, приміщень, зброї та різних предметів вжитку²⁹⁰. Перший полк дивізії (32-й) почали формувати у травні, другий (33-й) - у червні, а її третій (34-й) полк-тільки 12 липня. Відповідно до наказу СС-ФГА від 18 травня вояки Латвійського легіону, не включені до 15-ї дивізії, увійшли до 2-ї латвійської бригади, а на початку листопада вояками дивізійних полків поповнено 39-й і 40-й полки цієї бригади, що брала участь у боях проти частин ЧА від листопада 1943 р. до 18 січня 1944 р. під Волховом і на різних ділянках ГА "Північ". Формування бригади послабило також бойовий потенціал військово-технічного забезпечення 15-ї дивізії, з якої до бригади передали частину артилерії, протиповітряних засобів боротьби й ветеринарних підрозділів. Незабаром її поповнили новими рекрутами, що зашкодило станові бойової готовності дивізії, оскільки після цього в її підрозділах опинилися солдати з різною

* Гінріх Шульдт народився 14 червня 1901 р. у Гамбурзі-Бланкензее. Від 1932 р. член НСДАП. Від 1933 р. - член СС. Від 1 серпня 1942 р. - штандартенфюрер СС, від 24 грудня 1943 р. - оберфюрер СС. Брав участь у німецько-польській та німецько-французькій війнах, згодом воював на Східному фронті. Загинув 15 березня 1944 р. під Невелем, після чого його іменем названо 43-й Гренадерський полк Ваффен-СС.

²⁸⁶Führerstellenbesetzung. Lettische SS-Freiwillige Brigade // NA, T-175, roll 81, fr. 2601398.

²⁸⁷Latviesu karavīrs... - 3. sej. - 133-143, 167-172.lpp.

²⁸⁸[15.]Lett. SS-Freiw.-Division bzw. 15.Waffen-Gren.-Division d. SS (lett. Nr.1). Aufstellung, Gliederung, September 1943 // BA, NS 19/1732.

²⁸⁹Blodnieks A. The Undeafed Nation / *Alfreds Blodnieks*. - New York: R.Speller & Sons, 1960. -P. 259-262; Lettische SS-Freiw.-Division d.SS -Aufstellung u. Gliederung Februar bis Oktober 1943: Stellenbesetzungen, Uniformabzeichen, Ausbildung, Befehle// BA-MA, N 756/171 a; Latvijas Valsts vestures arhlvs, Riga (LWA), 296.fonds - 15. ierocu SS grenadieru divlziņas (latviesu Nr. 1) stābs.

²⁹⁰Silgailis A. Latviesu legions... - 57-59.lpp.

тривалістю навчання, й коли з'єднання потрібно було відправляти на фронт, вишкіл майже 25 % військовослужбовців тривав не довше, ніж 2 тижні²⁹¹. Дивізійні частини, переведені за 50 км від східного кордону Латвії, розподілено між німецькими 83-ю і 205-ю піхотними дивізіями. Деякі полки не отримали зимового одягу й не мали часу освоїти сучасну зброю, яку тоді використовували німецькі війська. З усіх частин 15-ї дивізії Ваффен-СС найгірше підготовленим до бойових дій виявився її 34-й полк²⁹².

У середині грудня 1943 р. 15-й гренадерський вишкільно-резервний батальйон СС під командуванням оберштурмбанфюрера СС Герберта Гарте (Garthe) після поповнення новими рекрутами розгорнуто в Гренадерську вишкільно-резервну бригаду СС № 15 (латвійську) (*SS-Grenadier-Ausbildungs- u.-Ersatz-Brigade 15 (lettische)*) у Міттау (нім. назва Єлгава) у складі трьох полків, завданням яких була підготовка кадрів для поповнення латвійських 15-ї дивізії та 2-ї бригади військ СС. Створення цієї формації суттєво поповнило лави латвійських з'єднань Ваффен-СС. Унаслідок призову рекрутовано понад 5000 осіб, з яких 2700 на початку січня 1944 р. прибули у район м. Волхов у район дислокації 2-ї латвійської бригади військ СС, а решту скеровано до згаданої латвійської 15-ї резервної бригади військ СС. З прибуттям на позиції 7 січня 2-гу латвійську бригаду перейменували в 19-у Гренадерську дивізію Ваффен-СС (латвійську № 2) і переформували в нове з'єднання. Після поповнення рекрутами й вояками латвійської резервної бригади на 30 червня того ж року чисельність 15-ї дивізії сягнула 18412 старшин, підстаршин і стрільців, а 19-ї дивізії - 10592 вояки. Завдяки підготовці нового військового персоналу планували сформувати ще одну латвійську дивізію військ СС (36-ту танково-гренадерську), але через погіршення ситуації на фронтах від цього плану відмовилися й намічених для її творення вояків вишкільної бригади і 240 латвійських курсантів із підстаршинських курсів у м. Арнем (Голландія) скерували до 19-ї дивізії Ваффен-СС²⁹³. 15 червня обидва латвійські з'єднання отримали офіційні назви "15 (і відповідно 19-та) Гренадерська дивізія Ваффен-СС (відповідно латвійська № 1 і № 2)". Після цього перейменування вояків дивізії надалі офіційно називали не "легіонер" (*legionärus / Legionär*), а "військовий гренадер" (*ierocu grenadieris / Waffen-Grenadier*) й до інших ступенів замість слова "легіоне-" додали "ваффен-". Кожен піхотний полк перейменовано на Гренадерський полк Ваффен-СС, а піхотним полкам 19-ї дивізії присвоїли нову нумерацію: 39-й перейменовано на 42-й, 40-й - на 43-й, а новосформованому третьому присвоєно № 44). Хоча Р. Бангерскіс та А. Сілгаїліс розраховували зайняти в 15-й дивізії вищі командні посади, в Берліні дозволили сформувати німецьку іноземну дивізію з німецькими командиром і штабним складом; амбіції цих двох військовиків задоволено тим, що у серпні 1943 р. Сілгаїліс отримав ранг легіонс-оберфюрера, Бангерскіс - групенфюрера і генерал-лейтенанта Ваффен-СС²⁹⁴.

Командирами 15-ї дивізії були бригаденфюрери СС: від 25 лютого до 10 квітня 1943 р. - Петер Гансен, від 10 квітня 1943 р. до 17 лютого 1944 р. - Карл Фрідріх фон Пюклер-Бурггаус (Pückler-Burghaus)*, від 17 лютого до 21 липня 1944 р. - Ніколаус

²⁹¹Turpat. - 59.1p.; Notizen über d. 15.SS-Waffen-Grenadier-Division und d. 19.SS-Waffen-Grenadier-Division (let. Nr.1 u.2) // BA-MA, MGS 2/3445.

²⁹²Mangulis V. Latvia in the Wars... - P. 116, 121; Silgailis A. Latviesu legions... - 60-61, 64.1pp.

²⁹³Дробязко С, Карацук А. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС / С. Дробязко, А. Карацук. - М.: Фирма "Издательство «Аст»", 2000. - С. 13-14.

²⁹⁴Silgailis A. Latviesu legions... - 88, 23-25, 27.1pp.

* Карл Фрідріх фон Пюклер-Бурггаус народився 7 жовтня 1886 р. у німецькій шляхетській сім'ї у м. Фрідланд у Верхній Сілезії. Після закінчення гімназії у Найссе від 1905 р. до 1908 р. вивчав право і державознавство у Бонні та Бреслау (нині Вроцлав). Виявив хоробрість у роки

Гайльманн (Heilmann)* (а після нього від 21 липня 1944 р. до 26 січня 1945 р. - колишній командир 13-ї дивізії Ваффен-СС Г. Обвурцер). Командирами 19-ї дивізії були "одномісячний командир" оберфюрер СС Фрідріх-Вільгельм Бок (від 15 березня до 13 квітня 1944 р.) й після нього до закінчення війни - групенфюрер СС Бруно Штреккенбах**. Характеризуючи ставлення німецьких командирів до латвійського вояцтва, дослідник В. Луманьс зазначав: "Деякі, такі як Петер Гансен, «архітектор» 15-ї дивізії, дійсно поважали латвійців як вояків і довіряли й віддавали належне підпорядкованим їм латвійським офіцерам, тоді як інші, неспроможні подолати їх німецьку культурну й расову пиху, трактували своїх підлеглих зверхньо, в кращому випадку виявляючи до них терпимість як до меншовартісних"²⁹⁵. Як наслідок цього стосунки між німецькими і латвійськими вояками часто були не найкращими: німецькі підстаршини ставилися до латвійців зверхньо й відбирали в них нові автоматичні гвинтівки й кулемети, яких бракувало самим німцям, а на фронті німецькі командири намагалися зберегти і захистити свої частини й не зважали на втрати латвійських вояків²⁹⁶.

Своєрідним компромісом на користь домагань латвійських політиків та військових діячів щодо призначення латвійців командирами 15 та 19-ї дивізій Ваффен-СС було те, що для підтримки почуття національної гідності та бойового духу вояків цих дивізій ключові посади більшості їх полків, батальйонів і сотень посіли колишні вищі рангами офіцери латвійської армії. Зокрема, від 3 травня 1943 р. до 8 березня 1944 р. 32-й полк 15-ї дивізії Ваффен-СС очолював легіонс-штандартенфюрер Арвідс Кріпеньш (від 28 червня до 16 липня 1944 р. - ваффен-штандартенфюрер К. Аператс, від 8 вересня 1944 р. до 25 січня 1945 р. - ваффен-оберштурмбанфюрер Паульс Цел-ле), 33-й полк від 15 червня 1943 р. до 19 квітня 1945 р. - легіонс-штурмбанфюрер (згодом ваффен-штурмбанфюрер) Віліс Янумс, 34-й полк - легіонс-штурмбанфюрер А. Апсітіс-Апсе (від січня 1944 р. - легіонс-штурмбанфюрер К. Дзеніт-Зеніньш) й артилерійський полк - легіонс-оберфюрер Вольдемаре Йоганс Скаістлаукс. У 19-й

Першої світової війни, протягом якої нагороджений Залізним хрестом 2 і 1-го класів. Від 1917 р. скерований у розпорядження ГШ ЗС Німеччини. Від 1920 р. член НСДАП, згодом також вступив до СА (де отримав ступінь групенфюрера) та СС, де у 1933 р. отримав такий же ступінь. Від 12 вересня 1942 р. - бригадефюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС. Був командувачем військ СС у Протектораті Богемії і Моравії. Від травня 1943 р. - групенфюрер СС і генерал-лейтенант Ваффен-СС (*McNaughton A. C. The Book of Kings: A Royal Genealogy. In 3 volumes IA. C. McNaughton. - Vol.I. - London: Gamstone Press, 1973. - P. 273*).

* Ніколаус Гайльманн народився 20 грудня 1903 р. у м. Грундгельм. У 1925 р. розпочав служити в поліції. У другій половині 1930-х рр. працював викладачем тактики у поліційній академії у Берліні. 1 квітня 1939 р. вступив до військ СС і служив у 4-й поліційній танковій гренадерській дивізії СС, з якою брав участь у військових кампаніях проти Бельгії, Люксембургу та Франції. 12 серпня 1942 р. отримав Німецький хрест у золоті. Від 21 червня 1943 р. - штандартенфюрер СС і шеф штабу IV-го танкового корпусу військ СС, від 11 червня 1944 р. - оберфюрер СС. 16 серпня 1944 р. за поранення і командування латвійською дивізією нагороджений Лицарським хрестом. Загинув 30 січня 1945 р. під час бойових дій у Міттенвальді.

** Бруно Штреккенбах народився 7 лютого 1902 р. у Гамбурзі. Від 1 грудня 1930 р. член НСДАП, від 31 серпня 1931 р. - член СС. Від 20 квітня 1939 р. - бригадефюрер СС. Від листопада 1939 р. командир поліції безпеки і СД ГГ у Кракові. Від червня 1940 р. - шеф 1-го управління (організація, управління та право) РСГА. У грудні 1942 р. переведений до Ваффен-СС. Від 30 січня 1944 р. - оберфюрер СС. Серед нагород - Залізний хрест 2 і 1-го класів (1940 р. і 1943 р.), Німецький хрест у золоті (15 грудня 1943 р.) та інші відзначення. Помер 28 жовтня 1977 р. у Гамбурзі.

²⁹⁵Lumans V. O. Latvia in World War II... - P. 289.

²⁹⁶Latviesu karavlr... - 3.sej: Latviesu legions. - 30-32, 36,49, 174-175.lpp.

дивізії командиром її 42-го полку до закінчення війни був ваффен-штурмбанфюрер Ніколайс Галдінш, 43-го - спочатку легіонс-оберштурмбанфюрер К. Лобе (згодом легіонс-штандартенфюрер А. Пленснерс і легіонс-штурмбанфюрер Едуардс Штріп-ніекс), а 44-го від 28 січня 1944 р. до 24 січня 1945 р. - легіонс-оберштурмбанфюрер (згодом ваффен-оберштурмбанфюрер) Рудольфе Коціньш. Деякі полки, батальйони й сотні латвійських з'єднань Ваффен-СС очолили колишні командири латвійських батальйонів та сотень "Шума". Наприклад, 32-й полк 15-ї дивізії очолив колишній командир спочатку 26-го й згодом 19-го латвійських охоронних батальйонів К. Аператс, перший полк 2-ї латвійської бригади (згодом 42-й полк 19-ї дивізії) від 18 квітня до жовтня 1943 р. - перший організатор і командир 16-го й згодом 281-го батальйонів "Шума" В. Вайсс, П-й батальйон 44-го полку 19-ї дивізії від січня до 8 квітня 1944 р. - колишній командир 3-ї сотні 17-го батальйону "Шума" Арнольде Вількс²⁹⁷.

Накази й розпорядження для вояків Латвійського легіону Ваффен-СС видавали латвійською мовою. Латвійські легіонери отримали як нарукавну відзнаку на лівому рукаві червоно-біло-червоний щиток із написом зверху "Латвія" (*Latvia*) й емблеми на правий комір: у 15-й дивізії - запозичений із довоєнної латвійської кокарди нако-мірний знак у вигляді сонця та зірок, у 19-й - спочатку руни "СС", пізніше зображення зі свастикою й згодом зображення трьох зірок в обрамленні сонячних променів. Хоча частина вояків (особливо вищі рангами офіцери) латвійських формувань, причислених до Латвійського легіону, носили на комірах руни "СС", на відміну від національних емблем ці відзнаки не мали авторитету серед латвійців. Один із латвійських вояків так охарактеризував настрої у полку під командуванням легіонс-оберфюрера В. Вайсса: "Вояки полку усіяко намагалися скинути есесівські відзнаки, відпорювали ці емблеми, пришивали свої, латвійські"²⁹⁸.

У той час, коли 15-та дивізія перейшла у підпорядкування 16-ї армії, 2-га латвійська бригада військ СС була підпорядкована розміщеній за сотні кілометрів у північному напрямку від неї 18-й армії. Латвійську бойову групу в складі двох батальйонів під командуванням В. Вайсса скерували зупинити прорив ЧА й допомогти вийти з оточення німецьким з'єднанням. Наслідком контрнаступу латвійських підрозділів з півночі і наступу німецьких частин вдалося прорвати кільце оточення. У результаті цього успіху багатьох латвійських офіцерів нагородили Залізними хрестами, а командир 1-го полку 2-ї латвійської бригади Ваффен-СС В. Вайсс був першим латвійцем, якому 9 лютого присвоєно вищу німецьку військову нагороду - Лицарський хрест Залізного хреста. Після того, як на зламі січня-лютого лінію фронту пересунуто ближче до кордонів Естонії на півночі, протягом лютого 2-га бригада відступила, беручи участь в акціях з охорони тилу у південно-західному напрямку до місцевості Остров. Після цього 2-га бригада, яку почали розгортати в 19-ту дивізію Ваффен-СС, разом із 15-ю дивізією увійшла до складу змішаного німецько-латвійського VI-го армійського корпусу Ваффен-СС, введеного до складу 18-ї армії ГА "Північ". У березні до складу корпусу входили німецькі 218-та піхотна, 13-та авіапольова і 12-та танкова дивізії, а також 15 і 19-та дивізії військ СС (до серпня, коли 15-та була виведена зі складу корпусу й скерована для переформування до Західної Пруссії, а 19-та й інші формування корпусу відступили вглиб території Латвії після оборонних боїв у Лубанській низовині). У цей період корпус утримував позиції на північ від р. Остров і м. Псков. 16 березня частини обидвох дивізій брали

²⁹⁷Latvijas Armijas augstākie virsnieki... - 72, 133, 157, 270, 208, 421, 69, 421, 485.1pp. ²⁹⁸ Рассказ гренадёра // Родник (Москва). - 1990. - № 3. - С. 63.

участь у спільній атаці²⁹⁹. Причислені до Латвійського легіону частини виявили високу боєздатність, що визнали навіть військові діячі СРСР³⁰⁰. 18 березня з метою безпосередньої допомоги VI-му корпусу 1-й батальйон 32-го полку, III-й батальйон 43-го полку та II-й батальйон 44-го полку за підтримки артилерії 15 та 19-ї дивізій захопили висоти за підтримки авіації. Наступного дня частини латвійських дивізій у рукопашному бою відбили контрудар радянських частин під с. Сапроново. У звіті командування Вермахту від 27 березня констатовано: "У місцевості південніше Острова латвійські добровольчі з'єднання разом із німецькими військами завдали відсічі багатьом ворожим дивізіям". Через два дні в іншому звіті підтверджено: "Також південніше Острова і на Нарвському фронті німецькі та латвійські добровольчі з'єднання в запеклих боях відбили посилений наступ ворога". А. Сілгаїліс пізніше так прокоментував ці бої, за участь у яких багатьох вояків нагородили Залізними хрестами: "Це була перша битва у роки війни, коли обидві латвійські дивізії воювали пліч-о-пліч. Це була також єдина битва за усю війну, коли обидві дивізії боролися під загальним латвійським командуванням"³⁰¹.

Дві латвійські дивізії не були єдиними латвійськими формуваннями, що воювали на фронті у складі ЗС Німеччини. Наприклад, у листопаді 1943 р. Латвійські поліційний полк № 1 і 313 та 316-й поліційні батальйони були скеровані для контрнаступу проти прориву ЧА під Невель на схід від латвійського кордону й брали участь у кровопролитних боях до кінця січня 1944 р., причому цей полк залишався на лінії фронту під Невелем до березня. Крім того, латвійські "гіві", якими через втрати німецьких вояків поповнено німецькі дивізії, також виконували завдання на лініях фронту й Бангерскіс марно намагався добитися їх переведення до Латвійського легіону. Наприклад, у штабі однієї з німецьких дивізій повідомили, що 48 % її вояків були латвійцями, переведення яких до Латвійського легіону, звичайно ж, серйозно послабило би її військовий потенціал. Крім цього, сформовано латвійські 4-батальйонні полки прикордонної охорони СС № 1-6 (латвійські) (*SS-Grenzschutz-Regimenter Nr. 1-6 (lettische)*), чисельність кожного з яких сягала до 2500 вояків і наближалася до чисельності бригади. Їх використовували переважно на розбудові укріплень уздовж колишнього латвійсько-радянського кордону й на фронті проти ЧА. 13 червня 1944 р. Г. Бергер поінформував Гімmlера, що створено латвійські полки прикордонної охорони СС, до яких мали рекрутувати 15000 осіб (з яких третину зараховано, третина підлягала мобілізації й ще одну третину, спочатку визнану непридатною медкомісіями, вирішено мобілізувати в разі відступу німецьких військ із Латвії)³⁰².

²⁹⁹Latviesu karavirs...-3. sq.- 205-212, 219-248.1pp.; *Mangulis V. Latvia in the Wars...* - P. 124, 129 -132.

³⁰⁰Националистические формирования. Февраль 1944 г. // РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 721, л. 37-38.

³⁰¹*Silgailis A. Latviesu legions...* - 92-93.1pp. Детальний опис участі латвійських дивізій у фронтових діях навесні-влітку 1944 р. див.: *Silgailis A. Latviesu legions...* - 89-119.1pp. Про Латвійський легіон Ваффен-СС див.також: *Totalitārie rezlmi Baltijā: izpetes rezultāti im problemas: Starptautiskās konferences materiāli*, 2004. gada3.-4. jūlijs, Rīga. -Rīga: Latvijas vestures institūta apgāds, 2005. - 236-246.lpp; *Feldmanis I. Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples in World War II: Methods of Formation, Ideology and Goals / Inesis Feldmanis // The Hidden and Forbidden of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia.* - Rīga: Institute of the History of Latvia Publishers, 2005. - P. 122-131; *Ārvalstu arhlvu dokumenti par okupācijas rezlmu politiku Latvijā 1940-1968: Dokumentu krājums (Latvijas Vesturnieku komisijas raksti, 22. sej.)*. - Rīga: Latvijas vestures institūta apgāds, 2008. – 156-172.1pp.

³⁰²Latviesu karavlr... - 3. sej. - 128.1p.; Rf-SS, Chef d. SS-HA. VS-Tgb.Nr.475/44 g.Kdos. Berlin-Grünwald, den 13.6.1944. Betr.: Ostland. An Rf-SS u. Reichsminister d. Innern Berlin SW 11. G Berger, SS-Obergruppenführer //BA, NS 19/1506, Bl. 141.

Під час творення і використання балтійських формувань німецькі інстанції не брали на себе жодних зобов'язань, залишаючи за собою лише довільне право брати до уваги побажання і пропозиції політичних та військових діячів країн Балтії і враховувати їх, якщо це буде визнано доцільним. Не дивно, що за таких обставин у значної частини балтійців наростало невдоволення нацистським окупаційним режимом. Антинацистські настрої поширилися не тільки серед тих чоловіків, які підлягали мобілізації, а й серед значної частини латвійців, вже рекрутованих до різних формацій, що воювали на боці ЗС Німеччини. 1 серпня 1943 р. командир поліції безпеки і СД Латвії оберштурмбанфюрер СС Рудольф Лянге (Lange) констатував, що останнім часом зросли антинімецькі настрої серед вояків тих латвійських частин Ваффен-СС, які проходили вишкіл у себе на Батьківщині: "Встановлено, що ... ті латвійські військовослужбовці частин, котрих усе ще вишколюють на їх Батьківщині, особливо в офіцерському корпусі, усе частіше демонструють абсолютно націоналістичні настрої і заперечують усе німецьке. Офіцерський корпус явно підпадає під вплив шовіністичних кіл, що зростає. Це виявляється у відсутності дисципліни та збільшенні кількості антинімецьких висловлювань у військових частинах"³⁰³. Однак із часом серед вояків латвійських частин Ваффен-СС на фронті теж зросло невдоволення політикою Райху, унаслідок чого склалася ситуація, коли німецька польова жандармерія за спинами військовослужбовців балтійських батальйонів в оремих випадках виконувала роль аналога загороджувальних загонів НКВС, що контролювали червоноармійців на радянському боці фронту³⁰⁴.

5.2.4. Литовські формування

Унаслідок зростання реальної загрози втрати Вермахтом ще окупованих територій у військовій політиці Третього Райху в РКО відбулися зміни: окрім творення Естонського та Латвійського легіонів Ваффен-СС та мобілізації військовими та поліційними інстанціями СС мешканців Естонії та Латвії³⁰⁵ започатковано творення формацій із литовців та білорусів. У відповідь на чутки про можливість творення з литовців окремого формування військ СС на неофіційному засіданні литовської Генеральної Ради 16 лютого 1943 р. в день незалежності Литви усі радники й інші учасники наради передали через німецького генерального комісара Литви Т. А. Рентельна для ОКВ меморандум. На його сторінках підкреслено, що на підставі Гаазької конвенції за 1907 р. Литва є окупованою країною і окупаційна влада не може мобілізувати її жителів для залучення до фронтових дій. Представники литовського самоуправління запропонували відновити незалежність Литви й сформувати литовську армію з національним командуванням і до виконання цих вимог відмовилися підписати звернення до литовців із закликом приєднатися до боротьби на боці Німеччини проти СРСР. У супереч цьому окупаційні інстанції Райху створили у Каунасі штаб-квартиру для вербування добровольців до Литовського легіону Ваффен-СС, що використовувала засоби масової інформації для пропагування ідеї його творення, закликаючи молодь вступати до лав цієї формації, обіцяючи різні пільги та відзначення. Проте усі без винятку литовські підпільні організації, що репрезентували різні ідейно-політичні погляди, на сторінках своєї преси виступили проти вербувальної кампанії, унаслідок

³⁰³Bericht d. Kommandeur d. SiPo und des SD Lettland v. 1.8.1943 // BA, R 90/115; NA, T-454, roll 15, fr. 000697-000698.

³⁰⁴Чернов В., Шляхтуное А. Прибалтийские Ваффен-СС... - С. 122, 125.

³⁰⁵Korrespondenz Berger - RF-SS - RK Ostland: Besprechung Bergers mit SS-Gruppenführer Bangerskis (Lettland) und SS-Oberführer Soodla (Estland) über Mobilisierung estn. und lett. Truppen im Ostland // HZ, MA-327; NA, T-175, roll 125.

чого молодь не зголошувалася, саботуючи акцію вербування добровольців до легіону. У результаті цього на німецькі призовні комісії прибули переважно непридатні для військової служби люди з фізичними вадами здоров'я, яких не могли прийняти на службу медичні комісії. Литовські політичні угруповання й інтелігенція зокрема й литовське населення загалом бойкотували призов, унаслідок чого німецьким вербувальним пунктам вдалося завербувати 300 добровольців³⁰⁶.

З рекрутів, котрі підлягали призову, мобілізовано тільки 20 %. 20 березня 1943 р. Т. А. Рентельн доповів Г. Лозе й присутньому тоді в Литві Г. Гімлеру про фактичний провал акції вербування³⁰⁷. Це зумовило кардинальний повороту політиці Райху щодо Литви. Німецькі окупаційні інстанції відповіли на зрив вербувальної кампанії репресіями. Закрито університет у Ризі й багато культурно-освітніх та вищих навчальних закладів (у тому числі університети в Каунасі та Вільнюсі) й заарештовано провідних діячів інтелігенції, що спричинило негативний відгук серед вояків литовських батальйонів "Шума", багато з яких втекли до лісів і стали основою для формування національних партизанських загонів опору. Це вплинуло на зміну персонального складу СС і поліції. Вищий керівник СС і поліції у Литві Луціан Висоцький (Wysocki) був усунутий із займаної посади, на якій 2 липня його змінив бригадефюрер СС Германн Гарм³⁰⁸.

У відповідь на репресії нацистських карально-поліційних органів з метою певного полегшення напруженості у німецько-литовських стосунках 5 травня скликано спеціальну нараду членів литовської Генеральної Ради; представники німецької окупаційної адміністрації не опонували її проведенню й розійшлися в думках з її учасниками тільки в питанні про можливість здійснення мобілізації в разі відновлення незалежності Литви. При цьому литовці виступали за створення незалежного національного війська, очолюваного литовськими офіцерами, а не під контролем СС, і наполягали на тому, щоб воно воювало у Литві та брало участь в її обороні від з'єднань ЧА, а не поза межами її національних кордонів. Проте центральні відомства у Берліні й німецькі окупаційні органи влади мали інші думки, унаслідок чого 11 жовтня Бергер у таємному листі Т. А. Рентельну відхилив проект творення литовської самооборони³⁰⁹.

24 листопада перший радник П. Кубілюнас скликав нову нараду, на якій були присутніми 45 відомих литовських громадських діячів. На зустрічі заявлено, що формування Литовського легіону або будь-якої одиниці Ваффен-СС не буде підтримане в Литві, оскільки ідеологія таких військових формувань суперечать менталітетові місцевих жителів. Литовці можуть сприйняти і підтримати творення тільки національної збройної сили, що оборонятиме Литву від ЧА. Однак, оскільки німецькі націонал-соціалісти не сприймали поняття "Литовські Збройні сили", після тривалого обговорення було сказано, що Литовський легіон Ваффен-СС не вдасться сформувати. У відповідь німецькі

³⁰⁶*Matulionis J. Neramios dienos / J. Matulionis.* - Toronto: Gimines Ir Draugai, 1975. - P. 216-220; *Petersen R. D. Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe / Roger D. Petersen.* - Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - P. 164.

³⁰⁷Governor Renteln of Lithuania and the formation of the Lithuanian volunteer units, 1943-1944 // HIWRP, Office Files Of The Personlicher Stab Reichsführer-SS, 1936-1945, Box 4, Fold.1, File 264. Про перебіг і причини невдачі акції рекрутування литовців до Ваффен-СС див.: Übersicht über den Verlauf der Musterungsaktion in Litauen. Riga, den 3.Mai 1943 // BA, R 6/68.

³⁰⁸FS an RmfdbO. Berlin, den 3.Mai 1943 // BA, R 6/68; Schreib. Burmeister an Lohse v. 06.03.1943: Misserfolg d. Freiw.-Werbung in Litauen // NA, T-454, roll 16, fr. 000008-000013; *Myllyniemi S. Die Neuordnung...* - S. 233-236.

³⁰⁹geh.Schr. (As) SS-Ogruf.Berger an GK Litauen (v. Renteln) v. 11.10.1943 // NA, T-454, roll 16, fr. 000435.

окупаційні інстанції якийсь час погрожували литовській адміністрації ліквідацією и запровадженням режиму за моделлю ГТ в Польщі, але практично більше не намагалися створити згадану формацію, мотивуючи це тим, що "така нація є морально занадто слабкою", щоб її представники могли служити у Ваффен-СС³¹⁰.

Після невдалої спроби творення Литовського легіону військ СС литовці продовжували служити у складі литовських батальйонів "Шума", крім яких протягом 1943 р. також сформовано п'ять литовських будівельних батальйонів № 1-5 з литовськими офіцерами. Завдання цих батальйонів, переведених до інженерних частин ГА "Північ", полягало у спорудженні автомобільних та залізничних транспортних шляхів та виконанні оборонних робіт. Спочатку їх вояків озброєно переважно гвинтівками, але коли загроза від партизан зросла, їм видали теж автомати й кулемети. Від початку 1943 р. сотні цих вояків вступили до військ СС (до 40 % усіх військовослужбовців згаданих інженерних батальйонів). Багато литовців служили в німецькій армії, в лавах якої декотрі з них фігурували як балтійські фольксдойче й виконували роль перекладачів³¹¹.

У лютому 1944 р. окупаційні інстанції, незважаючи на невдачу попереднього року із вербуванням жителів Литви до військ СС, знову спробували рекрутувати литовців на німецьку військову службу, з метою у майбутньому позбавити мобілізаційної бази ЧА. Передбачено сформувати спочатку 10 батальйонів, а згодом ще стільки ж частин для використання у боротьбі проти радянських партизанів³¹². На П. Кубілюнаса покладено відповідальність за вербування до майбутнього корпусу, командиром якого погодився бути колишній генерал Повілас Плехавічюс (Povilas Plechavičius) *. Після тривалих нарад та дискусій 13 лютого того року він підписав угоду з Ф. Єккельном та керівником СС і поліції у Литві генерал-майором Г. Гармом як представниками німецької окупаційної адміністрації у Литві, згідно з якою передбачено сформувати Литовський Територіальний Корпус - ЛВР (*Lietuvos Vietine Rinktine - LVR*)** - своєрідний литовський аналог СлД у Словенії і СДК у Сербії. У німецьких документах його називали "Охоронний корпус «Литва»" (*Schutzkorps Litauen*), "Литовський Територіальний Корпус" (*Litauische Landeskorps*) або "Литовське крайове військо (ополчення)" (*Litauische Heimatwehr*). Погоджено, що це буде військове з'єднання, очолюване литовськими офіцерами, обмундироване в уніформах із литовськими національними відзнаками й призначене для дій у межах Литви з метою її оборони від наступу ЧА; в разі його успішного створення

³¹⁰Rastikis S. Lietuvos likimo kelias: is mano uzrasil / *StasyRastikis*. - Chicago: Akademine skautijos leidykla, 1982. - P. 338-339.

³¹¹Mylyniemi S. Die Neuordnung... - S. 233-236.

³¹²Aufstellung neuer lit. Schuma-Bataillone für d. Bandenbekämpfung 1943-44 // BA, R 6/356; Mobilisierungs-Maßnahmen in Litauen und Auswirkung v. Maßnahmen d. Generalbevollmächtigten für d. Arbeitseinsatz sowie Aufstellung weiteren Truppenkontingenten in Litauen 1944 // BA, R 6/372.

* Повілас Плехавічюс народився 1 лютого 1890 р.у Майжейкяйському районі Литви. У 1908 р. закінчив гімназію в Москві, у 1911 р. - торговельний інститут і у 1914 р. - Оренбурзьку кавалерійську військову школу. Воював у складі російської армії протягом Першої світової війни, наприкінці якої воював проти частин ЧА у Донбасі й на Кавказі. У 1919 р. повернувся до Литви, де брав участь у національних визвольних змаганнях за державну незалежність, за що був нагороджений орденом "Хрест Вітаутаса". У 1926 р. у Литві організував військовий переворот, унаслідок якого всю повноту влади отримав прем'єр Антанас Сметона. До 1928 р. очолював Генштаб литовської армії. Відтоді 15 років не брав активної участі ні у політичній, ні у військовій діяльності. Помер 19 грудня 1973 р. у Чикаго (США).

**У науковій літературі є теж інші варіанти перекладу литовської назви "*Vietine Rinktine*": "Територіальні оборонні сили", "Крайова армія", "Вітчизняне військо", "Крайова оборона", "Місцева самооборона", "Місцевий підрозділ", "Місцеві дружини" і т. п.

заплановано у перспективі створити ще 20 батальйонів. На відміну від латвійського національного руху опору литовське національне підпілля підтримало творення збройних формувань на боці Райху. У середині лютого підпільна організація "Верховний комітет визволення Литви" через свою нелегальну пресу поширила у Вільнюсі заклик "усіма шляхами добиватися відновлення литовської армії", чим фактично неофіційно підтримала ініціативи литовського генерала. 16 лютого у день незалежності Литви Плехавічюс виголосив до співвітчизників радіозвернення із закликом вступати до ЛВР і долучитися до "боротьби проти більшовизму", яке підтримали усі литовські політичні підпільні організації. Результат перевершив сподівання, й кількість осіб, які зголосилися, перевищила очікувану чисельність добровольців - вже за перші дні їх було понад 10000, усього ж за весь час вербувальної кампанії до нього виявили бажання вступити до 30000 литовців³¹³. Хоча на той час у Берліні політичні питання щодо державності для балтійських країн не урегульовано, командування німецьких окупаційних військ у Балтії видало інструкцію роз'яснювати німецьким воякам, що Німеччина є союзником балтійських держав і це значною мірою мотивовано створенням численних балтійських формувань на боці ЗС Німеччини. 4 березня в інструкції командувача ГА "Центр" генерал-полковника Вальтера Мо деля вказано: "Усім офіцерам та особовому складові постійно вказувати на те, що балтійські країни є не ворожими землями, а дружніми і союзними державами. Для оборони власної Вітчизни зголосилися тисячі чоловіків Естонії, Латвії та Литви; з'єднання цих країн воюють пліч-о-пліч зі з'єднаннями сухопутних військ та військ СС"³¹⁴.

Німецькі інстанції вважали, що для ЛВР цілком вистачить 5000 добровольців, а решту 14000 буде передано для потреб Вермахту. Натомість литовське самоуправління пропонувало довести чисельність ЛВР до 9750 осіб і сформувати 13 батальйонів й один резервний батальйон чисельністю 1500 військовослужбовців. Спочатку швидко укомплектовано 10 батальйонів ЛВР, у кожному з яких служило по 750 вояків³¹⁵. До початку березня 1944 р. зголосилося 12600 добровольців, кількість яких за короткий час збільшилася до 16000. Великий вплив добровольців схвилював німецькі окупаційні інстанції, які почали порушувати умови угоди й чинити різні перепони швидкому творенню ЛВР, що, за попередніми домовленостями, не мав входити до складу Вермахту, Ваффен-СС чи поліції порядку. Вже під час мобілізації до лав батальйонів литовців виявилось, що німецькі інстанції вирішили створити не національний легіон литовців, а литовський аналог латвійської та естонської дивізій Ваффен-СС - щоправда, поліцейного підпорядкування. Створеним батальйонам ЛВР присвоїли порядкові номери охоронних батальйонів № 263-265, 301-306 та 308, воякам яких усі уніформи та спорядження надали німецькі поліцейні структури. Ф. Скекельн планував перетворити ЛВР на німецьке бойове з'єднання з 10-х посилених литовських батальйонів (чисельністю понад 1000 вояків кожен) і поліцейними завданнями боротьби проти збройних формувань польського та радянського підпілля. Цей задум збігався з намірами РМО - 25 лютого керівник одного з головних відділів адміністрації РКО Вільгельм Бурмайстер

³¹³Rastikis S. Lietuvos likimo kelias... - P. 361; Vermerk (RKO) Leiter d. Chefbüros v. 2.3.1944: Mobilisierung von Litauern für rückw. Dienste d. HGr Nord und Polizeibataillone zur Partisanenbekämpfung // HZ, MA-539; NA, T-454, roll 15, fr. 000322-000324; *Lerne T. Lithuania: Stepping Westward / T. Lane.* - London: Routledge, 2001. - P. 57.

³¹⁴Oberkommando des Heeresgruppe Nord. Ic/A.O. Nr. 1272/44 geh. H.Qu., 4.3.1944. Betr.: Verhalten deutscher Soldaten in den baltischen Ländern, gez.: Model, Generaloberst // РГВА, ф. 1303, он. 3, д. 50, л. 54.

³¹⁵*Martinionis A. Vietine rinktine / Antanas Martinionis.* - Kaunas: Ausra, 1998. - P. 56.

запропонував А. Розенбергу сформувати на основі цих батальйонів дивізію (у відповідь на що 13 березня його шеф схвалив цю пропозицію). Проте й цього виявилось замало для представників німецької окупаційної адміністрації, котрі вирішили переглянути попередні домовленості. Від 28 лютого до 2 березня у Каунасі відбулися переговори за участю А. Рентельна, Єккельна, першого генерального радника П. Кубілюнаса та П. Плехавічюса. Єккельн наголосив, що ЛВР буде остаточно сформовано після того, коли, крім добровольців до його лав, рекрутують ще 70000 осіб, у тому числі 50000 для використання в тилу ГА "Північ" й 20000 литовських юнаків як помічників Люфтваффе. Він запевнив, що, крім того, вирішено додатково рекрутувати ще 10000 осіб, з котрих сформують ще 10 батальйонів ЛВР, до складу якого разом входить 20 батальйонів³¹⁶.

Хоча нові умови не влаштували ні П. Плехавічюса, ні членів його штабу й литовського самоуправління, 22 березня 1944 р. Ф. Єккельн видав розпорядження про призов від 70000 до 80000 литовців як "гіві" до німецької армії, а командувач ГА "Північ" фельдмаршал В. Модель - наказ створити 15 батальйонів для забезпечення охорони німецьких військових аеродромів, для чого мобілізовані призовники мали перейти у розпорядження Вермахту. Генеральний комісар Литви А. Рентельн вимагав робітників для німецької промисловості, інші німецькі високопосадові особи теж висунули свої вимоги. Проте Плехавічюс відкинув ці умови. Урешті-решт 6 квітня керівники німецької окупаційної адміністрації наказали йому провести в країні мобілізацію, але він не погоджувався на це до закінчення творення ЛВР. Це спричинило невдоволення окупаційних органів влади, які остерігалися, що в разі створення ця формація не служитиме їхнім потребам та інтересам. Німецькі інстанції спочатку очікували на 5000 добровольців, але результат перевершив сподівання; планувалося сформувати 13 батальйонів по 700 вояків у кожному загальною чисельністю 9750 вояків. У лютому за погодженням військ Вермахту з РКО та СС-ГА прийнято рішення завербувати 50000 литовських добровольців до ГА "Північ". 5 квітня Г. Лозе на противагу цьому в листі РМО вказав, що литовці зможуть вступати до військ СС, але не до Вермахту³¹⁷. Проте незабаром литовців вирішили зачислювати до Вермахту за умови розподілу їх по різних його збройних частинах. Урешті-решт дозволено провести мобілізацію литовців до усіх родів військ Німеччини. 16 квітня під час наради між генеральним комісаром Литви Рентельном, керівником СС та поліції Єккельном і райхскомісаром Лозе обговорено питання про мобілізацію литовців до ГА "Північ", "ОТ", ВМФ Німеччини, військ СС, а також як поповнення до литовських охоронних батальйонів та юнаків до Люфтваффе³¹⁸.

28 квітня почали формувати два полки ЛВР: Каунаський піхотний полк (*Kauno pestininku pulkas*), до якого мали увійти литовські охоронні батальйони № 301, 308 та 310 і який мав би очолити полковник Томас Відугірдіс, та Вільнюський піхотний полк (*Vilniaus pestininku pulkas*), до якого мали увійти литовські охоронні батальйони № 303, 305, 306 та 309 і який мав очолити полковник Йонас Шлепетіс (Slepetis). Ф. Єккельн, однак, під час наради з Лозе висловив недовіру до планів Плехавічюса,

³¹⁶*Mylfyniemis*. Die Neuordnung... - S. 277-278.

³¹⁷(RKO)/Leiter d. Chefbüros an SS-Ogruppenführer v. 24.2.1944: Anwerbung v. 50000 lit. Hilfswilligen für d. Heeresgruppe Nord // IfZ, MA-539; NA, T-454, roll 15, fr. 000326-000335; FS Lohse an RMfdbO v. 05.04.1944: Einziehung d. Litauer zur SS unter Ausschaltung d. Wehrmacht // IfZ, MA-541; NA, T-454, roll 39, fr. 000876-000877.

³¹⁸Vermerk (RKO)/III v. 24.05.1944: Lit. Arbeitskräfte für Einsatz im Reich. Verteilung v. lit. Truppenkontingenten auf einz. Wehrmachtsteile // NA, T-454, roll 15, fr. 000076; Vermerk (RKO)/Leiter d. Chefbüros v. 17.4.1944: Mobilisierung v. Litauern für HGr Nord, OT, Luftwaffe (Flakhelfer), Marine, SS-Div. u. z. Bandenbekämpfung // NA, T-454, roll 15, fr. 000299-000303.

який, з його слів, прагнув створити армію, "щоб мати можливість проводити власну політику". Урешті-решт досягнуто компромісу: Єкскельн відмовився задовольнити вимогу Вермахту про виділення 50000 осіб для ГА "Північ", але натомість вирішено, що з кожних 3000 рекрутованих литовців 1000 старших віком залишаться в Литві як вояки ЛВР, а 2000 молодших віком скерують до Райху як помічників Люфтваффе³¹⁹. Проти цього виступило керівництво національного руху опору, яке вбачало у створенні ЛВР шанс організації ядра майбутньої армії і підтримало мобілізаційну кампанію, але не схвалило плану німецьких інстанцій скерувати боездатних литовців поза межі їх Батьківщини у той час, коли до неї наблизилися радянські війська. Після того, як окремі підрозділи корпусу залучено під Вільнюсом до перших бойових операцій, у яких вони не виправдали очікуваних сподівань, німецькі інстанції зупинили процес його творення. Плехавічюс висловив свій протест, у відповідь на що 9 травня Єкскельн наказав перевести підрозділи ЛВР у Вільнюсі під командування 16-ї польової армії, а всі інші одиниці цієї формації - під командування німецьких командирів і зобов'язав литовських вояків носити уніформи СС і використовувати при віддаванні честі німецьким старшинам нацистське вітання "Гайль Гітлер!". Це спричинило невдоволення офіцерів і стрільців та антинімецькі виступи. Через таку зміну обставин Плехавічюс перейшов до відкритого опору й видав наказ про розформування ЛВР та перехід його вояків зі зброєю та уніформами в ліси³²⁰. У відповідь окупаційні установи покарали опозиціонерів (страли 83-х і 110 відправили до концтабірних бараків), розформували корпус, а його вояків перевели до відділів помічників зенітної артилерії Люфтваффе³²¹. Хоча деякі автори твердили про значну русофобію вояків балтійських формувань, котрі воювали на боці ЗС Німеччини³²², насправді переважна їх більшість були налаштовані передовсім антибільшовицьки, тоді як власне антиросійський фактор у мотивації їх дій був другорядним. Виразним доказом цього є той факт, що спільно з естонцями, латвійцями та литовцями в укомплектованих переважно з них формуваннях різного підпорядкування на боці Райху воювали сотні етнічних росіян або росіян, пов'язаних родинними зв'язками з балтійцями. У вересні 1943 р. у повідомленні на підставі даних розвідки БШПР для ЦШПР констатовано, що в РКО "усі росіяни зобов'язані йти до національних легіонів, тобто латвійських, литовських, естонських", а в разі відмови - на "альтернативну службу", зокрема, "зобов'язані йти до німецьких організацій Тод[та] на важкі земляні роботи"³²³. У Латвії 7 т. зв. Латгальських батальйонів сформовано переважно з етнічних росіян або латвійців, пов'язаних родинними зв'язками з росіянами³²⁴. Відомо, що в естонських охоронних батальйонах служили росіяни Фьодор Паль, Владімір Прегін, Ніколай Разумов, Боріс Кілюмец, Валентін Панков,

³¹⁹ *Myllyniemi S.* Die Neuordnung... - S. 278-279.

³²⁰ *Stanley V.* (ed.). Lithuania under the Soviets: Portrait of a Nation. - New York: Frederick A. Praeger Publishers, 1965. - P. 84.

³²¹ Aktion gg. Plechavicius und d. v. ihm aufgest. Verbände // BA, R6/167; *Myllyniemi S.* Die Neuordnung... - S. 279.

³²² *Балтинъш В.* Не смею молчать / *В. Балтинъш* // Часовой (Брюссель). - 1958. - № 9 (358). - С. 17-18; *Чернов В., Шляхтуное А.* Прибалтийские Waffen-SS... - С. 69.

³²³ Начальнику Центрального Штаба Партизанского Движения ген.-лейтенанту тов. Пономаренко. " " сент. 1943 г. Шепатовский // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 47, л. 191-192.

³²⁴ *Stoliarovas A.* The 12th Lithuanian Police Battalion during the Second World War (1941-1945) / *Andriejus (Andrius) Stoliarovas* // Baltijas Regiona Vesture 20.gadsimta 40.-80. Gados. Latvijas Vesturnieku komisijas 2007. gada petljumi un starptautiskās konferences "Baltija Otrajā pasaules karā (1939 -1945)" materiāli, 2007. gada 6.-7. novembris, Rīga. - Rīga: Latvijas vestures institūta apgāds, 2009. - P. 504.

Леонтій Рупль, Аркадій Сарапик, Владімір Вільяк та багато інших, декотрі з яких мали офіцерські ступені й займали командні посади (наприклад, командиром 39-го охоронного батальйону був А. Соболев (згодом командир артдивізіону естонської бригади й пізніше арtpолку 20-ї дивізії Ваффен-СС), разом з яким служив лейтенант Павел Ківастік). У батальйоні "Нарва" служили Іван Долгушев, Геннадій Горшков, Георгій Іванов, Едуард Єрковіч, Константін Юданов, Сергей Кожевніков, Аркадій та Ніколай Козлови, Геннадій Лопухін, Ніколай Назаров (який після поранення в Україні потрапив у полон і був заколотий до смерті багнетами бійцями ЧА), Андрей Нікітін, Ніколай Петров, Ніколай Разєєв, Євгеній Шишков та інші росіяни³²⁵. Сьогодні відомо імена і прізвища 54-х російських бійців естонської дивізії та інших естонських формувань, які загинули під час бойових дій проти радянських партизанів і на фронті проти ЧА. Ще більше росіян воювало у латвійських формуваннях на боці Райху. Наприклад, у Полку охорони кордонів СС № 3 (латвійському) на 23 березня 1944 р. служило 2245 латвійців і 410 росіян, зокрема 593 латвійці, 69 росіян і 7 поляків у 1-му батальйоні, 594 латвійці, 63 росіян, 3 поляків й 11 представників інших національностей у 2-му, 557 латвійців, 119 росіян, 1 поляк і 3 представників інших народів у 3-му, 501 латвієць, 159 росіян, 9 поляків і 9 представників інших національностей - у 4-му³²⁶. До латвійських охоронних батальйонів та дивізій мобілізували теж представників білоруської нацменшості, що виявилось особливо відчутним під час 1943-1944 навчального року, коли в деяких білоруських школах виникла проблема набору учнів старших класів з причини призову частини їх учнів до Латвійського легіону; відомі прізвища деяких із цих людей, які полягли у боях проти ЧА³²⁷.

5.2.5. Білоруська Крайова Оборона

Потребу творення збройних формувань для окупаційної влади у Білорусі зумовила діяльність радянських партизанських загонів. Цю проблему через відсутність потрібних німецьких військових частин передбачали вирішити внаслідок створення батальйонів "Шума" і озброєння селян. У Білорусі розбудовано опорні пункти й укомплектовано охоронні батальйонну селах та частини БСА для протипартизанської боротьби³²⁸. Проте цього було недостатньо ні з політичного, ні з військового погляду (зокрема, з білорусів планували сформувати 11 батальйонів "Шума" (№ 45-49, 60, 64-67, 69), але до кінця лютого 1943 р. організували тільки 7 (№ 48, 49, 60, 64-67), у складі яких служило приблизно 2000 осіб³²⁹). Після розформування БСА навесні 1943 р. й початку творення дивізії Ваффен-СС із латвійців, українців та естонців В. Кубе намагався переконати інстанції СС у доцільності створення білоруського з'єднання Ваффен-СС. Він звертав увагу на можливі політичні дивіденди від такого кроку й пропонував насамперед укомплектувати змішаний

³²⁵Ідентифіковано на підставі книг: Eesti Idapataljonid idarindel 1941-1944 / Toimetaja: Andres Adamson. - Tallinn: Argo TTP, 2004; Minu au on truudus: pataljon "Narva" ajalugu / Klubi "Wiking-Narva" ajalookomisjon; peatoimetaja Harri Tulp; 2. trüki toimetanud Eduard Väari ja Andres Sepp; eessõnad: Harri Tulp, Eduard Väari, Andres Sepp, Kaljo Jakobsoo. - Tartu: Greif, 1995.

³²⁶Див. поіменний список вояків полку: КТВ. Anlage 105. Zusammenstellung nach Volkszugehörigkeit (Legion) Lett.SS-Grenzschutz Rgt. 3. Bestand am 23 März 1944 [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://wap.88.borda.ru/71-0-0-00000146-000-0-0-1239689229>

³²⁷Екабсонс Э. Беларусі у Латвіі у часы савецкай і нямецка-фашысцкай акупацыі (1940-1945) / Зрiкс Екабсонс // Беларускі Гістарычны Агляд (Менск). - 2007. - Сш. 2 (25). - Т. 13. - С. 218.

³²⁸Lage in Weißruthenien; Ausbau d. Stützpunktes in Weißruthenien - Errichtung v. Schuma-Dörfern, 1943 // ВА, R 6/23; R 6/166.

³²⁹Nigel T., Abbot P. Partisan Warfare... - P 16.

добровольчий полк, до складу якого мали увійти піхотні, кавалерійські та артилерійські підрозділи. Однак керівництво СС категорично відмовилося, мотивуючи небажання реалізувати цей задум політичною і моральною ненадійністю інших східноєвропейських добровольців (зокрема, з дивізії "Галичина"). Зроблено висновок, що "формування від повідного білоруського з'єднання є не тільки непотрібною, а й небезпечною справою"³³⁰.

У 1943 р. керівництво німецької окупаційної цивільної адміністрації вивчало проекти надання Білорусі, подібно до Естонії та Латвії, особливого статусу в структурі РКО³³¹ й розширення повноважень місцевого білоруського "допоміжного самоуправління"³³². У середині 1943 р. німецькі окупаційні інстанції вже цілком серйозно планували здійснити призов на військову службу білорусів, за проведення якого в роки війни був компетентним тільки уряд щодо громадян своєї держави. Щоб провести мобілізацію, треба було визнати особливий статус намічених для її проведення окупованих регіонів, створити представницькі органи з перспективою їх реорганізації в національні уряди й почати обговорювати політичні питання щодо надання широкого самоврядування. Коли у Берліні вивчали пропозиції надання автономії країнам Балтії за те, щоб вони проголосили мобілізацію своїх жителів на військову службу, аналогічні пропозиції вивчали теж щодо Білорусі. 14 липня командувач німецьких тилкових військ в одному з округів Білорусі полковник Е. Шмідт у записці польовій комендатурі ГА "Центр" пропонував мобілізувати місцеве чоловіче населення до німецьких військ "з огляду на те, що добровільне формування військових частин неможливе" і підтримав ідею "організації тимчасового уряду" при В. Кубе, але радив не надавати йому жодних реальних повноважень³³³.

Хоча у Берліні не давали санкції на творення білоруського уряду, для політики центральних і окупаційних установ Райху у Білорусі була притаманною тактика "легкого флірту поневолювачів з поневоленими". Різні німецькі центри зосередження влади мали свої концепції, але важко було передбачити, яка з них переможе і чи буде вона гіршою порівняно з концепціями попередніх колонізаторів білоруських земель; усе залежало від ситуації на фронтах і від того, яка німецька група та концепція у конкретний час брала гору в Берліні та окупованій столиці Білорусі³³⁴. Оскільки керувати окупованими територіями, вдаючись тільки до репресій, було неможливо, вищі й окупаційні керівні інстанції націонал-соціалістичної Німеччини намагалися привернути на свій бік населення, щоб тримати його у підпорядкуванні й покорі. Окупаційні установи Райху дозволили використання білоруської національної символіки - емблеми "*Пагоня*", прапорів та нарукавних пов'язок (хоча й з деякими обмеженнями) у службових установах Білорусі³³⁵. Створено велику кількість громадських організацій, національних за складом членів і позбавлених реальної незалежності у своїй діяльності. Німецька адміністрація планувала використати їх для поширення серед населення ідеї необхідності

³³⁰ Aufstellung Weißrathenischer Verbände zur Bandenbekämpfung 1943 // BA, R 6/165, Bl. 21, 30.

³³¹ Ausgliederang d. Generalbezirks Weißrathenien (GBW) aus d. RKO. Sonderstellung des GBW 1943-1944 // BA, R 6/299.

³³² Aufbau e. landeseigenen Hilfsverwaltung im GBW, Lagebericht d. RKO zum 15.10.1943 // BA, R 6/282.

³³³ Копія. Гор. Минск, Фельдкомендатура сред. фронта. Полк. Шмидт Э. 14.7.43 г. // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 44, л. 65.

³³⁴ *Калубовіч А.* Крокі гісторыі: дасьледаньні, артыкулы, успаміны / *А. Калубовіч.* - Беласток; Вільня; Менск: ГаМакс; Наша Ніва; Мастацкая літаратура, 1993. - С. 147.

³³⁵ Einführung eines Weißrathenischen Hoheitsabzeichens in Fahne und Armbinde im GBW 1943 // BA, R 6/328.

самоуправління й трактування інтересів Райху як національних інтересів білоруського народу. Якщо 22 жовтня 1941 р. організовано одну БНС і тільки через сім місяців - БСА, то на третьому році німецько-радянської війни були створені відразу кілька національних організацій білорусів: 22 червня 1943 р. - Білоруський союз молоді (*Беларускі саюз моладзі - БСМ*)³³⁶, 27 червня при генеральному комісарі Білорусі - Білоруська Рада Довіри (*Беларуская Рада Даверу* - БРД, від 23 грудня - Білоруська Центральна Рада (*Беларуская Цэнтральная Рада* - БЦР)), 6 лютого 1944 р. - Білоруське культурне товариство (*Беларускае культурное товариства*), а 19 березня - Білоруське наукове товариство (*Беларускае навуковае товариства*), Білоруська жіноча організація (*Беларуская жаночая арганізація* - БЖА), Білоруське товариство працівників (*Беларускае товариства працоуних* - БТП)³³⁷. БЦР організовано як дорадчий орган німецької адміністрації з правом контролю над деякими господарськими та культурними й освітніми справами у країні, але президент БЦР Радаслау Астроуський (Радаслау Астроускі) прагнув перетворити її на аналог балтійських самоуправлінь³³⁸. Натомість для окупаційних установ Райху БЦР виявилася потрібною тією ж мірою, що й місцеві самоуправління в країнах Балтії - як допоміжний орган окупаційної адміністрації, що міг проголосити мобілізацію чоловічого населення до збройних формувань для боротьби проти СРСР. Важливим завданням БЦР було рекрутування білорусів до протипартизанських формувань, названих "Білоруська Крайова Оборона" (*Бяларуская Крайовая Абарона* - БКА), котру німецькі інстанції трактували як Білоруське ополчення (*Weißruthenische Heimatwehr*).

Від початку вивчення проєктів формування армії з росіян у відділі пропаганди ОКВ не було симпатиків білоруського національного руху й цим можна пояснити той факт, що після опрацювання планів творення РОА і УВВ не задекларовано наміру творення ще одного їх слов'янського варіанту - Білоруської Визвольної Армії. Інстанції Вермахту не ініціювали такий проєкт, оскільки були зацікавлені у вербуванні білорусів до сформованих в основному з росіян російських частин у Білорусі, номінально причислених до РОА, РННА, РОНА й Східних батальйонів Вермахту. Якщо у 1943 р. концепція творення УВВ була до певної міри українським варіантом ідеї формування російської армії під командуванням А. Власова, у 1944 р. БКА була до певної міри "білоруською" відповіддю на творення Естонського та Латвійського легіонів Ваффен-СС і ЛВР і на концепцію РОА, проголошену АВП ОКВ. Творення БКА виявилось одним із засобів посилення позицій СС на протигагу до Вермахту, який інстанції СС постійно стримували від втручання в політику військового використання білорусів. Однією з причин творення БКА було також те, що білоруські частини "Шума" не виправдали себе, а БСА, що могла розростися в силу, конкурентну до окупаційних сил, розформовано на початку травня 1943 р., коли начальник поліції порядку в Білорусі полковник Йоганн Клепш видав наказ про ліквідацію військових референтур БСА і перехід її відділів до білоруської поліції.

Комплектування БКА було наступним після організації БСА кроком щодо творення білоруських збройних одиниць, призначених для боротьби проти радянських партизанських загонів. На пропозицію президента БЦР від 18 лютого 1944 р. наступник вбитого агентами НКВС В. Кубе, новий генеральний комісар Білорусі Курт Готтберг

³³⁶Про СБМ див.: *Сідаровіч Г. У.* Маладзёжная палітыка Германіі на Беларусі у гады Вялікай Айчыннай вайны // 55 гадоу Перамогі у Вялікай Айчыннай вайне (Матэрыялы канферэнцыі) / *Г. У. Сідаровіч.* - Ч. 2. - Менск: БДПУ, 2001. - С 61-66.

³³⁷Нямецкая прапаганда на Беларусі... - С. 62.

³³⁸Gründung des Weißruthenischen Zentralrates und seine Aufgaben auf dem Gebiete der Schulverwaltung, 1944 // BA, R 6/283.

23 лютого наказав створити БКА "для боротьби проти більшовизму"³³⁹. Виразним виявом антибільшовицького характеру цієї акції стало те, що наказ про її формування видано саме 23 лютого - у день святкування в СРСР річниці створення ЧА. 6 березня Р. Астроуський видав наказ створити БКА "для оборони Батьківщини" і "для остаточної ліквідації більшовицького бандитизму". Він оголосив мобілізацію, а тим, хто ухилявся від неї, загрожувала смертна кара: "Хто після отримання наказу своєчасно не з'явиться на визначене місце, буде вважатися зрадником і буде покараний смертним вироком"³⁴⁰. 7 березня 1944 р. організовано призов білорусів - колишніх старшин різних армій (віком до 57 років) і підстарший військ різних країн (до 55 років включно). До вербування й навчання рекрутів, що відбувалися на професійній основі, залучено колишніх офіцерів російської царської та польської армій і ЧА, зокрема старшин до 57 років і підстарший до 55 років. На 10 березня призначено мобілізацію особового складу, а саме боєздатних чоловіків 1908-1924 рр. н. Під час проголошення творення БКА православні священики організовували Богослужіння, що закінчувалися співом білоруського національного гімну. Добровольці проголошували не славу фюрерові та Вермахтові, а гасла "вільної Білорусі"³⁴¹. За мобілізацією чоловічого населення Білорусі до БКА уважно стежили радянські партизани, які намагалися протидіяти цій акції, але змушені були визнати її успішність³⁴². Значною мірою такий ефект можна пояснити тим, що національні гасла під час творення БКА виявилися для багатьох білорусів значно привабливішими, ніж контрагітація радянських партизанів³⁴³. Унаслідок посиленої контрпропаганди у відповідь на листівки із закликом до вояків БКА переходити на бік радянських партизанів почався зворотній процес (тільки в районі м. Слуцк через два тижні після відвідання міста Астроуським понад 2000 з них склали зброю³⁴⁴) й 14 березня майор Ф. Кушаль видав наказ про порядок прийому перебіжчиків від радянських партизанів та зарахування їх до підрозділів БКА³⁴⁵. До кінця березня створено 34 батальйони БКА (21629 вояків) у сімох округах³⁴⁶, де на місцях 10 березня розпочалися заняття з бойової підготовки рекрутів БКА й заплановано також організувати курси вишколу підстарший³⁴⁷. Усього ж до БКА увійшли порайонно дислоковані 39 піхотних батальйонів (у кожному з яких

³³⁹HSSPF Rußland-Mitte u. Weißrathenien. Minsk, den 23. Februar 1944. Nur für Dienstgebrauch. Betr.: Aufstellung d. Weißruthen. Heimatwehr, gez.: K. v. Gottberg, SS-Gruppenführer u. Gen.-Ltnt d. Polizei // НАРБ, ф. 382, воп. 1, спр. 8, л. 3-4.

³⁴⁰Загад прззідзнта БЦР Прззідзнт БЦР Р. Астроускі. Менск, 6.2.44 // Нямецкая прапаганда на Беларусі... - С. 64.

³⁴¹Der Generalkommissar in Minsk. Minsk, d. 21. März 1944. Betr.: Vereidigung d. Weißruth. Heimatwehr // ВА-МА, RH 19 11/202.

³⁴²Отчет Первомайской партизанской бригады о проделанной работе за март месяц 1944 г. Командир Первомайской партиз. бригады капитан (Ковалев). Комиссар бригады капитан (Деев). Нач. штаба (Грозный) // НАРБ, ф. 3500, воп. 4, спр. 250, л. 64-65.

³⁴³*Kalush V. In the Service of the people for a free Byelorussia: biographical notes on Professor Radoslav Ostrovski / V. Kalush.* - London: Abjednannie, 1964.- P. 55-56.

³⁴⁴*Найдзюк Я., Касяк І.* Беларусь учора і сянныя. Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі / *Язеп Найдзюк, Іван Касяк.* - Менск: Навука і тэхніка, 1993. - С. 319.

³⁴⁵БЦР. Галоунае Кіраўніцтва БКА. Менск, 14 сакавіка 1944 г. Акруговаму афіцэру Б.К.А. Датычна: абыходжаньня з перабегчыкамі з партызанскіх аддзелаў. Галоунае Кіраўніцтва БКА. Маер Кушаль // НАРБ, ф. 382, воп. 1, спр. 19, л. 1.

³⁴⁶*Шнж У.* Беларуская Краевая Абарона. Уніформа і адзнакі. Ілюстраваны альбом / *У. Шнж.* - Мельбурн: Выданьне Беларускага Вызвольнага Фронту, 1984. - С. 20.

³⁴⁷Другі Усебеларускі Кангрэс. Матарыялы сабраныя і апрацаваныя на падставе пратакольных запісаў камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад рэдакцыяй праф. Р. Астроускага. - Мюнхен: Выданьне Беларускай Цэнтральнай Рады, 1954. - С. 18.

було не менше, ніж 600 вояків) загальною чисельністю понад 25000 осіб (у тому числі 6 саперних батальйонів № 1, 2, 6, 7, 9 та 11, що були єдиними частинами БКА, яким до кінця травня видано уніформу). 31 березня батальйони БКА отримали власні номери. 25 березня у річницю проголошення незалежності Білорусі у 1918 р. у її столиці й по всіх округах за рішенням БЦР усі мобілізовані до БКА в урочистих обставинах склали присягу боротися проти більшовизму, а не дотримуватися вірності А. Гітлеру³⁴⁸.

Ставлення білорусів до БКА, як і до БСА й взагалі перспектив зі зброєю в руках воювати на боці Райху, не було однотайним. З одного боку, до приймальних комісій масово йшли люди навіть із тих районів, котрі повністю контролювали партизани, а в деяких місцевостях водночас створено "оборонні села" для відсічі діям партизанських відділів. 12 квітня 1944 р. у повідомленні відділу військового управління ГА "Центр" згадано, що у тилу 4-ї армії серед населення 20-х сіл розповсюджено перші заклики до створення самооборони проти радянських партизанів і констатовано: "Створення військових сіл далі дає добрі результати... З кіл місцевого населення все більше виявляють бажання обороняти власну землю шляхом створення військових сіл"³⁴⁹. З другого боку, як і у попередні роки, більшість білорусів до військової співпраці з німецькими окупаційними інстанціями, крім націоналістичних й антибільшовицьких мотивів, спонукало бажання вижити³⁵⁰ (оскільки, як уже згадано, за ухиляння від мобілізації до БКА їм загрожувала смертна кара).

Через протидію радянських партизанів та перешкоди німецьких інстанцій рекрутування білорусів до БКА розтягнулося на тривалий час і офіційно закінчилося 15 квітня 1944 р.³⁵¹. Успішні наслідки мобілізації білорусів до БКА значною мірою були зумовлені застосуванням "драконівських методів" під час рекрутування призовників. 28 червня керівник НКВС СРСР Л. Берія у доповідній записці Й. Сталіну на підставі інформації розвідки більшовицьких спецслужб констатував, що мобілізація чоловіків до БКА навесні того року відбулася "шляхом наскоків на села", де відбувалася "повальна облава" й "запроваджено систему заручників", за якою сім'ї осіб, котрі ухилялися від мобілізації, відправляли "до спеціальних таборів"³⁵². Завдяки активному

³⁴⁸Кожен вояк БКА складав таку присягу білоруською мовою: "Я, жаунер Беларускай Краёвай Абароны, прысягаю на Усемагутнага Бога і жаунерскі гонар, што буду верна служыць свайму беларускаму народу, сумленна і прыкладна выконваць усе загады сваіх камандзіраў і начальнікаў. Я прысягаю, што бок о бок с нямецкім жаунерам не вышущу з рук зброі да тых пор, пакуль ня будзе ўстаноўлены поуны спакой і бяспека у нашых селах і гарадох, пакуль ня будзе зьнішчаны на нашай зямлі апошні вораг беларускага народу. Я прысягаю, што хутчэй аддам свае жыццё, чымся дапушчу, каб мая жонка і дзеці, бацькі і сестры і увесь беларускі народ зноу цярпелі бальшавіцкі зьдзек і няволю. Калі-ж з сваёй слабасьці ці злога намеру я парушу гэту прысягу, то няхай пакарае мяне Бог ганебнай сьмерцю здрадніка свайго народу і бацькаўшчыны" (НАРБ, ф. 3601 - Уполномоченный ЦШПД при Ставке Верховного Главнокомандующего и ЦККП(б)Б по Барановичской области, 1942-1944, воп. 1, спр.21, л. 76).

³⁴⁹Okdo d. HGr. Mitte. H.Qu, den 12.April 1944. O.Qu. / 2/VII (Mil. Verw.) Monatsbericht für März 1944. gez.: Busch // VA, R 6/281, Bl. 131-140.

³⁵⁰Гелагаеу А. Беларускія нацыянальныя вайсковыя фармацыі у часе Другое сусьветнае вайны / *Александр Гелагаеу*. - Менск: Голас Краю, 2002; *Baranova O. Nationalism, anti-Bolshevism...* -Р. 113-128.

³⁵¹Vermerk RMfdbO/II über Besprechung v. Vertretern d. RMfdbO mit SS-Gruppenf. v. Gottberg am 1.3.1944: Mobilisierung v. Russen, Weissruthenen, Kosaken u. Kaukasiern zur Bandenbekämpfung // HZ, MA-545; NA, T-454, roll 88, fr. 000463-000473.

³⁵²Совершенно секретно. 29 июня 44. № 680/6. ГОКО - тов. Сталину И. В., СНК СССР - тов. Молотову В. М., Генеральный штаб Красной Армии - тов. Антонову. Народный комиссар внутренних дел Союза ССР (Л. Берия) // ГАРФ, ф. 9401, оп. 2, д. 65, л. 271.

поєднанню пропаганди і примусу призов, зважаючи на його проведення, пройшов загалом успішно для його організаторів, хоча під час перегляду призовників окружні комісії (часто за хабарі) відсіяли майже 50 % осіб, котрі підлягали мобілізації й були оголошені "незамінними" для підприємств військової економіки³⁵³.

Керівним органом БКА був її штаб, котрий білоруські організатори називали "Головне керівництво БКА" (*Галоунае КірауніцтваБКА*), а німецькі окупаційні установи трактували як відділ військових справ при БЦР. Штаб БКА, котрий очолив майор Ф. Ку-шаль (як шеф і колишній старшина польської армії) та капітан Віталь Мікула (як його заступник), складався з 5-х відділів, котрі очолили: організаційний - Симон Романчук, пропаганди - Уладзімер Гуцька, санітарний - Прожога (пізніше Глеб Богдановіч), господарський - Плєскачеуський (згодом Ян Скуратовіч) та загальної канцелярії - Аляксей Васіленя. Проте не створено оперативного відділу, через що у всьому відчувалася повна залежність від окупаційних інстанцій Третього Райху. Свобода дій білоруського штабу, що не мав у своєму розпорядженні жодних засобів зв'язку, була дуже обмеженою (наприклад, коли він скеровував в округи своїх представників, то перепустки для них після належної мотивації треба було отримати від створеної окупаційною владою аналогічної структури - німецького штабу формування БКА). У другій половині червня 1944 р. наказом К. Готтберга створено німецький штаб зв'язку між штабом БКА і штабом готтберга, до якого увійшли майор, двоє капітанів та четверо підстаршин. Завдання штабу зв'язку полягало не тільки у підтримуванні контактів із білоруським штабом, а й сприятти вирішенню проблем щодо матеріальних потреб БКА. Однак насправді створено конкурентний орган штабу БКА, який не встиг приступити до виконання обов'язків через евакуацію німецьких окупаційних інстанцій з території Білорусі³⁵⁴.

Як і під час творення інших збройних формувань із жителів окупованих східних територій, під час формування батальйонів БКА гостро постала проблема молодшого і старшого офіцерського складу. З метою її вирішення 5 квітня 1944 р. БЦР прийняла постанову про створення старшинських та підстаршинських шкіл БКА для підготовки й перепідготовки командних кадрів, а також постанову про офіцерські ранги, 12 числа того ж місяця - про підстаршинські, а наприкінці місяця - про утворення фонду допомоги сім'ям вояків БКА. Однак "найслабшим місцем" БКА була мала кількість офіцерського складу, унаслідок чого до неї набрали молодих офіцерів через відсутність старших і досвідчених. Тільки у другій половині червня після відповідної пропаганди до столиці Білорусі з'їхалося 280 молодих кандидатів на старшин віком від 16 до 19 років, які мали пройти 6-місячний курс навчання й отримати офіцерські ранги. Для їх навчання була створена Офіцерська школа командирів БКА (*Афіцэрская школа камандзерау БКА*) (командиром якої був призначений Віктар Чебатаревіч), але внаслідок наступу ЧА на початку липня цю групу кадетів евакуювали до м. Вільно (Вільнюс) й згодом до Східної Пруссії, де їх перевели до різних підрозділів, укомплектованих із білорусів. В окружних штабах і батальйонах БКА також запроваджено посаду "офіцер пропаганди" (*асветны афіцэр*), кожен з яких займався роз'яснювально-пропагандистською діяльністю й, згідно з директивою БЦР, мав "організувати роботу для створення політично надійного активу в сотнях та батальйонах"³⁵⁵.

³⁵³Соловьев А. К. Белорусская Центральная Рада... - С. 38.

³⁵⁴VII. Беларуска Краевая Абарона (Б.К.А.) // Кушаль Ф. Спробы арганізацыі беларускага войска... - С. 14.

³⁵⁵Выпіска з пратаколу № 2 пасяджэння прэзідыума БЦР ад 22 красавіка 1944 г. // НАРБ, ф. 382, воп. 1, спр. 4, л. 87.

Іншою проблемою творення БКА була відсутність достатньої кількості озброєння та уніформ. Наприкінці мобілізації кожному батальйонові БКА виділено приблизно сто італійських гвинтівок низької якості, набоїв до яких бракувало, про що довідалися партизани й почали нападати на ці збройні формування. Люди у батальйонах звичайно приймали бій, однак змушені були відступати. Частини БКА мали різні чисельність, обмундирування, а на озброєнні - радянські гвинтівки й німецьку зброю різного походження. Наприклад, 68-й батальйон БКА, який у м. Наваградак сформував Баріс Рагуля, мав у своєму складі кавалерійський ескадрон, нараховував до 1200 вояків та самостійно забезпечував себе зброєю. 18 березня 1944 р. шеф ГК БКА Ф. Кушаль запровадив національні відзнаки для вояків БКА на шапках (знак "Пагоня") й здвоєний Хрест Ярила (*Двукрыж Яръшы*) та зірки на червоних петлицях на мундирах³⁵⁶. Однак єдиних одностроїв у вояків батальйонів БКА не було так само, як і бракувало достатньої кількості національних емблем для усіх її батальйонів. Наприклад, батальйон БКА, сформований у м. Столбци, носив чорну уніформу німецького виробництва з білоруськими відзнаками й був озброєний стрілецькою зброєю італійського виробництва³⁵⁷. Тільки для частини вояків БКА запроваджено особливу сіро-коричневу уніформу й відзнаки з національною символікою³⁵⁸.

Створення БКА загалом не дало очікуваних наслідків для німецьких окупаційних інстанцій. У записці від 18 травня 1944 р. на ім'я керівника однієї з керівних груп РМО Г. Менде констатовалося, що діяльність БЦР, до якої належали переважно маловідомі населенню емігранти, не справила очікуваного ефекту на зменшення масштабів діяльності радянських партизанів. Тим не менше використання батальйонів БКА у Білорусі виявилось ефективнішим, ніж використання формувань ЛВР у Литві. Частини БКА брали участь у кількох успішних протипартизанських боях локального значення. Наприклад, згаданий 68-й батальйон був оточений партизанами поблизу с Карелічі й зазнав втрат, але зумів прорватися й врятував поранених солдатів³⁵⁹. Серед спільних операцій, у яких батальйони БКА брали участь разом із німецькими підрозділами СС і поліції, була проведена в районі міст Полоцьк та Лепель операція "Свято весни", у якій радянські партизани, котрі діяли у цій місцевості, втратили до 4/5 свого вояцького складу. В операції відзначився 15-й батальйон БКА, командир якого Ү Родзька за хоробрість був нагороджений Залізним хрестом 2-го класу³⁶⁰. Форматії БКА успішно воювали також проти польських партизанських формувань. Наприклад, у квітні 8-й батальйон 77-го піхотного полку Армії Крайової (АК) атакував гарнізон БКА у місцевості Вселюб, унаслідок чого загинули командир і багато вояків цього формування й наступ закінчився поразкою поляків. Інші батальйони БКА крім боротьби проти партизанів і вартової служби в районах та містечках навесні забезпечили проведення сільськогосподарських робіт³⁶¹.

³⁵⁶ *Літвін А.* Акупацыя Беларусі... - С. 190.

³⁵⁷ *Пранчак Л.* Беларуская Амерыка / *Л. Пранчак.* - Менск: Польша, 1994. - С. 89.

³⁵⁸ *Littlejohn D.* Foreign Legions... - Vol. 4. - P. 322.

³⁵⁹ Berlin, den 18. Mai 1944. Gründung d. Weißruthenischen Zentralrates. An den Leiter d. Führungsguppe P 3 Herrn Prof. v. Mende // NA, T-454, roll 24, fr. 000844-000845; *Соловьев А. К.* Белорусская Центральная Рада... - С. 121.

³⁶⁰ VII. Беларуская Краевая Абарона (Б.К.А.) // *Кушаль Ф.* Спробы арганізацыі... - С. 16.

³⁶¹ Другі Усебеларускі Кангрэс... - С. 18. Детальніше про БКА див.: *Літвін А.* Акупацыя Беларусі... - С. 182-187; *Романько О. В.* Легион под знаком Погони... - С. 181-203.

5.2.6. Російські формування

Хоча Г. Гімmlер погодився на творення іноземних формувань із жителів окупованих східних областей, він рішуче виступив проти підтримки Вермахтом та інстанціями СС політичної активності колишнього радянського генерала А. Власова, діяльність якого від початку 1943 р. німецькі відомства називали "акція Власова" (*Wlassow-Aktion*). Військові інстанції Райху переслідували насамперед воєнні цілі, зокрема, досягнення перемоги, й вбачали в цій акції передовсім засіб для її забезпечення, чим також можна пояснити певне "ліберальне" ставлення РМО до діяльності Власова. На початку 1943 р. навіть поширювали листівки до червоноармійців та жителів окупованих східних територій із закликом до "боротьби проти більшовизму", на якій був підпис Власова як голови Російського Комітету (РК) у м. Смоленськ (якого насправді тоді не було створено, а сам Власов тоді перебував у Берліні)³⁶². Натомість керівні інстанції СС зайняли супроти нього негативну позицію їх шефа Г. Гімmlера. 4 березня райхсфюрер СС відписав М. Борману: "Я прошу тебе доповісти фюрерові, що, за моїми даними, Вермахт пропагує і створює Російський Комітет і Російську Визвольну Армію. Це ясно суперечить директивам, чітко визначеним фюрером. Прошу повідомити, яким буде рішення фюрера". 13 липня в листі шефові полку воєнних кореспондентів СС Гюнтерові д' Алькуену Гімmlер вказав: "Я раз і назавжди забороняю, щоб СС у будь-якій формі йшли шляхом цього більшовика, якого звали Власов і котрого виніс на сцену Вермахт, а саме шляхом, ясно відхиленним фюрером. Фюрер дозволив його для пропаганди Вермахту. Однак ми у Німеччині, на жаль, не можемо відокремити пропаганди від власних переконань. Тому я забороняю СС цю небезпечну фу з вогнем"³⁶³. Подібні міркування проти підтримки "Акції Власова" Гімmlер висловив у листі генералові штабу протипартизанської боротьби Е. фон дем Баху-Зелевському³⁶⁴.

Зважаючи на таку позицію райхсфюрера СС, підпорядковане йому керівництво нацистських органів безпеки висловило застереження проти подальшого політичного розвитку "акції Власова". У доповідній записці, складеній у РСГА після подання у березні пропозицій РМО щодо функцій та керівників РК, констатувалося, що "за наполяганням Вермахту" в радянському тилу поширено звернення А. Власова до солдатів та офіцерів ЧА і російського населення, з яким ознайомилися у деяких районах тилової військової області "Центр" і це "привернуло велику увагу й викликало надзвичайно швидке поширення серед широких кіл населення". РСГА, яке схвилювало блокування РМО з Вермахтом, застерегло від будь-яких поспішних кроків щодо політичних обіцянок Власову, які рано чи пізно доведеться виконувати³⁶⁵. З огляду на це Власову, який після

³⁶²Russkii komitet (Smolenskii) Program // HIA. Boris I. Nikolaevsky Collection. - Series No.201. - Box258.-File 3(201-1.2).

³⁶³Rf-SS. Tgb.Nr. 1520/43. RF/Bn. Feld-Kommandostelle, 4.März 1943. Herrn Reichsleiter M. Bormann. Geheime Reichssache! gez. H. Himmler // BA, NS 19/1481, Bl.14-15; NS 19/3768; Anl.I.Abschr.! DerRf-SS. Feld-Kommandostelle, B.Juli 1943. An SS-Sturmbannführer d'Alquen, Berlin-Zehlendorf. gez.H. Himmler // BA, R 58/225, Bl. 266; IfZ, Fa-74, Bl. 1.

³⁶⁴Schreiben des Rf-SS an SS-Obergruppenf v. dem Bach m. Bezug auf die "Denkschrift eines russ. Generals" // BA, NS 19/1706.

³⁶⁵RMfdbO/Führungsgruppe P 3 (geh.), 08.03.1943: Grundthesen für Besprechung zur Bildung e. Nat. Russ.Komitees und Vorschläge für Vorlauf Org.-Schema // IfZ, MA-246; NA, T-454, roll 17, fr. 000195-000196, 000201-000204; 8.März 1943. Geheim! Vorschläge für ein Vorlauf Organisationsschema des Russ. Nationalkomitees (RNK). Ausführende Funktionen. Ostmin. (Bevollm.) R.N.K. // BA, R 6/72, Bl. 18-22; Personalvorschläge für die Besetzung eines Russ. National-Komitees nach dem vorläufigen Organisationsplan // BA, R 6/72, Bl. 23-25; Aufruf d. Russ. Komitee an Soldaten u. Offiziere d. Roten Armee, die russ. Bevölkerung u. die and. russ. Völker d. Sowjetunion u. Gründung e. Russ. u. Ukr.Nationalkomitees // BA, R 58/225, Bl. 259.

короткочасного відвідання гауляйтера Відня Бальдура фон Шіраха опинився фактично під домашнім арештом і контролем німецьких установ у Берліні (для вивчення настроїв звільненого з полону радянського генерала, наприклад, був скерований гауптштурм-фюрер СА Сергей Фрьоліх, який став своєрідним його ад'ютантом і посередником у наступних контактах із німецькими інстанціями³⁶⁶). Власову було заборонено займатися будь-якою політичною діяльністю, й А. Гітлер дозволив використовувати концепцію РОА тільки у пропагандистських заходах із метою деморалізації бійців ЧА на радянському боці. З метою не допустити до створення єдиного і потужного російського антибільшовицького центру нацистські органи безпеки теж не підтримали ідею консолідації навколо А. Власова російських військових діячів-емігрантів, котрі виявляли готовність його підтримати³⁶⁷. 24 липня 1943 р. у записці ФГО для А. Розенберга констатовалося, що "особа генерала Власова відповідально підпорядковується ОКВ (ВПр) (відділові військової пропаганди -А. Б.) і відповідально ним керується", а після "рішення фюрера про використання генерала Власова у пропаганді" його контролювала також СД окрім іншого для того, щоб "тримати на віддалі" від російських емігрантів³⁶⁸.

Незважаючи на те, що А. Власов опинився "під ковпаком" нацистських органів безпеки, Г. Гімmlер не змінив свого критичного ставлення до "акції Власова", про що свідчать негативні оцінки ним цього колишнього генерала ЧА як зрадника у виступах 4 та 6 жовтня 1943 р. у Познані й за кілька днів 14 жовтня у Бад Шахені перед офіцерами Ваффен-СС³⁶⁹, а також його небажання обговорювати цю справу з вищими керівниками СС³⁷⁰. 6 жовтня Гімmlер особливо розкритикував підтримку німецькими відомствами Власова у промові перед представниками центральних та окупаційних владних структур Райху: "Небезпечно робити для слов'янина велику політичну програму, що, звичайно, може обернутися проти нас самих. Уся справа пропаганди Власова викликала в мене великі побоювання... Вона здалася мені небезпечною тоді, коли ... наспіли ідеї пана Власова: "Росія ніколи не була переможена Німеччиною, Росія може бути переможена тільки самими росіянами". І ось ця російська свиня пан Власов пропонує для цього свої послуги. Деякі наші люди похилого віку хотіли дати цій людині мільйонну армію. Цьому ненадійному суб'єктові вони хотіли дати до рук зброю та спорядження, щоб він виступив із цією зброєю проти Росії, а може, одного разу, що дуже ймовірно, чого доброго, і проти нас самих!"³⁷¹.

Хоча райхсфюрер СС протягом 1943 р. і першої половини 1944 р. не схвалював ідеї створення єдиного антибільшовицького російського війська й негативно ставився до політичної діяльності А. Власова, тим не менше він був зацікавлений у створенні різноманітних збройних формувань із жителів окупованих східних областей, щоправда різної чисельності. Одним із них був російський батальйон "Дружина № 1", підпорядкований командуванню оперативної групи "Б" поліції безпеки і СД, за завданням

³⁶⁶Die Person d. russ. Gen. Wlassow. Aufzeichnungen d. dem Wlassow zukommandier. SA-Hptstrmf. Fröhlich, Juni 1943// BA-MA, RH 2/1517.

³⁶⁷Strik-Strikfeldt W. K. Wlassows Anschauungen und die alte Emigration / W.K. Strik-Strikfeldt // IfZ, JTS, ZS 419, Bl. 32-33.

³⁶⁸FHO. HQ, d. 24.7.1943. Vortragsnotiz z. Brief d. Rmfdbo an Chef OKW // BA-MA, RH 2/2616, Bl. 0369477.

³⁶⁹Rede Himmlers a. d. SS-Graf.-Tagung in Posen am 4.10.43 // NA, T-501, roll 249, fr. 003356-003363; Rede Himmlers b. d. Arbeitstagung d. Bfh. in Bad Schachen am 14.10.43 //NA, T-501, roll 249, fr. 002923-003051.

³⁷⁰Rf-SS/Pers.Stab: Graf Medem. g.Korrespondenz SS WVHA (SS-Ostuf.Vogel) mit RF-SS/Pers. St.(Brandt) v. 29.10.1943 // IfZ, MA-309; T-175, roll 85, fr. 009923-009930.

³⁷¹Rf-SS/Pers.Stab: Rede Himmlers in Posen, v. Reichsleitern u. Gauleitern am 6.10.43 //NA, T-175, roll 85, fr. 01151.

якої охороняв комунікації й у березні 1943 р. прибув до білоруського містечка М'ялі Лужкі. Після прибуття туди "Дружини № 2" А. Блажевича наприкінці березня вона була об'єднана з "Дружиною № 1" в 1-й Російський національний полк СС (*1-й Русский национальный полк СС / 1. Russisches SS-National-Regiment*). Його командиром був призначений В. Гіль-Родіонов, начальником штабу полку - капітан А. Блажевич, начальником контррозвідки (так званої служби попередження) полку - колишній генерал-майор і командир 48-ї стрілецької дивізії ЧА Павел Богданов. Після реорганізації до складу полку увійшли: три стрілецькі батальйони по три роти (сотні) в кожному, мототранспортна ескадрон - два взводи на мотоциклах і один веловзвод та артдивізіон. При цій військовій частині створено школу прапорщиків та унтер-офіцерів. На середину травня 1943 р. у полку налічувалося 1500-1600 бійців, у тому числі 126 офіцерів та 151 представник молодшого офіцерського складу. Діяльність полку контролювала спецгрупа СД чисельністю 12 осіб, яку очолював гауптштурмфюрер СС Гергард Ройсснер (Reußner). Полк взяв участь у кількох протипартизанських акціях, у тому числі від 28 квітня до 12 травня у двох операціях біля населених пунктів Маладечно, Вялейка і Лепель, а у червні - в районі Бегомля у широкомасштабній протипартизанській операції "Коттбус"³⁷².

На середину 1943 р. полк розгорнуто у бригаду, яку росіяни назвали «1-ша Російська національна бригада СС "Дружина"» (*1-я Русская национальная бригада СС "Дружина"*), а німецькі організатори - "Спецз'єднання СС «Дружина»" (*SS-Sonderverband "Drushina"*) або просто З'єднання СС "Дружина" (*SS-Verband "Drushina"*), яку доведено до чисельності 2500 бійців. Після цього створено штаб зв'язку СД, який очолив штурмбанфюрер СС Аппель, заступником котрого був гауптштурмфюрер СС Г. Ройсснер. Вояки реорганізованої формації отримали на озброєння 5 гармат, 40 станкових та 60 ручних кулеметів, 80 автоматів, 22 міномети різних калібрів, 20 автомашин, 36 мотоциклів, 9 радіостанцій та 2000 гвинтівок³⁷³. Навесні-улітку особовий склад полку (згодом бригади) під командуванням В. Гіля-Родіонова носив сірі уніформи "Загальних СС" із чорними петлицями й орлами на лівих рукавах, пілочки з "мертвими головами" і коричневі сорочки з галстуками. Підстаршини бригади мали на правому комірі руни СС та емблеми із зображенням свастики й перехрещених кісток і черепа, офіцери - погони із золотавого шнурка й нарукавну стрічку з написом "За Русь!", а Гіль-Родіонов отримав ступінь оберштурмбанфюрера СС³⁷⁴. Автор книги про А. Власова С. Штеенберг характеризував бригаду Гіля-Родіонова як "велике формування під командуванням росіян, організоване СД", якому надано значну свободу дій: "Що ж стосується СД, ця служба надала Гілеві повну свободу дій. Офіцер зв'язку СД, штурмбанфюрер СС Аппель, який був одним із командирів СА, звів свою діяльність до того, що навчав російських офіцерів правилам поведінки в офіцерському клубі"³⁷⁵.

Отже, В. Гіль зумів сформувати полк і почав розгортати його в бригаду, яку за сприятливих обставин міг реорганізувати в дивізію, що давало йому підстави розробляти власні амбітні політичні плани³⁷⁶. Натомість "генерал без армії" А. Власов вирішив перебрати під своє командування це формування, а внаслідок заміни частини деморалізованих командирів полкових підрозділів розгорнути його в першу бригаду РОА й

³⁷² Семенов К. К. Дивизии войск СС. История организации, структура, боевое применение / Константин Семенов. - М.: Яуза-Пресс, 2007. - С. 143.

³⁷³ SS-Verband "Drushina" // ВА-МА, N 756/242 а; Обзор "Националистические формирования..." // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 46, л. 356-357.

³⁷⁴ Романько О. В. Коричневые тени в Полесье... - С. 185.

³⁷⁵ Штеенберг С. Генерал Власов / Свен Штеенберг. - М.: Эксмо, 2005. - С. 149. ³⁷⁶ Див.: Dallin A., Mavrogordato R. S. Rodionov: A Case Study... - P. 25-33.

перетворити в основу майбутньої російської армії. Про це домовлено з керівництвом СД і до полку прибув для переговорів Г. Жиленков як емісар Власова, але проти такого рішення виступив сам В. Гіль та його офіцери, котрі погоджувалися на формальне введення полку до РОА тільки в разі збереження його основного командного складу. Урешті-решт досягнуто компромісу: з полку виокремили навчальний батальйон і пропагандистську команду, на основі яких вирішено сформувати бригаду РОА. СД схвалила цей крок і передала Жиленкова з його групою у розпорядження штурмбанфюрера СС Otto Крауса, який організував у Пскові головну команду "Цепеліна" на північній ділянці фронту, але він мав зовсім іншу сферу обов'язків і тому не міг командувати великою російською частиною. Більше того, виявилось, що операція не санкціонована політично. Щоб не розчарувати росіян і зберегти надію на фундаментальні зміни у найближчому майбутньому, Краус вирішив створити частину з 500 осіб³⁷⁷. На основі кількох сотень вояків полку В. Гіля після поповнення їх бійцями з колишніх батальйонів РННА у с. Стремутка за 15 км від Пскова під егідою СД розпочато формування ще однієї російської бригади, яку напівофіційно дозволено називати "1-ша Гвардійська бригада РОА". До неї увійшли стрілецький батальйон, господарська і запасна офіцерська роти й команда пропагандистів або разом 650 військовослужбовців. Командиром нового формування був призначений колишній командир РННА С. Іванов, його помічником - організатор РННА І. Сахаров, начальником штабу - К. Кроміаді, а представником Власова при штабі бригади - Г. Жиленков. З неї для закидання в Москву передбачалося виокремити дві групи, першу з яких мав очолити підполковник ЧА Алексей Бочаров (Бугров), другу - колишній майор ЧА, співробітник німецької військової розвідки Ігор Грачов (псевдонім "Веліканов"), колишній командир спецба-гальйону Абвергрупи № 211 і викладач розвідшколи у м. Вану-Нурсі³⁷⁸. Організаційно укомплектовані бригадні частини перебували у підпорядкуванні СД, репрезентованої при штабі з'єднання групою зв'язку, яку очолив штурмбанфюрер СС Гайнц. Протягом літа стрілецький батальйон бригади двічі залучали до протипартизанських операцій, а 22 червня зведена рота бригади взяла участь в урочистому параді у м. Псков³⁷⁹.

Проте 1-ша російська національна бригада СС "Дружина" воювала на боці Німеччини тільки кілька місяців: у ніч з 16 на 17 серпня більшість бійців бригади після запевнення керівництва ЦШПР із Москви про їх реабілітацію знищили німецький штаб зв'язку СД та пронимецьких російських офіцерів і перейшли на бік радянських партизанів, де на їх основі була укомплектована 1-ша Антифашистська партизанська бригада, командиром якої за дозволом ЦШПР був призначений Гіль³⁸⁰. Кон'юнктурний вчинок Гіля був викликаний значною мірою небажанням воювати на фронті, розчаруванням у можливостях "політичного росту" унаслідок гальмування органами СД процесу розгортання бригади в дивізію й більшою підтримкою німецькими інстанціями діяльності Власова як його основного конкурента на роль лідера російського антибільшовицького руху³⁸¹. Незабаром після цього стало

³⁷⁷Штеенберг С. Генерал Власов... -С. 150.

³⁷⁸Geschichte des Btl. "Gratschow" (Kompanie "Graebe" - 1.Ostkompanie z.b.V.) // BA-MA, RW 49 Abwehrstellen/141.

³⁷⁹Русские добровольцы // Новая Европа 1944. Календарь. - Псков: Новая Жизнь, 1943. - С.4.

³⁸⁰Обзор "Националистические формирования..." // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 363.

³⁸¹У записці П. Пономаренку від 25 серпня 1943 р. Гіль визнав: коли з'ясувалося, що "німецька сторона чинить перешкоди подальшому збільшенню наших сил, а також виникла загроза відправлення на фронт, було вчинено переворот і бригада у повному складі приєдналася до партизанів" (Секретарю Центрального Комітета КП (б) Белоруссии ген.-лейтенанту

зрозуміло, що СД не має ні бажання, ні можливості створити російську армію й усе, чого добивалася ця служба, обмежувалося залученням придатних людей до "Акції «Цеппелін»", і Краус попросив вивести з-під його компетенції групу Жиленкова. Після відкликання в серпні Іванова й Кроміади до Райху, призначення командиром бригади капітана Г. П. Ламсдорфа й переходу в листопаді 150 вояків до партизанів її роззброєно й розформовано, а частину бійців перевели до складу створюваної тоді російської авіагрупи Люфтваффе³⁸².

Внаслідок інциденту зі створеною інстанціями СС і СД бригадою В. Гіля-Родіонова й зважаючи на негативний досвід із 1-ю Гвардійською бригадою РОА генерал кавалерії Е. Кестрінг зробив висновок, що вербування до військових частин СС порівняно з вербуванням до Східних військ мало менший успіх серед радянських військовополонених і мешканців окупованого східного простору, оскільки їм на власному досвіді була добре відома брутальна практика поводження установ СС із населенням окупованих східних територій³⁸³. Хоча факт того, що бригада "Дружина" перейшла до радянських партизанів, не давав підстав для творення нових російських частин на боці німецьких військ, про цілком протилежне свідчив досвід інших збройних формувань у підпорядкуванні СС, зокрема бригади "РОНА", що навесні 1944 р. перейшла у розпорядження керівника СС і поліції в тилловому районі ГА " Центр". У той час, коли це формування діяло у районі дислокації німецької 3-ї армії, в районі 9-ї армії у березні 1944 р. у м. Бобруйськ створено Союз боротьби проти більшовизму (СБПБ), який очолив редактор газети "Речь" Михайл Октан і в якому в червні налічувалося понад 1000 членів. Його керівним органом був обласний комітет, а до його складу входили окружні та районні комітети й невеликі локальні групи на місцях; спочатку члени СБПБ, що мав свою символіку, займалися переважно пропагандистською діяльністю, у тому числі видавничою, але вже у березні-квітні він вдався до творення охоронних дружин, військовослужбовці яких носили уніформи військ СС³⁸⁴. Невелика кількість російських добровольців також служили у 28-й дивізії СС "Валлонія", де двоє із них якийсь час командували сотнями, інший росіянин - резервним батальйоном; наприкінці 1943 р. групу з них виокремлено й з ініціативи активіста монархічної організації "Російський Імперський Союз-Орден - РІСО" Ніколая Сахновського й схвалення німецького командування із доповненням цивільних добровольців при цьому з'єднанні сформовано сотню "Російське На-

тов. Пономаренко. Командир 1-ой антифашистской партизанской бригады подполковник (Родионов). "25"-го Августа 1943 года // НАРБ, ф. 4 - Цэнтральны Камітэт Камуністычнай Партіі Беларусі (ЦК КПБ), воп. 33 а, спр. 439, л. 1-1 об.). Гіль разом зі своєю бригадою брав участь у бойових діях проти німецьких окупаційних сил і помер від важкого поранення 14 травня 1944 р. на хуторі Накол (Глубокський район, Вітебська область, Білорусь), але був похований тільки після виявлення його місця загибелі у 1992 р. у братській могилі у м. Ушачі (Див.: Имена из солдатских медальонов / [Составители: А. Ю. Коноплев, Р. Р. Салахийев]. - М.: МИПЦ "Отечество", 2005. - Т. 1. - С. 95; *Обрыньба Н. Судьба ополченца / Николай Обрыньба.* - М.: Яуза-Эксмо, 2005. - С. 554-555).

³⁸² *Шмеенберг С.* Генерал Власов... - С. 152-153; *Кромиади К.* За землю, за волю... - С. 93-95.

³⁸³ *Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 23.

³⁸⁴ HGr Mitte. H. Qu., den 10. August 1944. Erfahrungsbericht der Militärverwaltung b. Okdo d. HGr Mitte (vom 22.6.1941 bis August 1944) // NA, T-78, roll 565, fr. 000962-000975; Oktan, Mikhail - Organizer of Soiuз bor'by s borshevizmom in the occupied territories. Typewritten copy of report re M.Oktan, 13 pages // HIWRP, Boris I. Nikolaevsky Collection, SeriesNo.221, Box 280, File 17 (221-7); НАРБ, ф. 384 - Союз борьбы против большевизма, г. Бобруйск, воп. 1, спр. 1, л. 1-55.

родне Ополчення" чисельністю приблизно 200 вояків, що не витримала фронткових випробувань і у січні 1944 р. після залучення до фронткових дій була розбита³⁸⁵.

Інстанції СС не хотіли залишатися осторонь від ініціатив Вермахту щодо творення РОК і теж ініціювали створення російської військової формації на Балканах. За наказом керівника СС і поліції у Сербії групенфюрера СС Аугуста Майсснера від 29 квітня 1942 р. громадянин Райху і колишній штабс-капітан егерського полку російської армії Міхаїл Семьонов* отримав доручення сформувати російсько-німецький батальйон допоміжної поліції (*Hilfspolizei* - Ніро, рос. "Хіпо"). Ця акція була одним із багатьох проявів протиставлення інстанцій СС ініціативам Вермахту щодо творення іноземних формувань. Майсснер не схвалив створення РОК, оскільки не був зацікавлений у формації з чітким національним характером і позбавленими расових упереджень бійцями під політичним впливом російських еміграційних політичних угруповань (багато з яких відкрито підтримували ідею відновлення монархії в Росії); його також насторожувало швидке збільшення чисельності РОК. Очевидно, що військова частина Семьонова була потрібна для інстанцій СС як альтернативна формація: у разі ненадійності РОК це формування могло бути розкомплектованим і його військовослужбовці могли перейти до "Хіпо". Унаслідок одночасної пропаганди вступу до РОК у Сербії і поза її межами протягом акції вербування російських емігрантів до батальйону "Хіпо" структури СС і поліції отримали конкурента у Вермахті, що зумів знайти добровольців до російського корпусу не тільки у Сербії, а й у Болгарії, Греції, Угорщині, Хорватії, Румунії, а також в окупованих Польщі та Чехії. Певне невдоволення в інстанції СС викликало також те, що Вермахт, розсилаючи своїх представників для вербування до РОК добровольців в інших країнах, здобував більшу кількість прихильників у середовищі численних колоній російських емігрантів у країнах Європи, підконтрольних союзникам Вісі або окупованих їх військами³⁸⁶. Керівництво СС і поліції у Сербії намагалося створити на противагу до РОК формацію з офіцерами, "у жилах яких текла б німецька кров" і котрі могли б забезпечити на особовий російський

³⁸⁵Чув С. Проклятые солдаты... - С. 34-37. Див. також: Жуков Д. Русские эсэсовцы в бою. Солдаты или предатели? / Дмитрий Жуков. - М.: Яуза, 2009. Службі росіян у російських формуваннях Ваффен-СС присвячено теж окремий номер "Слов'яни в СС" російського часопису "Ехо війни", у тому числі статті про російських офіцерів військ СС, "Дружину" В. Гіля, 29-ту російську дивізію військ СС і полк СС "Варяг" (Ехо Войны. - № 2: Славяне в СС. - Москва, 2008).

*Міхаїл Александрович Семьонов (нім. Michail von Semenov) народився у 1894 р. у м. Санкт-Петербург. На початку жовтня 1918 р. у Добровольчій армії А. Денікіна скерований у Зведено-гвардійський полк. Брав участь у бойових діях цієї армії проти частин ЧА на території України. У 1920 р. із залишками військ генерала П. Врангеля відступив із Криму. Емігрував до Югославії. Проживав у м. Осієці, де був головою Монархічного об'єднання та відділу Союзу Російської Національної Молоді. У Хорватії заснував об'єднання російської еміграції в Югославії у роки Другої світової війни - Російський Націонал-Соціалістичний Рух (РНСД). Німецькі предки й одруження на німкені сприяли його просуванню в кар'єрі на німецькій військовій службі. У 1942 р. йому присвоєно ступінь гауптштурмфюрера СС у дивізії СС "Принц Ойген", у 1943 р. - штурмбанфюрера СС. Отримав нагороди, у тому числі російські (орден Св. Станіслава 3-го ступеня з мечами й бантом, Св. Анни 4-го ступеня), югославські (орден Св. Савви 4-го ступеня), німецькі (Залізний хрест 1 та 2-го класу, Хрест воєнної відзнаки 2-го ступеня та медалі "За відзначення на Східному фронті" 2, 3 та 4-го ступенів). Після війни проживав у Бразилії, де й помер у 1965 р. (Чухнов Н. В смятенные годы. Очерки нашей борьбы в годы 1941-1965 / Н. Чухнов. - Нью-Йорк: Всеславянское издательство, 1967. - С. 24-25).

³⁸⁶Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilackom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije. -Т. XII: Dokumenta Nemackog Rajha 1942. - Knj. 2. - Beograd: Vojnoistorijski Institut (VII), 1973. - S. 804-809.

склад "пропагандистський вплив у німецькому дусі". Однак РОК не бажав віддавати тих офіцерів, котрі хотіли вступити до військової частини М. Семьонова, що було основною причиною повільного зростання командних кадрів частини "Хіпо". На осінь 1942 р. із російських емігрантів (переважно колишніх білогвардійців) її сформовано як батальйон (13 сотень приблизно по 50 осіб кожна) загальною чисельністю понад 600 бійців. Підрозділи "Хіпо" використовували у протипартизанських операціях у Сербії, а одну його сотню спецпризначення чисельністю 50 осіб, сформовану з колишніх військовополонених бійців ЧА, скерували на Східний фронт³⁸⁷.

Після переходу наприкінці серпня 1943 р. сформованої переважно з червоноармійців бригади СС В. Гіля-Родіонова на бік радянських партизанів інстанції СС більше довіряли російським емігрантам-антибільшовикам, котрих восени 1943 р. вирішено використати як основний командний персонал для розгортання батальйону М. Семьонова в полк СС. Однак, оскільки унаслідок зростання кількості особового складу РОК потенціал вояцьких ресурсів російської еміграції суттєво послаблено, як основу особового складу полку СС використано полонених червоноармійців. Восени 1943 р. у приймально-розподільчому таборі СД у м. Зоннеберг поблизу Ерфурта (який називали табором РОА) з радянських військовополонених укомплектували ще один російський батальйон СС, який наприкінці 1943 р. перевели у Словенію до м. Любляна, що тоді опинилося в зоні німецької окупації. Туту лютому-березні 1944 р. на основі балканського батальйону М. Семьонова створено два батальйони, котрі зі згаданим формуванням із м. Зоннеберг об'єднано в полк - Спец'єднання особливого призначення СС "К" (*SS-Sonderverbandz. b. V. "K"*), названий так за першою літерою прізвища штурмбанфюрера СС Вальтера Куррека - куратора російських команд "Акції «Цепелін»"³⁸⁸. Спочатку неофіційно, а з часом офіційно його називали "Добровольчий полк СС «Варяг»" (*SS-Freiwilligen-Regiment "Wariag"*) або "Особливий полк СС «Варяг»" (*Особый полк СС "Варяг" / SS-Sonderregiment "Waräger"*), забезпеченням якого відало СС-ГА і яким командував М. Семьонов. У січні 1944 р. для боротьби проти партизанів Й. Тіто прибув його 1-й батальйон майора А. Орлова, а влітку 2 та 3-й батальйони почали діяти у Словенії, де штаб полку дислоковано у м. Любляна в західному напрямку від м. Загреб. Полк, чисельність якого сягнула 2000 осіб і яким командували підвищений до рангу штурмбанфюрера СС (пізніше штандартенфюрера СС) М. Семьонов й згодом штурмбанфюрер СС Міхаїл Грінєв, брав участь у протипартизанських акціях поблизу Любляни³⁸⁹.

5.2.7. Дивізія Ваффен-СС "Галичина"

У 1943 р. сприятливі передумови для творення ще одного великого формування Ваффен-СС із жителів окупованих східних територій склалися також у Галичині, оскільки вона від 1772 р. до 1918 р. перебувала у складі Австрії і розвивалася під відчутними впливами німецькомовних культури і політикуму. Ідею організації військового з'єднання з українців німецьким інстанціям запропонували 6 лютого 1943 р. лідер ОУН-Мяк політичної організації і колишній полковник ДА УНР А. Мельник³⁹⁰,

³⁸⁷Чухнов Н. Ніро. За Родину / Н. Чухнов // Русское дело (Белград). - 1943. - 12 сентября. - № 15.

³⁸⁸Dobrich M. Chetnik! The Story of the Royal Yugoslav Army of the Homeland, 1941-1945 / Momcilo Dobrich. - New York, 1998. - P. 37.

³⁸⁹Александров К. Армия генерала Власова... - С. 220; Тимофеев А. Политичка активност руске емиграције у Дугославци 1941-1945 / А. Тимофеев // Токови исторје (Београд). - 2007. - № 3. - С. 48.

³⁹⁰ЦДАГО України, ф. 166 - Комісія з написання історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. оп. 2, спр. 115, арк. 39-40.

який пропонував створити Українську Національну Армію (УНА), і 6 березня провідник УЦК як представницького органу українців у ГГ Володимир Кубійович³⁹¹. Хоча вони не отримали відповіді, їхні пропозиції в дещо іншій формі набули нового звучання з німецького боку. Свої плани залучення українців до боротьби проти СРСР розробляв Отто Ґустав Вехтер (Wächter) - німецький губернатор галицького регіону України, що 1 серпня 1941 р. увійшов до складу ГГ як її п'ятий дистрикт - Дистрикт "Галичина" - ДГ (*Distrikt Galizien*).

О. Г Вехтер якоюсь мірою намагався втілювати в життя щодо українців Галичини політику залучення місцевих мешканців до антибільшовицьких збройних формувань, подібну до тієї, котру на підпорядкованих їм територіях впроваджували німецькі генеральні комісари Білорусі й країн Балтії. У Вехтера як уродженця Австрії був намір запровадження щодо українців Галичини елементів національної політики цісарської Австрії, а майбутню формацію мали створити й залучити до воєнних дій з урахуванням досвіду використання Легіону Українських Січових Стрільців (УСС) у складі військ імперії Габсбургів під час Першої світової війни. Крім того, Вехтер сподівався, що залучення українців до співпраці з Райхом у військовій сфері буде превентивним кроком, яким боєздатну українську молодь Галичини вдасться стримати від творення у регіоні формувань УПА, котрі саме тоді розгорнули перші активні бойові дії проти керівників та представників німецької окупаційної цивільної адміністрації та відділів СС і поліції на Волині та Поліссі. З метою реалізації цього задуму Вехтер вирішив заручитися підтримкою свого безпосереднього шефа райхсфюрера СС. 2 березня 1943 р. Вехтер зустрівся з Г Гімлером, під час розмови з яким запропонував створити з українців цього регіону в складі військ СС з'єднання, яке він порадив назвати "Дивізія СС «Галичина»", а 4 березня зробив письмову пропозицію про це у листі райхсфюреру СС. У відповідь райхсфюрер СС зустрівся з райхс канцлером нацистської Німеччини й через кілька днів поінформував губернатора ДГ, що фюрер дав згоду на формування цієї дивізії³⁹².

Після згоди вищого керівництва Райху на творення дивізії О. Г. Вехтер вирішив заручитися підтримкою УЦК акції вербування добровольців до її лав. У відповідь В. Кубійович та інші представники комітету за умов гітлерівського режиму на відміну від керівників латвійського самоуправління не наважилися висувати максималістських політичних вимог, але, подібно до балтійських прихильників ідеї творення національних легіонів у складі німецького війська, висловили попередні прохання: 1) дивізія має бути залучена до боротьби проти Радянського Союзу і воювати тільки на Східному фронті; 2) назва та відзнаки дивізії мають бути українськими; 3) вона буде складовою частиною Вермахту; 4) старшинський склад дивізії має бути українським; 5) у майбутньому вона стане основою української армії; 6) воякам дивізії буде гарантована релігійна опіка українських капеланів; 7) родини вояків отримуватимуть належне матеріальне забезпечення. Однак німецькі інстанції погодилися виконати лише кілька пунктів цих прохань: родини вояків дивізії отримали необхідне матеріальне забезпечення, з'єднання не діяло проти західних союзників СРСР і було бойовою формацією

³⁹¹ЦДАВО України, ф. 3971 - Українська добровольча стрілецька дивізія СС "Галичина", 1943-1944, оп. 1, спр. 12, арк. 77.

³⁹²4.März 1943. Eilt! Geheim! An d. Reichsführer-SS Heinrich Himmler, gez. Wächter // BA, NS 19/1785, Bl. 16, 20.

³⁹³Крохмалюк Р. Як прийшло до створення Першої Української Дивізії "Галичина" / Р. Крохмалюк // Вісті. - 1963. - Червень. - Ч. ПО. - С 42.

Керівники Третього Райху, санкціонуючи творення галицької дивізії, утрималися від будь-яких політичних обіцянок українцям у зв'язку з її формуванням³⁹⁴. 13 квітня 1943 р. Г. Гімmlер заявив під час розмови з К. Далюге, що "участь [у формуванні дивізії] національно-українських груп інтелігенції, в тому числі Бандери, не може бути темою для обговорення"³⁹⁵. Зважаючи на таку позицію свого шефа, 12 квітня губернатор ДГ не запропонував слів "Україна" або "українська" до назви дивізії й натомість порадив назвати майбутнє військове з'єднання "Добровольча дивізія «Галичина»"; тоді ж визначено, що дивізійною відзнакою буде не тризуб, а "щиток із галицькою спеціальною відзнакою, що є частиною традиції цього краю, але не є проявом великоукраїнських прагнень"³⁹⁶. Після цього затверджено проект нарукавної відзнаки дивізії у вигляді емблеми із зображенням лева (що мало викликати асоціації із левом, зображеним на відзнаці Легіону Українських Січових Стрільців (УСС) у складі австрійської армії у роки Першої світової війни), до якого додано три корони (зображені на наданому Галичині австрійською імператоркою Марією-Терезією гербі, що повинні були нагадувати про перебування цього регіону на одному з етапів його історії у складі Австрії). З української національної символіки на емблемі були хіба що синьо-жовті барви, в яких виконано зображення дивізійної відзнаки, яку вояки мали носити на лівому рукаві. Відповідно до прийнятого тоді ж керівниками СС рішення, ніщо не мало вказувати на всеукраїнський характер цього з'єднання, до якого принципово вирішено вербувати тільки українців із Галичини. На 28 квітня (день, на який призначили проголошення творення дивізії) Вехтер підготував для представників окупаційної адміністрації галицького регіону та німецьких членів вербувальних комісій таємні вказівки. Він рекомендував уникати у виступах перед українцями політичних заяв щодо майбутнього українців: "До українців не потрібно звертатись як до союзників... Не потрібно нічого додавати до бажань галицьких українців щодо їхньої державної самостійності ні в позитивному, ні в негативному сенсі. Якщо б у тому чи іншому випадку неможливо було обминути цих тем, тоді слід пояснити, що здійснення політичних бажань українців Галичини залежатиме від успіхів їхньої нової частини і не може бути передумовою її створення"³⁹⁷.

Напередодні оголошення О. Г. Вехтером про дозвіл керівництва Райху на творення дивізії у Львові організовано своєрідний аналог Боевої Управи Легіону УСС періоду Першої світової війни - Військову Управу "Галичина" (ВУ) як допоміжний орган губернатора ДГ для проведення акції вербування добровольців. Якоюсь мірою вона була "квазіінспекцією" дивізії, але зі значно меншими повноваженнями й компетенцією порівняно з генеральними інспекціями РОК у Сербії та балтійських легіонів військ СС. Її роль зводилася до ролі військової референтури БНС під час творення частин БСА чи військового відділу при БЦР у процесі творення БКА, а саме до пропаганди військової служби й ідеї боротьби проти більшовизму, вербування, мобілізації і сприяння вишколу рекрутів та частково опіки над ними і членами їхніх родин. На відміну від генеральних інспекцій Естонського та Латвійського легіонів Ваффен-СС, керівниками

³⁹⁴Dmytryshyn B. The Nazis and the SS Volunteer Division "Galicia" / *Basti Dmytryshyn* // *American Slavic and East European Review*. - Vol. XV. - No. 1. - New York, 1956. - P. 1-10. ³⁹⁵Archive of the Ist UD UNA by the UCRDC, The materials dealing with the Division, Front Units, Doc.No 1.

³⁹⁶NA,T-175, roll 74, fr. 2592467-2592477.

³⁹⁷GG Der Gouverneur d. Distrikt Galizien. z.Tgb.104/43g. Geheim! Lemberg, den 28.Apr.1943. An d . Kreishauptleute, d. Stadthauptmann Lemberg, d. Land- u. Stadtkommissare, d. Kommandeur d. SiPo und des S.D. Betr.: Leitsätze für Redner d. Werbekommissionen // ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 235, арк. 1.

яких призначено колишніх генералів їх армій, ВУ очолили галицькі німці - колишній сотник Української Галицької Армії (УГА) 1918-1919 рр., полковник Вермахту і шеф підвідділу опіки і населення в правлінні ДГ Альфред Бізанц як голова та колишній старшина УГА Северин Байгерт як заступник і колишній генерал УГА Віктор Курманович як почесний голова³⁹⁸. Спільним для функціонування ВУ та генеральних інспекцій іноземних з'єднань ЗС Німеччини було те, що їх створено з офіцерів національних армій (ВУ - з колишніх офіцерів УГА, генеральна інспекція РОК - з колишніх офіцерів армії Російської імперії, балтійські - з офіцерів балтійських армій) і їхні дії, спрямовані на заохочення місцевих жителів до боротьби проти СРСР, дублювали німецькі військові установи. І в країнах Балтії, і в Галичині проводили масові зібрання місцевих жителів, а представники генералітету колишніх національних армій у радіовиступах закликали співвітчизників до боротьби. В Естонії, зокрема, виступив Й. Соодла, в Латвії - Р. Бангерскіс, а у Галичині із закликом вступати до дивізії 4 травня 1943 р. - В. Курманович, текст промови якого надрукували в україномовній пресі Галичини³⁹⁹.

Спільним для акцій вербування добровольців у Галичині й країнах Балтії було ототожнення майбутніх формувань у свідомості естонців, латвійців та галицьких українців із боротьбою за національну й державну незалежність під час і після закінчення Першої світової війни. У ДГ деякі зачислені до вербувальних комісій українці через ностальгію за Легіоном УСС на запити добровольців до дивізії щодо розшифровки літер "СС" у її назві навіть відповідали, що ця аббревіатура означає "січові стрільці"⁴⁰⁰. Певний вплив на позитивні наслідки вербувальної кампанії відіграла підтримка творення дивізії митрополитом української Греко-католицької церкви (ГКЦ) Андреем Шептицьким і священниками цієї церкви, багато з яких у повітових центрах та містечках Галичини відправили Богослужіння у дні проголошення творення дивізії⁴⁰¹.

Представники генералітету колишніх національних армій Естонії та Латвії Й. Соодла й Р. Бангерскіс отримали вищі військові ранги військ СС і як інспектори балтійських з'єднань Ваффен-СС могли добиватися впливу на кадрову політику або втручатися в інші військові питання своїх дивізій. Натомість німецька пропаганда фактично використала В.Курмановича на короткий час вербувальної кампанії, після чого не згадувала його ні протягом вишколу і формування, ні під час залучення до бойових дій галицької дивізії (однією з причин чого було те, що він був членом Проводу ОУН-М). На творення дивізії поклали багато безпідставних надій, несповнення яких згодом викликало чимало розчарувань. "У подальшій вербувальній акції і з німецького, і з українського боку зроблено багато помилок. Українці пов'язували з нею занадто великі сподівання та очікування політичних поступок (надання яких в окремих випадках стримували офіційні кола), ... дивізія не отримала національних відзнак... Крім того, під час різних офіційних заходів дивізії не було національних емблем", - таку критичну

³⁹⁸Про склад і діяльність ВУ див.: *Колісник Р.* Військова Управа та Українська дивізія "Галичина". Діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943-1945 / *Роман Колісник.* - Торонто: видавництво НТШ в Канаді, 1990. - С 26-143.

³⁹⁹Краківські вісті (Краків). - 1943. - 30 квітня. - Ч. 88 (826). - С 1; 6 травня. - Ч. 93. - С 1; 12 травня. - Ч. 98. - С 2.

⁴⁰⁰*Боляноєський А.* Дивізія "Галичина"... - С. 74.

⁴⁰¹GG, Gouverneur d. Distr. Galizien. Chef des Amtes. Lemberg, 31. Mai 1944. An den Beauftragten des Auswärtigen Amtes beim Generalgouverneur Herrn Botschaftsrat Dr. Schumburg Krakau // ДАЛО, ф. Р-35, оп. 1, спр. 45, арк. 2.

оцінку акції вербування добровольців після її закінчення дав особисто В. Кубійович⁴⁰². Згодом після війни він з цього ж приводу слушно підмітив, що німецькі окупаційні органи влади "свідомо, хитро й обдуманно" використовували "ідею звільнення України, спекулюючи на психології українського народу, що прагнув звільнення українських земель з-під большевицького режиму"⁴⁰³.

Основна кількість рекрутованих до дивізії "Галичина" чоловіків були добровольцями й ідеалістами, які вважали, що воєнні обставини зміняться і в разі перемог на фронтах Німеччина вдасться до позитивних змін політики щодо України⁴⁰⁴. Інші - брали до уваги можливість поразки Вермахту або укладення перемир'я між Німеччиною та західними альянтами і виникнення "вакууму влади" в Галичині з перспективою проголошення відновлення державної незалежності України та створення національної армії українців на основі цієї дивізії⁴⁰⁵. Завдяки активній агітаційній кампанії німецької пропаганди і підтримці місцевих осередків УЦК акція вербування до дивізії закінчилася вдало (хоча керівники й активісти ОУН-Б і ОУН-М поставилися до ідеї творення дивізії по-різному). Доволі частими були випадки, коли заяви з проханням зачислити їх до галицького з'єднання подавали по кілька членів однієї сім'ї, зокрема батько й син або два-три брати⁴⁰⁶. В одному з німецьких повідомлень про події в Галичині у травні 1943 р. констатовано, що "до 22.5.43 зголосилося 62000 добровольців" і "ці результати могли би бути ще кращими, якби не дуже суворий відбір, який здійснила комісія СС із Берліна" (вимоги зросту - 165 см, добрий фізичний стан) і "кількість добровольців могла би бути суттєво більшою, якби вербування провів Вермахт, оскільки серед усіх прошарків населення Галичини панує сильна антипатія до поліційних службових установ СС"⁴⁰⁷. Унаслідок цього 21 червня Г. Бергер повідомив Гімmlеру, що зареєстровано 26436 добровольців, з яких придатними для військової служби у дивізії визнано тільки 3281 особу або лише 12 % від загальної кількості зголошених⁴⁰⁸. За таких умов і відсутності політичних змін під час вербування добровольців до нових іноземних дивізій Ваффен-СС у Галичині, як і в Естонії та Латвії, відбулася прихована мобілізація частини чоловіків. Оголошено, що усіх осіб, які подадуть заяви про зачислення до дивізії, звільнять від обов'язку праці. Крім того, напередодні проголошення прийому усіх бажаючих вступити до цієї формації визначено, що чоловіки 1908-1919 рр. н. і представники молодшого й старшого офіцерського складу цих армій віком понад 45 років можуть подавати заяви з проханням про зачислення, але чоловіки 1919-1925 рр. н., старшини й навіть кандидати на старшин, які не встигли отримати офіцерського рангу, і підстаршини віком до 45 р., які служили будь-якій армії, зобов'язані зголошуватися

⁴⁰²Auskunft über das ukrainische Problem im GG, erteilt durch Prof.Dr.Kubijowytsch dem Gouverneur des Distrikts Krakau während der Rücksprache am I.IV. 1944 // National Archives of Canada in Ottawa (NAC), MG 31, D 203, vol. 26, F. 28, sh. 5.

⁴⁰³Крохмалюк Р. Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у Військовій Управі "Галичина" в 1943-1945 роках / Роман Крохмалюк. - Торонто; Нью-Йорк: накладом Братства кол.воєнків 1-ї Української дивізії УНА, 1978. - С 268.

⁴⁰⁴Білинський А.В. В концтаборах СРСР, 1944-1955. Спогади і спостереження / Андрій Білинський. - Мюнхен; Чикаго: Орлик, 1961. - С. 18.

⁴⁰⁵Heike W.-D. The Ukrainian Division "Galicia"... - P. xviii.

⁴⁰⁶Протокол допроса обвиняемого Ордынец Владимира Петровича 20 ноября 1945 г., гор. Киев // ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 39, арк. 228; Боляновський А. Дивізія "Галичина"... - С. 75-82. ⁴⁰⁷Stimmungsbericht aus Galizien. Mai, 1943 // ВА-МА, RH 2/2560, Bl. 16.

⁴⁰⁸MichaetisR. Ukrainer in der Waffen-SS... - S. 15.

до її лав⁴⁰⁹. 30 жовтня на засіданні ВУ підбито підсумки піврічної вербувальної кампанії: зголосилося до дивізії понад 80000 осіб, у тому числі придатними до призову визнано 53000, з них до списків призовників зачислено 42000, з яких викликано до призовних комісій 27000, отримали повістку 25000, призвано на військову службу 19047, з яких до призовних комісій з'явилося 13245 осіб, але унаслідок "відсіювання" на військовому навчанні опинилося тільки 11758 і ще 6553 повинні були з'явитися у вишкільних таборах до 13 листопада⁴¹⁰.

Творення дивізії Ваффен-СС із українців викликало неоднозначну реакцію вищого керівництва Райху. Е. Кох, наприклад, пов'язував творення українських військових з'єднань із посиленням позицій російських великодержавників зокрема і панславізму загалом, і фюрер повністю підтримав його позицію в цьому питанні. 19 травня 1943 р. під час наради в А. Гітлера у присутності Г. Ламмерса, М. Бормана та Е. Коха А. Розенберг порадив використувати українців у боротьбі проти СРСР, згадавши про "створення галицько-української дивізії СС". У відповідь нацистський райхсканцлер звернув увагу Розенберга на те, що "російську Україну не треба порівнювати з австрійською Галичиною; українці, які живуть у Галичині, дуже довго перебували під австрійським пануванням. Ці австрійсько-галицькі русини [Ruthenen] тісно пов'язані з австрійською державою. Отже там, у Галичині, інстанціям СС можна дозволити створювати дивізію з українців"⁴¹¹. Як наслідок такої позиції фюрера під час формування дивізії не тільки не відбулися радикальні політичні зміни у німецькій окупаційній політиці у Галичині, а навіть було заборонено офіційно вказувати на національний характер її вояків. Райхсфюрер СС, як і А. Гітлер, вважав, що творення українських військових з'єднань сприятиме популяризації слов'янства, панславізму й ідеї російської великодержавності. 13 липня Г. Гімлер засудив тон дописів одного з німецьких журналістів про колишнього радянського генерала як "дурну плітку про українську армію пана генерала Власова й про європейську спільноту, до якої були зачислені також українці та росіяни"⁴¹². Він використав цей інцидент як привід для видання наступного дня заборони називати дивізію Ваффен-СС "Галичина" українською окрім іншого тому, щоб у світі не склалося враження, що при згадуванні її у пресі йдеться про одну з формацій РОА і щоб її творення жодною мірою не асоціювалося з "акцією Власова". 14 липня, коли кампанія вербування основного контингенту вояків дивізії була завершена, райхсфюрер СС видав таємний наказ, розісланий керівникам усіх управлінь СС, редакторові пресового органу СС "Дас Шварце Корпс" Г. д'Алькену та пресовому відділу свого особистого штабу: "При згадуванні галицької дивізії я забороняю будь-коли говорити про українську дивізію або про українську народність"⁴¹³. Унаслідок цієї директиви 30 липня у наказі шефа СС-ФГА Г. Юттнера про формування дивізії Ваффен-СС "Галичина" було сказано, що її вояками є галичани і їх командною мовою є "галицька"⁴¹⁴.

⁴⁰⁹Bestimmungen über die Aufnahme der Freiwilligen in die Waffen-SS Division "Galizien" // Ukrainian Research and Documentation Centre of Ukrainian Institute of the USA in New York. - German Documents 1. -No 96.

⁴¹⁰ЦДАВО України, ф. 3971, оп. 1, спр. 7, арк. 15-15 зв.

⁴¹¹Am 19. 5. 1943. Resume über die mit d. Reichsminister Rosenberg und d. Reichskommissar Koch geführte Besprechung // BA, R 58/1005, Bl. 2-7.

⁴¹²Anl.I. Abschr.! Der Rf-SS. Fld-Kdost, 13.Juli 1943. An SS-Stubaf. d'Alquen, Berlin, gez. H. Himmler // BA, R 58/225, Bl. 266.

⁴¹³Der Rf-SS. 48/10/43g. Fld-Kdost., d. 14.7.43. Geheim. An alle Hauptamtscheffe. gez. H.Himmler // BA, R 58/225, Bl. 267.

⁴¹⁴SS-FHA. Kdo.Amtd.W-SS. Org.Tgb.Nr.982/43 g.Kdos. Berlin-Wilmersdorf, den 30.Juli 1943. Geh. Kdosache. Betr.: Aufstellung d. SS-Freiw. Div. "Galizien". gez. Juttner, SS-Ogrf. u. Gen. d. W-SS // NA, T-175, roll 108, fr. 2631292-2631293.

Усвідомлюючи, що відсутність в назві дивізії "Галичина" окреслення "українська" викличе у багатьох її добровольців розчарування політикою Німеччини, О. Г. Вехтер висловив протест проти згаданого розпорядження райхсфюрера СС від 14 липня у листі до нього від 30 липня. Він вказав, що вживання щодо дивізії назви "галицька" недвозначно вказуватиме на мету денационалізувати цих людей. Окреслення "українська" щодо дивізії, на думку губернатора галицького дистрикту, було доцільним вже хоча б тому, що в Галичині з ним діяли інші українські установи - в тому числі УЦК, професійні об'єднання, допоміжна поліція окупаційних поліцейських структур тощо. Вехтер рекомендував територіально розширити ДГ на зразок колишнього австрійського "коронного краю Галичини", висловив скепсис щодо перспектив пригнічення національної свідомості галицьких українців і порадив використати її для формування " нової свідомості Райху" (тобто запропонував програму політично-культурного онімежування галицьких українців із формальним збереженням їх національної ідентичності). Однак, як і напередодні проголошення формування дивізії, так і під час вишколу її вояків Г. Гімmlер відмовився піти на політичні поступки українцям Галичини (хоча й визнав 11 серпня, що не буде карати вояків цього військового з'єднання, якщо вони називатимуть себе українцями⁴¹⁵).

Як і балтійські з'єднання, сформована з українців дивізія Ваффен-СС за соціальним складом була таким же "селянсько-робітничим" формуванням, як і з'єднання ЧА: українськими старшинами й підстаршинами дивізії Ваффен-СС "Галичина" були переважно люди із закінченою або незакінченою вищою освітою головно з дітей міських службовців і меншою мірою військових діячів та жителів сіл, а основним контингентом стрільців - малозаможні селяни й меншою мірою некваліфіковані робітники різних підприємств⁴¹⁶. Вік рекрутів майбутньої української дивізії коливався між 16 і 70 роками, але 90 % із них були молодими людьми віком від 18 до 30 років і більшість з них за незначними винятками - галичанами. Відповідно до наказу СС-ФГА від 19 липня 1943 р. 2000 стрільців мали скерувати на полігон у Гайделягер, де вони повинні були утворити основне "кадрове ядро" для майбутніх піхотних полків дивізії військ СС "Галичина" - вишкільний батальйон (командиром якого був призначений штурмбан-фюрер СС Бернгард Бартельт). У його складі заплановано утворити штабний батальйон, 9 вишкільних стрілецьких сотень і 3 вишкільні кулеметні сотні⁴¹⁷. У кожній з сотень служило у середньому по 150 осіб (загалом приблизно 1800 добровольців, кількість яких упродовж місяця сягнула 2500 осіб), з яких 4, 8 і 12-та сотні мали отримати забезпечення важкою зброєю. Передбачено розділити їх на три гренадерські полки, але з огляду на відсутність достатньої кількості інструкторів на час початкового вишколу їх об'єднали в один. Оскільки ця формація була основою майбутнього з'єднання, у документах військ СС щодо неї вживали подвійну назву "вишкільний батальйон СС

⁴¹⁵GG. D.Gouv.d.Distr.Galizien. Dr. Wä/43g ZI. 19/43g. Lemberg, d.30.Juli 1943. Geh.Persönlich! An d. Rf-SS u. Chef d.Deut.Polizei H.Himmler. Betr.: SS-Schütz.-Div. Galizien. Wächter; Tgb. Nr. 48/10/43g Schriftl.Tgb.Akt.Nr.G 263. Feldkdostelle, 11 Aug. 1943. Betr.: SS-Schützendiv. Galizien. gez. H. Himmler // BA, NS 19/1785, Bl. 87-89, 93; NA, T-175, roll 108, fr. 2631294.

⁴¹⁶Latv. SS-Brlvpr. Legiona Generälinspektors. Riga, 1944.g. 6.martā. Ienemto austrumapgabalu reichsministram Alfredam Rozenberga kungam. Latviesu legionu generälinspektors R. Bangerskis // Latviesukaravlr... - 4. sej. - 246.-247. lpp.; *Гайке В.-Д.* Українська дивізія "Галичина"... - С. 14, 24

⁴¹⁷SS-FHA. KdoAmt d.W-SS. Org.Tgb.Nr.II/8230/43 geh. Berlin, d.19.Juli 1943. Betr.: Ausbild. d. Stämme f. d. SS-Freiw. Div. "Galizien". gez. Juttner, SS-Obergruppenführer u. Gen. d. W-SS // USHMMA, RG-48.004M - Military-Histor. Institute (Prague) records, 1941-44, Reel 3 - Kriegsarchiv SS (Various units); SS-FHA directive on recruitment of non-German nationals.

спецпризначення" або "Добровольча дивізія СС «Галичина»"⁴¹⁸. Насправді у німецьких батальйонах чисельність вояків рідко перевищувала 800 осіб, через що назва цієї формації батальйоном не відповідала реальному складові вояків, який наближався до чисельності бригади. На 31 серпня у батальйоні нараховувалося 177 старшин, 422 підстарший, 3026 стрільців або разом 3625 вояків, до яких додали 30 фольксдойче з Угорщини, Хорватії та Словаччини. Після того, як понад 100 українських старшин скерували на перевишкіл, батальйон поповнили ще на 300 осіб, унаслідок чого на 31 вересня у батальйоні було вже 3842 військовослужбовці, зокрема 48 старшин (28 німців і 20 українських старшин, які раніше служили в арміях різних держав) і 410 підстарший (переважно німці) й 3602 стрільці (382 німці і 3220 "галичан")⁴¹⁹.

Від початку вишколу кадрового персоналу дивізії військ СС "Галичина" доволі гострою була проблема старшинських кадрів. На 27 вересня 1943 р. командирами 10-х сотень батальйону спецпризначення у Гайделягері призначено німців, з яких тільки троє мали ступені гауптштурмфюрерів СС, а інші - нижчі ступені, тоді як у 5 -й стрілецькій та 12-й кулеметній взагалі не призначено командирів. На 19 жовтня у цій військовій частині налічувалося 160 офіцерів і 3208 рекрутів або разом 3368 військовослужбовців, з яких на вишколі у Гайделягері фактично перебувало 13 офіцерів і 3127 стрільців або разом 3140 вояків. Решту скеровано у різні місцевості для фахового навчання, у тому числі 133 до офіцерської школи у Просечнице (нім. Prosetschnitz) в Чехії, по 7 - до медичних академій до м . Грац та до Берліна, 16 - до Артилерійського вишкільно-резервного полку СС у Мюнхені, по 2 відповідно до вишкільно-резервного полку зв'язку СС у Нюрнберзі й зенітного вишкільно-резервного полку СС у Мюнхені, 7 - до саперного вишкільно-резервного батальйону СС у Дрездені, 44 - до ветеринарного вишкільно-резервного дивізіону СС у Радом. Воякам дивізії "Галичина", особливо на стадії її формування, видавали гірше озброєння порівняно з тим, яке отримували німецькі з'єднання. Нової зброї бракувало, застарілої було більше, ніж треба. Укомплектований із дивізійних рекрутів вишкільний батальйон спецпризначення у Гайделягері отримав у жовтні на озброєння замість передбачених нормативами 795 пістолетів "Парабеллум" конструкції 1918 р. (Р 08) або "Вальте-рив" зразка 1938 р. (W 38) тільки 173 пістолети й, навпаки, отримав 3782 карабіни "К 98 к" замість 2643, передбачених за нормами. 1 листопада, коли у цій військовій частині налічувалося 159 старшин, 319 підстарший і 2873 стрільці, за наказом шефа 2-го управління СС-ФГА Г. Юттнера від 20 жовтня батальйон розформовано, а сотні

⁴¹⁸ SS-Ausb. Batl. z. b.V. (SS-Freiw.Div. "Galizien"). SS-Tr.Üb.Pl.Heidelager, d.27.8.1943. Post Pustkow. Distr. Krakau. Geh. IaAz.: 21 Kdr./Sche. Tgb.Nr.83/43g. Betr.: Dienstgradmässige Einreih, d. f. die SS-Freiw.-Div. "Galizien" eingestellten Ärzte. An d.SS-FHA, Amtsgr.D. SS-Stubaf. u. Btl.-Kommandeur // USHMMA, RG48.004M, Bataillon d.Waffen-SS z.b.V.: SS-Ausbildungsbat.z.b.V, Karton 3, File 11, 1943 - I-II: Classified documents from the unit stationed in the Krakow district. Documents relating to the dissolution of the unit, transfers of volunteers "Galizien," unit strength reports, creation of SS-Freiw. Div. "Galizien," guidelines for training (incl. distribution of ammunition), personnel matters, includings lists of officers, equipment, supplies and clothing, etc.

⁴¹⁹ SS-Ausbildungs Batl.z.b.V. (SS-Freiw.Div."Galizien"). SS-Tr.Üb.Pl.Heidelager, den 1.9.1943. Post Pustkow. Distr.Krakau. II b. Az.: 9w, Tgb.-Nr.89/43 geh. Rr. Geheim! Betr.: Monatliche Stärkemeldung. An das SS-FHA Abt.Feldpostwesen. i.V. SS-Hauptsturmführer; SS-Ausbildungs Batl .z.b.V. (SS-Freiw.Div."Galizien"). SS-Tr.Üb.Pl.Heidelager, den 1.10.1943. Post Pustkow. Distr. Krakau. IIb.Az.: 9w, Tgb.-Nr. 109/43 geh. P/Rr. Betr.: Monatliche Stärkemeldung der Teilnehmer an der Feldpost bzw. SS-Feldpost. An das SS-FHA,Abt. Feldpostwesen, Berlin-Wilmersdorf Geheim! SS-Sturmabführer u. Batl.-Kommandeur // USHMMA, RG 48.004M, Bataillon der Waffen-SS z.b.V.: SS-Ausbildungs bataillon z.b.V., Karton 3, File 11.

№ 1-12 разом зі зброєю, спорядженням, автомашинами, кіньми та возами передано дивізії "Галичина"⁴²⁰.

Офіційну назву дивізії упродовж її формування в офіційних німецьких документах до червня 1944 р. змінювали кілька разів. Спочатку Вехтер запропонував для неї назву "Добровольча дивізія «Галичина»", але 28 квітня проголошено творення її як "Стрілецької Дивізії СС «Галичина»" (*SS-Schützen-Division Galizien*). 30 липня її названо "Добровольча Дивізія СС «Галичина»", 22 жовтня - "14-а Галицька Добровольча Дивізія СС" (*14.SS-Galizische Freiwilligen-Division*), а від 27 червня 1944 р. її офіційна українська назва - 14-а Гренадирська Дивізія Зброї СС (галицька ч[исло].1), нім. назва - *14. Waffen-Grenadier-Division der SS (galizische Nr. 1)*⁴²¹. На початку листопада у складі дивізії налічувалося приблизно 6000 вояків, причому нові рекрути постійно прибували. Наприкінці 1943 р. з них укомплектовано Добровольчі полки СС ч. 1-3 (галицькі) (*SS-Freiw.-Regimenter 1-3 (Gal.)*), на початку 1944 р. перейменовані на Гренадирські полки Зброї СС ч. 29-31 (галицькі ч. 1-3) (*Waffen-Grenadier-Regimenter d. SS 29-31 (gal. 1-3)*), а також артилерійський полк та інші структурні військові частини й підрозділи⁴²².

Усі старшини й підстаршини з інших армій, котрі вступили до дивізії Ваффен-СС "Галичина", проходили спеціальну верифікаційну комісію (т. зв. про вірну комісію), створену як підреферат верифікації старшинських ступенів історично-архівного реферату ВУ під керівництвом колишнього підполковника ДА УНР Віктора Мальця⁴²³. Її завданням було на підставі документальних підтверджень встановити останній ранг кожного офіцера, призваного до дивізії, і передати для затвердження відповідне подання голові ВУ А. Бізанцу⁴²⁴. Після верифікаційної комісії ВУ колишні офіцери різних рівнів проходили перевірку верифікаційною комісією (нім. *Überprüfungs-Kommission*) в Гайделягері, до якої увійшли колишні старшини українських армій, і після того - комісію Ваффен-СС, де процес перевірки був найсуворіший відповідно до інструкцій Головного командного управління військ СС. 12 серпня 1943 р. шеф СС-ФГА Г. Ютнер видав розпорядження, яким ускладнив надання українським підстаршинам та старшинам їхніх колишніх ступенів. Для поновлення цих ступенів передбачено багато умов, у тому числі крім переконливого документального підтвердження спочатку зачислення кандидата на поновлення у ступені "на один службовий ступінь нижче" й підтвердження, що він "за характером і особистими

⁴²⁰SS-Ausb.-Btl. z.b.V. Geh.! Führerstellenbesetzung. Stand: 27.9.1943; Dat.: 19.10.1943. SS-Ausb. Batl. z.b.V. (SS-Frw.Div. "Galizien"). Heidelager. PostPustkow. Distrikt Krakau. II b. Az.: 12 dTgb. Nr. 130/43 geh. Geheim! Betr.: Stärkemeldung; Bestandsmeldung über Waffen und Gerät d. SS-Ausb.-Btl. z.b.V. I.V. Reinold, SS-Hauptsturmführeru. Btl.-Kommandeur; 3.XI. 1943. SS-Ausb. Batl. z.b.V. Abwicklungsst. II b, Az.: 12dTgb. Nr. 146/43 geh. Heidelager. Post Pustkow. Distrikt Krakau. II b. An SS-FHA, Org.Abt. I EI (1). Betr.: Stärkemeldung. SS-Ausbildungsbatl. z.b.V. (Abwicklungsstelle); SS-FHA. Amt II Org.Abt.Ia/II. Tgb.Nr.II/8060/43 geh. Berlin-Wilmersdorf, d.20.Okt. 1943. Geh. Betr.: Versatzung des SS-Ausb.Btln.z.b.V gez.: Juttner // USHMMA, RG 48.004M, Reel 5.

⁴²¹ДАЛО, ф.Р-35, оп.2, спр.53, арк.1; Оп.13, спр.103, арк.87; *Klietmann K. G. Die Waffen-SS, eine Dokumentation / Kurt G. Klietmann. - Osnabrück: Der Freiwillige, 1965. - S. 183; SS-Freiwilligen-Division "Galizien" bzw. 14. SS-Freiwilligen-Grenadier-Division (galizische Nr. 1). Aufstellung, Gliederung, Umgliederungen, Juli-Okt. 1943 // BA, NS 19/3504; 27.Juni 1944. gez. Himmler // BA, NS 19/1785, Bl.125.*

⁴²²HIWRP, Heinrich Himmler Collection, Box 3, Fold.13, File 263 - The Ukrainian SS-Schütz.-Div Galizien Nr. 1, 1943-1944.

⁴²³ЦДДВО України, ф. 3971, оп. 1, спр. 7, арк. 33.

⁴²⁴An den Herrn Kommandeur der SS-Freiwilligen-Division Galizien in Heidelager. Betrifft: Offiziersdienstgrade //Archive of the Ist UD UNA by the UCRDC, The materials dealing with the Division, File: Обіжники та інструкції.

якостями є безумовно надійним", а також "є придатним до використання як вояк і володіє необхідними знаннями, які дають підстави його використання з тим службовим ступенем, з котрим його зачислено на службу". У розпорядженні серед іншого визначено: "3.) Надання службового ступеня допустиме тільки тоді, якщо кандидат протягом п'ятих місяців ви правдав себе на службовій посаді, що відповідає ступеневі, який йому має бути наданий... 4.) Одягання рангових відзнак має відбуватися тільки від дня надання службового ступеня. Тільки від того дня підвищення у службовому ступені буде вважатися дійсним. 5.) Право надання службового ступеня військовослужбовцям Добровольчої дивізії СС "Галичина" має тільки уповноважений німецький зверхник, який володіє повноваженнями для надання цього ступеня . Про добровольців, які отримали службовий ступінь в іноземних Збройних силах, що відповідає офіцерському службовому ступеневі, інформувати управління "II а" Головного командного управління СС... 6.) Надання службового ступеня військовослужбовцеві Добровольчої дивізії СС "Галичина" можливе за умови, якщо штатна посада, на яку його призначають, є вакантною. 7.) Надання службового ступеня не повинне залежати від надання доказу про період служби в якомусь іноземному війську або отриманий там службовий ступінь". Крім того, штаб батальйону спецпризначення в Гайделягері перед попереднім присвоєнням колишніх ступенів українським підстаршинам зобов'язано надсилати запит до СС-ФГА для отримання відповідної санкції⁴²⁵.

Тоді ж заборонено присвоювати українцям ранги "СС". Якщо естонським і латвійським воякам улітку 1943 р. присвоювали ранги з додатком "легіоне-", українським рекрутам після їх призову на військову службу присвоювали ступені з додатком "добровольчий" (*Freiwilligen*-). У згаданому розпорядженні від 12 серпня 1943 р. шеф СС-ФГА заборонив називати "есесівцями" українців зі ступенями від стрільця й вище і присвоювати їм ранги з літерами "СС" у назвах, а також зауважив: "Службовими ступенями військовослужбовців Добровольчої дивізії СС "Галичина" є такі: добровольчий стрілець [*Freiwilligen-Schütze*], добровольчий штурман, добровольчий ротенфюрер, добровольчий унтершарфюрер"⁴²⁶. Таку саму практику заборони присвоєння ступенів "СС" застосовано щодо тих українських вояків дивізії, які закінчили німецькі під старшинські школи й кожному з яких присвоювали ступені "ваффен-" (наприклад, якщо кожному з німців або представників "германських народів" до й після закінчення унтер-офіцерських шкіл Ваффен-СС присвоювали звання відповідно "юнкер СС" і "оберюнкер СС", то кожен українець отримував у разі зачислення на курси ступінь "ваффен-юнкер" і після їх закінчення "ваффен-оберюнкер"). 28 травня 1944 р. райхсфюрер СС чітко розмежував дивізії, сформовані командуванням військ СС із німців та з представників інших народів. Того дня у циркулярі для шефа німецької поліції безпеки і СД Гімmlер вказав, що називати "есесівцем" (*SS-Mann*) вояка української національності бойової частини військ СС недоречно, правильно має бути: "українець, який служить у з'єднанні Ваффен-СС [*SS-Waffenverband*]". Українці не були винятком, оскільки райхсфюрер СС заборонив у цьому циркулярі називати "есесівцями" усіх іноземців, які служили у військах СС: "Прошу звернути особливу увагу на те, щоб високопартісну та поважану назву "есесівець" вилучали з усіх офіційних, а також неофіційних повідомлень, в яких йтиметься про численних представників іноземних національностей, котрі сьогодні служать під командуванням організацій СС"⁴²⁷.

⁴²⁵SS-FHA. P12b 40/Amt V/IIb(5). Tgb. Nr.II/5905/43 geh. Berlin, den 12.August 1943. Betr.: Dienstgradmaß. Einreihung und Beförderung v. Angehörigen d. SS-Freiw.-Div. "Galizien". gez. Juttner, SS-Ogrupführeru. Gen. d. Waffen-SS // US HMMA, RG-48.004M, Reel 3.

⁴²⁶ Ibid.

⁴²⁷ An den Chef der Sicherheitspolizei und des SD Berlin, gez: H. Himmler // BA, NS 19, Kom. Befehl 14, Bl. 258.

Відповідальним за формування дивізії від 30 липня 1943 р. був В. Шімана, якого 22 жовтня призначено вищим керівником СС та поліції у Греції⁴²⁸. Після цього постійним командиром галицького з'єднання був оберфюрер СС Фріц Фрайтаг (Freitag)*. Від січня 1944 р. керівником оперативного відділу "I а" у його штабі призначено майора Вермахту Вольфа-Дітріха Гайке, який об'єктивно оцінив командира дивізії: "Він не міг зрозуміти української психіки, а хотів втиснути її в рамки «пруського духу». Це була найважливіша причина, чому в дивізії не склалися приязні відносини ані між ним і українцями, ані між ним і його найближчими німецькими співробітниками. Фрайтага поважали за його військове знання... Проте, як людину, його не сприйняло ні українське, ні німецьке вояцтво дивізії". Як наслідок цього від початку між німецькими організаторами і українськими рекрутами дивізії постало протиріччя, причиною якого були розбіжності в цілях: нацисти вбачали в іноземному персоналі інонаціональний вояцький контингент для забезпечення перемоги у війні, кінцевою метою якої було створення "Нової Європи" під егідою Райху, тоді як українці сподівалися, що кінцевим наслідком боротьби проти СРСР буде відновлення державної незалежності України. Тому ті інструктори-українці й колишні офіцери українських армій, які брали участь у початковому вишколі рекрутів у Гайделягері, намагалися надати виразний національний характер новій іноземній дивізії Ваффен-СС, з метою чого вживали специфічні національні терміни періоду визвольних змагань 1914-1921 рр. щодо її структурних одиниць (зокрема "курін" щодо батальйону або "сотня", "чота" і "рій" щодо підрозділів меншої чисельності) і щодо рангів її вояків (наприклад, якщо до німецького офіцера відповідного рангу зверталися "СС-гауптштурмфірер", до українського з тим же рангом неофіційно зверталися "пане сотник", якщо до німецького офіцера рангом нижче - "СС-оберштурмфірер", до українського - "пане поручник" і т. д.). Однак розбіжності між німецьким командним персоналом і українськими вояками посилювали відмінність менталітетів і намагання запровадження суворих "пруських стандартів" під час вишколу українців, а саме високих вимог до кандидатів на офіцерів старшого й молодшого складу, інтенсивної муштри рекрутів, суворих покарань за інколи доволі незначні провини аж до застосування смертної кари за порушення військових статутів у воєнний час тощо. Усе це не сприяло налагодженню порозуміння між німецьким кадровим персоналом і українськими вояками, яке часто руйнували спроби впровадження

⁴²⁸St. Qu., den 22 Oktober 1943. An d. Reichsführer-SS Heinrich Himmler, gez. Schimana // BA, NS 19/2191.

* Фріц Фрайтаг (повне ім'я - Фріц Юліус готтфрід Фрайтаг) народився 28 квітня 1894 р. в Алленштайні (Allenstein) у Східній Пруссії. Від 1 квітня 1914 р. до 17 грудня 1918 р. призваний на військову службу, а у січні-квітні 1919 р. служив у Вільному корпусі. Від 2 лютого 1920 р. перебував на поліційній службі. З травня 1933 р. вступив до НСДАП, а 1 вересня 1940 р. - до СС. На початку німецько-радянської війни служив у командному штабі райхсфюрера СС, після чого призначений керівником відділу "I а" 1-ї піхотної бригади СС (моторизованої). Від 15 грудня 1941 р. до 8 липня 1942 р. як штандартенфюрер СС був командиром Танкового гренадерського полку СС № 8 й від 2 вересня 1942 р. до 4 січня 1943 р. знову командував згаданим полком. У 1943 р. був командиром від 15 лютого до 20 квітня 1943 р. 8-ї кавалерійської дивізії СС "Флоріан Геер", від 17 квітня до 1 червня - 4-ї поліційної танкової гренадерської дивізії СС, від червня до 18 серпня - 2-ї латвійської добровольчої бригади СС і згодом від 18 серпня до 20 жовтня 1943 р. - знову названої поліційної дивізії. Від 25 серпня 1943 р. командував сформованою на основі вояків цієї дивізії бойовою групою, скерованою на фронт. 20 квітня 1944 р. отримав ранг бригадефюрера СС і генерал-майора Ваффен-СС. Упродовж перших чотирьох років Другої світової війни нагороджений кількома нагородами, у тому числі 30 липня 1943 р. - Залізним хрестом у золоті.

окремими німецькими підстаршинами дискримінаційних принципів ідеологи та практики німецького націонал-соціалізму щодо українців⁴²⁹.

До дивізії "Галичина" виявили бажання вступити понад 200 колишніх старшин і підстарший УГА, ДА УНР і Легіону УСС віком щонайменше 45 років і кілька десятків колишніх українських контрактних старшин та підстарший польської армії, з яких прийнято лише частину. Якщо в естонській дивізії Ваффен-СС дозволено підвищувати естонців до ваффен-оберштурмбанфюрера (підполковника), а в латвійських латвійців - до ваффен-оберфюрера (полковника), то у галицькій ступінь ваффен-штурмбанфюрера (майора) був найвищим щаблем у військовій кар'єрі тільки для двох українців - Миколи Палієнка та Євгена Побігущого. До середини 1944 р. ступінь ваффен-гауптштурмфюрера (сотника) отримали більшість колишніх старшин українських армій, у тому числі уродженці Центральної України ветерани ДА УНР Борис Барвінський, Аверкій Гончаренко, Іван Ремболович та інші. Унаслідок скерування кращих кандидатів на офіцерські ранги з українських рекрутів на вишкіл старшини-українці відігравали другорядну роль під час формування дивізії, оскільки основним командним складом дивізії були німецькі старшини, котрі не завжди враховували національну специфіку довірених їм вояків. Як твердив у споминах офіцер дивізії Дмитро Феркуняк, німці не планували скеровувати українських офіцерів також до дивізійного штабу, а тому "українські старшини в штабі дивізії були на другорядних позиціях. Їхні можливості були обмежені. Вони не мали впливу на вирішення справ... Така сама ситуація практикувалася по полках... Крім цього, канцелярійні службовці, від дивізійної команди до батальйонної, були німецькі підстаршини та вояки. Варто додати, що цілий господарський відділ опинився в німецьких руках. Українські старшини, котрі закінчили військову інтендантську школу, були приділені на підрядні місця... Вищі позиції були в німецьких руках"⁴³⁰. Одним із небагатьох українців у дивізійному штабі був керівник його відділу "П а" - персональний референт у справах українських вояків і дорадник Фрайтага з українських справ, відомий політичний діяч Галичини правої орієнтації у міжвоєнний період ваффен-гауптштурмфюрер Дмитро Паліїв, з яким у питанні психологічної роботи з українськими стрільцями в дивізії тісно співпрацювали колишній підстаршина Легіону УСС Микола Угрин-Безгрішний та деякі колишні українські старшини інших армій. За словами В.-Д. Гайке, Паліїв, який відіграв важливу роль під час формування дивізії, "передусім відстоював інтереси українців перед Фрайтагом. З уваги на характер Фрайтага, Паліїв виконував своє тяжке завдання з майстерністю і великим тактом. Він всією душею віддавався реалізації українських вимог дивізії, особливо її справам персональної політики; тому він часто мав суперечки з Фрайтагом. Українці в дивізії завдячують сотникові Паліїву дуже багато"⁴³¹.

Ситуація, подібна до ситуації у майже виключно німецькому за складом штабі дивізії, склалася у дивізійних полках та батальйонах, де українці були командирами тільки під час початкового вишколу. У січні й першій половині лютого 1944 р. командування полків № 29, 30 та 31 в Гайделягері на час їх комплектування доручили Є. Побігущому, Б. Барвінському та Степанові Котилю. Проте після переведення дивізії до табору в Нойгаммер, де відбулося завершення вишколу, 20 лютого їх командирами були призначені німці, а саме 29-го - оберштурмбанфюрер СС Фрідріх Дерн, 30-го - тимчасово

⁴²⁹ Гайке В.-Д. Українська дивізія... - С. 20-22.

⁴³⁰ Феркуняк Д. Спомини з життя в Дивізії "Галичина" і в полоні 1943-1947 / Дмитро Феркуняк. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. - С 19-20.

⁴³¹ Гайке В.-Д. Українська дивізія... - С. 23.

штурмбанфюрер СС Карл Бріштот і від квітня штурмбанфюрер СС Ганс-Бото Форст-ройтер, а 31-го - оберштурмбанфюрер СС Пауль Гермс (згодом Рудольф Панір)⁴³². Командиром артилерійського полку був призначений штандартенфюрер СС Фрідріх Баєрсдорф (Beyersdorf)⁴³³. Тоді ж з різних військових таборів почали прибувати диві-зійники, яких розподіляли по полках. До середини 1944 р. кожен із полків складався з двох батальйонів (у яких за штатом мало бути по 25 старшин і 850 підстарший та стрільців), до кожного з яких входили штаб, підрозділ зв'язку, три піхотні сотні й одна "важка сотня", тобто сотня важких скорострільів (кулеметів) та гранатометів⁴³⁴.

Крім піхотних і артилерійського полку в складі дивізії сформовано батальйон фузилерів (моторизованих піхотинців), дивізіон зенітних гармат, саперний та інші батальйони та сотні з порядковим номером "14" у назві. Під час комплектування дивізійних частин створено Розвідувальний дивізіон СС № 14 (*СС-Розвідний Відділ 14 / SS-Aufklärung-Abteilung 14*), командиром якого був штурмбанфюрер СС Зепп Зир (Sepp Zir); згодом цю частину перейменовано на Батальйон фузилерів СС № 14 (*СС-Фузилірний Відділ 14 / SS-Füsilier-Bataillon 14*) і скеровано до Ешвайлеру (Eschweiler) біля Аахену (Aachen) в Німеччині до військових шкіл Вермахту на навчання, що тривало від листопада 1943 р. до березня 1944 р. Під час вишколу українці носили мундири Вермахту; дивізійну уніформу дозволяли одягати тільки в неділі та свята. Після навчання фузилерів перевезено до Нойгаммера, де у квітні новим командиром батальйону був призначений штурмбанфюрер СС Карл Бріштот. У складі дивізії також сформовано Дивізіон зенітних гармат СС № 14 "Галичина" (*СС-ФЛЯК Відділ 14 "Галичина" / SS-FLAK Abteilung 14 Galizien*), який очолив штурмбанфюрер СС Серж фон Кюстер (Küster). Ранньої осені 1943 р. частину кадрового персоналу дивізіону з колишніх старшин та підстарший австрійської, польської, російської та чеської армій скеровано на перевишкіл до зенітного вишкільно-резервного батальйону СС у Мюнхен, а також в Арользен, Варбург та Вільфлєккен-Рьон (Wilflecken-Rhön). Після розміщення рекрутів у тимчасових бараках відбувалося їх прискорене навчання стрільбам з гармат, яке відновило знання, набуті ними під час служби у військових формуваннях інших держав. З цим контингентом рекрутів не виникло жодних мовних проблем, оскільки більшість з них вивчали або принаймні розуміли німецьку мову. У вересні важка батарея, озброєна гвинтівками та автоматами "МГ-42" під час формування була скерована для стрільб на полігон Гогенфельс, де особливо відзначилися командир і командний склад цього підрозділу⁴³⁵. Рекрути, скеровані у саперний батальйон, який очолив штурмбанфюрер СС Йозеф Рембергер, вивчали підготовку й організацію перевезень по воді, розбудову мостів, підривної та мінувальної справи тощо; він був частково моторизованим, зокрема забезпечений на 1/3 машинами та мотоциклами й на 3/4 - гужовим транспортом для перевезень військовослужбовців, техніки та спорядження⁴³⁶.

Під час творення дивізії військ СС "Галичина" склалася ситуація, подібна до обставин творення балканських чи балтійських з'єднань Ваффен-СС: одночасно з

⁴³²Melnyk M. J. To Battle!... - P. 65.

⁴³³Горбач О. Артилерійський полк / Олекса Горбач // Вісті Комбатанта. - 1992. - Ч. 5-6. - С. 104.

⁴³⁴Ортинський Л. Піхотний полк 1. УД. Організаційна схема і завдання поодиноких функцій / Ортинський Л. // Вісті... -Грудень 1951-Січень 1952.-Ч. 12(14)- 1 (15). - С 12-13.

⁴³⁵SS-FHA. Amt II Org.Abt.Ia/II Tgb.Nr.1757/44g.Kdos. Berlin-Wilmersdorf, 28.Juni 1944. Geh. Kdosache. Betr.: Kriegsgliederung der 14.Galiz.SS-Freiw. Div. und der Waffen-Gren. Divisionen-SS. gez. Juttner//NA, T-175, roll 41, fr. 2669258.

⁴³⁶Schmitt H. Pioniereinheiten der 14.Waffen-Grenadier-Division (ukrainische Nr. 1) / Hans Schmitt. - Offenbach, 1987. - S. 6.

формуванням дивізій з представників певної національності з їх співвітчизників через відсутність достатньої кількості вишкільного персоналу Ваффен-СС відбувався вишкіл полків поліційного підпорядкування із залученням до їх навчання та бойової підготовки персоналу німецької поліції. За пропозицією Г. Бергера й за дорученням Г. Гімлера, зважаючи на велику кількість добровольців під час вербувальної акції серед галицьких українців, шеф поліції порядку сформував з них окремі збройні формування, що не були складовими частинами дивізії і з політичних підстав були названі "Галицькі добровольчі полки СС № 4-8". СС-ГА і галицьке Бюро поповнень Ваффен-СС скерували велику кількість українських рекрутів Галичини для творення цих полків, що мали бути основою для майбутнього поповнення дивізії військ СС "Галичина" і комплектуватися далеко від рідних земель вояків на відміну від вишкільного батальйону й згодом піхотних полків дивізії. 13 грудня 1943 р. О. Г. Вехтер пояснив у листі В. Кубійовичу: "Формування так званих Галицьких Добровольчих полків СС № 4-8 і їх вишкіл старшинами та підстаршинами, яких скерували поліційні з'єднання, були необхідними, оскільки Ваффен-СС унаслідок формування чисельних нових дивізій не може на даний час надати необхідний для вишколу старшинський та підстаршинський корпус. Саме ж формування цих полків дуже добре виправдалося, у чому я принагідно мав можливість особисто пересвідчитися під час мого короткочасного відвідання їх в Ельзасі та Південній Франції". Вехтер згадав, що більшість вояків цих полків заплановано з часом "перевести до дивізійного з'єднання"⁴³⁷.

За наказом СС-ФГА від 15 квітня 1944 р. зібране у Гайделягері вояцьке поповнення дивізійних вишкільних та резервних частин об'єднано у Гренадерський вишкільно-резервний полк СС № 14 (галицький вишкільний полк № 1) (*SS-Grenadier-Ausbildungs- und Ersatz-Regiment 14 (galiz. Ausbildungs-Regiment 7)*)⁴³⁸. Додатковий німецький кадровий персонал для вишколу його вояків забезпечив Танковий гренадерський вишкільно-резервний батальйон СС № 35. Полк, що був головною резервною частиною для усіх частин дивізії, поділявся на такі структурні одиниці: вишкільні батальйони № I—III (сотні № 1-12), вишкільні сотні № 13-15, вишкільна сотня водіїв машин та резервний батальйон (штаб, кадрова сотня та сотня одужуючих). За короткий час у його підпорядкуванні було 4500 невишколених рекрутів, навчанням яких керували 50 німецьких та українських інструкторів, багато з яких не мали фронтового досвіду, а тому не могли забезпечити належний практичний вишкіл. Вояків після додаткового військового навчання скерували для поповнення інших дивізійних частин; від 15 квітня до 15 липня тривав їх вишкіл, протягом якого від 1 червня сформували треті батальйони дивізійних полків № 29, 30 і 31. Усього на 17 квітня у складі дивізії було 13999 військовослужбовців відповідно до визначених норм (з цієї кількості 458 осіб мали бути офіцерами, 2431 - офіцерами нижчого командного складу й 11110 - стрільцями (2092 мали належати до категорії "гіві"), але насправді були тільки 291 офіцер, 666 підстарший і 13042 стрільці, тобто бракувало 1765 підстарший)⁴³⁹. Проте згодом ситуація з командним складом покращилася й завдяки поверненню деяких вояків зі старшинських і підстаршинських вишколів і поповненню дивізії частиною вояків розформованих охоронного батальйону № 204 і галицьких полків поліційного

⁴³⁷Generalgouvernement. Der Gouverneur des Distrikts Galizien. Lemberg, den 13.Dezember 1943.

Dr.Wä/Ra. An den Leiter des ukrainischen Hauptausschusses Herrn Professor Dr.Wolodymyr Kubijowytsh, Lemberg // NAC, MG 31, D 203, vol.26, f. 27.

⁴³⁸Verordnungsblatt d.Waffen-SS (Berlin). - 1944. -Nr.8. -Ziff. 175 v. 15.4.1944.

⁴³⁹17April 1944. Auszug aus der Stärkemeldung des SS-FHA, 14.Galiz. SS-Freiw. Div. // BA-MA, N 756/170.

підпорядкування на 28 червня в її лавах налічувалося 15300 вояків, у тому числі 1480 старшин і підстарший⁴⁴⁰.

Тим часом загальне становище Вермахту на Сході Європи погіршилося й у середині квітня 1944 р. радянські війська зайняли Тернопіль. За таких обставин після першого бойового випробування батальйонів, укомплектованих із галицьких українців, О. Г. Вехтер знову звернувся до райхсфюрера СС і 3 травня написав йому листа, в якому виклав своє бачення політичних обставин у галицькому регіоні, використовуючи факт створення дивізії "Галичина" як головний "козир" для аргументації доцільності зміни лінії окупаційної політики в ДГ. Він писав про політичне значення залучення дивізії до бойових дій у Галичині й про необхідність сформулювати чітку мету для дивізійників. Вехтер натякнув на незадовільну діяльність німецької психологічної служби в дивізії з українцями, назвавши однією з головних проблем під час її формування "відсутність містка між офіцерами і стрільцями, що все частіше знаходить жвавий прояв у розмовах стрільців". Вехтер пропонував чимскоріше вирішити політичні питання, щоб розрядити напругу в Галичині, яку викликала антинацистська пропаганда і діяльність збройних формувань українського руху опору. Він підсумував, що під час його короткого візиту до Нойгаммера дивізія справляла "враження бездоганного вояцтва"⁴⁴¹.

Своєрідною відповіддю на лист Вехтера був виступ райхсфюрера СС 16 травня перед офіцерами дивізії у Нойгаммері, у якому він перш за все визнав, що вояки дивізії - не "галичани", а українці й спробував переконати українських військовослужбовців у тому, що відсутність у її назві слова "українська" не означає будь-якого політичного упередження: "Я знаю, що декого з Вас пригнічує те, що цю дивізію називають галицькою і що дуже часто Вас називають галичанами. Для мене само собою зрозумілим є, що такі як Ви мешканці Галичини є українцями. Подібно до цього і у Німеччині німець, який мешкає на Помор'ї, називається поморянином, або який мешкає у Баварії, називається баварцем". Однак Гімлер не дав українським офіцерам дивізії жодних обіцянок відносно зміни німецької політики щодо України. Він згадав про очікування деякими українцями від Німеччини "більших дарів та більших прав", ніж приєднання Галичини до ГГ, але назвав виконання таких побажань передчасним, позаяк їх задоволення могло відбутися тільки з часом і відповідно до волі фюрера та закликав "дочекатися на його рішення щодо порядку народів у Європі аж до кінця війни". Серед іншого метою політики Вехтера в Галичині й виступу Гімлера перед офіцерами дивізії було запобігти поширенню пропаганди ОУН-Б серед її вояків, яких Гімлер назвав "славою для свого народу" й водночас засудив тих, хто виступав проти її формування, натякнувши на український повстанський рух. "Є величезна різниця у тому, - заявив він, - чи йду я в ліс, чи йду я на фронт у бій на боці дивізії. З-поза куща стріляти і з-поза куща кидати образи може кожен дурень. Хто так чинить, той не є патріотом. Але хто вправляється в дисципліні, муштрується, вчиться воєнного ремесла, вишколює сам себе і своїх стрільців, той дійсно щось приносить для свого народу". На закінчення виступу райхсфюрер СС закликав офіцерів дивізії підтримувати товариські стосунки між українцями та німцями. "Я вимагаю від Вас, мої німецькі старшини і стрільці, - звернувся він відтак до німецького командного складу, - щоб Ви пораненого українського друга виносили з поля бою так само, як свого брата". Гімлер поставив

⁴⁴⁰ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy / Ryszard Torzecki. - Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. - S. 332.

⁴⁴¹ GG. Gouverneur d. Distrikt Galizien. Lemberg, den 3. Mai 1944. Dr. Wä/Ra. An d. Rf-SS und Chef d. Deutschen Polizei, Reichsmin. H. Himmler, Berlin. Wächter. SS-Brigadef. 35/58/44 // BA, NS 19/1785, Bl. 119-122; HZ, MA-305, fr. 002363-002373.

перед офіцерами "Галичини" вимоги не проводити серед вояків жодної політичної агітації, ретельно виконувати накази її командування⁴⁴².

5.2.8.1-й Східномусульманський полк СС

Формування з українців дивізії Ваффен-СС, подібно до творення БКА, відбувалося без непорозумінь між інстанціями СС і Вермахту. Натомість у справах інших іноземних формацій ЗС Німеччини конкуренція за "вплив на фюрера" і "боротьба за кадри" набули форми політичного конфлікту між військовими з ОКВ-ОКГ і СС. Збільшувалася кількість розбіжностей у підходах щодо різних справ, зокрема й щодо іноземних формувань із громадян СРСР. Усе це посилювало конфронтацію між ОКВ-ОКГ і військами СС, що переростала подекуди у відкрите протистояння і з прихованих набувала інколи доволі відвертих форм. Наприклад, у другій декаді квітня 1943 р. в ОКВ запротестували проти примусових методів вербування іноземців до військ СС⁴⁴³. У відповідь 23 квітня Г. Гімлер звинуватив В. Кайтеля у тому, що Вермахт "занадто добре" потрактовує вояків іноземних формацій, зокрема Сербського добровольчого корпусу⁴⁴⁴. Непорозуміння між командуванням Вермахту і військовими відомствами СС зумовили потребу розмежування "сфер впливу" у процесі творення іноземних формацій німецьких військ. 21 січня 1944 р. К. Штауффенберг вказав на потребу "видати принципове рішення у тому сенсі, щоб [війська] СС обмежилися формуванням і командуванням тих Добровольчих з'єднань, котрі уже перебувають в їх лавах (як, наприклад, французи, нідерландці, данці, латвійці, естонці, боснійці, галичани), тоді як за сухопутними військами зберігалось б формування і т. п. Добровольчих з'єднань, уже створених при сухопутних військах"⁴⁴⁵. Проте на місцях конфлікти тривали, й кожне відомство продовжувало дотримуватися у політиці стосовно національних формувань лінії, визначеної своїм керівництвом. Інколи відомчі установи Вермахту робили усе для того, щоб зашкодити вербувальним заходам Ваффен-СС. Наприклад, 14 лютого штаб ГА "А" поінформував генерала Е. Кестрінга про заборону військам СС вербувати до їхніх з'єднань чоловіків в окупованих східних районах, адміністративно підконтрольних управлінню цієї групи армій⁴⁴⁶. Ця прихована конкуренція тривала й різні структурні підрозділи ОКВ та ОКГ і війська СС у межах своєї компетенції, інтерпретуючи на власний розсуд "генеральну лінію" А. Гітлера, намагалися посилювати впливи своїх відомств на східну політику щодо іноземців на німецькій військовій службі.

Конфлікт між інстанціями СС і Вермахту особливо виразно виявився під час створення перших збройних формувань військ СС із мусульман СРСР, що відбувалося внаслідок переведення іноземних легіонів Вермахту в підпорядкування Ваффен-СС⁴⁴⁷. У СС-ГА основні політичні питання, пов'язані з тюркськими народами й творенням з

⁴⁴²Rede d. Rf-SS a. d. Appell des Führerkorps d. Galiz. SS-Freiw.-Inf.-Division // ЦДАВО України, ф. 3971, оп. 1, спр. 34, арк. 142 зв.-145зв.

⁴⁴³Berger an Rf-SS v. 18.04.1943: OKW-Beschwerd. gg. Werbemethoden d. W-SS // NA, T-175, roll 131, fr. 8031-8035.

⁴⁴⁴Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 239.

⁴⁴⁵An d. OKH/GenStH/OrgAbt. HQ., den 21.0144. Stauffenberg // BA-MA, RH 55 (Sanitätsdienststellen im Heimatskriegsgeb.)-23/30.

⁴⁴⁶FSHGrappeAanGenStdH/Gen.d.Freiw.-Verbände 14.02.1944 // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009805.

⁴⁴⁷Unterlagen über Ostlegionen (fremdvölkische Verbände); Überprüfung der Turkbataillone durch die SS und Anwerbung für die SS; Bildung von Vorlagern für Turkvölker // BA-MA, RH 53-23/52.

їх представників нового полку військ СС, вивчала організована наприкінці 1943 р. у Дрездені інституція "Робоче об'єднання «Туркестан»" (*Arbeitsgemeinschaft Turkestani*), яку очолив оберштурмфюрер СС Райнер Ольцша. Він планував "революціонізувати" неросійські народи СРСР, які сповідували іслам, спровокувати активізацію "войовничого антиросійського націоналізму" з метою розвалу СРСР⁴⁴⁸. Ольцша, який завдяки обізнаності з туркестанськими проблемами був головним експертом СС-ГА у політиці щодо тюркських народів і займав у СС політичну посаду, рівнозначну посаді Г. Менде в РМО, підготував кілька меморандумів із протестами проти надання Східному міністерству особливих прав на пропагування ідеології пантюркізму. Він вважав, що СС-ГА під час вибору союзників Німеччини у боротьбі проти Радянського Союзу з-поміж його народів мало б надавати пріоритет тюркським народам, активно підтримуючи їх націоналізм в інтересах прискорення поразки ворога⁴⁴⁹. Свою позицію, яку Р. Ольцша обстоював навесні 1944 р., він сформулював у записці для керівництва СС-ГА. У політиці щодо тюркських народів Ольцша радив зважати на досвід консолідації антибільшовицьких емігрантських угруповань як "Прометейського руху" в міжвоєнній Польщі й діяльність пантюркістських організацій у Туреччині, а також на потребу впровадження узгодженого між різними владними установами Райху "єдиного методу розкладу ворога", причому формування східномусульманського полку СС було одним із елементів прямого виклику СС-ГА політиці ОКГ щодо творення тюркських частин. Ольцша вважав, що ні РМО, ні ОКВ не зуміли виробити ефективної політичної концепції, що забезпечила б достатньо результативне використання представників тюркських народів на боці Райху, а тому між різними владними інстанціями країни треба "досягнути угоди про те, що політичний вплив на справи турко-татар у СРСР та поза його межами і керівництво цими справами відтепер переходить до компетенції райхсфюрера СС". Він вважав помилкою те, що "з німецького боку східних турків досі не об'єднано разом", а натомість відбулося "їх регіональне групування на туркестанців, волзьких татар, кримських татар тощо" й саме "на часі використовувати усіх східних турків як расово й мовно єдиний блок проти росіян, причому цей тюрко-татарський блок повинен бути особливо зміцнений унаслідок свідомого посилення спільної ісламської віри"⁴⁵⁰.

До певної міри реакцією на створення двох піхотних хорватських дивізій Вермахту з громадян Хорватії було комплектування двох боснійських дивізій Ваффен-СС (котрі німецькі відомства трактували як хорватські). Так само у відповідь на творення Туркестанського легіону Вермахту й створення 162-ї піхотної дивізії (тюркської) війська СС створили 1-й Східномусульманський полк СС (*7.Ostmuselmanische SS-Regiment*), який передбачали розгорнути в дивізію Ваффен-СС. Якщо на початку 1943 р. услід за західноєвропейськими формуваннями військ СС у їх складі вирішено укомплектувати східноєвропейські з'єднання, то наприкінці того ж року як реакцію на створення боснійської дивізії "Гандшар" як західномусульманської вирішено створити з представників тюркських народів СРСР східному сульманську дивізію. Для неї запропоновано кілька назв - Східномусульманська дивізія СС (*Ostmuselmanische SS-Division*), Тюрксько-мусульманська дивізія (*Turkmuselmanen-Division*) або Мусульманська дивізія СС "Новий Туркестан" (*Muselmanische SS-Division Neu-Turkestani*). 15 жовтня Г Бергер звернувся до Гімmlера з проханням сформувати мусульманську дивізію військ СС із громадян

⁴⁴⁸Cwicklinski S. Die Panturkismus-Politik der SS: Angehörige sowjetischer Turkvölker als Objekte und Subjekte der SS-Politik / *Sebastian Zwicklinski* // *Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten...* -S. 149-166.

⁴⁴⁹Mühlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 140, 144.

⁴⁵⁰Bericht. gez. Dr.Olzscha. SS-Obersturmführer des Res. // BA, NS 31/42, Bl. 8-9.

СРСР⁴⁵¹. 24 листопада він писав у листі, який отримав особистий штаб райхсфюрера СС, що замість запропонованої ОКВ реорганізації тюркських батальйонів Вермахту в робочі батальйони їх треба перевести у підпорядкування СС-ГА і використати як основу для творення нового з'єднання Ваффен-СС, аргументуючи цю пропозицію так: "Якщо ми зможемо створити разом із західномусульманською дивізією також східному сульман-ську, це вплине як сигнал на 220 мільйонів мусульман у всьому світі"⁴⁵².

14 грудня 1943 р. під час обміну думками між Великим муфтієм Аміном аль Гуссейні, А. Маєр-Мадером і трьома офіцерами Тюркського батальйону № 450 підтримано ідею творення з'єднання з представників народів тюркської мовної групи для боротьби проти СРСР. 4 січня 1944 р. у розмові між представником СС-ГА штурмбан-фюрером СС Шульте і Маєр-Мадером, який на той час зі своїм батальйоном № 450 перейшов у підпорядкування Ваффен-СС і отримав ступінь оберштурмбанфюрера СС, домовлено, що майбутню дивізію буде сформовано у таборі Ваффен-СС у місцевості Понятова у південно-західному напрямку від Любліна на території ГГ. Штаб з'єднання розквартирувався у Любліні. Для комплектування його першого полку скеровано вояків тюркських польових батальйонів № 1/94 і 450 (розформованих відповідно 6 і 18 грудня 1943 р.), а також колишніх військовополонених і робітників з промислових підприємств, тоді як німецький кадровий персонал мали надати сухопутні війська⁴⁵³.

Під час творення східномусульманського полку військ СС політичні експерти СС-ГА врахували рекомендації кращого в Райху знавця проблем народів тюркської мовної групи з СРСР Г. Менде, який 12 лютого 1944 р. виклав свої міркування щодо пов'язаних із творенням цієї формації політичних питань у записці Г. Бергеру як шефові Головного керівного штабу політики РМО. Менде писав, що від комплектування Вермахтом окремих мусульманських легіонів треба перейти до вербування представників різних тюркських народів до великого легіону у формі східномусульманської дивізії Ваффен-СС. З його слів, це з'єднання мало стати одним із виявів готовності Райху підтримати організацію спільного фронту цих народів і створення у майбутньому єдиного Туркестану як важливого чинника антибільшовицької боротьби у війні проти СРСР, а в консолідації представників різних тюркських народів у мусульманській військовій формації з німецького боку "треба вбачати підтримку їхніх пантюркістських прагнень". Менде був упевнений: "якщо західномусульманську дивізію СС із боснійців можна було створити під об'єднавчою ідеєю ісламу", то через доволі сильні впливи атеїстичної пропаганди на молодь тюркських народів в СРСР у майбутній східномусульманській дивізії Ваффен-СС "об'єднавчий момент ісламу треба відсунути на задній фон" й натомість потрібно зміцнювати "національні об'єднавчі прагнення серед тюркських народів"⁴⁵⁴.

Тоді ж ревізіоністи гітлерівської лінії східної політики Райху в РМО ініціювали "революційні" зміни. Вони запропонували для неслів'янських територій статус автономних адміністративно-територіальних одиниць на зразок республік СРСР, а не безправних колоній. До середини 1944 р. під патронатом РМО відбулися конгреси національних представництв тюркських народів, під час яких виголошено заяви, що якоюсь мірою нагадували програми репрезентативних органів народів колишньої Російської імперії після революції в лютому 1917 р. Метою як цих, як і подібних заходів, інспірованих

⁴⁵¹ Sehr. Berger an RF-SS v. Oktober-November 1943: Aufstellung e. ostmohammed. Division // NA, T-175, roll 166, fr. 009872-009878.

⁴⁵²SS-NA. Geh. Berlin, den 24. November 1943. Pers. StabRf-SS. gez.: Berger // BA, NS 31/43, Bl. 16. ⁴⁵³ *KHettmannK. G. Die Waffen-SS... - S. 381-382.*

⁴⁵⁴P1/1936. Berlin, 12.2.1944. Geh! Vermerk betr.: Polit. Richtlinien f. d. Turkverbände und d. Ostmuselm. SS-Division // BA, NS 31/42, Bl. 4-5.

і підтриманих відомством Розенберга, були спроби надати німецько-радянській війні характеру політичної громадянської війни між антикомуністами та прибічниками більшовицької системи. У Грайфсвальді ще 3-5 березня скликано Волзькотатарський конгрес (Курултай) за участю татар, чувашів, башкирів, мордвинів, удмуртів та марійців. Він відбувся як засновні збори тоді ще не визнаного офіційно Волзькотатарського Бойового Союзу, у ході роботи якого йшлося про "європейську революцію проти більшовизму", проголошено необхідність створення незалежної держави в деяких областях уздовж р. Волги на Уралі (при повному зрівнянні усіх народів - учасників визвольної боротьби), розпуску колгоспів і розподілу землі між селянами, боротьби за надання рівних можливостей для розвитку татарської мови порівняно з мовами інших народів і подальший розвиток культури тощо (хоча заяви присутніх учасників про майбутню державу "Ідель-Урал" не підтримав жоден із представників німецьких інстанцій, які заявляли тільки про необхідність "спільної боротьби Німеччини і тюркських народів проти більшовизму"). Висловлено сподівання, що ОКВ дозволить волзьким татарам створити самостійні частини із власним національним командуванням так само, як це дозволено росіянам, вказано на потребу підтримки татарських командирів у Волзько-татарському легіоні й що власні офіцерські та підстаршинські школи повинні слугувати меті поповнення створених волзькотатарських формацій національними командними кадрами⁴⁵⁵. Навесні здійснено спробу скликання конгресу репрезентативного органу Криму з представників від кримських татар (а також українців та росіян), що мав задекларувати антибільшовицьку програму, але подальшого розвитку ці ініціативи не мали⁴⁵⁶. Натомість протягом 8-10 червня у Відні відбувся 1-й конгрес Національного Туркестанського Об'єднаного Комітету (НТОК) за участю 573-х делегатів (переважно емігрантів, туркестанських робітників у Райху і вояків Східних легіонів Вермахту й 1-го Східномусульманського полку Ваффен-СС), що прийняв постанови про боротьбу проти СРСР⁴⁵⁷. Тоді ж обрано персональний склад НТОК, президентом якого проголошено В. Каюм-хана. До президії НТОК увійшли 4 казахи, по троє туркменів і узбеків та по двоє киргизів і таджиків⁴⁵⁸.

У такій ситуації в СС-ГА для 1-го Східному сульманського полку СС визначено важливу політичну роль об'єднаного чинника, що мав сприяти консолідації представників тюркських народів на боці Райху. 12 травня 1944 р. під час наради між Р. Ольцшею і штандартенфюрером СС Е. Шпаарманом було сказано, що на території СРСР проживає майже 30 мільйонів мусульман тюркського походження, які віками перебували "у непримиренній культурній і національній боротьбі проти слов'янства" і тому потрібно їх об'єднати в єдиний "мусульманський східнотурецький фронт" під керівництвом Райху. Згадано про потребу "зміцнювати спільні елементи східних турків - кров, мову, культуру, релігію" й водночас про недоцільність проводити щодо них впроваджувану доти "політику роз'єднання на советський зразок"; відзначено важливість комплектування згаданої військової частини для розвитку майбутньої політики Райху щодо тюркських народів⁴⁵⁹. Однак створення східному сульманського полку військ СС не дало очікуваного

⁴⁵⁵BA, NS 31/31, B1. 1-8; *Cwiklinski S. Wolgatataren im Deutschland...* - S. 56-62.

⁴⁵⁶Чуєє С. Проклятые солдаты... - С. 488.

⁴⁵⁷Gen. St.d.H/Abt. FHO (III). Iste Kongr. d. Nat.-Turk. Einheitskomitee u. Antwort d. Chef FHO, 29. Mai 1944 // NA, T-78, roll 480.

⁴⁵⁸The Use by the Germans of Soviet Nationals against the Soviet Union in the late war. - The National Turkestanian Unity Committee // NA, Intelligence Division, DRS (51) 93, 1950, P. 4-7.

⁴⁵⁹III/20/a. Berlin, den 12.Mai 1944. Betr.: Rücksprache mit SS-Standartenführer Spaarmann u. SS-Hauptsturmführer Ullrich // BA, NS 31/42, B1. 10-11.

ефекту. Спочатку проти формування дивізії Ваффен-СС "Новий Туркестан" виступало керівництво НТОК та ОКГ і командування Вермахту в ГГ, які вбачали у ній конкурента, що буде намагатися перевести до свого складу вояків Східних легіонів та 162-ї піхотної дивізії (тюркської). 18 січня у ГШ СВН на висловлене прохання СС-ГА посприяти творенню мусульманської дивізії Ваффен-СС А. Маєр-Мадер отримав відмову: в ОКГ не погодилися передавати для цього решту туркестанських легіонерів, оскільки вирішили створити власне з'єднання (Добровольчу кадрову дивізію, яку почали формувати через місяць) для використання на Західному фронті, а не на Східному, куди інстанції СС розраховували скерувати своє майбутнє формування⁴⁶⁰.

Проте це не зупинило прихильників ідеї створення мусульманської дивізії Ваффен-СС із представників народів тюркської мовної групи. Оскільки командування Вермахту не бажало віддати частину командного персоналу тюркських батальйонів для формування нової дивізії військ СС, з метою її забезпечення старшинським складом 15 лютого СС-ГА санкціонувало призначення старшинами військ СС колишніх офіцерів Ча, які були представниками народів Середньої Азії⁴⁶¹. Маєр-Мадер вдався до самочинного вербування до нового полку Ваффен-СС легіонерів тюркських частин сухопутних військ на території ГГ, що дало підстави в ОКГ кваліфікувати такі дії, як заклики до дезертирства й попередити його про юридичну відповідальність за їх подальше поширення, що остаточно загостило доволі напружені стосунки між командуванням німецької армії і СС-ГА щодо творення нової дивізії Ваффен-СС із представників тих народів, котрі сповідували іслам. На початку лютого полк скеровано для завершення вишколу й залучення до бойових дій проти партизанських загонів у Білорусь, де Маєр-Мадера понизили у званні до штурмбанфюрера СС й усунули від командування (виконувачем обов'язків командира полку 28 березня був призначений колишній гауптман Вермахту (від 5 лютого гауптштурмфюрер СС) Гайнц Білліг, а після нього 27 квітня - гауптштурмфюрер СС Еміль Геррманн). До червня вдалося зібрати менше 900 осіб, з котрих як основу дивізії сформували один полк у складі штабу й двох батальйонів, для вояків яких бракувало спорядження, військового взуття й уніформ, а тому вони носили мундири Вермахту з відзнаками або елементами уніформ Ваффен-СС. У травні 1-й Східномусульманський полк Ваффен-СС передано у підпорядкування спецз'єднання СС під командуванням штандартенфюрера СС Оскара Дірлевангера, який після перевірки стану укомплектованості полку зробив висновок, що за чисельним складом військовослужбовців це батальйон і за домовленістю з СС-ГА підтримав його розгортання в полк⁴⁶².

Незважаючи на міжвідомчі протистояння з установами Вермахту щодо підпорядкування іноземних вояків і формувань, до середини 1944 р. інстанціям СС вдалося забезпечити збільшення кількості підпорядкованих їм формувань, укомплектованих із жителів завойованого східного простору. Уже на 1 лютого 1943 р. в допоміжних силах поліції порядку на Сході налічувалося 330000 осіб з урахуванням десятків тисяч осіб, які служили поліцаями на території РКУ, РКО, ГГ та частини окупованих областей

⁴⁶⁰Korrespondenz SS-HA, HSSPF Ost, WKr.Kdo. Generalgouvernement und a., Januar 1944:

Intervention v. Wehrmacht-Dienststellen bei OKH und RF-SS gegen Abwerbung v. Turk. Legionären durch SS-Division "Neu-Turkestan" // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009811-009831, 009844-009847; Meldung SS-Stubaf.Mayer-Mader an Berger über Besprechung bei GenStdH. am 18. 01.1944 // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009818-009819.

⁴⁶¹ Aktenvermerk SS-HA/Amtsgruppe D/Oststelle v. 15.02.1944: Berufung ehemaligen turkestanischen Offiziere d. Roten Armee zu Waffen-SS-Führern // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009777.

⁴⁶²MichaetisR. Das SS-Sonderkommando Dirlwanger / Rolf Michaetis. - Berlin: R. Michaelis-Verlag, 1999.- S. 29.

Росії⁴⁶³ (з яких 12643 російських та білоруських "щучманів" служили у радіусі дій ГА "Північ" та ГА "Центр" і 14900 українських - у радіусі дій ГА "Південь"⁴⁶⁴). Протягом червня 1943 р. - червня 1944 р. через збройні формування, підконтрольні різним інстанціям, підвладним райхсфюреру СС, пройшло понад 300000 жителів окупованих східних територій, у тому числі:

*майже 70000 у військах СС разом із тими, яких мобілізували й скерували на прискорений вишкіл у резервній частині, з них понад 63000 на червень 1944 р. служили в укомплектованих іноземних формаціях Ваффен-СС (у тому числі 13423 в естонській дивізії, 15300 в українській дивізії, 21319 у двох латвійських дивізіях (зокрема, 10727 у 15-й та 10592 у 19-й), а також майже 1000 у 1-му Східномусульманському полку СС, 2000 у російському полку СС "Варяг" М. Семьонова і 10000 осіб у бригаді "РОНА");

*майже 150000 у збройних формуваннях поліції порядку, підпорядкованих Гімм-леру як шефові німецької поліції, у тому числі 110000 в 238 охоронних батальйонах⁴⁶⁵ і понад 20000 у поліційних стрілецьких полках (частину з яких розформовано для поповнення їх вояками інонаціональних з'єднань Ваффен-СС) і 23000 у балтійських полках прикордонної охорони (з них 12118 осіб у 6-х латвійських і понад 10000 в 6-х естонських);

*до 80000 у допоміжних парамілітарних самооборонних відділах, також підпорядкованих німецьким поліційним структурам (у тому числі приблизно 25000 у батальйонах БКА, понад 15000 у кримськотатарських, балтійських, російських, білоруських та українських формаціях СД, майже 10000 у сформованих із литовців частинах ЛВР, 22262 у латвійських підрозділах "айзсаргів" і тисячі в естонських сотнях "Омакайтсе"⁴⁶⁶).

Воєнна криза нацистської Німеччини загострила внутрішньополітичну боротьбу за впливи на прийняття важливих рішень у цій країні стосовно різних політичних питань, одним із яких було творення іноземних формувань із жителів окупованих східних територій і пов'язані із ними справи. Якщо протягом першого півтора року німецько-радянської війни у цьому внутрішньовладному протистоянні політика інстанцій СС була певною мірою хаотичною імпровізацією або тільки реакцією на дії Вермахту чи багато у чому їх копіюванням, від початку 1943 р. інстанції СС розпочали впроваджувати власну політичну лінію й вдалися до жорсткої конкурентної боротьби за першість щодо вербування та використання іноземців, що тривала до останніх воєнних місяців. Для Вермахту іноземні збройні формування були насамперед військовим чинником, а для райхсфюрера СС - радше чинником посилення позицій інстанцій СС, аніж мілітарним інструментом. Саме тому Г. Гіммлер робив усе можливе, щоб за допомогою підпорядкованих йому органів безпеки та впливів шефа СС-ГА в РМО послабити впливи генералів Вермахту серед іншого шляхом творення іноземних військових формувань. Протягом 1943 р. і першої половини 1944 р. військові і поліційні структури СС зарекомендували себе як самостійний чинник мілітарної політики Райху у сфері вербування й військового використання іноземців, зокрема вихідців із СРСР Однак

⁴⁶³Война Германии против Советского Союза 1941-1945... - С. 136.

⁴⁶⁴Geheime Reichssache! Berlin, den 10.Mai 1943. Aktennotiz über Bandenbekämpfung. 1 .Vorhandene Kräfte v. SS und Polizei // BA, NS 19neu/1706, Fol.1, Bl. 1-2.

⁴⁶⁵Neufeldt H.-J., Huck J., Tessin G Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936-1945 / Hans-Joachim Neufeldt, Jürgen Huck, Georg Tessin. - Koblenz: Bundesarchiv in Koblenz, 1957. - Teil II: Tessin G. Die Stäbe und Truppeneinheiten der Ordnungspolizei / Georg Tessin. - S. 101-107.

⁴⁶⁶Эстонские подразделения в вооружённых силах... [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.okupatsioon.ee/rus/1940/ylev/ylev-1057.html

першість у творенні й використанні іноземних формувань усе ж зберегли за собою сухопутні війська Німеччини. Хоча підпорядковані райхс фюреру СС поліційні структури та вербувальні бюро Ваффен-СС зуміли рекрутувати понад 300000 жителів окупованих східних територій до збройних формувань для фронтових або протипартизанських дій та поліційної служби, основна кількість іноземців, завербованих для участі у воєнних діях на боці Райху, усе ж продовжували служити у лавах інонаціональних збройних формувань Вермахту.

5.3. ІНІЦІАТИВИ ВЕРМАХТУ: СХІДНІ ВІЙСЬКА

5.3.1. Політичні передумови творення й вирішення питання статусу

На зламі 1942-1943 рр. німецько-радянська війна переросла у громадянську збройну конфронтацію глобального масштабу, в якій у бойових діях в тилу німецьких окупаційних військ та на фронті часто протистояли десятки тисяч представників одних і тих же національностей. Якщо в боях за Київ і під Москвою на боці Вермахту крім німецьких з'єднань воювали переважно офіційні союзники Німеччини, то взимку 1942-1943 рр. під Сталінградом у бойових діях пліч-о-пліч із солдатами 6-ї армії Ф.Паулюса брали участь як громадяни союзних держав Вісі (вояки 3 і 4-ї румунської армії, 8-ї італійської армії, окремих підрозділів угорської 2-ї армії, 369-го хорватського полку та інших інонаціональних формацій), так і тисячі поляків, сотні яких потрапили в полон ЧА, та вояки інонаціональних формувань, укомплектованих із громадян СРСР. У битві під Сталінградом значна частина формацій з іноземців та "допоміжних добровольців" з окупованих чи намічених для окупації східних областей забезпечували тили Вермахту. Усього на 1 грудня 1942 р. в складі 6-ї армії ГА "Дон" під Сталінградом опинилося понад 20 східних формувань. Ними були Український батальйон № 6 (від 30 листопада - Східний батальйон № 551, до якого входило 6 сотень і по одному ескадрону кавалеристів та велосипедистів), Східна сотня № 113 та Східний кавалерійський ескадрон № 113 в структурі 113-ї піхотної дивізії, Східна будівельна сотня № 295 (до осені 1942 р. - Українська будівельна сотня) при 295-й піхотній дивізії, Східна будівельна сотня № 176 в структурі 76-ї піхотної дивізії, Східна сотня № 179 (до 30 листопада - Допоміжна вартова команда № 76) в складі 79-ї піхотної дивізії, Східна будівельна сотня № 194 при 94-й піхотній дивізії та Східна будівельна сотня № 295 при саперному батальйоні № 295 у складі 295-ї піхотної дивізії (до 30 листопада - Українські будівельні сотні) та інші формування⁴⁶⁷. Деякі з них виведено з оточення, більшість інших були розгромлені частинами ЧА й згодом відновлені на основі нових військовослужбовців із присвоєнням їм номерів розбитих формувань. Кілька східних формувань опинилися за кільцем оточення під Сталінградом (у тому числі Козацький батальйон № 403 при штабі 79-ї піхотної дивізії, Східна сотня № 448 та інші формації). Під Сталінградом розбито козацький Східний кавалерійський ескадрон № 113 (що діяв у складі 113-ї німецької піхотної дивізії), але кілька десятків його вояків зуміли прорватися з кільця оточення. Усього у складі 6-ї армії у бойових діях і як допоміжний персонал використано 50000 жителів окупованих східних територій переважно з колишніх полонених бійців ЧА та

⁴⁶⁷Див., наприклад: Апі. 4 z. OKH/GenSt.d.H./ Org. Abt.(II). Nr.5920/42 g.Kdos. v. 30.November 1942. Landeseigene Verbände - HGr Don // NA, T-78, roll 413, fr. 001001.

перебіжчиків-червоноармійців різних національностей, серед яких було найбільше росіян. Згідно з підрахунками Рюдигера Оверманса, який опрацював документи Вермахту, в оточенні опинилося 195000 німців, 50000 росіян (очевидно, до них причислено теж українців, козаків і представників інших народів, землі яких були у складі Радянського Союзу) і 5000 румунів, а німецький дослідник Манфред Керіг писав про 232000 німців, 52000 російських перебіжчиків і 10000 румунів⁴⁶⁸. Хоча дані різних авторів дещо різняться, вони свідчать про велику кількість громадян СРСР у складі угруповання німецьких військ під Сталінградом. Наприкінці Сталінградської битви значний тягар оборони перебрали на себе саме східні формування Вермахту й майже кожен п'ятий солдат армії Ф. Паулюса був росіянином⁴⁶⁹; з приблизно 274000 вояків німецької армії, які потрапили в полон під Сталінградом, 19700 були росіянами⁴⁷⁰.

У цей період між різними німецькими владними установами виникли непорозуміння щодо творення військових з'єднань із жителів регіонів, що на 22 червня 1941 р. були у складі СРСР. А. Розенберг вважав, що вербування мешканців до військових частин із територій, формально підпорядкованих йому, повинне узгоджуватися з РМО. Натомість високопосадовці Райху, відповідальні за використання населення окупованого Сходу в інтересах воєнної економіки країни (представник відповідального уповноваженого з виконання 4-річного плану Г. Герінга Фріц Заукель, уповноважений у справах продовольства й сільського господарства статс-секретар Герберт фон Бакке (Bucke) та райхскомісари Е. Кох та Г. Лозе), вбачали у Вермахті головного конкурента, що відбирав у них людей для своїх військових формувань⁴⁷¹. Однозначного ставлення до іноземних формувань із мешканців окупованих східних областей часто не було не тільки в різних установах Райху, а й одному і тому ж німецькому відомству: їх творення ініціювали командири й штаби Вермахту в окупованих східних регіонах, але в ОКВ у цій справі вбачали спочатку більше "мінусів", аніж "плюсів". Багато застережень під час розгляду пропозицій формування великих з'єднань викликав навіть не стільки політичний бік справи, скільки пов'язані з реалізацією цих задумів технічні труднощі. Проте у ставленні до цієї проблеми у ГШ СВН відбулася еволюція. Зростання кількості іноземців і позитивний досвід їх використання у Вермахті стимулювали вирішення високопосадовцями ОКГ проблем поповнення армійських втрат шляхом покращення ставлення до жителів окупованих східних територій і творення з них з'єднань для боротьби проти СРСР. До цих людей належали генерал-квартирмейстер ГШ СВН генерал артилерії Едуард Вагнер, керівник ФГО Р. Гелен та його співробітник підполковник Гайнц Данко Герре, керівник відділу військового управління підполковник Шмідт фон Альтенштадт, призначений у жовтні 1942 р. керівником оргвідділу ГШ СВН полковник (згодом генерал-майор) Гельмут Штіфф (Stieff) і його заступник К. Штауффенберг, підполковник Алексіс фон Роєнне, та співробітники АВП ОКВ. До них із часом приєдналися радник МЗС Німеччини Густав Гільгер, наступник К. Штауффенберга в

⁴⁶⁸Сталинград. Событие. Воздействие. Символ. Пер. с нем. Предисл. Г. Рота. - М.: Прогресс-Академия, 1995. - С. 465. Див.: *Overmans R. Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg. 2. Auflage / Rüdiger Overmans.* - München: Oldenbourg, 2000; *Kehrig M. Stalingrad. Analyse und Dokumentation einer Schlacht / Manfred Kehrig.* - Stuttgart: Dt. Verl.-Anstalt, 1974.

⁴⁶⁹*Дробязко С.* Каждый пятый солдат армии Паулюса был русским [Електронний ресурс] / С. Дробязко. - Режим доступу: <http://www.ironcross-cma.com/content/view/1399/95/>

⁴⁷⁰*Мьтчем С.* Фельдмаршалы Гитлера и их битвы / *Сэмюэль Митчем.* - Смоленск: Русич, 1998. - С. 329.

⁴⁷¹*Dallin A. German Rule...* - P. 536 f. Про позицію РМО щодо збройних формувань з громадян СРСР див.: *Bräutigam O. So hat es sich zugetragen...* - S. 437.

оргвідділі ГШ СВН майор Бернгард Клямрот і майор Рорбек (Rohrbeck) у штабі ОКВ й інші військові діячі. Вони вважали, що треба провести реформи в окупаційній політиці, щоб надати сенс боротьбі східноєвропейців проти СРСР⁴⁷².

Необхідність змін обстоював також шеф відділу ФГО у ГШ СВН Р. Гелен, який вважав, що, оскільки на середину 1942 р. Вермахт окупував найбільше населені області Радянського Союзу (на території яких проживало 66 мільйонів жителів або приблизно 1/3 усього населення СРСР станом на 22 червня 1941 р.), Райх повинен ефективніше використовувати людський потенціал завойованих земель не тільки у сфері економіки, а й більшою мірою на німецькій військовій службі. Гелен аргументував, що боєздатність військ Радянського Союзу не вичерпана, бо СРСР завдяки проведенню в тилу кількох мобілізацій не тільки швидко відновив втрати захоплених у німецький полон та вбитих бійців, а й укомплектував, озброїв і після прискороного вишколу скерував на фронт кілька нових дивізій. Під час Сталінградської битви він пропонував змінити політику на окупованих східних територіях і активніше використовувати їх жителів у боротьбі проти радянських партизанів на цих землях, що, на його думку, сприяло б звільненню німецьких частин з тилу Вермахту для залучення до бойових дій на фронті. Якщо для РМП військове формування з жителів східних територій були невід'ємним компонентом психологічної війни, для військових кіл - допоміжним фактором ведення бойових дій, то для Гелена - важливим чинником протипартизанської війни. Він був переконаний, що "використання місцевих частин" матиме "особливе, мабуть вирішальне значення" для успішної боротьби проти більшовицького руху опору, для знищення якого в тилу кожної з груп армій достатньо було від 70 до 90 Східних батальйонів. Гелен вважав, що "велике збільшення місцевих російських частин" спричинить очікуваний пропагандистський вплив на боці ворога, якщо для цього створити необхідні політичні передумови і рекомендував не зволікати з їх запровадженням, оскільки в разі воєнних криз будь-які заяви політичного характеру "матимуть малий резонанс"⁴⁷³.

Типовим прикладом мотивації офіцерами ОКГ необхідності приділяти більшу увагу вирішенню політичних питань, пов'язаних із використанням формацій із жителів окупованого Сходу, є доповідна записка гауптмана Доша від 2 лютого 1943 р. Він аргументував проти стримування їх творення напередодні можливого переходу ЧА в наступ і застеріг, що зростання кількості цих формувань без визначеної політичної мети "може бути небезпечним", але рішення про їх розформування не вирішить комплексу пов'язаних із ними питань: "Легко заборонити усі формування як ненадійні, або пару тисяч обмундированих у польові уніформи назвати німецьким військом. Але важко з радянських військовополонених зробити абсолютно лояльних солдатів, які воюватимуть до кінця йу такий спосіб ошадити кров тисяч німецьких солдатів". Дош твердив, що не варто обіцяти цим іноземцям чогось такого, чого керівництво Райху не планує, бо вони "будуть надійними тільки тоді, коли відчуватимуть довіру до Німеччини", надійність цих формувань можуть забезпечити тільки "порядність і ділові якості їх німецьких зверхників і дотримання зроблених їм обіцянок щодо майбутнього їх Батьківщини", а невиконання обіцянок викличе недовіру, небажання воювати й збройний спротив або перехід на бік рухів опору. Гауптман Вермахту попередив: "Якщо одного дня цю довіру буде втрачено, тоді ці з'єднання будуть становити для нас безпосередню загрозу". На

⁴⁷² *Hegge H. D. Neue Bundesgenossen in der Freiwilligenfrage: Hilger (AA), Klamroth (Org. Abt./ GenStdH), Rohrbeck (OKW/WF'ST) / Heinz Danko Herre // IfZ, JTS, ZS 406/III, Bl. 36.*

⁴⁷³ *Gehlen R. Der Dienst. Erinnerungen... - S. 13-22; Abt. FHO (Ia). Nr.3220/42 g.Kdos. H.Qu., den 25 .11.1942. Dringende Fragen des Bandenkrieges und der "Hilfswilligen"-Erfassung // BA-MA, RH 2/2089, Bl. 15-23.*

підставі усього сказаного Дош зробив однозначний висновок: "Усе питання місцевих з'єднань загалом залежить від політичного трактування Сходу"⁴⁷⁴.

Для досягнення чисельної переваги над супротивником у військовослужбовцях Німеччині треба було мобілізувати усі сили не тільки Райху та союзників, а й народів окупованих східних територій не тільки засобами примусу або матеріального заохочення, а й внаслідок психологічного переконання. Тому 15 лютого 1943 р. райхсміністр пропаганди видав циркуляр, у якому підкреслено, що "усі сили європейського континенту, передовсім східні народи, повинні бути використані" у боротьбі проти більшовизму - очевидно, серед іншого також у військовій сфері. Він заборонив поширення у прилюдних промовах або статтях будь-чого, що "принижує ці народи, особливо представників східних народів чи ображає їх самооцінку". Райхсміністр закликав уникати того, щоб у жителів окупованих східних областей виникло враження, нібито "Німеччина створює на Сході колонії і проводить колоніальну політику, а його землі та мешканців трактує як об'єкт експлуатації". Він наказав: "Потрібно також дозволити усе, що зміцнюватиме необхідну для перемоги співпрацю усіх європейських народів, особливо східних народів"⁴⁷⁵. Практичне впровадження процитованих вказівок керівника РМП відображено в офіційних періодичних друкованих органах Райху різних рівнів від окупаційних структур до найвищих щаблів влади (наприклад, за кілька днів після директив Й. Геббельса 21 лютого в його офіційні "Дас Райх" у Берліні опубліковано статтю "Нові союзники" про вихідців із СРСР, які на той час відзначилися в боях проти радянських частин і яких названо товаришами по зброї німецьких солдатів у їх боротьбі проти Радянського Союзу⁴⁷⁶).

Зміна акцентів пропаганди серед німців виявилася у відході від тенденції дискримінаційно-принизливого сприймання жителів завойованих східних областей як "недолюдків", формуванню образу яких сприяв виданий за півроку до того Вишкільним управлінням СС-ГА з санкції Г. Бергера (але без погодження з РСГА) ілюстрований політичний памфлет "Недолюдок" (нім. "*Untermensch*"). Статс-секретар РМП і оберфюрер-репер СС Леопольд Гуттерер виступив проти подальшого її поширення, оскільки видання мало негативний вплив на вояків формувань, створених із жителів згаданих територій. 5 березня він писав у листі Г. Гімmlеру, що ця брошура "дуже шкідливо вплинула на настрої серед добровольців зі східних народів і серед східних робітників та військовополонених, з лав яких частково рекрутують добровольців" і подальше її поширення на окупованих східних територіях "загрожує вирішальному для ведення війни формуванню добровольчих армій на Сході". Статс-секретар вважав, що її можна розповсюджувати тільки у західноєвропейських країнах й у тому випадку, "якщо там не дислоковані добровольчі формування зі східних народів"⁴⁷⁷. Однак у відповіді Гуттереру від 12 березня Гімmlер заперечив, вказуючи, що така мотивація проти поширення брошури про східні

⁴⁷⁴Hauptmann Dosch. Vortrags-Notiz! H.Qu., den 2.2.1943 // BA-MA, RH 2/2728, Bl. 2-9.

⁴⁷⁵Der Reichspropagandaleiter d. NSDAR Berlin, den 15. Februar 1943. Geheim! An alle Reichsleiter, Gauleiter, Gaupropagandaleiter. Betr.: Behandlung d. europ. Völker, gez. Göbbels // BA, R 6/139, Bl. 26-27; NA, T-454, roll 94, fr. 000082-000085.

⁴⁷⁶Kirchhof E. Neue Verbündete: Vom Einsatz der landeseigenen Verbände an der Ostfront / Erwin Kirchhof // Das Reich. Deutsche Wochenzeitung (Berlin). - 1943. - 21. Februar. - Nr. 8. - S. 4.

⁴⁷⁷Rf-SS/Pers.Stab: Broschüre "Der Untermensch", 1942 Januar-September 1943. Korrespondenz RSHA, Rf-SS/PStab, RminVolksaufklär. u. Propaganda, SS-HA, AA u. a.: Vertrieb d. Broschüre "Der Untermensch" in den besetzten Gebieten // IfZ, MA 304; NA, T-175, roll 86, fr. 2590728-2590755; Akt. Nr. Geh. 286. Der Staatssekretär im Reichsministerium für Aufklärung und Propaganda. Berlin W 8 5.3.1943. Schnellbrief. An d. Rf SS. u. Chef der Deutschen Polizei in Berlin. Betrifft: Aufklärungsbroschüre "Der Untermensch", Nordland-Verlag. Gutterer // IfZ, MA 304; NA, T-175, roll 86, fr. 2590750-2590751.

народи серед людей, котрі "як добровольці вступають до армії", належить до того роду аргументів, "які часто використовують військові і яких ми як давні націонал-соціалісти повинні швидше остерігатися, аніж просто безкритично повторювати"⁴⁷⁸.

На відміну від негативної реакції Г. Гімлера пропозиції РМП щодо корегування східної політики знайшли позитивний відгук у міністерстві А. Розенберга, керівники головного політичного відділу якого, за твердженням його провідного діяча О. Брой-тігама, "враховували те, що тривалий час буде неможливим, наприклад, допускати одних козаків боротися на німецькому боці й водночас трактувати їхніх братів чи жінок як людей третього класу, як «недолюдків»"⁴⁷⁹, і вважали за потрібне усунути дискримінацію в трактуванні як східних робітників, так і вояків збройних формацій, укомплектованих із жителів окупованих східних областей⁴⁸⁰. Тому керівництво РМО вирішило піддати ревізії східну політику Німеччини, виявом чого мало стати чітке сформулювання політичної мети, що спонукала б воювати проти СРСР захоплених у полон бійців ЧА й мешканців окупованих східноєвропейських територій. З цією метою вирішено надати нового звучання запропонованій на початку німецько-радянської війни концепції трансформації цього воєнного конфлікту з де-факто військової громадянської війни, в яку її прагнув перетворити Гімлер, на політичну громадянську війну, в ході якої на противагу до інтернаціональної Червоної Армії на боці СРСР Третій Райх мав створити власну інтернаціональну "євразійську армію" як "мілітарний інструмент визвольних рухів народів, поневолених більшовизмом" для забезпечення перемог Вермахту. Усвідомлюючи, що багатьох росіян, українців та представників інших національностей важко переконати воювати на боці недавнього ворога, політичні аналітики РМО дійшли висновку, що значно більше з них погодиться переходити до організованих на боці Німеччини національних армій. Саме вони зацікавилися формуванням окремих частин і на їх основі російської, української та інших національних армій; логічним підсумком дотогочасного практичного втілення військовими ідеї вербування "допоміжних добровольців" ("гіві") була пропозиція усунення з цього значною мірою принизливого терміна прикметника "допоміжні" (замість нього почали вживати поняття "добровольці") і комплектування "Добровольчих з'єднань" та "армій добровольців", необхідність створення яких активно обстоювали представники Східного міністерства. У розробленому його керівними співробітниками проекті декларації райхсміністра А. Розенберга до народів Радянського Союзу серед іншого зазначалося: "Для підтримування спокою та порядку в своїй країні кожен народ створює власні національні бойові формування. У бойовому союзі з німецькими Збройними силами вони будуть боротися проти більшовизму за волю своєї Батьківщини". Тоді ж керівник правничого відділу РМО Фрідріх Маркуль (Markull) підготував обґрунтування необхідності зміни німецької східної політики, у якому з-поміж інших пунктів вказано на потребу "формування національних армій як союзників у боротьбі проти СРСР"⁴⁸¹.

Зважаючи на складність завоювання великих просторів СРСР, керівні діячі РМО та деякі представники вищого командного складу Вермахту звели основну концепцію перетворення німецько-радянської війни в громадянську війну до запозиченої з твору

⁴⁷⁸Feld-Kdostelle, 12.März 1943. Rf-SS. Tgb.Nr.A 49/122/43. Betr.: Aufklärungsbroschüre "Der Untermensch", Nordland-Verlag, gez. H. Himmler // HZ, MA 304; NA, T-175, roll 86, fr. 2590749.

⁴⁷⁹*Bräutigam O. So hat es sich zugetragen...* - S. 437-438.

⁴⁸⁰RMfdbO/Fhrigsstab Politik: Behandlung und Einsatz d. osteurop. Völker als Fremdarbeiter und in Freiwilligen-Verb., 1942-1944. Korr., Verm. Ber.RMfdbO, OKW, OKH, RSHA// IfZ, MA-541; NA, T-454, roll 39, fr. 000777-001205.

⁴⁸¹NA, T-454, roll 24, fr. 000917; Roll 21, fr. 000915.

Фрідріха Шиллера "Деметріус" тези "Росія буде переможеною тільки росіянами" (з тією різницею, що коли говорили "Росія", мали на увазі "Радянський Союз", а коли говорили "росіяни", йшлося про усі народи у складі СРСР). 8 лютого 1943 р. А. Розенберг у доповіді фюреру запропонував змінити німецьку політику в окупованих східних областях з метою залучення місцевих мешканців "до активної боротьби проти більшовизму", стверджуючи, що "першим кроком на шляху до втілення цих ідей було дозволене фюрером формування кавказьких та козацьких з'єднань, творення Естонського легіону Ваффен-СС і проведена ОКГ акція вербування допоміжних добровольців"⁴⁸². Оскільки А. Гітлер дозволив Розенбергу опрацьовувати його проекти, райхсміністр окупованих східних територій почав розробляти конкретні плани реалізації своїх задумів. В одному з документів РМО на початку 1943 р. відзначено, що "війна проти советів має характер громадянської війни, у якій визначальне значення має те, чи російський народ стоїть на нашому боці, чи він є індиферентний, чи він підтримує советський режим"⁴⁸³.

Ідея перетворення німецько-радянської війни у війну народів СРСР проти більшовицького режиму набула розвитку в директивах РМО від 26 лютого 1943 р. для керівників німецької окупаційної адміністрації в східних областях. Основні положення цього документа зведено до тез: "1) Війна на Сході є не звичайним збройним походом, як, наприклад, у випадку Польщі, а європейською громадянською війною. Саме тому поряд зі зброєю особливе значення має політика. Політичні заходи сприяють перемозі й заощаджують німецьку кров для великих мирних завдань. 2) Ворогом є більшовизм, а не народи Радянського Союзу... Визволені народи є нашими друзями та союзниками проти влади Сталіна. З їхньою активною допомогою ми повинні звільнити від гніту Сталіна усі народи Радянського Союзу". Важливе значення для втілення в життя ідеї громадянської війни мав шостий пункт: "Оскільки більшовицька армія є інструментом сили для здійснення світової революції, у нашому випадку буде створено європейську армію для ведення громадянської війни. її солдатів - як перебіжчиків чи як військовополонених - із певними обмеженнями трактувати не як військовополонених ворожих народів, а як військовослужбовців дружніх народів. Райх під своєю охороною приєднує народи Радянського Союзу до Нової Європи і допускає народи Сходу до здобутків європейської культури". "Ми переможемо у війні на Сході тільки з народами Сходу, а не без чи проти них," - таким був основний висновок інструкцій⁴⁸⁴.

Думку керівних діячів РМО про необхідність перетворення німецько-радянської війни в політичну громадянську війну народів, поневолених більшовицьким режимом, поділяли також аналітики Вермахту, зокрема офіцери військової розвідки, які були експертами зі східноєвропейських питань. У складеній після поразки під Сталінградом доповідній записці Абверу про необхідність перетворення Східного походу в громадянську війну рекомендовано використати в інтересах Райху антибільшовицькі настрої, що на початку війни виявлялися у небажанні сотень тисяч бійців ЧА воювати за сталінський режим⁴⁸⁵.

Одним із захисників цієї ж ідеї був колишній заступник командира батальйону "Нахтігаль" з політичних питань і згодом командир Спец'єднання "Бергманн" гауптман Т. Оберлендер. 1 березня 1943 р. він підготував меморандум, у якому переконував, що

⁴⁸²Abschr.V.P.2491/6. Berlin, den 20.Februar 1943. Ref.: Bergmann. D. Herrn Reichsmarschall. gez. Körner // BA, R 6/139, Bl. 28-31.

⁴⁸³RMf.d.b.Ostgeb. Haltung der Deutschen in RKU in 1943 // BA, R 6/15, Bl. 108-121.

⁴⁸⁴Abschrift. Berlin, den 26.Februar 1943. Geheim! Leitsätze für die Ostpolitik // BA, R6/139, Bl. 32-33.

⁴⁸⁵Див.: О необходимости превращения Восточного похода в гражданскую войну // В. П. Ямпольский. Уничтожить Россию... - С. 189-193.

об'єктом німецької воєнної політики є не тільки Західна й Центральна Європа, а й кожен бездержавний народ із СРСР, котрий свого часу не був у тісному зв'язку з німцями, як, наприклад, українці. Згадуючи про погіршення ситуації на Східному фронті, німецький офіцер закликав керівництво Райху відмовитися від політики експлуатації населення окупованих східних територій, вказуючи на необхідність встановлення союзних відносин із місцевими народами у спільній боротьбі проти більшовизму й російського імперіалізму та попередив, що в іншому випадку Вермахт може зазнати поразки на Сході. 22 червня Оберлендер написав нову доповідну записку, у якій підкреслив, що запорукою досягнення перемоги у війні буде забезпечення "гармонії німецьких цілей і політично динамічних сил СРСР". Він радив активно використовувати "не тільки робочу силу, а й бойову силу іноземних народів", оскільки формування іноземних з'єднань і особливо РОА та підтримка діяльності полоненого радянського генерал-лейтенанта А. Власова "перейшли зі стадії пропаганди у політично-військову реальність": "Кількість місцевих добровольців ... на Східному фронті може суттєво зрости, якщо вони будуть знати, за що вони воюють. Не треба очікувати, що росіяни, українці, латвійці чи татари боротимуться і вмиратимуть за нас тоді, коли їх народи житимуть у рабстві". Автор документа вказав, що уже створені іноземні батальйони досягають успіхів і "тим самим осядають цінну німецьку кров". Він рекомендував використовувати націоналізм, як і більшовики, особливо щодо росіян, оголосивши війну "2-ю Вітчизняною війною", й підкреслив, що настав "останній історичний момент, щоб використати шанс, який нам надали більшовики своєю політикою винищування людей і зневажання цінності особистості". Оберлендер закликав залучати до співпраці з Райхом " населення Східної Європи як союзників для нас та Європи всупереч усім зробленим помилкам" і закликав визначитися у політиці щодо цих народів: "Це вирішить, чи ми у співпраці зброєю й політикою вдаримо по більшовизму, чи ми будемо проливати кров у боротьбі проти слов'янства за малу Європу проти Східної Європи". Оберлендер зробив висновок, що від зробленого вибору залежатиме, чи метою війни буде об'єднана велика Європа, чи тільки Центральна та Західна без Східної^{486*}.

Під час розробки теоретичних проектів міністерства А. Розенберга інстанції Вермахту практично протидіяли брутальній політиці А. Гітлера й жорстокій практиці СС і поліції на окупованих східних землях і за схваленням ОКГ і РМО запроваджували зміни щодо становища військовослужбовців східних формувань. Генерал-квартирмейстер ГШ СВН Е. Вагнер 9 лютого 1943 р. розіслав армійським корпусам розпорядження, у якому вказано: " Надійність та ударна сила Східних легіонів та місцевих допоміжних сил досі себе повністю виправдали. їх збереження та збільшення впливають на хід бойових операцій. Відповідальність за це перебирає Верховне командування

⁴⁸⁶An Abwehrstelle in Breslau. 19.März 1943. Erfahrungen b. d. militär. Erziehung u. dem Einsatz fremd. Volkstums. Im Felde, d. 1.März 1943. gez. T. Oberländer // NA, T-78, roll 1443, fr. 0642-0658 ; Denkschr. Im Felde, 22.6.1943. gez. Oberländer, Hauptm. // IfZ, MA-539; NA, T-454, roll 15; T-501, roll 229, fr. 000142-000147; BA, R 6/70, Bl. 120-126.

* Вище керівництво Райху продемонструвало нерозуміння складності ситуації й не визнало слушність пропозицій Оберлендера: коли на початку квітня 1943 р. шефові Абверу В.Канарісу вдалося передати перший із меморандумів фюреру, він вкрай негативно відреагував на його зміст, а другий меморандум взагалі був причиною звільнення Оберлендера з посади командира Спец'єднання "Бергманн" (*Oberländer Th. Der Osten und die Deutsche Wehrmacht. Sechs Denkschriften aus den Jahren 1941—43 gegen die NS-Kolonialthese / Theodor Oberländer. -Asendorf: Mut-Verlag, 1987. - S. 10-12).*

груп армій"⁴⁸⁷. Командувачі німецьких груп армій на Сході, втілюючи на практиці цю директиву, залучали до співпраці населення завойованих областей, з метою чого видали вказівки про ставлення до нього для армій, армійських корпусів та дивізій на східних територіях під окупаційною військовою владою. 17 лютого командувач дислокованих у Білорусі й у деяких районах Росії з'єднав ГА "Центр" Г. Клюге підписав документ, що розпочинався словами: "На підставі розпорядження ОКГ про трактування місцевих допоміжних сил я наказую: 1) Наша боротьба на Сході відбувається не проти російського народу, а проти більшовизму. 2) Місцевий мешканець чи зі зброєю, чи шляхом залучення до праці, є нашим спільним борцем або співробітником у боротьбі проти світового ворога". 26 лютого командувач дислокованих в Україні з'єднав ГА "Південь" Е. Манштайн видав аналогічний наказ щодо трактування цивільного населення⁴⁸⁸.

Тоді ж пропозиції творення у складі ЗС Німеччини "інтернаціональної армії" для надання німецько-радянському воєнному конфліктові характеру громадянської війни реалізовано у формі військових формувань із громадян СРСР, котрі номінально діяли як складові частини Східних військ. Оргвідділ ГІЛ СВН наказав провести реєстрацію цих формацій, врегулював питання щодо платні, уніформ і забезпечення харчами їх вояків та затвердив нормативні документи, які визначали права та обов'язки цих осіб. Хоча посаду генерала Східних військ запроваджено наприкінці 1942 р., його функції чітко регламентовано тільки 7 січня 1943 р. в інструкціях ОКГ, згідно з якими до цих військ зачислено тюркські й козацькі частини та формації з окресленням "Східні". Визначено, що генерал Східних військ підпорядковується шефові ГІЛ СВН і є його дорадником в усіх справах зачислених до війська "місцевих допоміжних сил сухопутних військ Німеччини", також крім Східних військ у питаннях служби порядку в тилкових областях під військовим управлінням, "допоміжних добровольців" і військовополонених, зачислених до польових військ. Головним завданням генерала було названо підготовку пропозицій щодо військовополонених червоноармійців (трактування, психологічної підготовки і військового вишколу "місцевих допоміжних сил Сходу", а також їх розподілу, озброєння та спорядження створених із них військових частин і командування ними) і практичну реалізацію цих проектів. Разом із компетентними відділами ГІЛ СВН він був відповідальний за опрацювання директив про трактування, "психологічну обробку", вишкіл та використання "місцевих допоміжних сил" і за обмін досвідом у цих питаннях шляхом скерування записок для німецького командування та вказівок для вояків формацій Східних військ. До його обов'язків належали персональні справи німецького командного і господарсько-управлінського вояцького складу та ненімецького офіцерського корпусу Східних військ. Він мав право за згодою компетентних установ відвідувати усі формування, причислені до цих військ, і бути присутнім під час виконання їх вояками військових обов'язків. Він також мав право в питаннях організації, озброєння, спорядження та постачання згаданих формацій готувати пропозиції разом із німецьким кадровим персоналом для оргвідділу ГІЛ СВН, в питаннях пропаганди з ФГО та відділом військових справ генерала спецпризначення (*Heereswesenabteilungdes Generals z.b. V*) для АВП ОКВ, а в питаннях призначення німецького кадрового персоналу на офіцерські посади - для персонального управління (*Heerespersonalamt*) ГШ СВН. Йому доручили налагодити тісну співпрацю з командуванням різних родів військ у справах військових одиниць,

⁴⁸⁷ОКН, GQ. H.Qu., den 9.Febraar 1943. Nr. 11/547/43. gez. Wagner // ЦДАВО України, ф. 3959, оп. 2, спр. 131, арк. 36-37.

⁴⁸⁸NA, T-454, roll 94, fr. 000015,000005-000009.

номінально причислених до Східних військ. Стосовно членів свого штабу генерал Східних військ мав дисциплінарні повноваження командира дивізії Вермахту⁴⁸⁹.

Унаслідок збільшення кількості сформованих частин і розширення радіусу їх розміщення при штабах груп армій і армійських корпусів для контролю над цими формаціями запроваджено посаду "командир Східних військ спецпризначення", кожен з яких підпорядковувався генералові Східних військ, штаб котрого очолив полковник Г. Д. Герре. Початком формування цих військ як військової структури з широкою системою підпорядкованих штабів можна вважати 9 січня 1943 р., коли 2-й відділ ГШ СВН видав наказ про запровадження посад командирів Східних військ спецпризначення на Східному фронті. Ці командні органи мали свою порядкову нумерацію (штабні - 700-704, 709-712, 720, 721, 741) і, крім того, запроваджено посади командирів Східних військ при ГА "А" і в ГТ. До функцій їх штабів спочатку належали організація пропаганди й забезпечення бойової підготовки у формуваннях Східних військ, контроль за вишколом їхніх вояків і станом їх забезпечення уніформами та озброєнням, нагляд за благонадійністю цих військовослужбовців. На час видання наказу вищі рангами офіцери на посаді командирів Східних військ діяли відповідно: № 700 - при ГА "Центр" (у лютому того року підпорядкований командуванню 286-ї дивізії безпеки), № 701 (доти його штаб діяв як Німецька команда зв'язку при Східному резервному полку "Центр") - при командувачі ГА "Центр", № 709 (доти як штабний офіцер Східних військ № 582) - при 9-й армії, а також № 710 - при 16-й армії й № 711 - при 18-й армії ГА "Північ". Окрім них у січні 1943 р. запроваджено посади командирів Східних військ спецпризначення з такими номерами: 702 - при 2-й танковій армії, 703 - при 3-й танковій армії, 704 - при 4-й армії, 709 - при 9-й армії (усі в складі ГА "Центр"), а також № 720 - при 2-й армії ГА "Південь"⁴⁹⁰.

У травні 1943 р. також запроваджено посади штабних командирів Східних військ спецпризначення № 740 і 742, а восени - полкових № 750-755 шляхом перейменування створених раніше полкових штабів (наприклад, на підставі наказу оргвідділу ГШ СВН від 30 серпня полковий штаб спецпризначення Клобе перейменовано у Східний полковий штаб спецпризначення № 753⁴⁹¹). Кожен із них мав ранг полковника або генерал-майора за деякими винятками (наприклад, командиром Східних військ спецпризначення № 740 якийсь час був майор). Штаб кожного з командирів структурних штабів № 750-755 іменовали "Східний полковий штаб спецпризначення"⁴⁹². Спочатку визначено, що до кожного з них мають належати 6 німецьких офіцерів, 4 підстарший та 5 солдатів, а також 2 офіцери та 6 солдатів із ненімців. Від 15 серпня у кожному штабі працювали офіцер, який займався вирішенням оперативних питань (1 а), "східний" офіцер штабу від "місцевих з'єднань" (який у німецьких документах пізніше фігурував як "штабний офіцер місцевих допоміжних сил" (*Stabsoffizier für landeseigene Hilfskräfte*)), ад'ютант, офіцер-ординарець, офіцеру справах розвідки та контррозвідки,

⁴⁸⁹Angabe d.OKH, GenStdH/IIa über Aufgaben d.General der Osttruppen // Allgemeinen Heeresmitteilungen. - Berlin, den 7.Januar 1943 // BA-MA, Amtsdrucksachen. RHD 4 (Heeres-Druckvorschriften (H.Dv.)). Див. про Східні війська: BA-MA, RH 11-V - General der Osttruppen bzw. Freiwilligenverbände; RHD 76 - OKH/General der Osttruppen bzw. General der Freiwilligen verbände.

⁴⁹⁰OKH.GenStdH/Org.Abt.(II) Nr. 15079/43 geh. H.Qu., den 9.Januar 1943. Betr.: Aufstellung von Kommandeuren d. Osttruppen z.b.V. An OK d. HG Nord m.4 N.A., JR d.HG Mitte m. 10 NA.,OK d. HGr B m.2 NA. nachr.: Chef H Rüstung u. BdE/AHA // BA-MA, RH 22/135, Bl. 179.

⁴⁹¹ Stellv.General kdo I.A.K. (Wehrkreiskdo I). Abt.Ib mob.Nr.2238/43 geh. Betr.: Aufstellung des Ost-Ers. Rgts. F. d. Stellv. Genkdo. Der Chef d. Generalstabes. I.A. // BA-MA, RH 58/67, Bl. 87.

⁴⁹²*Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze... - S. 64.*

перекладач-офіцер, східний офіцер-ординарець (від "місцевих з'єднань") і підстаршини (перший писар, писар і водночас друкар, перекладач і бухгалтер, який теж відав справами постачання) і стрільці. Усього: 8 офіцерів, 4 підстаршин, 11 солдатів⁴⁹³. Східних офіцерів штабів, які займалися підготовкою вояків, призначали переважно з колишніх командирів ЧА, які співпрацювали з Вермахтом⁴⁹⁴ (наприклад, при командирах Східних військ № 710 і 721 штабними офіцерами з підготовки вояків із жителів окупованих східних територій були відповідно В.Боярський та Сергій Буняченко, котрих водночас трактували як полковників РОА)⁴⁹⁵. Для німецьких команд зв'язку, що мали забезпечити постійний зв'язок кожного командира зі штабом генерала Східних військ, передбачено такий німецький персонал: 2 офіцери, 1 службовець, 8 підстаршин і 8 стрільців для Східного батальйону; 1 офіцер, 3 підстаршин та 1 стрілець для Східної сотні; 2 офіцери, службовець, 6 підстаршин та 6 стрільців для литовських та латвійських будівельних батальйонів⁴⁹⁶.

Усі командири Східних військ мали тривалий стаж військової та поліційної служби, поранення та бойові нагороди ще з Першої світової війни, а окремі з них були нащадками давніх німецьких шляхетських та офіцерських сімей. Командиром Східних військ спецпризначення № 700 від 20 листопада 1943 р. до 20 жовтня 1944 р. був полковник Юліус Коретті (Coretti), № 701 у 1943 р. - полковник Ганс Гессе, № 702 від 1 лютого 1943 р. до 1 лютого 1944 р. - генерал-майор Гайнріх Якобсен (Jacobsen) і згодом полковник Карл Ульмер (Ullmer), № 703 - від 8 березня 1943 р. до травня 1944 р. - генерал-майор Бодо фон Вартенберг й згодом до весни 1945 р. - генерал-майор О. Нідермаєр, № 704 - від 1 серпня до 1 листопада 1943 р. - генерал-майор Ганс Ошманн, а після нього - генерал-майор Вільгельм Вайсс, № 709 від 10 травня до 15 липня 1943 р. - полковник Курт Гайсер (Heuser), а згодом в тилу 9-ї армії від 15 серпня до 10 жовтня 1943 р. - полковник Ганс Гюттнер, № 710 у Росії - від 15 квітня 1943 р. до 15 січня 1944 р. - полковник Вільгельм фон Геннінг, № 711 - полковник Іфферт, згодом генерал-майор Германн фон Ведель, № 720 - генерал-майор Гелльмут Ніккельманн (Nickelmann), № 721 при командуванні ГА "Південь" у Кіровограді від 1 травня до 1 серпня 1943 р. - генерал-майор Вільгельм Кайпер (Keiper) й від 1 серпня до 15 листопада - полковник граф Хрістоф Штольберг (Stolberg, повне ім'я - Хрістоф Клеменс Марія Йозеф Йоганнес Баптіста ну Штольберг-Штольберг), № 740 у Рівному до 1 серпня 1943 р. - полковник Рудольф Райхерт (Reichert), від 1 серпня до 15 листопада - генерал-майор Макс Ільген, від 15 листопада до 31 грудня - полковник Х. Штольберг і від 31 грудня 1943 р. - майор Пфістерер, № 741 від 15 березня до 15 травня 1943 р. (і згодом № 853 до 10 жовтня) - генерал-майор Вальтер Фрайтаг (Freitag), а від 10 жовтня до 10 грудня 1943 р. в тилу ГА "А" - полковник Г. Гюттнер. Командиром Східних військ спецпризначення у ГГ був призначений полковник Мьоллер (Möller).

Спочатку посаду генерала Східних військ задумано як "канцелярську": його штаб видавав повідомлення для командирів цих військ та штабних офіцерів місцевих допоміжних сил, у тому числі загальні директиви та спеціальні листки про опіку над вояками і командування причислених до них формувань, накази про забезпечення, пропагандистські

⁴⁹³Anlage 1 zu OKH/GenStdH/Org.Abt.Nr.II/20125/43 geh.v. 15.8.43. Vorläufige KStN (Heer) // BA MA, RH 2/1422, Bl. 14.

⁴⁹⁴Ungermann S. Gliederung d. Stäbe für d. Führung und Betreuung d. landeseig. Verbände des Heeres / Ungermann S. // IfZ, JTS, ZS 421, Bl. 13-14.

⁴⁹⁵Дробязко С. И. Под знамёнами врага... - С. 187.

⁴⁹⁶Anl.9 zu OKH/GenStdH/OrgAbt. Nr.II/20125/43 g. 15.8.43. Höchchstärke d. deutsch. Verbindungskommandos // BA-MA, RH 2/1422, Bl. 25.

вказівки тощо⁴⁹⁷. Проте з часом німецьке командування надало Східним військам характеру своєрідного війська з власними уніформами, рангами, відзнаками й нагородами у чомусь на зразок британських колоніальних формувань, укомплектованих з індіців. Хоча за повноваженнями щодо членів свого штабу генерала Східних військ офіційно прирівнено до командира дивізії, після збільшення кількості адміністративно підпорядкованих йому формувань його посада відповідала посаді командувача німецької армії. Командирів Східних військ наділено повноваженнями командирів полків, але їх можна прирівняти до командирів німецьких дивізій (які вони очолювали до або після переведення у підпорядкування Г. Гелльміха) - за рангом, посадою, інспекторськими повноваженнями й кількістю підпорядкованих їм формувань (спочатку від кількох батальйонів та сотень). Періодична їх ротація, однак, не сприяла ефективному вирішенню питань їх компетенції. На підставі інструкцій Гелльміха від 24 лютого 1943 р. кожен командир Східних військ підпорядковувався командувачам армії та групи армій, при яких функціонував штаб командира, був дорадником цих командувачів у всіх справах "місцевих з'єднань". До функцій командирів належали забезпечення боєготовності військових частин, керівництво вишколом й особливо навчанням офіцерів та спеціалістів, опрацювання повідомлень про досвід використання мілітарних формацій, інструкцій та директив щодо оперативного використання, поповнення резервів німецького кадрового персоналу й "місцевих допоміжних сил" разом із "місцевими командирами", постачання й перевірка стану зброї, боєприпасів, уніформ, техніки та коней, контроль за настроями та надійністю вояків і проведення серед них пропаганди, контроль за виконанням дисциплінарних покарань і впровадження усіх заходів опіки⁴⁹⁸.

Генерал Східних військ з моменту призначення намагався змінити становище вояків номінально підпорядкованих йому частин. З цією метою 22 березня 1943 р. він підписав для ОКГ доповідну записку, в якій вказав на позитивний досвід використання підконтрольних йому частин і твердив, що серед вояків Східних військ теза "Ми знаємо, проти кого ми воюємо, але не знаємо, за що" "виникла не на ґрунті сталінської патріотичної пропаганди", а тому "проголошення політичної мети є необхідним для ведення тотальної війни, оскільки вона є ще одним засобом для досягнення мети". У зв'язку з підтримкою РМО ідеї творення політичних представництв із представників народів окупованих східних територій 23 квітня генерал звернувся до РМО з проханням з'ясувати, якими будуть функції майбутніх національних комітетів у вирішенні цілого ряду питань вояків Східних військ. Він просив сприяти звільненню від обов'язку праці "жінок добровольців місцевих з'єднань", забезпечити співпрацю різних інстанцій "під час втілення у життя вже виданих ОКВ розпоряджень про наділення землею військовослужбовців місцевих з'єднань", "опіку над інвалідами війни, про що ОКВ також вже видало розпорядження" і "достатнє забезпечення харчами по встановлених цінах для родин членів місцевих з'єднань". Г. Гелльміх додав, що зі Східних військ надсилають на ім'я німецького командування запити національним комітетам із цих питань і в разі відсутності відповідей на такі звернення відбудеться погіршення настроїв "у місцевих з'єднаннях та серед населення Сходу". Однак, оскільки реальні наслідки спроб впровадження пропонованих ним політичних змін були незначними, з часом Гелльміх, за

⁴⁹⁷Betreuung und Führung "ostvölkischer" Verbände 1943 - 1944. Allgemeine Richtlinien und Merkblätter // BA-MA, RH 11 V/6.

⁴⁹⁸ОКН. Gen.St.d.H. / General d. Osttruppen. I Nr.468/43 g. Geheim! H.Qu., ОКН, 24.2.1943.

Dienstanweisung für d. Kommandeure d. Osttruppen z. b. V b. d. Obkdos d. HGruppen und Armeen // NA, T-501, roll 30, fr. 000478; BA-MA, RH 22/135, Bl. 175; *Keilig W.* Das deutsche Heer 1939-1945: Gliederung, Einsatz, Stellenbesetzung. - Lief. 15. - Bad Nauheim: Podzun, 1953. - S. 15.

словами В. Штрік-Штрікфельдта, "припинив боротьбу і обмежувався виконанням свого вояцького обов'язку"⁴⁹⁹.

Від початку німецько-радянської війни у складі Вермахту створювали військові з'єднання з громадян Німеччини або представників державних народів, які мали право набути її громадянство (зокрема іспанську та хорватську дивізії), тоді як людей, котрі не отримали права громадянства Райху, приймали тільки як добровольців до Ваффен-СС⁵⁰⁰. Якщо у другій половині 1941 р. іноземні формування Вермахту з людей, які на 1 вересня 1939 р. мали громадянство СРСР, були винятками, протягом 1942 р. у складі СВН створено чисельні інонаціональні формування, але не врегульовано питання про статус і права цих вояків, на що вплинули нацистські завойовницькі плани щодо народів, країни яких були окуповані або намічені для окупації Райхом. Упродовж усіх воєнних років невизначеність політичної долі й міжнародного статусу військовослужбовців збройних формацій із громадян СРСР була вигідною для владних інстанцій Райху, оскільки звільняла їх від відповідальності за долю цих вояків. Нацистська Німеччина не брала на себе міжнародно-правових зобов'язань і відводила цим людям роль найманців. Проте з розвитком воєнних дій Райх змушений був пристосовувати свою політику до воєнних обставин, періодично йти на тактичні поступки і зрівнювати статус східноєвропейських, азійських і кавказьких формувань зі статусом західноєвропейських союзних і навіть т. зв. Германських формувань німецького війська⁵⁰¹.

У політиці Райху щодо Східних військ від проголошення "тотальної війни" до висадки військ західних альянтів у Франції можна виділити два етапи: 1) перебування їх на Сході від січня до осені 1943 р.; 2) від їх переведення на Захід наприкінці 1943 р. до середини 1944 р. Незважаючи на труднощі, зумовлені виникненням і вирішуванням пов'язаних із ними політичних, правових та інших питань, на обидвох етапах Східні війська були найкраще нормативно забезпеченою імпровізацією військової політики Німеччини під час творення збройних формацій із громадян СРСР. 29 квітня 1943 р. спільно з оргвідділом ГШ СВН генерал Східних військ видав пакет положень про статус їх військовослужбовців "Місцеві допоміжні сили на Сході - допоміжні добровольці" (*Landeseigene Hilfskräfte im Osten - Hilfswillige. OKH/GenStdH/Gen. d. Ostr. /Or.Ab. (II) Nr.5000/43 geh*) (т. зв. наказ № 5000). Згідно з ним, усіх російських добровольців називали бійцями РОА, українських - вояками УВВ, представників тюркських і кавказьких народів - військовослужбовцями Грузинського, Азербайджанського, Вірменського, Туркестанського, Північно кавказького і Волзькотатарського легіонів, а козаки мали бути об'єднані в лавах донських, кубанських, терських та інших козацьких батальйонів (котрі згодом трактували як "Донське військо", "Кубанське військо", "Терське військо")⁵⁰². Це поєднання поліетнічності й моноетнічного складу вояків відображено в назві згаданих

⁴⁹⁹Vortragsnot. betr.Ostr. H. Qu., d.22.März 1943. gez. Hellmich // Der Zweite Weltkrieg in Bildern und Dokumenten / [Hrsg. v. Hans-Adolf Jacobsen]. - Bd.2: Der Weltkrieg 1941/43. - München: Kurt Desch Verlag, 1963. - S. 169; Abschr. FS KR 06136 23/4/43. Geh. RfdbO. Nachr.: WFst/Qu, Gen. St. d. H. / FHO. OKH/GenStdH/ Gen. d. Ostr. IVNr.1088/43 geh // BA, R 6/141, Bl. 11; *Strik-Strikfeldt W. Against Stalin and Hitler...* - P. 123.

⁵⁰⁰Geheim! Pol I M 4796 g. Niederschrift über die Sitzung im Auswärtigen Amt vom 30.Juni 1941 über die Freiwilligen-Meldungen in fremden Ländern für den Kampf gegen die Sowjetunion // PA AA, Gesandtschaft Bern, Akt. Nr.2910, E242771-E242772.

⁵⁰¹OKH/Gen. St. d. H/Org.Ab. Ausl. Freiwilligenverb. in d. Deutschen Wehrmacht, 1942-45. Verfügungen d. OKW und OKH über Verwendung, Behandlung und Rechtsstellung ausländ. Freiwilliger in d. Deutschen Wehrmacht // NA, T-78, roll 414, fr. 002561-002784.

⁵⁰²РГВА, ф. 1303, оп. 4, д. 10, л. 41-57.

батальйонів - кожен із них трактували як "Східний", а після номера в дужках інколи зазначали їх характер за основним національним вояцьким складом. Вояків таких формувань вважали військовослужбовцями Східних військ, а їхні частини - структурними одиницями цих військ і водночас формаціями РОА, УВВ, козацьких військ або інших національних легіонів (хоча насправді їх приналежність до "армій-примар" була номінальною, оскільки Східних військ, РОА і УВВ не організовано як військ із єдиними оперативним командуванням, уніформами, відзнаками тощо).

Генерал Східних військ за погодженням із ОКГ протягом 1943 р. видав такі основні розпорядження стосовно адміністративно підпорядкованих йому формувань: 25 березня і 20 квітня - про покарання (доповнені у розпорядженнях цього ж відомства № 6040/43 від 5 вересня і № 7100/43 від 4 листопада); 9 травня - про запровадження рангів та службових ступенів і про постачання і забезпечення та виплату одноразово винагороди для "гіві" та вояків "місцевих з'єднань" і нарахування їм фронтової надбавки (а 28 травня - про надання підтримки їх батькам); 15 травня (й згодом 15 вересня) - про політичну пропаганду й духовну опіку; 11 вересня - про нагородження Відзначенням за заслуги та хоробрість представників німецького кадрового персоналу та уніформи місцевих з'єднань сухопутних військ зі Сходу й запровадження німецьких службових відзнак; 19 вересня - про створення вишкільних таборів; 13 жовтня - про соціальну опіку і про покращення опіки; 6 липня - про нарахування й облік платні; 3 листопада - про забезпечення польовою поштою "місцевих допоміжних сил"⁵⁰³. Метою цих директив було впорядкувати видані різними установами вказівки, що часто суперечили одні одним, зміцнити дисципліну й покращити боєготовність Східних військ.

25 березня 1943 р. Г. Гелльміх визначив, що "для усіх військовослужбовців місцевих з'єднань, а також допоміжних добровольців, зачислених на постійно до німецьких Збройних сил", діє "німецьке військове карне право і порядок про дисциплінарні покарання Вермахту". Виділено: "Впровадження будь-яких інших карних і дисциплінарних заходів заборонене". Запроваджено такі основні форми покарання для осіб, які порушили дисципліну: "1. Штрафні вправи; 2. Інші службові обов'язки поза тими, які заплановані; 3. Вилучення алкоголю, тютюну або теплого чи холодного щоденного забезпечення [терміном] до одного тижня; 4. Вилучення частини платні, також щодо одружених". Передбачено залежно від провини доволі суворі покарання: арешт, зменшення або вилучення порції хліба й напоїв (навіть води), штрафний марш тривалістю до 2-х годин на день з вантажем до 25 кг під наглядом підстаршини. Від початку покарання штрафник мав пройти лікарське обстеження для з'ясування, чи за станом здоров'я він підлягає виконанню наказу про покарання; в разі запровадження суворіших покарань і до їх виконання штрафника мав оглянути лікар, щоб з'ясувати стан його фізичної витривалості й можливості виконання ним штрафних завдань. Крім дисциплінарного або судового покарання передбачалося пониження в рангах на один ступінь або - за особливо важкі провини - на кілька ступенів. Пониження в ступені мали оголошувати перед зібраним складом вояків того формування, до якого належав військовослужбовець, котрий скоїв карний вчинок. Колишніх військовополонених, які скоїли кари гідний вчинок, мали повертати до таборів для військовополонених, а за особливо важкі провини - скеровувати до концтаборів. Накази про покарання офіцерів мав видавати командир дивізії, про

⁵⁰³General der Freiwilligen-Verbände. I Nr. 1240/44 geh. H.Qu.OKH., den 12.1.1944. Zusammenfassung der Vorschriften und Verfügungen für die Behandlung landeseigener Hilfskräfte // NA, T-78, roll 677, fr . 000015.

покарання підстарший і солдатів - командири полків або батальйонів. Кожен, хто підлягав покаранню, міг подати апеляцію⁵⁰⁴.

Наказом Г. Гелльміха від 20 квітня попередні інструкції доповнено положенням про те, що "військовослужбовці місцевих з'єднань і допоміжні добровольці, зачислені на постійно до німецьких Збройних сил (за винятком естонців, латвійців, литовців та фінів), які скоїли злочини" чи порушили вояцькі дисципліну та порядок, можуть бути звільненими з лав ЗС Німеччини. Визначено: "Так само з війська можуть бути звільнені усі політично ненадійні елементи, які не скоїли жодної дії, що підлягає покаранню, але на підставі їх політичної позиції з міркувань органів контррозвідки не можуть залишатися у війську. Звільнених із німецьких Збройних сил, а саме як тих, котрі вчинили карні вчинки, так і політично ненадійних, скеровувати або до табору Проскурів (Україна) до «Шталагу 355», залізнична лінія Вінниця-Тернопіль, або до табору в Каунасі (Остлянд), «Шталаг 336»"⁵⁰⁵. У рамках виконання цих директив інколи командування окремих з'єднань санкціонувало створення спецсудів для вояків східних формацій. Наприклад, у тилу ГА "Південь" улітку 1943 р. запропоновано запровадити посаду "місцевих судових офіцерів" для розгляду справ вояків частин Східних військ, перевірку яких на благонадійність здійснювали співробітники таємної польової поліції⁵⁰⁶.

Кожен вояк Східних військ отримував вояцький медальйон - пізнавальний знак з особистим номером (*Erkennungsmarke*), який мав теж кожен військовослужбовець-німець і копію якого в разі смерті власника для ідентифікації особи пересилали відділові ОКВ, що займався встановленням імені загиблого⁵⁰⁷. На кожному з них викарбувано назву формування, в якому служив іноземець (наприклад, на знаках для туркестанців крім особистого номера - слова-скорочення "*Turkest. Leg*", а для військовослужбовців Східних батальйонів - "*Ost. -Btl.*"). Однак жителі східних територій, окупованих Райхом, вступивши на службу до різних формувань ЗС Німеччини, отримали обов'язки німецьких вояків Вермахту, але не набули усіх прав військовослужбовців-німців. Винятки зроблено спочатку тільки для естонців, латвійців і з часом також меншою мірою литовців, яких прирівняно до вояків-німців у платні, нагородах і правах. 31 березня 1943 р. підготовлено проект положення, за яким для кожного із західних і східноєвропейських вояків мала бути запроваджена вояцька книжка з посвідкою категорії "В" для іноземців (*Soldbuch mit Personalausweis "W" für Ausländer*). Питання про їх надання мало вирішувати Центральне верифікаційне бюро для іноземних добровольців (*Zentralnachweisstelle für fremdvölkische Freiwillige*). Згідно з новим положенням німецькі й іноземні вояки були зобов'язані взаємно вітати одні других. Якщо інонаціональні військовослужбовці мали необхідні знання й певною мірою володіли німецькою мовою, то щонайменше

⁵⁰⁴Gen. d. Osttr. b.OKH. III Nr.769/43 geh. Geheim! Richtlinien über die Anwendung d. Bestimmungen des Militärstrafgesetzbuches, d. Wehrmacht-Disziplinarstrafordnung (H. Dv. 3/9 u. KStVO (H. Dv. 3/13) sowie über Strafvollstreckung (WStVzV.= H.Div. 3/7 b) b. Angehörigen d. landeseig. Verbände u. b. d. f. dauernd in die Truppe eingereinten Hilfswilligen. Hellmich // BA-MA, RH 22/135, Bl.4-5.

⁵⁰⁵Geheim! OKH. Gen. St.d.H./Gen.d. Osttr. IIINr.1060/43 geh. HQu.OKH, den 20April 1943. Bj. Betr. : Behandlung von aus den Reihen der landeseigenen Verbände ausgeschlossenen Freiwilligen. An sämtl. Heeresgruppen, Kommandeure der Osttruppen z.b.V. A.O.K. Bfh. der Heeresgebiete, Wehrm. Bfh. Ostland und Ukraine, OKW/Chef Kriegsgef, Chef H.Rüst u. BdE. AH I a VI. Nachrichtlich: 162 J.D. Kommando der Ostlegionen Radom. I.A. gez. Hellmich // BA-MA, RH 22/135, Bl. 6.

⁵⁰⁶Bfh. HG. Süd/AO, Anlagenbd. 62, April-September 1943: geh. Korr. betr. Überprüfung ukrain. u. a. einheim. Verbände durch GFP. Vorschlag z. Einführung einh. Gerichtsoffiziere (Aufgaben, Stellung) // IfZ, MA-487; NA,T-501,roll 32, fr. 001253-001267.

⁵⁰⁷AOK II a./Kdr. d. Osttr.720. 12.8.1943. Betr.: Erkennungsmarken f. landeseig. Hilfskräfte, gez. Harteneck // BA-MA, RH 20-2/636.

після тримісячного випробування їх могли підвищити у ступенях. Крім того вони так само, як і німецькі вояки, підлягали контролеві, котрий здійснювали таємна польова поліція та служба порядку Вермахту⁵⁰⁸. Проте положення про вояцькі права й обов'язки видавали поетапно й переважно з конкретних питань відповідно щодо західних легіонерів і окремо щодо військових формацій із громадян СРСР.

Спочатку військовослужбовці Східних військ отримували вояцькі книжки того німецького з'єднання, якому їх підпорядковано з тією відмінністю, що в них вказано назву їх формації (наприклад, у книжці для вояка грузинського піхотного батальйону № 799 у графі "*Feldtruppenteil*" вказано назву частини і сотні, а в графі "Резервна військова частина" проставлено штамп "Грузинський легіон" (*Georgische Legion*)). Однак від літа 1943 р. росіяни з частин РОА та козацьких формувань опинилися у дещо привілейованішому становищі порівняно з вояками українських або тюркських та кавказьких батальйонів Вермахту, які отримували стандартні військові квитки німецьких сухопутних військ. 18 червня кожен військовослужбовець 1-ї Козацької дивізії отримав військову книжку (*Kenntnisbuch*), яку в 1944 р. замінила "*Книжка воєннослужачого. Удостоверение личности*", внизу якої надруковано "*Козачья войска / Soldbuch. Kosaken-Heer*". На її сторінках вписували особисті дані вояка: прізвище, ім'я і по батькові, номер вояцького медальйона, національність (наприклад, "кубанський козак"), групу крові, сімейний стан, час прийняття присяги, запасну частину його формації, військову освіту й спеціальність, опис особи, час служби і відпустки, час перебування у шпиталях, озброєння й спорядження, службовий ступінь (посаду), військову платню. Для бійців РОА запроваджено аналогічну книжку (на обкладинці якої зазначено "*Книжка воєннослужачого. Русская Освободительная Армия / Soldbuch. Russische Befreiungsarmee*"), у якій зафіксовано ті ж дані, у тому числі про час присвоєння військових звань та нагород, отримані речі (майно), щеплення від захворювань тощо⁵⁰⁹.

У 1943 р. у всіх частинах Східних військ носили мундири Вермахту і особливі пізнавальні знаки (емблеми, нашивки, нараменники, накомірні відзнаки). Для вояків формувань, номінально причислених до РОА, УВВ, козацьких формувань, кавказьких та туркестанського легіонів, виготовили спеціальні нашивки й кокарди в барвах їхніх національних прапорів. Для бійців, причислених до РОА, на пропозицію Г. Жилєнкова запроваджено відзнаку, на якій зображено синій Хрест Святого Андрія Первозванного (*Андреевский крест*) на білому фоні й з розміщеними зверху літерами "РОА"*, для

⁵⁰⁸Entw. Betr.: Sammelverflg. über Verwendung u. Rechtsstellung fremd. Freiwilliger in der deutsch. Wehrmacht // BA-MA, RH 2/2728, Bl. 19-23.

⁵⁰⁹АОК 2. Kdr d.Osttr./O.Qu./Qu.2. O.U., den 16.8.1943. Betr.: Ausweise für die Angehörigen von Hilfswilligen und Ostsoldaten. Für das АОК. Der Oberquartiermeister // BA-MA, RH 20-2/636: Книжка воєннослужачого РОА // Заря. - 1943. - 9 мая. - С. 3.

* У лютому 1943 р. до розробки символіки "РОА" залучили російського художника А. Родзевіча, який підготував 9 ескізів у біло-синьо-червоних барвах російського національного прапора, але А. Розенберг перекреслив усі з них, після чого їх повернули на доопрацювання. У відповідь Власов саркастично зауважив: "Я би так і залишив - російський прапор, перекреслений німцями через почуття страху до нього". Остаточо затверджений варіант емблеми "РОА" справді нагадував перекреслений синім хрестом у вигляді літери "х" білий щиток у вузькому червоному обрамленні (*Штеенберг С. Генерал Власов...* - С. 118). Тоді ж для бійців запроваджено синьо-червоні кокарди, які від 22 травня 1944 р. за наполяганнями офіцерів РОА замінено на кокарди в російських національних синьо-червоно-білих барвах (ОКН.Gen. St.d.H. / Gen. d. Freiw. Verb. H.Qu. ОКН, den 22.5.44. Prop.-Hinweise Nr. 1 zu den Mitteilungen für die Kommandeure der Osttruppen z.b.V. u. Stabsoffiziere für landeseigene Hilfskräfte. I.A. Köstring. General der Kavallerie // РГВА, ф. 1303 к, оп. 3, д. 54, л. 46 об.).

частин, причислених до УВВ - відзнаку із зображенням тризуба в жовто-синіх барвах і розміщеними зверху літерами "УВВ", для військовослужбовців Східних легіонів -емблеми з їх національною символікою або її елементами та написами зверху цих країн німецькою мовою. Майже всі туркестанські та інші легіонери й вояки формацій УВВ та іноземних формувань Люфтваффе носили свої "емблеми-щитки" на правому рукаві, тоді як бійці РОА, козацьких формувань та іноземних формацій військ СС - на лівому рукаві (за винятком офіцерів РОА, які носили емблеми-нашивки на правих рукавах). У 1944 р. німецькі інтендантські служби штампували стандартні кокарди для вояків козацьких формувань, РОА і УВВ, які часто не використовували, тому що їх випустили під кінець війни і вони майже не доходили до фронтових частин. Згідно з наказами генерала Східних військ від 29 квітня 1943 р. (т. зв. наказ № 5000) і генерал-квартирмейстра ГШ СВН Е. Вагнера від 29 травня військовослужбовці Східних військ отримували мундири та зброю на підставі норм постачання уніформами та спорядженням польових військ від 23 грудня 1942 р. й нарукавні знаки як особливі відзнаки на праві рукави⁵¹⁰.

Наказом генерала Східних військ і оргвідділу ГШ СВН від 29 квітня 1943 р. нарукавні знаки, кокарди, петлиці й погони РОА та нарукавна емблеми, кокарди, відзнаки на комір і нараменники УВВ запроваджено для відповідно російських та українських "допоміжних добровольців", а наказом згаданого оргвідділу № 14124/43 від 29 травня - для російських та українських солдатів та офіцерів Східних військ. Відзнаки РОА, затверджені 29 квітня, 29 травня офіційно запроваджено для усіх російських формувань на боці Німеччини⁵¹¹. Тоді ж запроваджені раніше військові ступені* замінено на повноцінні військові ранги, котрі закріплювали за вояком незалежно від посади, яку він займав: доброволець (або солдат у частинах РОА), ефрейтор (нім. *Gefreiter*), унтер-офіцер, фельдфебель (нім. *Feldwebel* або *Wachmeister*), лейтенант, обер-лейтенант (у РОА - старший лейтенант), капітан (нім. *Hauptmann* (*Rittmeister*)), майор, підполковник, полковник. 29 грудня до них додано три генеральських ранги: генерал-майор, генерал-лейтенант і генерал⁵¹².

В історіографії тривалий час побутувала теза, що вояки іноземних формувань ЗС Німеччини воювали під чужими прапорами, але це тільки напівправда. Насправді багато цих формувань воювали не тільки під німецькими, а й під власними національними і традиційними історичними військовими прапорами, інколи стилізованими у національних барвах з елементами релігійних символів. Наприклад, піхотний полк № 369 (хорватський) у 1942 р. воював під прапором, на якому був герб-"шахівниця" з написом навколо "*Sto Bog da i srecajunacka*" ("Що Бог дає і геройська удача") на фоні червоно-біло-чорних національних барв із цифрою "369" у лівому верхньому кутку,

⁵¹⁰Anl.1. Ausführungsbestimmungen zur Ausstattung der Angehörigen der landeseig. Verbände u. der Freiwilligen (Hilfswilligen) aus den Osten mit Bekleidung und Ausrüstung wie deutsche Soldaten // NA, T-501, roll 229, fr. 000021-000022.

⁵¹¹ Знаки различия Русской Освободительной Армии // Русское дело (Белград). - 1943. - № 2. - С. 3; РГВА, ф. 1303, он. 4, д. 10, л. 56.

Відповідно до розпорядження ОКГ від 13 червня 1942 р. запроваджено козацькі звання, які поширено теж на Східні батальйони: рядовий, помічник командира і командир відділення, помічник командира і командир взводу, помічник командира і командир ескадрону (роти), а від 11 листопада 1942 р. (згідно з директивою ОКГ) - "командир батальйону".

⁵¹² Копия. Пер. с нем. Главное командование армии. Генеральный штаб армии. Орготдел генерала Восточных войск. № 1200/43. Юрид. отдел. 9.V.43. О введении знаков отличия в русских частях // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 737; РГВА, ф. 1372, оп. 3, д. 925.

а на зворотному боці - зроблений на світлому фоні напис "*Za Poglavnika i za Dom*" ("За поглавніка і за Батьківщину") з розміщеними у центрі червоними літерами "AP", що означали "Анте Павеліч". Легіон Французьких Добровольців проти більшовизму мав два прапори, першим із яких був квадратний стяг у кольорах національного прапора Франції з написом "Добровольчий легіон" (*Legion des Volontaires*) з одного боку та "Честь і Батьківщина" (*Honneur et Patrie*) зі зворотнього. У 1943 р. це формування отримало від тогочасного французького уряду знамено з елементами історичних стягів французької піхоти, запроваджених у 1879 р. (на одному боці вишито напис "Франція - 1-й полк Легіону Французьких Добровольців" (*La France au 1er Regiment de la Legion des Volontaires Francais*), а на зворотньому - "1941-42 Djukowo" та "1942-43 Beresina"); кожен батальйон легіону теж мав власний прапор⁵¹³.

Відомо, що не тільки згадані й інші балканські та західноєвропейські формації (наприклад, іспанська дивізія та Сербський добровольчий корпус) та неєвропейські формування (наприклад, Індійський легіон), а й багато причислених до Східних військ батальйонів, полків і формувань більшої чисельності мали свої прапори, які вивішували у місцях розташування штабів і батальйонів разом із німецькими, на які присягали, під якими святкували національні свята і під якими воювали. Наприклад, у Східному батальйоні № 658 (естонському), яким командував А. Ребане, під час складання присяги, вручення нагород і національних свят, крім офіційного штандарту ЗС Німеччини, вивішували естонський національний прапор. Доволі часто на прапорах було зображення, що фігурувало також на емблемах легіонів. Наприклад, на емблемі й прапорі Туркестанського легіону зображено лук зі стрілою на рожево-блакитному тлі. Крім цього легіону одними з перших отримали прапори кавказькі формування. У батальйонах Грузинського легіону в Польщі спочатку використовували грузинські національні червоно-біло-чорні прапори до травня 1943 р., коли окремі з них отримали власні прапори: № 799 "Георгій Саакадзе" - із зображенням кольчуги, двох перехрещених шабель й образу національного героя Грузії Георгія Саакадзе, № 822 "Цариця Тамара" - із зображенням цариці Тамари (яка правила у Грузії в 1184-1212 рр.), № 823 "Іраклій II-й" - із написом грузинською мовою "Еркеле" й зображенням голови царя Східної Грузії XVIII ст. Іраклія II-го, ім'я якого присвоїли цій військовій частині⁵¹⁴. Справжнім "камнем спотикання" між кавказькими мусульманами й нацистськими відомствами виявилось запровадження на прапорах елементів мусульманської релігійної символіки. Спочатку в 1942 р. імпровізований прапор із поєднанням півмісяця, зірки й свастики отримала тільки карачайська сотня, але в міру погіршення становища німецьких військ на Сході поступки в цьому питанні зроблено також для представників інших народів Кавказу, котрі сповідували іслам. На прапорі й нарукавних відзнаках Азербайджанського легіону спочатку було зображено зороастрійський храм, але згодом від цього штучного символу відмовилися й азербайджанські легіонери носили емблеми із барвами Азербайджанської республіки 1918-1920 рр., але без зірки й півмісяця, які додали на прапор, й нарукавні "щитки" тільки наприкінці 1943 р., коли у Вермахту вже не було шансів повернутися на Кавказ. На прапорі й нарукавних відзнаках Північнокавказького легіону спочатку було зображено стилізовані під свастику три кінські голови, які оберталися за годинниковою стрілкою, й напис

⁵¹³Юрадо К. К. Иностранные добровольцы в вермахте. 1941-1945. Пер. с англ. Н.А. Феногенова; худож. К. Лильс / Карлос Кабальеро Юрадо. - М.: АСТ Астрель, 2005. - С. 9-10.

⁵¹⁴Klietmann K. G. Geplante Fahnen der Georgischen Freiwilligen-Bataillone / Kurt G. Klietmann // Feldgrau. - 1959. - Н. 1. - S. 34.

"*Bergkaukasien*" ("Гірський Кавказ"), але у 1943 р. після відступу Вермахту з Кавказу їх замінили барвами прапора Союзу горців Північного Кавказу 1918-1920 рр., доповненими зображенням зірки і півмісяця⁵¹⁵.

Від початку 1943 р. відбулося масове виготовлення прапорів для частин із представників слов'янських народів. У деяких причислених до УВВ батальйонах, підпорядкованих Вермахтові або поліції порядку (наприклад, в охоронному батальйоні № 116 у Білорусі), дозволили присягати на жовто-синій прапор із зображенням тризуба (відомі також модифіковані варіанти - в одній із частин УВВ була хоругва з жовто-синім гербом і написом "*Самооборона /Selbstschutz*", на верхівці якої був хрест, стилізований під німецький Залізний хрест). У Білорусі навесні 1944 р. вояки батальйонів БКА присягали на білоруських національних біло-червоно-білих прапорах. На прапорі РОНА був зображений Святий Георгій Переможець (*Георгий Победоносец*) на білому полі, а у верхньому лівому кутку - Георгіївський хрест. Деякі інонаціональні формування ЗС Німеччини з метою акцентування уваги на продовженні розпочатої ними у 1918 р. антибільшовицької боротьби використовували прапори ще з періоду воєн проти "червоної Росії" - як національно-визвольних воєн народів Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії, так і громадянської війни в Росії 1918-1920 рр. Наприклад, офіцер армії Н. Корнілова І. Кондратьєв привіз до Белграда стяг 2-го Корніловського ударного полку, котрий використовували як прапор 3-го полку РОК у Сербії. Прапором 1-ї російської національної бригади СС "Дружина" спочатку було чорне полотнище із зображенням "Голови Адама" золотавого кольору. В деяких формаціях ЗС Німеччини, укомплектованих із військовополонених червоноармійців-росіян, офіційним прапором був російський національний біло-синьо-червоний прапор, а у формуваннях, організаторами й представниками командного складу яких були російські емігранти, його використання було усталеною практикою. У 1942 р. кожна сотня РННА мала свій триколовий прапор, а влітку 1943 р. він був прапором 1-ї російської національної бригади СС "Дружина", у гористих місцевостях Сербії та Боснії бійці РОК воювали під російськими національними прапорами. 22 червня 1943 р. у м. Псков зведена рота 1-ї Гвардійської бригади РОА взяла участь в урочистому параді, що теж відбувся під російським прапором⁵¹⁶.

Свої прапори мали також козацькі полки. Наприклад, у козацькому полку Юнг-шультца на початку 1943 р. використовували прапор із зображенням черепа у червоному ромбі, під яким воювали Донські козацькі полки періоду Першої світової війни й часів громадянської війни в Росії (форму якого пізніше змінено й зображення черепа на якому згодом нагадувало більше варіант цієї емблеми у німецьких танкових військах або формуваннях СС) та написом із порядковими номерами ескадронів (наприклад, "*2. Kosaken Schwadron*"). Одним із найспецифічніших прапорів іноземних антибільшовицьких формувань Вермахту, укомплектованих зі східно європейців, був прапор (штандарт), який використовував 1-й Сінегорський козацький Отаманський (*Атаманский*) полк і який був виготовлений в Україні й освячений в одній із сільських церков під час святкування релігійного свята Пасхи 25 квітня 1943 р. Його праобразом було старовинне "Знамено Єрмака", зображення якого запропонували

⁵¹⁵Мамуліа Г. Грузинский легион... - С. 225 п.

⁵¹⁶Волков С. В., Стреляное (Калабухое) П. Н. Чины Русского Корпуса: Биографический справочник в фотографиях/ С. В. Волков, П. Н. Стреляное (Калабухое). - М.: Рейтар/ "Форма-Т", 2009. -С.7; Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 56, 236, 237; Скородумов М. Ф. История возникновения Русского Корпуса в Сербии [Електронний ресурс] / Скородумов М. Ф. - Режим доступу: <http://ricolor.org/history/as/8/>; Русские добровольцы // Новая Европа 1944... - Псков, 1943.

козацькі ідеологи як приклад, гідний для наслідування⁵¹⁷. На лицевій стороні нашили червоний чотирикутник з іконою із зображенням Св. Георгія Переможця верхи на білому коні й зі списом, яким він убивав дракона. У лівому й правому верхніх кутках полотнища містилися золоті зображення двох російських двоголових орлів, у кігтях яких були круглі щити зі свастикою і між якими розміщено напис "*1-й Синегорський Казачий Атаманський полк*", а під орлом поблизу древка - напис: "*Во имя православного христианства верные сыны Дона идут в решительный бой против жидов!*"*. На стязі теж зображено двоголового орла зі свастикою (зображеного також на символіці двох праворадикальних російських емігрантських угруповань - нагрудного знаку Російського Фашистського Союзу (РФС) у Харбіні та знаку Російського національного і соціального руху (РНСД) у Берліні). Поєднання барв прапора відповідало традиційним донським барвам (синя, жовта і червона), а його древо у формі списа було обвите стрічкою в російських національних біло-синьо-червоній барвах⁵¹⁸. Донський козацький кавалерійський полк № 1 мав кілька прапорів із зображенням однієї емблеми, хоча й різних форм. Спочатку для командування полку і його 1 і 2-го дивізіонів наприкінці 1943 р. пошили невеликі прапори у формі жовтого трикутника із зображенням історичної емблеми Донського війська (пробитого стрілою чорного оленя, що мало символізувати спритність вояків і ніби стверджувало: навіть олень під час бігу не втече від козацької стріли) із зазначенням на прапорах дивізіонів їхніх номерів римськими цифрами ("I" або "II"), які використовували до кінця війни. Однак у травні 1944 р. полк отримав від осередку РОВС у Загребі свій головний штандарт із зображенням у щиті пробитого стрілою оленя в оточенні чотирьох синьо-червоних трикутників. Крім нього бойовим штандартом штабу полку був квадратний прапор із зображенням на обидвох сторонах згаданої історичної емблеми донських козаків. Інші частини мали простіші прапори - різнобарвні полотнища без додаткових зображень. Наприклад, прапор штабу і хоругва командира Донського козацького полку № 5 були ідентичними (чорно-жовто-чорний прапор із зображенням у центрі порядкового полкового номера "5"). На відміну від штабу полку його 1-й та 2-й дивізіони мали прапори у синьо-червоних барвах із зображенням у центрі верхньої половини полотнища римськими цифрами номера військової частини (I або II). У центрі прапора кожного з полкових ескадронів зображено їх номери, але полотнища були різних кольорів: 1-го - зелено-червоний, 2-го - жовто-червоний, 3-го - біло-червоний, 4-го - чорно-червоний, 5-го - зелено-червоний, 6-го - жовто-червоний, 7-го - біло-червоний, 8-го - чорно-червоний⁵¹⁹.

⁵¹⁷Знамя // На Казачьем Посту (Берлин). - 1943. - № 7. - С. 2.

*У кількох публікаціях слова "против жидов" на цьому прапорі перекладено як "проти більшо визму" або "проти невірних" (*Wagner C. Kalmükische Reiter-Verbände in der Deutschen Wehrmacht//Deutsches Soldatenjahrbuch 1976 /24. Deutsch.Soldaten-kalender. Hrsgb. v. H. Damerau / Constantin Wagner. - München: Schild, 1976. - S. 232; SchusterR, TiedeH. Uniforms and insignia of the Cossacks in the German Wehrmacht in World War II / Peter Schuster, Hans Tiede. - Atglen: Schiffer Military History, 2004. - P. 136).*

⁵¹⁸Верные сыны Дона идут в бой против жидов! // Казачья Лава (Берлин). - 1944. - № 9. - С. 3; Вынос знамени 1-го Атаманского Донского казачьего полка из храма // На Казачьем Посту. - 1943. - № 4. - С. 3; N-ский казачий полк со знаменем во главе марширует по улице украинской деревни // На Казачьем Посту. - 1943. - № 3. - С. 7; N-ской казачий полк на смотре со своим знаменем // На Казачьем Посту. - 1944. - № 28. - С. 1.

⁵¹⁹*Klietmann K. Fahnen und Flaggen der 1.Kosaken-Division / Kurt Klietmann. - Berlin: Verlag "Die Ordenssammlung", 1964. - S. 1-9.*

Єдиних прапорів для різних формувань Східних військ не вироблено, як не вдалося затвердити і єдиної присяги для їх вояків. Солдати й офіцери іноземних формувань ЗС Німеччини були зобов'язані скласти присягу і тільки після цього вони набували вояцькі права й отримували зброю. В інонаціональних формаціях військ СС присягали на офіційному прапорі націонал-соціалістичної Німеччини та штандартах Ваффен-СС, а у формуваннях Вермахту - на німецьких та національних або державних прапорах тих народів, вояки яких складали більшість у формуванні. Присяги військовослужбовців різних іноземних формувань ЗС Німеччини за деякими винятками були подібними й мали у тексті слова "присягаю перед Богом [*schwöre bei Gott*]" (за винятком переважно мусульманських формувань) та формулу вірності особисто А. Гітлеру як верховному командувачеві ЗС Німеччини. Оскільки фюрер не довіряв іноземцям, форми присяги на вірність особисто йому мали якоюсь мірою заспокоїти його недовіру (хоча через розбіжності цілей цих людей з метою світового панування нацистів це не завжди "спрацьовувало" - вояки згаданих формацій масово дезертирували, а фюрер звинувачував їх у віроломстві, зраді й відсутності належних вояцьких якостей). Тоді як вояки іноземних формувань у складі німецького війська присягали на вірність Гітлеру, вояки союзних формувань - водночас на вірність своїм Батьківщинам, але ні перші, ні другі не присягали на вірність Райху, що формально не суперечило міжнародним законам про ведення воєнних дій (45-а стаття додатку до положення про закони та звичаї сухопутної війни Гаазьких конвенцій 1907 р. забороняла "змушувати мешканців окупованої території скласти присягу вірності ворожій державі", а не її керівникові)⁵²⁰.

На зламі 1942-1943 рр. особи, зараховані до категорії "гіві", писали від руки або підписували вже надруковані заяви про готовність "служити у лавах німецької армії" й погоджувалися, що в разі відступу від цих зобов'язань їх "очікує страшна кара"⁵²¹. Від весни 1943 р. військовослужбовці Східних військ зачитували присягу того змісту, що й вояки інших іноземних формацій Вермахту з тією різницею, що у ній замість слів "проти більшовизму" були слова "в боротьбі проти більшовицьких ворогів моєї Батьківщини"⁵²². Проте від 1943 р. військовослужбовці різних формувань із громадян СРСР складали подібні за змістом присяги. Від весни того року всі росіяни, українці та кавказці у формуваннях, причислених до Східних військ, виголошували такий текст присяги, як і вояки РОА, УВВ чи КВА: "Як вірний син Батьківщини, я добровільно вступаю до лав Російської Визвольної Армії (або відповідно Українського Визвольного Війська чи Кавказької Визвольної Армії) і урочисто присягаю, що я буду чесно боротися проти більшовизму і на користь моєї Батьківщини. В цій боротьбі, що ведеться по боці німецьких і союзних армій проти спільного ворога, присягаю виявляти вірність і безумовний послух Адольфові Гітлеру як Вождеві і Верховному командувачеві визвольних армій. Я готовий за цю присягу в будь-який час віддати життя"⁵²³. Бійці РОК у Сербії складали таку присягу: "Присягаю свято перед Богом, що я у боротьбі проти

⁵²⁰Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); Oct. 18, 1907. Annex to the Convention. IV .Convention respect. the Laws and Customs of War on Land. Entered into force: 26 Jan. 1910 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp

⁵²¹Обязательство. 2 декабря 1942 // РГАСПИ, ф. 625, он. 1, Д. 44, л. 692.

⁵²²Befehlshaber HG Süd. Abt.IIb. Az 15a. Nr.3484/43 geh. St.Qu., den 20.Mai 1943 // NA, T-50L roll 30, fr. 000271.

⁵²³Befehlshaber HG Süd. IIb Az. 15a 3484/43 geh. H.Qu., 20.5.1943. Geheim! Betr.: Landeseigene Hilfskräfte im Osten, Verpflichtung, Vereidigung und Verfolgung von Straftaten. Für den Befehlshaber HG Süd. Der Chef des Generalstabes I.V. Harsch. Oberstleutnant i.G. // BA-MA, RH 22/135, B1.60; НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 47, л. 248.

більшовиків - ворогів моєї Вітчизни й неприятелів німецької армії, котрі воюють на боці більшовиків, буду виявляти Верховному вождеві Німецької армії, Адольфові Гітлеру, усюди, де б то не було, безумовний послух і буду готовий, як хоробрий воїн, у будь-який час пожертвувати своїм життям за цю присягу"⁵²⁴. Для військовослужбовців козацьких формувань теж затверджено текст присяги відданості особисто фюрерові⁵²⁵.

Складання іноземцями присяги на вірність лідерові чужої їм держави дало підстави німецькому командуванню запровадити їх урівноправнення з німецькими вояками. Після її складання усі вихідці з окупованих східних територій у разі спроб дезертирства чи скоєння адміністративних або інших порушень службових статутів німецького війська підпадали під юридичну дію військових та воєнно-польових судів ЗС Німеччини⁵²⁶. Згідно з розпорядженням генерал-квартирмейстра ГШ СВН Е. Вагнера за лютий 1943 р. усіх вояків Східних військ зокрема та "місцеві допоміжні сили" загалом мали забезпечувати за такими ж стандартами, що й військовослужбовців-німців. Аналогічні розпорядження видали також командувачі окремих армійських груп, що діяли на Сході. Наприклад, у розпорядженні командувача 1-ї танкової армійської групи Е. Кляйста наказано встановити соціальну опіку над військовослужбовцями східних підрозділів, особливо за пораненими та хворими⁵²⁷. Проте реалії красномовно свідчили про дис-кримінаційність вояків Східних військ, зокрема в матеріальному утриманні вояків різних національностей. Часто в одній і тій же інонаціональній військовій частині представники основного національного старшинського складу вояків отримували платню в кілька разів меншу від німців і дискримінація часто не залежала від того, чи формація була суто аполітичною, чи в її ненімецьких організаторів були власні політичні амбіції. Вояки формувань Східних військ опинилися у гіршому становищі, ніж "шутцмани": на квітень 1943 р. одружені вояки охоронних батальйонів отримували спеціальний додаток до платні й могли бути командирами сотень і мали краще матеріальне забезпечення, ніж "гіві", котрі не отримували таких додатків і могли бути тільки командирами невеликих відділень. Більше того, допомога членам сімей "допоміжних добровольців" була мінімальною - в РКУ вони, наприклад, отримували 130 карбованців на місяць у той час, коли буханець хліба на "чорному ринку" коштував 160 карбованців⁵²⁸.

Однією з форм визнання заслуг було надання відпустки. У виданих із цього приводу інструкціях для командирів Східних військ на місцях від 23 квітня 1943 р. Г. Гельмліх вказав: "З пропагандистською метою ідею надання відпусток додому можна тільки підтримати"⁵²⁹. Однак рівності між військовослужбовцями різних національностей не було. Якщо балтійцям і меншою мірою українцям дозволяли побувати на Батьківщині, то росіян через часті випадки дезертирства передбачено скеровувати до Німеччини. Наприклад, 24 червня командир Східних військ спецпризначення № 710 В. Геннінг

⁵²⁴Ведомости Русского Охранного Корпуса (Белград). - 1943. - 17 февраля. - № 61.

⁵²⁵Присяга казака, служащего в Германской армии // На Казачьем Посту (Берлин). - 1943. - № 12.-С. 4.

⁵²⁶Копия. Пер. с нем. Командование 4 армии. Нач. Генштаба. Командующий Восточными войсками особого назначения 704. Оперативный отдел № 656/46. Секретно. Штаб армии, 13.6.43. Приказ по восточным частям №4. За командира восточных войск: Начальник Генштаба. Подпись - Даване. Верно: Бауменкер майор // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 668.

⁵²⁷NA, T-311, roll 65, fr. 000479-000480; ЦДАВО України, ф. 3959, оп. 2, спр. 131, арк. 32. ⁵²⁸29.4. 1943. Besprechungspunkte mit General der Osttruppen // ВА-МА, RH 22/135, Bl. 73, 74. ⁵²⁹Копия. Пер.с нем. Гл. командование сухоп.войск. Генштаб. II № - 43, секретно. Штаб сухоп. войск, 23.4.43. Содержание: Об отпусках для вост. соединений и добровольцев. По поруч. Гельмліх // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 683.

у постановках про відпустки рекомендував, що ці положення повинні стосуватися передусім українців"⁵³⁰. Проте було би помилкою вважати, що у Східних батальйонах німецького війська українці опинилися у кращій ситуації, ніж росіяни. 21 липня у місячному звіті Верховної польової комендатури № 365 зазначено: "Українські добровольці здійснене їм досі нарахування платні вважають недостатнім. Наприклад, неправильно, що неодружений командир чоти отримує меншу платню, ніж одружений доброволець, і що командир при службовому підвищенні не має підвищення платні, а отримує грошове утримання тільки за своєю попередньою службовою посадою"⁵³¹.

Крім директив інтендантських служб Вермахту про матеріальне утримання вояків Східних військ за ініціативою РМО також підготовлено кілька проектів, на підставі яких видано розпорядження про пріоритетне наділення земельними ділянками колишніх радянських військовополонених на німецькій службі. Нагородження бойовими нагородами крім підвищеної платні теж надавало ряд привілеїв. Зокрема, нагороджені Відзначенням за хоробрість для представників народів Сходу 1-го класу та іншими німецькими нагородами могли розраховувати на значну грошову суму або ділянку землі⁵³². Різні керівні інстанції Райху наче демонстрували готовність "поділитися плодами своєї перемоги" з населенням окупованих східних територій і тому рекламували військову службу задля вироблення позитивного стереотипу військовослужбовця ЗС Німеччини. Першими право володіння землею мали отримати емігранти-росіяни. У відповідь 22 січня 1943 р. керівник 4-го управління РСГА Г. Мюллер виступив проти зрівняння у правах російських вояків-емігрантів із німцями й підтримав ідею їх поселення в окупованих східних областях тільки після війни, щоб не викликати аналогічних домагань росіян із СРСР, які воювали в складі збройних формувань німецького війська⁵³³.

Проте, незважаючи на це застереження, військові інстанції Райху та керівні діячі РМО вважали за потрібне мотивувати боротьбу вояків згаданих формацій матеріальними стимулами, а керівники політичних структур РМО обстоювали ідею забезпечення "гіві" земельними ділянками й звільнення їх від податків. У наказі командування ГА "Центр" від 17 лютого про ставлення до мешканців окупованих східних територій на німецькій військовій службі сказано: "Осіб, які мають заслуги, наділятимуть землею"⁵³⁴. Рішення роздавати воякам Східних військ щедрі обіцянки щодо надання їм землі на Сході підтримав фельдмаршал В. Кайтель, який 8 червня у ставці фюрера запропонував урізноманітнювати матеріальне заохочення для "гіві" та вояків Східних військ⁵³⁵.

⁵³⁰Abschr. Kdr d.Osttr.zbV.710. Abt.Ia Nr. 17.43g. Kdos. O.U., d.24.06.1943. Geh.Kdosache! Bericht über d. Besichtigungsreise d. Kdrs d. Osttr. zbV. 710 v. 25.5. b. 16.6.1943. gez. v. Henning (далі - Bericht über die Besichtigungsreise...) // BA-MA, RH 58/67, Bl. 31.

⁵³¹OFK 365. Monatsbericht f.d. Zeit v. 16.6.-16.7.1943. St.Qu., den 21.7.1943 // NA, T-501, roll 217, fr. 000678.

⁵³²Bevorz. Landzuteilung an diejenigen Landeseinwohner, die in deutschen Diensten stehen (Partisanenjäger, Hilfwillige, Kriegsgefangene u.a.) 1942-1943 // BA, R 6/430; Ковалев Б. Н. Нацистский оккупационный режим... - С. 99.

⁵³³Der Chef d. Sipo u. d. SD. IVD5 2885/42 g. Berlin, den 22.Januar 1943. Betr.: Rücksiedlung russ. Emigranten (Angehörige d. im Dienst d. Deutschen Wehrmacht steh. russ. Schutzkorps in Serbien). gez.: Müller/HZ, MA-304;NA,T-175, roll 73, fr. 2590551-2590552.

⁵³⁴Korrespondenz RMfdbO (Stoltz, Leibbrandt) v.Febr.-März 1943: Zuteilung v. Hof- u. Ackerland u. Steuerfreiheit für Hiwi im Operationsgebiet // IfZ, MA-259; NA, T-454, roll 105, fr. 000785-000790; Копия. Пер. с нем. Главнокомандующий центральной армейской группой. 17.2.43.

Относительно: Обращения с русской подсобной силой // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 740.

⁵³⁵Besprechung d. Führers mit Generalfeldmarschall Keitel und Gen. Zeitzier, 8.6.1943 // BA-MA, RW 4/507, Bl. 117.

У липні військовослужбовцям українських формувань Вермахту також надали право отримання земельних ділянок у прифронтових областях України⁵³⁶.

Однак вето вищого керівництва Німецького Райху і наступ ЧА загальмували практичну реалізацію згаданих розпоряджень. Подальше поширення обіцянок воякам Східних військ щодо надання їм землі у приватну власність припинено. Єдиний виняток із цього - вояки козацьких збройних формувань, котрі воювали у складі ЗС Німеччини й щодо яких її керівництво почало впроваджувати реальні зміни. Наприкінці 1942 р. для вирішення політичних та інших проблем козацьких формувань у складі РМО створено Керівне бюро для козаків Дону, Кубані та Тереку (*Leitstelle für die Don-, Kuban-, und Terek-Kosaken*) або скорочено "Козацьке Керівне бюро" (*Kosaken-Leitstelle*), яке очолив міністеріаль-диригент Ніколаус Гімпель. Основним завданням нової установи РМО було сприяння звільненню уродженців козацьких регіонів із таборів для радянських військовополонених, матеріальне забезпечення козаків та членів їх сімей, забезпечення біженців із цих районів житлом та харчами й сприяння організації козацького самоврядування. Керівне бюро визнало, що полковник Сергей (справжнє ім'я Єрофей) Павлов є похідним отаманом козацьких військ на час їх евакуації, й сприяло створенню штабу їх формування. Зв'язковим офіцером між РМО і ОКГ у козацьких справах був призначений майор Оскар Вальтер Мюллер. У середині 1943 р. С. Павлов приступив до комплектування двох полків у Кіровограді, а наприкінці року отримав дозвіл німецького командування зібрати разом козаків-біженців. Так почали організовувати Козацький Стан (*Kasachий Стан*), офіційне творення котрого як своєрідної "самоуправлінської квазіре с публіки" розпочалося в с. Балине Кам'янець-Подільської області. Козаків, котрі туди прибували, розподіляли по тимчасово створених там донських, кубанських і терських станицях. Вибрані органи самоврядування і станичних отаманів підпорядковано Павлову, який зайняв пост похідного отамана Козацького Стану. Завдяки зусиллям Н. Гімпеля 14 листопада видано декларацію німецького уряду за підписами В. Кайтеля та А. Розенберга, у якій оголошено про недоторканність земельної власності козаків аж до обіцянки надати їм територію для проживання на Сході Європи поза межами їх Батьківщини в разі відступу Вермахту на Захід⁵³⁷.

У процесі аналізу мотивації політики німецьких організаторів Східних військ та інших євразійських військових формувань на боці ЗС Німеччини важливо чітко відокремити їх від тогочасних спонукальних мотивів мешканців окупованих східних територій, котрі вступили до цих формацій. Різні відомства Райху по-своєму трактували призначення згаданих формувань: для представників командування Вермахту вони були переважно військовим інструментом, для політичних установ РМО чи РМП - засобом політичної війни й психологічного впливу на супротивника, для верхівки НСДАП і СС - ненадійними "унтерменшами" й "гарматним м'ясом". Архівні документи та спогади свідчать, що окремі представники ненімецького старшинського складу натомість прагнули створити власні національні військові з'єднання і в разі загострення окупаційної політики гітлерівського режиму обернути зброю проти Третього Райху. Чимало росіян розраховували зробити це на боці радянських партизанів або антибільшовицьких повстанських загонів⁵³⁸, а багато

⁵³⁶ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 209, арк. 101.

⁵³⁷Flugbl. OKW u. RMfdbO: Aufruf an d. Kosaken z. Kampf auf deutsch. Seite u. Garantie d. Eigenständigkeit kosak. Grundbesitzes // IfZ, MA-249; NA, T-454, roll 23, fr. 000754-000757; ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 115, арк. 1-3.

⁵³⁸Сов. секретно. Опрос прибывшего из тыла бывшего полковника Красной армии Еремеева Александра Лонгиновича. ст. Сходня. 19-20 августа 1943 г.; Справка. 30.8.43. Ст. помощник начальника 2 отдела БШПД - капитан Коссой // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 47, л. 162, 176;

представників інших національностей - на боці своїх національних рухів опору. Хоча для багатьох неросійських військовослужбовців іноземних формувань німецьких військ і були притаманні русофобські настрої, антиросійський фактор серед інших мотивів особливо не виявлявся і відійшов на задній план перед образом "більшовизму як головного ворога усіх народів, поневолених СРСР". У представників деяких національностей були особливі причини воювати у складі ЗС Німеччини, але у тих, які зголосилися воювати добровільно, незалежно від національної приналежності було багато спільних мотивів ворожого ставлення до більшовицької системи: організовані більшовиками колективізація, штучний голод 1932-1933 рр. в Україні та інших республіках СРСР, репресії, відсутність умов для вільного національного розвитку, низький матеріальний рівень життя, релігійні переконання тощо.

Протягом десятиліть була поширена теза про те, що основним методом вербування жителів СРСР до іноземних формацій німецьких військ був примус, а колишніх радянських військовополонених зачисляли до таких формувань взагалі під загрозою розстрілу⁵³⁹. Однак подібні твердження є спрощеним і тенденційним трактуванням широкого спектру мотивів людей, які з різних причин воювали у складі ЗС Німеччини проти СРСР. Насправді, як слушно зауважив з цього приводу І. Гілязов, вони могли повернути "видану їм зброю проти самих же німців", якщо б їх вербували "тільки засобом примусу"⁵⁴⁰. Корекція німецької пропаганди після проголошення "тотальної війни" сприяла певній еволюції мотивації вступу вихідців із СРСР до німецьких військ. Кількість "ідеалістів" порівняно з "матеріалістами" у різних формуваннях ЗС Німеччини зростає. Виникло нове ідейне підґрунтя для заохочення вступу добровольців і нова мотивація - надії на створення власних національних армій після поширених німецькою пропагандою звісток про початок формування РОА, УВВ тощо⁵⁴¹. Ганс Герварт, вказуючи на заохочення німецьким командуванням вступу ідеалістів до Східних військ, згодом підмітив: "Військо хотіло мати добровольців, на яких можна було опертися і які не перебігли би [до ворога] при першій можливості". Проте треба відзначити, що важливу роль відігравали суто прагматичні міркування. Е. Кестрінг, характеризуючи мотивацію вступу до Східних військ полонених бійців ЧА, твердив, що ними керували головно прагматичні цілі, й вони думали передовсім про "визволення від колгоспів, краще життя, ніж у таборах полонених" тощо: "Добровольці, які боролися разом із німцями суто з ідеалістичних переконань, були, мабуть, меншістю... Більшість були матеріалістами"⁵⁴².

На думку генерал-лейтенанта Р. Гайгендорффа, хоча доволі часто приймати рішення про вступ до східних формацій німецького війська людей спонукав голод, вояків Східних військ за мотивацією їх дій можна поділити на основні три групи: 1) матеріалісти, за добровільним вступом яких насправді приховувалися "набагато примітивніші підстави" й ними керували прагнення "кращого харчування і ставлення та кращого одягу, стосунків

Протокол допроса жителя гор.Слущка Пигулевского Николая Андреевича, 1917 г.р. 7-го августа 1943 г.; Заявление Пигулевского Николая Андреевича 7.08.43 г. // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 47, л. 29-30, 44.

⁵³⁹ Див., наприклад: *Крикунов В. П.* Под угрозой расстрела или по доброй воле? О формировании в годы войны немецко-фашистским командованием национальных частей из числа военнопленных РККА и изменников Родины /*В. П. Крикунов* *ИВИЖ.* - 1994. - № 6. - С. 41-44. ⁵⁴⁰ *Гілязов І.* Легион "Идель-Урал"... -С. 132.

⁵⁴¹ Anlage 3 zu Kdr.d.Osttr.z.b.V.710 Abt.Ia.Nr. 17/43 g.Kdos. v. 24.6.1943. Stimmung in den russischen Freiwilligen-Bataillonen (meine persönlichen Feststellungen), gez.Treugut, Sonderführer // BA-MA, RH 58/67, B1.46.

⁵⁴² *Herwarth H.v.* Zwischen Hitler und Stalin... - S. 252; *Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 23-24.

із жінками, втечі на Батьківщину"; 2) опортуністи, які розраховували на особисті блага від перемоги Райху; 3) ідеалісти (зі слів представника генералітету Вермахту, "напевно, не найбільша група"). У роки Другої світової війни, за твердженням Гайгендорффа, у німецькому війську "цей троїстий поділ на матеріалістів, опортуністів та ідеалістів був притаманний усім іноземним добровольцям": ідеалісти воювали за ідею, матеріалісти за гроші (оскільки "матеріаліст є найманцем"); серед спонукальних мотивів визначальним для більшості був матеріалізм і "тільки для малої кількості" - ідеалізм. Серед цих категорій, з його ж слів, "найгіршим був опортуніст", який міг у будь-який момент зрадити, й серед опортуністів під час поразок Вермахту було найбільше дезертирів⁵⁴³.

У процесі комплектування іноземних формувань ЗС Німеччини пристосуванство однаково впливало на їх якісний і національний вояцький склад. Були поширеними випадки, коли до певної національної частини зголошувалися представники іншої національності. Наприклад, для зарахування до українських батальйонів Вермахту колишнім полоненим бійцям ЧА нерідко було достатньо заяви про українську національність і задовільного володіння мовою, а іноді мовний чинник взагалі не брали до уваги, оскільки етнічних росіян, котрі подавали заяви з проханням про зачислення до цих військових частин, часто трактували як русифікованих українців. В. Штрік-Штрікфельдт у споминах стверджував, що "російські військовополонені часто видавали себе за українців, оскільки зрозуміли, що це вигідно" й замість відбору кращих добровольців до різних східноєвропейських формувань німецьких військ насправді "часто відбувався набір найкраще спроможних пристосовуватися"⁵⁴⁴. 18 липня 1943 р. полковник Микола Садовський у листі колишньому генерал-хорунжому ДА УНР Всеволоду Петриву писав, що, оскільки багато українських батальйонів Вермахту за вояцьким складом не були за складом суто українськими, під впливом агентів НКВС та полонених російських червоноармійців, які служили в їх лавах, деякі з цих формувань перейшли на бік радянських партизанів: "Зі 160 батальйонів (Вермахту і поліції порядку - А. Б.), названих українськими, мають з 80 % неукраїнців, а «Інтернаціонал»: москалі, грузини, татари... Цими батальйонами керували самі німці. Половина цих батальйонів пішла зимою до партизанів. Решта ж батальйонів - це дійсно українські, б'ються дуже добре, керують ними українські старшини. Влада [Райху] переконалася, що вона зле зробила, що так формувала"⁵⁴⁵.

Багато німецьких істориків одностайні у тому, що визначальними причинами вступу жителів окупованих або намічених для окупації східних територій до іноземних формувань німецького війська були: 1) ідеалістичні (готовність боротися проти більшовизму або за здобуття чи відновлення національної та державної незалежності); 2) примус (насилене зачислення до військових формувань); 3) матеріальна скрута цивільних або нестерпні умови в таборах радянських військовополонених (оскільки статус вояків означав краще харчування, медичну опіку і шанс вижити, особливо для "гіві" в тилу). Історики розходяться тільки у тому, які мотиви визначальною мірою вплинули на рішення людей вступити до формацій Східних військ⁵⁴⁶. Загалом вихідці з СРСР, вступаючи до німецьких військ, мали різні мотиви, які часто змінювалися залежно від розвитку воєнних подій і якщо на одному етапі люди зголошувалися з матеріалістичних причин, на іншому вони були ідеалістами й навпаки. У вересні 1943 р. у записці для ЦШПР військовослужбовців формувань Східних військ залежно від їхніх

⁵⁴³Heygendorff R.v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 20. ⁵⁴⁴Strik-Strikfeldt W. Against Stalin and Hitler... - P. 123. ⁵⁴⁵ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 130, арк. 53.

⁵⁴⁶Mühlen P. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 62-64; Hoffmann J. Ostlegionen... -S. 81 -83; Cwiklinski S. Wolgatataren im Deutschland... - S. 113-115.

мотивів поділено на кілька груп: "Мобілізація цих сил полегшувалася нелюдськи важкими умовами утримування полонених і відбувалася у таких основних її напрямках: 1) використання аполітичного елемента; 2) елемента із задалегідь визначеним наміром повернення до свого народу; 3) осіб, ворожих до радянського порядку і 4) осіб, які хоча й не погоджувалися з цим порядком, але вірили в неможливість поневолення російського народу й неминучість створення нової національно-російської держави. Однак ці настрої не були стабільними й з плином часу зазнавали значних змін"⁵⁴⁷. Характеризуючи спонукання цивільних або військовополонених, котрі зголосилися служити в іноземних військових формуваннях на боці Німеччини, шеф відділу преси РКУ Фріц Пфафферотт улітку 1944 р. підсумував: "Багатьма керували ідеалістичні мотиви, інші хотіли звести особисті порахунки з більшовизмом"⁵⁴⁸.

Різні мотиви готовності жителів окупованих східних територій служити в німецьких уніформах визнали також окремі дослідники. Наприклад, згідно з переконанням Ольги Баранової, мотиви співпраці жителів Білорусі з німецькими окупаційними інстанціями були різними: одні люди підтримували німців на підставі їх політичних принципів, націоналістичних ідей і прагнень, спрямованих на розбудову власної держави, інші - оскільки відкидали радянську економічну і культурну політику, тоді як більшість просто намагалися пережити війну й сподівалися реалізувати себе у повоєнному житті⁵⁴⁹. Враховуючи усі "за" і "проти", можна погодитися з П. Мюленом, котрий зауважив, що сьогодні неможливо чітко визначити, які мотиви були визначальними для рішення цих людей зголоситися до служби у військових формуваннях ЗС Німеччини⁵⁵⁰.

Під час з'ясування кількості східних формувань інколи виникала плутанина, спричинена тим, що окремі автори як східні трактували не тільки Східні батальйони, а й Тюркські батальйони, причислені спочатку до Східних легіонів й згодом до Східних військ. Однак сьогодні можна скласти певне уявлення про приблизну кількість усіх цих формацій. За даними генерала Р. Гелена і німецького дослідника історії Вермахту Буркгарда Мюллера-Гіллебранда, на початку 1943 р. у складі Східних військ уком-плектовано (або перебували на стадії формування) 176 батальйонів (Східних і Тюркських) і 138 самостійних сотень (згадані автори помилково згадали тільки про 38 сотень - А. Б.) загальною чисельністю від 130000 до 150000 вояків. Згідно з доповідною запискою гауптмана Доша, на 1 лютого того року сформовано 80 Східних батальйонів і 140 Східних сотень загальною чисельністю 80000 вояків, 37 тюркських батальйонів, що перебували на фронті або по дорозі на фронт чисельністю 37000 вояків (кількість яких тоді планували найближчим часом довести відповідно до 80 батальйонів або 80000 вояків) і від 60000 до 70000 осіб служили в охоронних батальйонах поліції порядку. Окрім них, у складі німецьких з'єднань діяли "допоміжні добровольці", кількість яких сягала 400000 людей. Усього разом із вояками згаданих батальйонів на боці ЗС Німеччини служило майже 750000 осіб з окупованих або намічених для завоювання східних територій⁵⁵¹. Натомість у доповідній записці від 22 березня Г. Гелльміх стверджував, що на Східному фронті служило 75000 вояків Східних батальйонів та сотень

⁵⁴⁷ Начальнику Центрального Штаба Партизанского Движения генерал-лейтенанту т.

Пономаренко. " " сентября 1943 г. Шепатовский // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 47, л. 182.

⁵⁴⁸ Die Hilfswilligen in der Wehrmacht // PA AA, Vertreter d. AA b. Reichskommissar für d. Ukraine, R 27295, Bl. 342119-342127.

⁵⁴⁹ Baranova O. Nationalism, anti-Bolshevism... - P. 113-128.

⁵⁵⁰ Mühlen P.v. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 63.

⁵⁵¹ Gehlen R. Der Dienst... - S. 107-108; Hptm. Dosch. Vortrags-Notiz! 2.2.1943 // BA-MA, RH 2/2728, Bl. 7-7.

й 42500 військовослужбовців Тюркських батальйонів та сотень (разом 117500 вояків) й 310000 "гіві" або усього 430000 осіб разом із вояками невеликих підрозділів⁵⁵². Проте на той час кількість вояків східних формувань насправді була такою, як вказано в записці Доїла, й наближалася до 80000 військовослужбовців, про що свідчить складений оргвідділом ГШ СВН перелік цих формацій⁵⁵³.

Точного обліку чисельності вояків Східних військ не зроблено й до ОКГ та ОКВ надходили тільки списки або схематичні таблиці з інформацією про ці формування (т. зв. схематичні військові розподіли - *Schematische Kriegsgliederungen*) й на підставі них можна зробити тільки середньостатистичні підрахунки про обліковану кількість їх військовослужбовців. Якщо взяти до уваги, що без німецького кадрового персоналу в Східній сотні служило у середньому 180 осіб, у Східному батальйоні - 650 й у Східному полку - 1800, можна підрахувати, що на 5 травня 1943 р. взято на облік тільки приблизно 166200 осіб зі східних і тюркських формувань (у тому числі 113600 на Сході, 4200 на Заході й 48400 у резерві), з яких укомплектовано 10 полків (у яких служило 18000 осіб), 173 батальйони або кавалерійські дивізії (в лавах яких нараховувалося 112450 осіб), 216 сотень (у тому числі кавалерійських ескадронів та артилерійських батареї, до яких зачислено 34650 осіб) і 20 підрозділів, за чисельністю наближених до взводів ЧА (1100 осіб). За національним складом у них служили 31700 "туркестанців", 5300 українців, 12100 азербайджанців, 11900 грузинів, 2900 татар, 7600 вірмен, 6500 північних кавказців, 2500 калмиків, 2200 естонців, 700 латвійців, 500 фінів і 400 литовців і майже 82000 військовослужбовців національно змішаних Східних та козацьких полків, батальйонів і підрозділів меншої чисельності з переважно російським національним складом⁵⁵⁴. Східні батальйони були сформовані з росіян, доповнених меншою кількістю українців, білорусів і представників інших народів. Якщо назви інших батальйонів відображали їх основний національний склад, вже сама назва "Східний" була "винайдена" з метою "замаскувати" масове творення російських за своїм основним складом формувань, у яких командною була російська мова й командирами підрозділів яких були росіяни, котрі від весни 1943 р. носили нашивки "РОА".

У процесі підрахунків чисельності вояків Східних військ та інших формувань з жителів окупованих східних територій деякі дослідники значно перебільшували їх кількість. Наприклад, американський історик Тімоті Малліген, базуючись на даних Загального управління Вермахту ОКВ (*Allgemeines Wehrmachtamt des UKW*), подав, що на лютий 1943 р. їх було 750000, а на червень того року вже 1200000 супроти 4,48 мільйона загальної кількості вояків польових сухопутних військ (*Feldheer*) і кількість регулярних бойових східних частин зросла від грудня 1942 р. до липня 1943 р. на 240 %⁵⁵⁵. Однак насправді на той час у різних збройних формуваннях на боці Райху служили приблизно 800000 формальних громадян СРСР. 8 червня 1943 р. під час наради у ставці фюрера шеф ГШ СВН К. Цайтцлер назвав остаточні підрахунки чисельності східних формувань, що діяли на боці ЗС Німеччини (без урахування козацьких і тюркських формувань): 1 Східний полк (1800 вояків), 78 Східних батальйонів чисельністю понад 50000 осіб (з

⁵⁵² Vortragsnotiz betr. Osttruppen. H.Qu., den 22. März 1943. gez. Hellmich // Der Zweite Weltkrieg... - Bd. 2. - S. 169.

⁵⁵³ Anl.z.OKH/GenStdH/Org.Abt.(II). Nr. 1630/43 g.Kdos. v.25.3.43. Landeseigene Verbände // BAMA, RH 2/1412, Bl. 7-10.

⁵⁵⁴ Schematische Kriegsgliederung der landeseigenen Verbände. OKH/Gen.St.d.H.General der Osttruppen. №402/43 gKdos. Stand vom 5.Mai.43 // NA, T-78, roll 413, fr. 001302-001309.

⁵⁵⁵ *Multigan T. P. The Politics of Illusion and Empire. German occupation policy in the Soviet Union 1942-1943 / Timoty Patrick Mulligan.* - New York: Praeger Publishers, 1988. - P. 157 f., 149 f.

яких 47 Східних батальйонів або майже 2/3 усіх формацій перебували у підпорядкуванні командувача Вермахту в Україні й командувача резервних військ) і 122 Східні сотні чисельністю щонайменше 20000 осіб, а також 60000 вояків охоронних батальйонів і сотень поліції порядку й до 220000 "гіві"⁵⁵⁶ або разом 450000 осіб. Якщо до цієї цифри додати 150000 вояків козацьких та тюркських батальйонів, Калмицького з'єднання та РОК у Сербії, а також 200000 вояків формувань іншого підпорядкування (Ваффен-СС, СС і поліції, СД, Люфтваффе та ВМС Німеччини), можна підсумувати, що наприкінці другого року німецько-радянської війни у складі різних формувань і служб на боці ЗС Німеччини служило щонайменше 800000 жителів окупованих східних областей. Цю ж цифру підтверджують інші джерела, зокрема підрахунки Т. Оберлендера⁵⁵⁷. Інакше кажучи, якщо на середину 1942 р. у різних збройних формуваннях на боці Німеччини служило 200000 осіб, протягом наступного року на середину 1943 р. їх кількість зросла в 4 рази. Якщо додати цих 800000 осіб до загальної чисельності військовослужбовців сухопутних військ Німеччини на Східному фронті (що у різний час складала від 3,2 до 3,5 мільйонів осіб⁵⁵⁸), не важко підрахувати, що у 1943 р. майже кожен п'ятий з вояків, які служили у різних формуваннях на боці ЗС Німеччини на Східному фронті, був жителем окупованих або намічених для окупації східних територій.

На підставі підрахунків можна стверджувати, що за національною ознакою серед вояків формацій Східних військ на першому місці за чисельністю були росіяни, на другому місці - кавказці, на третьому - "туркестанці", на четвертому - українці, на п'ятому - балтійці, на шостому - волзькі татари, на сьомому - білоруси й після них - калмики та російські фіни. Національність людей не мала значення тільки під час вербування "гіві", які були найбільшою групою жителів окупованих східних територій у Вермахті (хоча серед "гіві" найбільше було теж росіян) і чисельність яких у складі ЗС Німеччини інколи свідомо перебільшували представники тих нацистських владних інстанцій, котрі вбачали у Вермахті конкурента, який нібито завербував невинувато велику кількість допоміжних сил на шкоду господарським установам Райху⁵⁵⁹. Під впливом звісток про творення РОА і УВВ багато росіян і українців з категорії "гіві", котрі були розпорошені по німецьких частинах, виявили бажання вступити до своїх національних військових формацій у ЗС Німеччини. Щоб зупинити цей процес, німецьке командування наказало пояснити російським та українським "допоміжним добровольцям" і військовослужбовцям Східних військ, що всі вони є вояками відповідно РОА і УВВ⁵⁶⁰. Унаслідок переведення

⁵⁵⁶Besprechung d. Führers mit Generalfeldmarschall Keitel und Gen. Zeitzler, 8.6.1943 // BA-MA, RW 4/507, Bl. 119.

⁵⁵⁷Denkschrift. Im Felde, 22.6.1943. Oberländer, Hauptmann // NA, T-501, roll 229, fr. 0142-0147; BA, R 6/70, Bl. 120-126.

⁵⁵⁸Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939-1942 гг. - Т. 3. В двух книгах от начала восточной кампании до наступления на Сталинград (22.06.1941-24.09.1942). Пер. с нем. И. Глаголева / Ф. Гальдер. - Кн. 1. - М.: Воениздат, 1971. - С. 388; Т. 3. - Кн. 2. - М.: Воениздат, 1973. - С. 84.

⁵⁵⁹У липні 1943 р. райхскомісари Е. Кох та Г. Лозе, силкуючись довести, що армія має більше людей, ніж їй потрібно, твердили, що кількість "гіві" коливається між 600000 і 1000000, тоді як уповноважений у справах продовольства й сільського господарства статс-секретар Герберт Бакке, попереджуючи про можливі труднощі з отриманням Райхом продовольства зі Сходу у зв'язку з вербуванням великої кількості "гіві" з селян окупованих східних територій, заявив, що у Вермахті служить 1400000 "допоміжних добровольців" (*Dallin A. German Rule...* – P. 536 f).

⁵⁶⁰АОК2. Abt.I c./A.O. An Gkdo VII.A.K. I c.ДІАК. gez. Harteneck//BA-MA, RH-20-2/636; Глав, команд, восточных сил № 608/42, секр. команд, документ, WF St/WPr (IA/H). 19.05.1943. Всем частям пропаганды на Востоке. Кратцер // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 666.

"гіві" на статус вояків та дезертирства цієї категорії допоміжного персоналу ЗС Німеччини від літа кількість "допоміжних добровольців" у німецьких військах дещо зменшилася⁵⁶¹.

Одночасно із запровадженням посади генерала-інспектора Східних військ оргвідділ ОКГ з метою приховати від А. Гітлера справжню кількість формувань із представників слов'янських народів перейменував десятки цих формувань у "східні", що у вищого керівництва Райху мали асоціюватися насамперед зі Східними легіонами, укомплектованими головно з тюркських народів (наприклад, Український батальйон № 6 перейменовано у Східний батальйон № 551, а козацькі сотні № 45, 323, 340, 377, 383, 387, 407 та 455 - у Східні з колишньою нумерацією). Водночас калмицькі ескадрони й багато козацьких формувань, у яких змінено тільки номери, діяли під колишніми назвами⁵⁶². Адміністративно ці Східні батальйони та сотні підпорядковувалися командирів Східних військ при штабі відповідної німецької армії, а оперативно - командуванню дивізій або інших великих військових з'єднань СВН. Східні сотні, сформовані здебільшого як вартові сотні при дивізіях, корпусах або польових комендатурах, мали номер батальйону, в складі якого вони були створені. Водночас нумерація Східних батальйонів залежала від їх підпорядкованості. Східні батальйони, додані безпосередньо до німецької дивізії, використовували номер дивізії з додатком у назві слова "східний", тоді як додані безпосередньо до штабу певного корпусу (в тому числі козацькі) - номер корпусу з доданням цифри "400" (за винятком № 308), а підпорядковані командуванню тилових армійських районів - назви з 600-ми номерами (наприклад, комендантові тилового армійського району № 532 були підпорядковані Східні батальйони № 615-621 і Козацькі батальйони № 622-626). На Східному фронті у липні 1943 р. діяли 83 Східні батальйони, які за оперативним підпорядкуванням можна поділити на чотири категорії: 1) армійські (№ 510, 516, 517, 561, 581 та 582); 2) корпусні (№ 308, 406, 412, 427, 432, 439, 441, 446-448 та 456); 3) дивізійні (№ 207, 229 (спочатку Східна сотня № 197 при 197-й піхотній дивізії), 263, 268, 281 та 285); 4) самостійні, що формально не перебували у складі жодного з німецьких з'єднань, а тільки були підпорядковані їм, але могли відносно "автономно" планувати й виконувати свої завдання на тилових чи фронтових ділянках (№ 601-621, 626-630, 632-650, 653, 654, 656, 661-669, 674, 675 та 681). До Східних військ за функціональним призначенням належали формування таких основних типів: 1) безпеки (*Sicherungs-*) для виконання передовсім охоронно-вартових функцій); 2) польові (*Feld-*) офіційно для залучення до фронтових дій; 3) будівельні (*Bau-*) для розбудови позицій, відновлення пошкоджених диверсіями та авіабомбардуваннями шляхів сполучення тощо; 4) "мисливські" (*Jagd-*) (переважно сотні) для протипартизанської боротьби; 5) постачання (*Nachschub-*)⁵⁶³.

Відповідно до визначених норм штатної чисельності воєнного часу (*Kriegsstärke nachweisung* - KStN), у 1943 р. у кожному Східному батальйоні мало служити 754 військовослужбовці, з них 676 "східних добровольців" (5 офіцерів, 81 підстаршина і 590 солдатів та допоміжного персоналу) і 78 німців (8 офіцерів, 39 унтер-офіцерів і 30 інших рангів (переважно солдатів). Однак визначені норми військовослужбовців східних формувань різнилися від справжньої кількості вояків у їх складі. Протягом 1943 р. для більшості формацій Східних військ була характерною недоукомплектованість через втрати й відсутність

⁵⁶¹Dallin A. German Ruie... - P. 536 f.

⁵⁶²Anl.6) zu OKH / GenStdH / Org.Abt. (II). Nr.5920/42 g.Kdos. vom 30.11.1942. Gegenüberstellung d. bisherigen und der neuen Bezeichnungen // BA-MA, RH 22/135, Bl. 103, 113-114. ⁵⁶³Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 69; *Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 22.

поповнення вояцького складу. Як наслідок при штатній потребі 800 військовослужбовців у Східних батальйонах служило від 550 до 700 вояків (наприклад, у лютому 1943 р. у Вірменському батальйоні № 1/198 - 800, у травні у Тюркському батальйоні № 786 - 700, а Козацькому батальйоні № 623 - 550⁵⁶⁴). Це ж характерно для Східних батальйонів протягом другої половини 1943 р. Наприклад, наприкінці серпня у 642-му Східному батальйоні при штатній потребі 827 осіб насправді було лише 598; бойова чисельність цієї формації склала 427 вояків (решта - допоміжний персонал, а саме кухарі, водії, конюхи тощо)⁵⁶⁵. Загалом же чисельність вояків цих військових частин коливалася від 400 до 900 осіб (наприклад, якщо між 9-25 грудня у Східному батальйоні № 668 налічувалося 428 вояків, то у Східному батальйоні № 229 служив 921 військовослужбовець)⁵⁶⁶.

Окрему увагу приділено збільшенню кількості формувань Східних військ, укомплектованих із жителів Середньої Азії та Кавказу. До кінця 1942 р. із Польщі на фронт відправлено перші польові батальйони причислених до Східних військ Східних легіонів: 6 туркестанських (№ 450, 452, 781-784), 2 азербайджанські (№ 804, 805), 3 північнокавказькі (№ 800 (черкеський), 801 (дагестанський), 802 (осетинський)), 2 грузинські (№ 795 та 796), 2 вірменські (№ 808 та 809). На початку 1943 р. до бойових дій залучено ще 21 польовий батальйон: 5 туркестанських (від № 785 до № 789), 4 азербайджанські (№ 806, 807, 817 та 818), 1 північнокавказький (№ 803), 4 грузинські (від № 797 до № 799, а також № 822), 4 вірменські (від № 810 до № 813), 3 волзько-татарські (№ 825, 826 та 827)⁵⁶⁷. На підставі наказу шефа штабу Військової окружної команди Вермахту в ГГ Курта Газельоффа від 7 квітня 1943 р. у Польщі від 1 квітня до 1 липня мали бути сформовані такі батальйони, які наказано поповнити німецьким командним персоналом: 4 туркестанські (№ 790-794), 1 азербайджанський (№ 818), 1 північнокавказький (№ 837), 1 грузинський (№ 823), 2 вірменські (№ 814 та 815), 2 волзькотатарські (№ 828 та 829). Туркестанські та північнокавказькі формації мали отримати уніформи у Дистрикті "Варшава", азербайджанські, вірменські, грузинські та волзькотатарські - у Дистрикті "Радам" у ГГ⁵⁶⁸. У другій половині 1943 р. до бойових дій залучено нові тюркські та кавказькі батальйони Східних військ: 3 туркестанські (№ 790, 791 та 792), 2 азербайджанські (№ 819 та 820), 3 північнокавказькі (№ 835, 836 та 837), 4 волзькотатарські (від № 828 до № 830 та 831), а також 2 грузинські (№ 823 та 824), 3 вірменські (№ 814, 815 та 816). За два роки (до розпуску штабу Східних легіонів у Дистрикті "Радам" наприкінці 1943 р.) сформовано 52 тюркські та кавказькі польові батальйони: 14 туркестанських, 8 азербайджанських, 7 північнокавказьких,

⁵⁶⁴Обзор "Националистические формирования..." // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 331, 333, 335, 342.

⁵⁶⁵Копия. Пер. с нем. 642 Восточный батальон № 453/43 секр. Район раскв., 18 августа 1943. Месячное донесение за период с 20.7 по 20.8. Основание: Дневник 559 тыловой комендатуры (оперативный отдел). Штабу 631 охранного полка // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 675-677. ⁵⁶⁶ Kdr. d. Osttrappen z.b.V. 710. Verzeichnis über befohlene und abgegangene Transporte v. K.d.O. z.b.V. 710 // BA-MA, RH 58/67, Bl. 86.

⁵⁶⁷"Fremde Verbände (Kaukasier-Georgier-Turkestaner)", 1942-1944. -Aufstellung kauk. u. and. Osteinheiten, deren Eingliederung in dt. Verbände. Kriegsgliederung, Umbenennungen // IfZ, MA-483; NA, T-78, roll 358, fr. 000787-000823; Rundschr. Wehrmarchtskreiskdo Gen.-Gouvernement v. 07.04.1943: Aufstellung v. armen., aserbeid., georg., nordkaukas., turkestan. und wolgatatar. Kampfbataillonen d. Wehrmacht//NA, T-501, roll 217, fr. 000257-000258; Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 38.

⁵⁶⁸Wehrkreiskdo GG. Abt.Ia O.L. Nr.690/43 geh. H.Qu., d.7.4.1943. Geh. Betr.: Aufstellung v. Turk-Kampfbataillonen. F. Chef d. Wehrkreiskdo. Der Chef d. GStabes gez. Hazeloff K. // NA, T-501, roll 229, fr. 000017-000018.

8 грузинських, 8 вірменських, 7 волзькотатарських загальною численністю приблизно 50000 осіб⁵⁶⁹. Усього сформовано 10 вірменських батальйонів, 8 азербайджанських (№ 804-807, 817-819,1/11), 12 грузинських (№ 795-799,11/198, П/4,1/9, 822-824,1/1), 8 північнокавказьких польових батальйонів (№ 800, 802, 803, 831, 835, 836, 842, 843)⁵⁷⁰. Водночас невдачею закінчилася спроба творення Кримськотатарського легіону Східних військ, проти чого виступив Г. Гімлер⁵⁷¹. У березні 1943 р. відбулося засідання ГШ СВН, на якому Г. Гельмліх порушив питання про організацію цього легіону з пропозицією використати його в Криму, однак під час обговорення зроблено висновок, що "кримським татарам легіон не потрібен, оскільки його використання не компенсує затрат на його формування"⁵⁷².

5.3.2. Великі формування Східних військ

Із запровадженням посади генерала Східних військ на особливому статусі серед інших східноєвропейських формувань на боці Вермахту до середини 1944 р. залишилася російська бригада "РОНА", до якої входило 14 батальйонів; про створення цього з'єднання було поінформоване вище керівництво Німеччини, а 8 січня 1943 р. записку про нього переслано А. Гітлеру⁵⁷³. Її командир Б. Камінський не обмежився військовою колаборацією і вдався до ідеологічного колабораціонізму⁵⁷⁴. У квітні в окупованому Локотьському районі Росії за взірцем побудови й ідеології НСДАП після тривалих приготувань офіційно була створена націонал-соціалістична робітничка партія Росії, яку очолив Камінський. Від середини 1943 р. вона була відома як Народна Соціалістична Партія Росії (*Народная Социалистическая Партия России*), а від початку 1944 р. - як Націонал-Соціалістична Трудова Партія Росії (*Национал-Социалистическая Трудовая Партия России* - НСТПР)⁵⁷⁵. За ідеологією її прибічники були більше пронацистськи орієнтованими, ніж власовці, що дає підстави, подібно до оцінок західноєвропейських послідовників нацистської ідеології, трактувати їх як "ультраколабораціоністів" порівняно з іншими російськими політичними угрупованнями, що виявляли готовність

⁵⁶⁹ОКН/GenStdH/OrgAbt: Landeseig. Verbände, 1942-44. Notizen über Aufstellung v. Türk-Trappen und Osteinheiten. Kriegsgliederungen // IfZ, MA-484; NA, T-78, roll 413, fr. 00952-001009; Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 38-39.

⁵⁷⁰Jeloschek A., Richter F., Schütte E., Semmler J. Freiwillige vom Kaukasus. Georgier und Tschetschenen auf deutscher Seite. "Der Sonderverband Bergmann" unter Theo Oberländer / A Wert Jeloschek, Friedrich Richter, Ehrenfried Schütte, Johannes Semmler. - Graz; Stuttgart: Leopold Stocker Verlag, 2003. - S. 289.

⁵⁷¹Ausschließliche Verwendung der Krimtataren im Rahmen der Bandenbekämpfung auf der Krim und nicht in der Tatarischen Legion (Aktennotiz über einen entsprechenden Wunsch des Reichsführers-SS), 1943 // BA, NS 19/947.

⁵⁷²Романько О. В. Мусульманские легионы... - С. 158.

⁵⁷³Bericht des AOK 2 - Abt.Ic/A.O. (VAA.) über die nationalsozialistische russ. Kampfgruppe Kaminski in Lokot b.Nawlja, 1942 // NA, T-175, roll 66, fr. 2582800; NA, T-454, roll 100, fr. 000450-000456; BA, R 6/18, Bl. 158-162.

⁵⁷⁴Деякі російські автори трактують організоване Б. Камінським під егідою окупаційних інстанцій Райху російське самоврядування як реальну альтернативу до сталінського режиму, а "РОНА" - як антипартизанську армію, що намагалася відновити "національну Росію". Див.: *Веревкин С. Самая запретная книга о Второй мировой войне / Сергей Веревкин*. - М.: Яуза-пресс, 2009; *Ермолов И. Русское государство в немецком тылу. История Локотьского самоуправления 1941-1943 / Игорь Ермолов*. - М.: Центрполиграф, 2009.

⁵⁷⁵Дюков А. "Die Aktion Kaminsky": Локотское "самоуправление" и создание бригады РОНА // *Мифы Великой Отечественной / Исаев А., Морозов М., Гончаров В., Дюков А*. - М.: Эксмо; Яуза, 2008. - С. 147-193.

до співпраці з Третім Райхом. У коментарі ОКГ до її маніфесту з цього приводу визнано: "У світогляді й визначенні цілей НСТПР частково відрізняється від напрямку, репрезентованого Власовим"⁵⁷⁶.

Командним ядром російської бригади були звільнені з німецького полону 30 колишніх офіцерів ЧА, у тому числі капітан (згодом підполковник РОНА) Іван Шавикін як начальник бригадного штабу, капітан Іван Фролов як начальник оперативного відділу штабу та інші. У травні 1943 р. запроваджено нарукавний знак бригади "РОНА" - щит із зображенням Георгіївського хреста на білому полі й жовтими літерами "РОНА". Наприкінці серпня 1943 р. РОНА з членами родин її вояків, артилерією, танками та іншою військовою технікою і цивільними жителями загальною чисельністю майже 30000 осіб були евакуйовані з Локотьського району Росії до Лепельського району у Білорусі. На 4 жовтня у бригаді служили 3665 вояків, а на 25 листопада в її складі було вже 5 полків (при штатній численності полку 1260 вояків) і гвардійський батальйон. Вони мали на озброєнні 12 танків (один "КВ", вісім "Т-34" і три "БТ-7"), 3 бронемашини "БА-10", 3 танкетки, 1 гаубицю калібру 122 мм, 3 гармати калібру 76 мм і 8 - калібру 45 мм, 9 батальйонних мінометів, 15 станкових і 50-60 ручних кулеметів. Хоча основним завданням РОНА визначено боротьбу проти радянських партизанів, окремі її підрозділи навесні й улітку 1943 р. брали участь у боях проти частин ЧА⁵⁷⁷. Спочатку її створювали як допоміжну поліцію у зоні військового управління, але вже на початку 1943 р. вона перебувала на особливому статусі, що було пов'язане з централізованою організацією цього формування на відміну від загонів поліційного підпорядкування, котрі трактували як "службу порядку". Однак протягом 1943 р. вона перебувала в оперативному підпорядкуванні різних з'єднань Вермахту. У 1943 р. РОНА за посередництвом німецького штабу зв'язку підпорядковувалася командувачеві 2-ї танкової армії, наприкінці 1943 р. й на початку 1944 р. - командувачеві 3-ї танкової армії, а оперативно - 286-й дивізії безпеки, якою командував колишній командир Східних військ спецпризначення № 704 генерал-майор Г. Ошманн⁵⁷⁸. Спільно з німецькими частинами РОНА у травні й червні 1943 р. брала участь у широкомасштабній операції "Циганський барон" у лісах поблизу м. Брянськ, а у липні її п'ятий полк після поповнення воював проти ЧА у районі м. Дмитровськ. У цих боях російське з'єднання зазнало великих втрат і десятки з його бійців потрапили у полон у Липчанській пущі й у районі містечка Дятьково. Бригада забезпечила успішний відступ 2-ї танкової армії Вермахту й прикрила проведення евакуації "Локотьської республіки" до Лепельського району в Білорусі, тоді як четвертий полк РОНА прийняв на себе основний удар радянських військ і утримував оборону м. Севськ під час прориву радянських підрозділів⁵⁷⁹. Після відступу німецьких військ підрозділи РОНА від осені 1943 р. до середини 1944 р. спільно з білоруськими збройними формуваннями поліційного підпорядкування брали участь в антипартизанських операціях і спорудженні оборонних укріплень та охороняли тили німецьких військ на території Білорусі⁵⁸⁰.

⁵⁷⁶ ОКН GStdH GQ Abt.Mil.-Verw.(Qu 4). 6.3.44. Betr.:Manifest d. National-Sozialist. Russische Arbeiter-Partei //NA, T-311, roll 65, fr. 7217457.

⁵⁷⁷ РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 710, л. 162.

⁵⁷⁸ Детальніше див.: *Dallin A. The Kaminsky Brigade: 1941-1944...* - P. 10-91; *Munoz A. J. The Kaminski Brigade...* - P 23-44.

⁵⁷⁹ Жуков Д. А., Ковтун И. И. 29-я гренадерская дивизия СС... - С. 101-117.

⁵⁸⁰ Befehle HGrappe Mitte AOK 9 v. 19.-20.Juli 1944: Schnelle Weiterleitung d. Trecks u. Kosaken, Kaukasiern, Ordnungsdienst (OD), Organisation Kaminski. Teilweiser Einsatz im Stellungsbau // IfZ, MA -541; NA, T-454, roll 39, fr. 000154-000159; Bef.HSSPF Russland-Mitte u. Weissruthenien,

Серед інших інонаціональних формувань сухопутних військ Німеччини, укомплектованих із росіян, на особливому статусі у складі Вермахту перебував також РОК у Сербії. Незважаючи на те, що німецькі інстанції гальмували консолідацію російських антибільшовиків і націоналістів, вони все ж були зацікавлені у збереженні військової присутності батальйонів РОК на Балканах, бо серед місцевого населення простежувалося вороже ставлення до Райху⁵⁸¹. Представників старшого покоління як консервативних монархістів і дітей колишніх білогвардійців як переконаних націоналістів у лавах іноземного з'єднання окупаційні інстанції могли використати як надійну допоміжну силу в боротьбі проти комуністичних партизанських формувань Й. Тіто, яких підтримувала значна частина місцевого населення. На початку 1943 р. РОК складався зі штабу, начальником якого був генерал-майор Боріс Гонтарев (згодом посаду начальника штабу скасовано й замінено посадою ад'ютанта), окремої формації (дружини) при штабі й трьох полків загальною чисельністю понад 4000 бійців (з яких 400 осіб переважно з колишніх царських та білогвардійських офіцерів перебували на командних офіцерських посадах) й в адміністративних і господарських справах підпорядковувався уповноваженому Райху в справах економіки на території Сербії Францеві Нойгаузену (Neuhausen). 20 січня 1943 р. командувач корпусу Б. Штейфон, який отримав ступінь генерал-лейтенанта й офіційно перебував на службі в німецькій армії, був іменований генерал-інспектором РОК у Сербії. На підставі цього повноваження Штейфона суттєво звужено й він перестав командувати підпорядкованими йому полками та батальйонами, які від того часу часто використовували окремо під німецьким командуванням (але 1 серпня з огляду на спецстатус РОК посади його командира й начальника штабу все ж відновлено⁵⁸²). 28 січня видано наказ німецького командування, на підставі якого бійці РОК отримали обмундирування з німецькими відзнаками. Наступного дня вони прийняли присягу, чим формально завершилося переведення корпусу до складу Вермахту⁵⁸³.

До штабу РОК, очоленого штабним шефом (комендантом) й організованого за зразком штабів німецьких піхотних дивізій, увійшли такі відділення: I -а (оперативний), I-б (постачання), I-ц (розвідувальний), II-а (ад'ютантура), III (суд), IV-а (інтендантська служба), IV-б (санітарна служба), IV-ц (ветеринарна служба), а також служби зв'язку й обслуговування автомобілів, протиповітряна оборона (НПО). У цьому з'єднанні постійними були російська командна мова і російський командний склад. Спочатку навчання солдатів корпусу відбувалося за статутами царської армії, згодом у 1942 р. у зв'язку зі зміною тактики ведення бойових дій - за статутами ЧА й після включення РОК до Вермахту - за німецькими. Хоча після переходу в підпорядкування Вермахту господарські установи корпусу опинилися в руках німців, бійцям РОК видали мундири Вермахту й усі російські відзнаки скасували, все ж у цьому з'єднанні жоден німецький офіцер не мав дисциплінарної влади й не займав командної посади. Проте були й винятки: після переведення РОК у підпорядкування Вермахту штаб корпусу очолив майор Шрьодер

АО Gen.Kommissar Minsk, 23.2. u .30.3.1944: Umsiedlung d. Sturm-Brig.RONA. Schaffung d. Selbstverwaltung. Bez. Kaminski // IfZ, MA-246; NA, T-454, roll 17, fr. 000320-000322.

⁵⁸¹ Erfahrungsberichte Donau Sicherungsstab an Kommand. General und Befehlshaber in Serbien von 08.08.-27.12.1943: Zusammenarbeit mit Rumänien, Ausbau d. Sicherungsanlagen, feindliche Bandentätigkeit, Beurteilung d. serbischen und russischen Einheiten, feindselige Haltung d. Bevölkerung // IfZ, MA-690; NA, T-501, roll 254, fr. 000179-000209.

⁵⁸² Gdanski J. Zapomniani żołnierze... - S. 114; Дробязко С. И. Под знамёнами врага... - С.92-93.

⁵⁸³ Дробязко С, Каращук А. Русская Освободительная Армия / Дробязко С, Каращук А. -М.: Фирма "Издательство "АСТ", 1998. - С. 20; Ведомости Русского Охранного Корпуса (Белград). - 1943. - 17 февраля. - № 61.

(Schröder), а керівником штабного 1-го (оперативного) відділу й водночас заступником шефа штабу був призначений майор Айхгольтц (Eichgoltz)⁵⁸⁴. В усьому іншому командування Вермахту в штабі РОК репрезентував німецький штаб зв'язку у складі двох офіцерів, який у березні очолив штурмбанфюрер СС Шиндовський, а в кожному полку і батальйоні - двоє офіцерів зв'язку і в кожній роті - двоє унтер-офіцерів, які виконували функції ротних інструкторів. При німецькому штабі був відділ допомоги сім'ям, що регулярно видавав частину платні бійців корпусу членам їх сімей. Крім цього представники німецького персоналу (військові чиновники та унтер-офіцери), як вже згадано, очолили усі господарські установи підрозділів корпусу⁵⁸⁵.

У РОК відбулися якісні зміни внаслідок скорочень: командний склад і кількість полків зменшено до трьох, хоча кількість їх бійців збільшилася за рахунок розформованих батальйонів. Спочатку корпус реорганізовано відповідно до штатів німецької армії у три полки: у грудні 1942 р. 4-й полк і запасний батальйон розформовано, а чисельність вояцького складу полків збільшено зі скороченням командного складу на 150 осіб. Перший батальйон 4-го полку увійшов до 1-го полку, а підрозділи другого батальйону - до 2-го полку РОК. Всіх уродженців козацьких районів об'єднали в один полк (1-й Козацький). Новий штатний склад корпусу відповідав штатному складові німецької кавалерійської бригади⁵⁸⁶. У складі кожного полку РОК були три батальйони й такі взводи: артилерійський (мав на озброєнні 2 польові гармати калібру 75 мм), протитанковий (отримав 2-3 протитанкові гармати калібру 37 мм), саперний, кінний, зв'язку. Спочатку кожен батальйон складався із трьох стрілецьких сотень, у кожній з яких служило 170 осіб (котрі отримали 16 ручних і 2 станкові кулемети, 4 ротні міномети та іншу зброю) та взводу важкої зброї (бійцям якого виділили 4 станкові кулемети і 4 батальйонні міномети). Задля поповнення складу бійців корпусу в березні 1943 р. вербування до його лав проведено серед російських емігрантів у Румунії⁵⁸⁷, а також серед колишніх червоноармійців⁵⁸⁸. Зокрема, 12 березня до Банніци прибуло 297 полонених бійців ЧА, з яких сформували 1-шу і 2-гу особливі роти, котрі після військової муштри й польового навчання скеровано до полків РОК, причому 2-га рота увійшла до 3-го полку як 9-та рота. У вересні РОК поповнили понад 3000 добровольців з Одеси, Північної Бессарабії і Буковини, з яких до 30 грудня сформували 11 рот, із них укомплектували два нові полки - 4-й та 5-й, бійців яких обмундирували в італійські уніформи з німецькими відзнаками⁵⁸⁹.

У 4 та 5-му полках сформовано артилерійські роти, а в 5-му крім того роту протитанкових гармат і в кожному батальйоні - роти важкої зброї. Якщо наприкінці 1942 р. у

⁵⁸⁴Russisches Schutzkorps Serbien, 1943-44 // ВА-МА, RW 4/709; Дробязко С. И. Под знамёнами врага... - С. 399.

⁵⁸⁵Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны, 1941-1945 г.г. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников / [под ред. Д. П. Вертепова]. - Нью-Йорк: Наши Вести, 1963.-С. 20-21,31-32.

⁵⁸⁶О Русском Охранном Корпусе в Сербии. 24 января 1943 г. // ГАРФ, ф. 5796, оп. 1, д. 9, л. 77-78.

⁵⁸⁷Bericht d.Ref.VI (Rumänien und Kroatien) d. AttAbteilung für d. Zeit v. 01.04.-02.05.1943: Werbung unter russ. Emigranten in Rumänien für Russ. Schutzkorps Serbien // IfZ, MA-482; NA, T-78, roll 357, fr. 007037.

⁵⁸⁸Höh. SSPF Serbien. Der Befehlshaber d. SiPo u. d. SD in Belgrad. L III Rx/Hg B.Nr. Belgrad, den 24.3.1943. An d. Höh. SSPF Serbien, SS-Gruppenführer u. Generalleutnant der Polizei Meysner, Belgrad. Betr.: Einreihung von Kriegsgefangenen aus der Roten Armee in das russische Schutzkorps der Emigranten in Serbien // IfZ, MA-304; NA, T-175, roll 73, fr. 2590542-2590543. ⁵⁸⁹Русский Корпус на Балканах... - С. 202.

складі РОК було 3 полки⁵⁹⁰, через півтора року їх було вже 5, але у кожному з них було по три батальйони, не повністю укомплектованих вояцьким складом. Хоча за штатним складом у 1 і 4-му полках мало бути 2211 осіб і в інших по 2183 особи, насправді на середину 1944 р. загальна кількість його вояків тільки дещо перевищила 7500 осіб⁵⁹¹ (майже 2000 з яких були уродженцями козацьких областей). Після переведення до складу ЗС Німеччини вояки РОК отримали права німецьких вояків й перейшли у розпорядження командувача Вермахту в Сербії, який час від часу скеровував полки корпусу в оперативне підпорядкування різних німецьких дивізій. Оперативно полки підпорядковувалися безпосередньо командирам з'єднань: 1 і 2-й полки - командирі німецької 704-ї піхотної дивізії генерал-лейтенантові Гартвігу фон Людвігеру, а 3-й полк - командуванню 1-го Болгарського корпусу. Головним завданням РОК була охорона шахт, шляхів сполучень та інших військово-господарських об'єктів. Одні сотні й батальйони виконували гарнізонну службу в містах, тоді як інші, скеровані у блокгаузи (бункери), охороняли лінії залізниць. Від початку 1944 р. частини РОК стримували наступ партизанських формувань Й. Тіто майже уздовж усієї лінії сербсько-хорватського кордону, а восени разом із німецькими частинами організували відсіч наступу військ радянської 57-ї армії, який підтримували згадані формації югославського руху опору. На початку 1944 р. до складу РОК входили 1-й Козацький полк, командиром якого був підполковник Вермахту Віктор Зборовський, 2-й полк, який очолював підполковник Борис Мержанов, 3-й полк (сформований переважно з добровольців із Болгарії), який очолювали полковник Дмитрій Шатілов і згодом полковник Борис Гонтарев, 4-й полк, який очолював полковник Борис Гескет і 5-й зведений полк, яким командував майор Ніколай Попов-Кокоулін і згодом підполковник Анатолій Рогожин. Корпус відзначився у позиційних боях проти партизанів Й. Тіто, а в деяких німецьких рапортах поведінку його бійців навіть названо бездоганною⁵⁹².

Зважаючи на успішний досвід використання РОК, на зламі 1943-1944 рр. політичне керівництво Райху санкціонувало збільшення кількості російських формувань, у тому числі з емігрантів. 21 грудня 1943 р. представник особистого штабу райхсфюрера СС Вернер Гротманн поінформував бригадефюрера військ СС Германна Фегеляйна, що "райхсфюрер СС принципово погоджується на вербування російських емігрантів до з'єднань допоміжної поліції", а також "колишніх військовослужбовців колишніх царської армії та білої армії генералів Денікіна та Врангеля до німецького Вермахту"⁵⁹³. Виникла навіть ідея створити крім РОК кілька російських "вільних корпусів" для боротьби проти партизанських формувань антинацистських рухів опору поза межами етнічних російських земель. Зокрема, німецьке командування вирішило укомплектувати в складі Вермахту другий РОК у Болгарії і розпочало реєстрацію російських емігрантів до його лав, але через відсутність політичної санкції на його творення цей проект не було втілено в життя⁵⁹⁴. Незабаром після цього в зв'язку з активізацією дій

⁵⁹⁰Anl. zu OKH/Gen.StdH. / Org. Abt. (II)Nr.9320/42 geh. v. 10.42. Russisches Schutz-Korps Serbien // BA-MA, RH 2/1412, Bl. 49.

⁵⁹¹Anl. zu OKH / Gen.St.d.H. / Org. Abt. Nr.X/44 g.Kdos.v.44. Russisches Schutzkorps Serbien // BA-MA, RH 2/1412, Bl. 48.

⁵⁹²Kdr. Gen. und Befehlshaber in Serbien/Ia an OB SO v. 6.5.1943: Einwandfreie Haltung d. Offiziere und Mannschaften d. Russ. Schutzkorps in Serbien in Wachdienst und Bandenkrieg // IfZ, MA-512: NA, T-501, roll 249, fr. 000424.

⁵⁹³FS An SS-Brigadeführer Fegelein. Berlin, den 21.12.1943. gez. Grothmann, SS-Sturmbannführer// NA, T-175, roll 73, fr. 2590541.

⁵⁹⁴Начальникам частей и групп III Отдела РОВСа. Атаманам казачьих станиц и хуторов в Болгарии // ГАРФ, ф. 6461 - Канцелярия Донского атамана, 1920-1942 гг, оп. 2, д. 35, л. 15.

диверсійних груп НКВС і радянських партизанів в окупованій Польщі на початку квітня 1944 р. А. Гітлер вказав генерал-губернаторові Г. Франку на необхідність використання РОК у ГГ⁵⁹⁵.

Хоча інших російських корпусів усе ж не створено, поразки на Східному фронті спонукали німецьке командування довести кількість бійців РОК до чисельності військовослужбовців дивізії і об'єднати кілька десятків Східних та Тюркських батальйонів і створити на їх основі дві дивізії із громадян СРСР Зокрема, у рамках експерименту щодо розгортання Східних батальйонів у чисельно більші формації центр формування Східних легіонів в Україні реорганізовано в 162-гу піхотну дивізію (тюркську), командиром якої був призначений генерал-майор О. Нідермаєр, а після нього 21 травня 1944 р. - генерал-лейтенант Р. Гайгендорфф. Оперативний відділ штабу дивізії від 15 листопада 1943 р. до 25 квітня 1944 р. очолив підполковник Курт Буш, від 30 квітня 1944 р. і до кінця війни - майор Ергард Адлер⁵⁹⁶. Ядром її комплектування були 9 польових батальйонів (5 тюркських, 2 грузинські, вірменський та азербайджанський). Спочатку 162-у піхотну дивізію розпочали формувати на східноукраїнських землях, де її штаб забезпечував формування Східних легіонів. Усього тут у складі дивізії організовано п'ять легіонів (або разом 25 польових батальйонів і два посилені півбатальйони, сім будівельних батальйонів і три резервних батальйони). Однак брутальна окупаційна політика в РКУ могла викликати деморалізацію їх вояків, а тому дивізію вирішено перевести до Райху⁵⁹⁷. У лютому 1943 р. дивізію переведено на полігон у Нойгаммері, де протягом весни-літа організовано в регулярне польове з'єднання, в якому служили здебільшого представники кавказьких і тюркських народів. Більшість батальйонів, сформованих під керівництвом штабу 162-ї дивізії, отримали номер того батальйону німецького полку, до складу якого їх перевели. До початку 1943 р. їх скеровували до полків на південній ділянці радянсько-німецького фронту, згодом також на інші ділянки Східного та Західного фронтів. Сформовані батальйони причислено до таких легіонів (у чисельнику вказано номер батальйону й у знаменнику номер полку, в складі якого він діяв): № 1/29,1/94,1/295,1/370,1/371 - до Туркестанського легіону, гірський № 1/4,1/73, 1/97 (єгерський), I/ПІ, 11/73,1/101 (єгерський) - до Азербайджанського легіону, № 1/1 (гірський), П/4 (гірський), 1/9, П/198 - до Грузинського легіону, № П/9, 1/125, 1/198 - до Вірменського легіону. Такі батальйони перебували на стадії вишколу, коли у травні 1943 р. 162-у піхотну дивізію організовано у бойове з'єднання: Тюркські № 1/71,1/79,1/129,1/375, 1/113, Азербайджанський № 1/50, Грузинські № ПІ/9 та ПІ/125 і Вірменський № ПІІ/73⁵⁹⁸.

Дивізію, що отримала статус польової, на 21 травня 1943 р. укомплектовано на основі німецького командного персоналу штабу розформованої німецької 162-ї піхотної дивізії й колишніх навчальних військових частин Азербайджанського, Грузинського, 1-го Туркестанського та 2-го Туркестанського (колишнього Північнокавказького) ле-

⁵⁹⁵ 15 квітня 1944 р. під час засідання уряду ГГ у Кракові було сказано, що "на думку фюрера, потрібно з усією обережністю використати Російський Охоронний Корпус у Генеральній губернії" (DHF, vol. XXXV a (1), t. 86, k. 335 // AIPN).

⁵⁹⁶ Після Р. Гайгендорффа Е. Адлер був другим представником вищого командного складу дивізії, який залишив спомини про неї: *Adler E. Die 162. (Turk) Infanterie-Division (Einsatz im Rahmen der 10 Armee) / Adler E. // IfZ, JTS, ZS/A-3, Bl. 1-14.*

⁵⁹⁷ *Auswärtiges Amt. Pol. XIII-1191. Berlin, d. 12. Jan. 1943. An den Vertreter des Auswärtigen Amts beim Reichskommissar für die Ukraine (RKU) Herrn Gesandten von Sauken Königsberg // PA AA, Vertreter des Auswärtigen Amts beim RKU, R 27295, E 292549/2.* ⁵⁹⁸ *Юрадо К. К. Иностранные добровольцы в вермахте... - С. 25-26.*

гіонів⁵⁹⁹. Основу дивізії, що на час творення перебувала в підпорядкуванні командувача резервних військ ЗС Німеччини, склали такі військово-структурні одиниці: штаб формування, команда зв'язку, дивізійна школа командного складу, Тюркська штабна сотня, ремонтний підрозділ; Грузинський легіон (полк) (у тому числі грузинські сотня унтер-офіцерів, будівельна сотня й резервний батальйон); Азербайджанський легіон (полк) (азербайджанські сотня унтер-офіцерів, будівельна сотня, піхотний батальйон № 1/97 (єгерський), батальйон № 1/4 (гірський), батальйон № 1/101 (єгерський), піхотний батальйон № 11/73 та резервний батальйон); 1-й Туркестанський легіон (полк) (тюркські сотня унтер-офіцерів, будівельна сотня, піхотний батальйон № 1/305, піхотний батальйон № 1/44 та резервний батальйон); 2-й Туркестанський легіон (полк) (тюркські сотня унтер-офіцерів, будівельна сотня, батальйон №1/100 (єгерський), піхотний батальйон №1/384, піхотний батальйон № 1/297 та резервний батальйон); вишкільні табори у Нойгаммері (з будівельною сотнею) та Старокостянтиніві⁶⁰⁰. На основі 2-го Туркестанського легіону й частини Грузинського легіону створено 303-й піхотний полк під командуванням підполковника Христіані (Christiani), на основі Азербайджанського легіону - 314-й піхотний полк під командуванням підполковника Погле (Робле), а на основі 1-го Туркестанського легіону - 236-й артилерійський полк (командир - підполковник Петер Ле Форт), а також сформовано 162-й піхотний батальйон. До дивізії увійшли теж 936-й саперний батальйон, частини постачання та інші формування. Вишкіл їх вояків закінчено у середині вересня й після переведення у Нойгаммер це з'єднання 27-29 вересня залізничним транспортом скеровано до Удіне в Італію, де його використано у бойових діях на Апенінському півострові. У Райху залишився лише вишкільний табір, реорганізований 24 листопада у 162-й тюркський резервний полк - база поповнення вояками не тільки дивізії, а й інших тюркських формацій у складі ЗС Німеччини⁶⁰¹.

У той час, коли представники різних народів і етнічних груп в укомплектованих із них збройних формуваннях були об'єктами військового використання СРСР і Третього Райху, не були винятком і уродженці тих областей, де в період царської Росії функціонувало козацьке самоуправління й де від часу громадянської війни в Росії більшовики піддали переслідуванням передовсім козацьку еліту (відомі козацькі роди, інтелігенцію, офіцерів і священників, які склали основу козацької політичної еміграції). Від 1936 р. Й. Сталін змінив політику щодо козаків: їх відновили в правах, їм дозволили служити в армії і створили козацькі з'єднання, де статутом визначено носити традиційну козацьку форму з невеликими змінами (радянською символікою). Сформовано дивізії 4-го козацького кавалерійського корпусу Північно-Кавказького військового округу й 6-го козацького кавалерійського корпусу, озброєні легкою піхотною зброєю й танками та іншою сучасною для того часу технікою. Хоча на початку німецько-радянської війни

⁵⁹⁹Про формування та використання 162-ї піхотної дивізії (тюркської) див.: 162.(turk.) Inf.-Div.: Detaillierte Angaben über Aufstellung, Unterstellung, Gliederung und Einsatz. Ia: KTB Mitte Mai 1942 bis Mai 1943 sowie KTB d. Kommandanten d. Legionslager (Stab Pawel-Rammingen) Ende Mai 1942 bis Februar 1944 und Einsatzberichte (2 AE) aus 1944/45. Ib: KTB Ende Mai 1942 bis Mai 1943 sowie besond. Anordnungen für die Versorgung bis Mitte September 1943. Ic: TB Mitte Mai 1942 bis Mai 1943. IIa: TB Juni 1942 bis Mai 1943. Kdt. der Legionslager in Mirogorod: KTB Mai 1942 bis Februar 1944 // BA-MA, RH 26-162 (162.Infanterie-Division (turk.)).

⁶⁰⁰OKH/Gen.St.d.H. Gen. d. Osttruppen Nr 402/43 gKdos. 5.Mai.1943. Schematische Kriegsgliederung der landeseig. Verbände. Stand vom 5. Mai 1943 // NA, T-78, roll 413, fr. 6381302-6381308.

⁶⁰¹Heygendorff R. Das Schicksal d. 162.(Turk) Inf. Div. / Heygendorff R. // IfZ, JTS, ZS 407/1, Bl. 2-5; Herre H. D. Die 162.Turk. Inf.-Div. / Herre H. D. // IfZ, JTS, ZS 406/11, Bl. 24; Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze... - S. 93.

після переходу на бік Вермахту багатьох сотень козаків козацькі корпуси розформували, а їх бійців перевели до танкових та механізованих корпусів, через півроку в січні 1942 р. укомплектовано 17-й кавалерійський корпус генерала Ніколая Кіріченка (до якого увійшли 12-а Терсько-Кубанська, 13-та Кубанська й 116-та Донська козацькі дивізії). 27 серпня того ж року його реорганізували в 4-й гвардійський козацький кавалерійський корпус, на основі якого згодом створено 4-й Кубанський і 5-й Донський гвардійські козацькі кавалерійські корпуси. Крім кавалерійських з'єднань із кубанських і терських козаків сформовано пластунські дивізії, що теж успішно воювали проти Райху⁶⁰².

Командування Вермахту провело власний експеримент зі створення козацького з'єднання, попередниками якого були чисельні козацькі військові частини, що воювали на боці ЗС Німеччини. Усього до квітня 1943 р. у складі Вермахту діяло понад 10 козацьких полків чисельністю від 400 до 1000 осіб кожен і багато формацій меншої чисельності, у яких разом воювали до 25000 солдатів та офіцерів із німецьким командним і вищим офіцерським персоналом. їх сформовано у станицях Дону, Кубані та Тереку або з перебіжчиків при німецьких польових з'єднаннях і меншою мірою з емігрантів, багато з яких боролися проти більшовиків ще під час Першої світової війни або зазнали репресій у 1920-1930-х рр. і були особисто зацікавлені протистояти сталінському режиму⁶⁰³. 8 листопада 1942 р. шеф ГШ СВН К. Цайтндер дозволив штабові Кавалерійського з'єднання фон Паннвітца (*Reiterverband von Pannwitz*) сформувати козацьку дивізію, але через потребу його залучення до бойових дій її творення довелося відкласти на п'ять місяців. Протягом підготовчого часу призначені для творення дивізії військові одиниці як "Бойова група фон Паннвітца" (*Kampfgruppe von Pannwitz*) від листопада 1942 р. до початку 1943 р. брали участь у фронтових боях у Криму і під Сталінградом. Тільки після відступу німецьких військ зв'язку з активізацією дій ЧА навесні 1943 р. почала формуватися 1-ша Козацька дивізія (*1.Kosaken-Division*). Основний вишкіл дивізії (що, за визнанням представника її німецького кадрового персоналу полковника Александра фон Боссе, була першим таким іноземним з'єднанням за весь час історії німецької армії), тривав 4 місяці й завершився 1 вересня⁶⁰⁴.

До 1-ї Козацької дивізії скеровано донські, кубанські й терські козацькі формації. Ними були: група ротмістра Леманна (Lehmann) чисельністю приблизно 6000 осіб із району Херсона (1-й Донський полк осавула Попова, 2-й Уральський полк військового старшини Ніколая Кулакова, 3-й Кубанський полк військового старшини Івана Салама-хи, 4-й кубанський полк військового старшини Мало вика), сформований на Дону взимку 1942-1943 рр., 1-й Сінегорський Отаманський полк (4 ескадрони)⁶⁰⁵ підполковника Константіна Вагнера, 600-й кавалерійський дивізіон під командуванням І. Кононова,

⁶⁰²Пятницький В. И. Казаки в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / В. И. Пятницький. - М. : Яуза; Эксмо, 2007; Воскобойников Г. Советская конница в Великой Отечественной / Геннадий Воскобойников. - М.: Вече, 2008; Кричко Е. Ф. Участие казаков Юга России в Великой Отечественной войне: дискуссионные вопросы [Електронний ресурс] / Е. Ф. Кричко. - Режим доступу: <http://www.zimovaya.ru/kazachestvo-v-istorii-rossii/uchastie-kazakov-yuga-rossii-v-velikoy-otechestvennoy-voyne-diskussionnye-voprosy.html>

⁶⁰³Befehlshaber HGebiet Süd. Abt.Ia Nr.2166/43g. Geheim! H.Qu., 4.4.1943. Betr.: Aufstellung v. Kosak.-Einheiten. Friderici // BA-MA, RH 22/135, B1.125; Allgem.Wertung d. Kosaken. Würdigung d. Generals v. Pannwitz. Allgemeines über d. Herkunft d. Kosaken, die Aufstellung d. l. Kosaken-Kaval.-Division, die Ausrüstung u. Bewaffnung. Einsatz d. Div. // BA-MA, MSg-212/75.

⁶⁰⁴Bosse A.v. The Cossack Corps / Alexander von Bosse. -Königstem/Ts.: Publish. by Historical Division Headquarters US Army, Europe; Foreign Military Studies Branch, 2 Oct. 1950. - P. 7, 8 //NA.

⁶⁰⁵Сыны Дона борются против красных поработителей // На Казачьем Посту. - 1943. - № 1. - С. 13; Химин П. Первый Синегорский // На Казачьем Посту. - 1944. - № 32. - С. 15.

кавалерійський полк під командуванням полковника Й. Юнгшультца зі Східного фронту, козацький полк імені отамана Платова, яким командував майор Е. Томсен і який був укомплектований в основному з колишніх радянських військовополонених із Кубані, 1-й Отаманський полк під командуванням підполковника П. фон Вольфа з Полтави (сформований у Вінниці⁶⁰⁶) та козацький полк із району Шепетівки⁶⁰⁷. На їх основі та з доповненням захопленими Вермахтом у полон козаками з Ча зі збірного табору в Херсоні за порадою П. Краснова сформовано чотири полки на принципі земляцтва, зокрема 1-й Донський, 2-й Сибірський, 3-й зведено-козацький і 4-й Кубанський загальною чисельністю до 6000 осіб (а згодом ще два - 5-й Донський та 6-й Терський). Наприкінці квітня 1943 р. їх скерували на навчальний полігон у м. Млава (Mława) (нім. Mielau) в ГГ, де 1 липня завершено комплектування дивізії, що, як і 162-га піхотна дивізія (тюркська), на час формування перебувала в підпорядкуванні командувача резервних військ ЗС Німеччини. Допоміжним контингентом військовослужбовців під час творення цього з'єднання були біженці, котрі пішли з німцями під час їх відступу з тимчасово окупованих регіонів СРСР, і мобілізовані жителі України та Білорусі, а також жителі Дону, Кубані, Тереку - росіяни й меншою мірою русифіковані українці та представники нацменшостей СРСР, національність котрих у вояцькій книжці кожного з них окреслено як "козак". У цьому з'єднанні воювали і колишні червоноармійці, звільнені з таборів для радянських військовополонених, а у частинах, сформованих у Славути та Шепетівці, виявилось багато людей, які називали себе козаками, щоб вирватися з таборів військовополонених; надійність їх була під великим сумнівом, а найменші труднощі суттєво впливали на їх моральний стан і могли спровокувати дезертирство⁶⁰⁸. Вищі командні й інші відповідальні посади в 1-й Козацькій дивізії зайняли німці. 1 червня 1943 р. її командиром був призначений генерал-майор Гельмут фон Паннвітц (Pannwitz)*, шефом оперативного відділу "1 а" її штабу - підполковник (згодом полковник) Ганс-Йоахім фон Шульц (Schultz), керівником відділу розвідки і контррозвідки "1 ц"

⁶⁰⁶Баранов А. Начало зародыша. Первый казачий полк / Баранов А. // На Казачьем Посту. - 1944. - № 29. - С. 14; Баранов А. Первый казачий полк (Ко второй годовщине формирования казачьих частей) / Баранов А. // Казачья Лава (Берлин). - 1944. - № 9. - С. 4; Лемешев Д. Атаманский казачий полк / Лемешев Д. // Казачий Вестник (Прага). - 1943. - № 11. - С. 4; Рождение новых казачьих частей // На Казачьем Посту. - 1943. - № 3. - С. 5.

⁶⁰⁷Алферьев Б., Крук В. Походный атаман... - С.137; Александров К. Русские солдаты... - С.442.

⁶⁰⁸На казачьем посту. - 1944. - 1 мая. - № 25. - С. 2; Korresp. RMfdbO, OKW, Gen. Naumenko, Febr. 1944: Unruhe im Kosakenregiment // IfZ, MA-545; NA, T-454, roll 88, fr. 000624-000632.

* Гельмут фон Паннвітц народився 14 жовтня 1898 р. у сім'ї пруських шляхтичів у с. Ботцановітц у Верхній Сілезії (тепер Боцановіце у Польщі). На початку Першої світової війни вступив добровольцем до 1-го полку уланів і брав участь у бойових діях у Франції та Карпатах, у березні 1915 р. призначений лейтенантом, а після кількох поранень нагороджений Залізним хрестом II (1915 р.) і I-го класу (1917 р.). Після війни брав участь у бойових діях у складі одного з Вільних корпусів. За Ваймарської республіки звільнений у запас. Від 1935 р. поновлений на військовій службі як ротмістр і командир ескадрону Кавалерійського полку № 2 ум. Ангербург у Східній Пруссії і в липні 1938 р. призначений командиром дивізіону Кавалерійського полку № 11 "Принц Ойген" у Штоккерау поблизу Відня. Від початку Другої світової війни командував розвідувальним загоном 45-ї піхотної дивізії у Польщі та Франції. Від 1 квітня 1938 р. майор, від 1 квітня 1940 р. підполковник, від 1 квітня 1942 р. полковник, від 1 червня 1943 р. генерал-майор, від 1 квітня 1944 р. генерал-лейтенант. Головні нагороди: "Сілезький орел" II-го ступеня, Лицарський хрест Залізного хреста з дубовим листям, вища румунська нагорода Орден ім. Міхаеля Хороброго III і II-го класів, хорватський Орден корони Короля Звонімира I-го класу із зіркою та мечами (*Mellenthin F. W. v. Deutschlands Generale des Zweiten Weltkriegs / F. W. v. Mellenthin.* - Bergisch Gladbach: Verlag Bastei Lübbe, 1980. - S. 214).

у штабі - граф Ервайн Карл цу Ельтц. 11 травня 1943 р. почали формуватися козацькі кавалерійські полки, які 5 вересня 1943 р. отримали офіційні назви з порядковими номерами й географічними окресленнями. У складі дивізії укомплектовано дві бригади - 1-шу Козацьку кавалерійську бригаду "Дон" (*7.Kosaken-Reiter-Brigade Don*) (від січня 1944 р. - 1-ша Козацька бригада "Дон") і 2-гу Козацьку кавалерійську бригаду "Кавказ" (*2.Kosaken-Reiter-Brigade Kaukasus*) (від 11 січня 1944 р. - 2-га Козацька бригада "Кавказ"), два кавалерійсько-артилерійські дивізіони (донський та кубанський), а також батальйони різного функціонального призначення та підрозділи тилового обслуговування⁶⁰⁹.

Командиром першої зі згаданих бригад від серпня 1943 р. до 14 січня 1944 р. був підполковник Ганс Фрайгерр фон Вольфф*, від 15 січня до 9 грудня 1944 р. - підполковник Ганс-Герт фон Баат (Baath)**, а командиром другої від серпня 1943 р. до січня 1944 р. - полковник Александр фон Боссе*** (водночас заступник командира дивізії), а від січня до листопада 1944 р. - підполковник Г.-Й. фон Шульц. У штабі дивізії, в якому, крім німецьких, служили російські офіцери, діяли такі відділи: оперативний, санітарний, інтендантський, пропаганди, зв'язку, польова жандармерія та інші. Посади нижчих рангами офіцерів у козацьких полках та батальйонах також зайняли німці й меншою мірою колишні червоноармійці (росіяни) та вихідці з козацьких областей. Військовий старшина Міхаїл Зарецький у листі козацькому генералові Євгенію Балабіну 3 травня 1943 р. писав: "Відчувається гостра нестача офіцерів та урядників. Є прагнення просити в німецьких органів влади згаданих панів офіцерів та козаків з еміграції, оскільки прикомандировані колишні червоні офіцери не користуються авторитетом і довірою". Однак після поповнення дивізії старшинами-емігрантами ситуація майже не змінилася. 13 жовтня 1944 р. генерал П. Краснов визнав у листі Є. Балабіну: "Якщо до першої дивізії потрапило багато офіцерів - німців та росіян, то це тому, що прислані офіцери-козаки за своєю підготовкою не виявилися на висоті становища ні за военними знаннями, ні за працездатністю. Багато було прислано старих, непридатних до муштрованої служби"⁶¹⁰.

Усі полки козацької дивізії організовано за єдиним зразком. У кожному з них нараховувалося 2000 осіб, у тому числі 150 (7,5 %) німців. Козацький кавалерійський полк (*Kosaken-Kavallerie-Regiment*) поділявся на два дивізіони, кожен дивізіон - на 4 ескадрони, ескадрон (160-180 бійців) - на 4 взводи (з них 3 були бойовими і один -господарським (кухня та постачання, 35-40 осіб)), взвод (40-45 вояків) - на 3 відділення

⁵⁰⁹Tessin G. Verbände und Truppen... - Bd.2. Die Landstreitkräfte 1-5. - S. 37.

* Ганс Фрайгерр фон Вольфф народився 19 березня 1903 р. у м. Лінденберг поблизу м. Рига. У 1920 р. вступив до Райхсверу. На початку Другої світової війни воював у Польщі та Франції. Під час Східної кампанії воював на північній, а згодом також на центральній ділянці Східного фронту. Нагороджений Лицарським хрестом Залізного хреста з дубовим листям. Від 1 листопада 1943 р. полковник. Від 24 квітня 1943 р. командир 3-ї кавалерійської бригади.

** Ганс-Герт фон Бат закінчив військову школу в Потсдамі. Від 1 червня 1941 р. підполковник. Від березня 1940 р. - керівник відділу "П а" штабу 291-ї піхотної дивізії, від жовтня до грудня 1943 р. - керівник відділу "П а" штабу 16-ї армії. 8 лютого 1945 р. нагороджений Німецьким хрестом у золоті.

*** Александр фон Боссе народився у 1901 р. у Латвії. Навчався і здобув освіту в Санкт-Петербурзі. Після 1917 р. воював у складі балтійського ополчення проти ЧА, після чого прибув до Німеччини, де від 1923 р. був офіцером кавалерії Райхсверу. У перші роки Другої світової війни служив у 3-й танковій дивізії Вермахту. Від 5 липня 1942 р. - командир танково-гренадерського полку № 111, яким командував до весни 1943 р. Серед інших відзначень нагороджений Залізними хрестами 2 і 1-го класів, а 17 травня 1943 р. - Німецьким хрестом у золоті.

⁶¹⁰ГАРФ, ф. 5761, оп. 1, д. 9, л. 211; Д. 5, л. 234.

по 14-16 бійців. У складі кожного полку була одна "важка" (протитанкова) і одна "легка" (кулеметна) сотня, а в кожному дивізіоні 4-й ескадрон був "напівважкий" (мінометний). Полк мав на озброєнні 5 протитанкових гармат (калібру 50 мм), 14 батальйонних мінометів (калібру 81,4 мм) і 54 ротні міномети (калібру 50 мм), 8 станкових і 60 ручних кулеметів "МГ-42" (MG-42), карабіни (98 к) та 130-149 автоматів "МП-40". До штабу полку належали кілька офіцерів, отаман (виконував функції, тотожні функціям "політ-рука" в ЧА), штабний лікар, ветеринар, декілька перекладачів із російської та німецької (а згодом теж хорватської) мов. При штабі полку діяли відділення зв'язку з радіостанціями, телефонами і кур'єрами та інші допоміжні команди штабного ескадрону⁶¹¹.

До 1-ї бригади увійшли 1-й Донський, 2-й Сибірський та 3-й об'єднаний або зведений (*сводный*) козацькі кавалерійські полки та 1-й і 2-й козацькі артилерійські дивізіони, до 2-ї бригади - 4-й Кубанський, 5-й Донський та 6-й Терський козацькі кавалерійські полки і Кубанський козацький артилерійський дивізіон. 4 серпня 1943 р. унаслідок їх об'єднання була створена козацька дивізія, до складу якої згодом увійшли також артилерійський полк та резервний полк, дислокований у Франції. Крім них до цього з'єднання увійшли такі частини й допоміжні формації: батальйон зв'язку (поділений на окремі підрозділи по інших військових частинах), саперний, гірський, санітарний, розвідувальний та штрафний батальйони, пекарські й 3 ветеринарні роти, а також гарнізонні команди.

Донський козацький кавалерійський полк № 1 сформовано з частин формації, відомої як 1 -й (Донський) Сінегорський Отаманський полк, та інших військових одиниць, що раніше були сформовані в тимчасово окупованих областях СРСР і брали участь у боях проти радянських партизанів та ЧА. Цей полк воював проти радянських партизанів, а потім проти ЧА поблизу р. Кубань та м. Таганрог і 24 травня 1943 р. із Києва був скерований до Польщі, де командування ним перебрав підполковник (згодом полковник) Константін Вагнер. Від того часу у вищому командному складі 1-го Донського полку були головно німці (наприклад, командиром 1-го дивізіону був майор Ерх Діенталь (Dienenthal)) і тільки командиром 3-го ескадрону - росіянин, колишній білогвардійський ротмістр Владімір Островський. У Польщі полк переформовано за регіональною ознакою так, що донські козаки увійшли до 1-го Донського полку, кубанські - до 3 і 4-го кубанських полків, а терські - до 6-го Терського.

Сибірський козацький кавалерійський полк № 2 сформовано у травні 1942 р. в околицях Маріуполя з добровольців, які проживали на Дону, Кубані, Терекі та в Україні. 1-й дивізіон цього полку воював у складі німецької армії проти ЧА під Моздоком, де зазнав великих втрат, а 2-й дивізіон - у складі німецької танкової частини проти білоруських партизанів. У травні 1943 р. обидва дивізіони об'єднано в полк, поповнений завербованими військовополоненими і вояками різних військових частин, що прибули зі Східного фронту. Командиром полку був призначений підполковник Ернст Густав Гаймерт Фрайгерр фон Нолькен (Nolcken). Зведений козацький кавалерійський полк № 3, який очолив підполковник Вернер Юнгшультц фон Рьоберн, укомплектовано на основі вояків полку, сформованого ним у 1942 р. Кубанський козацький кавалерійський полк № 4 сформовано переважно з полонених червоноармійців - уродженців Кубані та районів уздовж р. Дон. Командиром полку від серпня 1943 р. до липня 1944 р. був підполковник барон Пауль фон Вольфф, від липня до листопада 1944 р. - підполковник фон Кляйн (Klein). Донський козацький кавалерійський полк № 5 укомплектовано на основі посиленого 600-го козацького кавалерійського дивізіону підполковника І. Кононова,

⁶¹¹ Детальніше див.: *Newland S. J. Cossacks in the German Army...* - P. 110-125. 498

вояки якого брали участь у боротьбі проти радянських партизанів поблизу Орші та Гомеля й у червні 1943 р. увійшли до складу 1-ї Козацької дивізії⁶¹².

На відміну від інших полків увесь командний склад 5-го полку був російським і команди у ньому видавали тільки російською мовою. У 6-му Терському полку найбільше служило уродженців Тереку, Дону і Кубані, зокрема росіяни, українці, вірмени, грузини, черкеси, азербайджанці, осетини. Командиром полку від серпня 1943 р. до жовтня 1944 р. був майор Гайнріх-Детлофф фон Кальбен (Heinrich-Detloff von Kalben), у жовтні-листопаді 1944 р. - підполковник князь Карл-Вальрад цу Сальм-Горстмар (Salm-Horstmar), козацьким отаманом полку - полковник Кадушкін. Козацький артилерійський полк № 1, що складався з двох дивізіонів артилерії, розподілено окремими підрозділами по різних полках, які отримали на озброєння гармати залежно від потреби. Дивізійна артилерія складалася з трьох батареї гармат калібру 76 мм на кінній тязі, які були замінені гарматами калібру 105-мм на такій же тязі, що були зручнішими і ефективнішими у бойових діях проти радянських танків, зокрема "Т-34". Крім того, у складі дивізії сформовано взвод розвідувальних танків, саперний і транспортний дивізіони, а також діяв розвідувальний аероплан. У кожному з дивізійних полків його військовослужбовці носили німецьку уніформу з елементами козацького історичного одягу певного регіону (наприклад, донські козаки 1 та 5-го полків крім мундирів Вермахту чорні папахи з червоним верхом і перехрещеними посрібленими смугами, темно-сині шаровари з червоними лампасами)⁶¹³. Однак часто у мундирах вояків козацьких полків поєднувалися елементи російської царської, радянської та німецької уніформ. Після створення козацьку дивізію у вересні 1943 р. переведено з Польщі до Хорватії, куди вона прибула вже 20 вересня й до кінця 1944 р. перебувала у підпорядкуванні 2-ї німецької танкової армії⁶¹⁴ і дислокувалася у місцевостях Метліка, Фруска, Сунія, Сисак, Загреб та інших, а також тимчасово поблизу населених пунктів Осека, Брчно, Костайніца, Великогогіра, Загреб, Чазма, Беловар, Нова Градішка⁶¹⁵.

Одночасно з 1-ю Козацькою дивізією в складі Вермахту сформовано Калмицьке з'єднання. За німецькою номенклатурою спочатку це був кавалерійський полк, творення якого санкціонував і підтримав командир 16-ї піхотної дивізії (моторизованої) генерал-лейтенант Ернст Гьоккель (Höckel), котрий планував використати його передовсім для контролю шляхів постачання боєприпасів та спорядження. На початку 1943 р. ця формація складалася з двох дивізіонів (6 ескадронів), що охороняли фланги 444-ї дивізії безпеки при відступі ГА "А" з Кавказу. Оскільки під час відступу Вермахту про свою готовність піти на військову службу заявило багато боєздатних калмиків, у січні 1943 р. калмицький кавалерійський полк, що складався з трьох дивізіонів, був перейменований на Калмицьке з'єднання доктора Долля (*Доктор Доллин хальмг мортауерг / Kalmücken-Verband Dr.Doll*). У лютому його підпорядковано 3-й танковій дивізії і скеровано під м. Таганрог для охорони узбережжя Азовського моря, а у березні підпорядковано 24-му танковому корпусові ГА "Південь" й використано для охорони морського узбережжя до р. Міус. За цей час відбувся додатковий вишкіл калмицьких вояків, яких забезпечили кращим озброєнням і спорядженням, а також потрібною кількістю польових кухонь та обозних возів. Спочатку калмики мали на озброєнні тільки

⁶¹²Tessin G. Verbände und Truppen...-Bd.2. Die Landstreitkräfte 1-5.-S.40, 110, 180,215,277,298.

⁶¹³Назаренко Н. Г. 1-я казачья дивизия //Науменко В. Г. Великое предательство... - С. 12.

⁶¹⁴Tessin G. Verbände und Truppen... - Bd. 2. Die Landstreitkräfte 1-5. - S. 37.

⁶¹⁵Див.: Krause W. H. Kosaken und Wehrmacht: der Freiheitskampf eines Volkes. 2.Aufl. / W. H. Krause. - Graz: Stocker, 2003; Алферьев Б. Генерал Доманов [Електронний ресурс] / Борис Алферьев. - Режим доступу: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html

радянські гвинтівки й шаблі, але у березні отримали 1000 голландських гвинтівок і 35000 набоїв для нової зброї. Наприкінці квітня калмицьке з'єднання, у складі якого було вже чотири кавалерійські дивізіони, після переходу від Маріуполя через Запоріжжя до Нікополя переведено в підпорядкування Верховної польової комендатури № 397 у Дніпропетровську для охорони залізничних шляхів по обидвох сторонах р. Дніпро. Незабаром до цього кавалерійського формування загальною чисельністю 3000 вояків, у кіннотників якого було 1800 коней, належали чота зв'язку й 4 дивізіони, у кожному з яких було по 5 ескадронів (у тому числі один "мисливський" (*Jagd-Schwadron*) із кращих вояків) чисельністю від 120 до 150 вояків кожен. Станом на 31 серпня до цієї формації входили: 1-й дивізіон (ескадрони № 1, 4, 7, 8, 18), 2-й (ескадрони № 5, 6, 12, 20, 23), 3-й (ескадрони № 3, 14, 17, 21, 25) та 4-й (ескадрони № 2, 13, 19, 22 і 24); ескадрони № 9, 10, 11, 15 та 16 були реорганізовані в невеликі групи й скеровані на рідні землі їх вояків у радянський тил для проведення партизанських операцій. У липні 1944 р. у складі корпусу перебувало 3500 військовослужбовців, забезпечених необхідною кількістю коней⁶¹⁶.

За чисельністю і статусом Калмицьке з'єднання, як і РОК, було своєрідним вільним корпусом із чітко вираженою етнічною самобутністю. На відміну від інших іноземних формацій німецьких військ, де командирами були переважно німці, командні посади у цьому формуванні посідали калмики, за винятком О. Верби й кількох німців переважно на управлінських посадах - двох німецьких підстарший і трьох єфрейторів, до яких у середині 1943 р. приєдналися ще двоє німців - лікар і старший скарбник. "Правою рукою" Верби був ад'ютант гауптман Едуард Батаєв, шефом штабу з'єднання й помічником Верби з питань тактики були до червня 1943 р. донський калмик Санчір Коноков, після нього до березня 1944 р. Балдан Метабон, Мукебен Чачлишев до загибелі у липні й відтак до кінця війни - Дорджі Арбаков; на усіх інших вищих службових посадах також були ненімці (наприклад, головним лікарем був Д. Арбаков, верховним ламою - його співвітчизник Баслієв і т. д.). Калмицькі вояки вважали себе не військовослужбовцями допоміжної формації СВН, а союзниками Німеччини. Над їх таборами поряд із прапорами Райху майоріли калмицькі прапори. Калмики отримали особливий статус значною мірою тому, що приєдналися до німецьких військ не під тиском обставин, як це зробили, наприклад, колишні бійці ЧА з таборів для військовополонених, а як добровольці зі своїми озброєнням, спорядженням та кіннями. Спроби різних німецьких інстанцій розділити з'єднання на менші формації, призначити до них німецьких командирів, усунувши калмицьких офіцерів, наштовхнулися на рішучий опір Верби і тих німецьких генералів, які його підтримували й усвідомлювали корисність з'єднання. У записці від 20 червня 1943 р. про обговорення німецькими офіцерами становища військовослужбовців калмицького з'єднання відзначено відсталість вояків цієї етнічної групи, котрі обожнювали свого командира Вербу. Стверджено: "Калмики почувуються й називають себе союзниками Великонімецького Райху. Вони служать не за платню, а тому, що вірять у перемогу Німеччини і сподіваються, що з перемогою Німеччини відбудеться втілення у життя їхніх національних бажань... У них є зв'язок із Калмицьким Національним Комітетом, створеним у Берліні і визнаним німецьким урядом"⁶¹⁷.

Восени калмицьке з'єднання, підпорядковане 444-й та 213-й дивізіям безпеки й командуванню тилового району 6-ї армії 40-го танкового корпусу, скеровано для

⁶¹⁶ *Jurado C. C, Lyles K. Foreign Volunteers... - P. 21.*

⁶¹⁷ Aktennotiz üb. d. Bespr. m. Herrn Genltn. Schartow, Oberst Dr. Hahn, Bdfr. Dr. Doli u. Maj. Kallmeyer am 20.6. in Dnjeprpetrowsk betref. Kalm.-Verbänd Dr. Doli // BA-MA, RH 22/135, Bl. 169-170.

охорони ліній постачання і проти радянських партизанів та диверсійних груп НКВС у болотистій місцевості над Дніпром, через які для ЧА був прямий вихід на Крим. Вояки з'єднання полегшили постачання 40-го танкового корпусу, у військовому щоденнику якого відзначено хоробрість і надійність калмицьких кавалеристів, з котрих 54 отримали Відзначення за хоробрість із мечами для представників східних народів. Після цього калмицьких вояків перевели під Кіровоград, де вони опинилися віч-на-віч проти частин радянського 2-го Українського фронту⁶¹⁸, й згодом до Польщі у підпорядкування Верховної польової комендатури Вермахту № 372 в Любліні⁶¹⁹.

Після того, коли почала формуватися 1-ша Козацька дивізія, деякі високо посадові німецькі офіцери вважали, що А. Гітлер не заперечуватиме також проти створення РОА, УВВ та Кавказької Визвольної Армії. У записці ФГО від 13 травня 1943 р. констатовано, що, хоча фюрер дозволив А. Розенбергу використати "акцію Власова" пропагандистськи у пресі, нез'ясованість багатьох технічних деталей її проведення зумовила відтермінування "офіційного санкціонування акції Власова", яке "чим далі, тим більше" затягується⁶²⁰. 14 травня відбулася нарада, на якій були присутніми генерал-майори Рудольф фон Герсдорфф і Шмідт фон Альтенштадт і полковники Геннінг фон Трескофф, Р. Гелен та К. Штауффенберг, а 25 травня - засідання у Мауервальді у головній ставці ГШ СВН за участю О. Бройтігама і Г. Менде від РМО й 20 офіцерів на чолі з генералами Е. Вагнером та Г. Гелльміхом і полковником Р. Геленом. Під час обидвох нарад обговорено питання необхідності зміни східної політики й А. Розенбергу рекомендовано зустрітися з Гітлером й довести до його відома побажання присутніх. Водночас Г. Трескофф і Рудольф фон Герсдорфф, використавши слушний момент, отримали в командувача ГА "Центр" фельдмаршала Г. Г. Клюге згоду на організацію Російського Комітету при штабі цієї групи армій, про створення якого на початку червня Клюге доповів шефові ГШ СВН генерал-майору К. Цайтцлеру, але фюрер гальмував офіційне визнання комітету колишнього радянського генерала⁶²¹.

Від початку 1943 р. вивчення можливостей формування національного війська з українців для Райху було другорядною справою порівняно з підтримкою "акції Власова". Повідомлення про творення УВВ, що з'явилися у засобах масової інформації (пресі, листівках, радіоповідомленнях та у коротких сюжетах кіножурналів німецької військової пропаганди) відразу ж після появи декларації А. Власова про намір творення РОА, виявилось потрібним для Райху як пропагандистська акція з метою розмежувати інонаціональні формування Вермахту за національною ознакою. Подібно до формування причислених до РОА рот і батальйонів, творення сотень і батальйонів УВВ відбулося не на добровільній основі, а із застосуванням примусу, що сприяло популяризації ідей антинацистського підпілля ОУН-Б. У звіті керівництва цієї організації на Півдні України за квітень 1943 р. із цього приводу констатовалось: "Протинімецькі настрої підсилює акція стягання поставок, висилка на роботи в Німеччину та Південну Україну, вербування до трудової армії, а останньо примусовий набір у «визвольне військо». До «визвольного війська» кликали спочатку добровільно, а коли ніхто не зголошувався,

⁶¹⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной... -Т. 5. Кн. 1. Вперед на запад (1 января - 30 июня 1944 г.) / [Члены сост. колл.: Антонов В. С, Велик И. К. и др.]. - М.: Кучково поле, 2007. - С. 22.

⁶¹⁹ *Wagner C. Kalmükische Reiter-Verbände in der Deutschen Wehrmacht / Constantin Wagner // Deutsches Soldatenjahrbuch 1976 / 24. Deutscher Soldatenkalender. - München, 1976. - S. 226-236.*

⁶²⁰ Akten vermerk. Berlin, 13.5.1943. Betr.: Aktion Wlassow // NA, T-81, roll 219; BA-MA, RH 2/2616, Bl. 0369505.

⁶²¹ *Штеенберг С. Генерал Власов... - С. 130-131.*

почали брати силою, визначаючи на райони відповідні контингенти. Наприклад, в даному районі, що має 40 тисяч мешканців, визначено 140 «добровольців», з чого явилось тільки 70 чоловік. Для вербування в трудову армію виготовлено списки уроджених в рр. 1922-25, а декуди 1921-26. В окрузі Первомайськ створено вже трудовий лагерь, що міститься у селі Піщаний Брід. Вивози в Німеччину, мобілізація в трудову і «визвольну» армію заставляють людей тікати і критись. Повстає своєрідне підпілля»⁶²².

Проте українці, котрі прагнули створити УВВ як збройну силу з національним командуванням і штабом, опинилися в значно гіршій ситуації, ніж власовці. Вже на початку 1943 р. А. Власов створив штаб, котрий він трактував як репрезентативний Російський комітет, отримав німецького офіцера зв'язку з ОКВ, видав кілька звернень та листівок, зустрічався із впливовими у Райху військовими та політичними діячами і відвідував російські формування, тобто був фактичним їх інспектором із правом дорадчого голосу й намагався впливати на покращення становища їх військовослужбовців; деякі його ініціативи підтримали окремі установи Вермахту й у його розпорядженні перебувала російська військова школа у Дабендорфі. Водночас протягом 1943 р., як і у процесі творення галицької дивізії, на відміну від творення балтійських дивізій Ваффен-СС, офіційно не призначено командувача або навіть номінального інспектора УВВ, одним із найімовірніших претендентів на посади яких був генерал колишньої ДА УНР Іван Омелянович-Павленко - тогочасний український офіцер зв'язку 109-го охоронного батальйону (що від осені 1941 р. виконував варту службу у Вінницькій області й згодом був скерований до боротьби проти радянських партизанів на Житомирщині). Він був прибічником ідеї формування українського легіону у Вермахті (на зразок створених у його складі кавказьких та мусульманських легіонів), яку поділяли деякі нижчі рангами представники командування німецьких військ в Україні⁶²³.

На початку червня 1943 р. працівник АВП ОКВ Г. Которович та І. Омелянович-Павленко, який прибув до Берліна, підготували для генерала Східних військ меморандум із пропозиціями створення УВВ як корпусу, до якого мали увійти дві дивізії. До того часу Омелянович-Павленко був прихильником ідеї творення організації "Українське Вільне Козацтво" й мотивував свою позицію успішним творенням козацьких дивізії та полків Вермахту, але під впливом аргументів Которовича на користь творення української армії погодився підготувати компромісні пропозиції з урахуванням історичних традицій українського козацтва, сподіваючись, що означення "козацький" у назві корпусу сприятиме швидшому отриманню згоди німецьких інстанцій на його формування. У районах, котрі перебували під німецьким військовим управлінням у Східній Україні, запропоновано створити Головну Управу, що за назвою і функціями військово-соціальної опіки нагадувала Військову Управу як допоміжний орган творення дивізії Ваффен-СС "Галичина". Особливий акценту проекту зроблено на необхідності забезпечення українських з'єднань національним командуванням: запропоновано укомплектувати "старшинський і під-старшинський корпус як основу для військового вишколу", а вояки мали бути "цілком аполітичними елементами, які не перебувають у жодних політичних організаціях і які вже проявили себе у боротьбі проти більшовизму або виявили бажання боротися проти більшовизму". "Вербування офіцерів вищих рангів" мало відбуватися "в усіх етнографічно українських східних областях, як і у всіх інших східних областях (де є високий відсоток українців), котрі контролює німецьке управління". Меморандум передбачав,

⁶²²Огляд суспільно-політичного, культурного і господарського життя південноукраїнських земель (квітень 1943 р.) // ЦДАВО України, ф. 3833, он. 1, спр. 113, арк. 1-25. ⁶²³ Situationsbericht Rayon Winniza // ВА-МА, RH 2/2560, Bl. 19-20.

що "солдатів будуть вербувати в усіх вказаних вище областях, особливо у Запоріжжі, й також із військовополонених українців", "вербування повинне відбуватися на підставі добровільності", а "основою ідеологічного вишколу старшин та підстарший повинні бути спільна перемога над більшовизмом і створення Нової Європи". Інші пункти проекту визначали: "6. Вербувальна акція буде тривати щонайменше один місяць. 7. Для вишколу старшинського та підстаршинського корпусу потрібно 8 тижнів. 8. Перші вишколені [кадри] будуть готові через два місяці від початку нормального вишколу. 9. Назва: "Український Запорізький Козацький Корпус". Цей корпус охоплює усі роди військ за винятком військово-повітряних: а) 1 корпус (легіон) - 2 дивізії. 1 дивізія - це 3 полки піхоти, 1 полк артилерії, 1 полк кавалерії (до часу забезпечення кіннями діятиме як піхота). 1 полк - це 3 батальйони піхоти, 1 батарея протитанкової і протиповітряної артилерії, моторизована або кінна розвідка. 1 батальйон - це 3 сотні, 1 сотня важких кулеметів, 1 чота супровідної зброї. 1 батальйон - це 1000 вояків і 30 офіцерів". У меморандумі запропоновано видавати воякам корпусу однотипне озброєння й "обмундирування на європейський зразок із шапками в українському стилі", а також забезпечити належну соціальну опіку над членами їх родин⁶²⁴.

Однак проект І. Омеляновича-Павленка проігноровано, оскільки А. Гітлер негативно ставився до ідей відновлення української державності й формування українських з'єднань. 8 червня він заявив В. Кайтелю в присутності К. Цайтцлера і шефа персонального відділу ОКВ генерал-лейтенанта Рудольфа Шмундта про незгоду на творення національних армій із жителів окупованих східних територій. Фюрер дозволив використовувати А. Власова тільки у пропаганді щодо бійців ЧА на боці ворога і зробив висновок: "Однак нам потрібно рішуче уникати навіть виникнення такої думки: можливо, наступить день, коли справи в нас підуть погано, й нам потрібно лише створити Українську державу, тоді все буде в порядку, тоді ми отримаємо один мільйон солдатів. Ми нічого не отримали б, жодної людини!.. Ми зробили б величезну дурницю"⁶²⁵.

Крім військових діячів СРСР, які опинилися у німецькому полоні, свої задуми творення російських та українських з'єднань намагалися реалізувати ті колишні офіцери відповідно російської царської армії та ДА УНР, які розробляли власні політичні плани й служили у Вермахті, а саме спеціалізувалися зі створення спецпідрозділів для організації підривної діяльності в тилу ЧА. Шеф Спецштабу "Р" і на той час полковник Вермахту Б. Смиловський незалежно від А. Власова вирішив створити з підпорядкованих йому розвідувальних груп і очолити Спецз'єднання "Р" (нім. *Sonderverband K*) й назвати його "Дивізія спецпризначення «Р»" (*Дивизия специального назначения "Р" / Division z. b. V. "R"*). Сформовані переважно з росіян і розкидані по різних місцевостях вишкільні Східні батальйони вирішено перевести у Пултуськ поблизу Варшави для комплектування цієї дивізії, шефом штабу формування якої призначено колишнього полковника ЧА Михайла Шаповалова⁶²⁶.

Б. Смиловський не обмежувався вербуванням тільки росіян і в жовтні 1943 р. вирішив створити також "союзний український" (а насправді підпорядкований Спецштабу "Р") штаб УВВ, посаду керівника якого він запропонував колишньому

⁶²⁴Bildungsprojekt der Ukrainischen Militärformation für Herrn General-Kommandeur der Osttrappen.

Ukrainischer General und Landeseigener Stabsoffizier des Kdr. d. Osttrappen / gen.Pawlenko // Archive of the 1st DU UNAB by the UCRDC, The materials dealing with the Division. File: Обіжники та інструкції, Р. 1-2.

⁶²⁵Bespr. d. Führers m. Generalfeldm. Keitelu. Gen. Zeitzier, 8.6.1943 // BA-MA, RW 4/507, Bl. 117. ⁶²⁶ Див.: *Huxley-Blythe P. J., Munoz A. Under the St. Andrews Cross: Russian & Cossack Volunteers in World War II, 1941-1945 / Peter J. Huxley-Blythe, Antonio Munoz. - Bayside: Europa Books, 2004.*

полковникові ДА УНР М. Садовському, який заявив про готовність українських військових діячів до цього співробітництва, але зауважив, що для її успіху треба проголосити Україну самостійною державою, забезпечити цілковиту незалежність українського штабу від російського й запровадити українські відзнаки. Однак у відповідь на відмову обговорення цих побажань і зустрічні пропозиції беззастережно приступити до співробітництва з німецькими установами проти СРСР і добиватися реалізації політичних прагнень залежно від ефективності своєї діяльності Садовський відмовився від співпраці⁶²⁷. Інші колишні офіцери ДА все ж намагалися створити українське військо. На початку листопада 1943 р. 1-й оперативний відділ Спецштабу "Р" реорганізовано в російський та український відділи (планували теж створити білоруський їх аналог), керівники яких вживали заходів щодо формування національних армій. Підполковник (від кінця 1943 р. полковник) Петро Крижанівський був призначений керівником українського відділу, під прикриттям якого вирішено організувати штаб УВВ⁶²⁸. Однак ініціативи шефа Спецштабу "Р" звело нанівець рішення запросити до Варшави з метою організації штабу УВВ командира повстанських підрозділів на Волині й Поліссі Тараса Боровця (псевдо "Тарас Бульба"). Шеф Спецштабу "Р" відмовився видати повстанського отамана нацистським карально-поліційним органам і проігнорував прохання підписати заклик до росіян воювати на Західному фронті, за що наприкінці 1943 р. опинився під домашнім арештом, а Боровця під час спроби переговорів заарештували нацистські органи безпеки й перевели до концтабору Заксенгаузен⁶²⁹. У грудні штаб УВВ і Дивізію спецпризначення "Р", що перебувала на стадії комплектування, розформовано, а причетних до їх творення російських і українських старшин та підстарший використовували для підготовки невеликих підрозділів для організації партизанської антибільшовицької війни за радянською лінією фронту (Смисловський очолив школу підготовки розвідників та диверсантів у м. Вайгельсдорф (60 км на захід від Бреславля), а Крижанівський - пункт переправки (*Meldekopj*) через лінію фронту її випускників)⁶³⁰.

Фіаско зазнали також плани творення "кавказького варіанту РОА" - Кавказької Визвольної Армії (КВА), хоча затверджено текст присяги її вояків, яку повинні були скласти вояки грузинських, північно кавказьких та інших формувань, укомплектованих із представників народів Кавказу. У березні 1943 р. Г. Гелльміх запропонував А. Фаталі-бейлі сформувати в Криму азербайджанський полк, а 1 травня порадив командуванню ГА "А" на основі Спец'єднання "Бергманн" створити кавказьке з'єднання, до якого мали увійти азербайджанський та кавказький полки. Ці ініціативи схвалив інспектор тюркських і кавказьких формувань Вермахту Е. Кестрінг, який включив до 153-ї польово-вишкільної дивізії згаданий полк, який передбачалося розгорнути в кавказьку дивізію. На початку червня Гелльміх обговорив з Г. Габліані перспективи створення КВА, основою якої мала бути майбутня кавказька дивізія. Однак під час згаданої наради 8 червня 1943 р. А. Гітлер заборонив створювати з представників народів Сходу Європи, Кавказу та Середньої Азії нові формування, чисельно більші за батальйон, після чого 24 липня видано наказ, що передбачав збереження формації "Бергманн" тільки як полку в складі трьох батальйонів, унаслідок чого спробам реалізації проекту

⁶²⁷ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 130, арк. 77-77 зв.

⁶²⁸Полк. Петро Крижанівський - шеф штабу УВВ // Вісті Комбатанта. - 2008. - Ч. 1. - С. 66.

⁶²⁹Хольмстон-Смысловский Б. Личные воспоминания о генерале Власове / Борис Хольмстон-Смысловский // Суворовец (Буэнос-Айрес). - 1949. - Август-октябрь. - № 30 (45) - 38 (53). ⁶³⁰Гофман И. Власов против Сталина. Трагедия Русской освободительной армии 1944-1945 гг. / Иоахим Гофман. - М.: АСТ: Астрель, 2006. - С. 112-113; Чуе С. Проклятые солдаты... - С.202.

творення кавказької дивізії і КВА покладено край⁶³¹. Фюрер дозволив зосереджувати росіян, українців і представників інших народів окупованих або намічених для окупації областей у формуваннях чисельністю не більше батальйона⁶³². У відповідь на пропозиції військових кіл щодо творення РОА та інших національних армій фюрер наголосив, що генерали не повинні втручатися у його східну політику⁶³³.

5.3.3. Труднощі використання

Після невдалих спроб об'єднати частини Східних військ у великі національні з'єднання у складі Вермахту більшість з них у другій половині 1943 р. діяли переважно як 4-ті батальйони німецьких полків. На той час крім інших формувань серед них були також Східні кавалерійські й артилерійські дивізії (*Ostreiter-, Ostartillerie-Abteilungen*). Кожен польовий батальйон мав у своєму складі 3 стрілецькі, кулеметну і штабну роти (сотні) по 130-200 осіб у кожній; у стрілецькій роті були 3 стрілецькі та кулеметний взводи, у штабній - протитанковий, мінометний, саперний взводи та взвод зв'язку. Загальна чисельність батальйону складала 800-1000 солдатів та офіцерів, у тому числі до 60 осіб німецького кадрового персоналу: 4 офіцери, 1 канцелярський службовець, 32 унтер-офіцери та 23 солдати. Німецькі командири батальйонів та рот мали заступників із представників тієї чи іншої національності. Командний склад у підрозділах нижче сотень був національним. На озброєнні батальйон мав 3 протитанкові гармати (45 мм), 15 легких та важких мінометів, 52 ручних та станкових кулеметів, а також гвинтівки та автомати. Зброю видавали зі складів трофейного радянського озброєння. На озброєнні Східних батальйонів часто не було важкої зброї, але відсутність артилерії покращувала маневреність цих частин. Порівнюючи німецькі батальйони Вермахту й Східні батальйони, командир Східних військ спецпризначення № 704 Г. Ошманн визнав у записці командуванню 4-ї армії від 30 жовтня 1943 р., що, порівняно з німецькими військовими частинами, "Східні батальйони є значно мобільніші, краще орієнтуються на місцевості, придатні для командування у максимально мобільних бойових діях і є самостійними бойовими частинами"⁶³⁴.

Однак боєготовність багатьох батальйонів Східних військ нерідко була незадовільною через недостатню кількість зброї та набоїв і використання зброї застарілої конструкції. "Озброєння є загалом недостатнє й надто різноманітне. Особливо легкі автомати "08/15" й важкі кулемети "Максим", оскільки вони є заважкими, не виправдали себе у боротьбі... Необхідним є більше забезпечення автоматами й так само легкими фанатами", - визнавав командир Східних військ спецпризначення № 710 В. Геннінг. Він підсумував: "Ніде не досягнуто попередніх норм військового озброєння. Часто бракує навіть найнеобхіднішого"⁶³⁵. На середину 1943 р. для калмицького з'єднання бракувало 1000 гвинтівок і 50000 набоїв до них⁶³⁶. 18 серпня 1943 р. у звіті штабу Східного батальйону № 642 констатовано, що його воякам "потрібні автомати й авто-

⁶³¹Mamoulia G. Le Caucase... - S. 88.

⁶³²Bespr. d. Führers m. Generalfeldm. Keitel und Gen. Zeitzier, 8.6.1943 // BA-MA, RW 4/507, Bl. 117.

⁶³³KöstringE. Erfahrungen..., Bl. 19.

⁶³⁴Abschr. Kdr.d.Osttr.zbV 704 b. AOK 4 Ia Nr.1351/43g. H.Qu., den 30.10.1943. An AOK.4. gez. Oschmann // BA-MA, RH 58/78.

⁶³⁵KöstringE. Erfahrungen..., Bl.26; Berichtüber d. Besichtigungsreise... // BA-MA, RH 58/67, Bl. 31.

⁶³⁶Aktennotiz über die Besprechung mit Herrn Generalleutnant Schartow, Oberst Dr.Hahn, Bdfr. Dr. Doli und Major Kallmeyer am 20.6. in Dnjepropetrowsk betreffenden Kalmüken-Verband Dr.Doll // BA-MA, RH 22/135, Bl. 169-170.

матичні гвинтівки"⁶³⁷. Нерідко не кращим був стан із обмундируванням та задоволенням елементарних соціальних потреб вояків формувань Східних військ⁶³⁸. У повідомленні про з'єднання, сформоване з калмиків, визнано: "Одяг та озброєння здебільшого у дуже поганому стані"⁶³⁹. Побутове життя російських та інших вояків Східних військ часто теж не було на належному рівні. У німецьких документах предметами задоволення культурних потреб вояків Східних військ називали балалайки, губні гармошки, крем для взуття, люльки для куріння, наперстки для гаптування тощо. В. Геннінг у згаданому звіті з приводу поганого стану уніформ і предметів побутового вжитку доповів своєму керівництву: "Є небагато частин, про які можна сказати, що вони забезпечені речами, придатними для використання на війні. Це негативно впливає на настрої добровольців, які переконані, що вони одягнені гірше, ніж партизани. Майже відсутні: дорожні палатки, харчові мішки, польові пляшки"⁶⁴⁰.

Оскільки на початок 1943 р. 2/3 вояків Східних військ у районі бойових дій зосередили в РКУ та східноукраїнських областях під німецьким військовим управлінням, вирішення питань, пов'язаних із доглядом за пораненими й інвалідами, регулював офіцер опіки Вермахту в Україні у Луцьку, а реєстрацію поранених "місцевих допоміжних сил" ЗС Німеччини (у тому числі ВМФ і Люфтваффе) здійснювали місцеві комендатури Вермахту в окупованих областях. Для цього виділено польові або резервні воєнні шпиталі й особливі шпитальні частини у Рівному, Києві та Кривому Розі, а також для тюркських з'єднань 2-й армійський польовий шпиталь 522-го хірургічного загону та 2-й військовий шпиталь (моторизований) 685-го особливого загону у Дніпропетровську, резервний воєнний шпиталь № I/VIII у Києві й один шпиталь у Кременчуці, де хворі й поранені перебували під опікою "місцевих лікарів і санітарного персоналу". У випадку важкого поранення були передбачені відповідна грошова допомога, підвищення у ступені й додаткове матеріальне утримання членів сім'ї, а в разі непридатності до військової служби зі збереженням працездатності передбачено переведення поранених на попереднє місце праці або забезпечення їх тією працею, до якої вони були придатні за місцем їх проживання або перебування⁶⁴¹. 11 лютого шеф управління опіки й обслуговування Вермахту при ОКВ видав директиву, якою підтвердив попередні розпорядження про медичну опіку над інвалідами, котрі були вояками Східних військ та над "гіві", а також допомогу членам їх сімей⁶⁴². На початку 1943 р. вирішенням питань опіки над військовослужбовцями Східних військ, які стали інвалідами, займалося Центральне бюро для представників народів Сходу (*Zentralstelle für die Angehörigen der Völker des Ostens*). Наприкінці квітня того року для прийому вояків Східних військ із особливо важкими й невиліковними тілесними ушкодженнями були готові військові табори у Тешендорфі та Шварцзее, а в РКУ за сприянням відповідального офіцера опіки

⁶³⁷Копія. Пер. с нем. 642 Вост. батальон. № 453/43 секр. Район расквартирования, 18 августа 1943.

Месячное донесение за период с 20.7 по 20.8. Основание: Дневник 559 тыловой комендатуры (оперативный отдел). Штабу 631 охранного полка // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 675-677. ⁶³⁸*Dürksen E. Probleme der nicht-rassischen Freiwilligen / Dürksen E. // IfZ, JTS, ZS 402/1, Bl. 31-32.* ⁶³⁹Aktennot. üb. d. Besprechung m. Herrn Generalleutn. Schartow... // BA-MA, RH22/135, Bl. 169-170. ⁶⁴⁰РГВА, ф. 1303, оп. 3, д. 54, л. 22-35, 37-82, 63; Bericht über die Besichtigungsreise... // BA-MA, RH 58/67, Bl. 31.

⁶⁴¹ Merkblatt für die Behandlung beschäftigter Hilfswilliger // BA-MA, RH 22/135, Bl. 64-68. ⁶⁴²OKW .30 a/a38 AWA/InFV/WVers.(Ib2)/ChefWSan (WFV) 620/43 vom 11.Febr. 1943. Versorgung der für Zwecke der Wehrmacht eingesetzten landeseigenen Hilfskräfte des Ostens und ihrer Hinterbliebenen // IfZ, MA-485; NA, T-78, roll 414, fr. 2382580.

Вермахту в Луцьку та РКО вирішено відкрити по одному будинку інвалідів війни⁶⁴³. Однак у більшості частин не найкращим був догляд за пораненими та виникали проблеми із забезпеченням медичним персоналом. У районах бойових дій часто бракувало транспортних засобів для перевезення поранених до шпиталів⁶⁴⁴. "Про поранених і скалічених добровольців часто забували", - визнав згодом Р. Гайгендорфф⁶⁴⁵.

Особливу увагу в процесі творення Східних військ відведено військовій підготовці вояцького складу. Німецьке командування було зацікавлене у тривалій експлуатації іноземних вояків, що дає підстави заперечити тезу більшовицької пропаганди про використання їх "тільки як гарматного м'яса". На відміну від ЧА, мобілізованих призовників якої часто без достатньої практики стрільб скеровували на фронт, у частинах Східних військ подібно до інонаціональних формувань Ваффен-СС запроваджено багатотижневий вишкіл вояків досвідченими німецькими інструкторами, під час якого особливу увагу приділяли теоретичним і практичним заняттям із вивчення зброї й підготовці національних підстаршинських і старшинських кадрів. Г. Гелльміх вжив ряд заходів, що мали забезпечити ефективне використання Східних війську бойових дій з якомога меншими людськими втратами. 19 березня 1943 р. він видав директиву про порядок підготовки військовослужбовців до участі у бойових діях. Під час вишколу вояків Східних військ з метою забезпечення "повної готовності до дій" він радив організувати "бойові стрільби" та займатися стрілецькою підготовкою, приділяти час налагодженню оперативної взаємодії між німецьким командуванням і ненімецькими командирами (офіцерами) різних формувань Східних військ і бойової взаємодії між цими формаціями та німецькими підрозділами: "У бойовій підготовці особливу увагу треба звернути на систему управління та взаємодію родів зброї". Рекомендовано постійно проводити роз'яснювальні розмови й виділяти для підготовки до бойових дій принаймні 15 тижнів, зокрема 3 тижні - попередньої підготовки, 4 - основної й 8 - підготовки в частинах⁶⁴⁶. Водночас кожна німецька армія на Східному фронті розробляла свої інструкції щодо вишколу вояків Східних військ. У тилу 16-ї армії за наказом комендантів тилових армійських областей у квітні-травні реалізували план б-тижневого вишколу, перерваного періодичним залученням військовослужбовців до розбудови бойових позицій та опорних пунктів (особливо для охорони залізниць) і протипартизанських операцій, а відтак поновленого з урахуванням втрачених днів. 13 серпня наказом штабу 2-ї армії визначено, що "вишкіл підстарший потрібно поєднувати з вишколом особового складу"⁶⁴⁷. Подібні директиви штаби німецьких армій видали теж щодо військової підготовки "гіві"⁶⁴⁸.

⁶⁴³Geh. Eilt. Berlin, d. 28.4.1943. 15. Vermerk zum FS OKH/Gen.St.d.H./Gen.d.Ostr. IVNr.1088/43 geh. // BA, R 6/141, Bl. 11.

⁶⁴⁴Bericht über d. Besichtigungsreise... // BA-MA, RH 58/67, Bl. 31; Merkblatt für die Behandlung beschäft. Hilfswilliger // BA-MA, RH 22/135, Bl. 66; OKH, Gen.-Quartierm., Gr.4b (Heeresarzt). Mediz. Probl. unter deutsch, und Turkvölk.-Einheiten // NA, T-78, roll 480.

⁶⁴⁵Heyendorff R. v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 35.

⁶⁴⁶Копия. Пер. с нем. Верховное командование сухопутных сил. Генеральный штаб сухопутных сил. Генерал Восточных войск спецназначения I, № 710, 43 секретно. Ставка Верховного командования сухопутных войск, 19 марта 1943 г. Содержание: подготовка Вост. войск. По поручению: подпись - Гелльмих // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 651-653.

⁶⁴⁷Bericht über die Besichtigungsreise... // BA-MA, RH 58/67, Bl. 26; AOK 2. Tgb.Nr.615/43 geh. A.H.Qu., den 13.8.1943. Geheim! Betr.: Ausbildung in den landeseigenen Verbänden. F.d.A.O. Der Chef d. Generalstabes gez.Harteneck // BA-MA, RH 20-2/636.

⁶⁴⁸Anl.2 z. AOK6 Ia/H.Qu./Qu.2 Nr.1010/43geh. 19.6.1943. Richtlinien bez. Ausbildung d. Hilfswilligen // BA-MA, RH 24-29/156.

Командири Східних військ спецпризначення також видали вказівки про вишкіл підконтрольних їм частин. Наприклад, командир Східних військ спецпризначення № 721 генерал-майор В. Кайпер 1 травня 1943 р. підписав "Розпорядження про вишкіл № 1", у якому наказав звести до мінімуму "муштру" й натомість активізувати бойове навчання " шляхом якомога більшого обмеження рекрутських вправ", оскільки "муштра - це не самоціль , а тільки засіб для досягнення мети". Звернувши увагу на важливості "оволодіння властивостями зброї" вояками, Кайпер зробив висновок: "Правильне використання зброї, що якомога швидше стріляє, й бережливе використання стрільців берегтиме власну кров". Він зауважив, що під час кожного бойового навчання потрібно вчити метанню гранат й акцентував увагу на тому, що своїм особистим прикладом солдатів Східних військ повинен навчати не унтер-офіцер, а кращий офіцер: "Усі вправи повинен вміти показувати офіцер". Кайпер вважав, що під час цих навчань потрібно "більшу увагу приділити питанню перекладачів" й "оскільки наявних у військах перекладачів все одно недостатньо, потрібно залучати придатних цивільних осіб". Німецький генерал-майор вказав, що у процесі навчання "особливо важливими є стрільби" й особливу увагу потрібно приділяти різним формам підготовки до стрільб і навчанню радіозв'язкові вояків артилерійських підрозділів. Директиви містили рекомендаційні вказівки аж до найменших дрібниць на зразок того, що під час стрибків треба "зважати на те, щоб правильно тримати гвинтівку, й на те, щоб у її цівку не потрапляв пісок". Кайпер зазначив, що "вишкіл старшин і підстарший має вирішальне значення". Він радив іноземному персоналу щодня вивчати німецьку мову, рекомендував спочатку обмежитися вивченням німецьких команд і широко використовувати для цього етнічних німців з окупованих східних територій, котрі, крім німецької, знали мови місцевих жителів і могли легко з ними порозумітися⁶⁴⁹.

Актуальною проблемою у Східних військах була підготовка командного складу. Крім політичних причин, однією з суто технічних причин повільного збільшення кількості національного старшинського складу в інонаціональних формуваннях ЗС Німеччини був негативний досвід надання офіцерських рангів у Східних легіонах, перші національні старшинські кадри яких не засвоїли необхідних умінь та навичок, не виявили своїх кращих якостей і загалом не виправдали покладених на них сподівань⁶⁵⁰. Відповідно до положень ОКГ про підготовку старшинського корпусу німецьких військ у воєнних умовах, затверджених у червні 1942 р., кожен кандидат на офіцерський ранг усіх родів військ повинен був обов'язково пройти 3-місячний основний вишкіл, згодом 6-місячний вишкіл підстарший, а ті з них, які не мали вищої освіти - багатомісячне навчання у військовій школі, отримати найнижчий ступінь фанен-юнкера (відповідав званню прапорщика в ЧА) і тільки через 15-18 місяців служби могли бути підвищеними до лейтенанта⁶⁵¹. Однак у Східних військах суворі вимоги до підготовки командного складу значно послаблено й застосовано " ліберальніші критерії". Призначені для підготовки німецького командного складу тривалі курси для іноземців скорочено, що дало змогу підготувати молодші офіцерські кадри й здійснити перепідготовку колишніх підстарший і старшин інших армій. 9 травня 1943 р. генерал Східних військ за узгодженням з оргвідділом ГШ СВН видав

⁶⁴⁹Kdr d. Osttrappen z.b.V. 721 beim Befehlshaber HGr. Süd. Abt. I a /Ausbildung Tgb.Nr. 195/43. Kirowograd, den 1.5.1943. Ausbildungsverfügung Nr. 1. gez. Keiper. Generalmajor u. Kdr. d. Osttrappen z.b.V. 721 // BA-MA, RH 22/135, Bl. 144-145.

⁶⁵⁰Hauptmann Dosch. Vortrags-Notiz! H.Qu., den 2.2.1943 // BA-MA, RH 2/2728, Bl. 4-5.

⁶⁵¹Der aktiv. Offizierwachwuchs des Heeres im Kriege. Merkbl. Hrsgb.v.OKH. Juni 1942 // NA, T-78, roll 60, fr. 6015683.

розпорядження, за яким вирішувати питання про надання офіцерських ступенів їх німецьким офіцерам могли на місцях командир дивізії і комендант конкретної тилової військової області. Проте деяких із уже призначених офіцерів позбавлено рангів. Полковник В. Геннінг взагалі пропонував нормативно оформити нерівноправні стосунки між німцями і "місцевими" військовослужбовцями, стверджуючи, що "командний персонал дотримується думки, що кожен німецький вояк, незважаючи на службовий ступінь, є зверхником місцевого офіцера" й тому "неможливо, щоб німецький кадровий персонал підпорядковувався місцевим офіцерам"⁶⁵².

Значну увагу приділено військовій підготовці командного складу підрозділів і частин 1-ї Козацької дивізії. 15 червня 1943 р. у Млаві організовано Школу юних козаків, у якій навчалося 450 курсантів (85 % кубанців), кожен з яких отримав ступінь підстаршини (урядника) з перспективою швидкого підвищення до офіцерського рангу. У серпні за відбором Г. Паннівціца до військового кавалерійського училища у м. Бромберг у Німеччині скерували групу офіцерів (по двоє ескадронних командирів від кожного полку) для підготовки командирів дивізіонів⁶⁵³. Добре відпрацьовану систему підготовки унтер-офіцерських та офіцерських кадрів запроваджено при РОК у Сербії. З метою надати військову освіту молодим воякам їх об'єднали в юнкерський батальйон, незабаром після чого укомплектували юнкерські взводи й роти. Згодом організовано курси підготовки командного складу (командирів батальйонів та рот), а також військові курси, на яких підготовлено п'ять випусків лейтенантів. При РОК також функціонували різні спецкурси, зокрема підготовки кінних наїзників, протиповітряної й протихімічної оборони, збройних майстрів, радіотелеграфні, санітарні, кухарів тощо, а в полках організовано навчальні команди підготовки унтер-офіцерів⁶⁵⁴.

З метою навчання підстаршинських і старшинських кадрів для Східних батальйонів теж створено мережу спеціальних шкіл. Найвідомішою була школа пропагандистів та підготовки офіцерського складу в Дабендорфі під Берліном, де викладачі з емігрантів і колишніх політруків ЧА забезпечували вишкіл курсантів, яким читали лекції з історії Росії та СРСР, ідеології німецьких націонал-соціалістів та інших предметів⁶⁵⁵. Начальником школи спочатку був призначений колишній генерал-майор ЧА І. Благовещенський, а від липня 1943 р. - Ф. Трухін. Курси тривали у середньому три місяці; слухачами були від двох до трьох сотень курсантів. Вишколених пропагандистів скеровували до Східних батальйонів Вермахту, таборів радянських військовополонених і до комендатур у тилу або на фронтові ділянки як зв'язковий російський персонал. У відділі "1-а" школи у Дабендорфі, в якому готували командний склад, у 1943 р. здійснено 4 випуски курсантів і вишколено 1100 командирів майбутніх військових частин⁶⁵⁶. Начальником курсів відділу "1-б", що готував пропагандистів, був колишній командир артполку ЧА полковник Антонов, основними предметами курсів були теорія націонал-соціалізму, расова теорія, державознавство, порівняльна характеристика нацистського та більшовицького "варіантів соціалізму", німецька мова, "політінформація" про "будівництво Нової Європи". Менше ніж за рік курси відділу "1-б" закінчило 1800 осіб; усього до

⁶⁵²Bericht über die Besichtigungsreise... // ВА-МА, RH 58/67, Bl. 31.

⁶⁵³ На Казачьем Посту. - 1944. - 1 июля. - № 29. - С. 12; *Науменко В. Г.* Великое предательство... - С. 12.

⁶⁵⁴Русский Корпус на Балканах 1941-1945 гг... - С. 27-28, 196.

⁶⁵⁵*Cvikevic G.* Erlebnisse in Dabendorf / *Cvikevic G.* // HZ, JTS, ZS/A-3/1, Bl. 1-11; *Dürksen E.* Dabendorf / *Dürksen E.* // IfZ, JTS, ZS 402/1. - S. 10; *Strik-Strikfeldt W. K.* Das Lager Dabendorf / *Strik-Strikfeldt W. K.* // IfZ, JTS, ZS 419, Bl. 2-6.

⁶⁵⁶Обзор "Националистические формирования..." // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 313.

кінця серпня 1943 р. здійснено 18 випусків по 100 осіб у групі; в одному класі навчалося в середньому по 40-50 осіб, яких після закінчення навчання скеровували для пропаганди у табори радянських військовополонених⁶⁵⁷.

Офіцерські школи РОА функціонували також у Маріамполі (від травня 1943 р. 1-ша офіцерська школа РОА для підготовки офіцерських та підстаршинських кадрів і перекладачів під керівництвом колишнього полковника ЧА Владіміра Ассберга, наприкінці 1943 р. переведена до м. Конфлянс у Франції й у серпні 1944 р. до м. Графенвер у Німеччині) та м. Бобруйськ у Білорусі (навесні 1943 -улітку 1944 р.)⁶⁵⁸. Основною причиною рішення німецького командування про організацію шкіл та вишколів для офіцерів та унтер-офіцерів Східних військ було те, що для їх частин бракувало як кваліфікованого німецького командного персоналу (котрий часто комплектували з представників старших віком офіцерів резерву), так і колишніх червоноармійців-офіцерів через недовіру до них командування Вермахту. 10 жовтня 1943 р. командир Східних військ спецпризначення № 704 Г. Ошманн радив при підборі німецького командного персоналу зачислювати до цих військ кращих офіцерів. Він констатував, що "колишні советські офіцери здебільшого непридатні" й тому "принципове значення має вишкіл молодих офіцерів" і ненімецьких унтер-офіцерів усіх ступенів треба зачислювати "у якнайбільшій кількості на тих же основах, як це відбувається у німецьких з'єднаннях"⁶⁵⁹.

Проте організованих шкіл та курсів підготовки командного складу було недостатньо, щоб забезпечити Східні війська командним персоналом із представників тієї національності, вояки якої складали у них більшість. Е. Кестрінг пояснював брак достатньої кількості ненімецьких офіцерів у східних формуваннях не тільки недовірою, а й відсутністю доброї волі високопосадовців Райху. Спочатку німецьких старшин і підстарший скеровували для військового навчання іноземних вояків, згодом залишали при інонаціональних частинах, на що вони реагували по-різному. Поступово ставлення офіцерів-німців до вояків-іноземців у Східних військах змінилося на краще. Кестрінг прокоментував це так: "Офіцери ... сприймали такі відрядження часто як форму покарання. Тільки після тривалого співробітництва вони визнали важливість Східних військ, багато заявляло, що не хочуть командувати іншими частинами". Це ж підтвердив у споминах керівний діяч РМО О. Бройтігам. Спочатку, за його словами, "було мало німецьких старшин та підстарший, які могли командувати частинами Східних військ", але пізніше до цих військ "виникла велика симпатія, так що багато німецьких офіцерів, котрі були туди відряджені, не хотіли знову повертатися до німецьких формацій"⁶⁶⁰.

Часто поведінка німецьких унтер-офіцерів щодо іноземців у Східних військах створювала психологічний дискомфорт серед іншого через порушення загальноприйнятих у світі принципів субординації підстарший і стрільців. "Німецькі офіцери були принципово зверхниками усіх легіонерів, німецький лейтенант - командиром сотні", - визнав німецький дослідник Й. Гоффманн. Положення ще від 24 квітня 1942 р. визначили, що німецький командир відділення повинен першим вітати легіонера на

⁶⁵⁷Протокол допроса Андросова Владимира Ильича 1908 г.р. 1943 г., сентября 2, лагерь партизанского отряда Сезики. Допросил: оперуполномоченный ОО партизанской бригады Минской области сержант госбезопасности Иванов // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 47, л. 238-239.

⁶⁵⁸Bericht über die Besichtigungsreise... // BA-MA, RH 58/67, Bl. 7; *Ungermann S.* Offiziersschule für landeseigene Verbände in Mariampol / *Ungermann S.* // IfZ, JTS, ZS 421, Bl. 19; *Ungermann S.* Offiziersschule in Bobruisk / *Ungermann S.* // IfZ, JTS, ZS 421, Bl. 21.

⁶⁵⁹Abschr. Kdr. d. Osttr. zbV 704 b. AOK 4 I a Nr.1351/43g. H.Qu., den 30.10.1943. An AOK 4. gez. Oshmann // BA-MA, RH 58/78.

⁶⁶⁰*Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 24-25; *Bräutigam O.* So hat es sich zugetragen... - S. 438.

вищій посаді, але легіонери на цій же посаді або посаді заступника командира чи навіть командира сотні мали службово підпорядковуватися німецькому унтер-офіцерові⁶⁶¹.

Між німцями і ненімцями подекуди виникали непорозуміння, зумовлені зверхнім ставленням німецьких унтер-офіцерів, директивами керівної верхівки НСДАП та наказами окремих офіцерів Вермахту. Командири німецьких частин та з'єднань на місцях закликали вояків-німців налагоджувати стосунки з інонаціональним персоналом, водночас зберігаючи дистанцію у стосунках із ним, особливо у розпорядженнях щодо "гіві". У наказі командувача військ безпеки й тилової військової області "Південь" генерала Еріха Фрідеріці від 27 липня 1943 р. підкреслено, що між німецькими військовослужбовцями й допоміжним персоналом із мешканців окупованих східних областей можливі тільки "офіційні товариські стосунки". Генерал, остереігаючись дій агентів НКВС, наказав "наглядати за «гіві» як інонаціональними особами" й заборонив будь-які стосунки з членами їх сімей⁶⁶². У рапорті командира полку безпеки № 177 Вагенера від 13 серпня відзначено як позитивний факт те, що німецькі вояки й "гіві" жили під одним дахом, що сприяло їх психологічному зближенню й навіть деякій асиміляції останніх із німцями у політичному аспекті. Водночас визнано, що завдяки цьому в разі виникнення антинімецьких повстань німці могли "дати раду" з меншістю "гіві" і як позитивний відзначено той факт, що "у полку безпеки «гіві» є у меншості; на двох німців припадає загалом один «гіві»". В категоричній формі вказано, що "«гіві» ніколи не може керувати групою, в якій є німецькі солдати" й що "«гіві» ніколи не можуть отримати в руки автоматичну зброю або кидати гранати", оскільки "це є пріоритетним правом тільки німців"⁶⁶³.

Статутні й людські стосунки між німецьким командним та інонаціональним вояцьким персоналом ускладнювали мовні бар'єри. У багатьох східних формаціях було мало перекладачів-ненімців, які однаково добре володіли рідною і німецькою мовами. "На частину обов'язково потрібен один перекладач, який володіє двома мовами усно і письмово", - стверджував полковник В. Геннінг у повідомленні про інспектування Східних військ від 24 червня 1943 р.⁶⁶⁴ Крім цього в перші два роки німецько-радянської війни більшість німецьких солдатів не мали уявлень про історію, культуру, традиції і особливості національного менталітету своїх "товаришів по зброї" з окупованих східних територій, що аж ніяк не сприяло психологічному зближенню з ними. Тоді як частина іноземців хоч трохи розуміли німецьку мову, більшість німців не могли порозумітися не тільки з народами тюркської мовної групи, а й балтійцями, грузинами та вірменами, східними слов'янами та ін. Наприклад, у звіті про українців у східних підрозділах на території окупованої Польщі за середину 1943 р. констатовано, що, хоча "вояцька поведінка українців у Східних вартових чотах була, як і раніше, доброю", зафіксовано певні "національно-сепаратистські прагнення": "їхні політичні настрої залишаються у багатьох випадках нез'ясованими... Брак чіткого судження про них зумовлений відсутністю точних знань про іноземні народи та незнанням їх мов"⁶⁶⁵.

⁶⁶¹ Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 37.

⁶⁶²Der Kommandierende General der Sicherangstrappen und Befehlshaber im Heeresgebiet Süd. Abt.Ic Nr.175/43 g. H.Qu., 28.7.43. Betr.: Umgang und Verkehr mit Ukrainern. Geheim. Friderici. General der Infanterie // BA-MA, RH 22/135, Bl. 41.

⁶⁶³Sich.Rgt.177. Kdr.Tgb.Nr.433/43g. Rgt.Gef.St, den 13.8.43. Betr.: Hiwi u. landeseig. Verbände. Wagener // BA-MA, RH 22/135, Bl. 31.

⁶⁶⁴Bericht über die Besichtigungsreise... // BA-MA, RH 58/67, Bl. 28.

⁶⁶⁵OFK 603. Abt. I a Nr. 1969/43 geh. Kielce, den 21.8.1943. An das Wehrkreis Kommando GG Krakau. Monatsbericht f. d. Zeit v. 16.7.-15.8.1943 // IfZ, MA-679/6; NA, T-501, roll 217, fr. 000516.

Представник генералітету Вермахту Р. Гайгендорфф визнав, що незнання мов вояків Східних військ було суттєвим недоліком німецького командного складу: "Знання їх мови було не тільки бажаним, а й вкрай необхідним". Якщо в Індійському легіоні німецькі командири спілкувалися з вояками й видавали накази англійською мовою, тобто мовою їх ворога, то у Східних військах через брак фахівців східних мов домінувала тримовність: у неросійських формуваннях німецькі офіцери (особливо балтійські німці чи фольксдойче), краще володіли мовою не основного національного вояцького складу, а російською або принаймні розуміли її, і вона була мовою міжнаціонального спілкування й навіть виконувала роль командної мови, але часто через її незнання теж виникали проблеми: "Головна складність у двосторонньому розумінні полягала у мовній сфері: ми не мали перекладачів із представників тюркських народів, тому нас розуміли німецькою або російською. Німецька була командною мовою, але мало хто її достатньо опанував; російська була мовою спільного ворога, тому тюркські народи й кавказці не часто нею послуговувалися і її розуміли не усі добровольці. Останню їхні товариші мусили перекладати..."⁶⁶⁶.

У деяких частинах Східних військ німецькому кадровому персоналові видано вказівки вивчати російську мову й спілкуватися нею із солдатами цих формацій. Наприклад, 5 червня 1943 р. командир Східних військ спецпризначення № 704 В. Вайсс наказав у Східних батальйонах 4-ї армії "запровадити для німецького вояцького складу регулярні заняття з вивчення російської мови (не менше 4 годин на тиждень)"⁶⁶⁷. Однак це не стало правилом і використання національних мов вояків Східних військ обмежено яку командуванні, так і під час радіозв'язку, дозволеного російською мовою тільки між сотнями й підрозділами, тоді як між батальйонами і штабами полків його здійснювали німецькою мовою. 13 червня В. Вайсс видав директиву підпорядкованим йому східним підрозділам: "Заборонено проводити радіопереговори між східними частинами російською, українською та іншими мовами". Це мотивувалося тим, що радіоповідомлення мовою супротивника можуть бути перехоплені його розвідкою, оскільки "розмову російською мовою ворог може підслухати"⁶⁶⁸.

Не менші труднощі у відносинах між німецькими й інонаціональними вояками, зі слів Р. Гайгендорффа, спричинили відмінності менталітетів: німці й західноєвропейці були індивідуалістами, а вояки з окупованих або намічених для завоювання східних територій - емоційними людьми, яким значно бракувало у дрібницях німецьких "уявлень про пунктуальність, чистоту, порядок та почуття обов'язку" і для яких втрата свободи означала "більше, ніж втрата життя", а тому вони не розуміли тиску та примусу західноєвропейців і їх було "важко тримати у дисципліні". Це зумовило суворе ставлення німецьких офіцерів та підстарший і повільне просування по службі ненімецьких військовослужбовців із формувань Східних військ⁶⁶⁹. Багато німецьких командирів, скерованих до національних з'єднань, укомплектованих із мешканців окупованих чи намічених для завоювання східних територій, намагалися перетворити їх на суто німецькі військові формування, але, переконавшись у даремності своїх зусиль, відмовлялися від своїх намірів, унаслідок чого

⁶⁶⁶HeygendorffR. v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 21, 31.

⁶⁶⁷Командование 4 арм. Начальник Ген. шт. Командующий Восточных войск особого назначения 704. Оперативный отдел № 525/43. 5.6.43. Приказ по Восточным войскам № 1. За командующего армией - начальник Генерального штаба // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 742.

⁶⁶⁸Копия. Пер.с нем. Командование 4 армии. Нач. Генштаба. Командующий Восточными войсками особого назначения 704. Оперативный отдел №656/46. Секретно. Штаб армии, 13.6.43. Приказ по восточным частям № 4. За командира восточных войск: Начальник Генштаба. Подпись -Даване. Верно: Бауменкер майор // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 668.

⁶⁶⁹HeygendorffR. v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 24-25, 26, 33.

більшості з цих формацій вдалося зберегти національну самобутність, як-от козацькій дивізії , калмицькому з'єднанню тощо. 13 серпня 1943 р. командир німецького полку безпеки № 177 Вагенер визнав: "Місцеві з'єднання, що складаються з козаків, з огляду на це є і надалі будуть козацькими з'єднаннями; німецький кадровий персонал не в стані щось змінити в особливостях чи своєрідності козацького з'єднання. Така ж ситуація є з кожним іншим з'єднанням, що складається тільки з місцевих допоміжних добровольців"⁶⁷⁰. 17 серпня командир Східних військ спецпризначення № 721 Х. Штольберг видав для німецького кадрового персоналу директиву, якою наказав шанувати почуття національної гідності вояків підконтрольних йому російських, козацьких та інших формацій. Вояків німців і ненімців попереджено про дисциплінарну кару за розпивання алкогольних напоїв під час військової служби і водночас заохочено проведення ними спільних неофіційних зібрань з нагоди свят або важливих подій⁶⁷¹.

Стосунки між німцями і ненімцями часто залежали від особи командирів та шефів штабів з'єднань та інших формувань Східних військ, окремі з яких намагалися "згладити гострі кути", зумовлені нерівноправним статусом ненімців, демонстрували повагу до своїх підлеглих. Наприклад, шеф штабу 162-ї піхотної дивізії (тюркської) генерал-лейтенант Р. Гайгендорфф, впевнений у хибності запровадження нацистського вітання між німецькими і ненімецькими офіцерами, вітався з ними їх рідною мовою і вважав за доцільне приділяти увагу навіть забезпеченню вояків-іноземців їх національними стравами⁶⁷². Командир 1 -ї Козацької дивізії Г. Паннвітц, якого вояки з пошаною називали між собою "батько Паннвітц" і який непогано володів російською мовою, піклувався про своїх військовослужбовців і забезпечив чи не найкраще порозуміння між німецьким і ненімецьким складом у дивізіях, у комплектованих із жителів окупованих східних територій. Він дозволив козацьким офіцерам називати себе "Гельмут Вільгельмович" і носив під час парадів свого з'єднання козацьку уніформу з широкими рукавами ("газирями"), шапкою-папахою та шаблею й кинджалом, а німецькі командири полків і батальйонів - козацькі шапки-папахи та інші елементи уніформ козацьких одностроїв. При штабі Паннвітца була традиційна для козацьких дивізій гвардійська сотня (*Лейб-стража*) зі старших віком козаків, які носили давній козацький одяг , а саме кубанки та яскраво-червоні башлики⁶⁷³.

Налагодженню порозуміння між німецьким командним складом і вояками зі Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії сприяли директиви Г. Гелльміха та підзвітних йому командирів Східних військ, що заборонили знущання над вояками. 25 березня 1943 р. він наказав: "Особливо заборонено побої, штовхання, зв'язування, прив'язування й будь-які тілесні покарання"⁶⁷⁴. 17 серпня командир Східних військ спецпризначення № 721 Х. Штольберг засудив випадки побоїв німецькими підстаршинами іноземних

⁶⁷⁰Sich. Rgt. 177. Kdr. Tgb. Nr.433/43 g. Rgts. Gef. St., d. 13.8.43. Betr.: Hiwi und landeseig. Verbände. gez. Wagener // BA-MA, RH 22/135, Bl. 31.

⁶⁷¹Befehlshaber d. HG. Süd. Kdr d. Osttruppen zbV. 721. I a Tgb. Nr.570/43 geh. H.Qu., 17.8.1943. Betr.: Behandlung d. Soldaten in landeseigenen Verbänden. F. d. Bfh. HG. Süd. Der Chef des Generalstabes. Im Entw. gez. I. A. Graf Stolberg. Oberst // BA-MA, RH 22/135, Bl. 31. ⁶⁷²Heygendorff R.v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 41, 33.

⁶⁷³Назаренко В. 1-я Казачья дивизия // Науменко В. Г. Великое предательство... - С. 12; Алферьев Б. Генерал Доманов [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html

⁶⁷⁴Gen. d. Osttruppen b. OKH. III Nr.769/43 geh. Geheim! Richtlinien über d. Anwendung d. Bestimmungen d. Militärstrafgesetzbuches, d. Wehrmacht-Disziplinarstrafordnung sowie über Strafvollstreckung b. Angehörigen d. landeseig. Verbände u. b. d. f. dauernd in die Truppe eingereinten Hilfswilligen. Hellmich // BA-MA, RH 22/135, Bl. 4-5.

військовослужбовців, оскільки "російський солдат загалом має високі поняття про честь" і такі принизливі форми покарання багато хто з них трактує як "совєтські методи". Він наказав: "При цьому я забороняю будь-які удари чи знущання [*Schikanen*] на зразок 10-разового лягання й вставання, повзання по-пластунськи по гострому камінні тощо"⁶⁷⁵. У Східних військах також заборонено знущання над "допоміжними добровольцями". У січні 1943 р. у вказівках для німецького командного персоналу щодо ставлення до "гіві" було визначено: "Уникати образливих слів і лихослів'я, котрі росіяни сприймають як прояв відсутності культури... Тілесні покарання заборонені. Також допоміжним добровольцям заборонено застосовувати тілесні покарання щодо їх підлеглих"⁶⁷⁶. Як згадував у споминах Р. Гайгендорфф, директивами генерала Східних військ наказано не вживати образливих і принизливих слів і зважати на минуле колишніх радянських військовополонених, щоб вони не почувалися у Східних військах гірше, ніж у ЧА⁶⁷⁷.

Однак після поразки Вермахту під Сталінградом частина німецьких вояків була деморалізована, що виявлялося у їх жорстокому ставленні як до західноєвропейських, так і східноєвропейських легіонерів⁶⁷⁸. Використовуючи таке ставлення окремих німецьких унтер-офіцерів, агенти НКВС активізували заходи щодо дезорганізації Східних військ, унаслідок чого окремі їх батальйони не виявляли високої боєздатності, а сотні їхніх вояків дезертирували до ЧА. У деяких батальйонах виникли підпільні групи, що перевели свої частини на бік "червоних" партизанів. Першу успішну спробу здійснено у лютому 1943 р. у підпорядкованому 82-й піхотній дивізії Волзькотатарському батальйоні № 825, дислокованому в Білорусі. Під час першої ж операції татари знищили 74 німецьких вояків, командирів усіх трьох сотень і батальйон із усім озброєнням перейшов на бік радянської партизанської бригади⁶⁷⁹. Навесні-улітку в кримськотатарських частинах теж почастишали випадки масових дезертирств солдатів до партизанів, найзначнішим з яких став перехід 152-го охоронного батальйону під командуванням майора Раїмова. Десятки вояків дезертирували і перейшли на бік радянських військ з 795 і 796-го грузинських та 781 і 818-го азербайджанських та інших батальйонів. Німецьке командування вживало щодо ненадійних частин відповідні заходи. Наприклад, 452-й туркестанський батальйон розформували, а 796-й грузинський та 808-й вірменський - роззброїли й реорганізували в дорожно-будівельні частини. Деякі такі інциденти були наслідком діяльності агентів НКВС, які намагалися також здійснити моральний розклад військовослужбовців Калмицького з'єднання доктора Долля⁶⁸⁰. В одному зі звітів командира Східних військ спецпризначення № 704 від 13 червня підсумовано: "Свідчення за-

⁶⁷⁵Befehlshaber d. HG. Süd. Kommandeur der Osttrappen z.b.V. 721. I a Tgb. Nr.570/43 geh. H.Qu., 17.8.1943. Betr.: Behandlung der Soldaten in landeseigenen Verbänden, gez. I. A. Graf Stolberg. Oberst//BA-MA, RH 22/135, Bl. 31.

⁶⁷⁶Nur für Dienstgebrauch! Merkblatt für das Verhalten gegenüber "Hilfswilligen" // BA-MA, RH 22/135, Bl. 77-78.

⁶⁷⁷Heyendorff R.v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 31.

⁶⁷⁸Начальнику ЦШПД генерал-лейтенанту тов. Пономаренко. " " сентября 1943 г. Каубрак // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 47, л. 197.

⁶⁷⁹Gaynetdinow R. Das Fiasko der Pläne des nationalsozialistischen Deutschlands, im Kampf gegen die Sowjetunion Tataren einzusetzen (Februar 1943) [Електронний ресурс] / *Rüstern Gaynetdinow*. - Режим доступу: http://www.gedenkstaette-ploetzensee.de/pics/Tatarische_Legion.pdf⁶⁸⁰Balinow Sh. Sowjetische Zersetzung im Kalmücken-Korps Dr. Doll. Bearbeitet von v. Mende / *Schamba Balinow* // BA-MA, MSG 2/1328.

хоплених агентів і практика вказують на те, що кількість агентів супротивника, які діють проти Східних військ, безперервно збільшується"⁶⁸¹.

Діяльність агентів НКВС у Східних військах особливо активізувалася улітку 1943 р. Саме у червні старший помічник начальника 2-го відділу БШПР капітан Протопопов наказав майорові держбезпеки Соснову, котрого скерували на окуповану територію Віденської області: "Організувати систематичне агентурне обслуговування особового складу «РОА» та його оточення з метою отримання інформації про склад та діяльність, а також для проведення заходів із дезорганізації. Організувати захоплення й знищення осіб із керівного складу «РОА», зокрема Родіонова-Гіля... Особливо розробляти заходи із захоплення й знищення Власова..."⁶⁸². 9 липня керівник ЦШПР генерал-лейтенант П. Пономаренко, якого хвилювало намагання націонал-соціалістичної Німеччини спричинити "громадянську війну на окупованій території Радянського Союзу" з допомогою "акції Власова" й творення збройних формувань із жителів захоплених територій та військовополонених червоноармійців, видав таємні вказівки начальникам штабів партизанського руху "вжити заходів для знищення Власова" у "пунктах, де можлива поява Власова та його спільників"⁶⁸³. Незабаром після цього Пономаренко повторив ці ж директиви керівництву 2-го відділу ЦШПР⁶⁸⁴.

Розвідка радянських партизанів, виконуючи ці розпорядження, намагалася скористатися наростанням невдоволення вояків Східних військ та охоронних батальйонів і, впроваджуючи до їх лав своїх агентів, спровокувала дезертирство нових груп військовослужбовців або навіть цілих формувань, укомплектованих німецькими інстанціями з мешканців окупованих східних територій. Одним із перших успіхів радянських партизанів був моральний розклад підрозділів БСА у Білорусі. У підсумковій доповідній записці 2-го відділу БШПР вказано, що саме значною мірою через ці протидії акція творення БСА зазнала невдачі: "Спочатку запис до корпусу самооборони проводився добровільно, але це не призвело до бажаних для німецького командування результатів... Тоді почали проводити мобілізацію у цілому ряді районів східної та західної Білорусі, але завдяки протидії партизанських загонів ця мобілізація була зірвана... Загони Ло-гойського, Плещиницького районів через малу кількість мобілізованих зачислено до загонів поліції... Таким чином, спроби німецького командування та нацдемів створити білоруський корпус самооборони не мали успіху"⁶⁸⁵.

Особливий ефект розкладницька пропаганда радянських партизанів спричинила серед тих вояків іноземних формувань, які діяли поза межами своїх рідних земель⁶⁸⁶. Цьому сприяло те, що у середині 1943 р. керівництво ЦШПР дозволило приймати усіх перебіжчиків

⁶⁸¹ Перевод с нем. Командующий Восточными частями особого назначения 704. Разведотдел. № 557/43. Секретно. Штаб-квартира 13.6.43. Относительно: офицеров контрразведки (Абвера) (О.Г.А.) // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 44, л. 413.

⁶⁸² Сов. секретно, "...июня 1943 года. Оперативное задание майору государственной безопасности тов. Соснову. Старший помощник начальника 2 отдела БШПД капитан (Протопопов) // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 1299, л. 19.

⁶⁸³ Совершенно. секретно. Начальникам штабов партиз. движения. Секретарям областных подпольных парткомитетов. Начальник ЦШПД при Ставке Верховного Главнокомандования Генерал-лейтенант Пономаренко. 9 июля 1943 г. 1941 п. // РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 15, л. 5-12. ⁶⁸⁴ Справка. Верно: капитан (Протопопов) 27.7.43 // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 47, л. 175.

⁶⁸⁵ Сов. секретно. Начальнику БШПД тов.Калинину. Докладная записка об антисов. формированиях на оккупированной территории Белорусской ССР // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 46, л. 16-17. ⁶⁸⁶ БШПД, Вх №1016сс. "28"IV. 1943. Сов.секр. Выписка из информации командира партизанской бригады Маркова; Командир "Первомайской" партизанской бригады капитан (Ковалев). 19.6.43 // НАРБ, ф. 3500, вон. 2, спр. 46, л. 77; Вон. 4, д. 250, л. 3.

із формувань, що діяли на боці супротивника, у тому числі навіть тих, котрі раніше брали участь у боротьбі проти них і каральних акціях проти партизанського руху⁶⁸⁷. Внаслідок перемінного успіху діяльності радянських агентів та з інших причин кількість перебіжчиків різних військових одиниць Східних військ найбільше зросла наприкінці 1943 р. і склала у середньому 8-10 % від загальної чисельності цих формувань у різних регіонах окупованих країн Східної Європи⁶⁸⁸. Найбільше з них або 15 % від загальної кількості вояків усіх формувань (військового і поліційного підпорядкування) перейшли на бік радянського руху опору в Білорусі. З розміщених там понад 130000 вояків Східних, козацьких, російських і кавказьких формацій та охоронних батальйонів і формувань БСА і БКА від 1942 р. до середини 1944 р. за даними БШПР до радянських партизанів перейшло майже 19000 осіб (на бік ЧА - 1100 осіб) - переважно колишні червоноармійці, більшість з яких після переходу на бік радянських збройних формувань брали участь в антинацистській боротьбі й 2223 загинули або померли від ран, 628 пропали безвісти й 342 потрапили до німецького полону⁶⁸⁹.

Групові втечі вояків Східних військ та "допоміжних добровольців" непокоїли представників німецького генералітету, за вказівкою яких вивчено причини цього явища й запропоновано заходи щодо запобігання дезертирств. Полковник Краузе за дорученням командувача Вермахту в Україні у директиві від 25 липня 1943 р. головними причинами дезертирств згаданих військовослужбовців назвав їх "неправильне трактування, погане місце розквартирування, недостатнє продовольче забезпечення та обмундирування, побоювання покарань", тугу за родичами або рідним краєм, "невикористання у колишній частині після виздоровлення після поранення або хвороби" і ствердив, що радянські агенти з успіхом це використовують. Він наказав дотримуватися такту у ставленні до цих військовослужбовців, а також зміцнювати серед них авторитет німецького командного персоналу, обмежити свободу їхнього пересування, запровадити супроти них суворіші засоби контролю та покарання, обмежити їм відпустки, посилити діяльність німецьких агентів з метою виявлення інспіраторів групових утеч⁶⁹⁰.

Услід за цим командування ГА "Центр" на початку серпня розіслало у штаби підпорядкованих йому армій розпорядження, у якому вказано на "необхідність суворішого нагляду за східними частинами" й своєчасного запобігання дезертирств "в усіх випадках, коли є підстави для сумніву щодо довіри до відповідних Східних з'єднань", причому наказано "особливу увагу приділяти безпеці німецького основного персоналу"⁶⁹¹. У наказі від 9 серпня Г. Гельмліх назвав однією з основних причин дезертирств вояків Східних військ "відсутність зрозумілої політичної мети" їх боротьби, водночас констатуючи, що "переважна більшість східних вояків виявилися надійними". Він наказав офіцерам розвідки посилити контроль за поведінкою та настроями вояків Східних військ; особи, запідозрені у зв'язках із радянськими агентами чи діяльності на їх користь, мали бути негайно затримані й допитані⁶⁹². Видання цієї

⁶⁸⁷Обзор "Националистические формирования..." // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 348.

⁶⁸⁸*Köstring E.* Erfahrungen..., В1. 35.

⁶⁸⁹НАРБ, ф. 3500, воп. 12, спр. 10, л. 8; *Літвін А.* Акупація Беларусі... - С 251.

⁶⁹⁰Der Wehrmachtbefehlshaber Ukraine [WBU].Abt.O.Qu./Qu.3/Br.B. Nr.7114 (2730) /43 geh. Rowno , den 25.Juli 1943. Betr.: Fluchigten V.Angehörigen landeseig. Verbände u. v. Hilfswilligen. WBU. I.V. gez.: v. Krause. Oberst i. G. // ВА-МА, RH 22/135, Bl. 42.

⁶⁹¹АОК2. I a Nr.2749/43 g. А.НQu., den 9.8.1943. An Kdr d. Osttr. zbV 720. F. d. АОК Der Chef d. GSt // ВА-МА, RH 20-2/636.

⁶⁹²Командование 4 армии. Опер. отдел. Командующий вост. войсками. Опер.отдел, д. № 850/43 года, секр. Штаб армии, 9.8.1943. Относ: дезертирства и контроля в вост.частях. Командующий армией, начальник Генерального штаба - Даване // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 687-689.

директиви збіглося в часі з репресіями у частинах Східних військ проти осіб, запідозрених у підготовці бунтів. 10 серпня командир Східних військ при 4-й армії наказав: "За усіма особами, які пройшли курс пропаганди у Берліні-Дабендорфі, треба негайно встановити спеціальний нагляд"⁶⁹³. Вміщена у додатку до цього документа інформація пояснювала причини таких дій тим, що "у Дабендорфі було викрито й знищено центр радянської агентури"⁶⁹⁴. Незабаром після цього 23 серпня командирові Східних військ спецпризначення № 704 скеровано директиву такого змісту: "Усіх пропагандистів Східних військ, які раніше перебували на курсах пропагандистів у Берліні-Дабендорфі, треба негайно й без зволікань усунути від роботи й під вартою скерувати до особливого табору при 130-му евакуаційному таборі у Рославлі або до 126-го евакуаційного табору в Смоленськ"⁶⁹⁵.

Водночас посилювався нагляд німецької військової контррозвідки за настроями військовослужбовців Східних військ⁶⁹⁶. Зважаючи на діяльність радянських агентів, 10 вересня 1943 р. шеф таємної польової поліції при ГА "Південь" критично висловився про поведінку місцевих формувань та "гіві": "Майже звідусіль надходять скарги від усіх підпорядкованих польовій поліції груп про поведінку «гіві» та Східних військ... Кількість випадків дезертирства, бунту й ворожих дій проти німців у з'єднаннях Східних військ збільшується"⁶⁹⁷. В одному зі звітів керівника 2-го відділу БШПР наприкінці 1943 р. підсумовано: "Результати роботи партизанської розвідки з розкладу націоналістичних формувань виявлялися не тільки у тому, що значна частина «добровольців» перейшла на наш бік, а й у тому, що втечі груп «добровольців», що супроводжувалися вбивствами німецьких представників у нацформуваннях, доводили до люти німецьке командування, котре застосовувало жорстокі репресії стосовно тих солдатів та офіцерів зрадників, які залишилися. Підозрілих розстрілювали, а решту складу роззброювали і скеровували у концтабори. Це, природно, призводило до послаблення формувань"⁶⁹⁸.

⁶⁹³Копия. Пер. с нем. Главное командование 4 армии. Командующий восточными войсками. Разведотдел, № 860/43 секр. Секретно. Штаб армии, 10.8.43. Относительно: организации Абвера (контрразведки) в русских частях. За Главное командование армии по поручению нач. Генштаба, Бауменер - майор // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 702-703.

⁶⁹⁴Копия. Пер. с нем. Приложение // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 704-705.

⁶⁹⁵Копия. Пер. с нем. 559 тыл.комендатура. Штаб, 23.8.43. Относительно: лиц, находящихся на курсах пропагандистов - Берлин-Дабендорф. За тыл. коменданта начальник штаба - подп. Кирбел. Оберлейтенант // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 654.

⁶⁹⁶Ofczarek = Scharek. Wie war die abwehrmässige Betreuung bzw. Überwachung der Freiwilligen verbände organisiert? // IfZ, JTS, ZS/A-3/3, Bl.1-21; AOK 4. Ia/Kdr.d.Osttr. Ia/ Nr.850/43 geh. Geheim. A.H.Qu., den 9.8.1943. Betr.: Führung und Überwachung der Ostverbände. F. d. AOK. Der Chef d.GSt. I.A. gez.: v.Dawans // BA-MA, RH 58/78; AOK 4. Kdr.d.Osttr. IcNr.860/43 geh. Geh. A. H.Qu., den 10.8.1943. Betr.: Abwehrorganisation der landeseig. Verbände. Für d.AOK. Der Chef d. GSt I.A. gez. Dr.Baumecker. Major // BA-MA, RH 58/78; Anlage 1 zu AOK 4/ Kdr.d.Osttr. / Ic Nr. 860/43 geh. v. 10.8.43 // BA-MA, RH 58/78; Geh. Kdosache! Abschr. Kdr. d. Osttruppen zbV.704 b. AOK 4. IaNr.99/43 g.Kdos. H.Qu., den 28.9.1943. Betr.: Überprüfung der unterstellten Einheiten. An OKH/GenStdH/Gen.d.Osttr. gez.Oschmann // BA-MA, RH 58/78; AOK 4. Ia/Kdr. d. Osttr.Ia Nr. 1158/43 geh. Geh. A.H.Qu., den 6.10.1943. Betr.: Säuberung d. Ostverbände. I.A. gez. Langert Hauptmann // BA-MA, RH 58/78.

⁶⁹⁷Kommand. d. GFPb. HGr Süd. H. Qu., den 10.9.1943. Betr.: Haitang d. Angehörigen d. Ostverbänden u. Hiwi // BA-MA, RH 22/194.

⁶⁹⁸Совершенно секретно. Партизанская разведка в борьбе против националистических формований на территории Белоруссии. Начальник 2-го отдела БШПД полковник (Скрынник) // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 44, л. 143.

Усі такі інциденти разом із дезертирством бригади В. Гіля зумовили рішення А. Гітлера про припинення творення нових слов'янських та тюркських національних частин Вермахту та переведення уже сформованих батальйонів зі Східного фронту в окуповані європейські країни та на другорядні ділянки воєнних дій. До початку вересня інформацію про заборону творення нових формацій Східних військ доведено до відома німецьких з'єднань на Сході. Наприклад, у повідомленні, розісланому штабам дивізій безпеки № 213 та 454 і Верховним польовим комендатурам № 242, 397 та 398, зазначено: "Фюрер заборонив подальше творення місцевих з'єднань. Створені досі частини будуть збережені"⁶⁹⁹. Після такої заборони райхсканцлера вже створені з мешканців окупованих східних територій формації Вермахту наказано перевести на Західний фронт⁷⁰⁰.

РСГА здійснювало контроль за суворим дотриманням цих директив. Керівник 3-го управління РСГА Отто Олендорф, наприклад, ретельно дбав про дотримання "вето" вищого керівництва нацистської Німеччини на творення інших формувань, і, підтримуючи лінію НСДАП, у розмові з Г. Менде погрожував арештом усім, хто ігноруватиме цю заборону⁷⁰¹. Оскільки кількість перебіжчиків на російську територію збільшувалася, за виданим розпорядженням зі ста батальйонів на Східному фронті дозволено залишити лише на 100 % лояльні до Німеччини, а решту наказано розформувати й скерувати на роботу до Райху. Проте генерал Східних військ саботував виконання цього наказу, внаслідок чого до Райху відправлено тільки кілька тисяч колишніх вояків розформованих підрозділів⁷⁰².

Ситуація на фронтах зумовила суперечливі оцінки інстанцій Третього Райху та представників німецьких окупаційних військових або цивільних органів влади щодо подальшого призначення Східних військ. Зроблено висновок про ненадійність тих формувань, якими командували ненімці внаслідок їх переходу на бік супротивника, хоча й визнано надійність та високі бойові якості формацій під німецьким командуванням, завдяки чому їх вирішено не розформовувати, а тільки перевести на Західний фронт. Одним із тих, хто не хотів змиритися з рішенням не розформовувати згадані військові одиниці, був рішучий опонент пропозицій подальшого використання частин Східних військ на українських землях райхскомісар України Е. Кох. Коли на початку жовтня 1943 р. командир Східних військ спецпризначення № 740 у Рівному генерал-майор М. Ільген підготував для керівництва РКУ проект із пропозиціями запровадити заходи опіки для усіх "місцевих солдатів", Кох та П. Даргель рішуче відхилили це подання, використовуючи як аргумент лист В. Кайтеля А. Розенбергу від 16 липня того року, в якому було вказано, що в Україні служить тільки "630 військовослужбовців Вермахту місцевої національності"⁷⁰³. Тоді ж Кох висловив критичні зауваження щодо творення

⁶⁹⁹Fernschreiben. An: 1.) Sich.Div.213; 2.) Sich.Div.454; 3.) OFK 242; 4.) OFK 397; 5.) OFK 398. Geheime Kommandosache. Betr.: Landeseigene Verbände. Bfh. HG. Süd Ia Nr.244/43 // BA-MA, RH 22/135, Bl. 57.

⁷⁰⁰OKH/Gen.StdH/Org.Abtteilung an d.Okdos d. HGruppen v. 15.8.1943: Gliederung und Kriegsstarke d. landeseigenen Verbände. Verbot v. Neuaufstellungen // IfZ, MA-485; NA, T-78, roll 414, fr. 002710-002725.

⁷⁰¹Mende G Stellungnahme z. d. Buchbesprechung Freiwilligenverbände in "Ost-Probleme" Nr. 34 / Mende G. // IfZ, ZS 413, Bl. 3.

⁷⁰²Köstring E. Erfahrungen..., Bl. 28-29.

⁷⁰³Der RKU. Rowno, d. 7.Oktober 1943. An den Herrn RmfdbO. Berlin. I. V: Dargel // NA, T-454, roll 39, fr. 000993.

галицької дивізії Ваффен-СС⁷⁰⁴. Більше того, на початку грудня Кох планував виступити з доповіддю перед А. Гітлером із домаганням розформувати ще дислоковані в РКУ окремі підрозділи Східних військ, у чому його підтримав командувач Вермахту в Україні генерал авіації К. Кітцінгер⁷⁰⁵ (хоча після переведення частин на Західний фронт і першого успішного досвіду їх використання навіть керівники структурних відділів РКУ змушені були визнати доцільність їх збереження⁷⁰⁶).

Обмеження бойової сили Східних військ заторкнуло також "допоміжних добровольців", щодо яких різноманітні німецькі з'єднання й інстанції пропонували здійснювати різні заходи. Наприклад, 19 серпня 1943 р. штаб 6-ї армії видав наказ створити з "гіві" резервні сотні, "усіх допоміжних добровольців вишколювати зі зброєю" й для них виділити "вже у випробувальний час повні військові забезпечення й оплату". До кожної з таких сотень мали належати 1 офіцер, 17 підстарший, 106 солдатів, для яких, однак, мали виділяти недостатню кількість озброєння: на 97 "гіві" за штатним нормами тоді було передбачено тільки 53 гвинтівки (карабіни). Ці підрозділи, створені для тимчасового використання, заплановано "знову розформувати після закінчення їхньої діяльності"⁷⁰⁷. Водночас інстанції СС і поліції пропонували сформувати з "гіві" нові охоронні батальйони, підпорядкувати їх поліційним структурам, розформувати уже діючі формації Вермахту, а їх військовослужбовців "розпорошити" по різних німецьких частинах як допоміжний персонал (як "гіві"). 13 серпня командир полку безпеки № 177 ВаГенер на противагу до цих планів пропонував "розформувати усі місцеві з'єднання, а їх особовий склад як «гіві» скерувати до піхотних полків"⁷⁰⁸. Натомість командир Східних військ спецпризначення № 704 Г. Ошманн 30 жовтня запропонував командуванню 4-ї армії "зі східних частин після реорганізації, повторного формування і вишколу сформувати Східні дивізії", аргументуючи свою пропозицію тим, що "обмеження організації [Східних військ] батальйонами не виправдало себе". Він підсумував, що "в разі об'єднання цих самостійних бойових частин у дивізійні з'єднання на неросійському театрі воєнних дій вони можуть бути дуже цінними бойовими частинами", а те, чи вони як самостійні батальйони "можуть бути об'єднані в бригади, чи кращі результати матиме об'єднання Східних батальйонів у Східні гренадерські полки, за лежатиме від наявності придатних для їх творення командирів полків або бригад"⁷⁰⁹.

Урешті-решт після аналізу різних думок при ухваленні остаточного рішення обрано "золоту середину" між крайнощами: батальйони Східних військ збережено, але не розгорнуто у формування більшої чисельності. Решту "допоміжних добровольців" розподілено по з'єднаннях Вермахту переважно на Західному фронті, де їх кількість

⁷⁰⁴Beschwerde des Chefs des SS-Hauptamtes, Berger, wegen herabsetzender Äußerungen des Reichskommissars für die Ukraine, Erich Koch, über die Galizische Division, Dezember 1943 // BA, NS 19/2191.

⁷⁰⁵WFSt./Op(H). F.H.Qu., den 3.Dezember 1943. Vortragsnotiz. Betr.: Aufruf Wehrmachtsbefehlshaber Ukraine // BA-MA, RW 5/464, Bl. 49.

⁷⁰⁶Die Hilswilligen in d.Wehrmacht // PA AA, Vertreter des AA b. Reichskommissar für d. Ukraine, R 27295, Bl. 342119-342127.

⁷⁰⁷Abschrift! Armeeoberkommando 6. I a/O.Qu./Qu.2. Nr.1010/43 geheim. A.H.Qu., den 19.6.1943. Geheim! Betr.: Aufstellung von Hiwi-Ersatz-Kompanien. Für das AOK. Der Chef des Generalstabes: I.V. gez.Unterschrift. Oberst i.G // BA-MA, RH 22/135, Bl. 45; Anlage 1 zu AOK 6, Ia/O.Qu. Nr.1010/43 geh. Vom 19.6.43. Stärkenachweisung // BA-MA, RH 22/135, Bl. 46.

⁷⁰⁸Sich. Rgt. 177. -Kommandeur-. Tgb.Nr.433/43g. Geheim. Rgts.Gef St., den 13.8.43. Betr.: Hiwi und landeseigene Verbände, gez. Wagener // BA-MA, RH 22/135, Bl. 31.

⁷⁰⁹Abschrift. Kommandeur d. Osttruppen zbV 704 beim AOK 4 Ia Nr. 1351/43 geh. Geheim. H.Qu., den 30.10.1943. An A.O.K.4. gez. Oschmann // BA-MA, RH 58/78.

навіть збільшено. За визначеними на жовтень новими стандартами піхотна дивізія Вермахту повинна була мати 10708 німців і 2005 осіб категорії "гіві", а танкова дивізія - 714 "гіві". Характерно, що при цьому процес поповнення ЗС Німеччини "допоміжними добровольцями" не оминув німецькі, Германські й інонаціональні з'єднання Ваффен-СС. Навіть у "расово Германській" дивізії "Ляйбштандарте СС «Адольф Гітлер»" під час її перебування на Східному фронті вже 1 вересня служило до 1800 осіб з категорії "гіві"⁷¹⁰. Наприкінці 1943 р. десятки формувань Східних військ скеровано на Західний фронт⁷¹¹, чому передувало кілька причин. По-перше, на той час на усій лінії Східного фронту розпочався наступ ЧА, й командування Вермахту змушене було перекинути тільки на Правобережну Україну великі сили із Заходу (34 дивізії та бригади)⁷¹² й саме тому для їх часткового заміщення вирішено використати частини Східних військ, котрі, як видавалося, не були на 100 % надійними. Крім зростання випадків масового переходу східних легіонерів на радянський бік, ще однією причиною рішення військово-політичного керівництва Німеччини передислокувати частини Східних військ на Захід було те, що на мораль їх військовослужбовців негативно впливала практика окупаційної політики Райху в завойованих східних областях⁷¹³. Унаслідок спілкування мешканців цих територій з легіонерами останні часто переймали антинацистські настрої місцевих жителів в окупованих Польщі та Україні. У звіті Верховної польової комендатури № 365 в ГГ від 17 серпня констатувалося, що вояки Східних легіонів контактують із поляками, обмінюються з ними одягом і елементами уніформи (часто в обмін на їжу) й ці зв'язки потребують пильного контролю. 22 вересня шеф штабу командира Військової окружної команди Вермахту в ГГ генерал-майор К. Газельофф на засіданні уряду ГГ у Кракові визнав: "Батальйони зі східних народів дуже мало придатні для залучення до бойових дій, оскільки вони саме на цьому просторі мають можливість порозумітися з населенням і в особливо великих масштабах потрапили під вплив ворожої пропаганди"⁷¹⁴. Подібна ситуація склалася в Україні. 21 жовтня командувач Вермахту в Україні визнав, що "нову справжню загрозу для безпеки [шляхів] сполучення становить позиція місцевих з'єднань", чому сприяє ворожа пропаганда. Тому в районах, підконтрольних командувачеві Вермахту в Україні, військовослужбовці цих формацій надалі "будуть або роззброєні, або ув'язнені" й загалом у такій ситуації "місцеві з'єднання непридатні для оперативного використання в областях Сходу, яким загрожують банди (нацистська назва партизанських формувань антигітлерівських рухів опору - А. Б.)"⁷¹⁵. Аналогічні застереження вищі нацистські сановники висловили щодо використання 162-ї піхотної дивізії (тюркської) у Хорватії. 18 грудня керівник обласного управління НСДАП

⁷¹⁰Buss Ph. H. The Non-Germans... -P. 99.

⁷¹¹Grote N. Verlegung d. Freiwilligen verbände nach d. Westen; Einsatz d. Ostverbände im Westen / Grote N. // IfZ, JTS, ZS 404, Bl. 9-10.

⁷¹²Гриф секретности снят: Потери Вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / В. М. Андроников, П. Д. Буртиков, В. В. Гуркин и др.; Под общ. ред. кандидата военных наук генерал-полковника Г. Ф. Кривошеева. - М.: Воениздат, 1993.-С. 198.

⁷¹³Monatsberichte OFK 372, 603, 225, 226, 365 für d. Zeit v. 16.12.1943-15.01.1944 und v. 16.02.-15.03.1944. Verhalt, und Leistung d. Ostlegionen // IfZ, MA-679/7; NA, T-501, roll 218, fr. 000456-000507; 000177-000204.

⁷¹⁴OFK 365. Abt.I a Nr.3798/43 geh. St.Qu., den 17.8.1943. An das Wehrkreiskommando GG. Krakau. Monatsbericht für die Zeit v.16.7.43-15.8.43 // IfZ, MA-679/6; NA, T-501, roll 217, fr. 000566; DHF, vol. XXXIII (4), (t.78), k. 379 // AIPN.

⁷¹⁵Geh. Auszugsweise Abschrift aus d. Monatsbericht Nr.25 Wehrmachtsbefehlshaber Ukraine v. 21.10.43/Nr.II/7248 (43 geh.) // BA, R 6/302, Bl. 108.

у Каринтії Райнер запропонував використати її в Італії, оскільки доти у слов'янських околицях відбувалися контакти її вояків із "місцевими комуністами"⁷¹⁶.

Переведенню східних частин на Західний фронт сприяло також те, що в завойованих, союзних або сателітних країнах наростала опозиція місцевих рухів опору гітлерівському "новому порядку", для протистояння яким німецьке командування не мало достатніх сил. 22 вересня 1943 р. обергрупенфюрер СС Еріх фон дем Бах-Зелевський (Bach-Zelewski) під час засідання уряду ГТ визнав, що достатніх сил для творення системи опорних пунктів немає ні у Хорватії, ні в Сербії, ні у Франції, а тому окупований "простір буде вмиротворено передусім політичними засобами, і Вермахт та поліція можуть тільки підтримати ці заходи". Передислокацію на Захід частин Східних військ викликали теж психологічні мотиви, які Е. Кестрінг характеризував так: "Заборона ширшої участі батальйонів на Східному фронті була зумовлена страхом перед полоном, що з певністю означав їх смерть, а також побоюванням репресій проти членів родин добровольців"⁷¹⁷. Німецьке командування пояснювало це переведення потребою боротьби проти "плуто-кратій Англії та Америки", котрі "підтримують советську Росію своїм капіталом" для проведення "єврейсько-марксистської світової революції", метою якої є "внищити вільні народи Європи, у тому числі російський з його високими культурними й цивілізаційними заслугами для людства" і як "прояв гуманізму" з метою не допустити до продовження братовбивчої війни між вояками Східних військ та їхніми співвітчизниками у ЧА: "Добровольчі з'єднання скеровані на інше поле бойових дій як крок назустріч побажанням багатьох добровольців, котрі не хочуть воювати проти поневолених советською системою і змушених насильними засобами до боротьби у Червоній Армії співвітчизників, можливо навіть братів і батьків"⁷¹⁸.

Формації, причислені до Східних військ, після переведення на Західний фронт дислокувалися на доволі великій території. Восени 1943 р. у Францію переведено окремі козацькі частини, які охороняли Атлантичний вал і воювали проти місцевих партизанів. Наприклад, Фортечний гренадерський полк № 360 (козацький) (*Kosaken-) Festungs-Regiment 360*) Е. В. Рентельна, 19 квітня 1944 р. включений як третій полк до складу 708-ї піхотної дивізії, поділено на батальйони і розміщено уздовж узбережжя Біскайської затоки. Частину козацьких формувань скеровано до РКО, іншу - в Італію⁷¹⁹ та на Балкани поблизу кордону з Угорщиною⁷²⁰ (хоча німецькі інстанції виступали проти їх використання у цьому регіоні, а саме у Хорватії⁷²¹). Інші частини Східних військ опинилися в Голландії й згодом у районі дій 6-ї армії. Після переведення зі Східного фронту до складу ГА "Б" фельдмаршала Е. Роммеля увійшли Східні батальйони № 439, 441, 517, 561, 602, 615, 618, 627-630, 633-636, 642-643 та 649, кавалерійські дивізії № 281 і 285, артилерійські дивізії № 621 і 752 і три батальйони східного резервного

⁷¹⁶GeStapo. Nachr.-Übermittl. NSDAP Gault. Kämt. Klagenfurt, den 18.12.1943. Rainer // NA, T-175, roll 18, fr. 2522236.

⁷¹⁷DHF, vol. XXXIII (4), t. 78, k. 387 //AIPN; *KöstringE. Erfahrungen...*, Bl. 28-29.

⁷¹⁸*Krause T. Propaganda für die Verlegung der Freiwilligen verbände nach dem Westen / Krause T. // IfZ, JTS, ZS/A-3/2, Bl. 25; Anl. 1) z. AOK 4/ Kdr. d. Osttruppen. I a Nr. 1185/43 geh. Prop.-Richtlinien für d. Osteinheiten // BA-MA, RH 58/78.*

⁷¹⁹ *Kosaken verbände (Ostland-Süd) // BA-MA, RH 19 V/8.*

⁷²⁰Befehl der (6.) Armee. Betr.: Kosaken-Verbände im Korpsbereich LVII. Pz. Korps, 24.4.1944 // BA-MA, RH 24-57/132.

⁷²¹OKH/GenStdH. an Heeresgruppe Mitte v.16.5.1943: Einsatz e. im Osten aufgestellten Kosakenschwadron in Italien // IfZ, MA-270; NA, T-78, roll 326, fr. 001850; Schreib. Glaise an General Förtsch v. 8.11.1943: Ausschreitungen d. Kosaken-Division // IfZ, MA-515; NA, T-501, roll 264, fr. 000487-000495.

полку. До складу 1-ї армії ГА "Г" на узбережжі Біскайської затоки увійшли Східний батальйон № 608 і Полк спецпризначення № 750, на узбережжі Середземного моря - Східні батальйони № 601, 661, 665, 666 та 681. У Франції та Бельгії розквартировано Добровольчі кадрові полки і Східні батальйони № 406 та 654. У Франції теж створено штаб командувача Добровольчими з'єднаннями на Заході, який очолив О. Нідермаєр⁷²². Вірменський батальйон № 812 переведено до Голландії, Азербайджанський № 807 - на Сен-Рафаель, № 804 - у Францію, Північно кавказькі батальйони відповідно № 803 - до Голландії і № 800, 835 та 836 - до Нормандії. Грузинські батальйони транспортовано у приморські райони Франції: № 822 - Цандвоорт, № 795 - Шербург, № 823 - на о. Гуернсі, № 797 - Ла Гайє дю Пойс, № 798 - Сен-Назейре, № 799 - Періг'є, № П/4 та 1/9 - в район Альбі-Кастре. Усі кавказькі легіони були переведені з ГГ до Південної Франції у місцевості Кастре, Родез і Менде, а інші частини - на Балкани (Вірменський № 814, 1-й (грузинський) та 3-й (північно кавказький) батальйони "Бергманна" й Північно кавказькі батальйони № 842 та 843) і до Італії (Азербайджанський полк 162-ї піхотної дивізії і Грузинський батальйон № П/198). Понад 30 Східних батальйонів розташували уздовж північного та південного узбережжя Франції, 20 - в Італії і 6 - у Данії⁷²³.

Вирішальним аргументом на користь переведення вояків Східних військ до західних країн було те, що вони не знали місцевих мов і не могли порозумітися з корінним населенням. Східні батальйони воювали на усіх театрах воєнних дій від Ленінграда до Греції, від Кавказу до іспанського кордону. Заборонено більшість інших збережених формувань об'єднувати у великі з'єднання та самостійно планувати їх оперативне використання як батальйонів, унаслідок чого вони продовжували діяти тільки у складі німецьких дивізій. 8 грудня 1943 р. оргвідділ ГШ СВН видав лаконічну директиву, за якою визначено, що для Східних батальйонів, які переведені на Західний фронт, "національну єдність можна дозволити у рамках [німецьких] дивізій"⁷²⁴. Збережено лише створені доти з'єднання: 162-у піхотну дивізію (тюркську), 1-шу Козацьку дивізію, калмицьке з'єднання, бригаду "РОНА" та РОК, а також деякі козацькі полки та два полки, укомплектовані з росіян та українців тощо (наприклад, створений за наказом командира Східних військ № 710 Східний резервний полк під командуванням майора Германна Реесе, до якого увійшли резервний та вишкільний батальйони (у кожному з яких була одна важка сотня) та батальйон одужуючих (*Genesenden-Bataillon*)⁷²⁵).

У зв'язку з переведенням Східних військ на Захід Райхсміністерство під керівництвом А. Розенберга здійснило заходи щодо соціальної та пропагандистської опіки над причисленими до них вояками. З цією метою після створення окремих національних репрезентативних органів у Райху при РМО організовано окремі штаби зв'язку як посередницькі структури, що мали забезпечувати й координувати співпрацю уповноважених неслов'янських кавказьких і тюркських народів із цим відомством та іншими

⁷²²*Еска*. Der Einsatz fremdvölkischen Verbände im Bereich d. Wehrmachtsbefehlshabers d. Niederlande (WBN), spät. AOK 25 / *Eck A. II* IfZ, JTS, ZS 403, Bl. 2-12; *Untermann S.* Gen. Ritter v. Niedermeyer / *Ungermann S. II* IfZ, JTS, ZS 421, Bl. 10-12.

⁷²³*Jeloschek A., Richter F., Schütte E., Semmler J.* Freiwillige vom Kaukasus...- S. 290-291; *Двинов Б.* Власовское движение... - С. 38.

⁷²⁴*Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 29-30, 21; OKH. Gen.St.d.H./Org.Abt. Nr.II/25183/43 geh. Geheim. H.Qu., den 8.Dezember 1943. Betr.: Eingliederung der im Bereich Ob.West befindlichen Ost.-Btl. // NA, T-501, roll 229, fr. 000019.

⁷²⁵*Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 21-22; Stellv. Generalkdo I.A.K. (Wehrkreiskdo I). Abt. I b mob. Nr.2238/43 geh. Betr.: Aufstellung des Ost-Ers. Rgts. Förd. Stellv. Genkdo. DerChefd. Generalstabes. I.A. // BA-MA, RH 58/67, Bl. 87.

німецькими установами. Для представників згаданих народів при РМО створено штаби зв'язку, до яких залучили не тільки емігрантів, а й делегатів від легіонерів і колишніх військовополонених - представників інтересів тих їх співвітчизників, котрі воювали в національних легіонах ЗС Німеччини. На відміну від національних комітетів, до яких входили переважно представники старшого покоління еміграції, у штабах зв'язку працювали представники молодшої генерації, котрі знали умови на Сході й були готові виконувати роль посередників між німецькими інстанціями, легіонерами і військовополоненими. У складі кожного штабу був політичний, військовий, цивільний та фінансовий відділи. Політичний передавав у міністерства й відомства Райху прохання, побажання і пропозиції, військовий - забезпечував зв'язок з інонаціональними формаціями німецького війська та опіку над їх вояками, вирішував питання соціального захисту і опіки легіонерів у порозумінні з генералом Східних військ і німецькими командирами національних військових формувань, був відповідальний за пропаганду серед легіонерів і відбирав тих, які відповідали конкретним вимогам для скерування до німецьких офіцерських шкіл. Головною сферою діяльності цивільного відділу був захист військовополонених відповідної національності, які працювали у Німеччині, публікація газет, журналів і брошур для легіонерів, співучасть у підготовці у спеціальному центрі в Потсдамі пропагандистів для діяльності в батальйонах. 26 жовтня 1943 р. створено Грузинський штаб зв'язку, який очолили Георгій Магалашвілі як керівник штабу і його цивільного відділу, Михайл Кедія як керівник політичного відділу і переведений зі Спецз'єднання "Бергманн" обер-лейтенант (згодом гауптман) Гіві Габліані як керівник військового відділу⁷²⁶. У листопаді створено теж Кримськотатарський штаб, до якого увійшли Коцнельсен як голова і Е. Киримал як заступник і кількість співробітників якого до кінця року збільшено до 20 осіб. Інші штаби зв'язку і їхні військові відділи очолили відповідно: Азербайджанський - Му гамма д Ісрафіл-бей і А. Дудангінський (Фаталібейлі) (який згодом очолив штаб), Вірменський - Армік Джамалян і Вартан Саркісян, Туркестанський - В. Каюм-хан і Баймірза Хаїт, а створений згодом Північнокавказький Національний Комітет і його військовий сектор - Джабагі Вассан-Гірей і Султан-Гірей Клич (інколи в історичній літературі його називають "Султан Келеч-Гірей").

Водночас німецькі відомства і далі ставилися з недовірою до формувань із мешканців окупованих східних територій з огляду на випадки масових дезертирств і тому вже сформовані з'єднання були збережені з однією умовою - вони залишалися не так національними, як змішаними за національним складом. Зі слів Е. Кестрінга, "німецький персонал у цих батальйонах збільшився у 1943 р. від 10 до 25 %" ⁷²⁷. Старшинські посади у формуваннях Східних військ зайняли німці, середній вік яких склав 35 років, підстаршинські посади - переважно росіяни або українці, середній вік яких - 25 років⁷²⁸. 15 серпня 1943 р. шеф оргвідділу ГШ СВН Г. Штіффт наказав, що кількість вояцького складу цих формацій регулюється на підставі положень Вермахту про чисельний склад німецьких військових формувань воєнного часу й додав.

⁷²⁶МамуліаГ. Грузинский легион... - С. 233-237.

⁷²⁷Debriefing of General Köstring. - Washington: Department of the Army, 3 Nov. 1948 (No MSC-035). - P. 8-11.

⁷²⁸Bfh. Hgeb. Süd/Ia, Anlagenband 46, Juli-August 1943: Vorschlag für KStN. d. dt. Rahmenpersonals b. Ost-Pionier- und Bau-Batailone, -Stab, -Kop. und -Kolonne, Ost-Art.-Abt. und -Batt, Ost-Panzer-Kompanie, Kosakeneinheiten und Aufstellung der Personalmehrbedarfs. Entw. OKH/GenSt. d. H./ Org. Abteilung für deutsch. Rahmenpersonal für Kommandeur der Osttruppen, Ost-Regiments-Stab und für Turk-Einheiten // IfZ, MA-487; NA, T-501, roll 32, fr. 000305-000380.

"Легіонери, які виправдали себе у боротьбі, за належного рівня володіння німецькою мовою можуть бути зараховані до установ німецького кадрового персоналу". Визначено чисельний склад, який повинні були мати німецькі команди зв'язку, основним завданням яких було забезпечення безперервних контактів між німецьким командуванням і формуціями Східних військ⁷²⁹. З приводу переведення цих формувань на Західний фронт 16 листопада Штіфф наказав забезпечити "збільшення кількості німецького кадрового персоналу в частинах Східних військ, сформованих із представників східних народів"⁷³⁰. 8 грудня він видав ще одну директиву: "У доданих до німецьких з'єднань Східних та Тюркських батальйонах 25 % загальної кількості усього персоналу поповнити німецьким кадровим персоналом за рахунок німецьких батальйонів дивізій"⁷³¹. Як наслідок виконання цих наказів у деяких формуваннях із громадян СРСР збережено понад 20 % німців. Наприклад, у 1-й Козацькій дивізії на 1 листопада 1943 р. служило 18555 військовослужбовців, зокрема 3827 німецьких підстарший та стрільців, 222 німецьких офіцери, 14315 козацьких підстарший і козаків та 191 козацький офіцер⁷³², а розвідувальний дивізіон № 55 (який від квітня до листопада 1944 р. очолював ротмістр Фрідріх-Вільгельм Вайль (Weil)), був військовою частиною цієї дивізії, майже повністю укомплектованою з німців.

Крім формувань Східних військ, укомплектованих у складі СВН, варто згадати про службу східноєвропейців у різних формуціях ВМФ Німеччини та Люфтваффе. Вербування іноземців до підрозділів ВМФ Німеччини було зумовлене територіальною специфікою регіонів, із мешканців яких комплектували ці формування, зокрема наявністю морського узбережжя, стратегічно важливого для ведення бойових дій. Від часу творення перших формуцій з жителів окупованих східних територій передбачено покладати на них передовсім функції оборони морського узбережжя та боротьбу проти диверсійних груп супротивника. З територій, анексованих Радянським Союзом до німецько-радянської війни, придатними для використання командуванням ВМФ Німеччини були країни в басейнах Чорного та Балтійського морів. Від початку німецько-радянської війни першою вербування іноземного персоналу для служби в інтересах ВМФ Німеччини здійснювала Морська розвідувальна Абверкоманда під кодовою назвою "Інформаційний оглядач" (*Nachrichtenbeobachter-NBO*), сформована на зламі 1941-1942 рр. у Берліні й до жовтня 1943 р. дислокована у Сімферополі. Команда, оперативно підпорядкована Управлінню "Закордон" Абверу й додана до штабу адмірала Карла-Георга Шустера (який командував німецькими військово-морськими силами Південно-Східного басейну), збирала розвідувальні дані про ВМФ СРСР на Чорному морі й про річкові флотилії Чорноморського басейну. Одночасно команда виконувала розвідувально-диверсійні завдання проти Північнокавказького та 3-го Українського фронтів, а в період перебування в Криму - боролася проти радянських партизанських відділів. Збір розвідувальних даних команда здійснювала через агентів, яких вербували з військовополонених моряків у таборах на території

⁷²⁹ОКН GenStdH/Org.Abt.Nr.II/20125/43g. H.Qu., d.15.Aug.1943. Betr.: Gliederung und Stärken d. landeseig. Verbände einschl. d. deutsch. Personals. An ObKdos d. Heeresgruppen gez. Stieff // BA-MA, RH 2/1422, Bl. 10-13; NA, T-78, roll 414, fr. 002710-002725.

⁷³⁰Anl.z. ОКН/GenStdH./OrgAbt.Nr.II/23183/43g. v. 8.12.43. FS HrGr.Au.a., 16.11.1943. Geh. Betr.: Verstärkung d. deutsch. Rahmenpersonals in ostvölk. Einheiten des Ostheeres. ОКН/GenStdH/Org. Abt. 2/22642/43 g. gez.: Stieff // NA, T-501, roll 229, fr. 000021.

⁷³¹ОКН. Gen.St.d.H./Org.Abt. Nr.II/25183/43 geh. Geheim. H.Qu., den 8.Dezember 1943. Betr.: Eingliederung der im Bereich Ob. West befindlichen Ost.-Btl. // NA, T-501, roll 229, fr. 000019. ⁷³²Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 184.

Криму й Північного Кавказу і з місцевого населення і після попереднього навчання у місцевостях Тавель, Сіменце та Бешуй закидали в тил ЧА. Команда не мала постійного місця дислокації на окупованій території, просувалася за передовими частинами німецької армії і виокремлювала зі свого складу в міру потреби т. зв. передові оперативні групи, укомплектовані з місцевого населення та військовополонених матросів. Крім того, у липні 1941 р. штаб Шустера сформував у м. Пятра-Нялш у Румунії Морську розвідувальну команду Чорного моря (*Marine Einsatzkommando des Schwarzen Meers*), яку очолив корветний капітан Ротт (псевдо "Cirr") і до якої зачислили 30 осіб - переважно колишніх "білих емігрантів"⁷³³. Проте військово-морське відомство Райху використовувало обмежену кількість "гіві" з мешканців узбережжя Чорного моря, оскільки значна частина цього узбережжя з великою прибережною територією перейшла під контроль румунських окупаційних органів влади, і навіть створені у прибережних районах збройні формації підпорядковані СВН або по-ліційним структурам (наприклад, кримськотатарські формування, до функцій яких серед іншого належала берегова охорона, тривалий час перебували у підпорядкуванні СС і поліції або СД). Як наслідок у ВМФ Німеччини служила мінімальна кількість громадян СРСР порівняно з іншими родами військ ЗС Німеччини.

Сприятливіші умови для вербування іноземців до ВМФ Німеччини склалися у країнах Балтії, де вели бойові дії на морі та прибережних територіях⁷³⁴. Із завоюванням узбережжя країн Балтії командування німецьких військово-морських сил такою ж мірою, що й командування СВН, було зацікавлене у вербуванні персоналу із жителів, які добре знали свою місцевість. Спочатку вербували головно господарський персонал або людей для служби у допоміжних відділах невеликої чисельності, основним призначенням яких була піхотна служба, а завданням - вартова служба й охорона морського узбережжя. Недовготривалим експериментом виявився Полк охорони узбережжя (*Rannakaitse rügement*) - одна з перших військових одиниць, сформована естонськими офіцерами під егідою ВМФ Німеччини незабаром після окупації Естонії Вермахтом. Полком командував полковник Віллем Саарсен, а двома його батальйонами - майори Мулларт і Кьоргма (Kõrgma). Офіцерам ВМФ Німеччини й естонським офіцерам та політикам вдалося досягнути домовленості про те, що цю військову частину укомплектують тільки з естонців, обмундированих в уніформи колишньої естонської армії. Проти цього виступили керівники СС і навесні 1942 р. командуванню полку поставлено ультиматум: або це формування підпорядкують керівництву СС і поліції, або розформують. Під таким тиском полковник Саарсен видав наказ про звільнення з військової служби всіх офіцерів та вояків і полк було розформовано⁷³⁵.

Навесні 1944 р. сотні колишніх бійців ЧА використано у підпорядкуванні ВМФ Німеччини на Заході в охороні морського узбережжя від висадки десанту західних союзних країн антигітлерівської коаліції, зокрема у Данії. 1 червня у військовому щоденнику оперативного відділу штабу командувача Вермахту в Данії на підставі інформації штабного офіцера Східних військ згадано, що у районі дислокації 416-ї піхотної дивізії діють "російські добровольці Військово-морського флоту" й висловлено думку

⁷³³ Органы государственной безопасности СССР в годы Великой Отечественной войны / [Члены сост. колл.: Антонов В.С., Белик И.К. и др.]. - Т.3. - Кн.1 (01.01.1942-30.06.1942). - М.: Кучково поле, 2005. - С. 430.

⁷³⁴ Marine-Befehlshaber Ostland. Bericht über den Ostseekrieg 1941 // BA-MA, RM 45 (Dienst und Kommandostellen der Kriegsmarine mit regionaler und lokaler Zuständigkeit)-I/137.

⁷³⁵ Rannakaitse rügement [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.geocities.com/kossila/helm21.htm>

про потребу використання радянських військовополонених як "гіві" або шляхом їх об'єднання в "робочі або будівельні сотні" ВМФ⁷³⁶.

Творенню в складі Люфтваффе іноземних формувань із громадян СРСР передувало вербування їх як допоміжного персоналу до ВПС Німеччини, що подекуди набуло характеру конкуренції з сухопутними військами, унаслідок чого у звіті однієї з польових комендатур ГА "Б" наприкінці 1942 р. констатувалося: "Під час творення з «гіві» та «гіва» [*Hiwa*] (скорочення від *Hilfswachmann*, букв., "допоміжний вартовий" - А. Б.) нових формувань останнім часом виникли труднощі, оскільки Люфтваффе так само почали вербувати "гіві"⁷³⁷. Кількість завербованих "гіві" незабаром виявилася настільки значною, що з них почали створювати невеликі допоміжні формування. Однією з перших інонаціональних формацій з громадян СРСР у складі ВПС Німеччини був 1-й Кавказький польовий батальйон Люфтваффе (*1. Kaukasische Luftwaffen-Feld-Bataillon*), яким командував майор Баумгаумер. У ньому служили 270 представників народів Північного Кавказу. Від вересня 1942 р. батальйон дислокувався на аеродромах поблизу м. Кисловодськ. Його військовослужбовців використовували для авіаційного й аеродромно-технічного забезпечення польотів. Через деякий час формацію передислоковано до м. Єсентуки, де вона увійшла до складу Повітряного флоту № 4 (*Luftflotte 4*), у складі якого звідти її незабаром перекинули в район м. Кривий Ріг в Україні. 26 березня 1943 р. цю військову частину скеровано до м. Бахчисарай у Криму, де вона перейшла в оперативне підпорядкування полку спецпризначення "Бергманн"⁷³⁸.

Широкомасштабніше використання вчорашніх супротивників із СРСР у Люфтваффе ініціював керівник Бюро обробки розвідувальних даних "Схід" Командного штабу Люфтваффе (*Auswertestelle Ost des Luftwaffenführungsstab*) обер-лейтенант Г. Голтерс, який запропонував створити бойову Групу російських льотчиків (*Russische Fliegergruppe - RFG*), пізніше відому просто як "Група Голтерса" (*Holters-Gruppe*). Голтерс після отримання наприкінці вересня 1943 р. дозволу на творення цієї одиниці зумів залучити до її організації полковника авіації ВПС СРСР Віктора Мальцева, який керував підбором летунського й технічного складу групи і був її російським командиром із дисциплінарними правами штаффельфюрера (командира ескадри) Люфтваффе. До кінця листопада авіагрупу укомплектовано і після двомісячного відновлення сил бійців, звільнених із німецьких таборів для військовополонених, визнано готовою до військової служби. У Морітцфельде під Інстербургом із них сформували авіагрупу, що поділялася на декілька підрозділів за спеціальностями й мала у своєму розпорядженні трофейні радянські літаки. Технічний склад, механіки та шофери навчалися разом із німцями у школі Люфтваффе на аеродромі Берлін-Темпельгоф. Відібрані для перепідготовки на німецькі літаки авіатори, які проходили вишкіл в авіаескадрі перегону літаків на базі в місцевості Гільдесгайм під Ганновером, отримували грошове утримання по 16 райхсмарок на місяць. Порівняно з радянськими стандартами значно кращою була теж військова підготовка: якщо улітку 1942 р. до ВПС ЧА приходили винищувачі, котрі часто літали не більше, ніж 15-20 годин і не мали жодної практики повітряних стрільб, то німецькі інструктори вважали за потрібне для випускника 450 годин польотів і 200

⁷³⁶КТВ der Operationsabteilung (Abteilung I a) der Wehrmachtbefehlshaber Dänemark: 1.6.44 // BA MA, RW 38/182, Bl. 117.

⁷³⁷Auszugsweise Abschr. Aus d. Lagebericht der OFK 399, derFK V 194, V 197 u. V745 im Bereiche des HGr B f. d. Zeit v. 15. Nov. bis 15. Dez. 1942 // BA, R 6/302, Bl. 98.

⁷³⁸Aktennotiz. St.Qu., den 15. März 1943. gez.: Herwarth//BA-MA, RH 19 V/111; HGr A. Aktennotiz v. 15. März 1943 // NA, T-311 - Records of Germ. Army Groups HQ (Akten d. Oberkdos d. HGruppen), roll 150 (Germ. Army Group A records), fr. 000585.

годин в ескадрі на фронті ще до залучення до бойових дій. Спочатку російські авіатори виконували рейси з метою доставки літаків з авіазаводів Райху до визначених частин Люфтваффе⁷³⁹.

Крім кавказьких та укомплектованих переважно з росіян підрозділів, у складі Люфтваффе сформовано балтійські авіаційні формації. Ядром основного персоналу естонських авіаційних підрозділів були колишні військовослужбовці ВПС Естонії, яких після окупації їх країни у 1940 р. призвали до ЧА. Офіцер ЗС Німеччини зондерфюрер Абверу Гергард Бушманн сформував естонський авіаційний відділ (т. зв. Спецескадру Бушманна (*SonderStaffel Buschmann*)), що спочатку підпорядковувався керівникові СС та поліції в Естонії і авіатори якого літали на трофейних літаках. Офіційно естонський авіаційний підрозділ почали формувати 12 лютого 1942 р., а у червні того року стараннями Бушманна на базі Талліннського аероклубу завершено творення Морської розвідувальної авіаескадри Бушманна. У розпорядженні цієї формації, що діяла під контролем ВМФ Німеччини і патрулювала акваторію Фінської затоки, були гідролітаки "Арадо". У грудні 1942 р. естонський авіаційний підрозділ підпорядковано особливій військово-повітряній групі, 1 квітня 1943 р. реорганізовано в авіаційну Розвідувальну групу №127 (*Aufklärungs-Gruppe 127*) і підпорядковано безпосередньо 1-му Повітряному флоту. Ця авіаційна група, база якої була на озері Юлемісте, літала на гідропланах і займалася повітряною розвідкою у Фінській затоці та у східній частині Балтійського моря. Улітку два її повітряні підрозділи отримали літаки, що стартували з суходолу, і були скеровані на Східний фронт, тоді як третій залишився в Естонії. На озброєнні групи були застарілі авіамашини й тільки у березні 1944 р. командування Люфтваффе для неї передало літаки "Гайнкель-50" (He-50) та "Фоккер" (Fokker C-VE). 28 листопада 1943 р. підрозділи, переведені на Східний фронт, відокремлено від 127-ї розвідувальної авіаційної групи й об'єднано в Групу нічних боїв № 11 (*77. öiste pommitajate eskadrill / Nachtschlachtgruppe 11-NSG 11*)⁷⁴⁰.

Незабаром після створення перших кавказьких, російських і естонських формувань ВПС Німеччини в ОКЛ підійшли комплексно до використання кадрів із представників різних народів окупованих східних територій. У вересні 1943 р. із Таллінна на аеродром Гробіня за 7 км у східному напрямку від Лієпаї (Lierāja-Grobina, нім. Ribau-Grobin) в Західну Латвію переведено авіашколу, де її назвали "Школа летунів «А»" (*Flugzeugführerschule A*), командиром якої був майор Вальтер Ендресс. У ній планували вишколювати летунів і сформувати бойові частини з естонців, латвійців, росіян та представників інших національностей. Авіашкола повинна була підготувати національних авіаторів для бойових частин і поповнювати національні бойові підрозділи Люфтваффе вояцьким складом і матеріально-технічними засобами. 1 січня 1944 р. авіашколу перейменовано на Нічну штурмову групу поповнення "Остлянд" (ЕНО) (*Ergänzungs-Nachtschlachtgruppe Ostland - ENO*) у складі 1-го повітряного флоту Люфтваффе. До її складу увійшли Група нічних боїв № 11, що почала формуватися 18 жовтня 1943 р. з естонських добровольців в Ієві, і Група нічних боїв № 12 (*Nachtschlachtgruppe 12 (lett.) -NSG 12*), укомплектована з латвійців 14 січня 1944 р. у Лієпаї, командиром якої був призначений гауптман Гуго Радемахер. Обидві групи забезпечено пристосованими для нічних бомбардувань літаками "Go-145", "He-50" і "He-46", а також "Фоккерами"

⁷³⁹ Aufstellung d. baltischen u. ROA (General Wlassow) Luftwaffe // В А-МА, MSG 3/3437; *Антилевский М.* Расколотое небо. Авиация генерала Власова [Електронний ресурс] / *Михаил Антилевский*. - Режим доступу: www.tuad.nsk.ru/~history/Author/Russ/A/AntilevskijM/VlasovAV.htm

⁷⁴⁰ Эстонские авиационные подразделения [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [www.okupatsioon.ee/rus/1940/ylev/ylev_.html%23Heading711 .htm](http://www.okupatsioon.ee/rus/1940/ylev/ylev_.html%23Heading711.htm)

"С-VE" та "У-2"⁷⁴¹. Групи розформовано під час відступу Вермахту з країн Балтії, а їх вояків розподілено по інших частинах Люфтваффе. Усього до вересня 1944 р. у Гробіні вишколено шість груп латвійських авіаторів загальною чисельністю 140 осіб. Крім пілотів, навчалися механіки, електрики, фахівці з авіабомб та кулеметники, для яких, однак, не проводили практичних занять у повітрі; усі курсанти пройшли вишкіл відповідно до вимог піхотного статуту СВН. На березень вишколено і першу ескадру Групи нічних бомбардувальників № 12, яку очолив Альфреде Салмінш. До неї увійшли 9 офіцерів і 10 підстарший як авіатори, приблизно 70 членів екіпажів, а також 1 німецький офіцер зв'язку і 5 представників німецького адміністративного персоналу, у розпорядження яких надано 18 літаків "Ар-66". На червень вишколено другу ескадру, яку очолив капітан Аугустс Граудінш і до якої увійшли четверо офіцерів-штурманів і 13 підстаршин-летунів, 65 членів екіпажів, 1 німецький офіцер зв'язку і троє представників німецького адміністративного персоналу, яким надано 19 літаків "Ар-66". У липні створено третю ескадру, яку очолив капітан Грейзіш, але через нестачу літаків вона не брала участі у бойових діях і наприкінці того ж місяця була скерована під м. Рига, де її персонал поповнив попередні дві ескадри⁷⁴².

Крім балтійських підрозділів, у складі ЕНО з ініціативи підполковника ВПС Німеччини Голтерса у грудні 1943 р. у Морітцфельді (Східна Пруссія) створено 1-шу Ескадру східних авіаторів (*7.Ostflieger-Staffel*) (з часом у її назві у дужках з'явилося окреслення "російська"), якою командував російський емігрант капітан Міхаїл Тар-новський. Для вишколу авіаторів виділено казарми військового табору в Сувалках, де проходили перевірку на придатність колишні військовополонені пілоти, штурмани, радисти. Після її закінчення воякам відновлювали колишні військові ступені й після складання присяги зараховували до ескадри, оснащеної літаками "Ут-2", "По-2", "1-15", "1-153" та іншими трофейними машинами радянського виробництва, а також переданими з літніх шкіл німецькими "Ар-66" та "Го-145". На початку 1944 р. російських авіаторів переведено до м. Дінабург (тогочасна німецька назва м. Даугавпілс), де вони перейшли у підпорядкування 3-ї військово-повітряної дивізії. Їх використовували переважно для транспортування літаків з одних летовищ на інші. У березні ескадру підпорядковано 6-му Повітряному флоту Люфтваффе і вона була переведена до м. Ліда у Білорусі, звідки під керівництвом відомого аса майора Гартманна Грассера здійснила до 500 бойових вильотів проти радянських партизанів. Серед авіаторів були кавалер трьох бойових орденів майор Серафима Ситник і два Герої Радянського Союзу - кавалер двох орденів Бойового Червоного Прапора винищувач капітан Семьон Бичков та кавалер ордена Золотої Зірки штурмовик старший лейтенант Броніслав Антільовський. Військову діяльність ЕНО високо оцінено: багатьох російських авіаторів за успіхи в боях нагороджено Залізними хрестами 2-го та 1-го класу, а в звітах російського та німецького керівництва відзначено високий рівень боєготовності "Групи Голтерса". У вильотах на фронті брав участь і її командир, нагороджений Відзначенням за хоробрість із мечами для представників східних народів у сріблі 1-го класу та в золоті 2-го класу.

⁷⁴¹ Sehr. Ergänzungsnachtschlacht-Gruppe Ostland (Flugzeugführerschule A/B Libau-Grobin) (vor 1.1.1944): Erfahrungen bei d. Aufstellung e. lett. Fliegerverbändes // IfZ, MA-541; NA, T-454, roll 39, fr. 000989-000990.

⁷⁴² Aufmarsch d. fliegende Verbände. OKL, H.Qu., den 26.Juni 1944 // Luftwaffen-Revue. - 1985. - Heft 1; NA (PRO), AIR 40/1981; AIR 40/1983; Aufmarsch d. fliegenden Verbände. OKL, H.Qu., den 3.Oktober 1944 // BA, RL 40 (Reichsamt für Wetterdienst)/Karte; Neulen H. W. In the Skies of Europe: Air forces allied to the Luftwaffe 1939-1945 / Hans Werner Neulen. - Ramsbury, Wiltshire: Crowood Press, 2000. - P 303.

Група втратила у боях три літаки, 9 летунів загинули і 12 були поранені, але ніхто з них не перелетів до підрозділів ЧА⁷⁴³.

5.3.4. Реорганізація Східних військ у Добровольчі з'єднання

Збереженню сформованих і створенню деяких нових Східних батальйонів сприяло те, що стосовно діючих при німецьких військах іноземних частин у січні 1944 р. з офіційних німецьких документів щезла назва "Східні війська". Її замінив термін "Добровольчі з'єднання" (*Freiwilligen-Verbände*). Перейменування Східних військ у Добровольчі з'єднання було необхідним для акцентування на добрій волі вихідців із СРСР боротися на боці Німеччини, тоді як географічний термін "Східні війська" викликав асоціацію з дискримінаційним знаком "Ost" для східноєвропейських робітників у Райху (24 червня 1943 р. В. Геннінг визнав, що "балтійські з'єднання сприймають назву «місцеві з'єднання» або «Східні війська» як образ" і "також російські частини вбачають у цій назві зрівняння з колоніальними народами"⁷⁴⁴). 28 грудня 1943 р. шеф оргвідділу ГЛ СВН полковник Г. Штіфф видав розпорядження про розформування штабів генерала Східних військ та інспектора для з'єднань тюркських народів, персонал яких перебрав у своє розпорядження генерал кавалерії Е. Кестрінг*, котрого від 1 січня 1944 р. іменували "генерал Добровольчих з'єднань при шефові Генерального штабу сухопутних військ" Німеччини. Штаб генерала Добровольчих з'єднань очолив полковник Г. Д. Герре (колишній шеф штабу генерала Східних військ), а після нього від квітня 1944 р. - майор Фьолькель (Voelkel), керівником оперативного відділу якого був підполковник Вальтер Гансен, ад'ютантом генерала - ротмістр Ганс Герварт (Herwarth).

⁷⁴³Köstring E. Erfahrungen..., Bl.34; Gen. Qu., II,Nr.7469/44. H. Qu., den 18.März 1944. Betr.: Einsatz d. estn., lett. und russische Freiwilligen in d. Luftwaffe // BA-MA, RL 5 (Chef der Personellen Rüstung und NS-Führung)/1234; Антїлевский М. Расколотое небо. Авиация генерала Власова [Електронний ресурс] / Михаил Антїлевский. - Режим доступу: www.tuad.nsk.ru/~history/Author/Russ/A/AntilevskijM/VlasovAV.htm

⁷⁴⁴Bericht über die Besichtigungsreise... // BA-MA, RH 58/67, Bl. 28, 31.

*Ернст Аугуст Кестрінг народився 20 червня 1876 р. у Москві. Від 18 грудня 1913 р. - ротмістр (Rittmeister), від 1 лютого 1922 р. - гауптман, від 20 березня 1922 р. - майор, від 1 травня 1927 р. - підполковник, від 1 серпня 1930 р. - полковник, від 11 серпня 1935 р. - генерал-майор, від 1 серпня 1937 р. - генерал-лейтенант, від 1 вересня 1940 р. - генерал кавалерії. З початком Першої світової війни якийсь час перебував при штабі австрійської армії. Від 2 грудня 1917 р. до 17 січня 1918 р. - у складі німецької військової місії в Туреччині. Від 1 вересня до 14 листопада 1918 р. скерований до німецької військової місії у Київ і призначений зв'язковим офіцером до українського військового міністерства. Після закінчення Першої світової війни служив у центральному апараті Міністерства Райхсверу. Від 1 жовтня 1935 р. до 15 вересня 1938 р. - військовий аташе місії у Москві й Каунасі з осередком у Москві. Від 15 вересня 1938 р. до 1 вересня 1941 р. - офіцер з особливих доручень при ОКГ і військовий аташе у Москві, після цього якийсь час у резерві й від 15 серпня 1942 р. - уповноважений генерал із кавказьких питань при командуванні ГА "А". Від 13 червня до 31 грудня 1943 р. - інспектор тюркських з'єднань при ОКГ і член штабу генерала Східних військ. Крім німецьких, нагороджений також австрійськими й турецькими військовими орденами, а саме Залізним хрестом II і I-го класу (1914 р.), цісарсько-королівським Австрійським Хрестом військової вислуги III-го класу з військовим орденом, Турецьким орденом Медшида III-го класу з шаблями, Турецьким Залізним півмісяцем III-го класу у сріблі, Відзначенням за поранення (1918 р.), Почесним хрестом для фронтових борців, Службовими відзначеннями Вермахту від IV до I-го класу, Хрестом воєнних заслуг II і I-го класів, Лицарським хрестом Хреста воєнних заслуг із мечами (4 листопада 1944 р.) та іншими. Помер 20 листопада 1953 р. (BA-MA, N 123 - Köstring Ernst; MSg 109/10848; BA-MA, RH 22/135, Bl. 156, 157).

Порівняно з Гелльміхом функції його наступника суттєво не змінилися (збережено навіть титул підпорядкованих йому інспекторів при німецьких з'єднаннях, кожного з яких і далі іменували "командир Східних військ спецпризначення" з відповідним номером). Основним завданням Е. Кестрінга було забезпечити покращення морально-психологічного стану і рівня боєготовності вояків підконтрольних йому формацій. За генералом Добровольчих з'єднань закріплено такі головні функції: надання порад шефові ГШ СВН і відділам ГШ "в усіх справах Добровольчих з'єднань", "оцінка досвіду для трактування, виховання, вишколу та поділу Добровольчих з'єднань", а також пропаганда, "військово-духовне керівництво і опіка у Добровольчих з'єднаннях та серед допоміжних добровольців"⁷⁴⁵.

Із запровадженням штабу генерала Добровольчих з'єднань відбулося номінальне створення єдиного інспекційного штабу для усіх іноземних військових формувань Вермахту: якщо до Східних військ належали тільки формування із вихідців з територій під владою СРСР, Добровольчими з'єднаннями формально були названі усі іноземні формування ЗС Німеччини, а саме "російські, українські, тюркські, кавказькі батальйони, індійський легіон тощо, за винятком хорватських легіонів-дивізій", а також "служба порядку в районах операцій на Сході та добровольці зі Сходу". Однак насправді основним об'єктом компетенції Е. Кестрінга стали вихідці із СРСР і його функції поширено головно на формування, укомплектовані з жителів окупованих (або намічених для окупації) східних територій, тоді як щодо інших іноземних формацій компетентним було безпосередньо ОКГ. Як і генерал Східних військ, генерал Добровольчих з'єднань щодо членів свого штабу мав дисциплінарні повноваження дивізійного командира. Він також підпорядковувався шефові військових озброєнь та командувачеві резервних військ як радник з усіх питань, що стосувалися цих з'єднань. Генерал мав право відвідувати, інспектувати й перевіряти боєздатність усіх Добровольчих з'єднань, служби порядку на Сході та німецькі з'єднання усіх родів військ, у яких служили добровольці. До опіки над Добровольчими з'єднаннями залучено велику кількість військових установ Німеччини, що створювало систему зв'язків, котра мала забезпечити тіснішу координацію різних інстанцій у справах цих з'єднань. Відповідальними за справи цих формувань у конкретних питаннях названо такі відомства ГШ СВН: оргвідділ (структура, озброєння, спорядження та забезпечення німецьким персоналом), генерал-квартирмейстер (постачання), ФГО та відділ військових справ генерала спецпризначення при ОКГ. У порозумінні з ОКВ, де справами Добровольчих з'єднань відали господарський штаб та відділ пропаганди ОКВ (військово-духовне керівництво та пропаганда), генерал цих з'єднань давав поради у сфері опіки над підконтрольними йому формаціями у господарському штабі ОКВ, а також у штабах ВПС та ВМФ Німеччини. При шефі військового озброєння та командувачеві резервних військ створено Команду Добровольчих з'єднань, підпорядковану Кестрінгу для виконання доручень цього генерала і її завдань при штабі командувача резервних військ⁷⁴⁶.

Новий термін "Добровольчі з'єднання", однак, не відображав дійсності й створені формації рідко розгортали у великі формування. Більшість збережених військових одиниць Східних військ були переважно сотнями чи батальйонами і їх не об'єднано в тактичні з'єднання (бригади і дивізії) за поодинокими винятками, якими були т. зв. Добровольча (тюркська) робоча та резервна бригада Боллера і Добровольча кадрова дивізія.

⁷⁴⁵OKH, GenStdH/OrgAbt. Nr.II/23628/43 geh. H.Qu., den 28.Dezember 1943. Geheim! Betr.:

Aufstellung der Dienststelle General der Freiw.-Verbände beim Chef d.GSt.d.H. An Ob.Kdos der HGruppen u.a. gez. Stieff // BA-MA, RH 2/1422, Bl. 10-13.

⁷⁴⁶Anlage zu OKH/Gen.St.d.H/Org.Abt.Nr.II/23628/43 geh. vom 29.Januar 1944. Dienstweisung für den General der Freiwilligen-Verbände (Gen.d.Freiw.Verb.) // BA-MA, RH 2/1422, Bl. 28-29.

Добровольча робоча та резервна бригада Боллера (тюркська) (*Freiwilligen-(Turk)-Arbeits- und Ersatz-Brigade Boller*), командиром якої призначено полковника Боллера, була створена для виконання допоміжних завдань у тилу німецьких військ і розміщена по окремих батальйонах у дистриктах ГГ. У документах і науковій літературі вона відома також як Добровольча робоча та резервна бригада (тюркська) (*Freiwilligen-(Turk)-Arbeits- und Ersatz-Brigade*) або Добровольча вишкільно-резервна бригада (тюркська) (*Freiwilligen-(Turk)-Ausbildungs- und Ersatz-Brigade*), або просто як Тюркська робоча бригада чи "Бригада Боллера" (*Brigade Boller*). До складу цієї формації увійшли чотири посилені й один навчально-резервний батальйони (за чисельністю вояків фактично полки), кожен з яких трактували як посилений Тюркський робочий батальйон (*Verstärken Turk-Arbeits-Bataillon*): I-й Тюркський робочий батальйон, що був сформований за наказом від 4 лютого 1944 р. у варшавському дистрикті й складався з 9 сотень; II-й, сформований за наказом від 18 лютого у краківському дистрикті; III-й, сформований за наказом від 22 лютого у галицькому дистрикті (як і II-й складався з 8 сотень); IV-й, сформований за наказом від 10 листопада у радомському дистрикті (складався спочатку з 5, а згодом із 8 сотень); навчально-резервний Тюркський робочий дивізіон Квандта (*Turk-Lehr- und Ersatz-Arbeits-Abteilung Quandt*), сформований на початку 1944 р. у ГГ, а також батальйон постачання № 522, Тюрксько-кавказький вишкільний і резервний батальйон (*Turkvölkisches- und Kaukasisches Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon*) і сотня спецпризначення. 25 вересня 1944 р. у зв'язку із наступом ЧА штаб бригади переведено з Радом до Ченстохова у Південній Польщі. Від 19 листопада тюркські робочі батальйони використовували для розбудови позицій на оборонних лініях "А-1" і "А-2", де вони перебували у підпорядкуванні ГА "А" й командувача тилової військової області в ГГ. Робочі сотні реорганізовано переважно в етнічно гомогенні чисельністю приблизно 300 вояків кожна, які перебували під командуванням власного національного командира й наглядом німецького підстаршини, а командиром кожного з батальйонів був німець. За твердженням Е. Кестрінга, резервна бригада Боллера налічувала понад 10000 вояків здебільшого з Кавказу та Середньої Азії. 20 липня 1944 р. штаб бригади розформовано й на його основі створено штаби командування колон у Військовій окрузі ГГ (*Kolonnenführungsstab Wehrkreis GG*) та штаб Добровольчої робочої та резервної бригади (тюркської) (станом на 24 січня 1945 р. частини бригади усе ще діяли на Східному фронті, але загальна чисельність їх вояків не перевищувала 6000 осіб)⁷⁴⁷.

Іншим винятком серед дозволених для творення з'єднань була укомплектована навесні 1944 р. полінаціональна Добровольча кадрова дивізія (*Freiwilligen-Stamm-Division*). Насправді її штаб був не типовим дивізійним командним органом у повному значенні цього слова, а тільки адміністративним штабом вишколу резервних частин Східних військ (Добровольчих з'єднань) без жодних оперативних повноважень. Його, як і штаб 162-ї піхотної дивізії (тюркської), створено для вирішення організаційних та управлінських справ адміністративно підпорядкованих йому Східних батальйонів з метою їх використання у польових умовах. Із передислокацією більшої частини Східних батальйонів наприкінці 1943 р. до Західної Європи ліквідовано центри формування Східних легіонів у Польщі та в Україні, а створені на їх основі резервні батальйони переведено до Південної Франції і розміщено у містах Кастр (формації, причислені до Грузинського, Туркестанського та Північнокавказького легіонів) та Манд (батальйони,

⁷⁴⁷ Köstring E. Erfahrungen..., Bl. 21-22; Jurado C. C., Lyles K. Foreign Volunteers... - P. 19; Tessin G. Verbände und Truppen... - Bd. 14. Die Landstreitkräfte. - Osnabrück, 1980. - S. 280; NA, T-501, roll 216, fr. 000555; roll 218, fr. 000398, 000673; IfZ, Nürnberg Sammlung, Dok. Nr.NO-5800.

причислені до Вірменського, Азербайджанського та Волзькотатарського легіонів). їх об'єднано в 1 та 2-й Добровольчі кадрові полки, що номінально утворили разом із російським, українським та козацьким полками Добровольчу кадрову дивізію. Від початку творення до 11 березня 1944 р. її командиром був Р. Гайгендорфф і від 11 березня до 12 вересня - В. Геннінг (а після нього від 12 вересня до 1 квітня 1945 р. - Б. Вартенберг і від 1 квітня 1945 р. до капітуляції Німеччини - К. Ульмер). Якщо створений в Україні штаб формування Східних легіонів реорганізовано в штаб 162-ї піхотної дивізії (тюркської), так само командний штаб формування Східних легіонів, розміщений у м. Млава у Польщі й згодом у Ліоні, 1 лютого 1944 р. перейменовано на штаб Добровольчої кадрової дивізії. У першій половині 1944 р. номінально причислені до цього з'єднання п'ять вишкільних полків резервних військ ЗС Німеччини використано як частини посилення німецьких окупаційних сил у Франції. У середині травня на підставі наказу оргвідділу ОКГ збірний табір для тюркських добровольців у Легіоново під Варшавою унаслідок поповнення слов'янами перейменовано на збірний табір для добровольців зі Сходу, звідки вояків скеровували у батальйони Добровольчої кадрової дивізії⁷⁴⁸. Згідно з наказом шефа спорядження і командувача резервних військ навесні тюркські батальйони командира Східних військ ГГ переведено до резервних військ, а їх вишкільний персонал наказано передати "для використання при польових батальйонах Добровольчої кадрової дивізії"⁷⁴⁹.

Військові частини Добровольчої кадрової дивізії ніколи не були зосереджені на одній ділянці фронту, не мали єдиного командування і діяли окремо. Добровольчий кадровий полк № 1, укомплектований полковим штабом у Кастре у Південній Франції (від 1 березня дислокований в Альбі), трактували як Командний штаб резервних частин для усіх туркестанців, грузинів та північних кавказців (*Führungsstab der Ersatztruppenteile für alle Turkestaner, Georgier und Nordkaukasier*), з огляду на що полк якийсь час називали "1-й кавказький резервний полк" (*7.Kaukasisches Ersatz-Regiment*). Полк остаточно укомплектовано до початку липня 1944 р. унаслідок об'єднання підрозділів Туркестанського, Азербайджанського й Північнокавказького легіонів переважно з туркестанців, азербайджанців та представників народів Північного Кавказу (вояків Тюркського батальйону № 1/370 і Грузинських польових батальйонів № II./4 та I./9, переведених до Франції з території Південної України). 12 червня вояцький персонал полку з народів тюркської мовної групи переведено до формально причисленої до дивізії Тюркської вишкільної та резервної бригади. Полк, командиром якого був полковник Отто Махтс, у березні 1944 р. переведено до Альбі, незабаром після чого його підрозділи розміщено також у Сен-Годані, Каркассонні, Каярі та інших містечках та селах з метою стримувати розгортання діяльності французького опору. Улітку 1944 р. французькі партизанські підрозділи "Маки" у Південній Франції майже оточили 1-й полк і тому він не приєднався до решти частин дивізії⁷⁵⁰.

Добровольчий кадровий полк № 2 під командуванням полковника Бьоме (Boehme) укомплектовано з вояків Вірменського батальйону № 810 у Менде, Азербайджанських батальйонів № 804, 806 і I./73 (транспортованих із Південної України) та Бойової групи Лянге у місцевості Роде й згодом у Сен-Флері й підрозділів Волзькотатарського

⁷⁴⁸OQu/Qu 1/Ozbv 9074/44g. H.Qu., den 16.Mai. Betr.: Auffanglager für Freiwilligen aus d. Osten. I.A. // РГВА, ф. 1303, оп. 3, д. 54, л. 27.

⁷⁴⁹Wehrkreiskdo GG. Iib Nr.1154/44 geh. Krakau, den 30.3.44. Geheim! Betr.: Überführung der Osttruppen in das Ersatzheer. Für das Wehrkreiskommando. Der Chef des Generalstabes: Hazeloff // NA, T-501,roll 229, fr. 000022-000023.

⁷⁵⁰Tessin G. Verbände und Truppen... - Bd. 2. - S. 27; Bd. 14. - Osnabrück, 1980. - S. 270.

легіону, дислокованих у П'юї. Підрозділи полку, котрий трактували як командний штаб резервних частин для волзьких татар, вірмен та азербайджанців, дислокували поблизу місцевостей Менде, Роде, П'юї, Англар, Вільфор та Сальє. Добровольчий кадровий полк № 3 (тюркський) під командуванням майора Вільгельма Зебальда сформовано у місцевості Макон у Франції у лютому 1944 р. на основі вояків Українського (раніше Східного) батальйону № 550, Українського вишкільного батальйону і Українського батальйону при 805-й дивізії та Українського резервного батальйону при 1005-й дивізії. Укомплектовано такі структурні одиниці полку: резервний батальйон, до якого входили чотири сотні, вишкільний батальйон із шістьох сотень та батальйон одужуючих, до якого скеровували на реабілітацію поранених зі шпиталів. Німецьким персоналом укомплектовано штаб і штабну сотню полку, підрозділи якого дислоковано у Шомоні, Бітші, Буре, Ліоні, Масоні, Лянгре, Шеньє, Гре та Монвані. Східний резервний батальйон № 4, що від квітня 1943 р. перебував у номінальному підпорядкуванні командира Східних військ спецпризначення № 711 при ГА "Північ", від грудня 1943 р. перейменовано на Східний резервний полк, а 8 лютого 1944 р. - на Добровольчий Східний кадровий полк (російський) № 4. Укомплектований у березні й очолюваний полковником Гансом Гессе, він складався з таких структурних одиниць: штаб, Східний вишкільний батальйон складі 5-х сотень, Східний резервний батальйон складі 6-х сотень, "Лижний" батальйон Віттіга (*Schanz-Bataillon Wittig*) та Штурмовий батальйон Губера. Добровольчий кадровий полк № 5 (козацький), створений на основі вояків резервного полку козацької дивізії й очолюваний полковником А. Боссе, складався з таких частин: 1, 2 і 3-й полкові дивізії (у складі кожного від 2 до 5 ескадронів), навчальний батальйон (у складі якого було 3 ескадрони) та вишкільний дивізіон велосипедистів. Полк дислокувався в Огюні, Шамоні та Лянгре⁷⁵¹.

Крім військових частин Добровольчої (тюркської) робочої та резервної бригади Боллера і Добровольчої кадрової дивізії, під адміністративним контролем Е. Кестрінга опинилося понад 70 Східних батальйонів (без урахування Східних сотень), після переведення на Західний фронт розподілених серед приблизно півсотні піхотних дивізій Вермахту, до складу яких вони увійшли здебільшого як треті або четверті батальйони дивізійних полків. Наприклад, навесні 1944 р. у складі 181-ї піхотної дивізії був Тюркський польовий батальйон № 1/76 (від 19 квітня 1944 р. - батальйон № III/359 (III-й (тюркський) батальйон Гренадерського полку № 359 згаданої дивізії)), у складі 243-ї піхотної дивізії колишнього генерала Східних військ Г. Гелльміха - Східний батальйон № 561 при Гренадерському полку № 920, у складі 319-ї - Східний батальйон № 643 (від квітня 1944 - батальйон № IV/582 (IV-й (східний) батальйон Гренадерського полку № 582 319-ї піхотної дивізії)), у складі 362-ї - Східний батальйон № 556 (від січня 1944 р. - батальйон № III/955 (III-й батальйон Гренадерського полку № 955)). Якщо протягом 1943 р. у складі німецьких піхотних дивізій було сформовано переважно одну східну формацію (сотню чи кілька сотень і згодом на їх основі батальйон), після переведення Східних військ на Захід у складі німецьких дивізій часто було по два Східних батальйони. На квітень 1944 р., зокрема, у складі 242-ї піхотної дивізії був колишній Вірменський польовий батальйон № II/9 як IV-й батальйон Гренадерського полку № 917 й колишній Азербайджанський піхотний батальйон № 807 як IV-й батальйон Гренадерського полку № 765, у складі

⁷⁵¹*Gaujac P. Les Volontaires de l'Est sur le front Francais, 1944-1945. 6e partie - La Freiwilligen Stamm-Division (Suite de Militaria 215) / Pierre Gaujac // Armes Militaria Magazine. - № 219. - P. 25-33; Chazette A. Las unidades de Cosacos en Francia y de la Freiwilligen-Stamm-Divisiön de Lyon / Chazette A. II Revista espanola de historia militar. - 2007. - № 85-86. - P. 36-49.*

244-ї - колишній Східний саперний батальйон № 666 як IV-й (східний і від 21 липня - російський) батальйон Гренадерського полку № 932 та колишній Східний батальйон № 681 як IV-й батальйон (східний і від 21 липня - російський) Гренадерського полку № 934, у складі 266-ї - Східний навчальний батальйон № III Східного резервного навчального полку " Центр" (від 19 квітня 1944 р. - № П/897) та колишній Східний батальйон № 629 (від 19 квітня 1944 р. - батальйон № IV/899 (IV-й батальйон Гренадерського полку № 899)). На 19 квітня 1944 р. у деяких німецьких піхотних дивізіях тимчасово було по три і більше Східних батальйонів. Командуванню 265-ї піхотної дивізії, зокрема, були підпорядковані Східний батальйон № 634 (від 19 квітня 1944 р. - III-й батальйон Гренадерського полку № 896), Північно кавказький піхотний батальйон № 800 (від 19 квітня 1944 р. - № 1/894 (1-й батальйон Гренадерського полку № 894)) та Східний артилерійський дивізіон № 752 (на червень 1944 р.). У складі 416 та 709-ї піхотних дивізії було по 4 Східні батальйони, що разом із "допоміжними добровольцями" у решті військових підрозділів цих з'єднань складало майже 50 % від їх загального вояцького складу. У складі 416-ї піхотної дивізії, зокрема, перебували Східні батальйони № 603, 653 і 667, об'єднані у Гренадерський полк №714 (східний, від 22 червня 1944 р. російський), а також Східний батальйон №662 (від 19 квітня 1944 р. - III-й (російський) батальйон Гренадерського полку № 712). У складі 709-ї піхотної дивізії були 4 Східні батальйони, а саме Східний батальйон № 649 (російський) (від 19 квітня 1944 р. - № I./729 у Ля-Брассері, Грузинський піхотний батальйон № 795 (від 19 квітня 1944 р. - № IV/739) у Турко віллі (TurqueviUe), Грузинський піхотний батальйон № 797 (від 19 квітня 1944 р. - № I/739) у Говілі (OoiyiPe), Східний батальйон № 635 (рос.) – у м. Донвіль-ле-Банс (Donville-les-Bains). Усього на травень 1944 р. в адміністративному підпорядкуванні генерала Добровольчих з'єднань було (більшою мірою номінально) понад 180000 "східних добровольців"⁷⁵².

Після призначення на нову посаду Е. Кестрінг якісно змінив становище й забезпечив краще озброєння, постачання й опіку Добровольчих з'єднань. На зламі 1943-1944 рр. Г. Гелльміх, а згодом Кестрінг зверталися до ГШ СВН із відповідними клопотаннями щодо "добровольчих борців", у результаті чого вжито певних заходів. 29 жовтня 1943 р. генерал-квартирмейстер ГШ СВН вказав на необхідність подбати про "добре трактування, достатнє забезпечення і краще харчування, щоб викликати довіру й виховати допоміжних добровольців для добровільної, старанної праці"⁷⁵³. 3 січня 1944 р. він наказав створити при групах армій центральні довідкові бюро для відновлення зв'язків між вояками Східних військ, "гіві", східними робітниками та їх родинами⁷⁵⁴. Ці кроки щодо соціальної опіки, на думку Кестрінга, були "кращою передумовою для бойової дружби та довіри" між німецькими й іноземними військовослужбовцями і водночас виявом успіху "наполегливої боротьби проти партії" та проти пронацистськи налаштованої частини генералітету⁷⁵⁵. Вжиті ефективні контрзаходи у відповідь на більшовицьку пропаганду у Східних військах швидко дали очікувані

⁷⁵²Mai 1944. Veränderungen beim General der Freiwilligenverbände // BA, R 6/70; Tessin G. Verbände und Truppen...-Bd. 3.-S.3, 135; Bd.5. - S. 32; Bd. 8. - S. 278; Bd. 10. - S. 127; Bd.II. - S. 173, 343; Bd. 12. - S. 7, 9, 25, 37, 71, 101, 259; Bd. 13. - S. 10.

⁷⁵³ Auszug aus der Verfügung OKH, Generalstab des Heeres, Gen.Qu/Qu. 2/Org.Abt.(II). Nr.4679/42 geh. H.Qu., den 29.Oktober 1942. Betr.: Umgliederang der Versorgungstruppen // NA, T-175, roll 124, fr. 2598510-2598511.

⁷⁵⁴Erlass OKH/GenQu. v.03.01.1944: Errichtung v. Zentralauskunftstellen b. d. HGruppen zur Wiederherstellung d. Verbindungen zwischen Angehörigen d. Osttruppen, Hiwis, Ostarbeitern und ihr. Familien // IfZ, MA-545; NA, T-454, roll 88, fr. 001033-001036. ⁷⁵⁵KöstringE. Erfahrungen..., Bl. 29.

результати, унаслідок чого протягом січня 1944 р. кількість дезертирів з їх лав зменшилася⁷⁵⁶. 7 лютого у листі штаб-квартири ОКГ до РМО констатовано, що "кількість дезертирів, перебіжчиків тощо суттєво зменшилася" й "кризу [використання] місцевих з'єднань та допоміжних добровольців, яку можна було спостерігати у вересні та жовтні [1943 р.], вдалося подолати", вирішальними чинниками для чого були "опіка й заохочення військовослужбовців місцевих з'єднань", "надання відпусток з метою відвідання членів сімей у Райху" й "покращення становища східних робітників". Наказано "приділити особливу увагу покращенню становища військовослужбовців місцевих з'єднань та допоміжних добровольців, які виконують службу у німецьких Збройних силах"⁷⁵⁷.

Під впливом Е. Кестрінга і деяких штабних офіцерів з його оточення німецьке командування поступово змінило ставлення до вояків Східних військ, що означало перелом у політиці щодо східноєвропейських і тюркських формувань. Це було ще не повним зрівнянням із німцями, але де-факто і де-юре - значною мірою зрівнянням у правах із вояками із Західної і Центральної Європи. Уперше за воєнні роки воякам західноєвропейських і східних формацій запропоновано видати однакові посвідчення. 8 лютого 1944 р. ОКВ після узгодження із райхсфюрером СС наказало, що усі іноземці, котрі "діють як військово службовці з'єднань і організацій, що підпорядковані Вермахтові або перебувають у складі Вермахту", разом із бездержавними особами повинні до 15 квітня отримати своєрідний заміник паспорта - Посвідчення іноземця, форма "В" (*Ausländerausweis W*) (за винятком іноземців, які служили тільки у себе на Батьківщині). У посвідченнях була інформація про громадянство, як-от: "Франція", "не з'ясовано, раніше Латвія", "бездержавний, раніше Бельгія" і тільки ті фіні, котрі були громадянами СРСР - "не з'ясовано, раніше Радянський Союз" тощо. Ті, хто до 1939 р. проживав у СРСР, у графі "громадянство" писали "східний робітник". Ці посвідки, що мали власні номери й містили персональну інформацію про власника від опису зовнішності до зазначення його рідної мови, можна було використовувати для службових поїздок та відпусток для виїзду на Батьківщину⁷⁵⁸.

Зрівняння вояків Добровольчих з'єднань із німецькими військовослужбовцями відбулося в правах, нагородах, уніформах, озброєнні й платні. Спочатку право отримувати німецькі військові нагороди мали переважно балтійці й емігранти з територій, що перебували під владою СРСР. 1 серпня 1943 р. у наказі ГШ СВН офіційно визначено, що "бійці РОК можуть отримувати [німецькі] медалі та службові відзначення" й "для військовослужбовців балтійських держав (естонці, латвійці, литовці) діють особливі розпорядження"⁷⁵⁹. Від лютого 1944 р. право бути нагородженими німецькими нагородами поширено на військовослужбовців усіх національностей Добровольчих з'єднань. Встановлено єдиний порядок нагородження військовими відзначеннями німців і ненімців. 14 лютого ОКВ надало військовослужбовцям національностей Східної Європи, Кавказу і Середньої Азії офіційне право бути нагородженими Залізними хрестами та іншими німецькими нагородами і навпаки - нагороджувати вояків Вермахту

⁷⁵⁶Ber. ОКН/Heerwesen-Abt. v. Febr. 1944: Fahnenfl. b. landeseigenen Hilfskräften des Ostens // NA. T-454, roll 40, fr. 01054.

⁷⁵⁷ОКН/GenStdH/GenQuAbt.Kriegsverw.(Qu5).Nr.II/1013/44geh.Geh.H.Qu.ОКН,d.7.2.1944.An RMfdbO und Generalbevollmächt. für d. Arbeitseinsatz. Betr.: Haltung d. landeseig. Hilfskräfte des Ostens // NA, T-454, roll 39, fr. 391095.

⁷⁵⁸Abschr. ОКВ. 2/27.1068/44 geh. АWA/Ag/2 (lila) - AAusl/Abw 111/44. An Verteiler. I.A. gez. Linde // BA-MA, RW 5/681, Bl. 8.

⁷⁵⁹ОКН, Gen.Qu/Qu. 2/Org.Abt.(II). Richtlinien zur Verleihung der Tapferkeits- und Verdienstauszeichnung der Angehörige der Ostvölker. Stand 1.August 1943. I.A. // РГВА, ф. 1303, оп. 3, д. 51, л. 63.

Відзначеннями за хоробрість для представників східних народів⁷⁶⁰. Однак саме остання нагорода була найпоширенішою серед вояків східних формувань, тоді як Залізний хрест їм присвоювали тільки переважно за хоробрість у наступальних діях на фронті чи в боях, прирівняних до фронтових (наприклад, на середину 1944 р. цим відзначенням різних ступенів нагороджено 1700 бійців "РОНА" і тільки 25 її бійців - Залізними хрестами 2-го класу (27 січня ним був нагороджений сам Б. Камінський)⁷⁶¹. Від початку 1944 р., крім німецьких нагород, східноєвропейські вояки іноземних формувань ЗС Німеччини отримували відзначення тих сателітних країн Райху, на території яких брали участь у бойових діях (наприклад, вояки козацької дивізії - військові нагороди ЗС Хорватії з іменними грамотами від А. Павеліча⁷⁶²).

У доповненні до розпорядження оргвідділу ГШ СВН від 18 березня 1944 р. наказано підготувати списки на тих військовослужбовців Добровольчих з'єднань, "які за характером, поставою [*Haltung*], успіхами і політичною надійністю" могли бути визнані гідними того, щоб носити німецькі військові відзнаки. Згідно з ним ненімецькі офіцери могли отримати німецькі офіцерські відзнаки після подання і розгляду представниками німецького командування пропозицій штабних офіцерів місцевих допоміжних сил при командирах Східних військ спецпризначення при групах армій та арміях Вермахту. За поданням штабних офіцерів до 1 травня наказано "сумнівних підстарший" скерувати на навчальну перевірку до старшинських шкіл для місцевих офіцерів; надавати їм військовий ступінь міг німецький зверхник із дисциплінарними повноваженнями командира полку або батальйону. До 1 липня наказано повідомити про тих осіб, котрі після перевірки були визнані такими, які не заслуговували права носити відзнаки німецьких військовослужбовців. При цьому обмежено можливості для просування по службі для "гіві", яким можна було надавати тільки три ступені - добровольця, ефрейтора і старшого ефрейтора. Оскільки була плутанина у рангах у різних формуваннях Добровольчих з'єднань, затверджено єдині норми й назви ступенів у цих формаціях. Німецьким ступеням, зокрема, відповідали такі українсько-російські (або козацькі) їх аналоги: лейтенант - підпоручник (хорунжий), обер-лейтенант - поручник (сотник), гауптман - капітан (осавул), майор - майор, підполковник - підполковник (військовий старшина), полковник - полковник, генерал-майор - генерал-майор (отаман). Затверджено і таке положення: "Німецькими службовими відзначеннями нагороджувати також місцевих підстарший та стрільців у Добровольчих з'єднаннях Сходу". Наказано після закінчення підстаршинського й старшинського навчання його випускникам видавати не німецькі, а їх національні емблеми й водночас "передбачені для місцевих допоміжних сил наруканні відзнаки надалі носити [теж] німецькому кадровому, тобто зв'язковому персоналові"⁷⁶³.

⁷⁶⁰OKW. 6366/44. WZA/Wz. IIIc. Betr.: Verleihung d. "Tapferkeits-u. Verdienstauszeichnung f. Angehörige d. Ostvölker" an deutsche Wehrmachtsangehörige // NA, T-78, roll 110, fr. 6031943-6031944.

⁷⁶¹Сов. секретно. 3 ноября [194]4. № 1181/6. ГОКО - тов. Сталину И. В., СНК СССР -тов. Молотову В. М., ЦК ВКП(б) - тов.Маленкову Г. М. Нар. ком. внутр. дел Союза ССР (Л. Берия) // ГАРФ, ф. 9401, он. 2, д. 67, л. 196.

⁷⁶²*Алферьев*Б. Генерал Доманов [Електронний ресурс] / *Борис Алферьев*. - Режим доступу: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html

⁷⁶³ Anlage 2 zu OKH / GenStdH / Gen.Qu. / Iva / Gen.d. Freiw. Verb. b. Chef Gen. St.d.H. / GenStdH. Org.Abt.Nr. 11/32003/44 geh. v. 18.3.44. Ausführungsbestimmungen zum Tragen der deutschen Dienstgradabzeichen und besonderen Kennzeichen der Angehörigen der landeseigenen Verbände und der Freiwilligen (Hilfswillige) aus dem Osten //NA, T-501, roll 229, fr. 000028-000031.

Накази генерала Східних військ від 23 квітня і наказ генерал-квартирмейстра ГШ СВН від 29 травня 1943 р. про мундири, озброєння та відзнаки для вояків цих військ не усюди виконували через відсутність достатньої кількості німецьких одностроїв та озброєння. 29 жовтня генерал-квартирмейстер визнав, що на той час проблему обмундирування не вирішено: "Місцевим допоміжним добровольцям, котрих зачислено до військових частин, видавали одяг з армійських фондів, відремонтований після визнання його непридатним для використання у бойових діях"⁷⁶⁴. 18 березня 1944 р. генерал Добровольчих з'єднань, зважаючи на цю ситуацію, на підставі свого розпорядження від 20 лютого наказав "військовослужбовцям місцевих з'єднань та добровольцям (допоміжним добровольцям) зі Сходу негайно видати мундири та спорядження, які мають німецькі вояки" й видати їм німецькі службові відзнаки і власні національні "нарукавні відзнаки як особливі пізнавальні знаки"⁷⁶⁵. 29 травня генерал-квартирмейстер ГШ СВН теж видав накази про запровадження уніформ та відзнак для "місцевих з'єднань сухопутних військ" Німеччини⁷⁶⁶ і перейменування східних частин відповідно в українські або російські залежно від більшості представників першої чи другої національності у конкретному формуванні⁷⁶⁷. Для вояків збройних формувань, номінально трактованих як складові частини Добровольчих з'єднань, затверджено кокарди й національні емблеми⁷⁶⁸. Підтверджено наданий навесні 1943 р. дозвіл носити на лівому рукаві нашивки "РОА" для вояків російських формувань, "УВВ" - для українських (і для старшин та підстарший - на правому), і на правому рукаві - національні нашивки для представників народів тюркської мовної групи і кавказців⁷⁶⁹.

Одним із наслідків запровадження посади генерала Добровольчих з'єднань була зміна політики щодо козацьких формувань, що за два роки трансформувалися в добре організовану й чітко структуровану силу, офіційно визнану різними німецькими міністерствами й відомствами. Ці формації перейшли з-під контролю районних та міських поліцейних управлінь і комендатур Вермахту у централізоване підпорядкування ОКВ, а з метою недопущення багатовладдя і міжусобиць регіональних отаманів було створено єдиний козацький центр. На початку 1944 р. організовано адміністративний орган і водночас своєрідну "Директорію старійшин" козацьких формувань ЗС Німеччини - Головне Козацьке Управління (*Главное Казачье Управление / Hauptverwaltung*

⁷⁶⁴Auszug aus der Verfügung OKH, Generalstab des Heeres, Gen.Qu/Qu. 2/Org.Abt.(II). Nr.4679/42 geh. H.Qu., den 29.Oktober 1942. Betr.: Umgliederung der Versorgungsgruppen // NA, T-175, roll 124, fr . 2598510-2598511.

⁷⁶⁵Abschr. OKH GStdH/GenQu/IVc. General d. Freiwilligen-Verbände. Betr.: Uniform landeseigenen Verbände des Heeres aus d. Osten und Einführung d. deutsch. Dienstgradeabzeichen: Anl.l. Ausführungsbestimmungen zur Ausstattung d. Angehörigen d. landeseigenen Verbände und den Freiwilligen (Hiwi) aus d. Osten mit Bekleidung und Ausrüstung wie deutsche Soldaten // NA, T-501, roll 229, fr. 000025-000026.

⁷⁶⁶OKH. Gen.St.d.H./Gen.Qu. Gen. d. Freiw. Verb. b. Chef Gen. St.d.H. Nr.II/32003/44 geh. H.Qu., d. 29.5.44. Betr.: Uniform landeseig. Verbände d. Heeres aus d.Osten u. Einführung d. deutschen Dienstgradeabzeichen // NA, T-501, roll 229, fr. 000025.

⁷⁶⁷OKH. Gen.St.d.H./OrgAbt. Nr.II/33837/44 g. Geheim. H.Qu., den 29.5.44. Betr.: Umbenennung der Ost-Verbände // NA, T-501, roll 229, fr. 000034-000035.

⁷⁶⁸Einheiten der Freiwilligen aus dem Osten in der Wehrmacht //Allgemeine Heeres-Mitteilungen. - Berlin: Hrsgb. v. OKH, 1944. - S. 109; Besondere Abzeichen (Uniform, Kokarden u. Ärmelabzeichen d. Freiwilligen aus dem Osten (Russische Befreiungsarmee, Ukrainisches Befreiungsheer, Esten, Letten, Litauer, Kosaken (Don, Terek, Kuban, Sibir), Turkestaner, Wolgatataren, Nordkaukasier, Aserbeidschaner, Armenier, Georgier) // Heeresverordnungsblatt, Teil B. - Berlin: Hrsgb. v. OKH, 1944. - S. 181.

⁷⁶⁹*Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 21.

der Kosaken), відоме згодом як Головне Управління Козацьких Військ - ГУКВ (*Главное Управление Казачьих Войск / Hauptverwaltung des Kosakenheeres*), в котрому вояки козацьких формувань вбачали майбутній козацький уряд на чужині. 31 березня генерал Добровольчих з 'єднань визнав цей адміністративний орган представництвом "для захисту козацьких прав" перед німецьким командуванням⁷⁷⁰.

ГУКВ перебрало на себе частину функцій генерала Східних військ, а його повноваження були подібними до повноважень генеральних інспекцій РОК у Сербії та Естонського і Латвійського легіонів Ваффен-СС. Це управління здійснювало загальне керівництво усіма козацькими формуваннями ЗС Німеччини, контролювало збір козаків у німецькому тилу й розселення їх поза межами їх рідних земель, забезпечувало вербування й скерування добровольців до дивізії Г. Паннівціца, а також видання різних інструкцій та директив, затвердження штатів військових формувань, вивчення питань присвоєння військових звань тощо. Начальником ГУКВ німецькими інстанціями був затверджений генерал Пьотр Краснов* (котрого 16 березня 1943 р. офіційно зачислили на службу до Козацького керівного бюро⁷⁷¹). 5 травня 1944 р. він призначив шефом штабу цього управління свого племінника полковника Семьона Краснова; до ГУКВ увійшли також генерал В'ячеслав Науменко як заступник Краснова і отаман козацького Кубанського війська й полковники С. Павлов та Ніколай Кулаков як отаман козацького Терського війська. П. Краснов отримав повноваження генерального інспектора козацьких військ Вермахту так само, як Й. Соодла та Р. Бангерскіс - права генеральних інспекторів відповідно Естонського та Латвійського легіонів військ СС. Краснов обстоював ідею відділення козацьких областей від Росії, але залишився прибічником укладення тісного союзу між козаками і майбутнім урядом Росії. Краснов прагнув сформувати козацьку армію і перекинути її на Східний фронт для захоплення Донської області й створення козацької держави. Проте його плани перекреслив наступ ЧА, унаслідок якого частину вояків козацьких формувань разом із родинами евакуйовано до Кам'янець-Подільської області й звідти до Білорусі. 13 квітня між німецьким генеральним комісаром Білорусі К. Готтбергом, П. Красновим і полковником С. Павловим укладено домовленість про зрівняння у правах вояків козацьких і німецьких формацій на її території⁷⁷². Військовослужбовців козацьких формувань

⁷⁷⁰Ленивое А. К. Под казачьим знаменем... - С. 42¹⁵.

* Пьотр Николаевич Краснов народився 10 вересня 1869 р. у Санкт-Петербурзі. У 1909 р. закінчив офіцерську кавалерійську школу. Від 1910 р. - полковник, командував 1-м Сибірським полком ім. Єрмака, з яким брав участь у Першій світовій війні. У листопаді 1914 р. отримав орден Св. Георгія 4-го ступеня, ранг генерал-майора і був призначений командиром 1-ї бригади 1-ї Донської козацької дивізії. Від липня 1915 р. під його командування передана 3-я Донська козацька дивізія, а у вересні того року - 2-а (об'єднана) козацька дивізія. Від вересня 1917 р. - командувач 3-го кінного корпусу зі ступенем генерал-лейтенанта. Після жовтневого перевороту скерував невеликі частини корпусу на Петроград, але через незначну чисельність своїх сил повернувся на Дон, й у березні 1918 р. очолив антибільшовицьке повстання. 16 травня 1918 р. обраний отаманом Донського війська і після вступу в Донську область німецьких військ уклав військовий союз із кайзерівською Німеччиною. У 1920 р. емігрував і спочатку жив під Мюнхеном, а від 1923 р. - у Франції. Брав активну участь в політичній діяльності, співпрацював із російськими монархістами, РОВС та іншими емігрантськими організаціями. Від 1936 р. у Німеччині (див.: *Смирное А. А. Атаман Краснов I А. А. Смирнов.* - М.; СПб., 2003).

⁷⁷¹ГАРФ, ф. 5796, он. 1, д. 26, л. 261.

⁷⁷²HSSPF u. GenKomm. Weissruthenien v. 13.4.1944: Vereinbarung zwischen v. Gottberg, Gen. Krassnow, Obst. Pawlow zur Gleichstellung d. Kosakenverbände mit deutschen Verbänden // IfZ, MA -249; NA, T-454, roll 23, fr. 000758-000759.

підтримав особисто шеф СС-ГА, який 3 травня у листі Готтбергу звернув увагу на "велике політичне значення, яке набуває козацьке питання у східній політиці". Тоді ж уповноважений РМО при ГА "Північна Україна" майор Оскар Вальтер Мюллер був призначений уповноваженим Г. Бергера для реєстрації, евакуації та розселення козаків в тоді ще окупованих східних областях⁷⁷³. Сформовані й нові козацькі військові частини поповнено біженцями у віці від 15 до 35 років, яких скеровували до козацьких батальйонів поліції порядку в ГГ і козацького вишкільного полку в Епіналь⁷⁷⁴.

Козацькі формування, прирівняні до військових союзників Райху, були у відносно кращому становищі порівняно з частинами РОА в той час, коли А. Власов опинився в політичній ізоляції у Берліні. Якщо поняття "РОА", "УВВ" та "Латвійський легіон" стали узагальнюючою назвою для окреслення більшості відповідно російських, українських та латвійських формацій німецького війська, назва "Козацькі війська" була загальним терміном для козацьких формувань різного підпорядкування, що діяли на боці Райху. На початок 1944 р. замість запроваджених у 1942 р. нарукавних емблем із написами латинкою "Don", "Terek" та "Kuban" козаків забезпечено нарукавними емблемами зі скороченнями кирилицею "ВД" від слів "Войско Донское" (яку в 1-му Донському полку носили на правих руках й у 5-му - на лівих), "ТВ" від слів "Терское войско" і "КВ" від слів "Кубанское войско", а також стандартними погонами (зображення яких у грудні 1943 р. були опубліковані у присвяченому Східним військам спецномері журналу "Сигнал")⁷⁷⁵. Вояки козацької дивізії носили переважно німецькі мундири з традиційними козацькими емблемами у вигляді кокард та лампасів, кольори яких разом із нарукавними знаками залежали від регіонального характеру та назви полку. Щоправда, унаслідок нестачі стандартних уніформ та емблем багато козаків носили німецькі кокарди й найрізноманітніші військові однострої: угорські, італійські, французькі, радянські тощо, які вони переробляли на козацький зразок, перешиваючи або доповнюючи елементами власних традиційних уніформ⁷⁷⁶. Крім того, специфічні емблеми запроваджено для транспорту іноземних дивізій Вермахту та військ СС. На легкових машинах та військовій техніці боснійської, української та балтійських дивізій та російської бригади Ваффен-СС, зокрема, використовували військові емблеми цих з'єднань. Водночас за наказом командира 1-ї Козацької дивізії Вермахту від 14 листопада 1943 р. для легкових та вантажних машин і великих возів запроваджено емблему із зображенням двох перехрещених "золотих" шабел і "золотої" булави на блакитному фоні й 32-міліметровою синьо-червоною смугою у верхній частині для 1-го Донського кавалерійського полку й червоно-синьою смугою - для 5-го⁷⁷⁷.

Директиви ГШ СВН про відзнаки та інші справи вояків козацьких та інших формувань Добровольчих з'єднань продубльовано у наказах штабів окупаційних військ.

⁷⁷³RMfdbO, P 420a/44 g. Sonderzug, den 3.5.1944. 1) Gen.-Kom. Weißruth. SS-Ogruf.Gottberg. 2) Doppel an P 3. Berger // IfZ, MA-797; NA, T-454, roll 26, fr. 000150.

⁷⁷⁴Zusammenfassung d. wehrfähigen Kosaken- und Kaukasierflüchtlinge zu Bataillonen (Kos.-Btl. 111, 209). 1944 // BA, R 19/326; Korrespondenz RMfdbO/Beauftragter b. d. Heeresgruppe Süd (Major O. W. Müller), RMfdbO/Bef f. d. Kaukas.-u. Kosakenflüchtlinge (Hauptmann Theurer), RMfdbO, Januar-Februar 1944 // IfZ, MA-541; NA, T-454, roll 39, fr. 001099-001126. ⁷⁷⁵Kosaken-Einheiten: Schulterklappen und Ärmelabzeichen // ЦДАВО України, ф. 3971, оп. 1, спр. 5, арк. 54.

⁷⁷⁶Алферьев Б. Генерал Доманов [Електронний ресурс] / Борис Алферьев. - Режим доступу: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html

⁷⁷⁷Kosaken. Der Zweite Weltkrieg [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://home.hetnet.nl/~gabby-pat/kosaken.htm>

Наприклад, штаб ГА "Північ" 17 червня 1944 р. наказав, що німецькі солдати повинні віддавати честь іноземним підстаршинам і німецькі унтер-офіцери - ненімецьким офіцерам, а нарукавні відзнаки "місцевих допоміжних сил" зобов'язано носити теж представників німецького кадрового персоналу⁷⁷⁸. Підстарший Добровольчих з'єднань зобов'язано проходити короточасні перевірки "професійної придатності" (перевірки того, чи заслуговують вони носити німецькі відзнаки). Наприклад, згідно з наказом шефа штабу Військової окружної команди в ГГ К. Газельоффа від 1 травня усі під-старшини "місцевих з'єднань" СВН до 10 травня мали пройти курси перевірки⁷⁷⁹. За розпорядженням штабного офіцера "місцевих допоміжних сил" при ГА "Північ" від 14 травня усі "місцеві унтерофіцери" Добровольчих з'єднань, яким надано дозвіл присвоювати німецькі відзнаки, повинні були до 1 червня зголоситися до нього, щоб пройти "верифікацію кваліфікації"⁷⁸⁰. Тоді ж видано розпорядження про опіку над вояками Добровольчих з'єднань у разі інвалідності, їх допуск до будинків відпочинку в Німеччині та матеріальну допомогу для членів їхніх сімей у разі втрати годувальника. Від 1944 р. завдяки зверненням управління забезпечення військовослужбовців німецької армії Німецький банк відкрив спеціальні рахунки на добровольців німецької армії з окупованих східних районів. Для родичів бійців РОК запроваджено виплату пенсій, подібну до тієї, яку отримували німецькі вояки. За розпорядженням оргвідділу ГШ СВН створено 21 воєнний шпиталь, 10 шпиталів при резервних військах на 25000 ліжок. Під час підготовки медичного персоналу для цих закладів головний пріоритет надано підготовці сотень росіян і меншою мірою представників інших народів. У 1944 р. організовано курси для російських медиків, які пройшли загалом 850 російських офіцерів військово-медичної служби, й навіть школу для навчання російських ветеринарів. Для опіки поранених виділено 900 російських медсестер, яких навчали у двох школах санітарок. Для тих скалічених військовослужбовців Добровольчих з'єднань, які не могли більше повноцінно виконувати свої обов'язки у війську, відкрито 4 будинки інвалідів⁷⁸¹. Соціальну опіку щодо вояків Добровольчих з'єднань запровадило і відомство А. Розенберга, що теж було проти дискримінаційного статусу Східних військ. Провідні діячі РМО Г. Менде та О. Бройтігам забезпечили з метою їх оздоровлення 10 будинків відпочинку для представників певної нації (річне утримання яких склало 2 мільйони райхсмарок); 8 будинків інвалідів, де вояки були розподілені за національною ознакою (на їх утримання упродовж року також виділено 2 мільйони райхсмарок)⁷⁸². На середину 1944 р. за сприянням А. Розенберга відкрито шість будинків відпочинку для представників різних національностей із військовослужбовців Добровольчих з'єднань: два (по 275 місць для відпочинку в кожному) у місцевості Кьонігсварт у Судетах - для росіян; Сангерберг (275 місць) - для козаків; Нечетін (275 місць) у місцевості Марієр - для українців; Гіршберг (130 місць) у Райху - для грузинів та представників народів

⁷⁷⁸Obkdo. HGr. Nord. Z.: 11 (I) Nr.10965/44 geh. O.U., den 17.6.44. An Obkdo. HGr. Nord Stabs-Offz.f. landeseig.Hilfskräfte. Betr.: Tragen des Ärmelabzeichens durch deutsche Soldaten // РГВА. ф. 1303, оп. 3, д. 54, л. 28.

⁷⁷⁹WehrkreiskdoGG.Abt.IaONr.332/44geh. Krakau,den 1.5.44. Geheim. Betr.: Uniform landeseigener Verbände d. Heeres aus d. Osten u. Einführung d. deutsch. Dienstgradeabzeichen. F. d. Wehrkreiskdo Hazeloff // NA, T-501, roll 229, fr. 000019.

⁷⁸⁰Abschrift. Fernschreiben vom 14.5.44. An O.Qu.Nord. Betr.: Uniform landeseigener Verbände des Heeres aus dem Osten. Stabsoffizier für landeseigene Hilfskräfte beim Okdo d. Heeresgruppe Nord Nr.218/44 geh. // РГВА, ф. 1303, оп. 3, д. 54, л. 21.

⁷⁸¹РГВА, ф. 1372, оп. 3, д. 1433, л. 1-5; Д. 1431, 1432; *Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 30-32.

⁷⁸²*Arlt F.* Fürsorge für die Ostverbände bezw. deren Angehörigen / *Arlt F.* // IfZ, ZS 399/1, Bl. 44.

Північного Кавказу; Бюглау під Дрезденом (100 місць) - для вірмен⁷⁸³. Однак ця кількість шпиталів і будинків відпочинку була недостатньою, зважаючи на те, що тоді у формаціях Добровольчих з'єднань служили майже дві сотні тисяч вояків.

Складним для вирішення було також питання укладення шлюбів для вояків Східних військ, особисте життя яких регламентували й обмежували дискримінаційні розпорядження⁷⁸⁴. Наприклад, у розісланому влітку 1943 р. наказі № 3790/433 відділу "1 б" штабу 321 -ї піхотної дивізії щодо російських добровольців на допоміжній службі у цих військах передбачено, що "у разі подання заяви добровільним помічником про його бажання укласти шлюб повинна відбутися перевірка його нареченої так само, як і його самого" й "при цьому необхідно перевірити, чи когось із родичів нареченої не запідозрили у зв'язках із партизанами"⁷⁸⁵. Жінок часто не допускали навіть до періодичних контактів із вояками Добровольчих з'єднань, особливо у Німеччині. Становище погіршували часто суперечливі розпорядження. Наприклад, 10 жовтня 1943 р. командир Східних військ спецпризначення № 704 Г. Ошманн під час переведення вояків східних частин на Захід дозволив транспортувати разом із ними їхніх жінок, яких мали забезпечити роботою після прибуття на місце призначення⁷⁸⁶, а 12 березня 1944 р. господарський штаб ОКВ натомість видав розпорядження про відокремлення жінок від східних частин, транспортованих на територію Третього Райху⁷⁸⁷. Така ситуація й відсутність "мовних мостів" під час встановлення вояками Східних військ поза межами їх рідних земель контактів із жінками інших національностей зумовлювали випадки насильства й "з метою оборони" цих жінок використано кілька "будинків терпимості" під медичним контролем (наприклад, у Веере поблизу Кааі у Голландії для російських та інших підрозділів Добровольчих з'єднань, які перебували у цій місцевості⁷⁸⁸), хоча у східних тюркських батальйонах мулли були різкими противниками цих впроваджень⁷⁸⁹. Проте це не вирішило проблеми. Тільки 7 квітня після особистих клопотань Е. Кестрінга ОКГ дозволило укладати шлюби "між добровольцями і східними робітницями"⁷⁹⁰.

Після перейменування Східних військ та офіційного запровадження національних відзнак для вояків причислених до них формувань треба було скасувати дискримінаційний знак "Ост" для східноєвропейських робітників у Райху і замінити його емблемами з елементами національних символік східноєвропейських народів, щоб не склалося враження непослідовності політики Райху. Такий крок був доцільним ще й тому, що

⁷⁸³OKH, Chef d.Heeresrüstung und Befehlshaber des Ersatzheeres. АНА/Стаб III Nr.20 459/44 geh. Berlin, den 11.5.44. Geheim! Betr.: Erholungsheime; Stabsoffizier für landeseig. Hilfskräfte beim OKdo HGrNord. H.Qu., d.[Mai] 1944. Betr.: Beurlaubung v. landeseigenen Hilfskräften des Ostens. gez.[Unterschrift]. Hauptmann // РГВА, ф. 1303, он. 3, д. 50, л. 190 а; д. 54, л. 22-35, 37-82, 63. ⁷⁸⁴[RMO] Hauptabteilung I. Tgb.Nr.1717/43 g. 27April 1943. Nr. 870/43 g. Fernschreiben. KR-Anna/EM 06136 23/4/43 1910. Geheim. Reichsminister f. d. b. O. Berlin. OKH / Gen.St.D.H. / Gen. d. Osttr. IVNr.1088/43 geh. //BA, R 6/141, Bl. 11.

⁷⁸⁵Катусев А. Ф., Оппоков В. Г. Движение... //ВИЖ. - 1991.-№7.-С. 18.

⁷⁸⁶Geheim. AOK 4. Kdr d.Osttruppen Ia Nr.1185/43 geh. A.H.Qu., den 10.10.1943. Betr.: Einzelanordnungen für den Abtransport der Ostverbände. Für das AOK Der Chef des GStabes I.A. Oschmann // BA-MA, RH 58/78.

⁷⁸⁷FS OKW/WFStab v. 12.03.1944:Neuordnung d. ins Reichsgebiet zurückverlegten Einheiten d. Ostwehrmacht auf Truppenübungsplätzen. Entfernung von Hiwis, besond. Frauen aus diesen Einheiten // NA, T-175, roll 135, fr. 006980-006983.

⁷⁸⁸Див. параграф "Entertainment: woman" у книзі: *Houterman J. N. Eastern Troops in Zeeland...* ⁷⁸⁹ *Heyendorff R.v. Führung fremden Volkstums...*, Bl. 33.

⁷⁹⁰OKH. Gen.StdH/Gen.d. Freiw.-Verb. IINr. 5164/44. HQu., den 7.April 1944. Betr.: Eheschliessungen zwischen Freiwilligen und Ostarbeiterinnen // NA, T-454, roll 94, fr. 000648.

політика щодо східних робітників безпосередньо впливала на настрої, психологічний стан і боєготовність вояків Добровольчих з'єднань. Ще у травні 1943 р. Й. Геббельс та Г. Гімmlер видали спільну директиву: "До іноземних робітників у Райху треба ставитися так, щоб зберегти їх працездатність і добитися зростання виробництва. Несправедливість, образи, зловживання мають бути припинені. Побої як форма покарання заборонені. Не можна очікувати великих досягнень від людей, яких зводять до становища тварин або недолюдків"⁷⁹¹. 14 березня 1944 р. Г. Бергер як статс-секретар в РМО у листі РМП виступив за краще трактування східних робітників⁷⁹². В адресованому шефові 4-го управління РСГА Г. Мюллеру листі від 24 березня А. Розенберг порадив трактувати східних робітників не як "остарбайтерів", а як іноземних робітників із країн Заходу "з огляду на сучасне перебування представників народів Сходу в німецькому Вермахті та з'єднаннях [Ваффен-]СС". Керівник РМО пропонував звільнити від обов'язку праці східних військовослужбовців "місцевих з'єднань Вермахту і [військ] СС, передовсім тих, які поранені або хворі"⁷⁹³. Під впливом аргументів Розенберга постановою Ради міністрів Райху в справі оборони держави від 25 березня й інструкцією генерального уповноваженого з використання і розподілу робочої сили Ф. Заукеля "остарбайтери" отримали таку саму заробітну платню й умови постачання, що й інші іноземні робітники; на них також без будь-яких обмежень поширено німецьке урядове рішення про наднормову й преміальну працю⁷⁹⁴. Через місяць після цього видано розпорядження про скасування дискримінаційного знаку "Ост" для робітників з окупованих східних областей у Німеччині і запровадження для них національних емблем, а саме: для українських робітників - із зображенням тризуба в синьо-жовтих барвах, для російських - із синім Андріївським хрестом на червоному тлі та для білоруських - з червоними колосками із зубчаткою на білому тлі⁷⁹⁵. 7 червня ці положення підтвердив райхсміністр внутрішніх справ Г. Гімmlер. Такі ж умови праці й права, які мали західні європейці, отримали робітники різних національностей з Кавказу та інших народів, представники котрих воювали у складі формацій, причислених до Добровольчих з'єднань. Якоюсь мірою на це рішення вплинули аргументи Кестрінга, який розумів важливість проведення Німеччиною єдиної політичної лінії щодо іноземців, які підтримували ведення війни Вермахтом і на фронті, і в тилу⁷⁹⁶.

Різні цілі, мови, характери й нерівноправний статус вояків зумовили психологічний бар'єр між німцями і представниками інших національностей у Добровольчих з'єднаннях. Усунути або хоч якось зменшити цей бар'єр повинна була насамперед пропаганда. Хоча армії А. Власова не створено, при багатьох таборах для радянських військовополонених та німецьких дивізіях організовано відділи опіки РОА (*ROA-Betreuungsstaffeln*)⁷⁹⁷. Від початку 1944 р. для російських пропагандистів регулярно ви-

⁷⁹¹Двинов Б. В ласовское движение... -С. 42.

⁷⁹²Schr.Berger an RMinVuP v.14.03.1944 // HZ, MA-546; NA, T-454, roll 92, fr. 000208-000212.

⁷⁹³RfdbO. P 1 145 a/44 g[eheim]. Berlin, den 24.März 1944. 1) An das RSHA z. Hd. von SS-Gruppenführer Müller, Berlin. 2) An den Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz. In Vertretung // NA, T-454, roll 104, fr. 000991.

⁷⁹⁴Reichsgesetzblatt. - 1944. -Nr.1. - S. 68; Reichsarbeitsblatt (Berlin). - 1944. - 15.April.-Nr.10.

⁷⁹⁵Українець. Тижневик для українських робітників (Берлін). - 1944. - 3 травня. - №18(101). -С. 2.

⁷⁹⁶Mamoulia G. Le Caucase... - S. 79.

⁷⁹⁷Anl.2 zu OKH/Gen.StdH./Org.Abt. Nr.II/12024/43 g.K v.20.4.43. Aufgaben der Russ. Betreuungsstaffeln der Dulags und Armee-Gefangenen-Sammelstellen // NA, T-78, roll 653, fr. 000756; BA-MA, RH 3/473. - S. 248; FHO Illb (Prop.) 13.Februar 1944. ROA-Betreuungsstaffeln b. d. Divisionen nach Meldung v. 10.01.1944 //NA, T-78, roll 465, fr. 6485612.

давали інструкції для орієнтації в тезах та гаслах пропагандистської діяльності⁷⁹⁸, а для німецьких офіцерів Добровольчих з'єднань - окремі повідомлення, у яких друкували звернення Е. Кестрінга⁷⁹⁹. Проте у німецьких інстанцій часто не було єдності щодо вибору предметів і тем навчання інонаціональних вояків й інколи серед останніх виникала полеміка з аргументами "за" і "проти" нав'язування їм світогляду німецьких націонал-соціалістів та характеру ідеологічного, політичного та військового вишколу вояків Добровольчих з'єднань⁸⁰⁰. На місцях командири німецьких армій дозволяли німецьким офіцерам цих формувань виголошувати доволі сміливі політичні обіцянки й закликали до коректного поводження з ненімецькими вояками та населенням окупованих територій. Наприклад, 10 березня штаб 4-ї армії видав наказ, у якому ставлення до військовослужбовців цих формацій детермінувалося тим, що "вони борються проти більшовизму, за вільну Росію, котра увійде як рівноправний член до сім'ї європейських народів під німецьким керівництвом". У ставленні до військовослужбовців Добровольчих з'єднань та населення наказано бути коректними: "Усяке неправильне поводження й особливо несправедливе ставлення можуть знищити плоди багатолітньої виховної роботи". Проте подібні накази не стали правилом і часто залежали передовсім від позиції командира конкретного з'єднання чи політичної позиції офіцерів його штабу. Після переведення на Захід Східні батальйони також отримали свої власні пропагандистські штаби: у Парижі - для тих формувань, що опинилися у Франції, у Вероні - для передислокованих до Італії й у Копенгагені - для розміщених у Данії⁸⁰¹.

Оскільки нові умови потребували нових інструкцій, 15 квітня 1944 р. командир Східних військ спецпризначення № 703 Б. Вартенберг на підставі піврічного досвіду використання Східних батальйонів на Західному фронті видав вказівки про методи агітації серед їх військовослужбовців. Стверджено, що за умови вмілого використання навіть тогочасні гасла є достатнім для пропаганди і гарантованим засобом для здобуття довіри інонаціональних військовослужбовців. В інструкціях, зокрема, сказано: "Ми мусимо не тільки виявити вояцьку товариську стосовно добровольців, а й замінити їм Батьківщину". До батальйонів Добровольчих з'єднань планували скерувати офіцерів, а до сотень - пропагандистів, які повинні були отримувати щонайменше раз на тиждень "інформацію про найважливіші події, інструкції та навчальний матеріал". Було визначено: "Завдання штабного офіцера для місцевих допоміжних сил при арміях - постійно регулювати й контролювати роботу пропагандистів у батальйонах". Для цієї мети при штабному офіцерові для місцевих допоміжних сил наказано створити відділ опіки (*Betreuungsstaffel*), кожен з яких мав проводити активну пропаганду, а також заохочувати культурні заходи, поширення книг та преси й заохочувати дописи вояків до газет, друкованих їхніми рідними мовами, виступи музичних та театральних груп у частинах. "Особливо кваліфіковані промовці" з ораторськими здібностями (офіцери тієї національності, з представників якої укомплектовано частини) повинні були посилити серед добровольців переконання, що, " незважаючи на включення їх до

⁷⁹⁸Ost-Prop. Abt. zbV: Merkblätter f. d. freiw. russ. Propagandisten (Merkblätter Nr.6/7, 8, 9, 10), März-September 1944 // BA-MA, MSg 123/33.

⁷⁹⁹Mitteilungen für den deutschen Soldaten in Freiwilligen-Verbänden, Mai 1944. Nr.3 // BA-MA, MS 123/22.

⁸⁰⁰AktVermerk RMfdbO/Dr.Pallon v. 7.-29.3.1944: Stellungnahme gegen Vorwürfe wegen falscher Schulung von Ost-Legionären im Lager Utrata // IfZ, MA-541; NA, T-454, roll 39, fr. 000885.

⁸⁰¹Пер. с нем. 4 танк, див., разведотдел. Ком. пункт дивизии, 10.3.44. Содерж.: Особый русский отряд. За командование дивизии: первый офицер Генштаба // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 672; Двинов Б. В ласовское движение... - С. 38.

німецьких з'єднань, німецькі відомства підтримують ідею творення власної визвольної армії "воjakів Східних батальйонів. При цьому пропагандистам-німцям наказано здійснювати "націонал-соціалістичне керівництво німецьким персоналом", оскільки метою їх діяльності було виховання "політичного солдата". Характерно, що водночас у вказівках не було жодного слова про необхідність індоктринації ненімецьких воjakів Добровольчих з'єднань ідеями НСДАП або антисемітською риторикою⁸⁰².

25 травня 1944 р. шеф відділу пропаганди ОКВ генерал Г. Ведель затвердив вказівки, у яких акцентував на потребі "посилення пропаганди у Добровольчих з'єднаннях". Він рекомендував особливу увагу звертати на нововведення ОКВ щодо урівноправнення з німцями вихідців з окупованих східних територій (як військовослужбовців, так і східних робітників), що, за словами Веделя, було кращим спростуванням більшовицької пропаганди про трактування німцями жителів Сходу Європи як "недолюджів". На противагу до поширюваної у радянських листівках тези про використання німцями воjakів згаданих формацій як "гарматного м'яса" рекомендовано заперечувати це твердженням, що до такої практики вдаються супротивники Райху, а саме американці й особливо англійці, котрі "протягом історії" довели, що використовують іноземні народи у братовбивчих війнах, тоді як самі ж радянські солдати визнають перед скеруванням на фронт, що їх командування посиляє їх "у м'ясорубку". Зазначено, що навіть при мінімальному покращенні матеріального становища військовослужбовців Добровольчих з'єднань вдало проведена пропаганда матиме вирішальний позитивний вплив на їх психологічний стан і боєготовність. Ведель радив попереджувати воjakів цих формувань, що і їх, і колишніх військовополонених у разі втеч на радянський бік чекає неминуча смерть. Майже одночасно з появою цих директив генерал Добровольчих з'єднань започаткував видавати повідомлення для командирів Східних військ спецпризначення та штабних офіцерів для місцевих допоміжних сил з метою "рекламувати" проведені німцями заходи серед воjakів і друкувати інструкції для пропагандистського роз'яснення розпоряджень німецького командування⁸⁰³. Подібні інструкції на місцях видали штаби німецьких з'єднань для роботи серед воjakів формацій Добровольчих з'єднань, переведених на Західний фронт (наприклад, видано інструкції про "військово-духовне керівництво" серед воjakів Добровольчої кадрової дивізії)⁸⁰⁴.

Протягом 1943-1944 рр. пресова політика Третього Райху щодо воjakів іноземних формувань ЗС Німеччини була подібна до тієї, яку проводив СРСР щодо представників різних національностей радянських військ. Відомо, що до кінця німецько-радянської війни на фронтах, флотах, у військових округах, діючих та резервних частинах ЧА виходило ПО газет мовами корінних народів союзних та автономних республік⁸⁰⁵.

⁸⁰²Kdr.d.Osttr.z.b.V.703 bei Ob.West (H.Gr.D.). Abt. Ic/OfA. Nr. 157/44 geh. H.Qu., den 15.4.194.

Betr.: Propaganda und NS-Führung bei den Freiwilligen-Verbänden. Geheim! Wartenberg // BA-MA, RH 58/63, Bl. 1-7.

⁸⁰³OKW, 40/44 WFSt/WPr (IV C). Berlin, den 25.Mai 1944. Richtlinien für die Propaganda in Freiwilligen-Verbänden. I.A.: gez.v.Wedel // РГВА, ф.1303 к, оп. 3, д. 54, л. 71-71 об.; ОКН. Gen. St.d.H/Gen.d.Freiw.Verb. H.Qu.OKH, den 22.5.44. Prop.-Hinweise Nr.1 zu den Mitteilungen für die Kommandeure d. Osttruppen z.b.V. u. Stabsoffiziere für landeseigene Hilfskräfte. I.A. Köstring. Gen. d. Kavallerie // РГВА, ф. 1303 к, оп. 3, д. 54, л. 45 об.

⁸⁰⁴Mitteilungen für die Kommandeure der Osttruppen z.b.V. u. Stabsoffiziere für landeseig.Hilfskräfte; Erlaß über die Versorgung; Propaganda-Hinweise // BA-MA, RH 19 XI/86; Befehl über Organisation und Durchführung d. wehrgeistige Führung und Abwehr. Wehrgeistige Führung u. Freiw.-Stamm-Division, 22.06.44 // BA-MA, RH 58/60.

⁸⁰⁵Попов Н. П., Горохов Н. А. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны / Попов Н. П., Горохов Н. А. - М.: Воениздат, 1981. - С. 257.

Водночас протягом 1943-1944 рр. виходили з друку десятки газет та журналів для вояків різних інонаціональних формацій на боці ЗС Німеччини, більшість яких видавали російською мовою. Після поразки Вермахту під Сталінградом АВП ОКВ отримав кошти для друкування вояцьких часописів рідними мовами вояків Східних військ, створення фронтових бібліотек і запрошення для виступів перед цими військовослужбовцями мандрівних акторських гуртків і театрів. Подібні заходи запроваджено теж для військовослужбовців з окупованих східних територій у ВМФ і ВПС Німеччини, які не були підпорядковані генералові Добровольчих з'єднань⁸⁰⁶.

Серед військовослужбовців слов'янських національностей поширювали тижневик "Доброволець" за редакцією Матвея Сахарова для росіян від лютого та "Український Доброволець" (редактор Г. Которович) для українців від травня 1943 р.⁸⁰⁷ Для вояків, номінально причислених до РОА, виходило найбільше російськомовних газет, головними з яких, крім пресових органів "Доброволець", "Зоря" та "Набат", були "Боєць РОА", "Фронтвий листок для добровольців", "Добровольчий вісник", "Сторінка добровольця", "Голос воїна" та інші. 25 квітня вийшов з друку перший номер газети "На козацькому посту" ("*На казачьем посту*") - головний друкований орган старшого покоління козацьких емігрантів, який друкували до останніх місяців війни. Від 1 жовтня Козацьке Керівне бюро при РМО видавало для вояків козацьких формувань журнал "Козацькі відомості" ("*Казачьи ведомости*") накладом 10000 примірників. Редакція відділу пропаганди штабу козацької дивізії видавала свої російськомовні газети: раз на три дні "Козацький заклик" ("*Казачий клич*"), у якому друкували статті про Дон, Кубань, Терек та Сибір, щоденний малоформатний "Козацький вісник" зі зведеннями німецького командування та "Козацький листок", у якому окрім іншого друкували розпорядження та накази. У січні-червні 1944 р. серед вояків російських або змішаних за національним складом військових формувань на боці Німеччини і вояків тих формувань, які володіли російською мовою, поширено інформаційний листок "Голос правди" (він виходив з друку накладом 1471000 і його поширювали також по той бік фронту) і щотижневу газету з такою ж назвою накладом 254800 примірників⁸⁰⁸. У 1944 р. для легіонерів кавказьких формувань друкували такі пресові органи (з огляду на складність транскрипції у тексті їх назв мовою оригіналу подано їх кириличну фонетичну транскрипцію): "Сакартвело" ("Грузія") за редакцією сина П. Маглакелідзе обер-лейтенанта Гайоза Маглакелідзе для грузинів⁸⁰⁹, "Гаястан" ("Вірменія") за редакцією Сурена Ові-ка⁸¹⁰ й згодом Вігена Шанта⁸¹¹ для вірмен, "Газават" ("Священна війна") за редакцією Абдурахмана Авторханова (псевдо "Гобашев") для швнічнокавказьких легіонерів, а також "Північний Кавказ" за редакцією А. Кантеміра для північних кавказців загалом. Крім них виходили з друку тижневик для азербайджанських легіонерів "Азербайджан" за редакцією професійного журналіста Фуада Емірджана (Амірджанова) і колишнього майора ЧА Меджита Карсалани, а у Берліні тижневик "Хюджум" ("Наступ") і місячник "Міллі Бірлік" ("Національне об'єднання"). Для калмиків від весни 1943 р. у Берліні

⁸⁰⁶*Köstring E. Erfahrungen...*, Bl. 30-32.

⁸⁰⁷*Mende G. v. Zeitungen für ostvölkische Freiwillige in der Deutschen Wehrmacht / Mende G. v. //* ВА-МА, MSg 123.

⁸⁰⁸Pz. Prop. Komp. 694. Brf.B.Nr.465/44 geh. O.U., den 17.7.1944. Geheim! Tätigkeitsbericht der Pz. Prop. Komp. 694 für die Zeit vom 1.1.-30.6.44 // ВА-МА, RH 21-4/317, Bl. 22.

⁸⁰⁹*Мамуліа Г. Грузинский легион...* - С. 43.

⁸¹⁰*Наджарян Р. Воспоминания [Електронний ресурс] / Рубен Наджарян. - Режим доступу:* http://membres.lycos.fr/armenianlegion/Nadjarian_memory.html

⁸¹¹*Абрамян Э. Кавказцы в Абвере...* - С. 33.

видавали пресовий орган Калмицького Національного Комітету "Хальмаг" ("Калмикія", німецькі цензори перекладали як "Калмик") за редакцією керівника військового трибуналу Калмицького з'єднання Бемби Цуглінова й від листопада 1944 р. щотижневик "Хальмаг Даяш" ("Калмицький воїн"), який редагував лейтенант Ніколай Манжиков. Виходили теж газети "Єні Туркестан" ("Новий Туркестан") для туркестанців й щотиж-нневий бюлетень "Бізим Доюшимиз" ("Наша битва") для вояків 162-ї піхотної дивізії (тюркської), "Ідель-Урал" за редакцією К. Галієва (а від 1944 р. - "За національну свободу" російською мовою) для Волзькотатарського легіону⁸¹².

Газети для вояків Добровольчих з'єднань цензурував куратор преси (*Pressebetreuer*) АВП ОКВ під контролем керівника групи "ВПр/IV ц"⁸¹³. Крім того, у кожного з вояцьких часописів був свій німецький цензор, який контролював їх зміст. Наприклад, російські газети "Доброволец" ("*Доброволец*") і "Зоря" ("Зоря"), друковані у Дабен-дорфі, цензурував зондерфюрер Вернер Борманн⁸¹⁴. Усі ці видання мали патріотичний характер, але в опублікованих статтях не можна було давати будь-яких конкретних політичних обіцянок. Оскільки різні установи Райху використовували у військовій політиці як росіян, так і представників інших великих народів і нацменшин СРСР, ці інстанції намагалися не допустити серед вояків неросійських формацій враження підтримки російських імперських сил й тим самим викликати їх несприйняття політики Райху й небажання воювати на його боці. Тому в російськомовних газетах для вояків Східних, козацьких та інших формувань, укомплектованих із росіян, була заборонена популяризація російських великодержавних амбіцій. Уся пропаганда серед вояків національними мовами з інформацією про історію та культуру народів вояків цих формувань певним чином була однією з форм як пропаганди націоналізму росіян, так і відродження націоналізму тих народів, які під тиском русифікації та більшовизації втрачали національну ідентичність і самобутність. Після втручання цензорів у багатьох із цих газет публікували коротку хроніку воєнних подій і вкрай недостатньо оригінальної інформації, через що вони були мало цікавими, що визнавали й самі їх читачі⁸¹⁵.

Тією чи іншою мірою серед вояків Східних військ (згодом Добровольчих з'єднань), а також інших іонаціональних збройних формувань, що діяли на боці ЗС Німеччини, пропагували антисемітизм, впроваджуваний на державному рівні у Третьюму Райху. Нацистські пропагандистські установи трактували євреїв серед вояків Добровольчих з'єднань як ворога № 2 після більшовизму або як № 3 після "капіталістів та плутократів Заходу". Ця ідея була постійною у заявах німецьких пропагандистів, публікаціях преси, що поширювалася серед іонаціональних вояків їх мовами, та листівках до бійців ЧА із закликом переходити на бік Вермахту⁸¹⁶. Антиєврейська риторика була однією з найголовніших у пресі, поширюваній серед татарських легіонерів; значна частина вміщених у них публікацій була синтезом націоналістичних і антисемітських ідей⁸¹⁷.

⁸¹²Халмаг - Der Kalmück. - 1943. - Nr.3/4 // BA, R 6/541; PPr.1 v. Krusestjern. Berlin, den 28.November 1944. Vermerk: Betr.: die Wlassow-Aktion ind. nichtruss. Presse//BA, R6/72, B1.71. ⁸¹³OKW. Nr.4078/44 g WFSz/AgWPr/WPrIV/IVc. An OKH/GenStdH/Gen. d. Freiw. Verb. Berlin, den 26August 1944. Betr.: Zensur der Freiwilligen-Presse //NA, T-78, roll 673, fr. 000729. ⁸¹⁴Steenberg S. Wlassow - Verräter oder Patriot? / Sven Steenberg. - Köln: Wissenschaft und Politik Verlag, 1968. - S. 110 f.

⁸¹⁵Наджарян Р. Воспоминания [Електронний ресурс] / Рубен Наджарян. - Режим доступу: http://membres.lycos.fr/armenianlegion/Nadjarian_memory.html

⁸¹⁶Ковалев Б. Н. Нацистский оккупационный режим... - С. 97; Речь (Орел). - 1943. - 26 января. - С. 2.

⁸¹⁷Cwiklinski S. Wolgatataren im Deutschland... - S. 98-101.

Утім антисемітизм був характерний для пропаганди серед вояків передовсім німецьких та союзних з'єднань у 1940-1945 рр. У пропаганді серед вояків іноземних формацій німецького війська він переважав більшою мірою у поєднанні зі згадкою про більшовиків як про "єврейсько-більшовицького ворога"; головний акцент усе ж зроблено на тому, що Східні війська воювали на фронті проти ЧА як основного "військового знаряддя більшовизму". Водночас в офіційних письмових програмах власовці уникали антиєврейської риторики (відомо, що ад'ютант Е. Кестрінга Г. Герварт був "мішлінге" 2-го ступеня, а один з ідеологів "акції Власова" Матвей Сахаров взагалі був євреєм)⁸¹⁸.

Від початку 1943 р. до газет періодично додавали скорочений переказ їх змісту німецькою мовою, а також видавали короткі інформаційні бюлетені для німецького кадрового складу, з якими ознайомлювали німецьких офіцерів та солдатів на фронті, в тилу і в таборах військовополонених⁸¹⁹. Завдяки цій інформації багато німецьких військовослужбовців уперше дізналися про історію та культуру народів Сходу Європи, Кавказу і Середньої Азії. Особливу роль у поширенні популярної інформації про укомплектовані з представників цих народів формації відіграв офіційний журнал відділу пропаганди ОКВ "Сигнал" (окремі номери якого від 1943 р. виходили з друку в перекладі російською мовою). На сторінках цього видання у 1943-1944 рр. вміщено багато ілюстрованих статей про російські, козацькі, українські та інші формування, що разом із частинами Вермахту воювали проти СРСР⁸²⁰. Завдяки тому, що ці публікації про створені зі "східних добровольців" збройні формування на боці Німеччини друкували з санкції і під контролем німецького командування, вони якоюсь мірою сприяли кращому ставленню вояків-німців на місцях до жителів завойованих східних областей і вояків Східних військ (Добровольчих з'єднань) та інших формувань із громадян СРСР. Під впливом уміщеної в німецькій пресі інформації про сотні й батальйони Східних військ опинилася також частина іноземних журналістів, котрі трактували ці формації як інструмент перетворення німецько-радянської війни у громадянську й "визвольну антибільшовицьку війну"⁸²¹.

Свій внесок у пропаганду серед вояків Добровольчих з'єднань зробило також РМП. Створену напередодні німецько-радянської війни при РМП генеральну референтуру "Східний простір", яку часто називали "Організація «Вінета»" або Пропагандистська служба східного простору "Вінета" (*Vineta Propagandadienst Ostraum e. V.*), на початку 1943 р. реорганізовано у відділ "Схід". У процесі пропагандистського впливу на жителів окупованих східних територій і військовослужбовців моно- та полінаціональних

⁸¹⁸ Русское освободительное движение и еврейский вопрос // Романько О. В. Советский легион Гитлера... - С. 11-29; Начальнику ЦШПД ген.-лейтенанту тов. Пономаренко. " " сентября 1943 г. Шепатовский//НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 47, л. 188; Двинов Б. Власовское движение... -С. 121; Andreyev C. Vlasov and the Russian Liberation Movement... - P. 133-135.

⁸¹⁹OKW/WFSt/WPr. (IV a): Mitteilungen für den deutschen Soldaten in Freiwilligen-Verbänden Nr. 1-6 // BA-MA, MSg 123/32; "Kosakenposten" (Fp.Nr. 02 306 = Ost-Prop.Abt. zbV Zeitung Kosakenposten), Nr. 19/1944,22/1944 und 2(42)/1945 // BA-MA, MSg 123/18; POA (Fp.Nr. 28 264 = Ost-Prop.Abt. zbV und Schriftleitung der turkvölkischen und kaukasischen Zeitungen) Nr. 7-9, 11-12; Lageberichte, Mitteilungsblätter (Herausgeber OKW/WFSt/WPr) // BA-MA, MSg 123/19.

⁸²⁰Nie wieder, sagen sie... Ein Bericht vom ukrainischen freiwilligen Ordnungsdienst // Signal. -1943. -April. - S. 7; Freiwillige aus Rußland // Signal. - 1943. - Mai. - S. 6; Für ihr Vaterland // Signal. - 1943. -August. - S. 3; Die Freiwilligen des Ostens // Signal. - 1943. - August. - S. 4-7; Russen reiten gegen Osten // Signal. - 1943. - September. - S. 6; Als Kriegsmaler bei den Kosaken // Signal. - 1943. - September. - S. 27-29; Wofür sie kämpfen // Signal. - 1943. -August; Kämpfer gegen den Bolschewismus // Signal - 1944. - H. 4.

⁸²¹ Див., наприклад: 9 июня43. "Паризьєр Цайтунг" о форм, "добров.частей". Стокгольм, 4 июня // РГАСПИ, ф. 625, он. 1, д. 44, л. 629.

формувань ЗС Німеччини він систематично готував хронологічно й тематично впорядковані довідки переважно з витягів інформаційних агенств (таких як Німецьке інформаційне бюро - ДНЕ, "Європапрес", "Східний експрес" та інших). Співробітники цього відомства протягом 1943-1944 рр. з метою психологічного впливу на вояків іноземних формувань німецького війська готували тексти антикомуністичних радіопередач і спецповідомлення (наприклад, про іспанську "блакитну дивізію", про Латвійський легіон Ваффен-СС, "армію Власова" й інші інонаціональні формування, використовуючи для компрометації червоноармійців витяги зі свідчень військовополонених та перебіжчиків ЗС СРСР)⁸²². Від березня 1943 р. у виданих РМП бюлетенях "Служба з Німеччини" (*Dienst aus Deutschland*) з'явилися численні повідомлення про антибільшовицькі формування, створені для боротьби проти СРСР: литовські охоронні частини, туркменську сотню, Азербайджанський легіон, Французький добровольчий легіон, іспанську "блакитну дивізію", РОА, УВВ, Східні війська (Добровольчі з'єднання), козацькі полки. Найбільше уваги в цих повідомленнях приділено воякам російських та козацьких формацій ЗС Німеччини. На зламі 1942-1943 рр. співробітники РМП розповсюдили кілька десятків листівок мовами народів, країни яких були окуповані більшовицькою Росією й у різний час приєднані до СРСР. Наприклад, листівку № Р 186 "Воюй за твоє майбутнє" видано російською, українською, білоруською й татарською мовами, № Р 191 "Молодь - майбутнє народу" і № Р 194 "Ми також об'єднуємо наші лави" - російською, українською, білоруською, литовською, латвійською, естонською й татарською мовами. Крім листівок німецькою, російською, українською, білоруською, литовською, латвійською, естонською й татарською мовами видано брошури "В 93" "Життя помічника Люфтваффе", "В 94" "Слова для молодих людей" та інші⁸²³. РМП також видавало вказівки різного змісту починаючи від інструкцій про популяризацію концепції творення "Нової Європи" під егідою Райху й закінчуючи директивами про різні види матеріального заохочення для східних добровольців. Наприклад, наприкінці 1943 р. воно поширило розпорядження про пропаганду серед "гіві" та вояків Східних військ ідеї "Нової Європи"⁸²⁴, а у червні 1944 р. - розпорядження про видання алкоголю для Добровольчих з'єднань і східних пропагандистів, особливо у районах, де діяли партизанські загони (що якоюсь мірою нагадувало директиву керівництва СРСР про запровадження "фронтвих" 100 грамів горілки для бійців ЧА для задурманення свідомості й тамування почуття страху перед скеруванням їх до бойових дій)⁸²⁵. Преса, плакати, листівки та усні виступи пропагандистів не були єдиними засобами психологічної роботи з вояцьким складом східних формувань. Від 1944 р. в радіоэфірі для вояків Добровольчих з'єднань та їх співвітчизників лунали короткочасні (10-15 хв.) радіопрограми російською, українською, білоруською, вірменською, азербайджанською, грузинською, туркменською, волзькотатарською, чеченською, карачаївською, осетин-

⁸²²Org. U.Aufgaben d.Vineta, 1943 // BA, R 55/567; Propaganda unter d. Hiwi und Ostarbeitern. Eins. non Vineta-Künstlergruppen, Dezember 1943 // BA, R 55/1290, Bd.7; РГВА, ф. 1370 - Специальная служба министерства народной агитации и пропаганды "Винета", Берлин-Кенигсберг. ⁸²³РГВА, ф. 1370, он. 1, д. 66, л. 1-5; *Гилязов И.* Легион "Идель-Урал"... - С. 107-108. ⁸²⁴Propaganda unter Hiwi (Osttruppen), 1943; Propaganda unter den Hiwi und Ostarbeitern, Dezember 1943 // BA, R 55/567; R 55/1290.

⁸²⁵Vert.v. Alkohol f. Propagandazwecke in Bandengebieten, f. Freiwilligenverb., Ostpropagandisten usw. Juni 1944// BA, R 55/1295.

⁸²⁶*Hoffmann J.* Deutsche und Kalmyken... - S. 123.

У Східних військах (Добровольчих з'єднаннях) з метою психологічної опіки для східноєвропейських і азійських формувань запроваджено інститут військового капеланства, доволі поширений у з'єднаннях Вермахту⁸²⁷ (ще в 1936 р. функціонували службові відомства євангельського та католицького польових єпископів Вермахту⁸²⁸, а у 1939 р. юридично унормовано пакет положень і нормативів про інститут капеланства у ЗС Німеччини⁸²⁹). Зі створенням інонаціональних формувань німецького війська у 1941 р. на них поширено ці нормативи. Інститут польового душпастирства запроваджено у кількох іноземних формаціях Вермахту, де цього вимагали релігійні переконання і традиції військовослужбовців (наприклад, у 373-й піхотній дивізії (хорватській) на 21 вересня 1943 р. 5 капеланів відправляли польові Богослужби⁸³⁰). Християнським капеланам дозволили виконувати релігійні обряди у тих східноєвропейських формуваннях ЗС Німеччини, де офіцерами різних рівнів і солдатами були емігранти та політичні вороги більшовицької системи. Наприклад, улітку 1941 р. у сформованому з українців батальйоні "Нахтігаль" капеланом був отець Іван Гриньох та у створеному на основі об'єднання його військовослужбовців і вояків батальйону "Роланд" охоронному батальйоні № 201 - о. Всеволод Дурбак (священники ГКЦ). Головним священником при штабі РОК у Сербії у 1942 р. був повний кавалер Георгіївського хреста усіх ступенів і колишній генерал-лейтенант російської армії Іван Константінович Гандурін, а після нього - корпусний священник або старший священнослужитель, ігумен (від жовтня 1941 р. ієромонах) о. Нікон (Ніколай Павлович Реліцький). У полках духовні потреби вояків корпусу задовольняли полкові священники (а у трьох полках із п'ятих їх було по двоє), у кожного з яких були своя похідна церква: у 1-му полку - о. Антоній (Медведєв) й о. Григорій (Баранніков), у 2-му - ієрей о. Владімір (Ульянцев) та ієрей о. Владімір (Могільов), у 3-му - протоієрей о. Борис (Молчанов), у 4-му - о. ієромонах Нікодім (колишній генерал-майор "білої армії" Ніколай Васильович Нагаєв) та о. ієромонах Вікторій (Лябах), у 5-му - о. Борис (Молчанов)⁸³¹. У гвардійській сотні козацької дивізії під командуванням Г. Паннівціца служило 8 російських православних священників, які відправляли конфесійні обряди у цьому з'єднанні⁸³². Глава Архієрейського Синоду Російської Православної Церкви за кордоном (у Відні) митрополит Анастасій скерував до цієї дивізії священників (крім двох), яких очолив затверджений ним же дивізійний священник протоієрей польського походження Євгеній Яржемський⁸³³. На початку червня 1944 р. для козацьких формувань у Білорусі за ініціативою протоієрея Васілія Грігорьєва була організована Козацька єпархія; він налагодив зв'язок з одним із управителів єпархії Білоруської Православної Церкви єпископом Афанасієм (Мартосом), який призначив Грігорьєва уповноваженим з управління Козацькою єпархією⁸³⁴.

⁸²⁷ *Messerschmidt M. Zur Militärseelsorgepolitik im Zweiten Weltkrieg / Manfred Messerschmidt. II* MGM. - 1970. - Н. 7. - S. 37-86.

⁸²⁸ *Stellenpläne der Dienststellen Evangelischer sowie Katholischer Feldbischof der Wehrmacht // BA MA, RH 15/277.*

⁸²⁹ *Allgemeine Personalangelegenheiten, Personaleinsatz der Kriegspfarrrer. Merkblatt über Feldseelsorge, August 1939; Einsatz und Verwendung einzelner Kriegspfarrrer, 1939-1941 // BA-MA, RH 15/281.*

⁸³⁰ *Iststärke 373.(kroat.) Infanterie-Div. Stand: 21 September 1943 // NA, T-315, roll 2171, fr. 000121.*

⁸³¹ *Русский Корпус на Балканах 1941-1945 гг... - С. 20.*

⁸³² *Алферьев Б. Генерал Доманов [Електронний ресурс] / Борис Алферьев. - Режим доступу: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html*

⁸³³ *Шкаровский М. В. О пастырском окормлении Казачьего Стана в Северной Италии в годы Второй мировой войны / Шкаровский М. В. // Вестник церковной истории. - № 1. - М.: ЦНЦ "Православная Энциклопедия", 2006. - С. 228.*

⁸³⁴ *Сойн Т. Духовенство Казачьего Стана // Науменко В. Г. Великое предательство... - С. 118.*

У Східних батальйонах, причислених до Східних військ і укомплектованих із громадян СРСР, вихованих на атеїстичній пропаганді, інституту капеланства на постійній основі як правило запроваджено не було. Однак німецьке командування дозволяло їх воякам від відувати церкви й залучало церковних діячів різних християнських конфесій до організації свят, запрошувало священиків на різні урочистості за участю військовослужбовців цих формувань, а також для здійснення обрядів поховання загиблих у місцевостях, де вояки цих формацій були вбиті під час бойових дій тощо. Представники німецького командного складу вважали, що завдяки релігійній пропаганді їм вдасться маніпулювати свідомістю інонаціональних вояків і психологічним зміцненням серед них віри в загробне життя спонукати воювати й вмирати на полі бою, так само спекулюючи на релігійних почуттях, як під час пропагування ідеї національного визволення й творення національних армій (особливо РОА та УВВ) вони спекулювали на патріотичних настроях (у 1944 р., зокрема, офіційно запроваджено релігійну опіку над військовослужбовцями православної віри⁸³⁵). Однак призначення польових духівників до формацій Вермахту зі східноєвропейців не було настільки поширеним, як практика масового призначення мусульманських душпас-тирів до формувань із представників народів тюркської мовної групи.

Під час німецько-радянської війни німецькі політичні експерти щодо вояків-слов'ян, котрі сповідували християнство, експлуатували історичну пам'ять про їх боротьбу за національну державну незалежність у 1918-1920 рр. і меншою мірою робили акцент на необхідності боротьби проти "безбожного більшовизму". Натомість у нацистській пропаганді щодо мусульманських народів загалом і військовослужбовців зокрема Німеччина фігурувала як країна, котра підтримувала ісламську релігійну "священну війну проти невірних" (джигад). У цій війні, на думку політичних експертів Третього Райху, атеїсти-більшовики добре вписувалися в образ ворога, якого треба було фізично знищити. Нацисти не бажали давати будь-які політичні обіцянки щодо державної незалежності представникам народів мусульманського віросповідання, хоча й широко пропагували серед них релігійну мету, що могла б спрацювати сильніше, ніж політична. Невиблагливі у той час у побуті азіати, привчені до матеріальної скрути й відсутності життєвих стандартів Європи, були дуже зручними для інтендантських служб порівняно з вимогливими до побутових умов західними європейцями. Духовно упокорені військовими капеланами й байдужі до горілки релігійні фанатики, які не боялися смерті (й для яких загинути - означало стати мучеником віри (шахітом)), були ідеальними солдатами. У зв'язку з цим при дивізійних, полкових та батальйонних штабах і при сотнях запроваджено інститут старших імамів та імамів з особливими елементами одягу (тюрбанами з півмісяцем) та службовими рангами (старший мулла отримував офіцерський ранг, звичайний - підстаршинський), а частину вояків забезпечено Коранами (у тому числі мініатюрними як талісманами). Від часу переведення батальйонів мусульманських легіонів на фронт до штабу кожного з них обов'язково скеровували муллу, котрий перебував на матеріальному утриманні легіонерів, від кожного з яких для оплати його служби відраховували символічну грошову суму. Іноді мулли поєднували релігійні функції з командирськими, командуючи невеликими підрозділами⁸³⁶.

З часом у мусульманських формуваннях Східних військ за сприятливих умов відбувалися годинні релігійні обряди зранку, в обід і увечері, а їх вояків звільняли від службових обов'язків у п'ятницю після обіду та у великі ісламські святкові дні (Рамазан, Курбан-Байрам, Різдво Магомета тощо). Однак водночас у процесі забезпечення у

⁸³⁵Religiöse Betreuung der Freiwilligen griechisch-orthodoxen Glauben 1944 // BA, R 6/179. ⁸³⁶ Романько О. В. Мусульманские легионы... - С. 148-149.

цих формаціях психологічної опіки виникли певні проблеми. Деякі підстаршини-німці, котрі були членами НСДАП, своїми антирелігійними настроями й висловлюваннями не сприяли зростанню авторитету німецького кадрового персоналу в іноземних збройних формуваннях загалом і в укомплектованих із мусульман зокрема. Хоча дуже швидко було запроваджено духовну опіку серед мусульман, не вдалося подолати міжконфесійні розходження й досягнути єдності між вояками різних релігійних течій (наприклад, су-нітами і шиїтами), забезпечити якої не спромігся навіть Великий муфтії Єрусалима⁸³⁷. Характерно, що в іноземних формуваннях із громадян СРСР, крім християнських та мусульманських душпастирів, капелани інших релігійних конфесій були рідкісним явищем. "Колоритним винятком" було Калмицьке з'єднання, в якому служили і відправляли релігійні обряди священники-буддисти⁸³⁸.

Різноманітність національного складу іноземних формувань, номінально зарахованих до Східних військ (згодом Добровольчих з'єднань) та регіонів їхнього використання зумовили різні їх боєздатність та оцінки німецького командування. Під час залучення цих формувань до бойових дій на окупованих східних територіях вони виявили високий рівень боєготовності й виконали доручені їм завдання у протипартизанських операціях або у військових діях, прирівняних до фронтових⁸³⁹. Збережені на Сході частини, особливо окремі Східні легіони⁸⁴⁰, були залучені переважно до антипартизанської боротьби⁸⁴¹ й охорони залізниць та інших важливих тилових об'єктів військового значення⁸⁴². Один із функціонерів СС доповів своєму керівництву, що "тюркські та кавказькі народності добре готові до боротьби на Сході й, особливо, проти бандитів (партизанів - А. Б). Вони надійніші, ніж росіяни чи українці, яких у Червоній Армії більшість"⁸⁴³. Позитивні відгуки про дії формацій Східних військ були характерні після їх переведення як Добровольчих з'єднань на Західний фронт, особливо до Франції, де вони використовували досвід проти-партизанської війни, набутий на Східному фронті⁸⁴⁴. Однак реальний бойовий потенціал

⁸³⁷*Heyendorff R. v. Führung fremden Volkstums...*, Bl. 27; *Köstring E. Erfahrungen...*, Bl. 33.

⁸³⁸Aktennotiz über die Besprechung mit Herrn Generalleutnant Schartow, Oberst Dr. Hahn, Bdfr. Dr. Doll und Major Kallmeyer am 20.6. in Dnjepropetrowsk betreffenden Kalmüken-Verbänd Dr. Doll // BA-MA, RH 22/135, Bl. 169-170.

⁸³⁹Bericht über die Besichtigungsreise... // BA-MA, RH 58/67, Bl. 28; *Jeloschek A, Richter F., Schütte E., Semmler J. Freiwillige vom Kaukasus...* - S. 289-290; *Двинов Б. Власовское движение...* - С. 99.

⁸⁴⁰Unterl. Über Ostlegionen (fremd. Verbände), Aug. 1942-Apr. 1944. Aufstellung v. Turk-Kampfbataillonen, Kriegsgliederungen d. Kommandeurs d. Ostlegionen, Führung und Unterstellung d. fremdvölk. Einheiten, Umgliederung des Stabes Erfahrungsberichte a.d. Eins. v. Ostverbände // BA-MA, RH 53-23/51; Unterlagen über Ostlegionen (fremdvölk. Verbände), Dez. 1942-Juli 1944. Überprüfung d. Turkbataillone durch d. SS, Bild. v. Vorlagern für Turkvölker, Bezeichnung d. Straflager für Ausgeschlossene (Stalag 366), Unterbring. bestr. Ostlegionäre, Meldungen über Straftaten und Vernehmungen, Weisungen für d. Sonderlager Ostrow und Demblin // BA-MA, RH 53-23/52.

⁸⁴¹Einsatz v. landeseigenen Verbänden im Bereich HGr Nord, Abgabe, Sept.-Dez. 1943 // BA-MA, RH 19III/251; RH 19 HI/252.

⁸⁴²*Herre H. D. Die Verwendung von Freiwilligen im Osten / Herre H. D. // IfZ, JTS, ZS 406/11, Bl. 25-36.*

⁸⁴³*Чуев С. Проклятые солдаты...* - С. 480.

⁸⁴⁴*Lieb P. Repercussions of Eastern Front Experiences on Anti-Partisan Warfare in France 1943-1944 / Peter Lieb // Journal of Strategie Studies. - 2008. - Vol. 31. - Issue 5. - P. 797-823; GeStaPo. Nachtichten-Übermittlung. NSDAP. Gauleitung Kärnten. Klagenfurt, d. 18.12.1943. gez. Rainer // NA, T-175, roll 18, fr. 2522236-2522237; *Wagner C. Allgemeine Wertung der Kosaken / Wagner C. // IfZ, JTS, ZS 424, Bl. 2-11; Timm A. Die wesentlichsten Charakterzüge der Kosaken / Timm A. // IfZ, JTS, ZS 420, Bl. 16-20; Kosaken-Rgt 1: Bericht d. Ia d.l.Kos.-Div. über seine dort. Tätigkeit // BA-MA, RH 58/102; Materialien über d. Kampfeinsatz der Kosaken, u.a. einzelne PK-Berichte 1944-45 // BA, R 55/1305; Auszeichnungen aus der Nachkriegszeit v. Konstantin Wagner. Allgemeine**

батальйонів РОА, УВВ й інших частин Східних військ та їх роль у політиці Райху часто перебільшували. Аналітики все ж стверджували, що ці формування - передовсім допоміжний військовий інструмент для реалізації політики Райху на окупованих східних територіях. 20 липня 1943 р. у складеному для ознайомлення різних німецьких інстанцій огляді іноземної преси вказано, що, на думку багатьох сторонніх спостерігачів, "загалом війська Власова напевно є потенційною «п'ятою колоною», яку німці готують самі для себе"⁸⁴⁵. 7 вересня учасник радянського партизанського руху Владімір Андросов у записці керівникові політичного відділу штабу однієї з партизанських бригад Іванову підсумував, що основна функція причислених до РОА й Східних військ частин - забезпечити "на невеликий проміжок часу затягування війни тому, що охорона усього тилу складається майже виключно з російських підрозділів"⁸⁴⁶.

За твердженням Е. Кестрінга, усі заходи щодо зрівняння вояків формацій Добровольчих з'єднань у правах із німецькими військовослужбовцями сприяли зменшенню кількості дезертирств у цих формуваннях в останній рік війни. Покращення становища "східних добровольців" впливало і на боєздатність військових одиниць, бойові якості котрих протягом першої половини 1944 р. Кестрінг оцінив так: "Батальйони, що залишалися на Східному фронті, багато разів скеровували для боротьби проти партизанів... Щодо співпраці у цій оборонній боротьбі багато командирів визнало використання добровольчих батальйонів як незамінне". Переведення на Західний фронт, за його твердженням, не погіршило боєздатності військовослужбовців формувань Добровольчих з'єднань: "Вони отримали кращу зброю, завдяки чому краще оборонялися, ніж німецькі батальйони". За визнанням Кестрінга, загалом це були "часто дуже добрі солдати"⁸⁴⁷. Якщо східні частини не виправдовували себе чи в них траплялися випадки масового дезертирства, їх розформовували (наприклад, Східний батальйон № 604 (колишній "Прип'ять"), який спочатку використовували проти радянських партизанів, у грудні 1942 р. - січні 1943 р. залучили до проведення акції "Анкара", але з огляду на велику кількість перебіжчиків навесні 1943 р. розформували 1 червня того ж року⁸⁴⁸). Це погіршувало становище німецьких військ, які втрачали необхідні їм допоміжні військові частини⁸⁴⁹.

Іноземні формування німецьких військ використовували в умовах застосування брутальних методів ведення війни, що зумовило більшу, ніж у попередніх війнах, кількість воєнних злочинів. Жорстока нацистська політика підкорення і винищення непокірних зумовлювала злочини на окупованих територіях, коли масово гинули невинні цивільні, зокрема жінки та діти. Під час німецько-радянської війни, яку дослідники часто називають війною на винищення, нацисти здійснювали на окупованих східних територіях широкомасштабний терор. Відмова Радянського Союзу від під-

Wertung d. Kosaken; die Kosaken im Kampf v. Oktober 1943 bis Mai 1945 // BA-MA, MSG-212/74; Schreib. RMfdbO an RSHA/IVD3 v. 11.2.1944 (mit Vermerk): Fronteinsatz einzelner ausgesuchter Kosakenemigranten // HZ, MA-541; NA, T-454, roll 39, fr. 001061-001062; *Heygendorff R. v. Führung fremden Volkstums...*, Bl. 25.

⁸⁴⁵20 июля 1943 г. АФН о "войсках Власова" // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 593. ⁸⁴⁶

Политотделу штаба бригады №_ тов.Иванову. Служебная записка (Андросов) // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 47, л. 232.

⁸⁴⁷*Mamouliä G. Le Caucase...* - P. 78; *Köstring E. Erfahrungen...*, Bl. 29-30, 21.

⁸⁴⁸Einsatz Ost-Btl. 604 "Pripjet" // BA-MA, RH 26-221/39; RH 26-221/44; Einsatz b. Unternehmen Ankara, Dezember 1942-Januar 1943 // BA-MA, RH 26-221/56; Bericht v. 17.4.1943 über Überläufer; Auflösung des Ost-Batl.604 am 1.6.1943 // BA-MA, RH 26-221/76; RH 26-221/50. ⁸⁴⁹*Köstring E. Erfahrungen...*, Bl. 24.

писання Гаазької конвенції про цивілізовані методи ведення війни стала для Райху виправданням масових убивств і призвела до сотень тисяч жертв невинних людей унаслідок порушення нацистами міжнародних законів супроти мешканців тих окупованих східних областей, що станом на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР, у значно більших масштабах, ніж щодо народів західних держав антигітлерівської коаліції⁸⁵⁰.

Від початку творення національних формувань із мешканців завойованих східних земель німецьке командування принципово вирішило не залучати їх до каральних акцій на їхніх рідних землях. Ще 16 вересня 1941 р. В. Кайтель у наказі про придушення будь-яких форм опору на окупованих східних територіях визначив: "Місцеві сили країни, як правило, не повинні залучатися для подібних насильницьких заходів. Слід запобігти збільшенню цих сил, оскільки це викликає зростання небезпеки для наших військ"⁸⁵¹. Однак окремі іноземні формування все ж брали участь у каральних операціях і були безпосередньо відповідальними за скоєні злочини. Окупаційні інстанції Райху не довіряли іноземцям і, усвідомлюючи, що в них не було бажання воювати проти своїх співвітчизників та побоюючись їхнього дезертирства, використовували укомплектовані з них формування переважно поза межами їх земель для виконання каральних акцій, під час яких часто гинуло цивільне населення. 1-й батальйон піхотного полку № 638 (французького) під командуванням майора Сімоні при 286-й дивізії безпеки ГА "Північ"⁸⁵² під час протипартизанських операцій у 1943 р. спалив кілька населених пунктів у Білорусі⁸⁵³. 369-та піхотна дивізія (хорватська) брала участь у вбивствах жителів Югославії під час операцій "Вайсс-І" і "Вайсс-ІІ" й у Синьській Країні у березні 1944 р. (за що її командира у лютому 1947 р. засуджено до смертної кари)⁸⁵⁴. Ще в більших масштабах до каральних акцій залучали полонених червоноармійців у формуваннях різного підпорядкування на боці Райху. "Щоб відрізати їм шляхи до відступу, гітлерівці змушують військовополонених брати участь у каральних експедиціях проти партизанів", - підсумовано в одному з оглядів БШПР у грудні 1943 р.⁸⁵⁵.

До виконання наказів СС і поліції чи СД часто залучали формування поліцейного підпорядкування й меншою мірою підрозділи Добровольчих з'єднань чи іноземних дивізій військ СС⁸⁵⁶. Німецькі окупаційні сили не мали достатньо власних сил для боротьби проти радянських диверсантів і партизанів у тилу ЗС Німеччини на захоплених територіях. За таких обставин вони нерідко використовували окремі підрозділи причислених до Східних військ формувань не тільки у боротьбі проти учасників рухів опору, а й у каральних акціях, зокрема спалюванні невеликих населених пунктів, котрі не сприймали гітлерівського "нового порядку" або були запідозрені у допомозі рухам

⁸⁵⁰ *Bastian T. Furchtbare Soldaten...* - S.26. Детальніше див.: *Bartov O. Hitlers Wehrmacht. Soldaten.*

Fanatismus und Brutalisierung des Krieges / Omer Bartov. - Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1999.

⁸⁵¹ Нюрнберзький процес. Сборник материалов в 8-ми томах. - Т. 5. - М.: Юридическая литература, 1991. - С. 295.

⁸⁵² Anlagen zum Kriegstagebuch 24.8.1941 - Januar 1944: Richtlinien für den Einsatz ausländischer Freiwilligenverbände sowie strafrechtliche und disziplinarische Bestimmungen, Bestimmungen für die Stellenbesetzungen, Beförderungen und Rangverlust, Beschwerden französischer Offiziere, Unterlagen über die Aufstellung und Stärke der französischen Verbände // BA-MA, RH 53-23/50.

⁸⁵³ Einsatz d. Inf. Rgts. 638 b. Kostj unowitsch // BA-MA, RH 26-221/39; RH 26-221/43; RH 26-221/49; Ermittlung gegen den Kdr. des I./Inf.Rgt. 638 Major Simoni wegen Niederbrennung von Ortschaften // BA-MA, RH 26-286/22.

⁸⁵⁴ *Попович Ј. Вјешала за генерале / Јово Попович.* - Загреб: Стварност, 1986. - С. 11.

⁸⁵⁵ Обзор "Националистические формирования..." // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 347-348.

⁸⁵⁶ *Решин Л. Е. "Wlassow-Aktion"...* - С. 24; *Чуев С. Проклятые солдаты...* - С. 172, 413, 184-185, 135-136, 87.

опору⁸⁵⁷. Окремі підрозділи охоронних батальйонів поліції порядку, які не входили до складу ЗС Німеччини, окупаційні інстанції Райху разом із постерунками допоміжних поліцій залучали на завойованих східних територіях для розправ над слов'янським населенням, а також до Голокосту - нацистської політики геноциду проти євреїв, відомої у працях німецьких дослідників як "остаточне вирішення єврейського питання"⁸⁵⁸. Нацистські воєнні злочини скоювали здебільшого відповідальні за нелюдські умови утримання й вбивства в'язнів гітлерівських концтаборів члени "Загальних СС", багато з яких служили у німецьких та іноземних дивізіях військ СС. Наприклад, командиром естонського батальйону "Нарва" у 1943 р. був колишній керівник оперативної групи "Ц" нацистських органів безпеки Бернгард Графгорст, командир одного з батальйонів 13-ї боснійської дивізії військ СС Ерн Цілл (Zill) свого часу працював комендантом концтабору, а командир 19-ї латвійської дивізії групенфюрер СС Б. Штреккенбах до призначення командиром цього з'єднання на початку Другої світової війни був організатором масових убивств цивільного населення в окупованій Вермахтом Польщі. Однак "темне минуле" окремих німецьких командирів іноземних формувань Ваффен-СС було радше винятком з правил порівняно зі значно більшою кількістю офіцерів "Загальних СС" у складі німецьких та Германських дивізій військ СС, окремі підрозділи яких брали участь у вбивствах цивільних осіб та інших злочинах. Одним із прикладів може бути 5-та дивізія СС "Вікінг", у складі якої налічувалося 45 колишніх службовців концтаборів⁸⁵⁹. Окремі підрозділи іноземних з'єднань військ СС також були причетні до масових злочинів проти цивільного населення, зокрема як західноєвропейські (наприклад, данські підрозділи⁸⁶⁰), так і східноєвропейські (наполовину укомплектоване з іноземців Східнотюркське з'єднання Ваффен-СС Отто Дірлевангера та російська бригада "РОНА" у Білорусі*).

⁸⁵⁷*Kudryashov S.* Russian Collaboration with the Nazis and the Holocaust. The Issue [Електронний ресурс] / *Sergei Kudryashov.* - Режим доступу: http://www.yad-vashem.org.il/research_publications/research/kudryashov.pdf

⁸⁵⁸Див.: *Curilla W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrusland 1941-1944 / *W. Curilla.* - Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006; *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Byelorussia and Ukraine, 1941-1944 / *Martin Dean.* - New York: St. Martin's Press, 2000; *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944 / *Christian Gerlach.* - Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag, 1999; *Rein L.* Local Collaboration in the Execution of the "Final Solution" in Nazi-Occupied Belorussia / *Leonid Rein II* Holocaust and Genocide Studies (London). - 2006. - Vol. 20. - Issue 3. - P. 381-409.

⁸⁵⁹*Goldsworthy T.* Valhalla's Warriors: A history of the Waffen-SS on the Eastern Front 1941-1945. An examination of the Waffen-SS, human atrocity and evil / *Timothy Goldsworthy.* - Indianapolis: Dog Ear Publishing, 2007. - P. 132; *Rhodes R.* Master of Death: The SS Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust / *Richard Rhodes.* - New York: Alfred A. Knopf, 2003. - P. 63; *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943 / *A. Angrick.* - Hamburg: Hamburger Edition, 2003. - S. 581-582.

⁸⁶⁰*Christensen C B., Poulsen N. B., Smith P. Seh.* The Danish Volunteers in the Waffen-SS and their Contribution to the Holocaust and the Nazi War of Extermination [Електронний ресурс] / *Claus Christian Bundgaard, Poulsen Niels Bo, Peter Schärft Smith.* - Режим доступу: <http://www.dchf.dk/publicationsdk/dkholocaust/poulsenmfl.pdf>

* Затриманий 23 серпня 1944 р. співробітниками НКВС у Білорусі боєць РОНА Пальчинський повідомив, що підрозділ бригади затримав обоз партизанського загону чисельністю 40 підвод і після його переведення до с.Ковалевічі начальник штабу бригади майор Іван Фролов "наказав розстріляти половину жінок, дітей і старших віком людей зі складу обозу, а решту було скеровано до штабу бригади, де всі розстріляні", після чого за наказом Фролова село

Оскільки військовослужбовці козацьких та інших іонаціональних формацій нерідко перебували на самозабезпеченні, траплялися випадки крадіжок харчів чи одягу в цивільного населення, але німецькі інстанції не поспішали вирішувати ці проблеми*. Іноді окупаційні установи Райху свідомо використовували на Заході відомі брутальною поведінкою російські підрозділи для компрометації серед західноєвропейців "диких людей зі Сходу", котрі "загрожують усій європейській цивілізації в разі перемоги більшовизму". У повідомленні інформаційної референтури МЗС Німеччини від 28 квітня 1944 р. про ситуацію в Бельгії з цього приводу зазначено: "Найгірше, коли у містах покарання здійснюють російські Ваффен-СС, що складаються з військ Власова (йшлося про каральні акції створених із росіян формацій проти учасників бельгійського руху опору - А. Б). Навіть у тих випадках, коли їм заборонено залишати приміщення, ці росіяни є справжніми чортами. Тоді німці кажуть [місцевим жителям]: "Тепер Ви бачите, що Вас очікує, якщо ми програємо війну"⁸⁶¹.

Так само, як в інших з'єднаннях німецької або будь-якої з інших воюючих армій, доволі часто поведінка й характер діяльності конкретної іонаціональної формації залежали від особи її командира: нерідко вояки одних підрозділів певної дивізії, полку чи батальйону Добровольчих з'єднань поводитися по-різному. Наприклад, вояки 5-го Донського полку під командуванням полковника І. Кононова 1-ї Козацької дивізії хоча й виявили кращі військові якості, але й водночас деякі з

було оточене "солдатами взводу розвідки полку й повністю спалене разом із населенням". Пальчинський засвідчив, що під час евакуації штабу РОНА "з Лепеля у Дятловський район Барановічської області від штабу бригади було отримано наказ підірвати Лепельську тюрму, де перебувало приблизно 1000 заарештованих, та спалити м. Лепель" і визнав: "Цей наказ нами був повністю виконаний" (Сов. секретно. 3 ноября [194]4. № 1181/6. ГОКО -тов. Сталину И. В., СНК СССР - тов. Молотову В. М., ЦК ВКП (б) - тов. Маленкову Г. М. Народный комиссар внутренних дел Союза ССР (Л. Берия) // ГАРФ, ф. 9401, оп. 2, д. 67, л. 196). Майор Вермахту О. В. Мюллер під час допиту в Нюрнберзі твердив, що командир РОНА "не мав особливо доброї слави", "поводився доволі брутально й також був неперебірливий у засобах навіть щодо своїх власних людей" і "був настільки відомий своєю брутальністю, що німецькі службові інстанції також його не шанували", а тому німці "не хотіли бути разом із ним і козаки також не хотіли" (IfZ, MA-1569; NA, Мігосору 1019, roll 60, fr. 0073). Після закінчення війни це підтвердили колишні керівники відділів РМО і офіцери Вермахту як свідки у Нюрнберзі. Наприклад, О. В. Мюллер визнав: "Усі боездатні козаки були задоволені участю в боях і готові до бойових дій, оскільки їм у боротьбі проти банд надавали достатньо можливостей безоплатно здобути для себе рухоме й нерухоме майно банд" (IfZ, MA-1569: NA, Мігосору 1019, roll 60, fr. 0117). О. Бройтігам козацькі напади й пограбування пояснював тим, що їхнім матеріальним забезпеченням ніхто не займався: "Те, що грабували людей, відбувалося частково тому, що ніхто не хотів будь-що робити для козаків. Вермахт заявляв: вони не перебувають на нашому забезпеченні". Значно складнішим є з'ясування питання про причетність іноземних формацій до масових убивств цивільних мешканців. Бройтігам, характеризуючи дії вояків козацьких формацій, свідчив: "Вони просто розстрілювали людей - цього неможливо було терпіти". Він твердив, що вживали заходи для вирішення цієї проблеми, але цього "не було виконано" (IfZ, MA-1569; NA, Мігосору 1019, roll 60, fr. 0019). О. В. Мюллер на питання про причетність козаків до злочинів проти цивільного населення в Італії заявив: "Розслідуваннями встановлено, що це були не козаки, а головно кавказці" (IfZ, MA-1569; NA, Мігосору 1019, roll 60, fr. 0111). Однак треба враховувати тенденційність таких заяв німецьких учасників подій, котрі, звинувачуючи іноземців, хотіли зняти відповідальність з власне німецьких (переважно поліційних) підрозділів.

⁸⁶¹ Presseabteilung Auswärtiges Amt PXII Auslands-Presse-Bericht (APB). Vertraulich! 28.4.1944. Blatt XII. APB aus Bern 17.00 h: "Suisse" berichtet über die Zustände in Belgien // PA AA, Handakten Megerle, R 27732.

них зарекомендували себе з гіршого боку. 1 лютого 1944 р. В. Науменко записав у своєму щоденнику, що у Хорватії вояки 5-го полку Кононова "поки воюють добре, але стоять на першому місці за грабунками, насильством над жінками та дезертирствами", але вже за кілька днів 5 лютого занотував, що в інших частинах ситуація була зовсім іншою, а серед вояків штабної сотні взагалі "не було жодного випадку грабежу або насильства"⁸⁶².

Жорстокість іноземних збройних формувань, що діяли на боці німецького війська, провокувала часто брутальність "лівих" партизанів. У середині 1943 р. командир російської національної бригади "Дружина" В. Гіль навіть видав звернення до радянських партизанів, у якому повідомив, що його штаб "не допускав і не може допустити знищення невинних російських людей" і "за час військових операцій військами бригади не знищено жодної людини з сімей осіб, які перебували у партизанських загонах". Він попередив, що вважає "репресії проти сімей партизанів неприпустимими" й у разі порушення цього положення партизанами стосовно осіб, запідозрених у приналежності до бригади, пообіцяв вдаватися до партизанських "методів боротьби"⁸⁶³. Інколи агенти НКВС свідомо чинили злочини й видавали себе за вояків козацьких та інших іноземних формувань німецьких військ⁸⁶⁴. Брутальність виявляли і партизани у країнах Західної Європи. Наприклад, регіональні організації руху опору П'ємонту видали восени 1944 р. наказ розстрілювати усіх захоплених у полон вояків німецьких та італійських формувань військ СС, матросів 10-ї флотилії підводних човнів та добровольців бригади "чорних сорочок"⁸⁶⁵.

Свідчення сторонніх учасників тих подій переконують, що після передислокації за межі рідних земель більшість вояків іноземних формувань німецького війська, укомплектованих із вихідців зі Східної Європи, поводитися коректно. Водночас мешканці окупованих територій сприймали солдатів "германських з'єднань" як окупантів, але краще ставилися до інонаціональних солдатів - особливо слов'янське цивільне населення, яке завдяки спорідненості мов добре розуміло вояків формувань, укомплектованих зі слов'ян. 21 червня 1944 р. уповноважений РМО при командуванні ГА "Північна Україна" О. В. Мюллер так звітував Керівному штабові політики РМО в Берлін про розселення козаків у Білорусі: "Прийом козаків сільськими жителями був добрим, незважаючи на те, що місцеве населення повинне було потіснитися й мали місце випадки зазіхання козаків на приватну власність. Завдяки присутності козаків населення відчуває себе захищеним ... і тому мириться з незручностями та дрібними інцидентами"⁸⁶⁶. Німецький учасник тих подій Артур Тімм у споминах свідчив, що вояки козацької дивізії Г. Паннвітца налагодили приязні стосунки з місцевим населенням у Хорватії⁸⁶⁷. Вояки дивізії військ СС "Галичина" також не мали конфліктів із

⁸⁶²Науменко В. Великое предательство... - С. 333.

⁸⁶³Всем партизанам и их руководителям. Командир русской национальной бригады подполк. Родионов // НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 46, л. 51.

⁸⁶⁴Сукало А. 1-я Казачья дивизия и провокаторы // Науменко В. Великое предательство... -С. 47.

⁸⁶⁵Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 186-192.

⁸⁶⁶Копия. Пер. с нем. Уполномоченный министерства по занятым восточным областям при Главном командовании армейской группы Северной Украины. Уполномоченный по казакам-беженцам майор О. В. Мюллер № 160/44 секр. Главная квартира, 21 июня 1944 г. В министерство по занятым восточным областям - Руководящий штаб политики, Берлин. О. В. Мюллер // НАРБ, ф. 4383, воп. 3, спр. 952, л. 230.

⁸⁶⁷Timm A. Beziehungen der Kosaken zur Tandesbevölkerung in Kroatien / Timm A. // IfZ, JTS, ZS 420, Bl. 8-12.

цивільними мешканцями у Франції, Польщі, Словаччині, Словенії. 14 грудня 1943 р. майбутній офіцер дивізії Любомир Макарушка, характеризуючи ставлення мешканців Франції до скерованих на її терени для вишколу рекрутованих українців Галичини, констатував: "Французи, бачачи, що це не німці, відносились прихильно до них"⁸⁶⁸. Хоча деякі польські автори приписували воякам дивізії "Галичина" масові вбивства й грабунки цивільних поляків, відомо, що це було заборонено. Наприклад, командир артилерійського полку дивізії Ф. Баєрсдорф, який очолював сформовану з дивізійників Бойову групу Баєрсдорфа, від початку її залучення до бойових дій 27 лютого 1944 р. видав наказ, у якому було передбачено, що "стріляти в цивільних осіб можна тільки у випадках, якщо вони мають зброю і намагаються її використовувати". Він наказав: "В ніякому випадку не вільно затриманих бити і знущатися над ними. Якнайсуворіше забороняється нищити майно або здійснювати за власною ініціативою реквізиції"⁸⁶⁹. У звіті від 14 березня про поїздку в Тарногород, Білгорай, Замостя та Грубешів представник УЦК у Дистрикті "Люблін" Генеральної губернії характеризував відгуки поляків про підрозділи рекрутованих галицьких українців так: "Балакав я з кількома польськими селянами, що були тоді в Білгораї, звичайно вдаючи поляка, - що то за військо прийшло, як воно поводить, чи воно є тут потрібне, тощо. Вони заявляли виразно, що *"ці українці то заціні людзе, поведзон сен бардзо пишстойне, сон тшецні, як пислі тутай, то юж парен дні мамі спокуй пшед тимі бандамі з лясуф і большевікуф"*. Це доказ й зі сторони польського мирного, чесного населення, що Дивізія була тут потрібна на довше для заведення ладу і порядку"⁸⁷⁰. Сержант британських ВПС Стефен Паркер, який був захоплений 10 березня 1945 р. у полон вояками дивізії у Словенії, тривалий час перебував з ними, мав змогу дізнатися про їхню діяльність і після війни 23 червня 1945 р. визнав: "Я ніколи не був очевидцем будь-якого злочину, скоєного українською дивізією або 14-ю дивізією [військ] СС"⁸⁷¹.

Іноземні формування німецьких військ часто звинувачували у злочинах, які вони насправді не скоїли. Наприклад, заява про причетність 13-ї боснійської дивізії Ваффен-СС до вбивств боснійських євреїв безпідставна, оскільки ще до її створення й бойового використання більшість із них вже загинули або були зібрані німецькими й хорватськими поліційними відділами у концтаборах у Ясеновачі й Аушвіці. Деякі вигадки про участь іноземних формувань німецьких військ у масових вбивствах цивільного населення спростовано тільки після виявлення переконливих матеріалів. Наприклад, радянська й польська пропаганда й услід за нею деякі автори твердили, що батальйон "Нахтігаль" розстріляв польських професорів у Львові у липні 1941 р.⁸⁷², але факти й німецькі документи та розсекречені документи КДБ СРСР свідчать про неправдивість цих тверджень⁸⁷³. Доктор Василь Верига довів непричетність дивізії військ СС

⁸⁶⁸ЦДАВО України, ф. 3971, оп. 1, спр. 7, арк. 20 зв.

⁸⁶⁹Kampfgr. Beiersdorf. Stand, 27.2.44. Tagensbefehl Nr 2; Штаб бойової групи Баєрсдорфа. Постій, 27.2.1944. Денний наказ ч.2. власноруч.: Баєрсдорф. Obersturmbanführer і к-р // ЦДАВО України, ф. 3971, оп. 1, спр. 27, арк. 73; Спр. 5, арк. 37.

⁸⁷⁰НАС, MG 31, D 203, vol. 24, file. 5 - Delegatura UTsK v Liublyni.

⁸⁷¹Royal Air Force. Spec. Investig. Branch. Statement of a witness: Flight Serg. Parker, Stephen Heath// NA (PRO), WO 108/107, sh. 17.

⁸⁷²Brockdorff W. Geheimkommandos des Zweiten Weltkrieges. Geschichte und Einsätze der Brandenburger, der englischen Commands und SAS-Einheiten, der amerikanischen Rangers und sowjetischer Geheimdienste / Werner Brockdorff. - München: Welsermühl Verlag, 1967. - S. 127-132.

⁸⁷³Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. - Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. - S. 118-119; Боляновський А. Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи,

"Галичина" до придушення Варшавського повстання⁸⁷⁴. Білоруський автор В. Рома-новський опублікував фрагмент із рапорту Ф. Кушала і фактично сфальсифікував його зміст, стверджуючи, що Кушаль "6 жовтня 1943 р. із захопленням доносив керівникам т. зв. Ради довіри про криваві розправи над місцевим населенням у місцевості, де він народився"⁸⁷⁵. Однак через три роки рапорт Кушала надруковано повністю і про фальшування його змісту стало відомо широкому загалу читачів⁸⁷⁶. Так само немає достовірних фактів про участь сформованих із естонців збройних формувань у страхах євреїв у Білорусі⁸⁷⁷.

Дивізію військ СС "Галичина" безпідставно звинувачували у спаленні села Гута Пеняцька і вбивстві майже 1000 її мешканців⁸⁷⁸. Насправді звіт делегатури польського уряду про цю подію виразно свідчить, що ініціаторами, організаторами і виконавцями цієї каральної акції, спровокованої діями радянських партизанів, був німецький каральний поліцейський підрозділ: "Німці зібрали жінок та дітей разом до кількох будинків, після чого ці будинки підпалено. У вогні і від пострілів загинули усі жінки та діти. Усіх чоловіків зібрали разом у місцевій польській каплиці. В зібраних через замкнені двері відкрито вогонь з автоматичних карабінів. Замкнених у каплиці вистріляно. Тих, які ще були живі, після цього били, добиваючи пострілами". У повідомленні міністра внутрішніх справ польського еміграційного уряду в Лондоні В. Баначека за лютий-березень щодо трагедії в Гуті Пеняцькій вказано, що "27 лютого експедиційна каральна таємна польова поліція знищила село дощенту, вбивши приблизно 500 осіб"⁸⁷⁹ (10 березня з'явився безпідставний звіт команди АК у Львові, за яким нібито село спалили "відділи української дивізії СС"⁸⁸⁰, хоча вояки дивізії на той час перебували на вишколі, за винятком укомплектованої з дивізій-ників невеликої Бойової групи Баерсдорфа, яка ніколи не була поблизу згаданого села). Неправдивими були теж твердження про злочини деяких інших іноземних формувань німецьких військ.

Військовослужбовці інонаціональних формацій німецької армії з пострадянських країн та багато дослідників їх історії заперечували масову причетність їх вояків до воєнних злочинів, визнавали винуватцями тільки конкретних людей (організаторів і замовників злочинів), відмежовували основний їх вояцький склад від кримінальних дій окремих військовослужбовців, засуджуючи їх, і виступали проти перенесення відповідальності за дії окремих людей на цілі військові одиниці. Проте звинувачення чи їх спростування інколи важко довести, оскільки учасники подій були не відстороненими

розслідування: монографія/ *Андрій Боляновський*. - Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2011.

⁸⁷⁴*Веруза В.* Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та Українську Дивізію "Галичина" / *Василь Верига*. - Торонто: Новий Шлях. 1980.

⁸⁷⁵*Літвін А.* Акупація Беларусі... - С. 202.

⁸⁷⁶Преступные цели - преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944). Изд. 2-е, расшир. - М.: Политиздат, 1968. - С. 142. ⁸⁷⁷ Эстонские подразделения в вооружённых силах... [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.okupatsioon.ee/ras/1940/ylev/ylev-1057.html

⁸⁷⁸*Korman A.* Nieukarane zbrodnie SS-Galizien z lat 1943-1945. Chodaczów Wielki, Huta Pieniacka, Podkamien, Wicyn i inne miejscowosci / *Aleksander Korman*. - Londyn: Kolo Lwowian, 1990. ⁸⁷⁹S. W. - "W.L." Wydarzenia na terenie powiatu Brodzkiego // AAN, 202/III/121, k. 226; Sprawozd. sytuacyjne Nr. 12/1944 - Sprawozdanie Sytuacyjne z Ziem Wschodnich IV-V.44 // PSIM, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Dział Społeczny, A.9.III.45, sh.45.

⁸⁸⁰Nr. 314/Og.Inf. 251/47. Dnia 10.11.44. Meldunek Sytuacyjny Nr.8 // AAN, 203/XV-14, k. 38.

об'єктивними спостерігачами, а представниками зацікавлених сторін і часто звинуваченнями проти своїх колишніх опонентів зводили політичні порахунки. Полеміка ветеранів іноземних формувань згодом перейшла у полеміку між дослідниками. Складність верифікації закидів щодо іноземних формувань ЗС Німеччини, зроблених у споминах учасників тих подій, можна простежити на прикладі латвійських формувань військ СС*, дії яких історики інтерпретують по-різному⁸⁸¹. Роберт Вейт вважав, що дії латвійських формувань сприяли "дискредитації латвійської нації": "Хоча активні колабораціоністи вірили, що їх зусилля призведуть до незалежної Латвії, вони були фактично жертвами у руках нацистів". Натомість Г. В. Нойлен твердив, що злочини змішаних німецько-литовських винищувальних команд СС і поліції проти євреїв були "зовсім нетиповими" для Латвійського легіону військ СС⁸⁸².

Протягом 1943 р. і першої половини 1944 р., коли становище Вермахту на фронті погіршилося, командування ЗС Німеччини знову повернулося до ідеї творення східноєвропейських національних з'єднань, запропонованої ще на початку війни політичними та військовими діячами народів Східної Європи. Коли німецьким військам довелося вести оборонні бойові дії, владні інстанції Третього Райху порівняно з періодом "блискавичних воєн" вирішили скористатися у більших масштабах невдоволенням більшовицьким режимом представників народів, землі яких у різний час були приєднані до СРСР. Після поразки армії Ф. Паулюса під Сталінградом творення іонаціональних частин і з'єднань Вермахту і Ваффен-СС із представників різних народів Європи було контракцією або превентивним заходом щодо виникнення партизанських формувань антинацистських рухів опору. Зокрема, творення дивізій із хорватів у складі Вермахту й з боснійців та албанців у складі військ СС було реакцією на розгортання діяльності югославських партизанів Й. Тіто. Водночас вербування місцевих чоловіків у країнах Балтії до Естонського та Латвійського легіонів Ваффен-СС та ЛВР і у Галичині до дивізії Ваффен-СС "Галичина" мало упередити виникнення антинацистських збройних формувань національних підпільних політичних угруповань. Своєрідною відповіддю на діяльність радянських партизанів стало створення російських формувань Східних військ і пропагування ідеї творення РОА в окупованих районах Росії, формування

* Наприклад, один із авторів споминів звинуватив латвійські частини Ваффен-СС у масових вбивствах селян у с Морочково в Білорусі в 1943-1944 рр., мотивуючи це нібито бажанням латвійців "знищити якомога більше росіян", і російські автори згодом використовували цю інформацію як компромат проти латвійських формувань Ваффен-СС (*Балтиньш В.* Не смею молчать / *Балтиньш В.* // Часовой (Брюссель). - 1958. - № 9 (358). - С.17-18). Проте автор статті не подав ні назви формації, ні точного часу цього злочину; про сумнівність його тверджень свідчить і те, що йшлося про білоруське село, з жителями якого латвійцям не було сенсу зводити порахунки на національному ґрунті. Р. Бангерскіс поставив під сумнів перебування в той час латвійської частини військ СС у згаданому селі й твердив: навіть якщо ці злочини були скоєні, латвійці до них непричетні. Він також зауважив, що мимоволі виникає питання, як авторові вдалося потрапити у ті місця одразу ж після цих подій, бо "для того, щоб потрапити у прифронтову смугу, потрібно було мати спеціальний дозвіл військових органів влади". У грудні 1943 р. 2-га латвійська бригада Ваффен-СС була під Волховом, а 15-ту латвійську дивізію Ваффен-СС тільки формували за сотні кілометрів від Білорусі (*Бангерскіс Р.* Письмо в редакцию / *Рудольфе Бангерскіс* // Часовой. - 1958. - № 10 (359). - С. 22).

⁸⁸¹ Див.: *The Latvian Legion. Heroes, Nazis or Victims? A Collection of Documents from OSS War-Crimes Investigation Files, 1945-1950.* Ed. by Andrew Ezergailis. - Riga: The Historical Institute of Latvia, 1997; *Черное В. Е., Шляхтуное А. Г.* Прибалтийские Ваффен-СС... - С. 10-170.

⁸⁸² *Waite R. G.* "Reliable Local Residents": Collaboration in Latvia, 1941-1945 / *Robert G. Waite* // *Latvia in World War II...* - P. 133; *Neulen H. W.* An deutscher Seite... - S. 289.

українських та козацьких батальйонів Вермахту одночасно з пропагандою ідеї творення УВВ у деяких східноукраїнських регіонах під німецьким військовим управлінням і деяких центральноукраїнських областях в складі РКУ, а також творення БКА у Білорусі. Після використання у протипартизанських акціях в тилу на Сході у 1943 р. більшість цих формацій переведено на Захід з метою використання у протипартизанських діях у Франції, Італії та інших країнах Західної Європи. Як наслідок цього у 1943-1944 р. іноземні військові формування, що діяли на боці націонал-соціалістичної Німеччини, були важливим допоміжним чинником антипартизанської війни на окупованих Вермахтом територіях Сходу Європи та союзних із Райхом або залежних від нього країн.

Якщо спочатку творення на боці Вермахту інонаціональних збройних формувань із жителів окупованих східних областей було значною мірою хаотичним, то від початку 1943 р. воно нагадувало "конвеєр постійних державних замовлень Райху на нових рекрутів". У 1943 р. більшу увагу приділено пропагандистським заходам, а від початку 1944 р. - мобілізаційним навіть у супереч міжнародним законам. Німецькі владні структури остерігалися об'єднання антибільшовицьких формувань німецького війська у самостійний політичний чинник, незалежний від Райху, що не сприяло інтеграції усіх цих формувань в єдине ціле. Райхсфюрер СС, який шляхом створення у складі військ СС інонаціональних з'єднань планував перетворити їх на "приватну інтернаціональну армію", вбачав конкурента у Вермахті, командування якого натомість намагалося сформувати як "військо у війську" інонаціональні "мініармії" у формі РОА та УВВ, але в результаті протидії А. Гітлера та Г. Гімmlера зуміли створити тільки своєрідні "полінаціональні Збройні сили" - Східні війська. Як наслідок цього упродовж війни у складі німецьких армій діяли тільки розрізнені військові формування з різноманітними військовими завданнями. Зміна політичного характеру війни і поширення діяльності антинацистських рухів опору вплинули на статус формувань, укомплектованих із представників східноєвропейських народів. Чисельність, озброєння, бойовий досвід і навички вояцького складу цих формувань постійно зростали, унаслідок чого вони були важливим допоміжним військово-політичним чинником у війні між Третім Райхом і Радянським Союзом.

Прихована внутрішньополітична міжвідомча боротьба в Райху між інстанціями СС і Вермахту, з одного боку, стимулювала творення конкуруючими інстанціями військових частин з іноземців, але, з другого, гальмувала їх формування й негативно впливала на їх використання. У цьому протистоянні райхсфюрер СС зумів заручитися цілковитою підтримкою фюрера й відтіснити "на задній план" проекти творення цих формацій, запропоновані РМО, РМП, а також Абвером, ФГО при ГШ СВН, АВП ОКВ та іншими військовими установами. Унаслідок цього протягом 1943 р. і першої половини 1944 р. не створено політичних представництв усіх народів, які землі яких на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР, а вище керівництво Райху офіційно не визнало їх союзниками. Майже 1/5 німецьких сил на Сході Європи у війні проти СРСР склали його формальні громадяни, що дає усі підстави стверджувати: у період "тотальної" війни німецько-радянська війна набула виразних ознак громадянського протистояння. Завдяки активним пропагандистським зусиллям різними німецькими інстанціям вдалося розвинути її в потужну психологічну війну проти Радянського Союзу, в якій важливу роль відіграли іноземні військові формування, укомплектовані з жителів окупованих східних територій. Водночас зуміли досягнути своєї мети відомства райхсфюрера СС, які використали у своїх інтересах вороже ставлення сотень тисяч людей до сталінського режиму й перетворили німецько-радянське протистояння на кривавий військовий братовбивчий конфлікт.

РОЗДІЛ VI
КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОГО РАЙХУ
ТА ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ
(липень 1944 р. - травень 1945 р.)

**6.1. НОВА СХІДНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ Й
ІНОНАЦІОНАЛЬНІ ЗБРОЙНІ ФОРМАЦІЇ**

**6.1.1. Реформування ненімецьких з'єднань військ
СС**

На середину 1944 р. Третій Райх опинився у зтяжній кризі, що виявилася у військовій сфері, на зовнішньополітичній арені, у загостренні боротьби за владу між різними відомствами. Для воєнних подій було характерне значне зменшення кількості німецьких з'єднань на Східному фронті у зв'язку з переведенням їх на Західний фронт напередодні та після початку наступу об'єднаних сил західних альянтів. 1 липня 1943 р. на боці Німеччини на Сході діяло 313 8000 вояків, через рік лише 2160000 вояків¹. Улітку 1944 р. союзні країни антигітлерівської коаліції почали синхронний наступ з обидвох боків фронту: 6 червня - у Франції, після чого 22 червня радянське угруповання завдало нищівного удару по ГА "Центр" у Білорусі, що перетворив двофронтову війну Райху на доконаний факт. У липні ЧА здійснила успішний наступ на Східному фронті, відомий як Львівсько-Сандомирська наступальна операція. Розгром військових з'єднань Вермахту в Галичині і його втрати у Франції означали для нього початок широкомасштабної воєнної кризи. Невдачі на фронті супроводжувалися послабленням позицій Райху в зовнішньополітичній царині, а саме у відмові від союзницьких зобов'язань супроти нього країн, народи яких були виснаженими від війни. Просування вперед західних альянтів, що до середини вересня змусило відступити німецькі окупаційні війська з більшої частини території Франції і Бельгії, дало поштовх до Варшавського повстання і Словацького Національного повстання у серпні того ж року. До середини вересня процес став незворотнім, і після вступу армійських з'єднань альянтів до Парижа і фактичної втрати Франції "ланцюгова реакція" відмови від союзницьких стосунків із Райхом охопила Румунію, Болгарію та Угорщину. 24 серпня у Румунії відбувся державний переворот, унаслідок якого повалено диктатуру маршала Іона Антонеску, а король Михайл 1-й закликав своїх підданих до співпраці з ЧА. Уряд Болгарії 8 вересня проголосив війну Райхові, а 15 жовтня адмірал Міклош Хорті заявив про намір укладення перемир'я Угорщини із західними країнами антигітлерівської коаліції².

Відсутність єдності інтересів багатьох відомств Райху й одностайності під час вибору політичної тактики призвела до інтриг та змов, а також спричинила 20 липня

¹ОКН/GenStdH/ OrgAbt.Nr.I/ 18941/44 g. Entw. d. Jststarke des Ostheeres 1.07.43-1.07.44 // NA, T-78, roll 413, fr. 6381186.

²*Тинпельскірх К.* История второй мировой войны... - С. 463, 465, 472.

замах на життя фюрера. Виникла криза системи "авторитарного хаосу", що себе вже не виправдовувала у нових екстремальних умовах, за яких Райх не тільки втратив більшість завойованих територій, а й опинився на порозі воєнно-політичної катастрофи. Фюрер у рамках антикризових заходів призначив райхсфюрера СС командувачем резервних військ і передав багато нових повноважень Г. Гімлеру, котрий завдяки цьому де-факто почав відігравати роль другої після райхсканцлера політичної фігури на "владному Олімпі" Райху й отримав вирішальний вплив на втілення в життя нової східної політики. Основним переможцем у політичному протистоянні різних відомств був райхсфюрер СС, посилення режиму особистої влади якого сягнуло найвищого рівня порівняно з попередніми роками перебування при владі нацистів. Оскільки у процесі відсторонення Вермахту від вирішення політичних питань інстанції СС були найпотужнішими союзниками і опорою А. Гітлера, він підтримав ініціативи Гімлера щодо збільшення кількості з'єднань військ СС як "політичної армії" Райху (окрім іншого в інтересах внутрішньої безпеки). За наказом Гімлера як командувача резервних військ у листопаді установи поповнення Вермахту і військ СС об'єднано з метою координації творення нових з'єднань. Водночас шеф СС-ГАГ. Бергер 1 жовтня був призначений генеральним інспектором у справах військовополонених, що сприяло системній роботі з іноземними військовополоненими - важливою базою для творення нових інонаціональних формувань ЗС Німеччини³.

Корекцію політичного курсу Третього Райху в геополітичному масштабі зумовило те, що на середину вересня західні союзні країни антигітлерівської коаліції припинили активний наступ і перейшли до позиційної війни, а тимчасовий перепочинок на Західному фронті створив різним відомствам цієї держави належні умови для вироблення проектів нової європейської політики та мобілізації усіх резервів для бойових дій на Східному фронті. Порівняно з попередніми роками особливо активно до опрацювання планів нової політики у Європі вдалися політичні структури СС-ГА, до складу якого входили чотири Управлінські групи: "А" (вирішувала справи загальної адміністрації), "Б" (відповідала за рекрутування та реєстрацію усіх категорій персоналу Ваффен-СС), "Ц" (забезпечувала пропаганду та вишкіл вояків військ СС) і "Д" (відповідала за вирішення політичних питань, пов'язаних із інонаціональними формуваннями й з рекрутуванням іноземців у співпраці з Управлінською групою "Б"). Усі технічні питання призову іноземців до Ваффен-СС вирішувала Управлінська група "Б" (управління поповнень Ваффен-СС), яку очолював групенфюрер СС Гайнріх Юрс і до складу якої входило кілька головних відділів: "Б I" (вербування), "Б II а" і "Б II б" (відповідно вербальне і візуальне вербування) та "Б I 2" (молоде поповнення). Політично найважливішою з перелічених управлінських груп був своєрідний центр розробки європейської ідеології СС - Управлінська група "Д", котру як шеф штабу очолював штандартенфюрер СС і Ваффен-СС Еріх Шпаарманн*.

³ *Scholtyssek J. Der "Schwabenherzog" Gottlob Berger, SS-Obergruppenführer // Kießener M., Scholtyssek J. Die Führer der Provinz: NS-Biographien aus Baden und Württemberg IM. Kießener, J. Scholtyssek. - Konstanz: Universitätsverlag, 1997. - S. 95 f.*

* Еріх Шпаарманн народився 19 липня 1907 р. у м. Пассендорф округу Мерзебург у Німеччині. Від 30 вересня 1926 р. зачислений до війська Ваймарської республіки. Від 14 грудня 1927 р. член НСДАП. Тоді ж вступив до СА, звідки 1 листопада 1929 р. переведений до СС. Від 1943 р. шеф 2-го управління (Германського керівного бюро) СС-ГА. Провідний експерт (*Fachführer*) з расових питань у Ваффен-СС. Від 27 квітня 1944 р. - штандартенфюрер Ваффен-СС, від 4 листопада - штандартенфюрер СС. Нагороджений численними військовими

Від середини 1944 р. до компетенції Управлінської групи "Д" перейшла підготовка усіх важливих проектів СС-ГА, пов'язаних з Європою, у тому числі Східною, а також Азією. До складу групи входили такі управління: 1-е (Європейське керівне бюро), яке очолював Е. Шпаарманн, 2-е (Германське поповнення), 3-тє (Керівне бюро добровольців Сходу - ФЛО) (*Amt D III — Freiwilligen-Leitstelle Ost, FLO*) (його очолив оберштурмбанфюрер СС Фріц Рудольф Арльт, який опрацьовував політичні проекти щодо Росії, України, Білорусі, Латвії, Литви, Туреччини, арабських країн, Словаччини, Польщі та Кавказу), 4-те (адміністрація, шеф - штурмбанфюрер СС Дідеріхсен), 5-е (справи Германських СС, шеф - оберштурмбанфюрер СС Макс Копішке, який відповідав за Германські СС у Німеччині, Голландії, Данії, Норвегії та Бельгії), і 6-е (виховання Германців, шеф - доктор Рудольф Якобсен). Кожному з перелічених управлінь підпорядковано головні відділи, що відповідали за вирішення питань у певних політичних ділянках. Наприклад, до складу Управління "Д I" входили: Головний відділ "Д I/1" (Бюро планування), яке очолював гауптштурмфюрер СС Александр Дозалек (*Dolezaleck*) (йому підпорядковувалося Європейське Центральне бюро, керівником штабу котрого був штандартенфюрер СС Пауль Мінке), котрий водночас очолював Центральне бюро Германської та європейської праці; Головний відділ "Д 1/2" "Північ" оберштурмфюрера СС Рабіуса (до компетенції якого на лежали політичні питання, пов'язані з Англією, Норвегією, Швецією, Данією, Фінляндією та Естонією), Головний відділ "Д 1/3" "Захід" обершарфюрера СС Вількенінга, котрий був референтом з питань Голландії, Фландрії, Валлонії, Франції та Швейцарії, Головний відділ "Д 1/4" "Південний Схід" та Головний відділ "Д 1/5" "Схід". До складу Управління "Д II" входили: Головний відділ "Д II/1" з відділами "Д II/1 а" (Германські СС у Райху) та "Д II/1 б" (Германські СС за кордоном) і Головний відділ "Д II/2" (поповнення), у складі якого діяли відділ "Д II/2 а" (призов), відділ "Д II/2 б", відділ "Д II/2 ц" (опіка) та відділ "Д II/2 д" (Германський табір військового виховання та Германський табір регіональної служби). Відділи опрацьовували політичні питання, пов'язані з конкретними країнами чи групами країн*. У складі Управлінської групи "Д" функціонувало теж кілька управлінь, організованих за географічною ознакою для роботи з представниками народів, пов'язаних мовою, культурою і релігією: Східне бюро, яке очолив штандартенфюрер СС Л. Вольф, Південно-східне бюро, яким керували гауптштурмфюрери СС Ульріх та Р. Ольцша, і Північне бюро (шеф - гауптштурмфюрер СС Габіус)⁴.

Керівники структурних підрозділів Управлінської групи "Д" виступили з пропозиціями кардинальної ревізії політики Райху щодо різних країн Європи, що дало підстави деяким авторам порівняти цей ревізіонізм із політичним курсом перебудови в СРСР⁵. Завдання розробки проектів майбутнього об'єднання Європи отримав керівник

нагородами (у тому числі Залізним хрестом 2-го класу й Хрестом воєнної заслуги 2-го класу без мечів і 1-го класу з мечами) й відзначеннями НСДАП і СС.

* Наприклад, 3-й відділ 1-го управління Управлінської групи "Д", що вирішував шведські справи, очолювали Ганс Бюлер та Пауль Бенц, референтури в справах Англії та Норвегії 2-го управління - В. Штрандерс і Карл Ляйб, відділ "1 а" п'ятого управління, що займався справами Германських СС у Райху - Йоганнес Густке. Угорські справи опрацьовував гауптштурмфюрер СС Еміль Кінаст, румунські - Андреас Шмідт. Водночас окремі ненімці були радниками цієї групи з національних питань певних народів (наприклад, Р. Бангерскіс - балтійських народів, а А. аль Гуссейні - мусульманських).

⁴ Gliederungsschema AGr D d. SS-HA// IfZ, NO 346; Rf-SS. SS-HA-AGr D. Berlin, den 20.10.44. Betr.: Die politische Aufgabe d. deutsch. Führers und Unterführers in den nichtdeutschen Einheiten d. Waffen-SS. An d. SS-HA CI, SS-Stubaf. Dr.Ziegler // BA, NS 31/42, Bl. 24. NS-Perestroika?

⁵ Reformziele nationalsozialistischer Führungskräfte / [Darstellung und Dokumentation von Herbert Taege]. - Lindhorst: Askania Verl.-Ges., 1988.

першого управління згаданої групи А. Долезалека, котрий запропонував два етапи створення Європейської конфедерації й план якого до певної міри був адаптованим до візій СС-ГА проектом головного політичного лідера антигітлерівської опозиції у Німеччині К. Герделера. На першому етапі передбачалося змусити західних альянтів відмовитися від висловленої у Касабланці категоричної вимоги безумовної капітуляції Райху. Одними із основних пунктів програми Долезалека були зміна ставлення до західних союзних країн антигітлерівської коаліції та пошук формули порозуміння з керівниками Великої Британії і США, яких у разі їх відмови від укладення сепаратного миру передбачено "шахувати" погрозами укладення миру з СРСР, завдяки чому в альянтів мало склалися враження того, що Німеччина готова відновити з Радянським Союзом договір про порозуміння та співпрацю на зразок Раппальської угоди. На другому етапі передбачалося почати переговори з британцями й укласти з ними тимчасово мир на Заході та на Півдні. У жовтні 1944 р. до опрацювання концептуальних принципів політичного устрою в Європі Управлінської групи "Д" долучилася діюча в структурі СС-ГА Управлінська група "Ц", яку очолював інспектор у справах духовного та світоглядного виховання Ваффен-СС бригадефюрер СС і генерал-майор Ваффен-СС Ернст Фік (Fick). Її перше управління, що відповідало за світоглядне виховання, підготувало проект, у якому запропоновано відмовитися від імперіалістичних та пангерманських аспектів німецької політики, що прирікала малі народи на примусову асиміляцію, а також відкинуто ідею недиференційованої рівності усіх народів, особливо американський ідеал "стоплювання" різноетнічних іммігрантів у спільноту, структура якої мала формуватися з урахуванням національної і культурної специфіки народів. Цим моделям Управлінська група "Ц" протиставила європейську концепцію співдружності народів, члени якої не були б при цьому "перемелені у спільному млині"⁶.

В іншому проекті, який склав прибічник створення об'єднаної Європи під егідою Німеччини Вернер Дайтц, стверджувалося, що метою війни є досягнення "європейського миру". У проекті згадано такі цілі, яких було намічено досягнути: мир для Європи, народний соціалізм із врахуванням етнічної специфіки, економічна кооперація, свобода для усіх народів і етносів, захист малих народів та свобода праці. Ця декларація намірів була своєрідною Європейською хартією Райху чи контрпрограмою до Атлантичної хартії США⁷. Її метою було переконати союзні з Німеччиною й залежні від неї країни у тому, що дії СРСР та його союзників спрямовані на знищення їх державності. Заявлено про намір "створення Сполучених штатів Європи (німецькою буквально "Об'єднаних держав Європи" - А. Б.) на підставі правової рівності усіх народів". Незважаючи на гучну декларативну назву, в проекті закладено принципи дискримінаційності у підходах і засади політики застосування подвійних стандартів щодо різних народів. Новими були поява серед переліку членів конфедерації Латвії та Естонії і трактування Протекторату Богемії та Моравії як квазідержави. Передбачалося, що Райх діятиме узгоджено з урядами дружніх держав - Норвегії, Естонії, Латвії, Данії, Богемії-Моравії, Італії, Франції, Угорщини, Румунії та Хорватії. Із цього списку "випали" не тільки "недозрілі до державного будівництва" Росія, Україна, Білорусь і проігноровані Литва та Польща, а й навіть союзна Німеччині Словаччина. Однак плани СС-ГА щодо Європейської конфедерації складено занадто пізно й вони були значною

⁶ Die polit. Aufgabe d. deutsch. Führers und Unterführers in d. fremdvölk. Einheiten d. Waffen-SS; AGr. D von 22.10.44//BA,NS 31/42, Bl.1.

⁷ Див.: *Daitz W.* Wiedergeburt Europas durch Europäischen Sozialismus. Europa-Charta / *Werner Daitz.* - Amsterdam: Zentralforschungsinstitut für Nationale Wirtschaftsordnung und Großraumwirtschaft; De Amsterdamsche Keurkamer, 1944.

мірою тільки опортуністичними задумами, що наштовхнулися на опозицію ще доволі сильних ортодоксальних кіл нацистської держави⁸.

Зміст теоретичних проектів СС щодо створення Європейської конфедерації особливо важливий для розуміння логіки втілення в життя системи заходів СС-ГА на зламі 1944-1945 рр., оскільки саме вони заклали основу також для нової політики Ваффен-СС⁹. Своєрідне "лобіювання" ідеї необхідності впровадження цього курсу зумовило певні позитивні зміни в корекції підходів та критеріїв у політиці щодо іноземних формацій військ СС і їх статусу. Незважаючи на використання нацистами у своїх інтересах міжнаціональних конфліктів між представниками різних національностей, у складі військ СС служили колишні політичні опоненти - емігранти міжвоєнного періоду й недавні члени більшовицької партії, ворогуючі на своїх прикордонних землях німці та французи, фламандці й валлони, серби і хорвати, українці та росіяни, вірмени й представники тюркських народів і т. д. Згідно з гаслами нацистської пропаганди, представники понад 30-х націй у Ваффен-СС мали цементувати єдину європейську спільноту, що Ґрунтувалася б на спільних політичних, соціальних і культурних цінностях, спільному світогляді, який мало забезпечити "світоглядне виховання" і у кожній формації Ваффен-СС - "офіцер із націонал-соціалістичного виховання", посаду якого запроваджено у грудні 1943 р.¹⁰

За умов воєнної кризи, коли в СС-ГА розробляли декларації про нову політику Райху, німецькі військові інстанції вдалися до подальшої уніфікації правових положень про іноземців та інонаціональні формування німецьких військ й узгодили їх із міжнародними нормами ведення війни¹¹. Зміни зводилися до урівноправнення з німцями не тільки західноєвропейців, а й представників східноєвропейських та інших народів¹². 7 серпня 1944 р. вдруге видано додаткове розпорядження про запровадження спеціальних посвідок для іноземців у з'єднаннях та установах Вермахту і військах СС¹³. 7 червня й згодом 14 листопада видано розпорядження про вишкіл, утримання й присягу вірності А. Ґітлеру іспанських вояків¹⁴, 26 серпня - румунських¹⁵, 4 вересня й згодом

⁸ Neulen H. W. Europa und das Dritte Reich: Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939-1945 /Hans Werner Neulen. - München: Universitas, 1987. - S. 233.

⁹ Die Rolle der SS bei der Entwicklung der deutschen Europapolitik; Die Europapolitik v. NSDAP und SS // Seidler F. W. Avantgarde für Europa... - S. 25-28.

¹⁰ Inspektion d. Junkerschule Bad Tölz: Stärkemeld. n. Nationalitäten, 11.44-03.45 //NA, T-175, roll 191, fr. 9857-9867.

¹¹ Kriegsgliederung sowie Nachweis v. Organisationserlassen u. -Verfügungen f. verbünd, und fremde Verbände im Rahmen d. deutsch. Wehrmacht: Albanien u. Montenegro, Arabien (1945), Belgien (Flamen und Wallonen, 1942-1943), Böhmen u. Mähren (Protektoratstruppen, 1945), Bulgarien, Estland, Finnland (1943), Frankreich (1943-1944), Griechenland (1943-1944), Indien (1945), Italien u. Kroatien (1942-1945), Lettland u. Litauen (1943-1944), Rumänien u. Serbien (1942-1944), Slowakei (1943-1945) // BA, RH 2/1401-1410.

¹² Kriegsgliederung sowie Nachweis v. Organisationserlassen u. -Verfügungen für verbündete und fremde Verbände im Rahmen der deutschen Wehrmacht: Sowjetunion (landeseigene Verbände - Osttruppen; ohne Lettland und Litauen), Russisches Schutzkorps Serbien sowie Serbisches Freiw.-Korps, 1942-1944; Sowjetunion (Osttruppen - Kaukasier, Georgier u.a.) // BA, RH 2/1412; RH 2/1414.

¹³ RS Bef OKW u. SS-FHA (m. Anl. u. Ausf best.) v. 8.2.1944 u. 7.8.1944: Einführung d. Ausländerausweises W für ausländ. Angehörige v. Verbänden u. Organisationen d. Wehrmacht u. SS //NA, T-175, roll 194, fr. 003538-003545, 003568-003584.

¹⁴ Verfügungen (As) OKH/AHA v. 07.06. u. 14.11.1944; Aufstellung span. Freiwilligen (Besoldung, Beförderung, Eidesformel u. a.) // IfZ, MA-485; NA, T-78, roll 414, fr. 002624-002630.

¹⁵ FS Keitel v. 26.08.1944: Unterstellung d. Deutsch. General bei OK d. rumän. Wehrmacht unter Heeresgruppe Südukraine. Übernahme v. rumän. Soldaten in Waffen-SS oder als Arbeitssoldaten // IfZ, MA-332; NA, T-175, roll 130, fr. 006967-006968.

18 жовтня - фінських¹⁶, у вересні - інших союзників, зокрема болгарських та словацьких вояків у Вермахті¹⁷. У жовтні запропоновано поширити загальні положення про громадянські права й обов'язки громадян Райху на представників європейських народів, які працювали на воєнно-промисловий комплекс або воювали у складі ЗС Німеччини¹⁸, а в листопаді Гітлер схвалив положення про одруження іноземних військовослужбовців Вермахту¹⁹. 15 серпня видано нове розпорядження МВС Райху про перехід опіки над евакуйованими до Райху "іноземними добровольцями" з компетенції Управління у справах іноземців Головного управління СС у справах раси і поселень до компетенції німецьких органів влади на місцях²⁰, а 10 листопада - тимчасове розпорядження Міністерства праці цієї країни про соціальне забезпечення вояків-іноземців у складі Вермахту та членів їх родин²¹. Однак у військах СС до останніх тижнів існування Райху не було рівноправ'я між представниками т. зв. Германських народів і решти іноземних військовослужбовців у Ваффен-СС. 3 серпня визначено, що "негерманці" далі отримують звання з додатком "ваффен-", чим підтверджувалося те, що вони перебувають на службі у військах СС, але не є членами СС²². 7 листопада Г. Бергер видав шефові СС-ФГА Г. Юттнеру наказ про заміну більшості місцевих офіцерів та підстарший з іноземних Добровольчих з'єднань в основному німцями на усіх штабних і командних посадах від полків і батальйонів аж до сотень²³. На початку грудня також видано розпорядження про контроль СС-ГА за підвищенням у ступенях іноземців на службі у формуваннях Ваффен-СС²⁴.

Наприкінці серпня 1944 р. Г. Гімлер санкціонував втілення у життя пропозицій щодо реорганізації у чисельно більші військові формування уже створених іноземних збройних формацій Ваффен-СС, вважаючи, що вони можуть змінити хід війни. Об'єктом зацікавлення були спочатку західно-, північно-, центрально-, південно- та східноєвропейські формування, укомплектовані з жителів нещодавно окупованих

¹⁶Wfst/Qu 2 (Nord). Behandlung finnischer Staats- u. Wehrmachtangehöriger, 4.9 u. 18.10.1944 // BA, RW 4/650; Behandlung finnischer Wehrmachtangehöriger (Anordnung d. Chefs d. OKW v. 16.10.1944 - Wfst/Qu 2(Nord)1944 // BA, R 6/345.

¹⁷Vfg. (As) OKW/Wfst / Org. Abt. III v. 20.9.1944: Rechtsstellung und Verwendung bulgar., firm., rumän. u. slowen. Freiwilligen in d. Deutsch. Wehrmacht // IfZ, MA-485; NA, T-78, roll 414, fr. 002564-002570.

¹⁸Korrespond. RMfdbO, RMdl, September-Oktober 1944: Gewährung d. Rechte und Pflichten d. deutsch. Staatsbürger auch an Angehörige ander, europ. Völker b. Bewährung im Kampf oder Arbeit (mit Entwurf d. Reichsmin. d. Innern) // NA, T-454, roll 88, fr. 000799-000800.

¹⁹Genehmig. d. Führers b. Heiraten ausländ. Freiwilliger in d. Wehrmacht, 1944-1945 // BA, R 6/130, Bl. 1—4; Rundsch. OKW/NSF Reinecke v. 1.12.1944: Führer-Entscheidung betr. Heirat ausländ. Freiwilliger //NA, T-175, roll 191, fr. 009589-009592.

²⁰Erlass RMdl v. 15.8.1944: Übergang d. Betreuung d. im Reichsgebieten wohnenden Angehörigen v. ausländ. Freiwilligen v. RuSHA/Amt für Angehörigenunterhalt im Ausland auf d. Stadt- u. Land kreise // IfZ, MA-546; NA, T-454, roll 92, fr. 000449.

²¹Vorläuf.Erl. (As) RArbMin. v. 10.11.1944: Versorgung der im Grossdeutschen Reich wohnenden fremdvölkischen Freiwilligen, die im Rahmen d. Deutschen Wehrmacht eingesetzt waren, u. ihrer Hinterbliebenen // IfZ, MA-485; NA, T-78, roll 414, fr. 002637-002639.

²²*Грыбоўскі Ю.* Беларускі легіён СС: міфы і рэчаіснасьць [Електронний ресурс] / *Юры Грыбоўскі.* - Режим доступу: <http://www.jivebelarus.net/history/new-history/the-belarusian-ss-legion-myths-and-reality.html>

²³[SS-HA (Berger)] an SS-Ogruf Jüttner v. 07.11.1944: Heranziehung landeseig. Führ. u. Unterführ. in fremdvölk. Freiw.-Verbänden // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 140, fr. 009548-009549.

²⁴AGr D-Oststelle-D I/5k. Betr.: Beteiligung d. SS-HAb. d. Einstufung, Beförderung usw. v. fremd völkischen Waffenführern. An d. SS-FHA, IA, Org. Berlin-Wilmersdorf Der Stabsführer d. AGr D. gez. Spaarmann. SS-Standartenführer // BA, NS 31/42, Bl. 50.

східних територій. За директивою Гімлера від 22 серпня усі іноземні збройні формування Вермахту мали бути введені до Ваффен-СС²⁵, хоча деякі з цих формацій увійшли до їх складу раніше (наприклад, індійський полк 8 серпня перейшов під контроль військ СС як Індійський добровольчий легіон Ваффен-СС, котрий очолив новий командир Гайнц Бертлінг²⁶). Восени також діяли відпрацьовані раніше схеми реорганізації створених або відновлення розбитих інонаціональних формацій ЗС Німеччини: легіон чисельністю від батальйону до полку розгортали в бригаду, а через деякий час - у дивізію з перспективою її реорганізації в корпус шляхом поповнення іншими формаціями. У листопаді з 1-го Гренадерського полку СС "Ляндштурм Нідерлянд" ("*Landstorm Nederland*"), три батальйони якого восени того року воювали в Голландії проти британських та канадських військ, створено добровольчу гренадерську бригаду з такою самою назвою. До неї узимку 1944-1945 рр. зголосилося чимало голландців, до чого їх підштовхнув голод, від якого під час фронтових дій у Голландії загинуло від 15000 до 18000 людей. Внесок бригади до боротьби проти західних альянтів був особливо відзначений; рапорт Вермахту від 23 лютого 1945 р. свідчить про її успіх у Центральній Голландії. Через місяць з'єднання реорганізовано у 34-ту Добровольчу гренадерську дивізію СС "Ляндштурм Нідерлянд". Легіон "Валлонія" спочатку в червні 1943 р. перейшов до військ СС як 5-та Добровольча штурмова бригада СС чисельністю 2200 вояків, а після втрат під Черкасами й Корсунем на початку 1944 р. її реорганізовано у жовтні у 28-му Добровольчу гренадерську дивізію СС "Валлонія", чисельність військовослужбовців якої на початок 1945 р. сягнула 5000 осіб²⁷. Італійський легіон, перейменований у вересні 1944 р. на Гренадерську бригаду військ СС (італійську № 1), у березні 1945 р. реорганізовано в 29-ту Гренадерську дивізію військ СС (італійську № 1)²⁸. Штурмову бригаду СС "Лянґемарк" (*SS-Sturmbrigade Langemark*) чисельністю 2500 вояків реорганізовано у 27-му Добровольчу гренадерську дивізію СС "Лянґемарк" (політичні угруповання були осторонь акції вербування), у складі якої на грудень 1944 р. нараховувалося 12000 вояків, недостатньо вишколених, озброєних і споряджених²⁹.

У ставленні до румунів, болгар та угорців як до "відступників" - тобто представників тих народів, державні лідери яких оголосили про припинення союзницьких зобов'язань щодо націонал-соціалістичної Німеччини, - збереглося певне упередження, як і до слов'янських формувань; вирішено використовувати їх у тилу, а не на фронтах. Проте німецькі інстанції не відмовилися від ідеї створення формувань із представників тих країн, котрих Третій Райх почав втрачати як союзників після того, як їхні уряди задекларували відмову від альянсу з Німеччиною. Серед них - італійські республіканські дивізії, від липня 1944 р. скеровані до Північної Італії. Моральний стан їх вояків був доволі високим, хоча вони мали недостатньо озброєння, а дивізія "Літторіо" - 50 % постачання. Крім 29-ї італійської дивізії військ СС італійці (приблизно 2000 вояків)

²⁵ Der Rf-SS, SS-NA-AGruppe D, Freiw.-Leitstelle. Berlin, 23.8.1944. Betr.: Aufstellung fremdvölkischen Verbände im Rahmen d. SS. Der Stabsführer d. AGruppe D. SS-Standartenführer // BA, NS31/42, B1. U; *BussPh. H. The Non-Germans...* - P. 147.

²⁶ *Littlejohn D. Foreign Legions...* - Vol. 4. - P. 127.

²⁷ Bericht d. German. Leitstelle über d. Aufbau d. Freiwilligenverbände aus Niederlanden (Division "Nederland"), Dänemark, Belgien (Brigade "Wallonien") // IfZ, FA-110, S. Rep. NSDAP Bl. 5-6 - *Neulen H. W. An deutscher Seite...* - S. 61-63, 73-74.

²⁸ *Corbatti S., Nova M. Sentire, pensare, volere: storia della Legione SS italiana / Sergio Corbatti, M. Nova.* - Milano: Ritter, 2001.

²⁹ Детальніше див.: *Trigg J. Hitler's Flemish lions: the history of the 27th SS-Freiwilligen Grenadier Division Langemarck (Flämische Nr. 1) / Jonatan Trigg.* - Stroud: Spellmount, 2007.

воювали в Італії у складі 17-ї танкової гренадерської дивізії "Гьотц фон Берліхінген". Подібно до військовослужбовців решти Германських та іонаціональних дивізій військ СС, вояки італійської дивізії Ваффен-СС у присязі обіцяли виявляти безумовну відданість Гітлеру як Верховному командувачеві Німецьких Збройних сил, виголошуючи також слова "за мою італійську Батьківщину проти своїх ворогів". Прикметно, що зобов'язання вірності фюреру було відсутнє у присязі італійців, котрі служили як "гіві" або вояки Вермахту. Гітлер не хотів використовувати італійські війська в обороні Рима, оскільки побоювався їхнього дезертирства. Їх участь у бойових діях на фронті проти зовнішнього противника була тільки спорадичною, оскільки політичні й військові інстанції Райху після досвіду подій 8 вересня 1943 р. більше не довіряли італійцям, залучаючи їх до протипартизанської боротьби. На квітень 1945 р. вищому керівникові СС і поліції в Італії підпорядковано 102514 вояків італійських військ та допоміжних з'єднань (серед них були Національна республіканська гвардія - ГНР (*Guardia Nazionale Repubblicana* - GNR), бригада "Нере Деціма Мас", легіон " Тагліаменто" та інші формування)³⁰.

Коли Вермахт відступив із території Франції й уряди Болгарії, Румунії та Угорщини відмовилися від союзницьких зобов'язань щодо Райху, його керівництво підтримало творення альтернативних опозиційних урядів і національних збройних формувань цих країн і використовувало у пропаганді ідею визволення цих територій від "більшовицьких окупантів та їх поплічників". На зламі 1944-1945 рр. відбулася інституціоналізація національних комітетів, які на момент визнання урядом Райху еволюціонували від неформальних національних представництв до провізоричних еміграційних урядів, котрі, утім, не були визнані як такі не тільки країнами-противниками, а й нейтральними державами. Наприкінці 1944 р. французькі ультраправі, які раніше співпрацювали з нацистами й опинилися на острові Майнау, не втрачали надії з допомогою німецьких військ повернутися до владну себе на Батьківщині. 16 грудня Г. Бергер повідомив Г. Гімлеру: "Вождя Французької Народної Партії Доріо, щодо якого прийнято розпорядження про переведення до військ СС як штурмбанфюрера, за повідомленням Міністерства закордонних справ розглядають як керівника Французького Визвольного Комітету, що повинен бути створений при французькій урядовій комісії"³¹. Збройною силою цього комітету мало бути створене тоді ж французьке з'єднання Ваффен-СС. 18 липня на підставі наказу Гімлера Французький добровольчий гренадерський полк військ СС почали розгортати в бригаду й перейменували у Французьку добровольчу штурмову бригаду СС (*Brigade d'assut des volontaires franqais /Französische SS-Freiwilligen-Strumbrigade*), відому теж як "Бригада «Франція»" (*Brigade Frankreich*). Того ж дня її скеровано на фронт для взаємодії з 18-ю Добровольчою танково-гренадерською дивізією "Горст Вессель", що воювала у Галичині. 10 серпня бригаду передислоковано для стримування наступу ЧА поблизу Сянока та Віслока, де поранено або загинули 15 з 18 офіцерів і відповідно 130 і 660 підстарший та солдатів. Після таких великих втрат бригаду скерували під м. Данціг, незабаром після чого її об'єднано з посиленням Гренадерським піхотним полком № 638 (французьким) (відомим теж як Легіон Французьких Добровольців проти більшовизму) і сформовано Гренадерську бригаду Ваффен-СС "Карл Великий" (французьку № 1) (*Waffen-Grenadier-Brigade der SS Charlemagne (französische Nr. 1*)), командиром якої був

³⁰ Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 186-197; Ital. Einheiten in d. Deutsch. Wehrmacht, Anl. 3

zu OKH, Gen. St. d. H./Org. Abt. Nr.80235/45 g.Kdos. v. 20.2.45 // BA, RH 2/921.

³¹Der Reichsführer-SS. Der Chef des SS-NA. VS-Tgb. Nr.1715/44 g.Kdos. Berlin-Grunewald, 16.12.1944. An den Rf-SS und Reichsmin. d. Innern // NA, T-175, roll 130, fr. 2656706-2656707.

призначений оберфюрер СС Густав Круккенберг (Kluckenberg)³². Проте експеримент зі створенням французької бригади виявився невдалим, керівництво Райху не наважилося поповнювати її вояками французької армії й відхилило пропозицію перевести французьку бригаду військ СС на Західний фронт через занепадницькі настрої її військовослужбовців. 10 грудня Л. Дегрель констатував, що "стан французьких Ваффен-СС є поганим", однією з причин чого є "поганий основний командний персонал"³³.

Однак потреба нових з'єднань спонукала Г. Гімлера видати наказ про реорганізацію Французької штурмової бригади СС у дивізію, до якої вступило 1200 вояків із Легіону французьких добровольців проти більшовизму (ЛВФ), 640 із ВМФ Німеччини, 2000 з НСКК та "ОТ", 2500 з французької міліції, але основним його ядром були уцілілі 1100 вояків згаданої штурмової бригади. На їх базі 10 лютого 1945 р. почала створюватися 3 3 -тя Гренадерська дивізія Ваффен-СС "Карл Великий" (французька № 1) (*33. Waffen-Grenadier-Division der SS Charlemagne (französische Nr. 1)*) у складі майже 7340 вояків. На початку 1945 р. частини французької дивізії зібрано для вишколу у місцевості Вільдфлеккен (Wildflecken), розташованій у північно-східному напрямку від Франкфурта-на-Майні. На відміну від інших іноземних дивізій Ваффен-СС, де вищим кадровим персоналом були німці (за винятком 29-ї російської у серпні 1944 р.), більшість вищих штабних і командних посаду французькому з'єднанні військ СС офіційно зайняли французи. Зокрема, дивізію перебрав під своє командування (формально як "інспектор дивізії") Г. Круккенберг (на той час вже бригадефюрер СС), але офіційним (насправді номінальним) командиром дивізії як "генерал бригади" був колишній командир Легіону Французьких Добровольців проти більшовизму ваффен-оберфюрер Едгар Пуо (Puau). Проте при французькому командирі й німецькому інспекторі діяли власні штаби та двоє офіцерів-ординарців. Одночасно створено німецьку команду зв'язку - інспекцію, керівники відділів якої фактично були реальними керівниками відділів дивізійного штабу, а французькі офіцери до певної міри їх "дублерами". Усі інші військові частини й структури очолили французи. Дивізійний Гренадерський полк Ваффен-СС № 57, який очолив ваффен-гауптштурмфюрер Віктор де Бормон (Voumont), складався з колишніх вояків ЛВФ, Гренадерський полк Ваффен-СС № 58, який очолив ваффен-штурмбанфюрер Еміль Райбо (Raybaud) - із військовослужбовців колишньої французької бригади військ СС, а окремі підрозділи французької міліції розподілили по різних батальйонах і допоміжних частинах дивізії. 22 лютого 1945 р. після припинення вишколу дивізія була скерована до бойових дій проти ЧА у Поммеранії, деякі її підрозділи воювали поблизу місцевостей Нойштеттін, Готенгафен та Кольберг, а інші брали участь у боях під Кьорліном та Белградом³⁴.

У серпні 1944 р. німецькі відомства й частина болгарської правої опозиції зрозуміли, що тогочасні урядові кола Болгарії хочуть розірвати союзницькі зв'язки цієї держави з країнами Вісі, тоді як керівники болгарських крайніх правих намагалися привести до влади антикомуністичний уряд. Логічним наслідком об'єднання зусиль

³² Див.: *Mabire J. La Brigade Frankreich: La Tragi queAventure des SS Francais / Jean Mabire. - Paris: Fayard, 1973.*

³³ *Geheim! Übersetz. Vermerk über die Französ. Waffen-SS. Berlin, den 10.12.1944. gez. Degrelle*
//
NA, T-175, roll 130, fr. 2656710.

³⁴ *Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 111.* 25 лютого французьку дивізію переведно до складу

групи армій "Вісла" й скеровано для протистояння наступові частин радянського 1-го Білоруського фронту, з метою чого поділено на три Бойові групи, одна з яких відступила до Балтійського моря й була евакуйована до Данії, друга під командуванням Е. Пуо опинилася в епіцентрі наступу ЧА, тоді як третя воювала, доки не була розбита у березні 1945 р.

цих опозиціонерів і підтримки МЗС Німеччини було те, що 9 вересня (через день після проголошення урядом Болгарії війни Райхові) у Відні створено національний болгарський еміграційний уряд, який очолив Александр Цанков і до складу якого увійшов керівник Внутрішньої Македонської Революційної організації (ВМРО) Іван Михайлов. Після цього А. Гітлер наказав використати будь-яку нагоду для формування Болгарської Визвольної Армії (БВА), до якої вербували передовсім вояків болгарської армії, котрі перейшли на німецький бік, а також болгарських студентів і робітників у Райху. Спочатку МЗС Німеччини й посол Німеччини у Болгарії із зовнішньополітичних міркувань запротестували проти підпорядкування військам СС болгарського легіону, який планували створити на боці Райху³⁵, але 13 листопада 1944 р. СС-ФГА наказало забезпечити об'єднання доти завербованих добровольців, аби укомплектувати з них Протитанкову бригаду СС (болгарську № 1) (*SS-Panzer-Zerstörer-Brigade (bulgarische Nr. 1)*), на основі якої у майбутньому мала бути сформована 1-ша болгарська дивізія військ СС (*първа българска гренадирска SS дивизия / Waffen-Grenadier Division der SS (bulgar Nr. 1)*)³⁶. За пропозицією Г. Бергера А. Цанков і міністр праці самопроголошеного уряду полковник Іван Рогозаров видали заклик зголошуватися до цього з'єднання³⁷.

13 листопада командиром нової формації був призначений штандартенфюрер СС Гюнтер Алгальт, через кілька тижнів оберфюрер СС Гайнц Гертлінг і навесні 1945 р. - міністр праці самопроголошеного еміграційного уряду Болгарії полковник І. Рогозаров, якому присвоєно ступінь "ваффен-оберфюрер", а шефом штабу - штурмбанфюрер СС Пауль Брілінг. До кінця війни болгарське формування у всіх німецьких документах називали бригадою, але насправді сформовано один полк - радше партизанську частину чи добровольче ополчення, ніж регулярну формацію військ СС. Болгарські військовослужбовці називали свій полк "Протитанковий легіон" (*Бронеизтребителна легия*) або просто "Болгарський легіон" (*Българската легия*) на вшанування болгарських відділів, які організував Георгі Раковський (Раковскі) під час визвольної боротьби проти гніту Османської імперії у 1861-1868 рр. У другій половині листопада 1944 р. на полігоні у Дьоллерсгаймі під Віднем зібрано перших 500 стрільців, 56 підстарший і 25 офіцерів, до яких незабаром приєдналося 150 болгарських студентів, які навчалися у різних університетах у Німеччині, незабаром після чого загальна чисельність формування перевищила 700 військовослужбовців, що дорівнювало чисельності полку, неповністю укомплектованого вояцькими кадрами. Організаційно болгарський легіон Ваффен-СС складався з двох піхотних батальйонів (командирами яких були призначені відповідно підполковник Георгій Малков і капітан Цветан Богоров), посилених протитанковими підрозділами артилерійського дивізіону й відділами допоміжних підрозділів (штабної, зв'язково-сигнальної, медичної та саперно-загороджувальної сотень). Хоча полк формально був складовою частиною військ СС і його вояки отримали уніформи Ваффен-СС, на комірі замість рун "СС" вони носили емблеми із зображенням лева як болгарської національної відзнаки, а на рукавах - нарукавні емблеми в біло-зелено-червоних барвах

³⁶Rf-SS an SS-Oberf. H. Bertling: Betreuung mit Aufstellung d.bulgar. Legion. Androhung d. Entlassung // IfZ, MA-285; NA, T-175, roll 19, fr. 2523405-2523406; Korr. AA/Büro d. RMin. Wolff 10.12.42; 36/38/43. He/Gr. Betr.: Übernahme v. Bulgaren in die W-SS. Herrn Gesandten v. Rintelen, Westfalen // NA, T-175, roll 19, fr. 2523424-2523426; Abschr. AA. Büro d. Reichsmin. "Westfalen", d. 23.Dez. 42. An d. SS-Obergruppenführer G. Berger // NA, T-175, roll 19, fr. 2523421. ' *Klietmann K. G. Die Waffen-SS... - S. 387.*

³⁷Der Rf-SS. SS-HA. Amtsgruppe D. V.S.Tgb.Nr.7078/44 geh. Tgb. Nr.2548/44 geh. Berlin-Grünwald, den 22.11.1944. Betr.: Bulgarischer Freiw.-Verband. G. Berger SS-Obergruppenführer // IfZ, MA-285; NA, T-175, roll 19, fr. 2523402.

національного прапора Болгарії. Для полку пошили національний військовий прапор - триколірну хоругву з вишитим на ній гербом із зображенням лева й гаслом болгарських революціонерів "Свобода або смерть". Хоча болгарські вояки отримали військові ступені військ СС, під час вишколу, командування та у спілкуванні вони використовували болгарські військові ступені. Незважаючи на активну пропаганду серед військовослужбовців полку, мораль деяких із них була низькою. Це серед іншого зумовлювалося їх незадовільним харчуванням під часу вишколу. Як наслідок цього група з двох десятків вояків дезертирувала, але їх затримано й 12 із них розстріляно. Полк до фронтових дій не залучали за винятком бою проти частин радянської 46-ї армії поблизу м. Штоккерау, де болгарські солдати знищили 14 танків і 2 самохідні артилерійські гармати супротивника і втратили 98 вояків убитими та пораненими й 46 пропали безвісти³⁸.

До виникнення кризи у відносинах із Німецьким Райхом Угорщина і Румунія виділяли свої армії для участі у бойових діях на боці Вермахту і з цих країн до німецьких військ вербували тільки добровольців із представників німецької нацменшини. Тільки після офіційних заяв лідерів згаданих держав про розрив союзницьких зобов'язань щодо Райху на порядку денному його політики постало питання про створення власне угорських та румунських національних формувань у складі ЗС Німеччини. 15 жовтня 1944 р. М. Хорті заявив про намір укладення перемир'я з противником, але вже наступного дня його заарештували й вивезли до Німеччини, а новим регентом замість нього був проголошений Ференц Салаші. Того ж дня військовий міністр Бергфі уклав угоду з німецькими установами про формування нових з'єднань ЗС Угорщини, до яких мали увійти 5 суто угорських дивізій і 4 угорські дивізії Ваффен-СС. 2 листопада СС-ФГА видало наказ про формування 25-ї гренадерської дивізії військ СС (угорської № 1)³⁹. Через швидке просування ЧА й бої у Будапешті в грудні нові формації комплектували на території Райху. Проте через брак озброєння та спорядження вдалося сформувати тільки третину із запланованих з'єднань, до яких зголосились як вояки угорських дивізій, так і представники угорських правих молодіжних організацій, а у деяких районах - усі учні старших класів шкіл. Угорська дивізія "Коссут" ("*Kossuth*") була сформована на полігоні у Графенвері, а названа на честь воєводи Трансильванії Яноша Гуньяді 25-та Гренадерська дивізія Ваффен-СС "Гуньяді" (угорська № 1) (*25. Waffen-Grenadier-Division der SS "Hunyadi" (ungarische Nr. 1)*) та 26-та Гренадерська дивізія Ваффен-СС "Гьомбос" [*"Gömbös"*] (угорська № 2) - у Нойгаммері з випробуваних у боях вояків. 2 листопада 1944 р. командиром 25-ї дивізії військ СС був призначений Йозеф Грассі (Grassy), який 1 листопада отримав звання фельдмаршал-лейтенанта угорської армії й від Ваффен-СС чин групенфюрера СС і генерал-лейтенанта військ СС. Згодом 21 березня 1945 р. його призначили командиром 26-ї дивізії військ СС (до нього від 29 січня на час вишколу її командиром був бригадефюрер СС Бертольд Маак (Berthold Maack)). Йому підпорядковано також рештки 3 3-ї кавалерійської дивізії військ СС (угорської № 3) (якою від 27 грудня 1944 р. до 23 січня 1945 р. командував оберфюрер СС Ласло Деак (Pászölö Deäk)), розбитої у битві під Будапештом, після чого її порядковий номер присвоєно дивізії "Карл Великий". Отже, Й. Грассі фактично був командувачем

³⁸ Попянке С. Ниє бранихме тебе, България! / Стоян Попянке. - София, 1995; Митев Д. Неизвестният Български гренадирски полк / Д. Митев // 168 часа. - 2000. - 28 април - 4 май. - С. 21; Кожемякин М. Болгарская противотанковая бригада в составе войск СС / Михаил Кожемякин // Добровolec (Москва). - 2004. - № 1 (3). - С. 31-36.

³⁹ SS-FHA. Amt II Org. Abt. Ia/II Kaiserallee 188 Tgb. Nr.4021/44 g. Kdos. Berlin, 2.November 1944. Geh. Kommandosache. Betr.: Aufstellung d. 25.Waffen-Grenadier-Division der SS (ung. Nr.1). gez. Juttner, SS-Obergruppenführer // NA, T-175, roll 141, fr. 2669038.

"війська у війську" - під його командуванням опинилися всі угорські формації у складі Ваффен-СС, але ця квазіармія перебувала тільки на стадії формування й дуже короткий час брала участь у бойових діях. Згадані угорські дивізії укомплектували до середини березня, тоді як заплановані 38-ма гренадерська дивізія СС "Угорщина" ("*Hungaria*"), дивізії "Гьоргі", "Петефі", "Клапка" й гірську і танкову дивізії так і не сформували⁴⁰.

Оскільки багатьох угорців до ЗС Німеччини мобілізували примусово, у положеннях про правовий статус і використання угорських "гіві" за листопад зазначено: "Угорські допоміжні сили не можуть бути скерованими до боротьби, оскільки вони не зголосилися до неї добровільно". В усьому іншому наказано трактувати угорських "гіві" як німецьких військовослужбовців. Угорські "допоміжні сили та добровольці" мали носити німецькі уніформи з німецькими відзнаками та свої національні емблеми. Підстаршини та стрільці могли мати німецькі військові ранги, що відповідали їхнім колишнім рангам в угорській або цісарсько-королівській арміях. У разі, якщо вони отримали нижчий ранг, вони усе ж отримували платню, що відповідала тому рангові, який вони раніше мали в цих арміях. Військовий ранг вояка мав бути підтверджений угорськими військовими відомствами. Разом із тим угорцям не надавали відпусток (за винятком смерті родича на території, що не була зайнята військами противника) і, навіть виконуючи певні роботи, вони мали скласти присягу на вірність Гітлерові як головнокомандувачеві Вермахту⁴¹. Проте погіршення воєнного становища Німеччини сприяло посиленню угорських вимог й услід за ними збільшенню поступок з боку німецьких інстанцій, що викликало появу нової присяги. 14 лютого 1945 р. уряд Ф. Салаші уклав угоду про формування угорських дивізій військ СС, за якою ці нові з'єднання вважали організаційною складовою частиною угорської армії, їхні вояки мали зберігати угорське громадянство і складати присягу керівникові Угорської держави, але їх водночас мали вважати громадянами Райху та надати усі права цих громадян. Самі ж вояки угорських дивізій військ СС були одностайні у бажанні "денацифікувати" не тільки елементи своїх уніформ, а й техніку, з яких вони вилучали емблеми зі свастикою, замінюючи їх національними червоно-біло-зеленими емблемами. Старшини-угорці з офіцерського корпусу угорської армії в згаданих дивізіях іронізували щодо прапорів Райху: "Ці прапори зі свастикою чудові, але занадто червоні"⁴².

Наприкінці 1944 р. жителі Румунії, для яких були характерними ангарадянські настрої, сподівалися на спільну німецько-британську війну проти СРСР, що підігрівала депортація німців із Румунії до СРСР (поширювалися чутки, що наступними будуть румуни)⁴³. Після повалення в Румунії диктатури маршала І. Антонеску 23 серпня й

⁴⁰Ungar. Streitkräfte 1945. Organisationsabt. Nr.Z/1195/45g. d. 17.3.1945 // BA, RH 2/1426.

Детальніше див.: Kovács Z. A., Számveber N. A Waffen-SS Magyarországon. Handtörtenelmi Leveltári Kiadványok. Sorozatszerkesztő dr. Szijj Jolán / Zoltán András Kovács, Norbert Számveber. - Budapest: Paktum Nyomdaipari Társaság, 2001.

⁴¹Див.: ОКН. Der Chef der Heeresrüstung U.Befehlshaber des Ersatzheeres. АНА/Stab/Ia (3) Nr.30 931/44. Berlin, den 4.11.44. Betr.: Rechtstellung und Verwendung ungarischer Hilfskräfte in der Deutschen Wehrmacht // BA, RH 2/1422, Bl. 43-47; IfZ, MA-485; NA, T-78, roll 414, fr. 002684-002694; Vfg. (As) ОКВ/WFSt/Org. Abteilung v. 23.11.1944: Rechtstellung u. Verwendung ungar. Freiwilligen u. ungar. Hilfskräfte in d. Dt. Wehrmacht // IfZ, MA-485; NA, T-78, roll 414, fr. 002591-002599.

⁴² NeulenH. W. An deutscher Seite... - S. 257-258.

⁴³ SS-Ogruf.Berger an Rf-SS und Korrespondenz mit and. Dienststellen (nach 08.01.1945):

Antisowjet.

Haltung d. rumän. Bevölkerung. Hoffnung auf gemeinsamen deutsch-engl. Krieg gegen die S.U. Deportation v. Dt. aus Rumänien nach d.UdSSR (Bericht d. Volksgruppenführers Andreas Schmidt) // IfZ, MA-332; NA, T-175, roll 130, fr. 006847-006863.

заклику короля Міхая 1-го до співпраці з ЧА 24 серпня з нацистського концтабору був звільнений Горія Сіма - лідер румунських опозиціонерів із праворадикально! організації "Залізна гвардія" й організатор невдалого путчу в Румунії навесні 1941 р. Через день після цього він зустрівся з Г. Гімmlером і Й. Ріббентропом, погодившись очолити еміграційний уряд і поширити від його імені звернення до румунського народу. Сіма отримав запевнення свободи дій проти радянфільського уряду в Румунії і вилетів до Відня. Ріббентроп вказав, що краще створити Національний Комітет, а не уряд, і тільки зі схвалення Гімmlера після наполягань Сіми 10 грудня у Відні офіційно проголошено створення румунського еміграційного уряду, який очолив лідер "Залізної гвардії". Водночас за наказом СС-ФГА від 3 листопада у складі військ СС сформовано символічну "збройну силу" цього уряду - Гренадерський полк Ваффен-СС (румунський), командиром якого був призначений штурмбанфюрер СС Густав Вегнер⁴⁴. Полк планували розгорнути в Гренадерську дивізію Ваффен-СС (румунську № 1), командиром якої був призначений колишній офіцер румунської армії міжвоєнного періоду штандартенфюрер СС Ернст Людвіг (який де-факто спочатку був командиром штабу формування цієї дивізії, після чого очолив тільки артилерійський полк, що перебував на стадії формування), а після нього - штандартенфюрер СС Віллі Фортенбахер. На основі цієї дивізії на полігоні у Дьоллерсгаймі мала комплектуватися Національна Румунська Визвольна Армія (НРВА), напередодні творення якої Сіма висунув перед німецькими відомствами вимогу ніколи не використовувати її проти румунських частин на Східному фронті. Її "ядром", крім згаданих полків, були звільнені з нацистських концтаборів члени "Залізної гвардії", навчені у німецьких школах румунські старшини та підстаршини й виснажені від недоїдання вояки захопленої у полон у повному складі румунської 4-ї піхотної дивізії генерала Платона Чірноаги, які перебували у таборі для військовополонених у місцевості Кайзерштайнбрюк під Берліном. 9 січня 1945 р. Управлінська група "Д" СС-ГА провела переговори з румунським прем'єром Г. Сімою, військовим міністром генералом П. Чірноагою та доктором Рейхемом від МЗС Румунії про створення у рамках військ СС НРВА. До її складу, згідно з попередніми планами, мали увійти дві дивізії: одна - на зразок німецької гренадерської дивізії і друга - організована й споряджена за стандартами німецьких дивізій фолькс-гренадерів⁴⁵. Проте під командуванням П. Чірноаги вдалося укомплектувати тільки два полки військ СС, а третій перебував на стадії формування; у березні перший із них перейменовано на Гренадерський полк Ваффен-СС № 103, у складі 3-го (германського) танкового корпусу військ СС скеровано на фронт біля р. Одер під м. Штеттін, де він був повністю знищений після початку Берлінської наступальної операції ЧА в середині квітня, тоді як другий полк через нестачу зброї використовували для будівельно-відновлювальних робіт⁴⁶.

Проте для розгортання в бригади і дивізії інших іноземних формувань військ СС бракувало як німецьких інструкторів і старшинських та підстаршинських кадрів, так і озброєння, техніки та спорядження й найголовнішого - інонаціональних військовослужбовців. У червні 1944 р. шеф СС-ФГА Г. Юттнер визнав, що "Ваффен-СС більше не в стані сформувати усі ті іноземні з'єднання, які наказав створити райхсфюрер СС ". За таких обставин досвід реорганізації деяких менших формувань у більші був невдалим.

⁴⁴ SS-FHA. 3.November 1944. Betr.: Aufstellung d.Waffen-Gren.-Rgt. d. SS (rumänische) // NA, T-175, roll 141, fr. 000024.

⁴⁵ g.Verm. (Brachst) SS-HA/D: Besprechung über National-Rumän. Befreiungsarmee Horia Simas im Rahmen der SS // IfZ, MA-327; NA, T-175, roll 125, fr. 2650654.

⁴⁶ Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 267-269, 273.

Наприклад, сформований зі словенців і фольксдойче з Балкан батальйон за наказом Г. Гімmlера від 18 червня мав бути основою дивізії, яку так і не сформовано⁴⁷.

Позитивні відгуки про мусульманських вояків призвели до того, що в середині 1944 р. Гімmlер дозволив створити по дві дивізії відповідно з боснійських та албанських мусульман і через рік після рішення про творення Германського корпусу військ СС -створити його балканські аналоги. 28 травня А. Гітлер санкціонував створення 23-ї гірської дивізії військ СС "Кама", а 10 червня почалося вербування добровольців до її лав⁴⁸. Основні вербувальні центри й вишкільні бази дивізії "Кама" розміщено у Боснячці у Східній Боснії, Сомборі та Бачці у Східній Воєводині. Метою створення цього з'єднання було посилення потенціалу дивізії "Гандшар" і проведення широкомасштабних протипартизанських операцій у Східній Боснії. Боснійські націоналісти підтримали її формування, розраховуючи, що її створення сприятиме прискоренню реалізації їхніх державницьких прагнень. Крім райхсдойче до дивізії "Кама" зачислили фольксдойче з Хорватії, котрі виконували функції перекладачів і "психологічних посередників", завданням яких було пом'якшувати можливі тертя між німецьким кадровим персоналом і боснійцями. Командир 13-ї боснійської дивізії Ваффен-СС К. Г. Зауберцвайг порадив сформувати "Каму" не у Боснії, а за її межами через можливий негативний вплив відділів "Усташі" на формування цього з'єднання. Для початкового етапу його творення виділено район між річками Савою, Босною і Спекою. Пізніше з метою запобігання нападів партизан на військові табори дивізії Гімmlер наказав її сформувати в районі Бачки у Воєводині, тоді анексованій Угорщиною. Спочатку призваних чоловіків відправлено на вишкіл до Франції, звідки після рекрутського вишколу вони повернулися до Боснії. Командиром нової боснійської дивізії був призначений колишній командир 28-го полку дивізії Ваффен-СС "Гандшар" штандартенфюрер СС Гельмут Райтгель (Raithel). Вояки "Ками" отримали накомірні відзнаки із зображенням сонця, від якого сяяло 16 променів - символ Олександра Македонського від часів стародавньої Македонії. Однак боснійський корпус Ваффен-СС так і не створено; обидві боснійські дивізії за чисельним складом не перевищували чисельності бригад. Після того, як у серпні Й. Тіто пообіцяв амністію для усіх вояків 13-ї дивізії, які приєднуються до партизанів, у вересні приблизно 2000 її вояків-боснійців дезертирували й були зачислені до відділів югославських партизанів. У складній ситуації опинилася інша боснійська дивізія Ваффен-СС "Кама": за визначеними нормативами до неї потрібно було зарахувати 19098 вояків, але на 20 вересня у її складі було тільки 126 офіцерів, 374 підстаршини і 3293 стрільці або разом 3793 вояки⁴⁹.

Так само не вдалося створити албанського корпусу військ СС; албанську дивізію Ваффен-СС "Скандербег" навіть не укомплектовано до норм вояцького складу дивізії і через часті випадки дезертирств у листопаді розформовано. Хоча до Гренадерської бригади військ СС (італійської № 1) завербовано до 20000 осіб, до середини лютого 1945 р. в її лавах на постійній службі залишилося лише від 5000 до 6000 вояків, оскільки решта дезертирували, однією з суто побутових причин чого було краще забезпечення командного складу порівняно зі звичайними солдатами⁵⁰. 7 липня 1944 р. під час обговорення між групенфюрером СС П. Генніке від СС-ГА

⁴⁷ *Klietmann K. G. Die Waffen-SS... - S. 379; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 222.*

⁴⁸ *Berger an RF-SS 4.Aug.1944: Reise nach Kroatien zur Sicherung d. Aufstellung d. 2.(kroat.) SS-Division // NA, T-175, roll 125.*

⁴⁹ *Stärkemeldungen. Stand v. 20.September 1944. 23.Waffen-Grenadier-Division der SS "Kama" (kroat. Nr.1) // NA, T-175, roll 141, fr. 2669950.*

⁵⁰ *BussPh. H. The Non-Germans... - P. 62, 420.*

і гауптманом Бентменом від ОКВ запропоновано зібрати в особливі табори 6300 південних африканців і з них створити Південноафриканський легіон (*Südafrikanische Legion*)⁵¹, але цей задум не реалізовано. Використання Британського Вільного Корпусу (БФК), введеного до складу Ваффен-СС, практично не мало жодного політичного, військового чи пропагандистського значення. Тільки приблизно 20 вояків цього формування наприкінці березня 1945 р. скеровано у район дислокації 11-ї дивізії СС "Нордланд" на Східний фронт, де їх відділ зачислено до складу 3-ї сотні танкового розвідувального відділення СС⁵². Тільки двох вояків БФК залучено до бойових дій у столиці Німеччини проти ЧА. Ранньою весною 1945 р. пропагандистські листівки БФК були розраховані на антикомуністичні настрої американських полонених, але результати цієї агітації також не дали позитивних наслідків для її організаторів. Єдиним позитивним результатом було скерування у січні групи англійських та американських військовополонених як слухачів до багатонаціональної юнкерської школи у Бад Тьольц, на останніх курсах якої були присутніми тільки 30 райхсдойче та фольксдойче й 56 європейських добровольців з 9-х країн, у тому числі група англо-американських офіцерів⁵³.

Невдалими виявилися спроби відновити Іспанський легіон, призначені для творення якого іспанські підрозділи перейшли у підпорядкування Ваффен-СС. З колишніх іспанських опозиціонерів-республіканців, які втекли до Німеччини і були зараховані до "ОТ", улітку 1944 р. ОКВ вирішило укомплектувати іспанську сотню "Оперативний загін «Піренеї»" (*Einsatzgruppe Pyrenäen*), основою якої були кадри Патрульного корпусу "Південна Франція" (*Streiftruppe Südfrankreich*) та дивізії "Бранденбург". Деякі добровольці перейшли кордон Франції, щоб приєднатися до боротьби проти СРСР. Сформовано три сотні, з яких одну переведено до дивізії СС "Валлонія", другу - до 3-ї гірської дивізії і водночас із третьою переведено у жовтні під Відень. До середини грудня 1944 р. розформовано діючу в складі ГА "Південь" іспанську сотню, згодом - іспанські вишкільний батальйон та добровольчий батальйон Військової округи № XVII, персонал яких скерували до Ваффен-СС; в такий спосіб усіх іспанських добровольців (приблизно 800 осіб) абсорбовано військами СС⁵⁴. Винятками були створені у складі Вермахту й забезпечені німецьким зв'язковим персоналом Добровольчі сотні (іспанські) № 101 і 102, укомплектовані після розформування Добровольчого вишкільно-резервного батальйону за наказом ОКВ 25 січня 1945 р. штабом Військової округи № XVII у Штоккерау та Голльбрунні; їх перевели у підпорядкування 357-ї піхотної дивізії (й у квітні вони брали участь в оборонних боях під Берліном), а непридатний до військової служби іспанський персонал використано як робочу силу⁵⁵.

Малоуспішною виявилася також спроба реалізації проекту вербування "етнічно чистих" поляків до військ СС. Ще 19 травня 1944 р. у листі господарського штабу ОКВ оргвідділові ГШ СВН констатовано: "Райхсфюрер СС дав санкцію зараховувати

⁵¹Der Rf-SS, Chef des SS-NA. Ess./Schr.VS-Tgb.Nr.585/44 geh. Adj.-Tgb.Nr.493/44 geh. Berlin-Granewald, den 8.7.44. Betr.: "Britische Legion". An den Rf-SS u.Reichsminister des Innern //BA, NS 19/1481, Bl. 15.

⁵² Seth R. Jackais of the Reich. The Story of the British Free Corps / Roland Seth. - London: New English Library, 1973. - P. 120.

⁵³ Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 131-132.

⁵⁴ АНА, Hptm. Rotfelder. B., 16/12 //NA, T-77, roll 885, fr. 5634561.

⁵⁵ Stellv. GKdo. XVIIA.K. (Wehrkreiskdo XVII). Ib/Org.(I) Nr.2323/45 geh. Wien, den 26.1.45. Geheim! Betr.: Aufstellung von span.Freiw.Kompanien // NA, T-79 - Records of German Army Areas (Wehrkreise), roll 94, fr. 000672-000673.

поляків тільки до особливо дозволених спеціальних з'єднань"⁵⁶. Відтак улітку вирішено звернути увагу насамперед на синів тих поляків, які народилися й виростили за Австро-Угорщини. Восени у СС-ГА розглянуто проект, що передбачав комплекс мобілізаційних заходів для забезпечення охорони тилу, зокрема "використання синів старших віком поляків для крайової варти, пожежно-військової та зенітної допомоги"⁵⁷. 30 жовтня Р. Брандт переслав обергрупенфюрерові СС Ульріхові Грайфельту на його запит від 17 жовтня записку, копію якої отримав Г. Бергер: "Райхсфюрер СС погодився з тим, щоб поляки, придатні для онімежування, які зголосилися самі й щодо яких встановлено, що вони до цього часу належно проявили себе, можуть бути зачислені до Ваффен-СС"⁵⁸. З цього приводу 22 листопада Бергер надіслав повідомлення Гімmlерові: "Я маю намір, з огляду на визначену позицію райхсфюрера СС у польському питанні, дати вказівки для установ поповнення зараховувати як добровольців до Ваффен-СС тільки таких поляків, котрі: 1) будуть визнані придатними до онімежування, 2) зголосяться добровільно. Я вже поінформував про це штаб Головного управління [СС], райхсміністра у справах зміцнення німецької народності та Головне управління Центрального бюро етнічних німців"⁵⁹. 4 грудня у відповіді Бергеру, копію якої переслано для РСГА, Брандт підтвердив: "Райхсфюрер СС погодився з тим, щоб Ви зачисляли до Ваффен-СС тільки таких поляків, які будуть визнані придатними для онімежування і зголошуються добровільно"⁶⁰.

Однак із поляків так і не сформовано жодного з'єднання Ваффен-СС, хоча цілі групи поляків воювали у складі іноземних дивізій військ СС, укомплектованих із жителів окупованих східних територій. Сотні поляків служили у 30-й дивізії Ваффен-СС (російській № 1), з лав якої масово дезертирували на бік французького опору, як наслідок чого з метою перебрати їх під контроль 17 листопада командир цієї дивізії навіть видав наказ скласти іменні списки усіх польських військовослужбовців підпорядкованого йому з'єднання. Сотні поляків, які були громадянами Латвії, служили також у Латвійському легіоні Ваффен-СС й частину з них нагороджено німецькими військовими нагородами (наприклад, Залізним хрестом 2-го класу 9 березня 1944 р. був нагороджений ваффен-штурмшарфюрер Вільгельм Єліновський (Jelinowski) з 43-го полку, 8 липня - ваффен-штурмшарфюрер Генрік Жолнеровіч, 20 березня 1945 р. - ваффен-обершарфюрер Броніслав Васілевський (Wasilewski) з 15-го саперного батальйону)⁶¹. Чимало поляків вступило до Ваффен-СС навіть в останні місяці війни. У повідомленні від 15 січня 1945 р. командування Гренадерського резервно-вишкільного полку № 523 інформувало: "Останнім часом поляки з вишкільного табору " Організації Тодта" у Фалькензее зголосилися до полку з

⁵⁶ ОКW/WFSt/Qu.2 (Ost). Fernschreiben An Gen. St. d. H./Org. Betr.: Polen im Rahmen der Wehrmacht // IfZ, MA 27, Bl. 2.

⁵⁷Tgb.Nr.39/17/44AbI.Nr. 1807/1 // BA,NS 19/380, Bl. 9.

⁵⁸ DerRf-SS. Persönlich.Stab. 35/5944-off-Bra/H. Feld-Kommandostelle, 30.10.44. Betr.: Wehrdienst

wiedereindeutschungsfähiger Personen, gez.Brandt, SS-Standartenführer // BA, NS 19/380, Bl. 1.

⁵⁹ Der Rf-SS. SS-NA. V.S.Tgb.Nr.7038/44geh. BI5 - 597/44geh. Berlin, d.22.Nov.1944. Geh.! Betr.:

Verw. v.Polen in d. deutsch. Wehrmacht als Freiwillige. An d.Rf-SS u. Reichsminister d. Innern, Feldkdostelle. G.Berger, SS-Obergruppenführer // BA, NS 19/380, Bl. 4.

⁶⁰ 35/50/44 g -H. Feld-Kommandostelle, 4.Dezember 1944. Betr.: Verwendung von Polen in der deutschen Wehrmacht als Hilfswillige. Brandt, SS-Standartenführer // BA, NS 19/380, Bl.7; NA, T-175, roll 22, fr. 2527441.

⁶¹BA, RS 3/30; Bd.3; *Zmyslony W. Czy wcielano [Polaków] do Waffen-SS? [Електронний ресурс] / Wladyslaw Zmyslony. - Режим доступу: http://www.wehrmacht-polacy.pl/wcielenia_waffen.html; <http://www.history.org/index.php?showtopic=1016&st=30>*

бажанням бути солдатами Вермахту. Це передовсім молоді селяни віком від 18 до 23 років, які слабо володіють німецькою мовою й, згідно з інструктором табору, після закінчення вишколу хочуть вступити до Вермахту або Ваффен-СС⁶².

Оскільки інстанції СС зажили сумної слави серед більшості поляків, вербування їх до Ваффен-СС було малоефективним і значно успішнішими виявилися спроби вербування поляків до лав допоміжних відділів Вермахту, на що погодився А. Гітлер. У виданому 24 жовтня 1944 р. наказі організаційного відділу ОКГ констатовано: "Фюрер санкціонував використання поляків як добровольців у німецькому Вермахті"⁶³. Після появи цього наказу справа вербування польських добровольців швидко набула подальшого розвитку. 28 жовтня командування ГА "А" у наказі передбачило: "Група армій наказала, щоб зачислені польські добровольці спочатку були зобов'язані служити протягом 4-х місяців"⁶⁴. 4 листопада командування 2, 4 та 9-ї армій отримало наказ про порядок вербування поляків⁶⁵. Вказівки "Дії Вермахту щодо польських добровольців", додані до наказу від 4 листопада, серед іншого визначали, що для польських добровольців мають бути надані: "1.) загальна опіка як серед німецьких вояків, 2.) забезпечення вільного часу, 3.) забезпечення часописами та книгами, 4.) свобода релігійних обрядів". 2 листопада затверджено форму двомовної німецько-польської вояцької книжки для поляків у Вермахті, котру трактували як "Службове посвідчення для польських добровольців" (*Dienstausweis für polnische Freiwillige - Legitymacja służbowapolskich ochotniköw sluzby pomocniczej*)⁶⁶.

19 грудня оргвідділ ГШ СВН переслав групам армій "А", "Південь" та "Центр" і у копіях для СС-ГА та СС-ФГА текст письмового зобов'язання, яке мали підписувати польські добровольці під час зарахування до Вермахту: "Я, ... , народився у ... р. у ..., проживаю в ..., громадянин ..., даним посвідчую: Я оголошую про готовність у боротьбі за майбутнє Європи у лавах німецького Вермахту віддати всю свою силу й виявляти безумовний послух моїм зверхникам. Мені відомо, що я підлягаю німецьким карним законам, особливо німецьким воєнним законам"⁶⁷. 7 січня 1945 р. оргвідділ ОКГ переслав групам армій "А" та "Центр" затверджений текст присяги вірності Гітлеру для польських добровольців Вермахту, подібний до тексту присяг представників інших народів Європи та Азії, котрі служили у різних формуваннях ЗС Німеччини: "Я присягаю перед Богом цією священною присягою, що я у боротьбі за майбутнє Європи у лавах німецького Вермахту буду виявляти безумовну вірність

⁶²Gren.-Ers.-u.-Ausb.-Rgt 523. H.Qu., d.15.Jan.1945 // NA, T-311, roll 169, fr. 7220427.

⁶³OKH, GenStdH/Org.Abt. Nr.II/389227/44 geh. H.Qu., den 24.Oktober 1944. Geheim! Betr.: Verwendung von Polen in der deutschen Wehrmacht als Hilfswillige // IfZ, M-27.

⁶⁴GenStdH/Org.Abt.Nr.II/39006/44geh. Abschrift. FS. Geheim.SSD. 28.10.44. An OKH/GenStdH/Org. Abt. Bezug: OKH/GenStdH/Org.Abt.Nr.II/38927/44 geh.v.23.10.44. Ob.Kdo.H.GrAIaNr.4751/44 geh. v. Weithenhausen, Oberst i.G // IfZ, MA-27.

⁶⁵Vfg.(As) OKW/GenStdH/Org.Abt.v.24.10.1944 und Vfg. (As) OKH/HGruppe Mitte v.4.11.1944: Richtlinien f. Einstellung u. Behandlung poln. Freiwilligen (Hiwis) in d. Dt. Wehrmacht (Werbung, "abwehrmäss." Überprüfung u.a.) // IfZ, MA-485; NA, T-78, roll 414, fr. 002584-002590; Obkdo d. HGruppe Mitte /I a /I c / O.Qu. /StO. f. landeseig. Verbände Nr. 1884/44 geh. v. 4.11.1944. Betr.: Verwendung v. Polen in d. Dt. Wehrmacht als Freiwillige // BA, RH 53-23/89, Bl. 29-30.

⁶⁶Anl.l zu Obkdo. HGr. Mitte Ia/Ic/O.Qu./StO. f. 1 a. Verb.Nr.1884/44 geh. v.4.11.44. Leistungen d. Wehrmacht gegenüber dem poln. Freiwilligen // NA, T-78, roll 414, fr. 6382588-6382589; BA, RH 53-23/89, Bl. 35.

⁶⁷OKH, GenStdH/Org.Abt. Nr.II/53625/44. HQu, den 19.Dezember 1944. Betr.: Verwendung von Polen in d. deutsch. Wehrmacht als Hiwi // IfZ, MA-27.

Верховному головнокомандувачеві німецьких Збройних сил Адольфові Гітлеру і як хоробрий солдат готовий у будь-який час віддати моє життя за цю мету"⁶⁸.

Восени 1944 р. окупаційні інстанції Райху в Польщі видали звернення із роз'ясненням, що вербування поляків охопить тільки добровольців, котрих трактуватимуть так само, як німецьких вояків Вермахту (платня, соціальна опіка, матеріальне забезпечення родин тощо). Прогнозовано, що вдасться завербувати 12000 осіб. Першим сотням рекрутів заборонено розмовляти на політичні теми. Пропаганда стверджувала, що ЗС Німеччини будуть до останнього вояка боротися, аби вберегти Європу від більшовизму й стримати просування більшовиків у Європу. Добровольцями могли бути особи віком від 16 до 50 років, які після огляду й допуску медичної комісії мали служити 4 місяці або до закінчення війни. Передбачено, що вони пройдуть вишкіл, а у разі поранення чи смерті відповідно для них або членів їхніх родин були передбачені певні пільги або невеликі відшкодування. Створено вербувальні пункти для добровольців. Одночасно вербувальні бюро почали вдаватися до примусу, змушуючи до служби в'язнів концтаборів та цивільних жителів. Тих, які відмовлялися, скеровували для оборонних робіт. Восени у Польщі тільки у районі дій 9-ї армії зголосилося 2000 польських добровольців, з приводу чого у воєнному щоденнику цієї армії наприкінці листопада констатовано: "До 19.11 унаслідок вербування польських добровольців для служби у німецькому Вермахті досі було 2000 заяв про прийом у підконтрольних армії районах. Для єдиного керівництва реєстрацією, зарахуванням та вишколом добровольців у майбутньому командуванням тилу тепер створено центральний призовний табір"⁶⁹.

На грудень 1944 р. у допоміжних службах Вермахту переважно як "гіві" служило щонайменше 6500 "етнічно чистих" поляків, з яких на 19 грудня до ГА "А" завербували 5000 поляків, а до ГА "Центр" - 1000⁷⁰. У рамках акцій "Білий орел" та "Берта" з частини із них у складі Вермахту сформовано польську добровольчу формацію "Польська збройна сила" або "Польський Вермахт" (*Polska Sita Zbrojna / Polnische Wehrmacht*), неофіційно відому теж як Легіон "Білий орел" (*Legion Orła Białego / Legion Weißer Adler*). її створення підтримав Г. Франк. Завербовано понад 750 вояків, які носили німецькі мундири з нашивками "На службі німецьких Збройних сил" і нашивкою у формі крила або біло-червоного прапора. Ці люди отримали спорядження від різних відділів Вермахту в околицях місцевостей Козеніце, Голендри, Піотркові-це, Кужми, Опатковіце поблизу р. Вісла. На початку грудня польським командирам відділів згаданої формації видали на озброєння пістолети систем "Вальтер П 38" або "Парабеллум" моделі 1908 року. Перший підрозділ отримав на озброєння карабіни "Маузер" зразка 1898 р. Солдати отримували платню 90 окупаційних злотих на місяць, підстаршини - 150-210. Усього до початку січня 1945 р. на вишколі перебувало понад півтисячі поляків, з яких 471 особу укомплектовано в окремий батальйон; вишкільний табір польських добровольців діяв у Томашові, але у січні польський легіон перевели до Праги⁷¹. Частину добровольців переведено у Берлін, де вони виявилися більше

⁶⁸ ОКН, GenStdH/Org. Abt. Nr.II/70041/45 geh. H.Qu., den 7.Januar 1945. Geheim! Betr.: Verwendung

von Polen in der deutschen Wehrmacht als Hilfswillige (Hier: Eidesformel für sich auf Kriegsdauer verpflichtende Polen), gez. Wendland // IfZ, MA-27.

⁶⁹ Anwerbung polnischer Freiwilliger zum Dienst in d.Deutschen Wehrmacht. November-Dezember 1944 // BA, RH 20-9/205, Bl. 283.

⁷⁰ *Schlicht A.* Die Deutsche Wehrmacht. Uniformierung und Ausrüstung 1933-1945 / *Adolf Schlicht.* -

Bd. 1: Das Heer. - Stuttgart: Motorbuch-Verlag, 1992. - S. 343; NA, T-78, roll 432, fr. 6404728.

⁷¹Partisanenbekämpfung. Meldungen des Auffang- und Ausbildungslagers für polnische Freiwillige in Tomaschow über unerlaubte Entfernung von Polen. Januar 1945 // BA, R 70 PL 134.

придатними для використання як робоча сила. Більшість вояків легіону при першій же нагоді дезертирували; з 1500 осіб, завербованих до грудня 1944 р., на 10 березня 1945 р. їх кількість зменшилася удвічі⁷².

Запізніле вербування поляків на тих землях, що на собі не пережили сталінський режим у 1940-1941 рр. і брутальний курс інстанцій СС та поліції, прирекли цю акцію на неуспіх. Загалом політиці Третього Райху щодо залучення поляків до боротьби проти СРСР був притаманний такий самий дуалізм, як і політиці щодо чехів, зумовлений побоюванням виникнення великого панславистського руху, вістря боротьби якого обернеться проти гітлерівського режиму. Застереження й сумніви щодо лояльності слов'ян до Райху спонукали окупаційні інстанції протягом останнього року німецько-радянської війни видавати розпорядження про заборону переведення східних добровольців та "гіві" на територію Чехії⁷³ і відхилити проекти творення чеських збройних формацій у складі німецьких військ, які пропонували чеські країні праві громадсько-політичні діячі. Ще 25 лютого 1944 р. 69-річний Роберт Рихтрмоц (Rychtrmoc) у листі Емілеві Гасі радив запропонувати А. Гітлеру створити чеську армію чисельністю 600000 вояків шляхом мобілізації чехів віком від 21 до 35 років. Через рік, 9 січня 1945 р., він зробив пропозицію провести рекрутування різних категорій молодших і старших рекрутів. Цей задум підтримували окремі колишні чеські офіцери, представник яких колишній підполковник чехословацького генерального штабу Томаш Кайцлер у січні в одному з часописів, котрі друкували у Протектораті Богемії та Моравії, писав, що "старі фронтові вояки" готові як один стати "під прапори А. Гітлера". У критичній ситуації 1945 р. цей проект як ніколи був реальним для здійснення і тільки наближення радянських військ до Чехії унеможливило втілення у життя згаданого плану. Унаслідок відмови від проведення мобілізації чоловіків призовного віку вдалося укомплектувати тільки чисельно невеликий підрозділ на принципі добровільності, що був "чеським міні-варіантом БКА". За наказом вищого керівника СС і поліції Богемії та Моравії від 5 березня була створена Добровольча сотня ім. Святого Вацлава (*Svatováclavská dobrovolnická rota / Freiwilligen-St.-Wenzels-Rotte*), оперативно підпорядкована німецькому генералові Фоссу (Voss). Передбачали, що вона діятиме на території Чехії, а її вояків завербовано передовсім із членів Кураторії виховання молоді. Уповноваженим у справах вербування добровольців був призначений К. Мехалічек, тоді як набір добровольців власним організаційним апаратом проводила чеська Ліга проти більшовизму. Проте до 5 квітня вдалося завербувати тільки 77 добровольців, які отримали уніформу війська уряду Протекторату й на озброєння - карабіни й один автомат. На бажання довголітнього прибічника співпраці чехів із Райхом Е. Моравеца вона мала підпорядковуватися військам СС, але так і не була залучена до бойових дій⁷⁴.

⁷² Leitstelle III Ost für Frontaufklärung. Nr.2993/45 g Lage/C. Geheim. Berichte zur allgemeinen Lage im frontnahen Raum. Die Stimmung in einem Lager polnischer Freiwilliger. I. V.: Hauptmann //NA. T-78, roll 582, fr. 000781. Див. також: *Olejnik L. Zdrójcy narodu?* - Warszawa: Trio, 2006; *Semków P. Pobór Polaków z Pomorza do Wehrmachtu / Piotr Semków* // Biuletyn IPN (Warszawa). - 2006. - Sierpień-Wrzesień. - Nr.8-9 (67-68). - S.63-67; *Szczepula B. Dziadek w Wehrmachcie / Barbara Szczepula*. - Gdansk: Słowo/obraz/terytoria, 2007; *Gdanski J. Polacy po stronie Niemców / Jarosław W. Gdanski* // Inne oblicza historii. Magazyn miłośników historii (Warszawa). - 2005. - Luty; Inne oblicza historii. - 2007. - Luty-marzec. - Nr. 13. - S. 14-33; *Kaczmarek R. Polacy w Wehrmachcie / Ryszard Kaczmarek*. - Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2010.

⁷³ Verbot der Verlegung von Ostfreiwilligen und Hiwis in das Protektorat (FS Reichsminister Frank, General der Infanterie Toussaint, Chef OKW), Juli 1944 - Januar 1945 // BA, RW 4/728.

⁷⁴ *Brandes R. Die Tschechen...* - Bd. 2. - S. 27; *Pasák T. Cesky fasismus...* - S. 367-368.

Отже, на середину 1944 р. унаслідок втрат, поразок і одночасного ведення бойових дій Вермахту відразу на двох фронтах визріли сприятливі воєнні, зовнішньо- та внутрішньополітичні передумови, що спонукали військово-політичне керівництво Німецького Райху змінити ставлення до іноземних вояків. Подолання воєнно-політичної кризи потребувало мобілізації усіх ще можливих політичних факторів і військових засобів. За таких обставин значну увагу приділено максимальному політичному і військовому використанню не тільки створених західноєвропейських збройних формувань, а й нових формацій і великих з'єднань з представників різних народів Європи. Від середини 1944 р. почався зламний період європейській політиці Райху й формулюванні та втіленні її принципів, ідеологічна база до чого була підготовлена ще на початку німецько-радянської війни. Останній її період - важливий етап спроб ревізії політики й реалізації нових політичних концепцій цією країною. До корекції політичного курсу нацистську Німеччину змусила втрата союзників (Італії, Болгарії, Угорщини та інших країн "Вісі") і слабкий військовий потенціал в останні півроку війни. Саме інтереси ведення війни зумовили рішення керівництва Райху про зміну східної політики восени 1944 р.

6.1.2. "Російська карта" і російські військові формування у воєнній політиці Райху

Після втрати Вермахтом більшості окупованих східних областей улітку 1944 р. нацистська Німеччина використовувала усі політичні та військові засоби для подальшого ведення війни. Відступ Вермахту з Росії, України та Білорусі означав неможливість їх подальшої економічної експлуатації і, як наслідок, уможливив ревізію східноєвропейської політики Третього Райху. Німецькі владні структури вирішили практично задіяти у політичній грі "російську карту", яку вони доти використовували переважно у психологічній війні проти СРСР під час організації російських формувань Вермахту. Коли будь-які плани щодо Росії були практично нездійсненними, у рамках мобілізації усіх антибільшовицьких сил німецькі військові інстанції вирішили використати великодержавний "новий російський націоналізм"⁷⁵. Улітку в СС-ГА, у свою чергу, виявили схильність підтримати ідею творення нового об'єднання "підрдянських республік" - антибільшовицького і залежного від Німеччини "нео-Союзу" в формі конфедерації народів під зверхністю Росії, трактуючи "партикулярні націоналізми" як нежиттєздатні й небажані щодо російських антикомуністичних націоналістичних сил, що могли бути послабленими діями "сепаратистів". 12 травня під час наради між провідними "політтехнологами" СС-ГА Р. Ольцшею, Е. Шпаарманом та гауптштурмфюрером СС Ульріхом піддано критиці впроваджувану доти "політику роз'єднання на советський зразок, що йде на користь окремим народним групам, але надзвичайно шкодить спільній справі" боротьби проти СРСР⁷⁶.

Під впливом поразок на фронтах райхсфюрер СС вирішив змінити ставлення до пропозицій широкомасштабного політичного та військового використання російських антибільшовиків нацистською Німеччиною, але вагався, на кого з їх лідерів зробити основну ставку: А. Власова чи Б. Камінського. Спочатку він погодився зустрітися з

⁷⁵Oberstabseinsatzführer Will/ERR an StabsEinsFhr. Anton/HArb-Gem. Belgrad v. 28.2.1944: Vorläufige Sprachregelung für Arbeiten über d. neuen russischen Nationalismus (Wlassow-Aktion) // IfZ, MA-258; NA, T-454, roll 99, fr. 000691-000693.

⁷⁶III/20/a. Berlin, den 12.Mai 1944. Betr.: Rücksprache mit SS-Standartenführer Spaarmann u. SS-Hauptsturmführer Ullrich // BA, NS 31/42, Bl. 10-11.

Власовим 20 липня, але через замах на фюрера зустріч відкладено на невизначений час. Це, однак, не зашкодило Г. Гімлеру 31 липня зустрітися з Камінським у м. Растенбург і прийняти рішення про творення двох російських дивізій Ваффен-СС. У зв'язку з рішенням про переведення цієї формації до складу військ СС у липні її назвали "Штурмова бригада Ваффен-СС «РОНА»" (*Waffen-Sturmbrigade der SS "RONA"*)⁷⁷. За наказом СС-ФГА від 1 серпня на основі "РОНА" мала бути створена 29-та гренадерська дивізія Ваффен-СС (російська № 1) (*29. Waffen-Grenadier-Division der SS (russische Nr.1)*). На основі бригадних полків планували створити Гренадерські полки Ваффен-СС № 12-1А (відповідно російські № 1-3) та артилерійський полк Ваффен-СС № 29 (російський № 1), полк постачання СС № 29, а також фузилерський, саперний та польово-резервний батальйони і протитанковий дивізіон, дивізіон зв'язку й санітарну та ветеринарну сотні з літерами "СС" та цифрою "29" у назві. Після зустрічі з Б. Камінським Г. Гімлер видав наказ, яким від 1 серпня присвоїв йому звання "ваффен-бригадефюрер і генерал-майор Ваффен-СС". Тоді ж Гімлер призначив його командиром новостворюваної дивізії, заступником якого був колишній представник молодшого офіцерського складу ЧА (1917р. н.) ваффен-оберштурмбанфюрер (підполковник РОНА) Георгій Бєлай. Шефом штабу дивізії був призначений колишній капітан і командир кавалерійського підрозділу ЧА, ваффен-оберштурмбанфюрер І. Шавикін, керівником його оперативного відділу "І а" - колишній капітан ЧА, ваффен-штурмбанфюрер Іван Фролов, керівником його відділу "І ц" (контррозвідки) - ваффен-гауптштурмфюрер Капкаєв, керівником відділу "ІV б" (дивізійним лікарем) - доктор Філіпп Забора. Після наказу про реорганізацію бригади "РОНА" в російську дивізію СС при штабі цього формування перебував офіцер зв'язку СС-ГА у РОНА гауптштурмфюрер СС Герд Лоляйт (Loleit), а від червня - колишній офіцер з'єднання СС "Дружина" штурмбанфюрер СС і підполковник Ваффен-СС Г. Ройсснер. За наказом СС-ФГА від 1 серпня вона мала бути сформованою на полігоні Нойгаммер із вояків бригади "РОНА", тоді як сотні інших її вояків використано для придушення Варшавського повстання, проти чого Камінський спочатку виступав так само, як і проти ідеї скерування його з'єднання на Західний фронт⁷⁸.

Офіцери 29-ї дивізії військ СС носили уніформу СС без правої накомірної відзнаки на мундирі, але інколи з погонами, за якими визначали військовий ступінь бійця. Військові шапки (*фуражки*) були російського або німецького зразка (без орлів СС), на яких замість черепів з кістками були кокарди з сонячними променями. Мундири бійців російської дивізії військ СС не уніфіковано, оскільки вона перебувала на стадії формування, унаслідок чого солдати носили відзнаки Вермахту, військ СС, РОА або не мали жодних відзнак. З офіцерів тільки російський командир і його заступники були повністю обмундировані в уніформу військ СС. Відзнаками дивізії затверджено тогочасну нашивку бригади на лівий рукав із літерами "РОНА" й зображенням Георгіївського хреста як нарукавну емблему й срібний Георгіївський хрест з мечами на чорному фоні як накомірну відзнаку, але вона не була поширена серед офіцерів з'єднання⁷⁹.

З кожного полку російської бригади військ СС, яку почали реорганізовувати в дивізію і у складі якої тоді налічувалося 6500 солдатів та офіцерів, відібрали по 400 добровольців.

⁷⁷ Див.: *Michaelis R. Russen in der Waffen-SS...*

⁷⁸ 29. Waffen-Gren.-Div. d. SS "RONA" (russ. Nr.1): Unterstellungsverhältnis, Gliederung u. Einsätze SS-Waffensturmbriade RONA, Brigade Kaminski. Befehle, Notizen, KTB-Auszüge, Meldungen, Fernschreiben // BA, N 756/195.

⁷⁹ *Schmitz R, Thieß K.-J. Die Truppenkennzeichen der Verbände und Einheiten der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS und ihre Einsätze im Zweiten Weltkrieg 1939-1945 / R. Schmitz, K.-J. Thieß. - Bd. II: Marine, Luftwaffe, Waffen-SS. - Osnabrück: Biblio Verlag, 1987. - S. 457.*

З них укомплектовано зведений полк (два батальйони під командуванням ваффен-оберштурмбанфюрера І. Фролова або разом до 1700 бійців, які серед іншого мали на озброєнні 4 танки "Т-34", самохідно-артилерійську установку "Су-76" та 2 гаубиці калібру 122 мм), що взяв активну участь у придушенні Варшавського повстання. Це формування, разом із бригадою О. Дірлевангера оперативного підпорядковане штабові Бойової групи Райнефарта під командуванням гругшенфюрера СС Гайнца Райнефарта (Reinefarth), було чисельно найбільшою іноземною формацією, скерованою на придушення повстання, тоді як решта інонаціональних формувань, призначених для боротьби проти повстанців, були чисельністю від сотні до полку (серед них - сотня 13-го білоруського батальйону СД, що від 3 до 13 серпня охороняв кілька вулиць, 34-й стрілецький поліцейський полк, 209-й козацький охоронний батальйон, 3-й козацький полк полковника Бондаренка, Східний кавалерійський дивізіон № IV/57, Козацький кавалерійський дивізіон № 69, Козацький батальйон № 572, Російський кавалерійський дивізіон № 580, Азербайджанський батальйон № 1/111, П-й батальйон Спецз'єднання "Бергманн" та окремі підрозділи Українського Легіону Самооборони (УЛС) під командуванням П. Дяченка)⁸⁰. За словами польського дослідника Ришарда Назаревича, польське населення "звичайно, але неправильно називало їх «українцями» або «калмиками», але насправді це були військовослужбовці різних національностей, залучивши яких нацисти хотіли "вбити двох зайців", а саме: зняти з німців частину провини за придушення повстання й викликані цим жертви серед цивільних жителів , а також скерувати невдоволення поляків проти громадян СРСР⁸¹.

Від 7 до 14 серпня під час боїв в околицях Охоти (район Варшави) вбито й поранено до 500 бійців або майже третину від складу російської Бойової групи, а 21 серпня розбито її сотню, тоді як бійці "РОНА" під час бойових дій вбили понад 700 польських повстанців і мирних жителів. Російські бійці зажили чорної слави масовими насильствами, вбивствами та грабунками польського цивільного населення, що супроводжувалися пиятикою (у воєнному щоденнику 9-ї армії констатувалося, що бійці полку Камінського пересувалися від Райхштрассе до фабрики з переробки тютюну в стані цілковитого алкогольного сп'яніння). Камінський теж взяв участь у грабунках, пояснюючи їх тим, що збирає кошти й цінності, щоб створити "Російський визвольний фонд"⁸².

Злочинні дії російських підрозділів набули широкого розголосу і викликали протести кількох генералів військ СС і Вермахту. Группенфюрер СС Г. Фегеляйн повідомив тогочасному шефові ГШ СВН генерал-полковникові Гайнцові Гудеріану та А. Йодлю про жорстокість російської бригади СС Б. Камінського⁸³. 8 серпня генерал Форманн (командувач

⁸⁰ Див.: *Krannhals H. Der Warschauer Aufstand 1944 / HansKrannhals.* -Frankfurt am Main: Auflage Bernard & Graefe, 1964; *Kurze Schilderung des Kampfes um Warschau August-Oktober 1944.* gez. Reinefarth //AAN, M-516, ZSg 112, k. 1-6.

⁸¹ *Назаревич Р.* Варшавское восстание. 1944 год. Политические аспекты. Пер. с пол. / *Рышард Назаревич.* - М.: Прогресс, 1989. - С. 105-106.

⁸² 30-31 декабря 1946, Москва. Протокол судебного заседания Военной коллегии Верховного суда СССР по делу военнослужащих бригады РОНА Ивана Фролова и др. Сов.секр. Отп.2 экз. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://wolfschanze.narod.ru/rona.htm>; Варшавское восстание 1944 г. в документах из архивов спецслужб.-Варшава; М.: Управление регистрации и архивных фондов ФСБ РФ; Министерство внутренних дел и администрация Республики Польша; Институт Российской истории Российской академии наук; Институт национальной памяти Республики Польша - Комиссия по преследованию преступлений против польского народа, 2007. -С. 614, 656, 686-687.

⁸² Trial of the Major War criminals before the International Military Tribunal Nuremberg 14 November 1945 - 1 October 1946 (IMT). - Vol.IV. Official text in the English language. Proceedings 17 December 1946-8 January 1946. - Nuremberg, 1947. - P. 468.

9-ї німецької армії, частини якої були дислоковані у Варшаві) скерував протест проти дій "ронівців" відповідальному за придушення повстання обергрупенфюреру СС Е. Баху-Зелевському, який доповів Г. Гудеріану про brutальні свавільні дії бійців російської бригади і бригади Оскара Дірлевангера. "Від його повідомлень, - згадував Гудеріан, - волосся ставало дибки, тому я був вимушений того ж дня доповісти про все Гітлеру й вимагати усунення обидвох бригад зі Східного фронту. Спочатку Гітлер не погодився задовольнити мої вимоги. Проте навіть офіцер зв'язку Гімmlера бригадефюрер СС Фегеляйн змушений був заявити на підтвердження моїх слів: «Це правда, мій фюрере, це дійсно голота!». Гітлеру не залишалося нічого іншого, як прийняти мою пропозицію". Керівництво Райху, за словами Гудеріана, вирішило позбутися небажаного свідка злочинів, скоєних німецькими поліційними формуваннями та "РОНА" під час придушення Варшавського повстання⁸⁴. Б. Камінський був відкликаний до Лодзі (офіційно його запросили приїхати на конференцію представників вищого генералітету СС для обговорення питань протипартизанської війни). Після прибуття на місце призначення його заарештували. 28 серпня німецький воєнно-польовий суд засудив Камінського до смертної кари і тієї ж ночі члени спецкоманди СС Ботманна (Bothmalm) розстріляли його, шефа його штабу ваффен-оберштурмбанфюрера Шавайкіна та дивізійного лікаря доктора Ф. Забору у м. Літцманштадт (тогочасна німецька назва польського м. Лодзь), а їхні трупи спочатку закопали в околицях замку в м. Хелмно, але наступного дня викопали й спалили у лісі. Водночас бійцям "РОНА" офіційно оголошено, що їх командир загинув у сутичці з польськими партизанами⁸⁵.

28 серпня у день страти організатора "РОНА" новим командиром російської дивізії був призначений колишній керівник СС і поліції Дистрикту "Галичина" бригадефюрер СС і генерал-майор поліції Хрістоф Дім (Diehm), а евакуйоване з цією дивізією населення з "Локотьської республіки" було скероване у м. Штеттін. Після численних інцидентів у Варшаві 27 серпня з'єднання скерували у північно-західному напрямку від столиці Польщі. Заплановано використати бригаду разом із бригадою О. Дірлевангера для боротьби проти учасників національного повстання у Словаччині. У вересні райхсфюрер СС наказав Г. Бергеру, який від 1 серпня був призначений командувачем німецьких військ у Словаччині і якому доручили придушити повстання, якнайшвидше реорганізувати бригаду в повноцінне бойове з'єднання. У відповідь 27 вересня Бергер дав доручення шефові Управлінської групи "Б" СС-ГА групенфюрерові СС і генерал-лейтенантові поліції Гайнріхові Юрсу (Jürs) перевести бригаду в німецьку охоронну зону у Словаччині для використання в центральній частині країни у протипартизанській боротьбі, яку прирівняно до фронтових бойових дій. Після інспектування бригади в районі м. Каттовітц (тогочасна німецька назва сучасного польського м. Катовіце) за наказом Бергера гауптштурмфюрер СС Карл Альбрехт та два унтерофіцери зі штабу Бергера, враховуючи тогочасне становище, прийняли остаточне рішення про долю дивізії. Райхсфюрер СС, незважаючи на позитивний рапорт Юрса, дистанціювався від свого рішення про реорганізацію бригади в дивізію СС. Оскільки бригада не була боєздатною, у жовтні припинено формування дивізії. Решту частин "РОНА" переведено на полігону Мюнзінген, де у листопаді її розформували⁸⁶.

⁸⁴ Гудеріан Г. Воспоминания солдата / Гейнц Гудеріан. - М.: Воениздат, 1954. - С. 347. ⁸⁵ NdSchr. Dr. Hans Herwarth v. Bittenfeld [o.D.]: Beseitigung d. Maj. d. turkm. Freiw.-Verb. Meyer-Mader und d. Führers d. russ. Freiwilligen-Verb. Kaminsky durch d. SS // IfZ, MA-1300/2; NA, T-679, roll 2, fr. 000269-000271; Rudny Z. Kontrowersje wokół Brigadeführera Bronisława Kaminskiego / Z. Rudny // Dzieje Najnowsze (Warszawa). - 1996. - Rocznik XXXVIII. - S. 6-11.

⁸⁶ Kliemann K. C. Die Waffen-SS... - S. 265-266; Michaelis R. Waffen-Grenadier-Divisionen der SS / Rolf Michaelis. - Bd. 2. - Erlangen: Michaelis-Verlag, 1995. - S. 146-152; Hoffmann J. Die Geschichte der Wlassow-Armee... - S. 63, 327.

Смерть командира "РОНА" остаточно перекреслила політичні плани райхсфюрера СС щодо підтримки Б. Камінського як лідера російського антибільшовицького руху й перервала процес завершення реорганізації російської бригади у повноцінну дивізію Ваффен-СС. Не дало очікуваних позитивних наслідків також створення ще однієї російської дивізії військ СС, укомплектованої на основі вояків Охоронної бригади Зіглінга (*Schutzmannschaft-Brigade Siegling*) під командуванням штурмбанфюрера СС Ганса Зіглінга (Siegling)*, сформованої у липні 1944 р. у результаті об'єднання українських, російських та козацьких охоронних батальйонів поліції порядку. До її складу увійшли чотири Бойові групи (полки), які отримали назви за прізвищами своїх німецьких командирів: 1) Остеррайха (створена у місцевості Гради шляхом об'єднання вояків білоруського охоронного батальйону № 60, частини 34-го батальйону БКА, відділів обласної комендатури білоруської поліції окупованої столиці Білорусі та українських охоронних батальйонів № 57 та № 61 (до січня 1944 р. охоронний батальйон № 102)) під командуванням штурмбанфюрера СС Ганса Остеррайха; 2) Гаутца (створена у місцевості Ставіч з вояків білоруського охоронного батальйону № 64, сил обласної комендатури білоруської поліції міст Глибокає та Ліда й українського охоронного батальйону № 62 (колишнього охоронного батальйону № 115, до складу якого переведено вояків розформованого українського охоронного батальйону № 118, перейменованого незадовго до цього в охоронний батальйон № 63)), якою командував штурмбанфюрер СС Гельмут Гаутц; 3) Мохи (організована у місцевості Чарторак з вояків білоруського охоронного батальйону № 65, 66 та 67, стрілецького поліцейського полку № 36 та службовців білоруської поліції), командиром якої був штурмбанфюрер СС Вільгельм Моха; 4) Шмідта (колишній батальйон БКА № 23 і частина вояків батальйону БКА № 34, а також колишні білоруські поліцаї), якою командував гауптштурмфюрер СС Ернст Шмідт. До бригади увійшли також артилерійський дивізіон, створений на основі артилерійського дивізіону "Шума" № 56 та кавалерійський дивізіон, утворений шляхом об'єднання Білоруського охоронного батальйону № 68 і Козацького кавалерійського охоронного батальйону № 69⁸⁷.

Рішення про творення та використання російських 29-ї та 30-ї дивізій Ваффен-СС були прийняті одночасно і мали багато спільного: по-перше, рішення про створення оби-двох дивізій прийнято 1 серпня 1944 р., по-друге, обидві з них створювалися на основі двох бригад за наказом А. Гітлера тільки для протипартизанської боротьби⁸⁸ і, по-третє, на початку серпня Г. Гімmlер вирішив використати обидві дивізії для придушення Варшавського повстання. Однак, хоча 6 серпня бригада Г. Зіглінга отримала наказ прибути до Варшави, цей наказ скасовано з політичних підстав з міркувань безпеки зважаючи на перебування в її лавах частини поляків та білорусів-католиків, які підтримували контакти

* Ганс Зіглінг народився у м. Гrefенгайн 24 лютого 1912 р. Член НСДАП від 1 березня 1930 р.. член СА від 30 березня 1930 р. Від липня 1932 р. служив в охоронній поліції, де напередодні війни отримав ранг гауптмана. Від 1940 р. член СС. У 1942 р. очолив охоронний батальйон № 57, що брав участь в протипартизанських операціях поблизу Риги. 15 червня 1942 р. нагороджений Хрестом воєнної заслуги 2-го ступеня і 20 квітня 1943 р. - 1-го ступеня, 20 квітня 1943 р. - Залізним хрестом 2-го класу і 15 липня 1943 р. - 1-го класу. Від 20 квітня 1943 р. штурмбанфюрер СС і від 14 серпня 1944 р. - оберштурмбанфюрер СС і підполковник охоронної поліції. У повоєнні десятиліття проживав у м. Ньордлінген-Кляйнердлінген (Баварія), де працював на керівній посаді у будівельній компанії.

⁸⁷ Грыбоускі Ю. Беларускі легіён СС: міфы і рэчаіснасць [Електронний ресурс] / Юры Грыбоускі. - Режим доступу: <http://www.jivebelaras.net/history/new-history/the-belarasian-ss-legion-myths-and-reality.html>

⁸⁸ Ob. West. Ia/Ic. Nr.2311/44 g.Kdos. v. 5.8.1944 // BA, RH 19 IV/141.

з польським підпіллям, та дезертирство частини з білорусів під час дислокації у Польщі. З огляду на це виникли сумніви щодо благонадійності бригади та психологічної готовності її вояків до ефективної боротьби проти повсталих поляків. З цієї причини від 12 до 20 серпня з'єднання транспортовано і деякий час дислоковано поблизу м. Розенберг у Східній Пруссії. У середині серпня німецьке командування прийняло рішення перевести бригаду зі Східної Пруссії до Бургундії у Південну Францію, де її розміщено в окремих містах для виконання гарнізонної служби. В останній декаді серпня з'єднання транспортовано до Франції, де увійшло до складу 63-го військового корпусу ГА "Г" й від жовтня - до складу 58-го танкового корпусу 19-ї армії, а від листопада - 53 і 63-го армійських корпусів Вермахту. У різний час різні частини були дислоковані поблизу населених пунктів Мілуза, Безансон, Діжон і Кальмар. Саме тут почала формуватися 30-та Гренадерська дивізія Ваффен-СС (російська № 2) (*30. Waffen-Grenadier-Division der SS (russische Nr. 2)*). Її командиром був призначений колишній командир бригади "Шума" штурмбанфюрер СС (згодом оберштурмбанфюрер СС) Г. Зіглінг, шефом її штабу - гауптштурмфюрер СС Альберт Льоффлер (Löffler)⁸⁹. Якщо 13-ту боснійську, 14-ту українську, 15-ту латвійську, 20-ту естонську й 29-ту російську дивізії Ваффен-СС створено на основі призваних добровольців однієї основної національності й тільки доповнено німецькими кадровим персоналом і людьми інших національностей, примусово рекрутованими особами або вояками інших розформованих частин військового або поліцейного підпорядкування, 30-та російська дивізія була конгломератом різних не пов'язаних між собою формувань з різним національним складом. Хоча офіцерами російського з'єднання призначено здебільшого росіян й офіційною командною мовою цього формування запроваджено російську, представниками основного командного складу дивізії були німці, а більшістю особового складу - білоруси (наприклад, на 8 серпня 1944 р. у складі 1-го батальйону 4-го полку служили 447 білорусів (64%), 114 німців (16%), 53 росіян (7,6%), 15 українців (2,1%), 63 поляки (9%)⁹⁰).

Протягом вересня та жовтня 30-та дивізія військ СС брала участь у боях проти збройних формувань антинацистського руху спротиву французів, а наприкінці жовтня охороняла мости через р. Рейн. Напередодні залучення батальйонів дивізії до бойових дій проти французького руху опору з їх лав почалося масове дезертирство і перехід на бік супротивника вояків білоруської та української національностей, які не бажали воювати далеко від рідних земель проти французьких партизанів, до яких у них не було жодного ворожого ставлення. Першим наприкінці серпня 61-й батальйон, що мав увійти до 2-го полку дивізії, перейшов на бік французьких партизанів. 27 серпня до них приєднався з ініціативи українських офіцерів дислокований у м. Безансон 63-й батальйон, що мав увійти до 2-го полку дивізії і відхід якого у ліс супроводжувався перестрілкою з німецькими офіцерами окупаційного гарнізону, багато з яких загинуло; у відповідь німецький каральний підрозділ роззброїв і розстріляв кілька десятків українців із сотні, переведеної незадовго перед тим до штабу полку. На боці Франції 61-й і 63-й українські батальйони отримали статус іноземних військових формувань і були номінально зараховані до її збройних сил як 1 та 2-й український батальйони прикордонних частин внутрішніх сил (*Le 1, 2 Bataillons Ukrainiens des Forces Francaises de L 'Inte 'rier, Groupements Frontieres*) відповідно ім. Івана Богуна та ім. Тараса Шевченка.

⁸⁹30.Waffen-Grenadier-Division der SS (russische Nr.2/weißruthenische Nr. 1): Aufstellung, Gliederung und Einsätze // ВА, N 756/197а. Див. також: Раманько О. В. Коричневые тени в полесье... -С. 268-269; Раманько О. В. Легион под знаком Погони... - С. 241-249.

⁹⁰Coudry G. Les camps sovietiques en France... - P. 201.

Їхні вояки отримали триколірні пов'язки французького опору, доповнені українськими кольорами. Як і на боці Німеччини, в обох батальйонах призначено подвійне командування (французьких і українських командирів). Наприклад, командиром 2-го куреня ім. Т. Шевченка призначено французького капітана Віктора Петі, а його українським командантом став колишній старшина армії УНР Олександр Негребецький, командирами трьох сотень - відповідно Василь Мелешко, Поліщук та Лука Федорів. Однак незабаром із міжнародно-правових підстав (насамперед з огляду на громадянство інших країн їх вояків) батальйони були розформовані. Водночас 29 серпня з 4-го полку в повному складі дезертирували 1 та 3-й батальйони, укомплектовані з білорусів (колишні 23 та 34-й батальйони БКА), які втекли до Швейцарії. Відомо, що білоруські ініціатори втечі намагалися повторити дії українських перебіжчиків й реорганізувати свої військові частини в збройні формування для дій на боці західних альянтів, але цей план не був реалізований з тих же політично-правових підстав, з яких відбулося розформування українських батальйонів на боці французького резистансу⁹¹.

Після переходу українських батальйонів на бік французького руху опору з метою запобігти подальшому зростанню випадків дезертирства та бунтів німецьке командування також вирішило позбутися нелояльних і небоездатних військовослужбовців і від 10 до 15 вересня здійснило "чистку" серед військовослужбовців 1, 2 і 3-го полків, навчального і розвідувального дивізіонів. З них відокремили 2154 особи (у тому числі 37 офіцерів і 2117 підстарший і солдатів), з яких 18 вересня у складі дивізії укомплектували формально підпорядковані робочій команді у Карлсруе частини, котрі передбачено використовувати для риття окопів й виконання інших робіт поза лінією фронту - 1 та 2-й робочі полки (*Schanz-Regimenten*). 12 вересня 1944 р. відбулася реорганізація дивізії, у результаті якої у її складі утворено Добровольчий батальйон Муравйова (*Freiwilligen-Einsatz-Bataillon Murawjew*) й до її складу перевели Східний батальйон № 654, а 24 жовтня розформовано четвертий полк 30-ї дивізії Ваффен-СС, що була реорганізована у 3-полкову й після зміни нумерації частин до її складу увійшли полки № 75-77 (російські № 4-6). Однак це не зупинило втеч і, крім згаданих українських батальйонів, із дивізії дезертирували групи білорусів (восени 1944 р. - більшість кадетів офіцерської школи БКА, включених до складу 12-ї сотні 4-го полку) та поляків, які після переходу на бік західних альянтів вступили до 2-го Польського корпусу генерал-лейтенанта Владислава Андерса й воювали в Італії. Протягом жовтня-листопада 1944 р. солдати 30-ї російської дивізії, подібно до бійців 29-ї російської дивізії, були деморалізовані, одним із проявів чого стало зловживання якийсь час алкоголем (унаслідок чого 24 жовтня Ростислав Муравйов навіть змушений був видати наказ, що забороняв воякам займати помешкання за межами казарм і вживати алкоголь)⁹².

Після випадків масового переходу дивізійних військовослужбовців на бік французького руху опору німецьке командування хоча й розбріло частину вояків дивізії і деяких із них спрямувало на будівництво укріплень поблизу р. Райн, але вже за короткий час скерувало дивізію до Ельзасу для оборонних дій між Вогезами і французькими Альпами. На початку вересня вся дивізія була переведена у район західніше м. Діжон. На початку контрнаступу західних альянтів проти них скеровано частини дивізії, які після тижневих оборонних боїв і значних втрат змушені були відступати уздовж р. Он'йон

⁹¹Coudry G. Soldates de Vlassov et detachements Sovietiques / Georges Coudry // Matériaux pour l'histoire de notre temps. - № 39/40. - Paris, Juillet-December 1995. - P. 10-11; BA-MA. - N 756/197a.

⁹²30.Waffen-Grenadier-Division (russ. Nr.2) // BA, RS 3-30/5; SD-Bataillon, Fremdvölkischen Bataillon Murawjew, Waffen-Grenadier-Regimenten d. SS 75, 76 und 77 // BA, N 756/197b; BA, RS 3-30/5.

через Бельфор до м. Мюльгаузен й згодом на територію Німеччини. Після втрат 2 листопада 1944 р. услід за четвертим розформовано третій (77-й гренадерський) дивізійний полк, а його склад розподілено по інших частинах дивізії. 26 листопада американські й французькі війська здійснили великий пролом фронту на ділянці місцевостей Бальфур. Епіналь та Альткірхен і майже повністю знищили недостатньо озброєну навіть легкою піхотною зброєю 30-ту дивізію, з якої з оточення вдалося врятуватися тільки штабові й кільком сотням вояків дивізії. Під час листопадових боїв поблизу м. Мюльгаузен на бік західних альянтів у повному складі перейшов батальйон Муравйова, командир якого незадовго до цього визнав недоцільність боротьби проти альянтів і схвалив ідею усунення німецького командування в 4-му полку, перебрання командування в свої руки і переходу на бік французьких військ, які воювали проти Вермахту⁹³. У військовому щоденнику німецької 19-ї армії від 29 листопада констатовалося, що дивізійні німецькі "офіцери і кадровий персонал проявили себе з кращого боку" й загалом "30-та дивізія СС проявила себе добре, але вона виявила мало стійкості під час боїв". Проте щоденні рапорти з місць боїв дають підстави стверджувати, що ситуація була набагато гіршою⁹⁴. Оскільки 29-та російська дивізія військ СС виявилася нездатною до ефективних бойових операцій, вирішено у першій декаді жовтня її розформувати, а 30-ту дивізію наприкінці 1944 р. реорганізувати в білоруську бригаду Ваффен-СС і перевести з неї росіян до російських формувань Вермахту. Після негативного досвіду з діями бійців 29-ї російської дивізії та втрати її командира і дезертирства сотень вояків 30-ї дивізії Г. Гімmlер остаточно вирішив зробити основну політичну ставку на А. Власова як російського антибільшовицького лідера. Тому райхсфюрер СС схвалив розформування одного за одним обидвох цих з'єднань і погодився на комплектування на основі частини їх бійців-росіян російських дивізій у складі Вермахту, на основі яких мала бути організована РОА як союзна армія Райху. Тоді як на зламі 1942-1943 рр. ідея російського антибільшовицького руху була тільки психологічною грою німецького військового командування, наприкінці 1944 р. її наповнено реальним змістом, який вкладали у неї її автори, й реалізовано як політичний експеримент. На той час у Райху активізувалися ті німецькі політичні та військові діячі, котрі обстоювали концепцію канцлера кайзерівської Німеччини Отто фон Бісмарка про необхідність добросусідських стосунків із Росією. Так само, як восени 1939 р. окремі впливові керівні діячі націонал-соціалістичної Німеччини допускали у своїх політичних розрахунках можливість збереження територіально зменшеної "залишкової Польської держави", від літа 1944 р. німецькі військово-політичні кола вивчали проекти імовірного збереження антикомуністичної "залишкової Російської держави". На їхню думку, у випадку перемоги над СРСР можна було дозволити створити її в російських етнографічних кордонах як сателіт Райху на зразок Франції, яку очолював маршал А. Ф. Петен. Підтримка цієї ідеї мала принципове значення для нацистської політики, оскільки введення у дію "російської карти", яку пов'язували з А. Власовим і його рухом, мало продемонструвати відмову Німеччини від наміру укладення миру з СРСР. З цією метою для опрацювання конкретних рішень з російських питань 21 липня 1944 р. при Управлінській групі "Д" СС-ГА створено Російське керівне бюро (*Russische Leitstelle*), яке очолив зв'язковий офіцер Гімmlера з Власовим оберфюрер СС Ергард Крегер (Kroger). Охорону Власова та представників його штабу і здійснення її з урахуванням інтересів безпеки нацистської

⁹³ВА. - RS 3-30/6; RS 3-30/8; Колтик О. На західньому фронті. З "Одиссеї" українських вояків у 2. світовій війні / Олекса Колтик // Вісті... - 1952. - Грудень. - Ч. 12 (26). - С. 7-8.

⁹⁴Coudry G. Les camps sovietiques... -R 147-148.

Німеччини мала забезпечити Спецкоманда "Схід" РСГА, яку очолив Фрідріх Бухардт (Buchardt)⁹⁵. Як прибічники "великоросійської концепції" Е. Крегер та Ф. Бухардт обстоювали думку про доцільність об'єднання військовослужбовців усіх національностей з "радянського простору" під командуванням Власова у єдиній визвольній армії. Згадані відомства заручилися підтримкою у своїй діяльності шефа РСГА Е. Кальтенбруннера та керівників його управлінь - 3-го О. Олендорфа і 6-го В. Шелленберга, які спочатку виступали проти політичної діяльності колишнього радянського генерала⁹⁶.

Гімлерівська концепція "вирішення російського питання" суперечила сподіванням російських антикомуністів на відновлення "Великої Росії". У намірах Г. Гімлера наприкінці німецько-радянської війни майбутня Росія мала бути дуже "урізаною" у своїх західних кордонах і втратити значну частину європейських територій. В одній з промов у серпні 1944 р. Гімлер заявив, що метою націонал-соціалістичної Німеччини буде "пересунути національні кордони на 500 кілометрів на Схід"⁹⁷. На карті майбутнього післявоєнного устрою Європи, складеній незабаром після цього в СС-ГА, Росія фігурувала не як "підкорена країна", а як складова частина багатонаціональної "Нової Європи". Гімлер погоджувався з думкою Е. Крегера, висловленою у звіті про стан "акції Власова" 8 січня 1945 р., що ближні прикордонні райони Московської області повинні стати західним кордоном майбутньої "Нової Росії", основою якої будуть східні сибірські райони. Це мало б відвернути увагу Росії від Заходу й скерувати її експансіоністську політику в напрямку Персії. Того дня райхсфюрер СС заявив, що "Німецький Райх міг би жити в дружбі з сильною Росією, якщо вона відмовиться від своїх імперіалістичних тенденцій, спрямованих на Захід, і більше орієнтуватиметься на Схід"⁹⁸. Гімлер відводив російському генералові роль васала й вбачав у ньому слухняного диктатора, котрий у Росії "займе такий самий пост, як сьогодні Сталін"⁹⁹. Ідея збереження патерналізму Райху щодо Росії збігалася з намірами Гітлера і Розенберга відтіснити Росію чимдалі на Схід, щоб вона перестала створювати проблеми східному експансіонізму Райху. У РМО стверджували, що "Москва ніколи не зможе бути центром Європи" й "само собою зрозуміло", що "німецький народ зможе бути користувачем російських багатств"¹⁰⁰. Расові аргументи захисту інтересів "чистокровних німців" у розумінні райхсфюрера СС набули прагматичнішого змісту: він вирішив використати російських антибільшовиків для боротьби проти більшовицької Росії, аби не проливати у боротьбі проти неї "цінну німецьку кров". Ця підтримка була якоюсь мірою проявом русофобії Гімлера, який взяв на озброєння тезу Власова про те, що "Росію можуть перемогти тільки росіяни"¹⁰¹.

У поглядах А. Гітлера на "акцію Власова" відбулася певна еволюція: спочатку він був категорично проти намірів різних німецьких інстанцій використовувати будь-який російський рух у воєнно-політичних цілях, але врешті погодився на її пропагандистське

⁹⁵ *Volkman H.-E. Das Vlasov-Unternehmen zwischen Ideologie und Pragmatismus / Hans-Erich*

Volkman // MGM. - 1972. - H. 2. - S. 130.

⁹⁶ *Arlt F. Die Rolle von Kaltenbrunner, Schellenberg, Ohlendorf gegen Wlassow / Arlt F. // IfZ, JTS, ZS 399/1, Bl. 13-14.*

⁹⁷ *Hoffmann J. Die Tragödie der "Russischen Befreiungsarmee"... - S. 348.*

⁹⁸ *Vermerk über die Versprechung beim Rf-SS am 8.1.1945. gez. Kroeger, SS-Oberführer // BA, NS*

31/33; B.R.Hilger. Durchdruck für Inl.II (VRL Wagner). Geh. Reichssache. Aufzeichnung. Berlin, den 11.Januar 1945. gez. Hilger // PA AA, Inland Iig 438, S 404629.

⁹⁹ *Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer... - S. 208.*

¹⁰⁰ *Mitteilungen des Führungsstabes Politik 3.10.44/242 g. Nach Kenntnissnahme sofort vernichten! General Wlassow // IfZ, MA 246; NA, T-454, roll 17, fr. 000664-000666; BA, R 6/72, Bl. 35-36. ¹⁰¹ Aufzeichnungen Günter d'Alquens // IfZ, ZS 2/1, Bl. 32.*

застосування¹⁰². Після замаху на нього й надходження звісток про дезертирство вояків із німецьких військ він був схильний відмовити Гімmlеру в санкції на подальше скеровування російського руху Власова. Деякий час у вищих керівних колах Райху, зокрема у фюрера і райхсфюрера СС, були сумніви і застереження щодо ініціатив колишнього радянського генерала. "У Міністерстві закордонних справ мені було повідомлено - з проханням, трактувати це як суворо конфіденційну, персональну інформацію - що фюрер відносно справи Власова зауважив: йому здається, тут йдеться про доволі авантюрну справу, й він у цій справі бажає ще раз говорити з райхсфюрером СС. Райхсфюрер СС, який між тим дізнався про застереження фюрера, як видається, також відступив від цієї справи. Він заявив, що справа Власова його більше не цікавить," - повідомив О. Бройтігам Розенбергу 4 листопада 1944 р.¹⁰³.

Спроба наповнення реальним практичним змістом німецької пропагандистської "акції Власова" була здійснена щойно на зламі 1944-1945 рр., при цьому і російські, і німецькі автори трактували її призначення на власний розсуд. В останні півроку німецько-радянської війни генералові А. Власову надано певну, так би мовити, "свободу дій", що не суперечила лінії східної політики Г. Гімmlера. Окремі подібності у політиці Гімmlера і Власова простежуються самі по собі: незважаючи на задекларовану повагу до усіх націй та визнання за ними права на державне існування, вони обидва прагнули впровадження на практиці ідеології великодержавного націоналізму з елементами шовінізму з метою асимілювати ті народності, котрі перебували у межах великих держав і як малі народи мали бути зведені у політично-правовому відношенні до ролі національних меншин. Власов запропонував ідею федералізму, тобто, фактичного диктату майбутньої "власовської Росії" у "федеральному організмі" - "Новій Росії" у межах СРСР, територіально в основному збереженому в своїх кордонах 1939 р. із незначними територіальними втратами, хоча й в іншій формі та під іншою назвою і з великоросійською ідеологією замість "радянсько-всесоюзної"¹⁰⁴.

А. Власов як колишній більшовик "взяв на озброєння" концепцію національної політики Владіміра Леніна, що зводилася до звуження державницьких прагнень неросійських народів колишньої Російської імперії рамками федерації під гегемонією Москви. Як і Ленін, Власов вирішив використати підтримку Німеччини для того, щоб "перетворити імперіалістичну війну у війну громадянську" й демагогічно проголосив визнання за кожним народом "права на незалежність аж до відокремлення", але практично не мав наміру визнавати національну і державну незалежність тих народів, території яких вважав складовою частиною "єдиної і неподільної Росії". З одного боку його ініціативи дуже нагадували революційні події 1917 р.: як Ленін наприкінці Першої світової війни, так і Власов наприкінці Другої світової (хоча й за інших обставин), вирішили скористатися грошовою допомогою Німеччини для реалізації своїх цілей у Росії, обіцяючи натомість укладення "почесного миру" з країною, що надавала цю фінансову підтримку. Зрозуміло, що при цьому колишній радянський генерал, повністю залежний від Третього Райху, прагнув повалення сталінського режиму. У соціальній політиці лідер російських анти-сталіністів обстоював фактично соціалістичну програму державного регулювання економіки, доповнену антикашталістичною риторикою. Практично мав виникнути своєрідний "нео-СРСР" під протекторатом Райху. Російський автор Б. Двінов вбачав подібності між

¹⁰² Fisher G. Vlasov and Hitler / Georg Fisher // The Journal of Modern History. - 1951. - March. - No. 23. - Part I. - P. 58-71.

¹⁰³ P 1118 a / 44 g. Geh.! Aufzeichn. Berlin, den 4.11.44. Bräutigam // NA, T-454, roll 38, fr. 31-32; BA, R 6/72, Bl. 45.

¹⁰⁴ Volkman H.-E. Das Vlasov-Unternehmen... - S. 117-155.

лідером більшовиків і лідером антикомуністів у їх психологічно-ментальній спорідненості й політичному вихованні, "яке Власов отримав у лавах ВКП(б), у якій він виріс", і яке Грунтувалося "передовсім на повній неперебірливості у засобах" і "у цьому відношенні Власов тільки пішов слідами Леніна, так би мовити, «за заповідями Ілліча»"¹⁰⁵.

У СРСР натомість "генерала-зрадника" й власовців, які співпрацювали з іноземними окупантами, уособлювали радше з царськими генералами й білогвардійцями, які співпрацювали з іноземними інтервентами. Однак це порівняння було тільки певною мірою справедливе, оскільки А. Власов хоча й закликав до об'єднання навколо нього усіх антибільшовицьких сил, у своїй програмі проголосив себе продовжувачем справи російських революціонерів 1917 р., не дозволяв ототожнювати себе з російськими політичними емігрантами й намагався не дати жодного приводу для його звинувачень у намірах відновлення дореволюційних порядків у республіках СРСР. Значно влучніше Власова порівняли з іншим політичним діячем в німецьких газетах, у яких було вказано, що "він перебирає роль російського Квіслінга" і як "останній Квіслінг цієї війни" "хоче допомогти перемозі націонал-соціалізму"¹⁰⁶ (згодом після війни різні учасники тих подій незалежно одні від одних теж часто порівнювали колишнього радянського генерала з лідером норвезьких колабораціоністів¹⁰⁷).

Через скептичне ставлення А. Гітлера до "акції Власова" її головним "покровителем" від осені 1944 р. був райхсфюрер СС. 16 вересня у штаб-квартирі райхсфюрера СС під Растенбургом зустрілися Г. Гімmlер, Г. Бергер, Е. Крегер, керівник полку пропаганди військ СС Г. д'Альквен, співробітник 3-го управління Г. Еліх, А. Власов та представник його штабу Матвей Сахаров. У ході обговорення не згадували про Гітлера чи його позицію, але очевидно, що без згоди нацистського фюрера така зустріч відбутися не могла. На ній йшлося не про конкретні військові питання, а про політичні принципи співпраці інстанцій СС і Власова, який оголосив про свій намір звільнити Росію від "більшовицького терору" і засудив застосування теорії про "унтерменшів" щодо мешканців Сходу¹⁰⁸. Гімmlер відповів, що не хотів образити чи принизити східні народи. Він пояснив, що "у кожному - також у німецькому - народі є недолюдки", але у Райху вони сидять у концтаборах, а в СРСР перебувають на керівних посадах. При цьому пообіцяв Власову дати німецьким органам безпеки доручення вилучити ще не продані примірники брошури "Унтерменш". Письмовий запис для шефа персонального управління СС обергрупенфюрера СС Максиміліана фон Герффа свідчить, що було прийнято рішення "негайно припинити усю роботу і усю пропаганду проти недолюдків, відповідні брошури буде знищено"¹⁰⁹ (згодом у записці СС-ГА від 9 грудня підтверджено рішення про вилучення брошури і вказано, що "нелюдність є расовою меншовартістю")

¹⁰⁵ *Arlt F.* Nichtdeutsche Verbände... - Bl. 19; *Двинов Б.* Власовское движение... - С. 68, 93.

¹⁰⁶ DNB vertrauliches Rohmaterial. Nr.137. Eigendienst. 17.Mai 1943; Presseabt. AAPXII Auslands-Presse-Bericht (APB). Vertr! 9.5.1943. APB aus Stockholm: Deutscher Versuch, eine sowjetrussis. Quisling-Beweg. zu lancieren // PA AA, Handakten Megerle, R 27732; Wlassoff - der letzte Quisling // BA, R 6/72, B1.74.

¹⁰⁷ Див., наприклад: *Fischer A. J.* "A Russian Quisling," *The Contemporary Review*, n.d. / *Alfred Joachim Fischer* // HIWRP, Boris I.Nikolaevsky Collection, SeriesNo.201, Box260, File 9 (201-27); *Anisimov O.* "Was he a Quisling?" Typescript / *Anisimov O.* // HIWRP, Boris I. Nikolaevsky Collection, Series No.201, Box260, File 10 (201-27).

¹⁰⁸ Vermerk SS-НАЛ (Franke-Gricksch) für SS-Ogruf. Herff über s. Reise in d. Feld-Kdo-Stelle v.16.-19. 9.1944: Verhandlungen zwischen Wlassow und Himmler betr. Truppenaufstellung, Herausstellung e. russisch. Nationalregierung und Aufgabe der "Untermenschen"-Propaganda // IfZ, MA-390; NA, T-175, roll 191, fr. 009822-009823.

¹⁰⁹ An SS-Ogruf. v. Herff. Berlin, den 19.September 1944. Vermerk. 2.Angelegenheit Wlassow // NA, T-175, roll 191, fr. 729822.

й "насправді кожна раса є за своєю суттю благородна і цінна"¹¹⁰). Під час розмови з райхс-фюрером СС Власов наголосив, що його метою є об'єднання східних Добровольчих з'єднань з "допоміжними добровольцями" Вермахту і переведення до їх складу й підпорядкування його командуванню східних робітників. У відповідь Гімлер заявив, що створені російські дивізії буде передано під командування Власова для використання на Східному фронті. На завершення розмови Гімлер призначив Крегера своїм політичним уповноваженим для підтримки - тобто фактично скеровування й контролювання - акції Власова, а д'Алькен мав забезпечити її успіх пропагандистськими засобами¹¹¹.

На час зустрічі Г. Гімлера з А. Власовим пропаганда в російських формуваннях та Добровольчих з'єднаннях вже не задовольняла вимог політичних змін ні в сенсі гасел, ні в сенсі змістового наповнення. 11 вересня 1944 р. у записці ФГО повідомлено: " Інформаційний голод серед усіх військовослужбовців зі східних народів на німецькому боці дотепер особливо великий і задоволений недостатньо"¹¹². Однак після відступу Вермахту з територій, які знову опинилися під владою Радянського Союзу, колоніальні плани ставали нереальними й пропаганда врешті могла розгортатися на повну силу без застережень СД та НСДАП, що це зашкодить експансіоністським планам Третього Райху. Усе це принципово вплинуло на загальну тональність гасел пропаганди від вересня. Задля їх оновлення на Східному фронті була проведена найбільша порівняно з попередніми подібними акціями пропагандистська операція з психологічного розкладу ЧА під назвою "Східний скорпіон"¹¹³, організацію якої технічно забезпечив полк пропаганди СС імені Курта Еггера (*SS-Standarte Kurt Eggers*), що брав участь у підготовці пропагандистських акцій для країн Східної Європи¹¹⁴. Особливою перевагою його службовців (журналістів, фотографів, кінооператорів тощо) було те, що з метою спрощення допуску до передових ліній фронту вони мали спеціальну документацію, відому як вільний паспорт (*Freipass*), що значно полегшувало їх переїзди; німці здебільшого служили у своїх національних формуваннях, але інколи їм доручали проводити окремі кампанії та звітувати про них у пресі, яку друкували їх мовами. Улітку при цій частині створено змішаний російсько-німецький підрозділ "Волга", укомплектований в основному з офіцерів РОА й німецького технічного персоналу¹¹⁵. У штабах більшості німецьких з'єднань на Східному фронті видано розпорядження про інтенсивнішу пропагандистську роботу в Добровольчих з'єднаннях. Наприклад, 4 листопада відділ "1 ц" спільно з відділом пропаганди 4-ї танкової армії видав директиву про військову пропаганду, за якою "місцеві з'єднання" мали поповнити 107 нових пропагандистів, 126 доповідей яких мали прослухати 6500 військовослужбовців, для котрих надіслано 123510 примірників різних газет і 5300 брошур переважно російською мовою¹¹⁶.

¹¹⁰Broschüre 17. Die Rassenfrage ist der Weltgeschichte. Erarbeitung und Herausgabe: Der Rf-SS. SS-NA. 9.12.1944 // NA, T-175, roll 141, fr. 2672374-2672380.

¹¹¹An SS-Ogruf v. Herff Berlin, den 19.September 1944. Vermerk. 2. Angelegenheit Wlassow // NA, T-175, roll 191, fr. 729822.

¹¹²FHO (III/Prop.) H. Qu., d.U.9.44. Vortragsnotiz. Fragen d. Ost-Propaganda // NA, T-78, roll 653, fr. 000742-000743.

¹¹³Wangenheim H. U. Kriterium der SS-Kriegsberichterei ("Skorpion-Ost") / Wangenheim H. U. // IfZ, JTS, ZS 179/11, Bl. 2-16; Skorpion // HIWRP, Boris I.Nikolaevsky Collection, Series No.214, Box 274, File 26 (214-2.9).

¹¹⁴Kater M. H. Das'Ahnenerbe" der SS 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches / Michael H. Kater. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1974. - S. 210.

¹¹⁵Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 70.

¹¹⁶АОК 4. Ic/Prop. Вг. В. Nr. 383/44 geh. AHQu., 4.November 1944 // NA, T-78, roll 653, fr. 000653-000654.

АВП ОКВ восени 1944 р. теж продовжував підтримувати діяльність А. Власова. 29 вересня шеф цього відділу Г. Ведель доручив переслати усім штабним офіцерам пропаганди та штабові націонал-соціалістичного виховання ОКВ інформацію Е. Кестрінга з повідомленням про 5 пунктів програми майбутнього російського комітету під керівництвом Власова, узгоджених із Г. Гімлером та Е. Крегером¹¹⁷. 1 жовтня гауптман Фехнер за дорученням армійської групи відділу пропаганди ці основні завдання майбутнього російського представницького органу рекомендував роз'яснювати так: "1.) Метою акції Власова є об'єднання усіх сил Сходу для боротьби проти більшовизму. 2.) Російський визвольний рух, метою якого є запровадження нового порядку на російському просторі, також буде в німецьких інтересах вибухівкою проти національного фронту, штучно створеного більшовизмом. 3) Передбачено створити Комітет визволення народів Радянського Союзу, а саме національні комітети для окремих народних груп та їх об'єднання в Центральну Раду під головуванням Власова. 4) Окремим народам треба обіцяти власне управління. 5) Передбачено формування російських Збройних сил. Основна мета акції, однак, не у військовій сфері, а у веденні політичної війни"¹¹⁸. Також поширено циркуляр про необхідність розмежування термінів "росіянин" і "червоноармієць"¹¹⁹.

Різні німецькі відомства неоднаково оцінювали плани колишнього командарма ЧА, оскільки, по-перше, у "програмі Власова" було мало конкретики й дуже багато "розпливчатості", що давало підстави для різного сприймання його програмних положень, а, по-друге, німецькі відомства трактували його цілі так, як вони самі їх інтерпретували. На думку деяких високо посадовців РМО, А. Власов ігнорував великодержавні претензії й був готовий у питаннях кордонів Росії піти на будь-які кроки назустріч Г. Гімлеру¹²⁰. На протипагу концепції Власова, підтриманої Гімлером, А. Розенберг запропонував контрплан, що був поверненням до його колишньої концепції про розподіл СРСР на національній основі внаслідок посилення неросійських національних сил, створення тимчасових коаліцій і блоків і використання одних із них як певної протипаги посиленню інших. Розенберг найпослідовніше виступав проти прагнення Власова підпорядкувати собі усі антибільшовицькі східноєвропейські, кавказькі та середньоазійські комітети й у цьому питанні розійшовся спочатку з Вермахтом, згодом - із Гімлером й тому не зумів перебрати під контроль ініціативи колишнього радянського генерала¹²¹. 5 вересня у записці Розенберга констатовано: "Опіка військовослужбовцями Російської Визвольної Армії до цього часу покладалася лише на Вермахт. Політичного впливу з боку РМО не досягнуто"¹²². Розенберг прагнув забезпечити контроль свого відомства над "акцією Власова" задля обмеження й звуження претензій колишнього радянського генерала на підпорядкування майбутньому російському комітету представницьких органів інших народів і переведення під його командування, крім російських формувань німецької армії, національних формувань у ЗС Німеччини, укомплектованих із представників

¹¹⁷OKW. Nr.525/44 gK WEST/AgWPr/WPrIV/IVC) 29.9.44. Vortragsnotiz. Betr.: Generalleutnant Wlassow. gez. v. Wedel // NA, T-78, roll 653, fr. 000715; BA, RH 3/473, Bl. 172.

¹¹⁸SSD GWNOL 018091 1.10 12.53. An Gen. St. d. H./ABT.FRD. HEERE OST. Geheime Kommandosache. Betr.: Generalleutnant Wlassow. gez. Fechner, Hauptmann // NA, T-78, roll 653, fr. 000713; BA, RH 3/473, Bl. 170.

¹¹⁹ Hagemann J. Die Presselenkung im Dritten Reich / Jürgen Hagemann. - Bonn: H. Bouvier und Co Verlag, 1970.-S. 271 f.

¹²⁰Mitteilungen des Führungsstabes Politik 3.10.44 // NA, T-454, roll 17, fr. 000664-000666; BA, R 6/72, Bl. 35-36.

¹²¹ Krause T. Wlassow und Rosenberg / Krause T. // IfZ, JTS, ZS/A-3/2, Bl. 30.

¹²²P 3/208. Berlin, den 5.9.1944. Vermerk. Betr.: Russische Leitstelle // NA, T-454, roll 94, fr. 000351.

тих неросійських народів, території яких на той час були у складі СРСР. До жовтня в РМО підготовлено проект угоди "між урядом Райху, репрезентованим райхсміністром Розенбергом та райхсфюрером СС Гімmlером і російським визвольним рухом, репрезентованим генералом Власовим". Згідно з ним Райх погоджувався б на державний суверенітет Росії за умови відмови Власова від територіальних претензій до її сусідів: "1. Росія після поразки більшовизму буде вільною і незалежною державою. її державну форму визначить російський народ. 2. Основу для державної території творять кордони РСФСР (Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки - А. Б.) за 1939 р. ... 3. Російський визвольний рух відмовляється від території Криму [...]". 5-й пункт передбачав надати неросіянам автономію і власне самоуправління (зокрема українцям і козакам), 6-й - спільну військову оборону російського й інших народів. Усе це мало на меті унеможливити " нову європейську громадянську війну"¹²³. Розенберг вважав необхідним забезпечити максимальний контроль Райху над реалізацією політичних намірів колишнього радянського генерала. 21 жовтня у листі Керівного штабу політики РМО констатовано: "Пан райхсміністр Розенберг переконаний, що Власов не повинен створювати Російський Національний Комітет, а що ми повинні йому подати список визнаних вартими довіри людей з усіх професійних груп"¹²⁴.

Проте Г. Гімmlер так само проігнорував проект згаданої вище угоди чи бажання політиків РМО обмежити "територіальні апетити" колишнього командарма ЧА, як і домагання А. Розенберга долучитися до контролю над "акцією Власова", котрий, незважаючи на протести Розенберга, сформував склад штабу свого комітету за погодженням тільки з Е. Крегером і Ф. Бухардтом. З приводу цього 27 жовтня 1944 р. Розенберг зазначив, що ще півтора року тому виступив проти претензій Власова й розкритикував "тактично нерозумно організовану акцію Власова", зробивши акцент на тому, що легіони з представників неросійських народів не хочуть підпорядковуватися Власову¹²⁵. Така критика ініціатив інстанцій СС щодо "акції Власова" проявилася у подальшому загостренні міжвідомчого протистояння між відомствами райхсфюрера СС і райхсміністра окупованих східних областей і зумовила з боку інстанцій СС пропозиції врешті-решт остаточно покласти край будь-якому впливу міністерства Розенберга на східноєвропейську політику*; вирішено

¹²³ Vereinbarang Reichsregierung, Russ. Freiheitsbewegung (Entwurf), [o. D.]: Verzicht Wlassows auf d. Krim. Künftige polit. und territoriale Gestaltung d. UdSSR. Autonomie für Kosakengebiete // IfZ, MA-795; NA, T-454, roll 21, fr. 000748.

¹²⁴ Führungsstab Politik. Stabsleiter I. Michendorf den 21.10.1944. Geheim. An die Führungsgruppe P 3 im Hause // BA, R 6/72, B1.43; IfZ, MA-246; NA, T-454, roll 17, fr. 000683.

¹²⁵ Stichwort-Prot. d. Besprechung Mincke-Rosenberg. Berlin, den 27. Oktober 1944 // NA, T-454, roll 40, fr. 000238.

* Під час допиту на Нюрнберзькому процесі А. Розенберг заявив, що протягом "акції Власова" на зламі 1944-1945 рр. у нього не просто виник конфлікт із райхсфюрером СС, а райхсфюрер СС взагалі припинив із ним співпрацю: "Гімmlер, не інформуючи мене, попросив фюрера сформувати таку армію Власова. Я вважав це політично невдалим ходом, звернувся до Гімmlера й написав, що це неможливо. Він написав мені листа й сказав, що він не може більше співпрацювати..." (Vernehmung des A. Rosenberg vom 9. September 1946 durch Mr. Walter H. Rapp // IfZ, MA-1569; NA, Microcopy No. 1019, roll 60, fr. 0283). Колишній керівник РМО назвав творення російського представницького органу заходом не Власова, а Гімmlера й останнім кроком, що довів до кінця тривалий конфлікт між Розенбергом і райхсфюрером СС: "Урешті-решт Гімmlер після розмови з фюрером, не інформуючи мене, заснував комітет Власова у Празі. Я вважав цю форму за дуже невдалу й намагався через Бергера здійснити зміни. Оскільки усе це виявилось безуспішним, я написав фюрерові (це є у моїй документації) обґрунтування моєї позиції і просив про відставку" (Eidesstaatliche Versicherung Nuerenberg, 28. Sept. 1946.

навіть ліквідувати РМО¹²⁶. У протистоянні між відомствами Розенберга і Гімлера за вплив на політику щодо "акції Власова" на початку А. Гітлер підтримав райхсфюрера СС. Він вбачав в інстанціях СС об'єднаний центр антибільшовицьких сил, а Розенберга та його радників потрактував як деструктивні чинники, котрі послаблювали процес консолідації антибільшовицьких сил. Саме тому фюрер позбавив Розенберга можливості впливати на будь-які його рішення у східній політиці. Щоб не допустити до протидій Східного міністерства підпорядкуванню неросійських національних частин рухові Власова, до проведення його установчих зборів не залучено РМО. Керівника РМО навіть не поставлено до відома, в якій формі Гітлер схвалив "акцію Власова" (на що Розенберг 8 листопада 1944 р. поскаржився Г. Ламмерсу та М. Борману¹²⁷).

Таким чином Г. Гімлер врешті отримав дозвіл А. Гітлера на організацію з пропагандистською метою об'єданого представницького органу і водночас політичного центру народів Росії, під керівництво якого повинні були перейти усі східні частини, котрі представництва неросійських народів натомість планували перевести до складу своїх національних армій. Центр мав отримати назву "Комітет Визволення Народів Росії" (*Комитет Освобождения Народов России* - КОНР). Концепція і сама назва КОНР свідчили про те, що майбутній комітет не буде суто російським, а претендуватиме на роль, як це не парадоксально звучить, своєрідного панславистського центру під егідою установ СС - до того часу найбільших ворогів слов'ян. Так само, як Гітлер прагнув об'єднання т. зв. Германських народів навколо Німеччини як "об'єднаного ядра", Власов вважав майбутню Росію не "залишковою державою" або об'єднанням (федерацією) суверенних держав, а "ядром", навколо якого мали групуватися насамперед інші слов'янські народи СРСР, котрі повинні були перебувати у тісному зв'язку з Росією (українці, білоруси і нащадки козаків, котрих нацисти вважали окремим козацьким народом). Так само, як Гітлер був одержимий ідеєю пангерманізму, Власов взяв на озброєння ідею панславізму, а місцем проведення засновних зборів КОНР обрано Прагу, що була відома як історична "колиска панславізму". Гімлер не заперечував проти цього, оскільки був переконаний, що з численними окремими національними комітетами Райхові буде важче домовитися й складніше контролювати їх діяльність. Він вважав майбутній комітет насамперед об'єднаним представництвом різних народів і водночас зручним органом керівництва великою кількістю військовополонених радянської армії та робітників зі Сходу, котрі на той час опинилися в Німеччині¹²⁸. Згодом 30 січня 1945 р. у листі обергрупенфюрерові СС Карлові Вольфу Гімлер вказав, що "рух Власова має велике значення для нас у Німеччині"¹²⁹.

У процесі організації КОНР владні відомства Третього Райху по-різному впливали на цю акцію. Вермахтові, що залишився осторонь політичних питань, збережено

A. Rosenberg // IfZ, MA-1569; NA, Microcopy No.1019, roll 60, fr. 0314). Проте насправді інстанції СС і співробітники райхслайтера тільки розійшлися у поглядах на східну політику Райху (особливо щодо "акції Власова"), що не завадило штабові Розенберга до кінця війни підтримувати контакти з СС-ГА загалом і ФЛО зокрема.

¹²⁶Wlassow-Aktion, Vorschlag im Rahmen der Aktion, das Ostministerium aufzulösen. Oktober 1944 // BA, R 55/1295.

¹²⁷Rmfdbo. An d. Chef d. Reichskanzlei Herr Hans Lammers. gez.Rosenberg // NA, T-454, roll 22, fr. 000214.

¹²⁸Комин В. В. Белая эмиграция и Вторая мировая война / Комин В. В. - Калинин: Калининский госуниверситет, 1979. - С. 39.

¹²⁹Ap SS-Obergrupführ. Wolff, Höchster SS- u. Polizeiführer in Italien, gez. H. Himmler 30.1.1945. Bra/H // BA, NS 19/732, Bl. 8.

тільки суто технічні функції творення і використання формувань, які мали утворити ЗС КОНР, Е. Кестрінгу - дорадчі функції, справи пропаганди акції Власова перейшли від АВП ОКВ до відділу пропаганди СС-ГА Г. д'Алькуена, політичні питання перебрала ЗКО СС-ГА. Після розмови Г. Бергера з Власовим 21 липня 1944 р. Е. Крегер зробив райхс-фюрерові СС пропозицію визнати колишнього радянського генерала представником усіх народів СРСР у боротьбі проти більшовизму. Бергер вирішив, що дивізії Власова буде створювати та оперативно й тактично використовувати Вермахт, а не Ваффен-СС, і зберіг за СС функції політичного скеровування акції Власова, а за РСГА - контроль за нею в інтересах безпеки Райху. Крегер особисто відредагував кожне речення розробленого власовцями проекту "Празького маніфесту" КОНР, а Бергер схвалив його текст* ¹³¹. Центральні відомства Райху свідомо відклали офіційне проголошення створення КОНР, поки окуповані східні території можна було інтенсивно експлуатувати, не було потреби застосування додаткових політичних засобів для їх використання й допоки ЧА не зайняла майже усі раніше окуповані Вермахтом східні території, формально підконтрольні РМО. Г. Гімmlер планував, що створення комітету А. Власова офіційно буде проголошено у річницю жовтневого перевороту 1917 р., але для підготовчих заходів було потрібно більше часу¹³¹. КОНР, створений у Празі 14 листопада 1944 р., видав маніфест, у якому проголосив своєю метою повалення більшовизму й відвоювання здобутків Лютневої революції 1917 р., а саме забезпечення громадянських свобод, гарантій власності, охорони прав і свободи самовизначення для народів Росії¹³². Під час проголошення створення КОНР були присутніми обергрупенфюрер СС Вернер Лоренц як напівофіційний представник уряду Райху, Е. Кестрінг як репрезентант Вермахту, Карл-Германн Франк як німецький державний міністр Богемії та Моравії, а також представники СС-ГА, РСГА і МЗС Німеччини. Власов у промові на засновних зборах КОНР заявив, що поразку антибільшовицьких сил у громадянській війні зумовлено розпорошеністю сил і відсутністю єдиного керівництва й тільки початок німецько-радянської війни дав змогу цим силам долучитися до участі у боротьбі проти СРСР. Він підсумував: "Щоб рятувати Батьківщину, ми укладаємо почесний союз із Німеччиною... Сьогодні ми можемо обіцяти фюрерові й цілому німецькому народові, що у їх важкій боротьбі проти найстрашнішого ворога усього людства - більшовизму - народи Росії є їх вірними союзниками й ніколи не складуть зброї, а з ними пліч-о-пліч будуть боротися до повної перемоги". Лідер КОНР згадав, що Й. Ріббентроп пообіцяв для КОНР "повне розуміння" його діяльності й "свою підтримку" особисто Власову. У відповідь К.-Г. Франк у виступі на цих зборах від імені німецького уряду заявив, що КОНР може розраховувати на цілковиту підтримку уряду Райху і привітав Власова

* Після закінчення війни захоплений у радянській полон Г. Жилєнков розповів у Москві на судовому процесі проти керівників КОНР: "Після того, як проект маніфесту був складений, його було дано для перегляду Гімmlеру, який зробив декілька поправок - зокрема, особисто вніс до проекту маніфесту прізвище Сталіна і згадав уряди Англії та Америки. Після цього Гімmlер затвердив маніфест". Цю ж інформацію на тому ж процесі підтвердив А. Власов (Протокол судового засідання над Власовим [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [http:// wolfschanze.narod.ru/vlas.htm](http://wolfschanze.narod.ru/vlas.htm)).

¹³⁰RMfdbO. Entstehung d.Wlassow-Komitees. Berlin, den 25.November 1944. gez.Walter Labs, Oberregierungsrat // IfZ, NO-3125, Bl. 2.

¹³¹P 1118a/44g. Geheim! Aufzeichnung. Berlin, den 4.11.44 Bräutigam // BA, R 6/72, Bl. 45.

¹³²RMfdbO/Abt.II 1: Wlassow-Manifest (Entwurf u. Flugblätter, Befreiungsausschuss d. Völker Russlands, General-Lt. A.Wlassow, u. a.) // IfZ, MA-542; NA, T-454, roll 40, fr. 000839-000903: Комитет освобождения народов России. Манифест. 14 ноября 1944 (201-1.1) // HIWRP, Boris I. Nikolaevsky Collection, Ser. No.201, Box 258, File 1 (201-1.1).

як "друга і союзника у боротьбі проти більшовизму"¹³³. Того ж дня Гімлер надіслав Власову вітальну телеграму, в якій побажав в антибільшовицькій боротьбі "повного успіху в інтересах спільної справи"¹³⁴.

Різні категорії росіян у Райху - політичні емігранти, військовополонені, робітники і т. д. - неоднаково сприйняли звістку про підготовку до скликання та засновні збори КОНР. Повільний розвиток "акції Власова" спричинив скептичне її сприйняття в середовищі "білої еміграції" починаючи від козаків і закінчуючи монархістами. Відомо, наприклад, що Б. Смиловський не підтримував колишнього радянського генерала. 11 жовтня 1944 р. активіст РОВС С. Гегелашвілі писав одному з керівників цієї організації А. Лампе, що звістка про ініціативи Власова "у масі не викликала співчуття й треба думати, що в разі добровільного призову відбудеться великий конфуз"¹³⁵. В огляді преси російської еміграції, складеному пресовим відділом МЗС Німеччини, згадано, що російські емігранти піддали критиці переконання Власова у тому, що тільки перемога націонал-соціалістичної Німеччини забезпечить "повалення советського режиму і виникнення російської демократії". Згідно зі згаданим пресовим оглядом, вони вважали, що саме це хибне переконання "дискредитує рух Власова" й демократичні обіцянки не буде здійснено, якщо будуть втілені в життя заяви Г. Жилєнкова про те, що гітлерівська Німеччина перебере на себе "оборону усіх народів, усіх культур та цивілізацій" від руйнівного наступу більшовизму. Російський емігрант, демократ за переконаннями Павел Мілюков, наприклад, критично висловився стосовно намірів Власова, "трагедією якого є те, що він може втілити їх тільки з допомогою [нацистської] Німеччини" й тому вони приречені на невдачу¹³⁶. Взагалі ж інформація про створення КОНР і заклики вступати до РОА серед багатьох росіян з СРСР у Німеччині викликали відгук, подібний до того, який зумовили заклики зголошуватися до боротьби проти більшовизму в Галичині, Білорусі та країнах Балтії у 1943 р. - від цілковитої підтримки до повного несприйняття¹³⁷.

До середини 1944 р. співробітники штабу А. Власова переважно тільки "озвучували" проекти, розроблені в АВП ОКВ. З переходом практичного втілення цих планів до компетенції СС від осені 1944 р. на проведення "акції Власова" вирішальним чином впливали офіцери СС із балтійських німців (участь яких у ній певною мірою мала з часом полегшити співпрацю колишнього радянського генерала з балтійськими комітетами на боці Німеччини). Зі створенням КОНР А. Розенберг втратив як усі свої території, так і монополію на проведення політики щодо їх населення за принципом "поділяй і пануй". У монополізації контролю за рухом Власова і його скеровуванні СС-ГА і РСГА вбачали великий шанс для посилення власних політичних позицій. Без санкції Е. Крегера не було жодних призначень, нарахувань коштів, зустрічей керівників комітету Власова - іншими словами, не вирішували важливих питань КОНР¹³⁸. У відповідь на цю "монополію СС" на політику Райху в російському питанні Розенберг звинуватив есесівських кураторів

¹³³ Eröffnungsansprache des General A.A. Wlassow; [Rede d.K.Frank] // BA, R 6/72, Bl. 32-34,29-31.

¹³⁴ Begrüßungstelegramm des Reichsführers SS // Der Neue Tag (Berlin). - 1944. - 15.November // BA, R6/72, Bl. 53.

¹³⁵ 11 октября 1944. Генералу А. А. фон Лампе. Полковник С. Гегелашвили // ГАРФ, ф. 5796, оп. 1, д. 21, л. 269.

¹³⁶ Presseabteilung Auswärtiges Amt P XII Auslands-Presse-Bericht (APB). Vertraulich! 6.12.44. Blatt 10. APB aus Bern 11.00 h: "NZZ" kommentiert das Erscheinen der "Wolja Naroda" // PA AA, Handakten Megerle, R 27732.

¹³⁷ Kundgebung d. Gen. Wlassow über den Deutschlandsender am 19.11.44 // BA, R 6/72, Bl. 64-65.

¹³⁸ Квицинский Ю. Генерал Власов: Путь предательства / Юрий Квицинский. - М.: Современник, 1999.-С. 268.

російських справ у некомпетентності й 11 січня 1945 р. у розмові з Бергером поскаржився, що Крегер і Бургардт ігнорують його "обгрунтовані роками уявлення про східні народи"¹³⁹. Національні комітети східноєвропейських, кавказьких та середньоазійських (мусульманських) народів були для А. Розенберга, окрім іншого, засобом відстоювання своїх втрачених позицій супроти посилення альянсу СС із МЗС Німеччини, що спочатку активно не підтримувало А. Власова, мотивуючи це відсутністю належної правової бази для такої підтримки. У записці МЗС Німеччини від 4 листопада 1944 р. з цього приводу констатувалося, що "міністр закордонних справ Райху ще не цілком ясно усвідомлює, як надалі він повинен поводитися у справі Власова. Його співробітники заявили йому, що МЗС власне є компетентним лише у стосунках з офіційно визнаними урядами, а не з будь-якими контррухами"¹⁴⁰. Проте МЗС Німеччини, що перебувало у багаторічній конкуренції з відомством Розенберга, на час створення КОНР однозначно стало на бік його "протектора" - Г. Гімmlера. Зв'язковим керівника зовнішньополітичного відомства Й. Ріббентропа при Власові був призначений посольський радник Г. Гільгер, який очолив у МЗС референтуру в російських справах, проти чого заперечив Розенберг. На посаду її керівника спочатку претендував шеф Головного управління політики в РМО О. Бройтігам, але Е. Крегер виступив проти його кандидатури як відомого прихильника ідеї Розенберга про поділ СРСР і противника об'єднання усіх іноземних формацій із представників східноєвропейських, кавказьких та середньоазійських народів під командуванням Власова¹⁴¹. Про посилення впливу МЗС Німеччини на справи російського антибільшовицького руху свідчить такий факт: після того, як 8 листопада Розенберг звернувся до шефа райхсканцелярії Г. Ламмерса із запитом про ставлення фюрера до "акції Власова" й проханням призначити час зустрічі з райхсканцлером для пояснення своєї позиції з цього питання¹⁴², 13 листопада Ламмерс написав йому про відмову Гітлера від цієї зустрічі й, натомість, порадив райхслайтеру зустрітися з Ріббентропом для з'ясування деталей "акції Власова"¹⁴³. 11 листопада Ріббентроп прийняв Власова¹⁴⁴, який 14 листопада надіслав йому телеграму, в якій подякував за підтримку у формі скерування на установчі збори КОНР представника МЗС Німеччини й просив передати "фюрерові німецького народу" його запевнення у тому, що "народи Росії з незламною волею" будуть боротися "до переможного кінця", "допоки не буде знищено більшовицьку тиранію"¹⁴⁵. Підтримка зовнішньополітичним відомством Райху створення КОНР була проявом його визнання не тільки як військового партнера, а й теж як екзильного національного уряду Росії. 18 січня 1945 р. МЗС підписало з Власовим фінансову угоду про виділення кредиту для утримання комітету та його збройних сил, який президент КОНР зобов'язався виплатити "з російських цінностей і активів" так скоро, "як тільки він (КОНР - А . Б.) буде у стані" це зробити після перемоги над СРСР¹⁴⁶.

¹³⁹Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer... - S. 194.

¹⁴⁰P 1118a/44g. Geheim! Aufzeichnung. Berlin, den 4.11.44 Bräutigam // BA, R 6/72, Bl. 45.

¹⁴¹Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer... - S. 196-197.

¹⁴²FS Rosenberg an Lammers v. 8.11.1944: Angebl. Zustimmung. Hitlers z. Wlassow-Aktion // NA, T-454, roll 38, fr. 000786.

¹⁴³FS Lammers an Rosenberg, 13.11.1944: Endgültige Entscheidung d. Führers gegenüber RFSS und RAM betr. Wlassow // IfZ, MA-253; NA, T-454, roll 80, fr. 000515.

¹⁴⁴Wlassow bei Ribbentrop // Völkischer Beobachter (Berlin). - 1944. - 12.November // BA, R 6/72, Bl. 51.

¹⁴⁵Wlassow an Ribbentrop // Völkischer Beobachter (Berlin). - 1944. - 18.November // BA, R 6/72, Bl. 63.

¹⁴⁶Vereinbarung zwischen d. Regierung des Großdeutschen Reiches und d. Präsidenten des Komitees zur Befreiung d. Völker Russlands // BA, MSg 2/580.

До альянсу між СС і МЗС, з одного боку, і КОНР, з другого, приєдналося РМП. 31 жовтня 1944 р. у цьому міністерстві відбулася нарада щодо того, як трактувати "акцію Власова" у пропаганді. Й. Геббельс як прихильник гнучкої східної політики і раніше підтримував ідею використання власовців, але, на відміну від Г. Гімmlера, розцінював їх реальні військові перспективи як дуже мізерні¹⁴⁷. У листопаді Г. д'Альквен запропонував РМП зафіксувати в агітаційному фільмі "досягнення росіян, які воюють у лавах Вермахту, військ СС і поліції", а за дорученням Головного управління поліції порядку вирішено зняти ще один фільм довжиною плівки 400 м і зафіксувати у ньому дії східних європейців в охоронних батальйонах, зокрема, "використання росіян та українців у протипожежній і протиповітряній поліції"¹⁴⁸. Проте й після цього А. Розенберг не хотів "здавати власних позицій", оскільки усе ще мав ілюзії щодо можливості повернення під владу його відомства країн Балтії, а також України та Білорусі. 12 грудня у листі Г. Ламмерсу він підкреслив, що вбачає для Райху "загрозу у тій формі", в якій діяв КОНР, унаслідок чого "тут постає прямотаки російська держава на німецькій землі" й "у критичні дні така російська центральна організація може організувати багато саботажних дій"¹⁴⁹. 9 січня 1945 р. Розенберг зустрівся з райхсміністром пропаганди, у розмові з яким висловив претензії на збереження за своїм відомством верховенства видання політичних інструкцій для пропаганди у справі КОНР і проти підтримки німецькими відомствами великоросійської лінії цього представництва¹⁵⁰.

Однак Й. Геббельс прагнув забезпечити максимальний контроль своєї установи за діяльністю КОНР і намагався максимально обмежити свободу його дій. 1 березня 1945 р. він занотував у своєму щоденнику: "Опівдні у мене відбулася ґрунтовна розмова з генералом Власовим... Спочатку ми розмовляли про спільні зв'язки між російським і німецьким народами... Згодом ми обговорили методика нашої пропаганди відносно більшовизму". Райхсміністр зауважив, що знання цього колишнього радянського генерала "у сфері більшовицької ідеології та практики можуть бути для нас дуже корисними"¹⁵¹. Однак під час зустрічі з А. Власовим він, не бажаючи втрачати контроль над діяльністю КОНР, відмовив у виділенні великої кількості паперу його штабові для видавничої діяльності. Натомість Геббельс запропонував колишньому радянському генералові самому вибрати у РМП "випробуваного давнього націонал-соціаліста" як свою довірену зв'язкову особу, котра мала забезпечити дотримання інтересів цього відомства у комітеті Власова¹⁵². При цьому політичну рекламу ідей КОНР однаковою мірою забезпечили публікації про Власова в передових офіціозах різних відомств Третього Райху, зокрема, таких як "Сигнал" АВП ОКВ, "Дойче Алльгеймайне Цайтунг" МЗС Ріббентропа, "Дас Райх" РМП Геббельса та в інших газетах¹⁵³.

¹⁴⁷ *Volkman H.-E.* Das Vlasov-Unternehmen... - S. 133.

¹⁴⁸ Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda. Berlin, den 9. November 1944. An SS-Sturmbannführer Gerhard Weise // BA, R 19/443, Bl. 46; An d. Maj. Gabriel. Berlin, den 16. November 1944.

Betr.: Filmprojekt d. SS-Standarte Kurt Eggert. gez.: Rummler // BA, R 19/443, Bl. 39.

¹⁴⁹ Der Reichsminister für d. besetzten Ostgebieten. [Berlin], d. 12.12.1944. Nr. 1460/44g. - R/H. - Geheim! An den Reichsminister und Chef der Reichskanzlei Herrn Dr. Lammers Berlin W 8. gez. A. Rosenberg // BA, R 6/492, Bl. 155.

¹⁵⁰ SS-NA. Berlin, den 9. Januar 1945. An den Reichsminister d. Volksaufklärung und Propaganda Dr. J. Göbbels. Betr.: Einspruch d. Reichsminister Reichsleiter Rosenberg b. Reichsminister Goebbels. gez. Berger // IfZ, MA 332; NA, T-175, roll 135, fr. 656903.

¹⁵¹ *Геббельс Й.* Последние записи. Пер. с нем. / *Й. Геббельс.* - Смоленск: Русич, 1993. - С. 57-58.

¹⁵² *Schröder M.* Deutschbaltische SS-Führer... - S. 199.

¹⁵³ Prinzipien d. General Wlassow. Aus Reden und Aufsätzen // Signal (Berlin). - 1944. - H. 16. - S. 5-6; Russisches Befreiungskomitee unter Leitung von General Wlassow in Prag gegründet // Deutsche

Райхсміністр фінансів граф Лутц Шверін фон Крозігк теж виявив зацікавлення у підтримці КОНР. Восени 1944 р. він запропонував Дрезденському банку укласти фінансову угоду з Власовим про надання кредиту його комітету на суму 3 мільйони райхсмарок, яку не вдалося тоді підписати, бо цю пропозицію не схвалило керівництво РСГА. Дрезденський банк та інші фінансові установи створили Робоче об'єднання "Схід" (*Arbeitsgemeinschaft Ost*), що мало вивчати можливості економічної експлуатації Сходу. За ідеєю надання кредиту КОНР приховувався задум створення вигідних передумов для подальших інвестицій у майбутню "Нову Росію". Проти цієї угоди виступив Е. Крегер, який побоювався, що Робоче об'єднання "Схід" забезпечить собі великий вплив на східну політику Райху¹⁵⁴. У свою чергу Г. Гімmlер, який очолював МВС Райху - основного спонсора роботи КОНР - намагався мінімізувати вплив економічних інстанцій на дії Власова й фактично звів вплив німецьких фінансових установ у процесі його діяльності до ролі посередницьких структур*.

Незважаючи на всебічну підтримку А. Власова більшістю німецьких відомств, представництва неросійських народів бажали уникнути будь-якого підпорядкування КОНР і переходу своїх національних формувань до складу ЗС КОНР¹⁵⁵. Оскільки Власов виступав за "єдину і неподільну" Росію, його позиція викликала опір представників інших народів, які не бажали входження до майбутньої власовської Росії. Це були як національні комітети тюркських народів¹⁵⁶ та Національний Туркестанський Об'єднаний Комітет (особливо його керівник В. Каюм-хан)¹⁵⁷, так і грузинські та азербайджанські¹⁵⁸, українські та білоруські політики¹⁵⁹, які виступили проти претензій колишнього генерала ЧА на входження їх національних представництв до складу КОНР. Власов зумів створити у складі КОНР тільки "маріонеткові секції", яким відводив роль національних представництв і заодно слухняних знарядь своєї політики в разі перемоги Райху й німецької окупації республік СРСР. Ними були: Українська Національна Рада (до якої серед інших увійшли професор Федір Богатирчук як голова, журналіст Юрій Музиченко під псевдом "Письменний" як секретар, колишній шеф української допоміжної поліції у Києві й агент німецьких органів безпеки Федір Майковський та В. Гречко), Білоруська Національна Рада (яку

Allgemeine Zeitung (Berlin). - 1944. - 15.November. - S. 1; Ein neues Russland. Betreuungskomitee unter General Wlassow. Von Hermann Albrecht // Das Reich (Berlin). - 1944. - 19.November. - S. 2; Sowjetische Dämmerung. Ziele und Möglichkeiten d. Wlassow-Armee. Von Robert Kötz // Das Reich. -1944 . - 17.Dezember. - S. 3; Vermerk RfdbO/v. Jusestjern, 28.11.1944: Die Wlassow-Aktion in den nichtrussischen Presse d. besetzten Ostgebieten // NA, T-454, roll 17, fr. 000641-000643.

¹⁵⁴Fröhlich S. General Wlassow... - S. 194-197. Начальник головного фінансового управління КОНР професор С. Андреев згодом визнав: "Усі фінансові засоби я отримував із державного банку Німеччини з поточного рахунку Міністерства внутрішніх справ. Усі грошові суми з банку я отримував за чеками, виписаними представниками Міністерства внутрішніх справ Сіверсом та Рюппелем, які контролювали фінансову діяльність КОНР. За такими чеками я отримав приблизно 2 мільйони марок" (*Колесник А. Грехопадение... -С. 71*).

¹⁵⁵ Arlt F. Nichtdeutsche Verbände... - Bl. 17.

¹⁵⁶Heygendorff R. v. Wie wirkten sich die Nationalitäten-Komitees aus / Heygendorff R. v. // IfZ, JTS, ZS 407/1, Bl. 52-62.

¹⁵⁷ Arlt F. Zu Chajum Khan / Arlt F. // IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 31-32; BA, NS 19/3573.

¹⁵⁸Bevollmächtigter Vertreter d. Kaukasischen Verbindungsstäbe an SSHA von 5.10.1944: Bedingungen für e. Zusammenarbeit mit Wlassow (Verzicht Wlassows auf grossrussischen Imperialismus) // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 699553-699554.

¹⁵⁹Arlt F. Zur Entwicklung des Ukrainischen Nationalkomitees / Arlt F. // IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 36; Arlt F. Zum Weissruthenischen Komitee I Arlt F. II IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 42-43.

очолив Н. Будзіловіч), Національна Рада (Маслахат) народів Туркестану (керівник князь Хан Ямуцький), Національна Рада Кавказу (керівник професор А. Цагол), Козацька Рада (керівники генерал-лейтенанти Фьодор Абрамов і Євгеній Балабін) і Калмицький Національний Комітет (голова Ш. Балінов), керівники яких увійшли до складу утвореного при КОНР постійного дорадчого органу в справах національностей¹⁶⁰.

Отже, для керівників впливових відомств націонал-соціалістичної Німеччини наприкінці 1944 р. було характерне різне трактування призначення "акції Власова" й у процесі її проведення вони керувалися насамперед значною мірою вузьковідомчими інтересами. Г. Гімmlер як командувач резервних військ вбачав у ній військово-політичний фактор, Е. Крегер - інструмент для об'єднання антибільшовицьких сил, Й. Ріббентроп - політичний чинник, И. Геббельс - зручний засіб для ведення психологічної війни, Л. Ш. Кросігк - перспективу отримання багатих інвестицій від фінансових капіталовкладень у цю справу, Г. Герінг - формального союзника, а де-факто - ймовірну допоміжну силу Люфтваффе на Східному фронті й психологічний фактор для подальшої стабільної експлуатації східних робітників. Хоча НСДАП при цьому залишалася ніби у тіні, насправді усі ці керівники різних відомств Райху були представниками однаковою мірою як нацистської держави, так і нацистської партії. ОКВ і ОКГ "акція Власова" цікавила в основному як військовий чинник, оскільки вони не мали жодного політичного впливу на дії КОНР, скеровування діяльності якого монополізували інстанції СС, зокрема СС-ГА. 1 жовтня гауптман Фехнер у записці керівникові ФГО констатував: "Передбачене формування російських збройних сил. Головне завдання акції, однак, не у військовій сфері, а в політичному керівництві війни"¹⁶¹. 16 жовтня Г. Бергер у листі шефові ГШ СВН Г. Гудеріану писав: "У рамках нової орієнтації нашої російської політики райхсфюрер СС має намір сформувати принаймні дві дивізії під російським командуванням". Бергер підкреслив: "Я прошу Вас пояснити Вашому генералові Добровольчих з'єднань, щоб він здійснював формування цих дивізій за політичними директивами Головного управління СС". Як наслідок цього на початку 1945 р. в одному з повідомлень для ОКГ визнано: "Організація армії Власова належить до компетенції Генштабу сухопутних військ ОКГ, тоді як політичне керівництво нею здійснює Головне управління СС"¹⁶².

А. Власову, якому довелося творити дивізії із використанням тільки частини вже укомплектованих російських формувань, за рішенням Г. Гімmlера надано усяку можливу політичну, пропагандистську, матеріальну та військову підтримку¹⁶³. Проте, за визнанням Е. Кестрінга, проблему офіцерських кадрів ЗС КОНР вирішено в основному завдяки підтримці Вермахту¹⁶⁴ й не зважаючи на стримування її вирішення інстанціями НСДАП і РСГА: "У середині 1944 р. усупереч впертому опорові вирішальних установ прийнято рішення, щоб певна кількість молодих російських претендентів на старшин були відряджені до шкіл для німецьких кандидатів. Спроба мала повний успіх"¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Чусє С. Власовцы - пасынки Третьего Рейха... - С. 351; Воля народа. - 1944. - 20 декабря. ¹⁶¹ SSD GWNOL 1.10. An G.St.d.H./ABT.FRD.HEERE OST Geh. Kdosache. Betr.: Generalleutnant Wlassow. gez.: Fechner, Hauptmann // NA, T-78, roll 673, fr. 000714.

¹⁶² Adjut.d.Chefs d.GStdH Nr.2021/44g. H.Qu.OKH, den 16.10.44. Geh. Abschrift v. FS. An d.Chef d.GStdH, Herrn Gen.-Oberst Guderian. Der Chef d.SS-HA gez. Berger // NA, T-78, roll 653, fr. 000708; Wlassow-Akt. // BA, RH 2/2728, Bl. 44.

¹⁶³ RMfdbO "Mitteilungen z. Ostpolitik", 16.11.-18.12.1944: Empfang Gen. Wlassow durch Rf-SS. Gründung d. KONR und "Prager Manifest" (mit ausführl. Zitaten aus russ. Emigrantenzeitungen) // NA, T-454, roll 17, fr. 0621-0627, 0632-0638, 0661.

¹⁶⁴ Wlassow-Armee: Offiziersstellenbesetzungen, Oktober 1944 - Februar 1945 // BA, RH 20-14/127.

¹⁶⁵ Köstring E. Erfahrungen..., Bl. 24-25, 33.

Командування сухопутних військ Німеччини прийняло рішення, що їх майбутні перші дві російські дивізії будуть офіційно іменувати "600-а піхотна дивізія (російська)" (*600-я пехотная дивизия (русская)*) / *600.Infanterie-Division (russische)*) і "650-та піхотна дивізія (російська)". Те, що дивізії формували не у складі Ваффен-СС, а як дивізії Вермахту, було зумовлено кількома причинами. По-перше, створення двох російських дивізій військ СС виявилось невдалим експериментом. По-друге, творення російських дивізій у складі Вермахту було своєрідним компромісом, з одного боку, на користь тих офіцерів ЗС Німеччини, які першими ініціювали і підтримали створення комітету Власова, з іншого - тих його російських керівників, які з огляду на можливі негативні відгуки в світі від співпраці з СС не хотіли пов'язувати творення КОНР і переданих у підпорядкування А. Власова збройних формувань виключно з відомством Гімmlера. У грудні 1944 р. пропагандисти РОА були скеровані у німецькі табори для радянських військовополонених, щоб агітувати їх вступати до російських дивізій. У зв'язку з активізацією діяльності цих представників Власова 1 січня 1945 р. командир управління у справах військовополонених 6-ї Військової округи повідомив Бергеру про їх статус і права: "Вони (колишні військовополонені або добровольці) є військовослужбовцями німецьких Збройних сил; вони належать до відділу пропаганди ОКВ особливого призначення, носять німецькі уніформи, тільки у рідкісних випадках мають офіцерські ранги і контролюють їхні дії уповноважені німецької ВП (пропаганди Вермахту - А. Б.)". Далі було вказано, що у таборах представники РОА "з посвідченнями командувача резервних військ і Головного управління СС мають доручення опікати військовослужбовців їх національності, клопотати за них і вербувати до легіонів та військ СС. За наказом командувача резервних військ передбачено усяко підтримувати роботу цих уповноважених"¹⁶⁶. Після того, як власовці отримали дозвіл вербування людей у таборах військовополонених та серед східних робітників на промислових підприємствах, наплив добровольців перевершив сподівання вербувальників. Тільки в Норвегії в останні місяці 1944 р. до російської армії А. Власова зголосилося майже 20000 осіб, але транспортні проблеми завадили здійснити перевезення добровольців¹⁶⁷.

Однак при спробі вербування добровольців серед східних робітників власовські пропагандисти зіштовхнулися з певною інертністю (зумовленою поразками Вермахту й страхом помсти СРСР за участь у бойових діях на боці Вермахту в разі поразки Райху) і небажанням сприяти їм з боку німецьких працедавців і власників підприємств, на яких працювали ці люди. Тому через труднощі під час вербування добровольців дві перші дивізії РОА організовано переважно на основі об'єднання вже створених формувань. Наприкінці 1944 р. Східні батальйони № 308, 553, 601, 603, 605, 618, 621, 628, 630, 654, 663, 666, 675 та 682, артдивізії № 582 та 752 переведено до Мюнзінгена в Південній Німеччині, де їх доповнено військовополоненими. 9 грудня Е. Шпаарманн поінформував Ф. Арльта, що "1 - ша дивізія Власова у складі [*im Rahmen*] РОА повинна бути сформована з відчисленням 3000 добровольців із російських військовополонених", вербування яких здійснюватимуть кілька комісій "в таборах Військових округ № I, II, IV, VII, VIII (Кенігсберг, Штеттін, Дрезден, Мюнхен, Бреслау (тепер Вроцлав - А. Б.)"¹⁶⁸.

¹⁶⁶GEHEIM. Kommandeur d. Kriegsgefangenen im Wehrkreis VI. Düsseldorf, den 1. Jan. 1945. Az III K 4 Br.B.Nr.79/44 geh. An den Befehlshaber des Ersatzheeres Chef d.Kriegsgefangenenwesens, Berlin-Granewald. Betr.: Propaganda unter den Kriegsgefangenen. Der Höh. Kommandeur der Kriegsgefang. (gez.) Unterschrift. SS-Obergruppenführ. u. Gen. d. Waffen-SS // NA, T-580, roll 675.

¹⁶⁷*Köstring*E. Erfahrungen..., Bl. 36.

¹⁶⁸Der Rf-SS. SS-HA-Amtsgruppe D. Oststelle - D I/5k. Tgb.Nr.399/44. Az.: V/20a Dr.O/W/Dk. Berlin-Grunewald, 9.12.1944. Betr.: Aufstellung der 1.Wlassow-Division // BA, NS 31/42, Bl. 51.

За наказом ГШ СВН від 23 листопада 1944 р. на основі бійців перечислених військових частин й меншою мірою звільнених з полону червоноармійців почали формувати 600-ту піхотну дивізію Вермахту (російську). У її складі створено три гренадерські полки, у назвах яких у дужках було слово "російський": № 1601 (командир полковник Андрей Архіпов-Гордєєв), № 1602 (командир майор В'ячеслав Артємьєв) і № 1603 (командир - колишній майор ЧА, підполковник Георгій Александров-Рябцев), а також Артилерійський полк № 1600 (командир - підполковник Васілій Жуковський). До дивізії увійшли теж спеціальні й допоміжні частини з номером "1600" та словом "російський" в дужках у назві: резервний полк (командир - підполковник Пьотр Максаков), полк забезпечення (під командуванням підполковника Якова Герасимчука), розвідувальний батальйон (яким командував майор Борис Костенко), протитанковий дивізіон (який очолив капітан Ніконоров), протиповітряний дивізіон (його командиром був призначений майор Борис Корольов), саперний батальйон (яким командував капітан Георгій Воскобойніков), а також батальйон зв'язку (очолюваний поручником Ігорем Філіпчуком). Командиром дивізії був призначений колишній полковник ЧА Сергій Буняченко* (якому 12 лютого 1945 р. присвоєно звання генерал-майора), начальником штабу дивізії - колишній начальник оперативного відділу штабу 12-ї армії і майор ЧА Николай Николаєв, німецьким офіцером зв'язку при дивізії - майор Гельмут Свайнігер (Sweiniger). Дивізію сформовано в Мюнзінгені, де також організовано офіцерську школу РОА¹⁶⁹. Передбачено формувати склад дивізії за штатами німецьких з'єднань, але без третіх батальйонів у полках й спочатку в її складі було 10000 вояків, чисельність яких до початку квітня 1945 р. зросла до 11865 осіб. Офіцерський склад укомплектовано за рахунок російських офіцерів включених до дивізії російських батальйонів та офіцерського резерву Дабендорфської школи РОА. Водночас із кращих солдатів відібрано кандидатів на унтер-офіцерів, яких прискореним чином вишколено у навчальному батальйоні¹⁷⁰. Основу полку № 1602 склало 50 % вояцького складу розформованої 29-ї російської дивізії Ваффен-СС, понад 4000 вояків якої після смерті її командира наприкінці 1944 р. переведено до ЗС КОНР. 600-у піхотну дивізію Вермахту сформували за зразком тогочасної німецької народно-гренадерської дивізії. Крім гужового транспорту та коней, вона отримала моторизовану техніку (а саме легкові й вантажні машини, бронемашини, дев'ять танків "Т-34" з 29-ї російської дивізії Ваффен-СС), а

*Сергій Буняченко народився 5 жовтня 1902 р. у с. Коров'яківка на українсько-російському прикордонні. Від квітня 1918 р. служив у ЧА, в лавах якої воював проти ДА УНР, білої армії та повстанських загонів. У 1921-1923 рр. навчався у Вищій військовій школі в Києві, у 1932- 1935 рр. - у Військовій академії ім. М. Фрунзе в Москві. Член ВКП(б) від 1919 р. У 1937 р. за критичні висловлювання про колективізацію виключений з ВКП(б), згодом відновлений з суворою доганою. Від 1939 р. полковник. У лютому 1940 р. - березні 1942 р. начальник штабу 26-го стрілецького корпусу. Від березня 1942 р. - командир 389-ї стрілецької дивізії на Закавказькому фронті. Від жовтня 1942 р. командир 59-ї окремої стрілецької бригади. 5 грудня 1942 р. його захопила у полон розвідгрупа 2-ї румунської піхотної дивізії. У травні 1943 р. подав заяву про вступ до РОА й викладав в офіцерській школі РОА. Від вересня 1943 р. - офіцер зв'язку РОА при штабі 7-ї німецької армії на Західному фронті. За участь в оборонних боях від 26 червня до 7 липня 1944 р. у районі Сен-Ло у Франції на чолі Бойової групи (об'єднаного полку) нагороджений Залізним хрестом 2-го класу.

¹⁶⁹Ungermann S. Offiziersschulen der Wlassow-Armee auf dem Truppenübungsplatz Münsingen / Ungermann S. // IfZ, JTS, ZS 421, Bl. 18.

¹⁷⁰Артємьєв В. П. Первая дивизия РОА. Материалы к истории освободительного движения народов России (1941-1945) / Вячеслав П. Артємьєв. - London, Antario (Canada): Издательство Союза Борьбы за Освобождение Народов России (С.Б.О.Н.Р), 1974. - С. 33-34.

також різне озброєння (10 самохідних протитанкових гармат (важких), 42 легкі польові гаубиці, 6 важких і 29 легких піхотних гармат, 31 протитанкову гармату калібру 75 мм, 10 зенітних гармат калібру 37 мм, 79 гранатометів, 36 мінометів, 536 станкових та ручних кулеметів, 20 вогнететів та іншу зброю)¹⁷¹.

Спочатку було заплановано сформувати дві дивізії, що мали перейти під командування А. Власова, але потім Г. Гімлер вирішив, що тільки після вишколу, озброєння й випробування на фронті першої російської дивізії мали бути сформовані й озброєні наступні. Це загальмувало творення другої та третьої дивізій, формування і вишкіл яких тривали місяцями і залучення яких до бойових дій так і не відбулося. 650-ту піхотну дивізію Вермахту (російську) почали формувати за наказом організаційного відділу ГШ СВН за підписом генерала танкових військ В. Венка від 17 січня 1945 р. на навчальному полігоні у Гойберзі (Heuberg) приблизно за 60 км від Мюнзінгена, а її формування завершили у Мюнзінгені (після скерування 600-ї піхотної дивізії на фронт). Командиром цього з'єднання 21 лютого був призначений колишній командир 359-ї стрілецької дивізії ЧА полковник (від 27 лютого генерал-майор) РОА Грігорій Зверев*, шефом його штабу - колишній начальник штабу 49-го стрілецького корпусу ЧА полковник А. Фунтіков, якого на цій посаді незабаром змінив полковник А. Богданов. Основою дивізії були чотири Східні батальйони (№ 427, 600, 642, 667), Будівельно-саперний батальйон № 851 (російський) та Артилерійський дивізіон № 621 (російський), Російський резервний батальйон, 3-й батальйон Гренадерського полку № 714 (російського)¹⁷². На їх основі створено три гренадерські полки: № 1651 (командир майор Міхаїл Барішев), № 1652 (командири майор Коссовський і згодом підполковник Ніколай Садовніков, від березня 1945 р. - майор Алексеев) і № 1653 (командир підполковник Міхаїл Головінкін). Полки були сформовані до 24 лютого. Крім них, у складі дивізії були створені такі складові частини з порядковим номером 1650: артилерійський полк (командир полковник Алексей Зубакін), полк забезпечення (командир підполковник Боріс Власов, згодом полковник С. Власенко), розвідувальний батальйон, кавалерійський дивізіон, протитанковий дивізіон, саперний батальйон, будівельний батальйон, батальйон зв'язку та польовий резервний батальйон. На відміну від 600-ї піхотної дивізії (російської), сформованої з вишколених фахових військовослужбовців російських частин німецьких військ, другу російську дивізію укомплектовано здебільшого з колишніх радянських військовополонених. До початку березня дивізія була небоєздатною, оскільки тоді тільки закінчилося її комплектування вояками зі звільнених з німецьких таборів радянських військовополонених, але вони не отримали ні зброї, ні мундирів. Формування дивізії

¹⁷¹ *Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer... - S. 207 f; Александров К. Армия... - С. 109. **

Грігорій Зверев народився у 1900 р. у Донецькій губернії. Від 1926 р. командир роти, від травня 1933 р. - начальник штабу стрілецького полку, від лютого 1936 р. командир полку, від вересня 1937 р. - начальник штабу 19-го стрілецького полку. Від 1939 р. полковник, від 14 березня 1941 р. - командир 190-ї стрілецької дивізії. У боях протягом 7-11 серпня 1941 р. потрапив до німецького полону, видав себе за українця; був звільнений, перебіг на радянський бік і після перевірки органами НКВС наприкінці 1941 р. був призначений командиром 8-ї стрілецької дивізії. Від 1 лютого 1942 р. - командир 323-ї стрілецької бригади, від осені того року - заступник командира 127-ї стрілецької дивізії, від 13 березня 1943 р. - командир 350-ї стрілецької дивізії. 22 березня 1943 р. вдруге потрапив до німецького полону. Від 28 березня до липня 1943 р. - у таборах для військовополонених, після чого був звільнений і переведений до Дабендорфської школи РОА.

¹⁷² *Чуєє С. Проклятые солдаты... - С. 76, 77, 138; Aufstellung der 650. Infanterie-Division (russisch), Jan. 1945 // BA, RH 15 (Oberkommando des Heeres/Allgemeines Heeresamt (OKH/ АНА) /120.*

завершилося тільки 10 квітня. На 15 квітня у складі дивізії налічувалося 11865 військово службовців, на озброєнні в яких серед іншої зброї були 953 "штурмові гвинтівки" ("StG 44"), 120 пістолетів-кулеметів "МП-38" та "МП-40", 8 ручних і 4 станкові кулемети іноземного виробництва, 60 ручних німецьких кулеметів типу "МГ", 150000 патронів, а також протитанкові ракетні установки в протитанковому артилерійському дивізіоні¹⁷³.

З німецького боку за матеріальний бік творення кожної дивізії відповідав німецький штаб формування (у 600-й дивізії його очолив полковник Г. Герре, у 650-й - майор Корберг), згодом реорганізований у німецьку команду зв'язку при кожній з дивізій РОА¹⁷⁴. За таким же сценарієм, що й перші дві російські дивізії у складі сухопутних військ Німеччини, 12 лютого 1945 р. почала формуватися третя як 700-та піхотна дивізія (російська). Її командиром був призначений полковник Міхаїл Шаповалов*, начальником її штабу - полковник Александр Висоцький (Кобзев). Однак це з'єднання так і не сформувало повноцінну дивізію. Якщо на початок березня 1945 р. першу дивізію сформовано і вирішено скерувати до бойових дій, другу повністю укомплектовано вояцьким складом, то третя дивізія ЗС КОНР у той же час тільки організувала свої штаби. За умов погіршення воєнного становища Райху командування Вермахту прийняло рішення здійснити формування усіх трьох дивізій прискореним темпом упродовж трьох місяців, хоча за умов нестачі озброєння й спорядження деякі німецькі інстанції (у тому числі військові господарські установи) свідомо гальмували творення 650 та 700-ї дивізій та їх забезпечення зброєю, технікою, мундирами й усім потрібним. За визнанням начальника оперативного відділу і заступника начальника штабу РОА полковника Андрея Алдана (псевдонім "Нерянін"), у той час "було зрозуміло, що німці нестримно покотилися у прірву й необхідних Власову 6-7 місяців для формування частин вони не можуть дати"¹⁷⁵.

Крім піхотних з'єднань, у підпорядкуванні КОНР на базі Східної ескадри Люфтваффе одночасно з формуванням 650-ї піхотної дивізії (російської) мали бути створені Військово-повітряні сили РОА - ВПС РОА (*Военно-воздушные силы РОА / die Luftwaffe der ROA*). До їх складу мали увійти: штаб (46 офіцерів, 25 підстарший, 30 солдатів), винищувальний ескадрон (*Jagdstaffel*) чисельністю 83 особи, бойовий ескадрон (*Schlachtstaffel*) чисельністю 39 осіб, розвідувально-винищувальний ескадрон, ескадрон зв'язку чисельністю 83 особи, резервний зенітний полк з 5-ма дивізіонами, парашутно-десантний батальйон та інші військові одиниці. До ВПС РОА планували прийняти тільки 2500 осіб таким чином, щоб не завдати шкоди різним формуванням Люфтваффе,

¹⁷³Keiling S. Die Aufstellung der 600. und 650.Inf.-Div. (russ.) / Siegfried Keiling // IfZ, JTS, ZS 409, ВІ. 20-43; Артемьев В. Первая дивизия РОА... - С. 34-35; Александров К. Армия генерала Власова... - С. 114, 488.

¹⁷⁴Herre H. D. Aufstel. d. Wlassow-Divisionen im Winter 1944/45 / Herre H. D. // IfZ, ZS 406/I, ВІ.3-35.

* Міхаїл Шаповалов народився у 1901 р. у с. Новостровенка поблизу м. Курськ у селянській сім'ї. У 1937 р. як начальник штабу укріпленого району поблизу м. Владівосток був заарештований і під тортурами підписав визнання своєї провини. Однак після після 8-місячного ув'язнення в тюрмах НКВС з урахуванням досвіду військової служби його звільнили й скерували до Севастополя на пост командира артилерійської школи. У 1939-1941 рр. навчався у Військовій академії ім. М. Фрунзе, у серпні 1941 р. командував сформованою ним під Феодосією 320-ю стрілецькою дивізією, згодом моторизованою групою поблизу м. Керч. Від 30 червня 1942 р. - командир 1-го окремого стрілецького корпусу Особливої армії Північно-Кавказького фронту, що забезпечував оборону узбережжя Чорного моря й 30 липня був скерований на оборону Кубані й незабаром був розбитий під м. Армавір; 14 серпня здався в полон 16-й моторизованій піхотній дивізії.

¹⁷⁵Артемьев В. Первая дивизия РОА... - С. 38; Алдан А. Г. Армия обреченных (воспоминания полковника Ген. штаба) / А. Г. Алдан. - Нью-Йорк, 1969. - С. 10.

в яких тоді служили росіяни. Особливий табір Люфтваффе "Схід" у рамках вербування добровольців до цих формувань мав утворити Бюро для збору й перевірки перебіжчиків та радянських військових пілотів, які перелетіли на німецький бік. Головним куратором проекту творення ВПС РОА був колишній аташе ВПС Німеччини у Москві генерал-лейтенант Гайнріх Ашенбреннер*, 28 червня призначений інспектором східного персоналу Люфтваффе (*Inspizient des ostvölkisches Personal der Luftwaffe*). Формально усе мали робити росіяни, а Люфтваффе мало надати необхідну допомогу навчальним персоналом та технікою, з приводу чого у жовтні 1944 р. у проєкті Г. Ашенбреннера сказано: "Командування німецьких Військово-повітряних сил готове підтримати формування Військово-повітряних сил Російської Визвольної Армії"¹⁷⁶. Незабаром після цього 19 грудня видано наказ райсмаршала Г. Герінга про творення ВПС РОА, хоча німецькі інстанції іменували їх також "частини Люфтваффе «Схід»" (*Einheiten d. Luftwaffe-Ost*) або "Військово-повітряні сили РОА" (*Luftstreitkräfte der ROA*), які очолив полковник Віктор Мальцев**. При них була створена Німецька команда зв'язку (*Deutsche Verbindungskommando der Luftwaffe*), котру очолив як представник ОКЛ при штабі В. Мальцева Г. Ашенбреннер. У згаданому наказі від 19 грудня Герінг наказав виділити необхідну кількість приладів радіосполучення для використання на вишкочі та вильотах літаків ВПС РОА, причому ОКЛ мало забезпечити їх матеріально-технічною базою¹⁷⁷.

* Гайнріх Ашенбреннер народився 8 липня 1895 р. у м. Кранкенгаген. Від 31 серпня 1914 р. на військовій службі у резерві у 164-й піхотній дивізії. 30 вересня 1926 р. офіційно звільнений з військової служби, але насправді від 1 жовтня 1926 р. до 30 вересня 1929 р. продовжував її як інструктор із радіосправи, нічних польотів та бомбардування на таємних радянських курсах з підготовки авіаторів у м. Липецьк. Від 15 жовтня 1925 р. лейтенант, від 1 лютого 1930 р. - капітан, від 1 січня 1935 р. - майор, від 1 березня 1937 р. - підполковник, від 1 червня 1939 р. - генерал-майор, від 1 серпня 1944 р. - генерал-лейтенант. Від 1 жовтня 1935 р. до 28 лютого 1937 р. - керівник інструкторського управління служби зв'язку ВПС Німеччини, від 1 жовтня 1939 р. до 22 червня 1941 р. - аташе ВПС Німеччини при німецькому посольстві у Москві. Головна військова нагорода - Німецький хрест у сріблі (21 вересня 1942 р.). Після війни від травня 1945 р. у полоні, з якого звільнений у березні 1948 р. Помер 11 грудня 1960 р. у м. Білефельд.

¹⁷⁶Inspizient für ausländisches Personal der Luftwaffe Ost. Berlin-Kladow, den 10.44. Inspizient für Aufgaben und Entwicklung der Dienststelle "Inspizient für ausländisches Personal der Luftwaffe Ost " bei Durchführung der geplanten Aufstellung der "Luftwaffe der Russischen Befreiungsarmee" // BA, RL 2 III (Generalstab der Luftwaffe, Generalquartiermeister)/459, Bl. 2.

**Віктор Мальцев народився 25 квітня 1895 р. у м. Гусь-Хрустальний. У 1919 р. закінчив Єгор'євську школу військових льотчиків. У 1925 р. - начальник Центрального аеродрому під Москвою. Від 1927 р. - помічник начальника Управління ВПС Сибірського Військового округу, згодом - у резерві ЧА. Від 26 листопада 1936 р. - полковник. У 1937 р. очолив Туркменське управління Цивільного повітряного флоту. За вмиле керівництво управлінням на початку 1938 р. керівництво клопотало про нагородження Мальцева орденом Леніна, яким він не був нагороджений, оскільки 11 березня його заарештували органи НКВС. 5 вересня 1939 р. його звільнили, а 1 грудня призначили начальником санаторію Аерофлоту в Ялті. Восени 1941 р. він вирішив не евакуюватися, 8 листопада прибув до німецької комендатури й запропонував свої послуги. Від березня 1942 р. - бургомістр Ялти. Від вересня 1943 р. - командир авіаційної групи підполковника Голтерса. За відвагу в боях проти ЧА нагороджений Відзначенням за хоробрість з мечами для представників східних народів (2-го класу в сріблі) (*Плющов Б. П.* Генерал Мальцев. История Военно-Воздушных Сил Русского Освободительного Движения в годы Второй Мировой Войны (1942-1945) / Под ред. и с пред. Н. Штифанова / Борис Петрович Плющов. - Лондон (Онтарио, Канада): Издательство СБОНР, 1982).

¹⁷⁷Der Reichsmarschall des Großdeutschen Reiches und Oberbefehlshaber der Luftwaffe. Genst. Gen. Qu.2Abt.(P 1J)№. 15231/44 g.Kdos. Betr. Aufstellung der Luftwaffe der ROA. H.Qu.,den 19.12.44. gez. Göring // BA, RL 2 III/460.

Підготовка ВПС РОА відбувалася у Чехії (Судети), резиденцією їх штабу від 23 листопада 1944 р. був Карлсбад (від 10 лютого 1945 р. - Маріанське Лазне), а центральною базою - аеродром у м. Егер (німецька назва чеського міста Хеб). За планами В. Мальцева, ВПС РОА мали налічувати 4500 осіб. Однак насправді у його розпорядженні перебували понад 2000 пілотів, штурманів, радистів, бортстрільців і зенітників (за німецькими статутами останні теж входили до складу ВПС). Їх відібрали переважно в таборах військовополонених і з них укомплектували невеликі групи в 1,4,6 і 10-й обласних командах Люфтваффе (*Luftgaukommandos*), Повітряному флоті "Райх" (*Luftflotte Reich*) та зенітних частинах. 4 лютого 1945 р. райхсмаршал Г. Герінг прийняв А. Власова та В. Мальцева у своїй резиденції Карінхалле у присутності генерал-лейтенанта Люфтваффе Г. Ашенбреннера. У розмові з Власовим Герінг обговорив питання творення ВПС РОА, визнав і засудив "німецькі помилки" у політиці Райху щодо росіян і вказав на необхідність урівняння в правах "остарбайтерів" з іншими іноземними робітниками, назвавши це передумовою для забезпечення й зміцнення "бойового духу" вояків власовських дивізій і важливим обґрунтуванням німецької пропаганди¹⁷⁸. Склад штабу ВПС був затверджений А. Власовим 13 лютого. Начальником цього штабу і другою особою після Мальцева був призначений не менш відомий офіцер полковник А. Ф. Ванюшин, який до полону командував ВПС 20-ї армії ЧА. Велику частину посад зайняли авіатори, що ще недавно воювали в радянських ВПС і встигли пройти перевірку в бою, вже на боці Райху. Поклопоталися і про атрибутику авіації РОА. На уніформу, замість німецьких, нашивали відзнаки з літерами "РОА" й трибарвні петлиці, трибарвні кокарди на шапки, а на літаках замість свастик з'явилися блакитні Андріївські хрести на білих щитах, що викликало незадоволення німецьких інстанцій (у наказі Мальцева йшлося про "зняття німецьких орлів зі свастикию з кашкета і мундира"). На середину лютого 1945 р. сам Мальцев, за клопотанням генерала А. Власова, був підвищений німецьким командуванням до генерал-майора і призначений командувачем ВПС ЗС народів Росії, скорочено ВПС ЗСНР (німецькі інстанції іменували його "*Chef der Luftwaffe der Streitkräfte der Völker Russlands*", скорочено "*Chefd. Lw. d. S. V. R*"). 14 лютого того року за наказом Герінга Мальцев отримав титул "шефа" ВПС ЗСНР і службову платню командира німецької дивізії, на підставі чого повинен був узгоджувати свої дії з Ашенбреннером¹⁷⁹. 20 лютого з метою вишколу командних кадрів ВПС ЗСНР наказано створити навчальні штаби при інспекторі персоналу представників східних народів Люфтваффе, що мали функціонувати три місяці¹⁸⁰.

Основою ВПС РОА і найбільшою частиною авіаційних формувань, підпорядкованих В. Мальцеву, був 1-й авіапункт ВПС РОА (*Первый авиационный полк / Fliegerregiment 1*), сформований у Хебі. Наприкінці 1944 р. його очолив полковник Леонід Байдак, відомий льотчик, який командував до війни 5-м авіапунктом югославських ВПС і став відомим завдяки "повітряним перегонам" 1930-х років. Начальником його штабу був призначений майор С. К. Шебалін. Німецька сторона без зволікань надала РОА аеродром, ангари, облаштовану базу і казарми, а незабаром також зброю,

¹⁷⁸SS-HA/Russ. Leitstelle (SS-Oberführer Kroger) (As.) Aktenverm. Betr.: Unterredung b. Reichsmarschall Goering. Berlin, den 4. Februar 1945. gez. Kroeger, SS-Oberführer // BA, NS 19/3823; HZ, MA-332; NA, T-175, roll 135, fr. 656839-656841.

¹⁷⁹Der Reichsmarschall u. s. w. 14. Febr. 1945. Betr.: Bezeichnung d. Dienststellung u. Disziplinarbefugnisse d. Chefs d. Luftwaffe d. Streitkräfte d. Völker Russlands // BA, RL 2 III/460. ¹⁸⁰OKL. Lw. Organisationsstab. Az. IIb30.27Nr.916/415 geh. (Genst. Gen. Qu. 2. Abt., IIN). H. Qu., den 20.2.1945. Betr.: Aufstellung von Ausbildungsstäben beim Inspekteur des ostvölk. Personals d. Lw. I.A. gez./v. Criegern // BA, RL 2 HI/460.

літаки та пальне. За планом до полку зі змішаним німецько-російським персоналом авіаторів мали увійти такі авіаційні ескадри: винищувальна (*истребительная эскадра / Jagdstaffel*) - 16 літаків "Bf- 109g-10", штурмова - 12 літаків "Ju-87d", бомбардувальна - 5 літаків "He-111h", зв'язкова - 2 літаки "Fi-156" і 2 літаки "У-2", допоміжна - 2 літаки "He-111", 2 літаки "Ju-87" та 2 літаки "Bf-109" і резервна-2 літаки "Bf-109" і 3 "У-2". Підрозділи полку, крім "внутрішніх" порядкових номерів, отримували і окрему німецьку нумерацію в структурі Люфтваффе. Перш за все завдяки належній кількості професійних авіаторів й через необхідність протистояти натискові ВПС створено винищувальну ескадру. Командиром ескадри, названої 1-ю авіаційною ескадрою РОА імені полковника Казакова (нім. *Jagdstaffel 5 der ROA "Oberst Kasakow"*) (відомого аса російської армії, який прославився у роки Першої світової війни), був призначений майор С. Т. Бичков. "Казаковці" отримали 16 літаків "Bf- 109g-10", 14 січня 1945 р. після прискороного перенавчання на інспекційній перевірці генерала Г. Ашенбренера продемонстрували високу боєздатність (після чого він доповів керівництву про добрий рівень підготовки російських авіавинищувачів) і наприкінці лютого 1945 р. були переведені на аеродром у Німецькому Броді (нині Гавлічков Брод у Чехії) (а на початку квітня були залучені до перших бойових дій). Незабаром після цього була створена 2-а штурмова ескадра (у документації Люфтваффе - *Schlachtstaffel 8*) або ескадра швидкісних бомбардувальників капітана Б. Р. Антільовського (12 літаків "Ju-87d"). З урахуванням ситуації, що ускладнювалася, на фронті її незабаром перекваліфікували на нічну роботу, відповідно пере-іменувавши 28 березня на 2-гу ескадру нічних штурмовиків (нім. *Nachtschlachtstaffel 8*). Вона також перебазувалася в Німецький Брод, звідки 13 квітня виконала перші бойові вильоти на підтримку 600-ї піхотної дивізії (російської) у боях під Одером. Тим часом у Хебі тривало формування 3-ї розвідувальної ескадри (*Aufklärungsstaffel 3*) капітана С. Артемяєва, спочатку оснащеної літаками "П-156", але потім акценти в підготовці її льотного складу змістилися у бік винищувачів і вона отримала літаки "Bf-109g-12" та "Bf-109g-10". Пізніше у зв'язку з планами щодо переозброєння винищувальних частин Люфтваффе на реактивні машини, вона передала обидва "Bf- 109g-10" ескадрі майора Бичкова, отримавши взамін один "Та-154" і два "Me-262", випуск яких налагоджувався тут же у Хебі. Завданням 4-ї Транспортної ескадри майора М. Тарновського з двома юн-керсами "Ju-52/3г", крім забезпечення полку, мала бути і висадка диверсантів у радянському тилу. Останньою була 5-та навчально-тренувальна ескадра поповнення та "школа льотчиків", що теж була підпорядкована Тарновському і мала по два літаки "Bf-109", "П-156", "У-2", а також літаки "He-111" і "Do-17". Ці частини, що продовжували підготовку, на фронт не потрапили. Крім того, в німецьких документах згадуються ще 11-та бойова ескадра (*11.Kampfstaffel*) з літаками "He-111" та "NS-129" і 14-та кур'єрська ескадра з літаками "R-156", але вони так і не були створені¹⁸¹.

Одночасно з авіаційним полком комплектували інші формування, теж підпорядковані ВПС РОА: у Куттенплані - парашутно-десантний батальйон № 9 з найкраще фізично підготовлених та озброєних радянськими і німецькими автоматами та холодною зброєю чоловіків під командуванням підполковника Козаря, а в Нойорні - 1-й батальйон Будівельного полку зв'язку і телеграфного сполучення Люфтваффе № 12. Згадані російські частини забезпечили усім необхідним, хоча навіть німецьким частинам Люфтваффе тоді не вистачало літаків і боєприпасів. Винищувачі та штурмовики здійснили перші

¹⁸¹Rajlich J. Sily Powietrzene Komitetu Wyzwolenia Narodów Rosji // Rajlich J., Bączkowski W., Lalak Z., Murawski M. J. Sojuznicy Luftwaffe. Czesc 2 / J. Rajlich, W. Bączkowski, Z. Lalak, M. J. Murawski. - Warszawa: Book International, 1997. - S. 30-32.

бойові вильоти проти наступаючих частин ЧА, але вони вже не могли змінити розвиток воєнних подій. У містечку План також сформовано ще одну частину під командуванням підполковника Васильєва - Полк зенітної артилерії № 9 (*Полк зенитной артиллерии №9 / FLAK-Regiment 9*). Йому на відміну від інших частин ВПС РОА, котрим безперешкодно передали літаки, так і не видали зенітну артилерію, унаслідок чого 2800 бійців цього полку після підготовки як зенітників жодного разу не використали за фаховим призначенням й у кінцевому підсумку перекваліфікували в піхотинців. 4 березня 1945 р. відбулося остаточне визнання німецькими інстанціями ВПС РОА як автономної структури, що й було зафіксовано відповідним наказом шефа головного штабу ВПС Німеччини генерал-лейтенанта Карла Коллера. Від того дня російське командування отримало формальну незалежність, хоча і досить умовну, оскільки залежало від німецького матеріального забезпечення і координувало свої плани з Люфтваффе. Згідно з рапортом Г. Ашенбрєннера Коллеру від 10 березня, заклик встати під прапори РОА "дав задовільні результати" й на ім'я В. Мальцева в канцелярію РОА в районі Берлін-Далем надійшло понад 2000 листів із проханнями про зарахування до авіації ВПС РОА¹⁸².

Крім трьох піхотних дивізій та військової авіації, з росіян укомплектовано інші збройні формування, що мали увійти до армії під командуванням А. Власова. Наприклад, у листопаді 1944 р. у Мюнзінгені була сформована навчально-запасна бригада чисельністю 7000 бійців під командуванням колишнього командира радянської 184-ї стрілецької дивізії полковника С. Койди, основним завданням якої був вишкіл новобранців із таборів військовополонених й поповнення польових частин. Наприкінці лютого 1945 р. зі спецперсоналу й робітників з технічних частин почали формувати Допоміжні війська (*Вспомогательные войска /Hilfstruppen*) КОНР (штаб яких організовано на основі технічного управління КОНР), які, однак, не розгорнуто у повноцінні допоміжні війська (основною їх частиною був 1 -й батальйон лісорубів). Крім згаданих формувань, у складі ЗС КОНР створено допоміжні служби (наприклад, санітарну, творення якої Е. Крегер санкціонував ще у жовтні 1944 р.)¹⁸³.

Однак німецькі інстанції не сприймали російські формування, причислені на зламі 1944-1945 рр. до РОА й згодом до ЗС КОНР, як повноцінну союзну армію. Прикметно, що навіть у січні 1945 р. у документах більшості вищих установ Райху йшлося про переведення під командування А. Власова російських дивізій та інших сформованих із росіян формацій Вермахту або частин РОА чи про "армію Власова", а не про творення ЗС КОНР¹⁸⁴. 28 січня А. Гітлер призначив Власова головнокомандувачем російських з'єднань і надав йому право призначати офіцерів із рангами аж до підполковників¹⁸⁵. Того дня Бергер після порозуміння з Е. Кальтенбруннером переслав для ознайомлення Гімmlеру текст листа керівникові КОНР про "визнання генерала Власова" командувачем тільки двох російських дивізій Вермахту (а насправді однієї, оскільки другу з них тільки почали формувати): "Фюрер з цієї хвилини призначає Вас командувачем 600-ї та 700-ї

¹⁸² *Антэвевский М.* Расколотое небо. Авиация генерала Власова [Електронний ресурс] / *Михаил Антэвевский.* - Режим доступу: www.tuad.nsk.ra/~history/Author/Russ/A/AntilevskijM/VlasovAV.htm

¹⁸³ Der Chef des Führungsstabes Politik - pers.Ref. - Michendorf, den 6.10.44. P 986a/44g. Betr.: SS-Ostuf. Dr.Waegner. 1.Vermerk. 2. SS-Stuf. Dr.Arlt // BA, R 6/141, Bl. 37.

¹⁸⁴ Див. наприклад: Ostvölker in der Wehrmacht (Wlassow-Armee), Dezember 1944 - März 1945 // BA, RL 19 (Territoriale Kommandobehörden)/34; RL 19/481.

¹⁸⁵ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). - Bd. IV: Januar 1944-22.Mai 1945. Eingeleitet und erläutert von Percy Ernst Schramm. 2.Halbband. - Frankfurt am Main: Bernhard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1961. - S. 1052, 1431.

російських дивізій. Одночасно видано наказ підпорядкувати Вам усі новостворені й реорганізовані унаслідок перегрупування російські з'єднання. Вам надано дисциплінарні повноваження головнокомандувача й водночас право призначення офіцерів до підполковника . Підвищення до полковників та генералів відбуватиметься за узгодженням із шефом Головного управління СС за положеннями, які діють для Велико німецького Райху"¹⁸⁶.

Незважаючи на те, що у підпорядкування А. Власова переведено тільки одну сформовану й одну на той час "паперову" дивізію, він інтерпретував згаданий наказ А. Гітлера по-своєму і назвав їх "Збройними силами" й того самого дня у першому наказі Власова як головнокомандувача ЗС КОНР було вказано: "Цього числа фюрер Великонімецьчини передав мені і я вступив у командування Збройними Силами Комітету Визволення Народів Росії"¹⁸⁷. Наприкінці січня 1945 р. прийнято рішення про переведення штабу Власова з Берліна до району формування російських частин у м. Карлсбад, де від 6 лютого він був розміщений у місцевому готелі¹⁸⁸. Однак хоча 31 січня 1945 р. Власов видав наказ про творення ЗС КОНР, до квітня в усіх офіційних німецьких документах і російськомовних документах штабів цих російських дивізій вони фігурували як відповідно 600, 650 та 700-та піхотні дивізії (російські) і тільки в останні тижні війни (й особливо після війни у працях російських та багатьох іноземних істориків) відповідно як 1 -ша, 2-га і 3 -тя дивізії ЗС КОНР, причому навіть тоді німецькі інстанції використовували офіційні німецькі назви, а російські політичні та військові структури - російські назви. Дві російські дивізії перші місяці після свого створення підпорядковувалися німецькому командуванню, а Власов фактично виконував функції інспектора російських військових формувань на зразок тих, які мав Р. Бангерскіс щодо латвійських збройних формацій військ СС. Тільки 10 лютого у присутності Е. Кестрінга як представника вищого командування Вермахту відбулася процедура офіційного передання 600 та 650-ї піхотних дивізій (російських) під командування Власова¹⁸⁹.

Оскільки після того, як почали формуватися третя дивізія та ВПС ЗС КОНР, німецькі інстанції не поспішали створювати нові російські дивізії, А. Власов вирішив протягом короткого часу укомплектувати зі створюваних та вже організованих формувань повноцінну армію з трьох армійських корпусів. У розмові з генерал-майором Б. Смісловським він заявив про необхідність об'єднати підпорядковані тому російські формування зі створеними російськими дивізіями Вермахту, пропонуючи своєму співрозмовнику очолити відділ розвідки й у перспективі штаб ЗС КОНР, тоді як його попередник на посаді шефа цього штабу генерал-майор Ф. Трухін мав очолити 1 -й корпус ЗС КОНР, утворений на основі з'єднання Смісловського. Водночас 2-й корпус мав бути створеним на основі 600 та 650-ї піхотних дивізій (російських) Вермахту, а 3-й корпус - з Російського Корпусу та 700-ї піхотної дивізії (російської) Вермахту. Однак цей задум не реалізовано, оскільки ідея розгортання російських дивізій у повноцінні ЗС КОНР викликала недовіру високо посадових військово-партійних діячів Третього Райху. 27 січня 1945 р. особисто

¹⁸⁶28.1. Dringend Geheim! [An den] Rf-SS und Reichsminister des Innern Feld-Kdo-Stelle. Betr.: Gen. Wlassow. SS-Hauptamt, gez. Berger - 168. Nr. 101/45 // BA, NS 19/732, Bl. 6.

¹⁸⁷Воля Народа (Берлін). - 1945. - 28 янв. - С. 1.

¹⁸⁸Детальніше див.: *Алдан А. Г.* Армия обреченных... - С. 10; *Arlt F.* Polen-, Ukrainer-, Juden-Politik... - S. 113.

¹⁸⁹Abschrift. Rede Gen. d. Kav. Köstring, gehalten am 10.2.45 anlässlich d. Übergabe 600. u. 650.I.D. (russ.) an Generalleutnant Wlassow; Antwort Gen. Wlassow, Oberbefehlshaber der Streitkräfte zur Befreiung der Völker Russlands // BA, RH 2/2728, Bl. 36, 37; KTB GenStdH/Organisationsabteilung. Anlagen zum KTB: Übergabe d.russischen Inf.-Divisionen 600 u. 650 an Gen.Wlassow, m. Ansprache d. Generals der Freiw.-Verbände im OKH, Gen. Köstring. Februar 1945 // BA, RH 2/849 b.

А. Гітлер заявив, що створення 600-ї піхотної дивізії (російської) виправдане тільки у тому випадку, якщо трактувати її як регулярну дивізію Вермахту. Фюрер скептично оцінив військовий потенціал ЗС КОНР і розкритикував обмундирування їх вояків у німецькі уніформи, запропоноване Вермахтом: "Власов - це зовсім ніщо... Так, я був проти того, щоб їх (власовців - А. Б.) обмундирувати у наші уніформи. Але хто був за це? Наше улюблене військо, яке має свою власну думку"¹⁹⁰. 4 лютого офіцер зв'язку між фюрером і райхсфюрером СС групенфюрер СС Отто Германн Фегеляйн у листі Г. Гімmlеру та Г. Бергеру розвинув цю думку і висловив недовіру військам Власова й застереження, що у разі заворушень серед росіян німецький персонал буде насильно усунуто¹⁹¹.

Недовіра А. Гітлера та його політичного оточення до "акції Власова" призвела до того, що російські збройні формування на боці Вермахту були під постійним і пильним контролем німецької військової розвідки до самого кінця Другої світової війни у Європі¹⁹². ФГО контролювало комплектування кадрами особистого штабу А. Власова й настрої в офіцерській школі ЗС КОНР¹⁹³, а у лютому 1945 р. референт у справах Сходу 1-го управління Керівного бюро фронтової розвідки підготував повідомлення про рух Власова, його міжнародні зв'язки та активність, а також інших керівних діячів російського антикомуністичного руху, об'єднаних навколо КОНР¹⁹⁴. Однак на час творення ЗС КОНР серед більшості їх вояків панували великі сподівання на повстання і навіть революцію в СРСР¹⁹⁵. Такі настрої серед російських вояків, які діяли на боці Німеччини, зафіксовано у місячних звітах за грудень 1944 р. командування групи армій "А", 14, 10, 8, 16 та 17-ї армій, 1, 2 та 4-ї танкових армій і тилових з'єднань Генеральної губернії¹⁹⁶. Характерно, що серед значної частини німецьких командирів Вермахту на той час теж були доволі поширеними надії на кардинальну зміну воєнної ситуації завдяки діям ЗС КОНР. В одній із записок ФГО від 20 лютого 1945 р. констатувалося, що "німецька перемога над більшовизмом" можлива щойно тоді, коли Німеччині вдасться залучити на свій бік якомога більше росіян, які будуть воювати за цю перемогу й на користь цього твердження наводилися такі аргументи: "Росіяни можуть зрозуміти тільки росіяни. Сучасні росіяни будуть переможені тільки росіянами"¹⁹⁷.

Саме недовірою вищого керівництва нацистської Німеччини до російських формувань можна пояснити той факт, що вони ніколи не були об'єднані в єдину армію як РОА чи ЗС КОНР й формувалися і діяли окремо одні від інших в оточенні чисельно більших німецьких з'єднань. Багато військових з'єднань та частин німецької армії, сформованих із росіян, не увійшли до складу створюваних ЗС КОНР і залишилися національними

¹⁹⁰Krausnik H. Zu Hitlers Ostpolitik im Sommer 1943 / Hans Krausnik // VfZ. - 1954. - H. 2. - S. 309

¹⁹¹ SS-Gruppenführer Fegelein an RFSS u. Obergruppenführer Berger v. 4.2.1945: Unzuverlässigkeit d. Wlassow-Truppen // IfZ, MA-332; NA, T-175, roll 130, fr. 006786-006787. ¹⁹²Auswirkung der Wlassow-Aktion (November 1944-April 1945) // BA, RH 20-14/67.

¹⁹³Die pers. Zusammensetz. d. eng. Stabes d. Gen. Wlassow. Bericht d. OTL Baun an Gehlen // BA, RH 2/2548; Lage u. Stimmung b. d. Offiziersschule b. Oberbefehlshaber d. Komitees z. Befreiung d. Völker Rußlands. März-April 1945 // BA, RH 2/2701.

¹⁹⁴Die Wlassow-Bewegung, ihr. intern. Verbindungen u. Aktivitäten. Berichte d. Frontaufklärungs-Leitstelle I Ost sow. einz. V-Männer (1944), Febr. 1945 // BA, RH 2/2730; Tätigkeit d. Oberst Meandrow, Kommandeur d. Offiziersschule beim Oberbefehlshaber d. Streitkräfte d. KONR, und seine Zugehörigkeit zur N.T. S. Berichte der V-Person "Zarah". Februar-März 1945 // BA, RH 2/1400.

¹⁹⁵Auswirkung der Wlassow-Aktion, November 1944 -April 1945 // BA, RH 20-14/67. ¹⁹⁶Abschrift. Auszüge aus den Monatsberichten der Feldpostprüfstellen für Dezember 44 // BA, RH 2/2728, Bl. 35.

¹⁹⁷Organisationsabt. Nr.II/71104/45 geh. H.Qu., den 20.Februar 1945. Betr.: Reise nach Münsingen. Notiz // BA, RH 2/2728, Bl. 42-43.

формуваннями, що до кінця війни перебували в оперативному і тактичному підпорядкуванні німецьких військ. Найбільшим російським з'єднанням, яке до кінця війни не підпорядкувалося А. Власову, був РОК у Сербії. Після того, як у вересні 1944 р. РОК завершив виконання своїх функцій переважно щодо охорони об'єктів від партизанів, розпочався завершальний етап використання цього формування у Сербії. Після капітуляції союзних із Райхом Румунії та Болгарії і переміщення фронту до кордонів Югославії до кінця війни він почав діяти як фронтове з'єднання, перебував на лінії фронту і брав участь у бойових діях проти частин 57-ї армії радянського 3-го Українського фронту та болгарської армії, що приєдналася до країн антигітлерівської коаліції, а також проти партизанських частин Й. Тіто. Від 10 жовтня його іменували як "Російський Корпус у Сербії" (РК). 22 жовтня командувач ГА "Е" генерал-полковник А. Льор наказав об'єднати усі російські частини в долині р. Ібру в Бойову групу Гонтарева під командуванням полковника Б. Гонтарева, головним завданням якої була боротьба проти партизанів на лінії міст Рамка та Сараєво з метою створити сприятливі умови для безперешкодного відступу німецьких військ із Греції¹⁹⁸. Наступного дня перша рота й два відділення другої роти 4-го полку Російського Корпусу разом із німецькими частинами розпочали контрнаступ проти передових частин радянських військ. Незважаючи на перевагу ЧА в кількості бійців та озброєння, частинам корпусу вдалося здобути кілька перемог локального характеру (наприклад, під Дон Мілановцем радянський полк був змушений відступити з поля бою, а під Чачком була оточена й захоплена в полон батарея ЧА)¹⁹⁹. За наказом від 26 жовтня з усіх російських підрозділів у згаданих місцевостях сформовано зведений полк під командуванням полковника А. Рогожина у складі трьох стрілецьких і одного запасного батальйонів, що 27 листопада перейшов у розпорядження командира 5-го Гірського корпусу СС обергрупенфюрера СС Фрідріха-Вільгельма Крюгера²⁰⁰.

Від 1 січня до 7 квітня 1945 р. 1-й полк Російського Корпусу у складі 5-го Гірського корпусу СС брав участь у бойових діях на лінії міст Брчко та Челіч. Однак перехід під зверхність інстанцій СС багато російських офіцерів сприйняли негативно. Офіцер Російського Корпусу обер-лейтенант П. Забелін з цього приводу згадував: "Після підпорядкування РК у 1944 році керівництву НСДАП - райхсфюреру СС чинів РК зобов'язали вітати один одного не відданням військової честі, а вітанням «Хайль Гітлер» і давньоримським жестом «від серця до сонця». Чини Російського Корпусу також не сприймали ці нацистські штучки і як знуцання вітали один одного гаслом «Халь Літер!» («Пів Літра!»). Ось так чини Російського Корпусу боролися з проявом нацизму". Після того, коли більшість російських формувань ЗС Німеччини оголошено складовими частинами армії А. Власова, окремі офіцери російських формувань загалом і РК зокрема не хотіли підпорядковуватись йому як "посередникові" між своєю формацією та німецьким

¹⁹⁸Русский Корпус... - С 18-19.

¹⁹⁹Детальніше див.: Толубко В. Ф., Барышев Н. От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции / [Под ред. ген.-полковника В. Ф. Чижа] / Владимир Толубко, Николай Барышев. - М.: Наука, 1968. Авторы книги - представители командного состава 4-го гвардейского механизированного корпуса ЧА (що здійснював наступ на Белград), які писали за матеріалами споминів і документів з архіву Міністерства оборони СРСР, при перерахуванні частин, що брали участь в оборонних боях проти ЧА, згадували у тексті два полки Російського Корпусу, Бойову групу Гонтарева як "окремий російський штурмовий білогвардійський полк", Вірменський батальйон № 814 і кілька батальйонів, переведених із Греції.

²⁰⁰Русские без отечества: Очерки антибольшевистской эмиграции 20¹⁰-х годов / [Отв. ред. С. В. Карпенко]. - М.: РГГУ, 2000. - С. 156.

командуванням і з власної ініціативи саботували носіння нашивок "РОА". Це було викликане суто прагматичними міркуваннями й побутовими "хитрощами" - можливостями їх кращого господарського постачання, матеріального забезпечення й харчування як військовослужбовців безпосередньо військових формувань ЗС Німеччини. Наприклад, після рішення про переведення Російського Корпусу в Сербії до складу РОА у квітні 1945 р. багато його російських офіцерів не погодилися пришивати емблеми "РОА" з практичної причини: за споминами Забеліна, "найкращі ресторани у Белграді були німецькими й на вході до них була табличка з написом «Тільки для німців»", але "за відсутності на мундирі нашивок «РОА» або інших ненімецьких відзнак вхід для усіх відвідувачів у німецькій формі був дозволений навіть за явно слов'янського походження"²⁰¹.

Незважаючи на те, що більшість політиків Німецького Райху "зробили ставку на Власова", крім нього після проголошення творення КОНР у військовій політиці цієї держави фігурувала ще одна постать, яка могла бути альтернативною до опального радянського генерала в разі його непоступливості або інших непередбачених обставин. Ним був Б. Смиловський, котрий у той час діяв під псевдонімом "Артур Хольмстон". На початку 1945 р. він виявився такою самою "політичною альтернативою" або "запасним варіантом" щодо А. Власова, якими до серпня 1943 р. був В. Гіль, а протягом 1943 р. і до серпня 1944 р. - Б. Камінський, котрі у своїх політичних прагненнях виявляли "менші апетити", ніж опальний радянський генерал. Полковник Вермахту і колишній шеф Спецштабу "Р", зокрема, на відміну від Власова розцінив "Празький маніфест КОНР" як соціалістичний, засудив зроблений у ньому заклик до росіян боротися проти "західних плутократій", вважав першочерговим завданням для російських антикомуністів боротьбу проти СРСР під оперативним керівництвом командування ЗС Німеччини, а не під суто російським командуванням, і трактував як другорядну справу вирішення політичних проблем, пов'язаних із визнанням Райхом політичної незалежності Росії. Завдяки своїм зв'язкам із представниками вищого командування ЗС Німеччини він був призначений інспектором 1-го (Східного) кадрового батальйону Гренадерського полку № 1001, укомплектованого ще 6 червня 1944 р. з кращих російських офіцерів та підстаршин Абверу, призначених для проведення військово-диверсійних та інших операцій в тилу ЧА й на окупованій території (переважно емігрантів й колишніх радянських військовополонених), підзвітного безпосередньо управлінню Абверу в Берліні й дислокованого в Обер-Вольтерсдорфі під Бромбергом²⁰². Після переговорів у ставці ОКГ 2 лютого 1945 р. у м. Бад-Ельстер у Південній Саксонії Смиловський вирішив розгорнути підпорядковану йому формацію в російську армію під кодовою назвою "Зелена армія особливого призначення" (*Зелёная армия особого назначения / Grüne Armee z. b. V.*). Після тривалих переговорів із представниками ОКГ 4 квітня Смиловський отримав ступінь генерал-майора Вермахту, назвав своє військово формування гучною назвою "1-ша Російська Національна Армія" - 1-ша РНА (*1-я Русская Национальная Армия / 1. Russische Nationalarmee*). Смиловський розпочав переговори з Б. Штейфоном про переведення до складу його майбутньої армії Російського Корпусу й з А. Лампе про підпорядкування йому сотень членів РОВС і як один із варіантів розвитку подій планував перевести до 1-ї РНА створювану тоді 700-ту піхотну дивізію Вермахту (російську) М. Шаповалова. Оскільки серед радянських перебіжчиків та військовополонених у квітні було мало офіцерів, для заповнення вакантних посад в створюваній ним формації Смиловський

²⁰¹ Русский Охранный Корпус [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.reibert.info/forum/showthread.php?t=35711&page=8> ²⁰² Tessin G. Verbände... - Bd. 13. - S. 207.

використав емігрантів. Шефом її штабу був призначений полковник Сергій Раснянський, офіцерами штабу - підполковники Месснер та Істомін, майор Кліментьєв, офіцером контррозвідки - майор Каширін, начальником постачання - підполковник Кондирєв, командиром штаб-квартири - підполковник Колюбакін, командиром 1-го полку - полковник Тарасов-Соболев, 2-го полку - полковник Бобриков (хоча за чисельністю бійців насправді полки були батальйонами, неповністю укомплектованими штатним складом солдатів). Згідно зі спогадами Смиловського його формація отримала статус союзника на зразок "вільних корпусів" (який мали РОК у Сербії, Сербський добровольчий корпус і Калмицьке з'єднання Долля у 1943-1944 рр.), право дотримуватися нейтралітету щодо західних альянтів і використовувати біло-синьо-червоний прапор на території Райху. Однак усупереч гучній назві насправді за структурою 1-ша РНА формально була військовою частиною з неповним полковим вояцьким складом на стадії формування. Смиловський пізніше згадував, що бажав зберегти свободу дій, не розділяв політичних поглядів і плану дій Власова й розходився з ним у питанні щодо ставлення до Вермахту, що постачав російських антикомуністів "зброєю, грошима й військовим спорядженням", а тому вони мали бути "лояльними відносно німецької армії до кінця"²⁰³.

Під командування А. Власова також не була переведена створена на початку 1945 р. й підпорядкована генералові Добровольчих з'єднань при ОКГ Російська бригада № 599 (піхотна) (*russische Brigade 599 (bodenständige)*). Причини її створення 20 листопада 1944 р. занотовано у військовому щоденнику командувача Вермахту в Данії: "До ОКВ надійшов запит про розгортання російських Добровольчих з'єднань у дивізійні з'єднання. Обґрунтування: на даний час не можна розраховувати на прибуття суто німецьких дивізій. Народні гренадерські дивізії, що перебувають на стадії формування на території, підпорядкованій командувачеві [Вермахту]: 1) не є повністю боездатними, 2) через наміри формування не передбачено їх використання під час оборони узбережжя"²⁰⁴. 14 січня 1945 р. у цьому ж військовому щоденнику занотовано, що "скеровані на данську територію [російські] частини буде включено до складу створюваних російських бригад". За виданим 10 січня наказом ОКГ під контролем командувача Вермахту в Данії до 28 лютого у м. Аальборг мала бути створена згадана російська бригада, яку очолив один із колишніх командирів Східних військ й Добровольчої кадрової дивізії В. Геннінг. До бригади на початку лютого за наказом ОКГ переведено Російський батальйон № 427, а 10 лютого для подальшого її поповнення використано росіян з частин ГА "Північ" та підрозділи Російського батальйону № 553. Однак унаслідок повільного надходження необхідних вояцьких контингентів останнім днем формування бригади визначено 31 березня²⁰⁵. На початку березня у складі бригади, згідно із затвердженою 1 листопада 1944 р. схемою, були піхотні полки № 1604 та 1605, артилерійський полк і розвідувальний дивізіон № 1599 й допоміжні частини та підрозділи²⁰⁶. У цей період в ОКВ і ОКГ остерігалися можливості висадки західних альянтів з моря й за умов нестачі необхідних для відсічі німецьких з'єднань командувач Вермахту в Данії відмовився передавати Російську бригаду № 599 у підпорядкування

²⁰³Хольмстон-Смысловский Б. Война и политика / Борис Хольмстон-Смысловский. - Нью-Йорк: Всеславянское издательство, 1957. - С. 34-35; Хольмстон-Смысловский Б. Личные воспоминания... //Суворовец (Буэнос-Айрес). - 1949. -Август-октябрь. -№ 30-38 (45-53)..

²⁰⁴КТВ der Operationsabteilung (Abt. Ia) d. Wehrmachtbefehlshaber Dänemark (WBHD): 20.11.44 // BA , RW 38/182, Bl. 257.

²⁰⁵КТВd.Operationsabt.(Abt.Ia)d.WBHD: 14.1., 18.1.,6.2., 10.2., 21.3.45 // BA, RW38/183, Bl. 15, 20, 49, 57, 117.

²⁰⁶Gliederang d. russ. Brigade 599 (b). Stand: 1.November 1944 // NA, T-78, roll 397.

А. Власову. 24 березня у цитованому військовому щоденнику зафіксовано, що за наказом господарського штабу ОКВ 166-та піхотна дивізія переводиться у підпорядкування Верховного командувача Вермахту на Заході, але "вишкільні частини залишаються" й "звільнену ділянку перебирає російська бригада", а 26 березня цю інформацію підтверджено: "Через відтранспортування боєздатних частин 166-ї піхотної дивізії необхідні такі перегрупування: 1) Російську бригаду № 599 з її теперішнім персональним і матеріальним складом перевести на ділянку 166-ї піхотної дивізії і використати як єдине з'єднання в обороні узбережжя". Про це ж у згаданому щоденнику занотовано 1 квітня й урешті-решт 3 квітня бригаду транспортували на ділянку 166-ї піхотної дивізії. Оскільки після від'їзду Бойової групи 233-ї танкової дивізії відчутною виявилася нестача вартових та охоронних сил на західній ділянці в сфері контролю Верховної польової комендатури № 381, 5 квітня згадана російська бригада перебрала під свій контроль залишені німецькими підрозділами об'єкти²⁰⁷.

Отже, задеклароване німецькою пропагандою об'єднання усіх російських формувань німецьких військ під командуванням А. Власова відбулося тільки номінально. Навіть напередодні повного краху Третього Райху цілковитої невдачі зазнала підтримана В. Кайтелем і запропонована А. Гітлеру пропозиція принаймні формального об'єднання під командуванням ЗС КОНР усіх вихідців із СРСР на німецькій військовій службі (війська, ВМФ і Люфтваффе), щоб забезпечити їм щонайменше відчуття приналежності до боротьби під командуванням Власова. Коли у грудні 1944 р. Е. Кестрінг звернувся до Г. Гімmlера з питанням про те, чи відбудеться підпорядкування А. Власову російських формувань у складі ЗС Німеччини, на свій запит він отримав відповідь, що усіх східних добровольців у сухопутних військах Німеччини формально підпорядковано Власову, але насправді вони й надалі залишаються у німецьких з'єднаннях. Прикметним для цієї позиції є те, що генерал А. Йодль відмову ОКВ від практичного переведення під командування Власова усіх російських формувань ЗС Німеччини прокоментував так: "Ми не думаємо про те, щоб самим посилювати наших катів!". Власову не були підпорядковані Добровольчі кадрові полки № 2 (російський), 3 (український) та 4 (український), будівельно-саперний полк й полк постачання, 25 самостійних російських, українських та козацьких батальйонів й дивізіонів, 14 самостійних російських, українських та козацьких будівельно-саперних батальйонів та батальйонів постачання й десятки сотень різного функціонального призначення, що в адміністративних справах були підпорядковані генералові Добровольчих з'єднань й оперативно командним органам німецьких військ на фронті та в тилу Вермахту. Зрештою за три воєнні роки деякі формації, укомплектовані з росіян, навіть відчували переваги своєї підпорядкованості німецькому командуванню й на початку 1945 р. відмовилися підпорядковуватися Власову. Кестрінг зауважив: "Також деякі російські частини просили залишити їх під німецьким командуванням, до якого вони відчували довіру й тим самим відхилили [пропозицію] об'єднання під суто російським командуванням"²⁰⁸.

Тільки наприкінці березня 1945 р. до ЗС КОНР виявили готовність приєднатися інші інонаціональні збройні формування німецького війська за умови збереження їх внутрішньої національної автономності. У той час Власову беззастережно підпорядкувався

²⁰⁷КТВ d. Operationsabt. (Abt.Ia) d. WBHD: 24.3., 26.3., 1.4., 3.4., 5.4.45 // ВА, RW 38/183, Bl. 121, 124, 134, 138, 141. Тільки на початку березня 1945 р. на підставі наказу від 26 лютого Гренадерський полк № 714 599-ї піхотної бригади (російської) у складі двох батальйонів перейменовано у Гренадерський полк № 1604 і незабаром включено до 650-ї піхотної дивізії (російської) як її 4-й полк (КТВ d. Operationsabt.(Abt.I a) d. WBHD: 26.02.45 // ВА, RW 38/183, Bl. 85 u. w.).

²⁰⁸*Köstrmg E. Erfahrungen...*, Bl. 39-41.

полковник І. Кононов, якому Власов 1 квітня присвоїв звання генерал-майора ЗС КОНР²⁰⁹. Про свою готовність підпорядкуватися А. Власову і увійти до складу ЗС КОНР заявила сербська організація "Збор" та формування під керівництвом Д. Льотіча, який запропонував Власову план порятунку усіх російських збройних формувань німецького війська шляхом їх об'єднання на території Сербії. Однак 28 березня у Карлсбаді на останньому засіданні КОНР прийняв постанову усі формування ЗС цього комітету зосередити в районі Альпійських гір для капітуляції перед британськими та американськими військами. Номінально під формальним командуванням Власова перебувало понад 120000 бійців²¹⁰. З них у квітні Власову були підпорядковані понад 45000 вояків, зокрема дві дивізії, вишкільна і резервна бригада (*запасная бригада / Ausbildung- und Ersatz-Brigade*) і протитанкова бригада "Р" (*противотанковая бригада "Р" / Panzer-Jagd-Brigade R*) та офіцерська школа. До них у середині квітня додано ВПС ЗСНР у складі 5000 вояків. До кінця березня 1945 р. були організовані Управління (штаб) козацьких військ при КОНР, яке очолили похідний отаман Донського козацького війська генерал-лейтенант Георгій Татаркін та генерал-лейтенант Є. Балабін, а також Рада козацьких військ (*Совет казачьих войск*) при командувачі ЗС КОНР (головою якої 23 березня був обраний Г. Татаркін), що мали керувати внутрішніми справами козаків, формувати й готувати до бойових дій козацькі формування, а також здійснювати пропаганду згідно з наказами та директивами ЗС КОНР. Наприкінці березня Власову номінально підпорядковано козацькі формування, якими командували генерал-майор Антон Туркул (корпус, зокрема козацька кавалерійська бригада, три полки якої дислоковано у містах Лінц (Lienz), Любляна та Філлах, разом 5500 вояків) і корпус генерал-лейтенанта Г. Паннівціца (усього 50000 козаків). Разом із створеним тоді 15-м Козацьким кавалерійським корпусом військ СС під командуванням Паннівціца до ЗС КОНР формально увійшов калмицький корпус²¹¹. Однак із номінально підпорядкованих А. Власову понад 120000 осіб насправді під його командуванням опинилося удвічі менше формувань: три піхотні дивізії, допоміжні частини, дві бригади, офіцерська школа та ВПС ЗС КОНР. Більше того, з трьох російських дивізій Вермахту тільки 600-та піхотна дивізія (російська) була реальною боєздатною силою, ВПС ЗС КОНР у складі одного авіаполку (який не мав власної матеріально-технічної бази) взагалі не можна вважати повноцінними військово-повітряними силами, а РОК не було юридично виведено з підпорядкування німецького командування. Це ж стосувалося згаданих козацьких корпусів: корпус А. Туркула у складі військ СС і Вермахту так і не був остаточно сформований і хоча наприкінці квітня Власов призначив І. Кононова командувачем 15-го Козацького корпусу військ СС, його тогочасний командувач Г. Паннівціца не відмовився від своєї посади і його корпус до останніх днів війни залишався з'єднанням Ваффен-СС із німецьким командним складом. Тільки 28 квітня 1945 р. (за тиждень до капітуляції Вермахту) Власов затвердив склад Верховного Командування ЗС КОНР, керівниками структур якого призначено колишніх вищих рангами офіцерів радянської армії, які мали особисті підстави бути ворогами сталінського режиму, і меншою мірою політичних емігрантів. Штаб ЗС КОНР очолив генерал-майор Фьодор Трухін, його оперативний відділ - Андрей Алдан (під псевдонімом "Нерянін"), головне організаційне управління - генерал-майор Василій Малишкін, командний відділ - полковник Владімір Поздняков, відділ бойової

²⁰⁹ *Wagner C. Stellung der Kosaken zu Wlassow (verbunden mit einer Charakteristik Kononows) / Wagner C II HZ, JTS, ZS 424, Bl. 26-31.*

²¹⁰ *Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 32; Александров К. Армия генерала Власова... - С. 474.*

²¹¹ *Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer... - S. 209 f, 207; Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 513-514.*

підготовки - генерал-майор Владімір Ассберг, відділ пропаганди - колишній близький співробітник І. Бессонова Міхаїл Меандров. Інші відділи штабу очолили: відділ бронетанкових військ - полковник Георгій Антонов, розвідувальний відділ - полковник Ігор Грачов, відділ зв'язку - Владімір Корбуков, відділ військових повідомлень (*отдел военных сообщений*) - майор Георгій Кременецький, топографічний відділ - підполковник Георгій Васільєв, шифрувальний відділ - майор Александр Поляков, відділ формувань - полковник В. Денісов, військово-юридичний - Євгеній Арбенін, фінансовий - капітан Алексей Петров, артилерійський - генерал-майор Міхаїл Богданов, відділ матеріально-технічного забезпечення - генерал-майор Андрей Севастьянов, санітарний відділ - полковник Всеволод Новіков, ветеринарний відділ - підполковник Анатолій Сараєв. Протопресвітером ЗС КОНР був призначений отець Дмитрій Константінов, духовником їх штабу - протоієрей Александр Кісельов, а головним військовим прокурором при штабі - Владімір Ювжик²¹².

Відомий дослідник Й. Гоффманн вважав, що з проголошенням створення КОНР власовці набули статусу офіційних політичних союзників Райху, а три російські дивізії, "Люфтваффе РОА" та деякі інші формування навесні 1945 р. - статус національної армії цього політичного органу, союзної з Вермахтом, і цю думку поділяло багато інших дослідників. Однак була суттєва відмінність між формальним і фактичним станом справ. Можна погодитися з російським істориком Юрієм Цургановим, який відзначив: "Юридично Збройні сили КОНР не були частиною німецької армії й були підпорядковані німецькому командуванню тільки оперативно. Це було офіційно визнано німцями, хоча стереотипи мислення були сильні - власовську армію продовжували сприймати як допоміжні війська Вермахту"²¹³. Слід визнати також слушність висновків, які зробив польський науковець Ярослав Гданський, котрий зауважив, що "хоча 28 квітня 1945 р. затверджено склад Верховного Командування ЗС КОНР, цей власовський штаб, однак, не міг виконувати своїх функцій через те, що до того часу не було закінчене формування усіх підпорядкованих йому одиниць, а також через небажання німців об'єднувати росіян у тактичні з'єднання вищого рівня (корпуси)"²¹⁴.

Незважаючи на декларативне творення російських формувань як складових частин РОА й згодом ЗС КОНР, збережено їх подвійний статус: формально 600,650 та 700-та піхотні дивізії (російські) були формуваннями, спочатку причисленими до РОА й навесні 1945 р. - до ЗС КОНР, але де-факто і де-юре - іноземними формуваннями Вермахту, а формування "Люфтваффе РОА" водночас складовими частинами ВПС Німеччини. З метою юридично закріпити цю колізію і статус власовців як військових союзників, психологічно пов'язати їх із Третім Райхом і водночас усунути недовіру до них німецьких інстанцій 16 квітня командування Вермахту за погодженням із СС-ГА схвалило німецькомовний варіант присяги бійця ЗС КОНР, подібної до тієї, яку склали вояки угорських з'єднань Ваффен-СС - їх національному політичному лідеру та військовому командувачеві зі згадкою Гітлера у тексті: "Як вірний син моєї Батьківщини я добровільно вступаю до лав Збройних Сил Комітету Визволення Народів Росії і в присутності моїх співвітчизників урочисто присягаю, що на користь мого народу буду боротися проти більшовизму до останньої краплі крові під верховним командуванням генерала Власова. Цю боротьбу ведуть усі волелюбні народи у

²¹² Див.: Etatisierung des Oberkommandos d. Streitkräfte d. KONR (mit vorläufiger Stärkenachweisung). 28.4.1945 // BA, RH 2/921.

²¹³Цурганов Ю. С. Неудавшийся реванш. Белая эмиграция во второй мировой войне / Ю. С. Цурганов. - М.: Интрада, 2001. - С. 201.

²¹⁴Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze... - S. 65-66.

союзи з Німеччиною під верховним командуванням Адольфа Гітлера. Я присягаю, що я збережу вірність цьому союзові. Заради здійснення цієї мети я у будь-який час готовий віддати своє життя"²¹⁵. Якийсь час після цього бійці ЗС КОНР склали цю "подвійну" присягу вірності: Власову як верховному командувачеві ЗС КОНР і союзові з Німеччиною Гітлера²¹⁶.

Батальйони, зачислені до ЗС КОНР, під час бойових дій проти ЧАу ряді випадків виявили непогані бойові якості. Для випробування їх боєздатності за наказом Г. Гімmlера сформовано штурмову групу (505 осіб) під командуванням полковника І. Сахарова, озброєну гвинтівками "СГ-43", автоматами "МП-43" і фаустпатронами. Її скеровано в бій 9 лютого 1945 р. в складі дивізії "Дьоберітц" 9-ї армії на ділянці між м. Врітцен і м. Гюстербізе поблизу м. Кюстрін з метою вибити підрозділи 230-ї стрілецької дивізії ЧА з плацдарму на західному березі р. Одер. Під час нічної атаки й 12-годинного бою власовці, переодягнені в уніформи червоноармійців, захопили кілька опорних пунктів та кількох офіцерів і солдатів, а в наступні дні здійснили два наступи в районі р. Шведт, під час яких відбили танковий наступ і знищили 12 танків супротивника, за що бійці групи отримали військові нагороди, а Сахаров - Залізний хрест 1-го класу. У листі А. Власову з приводу військових успіхів групи Гімmlер писав: "Ваша штабна охорона під командуванням полковника Сахарова у своїй першій бойовій операції боролася надзвичайно добре... За ці браві та хоробрі війська я можу Вас тільки привітати"²¹⁷. З цього ж приводу згодом 7 березня Й. Геббельс занотував у своєму щоденнику, що "під час операції Сахарова у районі Кюстріна чудово боролися війська генерала Власова"²¹⁸. Водночас інші російські підрозділи, які були підпорядкованими Власову, також отримали схвальні відгуки про свою бойову діяльність. 19 лютого у телеграмі гау-команди Люфтваффе "Райх" для різних військових установ Райху констатовано: "Добровольці східних народів у складі армії Власова на Східному фронті боролися добре"²¹⁹.

Німецьке командування, враховуючи успіхи використання російських формувань Вермахту на фронті, 27 березня 1945 р. перевело 600-ту піхотну дивізію (російську) на відносно спокійну ділянку фронту в підпорядкування командувача 9-ї армії генерала інфантерії Теодора Буссе у складі ГА "Північ" під командуванням генерал-полковника Фрідріха Вайсе й наказало їй зайняти позиції на другій лінії оборони. На початку квітня, через день після прибуття останньої батареї для посилення артвогню, дивізія під командуванням С. Буняченка без німецького командного персоналу була скерована на південь від Франкфурта над Одером. 13 квітня після потужної артпідготовки та авіаударів її полки № 1602 та 1603 атакували позиції радянської 33-ї армії на південь від м. Фюрстенберг. Атака полку № 1603 з півдня після запеклого бою була відбита з великими втратами для її учасників, унаслідок чого підрозділи відступили на свої колишні позиції. Успішнішими були дії полку № 1602, що атакував плацдарм Ерленгоф з півночі за підтримки 12 танків і кількох самохідних гармат, просунувся на 500 м, зайняв першу лінію окопів і протримався на ній до наступного дня. У цій кількаденій

²¹⁵ Eidesformel für die Angehörigen der dem Oberbefehlshaber der Streitkräfte des Komitees zur Befreiung der Völker Russland unterstehenden Verbände (Wlassow-Verbände), 16.04.1945 // BA, RH 2/92 Ib.

²¹⁶ Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer... - S. 207 f.

²¹⁷ An General Wlassow. gez. H. Himmler // BA, R 55/1305, Bl. 7.

²¹⁸ Геббельс И. Последние записи... - С. 115.

²¹⁹ Geheim.+ssd lkw3581 19/2 2250. an lp dessau= gltd: lfl kdo reich, 1, 4, 6, 10, lw kdo west chef lw - bauwesen, okh/aha, nachr.: lw-wehramt, gen d flakfaffe, gen f ausl personal usw. betr:freiwilligenmeldungen z.wlassow-armee (roa) // BA, RL2 HI/460.

операції дивізія втратила 370 осіб убитими. Після цього Буняченко повернув дивізію в тил і скерував її на територію Чехії²²⁰.

Проте військові успіхи частин ЗС КОНР не мали й не могли мати за тогочасного співвідношення сил воюючих країн жодного впливу на хід воєнних дій. Хоча зі слів генерала Е. Кестрінга 600-та російська "дивізія боролася добре", він розцінив її залучення до фронтових дій доволі скептично: "Безглуздість цього залучення до бойових дій за тогочасного становища є очевидною". Друга дивізія ЗС КОНР (650-та піхотна дивізія (російська)), для якої забракло достатньої кількості старшин і підстарший, а також озброєння та спорядження, налічувала від 15000 до 20000 вояків, але так і не була залучена до фронтових дій. Оцінюючи перспективи колишнього радянського генерала, Кестрінг визнав безнадійність його розрахунків на зростання кількості перебіжчиків із ЧА: "Очікування впливу на Червону Армію й приходу з другого боку перебіжчиків до армії Власова було безглуздом. Армія-переможець перебіжчиків не має. Фактично вони і не з'явилися"²²¹.

На думку Й. Гоффманна, рух Власова був "новою формою опору" сталінському режимові, "революційні" зміни восени 1944 р. означали "переворот" у східній політиці Німеччини й Гітлеру після їх прийняття було б доволі важко згодом відкинути ті гасла, які А. Власов задекларував у Празі²²². Деякі оцінки руху Власова нерідко мають характер, так би мовити, апріорних оцінок авторів, які твердять про власну східну політику Власова та його німецьких кураторів, що нібито була цілком незалежною і суперечила нацистській концепції²²³. Подібні висновки робили часто самі ж німецькі офіцери, скеровані Вермахтом, СС або РСГА для підтримки зв'язку з Власовим. Наприклад, С. Ште-енберг вважав, що дії прибічників творення КОНР і російських з'єднань були спробою "пом'якшити або паралізувати дійсність націонал-соціалістичної політики"²²⁴. Ф. Бухардт приписував групі чиновників СС роль своєї політичної опозиції і навіть твердив, що ініціативна група підтримки Власова нібито діяла "цілком незалежно від політики Третього Райху". Проте, як слушно відзначають історики з ФРН, насправді ні "опікуни", ні сам "рух Власова" під егідою СС не могли бути принциповою опозицією нацистській політиці і гітлерівському режиму. Ганс-Еріх Фолькманн слушно зауважив, що німецькі протектори Власова повністю ідентифікували себе з нацистськими ідеологічними воєнними цілями²²⁵. На думку Маттіаса Шрьодера, враховуючи суттєвий внесок цих "східних експертів" у розвиток війни на винищення на Сході, їх спроби видати себе за ворогів нацистської східної політики можна розцінити насправді як її "сліпу апологетику"²²⁶.

Отже, реальний вплив Власова та його прибічників на політику націонал-соціалістичної Німеччини під час творення ЗС КОНР був значно меншим, аніж це намагалася довести офіційна нацистська пропаганда. Усі дії Власова і його опікунів з інстанцій СС та інших відомств цієї держави були запізненими і часто нереалізованими спробами змінити її східну політику й масово залучити росіян до бойових дій Вермахту проти СРСР Керівник КОНР не тільки не зумів консолідувати навколо себе представників тих народів, землі яких були в складі СРСР, а й навіть не спромігся об'єднати усі російські

²²⁰*Schwenninger H.* Bericht über die Ereignisse um die 600. Inf. Div. (russ.) in der Zeit v. 6.3.-14.5.45 / *Schwenninger H. II IfZ, JTS, ZS 418, Bl. 2-19.* ²²¹*Köstring E.* Erfahrungen..., Bl. 41,40.

²²²*Hoffmann J.* Die Tragödie der "Russischen Befreiungsarmee"... - S. 347-351.

²²³Див., наприклад: *Westerburg E.-J.* Wehrmacht und Rote Armee: zur Geschichte der militärischen Opposition 1941-1945 / *Ernst-Joachim Westerbürg.* - Thalhofen: Bauer, 2007. ²²⁴

Steenberg S. Wlassow - Verräter oder Patriot?... - S. 144.

²²⁵*Volkman H.-E.* Das Vlasov-Unternehmen... - S. 135.

²²⁶*Schröder M.* Deutschbaltische SS-Führer... - S. 207-208.

антикомуністичні сили. "Акція Власова" увійшла в історію як політичний та військовий захід, до котрого вдалося керівництво націонал-соціалістичної Німеччини з метою уникнення воєнної поразки, що, однак, завершився зовсім не так, як цього прагнули його ініціатори. Розбіжності між лінією А. Гітлера й ініціативами окремих інстанцій були проявом міжвідомчих конфліктів, характерних для гітлерівського режиму, а не фундаментальної опозиції цих установ до ідеології націонал-соціалізму. Насправді упродовж останнього півроку Другої світової війни в Європі ініціаторами змін східної політики націонал-соціалістичної Німеччини були провідні діячі інстанцій СС - найрадикальніших організацій нацистської системи і своєрідних "виконавчих органів" "нищівної війни" на Сході, які з допомогою цих змін сподівалися утриматися при владі й зупинити крах Райху. В останні півроку німецько-радянської війни після тривалої еволюції нацистської східної політики у ній відбувся відчутний злам, проявом чого було те, що А. Власов від засобу прискорення реалізації колонізаційної політики А. Гітлера вийшов на рівень воєнного союзника націонал-соціалістичної Німеччини. Акція колишнього радянського генерала набула не тільки пропагандистського, а й політичного, військового та економічного значення для різних відомств Третього Райху. Однак навіть після цього ідея відновлення повної державної незалежності Росії в кордонах СРСР не збігалася з воєнною метою фюрера. Керівна верхівка нацистської держави відводила колишньому радянському генералові роль складової частини механізму ведення війни, наслідком чого і було втілення в життя "акції Власова" у формі ЗС КОНР. Власов прагнув стати самостійним чинником, хоча, очевидно, усвідомлював, що бути повністю незалежним політиком та військовим йому не вдасться. Колишній радянський генерал сподівався, що він зможе вирватися з-під впливу Райху після створення ЗС КОНР і подальших поразок Вермахту. Проте воєнно-політичний крах нацизму за відсутності належної підтримки ініціатив власовців у Росії та з боку західних альянтів зумовив кінець "акції Власова" і спроби інспірування творення російського антибільшовицького руху різними владними відомствами Райху.

6.1.3. Полінаціональні та національні з'єднання з представників народів Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії в останній рік німецько-радянської війни

У політиці Німецького Райху від осені 1944 р. можна чітко простежити виразний дуалізм: на завершальному етапі цієї війни формально відбувалося творення ЗС КОНР, але водночас під німецьким командуванням де-факто залишалися чисельні національні й полінаціональні батальйони та дивізії військ СС, Добровольчі з'єднання німецьких сухопутних військ і допоміжний персонал Люфтваффе, які були об'єктом політики націонал-соціалістичної Німеччини аж до капітуляції Вермахту. На той час іноземні формації з жителів нещодавно окупованих або намічених для окупації країн Сходу Європи, Кавказу та Середньої Азії активно залучали до протипартизанських дій поза межами їх рідних земель. Порівняно з іншими іноземними формаціями козацькі військові одиниці завдяки мобільності й вдалому маневруванню виявилися краще пристосованими до гірських умов Балкан і діяли тут ефективніше, ніж німецькі резервні дивізії, котрі виконували охоронні функції. Улітку 1944 р. частини козацької дивізії провели не менше п'ятох самостійних операцій у гірських районах Хорватії та Боснії, знищили багато партизанських опорних пунктів і перехопили ініціативу наступальних дій. Тоді ж Східні батальйони відіграли другорядну роль у наступках німецьких військ проти французьких партизанів ("макі") на гору Моше (Mont Mouchet) та Веркор (Vercors). 2 червня командування німецьких окупаційних сил скерувало батальйон азербайджанців зі складу Добровольчого кадрового полку № 2 для атаки у згаданих місцевостях, але він

знавав втрат і змушений був відступити. Після цього до боротьби проти французького опору залучено майже 14000 військовослужбовців частин польової жандармерії й СС і поліції та іноземних формувань ЗС Німеччини, понад 2000 з яких були вояками Добровольчих з'єднань (у тому числі Східний батальйон № 406, азербайджанський батальйон Добровольчого кадрового полку № 2 та підрозділи Добровольчого кадрового полку № 3 (українського)). 21 липня здійснено головний наступ проти оточених сил французьких "макі", майже половина з яких до 23 липня загинули або потрапили в полон через недостатню кількість боєприпасів і розпорошеність сил²²⁷.

Під час залучення до фронтових дій формування, причислені до східних Добровольчих з'єднань, воювали з перемінним успіхом: одні змогли якийсь час утримати виділені для них позиції, тоді як інші з різних причин не виправдали надій, покладених на ці з'єднання німецькими організаторами їх творення, а тільки викликали критичні відгуки представників німецького командування про боєздатність цих формувань у звітах для ОКВ та СС-ФГА. Різні східні тюркські та кавказькі батальйони, залучені до фронтових боїв, теж діяли з перемінним успіхом, але більшість з них не виявляли особливого бажання воювати, зазнали катастрофічних втрат або взагалі були розгромлені чи потрапили до полону альянтів. Наприклад, 162-а піхотна дивізія (тюркська) на початку 1944 р. увійшла до складу німецьких військ Північній Італії, де німецьке командування очікувало наступу військ західних союзних країн антигітлерівської коаліції. 9 червня це з'єднання у складі 10-ї армії взяло участь у першій великій фронтній битві, але не мало особливих успіхів, після чого улітку воювало проти партизанів у горах до капітуляції в Ріміні восени²²⁸. Тоді ж щодо надійності колишніх бійців Ча у IV-му (грузинському) батальйоні Посиленого гренадерського полку № 739 (колишній Грузинський батальйон № 795) виникли настільки серйозні сумніви, що у травні генерал-фельдмаршал Ервін Роммель порадив вивести їх із сектору оборони побережжя; чимало їх не чинили активного опору наступові альянтів, а 174 легіонери головно з сотні важких кулеметів обер-лейтенанта Свімонса Ломтатідзе вже 7 червня опинилися в полоні американського батальйону, що воював проти них²²⁹. Натомість Східний батальйон Губера чинив активний опір і 80 % його військовослужбовців загинули або отримали поранення різних ступенів важкості у бойових діях²³⁰. Протягом другої половини серпня і першої декади вересня вірменські батальйони № 1/125, 1/198 і П/9 втратили приблизно 80 % особового складу. Великих втрат зазнали теж 5-й полк Добровольчої кадрової дивізії, у листопаді залучений до боїв під Ілтайге, Зундгаузеном та Зелештадтом в Ельзасі, 3-й полк під командуванням майора Вернера Антона, що від грудня 1944 р. до березня 1945 р. брав участь у бойових діях під Баденом, Еммендінгеном, Обергаузенном, Вілем та Рігелем, та 4-й полк, що у цей час воював під Ейфелем²³¹.

²²⁷Детальніше див.: *Lieb P. Konventioneller Krieg oder NS-Weltanschauungskrieg? Kriegsführung und Partisanenbekämpfung in Frankreich 1943/44* / Peter Lieb. - München: Oldenbourg, 2007.

²²⁸162.(turk.) Inf.-Div.; Einsatz d. Division, Juni 1944 // BA, N 542 -Nachlass Heinrich Greiner; ZA 1/1687 Studiengruppe der US-Historical Division (162.(turk.) Inf.-Div., Einsatz Italien 1944) // БАМА; *Heyendorff R. v. Wesentlichste Einsätze der 162.(Turk) Div. / Heyendorff R. v. // IfZ, JTS, ZS 407/1, Bl. 43-47.*

²²⁹29 Jun 44. Report on information obtained from PW DZ/3095(M) Oblt. LOMTATIDSE Comd 4th Coy, 795th Georgian Bn, surrendered with his Coy at TURQUEVILLE near STE MERE EGLISE 7 Jun 44 // NA (PRO), CSDIC/UK/SIR 455, p. 1-5.

²³⁰*Lieb P. Konventioneller Krieg...* - S. 124.

²³¹*Gaujac P. Les Volontaires de l'Est sur le front Francais, 1944-1945. 6e partie - La Freiwilligen Stamm-Division (Suite de Militaria 215) / Peter Gaujac // Armes Militaria Magazine. - Nr.219. - P. 25-33.* Деякі штаби командирів Східних військ спецпризначення, реорганізовані на Західному фронті у штаби

На географію бойового використання іноземних формувань німецьких військ вплинув примусовий або добровільний характер комплектування: якщо сформовані часто з мобілізованих у таборах військовополонених частини та дивізії Східних військ (Добровольчих з'єднань) переведено на Західний фронт, укомплектовані до початку 1944 р. переважно з добровольців балканські та балтійські дивізії Ваффен-СС були скеровані не просто на Східний фронт, а на рідні землі рекрутованих або суміжні з ними території. Наприкінці червня 14-ту дивізію Ваффен-СС (галицьку № 1) підпорядковано 4-й танковій армії 13-го армійського корпусу Вермахту (АКВ) під Бродами, де для неї виділено другу лінію оборони протяжністю 80 км. Тут проти німецьких дивізій, що майже не мали танків, наступала удвічі більша кількість радянських з'єднань, посилені потужними танковими частинами. На середину липня дивізійні підрозділи розміщено спочатку на другій лінії оборони між місцевостями Майдан, Сасів та Опаки. У звіті для генерал-фельдмаршала Вальтера Мо деяка від 15 липня 1944 р. вказано, що наступові 99-х радянських стрілецьких дивізій і 3900 танків у складі 3-ї танкової армії ГА "Північна Україна" протиставила 37 дивізій (у тому числі 7 угорських) на фронті й мала з початком фронтових боїв тільки 6 моторизованих дивізій (у тому 1 угорську) і 4 піхотні дивізії (із них 3 угорські) в резерві. При цьому визнано: "14-та добровольча дивізія СС «Галичина» і щойно прибула Бойова група 18-ї добровольчої дивізії СС тільки дуже незначною мірою є готовими до бойових дій"²³². За неналежної підтримки танковою й авіаційною технікою, за твердженням учасника битви генерала Вольфганга Лянге, 19 липня "14-та добровольча дивізія СС «Галичина» під час її розміщення на перших позиціях" виявила "низьку здатність до утримання позицій"²³³. 21 липня командир польового резервного батальйону дивізії гауптштурмфюрер СС Йоганнес Кляйнов передав у радіоповідомленні для СС-ФГА у Берлін, що дійсна кількість вояків багатьох дивізійних сотень невідома й підсумував: "Підрозділи різних частин 14-ї галицької дивізії СС розпорошені... Зв'язок із дивізією неможливий"²³⁴. Після масивної авіаційної атаки ВПС ЗС СРСР проти Бродівського угруповання німецьких військ протягом 19-21 липня сформована з українців дивізія Ваффен-СС та німецькі з'єднання були оточені й розбиті. Усього під Бродами опинилося понад 10000 її вояків, з яких приблизно 3000 загинули, понад 1000 потрапили в полон, 3000 відступили й понад 2000 переховувалися у місцевих селах та лісах, де більшість із них поповнили лави УПА, решта - пропали безвісти²³⁵.

німецьких полків та дивізій, були розбиті й офіційно розформовані. Наприклад, штаб командира Східних військ спецпризначення № 700, створений у листопаді 1942 р. в складі ГА "Центр" для контролю над Східними батальйонами № 633-637 і переведений у листопаді 1943 р. у підпорядкування 7-ї армії у Франції, був реорганізований у Полковий штаб спецпризначення № 700, у лютому 1944 р. отримав номер "752" і від квітня разом зі Східним артдивізіоном № 752 та 752-ю саперною сотнею перебував у складі 15-ї армії в Нормандії, де був розбитий. На основі штабу командира Східних військ спецпризначення № 721 25 квітня 1944 р. створено штаб Дивізії спецпризначення № 136, скерований 28 травня у підпорядкування 131-го армійського корпусу на ділянку охорони побережжя в Антверпен, де він був розбитий у вересні й офіційно розформований 30 жовтня.

²³²Geheime Kommandosache. FS. 15.7.1944. An O.K.H./GenStdH/Op. Abt. Generalfeldmarschall Model H.Gr.Mitte. Beurteilung der Lage am 15.7.1944 // BA, RH 19 VI/19, Bl. 244.

²³³Lange W. Korpsabteilung C vom Dniepr bis nach Polen, November 1943 bis Juli 1944 / Wolfgang Lange. - Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 1961. - S. 11-12.

²³⁴GPD [German Police Decrypt] 2874. No.1. 21.7.44, EE, LYZ de SPY 1519 SSDESG7No.IO 1445 472 DQH 6890. An SS FHA Berlin, von KDr Felders.Batl.14/NA (PRO), HW (Records created and inherited by Government Communications Headquarters) 16/17.

²³⁵Боляновський А. Дивізія "Галичина"... - С. 224-244; Боляновський А. Українські військові формування... - С. 390-394.

За подібним сценарієм залучено до фронтових дій 20-ту естонську дивізію Ваффен-СС, частини якої 25 липня спочатку зайняли другу лінію оборони поблизу місцевостей Ауга, Пурга та Пукова (Puhkova), тоді як дивізії СС "Нідерлянд" і "Нордлянд" і 11-та піхотна дивізія Вермахту зайняли передню лінію оборони. Однак у ході просування радянських військ естонські частини опинилися на першій лінії оборони. 25 липня радянські війська перейшли р. Нарва на ділянці 46-го полку, унаслідок чого великих втрат зазнали його 2-й батальйон і особливо 3-й батальйон, який майже повністю знищено. 2-й батальйон 47-го полку відбив усі атаки на лівому фланзі. Після нічних атак частин ЧА 26 липня 1-й батальйон 47-го полку був передислокований на фронт і 27 липня був атакований, унаслідок чого втратив 2/3 свого вояцького складу вбитими і пораненими. Того ж дня до бойових дій скеровано фузилерський батальйон СС № 20 під командуванням ваффен-гауптштурмфюрера Гандо Рууса, що зазнав значних втрат у місцевості Гундінурга. Під час евакуації з району Нарви від 26 липня до 10 серпня з перемінним успіхом тривали виснажливі бої, під час яких 45-й полк Г. Ріпалу забезпечив оборону його позицій; хоча 29 липня втрачено визначені для оборони висоти, наступного дня їх вдалося повернути, за що Ріпалу нагороджено Лицарським хрестом. 1 серпня у звіті ОКВ відзначено хоробрість естонських частин: "Ворог через великі вчорашні втрати не відновив свій контрнаступ на Нарвському перешийку. Тривають слабші наступи. В успішній відсічі останніх днів активну участь взяли Ш-й Германський танковий корпус під командуванням обергрупенфюрера СС і генерала Ваффен-СС Штайнера з Германськими добровольчими дивізіями СС «Норд-лянд» та «Нідерлянд», 20-ю естонською дивізією, 11-ю східнопрусською дивізією, а також скеровані на крайовий фронт частини Військово-морського флоту, військової артилерії та мінометні частини"²³⁶.

Після прориву 2 серпня радянських військ у районі Метскюла та Путкі для контрнаступу проти них скеровано щойно організовані Бойову групу Ріпалу (1-й батальйон 45-го полку й ще кілька підрозділів естонської дивізії) та реорганізований 46-й полк. Після того, як 10 серпня командування ЧА зупинило наступ на "Лінію Танненберга", у підпорядкування 28-го АКВ переведено штаб і 1-й батальйон, а до вечора того ж дня - решту структурних підрозділів 45-го полку²³⁷. 16 серпня частини ЧА опинилися віч-на-віч перед підрозділами 45-го полку та 30-ї піхотної дивізії і здійснили прорив південніше населеного пункту Караскі й далі у східному напрямку від болотистих місцевостей від с Праксі²³⁸. У другій половині серпня дивізійні полки № 45 "та № 46 об' єднано в Бойову групу Вента і скеровано на південь, щоб допомогти обороняти лінію р. Емайогі. У вересні естонська дивізія Ваффен-СС брала участь у боях проти ЧА й також зазнала значних втрат. Коли в середині вересня почався відступ Вермахту з Естонії, чимало вояків-естонців воювало проти радянських військових підрозділів і сотні з них загинули, а інші їх групи відступили до лісів, де стали учасниками національного партизанського руху, після чого дивізію перевели до Нойгаммера для відновлення²³⁹.

Наступ ЧА спонукав німецькі окупаційні установи вивчати плани об' єднання естонських прикордонних полків у ще одну дивізію. Як наслідок цього до кінця липня 1944 р. на основі німецького персоналу штабу розформованої 13-ї польової дивізії Люфтваффе

²³⁶*Tieke W.* Tragödie um die Treue... - S. 234.

²³⁷10.8.1944. 19,40 u. 20,20 I a-Tagesmeldungen XXVIII.A.K. // NA, T-312, roll 958, fr. 9149466, 9149454.

²³⁸16.8.1944. 19,30 Ia-Tagesmeldung XXVIII.A.K. // NA, T-312, roll 958, fr. 9149396.

²³⁹"Die estnische 20.Grenadier-Div. der Waffen-SS wird neu aufgestellt". Kurzgefaßte Übersetzungen aus dem estnischen Werk "Eesti saatusaad 1945-1960", Bd.1 // BA, MSG 2/3710.

створено штаб Дивізії спецпризначення № 300, що перейшов у розпорядження ГА "Північ". В оперативне підпорядкування штабу переведено естонські полки охорони кордонів. Улітку чотири з шістьох естонських прикордонних охоронних полків СС (полки № 2, 3, 4 та 6), посилені артилерією та штабом згаданої розформованої авіапольової дивізії, утворили Дивізію спецпризначення № 300 (*Division z. b. V. 300*), якою командував генерал-майор Ріхард Гьофер (Höfer)²⁴⁰. Дивізія обороняла ділянку фронту під Нарвою; до складу її першої бойової групи (або бригади) "Північ" увійшли естонські полки № 2 та 4, а до другої "Південь" - № 3 та 6. Естонські частини цієї дивізії наприкінці липня скеровано на другу оборонну лінію позицій, першу лінію оборони яких, крім німецьких з'єднань, утримувала 20-та естонська дивізія військ СС²⁴¹. У серпні та вересні 2, 3 та 4-й полки 300-ї дивізії спецпризначення вирішено дислокувати на правому фланзі Нарвської ділянки Східного фронту на північному узбережжі Чудського озера, 1 та 5-й прикордонні полки - на Емайогській ділянці цього фронту, а резервний полк - у Вільянді. У вересні полки скеровано на цю ділянку як резервні частини, але через відсутність транспортних засобів вони туди так і не потрапили; 1-й полк прикордонної охорони повністю розбито під час наступу ЧА, що почався 17 вересня, але деяким групам вояків 5-го полку прикордонної охорони та запасного полку вдалося прорвати кільце оточення й відступити з Естонії²⁴². Однак надії, покладені німецьким командуванням на нову дивізію, так і не виправдалися, оскільки улітку цілі підрозділи естонських вояків почали переходити до супротивника²⁴³. 18 вересня у складі Дивізії спецпризначення № 300, що була одним із найбільших з'єднань ГА "Північ", налічувалося 10268 осіб, з яких 6017 перебували у складі згаданих полків охорони кордонів та естонських охоронних батальйонів № 286, 288 та 289. Крім них до дивізії для оперативної взаємодії додано німецькі частини, зокрема артилерійський полк спецпризначення № 1018, батальйон саперів, польово-резервний батальйон спецпризначення № 300, танкову сотню № 285 та протитанкову сотню "Нарва". 18 вересня Дивізію спецпризначення № 300, сформовану для виконання обмежених у часі й просторі завдань, атакували частини 2-ї Ударної армії ЧА, що прорвали лінію фронту, після чого дивізія розпалася на декілька частин, що брали участь у бойових діях у болотистій місцевості поблизу озера Пейпус²⁴⁴. 286-й охоронний батальйон розгорнуто на лінії побережжя і у серпні сформовано резерв для 300-ї дивізії, разом з якою в битві під Нарвою брав участь також 292-й охоронний батальйон²⁴⁵.
Естонський прикордонний

²⁴⁰Divisionsstab z.b.V. 300:Stammtafeln. Stand: 1.Mai 1944 // BA, RH 26-300 (Divisionsstab z.b.V. 300); Divisionsstab z.b.V. 300: Angaben über Aufstellung, Unterstellung, Gliederung und Einsatz // BA, MStG 2 (Militärsgeschicht.Sammlung Ernst Dihlmann)/4486.

²⁴¹ Оперативная сводка 2Уд.А за первый день наступления (на 4.00 26.7.44) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://ww2doc.50megs.com/Issue24/Issue24_38.html

²⁴²Deutsche Übersetz, aus d. Bänden IV bis VII d. estn. Werkes "Estland u.die Esten im 2.WK" (Eesti riikja rahvas teis maailmasojas). Bd. 4: Aus Bd.IX ("VGrenschutzregimentern") // BA, MStG 2/4458; Einsätze estn. Einheiten im 2.WK. Zusammengestellt aus Veröffentlichungen v. Ernst Dihlmann. Hierin: 20.SS-Waffen-Gren.-Div.(estn.Nr.1); Div. z.b.V. 300 // BA, MStG 2/4486.

²⁴³ Див.: *Haupt W.* Deutsche Spezialdivisionen / *Werner Haupt.* - Wölfersheim; Berstadt: Podzun-Pallas, 1995.

²⁴⁴*Gaitit K.* Eesti piirikaitserügemendid... - P 76-96; Полки пограничной охраны; Сражения на территории Эстонии в 1944 году [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.okupatsioon.ee/rus/1940/ylev/ylev-_.html%23Heading711.htm

²⁴⁵Deutsche Übersetzungen aus den Bänden IV bis VII des estnischen Werkes "Estland und die Esten im 2.WK" (Eesti riikja rahvas teis maailmasojas). Bd. 5: Aus Band X ("Der Siegeszug der estnischen Einheiten") // BA, MStG 2/4459; Estonian Police Battalions [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.geocities.com/kossila/helml5.htm>

охоронний полк СС № 4 розформовано у вересні, усі інші сформовані з естонців полки охорони кордонів - у грудні²⁴⁶.

15-та латвійська дивізія військ СС, атакована дивізіями радянського 2-го Прибалтійського фронту, спочатку чинила активний опір наступові з'єднань супротивника, але до середини липня була деморалізована через великі втрати: 15 липня через оперативні помилки німецького командування був майже повністю знищений 32-й полк, унаслідок чого з понад 800 його вояків після бою живими залишилися тільки приблизно 200 осіб, тоді як інші полки втратили понад дві третини свого вояцького складу. У результаті цього дивізію повністю розбито в оборонних боях під Опочкою у липні 1944 р.²⁴⁷. Переважну більшість вояків, втрачених під час боїв від 10 до 18 липня 1944 р., вважали пропалими безвісти (а це понад 1000 вояків 15-ї дивізії, у тому числі у Гренадерських полках № 32 (607), 33 (233) та 34 (30), а також артилерійському полку (14)²⁴⁸). 20 липня залишки 15-ї латвійської дивізії Ваффен-СС були виведені з фронту в тил 18-ї армії, небоєздатних скерували на полігон Цемпельбург у Західній Пруссії для відновлення з'єднання, а усіх боєздатних військовослужбовців та артилерію передали до складу 19-ї латвійської дивізії військ СС. 9 серпня у північний сектор Східного фронту для посилення основних німецьких сил з метою наступальних та оборонних дій були скеровані німецька 83-тя піхотна дивізія і 19-та латвійська дивізія Ваффен-СС, розділена на невеликі бойові групи й підпорядкована протягом серпня-вересня 6-му корпусові військ СС, що у липні-вересні перебував у складі 18-ї армії ГА "Північ" (а від жовтня до кінця війни - у складі 16-ї армії спочатку в Латвії й від листопада в Курляндії). До 16 вересня німецьким дивізіям спільно з латвійськими частинами вдалося відбити всі атаки ворога, незважаючи на посилені танкові удари, підкріплені бомбардуваннями військової авіації ЧА. 25 вересня німецьким військам і латвійським частинам Ваффен-СС в успішних контратаках вдалося захопити територію на південь від Риги. Протягом 29 вересня на північній ділянці Східного фронту частини Вермахту і латвійської дивізії розбили радянську 100-ту стрілецьку дивізію й знищили велику кількість танків та іншу моторизовану техніку. У результаті цих боїв від 14 до 27 вересня радянські війська втратили загалом до 1000 танків або п'ять танкових корпусів, що на деякий час зупинило подальше просування з'єднань ЧА на територію країн Балтії²⁴⁹.

У Литві німецька спроба повторення радянського досвіду використання литовців на фронті виявилася неефективною й план творення ЛВР закінчився такою ж невдачею, як і вербування добровольців до литовської дивізії Ваффен-СС. Успішнішою була спроба творення литовського військового з'єднання, символічний зв'язок якого зі ЗС Німеччини виявився у його забезпеченні німецькими командним складом та озброєнням і у якому на відміну від організованого в той час із німців та естонців з'єднання (Дивізії спецпризначення № 300) було тільки кілька старшин-німців. У серпні 1944 р. укомплектовано Армію Оборони Вітчизни - ТАР (*Tevynes Apsaugos Rinktine - TAR /Heimwehr*), що за військовими стандартами щодо чисельного складу була бригадою. Її першими організаторами були капітани Йонас Чесна як командир й Ізідоріус Ятуліс як шеф штабу. Створено дислокований у Плінкшесе штаб ТАР, до якого увійшли такі відділи: 1-й (оперативний), 2-й (контррозвідувальний), 3-й, 4-й (фінансовий), 5-й, 6-й (суд) та 7-й (санітарно-ветеринарний). Вищий командний склад

²⁴⁶Tessin G. Die Stäbe und Trappeneinheiten... - S. 60.

²⁴⁷15. Waffen-Grenadier-Division der SS (lettische Nr. 1). Tätigkeitsbericht für die Zeit vom April bis 18. Juli 1944 // BA, RS 3-15, Bl.22; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 293. ²⁴⁸15.

Waffen-Grenadier-Division der SS (lett. Nr.1) // DDSt.

²⁴⁹Stöber H. Die lettischen Divisionen... - S. 334-336.

ТАР був таким: командир - німець, полковник (згодом генерал-майор) Вермахту Гельмут Медер, командир 1-го полку - майор А. Урбонас, 2-го полку - полковник Мечис Кареіва. Представники командування ГА "Північ", які підтримали творення ТАР, називали її за прізвиськом німецького командира "Бойова група Медера" (*Kampfgruppe Mäder*, литовською мовою *Maederio kovos grupe*). До 1-го полку увійшло 10 сотень, в яких незабаром налічувалося до 1900 вояків (у тому числі 566 у його першому батальйоні). Планували, що після доповнення укомплектованих двох полків ТАР третім буде створена Перша литовська піхотна дивізія, але цього задуму не реалізовано. На озброєнні ТАР були карабіни "МАС 1936" та "Маузер 98 к", 10 радянських гвинтівок "СВТ-40", 10 автоматів "МГ-42" калібру 7, 92 мм, малокаліберні кулемети конструкції Дегтярьова, а в 2-го батальйону також одна протитанкова гармата²⁵⁰.

Восени 1944 р. ТАР скеровано на оборонні позиції під Папілес, де у жовтні у фронтових боях проти радянських військ вона прикривала відступ німецьких з'єднань під м. Сива. У Жемаїтії обидва полки ТАР були розбиті військовими частинами 1-го Прибалтійського фронту ЧА на етапі проведення операції "Багратіон" поблизу Клайпеди під с Папіле і зазнали великих втрат унаслідок застосування радянським командуванням на цій ділянці, крім піхоти, танків "Т-34". Колишній вояк ТАР, згодом президент Литви Валдае Адамкус у книзі "Ім'я долі-Литва" згадував: "10 жовтня 1944р. під Мажейкяєм почався наступ радянської армії, і, змітаючи усе на своєму шляху, до містечка увірвалися російські танки. Більшість жемаїтійців із нашого полку полягли в бою. Це була остання спроба литовських солдатів закріпитися на жемаїтійській землі й зупинити росіян. Тим, які вижили, довелося лише відступити"²⁵¹.

Вцілілі сотні ТАР відступили до Східної Пруссії, де їх реорганізували в Литовський саперний батальйон (*Lietuvos Statybos Pionierviu Batalionai / Litauisches Bau-Battalion*) з 8-х сотень (понад 1000 вояків) і скерували на будівництво укріплень на Балтійському побережжі, незабаром після чого його оточили і разом із німецькими батальйонами ГА "Курляндія" знищили військові частини ЧА в "Курляндському казані". Військовослужбовці ТАР, котрі вижили, пішли у ліси, де поповнили антибільшовицькі загони. Подальші спроби творення литовських частин на боці Райху були безуспішними. 20-21 вересня 1944 р. Литовська Допоміжна Установа у Райху, яку очолював Йонас Паукштис, провела нараду щодо творення з литовських біженців у цій країні національних військових частин, які запропоновано очолити генералам Стасісу Раштікісу, С. Пундзявічюсу і К. Таллат-Лялпшу, але усі вони відмовилися від цієї пропозиції²⁵².

Хоча військові формування ЗС Німеччини, сформовані з жителів окупованих східних територій, діяли з перемінним успіхом, невдалий досвід їх використання у липні та серпні 1944 р. (втрати полків 162-ї піхотної (тюркської) та Добровольчої кадрової дивізії і Східних батальйонів Вермахту, розгром 14-ї української, 15-ї латвійської, 20-ї естонської та 30-ї російської дивізій Ваффен-СС і ТАР і критичні відгуки про дії 29-ї російської дивізії військ СС) зумовив поділ верхівки Райху на прихильників реорганізації або відновлення цих формацій і тих, хто прагнув їх розформування й використання їхніх іноземних вояків як робочої сили. Одним із головних і найпослідовніших речників останньої позиції від літа 1943 р. був райхскомісар України Е. Кох. На початку серпня 1944 р. шеф відділу преси РКУ Ф. Пфафферотт виклав його позицію

²⁵⁰ Gaidis H. L. A History of the Lithuanian Military Forces in World War II 1939-1945 / Henry L. Gaidis. - Chicago, IL: Lithuanian Research and Studies Center, Vydunas Fund, 1998. - P. 212. ²⁵¹ Adamkus V. Likimo vardas - Lietuva. Paantr.: Apie Laika, Ivykius, Zmones; Literaturinis Bendraut.: Valdas Bartasevicius / Valdas Adamkus. - Kaunas: Santara, 1998. - P. 21.

²⁵² Rastikis S. Kovose del lietuvos / Stasys Rastikis. - II dalis. - Vilnius: Lituanus, 1990. - P. 437 kt.

в записці "Допоміжні добровольці у Вермахті". Він твердив, що "німецьку перемогу можуть забезпечити тільки німецькі солдати", хоча для її досягнення мають бути залучені "усі сили Європи", зокрема "сили Сходу", але із застереженням: "Однак їх треба використовувати як робочу силу, а не у Вермахті!"*. Копію цієї записки представник МЗС Німеччини при райхскомісарі України фон Заукен (Saucke) 23 серпня переслав для зовнішньополітичного відомства в Берлін. Коментуючи її, Заукен констатував: "Повідомлення про добровольців у Вермахті, їх використання та їх вартість відповідає в основному принциповій позиції гауляйтера Коха, який дотримується тієї думки, що усі інонародні елементи центрального та південного східного простору, - також [навіть] ті, які відомі своїми антибільшовицькими позиціями - ... треба використовувати тільки у процесі праці на Батьківщині (у Райху -А. із.)"²⁵³. 9 серпня А. Гітлер, поділяючи недовіру Гімлера та Коха до вихідців з окупованих східних територій на німецькій військовій службі, наказав звільнити усіх "російських допоміжних добровольців" з німецьких військових частин на Сході й скерувати їх на роботу до Райху²⁵⁴.

Проте намір розформування іноземних збройних формацій, укомплектованих із жителів окупованих східних територій, не реалізовано, й потреба в нових людських резервах для діючої армії таки взяла верх над недовірою нацистів. В умовах воєнної кризи улітку 1944 р. він виявився неактуальним. Інонаціональні формації продовжували використовувати як військові одиниці, хоча деякі з них переведено під контроль інстанцій СС (зокрема СС-ГА) і з часом використано для творення інонаціональних з'єднань Ваффен-СС. Однак, оскільки більшість цих формацій перебували у підпорядкуванні

* Ф. Пфафферотт засудив "змішування німецьких солдатів з іноземними елементами", унаслідок чого на 10 солдатів Вермахту припадали принаймні один чи двоє, котрі взагалі не розмовляли німецькою, передовсім "росіяни, узбеки або туркестанці". Він висловив побоювання, що настрої цих вояків "іноземних національностей" можуть передатися німецькому військові. Шеф відділу преси РКУ, аналізуючи досвід використання "допоміжних добровольців", підсумував, що "гіві" так само, як відділи "Шума" в поліції, "насправді не боролися" й "не допомагали заощаджувати німецьку кров", а тільки негативно впливали на деяких німецьких солдатів та "подавали їм поганий приклад" і німці перебрали на Сході "звички людей цього простору". Під час відступу Вермахту підтверджено, що від "гіві" багато німців перейняли їх пасивність (тобто не бажали воювати). Те, що вояки-німці переймали спосіб мислення "допоміжних добровольців", призвело до того, що замість того, щоб бути налаштованими проти "гіві" як "загрози розкладу", вояки-німці налагоджували з ними добрі стосунки, унаслідок чого німецькі солдати в окремих з'єднаннях або тилових комендатурах разом із "гіві" "з цілком помилкового розуміння товариськості" своїми діями створювали солідарний спільний "фронт проти поліції або органів Вермахту". На підставі цього він робив висновок: "Тому з національних та військових міркувань видається доцільним вилучити з війська усіх іноземних «гіві» й попутних людей зі Сходу. Тим самим ударна сила німецького Вермахту на Сході тільки зростає... Тисячі місцевих «гіві» могли б краще використати на роботі у Райху, ніж на транспортних засобах... Загін, зокрема у німецькому Вермахті, може складатися тільки з німців". Пфафферотт твердив, що Райх зможе перемогти "тільки з німцями" й "на Сході можна перемогти лише тоді, коли цих чужих нам людей зі Сходу буде усунуто з війська" і резюмував: "Тому тисячі «гіві» та інших перебіжчиків потрібно використовувати на праці у Райху!".

²⁵³ Die Hilfswilligen in der Wehrmacht // PA AA, Vertreter des AAb. Reichskommissar für die Ukraine, R 27295, Bl. 342119-342127.

²⁵⁴Notiz. Stellv. Chef/WFSt (Warlimont) zur Mittagsslage am 9.8.1944: AO d. Führers, alle rass. Hiwis aus d. im Osten eingesetzten Truppen zu entfernen und dem Arbeitseinsatz zuzuführen; gKdos. FS (As) Führerbefehl mit AO Chef OKW v. 10.08.1944: Wiederherstellung d. Disziplin und Neuaufstellg. d. Einheiten d. Ostwehrmacht. Entfernung von Hiwis, Zivilpers. u. dergl. und deren Abgabe. Arbeits einsatz // IfZ, MA-185; NA, T-77, roll 869, fr. 006020-006021, 006011-006013, 006018-006019.

сухопутних військ Німеччини, міжвідомча боротьба за ці формування між інстанціями СС і Вермахту не припинилася. Тоді як політичні питання "акції Власова" вирішували інстанції СС і тільки військові питання - структури, підпорядковані ОКГ і ОКВ, більшість формувань Добровольчих з'єднань офіційно залишились під юрисдикцією Вермахту, що зумовило подальші спроби підпорядкування їх військам СС. Послабленню впливів Вермахту на змінну політиці стосовно Добровольчих з'єднань сприяли арешти нацистськими карально-поліційними службами тих військових діячів таємної антигітлерівської опозиції, які у попередні роки підписували нормативні розпорядження, пов'язані з порядком використання Східних військ та правами їх військовослужбовців (або іншим чином обстоювали необхідність зміни східної політики Німеччини й були причетні до творення іноземних формувань із громадян СРСР). Зокрема, за організацію замаху на життя А. Гітлера 20 липня 1944 р. були заарештовані й страчені шеф Абверу В. Канаріс, керівники оргвідділу ГШ СВН Г. Штіфф, К. Штауффенберг і Б. Клямрот, А. Роенне з ОКГ, колишній командир Азербайджанського легіону Н. Юкскюль-Гілленбаум, а генерал-квартирмейстер ОКГ Е. Вагнер та генерал-майор Г. Трескофф закінчили життя самогубством. Крім інших прихованих опонентів гітлерівського режиму страчено також відомого діяча МЗС Німеччини Ф. В. Шуленбурга²⁵⁵. Після цих репресій значно применшилося значення тих представників вищого офіцерського складу ОКГ, які до 20 липня співпрацювали з опозиціонерами і тих, котрі хоча й не брали безпосередньої участі в організації замаху, але критично оцінювали політику Гітлера на Сході Європи, були прихованими опозиціонерами режиму і в міру можливостей намагалися покращити статус іноземців у ЗС Німеччини. Це призвело до подальшого посилення позицій інстанцій СС, у тому числі їх впливу загалом на політику й, зокрема, на політику Райху щодо жителів колишніх окупованих Вермахтом східних областей

Восени 1944 р. Г. Бергер схвалив ряд заходів, що мали якоюсь мірою "розрядити напругу" серед частини іноземних вояків Ваффен-СС, які були невдоволені політикою Райху й не бажали воювати за нього. Оскільки у той час під егідою Головного командного управління СС відбувалося відновлення розбитих естонської, латвійської та української дивізії й творення нових іноземних збройних формувань, керівництво СС-ГА, за порозумінням із СС-ФГА з метою не допустити розходжень між цими двома головними управліннями Ваффен-СС, втілило у життя подальші змінну політиці щодо іноземних формацій військ СС. Обстоюючи потребу цих координаційних кроків із СС-ФГА, 23 серпня 1944 р. штандартенфюрер СС Е. Шпаарманн аргументував у листі шефові Головного управління СС Г. Бергеру: "При творенні іноземних з'єднань СС треба виходити з того, що керівництво СС-ГА щодо [їх] планування, формування, організації, обсади командних посад та політичної підготовки підійшло до того моменту, коли з'єднання перейшли у розпорядження Головного командного управління СС"²⁵⁶.

Оскільки проблему нестачі німецьких офіцерів у військах СС не вирішено до останніх місяців війни, Г. Бергер наказав прискорити підготовку національних під-старшинських і старшинських кадрів іноземних з'єднань. 7 листопада 1944 р. у листі Г. Ютнеру він писав: "У процесі співпраці з іноземними Добровольчими з'єднаннями усе частіше надходять однакові скарги про помилки та недоліки німецького кадрового персоналу. Зокрема, підстаршини, як правило, взагалі не вміють поводитися з людьми

²⁵⁵Див.: *Fest J. Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933-1945 / Joachim Fest.* - London: Weidenfield & Nicolson, 1994.

²⁵⁶Der Rf-SS. SS-HA-Amtsgruppe D. Freiwilligen-Leitstelle D 1/3 i-k-Az.: 870 Dr. O. /Dk. Berlin-Granewald, 23.8.1944. Betr.: Aufstellung fremdvölk. Verbände im Rahmen d. SS. Der Stabsführer d. Amtsgruppe D. SS-Standartenführer // BA, NS 31/42, Bl. 14.

і роблять багато психологічних помилок, які дуже небажано впливають на ентузіазм [*begeisterte Stimmung*] добровольців. Вони також трактують свої службові посади часто як спокійні пости й тому формують серед іноземців поганий образ німецького вояка... Один з критичних пунктів полягає у тому, що добровольців трактують і вони явно почуваються дещо «меншовартісними». Цьому можна легко зарадити, якщо залучити і використати у бойових діях більшу кількість місцевих старшин і передовсім підстарший. Придатні для цього кадри безумовно є". Бергер навів такі аргументи на користь радикальних змін: "Буде усунуто постійні погані настрої та тертя, котрі виникають через співпрацю з непридатним німецьким кадровим персоналом, і котрі, як свідчить досвід Вермахту, вже тривалий час є нестерпним вантажем. Буде спростовано аргумент ворожої пропаганди, а саме, що тільки у складі Червоної Армії усі союзники воюють під місцевим командуванням, тоді як вони ж на німецькому боці є тільки «гарматним м'ясом». Оскільки іноземні добровольці, передовсім зі Сходу, покладають великі сподівання на сповнене розуміння ставлення до них СС, усім цим справам від початку треба приділити важливу увагу. Тому я передовсім пропоную у великій кількості вишколювати і використовувати підстарший та старшин у місцевих частинах. У такому випадку німецький кадровий персонал можна суттєво зменшити й звільнені кадри використати у німецьких частинах. Німецький кадровий і основний командний персонал повинен залишатися тільки у штабах і в управлінні; кожне хибне втручання у внутрішні справи добровольців від самого початку приречене на невдачу"²⁵⁷.

На цьому Г. Бергер не зупинився й 20 листопада 1944 р. переслав Г. Гімлеру доповідну записку під заголовком "Об'єднання і централізація іноземних частин у рамках Ваффен-СС", у якій вказав на потребу заміни іноземним підстаршинським персоналом німецького підстаршинського персоналу як такого, що не виправдав покладених на нього сподівань роботи зі специфічним інонаціональним вояцьким контингентом з його власним менталітетом: "У процесі співпраці між іноземними добровольчими з'єднаннями і Збройними силами Німеччини виникали постійні тертя й погані настрої. Німецькі старшини й особливо підстаршини не були скеровані до командування іноземними з'єднаннями на підставі їх [професійної] придатності і не зуміли пристосуватися до зовсім іншого менталітету їх особового складу і поводитися з людьми правильно. Через незнання усіх історичних і народних передумов почалися психологічні помилки, які частково негативно вплинули на командування частинами та їх випробування". Бергер не обмежився критикою поведінки німецьких підстарший і пішов ще далі, пропонуючи перевести до новостворюваних іноземних з'єднань військ СС військовослужбовців іноземних формувань Вермахту. На підставі сказаного шеф СС-ГА зробив радикальний висновок: "Представники окремих національностей хочуть не боротися тільки як найманці у німецькому війську, а почуватися рівноправними й рівновартісними союзниками, які воюють у власних організованих об'єднаних військових з'єднаннях за їх національні цілі та визволення їх Батьківщини. Піднесення рівня бойової моралі цих добровольців може набагато краще відбутися завдяки пропаганді, що опирається на власне об'єднане збройне з'єднання з відповідної народної групи"²⁵⁸.

9 грудня Е. Шпаарманн, реагуючи на директиви шефа СС-ГА, у листі керівництву СС-ФГА звернув увагу на необхідність призначення іноземців на командні й вищі

²⁵⁷11.44. Betr.: Landeseigene Führer- u. Unterführerkorps in fremdvölkischen Freiw.-Verbänden // BA, NS 31/42, Bl. 47.

²⁵⁸20.11.1944. Betr.: Vereinheitlichung u. Zentralisierung der fremd völkischen Einheiten in den Rahmen d. W.-SS. An den Reichsführer-SS Berlin SW 11. SS-Obergruppenführer // BA, NS 31/42, Bl.48.

адміністративні посади у створюваних тоді кавказьких і східнотюркських з'єднаннях і запланованому для творення арабському з'єднанні Ваффен-СС²⁵⁹. У політиці щодо іноземних формувань військ СС у СС-ГА розробляли плани переведення до їх складу військових частин, адміністративно підпорядкованих генералові Е. Кестрінгу. Одним із перших кроків на шляху до цього мало бути запровадження посади, конкурентної до генерала Добровольчих з'єднань - посади інспектора іноземних з'єднань Ваффен-СС, до компетенції якого мали поступово перейти справи усіх інонаціональних формувань ЗС Німеччини. 1 грудня керівник Управлінської групи "Д" запропонував організаційно підпорядкувати цій інспекції спочатку Індійський легіон, Східнотурецьке з'єднання Ваффен-СС, заплановані тоді для творення Кавказьке з'єднання Ваффен-СС та арабське з'єднання Ваффен-СС. Шпаарманн додав до своїх пропозицій схему, що визначала ієрархію підпорядкування нового інспектора, на посаду якого він пропонував призначити колишнього командира Індійського легіону Ваффен-СС оберфюрера СС Гайнца Бертлінга й просив подати відповідне клопотання про це райхсфюрерові СС²⁶⁰. Такий проект, однак, не реалізовано. Причиною цього було те, що з метою подальшого підпорядкування військам СС іноземних формувань Вермахту в січні 1945 р. Г. Бергер не прагнув скасування посади генерала Добровольчих з'єднань (котрі вважали резервними), а домагався його переведення з підпорядкування ОКГ у підпорядкування райхсфюрерові СС на тій підставі, що він був командувачем резервних військ²⁶¹. Крім того, 9 січня за поданням Г. Бергера Г. Гімmlер підписав наказ про урівняння в правах іноземних добровольців із німецькими вояками Ваффен-СС у військових судах²⁶². Подальші зміни стимулювала директива И. Геббельса від 15 лютого для німецьких пропагандистських установ, у якій формально заборонено будь-яку форму дискримінації усіх європейських - особливо слов'янських - народів. Бергер отримав копію цієї директиви від Гімmlера і негайно передав її усім своїм департаментам як наказ райхсфюрера СС. Відразу ж після цього шеф СС-ГА доручив підібрати форми та кольори національних емблем для добровольців зі Сходу. Бергер передбачав, що спільні бойові дії і спільно пролита кров зміцнили б зв'язки між німцями й іншими європейськими народами і унеможливили б нову братовбивчу війну на території Європи²⁶³.

Однак реалії не завжди підтверджували реалізацію "добрих намірів". 2 грудня 1944 р. Е. Шпаарманн вніс певні корективи, що передбачали суворий контроль СС-ГА за підвищенням у ступенях і надання старшинських ступенів політично лояльним іноземним кандидатам на офіцерські ступені²⁶⁴. 9 грудня він поінформував Ф. Р. Арльта про те, що треба стримати поповнення лав 600-ї піхотної дивізії Вермахту (російської) колиш-

²⁵⁹Amtsgruppe D - Oststelle. D I/4k u. 5k - Dr. O. /Hai. AZ: V/30/a. Tgb.Nr: 398/44. Betrifft: Führerstellenbesetzung bei den orientalischen SS-Verbände (Osttürkischer Waffenverband, geplanter Kaukasischer Waffenverband und geplante Arabische Legion). An das SS-FHAz.Hd. SS-Brigadef. Katz II a. SS-Standartenführer // BA, NS 31/42, Bl. 53-54.

²⁶⁰Der Ref-SS. SS-HA-Amtsgr D. Oststelle - D I/4k-5k. Tgb. Nr.374/44a. Berlin-Grunewald, 1.12.1944. Betr.: Schaffung e. Inspektion für fremdvölkische (oriental.) SS-Verbände aus den Osten u. Südosten. SS-Standartenführer // BA, NS 31/42, Bl. 49.

²⁶¹Ch. SS-HA an Rf-SS v. 12. Januar 1945. gez. Berger // IfZ, MA-332; NA, T-175, roll 135, fr. 006899-006900.

²⁶²SS-Richter bei Rf-SS an HA SS-Gericht, 09.01.1945: Befehl Rf-SS über Gleichstellung ausländischen Freiwilligen mit reichsdeutschen SS-Männern in d. SS-Gerichtsbarkeit // IfZ, MA 295; NA, T-175, roll 5, fr. 000490.

²⁶³Neulen H. W. Europa und das Dritte Reich... - S. 168.

²⁶⁴Amtsgruppe D - Oststelle - DI / 5k. 2.12.1944. Tgb. Nr.338/44. Az.: V/20 Dr.O/Dk. Betr.: Beteiligung des SS-Hauptamtes bei der Einstufung, Beförderung usw. von fremdvölkischen Waffenführern. An

німи військовополоненими, завербованими з представників неросійських національностей²⁶⁵. Водночас у політиці СС-ГА збережено "расову дискримінацію", що виявлялася у забороні близьких стосунків із німецькими дівчатами воякам-"негерманцям", яких також заборонено називати "есесівцями" й присвоювати їм ступені "СС". 10 листопада Шпаарманн наказав не допускати до того, щоб німецькі дівчата мали інтимні стосунки "з особами іноземного походження", бо на підставі директив расово-політичного управління СС-ГА і 4-го управління РСГА будуть покарані не тільки чоловіки-іноземці, а й дівчата, щодо яких застосують штучне переривання процесу вагітності²⁶⁶. 21 листопада він же порадив "делікатно роз'яснювати" іноземним воякам Ваффен-СС, що в інтересах "збереження расової чистоти" німці не схвалюють "расового змішування" з ними, мотивуючи це так: "Можна наголошувати, що змішування не є в їх інтересах, оскільки суміш для нас є набагато менше вартісною, ніж обидві раси самі по собі"²⁶⁷. Оскільки вже восени 1944 р. іноземці склали переважну більшість вояцького складу військ СС, тоді ж підтверджено їх правовий статус, що відрізнявся від правового статусу німців. З серпня видано розпорядження про відмінності у формах вітання та службових ступенях між німцями та іноземцями у складі військ СС, у яких підтверджено відмінність у рангах військ СС між німцями та іноземцями, до військових звань яких і далі замість літер "СС" додавали слово "ваффен-"²⁶⁸. 14 грудня Східне бюро Управлінської групи "Д" заборонило присвоювати ступені "СС" воякам Східно-турецького з'єднання Ваффен-СС, котрі, як і раніше, могли отримувати тільки ступені з додатком "ваффен" (наприклад, ваффен-унтерштурмфюрер)²⁶⁹. У розпорядженні від 26 лютого 1945 р. Г. Бергер підтвердив заборону Гімmlера носити руни "СС" усім представникам "негерманських народів", однак наголосив при цьому, що іноземний контингент - не найманці, а європейські добровольці, які воюють за власні національні інтереси: "Райхсфюрер СС отримав на руки фото, на яких туркестанці носять на уніформах руни СС і ще раз вказав на те, що у майбутньому він буде найсуворіше карати усіх співробітників Управлінської групи «Д», які не покладуть цьому край. Руни СС носять усі визнані придатними для цього [особи] з Німеччини й Германських країн, усі решта [військові] частини інших народів носять власні національні відзнаки. Цілком нерозумно надавати народам руни СС й наочно демонструвати те, що вони є нічим іншим, як найманцями, тоді як те, що вони мають свої національні відзнаки, свідчитиме, що вони борються за власну свободу та за свою Батьківщину"²⁷⁰.

das SS-FHA, IA, Org. Der Stabsführer der Amtsgruppe D gez. Spaarmann, SS-Standartenführer // BA, NS 31/42, Bl. 50.

²⁶⁵Der Rf-SS. SS-HA-Amtsgruppe D. Oststelle - D I/5k. Tgb.Nr.399/44. Az.: V/20a Dr.O/W/Dk. Berlin-Grunewald, 9.12.1944. Betr.: Aufstellung der I.Wlassow-Division // BA, NS 31/42, Bl. 51. ²⁶⁶ Amtsgruppe D - Oststelle. D I/5k - Ref.2 Hn./Hal. AE/III/30/a. Berlin-Grunewald, den 10.11.44.

Betr.: Verbindungen zw. deutschen Mädchen u. fremdstäm. SS-Angehörigen. Der Stabsführer d. Amtsgr. D. SS-Standartenführer // BA, NS 31/28, Bl. 71.

²⁶⁷Der Rf-SS. SS-HAAGruppe D - Oststelle. Betr.: Verbindungen zwischen deutschen Mädchen und fremdstämmigen SS-Angehörigen // BA, NS 31/28, Bl. 72.

²⁶⁸Befehl v. 03.08.1944: Grassbestimmungen und Dienstgradangleichung für deutscher und fremdvölk. Unterführer und Männer (78 027/2) // IfZ, MA-237; NA, T-354 - Miscellaneous SS Records (Einwandererzentralalle, W-SS u. SS-Oberabschnitte), roll 160, Bl. 6193.

²⁶⁹Der Rf-SS. SS-HA. Amtsgr. D Oststelle. Berlin-Grunewald, d. 14.Dez. 44. Betr.: Einstufung Fremd völkischer zu Waffenführern. An das SS-FHA Iia z. Hd. SS-Ostuf Fischer // BA, NS 31/42, Bl. 78. ²⁷⁰ Der Chef d. SS-HA h.d. SS-HA Be./R.-Adj.Tgb.Nr.23/45/71 58. Berlin-Grunewald, den 26.2.45.

Betr.: Tragend.Siegranen. And. AmtsgruppeD. gez. Berger SS-Obergruppenführ.u. Gen. d. W-SS // BA, NS 31/42, Bl. 60.

За певної підтримки Г. Бергера політична лінія Ф. Р. Арльта щодо розширення прав військовослужбовців іонаціональних формувань військ СС, укомплектованих зі слов'ян, призвела до того, що в останні місяці німецько-радянської війни їх справами займалися вже не тільки політичні управління СС-ГА й "технічні" відділи СС-ФГА, а й Головне управління СС у справах раси й поселень (РуСС-ГА), політика якого стосовно військових формувань із жителів тоді вже неокупованих східних областей була дещо амбівалентною. З одного боку, унаслідок потреби нових резервів це відомство не переймалося колишніми суворими расовими вимогами до кандидатів на зачислення до Ваффен-СС, хоча деякі його функціонери мотивували це у доволі неперекірливих висловах. Зокрема, на зламі 1944-1945 рр. один із керівних діячів РуСГА-СС Радущ, який роками забезпечував проведення призову рекрутів до Ваффен-СС на окупованих територіях, у виступі перед вищими чинами СС факт послаблення расових критеріїв при зачисленні іноземців до військ СС прокоментував доволі цинічно: "Це військове явище. Ці солдати так само можуть носити уніформи Вермахту, як і ми - все одно вони є тільки засобом для [досягнення] мети й після війни ми знову знімемо з них ці уніформи". Однак тональність подібних заяв була доволі таки несвоєчасною, оскільки від 1944 р. укомплектованість і тим самим боєздатність військ СС усе більше і більше залежали від поповнення іноземними рекрутами й вищим функціонерам СС доводилося бути обережними із заявами, що могли звести нанівець і без того малоефективні кроки, спрямовані на поповнення резервів військ СС. Тому через кілька тижнів згадану заяву засудив навіть причетний до опрацювання сумнозвісного Генерального плану "Схід" керівник відділу "ІІ-Б" у справах національностей в РСГА штандартенфюрер СС Ганс Еліх, який виявився більшим реалістом, ніж його колега. 30 січня 1945 р. Еліх визнає листі шефові штабу РуСГА-СС Фріцеві Швальму, що подібні висловлювання, якщо про них стане відомо іноземним воякам військ СС, можуть завдати великої шкоди політиці інстанцій СС²⁷¹. Як наслідок "зміщення акцентів" у політиці щодо іноземців високопосадові функціонери РуСС-ГА навіть змушені були висловлювати зацікавлення станом соціального забезпечення зачислених до Ваффен-СС іноземців, зокрема й східноєвропейців. Наприклад, 15 вересня 1944 р. РуСС-ГА видало розпорядження про опіку родин іноземців у військах СС, а 19 лютого 1945 р. Управління у справах утримання військовослужбовців Ваффен-СС РуСС-ГА звернулося до організаційного відділу "1 а" 2-го управління СС-ФГА із запитом про те, "як наказано забезпечити опіку та постачання у Гренадерській бригаді Ваффен-СС (білоруській) і в який спосіб задовольняти потреби цих добровольців"²⁷².

Значно більше покращенню становища іноземних вояків зі Сходу на той час сприяв Е. Кестрінг. Якщо у попередні воєнні роки спробам зміни політики Третього Райху щодо окупованих східних територій передувало творення Східних військ, в останні місяці війни зміні східної політики цієї країни передувала подальша "лібералізація" у ставленні командування Вермахту до вихідців із СРСР у формуваннях Добровольчих з'єднань. 10 січня 1945 р. була організована Інспекція виховання і вишколу російських з'єднань сухопутних військ і Добровольчих з'єднань (*Inspektion für Erziehung und Ausbildung der russischen Verbände des Heeres und der Freiwilligenverbände*), яку очолив генерал-майор (наприкінці війни генерал-лейтенант) Александр Боркуїн (Alexander Bourquin), котрий контролював російські та інші іноземні з'єднання Вермахту в справах

²⁷¹ Heinemann I. "Rasse, Siedlung..." - S. 543, 543f.

²⁷² RdFS Chef RuSHA-SS v. 15.09.1944: Abkomandierang v. Fürsorgekommandos z. Betreuung v. geflücht. Familienangehörigen dt. u. ausländ. SS-Freiwilliger // IfZ, MA-434; NA, T-175, roll 224, fr. 003196; RuSHA-SS. Amt f. Angehörigenunterhalt im Ausland. Betr.: Fürsorge u. Versorg, f. die Waffen-Gren. Brig. d. SS (weissruth.). SS-Standartenführer // BA, NS 31/42, Bl. 63.

формування й спорядження, у тому числі 600 та 650-ту піхотні дивізії Вермахту (російські). 16 березня відбулося її перейменування в "Інспекцію для місцевих солдатів та Добровольчих з'єднань" (*Inspektion für landeseigene Soldaten und Freiwilligenverbände*), що була оголошена керівною службовою установою Вермахту в усіх питаннях надання інформації, призову й опіки вояків "східних народів". Підтверджено запроваджені у 1944 р. зміни, згідно з якими вояків Добровольчих з'єднань та представників допоміжного персоналу з окупованих раніше східних територій називали "східні добровольці" або "добровольці зі Сходу в німецьких частинах (колишні допоміжні добровольці)"²⁷³. Діяльність російських пропагандистів скеровано так, щоб їхні вислови не викликали невдоволення представників інших національностей²⁷⁴. 8 березня розроблено проект про форми взаємних вітань німецьких вояків та військовослужбовців Добровольчих з'єднань²⁷⁵. Після кількох інших наказів 25 березня Кестрінг розіслав командирам колишніх Східних військ та штабним офіцерам " місцевих з'єднань" для ознайомлення пакет директив та розпоряджень за останній рік про покарання, форми заохочення, вишкіл вояків цих формувань та поширення пропаганди серед них²⁷⁶.

Проте, за умов нацистської держави й небажання керівників НСДАП і РСГА покращувати становище "східних добровольців", узагальнюючі положення про іонаціональні формування, створені у складі Вермахту з вихідців із СРСР, прийнято з великим запізненням - менше, ніж за півтора місяця до капітуляції німецьких військ. Ці розпорядження, навіть якщо вони й полегшували становище іонаціональних вояків і враховували їхні інтереси, були прийняті занадто пізно, щоб хоч якось вплинути на психологічний стан цих людей, їх бойову мораль і взагалі бажання воювати на боці Третього Райху. До капітуляції Вермахту у військових частинах Добровольчих з'єднань збережено расовий підхід і дискримінацію у правах у різних формах щодо ненімців, а серед німецьких офіцерів - панівні позиції нацистських ідей. На початку 1945 р. підтверджено дію запровадженого у Ваффен-СС положення від 1 грудня 1944 р. про те, що "східні добровольці" не можуть одружуватися на німкенях із Райху (райхсдойче) або етнічних німкенях (фольксдойче) і що тільки естонців та латвійців можна "трактувати як військовослужбовців Германських народів"²⁷⁷. Водночас відбулося запровадження посади "офіцерів у справах націонал-соціалістичного виховання при службових установах генерала Добровольчих з'єднань"²⁷⁸. Очевидно, що було нелогічно запроваджувати індоктринацію нацистською ідеологією німецьких офіцерів цих формацій у період найбільших поразок Райху, оскільки ідеологія НСДАП ніколи не була популярною серед іонаціональних вояків навіть у період найбільших перемог Вермахту і у квітні

²⁷³BA, RHD 31/20 Grundsätze für die Erziehung rassischer Freiwilligenverbände, o.D.; O.Qu./Qu.2. A.H.Qu., den 10.1.1945. Betr.: Volkstummässige Aufschlüsselung der Freiwilligen aus dem Osten in deutschen Einheiten // BA, RH 20-14/67.

²⁷⁴General der Freiwilligen-Verbände im OKH. IV 1/434/45. H.Qu. OKH, den 13.Jan. 1945. Betr.: Prop.-Weisung. (Amtliche und halbamtliche Äußerungen von maßgeblicher deutscher und landeseigener Seite über das Verhältnis des rassischen Volkes zu den nichtrassischen Völkern im gemeinsamen Kampf gegen den Bolschewismus) // BA, RH 2/2728, Bl. 31-34.

²⁷⁵Anlage zu Gen.d.Freiw. Verb. III Nr./45 geh. v.8.3.45 // BA, RH 2/2728, Bl. 48.

²⁷⁶General der Freiwilligen-Verbände im Oberkommando des Heeres. I Nr. 3/500/45 geh. Geheim! Mitteilungen für die Kommandeure der Osttrappen und Stabsoffiziere für landeseigene Hilfskräfte (Zusammenfassung der noch gültigen Bestimmungen und Verfügungen aus den Mitteilungen usw. Nr.1 bis 16). 25.3.1945 // NA, T-78, roll 110, fr. 6031891-6031934.

²⁷⁷OKW Az.13 hNSF w/g (J) Ia Nr. 1769/44 geh. V.l. 12.44 // NA, T-78, roll 110, fr. 6031919.

²⁷⁸Die NS-Führangsoffiziere b. d. Dienststellen d. Generals d. Freiwilligen-Verbände // NA, T-78, roll 110, fr. 6031922.

1945 р. ідеї нацистів не поділяли або в них розчарувалися більшість навіть тих німецьких військовослужбовців ЗС Німеччини, котрі формально були членами цієї партії.

Помилковим було також рішення зберегти до останніх днів війни переважно німецький командний склад у формуваннях Добровольчих з'єднань, що викликало невдоволення іноземних військовослужбовців. Командування ЗС Німеччини було переконане, що поліетнічний характер і присутність німців у цих формаціях завадять нені-мецьким воякам створити більші національні групи й підготувати антинімецькі змови. Як наслідок у змішаному німецько-російському командному складі більшості згаданих формувань на вищих командних посадах до останніх днів війни були німці. Наприклад, на 15 квітня 1945 р. Російський батальйон № 412 мав такий штаб: командир - гауптман Пауль Антон Зглінітський (у нім. документі - Zglinitzki), ад'ютант - лейтенант Мербах, 1-й офіцер-ординарець - лейтенант запасу Гайнц Кірхлінне, 2-й офіцер-ординарець - гауптман Фьодор Філімонов, бухгалтер частини - штабний інтендант Георг Грютцнер, батальйонний лікар - Єфім Чернов. У 1-й сотні цієї частини командиром був обер-лейтенант Германн Альтманн, командиром взводу - лейтенант Віктор Юрков, у 2-й сотні командиром був лейтенант Райнгольд Трайхельт, командиром відділення - лейтенант Міхаїл Муравйов, у 3-й сотні командиром був обер-лейтенант Гойзер, командиром відділення - лейтенант запасу Гельмут Кох, у 4-й сотні командиром був гауптман Тген, командиром відділення - лейтенант Віктор Феоктістов²⁷⁹.

Дуалізм і непослідовність політики націонал-соціалістичної Німеччини зумовили те, що, незважаючи на надання військовослужбовцям Добровольчих з'єднань найбільших прав порівняно з усіма попередніми роками, вони не мали особливих симпатій до Райху²⁸⁰. 9 березня 1945 р. у звіті відділу "1 ц" штабу 94-ї піхотної дивізії констатовано, що більшість східних військовослужбовців поводяться стримано, тоді як меншість є попутниками²⁸¹. 17 березня шеф штабу 14-ї армії, рекомендуючи посилити пропаганду в формуваннях, причислених до Добровольчих з'єднань, підтвердив: "Подальший несприятливий розвиток становища на Сході, як і раніше, негативно впливає на настрої східних добровольців. Кількість тих, які зголосились приєднатися до акції Власова, є малою, оскільки більшість східних добровольців побоюються бути скерованими на Схід і потрапити до рук більшовиком. .. Більшість східних добровольців зайняли вичікувальне становище"²⁸². Водночас багато українських вояків різних формувань ЗС Німеччини у період підступу радянських військ до Берліна не вірили у можливість перемог Вермахту. У записці, переданій на початку 1945 р. для АВП ОКВ, констатовалося, що "одна частина українців дезертирує з частин Вермахту і... друга частина подає рапорти німецькому командуванню про «перекидку на совєцьку територію», в запілля, [а] третя частина (основна маса), що перебуває в німецьких формаціях (Вермахт, УВВ, РОА, поліції, СС і т. п.) - це народ, який в любую підходящу хвилину перейде до УПА чи, як мінімум, співчуває їй"²⁸³. У повідомленні фронтової

²⁷⁹Geheim. Truppenteil: Russ.-Batl.412. Aufstellender Wehrkreis: XII. Ersatztruppenteile: Freiw. (Russ.) Stamm-Rgt.4, Münsingen. Offiziers-Stellenbesetzung. Stand vom 15.4.1945. gez. Zglinitzki, Hauptmann und Batl.-Führer // ВА-МА. - RH 20-14/67.

²⁸⁰Несин А. О политических настроениях в РОА / Алексей Несин // НИWRP, Boris I.Nikolaevsky Collection, SeriesNo.201, Box 258, File 21 (201-7).

²⁸¹94. Inf. Div. I c Div. Gef. Std., d. 9.3.1945. Betr.: Auswirkung der Wlassow-Aktion b. d. Ostfreiwilligen. An Gen. Kdo. XIV.Pz. Korps. Der erste Generalstabsoffizier, Major i. G // ВА, RH 20-14/67.

²⁸²АОК 14,1 а/Т. А.Н.Ку., den 17.3.1945. Betr.: Auswirkung d. Wlassow-Aktion. Der Chef d. Generalstabes // ВА, RH 20-14/67.

²⁸³Нотатки про сучасні політичні настрої серед українців (добровольців) // ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 37, арк. 213.

розвідки для РСГА за лютий констатувалося, що вояки української дивізії військ СС сподіваються налагодити зв'язок з американськими українцями та з часом об'єднатися з ними для спільних дій на боці США проти СРСР: "Розмови з військовослужбовцями української дивізії СС виявили їх вороже ставлення також супроти німців. Українські офіцери сподіваються у сприятливий момент боротися на боці американців"²⁸⁴. Враховуючи ці настрої, 3 квітня провідний діяч ОУН-Б Микола Лебедь (псевдо "Максим Рубан") навіть видав наказ членам своєї організації в дивізії підготувати перехід цього з'єднання в Україну²⁸⁵. Проте цей задум не реалізовано через технічну складність його здійснення²⁸⁶.

З огляду на збільшення кількості випадків масового дезертирства вояків Добровольчих з'єднань використання іноземних формацій на фронті навіть в останні місяці німецько-радянської війни було доволі обмеженим. А. Гітлер до самої смерті не довіряв більшості інонаціональних збройних формувань і висловлювався здебільшого негативно про вояцькі якості іноземців. Винятками були козацькі військові частини, у відгуках про які під час наради у ставці фюрера в присутності Г. Гудеріана та Г. Герінга 23 березня 1945 р. А. Йодль зауважив, що "козаки, як правило, діють дуже добре" й "більшість із них мають козацькі уніформи", у відповідь на що Гітлер підтвердив: "Козаки воюють добре... Це справді чудово, що козаки марширують разом із нами!". Проте, критикуючи інші іноземні формації та виголошуючи заяви про доцільність їх роззброєння, райхсканцлер нацистської Німеччини, очевидно, намагався перекласти відповідальність за політичні помилки вищого керівництва Райху і тактичні прорахунки військового командування на іноземців, приписуючи їм слабкодухість, боягузство та інші негативні якості. Гітлер піддав критиці більшість іноземних формувань, заявивши, що російська дивізія може діяти тільки у складі Вермахту, а "індійський легіон - це жарт". Фюрер зауважив, що вояки естонської дивізії Ваффен-СС розбіглися і вказав на необхідність її роззброєння. Наступного дня він наголосив: якщо українська дивізія військ СС ненадійна, її треба розформувати і запропонував передати зброю цього формування 18-й танковій гренадерській дивізії СС "Горст Вессель", а білоруське з'єднання військ СС вирішено роззброїти й передати його зброю для створеної 38-ї т. зв. Германської дивізії СС "Нібелунги" (*Nibelungen*) під командуванням Ріхарда Шульце-Коссенса (Schulze-Kossens)²⁸⁷. Ці негативні оцінки Гітлера поділяли віддані йому генерали. Наприклад, 31 березня генерал танкових військ Вальтер Бальк наказав роззброїти всі угорські частини у районі дій 6-ї армії, мотивуючи це неправдивим твердженням, ніби угорська дивізія "Шент Ласло" ("*Szent Laszlo*", у перекладі з угорської - "Святий Ласло") у повному складі перейшла на бік ЧА. В такій атмосфері недовіри 10 квітня Гітлер в емоційному пориві заявив про потребу роззброєння усіх іноземних з'єднань у складі ЗС Німеччини²⁸⁸. Тільки необхідність мобілізації усіх резервів

²⁸⁴An das BdS - IV 3 a - Pressburg. GltD: BdS Pressburg IV 3 Leitstelle. GEHEIM. III Ost F. Frontaufklärung (HZPH F. Weiterleitung üb. TW Nr. 0681789) OKW/Ch.Truppenabwehr (hat ABD). - ОКН Abt. FHO. RSHA Amt IV B 2 c III F 3) Nr.880. 2.45 g gez. Schönherr OberstltN. F. d. R. d. A. Kanzleiangestellte//NA, T-175, roll 640, fr. 000642.

²⁸⁵Усім членам, симпатикам і українським самостійникам, що з незалежних від них причин знайшлися в рядах чужої, ворожої Україні, армії. Наказ. Постій, 3.4.1945. Максим Рубан // Archive of the Ist UD UNA by the UCRDC, The materials dealing with the Division.

²⁸⁶Гавржяк Р. Спомини минулих літ. Автобіографічна розповідь. На правах рукопису / Роман Гавржяк. - 1988. - С 78 // Archive of the Ist UD UNA by the UCRDC, The materials dealing with the Division.

²⁸⁷Littlejohn D. Foreign Legions... -Vol.4.-P. 127; Voigt J.H. Hitler und Indien / Johannes J. Voigt // VJHZ. - Н. 19. - 1971. - С. 33-63; Hitlers Lagebesprechungen... - S. 265, 345.

²⁸⁸Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 259; Н. Qu., den 10 April 1945. Teilnahme ObdK. An Fhr. Lage: Entwaffnung ausländ. Verbände im Rahmen d. deutschen Wehrmacht // IfZ, MA-10/IV, Bl. 27.

до німецьких військ спонукала фюрера відмовитися від цього наміру й стримала вище військово-політичне керівництво Райху від його реалізації. Так само в останній місяць війни німецьке командування планувало роззброїти 15-ту латвійську дивізію Ваффен-СС і розпорошити її склад по німецьких підрозділах і тільки наближення краху нацизму завадило реалізувати цей задум²⁸⁹.

6.1.4. Юнаки-іноземці на службі в Люфтваффе

Від літа 1944 р. під політичний контроль ФЛО перейшла більшість балтійських, кавказьких, тюркських і слов'янських іноземних формувань ЗС Німеччини з жителів окупованих Райхом або намічених для окупації східних територій за винятком формацій, що залишалися під адміністративною владою генерала Добровольчих з'єднань. З іноземців у підпорядкування СС-ГА не переведено тих, які служили у ВПС та ВМФ Німеччини за винятком завербованого протягом останнього року німецько-радянської війни юнацького інонаціонального персоналу Люфтваффе, який, щоправда, теж опинився під політичним контролем Головного управління СС. Акцію їх вербування започаткував наказ від 22 січня 1943 р. "Воєнно-допоміжне використання молоді при Люфтваффе", згідно з яким розпочалася мобілізація німецьких підлітків спочатку 1926 та 1927 рр. і незабаром 1928 та 1929 рр. народження. Зменшення вояцьких ресурсів на Східному фронті спонукало керівництво Третього Райху залучити через установи нацистської молодіжної організації "Птлерюгенд" - "ГЮ" у 1943 р. німецьке, а від початку 1944 р. також інонаціональне юнацтво для протиповітряної оборони (НПО) та обслуговування зенітного устаткування ВПС Німеччини²⁹⁰.

Підготовка юнаків передбачала ідеологічну індоктринацію підлітків членами організації "ГЮ", військовий вишкіл і продовження навчання за скороченою шкільною програмою. Незважаючи на протести супроти цієї акції керівника "ГЮ" у 1933-1940 рр. Бальдур фон Шіраха та провідного діяча міністерства озброєння та військової промисловості Райху Альберта Шпеєра особисто перед А. Гітлером²⁹¹, від початку 1944 р. проведено активне вербування не тільки юнаків, а й також юначок²⁹².

У відповідь на пропозицію вербування інонаціональних "дітей-солдатів" установи СС вирішили перехопити цю ідею й перебрати її під свій політичний контроль так само, як свого часу перебрали до своєї компетенції справи вербування частини іноземців. Відомства Г. Гімmlера у цій акції вбачали ще один засіб для посилення політичних впливів інстанцій СС. На той час зачислення підлітків з окупованих східних територій на німецьку військову службу почало набирати усе більших масштабів. Траплялися також випадки, коли до тилових інонаціональних батальйонів, що виконували вартові, охоронні чи інші функції на боці Німеччини, зачисляли дітей віком менше 10 років переважно з безпритульних сиріт (у тому числі дітей загиблих військовослужбовців

²⁸⁹Рассказ гренадера... - С. 60-61.

²⁹⁰*Bleistein R.* Hitlers jüngste Soldaten. Zur Geschichte der Flakhelfer / *Bleistein R.* // *Stimmen der Zeit.* - 1982. - Nr. 107. - S. 61-63; *Schreiber J.* Der Einsatz der Flakhelfer 1943-1945 / *Johannes Schreiber* // *Europäische Wehrkunde.* - 1982. - H.31. - S. 265-268. Про зміну східної політики Райху і вербування юнаків до Люфтваффе див. спогади останнього керівника організації "Гітлерюгенд": *Axmann A.* "Das kann doch nicht das Ende sein"...

²⁹⁰Sehr.SS-Ogruf Berger an Rf-SS, Rdschr. Lammers, Okt.-Nov. 1943 // NA, T-175, roll 131, fr. 008001-008006.

²⁹¹Der Chef d.RuSHA-SS. Prag, d.21.3.44. Betr.: Werbung für d. SS-Helferinnen-Korps; Der Rf-SS. Feld-Kommandostelle, den 20.Februar 1944. Betr.: SS-Helferinnen-Korps. gez. H. Himmler // NA, T-175, roll 141, fr. 2672029, 2672030.

або супротивників більшовицького режиму, функціонери котрого трактували їх як "дітей ворогів народу")*.

Успішне рекрутування юнацтва з окупованих східних областей до ГШО та ВПС Німеччини мало бути доказом того, що не тільки молоді чоловіки-іноземці, а й підлітки-німці підтримують Райх у його боротьбі проти СРСР за "Нову Європу". З метою популяризації своїх структур члени СС почали називати завербованих підлітків "юнаки СС" (*SS-Jugend*), згодом "помічники СС" (*SS-Helfer*) й "вихованці СС" (*SS-Zöglinge*). Оскільки після вишколу новобранці мали підпорядковуватися ОКЛ, їх тільки формально називали "юнаками СС". Для статусу іноземних помічників зенітної артилерії був характерним певний дуалізм, властивий для статусу ненімецьких вояків інонаціональних формувань німецького війська: на час ведення воєнних дій вони були оперативно підпорядковані певному роду військ (у випадку юнаків - Люфтваффе), але водночас їх політичними опікунами були установи СС (їх називали "юнаками СС" тільки номінально як з пропагандистських міркувань, так і на підставі переведення у підпорядкування райхсфюрера СС усіх резервних військ, до яких причислено також іноземні формування у ЗС Німеччини). Для Гімmlера це було вигідно, оскільки знімало відповідальність за підготовку, утримання й долі підлітків: основну технічну роботу з юнаками проводили інструктори ВПС Німеччини й згодом їх використанням і матеріальним забезпеченням займалися установи Люфтваффе, а політичний контроль за ними залишався в установ СС-ГА. Водночас після заборони райхсфюрера СС називати есесівцями "негерманців-іноземців" поняття "вихованці СС" усе частіше використовували стосовно німецьких підлітків, тоді як щодо представників східноєвропейських країн поряд із ним відомства Третього Райху вживали переважно поняття "помічники зенітної артилерії Люфтваффе" або "помічники протилетунської оборони" чи "допоміжні дружинники німецької авіації (повітряної охорони)" (*die Luftwaffenflakhelfer*)²⁹³.

Певною мірою призов іноземних юнаків на військову службу мав відбуватися у рамках започаткованої навесні 1944 р. акції вербування молодіжного поповнення категорії "допоміжних добровольців". Про це виразно свідчить те, що після закінчення вишколу підлітків частіше називали просто помічниками зенітної артилерії

*При кількох формуваннях, укомплектованих із росіян, створено кадетські корпуси, де проходили військове навчання декілька сотень підлітків, котрі втратили батьків. Наприклад, при РОК у Сербії функціонував 1-й Російський кадетський корпус ім. Великого князя Константіна Константіновича у Белграді. У козацьких формуваннях Вермахту за давньою традицією військового виховання молоді багатьох неповнолітніх трактували як "козачків". Зокрема, при 1-му дивізіоні 5-го Донського полку й при навчально-запасному полку 1-ї Козацької дивізії у Млаві організовано школи юних козаків, а при Козацькому Стані - Козацьке юнкерське училище (*Kaзацьке юнкерское училище*), начальником якого був генерал-майор Міхаїл Соломахін. В окремих балтійських батальйонах теж були свої "сини полку" подібно до ЧА чи інших воюючих армій того часу. Це явище поширилося теж під час відступу цих військових частин спільно з Вермахтом зі східних територій. Таких дітей зачисляли до збройних формувань, виділяли їм порції харчів та інколи для них спеціально перешивали уніформи (але це не практикували у фронтових підрозділах). Інколи такі випадки рекламувала німецька пропаганда у пресі й кінохроніці з метою продемонструвати всеохопний характер служби жителів окупованих східних областей у Вермахті, завдяки чому декотрі з цих дітей стали відомими (наприклад, до естонського батальйону Георга Соодена був зачислений підліток Аво Пьодра (Põdra), тоді як при 5-му Донському полку І. Кононова перебував хлопчик-серб, якого звали Андрей, а колишній козачок Ніколай Тимофєєв був "сином полку" Східних військ і вихованцем Школи юних козаків).

²⁹³Українська Дійсність. Орган Української Громади в Німеччині (Берлін). - 1944. - 20 вересня. - Ч. 27.- С. 1.

(*die Flakhelfer*). Ідеологічні інстанції СС запропонували свої аргументи щодо потреби вербування 15-17-річних хлопців (а з часом також меншою мірою дівчат) у Європі: якщо війська СС мали бути своєрідними "антикомуністичними інтернаціональними Збройними силами Нової Європи", то "юнаків СС" трактували як підготовчу базу для їх резервів або своєрідний "фронт молоді Європи" й основу для майбутніх національних з'єднань військ СС. Доказом цього було переведення частини німецьких підлітків після вишколу в системі "СС-Югенд" до регулярних фронтових дивізій Ваффен-СС²⁹⁴.

Насправді рішення про вербування іноземної молоді на допоміжні ділянки мало просте пояснення: так планували звільнити значну кількість боєздатних вояків-німців для поповнення протиповітряних та інших фронтових формувань. Підлітків на той час вербували у Франції, Словаччині, Італії, Угорщині, Болгарії, Румунії та в інших воюючих країнах. Серед завербованих юнаків були також бельгійці, голландці, греки, татари, араби та представники інших народів. До середини 1944 р. юнаків до ВПС і ППО Німеччини призвано майже в усіх країнах Європи, ще окупованих німецькими військами²⁹⁵. Восени 1944 р. створено теж Воєнну оперативну команду "ГЮ" для вербування підлітків у Генеральній губернії (*HJ-Kriegseinsatzkommando Generalgouvernement*), але її швидко розформовано через брак добровольців²⁹⁶. Організована нею кампанія вербування молоді до протиповітряної оборони відбувалася під гаслом "Польська молодь хоче виправити помилки своїх батьків і дати Польщі можливість розвитку". За даними представництва польського еміграційного уряду, невелику кількість молодих поляків усе ж скеровано на навчання до Райху, де вони пройшли протиповітряний вишкіл, але вже не встигли взяти участь у бойових діях²⁹⁷.

На східноєвропейських землях, окупованих Німеччиною, передусім вирішено провести акцію вербування неповнолітніх осіб української, російської, білоруської, латвійської та естонської національностей, а також представників тюркських народів. Її керівником був гауптбанфюрер "ГЮ"* (*HJ-Hauptbannführer*) Зігфрід Нікель (Nickel), котрий формально підпорядковувався А. Розенбергу й очолюваному Г. Бергером Головному керівному штабові політики РМО як шеф його Керівної групи "П 5" (*Führungsgruppe P. 5*). 5 березня 1944 р. Нікель отримав доручення створити при РМО нову установу, яку неофіційно називали Службовим бюро Нікеля (*Dienststelle Nickel*). Головним її завданням визначено вербування 15-20-річних юнаків із жителів та біженців з окупованих східних територій для військового використання на території Райху. До штабу Нікеля належали 100 старшин і понад 200 підстаршин та солдатів, 100 хлопців та дівчат із "ПО" як секретарі, друкарки, бухгалтери та кур'єри. 4 березня 1944 р. Нікель видав перший наказ рекрутувати на Сході юнаків віком 15-20 років для парамілітарної служби в Німеччині²⁹⁸.

Відповідно до укладеної 31 березня угоди між райхсміністром окупованих східних областей, райхсміністром ВПС, райхсфюрером СС і Артуром Аксманном як "керівником молоді Німецького Райху", справу вербування юнаків у Східній Європі остаточно

²⁹⁴ Див.: *Jahnke K.H.* Hitlers letztes Aufgebot. Deutsche Jugend im sechsten Kriegsjahr 1944/45 / *K. H. Jahnke.* - Essen: Klartext Verlag, 1993.

¹⁵ Детальніше див.: *Nicolaisen H.-D.* Die Flakhelfer. Luftwaffenhelfer und Marinehelfer im Zweiten Weltkrieg / *Hans-Dieter Nicolaisen.* - Berlin; Frankfurt am Main; Wien; Ullstein, 1981; *Tewes L.* Jugend im Krieg. Von Luftwaffenhelfern und Soldaten 1939-1945 / *L. Tewes.* - Essen: Universitätsbuchhandlung Bouvier, 1989.

⁶ *Littlejohn D.* Foreign Legions... -Vol. 4. - P. 24.

¹ *Madajczyk Cz.* Faszyzm i okupacja... -Т. 2. -S. 234; *Kochanowski J.* Polacy do Wehrmacht?... -S. 301.

Цей ступінь відповідав ступеню гауптштурмфюрера військ СС.

²⁹⁸ NA, T-454, roll 104, fr. 000873; *Dallin A.* German Rule in Russia... - P. 589.

доручено Службовому бюро Нікеля²⁹⁹. Згідно з цією угодою Нікель повинен був інформувати про вербування юнаків згадані інстанції та керівництво СС-ГА. Набір юнаків здійснено водночас із проведеними на окупованих Вермахтом східних територіях акціями насильної депортації молоді до Німеччини під кодовою назвою "Ніч і туман" ("*Nacht und Nebel*") (наказ про це підписав В. Кайтель) і примусового переселення до Райху підлітків віком приблизно 14 років під кодовою назвою "Заготівля сіна" ("i7eиA:йои")³⁰⁰.

Службове бюро Нікеля офіційно почало діяти у середині 1944 р., зокрема 27 травня на центральній ділянці Східного фронту (у Білорусі), 4 червня - на його південній ділянці (у Галичині), 15 червня у Литві та Естонії і 18 липня у Латвії. У червні функціонували п'ять територіальних Воєнних оперативних команд "ПО" (*HJ-Kriegseinsatzkommando*) Службового бюро Нікеля: "Північ" - для балтійців, "Центр" - для білорусів та росіян, "Південь" - для українців і "Генеральна Губернія" та "Райх" - для іноземних юнаків на території Райху. Кожна команда у великих містах створювала свої периферійні осередки, а в менших містах - пункти зголошення. Як і під час творення іноземних дивізій військ СС, вербування перших добровольців до "юнаків СС" розпочалося в країнах Балтії. Ще 21 лютого під час наради у Каунасі представники німецьких інстанцій вперше обговорили питання про можливість вербування як помічників Люфтваффе представників литовської та естонської молоді. У квітні з огляду на перспективу швидкого захоплення Балтії радянськими військами цей набір набув форми масової евакуації литовських, естонських і латвійських юнаків. Вони виїхали до Німеччини під опікою штабу своїх професійних учителів, які до війни були виховниками молоді у їхніх національних спортивних товариствах. Спочатку кількість завербованих не перевищувала 2000 осіб, але вже в липні загальну кількість хлопців та дівчат різних національностей з окупованих східних областей у протиповітряних юнацьких відділах вирішено збільшити до 25000 осіб³⁰¹.

Практичні питання щодо юнаків усупереч обіцянкам вирішували повільно. Це зумовили міжвідомчі конфлікти між 3. Нікелем (як представником НСДАП) та ОКЛ, і з'ясування питання про те, кому будуть підпорядковані юнаки з окупованих східних областей. Отримати "мандат" на них претендувало РСГА, що вже мало повноваження на вирішення деяких політичних питань, пов'язаних з іншими ненімецькими бойовими формаціями - батальйонами РОА, боснійськими і українською (й згодом теж російськими) дивізіями військ СС. У різний час контролювати справи юнаків зі згаданих територій прагнули також РМО, ОКВ і ОКГ, а з часом ними зацікавився також Ф. Р. Арльт від СС-ГА. 3 червня 1944 р. ОКВ, наприклад, надіслало з цього приводу запит Г. Бергеру, а 5 червня - листа А. Розенбергу³⁰².

Після з'ясування справи Бергер 3 липня поінформував ОКВ, що акцію вербування східних юнаків вирішено провести на просторах, на яких не створено східних частин сухопутних військ і не примусово й масово, а на добровільних засадах обмеженого контингенту тих молодих хлопців, котрих через юний вік не планували мобілізувати до формувань Вермахту. Відтак він повідомив, що неможливо передати цих юнаків як резерв

²⁹⁹Ausführungsbestimmungen zur Vereinbarung Nr. 166 a/44g v. 31.3.1944 zwischen den Reichsminister für d.besetzten Ostgebiete, d. Reichsminister d. Luftfahrt und Oberbefehlshaber d. Luftwaffe, den Rf-SS, den Jugendführer des Deutschen Reichs über Kriegseinsatz v. Jugendlichen rassischen, ukrainischen, weissrathenischen, litauischen und tatarischen Volkstums//NA, T-454, roll 39, fr. 000211.

³⁰⁰HerzogR. Grandzuge der deutschen Besatzungsverwaltung... - S. 51.

³⁰¹NA, T-454, roll 104, fr. 001195; roll 39, fr. 000205, 000211-000213.

³⁰²OKW. Nr.3457/44g FSt/O g.(II). Berlin W.35, den 5.Juni 44. An den Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Betr.: Einsatz v. ukrainischen, rassischen, Weissrussischen, tatarischen und litauischen Jugendlichen als Flakhelfer im Reich // BA, NS 31/42, Bl. 12.

допоміжних добровольців до сухопутних сил, оскільки вони перейдуть під юрисдикцію ОКЛ³⁰³. Однак РМО та СС-ГА і згодом активно втручалися у справи юнаків. Приводом до цього було те, що 16 червня 3. Нікель пообіцяв старшому урядовому радникові з Керівного штабу політики РМО Еріхові Ветцелю передати для ознайомлення свої вказівки щодо того, як ставитися до іноземних помічників Люфтваффе і брошуру про народи Сходу. Проте майже місяць Ветцель не отримував жодних матеріалів і 12 липня звернувся із запитом до Нікеля³⁰⁴. Незабаром після цього 3 серпня О. Бройтігам серед важливих завдань Керівного штабу політики РМО назвав "вербування добровольців із юнаків у рамках акції «Помічники СС», залучення молоді як помічників Люфтваффе, вербування бойових помічників Люфтваффе". 10 серпня Бергер переслав Нікелю лист, у якому звернув увагу на доцільність використовувати пресу та інші засоби масової інформації для проведення серед юнаків акції "Вихованці СС" (*SS-Zöglingsaktion*)⁵.

Вербування юнаків відбувалося у межах, а згодом і поза межами їх рідних земель з допомогою їхніх громадських представницьких та молодіжних організацій, що співпрацювали з німецькими вербувальними інстанціями. Так само, які і воякам інонаціональних формувань ЗС Німеччини, юнакам з окупованих східних територій у Люфтваффе дозволили носити національні нарукавні відзнаки на уніформах, зокрема балтійцям у барвах їхніх національних прапорів, росіянам - "Андріївський хрест" з емблеми "РОА", білорусам - триколірний знак із гербом "*Пагоня*", українцям - тризуб (за винятком галичан, для яких запроваджено зображення лева, що нагадувало емблему дивізії Ваффен-СС "Галичина" (але без корон)). У червні 1944 р. прийнято положення, за яким для кожної з груп естонських та латвійських підлітків, котрих планували використовувати як помічників ВПС та ППО у ЗС Німеччини, мав бути виділений вже організований або створений новий табір військового виховання (*Wehrrerüchtigungslager*)⁰⁶. Аналогічні розпорядження ухвалено щодо юних литовців, білорусів, українців, росіян і татар³⁰⁷.

1 липня 1944 р. на засіданні представників німецької адміністрації, естонського самоуправління та організації "Естонський молодіжний рух" (*Eesti Noored*) для допомоги ВПС та ППО Німеччини вирішено провести акцію вербування естонських підлітків, на основі яких у майбутньому мав бути створений молодіжний корпус. Усього до вересня 1944 р. мобілізовано приблизно 3000 юних естонців (у тому числі 478 дівчат). У Латвії до юнацьких груп Люфтваффе вербували тільки на добровільній основі, а підлітків, яким не виповнилося 16 років, взагалі не брали без дозволу батьків, причому багатьох добровольців не прийняли вербувальні комісії переважно через незадовільний стан здоров'я. Від 2 серпня до 9 вересня за розпорядженням генерального директора внутрішніх справ латвійського самоуправління О. Данкерса Латвійська молодіжна

³⁰³Führungsgruppe P 5. Entwurf eines Schreibens des Chefs des Führungs-Stabes Politik an das Oberkommando der Wehrmacht. Berlin, den 3.7.1944 //NA, T-454, roll. 167, fr. 000233.

³⁰⁴FsPolitik. Bearb.: ORR Dr.Wetzel. Berlin, den 12.Juli 1944. An d. Leiter d. Führungsgruppe P 5 Hauptbannführer Nickel. Betr.: Fremdvölk. Luftwaffenhelfer//NA, T-454, roll. 104, fr. 000813.

³⁰⁵NA, T-454, roll 167, fr. 001173, 001007.

³⁰⁶Errichtung v. Wehrrerüchtigungslagern für die estnischen und lettischen Jugendlichen zwecks deren Einsatz als Luftwaffen- und Flakhelfer // BA, R 6/188; Bestimmungen über Kriegshilfeinsatz estnischer und lettischer Luftwaffenhelfer und die dazu erlassenen Ausführungsanordnungen, 1944 // BA, R 6/182.

³⁰⁷Einziehung von russischen, ukrainischen, weißruthenischen und litauischen Jugendlichen als SS-Helfer im Reich (SS-Helferaktion), 1944 // BA, R 6/190; OKW an RMfdbO v. 5.6.1944: Einsatz von ukrainischen, russischen, weißruthenischen, tatarischen, litauischen Jugendlichen als Flakhelfer (Einwände seitens GenStdH) // HZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009775-009776.

організація мобілізувала 4139 осіб (у тому числі 562 дівчат), з яких 3614 визнано придатними до військової служби. Передбачено використати їх у підрозділах зв'язку ВПС Німеччини та у моторизованих батальйонах ППО на території Латвії з тим, щоб вони встигли закінчити навчання у школах, але протягом відступу німецьких військ із країн Балтії більшість із них скерували на вишкіл у табір до м. Егер. Від 15 березня до 20 вересня Службове бюро Нікеля завербувало як помічників протиповітряної артилерії, зв'язку, транспорту та освітлювальних прожекторів 1019 литовських підлітків і майже 3000 юнаків із розформованого корпусу П. Плехавічюса теж зачислено до різних батареї протиповітряної артилерії й на іншу службу до Люфтваффе³⁰⁸.

Для опіки над східноєвропейським юнацтвом залучено людей, які мали досвід роботи серед молоді з багатьох країн Східної Європи. Союз Білоруської Молоді (*Союз Беларускай Моладзі* - СБМ) із провідниками зі ступенем "зондерфюрер" виявився зручним інструментом, що забезпечив вербування молодих віком людей на допоміжну службу до Люфтваффе, юнацьких відділів ППО та підприємств військово-повітряної промисловості Райху. У Білорусі з метою "духовно позбутися впливу більшовизму" підліткам-білорусам дозволено використовувати національні прапори. Усі ті з них, які служили у відділах Люфтваффе, отримували уніформи ВПС Німеччини з емблемою СБМ³⁰⁹. Перші 300 з них працювали в авіаційних майстернях Люфтваффе в Мнську. Згодом кількість завербованих білорусів включно з членами СБМ сягнула 5000 осіб, яких скеровано на допоміжну службу (в тому числі 2354 - до підрозділів зенітної артилерії Воєнної оперативної команди "ГЮ" "Центр"). Улітку 1944 р. вони прибули до Німеччини й були розподілені по зенітних батареях. Одну з їх груп чисельністю 500 осіб під опікою Міхаїла Ганьки, наприклад, скеровано у Шпітталль над р. Драва (Австрія), тоді як у таборі Пютнітц у Поммеранії розташовано старшинську школу СБМ під керівництвом Надежди Абрамової для білоруських юначок допоміжної зенітної служби. Їх постачання здійснювали на таких самих підставах, що й забезпечення німецьких юнаків. Для білоруських юнаків видано кілька стінгазет, а керівництвом СБМ у Німеччині - п'ять номерів журналу "Молодий боець"³¹⁰.

7 травня 1944 р. у м. Борисов (Барісау) в Білорусі створено Союз Російської Молоді - СРМ (*Союз Русской Молодежи*, у нім. документах - *Großrussische Jugendwerk*, тобто "Великоросійська молодіжна робітнича організація"), який очолив капітан Євгеній Лазарев і до якого належало приблизно 2000 осіб, евакуйованих згодом до Райху³¹¹. Вів був першою організацією, що вербувала російських юнаків і забезпечувала опіку над ними (для чого у Райху згодом використано старшин-інструкторів із кадетської школи РОК (згодом Кадетського корпусу КОНР) у Белграді під керівництвом генерал-майора Александра Попова). Залученням російських підлітків на допоміжну службу Люфтваффе займалися теж окупаційні війська Вермахту. 23 травня штаб 9-ї армії ГА "Центр" видав інструкцію, що регламентувала порядок роботи з російськими юнаками: "До 6.6.44 при кожній дивізії повинна бути сформована, згідно з даними вказівками, молодіжна група допоміжних добровольців чисельністю 100 підлітків. Доцільно на

³⁰⁸Чуев С Проклятые солдаты... - С. 454, 426-427, 397-398.

³⁰⁹Littlejohn D. Foreign Legions... - Vol. 4. - P. 318-319. Див. теж: Сідаровіч Г. У. Маладзёжная палітька Германії на Беларусі у гады Вялікай Айчыннай вайны / Г. У. Сідаровіч // 55 гадоў Перамогі у Вялікай Айчыннай вайне (Матэрыялы канферэнцыі). - Ч. 2. - Мінск: БДПУ, 2001. - С. 61-66.

³¹⁰Вініцкі А. Матар'ялы да гісторыі беларускай зміграцыі у Нямеччыне у 1939-1951 гадох / А. Вініцкі. - Мінск: Тэхналогія, 1994. - С. 20-21.

³¹¹Littlejohn D. Foreign Legions... - Vol. 4. - P. 346.

кожних 50 підлітків виділити такий персонал виховників: 1 зондерфюрер, 1 оберфельд-фебель і 1 оберфрейтор (усі вказані особи повинні розмовляти російською мовою). У питанні постачання вказану групу потрібно, по можливості, причислити до польового запасного батальйону. У донесеннях про кількість допоміжних добровольців підлітки повинні бути виділені в окрему категорію й фігурувати як кандидати у допоміжні добровольці («юні гіві» [нім. *Jung-Hiwi*]). Потрібно "обмежити навчальні заняття до найнеобхіднішого мінімуму: вивчати тільки той навчальний матеріал, що може придатися для служби в армії, і займатися їх політичним вихованням. Навчальним цілям повинні сприяти: гігієна, викладання німецької мови, використання наочних посібників, демонстрація кінофільмів, політичне навчання, заняття фізкультурою та маршовою підготовкою". У питаннях виховання підкреслено: "Особливо важливо добитися зламу в свідомості підлітків від заперечення більшовизму на користь європейського світогляду, а також виховати їх у дусі товарищескості, чесності та щирості в поведінці та довірливого співробітництва з вояками німецької армії... Для того, щоб перешкодити моральному розкладові підлітків, необхідно повністю припинити спілкування з російським цивільним населенням. У сироти-підлітка виховну дію рідного дому має замінити вплив товариських стосунків. У майбутньому необхідно відбирати «допоміжних добровольців» із молоді за расовими, тобто фізичними, розумовими та психологічними ознаками, щоб цінна освітня та виховна робота не була поширена на непридатних юнаків"³¹². Усього в районах під армійським контролем до помічників Люфтваффе за підтримки СРМ і СБМ завербовано тисячі російських та білоруських юнаків, з приводу чого у повідомленні про досвід військового управління при командуванні ГА "Центр" від 10 серпня констатовалося: "Потрібно відзначити той вартий уваги факт, що під час акції [вербування] помічників Люфтваффе, що тривала тільки один місяць, в армійських областях зголосилося 4000 добровольців"³¹³.

Вербування українських хлопців до Люфтваффе розпочалося від квітня 1944 р. в основному з сиріт або дітей віком 15-17 років із незаможних сімей. У першій половині травня перші сотні завербованих юнаків були скеровані на парамілітарний вишкіл до військового табору в м. Переворськ (пол. *Przeworsk*) під Краковом, де наступного дня після прибуття кожен із них одержав уніформу (мундир, сорочку, штани, поясний ремінь, шинель та шапку) й достатнє харчове постачання (кожен юнак отримував 1 кг хліба й серед іншого навіть 4 цукерки на день; у таборі на обід давали суп, подвійну порцію картоплі й 150 г м'яса із зеленню та підливою й іноді - 150 г мармеладу). 15 травня 1944 р. відбулися перші вправи завербованих українських юнаків (хоча не усі мали гвинтівки для вправ, яких бракувало)³¹⁴. Однак від початку вишколу українські підлітки, яких завербували до відділів ППО, не отримали опіки національних громадських установ, яку мали підлітки інших національностей і яка давала певні переваги (наприклад, балтійці були разом зі своїми старшинами, а білорусам і росіянам забезпечили підтримку СБМ і СРМ; завдяки допомозі своїх національних опікунів естонські юнаки опинилися в тилкових районах Польщі, а литовські - у Східній Німеччині або Чехії у прифронтових районах і їх ніколи не

³¹²Пер.с нем. Штаб 9 армии. Опер.отдел. Оберквартирмейстер. № 4281/44 секр. Штаб армии. 23.5.44 г. Содержание: Об использовании рус. молодежи "Добровольные помощники из молодежи" ("Юнг-Хиви"). Подп.: Визе // РГАСПИ, ф. 625, оп. 1, д. 44, л. 657-658.

³¹³H.Qu.,d. 10.Aug. 1944. Erfahrungsbericht der Militärverwaltung beim Oberkommando d. Heeresgruppe Mitte (vom 22.6.1941 b. Aug. 1944) // NA, T-78, roll 565, fr. 000962-000976.

³¹⁴Übersetzung aus d.Ukrainischen. Przeworsk, d. 15.Mai 1944. Andreas. Abschr.: Kommandeur d. Kriegseinsatzkommando "Süd". Przeworsk, Distrikt Krakau // Osteuropa-Institut in München, Nachlaß Hans Koch, 10 g. Drucke und Verordnungen im deutsche Ukrainepolitik im 2.Weltkrieg.

переводили на фронт). Опікунами естонської молоді були Густав Калькун та пані Мандель. латвійської - Ерікс Рулліс та Мальвіна Бальдумс, литовської - колишній офіцер литовської армії Тауніс і його дружина, білоруської - Міхаїл Ганька і Надежда Абрамова, російської від кінця 1944 р. - керівник СРМ, реорганізованого в "Союз Молоді Народів Росії" (*Союз Молодёжи Народов России*) приКОНР капітан Є. Лазарев і Чегірова. Справами українців займалися переважно німецькі інстанції, зокрема Управління молоді (*Amt Jugend*) та Головне управління освіти і науки, які функціонували при уряді ГГ у Кракові, а також Службове бюро В. Гаупта. 20 вересня 1944 р. З. Нікель дозволив створити референтуру "Українська юнацька організація" (*Ukrainische Jugendorganisation*), відому згодом як "Провід українського юнацтва" (*Ukrainische Jugendführung*). У ній опікуном юнаків (*Jugendführer*) був призначений уповноважений Нікеля Тиміш Білостоцький, котрому надали ступінь сотника та звання "спеціальний керівник" (*Sonderführer*), яке мали опікуни інших національних юнацьких груп. Відразу ж після створення в липні 1944 р. при Службовому бюро Нікеля референтури юначок провідницею дівчат (*Mädelführerin*) у ній призначено німкеню Доор. Українка Ольга Кузьмович була призначена опікункою українських юначок тільки після затвердження Т. Білостоцького на його посаді; загальну опіку над юнацтвом здійснював також відділ молоді УЦК, який очолював Зенон Зелений. Однак насправді вони були "фіктивними провідниками", оскільки усі конкретні справи, пов'язані з юнаками-українцями, вирішували німці. У вишкільних таборах, наприклад, контроль за українською молоддю мали старшини-німці відділу "2 б 4", які давали дозвіл представникам УЦК зустрічатися з підлітками, що відбувалося доволі рідко й на що німецькі чиновники погоджувалися неохоче. Призначення Білостоцького та Кузьмович, на відміну від провідників юнацтва інших національностей, не було узгоджене з їх національними суспільними діячами. До середини жовтня Нікель провів із представниками Проводу українського юнацтва чотири наради, під час яких вирішено частину справ опіки над українськими юнаками, що не була ще добре організована (на відміну від балтійців та росіян, які вже тоді мали своїх офіцерів, прикріплених до кожної обласної команди Люфтваффе - ЛГК (*Luftgaukommando* - LGK)). Від 28 листопада Білостоцького вже не вважали провідником українського юнацтва. Натомість на новій посаді офіційно його трактували тільки як уповноваженого для української молоді (*der Beauftragte für die ukrainische Jugend*)³¹⁵.

Службу для юнаків різних національностей заплановано на різні проміжки часу: для українців - на два роки, а для представників інших народів встановлено значно коротші терміни (для естонців, наприклад, 7-8 місяців)³¹⁶. У звіті для А. Розенберга від 19 жовтня 1944 р. З. Нікель, характеризуючи наслідки першого досвіду військового використання юнаків з окупованих східних областей, писав, що "усі установи задоволені отриманими молодими кадрами". Спочатку заплановано використовувати юних естонців та латвійців на їх рідних землях, а українців, росіян, білорусів та литовців - у Райху, але після евакуації з країн Балтії естонських та латвійських юнаків теж вивезли до Німеччини та приєднаної до неї Австрії і окупованої нею Чехії. Усіх юнаків скеровано до ВПС Німеччини, зокрема 1000 до зв'язку, 1000 до моторизованих частин Люфтваффе, 265 - у корабельні, усіх решта - до зенітної артилерії. З них 302 російських "помічників СС" перебували у розпорядженні командування 9-ї армії у м. Бобруйськ, звідки їх скеровано до різних німецьких військових частин й у складі

³¹⁵ Зелений З. Українське юнацтво у вирі Другої світової війни / Зенон Зелений. - Торонто: Накладом Братства вояків 1-ої УД УНА, 1965. – С. 158, 222, 223.

³¹⁶Aus dem Osten // Das Reich (Berlin). - 1944. - 11.Juni. - S. 6; Колісник Р. Військова Управа... - С. 121.

яких багато з них загинули після залучення до фронтових дій, 346 естонців стали помічниками ВМФ Німеччини, 250 українських юнаків після попереднього 8-тижневого вишколу скерували до військово-оздоровчого табору для підготовки молодих підстаршин для української дивізії Ваффен-СС. Ще 96 осіб віком понад 20 років відправили на військово-промислові об'єкти Райху замість німців, переведених до т. зв. германських формувань Ваффен-СС, 81 юнака зростом понад 1,4 м скеровано навчатися до Ремонтної майстерні частин зв'язку № 81111 у Гогенфрід у Східну Пруссію, а 99 підлітків, визнаних непридатними для військової служби - у розпорядження Будівельного управління Керівництва молоді Райху для охорони військових споруд. В останні літні тижні вербували усіх чоловіків без вікових обмежень, у тому числі 427-х віком понад 45 років, котрих скерували як повноцінних військовослужбовців до Люфтваффе. Серед юнаків, скерованих на фронт (двох з яких за відвагу нагороджено Залізними хрестами 2-го класу), відсоток смертності був мізерним: з 22000 осіб під час бойових дій загинув тільки 41 юнак. 500 українських та російських дівчат скеровано до прожекторних батареї Люфтваффе, решту 2000 - спочатку на позиції на Балтійському морі для парамілітарної підготовки у розпорядження керівниць Союзу німецьких дівчат і згодом до Люфтваффе. За даними З. Нікеля, за 4,5 місяців від червня до середини жовтня 1944 р. на військову службу призвано 18917 юнаків і 2500 юначок або разом 21417 осіб, зокрема 5953 українці (з них 500 дівчат), 2354 білорусів (з них 200 дівчат), 1012 литовців (з них 200 дівчат), 3000 естонців (із них 478 дівчат), 3614 латвійців (із них 1000 юначок), 1383 росіян (з них 100 дівчат), невелику кількість яких можна пояснити вербуванням їх після відступу Вермахту з території Росії (усі цифри, зрештою, не відображають точної кількості завербованих через відсутність усіх даних про них)³¹⁷.

Збільшення кількості іноземного юнацького персоналу у ВПС Німеччини відбувалося з труднощами (зокрема, на це неохоче погоджувалися батьки й тому часто головним контингентом для вербувальників були сироти, які втратили своїх батьків, а Е. Кох гальмував вербування іноземних підлітків на допоміжну службу до Люфтваффе³¹⁸). Незважаючи на це, до кінця війни з жителів окупованих східних областей завербовано більше від очікуваних 25000 осіб, а саме 14000 росіян (із них 4000 дівчат), 3000 естонців, 6000 латвійців, 4200 литовців (із них 3000 із колишнього ЛВР), 3000 білорусів і до 10000 українців, з яких на 31 березня 1945 р. Т. Білостоцький встиг зареєструвати 7668 українців (у тому числі 1121 дівчину). Протягом 1944 р. - квітня 1945 р. "помічниками Люфтваффе" служило понад 100000 іноземних юнаків, у тому числі майже 50000 угорців (найбільша інонаціональна група молодіжних військовослужбовців допоміжних служб ВПС Німеччини) та 15000 арабів, бельгійців, голландців, греків, італійців, словаків, французів, татар і представників інших національностей³¹⁹.

Формально усі підлітки зі Сходу повинні були отримувати платню на однаковому рівні з німцями за "Нормою постачання № 2" (*Verpflegungssatz II*) з додатком для юнаків (*Zusatz für Jugend*) й одну райхсмарку на день (половину готівкою, тоді як другу половину переводили на банкову ощадну книжку). Проте тривалий час становище юнаків і юначок трьох основних слов'янських національностей СРСР було нерівноправним

³¹⁷Der RmfdbO. Dienststelle Hauptbannführer Nickel. Berlin, den 19.10.1944. Geheim! No. 717144 geh. An den Herrn RmfdbO, Michendorf Betr.: Vorlage über die Tätigkeit der Dienststelle Hauptbannführer Nickel im RmfdbO // IMT. - Vol. XXVI. - Nuremberg, 1947. - P. 12-18.

³¹⁸Behinderung d. Heranziehung fremdvölk. Jugendlicher als SS-Helfer und Luftwaffenhelferinnen d. E. Koch 1944 // BA, NS 19/3553.

³¹⁹Колісник Р. Військова Управа... - С. 121; Зелений З. Українське юнацтво... - С. 116; Білостоцький Т. Спогади / Тиміш Білостоцький. - [Б. м.]: Накладом Б-ва вояків 1-ої УД УНА, 2000. - С.71.

порівняно зі становищем підлітків інших національностей в аналогічних формаціях. Тільки майже через рік після перейменування Східних військ і через півроку після офіційного скасування в травні 1944 р. дискримінаційного поняття "Схід" (*Ost*) для робітників зі Сходу в Райху й після наполягань опікунів східноєвропейських юначок українських, білоруських та російських дівчат прирівняно у правах до представниць інших бездержавних або державних націй. Щодо представниць євразійських народів у ВПС Німеччини відмовилися від вживання прикметника "східний" і поступово почали вказувати на їх конкретну національну приналежність. За таємним наказом 1-го управління ОКЛ від 13 листопада 1944 р. дівчат зі Сходу Європи заборонено називати "східні бойові помічниці" й наказано називати їх, як представниць усіх інших європейських націй - "бойові помічниці Люфтваффе" (*Luftwaffenkampflieferinnen*)²⁰. Німецькі інстанції не розробляли щодо підлітків зі Східної Європи конкретних планів їх масового переведення до національних збройних частин, про що неправдиво твердила нацистська пропаганда, на ґрунті чого наприкінці 1944 р. - на початку 1945 р. навіть виник конфлікт ОКЛ із військами СС, які намагалися перебрати кращі молоді кадри. Наприклад, наприкінці 1944 р. ОКЛ відмовилося перевести 2000 фламандських помічників ВПС Німеччини до Ваффен-СС²¹. Обіцянку щодо поповнення юнаками регулярних дивізій виконано тільки частково, оскільки ОКЛ не погоджувалося на це. Відомі тільки поодинокі випадки такого переведення, що охопили порівняно невеликий відсоток від загальної кількості молодих людей, мобілізованих до згаданих юнацьких відділів. Наприклад, у листопаді 1944 р. 250 українських юнаків переведено до української дивізії військ СС, а з другої групи сформовано протитанковий підрозділ. До м. Вісмар скеровано 800 естонських "помічників Люфтваффе", де з них укомплектовано 60-й резервний батальйон ППО, а після вишколу переведено до Данії й 18 березня зачислено до 20-го вишкільно-резервного полку СС 20-ї естонської дивізії Ваффен-СС. У квітні 1945 р. 60 латвійських юнаків переведено в Ауссіг, де з них була створена протитанкова сотня "Рига" (*Panzer-Jagd-Kompanie "Riga"*), яку очолив майор Рулліс, але її через брак зброї так і не залучали до фронтних дій²².

6.1.5. Творення національних комітетів і великих національних з'єднань

Восени 1944 р. у СС-ГА врешті усвідомили, що причини поразок Райху корінилися не тільки в кількісній перевазі радянських військ над німецькими та інонаціональними частинами ЗС Німеччини й недостатній вогневій підтримці танків та Люфтваффе, а й у небажанні східноєвропейців воювати через незадоволення їх політичних прагнень. Тому одночасно з підтримкою творення італійського, болгарського, угорського та румунського еміграційних урядів і формуванням їх національних з'єднань інстанції СС звернули увагу на східних європейців та жителів кавказьких і середньоазійських республік Радянського Союзу. Певною підставою для цього були наміри РМО щодо "розбудови об'єднаної Нової Європи" й зачислення вихідців із європейської частини СРСР до єдиної європейської спільноти, що нагадували опрацьовані в СС-ГА плани (наприклад, 16 листопада у проєкті РМО "Єдиний континент" серед народів, які "борються за свою долю", крім норвежців, данців, голландців, фламандців та валлонів згадано швейцарців, латвійців та "легіони народів Сходу"²³).

²⁰*Tessin G. Verbände und Trappen... - Bd. I. Die Waffengattungen. - S. 465.* ²¹*Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 76.*

²²*Чуєє С. Проклятые солдаты... - С. 455, 427; Dokumente zur deutschen Geschichte 1942-1945 / [Hrsgb. von W. Rüge und Schumann]. - Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1977. - S. 91.* ²³*Der einige Kontingent. 16.11.1944. R/H. // BA, R 6/6, Bl. 164-190.*

Восени 1944 р. основну увагу в політиці СС-ГА щодо іноземних формувань військ СС приділено підтримці діяльності козацького й вивченню можливостей творення балтійських, російського й українського представництв та відновленню розбитих і створенню нових військових з'єднань, а також організації комітетів і збройних формацій із представників східних народів. Оскільки СС-ГА планувало перебрати під свій контроль козацьку дивізію й сформувало дивізії з балтійців і українців та військові частини з росіян і представників тюркських народів (справи яких не належали до компетенції Германського керівного бюро СС-ГА), це потребувало організації для них окремої структури. Нею було створене 18 червня у складі Управлінської групи "Д" її 3 -тє управління -Бюро керівництва добровольцями Сходу (ФЛО), яке очолив оберштурмфюрер СС Фріц Рудольф Арльт (експерт СС у східноєвропейських справах, відсторонений у 1941 р. від вирішення пов'язаних із ними питань через незгоду з політикою Райху щодо окупованих східних територій). У підпорядкуванні ФЛО організовано окремі національні секції, які вирішували політичні питання, пов'язані з формуванням та використанням іноземних частин військ СС і які очолили відповідно: Українське керівне бюро - уродженець Познаньщини в Польщі, оберштурмбанфюрер СС і заступник керівника ФЛО Людвіг Вольф, Латвійське керівне бюро - балтійський німець оберштурмфюрер СС Йоганн Віксне (Wihksne), Козацьке керівне бюро - штурмбанфюрер СС Христіан Шюнеманн, Російське керівне бюро - оберштурмфюрер СС Густав Ріхерт, а також Східнотурецьке керівне бюро (*Osttürkische Leitstelle*) та Кавказьке керівне бюро (*Kaukasische Leitstelle*), обидва з яких очолив Р. Ольшца³²⁴. Однак після того, як шефом штабу зв'язку з Власовим (*Verbindungsstab Wlassow*) був призначений оберфюрер СС Е. Крегер, ФЛО фактично стало установою, що вирішувала політичні справи неросійських формувань генерала Добровольчих з'єднань та військ СС³²⁵.

Протягом останнього півроку німецько-радянської війни після схвалення Г. Гімм-лером пропозицій зміни східної політики у рамках Управлінської групи "Д" як єдиного відомства, відповідального за вирішення політичних питань, пов'язаних із використанням іноземних формувань Ваффен-СС, чітко виявився характерний теж для попередніх двох воєнних років поділ "архітекторів" східної політики Райху на два основні угруповання: прихильників підтримки ініціатив А. Власова і прибічників підтримки неросійських антибільшовицьких сил. Зокрема, якщо керівник російської секції Управлінської групи "Д" Е. Крегер у рамках виконання директив райхсфюрера СС прагнув ввести до складу КОНР національні представництва народів Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії, керівник ФЛО Ф. Р. Арльт робив усе для посилення політичних позицій та впливів неросійських антибільшовицьких сил як незалежних від КОНР політичних чинників. Натомість керівник Управлінської групи "Д" вважав за доцільне "балансувати" між цими двома крайнощами. Е. Шпаарманн, зокрема, дотримувався думки про необхідність використовувати протиріччя між планами Власова і національних представництв. Це мало відбуватися так, щоб, з одного боку, не сприяти посиленню позицій власовців, а з другого - зберігати і підтримувати неросійські антибільшовицькі сили як противагу до Власова й використовувати певне напруження між конкурентами та опонентами у боротьбі за владу на євразійському просторі, щоб отримати від цього максимальну користь для націонал-соціалістичної Німеччини. Шпаарманн прагнув підтримувати політичні прагнення російських антибільшовицьких сил під керівництвом

³²⁴ NA, T-175, roll 155, fr. 2686358.

³²⁵ Arlt F. Zur Entwicklung und Konstruktion der Freiwilligen-Leitstelle Ost / Arlt F. // IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 38-40.

Власова, а з другого, як контрбаланс до нього - неросійські антибільшовицькі сили, щоб і перших, і других однаковою мірою використовувати в інтересах Райху, а німецькі інстанції в разі виникнення конфронтаційних ситуацій мали виступати своєрідними арбітрами у процесі вирішення суперечок між цими силами. Саме тому керівник Управлінської групи "Д" з метою заручитися підтримкою кавказців був готовий визнати приналежність частини кавказьких країн до майбутньої Нової Європи*. Як опонент прибічників ідеї головної ставки на КОНР він застерігав, що в разі сповідування Вла-совим великодержавної ідеології й ігнорування корінних цілей неросійських народів його політичні наміри будуть безрезультатними. 7 листопада Шпаарманн, прогнозуючи намір Власова впроваджувати загрозу для інтересів Райху і водночас неросійських народів Європи та Азії лінію на відновлення "єдиної і неподільної Росії", писав у листі Г. Бергеру: "Якщо Власов і його генерали будуть продовжувати обстоювати позицію необхідності надання їм повноважень абсолютної влади, ми ніколи не досягнемо мети, якої прагнемо, оскільки неросійські народи, які досі боролися у з'єднаннях Збройних сил Німеччини за волю їх країн і проти більшовизму, вбачають у ньому спадкоємця центральної імперіалістичної московської керівної системи. Вони, однак, борються не за зміну уряду в Росії. Боротьба між білими і червоними, меншовиками і більшовиками, Власовим і Сталіним у їх свідомості є взаємною боротьбою між російськими імперіалістами"³²⁶.

Через місяць після цього 9 грудня шеф Управлінської групи "Д" підтвердив свій прогноз і ще детальніше виклав свою позицію: "Метою акції Власова є об'єднання у німецьких інтересах усіх антибільшовицьких сил. Оскільки Власов і коло його співробітників є росіянами, виникає загроза переслідування ними цілей у великоросійських інтересах. Завдання німецького управління - не допустити визначати німецькі інтереси росіянам. У німецьких інтересах є зашкодити процесові русифікації, оскільки за рахунок кожної асимільованої народності російській колос ставатиме усе сильнішим і з його швидко зростаючим населенням чинитиме тиск на німецький життєвий простір на Сході. Також підтримка на німецькому боці прагнень до національної самостійності неросійських народів шляхом посилення мовної, народної, культурної та релігійної самобутності є вимогою політичного розуму незалежно від того, як у майбутньому складуться відносини між Німеччиною і Росією. Треба зробити застереження, що дотримання цих німецьких інтересів внутрішніми німецькими службовими установами, яким доручено займатися керівництвом акції Власова, русифікація неросійських народів, до якої прагнуть Власов і його російські та деякі німецькі співробітники, є причиною для самоусунення цих

* 16 жовтня 1944 р. керівник Управління "Ц І" Вебенддорфер у листі керівникові Управлінської групи "А" розкритикував тезу "про кавказькі народи як про неєвропейські" з огляду на те, що "на кавказькому просторі індогерманська кров виявила сильний вплив і більшість кавказців відчувають себе приналежними до європейських культурних кіл". У відповідь 23 жовтня Е. Шпаарманн підтримав Вебенддорфера у цьому питанні: "Я цілком поділяю Вашу думку, що принаймні частину кавказьких народів у жодному випадку не можна трактувати як неєвропейців... Видається доцільним взагалі не заторкувати питання «європейці чи неєвропейці»" (Der Rf-SS. SS-HA. Amt Weltanschauliche Erziehung CI 8 - Dr.Zie./Er. Berlin-Grunewald, den 16.10.1944. An das SS-HA-Amtsgr. D, SS-Standartenführer Spaarmann Berlin. Webendörfer. SS-Obersturmbannführer // BA, NS 31/28, Bl.77; 23.10.1944. Amtsgruppe D - Oststelle. D I/5k. Dr.O./Mal. Betr.: Leitfaden für Kaukasus- und Türkvolker. SS-Standartenführer // BA, NS 31/28, Bl. 78).

³²⁶Der Rf-SS. SS-HA - AGruppe D. SS-Oststelle. D I 5 Az.: Dr.A/Sch. Berlin-Wilmersdorf den 7. November 1944. Geheim. Betr.: Unterhaltung d. Major Dudanginsky mit Gen.Wlassow 2.11.44.2. An d. Chef d. SS-HA, SS-Obergruppenführer und General d. Waffen-SS, G. Berger. Der Stabsführer d. AGruppe D. SS-Standartenführer // BA, R 6/72, Bl. 46.

народів від участі в акції Власова, але у жодному разі не наслідком їх неготовності до співробітництва. Оскільки неросійські народи, які складають майже половину кількості жителів Радянського Союзу, відмовляються від рівноправної участі в акції Власова, їх самоусунення від участі у ній треба недвозначно розцінювати як наслідок прояву русифікаторських тенденцій... Сучасна ситуація виявляється у факті, що життєвим інтересам неросійських сил часто загрожують явні та приховані русифікаційні тенденції і після того, як Німеччина одного дня матиме змогу укласти союз із російською частиною східного простору, неросійські частини з інстинкту національного самозбереження муситимуть протистояти німецько-російському союзу". Шпаарманн твердив, що політично впливові вищі владні інстанції Райху повинні зважати на те, що "в німецьких інтересах отримання будь-яких неросійських елементів Радянського Союзу, зокрема великоросійського простору, й, з іншого боку, в корінних інтересах неросійських сил є зацікавлення у поразці більшовизму". Він був переконаний, що у разі підтримки тільки Власова й ігнорування інших національних антибільшовицьких сил "Німеччина на східному просторі більше не матиме жодного партнера і не зможе більше розраховувати на будь-яку підтримку груп опору, котрі в теперішній час стають усе помітнішими у радянському тилу (а саме майже виключно на неросійському просторі)"³²⁷. Інакше кажучи, Шпаарманн вважав за потрібне підтримувати російський антибільшовицький рух за умови, що він не претендуватиме на абсорбацію антибільшовицьких сил інших народів. У доповідній записці про КОНР Управлінської групи "Д" від 23 грудня констатовано, що "необхідно підтримувати цей рух як також комітет (взагалі лише як суто російський рух)" при тому, що "цей рух повинен бути зобов'язаним до суто російських завдань та цілей" і "тільки за цих умов можливим є плідне єднання усіх народів у вирішальній боротьбі проти більшовицької загрози"³²⁸.

Тоді як для країн Західної, Центральної, Північної та Південної Європи восени 1944 р. А. Дозалек та інші "політтехнологи" Управлінської групи "Д" СС-ГАу гео-політичному аспекті запропонували модель створення Європейської Конфедерації, щодо народів СРСР провідні політэксперти у ФЛО цієї ж Управлінської групи врешті-решт вирішили "взяти на озброєння" неодноразово пропоновану від 22 червня 1941 р. ідею перетворення Східної кампанії у політичну війну між формальними громадянами СРСР. З цією метою треба було переконати потенційних союзників Райху в тому, що Німеччина є для цих народів кращою альтернативою порівняно з СРСР чи союзниками з нею західними країнами антигітлерівської коаліції. Крім того, в разі успіху цього задуму створений на боці Німеччини "єдиний фронт поневолених більшовизмом народів" міг бути зручним козирем у переговорах про сепаратний мир із західними альянтами, надію на укладення якого не втрачали окремі ідеологи створення єдиної антибільшовицької Європи як противаги до СРСР. Ф. Р. Арльт, подібно до Е. Шпаарманна, у процесі вироблення політичної стратегії щодо представників народів Європи та Азії намагався "балансувати" між політичними лініями Г. Бергера і А. Розенберга. Він пропонував "взяти на озброєння" у політичній війні тезу про авангардну роль Третього Райху у боротьбі поневолених більшовизмом народів і проголосити своєрідну "Велику Вітчизняну війну народів СРСР" із "точністю до навпаки": на боці Німеччини проти сталінського режиму. Арльт вважав творення формувань із громадян СРСР своєрідним виявом "політичного тривання" Першої світової війни та національних революцій після здійсненого в Російській імперії

³²⁷DerRf-SS. SS-NA-AmtsgruppeD. Oststelle-DI/5k. Tgb.Nr.366/44. Az.: V/20/4. Dr.O/Dk. Berlin-Granewald, 9.12.1944. Betr.: Wlassow-Aktion und Klassifizierung. Der Stabsführer d. Amtsgruppe D. SS-Standartenführer // BA, NS 31/42, Bl. 52.

³²⁸Kurzer Vermerk über das Komitee zur Befreiung der Völker Russlands. Berlin, den 23.12.1944 // BA, NS 31/28, Bl. 49-51.

повалення монархії у лютому 1917 р., що не вирішило комплексу проблем, котрі його зумовили - соціальних, національних і проблеми політичних переслідувань. Продовженням цих процесів на п'ятому році Другої світової війни могла бути допомога тих країн, які Німеччина підтримала й визнала незалежними державами на четвертому році Першої світової війни - Білорусі, України та республік Балтії. Арльт був переконаний, що так треба було діяти восени 1944 р. На його думку, у факті німецької окупації не було нічого образливого для країн, які у роки Першої світової війни вже пережили її, а після закінчення цієї війни-період іноземних військових інтервенцій у 1919-1920 рр., не кажучи вже про окупацію цих країн військом більшовицької Росії, що призвела до втрати їх державності. Арльт вбачав прямі паралелі між Першою світовою і німецько-радянською війнами. Як і у Першій світовій війні царська Росія, так само у німецько-радянській війні СРСР як її спадкоємець взяли на озброєння ідеологію панславізму й були союзниками Великої Британії та Франції (що після відкриття другого фронту в Європі й вступу французьких військ до Парижа наприкінці серпня і у міжнародно-правовому значенні, і фактично більше не була сателітом Райху). На противагу цьому держави, що об'єдналися навколо Німеччини, мали виступити з національними гаслами щодо країн, які перебували в складі Російської імперії у Першій світовій війні й у складі СРСР у роки німецько-радянської війни, й закласти політичне підґрунтя для реорганізації "місцевих з'єднань" у суто національні формування. Арльт вирішив закласти в основу політики Німеччини щодо іноземних військових формацій національний принцип як основний у керівництві політично-психологічною війною. Він пропонував проводити політику щодо цих формувань на таких засадах: 1) їх військовослужбовці не є найманцями в сенсі статусу вояків іноземних легіонів, які підпорядковувалися чужим цілям і воювали головно з меркантильних міркувань; 2) ці реорганізовані формації будуть боротися тільки під командуванням національних командирів, які видаватимуть накази своєю рідною мовою; 3) бойову силу з'єднань із громадян СРСР мала зумовити їх ідеологічна мета; 4) вояки кожного з інонаціональних формувань отримають розширену автономію як передумову створення національного уряду після визволення своєї Батьківщини³²⁹.

Такі проекти "революційних змін" відлякували консервативних керівників правлячої у Німеччині нацистської партії, які намагалися зберегти "шляхи до відступу", тобто не хотіли відмовлятися від реалізації експансіоністських планів щодо територій, які були в складі СРСР. Водночас необхідність втілення таких змін обстоювали РМО та РМП. Зокрема, у відповідь на призначення Ф. Арльта на нову посаду А. Розенберг привітав пропозиції СС-ГА змінити ставлення Райху до неросійських народів і виділив для консультацій із ФЛО свого представника у справах національної політики, міністерського експерта із проблем Сходу професора Г. Менде. 7 серпня 1944 р. Розенберг у листі М. Борману для зміцнення бойового духу Добровольчих з'єднань порекомендував давати їм будь-які обіцянки, пам'ятаючи про те, що так чи інакше від них можна буде відступити й "у майбутньому справи на Сході" будуть "урегульовані не зовсім так, як собі тепер уявляють"³³⁰. Крім РМО, керівники якого постійно пропонували реалізувати концепцію поділу СРСР на окремі залежні від Райху держави, перетворити німецько-радянську війну в громадянську війну запропонував шеф східного відділу РМП Е. Тауберт. Він порадив використати гасла, що мали сприяти розпалюванню політичних і міжнаціональних протиріч і виникненню

³²⁹*Arlt F. Nichtdeutsche Verbände im Verband d. Deutsch. Wehrmacht und des Wehrmachtgefolges / Arlt F. // HZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 4-20.*

³³⁰*Буханов В. А. Гитлеровский "новый порядок" в Европе. Идеино-политические проблемы / В. А. Буханов. - Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1994. - С. 125.*

війни між громадянами СРСР і перекинутись на землі у складі цієї країни з тим, щоб поступово перейти від пропаганди до практичної політики змін східної політики Райху³³¹.

Одним із кроків у системі заходів перетворення німецько-радянської війни в громадянський конфлікт між опонентами й прихильниками більшовизму і ревізії політики Німеччини щодо жителів окупованих східних територій було покращення ставлення до тих із них, які могли служити або служили в іноземних формуваннях ЗС Німеччини. В останній рік німецько-радянської війни Третій Райх із метою покращити свій імідж у світі у питанні ставлення до полонених бійців ЧА вдався до певної гуманізації щодо них із тим, щоб спонукати їх вступати до іноземних формувань німецького війська. На час відкриття західними союзними країнами антигітлерівської коаліції другого фронту в Європі вступив у дію наказ В. Кайтеля від 13 травня 1944 р., що мав довести до "подальшого покращення опіки над радянськими військовополоненими". У наказі зроблено акцент на тому, що масова смерть радянських полонених була результатом того, що Й. Сталін наказав знищувати при відступі всі запаси харчів, а також наслідком воєнних труднощів. У наказі підкреслено: "Верховне командування Вермахту чітко наказує добре поводитися з військовополоненими й дбати про те, щоб вони після закінчення війни, якщо вони цього захочуть, змогли повернутися на Батьківщину". Принципово новим порівняно з "комісарським наказом" 1941 р. було положення: "Приналежність до комуністичної партії та до її філій не має жодного впливу на ставлення до військовополонених". Наказано краще ставитися до тих червоноармійців, які самі здалися в полон або дезертирували з ЧА, й передбачено не відбирати в них нагороди. Полоненим військовослужбовцям усіх чинів ЧА абе перебіжчикам з її лав обіцяно гідні умови утримання. Наказ стосувався насамперед груп армій "Північна Україна", "Південна Україна" і "Центр"³³².

У рамках налагодження опіки над східними європейцями видано інструкції про толерантне ставлення до біженців зі Сходу в Райху³³³, які теж були потенційними кандидатами для зарахування до іноземних формувань Вермахту, а також вказівки МВС Райху про опіку над членами родин іноземних добровольців, що зумовило критику керівних діячів НСДАЛ (зокрема, Гауляйтер НСДАЛ у Східній Пруссії Е. Кох 26 липня 1944 р. у листі М. Борману піддав гострій критиці директиви про опіку членів родин східних добровольців³³⁴). 17 липня у "Віснику розпоряджень сухопутних військ Німеччини", який видавало ОКГ, надруковано "Правила про грошове та матеріальне утримання добровольців і опіку над хворими й пораненими добровольцями зі східних областей", яке остаточно нормативно врегулювало питання допомоги здоровим, пораненим і хворим воякам Добровольчих з'єднань та прирівняним до них категоріям людей на німецькій військовій службі ("гіві")³³⁵. Запропоновано проект розпорядження про правову опіку та права представників східних народів, щодо яких замість національного окрес-

³³¹ Entwurf. Berlin, d. 15. September 1944. Memo betr. Zersetzung d. russ. Widerstandskraft, (o.V.): Kampfpropaganda landeseigener Kräfte zur Umwandlung des Krieges gegen Deutschland in e. Bürgerkrieg. Rückwirkung auf Stimmung d. Freiwilligen-Verbände und Verhalten d. russischen Kriegsgefangenen // IfZ, MA-795; T-454, roll 21, fr. 000763-000765.

³³² Der Chef des OKW. Nr. 513. Betr.: Behandlung von sowjetischen Kriegsgefangenen und freiwillig auf die Seite der Deutschen übergehenden Angehörigen der Sowjetarmee, gez. Keitel // NA, T-78. roll 580, fr. 000363-000364, 000363.

³³³ Behandlung von Flüchtlingen aus den besetzten Ostgebieten, 1944 // BA, RW 4/906.

³³⁴ Koch an Borman, 26.7.44: Kritik an Erl.RMdl betr. Betreuung d. Angehörigen v. Ostfreiwill. Warnung v. Heranziehung russ. Offiziere aus Emigrantenkreisen // IfZ, MA-736; HIWRP, Archive of the German National Socialist Labour Party (Hauptarchiv der NSDAP), Folders 138-150, Reel 6.

³³⁵ РГВА, ф. 1370, оп. 1, д. 72, л. 290-336.

лення застосовано термін "народи Росії"³³⁶. У серпні вказано на взаємопов'язаність між кращим харчуванням східних вояків і їх готовністю до бойових дій. Під тиском аргументів представників інших відомств про невиконаність подальшої дискримінації військовослужбовців Добровольчих з'єднань ставлення до них змушені були змінити навіть деякі представники нацистської партії. 4 вересня керівник расово-політичного відділу НСДАП Е. Ветцель, наприклад, у листі представникові політичного відділу РМО В. Кінкеліну схвалив дозвіл укладати шлюби між східними легіонерами і східними робітницями на території Райху³³⁷.

Запроваджено також нормативи щодо покарань вояків Добровольчих з'єднань. 23 вересня відділ військово-польової юстиції ГШ СВН видав "Карні та дисциплінарні положення для добровольців зі Сходу в місцевих з'єднаннях і у німецьких з'єднаннях (колишні допоміжні добровольці)". Офіцерам наказано подавати приклад власною поведінкою, виявляти тактовність й водночас не допускати лібералізму в стосунках із підлеглими. Проте справи німців і далі мали розглядати німецькі суди, іноземців - змішані за національним складом. Щоб не складалося враження тенденційного суду німців над ненімцями, зроблено суттєве уточнення, що мало зняти відповідальність тільки з німців за ті чи інші судові рішення: "У головному судовому засіданні проти добровольців зі Сходу бере участь щонайменше один засідателю із лав добровольців. Він повинен бути тієї ж національності, до якої належатиме обвинувачений, і володіти німецькою мовою тією мірою, щоб він міг брати участь у судовому процесі... Смертну кару стосовно добровольців принципово не виконувати німцям". Передбачено різні форми покарання: звільнення з лав Вермахту, позбавлення військового ступеня, депортацію до "табору праці", "особливого табору", тобто концтабору з особливо суворим режимом, а також смертну кару³³⁸.

Подібні положення видало політичне керівництво військ СС³³⁹. Зміни у ставленні до полонених схвалив Г. Бергер, який очолив в ОКВ відділ у справах військовополонених³⁴⁰. Його своєрідне лавірування між політичними лініями Г. Гімmlера й А. Розенберга сприяло певному блокуванню РМО і СС-ГА в концептуальних підходах до вирішення актуальних проблем східної політики Райху й підпорядкуванню Ваффен-СС і поліційним структурам СС вже сформованих військових частин Вермахту й формуванню в їх складі нових з'єднань із жителів східних територій, з яких відступили німецькі армії. Восени

³³⁶Rechtliche Betreuung und bürgerliche Rechtsverhältnisse den Angehörigen d. Ostvölker (Angehörige d. Völker Rußlands) 1944 // BA, R 6/389.

³³⁷Geh.Korrespondenz RMfdbO, OKW/Gen.d.Freiw.-Verbände, REM, Aug. 1944; Betonung des Zusammenhanges zwischen bess. Ernährung d. Ostarbeiter und d. Einsatzbereitschaft d. Freiwilligen-Verbände // IfZ, MA-541; NA, T-454, roll 39, fr. 000133-000135; NA, T-454, roll 94, fr. 000476.

³³⁸Merkblatt 74/16 (Anhang 2 zur H.Dv. Ia, Seite 74, lfd. Nr. 16). Nur für den Dienstgebrauch! Straf und Disziplinarbestimmungen für Freiwillige aus dem Osten in landeseigenen Verbänden und in deutschen Verbänden (frühere Hilfswillige). Vom 23.9.1944.,OKH GenStdH., Gen. d. Freiw. Verb., Heeresfeldjustiz-Abt. VNr. 12500/44. Hqu., den 23.September 1944. I.A. Guderian. - S. 1-13 // BA, RH 20-14/67; OKH, WfStdH. General d.Freiw.-Verbänden. Straf-und Disziplinarbestimmungen für Freiwillige aus dem Osten in landeseigenen Verbänden und in den deutschen Verbänden (frühere Hilfswillige) v. 23.9.1944 // BA, RHD 6/74, Bl. 16.

³³⁹Erfassung, Betreuung u. Unterbringung von geflüchteten deutschen und ausländischen SS-Freiwilligen aus europäischen Ländern, 22.Oktober 1944 // BA, NS 19/4082; *Arlt F.* Fürsorge für Ostverbände bzw. deren Angehörige *I Arlt F. II* HZ, JTS, ZS 399/1, Bl. 44-45.

³⁴⁰*Rempel G.* Gottlob Berger and Waffen-SS Recruitment: 1939-1945 // MGM. - 1980. - H. 27. -S. 107-122; *Chef KGW.* Das Kriegsgefangenenwesen unter Gottlob Berger / [Hrsgb.v. Robert Kubier]. - Lindhorst: Askania, 1984.

1944 р., коли Вермахт остаточно втратив політичний вплив на східну політику Райху, Гімлер вже був монополістом у вирішенні питань, пов'язаних із антибільшовицькою боротьбою народів східноєвропейського простору й командувачем резервних військ, у тому числі іноземних військових формувань із громадян СРСР. Саме тому Розенберг у процесі реалізації концепції своєї лінії східної політики націонал-соціалістичної Німеччини періодично намагався заручитися підтримкою інстанцій СС, що підтримували "акцію Власова" як рух, в котрому мали домінувати росіяни. Однак, хоча цей райхслайтер і залишився райхсміністром окупованих східних територій, він більше не мав безпосереднього впливу на рішення у східній політиці Райху. На думку німецького дослідника П. Мюлена, уже влітку 1943 р. інстанції СС перебрали до своєї сфери компетенції відомство Розенберга й РМО було "анексоване" Головним управлінням СС³⁴¹. Хоча 12 жовтня 1944 р. А. Гітлер не прийняв відставки керівника РМО, той більше не мав жодного впливу на східну політику, а шеф СС-ГА і водночас Керівного штабу політики РМО Бергер інколи жартома іменував Розенберга "райхсміністром більше не окупованих східних областей"³⁴².

А. Розенберг остерігався, що Вермахт через А. Власова перебере до своєї сфери впливу інші неросійські народи окупованих східних територій, і, щоб протистояти цьому, вирішив заручитися підтримкою Г. Гімлера. Проте райхсфюрер СС виступив проти подальшого використання окремо від РОА неросійських національних формувань Вермахту з вихідців із захоплених східних областей. Усі слов'янські країни мали об'єднатися навколо Власова для посилення новоствореного "панславистського руху" під егідою Третього Райху, а укомплектовані з їх жителів формування увійти до армії, організованої під командуванням Власова. Спроба досягнення компромісу між Розенбергом і Бергером завершилася укладенням неформального союзу між ними. Зважаючи на цей альянс, деякі представництва неросійських народів були готові до співпраці на рівноправних партнерських засадах із Власовим. Наприклад, 23 листопада 1944 р. В. Каюм-хан привітав Празький маніфест і пізніше заявив про солідарність НТОК із КОНР³⁴³. Характерно, що у вояцьких часописах для вихідців із СРСР, які публікували національними мовами, не було різкої критики Власова, а про створення КОНР навіть не було особливих коментарів. Винятком були українські газети "Краківські вісті" та "До перемоги", котрі, як констатувалося в аналітичному огляді представника РМП від 28 листопада, потребували цензурування (у них акцентовано на тому, що КОНР очолює колишній більшовик і що у боротьбі проти СРСР усі народи мають бути рівноправними)³⁴⁴.

Проте через принципові розходження з А. Власовим більшість керівників організованих чи намічених для творення національних комітетів були в опозиції не тільки до нього, а й до інших російських великодержавників. Позитивний тон представників різних національних репрезентацій супроти Власова в їх національних пресових органах був радше дипломатичною ввічливістю й своєрідним кроком назустріч до керівництва Третього Райху, що прагнуло забезпечити злагоду в таборі антикомуністичних сил, аніж проявом їх щирої симпатії до власовців. Насправді лідери націо-

³⁴¹Mühlen P. v. z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 92.

³⁴²Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer... - S. 155.

³⁴³Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 470.

³⁴⁴PPГ. 1 v. Krusestjern. Berlin, den 28. November 1944. Vermerk: Betr.: die Wlassow-Aktion in der nichtrussischen Presse//BA, R6/72, B1.71; Waffen-SS SS-Standarte "Kurt Eggers". Skorpion-Ost. Führungsstab I c 15. Oktober 1944. An die Redaktion der Ukrainischen Zeitung Krakauer Nachrichten Krakau. SS-Sturmbannführer u. I c // Archive and Museum of Alberta Province in Edmonton (AMAP), Michael Chomiak Collection, 00.25.00, f. 67.

нальних репрезентацій демонстрували невдоволення перспективою підпорядкування Власову і його представницькому органу. Національні комітети тюркських народів³⁴⁵, В. Каюм-хан³⁴⁶ та інші виступили проти претензій Власова підпорядкувати собі національні представництва їх народів, причому їхнім головним аргументом була теза: "Ми є народом своєї країни, а не народом Росії"³⁴⁷.

Проти приєднання інших національних комітетів до КОНР як його окремих секцій виступили представники народів, землі яких до 1941 р. були у складі СРСР. У жовтні переговори Р. Астроуського з представником Власова Ф. Малишкіним щодо входження БЦР до складу майбутнього КОНР як окремої національної секції закінчилися негативно для власовців³⁴⁸. 13 жовтня у листі райхсфюрерові СС В. Каюм-хан зауважив, що Власов має право говорити тільки від власного імені й від імені російського народу*. 7 листопада Е. Шпаарманн доповів Бергеру, що авторитетний серед азербайджанських легіонерів голова Азербайджанського Національного Комітету (АНК) А. Дудангінський під час зустрічі з Власовим 2 листопада відмовився йому підпорядкуватися: "Розмова закінчилася безрезультатно, оскільки Власов у жодний спосіб не виявив готовності визнати кавказців як таких у своєму блоці, вимагаючи натомість, щоб вони вступили до всеросійського комітету. При цьому Власов постійно посилався на заяви райхсфюрера СС, котрий надав йому права, яких він домагався". Дудангінський заявив, що "він - після того, як боровся у кавказьких з'єднаннях у рамках німецьких Збройних сил і за німецькі політичні інтереси - свій народ і свою країну хоче бачити вільними незалежно від доброзичливості генерала Власова". У доповідній записці зроблено висновок, що результат розмови Дудангінського з генералом Власовим "такий самий негативний, як і розмови між Астроуським та Малишкіним" з тієї причини, що "ненімецькі народи, які досі боролися у з'єднаннях німецьких Збройних сил, воюють за волю своїх країн і проти більшовизму": "Вони, однак, борються не за зміну уряду в Росії. Боротьба між білими й червоними, меншовиками й більшовиками, Власовим і Сталіним у їх уяві є взаємною боротьбою між російськими імперіалістами"³⁴⁹. Незабаром після цього на ім'я А. Розенберга переслано петицію, яку підписали Каюм-хан від імені НТОК, Шафі Алмас (Г. Галіуллін) від волзьких татар та Аліхан Кантемір від народів Середньої Азії, М. Кедіа від грузинів, А. Мельник від українців, Р. Астроуський від білорусів. У ній вони

³⁴⁵Heygendorff R. Wie wirkten sich die Nationalitäten-Komitees aus / Heygendorff R. // IfZ, JTS, ZS 407/1, Bl. 52-62.

³⁴⁶Arlt F. Zu Chajum Khan / Arlt F. // IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 31-32; BA, NS 19/3573.

³⁴⁷Bevollmächt. Vertreter d. Kaukas. Verbindungsstäbe an SS-NA v. 5.10.1944: Bedingungen für e. Zusammenarbeit mit Wlassow (Verzicht Wlassows auf grossrussischen Imperialismus) // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 699553-699554.

³⁴⁸Arlt F. Zum Weissruthenischen Komitee / Arlt F. // IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 42-43.

* В. Каюм-хан, який був довіреною особою РМО в туркестанських справах, під час допиту в Нюрнберзі як свідок визнав, що на пропозицію співпраці з керівником КОНР заявив Е. Крегеру, що "Власов є росіянином, і національно свідомий туркестанець ніколи не буде підпорядковуватися росіянинові. Власов є зрадником Батьківщини... Зі зрадником я ніколи не сяду за один стіл". Коли Власов протягнув під час зустрічі Каюм-ханові руку й запропонував сісти, той відмовився, не подав руки й продовжував стояти (Vernehmung 863 des turkestanischen Prinzen Kajum Khan durch Mr.Petersen. Am 27.Februar 1947 // IfZ, MA-1569; NA, Microcopy 1019, roll 33, fr. 254-255).

³⁴⁹Der Rf-SS. SS-NA -Amtsgruppe D. SS-Oststelle. D I 5 Az.: Dr.A/Sch. Berlin-Wilmersdorf, den 7. Nov. 1944. Geheim. Betr.: Unterhaltung des Major Dudanginsky mit General Wlassow am 2.11.44. 2. An den Chef des SS-Hauptamtes, SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS, G Berger. Der Stabsführer der Amtsgruppe D. SS-Standartenführer // BA, R 6/72, Bl. 46.

заявляли, що прагнуть уникнути будь-якої субординації КОНР і переходу своїх національних формувань до складу ЗС КОНР³⁵⁰. Характерно, що підпорядкуватись А. Власову не погоджувалися не тільки представництва й з'єднання народів національних республік СРСР, а й репрезентативні органи й формування тих народів, землі котрих як автономні республіки перебували у складі Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) і які також прагнули добитися національної й державної незалежності від російського диктату³⁵¹. Наприклад, у січні 1945 р. представник Волзькотатарського легіону ЗС Німеччини Ф. Паймук відвідав А. Власова й заявив, що він і деякі чуваські легіонери симпатизують Празькому маніфестові КОНР і хочуть приєднатися до нього; однак коли незабаром після цього В. Малишкін заявив, що цей легіон розформують і залишать лише окремі підрозділи, керівництво Волзькотатарського Бойового Союзу за підтримки РМО виступило проти ідеї об'єднання з рухом Власова³⁵².

Оскільки Вермахт був відсторонений від вирішення політичних питань, представники його генералітету активно не підтримували національні представництва народів Східної Європи, Кавказу і Середньої Азії, трактували створені у його складі східні формування як частини найманців за контрактом і не пов'язували з ними жодної політичної мети. Натомість у проектах СС військові аспекти порівняно з політичними відігравали тільки другорядну роль. Тому концепції СС-ГА восени 1944 р., як це не парадоксально, значно більше імпонували національним представництвам, ніж опіка Вермахту, й вони підтримали формування національних з'єднань Ваффен-СС, у творенні яких могли брати активну участь; при цьому керівники національних комітетів не зважали на скомпрометований у світі імідж СС. Тим часом СС-ГА намагалося використати це позитивне ставлення національних репрезентацій, хоча й ставилося до їх діяльності з недовірою, оскільки вбачало у їх діях претензії на політичне керівництво представництв своїх народів. Утім, на зламі 1944-1945 рр. створені іноземні формування були настільки важливим фактором, що організовані після їх фронтового випробування національні комітети були радше їх політичною "надбудовою", що мала спонукати вояків-іноземців воювати, аніж впливовим політичним чинником. Підтримкою визвольних рухів у формі визнання згаданих комітетів і дозволу на творення підпорядкованих їм армій інстанції СС сподівалися реабілітувати себе в очах західних альянтів за скоєні злочини (вбивства цивільних мешканців, військовополонених та в'язнів концтаборів тощо), оскільки планували укласти з ними сепаратний мир.

Восени 1944 р. Головне управління СС водночас із підтримкою створення КОНР і дозволом на творення першої російської дивізії у складі Вермахту надало першорядне значення підтримці діяльності туркестанського та кавказького представництв і творенню військових з'єднань, укомплектованих із представників кавказьких й особливо тюркських (передовсім середньоазійських) народів. У підпорядкуванні ФЛО тоді ж створено об'єднане Керівне бюро "Туран-Кавказ Д 1/5 к" (*Turan-Kaukasus D 1/5 k*), яке очолив Р. Ольцша й у складі якого організовано такі референтури: 1) "Тюркські народи" (керівник - оберштурмфюрер СС Северин Шія, що складалася із секцій "Туркестан" також під його керівництвом, "Ідель-Урал" на чолі з Гайнцем Унглаубе та "Крим" під керівництвом Гогартена; 2) "Кавказ" (керівник Штоєрвальд (Steuerwald)), що складалася із секцій "Азербайджан" теж під його керівництвом, "Північний Кавказ" (керівник Орт), "Грузія" та "Вірменія" (керівник обидвох Горстманн (Horstmann)); 3) "Добровольчі

³⁵⁰ *Arlt F.* Nichtdeutsche Verbände... - Bl. 17.

³⁵¹ *Fuer ein freies Russland. Kundgebung der Ostfreiwilligen an der Galizienfront // BA, R 6/72, Bl. 70.*

³⁵² *Чуев С.* Проклятые солдаты... - С. 502-503.

з'єднання", у складі якої діяли дві секції - "Східнотурецьке з'єднання Ваффен-СС" та "Кавказьке з'єднання Ваффен-СС" під керівництвом Вольфа; 4) "Наука, преса, пропаганда" (керівник Р. Ольцша) і її секцій "Іслам" (керівник Ольцша), "Буддизм" і "Преса та пропаганда" (обидві очолював Шеффер). Під патронатом інституту Ольцші діяли Туркестанський, Північнокавказький, Татарський ("Ідель-Урал"), Азербайджанський, Грузинський та Вірменський комітети, а також Кримський центр³⁵³.

До компетенції референтури "Добровольчі з'єднання" і частково інших секцій згаданого керівного бюро перейшов контроль за вирішенням політичних питань, пов'язаних із творенням національних збройних формувань військ СС із представників тих народів, проблемами яких займалися ці інстанції. 20 липня 1944 р. Г. Гімлер наказав об'єднати усіх представників тюркських народів із СРСР у військах СС у Східнотурецьке з'єднання Ваффен-СС - ОТВФСС (*Osttürkisches Waffenverband der SS - OTWVSS*)³⁵⁴, менше відоме також як Східнотурецький корпус (*Osttürkisches Korps*). Як його основу використано 1-й Східномусульманський полк, який у липні 1944 р. переведено з Білорусі до Польщі, де його посилений батальйон (під командуванням колишнього старшини ЧА й командира однієї з полкових сотень ваффен-оберштурмфюрера Гуляма Алімова) від 5 серпня у складі Бойової групи Райнефарта спільно з бригадою СС під командуванням оберфюрера О. Дірлевангера брав участь у придушенні Варшавського повстання. Разом із передовими німецькими частинами він атакував центральну частину міста, у відповідь на що німецьке командування відзначило його дії й нагородило багатьох офіцерів та солдатів Залізними хрестами та іншими нагородами³⁵⁵.

До ОТВФСС мали увійти чотири Збройні загони (*Waffengruppen*) - фактично полки, а саме по одному з туркестанців, азербайджанців, кримських татар і волзьких татар; для цього з'єднання татарською мовою планували видавати газету "Турецька частина" (німці називали її "*Türkische Einheit*"). У таємному наказі Г. Бергера було вказано: "Кінцевою метою є створення східнотурецького корпусу для політичного й військового єднання усіх мусульманських антибільшовицьких сил з метою внутрішнього розвалу Радянського Союзу"³⁵⁶. Унаслідок появи директиви Бергера восени у складі військ СС з мусульман із СРСР почали комплектувати ОТВФСС, командиром якого був призначений колишній офіцер австро-угорської армії і полковник Генштабу турецької армії та військового радник Енвера-паші у роки Першої світової війни, офіцер зв'язку СС при Великому муфтії штандартенфюрер СС Вільгельм фон Гінтерзатц (*Hintersatz*)*, який прийняв іслам і використовував псевдонім "Гарун аль Рашид"³⁵⁷. У вересні 1944 р. до лав цього з'єднання вербували добровольців у таборах військовополонених у Польщі,

³⁵³ВА, NS 31/27, В1.18; NS 31/170, В1. 1.

³⁵⁴Pers. Stab Rf-SS. Fldkdostelle, den 20.7.1944. Betr.: Aufstellung ein. osttürk. Waffenverband d. SS. gez. H. Himmler // ВА, NS 31/27.

³⁵⁵*Mühlen P. v. z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 149.*

³⁵⁶SS-NA, geh. Betr.: Aufstellung eines Osttürkischen Korps. gez. G. Berger // ВА, NS 31/27.

* Вільгельм фон Гінтерзатц народився 26 травня 1886 р. в Австрії. У роки Першої світової війни служив в австрійській армії, був кадровим розвідником. У 1920-ті рр. - військовий радник турецького політика Енвера-паші. Від 1941 р. офіцер зв'язку Ваффен-СС при Великому муфтії Єрусалимському А. аль Гуссейні, з дозволу якого прийняв ісламське ім'я Гарун аль Рашид-бей. Від 24 серпня 1944 р. штандартенфюрер СС, від 1 вересня штурмбанфюрер СС, від 20 жовтня штандартенфюрер СС і командир ОТВФСС (до січня 1945 р.).

³⁵⁷Vermerk SS-NA/Amtsgr.D an SS-Ostufab.Klumm (mit Bitte um Vortrag bei Rf-SS) v.07.06.1944: Aufstellung e. Osttürk. Korps aus turkstämmigem Mohammedanern d. UdSSR. Evtl.Ltg. dch. ehem. Oberst im türk. GenStab, Harun al Raschid // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009678-009679.

Австрії, Німеччині та Норвегії. У серпні СС-ГА намагалося перевести до Ваффен-СС також волзькотатарські батальйони Вермахту, але тоді ці спроби виявилися невдалими³⁵⁸.

20 жовтня Г. Гімлер підписав наказ про формування ОТВФСС на території Словаччини, згідно з яким до складу цього з'єднання мали увійти всі туркестанці, волзькі та кримські татари, азербайджанці й представники інших тюркських народів, які перебували у підпорядкуванні військ СС³⁵⁹. У грудні в його складі створено три Збройні загони, що були аналогами створюваних у складі німецьких військ бойових груп, більшість яких за кількістю вояків нагадували полки (запланованого збройного загону з азербайджанців не укомплектовано). 30 грудня оргвідділ 2-го управління СС-ФГА затвердив реорганізацію ОТВФСС у Збройні загони "Ідель-Урал" ("*Idel-Ural*"), "Туркестан" ("*Turkistan*") та "Крим" ("*Krim*"), кожна з яких мала поділятися на три батальйони, у складі яких було заплановано створити по п'ять сотень, а при кожному Збройному загоні й при кожному батальйоні - штабну сотню. Наказано 1-й Східно-мусульманський полк перевести до складу ОТВФСС, а всіх азербайджанців - до Кавказького з'єднання Ваффен-СС³⁶⁰. Того ж дня Р. Ольцша під час розмови з доктором Айхелем так визначив майбутню роль Східнотурецького та Кавказького з'єднань Ваффен-СС не тільки як військових з'єднань, а й також як інструменту політичної протипаги щодо посилення політичної ваги А. Власова: "Кавказьке й східнотурецьке збройні з'єднання згідно з вказівкою райхсфюрера СС повинні бути протипагою, що допоможе скерувати у правильне річище політично заплутану справу Власова"³⁶¹.

На 1 лютого за складом ОТВФСС відповідало дивізії з трьома 2-батальйонними полками (у кожному з яких було 8 стрілецьких сотень і дві "важкі"), але за кількістю вояків не перевищувало чисельності бригади, недоукомплектованої старшинськими, підстаршинськими та стрілецькими кадрами (на 2 лютого 1945 р. у складі цього з'єднання перебувало вже 2227 військовослужбовців). 1 березня ОТВФСС підпорядковано 48-й піхотній дивізії, що перебувала в резерві 8-ї армії у Словаччині³⁶². Тоді ж вирішено замінити руни "СС" на комірах вояків ОТВФСС накомірними відзнаками із зображенням голови сірого вовка як давньою загальнотюркською національною емблемою представників народів тюркської мовної групи, але через нестачу цих нових знаків вояки з'єднання наприкінці війни часто не мали жодних відзнак на комірах. Незабаром після цього все формування переведено у Мерате за 20 км на північ від місцевості Майлянд у Північній Італії. Згідно з повідомленням вищого керівника СС і поліції в Італії обергрупенфюрера СС і генерала Ваффен-СС Карла Вольфа, на 9 квітня у складі з'єднання перебувало 3800 осіб, на озброєнні в яких були 200 автоматів, 30 кулеметів, 36 гранатометів, 3200 гвинтівок та інша зброя³⁶³.

Відомство Г. Гімлера виявляло активне зацікавлення також долею формувань, укомплектованих із кримських і волзьких татар. Кримськотатарські охоронні

³⁵⁸Vermerk der SS-Freiwilligenleitstelle Ost vom 23.8.1944 // BA, NS 31/31.

³⁵⁹SS-FHA, Amt II OrgAbt Ia/II, TgbNr. 4022/44 gKdos. Befehl Rf-SS v. 20.10.1944: Aufstellung d. Osttürk. Waffen-Verbandes der SS unter Kommando v. SS-Standf. Harun-el-Raschid // IfZ, MA302; NA, T-175, roll 70, fr. 006542-006545.

³⁶⁰Munoz A. Forgotten legions... - S. 173, 178; Mehner K. Die Waffen-SS und Ordnungspolizei 1939-1945 / Kurt Mehner. - Nordersted: Militar-Verlag Klaus D. Patzwall, 1995. - S. 264.

³⁶¹Hauptstuf. Dr. Olzscha. Nr.674/44/Gh.Kdos. IV 30.Dez. 1944. 646 Mi/Bj. Aktennotiz. Besprechung Hauptauf. Dr. Olzscha / Hptm. Dr. Eichel betr. Wlassow-Aktion // BA, NS 31/42, Bl. 55-56.

³⁶²Детальніше про перебування цієї формації у Словаччині див.: Vychodomaslmsky pluk SS na Slovensku (október 1944-február 1945). - Trnava: Katedra Histoire Univ. Sv. Cyrila a Metoda, 2006.

³⁶³Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 477; Kliemann K. Waffen-SS... - S. 382.

батальйони, евакуйовані з Криму, в червні 1944 р. були зведені на полігоні військ СС у місцевості Моорлягер (*SS-Truppenübungsplatz Moorlager*) у татарський Добровольчий гірськоєгерський полк СС (*Freiwilligen-Gebirgsjäger-Regiment der SS*) трьох-батальйонного складу. Згідно з наказом райхсфюрера СС і розпорядженням СС-ФГА від 8 липня його переведено на територію Угорщини й розгорнуто в Гірськоєгерську бригаду Ваффен-СС (татарську № 1) (*Waffen-Gebirgsjäger-Brigade der SS (tatarische Nr.1)*), командиром якої був призначений штандартенфюрер СС Віллі Фортенбахер (Willy Fortenbacher)*. На 20 вересня при визначених нормах 3434 осіб у її складі налічувався 2421 вояк, у тому числі 11 офіцерів і 191 унтер-офіцер поліції як представники кадрового персоналу. Вояцький персонал вирішено поповнити за рахунок 1097 фольксдойче так, щоб це була не татарська бригада, а німецько-татарська формація, у якій мало служити щонайменше 30 % німців. У телеграмі штабу ГА "Південь" від 11 грудня згадано про намір скерувати татарську бригаду Ваффен-СС до Словаччини. Однак насправді протягом другої половини грудня це з'єднання перевели з тилу згаданої групи армій до Райху і розмістили поблизу Франкфурта в казармах на полігоні "Курмарк" (*SS-Truppenübungsplatz "Kuzmagk"У^{бі}*). 31 грудня СС-ФГА видало наказ про розформування бригади ще до закінчення спеціального навчання й переведення її до складу ОТВФСС як згаданого Збройного загону "Крим" (2 піхотні батальйони і 1 кінна сотня), що завершилося у березні 1945 р. Командирами групи та двох її батальйонів були призначені офіцери зі ступенями ваффен-гауптштурмфюрерів, а саме відповідно Абдулла Карабаш, Газі Каттеєв та Секір'я Арабський³⁶⁵.

Офіційна зустріч Г Гімлера з А. Власовим і процес консолідації російських великодержавників прискорили процес об'єднання кавказької політичної еміграції і створення до певної міри на противагу "акції Власова", крім туркестанського, також кавказького представництва - своєрідного "Комітету визволення народів Кавказу" як противаги до майбутнього КОНР. А. Розенберг намагався не допустити посилення політичних позицій Власова шляхом підтримки творення як політичних об'єднань різних народів, так і окремих національних комітетів. Національні представництва у співробітництві з німецькими органами влади мали забезпечувати пропагандистську опіку над іноземними формуваннями з їх співвітчизників, задля чого їм дозволено виступати з доповідями безпосередньо у військових підрозділах після попереднього отримання санкції на це від генерала Добровольчих з'єднань. 4 жовтня 1944 р. під час наради в РМОу присутності керівника його кавказького відділу Г. Менде та представника СС-ГА Р. Ольцші представники кавказьких штабів зв'язку цього міністерства М. Кедія, А. Алі-беков, А. Кантемір та А. Джамалян на пропозицію вступу до майбутнього комітету Власова заявили, що "протягом століть народи Кавказу ведуть боротьбу проти Росії за свою незалежність" й у цьому "принципова відмінність їх мети від мети, яку переслідує

* Віллі Фортенбахер народився 17 листопада 1898 р. Від травня 1940 р. штурмбанфюрер СС і командир 1-го батальйону піхотного полку № 2, від вересня 1942 р. командир 2-го полку піхотного полку "Нордланд", від вересня 1944 р. штандартенфюрер СС і командир 23-ї гірської дивізії Ваффен-СС, від 1 березня 1945 р. командир румунського з'єднання Ваффен-СС (*Mehner K. Die Waffen-SS und Ordnungspolizei... - S. 264*).

³⁶⁴*Pencz R. Von Haus und Hof und Kind und Weib. Donauschwäbische Grenadiere an der Donau und in Schlesien, Die Geschichte der 31.SS-Freiwilligen-Grenadier-Division / Rudolf Pencz. - Baja: Selbstverlag, 1996. - S. 57, 103.*

³⁶⁵*Романько О. В. Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941-1944) / О. В. Романько. - Симферополь: АнтикВА, 2009. - С. 154-158.*

генерал Власов як представник російського народу"³⁶⁶. Кавказька Національна Рада була представництвом народів Кавказу в Німеччині й у перспективі - зародком національних урядів їх країн. Підтримку новоствореному репрезентативному органу своїми представниками надав еміграційний уряд Грузії у Франції, що виявляв зацікавлення долею грузинських формувань Вермахту, кооптував до її складу своїх уповноважених представників так само, як центри російських емігрантів скерували своїх людей до складу КОНР і ЗС КОНР. Національні секції Кавказької Національної Ради очолили такі політики: вірменську - А. Джамалян, азербайджанську - Аббас Бей Атам-Алібеков, грузинську - М. Кедія (водночас голова Ради) й секцію кавказьких горців (північно-кавказьку) - А. Кантемір. 19 жовтня Г. Бергер звернувся до А.Розенберга з проханням офіційно визнати згадане міжнародне представництво єдиною репрезентацією народів Кавказу й переслав йому для ознайомлення її статут³⁶⁷.

До функцій кавказького представництва мало належати формування під контролем СС-ГА Кавказької Визвольної Армії (КВА), але насправді згодом створено тільки одну кавказьку бригаду військ СС, вищі командні посади в якій посідали німці. 11 грудня 1944 р. райхсфюрер СС видав наказ сформувати кавказьке, вірменське, грузинське та азербайджанське з'єднання Ваффен-СС³⁶⁸. Однак через відсутність потрібної кількості вояків для цих формувань вирішено об'єднати їх в одне велике кавказьке формування. За наказом оргвідділу 2-го управління СС-ФГА від 30 грудня у м. Клагенфурт почали формувати Кавказьке з'єднання Ваффен-СС (*Kaukasische Waffenverband der SS*), до якого увійшли Збройні загони "Грузія" ("Georgien"), "Азербайджан" ("Aserbeidjan"), "Вірменія" ("Armenien") та "Північний Кавказ" ("Nordkaukasus"). Визначено, що це формування за структурою відповідатиме дивізії з 4-х полків, у кожному з яких мало бути два кавалерійські дивізіони (*Reiter-Abteilungen*)³⁶⁹. Однак за кількістю військовослужбовців це була бригада. Кавказьке з'єднання чисельністю щонайменше 2400 вояків створили на основі дислокованих у Північній Італії кавказьких збройних підрозділів³⁷⁰. Балтійський німець Арвед Тоєрманн (Arved Theuermann)* від початку 1945 р.

³⁶⁶Arlt F. Zur Entwicklung des kaukasischen Rates / Arlt F. II IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 2; Geheim. P 988a/44g. Berlin, d.5.10.1944. Betr.: Bespr. m. den Vertretern d. Kauk. Verbindungsstäbe. 4.10.1944. Herrn Dr. Arlt, Herrn Dr. Olzscha, Herrn Min.Dirig. Dr. Bräutigam // BA, R 6/141, Bl.35-36.

³⁶⁷RMfdbO/Führungsstab Politik (Berger) an Rosenberg v. 19.10.1944: Bitte um offiz. Anerkennung d. Kauk. Nationalrates (m.Satzungsentwurf) // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009551-009552.

³⁶⁸geh.Bef.Rf-SS, 11.12.1944: Aufstellung eines kaukasischen, armenischen, georgischen, aserbeidschan. und nordkauk. Waffenverbandes d.SS // IfZ, MA-342; NA, T-175, roll 140, fr. 008443-008447.

³⁶⁹SS-FHA, Amt II OrgAbt Ia/II, TgbNr. 5248/44 gKdos vom 30.12.1944. Betr.: Aufstellung des Kaukasischen Waffen-Verbandes der SS; geh.Bef.Rf-SS und gKdos. Bef. SS-FHA, 11.12.1944-5.01.1945: Aufstellung u. Gliederung d.kaukas. Waffenverbandes // IfZ, MA-342; NA, T-175, roll 140, fr. 008438-008443; Aufstellung eines Kaukas.Verbandes, 1944 // BA, NS 19/759.

³⁷⁰Schr.SS-Ogruf(Berger) an Rf-SS v.07.11.1944: Übernahme aller freiw. Wehrmacht-Angeh. nicht-russ. Völker d. UdSSR (Osttürken, Kaukasier) in Osttürk. bzw. aufzustellenden kaukas.Waffenverband (angebl. mangelndes Einfühlungsverm. d. Wehrmacht-Führ., Hebung d. Kampfmoral durch nat. Propaganda) // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009546-009547.

Арвед Тоєрманн народився 4 серпня 1892 р. у м. Забела (Zabela) у Балтії. У роки Першої світової війни воював як офіцер у складі російської армії. Від 10 жовтня 1935 р. член СС. На 4 лютого 1942 р. - оберштурмбанфюрер СС і керівник відділу верховного квартирмейстра (Oberquartiermeister-Abteilung) у Командному штабі райхсфюрера СС, від 16 лютого - штурмбанфюрер СС і комендант батальйону супроводу райхсфюрера СС (Begleitungs-Btl. des Rf-SS). Від квітня до 11 липня 1942 р. як штандартенфюрер СС служив у Добровольчому легіоні "Недерлянд", а від 9 квітня до 1 листопада 1943 р. - у 15-й дивізії Ваффен-СС (*Mehner K. Waffen-SS... -S. 154-155, 229, 265, 278-279*).

був тимчасовим виконувачем обов'язків командира, а ваффен-штандартенфюрери й емігранти першої хвилі князь Прідон Цулукидзе, Магомед Набі-огли Ісрафіл-бей та Ку-чук Улагай очолили відповідно грузинський, азербайджанський та північнокавказький збройні загони. Крім кавказького з'єднання у Північній Італії опинилися приблизно 6500 біженців - чоловіків, жінок та дітей, котрі перебували під формальною опікою Кавказької Національної Ради. Усі боєздатні чоловіки з них віком від 18 до 70 років були зведені у два добровольчі полки, кожен з яких складався із сотень, сформованих за національною ознакою. Ці полки мали виконувати функції частин самооборони у місцях розміщення біженців і одночасно бути резервом для комплектування майбутньої Кавказької кавалерійської дивізії Ваффен-СС, якої так і не сформовано³⁷¹.

Крім творення своєрідних "Східних легіонів Ваффен-СС" СС-ГА і РМО приділили окрему увагу вивченню балтійських питань, чому сприяла боротьба на боці Німеччини національних з'єднань, сформованих з естонців та латвійців. На початку липня 1944 р. А. Розенберг зустрівся з Г. Гімmlером, після чого 8 липня видав розпорядження про поселення естонських та латвійських "фронтних бійців", яким передбачено надавати маєтки "хоробрим борцям" "за волю їх Вітчизни" і "життєвий простір" - тобто землю³⁷². Однак, оскільки відомство Розенберга виявилось некомпетентним для вирішення політичних питань народів Балтії, генерал-інспектор Латвійського легіону Р. Бангерскіс домагався від райхсфюрера СС визнання Латвії самостійною і незалежною державою й створення провізоричного латвійського уряду. 6 серпня він звернувся до Гімmlера з проханням, щоб "управління Латвії підпорядкувати місцевому центральному органу з усіма відповідними повноваженнями", а 7 листопада - до Г. Бергера з пропозицією, щоб німецькі інстанції видали латвійським легіонерам паспорти з поміткою "Нез'ясоване громадянство (раніше Латвія)"³⁷³. Послідовність латвійського генерала у домаганнях політичних поступок Німеччини у латвійському питанні аж до визнання незалежності Латвії призвела до того, що Г. Гімmlер та високопосадові чиновники в особистому штабі райхсфюрера СС і СС-ФГА зробили висновок про передчасність і навіть помилковість рішення про підвищення Р. Бангерскіса до рівня генерала СС. Проте СС-ГА та інші керівники СС вирішили використати його та латвійську дивізію в Курляндії як своєрідну протизагугу до посилення впливу гауляйтера Е. Коха - представника "слов'янофобського крила" НСДАП і "людини Бормана", з котрим інстанції СС перебували в конфлікті за політичні впливи і владу³⁷⁴. У цьому питанні вони досягли порозуміння з політичним ворогом Е. Коха - райхслайтером А. Розенбергом. У відповідь на протести гауляйтера Східної Пруссії проти розпорядження РМО про надання землі у приватну власність воякам-латвійцям у них на Батьківщині 21 вересня Розенберг у листі Г. Ламмерсу зауважив, що Кох не є компетентним у справах Латвії. Райхслайтер вказав на взаємозалежність гнучкої політики щодо Латвії та підтримки бойового духу вояків латвійських дивізій Ваффен-СС і тому неприйнятність позиції Коха в нових умовах, підкресливши: "Так,

³⁷¹Munoz A. J. The Kaukasischer-Waffen-Verband der SS (1944-1945) // Munoz A. J. (editor). The East Came West...-P. 169-191.

³⁷²An den Reichsleiter und Chef der Reichskanzlei Herrn Dr. Lammers. Betr.: Erlaß über die Aussiedlung estnischer und lettischer Frontkämpfer. Berlin, 15.Juli 1944. gez. Rosenberg // BA, R 6/48, Fol.1, Bl.81; R 6/492, Bl. 131.

³⁷³Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 294.

³⁷⁴Korrespondenz Rf-SS, PS; SS-HA, Vomi, Berger 12.08.43-11.01.45: Irrtümliche Ernennung Bangerskis z. SS-Graf u. Gen.-Ltnt d.W-SS. Bangerskis Einsatz im Kurland als Gegengewicht gegen Gauleiter Koch // IfZ, MA-289; NA, T-175, roll 32, fr. 000349-000364.

наприклад, я не можу допустити, щоб шляхом хибних заходів у цій сфері було виявлено негативний вплив на позицію і бойову силу латвійських дивізій"³⁷⁵.

Представник відомства А. Розенберга В. Лабс висловив думку, що самоуправління балтійських країн більше не можна використовувати, оскільки їх землі знову окупував Радянський Союз. 16 листопада 1944 р. РМО запропонувало Г. Ламмерсу, щоб для країн Балтії були створені національні комітети, аргументуючи це тим, що вояки з її територій воюють у складі своїх національних формувань на боці Німеччини й створення цих представницьких органів не тільки піднесе їх бойовий дух, а й матиме добрий відгук у Фінляндії та Швеції³⁷⁶. Балтійські допоміжні органи управління німецьких генеральних округів РКО мали бути реорганізовані у національні комітети у складі 5 осіб кожен, до яких з метою забезпечення інтересів Райху мали увійти і колишні керівники самоуправління, і люди, незаангажовані у суспільно-політичному житті країн Балтії під німецькою окупацією; кожному комітетові для його діяльності передбачено надати відповідні фінанси й матеріально-технічну базу і виділити будинок чи хоча б поверх³⁷⁷. 29 листопада представники штабу Розенберга під час планування творення Латвійського Національного Комітету (ЛНК) визнали, що "метою [цього] представництва є такі завдання: боротьба проти більшовизму у тісній співпраці з німецьким народом для визволення Батьківщини й створення вужчого народного життєвого простору з державною формою". До репрезентативного органу латвійців мали увійти перший генеральний директор місцевого управління О. Данкерс і Р. Бангерскіс "як представник латвійського легіону", а також тогочасні генеральні директори: сільського господарства Андерсоне, економіки (господарства) Вайдманіс та полковник Фрайманіс (котрий, як визнали у РМО, "роками виправдав себе як німецька довірена особа")³⁷⁸. РМО намагалося здобути вирішальний вплив на процес творення латвійського комітету й забезпечити політичний контроль над латвійськими дивізіями військ СС³⁷⁹. СС-ГА, однак, зберегло за собою "основний пакет акцій" щодо вирішення питань про зміну політичного статусу як Латвії, так і Естонії також під час творення латвійського представницького органу, що мав бути провізоричним урядом³⁸⁰.

Тим часом у жовтні-листопаді відбулася евакуація німецьких окупаційних установ з Естонії, упродовж якої частину естонців призвано на військову службу як "тіві" або вивезено на роботу до Райху³⁸¹. Г. Мяе, реагуючи на це під час обговорення політичних питань, пов'язаних із мобілізацією естонців восени 1944 р., знову вказав на правомірність проведення мобілізації тільки після проголошення естонського самоуправління національним

³⁷⁵Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete II lc 1123/44g. Berlin, 21. September 1944 Geheim! An Herrn Reichsmin. und Chef d. Reichskanzlei Dr. Lammers Berlin W 8. Betr.: Landesausnutzung im Teilen d. RK Ostland. gez. Rosenberg // BA, R 6/492, Bl. 143-147.

³⁷⁶Reichsmin. für d. b. O. An Chefd. Reichskanzlei H. Lammers. Berlin, den 16. 11. 1944 // BA, R 6/278.

³⁷⁷RmfdbO. Michendorf, den November 1944. Vfg. // BA, R 6/141, Bl. 43.

³⁷⁸P 3/1191/44 Berlin, den 29. 11. 1944. Vermerk betr. Schaffung e. lettischen Nationalkomitees [auch dem Herrn Reichsminister mit der Bitte um Zustimmung ergebenst vorgelegt] // BA, R 6/141, Bl. 45. ³⁷⁹RmfdbO. Berlin, den 5. 12. 44. Vermerk. Betr.: Lettisches Nationalkomitee // NA, T-454, roll. 92, fr. 000256. Див.: *Arlt F.* Zu dem Lettischen Komitee / *Arlt F.* // IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 41. ³⁸⁰Lettisches Nationalkomitee. Bemühungen um eine Autonomie oder sonstige Änderungen des politischen Status von Estland und Lettland. Vorbereitung von Erlassen, Deklarationen u. a. Estnischen Freiheitsbund (SS-Hilfswerk) (mit Satzung). Bund der estnischen Freiheitskämpfer, 1944-45. Einsatz der lettischen SS-Division in Stellungsbau 1944 // BA, NS 19/271.

³⁸¹Bericht Litzman v. 25. 09. 1944: Räumung v. Estland (anl. Aufruf an Esten z. Arbeitseinsatz im Reich, Bericht über RLZ-Massnahmen und balt. Hiwis) // IfZ, MA-259; NA, T-454, roll 105, fr. 000294-000318.

урядом, що було головною передумовою для визнання Німеччиною незалежності Естонії. Й. Соодла і крайовий інспектор Ептік теж домагалися офіційного визнання німецьким урядом самостійності Естонії. 2 листопада у Берліні відбулася нарада між представниками РМО і СС-ГА, на якій естонські делегати заявили, що "перед залученням [естонської] дивізії до бойових дій потрібно передовсім видати заяву уряду Райху, що визнає Естонію як суверенну державу, щоб війську загалом дати мету боротьби та [зміцнювати] бойову мораль і воно не деградувало до війська найманців. Відповідно до цього й згідно з правовими нормами повинен бути створений естонський крайовий уряд, що відтак зміг би проголосити мобілізацію"³⁸². Представники естонського самоуправління за порозумінням із естонськими політичними діячами й офіцерами Естонського легіону військ СС також запропонували створити Естонський Національний Комітет (ЕНК), до складу котрого мав бути кооптованим Г. Рііпалу. Натомість Г. Бергер 11 листопада запропонував спочатку рекрутувати до частин Ваффен-СС естонських чоловіків, евакуйованих до Райху, й дав зрозуміти, що від успіху цього заходу залежатиме творення ЕНК³⁸³.

На той час із різних частин розбитого естонського з'єднання, підрозділів 13-х естонських поліційних батальйонів (№ 23, 30, 33, 35, 37, 41, 42, 44, 187, 192, 282, 286 та 289) і загонів "Омакайтсе" відновлено естонську дивізію військ СС, у складі якої нараховувалося приблизно 13000 естонців і майже 2400 німців (зокрема, станом на 15 вересня у її складі перебувало 15382 вояки, у тому числі 439 старшин і 1978 підстарший, 12965 солдатів і 566 допоміжних службовців³⁸⁴). У другій половині січня 1945 р. організовано Союз естонських фронтів бійців, творення котрого підтримав райхсфюрер СС, який 13 лютого навіть виявив готовність бути його опікуном³⁸⁵; наприкінці лютого естонські політики та офіцери військ СС планували створити на його базі естонський уряд, тоді як Гімmlер вбачав у ньому засіб нацифікації для того, щоб "виховувати естонський народ у дусі ідеології СС"³⁸⁶. Однак, на відміну від певного поступу в співпраці з латвійськими суспільно-політичними та військовими діячами, німецьким інстанціям не вдалося досягнути повного порозуміння з представниками естонських політичних груп, готових до співпраці з Німеччиною, оскільки німці й естонці мали різні думки щодо ролі й завдань запланованого для творення естонського представництва. Через розходження у питанні визначення меж повноважень естонського самоуправління на початку 1945 р. Г. Мäe подав у відставку й під час розмови з Бергером знову наголосив, що воно не може проголошувати мобілізацію естонців на військову службу, яку міг здійснити тільки національний уряд в разі його створення у Райху й офіційного визнання урядом цієї держави³⁸⁷.

У військовій сфері щодо балтійців, як і в політичній, також не вдалося досягти суттєвого прогресу. Німецькі інстанції не створили латвійський та естонський корпуси Ваффен-СС (6-й армійський корпус військ СС після того, як у серпні 1944 р. з його складу

³⁸² Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 287-288.

³⁸³ Heranziehung der in das Reichsgebiet geflüchteten Esten zum Wehrdienst bzw. Dienst in der Waffen-SS (Vorschläge Bergers im Zusammenhang mit Vorstellungen zur Schaffung eines Estnischen Nationalkomitees unter Beteiligung des Ritterkreuzträgers Riipalu). 11. Nov. 1944 // BA, NS 19/2153.

³⁸⁴ Stärkemeldungen. Stand v. 20. September 1944. 20 Waffen-Gren. Div. d. SS (estn. Nr. 1) // NA, T-175, roll 141, fr. 2669950.

³⁸⁵ Rf-SS. An d. Chef d. SS-HA Gottlob Berger. Feld-Kommandostelle, 13.2.1945. gez. Himmler // BA, NS 19/382.

³⁸⁶ Isberg A. Zu den Bedingungen... - S. 145.

³⁸⁷ Korrespondenz RMfdbO, Dr. Mäe, Oktober 1944-Januar 1945: Besprechung Dr. Mäe mit Berger über estn. Mobilisierung nach Mäe's Rücktritt weg. Differenzen um Befugnisse d. estn. landeseig. Verwaltung // IfZ, MA-540; NA, T-454, roll 38, fr. 000642-000666.

виведено 15 та 19-ту дивізії, був не змішаним німецько-латвійським, а суто німецьким). Від планів розгортання латвійських та естонської дивізій Ваффен-СС в національні армії довелося відмовитися через те, що після втрат вояцького складу кількості дивізійних військовослужбовців було недостатньо не тільки для творення більших з'єднань, а й для забезпечення боєздатності створених раніше або відновлених після фронтового розгрому дивізій, що у лютому 1945 р. за чисельністю військовослужбовців нагадували бригади. Зокрема, 15-та латвійська дивізія Ваффен-СС після переформування 24 січня була залучена до фронтових дій у складі 16-го армійського корпусу військ СС і за 10 днів інтенсивних боїв до 9 лютого у її складі залишилося трохи більше, ніж 2000 військовослужбовців та 4 артилерійські гармати³⁸⁸. Аналогічна ситуація тоді ж склалася з 20-ю естонською дивізією військ СС, формування якої за наказом СС-ФГА мало тривати 8 місяців до 30 травня 1945 р. Однаку середині січня 1945 р., коли ЧА наблизилася до р. Одер й естонські рекрути відбули тільки піхотинський вишкіл і не встигли отримати важкої зброї, командуванню дивізії передано наказ сформувати бойову групу для скерування у розпорядження 7-го АКВ 17-ї армії з метою стабілізації лінії фронту у Верхній Сілезії. Група, що отримала для посилення 12 важких протитанкових гармат, 33 легкі гармати й 4 танки "Гетцер", 10 лютого зайняла позиції поблизу Опполе (тогочасна нім. назва Оппельн). Унаслідок артобстрілу й вогневих атак танків та бомбардувальників ЧА група була розбита й втратила все озброєння, а більшість її вояків загинули або потрапили до радянського полону. У телеграмі групенфюреру СС Г.Фегеляйну від 12 лютого шеф оперативного відділу штабу естонської дивізії штурмбанфюрер СС Мютцельфельдт, характеризуючи бойові можливості свого з'єднання, визнав: "Більше непридатна до наступальних дій через малу кількість особового складу"*³⁸⁹.

³⁸⁸Александров К. Армия генерала Власова... - С. 123. Незважаючи на незадовільні оцінки військового потенціалу естонської дивізії, її вояків скерували на лінію фронту й у складі бойових груп разом із німецькими з'єднаннями використовували для стримування наступу радянських військ під час Вісло-Одерської наступальної операції ЧА. З-поміж інших частин дивізії боєздатним залишався тільки Гренадерський полк Ваффен-СС № 47, вояків якого у лютому використали для протистояння частинам ЧА, що із захопленого плацдарму в Штайнау розпочали наступ далі на Захід. З його вояків сформовано Бойову групу СС "Регфельдт", за чисельністю вояцького складу наближену до батальйону, котру скеровано на фронт поблизу м. Кітглітцштребен. Група, підпорядкована угрупованню полковника Гоффманна у складі корпусної групи "Фрідріх" 4-ї танкової армії, у середині лютого брала участь у воєнних діях на підступах до Нойгаммера, але наприкінці того ж місяця була розформована поблизу м. Ротенбург (Rothenburg) над р. Найссе. Боєздатні підрозділи приєдналися до інших дивізійних бойових груп, тоді як решту вояків переведено до Гренадерського вишкільного та резервного полку Ваффен-СС № 20 до м. Оденсе в Данії. Естонські вояки, зазнавши великих втрат, відступили до р. Найссе, після чого їх у складі 9-го АКВ перевели в район Обергльогау-Фалькенберг. Від 15 березня дивізію поділено на дві частини, одну з яких зосереджено у місцевості Опполе, а другу - поблизу м. Нойштадт. Деякі військовослужбовці естонського з'єднання увійшли до бойової групи в складі корпусної групи "Сілезія". 17 березня вояки естонської дивізії спробували прорвати "Фалькенберзький казан", але, незважаючи на деяке просування вперед, ця ініціатива зазнала невдачі. 19 березня вони здійснили повторну й на цей раз успішну спробу розірвати кільце оточення, але під час відступу змушені були залишити всю важку зброю й спорядження й 23 березня ті з них, які вижили в бойових діях, були зосереджені поблизу р. Найссе. Після загибелі командира Ф. Аугсбергера 19 березня оберфюрер СС Бертгольд Маак перебрав під своє командування решту підрозділів дивізії, які після посилення батальйонами Гренадерського полку Ваффен-СС № 47 скеровано в підпорядкування 8-го АКВ поблизу м. Гольдберг.

³⁸⁹Geh. Abschrift. KR-FS d. 20.Waffen-Gren. Div, d.SS (estn. Nr.1) v. 12.2.45/12.35 Uhr. Betr.: Wochenmeldung. Stand v. 10.2.45. gez. Mützelfeldt, SS-Stubaf. u. Ia // NA, T-312, roll 958.

Значно успішнішим порівняно з планами творення балтійських армійських корпусів Ваффен-СС виявився проект творення козацьких корпусів у підпорядкуванні військ СС та структур СС і поліції. У рамках розгортання менших іноземних формацій у більшій восени 1944 р. у складі ЗС Німеччини були сформовані два великі козацькі з'єднання, котрі до певної міри навіть можна трактувати як дві козацькі квазіармії - сформований за стандартами й критеріями тогочасних армійських корпусів ЗС Німеччини 15-й Козацький корпус Ваффен-СС Г. Паннівціца та Група похідного отамана Т. Доманова. Спочатку керівники Райху не хотіли надавати широких політичних прав козакам і робили все, щоб не допустити створення навіть формально суверенного їх уряду. Серед провідних діячів вищих керівних структур націонал-соціалістичної Німеччини не досягнуто єдності у тому, яку форму незалежності надавати козацьким лідерам. Заручившись певною підтримкою РМО, Г. Гімлер вважав, що творення козацьких військових з'єднань не суперечитиме в майбутньому нацистській колонізації Східної Європи. Із цих міркувань він знову почав цікавитися планами заселення України німецькими поселенцями. 21 липня 1944 р. райхсфюрер СС надіслав листа шефові поліції безпеки і СД Е. Кальтенбруннеру, в якому писав, що коли Райх здобуде великі простори російського краю, області України будуть, як заплановано, заселені німцями, а на кордонах Азії - козаками. Гімлер вважав, що козакам можна буде дати трохи землі, на якій вони створять військові поселення й не будуть ворогами Німеччини. Райхсфюрер СС планував, що "після перемоги" вони будуть розселені на східному військовому кордоні, що відділятиме територіально зменшену Росію від німецьких колоніальних поселень³⁹⁰.

Посилення позицій Г. Гімлера після очолення ним резервних військ ЗС Німеччини і відносно краще постачання військ СС спонукало командира 1-ї Козацької дивізії генерал-майора Г. Паннівціца просити про переведення цього з'єднання до їх складу³⁹¹. Наприкінці серпня 1944 р. питання про це попередньо обговорено під час зустрічі між Паннівціцем і райхсфюрером СС і остаточно вирішено до середини жовтня³⁹². 28 серпня під час наради у ставці Гімлера за участю Паннівціца та інших командирів козацьких формувань прийнято рішення про розгортання дивізії, поповненої за рахунок частин з інших фронтів, у корпус. Незабаром до дивізії прибули великі та малі групи козаків і цілі військові частини (серед них - два козацькі батальйони з Кракова, 69-й поліцій-ний батальйон, батальйон охорони заводів із Ганновера і 360-й полк Е. Рентельна із Західного фронту. 5-й козацький навчально-резервний полк перевели у район р. Цветле до Австрії ближче до дивізії. Зусиллями вербувальних штабів, створених резервними структурами козацьких військ, вдалося зібрати більше як 2000 козаків з емігрантів, військовополонених та східних робітників, яких теж скерували до 1-ї Козацької дивізії. У результаті протягом двох місяців чисельність вояків дивізії (не враховуючи німецького кадрового складу) збільшилася майже удвічі. Представники німецького командного складу висловили застереження, що перейменування дивізії на дивізію військ СС викличе невдоволення козаків, а тому вирішено, що воно матиме суто номінальний характер. 28 жовтня у воєнному щоденнику дивізії відзначено: "Об'єднання козаків у рамках Ваффен-СС не відбудеться у зовнішніх проявах. Службові ступені й відзнаки будуть такими, як і раніше"³⁹³.

³⁹⁰Rf-SS an Kaltenbranner. 21.7.1944 // BA, NS 19/3947.

³⁹¹Arlt F. Die Bemühungen des Generals v. Pannwitz, Waffen-SS Verband zu werden / Arlt F. // IfZ, JTS, ZS 399/1, Bl. 11-12.

³⁹²Überführung d. I.Kos. Division in die Waffen-SS (FS Wenk(OKH) v. 16.10.1944 // BA, RH 2/901. ³⁹³KTbd. Org.-Abt. d. I.Kos.-Kavallerie-Division: 16.10. u. 28.10.44 // NA, T-78, roll 418, fr. 6387568, 6387569, 6387572.

Унаслідок такої позиції подальше переведення 1-ї Козацької дивізії до військ СС мало формальний характер і зумовлювалося тільки інтересами постачання. Переведення дивізії у підпорядкування СС-ГА, спричинене сподіваннями на краще матеріально-технічне постачання, покращило її забезпечення зброєю, бойовою технікою і автотранспортом (дивізія отримала 12 одиниць бронетехніки, у тому числі танки, дивізійну артилерію поповнено батареєю гаубиць калібру 105 мм, саперний батальйон отримав декілька шестиствольних мінометів, а розвідувальний підрозділ - штурмові гвинтівки "StG-44"). Збережено назву дивізії без літер "СС", штатні посади, як і до того часу, укомплектовано військовослужбовцями Вермахту, а також збережено традиційні віддання честі, військові ступені й уніформи німецької армії. Контроль СС-ГА над козаками був номінально-адміністративним, офіцери Ваффен-СС у дивізії були відсутні, а військовослужбовці корпусу, незважаючи на формальне підпорядкування військам СС, зберегли вояцькі книжки Вермахту (з усього командного складу дивізії й згодом корпусу тільки їх командир отримав ступінь групенфюрера і генерал-лейтенанта Ваффен-СС). 14 листопада СС-ФГА видало наказ про формування 1-ї і 2-ї дивізій 14-го Козацького кавалерійського корпусу військ СС (*XIV.Kosaken-Kavallerie-Korps*)³⁹⁴, котрий його ненімецькі вояки неофіційно називали 1-м Козацьким кавалерійським корпусом³⁹⁵.

Г. Паннівцітц розпочав реорганізовувати козацьку дивізію в корпус на основі полків 1-ї та 2-ї козацьких бригад. Наказом від 14 листопада 1944 року 1-а Козацька кавалерійська дивізія була офіційно переведена у підпорядкування СС-ГА зі збереженням на вищих командних посадах німецьких офіцерів Вермахту. У штабі керівником оперативного відділу "I а" від 27 листопада до 15 березня 1945 р. був майор Рудольф Роян (Rojahn) й від 15 березня до 9 травня майор Гергард Шліє (Schlie), керівником відділу "I б" (квартирмейстром) - майор фон Сайнт-Пауль). Командирами полків та артилерійського дивізіону, як і раніше, були німці: Донського козацького кавалерійського № 1 - підполковник К. Вагнер і від лютого 1945 р. майор Еріх Дієнтайль (Dienenthal), Сибірського козацького кавалерійського полку № 2 - підполковник Гаймерт Фрайгерр фон Нолькен, Кубанського козацького кавалерійського полку № 4 - підполковник Пауль Кляйн (Klein), а Кубанського козацького артилерійського дивізіону № I./55 - майор Гьотц фон Айзенгарт-Роте (Götz Eisenhart-Rothe). Наприкінці 1944 р. почала формуватися 2-га Козацька кавалерійська дивізія, якою командував полковник Ганс-Йоахім фон Шульцтц і у штабі якої керівником оперативного відділу "I а" був призначений Г. Шліє й від 15 березня 1945 р. Р. Роян, керівником оперативного відділу "I б" (квартирмейстром) - ротмістр граф Маттіас фон Шметтов. До складу дивізії увійшли Кубанський козацький кавалерійський полк № 3, яким командував підполковник Леманн (Lehmann), Донський козацький кавалерійський полк № 5, яким спочатку командував полковник І. Кононов і від лютого 1945 р. майор Ервін-Карл граф фон Ельтц, Терський козацький кавалерійський полк № 6, яким командував полковник принц Карл Вальрад фон Сальм-Горстмар, і Донський козацький кавалерійський дивізіон № II./55, яким командував майор граф Ярослав Котулінський³⁹⁶.

³⁹⁴SS-FHA. Org. Abt.Ia/II. Tgb. Nr.4080/44gKdos. Berlin, 14.November 1944. GehKdosache. Betr.: Aufstellung d. Gen.Kdos. XIV.Kos.-Kav.-Korpsu. d. 1. u. 2.Kos.-Kav.-Div. // NA, T-175, roll 141, fr. 2669015.

³⁹⁵Ungermann S. Das I.Kosaken-Kavallerie-Korps / Ungermann S. // IfZ, JTS, ZS 421, Bl. 2-5.

³⁹⁶Richter K.Ch. Die Geschichte der deutschen Kavallerie 1919-1945 / Klaus Christian Richter. - Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1978. - S. 374; Timm A. Aufstellung und Untergang der Kosaken-Divisionen / Timm A. // IfZ, JTS, ZS 420, Bl. 2-7; Die 2.Kosaken-Division 1944-1945 // Feldgrau (Berlin). - 1958. - H. 4. - S. 55-58.

Наприкінці 1944 р. за наказом оргвідділу П-го управління СС-ФГА змінено нумерацію в назві козацького корпусу, який з 14-го Козацького кавалерійського перейменовано на 15-й Козацький кавалерійський корпус³⁹⁷ і 27 грудня формально переведено до Ваффен-СС, про що згадано у датованому 20 грудня листі генерала Добровольчих з'єднань і згодом 15 січня 1945 р. у списку формувань військ СС³⁹⁸ (але літери "СС" з'явилися у його назві тільки від 1 лютого 1945 р., відколи його почали називати "XV-й Козацький кавалерійський корпус СС" (*XV.SS-Kosaken-Kavallerie-Korps*). Видавалося, ніби створена своєрідна "козацька армія", але фактично створено окремих корпус Ваффен-СС із німецьким командуванням та інонаціональним вояцьким складом³⁹⁹. Після цього згідно з директивою СС-ФГА від 19 лютого почала формуватися Козацька пластунська (тобто піхотна) бригада (*Казачья Пластунская бригада / Kosaken-Infanterie-Brigade*), її командиром був призначений І. Кононов, шефом штабу - майор Глеб Сачук, шефом німецької команди зв'язку - майор граф Ганс-Аурель фон Ріттерберг, а зв'язковим офіцером із Козацьким Станом Т. Доманова - полковник Е. Рентельн. Основою нової формації були військовослужбовці Донського козацького кавалерійського полку № 5. Перший батальйон цього полку, котрим командував осавул Бондаренко, реорганізовано у 3-й козацький розвідувальний дивізіон, який був самостійною частиною в складі бригади. Її доповнено Козацьким пластунським батальйоном № 2, яким командував майор граф К. Ельтц, і Козацьким гренадерським полком № 360 (фортечним) (зокрема, Козацькими батальйонами № 622 і 623) чисельністю 700 бійців, переведених із Верхнього Рейну. На основі вояків цих формувань у складі бригади створено Козацький пластунський полк № 7, яким командував підполковник Іван Борисов (згодом майор Некрасов) і Козацький пластунський полк № 8, яким командував майор Захаров. У квітні до бригади також зачислено посилені Калмицький кавалерійський полк № 9 під командуванням підполковника Назарова (німецьким зв'язковим офіцером у якому був ротмістр Брюккер (Brücker)), організований на основі розбитого Калмицького корпусу доктора Долля. Після того, як наприкінці квітня 1945 р. І. Кононов був призначений отаманом Козацьких військ ЗС КОНР, підполковник І. Борисов очолив цю козацьку бригаду. На її основі мала бути укомплектована 3-тя Козацька піхотна (пластунська) дивізія (*3. Kosaken-Plastun-Division*); хоча за чисельним складом (7000 військовослужбовців) бригада наближалася до дивізії, цієї назви щодо неї офіційно не використовували й з причини закінчення війни її не було достатньо укомплектовано вояцькими кадрами⁴⁰⁰.

До кінця березня 1945 р. згадані козацькі полки поповнено переведеними до їх складу бійцями інших козацьких формувань (розформованих охоронних батальйонів № 210 та 211 з -під Кракова й № 209 з-під Варшави, козацького батальйону охорони фабрик № 557 із Ганновера). Зі створенням 1-ї Козацької дивізії усі її допоміжні частини мали у назві № 1, від лютого 1944 р. - № 55, після створення 15-го Козацького

³⁹⁷XIVKosaken-Kavalleriekorps bzw.XV.SS-(Kosak.)Kavalleriekorps // BA, N 756/94a; N 756/94b; MSg212.

³⁹⁸General der Freiwilligen-Verbände im OKH. St.Qu., d.20.Dezember 1944. I/E Nr.20400/44 geh. Betr.: Umgliederang d. Kossaken-Korps in d. Waffen-SS // BA, RH 53-13/140; Verzeichnis der zuständigen Ersatztruppenteile der Waffen-SS, Nr.57. 15.1.1945 // Verordnungsblatt der Waffen-SS. 6.Jahrgang. - Berlin: Hrsgb.v.SS-FHA, 1945. -Nr. 2. - S. 3.

³⁹⁹Див.: The Cossack Cavalry Corps of the Waffen-SS // *Landwehr R. Steadfast Hussars: The Last cavalry Divisions of the Waffen-SS / Richard Landwehr*. - Silver Spring: Bibliophile Legion Books, 1985. - P. 117-120.

⁴⁰⁰*Richter K. Ch. Die Geschichte der deutschen Kavallerie...* - S. 375; *Kern E. General von Pannwitz...* - S. 203-204; *Александров К. Офицерский корпус...* - С. 342.

кавалерійського корпусу СС від кінця 1944 р. - № 115, а від лютого 1945 р. за наказом СС-ФГА - № 515. Зі створенням козацьких дивізій та пластунської бригади завершено організацію козацького корпусу військ СС. Однак не змінено особливий статус цих з'єднань у структурі Ваффен-СС, що виявилось у збереженні їх нумерації та назв і у тому, що їм не присвоєно чергових порядкових номерів нових дивізій та бригади військ СС. Шефом штабу козацького корпусу був призначений підполковник Гюнтер фон Штайнсдорфф, штабні відділи також очолили німці. Зокрема, керівником оперативного відділу "I а" був призначений майор граф Карл фон Швайнітц (Schweinitz), керівником оперативного відділу "I б" (квартирмейстром) - майор Гельмут Шнайдер, керівником розвідувального і контррозвідувального відділу "I ц" - К. Ельтц (заступником якого був ротмістр Анатолій Петровський), керівником відділу "II а" - майор Герберт Гіммігоффен, керівником відділу "VII" - майор Ульріх Шмелінг і навіть оркестр при штабі дивізії очолив німець - старший диригент військового оркестру Ернст Демміг. Представником СС-ГА при штабі корпусу був гауптштурмфюрер СС Фріц Вільгельм фон Шюттер. При штабі корпусу також створено Команду зв'язку з Головним Управлінням Козацьких Військ (*Verbindungskommando zur Hauptverwaltung der Kosakentruppen*), яку очолив полковник Е. Рентельн, і Команду зв'язку з КОНР, якою керував І. Кононов. Німці очолили усі частини корпусу, навіть допоміжні (наприклад, батальйон саперів - майор Отто Янс, дивізіон зв'язку - майор Карл Гюнтер Шмідт, дивізіон розвідки - майор Фрідріх-Вільгельм Вайль (Weil), сотню пропаганди - лейтенант Ніколаус Регер (Regehr)). Трактвані як козаки росіяни очолили тільки пластунську бригаду й деякі структурні частини корпусу (наприклад, Охоронно-вартівий ескадрон (*Конвой / Begleit- und -Wach-Schwadron*) - ротмістр Алексей Бойчєвський, а козацьку юнкерську школу - генерал-майор козацьких військ Міхаїл Саламахін)⁴⁰¹.

Незабаром після введення до складу військ СС козацької дивізії Г. Паннівціца СС-ГА перебрало під свій контроль також Козацький Стан, на початку червня 1944 р. за розпорядженням німецького командування передислокований до Білорусі поблизу міст Баранавічі, Слонім, Єльня, Столиці та Наваградак, де і розмістився його штаб. Усього там розміщено 5 полків, у тому числі два донських, кубанський пластунський під командуванням Тарасенка і два зведених, загальна чисельність військовослужбовців яких склала понад 5000 осіб. 17 червня головний організатор Козацького Стану полковник С. Павлов загинув у бойових діях проти партизанів за нез'ясованих обставин, після чого похідним отаманом Стану був призначений начальник його штабу Тимофєй Доманов⁴⁰². Під час подальшого відступу Вермахту деякі козацькі формування та членів родин їх військовослужбовців переведено на приєднані до Райху польські території, зокрема, в райони поблизу міст Варти і Білостока⁴⁰³. Деякі частини перебували там приблизно три місяці - до жовтня-листопада 1944 р. Зупинка в Польщі виявилася тимчасовою.

⁴⁰¹ *Hege H. D. Die Stellenbesetzung des XV.Kosaken-Kavallerie-Korps Generalleutnant v. Pannwitz, Frühjahr 1945 / Herre H. D. // IfZ, JTS, ZS 406/11, Bl.40; Алферьев Б., Крук В. Походной атаман... -С. 142, 137-138, 145; Richter K.Ch. Die Geschichte der deutschen Kavallerie... - S. 374-375; Kalben H.-D. v. Zur Geschichte des XV.Kosaken-Kavallerie-Korps / Hans-Detloff von Kalben II Deutsches Soldatenjahrbuch. -München, 1963. - S. 66-82; 1964. - S. 108-127; 1965. - S. 210-224; 1966. - S. 234-241; 1967. - S. 188-196; 1968. - S. 113-124.*

⁴⁰² *Шкаровский М. Казачий стан в Северной Италии // Новый журнал (Москва). - 2006. - № 242 [Електронний ресурс] / Михаил Шкаровский. - Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nj/2006/242/shl6-pr.html>*

⁴⁰³ *Erfassung und Rückführung d. Kosaken, Betreuung ihren Familienangehörigen und Ansiedlung im GG bzw. im Wartenland 1943^14 // BA, R 6/384.*

Ще 6 липня ухвалено рішення про переведення Козацького Стану до північно-східних районів Італії. Саме успіхи місцевих партизанських бригад і хитке становище окупаційної влади Райху змусили німецьке командування скерувати туди козацькі частини. 1 вересня П. Краснов сповістив німецьке головне управління у справах використання робочої сили, що козаки розміщуються у виділеній для них області розселення на Адрі-атичному побережжі: "Перші військові козацькі формування вже висадилися на нього, інші перебувають у дорозі. Територія буде звільнена від банд і тоді сюди прибудуть для поселення небоєздатні козаки та козацькі сім'ї". У Козацькому Стані Т. Доманова усі станиці постійно приймали евакуйованих із території СРСР козаків. Тих, які прибували, негайно перевіряли комісії окружних управлінь на придатність до військової служби, а придатних скеровували до полків. На 30 вересня чисельність Стану сягнула 15590 осіб, а саме 843 5 цивільних і 7155 військовозобов'язаних, з яких укомплектовано 6 піхотних полків, 1 кавалерійський і один дивізіон (у тому числі 2 Донські козацькі пластунські полки, Терський козацький пластунський полк, Кубанський козацький пластунський полк, Козацький кавалерійський полк чисельністю 962 військовослужбовці, Козацький резервний полк чисельністю 976 вояків і Козацький конвойний дивізіон чисельністю 386 бійців). 13 жовтня більшість козаків прибули у містечка Толмеццо, Алессо та Кадалезе. Після переведення Козацького Стану до Північної Італії від 2 жовтня він разом із кавказьким кавалерійським дивізіоном опинився у підпорядкуванні СС-ГА, яке проводило свої рішення через вищого керівника СС і поліції у прибережній зоні Адріатичного моря генерал-лейтенанта Ваффен-СС Одільо Гльобочніка. Створено Німецьку команду зв'язку для козацьких та кавказьких з'єднань (поліційного підпорядкування) (*Deutsche Verbindungskommando für Kosaken- und Kaukasische Verbände (Polizei-)*) з власним номером польової пошти (№ 15912), якій підпорядковано полки та інші військові формування Козацького Стану (а також Німецьку команду зв'язку для північнокавказьких з'єднань (поліційного підпорядкування) з іншим номером польової пошти (№ 19108)). Успіхом СС було усунення з Козацького Стану офіцера зв'язку між РМО і ОКГ майора О. В. Мюллера, місце якого зайняв начальник служби спостереження органів СС за Козацьким Станом гауптштурмфюрер СС Бертль Шіндельмаєр (*Schindelmeyer*), який постійно перебував у Толмеццо у супроводі сотні солдатів військ СС і без санкції якого Т. Доманов не міг видати жодного наказу⁴⁰⁴.

"Козацька карта" цікавила керівництво Райху як механізм, що мав не допустити до посилення політичного впливу А. Власова, й саме тому проекти "вирішення козацького питання" послідовно підтримував "головний німецький архітектор розвалу СРСР" А. Розенберг, який від весни 1944 р. усіяко інспірував "сепаратистські прагнення" голови ГУКВ П. Краснова, який обстоював ідею створення незалежної держави "Ко-закії". Заохочений цією підтримкою, 12 вересня Краснов звернувся до керівника РМО як представника уряду Німеччини з листом, у якому писав про доцільність створення з жителів козацьких районів Донського, Кубанського, Терського, Астраханського, Ставропольського, Оренбурзького та Уральського регіонів "незалежної держави у союзі з Німеччиною під німецьким протекторатом". Лідер прони́мецьки орієнтованої частини уродженців козацьких областей також закликав Розенберга до створення єдиних Збройних сил майбутньої держави, до яких закликав перевести усіх козаків, яких примусово зачислили до батальйонів РОА. Він фактично просив надати йому диктаторські повноваження в сенсі організації козаків і щоб німецький уряд видав

⁴⁰⁴ *Ленивое А.* Под казачьим знаменем... -С. 194. 666

розпорядження про переведення усіх козаків у підпорядкування ГУКВ⁴⁰⁵. Через місяць у листі О.Гльобочніку від 10 жовтня Краснов попросив надати для озброєння 9000 військовослужбовців і створення боездатних козацьких дивізій щонайменше 7800 одиниць зброї, у тому числі 30 % автоматів⁴⁰⁶. Водночас Краснов закликав до консолідації усіх козацьких лідерів і створення єдиного їх політичного репрезентативного органу - Козацької Національної Ради. Цю ідею підтримав А. Розенберг, який 19 жовтня зустрівся з Красновим із метою обговорення політичних і технічних питань її організації⁴⁰⁷. Того ж дня "райхсміністр ще окупованих східних територій" звернувся до шефа німецької поліції безпеки і СД Е. Кальтенбруннера з проханням підтримати створення козацької репрезентації і тим самим визнати козаків окремим народом, щоб створити противагу до майбутнього російського представництва Власова. 20 жовтня Кальтенбруннер у листі Розенбергу підтримав цю пропозицію, але виступив проти кандидатури П. Краснова на його голову через похилий вік керівника ГУКВ⁴⁰⁸.

Хоча справа створення Козацької Національної Ради виявилася неактуальною, це не завадило реорганізувати Козацький Стан. У жовтні-листопаді до укомплектованих на той час одного кавалерійського і п'ятьох піхотних полків приєдналися ще три полки, в яких служило понад 6700 козаків. На їх базі створено Групу похідного отамана, відому теж як Козацький окремий корпус, до якого увійшли дві піхотні дивізії, два кавалерійські полки й кілька батарей, навчальних та запасних частин і підрозділів спецпризначення. До 1-ї Козацької піхотної дивізії (у якій зібрали переважно військовослужбовців віком від 19 до 40 років), котру як начальник (у козацьких дивізіях офіційна назва командира) очолив генерал Дмитрій Сілкін, увійшли 1-й та 2-й Донські, 3-й Кубанський та 4-й Терський (відомий теж як Терсько-Ставропольський) пластунські полки, об'єднані в 1-шу Донську та 2-гу Зведену пластунські бригади, які очолили відповідно генерали Ніколай Воронін і Євгеній Тіхоцький, а також штабна й транспортна роти, кавалерійський та жандармський ескадрони, рота зв'язку та бронезагін. 2-у Козацьку піхотну дивізію (начальник - генерал Грігорій Тарасенко), сформовано в Італії у березні 1945 р. переважно зі старших віком чоловіків віком від 40 до 52 років і козаків, які одужували після хвороб та поранень, козаків, визнаних медичними комісіями непридатними для військової служби, а також неповнолітніх молодих козаків, які виконували внутрішню службу в станицях для козацьких біженців і "штрафників", відряджених із корпусу Г. Паннівціца. До цієї дивізії увійшли 3-тя Зведена пластунська бригада (командир полковник Гнайлах), у складі якої були 5-й Зведено-козацький та 6-й Донський полки, і 4-та Зведена пластунська бригада (виконувач обов'язків командира - полковник Владімір Лобасевич), у складі якої були 3-й Запасний полк, три батальйони станичної самооборони (Донський, Кубанський та Зведено-козацький) і від кінця березня 1945 р. Особливий загін полковника Грекова чисельністю 610 військовослужбовців. Кожен козацький піхотний полк, до якого зачислено приблизно 1400 вояків, складався з двох

⁴⁰⁵Leiterd. Hauptabteilung des Kosakenheeres. Berlin, den 12. September 1944. Anden Reichsminister für die besetzten Ostgebiete Reichsleiter A. Rosenberg. gez. Petr Krasnow // NA, T-454, roll 94, fr. 000125-000128. ⁴⁰⁶An d.Gen.-Ltn.d.Waffen-SS Globochnik. 10.10.1944. Petr Krasnow//NA, T-454, roll 94, fr. 000130-

000134. ⁴⁰⁷RMfdbO. Der Chef d.FStabes Politik, Personlich. Referent. Berlin-Wilmersdorf den 19, Oktober

1944. Betr.: Besprechung d. Reichsmin. fdbO mit dem Leiter d. "Kosak.Hauptverwaltung".

Ministerialdirigent Dr.Brautigam //NA, T-454, roll 94, fr. 000118. ⁴⁰⁸Chef d. Sicherheitspolizei und des SD. An d. Reichsleiter Rosenberg. Berlin, den 20.Oktober 1944.

gez. Kaltenbrunner//NA, T-454, roll 94, fr. 000120.

дивізіонів (у кожному було три піхотні сотні (чисельністю 160 осіб кожна), одна штабна й одна кавалерійська сотні й кулеметний підрозділ, а також підрозділи мінометів, зв'язку та жандармерії). До піхотних полків додали батареї артилерії, на озброєння яких видали три легкі гармати калібру 45 мм. 1-ша і 2-га козацькі піхотні дивізії, в яких 20 квітня налічувалося відповідно 7050 і 7487 військовослужбовців, були найбільшими з'єднаннями Групи похідного отамана. У складі цієї Групи укомплектовано теж два кавалерійські полки, які не входили до структури дивізій або бригад, а саме 1-й Козацький кавалерійський полк чисельністю 750 вояків (6 ескадронів: 1, 2 і 4-й донські, 2-й терсько-донський, 6-й кубанський та 5-й офіцерський), яким командував полковник А. Голубов, та Отаманський козацький кінний конвойний полк чисельністю 700 військовослужбовців (5 ескадронів чисельністю в середньому 125 військовослужбовців кожен), командиром якого був генерал Васільєв. Крім того, до Групи увійшли організоване для молоді в містечку Вілла Сантіна 1-ше Козацьке юнкерське училище, яке очолив полковник Антон Мединський (2 пластунські роти, рота важкої зброї, артилерійська батарея загальною чисельністю 396 юнкерів без урахування офіцерського складу), окремі дивізіони - офіцерський, жандармський та комендантський піхотний, а також замаскована під автотошколу Спеціальна козацька парашутно-снайперська школа або Козацька особлива група "Отаман" ("*Атаман*"), яку очолив осавул Борис Кантемір. Крім них у містечку Цветль сформовано Козацький офіцерський дивізіон - офіцерський резерв чисельністю до 500 осіб, командиром якого був полковник Євгеній Михайлов. Загальна чисельність Козацького окремого корпусу 20 квітня сягнула 18395 козаків та офіцерів (у тому числі 10 генералів та 36 полковників), при яких перебувала невелика німецька команда загальною чисельністю 6 німецьких офіцерів зв'язку. Частини Групи похідного отамана отримали на озброєння крім карабінів, автоматів, німецьких "фаустпатронів" і трофейних британських гранатометів понад 900 ручних та станкових кулеметів різних систем (радянські "Максим", "ДП" ("Дегтярьов піхотний") та "ДТ" ("Дегтярьов танковий"), німецькі "МГ-34" та "Шварцлозе", чеські "Зброєвка", італійські "Бреда" та "Фіат", французькі "Гочкіс" та "Шош", англійські "Віккерс" та "Льюїс", американські "Кольт"), 95 ротних та батальйонних мінометів (в основному радянського та німецького виробництва), понад 30 радянських протитанкових гармат і 4 польові гармати, а також 2 легкі бронемашини, що були відбиті в партизанів і отримали назви "Донський козак" і "Отаман Єрмак"⁴⁰⁹.

Загальна чисельність Козацького Стану з урахуванням невійськових та цивільних осіб на 27 квітня 1945 р. сягнула 31463 осіб, серед яких були 1575 офіцерів, 592 чиновники, 16485 унтер-офіцерів та солдатів, 6304 особи, визнані непридатними до служби за віком і станом здоров'я, 4222 жінки, 2094 дитини віком до 14 років і 358 підлітків віком від 14 до 17 років. Крім того, в Карнії розміщено приблизно 5000 північних кавказців під командуванням генерала Султан-Гірея Клича. Мабуть, з огляду на це деякі італійські учені вважали, що козаків було 40000, а разом із "цивільними козаками" (біженцями) - ще більше і трактували Козацький Стан як армію⁴¹⁰.

⁴⁰⁹Ленивое А. К. Под казачьим знаменем... -С. 100-109.

⁴¹⁰Див.: Carnier P. A. L'armata cosacca in Italia (1944-1945) /P. A. Garnier. - Milano: G.De Vecchi, 1965; Ivanov A. Cosacchi perduti: dal Friuli all'URSS, 1944-1945 /A. Ivanov. - Tricesimo, UD: Aviani, 1989; Ronco M. Di L'occupazione cosacca-caucasica della Carnia (1944-1945): Studio documentale / M. Ronco. - Tolmezzo: Edizione Aquilesa, 2000; Rossa R. Venti cammelli sul - Tagliamento: l'avventura cosacca in Friuli dal 1944 al 1945 /R. Rossa. - Udine: Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, 2007; Stefanutti P. Novocerkassk e dintorni: l'occupazione cosacca della Valle del Lago, ottobre 1944 - aprile 1945 /PieriStefanutti. -Udine: Istituto friulano

З метою поповнення козацьких формувань вояцькими кадрами вирішено провести мобілізацію серед козаків віком від 18 до 60 років та козацьких офіцерів віком до 60 років на території Райху. Для цього при ФЛО СС-ГА був створений спеціальний орган - Резерв козацьких військ або Козацький резерв (*Резерв казачьих войск / Казачий резерв*), начальником якого 5 вересня був призначений ветеран громадянської війни генерал-лейтенант козацьких військ А. Шкуро. Нова інстанція була своєрідним "козацьким варіантом" команд поповнення Ваффен-СС. Штаб Козацького резерву, до якого, крім Шкуро, увійшло 48 офіцерів і півсотні унтер-офіцерів та солдатів, створено в Берліні, а його відділи організовано у Празі та Відні. Коментуючи створення Козацького резерву, 13 жовтня 1944 р. П. Краснов писав отаманові Загально козацького об'єднання в Німецькому Райху Є. Балабіну: "Генерал-лейтенант Шкуро призначений Ваффен-СС для вербування козаків з метою створення козацького корпусу і не підпорядковується Головному Управлінню Козацьких Військ, але працює самостійно, отримуючи вказівки від Ваффен-СС. Головне Управління йому тільки допомагає, не втручаючись у його дії"⁴¹¹. Місцем збору евакуйованих зі східних областей козаків було містечко Леобен поблизу м. Грац в Австрії, звідки від вересня 1944 р. до квітня 1945 р. до 15-го Козацького кавалерійського корпусу Ваффен-СС скерували приблизно 2000 осіб і до Козацького Стану майже 7000 біженців⁴¹². Іншим джерелом поповнення козацьких формувань був Добровольчий (козацький) кадровий полк № 5, який за наказом СС-ФГА переведено до складу Ваффен-СС і перейменовано на Козацький вишкільний і резервний полк (*Kosaken-Ausbildungs- und Ersatz-Regiment*)^{4U}. Водночас німецькі інстанції, зокрема й установи СС, стримували залучення політизованої частини козацької еміграції до творення регулярних козацьких з'єднань. Коли, наприклад, 18 жовтня 1944 р. у листі Гімmlеру лідер націонал-козацького руху донських емігрантів-козаків у Чехії В. Глазков запропонував на основі підлеглих йому 5000 козаків створити козацький полк, цей проект не підтримано⁴¹⁴.

Наприкінці 1944 р. крім козацьких корпусів у підпорядкування структур СС перейшов "вільний корпус" Вермахту, відомий раніше як Калмицьке з'єднання доктора Долля - Калмицький кавалерійський корпус (*Kalmücken-Kavallerie-Korps*), що, подібно до козацького, був симбіозом історично-архаїчних та сучасних для того часу формувань. Додатковим імпульсом для його вояків боротися проти СРСР були депортації органами НКВС калмицького населення за співпрацю частини калмиків із Райхом у військовій сфері. Ці депортації відрізали калмицьким воякам шляхи повернення до СРСР і переходу на бік ЧА й спонукав їх боротися проти Радянського Союзу. Від серпня до грудня 1944 р. корпус очолював майор (згодом підполковник) Евальд Берген (псевдо "Піп-горра"), від січня до травня 1945 р. - полковник Раймунд Гьорст (Hoerst). Станом на

per la storia del movimento di liberazione, Coordinamento dei circoli culturali della Carnia, 1995; *Алферьев Б.* Генерал Доманов [Електронний ресурс] / *Борис Алферьев.* - Режим доступу: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html

⁴¹¹ Из писем генерала П. Н. Краснова атаману "Общеказачьего объединения в Германской империи" Е. И. Балабину [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.krasnov-don.narod.ru/staty/pisma/pisma.html>

⁴¹² *Семенов К.* Дивизии войск СС... -С. 164.

⁴¹³ *gKdos.* Bef.SS-FHA, 1.2.1945: Übernahme d. Freiw. (Kosaken) Stamm-Rgts.5 in die SS als Kosaken-Ausbildungs- u. Ersatz-Rgt // HZ, MA-342, fr. 008418-008421.

⁴¹⁴ Prag, den 18. Oktober 1944. An d.Rf-SS Reichsminister Himmler, gez. W. Glaskow; DerChef d. Sipu u. d. SD, III. Berlin W 11, d. 30. Dezember 1944. An Rf-SS, Feld-Kdostelle. Betr.: National-Kosaken Bewegung. SS-Obergruppenführ. u. Gen. d. Polizei // BA, NS 19/3120, Bl. 6, 8-9.

6 липня 1944 р. у його складі налічувалося 3600 вояків (у тому числі 147 калмицьких офіцерів, 374 унтер-офіцери й 2917 солдатів, а також 92 представники німецького кадрового персоналу - по 2-4 на ескадрон)⁴¹⁵. Вояків Калмицького кавалерійського корпусу забезпечено протитанковими гранатами, а кожен його ескадрон - одним трофейним радянським мінометом. На озброєнні в них була вогнепальна зброя переважно німецького або радянського виробництва, зокрема 6 мінометів, 15 станкових і 15 ручних кулеметів, 33 німецькі автомати "МГ-37" або "МГ-42" й 135 радянських автоматів, радянські, німецькі та голландські гвинтівки. Крім вогнепальної зброї, вояків корпусу озброєно шаблями. Корпус мав комбіноване матеріально-технічне забезпечення: штаб кожної з бригад для забезпечення постачання отримав, крім коней, 4 вантажні машини, а штаб корпусу й штаби батальйонів були забезпечені засобами радіозв'язку. На відміну від інших національних формувань ЗС Німеччини це з'єднання де-факто мало спецстатус союзного з Вермахтом мінівійська. Німецьке командування ніколи не регламентувало для калмиків єдиних стандартів їх уніформ і вони носили списані німецькі мундири або ж часто змішаний німецький та радянський цивільний одяг, а деякі - мундири у поєднанні з елементами народних костюмів зі стилізованими під калмицький орнамент зображеннями свастики (котру вони трактували як один із буддистських символів) на ремнях. Хоча періодично окремі підрозділи з'єднання діяли на прифронтовій смузі, основним його завданням була протипартизанська боротьба. Калмицький корпус зазнав втрат у липні 1944 р., коли під час боїв за Люблін загинула більшість його офіцерів (зокрема й командир О. Верба та політичний керівник корпусу Б. Цуглінов)⁴¹⁶ і у січні 1945 р., коли під час боїв у районі Радом-Кельце загинула більшість його вояків. Узимку 1944-1945 рр. корпус перебував у Польщі, де воював проти партизанів і передових частин ЧА під м. Радом, звідки його перевели до Нойгаммера. Коли корпус почали реорганізовувати, рекрутуючи нових військовослужбовців із калмицьких біженців, робітників та військовополонених, з'ясувалося, що не вдасться його відновити ні у колишньому складі, ні як кавалерійське формування, оскільки багато коней було втрачено під час бойових дій. У результаті цього калмицьке з'єднання реорганізовано в посилений піхотний полк № 606 у складі двох батальйонів під командуванням ротмістра Брюккера (Brücker). У січні 1945 р. в СС-ГА планували перевести його до Кавказького з'єднання Ваффен-СС, але цей задум не реалізовано. У березні його переведено до Хорватії, де у квітні він як Калмицький піхотний (пластунський) полк № 9 увійшов до складу 3-ї дивізії (пластунської) 15-го Козацького кавалерійського корпусу Ваффен-СС, що перебувала на стадії формування, і тим самим офіційно був введений до складу військ СС⁴¹⁷. Окрему роль у процесі послаблення великодержавних прагнень А. Власова відведено активістам білоруських антибільшовицьких сил. Не випадково улітку 1944 р. з інших східноєвропейських народів дозволено провести конгрес представництву тільки одного слов'янського народу - білоруського, зокрема Білоруської Центральної Ради (БЦР). Її не перейменовували у Білоруський Національний Комітет, оскільки функціонально вона була репрезентативним органом від часу свого створення і її керівники вважали за краще зберегти чинну назву задля пов'язування з традиціями проголошення незалежності Білорусі 1918 р., коли було організовано представницький орган з аналогічною назвою. Підтримка відомством А. Розенберга діяльності БЦР і організації білоруських формувань також була контракцією на заплановане творення КОНР і

⁴¹⁵Hoffmann J. Deutsche und Kalmyken... - S. 136.

⁴¹⁶Органы государственной безопасности СССР... - Т. 5. - Кн. 2. - С. 560.

⁴¹⁷ Чуге С. Проклятые солдаты... - С. 512-513.

ЗС КОНР. Після того, як Білорусь офіційним декретом була відділена від балтійських генеральних округів і підпорядкована безпосередньо РМО, 27 червня 1944 р. у її столиці відбувся 2-й Усебілоруський конгрес БЦР, що оголосив недійсними договори й постанови СРСР і Польщі щодо Білорусі та білоруського народу⁴¹⁸.

Підпорядкування РМО завдяки певним "білорусофільським настроям" А. Розен-берга полегшило роботу БЦР, одним із основних завдань якої після евакуації 28 червня 1944 р. зі столиці Білорусі до м. Кенігсберг у Східній Пруссії було забезпечити створення у складі ЗС Німеччини Білоруського легіону із евакуйованих до Німеччини саперних батальйонів БКА, 13-го поліцейного полку, вцілілих підрозділів БКА, що опинилися у складі бригади Г. Зіглінга, та інших формацій. Президент БЦР подав німецьким органам влади клопотання про створення Білоруського легіону і отримав запевнення, що справа його формування буде вирішена позитивно й швидко. Керівник Білоруського керівного бюро РМО доктор Люббе прихильно відгукнувся на цю пропозицію. У середині липня Р. Астроуський переслав меморіал з аналогічними пропозиціями Е. Кестрінгу, який пообіцяв запросити автора документа для обговорення технічних питань творення легіону. Після переведення БЦР на початку вересня до Берліна референтом військових справ БЦР у жовтні був призначений полковник Канстантин Єзавітау (Канстантын Езавітау), який незабаром очолив Головне управління військових справ БЦР (*Галоунае кіраўніцтва войсковых справаў БЦР /Hauptmilitärverwaltung d. Weissruthenisches Zentralrat*)⁴¹⁹.

К. Єзавітау вдався до заходів з метою надати національний характер усім формаціям, укомплектованим із білорусів. Наприклад, незабаром після призначення на згадану посаду він видав наказ № 6, згідно з четвертим пунктом якого для білоруських вояків на правий рукав вище ліктя запроваджено національну відзнаку у формі щитка в біло-червоно-білій барвах і написом великими білими літерами на темно-сірому фоні латинкою "Білорусь" ("*Belarus*"). Єзавітау разом з Р. Астроуським неодноразово звертався до німецьких відомств з проханнями прискорити створення легіону, але справа не зрушила з місця. За наполяганням командира БКА підполковника Ф. Кушала військова комендатура Берліна виділила для розквартирування 300 осіб приміщення школи у будинку № 50 на Ліхенерштрассе, де почали концентруватися білоруські військовослужбовці. З огляду на це на засіданні Президії БЦР Єзавітау запропонував приступити до творення національного легіону під прикриттям мобілізації людей до офіційно нерозформованої БКА власними силами, не очікуючи формального німецького дозволу й без правової та матеріальної бази. 13 вересня ухвалено постанову про виділення з фондів БЦР на формування вишкільного батальйону 12000 райхсмарок і з цього моменту почався призов до його лав білорусів, які опинилися на території Райху. Усього до легіону вдалося призвати 300 осіб, з них 40 офіцерів. Основними завданнями військової референтури БЦР у Берліні були розшук і реєстрація білоруських вояків та їх скерування до різних формувань німецьких військ з цією метою незабаром в столиці Німеччини організовано т. зв. Перший кадровий батальйон для перевишколу вояків (*Першы кадравы батальён для перашкаленья жаўнераў*). У процесі творення батальйону, командиром якого був призначений капітан Пётр Касацький (Пётр Касацкі), організовано курси підвищення кваліфікації офіцерів і підстарший. Налагоджено харчування за картками й вишкіл рекрутованих, але особи, котрі прибули в літньому одязі, не мали обмундирування і

⁴¹⁸Соловьев А. К. Белорусская Центральная Рада... - С. 132-133.

⁴¹⁹Аутабіаграфія. Канстантын Езавітау. 25.10.1943 // НАРБ, ф. 370, воп. 1, спр. 1270, л. 1-3; Личное дело руководителя Главного управления военных дел БЦР К. Б. Езовитова // НАРБ, ф. 383, воп. 1, спр. 9.

під час похолодання у грудні 1944 р. багато з них захворіло. На середину грудня штаб Е. Кестрінга відмовився перебрати під свою опіку творення Білоруського легіону, справи якого перейшли до компетенції ФЛО СС-ГА. За підтримки Ф. Р. Арльта мала бути сформована білоруська дивізія Ваффен-СС, проти творення якої, однак, у листопаді виступали Ф. Бухардт та Е. Крегер⁴²⁰. У результаті на зламі 1944-1945 рр. усе ж вирішено, що майбутнє з'єднання іменуватимуть "Гренадерська дивізія Ваффен-СС «Білорусь»" на чолі з німецьким командиром, але зі змішаним штабом, тобто поряд із німецькими керівниками відділів пліч-о-пліч працюватимуть білоруси. Команди мали видавати білоруською мовою й дивізію могли скерувати до бойових дій тільки на Східний фронт⁴²¹.

Однак через відсутність необхідної кількості білоруського вояцького персоналу ідею творення білоруської дивізії довелося обмежити рамками бригади так само, як ідеї творення східнотурецької та кавказької дивізій Ваффен-СС. 15 січня 1945 р. СС-ФГА видало наказ розформувати 30-у дивізію військ СС, перевести її російських вояків до 600-ї піхотної дивізії Вермахту (російської) й створити на основі її білоруського та німецького персоналу Гренадерську бригаду Ваффен-СС (білоруську № 1) (*Waffen-Grenadier-Brigade der SS (weissruthenische Nr. 1)*), командиром якої призначено колишнього командира 30-ї дивізії Ваффен-СС Г. Зіглінга⁴²². Місцем її формування і дислокації був полігон Графенвер у Баварії. Командирами полків і менших формувань мали бути білоруси й при кожній із формацій мали перебувати старшини-німці як офіцери зв'язку, але насправді полки очолили німці й лише батальйони - білоруси (зокрема, командиром першого полку білоруської бригади був призначений штурмбанфюрер СС Франц Геннінгсфельд (згодом штурмбанфюрер СС Ганс Остеррайх), командирами його першого, другого і третього батальйонів - ваффен-штурмбанфюрери Антон Сокал-Кутилоуський (Сокал-Кутыглоускі) і П. Касацький (Касацкі) й ваффен-гауптштурмфюрер Юри Сабіла. Німецькими офіцерами зв'язку й фактичними командирами цих батальйонів були відповідно гауптштурм-фюрер СС (згодом штурмбанфюрер СС) Альберт Льофлер (Toner), штурмбанфюрер СС Райнгольд Ніпель (Nipel) і гауптштурмфюрер СС Райнгольд Бойсель (Beusel)⁴²³.

За умов зменшення кількості вихідців із СРСР, які хотіли воювати на боці Вермахту проти СРСР, останнім аргументом на користь їх боротьби на боці Райху було довгоочікуване визнання національних представництв народів Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії і нацменшостей СРСР. У процесі підпорядкування СС-ГА іноземного персоналу та інонаціональних військових формувань ЗС Німеччини, які не входили до складу військ СС, вищі владні структури Райху, підтримуючи діяльність КОНР і творення його збройних формувань, водночас обмежувалися пропагуванням творення єдиного антибільшовицького фронту народів і не давали лідерам інших національних комітетів жодних офіційних політичних обіцянок чи державних гарантій. А. Розенбергові вдалося реалізувати свої концепції визнання національних комітетів неросійських народів СРСР тільки на початку 1945 р. після схвалення цієї ідеї Г. Гімлером у контексті підтримки можливих союзників Власова й розрахунків СС на те, що вони підпорядкуються КОНР або бодай утворять спільну коаліцію на антибільшовицькій платформі. Тільки тоді, коли воєнні дії були перенесені на територію Німеччини й війська західних альянтів наблизилися до

⁴²⁰7.11.44. Vermerk über Besprechung Arlt, Kroeger, Buchardt über weißruthenischen Verband, Kompetenzstreitigkeiten, gez. Rosenberg // IfZ, MA 540; NA, T-454, roll 38, fr. 000791.

⁴²¹ Беларускае войска назміграцыі // *Кушаль Ф.* Спробы арганізацыі... - С. 1-3, 6.

⁴²²gKdos. SS-FHA, 15.1.1945: Auflösung d.30.Waffen-Gren.-Division d. SS. Überführung d. russ. Mannschaften z. 600.I.-D. Aufstellung e. Waffen-Gren.-Brigade d. SS (weissruth.) aus deutsch, und weissruth. Personal // IfZ, MA-342; NA, T-175, roll 140, fr. 008448-008451.

⁴²³*Рэйн Л.* Недачалавекі у ва уніформе СС... - С. 452-498.

р. Рейн, а радянські війська до р. Одер, СС-ГА погодилося узгоджувати свої політичні кроки й координаційні заходи з відомством колишнього райхсміністра окупованих східних територій . 9 січня Г. Бергер у листі РМП вказав на доцільність протиставити А. Власова Й. Сталіну, поінформувавши про те, що за політичний бік акції Власова відповідальним є МЗС, а за військові акції - СС-ГА, тоді як відомство Розенберга є куратором формування військових частин із представників інших народів СРСР⁴²⁴.

Першою спробою реалізації цього плану було використання "білоруської карти". Протягом 14-17 січня 1945 р. президія пленуму БЦР ухвалила новий статут БЦР, за яким вона була оголошена єдиним легітимним представництвом суверенних прав білоруського народу, а головною політичною метою діяльності цієї репрезентації названо мобілізацію усіх сил білоруського народу для боротьби за визволення Білорусі та здобуття її державної незалежності⁴²⁵. Відтак керівництво СС-ГА визнало латвійське представництво після того, як на початку лютого Р. Бангерскіс заявив Г. Бергеру, що відмова німецьких установ визнати латвійську "державність, за яку латвійські легіонери у боротьбі проливають свою кров, може зруйнувати будь-яку віру в краще майбутнє"⁴²⁶.

9 лютого Бергер повідомив Гімmlеру: "Згідно з Вашим наказом, передовсім, щоб посилити бойову міць латвійської дивізії й унеможливити вплив дуже сильної пропаганди советів, я санкціонував творення Латвійського Національного Комітету на чолі з Бангерскісом"⁴²⁷. З цього приводу наступного дня Р. Брандт відписав Бергеру, що "райхсфюрер СС отримав від фюрера свободу дій стосовно латвійського питання", але "він бажає створення Латвійського Визвольного Комітету, а не Латвійського Національного Комітету"⁴²⁸. Німецькі інстанції урешті-решт дали дозвіл на офіційне проголошення 14 лютого у Дрездені творення і визнання німецьким урядом ЛНК, що у зв'язку зі зруйнуванням цього міста британською авіацією перенесено 20 лютого у м. Потсдам. До складу цього комітету увійшли Бангерскіс як президент, А. Сілгаіліс як віце-президент і генеральний секретар військових справ, Яніс Міезіс як генеральний секретар загальних справ і генеральний уповноважений, Яніс Андерсоне як генеральний секретар економічних справ, Р. Коціньш (Косіш) як генеральний секретар внутрішніх справ, Едуардс Штіпніекс (Stfpnieks) як генеральний секретар у справах освіти і керівник головного контрольно-фінансового управління, Теодоре Звеїніекс (Zvejnieks) як генеральний уповноважений у справах юстиції та полковник Карліс Тірцітіс (Tirzltis) як шеф канцелярії. Розенберг визнав ЛНК національним латвійським представництвом, що спільно з Вермахтом бере участь у боротьбі проти більшовизму, але керівництво і зовнішньополітичне відомство Німеччини не визнали його урядом Латвії. Крім КОНР ЛНК був єдиним представництвом, яке першим з інших установ Райху визнало і підтримало СС-ГА. Усі решта представництва як певну противагу до комітету А. Власова визнав передовсім колишній керівник РМО як офіційний уповноважений представник керівництва Німеччини загалом і німецького уряду зокрема. 12 березня А. Розенберг

⁴²⁴ChSS-NA an RM f. Volksaufklärung u. Propaganda v. 09.01.1945 // HZ, MA-332; NA, T-175, roll 130, fr. 06903-06905.

⁴²⁵Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сянныя... - С. 335.

⁴²⁶Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 294-295.

⁴²⁷GKdS VS-Tgb. Nr. 1552-6. Geh. 9.2.45. An d.Rf-SS und Reichsminister des Innern, Sonderzug Steiermark. Betr.: Aufstellung einer Lettischen Nationalkomitees. G. Berger, SS-Obergruppenführer, Chefd. SS-NA // NA, T-175, roll 130, fr. 2656781-2656782; BA, NS 19/3836.

⁴²⁸Geheim. Geheime Kommandosache. 10.11.45. Betr.: Aufstellung eines Lettischen Nationalkomitee. An SS-Obergruppenführer Berger, Berlin, gez. R. Brandt, SS-Standartenführer // NA, T-175, roll 130, fr. 2656780.

визнав створюваний тоді Український Національний Комітет (УНК) єдиним офіційним представництвом українців у Німеччині. Тільки після цього офіційно визнано репрезентативними органами народів інші національні комітети, організовані значно раніше. 17 березня Розенберг визнав Грузинський Національний Комітет (ГНК) і Кримськотатарський Центр єдиними представництвами їх народів у Німеччині. Того ж дня визнано Азербайджанський Національний Комітет (АНК), головою якого був Або Дудангінський (Фаталібейлі), керівником політичного відділу - Аббас-бей Агам Алібеков, керівником відділу преси - Джабар Мамедов, керівником військового відділу - полковник Мухаммед Ісрафіл-бей, керівником релігійного відділу - верховний мулла Дашаєв, а офіцером зв'язку з Кавказькою Національною Радою - полковник Казімбек. Тоді ж керівник АНК отримав листа, про те, що Гітлер прийняв рішення "запевнити народну незалежність Азербайджану"⁴²⁹. Останнім 24 березня як національне представництво народів Туркестану був визнаний НТОК на чолі з В. Каюм-ханом, котрий трактував своє представництво як провізоричний туркестанський уряд⁴³⁰.

Здавалося б, нарешті перемогла лінія прихильників зміни східної політики Райху. У зовнішньополітичному аспекті вони прагнули викликати у світі враження ревізії східноєвропейської політики Німеччини, ніби це більше не країна, що програла війну, а держава, навколо якої гуртуються сили національно-визвольних рухів народів, і концепція трансформації німецько-радянської війни у громадянську війну між прибічниками й опонентами більшовицького режиму перейшла з теоретизування у сферу практичних дій. Для СС-ГА, що підтримало організацію національних комітетів, їх визнання було також спробою заслужити в західних альянтів "індульгенцію за гріхи" для інстанцій СС. Не менш суттєве значення для визнання національних представництв мало те, що для керівних установ нацистської Німеччини вони були "рупорами пропагандистських гасел" і зручним інструментом психологічного впливу для спонукання воєнків національних легіонів продовжувати воювати проти СРСР. Однак, такий "парад визнання національних комітетів" був "Пірровою перемогою" і останнім політичним тріумфом райхслайтера А. Розенберга. Насправді унаслідок створення і визнання різних національних представництв протягом останнього півроку німецько-радянської війни політикам Райху не вдалося забезпечити порозуміння між російськими й іншими анти-комуністами через небажання власовців відмовлятися від ідеї відновлення "великої Росії" і небажання лідерів національних політичних представництв у будь-якій формі підпорядковуватися Власову. Ця відмова була однією з головних причин незгоди райхс-фюрера СС на формування полінаціональної кавказької і мононаціональних білоруської та української армій, необхідність творення яких обстоював Г. Бергер, котрий ще 7 листопада 1944 р. вказав у листі Г. Ютнеру: "Місцеві з'єднання німецьких військ будуть почуватися рівноправними [з німецькими], якщо їх прагнення здійсняться до тієї міри, що вони як об'єднані союзні визвольні армії будуть боротися на нашому боці за волю їх Батьківщини"⁴³¹. Однак Г. Гімлер дав зрозуміти, що формування згаданих армій відбудеться тільки у тому разі, якщо слов'янські, кавказькі й туркестанські комітети погодяться визнати субординацію Власову. В одній із записок Управлінської групи "Д" від 30 грудня констатувалося: "Райхсфюрер СС вважає несвоєчасним змінювати окреслені політичні рамки, оскільки замість них може бути створена військова противага [до

⁴²⁹Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 333.

⁴³⁰Aufgaben und Ziele des Nationalturkestanischen Einheitskomitees unter Führung des Usbeken Veli Kajum-Chan, 1944//BA,NS 19/3573; Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze... - S. 186.

⁴³¹7.11.44. Betr.: Landeseigene Führer- und Unterführerkorps in fremdvölkischen Freiwilligen-Verbänden // BA, NS 31/42, Bl. 47.

КОНР] шляхом формування великих національних з'єднань. Це формування повинне бути прискорене так, щоб вони виявили бажання підпорядкуватися Власову"⁴³².

У результаті розходжень між позиціями Г. Гімmlера і національних представництв щодо принципів творення полінаціональної кавказької і мононаціональних білоруської та української армій ці плани так і не реалізовано, хоча ідею їх формування активно обговорювали на різних рівнях вищих керівних владних цивільних та військових інстанцій Райху наприкінці 1944 р. і на початку 1945 р. Зокрема, після організаційного оформлення БЦР як білоруського представництва у його підпорядкуванні вирішено сформувати Білоруське Визвольне Військо (*Беларускае Вызвольнае Войска* - БВВ). У його складі планували створити дві дивізії - бойову на основі білоруської бригади Ваффен-СС і резервну на основі військовослужбовців батальйонів "Шума" та БКА, евакуйованих із Білорусі до Східної Пруссії. Старшинські та підстаршинські кадри для майбутньої армії мав забезпечити здійснений наприкінці 1944 р. перевишкіл офіцерів та унтер-офіцерів, підготовку яких забезпечило Головне керівництво військових справ БЦР і Перший кадровий батальйон БКА, при якому створено школу пропагандистів, яку очолив Ф. Кушаль⁴³³. У лютому на правий рукав для вояків білоруської штурмової бригади як складової частини БВВ запроваджено емблему із зображенням біло-червоно-білої смуг та написом зверху латинкою "*Belarus*" і зображення з хрестами як накомірні відзнаки⁴³⁴. Проте заклики до білоруських робітників у Райху вступати до бригади Г. Зіглінга як до ядра майбутньої білоруської армії не мали успіху під час найбільших поразок Вермахту. Кушаль пізніше згадував: "На початку березня 1945 р. були розіслані вербувальники і до таборів східних робітників для вербування білорусів до війська. Однак результати цього вербування були досить незначні. Причинами цього були передусім загальне воєнне становище Німеччини на той час, недовіра до німців з причини їх попередньої політики щодо білоруських справ і особи Зіглінга як командира дивізії"⁴³⁵.

Унаслідок такої ситуації не тільки не створено БВВ, а й виникла реальна загроза розформування білоруської бригади військ СС, на основі якої вирішено сформувати дивізію Ваффен-СС "Білорусь", але насправді за кількісним складом вона не була ні дивізією, ні навіть бригадою і загальна чисельність її вояків не перевищувала штатної чисельності полку. 29 і 30 березня 1945 р. у Берліні відбулася нарада між Г. Зіглінгом і представниками райхсфюрера СС, які виступили за розформування цієї квазидивізії з кількох причин. По-перше, її комплектування відбувалося дуже повільними темпами (замість обіцяних 10000 осіб протягом трьох місяців референтура військових справ БЦР зуміла завербувати до її лав тільки 400 осіб, частину з яких визнано непридатними для військової служби через те, що вони були або молодими членами СБМ, недавніми неповнолітніми вояками у відділах ППО та ВПС Німеччини, або просто вивезеними з Білорусі юнаками віком 15-16 років, морально і фізично неготовими до фронтних дій). По-друге, більшість зачислених до створюваної дивізії повнолітніх білорусів не були належно вишколені. Зважаючи на це, представники Г. Гімmlера запропонували розформувати білоруське з'єднання, його німецький персонал передати до нової німецької дивізії СС, а білоруських вояків перевести до складу ЗС КОНР. Зіглінг виступив категорично проти цієї пропозиції, переконуючи, що збереження й подальше формування дивізії "Білорусь" потрібне. Після обговорення вирішено реорганізувати бригаду,

⁴³²Hauptstuf. Dr.Olzscha. Nr.674/44/Gh.Kdos. IV. 30.Dez. 1944. 646 Mi/Bj. Aktennotiz. Besprechung Hauptstuf. Dr.Olzscha / Hptm. Dr.Eichel betr.Wlassow-Aktion // BA, NS 31/42, Bl. 55-56. ⁴³³

Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сянныя... - С. 334-336.

⁴³⁴Адзнакі Беларускае Штурмавае Брыгады // Раніца (Бзрлін). - 1945. - 21 лютага. - № 19. ⁴³⁵ Беларускае войска на зміграцціі // Кушаль Ф. Спробы арганізацціі... - С. 6.

перевести німецький персонал до німецької дивізії СС і сформувати з білоруських вояків полк в складі трьох батальйонів з білоруськими старшинами та підстаршинами зі збереженням лише кількох німецьких офіцерів на вищих командних посадах (зокрема командира дивізії та командира полку й по одному німецькому офіцерові зв'язку в кожному батальйоні). Вирішено, що коли до з'єднання прибуватимуть добровольці, буде організовано нові батальйони. Білорусам можна було залишити тільки зброю, потрібну для військової підготовки, а решту озброєння та спорядження вони мали передати німцям, які відходили до німецького з'єднання військ СС. Вояки білоруської бригади проходили вишкіл, після закінчення якого мали отримати необхідне озброєння та спорядження. У зв'язку з цією ситуацією Ф. Кушаль, який згідно з наказом головного керівника військових справ БЦР 3 квітня приступив до виконання обов'язків уповноваженого від БЦР при дивізії СС "Білорусь", запропонував здійснити реорганізацію вербувальної акції так, щоб вона могла давати ефективніші результати⁴³⁶.

Отже, план творення БВВ не реалізовано через відсутність національних вояцьких кадрів у достатній кількості. Це ж було головною причиною невдачі творення Кавказької Визвольної Армії (КВА). У листах керівникам кавказьких штабів зв'язку від 17 березня 1945 р. А. Розенберг задекларував, що уродженці Кавказу будуть об'єднані у власні національні з'єднання і включені до складу КВА й 19 березня визнав кавказькі штаби зв'язку РМО відповідно грузинським, вірменським, азербайджанським та північнокавказьким національними комітетами. З метою координації військового співробітництва представників народів Кавказу створено Кавказьку Військову Раду (КВР), до функцій якої належало керівництво процесом творення КВА. Осетину й колишньому генералу з часів громадянської війни Лазареві Бічерахову запропоновано вступити до згаданої Військової Ради як генерал-інспекторові, а згодом як командирові КВА. На той час всілякі кавказькі частини вирішено зібрати у безпечних місцевостях Данії та Північної Італії, де після перевишколу на їх основі мали бути створені резервні полки КВА, до складу якої мали увійти також кавказькі будівельні й транспортні частини, що діяли при німецьких з'єднаннях. Спочатку як основу КВА шляхом збільшення чисельності вояків Кавказького з'єднання військ СС планували сформувати одну дивізію, командний склад якої мала забезпечити кавказька офіцерська школа. Заплановано запровадити як накомірну відзнаку для кавказьких вояків емблему із зображенням кинджала, але цей проект не вдалося технічно реалізувати через його неактуальність за умов наближення капітуляції Райху, й кавказькі військовослужбовці Ваффен-СС до кінця війни носили чорні накомірні відзнаки без будь-яких зображень. Штаб КВА повинен був спинити процес переведення кавказців із німецьких військ до складу ЗС КОНР. Творення КВА мало відбуватися у тісній координації зусиль щодо її формування з СС-ГА, штабом генерала Добровольчих з'єднань, відділом пропаганди ОКВ та іншими військовими структурами ЗС Німеччини. У записці Г. Габліані як голови КВР вищому керівництву Райху від 26 березня вказано, що з метою створення КВА потрібна "концентрація усіх військовополонених кавказців у єдиному збірному таборі, де придатна до цього частина слугуватиме для створення резервних з'єднань Кавказької Визвольної Армії, тоді як іншу буде переведено до її діючих будівельних частин"⁴³⁷. Однак, як і у 1943 р., КВА так і не створено, як не сформовано і латвійської, естонської та туркестанської армій.

⁴³⁶Галоунаму Кірауніку Вайсковых Спрау пры БЦР у Бзрліне. Упаунаважаны БЦР пры СС Дьівізьи "Беларусь" [підпис] Кушэль. Падпалкоунік // НАРБ, ф. 382, воп. 1, спр. 20, л. 7-10. ⁴³⁷ *Jeloschek A., Richter F., Schütte E., Semmler J. Freiwillige vom Kaukasus...* - S. 292.

6.1.6. Організація Українського Національного Комітету і творення Української Національної Армії

Одночасно зі спробами творення інших національних армій у різних відомствах (АВП ОКВ, Спецштабі "Р", штабі генерала Добровольчих з'єднань та інших, до яких у середині 1944 р. приєдналися СС-ГА та РМП) вивчали можливості творення української армії. З цього приводу 9 липня М. Садовський писав В. Петриву, що до нього прибув підполковник П. Крижанівський з пропозиціями формування українського війська: "Його прислано на вивід, чи ми піднімося [до] акції формування спочатку корпусу та чи будемо мати для цього відповідну кількість старшинського складу. Весь командний склад має бути наш і тільки при кожному штабі перебуватиме німецький фаховий дорадник. Уніформа наша, стяги наші. Команда наша і т. д. Крім цього, мало б бути репрезентативне військове тіло (штаб чи що), на чолі його - головнокомандуючий. Штаб цей (головний чи що) мав би, здається, аж 24 відділи - з нашими старшинами. Для очолення корпусу і репрезентативного тіла намічено там десь кандидатів: ген. Петрів і ген. Шандрук"⁴³⁸.

Від серпня справу української армії підтримав керівник відділу "Схід" РМП Е. Тауберт, який пов'язував її організацію з творенням українського репрезентативного органу в Німеччині. Проте намічених на командувача УВВ українських кандидатів якийсь час не брали до уваги через надмірний, на думку політекспертів нацистської Німеччини, націоналізм, а запропонованих деякими русофільськи налаштованими представниками різних відомств Третього Райху людей з оточення А. Власова - через шовіністичні настрої. 11 серпня у листі Тауберту шеф штабу генерала Добровольчих з'єднань з цього приводу вказав на неможливість призначення командувачем УВВ Владіміра Боярського, оскільки той був російським великодержавником⁴³⁹.

На початку листопада 1944 р. представники українських політичних угруповань підготували меморандум для Ф. Р. Арльта, у котрому як одну з головних передумов для переговорів з установами Райху запропонували створення національної армії. У повідомленні одного з агентів управління "IV Б" РСГА від 8 листопада було згадано про такі домагання українців: "1. Досягнути незалежності Української держави на основі співпраці з Німеччиною. 2. Усі українці повинні бути позбавлені статусу східних робітників. 3. Українські військовополонені повинні бути негайно відділені від інших військовополонених. 4. На підставі згаданого вище повинна бути сформована незалежна Українська армія. Організація цієї армії відбудеться на підставі мобілізації. 5. Ця армія повинна бути використана тільки на Східному і Південному фронтах, тобто у першу чергу для визволення України. Тільки після визволення України ця армія може бути використана на інших фронтах. 6. Обов'язково самостійні дії без будь-яких зв'язків із Власовим"⁴⁴⁰.

Скликані незабаром після цього засновні збори КОНР актуалізували справу створення українського репрезентативного органу в Німеччині. Одним із перших кроків на шляху до цього була організація у середині грудня 1944 р. Українського Штабу Пропаганди (УШП) при РМП. Його очолив колишній майор ЧА Кирило Дацько, який серед

⁴³⁸ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 130, арк. 104.

⁴³⁹Geheim. OKH, Gen. St. d. NY Gen. d. Freiw. Verb. IRAO XVNr. 10954/44 geh. An Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, Abt. Ost, z. Hd. Herrn Min. Rat Dr. Taubert Berlin. Betr.: Ukrainische Freiwillige // ВА, R 55/1466, Bl. 1-2.

⁴⁴⁰Пер. с нем. - IV Б 2 а - Берлин, 8 ноябрь 1944. Донесение // РГВА, ф. 500 к, оп. 1, д. 780, л. 141-142.

іншого мав пропагувати інформацію про творення УНК і українського війська⁴⁴¹. Тоді ж після відмови А. Мельника перебрати керівництво українським представництвом у Райху⁴⁴² на прохання президента уряду УНР в екзилі А. Лівіцького УНК погодився очолити колишній полковник ДА УНР Павло Шандрук (який від цього уряду в 1925 р. отримав ступінь генерала-хорунжого (згодом генерала-поручника) ГШ армії УНР)*. Від установ Райху підтримувати контакти з П. Шандруком уповноважено керівника ФЛО Ф. Р. Арльта⁴⁴³. Однак процес творення УНК гальмувало те, що "українські сюжети" у політиці Третього Райху щодо залучення вихідців із СРСР до боротьби проти Радянського Союзу постійно фігурували тільки у контексті "російської політики". Тоді як ідея формування УВВ була тільки українським варіантом ідеї творення РОА, ініціативи Шандрука стали до певної міри у чомусь контракцією до дій А. Власова. Шандрук, підтримку діям якого надавав тільки Арльт, отримав значно менші можливості для реалізації своїх політичних намірів, ніж Власов, якого підтримував всемогутній у Райху райхсфюрер СС, котрий гостро розкритикував політику А. Розенберга, що загальмувало творення і визнання національних комітетів приблизно на два місяці. 8 січня 1945 р. Гімmlер дав оберфюрерові СС Е. Крегеру вказівку в процесі підтримки "акції Власова" "у жодному разі не давати себе заплутати інтригами Розенберга і продовжувати дотеперішній курс у тісній взаємодії з Міністерством закордонних справ". Райхсфюрер СС назвав діяльність

⁴⁴¹ Radiogramm. Via Radio-Austria, Wien I, 21.XII.44. Berlin/12 3051 34 20 1450. Schriftleitung Krakauer Nachrichten Fleischmarkt 3 //AMAP, Michael Chomiak Collection, 00.25.00, F.48; Frd. Heere Ost (III/Prop). H.Qu., den 10.2.45. Abschrift. Geh.Kdosache! Kdo der Luftwaffe, Inspekteur des ostvölk. Personals d.Lw.Br.B. Nr.38/45g.Kdos. Vortrags-Notiz. Lagebericht des zum Ukrainischen Propagandastab (beim Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda) kommandierten Frw-Propagandisten Fw. (ukr.) Myronenko // NA, T-78, roll 566, fr. 000581-000584.

⁴⁴²Інформація А. Мельника "Підсумки переговорів переведених мною з доручення порозуміння українських політичних чинників" про переговори з німцями 18.11.44; Комюніке ч. 2 А. Мельника стосовно переговорів із створення УНК; До питання УНК; Лист Шандрукові від Олесюка і Садовського щодо заяв Доленка. 27.1.45; Матеріал А. Княжицького "Переговори з німцями в справі створення українського уряду" // Архів Центру досліджень визвольного руху у Львові (АЦДВР), ф. 9 - Архів Миколи Лебеда, док. № 00580, 00581-00583, 00587.

* Павло Євстахійович Шандрук народився 1889 р. у с Борсуки (нині у складі Тернопільської області). У 1911 р. закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут ім. князя Олександра Безбородька й у 1913 р. військове училище в Москві. Під час Першої світової війни - штабс-капітан російської армії. Учасник визвольних змагань 1917-1921 рр., полковник ДА УНР. У 1919 р. командував бригадою ДА УНР, що воювала проти ЧА під м. Гусятин. Згодом командував 3-м стрілецьким полком, а від початку квітня 1920 р. - бригадою 3-ї Залізної дивізії Корпусу Запорожців і разом із польською армією брав участь у поході на Київ. Після відступу наддніпрянської армії за Збруч у листопаді 1920 р. інтернований у Польщі. У 1927 р. очолив штаб Міністерства військових справ цього уряду. У 1928 р. за його дорученням разом із групою українських старшин скерований для підвищення кваліфікації до польського війська як контрактовий старшина. У 1936 р. зарахований до Академії Генерального Штабу Війська Польського, яку успішно закінчив у 1938 р. Перед початком Другої світової війни командував 28-ю бригадою польської армії, відзначився у боях проти Вермахту у вересні 1939 р., за що після війни нагороджений найвищим орденом Польщі "Віртуті Мілітарі" (*Virtuti Militari*) польським екзилним урядом в Лондоні. Поранений потрапив до німецького полону. Звільнений у 1940 р., після чого до літа 1944 р. не брав участі в політичному житті.

⁴⁴³*Arlt F.* Zur Entwicklung des Ukrainischen Nationalkomitees / *Arlt F.* // IfZ, JTS, ZS 399/11, Bl. 36; Розмови з др. Арлтом і з плк. Бізанцом дня 23.12.1944 в Катовицях. В. Кубійович // NAC, MG31, D203, vol.25, file 4: U.Ts.K., Nimetsko-polskyi terror, Ch.2, U.Ts.K. - Pid hitlerivskym rezymom (1939-1944), V.Z.U.

РМО "національним нещастям", але висловив думку про завчасність його остаточної ліквідації. Він висловив сподівання, що Й. Ріббентроп "займе принципову позицію на протипагу до претензій Розенберга" й виявив готовність надати будь-яку підтримку зовнішньополітичному відомству Німеччини⁴⁴⁴. Того ж дня Крегер так прокоментував негативне ставлення Гімлера до створення УНК, незалежного від КОНР: "Райхсфюрер СС не бажає існування незалежного від генерала Власова Українського комітету, оскільки унаслідок цього нашу політику стосовно генерала Власова можуть трактувати дwoяко"⁴⁴⁵. Завдяки такій позиції Г. Гімлера А. Власова підтримували більшість представників правлячої верхівки нацистської Німеччини, котрі не схвалювали ініціатив українського генерала, погоджуючись тільки на таку акцію, в якій він у тій чи іншій формі підпорядкується керівникові КОНР та командувачеві ЗС КОНР. 6 лютого шеф штабу генерала Добровольчих з'єднань майор Фьолькель скерував листа генералові Р. Гелену й для ознайомлення Арльту, Ф. Бурхардту та Е. Крегеру і для МЗС Г. Гільгеру й інспекторові персоналу з представників східних народів у Люфтваффе Г. Ашенбреннеру. Він твердив, що тривають переговори "між генералом Власовим і генералом Шандруком, який визнаний більшістю українських націоналістів" і, за повідомленням Головного управління СС, "переговори досі проходили позитивно", але "підпорядкування української дивізії СС Власову під знаком питання" і через її інфільтрацію агентами УПА навіть "неминучим може бути роззброєння цієї дивізії"⁴⁴⁶.

Отже, однією з головних причин згоди вищого керівництва Райху на творення УНА було те, що велика кількість українських військовослужбовців різних формувань ЗС Німеччини не бажали переходити у підпорядкування А. Власова й прагнули натомість створити власну національну армію і воювати під власним національним командуванням. У повідомленні керівника оперативної команди № 13 від 11 січня 1945 р. для командувача поліції безпеки і СД у Словаччині повідомлено, що "у жодному випадку, однак, не відбудеться підпорядкування українців Власову", а коли буде досягнуто єдності між урядом Райху і антибільшовицькими українськими силами, відразу ж "розпочнеться формування української армії"⁴⁴⁷. Незабаром після цього в одному з повідомлень для РСГА від 16 лютого констатувалося, що "у першій українській дивізії Ваффен-СС "Галичина" поширюються чутки, згідно з якими дивізія має бути приєднана до з'єднань Власова; люди нервують і хвилюються й заявляють, що вони в такому випадку хочуть йти скоріше до УПА або українських партизанів, але у жодному разі не до Власова". Підсумовано, що "українці хочуть підпорядковуватися тільки німецькому Верховному командуванню" і "у цьому сенсі генерал Шандрук у Берліні організує штаб майбутньої української армії", котрий координуватиме свою діяльність зі штабом російської армії А. Власова, але в оперативних питаннях буде діяти "під німецьким верховним командуванням"⁴⁴⁸.

⁴⁴⁴B.R.Hilger. Durchdruck für Inl.II (VRL Wagner). Geheime Reichssache. Aufzeichnung. Berlin, den 11.Januar 1945. gez.Hilger // PA AA, Inland Iig 438, S404629.

⁴⁴⁵Vermerk über d. Versprechung b. Rf-SS am 8.1.1945. gez.Kroeger, SS-Oberführer // BA, NS 31/33.

⁴⁴⁶Voelkel, Major i. G. und Chef d. Stabes, General d. Freiw.-Verb. i. OKH. Nr.75/45 g.Kdos. H.Qu. OKH., den 6.Februar 1945. Geheime Kommandosache! Betr.: Ukr. Frage. Voelkel // PA AA, Handakten Hillger, Akten bezg. Russland, 1945.

⁴⁴⁷Der Befehlshaber der SiPo und d. SD III B SA 7 Na./Ma. Einsatzkommando 13. Trentschin, 11.1.45. An d. Befehlshaber d. SiPo u. d. SD Abteilung III Pressburg. Betrifft: Wlassow-Bewegung: Ukrainer. SS-Sturmabführer // BA, R 70 Slowakei/221, Bl. 33.

⁴⁴⁸Dr.B/A. 16.Februar 1945. Betr.: Ukrainische Kolonie // BA, R 70 Slowakei/220, Bl. 33.

На початку 1945 р. П. Шандрук погодився на пропозицію творення українських частин у Вермахті⁴⁴⁹. На їх основі планували сформувати УНА, творення якої мало відбуватися за тією ж схемою, за якою восени 1944 р. почали створювати російську армію під командуванням А. Власова та козацький корпус під командуванням Г. Паннівціца: спочатку комплектували армійський корпус, основою якого мали бути дві дивізії (під час творення УНА однією з них мала бути 14-та дивізія Ваффен-СС (у назві якої від 13 листопада 1944 р. в дужках з'явилося окреслення "українська ч. 1"), а другу з них мав очолити полковник П. Дяченко), бригада (командування якою планували доручити Т. Боровцеві) й інші частини. У повідомленні для РСГА від 15 січня 1945 р. констатовалося, що УНК "має тепер вести переговори з урядом Райху, оскільки передбачається формування української армії" і українська дивізія Ваффен-СС "стане ядром для творення і основою майбутньої української армії"⁴⁵⁰. 17 січня командувач поліції безпеки і СД у Словаччині Йозеф Вітіска повідомив керівника відділу "Ш Б" РСГАГ. Еліха, що "у січні має розпочатися формування українських збройних сил", а за деякою інформацією "колишня стрілецька дивізія СС «Галичина» вже перетворена на 1-шу дивізію українських Збройних сил, після чого має розпочатися формування інших дивізій"⁴⁵¹.

12 березня 1945 р. райхслайтер А. Розенберг підписав офіційного листа до П. Шандрука, в якому від імені німецького уряду визнав його єдиним речником інтересів українців у Райху й заявив, що незабаром усіх українців у ЗС Німеччини об'єднають у лавах "Української Визвольної Армії". У виданому після цього зверненні українського представництва не було жодної згадки про союз УНК із націонал-соціалістичною Німеччиною або Райхом тією ж мірою, якою українські політичні угруповання не погодилися на жодну форму підпорядкування А. Власову⁴⁵², одним із проявів чого було офіційне проголошення творення УНА. 17 березня прийнято декларацію УНК, у якій проголошувалося, що "УНК приступає до створення Української Національної Армії, що має відновити боротьбу за українську державність". Стверджено: "УНА, в українській уніформі, під українським національним прапором, освяченим попередньою боротьбою, під українським командуванням перебуватиме під ідеологічним і політичним проводом УНК"⁴⁵³. На першому ж засіданні Рада УНК (до якої увійшли Павло Терещенко, Олександр Семененко і В. Кубійович) передала Шандрукові у рамках виконання його функцій надзвичайні повноваження виступати від імені усього УНК і одноосібно приймати політичні рішення, унаслідок чого він перебрав усю повноту відповідальності за діяльність комітету. Після цього Шандрук організував штаб УНА, що відрізнявся від штабу ЗС КОНР меншою кількістю відділів, залученням емігрантів із колишніх військовиків ще російської й згодом української армій і відсутністю кваліфікованих кадрів із командного складу радянських військ. Шефом штабу УНА

⁴⁴⁹Інформація "Відвідини ген. Ш. в команді 202" про переговори Шандрука із Бізанцом та іншими щодо створення українських частин у Вермахті. 27.3.1945 // АЦДВР, ф. 9, док. № 00584.

⁴⁵⁰Befehlshaber d. SiPo u. d. SD in d. Slowakei. Z. b. V. Kdo 29. III B-b 3-1 Tgb.Nr.225/45 H/vW. Pressburg, den 15.1.1945. An den Befehlshaber der SiPo u. d. SD in d.Slowakei Pressburg. Betr.: Ukrainische Kolonie in Pressburg // BA, R 70 Slowakei/221, Bl. 84.

⁴⁵¹Befehlshaber der SiPo u. d. SD in d. Slowakei III B F.N 807. Pressburg, am 17.Januar 1945.

Fernschreiben. Geheim! An das RSHA III B SS-Standartenführer Dr.Ehlich Berlin. An d.RSHA - III, Sonderkommando Ost, SS-Obersturmbannführer Dr.Buchardt. Betr.: Aktion d. Generals Wlassow-Regelung d. ukrainischen Frage, gez. Dr.Witiska, SS-Obersturmbannführer // BA, R 70/223, Bl. 28.

⁴⁵²Опис розмов із німецькими представниками про А. Власова і його рух // АЦДВР, ф. 9, док. № 00586.

⁴⁵³Український Шлях (давніше "Краківські вісті") (Відень). - 1945. - 30 березня. - Ч. 1 (1402). - С. 1.

призначено 44-річного полковника Аркадія Валійського, шефом штабної канцелярії - Дмитра Бакума, керівником відділу постачання - брата керівника УНК Олександра Шандрука-Шандруковича, керівником відділу правничих справ - військового адвоката і колишнього головного прокурора ДА УНР полковника М. Ружицького, керівником персонального відділу - 46-річного сотника колишньої армії УНР Івана Липовецького. касиром і квартирмайстром - Леоніда Мартинюка, протопресвітером (головним військовим душпастирем або головним капеланом) - отця Олександра Білецького, ад'ютантами командувача - сотників Володимира Сердюка та Ярослава Стрийського. Шандрук залучив до штабу тільки кількох колишніх старшин-червоноармійців. Зокрема, всі свої починання він координував з Українським Штабом Пропаганди, який очолював К. Дацько і який після офіційного визнання УНК німецьким урядом 13 березня 1945 р. увійшов до складу штабу УНА як його відділ пропаганди⁴⁵⁴.

Керівні інстанції Райху прагнули зберегти певні традиції у політиці щодо творення національних армій зі східноєвропейців і тому трактували ЗС КОНР як РОА протягом грудня 1944 р. та січня 1945 р. і прагнули зберегти аналогічний підхід під час творення національної армії українців, трактуючи її спочатку як УВВ. А. Розенберг визнав УНК і схвалив творення УНА як "Української Визвольної Армії", але з часом все ж її офіційно трактували як УНА. Командувач УНА намагався зберегти більший ступінь самостійності у прийнятті політичних рішень і тому відмовився від пропозиції надання йому звання генерала (групенфюрера) Ваффен-СС (на відміну від Р. Бангерскіса та Й. Соодли, які його прийняли). Щоб надати легітимності творенню УНА, 15 березня президент уряду УНР в екзилі А. Лівіцький видав наказ, за яким "генерального штабу генерал-поручника Павла Шандрука призначено командуючим Українською Національною Армією" з підвищенням до рангу генерал-майора, а УНА як окреме військове з'єднання введено до складу Війська УНР⁴⁵⁵.

Одночасно з творенням українського військового штабу виникло питання про надання збройним формуванням УНА національної форми. Для вояків УНА підготовлено проект наплечників (погонів), розроблено проект нарукавної емблеми із тризубом та написом латинкою "*Ukraine*" (тогочасна національна емблема "ОТ" для українців) і накомірних відзнак із тризубом⁴⁵⁶. Оскільки вояки української дивізії Ваффен-СС, яку планували реорганізувати в 1-шу УНА, мали відзнаку із зображенням лева, для вояків майбутньої 2-ї дивізії УНА розроблено відзнаку із зображенням Архистратига Михаїла. Першими національні відзнаки отримали генерали П. Шандрук, який носив сіро-блакитну генеральську уніформу Вермахту із тризубом на лівому рукаві та на кокарді й відзнаки ДА УНР, а також П. Дяченко і залучений до формування УНА Т. Боровець (псевдо "Тарас Бульба"), який теж носив мундир генерала Вермахту без німецьких відзнак із тризубами на комірі та шапку, на якій була кокарда з тризубом. Стосовно інших офіцерів та стрільців передбачено, що на уніформах заміна німецьких відзнак на українські відбудеться поступово відповідно до їх виготовлення після надходження потрібного для цього матеріалу. Командувач УНА Шандрук планував, що її вояки якнайшвидше замінять німецькі відзнаки на українські.

⁴⁵⁴Вісті Комбатанта. - 1976. - Ч. 2. - С 62-63.

⁴⁵⁵Наказ Війську Української Народньої Республіки Ч. 64 14-го травня 1968 р. м[ісце] постою.

Президент УНР Головний Отаман Микола Лівіцький, Керманіч Військового Ресорту ген.-хор. Микола Шраменко. Начальник Військової Канцелярії Леонід Василів, майор [підписи] // Archive of the 1st UD UNA by the UCRDC, The materials dealing with the Division.

⁴⁵⁶Тис-Крохмалюк Ю. У штабі дивізії / Юрій Крохмалюк // Вісті Комбатанта. - 1983. - Ч. 2. - С. 61.

З огляду на те, що українці не хотіли присягати А. Гітлеру, 5 лютого 1945 р. під час зустрічі з Г. Бергером П. Шандрук запропонував запровадити нову присягу зі згадкою про український народ і Україну для вояків українських формувань ЗС Німеччини, що мали увійти до складу УНА. Новий текст був дещо видозміненим варіантом присяги вояків УВВ і нагадував розроблену в липні 1943 р. присягу вояків дивізії "Галичина": "Я присягаю святочно перед Богом, що в боротьбі проти большевизму, для визволення мого Українського Народу, моєї Української Батьківщини, виявлятиму безумовний послух Найвищому командувачеві Німецьких Збройних Сил і всіх борців молодих європейських народів проти большевизму Адольфові Гітлеру, і не вагатимуся кожної хвилини віддати за це життя"⁴⁵⁷. Коментуючи цей проект, того ж дня Г. Бергер інформував Г. Гімmlера: "Український генерал Шандрук і теперішній вищий керівник створюваного тепер Українського Національного Комітету сьогодні був у мене. Симпатична особистість, фанатичний українець, офіцер генерального штабу, розумна голова, має усі симпатії українців... Він просить змінити сучасну форму присяги для українських військовослужбовців, що є негативною для українців. Ця присяга не заторкує ідеал, що живе в їх душах, і зобов'язує до чогось, що не є ідентичним з українською справою"⁴⁵⁸. У відповідь 12 лютого Гімmlер схвалив текст нової присяги⁴⁵⁹, який згодом ще більше модифіковано. За нових політичних та воєнних умов, що характеризувалися загальним погіршенням становища Німеччини, представники вищої ієрархії Райху у відповідь на вимоги Шандрука стали значно поступливішими. Завдяки цьому текст присяги зазнав ще радикальніших змін: після офіційного визнання УНК з нього остаточно вилучено слова про "безумовний послух" Гітлеру, які замінили словами про відданість Україні⁴⁶⁰. До кінця березня Шандрук затвердив такий текст присяги вояка УНА: "Присягаю Всемогучому Богові перед Святою Його Євангелією і Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя, ні здоров'я, скрізь і повсякчас під Українським Національним Прапором боротися із зброєю в руках за свій народ і за свою Батьківщину - Україну. Свідомий великої відповідальності, присягаю, як вояк Українського Національного Війська, виконувати всі накази своїх начальників слухняно і беззастережно, а службові доручення тримати в таємниці. Так нехай мені допоможе Бог і Пречиста Мати. Амінь"⁴⁶¹.

Однак усі практичні заходи щодо творення УНА П. Шандрук виконував "на крок пізніше" після дій А. Власова щодо формування російської армії. Коли завершувалося формування 650-ї дивізії Вермахту під російським командуванням та з російськими відзнаками, щойно тоді німецькі інстанції під тиском українських політичних і військових діячів ще тільки вивчали можливості реорганізації колишнього галицького з'єднання Ваффен-СС в 1-шу дивізію УНА та запровадження українських відзнак для її вояків. Одночасно з цим П. Шандрук та окремі українські офіцери вирішили зробити все можливе для створення меншої формації типу бригади або бригадної групи чисельністю до 7000 вояків, що мала бути суто українським з'єднанням. Тільки тоді, коли видано наказ про творення третьої російської дивізії Вермахту, дозволено укомплектувати протитанкову бригаду Ваффен-СС "Вільна Україна", що мала бути

⁴⁵⁷ Колісник Р. Військова Управа... -С. 155.

⁴⁵⁸Der Chef des SS-NA. LdSSHA.Be/R.-Vs.Nr.1541/45 g. Berlin-Granewald, den 5.2.1945. Geheim.

Betr.: General Schandruck. An der Rf-SS u.Reichsminister des Innern, Feld-Kommandostelle GBerger, SS-Obergruppenführer // BA, NS 19/544, Bl. 87-88.

⁴⁵⁹36/22/45g. Bra/N. Fldkdost, 16.2.45. Betr.: General Schandruck. An SS-Obergruppenführer Berger.

SS-Standartenführer // BA, NS 19/544, Bl. 92. ⁴⁶⁰Hunczak T. On the Horns of Dilemma... - P. 144, 156.

⁴⁶¹ Колісник Р'. Військова Управа... - С. 155.

основою для творення другої української дивізії УНА у разі реорганізації 14-ї дивізії Ваффен-СС в першу дивізію УНА.

Протипанцирна бригада "Вільна Україна" (*Panzerjagd-Brigade "Freie Ukraine "*) почала формуватися 22 лютого 1945 р. за наказом СС-ФГА за зразком німецьких протитанкових бригад. Подібно до творення 600-ї піхотної дивізії (російської), до цього з'єднання зачисляли переважно колишніх вояків, причому старшини та підстаршини складали усні іспити, які приймала спеціальна комісія. Її основу склали старшини колишньої ДА УНР, які прибули з Праги за рекомендацією командувача УНА, захоплені у полон і звільнені з нього бійці ЧА та українці, які виконували військову службу в протипожежній і протиповітряній обороні під Берліном. Формування бригади з військово вишколених людей можна пояснити тим, що на її підготовку відведено вкрай стислий термін так само, як свого часу на створення національних батальйонів, котрі також організовували в сухопутних військах із колишніх військовослужбовців. Можливість її інспектувати вповні використав Шандрук, який протягом 6 тижнів організаційно-вишкільного часу відвідав бригаду тричі. 25 лютого в м. Німек за 40 км на захід від Берліна укомплектовано 1 -й курінь (батальйон) бригади, до якого увійшли три проти-панцирні сотні, підстаршинська і кулеметна сотні, а також мінометна і господарська чоти. Кожен вояк 1 -го куреня, найкраще вишколеного порівняно з іншими частинами бригади, отримав на озброєння "фаустпатрон" ("штурмовий кріс" - *Sturmgewehr*), або гранатомет. Натомість вояки 2-го куреня, що почав формуватися наприкінці лютого, отримали німецькі гвинтівки; крім того, кулеметна чота мала два кулемети, мінометна - два міномети. 3 квітня бригаду завантажено в кілька ешелонів і перевезено ближче до фронту в район м. Гляц (Glaz) у Сілезії, куди почало надходити поповнення (переважно 16-17 річні юнаки з Праги), на основі якого сформовано 3-й курінь. Кожна сотня нараховувала приблизно 170 вояків, а курінь приблизно 600, тоді як загальна чисельність бригади перевищила 1800 осіб. Командиром бригади був призначений полковник Петро Дяченко*, ад'ютантом командира на час вишколу - офіцер колишньої УГА й згодом легіону "ВВН" поручник Віктор Юрків (згодом майор Володимир Гладич), шефом штабу

* Петро Дяченко народився 30 січня 1895 р. у с. Березова Лука поблизу м. Миргород. У 1916 р. закінчив військову школу у м. Оренбург і на початку 1917 р. командував сотнею (ротою) 333-го Глазовського піхотного полку 84-ї дивізії, на чолі якої брав участь у боях у Польщі, Литві та Галичині. Російську армію залишив у чині штабс-капітана, після чого 17 грудня 1917 р. служив в українській армії, у складі якої брав участь у боях за Київ. 23 лютого 1918 р. вступив до кінної сотні 2-го Запорозького пішого полку. У березні 1918 р. взяв участь у переможних боях проти військ більшовицької Росії спочатку на Полтавщині та Харківщині й згодом у Криму. 23 листопада 1918 р. призначений командиром сотні, 17 січня 1919 р. - командиром створеного на її основі Окремого партизанського куреня ім. Петра Болбочана, а 27 червня 1919 р. - Окремого кінного Запорозького республіканського полку, пізніше перейменованого на кінний Полк чорних запорожців. За участь у 1-му Зимовому поході ДА УНР нагороджений орденом Залізного хреста. Від 23 червня 1920 р. полковник ДА УНР. У 1920 р. потрапив до табору для інтернованих. Від 20 липня 1928 р. - контрактний старшина польського війська, де тимчасово виконував обов'язки командира кулеметного ескадрону (кінець 1928 р.), був командиром лінійного ескадрону (друга половина 1931 р.), помічником 1-го заступника командира 3-го полку кавалерійської бригади "Суwalkи" (від 1 листопада 1934 р. до 30 вересня 1939 р.), а від 21 жовтня 1932 р. до 1 листопада 1934 р. навчався у Вищій військовій школі. Обороняв Польщу від наступу ЧА у вересні 1939 р.; поранений у боях над р. Німан. Його кавалерійський відділ із боями пробився до Литви, де він був інтернований і опинився у таборі для польських старшин під Кенігсбергом, з якого його невдовзі звільнили. Від березня 1944 р. під псевдом "Квітка" брав участь у реорганізації Українського Легіону Самооборони (31-го охоронного батальйону СД), у червні був заступником його командира і шефом штабу.

бригади - поручник Володимир Татарський (а до його прибуття 23 квітня - колишній старшина ЧА, поручник Федір Царинник), німецьким зв'язковим офіцером при Татарському - майор Мартін. Дяченко укомплектував кадрами командний склад бригади, який затвердив Шандрук. У складі нового формування не було жодного німецького офіцера. Тільки раз із Шандруком приїхав уповноважений Ф. Арльта - Л. Вольф, який мав перевірити своєчасність і достатність забезпечення цього з'єднання харчами. Хоча продукти до формації постачали на німецькому транспорті, на місцях їх розподіляли лише українські старшини⁴⁶².

Бригада П. Дяченка була першим з'єднанням, що формально увійшло до складу УНА. Бригада за національним вояцьким і командним складом та відзнаками була виразно українським з'єднанням, що воювало в складі ЗС Німеччини: по-перше, на відміну від 14-ї (1-ї української) дивізії Ваффен-СС, її командиром був призначений українець, по-друге, її вояки носили національні відзнаки із тризубами і, по-третє, вони першими присягнули боротися за визволення України. 28 березня у присутності Шандрука, протопресвітера Олександра Білецького, Ф. Арльта і Л. Вольфа військовослужбовці бригади склали затверджену Шандруком присягу вояків УНА, після чого Шандрук висловив прагнення перетворити УНА на боєздатну українську армію й закликав відновити збройну боротьбу і "здобути українську незалежність"⁴⁶³. Усупереч клопотанню командувача УНА перед німецьким командуванням про доцільність утримування цього з'єднання від фронтних боїв, 15 квітня бригаду зібрано за тривоги й завантажено у три ешелони для участі в бойових діях проти дивізії радянського 1-го Білоруського фронту та 1-ї армії Війська Польського (у тому числі дивізії ім. Т. Костюшка)⁴⁶⁴. Бригада вирушила під Дрезден на Баутцен, де її введено до складу танкового корпусу СС "Германн Герінг" генерала графа Гіацинта фон Штрахвітца ГА "Центр" фельдмаршала Фердинанда фон Шернера. Завданням бригади було втримати зайняті позиції й не допустити до розширення радянського прориву. 17 квітня вона отримала наказ вислати посилені частини в район Баутцена і зв'язатися з підрозділами, що оборонялися в самому місті. Наступного дня бригада при незначному опорі супротивника просунулася на 5 км уперед, утративши зв'язок із німецькими батальйонами. Згодом бригада Дяченка взяла участь у бойовій операції за здобуття Гьорлітц-Лобау; операцією командував штандартенфюрер СС Отто Скорпені⁴⁶⁵. Уранці 27 квітня в район дій 1-го куреня прибув бригадний командир, який за власною ініціативою наказав розпочати атаку, внаслідок якої бригада розбила 19-й піхотний полк 7-ї дивізії Війська Польського і захопила в полон понад 300 бійців ЧА, 4 гармати, 5 полкових мінометів і понад 200 пар коней із підводами, навантаженими різним військовим спорядженням⁴⁶⁶.

Одночасно з бригадою П. Дяченка на основі вояків кількох українських формацій, розкиданих на різних ділянках тилу й фронтів, укомплектовано піхотну бригаду під командуванням колишнього команданта української поліції у Львові майора Володимира Пітулея. Формування її підрозділів відбувалося шляхом збору з різних місцевостей і концентрації на одній території різних підрозділів для відпрацювання

⁴⁶²Титаренко П. Протипанцирна бригада "Вільна Україна" / Петро Титаренко // Вісті... - 1952. - Ч. 6-7(20-21). - С. 3-4.

⁴⁶³Голос - Українські Вісті (Берлін). - 1945. - 29 березня. - Ч. 13. - С.1.

⁴⁶⁴Див.: Kaczmarek K. Polacy w bitwie pod Budziszynem / Kazimierz Kaczmarek. - Warszawa: Interpress, 1970.

⁴⁶⁵Гончарук В. Дещо про бригаду "Вільна Україна" / Володимир Гончарук // Вісті Комбатанта. - 1988.-Ч. 5-6. - С 65.

⁴⁶⁶Титаренко П. Протипанцирна бригада... - С. 3.

єдиних узгоджених оперативних дій. Зокрема на початку лютого 1945 р. завдяки виділеним німецьким командуванням транспортним засобам (вози, мотоцикли і навіть велосипеди) майбутня 3-тя сотня 2-го куреня бригади прибула в Чехію до першого збірному пункту бригади - Праги, де перебувала майже місяць. На початку березня сотня у товарних вагонах прибула в Німеччину. Тут до неї незабаром долучилися ще майже батальйон УВВ і чотири сотні українських вояків, які належали переважно до холмської самооборони і в січні 1945 р. брали участь у фронтових діях в околицях м. Новий Сонч на Холмщині. На час комплектування бригада складалася на 70 % з вихідців із західноукраїнських і на 30 % - із представників інших українських земель. До неї вступили колишні вояки різних військових частин, а саме батальйонів "Шума" та "Гіві", а також підрозділів ЧА. Після об'єднання з допомогою персоналу й технічних засобів дивізії "Бранденбург-800" підрозділи бригади пройшли інтенсивний перевишкіл під Бранденбургом; вояки з родинами розмістилися в містечках Бріллов (де опинився штаб бригади), Радвег і Бранденбург. На початку вишколу командували українські офіцери, але під час польових вправ старшин бракувало, як і підстарший. Наприкінці вишколу в складі бригади перебувало вже кілька десятків досвідчених офіцерів переважно з Північно-Західної Галичини. Найвідоміші серед них - полковники Тарас Банах і Степан Глушко, майори Костянтин Мандзенко й Ілля Миколин, сотники Юрій Торбич, Юрій Кононів, Зенон Стефанів. Вік вояків - приблизно 25 років. Як і бригаду Дяченка, бригаду Пітулея озброїли "фаустпатронами", а також легкими протитанковими гарматами та мінометами. Щоденні бойові та фізичні вправи, що супроводжувалися періодичними бомбардуваннями авіації альянтів, тривали по 8-10 годин⁴⁶⁷.

На основі протитанкової та піхотної бригад розпочали створювати 2-гу дивізію УНА, командувачем якої призначили командира бригади "Вільна Україна" полковника П. Дяченка, а шефом штабу - начальника штабу цієї ж бригади майора Володимира Гладича. Це регулярне з'єднання загалом формувалося з вояків різних українських частин, дислокованих у Райху й ще окупованих ним країнах (Бельгії, Голландії та Данії), де вони виконували здебільшого охоронні функції⁴⁶⁸. Загальна кількість вояків 2-ї дивізії УНА сягнула майже 7000, багато з яких мали на утриманні вивезені з України сім'ї. Щоб хоч якось полегшити їх долю, за сприянням Ф.-Р Арльта і Г. Менде, П. Шандрук на початку квітня отримав від Німецького державного банку позику - 80000 райхсмарок; із них кожен офіцер штабу 2-ї дивізії УНА отримав 250, а стрільці і їхні дружини - по 50 райхсмарок. За планом Шандрука, бригада Пітулея мала об'єднатися з бригадою Дяченка в єдину другу дивізію УНА, але німецькі інстанції не погодилися на творення великих українських з'єднань на території Німеччини, і до кінця війни ці дві формації діяли окремо й не підтримували між собою зв'язків. Територіально 2-га піхотна бригада розмістилася на віддалі понад 200 км від 1-ї протитанкової бригади, дислокованої у Баутцені, а відтак у Гляці. У другій половині квітня протягом кількох днів тилкових боїв 2-га дивізія УНА стійко утримувала позиції супроти радянських танкових груп, які зазнали значних втрат. Однак протитанкові бойові запаси закінчилися, і дивізію, незважаючи на потужну допомогу військових частин фельдмаршала Ф. Шернера, не підтримали сусідні угруповання Вермахту, після чого вона була оточена й загалом втратила майже 60 % особового складу. 2 квітня бригада Пітулея у складі

⁴⁶⁷Буртик І. Тернистий шлях Другої дивізії УНА / Іван Буртик. - Нью-Йорк; Кліфтон: Накладом об'єднання вояків Другої дивізії УНА, 1994. - С. 50-51, 62-102.

⁴⁶⁸Панькієвський К. Юнацтво протиповітряної оборони / Кость Паньківський // Вісті... - 1968. - Ч. 131. - С. 100.

майже 3400 військовослужбовців склала аналогічну до вояків протитанкової бригади присягу. Після цього німецьке командування перестало опікуватися цим піхотним з'єднанням, тому що воно офіційно увійшло до складу УНА. Бригада опинилася на першій фронтній лінії, не маючи конкретного підпорядкування й призначення, потрібної кількості озброєння та спорядження. Від 20 квітня до дня капітуляції Німеччини її вояки щодня брали участь у боях під Бранденбургом. Унаслідок прискороного наступу частин ЧА, штаб бригади навіть не встиг знищити штабних документів, втратив приміщення і незабаром взагалі перестав функціонувати. Після цього припинився зв'язок між окремими бригадними частинами й українські вояки згрупувалися у невеликі відділи на чолі зі старшинами або підстаршинами. Їх становище ускладнив брак досвіду вуличних боїв, унаслідок чого вже під час перших авіабомбардувань бригада зазнала значних втрат. Сотні вояків залишилися лежати під уламками будинків, зруйнованих під обстрілом радянських мінометів, гранатометів і танків. Скориставшись хаосом, німецькі офіцери перебрали під своє командування деякі бригадні підрозділи. Наприкінці місяця радянські пропагандисти, поінформовані про те, що українська бригада діє у складі Вермахту, через гучномовці погрожували "знищити вогнем" її вояків. 1 травня погрози припинилися, і частини ЧА розпочали бомбардування міста важкою артилерією та безперервну стрілянину з "Катюш". Багато українських вояків загинули, намагаючись пробитися на південний захід до р. Ельби. На початку травня бригадний командир В. Пігулей із групою вояків, зокрема, прорвався через місто до головної дороги, якою військові колони просувалися до р. Ельби. Тут йому вдалося організувати допомогу для 2-ї піхотної бригади й 8 травня усунути її від вуличних боїв. Проте навіть незважаючи на критичні обставини, частини, причислені до УВВ і 2-ї УД УНА, час від часу намагалися співдіяти до останніх днів німецько-радянської війни. 8 травня 1945 р. три батальйони УВВ допомогли пробитися на Захід із радянського оточення під Бранденбургом куреням 1-ї протипанцирної бригади⁴⁶⁹.

Крім регулярних двох дивізій і резервних з'єднань (вони отримали кодову назву "Група «А»") П. Шандрук вирішив створити у складі УНА нерегулярну формацію - Парашутну бригаду або "Групу «Б»". Командувач УНА деякий час розробляв плани зосередження всіх українських формацій у Чехії для подальшого просування й об'єднання з УПА в Україні. Важливим інструментом для забезпечення реалізації цього плану мало бути створене в ті дні у Празі українське парашутно-десантне з'єднання. Його планували організувати як парашутно-десантну бригаду за зразком німецьких аналогів (*Fallschirmjagd-Brigade*); група повинна була мати таку ж структуру й уніформу, як і інші українські формації у ЗС Німеччини запозичили структуру й мундири німецьких формувань. У технічному плані її підготовку у мінімальні терміни мала забезпечити військово-диверсійна організація "Мисливське з'єднання СС «Схід»" (*SS-Jagdverband Ost*) під командуванням О. Скорчені. Формування бригади розпочали 18 березня й закінчили 5 квітня. Прискорений вишкіл організовано так, щоб у разі потреби її можна було використати як піхотне з'єднання. Після десантування в Україну бригада мала вдатися до партизанських методів боротьби. Командиром цього з'єднання призначено звільненого в серпні 1944 р. з нацистського концтабору Т. Бульбу-Боро вця, начальником штабу на час вишколу - колишнього командира Запорізького загону Українського Вільного Козацтва (УВК) А. Долуда (згодом І. Ковалю), а керівником політично-освітнього навчання - колишнього редактора військового часопису "Вояцька слава", хорунжого В. Жилу. Згідно з планом, який опрацював штаб бригади, до її складу мали входити

⁴⁶⁹Буртик І. Тернистий шлях... - С. 24-26, 51, 65, 101.

індивідуально підібрані добровольчі кадри; відбирали вояків із військовослужбовців вишколених формацій УНА, а також людей, амністованих із гітлерівських концтаборів. Спершу чисельність бригади планувалося довести до 5000 вояків, але згодом вирішено обмежити до 1500 осіб, поділених на малі бойові одиниці (рої) під командуванням офіцера. У партизанських операціях окремі рої у разі потреби могли об'єднатися в чоти й сотні, а то й діяти більшими частинами, поповнюючи свій вояцький склад в Україні новими партизанами. Однак, як і у випадку творення болгарської бригади Ваффен-СС, насправді вдалося укомплектувати частину з кількістю вояків, що наближалася до чисельності вояків батальйону. Бригада формально складалася з двох куренів, але насправді мала в своїх лавах тільки трохи більше ніж 400 вояків (у тому числі "вільних козаків" під командуванням полковника П. Терещенка), дислокувалася в Чехії у м. Йоганнесберг. Із метою дезорганізації радянського тилу в рамках німецької операції "Конвалії" (*Maiglöckchen*) бригаду передбачалося десантувати в другій половині квітня. Проте через воєнно-політичний крах Райху Шандрук відмовився від плану переходу УНА до УПА; парашутну бригаду також неможливо було перекинути в Україну, що було зумовлено відсутністю достатньої кількості пального для тривалого авіарейсу із Праги на західноукраїнські землі. Наприкінці квітня Т. Боровець дав бригаді наказ негайно залишити чеські гори й переїхати на Західний фронт. Долуд та Коваль, виконуючи цей наказ, поділили два недоукомплектовані бригадні батальйони на менші групи й у прискореному темпі вивели всіх вояків у Баварію, де одні з них склали зброю перед американськими військовими частинами, а інші "розсіялися" серед населення⁴⁷⁰.

Як і у процесі організації штабу УНА, до командування її вже сформованих або щойно створюваних формацій задіяно старшин колишньої ДА УНР Зокрема, командиром запланованої для творення 2-ї резервної бригади УНА П. Шандрук вирішив призначити полковника Віктора Мальця, а командиром 1-го парашутного відділу УНА теж у ранзі полковника - Костянтина Мандзенка. Проте через нестачу вояцького персоналу ці формації так і не укомплектовано й згадані офіцери були змушені виконувати функції переважно штабних старшин УНА. Завдяки сприянню ГШ ОКГ і особисто Е. Кестрінга під час творення української армії використовували тільки деякі українські формування (в німецьких сухопутних військах) під командуванням колишніх старшин ДА УНР, які на той час мали військовий досвід із доби визвольних змагань. За наказом Шандрука до складу УНА були зачислені відділи Українського Вільного Козацтва полковника Павла Терещенка (понад 700 осіб) й розташовані на той час поза межами Німеччини Східний кавалерійський відділ № 281 Федора Гудими у Північно-Західній Франції, Східні батальйони постачання № 651 та 691, що перебували відповідно у Бельгії та Голландії, а також виокремлений зі змішаної за національним складом резервної Російської бригади № 599 (піхотної) у Данії Український батальйон № 683, на базі яких вирішено організувати 1-шу резервну бригаду УНА⁴⁷¹.

Складнішою проблемою виявилися спроби П. Шандрука ввести до складу УНА 14-ту (1-шу українську) дивізію Ваффен-СС, згоду на що від СС-ГА він отримав тільки в середині квітня. Значною мірою цьому сприяв особисто ініціатор творення української дивізії О. Г. Вехтер, скерований до Управлінської групи "Д" СС-ГА для вирішення політичних питань, пов'язаних із усіма іноземними формуваннями військ СС, укомплектованими

⁴⁷⁰Жила В. Парашутна бригада Української Національної Армії (спомин про спроби її формування) / В. Жила // Вісті Комбатанта. - 1995. - Ч. 4. - С. 62-69; Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху / Тарас Бульба-Боровець. - Вінніпег (Канада): Накладом Товариства "Волинь", 1981. - С. 307.

⁴⁷¹Вісті Комбатанта. - 1969. - Ч. 5. - С. 56-57; 1983. - Ч. 2. - С. 86; 1967. - Ч. 5-6. - С. 93.

з вихідців із СРСР (ОТВФСС, козацьким корпусом, українською дивізією). Один із високо посадових чиновників Райху 19 березня 1945 р. так прокоментував діяльність Вехтера: "За невідкладним зверненням райхсфюрера СС доктор Вехтер був викликаний до ССГА, щоб опрацювати там східні справи і водночас Германські справи. Він повинен подолати труднощі, зумовлені тим, що окремі російські народності відмовляються приєднуватися до визвольної боротьби за великоросійську мету. Під час відвідання Розенберга Вехтер безпосередньо заявив йому, що він власне опрацює свої справи"⁴⁷².

На початку квітня О. Г. Вехтер вирішив скерувати всі іноземні формування військ СС через Тольмеццо в Північну Італію, щоб вони в цьому регіоні склали зброю перед західними альянтами⁴⁷³. У рамках реалізації цього плану 17 квітня П. Шандруку супроводі Вехтера та Ф. Р. Арльта прибув до запасного полку української дивізії Ваффен-СС в Фьолькермаркт і 19 квітня відвідав її штаб-квартиру на фронті. Арльт і Вехтер після прибуття відрекомендували Ф. Фрайтагові Шандрука як командувача УНА й підтвердили зроблену ним заяву про перейменування дивізії на 1-шу Українську дивізію (1-шу УД) УНА (Шандрук назвав дивізію українською, оскільки планував зробити УНА багатонаціональною й ввести до її складу козацькі й білоруські формації). Під час візиту Шандрука 25 квітня вояки 30-го полку разом із делегатами 29 та 31-го полків й допоміжних частин та підрозділів 1 -ї УД склали присягу на вірність українському народові й Україні; присягу вояків прийняв капелан Михайло Левенець. 30 квітня 1945 р. присягу в присутності Шандрука склали також військовослужбовці резервного полку дивізії, після чого її юридично виведено з підпорядкування військ СС. 27 квітня німецький штаб дивізії видав наказ № 091, у якому підтверджено, що дивізія є 1 -ю УД УНА, командувачем якої є генерал Шандрук. Командувач УНА забезпечив більшість українських старшин і підстаршин кокардами із тризубами, які привіз зі собою з Праги. Згодом Арльт прокоментував цю та інші зміни так: "Були запроваджені українські прапори й присягу фюрерові замінено на користь формули української присяги. Ці зміни посилили моральну силу дивізії й вонаусе більше й більше ставала справді національною визвольною дивізією"⁴⁷⁴.

Однак намір П. Шандрука ввести до складу УНА діючі на боці Німеччини іноземні чи навіть інші українські формації виявився нереальним як з політичних причин, так і через організаційні умови й технічну неможливість його виконання: українських формувань у ЗС Німеччини було занадто багато, і їх дислоковано на дуже великій території, унаслідок чого він не мав навіть загальної інформації про них. Обидві українські дивізії та інші українські формування опинилися радше у номінальному підпорядкуванні Шандрука подібно до того, як у формальному підпорядкуванні Власова були 600, 650 і 700-та піхотні дивізії (російські) та інші формування Вермахту, сформовані з росіян. В останні кілька місяців німецько-радянської війни збережено подвійний статус російських формувань, підпорядкованих А. Власову: формально згадані російські піхотні дивізії були формуваннями, спочатку причисленими до РОА й навесні 1945 р. - до ЗС КОНР, але де-факто і де-юре вони залишалися іноземними формуваннями Вермахту, а сформовані з росіян військово-повітряні формування - складовими частинами ВПС Німеччини. З'єднання, причислені до УНА, отримали такий самий подвійний статус і подвійне підпорядкування: формально були підпорядкованими Шандрукові як командувачеві УНА, але під час бойових дій на фронті організаційно і оперативно

⁴⁷²Geheime Reichssache. Bericht über meine Dienstreise nach Hof und Annaberg in der Zeit vom 4.-18. März 1945. Neuhaus, den 19.März 1945 // BA, R 52 11/172, Bl. 28-29.

⁴⁷³Гайке В.-Д. Українська дивізія... - С. 185.

⁴⁷⁴ArltF. Divide et impera - oder Europäische Neuordnung / Arlt F. // IfZ, ZS 399/1, Bl. 33.

залишалися у підпорядкуванні командування Вермахту. Командувачі ЗС КОНР та УНА прагнули спонукати керівні кола Райху визнати за ними статус союзних армій на зразок союзних із Німеччиною національних армій Угорщини та Румунії, що брали участь у бойових діях на боці Німеччини у 1941-1944 рр. Однак у політичних розрахунках керівництва Німеччини це мали бути не армії незалежних держав, а де-факто - іноземні армії у складі ЗС Німеччини на зразок німецьких армій (хоча й з особливим статусом) подібно до іноземних дивізій та корпусів у складі Вермахту та Ваффен-СС. Тільки у політичному сенсі їх вважали союзними арміями національних комітетів як політичних представництв, офіційно визнаних керівництвом Райху. УНА та ЗС КОНР виявилися єдиними великими національними з'єднаннями армійського типу з представників народів Сходу Європи, Кавказу та Середньої Азії, що були створені для участі в бойових діях у складі ЗС Німеччини. Третій Райх зробив ставку на творення іноземних армій із представників тільки двох найбільших європейських народів СРСР Натомість не вжито жодних практичних кроків щодо підтримки ініціатив творення інших національних армій, німецькі інстанції не давали дозволу на комплектування таких армій ні керівникам латвійського та естонського, ні керівництву туркестанського та кавказьких комітетів незважаючи на те, що від часу Сталінградської битви у складі ЗС Німеччини активно діяли національні легіони з їх співвітчизників. Проте і ЗС КОНР, і УНА були не стільки повноцінними арміями у військовому розумінні цього слова, скільки "політичними деклараціями про наміри" - насправді і Власов, і Шандрук отримали обмежені можливості для своєї діяльності. Більше того, порівняно з Власовим Шандрук опинився у значно гіршому становищі: якщо під формальним командуванням Власова перебувало приблизно 62000 бійців, у номінальному підпорядкуванні Шандрука опинилося приблизно 36000 вояків, тобто майже удвічі менше військовослужбовців. Тобто під символічним військовим зверхництвом обидвох слів'янських антибільшовицьких лідерів опинилося тільки приблизно 15 % від загальної кількості відповідно росіян (від 400000 до 500000) та українців (до 250000), які воювали пліч-о-пліч із солдатами ЗС Німеччини.

Унаслідок проголошення творення ЗС КОНР і УНА та спроб формування інших національних армій в політиці Німеччини відбувся своєрідний "внутрішній переворот", що ознаменував фактичну перемогу опонентів гітлерівської лінії східної політики Райху в останні місяці німецько-радянської війни. Однак за умов катастрофічного становища на фронтах чітко виявився прихований антагонізм між інстанціями СС (зокрема СС-ГА) і РСГА, з одного боку, і Вермахтом та Люфтваффе - з другого. СС-ГА підтримало й РСГА схвалило ідею організації великих іноземних з'єднань, що викликало несприйняття впливових військових інстанцій Німеччини і посилило міжвідомчий конфлікт між урядом нацистської Німеччини і ОКВ-ОКГ-ОКЛ. Це було однією з причин того, чому вказані інстанції й командувачі німецьких з'єднань на фронті саботували втілення в життя задекларованої А. Розенбергом підтримки творення УНА, КВА та інших інонаціональних армій у складі ЗС Німеччини. Коли для встановлення зв'язку між національними комітетами і формуваннями з їх співвітчизників на фронті Ф. Р. Арльт звернувся до генерала Добровольчих з'єднань за інформацією про місця їх дислокації, крім очікуваних даних, він отримав застереження про можливу негативну реакцію через нерозуміння доцільності виконання цього наказу німецькими командирами окремих іноземних формацій. Після цього до формувань вирушили кур'єри з інструкцією, у якій наказано залишатися на фронті до офіційної капітуляції Німеччини й враховувати можливість війни між західними союзними країнами антигітлерівської коаліції і СРСР; у полоні західних альянтів їм треба було пояснювати, що іноземні формування Райху переведено на Захід усупереч

волі їх вояків, які боролися за визволення їх Батьківщини від гніту більшовицького режиму
475.

У лютому 1945 р. за погодженням із представниками деяких інших національних комітетів грузинська делегація вирушила до Генуї, щоб через посередництво міжнародної організації "Червоний Хрест" проводити переговори із західними альянтами⁴⁷⁶. До переговорів із союзними державами Заходу готувалися також уповноважені Волзькотатарського Бойового Союзу, який у перші місяці 1945 р. задля уникнення радянського полону також був евакуйований у Вестфалію ближче до Західного фронту. Після невдалих спроб повернути на свій бік керівників Кавказької Національної Ради і НТОК амбіції колишнього радянського генерала А. Власова навесні 1945 р. зводилися до того, щоб об'єднати навколо себе начальника ГУКВ, президента БЦР і голову УНК з метою створити єдиний фронт слов'янських народів як "козир" у переговорах з альянтами. Однак делегати згаданих національних комітетів самі розпочали розмови з представниками урядових кіл західних країн антигітлерівської коаліції. Наприкінці квітня 1945 р. крім А. Власова як командувача ЗС КОНР зустрічі з уповноваженими західних альянтів ініціювали П. Шандрук як командувач УНА, Г. Паннівцітц як командувач козацького корпусу і полковник Ф. Кушаль як уповноважений БЦР при білоруській дивізії (де-факто бригаді) військ СС⁴⁷⁷. 18 квітня командувач 1-ї РНА Б. Смиловський скликав військову раду, під час якої оголосив про рішення перевести своє формування до швейцарського кордону⁴⁷⁸. 29 квітня керівник ЛНК Р. Бангерскіс видав звернення до латвійських вояків у Німеччині, у якому ствердив, що латвійські вояки зробили усе для стримування просування радянських військ на Східному фронті, але визнав безперспективність організації подальшого опору й вказав на необхідність організованого переходу вояків латвійських формувань ЗС Німеччини на бік альянтів⁴⁷⁹. 5 травня 1945 р. командувач ГА "Курляндія" повідомив В. Кайтелю, що ЛНК прагне бути незалежним провізоричним урядом⁴⁸⁰, але політична спроба забезпечити державність Латвії у декларації, яку зробив полковник Роберте Осіс того дня⁴⁸¹, не викликала жодної реакції західних союзних країн антигітлерівської коаліції.

6.1.7. Баланс загальної кількості військовослужбовців іноземних військових формувань у Збройних силах Німеччини

Аналізуючи використання у ЗС Німеччини іноземних військових формувань, треба зосередити увагу на питанні визначення загальної кількості іноземців, які воювали у складі німецьких військ у 1939-1945 рр., встановлення навіть приблизної чисельності яких у конкретний період або протягом усіх років Другої світової війни

⁴⁷⁵ *Arlt F.* Polen-, Ukrainer-, Juden-Politik... - S. 115.

⁴⁷⁶ *Mühlen P.* v. z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 226.

⁴⁷⁷ *Жеребков.* Попытки КОНРа войти в контакт с англо-американцами; *Латин П.* Командованию 3-й армией МННС. in. A. // *HIWRP, V.I. Nikolaevsky Collection, Ser.No.201, Box258, F.6 (201-1.4); F.31 (201-12.2); Timm A.* Zur Person v. Pannwitz. Besondere Erfahrungen. Versuch V. Verhandlungen seitens Pannwitz m.d. Alliierten // *IfZ, JTS, ZS 420, Bl.21-28; Найдзюк Я., Косяк І.* Беларусь... - С.337.

⁴⁷⁸ *Хольмстон-Смысловский Б.* Война и политика... - С. 35.

⁴⁷⁹ *Lībekā,* 1945 gada 29. aprīlī. Latviesu karavīri Vācijā! Generalis Bangerskis // *Kazocinsl.* Latviesu karavīri zem svesiem karogiem 1940.-1945 // *Kazocins.* - Rīga: Fonds Latvijas vēsture, 1999. -178.-179.lpp.; *Bangerskis R.* Mana mūža atmiņas... - 4.grāmata. - 68.lpp.

⁴⁸⁰ *Oberbefehlshaber der HGruppe Kurland.* An d. Chef der OKW Feldmarschall Wilhelm Keitel. H. Qu., den 5.Mai 1945 // *IfZ, MA-653; NA, T-77, roll 775, fr. 5501420.*

⁴⁸¹ 1945. Das Jahr der endgültigen Niederlage der faschistischen Wehrmacht / [Dokumente ausgewählt und eingeleitet v. G.Förster und R. Lakowski]. - Berlin: Militärverlag der DDR (VEB), 1985. - S.352.

є однією з найскладніших для розв'язання проблем у процесі дослідження історії згаданих формацій*. Проблематичність визначення загальної кількості іноземців у ЗС Німеччини зумовлена тим, що дослідники подавали і подають власні цифри про кількість представників певної національності на німецькій військовій службі, базуючи свої підрахунки на різних даних⁴⁸². Це зумовлено багатьма об'єктивними і суб'єктивними причинами. До об'єктивних труднощів належать відсутність єдиного загального реєстру військовослужбовців іноземних формувань німецьких військ і розпорошеність їх списків по різних державних або відомчих архівах багатьох країн. Суб'єктивними чинниками, що ускладнювали дослідження цього питання, було застосування різних підходів та методики підрахунків щодо визначення кількості іноземців, котрі перебували на німецькій військовій службі у роки Другої світової війни. Окремі автори наводили занижені цифри, не подаючи посилань на джерела, й не пояснювали методики підрахунків. Наприклад, Фьодор Синицин писав про низьку ефективність політики військового використання Райхом громадян СРСР, аргументуючи свої слова твердженням про те, що німецькі окупаційні установи нібито "зуміли поставити під рушницю тільки 15% наявних у їхньому розпорядженні осіб призовного віку із населення окупованих територій СРСР"⁴⁸³.

Підрахунки навіть середньостатистичних даних є дуже складною проблемою, вирішенню якої зашкодили методологічні помилки, котрі нерідко робили окремі автори під час калькуляції орієнтовної кількості представників певної національності або загальної кількості усіх іноземців у ЗС Німеччини. Некритичний підхід у процесі обробки чисельних даних і підрахунках кількості іноземців призвів до того, що одні автори перебільшували цю категорію осіб, а інші, навпаки, применшували. Тому можна цілковито погодитися з американським дослідником Джоном Світсом у тому, що історики, які досліджують військову й інші сфери участі іноземців у війні на боці Райху, "повинні бути особливо уважні у вивченні даних про масштаби" цього феномену⁴⁸⁴.

* Непростою є вже сама постановка питання, ускладнена нацистськими расовими підходами, що не дають змоги однозначно визначити, кого можна вважати іноземцями - тих осіб, які були особами інонаціонального походження (ненімцями), чи усіх тих, які не були громадянами Райху. З'ясування точної кількості усіх іноземців у складі ЗС Німеччини теж ускладнене питанням, ким вважати громадян і негромадян Райху, які були дітьми від змішаних шлюбів, в одного з батьків яких "в жилах текла німецька кров" - як, наприклад, єврейські мішлінге, австрійці (котрих після "аншлюсу Австрії" автоматично трактували як німців, зокрема як райхсдойче), польські фольксдойче тощо (див.: *Lumans V. O. The Military Obligation of the Volksdeutsche of Eastern Europe towards the Third Reich / Valdis O. Lumans II East European Quarterly. - 1989. -Vol. XXIII. - P. 304-319*). Від того, ким вважати цих людей, може залежати зміна уявлень про справжні масштаби військової експлуатації європейців Райхом: якщо вважати більшість із них примусово онімеченими іноземцями, які до і після війни були громадянами інших держав, тоді прийнята за основу цифра у приблизно два мільйони іноземців у складі ЗС Німеччини може зрости ще на кілька сотень тисяч осіб разом із фольксдойче з окупованих східних територій, зачислених на німецьку військову службу.

⁴⁸² Див., наприклад: *Дробязко С. И. Советские граждане в рядах Вермахта. К вопросу о численности / С. И. Дробязко // Великая Отечественная война в оценке молодых: сб. статей студентов, аспирантов и молодых ученых. - М.: РГГУ, 1997. - С. 128-133; Сазонов О. Н. Граждане СССР в рядах вермахта / О. Н. Сазонов // Актуальные вопросы истории Великой Отечественной войны. - СПб., 1999. - С. 64-69.*

⁴⁸³ *Синицын Ф. Л. Национальная политика СССР в Великой отечественной войне. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / Фёдор Леонидович Синицын. - М., 2009. - С. 26.*

⁴⁸⁴ *Sweets J. F. Choice in Vichy France: The French under German Occupation / John F. Sweets. - Oxford: Oxford University Press, 1986. - P. viii.*

Загалом у роки Другої світової війни на боці Німеччини воювали у складі інонаціональних формувань або в німецьких і Германських формуваннях на індивідуальній основі й у допоміжних службах німецьких військ служили представники кількох основних груп іноземців, які брали участь у бойових діях на фронті*: 1) союзники з національних з'єднань їх власних держав, що формально не перебували у складі ЗС Німеччини; 2) військовослужбовці іноземних формувань, створених німецьким командуванням й інтегрованих до ЗС Німеччини з жителів окупованих країн Західної та Південно-Західної Європи (балканських країн), а також країн Центральної та Східної Європи (зокрема Польщі та Чехії); 3) громадяни нейтральних держав (іспанці, шведи, швейцарці) та колоній воюючих сторін (індійці, африканці); 4) жителі окупованих або намічених для окупації східних областей (формальні громадяни СРСР).

Визначальну роль для ведення німецько-радянської війни відіграли понад мільйон представників першої категорії, сформовані з яких військові з'єднання не перебували у складі ЗС Німеччини (зокрема, Фінляндія скерувала на Східний фронт 19 дивізій і 13 бригад (1942 р.), Угорщина - 23 дивізії та 6 бригад (1944 р.), Румунія - 21 дивізію (1942 р.), Італія - 7 дивізій (1942 р.), Словаччина - 3 дивізії (1941 р.))⁴⁸⁵. На Балканах найбільший внесок до воєнних зусиль Райху та інших країн Вісі зробила Хорватія. Усього з 6300000 жителів НДХ (станом на травень 1941 р.⁴⁸⁶) безпосередньо до ЗС Райху інтегровано щонайменше 62000 осіб або 1 % її населення (більше третини з них були мусульманами із приєднаної до Хорватії Боснії) у складі хорватських легіону авіаторів (1000 вояків) та легіону ВМФ Німеччини (300 вояків) і таких формувань: 369-та, 373-тя і 392-га піхотні дивізії (хорватські) загальною чисельністю 40000 вояків у Вермахті, а також сформовані з боснійців 13-та гірська дивізія "Гандшар" і 23-тя гірська дивізія "Кама" загальною чисельністю понад 20000 вояків у військах СС. Крім них на боці Німеччини діяли 2100 фінів, 15000 італійців в італійських дивізіях Ваффен-СС і багато тисячу Добровольчому легіоні "Крета" і як італійські помічники Люфтваффе, 10000 угорців в угорських дивізіях військ СС, 3000 румунів у румунських військових частинах Ваффен-СС, 700 болгар⁴⁸⁷.

Крім збройних формувань офіційних союзників на боці Райху активно діяли представники другої з вказаних груп іноземців на боці Вермахту - приблизно 110000 солдатів та офіцерів іноземних формувань у складі ЗС Німеччини⁴⁸⁸. Протягом останнього року німецько-радянської війни їх кількість зменшилася й багато інонаціональних військових формувань, що воювали на його боці, розформовано, але чимало з них продовжували воювати в складі Ваффен-СС та інонаціональних збройних чи парамілітарних формацій, підпорядкованих іншим родам військ або силовим структурам. Наприклад, німецькі інстанції деякий час намагалися вербувати громадян Данії до своїх охоронних

* Наприклад, у боях за м. Ленінград брали участь військові формування, укомплектовані з жителів територій, що сьогодні перебувають у складі таких країн, як Іспанія (250-та "блакитна" дивізія, згодом добровольчий легіон), Норвегія (легіон "Норвегія", згодом 1-й батальйон мотопіхотного полку "Нордланд"), Голландія (легіон "Нідерланди", згодом 23-й полк піхотної бригади "Нідерланди"), Бельгія (легіон "Фландрія", згодом штурмова бригада "Лянґемарк"), Данія (мотопіхотний полк "Данмарк"), Швеція (у складі дивізії "Нордланд"), Франція (полк у складі 28-ї піхотної дивізії Вермахту), Австрія (у складі 9-ї авіапольової та інших німецьких дивізій), Фінляндія (добровольчий батальйон), Латвія (легіон, згодом 2-га латвійська бригада, пізніше 19-та дивізія Ваффен-СС), Естонія (легіон, згодом 20-та піхотна дивізія Ваффен-СС).

⁴⁸⁵Борцов А. Великая война. Уроки прошлого // Спецназ России. - 2008. - Ноябрь. - № 11 (146) [

Електронний ресурс] / Андрей Борцов. - Режим доступа: <http://www.specnaz.ru/article/71331>

⁴⁸⁶Семиряга М. И. Коллаборационизм... - С. 182.

⁴⁸⁷NA, T-175, roll 146, fr. 2673462; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 173, 218, 258, 269.

⁴⁸⁸Estes K. European Anabasis... - P. 40.

частин, але восени 1943 р. й особливо у 1944 р. посилювався опір мешканців цієї країни політиці нацистської Німеччини, у зв'язку з чим розкомплектовано Вільний корпус "Данія", а його залишки зачислено до 11-ї дивізії СС "Нордланд"; незважаючи на це, у збройних формуваннях на боці Райху служило набагато більше данців, ніж бельгійців, а саме 51000 данців, у тому числі 17000 у військах СС⁴⁸⁹. З жителів Бельгії на боці Німеччини воювало значно більше фламандців, ніж валлонів⁴⁹⁰: крім 12000 фламандців у складі 27-ї Добровольчої гренадерської дивізії СС "Лянгемарк" ще 9000 фламандців вступило до військ СС і 500 - до ВМФ Німеччини, тоді як 2400 валлонів служили у Вермахті й 6000 - у Ваффен-СС. Суттєво не зменшилася кількість голландців, які боролися на боці Вермахту і в німецьких військових частинах склали один із найбільших відсотків іноземців пропорційно до кількості населення країни. Їх співвідношення на німецькій службі було таким: 18000 голландців служили в поліції, 25000 у Ваффен-СС, 4000 у парамілітарних підрозділах "германських СС" у Нідерландах, 7000 у "Германіше Штурмбанне" у Німеччині, 8000 у сухопутних військах, 1500 у ВМФ Німеччини⁴⁹¹.

У 1940-1945 рр. до ЗС Німеччини добровільно зголосилося 15000 норвежців, з яких прийнято тільки 7000⁴⁹², але з урахуванням громадян Норвегії у допоміжних структурах Вермахту та різних родів ЗС Німеччини на німецькій армійській службі насправді перебувало до 15000 норвежців або менше, ніж 1 % від населення Норвегії (хоча західний дослідник Гергард Гіршфельд вважав, що їх кількість сягала 25000 осіб)⁴⁹³. З них на 30 березня 1944 р. у складі військ СС служило 3878 норвежців; крім них понад 600 норвежців служили у парамілітарних охоронних відділах Германської крайової служби (*Germanisches Landdienst*), тоді як інші були зачислені до "ОТ" або інших допоміжних служб чи формувань. Це відносно небагато порівняно з тими громадянами Норвегії, які співпрацювали з німецькими установами у політичному, соціальному, економічному та інших секторах; за підрахунками британського історика Д. Літлджона, усього на німецькій військовій і цивільній службі перебувало майже 50000 норвежців⁴⁹⁴.

Із представників третьої групи іноземців у складі ЗС Німеччини воювало майже 47000 іспанців (з яких майже половина вояків загинули або отримали різні тілесні ушкодження, у тому числі 8500 були поранені й 7800 захворіли на різні хвороби, здебільшого пов'язані із обмороженням тіла взимку 1941-1942 рр.), 900 швейцарців і 160 шведів у різних німецьких формуваннях, а також 3500 індійців в Індійському легіоні й 3000 арабів у Німецько-арабському навчальному дивізіоні⁴⁹⁵.

⁴⁸⁹Kolko G. Century of War. Politics, Conflict and Society since 1914 / Gabriel Kolko. - New York: The New Press, 1994. - P. 232.

⁴⁹⁰MilBfh.Belgien undNFrankreich/MilVerwCh.: gKdos.: Tätigkeitsbericht Nr.27, März 1944 (u. a.: Erfolge d. Werbung für d. Freiwilligen-Einheiten) (49 589/3); Tätigkeitsbericht Nr.28 für d. Monat April 1944, 10.5.1944 (u.a.: Belgier in Wehrmacht- und Ordnungsdiensten) (54 298/1); Tätigkeitsbericht Nr.30 für Juni 1944, 10.7.1944 m.Anl.: Invasionsaufruf Eisenhowers v. 18.6 über Deportation d. Königs (u. a.: Verteidigung d. fläm. Freiwilligenverbände auf den Führer) // IfZ, MA-677/5; NA, T-501, roll 106, fr. 000917, 000919, 000978-000979, 001146-001147, 001156-001157, 001133-001225.

⁴⁹¹Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 73-74, 85, 60.

⁴⁹²Fjertoft K. De som tapte krigen / Kjell Fjertoft. - Oslo: Gyldendal, 1995. - S.43-45; Sjästad G. S. Nordmenn i tysk krigsinnsats: En kvantativ undersokelse av frontkjemperne under den andre verdenskrig / Gunnar S. Sjästad. - Bergen: University of Bergen 2006. - S. 50; Blindheim S. Nordmenn under Hitlers fane: Dei norske frontkjemparane / Svein Blindheim. - Oslo: Noregs forlag, 1977.

⁴⁹³Neulen H W. An deutscher Seite... - S. 159; Hirschfeld G. Nazi Rule... - S. 288.

⁴⁹⁴Littlejohn D. Foreign Legions... - Vol.I. - P. 65.

⁴⁹⁵Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 123, 176.

Порівняно з офіційними союзниками і представниками т. зв. Германських народів на боці Райху пропорційно до загальної кількості населення їх країн воювало багато іноземців з окупованих "негерманських держав", кількість яких була доволі вагомою. Характерно, що у боях у складі дивізій Вермахту на Східному фронті загинуло значно більше громадян формально нейтральної Франції, ніж тих французів, котрі полягли в боях за Батьківщину в 1940 р. Серед збройних формацій, створених із французів у 1941-1944 рр. для бойових дій на боці Німеччини, були Легіон Французьких Добровольців проти більшовизму, Легіон "Тріколон" (фр. *Legion Tricolor*), Африканська фаланга (фр. *Phalange African*), Французький добровольчий гренадерський полк Ваффен-СС (згодом французька добровольча штурмова бригада військ СС, яку розгорнуто у 3 3-тю дивізію військ СС "Карл Великий")⁴⁹⁶. За підрахунками П'єра Принжє, через ці та інші формації переважно в уніформах із триколовими емблемами пройшло майже 50000 французів⁴⁹⁷. Крім них у складі Вермахту воювали жителі Мозелю, Ельзасу та Лотарингії, призвані до його лав після включення цих регіонів до Райху й оголошення їх жителів німецькими громадянами. У цих регіонах, приєднаних до Райху, протягом 1941-1943 рр. до ЗС Німеччини мобілізовано понад 130000 людей, котрі на травень 1940 р. були громадянами Франції, у тому числі понад 90000 ельзасців та 30000 мозельців. З них майже 90000 осіб після закінчення війни повернулися на рідні землі, 23000 загинули на Східному фронті, 6500 пропали безвісти, а до радянського полону потрапили 30000, з яких кілька тисяч померли у таборах НКВС-МВС СРСР для полонених⁴⁹⁸.

Те, що Польща залишилася "країною без свого Квіслінга і Петена", як слушно зауважив польський громадський діяч Яцек Куронь, не було виключною заслугою поляків - цього не хотіли самі нацисти, які вбачали у ній тільки колонізаційний простір⁴⁹⁹. Однак із тих країн Східної Європи, які на середину 1941 р. не входили до складу СРСР, найбільше іноземців до ЗС Німеччини мобілізовано саме у Польщі. Усього протягом Другої світової війни до німецьких військ мобілізовано понад 250000 поляків, або більше ніж 1 % від польського населення Польщі (станом на 1939 р.) (переважно "шльонзаків" із 3-ї групи списків осіб німецької національності), понад 90000 з яких в останні два роки війни діяли на Західному фронті й опинилися в полоні західних альянтів⁵⁰⁰.

Найбільшою групою осіб інонаціонального походження у ЗС Німеччини були жителі окупованих або намічених для окупації східних територій. У процесі підрахунків їх кількості різні автори наводили відмінні показники, що зумовлено кількома причинами. Деякі з авторів, котрі свідомо завищували кількість вихідців із СРСР у ЗС Німеччини, були прибічниками критики тоталітарних систем, вважали необхідним поставити знак рівності між сталінським і гітлерівським режимами і важливим аргументом для підкріплення їхніх концепцій конкретними доказами були цифри, що

⁴⁹⁶Див.: *Burrin Ph. La France à l'huere allemande: 1940-1944 / Philippe Bunin.* - Paris: Ed. Du Seuil, 1995; *Giolitto P. Volontaires francais sous l'uniforme allemand / Pierre Giolitto.* -Paris: Perrin, 1999.

⁴⁹⁷ *Pringet P. Kollaboration oder Europa-Bündnis? ...* - S. 22.

⁴⁹⁸Див.: *Kettenacker L. Nationalsozialistische Volkstumspolitik im Elsass / Lothar Kettenacker.* - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973.

⁴⁹⁹*Kuron J., Zakowski J. PRL dla poczatkuj acych / Jacek Kuron, Jacek Zakowski.* - Wroclaw: Wydawnictwo Dolnoslaskie, 1995. - S. 21.

⁵⁰⁰Chapter 6: "Get them back to where they belong or shoot the b-." British Public Reaction to the " Polish Invasion" // *Ostrowski M. "To Return To Poland Or Not To Return" - The Dilemma Facing The Polish Armed Forces At The End Of The Second World War. Thesis [Електронний ресурс] / Marek Ostrowski.* - Режим доступу: <http://www.angelfire.com/ok2/polisharmy/chapter6.html>

свідчили про якомога більшу кількість громадян СРСР, які у роки Другої світової війни воювали проти країни, формальними громадянами якої вони були. З цими авторами солідаризувалися окремі німецькі учасники тих подій та деякі крайні праві німецькі автори, хоча й зовсім з інших мотивів, а саме з метою обґрунтувати міф про "масовий антибільшовицький рух народів Європи та Азії на боці Вермахту" і водночас перекласти на іноземців частину співвідповідальності за бруталну завойовницьку політику гітлерівського режиму й тим самим якоюсь мірою применшити відповідальність німецьких військовослужбовців за злочини Райху. Наприклад, Отто Мюнтер твердив, що два мільйони радянських громадян зі зброєю в руках на боці Німеччини боролися проти Радянського Союзу⁵⁰¹. Алекс Алексієв вважав, що у складі тільки ЗС Німеччини (очевидно, без формувань поліційного підпорядкування) служило до 1400000 жителів окупованих східних територій, зокрема понад 30 % усіх військовослужбовців німецької армії на Східному фронті були громадянами СРСР⁵⁰². Г. В. Нойлен твердив, що "кожен десятий, можливо навіть кожен сьомий вояк німецьких Збройних сил протягом війни був (колишнім) громадянином Радянського Союзу"⁵⁰³. Услід за ним подібний категоричний висновок зробив німецький дослідник Петер Шустер, за словами якого "майже кожен десятий червоноармієць боровся як вояк Вермахту проти комуністичної системи" і це було "єдине у воєнній історії явище, що до сьогодні немає аналогів" у світовій історії⁵⁰⁴. Висловлюють також нічим не обґрунтовані перебільшені цифри (наприклад, нібито у складі ЗС Німеччини протягом німецько-радянської війни служило понад 3 мільйони громадян СРСР, у тому числі понад 2 мільйони росіян (з них 120000 у Ваффен-СС) й 100000 кримських татар)⁵⁰⁵.

Деякі автори вдаються в іншу крайність: свідомо занижуючи кількість іноземців в інонаціональних формуваннях німецьких військ, намагаються нівелювати роль та значення масової готовності громадян СРСР співпрацювати з воєнним супротивником і звести її масштаби до маргінального явища, до якого нібито була причетною тільки відносно невелика кількість жителів Радянського Союзу*. Наприклад, на противагу до перебільшених даних окремих істориків Г. Штайн писав, що на окупованих східних територіях до військ СС рекрутовано 122000 осіб, а загалом до ЗС Німеччини мобілізовано від 200000 до 250000 осіб, у тому числі приблизно 40000 до російських та неросійських частин РОА і УВВ⁵⁰⁶. Гельмут Гюнтер Дамс також подав занижені дані про

⁵⁰¹Munter O. Die Ostfreiwilligen... - S. 214, 220.

⁵⁰²Alexiev A. R. Soviet Nationalities in German Wartime Strategy... - P. vi, 27.

⁵⁰³Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 341.

⁵⁰⁴Schuster P., Tiede H. Die Uniformen und Abzeichen der Kosaken in der Deutschen Wehrmacht / Peter Schuster, Hans Tiede. - Norderstedt: Patzwall, 1999. - S. 3.

⁵⁰⁵Seidler F. W. Die Kollaboration... - S. 40; Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни / В. Дзьобак // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук, статей. - Вип. 11. - К.: Ін-т іст. України ПАН України, 2008. - С. 273.

* Наприклад, на початку ХХІ ст. комісія з реабілітації жертв політичних репресій при Президенті РФ зробила висновок, що тільки приблизно 300000 громадян Радянського Союзу (більшість із них - колишні полонені червоноармійці, звільнені з полону після згоди воювати проти СРСР) служили в поліції та ЗС Німеччини у 1941-1945 рр. (у тому числі тільки 50000 осіб у туркестанських та кавказьких батальйонах, 10000 в українській дивізії Ваффен-СС, 45000 в охоронних батальйонах поліції порядку й батальйонах СД, 25000 у Добровольчих з'єднаннях, 25000 у допоміжних частинах німецької армії та інших німецьких та іноземних формуваннях військ СС, 80000 у козацьких формуваннях, до 60000 у ЗС КОНР).

⁵⁰⁶Stein G. H. Geschichte der Waffen-SS. Autor. Übersetzung aus Engl, von Walther Schwerdtfeger / George H. Stein. - Düsseldorf: Droste Verlag, 1967. - S. 124.

кількість вихідців із СРСР у ЗС Німеччини - 320000 добровольців і 150000 легіонерів у Східних легіонах⁵⁰⁷; Омер Бартов вважав достовірними ці дані, але потрактував їх як 320000 "гіві" у частинах постачання та 150000 "військовослужбовців радянських меншостей напівавтономних Східних легіонів", отже, разом 470000 осіб⁵⁰⁸.

Поширеною помилкою також було трактування усіх військовослужбовців в окремих формуваннях як представників однієї національності. Тому дослідники часто маніпулювали цифрами й "роздували" до перебільшених масштабів загальну кількість представників певної національності у цих формаціях. Насправді доволі проблематичним є визначення національного складу іноземних озброєних підрозділів ЗС Німеччини, яке часто робили на підставі їх назв, оскільки протягом останнього року німецько-радянської війни, як і в попередні роки, національний склад багатьох із цих формувань був неоднорідним (наприклад, в українських батальйонах служило багато росіян, у козацьких іноді до 50 % німців). У полінаціональних з'єднаннях переважну більшість складали представники кількох народів певного регіону (наприклад, на лютий 1945 р. 4-й (резервний) полк Добровольчої кадрової дивізії складався в основному з росіян та українців⁵⁰⁹, а на 1 січня у 162-й (тюркській) піхотній дивізії, крім німців, служило 2585 туркестанців, 1626 азербайджанців, 26 грузинів, 27 північних кавказців, 12 вірмен, 5 турків, 4 волзьких татар, 3 греки, 1 кримський татарин, 10 росіян, 18 українців, 2 козаки⁵¹⁰). Тим не менше "строкатий" за національним складом допоміжний склад багатонаціональних формувань, окреслених спочатку як "Східні війська" й згодом як "Добровольчі з'єднання", залишився в основному російським, причому порівняно з росіянами служило набагато менше українців і представників інших національностей, які були тільки своєрідним "домішком" до росіян. На третьому місці після росіян та українців були так звані туркестанці, або представники тюркських народів, яких у військових частинах доповнено представниками чисельно невеликих народів Кавказу⁵¹¹.

Не менш складною проблемою є підрахунок тієї частини іноземців і зокрема вихідців із СРСР, кількість котрих як "допоміжних добровольців" у німецьких військових частинах та з'єднаннях найбільше зросла протягом останніх двох років німецько-радянської війни. Наприклад, на 12 січня 1945 р. у Саперному батальйоні № 560 було 36 "гіві" (зокрема 25 росіян, 7 українців, 1 білорус, 2 північні кавказці, 1 волзький татарин)⁵¹², у німецьких частинах 14-ї армії служили 1463 військовослужбовці, котрі були вихідцями з СРСР (839 росіян, 298 українців, 20 білорусів, 10 козаків, 165 туркестанців, 62 узбеки, 27 північних кавказців, 24 волзьких татар, 3 вірмен, 2 грузинів, 1 азербайджанець, 1 калмик, 2 киргизи, 2 волзьких німців, 7 представників етнічних меншостей Сибіру,

⁵⁰⁷*Dahms H. G. Die Geschichte des Zweiten Weltkrieges / H. G. Dahms. - München; Frankfurt am Main u.a.: Herbig, 1983. - S. 439 f.*

⁵⁰⁸*Bartov O. Hitlers Wehrmacht... - S. 73.*

⁵⁰⁹*Freiw.(Ost.) Stamm-Rgt, ab 1.2.1944 Ers. Tr. Teil für Russen u. Ukrainer. Stellenbesetzung 15.2.1945 // BA, RH 20-14/127.*

⁵¹⁰*Generalkommando Lombardia, Abt. I b Br.B.Nr. 1331/44 geh. K.H.Qu., den 9.1.45. Betr.: Volkstummaessige Aufschlüsselung der Freiwilligen aus dem Osten in deutschen Einheiten. An AOK 14, Abt.Ia/Id. Der Chef d.Generalstabes // BA, RH 20-14/67.*

⁵¹¹*Zustandsberichte, Stärkemeldungen, Allgemeines. - Italiener, Ostvölker, Januar 1944 -April 1945 // BA, RH 20-14/64.*

⁵¹²*Armee-Pionier-Führer 14, (Adj.) Nr.195/45 geh. Geheim. A.H.Qu., den 12.1.1945. Betr.: Volkstumsmässige Aufschlüsselung der Freiwilligen aus dem Osten (Hilfswilligen) in deutschen Einheiten. An Abteilung Ia (AOK 14) // BA, RH 20-14/67.*

яких називали "сибірцями" (Sibirier))⁵¹³. Водночас у 281-му Гренадерському полку було 168 іноземців, серед них 158 зі Сходу, зокрема 133 колишні військовополонені й 25 осіб, рекрутованих із цивільних мешканців (у тому числі 39 росіян, 3 українці, 1 кавказець, 54 узбеки, 1 козак, 60 представників тюркських народів). Допоміжний персонал полку постачання № 1048 складався зі 131 вояка, у тому числі 115 колишніх полонених зі Сходу (серед них 64 росіяни, 23 українці, 3 кавказці, 4 козаки, 16 представників тюркських народів, 2 грузини і 3 волзьких татарина)⁵¹⁴. На 12 квітня 1945 р. у 114-й піхотній дивізії було 630 іноземців (205 росіян, 221 українець, 25 білорусів, 49 туркестанців, 5 північних кавказців, 2 грузинів, 2 волзьких татар, 117 хорватів, 3 італійці)⁵¹⁵, у 65-й піхотній дивізії - 802 (зокрема 776 "східних добровольців" й 26 італійців), у 94-й - 421 (403 вояки зі Сходу і 18 італійців)⁵¹⁶. Проте це співвідношення було зумовлене не так політичними міркуваннями, як ситуативною кон'юнктурою - на завершальному етапі німецько-радянської війни військові структури Райху "кидали усіх у спільний казан гарматного м'яса", мобілізуючи усіх тих, хто був "під рукою" до своїх бойових з'єднань або допоміжних служб, де росіян виявилось більше, ніж представників інших національностей. Усі так звані східні добровольці були завербовані переважно з радянських військовополонених, а також із цивільних мешканців, східних робітників та біженців. Наприклад, у 148-й піхотній дивізії на 1 березня 1945 р. було 1280 "східних добровольців" (з них 708 колишніх військовополонених)⁵¹⁷.

Хоча за штатом до кожної дивізії СВН рекомендовано вербувати до 10-15 % мешканців колишніх окупованих східних територій, насправді штаби цих з'єднань не дотримувалися цих норм і самі визначали необхідну кількість потрібних їм "гіві". Проте унаслідок втрат у бойових діях та дезертирств на початок березня 1945 р. більшість німецьких з'єднань усупереч визначеним положенням були недоукомплектовані "допоміжними добровольцями". Наприклад, у Батальйоні постачання № 147 за штатом мало бути 15 "добровольців зі Сходу", а було 10 (у тому числі 5 росіян і 5 українців), у батальйоні безпеки № 936 мало бути 55, а був тільки 21 (у тому числі 8 росіян, 6 українців, 6 білорусів і 1 туркестанець)⁵¹⁸. Хоча на той час в окремих німецьких з'єднаннях був надлишок іноземних "гіві" (наприклад, у 65-й піхотній дивізії їх мало бути 715, а було 802 (зокрема 776 росіян і 26 італійців), часто в інших у середньому бракувало від 200 і більше "східних добровольців". Водночас у 94-й піхотній дивізії їх мало бути 698, а було 423 (з них 404 росіян і 19 італійців), у 305-й піхотній дивізії мало бути 793, а було 693 (з них 655 росіян, 37 італійців і 1 хорват), у 8-й гірській мало бути 2592, а

⁵¹³Armeeoberkommando 14. Ia/T Nr.7539/44 geh. A.H.Qu., den 13.1.45. Betr.: Volkstummässige Aufschlüsselung der Freiwilligen aus dem Osten in deutschen Einheiten. Der Chef des Generalstabes // BA, RH 20-14/67.

⁵¹⁴Anl. zu 148.I.DAbt.IIa/b Nr. 164/45. Aufstellung d. Italiener u. Freiw. aus d. Osten. Stand: 1.1.45 // BA, RH 20-14/67, Bl. 1.

⁵¹⁵Geheim. Generalkommando LI.Geb. A.K. Ia/T. Nr.41/45 geh. K. Gef. Std., den 12.4.1945. Volkstummässige Aufschlüsselung der Freiwilligen aus dem Osten (Hilfswillige) in deutschen Einheiten. An AOK 14. Der Chef d. Generalstabes // BA, RH 20-14/67.

⁵¹⁶Aufschlüsselung der Ostvölker // BA, RH 20-14/67.

⁵¹⁷Anl.z. 148.I.D., Abt. IIa/bNr.221/45 g. v. 4.3.45. Landeseigene Verbände und Freiwillige in deutschen Einheiten. Stand:1.3.45; Geh.Anl.z. 148. Inf.Div., Abt.IIa/b Nr.221/45 g. v. 4.3.45. Stärkemeldung fremdländ. Verbände-(Osteinheiten)-Stand: 1.3.45 // BA, RH 20-14/67.

⁵¹⁸Kommandeuerd. Armee-Nachschubtruppen 583. St. Qu., den 6.3.45. Stärkemeldung der Freiwilligen aus dem Osten in der deutschen Wehrmacht; Kommandeur d. Armee-Nachschubtruppen 583. II. St. Qu., den 6.3.45. Meldung über Soll und Ist der Hilfswilligen. Stand vom 1.3.45 // BA, RH 20-14/67.

було лише 449 (405 росіян, 1 латвієць, 1 поляк і 1 француз)⁵¹⁹. На початок квітня 334-й піхотній дивізії повинні були служити 708 "допоміжних добровольців", але бракувало 409 і було лише 299, зокрема 224 колишніх військовополонених і 75 колишніх цивільних. Серед них - 65 росіян (відповідно 26 і 39), 35 українців (18 і 17), 30 білорусів (20 і 10), 4 козаки (3 і 1), 41 туркестанець (39 і 2), 7 північних кавказців (6 і 1), решта - з військовополонених (30 вірмен, 66 азербайджанців, 14 татар, 1 італієць)⁵²⁰. На 12 квітня у 148-й піхотній дивізії залишилося лише 264 іноземці, зокрема 83 росіян, 19 українців, 5 козаків, 136 туркестанців, 14 узбеків, 3 волзьких татар, 2 північні кавказці, 1 грузин⁵²¹.

Точну кількість цивільних жителів із СРСР і колишніх радянських військовополонених у ЗС Німеччини та формаціях поліційного підпорядкування визначити неможливо з цілого ряду причин. Однією з них була відсутність точної статистики німецьких військових відомств, на підставі чого можна зробити тільки приблизні калькуляції. Другою причиною було те, що в СРСР із політичних причин свідомо не вказували точної кількості цієї категорії осіб і подавали неправдиві статистичні дані про захоплених Вермахтом військовополонених червоноармійців (майже третина з яких перейшли служити на бік ворога), бо оприлюднення такої інформації руйнувало б міф комуністичної пропаганди про те, що усі формальні громадяни СРСР хотіли воювати за більшовицьку систему. Спочатку протягом війни деякі командири ЧА у звітах про наслідки бойових дій з метою уникнути відповідальності за "моральний розклад бійців" певну частину перебіжчиків трактували не як дезертирів (значна частина яких згодом були зачислені до іноземних формувань), а як пропалих безвісти. Згодом в СРСР свідомо завищували кількість тих військовополонених червоноармійців, які загинули у німецькому полоні й водночас штучно применшували справжню кількість тих, котрі потрапили до німецького полону, після звільнення з якого сотні тисяч з них були зачислені до різних німецьких іноземних збройних формувань військового або поліційного підпорядкування або як "допоміжні добровольці" на німецьку військову чи поліційну службу загалом. Як наслідок цього підходу в багатьох публікаціях у СРСР і НДР містилася інформація про те, нібито в німецькому полоні загинуло 2 мільйони полонених радянських бійців⁵²². Насправді відповідно до офіційних німецьких даних у німецькому полоні за усі роки війни опинилося понад 4500000 червоноармійців⁵²³. З них після війни радянськими репатріаційними органами виявлено і взято на облік тільки менше 50 % або 2016480 осіб, з яких 1836562 повернуто до СРСР (у тому числі 126037 офіцерів), а ще 673050 солдатів і сержантів за даними німецької трофейної картотеки померли у полоні⁵²⁴. З решти понад 1000000 осіб звільнено з полону, в тому

⁵¹⁹Geheim! Generalkommando XIV.Panzer-Korps. Abteilung Ia Nr. 485/45 geheim. K. Gef. Std., d. 14.3.45. Betr.: Monatliche Meldung über fremdvölk. Freiwilligen deutschen Einheiten. An AOK 14. Der Chef d.Generalstabes // BA, RH 20-14/67.

⁵²⁰Gen. Kdo. LI.GebA.K. II.a713/45 geh. Ia/T21/45 geh. Anlage zu 334.Inf.Div.Iia/b.Nr.387/45 geh. vom 5.4.1945. Freiwilligen in deutschen Einheiten // BA, RH 20-14/67.

⁵²¹Geheim. Generalkommando LI.Geb. A.K. Ia/T. Nr.41/45 geh. K. Gef. Std., d. 12.4.1945. Volkstumsmässige Aufschlüsselung der Freiwilligen aus dem Osten (Hilfswillige) in deutschen Einheiten. An AOK 14. Der Chef d. Generalstabes // BA, RH 20-14/67.

⁵²²Див. наприклад: *Streit Ch.* Sowjetische Kriegsgefangene-Massendeportationen-Zwangsarbeiter / *Christia Streit* // *Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz* / [Hrsgb. v. Wolfgang Michalka]. - München: Piper, 1990. - S. 747-760.

⁵²³*Herre H. D.* Die wirkliche Zahl d. sowjetischen Kriegsgefangenen / *H. D. Herre* // *IfZ, JTS, ZS 406II*, Bl. 39 a.

⁵²⁴После плена [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.istrodina.com/rodina_articul.php?id=1238&n=68

числі десятки тисяч балтійців і представників тюркських або кавказьких народів та 270095 українців (від 22 червня 1941 р. до 31 січня 1942 р.)⁵²⁵ й згодом ще кілька сотень тисяч представників цих народів разом із росіянами, багато з яких вступили до іноземних збройних формувань ЗС Німеччини, охоронних батальйонів і полків німецької поліції порядку або були зачислені до німецьких військ як "гіві"*.

Із громадян СРСР, які у роки війни одягнули мундири німецьких військ, залежно від чисельності за етнічною спорідненістю й за сусіднім географічним розташуванням можна виокремити кілька основних груп представників різних народів: 1) східні слов'яни; 2) балтійці; 3) кавказці; 4) жителі країн Середньої Азії (туркестанці); 5) представники татарських нацменшостей України і Росії.

Із представників народів Східної Європи найбільшою національною групою військовослужбовців ЗС Німеччини були росіяни. 24 березня 1944 р. козацький генерал Є. Балабін у листі генерал-майорові В. А. Дьякову констатував: "Майже у всіх німецьких ротах перебувають росіяни"⁵²⁶. Однак точну кількість російських бійців Вермахту, Ваффен-СС та інших родів військ Німеччини встановити доволі складно. Головною проблемою в процесі цих підрахунків є те, що при визначенні їх кількості німецькі офіцери й навіть генерали часто завищували їх дійсну кількість, помилково зачислюючи до них представників усіх народів СРСР, які воювали на боці Райху, й хибно трактуючи Радянський Союз як Росію. Тому навіть приблизну кількість як росіян, так і представників інших національностей у ЗС Німеччини можна з'ясувати на підставі критичного сприйняття і аналізу як перебільшених та применшених даних, так і їх співставленім з даними документів та інших джерел про окремі російські формування й росіян на німецькій військовій службі таким чином, щоб отримані на підставі їх вивчення чисельні показники не викликали принципових сумнівів.

Найбільшими сформованими з росіян з'єднаннями були 600, 650 і 700-та піхотні дивізії (російські) (разом до 45000 осіб) та Російський Охоронний Корпус (від перших тижнів творення до останніх днів використання якого через його лави пройшло 17090 осіб, з яких приблизно 5000 були громадянами СРСР⁵²⁷), Російська бригада № 599 (піхотна) у Данії (понад 13000 військовослужбовців), Особливий полк СС "Варяг" (приблизно 3000 військовослужбовців) й 1-ша РНА (чисельністю до 1000 осіб). В інформаційній довідці від 20 травня 1945 р., складеній офіцерами штабу ОКВ для радянської контрольної комісії у відповідь на запит про точну кількість росіян на боці Вермахту, констатовалося, що на середину травня тільки у трьох російських з'єднаннях у полоні альянтів налічувалося 53000 росіян, у тому числі 13000 бійців 599-ї російської бригади, 12000 бійців 600-ї піхотної дивізії (російської) та 18000 бійців 650-ї піхотної дивізії (російської). Водночас у згаданій записці стверджено, що у липні 1944 р. у Люфтваффе налічувалося до 60000 росіян, а на 1 лютого 1945 р. у ВМФ Німеччини служило 15000 росіян (з яких на 9 травня залишилося тільки 2000 осіб) і у польових

⁵²⁵Кудряшов С. Предатели, "освободители" или жертвы войны?... - С. 88. Від кінця липня до листопада 1941 р. із німецьких таборів для радянських військовополонених звільнили 318770 осіб (серед них 277761 українець, а також балтійці та білоруси), від 1942 р. до 1 травня 1944 р. - ще 823230 військовополонених або разом 1100991 особу, більшість з яких вступили до моно- та полінаціональних підрозділів та частин Вермахту, охоронних батальйонів та стрілецьких полків поліції порядку й меншість - до з'єднань Ваффен-СС або до будівельних частин та як "гіві" до ВПС і ВМФ Німеччини (Гриф секретности снят... - С. 334).

⁵²⁶24 марта 1944 г. Ген.-майору В. А. Дьякову. Генерал-лейтенант Е. И. Балабин // ГАРФ, ф. 5761, оп. 1, д. 14, л. 101.

⁵²⁷Окороков А. В. Антисоветские воинские формирования... - С. 53.

військах - 600000 "гіві" з представників різних народів СРСР, більшість з яких були росіянами. Автор записки, посилаючись на відсутність даних, не назвав загальну кількість росіян у ЗС Німеччини, невизначена кількість яких служили у Східних полках, батальйонах та ротах Східних військ (згодом Добровольчих з'єднань), а також в охоронних батальйонах поліції порядку й інших іноземних та німецьких формуваннях і як допоміжний персонал у ЗС Німеччини (у тому числі в Абвері)⁵²⁸.

Основну частину росіян на німецькій військовій службі було зачислено до понад 100 Східних батальйонів та 360 Східних сотень і за національною ознакою в цих формуваннях росіяни склали щонайменше 3/4 складу бійців. Нескладно підрахувати, що з урахуванням штатної чисельності Східного батальйону в 650 осіб й Східної сотні у 130 вояків усього в цих формуваннях служило щонайменше 100000 росіян. Решта росіян (як мінімум 20000) служили у 3 9-х Будівельно-робочих батальйонах радянських військовополонених № 101-113, 117-119, 122-131, 133, 135-139, 141-143, 145-147, 151⁵²⁹. Приблизну чисельність росіяну Вермахті натомість підраховано за 8,5 місяців до того ще восени 1944 р. - хоча й без визначення їх співвідношення у формуваннях різної чисельності й різного підпорядкування. 5 вересня 1944 р., зокрема, в офіційній записці РМО констатовано: "Фактом є те, що до німецьких Збройних сил зачислено приблизно 300000 росіян зі зброєю в руках (до цієї кількості, очевидно, були зараховані також беззбройні "гіві" - А. Б.). Більша частина цих бойових товаришів, з огляду на нарукавну пов'язку, окреслена як члени Російської Визвольної Армії (РОА)"⁵³⁰.

Другою найбільшою групою росіян у складі ЗС Німеччини були ті росіяни, котрих трактували як представників окремого козацького народу і котрі служили не тільки в козацьких формуваннях, а й також як "допоміжні добровольці" у німецьких підрозділах (у тому числі ті русифіковані нащадки українців, котрі проживали на Кубані). Деякі російські історики свідомо наводили занижені чисельні дані цієї категорії "радянських колабораціоністів". Наприклад, на початку 1990-х рр. російський історик Лев Решин стверджував, що до кінця війни в козацьких частинах Вермахту й військ СС налічувалося не більше 34000 осіб, серед них 5000 - німецькі військовослужбовці, а з решти 28000 приблизно 60 % - захоплені у полон і звільнені з нього червоноармійці, які не завжди були козаками за походженням. Автор вказував, що це було у 10 разів менше від 13 козацьких військ Росії, які на початок 1917 р. виділили до 300000 осіб для дій на боці Росії. Решин не навів жодних посилань на архіви чи на літературу, що переконливо говорили б на користь наведених ним цифр і тільки згадав, що його дані базовані на документах архіву слідчих справ, що зберігалися в закритому для дослідників архіві тогочасного Міністерства безпеки РФ (тобто наведені цифри не підлягали верифікації на підставі згаданих ним джерел, а, отже, апріорі викликали сумніви щодо їх достовірності)⁵³¹.

Насправді ж, згідно з оцінкою козацького генерала Є. Балабіна, загальна кількість козаків, які опинилися на німецькому боці фронту, вже наприкінці березня

⁵²⁸OKW/2024. Meldungen und Unterlagen für Überwachungskommission. OKW/WSt/OrgAbt (H) 2085/45. H.Qu.OKW, den 20.5.1945. I.V. Generaloberst // IfZ, MA-660; NA, T-77, roll 873, fr. 5620119-5620120.

⁵²⁹Tessin G. Verbände... - Bd. 1. - S. 223.

⁵³⁰Р 3/208. Berlin, den 5.9.1944. Vermerk. Betr.: Russische Leitstelle//NA, T-454, roll 94, fr. 000351. ⁵³¹Решин Л. Е. Коллаборационисты или жертвы режима / Л. Е. Решин // Знамя. - 1994. - № 8. - С. 158-179; Решин Л. "Козаки со свастикой". Из архивов КГБ / Лев Решин // Родина. - 1993. - № 2. - С. 70-79.

1944 р. сягала 65000 осіб, з яких 22000 служили в дивізії Г. Паннівціца⁵³². До закінчення німецько-радянської війни суттєво не змінилася кількість військовослужбовців козацьких формувань, яких із козацьких батальйонів перевели у полки та інші формування Козацького Стану і яких поповнили вояки козацького резерву А. Шкуро. Наприкінці війни на території Німеччини та Австрії та частково Франції, Італії, Чехії, Словаччини, Хорватії та деяких інших держав Європи, згідно з даними ГУКВ, перебувало до 100000 козаків (у тому числі емігранти) включно з жінками, дітьми й іншими членами родин. У складі різних частин, сформованих від жовтня 1941 р. до квітня 1943 р., служило 37700 осіб. У квітні 1943 р. приблизно 11800 з них скерували для формування 1-ї Козацької дивізії. Протягом 1943 р. за рахунок біженців з Дону, Кубані і Тереку особовий склад козацьких формувань Вермахту, СС і поліції поповнили на 21400 осіб. З них 9600 осіб скерували для формування 1-ї Козацької дивізії (з яких безпосередньо до складу дивізії спочатку вступило приблизно 2700, а решту перевели до складу запасного полку й до кінця війни використовували для поповнення 1-ї дивізії, а потім і 15-го Козацького кавалерійського корпусу), а решту 11800 - для формування окремих частин (поліційних, конвойних тощо). Крім того 12700 козаків передали у розпорядження "ОТ" і використовували на будівництві укріплень Атлантичного валу у Франції. Ще приблизно 4000 козаків служили в лавах РОК (з них 50 % -у 1-му Козацькому полку). Більш-менш конкретні дані про чисельний склад військових частин Козацького Стану припадають на літо 1944 р. - від 11000 до 12000 осіб (але не зрозуміло, який відсоток із них складали люди з раніше сформованих козацьких частин), кількість яких зросла до 18400 осіб на початку травня 1945 р.⁵³³.

Підсумовуючи наведені вище цифри, навіть з урахуванням завищених даних Є. Балабіна, можна стверджувати, що за усі роки німецько-радянської війни на боці Райху воювали або виконували допоміжну службу щонайменше 90000 осіб, котрих офіційно трактували як козаків, що складало приблизно 2 % від майже 4000000 тих жителів областей Росії, котрі вважали себе козаками. Ці цифри є доволі умовними, оскільки в документах не зафіксовано, з одного боку, даних про конкретні контингенти, які переходили з однієї категорії в іншу (тобто тих вояків одних козацьких формувань певного підпорядкування (наприклад, поліційного), які з часом переходили до інших формацій (наприклад, військового підпорядкування)) й, з другого боку - даних про втрати, яких зазнали сформовані частини до того, як дані про їх чисельність було зафіксовано в джерелах. Наскільки великою була питома вага росіян у козацьких формуваннях на боці Райху, свідчить той факт, що приблизно стільки ж іноземців протягом усіх років війни для участі у бойових діях на боці Вермахту завербовано у двох західноєвропейських державах - Норвегії та Франції. На початок травня 1945 р. понад 45000 осіб (33000 військовослужбовців й 12000 членів їх сімей) перебували у 15-му Козацькому кавалерійському корпусі Г. Паннівціца в Австрії поблизу м. Клагенфурт, а 32000 осіб (20000 військовослужбовців й 12000 цивільних біженців) - у Козацькому Стані Т. Доманова у на березі р. Драви поблизу м. Лінц⁵³⁴. Відсоток емігрантів у козацьких формуваннях ЗС Німеччини був мізерним. Зокрема, станом на 27 квітня 1945 р. загальна чисельність Козацького Стану складала 31463 осіб, у тому числі 1575 офіцерів, 592 працівники допоміжних служб, 16485 унтер-офіцерів та козаків, 6304 непридатних до служби за віком та станом здоров'я), 4222 жінки, 2094 дитини віком до 14 років та

⁵³²24 марта 1944 г. Ген.-майору В.А. Дьякову. Генерал-лейтенант Е. И. Балабин // ГАРФ, ф. 5761. он. 1, д. 14, л. 101.

⁵³³Алферьев Б. Генерал Доманов [Електронний ресурс] / Борис Алферьев. - Режим доступу: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html

⁵³⁴Науменко В. Г. Великое предательство... - С. 5-6.

358 підлітків у віці від 14 до 17 років. Із цієї загальної чисельності тільки 1430 осіб емігрували після Першої світової війни, тоді як решта були громадянами СРСР⁵³⁵.

З урахуванням наведених кількісних даних можна стверджувати: за роки війни через ЗС Німеччини пройшло понад 400000 росіян або менше 0,5 % від росіян, які проживали в межах СРСР. Понад 290000, зокрема, служили у різних формуваннях Вермахту⁵³⁶, зокрема у номінально причислених до РОА Східних батальйонах та інших сформованих з росіян частинах й підрозділах Вермахту (на основі частини бійців яких укомплектовано РОК, три російські дивізії і 599-у російську бригаду (разом 75000 військовослужбовців)), і понад 200000 - як "гіві" у Вермахті⁵³⁷ й 15000 у ВМФ Німеччини. 60000 росіян служили у Люфтваффе (з них 14000 юнаків) й 27000 - у військах СС, а саме у двох російських бригадах і полку "Варяг" та двох російських дивізіях або як "гіві" в інших з'єднаннях Ваффен-СС, решта - в Абвері⁵³⁸. 90000 росіян служили у козацьких формуваннях чи як козаки "допоміжними добровольцями" на німецькій військовій службі. З урахуванням росіян в охоронних батальйонах поліцейного підпорядкування та інших іноземних формуваннях на боці Німеччини (українських батальйонах Вермахту та поліції порядку, балтійських формуваннях поліції порядку і Ваффен-СС тощо) можна стверджувати, що у різних збройних формуваннях Райху служило щонайменше півмільйона росіян (Р.-Д.Мюллер твердив навіть про 800000)⁵³⁹ або від 1/3 майже до 50 % від тих громадян СРСР, яких використовували на військовій та парамілітарній службі Райху.

Якщо за національним складом у різних збройних формуваннях на боці ЗС Німеччини з вихідців із СРСР за чисельністю на першому місці опинилися росіяни, то на другому були українці. У Вермахті більшість з них, однак, подібно до росіян, були залучені не безпосередньо до служби у військових формуваннях на фронті, а до виконання вартових та охоронних функцій як служби порядку в тилу⁵⁴⁰. З березня 1945 р. представник відділу пропаганди ОКВ у листі шефові у справах військовополонених ОКВ підбив остаточний баланс залучення українців до збройних формувань на боці німецьких військ: "Крім українських з'єднань майже не має жодної німецької частини, в якій серед її добровольців, зокрема допоміжних добровольців, не було б українців. Не кажучи вже про русифікованих українців у РОА. Особливо чисельними є українські відділи у повітряній та пожежній поліції, котрі є особливо добрими силами в національному сенсі"⁵⁴¹. Усього протягом двох років від квітня 1943 р. до квітня 1945 р. у складі тільки СВН діяло 40 українських батальйонів включно з п'ятьма дивізіонами (34000 вояків), 60 українських сотень і п'ять окремих українських чот (8000 вояків) та 2 українські полки (3000 вояків) загальною чисельністю 47000 військовослужбовців⁵⁴². Майже 32000 українців служили у військах СС (з них понад 22000 в 14-й українській, 30-й російській, 5-й Германській дивізіях та інших збройних формуваннях Ваффен-СС),

⁵³⁵Казачий стан и группа походного атамана [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://bka-roa.chat.ru/cossack_stan_ataman.htm

⁵³⁶Романько О. В. Мусульманские легионы... - С. 311.

⁵³⁷Дробязко С. И. Под знамёнами врага... - С. 523.

⁵³⁸Каров Д. Русские на службе в немецкой разведке и контрразведке / Д. Каров // HIWRP, Boris I. Nikolaevsky Collection, Series No.221, Box 280, File 3 (221-2.1).

⁵³⁹Elliott M. Soviet Military Collaborators... - P. 95; Müller R.-D. An der Seite der Wehrmacht... - S. 273.

⁵⁴⁰Geh. Besprechung am 14.Okt.um 11.30 im Dienstzimmer d. Befehlshabers HGeb. B. Militärischer Bedarf // VA, R 6/426, Bl. 31.

⁵⁴¹WPr IVC/FP 2. Berlin-Zehlendorf, den 3.3.1945. An VC/Chef Kgf // ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 37, арк. 223.

⁵⁴²Боляносський А. Українські військові формування... - С. 531.

до 10000 українців - "бойовими помічниками" Люфтваффе, 15000 українців в Абвері, кілька сотень - перекладачами, тисячі як допоміжний персонал, понад 35000 в охоронних батальйонах поліції порядку⁵⁴³, понад 1000 у 31-му охоронному батальйоні СД (Українському Легіоні Самооборони). Інших зачислено як "гіві" до Східних батальйонів, батальйонів РОА або інших російських формувань та німецьких підрозділів і допоміжних служб. За словами Г. фон Герварта, у СВН служило "значно більше ніж 100000" українців, а за твердженням Е. Кестрінга - понад 180000⁵⁴⁴. Загальна ж кількість українців у збройних формуваннях на боці Німеччини протягом 1939-1945 рр. сягала майже 250000 осіб або приблизно 0,5 % від жителів усіх українських земель⁵⁴⁵.

Тривалий час у західній літературі був поширеним міф про "особливу схильність українців до колаборації з фашистською Німеччиною". Він набув поширення передовсім з традиції, за словами британського історика Нормана Девіса, характеризувати їх світові як "росіян" або "советів" у тих випадках, коли вони заслуговували на похвалу, і як "українців", коли вони зробили щось погане⁵⁴⁶. Іншою причиною "популярності" цієї легенди була відсутність пояснення статистики того, чому кількість українців, які воювали на боці Райху, була відносно великою пропорційно до загальної кількості населення України порівняно з іншими національними групами Радянського Союзу: українці становили п'яту частину (приблизно 20 %) у німецьких військових частинах, сформованих з колишніх радянських громадян, росіяни - більше третини. Насправді ж велика кількість українців порівняно з росіянами відображає той факт, що німці окупували майже всю Україну, і лише частину Росії. Частка українців в німецькій армії була великою і з тієї причини, що військова служба збільшувала їх шанси на виживання.

Хоча щодо загальної кількості білорусів, які воювали або служили у різних формуваннях на боці Райху, немає єдності думок дослідників (називають цифру від 50000 до 70000 осіб⁵⁴⁷), аналіз документів і численних даних літератури тим не менше дає змогу зробити підрахунки приблизної кількості білорусів, які протягом німецько-радянської війни діяли у різних збройних формуваннях або виконували допоміжну службу на боці Німеччини. Зокрема, щонайменше 7000 звільнених із полону червоноармійців-білорусів служили у 160-х Східних батальйонах та сотнях, які були сформовані, дислоковані й використані у протипартизанських операціях у Білорусі від 1942 р. до середини 1944 р. і в яких разом воювало понад 80000 військовослужбовців. Кожні армія, армійський корпус та дивізія ГА "Центр" вербували до своїх з'єднань місцевих чоловіків-білорусів, сотні з яких служили в 2, 4 та 9-й арміях і 2-й та 3-й танкових арміях і підпорядкованих їм армійських корпусах та дивізіях; основним допоміжним вояцьким складом у них були росіяни та білоруси. Сотні інших білорусів переважно не отримали зброї, служили як допоміжний персонал і були скеровані поодиночки в різні німецькі частини. На центральній ділянці Східного фронту слов'яни (росіяни, українці та білоруси) склали до 25 % вояцького складу німецьких дивізій (майже 150000 осіб), значною частиною яких були білоруси. Крім них до 14000 білорусів служили в БСА - парамілітарних протипартизанських формуваннях служби порядку та "народного ополчення" (нім. *Volkswehr*). Вони були організовані в збройні формування, обороняли села та міста у Білорусі, споруджували бункери й в окремих випадках їх залучали до

⁵⁴³*Nigel Th, Abbott P. Partisan Warfare... - P. 15-16.*

⁵⁴⁴*Herwarth H. v. Deutschland und die ukrainische Frage 1941-1945 // IfZ, MA-1300/2; NA, T-679, roll 2, fr. 211; Shandruk P. Arms of Valor... - P 217.*

⁵⁴⁵*Shandruk P. Arms of Valor... - P 255; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 330.*

⁵⁴⁶*Davies N. Europe. A History / Norman Davies. - Oxford: Oxford University Press, 1996. - P 54.* ⁵⁴⁷*Романько О. Легион под знаком... - С. 255.*

бойових дій Вермахту проти радянських партизанських загонів. їх об'єднано в сотні та батальйони, зазвичай підпорядковані керівникові районної поліції*. У сформованих на основі частини вояків БСА батальйонах БКА служило майже 25000 білорусів (з них майже 5000 у лавах шістьох білоруських саперних батальйонів народного ополчення (*Weissruthenischen Heimwehr-Pionier-Bataillonen*)), а у 7-х білоруських охоронних батальйонах - 2200⁵⁴⁸. Крім того, у білоруських залізничному батальйоні й батальйоні СД служило відповідно по 1000 білорусів, у білоруській бригаді та 30-й (2-й російській) дивізії Ваффен-СС - 5000 білорусів, а у допоміжних відділах зенітної артилерії ВПС Німеччини 3000 білоруських підлітків (до кінця жовтня 1944 р. зареєстровано 2354 із них, у тому числі 200 дівчат). Невідома кількість білорусів служили у литовському корпусі П. Плехавічюса, бригаді "РОНА" та інших збройних формуваннях Райху. Однак не завжди відбувалося поповнення білоруських формувань новими вояцькими кадрами, оскільки на основі вояків одних білоруських формацій були сформовані інші (наприклад, з колишніх вояків БСА сформовано батальйони БКА, а на основі частини батальйонів "Шума" та БКА - білоруську бригаду Ваффен-СС). Якщо брати до уваги цей факт, можна стверджувати, що у збройних формуваннях різного підпорядкування на боці Німеччини протягом 1941-1945 рр. служило щонайменше 70000 білорусів або майже 1 % від населення Білорусі (з урахуванням того, що під час нацистської окупації у Білорусі проживало приблизно 8 мільйонів осіб⁵⁴⁹), тобто у відсотковому відношенні пропорційно до кількості населення більше, ніж росіян або українців, але чисельно майже у 5,5 разів менше, ніж росіян, і приблизно в 3,5 рази менше, ніж українців⁵⁵⁰.

Другою за чисельністю групою представників народів, які воювали на боці Німеччини у роки Другої світової війни, були жителі країн Балтії. Якщо кількість представників західноєвропейських, слов'янських та інших народів на боці Німеччини не перевищувала 1 % від загальної чисельності їх співвітчизників на їх рідних землях, то чисельність балтійців на боці Вермахту сягала у середньому 5 % пропорційно до загальної кількості жителів трьох країн Балтії. Усього за роки німецько-радянської війни через різні формування та парамілітарні формації на боці Райху або допоміжні служби німецьких військ пройшло щонайменше 230000 балтійців, з яких за чисельністю на першому місці були латвійці, на другому - естонці й на третьому - литовці. На боці Німеччини, зокрема, воювало або виконувало допоміжну службу в тилу до 110000 латвійців, майже 70000 естонців й порівняно з ними удвічі менше литовців (приблизно 50000)⁵⁵¹.

* Частину з них використано за межами Білорусі: у тиловому армійському районі № 532 2-ї армії сформовано 13 батальйонів народного ополчення № 1-13 (*Volkswehr-Bataillonen Nr.I-XIII*) (7800 білорусів), які діяли в 13-х районах у північному, північно-східному й північно-західному напрямку від м. Брянськ, а в тиловому армійському районі № 590 3-ї танкової армії служило 2008 осіб зі служби порядку, які діяли між м. Смоленськ та Вязьма; у районах навколо міст Новодугіно, Оленіно, Ржев, Зубцов, Сичовка та інших створено підрозділи чисельністю 150-200 осіб, у Рославльському районі - 11 сотень служби порядку, в м. Смоленськ - 8 сотень.

⁵⁴⁸HSSPF RM u. WR. Kräfteübersichten v. 1.1.1944, 30.1.1944, 1.3.1944 // NA, T-175, roll 225, fr. 2764380-2764394.

⁵⁴⁹Turonek J. Bialorus... - S. 53-54.

⁵⁵⁰Reitlinger G. The House Built on Sand... - P. 21; Dallin A. German Ruine in Russia, 1941-1945 / Alexander Dallin. -New York: St. Martin's Press, 1957. -P. 584; Thorwald J. The Illusion... - P.xiv-xv; Korück 532. Tgb.Nr.184/42 geh // NA, T-501, roll 70, fr. 001207, 000661-000759; Munoz A., Romanko O. V. Hitler's White Russians... - P. 36-47.

⁵⁵¹Stoliarovas A. The 12th Lithuanian Police Battalion... - P. 503.

Латвія дала один із найбільших відсотків мешканців до іноземних формувань на боці ЗС Німеччини пропорційно до кількості населення країни⁵⁵². Найбільша кількість латвійців на боці Райху офіційно зафіксована на 1 липня 1944 р. - 105009 латвійців. З них 31446 осіб служили у двох дивізіях військ СС⁵⁵³, 12118 - у 6-х прикордонних охоронних полках, 14884 - у батальйонах "Шума" та поліції, 22262 - у відділах самооборони, 628 - у легіоні Люфтваффе, 927 - у різних військових частинах, 12159 - на допоміжній службі Вермахту й 10585 - у збройних формуваннях поза латвійськими дивізіями. Крім них 5240 латвійців служили у латвійській поліції (частина службовців якої наприкінці війни були важливим джерелом поповнення втрат і резервом формувань німецького військового і поліційного підпорядкування)⁵⁵⁴. Деякі дослідники, використовуючи загальне широке визначення терміну "Латвійський легіон" щодо усіх латвійських формувань, що діяли формувань ЗС Німеччини, тільки до нього причислювали 87550 військовослужбовців. Водночас інші автори додавали до цієї цифри додатково ще 22744 латвійців, які формально не були причислені до легіону, унаслідок чого загальне число латвійців на німецькій військовій та поліційній службі сягало 110294-х осіб. Інші автори, використовуючи цифру 87000 латвійських легіонерів як основу для власних підрахунків, додавали до неї ще 36000 латвійців з саперних батальйонів, етнічно змішаних (за вояцьким складом переважно російських) Східних й інших батальйонів і латвійський допоміжний персонал німецьких ВПС (у тому числі 4000 латвійських "помічників Люфтваффе"), налічуючи разом до 146510 латвійців, котрі воювали на боці Німеччини протягом усіх років німецько-радянської війни⁵⁵⁵.

Історик Карліс Кангеріс вбачав причину розходжень у чисельних даних між різними авторами у подвійній реєстрації одних і тих самих осіб, що й викликало перебільшення і розбіжності у цифрах між 80000 і 165000 осіб⁵⁵⁶. Проте ці дані видаються явно перебільшеними й на підставі середньоарифметичного співставлення різних даних найвірогіднішим видається те, що через різні збройні формації та військову або парамілітарну службу на боці Німеччини протягом німецько-радянської війни пройшло щонайменше 110000 латвійців або 5,5 % від усіх жителів Латвії (загальна кількість яких до німецько-радянської війни складала приблизно 2000000 осіб⁵⁵⁷). Однак ця цифра не була сталою й протягом останнього року німецько-радянської війни кількість латвійців на німецькій військовій та поліційній службі унаслідок дезертирств, втрат й розформування латвійських формацій зменшилася більше, ніж удвічі. На 31 грудня 1944 р., зокрема, у різних збройних формуваннях та допоміжних службах на боці Райху залишалось лише приблизно 48400 жителів Латвії, у тому числі 11000 осіб - на поліційній службі, 11000 - на військовій службі, 10000 - у Ваффен-СС, 2000 - в "ОТ", 1000 - у РАД, 16000-у полках прикордонної охорони СС⁵⁵⁸. До кінця війни їх кількість

⁵⁵²Vfg. (AS) OKW/AWA v.21.10.1944: Einstellung v. landeseigenen Hilfskräften aus d. balt. Generalbezirken // IfZ, MA-485; NA, T-175, roll 135, fr. 002573-002578.

⁵⁵³Проблему розглянуто в праці: *Stöber H.* Die lettischen Divisionen...

⁵⁵⁴*Haupt W.* Baltikum 1941... - S. 160; *Silgailis A.* Latvian Legion / *Arturs Silgailis.* - San Jose: R. James Bender, 1986. - P. 247.

⁵⁵⁵*Lumans V. O.* Latvia in World War II... - P. 292, 296.

⁵⁵⁶*Kangeris K.* Residents of Latvia in the Military Units of the German Occupation Rule in 1941-1945 [Електронний ресурс] / *Karlis Kangeris.* - Режим доступу: <http://www.president.lv/index.php?pid=23122>

⁵⁵⁷*Шляхтуное А.* Латыши-эсэсовцы [Електронний ресурс] / *Андрей Шляхтуное.* - Режим доступу: http://nvo.ng.ru/printed/spforces/2001-12-2_1/7_latvians.html

⁵⁵⁸*Latvijas nacionālo partizānu kars: Dokumenti un materiāli 1944-1956* / [Sastādļis un komentejīs Strods, H.]. - Riga: Preses nams, 1999. - 44.-49.lpp.

знову зменшилася більше ніж удвічі й на початок травня 1945 р. не перевищувала 20000 осіб, у тому числі 10350 осіб у складі 19-ї латвійської дивізії Ваффен-СС, 2500 - у 7-х будівельних батальйонах, 2000 - у шістьох поліційних батальйонах, 560 юнаків у ВПС Німеччини та ППО Люфтваффе й 1000 осіб на службі в СД, "ОТ" і РАД й до 1500 осіб перебували на лікуванні у шпиталях та військових лазаретах⁵⁵⁹.

Подібно до Латвії Естонія також була країною, що значно сприяла військовим зусиллям Німеччини. На підставі цього деякі автори дещо перебільшували дійсну кількість естонців, що боролися спільно з німцями проти СРСР подібно до того, як це робили деякі латвійські автори щодо латвійців. Наприклад, Вальтер Ганнес стверджував, що на боці Німеччини проти СРСР воювало майже 100000 естонців, у тому числі 38000 в прикордонних охоронних полках, 12000 в 26-х охоронних батальйонах поліції порядку (у кожному з яких служило приблизно по 460 осіб), 3000 у зенітній артилерії ВПС Німеччини⁵⁶⁰. Однак цей та інші автори не брали до уваги ротацію вояцьких кадрів, зокрема факт того, що кілька тисяч вояків естонських охоронних батальйонів були об'єднані в два поліційні полки й в естонську бригаду Ваффен-СС, естонські батальйони Вермахту увійшли до складу естонської дивізії Ваффен-СС улітку 1944 р., а на основі відділів "Омакайтсе" (які, до речі, взагалі ніколи не перебували у складі ЗС Німеччини або під юрисдикцією німецької поліції) сформовано полки охорони кордонів. Насправді з урахуванням цієї ротації можна стверджувати, що з 1131000 жителів Естонії (згідно з даними перепису 1938 р.) на боці Вермахту протягом німецько-радянської війни воювало щонайменше 70000 осіб або 6,1 % від загальної кількості її жителів або майже 15 % від загальної кількості її чоловічого населення (з урахуванням того, що на 1 грудня 1941 р. на території Естонії зареєстровано 1017475 осіб, у тому числі 450601 чоловіка і 566874 жінки). Найбільшого піку чисельність воюючих естонців на боці Німеччини сягнула восени 1944 р., коли участь у війні Третього Райху проти СРСР взяли майже 49000 осіб або понад 10 % чоловічого населення Естонії. Протягом німецько-радянської війни понад 70000 естонців служили у різних формаціях на боці ЗС Німеччини, у складі яких їх співвідношення було таким: понад 20000 чоловіків у 20-й естонській дивізії Ваффен-СС, 20000 - у прикордонних охоронних полках (котрі на короткий час були об'єднані в дивізію спецпризначення № 300), 9000 - в охоронних та поліційних частинах, 5000 - у саперних і фронтових батальйонах Вермахту, 5000 - в батальйонах "Шума", понад 1000 юнаків як "помічники Люфтваффе" і 10000 в інших відділах на допоміжній службі - Абвері, батальйонах СД тощо (5000 у відділах "Омакайтсе")⁵⁶¹.

Найменшою національною групою балтійців на боці Вермахту були жителі Литви, відносно невелика кількість яких зумовлювалася недовірою керівництва нацистської Німеччини до литовців та їх небажанням воювати на боці Райху. Винятком були литовські охоронні батальйони, у яких під час нацистської окупації служило від 13000 до 14000 осіб⁵⁶². Плани мобілізації литовців були доволі таки масштабними: 6 березня 1944 р. планувалося мобілізувати до служби на боці ЗС Німеччини понад 110000 литовців, у тому числі крім 10000 осіб в охоронних батальйонах поліції

⁵⁵⁹Крысин М. Ю. Латышский легион СС... - С. 200-201.

⁵⁶⁰Hannes W. Estonian National Units... - P. 183-186.

* О. Бройтігам під час допитів у Нюрнберзі після закінчення війни засвідчив, що у сухопутних військах Німеччини у роки війни служило 13200 естонців (IfZ, MA-1569; NA, Мiсгосору 1019, roll 60, fr. 0010).

⁵⁶¹Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 288.

⁵⁶²Бубнис А. Литовские полицейские батальоны в Латвии 1944-1945 гг. / Арунас Бубнис // Baltijas Regiona Vesture 20.gadsimta 40.-80. Gados... - С. 481.

порядку також 50000 осіб для служби "допоміжними добровольцями" до Вермахту, 18500 до Литовського легіону (ЛВР), 20000 як резерв до Люфтваффе, 10000 - для служби "помічниками Люфтваффе"⁵⁶³. Насправді вдалося завербувати приблизно удвічі менше литовців. На січень 1945 р. на боці ЗС Німеччини діяло до 36800 литовців, у тому числі: 5400 у Вермахті (з них 1400 у 12-х саперних сотнях, об'єднаних у трьох батальйонах на Східному фронті), 12000 у Люфтваффе (частково об'єднані у їх національні сотні), 3000 у частинах СС і поліції (частково об'єднані в сотні за національною ознакою), 400 в РАД, 15000 в "ОТ" і 1000 у вартових відділах на промислових підприємствах, підпорядкованих міністерству озброєння та військової промисловості Райху під керівництвом А. Шпеєра⁵⁶⁴. Усього ж у різних збройних формуваннях на боці ЗС Німеччини протягом німецько-радянської війни служило понад 50000 литовців або приблизно 5 % від усіх жителів Литви, у тому числі: 1) від 2000 до 2500 в Литовських будівельних батальйонах (*Litauische Bauabteilungen*); 2) понад 3000 у крайових охоронних частинах (*Landesschutzverbände*); 3) від 10000 до 12000 у ЛВР зі статусом "Литовських спец'єднань" (*Litauische Sonderverbände*); 4) понад 4000 в Бойовій групі Медера (*Kampfgruppe Mäder*); 5) понад 500 у батальйоні "Литва" (*Litauen bataillon*), сформованому на території Райху в м. Кеслін у Поммеранії з литовців, які служили у РАД. Литовці служили теж в інших формуваннях: 1) від 150 до 500 у різних військових частинах Ваффен-СС (здебільшого литовці німецького походження, визнані расово придатними для служби у Ваффен-СС); 2) в бригаді СС О. Дірлевангера; 3) в останні півроку війни у відділах т. зв. Мисливського з'єднання СС "Схід"; 4) в 15-й латвійській дивізії Ваффен-СС; 5) 1500 литовських юнаків як помічники ППО та ВПС Німеччини; 6) в охоронних батальйонах; 7) понад 5400 у Вермахті, у тому числі приблизно 1400 у будівельних частинах; 8) понад 5000 в Люфтваффе (наприклад, у 6-му резервному батальйоні Люфтваффе і 12-й авіаційній частині); 9) приблизно 100 у резервному дивізіоні ВМФ Німеччини (*Marine-Ersatz-Abteilung*); 10) кілька сотень в Абвері (зокрема, в Бюро Абверу "Остлянд" і його відділах в регіональних Бюро Абверу в Кенігсберзі (зовнішній пост "Метеор"), в Каунасі, в Шауляї, філіях розвідки в м. Утена, Паланга, Кибартаї, а також в Абвергрупах № 201 і 318); 11) у допоміжних службах Вермахту, зокрема від 400 до 2000 в РАД, понад 10000 в "ОТ" і кілька сотень в НСКК⁵⁶⁵.

На третьому місці з-поміж географічно пов'язаних між собою за походженням груп вихідців із СРСР на німецькій військовій службі опинилися представники народів Кавказу. За майже одностайною думкою різних дослідників, протягом усіх років війни на боці ЗС Німеччини служило понад 113 000 кавказців⁵⁶⁶ або 1,25 % від 9000000 жителів кавказьких країн станом на початок війни. Серед них були азербайджанці, вірмени (передовсім кабардинські), грузини (разом із аджарами та південними осетинами), а також черкеси, адигейці, кабардинці, абхазці, карачаївці, балкарці, північні осетини, інгуші, чеченці, башкири, дагестанці, кумики, аварці та представники інших чисельно невеликих народів Північного Кавказу. Хоча точні німецькі підрахунки про їх співвідношення за національною ознакою відсутні, найвірогіднішими видаються підрахунки дослідника з РФ С. Дроб'язка, згідно з якими серед цих людей були 38500 азербайджанців (1,5 %

⁵⁶³RKO. An d.GK Litauen. Riga, den 6.März 1944 // BA, R 6/92, Bl. 2.

⁵⁶⁴"Fremde Verbände Litauen", 1943-1944. - Kriegsgliederung, Aufstellung lit. Freiw. Verbände // IfZ, MA-483; NA, T-78, roll412, fr. 000858-000861; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 280; Lumans V. O. Latvia in World War II.. - P. 297.

⁵⁶⁵Stoliarovas A. The 12th Lithuanian Police Battalion... - P 505.

⁵⁶⁶Mühlen P. v. z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 60; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 342.

від 2500000 жителів Азербайджану), 25000 грузинів (1 % від 2500000 жителів Грузії). 22000 вірмен (майже 1 % від 2400000 жителів Вірменії) і 28000 північних кавказців (1,75 % від 1600000 жителів Північного Кавказу)⁵⁶⁷.

Представниками найбільшої групи кавказців на боці ЗС Німеччини були азербайджанці. Згідно з даними Г. Менде, до 1 жовтня 1944 р. через ЗС Німеччини пройшло 38588 азербайджанців, з яких 37913 осіб служили у 73-х частинах та підрозділах, зокрема в складі азербайджанського батальйону Спецз'єднання "Бергманн", 21-ї польової, будівельної та господарських сотень та як допоміжний персонал у сухопутних військах, ВПС та ВМФ Німеччини. Вони були зараховані до таких військових формувань або структур: 1) 10975 - до 11 посиленних польових батальйонів Вермахту (№ 804-807, 817-821, № IV/101 101 -ї егерської дивізії і № 1/111 111 -ї піхотної дивізії (згодом у підпорядкуванні ГА "А")⁵⁶⁸); 2) 3 968 - до чотирьох батальйонів Добровольчої кадрової дивізії (створених на основі Азербайджанських батальйонів № 1/73 і 11/73 73-ї піхотної дивізії 17-ї армії, після використання в Криму переведених до цієї дивізії у Францію, де їх розформовано після розгрому у жовтні 1944 р.⁵⁶⁹); 3) 2290 - до двох батальйонів піхотного полку № 314 162-ї піхотної дивізії (тюркської) (ними були колишні азербайджанські польовий батальйон № 1/4 (гірський) 4-ї гірської дивізії і батальйон № 1/101 (егерський) 101 -ї егерської дивізії, від початку червня 1943 р. реорганізовані відповідно в I-й та II-й батальйони полку № 314 згаданої 162-ї дивізії⁵⁷⁰); 4) 1824 - до двох батальйонів 353-ї піхотної дивізії; 5) 927 - до егерського батальйону № 1/97 у складі 97-ї егерської дивізії (розформованого у травні 1943 р.)⁵⁷¹; 6) 891 - до батальйону зв'язку; 7) 574 - до батальйону одужуючих; 8) 4809 - до п'ятих самостійних робочих батальйонів; 9) 2970 - до Добровольчої робочої і резервної бригади Боллера (тюркської); 10) до інших формацій меншої чисельності*. З цієї кількості з доповненням полоненими азербайджанськими червоноармійцями 4348 азербайджанців до кінця 1944 р. перевели у підпорядкування структур військ СС, зокрема 2851 - до 1-го полку Східнотурецького з'єднання Ваффен-СС, 1090 - до Збройного загону "Азербайджан" Кавказького з'єднання Ваффен-СС і 348 - до 2-х сотень спецкоманди "Цепелін". Решта 511 азербайджанців служили у різних німецьких частинах, 97 в російських частинах, номінально причислених до РОА, й 67 - в Азербайджанському Національному Комітеті в Берліні⁵⁷².

У вірменських легіонах та піхотних батальйонах в Україні та Польщі служили 11000 вірмен, у будівельних і постачальних частинах - 7000. Усього приблизно 20000 вірмен служили у Вермахті, у тому числі як "гіві" та вояки 12-х стрілецьких

⁵⁶⁷Дробязко С. И. Под знам'єнами врага... - С. 523.

⁵⁶⁸Tessin G. Verbände... - Bd. 6. - S. 171, 233; Bd. 13. - S. 6, 7, 9, 10; 22-23, 25-27.

⁵⁶⁹Ibid.-S.17.

⁵⁷⁰Ibid. - Bd.2. - S. 240; Bd. 6. - S. 171.

⁵⁷¹ Ibid. -Bd.6. -S. 149.

* 512 азербайджанців зачислили до 3-х сотень Бойової групи гауптмана Лянге (*Kampfgruppe Hauptmann Lange*), 175 - до 7-х груп Абверу (десантованих на Кавказ) й Абвергруп № 106 та 203 , 385 - до 2-х сотень "ОТ", 481 - до 3-х вартових сотень Вермахту, 92 - до 3-х вартових відділів СД, 1748 - до 17-х невеликих відділів Вермахту (9-х піхотних, 3-х зенітних і 5-х артилерійських), 169 - до 3-х пропагандистських підрозділів і 124 - до військового духового оркестру для азербайджанських легіонерів.

⁵⁷²Azerbaijani Volunteer Forces. The Use by the Germans of Soviet Nationals against the Soviet Union in the Late War, Intelligence Division, DRS (52). (Prepared at the request of JIO). 15 p.; *Akber I. Die azerbaijanzhanischen legionäre im Kampf um die Unabhängigkeit während des 2. Weltkrieges.* 33 S. // Nachlass Prof. von Mende (Im Besitz der Familie von Mende); NA, T-354, roll 161, fr. 3806724-3807091.

батальйонів Вермахту (№ 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, II/9, I/125, I/198⁵⁷³), а також будівельних, залізничних, транспортних, зв'язкових та інших допоміжних підрозділів, що обслуговували потреби німецької армії, але безпосередньо не брали участі у бойових діях. Решта понад 2000 вірмен зачислено до Ваффен-СС та німецької розвідки (Абверу), у тому числі понад 600 до вірменського батальйону Спецз'єднання "Бергманн" і 1000 до Збройного загону "Вірменія" Кавказького з'єднання Ваффен-СС. З 25000 грузинів майже 90 % служили у формуваннях Вермахту: в грузинських легіонах та піхотних батальйонах в Україні та Польщі - 14000, у будівельних та постачальних частинах - 6800, у тому числі у батальйонах № 796 та I/1 на Кубані, № 822 у Зандфоорті, № 795 у Шербурі, № 823 на острові Гуернсі, № 797 у Ла-Е-д'ю-П'юї, № 798 у Сен-Назері, № 799 у Перизі (згодом у Данії), № II/4 та I/9 - поблизу міст Альбі та Кастр⁵⁷⁴.

Емігрант Рамазан Трахо вважав, що на боці Райху воювало понад 28000 північних кавказців⁵⁷⁵. У швічнокавказьких формуваннях служили переважно представники різних народів Північного Кавказу, хоча деякі з них були етнічно однорідними (наприклад, у № 800 служили черкеси, у № 801 дагестанці, у № 802 - осетини). У легіонах та піхотних батальйонах служили 10100 представників народів Північного Кавказу, у будівельних і постачальних частинах - 3000, у тому числі у 8-х швічнокавказьких батальйонах № 801 і 802 в Польщі, № 803 на Кубані та Кавказі (й згодом на Балканах), № 800 і 835 у Франції та № 803 у Голландії, № 836 у Данії⁵⁷⁶, а також швічнокавказьких напівбатальйонах (*Halbbataillone*) № 842 і 843 на Кубані та Кавказі (й згодом на Балканах)⁵⁷⁷. Протягом останнього року війни представники різних народів Кавказу служили, крім згаданих полінаціональних кавказьких формувань, також у сформованих у березні 1944 р. кавказьких батальйонах "Шума" № 70 і 71, у липні переведених у Седльце у Польщі й звідти з майже 2000 членами їх сімей транспортованих до м. Ісонзоталь (Isonzotal). Унаслідок втрат і дезертирств кількість кавказців на боці ЗС Німеччини протягом останнього року війни зменшилася. Зокрема, згідно з довідкою керівника Татарського Центрального бюро РМО Гайнца Унглаубе від 10 жовтня 1944 р., у ЗС Німеччини на той час служили 78000 кавказців, а саме 20000 азербайджанців, 18000 вірмен, 20000 грузинів, 20000 представників народів Північного Кавказу⁵⁷⁸. Ці ж дані підтверджено у записці Ф. Арльта для Р Ольцші від 12 грудня, згідно з якою в той час на боці Вермахту служило 80000 кавказців, у тому числі 60000 як вояки й 20000 як "гіві"⁵⁷⁹. З 102195 представників народів Кавказу у ЗС Німеччини 48600 служили в легіонах та польових батальйонах, 21595 у будівельних частинах й частинах постачання, 25000 у німецьких частинах (як "гіві") та 7000 у Ваффен-СС і Люфтваффе⁵⁸⁰.

Згідно з твердженням А. Огорокова, чисельність "колабораціоністів" в Естонії склала 83,8 % від загальної кількості працездатних чоловіків, у Латвії - 48 %,

⁵⁷³Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 38-39, 76.

⁵⁷⁴Jeloschek A., Richter F., Schütte E., Semmler J. Freiwillige vom Kaukasus... - S. 290-291.

⁵⁷⁵ТрахоР. Черкесы / Р. Трахо. - Нальчик: Полиграфкомбинат им. Революции 1905 г., 1992.- С. 109.

⁵⁷⁶Tessin G. Verbände... - Bd. 13. - S. 44.

⁵⁷⁷ Hoffmann J. Die Ostlegionen... - S. 38-39, 76; Gaujac P. Les troupes de l'Est sur front Occidental, 1944-1945. 2e partie / Paul Gaujac // Armes Militaria Magazine (Paris). - 2001. - № 189. - P. 57.

⁵⁷⁸Meldung über die vorhandenen fremdvölkischen Verbände bei Wehrmacht, SS, Polizei und die Ersatzgestellung für diese Verbände. 18.10.1944. gez. Heinz Unglaube // BA, NS 31/41, Bl. 5.

⁵⁷⁹DerRf-SS. SS-HA-AmtsgruppeD. DI 5 Az.: Dr.A./Sch. Berlin-Wilmersdorf, den 14.12.1944. An den Leiter der Leitstelle Turan-Kaukasus, SS-Hauptstutmführer Dr. Olzscha, Berlin-Grunewald. SS-Obersturmbannführer (Dr.Arlt) // BA, NS 31/28, Bl. 25.

⁵⁸⁰Landeseigene Verbände. Stand: 1.November 1944 // NA, T-78, roll 140; Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 330.

Литві - 7,5 %, Грузії - 4,4 %, Вірменії - 9,8 %, Азербайджані - 7,8 %". Хоча ці цифри явно завищено й до них, очевидно, додано балтійців і кавказців на службі усіх окупаційних установ Райху, слушним є висновок згаданого історика про те, що їх загальна кількість склала "приблизно 20 % від загальної кількості" усіх "радянських колабораціоністів"⁵⁸¹.

З етнічно, релігійно, мовно й територіально споріднених людей інших національностей, котрі воювали на боці Райху, на четвертому місці за чисельністю опинилися представники мусульманських народів тюркської мовної групи з Середньої Азії (туркмени, узбеки, казахи, киргизи й таджики). Детальна інформація про них за національностями відсутня, оскільки німецькі інстанції у всіх власних документах з реєстрації туркестанських вояків і у військових книжках фіксували їх національність словом "туркестанець", що доволі ускладнювало їх точні підрахунки окремо на прикладі представників кожного зі згаданих народів. Деякі автори стверджували про 180000 туркестанців на боці Райху. Підставою для завищених цифр були підрахунки керівника військового відділу НТОК Б. Хаїта, згідно з даними якого в період між 1942 р. і 1945 р. у збройних формуваннях Німеччини служили 181402 туркестанці, більшість з яких боролися у лавах формацій з представників тюркських народів, офіційно або неофіційно причислених до Туркестанського легіону⁵⁸². Однак це є явним перебільшенням, причиною для якого, очевидно, було те, що до туркестанців були додані 25000 волзьких і понад 15000 кримських татар і 20000 азербайджанців, за рахунок яких загальна кількість облікованих осіб зросла до понад 180000 осіб. На користь цього свідчить той факт, що, згідно з довідкою співробітника РМО Г. Унглаубе від 10 жовтня 1944 р., у ЗС Німеччини на той час служили тільки 65000 туркестанців⁵⁸³ (тобто приблизно третина від тієї кількості, про яку стверджував Б. Хаїт і 182000 туркестанців навряд чи могло служити навіть протягом усіх років війни). 12 грудня Ф.-Р. Арльт поінформував Р Ольцшу, що за його даними у той час на боці Вермахту служило 80000 туркестанців, у тому числі як "гіві" й в частинах, причислених до РОА⁵⁸⁴). Найвірогідніше, що на боці Німеччини за весь час німецько-радянської війни воювало до 110000 т. зв. туркестанців (або 0,75 % від приблизно 14660000 туркменів, узбеків, казахів, киргизів й таджиків, які проживали у середньоазійських республіках у межах СРСР на середину 1941 р.)⁵⁸⁵.

Що стосується представників татарських нацменшостей СРСР, а саме відповідно кримських та волзьких татар, які служили в німецьких мундирах, сьогодні можна стверджувати, що за усі роки війни їх загальна чисельність сягала 60000 осіб. За етнічними й мовно-культурними групами народів татари були на п'ятому місці за чисельністю вихідців з СРСР, які воювали на боці Райху. Приблизно 10000 кримських татар служили в сотнях самооборони та охоронних батальйонах, створених на території Криму від січня 1942 р. Кілька сотень кримських татар воювали у складі Збройного загону Ваффен-СС "Крим" (у березні 1945 р. через великі втрати розформованого і як окремий батальйон

⁵⁸¹ *Окорочов А. В.* Антисоветские воинские формирования... Дисс. на соиск. науч. ст. д-ра ист. наук... - С. 333.

⁵⁸² *Тачмырат М.* Воспоминания [Електронний ресурс] / *Марат Тачмырат.* - Режим доступу: <http://turkmeny.hl.ru/memuar/m2.html>; *Neulen H. W.* An deutscher Seite... - S. 342.

⁵⁸³ *Meldung über die vorhandenen fremdvölkischen Verbände bei Wehrmacht, SS, Polizei und die Ersatzgestellung für diese Verbände.* 18.10.1944. gez. Heinz Unglaube // BA, NS 31/41.

⁵⁸⁴ *Der Rf-SS. SS-HA-Amtsgruppe D. D I 5 Az.: Dr. A./Sch. Berlin-Wilmersdorf, den 14.12.1944.* An den Leiter der Leitstelle Turan-Kaukasus, SS-Hauptstutmführer Dr. Olzscha, Berlin-Grünwald. SS-Oberstufanführer (Dr. Arlt) // BA, NS 31/28, Bl. 25.

⁵⁸⁵ *Schröder B. Ph.* Deutschland und der Mittlere Osten im Zweiten Weltkrieg / *Bernd Philipp Schröder.* - Göttingen; Frankfurt; Zürich: Musterschmidt-Verlag, 1975. - S. 215-216.

включеного до Збройного загону "Азербайджан"), а ще 1200 служили у татарській бригаді Ваффен-СС. Сотні кримськотатарських військовослужбовців були транспортовані до Франції й увійшли до складу запасного батальйону Волзькотатарського легіону, що дислокувався у м. Ле-П'юї. Ще кілька сотень осіб із кримськотатарських частин наприкінці війни служили у лавах 35-ї поліційної дивізії СС. Крім того, частину евакуйованих із Криму татар (в основному молодь) зараховано до складу допоміжної служби ППО. Усього включно зі службовцями формацій поліційного підпорядкування на боці Райху служило до 20000 кримських татар⁵⁸⁶, що склало приблизно 6,7 % від загальної кількості 300000 кримськотатарського населення Криму в період нацистської окупації. Приблизно такою ж була чисельність на боці Райху волзьких татар, кількість яких на службі Вермахту на різних етапах війни змінювалася й максимально зросла наприкінці 1944 р. Згідно з довідкою Г. Унглаубе від 10 жовтня, у ЗС Німеччини на той час служили 23000 волзьких татар (у тому числі 11000 у складі 12 польових батальйонів, 4000 в інших з'єднаннях, 8000 у робочих батальйонах)⁵⁸⁷, а на 1 грудня у німецькому війську зареєстровано вже 20000 волзьких татар у Вермахті й до 5000 чувашів та волзьких фінів у фіно-угрському батальйоні та інших частинах поза Східними легіонами⁵⁸⁸. П. Мюлен та Г. В. Нойлен цілком обгрунтовано вважали, що упродовж усіх років німецько-радянської війни у різних збройних формуваннях та допоміжних службах на боці ЗС Німеччини на мілітарній та поліційній службі перебувало разом 40000 волзьких татар⁵⁸⁹ або майже 1 % від усіх 4300000 волзьких татар (на користь цього свідчить записка Ф. Р. Арльта від 12 грудня, згідно з якою на боці Вермахту тоді служило 40000 татар, у тому числі 20000 у Вермахті й 20000 як "гіві"⁵⁹⁰ - але, вірогідно, що до цього числа належали кілька тисяч чувашів, башкирів і сотні волзьких фінів).

Заперечуючи спроби радянських істориків применшити політичне або військове значення військових формацій, створених із вихідців із СРСР, Й. Гоффманн констатував, що навіть занижена цифра в 90000 вояків із представників народів Середньої Азії, Поволжя, Приуралля, Азербайджану, Грузії, Вірменії, Північного Кавказу, Калмикії та Криму "відповідає чисельності шістьох боездатних дивізій або двох армійських корпусів". З його слів, приблизно таку ж чисельність мав Райхсвер (Збройні сили Ваймарської республіки) або, якщо навести інше порівняння, ця кількість утричі перевищувала чисельність усієї армії Фінляндії у 1939 р.⁵⁹¹.

Аналізуючи співвідношення представників різних народів Радянського Союзу й укомплектованих із них формацій у ЗС Німеччини, можна стверджувати, що з-поміж них було найбільше росіян та російських формувань значною мірою з тієї причини, що вони були представниками найбільшого народу СРСР, а тому саме вони були об'єктом особливого зацікавлення установ Райху, що займалися вербуванням та мобілізацією

⁵⁸⁶Романько О. В. *Немецкая оккупационная политика...* - С. 161.

⁵⁸⁷Meldung über die vorhandenen fremdvölkischen Verbände bei Wehrmacht, SS, Polizei und die Ersatzgestellung für diese Verbände. 18.10.1944. gez. Heinz Unglaube // BA, NS 31/41. ⁵⁸⁸Vermerk. An d.Herr Dr.Olzscha. 14.12.1944. gez. F. Arlt // BA, NS 31/28; Militär. Vorschläge u. Wünsche d. Kampfbundes. Verm. v.20.3.1945 gez. Graf Stamati // BA, NS 31/47; Aufstellung d. tatar. Personalreserven. Vermerk v. 20.3.1945 // BA, NS 31/31.

⁵⁸⁹MühlenP. v. z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 60; Neulen H. W. *An deutscher Seite...* - S. 342.

⁵⁹⁰DerRf-SS. SS-HA-Amtsgruppe D. DI 5 Az.: Dr.A./Sch. Berlin-Wilmersdorf, den 14.12.1944. An den Leiter der Leitstelle Turan-Kaukasus, SS-Hauptstutmführer Dr. Olzscha, Berlin-Grunewald. SS-Obersturmbannführer (Dr.Arlt) // BA, NS 31/28, Bl. 25. ⁵⁹¹Hoffmann J. *Kaukasien 1942/43...* - Freiburg, 1991. - S. 57.

жителів окупованих східних областей на німецьку військову службу. Усупереч поширеному в РФ публіцистичному міфіві про те, що великий відсоток представників неросійських народів у збройних формуваннях націонал-соціалістичної Німеччини зумовили їх русофобія й особливі симпатії до цієї країни, насправді крім ворожості до більшовицької системи головною причиною цього було те, що їх рідні землі або ніколи не були окуповані Вермахтом, або опинилися під цілковитим контролем німецьких військових і цивільних окупаційних установ. Зокрема, значна кількість волзьких татар й представників кавказьких народів у Вермахті зумовлювалася тим, що тільки окремі райони їх Вітчизни були окуповані Райхом, вони не пережили на собі брутальний терор нацистських поліційних та цивільних установ й для тих із них, які зголосилися до формувань з таборів військовополонених, особистий негативний досвід зі згаданою державою обмежувався переважно брутальною поведінкою наглядачів-німців у таборах для полонених червоноармійців. Водночас у збройних формуваннях на боці Німеччини пропорційно до загальної кількості їх співвітчизників у них на Батьківщині опинилося найбільше балтійців, кримських татар та білорусів як з антибільшовицьких мотивів, так і з тієї простої причини, що їх рідні землі були повністю окуповані нацистською Німеччиною і її окупаційні інстанції мали контроль над країнами Балтії, Кримом і Білоруссю. Водночас зі 109 млн жителів Росії під німецькою окупацією опинилося тільки відносно невелика частина її європейської території, на якій проживало 30 млн. осіб або 36 % її жителів. Велика вірогідність відновлення більшовицького режиму й відтак прогнозовані репресії НКВС за службу в німецьких військових та поліційних формуваннях (підставою яких були погрози розправи за співпрацю з німцями у листівках радянських партизанів до населення окупованих земель) стримувала від вступу до цих формацій багатьох росіян й жителів інших країн, території яких не були повністю окуповані Райхом. Незважаючи на це антибільшовицькі настрої виявилися найсильнішими саме в Росії і у різних збройних формуваннях Райху з поміж-інших республік СРСР служило найбільше людей саме з Росії (крім понад 400000 росіян 40000 волзьких татар й 20000 кримських татар з огляду на перебування Криму в складі РРФСР на 22 червня 1941 р.) або понад 15 % жителів окупованої частини Росії. Правдою є той факт, що з-поміж народів СРСР росіяни були народом, який зробив найбільший внесок у розгром Третього Райху, але так само неспростовним і незаперечним фактом є те, що з-поміж представників інших народів Радянського Союзу у військових формуваннях Райху в роки німецько-радянської війни служило найбільше саме росіян.

Аналізуючи співвідношення іонаціональних формувань щодо сформованих із німців збройних з'єднань різних родів німецьких військ, можна стверджувати, що пропорційно до загальної кількості німецьких військових з'єднань ЗС Райху іноземні збройні формування в їх складі були "формуваннями-краплями" в "морі німецьких дивізій". Для уявлення про мізерні масштаби іонаціональних формацій на боці Третього Райху свідчить той факт, що протягом німецько-радянської війни до квітня 1945 р. у складі СВН були створені й діяли такі формування піхоти: 242 піхотні дивізії і 80 дивізій спецпризначення, 30 самостійних бригад. З них іноземними були лише 12 дивізій (без дивізій Ваффен-СС), а саме 8 піхотних (162-га (тюркська), 250-та (іспанська), 369-та, 372 і 392-га хорватські, 600, 650 і 700-та (російські)) і одна спецпризначення (№ 300), а також Добровольча робоча і резервна бригада Боллера (тюркська) і Російська бригада № 599 (піхотна)*. Створено тільки одне або два іноземні з'єднання інших типів: в

*Не виявлено німецьких документів, що підтвердили б твердження Б. Смиловського про створення з росіян Дивізії спецпризначення "Р".

категорії "Добровольчі з'єднання" - Добровольчу кадрову дивізію, в категорії "Резервні війська піхоти і танкової піхоти" у підгрупі "резервні бригади" - хорватську вишкільну бригаду, в категорії "Швидкі війська" у підгрупі "Кавалерійські дивізії" - дві козацькі кавалерійські дивізії, а у підгрупі "Самостійні протитанкові бригади" - протитанкову бригаду "Вільна Україна" і протитанкову бригаду (російську), в категорії "Штаби військових будівельних саперних бригад" - Східну будівельно-саперну бригаду № 605⁵⁹². Порівняно з іншими родами німецьких військ найбільше іноземців служило у формуваннях Ваффен-СС, зокрема у майже 40 дивізіях військ СС (формально їх налічувалося 44, фактично як з'єднань типу дивізій - 38, решту ж вважали дивізіями тільки "на папері", оскільки не довели до чисельності дивізій або тільки було видано накази про їх творення, але їх не повністю укомплектовано через відсутність вояцьких кадрів чи з інших причин). З цієї загальної кількості тільки приблизно половину або 20 укомплектовано з райхсдойче (громадян нацистської Німеччини), а 8 склалися з великої кількості фольксдойче (етнічних німців). Ще 6 були укомплектовані з добровольців із т. зв. Германських народів", Північної та Західної Європи (голландців, фламандців, данців, норвежців, шведів, фінів, швейцарців та валлонів). Решту 18 створено із завербованих у різних країнах Європи представників різних народів, частину з яких мобілізовано до Ваффен-СС примусово⁵⁹³. У кінцевому підсумку до останніх місяців війни у складі військ СС створено 38 дивізій (у тому числі 17 здебільшого й 2 значною мірою з іноземного персоналу) та багато іноземних бригад і полків⁵⁹⁴, у яких включно з німецькими й так званими Германськими формуваннями Ваффен-СС служило 400000 іноземців⁵⁹⁵. Із згаданих дивізій, створених і озброєних військами СС, половину сформовано в основному з вояків з-поза меж Німеччини (у тому числі з фольксдойче), яких об'єднувало негативне ставлення до Радянського Союзу. Станом на 16 грудня 1944 р. однією з найповніше укомплектованих була дивізія, укомплектована з українців (понад 15000 вояків), тоді як інші дивізії відчували брак вояцтва (11-та танкова гренадерська дивізія "Нордланд" мала у своєму складі 9000 вояків, 17-та - 3500, 19-та латвійська - 9396, 24-та "Валлонія" - 4400). Загалом повноцінними дивізіями були з'єднання № 1-21, 22 і 30, тоді як решта були чисельністю не більше бригади. По одній дивізії сформовано із представників багатьох народів Європи (у тому числі естонську, українську й білоруську перебувала на стадії формування), а до кінця війни засобами військ СС створено - або перебували на стадії формування – по дві латвійські та російські піхотні й дві козацькі кавалерійські дивізії.

В останній рік німецько-радянської війни питома вага іноземців, крім СВН, зростає також у лавах Люфтваффе. На середину 1944 р. кількість вихідців з окупованих східних територій на боці ВПС Німеччини переважно з числа колишніх авіаторів радянської або балтійських армій та допоміжного персоналу як "гіві" сягнула кількох десятків тисяч осіб. Саме тоді запроваджено посаду інспектора персоналу Люфтваффе з представників східних народів, яким був призначений генерал Г. Ашенбреннер. Він отримав повноваження інспектування персоналу Східної ескадри, а також естонської та латвійської авіаескадр⁵⁹⁶. Усього за даними на 31 грудня 1944 р. у розпорядженні Люфтваффе перебувало 100185 радянських полонених, а до кінця війни у складі

⁵⁹²2.Übersicht über die im Verlaufe des Krieges aufgestellten Divisionen und selbständigen Brigaden

[Електронний ресурс] // Режим фототипу: www.wehrmachtdivisionen.de ⁵⁹³Крысин

М. Ю. Латышский легион СС... - С. 13.

⁵⁹⁴Stein G. K Hitler's Elite Guard... - P. 296-298.

⁵⁹⁵BussPh. K The Non-Germans... - P. 353.

⁵⁹⁶Gdanski J. W. Zapomniani zolnierze... - S. 63.

ВПС Німеччини діяло 120000 радянських військовополонених (більшість яких завербовано як допоміжний персонал до зенітних гармат і до обслуговування техніки) і 22500 "гіві"⁵⁹⁷.

Важко погодитися з тезою Д. Літтлджона про те, що масштаби співпраці представників різних народів із Третім Райхом, у тому числі військової, зростали з успіхами німецької зброї на фронтах⁵⁹⁸. Навпаки, необхідність поповнення втраченої військової сили сприяла зростанню кількості залучених до ЗС Німеччини іноземців із року в рік діаметрально протилежно до бойових перемог й набула максимального зросту в останні півроку німецько-радянської війни, коли відбулася мобілізація усіх доступних резервів. З перенесенням воєнних дій на територію Німеччини Вермахт став дійсно інтернаціональним. У червні 1944 р. чисельність військовослужбовців іноземних військових формувань у складі Вермахту та військ СС сягнула 486000 осіб⁵⁹⁹, а за твердженням іншого німецького автора, наприкінці війни під німецькими прапорами зі зброєю в руках воювало півмільйона європейців⁶⁰⁰. Кількість іноземців щодо німців у різних формуваннях ЗС Німеччини у той час була доволі великою й часто на трьох німців у німецькому з'єднанні припадав один іноземець. Згідно з даними Р.-Д. Мюллера, німецько-радянська війна вийшла за рамки суто війни між Райхом і СРСР: до кінця 1943 р. кількість усіх іноземців у ЗС Німеччини разом із формуваннями союзників перевищила два мільйони, а кількість німецьких солдатів зменшилася на півмільйона (з 3 до 2,5 млн осіб) й майже кожен третій вояк ЗС Німеччини на Східному фронті був іноземцем⁶⁰¹. З погіршенням становища Вермахту на фронтах постала необхідність мобілізації усіх резервів. Протягом останнього року німецько-радянської війни за рахунок відновлення розгромлених дивізій і створення нових частин та з'єднань, літньої часткової мобілізації чоловіків призовного віку й залучення 25000 юнаків як допоміжного персоналу до Люфтваффе кількість вихідців із СРСР у складі ЗС Німеччини сягнула найбільшої чисельності порівняно з попередніми роками. На 7 серпня 1944 р. після перенесення лінії бойових дій за кордони СРСР у складі діючої німецької армії служило приблизно 245000 вояків східних формувань, у тому числі в чотирьох групах армій на Східному фронті приблизно 186000 "гіві" й 19000 вояків одиниць, яких використовували на лінії фронту, й, крім того у Франції у складі ГА "Д" було 15000 й у складі ГА "Ц" ("С") в Італії - 23000 вояків⁶⁰². Сформовано теж 10 допоміжних артилерійсько-технічних, постачальних, інженерно-будівельних і навчально-резервних батальйонів, у яких служило понад 10000 вояків, і 202 артилерійсько-технічні, постачальні, інженерно-будівельні, залізнично-будівельні та дорожно-будівельні сотні (з яких 111 сформовано з жителів Середньої Азії, 30 із грузинів, 22 з вірмен, 21 з азербайджанців, 15 з волзьких татар і 3 з північних кавказців)⁶⁰³.

За твердженням співробітника Головного політичного управління РМО П. Кляй-ста, уже на зламі 1943-1944 рр. у ЗС Німеччини служив 1000000 вихідців із СРСР - переважно як "гіві" та вояки збройних формацій⁶⁰⁴. У жовтні 1944 р. проведено реєстрацію,

⁵⁹⁷Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 70.

⁵⁹⁸Littlejohn D. The Patriotic Traitors... - P. 338. ⁵⁹⁹Крысын М. Ю. Латышский легион СС... - С. 13.

⁶⁰⁰ Див.: Seidler F. W. Avantgarde für Europa... ⁶⁰¹Müller R.-D. An der Seite der Wehrmacht... - S. 273. ⁶⁰²Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze... - S. 66. ⁶⁰³Jurado C. C, Lyles K. Foreign Volunteers... - P. 19. ⁶⁰⁴Kleist P. Gegen Hitler und Stalin... - S. 205.

що дала змогу скласти уявлення про чисельність вояків зі Сходу на боці Вермахту*⁶⁰⁵. За уточненими на її підставі даними для генерала Добровольчих з'єднань Е. Кестрінга, після значних втрат вояцького складу ранньої осені 1944 р. кількість добровольців із СРСР у ЗС Німеччини склала 700000 осіб (на користь цієї цифри свідчить той факт, що у переданій тоді ж офіційній доповіді Г. Гімлеру названо таку ж кількість вихідців із СРСР на боці німецьких військ Німеччини⁶⁰⁶). Вони були розподілені так: 500000 (разом із "гіві") - у сухопутних військах, до 100000 - у Люфтваффе, 40000 - у ВМФ Німеччини, 20000 - у Добровольчій кадровій дивізії як резервному з'єднанні для використання у бойових діях, 10000 - у РОК у Сербії, 30000 - вояки (тільки частково озброєні), призначені для формування двох російських дивізій, що мали перейти у підпорядкування А. Власова. Проте ці дані були неповними і Е. Кестрінг вважав, що із врахуванням більшого числа "гіві", ніж це офіційно зафіксовано, загальна кількість вихідців із СРСР у Вермахті тоді склала від 800000 до 900000 осіб, до яких додано понад 100000 осіб з окупованих східних територій, котрі поповнили формування військ СС Отже, загальна частка вояків зі східного простору в ЗС Німеччини склала 1000000 осіб⁶⁰⁷.

Усього у складі ЗС Третього Райху воювало від півтора мільйона до двох мільйонів іноземців, більше половини з яких були слов'янами й жителями або емігрантами з країн Східної Європи⁶⁰⁸, що склало майже 10 % від загальної чисельності військовослужбовців ЗС Німеччини, кількість яких за період від 1939 р. до 1945 р. сягнула приблизно 17 мільйонів осіб⁶⁰⁹. Інакше кажучи, щонайменше кожен десятий військовослужбовець ЗС Німеччини був іноземцем. Від 1940 р. до травня 1945 р. у ЗС Німеччини служило приблизно 145000 громадян країн Західної та Північно-Західної Європи, приблизно 300000 громадян держав Східної та Південно-Східної Європи, 5000-6000 арабів, 3000-4000 індійців і від 1300000 до 1500000 громадян СРСР⁶¹⁰. Усього протягом Другої світової війни на боці ЗС Німеччини діяли сотні іноземних формувань, у тому числі 59 дивізій, 23 бригади й кілька сотень полків, батальйонів і менших формацій із жителів союзних із Райхом та окупованих або намічених для окупації ним країн⁶¹¹.

* У складі "місцевих з'єднань" служило понад 360000 осіб (26000 з яких підпорядковано командувачеві Вермахту на Заході, Південному Заході та Південному Сході), а саме 78669 вояків тюркських та кавказьких формувань, 25980 - козацьких, 44349 - російських і українських, 11018 службовців охоронних батальйонів та підрозділів служби порядку та 190308 "східних добровольців" у німецьких частинах. Основними одиницями з окресленням "східна" були (у дужках вказано приблизну загальну кількість їх вояків): 66 Східних батальйонів (42900), 11 Східних дивізіонів при німецьких батальйонах безпеки (7200), 25 Східних сотень у німецьких будівельно-саперних батальйонах (20000), 13 Східних сотень у німецьких вартових батальйонах (1800), 12 Східних сотень постачання (1630) 11 Східних сотень у німецьких залізничних дивізіонах (1500), 7 Східних сотень у німецьких технічних дивізіонах (1000), 33 Східні відділи або сотні у німецьких крайових стрілецьких батальйонах (1650) та інші формації (*Buss Ph. H. The Non-Germans...* - P. 449-451).

⁶⁰⁵Bericht Zentralauskunftst. f. Ostvölker (ZAVO) an OKH/GenQu. v.29.10.1944: Erfassung d. Ost soldaten, Hiwi u. ihrer Familienangehörigen, Suchanfragen, Postverkehr, sonst. Fürsorge // IfZ, MA-540; NA, T-454, roll 38, fr. 000753-000765.

⁶⁰⁶Steenberg S. Wlassow - Verräter oder Patriot?... - S. 143.

⁶⁰⁷Köstring E. Erfahrungen..., Bl. 36.

⁶⁰⁸Детальніше див.: *Buss Ph. H. The Non-Germans...* - P. II.

⁶⁰⁹Чевела П. Восполнение потерь сухопутных войск фашистской Германии на советско-германском фронте в 1941-1945 гг. // П. Чевела // ВИЖ. - 1984. - № 12. - С. 62-66.

⁶¹⁰Цыганок А. Русский коллаборационизм в Великой Отечественной войне [Електронний ресурс] / А. Цыганок. - Режим доступу: <http://www.personalmoney.ru/txt.asp?rbr=205&sec=290&id=570273>

⁶¹¹Крысын М. Ю. Латышский легион СС... - С. 13.

Польський дослідник Я. Гданський твердив, що у роки Другої світової війни спільно з військовими частинами Вермахту діяло понад 1800000 іноземців, у тому числі понад 1200000 вихідців із СРСР (8 % від вояків ЗС Німеччини у 1939-1945 рр. або 66,7 % іноземців у німецьких військах), у тому числі в німецькій армії 800000 осіб, у поліції - приблизно 300000 і у військах СС приблизно 150000 (з яких невідомо кількість громадян СРСР скеровано до 24, 36 і 3 7-ї дивізій Ваффен-СС)⁶¹². Аналізуючи показники різних авторів, російський науковець Євгеній Крінко натомість вважав обґрунтованішим твердження про те, що у збройних формаціях, Німеччини опинилося від 1300000 до 1500000 вихідців із СРСР: від 900000 до 1000000 осіб у Вермахті та військових і поліційних формуваннях і структурах у підпорядкуванні різних інстанцій СС (у тому числі від 500000 до 700000 на допоміжній службі як "гіві", від 55000 до 60000 осіб у козацьких формуваннях) і до 400000 осіб в охоронних батальйонах та інших формаціях поліційного або парамілітарного характеру на окупованих територіях⁶¹³. Український дослідник О. Романько припустив, що на боці Німеччини служило від 1525000 до 1550000 жителів СРСР, з них від 665000 до 675000 "гіві", від 390000 до 400000 в охоронних батальйонах та допоміжній поліції і 85000 у Ваффен-СС⁶¹⁴.

Враховуючи підрахунки інших авторів, однак, необхідно висловити застереження про те, що слід відокремити тих осіб, котрі воювали зі зброєю в руках від тих, котрих рекрутували примусово до будівельних або саперних та інших допоміжних частин, військовослужбовці яких ніколи не були озброєні, виконували тільки допоміжну службу, були "озброєні лопатами" і уся "військова співпраця" яких із Райхом зводилася до копання окопів, допомоги у відновленні пошкоджених ліній зв'язку, ремонту пошкоджених бомбардуванням автомобільних та залізничних шляхів сполучення, зведення стратегічно важливих ліній укріплень та оборони й забезпечення тощо. З урахуванням цього російський дослідник Сергей Кудряшов поділив "радянський колабораціонізм" на активний і пасивний; на його думку, навіть з урахуванням найвищих показників до активної (військової) німецької служби зі зброєю в руках було залучено не більше, ніж 300000 громадян СРСР⁶¹⁵. Утім, цей поділ є умовним, оскільки багато жителів СРСР служили в ЗС Німеччини спочатку без зброї, згодом отримували озброєння і навпаки - ті, котрих вважали надійними, спочатку воювали зі зброєю в руках, а з часом їх роззброювали через підозри в підготовці дезертирств. Так само дискусійною є класифікація на добровольців і примусово залучених на мілітарну службу, оскільки формально трактовані як добровольці не завжди були ними у повному розумінні цього слова, оскільки їх примусово мобілізували на німецьку військову службу, тоді як серед формально рекрутованих людей було багато таких, які пішли служити до різних формувань німецьких військ не під примусом, а цілком усвідомлено зробили свій вибір.

З урахуванням постійного поповнення вояцьких втрат новими кадрами військовослужбовців, неспростовним є той факт, що за усі роки німецько-радянської війни через ЗС Німеччини пройшли сотні тисяч представників слов'янських, середньоазійських та кавказьких народів і нацменшостей Радянського Союзу. Унаслідок періодичних втрат і перманентної ротації кількість у німецькому війську вихідців із територій, що на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР, залишалася відносно сталою й приблизно однаковою упродовж останніх двох років німецько-радянської війни - у середньому

⁶¹²Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze... - S. 66.

⁶¹³Крінко Е. Ф. Коллаборационизм в СССР в годы Великой Отечественной войны и его изучение в российской историографии / Е. Ф. Крінко // Вопросы истории. - 2004. - № 11. - С. 153-164.

⁶¹⁴Романько О. В. Мусульманские легионы... - С. 311.

⁶¹⁵Кудряшов С. Предатели, "освободители" или жертвы войны?... - С. 91.

800000 вояків та "гіві". Утім кількість іноземних військовослужбовців німецьких військ постійно змінювалася унаслідок визнання їх небоєздатними, звільнень, переходу на іншу службу, поранень, загибелі, дезертирств тощо. На статистику й динаміку змін загальної чисельності впливали різні чинники, основними з яких були становище на фронтах бойових дій, внутрішньополітична ситуація на рідних землях військовослужбовців цих формацій. Під час постійних відступів і найбільших поразок Третього Райху рекрутування ненімців до ЗС Німеччини досягнуло максимальних масштабів порівняно з попередніми роками саме в останні півтора року Другої світової війни у Європі. Певний вплив на збільшення кількості у німецьких військах осіб "радянського походження" з цивільного населення чи військовополонених бійців ЧА (котрі були основним контингентом "радянських колабораціоністів") мало поширення ідеї про те, що СРСР можна буде перемогти його ж власними громадянами, невдоволеними політичним режимом, зокрема його національною та соціальною політикою. Вихідці з СРСР були одним із основних джерел поповнення контингентів іноземних вояцьких резервів ЗС Німеччини. Зарубіжні - переважно німецькі та американські - дослідники одностайні у тому, що їх був понад один мільйон, причому розходження коливаються у двісті-триста тисяч від цієї цифри. Отже, теза про понад мільйон громадян СРСР у ЗС Німеччини є обгрунтованою і такою, що не викликає сумнівів чи заперечень. Водночас невирішеною проблемою залишається визначення пропорційного співвідношення вихідців із Радянського Союзу в різних родах військ Німеччини, щодо чого дослідники не є одностайними (наприклад, Марк Еліотт вказав, що з мільйона вояків із СРСР 50 % належало до Східних військ, решта 50 % - до антипартизанських частин⁶¹⁶, але це твердження не підкріплене переконливими архівними документами або іншими джерелами⁶¹⁷). З урахуванням усіх згаданих припущень, гіпотез та калькуляцій різних науковців найзбалансованішими видаються обчислення дослідника з РФ С. Дроб'язка, за підрахунками якого у складі ЗС Німеччини служило 1178000 жителів території, що станом на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР⁶¹⁸.

Збіг даних із різних архівних документів, зі споминів компетентних учасників подій та наукові дослідження дають підстави стверджувати, що загальна (постійна) чисельність вихідців із СРСР в іноземних формуваннях Вермахту, причислених до Добровольчих з'єднань, сягала 200000 осіб, в іноземних формуваннях військ СС служила удвічі менша їх кількість, що не перевищувала 100000 осіб. Водночас кількість "допоміжних добровольців" усіх національностей з СРСР у всіх родах військ включно з ВМФ Німеччини за усі роки німецько-радянської війни сягнула 700000 осіб, серед яких були не тільки військовослужбовці (у тому числі співробітники Абверу, перекладачі тощо), а й допоміжний персонал, а саме кухарі, водії, технічний персонал, господарські службовці тощо (у тому числі 500000 осіб у сухопутних військах, 100000 осіб у Люфтваффе (майже 50 % з яких були підліткового віку), 50000 осіб у військах СС і 40000 осіб у ВМФ Німеччини). Чисельність вояків в інших формаціях (головно полі-ційного підпорядкування) перевищувала 300000 осіб. На підставі зіставлення автором різних даних й архівних джерел, споминів компетентних політичних і військових діячів Райху та наукової літератури можна стверджувати, що з 80 млн жителів східних земель, окупованих Вермахтом⁶¹⁹, у складі ЗС Німеччини служив щонайменше 1000000 жителів

⁶¹⁶*Elliott M. Soviet Military Collaborators...* - P. 89-106.

⁶¹⁷*Schröder M. Deutschbaltische SS-Führer...* - S. 150.

⁶¹⁸*Дробязко С. И. Под знамёнами врага...* - С. 523-524.

⁶¹⁹*Семиряга М. С. Коллаборационизм...* - С. 9.

окупованих або намічених для завоювання Райхом східних територій. З урахуванням тих людей, які пройшли через охоронні батальйони та полки поліцейного підпорядкування їх кількість сягала 1260000 осіб, а з урахуванням же тих, хто служив у відділах допоміжної поліції, забезпечених окупаційними установами зброєю загонів самооборони й інших збройних формуваннях у підпорядкуванні СД (головно росіяни, українці, білоруси та балтійці) кількість тих, хто служив у різних збройних формуваннях Райху в 1939-1945 рр., перевищувала 1300000 громадян СРСР.

Наведені дані повністю заперечують твердження окремих істориків про повний неуспіх використання радянських військовополонених німецькими військами. Натомість на сьогодні з усією впевненістю можна говорити про цілковиту невдачу спроб СРСР повернути на свій бік військовослужбовців Вермахту. 12-13 липня 1943 р. у м. Красногорськ під Москвою створено "маріонетковий" Національний Комітет "Вільна Німеччина" - НКФД (*Nationalkomitee Freies Deutschland* - НКФД), президентом якого був проголошений емігрант Еріх Вайнерт, а 12 грудня 1943 р. - Союз німецьких офіцерів - БДО (*Bund Deutscher Offiziere* - BDO), який очолив полонений генерал артилерії Вальтер фон Зайдлітц-Куртцбах. Їх використовували з метою деморалізації Вермахту, але через відсутність полонених німецьких вояків, охочих воювати на боці СРСР проти Райху, командування ЧА не сформувало жодного бойового підрозділу з німців⁶²⁰.

Той факт, що сотні тисяч людей у різних збройних формуваннях на боці Райху склали колишні бійці ЧА, виразно спростував тезу більшовицької пропаганди про "всенародну підтримку" сталінського режиму в СРСР і міф про те, що на боці Вермахту воювали нібито тільки "невелика кількість зрадників". Служба у Вермахті майже мільйона колишніх червоноармійців назавжди залишилася в світовій історії символом кризи політики Радянського Союзу, що провилася спочатку в масовому небажанні оголошених його громадянами людей захищати країну, в якій панував сталінський режим, й згодом у готовності сотень тисяч із них воювати проти неї зі зброєю в руках у складі військ її головного ворога. Відмова СРСР від будь-яких зобов'язань й опіки над своїми військовополоненими не залишила сотням тисяч із них іншого вибору, як відмовитися бути лояльними супроти держави, що кинула їх напризволяще. Діаметрально протилежний ефект мало ставлення Великої Британії до власних громадян у полоні Вермахту - ця країна не відмовилася від опіки над своїми підданими, не оголошувала їх "ворогами народу" й вони знали, що у разі повернення на Батьківщину їх очікуватиме краще життя, усвідомлення чого ними дало зовсім інші наслідки порівняно з політикою Й. Сталіна щодо бійців ЧАу німецькому полоні: з багатьох десятків тисяч полонених Вермахтом британців служити у ЗС Німеччини погодилися мізерна кількість відступників - менше сотні англійців (частина з яких походила з Канади, Нової Зеландії, Австралії та Південної Африки).

6.1.8. Досвід бойового використання

Різні чисельні показники загальної кількості іноземців, які виконували військову службу на боці Німеччини, не змінюють суті трагедії, що у 1942-1945 рр. спіткала народи, представники яких змушені були вбивати одні одних. Якщо британці або французи у створених із них формаціях не воювали проти своїх співвітчизників, зовсім іншою була ситуація у балканських країнах, Італії і на окупованих східних

⁶²⁰ Див.: *Wolff W.* An der Seite der Roten Armee. Zum Wirken des Nationalkomitees „Freies Deutschland“ an der sowjetisch-deutschen Front 1943 bis 1945 / *Willy Wolff.* - Berlin: Militärverlag d. DDR, 1982.

територіях, що станом на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР. Особливо драматичною була ситуація в окупованих Вермахтом східних областях*. Результати цього протистояння були трагічними для його учасників: далекі від ідеологій люди вбивали один одного, щоб вижити: брат вбивав брата, батько сина й син батька, представник однієї нації - свого співвітчизника інколи з одного і того ж населеного пункту. У Білорусі сформовані з білорусів батальйони БСА і БКА воювали проти організованих із білорусів радянських партизанських загонів, а на Кавказі на зламі 1942-1943 рр. кавказькі частини протистояли одні проти других по обидва боки фронту. У степах Калмикії у жовтні й листопаді 1942 р. проти бійців козацького полку Юнгшультца воювали укомплектовані з їх співвітчизників батальйони 4-го Кубанського кавалерійського корпусу.

Більшість з вояків згаданих формувань, котрим виповнилося від 18 до 30 років і котрі не встигли створити сімей, опинилися в епіцентрі кривавого протистояння, ціною якого було їх життя. Поразки Вермахту на Східному фронті викликали психологічний злам у свідомості багатьох із них, який посилювали деморалізація, переживання за власну долю і долю їх родичів, а також усвідомлення приреченості їх боротьби і за-пізніле прозріння. У серпні 1944 р. один із бійців бригади "РОНА" Іван Вашенка у своєму щоденнику під час участі в придушенні Варшавського повстання після нотатки про те, що він не хоче нікого вбивати, записав: "Напевно, небагато хто з нас виживе, а ще менше повернеться на Батьківщину. Нічого доброго попереду. Наша ситуація погана, нам доведеться загинути або від руки поляків, або від рук своїх братів та батьків, або німців - наших союзників. Це зрозуміло з усього переплетення подій, куди не піти - всюди чекає куля або граната... У кожному разі, нічого доброго нас не чекає. Що думає наше к[омандуван]ня, навіщо воно штовхає до різанини росіян, більшість яких не хоче війни, а хоче виключно спокійного життя? Навіщо гинуть люди, сповнені життя й радощів, для кого вони воюють?... Кажуть нам, за нову визволену Росію. Це тільки уява ..., а ми боремося на благо німців, які знущаються над російським народом, які мільйони російських громадян заморили голодом у концтаборах і в таборах полонених. Мільйони ні в чому невинних дітей, жінок і стариків розстрілювали без жодної причини. Без причини спалювали цілі села й перебивали населення. Ми не побачимо Росії, як не побачимо своїх вух... За що загинули ці солдати, для кого, на чию користь? Важко зрозуміти, за що виганяють на вірну смерть сотні молодих людей, які хочуть жити і ще раз жити! Таким чином загинули й гинуть сотні, тисячі й навіть десятки тисяч росіян на користь німців, які протягом трьох років нічого не зробили для російської нації, крім зла"⁶²¹. Військовослужбовець однієї з козацьких формацій

* На 22 червня 1941 р. до ЧА призвано 4826907 осіб, з яких понад 3886863 осіб, або понад 80 % опинилися в німецькому полоні протягом першого півроку німецько-радянської війни й майже 1000000 осіб, або понад 25 % з них виконували різну службу в збройних формуваннях Райху. З урахуванням сказаного неспростовним є той факт, що у роки німецько-радянської війни у бойових діях протистояли між собою сотні тисяч громадян СРСР, а це дає підстави твердити про розгортання між ними громадянської війни у сенсі братовбивчого конфлікту громадян однієї і тієї ж країни. Щоправда, кількість громадян СРСР, які служили у різних формуваннях Райху, була невеликою в масштабі Радянського Союзу порівняно із загальною кількістю людей, мобілізованих до ЗС СРСР: протягом німецько-радянської війни до ЧА мобілізовано 29574900 осіб або разом із мобілізованими на 22 червня 1941 р. чоловіками усього 34476700 осіб (з яких потрапили до полону або пропали безвісти 4559000 військовослужбовців), пропорційно до яких на німецькій військовій службі опинилося приблизно 3 % від загальної кількості бійців ЧА або 0,5 % від усіх жителів СРСР (Гриф секретности снят... - С. 139).

⁶²¹Dziennik Iwana Waszenki // Dzieje najnowsze (Warszawa). - 1947. - Zeszyt 2. - S. 324-335.

Вермахту Константин Черкасов у мемуарах згодом з гіркотою змушений був визнати, що у роки німецько-радянської війни "політичні авантюристи - Сталін і Гітлер - змушували нас вести братовбивчу війну" й навів один з її прикладів на початку 1943 р. на Кубані: "Поблизу станиць Васюринської та Старокорсунської боролися, з одного боку, радянські солдати-раби, яких гнали у бій сталінські опричники, з другого - козаки, які втекли від Сталіна й ті ж раби, які, сприйнявши німців на початку війни за союзників у боротьбі проти Сталіна, потрапили у велику зраду й виявилися невірними рабами Гітлера". Він зробив сумний висновок: "Братовбивча кривава бійня відбувалася з вини двох великих політичних злочинців - Сталіна й Гітлера, які втягнули людство в жахливу біду... Ми виявилися загнаними політичними авантюристами - Сталіним і Гітлером - у безвихідь, з якої нам не було жодного виходу"⁶²².

Масштаби братовбивчої трагедії значно зросли протягом останнього року війни, коли десятки тисяч людей вбивали своїх співвітчизників на фронті. У той час, як сотні тисяч громадян СРСР воювали на боці Вермахту проти ЧА, мільйони їх співвітчизників воювали проти них на боці ЧА. Наприклад, у битві під Бродами у липні 1944 р. українці з 14-ї галицької дивізії Ваффен-СС воювали проти українців, котрі служили в лавах ЧА, у районі Раквере вояки 20-ї естонської дивізії військ СС воювали проти своїх співвітчизників з 8-го естонського стрілецького корпусу ЧА, а під час Ризької операції у жовтні 1944 р. й згодом у Курляндії солдати 130-го латвійського корпусу ЧА брали участь у боротьбі проти вояків латвійських дивізій Ваффен-СС. У грудні 1944 р. в місцевості над р. Драва бійці козацької дивізії Г. Паннівціца воювали проти своїх співвітчизників у складі 233-ї стрілецької дивізії радянських військ, а у квітні 1945 р. солдати 600-ї піхотної дивізії (російської) в складі Вермахту воювали проти бійців радянської 33-ї армії. У Білорусі від літа 1941 р. до літа 1944 р. супроти радянських і польських партизанських загонів діяли 130000 військовослужбовців різних формувань з громадян СРСР, тисячі з яких загинули у результаті цього протистояння (наприклад, тільки за півроку (від жовтня 1942 р. до березня 1943 р.) лише батальйони "Шума" в цій країні втратили понад 500 осіб (без тих, котрі звільнилися або котрих вважали пропалими безвісти), з них 268 вбитими й 236 пораненими⁶²³), у якому втрати власне німцям протипартизанській війні порівняно з представниками інших народів були мінімальними⁶²⁴. Аналогічна ситуація була в районах України під контролем військ тилової військової області "Південь"⁶²⁵. У ті роки кінорежисер Олександр Довженко факт боротьби його співвітчизників у складі ЧА й укомплектованих із українців формувань на боці Німеччини прокоментував так: "... Це трагедія українського народу. Сенс трагічності у тому, що український народ розкиданий повсюди, проливає кров за «усіх, кому не лінки», працює і на німця, і на поляка, і на росіянина... Немає кінця трагедії українського народу"⁶²⁶.

⁶²²Черкасов К. Генерал Кононов... - Т. I. - С. 76, 77, 86.

⁶²³Die Schutzmannschaften. 8/4.43. Klepsch // НАРБ, ф. 370, вон. 1, спр. 1262, л. 314.

⁶²⁴Детальніше див.: Казак К. Германські і калабарацькі втрати на території Білорусі у гады Вялікай Айчыннай вайны 1941-1944 гг.: аналіз і вышкі / Кузьма Казак. - Мінск: Наша ныва, 2008. Автор, однак, значно перебільшує втрати іноземців у боротьбі проти партизанів, вказуючи, що вони нібито сягали півмільйона осіб включно з цивільними жителями, що нерідко були жертвами конфронтації між партизанськими і протипартизанськими силами.

⁶²⁵Bfh. HG.Süd/I a, Anlagenband 61, Juni-Sept. 1943: Tabellar. Zusammenstellung d. Verluste der Partisanen, deutsch., ukrain. u. a. einheim. Truppen nach Daten u. Einheiten // IfZ, MA-487.

⁶²⁶Під софитами секретних служб. Документи з папки-формуляра на О. П. Довженка. Підготував до друку В'ячеслав Попик [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42861>

У складі ЗС СРСР воювали мільйони або сотні тисяч представників тих народів, десятки або сотні тисяч співвітчизників яких воювали проти них на боці Райху. Зокрема, якщо на боці Вермахту воювало понад 400000 росіян, мільйони росіян воювали проти них в лавах ЧА. Якщо на боці Німеччини служили майже 250000 українців, 3 514300 жителів України улітку 1941 р. мобілізовано до ЧА тільки у 13-х східних та центральних областях України (Вінницькій, Ворошиловградській (нині Луганська), Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Полтавській, Сталінській (нині Донецька), Сумській, Харківській та Чернігівській)⁶²⁷; навіть після того, як понад мільйон із цих людей опинилися у німецькому полоні (250000 з яких були з нього звільнені протягом першого року німецько-радянської війни), на середину 1944 р. понад 2000000 українців воювали у лавах ЧА проти гітлерівської Німеччини⁶²⁸ (без урахування десятків тисяч українців у радянських партизанських загонах). Якщо десятки тисяч білорусів брали участь у протипартизанських і меншою мірою фронтових діях на боці Райху, 500000 жителів Білорусі мобілізували до ЧА тільки улітку 1941 р.⁶²⁹ й десятки тисяч білорусів воювали у складі радянських партизанських загонів. Не були винятком і представники кавказьких народів. Наприклад, на боці Німецького Райху воювало 38500 азербайджанців і майже у 20 разів більше їх співвітчизників воювали на боці СРСР; на середину 1941 р. в Азербайджані проживало 3400000 осіб, з яких до ЧА мобілізували кожного п'ятого або разом 681000 осіб (із них 10000 жінок). Якщо у формаціях Вермахту воювали понад 23000 вірмен, водночас понад 600000 вірмен воювали в складі радянських збройних формувань⁶³⁰. Майже однакова кількість латвійців у роки німецько-радянської війни воювали у військах воюючих сторін - щонайменше по 100000 на боці Райху і у радянській армії⁶³¹. Водночас майже 70000 естонців воювали на боці Райху, тоді як удвічі менше або 33000 естонців мобілізували до ЧА⁶³².

Очевидно, що у Червоній Армії виявилось незрівнянно більше жителів СРСР, ніж у складі військ його головного ворога передовсім через використання Радянським Союзом права мобілізації на військову службу своїх формальних громадян. Натомість Райх не використав більшу кількість жителів окупованих східних територій з двох основних причин: по-перше, створення великих з'єднань до останніх місяців війни забороняв А. Гітлер, по-друге, від добровільного вступу до цих формувань багатьох стримувало небажання боротися на боці Райху, оскільки вони не хотіли воювати за невизначеності майбутнього їх народів і боялися покарань й переслідувань сталінського режиму у випадку поразки Німеччини. Після проголошення "нової східної політики" від військової служби у формуваннях цієї країни вихідців із СРСР серед іншого стримували ті ж проблеми, що й у попередні роки - відсутність кардинальних позитивних змін політики Райху щодо їх народів, незадовільні умови утримання й масові втечі військовослужбовців східних формацій від кінця серпня 1944 р. Згідно з доповідними записками німецьких офіцерів штабу 15-ї латвійської дивізії, дезертирству з її лав серед іншого певним чином сприяло те, що її вояками були переважно мобілізовані

⁶²⁷Изменения в численности и потери населения за время Отечественной войны (по 1 декабря 1943 г.) по областях УССР // ЦДАВО України, ф. 582 - Державний комітет Української РСР зі статистики (Держкомстат УРСР), Київ, оп. 11, спр. 12, арк. 18-19.

⁶²⁸РГАСПИ, ф. 558 - Личный Фонд Сталина Иосифа Виссарионовича, оп. 11, д. 354, л. 87.

⁶²⁹*Turonek J.* Bialorus... - S. 54.

⁶³⁰*Арутюнян Г.* Завистники беснуются [Електронний ресурс] *Геворк Арутюнян.* - Режим доступу: <http://avigdor-eskin.com/phpBB2/viewtopic.php?p=57174&sid=9fe0b236e75818a46c9eld0433b1749b>

⁶³¹*Neiburgs U.* Latvian soldiers in the Armies... - P 205.

⁶³²*Hannes W.* Estonian National Units... - P 186.

представники сільських і міських незаможних сімей, серед яких були доволі поширеними ліві настрої⁶³³.

Невирішеність політичних питань призвела до випадків масових втеч теж із 19-ї латвійської дивізії, звідки тільки у жовтні дезертирували понад дві сотні вояків, за рахунок яких у листопаді сотню латвійської партизанської "Групи Куреліса" реорганізовано в 2-й батальйон (що складався з двох сотень, озброєних важкою зброєю, однієї кулеметної сотні, однієї стрілецької сотні, шпиталю, господарського та мінометного підрозділів, у яких разом було 450 чоловіків). З листопада 1944 р. у листі Ф. Єккельну колишній генерал латвійської армії Яніс Куреліс так охарактеризував головні причини дезертирства латвійців: "Перш за все потрібно згадати про відсутність позитивних цілей... Адже ж латвійські легіонери знають, проти чого їм потрібно боротися, але органи влади німецької держави не публікували жодних офіційних декретів про цілі, за які потрібно боротися латвійцям... На мораль латвійського вояка вельми негативно вплинули неправильні методи, якими були проведені т. зв. мобілізація й розподіл мобілізованих по дрібних одиницях з різними назвами, завданнями та керівництвом, і деморалізація на усій широкій фронтній смузі... Важкі обставини... сприяли тому, що у латвійській дивізії відбувається деморалізація незалежно від доброї волі латвійських офіцерів і солдатів"⁶³⁴. У звіті німецької фронтової розвідки від 27 грудня щодо настроїв латвійців констатовано: "Протягом відвідання 19-ї латвійської дивізії командувачем групи армій "Північ" командир дивізії повідомив про 1000 дезертирів протягом місяця... Підстави цього мають частково дуже глибокі корені. Вони спричинені як характером латвійців, так і невмілим негнучким трактуванням латвійської проблеми німецькими службовими установами й врешті діяльністю ворожої пропаганди. Головними причинами є такі: 1. Відсутність чіткої політичної лінії. Стосовно латвійського народу ні разу не було змістовних розмов, які принаймні проводили в Білорусі та Україні. 2. Відсутність визнаної німецьким керівництвом латвійської особистості як посередника між німецьким керівництвом і латвійським народом. 3. Повсюдно часто поширені суперечності у розпорядженнях військових та цивільних службових установ"⁶³⁵.

Для військовослужбовців інших іноземних формацій у ЗС Німеччини теж були характерними розчарування й зневіра, що призводили до зростання випадків масових дезертирств. Унаслідок цього, наприклад, ідея творення тюркських з'єднань Вермахту і військ СС зазнала фіаско. Легіонери з трьох тюркських батальйонів після переведення до Нідерландів та Південної Франції масово перейшли на бік французьких партизан. Східний (тюркський) батальйон № 627 у червні 1944 р. підняв повстання, під час якого вбили німецького командира, після чого батальйон був переведений у тил, де з часом мав взяти участь в оборонних діях. Унаслідок занепадницьких настроїв вояків Східних батальйонів 5 серпня О. Нідермаєр констатував, що жоден з цих батальйонів не готовий "до будь-якого наступального завдання"⁶³⁶. Сотні вояків дезертирували теж із ОТВФСС. У повідомленні для Ф. Р. Арльта від 1 грудня сказано, що туркестанські, грузинські, азербайджанські й

⁶³³*Sprüde V.* Ko liek pārvertet legiona arhlvs [Електронний ресурс] / *V. Sprüde* // Режим доступу: http://vip.latnet.lv/lpra/leg_arh2007.htm

⁶³⁴Augustākam SS im policijas pavelniekam generālim Jekelnam. Attiecas uz latviesu karaspeka kārtosanu. (*Kurelis*) Generalis. "Stiklos", 1944.gada"... novembri // *Andersons E., Silins L.* Latvijas Centrālā Padome - LCP Latviesu nacionālā pretestības kustība 1943-1945. - Upsala: LCP, 1994. - 341.-343.lpp.

⁶³⁵Leitstelle II Ost f. Frontaufklärung über Kurierstelle Posen. 27.12.44. Betr.: Lagebericht Kurland // NA, T-78, roll 565, fr. 000945.

⁶³⁶*Cwiklinski S.* Wolgatataren im Deutschland... - S. 73-74, 47.

вірменські вояки у Нойгаммері (майбутні військовослужбовці ОТВФСС та Кавказького з'єднання Ваффен-СС) проходять військове навчання у поганих умовах й загалом "розміщення легіонів є просто таким, що не піддається описові". Підсумовано, що те, "який вплив усі ці справи мають на легіонерів, легко уявити" й "кількість дезертирів постійно зростає"⁶³⁷. У грудні організували повстання туркестанці 1-го Східнотюркського полку СС, які перейшли до словацьких партизанів разом зі своїми офіцерами. Зокрема, у ніч з 24 на 25 грудня до лісу майже у повному складі дезертирував 1-й батальйон 1-го Східно-мусульманського полку Ваффен-СС ваффен-оберштурмфюрера Г. Алімова (458 вояків), після чого полк розформовано, його вояків скеровано до ОТВФСС або до штрафних частин СС, а одну ненадійну сотню роззброєно й тільки окремі його підрозділи брали участь у бойових діях у Словаччині та Північній Італії. Тисячі іноземних вояків дезертирували з частин, формально причислених до інонаціональних Добровольчих з'єднань Вермахту. У деяких батальйонах, що у повному складі перейшли на бік СРСР або його союзників, головними інспіраторами переходу були агенти НКВС або приховані діячі комуністичного підпілля, яким легко вдавалося переконати основний склад бійців переходити на радянський бік через їх небажання воювати на боці країни, що зазнавала невідвратної поразки у війні й не спромоглася кардинальним чином змінити своєї політики щодо євразійських народів. Наприклад, у Волзькотатарському легіоні виникла група опору, яку очолив татарський націоналіст і прибічник Султана Галієва Муса Джаліль; нацистські органи безпеки викрили її й у серпні ув'язнили його та 30 його однодумців⁶³⁸. На 29 вересня з 8400 втрат у людях Добровольчих з'єднань на Заході 7900 осіб вважали такими, які пропали безвісти⁶³⁹. Протягом вересня-жовтня сотні вояків Добровольчої кадрової дивізії та інших формацій, укомплектованих із жителів окупованих східних областей, здалися в полон або дезертирували на бік альянтів⁶⁴⁰.

Найвідоміші випадки відвертої непокори й антинімецьких повстань іноземних формувань німецьких військ відбулися протягом останнього місяця німецько-радянської війни. Зокрема, у ніч із 5 на 6 квітня 1945 р. на голландському острові Тексель повстав 822-й грузинський батальйон. Військовослужбовці-грузини підняли червоний прапор, знищили німецький персонал гарнізону й захопили майже весь острів. Німецькі військові частини тільки майже через тиждень змогли придушити опір і повернути Тексель під свій контроль. Наприкінці квітня більшість військовослужбовців Збройного загону "Грузія" Кавказького з'єднання Ваффен-СС, дислокованого у м. Комельянс, зі зброєю в руках перейшли на бік антикомуністичної партизанської бригади "Озоппо"⁶⁴¹. На-ймасовішим фактом зради Вермахту його недавніми союзниками був перехід на бік чеських повстанців у повному складі російської дивізії під командуванням С. Буняченка в останні дні німецько-радянської війни через два тижні після того, як 21 квітня вона вступила на територію Чехії в околиці м. Дечінський Снежнік. 5 травня дивізія (на думку деяких авторів, за згоди чи принаймні мовчазного схвалення А. Власова) приєдналася до антинацистського повстання у Празі. 6 травня третій її полк захопив аеропорт у

⁶³⁷An das SS-NA, Amtsgr. D - Ostraum z.Hd.Sturmbannführer Dr.Arlt Berlin-Wilmersdorf. Berlin, den 1.Dezember 1944. Streng vertraulich. Betr.: Lager Neuhammer/Queis // BA, NS 31/42, B1.71. ⁶³⁸*MühlenP. v. z. Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern... - S. 149, 155-157, 101.*

⁶³⁹*Борцов А.* Великая война. Уроки прошлого // Спецназ России. - 2008. - Ноябрь. - № 11 (146) [Електронний ресурс] / *Андрей Борцов.* - Режим доступу: <http://www.specnaz.ru/article/71363> ⁶⁴⁰SS-NA, Amtsgruppe D, Oststelle. DI5h Ref. 2d III/34b. Berlin, den 26,Oktober 1944. Betr.: Freiw.-Stamm-Division // BA, NS 31/38.

⁶⁴¹*Munoz A. J.* The Kaukasischer Waffen-Verband der SS (1944-1945) // *Munoz A. J.* The East Came West... - P. 147.

передмісті Ружине, другий полк зупинив наступ Бойової групи Градішко (відомої теж як Бойова група Еміля) уздовж лівого берега р. Влтава, тоді як артилерійський полк атакував і захопив німецький спостережний пункт артилерії на гребені гори Петрін, звідки здійснювався контроль над центральною частиною Праги. 7 травня третій полк повністю паралізував операції Люфтваффе в Ружинському аеропорті, а перший та четвертий полки перейшли на правий бік р. Влтава, де перший полк взяв участь у бойових діях проти Бойової групи Валленштайна, тоді як другий полк стримав німецький наступ на лівому боці річки. Унаслідок цього дивізія разом із чеськими повстанцями спинала об'єднання німецьких військ, які наступали на Прагу з південного напрямку з полігона Ваффен-СС у Бенешові для об'єднання з німецьким гарнізоном. Однак антинімецький виступ не виявився запорукою амністії власовців, оскільки керівники чеських повстанців дали зрозуміти власовцям, що не можуть гарантувати їх безпеки в разі вступу до Праги радянських військ й тому їх присутність у місті є небажаною. Після цього дивізія за винятком артилерійських підрозділів залишила Прагу в ніч з 7 на 8 травня й 10 травня досягнула демаркаційної лінії, але 11 травня опинилися у радянському полоні й лише невелика кількість солдатів встигли перейти в американську зону окупації⁶⁴².

Однак пропорційно до загальної кількості вихідців із СРСР, які продовжували воювати у складі Вермахту, кількість перебіжчиків на бік противника та дезертирів від осені 1944 р. до весни 1945 р. була мізерною й не перевищувала кількох відсотків від загальної кількості вояків певної національності у їх власному національному чи поліетнічному формуванні. У доповідній записці РМО для фюрера від 28 вересня 1944 р. констатувалося, що кількість дезертирів пропорційно до загальної кількості представників різних національностей Добровольчих з'єднань коливалася від 2 до 0,6 % за винятком волзькотатарських формацій, де вона сягала 5 %⁶⁴³. Чисельність дезертирів пропорційно до приблизної загальної кількості взятих на облік вояків Добровольчих з'єднань за національною ознакою у відсотковому відношенні була такою: волзькі татари - 5 %, кавказці - 4 %, туркестанці - 3,5 %, грузини - 2 %, росіяни - 2 %, вірмени - 1,8 %, азербайджанці - 1,3 %, козаки - 0,8 % і т. п.⁶⁴⁴. Більше того, кількість перебіжчиків та дезертирів Добровольчих з'єднань з 8-10 % наприкінці 1943 р. зменшилася до 2-3 % при останніх співставленнях навесні 1945 р.⁶⁴⁵. Згідно зі статистикою ОКГ щодо надійності військовослужбовців іноземних формувань ЗС Німеччини встановлено, що за усі роки війни із загальної кількості вихідців із СРСР було приблизно 2,5 % перебіжчиків, у той час решта 97,5 % з них проявили себе як надійні союзники Німецького Райху⁶⁴⁶.

Командування Вермахту, незважаючи на позицію фюрера, не тільки скеровувало іноземні формації на фронт, а й усе частіше у формі експерименту використовувало іноземні дивізії на сусідніх ділянках, чого доти не практикували з інтересів безпеки й через побоювання налагодження між інонаціональними збройними формаціями зв'язку

⁶⁴²*Hegge H. D. Stellungnahme zu den Ereignissen in Prag am 6.und 7.Mai 1945 (Auftreten der 1. Wlassow-Division) / HerreH. D. // IfZ, JTS, ZS 406/II, Bl. 60-65; Jakl T. Kveten 1945 v ceskych zemich. Pozemni operace vojsk Osy a Spojencü / T. Jakl / May 1945 in the Czech Lands. Ground Operations of the Axis and Allied forces. - Praha: MBI, 2005. - S. 99-100.*

⁶⁴³*Buss Ph. H. The Non-Germans... - P. 414.*

⁶⁴⁴*Anlage zu Nr.440/44 gK. Gen. d. Freiw. Verb. Geheime Kommandosache! Übersicht Prozente der Fahnenflüchten von der Gesamtstärke der in den landeseigenen Verbänden dienenden Freiwilligen. Stand: 11.1944 // NA, T-454, roll 38, fr. 001149.*

⁶⁴⁵*Köstring E. Erfahrungen..., Bl. 41-42, 46-48.*

⁶⁴⁶*Brautigam O. Überblick über die besetzten Ostgebiete... - S. 86; Übersicht Prozente der Fahnenflüchten... // IfZ, MA 540; NA, T-454, roll 38, fr. 001149.*

й організації ними антинацистських повстань. Наприклад, разом з іншими козацькими формуваннями РОК у жовтні 1944 р. - на початку 1945 р. також воював у Хорватії⁶⁴⁷. 1-ша Козацька дивізія Г. Паннівціца у цей час входила до складу групи армій "Ф" під командуванням генерал-фельдмаршала Максиміліана фон Вайхса (Weichs), згодом - до складу групи армій "Е" під командуванням генерал-полковника Александра Лёра (Löhr), а від лютого 1945 р. спільно з іншими козацькими формуваннями як окремий корпус була у підпорядкуванні військ СС. Скерована у район населеного пункту Фруска Гора на захід від Белграду, козацька дивізія охороняла залізницю на лінії місцевостей Белград і Загреб (нім. Аїрам), боролася проти партизанів у Хорватії, Боснії та меншою мірою Сербії. Протягом літа 1944 р. вона провела п'ять самостійних операцій у гірських районах Хорватії і Боснії, під час яких знищила багато опорних партизанських пунктів. На початку літа 1944 р. під Загребом 1-й Донський полк взяв участь у великому бою проти партизанів Й. Тіто і незабаром штурмував Метліку і влаштував там "акцію залякування", козаки 3-го полку воювали проти партизанів у Пожего-Даруварському районі, а 6-й Терський полк оперував поблизу міст Глина-Костайніца. Бригада полковника А. Боссе за підтримки 4-го Кубанського полку під командою підполковника Г. Вольффа взяла участь у битві проти партизанів поблизу Беловарів із застосуванням артилерії та вогнеметів. Запасний козацький полк спочатку дислоковано в Пруссії, потім переведено до Франції, звідки він теж прибув до Югославії у Сисак, де за рахунок його вояків поповнено вояцький склад решти полків. У березні 1945 р. 1-ша Козацька дивізія воювала біля озера Балатон, успішно діючи проти болгарських частин. Дивізія деякий час була дислокована на фронті на лінії населених пунктів Могак та Есег поблизу р. Драви й поблизу м. Фюнфкірхен, після чого відступила до Каринтії в район м. Фьолькермаркт (Völkermarkt) в Австрії⁶⁴⁸. Водночас 2-га Козацька дивізія під командуванням полковника Г.-Й. Шульцта, обороняючи райони на лінії населених пунктів Тузла, Градец, Вінковічі та Осіек й, воюючи в околицях м. Віровітіца, після переходу через р. Драву боролася проти радянських і союзних з ними болгарських військових частин. Наприкінці 1944 р. це з'єднання брало участь у бойових діях проти частин ЧА, під час яких козаки повністю знищили один із полків 233-ї радянської стрілецької дивізії, а самій дивізії завдали значних втрат. 29 грудня 1944 р., зокрема, 3, 5 і 6-й козацькі полки 2-ї Козацької дивізії за кілька годин відбили с Пітомача від чисельно більших за кількістю бійців та озброєння регулярних частин ЧА (втрати яких склали 204 особи вбитими й 136 захопленими в полон разом із гарматами, мінометами, автоматами, вогнеметами, мінами, гвинтівками та спорядженням). Незабаром після цього дивізія відступила у район на південь від м. Вараздін й, знову перейшовши р. Драву, повернулася назад на північний захід у напрямку на м. Лавамюнд у Каринтії (Lavamünd/Carinthia) на території приєднаної до Райху Австрії⁶⁴⁹.

Водночас обмежені масштаби активного бойового використання інших східних формувань Вермахту були зумовлені здебільшого політичною упередженістю та недовірою супроти них вищого політичного керівництва нацистської Німеччини. "З німецького боку, особливо політики, обстоювали думку, що добровольчі частини є непридатними для великих боїв", - констатував з цього приводу Е. Кестрінг. На противагу до цього він визнав, що завдяки великій кількості й позитивному досвідові використання "східні

⁶⁴⁷ 1.Regiment/Russ.Schutz-Korps: Einsatzb. d. Kampfgruppe Lindenblatt in Kroatien, Oktober 1944-Januar 1945 // RH 26-117/18.

⁶⁴⁸ Див.: Krause W. H. Kosaken und Wehrmacht: der Freiheitskampf eines Volkes. 2.Aufl. / W. H. Krause. - Graz: Stocker, 2003; Алферьев Б. Генерал Доманов [Електронний ресурс] / Борис Алферьев. - Режим доступу: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html

⁶⁴⁹ Алферьев Б., Крук В. Походный атаман... - С. 154.

добровольці були для нас важливою допомогою". Оцінюючи потенціал окремих національних формацій, Кестрінг відзначив фанатизм мусульманських вояків і особливо схвально відгукнувся про дії росіян: "Досвід у 2-й світовій війні з добровольцями на нашому боці доказав, що росіяни були здебільшого найвитривалішими борцями"⁶⁵⁰.

Переважає більшість і західноєвропейських, і східноєвропейських військовослужбовців іноземних формувань ЗС Німеччини, скерованих до фронтових дій, змушені були виконувати свої військові обов'язки до останніх днів існування Райху. Наприклад, столицю Німеччини у квітні 1945 р. обороняли військовослужбовці іспанських підрозділів із залишками 33-ї Гренадерської дивізії Ваффен-СС "Карл Великий" (французької) та 11-ї Добровольчої танкової гренадерської дивізії СС "Нордланд" (у складі якої воювали данські, голландські, норвезькі, естонські, фінські, французькі, шведські, швейцарські та британські військовослужбовці). Водночас кілька десятків вцілілих вояків сотні батальйону фюзилерів 15-ї латвійської дивізії під командуванням ваффен-оберштурмфюрера Атиса Нейляндса (Neilands) на початку травня кілька днів разом з іншими німецькими частинами перебували на оборонних позиціях під Райхсміністерством авіації й тільки напередодні капітуляції Німеччини відступили у Панков - район передмістя Берліна⁶⁵¹.

Про успіхи іноземних збройних формувань німецьких військ виразно свідчать численні відзначення та бойові нагороди, якими військовослужбовців цих формацій почали масово нагороджувати тільки від початку 1944 р.⁶⁵² й особливо упродовж останнього року німецько-радянської війни. Наприклад, Залізним хрестом 2-го класу й значно меншою мірою 1-го класу були масово нагороджені італійці, хорвати, французи, бельгійці, валлони, фламандці, нідерландці, скандинавці (данці, норвежці, шведи), балтійці (естонці, латвійці й естонці), албанці, а також росіяни та представники інших народів, країни яких станом на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР⁶⁵³. У виступі перед членами "Фольксштурму" Східної Пруссії напередодні проголошення творення КОНР Г. Гімлер заявив, що "багато тисяч" людей з "десятків тисяч" бійців російських формувань на боці ЗС Німеччини "носять німецькі відзначення за хоробрість"⁶⁵⁴.

Жителів окупованих східних територій особливо часто нагороджували від початку 1944 р. Пропозиції про їх нагородження подавали, як правило, німецькі командири. Наприклад, улітку 1944 р. збільшено кількість подань про нагородження Відзначеннями за поранення вояків Східного батальйону № 630⁶⁵⁵, військовослужбовці якого згодом поповнили вояцький склад 1-ї дивізії ЗС КОНР. З українців Залізним хрестом 2-го класу

⁶⁵⁰*Köstring E. Erfahrungen...*, В1.42, 35, 41, 47-48, 46.

⁶⁵¹*Silgailis A. Latvian Legion...* - P. 251.

⁶⁵²*Verleihungen an Angehörige der Osttruppen 1944/45 // BA, RH 20-14/127; Angehörige der Ostvölker im Dienste der deutschen Wehrmacht. Verleihung von Tapferkeits- und Verdienstauszeichnungen sowie Anwendung der Bestimmungen des Militärstrafgesetzbuchs, der Wehrmacht-Disziplinarstrafordnung und der Strafvollstreckung // BA, RH 24-80/112.*

⁶⁵³*Sammlung von EK-Verleihungslisten mit Verleihungen an Ausländer. I. Ausländische Freiwillige: Ausländer (Italiener, Kroaten, Russen (12.1944-01.1945); Franzosen (03.1942-01.1945), Belgier: Wallonen und Flamen (03.1943-02.1945); Niederländer (03.1942-10.1944); die Skandinavier: Dänen (05.1942-12.1944), Norweger (03.1942-10.1944), Schweden (04.1944-11.1944); Balten: Esten (01.1942-02.1945), Letten (01.1943-02.1945), Litauern (11.1942-02.1945); Albaner (11.-12.1944); Völker d. USSR EK (08.1941-04.1945) // BA, RH 7A/667, 1372-1377.*

⁶⁵⁴*Wlassows Kampfprogramm // Völkischer Beobachter (Berlin). - 1944. - 15. November // BA, R 6/72, Bl. 56.*

⁶⁵⁵*Ost-Btl. 630. Ordensverleihungen: Vorschläge und Richtlinien, v. 1.2.-16.8.1944 // BA, RH 58/117; Ost-Btl. 630. Vorschlagslisten.-Verwundetenabzeichen, Tapferkeitsauszeichnungen für Angehörige der Ostvölker u. a. // BA, RH 58/88.*

одним із перших був нагороджений поручник (лейтенант) батальйону "Нахтігаль" Юрій Лолатинський у серпні 1941 р. й одним із останніх у квітні 1945 р. - командир протитанкової бригади "Вільна Україна" (водночас командир другої дивізії УНА) полковник П. Дяченко. Б. Камінський отримав 8 різних медалей, нагород та відзначень, у тому числі Залізні хрести 2 і 1 -го класів. За стійкість у боях проти радянських партизанів у районі Неман-Навагрудак у Білорусі від 4 до 7 червня 1944 р. Т. Доманов був нагороджений Залізним хрестом 2-го класу, наприкінці місяця йому присвоєно звання полковника, а у грудні того ж року - генерал-майора й усього до кінця німецько-радянської війни нагороджено сімома різними німецькими відзначеннями. С. Краснова відзначено трьома німецькими орденами і йому присвоєно військове звання генерал-майора німецької армії. За бої проти радянських військ і допомогу прориву 3000 німецьких вояків та шпиталів й 7000 оточенців у Білорусі отаман Т. Доманов та командир 7-го Терського козацького полку майор Г. Назиков були нагороджені Залізними хрестами 1-го класу, а 286 козаків отримали Відзначення за хоробрість для представників східних народів⁶⁵⁶.

Про успіхи іноземних військовослужбовців свідчить також те, що багато їх офіцерів отримали одну з найвищих тогочасних німецьких військових нагород - Лицарський хрест Залізного хреста. Усього ним були нагороджені 7293 осіб, у тому числі 3 данців, 3 голландців, 3 французів (ваффен-унтершарфюрер Ежен Валло та ваффен-обершарфюрер Франсуа Аполло за хоробрість в протитанкових діях й Анрі Жозеф Фене 29 квітня 1945 р.), 12 латвійців (у тому числі в 15-й дивізії ваффен-штанدارтенфюрер Карліс Аператс, штурмбанфюрер Еріх Вульф, ваффен-унтершарфюрер Карліс Сенбергс та німецький командир, уродженець Фландрії ваффен-оберфюрер Адольфе Акс, і у 19-й дивізії ваффен-оберштурмбанфюрер Н. Галдінш і ваффен-оберштурмбанфюрер Вольдемаре Райнголдс)⁶⁵⁷. Лицарським хрестом теж були нагороджені чотири естонці, зокрема, два полкові командири естонської дивізії Ваффен-СС: командир 45-го полку СС ваффен-оберштурмбанфюрер Г. Рііпалу і командир 46-го полку СС ваффен-оберштурмбанфюрер (згодом ваффен-штанدارтенфюрер) А. Ребане (якого за бойові перемоги його вояки називали "естонським Роммелем" і якого 5 травня 1945 р. нагороджено "Дубовим листям" до Лицарського хреста), а також ваффен-унтершарфюрер Г. Нугісекс. Хоробрість 19-ї латвійської дивізії була 14 разів відзначена у рапортах командування Вермахту і її вояками були 10 із 12-х латвійських військовослужбовців, нагороджених Лицарськими хрестами, у тому числі Роберте Анканс (Ancans), який зі своєю частиною в піхотних атаках у Курляндії знищив 12 радянських танків⁶⁵⁸. За твердженням німецького дослідника Ф. В. Нойлена, латвійські дивізії, хоча й пережили значні моральні та воєнні кризи, за бойовими якостями належали до кращих іноземних з'єднань військ СС⁶⁵⁹.

З іноземних дивізій Ваффен-СС "на першому місці" серед нагороджених Лицарським хрестом була 5-та танкова дивізія СС "Вікінг" (55 нагороджених) та 11-та Добровольча танково-гренадерська дивізія СС "Нордланд" (25 Лицарських хрестів). Однак більшістю нагороджених в них були німці (райхедойче), а не іноземці. У козацькому корпусі військ СС до того ж більшість кавалерів цієї нагороди взагалі отримали її ще до вступу до козацької дивізії, а саме командир 5-го ескадрону швидкого дивізіону № 123 Гюнтер Амелюнг (Amelung) 15 січня 1943 р., полковник Карл Вальрад принц ну Сальм-Горстмар -19 лютого

⁶⁵⁶ Чуев С. Проклятые солдаты... -С. 152.

⁶⁵⁷ Там же. - С.423; *Agte P. Europas Freiwillige der Waffen-SS / Patrik Agte.* - Osnabrück: Munin Verlag 2000. - S. 202-299.

⁶⁵⁸ Pressebericht über den Einsatz von Freiwilligen-Verbänden an den Fronten über Auszeichnung verdienter Freiwilliger, 1943-1945. Bd.II: Esten; Bd.10: Letten // BA, R 6/591; R 6/590. ⁶⁵⁹ Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 292.

1942 р., майор Еріх Діненталь за два роки до вступу до козацької дивізії (14 січня 1941 р.), ротмістр Кай Лянґфельдт (Kay Langfeldt) 18 травня 1943 р., майор Ганс Юрген Шрайбер (Schreiber) - 3 січня 1943 р., а Г. Паннвітц - 4 вересня 1941 р. та полковник Г. Вольф - 13 липня 1940 р. (останні двоє крім того у 1942 р. були нагороджені Дубовим листям до Лицарського хреста). Безпосередньо в козацькому корпусі цю нагороду отримали тільки кілька німецьких офіцерів у 1945 р., у тому числі 13 січня командир Козацького гренадерського полку № 360 (фортечного) полковник Е. Рентельн та 30 квітня командир 1-го ескадрону Кубанського козацького кавалерійського полку № 4 майор Франц-Вільгельм Мах. Зокрема, Е. Рентельн був нагороджений за спорудження і успішне утримування позицій очолюваним ним полком на Західному фронті, а Ф.-В.Мах - за мабуть єдину відому у роки Другої світової війни раптову нічну атаку кавалерійського підрозділу в повному складі (здійснену в ніч з 22 на 23 березня 1945 р. проти болгарських артилерійських позицій, унаслідок якої військовослужбовці супротивника не встигли застосувати артилерію й у результаті чого захоплено понад 400 військовополонених - удвічі більше від учасників атаки)⁶⁶⁰. Ще менше нагороджених німецьким Лицарським хрестом німців було в інших дивізіях, укомплектованих із жителів окупованих східних територій. Наприклад, у 20-й естонській дивізії Лицарським хрестом були нагороджені кілька вищих німецьких командирів, зокрема 8 березня 1945 р. командир дивізії Ф. Аугсбергер і командир протитанкового дивізіону СС № 20 штурмбанфюрер СС Бернгард Лянґгорст (Langhorst)*.

На думку німецького дослідника Б. Вегенера, "расово-політична" градація інонаціональних дивізій Ваффен-СС на "кращі Германські" й "менше вартісні негерманські" й викликані цим різні підходи й критерії політики щодо цих формувань кардинальним чином вплинули на різний ступінь боєздатності їх вояків. Якщо Германські мали широкі права, привілеї і перспективу бути елітою Райху, вояки "останньої хвилі призову" до негерманських дивізій у 1944 р. були завербовані переважно примусово й не мали ідеалів, за які вважали доцільним виявляти особливу хоробрість чи жертвувати своїм життям. Як наслідок такої ситуації іноземці не хотіли вмирати за Райх й серед іншого з цієї причини 55 % від загальної кількості Лицарських хрестів, якими було нагороджено багатьох службовців СС і поліції, отримали німецькі вояки чотирьох Германських дивізій військ СС⁶⁶¹.

Окремі німецькі командири в деяких інших інонаціональних військових частинах Вермахту також були нагороджені Лицарськими хрестами Залізного хреста. Цим орденом були нагороджені командири або офіцери Східного батальйону № 439, Східного батальйону № 658 (естонського), Східного артилерійського дивізіону № 621. Найвідомішим із них був командир Східного артилерійського дивізіону № 621 гауптман Зіґфрід

⁶⁶⁰*Richter K. Ch. Die Geschichte der deutschen Kavallerie 1919-1945 / Klaus Christian Richter. - Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1978. - S. 234.*

* Подібна ситуація з нагородженням орденами Вермахту німців та іноземців склалася в інших з'єднаннях ЗС Німеччини, сформованих із жителів окупованого Сходу Європи. Наприклад, у козацькому корпусі Ваффен-СС тільки шість офіцерів були нагороджені Німецьким хрестом у золоті, у тому числі обер-лейтенант Ебергард фон Браш 17 серпня 1944 р. підполковник Гаймерт Фрайгерр фон Нолькен 25 серпня 1944 р., ротмістр Оттокар фон Рольф 1 лютого 1945 р., майор Георг Бреннер 11 лютого 1945 р., полковник Ганс-герт фон Бат 8 лютого 1945 р. і полковник Г. Й. Шульц - 25 березня 1945 р. Цим орденом були нагороджені представники вищого німецького кадрового складу, а саме командири Східних військ спецпризначення № 700 та 704, Східного батальйону № 667, Азербайджанських піхотних батальйонів № 804 та 1/111, азербайджанського батальйону полку "Берґманн". Водночас цю нагороду отримало небагато вихідців із СРСР (відомо, що в естонській дивізії нею був нагороджений тільки один естонець - ваффен-оберштурмфюрер Гандо Руус).

⁶⁶¹*Wegner B. Hitlers Politische Soldaten... - S. 280-282.*

Кайлінг (Keiling), нагороджений цим орденом за те, що під час відступу з Франції його артдивізіон уможливив відступ своєму корпусові без втрату людей⁶⁶². Для командування Вермахту факт того, що багатьох німецьких командирів іноземних формувань нагородили Лицарськими хрестами та іншими почесними відзначеннями, був доказом їх фахової компетентності як військових діячів, а для іноземних вояків невелика кількість нагороджених із них - проявом недооцінки їх бойових якостей і дискримінаційного становища.

Справжня ціна участі в бойових діях іноземних військових формувань ЗС Німеччини була дуже високою - десятки тисяч загиблих, багато тисяч поранених і людей, які пропали безвісти. Збільшення чисельності іноземців у ЗС Німеччини в останні півроку німецько-радянської війни зумовило і збільшення їх втрат⁶⁶³. Втрати залучених до бойових дій іноземців склали у середньому третину їх вояцького складу вбитими та пораненими насамперед з мешканців окупованих Райхом земель. Типовим прикладом може бути Люксембург, проголошений частиною Райху в серпні 1942 р., після чого всіх чоловіків-люксембуржців призовного віку зобов'язано служити у Вермахті й усі призовники 1920-1926 рр. народження були рекрутовані до німецького війська. Від серпня 1942 р. до кінця 1944 р. Люксембург дав для німецьких формувань 12035 чоловіків, з яких 2752 загинули в бойових діях, померли від поранень або пропали безвісти; інші 1500 були важко поранені або стали інвалідами й 3516 дезертирували. Оскільки нацисти вважали Люксембург невід'ємною частиною Райху, не створено жодного люксембурзького легіону й люксембурзькі добровольці та призовники служили упродовж Другої світової війни у різних частинах сухопутних військ, Люфтваффе, ВМФ Німеччини та військ СС без будь-якого визнання їх національної приналежності⁶⁶⁴. Втрати представників інших західноєвропейських народів, яким Гітлер довіряв більше, ніж східноєвропейцям і яких скеровував на фронт частіше, були ще більшими. Наприклад, з понад 7500 військовослужбовців французької дивізії Ваффен-СС на 8 травня 1945 р. у складі цього формування залишилося тільки 2046 осіб або менше третини від його вояцького складу. До того ж часу на німецькому боці загинуло майже 10000 голландців. Після збільшення чисельності деяких фронтових формацій у 2 рази їх втрати зросли у 2,5 рази: наприклад, від серпня 1941 р. до кінця квітня 1945 р. фламандський легіон втратив 1337 вбитими і 1076 пораненими, з того 162 і 352 у 1941-1943 рр. і відповідно 1175 і 724 у 1944-1945 рр.⁶⁶⁵. З 5000 норвежців, які служили у Ваффен-СС, приблизно 750 загинули, що склало приблизно 10 % від загальної кількості усіх норвежців, які воювали на боці Райху, з 6000 данців 3000 загинули або пропали безвісти, що склало 50 % від загальної кількості данців у Ваффен-СС⁶⁶⁶, з 300 шведів - 45 осіб або майже 7 % від загальної кількості, з 1500 фінів - 256 осіб або 17 %⁶⁶⁷.

Від Сталінградської битви використання вихідців із СРСР у бойових діях проти радянських партизанів на окупованих східних територіях і від осені 1943 р. проти збройних формувань національних рухів опору в окупованих країнах Південно-Східної та Західної Європи значно зросло. Зросла й кількість людських втрат. Динаміка збільшення

⁶⁶²*Köstring E.* Erfahrungen..., В1.42, 35, 41, 46¹⁸.

⁶⁶³ВА, RH 2 - ОКН, Organisationsabteilung. Einsatz und Verluste der fremdvölkische Verbände und Kriegsgefangene.

⁶⁶⁴*Littlejohn D.* Foreign Legions... -Vol. 2. - P. 163.

⁶⁶⁵*Neulen H.* W.An deutscher Seite... - S. 63, 89-90.

⁶⁶⁶Детальніше див.: *Steffen W.* Dänische Freiwillige in der Waffen-SS / *Werther Steffen.* - Berlin: WBV, 2004.

⁶⁶⁷Див.: *Rikmenspoel M. J.* Waffen-SS: The Encyclopedia / *Mark J. Rikmenspoel.* - Garden City, NY: Military Book Club, 2002.

кількості загиблих залежала від наступу радянських військ. Від середини 1943 р. напередодні й під час наступу радянських військ активізувалися дії радянських партизанських загонів у тилу німецьких військ, унаслідок чого українські та інші частини зазнали особливо значних втрат⁶⁶⁸. В іноземних дивізіях німецьких військ основних втрат зазнавав ненімецький особовий склад, тоді як втрати ненімецького старшинського та підстаршинського складу обчислювали у десятках, а німецького молодшого та старшого офіцерського складу - в одиницях. Наприклад, козацька дивізія Г. Паннівтіца приблизно за рік - від жовтня 1943 р. до жовтня 1944 р. - втратила майже 1/4 свого складу (не враховуючи дезертирів, звільнених і засуджених до смерті воєнно-польовими судами), зокрема 2386 вояків, з яких 1485 вояків полягли у бойових діях і 901-го поранено⁶⁶⁹.

Серед інонаціональних дивізій Ваффен-СС, укомплектованих зі східноєвропейців, за віковими показниками серед убитих переважали молоді юнаки, які не мали фронтового досвіду⁶⁷⁰. Їх втрати склали тисячі осіб після відкриття Другого фронту західними союзними країнами антигітлерівської коаліції. Тільки улітку 1944 р. були майже дощенту розбиті 15-та латвійська та 14-та українська дивізії військ СС, кожна з яких втратила 2/3 свого вояцького складу вбитими, пораненими і такими, котрі пропали безвісти (приблизно до 7000 вояків кожна або разом до 14000 вояків). Утім, для іноземних дивізій Ваффен-СС були характерними різні категорії та динаміка людських втрат. У 15-й латвійській дивізії, наприклад, була зафіксована відносно невелика кількість загиблих, значно більша кількість поранених і таких, яких вважали пропалими безвісти (більшість з них перейшли у ліси, де вони стали основою антибільшовицьких партизанських формувань). Наприклад, в артилерійському полку від 10 до 13 липня 1944 р. 7 вбито поблизу с Соколово, 35 поранено поблизу с. Красное і 14 пропало безвісти у місцевостях Міхеєва та Філево, від 8 до 16 жовтня поблизу Дзуксте - 17 вбито, 65 поранено поблизу Лестене і 8 пропало безвісти поблизу місцевості Вілкі, а від 22 січня до 12 березня 1945 р. - 33 вбито поблизу Валлахзее й 124 пропали безвісти поблизу місцевостей Пусчов та Ляндек. Натомість у 30-й дивізії (російській № 2) більше військовослужбовців дезертувало, ніж загинуло чи поранено (хоча офіційно дезертирів вважали пропалими безвісти). У її підрозділах на кількох убитих припадало кілька поранених і водночас кілька десятків осіб, які пропали безвісти (значна частина з яких, очевидно, перейшли на бік західних альянтів, розраховуючи на "милість переможців"). Наприклад, згідно з офіційними статистичними даними втрат дивізії, у Гренадерському полку Ваффен-СС № 75 (російському № 4) 22 листопада під Фрізе в Ельзасі було 6 вбитих, 21 поранений і 30 пропали безвісти, 3 грудня 1944 р. у місцевості Вогеци зафіксовано 1 вбитого, 7 поранених і 25 пропалих безвісти. Водночас у Гренадерському полку Ваффен-СС № 76 (російському № 5) 20 листопада у місцевості Альткірх (Верхній Ельзас) зафіксовано 7 вбитих, 5 поранених і 72 пропалих безвісти,

⁶⁶⁸Bfh. HG.Süd/I a, Anlagenband 61, Juni - September 1943: Tabellar. Zusammenstellung d. Verluste der Partisanen, d. ukrainischen und anderen einheimischen Truppen nach Daten u. Einheiten // IfZ, MA -487; NA, T-501, roll 32, fr. 000793-001013; Bericht Major Mayer-Mader v. 15.12.1943: Bisheriger Einsatz u. weiterer Ausbau v. Turk-Einheiten // IfZ, MA-366; NA, T-175, roll 166, fr. 009895-009898; Tabelle Desertion bei Freiwilligenverbänden // IfZ, MA 540, fr. 001149.

⁶⁶⁹Kosaken. Verluste in der Zeit vom 1.10.1943 bis 31.10.1944 ohne Überläufer, Ausgeschlossene, Erschossene und Kranke // NA, T-454, roll 38, fr. 001126.

⁶⁷⁰Див. листки пропалих безвісти та вбитих слов'ян у Ваффен-СС: Т. 1 (А-В); Т. 2 (В-З) // ЦДАВО України, ф. 4399 - Управління комплектування військ СС, м. Прага (Чехія). 1941-44, оп. 1, спр. 1; спр. 2. Про інші втрати див.: *Fleischer W., Eisermann R.* Das letzte Jahr der Waffen SS. Mai 1944 -Mai 1945 / *W. Fleischer, R. Eisermann.* - Friedberg: Podzun-Pallas, 1997.

26 листопада у частині, розміщеній поблизу місцевості Баллерсдорф - 1 вбитий, 3 поранених і 107 пропалих безвісти, а у розвідувальному дивізіоні цієї ж дивізії 27 листопада 89 осіб зареєстровано такими, які пропали безвісти⁶⁷¹.

Хоча більшість батальйонів Добровольчих з'єднань брали участь у воєнних діях до останніх тижнів війни, кілька десятків з них втратили більшість своїх вояків або були повністю знищені у боях. Тотальних втрат, наприклад, зазнали деякі кавказькі та тюркські частини. Після висадки англо-американського десанту у Франції під час боїв були розбиті грузинські батальйони № 795-798, П/4 та 1/9, азербайджанський № 807, північнокавказький № 800, а північнокавказькі батальйони № 83 5 і 836 втратили 30[^]-5 % вояцького складу⁶⁷². Великих втрат зазнали також німецькі з'єднання Вермахту, інтернаціональні за національним складом допоміжного вояцького персоналу (хоча деякі перейшли до інших формувань або дезертирували). На 1 січня 1945 р. у 232-й піхотній дивізії служили 464 вихідці з СРСР, у тому числі 361 росіянин, 71 українець, 2 вірмен, 1 азербайджанець, 5 північних кавказців, 12 туркестанців, 12 волзьких татар⁶⁷³. На 1 квітня 1945 р. у цій же дивізії залишилося на 1/3 менше "нацменів", зокрема тільки 322, у тому числі 98 колишніх військовополонених. Серед них - 209 росіян, 37 українців; втрати незначною мірою компенсовано за рахунок того, що до дивізії зараховано 48 білорусів і 10 туркестанців, 3 азербайджанців і 2 італійців⁶⁷⁴.

Неоднакові втрати різних іноземних формувань ЗС Німеччини були зумовлені тим, що одним із них німецькі інстанції довіряли більше й частіше залучали їх до кровопролитних бойових дій, іншим - менше й скеровували їх до виконання вартової служби в тилу, а тому їх втрати не були відчутними. Особливо це стосувалося будівельних батальйонів та сотень СВН, котрі як правило, не використовували у фронтових діях. Найвищу ціну участі в бойових діях на боці Вермахту заплатили туркестанці й кавказці, відповідно 67000 і 50000 яких загинули переважно під час бойових дій на фронті⁶⁷⁵. Водночас російські підрозділи, частини та з'єднання втратили менше своїх бійців, оскільки їх залучали здебільшого до протипартизанських дій, в яких були менші втрати, ніж на фронті. Як наслідок цього з російських з'єднань Вермахту найбільших втрат зазнав РОК, з 17090 бійців якого загальні втрати до кінця війни сягнули 11506 осіб⁶⁷⁶.

Відсоток загиблих представників певного народу на боці Райху був зумовлений кількістю завербованих осіб конкретної національності. Зокрема, якщо серед вояків з країн Балтії за чисельністю на першому місці були латвійці, на другому - естонці й на третьому - литовці, таким же було співвідношення втрат представників цих націй у бойових діях. Усього у бойових діях проти ЧА у різних військових формуваннях на боці ЗС Німеччини загинуло приблизно 66000 представників балтійських народів або 30 % від загальної кількості балтійців, які воювали на користь Райху. Серед них було до 50000 латвійців (майже 50 % від загальної кількості латвійців, які воювали на боці

⁶⁷¹15. Waffen-Grenadier-Division der SS (lett.Nr. 1); 30.Waffen-Grenadier-Div. d.SS (russ.Nr.2) // DDSt.

⁶⁷²Jeloschek A., Richter F., Schütte E., Semmler J. Freiwillige vom Kaukasus... - S. 290-291.

⁶⁷³232.Infanterie-Division. Abt.IIb Az. Frw./44. O.U., den 4.Januar 1945. Betr.: Volkstumsmässige Aufschlüsselung der Freiwilligen // BA, RH 20-14/67, Bl. 2.

⁶⁷⁴Generalkommando LI.Geb.A.K. Ia/T Nr.41/45 geh. Geheim. K.Gef.Std., den 12.4.1945. Betr.: Volkstumsmässige Aufschlüsselung der Freiwilligen aus dem Osten (Hilfswillige) in deutschen Einheiten. An Oberkommando 14; 232.Inf Div. Abt.IIb Az.Frw/45. O.U., den 5.4.1945. Betr.: Volkstumsmässige Aufschlüsselung der Freiwilligen aus dem Osten (Hilfswillige) in deutschen Einheiten. Dem Gen.Kdo.LI.Geb.A.K. // BA, RH 20-14/67.

⁶⁷⁵Neulen H. W. An deutscher Seite... - S. 333.

⁶⁷⁶Окороков А.В. Антисоветские воинские формирования... - С. 53.

Вермахту), щонайменше 13000 естонців або приблизно 20 % від 70000 естонців, які воювали на боці Німеччини (на сьогодні точно поіменно ідентифіковано 6666 естонців, котрі у роки німецько-радянської війни загинули у боротьбі проти СРСР⁶⁷⁷). Якщо у ЧА і проти неї спільно з німецькими підрозділами воювала майже однакова кількість латвійців (приблизно по 100000 осіб), у бойових діях у лавах ЧА з них загинуло 11600 латвійців, тобто приблизно 12 % або утричі менше, ніж 50000 їх співвітчизників, котрі втратили життя на німецькій активній та допоміжній військовій та поліційній службі. Натомість у роки війни на боці СРСР загинуло значно більше естонців та литовців, ніж на боці Райху. За роки війни з 70000 естонців у бойових діях на боці країн Вісі загинуло 14600 осіб (у тому числі кілька сотень у складі ЗС Фінляндії) у той час, коли з 33000 мобілізованих до ЧА їх співвітчизників загинули 21200 естонців або понад 15000 осіб, у тому числі більшість з них на фронті й кілька тисяч від виснаження, бомбардувань або з інших причин у "робочих батальйонах" в тилу. Водночас на боці Райху загинуло понад 3000 литовців (приблизно 10 % від загальної кількості литовців, які воювали на боці Німеччини - переважно в лавах охоронних батальйонів за межами Литви або під час оборонних дій проти наступу ЧА на територію литовських земель), тоді як у лавах ЧА в боях полягли 11600 литовців⁶⁷⁸.

Комплексні невідшкодовані втрати (загиблі) й санітарні втрати (поранені) цих формацій відзеркалювали загальне становище німецьких військ на фронтах; найбільше їх припало на січень-квітень 1945 р. Однак назвати навіть приблизну кількість загиблих іноземців у ЗС Німеччини - доволі складна проблема. Особливо це стосується статистики тилових та обслуговуючих частин і підрозділів, а також поліційних та інших воєнізованих формувань. У штабних донесеннях відділу обліку персональних втрат ОКВ немає даних про загальні втрати так званих "допоміжних добровольців" та військових формувань Німеччини з представників народів Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії, які до війни проживали на територіях, що перебували у складі СРСР (російських, українських, балтійських, тюркських та інших). З огляду на відсутність у ЗС Німеччини загального статистичного обліку людських втрат за національною ознакою вихідців із приєднаних до СРСР у різний час територій про ці втрати можна говорити лише на підставі зіставлення непрямих даних, уривчастих зведень німецьких штабів, споминів тощо. Згідно з попередніми підрахунками дослідників можна тільки стверджувати, що всі добровольчі формування Вермахту та військ СС чисельністю 1000000 осіб (у тому числі мусульманські, російські, українські, балтійські) за роки війни втратили приблизно 215000 осіб, або 21,5 % від свого загального складу⁶⁷⁹.

Закінчення війни дало змогу німецьким політичним та військовим діячам з'ясувати основні помилки, що гальмували ефективне використання усіх іноземних формувань і особливо формацій ЗС Німеччини, укомплектованих із мешканців територій, що на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР. О. Бройтігам наголошував, що "добрі військові результати без відповідного політичного керівництва урешті-решт не могли призвести до жодного успіху" й констатував: "Трагедією Східної кампанії було те, ще вище німецьке керівництво не видавало ясних політичних вказівок, а саме, що Гітлер дотримувався заздалегідь хибної, навіть фатальної думки, що у війні політика має бути

⁶⁷⁷Див.: *Kurgwel A., Lindmäe H. "Pro Patria": Teises maailmasõjas langenud Eesti vabodusvõitlejaile / AleksKurgwel, Herbert Lindmäe. - Tartu, 1998.*

⁶⁷⁸*Hannes W. Estonian National Units... - P. 186; Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование / [Под общей редакцией канд. воен. наук, проф. АВН ген.-полк. Г. Ф. Кривошеева]. - М.: Олма-Пресс, 2001. - С. 238.*

⁶⁷⁹Гриф секретности снят... - С. 392.

в стані спокою і політичні проблеми потрібно вирішувати щойно після перемоги"⁶⁸⁰. Е. Кестрінг як один із найавторитетніших німецьких генералів, котрий мав досвід роботи з військовими частинами, укомплектованими з представників східних народів, вважав помилкою те, що їхні політичні представництва не були визнані відразу після їх створення. На його думку, основне, що було необхідне для вояків східних формувань - "добре командування товаришами з власного народу, добре озброєння, навчання, справедливе поводження з солдатами та їх співвітчизниками на окупованих територіях"⁶⁸¹. У процесі творення й залучення до бойових дій цих формацій, з його слів, німецьке командування зіткнулося з багатьма проблемами та помилками, головними з яких були такі: " 1. Було мало розуміння і підтримки програми [творення і використання іноземних збройних формувань] серед вищих владних органів. 2. Програмі бракувало підтримки далекосяжними політичними цілями. Ці народи не знали, за що вони воюють за винятком того, що було в словах їх присяги - "добровольць для боротьби проти більшовизму". 3. ... Весь кадровий персонал повинен був пройти спеціальні вишкільні курси. Представників східних народів не підвищували у ступенях і це погіршувало їх мораль. 4. Нацистська пропаганда "вищої раси" створила надзвичайні труднощі під час навчання, трактування та командування усіх типів Східних військ. Німців, яких скеровували до цієї служби, потрібно було перенавчати. 5. Російські бойові частини (очевидно, йдеться про усі східні формації - А. Б.) отримували гірше озброєння, спорядження і вишкіл. 6. Через вказані вище труднощі бойова вартість східних частин була низькою"⁶⁸².

Генерал-лейтенант Р. Гайгендорфф вважав, що численні помилки у ставленні німецьких командирів до інонаціональних військовослужбовців були зумовлені "частіше через брак розуміння, ніж через погану волю": "На жаль, позиція багатьох німецьких установ та окремих осіб здебільшого поза Добровольчими з'єднаннями щодо наших східних добровольців до самого кінця була цілком помилковою. Вони (німецькі чиновники - А. Б.) вбачали в них колишніх військовополонених, для яких щастям є можливість боротися [разом] з нами, замість того, щоб визнати, що їх важке становище змусило їх долю зв'язати з нашою ". Ціна цього була занадто велика для вояків східних формувань: "Для нас вони спалили усі мости між собою, Батьківщиною і родиною, минулим і майбутнім без нашої остаточної перемоги. Пожертвані здоров'я і тисячі життів". Гайгендорфф підсумував, що німецькі інстанції шляхом переконання мали викликати враження у вояків Східних військ, що вони воюють на боці саме тієї країни, яка підтримує їхні прагнення. Він вважав хибним, що Німеччина не окреслила "нові обриси східного простору", аби спонукати цих військовослужбовців-іноземців "шляхом переконання стояти на правильному боці", оскільки "моральне переконання усупереч власній недовірі не дозволять зрадити навіть у кризових ситуаціях". "Любов до чогось надихає більше, ніж ненависть проти чогось. На жаль, наше політичне керівництво у 1941-1944 рр. не було готовим ясно сказати, чого ми хочемо на східному просторі"⁶⁸³.

Наприкінці німецько-радянської війни ще відчутнішим порівняно з попередніми роками був відступ від політичної лінії, запровадженої А. Гітлером на Сході Європи на початку цієї війни. Урядові кола Німеччини урешті-решт наважилися визнати національні комітети східноєвропейських, кавказьких та середньоазійських народів

⁶⁸⁰Bräutigam O. Erfahrungen..., Bl. 19-20.

⁶⁸¹Köstring E. Erfahrungen..., Bl. 45, 48.

⁶⁸²Debriefing of General Koestring. - Washington, D.C.: Department of the Army, 3 November 1948 (No MSC-035). - P. 8-11 // NA.

⁶⁸³Heyendorff R. v. Führung fremden Volkstums..., Bl. 22, 29, 37.

національними представництвами зі статусом, наближеним до статусу еміграційних урядів і погодилися визнати частину російських і українських збройних формацій - принаймні номінально й радше у пропаганді - складовими частинами союзних армій. У цей період Третій Райх наслідував дії Японії та СРСР, що визнавали національні комітети та уряди і формували національні армії з представників окремих народів відповідно Азії та Європи. Однак навіть напередодні воєнно-політичної катастрофи вище керівництво Райху виявило стриманість щодо підтримки державницьких прагнень, задекларованих національними репрезентаціями, і не брало на себе зобов'язань, що суперечили основним ідеологічним та політичним доктринам НСДАП або йшли врозріз із практичною політикою, яку нацистська Німеччина втілювала щодо окупованих східних областей. В офіційних листах вищих посадових осіб Райху до керівників національних представництв не було жодного слова про будь-яке зобов'язання цієї країни, спрямоване на відбудову незалежних держав Сходу Європи, Кавказу та Середньої Азії, чи про те, що декларації новостворених презентацій східноєвропейських, кавказьких та середньо-азійських народів мають будь-який зобов'язуючий характер для уряду Райху. Вжиті різними політичним та військовими установами заходи щодо покращення становища іноземних вояків на боці ЗС Німеччини й розпочате формування великих іноземних з'єднань мали тільки символічно-пропагандистський характер, оскільки були зроблені занадто пізно, щоб вони могли мати суттєвий вплив на розвиток тогочасних політичних подій або зміну співвідношення сил основних воюючих країн.

6.2. ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ ЩОДО ПОЛОНЕНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ІНОЗЕМНИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК

6.2.1. Покарання в СРСР

Наприкінці й після закінчення Другої світової війни у політиці держав, що були союзниками по антигітлерівській коаліції, простежувалася чітка позиція негативного ставлення до захоплених у полон вояків іноземних формувань ЗС Німеччини, яких без належних правових підстав тільки з політичних міркувань трактували майже як воєнних злочинців. Згадані країни керувалися рішенням Потсдамської конференції про денацифікацію зважаючи на те, що Третій Райх прагнув завоювати "життєвий простір", вдаючись до масових вбивств представників різних етнічних груп, руйнування населених пунктів, каральних операцій як помсти за дії партизанів тощо. У контексті осуду нацистських злочинів країнам антигітлерівської коаліції якийсь час видавалося доцільним вважати злочинними усі організації, що перебували на службі цього режиму та сприяли реалізації його завойовницьких цілей. Головними злочинними організаціями після структур НСДАП вважали інстанції СС. Це стало підставою для того, щоб трактувати як злочинні іноземні військові формування, більшість яких наприкінці війни перебравли у своє підпорядкування війська СС. На військовослужбовців частин Вермахту формально нібито очікував менш суворий режим, ніж тих вояків, котрі, за переконанням переможців, були більше інфільтровані нацистською ідеологією й пропагандою, ніж вояки Вермахту. Відносно толерантне (або менш суворе залежно від обставин) ставлення очікувало переважно тих із них, які переходили на бік СРСР або його союзників і особливо суворе - захоплених у полон під час бойових дій або причетних до воєнних злочинів. Західні альянти і Радянський Союз домовилися, що між ними буде здійснено взаємний обмін і вони забезпечать повернення на Батьківщину

(репатріацію) громадян країн-союзників і визначили, що самі каратимуть своїх громадян, котрі воювали на боці ворога, а також виробили власні підходи в ставленні до вояків інонаціональних збройних формацій німецького війська.

Офіційна лінія політики Радянського Союзу щодо вояків інонаціональних формувань німецьких військ з "підрадянського простору" передбачала їх юридичну відповідальність за порушення ст.133 конституції СРСР 1936 р. (згідно з якою "зрада Батьківщини, порушення присяги, перехід на бік ворога" трактувались як "найважче злочиння"). Підписаний 19 квітня 1943 р. на підставі прийнятої тоді ж постанови По-літбюро ЦК ВКП (б) Указ Президії Верховної Ради СРСР, що не був опублікований, запровадив покарання з формулюванням "каторжна праця [*каторжныеработы*]" для "пособників окупантів" (під цю категорію підпадали й іноземні вояки німецьких військ, котрі були громадянами СРСР) терміном від 10 до 20 років, до яких мали засуджувати Військово-польові суди⁶⁸⁴. Загальні принципи репресій проти усіх, хто служив у збройних формуваннях на боці Німеччини, були сформульовані у спільній директиві керівників НКВС і НКДБ СРСР Л. Берії та В. Меркулова № 494/94 від 11 жовтня 1943 р. наркомам внутрішніх справ і держбезпеки союзних й автономних республік, начальникам управлінь цих відомств і начальникові управління військ НКВС з охорони тилу ЧА. Згідно з нею передовсім мали бути заарештовані усі офіцери цих формувань, а також усі ті їх військовослужбовці, які були перебіжчиками з ЧА, брали участь в каральних акціях проти цивільного населення, й співпрацювали з німецькими розвідувальними та поліційними органами. У ній також наказано заарештовувати "колишніх військовослужбовців Червоної Армії, які перебігли на бік супротивника або добровільно здалися у полон, зрадили Батьківщині, а згодом поступили на службу до поліції, «Народної охорони», «Народної міліції», «РОА», «Національних легіонів» та інших подібних організацій, створених німецько-фашистськими загарбниками". Полонених Вермахтом червоноармійців, звільнених з полону, наказано "скеровувати до спеціальних таборів НКВС для фільтрації у порядку, встановленому для осіб, які вийшли з оточення й перебували у полоні в німців". Водночас під постійним наглядом НКДБ мали опинитися неповнолітні вояки, зокрема з юнацьких відділів 111Ю і ВПС Німеччини: "Осіб непризовного віку цих же категорій як німецько-фашистських пособників, котрі не підлягають арештові згідно з пунктами 1 і 2 даної директиви, органами НКДБ брати на облік і під спостереження"⁶⁸⁵.

Подібні директиви видано у кожному випадку окремо щодо вояків різних формацій ЗС Німеччини, яких в СРСР вважали громадянами цієї країни. Наприклад, 30 серпня 1944 р. народний комісар держбезпеки УРСР Сергій Савченко і прокурор УРСР спеціальним листом начальникам управлінь НКДБ і прокурорам західних областей України розтлумачили, як кваліфікувати діяльність українських вояків 14-ї дивізії Ваффен-СС: "У зв'язку із запитами щодо порядку притягнення до відповідальності учасників «галицької дивізії СС», створеної німцями для боротьби проти радянської держави, роз'яснюємо: оскільки ця дивізія формувалася з добровольців, громадян СРСР, ці особи, вступаючи до цієї дивізії і, беручи у ній участь у боротьбі проти радянського народу, тим самим

⁶⁸⁴П 40/112. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) 19.04.1943 "О мерах наказания для немецко-фашистских злодеев, виновных в убийствах и истязаниях советского гражданского населения и пленных красноармейцев, для шпионов, изменников Родины из числа советских граждан и их пособников" // РГАНИ, ф. 89, пер. 73, д. 153, л. 1-5; *Волкогоное Д.* Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. В 2-х книгах / *Дмитрий Волкогонов.* - Кн. П. Ч. 2. - М.: Издательство АПН, 1989. - С. 57.

⁶⁸⁵*Дюкое А.* Миф о геноциде. Репрессии советских властей в Эстонии (1940-1953) / *Александр Дюкое.* - М.: Алексей Яковлев, 2007. - С. 122.

перейшли на бік ворога - зрадили Батьківщині. Учасників цієї дивізії, які залишилися на території СРСР після вигнання німецьких окупантів, потрібно репресувати. Злочини їх кваліфікувати за ст 54.1 а або 54.1 б КК УРСР"⁶⁸⁶.

Утім, крім офіційної лінії політики Радянського Союзу, на практиці у ставленні червоноармійців до вояків іноземних формувань ЗС Німеччини з колишніх бійців ЧА були доволі поширеними у різних формах вияви негативних емоцій, котрі були настільки масовими, що, безсумнівно, не могли відбуватися без відома керівників радянських політичних та військових інстанцій. Випадки емоційного самосуду радянських солдатів над військовослужбовцями інонаціональних формувань ЗС Німеччини, укомплектованих із громадян СРСР, набули масового характеру протягом останнього року війни. Багато колишніх радянських бійців, які воювали на боці Німеччини під м. Корсунь-Шевченківський, потрапили в полон і були розстріляні на місці⁶⁸⁷. У рапорті відділу розвідки ГА "Північна Україна" від 30 червня 1944 р. констатовано: "Добровольці, які опинилися в полоні у Тернополі, відразу ж на місці були розстріляні"⁶⁸⁸. Сотні полонених, котрі перебували на німецькій службі, розстріляно у с Пенное у Білорусі⁶⁸⁹. 2 жовтня у повідомленні поліції безпеки і СД при цитуванні звіту військової розвідки від 18 вересня 1944 р. стверджувалося: "Частина колишніх добровольців - «гіві» - по-звірячому вбито. Людей кидали під гусениці танків й переїжджали штурмовими гарматами". Особливо суворі переслідування й покарання очікували тих військовослужбовців формувань з мешканців окупованих східних територій, які отримали бойові нагороди німецького командування⁶⁹⁰. У донесенні фронтової розвідки про свідчення захопленого у полон бійця 47-ї стрілецької дивізії ЧА від 12 серпня повідомлено: "Військовослужбовці РОА, які потрапили у російський полон, були негайно розстріляні"⁶⁹¹. У свідченнях іншого радянського військовополоненого від 4 листопада серед іншого зазначено: "Військовослужбовців РОА негайно розстрілюють як зрадників Батьківщини"⁶⁹². У записці з інформацією про розповіді полонених червоноармійців від 16 листопада констатовано: "При ставленні до військовополонених у ЧА роблять чітку різницю між німцями і військовослужбовцями РОА (власовцями). Коли з першими, згідно з наказом, поведуться людяно, видано наказ вбивати без зволікань військовополонених росіян із РОА"⁶⁹³. Подібні твердження наведено в звітах розвідки інших структур Вермахту⁶⁹⁴; захоплені у німецький полон червоноармійці засвідчили, що самі були свідками розстрілів полонених українських військовослужбовців інонаціональних формувань ЗС Німеччини⁶⁹⁵.

Переживаючи за подальшу долю своїх близьких, військовослужбовці східних формувань німецьких військ у разі відступу зі Східного фронту евакуювали свої сім'ї

⁶⁸⁶Вронська Т. Правові основи державного терору проти родин учасників повстанського руху в Західній Україні / Тамара Вронська // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - № 2 (29). - К.. 2007. - С.153.

⁶⁸⁷NA, T-78, roll 567, fr. 000460.

⁶⁸⁸5.7.1944. HGrNord-Ukraine, Ic/AO. 30.6.1944 //NA, T-78, roll 567, fr. 000487.

⁶⁸⁹NA, T-78, roll 567, fr. 000 474.

⁶⁹⁰Tib 73b 1 2.10.44. Auszug aus Kgf-Vernehmungen (Ib-Nr.4145). Chef d. SiPo und SD. VI C2b Nr.33063/44 v. 18.9.1944 // NA, T-78, roll 567, fr. 000414-000415.

⁶⁹¹47GSD. 12.8.1944 // NA, T-78, roll 567, fr. 000418.

⁶⁹²Ib. 73b 1 4.11.44. Auszug aus Auswertung von Kgf.-Aussagen (Ib-Nr.4132) // NA, T-78, roll 567, fr. 000398.

⁶⁹³Auszug aus Kriegsgefang.-Vernehmung v. 16.11.44. Abt.FHO (lila) (Ib-Nr.4399) // NA, T-78, roll 569, fr. 000242.

⁶⁹⁴NA, T-78, roll 567, fr. 000392, 000453, 000454, 000465. ⁶⁹⁵HGr.Nord Ic/AO (Ausw.) // NA, T-78, roll 567, fr. 000453.

до Німеччини, а при захопленні у радянський полон у німецьких уніформах видавали себе за німців і так рятувалися⁶⁹⁶. Перспективи переслідувань, арештів і ув'язнень призвели до того, що чимало з цих вояків, побоюючись розправи у радянському полоні, поповнили лави національних партизанських формацій в Західній та частково Центральній Україні й у країнах Балтії. У повідомленні відділу розвідки одного з армійських корпусів Вермахту від 7 жовтня 1944 р. зазначено: кількість повстанців є особливо великою у районах Львова та Бродів завдяки тому, що "майже уся Добровольча дивізія СС «Галичина» є у лісах під Бродами"⁶⁹⁷. Хоча тут маємо справу з явним перебільшенням, з достовірністю можна стверджувати, що лави УПА поповнили сотні українців, які свого часу зголосилися добровольцями або були рекрутовані до дивізії Ваффен-СС "Галичина". У звіті німецької фронтової розвідки від 4 листопада повідомлено, що "росіяни (тут, як і в багатьох інших німецьких документах, росіянами названо усіх вихідців із територій під владою СРСР - А. Б), які перебували на службі німців, засуджені до примусової роботи або смерті" й багато з них, щоб не потрапити у полон до ЧА, переховувалися в лісах, унаслідок чого саме тому серед інших причин спровоковано "партизанську війну в Україні"⁶⁹⁸.

Радянське командування, якщо не заохочувало самосудів захоплених у полон вихідців із СРСР, то принаймні "дивилося крізь пальці" на їх здійснення. Однак позиція командирів з'єднань ЧА не була такою брутальною, як позиція представників сталінських карально-репресивних органів. Співробітники НКВС наполягали на розстрілах цієї категорії військовополонених, але деякі представники вищого командування ЧА через потребу кваліфікованих бійців рекомендували використати їх як солдатів штрафних батальйонів. Однією з причин цього також було те, що самосуди набули настільки великих масштабів, що радянська фронтова розвідка втрачала "язиків" та інформацію, яку можна було використати проти ворога. Вжито відповідних заходів і по багатьох з'єднаннях доведено до відома таємну директиву ДКО СРСР про заборону розстрілів захоплених у полон росіян. За даними німецької розвідки у середині липня 1944 р. у 17-й стрілецькій дивізії зачитано наказ Й. Сталіна про 10 років ув'язнення за самочинний розстріл полонених росіян, які перебували на службі німецької армії (хоча мабуть йшлося не тільки про росіян, а й про усіх громадян СРСР у німецьких мундирах). 13 серпня цю інформацію підтверджено в іншому повідомленні німецької розвідки⁶⁹⁹.

Така політика дала певний ефект і деяких полонених почали використовувати у штрафбатах на першій лінії фронту. У звіті німецької військової розвідки від 1 вересня 1944 р. згадано: "Крім того, ворогові під м. Бобруйськ потрапило в руки усього 3000 «гіві»". Констатовано, що частину їх забрано на фронт, а сім'ї більшості з них - репресовано⁷⁰⁰. Проте це зовсім не означає, що розстріли полонених військовослужбовців східних збройних формувань німецьких військ припинилися, оскільки їх масові страти і далі здійснювали співробітники НКВС. Запровадження німецьким командуванням у 1942-1945 рр. нарукавних емблем для вихідців із СРСР мало для них негативні наслідки: саме по цих відзнаках їх швидко виявляли, відокремлювали від німців і ставилися до них гірше, ніж до німецьких солдатів та офіцерів ЗС Німеччини.

⁶⁹⁶NA, T-78, roll 567, fr. 000485, 000458.

⁶⁹⁷Auszug aus Kgf.-Vernehmung (II b-Nr.4250) - Gen.Kdo. LIX. A.K. I c v. 7.10.1944 // NA, T-78, roll 567, fr. 000479.

⁶⁹⁸II c/AONr.3460/44 geh. vom 4.11.44 //NA, T-78, roll 567, fr. 000389.

⁶⁹⁹NA, T-78, roll 567, fr. 000461, 000455; Auszüge aus Überl.- und Gefangenen-Vernehmungen - Pz. AOK 3/1 cNr.0700/44 geh. v. 13.8.44 (Nr.7181/44 geh.) // NA, T-78, roll 564, fr. 000116. ⁷⁰⁰ NA, T-78, roll 567, fr. 000455.

У повідомленні розвідки німецької 2-ї армії на підставі свідчень захопленого в полон червоноармійця від 3 листопада констатовано, що полонених вихідців із СРСР у німецьких уніформах розстрілювали після виявлення у них емблем "РОА", але командування ЧА заборонило це робити, й згодом це здійснювали відділи НКВС, що просувалися на Захід услід за радянськими військами⁷⁰¹. Ці відділи прочісували тил із метою виявлення тих військовослужбовців з контрольованих СРСР територій, котрі дезертирували зі своїх частин і переховувалися від переслідувань радянських органів безпеки, або спеціально підготовлених агентів, закинутих у тил ЧА для саботажу та диверсій. Наприклад, згідно з доповідною запискою Л. Берії для Й. Сталіна, В'ячеслава Молотова та Георгія Маленкова, у результаті такого прочісування в тилу діючих фронтів тільки до 17 лютого 1945 р. затримано 1386 "військовослужбовців РОА"⁷⁰². Оскільки бійці ЧА виявляли власовців та вояків інших національних формацій ЗС Німеччини завдяки їхнім нарукавним відзнакам, ці військовослужбовці часто зривали їх і намагалися видати себе за німців, аби уникнути самосуду червоноармійців або енкавееців⁷⁰³.

Дискримінація щодо тих "німецьких радянських солдатів", яких використовували або планували використати проти Вермахту, виявилася у зосередженні їх в спеціальних таборах, де для них виділено менші порції порівняно з німецькими військовополоненими. У рапорті розвідки німецької 18-ї армії від 1 березня 1945 р. описано функціонування одного з таких таборів - табору НКВС № 174 у м. Подольськ під Москвою: "Табір призначено для радянських громадян, котрі мали будь-яке відношення до німецького Вермахту: звільнених військовополонених, «гіві», перебіжчиків тощо... Табір складається з так званого Центрального табору та 142-х периферійних таборів. Периферійні табори розташовані у прилеглих селах. Центральний табір мав від червня 1944 до січня 1945 постійну кількість приблизно 4000 осіб, поділених на 10 сотень. Офіцери мешкають окремо від інших... У таборі опинилися численні російські військовополонені та допоміжні добровольці німецького війська, котрі в Італії та Франції потрапили до американського та англійського полону і були видані на вимогу радянського уряду... Совети вимагають усіх колишніх громадян назад... Перебування у таборі триває, як правило, 6-7 місяців. Залежно від ступеня провини в'язнів або звільняють і скеровують через воєнні комісаріати до ЧА, або комплектують у штурмові батальйони та штрафні сотні й скеровують на фронт, або переводять до таборів примусової праці на Далеку Північ та в Сибір. Колишні поліційні службовці отримують найвищу міру покарання. У місяцях грудні [19]44 та січні [19]45 у таборі № 174 створено три штурмові батальйони (№ 26, 27, 28), кожен чисельністю 960 осіб ... Табір має норму постачання № 4. Вона передбачає для людини на день: 600 г хліба, 2 порції теплого супу, 20 г цукру і 10 г махорки". Німці натомість за визначеними нормами отримували більше: 25 г цукру, 20 г махорки й від 600 до 900 г хліба⁷⁰⁴. 3 березня підтверджено інформацію про згаданий табір, у якому переважали колишні "гіві": "Цей табір є дуже великим, складається з головного відділу (центральний табір), 2 великих філіалів (1-й - «Щербінка» і 2-й

⁷⁰¹ Auszug aus AOK 2 I c/AO/Kart. Nr.4697/44 geh. v. 3.11.44 // NA, T-78, roll 570, fr. 000942. ⁷⁰²

Сов.секр. 20 февр. 1945 г. № 135. ГОКО - тов.Сталину И. В., СНКСССР - тов.Молотову В.М.,

ЦК ВКП(б) - тов.Маленкову Г.М. Док. записка о сост. очистки тыла войск, фронтов на 17 февр.

1945 г. Нар. ком. внутр. дел Союза ССР (Л. Берия) // ГАРФ, ф. 9401, д. 295, он. 2, л. 310-312. ⁷⁰³

Landwehr R. Fighting for Freedom... - P. 203.

⁷⁰⁴AOK 18 - Abt.I c/AO G-Stelle. O.U., den 1.3.1945. Nachvernehmung. 4. Das NKWD-Militär-Sonderlager Nr. 174 in Podolsk bei Moskau. Gez.Wackerbarth, Major und A.O. // NA, T-78, roll 567, fr. 000347-000350.

«Южний посьолок» (обидва поблизу м. Подольськ) та багатьох малих філіалів при фабриках озброєння»⁷⁰⁵.

Крім інших категорій колишніх бійців ЧА, котрі служили у ЗС Німеччини, радянські війська до закінчення Другої світової війни особливо використовували колишніх "гіві" . " Радянська пропаганда використовує пропагандистськи поновне залучення до ЧА советських солдатів, котрі як військовополонені виконували допоміжну службу на німецькому боці й знову потрапили під насильство советів. Ці радянські солдати отримують в особливих таборах короточасний вишкіл і їх скеровують до регулярних частин ЧА. Як твердять, особливий наказ Сталіна забезпечує таким «поверненим» до певного часу звільнення від покарання. В області Драви усе помітнішою є радянська пропаганда, що використовує ці заходи серед з'єднань добровольців на німецькому боці", - констатовано у звіті німецької фронтової розвідки від 26 березня 1945 р.⁷⁰⁶.

Різні політичні - й зумовлені цим різні правові - статуси військовослужбовців-іноземців у збройних формуваннях Райху зумовили неоднакове їх трактування у світі та, як наслідок, різні політичні та юридичні оцінки їх діяльності й різні повоєнні долі цих людей. Після закінчення Другої світової війни більшість вояків західноєвропейських іноземних формувань повернулися до себе на Батьківщину, тоді як вихідців із СРСР відправили у табори перевірки і фільтрації (*проверочно-фильтрационные лагеря*), де їх перевіряли органи НКВС та відділ військової контррозвідки "Смерш". Від 1945 р. із військовополонених східних формувань, навіть якщо на них не було компрометуючих даних, формували робочі батальйони, якоюсь мірою подібні до іноземних будівельних батальйонів Вермахту. їх скеровували переважно на постійну роботу на підприємства вугільної промисловості, розміщені у віддалених північних районах СРСР⁷⁰⁷.

За рішенням Й. Сталіна цілі невеликі народи повинні були "спокутувати гріх" своїх співвітчизників, які добровільно чи примусово воювали на боці Німеччини. Першими "жертвними вівцями" сталінської каральної машини були чисельно невеликі - порівняно з росіянами та українцями - народи Північного Кавказу та Криму. Після відступу німецьких військ СРСР ліквідував Калмицьку Автономну Радянську Соціалістичну Республіку так само , як і окремі автономні республіки деяких народів Кавказу. 27 грудня 1943 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП (б) схвалено проект Указу Президії Верховної Ради (ВР) СРСР "Про ліквідацію Калмицької АРСР й утворення Астраханської області у складі РРФСР", у якому цей захід серед іншого мотивували тим, що в період німецької окупації багато калмиків "вступали до організованих німцями військових загонів для боротьби проти Червоної Армії" й чимало з них "після вигнання Червоною Армією окупантів" взяли участь в організації повстанських формувань, які боролися проти відновлення радянської влади. В указі наказано усіх калмиків "переселити в інші райони СРСР"⁷⁰⁸.

⁷⁰⁵Meldekopf Frontaufkl.Trapp 112. O.U., den 3.3.45. Betr.: Abwehrmässige Kgf.-VernehmungNr.37 // NA, T-78, roll 567, fr. 000355-000357.

⁷⁰⁶Leitstelle III Ost für Frontaufklärung. Nr.3637/45 g. Lage/A. Geheim. O.U., den 26.3.45. Feststellungen zur Feindlage. A-Auswertung 393 // NA, T-78, roll 567, fr. 000343.

⁷⁰⁷Колесник А. Грехопадение... - С. 171-172.

⁷⁰⁸Köstring E. Erfahrungen..., Bl. 22; Строго секретно. ВКП (б). Центральный Комитет. № П42/236. 27 .XII. 1943 г. тт. Горкину, Молотову, Маленкову, Берия, Сталинградскому обкому ВКП(б), Астраханскому окружному ВКП(б) - все, Ростовскому обкому ВКП (б) и Ставропольскому крайкому - п.3. Выписка из протокола № 42 заседания Политбюро ЦК ВКП (б). Решение от 27 декабря 1943 г. 236. О ликвидации Калм. АССР и образовании Астраханской области в составе РСФСР; Указ Президиума Верховного Совета СССР "О ликвидации Калмыцкой АССР и образовании Астраханской области в составе РСФСР". Председатель Президиума ВС СССР М. Калинин, секретарь Президиума ВС СССР А. Горкин // РГАНИ, ф. 89, оп. 61, д. 11, л. 1-3.

Усього до травня 1944 р. органи НКВС СРСР здійснили масові етнічні чистки й депортували переважно в північні райони Радянського Союзу з місць постійного проживання понад 1000000 осіб. Серед них - 62842 карачаївці, 91919 калмиків, 310630 чеченців, 180000 кримських татар, 81100 інгушів, 46516 месхетинських турків, 37044 балкарці, 9621 вірменин, 1672 кабардинці, 29505 курдів, хемшиків та представників інших невеликих народів⁷⁰⁹. До 1 травня 1946 р. цю категорію депортованих людей поповнили 223827 осіб, вивезених із територій під радянською та альянтською окупаціями до СРСР й відтак здебільшого у табори ГУЛАГу або щонайменше на заслання. Серед них: 43530 татар (11352 цивільних і 32178 військовополонених), 33141 грузин (7600 цивільних і 25541 військовополоненого), 25063 вірмен (4406 цивільних і 20657 військовополонених), 24533 азербайджанців (2548 цивільних і 21985 військовополонених) і 97560 представників "корінних" народів СРСР, тобто в основному росіян і меншою мірою українців і білорусів (65974 цивільних і 31586 військовополонених)⁷¹⁰. На 1 квітня 1953 р. від нестерпних умов і виснажливої праці померли 221080 з них, зокрема 144704 чеченців, карачаївців, інгушів, балкарців, 44887 кримських татар, 16594 калмиків, 14895 турків, курдів та хемшинів. Це склало найвищий відсоток смертності серед засланих або 71 % порівняно до 29 % (88020 осіб) представників інших національностей, засланих із СРСР із загальної кількості 309100 осіб, які померли у спецпоселеннях МВС СРСР. На засланні померло понад 20 % від переселених у 1944 р. людей різних етнічних груп, зокрема 23,7 % чеченців, інгушів, балкарців та карачаївців, 19,6 % кримських татар, болгарів, греків та вірмен, 17,4 % калмиків і 14,6 % турків, курдів та хемшинів⁷¹¹.

Характеризуючи ці репресії, згодом секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу Нікіта Хрущов під час її XX-го з'їзду 25 лютого 1956 р. згадав про "масове виселення зі своїх рідних місць цілих народів", що "ніяк не диктувалося воєнними міркуваннями": "Так, вже наприкінці 1943 року, коли на фронтах Великої Вітчизняної війни відбувся відчутний перелом на користь Радянського Союзу, було прийняте й здійснене рішення про виселення усіх карачаївців із займаної ними території. У той же період наприкінці грудня 1943 р. така ж доля спіткала усе населення Калмицької автономної республіки. У березні 1944 р. були вислані зі своїх рідних місць усі чеченці та інгуші, а Чечено-Інгуську автономну республіку ліквідовано. У квітні 1944 року з Кабардино-Балкарської автономної республіки у віддалені місця були виселені усі балкарці, а саму республіку перейменовано в Кабардинську автономну республіку. Українці уникнули цієї долі тому, що їх було дуже багато й не було куди їх вислати. А то він (Сталін - А. Б.) би і їх виселив"⁷¹².

Отже, у політиці СРСР щодо нацменшостей, представники яких воювали у складі ЗС Німеччини, впроваджено принцип колективної відповідальності, який нацисти застосовували під час переслідувань й депортацій до концтаборів євреїв, циганів й пред-

⁷⁰⁹Иосиф Сталин - Лаврентию Берии... - С. 9-12.

⁷¹⁰Polian P. Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im "Dritten Reich" und ihre Repatriierung / Pawel Polian. - Moskau; München; Wien: Oldenbourg, 2001. - S. 340.

⁷¹¹Иосиф Сталин - Лаврентию Берии... - С. 265.

⁷¹²Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Хрущева Н. С. "О культе личности и его последствиях", произнесенный на закрытом заседании XX съезда КПСС // РГАНИ, ф. 1 - Центральный Комитет Коммунистической партии Советского Союза (VI сектор общего отдела), оп. 2 (документы XX съезда ЦК КПСС), д. 17, л. 45; Chruschtschow erinnert sich: die authentischen Memoiren. - Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1992. - S. 525; Хрущев Н. О культе личности и его последствиях. Доклад на XX съезде КПСС 25 февраля 1956 года [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://petrograd.biz/stalin/16-19.php>

ставників інших народів, оголошених расовими або політичними ворогами Райху. Його запроваджено навіть незважаючи на те, що у відсотковому відношенні співвідношення цих людей на німецькій військовій службі щодо загальної чисельності їх співвітчизників суттєво не відрізнялося від співвідношення представників інших національних груп на німецькій військовій службі (у тому числі росіян та інших більших народів) пропорційно до загальної кількості їх співвітчизників на окупованих Вермахтом територіях. Зі слів російського дослідника В. Земскова, рішення про вибіркове виселення нацменшостей СРСР керівництвом цієї країни мотивувало співробітництвом частини чоловіків цих національностей з "німецько-фашистськими окупантами", але на практиці пособниками нацистів "була менша частина депортованих": "Подібна мотивація, наслідком якої було позбавлення цілих народів їх історичної Батьківщини, була не тільки страхітливою сама по собі, але й з погляду елементарної логіки - безглуздою... Послідовно керуючись цією мотивацією, потрібно було б депортувати весь російський народ (український, білоруський та ін.) за те, що частина росіян, українців, білорусів та представників інших національностей служила у власовській армії та інших подібних формуваннях. Абсурдність навіть такого формулювання питання цілком очевидна"⁷¹³.

Переслідування очікувало сім'ї військовослужбовців іноземних формувань німецького війська як у них на Батьківщині, так і за кордоном. Наприкінці травня 1944 р. розвідка генерала Дуайта Айзенгауера поінформувала командування об'єднаних сил західних союзних країн антигітлерівської коаліції про те, що велику кількість громадян СРСР під німецьким командуванням скеровано на західне узбережжя Франції. Реагуючи на цю інформацію, 28 травня британський посол у Москві Арчібальд Кларк Керр у листі наркомові закордонних справ СРСР В.Молотову здійснив запит, чи може бути застосована щодо цих людей декларація амністії й чи може бути їм надано особливий статус за умови, що вони негайно й беззастережно складуть зброю перед західними союзниками (це, однак, не стосувалося осіб, котрі скоїли кримінальні злочини або добровільно вступили до військових та поліцейських структур у підпорядкуванні райхсфюрера СС). Після 6 червня західні альянти вперше захопили в полон велику кількість громадян СРСР у німецьких уніформах. Згідно з повідомленням британської розвідки від 17 червня, приблизно 10 % захоплених у полон військовополонених, транспортованих до Англії, були росіянами, яких використовували переважно для робіт з ремонту доріг спочатку на Східному й згодом на Західному фронті. У зв'язку з цим виникло питання, ким їх вважати: німецькими військовополоненими з усіма їх правами чи громадянами СРСР, котрі мали бути передані радянським установам. Унаслідок допитів й опитувань деяких із цих людей швидко з'ясувалося, що вони вважали себе не зрадниками, а політичними біженцями, які прагнули отримати право на еміграцію й бажали, щоб їх вважали жертвами воєнних обставин^{TM}.

Очевидно, що на пропозиції західних альянтів надати політичний притулок іноземному військовому персоналу німецької армії, що склав зброю перед їх військами, не могли погодитися в СРСР. Керівництво цієї держави наполягало на поверненні до Радянського Союзу всіх його формальних громадян, які воювали на боці Райху й потрапили до полону західних країн антигітлерівської коаліції. У жовтні 1944 р. створено Управління уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації, яке очолив генерал-полковник Фьодор Голіков. Саме йому доручено забезпечити

⁷¹³ Детальніше див.: *Земское В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960 / В. Н. Земское.* -М.: Наука, 2005.

⁷¹⁴ Детальніше див.: *Tolstoy N. Victims of Yalta...*

повернення до Радянського Союзу усіх вихідців із цієї країни, зокрема тих, котрі були військовослужбовцями різних формувань ЗС Німеччини. Восени 1944 р. об'єднані армії західних альянтів захопили у Франції у полон понад 10000 військовослужбовців різних частин, номінально зарахованих до Східних військ (Добровольчих з'єднань), більшість з яких перевезли до СРСР. 30 жовтня 1944 р. з британських портів до м. Мурманськ у Північній Росії вивезено перших 9907 захоплених у полон громадян СРСР у німецьких уніформах, які після прибуття до пункту призначення були зібрані разом й скеровані до окремого табору за межами міста. З цього приводу вже 10 листопада Голіков доповів заступникові керівника НКВС СРСР Васілію Чернишову, що "із запланованих для відправлення 10167 осіб (про що Британський уряд офіційно заявив)" прибуло й прийнято на Півночі СРСР 9907 осіб. Він додав, що англійці не дозволи, щоб із цими людьми прибули "громадяни за національністю: литовці, латвійці, естонці, уродженці Західної Білорусії та Західної України під приводом, що вони не є радянськими підданими"⁷¹⁵.

Переважну більшість вояків іноземних формувань ЗС Німеччини, які підлягали репатріації від початку 1945 р., очікувала смертна кара або каторжна праця в таборах ГУЛАГу і тривале заслання, що нерідко теж було рівнозначне смерті. Незабаром про це стало відомо німецькій військовій розвідці. У повідомленні для ОКГ відділу розвідки командного штабу Люфтваффе на підставі опитування полонених червоно-армійців від 22 лютого 1945 р. констатувалося: "Країни Заходу передають советам військовослужбовців РОА, які потрапили у полон на Західному фронті. Частково після переслухування НКВД офіцерів скеровують в штрафні сотні, особовий склад - у регулярні з'єднання, а іншу частину колишніх військовослужбовців РОА переводять у концентраційні табори"⁷¹⁶. На підставі подібних повідомлень про покарання іноземних вояків ЗС Німеччини в СРСР відділ пропаганди Вермахту намагався стримати громадян Радянського Союзу в німецьких уніформах від дезертирства на бік ЧА. У повідомленні ФГО для ОКГ від 9 березня з цього приводу констатувалося: "8 березня радянський уповноважений у справах репатріації генерал-полковник Голіков відповідно до угоди про репатріацію перебіжчиків висунув до англо-американців вимогу видачі усіх східних добровольців на Заході. 9 березня Верховному командуванню Збройних сил Німеччини передано трофейні документи відділу радянської контррозвідки "Смерш" 49-ї армії про особливі покарання добровольців, які потрапили до полону. Усі особливі покарання закінчуються вироками, що практично означають смертну кару. Про деталі буде поінформовано шляхом публікації фотокопій документів у часописах для добровольців"⁷¹⁷.

Однак військовослужбовці східних формувань ЗС Німеччини і без німецької пропаганди не бажали повертатися до СРСР, не вважаючи себе зрадниками, а Радянський Союз - своєю Батьківщиною. Більшість з цих людей не вважали себе колабораціоністами у сенсі громадян, які зрадили свою державу, оскільки вони не сприймали Радянський Союз як свою Батьківщину: СРСР був створений не шляхом демократичних плебісцитів громадян різних незалежних держав на принципах вільного волевиявлення, а внаслідок узурпації влади однією партією шляхом знищення або вигнання тогочасної політичної еліти з Росії й насильного приєднання до неї утворених на уламках Російської імперії незалежних держав усупереч волі громадян цих країн (щоправда з морального погляду тих, хто воював на боці Третього Райху, можна вважати колабораціоністами,

⁷¹⁵ Совершенно секретно. Заместителю народного комиссара внутренних дел Союза ССР т. В. В. Чернышову. Сводка от 31 октября 1944 г. Уполномоченный СНК СССР по делам репатриации граждан СССР ген.-полковник Ф. И. Голиков // ГАРФ, ф. 9408, оп. 1, д. 10, л. 4-7.

⁷¹⁶ Auszug aus Kgf.Vern.-OKL Führ St I c Nr.5/45 geh v. 22.2.45 // NA, T-78, roll 582, fr. 000790.

⁷¹⁷ Abschrift. 9.März 1945. Ost. Führungshinweis // BA, RH 2/2688, Bl. 28.

котрі співпрацювали зі злочинним гітлерівським режимом, що позбавив державної незалежності одні народи й знищив мільйони людей у воєнний час із тим застереженням, якщо вважати колабораціоністами тих людей, котрі співпрацювали з не менш злочинним більшовицьким режимом, що позбавив державної незалежності інші народи й крім сотень тисяч іноземних громадян знищив мільйони власних громадян у мирний час).

З формально-юридичного погляду мешканців Західної Білорусі та Західної України і країн Балтії також не можна розцінювати як зрадників СРСР. За Ялтинською угодою 1945 р. західні альянти не трактували цих людей як громадян Радянського Союзу станом на 1 вересня 1939 р., через що згадані особи не могли підпадати під правові норми покарання радянських громадян карно-процесуального кодексу СРСР. Саме цей юридичний нюанс дав змогу країнам Заходу надати статус інтернованих осіб більшості офіцерів та солдатів балтійських формувань, української дивізії військ СС і колишнього РОК. 1 листопада 1945 р. полковник Ніколай Рогожин видав корпусним воякам у таборі Коллеберг наказ, у якому оголосив про розформування Російського Корпусу і висловив подяку військовому командуванню "Його Величності Короля Великої Британії за його лицарське ставлення" й полегшення "важкого морального і матеріального становища" бійців корпусу⁷¹⁸. Переслідувань, арештів й розстрілів вдалося уникнути теж сотням легіонерів тюркських формувань, чому сприяв створений у Мюнхені Комітет для переміщення до Туреччини емігрантів тюркських національностей (туркменів, узбеків, казахів, киргизів й татар), який очолив Сади-бей. Комітет перебрав під свою опіку біженців із представників народів тюркської мовної групи, перемістив їх до великого табору, постачав харчами й забезпечив їх вивезення до Туреччини. Радянському Союзові також не видали сформованої з емігрантів й інтернованої у Ліхтенштейні російської формації Б. Смиловського (який наприкінці війни, використовуючи зв'язки в ГШ СВН, добився наказу про переведення під своє командування 700-ї піхотної дивізії (російської) для її виведення зі Східного фронту, але цього не відбулося через відмову командира цієї дивізії виконувати згаданий наказ)⁷¹⁹.

На особливу увагу заслуговують обставини виявлення А. Власова і політичних лідерів та командирів козацьких формувань, ведення слідства й суду над якими стали типовою схемою для осуду інших вищих чинів й організаторів національних військових формувань ЗС Німеччини з вихідців із СРСР. На початку травня 1945 р. командир 25-го танкового корпусу ЧА генерал-майор танкових військ Євгеній Фоміних наказав командиру 162-ї танкової бригади полковникові І. Міщенку "знайти й захопити в полон Власова, а якщо він перебуватиме у розташуванні американських частин, то викрасти". Міщенко наказав командирові мотострілецького батальйону капітану Міхаїлу Якушову виїхати у розташування 1-ї дивізії ЗС КОНР (650-ї піхотної дивізії Вермахту (російської)) і захопити в полон Власова та офіцерів його штабу. 12 травня Якуšov затримав Власова, а 15 травня полонено командира цієї дивізії С. Буняченка та начальника її штабу Ніколаєва. У результаті захоплення у полон Власова протягом 13-14 травня роззброєно всю дивізію чисельністю приблизно 10000 вояків⁷²⁰.

Водночас 2-га дивізія ЗС КОНР (650-а піхотна дивізія (російська) Вермахту) генерал-майора Г. Зверева опинилася в американському полоні у м. Пляттлінг і

⁷¹⁸ Верные долгу: 1941-1945. - Найяк: Изд. Объединения 1 полка Русского корпуса, 1961. - С.82-83.

⁷¹⁹ Детальніше див.: *Grimm C. Internierte Russen in Liechtenstein / C. Grimm // Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein. - Bd. 71. - Vaduz: Selbstverlag des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein, 1971. - S. 41-101.*

⁷²⁰ *Фоминых Е. Как был пойман предатель Власов // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. - 1962. - 7 октября. - №239 (14098); Дробязко С. Под знамёнами врага... - С.419.*

виявилася своєрідним "об'єктом торгу" в переговорах західних альянтів із представниками СРСР, котрі перед видачею цього з'єднання вимагали повернення на Батьківщину всіх громадян США, котрі опинилися в радянській окупаційній зоні. Відтермінування, однак, не врятувало власовців 2-ї дивізії ЗС КОНР, хоча репатріація її бійців до СРСР затрималася майже на рік. Вивезення їх до СРСР відбулося протягом кількох етапів групами кількістю від 500 до 1500 осіб і загальною чисельністю 3500 осіб, оскільки їх розміщено в кількох таборах полонених, а саме у Кемптені, Дахау та Пляттлінзі, звідки їх вивезли відповідно 11 серпня 1945 р., 21 січня і від 24 лютого до 13 травня 1946 р.⁷²¹. 15 травня 1945 р. співробітники сталінських органів безпеки привезли А. Власова до Москви. На цьому етапі його допитів більшовицькі спецслужби найбільше цікавила інформація про те, чи в ЗС СРСР колишній радянський генерал мав однодумців та прибічників серед вищого командного складу ЧА. У звіті у справі Власова від 26 травня Й. Сталіну, В. Молотову й Л. Берії начальник ГУКР "Смерш" НКО СРСР Віктор Абакумов відзначив, що розшук з метою арешту В. Малишкіна, Г. Жилєнкова, Д. Закутного й інших провідних власовців триває і доповів: "Допит Власова триває з метою розкриття усієї його ворожої діяльності проти Радянського Союзу, виявлення можливих злочинних зв'язків у Червоній Армії, а також приналежності до інших розвідок"⁷²². Крім Власова по його справі заарештовано ще 11 осіб (серед них були І. Благовещенський, С. Буняченко, В. Мальцев, Г. Жилєнков, Д. Закутний, Г. Зверев, В. Корбуков, В. Малишкін, М. Меандров, Ф. Трухін і Н. Шатов), допити яких тривали приблизно рік. 28 березня 1946 р. Абакумов у пересланому Сталіну проекті організації судового процесу над Власовим та його однодумцями запропонував сценарій, у якому передбачено викликати "попередньо підготовлених" 8 свідків, котрі мали розповісти "про зрадницьку діяльність" власовців і "не публікувати у пресі перебігу судового процесу, враховуючи, що заарештовані будуть говорити про свою зрадницьку діяльність, формування власовських одиниць". Проте через місяць, 26 квітня, пропозиції організації гучного процесу (на зразок процесів 1920-1930-х рр. у СРСР) і участі у ньому прокурора, адвокатів та свідків відкинута. Остаточну концепцію проведення процесу затверджено за тиждень до його початку, а саме на засіданні Політбюро ЦК ВКП (б) 23 липня⁷²³. Під час закритого судового засідання Військової колегії Верховного суду СРСР, що відбулося протягом 30-31 липня під головуванням генерала-полковника юстиції Васілія Ульріха, допитано 28 основних свідків переважно з числа офіцерів ЗС КОНР; до справи також додано виписки з протоколів допитів 83 осіб, які фігурували в інших справах, 16 протоколів очних ставок і три томи документів, вирізок із газет і журналів, листівки та фотографії. За звинувачувальним висновком Власова та його спільників засуджено за добровільний перехід на бік ворога й видання тасмниці і тим самим порушення статті "58-1 б" Карного кодексу РРФСР, антирадянську агітацію серед військовослужбовців ЧА та радянських військовополонених у листівках та радіопропаганді, й створення та очолювання КОНР і ЗС КОНР і порушення статті "58-11". їм теж інкримінували підтримку творення й діяльності розвідувальних шкіл, що готували агентів для диверсійних та терористичних дій у тилу ЧА, а також дій, що передбачали покарання за статтями "58-8", "58-9" та "58-10" цього ж кодексу. Закрите судове засідання Військової колегії Верховного суду СРСР на підставі згаданої постанови

⁷²¹Полян П. М. Депортация советских граждан в третий рейх и их репатриация в Советский Союз / П. М. Полян // Материалы по истории Русского освободительного движения: Сб. статей, документов и воспоминаний. - Вып. 4. - М.: Грааль, 1998. - С. 384-385.

⁷²²Кудряшов С, Решин Л. Освободители // Родина. - 1992. - № 8-9. - С. 94-95.

⁷²³Gdanski J. W. Zapomniani żołnierze... - S. 192.

ВР СРСР від 19 квітня 1943 р. засудило усіх звинувачених до страти на шибениці й вирок виконано відразу ж після закінчення засідання в ніч з 31 липня на 1 серпня⁷²⁴.

Подібна доля спіткала козацькі формування та їх командирів. 8 травня 1945 р. перед британськими військами поблизу м. Фьолькермаркт склав зброю 15-й Козацький корпус Ваффен-СС Винятком був його 4-й Кубанський полк, який того ж дня у Штірії потрапив у полон до югославських партизанів, котрі після роззброєння цієї військової частини за наказом британського командування відпустили козаків, які через два дні повернулися в резиденцію корпусу поблизу м. Альтгофен. Після того, як корпус здав зброю, його штаб, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й та 8-й полки якийсь час були розміщені поблизу Альтгофена та Мельблінга, а 1-й та 2-й полки й штаб 1-ї Козацької дивізії - у м. Фельдкірхен. 26 травня Г. Паннвітца заарештували у с. Мюллен, після чого протягом 26-28 травня усіх німецьких офіцерів відокремили від решти бійців й зосередили у колишньому таборі РАД у с. Гріффен. 28 травня усіх військовослужбовців корпусу перевезли до м. Юденбург і передали радянській репатріаційній комісії після обіцянки, що їх не розстріляють після повернення до СРСР⁷²⁵.

Козацький Стан теж спіткала доля ЗС КОНР і козацького корпусу Ваффен-СС. Західні союзні країни антигітлерівської коаліції трактували вояків козацьких формувань як громадян СРСР⁷²⁶, хоча 1430 офіцерів Козацького Стану Т. Доманова (6,8 % вояцького складу) були переважно старшими віком емігрантами й британці мали переконливі докази примусової мобілізації багатьох козаків поза межами їх рідних земель до німецької армії⁷²⁷. П. Краснов, А. Шкуро та інші командири козацьких формувань підготували й скерували до штабу командувача союзницьких військ в Італії генерала Гарольда Руперта Леофріка Джорджа Александра послання, в якому просили їх "взяти під захист" і пропонували свою допомогу в "боротьбі проти більшовизму". Британські військовослужбовці виявили козацьких лідерів поблизу італійського кордону та запропонували у критих брезентом машинах прибути в штаб Александра для обговорення їх пропозицій, попередньо поінформувавши про це радянські спецслужби, що виділили кілька своїх машин і за підтримки британців 28 травня роззброїли козацьких лідерів та під посиленою охороною вивезли до СРСР. Операцію захоплення здійснив капітан Міхаїл Соловйов, наказ про виконання чого видав керівник відділу "Смерш" радянської армії у м. Грац полковник Фьодор Окорочков⁷²⁸.

Незабаром після цього відбувся суд над Г. Паннвітцем, П. Красновим, А. Шкуро, Т. Домановим, а також адигейським князем генералом Султан-Гіреєм Кличем та Семьоном Красновим. 11 січня 1946 р. керівник НКДБ СРСР В. Абакумов у записці

⁷²⁴Поздняков В. В. Андрей Андреевич Власов. - Сиракузы (США), 1973. - С. 463-480.

⁷²⁵Науменко В. Великое предательство... - С. 345.

⁷²⁶Repatriation of Cossacks from Italy. Copy of a letter dated 25th September, 1945 from the Foreign Office to the Secretary, Chiefs of Staff Committee. Sept 25, 1945 // NA (PRO), CAB (Records of the Cabinet Office) 80/97/48; 5. Repatriation of Cossacks from Italy. COS(45)590(O). September 26, 1945 // NA (PRO), CAB 79/39/15. Про долю вояків Козацького корпусу та Козацького Стану після переходу з Хорватії та Італії до Австрії див.: *Stadler H., Kofler M., Berger K. C. Flucht in die Hoffnungslosigkeit: die Kosaken in Osttirol / Harald Stadler, Martin Kofler, Karl C. Berger.* - Innsbruck: Studienverlag, 2005; *Wilding A. Die Kosaken im oberen Drautal und ihre Auslieferung an die Sowjetunion 1945.* - Klagenfurt: Hermagoras/Mohorjeva, 1999.

⁷²⁷Germanen rolmentof Cossacks. Japan: 129205. March 01, 1944 - March 31, 1944 // NA (PRO), HW (Records created and inherited by Government Communications Headquarters (GCHQ)), 12/298/17.

⁷²⁸Степичев М. Операція "Конец атамана Шкуро" / М. Степичев // Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана / А. Г. Шкуро. - М.: ООО "Издательство АСТ"; ООО "Транзиткнига", 2004. - С. 443-448.

Сталіну, на якій той поставив резолюцію "Згоден", запропонував 15 січня провести суд над ними за тим же сценарієм, що й над Власовим та його однодумцями: без прокурора та адвокатів, стратити засуджених після суду на шибениці й не публікувати інформації про процес у пресі за винятком короткого повідомлення про їх засудження та страту⁷²⁹. Протягом 15-16 січня 1947 р. відбулося закрите судове засідання Військової колегії Верховного суду СРСР під головуванням того ж генерал-полковника юстиції В. Ульріха без участі звинувачення й захисту і без виклику свідків. Усі шестеро підсудних були звинувачені у злочині, передбаченому указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. і, крім того, П. Краснов, А. Шкуро й Султан-Гірей за статтями "58-6" та "58-11", С. Краснов за статтями "58-6" та "58-11" й Т. Доманов - за статтями "58-1 а" і "58-11" Карного кодексу РРФСР Усі шестеро були засуджені до повішення з конфіскацією усього їх майна. О 20.45 через 45 хвилин після закінчення судового засідання вирок виконано у дворі внутрішньої тюрми МДБ СРСР. У радянській пресі з'явилася тільки коротка інформація про закриті судові процеси та засудження до смертної кари А. Власова та його прибічників, а також Г. Паннівціца та інших командирів козацьких формувань, засуджених за карно-процесуальним законодавством не СРСР, а РРФСР "за зраду Батьківщини" й інші "особливо небезпечні для Союзу РСР державні та воєнні злочини"⁷³⁰. Інших німецьких командирів частин козацького корпусу, які опинилися у радянському полоні, очікувала "повільна смерть" (наприклад, командир 1-го ескадрону Кубанського козацького кавалерійського полку № 4 і кавалер Лицарського хреста майор Ф.-В. Мах у жовтні 1945 р. був засуджений до смертної кари, але згодом вирок змінено і він отримав 25 років каторжних робіт у вугільних копальнях, де помер від виснаження⁷³¹).

У перші повоєнні роки російський емігрант Б. Двінов прокоментував радянські процеси над командирами російських та козацьких формувань ЗС Німеччини так: "Російська колаборація була в особливому становищі, бо судити її збирався той, хто не мав права її судити, бо сам був протягом 22 місяців у дружньому союзі з Гітлером, бо сам застосовував і застосовує до своїх політичних супротивників гітлерівські методи. Незважаючи на це, частина російських колаборантів, або визнаних союзниками «військовими злочинцями», або на підставі Ялтинських угод, була ними видана на розправу Сталіну. Про це слід пожалкувати, бо жоден кат не має морального права судити іншого злочинця, яким би великим його злочин не був"⁷³².

⁷²⁹НКГБ СССР. № 178 І/а. 7 янвня 1947 г. Совершенно секретно. Председателю НКО СССР тов . Сталину. Абакумов // РГ АНИ, ф. 89, оп. 18, д. 10, л. 1-2.

* Через півстоліття у відповідь на звернення онуки Г. Паннівціца Ванесси фон Бассевітц до російських органів влади із проханням про реабілітацію її діда 22 квітня 1996 р. заступник головного військового прокурора РФ генерал-лейтенант юстиції В. Смірнов затвердив висновок про його реабілітацію за підписом помічника головного військового прокурора полковника юстиції В. Крука. У ньому Паннівціца реабілітовано через відсутність у його справі переконливих доказів здійснення ним чи підпорядкованими йому частинами злочинів проти цивільного населення згідно з пунктом "а" ст. 3 Закону РФ "Про реабілітацію жертв політичних репресій" від 18 жовтня 1991 р. (*Алферьев Б., Крук В. Походный атаман... - С. 169*). Проте нікого із засуджених із ним нєнімців не визнано безпідставно покараними, а реабілітацію Паннівціца через кілька років з політичних підстав скасували, оскільки вона створювала прецедент для вимоги реабілітації сотень тисяч інших людей, які воювали на боці Райху проти СРСР.

⁷³⁰*Алферьев Б., Крук В. Походный атаман... - С. 144, 164-166.*

⁷³¹ *Scherzer V. Ritterkreuzträger 1939-1945. 1.Aufl. / Veit Scherzer. - Ranis: Scherzers-Militaer-Verlag, 2005.-S. 495.*

⁷³²*Двінов Б. Власовское движение... - С. 7.*

Крім представників вищого командного складу ЗС КОНР і номінально введеного до їх складу наприкінці війни козацького корпусу на закритих судових засіданнях були засуджені й після того страчені усі ті організатори російських та інших східноєвропейських формувань, яких зуміли затримати співробітники НКВС та НКДБ. Серед них були колишній генерал-майор прикордонних військ НКВС І. Бессонов, якого на початку травня 1945 р. американці передали в радянську окупаційну зону, й один із найближчих його співробітників колишній генерал-майор ЧА А. Будихо, яких після тривалого слідства за рішенням суду розстріляли відповідно 15 та 19 квітня 1950 р. Решті десяткам тисяч власовців та козаків випала краща доля. Німецьке командування на запит радянської контрольної комісії про кількість громадян СРСР на службі в ЗС Німеччини⁷³³ підготувало офіційну відповідь. Згідно з нею, 20 травня 1945 р. тільки у трьох російських з'єднаннях у полоні альянтів налічувалося 53000 росіян, у тому числі 13000 бійців 599-ї російської бригади, яких на той час переводили з Данії у Мельдорф (50 км у південному напрямку від м. Мусум), 12000 бійців 600-ї піхотної дивізії (російської) у Чехії, і 18000 бійців 650-ї піхотної дивізії (російської) та інших російських формацій, що тоді перебували в дорозі з м. Мюнзінген у район м. Лінц⁷³⁴.

У відповідь на цю інформацію керівництво сталінських карально-репресивних служб розробило проект розподілу бійців російських двох дивізій та інших формувань (у тому числі козацьких) по таборах ГУЛАГу після переведення до СРСР. 26 травня 1945 р. Л. Берія запропонував скерувати перших 12000 колишніх вояків ЗС КОНР у Кизеловський табір перевірки та фільтрації № 0302 для праці у вугільних шахтах, у Прокопіївський табір такого ж типу № 0315 на Кузбас - 12000, у Кемеровський табір №0314 Кузбасу -7000 і у Прокопіївський табір № 525-9000. Берія повідомив Й. Сталіну та В. Молотову: "За даними генерала Голікова у складі власовського корпусу від англійців має бути прийнято 40000 осіб, у тому числі 9 тис. членів сімей і 1 тис. німецьких інструкторів... Перевірка власовців у таборах буде проведена оперативними відділеннями таборів та відділами «Смерш» при таборах"⁷³⁵. Згодом керівники таборів ГУЛАГу самі визначали необхідну кількість в'язнів, а "фільтраційні табори" тільки виконували "спецзамовлення" радянських каральних органів щодо постачання колишніх бійців ЗС КОНР. Наприклад, 15 серпня 1945 р. відділ спецтаборів НКВС СРСР надіслав листа управлінню уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, в якому просив скерувати до Норильського табору НКВС 3000 "власовців"⁷³⁶. При цьому "власовцями" керівники різних відомств часто називали не тільки однодумців Власова, а й усіх уродженців територій під владою СРСР, які опинилися у ЗС Німеччини. Як заарештовані, так і ув'язнені власовці залишалися об'єктом особливого зацікавлення радянських спецслужб, про що свідчить факт "агентурно-оперативної роботи" серед них співробітників МВС СРСР у перші повоєнні роки⁷³⁷.

⁷³³Aktennotiz Gen.-Maj. Dethleffsen, 20.5.1945: Fragen d. rass.Überw.-Kommandonachrass. Einzel personen und Einheiten in deutsch. Diensten // IfZ, MA-183; NA, T-77, roll 861, fr. 007670-007673.

⁷³⁴OKW/WFSt/OrgAbteilung (H), 20.5.1945: Zahl und derzeitig. Aufenthalt russisch. Freiwilligenverbände // IfZ, MA-660; NA, T-77, roll 873, fr. 020119-020120.

⁷³⁵Сов. секретно. ГКО - тов. Сталину И. В., СНК СССР - тов. Молотову В. М. 26 мая 1945 г. Народный комиссар внутренних дел Союза ССР (Л. Берия) // ГАРФ, ф. 9401, оп. 1, д. 96, л. 331.

⁷³⁶Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. / П. М. Полян. - М.: РОССПЭН, 2002. - С. 174.

⁷³⁷ Докладные записки начальников НКВД-УНКВД об агентурно-операт. работе среди "власовцев" за I и II кварталы 1946 г., 31 марта- 16 декабря 1946 г. // ГАРФ, ф. 9479, оп. 1, д. 275, л.1-309.

Крім власовців іншим об'єктом активного зацікавлення радянських каральних служб були козацькі формування ЗС Німеччини. На 23 травня 1945 р. чисельність Козацького Стану в британському полоні склала 40325 козаків та членів їх родин⁷³⁸. Масова видача бійців Козацького Стану тривала до середини червня 1945 р. До того часу з околиць Лінца до СРСР депортовано понад 22500 козаків та кавказців (у тому числі приблизно 3000 старших віком емігрантів), майже 4000 втекли до лісів і в гори, понад 100 осіб загинули 1 червня під час передачі вояків козацьких формувань та членів їх сімей радянським інстанціям. Видачі відбувалися і з інших таборів козаків, майже 70 тисяч яких у той час опинилися в долині р. Драви й переважно були недавніми військовослужбовцями козацького кавалерійського корпусу Г. Паннівціца, що воював раніше на території Югославії. У доповіді начальника військ НКВС радянського 3-го Українського фронту Іванові Павлову від 15 червня 1945 р. констатовалося, що від 28 травня до 7 червня від англійців зі Східного Тіролю прийнято 42913 осіб - 38496 чоловіків та 4417 жінок та дітей (у тому числі 42258 росіян), серед яких було 16 генералів, 1410 офіцерів та 7 священників. У доповіді крім окремих випадків самогубств згадано про "ліквідацію на місці" 59-х осіб як "зрадників Батьківщини". Протягом наступного тижня представники різних британських окупаційних установ виявили в лісах 1356 козаків, котрі втекли з таборів, з яких 934 осіб 16 червня передали органам НКВС⁷³⁹.

Після транспортування більшості козацьких формувань німецького війська та членів їх родин до СРСР приблизно 6000 козаків засуджено радянськими військовими трибуналами до розстрілів або тривалих термінів ув'язнення, а майже 16000 без суду й слідства вивезено до бухти Находка й звідти як "спецконтингент" скеровано на Магадан у копальні, де у важких умовах Індігирки, Оймякона й інших місцевостей багато сотень з них померли. Чимало козацьких офіцерів були розстріляні без суду й слідства за списками, заздалегідь складеними радянськими агентами, інших засуджено на 25 років каторжної праці, на якій багато з них померли від виснаження або хвороб і тільки деяким із них вдалося виїхати на Захід завдяки амністії незабаром після смерті Й. Сталіна⁷⁴⁰.

Улітку 1945 р. до Радянського Союзу репатрійовано вояків ще одного великого іноземного з'єднання Вермахту, сформованого з громадян СРСР - 162-ї піхотної дивізії (тюркської), що склала зброю перед британськими військами у Північній Італії на початку травня 1945 р. Через кілька тижнів після капітуляції Німеччини їх транспортували залізницею до порту в м. Таранто й звідти кораблем до м. Одеса. Під час подорожі відбулися стихійні ексцеси як форми протесту проти вивезення силоміць, характерні для повернення до СРСР вояків інших формувань ЗС Німеччини (наприклад, перед відправленням один мулла спалив себе, а кілька полонених під час транспортування морським шляхом втопилися у морі на знак протесту проти примусового перевезення)⁷⁴¹.

Солдати-власовці опинилися на заслання й у таборах ГУЛАГу в дещо кращому становищі порівняно з військовополоненими інших національних військових формувань ЗС Німеччини. У зв'язку з перемогою над нацистською Німеччиною вищу міру покарання для них замінено відправленням на спецпоселення терміном на 6 років з конфіскацією майна. Вони, як правило, отримували документ такого змісту: "Скерований на спецпоселення терміном на 6 років за службу в німецькій армії від 1943 до

⁷³⁸Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 156.

⁷³⁹Шкаровский М. Казачий Стан в Северной Италии / Михаил Шкаровский // Новый журнал (Москва). - 2006. - № 242 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://magazines.rass.ru/nj/2006/242/sh16-pr.html>

⁷⁴⁰Лиенц: казачья голгофа//Родина. - 2005. - №9. - С. 30; Чуев С. Проклятые солдаты... - С. 157.

⁷⁴¹ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты / Н. Д. Толстой. - М.: Русский путь, 1996. - С. 349.

1944 року рядовим". Письменник і краєзнавець з Пудожського району Карелії Євгеній Нілов згадував: "Власовців привезли до нашого району разом із військовополоненими німцями і розмістили їх у тих самих табірних пунктах. Дивний був у них статус - і не військовополонені, і не ув'язнені. Проте якась провина за ними числилася... Однак жили вони у своїх бараках, за межами табірних зон, ходили вільно, без конвою"⁷⁴². Колишній вояк Латвійського легіону про табір у м. Таліца у 1948 р. згадував, що у ньому "власовці - з РОА - усі поголовно були в охороні", тоді як латвійців ображали, обкрадали й не гребували при цьому навіть валянками: "Там було страшно. Охоронці поводитися жорстоко, вбивали або били до смерті... Словом, кидають людину на спину, кладуть на живіт ватний бушлат і б'ють по ньому щосили. Жовчний міхур тріскає і кінець"⁷⁴³. В'язень мордовських концтаборів Данило Шумук писав у мемуарах, що в таборах Заполяр'я "власовців було дуже мало, їх судили тільки за індивідуальне вбивство. У таборах засуджених їх було у декільканадцять разів менше, ніж українців, їх було менше навіть і від естонців, з чого видно, що караюча машина підійшла до них згідно старої російської мудрості: "Свои люди - сочтемся". РОА ж також за «єдиную неделімую [Росію]»"⁷⁴⁴.

Колишніх вояків російських та інших збройних формувань німецького війська, скерованих на спецпоселення, перевіряли працівники НКВС із метою встановлення їх причетності до вбивств цивільного населення, унаслідок яких тільки незначний відсоток із них ув'язнено. Наприклад, у Шахтинському таборі перевірки та фільтрації зі "спецконтингенту" 2-ї облікової групи (з осіб на службі в різних німецьких установах переважно військового підпорядкування) від 1 січня до 1 серпня 1945 р. перевірили 1184 військовослужбовців німецької армії та діючих на її боці національних формувань (з них заарештовано 221 полоненого або 18,7 %) і тільки 286 легіонерів (з яких заарештовано тільки двох), 7 "власовців" (з яких заарештовано двох полонених). У наступні 5 місяців із 574 військовослужбовців німецької армії та діючих на її боці національних збройних формувань заарештовано тільки трьох, а відповідно з трьох легіонерів і одного власовця - нікого⁷⁴⁵.

На 1 березня 1946 р. репатрійовано 4199488 громадян СРСР, у тому числі 2660013 ці вільних і 1539475 військовополонених. З військовополонених 659190 осіб або 42,82 % призвано до армії, 344448 або 22,37 % зачислено до робітничих батальйонів, 281780 або 18,31 % відправлено до місця проживання й 27930 або 1,81 % використовували на роботах при радянських військових частинах та установах за кордоном. У розпорядження ж НКВС передано тільки 226127 осіб (14,69 % від загальної кількості репатрійованих полонених бійців ЧА), серед яких були колишні червоноармійці, які перейшли на бік Вермахту, в тому числі "власовці", керівний і командний склад охоронних батальйонів німецької поліції порядку, які брали участь у протипартизанських акціях, співробітники Абверу та інших німецьких розвідувальних органів тощо⁷⁴⁶. З них у 1946-1947 рр. на спецпоселення прибули майже дві третини або 148079 "власовців та інших поплічників окупантів", а решту третину або 78048 осіб засуджено до 15-25 років "виправно-трудова робота" у більшовицьких концтаборах або страчено. Станом на 1 березня 1949 р. на

⁷⁴² Пыхалое И. Великая обогнанная война / Игорь Пыхалое. - М.: Яуза, Эксмо, 2005. - С. 344. ⁷⁴³ Рассказ гренадёра... - С. 65.

⁷⁴⁴ Шумук Д. За східним обрієм. Спомини / Данило Шумук. - Париж; Балтимор: Перша Українська Друкарня у Франції; Українське видавництво "Смолокип" ім. В. Симоненка, 1974. - С. 346-347.

⁷⁴⁵ Донесение о наличии и движении спецконтингента за период с 1 августа 1945 г. по 1 января 1946 г. Подполковник Райберг // ГАРФ, ф. 9408, оп. 1, д. 18, л. 3-3 об.

⁷⁴⁶ Вторая мировая война 1939-1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://sensor.net.ua/go/viewTopic-id-197351>

спецпоселенні залишалося 76425 представників 28-х національностей, які у роки війни воювали на боці ЗС Німеччини, причому росіяни склали майже половину з них. Ними були: 36259 росіян, 15140 українців, 4325 білорусів, 2806 грузинів, 2766 узбеків, 2560 вірмен, 2122 казахи, 1760 татар, 1476 азербайджанців, 1358 німців, 455 осетинів, 436 чувашів, 385 таджиків, 297 поляків, 273 киргизи, 247 башкирів, 241 туркмен, 170 калмиків, 155 адигейців, 140 удмуртів, 125 лезгинів, 114 каракалпаків, 112 латвійців, 109 черкесів, 108 євреїв, 106 марійців, 101 авар, 82 карачаївці. Утім тоді на облік за національною ознакою взято тільки 2/3 усіх колишніх військовослужбовців, які походили з підконтрольних Радянському Союзові на 22 червня 1941 р. територій і перебували на той час на спецпоселенні⁷⁴⁷. "Довідка про чисельність власовців, які перебували на спецпоселенні на лютий 1950 р.", котру склав начальник відділу спецпоселень МВС СРСР полковник Василь Шиян, свідчить, що через 5 років після закінчення німецько-радянської війни на заслання перебувало 59165 "власовців" (очевидно, до них були причислені теж колишні вояки козацьких формувань німецького війська й представники інших неросійських народів євразійського простору, які на боці Вермахту воювали проти Радянського Союзу). Найбільше з них було у Молотовській (10275), Іркутській (8243) та Челябінській (6274) областях і Красноярському краї (6675) в Росії і 7484 в Казахстані. Періодично відбувалася "ротація спецпоселенців" з однієї місцевості в іншу. Наприклад, якщо на лютий 1950 р. в Якутії на обліку радянських органів безпеки були 1234 власовці, то на 1 липня 1952 р. їх було уже 5529⁷⁴⁸. На 1 січня 1953 р. на спецпоселенні залишалося 56746 власовців, а 93446 було звільнено у 1951-1952 рр. після відбуття терміну заслання⁷⁴⁹.

Після війни у подібних до власовців умовах опинилися вояки балтійських формацій ЗС Німеччини. Тільки частині естонських солдатів та офіцерів 20-ї естонської дивізії військ СС, у тому числі трьом тисячам вояків із вишкільного та резервного дивізійного полку, вдалося відступити на Захід і скласти зброю перед військами західних країн антигітлерівської коаліції. У травні 1945 р. вони намагалися відступати через Чехію та Словаччину й сподівалися потрапити до таборів військовополонених західних союзників, щоб не опинитися в радянських концтаборах. Однак приблизно 6000 осіб потрапили в полон до чеських повстанців, які через декілька тижнів передали естонців радянським військам. Багато естонських військовослужбовців загинули в результаті насильницьких дій чехів. Деяких з естонців, які досягнули ліній західних союзників і склали перед ними зброю, згодом примусово перевезли до СРСР. Ті з них, які вижили, в кращому випадку провели тривалий час покарання у таборах ГУЛАГу 11 травня 1945 р. поблизу м. Мельнік недалеко від Праги частини ЧА захопили у полон основний військовий персонал естонської дивізії Ваффен-СС⁷⁵⁰. У радянському полоні разом опинилося 10000 естонських вояків, які діяли на боці Німеччини; із них до 1300 переважно представників командного персоналу й офіцерського складу були розстріляні або замучені до смерті під час допитів і майже 1500 загинули у сталінських концтаборах⁷⁵¹. Решті відносно пощастило тому, що вищі посадові особи радянських

⁷⁴⁷ Полян П. М. Жертвы двух диктатур... - С. 553.

⁷⁴⁸ Иосиф Сталин - Лаврентию Берии... - С. 220, 263.

⁷⁴⁹ Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) / М. В. Земское // История СССР. - 1991. - № 5. - С. 155, 164.

⁷⁵⁰ Ready J. L. The Forgotten Axis. Germany's Partners and Foreign Volunteers in World War II / J. Lee Ready. - Jefferson (North Carolina) and London: McFarland, 1987. - P. 491.

⁷⁵¹ Hannes W. Estonian National Units... - P. 186. Про долі вояків 20-ї дивізії Ваффен-СС у сталінських концтаборах див. спомини вояка 14-ї танкової сотні її 45-го полку Аго Лоорпярга

балтійських республік зверталися до керівництва СРСР із проханням про застосування амністії щодо цих людей в тому разі, якщо не було доказано їх участь у воєнних злочинах⁷⁵².

Більшість латвійців, естонців та литовців, котрі після мобілізації служили в різних збройних формуваннях німецьких військ як солдати чи молодший офіцерський склад, а також молдавани, котрі були рекрутовані до румунської армії й воювали у її формаціях, були звільнені від спецпоселень і їх відпустили на Батьківщину⁷⁵³. Були страчені тільки представники вищого командування латвійських формувань, причислених до Латвійського легіону Ваффен-СС (наприклад, у другій половині 1945 р. у м. Ленінград був розстріляний колишній командир Гренадерського полку Ваффен-СС № 42 "Вольдемарс Вайсс" (латвійського № 1) 19-ї дивізії військ СС (латвійської № 2), кавалер Лицарського хреста ваффен-оберштурмбанфюрер Н. Галдінш). Водночас до таборів ГУЛАГу "на спецпоселення" відправлено представників старшого й частину молодшого офіцерського складу балтійських збройних формувань на боці Німеччини; після амністії 1955 р. їх очікувало ще 3-річне позбавлення громадянських прав⁷⁵⁴.

За "фактом зради" на десятки тисяч людей, які брали участь у війні проти СРСР, заведено кримінальні справи за статтями Кримінального кодексу РРФСР "58-1", "58-2", "58-3", "58-4", "58-5", "58-6", "58-8", "58-9", "58-10", "58-11", "58-13" й за аналогічними статтями в Кримінальних кодексах в інших республік (в Україні - за ст.54 КК УРСР). Хоча нацистська пропаганда твердила, що усіх захоплених у полон ЧА вихідців із підконтрольних СРСР територій у німецьких мундирах очікує розстріл, після наказу Й. Сталіна про заборону самосуду над цими людьми більшість з них у цій державі очікували інтернування й примусові роботи і тільки меншість заарештовано та страчено. Від 1943 р. й особливо протягом останнього року Другої світової війни в Європі СРСР у політиці щодо військовополонених копіював політику нацистської Німеччини останніх трьох років німецько-радянської війни: основну кількість захоплених у полон використовували для відновлення зруйнованих війною об'єктів, інших - скеровано до національних військових формувань, завербовано як агентів спецслужб та пропагандистів або повернено на Батьківщину, решту приречено на повільну смерть. Наприклад, у радянському полоні опинилося понад 25000 французів, з яких майже третина або приблизно 7000 померли в сталінських концтаборах (з них лише приблизно 1000 згодом ідентифіковано поіменно, а у 1990-х роках у Франції навіть діяло об'єднання колишніх французьких вояків, котрим вдалося пережити табори ГУЛАГу)⁷⁵⁵.

Усього після капітуляції Німеччини Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР прийняло до своїх таборів 1390516 осіб, серед яких були 313767 угорців, 187370 румунів, 156682 австрійці (оголошені після 1938 р. громадянами Райху люди, які до "аншлюсу" Австрії були австрійськими громадянами), 69977 громадян Чехословаччини (переважно словаків), 60280 поляків, 48957 італійців, 23138 французів, 21822 югославів (тобто сербів, хорватів та боснійців), 14129 молдаван,

про естонських легіонерів у таборах ГУЛАГу: *Loorpärg A. Eesti Leegionist Venemaal vangilaagritesse / Ago Loorpärg.* - Tallinn: Grenader, 2005.

⁷⁵²товарищу Сталину И. В., Москва. 16 марта 1946 г. Председатель СНК Латвийской ССР В. Т. Лацис, Секретарь ЦК БСП(Б) Латвии Я. Э. Калнберзин // ГАРФ, ф. 9401, оп. 2, д. 142, т. 3, л. 102-103.

⁷⁵³Полян П. М. Жертвы двух диктатур... - С. 553.

⁷⁵⁴Рассказ гренадера... - С. 66.

⁷⁵⁵*Dittgen J. De la Legion Etrangere au front russe [Електронний ресурс] / Joseph Dittgen.* - Режим флoкTyny:<http://www.malgre-nous.eu/spip.php?article770>

10173 євреї (у тому числі "мішлінге"), 4729 голландців, 2377 фінів, 2010 бельгійців, 1652 люксембуржці, 457 данців, 452 іспанці, 383 цигани (переважно з румунської та угорської армій), 101 норвежець та 72 шведи⁷⁵⁶. З цих людей на 26 червня 1945 р. у полоні залишилося 2658469 (а 318489 були звільнені чи засуджені й депортовані до концтаборів НКВС або померли від нестерпних умов утримання). З цих полонених на формування національних частин передано 55799 осіб, з них відповідно таку кількість людей (у дужках вказано кількість офіцерів з числа цих вояків): для формування угорських частин - 21787 (1375), румунських - 20446 (1544) (у тому числі генералів Міхая Ласкара та Ромулуса Дімітріу), чехословацьких - 9089 (70), югославських - 2542 (48), польських - 1935. З інших захоплених у полон вояків національних легіонів ЗС Німеччини: 1931 фіна транспортовано до Фінляндії за угодою про перемир'я, 1500 французів передано Національному Комітетові "Вільна Франція", 3069 осіб інших національностей передано органам із репатріації для повернення на їх Батьківщину. З цих людей органи НКВС заарештували тільки 95 осіб, тоді як розвідувальним і політичним органам ЧА передано 2056 осіб, до партизанських шкіл та Союзів польських патріотів передано 358 осіб і найбільшу кількість людей (74158 осіб) за рішенням Військових Рад скеровано для різних робіт зі "зміцнення тилу" фронтів. На той час у радянському полоні залишалось 35007 поляків (у тому числі 49 офіцерів), 9291 житель країн Балтії (у тому числі 85 офіцерів), а також мобілізовані союзниками Третього Райху Угорщиною та Румунією відповідно українці та молдаване, зокрема 3787 українців, котрих трактували як "русинів" (у тому числі 9 офіцерів) та 21382 молдаван (у тому числі 36 офіцерів). Крім них серед полонених виявлено 4267 громадян СРСР, яких скеровано до спецтаборів ГУЛАГу⁷⁵⁷. Водночас у таборах ГУЛАГу опинилася більшість "інтелектуальної еліти" цих формацій, а саме офіцерів та унтер-офіцерів, які масово вмирили від виснажливої праці (згідно з офіційною радянською статистикою, тільки в одному з таких таборів померли 1 литовець, 1 югослав, 2 румунів, 4 білорусів, 5 данців, 9 чехів, 10 французів, 16 росіян, 20 поляків, 102 угорці, 124 латвійці, 610 естонців⁷⁵⁸). Однак, на відміну від скерованих на спецпоселення до сталінських концтаборів більшості вояків іноземних формувань ЗС Німеччини, які були формальними громадянами СРСР й опинилися у радянському полоні, більшість солдатів інших іноземних формувань повернено до них на Батьківщину. Згідно з даними директиви № 2222 від 12 серпня 1945 р. й у рамках виконання наказу НКВС СРСР від 13 серпня 1945 р. № 00955, 13 вересня 1945 р. була видана директива НКВС СРСР № 157 заступника народного комісара внутрішніх справ СРСР генерал-полковника В. Чернишова, згідно з якою звільненню підлягали військовополонені солдати й унтер-офіцери таких категорій: 1) незалежно від фізичного стану усі військовополонені поляки, французи, чехи, словаки, югослави, італійці, шведи, норвежці, швейцарці, люксембуржці, американці, англійці, бельгійці, голландці, данці, болгары та греки; 2) хворі військовополонені незалежно від національності крім дуже заразних хворих, крім іспанців та турків, а також крім осіб,

⁷⁵⁶Борцов А. Великая война. Уроки прошлого // Спецназ России. - № 11 (146). - Ноябрь 2008 [Електронний ресурс] / Андрей Борцов. -Режим доступу: <http://www.specnaz.ru/article/71331>; ВИЖ. - 1991. - № 9; Фадеев А. Два чёрных мифа о войне [Електронний ресурс] / А. Фадеев. - Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/print/207912.html>

⁷⁵⁷Москва. 27 июня 1945 г. Лично т. Ратушному. Справка о военнопленных Отечественной войны 1941-1945 гг. Начальник 2 отдела ГУПВИ НКВД СССР майор г/б (Бронников) // РГВА, ф.1/п, оп. 01 е, д. 15а, л. 69-73 [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://wolfschanze.narod.ru/spr.htm>

⁷⁵⁸Букин С. С. Захоронения военнопленных в Новосибирской области [Електронний ресурс] / С. С. Букин. - Режим доступу: http://zaimka.ru/02_2002/bukin_burialplaces/

які брали участь у злочинах та осіб, які служили у військах СС, СД, СА та нацистських органах безпеки; 3) з військовополонених німців, австрійців, угорців та румунів тільки інваліди й ослаблені. Подальший порядок репатріації з СРСР згаданих категорій полонених військовослужбовців частини європейських формувань, що воювали на боці Німеччини, регулювала телеграма керівника НКВС СРСР № 2943 від 16 грудня 1945 р. Незабаром після її видання 8 січня 1946 р. народний комісар внутрішніх справ СРСР генерал-полковник Сергей Круглов підписав розпорядження № 0015 "Про звільнення з таборів та спецгоспіталів частини військовополонених", яким наказав звільнити й скерувати в Лютсдорф поблизу Одеси в репатріаційний табір № 186 "усіх військовополонених чехословаків, югославів, італійців, голландців, бельгійців, данців, швейцарців, люксембуржців, болгар, турків, норвежців, шведів, греків, французів, американців та англійців, зосереджених в окремих таборах". Звільненню не підлягали люди, які служили у Ваффен-СС (за винятком французів), СА, СД та нацистських каральних органах. 4 квітня Круглов вже як міністр внутрішніх справ СРСР видав вказівку: "Усіх військовополонених італійців, у тому числі й офіцерів до капітана включно, за винятком нетранспортабельних хворих, а також тих, які служили у військах СС, СА, СД, Гестапо та інших органах карального призначення, з таборів МВС, спецгоспіталів й окремих робочих батальйонів МВС негайно з їх обліковими даними скеруйте до табору МВС № 159 м. Одеса для подальшої передачі їх органам репатріації"⁷⁵⁹.

Ще одним винятком із представників європейських народів, яких Радянський Союз не переслідував за боротьбу на боці Третього Райху, були поляки (саме прецедент звільнення яких на підставі формально примусового зачислення їх до німецького війська став приводом для клопотань керівників радянських балтійських республік про непоширення на балтійців покарань за службу в німецькому війську як насильно мобілізованих). На Східному фронті до полону ЧА потрапили 60000 "шльонзаків", помор'ян та мазурів, з яких 3000 було мобілізовано до польської 3-ї піхотної дивізії ім. Ромуальда Траугутта (що діяла у складі ЗС СРСР), а решту скеровано до виконання допоміжної роботи⁷⁶⁰. Протягом травня й першої половини червня звільнено більшість з десятків тисяч поляків, які воювали у німецьких мундирах й опинилися у радянському полоні; винятком були 10500 осіб, котрі належали переважно до підстаршинського вояцького складу. 17 червня 1945 р. Берія повідомив Сталіну: "Крім того, в таборах НКВС СРСР для військовополонених є військовополонені поляки, які служили у німецькій армії і були взяті у полон у складі німецьких частин - 3273 особи і в робочих батальйонах, які перебували в СРСР, із мобілізованих у німецькій Сілезії німців, які вважають себе поляками - 7202 особи"⁷⁶¹. Сталін дав вказівку "звільнити з таборів для військовополонених і відправити на Батьківщину поляків за національністю, польських громадян - жителів Польщі та німецьких територій, що відійшли до

⁷⁵⁹Совершенно секретно. Директива НКВД СССР. 13 сентября 1945 г. № 157 г. Москва. Народным комиссарам внутренних дел союзных и автономных республик, начальникам УНКВД краев и областей. О порядке отправки на родину военнопленных, освобождаемых в соответствии с указаниями НКВД СССР. Заместитель народного комиссара внутренних дел СССР генерал-полковник Чернышов; Совершенно секретно. Приказ НКВД СССР. 8 января 1946 г. № 0015 г. Москва Об освобождении из лагерей и спецгоспиталей части военнопленных. Народный комиссар внутренних дел С. Круглов; Совершенно секретно. Указание министра внутренних дел СССР. 4 апреля 1946 г. № 79. Министр внутренних дел СССР генерал-полковник С. Круглов [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://reibert.info/forum/archive/index.php/t-7671.html>

⁷⁶⁰Див.: *Lysko A. Losy Górnosłazaków...* // *Biuletyn IPN (Warszawa)*. - 2004. - Nr.0607. - S. 78-79.

⁷⁶¹товарищу Сталину И. В. 17 июня 1945 г. Л. Берия // ГАРФ, ф. 9401, оп. 2, д. 96, л. 344.

Польщі, взятих у полон у складі німецьких військ". 20 червня 1945 р. Берія переслав Сталіну на схвалення проект постанови, де було запропоноване "часткове звільнення з таборів із відправленням на Батьківщину до Польщі військовополонених за національністю поляків - жителів Польщі, у тому числі й територій, що відійшли до Польщі від Німеччини, котрі потрапили у полон у складі німецьких частин"⁷⁶².

Німецьких командирів, офіцерів та солдатів іноземних формувань ЗС Німеччини відразу ж після капітуляції Райху відокремлено від решти іноземців й скеровано до німецьких таборів для військовополонених, де більшість з них через деякий час були звільнені й отримували до смерті пенсію у ФРН (наприклад, колишній шеф штабу Східних легіонів в Україні й згодом 162-ї піхотної дивізії (тюркської) і короткий час Добровольчої кадрової дивізії Р. Гайгендорфф 5 грудня 1947 р. був звільнений з полону і помер 20 листопада 1953 р. у Баварії). Однак частину з них засуджено, а командири кількох іноземних дивізій Ваффен-СС скоїли самогубство (зокрема, командир 14-ї української дивізії Ф. Фрайтаг у британській зоні окупації і 15 -ї латвійської Карл Фрід-ріх фон Пюклер-Бурггаус в американській зоні окупації 12 травня 1945 р., а командир 13-ї боснійської К.-Г. Зауберцвайг - 20 жовтня 1946 р. в офіцерському секторі табору для німецьких військовополонених у Ноенгамме). Трагічно склалася доля колишнього командира Східних легіонів у ГГ й згодом командира Східних військ при командуванні Вермахту на Заході О. Нідермаєра, який став жертвою водночас гітлерівського і сталінського режиму. Спочатку за звинуваченням у занепадницьких настроях у серпні 1944 р. його скерували до військової в'язниці у Торгау, де він перебував в ув'язненні до закінчення війни. Після звільнення з полону американськими військами у травні 1945 р. по дорозі додому його заарештували співробітники радянських спецслужб й перевезли до Луб'янки у Москву і засудили на 25 років "виправно-трудових таборів", але в'язень нацистської тюрми не зміг витримати довго більшовицького концтабору, прожив тільки три роки й помер у 1948 р. у м. Владімір⁷⁶³.

Натомість інонаціональних добровольців німецької армії і примусово мобілізованих до неї іноземців у воєнні й перші повоєнні роки очікували одні удари за другими. Ці люди спочатку були інструментом політичних ігор, потім - військовим знаряддям і, врешті-решт, виявилися "непотрібним господареві відпрацьованим матеріалом". Ті вояки, котрі спочатку вижили у таборах для радянських військовополонених, після вступу до іноземних формувань німецького війська були знаряддям для вбивств ворожих солдатів і їх очікувала смерть за чужі інтереси. У кінцевому підсумку в кращому випадку вони були жертвами дискримінації західних альянтів, у гіршому - переслідувані сталінським режимом. Керівництво СРСР було зацікавлене у тому, щоб зняти з себе відповідальність за провокування причин, які викликали готовність сотень тисяч його громадян воювати на боці Райху, й перекинути її виключно на цих людей. Керівництво ФРН натомість було зацікавлене у тому, щоб трактувати більшість цих людей як добровольців, щоб зняти відповідальність з Німеччини за мобілізацію жителів окупованих територій до своїх військ у супереч міжнародним правилам ведення воєнних дій, не виплачувати їм за це матеріальну компенсацію або пенсію і перекинути відповідальність за їх вимушену службу на них же самих (при тому було проігноровано факт "психологічного зомбування" німецькою пропагандою цих людей, створення самими

⁷⁶²Иосиф Сталин - Лаврентию Берии... - С. 216-217.

⁷⁶³Seidler F. W. Oskar Ritter von Niedermayer... // WWR. - 1970. - Н. 20. - Nr. 2. - S. 208; *Jahr Ch. Generalmajor Oskar Ritter von Niedermayer / Christian Jahr // Ueberschär G. R. Hitlers militärische Elite... - Bd. 1... - S. 184.*

ж окупаційними інстанціями важких умов військовополонених и скрутні матеріальні умови жителів окупованих східних областей як визначальні ситуативні причини їх вступу до іноземних формувань німецьких військ). Одним із виявів цього було те, що після свого створення ФРН відмежувалася від нацистської Німеччини й не поширила своїх законів про соціально-правовий захист на колишніх іноземних вояків, котрі діяли на боці Вермахту й не мали німецького громадянства⁷⁶⁴.

Характеризуючи долю більшості громадян СРСР в іноземних формаціях німецьких військ, командував створеного на боці країн антигітлерівської коаліції 2-го Польського корпусу генерал-лейтенант Владислав Андерс зробив вельми невтішний висновок про них як про одних із найнещасніших людей Другої світової війни: "Позбавлені Батьківщини, зневажені протекторами, трактовані загальною як зрадники, котрими вони у своїй свідомості ніколи не були, вони часто воювали за чужу, ненависну їм справу, а єдиною відплатою, яку вони отримали, була смерть, переважно у чужих країнах, і репатріація до пекла (СРСР -А. Б.), з якого вони намагалися втекти"⁷⁶⁵.

Прокомуністичні держави-сателіти Радянського Союзу з країн т. зв. радянської сфери впливу здійснювали подібну до СРСР політику переслідування як "п'ятої колони Третього Райху" своїх мешканців, котрі воювали на боці Німеччини. Таку політичну лінію, зокрема, впроваджено у Югославії (особливо проти хорватів), Румунії, Угорщині, Чехословаччині (зокрема, проти словаків)⁷⁶⁶. Тільки у Польщі факт служби поляків замовчували і фактично ті особи, які перебували на німецькій військовій службі, не зазнали переслідувань, оскільки їх вважали примусово мобілізованими німецькою окупаційною владою. Переслідування набуло різноманітних проявів у різних країнах залежно від ступеня співпраці з ворогом або політичної заангажованості. Військові тривалий час були обмежені в правах, піддані грошовим штрафам, військовослужбовці Ваффен-СС страчені або ув'язнені на різні терміни ув'язнення. Ці люди зазнали подвійного розчарування: як від перемоги політичних ворогів, так і від повного ігнорування недавніми "союзниками".

6.2.2. Політика західних союзників

Після краху нацизму процес денацифікації охопив членів НСДАП, СС, СА, поліції безпеки, СД, персонал концтаборів та його помічників, які брали участь в широкомасштабних воєнних злочинах. Проте закінчення Другої світової війни викликало люстрації не тільки нацистів у Німеччині, а й також їх активних прибічників у союзних та окупованих країнах. Однак ці процеси були не так формою юридичного покарання воєнних злочинців, як формою політичного переслідування й були викликані радше інтересами безпеки країн-переможців (зокрема, побоюванням створення антидемократичних організацій колишніми вояками інонаціональних збройних формувань німецького війська із членів чи симпатиків правих угруповань), аніж прагненням їх урядів дотримуватися справедливості. Унаслідок цього в перші повоєнні роки інтерновані військовослужбовці іноземних формувань, які воювали на боці Вермахту, зазнали дискримінації незалежно від національної приналежності так само, як і німецькі військовослужбовці.

⁷⁶⁴Keine deutsche Rechte für ausländische Krieger (AP) // Frankfurter Allgemeine Zeitung (Frankfurt am Main). - 1971. - 6. January. - S. 7.

⁷⁶⁵Anders W. Hitler's defeat in Russia / *Wladyslaw Anders*. - Chicago: Henry Rognery Company, 1953. - P. 208.

⁷⁶⁶Hoensch J. K. Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918-1965 / *Jörg K. Hoensch*. - Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: Kohlhammer, 1966. - S. 132.

У багатьох країнах Європи після закінчення Другої світової війни часто суворішим переслідуванням і тривалішим термінам покарань було піддано людей, котрі добровільно служили на боці Третього Райху у військовій сфері, ніж тих, котрі співпрацювали з ним у політичній або економічній сфері. Наприклад, хоча Швейцарія активно співпрацювала з нацистською Німеччиною в господарській сфері й швейцарські добровольці військ СС, воюючи проти СРСР, не зрадили свій уряд і співвітчизників, 18 травня 1943 р. Федеральна Рада (*Bundesrat*) Швейцарії прийняла постанову позбавити громадянських прав цих швейцарців. Після нацистської окупації й особливо після капітуляції Німеччини значно суворіші покарання очікували інших європейців, які воювали у німецьких мундирах. В інших країнах кількість засуджених за співпрацю з Райхом продемонструвала не так кількість симпатиків нацизму, як кількість людей, котрі вважали себе ворогами Радянського Союзу. 105 фламандців розстріляно, 1022 позбавлено волі на різний термін, 3542 перебували від 10 до 20 років в ув'язненні й 14215 колабораціоністів менше як 3 роки, а деякі з вояків дивізії Ваффен-СС "Лянгемарк" сплатили штраф від 200000 франків. Бельгійські військові суди розглянули 338750 справ, причому найважче покарано три групи людей, які за власним бажанням співпрацювали з Райхом: донощиків, добровольців, які воювали на Східному фронті, та пропагандистів гітлерівського "нового порядку". Вже наприкінці 1944 р. у Бельгії ув'язнено 44000 осіб, до яких після війни додалося ще 20000 з тих, які втекли до Німеччини. 242 особи - 105 фламандців та 122 валлони й 15 мешканців Брюсселя - засуджено до смерті й страчено, а також винесено від 1200 до 3000 смертних вироків, які з часом відмінено. Винесено понад 50000 покарань у формі ув'язнень та конфіскації майна, у тому числі 1839 випадків позитивного ув'язнення⁷⁶⁷.

Після воєнно-політичної поразки Третього Райху у Великому герцогстві Люксембург за добровільну службу в ЗС Німеччини запроваджено суворіше покарання й відновлено смертну кару, яку не застосовували від 1879 р. Усього виголошено 12 смертних вироків (з яких 8 виконано), 7 осіб страчено у результаті "спонтанних" вироків, 23 засуджено до примусових робіт терміном від 20 до 25 років, 192 - від 10 до 20 років і трьох - від 5 до 10 років. 1366 осіб відбули ув'язнення, зокрема 9 - терміном від 10 до 20 років, 103 - від 5 до 10 років і 1254 - менше ніж 5 років; крім того за вироком судів до примусових робіт та короткочасного ув'язнення засуджено 645 люксембуржців, а 1186 втратили своє громадянство⁷⁶⁸. У Великій Британії за співпрацю з ворогом покарано тільки сотні людей; політичних колабораціоністів Д. Емері та В. Джойса засуджено до смертної кари (хоча перший мав іспанське, а другий американське громадянство), тоді як військові колабораціоністи з добровольців БФК були засуджені на різні терміни - від 6 місяців до позитивного ув'язнення^{769*}. Тільки 2 квітня 1954 р. з

⁷⁶⁷Neulen H. W. *An deutscher Seite...* - S. 180, 182, 63, 79, 91.

⁷⁶⁸Cerf P. *De l'epuration au Grand-Duche...* - S. 11, 218.

⁷⁶⁹British Free Corps: proposals for prosecution of collaborators. 1945 July-Sept. // NA (PRO), WO 311/42.

* Багато військовослужбовців БФК були засуджені переважно на тривалі терміни ув'язнення (World War II: Renegades and Persons suspected or convicted of assisting the Enemy: Persons, served in the British Free Corps. 1945-1946 // NA (PRO), HO45/25801; HO45/25817; HO45/25819; HO 45/25820; HO 45/25822; HO 45/25834; HO 45/25835; HO 45/25836). Наприклад, Річард Пауль Френсіс Метон, який у німецькому полоні у 1943 р. вступив до БФК і брав участь у заходах німецької пропаганди серед британців, після війни був засуджений на 10 років позбавлення волі (Richard Paul Francis Maton, 1943 November 22-1945 December 21 // NA (PRO), KV2/264). Інший вояк БФК Г'ю Вільсон Кові (псевдо "Джек Роберт Кінгслі") був засуджений на 15 років

радянського полону в Іспанію повернулися з понад 450 полонених іспанських вояків лише 286 осіб, з яких 219 були колишніми військовослужбовцями "блакитної дивізії", 7 - Іспанського легіону і 21 - військ СС⁷⁷⁰.

На початку травня 1945 р. десятки тисяч хорватських солдатів із обозами з великою кількістю цивільних біженців вирушили у напрямку Австрії, щоб скласти зброю перед британськими військами, але ті відмовилися взяти їх у полон. Зокрема, 11 травня 1945 р. 369-та піхотна дивізія (хорватська) була оточена британськими військами поблизу м. Бляйбург (Bleiburg) в Австрії, після чого її військовослужбовців передали югославським партизанам. 15 травня хорватські вояки були змушені скласти зброю перед партизанами Й. Тіто, які вбили під Бляйбургом багато полонених хорватів (у тому числі у Маріборі, Коцев'є і Санкт-Вейті)⁷⁷¹, а також італійських солдатів у формі помсти за те, що італійські війська окупували і прагнули приєднати Трієст й Істрію до Італії⁷⁷².

З плином часу в Європі тих людей, котрі служили у військових формаціях Третього Райху (але не брали участі у воєнних злочинах) не переслідували й намагалися консолідувати суспільство незалежно від поділу на протиборчі табори у минулому. У Франції понад 10000 осіб страчено за вироками судів у перші післяокупаційні місяці (хоча деякі автори навіть значно перебільшено стверджують, що за співпрацю з німцями страчено майже 100000 французів), понад 80000 заарештовано й 38000 ув'язнено, але у 1956 р. в ув'язненні перебувало тільки 62 колабораціоністи; багато французів, які воювали на боці Німеччини, приєдналися до французького Іноземного легіону⁷⁷³. У таборах для інтернованих та військовополонених осіб опинилося від 2000 до 3000 французьких бретонців, незалежно від того, чи були вони винними чи невинними у воєнних злочинах⁷⁷⁴. У Данії були страчені деякі вищі офіцери Вільного корпусу "Данія", у тому числі один з його командирів Кнуд-Борге Мартінсен. У цій країні членство у данській націонал-соціалістичній партії не переслідували, тоді як професійні військовики за дії у збройних формуваннях у складі німецьких військ усупереч обіцянкам уряду були не тільки позбавлені пенсії, а й змушені були перерахувати до Національного банку своєї країни зароблені на німецькій службі гроші; данські добровольці, які воювали на боці Третього Райху, були засуджені від 2 до 5 років ув'язнення⁷⁷⁵. У Голландії був заарештований кожен 70-й з майже 50000 голландців, які співпрацювали з Райхом у військовій сфері, тоді як решту зібрали й тривалий час утримували у 106-х таборах для інтернованих осіб⁷⁷⁶. У Норвегії, де перших норвезьких "фронтних борців" заарештовано за ініціативи норвезького Вітчизняного Фронту⁷⁷⁷,

відбування покарання з формулюванням у вирозі "за допомогу ворогові" (Hugh Wilson Cowie, alias Jack Robert Kingsley. 1945 May 10 - 1947 November 15 // NA (PRO), KV 2/257).⁷⁷⁰NeulenH . *W.An deutscher Seite...* - S. 125.

⁷⁷¹Lespart M. *Les Oustachis, terroristes de l'ideal / Michel Lespart.* - Paris: Edition de la Pensee Moderne, 1976. - P. 236.

⁷⁷²Neulen H. *W. An deutscher Seite...* - S. 219-220.

⁷⁷³Pringet P. *Die Kollaboration. Untersuchung eines Fehlschlages / Pierre Pringet.* - Tübingen: Grabert Verlag, 1981. - S.168, 113.

⁷⁷⁴Neulen H. *W. An deutscher Seite...* - S. 116.

⁷⁷⁵Tieke W. *Im Lufttransport an Brennpunkte der Ostfront. Geschichte der SS-IR 4 (mot.)/"Langemarck" und des "Freikorps Danmark".* - Osnabrück: Munin-Verlag, 1971. - S. 306.

⁷⁷⁶MasonH. L. *The purge of Dutch Quislings; emergency justice in the Netherlands.* Thesis, Columbia University // *Henry Lloyd Mason.* - The Hague: Nijhoff 1952. - P. 40, 51.

⁷⁷⁷Geb.AOK 20 an All.Military Joint Commander, 02.06.1945: *Verhaftung v. norwegischen "Frontkämpfern" durch norweg.* "Heimatfront" // IfZ, MA-660; NA, T-77, roll 873, fr. 020541-020543.

засуджені учасники фронтових бойових дій відразу ж після війни отримали по 7-8 років ув'язнення, засуджені пізніше - по 3-4 роки позбавлення волі, але закон, виданий 9 липня 1948 р., передбачив можливість скорочення терміну покарання засудженим удвічі. В Італії кількість загиблих під час антифашистських ексцесів обчислювалася багатьма тисячами осіб; деяких італійців, котрі воювали на боці Німеччини, засуджено на 24 роки ув'язнення, проте більшість із них звільнено на підставі амністії 1950 р.⁷⁷⁸. Військовослужбовці угорських дивізій СС склали зброю перед західними союзними країнами антигітлерівської коаліції⁷⁷⁹. Після повернення на Батьківщину вони змушені були пройти через комісії з перевірки, причому для тих, котрі до служби у Ваффен-СС були членами компартії, цю службу вважали воєнним злочином. Проте вже у січні 1948 р. була оголошена амністія, поширена також на вояків двох згаданих з'єднань за винятком представників її генералітету і вищого офіцерського складу (командир дивізії військ СС "Гуньяді" генерал-лейтенант Й. Грассі був депортований до Югославії і там страчений, а в Угорщині і СРСР страчено ще 11 угорських генералів)⁷⁸⁰.

У деяких країнах їх мешканці, які воювали на боці Німеччини, взагалі не були за це покарані. Громадян Фінляндії, наприклад, після закінчення війни не спіткали репресії чи дискримінація за службу у фінському батальйоні військ СС, а один із його колишніх військовослужбовців Пекка Курвінен навіть був призначений членом Верховного управлінського суду своєї країни. Закони Ісландії як нейтральної країни не переслідували за службу в німецькому війську й після закінчення війни за це не засуджено жодного ісландця. У Ліхтенштейні після війни учасників бойових дій на боці Німеччини не переслідували; уряд цієї країни не видав жодних юридичних законів про їх покарання й виявив толерантність до цієї категорії своїх громадян, жодного з яких не переслідувано. З жителів британських колоній найкраща доля спіткала південних африканців, які тільки заплатили грошовий штраф. Реабілітовано і тих індійців, які воювали на боці Німецького Райху проти Великої Британії або на боці Японії проти США у роки Другої світової війни⁷⁸¹.

На детальнішу характеристику заслугове політика головних західних держав антигітлерівської коаліції щодо вояків іноземних формувань ЗС Німеччини, оскільки саме ці країни задавали тон у визначенні ставлення до згаданої категорії осіб у повоєнному світі поза сферою впливу СРСР. На час закінчення Другої світової війни в альянтських зонах окупації Німеччини та Австрії опинилося понад 7 мільйонів переміщених осіб, скорочено "ді-пі" (від англ. *Displaced Person* - Di-Pi) - примусові робітники, біженці, звільнені військовополонені та етнічні німці (фольксдойче), котрі втекли перед наступом ЧА і ті євреї, які пережили нацистські переслідування, екзекуції та концтабори. Серед них також були представники різних національностей, які відступили з Вермахтом і поодинокі представники інонаціонального персоналу військових і парамілітарних формувань, які служили німцям й незадовго до капітуляції Німеччини залишили свої частини й зуміли змішатися з цивільним населенням. За їх розміщення, перевірку та опіку над ними відповідала Допоміжна та реабілітаційна адміністрація

⁷⁷⁸Neulen H. W. *An deutscher Seite...* - S. 160, 195-196.

⁷⁷⁹Report on Hungarian SS Division, September 1945 //NA, RG 226, Entry 210, Box 487, location: 250/64/31/01.

⁷⁸⁰Gosztony P. *Ungarns militärische Rolle im Zweiten Weltkrieg / Peter Gosztony // WWR.* - Nr.5. - 1982. - S. 163.

⁷⁸¹Neulen H. W. *An deutscher Seite...* - S. 173, 182-183, 132-133; Proposal for release of Indian National Army prisoners and effect on morale in India Army. 1947 // NA (PRO), PREM (Records of the Prime Minister's Office) 8/540.

Об'єднаних Націй - ЮНППА (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration -UNRRA*). В американській та британській зонах окупації серед інших "ді-пі"-стів опинилися мільйони цивільних біженців із СРСР (серед яких були цілі сім'ї), частину з яких евакуйовано з їх рідних земель примусово, тоді як інші виїхали, остерігаючись переслідувань за співпрацю з окупаційними інстанціями та репресій за службу членів своїх родин у німецьких військах або дисидентські погляди. До створених для "ді-пі"-стів таборів не допущено колишніх німецьких та іноземних військовослужбовців ЗС Німеччини, яких роззброєно і розміщено у таборах для військовополонених у нашвидкуруч розбудованих бараках, але після відокремлення німецького персоналу короткий час збережено як невеликі групи й через брак цивільного одягу їм дозволено носити німецькі уніформи без німецьких відзнак. Для полегшення контролю над ними збережено їх поділ на окремі військові одиниці, за якими закріплено колишніх німецьких або нових національних командирів, які мали контролювати інтернованих солдатів; збереження військової організації цілих з'єднань мало також полегшити їх перевірку. Переслідуванням і дискримінації піддано обмежені в правах десятки тисяч людей, яких очікували численні комісії, перевірки, розслідування й опитування з метою отримання достовірної інформації про їх минуле. Упередженому ставленню до них у перші повоєнні місяці сприяло часто хибне трактування їх переважно або майже виключно як добровільних пособників нацистів⁷⁸².

Неможливість швидкої об'єктивної оцінки діяльності військовослужбовців різних іноземних формувань німецького війська значною мірою зумовили певний повоєнний хаос в упорядкуванні трофейних архівів цих формацій і відсутність технічного персоналу, подібного для з'ясування актуальних питань, пов'язаних з їх персональними даними. Проте єдиної чіткої оцінки цих формацій не було, що виявлялося в "дуалістичному" ставленні до іноземних з'єднань військ СС. Зокрема, у висновках Міжнародного Військового Трибуналу в Нюрнберзі до СС причислено усіх осіб, офіційно зачислених до СС, включно з членами "загальних СС" та військ СС за винятком кавалерійських частин Ваффен-СС⁷⁸³ (тобто естонці, росіяни чи українці у піхотних частинах військ СС були прирівняні до членів СС, тоді як їх співвітчизники або козаки чи калмики у кавалерійських частинах Ваффен-СС - ні). В тих же висновках стверджено участь окремих військовослужбовців Ваффен-СС у воєнних злочинах і водночас визнано різницю між "Загальними СС" і військами СС, з'єднання яких були фронтовими формуваннями⁷⁸⁴. Нюрнберзький трибунал зробив важливий виняток: рекрути, які не скоїли воєнних злочинів, не підлягали переслідуванням і покаранням й на них не поширювалося звинувачення у причетності до злочинної організації незалежно від того, чи вони були мобілізовані на військову службу безпосередньо німецькими інстанціями, чи за посередництвом їх національних громадських діячів та органів самоврядування, підпорядкованих німецькій окупаційній адміністрації⁷⁸⁵.

Відповідно до Ялтинської угоди між країнами антигітлерівської коаліції інстанції, відповідальні за табори "ді-пі", до початку 1946 р. організували вивезення з них понад

⁷⁸²Displaced persons, Vlasovites as (1945-1947) Allied camps. Leaflets, memoranda. Repatriation // HIWRP, BorisI.Nikolaevsky Collection, Series No.201, Box 258, Files 26, 27, 28 (201-10, 201-11).

⁷⁸³Нюрнбергский процесс. Сборник материалов: В 8 т. - Т. 8. - М.: Юридическая литература, 1999. - С.655.

⁷⁸⁴Nazi War Criminals in Canada: The Historical and Policy Setting from the 1940s to the present. Prepared for the Commission of Inquiry on War Criminals by A. Rodal. - Ottawa, Sept. 1986. - P. 248.

⁷⁸⁵Harold O. "Bripritlgi iesaukti": How the Germans Conscripted "Volunteers" for the Latvian Legion / Otto Hamid // Latvia in the Second World War... - P. 212.

75 % усіх "переміщених осіб" із громадян східноєвропейських країн до держав, з яких вони походили і котрі на той час перебували під владою сталінського режиму. Проте у цих таборах залишився приблизно 1 мільйон біженців, які не бажали повертатися або не підпадали під умови домовленостей між союзниками. До них належали ті особи, які співпрацювали з німецькими інстанціями, антирадянські дисиденти та інші, яких альянти відокремили від репатрійованих через те, що вони не були громадянами СРСР до вересня 1939 р. (балтійці, західні українці, західні білоруси, російські, українські та інші емігранти). Після розпуску ЮНППА у червні 1947 р. біженцями опікувалася Міжнародна організація у справах біженців - ІРО (*International Refugee Organization - IRO*). ЮНППА та ІРО як альянтські органи окупаційної влади, котрі виконували харитативні функції, відповідали за забезпечення певного матеріального утримання біженців, забезпечення їх житлом, харчуванням та іншою допомогою. Проте зі сфери компетенції ЮНППА та ІРО вилучено людей з колишнього персоналу Вермахту, якщо їхні документи підтверджували, що вони у воєнні роки були зараховані на німецьку військову службу. Водночас менш суворому режимові супроти цих категорій людей зі східноєвропейців якоюсь мірою сприяло те, що владні й харитативні інстанції західних альянтів вважали, що поляки, балтійці, українці та інші представники іноземного персоналу німецького війська були примусово рекрутовані до ЗС Німеччини⁷⁸⁶.

У британській зоні окупації й згодом під контролем її органів влади опинилася найбільша кількість і навіть цілі дивізії військовополонених східноєвропейців, котрі воювали на боці Вермахту. Саме тому Великій Британії належала особлива роль у формуванні політики західних альянтів щодо цієї категорії людей. За умовами Ялтинської угоди, підписаної у лютому 1945 р. Великою Британією, США і СРСР, представники народів Балтії, так само як і особи інших національностей, регіони яких після 1 вересня 1939 р. були анексовані Радянським Союзом, не мали бути примусово репатрійованими до місць їхнього проживання. Тільки у британській зоні окупації Німеччини опинилося приблизно 36000 іноземців, у тому числі 19000 балтійців, які служили у військових формуваннях ЗС Німеччини; "Червоний Хрест" здійснював нагляд за рештою 16700 балтійців (з яких 12000 були латвійцями) у таборі Зедельгем (*Zedelghem*) у Бельгії⁷⁸⁷.

Одним із балтійських формувань, що в травні 1945 р. склали зброю перед британськими військами, був резервний полк 20-ї естонської дивізії, що дислокувався в Данії. Усього в британських таборах військовополонених було зосереджено 3500 естонців, їх доля виявилася кращою за долю тих естонських вояків, котрі опинилися в двох інших західних окупаційних зонах у Німеччині (американській та французькій). Найбільші табори перебували в м. Уклей (*Uklei*) (3400 осіб), Путлосі (1188 осіб), Ноен-гамме та Зедельгемі (приблизно 2800 осіб). 12 вересня 1945 р. розформовано табір у м. Уклей і військовополонених естонців перевели в Зедельгем. По дорозі багато естонців втекли й Естонському комітетові в м. Любек вдалося допомогти їм отримати статус переміщених осіб і помістити їх до барачного табору в Арнімруе. Ті естонці, які не змогли втекти, провели в таборі військовополонених ще приблизно 7 місяців, оскільки полонених у Зедельгемі звільнили тільки 7 березня 1946 р. У цьому великому таборі крім 2747 естонців розміщено ще понад 12000 латвійців та 1600 литовців. Окрім контингенту табору в Уклеї до Зедельгему були також скеровані групи естонських авіа-

⁷⁸⁶Nazi War Criminals in Canada... - P. 5; Ryan A. A. Quiet Neighbours. Prosecuting Nazi war criminals in America / Allan Andrew Ryan. - San Diego; New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1984. - P. 7-28.

⁷⁸⁷Thurlow R. C. Fascism in Britain 1918-1985: A History / Richard C. Thurlow. - Oxford: Basil Blackwell, 1987. - P. 83-84, 205-206.

торів із Норвегії та 70 естонців, котрі перебували у полоні в Брюсселі (Бельгія). Хоча у Ноенгамме був табір для інтернованих німецьких вояків Ваффен-СС, у ньому також перебувало багато естонських офіцерів. З цього табору, де були дуже суворий порядок і погані побутові умови, наприкінці серпня 1945 р. естонців перевели в Уклей. Британці не тримали в таборах естонських офіцерів і підозрілих військовослужбовців довше, ніж простих солдатів на відміну від американців, які тримали майже 120 естонських офіцерів у Дармштадтському таборі для цивільних інтернованих осіб до закінчення Нюрнберзького процесу на початку листопада 1946 р. Після звільнення британці, на відміну від американців, надали естонським військовополоненим статус переміщених осіб, влаштуванням яких займалася ЮННРА як адміністрація ООН з надання допомоги та реабілітації, а потім ІРО як міжнародна організація у справах біженців. Приблизно 750 естонських вояків опинилися в американських таборах військовополонених, створених у таких містах на території окупованого Третього Райху: Наумбург (50 осіб), Гайлігенштадт (Heiligenstadt), Велда (Velda), Бад-Кройцнах (83), Моосберг (9), Дахау, Бад-Айблінг, Гайльбронн, Ауербах (148), Ашаффенбург, Дармштадт (95-100), Марбург, Регенсбург (333) та в інших. У Франції естонці опинилися в американських таборах військовополонених у містах Вов (Voves), Шербург (73, з яких 48 видано СРСР), Майлі (Maïly) (60), Марсель (45, з яких 18 видано СРСР), Болбек (Bolbeck) (25), Вілла Коблі (Villa Coublay) та інших. Весну й літо 1945 р. естонські військовополонені провели, в основному, у великих таборах просто неба разом із військовополоненими інших національностей (наприклад, у Бад-Кройцнаху розмістилося приблизно 300000 осіб). Протягом літа величезні табори такого типу були ліквідовані, а більшість полонених - звільнені, проте підозрілих, солдатів та офіцерів різних частин, а також іноземців - у тому числі й естонців - перевели до інших таборів у Німеччині або у Франції⁷⁸⁸.

Водночас улітку 1945 р. полонені вояки латвійських дивізій Ваффен-СС в окупованій Європі звернулися до британських окупаційних органів влади з проханням кращого трактування і відокремлення їх від німців та нацистів. Ці військовополонені й ті групи, котрі підтримували їх у Великій Британії та СІЛА, аргументували, що полонені латвійські солдати були тільки антикомуністами, не були нацистами або членами СС і не діяли проти західних альянтів⁷⁸⁹. 5 вересня 1945 р. посол латвійської дипломатичної місії Чарльз Царіне, акредитований у Британії до 1940 р. як дипломатичний представник незалежної Латвії, у меморандумі до МЗС Великої Британії пояснив, що полонені військові частини Латвійського легіону примусово зачислено до Ваффен-СС усупереч протестам латвійців, котрі хотіли тільки "боротися проти більшовизму", й ці формування ніколи не воювали проти західних альянтів. Він зауважив, що багато латвійців були в таборах під британським контролем, частину з них розмістили разом із німецькими членами СС і просив відокремити їх від німців, не поводитися з ними, як із ворогами Британії, звільнити і трактувати як переміщених осіб. Пізніше латвійське представництво звернулося з проханням, щоб військовополоненим латвійських збройних формацій німецького війська дозволили зняти їх німецькі уніформи й замінити їх цивільним одягом⁷⁹⁰. 15 вересня керівник відділу в справах СРСР і Балтії північного департаменту МЗС Томас Брімелов назвав головними аргументами авторів звернень з проханнями кращого ставлення до латвійців те, що "латвійці, котрі були полонені у німецьких уніформах, не заслуговують долі, яка випала їм"

⁷⁸⁸Okupatsiooni Muuseum [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.okupatsioon.ee/ras/1940/ylev/ylev_-2.html

⁷⁸⁹Petition by Latvian Red Cross to Foreign Office, 7 June 1945 // NA (PRO), FO 371/47051. ⁷⁹⁰Mr. Charles Zarine, the Minister of the Latvian Legation in London, to FO, 5 and 26 September 1945 // NA(PRO), FO 371/47051; FO 371/47052.

під час ув'язнення німецьких членів СС, і "латвійці як єдине ціле не поділяли ідей СС"⁷⁹¹. Заяви проти спроб примусового вивезення до СРСР, подібні до протестів вояків балтійських дивізій військ СС, до британського командування вислали також представники сформованої з українців дивізії Ваффен-СС, зокрема командант табору в Беллярії полковник Михайло Крат. У меморандумі командуванню британських окупаційних військ в Італії від 25 липня він звернув особливу увагу на те, що українські вояки 76-го полку 30-ї дивізії військ СС і 1200 вояків, примусово скерованих до 10-ї дивізії військ СС, перейшли на бік західних альянтів, а створена наприкінці війни на основі українських дивізій та інших формувань "Українська Національна Армія боролася тільки проти советів, а не проти країн Заходу"⁷⁹². Тоді як німецькі солдати були роззброєні та розпорошені серед німецького населення, балтійці й інші ненімці як "персонал ворога, котрий здався" (*Surrendered Enemy Personnel*), залишалися у таборах. Вони були складною проблемою, оскільки без переконливої аргументації британських інстанцій після підписання Ялтинської угоди Великою Британією не могли ухилитися від повернення до місць їх проживання, що на той час перебували під радянським контролем. Їх не можна було передати до міжнародних установ у справах біженців (Міжурядової комісії для біженців (*Intergovernmental Committee for Refugees*) або ЮНРРА), що не могли надавати допомогу чи підтримку колишнім учасникам бойових дій (незважаючи на те, чи ті зголосилися до військової служби добровільно, чи були зараховані примусово) або тим, хто добровільно залишив свої рідні землі й відступив на Захід. Проте британські органи влади не хотіли займатися розміщенням та харчуванням балтійців та представників інших національностей, утримувати групу людей, репатріації яких домагався СРСР і не бажали ризикувати дипломатичним конфліктом із Радянським Союзом у цій справі. Позицію МЗС щодо латвійців формували на підставі як наявних документів, так і інформації захисників, декотрі з яких - як, наприклад, Річард Рапір Стоке - дотримувалися крайніх правих й антибільшовицьких поглядів й з огляду на це були особливо зацікавленими у порятунку антикомуністів від переслідувань у Європі⁷⁹³. Проте чіткої програми дій щодо балтійців, котрі опинилися на територіях під британським контролем, не мали як МЗС, так і парламент, військове міністерство - ВО (*War Office* - ВО, буквально "воєнне міністерство" або "міністерство війни") й британські окупаційні інстанції у Німеччині й Австрії. Зацікавлення долею військовополонених німецького війська виявили депутати британського парламенту. 17 грудня 1945 р. Бесіл Невіл-Спенс зробив запит щодо того, чи можуть вони бути репатрійовані, а депутат Гелсворті у зверненні до МЗС про їх подальшу долю прокоментував прохання "Червоного Хреста" про покращення ставлення до них зауваженням, що "балтійці з колишнього Вермахту, які опинилися в наших руках, мають багатьох захисників"⁷⁹⁴. Водночас ВО з міркувань безпеки виступило за збереження суворого режиму утримання балтійців, тоді як МЗС з політичних і гуманних мотивів виступало за його послаблення⁷⁹⁵.

⁷⁹¹Brimelow, Northern Department, FO, 15 September 1945// NA (PRO), FO 371/47051; Brig. Kenchington to CCG, 27 September 1945 // NA (PRO), FO 945/711.

⁷⁹²An die britisch. Hauptquartier. 23-7-1945. Krat, Oberst u. Lagerkommandant // Archive of the Ist UD UNA by the UCRDC, The materials dealing with the Division.

⁷⁹³Thurlow R. C. Fascism in Britain... - P. 83-84, 205-206, 230.

⁷⁹⁴Sir Basil Neven-Spence to FO and Sir Hansard, 17 December 1945; Mr Galsworthy to FO, 17 December 1945 // NA (PRO), FO 371/47053.

⁷⁹⁵Brimelow to C E King, HQ Political Division CCG, 31 October 1945; Warner to Zarine, 23 November 1945 // NA (PRO), FO 371/47053.

Британські окупаційні сили хотіли звільнити балтійців, але їм потрібен був дозвіл керівництва Великої Британії на відповідний статус цих осіб після звільнення, трактованих насамперед як потенційна робоча сила, необхідна для британської економіки. Питання балтійців було здебільшого адміністративним і їх справи розглядали, незважаючи на попередню військову або політичну діяльність цих людей, котрих здебільшого трактували як військовослужбовців Вермахту, хоча вони воювали переважно у складі з'єднань Ваффен-СС. В одному з документів МЗС того часу позицію щодо балтійських військовослужбовців сформульовано так: "Чи можемо ми погодитися звільнити роззброєних балтійців із Вермахту у британській зоні? Якщо так, ... їх треба трактувати, як німецьких цивільних осіб, а не як «ді-пі»". Т. Брімелов прокоментував загальну лінію британської політики щодо військовополонених балтійців так: "Я вважаю, ми повинні намагатися утримувати балтійців настільки довго, наскільки можливо, і настільки непомітно, наскільки можливо, у статусі військовополонених, доки буде прийнято рішення про їх остаточне розміщення, і якщо їх звільнять до прийняття цього рішення, їх потрібно трактувати не як німецьких цивільних, а як балтійських «ді-пі»"⁷⁹⁶.

У внутрішньовідомчих дискусіях офіційні особи МЗС Великої Британії прийшли до висновку про доцільність звільнення балтійців без будь-якої перевірки, а Т. Брімелов порекомендував керівникові департаменту біженців Дугласові Мак-Кіллопу швидше вирішувати їх справи у таборах для військовополонених або розсіяних у таборах "ді-пі". Оскільки ними не займалися інтернаціональні організації опіки, Брімелов запропонував їх звільнити й здивувався, що їх ще тримають як об'єднану групу. З огляду на те, що вони не підпадали під британські або міжнародні критерії статусу біженців, але були "політично уразливі", балтійці залишилися у компетенції північного департаменту МЗС. Брімелов як керівник цього відділу виступив за те, щоб звільнити балтійців й "розчинити" їх серед німецького населення⁷⁹⁷. Таким чином, балтійці мали бути негайно роз'єднаними й звільненими, причому фельдмаршал Бернард Лоу Монтгомері рекомендував, щоб вони були переведені поза британську зону або допущені в табори "ді-пі". Проте МЗС вважало перше політичною втратою і надавало перевагу останній пропозиції. Британські органи влади у Німеччині просили дозволу МЗС допустити балтійців у табори "ді-пі", де вони залишалися би під відповідним контролем і не за британські кошти: "Перед звільненням вони будуть ретельно перевірені і ми готові врахувати будь-які ризики безпеки при перетворенні їх на «ді-пі»". Ця пропозиція здобула схвалення МЗС⁷⁹⁸. Балтійців не трактували як звичайних "ді-пі"; Контрольна Комісія для Німеччини (*Control Commission for Germany*) надала їм статус "переміщених осіб" і тримала їх у спеціальних таборах, контрольованих британцями та адміністрованих німцями, а північний департамент МЗС підтримував їх фінансово, хоча й були сподівання, що на певній стадії відповідальність за опіку над ними перебере ООН.

У перші місяці 1946 р. розгорнулася радянська репатріаційна кампанія, метою якої було змусити офіційних чиновників ЮНРПА перевірити усіх балтійців, які сподівалися отримати статус "ді-пі". У лютому 1946 р. Ч. Царіне від латвійського представництва відвідав МЗС, де зустрівся з представником Великої Британії при Європейському комітеті ЮНРПА Джорджем Ренделом і поцікавився, чи можна щось зробити, щоб покращити становище великої кількості латвійських переміщених осіб у Німеччині та

⁷⁹⁶King to FO, 1 December 1945; Brimelow to FO, 8 December 1945 // NA (PRO), FO 371/47053.

⁷⁹⁷Brimelow, 17 and 19 Dec. 1945; MacKillop, FO Refugees department, notes, 18, 20 December 1945; 21 December 1945 // NA (PRO), FO 371/47053.

⁷⁹⁸20 December 1945 // NA (PRO), FO 945/368; ARGUS 255, 20 December 1945 & ARGUS 256, 21 December 1945 // NA (PRO), FO 371/47053.

Австрії і опротестувати перевірки ЮНРРА; він також попросив допустити балтійських "ді-пі"-стів до англосаксонських країн⁷⁹⁹. У відповідь політичний радник командувача британських військ у Німеччині Вільям Стренг скерував до МЗС запит про ставлення до вимог СРСР щодо видачі перерахованих у списках балтійських офіцерів, пов'язаних із "формуванням балтійських частин СС для боротьби на російському фронті", висловивши при цьому застереження: "Розвідувальне бюро вважає, що ця вимога може бути попередньою до вимоги передання усіх балтійських СС. Оскільки ці особи не є ані воєнними злочинцями, ані ренегатами у звичному сенсі, я буду вдячний, якщо Ви проінструктуєте політичний відділ Люббекке (керівника відділу Контрольної Комісії у Берліні - А. Б.), як відповідати відносно запиту про те, що їх потрібно повернути". Це викликало в дипломатів застереження: якщо бодай одного балтійця на підставі його служби у Ваффен-СС буде передано до Радянського Союзу, це буде прецедентом для більших вимог СРСР. "Ми не можемо вважати людей балтійських національностей воєнними злочинцями чи зрадниками, якщо єдиним закидом проти них є те, що вони боролися проти радянських Збройних сил", - такою була відповідь МЗС, що наказало видавати запідозрених у воєнних злочинах людей тільки у разі надання неспростовних доказів їх участі у масових вбивствах, а у сумнівних випадках - звертатися за інструкціями до зовнішньополітичного відомства⁸⁰⁰.

У 1946 р. британські органи влади змушені були прийняти тогочасні ініціативи США щодо диференційованого ставлення до балтійців. Лейтенант Гаммер із ВО надіслав запит до департаменту в справах біженців МЗС у питанні захоплених у полон вояків, котрі воювали на боці Німеччини, і щодо того, яку акцію треба здійснити у контексті тиску США та СРСР і як ставитися до тих, хто співпрацював із німцями. Брімелов на це відповів, що МЗС у принципі погоджується, щоб "добровільних співробітників" позбавили привілеїв, які мали переміщені особи⁸⁰¹. Проте американська позиція ніколи не провокувала МЗС змінити глобальне ставлення до проблеми. Прецедентом було надання статусу "ді-пі" полоненим польським воякам німецького війська, котрі опинилися у найкращому становищі порівняно з представниками інших східноєвропейських народів, котрі у німецьких мундирах потрапили у полон до західних союзних країн антигітлерівської коаліції. Британські військові кола проводили щодо них ту ж політику, яку проводили німецькі інстанції щодо радянських військовополонених після перших значних втрат на фронті: масово звільняли їх й зачисляли до створених на своєму боці інонаціональних формувань. Зокрема, з майже 90000 "шльонзаків", які у мундирах Вермахту потрапили у полон до військових з'єднань альянтів на Західному фронті протягом 1944 р., 54631 особу скеровано до 1-го польського корпусу, який очолював Мечислав Боруца-Спеховіч (в тому числі 2000 у Північній Африці, 33192 після відкриття Західного фронту до кінця грудня 1944 р., 15439 від 1 січня до кінця квітня 1945 р. й 4000 у травні та червні 1945 р.). Решту 34500 поляків зачислено до 2-го Польського корпусу генерал-лейтенанта Владислава Андерса (у тому числі 2500 були призвані до червня 1944 р., 14000 - у другій половині 1944 р. й 18000 - у першій половині 1945 р.). Здійснені тоді ж британським воєнним міністерством підрахунки кількості колишніх польських вояків ЗС Німеччини на боці Великої Британії були дещо заниженими. Згідно з ними, з 39000 вояків польських формувань на боці британських

⁷⁹⁹8 Febraary 1946; Zarine to FO, 18 April 1946 // NA (PRO), FO 371/57750.

⁸⁰⁰Strang to FO, 18 January 1946; FO to Strang, 4 Febraary 1946 // NA (PRO), FO 371/55974. ⁸⁰¹Hammer to I. L. Henderson, 1 March 1946 ; Brimelow to Hammer, 18 March 1946 // NA (PRO), FO 371/55975.

військ 22484 особи були колишніми польськими вояками Вермахту, які опинилися в британському полоні. 4245 таких поляків (у тому числі 4149 колишніх вояків Вермахту і 96 службовців "Організації Тодта" ("ОТ")) склали майже третину від 15000 вояків 1-ї бронетанкової дивізії (*1st Armoured Division*), 1984 колишні вояки Вермахту і 55 службовців "ОТ" або разом 2039 поляків склали майже 50 % від 4000 вояків 1-ї парашутної бригади й 16200 "трофейних німецьких поляків" - понад 50 % від 30000 вояків 1-го Польського корпусу)⁸⁰².

Усім колишнім польським воякам німецького війська, котрих практично без винятків вважали примусово рекрутованими й на цій підставі після закінчення війни механічно звільняли після того, коли вони потрапляли у полон до західних альянтів, дозволено надати статус "ді-пі". 5 квітня 1946 р. британська Контрольна Комісія для Німеччини, пропонуючи надати статус "переміщених осіб" балтійцям, українцям та білорусам у британському полоні, ствердила, що "ми маємо справу у такий спосіб із поляками з колишнього Вермахту [*we have dealt in this way with ex-Wehrmacht Poles*] .... які були оголошені «ді-пі»". Наступними після поляків були балтійці, британська політика щодо яких була менше суворою, ніж політика США чи ЮНРРА. Після того, як ЮНРРА визначило, що балтійці можуть отримати статус "ді-пі", якщо докажуть, що не співпрацювали у військовій сфері з Третім Райхом, у британській зоні вони теж могли отримати статус "ді-пі" на таких самих умовах⁸⁰³. Однак 20 вересня МЗС Великої Британії ствердило, що латвійців із Латвійського легіону Ваффен-СС не класифікують як колабораціоністів, якщо вони не зголосилися добровільно до німецької військової служби. Взагалі питання про те, чи балтійці зголосилися добровільно чи їх мобілізували, не було чітко з'ясоване. Тому, хоча багато балтійців добровільно зголосилися до співпраці з Райхом, колишніх латвійських солдатів допустили до британських таборів переміщених осіб після того, як ЮНРРА надала їм статус "ді-пі"⁸⁰⁴.

Від кінця 1946 р. британський уряд розпочав проводити політику рекрутування робітників із переміщених осіб із метою вирішення проблеми відсутності робітників для британської промисловості. 17 січня 1947 р. на засіданні урядового кабінету прийнято остаточне рішення запровадити широкомасштабне вербування робочої сили серед інших категорій також з "іноземців, у тому числі колишніх військовополонених", причому об'єктом зацікавлення були й вихідці зі Східної Європи, "особливо балтійці, які є, безсумнівно, елітою проблеми біженців". Відносно перевірки балтійців, які служили у німецьких військах, Контрольна Комісія у Лондоні надіслала керівникові свого відомства у Берліні Любекке депешу такого змісту: "За нашою інформацією ... балтійські «ді-пі» з колишнього Вермахту не є підсудними як колабораціоністи, доки Контрольна Комісія не докаже, що вони служили добровільно"⁸⁰⁵. "Пролатвійські лобісти" виправдали цю тезу британців, критикуючи у цій справі тільки позицію владних інстанцій США і ЮНРРА. Щодо представників інших національностей застосовано

⁸⁰²Chapter 6: "Get them back to where they belong or shoot the b-." British Public Reaction to the " Polish Invasion" // *Ostrowski M.* "To Return To Poland OrNot To Return" - The Dilemma Facing The Polish Armed Forces At The End Of The Second World War. Thesis [Електронний ресурс] *Marek Ostrowski.* - Режим доступу: <http://www.angelfire.com/ok2/polisharmy/chapter6.html>

⁸⁰³BERCOMB to TROOPERS, 5 April 1946 // NA (PRO), FO 945/580; Lt Col Lewis, WO to COGA, 30 August 1946 // NA (PRO), FO 945/711.

⁸⁰⁴FO to Duchess of Atholl, 20 September 1946 // NA (PRO), FO 945/368; ACA to Control Office for Germany and Austria (COGA), 25 October 1946 // NA (PRO), FO 945/710.

⁸⁰⁵24 Januar 1947 // NA (PRO), FO 371/66709; CONFOLK London to Control Commision of Britain (CONCOMB) Lübbecke, 22 Januar & reply, 27 Januar 1947 // PRO 945/711.

диференційований підхід і вирішено надавати перевагу лише "окремим національностям", мотивуючи це тим, що складною може бути справа "у випадку білорусів, допуск яких до цієї країни може викликати заперечення з політичних підстав". Рекомендовано зважати на "політичний фон окремих національних груп", які вирішено допустити для праці у Велику Британію. Проте політичні підстави не були перешкодою до вербування робітників й у справі ретельної перевірки військовополонених іноземних формувань німецького війська визначено, що "ретельна перевірка безпеки є неможливою через брак необхідного штату працівників", а також через відсутність необхідних документів, потрібних для перевірки⁸⁰⁶. Усе це зумовило пом'якшення режиму допуску та в'їзного режиму й від 1947 р. особливий перевірці підлягали переважно люди, занесені у "чорні списки", складені у країнах Заходу або передані з Радянського Союзу (у той час розвідка радянських спецслужб отримала списки інтернованих українських дивізійників). У перші повоєнні роки у цій політиці, проведення якої зумовили економічні державні інтереси, склалася парадоксальна ситуація: допуску Велику Британію вояків іноземних формувань був доволі проблемною справою тоді, як, незважаючи на минуле, до роботи над цивільними та військовими проектами у цій країні таємно й приховано від громадськості були завербовані німецькі науковці, колишні зв'язки котрих із нацистами були відомі вищим членам британського уряду. Причина була простою і зводилася керівними діячами МЗС у Лондоні до тези: "Тепер необхідно забути про минуле так скоро, як тільки можливо [*It is now necessary to dispose of the past as soon as possible*]"⁸⁰⁷.

Рекрутуванню "ді-пі" та військовополонених як робітників сприяли відсутність у Великій Британії належної кількості дешевої робочої сили й та обставина, що їх присутність в Італії, Австрії та Данії була потенційним джерелом для дипломатичної конфронтації. Навесні 1947 р. у таборах військовополонених в Італії склалася особливо критична ситуація. Прискорена британська евакуація і укладення угоди між Італією і СРСР, що містила пункт про екстрадицію, загрожувала тисячам вояків сформованої з українців дивізії Ваффен-СС в Італії, які походили з територій, що на той час перебували під радянським контролем⁸⁰⁸. Була також загроза конфлікту між Італією і Югославією через сили, які були опозиційними до режиму Й. Тіто й утримувалися в таборах для інтернованих осіб в Італії⁸⁰⁹. Найбільшою групою для евакуації були понад 8000 колишніх вояків української дивізії, які 8 травня 1945 р. склали зброю перед британськими військами у Раштадті в Австрії, звідки 28 травня їх транспортовано до Беллярії й через кілька місяців у Ріміні в Італію. 3 березня міністр закордонних справ Е. Бевін повідомив прем'єр-міністра Клемент Еттли, що "велика кількість невинних людей, за яких ми різною мірою відповідальні, незабаром опиняться у небезпеці примусової репатріації до країн, з яких вони походять". Допуск цих людей до Британії потребував їх прискореної перевірки, але завдяки старанням бригадира Фіцроя Мак-Ліена та капітана Гелдена Портера ретельно перевірено тільки 241 особу з трьох полків. Проте співвідношення

⁸⁰⁶Minutes, 14 February, 1947; Vienna to Control Office, London, 9 and 12 March 1947 // NA (PRO), FO 371/66709.

⁸⁰⁷Спр.№ 1 - список осіб, які служили в дивізії СС "Галичина" // ГДА СБУ; Report on the Entry of Nazi War Criminals and Collaborators into the UK, 1945-1950. Commissioned by and Prepared for The All-Party Parliamentary War Crimes Group. - London: House of Commons, Nov. 1988. - P.iii.

⁸⁰⁸Disposal of Ukrainians in Italy who are unwilling to be repatr. to the Sov.Union 1946 //NA (PRO), FO 371/57880; Problem of Polish Ukrainians in the British Zones of Germany & Austria 1946// NA (PRO), FO 371/57905; Ukrainians in Italy 1947 // NA (PRO), FO 371/66730.

⁸⁰⁹Memorandum for Secretary of State Bevin, by Christopher Mayhew, Junior Minister, 26 February 1946 // NA (PRO), FO 371/66710.

перевіраних і неперевіраних складало 1:25. Керівник перевірки бригадир Ф. Мак-Ліен визнав: "Реально ретельна перевірка усього табору може тривати багато місяців"⁸¹⁰. Українців, транспортованих до Британії як військовополонених, використовували як робітників упродовж усього короткого періоду від прибуття в країну до отримання ними статусу цивільних осіб. Транспортування з Італії до Великої Британії українців, як і у випадку балтійців, викликало протести СРСР, які протягом червня 1947 р. висловив представник Радянського Союзу при ЮНРРА у столиці США. У відповідь на радянські закиди щодо ввезення воєнних злочинців до Великої Британії її міністр праці запевнив МЗС своєї країни тому, що "воєнні злочинці вилучені з нашої сфери рекрутування"⁸¹¹. Аналогічна реакція британського МЗС викликала критичний коментар посла СРСР у Лондоні Георгія Зарубіна⁸¹². На це зовнішньополітичне відомство Великої Британії заявило: щодо вояків української дивізії була здійснена "дуже ефективна перевірка". У відповідь представники СРСР знову повторили свої протести, що, однак, не мало ефекту, очікуваного радянською стороною⁸¹³.

Вояки латвійських частин прагнули отримати статус "ді-пі", а латвійське представництво захищало цей намір й виступало за їх допуск до Британії. Вимоги латвійців підтримав президент Англо-балтійського товариства Альфред Чарльз Боссом, який звертався за допомогою у справі латвійців, котрі потрапили до Британії нелегально. Товариство латвійців у цій країні теж звернулося до її МЗС із проханням задовольнити клопотання балтійських "ді-пі" (які 2 роки перебували у таборах для переміщених осіб), про дозвіл на їх імміграцію до Великої Британії як робочої сили⁸¹⁴. Комітет захисту біженців (*The Refugee Defence Committee*) як приватна організація теж виступив на захист латвійців і, хоча 40 % їх не могли отримати статус "ді-пі" через колишню службу у Вермахті або військах СС, трактував усіх їх як жертв нацизму. МЗС відповіло: "Хоча ЮНРРА не трактує балтійців, котрі вступили до Вермахту, як «ді-пі», Контрольна Комісія Гарантує їм цей статус і вони отримують опіку в таборах військових відомств, якщо не доведено те, що вони служили у СС"⁸¹⁵. Рональд Гоуп-Джонс додав: "Уряд її Королівської Величності готовий прийняти до таборів «ді-пі» тих осіб, котрі служили у німецьких формуваннях з огляду на те, що немає доказів того, що їх набір був добровільний". Керівник латвійського представництва Ч. Царіне пояснив, що радянські інстанції вважають антибільшовизм вояків латвійських формувань німецького війська "головним доказом скоєння воєнного злочину". На його думку, найголовніше, що викликало невдоволення СРСР - антибільшовизм цих людей: "Вони були великими національними патріотами, людьми цілком скромних запитів; звичайно, антибільшовиками, але, напевно, їх не можна трактувати як фашистів"⁸¹⁶.

⁸¹⁰Mr. Ernest Bevin, Foreign Secretary in the Brit. G-nt, to Prime Min. of the UK, Clem. Attlee. 3 March 1947 // NA (PRO), FO 371/66709; MacLean to Min. of State, FO, 22 Febr. 1947 // NA (PRO), FO 371/66604.

⁸¹¹Lord Inverchapel to FO, 9 June 1947; G E D Ball, Ministry of Labour to Boothby, 13 June 1947 // NA (PRO), FO 371/66712.

⁸¹²McNeil to FO, 11 July 1947 // NA (PRO), FO 371/66712; Ambassador Zarubin to FO, 26 July 1947 // NA (PRO), FO 371/66712.

⁸¹³25 August 1947 and FO riposte, 23 September 1947 // NA (PRO), FO 371/66712.

⁸¹⁴Anglo-Baltic Society Bossoms to C Ede, Home Secretary, 2 December 1947 // NA (PRO), FO 371/65760; 9 March 1947 // NA (PRO), FO 371/65754.

⁸¹⁵FO to RDC, February 1947 and CC to FO, 27 February 1947 // NA (PRO), FO 371/66700. ⁸¹⁶Ronald C Hope-Jones' memo, 6 Febr. 1947 // NA (PRO), FO 371/77245; Zarine to Hankey, 21 January 1947 // NA (PRO), FO 371/65754.

У процесі розгортання "холодної війни" між СРСР і країнами Заходу військові діячі Великої Британії відчували усе більші симпатії до інтернованих вояків іноземних збройних формувань німецького війська. Водночас дипломати цієї держави не бажали прецеденту для вивезення до СРСР латвійців, які служили у Ваффен-СС, і не видавали навіть тих осіб, котрі скоїли злочини, керуючись принципом: якщо буде видано одних, тоді рано чи пізно треба видати й інших. Керівник північного департаменту МЗС Робін Генкі переконував Ч. Царіне: "Я можу більше, ніж запевнити Вас, що жоден із латвійців не буде репатрійований усупереч його бажанню, якщо не буде доведено, що вони є воєнними злочинцями". Царіне відповів, що США готові йти на поступки СРСР під час репатріації колишніх військовополонених іноземних формувань німецьких військ до Радянського Союзу, а тому серед балтійських інтернованих є "страх того, що те, що сталося в американській зоні, може також трапитися у британській". Це побоювання посилювало те, що уряд Великої Британії застосовував подвійні стандарти щодо німців і ненімців, не вважав незалежними державами окуповані Радянським Союзом Латвію, Литву чи Естонію, не визнавав їх еміграційних урядів і вважав представників їх націй бездержавними особами, що позбавляло останніх необхідного державно-правового захисту. Унаслідок цього латвійський персонал зі з'єднань військ СС британці не трактували так, як німецьких вояків Ваффен-СС й існувала загроза того, що у будь-який момент до СРСР може бути передана група балтійців, звинувачених у воєнних злочинах. Прецедентом було те, що у січні 1946 р. МЗС Великої Британії погодилося передати до Радянського Союзу колишнього ваффен-штандартенфюрера і командира 32-го полку 15-ї латвійської дивізії військ СС Арвідса Кріпеньша. Ситуацію змінило тільки втручання співробітника ВО, який зателеграфував до зовнішньополітичного відомства і роз'яснив, що цей офіцер-латвієць був не членом СС, а вояком латвійської дивізії⁸¹⁷. Він висловив сумнів стосовно доброї волі балтійських вояків під час їх вступу до збройних формувань, які воювали на боці Третього Райху, й відзначив, що усі інонаціональні формування на його боці в останній рік Другої світової війни у Європі були підпорядковані Ваффен-СС. Т. Брімелов погодився, мотивуючи свою позицію тим, що будь-яка видача буде прецедентом для СРСР, що домагається і буде домагатися повернення інших балтійців⁸¹⁸.

Проте навіть у разі виникнення інциденту передачі А. Кріпеньша вирішено при репатріації військовослужбовця, участь якого у воєнних злочинах буде переконливо доведена, "не подавати, як одну з причин" його видачі "факт того, що він належав до формації [військ] СС". У МЗС викликали застереження не так документи воєнного періоду про Кріпеньша, як його національність і загроза вимог Радянського Союзу видати йому вояків інших іноземних збройних формувань ЗС Німеччини, яку могло спричинити перевезення згаданого інтернованого офіцера до СРСР. Політика західних альянтів полягала у тому, що вояків латвійських формувань, підпорядкованих Ваффен-СС, не трактували як членів СС, і вони не належали до тих осіб, котрі підлягали арештові на підставі приналежності до певної організації, а тому колишні вояки німецького війська балтійських національностей могли отримати статус "ді-пі"⁸¹⁹. Певним чином цьому сприяли аргументи Ч. Царіне, який твердив, що латвійці були об'єктом примусової мобілізації до військ СС. Однак не усі британські чиновники однаково позитивно

⁸¹⁷Hankey to Zarine, 5 & 17 Febr. 1947 // NA (PRO), FO 371/65754; WO to FO, 22 January 1946 // NA(PRO), FO 371/55974.

⁸¹⁸WO to FO, 6 Febraary 1946; Brimelow to Col V Isham, WO, 6 Febraary 1946 // NA (PRO), FO 371/55794.

⁸¹⁹Brimelow to Isham,WO, 20 Febr. 1946; War Crimes Group to JAG, 15 July 1947 // NA (PRO), FO 371/55794; FO 371/65762.

сприймали перспективу надання статусу "ді-пі" балтійцям. Наприклад, Ф. Баргер висловив схвильованість тим, що сотні представників колишнього персоналу військ СС завдяки перебуванню в таборах можуть вільно переміщуватися по країні⁸²⁰. Проте британські відомства не вникали ретельно у проблеми балтійських військових частин і навіть не знали, що означали витаврувані на тілі вояків Ваффен-СС цифри (що були номерами їх груп крові). Урешті-решт представник департаменту МЗС у справах біженців Е. Вілкінсон змушений був пояснити, що його використовували німецькі війська для виявлення дезертирів, але після допуску іноземних військовополонених Ваффен-СС до Великої Британії при залученні до громадської праці радив не дозволяти їм знімати верхній одяг, щоб не можна було помітити їхнє "татування"⁸²¹. Зрештою для британських працедавців була потрібна ефективна робоча сила і їх мало цікавило колишнє минуле найманих робітників, зокрема й українців, які воювали у складі ЗС Німеччини. У травні 1947 р. під час транспортування до Великої Британії українські вояки 1-ї УД УНА (колишньої 14-ї дивізії Ваффен-СС) отримали право на проживання у цій країні. Альтернативою була їхня еміграція до Канади, але її кордони були закриті для тієї категорії військовополонених, до якої належали також українці. Для зміни статусу була необхідна подальша перевірка, але асистент голови департаменту МЗС у справах біженців Е. Боотбі зауважив, що "буде не так легко їх перевірити"⁸²². ВО і МЗС домовилися, що українські військовополонені, які не можуть легально стати цивільними в Англії, повинні бути допущеними для еміграції до Канади через представника українських інтересів у Британії Горелона Панчука⁸²³. Після прибуття вояків української дивізії до Великої Британії посол СРСР у цій країні Г. Зарубін подав для британського МЗС список 124 дивізійних офіцерів, які служили в "галицькій дивізії" і котрих утримували у таборі для військовополонених № 17 в Англії, інкримінуючи їм участь у воєнних злочинах. 21 квітня 1948 р. голова північного департаменту МЗС Р. Генкі, цитуючи звіти представниці департаменту МЗС у справах біженців М. Мак-Ліен, вважав ці документи достатнім доказом того, що серед українців не було воєнних злочинців⁸²⁴. 29 квітня Зарубін повторив вимогу репатріації офіцерів, аргументуючи, що вони були членами організації, засудженої у Нюрнберзі й добровільно воювали на боці Німеччини. Проте внутрішні дискусії МЗС підбив Р. Реї (Rae), який чітко розмежував поняття, котрі часто підмінювали радянські інстанції: "зрада" і "воєнні злочини", а також "фронтові з'єднання військ СС" і "карально-поліційні формації СС". Він також зауважив, що у назві кожного інонаціонального військового формування Ваффен-СС були літери "СС", але це не мало нічого спільного з формуваннями СС і поліції Третього Райху. Генкі наголосив, що "ми не хочемо захищати справжніх воєнних злочинців", але "більшість цих людей походять із Польщі і не були радянськими громадянами у 1939 р." і приналежність до дивізії військ СС не можна вважати воєнним злочином. Зрештою МЗС у відповідь на запити парламенту знову підтвердило, що вояки "галицької дивізії" не були радянськими громадянами до 1 вересня 1939 р., не зголосилися добровільно до військ СС й що воно не отримало доказів того, що вони вчинили воєнні злочини. Урешті-решт вирішено, що ці люди не є радянськими громадянами і їх приналежність до Ваффен-СС не є доказом участі у воєнних злочинах, і після 1 вересня 1948 р. процес

⁸²⁰Zarine to Brimelow, 22 October 1947; Dr F Burger, 25 October 1947 // NA (PRO), FO 371/66714. ⁸²¹ Minutes of Meeting at the FO, 12 March 1948 // NA (PRO), FO 371/72038.

⁸²²C Parkinson, FO to Capt Kerr, WO, 31 May 1947; FO minutes, 18.7.1947 // NA (PRO), FO 371/66712.

⁸²³Lt Col Chandler, WO to Brimelow, 27 November 1947 and reply, 12 December 1947 // NA (PRO), FO 371/66714.

⁸²⁴Ambassador Zarubin to FO, 27 February 1948; Hankey, 21 April 1948 // NA (PRO), FO 371/71662.

переведення цих людей на статус цивільних осіб зрушив з місця⁸²⁵. Сотні з них активно інтегрувалися у громадське життя української діаспори у Великій Британії. 23 квітня 1948 р. керівники Союзу українців у цій державі під час зустрічі з міністром праці повідомили, що кількість його членів значно зросла за рахунок прибулих до країни вояків української дивізії; після закінчення зустрічі міністр поінформував МЗС про зміст їх розмов. У серпні 1948 р. Г. Панчук переслав до МЗС меморандум із рекомендаціями швидше перевести колишніх вояків згаданого з'єднання на статус цивільних осіб⁸²⁶. Хоча більшість іноземних з'єднань німецьких військ склали зброю перед британськими дивізіями і опинилися в британській зоні окупації, в американській зоні окупації у полон також потрапили тисячі іноземних вояків, які воювали у складі ЗС Німеччини. Наприклад, частини 15-ї латвійської дивізії Ваффен-СС відступили з Північної Німеччини на Захід і її 824 офіцери, підстаршини та стрільці здалися військовим частинам США 26 квітня 1945 р., 4500 - склали зброю перед канадськими військами поблизу Шверіна 2 травня того самого року, а інші 646 - досягнули ліній західних альянтів малими групами⁸²⁷. Останній командир бригади Ваффен-СС "Білорусь" полковник Ф. Кушаль разом із командиром ВПС ЗС КОНР В. Мальцевим налагодив таємний зв'язок із командуванням американських військ, на бік яких білоруські та інші східноєвропейські військовослужбовці перейшли 1 травня 1945 р. й після складення зброї були розміщені у таборі для військовополонених у Баварії⁸²⁸. Однак як британські урядові структури, так само й різні американські владні відомства не виробили єдиного ставлення до іноземного персоналу німецьких військ, що детермінувалося функціональним призначенням цих інстанцій. Доволі виразно це можна простежити у розбіжностях неофіційної позиції політичної розвідки й офіційної позиції уряду США. Першим відомством цієї держави, що виявило зацікавлення східноєвропейськими та іншими іноземними формуваннями німецьких військ, було Управління стратегічних служб -ОСС (*Office of Strategic Services* - OSS), що 13 грудня 1944 р. підготувало 5-сторінкову доповідну записку про використання громадян СРСР у німецькому війську⁸²⁹, а в січні 1945 р. - 200-сторінкове дослідження про РОА і "програму білорусів"⁸³⁰. Саме на зламі 1944-1945 рр. американські спецслужби вирішили використати вояків цих формувань як агентів і залучати людей для розвідувальної діяльності на Сході Європи не з німецького, а з іноземного персоналу ЗС Німеччини. Зокрема, у той час на підставі директиви керівника відділу американських спецслужб у Франції Вітні Шепардсон заборонено вербувати як агентів німецьких військовополонених. Натомість дозволено використовувати для цього інонаціональних військовополонених німецького війська так само, як це робили установи розвідки Радянського Союзу і Великої Британії, а також розвідка французьких частин під командуванням генерала Ш. де Голля⁸³¹.

⁸²⁵Zarabin to FO, 29Apr. 1948; 1 July 1948; Hankey, 6 June a. 28 Aug.1948 // NA (PRO), FO 371/71663.

⁸²⁶F Savery to Mr Hancock, FO, 24 April 1948; Panchuk to FO, 10 August 1948 and 13 August 1948 // NA (PRO), FO 371/71636.

⁸²⁷*Silgailis A. Latvian Legion...* - P. 240.

⁸²⁸*Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сянныя...* - С. 337.

⁸²⁹OSS. Use of the Soviet Citizens in the Reichswehr. December 13, 1944 // NA, RG 59, No. 2297, P. 1-5.

⁸³⁰Information on the Russian Army of Liberation and the White Russian Program, January 1945, ca. - P. 1-200 // NA, RG 226, Records of the OSS, Entry 210, Box 310, Location: 250/64/27/04. ⁸³¹ Memo from Chief SI Paris, France to Whitney Shepardson, Chief SI Branch, January 3, 1945 // NA, RG 226, Records of the OSS, Entry 215, Box 2, Location: 250/64/33/07.

Натомість урядові структури США зайняли доволі жорстку позицію щодо іноземців, які добровільно воювали на боці Німеччини, ігноруючи передовсім антибільшовицькі мотиви цих людей, і піддали критиці практику надання їм статусу "ді-пі", застосовуючи доволі сувору політику перевірок⁸³². Згідно з т. зв. Директивою Мак-Нарні від 21 грудня 1945 р. обов'язковому вивезенню до СРСР "незалежно від бажання й зі застосуванням сили, якщо це виявиться необхідним", підлягали усі його громадяни, захоплені у полон у німецькій формі й звинувачені органами влади СРСР добровільній допомозі ворогові з наданням переконливих доказів цього радянською стороною. Вказівки американських органів влади передбачали передачу союзним країнам антигітлерівської коаліції усіх осіб, звинувачених у скоєнні проти них воєнних злочинів навіть без юридичного доведення фактів їх злочинів, але особливі розпорядження обіцяли протекцію у випадках спеціальних політичних або інших неординарних обставин⁸³³. Проте на практиці виконання згаданих розпоряджень стали швидше винятками, аніж правилом; оскільки в американській зоні окупації був суворіший режим перевірок, деякі колишні військовополонені іноземних формувань німецького війська прагнули потрапити до британської окупаційної зони й звідти - до Великої Британії. Під впливом американської позиції щодо цих людей у країнах Заходу про них сформувався негативну громадську думку через засоби масової інформації західних альянтів, зокрема пресу. Наприклад, 18 лютого 1946 р. у "Манчестер Гардієн" з'явилася інформація про те, що за даними командування американських військ у Європі у зоні окупації США опинилося 90000 балтійців, які отримали пріоритетний статус "ді-пі" й 40 % яких боролися в складі Вермахту, що свідчило про наявність серед них великого відсотка людей, котрі воювали на боці Третього Райху⁸³⁴. негайно після такого повідомлення у Палаті громад британського парламенту лейборист Конті Ціл-лакус зробив запит у цій справі⁸³⁵. Водночас Латвійський легіон військ СС, котрий самі його військовослужбовці й представники латвійської діаспори в США трактували як "Латвійський легіон", був об'єктом особливого вивчення американських спецслужб⁸³⁶. Британське посольство у Вашингтоні підтвердило: армія США вирішила, що балтійці, які добровільно служили на боці Німеччини, не повинні мати статусу або прав переміщених осіб й було стверджено, що "40 % цих чоловіків (з перевірених латвійців у таборах "ді-пі" - А. Б.) активно служили у німецькій армії". 11 березня представник МЗС Великої Британії Памфрей констатував, що американська політика зводилася до того, що "військовополонені та ворожий персонал, який здався, автоматично позбавлені привілеїв"⁸³⁷.

Загалом американській політиці щодо захопленого в полон іноземного персоналу німецьких військ був притаманний певний дуалізм. З одного боку відбувалася певна "конкуренція". Радянські організації розшукували колишніх військовослужбовців військ СС із метою вивезти їх до СРСР (зокрема радянські спецслужби, що вербували серед них агентів)⁸³⁸, тоді як американські спецслужби протистояли репатріації частини

⁸³²Ryan A. A. Quiet Neighbours... - P. 7-28.

⁸³³Толстой Н. Д. Жертвы Ялты... - С. 407; Nazi War Criminals... - P. 45.

⁸³⁴Manchester Guardian (London). - 1946. - 18 Febraary.

⁸³⁵Questions by Mr Zilliacus, 19 Febraary 1946, Mr Maurice Orbach, 20 Febraary 1946, to John Hynd, Chancellor of the Duchy of Lancaster, Hansard // NA (PRO), FO 371/55975.

⁸³⁶Latvian WAFFEN SS, 1946-1950 // NA, RG 319, CIC Collection, Records of the IRR Box 64, Declassified NND 911081, File No.ZF015118; Latvian Legion, 1946-1950 // NA, RG 319, CIC Collection, Records of the IRR, Box 76, Declassified NND 911081, File No.ZF011655. ⁸³⁷

Washington to FO, 23 Febraary 1946; 11 March 1946 // NA(PRO), FO 371/55975.

⁸³⁸Alleged Soviet Sponsored Organizations to Recruit Form. SS Personnel Aug. 1945 - March 1948, Vol. 1 // NA, RG 319, CIC Collect, Records of IRR, B.39, Declass. NND 853132, File No. XE131926.

персоналу іноземних формувань і з метою перевербування виявляли особливе зацікавлення тими росіянами, котрі працювали на німецьку розвідку⁸³⁹. Урядові структури США натомість тривалий час вагалися, чи допускати до еміграції навіть частину білорусів (у тому числі тих, які служили у формуваннях на боці Вермахту), побоюючись, що серед них можуть бути радянські агенти⁸⁴⁰. Прибічники А. Власова якийсь час були об'єктами зацікавлення американських спецслужб⁸⁴¹, а ті офіцери ЗС КОНР, котрі уникнули повернення до СРСР і залишилися в американській зоні окупації Німеччини, намагалися "реанімувати ідею Власова" й створити антикомуністичний "визвольний рух народів Росії" після закінчення Другої світової війни⁸⁴².

Деякому послабленню суворих оцінок щодо вихідців із Радянського Союзу, які воювали на боці Німеччини, певним чином сприяло загострення міждержавних стосунків між США і СРСР у 1950 р. Зокрема, 13 квітня 1950 р. у складеній для американського МЗС довідці Високої комісії США у Німеччині (*US High Commission in Germany* -НІСОГ), яку підписав Джон Мак-Клоу (McClou), з'ясовано офіційну позицію цієї країни щодо "балтійських легіонів". Щодо їх вояків не треба було вживати терміни "рух", "добровольці", або "есесівці", оскільки вони не пройшли навчання, ідеологічної обробки і офіційного "ритуалу посвячення" в "орден СС", які зазвичай проходили німці або представники т. зв. Германських народів. Згодом Комісія США у справах переміщених осіб 1 вересня 1950 р. задекларувала: "Балтійські частини Ваффен-СС (Балтійські легіони) треба вважати окремими і чітко визначеними за метою, ідеологією, діями та кваліфікацією для членів [формуваннями], відмінними від німецьких СС, і тому комісія не вважає їх рухом, ворожим до уряду Сполучених Штатів"⁸⁴³. Подальшому пом'якшенню політики США щодо захоплених у полон вихідців із СРСР, котрі служили на боці Німеччини, певним чином посприяла реалізація у 1955-1957 рр. проекту "Айрон І" (*Iron I*) про допуск до країни емігрантів зі Східної Європи зокрема й СРСР загалом⁸⁴⁴.

У Канаді у повоєнні роки переслідувано насамперед військовослужбовців та політиків Третього Райху і його офіційних союзників після того, як британські інстанції оголосили розшук за складеним списком 32000 осіб - передовсім громадян нацистської Німеччини та союзних із нею країн Вісі (німців, австрійців, угорців, болгар, італійців, румунів, албанців, японців і невелику кількість тих представників народів антигітлерівської коаліції, котрі служили у німецькій армії і не отримали або набули німецьке громадянство). Тоді ще не згадували про балтійців, слов'ян, югославів та інших військовополонених іноземних дивізій військ СС. Переслідували тільки тих із них, щодо котрих були

⁸³⁹Memo from Richard Helms regarding obtaining Information on Russians from former German intelligence Services, September 6, 1946. P.1 // NA, RG 226, Records of the OSS, Entry 215, Box 8, Location: 250/64/34/01.

⁸⁴⁰Memos regard DGER, September 1945. [Chief of SI Paris: Russians can easily penetrate American intelligence with European emigres, especially White Russians]. P. 1-5 // NA, RG 226, Records of the OSS, Entry 215, Box 4, Location: 250/64/33/07; Memo on the pros and cons of vetting White Russians, August 31, 1946. P. 1-3 // NA, RG 226, Records of the OSS, Entry 215, Box 2, Location: 250/64/33/06.

⁸⁴¹Vlassow Group, 4 folders, 1946-1950 // NA, RG 319, CIC Collection, Records of the IRR, Box 63, Declassified NND 911082, File No.ZFO 15110.

⁸⁴²Azonder, Anti Communist Liberation Movement of the Peoples of Russia 10 July 1948 thru 10 Aug 1953 Vol. II // NA, RG 319, CIC Collection, Records of the IRR, Box 23, Declassified NND 881043, File No.XE182853.

⁸⁴³Latviesu legions. Varoni, nacisti vai upuri?... - 103.1p.

⁸⁴⁴Project Iron I [East European Immigration], 1955-1957 // NA, RG 319, CIC Collect. Records of the IRR, Box 50, File No.ZFO 10400.

докази безпосередньої участі в "остаточному вирішенні єврейського питання" та інших злочинах, або тих, котрі служили охоронцями чи вартовими в концтаборах і в останні два роки німецько-радянської війни були зачислені до згаданих з'єднань Ваффен-СС і з ними відступили до Німеччини. Фактично з цих схем "випали" військовослужбовці іноземних військових формувань Вермахту, котрих не трактували як учасників масових убивств цивільного населення. Застосовано індивідуальний підхід у процесі розслідування й прийняття рішень про кримінальну відповідальність особи у кожному окремому випадку. У процесі дискусії вирішено трактувати як воєнні злочини скоєні людьми кримінальні вчинки, котрі би вважали такими у їхніх країнах щодо їх громадян. У Канаді, подібно до США та Великої Британії, набагато більшого переслідування зазнавали ті іноземці, які зголосилися до військової служби на боці німецької армії добровільно, а не під примусом. Унаслідок відсутності дозволу імміграції до Канади іноземного персоналу Ваффен-СС у перші два повоєнні роки склалася доволі парадоксальна ситуація: балтійців, українців, білорусів та інших визначали на підставі практикованого у військах СС таврування групи крові й не допускали до країни, тоді як до неї потрапили ті особи, які служили в поліції і справді брали участь у вбивствах та інших злочинах, але не мали таких "татувань" і тому їх було набагато важче виявити й ідентифікувати. Тільки потреба дешевої робочої сили, подібно до Великої Британії, спонукала уряд Канади розробити спеціальні імміграційні програми й погодитися надати статус переміщених осіб або біженців колишнім воякам-іноземцям військ СС, хоча з політичних міркувань цю потребу ніколи не подавали як справжню причину допуску згаданих людей до імміграції. Прагматичні міркування взяли гору над сумнівами щодо політичної доцільності такого допуску; не останню роль за умов "холодної війни" відіграли також антикомуністичні настрої цих людей⁸⁴⁵. У канадських провінціях одними з перших іммігрантів із колишніх вояків іноземних формацій військ СС були приблизно 28000 балтійців (майже 23000 естонців, 4000 латвійців і понад 400 литовців), які спочатку знайшли притулок у Швеції, але, оскільки її уряд визнав анексію Радянським Союзом держав Балтії у 1940 р., вони через побоювання депортації до СРСР зрештою виїхали до Канади й інших англосаксонських країн⁸⁴⁶. Перші кроки щодо послаблення розпоряджень про допуск до Канади колишніх вояків Ваффен-СС здійснено стосовно балтійців після того, яку січні 1948 р. представники латвійських та естонських переміщених осіб зустрілися з уповноваженими імміграційних служб цієї країни і домоглися того, що латвійські та естонські "ді-пі", які раніше служили у німецькій армії, більше не були зобов'язані надавати докази того, що їх примусово рекрутували, оскільки "такі докази неможливо знайти". Вони подали представникам канадських органів влади меморандум з аргументами на користь того, що усі латвійці та естонці, які служили у німецькій армії, робили це під примусом. Проте усіх, кого призвали до 1 грудня 1943 р., вважали добровольцями й до жовтня 1955 р. служба у будь-яких структурах СС (теж Ваффен-СС) слугувала причиною відмови для імміграції до Канади. Наступними "на черзі" були вояки української дивізії, за інтеграцію яких у суспільне життя у Канаді, як і у Великій Британії, виступила українська діаспора. Згода на прийом балтійців була приводом для дій українських організацій, що зажадали аналогічного пом'якшення для вояків-українців, котрі воювали на боці Вермахту. Комітет українців Канади (КУК) опротестував радянські кліше "воєнні злочинці" щодо військовополонених-українців і заявив, що метою СРСР є дискредитувати українських антикомуністів як воєнних злочинців і

⁸⁴⁵Nazi War Criminals... - P. 95, 45, 47, 202, 165-166.

⁸⁴⁶*Dirks G. E. Canada's Refugee Policy. Indifference or Opportunism? / G. E. Dirks. - Kingston & Montreal: McGill-Queen's University Press, 1977. - P. 164.*

нацистських колабораціоністів. Зацікавлення у в'їзді до країни колишніх вояків української дивізії виявили й канадські контрольні органи. Статус українців прирівняли до статусу балтійців із Ваффен-СС, за винятком тих осіб, щодо котрих могли бути докази участі у злочинах, й за винятком того, що їх вважали такими, які "добровільно служили у німецьких Збройних силах". Проте у питанні визначення добровільності чи примусу канадські установи зіткнулися з тією самою проблемою, що й згодом історики - визначити це з точністю на 100 % було або доволі складно, або взагалі неможливо. Однозначно добровольцями були кваліфіковані ті, які зголосилися до служби на боці Третього Райху з територій, не окупованих Вермахтом. Хоча до осені 1942 р. під тиском профранцузького лобі з Квебеку Канада підтримувала дипломатичні стосунки з урядом А. Ф. Петена, після закінчення війни вона прийняла рішення про депортацію з країни усіх громадян Франції, які колаборували з Райхом і тоді проживали у канадських провінціях⁸⁴⁷.

Після підписання угоди між урядами Канади і Фінляндії, Італії, Угорщини та Румунії їх мешканці були вилучені з категорії "союзників ворога" й тим із них, котрі в роки війни служили у формаціях своїх країн, що воювали спільно з частинами Вермахту, не заборонено в'їзд до Канади. Незабаром після цього пом'якшено режим для балтійців та інших іноземців із військ СС, а від 15 червня 1950 р. - для вояків української дивізії (хоча до того часу 15 із них вже були допущені до Канади). Упродовж 1950-1951 рр. відбулася подальша лібералізація політики щодо вояків Ваффен-СС і те, що вони служили добровільно, вже не було приводом для відмови їх в'їзду до цієї держави. Незнання історії військ СС призводило до того, що їх іноземних вояків ставили на один рівень із членами нацистської партії. 18 вересня 1950 р. представник МЗС Канади Герцер запропонував, що стосовно етнічних німців (у Третьому Райху трактованих як фольксдойче) навіть "номінальне членство в нацистській партії або Ваффен-СС" не повинне чинити "бар'єр для в'їзду до Канади". Проте обмеження залишалися і надалі й виник парадокс: інколи було ускладнено в'їзд до країни людям, котрі не поділяли ідеології нацизму, але водночас відбулося певне спрощення процедури при перетині кордону для колишніх членів НСДАП (утім тільки для тих, щодо яких не доказано участі у масових злочинах). Від 1952 р. не допускали до в'їзду комуністів і осіб, відомих як симпатичні комуністів, що, однак, не викликало "зеленого світла" для антикомуністів і обмеження для вояків Ваффен-СС були збережені. Проте від середини 1950-их рр. ставлення до іноземних вояків військ СС перестало бути питанням безпеки і їх трактували радше як колабораціоністів з морального погляду. 22 квітня 1955 р. посол Канади у Бонні Дж. Робілар (Robillard) писав, що Канада повинна змінити своє ставлення до осіб, які добровільно служили у дивізіях Ваффен-СС і після вступу ФРН до НАТО її органи влади не повинні сумніватися у тому, що до світової "сім'ї націй" прийнято також "тих осіб, котрі свого часу вступили до еліти їх Збройних сил з метою служити Батьківщині". Акцент зміщено на те, що більшість вояків цих та іноземних формацій німецького війська вступили до їх лав у дуже ранньому віці й не завжди могли свідомо відповідати за свої рішення. Хоча сумнозвісну репутацію "Загальних СС" не забуто, 14 липня 1955 р. запропоновано вважати відповідальними за терор Райху проти цивільного населення поліцію безпеки та СД як організації, що здійснювали масові воєнні злочини, і припинити переслідування людей за факт їх приналежності до СС, Ваффен-СС, СА і Абверу. Після жовтня 1955 р. внесено зміни до імміграційних інструкцій і офіційною відмовою для імміграції залишилася служба в нацистських органах безпеки або в охороні концтаборів. У 1960-1970-х рр. відбулося подальше послаблення при перевірках, що закінчилося прийняттям у 1976 р.

⁸⁴⁷NaziWarCriminals... -P. 235, 133, 135, 171,343-362. 774

акта про імміграцію, що передбачав у кожному випадку розслідувати, як кандидат на імміграцію вступив до СС, СА, Ваффен-СС або Вермахту - добровільно чи примусово. Від інтерпретації цього документа залежала підстава для відмови в'їзду до країни. У разі ж проникнення нелегально або в разі виявлення приховування ними факту служби у військах СС вони могли бути засуджені або принаймні депортовані з Канади⁸⁴⁸. Під тиском радянської кампанії дискредитації вояків дивізії "Галичина" -1-ї УД УНА в очах світової громадськості у 1985 р. у цій державі була створена т. зв. Слідча комісія Жюля Деіпена у справах воєнних злочинців (*Jules Deschens Commission of Inquiry on War Criminals*), що здійснювала перевірку діяльності дивізії і не виявила жодних доказів причетності її вояків до здійснення масових злочинів проти цивільного населення⁸⁴⁹. У СРСР смерть Й. Сталіна надала поштовх офіційній зміні карної політики цієї держави щодо тих її громадян, котрі воювали на боці Вермахту й відбували терміни покарання на заслання або в місцях позбавлення волі. У вересні 1955 р. у Радянському Союзі оголошено реабілітацію усіх осіб, які служили у збройних формуваннях нацистської Німеччини за винятком тих, які брали участь у масових вбивствах цивільних жителів. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр." від 17 вересня 1955 р. із місць ув'язнення звільнювали людей, засуджених на термін до 10 років позбавлення волі включно з тими, яким інкриміновано "здійснені в період війни пособництва ворогові та інші злочини". Удвічі скорочено терміни понад 10 років за ті ж провини й звільнено з місць ув'язнення незалежно від терміну покарання людей, засуджених за службу в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях за винятком осіб, які брали участь у вбивствах цивільного населення. Указ визначав: "Звільнити з місць ув'язнення незалежно від терміну ув'язнення осіб, засуджених за службу в німецькій армії, поліції та в спеціальних німецьких формуваннях. Звільнити від подальшого відбування покарання осіб, скерованих за такі злочини в заслання й на виселення". На підставі указу зі згаданої категорії осіб знято судимості й обмеження в правах. Юридично були амністовані (з формулюванням "звільнені від карної відповідальності") громадяни СРСР, котрі в період війни здалися в полон ворогові або служили в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях й після війни опинилися за кордоном⁸⁵⁰. Однак не всі змогли скористатися амністією й повернутися на Батьківщину з місць відбуття покарання. Із кількох десятків тисяч репресованих вояків-українців, які діяли на боці Німеччини, до березня 1957 р. в Україну із заслання повернулося тільки 5713 осіб із тих, кого радянська адміністрація розцінила як осіб, котрі "служили у німецьких формуваннях"⁸⁵¹. 9 січня 1957 р. видано Указ Президії Верховної Ради СРСР, за яким дозволено повернутися на колишні місця проживання й відновлено республіки та області балкарському, чеченському, інгуському, калмиць-

⁸⁴⁸Ibid. - P. 238-241, 255-257, 270-271, 261, 291, 293, 303, 305-307.

⁸⁴⁹Jules Deschens Commission of Inquiry on War Criminals, Report. Part I: Public. "The Galicia Division" (Ottawa). - 1986. - 30 December. - P. 249-261; *Luciuk L. Y. Ukraine's Wartime Unit Never Linked to War Crimes (Ukr. Division Galicia) / Liubomyr Y. Luciuk // Ukrainian Reviews.* - 1987. -Vol. 5. -No.2. - Summer. - P. 29-40.

⁸⁵⁰Указ президиума Верховного Совета СССР "Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг." Москва, Кремль 17 сентября 1955 г. Председатель Президиума ВС СССР К. Ворошилов. Секретарь Президиума ВС СССР Н. Пегов // ГАРФ, ф. 7523 - Верховный Совет СССР, оп. 72, д. 522, л. 110-112.

⁸⁵¹ *Бугай М. Ф.* Депортації населення з України в 30-50-ті роки / *М. Ф. Бугай II* Український історичний журнал (Київ). - 1990. -№ 11.-С.25.

кому та карачаївському народам. Однак реабілітація не була поширена на кримських татар. Тільки у 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ про реабілітацію кримських татар, опублікований не в центральній пресі, а тільки в Узбекистані. Право на повернення на Батьківщину їм тоді не дали, а останню справу про службу кримських татар у збройних формуваннях під німецьким командуванням розглянули у 1974 р.⁸⁵². Формальна амністія, однак, не спонукала керівництво СРСР переглянути ставлення до вояків інонаціональних формувань ЗС Німеччини, котрих і далі трактували виключно як ренегатів та зрадників. Одним з елементів кампанії дискредитації цих формувань було проведення за допомогою КДБ СРСР кількох гучних судових процесів із залученням преси, на яких цілі іноземні формування Вермахту звинувачено у масових вбивствах цивільного населення. Одним із них був організований у 1960 р. у Східному Берліні процес проти Т. Оберлендера за участю запрошеного як свідка колишнього вояка батальйону "Нахтігаль", який звинуватили у вбивствах польських професорів та антиєврейських погромах у липні 1941 р. Проведенню процесу передувала активна підготовка цієї компрометації органами державної безпеки СРСР та УРСР. Протягом другої половини жовтня й упродовж листопада 1959 р. проведено активну роботу зі збору матеріалів і свідчень, що дозволили б обґрунтувати тезу про причетність "Нахтігаль" та Оберлендера до нацистських злочинів у Львові. 2-ге управління КДБ УРСР отримало вказівку з Москви від заступника начальника 2-го управління КДБ СРСР Федора Щербака щодо збору матеріалів про участь Оберлендера та батальйону "Нахтігаль" в організації масового знищення єврейського населення у Львові в липні 1941 р. Перші результати інтенсивного пошуку "свідків", який охопив Львівську, Тернопільську та Хмельницьку області, де мали б пам'ятати про "злочини" "Нахтігаль", не дали результатів, бажаних для керівництва КДБ СРСР. З усіх свідків (яких шукали по всьому світі, тільки не у Львові) лише троє до війни були корінними мешканцями Львова, тоді як усі інші перебували у місті тимчасово або проїздом⁸⁵³. Виявлені і відповідно підготовлені "свідки" виступали на прес-конференції в Москві і на суді в Берліні. Зібрані сфальсифіковані свідчення були передані до Верховного суду НДР, що 29 квітня 1960 р. заочно визнав Оберлендера винним і виніс йому вирок - довічне ув'язнення. Наступним етапом мало бути проведення процесу у ФРН. Однак західнонімецький суд провів детальне розслідування і не знайшов достатніх доказів для підтвердження злочинів, приписаних "Нахтігалью". Слідчі з'ясували, що більшість військовослужбовців "Нахтігалью", "хоча й знали про здійснені енкавеєсівцями жакливі вбивства (а серед убитих були і члени родини деяких солдатів), як правило, дотримувалися зразкової дисципліни". На суді працювала спеціальна слідча комісія, що заслухала свідків і визнала, що закиди проти вояків формування "Нахтігаль" й Оберлендера не мають під собою жодної переконливої доказової бази. 26 вересня 1960 р. Земельний суд у Бонні закриття справу, визнавши недостатніми надані докази⁸⁵⁴. Так само співробітниками КДБ Калмицької Автономної РСР було зібрано "свідчення",

⁸⁵²Див.: Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х - початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. 36. док. та матеріалів. Ч. 1 / Інститут історії України НАНУ Державний архів Служби безпеки України / Упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький. - К, 2004; *Бекірова Г.* Стереотипи радянського часу та їх ретрансляція у пострадянському інформаційному просторі / *Гульнара Бекірова* // Кримські студії (Сімферополь). - 2002. - № 3-4 (15-16). - С. 44-66.

⁸⁵³ГДА СБУ, ф. 1 - 2-ге управління МДБ-КДБ УРСР, оп. 4, спр. 3, т. 5, арк. 55, 80, 88, 124, 125.

⁸⁵⁴Закиди щодо батальйону "Нахтігаль" спростовано у висновку Верховного прокурора Земельного суду в Бонні у справі звинувачень проти цієї військової частини від 5 серпня 1960 р.: *Beglaubigte Abschrift. Der Oberstaatsanwalt. - 8 Js 344/59. Bonn, den 5.8.1960. Dr.Drügh. [Stempel:]*

на підставі яких упродовж 1966-1974 рр. також відбулося сім судових процесів над колишніми представниками командування Калмицького корпусу Вермахту, які були репатрійовані, засуджені й доти ще відбували у таборах свої терміни або нещодавно були звільнені⁸⁵⁵. За подібним сценарієм після війни в Алмати у Казахстані організовано й проведено показовий суд над кількома сотнями легіонерів Туркестанського легіону⁸⁵⁶.

Протягом періоду "Перебудови" в Радянському Союзі навіть після осуду злочинів сталінського режиму процес усвідомлення трагізму масового військового використання громадян СРСР Райхом відбувався дуже повільно. Об'єктивне сприймання інформації про цю сторінку історії гальмували намагання частини керівників КПРС приховати історичну правду, щоб зберегти систему своєї влади, і намагання продовжити утвердження впроваджуваної десятиліттями радянською пропагандою офіційної сталінської версії німецько-радянської війни. Щойно у 1989 р. прийнято Декларацію Верховної Ради (ВР) СРСР "Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які були насильно переселені, і забезпечення їх прав". Постанова ВР СРСР від 7 березня 1991 р. у зв'язку з прийняттям цього документа відмінила акти вищих органів влади, що стали основою для протиправного насильницького переселення народів, обмеження прав цих народів і незаконної ліквідації їх національно-державних утворень. Незабаром після цього в Росії прийнято закон, що стосувався безпосередньо тих її громадян, які були військовослужбовцями іноземних формувань німецьких військ у роки німецько-радянської війни. Згідно зі статтею № 4 Федерального Закону РФ "Про реабілітацію жертв політичних репресій" № 1761-1 від 18 жовтня 1991 р. під час вирішення питання про реабілітацію осіб, засуджених за співпрацю з окупантами, підлягали встановленню факти участі військового формування, в якому служив репресований, у "бойових діях проти Червоної Армії, партизанів, армій країн антигітлерівської коаліції та мирного населення", що виключали реабілітацію. У той же час право реабілітації давали факти подальшої участі цих категорій осіб "у бойових діях проти німецько-фашистських військ у складі Червоної Армії, партизанських загонів або в загонах Опору"⁸⁵⁷.

Однак після 1991 р. сприйняття інформації про участь у воєнних діях на боці націонал-соціалістичної Німеччини проти СРСР понад мільйона його громадян у 1941—1945 рр. виявилось особливо болісним у Росії. Хоча, з одного боку, саме з неї порівняно з іншими республіками СРСР найбільша кількість жителів брала участь у "боротьбі Вермахту проти більшовизму", з другого боку, реакція на "альтернативну історію" війни була доволі-таки непростою у РФ, що була головним офіційним спадкоємцем СРСР - країни, що здійснила основний внесок у розгром нацистської держави й котра втратила найбільшу кількість населення у роки німецько-радянської війни й мільйони людей, які загинули у бойових діях проти гітлерівської Німеччини та інших країн Вісі на фронті, в полоні, концтаборах або під час каральних операцій проти сіл, які підтримували діяльність "червоних партизанів". У РФ численні публікації про військові формування з представників народів, звинувачених сталінським режимом у масовому пособництві

Der Oberstaatsanwalt beim Landesgericht in Bonn. D // IfZ, Akt.2677/61, Bl.1-73. Детальніше див.:
Боляновський А. Убивство польських учених у Львові... - С. 49-90.

⁸⁵⁵*Гучинова Э. Б.* Нация и дискурс вины: примирение с прошлым в политике памяти калмыков / *Эльза Баур-Гучинова* // *Ab Imperio*. - 2004. - № 3 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://elzabair.ru/cntnt/lmenu/stati/kolaborabi.html>

⁸⁵⁶*Умаров А.* Туркестанский легион [Електронний ресурс] / *Аскар Умаров*. - Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1042354140>

⁸⁵⁷*Ермолов И. Г.* Возникновение и развитие советского военно-политического коллаборационизма ... - С. 234.

ворогові и депортованих зі своїх історичних земель, апелювали до національних почуттів росіян. Окремі з цих публікацій, однак, мали виразну ксенофобську тенденцію й реанімували старі або формували в російському суспільстві нові негативні стереотипи щодо цілих народів, стосовно яких в СРСР впродовж багатьох десятиліть культивували образ "чужих", "ворогів" та "зрадників", зокрема кримських татар, грузинів тощо. Особливо виразно це виявилось у тональності праць деяких російських авторів про співпрацю балтійців із націонал-соціалістичною Німеччиною. Як наслідок цього у країнах Балтії спроби реабілітації і в Росії відповідно кампанія очорнювання вояків балтійських формувань на боці Третього Райху були зведені до рангу офіційної політики. Тоді як у Латвії пов'язані з проблемою питання обговорювали на парламентському, а в Естонії на урядовому рівнях, у Росії до її вивчення були залучені Аналітичне управління апарату Ради Федерацій Федеральних Зборів Російської Федерації⁸⁵⁸, МЗС РФ, а також російські органи безпеки. Усе це призводило до політизації теми, нагнітання пристрастей щодо якої викликало у 2005-2007 рр. безпрецедентний доти конфлікт і політичну кризу в стосунках між країнами Балтії і РФ, зумовлені спробами реабілітації в Латвії та Естонії на офіційному рівні військовослужбовців латвійських та естонських формацій, що діяли на боці ЗС Німеччини проти СРСР. Основною метою російської телепродукції на тему військового співробітництва представників різних народів Східної Європи, Кавказу й Середньої Азії було насадження у свідомість росіян негативних міфологем та штампів про "неросійських колабораціоністів"⁸⁵⁹ із замовчуванням фактів того, що з-поміж представників різних народів, які співпрацювали з нацистською Німеччиною, майже 50 % або принаймені 1/3 склали росіяни. У РФ на темі іноземних формувань ЗС Німеччини у засобах масової інформації деякі автори спекулювали, виконуючи замовлення певних політичних сил, спрямовані на внутрішній розбрат у суспільствах інших країн і натомість виправдовували більшовицькі репресії щодо цілих народів службою кількох відсотків їх чоловічого населення в згаданих іноземних формуваннях⁸⁶⁰.

Після розпаду СРСР у пострадянських суспільствах сформувалися дві пам'яті: тих людей, які воювали у складі ЧА та партизанських загонів і їхніх нащадків, з одного боку, та опозиціонерів комуністичної системи, які постраждали від неї та їх нащадків, з другого. Тоді як перші засуджували співучасть сотень тисяч східноєвро-пейців, жителів Середньої Азії та кавказців у війні Райху, другі - виправдовували. Різне ставлення до вояків інонаціональних збройних формувань ЗС Німеччини зумовило різноманітні інтерпретації, розмаїття висновків і діаметрально протилежні оцінки факту їх військової діяльності. Для багатьох їх співвітчизників (наприклад, родичів чи симпатиків) вояки цих формувань були людьми, які мали на меті створити зародок майбутніх національних армій і з їх допомогою відновити національну державність, для росіян (за винятком нейтральних або антикомуністів) та комуністів або їх симпатиків - зрадниками Батьківщини, ворогами або помічниками ворога, для

⁸⁵⁸ Див.: Националистические организации и воинские формирования периода Второй мировой войны, сотрудничавшие с фашистской Германией: прошлое и настоящее. Вып.2. Литва, Эстония, Белоруссия, Россия, Закавказье // Аналитический вестник № 24 (312)/ Совет Федерации Федерального Собрания Российской Федерации (СФФС РФ), Аналитическое управление аппарата Совета Федерации. - М., 2006.

⁸⁵⁹ Смыслов О. "Пятая колонна" Гитлера... - С. 16-18, 36-37, 495; Борцов А. Великая война. Уроки прошлого [Электронный ресурс] / Андрей Борцов // Режим флoкTyну: <http://www.specnaz.ru/article/?1363>

⁸⁶⁰ Див., наприклад: За что Сталин выселял народы [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://stalinism.narod.ru>

країн Заходу - колабораціоністами. Унаслідок цього серед значної частини світової громадськості утвердився стереотипний негативний образ цих людей: вони асоціювалися з режимом, що знищував євреїв і цивільне населення окупованих територій у каральних акціях та концтаборах, застосував політику посиленої експлуатації окупованих і залежних країн, спричинив під час окупації і при відступі масові руйнації і тактику "випаленої війни" тощо. Водночас не брали до уваги й ігнорували той факт, що більшість із них воювали проти держави, що здійснювала не менш злочинну політику й у якій панував тоталітарний тежим, відповідальний за масове знищення мільйонів громадян цієї країни. Наслідком цього було формування екстраполярних крайніх оцінок, що, у свою чергу, призводило до штучного нагнітання пристрастей, поляризації і розвитку конфронтації в суспільствах, що не сприяла примиренню між громадянами однієї й тієї ж держави у той час, коли таке примирення відбулося між воюючими сторонами, зокрема, між ФРН, з одного боку, і Францією, Польщею та СРСР (згодом РФ як його головною наступницею), з другого.

На початку ХХІ ст. в утворених після розпаду Радянського Союзу нових незалежних державах поступово відбулося усвідомлення складності й відхід від однозначних спрощених оцінок служби у військах Третього Райху більше мільйона громадян СРСР, чому сприяли свобода слова й неупереджені підходи істориків до аналізу цієї проблеми у процесі вивчення складних питань воєнної історії. Зміна ставлення до іноземних формувань німецьких військ на пострадянському просторі відбулася тільки після комплексної зміни ставлення до Другої світової війни, розуміння її справжніх причин, характеру і наслідків. З часом усвідомлення трагізму цих формацій призвело до цілком логічного і закономірного вшанування пам'яті усіх людей, які загинули під час цієї війни, що зіштовхнула у братовбивчій трагедії сотні тисяч східних європейців, кавказців та азіатів. Як наслідок цього не тільки в Австрії, Чехії, Словаччині та інших країнах Європи, а й на пострадянському просторі перепоховано виявлених під час розкопок як червоноармійців, так і вояків Вермахту, а також іноземців, котрі воювали на його боці, й встановлено меморіальні плити для вшанування усіх жертв війни.

Іноземні збройні формування німецьких військ, що у воєнні роки були об'єктом політики різних відомств націонал-соціалістичної Німеччини й військовим зняряддям Вермахту, у повоєнні роки перетворились на кинутий напризволяще "відпрацьований матеріал". Більшість східноєвропейців, кавказців і жителів Середньої Азії "в уніформах ворога" стали жертвами однаковою мірою як нацизму, так і більшовизму: для гітлерівського режиму у воєнні роки вони були "гарматним м'ясом" і для сталінського режиму у повоєнні роки - "жертвними вівцями", які заплатили дорогу ціну за боротьбу на боці Третього Райху проти СРСР. Спочатку тих, котрі раніше були бійцями Червоної Армії й з метою вирватися з таборів для радянських військовополонених вступили до іноземних формувань німецького війська, використовували як чинник зміцнення окупаційного режиму Райху й зняряддя для вбивств ворожих солдатів і багатьох очікувала смерть за чужі інтереси "у боротьбі проти більшовизму". Вихідцям із СРСР, які не були громадянами СРСР станом на 1 вересня 1939 р ., відносно пощастило порівняно з тими людьми, які були громадянами цієї держави і яких очікували примусове повернення до Радянського Союзу, розстріли, ув'язнення, депортації до більшовицьких концтаборів. Утім, у переважної більшості згаданих людей - незалежно від того, чи вони вижили в бойових діях і залишилися на Заході, чи пройшли через сталінські концтабори й згодом їх реабілітували в СРСР - однаковою мірою назавжди в душах залишилися біль втрат та усвідомлення трагізму скалічених доль, які принесла у життя цих людей війна.

Перша світова, громадянські та міжнаціональні війни на території колишніх Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій не вирішили глобальних міжнародних, національних і соціальних питань, що актуалізувалися під час розпаду цих монархій. Радянський Союз і Третій Райх як дві наддержави успадкували від цих імперій разом із невирішеними проблемами претензії на роль світового лідера й арбітра у вирішенні міжнародних конфліктів, які вони прагнули розв'язати в інтересах зміцнення власних великодержавних позицій. У результаті цього неминучим був вибух Другої світової війни, зумовлений боротьбою наддержав за світове панування, кризою системи міжнародних відносин і розрахунками представників національних політичних еліт на можливість її зміни. Пошук різних інструментів для використання згаданих міжнародних конфліктів з метою забезпечення власної перемоги спонукали воюючі блоки держав створювати іноземні збройні формування, вбачаючи в них не тільки мілітарний фактор для залучення до бойових дій нових резервів, а й політичний чинник, що мав впливати на перебіг воєнних подій в інтересах країни, на боці якої організовували ці формації.

Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини переважно були створені як антибільшовицькі збройні сили для боротьби проти СРСР та його союзників. Ні війна проти Польщі, ні війни проти країн Заходу в 1940 р. не змусили Третій Райх масово створювати чисельні й великі з'єднання з іноземців. Тільки підготовка до німецько-радянської війни та її розвиток змусили залучати до дій на боці Німеччини велику кількість союзницьких іноземних формувань. Однак і цього було недостатньо, тому після початку Східної кампанії Вермахту національно гомогенні Збройні сили Німеччини поступово набули інтернаціонального характеру. Після проголошення головною метою походу Вермахту проти Радянського Союзу "знищення більшовизму" особливу роль у військовій політиці Райху відведено творенню мілітарних формувань із жителів окупованих східних територій. Альфред Розенберг та інші німецькі "архітектори розвалу СРСР" планували викликати розкол серед народів цієї країни, посилити й використовувати у власних інтересах міжнаціональну ворожнечу між ними, а також протиріччя між частинами їх політичних еліт, скеровуючи її в "антибільшовицьке річище". Для цього склалися сприятливі передумови: перші місяці війни продемонстрували слабкість більшовицького режиму, що був побудований на терорі й завдяки великому апаратові насильства утримував у покорі більшість громадян Радянського Союзу. Якщо російські більшовики у 1917 р. прагнули перетворити Першу світову війну в громадянську війну народів Європи під керівництвом більшовицької Росії з метою встановлення комуністичних порядків та організації "світової революції", так само через чверть століття після цього деякі політичні та військові діячі Німецького Райху прагнули спровокувати громадянську війну цих же народів і усієї Європи під керівництвом нацистської Німеччини з метою повалення сталінського режиму. Незалежно від проектів окремих політичних і військових діячів націонал-соціалістичної Німеччини у рамках німецько-радянської війни розгорталася перманентна громадянська конфронтація між прибічниками й ворогами більшовицького режиму, що у різних формах і проявах тривала від узурпації влади більшовиками в Росії у жовтні 1917 р.

до останніх місяців панування сталінського режиму в СРСР. Після того, як у середині 1941 р. антибільшовицькі настрої спалахнули з новою силою, політичні та військові діячі Райху різних рівнів намагалися використати жителів окупованих східних територій. З цією метою протягом воєнних кампаній керівництво Німецького Райху санкціонувало створення інонаціональних військових формувань, кількість яких зросла після провалу стратегії " блискавичних воєн" і особливо після проголошення "тотальної війни".

До певної міри співвідповідальними за виникнення готовності сотень тисяч жителів СРСР брати участь у воєнних діях Вермахту проти цієї держави були країни Заходу, що встановленням дипломатичних стосунків із нею після її створення де-факто визнали легітимність окупації Червоною Армією багатьох суверенних держав, утворених після розвалу імперії Романових. США, Велика Британія, Франція й інші демократичні країни Західної Європи недалекоглядною політикою щодо визнання залежного статусу українців та білорусів і середньоазійських та кавказьких народів (а з часом також балтійців) фактично проігнорували їх визвольну боротьбу за свій суверенітет. Відсутність будь-якої підтримки їх визвольних змагань західними країнами напередодні й під час німецько-радянської війни стала однією з головних причин того, що деякі політичні та військові діячі народів, країни яких у різний час були окуповані військами більшовицької Росії, непоінформовані про колоніальні наміри нацистів, у спробах відновлення національної незалежності зробили політичну ставку на тоталітарний Третій Райх - єдину наддержаву Європи, що задекларувала необхідність воєнного розгрому СРСР у роки Другої світової війни. Невизнання "західними демократіями" після розпаду Російської імперії права її народів на їх національну і державну незалежність й мовчазне спостереження за злочинами сталінського режиму в 1930-х і на початку 1940-х роках стало визначальним чинником посилення СРСР як світової держави, що не спромоглася вирішити національних питань народів анексованих країн. Цим у роки німецько-радянської війни скористалася нацистська Німеччина, що унаслідок спекулювання на патріотичних почуттях сотень тисяч жителів СРСР вдало використала їх готовність зі зброєю в руках воювати проти Радянського Союзу.

Створення іноземних військових формувань із громадян СРСР було не стільки результатом ефективної політики Третього Райху в окупованих східних областях, скільки до певної міри наслідком невирішеності національних та соціальних питань у межах територій, що на 22 червня 1941 р. перебували у складі Радянського Союзу. Сталінський режим, відповідальний за створення багатьох передумов для виникнення антибільшовицької опозиції в цій державі, був основною соціально-політичною причиною готовності сотень тисяч її громадян до масової співучасті у війні Райху проти СРСР. Іноземців із країн Західної Європи, які не мали негативного досвіду зі сталінським режимом, у складі ЗС Німеччини було значно менше, ніж громадян Радянського Союзу, які на собі відчули усі вади більшовицької системи. Тому не стільки політика Райху, скільки політика СРСР спричинила феномен масової співучасті у воєнних діях Вермахту сотень тисяч людей, які очікували приходу зовнішнього ворога, щоб позбутися гніту сталінського тоталітарного режиму. Нацистській Німеччині навіть із заохоченням матеріальними стимулами і застосуванням широкомасштабної пропаганди та примусової мобілізації ніколи б не вдалося завербувати на військову службу понад мільйон жителів СРСР, якби вони були його лояльними громадянами, які щиро підтримували політику керівництва цієї держави. Без сприятливих внутрішньополітичних обставин СРСР, пригнічення вільного національного, культурного і соціально-економічного розвитку народів, які проживали у його межах, колективізації, Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та деяких інших союзних республіках, розстрілів

і масових репресій та депортацій НКВС виникнення готовності багатьох сотень тисяч людей до широкомасштабної співпраці з ворогом було б неможливим. Унаслідок внутрішньої політики більшовиків сотні тисяч людей, оголошених усупереч їх волі громадянами СРСР, не вважали цю державу своєю Батьківщиною: для багатьох росіян більшовицька система була насильно нав'язаним режимом, тоді як для представників інших національностей - окупаційною владою. Саме тому велика кількість людей, народжених в СРСР, воювали проти нього, коли випала така можливість. Це дає усі підстави вважати масову військову участь громадян СРСР у війні націонал-соціалістичної Німеччини проти Радянського Союзу рідкісним суспільно-політичним феноменом, їх активна співучасть у воєнних діях нацистської Німеччини за своїми масштабами значно перевершила колабораціонізм із цією країною представників усіх інших народів, з яких були укомплектовані іноземні формування у складі ЗС Німеччини під час Другої світової війни. Масовий характер військової співучасті у воєнних діях Райху мешканців територій, що були на червень 1941 р. у складі СРСР, не тільки зруйнував міф більшовицької пропаганди про "непохитну відданість усіх громадян СРСР справі більшовицької партії", а й виразно продемонстрував масштаби несприйняття сталінського тоталітарного режиму громадянами Радянського Союзу.

Від воєнних успіхів чи невдач залежала еволюція політики Третього Райху як щодо окремих народів, так і щодо творення іонаціональних мілітарних формацій німецького війська і саме потреба військових резервів призвела до того, що моно-етнічні Збройні сили Німецького Райху набули поліетнічного характеру. Політика націонал-соціалістичної Німеччини у справах іноземних збройних формувань німецького війська була невід'ємним складовим компонентом її курсу щодо народу чи країни, з представників яких були укомплектовані ці формації. У ході війни Райх пропагував ідею створення єдиної "Нової Європи", нацистська концепція якої була дискредитована застосуванням силових методів та ігноруванням політичних аспірацій більшості європейських націй. Якщо на Заході загалом дотримано міжнародних правил ведення війни, оскільки Німеччині були потрібні надійні союзники для боротьби проти західних альянтів, а на Балканах впроваджено брутальну політичну лінію щодо місцевих народів, то на Сході вона була війною на знищення з ідеологічним забарвленням і боротьбою за "життєвий простір". Диференційоване ставлення нацистів до народів, детерміноване расовою догматикою, зумовило різні ступені їх лояльності та готовності до співпраці й тим самим надійності сформованих із їх представників іноземних формувань німецького війська. У ході широкомасштабного експерименту масового залучення іноземців до іонаціональних моно- та полінаціональних збройних формувань відбувся поступовий відступ від доктрини "расової чистоти". За воєнних реалій потреби усе нових вояцьких резервів за схваленням А. Гітлера не тільки німці, а й усе більша кількість представників інших національностей "отримали почесне право загинути на боці Райху в боротьбі проти більшовизму". Як наслідок цього поступово до ЗС Німеччини було мобілізовано представників більшості народів Європи та Середньої Азії, починаючи від західноєвропейців і закінчуючи представниками народів тюркської мовної групи.

Військові формування, укомплектовані з іноземців, були об'єктом політики керівних діячів НСДАП, Вермахту, окремих відділів ОКВ та ОКГ (і меншою мірою ОКЛ і ВМФ Німеччини), апарату поліції та органів безпеки, багатьох міністерств Німеччини. Політики розробляли політичні програми, а військові діячі виконували завдання у рамках визначеної воєнно-політичної стратегії. Час від часу це спричиняло суперечність між стратегічними політичними цілями і військовими завданнями, що зумовлювала

непорозуміння і конфлікти між політичними та військовими інстанціями. Політичні структури розробляли стратегічну мету - забезпечення панування або принаймні диктату Третього Райху в Європі. Німецькі націонал-соціалісти були умовно причетні до творення іноземних формувань німецького війська, оскільки питання вишколу й використання цих формацій вирішували військові установи. Водночас керівники інстанцій нацистської Німеччини різних рівнів по-своєму інтерпретували політичні директиви й залежно від власних сил і впливів інколи робили довільний відступ від "генеральної лінії партії". Основними з них були військові інстанції, що намагалися реалізувати стратегічну мету - перемогу у війні, що потребувало нових військових резервів і пропагандистського забезпечення ініційованих ними заходів. Ці німецькі військові установи узгоджено виступали за втілення в життя своїх планів і розраховували, що Адольф Гітлер, зважаючи на складне воєнне становище, змінить політику. Аргументи військових посилювали не так перемоги, як фронтові поразки, що потребували мобілізації нових резервів військовослужбовців. Під час німецько-радянської війни між фюрером і військовими діячами Райху виникли розходження у поглядах на політику щодо окупованих східних територій та військового використання їх мешканців. Райхсканцлер нацистської Німеччини, усвідомлюючи, що втрати Вермахту можна було поповнити тільки за рахунок нових резервів, погоджувався задовольнити лише певні мінімальні поступки представників народів, котрі перебували під гнітом сталінського режиму, ігноруючи державницькі інтереси їхніх політичних лідерів. Унаслідок такої позиції райхскандера генерали Вермахту мали незначний вплив на принципові політичні рішення керівництва Німеччини, пов'язані з творенням іноземних збройних формувань німецького війська. Зрештою, їх реальний вплив на політику Райху не можна перебільшувати: більшість вищих рангами генералів зберігали вірність А. Гітлеру і вбачали у вояках-іноземцях насамперед допоміжний чинник ведення війни.

Керівництво Німецького Райху не дозволяло зосереджувати іноземні частини з представників однієї національності у великі з'єднання, оскільки остерігалось переходу цих формувань на бік СРСР або західних альянтів. Інонаціональні формування не могли координувати своїх політичних та мілітарних зусиль і стати впливовою силою. Німецькі інстанції використовували їх однаковою мірою на Східному та Західному фронтах чи в глибокому тилу або для виконання вартових, охоронних чи інших допоміжних функцій резервних структур. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини з огляду на технічне оснащення і військовий вишкіл були якісно і потенційно менше боєздатними, ніж німецькі формування. Для більшості з них до середини 1943 р. був характерним недостатній рівень підготовки національних офіцерських кадрів. Морально-психологічний стан їх вояків також не відповідав визначеній перед Вермахтом меті, завойовницькі цілі нацизму були для них чужими, що дало А. Гітлеру та його політичному оточенню підстави вказувати на їхню політичну нелояльність до націонал-соціалістичної Німеччини. Відмінність політичної тактики різних відомств Райху щодо народів, із представників котрих були створені інонаціональні бойові одиниці німецького війська, зумовили різні бойові якості цих формувань та різний відсоток дезертирств їх вояків, спричинених значною мірою погіршенням воєнного становища Вермахту. Більшість іноземних вояків ЗС Німеччини, котрі зазнали дискримінації у різних формах, не могли самі вирішувати свою долю, а тому не мали бажання вмирати за Райх. Спочатку вони не виявляли особливого бажання ризикувати життям у бойових діях на боці країни, котра не вбачала в них політичних союзників, а наприкінці війни - не хотіли воювати на боці країни, яка не тільки кардинально не змінила свого ставлення до них, а й опинилася на порозі воєнної катастрофи. Як наслідок цього іноземна

військова підтримка воєнних дій Райху створеними іонаціональними формуваннями німецьких військ тільки незначною мірою збільшила бойовий потенціал цієї держави. Багато формацій ніколи не виявляли себе як активна збройна сила, але зробили багато для деморалізації тилу СРСР як її головного воєнного ворога. Німецьке командування використовувало іноземні військові формування насамперед як фактор посилення окупаційних німецьких військ на завойованих Вермахтом територіях (під час утвердження режиму військової окупації або для підтримки функціонування силових структур) і тільки в разі погіршення ситуації залучало їх до воєнних дій. Унаслідок недостатнього озброєння деякі іонаціональні підрозділи і частини зазнали великих втрат, інші - менше залучали до фронтових дій, відповідно їхні втрати були меншими порівняно з такими ж за чисельністю німецькими формаціями. Укомплектовані з ідейних добровольців військові підрозділи виявляли кращу дисциплінованість та боєздатність, ніж створені у результаті мобілізації. І перші, і другі не були рівнозначними за своїми бойовою вартістю з допоміжними частинами, що тільки виконували функції обслуговування потреб німецьких військ і не брали безпосередньої участі у бойових діях. Однак методи вербування вже не впливали на бойові якості іноземних формувань в останній рік війни, протягом якого були повністю знищені кілька іонаціональних дивізій Ваффен-СС, укомплектованих здебільшого із добровольців. Усі ці іонаціональні підрозділи, частини та з'єднання об'єднувало те, що вони були тільки допоміжним чинником у структурі іноземних формувань Збройних сил Німеччини.

Переслідуючи егоїстичні цілі, німецькі націонал-соціалісти не зуміли розв'язати вузол складних міжнародних протиріч і політичних проблем, невирішеність яких була однією з причин Другої світової війни. Вище керівництво Німеччини в період "блискавичних воєн", впроваджуючи принципи окупаційної політики на завойованих східних територіях, недооцінило значення національних аспірацій цих народів. Протягом 1942-1944 рр. колоніальні плани та жорстока окупаційна політика у тимчасово завойованих областях виявилися самовбивчими для окупаційних установ націонал-соціалістичної Німеччини й були одними з головних причин її поразки в Другій світовій війні. Селекція народів на кращі й гірші та дискримінація за расовими ознаками обернулися проти нацистів. Експансіоністські плани німецьких націонал-соціалістів щодо країн Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії звели нанівець надії їх народів на здобуття державної незалежності за підтримки Третього Райху. Відсутність позитивної програми та брутальна окупаційна політика й ігнорування національних та державницьких аспірацій відштовхнули від співпраці з Райхом ті народи, частина політичних угруповань яких була готова до політичного та військового співробітництва з німецькими інстанціями на початку Східної кампанії Вермахту. Тому політично малоефективною виявилася мілітаризація, зокрема підпорядкування всіх сфер суспільно-політичного життя інтересам ведення війни, що охопила також окуповані території й серед іншого виявилася у рекрутуванні допоміжних військових сил та використанні міжнаціональних конфліктів. Як наслідок цього розходження політичних інтересів гітлерівської Німеччини й поневолених бездержавних націй, національний та соціальний гніт, жорстокість нацистських карально-по ліційних органів та діяльність рухів опору в ході війни стали основними чинниками, що гальмували ефективну реалізацію програми творення та використання іноземних збройних формувань німецьких військ, укомплектованих із громадян СРСР. Оскільки творення більшості іноземних легіонів у 1941-1944 рр. не ґрунтувалося на попередніх політичних домовленостях, прохання лідерів національних політичних угруповань позитивно змінити політику Райху щодо їх країн не мали для нього жодного зобов'язуючого характеру. Від початку комплектування

перших іноземних військових формувань на боці Німеччини їх німецькі та ненімецькі організатори й військовослужбовці мали різні цілі, різне бачення навіть того, що нібито мало їх об'єднати, зокрема ідеї об'єднаної Європи та принципів, на яких вона мала бути створена. Німецькі інстанції були відірвані від реальності, подібні ілюзії мали й ті іноземні політичні угруповання та військові діячі, котрі співпрацювали з Райхом. Якщо одні з них недооцінювали загрозу їх народам від перспектив утвердження гітлерівського "нового порядку", інші покладали безпідставні надії на можливість радикальних змін політики тогочасної Німеччини, що було нереально, допоки у цій країні перебували при владі німецькі націонал-соціалісти.

Всі інонаціональні збройні одиниці, котрі діяли на боці Збройних сил Німеччини, об'єднувало те, що вони увійшли в історію як чинник, що міг бути ефективним військовим засобом ведення війни у разі вирішення актуальних політичних питань тих народів, представники яких служили у їх лавах. Невирішеність цих проблем спочатку спонукала багатьох іноземців добровільно вступити до згаданих формацій, а нездатність керівництва націонал-соціалістичної Німеччини сприяти їх вирішенню викликала серед цих людей розчарування, зневіру і занепад бойової моралі, що кардинально вплинуло на погіршення їхньої боєздатності. Неспроможність лідерів Райху змінити політику щодо народів Сходу Європи, Кавказу і Середньої Азії призвела до того, що ці військові формації не виправдали ті сподівання, які покладали на них причетні до їх творення іноземні політичні діячі. Унаслідок цього згадані формування увійшли в історію як втрачений шанс для окремих політиків Європи та Азії змінити *Status quo* їх країн і здобути національну й державну незалежність їх народів. Зусилля, витрачені на їхнє творення, виявилися марними, їх потенціал не було повністю використано у бойових діях на боці країни, що через самовбивчу політику її керівництва неминуче наближалася до воєнно-політичної катастрофи. Для Райху вона обернулася крахом, для військовослужбовців цих формувань - трагедією втрачених ілюзій і скалічених життів. Вояки інонаціональних збройних формувань німецького війська зазнали багато випробувань у роки Другої світової війни і у повоєнний час: їх очікували важка дилема вибору "меншого зла" між Радянським Союзом і Третім Райхом, каліцтва, смерть на фронті, осуд багатьма співвітчизниками, полон, повоєнні переслідування.

Протягом німецько-радянської війни Третій Райх не зумів запропонувати народам Східної Європи, Кавказу і Середньої Азії переконливої альтернативи до більшовицького режиму. Як наслідок цього командування ЗС Німеччини, використовуючи гасла боротьби за незалежність і антибільшовицькі настрої серед значної частини жителів окупованих східних територій, створило численні іноземні формування часто із застосуванням примусу у супереч нормам міжнародного права. Від початку свого творення вони перебували під командуванням німецьких генералів та офіцерів і під адміністративним управлінням німецьких військово-господарських структур, складали присягу на вірність А. Гітлеру як головнокомандувачеві ЗС Німеччини, а їх використання залежало від рішень Генерального штабу сухопутних військ Німеччини, що визначав характер військового використання цих формацій. Іноземні підрозділи брали участь у німецько-радянській війні й були, образно кажучи, тільки невеликою складовою частиною воєнної машини Райху під німецьким командуванням. Ці формування здебільшого не брали участі у бойових діях на рідних землях їх основного вояцького складу, а воювали переважно проти рухів опору у Східній, Західній, Південно-Східній та Південно-Західній Європі в умовах чужого національно-мовного середовища, що мало стримувати випадки їх масового дезертирства, що, однак, не завжди давало очікуваний ефект. Застосування примусу замість добровільності під час вербування іноземців

призводило до небажання боротися за Райх, а тому їх використовували переважно як допоміжний персонал для підтримки боєздатності німецьких військ.

Неспроможність націонал-соціалістичного Німецького Райху запропонувати позитивну програму для східноєвропейських та інших народів призвела до використання брутальних силових методів і жорстокого терору на завойованих територіях, що спричинило вороже ставлення до цієї держави у більшості країн Європи. Через опір Адольфа Гітлера практичному втіленню проектів реформаторів і ревізіоністів політики Райху в Європі цій країні так і не вдалося перетворити німецько-радянську війну в повноцінну громадянську війну між прихильниками й ворогами більшовизму, а іноземні військові формування ЗС Німеччини - в ефективний інструмент її загострення. Наприкінці війни невдоволення політикою Райху й антинацистські настрої на окупованих та намічених для окупації Вермахтом територіях не сприяли підтримці їх жителями зовнішніх (пронімецьких) сил. Цим у 1945 р. знову, як і у 1920 р. після провалу спроб інтервенції проти "червоної Росії", скористалися більшовики для відновлення й зміцнення комуністичного режиму в довоєнних кордонах Радянського Союзу, а також на територіях, що увійшли до його сфери впливу після закінчення Другої світової війни.

Іноземні збройні формування, створені із представників народів Західної, Північної та Південно-Західної Європи, засвідчили, що значна частина цих європейців певний час підтримували націонал-соціалістичну Німеччину з метою реалізації власних політичних амбіцій, дотримуючись принципу "ворог мого ворога-мій друг". Натомість іонаціональні формування у ЗС Німеччини, організовані з росіян, були красномовним підтвердженням того, що не всі росіяни підтримували більшовицьку систему та сталінський режим. Водночас українці, білоруси та представники кавказьких і тюркських народів в іноземних формаціях, укомплектованих на боці Райху, сподівалися реалізувати свої політичні амбіції, але насправді змушені були вмирати за чужі інтереси й нерідко воювали проти своїх співвітчизників. Сворені з них збройні формування німецьких військ є історичним уроком і доказом того, що народи, які втрачали незалежність, часто були об'єктами політичних маніпуляцій і військової експлуатації для зовнішніх сил, що видавали себе за визволителів, але насправді були прихованими або відвертими ворогами національного і державного суверенітету цих народів. Історія іноземних військових формувань Третього Райху є також попередженням про те, що народи, які фактично чи формально втрачають державну незалежність і не забезпечують належне функціонування власних армій, приречені гинути в складі військ інших держав і бути жертвами політичних амбіцій та імперських інтересів поневолювачів.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Архіви

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО України).

Фонди:

- 1078 - Головне управління Генерального штабу УНР. Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський. 1918-1924;
- 2453 - Німецькі військові частини (період німецько-фашистської окупації на території України). 1941-1944;
- 3795 - Українська господарська академія в м. Подебрадах (Чехо-Словаччина). 1922-1938;
- 3833 - Краєва Екзекутива Організації Українських Націоналістів на західноукраїнських землях, 1929-1947;
- 3951 - Український Центральний Комітет, м. Львів. 1941-1944; 3971 - Стрілецька добровольча українська дивізія СС "Галичина", м. Львів. 1943-1944;
- 4399 - Управління комплектування військ СС, м. Прага (Чехія). 1941-1944;
- 4400 - Управління соцзабезпечення військ СС "Аусланд", м. Берлін (Німеччина). 1942-1945;
- 4620 - Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни, 1941-1945;
- КМФ-8 - Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. 1939-1945;
- Р-582 - Статистичне управління УРСР Центрального статистичного управління (ЦСУ) СРСР, 1923-1991.

Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО України).

Фонди:

- 1 - Центральний Комітет Комуністичної партії України, 1917-1991 рр.;
- 57 - Колекція документів з історії Комуністичної партії України, 1941-1945 рр.;
- 62 - Український штаб партизанського руху (УШПР), 1942-1946 рр.;
- 166 - Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, 1941-1950 рр.;
- 269 - Колекція документів "Український музей в Празі", кінець XIX ст - 1948 р.

Державний архів Львівської області (ДАЛО). Фонди:

- П-3 - Львівський обласний комітет Компартії України,
- Р-35 - Губернаторство дистрикту Галичина, м. Львів. 1941-1944.

Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ). Фонди:

- 1 - 2-ге управління МДБ-КДБ УРСР;
- 5 - Кримінальні справи на nereабілітованих осіб;
- 6 - Кримінальні справи на реабілітованих осіб;
- 13 - Фонд друкованих видань.

Архів Центру досліджень визвольного руху у Львові (АЦДВР): ф. 9 - Архів Миколи Лебеда.

Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного у Києві (ЦДФФА України): од. обл.: 0-189016; 0-189026; 0-189038; 0-189041; 0-189046; 0-189047; 0-189048; 0-189055; 0-230353; 0-230364; 0-230329.

Государственный архив Российской Федерации в Москве (ГАРФ). Фонды:

- 5761 - Общеказачье объединение в Германской империи, 1939-1945 гг.;
- 5762 - Канцелярия Казачьего национально-освободительного движения, 1941-1944 гг.;
- 5796 - Юго-Восточное отделение Объединения русских воинских союзов, 1939-1945 гг.;
- 5853 - Алексей Александрович фон Лампе, 1920-1945 гг.;
- 6461 - Канцелярия Донского атамана, 1920-1942 гг.;
- 6771 - Русское Бюро в Сербии, 1941-1944 гг.;
- 7021 - Чрезвычайная Государственная Комиссия по установлению злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, 1944-1945 гг.;
- 7445 - Международный военный трибунал (МВТ) для главных немецких преступников (Нюрнбергский процесс). Нюрнберг, 1945-1946 гг.;
- 7523 - Верховный Совет СССР;
- 9401 - Народный комиссариат внутренних дел СССР (НКВД СССР) - Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР), 1934-1960 гг.;
- 9408 - Отдел проверочно-фильтрационных лагерей Народного комиссариата внутренних дел СССР, 1941-1946 гг.;
- 9478 - Главное управление по борьбе с бандитизмом (ГУББ) НКВД-МВД СССР, 1938-1950 гг.;
- 9479 - 4-й специальный отдел Министерства внутренних дел СССР, 1931-1959 гг.

Российский государственный военный архив в Москве (РГВА).

Фонды:

- 500 - Главное управление госбезопасности Германии в Берлине, 1939-1945 гг.;
- 504 - Начальник немецкой полиции безопасности и службы безопасности на оккупированной территории Советской Прибалтики, 1941-1944 гг.;
- 720 к - Министерство внутренних дел Германии и Пруссии, 1820-1945 гг.;
- 1280 - Генеральный штаб Германской армии, г.Берлин;
- 1303 - Военные и военно-строительные учреждения Германии в оккупированных областях, 1942-1944 гг.;

- 1323 - Полицейские и административные учреждения Германии в оккупированных областях, 1942-1944 гг.;
- 1358 - Министерство по делам оккупированных восточных областей, г. Берлин, 1942-1944 гг.;
- 1370 - Специальная служба министерства народной агитации и пропаганды "Винета", Берлин-Кенигсберг, 1942-1944 гг.;
- 1372 - Документальные материалы управлений войск СС и материалы по пенсионному обеспечению германских военнослужащих, служащих войск СС, добровольцев иностранных легионов СС и их семей.

Российский государственный архив социально-политической истории в Москве (РГАСПИ).

Фонды:

- 17 - Центральный комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903-1991 гг.). - Оп. 125 - Управление пропаганды и агитации (1938-1948 гг.);
- 69 - Центральный штаб партизанского движения (ЦШПД) при Ставке Верховного Главнокомандования (1941-1944 гг.);
- 517 - Коммунистическая партия Франции;
- 558 - Сталин Иосиф Виссарионович (1879-1953 гг.);
- 625 - Пономаренко Пантелеймон Кондратьевич;
- 644 - Государственный комитет обороны СССР (ГКО) (1941-1945 гг.).

Российский государственный архив новейшей истории в Москве (РГАНИ). Фонды:

- 1 - Центральный Комитет Коммунистической партии Советского Союза (VI сектор общего отдела); 89 - Коллекция рассекреченных документов.

Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации в Подольске (ЦАМО РФ).

Фонды:

- 32 - Главное политическое управление Красной армии 1941-1944 гг.; 331 - Полевое управление 5-й танковой армии; 500 - Трофейные документы противника Советского Союза, взятые по капитуляции.

Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации в Москве (ЦА ФСБ РФ):

- ф. 100 - Коллекция рассекреченных документов ОГПУ-НКВД-КГБ-МГБ.

Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь у Менску (НАРБ). Фонды:

- 4 - Цэнтральны Камітэт Камуністычнай Партыі Беларусі (ЦК КПБ), 1917-1991; 370 - Генеральны Камісарыят Беларусі, 1941-1944;
- 381 - Беларуская Цэнтральная Рада (БЦР), 1943-1945;
- 382 - Беларуская Краевая Абарона (БКА), 1944;
- 383 - Глаўнае Упраўленне Вайсковых спраў Беларускай Цэнтральнай Рады (ГУВС БЦР), 1944-1945;
- 3500 - Беларускі штаб партызанскага руху (БПГПР), 1942-1944;
- 3601 - Уполномоченный ЦШПД при Ставке Верховного Главнокомандующего и ЦК КП (б) Б по Барановичской области, 1942-1944;

Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA). Bestände:

- NS 2 - Rasse- und Siedlungshauptamt der SS;
- NS 6 - Partei-Kanzlei der NSDAP;
- NS 7 - SS- und Polizeigerichtsbarkeit;
- NS 19 - Persönlicher Stab Reichsführer SS;
- NS 31 -SS-Hauptamt;
- R 43 - Aussenpolitisches Amt der NSDAP;
- R 6 - Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete;
- R 19 - Hauptamt Ordnungspolizei;
- R41 -Reichsarbeitsministerium;
- R 43 - Reichskanzlei;
- R 52 II - Kanzlei des Generalgouverneurs;
- R 52 III - Hauptabteilung Innere Verwaltung des Generalgouvernements; R 55 - Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda;
- R 58 - Reichssicherheitshauptamt;
- R 70 - Polizeidienststellen in eingegliederten und besetzten Gebieten;
- R 90 - Reichskommissar für das Ostland.

Bundesarchiv-Militararchiv in Freiburg (BA-MA). Bestände:

RW 7
N756
RH2
RH3
RH11-
RH 12-
RH 15
RH 18
RH 19
RH 19
RH 20
RH21
RH 22
RH 23
RH 24
RH 26
RH 34
RH 36
RH 37
RH 53
RH 53
RH 55
RH 58

- * Militärgeschichtliche Forschungsamt;
- * Sammlung Wolfgang Vopersal;
- * OKH/Generalstab des Heeres;
- * OKH/Generalquartiermeister;
- * General der Osttruppen bzw. Freiwilligenverbände;
  - Inspektion für Erziehung und Ausbildung der russischen Verbände des Heeres bzw. der Freiwilligenverbände;
- * Oberkommando des Heeres/Allgemeines Heeresamt (OKH/AHA);
- * Chef der Heeresarchive;
- * Oberkommandos der Heeresgruppen;
- * Heeresgruppe F (OB Südost);
- * Oberkommandos von Armeen und Armeeabteilungen;

- * Oberkommandos der Heeresgruppen;
- * Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete;
- * Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiete (Korück);
- * Generalkommandos;
- * Infanterie-Divisionen;
- * Truppenkommandanturen;
- * Kommandanturen der Militärverwaltung;
- * Verbände der Infanterie;
- * Wehrkreiskommandos;
- * Militärbefehlshaber im Generalgouvernement;
- * Sanitätsdienststellen im Heimatskriegsgebiet;
  - * Osttruppen und fremdländische Verbände;

RHD 4 - Heeres-Druckvorschriften (H. Dv.);
RHD 76 - OKH/General der Osttruppen bzw. General der Freiwilligenverbände;
RL 2 III - Generalstab der Luftwaffe, Generalquartiermeister;
RL 5 - Chef der Personellen Rüstung und NS-Führung;
RL 19 - Territoriale Kommandobehörden;
RL 21 - Verbände und Einheiten der Flakartillerie;
RL 40 - Reichsamt für Wetterdienst;
RM 7 - Seekriegsleitung;
RM 45- Dienst und Kommando stellen der Kriegsmarine mit regionaler und lokaler
Zuständigkeit; RS3 -Divisionen der Waffen-SS;
RS 4 - Brigaden, Kampfgruppen und Einheiten der Waffen-SS;
RS 5 -Ersatz-und Ausbildungseinheiten, Schulen, Ergänzungs- und Fürsorgedienststellen
der Waffen-SS;
RW 4 - Oberkommando der Wehrmacht/Wehrmachtführungsstab (OKW/WFSt); RW 5 -
OKW/Amt Ausland/Abwehr (OKW/AAA);
RW 6 - OKW/Allgemeines Wehrmachtamt;
RW 19 - OKW/Wehrwirtschafts- und Rüstung samt;
RW 41 - Territoriale Befehlshaber in der Sowjetunion;
RW49 -Abwehrstellen.

Militärgeschichtliche Sammlungen (MSg):

MSg 1 - Militärbiografische Sammlung (Dr. Hans-Günther Seraphim Sammlung);
MSg 2; MSg 14; MSg 123;
MSg 137 - Sammlung Steenberg;
MSg 149 - Vladimir Pozdniakow Sammlung;
MSg 212 - Sammlung von Materialien der Kameradschaft des (XV) Kosakan-Kavallerie-
Korps;
N 756 - Wolfgang Vopersal Sammlung.

Nachlässe:

N 122 - Oskar Ritter von Niedermayer;
N 123 - Köstring, Ernst;
N 443 -Hellmich, Heinz.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA). Bestände:

*Büro Staatssekretär;
*Büro Unterstaatssekretär;
*Handakten Megerle;
*Handakten Ritter;
*Gesandtschaft Bern;
*Gesandtschaft Zagreb (früher Agram);
*Politische Abteilung IV;
*Presseabteilung, Ref. 5.

Institut für Zeitgeschichte in München (IfZ):

*Jürgen Thorwald Sammlung (JTS);

*Mikrofilmen-Archiv (MA).

Osteuropa-Institut in München:

- Nachlaß Hans Koch.

Deutsche Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallen des ehemaligen deutschen Wehrmacht (DDSt) in Berlin:

-Akten der Regiment "Brandenburg-800" z.b.V., 1941;

-Akten der 13.Waffen Gebirgs-Division der SS (kroat.Nr.1), 1943-1945;

-Akten der 14. Waffen Grenadier Division der SS (gal. Nr.1), 1943-1945;

-Akten der 15. Waffen Grenadier Division der SS (lett Nr.1), 1943-1945;

-Akten der 19. Waffen Grenadier Division der SS (lett. Nr.2), 1944-1945;

-Akten der 29.Waffen Grenadier Division der SS (rass. Nr.1), 1944-1945.

The [U.S.] National Archives in Washington, D.C. (NA). Collections of Records:

RG 226 - Records of the Office of Strategie Services 1940-1946;

RG 242 - Military Agency Records, Collection of Foreign Records seized;

RG 319 -Records of the Army Staff 1940-1950. Counter Intelligence Corps (CIC) Collection;

Records of the Investigative Records Repository (IRR);

Microcopy 1019 -Records of U.S. Nuernberg War Crimes Trials Interrogations, 1946-1949.

Captured German and Related Records on Microfilm. Microcopies:

T-11 - Railway Troops (Eisenbahnruppen);

T-77 - Records of the German Armed Forces High Command (Oberkommando der Wehrmacht);

T-78 - Records of the German Army High Command (Oberkommando des Heeres); T-79 - Records of German Army Areas (Wehrkreise);

T-81 - Records of the NSDAP and the Deutsches Ausland-Institut, Stuttgart;

T-84 - Miscellaneous German Records Collection;

T-165 - Main Reich Security Office (Reichssicherheitshauptamt);

T-175 - Records of the Personal Staff of Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Persönlicher Stab des Reichsführers SS u. Chef der Deutschen Polizei);

T-311 - Records of German Army Groups HQ (Akten der Oberkommandos d. Heeresgruppen);

T-314 - Records of German Field Commands: Corps (Akten der Oberkommandos d. Armeekorpsen);

T-315 - Records of German Field Commands, Divisions (Akten deutscher Feldheerkommandos, Divisions);

T-354 - Miscellaneous SS Records (Einwandererzentralrallye, Waffen-SS und SS-Oberabschnitte);

T-454 - Records of the Reich Ministry for the occupied Eastern Territories, 1941-1945 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete);

T-501 - Records of German Field Commands, Rear Areas, Occupied Territories and others (Berichte deutschen Heeresgruppen, Rückwärtigen Gebieten, besetzten Gebieten und anderen);

T-580 - Reich Ministry of People's Agitation and Propaganda (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (RMVP)).

The Hoover Institution of War, Revolution and Peace in Stanford (HIWRP).

Collections of Records:

- Alexander Dallin Collections, 1900-1981;
- Main Archive of the German National Socialist Labour Party (Hauptarchiv der NSDAP);
- * Boris I. Nikolaevsky Collection, 1800-1986;
- * Heinrich Himmler Files;
- * Poland, Foreign Affairs' Ministry (Ministerstwo Spraw Zagranicznych), 1939-1947.

U.S. Holocaust Memorial Museum Archives in Washington, D.C. (USHMMA):

RG-18.002M - Latvian Central State Historical Archive in Riga (Latvijas Valsts vestures arhivs, Riga).

Ukrainian Research and Documentation Centre of Ukrainian Institute of the USA in New York:

- German Documents 1.

National Archives of Canada in Ottawa (NAC):

- MG 31, D 203 - Volodymyr Kubijovyc Collection.

Archive and Museum of Alberta Province in Edmonton (AMAP):

- Michael Chomiak Collection.

Ukrainian-Canadian Research and Documentation Centre in Toronto (UCRDC): Roman Krokhmaliuk Collection;

Archive of the 1st Ukrainian Division of Ukrainian National Army. The materials dealing with the Division:

- * Front Units;
- * Military Board (Vrjiskova Uprava): a) General; b) Historical Section.

The National Archives (Public Record Office) in London (NA (PRO)). Collections of Records:

CAB - Records of the Cabinet Office;

CO - Records of the Colonial Office, Commonwealth and Foreign and Commonwealth Offices, Empire Marketing Board, and related bodies;

DO - Records created or inherited by the Dominions Office, and of the Commonwealth Relations and Foreign and Commonwealth Offices;

FO - Records created and inherited by the Foreign Office;

HO - Records created or inherited by the Home Office, Ministry of Home Security, and related bodies;

HS - Records of the Special Operations Executive;

HW - Records created and inherited by Government Communications Headquarters;

KV - Records of the Security Service;

MEPO - Records of the Metropolitan Police Office; PREM - Records of the Prime Minister's Office;

WO - Records created or inherited by the War Office, Armed Forces, Judge Advocate General, and related bodies.

Archive of the Polish Sikorski Institute and Museum in London (APSIM):

PRM.90 - Board of the Council of Ministers (Prezydium Rady Ministrów).

Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Sygn. Akt:
202 - Delegatura Rządu Rzeczypospolitej na Kraj;
203 - Armija Krajowa (AK).

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN):
- Dziennik Hansa Franka [Das Diensttagebuch des Hans Frank]. - Vol. XXXIV-XXXVI.

Latvijas Valsts vestures arhlvs, Riga (LWA):
296.fonds - 15. ierocu SS grenadieru divrzijs (latviesu Nr. 1) stābs.

Преса

Аргументы и факты (Москва). - 1989-1990.
Боевой путь. Орган бригады РОНА (Лепель (до февраля 1944), пос. Дятлово Гродненской обл.). - 1943-июнь 1944.
Доброволец. Газета войск освободительного движения [Б. м.]. - 1943-1944.
Боец РОА (Бобруйск). - 1943.
Боец РОА. Газета русских воинских частей РОА генерала А. А. Власова (Берлин). - 1944-1945.
Ведомости Русского Охранного Корпуса (Белград). - 1943.
Верные соратники. Газета соединения РОА в Крыму [Б. м.]. - 1943-1944.
Вісті. Тижневик для українських робітників з Ген. Губернаторства (вкл. з Галичиною) (Берлін). - 1943.
Вісті Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА. Орган військово-політичної думки Крайової Управи Братства кол. вояків 1 УД УНА в Німеччині (у посиленнях - Вісті...) (Мюнхен). - 1949-1974.
Вісті Комбатанта. Український військовий журнал (Нью-Йорк, від 1964 - 1964 - Торонто; Нью-Йорк). - 1961-2011.
Военно-исторический журнал: орган Министерства обороны СССР (с 1992-Министерства обороны РФ) (ВИЖ) (Москва). - 1965-2012.
Голос - Українські Вісті (Берлін). - 1945. - Березень - 8 квітня.
Голос народа. Печатный орган Локотского Округного Самоуправления (затем орган оргкомитета Национал-Социалистической Трудовой Партии России и Лепельского окружного самоуправления) (Локоть (Брянская обл.), позже Лепель (Белоруссия)). - 1942 - январь 1944.
Голос Народа. Орган Комитета Освобождения Народов России (Берлин). - 1944. - Декабрь 1944-февраль 1945.
Голос Полтавщини (Полтава). - 1942-1943.
Доброволец. Газета войск освободительного движения (Дабендорф). - 1944. - № 6 (74).
Доброволец. Информационный листок для русских частей в Италии (с декабря 1943 г. - Информационный листок Добровольческих частей) [Б. м.]. - 1943-1944.
За Русь! Печатный орган русских добровольцев [Б. м.]. - 1944. - 6 июня. - № 2.
За свободу. Печатный орган Русской Народной Армии [Б. м.]. - 1943.
Информационный листок Добровольческих частей (Париж). - 1943-1944.
Кавказский казак (Майкоп). - 1941-1944.
Казак. Издание Стана казачьих беженцев [Б. м.]. - 1943-1944.
Казак. Первая казачья еженедельная газета. Печатный орган штаба Походного Атамана Казачьих войск СВ. Павлова (Украина, Белоруссия (Новогрудок)). - Январь 1944 - июнь 1944.

Казачий вестник (Прага). - 1943.

Казачий клинок. Еженедельная газета для казаков Дона, Кубани, Терека и горцев Кавказа (Краснодар (февраль 1943); Симферополь). - Март 1943 - ноябрь 1944.

Казачий клич. Еженедельная газета 1-й Казачьей дивизии (Корпуса). - 1943-1945. Казачий листок. Печатный орган атамана П. Н. Краснова (Северная Италия). - 1944. Казачий смех [Б. м.]. - 1943;

Казачьи ведомости (Берлин). - 1944. -1. III. - № 8. - 32 с.

Казачья земля. Газета Штаба Походного Атамана Казачьих войск генерал-майора Т. Доманова (Жемона, Толмеццо (Северная Италия)). - 1944-1945. Казачья Лава. Центральная Общеказачья еженедельная газета (печатный орган Главного Управления Казачьих Войск) (Берлин). - 1943-1945.

Клич. Еженедельная газета для военнопленных (Берлин). - 1941 (август) - 1943.

Костопільські вісті (Костопіль). - 1942-1943.

Краківські вісті. Український щоденник (Краків). - 1941-1944.

Крем'янецький вісник (Крем'янець). - 1941-1943.

Кубанец. Еженедельная газета для Кубанских частей [Б. м.]. - 1942-1944.

Маріупільська газета. Орган Маріупільської міської управи (Маріупіль). - 1942-1943.

На дальнем посту. Печатный орган Добровольческих частей в Дании [Б. м.]. - 1945. -№ 1-2. На досуге (Дабендорф). - 1943-1944.

На казачьем посту. Двухнедельный общеказачий журнал (Берлин). -1943 (25 апреля) - 1944.

Набат. Вестник добровольческих отрядов [Б. м.]. - 1943.

Наши Вести. Издание Союза Чинов Русского Корпуса (Югославия). - 1944; (Австрия (лагерь Келлерберг)). - 1945.

Наши крылья. Печатный орган ВВС КОНР (Мариенбад (Германия)). - 1945. Новости. Еженедельное издание газеты "Боец РОА". Сводки командования Вермахта [Б. м.].-1943. Новый путь [Б. м.]. - 1944;

Офицерский бюллетень РОА (Бобруйск). - 1943-1944. Путь на Родину. Печатный орган Вооруженных сил КОНР [Б. м.]. - 1945. - № 1-2; Раніца (Бзрлін). - 1945. - 1 лютага - 21 лютага.

Родина. Газета соединения войск Русской Национальной Народной Армии (РННА) (Пос. Осинторф (под Оршей)). - 1942.

Руль. Фронтowej орган Комитета Освобождения Народов России генерала А. А. Власова [Б. м.].-1944-1945. Русское дело (Берлин). - 1943.

Українець. Тижневик для українських робітників (Берлін). - 1944. Український голос (Луцьк). - 1941 (вересень) - 1943. Український Доброволець. Орган Українського Визвольного Війська (від 16 червня 1944) (Берлін). - 1943 (травень) - 1944. Український Шлях (давніше "Краківські вісті") (Відень). - 1945.-30 березня.-Ч. 1 (1402)..

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ОПУБЛІКОВАНИ ДОКУМЕНТИ

Неопубліковані джерела

Akber I. Die azerbay dzhanischen regionäre im Kampf um die Unabhängigkeit während des 2. Weltkrieges. 33 S. // Nachlass Prof. von Mende (Im Besitz der Familie von Mende).

Azerbaydzanian Volunteer Forces. The Use by the Germans of So viet Nationais against the So viet Union in the Pate War, Intelligence Division, DRS (52). (Prepared at the request of ЛО). 15 p. // Nachlass Prof. von Mende (Im Besitz der Familie von Mende).

- Benzing J. Die Turkvolker der Sowjetunion / J. Benzing. - Herbst 1942. - 123 S. - (Der Orient in deutscher Forschung. Vorträge der Berliner Orientalistagung) // BA-MA. Jules Deschens Commission of Inquiry on War Criminals, Report. Part I: Public. "The Galicia Division". - Ottawa, 30 December 1986. - P 249-261 / NAC. Kantemir A. Materialien zur Geschichte der Ost-Freiwilligen-Verbände im Weltkrieg 1939-1945 / Alichan Kantemir // BA-MA, MSG 2/1499. Nazi War Criminals in Canada: The Historical and Policy Setting from the 1940s to the present Prepared for the Commission of Inquiry on War Criminals by Altı Rodal. - Ottawa, September 1986. - 560 p. + Annexes No. 1-5 // NAC. Office of Strategic Services (OSS). Use of the Soviet Citizens in the Reichswehr. - 13 December 1944 // NA, Record Group 59 (RG 59), no 2297, p. 1-5.*
- Reinhardt H. Voluntary Service in the Germany Army and in the Armies Allied with Germany in World War II / Hellmuth Reinhardt. - Washington: USA REUR, 1951. - 70 p. // NA, FMS Coli, for Mil. Study, R-063.*
- Report on the Entry of Nazi War Criminals and Collaborators into the UK, 1945-1950. Commissioned by and Prepared for The All-Party Parliamentary War Crimes Group. - London: House of Commons, November 1988. - 92 p.*
- Kriegstagebuch Abwehr II (Lahousen Tagebuch), 1939-1942 // HZ, F 23/1a, 148 Bl. War Crimes. Report of the War Crimes Inquiry. Members: Sir Thomas Hetherington KCB CBE TD QC William Chlamers Esq CB MC. London: Her Majesty's Stationery Office, 1989. - 110 p.*

Опубліковані документи та інші джерела

- Балтиньш В. Не смею молчать / Болтиным В. // Часовой (Брюссель). - 1958. - № 9 (358). - С. 17-18.*
- Варшавское восстание 1944 г. в документах из архивов спецслужб. - Варшава; М.: Управление регистрации и архивных фондов ФСБ РФ; Министерство внутренних дел и администрация Республики Польша; Институт Российской истории Российской академии наук; Институт национальной памяти Республики Польша - Комиссия по преследованию преступлений против польского народа, 2007. - 1377 с.*
- Верные долгу: 1941-1945. - Найяк: Изд. Объединения 1 полка Русского корпуса, 1961. - 85 с.*
- Вініцкі А. Матар'ялы да гісторыі беларускай зміграцыі у Нямеччыне у 1939-1951 гадах / А. Вініцкі. - Мінск: Тэхналогія, 1994. - 240 с.*
- Война Германии против Советского Союза 1941-1945. Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Еермании на Советский Союз / [под редакцией Рейнгарда Рюрупа]. - Берлин: Argon, 1991. - 287 с.*
- Еенерал Власов: по ту и эту линию фронта: документы, воспоминания и письма / [Сост. И.И. Левин]. - Мурманск: Мурманский об. науч.-мет центр с-мы образования, 1995. - 112 с.*
- Другі Усебеларускі Кангрэс. Матар'ялы сабраныя і апрацаваныя на падставе працэкольных запісау камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад рэдакцыяй праф. Р. Астроускага. - Мюнхен: Выданьне Беларускай Цэнтральнай Рады, 1954. - 90 с.*
- Из писем генерала П. Н. Краснова атаману "Общеказачьего объединения в Еерманской империи" Е. И. Балабину [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.krasnov-don.narod.ru/staty/pisma/pisma.html>*
- Имена из солдатских медальонов / [Составители: А. Ю. Коноплев, Р. Р. Салахив]. - Т. 1. - М.: МИПЦ "Отечество, 2005. - 580 с.*
- Иосиф Сталин - Лаврентию Бери: "Их надо депортировать!.." Документы, факты, комментарии / [Вступ, ст., сост, послесл. Н. Бугай]. - М.: Дружба народов, 1992. - 288 с.*

- Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х - початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. 36. док. та матеріалів. 4.1 / Інститут історії України НАНУ. Державний архів СБУ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошинький. - К., 2004. - 395 с
- Кудряшов С, Решин Л.* Освободители / *С. Кудряшов, Л. Решин* // Родина (Москва). - 1992. - №8 -9. - С 91-95.
- Латвия под игом нацизма: сборник архивных документов. - М.: Издательство "Европа". 2006. - 344 с. - (Серия "Евровосток").
- Москва. 27 июня 1945. Лично т. Ратушному. Справка о военнопленных Отеч.войны 1941—45 гг. Нач. 2 отдела ГУПВИ НКВД СССР май. г/б (Бронников) // РГВА, ф. 1/п, оп.01е, д. 15а, л.69-73 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://wolfschanze.narod.ru/spr.htm>
- Мы обвиняем! Документы и материалы/[Отв. ред. А.Кадикис].-Рига: Лиесма, 1967.-316с.
- Науменко В. Г.* Великое предательство. Выдача казаков в Лиенце и других местах (1945-1947): Сб. материалов и документов *ИВ. Г. Науменко.* - СПб.: Нева, 2003. - 448 с.
- Нюрнбергский процесс. Документы и материалы в 3-х т. - Т. 3. - М.: Юридическая литература, 1966. - 699 с.
- Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми т. - Т. 5. - М.: Юридическая литература, 1991.-672 с.
- Нямецкая прапаганда на Беларусі 1941-1944. Канфрантацыя паміж прапагандай і рэчаіснасцю. - Берлин, 1996. - 80 с.
- Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войны. Сборник документов:
- Т. 3.-Кн. 1 (01.01.1942-30.06.1942)/[Члены сост. колл.: Антонов В. С, Велик И. К. и др.]. -М.: Кучково поле, 2005. -701 с.
  - Т. 3. Кн. 2: От обороны к наступлению. 1 июля - 31 декабря 1942 г. - М.: Русь, 2003.-700 с;
  - Т. 4. Кн. 1 - Секреты операции "Цитадель". 1 января - 30 июня 1943 года. - М.: Русь, 2008.-796 с;
  - Т. 4. Кн. 2: Великий перелом. 1 июля-31 декабря 1943 года.-М.: Русь, 2008.-810 с;
  - Т. 5. Кн. 1: Вперед на запад (1 января-30 июня 1944 г.) / [Члены сост. колл.: Антонов В.С., Велик И.К. и др.]. - М.: Кучково поле, 2007. - 727 с.
- Під софітами секретних служб. Документи з папки-формуляра на О. П. Довженка. Підготував до друку В'ячеслав Попик [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42861>
- Ликер Г.* Застольные разговоры Гитлера / *Генри Ликер.* - Смоленск: Русич, 1993. -496 с.
- Поздняков В. В.* Рождение РОА. Пропагандисты Вульхайде-Люкенвальде-Дабендорфа-Риги: сб. д-тов и материалов /*В. В. Поздняков.* - Сиракузы: Издание автора 1972. - 260 с.
- Преступные цели - преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). Изд. 2-е, расшир. - М.: Политиздат, 1968. - 383 с.
- Преступные цели - преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на террит СССР (1941-1944 гг.). 3-е изд. - М.: Экономика, 1985.- 328 с.
- Протокол судебного заседания над Власовим [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://wolfschanze.narod.ru/vlas.htm>
- Протоколи Військової Управи "Галичина" / [Впорядкував Роман Колісник]. - Торонто: Братство кол.вояків 1-ї УД УНА, 1993. - 196 с
- Русские добровольцы // Новая Европа 1944. Календарь. -Псков: Новая Жизнь, 1943. - С. 4.

- С кем мы сражались? [Сборник справочных материалов об органах герм, разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. -М: МТБ СССР, 1952] //Служба безопасности (Москва). - 1993. -№ 18. -С. 14-31.
- Совершенно секретно. Директива НКВД СССР. 13 сентября 1945 г. № 157 г. Москва. На родным комиссарам внутренних дел союзных и автономных республик, начальникам УНКВД краев и областей. О порядке отправки на родину военнопленных, освобожаемых в соответствии с указаниями НКВД СССР. Заместитель народного комиссара внутренних дел СССР генерал-полковник Чернышов; Совершенно секретно. Приказ НКВД СССР. 8 января 1946г. № 0015 г. Москва Об освобождении из лагерей и спец госпиталей части военнопленных. Народный комиссар внутренних дел С. Круглов; Совершенно секретно. Указание министра внутренних дел СССР. 4 апреля 1946 г. № 79. Министр внутренних дел СССР генерал-полковник С. Круглов [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://reibert.info/forum/archive/index.php/t-7671.html>
- Трагедия Литвы: 1941-1944 годы. Сборник архивных документов. - М.: Издательство " Европа", 2006. - 400 с. - (Серия "Евровосток").
- Хрущев Н.* О культе личности и его последствиях. Доклад на XX съезде КПСС 25 февраля 1956 года [Электронный ресурс]. -Режим доступа:<http://petrograd.biz/stalin/16-19.php>
- ШатовМ. В.* Библиография Освободительного Движения Народов России в годы Второй мировой войны(1941-1945)*ИМ.В.Шатов.* -Нью-Йорк: Всеславян. изд-во, 1961.-208 с.
- Эстония. Кровавый след нацизма: 1941-1944 годы. Сборник архивных документов. - М.: Издательство "Европа", 2006. - 268 с. - (Серия "Евровосток").
- 30-31 декабря 1946, Москва. Протокол судебного заседания Военной коллегии Верховного суда СССР по делу военнослужащих бригады РОНА Ивана Фролова и др. Сов.секретно Отп. 2экз. [Электронный ресурс]. -Режим доступа: <http://wolfschanze.narod.ru/rona.htm>
- Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP). Serie D. - Bd.XIII. Die Kriegsjahre. 6.Bd, Halbbd. 1: 23.06 b. 14.09.1941. - Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht [u.a.]; Baden-Baden: Impr . nationale, 1970. -LXXXIX, 414 S.; Halbbd. 2: 15.09 bis 11.12.1941. - S. 415-899.
- Angress W. T.* Das deutsche Militär und die Juden im Ersten Weltkrieg [Dokumentation] / *Werner T. Angress IIMGМ.* - 1976. - Н. 19. - S. 77-146.
- Ärvalstu arhlvu dokumenti par okupācijas rezlmu politiku Latvijā 1940-1968: Dokumentu krājums . - Riga: Latvijas vestures institūta apgāds, 2008. - 382.lpp. - (Latvijas Vesturnieku komisijas raksti; 22. sej.).
- Augustākam SS un policijas pavelniekam generālim Jekelnam. Attiecas uz latviesu karaspēka kārtosanu. (*Kurelis*) Generalis. "Stiklos", 1944.gada "... " novembrī // *AndersonsE., Silins L.* Latvijas Centrālā Padome - LCP Latviesu nacionālā pretestības kustība 1943-1945. -Upsala: LCP, 1994. - 341.-343.lpp.
- Chef KGW. Das Kriegsgefangenenwesen unter Gottlob Berger / [Hrsgb. v. Robert Kubier]. - Lindhorst: Askania, 1984. - 225 S.
- Чрущевский напоминает: die authentischen Memoiren. - Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1992. -558 S.
- Clausewitz C. v.* Vom Kriege / *Carl von Clausewitz.* - Berlin: Rowohlt, 1992. - 279 S.
- Daitz W.* Der Weg zur völkischen Wirtschaft / 2: Deutschland und die europäische Großraumwirtschaft/ *Werner Daitz.* -München, Verl. der Dt. Technik, 1938. - 179 S.
- Daitz W.* Wiedergeburt Europas durch Europäischen Sozialismus. Europa-Charta / *Werner Daitz.* - Amsterdam: Zentralforschungsinstitut für Nationale Wirtschaftsordnung und Großraum Wirtschaft; De Amsterdamsche Keurkamer, 1944. - 160 S.
- Der Zweite Weltkrieg in Bildern und Dokumenten / [Hrsg. v. Hans-Adolf Jacobsen]. - Bd. 2: Der Weltkrieg 1941/43. -München: KurtDesch Verlag, 1963.-478 S.

- Die Vergangenheit warnt. Dokumente über die Germanisierungs- und Austilgungspolitik der Nazi
okkupanten in der Tschechislowakei / [Hrsgb.v. Václav Král]. -Prag: Orbis, 1960. - 174 S.
- Documents of German Foreign Policy 1918-1945. Series D (1937-1945). -Vol. XIII. The War years.
June 23, 1941 -Dec. 11, 1941. -London: His Majesty's Station. Office, 1964. -700 p.
- Documents on the History of European Integration. - Voll. Continental Plans for European Union
1939-1955 / [Ed. by Walter Lipgens]. - Berlin; New York: De Gruyter, 1985.- XXIII, 823 p. - (European University Institute: Series B, History; 1,1).
- Dokumentation der Vertreibung aus Ost-Mitteleuropa / [Bearb. von Th. Schieder]. - Bd. V - Das
Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. -Bonn: Selbstverlag, 1961. -XX, 633 S.
- Dokumente zur deutschen Geschichte 1942-1945 / [Hrsgb. von W. Rüge und Schumann]. - Berlin:
Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1977. - 141 S.
- Europa. Handbuch der politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung des neuen Europa / [
Hrsgb. vom Deutschen Institut für Außenpolitische Forschung, mit einem Geleitwort v. J. v.
Ribbentrop]. -Leipzig: Heling sehe Verlagsanstalt, 1943. -VIII, 319 S.
- Heeres-Verordnungsblatt (Berlin). - Teil B. - 1944. - 17 Juli.
- Heinrich Himmler. Geheimreden 1933 bis 1945 und andere Ansprachen / [Hrsgb. von Bradley F.
Smith und Agnes F. Peterson]. - Frankfurt am Main: Propyläen-Verl., 1974. - 319 S.
- Hitler's Secret Conversations, 1941-1944: With an Introductory Essay on the Mind of Adolf Hitler
by H. R. Trevor-Roper. Trans, by Cameron & Stevens. Third edition. - New York: Oktagon
Press, 1976. - 672 p.
- Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942-1945 / [
Hrsgb. v. Helmut Heiber]. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1962. - 970 S. - (Quellen und
Darstellungen zur Zeitgeschichte; 10).
- Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der
Wehrmacht / [Hrsgb. v. Walter Hubatsch]. - Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für
Wehrwesen, 1962. - 330 S.
- Kā PSRS Valsts drošības tautas komisariāts 1943.gada verteja Latviesu legionu. Publicēts ar:
Vīlne R. НКФВ СССР 24 июля 1943 г. № 1289/м. г. Москва. Сов.секретно. Только лично.
ЦК КП(б) Латвии. Особый сектор. Зарегистр.№ 11.25 июля 1943 г. ЦК КП(б) Латвии, тов.
Карлнберзин. Народный комиссар госбезопасности СССР (Меркулов) // Latvijas Vestures
Institute Zurnāls. - 1998. -Nr.3 (28). - 130.-135.lpp.
- КТВ. Anlage 105. Zusammenstellung nach Volkszugehörigkeit (Legion) Lett. SS-Grenzschutz Rgt.
3. Bestand am 23 März 1944 [Elektronний ресурс]. -Режим доступа: <http://wap.88.borda.ru/71-0-0-00000146-000-0-0-1239689229>
- Lagebesprechungen im Führerhauptquartier: Protokollfragmente aus Hitlers militärischen
Konferenzen 1942-1945 / [Hrsgb. v. H. Heiber]. -München: Dt. Taschenbuch Verl., 1963.-379 S.
- Latviesu karavīru otrā pasaules kara laikā: dokumentu un atmiņu krājums / [Galvenais redaktors
Osvālds Freivalds. Militārais redaktors Oskars Caunltis]. - 3.sej.: Latviesu legions. -Västerås:
Daugavas vanagu Centrālās valdes izdevums, 1974. - 255 lpp.; 4. sej.: Cīņas Latvijas robežu
tuvumā. - Västerås, 1976. - 349 lpp.
- Latviesu legionā sastāvs uz 15.8.1943. g. [Elektronний ресурс].- Режим доступа: <http://www.lacplesis.com/soldiers-available.htm>
- Latviesu legions. Varoni, nacisti vai upuri? No Amerikas Savienoto Valstu Nacionālā arhīva kara
noziedzumu izmeklēšanas materiāliem 1945-1950 / [Sastādījis Andrievs Ezergailis]. - Rīga:
Latvijas vestures institūta apgāds, 1998. - 127 lpp.
- Latvijas nacionālo partizānukaru: Dokumentu materiāli 1944-1956 / [Sastādījis un komentējis
Strods, H.]. - Rīga: Preses nams, 1999. - 656 lpp.

- Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); Oct.18, 1907. Annex to the Convention. IV. Convention respect. the Laws and Customs of War on Land. Entered into force: 26 Jan. 1910 [Elektronний ресурс].-Режим доступу: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp
- Nacistiskas Vācijas līderis Adolfa Hitlera 1943.gada 10.februāra pabeigta par Latviesu SS brīvprātīgā leģiona formēšanu // Latvijas Vēsture (Rīga). - 1998. - 2 (30). - 68.lp.
- NS-Perestroika? Reformziele nationalsozialistischer Führungskräfte / [Darstellung und Dokumentation von Herbert Taege]. -Lindhorst: Askania Verl.-Ges., 1988. - 168 S. -(Askania-Weissbuch-Reihe; Bd.1).
- Oberländer Th.* Der Osten und die Deutsche Wehrmacht. Sechs Denkschriften aus den Jahren 1941-43 gegen die NS-Kolonialthese / *Theodor Oberländer.* - Asendorf: Mut-Verlag, Asendorf, 1987.-144 S.
- Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka. Red. S. Ploski. - T. 1. - Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. - 617 s.; T. 2. - Warszawa, 1972. - 675 s.
- Reichsarbeitsblatt. Amtsblatt des Reichsarbeitsministeriums, des Reichs Versicherung samts und d. Reichsversicherungsanstalt für Angestellte (Berlin). - 1944. -Nr.1.
- Reichsführer! Briefe an und von Himmler / [Hrsgb.von Helmut Heiber]. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1968. - 318 S.
- Reichsgesetzblatt (Berlin). - 1941. - H. I. - 120 S.
- Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. - Zweiter Teil. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1942-1944 / [Hrsgb. und erleutert von Andreas Hillgruber]. - Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 1970. - 540 S.
- Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941-1945: What did America know? 2nd ed. / [Edit: A. Ezergailis; The Commission of the Historians of Latvia (CHL); The Historical Institute of Latvia of the University of Latvia]. - Riga: Institute of the History of Latvia Publishers, 2007. - XX + 506 p. - (Symposium of the CHL; Vol.5).
- Tininis* II The crimes of the communist regime in Lithuania in 1944-1953: The role of the political bodies, their local subdivisions and collaborationists of the Soviet Union in committing crimes in 1944-1953 / The International Commission for the Evaluation of the Evaluation of the crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania / *V. Tininis.* - Vol. 1: A historical study and a set of documents in facsimile. - Vilnius, 2003. - 234 p.
- The Latvian Legion. Heroes, Nazis or Victims? A Collection of Documents from OSS War-Crimes Investigation Files, 1945-1950 / [Ed. by Andrew Ezergailis]. - Riga: The Historical Institute of Latvia, 1997. -100 p.
- The Latvian Legion: Selected Documents / [Ed. by Mirdza Kate Baltais]. - Toronto: Amber Printers and Publishers, 1999.-169p.
- Trial of the Major War criminals before the International Military Tribunal Nuremberg 14 November 1945 -1 October 1946 (IMT). -Vol. IV Official text in the English language. Proceedings 17 December 1946 - 8 January 1946. -Nuremberg, 1947. - 572 p.; Vol.XXVI: Official text English edition. Documents and other material in evidence. - Nuremberg, 1947. - 705 p.
- Verordnungsblatt der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete (Berlin). -1943. - 2. Juni. - Nr. 12.
- Verordnungsblatt der Waffen-SS (Berlin). - 1944. - 15.4. -Nr.8. -Ziff.175.
- Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan / [Hrsg. v. Czeslaw Madajczyk unt. Mitarbeit v Stanislaw Biernacki, Karin Borck, Hans Henning Hahn, Eligiusz Janus, Blanka Meissner u. Michael G. Müller]. - München; New Providence; London; Paris: K. G. Saur, 1994. -XXXVI, 576 S.
- Wyle F.* Memorandum on Statistical Data on Soviet Displaced Persons. Report / *F. Wyle.* - Cambridge: Russian Research Centre by Harvard University, August 1952. - 17p.

Zbornik dokumenata ipodataka o narodnooslobodilackom ratunaroda i narodnosti Jugoslavije. - T. XII: Dokumenta Nemackog Rajha 1942. - Knj. 2. - Beograd: Vojnoistorijski Institut (VII), 1973. -900 s. *Zeman A. B. Germany and the Revolution in Russia 1915-1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry / A. B. Zeman.* - London; New York; Toronto; Oxford: Oxford University Press, 1957. - XXIII+157 p.

30-31 декабря 1946, Москва. Протокол судебного заседания Военной коллегии Верховного суда СССР по делу военнослужащих бригады РОНА Ивана Фролова и других. Соверш. секретно Отп. 2экз. [Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://wolfschanze.narod.ru/rona.htm> 1945.

Das Jahr der endgültigen Niederlage der faschistischen Wehrmacht / [Dokumente ausgewählt und eingeleitet v. G. Förster und R. Lakowski]. - Berlin: Militärverlag der DDR (VEB), 1985. - 369 S.

Щоденники

Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск 1939-1942 гг. / *Ф. Гальдер.* - Т. 3. В двух книгах от начала восточной кампании до наступления на Сталинград (22.06.1941-24.09.1942). Пер. с нем. И. Глаголева. - Кн. 1. - М.: Воениздат, 1971.- 408 с; Т. 3. - Кн.2. - М.: Воениздат, 1971. - 367с.

Геббельс И. Последние записи. Пер. с нем. /*И. Геббельс.* -Смоленск: Русич, 1993. - 416 с.

Корчак-Городиский О. 3 щоденника военного перекладача / *О. Корчак-Городиский II Вісті Комбатанта.* - 1989. - Ч. 1. - С. 70-74.

Goebbels J. Tagebücher aus den Jahren 1942¹³ / [Mit anderen Dokumenten hrsgb. von Louis P[aul] Lochner] /*Joseph Goebbels.* - Zürich: Atlantis-Verl., 1948. - 528 S.

Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). - Bd. IV Januar 1944-22.Mai 1945. Zweiter Halbband / [Eingeleitet und erläutert von Percy Ernst Schramm]. - Frankfurt am Main: Bernhard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1961. - 1940 S.

Michalski Cz. Wojna warszawsko-niemiecka. Pamietnik wawerczyka / *Czeslaw Michalski.* - Warszawa: Czytelnik, 1971. - 377 s.

The Diary of Pierre Laval - the personal testament of the former premier of France. - New York: Charles Scribner's Sons, 1948. - xv, 240 p.

Політична публіцистика

Окман А. Является ли эта война отечественной для народов России? /*А. Окман.* - Орел, 1942. -30 с.

Europas Geschichte als Rassenschickal. Vom Wesen und Wirken der Rassen im Europäischen Schicksalsraum / [Hrsgb.v. Rolf Ludwig Fahrenkrog. Mit Beiträgen von Walter Gross, Werner Kulz, Bernard Pier]. - Leipzig: Hesse & Becker, 1937. - 439 S.

Grimm F. Hitler et la France. Pref de J. v. Ribbentrop /*Frederic Grimm.* - Paris: Plön, 1938. -III, 182 p.

Grimm F. Das Testament Richelieus / *Frederic Grimm.* -Berlin: Eher, 1941. - 135 S. -(Schriftenreihe der NSDAP: Gruppe; 4,3).

Haushofer K. Wehrwille als Volksziel: Wehrkunde, Wehrgeographie und Wehrgeopolitik im Rahmen der Wehrwissenschaften / *Karl Haushofer.* - Stuttgart: Franck, 1934. - 31 S.

Haushofer K. Wehr-Geopolitik: geographische Grundlagen einer Wehrkunde. 3., verm.Aunage / *Karl Haushofer.* - Berlin: Junker & Dünnhaupt, 1941. - 195 S.

Haushofer K. Der Kontinentalblock. Mitteleuropa-Eurasien-Japan / *Karl Yaushofer.* - München: Eher, 1941. - 54 S. - (Kriegsschriften der Reichsstudentenführung; 7).

- Herre P.* Deutschland und die europäische Ordnung / *Paul Herre.* - Berlin: Deutscher Verlag. 1941.-211 S. - (Weltpolitische Bücherei).
- Korman A.* Nieukarane zbrodnie SS-Galizien z lat 1943-1945. Chodaczów Wielki, Huta Pieniacka, Podkamien, Wicyn i inne miejscowosci /*Aleksander Korman.* - Londyn: Kolo Lwowian, 1990.-95 s.
- Meissner P.* England und Europa / *Paul Meissner.* - Breslau: Korn-Verlag, 1941. — 35 S. — (Vorträge d. Friedrich-Wilhelms-Universität, Jg. 1940/41; 5).
- Mende G. v.* Völkstumfragen im Osten / *Gerhard von Mende II* Ostaufgaben der Wissenschaften. Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler. - München: Hoheneichen-Verlag, 1943.-S. 80-91.

СПОГАДИ

Неопубліковані спомини

- Гавриляк Р.* Спомини минулих літ. Автобіографічна розповідь. На правах рукопису / *Роман Гавриляк.* - 1988. - 119 с // UCRDC, Archive of the 1st Ukrainian Division of Ukrainian National Army. The materials dealing with the Division.
- Кушаль Ф.* Спроби організації Беларускага Войска пры нямецкай акупації Беларусі. [Б.м., 1947]: Уступ. С. 1-2; I. Беларуска паліцьгл. С. 1-3; II. Самаахова (Б.СА.). С. 4-10; III. Арганізація Беларускіх Паліцькіх Батальёнаў. С. 11-14; VII. Беларуска Краевая Абарона (Б.КА.). С. 1-20; Арганізація 13-га Беларускага Батальёну. С. 1-5; Арганізація Чыгуначнага Беларускага Батальёну. С. 1-3; Спецыяльна упаўнаважаны. С. 1-5; Беларускае войска на зміграцыі. С. 1-15*.
- Arlt F.* Nichtdeutsche Verbände im Verband der Deutschen Wehrmacht und des Wehrmachtgefolges / *F. Arlt II* IfZ, JTS, ZS 399II, Bl. 1-26.
- Azad Hind.* Ein europäisches Inder-Märchen oder die 1299 Tage der Indischen Legion in Europa. Eine Chronik der "Indischen Legion", des (indischen) Infanterie-Regiments 950 in der Division Wehrmacht, nach Tagebuch eintragungen eines Stabsdolmetschers. - Wuppertal, 1989 // IfZ.
- Balinow Sh.* Sowjetische Zersetzung im Kalmücken-Korps Dr. Doli. Bearbeitet von v. Mende / *Schamba Balinow* // BA-MA, MSG 2/1328.
- Bosse A. v.* The Cossack Corps / *Alexander von Bosse.* - Koenigstein/Ts.: Published by Historical Division Headquarters United States Army, Europe; Foreign Military Studies Branch, 2 October 1950.-25 p.
- Clark J. R.* Open wounds. A Berlin memoir, 1939-1945 (Einsatz eines NS-Begeisterten englischen Schülers in der Auslandspropaganda Goebbels, u. a. als Sprecher im Rahmen der Rundfunksendungen des "Lord Haw-Haw", William Joyce) / *James Royston Clark.* - 1992 // IfZ, Ms 765.
- Debriefmg of General Koestring. - Washington, D.C.: Department of the Army, 3 November 1948 // NA, RG 338, No MSC-035, 11 p.
- Gabliani G.* People caught between two evils (World War II and the Georgians) / *Giwi Gabliani.* - Bd.I. - Chapter I-VI // BA-MA, MSG 2/5536; Bd.II. - Chapter VII-IX // BA-MA, MSG 2/5537.
- Heygendorff R. v.* Führung fremden Volkstums / *R. v. Heygendorff* // IfZ, JTS, ZS 407/I, Bl. 18-42.

* У даному дослідженні автор використав копії цих мемуарів, що зберігаються у Білоруській бібліотеці ім. Франціска Скорини в Лондоні.

- Köstring E.* Erfahrungen mit den Freiwilligen aus dem russischen Raum im Kampf gegen den Bolschewismus 1941/45 / *E. Köstring* // IfZ, JTS, ZS 410ЛІ, Bl. 13-62.
- Schmitt H.* Pioniereinheiten der 14. Waffen-Grenadier-Division (ukrainische Nr. 1) / *Hans Schmitt*. - Offenbach, 1987. - 29 S.
- Seraphim H.* Eastern Nationals as Volunteers in the German Army / *Hans Seraphim* // NA, RG 338, No C-043, 95 p.
- Sörgel A.* Die deutsch-arabische Lehr-Abt. (DAL) und das deutsch-arabische Infanterie-Btl. 845 1941-1945. Erinnerungsbericht / *Alfred Sörgel* // BA-MA, MSG 2/3774.
- Toppe A.* Political Indoctrination of War Prisoners / *Alfred Toppe* // NA, RG 338, P-018d, 64 p.
- Westberg L.* Schwedische Kriegsfreiwillige in Verbänden der Waffen-SS 1940-1945 / *Lennart Westberg* // IfZ, Ms 316, 29 Bl.

Опубліковані спогади

- Акула К.* Змагарныя дарогі / *Кастусь Акула*. - Мюнхен: Накладам аутара, 1962. - 583 с.
- Алдан А. Г.* Армия обреченных (воспоминания полковника Ген. штаба) / *А. Г. Алдан*. - Нью-Йорк, 1969. - 128 с.
- Артемьев В. П.* Первая дивизия РОА. Материалы к истории освободительного движения народов России (1941-1945) / *Вячеслав П. Артемьев*. - Лондон, Антаро: издательство Союза Борьбы за освобождение народов России (СБОНР), 1974. - 182 с.
- Балтиньи В.* Не смею молчать / *В. Балтиньи* // Часовой (Брюссель). - 1958. - № 9 (358). - С. 17-18.
- Бангерскис Р.* Письмо в редакцию / *Рудольфе Бангерскис* // Часовой (Брюссель). - 1958. - № 10 (359). - С. 22.
- Беляевский В. А.* Вторая мировая война. Роль казачества в этой войне и трагедия такового. 1939-1945 гг. / *В. А. Беляевский*. - Сан-Пауло, 1963. - 104 с.
- Богатырчук Ф. П.* Мой жизненный путь к Власову и Пражскому Манифесту (главы из книги) / *Федор Богатырчук*. - Сан-Франциско, 1978. - 230 с.
- Білостоцький Т.* Спогади / *Тиміш. Білостоцький*. - [Б. м.]: Накладом Братства вояків 1-ої УДУНА, 2000. - 183 с.
- Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху / *Тарас Бульба-Боровець*. - Вінніпег (Канада): Накладом Товариства "Волинь", 1981. - 326 с.
- Волиняк О.* З записок українського перекладача / *Олекса Волиняк* // Вісті... - 1969. - Ч. 132. - С. 10-11.
- Гайке В.-Д.* Українська дивізія "Галичина". Історія формування і бойових дій у 1943—1945 рр. / *Вольф-Дітріх Гайке*. - Торонто: Накладом Братства кол. вояків 1-ої УД УНА, 1970. - 242 с.
- Гладич В.* До історії 2-ої УД УНА / *Володимир Гладич* // Вісті Комбатанта. - 1971. - Ч. 5. - С. 73.
- Гончарук В.* Дещо про бригаду "Вільна Україна" / *Володимир Гончарук* // Вісті Комбатанта. - 1988. - Ч. 5-6. - С. 64-66.
- Горбач О.* Артилерійський полк / *Олекса Горбач* // Вісті Комбатанта. - 1992. - Ч. 5-6. - С. 104-106.
- Григоренко П.* Спогади / *Петро Григоренко*. - Детройт: Видавництво "Українські вісті", 1984. - 751 с.
- Гудериан Г.* Воспоминания солдата / *Гейнц Гудериан*. - М.: Воениздат, 1954. - 507 с.
- Годлеувскі Л.* Білоруські збройні сили у Другій світовій війні / *Л. Годлеувскі* // Вісті... - 1953. - Липень-серпень. - Ч. 7-8 (33-34). - С. 19-20.
- Годлеувскі Л.* Новоградський ескадрон. Білоруські збройні сили у Другій світовій війні / *Л. Годлеувскі* // Вісті... - 1954. - Січень-лютий. - Ч. 1-2 (39-40). - С. 10-11.

- Давлетишин Т.* Автобіографія / *Тамурбек Давлетишин* // Татарстан (Казань). -1991. - № 11.- С. 65-70.
- Дяченко П.* Протипанцирна бригада "Вільна Україна" / *Петро Дяченко* // Вісті Комбатанта. - 1972. - Ч. 4. - С. 8-16.
- Жила В.* Парашутна бригада Української Національної Армії (спомин про спроби її формування) I *В. Жила* II Вісті Комбатанта. - 1995. - Ч. 4. - С 62-69.
- Зелений З.* Українське юнацтво у вирі Другої світової війни / *Зенон Зелений*. - Торонто: Накладом Братства вояків 1-ої УД УНА, 1965. - 208 с
- Казачья трагедия, 1940-1944 гг. Воспоминания руководителя и организатора в г. Ростове и Ростовском округе казачьего освободительного на Дону движения против большевиков / Составитель Н. А. Быков. - Нью-Йорк, 1959. - 156 с.
- Китаев М.* Русское Освободительное движение (Материалы к истории ОДНР (1941-1945) / *М. Китаев*. - Канада: Изд. СБОНР, 1970. - 79 с.
- Колтик О.* На західньому фронті. З "Одиссеї" українських вояків у 2.світовій війні / *Олекса Колтик* // Вісті... - 1952. - Грудень. - Ч 12 (26). - С 7-9.
- Которович Г.* Українське Визвольне Військо (до історії маловідомої ще справи) / *Г. Которович* // Вісті... - 1953. - Ч 1-2 (27-28). - С 4-6.
- Краснов С.* Незабываемое, 1941-1956 / *Сергей Краснов*. - Сан-Франсиско: Издательство "Русская жизнь", 1957. - 321 с.
- Кромиади К.* За землю, за волю.... На путях русской освободительной борьбы 1941-1947 гг. / *Константин Кромиади*. - Сан-Франциско: Глобус, 1980. - 297 с.
- Крохмалюк Р.* Заграв на Сході. Спогади й документи з праці у Військовій Управі "Галичина" в 1943-1945 роках /*Роман Крохмалюк*. - Торонто; Нью-Йорк: Накладом Братства кол. вояків 1-ої Української дивізії УНА, 1978. - 352 с
- Кушаль Ф.* Спроби стварэння беларускага войска / *Фрацішак Кушаль*. - Мінск: Часопіс "Беларускі гістарычны агляд", 1999. - 160 с
- Наджарян Р.* Воспоминания [Электронный ресурс] *IP. Наджарян*. -Режим доступа: http://membres.lycos.fr/armenianlegion/Nadjarian_memory.html
- Паньківський К* Юнацтво протиповітряної оборони I *Кость Паньківський* // Вісті... — 1968. — Ч. 130. - С 69-71; Ч. 131.-С 100.
- Паньківський К* Роки німецької окупації 1941-1944 / *Кость Паньківський*. - Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: видавництво НТПІ, 1983. - 480 с
- Поздняков В. В.* Андрей Андреевич Власов *ИВ. В. Поздняков*. - Сиракузы (США), 1973.-488 с.
- Полянков С.* Ние бранихме тебе, България! / *Стоян Полянков*. - София, 1995. - 200 с.
- Прянишников Б.* Новопоколенцы. Первое издание / *Борис Прянишников*. - Силвер Спринг Мэриленд (США), 1986.-289 с.
- Рассказ гренадёра // Родник (Москва). - 1990. - № 3. - С. 60-67.
- Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны, 1941-1945 гг. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников / Под ред. Д. П. Вертепова. - Нью-Йорк: Наши Вести, 1963.- 405 с.
- Скородумов М. Ф.* История возникновения Русского Корпуса в Сербии [Электронный ресурс] *ИМ. Ф. Скородумов*. - Режим доступа: <http://ricolor.Org/history/as/8/>
- Стахів Є.* "Добровільний" поліційний курінь в м. Сталіно в 1942-1943 / *Євген Стахів* II Вісті ... - 1953. - Листопад-грудень. - Ч 11-12 (37-38). - С 9-Ю.
- Тачмырат М.* Воспоминания. Перевод с туркменского языка М. Бердыева [Электронный ресурс] /*Марат Тачмырат*. - Режим доступа: <http://turkmeny.hl.ru/memuar/m2.html>
- Титаренко 77.* Протипанцирна бригада "Вільна Україна" /77. *Титаренко* II Вісті... - 1952. -4.6-7(20-21).-С. 3.

- Фаталибей А.* Отчет Азербайджанскому народу о борьбе его сынов за независимость Родины в период Второй мировой войны / *Або Фаталибей* // Азербайджан (Мюнхен). - 1951. - № 1. - С. 13-28.
- Фаталибейли А.* Азербайджанский легион в борьбе за независимость I *Або Фаталибейли II* Свободный Кавказ. Орган Кавказской национально-демократической мысли (Мюнхен). - 1951. - №2-3. - С. 5-Ю.
- Феркуняк Д.* Спомини з життя в Дивізії "Галичина" і в полоні 1943-1947 I *Дмитро Феркуняк* . - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. - 82 с
- Фоминых Е.* Как был пойман предатель Власов / *Е. Фоминых III* Известия Советов депутатов трудящихся СССР. - 1962. - 7 октября. - № 239 (14098).
- Хольмстон-Смысловский Б.* Личные воспоминания о генерале Власове I *Борис Хольмстон-Смысловский II* Суворовец (Буэнос-Айрес). - 1949. - Август-октябрь. - № 30-38 (45-53).
- Хольмстон-Смысловский Б. А.* Избранные статьи и речи / *Борис Хольмстон-Смысловский*. - Буэнос Айрес: Российское военно-национальное освободительное движение им. ген. А. В. Суворова, 1953.-224 с.
- Хольмстон-Смысловский Б.* Война и политика / *Борис Хольмстон-Смысловский*. - Нью-Йорк: Всеславянское издательство, 1957. - 134 с.
- Черкассов К.* Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку) / *Константин Черкассов*. - Т. I. -Мельбурн: издание автора, 1963. -200 с; Т. 2. -Мюнхен: издание автора, 1965. - 187 с.
- Чухнов Н.* В смятенные годы. Очерки нашей борьбы в годы 1941-1965 *III. Чухнов*. -Нью-Йорк: Всеславянское издательство, 1967. - 304 с.
- Штеенберг С.* Генерал Власов / *Свен Штеенберг*. - М.: Эксмо, 2005. - 320 с. - (Энциклопедия военной истории).
- Шумук Д.* За східнім обрієм. Спомини I *Данило Шумук*. - Париж; Балтимор: Перша Українська Друкарня у Франції; Українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1974.-447 с.
- Abshagen K.-H.* Canaris. Patriot und Weltbürger / *Karl-Heinz Abshagen*. - Stuttgart: Union Deutsche Verlags-Anstalt, 1954. - 408 S.
- Adamkus V.* Pikimo vardas - Pietuva. Paantr.: Apie Paika, Ivykius, Zmones; Piteraturinis Bendra-aut: Valdas Bartasevicius / *Valdas Adamkus*. - Kaunas: Santara, 1998. - 207 p.
- Anders W.* Hitler's defeat in Russia / *Wladyslaw Anders*. - Chicago: Henry Rognery Company, 1953 .-XX, 268 p.
- Anonymus.* Euer Führer muß sich jetzt entscheiden! // *Wiking-Ruf. Zeitschrift der Hilfgemeinschaft der Soldaten der ehemaligen Waffen-SS (Pluwig)*. - Jg.3. - 1954. - H.9. - S. 15-16; H.10. - S. 16-17.
- Arlt F.* Polen-, Ukrainer-, Juden-Politik im Generalgouvernement für die besetzten Ostgebiete 1939/40 und in Oberschlesien 1941/43 und im Freiheitskampf der unterdrückten Ostvölker. Dokumente, Äusserungen von Polen, Ukrainern und Juden. Richtigstellungen von Fälschungen. Erinnerungen eines Insiders / *Fritz Arlt*. - Pindhorst: Wissenschaftlicher Buchdienst Herbert Paege, 1995. - 151 S.
- Axmann A.* "Das kann doch nicht das Ende sein". Hitlers letzter Reichsjugendführer erinnert sich / *Artur Axmann*. - Koblenz: S. Bublies Verlag, 2001. - 564 S.
- Bangerskis R.* Mana müza atminas / *Rudolfs Bangerskis*. - 3.grāmata. - Kopenhägena: Imanta, 1959. - 306.1pp.; 4.grāmata. - Kopenhägena, 1960. - 485.1pp.
- Baumeister R.* Erfahrungen mit Ostfreiwilligen im II .Weltkrieg / *Rudolf Baumeister* // *Wehrkunde* (München). - 1955. -H. 4. -S. 153-157.

- Blodnieks A.* The Undefeated Nation / *Adolfs Blodnieks*. - New York: Robert Speller & Sons. 1960.-314 p.
- Bräutigam O.* Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges / *Otto Bräutigam*. - Tübingen: Urheberrechte beim Institut für Besatzungsfragen, Januar 1954. - 78 S. - (Studien des Instituts für Besatzungsfragen in Tübingen zu den deutschen Besetzungen im 2. Weltkrieg; 2).
- Bräutigam O.* So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat / *Otto Bräutigam*. - Würzburg: Holzner, 1968. - 723 S.
- Chavchavadse D.* The Vlasov Movement. Soviet Citizens who served on the German side 1941-45 / *David Chavchavadze*. - London: Yale University, 1950. - 22 p. // HIWRP, Boris I. Nikolaevsky collection, Box261, Fol.1.
- Degrelle L.* Die verlorene Legion / *Leon Degrelle*. - Stuttgart: Veritas Verlag, 1952. - 509 S.
- Dwinger E. E.* General Wlassow. Eine Tragödie unserer Zeit / *Erwin Erich Dwinger*. - Frankfurt am Main; Freiburg: Otto Dikreiter Verlag, 1951. -416 S.
- Esteban-Infantes E.* La Division Azul / *Emilio Esteban-Infantes*. - Barcelona: Editorial AHR, 1956.-320 p.
- Falkenhausen A. v.* Memoires d'outré guerre / [Comment j'ai gouverne la Belgique de 1940 ä 1944. Textes presentes par Jo Gerard] / *Alexander von Falkenhausen*. - Bruxelles: Arts & Voyages, 1963. - 322 p.
- Fjortoft K.* De som tapte krigen / *Kjell Fjortoft*. - Oslo: Gyldendal, 1995. - 490 p.
- Fröhlich S.* General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin / *Sergej Fröhlich*. - Köln: Markus-Verlag, 1987.-403 S.
- Gehlen R.* Der Dienst: Erinnerungen 1942-1971 / *Reinhard Gehlen*. -Mainz-Wiesbaden: v. Hase &Koehler, 1971.- 424 S.
- Hausser P.* Waffen-SS im Einsatz / *Paul Hausser*. - Göttingen: K.W. Schätz Verlag, 1953. - 272 S.
- Hedin S.* Ohne Auftrag in Berlin. Übers, ausd. Schwed. Jürgen Schröder / *Sven Hedin*. -Buenos Aires: Dürer-Verl., 1950.-283 S.
- Heike W.-D.* The Ukrainian Division "Galicia", 1943-1945: A Memoir. Translated by A. Wynnyckyj, with an introduction by J. Armstrong / *Wolf-Dietrich Heike*. - Toronto; Paris; Munich: Edited by Yury Boshyk, 1988. - xxvi, 160 p.
- Herwarth H. v.* Zwischen Hitler und Stalin: erlebte Zeitgeschichte, 1931-1945 / *Hans von Herwarth*. - Frankfurt am Main; Berlin; Wien: Propylän-Verlag, 1982. - 367 S.
- Kalush V.* In the Service of the people for a free Byelorussia / *V. Kalush*. - London: Abjednannie, 1964.-92 p.
- Kern E.* General von Pannwitz und seine Kosaken. Sie kämpften für die Freiheit und starben am Westen / *Erich Kern*. - Neckargemünd: Plesse-Verlag, 1963. -208 S.
- Kleist P.* Zwischen Hitler und Stalin, 1939-1945. Aufzeichnungen / *Peter Kleist*. - Bonn: Athenäum Verlag, 1950.-250 S.
- Loorpärg A.* Eesti Leegionist Venemaa vangilaagritesse / *Ago Loorpärg*. - Tallinn: Grenader, 2005.- 203 lk.
- Manstein E. v.* Verlorene Siege / *Erich von Manstein*. - Bonn: Athenäum Verlag, 1955. -664 S.
- Mende G. v.* Erfahrungen mit Ostfreiwilligen in der deutschen Wehrmacht während des Zweiten Weltkrieges / *Gerhard von Mende* // *Vielvölkerheere und Koalitionskriege*. *Auslandsforschung* . Schriftenreihe der Auslandswissenschaftlichen Gesellschaft e.V. (Darmstadt). - 1952. - H. 1.-S. 29-33.
- N. N.* Erfahrungen eines Betreuungsoffiziers für Freiwillige aus den Völkern der Sowjetunion in der Deutschen Wehrmacht / *N. N.* // *Vielvölkerheere und Koalitionskriege...* - S. 34-39.

- Rastikis S.* Lietuvos likimo kelias: is mano uzrasii. / *Stasys Rastikis.* - Chicago: Akademinė skautijos leidykla, 1982. - 390 p.
- Rastikis S.* Kovose del lietuvos: karlo atsiminimai / *Stasys Rastikis.* - II dalis. - Vilnius: Lituanus. 1990.-688 p.
- Silgailis A.* Latviesu legions: Dabināsana, formesana un kauju gaitas Otrā pasaules karā. Ar 296 atteliem un 30 schemām / *Arturs Silgailis.* - Kopenhāgena: Imanta, 1962. - 485 lpp. *Silgailis A.* Latvian Legion / *Arturs Silgailis.* - San Jose: R. James Bender, 1986. - 256 p. *Shandruk P.* Arms of Valor / *Pavlo Shandruk.* - London: Robert Speller & Sons Publishers, Ine, 1959.-259 p.
- Shellenberg W.* The Labyrinth. Memoirs. Introduction by Allan Bullock / *Walter Shellenberg.* - New York: Harper & Brothers, 1959. - 423 p.
- Steenberg S.* Wlassow - Verräter oder Patriot? / *Sven Steenberg.* - Köln: Wissenschaft und Politik Verlag, 1968.-256 S.
- Steiner F.* Die Freiwilligen. Idee und Opfergang / *Felix Steiner.* - Göttingen: Plesse Verlag, 1958.-392 S.
- Steiner F.* Die Armee der Geachteten / *Felix Steiner.* - Göttingen: Plesse Verlag, 1963. - 350 S. *Strik-Strikfeldt W.* Against Stalin and Hitler: Memoir of the Russian Liberation Movement, 1941-1945 / *Wilfried Strik-Strikfeldt.* - New York: Day, 1970.- 270 p.
- Studnicki W.* Irrwege in Polen. Ein Kampf um die polnisch-deutsche Annäherung / *Wladislaw Studnicki.* - Göttingen: Der Göttinger Arbeitskreis, 1951. - 135 S.
- Teske H.* Die Silbernen Spiegel / *Herbert Teske.* -Heidelberg: Kurt Vorwinkel Verl., 1952. - 264 S. The last battle of the 20th Waffen-Grenadier Division der SS (Estonia # 1). An eyewitness report by an officer of the Division translated by Gustav Juergens // Siegrunen. The Waffen-SS in Historical Perspective (Glendale). - 1980. -November. -Vol. IV -No. 4 (22). -P 16-19. *Wedel H.* v. Die Propagandatruppen der Deutschen Wehrmacht / *Hasso von Wedel.* - Neckargemünd: Vowinckel, 1962. - 152 S. - (Die Wehrmacht im Kampf; 34).

ЛІТЕРАТУРА

Дисертації, неопубліковані дослідження*

- Александров К. М.* Вооруженные формирования Комитета освобождения народов России в 1944-1945 гг. Дисс. насоиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Александров Кирилл Михайлович.* - СП(б), 2001. - 349 с.
- Бичехвост А. Ф.* Репатриация советских и иностранных граждан: Внутриполитические и международные аспекты, 1944-1953 гг. Дисс. на соиск. науч. ст. д-ра ист. наук / *Бичехвост Александр Федорович.* - Саратов, 1996. - 380 с.
- Гилязов И. А.* Коллаборационистское движение среди тюрко-мусульманских военнопленных и эмигрантов в годы второй мировой войны. Дисс. на соиск. науч. ст. д-ра ист. наук / *Гилязов Искандер Аязович.* - Казань, 2000. - 400 с.
- Добролюбська Ю.А.* Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі "нової історичної науки"). Дис. на здобуття наук, ступеня канд. філософ, наук: 09.00.03 / *Добролюбська Юлія Андріївна;* Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. - Одеса, 1999. - 196 с
- Дробязко С. И.* Восточные формирования в составе Вермахта (1941-1945 гг.). Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Дробязко Сергей Игоревич.* - М., 1997. - 208 с.
- Ермолов И. Г.* Возникновение и развитие советского военно-политического коллаборационизма на оккупированных территориях СССР в 1941-1944 гг. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Ермолов Игорь Геннадьевич.* -Тверь,2005. -279 с.
- Ермолов И., Дробязко С.* Антипартизанская республика (на правах рукописи) / *И. Ермолов, С. Дробязко.* - М., 2001. - 83 с.
- Исаев Ю. И.* Участие российской эмиграции во Второй мировой войне. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Исаев Юрий Николаевич.* -Брянск, 1999. -273 с.
- Каров Д.* Русские на службе в немецкой разведке и контрразведке / *Д. Каров* // HIWRP, Boris I. Nikolaevsky Collection, Series No.221, Box 280, File 3 (221-2.1).
- Кринко Е. Ф.* Оккупационный режим на Кубани (1942-1943 гг.). Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Кринко Евгений Федорович.* - М., 1997. -210 с.
- Крикунов П. И.* Идеология и политика коллаборационизма в среде казачества в годы Второй мировой войны. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. полит, наук / *Крикунов Петр Николаевич.* - М., 2004. - 181 с.
- Молодова И. Ю.* Нацистский оккупационный режим на территории Западного региона РСФСР: власть и население. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Молодова Ирина Юрьевна.* - Калуга, 2010. - 263 с.
- Напсо И. Т.* Восточные легионы в вермахте в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Напсо Нурета Темботовна.* - Майкоп, 2000.- 238 с.
- Окороков А. В.* Антисоветские воинские формирования в годы второй мировой войны. Дисс. насоиск. науч. ст. д-ра ист. наук / *Окороков Александр Васильевич.* -М.,2001. - 479 с.
- Синицын Ф. Л.* Национальная политика СССР в Великой отечественной войне. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Синицын Фёдор Леонидович.* - М., 2009. - 331 с.

*Усі перелічені у списку дисертації російських авторів були подані на здобуття наукових ступенів за кодом російської ВАК № 07.00.02 за спеціальністю "Вітчизняна історія" за винятком дисертації П. Крикунова, поданої на здобуття ступеня кандидата політологічних наук за кодом російської ВАК № 23.00.02 за спеціальністю "Політичні інститути, етнополітична конфліктологія, національні й політичні процеси й технології".

- Табуницикова Л. В.* Донские антисоветские казачьи структуры и Германия в 1918 и 1941-1945 гг. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Табуницикова Людмила Викторовна.* - Ростов -на-Дону, 2003. - 177 с.
- Черепкова А. А.* Власовское движение и массовое сознание в годы Великой Отечественной войны. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Черепкова Алла Александровна.* -Ростов -на-Дону, 2004. - 176 с.
- Шанцева Е. И.* Генезис партизанского движения и коллаборационизма в Великую Отечественную войну в Великую Отечественную войну: на примере оккупированной территории Брянского региона: август 1941 - сентябрь 1943 гг. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Шанцева Елена Николаевна.* -Брянск, 2011. -290 с.
- Шевелев А. В.* Разведывательные, полицейские и пропагандистские формирования оккупационных властей на территории Курской области в годы Великой Отечественной войны. Дисс. на соиск. науч. ст. канд. ист. наук / *Шевелев Андрей Викторович.* -Курск, 2004.-211с.
- Buchbaum J. H.* German Psychological Warfare on the Russian Front, 1941-1945. Ph. D. / *John Hans Buchbaum.* -Washington, D.C.: Georgetown University, 1960. - 820 p.
- Burton R. B.* The Vlasow Movement of World War II: An Appraisal. Ph.Diss. / *Robert Bentley Burton.* - Washington D.C.: American University, 1963. - 171 p.
- Buss Ph. H.* The Non-Germans in the German Armed Forces 1939-1945. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in the University of Kent at Canterbury, September 1974. PhD dissertation / *Philip Henry Buss.* - Canterbury: University of Kent, 1974. -II, 475 p. // Bayerische Staatsbibliothek in München (BStB).
- Estes K A* European Anabasis: Western European Volunteers in the Germany Army and SS, 1940-1945. Ph.D. Diss. / *Kenneth Estes.* - College Park: University of Maryland, 1984. -IV, 225 p.
- Gelwick R. A.* Personnel Policies and Procedures of the Waffen SS. Ph. Dissertation / *Robert Arthur Gelwick.* -Nebraska: University of Nebraska, 1971. - 830 p.
- Kroger L.* Stellung und Aufgabe der Waffen-SS im nationalsozialistischen Herrschaftsapparat / *Lutz Kroger.* - Münster, 1972 // BA-MA, N 756/245.
- Mason H. L.* The purge of Dutch Quislings; emergency justice in the Netherlands. Thesis, Columbia University // *Henry Lloyd Mason.* -The Hague: Nijhoff, 1952. -xii, 199 p.
- Mulligan T. P.* The Politics of Illusion and Empire: The Attempts to Reform German Occupation Policy in the U.S.S.R. Autumn 1942-Summer 1943. Doctoral Dissertation / *Timothy Patrick Mulligan.* - Maryland, 1985. - 462 p. //Alberta University Library, Edmonton.
- Ostrowski M.* "To Return To Poland Or Not To Return" - The Dilemma Facing The Polish Armed Forces At The End Of The Second World War. Thesis [Электронный ресурс] / *Mar-ekOstrowski.* -Режим доступа: <http://www.angelfire.com/ok2/polisharmy/>
- Sjästad G. S.* Nordmenn i tysk krigsinnsats: En kvantativ undersøkelse av frontkjemperne under den andre verdenskrig / *GunnarS. Sjästad.* - Bergen: University of Bergen 2006. - 172 s.
- Stovall J. R.* Gottlob Berger and Waffen-SS recruiting policies / *John Robert Stovall.* - Colorado: Diss. Univ. of Colorado, 1976 //Ann Arbor/Mich.: Univ. Microfilms (1977). [Xерокопие]. - VIII, 184 p.//BStB.
- Westberg L.* Notizen zu der Rekrutierung von schwedischen Freiwilligen für die Waffen-SS 1940-1945 /*Lennart Westberg.* - 22 Bl. // IfZ, MA 316.

Збірники та праці колективів авторів, матеріали конференцій

Великая гражданская война 1941-1945/ [Автор-сост И. В. Дьяков]. -М.: ФЭРИ-В,2002. -642 с.

- Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Выпуск 1. - М.: Политиздат, 1974. -447 с.
- Вторая мировая война: Два взгляда / [Г. А.Якобсен, А. Тейлор]. -М.: Мысль, 1995. -556 с.
- Голод 1932-1933 годов: Сборник статей / Ответственный редактор, вступ, статья Ю. Н. Афанасьев. - М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1995.-96 с.
- Гриф секретности снят: Потери Вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / В. М. Андроников, П. Д. Буртиков ^, В. Гуркини др.; Под общ. ред. кандидата военных наук генерал-полковника Г. Ф. Кривошеева. -М.: Воениздат, 1993. -415 с.
- История второй мировой войны (1939-1945): В 12 т. - Т. 8: Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. -М.: Воениздат, 1977. - 536 с.
- История России XX век: 1939-2007. В двух томах / [под ред. А. Б. Зубова]. - Т. 1 - 1894-1939 гг. - М.: Астрель-АСТ, 2009. - 1024 с.
- История фашизма в Западной Европе / [Ответственный редактор Г. С. Филатов, заместитель ответственного редактора Л. И. Гинцберг и др.]. - М.: Наука 1978. - 616 с.
- Калубович А.* Крокі гісторыі: дасьледаньні, артыкулы, успамінь *І А. Калубовіч*. - Бела-сток; Вільня; Менск: ГаМакс; Наша Ніва; Мастацкая літаратура, 1993. - 283 с
- Коллаборационизм и предательство во Второй мировой войне. Власов и власовщина: материалы Междунар. круглого стола (Москва, 12 ноября 2009 года) / под ред. В.Д. Кузнецевского. -М.: РИСИ, 2010. -224 с.
- Крестовый поход на Россию: сборник статей. - М.: Яуза, 2005. - 480 с.
- Лиенц - Казачья Голгофа: 1945-2005. Составитель Е. Шипулина. - Оттава: [Т. В. Таболи-на], 2005.-255 с.
- Материалы по истории Русского Освободительного Движения (статьи, документы, воспоминания) / Под общ.ред. А. В. Огорокова. - Вып. 1. - М.: Грааль, 1997. - 416 с; Вып. 2. -М.: Грааль, 1998.-480 с; Вып. 3. -М.: Грааль, 1999.-400 с; Вып. 4. Архив РОА. - М.: Грааль, 1999. - 400 с.
- Националистические организации и воинские формирования периода Второй мировой войны , сотрудничавшие с фашистской Германией: прошлое и настоящее. - Вып. 2. Литва, Эстония, Белоруссия, Россия, Закавказье // Аналитический вестник № 24 (312) / Совет Федерации Федерального Собрания Российской Федерации (СФФС РФ), Аналитическое управление аппарата Совета Федерации. - М., 2006. - 72 с.
- Неотвратимое возмездие. Коллектив авторов. -М.: Воениздат, 1974. - 352 с.
- Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование / [Под общей редакцией канд. воен. наук, проф. АВН ген.-полк. Г. Ф. Кривошеева]. -М.: Олма-Пресс, 2001. -608 с. - (Архив).
- Русские без отечества: Очерки антибольшевистской эмиграции 20-40-х годов / [Отв. ред. С.В. Карпенко]. - М.: РГГУ, 2000. - 497 с.
- Сталинград. Событие. Воздействие. Символ. Пер. с нем. Предисл. Г. Рота. - М.: Прогресс-Академия, 1995. - 528 с.
- Collaboration with the Nazis: public discourse after the Holocaust / [Ed. by Roni Stauber]. -London ; New York: Routledge, 2011. - xii, 305 p.
- Der Tiger Indiens. Subchas Chandra Böse. Ein Leben für die Freiheit des Subkontinents. Hrsgb. v. Alexander Werth. - München: Bechtle, 1971. - 272 S.

- Deutsche Jüdische Soldaten 1914-1945 / [Hrsgb. v. Militärgeschichtlichen Forschungsamt zur Sonderausstellung im Wehrgeschichtlichen Museum Schloß Rastadt 16. April-31. Oktober 1981]. - Freiburg: Militärgeschichtliche Forschungsamt, 1981. - 85 S.
- Die Wehrmacht im Rassenkrieg / [Hrsgb. v. W. Manoschek und R. Gärtner. Symposion Vernichtungskrieg hinter der Front. Verbrechen der Wehrmacht]. - Wien: Picus-Verlag, 1996. - 223 S.
- Eesti Idapataljonid idarindel 1941-1944 / [Toimetaja: Andres Adamson]. - Tallinn: Argo TTP, 2004. - 491 lk.
- Estonian Freedomfighters in World War Two. - Munich: The Voitleja Relief Foundation Book Committee, 1974. - 323 p.
- Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik / [Zusammengestellt und eingeleitet von Werner Röhr]. - Berlin: Heidelberg-Hütig Verlagsgemeinschaft, 1994. - 632 S.
- Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen 1914-1945 [Ergebnis einer Arbeitstagung am 11. und 12. Juni 1999. Berlin] / Zentrum Moderner Orient, Geistwissenschaftliche Zentren Berlin e.V. Hrsgb. v. Gerhard Höpp und Brigitte Reinwald. - Berlin: Das Arabische Buch, 2000. - 276 S. - (Studien/Zentrum Moderner Orient, Geistwissenschaftliche Zentren Berlin e.V.; 13).
- Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches / [Hrsgb. v. M. Funke]. - Kronberg: Athenaum-Droste Verlag, 1978. - 861 S.
- Il fascismo in Europa / [Stuart J. Woolf (A cura di)]. - Roma; Bari: Laterza, 1968. - 410 p.
- International Fascism. New Thoughts and new Approaches / [Ed. by George L. Mosse]. - London; Beverly Hills: Sage Publications, 1979. - 309 p.
- Kein Dogma! Kein Verbot! Kein Tabu! Dem Historiker gehört die Geschichte, Parlament und Justiz mögen schweigen. Festschrift für Prof. Franz W. Seidler. - Selent: Pour le Merite, 2008. - 318 S.
- Latvia in World War II. Materials of an International Conference 14-15 June 1999, Riga. - Riga: Institute of History of Latvia Publishers, 2000. - 391 p.
- Minu au on truudus: pataljon "Narva" ajalugu / Klubi "Wiking-Narva" ajalookomisjon; peatoimetaja Harri Tulp; 2. trüki toimetanud Eduard Vääri ja Andres Sepp; eessõnad: Harri Tulp, Eduard Vääri, Andres Sepp, Kaljo Jakobsoo. - Tartu: Greif, 1995. - 389 lk.
- Native Fascism in the Successor States 1918-1945. Ed. by Peter F. Sugar. - Santa Barbara, CA: ABC-Clio, 1971. - 166 p.
- Subhas Chandra Böse und die Indienpolitik der Achsenmächte / [Hrsgb. v. Jan Kuhlmann]. - Berlin: Hans Schiler, 2003. - 387 S.
- The Dimensions of Quantitative Research in History / [Ed. by William O. Aydelotte, Allan G. Bogue, Robert William Fogel]. - Princeton: Princeton University Press, 1972. - 248 p.
- The German Army and Genocide: Crimes against War Prisoners, Jews and Other Civilians, 1939-1944. - New York: The New Press, 1999. - 224 p.
- The Hidden and Forbidden of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia. - Riga: Institute of the History of Latvia Publishers, 2005. - 383 p. - (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia; Vol. 14).
- The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / [Ed. by Wsevolod W. Isajiw, J. Boshyk, R. Senkus]. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992. - XXIV, 517 p.
- Totalitäre rezlmi Baltijä: izpetes rezultāti un problemas: Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3. jūlijs, Riga. - Riga: Latvijas vestures institūta apgāds, 2005. - 283 lpp. -

(Latvijas Vesturnieku komisijas raksti; 15. sej.). Ukraine during World War II: History and Its Aftermath; A Symposium / [Edited by Yury Boshyk. Assisted by Roman Waschuk and Andriy Wynnickyj]. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1986. - XVIII, 291 p.

Монографії, статті, науково-популярні та інші праці

- Абрамян Э. А.* Из истории Армянского Легиона [Электронный ресурс] / *Эдуард А. Абрамян.* - Режим доступа: http://roa.ru/armenische_leg.html#_ftnrefl
- Абрамян Э. А.* Забытый легион. Неизвестные страницы соединения специального назначения "Бергманн" / *Эдуард А. Абрамян.* - Ереван: Аполлон, 2005. - 245 с.
- Абрамян Э.* Кавказцы в Абвере / *Эдуард Абрамян.* -М.: Издатель Быстров, 2006. -352 с. -(На стороне Третьего рейха).
- Александров К* Против Сталина. Власовцы и восточные добровольцы во Второй мировой войне. Сборник статей и материалов / *Кирилл Александров.* - СПб.: Ювента, 2003. -352 с.
- Александров К.* Армия генерал-лейтенанта Власова 1944-1945: материалы к истории Вооружённых Сил КОНР / *Кирилл Александров.* - СПб.: издательство СПбГУ, 2004. - 254 с
- .
- Александров К.* Русские солдаты Вермахта: герои или предатели? Сборник статей и материалов / *Кирилл Александров.* - М.: Яуза; Эксмо, 2005. - 752 с.
- Александров К.* Армия генерала Власова 1944-1945 / *Кирилл Александров.* -М.: Яуза, Эксмо, 2006. - 576 с. - (На стороне Третьего рейха).
- Алферьев Б.* Генерал Доманов [Электронный ресурс] / *Борис Алферьев.* - Режим доступа: www.proza.ru/texts/2005/12/16-77.html
- Алферьев Б., Крук В.* Походной атаман батько фон Паннвиц: Документальная повесть / *Б. Алферьев, В. Крук.* - М.: Коммерческий вестник, 1997. - 191 с.
- Anderson T.* Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine , October-December 1941 / *Truman Anderson* // *Journal of Modern History.* -1999. - September. -Issue 71. -No. 3. -P 585-623.
- Антилевский М.* Расколотое небо. Авиация генерала Власова [Электронный ресурс] / *Михаил Антилевский.* - Режим доступа: www.tuad.nsk.ru/~history/Author/Russ/A/AntilevskijM/VlasovAV.htm
- Антосяк А., Саратовский Л.* Славная страница боевого содружества. К 30-летию румынской добровольческой дивизии имени Тудора Владимиреску /*А. Антосяк, Л. Саратовский* //ВИЖ. - 1973. -№ 10. -С. 124-127.
- Арутюнов А.* Досье Ленина без ретуши. Документы. Факты. Свидетельства / *Аким Арутюнов.* - М.: Вече, 1999. - 656 с.
- Арутюнян Г.* Завистники беснуются [Электронный ресурс] / *Геворк Арутюнян.* - Режим доступа: <http://avigdor-eskin.com/phpBB2/viewtopic.php?p=57174&sid=9fe0b236e75818a46c9eld0433b1749b>
- Байрау Д.* Понятие и опыт тотальной войны на примере Советского Союза / *Дитрих Бай-рау* // Опыт мировых войн в истории России: Сб. статей / [редкол.: И. В. Нарский и др.]. - Челябинск: Каменный пояс, 2007. - С. 28^18.
- Байрау Д.* Преступления оккупантов / *Дитрих Байрау* // Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941-1944 гг. / [Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вейнер]. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. - С. 5-29. - (Документы советской истории).
- Бахвалов А.* Генерал Власов: предатель или герой? / *Андрей Бахвалов.* - СПб.: Санкт-Петербургская высшая школа, 1994.-128с.

- Бекірова Г.* Стереотипи радянського часу та їх ретрансляція у пострадянському інформаційному просторі / *Гульнара Бекірова* // Кримські студії (Сімферополь). - 2002. - №3^{^1} (15-16).-С. 44-66.
- Богомолів В.* Срам имут и живые, и мёртвые, и Россия... ("Новое видение войны", "новое осмысление" или новая мифология?) / *Вадим Богомолів* // Книжное обозрение (Москва). - 1995. - 9 мая. -№ 19. - С. 15-16.
- Боляновський А.* Между национальными устремлениями и колониализмом Гитлера: восточноевропейские военные формирования в Вооруженных силах Германии в 1941-1945 гг. / *Андрей Боляновський* // *Ab-Imperio* (Москва). - 2012. - № 3. - С. 136-145.
- Боляновський А.* Дивізія "Галичина". Історія / *Андрій Боляновський*. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. - 528 с
- Боляновський А.* Українські військові формування в Збройних силах Німеччини (1939-1945) / *Андрій Боляновський*. - Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 2003.-686 с
- Боляновський А.* "Акція Власова" у політиці Третього Райху на завершальному етапі німецько-радянської війни / *Андрій Боляновський* // Проблеми слов'янознавства (Львів). -2005.-Вип. 55. - С 64-77.
- Боляновський А.* Іноземні військові формування в Збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни / *Андрій Боляновський* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету (РДГУ). Збірник наукових праць (Рівне). - 2005. - Вип. 4. - С. 73-86.
- Боляновський А.* Латвійці і галицькі українці у Збройних силах Німеччини в 1943-1945 рр.: порівняльний аналіз / *Андрій Боляновський* // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис (Івано-Франківськ). - 2005. - Вип. 11. -С 125-133.
- Боляновський А.* Східноєвропейські військові формування у Збройних силах Німеччини у роки Другої світової війни / *Андрій Боляновський* // Вісник Національного університету "Львівська Політехніка" (Львів). - 2005. - № 541: Держава та армія. -С 125-132.
- Боляновський А.* Козацькі військові формування у Збройних силах Німеччини (1939-1945 рр.) / *Андрій Боляновський* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ Збірник наукових праць (Рівне). - 2006. - Вип. 7. -С 180-188.
- Боляновський А.* Німецька пропаганда серед вихідців із СРСР у німецьких військах у 1942-1944 рр. / *Андрій Боляновський* // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей / МОН України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин, кафедра міжнародної інформації (Чернівці). - 2006. -Т. 12-13.-С 37-^{^2}.
- Боляновський А.* Перед дилемою расових догм і утилітаристського прагматизму: перші контингенти осіб іноземного походження в німецькій армії у 1940-1941 рр. / *Андрій Боляновський* // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки (Острог). - 2006. - Вип. 6. - С. 373-383.
- Боляновський А.* Правовий статус військовослужбовців іноземних військових формувань у Збройних силах Німеччини у 1941-1945 рр. / *Андрій Боляновський* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ Збірник наукових праць (Рівне). - 2006. - Вип. 8. - С 136-147.

- Боляновський А.* Політика Третього Райху щодо військового використання литовців у 1941-1944 рр. / *Андрій Боляновський* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг ред. проф. М. М. Алексієвця] (Тернопіль). - 2006. - Вип. 6. - С. 202-206.
- Боляновський А.* Політика держав антигітлерівської коаліції щодо військовополонених іноземних збройних формувань німецьких військ / *Андрій Боляновський* // Гуманітарний журнал (Дніпропетровськ). -2006. -Зима-весна. -№ 1-2 (25-26). -С. 105-117.
- Боляновський А.* Убивство польських учених у Львові в липні 1941 року: факти, міфи, розслідування / *Андрій Боляновський*. - Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2011. -189 с
- Борцов А.* Великая война. Уроки прошлого // Спецназ России. - 2008. - Ноябрь. -№ 11 (146). - [Електронний ресурс] / *Андрей Борцов*. - Режим доступу: <http://www.specnaz.ru/article/?1331>
- Бриман Ш.* Тени Холокоста // Вести-2 (Тель-Авив). - 2002. - 19 сентября [Електронний ресурс] / *Шимон Бриман*. - Режим доступу: <http://gazeta.rjews.net/Lib/briman/020919-briman.shtml>
- Брицкий Г. О.* Белорусские националистические организации и национальные воинские формирования периода Второй мировой войны и современность / *Г. О. Брицкий* // Аналитический вестник АУА СФФС РФ... - С. 35^13.
- Бубнис А.* Литовские полицейские батальоны в Латвии 1944-1945 гг. / *Арунас Бубнис* // Baltijas Regiona Vesture 20.gadsimta 40.-80. Gados. Latvijas Vesturnieku komisijas 2007. gada petļumi un starptautiskās konferences "Baltija Otrajā pasaules karā (1939 -1945)" materiāli, 2007. gada 6.-7. novembris, Rīga. - Rīga: Latvijas vestures institūta apgāds, 2009.-С 481^86.
- Бугай М. Ф.* Депортації населення з України в 30-50-ті роки / *М. Ф. Бугай* // Український історичний журнал (Київ). - 1990. - № 10. - С 32-38; № 11. - С. 20-26.
- Букин С. С.* Захоронения военнопленных в Новосибирской области [Електронний ресурс] / *С. С. Букин*. - Режим доступу: http://zaimka.ru/02_2002/bukin_burialplaces/
- Буллок А.* Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание в 2 т. / *Аллан Буллок*. - Т. 2. - Смоленск: Русич, 1994. - 672 с.
- Буртик І.* Тернистий шлях Другої дивізії УНА / *Іван Буртик*. - Нью-Йорк; Кліфтон: Накладом об'єднання вояків Другої дивізії УНА, 1994. - 161 с.
- Буханов В. А.* Гитлеровский "новый порядок" в Европе. Идеино-политические проблемы / *В. А. Буханов*. - Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1994. - 184 с.
- Веревкин С.* Вторая мировая война: вырванные страницы / *Сергей Веревкин*. - М.: Яуза, 2006. -400 с.
- Веревкин С.* Самая запретная книга о Второй мировой войне / *Сергей Веревкин*. - М.: Яуза-пресс, 2009. - 608 с.
- Верига В.* Дорогами Другої світової війни. Легенда про участь українців у Варшавському повстанні 1944 р. та Українську Дивізію "Галичина" / *Василь Верига*. - Торонто: Новий Шлях, 1980. - 259 с
- Вишнёв О. В.* Генерал Власов в планах гитлеровских спецслужб / *О. В. Вишнёв* // Новая и новейшая история (Москва). - 1996. - № 4. - С. 131-140.
- Владимов Г.* Новое следствие, приговор старый / *Г. Владимов* // Знамя (Москва). - 1994. -№8.- С. 180-187.
- Владимов Г.* "Когда я массировал компетенцию..." Ответ В. Богомолу / *Г. Владимов* // Книжное обозрение (Москва). - 1996. - 19 марта. - № 12. - С. 13.

- Волкогонов Д.* Триумф и трагедия. Политический портрет И. В. Сталина. В 2-х книгах / *Дмитрий Волкогонов.* -Кн. П. Ч. 1. -М.: Издательство АПН, 1989. -432 с.
- Воскобойников Г.* Советская конница в Великой Отечественной / *Геннадий Воскобойников.* - М.: Вече, 2008. - 320 с. - (Серия "История казачества").
- Гаев А.* Власовцы в советской литературе /*А. Гаев* // Материалы и сообщения. Институт по изучению СССР. - Мюнхен: Институт по изучению СССР, 1960. - С. 38-55.
- Галин В. В.* Интервенция и гражданская война / *В. В. Галин.* - М.: Алгоритм, 2004. -608 с. - (Тенденции).
- Гареев М. А.* О мифах старых и новых *И. М. А. Гареев* //ВИЖ. -1991.-№4.-С. 42-52.
- Гелагаеу А.* Беларуска нацыянальныя вайсковыя фармацыі у часе Другое сусветнае вайны / *Аляксей Гелагаеу.* - Менск: Голас Краю, 2002. - 72 с.
- Гилязов И.* Там, в иных краях /*И. Гилязов* // Татарстан (Казань). - 1994. -№ 34. -С. 52-55.
- Гилязов И.* Пантюркизм, пантуруанизм и Германия / *И. Гилязов* // Татарстан. - 1995. -№ 5-6. - С. 29-39.
- Гилязов И.* Курултай в Грайфсвальде /*И. Гилязов* // Газырлар авазы - Эхо веков (Казань). -2000 . -№34. -С. 58-73.
- Гилязов И.* Легион "Идель-Урал". Представители народов Поволжья и Приуралья под знаменами "Третьего рейха" / *Искандер Гилязов.* - Казань: Татарское книжное издательство, 2005. - 383 с.
- Гофман И.* Власов против Сталина. Трагедия Русской освободительной армии 1944-1945 гг. Пер. с нем. *В. Ф. Дизендорфа ИИоахим Гофман.* - М.: Астрель-ФСТ, 2006. -539 с.
- Гофман И.* Сталинская война на уничтожение: планирование, осуществление, документы. Пер. с нем. *ИИоахим Гофман.* - М.: АСТ-Астрель, 2006. - 359 с.
- Градосельский В. В.* Национальные воинские формирования в Красной Армии (1918-1938 гг.) /*В. В. Градосельский* // ВИЖ. - 2001. - № 10. - С. 2-6.
- Грибков И.* Хозяин Брянских лесов. Бронислав Каминский, Русская освободительная на родная армия и Локотское окружное самоуправление /*И. Грибков.* - М.: Московский писатель, 2008. - 116 с.
- Гриневич В. А.* Радянська міфотворчість докола Великої Вітчизняної війни в Україні / *В. А. Гриневич* // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей / НАН України. Ін-т історії України. - Вип. 10. - Част 1. - К., 2006. - С. 21-36.
- Грыбоўскі Ю.* Беларускі легіён СС: міфы і рэчаіснасць [Электронний ресурс] / *Юры Грыбоўскі.* - Режим доступа: <http://www.jivebelaras.net/history/new-history/the-belarusian-ss-legion-myths-and-reality.html>
- Гучинова Э. Б.* Нация и дискурс вины: примирение с прошлым в политике памяти калмыков / *Эльза Баур-Гучинова* // *Ab Imperio.* - 2004. - № 3 [Электронний ресурс]. - Режим доступа: <http://elzabair.ru/cntnt/lmenu/stati/kolaborabi.html>
- Дашкевич Я.* Вступне слово, або про проблеми колаборантства /*Ярослав Дашкевич* //Перша Українська дивізія Української національної армії: історія створення та національно-політичне значення. Матеріали науково-практичної конференції. Доповіді та повідомлення. - Львів: Новий час, 2002. - С 7-9.
- Двинов Б.* Власовское движение в свете документов (С приложением секретных документов) /*БорисДвинов.* -Нью-Йорк, 1950. - 121 с.
- Дерейко І.* Матеріальне захоочення, як метод залучення українців до німецьких збройних сил (1941-1943 рр.) / *Іван Дерейко* // Історія України. Маловідомі імена, події, фак-

- ти.-Вин. 26.-К., 2004.-С. 183-203.
- Дерейко І* Матеріальна стимуляція у залученні українців до німецьких збройних сил в Райхскомісаріаті Україна, 1941-1943 / *Іван Дерейко* // Університет (Київ). - 2004. -№1.-С 83-97.
- Дерейко І* Українські допоміжні воєнізовані формування німецької армії і поліції в генеральній окрузі Київ у 1941-1943 рр. / *Іван Дерейко* // Архіви окупації. 1941-1944. -К: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. - С. 796-804.
- Дзьобак В.* Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни / *В. Дзьобак* // Сторінки воєнної історії України. 36. наук, статей. - Вип. 11. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. - С. 252-276.
- Дробязко, С. И.* Советские граждане в рядах Вермахта. К вопросу о численности / *С. И. Дробязко* // Великая Отечественная война в оценке молодых: сб. статей студентов, аспирантов и молодых ученых. - М.: РГГУ, 1997. - С. 128-133.
- Дробязко С. И.* Вторая мировая война 1939-1945. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте / *С. И. Дробязко.* - М.: ООО "Фирма "Издательство «Аст»", 1999. - 48 с.
- Дробязко С. И.* Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 / *С. И. Дробязко.* - М.: Эксмо, 2004. - 608 с.
- Дробязко С.* Каждый пятый солдат армии Паулюса был русским [Електронний ресурс] / *С. Дробязко.* - Режим доступу: <http://www.ironcross-cma.com/content/view/1399/95/>
- Дробязко С, Ермолов И.* Добровольческий полк "Десна" и другие восточные формирования на территории Орловской области [Електронний ресурс] / *С. Дробязко, И. Ермолов.* - Режим доступу: www.ostbataillon.fromru.com/stDl.htm
- Дробязко С, Каращук А.* Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС / *С. Дробязко, А. Каращук.* - М.: Фирма "Издательство «Аст»", 2000. - 60 с.
- Дробязко С., Каращук А.* Русская Освободительная Армия / *С. Дробязко, А. Каращук.* - М.: Фирма "Издательство «Аст»", 1998. - 43 с.
- Дробязко С. И., Романько О. В., Семенов К. К.* Иностранцы формирования Третьего рейха / *С. И. Дробязко, О. В. Романько, К. К. Семенов.* - М.: АСТ, Астрель, 2009. - 845 с.
- Дюков А.* Миф о геноциде. Репрессии советских властей в Эстонии (1940-1953) / *Александр Дюков.* - М.: Алексей Яковлев, 2007. - 140 с.
- Дюков А.* "Die Aktion Kaminsky": Локотское "самоуправление" и создание бригады РОНА // Мифы Великой Отечественной / *А. Исаев, М. Морозов, В. Гончаров, А. Дюков.* -М.: Эксмо; Яуза, 2008. - С. 147-193.
- Екабсонс Э.* Беларусы у Латвії у часы савецкай і нямецка-фашысцкай акупацыі (1940-1945) / *З'р'ксіімзбсок*//БеларускіГістарычныАгляд (Менск). -2007. -Сш. 2 (25). -Т. 13.-С. 210-219.
- Екельчик С.* Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху / *Сергей Екельчик* // Ab Imperio. - 2004. - № 2. - С. 77-124.
- Ермаченков С. В., Почтарев А. И.* Последний поход власовской армии / *С. В. Ермаченков, А. И. Почтарев* // Вопросы истории (Москва). - 1998. - № 2. - С. 94-104.
- Ермолов И.* Русское государство в немецком тылу. История Локотьского самоуправления 1941-1943 / *Игорь Ермолов.* -М.: Центрполиграф, 2009. -272 с. -(На линии фронта. Правда о войне).
- Ермолов И., Дробязко С.* Антипартизанская республика / *И. Ермолов, С. Дробязко.* - М.: Витязь, 2001.-112 с.
- Ефимов А.* Некоторые аспекты германской оккупационной политики в отношении крымских татар в 1941-1944 годах [Електронний ресурс] / *А. Ефимов.* - Режим доступу:

- <http://www.moscow-crimea.ru/history/20vek/efimov.html>
- Жуков Д. А., Ковтун И. И.* Русские эсэсовцы в бою. Солдаты или каратели? /Д. А. Жуков, И. И. Ковтун. - М.: Яуза-пресс, 2009. - 320 с.
- Жуков Д., Ковтун И. И.* 29-я гренадерская дивизия СС "Каминский" /Д. Жуков, И. Ковтун. -М.: Вече, 2009. - 304 с. - (Враги и союзники).
- Жуков Д. А., Ковтун И. И.* 1-я русская бригада СС "Дружина" /Д. А. Жуков, И. И. Ковтун. - М.: Вече, 2010. - 368 с. - (Враги и союзники).
- Жуков Д., Ковтун И. И.* РННА. Враг в советской форме /Д. Жуков, И. И. Ковтун. - М.: Вече, 2012. - 336 с. - (Враги и союзники).
- Журов Ю. В.* Проблемы методологии истории /Ю. В. Журов. -Брянск: Издательство Брянского госпедуниверситета, 1996. - 144 с.
- Загоруйко М. М., Юденков А. Ф.* Крах плана "Ольденбург" (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР) / М. М. Загоруйко, А. Ф. Юденков. -М.: Экономика, 1974. - 383 с.
- Зарочин М. Н.* Битва на венгерской земле /М. Н. Зарочин // Великий освободительный поход. - М.: Воениздат, 1970. - С. 206-256.
- Захаров В. В., Колунтаев С. А.* Русская эмиграция в антисоветском, антисталинском движении (1930-е - 1945 гг.) /В. В. Захаров, С. А. Колунтаев // Материалы по истории Русского Освободительного Движения... -Вып.1. -М.: Архив РОА, 1998. -С. 79-80.
- Захаров М. В.* Весна свободы братской Румынии /М В. Захаров // Великий освободительный поход... -С. 75-115.
- Зашикільняк Л.* Методологія історії. Від давнини до сучасності / Леонід Зашикільняк. -Львів: ЛНУ ім. ів. Франка, 1999. - 227 с
- Земское В. Н.* Заключённые, спецпоселенцы, ссыльно-поселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) / В. Н. Земское // История СССР (Москва). -1991.-№ 5.-С. 150-169.
- Земское В. Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960 / В. Н. Земское. - М.: Наука, 2005. -306 с.
- Зюзин Е. И.* Иуды. Власовцы на службе у фашизма /Е. И. Зюзин //ВИЖ. - 1990. - № 6. -С. 68-81.
- Ивницкий Н. А.* Голод 1932-1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область. Западная Сибирь, Урал /Н. А. Ивницкий. - М.: Собрание, 2009. - 288 с.
- Ионг Л. д.* Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. Сокр. пер. с англ. А. И. Дьяконова/Л. деИонг. -М.: Издательство иностранной литературы, 1958. -447 с.
- Казак К.* Германскія і калабарацыяшсцкія страты на тэрыторын Беларусі у гады Вялгкай Айчыннай вайны 1941-1944 гг.: аналіз і вышкі /Кузьма Казак. -Менск: Нашаныва, 2008. - 100 с.
- Казанцев А.* Третья сила (история одной попытки) /Александр Казанцев. - Западная Германия: Посев, 1955. - 380 с.
- Калакура Я. С.* Українська історіографія: курс лекцій /Ярослав Калакура. - К.: Генеза, 2004.- 496 с.
- Карпанцић Б. М.* Српски добровољачки корпус у служби народа и отаџбини / Еориеоје Карпанцић. - Београд: Светосавска књижевна заједница, 2002. - 240 с.
- Касатонов Р.* СС "Галичина". Громадянська війна 1941-1945 [Електронний ресурс] / Роман Касатонов. - Режим доступу: http://sd.net.ua/2010/06/09/ss_galichina_gromadjan-ska_vjjna_19411945.html

- Катусев А. Ф., Оппоков В. Г.* Иуды. Власовцы на службе у фашизма / *А. Ф. Катусев, В. Г. Оппоков*//ВИЖ. - 1990. -№ 6. -С. 68-81.
- Катусев А. Ф., Оппоков В. Г.* Движение, которого не было. История Власовского предательства/Л. Ф. Катусев, В. Г. Оппоков // ВИЖ. - 1991. - № 4. - С. 23-29; № 7. - С.12-20; № 9. - С. 45-51; № 12. - С. 31^11.
- Квицинский Ю. А.* Генерал Власов: Путь предательства / *Юрий Квицинский*. - М.: Современник, 1999. - 318 с. - (Под грифом "Секретно").
- Квицинский Ю.* Иуды /*Юрий Квицинский*. - М.: Олма-пресс, 2000. - 480 с.
- Киричук Ю., Марискевич Т.* Козирна карта для Сталіна. Про український колабораціонізм у 1941-1945 рр. та його сутність / *Юрій Киричук, Тарас Марискевич* // Дзвін (Львів). - 2000. - Ч. 7. - С. 95-100.
- Киричук Ю.* Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / *Юрій Киричук*. - Львів: Добра справа, 2003. - 464 с
- Курсанов Н.А., Дробязко С. И.* Великая Отечественная война 1941-1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта / *Н. А. Курсанов, С. И. Дробязко* // Отечественная история (Москва). - 2001. - № 6. - С. 60-75.
- Киссельгоф И. С.* История Франции в годы Второй мировой войны / *И. С. Киссельгоф*. -М.: Высшая школа, 1975. - 209 с.
- Климов М.* Памяти генерала Хольмстон-Смысловского / *И. М. Климов* // Наша страна (Буэнос-Айрес). -№2014. - 1989. - 11 марта. -С. 3.
- Ковалев Б. Н.* Работа советских спецслужб по разложению коллаборационистских формирований в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / *Б. Н. Ковалев*. - Режим доступа: www.fsb.ru/history/museum/1997/kovalev.html
- Ковалев Б. Н.* Нацистский оккупационный режим и коллаборационизм в России (1941—1944 гг.). Вступ, ст. А. А. Здановича; Новогор. гос. ун-т им. Я. Мудрого /*Б. Н. Ковалев*. - Великий Новгород: НГУ, 2001. - 482 с.
- Ковалев Б. Н.* Коллаборационизм в России в 1941-1945 гг.: типы и формы / *Борис Ковалев*. - Великий Новгород: Новгородский государственный университет; Новгородский межрегион, ин-т обществ, наук, 2009. -372 с. - (Серия "Монографии"; Вып. 10).
- Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / *М. В. Коваль*. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - 336 с
- Ковальченко И. Д.* Некоторые вопросы методологии истории // Новая и новейшая история (Москва). - 1991. - № 5. - С. 3-9.
- Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования / *И. Д. Ковальченко*; Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. - М.: Наука, 2003. - 486 с.
- Кожмякин М.* Болгарская противотанковая бригада в составе войск СС /*Михаил Кожмякин* // Доброволец (Москва). - 2004. - № 1 (3). - С. 31-36.
- Колесник А.* РОА - власовская армия. Судебное дело А. А. Власова /*Александр Колесник*. -Х.: Простор, 1990. -80 с.
- Колесник А.* Грехопадение. Генерал Власов и его окружение /*Александр Колесник*. - Х.: Простор, 1991.-238 с.
- Колесник А.* Генерал Власов -предатель или герой? / *Александр Колесник*. -ЪА., 1991. - 175 с.
- Колісник Р.* Військова Управа та Українська дивізія "Галичина". Діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943-1945 / *Роман Колісник*. - Торонто: видавництво НТШ в Канаді, 1990. - 168 с - (Наукове товариство ім.Шевченка (НТШ) в Канаді: Бібліотека українознавства; том ч.30).
- Колісник Р.* Українська дивізія - козирна карта для Сталіна? Завваги до статті "Козирна карта для Сталіна", про український колабораціонізм та його сутність / *Роман Коліс-*

- ник // Вісті Комбатанта. - 2000. - Ч. 5-6. - С. 12-15.
- Коломийцев В. Ф. Методология истории (От источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. - 191 с.
- Комин В. В. Белая эмиграция и Вторая мировая война / В. В. Комин. - Калинин: Калининский государственный университет, 1979. - 62 с.
- Кондратьев М. Ю., Ильин В. А. Азбука социального психолога-практика / М. Ю. Кондратьев, В. А. Ильин. - М.: Пер Сэ, 2007. - 464 с.
- Коняев И. Два лица генерала Власова: жизнь, судьба, легенды / И. Коняев. - М.: Вече, 2001. - 461 с. - (Военные тайны XX века).
- Коняев И. Власов: два лица генерала / И. Коняев. - М.: Вече, 2003. - 479 с. - (Досье без ретуши).
- Коренюк И. Трудно жить с мифами. Генерал Власов и Русская освободительная армия / Николай Коренюк // Огонек (Москва). - 1990. - № 46. - С. 30-32.
- Крохмалюк Р. Як прийшло до створення Першої Української Дивізії "Галичина" / Р. Крохмалюк // Вісті... - 1963.- Червень. - Ч. ПО. - С 42.
- Крикунов В. 77. Под угрозой расстрела или по доброй воле? О формировании в годы войны немецко-фашистским командованием национальных частей из числа военнопленных РККА и изменников Родины / В. 77. Крикунов // ВИЖ. - 1994. - № 6. - С. 41-44.
- Крикунов В. 77. Казаки между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма / Петр Крикунов. - М.: Яуза; Эксмо, 2005. - 608 с.
- Кринко Е. Ф. Коллаборационизм в СССР в годы Второй мировой войны: старые и новые подходы / Е. Ф. Кринко // The Soviet and Post-Soviet Review. - 2003. - № 2. - С. 140-146.
- Кринко Е. Ф. Коллаборационизм в СССР в годы Великой Отечественной войны и его изучение в российской историографии / Е. Ф. Кринко // Вопросы истории. - 2004. - № 11. - С. 153-164.
- Кринко Е. Ф. Участие казаков Юга России в Великой Отечественной войне: дискуссионные вопросы [Электронный ресурс] / Е. Ф. Кринко. - Режим доступа: <http://www.zimo-vaya.ru/kazachestvo-v-istorii-rossii/uchastie-kazakov-yuga-rossii-v-velikoy-otechestven-noy-voynediskussionnye-voprosy.html>
- Крысин М. Прибалтика между Сталиным и Гитлером 1939-1945 / М. Крысин. - М.: Вече, 2004. - 464 с.
- Крысин М. Латышский легион СС: вчера и сегодня / М. Крысин. - М.: Вече, 2006. - 288 с. - (История на устах).
- Крысин М. Ю. Прибалтийский фашизм. История и современность / М. Крысин. - М.: Вече, 2007. - 576 с.
- Кудряшов С. Предатели, "освободители" или жертвы войны? Советский коллаборационизм (1941-1942) / С. Кудряшов // Свободная мысль (Москва). - 2000. - № 14. - С. 84-98.
- Кудряшов С. На Голгофу со свастикой? Казачьи историки по поводу послевоенной репатриации / С. Кудряшов // Родина. - 2005. - № 9. - С. 31-35.
- Кукридж Е. Х. Секреты Сталина / Е. Х. Кукридж // ВИЖ. - 1992. - № 1. - С. 67-73.
- Кульчицкий С. Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року? [Электронный ресурс] / Станіслав Кульчицький. - Режим доступа: http://dt.ua/SOCIETY/skilki_nas_zaginulo_pid_golodomoru_1933_roku-30287.html
- Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Гіроакі Куромія. - К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. - 456 с.
- Ленивое А. К. Под казачьим знаменем. Эпопея Казачьего Стана под водительством Походных Атаманов Казачьих Войск С. В. Павлова и Т. И. Доманова в 1943-1945 гг. Материалы и документы / А. К. Ленивое. - Мюнхен: Издание автора, 1970. - 320 с.

- Литвин А.* К вопросу о восточных воинских формированиях на Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941-1944) / *Алексей Литвин* // Старонкі ваеннай гісторыі. - Вып. 1. - Мінск, 1992. - С. 163-193.
- Литвин А.* Белорусская Краевая оборона. К вопросу о создании белорусского национального войска в годы второй мировой войны / *А. Литвін* // Неман (Минск). - 1994. - №4. - С. 152-156.
- Литвин А. М.* Украинские полицейские батальоны на территории Беларуси (1941 -1944 гг.) / *А. М. Литвин* // Сторінки воейнай історыі Украіны. 36. наук, статей. - Вып.5. - К.: Ін-т історыі Украіны НАН Украіны, 2001. - С 136-143.
- Литвин А.* К вопросу о создании и деятельности Русской национальной народной армии в Белоруссии / *Алексей Литвин* / *Война 1941-1945 годов: современные подходы* / отв. ред. А.Н.Сахаров. - М.: Наука, 2005. - С. 351-365. - (Россия в XX веке / Институт русской истории).
- Литвин А. М.* К вопросу о казачьих формированиях вермахта на Беларуси (1941-1944) / *А.М. Литвин* // Война. Народ. Победа: материалы международной научной конференции. Москва, 15-16 марта 2005 года / [отв. ред. М. Ю. Мягков, Ю. А. Никифоров]; Ин-т всеобщ. Истории РАН. - М.: Наука, 2008. - С. 294-306.
- Літвін А.* Беларуская самаахова: да пытання стварэння і дзейнасці / *А. Літвін* // Старонкі ваеннай гісторыі Беларусі. Вып. 2. - Мінск: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, інстытут гісторыі, 1998. - С. 39-72.
- Літвін А.* Акупацыя Беларусі (1941-1944): пытанні супраціву і калабарацыі / *Аляксей Літвін*. - Мінск: Беларускі кнігазбор, 2000. - 288 с
- Литвин Г. А.* Крымско-татарские формирования: документы третьего рейха свидетельствуют // *А. Литвин* // ВИЖ. - 1991. - № 3. - С. 89-95.
- Макітра Р.* В очах ворага // Вісті Комбатанта. -2008. -4.1 [Электронний ресурс] / *Роман Макітра*. -Режим доступу: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/02/blog-post_19.htm Minks
- Максимов С.* История одного предательства / *С. Максимов* // Клятвопреступники. Сост. М. Е. Карышев. - М.: Воениздат, 1987. - С. 184-192.
- Малиновский В. В.* Кто он, российский коллаборационист: патриот или предатель? / *В.В. Малиновский* // Вопросы истории. - 1996. - № 11-12. - С. 164-166.
- Мамулиа Г.* Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны / *Георгий Мамулиа*. -Тбилиси: Цодна,2003. - 188 с.
- Мамулиа Г.* Грузинский легион в борьбе за свободу и независимость Грузии в годы Второй мировой войны. Второе дополненное и переработанное издание / *Георгий Мамулиа*. - Тбилиси: Цодна, 2007. - 427 с.
- Медушевская О. М, Румянцев М. Ф.* Методология истории / *О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева*. -М.: РГГУ, 1997. - 72 с.
- Мерцалов А. Н.* Западногерманская буржуазная историография Второй мировой войны / *А. Н. Мерцалов*. - М.: Наука, 1978. - 272 с.
- Методологические проблемы истории / [Под ред. В. Н. Сидорцова]. - Минск: Тетра Системе, 2006. - 352 с.
- Митев Д.* Неизвестният Български гренадирски полк / *Д. Митев* // 168 часа (София). -2000. - 28 април - 4 май. - С. 20-29.
- Митчем С.* Фельдмаршалы Гитлера и их битвы / *Сэмюэль Митчем*. - Смоленск: Русич, 1998. -400 с.
- Муковський Л, Лисенко О.* Українці у збройних формуваннях країн - учасниць Другої світової війни / *Л. Муковський, О. Лисенко* // Сурмач. Орган Об'єднання бувших вояків-

- українців у Великій Британії (Лондон; Львів). - 1995. - Ч. 1[^] (122-125). - С. 22-25.
- Мультатули В.* Генерал Власов - история предательства / *В. Мультатули I*
Коллаборационизм и предательство во Второй мировой войне. Власов и власовщина.
Материалы международного круглого стола, состоявшегося 12 ноября 2009 г. в РИСИ. -
М.. 2010.-С. 133-154.
- Мэнвелл Р., Френкель Г.* Знаменосец "Черного ордена". Биография рейхсфюрера СС
Гиммлера. 1939-1945. Пер. с англ. П. В. Рубцова /*Р. Мэнвелл, Г. Френкель.* - М.:
Центрполиграф, 2006. - 428 с. - (За линией фронта. Биографии).
- Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933-1945 гг. / *Б. Мюллер-Гилле-бранд.* -
Т. III. Война на два фронта. - М.: Воениздат, 1976. - 416 с.
- Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии, 1933-1945 /*Б. Мюллер-Гиллебранд.* -М:
Изографус, Изд-во Эксмо, 2002. - 800 с.
- Назаревич Р.* Варшавское восстание. 1944 год. Политические аспекты. Пер. с пол. / *Ры-шард*
Назаревич. -М.: Прогресс, 1989. -232 с.
- Найдзюк Я., Касяк І.* Беларусь учора і сянныя. Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі / *Язэп*
Найдзюк, Іван Касяк. - Менск: Навука і тэхніка, 1993. - 414 с.
- Никифоров Ю. А.* Лавровая петля генерал-лейтенанта А. А. Власова / *Ю. А. Никифоров //*
ВИЖ. - 2007. - № 5. - С. 3-7.
- Обрыньба Н.* Судьба ополченца /*Николай Обрыньба.* - М.: Яуза-Эксмо, 2005. - 600 с.
- Окороков А. В.* Антисоветские воинские формирования в годы Второй мировой войны / *А. В.*
Окороков. - М.: Военный университет, 2000. - 174 с.
- Ортинський Л.* Піхотний полк 1. УД. Організаційна схема і завдання поодиноких функцій/.«
Ортинський //Вісті... -1951. -Грудень; 1952.-Січень.-4.12 (14)-1 (15). -С 12-13.
- Остряков С. З.* Военные чекисты / *С. З. Остряков.* - М.: Воениздат, 1979. - 320 с.
- Пальчиков 77. А.* История генерала Власова / *77. А. Пальчиков // Новая и новейшая история.* -
1993.-№ 2. - С. 123-144.
- Перекожин В. А.* Вопросы коллаборационизма /*В. А. Перекожин // Война и общество 1941-*
1945 / [Под ред. Г. Н. Севостьянова. В 2 т.] /В. А. Перекожин. - Т. 2. - М.: Наука, 2004.-С.
293-305.
- Петренко А. 77.* Прибалтика против фашизма: Советские прибалтийские дивизии в Великой
Отечественной войне /*А. 77. Петренко.* - М.: Европа, 2005. - 138 с.
- Плюцов Б. 77.* Генерал Мальцев. История Военно-Воздушных Сил Русского
Освободительного Движения в годы Второй Мировой Войны (1942-1945) / Под ред. и с
пред. Н. Штифанова / *Борис Плюцов.* - Лондон (Онтарио, Канада): Издательство СБОНР
, 1982.-113 с.
- Под личиной "идейных борцов" // Аргументы и факты (Москва). - 1989. - 4-10 марта. -№ 9 (438). - С. 6-7.
- Поздняков В. В.* Андрей Андреевич Власов /*В. В. Поздняков.* - Сиракузы (США), 1973. -488 с.
- Полян 77. М.* Депортация советских граждан в третий рейх и их репатриация в Советский
Союз / *77. М. Полян // Материалы по истории Русского освободительного движения: Сб.*
статей, документов и воспоминаний. - Вып. 4. - М.: Грааль, 1998. - С. 384-385.
- Полян 77. М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военно
пленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. *Ш.М. Полян.* -
М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. - 896 с.
- Попов А. Ю.* НКВД и партизанское движение /*А. Ю. Попов.* -М.: ОЛМА-Пресс, 2003. - 383 с.
- Попов 77. 77., Горохов Н. А.* Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны
И. 77. Попов, Н. А. Горохов. -М.: Воениздат, 1981. -416 с.

- Поповиц Ј.* Вешала за генерале / *Јоко Поповиц*. - Загреб: Стварност, 1986. - 369 с
- Пранчак Л. І.* Беларуская Амерыка / *Л. І. Пранчак*. - Мінск: Польша, 1994. - 413 с.
- Про А.* Дванадцать уроков по истории / [Пер. с фр. Ю.В. Ткаченко] / *Антуан Про*. - М.: РГГУ, 2000. - 336 с
- Прокофьев А. В.* Понятие меньшего зла: содержание, критерии, условия применения [Электронный ресурс] / *А. В. Прокофьев*. - Режим доступа: <http://iph.ras.ru/uplfile/ethics/seminar/prok.html>
- Пуговкин А. 77.* Горечь исторической правды / *А. 77. Пуговкин* // Звезда (Москва). - 2003. - №7. - С. 181-187.
- Пфеффер К. Г.* Немцы и другие народы во Второй мировой войне / *К. Г. Пфеффер* // Итоги второй мировой войны. - М.: Изд-во иностр. лит., 1957. - С. 507-537.
- Пятницкий В. 77.* Казаки в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / *В. 77. Пятницкий*. - М.: Яуза; Эксмо, 2007. - 320 с.
- Раманичев Н. М.* Власов и другие / *Н. М. Раманичев* // Вторая мировая война. Актуальные проблемы. - М.: Наука, 1995. - С. 292-312.
- Решин Л. Е.* "Wlassow-Aktion" или Как германское командование пыталось разложить Советскую Армию и ее тыл в 1941-1945 гг. (По материалам и документам Вермахта, СС и СД) / *Л. Е. Решин* // ВИЖ. - 1992. - № 3. - С. 22-25.
- Решин Л.* "Казаки со свастикой". Из архивов КГБ / *Л. Решин* // Родина. - 1993. - № 2. - С. 10-19.
- Решин Л. Е.* Коллаборационисты или жертвы режима / *Л. Е. Решин* // Знамя. - 1994. - №8. - С. 158-179.
- Решин Л. Е., Степанов В. С.* Судьбы генеральские... Был ли генерал Власов убежденным противником Советской власти? / *Л. Е. Решин, В. С. Степанов* // ВИЖ. - 1993. - №6. - С. 21-28.
- Романько О. В.* Мусульманские легионы во Второй мировой войне / *О. В. Романько*. - М.: ООО "Издательство АСТ" - ООО "Транзиткнига", 2004. - 312 с.
- Романько О. В.* Советский легион Гитлера. Граждане СССР в рядах вермахта и СС / *О. В. Романько*. - М.: Издатель Быстров, 2006. - 640 с.
- Романько О.* ТЗ. Коричневые тени в полесье: Белоруссия 1941-1945 / *О. В. Романько*. - М.: Вече, 2008. - 430 с. - (Военные тайны XX века).
- Романько О. В.* Легион под знаком Погони. Белорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941-1945) / *Романько Олег Валентинович*. - Симферополь: Антиква, 2008. - 304 с.
- Романько О. В.* Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941-1944) / *О. В. Романько*. - Симферополь: АнтикВА, 2009. - 272 с.
- Русак А. В.* Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941-1945 / *А. В. Русак*. - К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1998. - 296 с.
- Рутыч Н.* Между двумя диктатурами. Выступление на XXVI расширенном совещании «Посева» (1975 г.) / *Николай Рутыч* // Вторая мировая: иной взгляд. Историческая публицистика журнала «Посев» / Сост. и ред. Ю. С. Цурганов. - М.: Посев, 2008. - С. 450-457.
- Рэйн Л.* Недачалавекі ува уніформе СС: 30-я вафэн-грэнадзёрская дэшызія Вафэн СС / *Леонід Рэйн* // Arche - Пачатак (Менск). - 2008. - № 5. - С. 452-498.
- Савин А. С.* Японский милитаризм в период Второй мировой войны 1939-1945 гг. / *А. С. Савин*. - М.: Наука, 1979. - 239 с.
- Сазонов О. Н.* Граждане СССР в рядах вермахта / *О. Н. Сазонов* // Актуальные вопросы истории Великой Отечественной войны. - СПб., 1999. - С. 64-69.
- Самойлов Е.* От белой гвардии - к фашизму / *Е. Самойлов* // Неотвратимое возмездие... - С. 122-146.

- Самойлов Е. М.* Суд над предателями / *Е. М. Самойлов* // Верховный Суд СССР. Под ред. Л. Н. Смирнова, В. В. Куликова и Б. С. Никифорова. - М.: Юридическая литература, 1974. - С. 371-380.
- Самотейкин Е. М.* Растоптанный нейтралитет. Как и почему Норвегия стала жертвой фашистской агрессии / *Е. М. Самотейкин*. - М.: ИМО, 1971. - 300 с.
- Семенов К. К.* Дивизии войск СС. История организации, структура, боевое применение / *Константин Семенов*. - М.: Яуза-Пресс, 2007. - 288 с. - (III Рейх. Энциклопедия).
- Семиряга М. П.* Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне. Военно-исторический справочник / *Семиряга М. П., Васильева Н. В., Шинкаревич И.* и др. - М.: Воениздат, 1972. - 302 с.
- Семиряга М. П.* Военнопленные, коллаборационисты и другие / *М. П. Семиряга* // Другая война, 1939-1945. Под общей редакцией академика Ю. Н. Афанасьева. - М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1996. - С. 312-339.
- Семиряга М. П.* Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / *М. П. Семиряга*. - М.: РОССПЭН, 2000. - 863 с.
- Сербии Р.* За яку спадщину? / *Роман Сербии*. - К., 2002. - 144 с.
- Сідаровіч Г. У.* Маладзёжная палітэса Германіі на Беларусі у гады Вялікай Айчыннай вайны / *Г. У. Сідаровіч* // 55 гадоў Перамогі у Вялікай Айчыннай вайне (Матэрыялы канферэнцыі). - Ч. 2. - Менск: БДПУ, 2001. - С. 61-66.
- Смерш: кому он противостоял? // Служба безопасности. Новости разведки и контрразведки. - 2003. - № 7. - С. 10-19.
- Смирнов А. А.* Атаман Краснов / *А. А. Смирнов*. - М.-СПб., 2003. - 368 с.
- Смоленский Н. И.* Теория и методология истории / *Н. И. Смоленский*. - М.: Издательский центр "Академия", 2008. - 272 с.
- Смыслов О. С.* "Пятая колонна" Гитлера. От Кутепова до Власова / *Олег Смыслов*. - М.: Вече, 2005. - 516 с. - (Военные тайны XX века).
- Смыслов О. С.* Проклятые легионы. Изменники Родины на службе Гитлера / *Олег Смыслов*. - М.: Вече, 2006. - 512 с.
- Соболев Г. Л.* Тайный союзник. Русская революция и Германия. 1914-1918 / *Г. Л. Соболев*. - СПб.: Изд-во С. Петерб. ун-та, 2009. - 476 с.
- Соколов Б. В.* Оккупация. Правда и мифы / *Борис Соколов*. - М.: АСТ-Пресс книга, 2002. - 352 с.
- Солженицын А.* Малое собрание сочинений / *Александр Солженицын*. - Т. 5. Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956. Опыт художественного исследования. I-II. - М.: Инком НВ, 1991. - 432 с.
- Соловьев А. К.* Белорусская Центральная Рада: создание, деятельность, крах / *А. К. Соловьев*. - Минск: Навука і тэхніка, 1995. - 200 с.
- Соцков Л.* Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки / *Лев Соцков*. - М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. - 336 с. - (Серия "Мир тайных войн").
- Старков О. Ю.* Кавказ. 1942-1943 годы: героизм или предательство / *О. Ю. Старков* // ВИЖ. - 1991. - № 8. - С. 35-43.
- Степичев М.* Операция "Конец атамана Шкуро" / *М. Степичев* // *Шкуро А. Г.* Гражданская война в России: Записки белого партизана / *А. Г. Шкуро*. - М.: ООО "Издательство АСТ"; ООО "Транзиткнига", 2004. — С. 443-448.
- Стецкевич В. В.* Вітчизняне історіописання війни 1939-1945 рр. (деякі проблеми методології) / *В. В. Стецкевич* // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей / НАН

- України. Ін-т історії України. - Вил. 10. - Част 1. - К., 2006. - С. 73-84. *Субтельний О.* Україна. Історія/ *Орест Субтельний*. -К: Либідь, 1991.-408 с. *Субтельний О.* Андрій Боляновський. Українські військові формування в збройних силах Німеччини / *Орест Субтельний* // Вісті Комбатанта. - 2003. - Ч. 2. - С. 78-80. *Тимофеев А.* Політична активність руске еміграції у Югославії 1941-1945 / *А. Тимофеев* // Токови исторіе (Београд). - 2007. - № 3. - С. 39-58.
- Титов Ф.* Дело Власова и других / *Ф. Титов* // На страже социалистической законности / Ред. Н. Ф. Чистяков. -М.: Воениздат, 1968. - С. 372-390. *Тинпельскирх К.* История второй мировой войны. 1939-1945 / *Курт Тинпельскирх*. - М.: Издательство иностранной литературы, 1956. - 608 с. *Титов Ф.* Клятвопреступники / *Ф. Титов* // Неотвратимое возмездие... - С. 214-234. *Толстой 77. Д.* Жертвы Ялты *И. Д. Толстой*. - М.: Русский путь, 1996. - 544 с. *Толубко В., Барышев 77.* От Видина до Белграда. Историко-мемуарный очерк о боевых действиях советских танкистов в Белградской операции. Под ред. ген.-полковника В. Ф. Чижа /*Владимир Толубко, Николай Барышев*. - М.: Наука, 1968. - 240 с.
- Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Пер. с англ. /*Д. Тош*. - М.: Весь мир, 2000. - 296 с.
- Трахо Р.* Черкеси /*Рамазан Трахо*. -Нальчик: Полиграфкомбинатим. Революции 1905 г., 1992. -120 с.
- Умаров А.* Туркестанский легион [Электронный ресурс] /*Аскар Умаров*. - Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1042354140>
- Фадеев А.* Два чёрных мифа о войне [Электронный ресурс] /*А. Фадеев*. - Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/print/207912.html>
- Филатов В.* Сколько было лиц у генерала Власова? / *В. Филатов*. - М., 1995. - 414 с. -(Библиотека журнала "Молодая гвардия". Т. 2. Серия "Преступления против России и русского народа").
- Филатов В.* Власовщина. РОА: белые пятна / *Виктор Филатов*. - М.: Эксмо, Алгоритм, 2005. -448 с.
- Фримен Э.* Методы изучения истории. Пер. с англ. / *Э. Фримен*. - М.: Книжный дом "ПИ-БРОКОМ", 2011. - 200 с. - (Академия фундаментальных исследований: история).
- Фромм Э.* Бегство от свободы / *Эрих Фромм*. - Москва: АСТ, 2011. - 288 с.
- Фужер Дж. Ф. С.* Вторая мировая война. Пер. с англ. /*Дж. Ф.С. Фужер*. - М.: Издательство иностранной литературы, 1956. - 560 с.
- Хаджибейли Д.* Антисоветская пропаганда и её методы в Азербайджане. /*Д. Хаджибейли*. - Мюнхен: Институт по изучению СССР, 1959. - 100 с. -(Институт по изучению СССР. Исследования и материалы. Серия 1-я, выпуск 50).
- Хоффман И.* История Власовской армии / *Иоахим Хоффман*. - Париж: УМСА-Пресс, 1990.- 382 с.
- Цыганок А.* Русский коллаборационизм в Великой Отечественной войне [Электронный ресурс] / *Анатолий Цыганок*. - Режим доступа: <http://www.personalmoney.ru/txt.asp?rbr=205&sec=290&id=570273>
- Цурганов Ю. С.* Неудавшийся реванш. Белая эмиграция во Второй мировой войне / *Ю. С. Цурганов*. - М.: Интрада, 2001. - 286 с.
- Чевела 77.* Восполнение потерь сухопутных войск фашистской Германии на советско-германском фронте в 1941-1945 / *77. Чевела* //ВИЖ. - 1984. - № 12. - С. 62-66.
- Чернов В., Шляхтунов А.* Прибалтийские Ваффен-СС: герои или палачи? /*Виктор Чернов, Андрей Шляхтунов*. - М.: Лин-Интер, 2004. - 181 с.
- Чуев С.* Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха / *Сергей Чуев*. - М.: Яуза,

2004. - 576 с.
- Чуев С.* Украинский легион / *Сергей Чуев.* - М.: Яуза, 2006. - 544 с. - (На стороне Третьего рейха).
- Чуев С.* Власовцы - пасынки Третьего рейха / *Сергей Чуев.* - М.: Яуза, Эксмо, 2006. -608 с. - (На стороне Третьего рейха).
- Шайкан В. О., Шайкан В. О.* Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки Другої світової війни / *В. О. Шайкан, В. О. Шайкан.* - Кривий Ріг: "Мінерал" АГН України, 2004.-151 с
- Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки Другої світової війни / Ін-т історії України НАН України / *В. О. Шайкан.* -Кривий Ріг: "Мінерал" АГН України, 2005. - 466 с
- Шкаровский М. В.* О пастырском окормлении Казачьего Стана в Северной Италии в годы Второй мировой войны / *Михаил Шкаровский* // Вестник церковной истории. -№ 1. - М.: ЦНЦ "Православная Энциклопедия", 2006. - С. 214-231.
- Шкаровский М.* Казачий Стан в Северной Италии // Новый журнал (Москва). - 2006. -№ 242 [Электронный ресурс] / *Михаил Шкаровский.* - Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nj/2006/242/shl6-pr.html>
- Шляхтунов А.* Латыши-эсэсовцы [Электронный ресурс] /*Андрей Шляхтунов.* - Режим доступа: http://nvo.ng.ru/printed/spforces/2001-12-21/7_latvians.html
- ШніцерВ.* Колаборанти/*ВасильШніцер*// Дзвін (Львів). -2011. -№ 11/12. -С. 98-104.
- ЮрадоК. К.* Иностранцы добровольцы в вермахте. 1941-1945. Пер. с англ. Н.А. Фенеге-нова ; худож. К. Лильс / *Карлос Кабальеро Юрадо.* -М.: АСТ Астрель, 2005. -62 с -(Военно-историческая серия "Солдаты").
- Ямпольский В. 77.* "Оцениваем немецкую победу как свою собственную..." О том, как казаки Украины сделали А. Гитлера главным атаманом / *В. 77. Ямпольский* // ВИЖ. -1994.-№ 7.- С. 92-94.
- Ямпольский В. П.* "Мусульманская плаха" для России /*В. П. Ямпольский* // ВИЖ. - 1996. -№5.- С. 24-31.
- Ямпольский В. П.* Уничтожить Россию весной 1941 г.. Документы спецслужб СССР и Германии. 1937-1945 гг. / *В. П. Ямпольский.* - М.: Кучково поле, 2008. - 656 с.
- Ясінський З.* Польська формація СС / *З. Ясінський* // Вісті Комбатанта. - 2003. - Ч. 1. - С 63.
- Ackermann J.* Himmler als Ideologe. Nach Tagebüchern, stenographischen Notizen, Briefen und Reden / *Jozef Ackermann.* - Göttingen; Zürich; Frankfurt am Main: Musterschmidt Verlag, 1970. - 317 S.
- Afiero M.* Wiking: la Waffen SS europea / *Afiero Massimiliano.* - Voghera: Marvia, 2003. -208 p.
- Afiero M.* Nordland: I volontari europei sul fronte delPEst / *Afiero Massimiliano.* - Voghera: Marvia, 2004. - 272 p.
- Agte P.* Europas Freiwillige der Waffen-SS / *PatrikAgte.* - Osnabrück: Munin Verlag 2000. -300 S.
- Ailsby Ch.* Waffen-SS: Hitler's Black Guard at War / *Christopher Ailsby.* - Clifton, Bristol (UK): Parragon, 1997. -176 p.
- Ailsby Ch.* Hitler's Renegades: Foreign Nationals in the Service of the Third Reich / *Christopher Ailsby.* - Spellmount: Potomac Books Ine, 2004. - 192 p.
- Alexiev A. R.* Soviet Nationalties in German Wartime Strategy, 1941-1945 [Prepared to the Director of NetAssessment Office of the Secretary of Defence.] / *AlexR. Alexiev.* - Santa

Monica, CA (USA): Rand Corporation, June 1982. - xi, 39 p. *Andeanes J.* Norway and the Second World War / *Johannes Andeanes.* - Oslo: Tanum, 1966. - 167 p. *Andreyev C.* Vlasov and the Russian liberation Movement. Soviet reality and emigre theories / *Catherine Andreyev.* - Cambridge: Cambridge University Press, 1989. - 251 p. *Anic N., Joksimovic S., Gutic M.* Narodnooslobodilacka vojska Jugoslavije / *Nikola Anic, Sekula Joksimovic, Mirko Gutic.* - Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982. - 966 s. *Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943 / *Andrej Angrick.* - Hamburg: Hamburger Edition, 2003. - 795 S. *Arenz W.* Rezension von Sven Steenbergs "Wlassow - Verräter oder Patriot?". Köln, 1968 / *Wilhelm Arenz // MGM.* - 1969. - Nr. 6. - S. 239-240. *Artemiev V. P.* Soviet Volunteers in the German Army I V. P. *Artemiev // Military Review.* - 1967. - November. - No. 48. - P 56-64. *Auch E. M.* Aserbaidshaner in den Reihen der deutschen Wehrmacht / *Eva Maria Auch // Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten in europäischen Kriegen 1914-1945...* - S. 167-180. *Ausky S. A.* Voj sky generála Vlasova v Cechách: Kniha o nepochopeni a zrade / *Stanislav Ausky.* - Praha: Vysehrad, 1992. - 348 s. *Ausky S. A.* Kozáctvo: Poslední nástup / *Stanislav A. Ausky.* - Praha: Mladá Fronta, 2003. - 255 s. *Axworthy M. W. A.* Axis Slovakia: Hitler's Slavic Wedge, 1938-1945 / *Mark W. A. Axworthy.* - London: Osprey Publishing, 1991. - 320 p. *Azarenko J.* The Russian Liberation Movement during World War II historical accounts I *Jury Azarenko.* - Ann Arbor: UM, 1984. - 207 p. *Baranova O.* Nationalism, anti-Bolshevism or the will to survive? Collaboration in Belarus under the Nazi occupation of 1941-1944 / *Olga Baranova // European Review of History.* - 2008. - April. - Vol. 15. - Issue 2. - P 113-128. *Barghoorn F. C.* Soviet Russian Nationalism / *EC. Barghoorn.* - Oxford: Oxford University Press, 1956. - 330 p. *Barker A. J.* Waffen SS at War. 2nd Edition *IA. J. Barker.* - London: Ian Allan LTD, 1983. - 128 p. *Bartov O.* Hitlers Wehrmacht. Soldaten, Fanatismus und Brutalisierung des Krieges / *Omer Bartov.* - Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1999. - 335 S. *Bastian T.* Furchtbare Soldaten. Deutsche Kriegs verbrechen im Zweiten Weltkrieg / *Till Bastian.* - München: Verlag C H. Beck, 1997. - 125 S. *Bauer Ye.* Jews for sale? The negotiations between Nazis and Jews 1933-1945 / *Yehuda Bauer.* - Paris: Liania Levi, 1996. - 306 p. *Baumgart W.* Das "Kaspi-Unternehmen" - Größenwahn Ludendorffs oder Routineplanung des deutschen Generalstabs? / *W. Baumgart // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas / [Im Auftrage des Osteuropa-Institutes München hrsg. von Günther Stökl].* - Bd. 18. - H. 1. - Köln: Böhlau Verlag, 1970. - S. 47-126. *Beasley W. G.* Japanese Imperialism, 1894-1945 / *William G. Beasley.* - Oxford: Clarendon Press, 1987. - 279 p. *Bell L. W.* In Hitler's shadow: the anatomy of American nazism / *Leland W. Bell.* - Washington: Post; London: KennikatPr, 1973. - VII, 135 p. *Bender R. J., Taylor H. P.* Uniforms, Organisation and History of Waffen SS / *Roger James Bender, Hugh P Taylor.* - Vol. 4. - San Jose: Roger J. Bender Publishing, 1976. - 207 p.; Vol. 5. - San Jose, 1977. - 201 p. *Bengtson J. R.* Nazi War Aims. The Plans for the Thousand Years Reich / *John Robert Bengtson.* - Rock Island, IL (USA): Augustana College Library, 1962. - 155 p.

- Berkhoff K. C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule / *Karel C. Berkhoff*. - Cambridge: Belknap, 2004. - 480 p.
- Bernhardt F.* Die "Kollaboration" asiatischer Völker mit der japanischen Besatzungsmacht im Zweiten Weltkrieg als Glied im Dekolonisationsprozeß / *Friedrich Bernhardt*. - Hamburg: Institut für Asienkunde, 1971. - 103 S.
- Bertram M.* Collaboration in France during the Second World War / *M. Bertram* // *European History Quarterly*. - 1994. -No.24. - R 537-553.
- Besangen A.* La Guerre de bolcheviques contre les paysants / *Alen Besangen* // *Commentaire* (Paris). - 1993. - no.62, etc. - P 237-244.
- Bethell N.* The Last Secret: Forcible Reparation to Russia, 1944-1947 / *Nicolas Bethell*. - London: Andre Deutsch Ltd., 1974. - 224 p.
- Beyrau D.* Totaler Krieg, Begriff und Erfahrung am sowjetischen Beispiel / *Dietrich Beyrau* // *Formen des Krieges. Von der Antike bis zur Gegenwart* / Hrsgb. v. D. Beyrau u.a.]. - Paderborn [u. a.]: Schöningh, 2007. - S. 327-353.
- Bevis M.* British and Commonwealth Armed Forces 1939-43 / *Mark Bevis*. - Solihull (UK): Helion & Company, 2002. - 96 p. - (Helion Order of Battle; 1).
- Biddiscombe P.* Unternehmen Zeppelin: The Deployment of SS Saboteurs and Spies in the Soviet Union, 1942-1945 / *Perry Biddiscombe* // *Europe-Asia Studies*. - 2000. - September. - Vol. 52.-No.6.-P 1115-1142.
- Bihl W.* Ukrainians in the Armed Forces of the Reich: The 14th Waffen Grenadier Division of the SS / *Wolfdieter Bihl* // *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*. Ed.by H.-J. Torke and J.-PHimka. - Edmonton-Toronto: CIUS, 1994. - P 138-162. *Bishop Ch.* SS: Hell on the Western Front. The Waffen SS in Europe 1940-1945 / *Christian Bishop*. - StPaul, Minn.: MBI Publ.Co., 2003. - 192 p. *Black E.* The Transfer Agreement Between the Third Reich and Jewish Palestine / *Edwin Black*. - New York: Macmillan, 1984. - XVI, 430 p. *Black J.* Introduction to global military history 1775 to the present day / *Jeremy Black*. - London [a.o.]: Routledge, 2005. - xix, 294 p. *Blandford E. L.* Hitler's second army: the Waffen SS / *Edmund L. Blandford*. - Shrewsbury: Airline, 1994.-216 p. *Blatt J.* (editor). French Defeat of 1940: Reassessments / *J. Blatt* (ed.). - New York: Berghahn Books, 1998.-384 p.
- Bleistein R.* Hitlers jüngste Soldaten. Zur Geschichte der Flakhelfer / *R. Bleistein* // *Stimmen der Zeit*. - 1982. -Nr.107. - S. 61-63.
- Blindheim S.* Nordmenn under Hitlers fane: Dei norske frontkjemparane / *Svein Blindheim*. - Oslo: Noregs forlag, 1977. - 255 s.
- Blodneiks A.* The Undefeated Nation / *Andres Blodneiks*. - New York: Robert Speller & Sons, 1960.-vi + 312 p.
- Bloomfield D. M.* Switzerland: Hitler's most valuable ally / *Douglas M. Bloomfield* // *Penthouse*. - 1997. -June. - Vol.28. -No.10. -P 38-48.
- Boehm H.* Norwegen zwischen England und Deutschland / *Hermann Boehm*. - Lippoldsberg: Klosterhaus, 1956.-194 S.
- Bojzov V.* Aspekte der militärischen Kollaboration in der UdSSR / *Valentin Bojzov* // *Europa unterm Hakenkreuz...* - S. 293-318. *Bolanowski A.* Ukraincy i Polacy w niemieckich formacjach policyjnych na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1942-1944 / *Andrij Bolanowski I/ Folska-Ukaiaina: trudnepyttania*. -

- T. 11. - Warszawa: Tyrsa, 2009. - S. 61-89.
- Bolianovs 'kyi A.* Cooperation between the German Military of the Weimar Republic and the Ukrainian Military Organization in 1923-1928 / *Andrii Bolianovs'kyi* // Harvard Ukrainian Studies (Cambridge). - Vol. XXIII (1/2). - 1999. - R 73-84.
- Bolt D.* Hitler's SS / *David Bolt*. -New York: Delacorte Press, 1971. - 128 p.
- Bonjour E.* Geschichte der schweizerischen Neutralität. 2.Aufl. / *Edgar Bonjour*. - Bd. IV 1930-1939. - Basel; Stuttgart: Hebling & Lichtenhahn, 1967. - 431 S.; Bd. V 1939-1945. -Basel; Stuttgart: Hebling & Lichtenhahn, 1971.-488 S.
- Boyle J. H.* China and Japan at War: The Politics of Collaboration / *John Hunter Boyle*. - Stanford, CA: Stanford University Press, 1972. - IX, 430 p.
- Böhm J.* Die Ungarndeutschen in der Waffen-SS. Innen- und Außenpolitik als Symptom des Verhältnisses zwischen deutscher Minderheit und ungarischer Regierung / *Johann Böhm*. - Ippesheim: Verlag des Arbeitskreises für Geschichte und Kultur der Dt. Siedlungsgebiete im Südosten Europas, 1990. - 148 S.
- Bradley J. F. N.* The Czechoslovak Legion in Russia 1914-1921 / *John F. N. Bradley*. -New York: Columbia University Press, 1991. -III, 156 p. - (East European Monographs; No.321).
- Brandes R.* Die Tschechen unter Deutschem Protektorat. Teil I. Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren bis Heydrichs Tod (1939-1942). Hrsgb. vom Vorstand des Collegium Carolinum Forschungsstelle für die böhmischen Länder / *Ratlef Brandes*. - München; Wien: R. Oldenbourg, 1969. - 372 S.; Teil 2. Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren von Heydrichs Tod bis zum Prager Aufstand (1942-1945). - München; Wien, 1975. - 205 S.
- Brandt A.* The Last Knight of Flanders: Remy Schrijnen and His SS Legion Flandern/Sturmbrigade Langemark /*Allen Brandt*. - Atglen: Schiffer Publishers, 1998. - 272 p. - (Schiffer military history book).
- Bräutigam O.* Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges / *Otto Bräutigam*. - Tübingen: Urheberrechte beim Institut für Besatzungsfragen, Januar 1954. -98 S. - (Studien des Instituts für Besatzungsfragen in Tübingen zu den deutschen Besetzungen im 2. Weltkrieges; 2).
- Brockdorff W.* Geheimkommandos des Zweiten Weltkrieges. Geschichte und Einsätze der Brandenburg, der englischen Commands und SAS-Einheiten, der amerikanischen Rangers und sowjetischer Geheimdienste / *Werner Brockdorff*. - München: Welsermühl Verlag, 1967.-446 S.
- Brockdorff W.* Kollaboration oder Widerstand? Die Zusammenarbeit mit den Deutschen in den besetzten Ländern während des Zweiten Weltkrieges und deren schreckliche Folgen / *Werner Brockdorff*. - München; Wels: Welsermühl, 1968. - 355 S.
- Broschat M.* Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik / *Martin Broschat*. - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1972. - 332 S.
- Brown K.* A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland / *K"afe, Browz*. - Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press, 2003. - 308 p.
- Browning Ch. R.* Nazi resettlement policy and the search for a Solution to the Jewish question: 1939-1941 / *Christopher R. Browning*// German Studies Review. - 1986. -No.9. -P 497-519.
- Bruyne E. De, Rikmenspoel M.* For Rex and Belgium: Leon Degrelle and Walloon Political and Military Collaboration, 1940-1945 / *Eddy De Bruyne, Marc Rikmenspoel*. - Solihull: Heion & Company, 2004. - 304 p.
- Bubnys A.* Lietuviu viesoji policija ir policijos batalionai (1941-1944) / *Arunas Bubnys II* Genocidas irresistancija. -No.1. - Vielnuos, 1998. -P 81-84.

- Buchbender O.* Das tönende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg / *Ortwin Buchbender.* - Stuttgart: Seewald Verlag, 1978. - 378 S.
- Bullock D.* The Czech Legion 1914-20 / *David Bullock.* - London: Osprey, 2009. - 48 p.
- Bundgaard Ch. C, Bo P. N, Smith P. Seh.* Legion Norge. Forskelle og ligheder med de Novrige 'germanske' legioner i Waffen SS / *Claus Christian Bundgaard, Poulsen Niels Bo, Peter Scharff Smith II* Historisk Tidsskrift (København). - 2000. - Vol. 100 (2). - S. 419–448. *Bundgaard Ch. C, Bo P. N, Smith P. Seh.* Under hagekorps og Dannebrog: Danskere i Waffen-SS. 2udg., 3.opi. / *Claus Christian Bundgaard, Poulsen Niels Bo, Peter Scharff Smith.* - København: Aschenough, 2001. - 521 s.
- Bundgaard Ch. C, Bo P. N, Smith P. Seh.* The Danish Volunteers in the Waffen-SS and their Contribution to the Holocaust and the Nazi War of Extermination [Elektronный ресурс] / *Claus Christian Bundgaard, Poulsen Niels Bo, Peter Scharff Smith.* - Режим доступа: http://www.dchf.dk/publications_dk/dk_holocaust/poulsen_mfl.pdf
- Burds J.* The Soviet War against 'Fifth Columnists': The Case of Chechnya, X9J2-AJ / *Jeffrey Burds* // Journal of Contemporary History (Los Angeles; London; New Delhi; Singapore). - 2007. - Vol. 42 (2). - P 267-314.
- Burrin Ph.* La France à l'huere allemande: 1940-1944 / *Philippe Burrin.* - Paris: Ed. Du Seuil, 1995.-559 p.
- Buss Ph. H., Mollo A.* Hitler's Germanic Legions. An illustrated History of the Western European Legions with the SS / *Philipp Henry Buss, Andrew Mollo.* - London: MacDonald and James, 1978.-144 p.
- Butler R.* The black angels. The story of the Waffen-SS / *Rupert Butler.* - Feltham: Hamlyn, 1980.-276 p.
- Butler R.* SS-Wiking: The History of the Fifth SS Division 1941-1945 / *Rupert Butler.* - Casemate, Hovertown, PA: Spellmount Publishers Ltd., 2002. - 192 p.
- Carnier P. A.* L'armata cosacca in Italia (1944-1945) / *P. A. Carnier.* - Milano: G.De Vecchi, 1965.-303 p.
- Carpinelli G.* The Flemish Variant in Belgian Fascism / *Giovanni Carpinelli II* The Wiener Library Bulletin 1972/73 (Wien). - 1973. - Vol. XXVI. - Nr. 3¹ (28-29). - P 20-27.
- Casper W.* Britische Stimmen über die deutsche Besatzungszeit auf den britischen Kanalinseln 30.6.1940-8.5.1945.-Hamburg; Berlin: Decker, 1963.-39 S.-(Truppe und Verwaltung; Bd. 1).
- Cerf P.* De l'epuration au Grand-Duche de Luxembourg apres la seconde guerre mondiale / *Paul Cerf* - Luxembourg: Imprimerie Saint-Paul, 1981. - 286 p.
- Charles K., Nakladal B.* Germany's First Ally: Armed Forces of the Slovak State, 1939-1945 / *K. Charles, B. Nakladal.* - Atglen: Schiffer Military History, 1998. - 208 p. - (Schiffer mihtary history book).
- Chavchavadse D.* The Vlasov Movement. Soviet Citizens who served on the German side 1941-45 / *David Chavchavadze.* - London: Yale University, 1950. - 22 p.
- Chazette A.* Las unidades de Cosacos en Francia y de la Freiwilligen-Stamm-Divisiön de Lyon / *Alain Chazette* // Revista espanola de historia militar. Publicaciön mensual. - 2007. - № 85-86. - P 36-49.
- Chiari B.* Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941-1944 / *Bernhard Chiari.* -Düsseldorf: Droste Verlag, 1998. -XIII, 380 S. -(Schriften des Bundesarchivs; 53).
- Chopyk D. B.* The Origin and Activities of the Nightingale Legion DUN / *Danylo B. Chopyk II* Ukrainian Quarterly (New York). - 1986. - Spring-summer. - Vol. 42. -No. 1-2. - P 69-80.

- Cole J.A.* LordHaw-Haw, and William Joyce: The full story /*John Aifred Cole*. - London: Faber and Faber, 1964. -316 p.
- Collotti E.* II "Nuovo Ordine" Europeo e rimprialismo nazista /*Enzo Collotti II* Rivista di storia contemporanea (Roma). - 1973. - S. 358-373.
- Cookridge E. H.* Gehlen: Spy of the Century /*Edwin H. Cookridge*. -New York: Random House, 1972.-402 p.
- Corbatti S., Nava M.* Sentire, pensare, volere: Storia del la Legione SS italiana /*Sergio Corbatti, Marco Nava*. - Milano: Ritter, 2001. - 423 p.
- Corijn E.* Collaboratie in Viaanderen: Vergeten en vergeven? /*Eric Corijn*. -Antwerpen: Manteau/ Standaard, 2002. -214 p.
- Coudry G.* Soldates de Vlassov et detachements Sovietiques / *Georges Coudry* // *Materiaux pour l'histoire de notre temps* (Paris). - 1995. - Juillet-Decembre. - № 39/40. - P 8-12.
- Coudry G.* Les camps sovietiques en France (Les "Russes" livres ä Staline en 1945) / *Georges Coudry*. - Paris: Albin Michel, 1997. - 340 p.
- Cronin S.* Frank Ryan. The search for the Republic /*Sean Cronin*. - Dublin: Repsol, 1980. - 284 p.
- Cross C.* TheFascists inBritain/ *Colin Cross*. -London: Barrie & Rockliff, 1961. -212 p. *Crozier B.* Strategy of survival/*Brian Crozier*. -London: Temple Smith, 1978. -224 p.
- Curilla W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941-1944 / *W. Curilla*. -Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006. - 1041 S.
- Cwiklinski S.* Die Panturkismus-Politik der SS: Angehörige sowjetischer Turkvölker als Objekte und Subjekte der SS-Politik / *Sebastian Cwiklinski* // *Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten...* -S. 149-166.
- Cwiklinski S.* Wolgatataren im Deutschland des Zweiten Weltkrieges: deutsche Ostpolitik und tatarischer Nationalismus / *Sebastian Cwiklinski*. - Berlin: Schwarz, 2002. - 142 S.
- Czollek R.* Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den baltischen Sowjetrepubliken während des zweiten Weltkrieges / *Roswitha Czollek*. - Berlin: Akademie-Verlag, 1974. - 224 S. *Dahms H. G* Die Geschichte des Zweiten Weltkrieges / *H. G. Dahms*. - München; Frankfurt am Main u.a.: Herbig, 1983. - 640 S.
- Dallin A.* The Kaminsky Brigade: 1941-1944. A Case Study of German Military Exploitation of Soviet Disaffection / *Alexander Dallin*. - Maxwell AFB, AL: Harvard Russian Research Institute (HRRI), December 1952. - 96 p.
- Dallin A.* German Rule in Russia, 1941-1945 / *Alexander Dallin*. -New York: St. Martin's Press, 1957.-695 p.
- Dallin A.* German Rule in Russia 1941-1945. A Study of Occupation Policies. 2-drev. Edition / *Alexander Dallin*. -Boulder: New York University Press, 1981. -701 p.
- Dallin A., Mavrogordato R. S.* Rodionov: A Case Study in Wartime Redefection / *A. Dallin, R. S. Mavrogordato* // *The American Slavic and East European Review*. - 1959. - Vol. XVIII. -No.1. -P 25-33.
- Davies N.* Europe. A History / *Norman Davies*. - Oxford: Oxford University Press, 1996. - xvii, 1365 p.
- Davies P.* Dangerous liaisons: collaboration and World War Two / *Peter Davies*. - Harlow; New York: Pearson/Longman, 2004. - vii, 218 p.
- Davis H. B.* Toward a Marxist Theory of Nationalism / *Horace B. Davis*. - New York: Monthly Review Press, 1978. - 294 p.
- De Luca A. R.* "Der Großmufti" in Berlin: The Politics of Collaboration / *Anthony R. De Luca II* *International Journal of Middle East Studies*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1979.-P 125-138.

- Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44 / *Martin Dean*. - Basingtoke; Hampshire; New York: Palgrave Mac Millan, 2000. -241 p.
- Dejonghe E.* Un mouvement separatiste dans le Nord et le Pas-de-Calais sous l'occupation (1940-1944): Le "Vlaamsch Verbond van Frankrijk" / *Etienne Dejonghe* // *Revue d'histoire moderne et contemporaine* (Paris). - 1970. - № XVII. - P 50-77.
- Diamond S.* The Nazi Movement in the United States, 1924-1941 / *Samuel Diamond*. - Ithaca: Cornell University Press, 1974. - 380 p.
- Dickel H.* Irland als Faktor der deutschen Außenpolitik 1933-1945. Eine propädeistische Skizze/ *Horst Dickel* // *Hitler, Deutschland...* - S. 565-576.
- Die 2.Kosaken-Division 1944-1945 // *Feldgrau* (Berlin). - 1958. - H. 4. - S. 55-58.
- DiNardo R. L.* Germany and the Axis powers from coalition to collapse / *Richard L. DiNardo*. - Kansas: University Press of Kansas, 2005. - 298 p.
- Dirks G. E.* Canada's Refugee Policy. Indifference or Opportunism? / *GeraldE. Dirks*. - Kingston & Montreal: McGill-Queen's University Press, 1977. -316 p.
- Dittgen J.* De la Legion Etrangere au front russe [Электронный ресурс] /*Joseph Dittgen*. - Режим до ступу: <http://www.malgre-nous.eu/spip.php?article770>
- Djursaa M.* Who were the Danish Nazis? A Methological Report on an Ongoing Project *IMahne Djursaa* //*Die Nationalsozialisten*. -Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1980. -S. 137-154.
- Dmytryshyn B.* The Nazis and the SS Volunteer Division "Galicia" / *Basil Dmytryshyn* //*American Slavic and East European Review* (New York). - 1956. - Vol. XV -No.1. - P 1-Ю. *Dmytryshyn B.* The SS Division Galicia: Its Genesis, Training, *Deployment/ Basyl Dmytryshyn II Nationalities Papers* (Levitton, Pa.). -Fall 1993. -Vol. 21. -No.2. -P 53-74. *Dobrich M.* Belgrade's Best: The Serbian Volunteer Corps, 1941-1945 / *Momcilo Dobrich*. - Bayside, NY (USA): Axis Europa Books, 1997. - 105 p. - (Axis Europa Books; 24). *Dobrich M .* Chetnik! The Story of the Royal Yugoslav Army of the Homeland, 1941-1945 / *Momcilo Dobrich*. -New York, 1998. -61 p.
- Drechsler K., Dress H, Hass G* Europapläne des deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg / *Karl Drechsler, Hans Dress, Gerhart Hass II Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (Berlin). - 1971. -H. 7. -P 916-931.
- Dress H.* Slowakei und faschistische Neuordnung Europas 1939-1941 / *Hans Dress*. - Berlin: Akademie-Verlag, 1972. - 199 S. - (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften des Zentralinstituts für Geschichte, R.I.: Allgemeine und deutsche Geschichte; 37).
- Dzeletovic P.*21. SS-Divizija Skenderbeg /*Pavle Dzeletovic*. - Beograd: Nova Knjiga, 1987. - 276 s.
- Elliott M.* Pawns of Yalta: Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation / *Mark Elliott*. - Urbana, IL (USA): University of Illinois Press, 1982. - 287 p. *Elliott M.* Soviet Military Collaborators during World War II / *Mark Elliott* // *Ukraine during World War II...*-P 89-104. *Elo V.* Pantin lunastajat / *Veikko Elo*. - Helsinki, 1993. - 325 lk.
- Feldmanis I.* Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples in World War II: Methods of Formation, Ideology and Goals / *Inesis Feldmanis* // *The Hidden and Forbidden...*-P. 122-131.
- Feldmanis I* The German Occupation Policy in the Baltic (1941-1945): General Tendencies and Specific Features (Lecture of Professor I.Feldmanis 28.02.2007) [Электронный ресурс] / *Inesis Feldmanis*. - Режим доступу: http://www.president.lv/pk/content/7cat_id=2081&lng=en
- Feldmanis I* The Latvian Legion: the Most Topical Research Problems [Электронный ресурс] / *Inesis Feldmanis*. - Режим доступу: <http://www.am.gov.lv/en/latvia/history/latvian-legion/History-of-Occupation/briefmg-paper/>

- Ferro M. Petain / Marc Ferro.* - Paris: Fayard, 1987. - IX, 789 p.
- Fest J. Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933-1945 / Joachim Fest.* - London: Weidenfield & Nicolson, 1994. - 420 p.
- Fischer B. J. Albania at War, 1939-1945 IB. J. Fischer.* - West Lafayette, IN.: Purdue University Press, 1999. - XV, 338 p.
- Fischer G. Der Fall WXassow I George Fischer // Der Monat.* - 1951. - Nr. 33. - S. 263-279. *Fisher G. Vlasov and Hitler / George Fischer II The Journal of Modern History.* - 1951. - March. - No.23, partl. - P 58-71.
- Fisher G. So viet Opposition to Stalin: A Case Study in World War II / George Fischer.* - Cambridge, Mass. (USA): Harvard University Press, 1952. - VIII, 230 p. - (Russian Research Center Studies; 8).
- Flechtmann F. Das SS-Führungshauptamt in der Kaiserallee 1881 Frank Flechtmann II Wilmersdorf Ansichten (Hrsg.).* - Berlin: Arbeitskreis Wilmersdorf, 2003. - S. 170-207.
- Fleischer W., Eisermann R. Das letzte Jahr der Waffen SS. Mai 1944 - Mai 1945 / W. Fleischer, R. Eisermann.* - Friedberg: Podzun-Pallas, 1997. - 160 S.
- Floud R. An introduction to Quantitative Methods for Historians / Roderick Floud.* - London: University Paperbacks by Methuen & Co. Ltd., 1979. - 237 p.
- Forbes R. Pour L'Europe: The French Volunteers of the Waffen-SS I Robert Forbes.* - Redwood (UK): Redwood Books, 2000. - 350 p.
- Frajdl J. Protektorätni kolaborantske a fasisticke organizace 1939-1945 [Elektronniy resurs] / JifiFrajdl.* - Режим доступа: www.kcprymarov.estranky.cz
- Friedrich K.-P. Problem polskiej kolaboracji podczas II wojny swiatowej I Klaus-Peter Friedrich II Res Publica Nowa (Warszawa).* - 1998. - Grudzien. - Nr.II. - S. 46-52.
- Friedrich K.-P. Polnische "Kollaboration" und jüdische "Kollaboration": Zu Einstellungen der polnischen Untergrundpresse 1942-1944/45 / Klaus-Peter Friedrich II Kwartalnik historii Zydów.* - Warszawa: Zydowski Instytut Historyczny, 2004. - S. 182-196.
- Gaidis H. L. A History of the Lithuanian Military Forces in World War II 1939-1945 / Henry L. Gaidis.* - Chicago, IL: Lithuanian Research and Studies Center, Vydunas Fund, 1998. - 300 p.
- Gailit K. Eestipiirikaitserügemendid/K Gailit//Tauberger.* - Tallinn, 1999. -76-96.lk. *Gaspl. Töestisündinudlood//. Gaspl.* - Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960. - 120 lk.
- Gatzke H W. Russo-German Military Collaboration during the Weimar Republic I Hans W. Gatzkell The American Historical Review.* - 1958. - No.63 (3). - P 565-597.
- Gaujac P Les volontaires del'Est 1941-1943. Ire partie / Paul Gaujac//Armes Mlitaria Magazine (AMM) (Paris).* - 2000. - № 187. - P 29-36.
- Gaujac P Les troupes de l'Est sur le front occidental, 1944-1945 (2e partie suite de Mlitaria 187) / Paul Gaujac //AMM.* -2000. -№ 189. -P 53-61.
- Gaujac P. Les volontaires de l'Est en France, 1944-1945 / Paul Gaujac //AMM.* - 2000. - №209.-P 30-36.
- Gaujac P. Les volontaires etrangers de l'Armee allemande en France, 1944-1945. 5e partie/Паи/ Gaujac II AMM.* - № 215. - P 14-22.
- Gaujac P. Les Volontaires de l'Est sur le front Francais, 1944-1945. 6e partie - La Freiwilligen Stamm-Division (Suite de Mlitaria215)//W Göm/öc// AMM.* -2000. -№219. -P 25-33.
- Gaynetdinow R. Das Fiasko der Pläne des nationalsozialistischen Deutschlands, im Kampf gegen die Sowjetunion Tataren einzusetzen (Februar 1943) [Elektronniy resurs] / Rüstern Gaynetdinow.* -Режим доступа: http://www.gedenkstaette-ploetzensee.de/pics/Tatarische_Legion.pdf
- Gdanski J. W. Zapomniani zolnierze Hitlera / Jaroslaw W. Gdanski.* - Warszawa: De Facto, 2005.-264 s.

- Gdanski J. W.* Polacy po ströme Niemcöw / *Jaroslav W. Gdanski* ITnne oblicza historii. Magazyn milosniköw historii (Warszawa). - 2005. - Luty.
- Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944 / *Christian Gerlach*. - Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag, 1999. - 1232 S.
- Ghosh K K* Indian NationalArmy, 2 front of the Indian independence movement / *Kalyan Kumar Ghosh*. - Meerut (India): Meenakshi Prakshan, 1969. - XXI, 351 p.
- Gilg P, Grüner E.* Nationale Erneuerungsbewegungen in der Schweiz 1925-1940 / *Peter Gilg, Erich Grüner*//VJHZ. - 1966. -H. 14. - S. 1-25.
- Giljazov I.* Die Muslime Rußlands in Deutschland während der Weltkriege als Subjekte und Objekte der Großmachtpolitik / *Iskander Giljazov* // Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten... -S. 143-148.
- Gingerich M.* Waffen SS Recruitment in the 'Germanic Lands' / *Mark Gingerich* II Historian. - 1997.-No 59.-P 815-830.
- Giolitto P.* Volontaires francaissous l'uniforme allemand /*Pierre Giolitto*. -Paris: Perrin, 1999. - 495 p.
- Glasneck J., Kircheisen I.* Türkei und Afghanistan-Brendpunkte der Orientpolitik im Zweiten Weltkrieg / *Johannes Glasneck, Inge Kircheisen*. - Berlin: VEB - Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1968. - 306 S.
- Goldsworthy T.* Valhalla's Warriors: A history of the Waffen-SS on the Eastern Front 1941 -1945. An examination of the Waffen-SS, human atrocity and evil / *Terry Goldsworthy*. - Indianapolis, Dog Ear Publishing, 2007. - 284 p.
- Gosztony P.* Die ungarische antifaschistische Bewegung in der Sowjetunion während des Zweiten Weltkrieges /*Peter Gosztony* IIMG. - 1972. -H. 11. - S. 85-108.
- Gosztony P.* Über die Entstehung des Nationalkomitees und der nationalen Militärformationen der osteuropäischen Nationen in der Sowjetunion während des Zweiten Weltkrieges / *Peter Gosztony* // MGM. -1973.-H. 14.-S. 31-56; 1975. -H. 17. - S. 75-98.
- Gosztony P.* Hitlers Fremdenheere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug / *Peter Gosztony*. -Düsseldorf: Rcon Verlag, 1976. - 545 S. *Gosztony P* Ungarns militärische Rolle im Zweiten Weltkrieg / *Peter Gosztony* II WWR. —1981. - Nr.5.-S. 152-160; Nr.6. - S. 183-189; 1982. - Nr.5. - S. 157-164.
- Gosztony P.* Stalins fremde Heere: das Schicksal der nichtsovjjetischen Truppen im Rahmen der RotenArmee 1941-1945 / *Peter Gosztony*. -Bonn: Bernhard u. Graefe Verlag, 1996. - 307 S.
- Grabbi H.* Eesti mehed Teises maailmasõjas [Elektronний ресурс] / *H. Grabbi*. - Режим доступу: <http://www.ohtuleht.ee/index.aspx?id=20528>
- Grafenstein B. v.* Vom Putschplan zum militärischen Experiment. Das Sonderverband Graukopf/ *Burkhard von Grafenstein* II Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies. - 2010.-Vol. 4.-No 2.-P 108-127.
- Grimm C.* Internierte Russen in Liechtenstein / *Claus Grimm* II Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein. - Bd. 71. - Vaduz: Selbstverlag des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein, 1971. - S. 41-101.
- Gross J. T.* Polish Society under German Occupation: The General Government, 1939-1944 / *Jan Tomasz Gross*. - Princeton, N.J. (USA): Princeton University Press, 1979. - 343 p.
- Gruchmann L.* Nationalsozialistische Großraumordnung. Zur Konstruktion einer "deutschen Monroe-Doktrin" /*Lothar Gruchmann*. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1962. - 166 S. - (Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte; 4).
- Gruchmann L.* Schweden im Zweiten Weltkrieg. Ergebnisse eines Stockholmer Forschungsprojekts /*Lothar Gruchmann* II VJHZ. - 1977. - H. 25. - S. 591-657.

- Grünberg K.* SS-gwardia Hitlera / GrM «öe^g. - Warszawa: Książka i Wiedza, 1994. - 552 s.
- Hagemann J.* Die Presselenkung im Dritten Reich / *Jürgen Hagemann.* - Bonn: H. Bouvier und Co Verlag, 1970. - 398 S.
- Olsson H.* Suomalaisten Waffen-SS Vapaaehtoisten Matrikkela 1941-1943 / *Heikki Olsson.* - Helsinki: Wiking Divisioona Oy, 1999. - 264 s.
- Halbwachs M.* Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen / *Maurice Halbwachs.* - Berlin [u.a.]: Luchterhand, 1966. - 399 S.
- Haie Ch.* Hitler's Foreign Executioners: Europe's Dirty Secret / *Christopher Haie.* - Stroud, Gloucestershire: The History Press, 2011. - 447 p.
- Hannes H., Naumann K.* War of Extermination: The German Military In World War II 1941-1944 / *H. Hannes, K. Naumann.* - New York: Beghahn Books, 2000. - xix+457 p. - (Studies on War and Genocide).
- Hannes W.* Estonian National Units in World War II in German and Finnish Armed Forces / *Walter Hannes II* Latvia in World War II... - P 183-186.
- Hamid O.* "Bņpntlgi iesaukti": How the Germans Conscripted "Volunteers" for the Latvian Legion / *Otto Hamid II* Latvia in World War II... - P 208-213.
- Hartog R.* Im Zeichen des Tigers: die indische Legion auf deutscher Seite 1941-1945 / *Rudolf Hartog.* - Herford: Busse Seewald, 1991. - 232 S.
- Hasenclever J.* Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete in den besetzten Gebieten der Sowjetunion 1941-1943: Max von Schenkendorff, Karl von Roques, Franz von Roques, Erich Friderici und die deutsche Besatzungspolitik / *Jörn Hasenclever.* - Paderborn: Verlag Schöningh, 2009. - 680 S.
- Hass G.* Deutsche Okkupationsziele und die Kollaboration in den besetzten Gebieten der Russischen Föderativen Sowjetrepublik 1941-1944 / *Gerhart Hass II* Europa unterm Hakenkreuz ... - S. 273-291.
- Hayit B.* Turkestan im XX Jahrhundert. Hrsgb. von Gerhard von Mende / *Baymirza Halt.* - Darmstadt: C W. Leske Verlag, 1956. - 406 S.
- Hayit B.* Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans / *Baymirza Hau.* - Köln; Berlin: Kippenheuer u. Witsch, 1962. - 289 S. - (Schriftenreihe des Forschungsdienstes Osteuropa / Hrsgb. von Professor Dr. Gerhard v. Mende; Bd. 11).
- Hauer M.* Das nationalsozialistische Deutschland und Indien / *Milan Hauer II* Hitler, Deutschland und die Mächte. - Kronberg: Athenäum-Verlag, 1978. - S. 430^153.
- Haupt W.* Baltikum 1941. Die Geschichte eines ungelösten Problems / *Werner Haupt.* - Neckargemünd: Vowinckel, 1963. - 200 S. - (Die Wehrmacht im Kampf; 37).
- Haupt W.* Deutsche Spezialdivisionen / *Werner Haupt.* - Wölfersheim; Berstadt: Podzun-Pallas, 1995. - 207 S.
- Havrdnek J.* Fascism in Czechoslovakia / *Jan Havrdnek I* Native Fascism... - P 47-55.
- Heine P.* Die Mullah-Kurse der Waffen-SS / *Peter Heine II* Fremdeinsätze: Afrikaner und Asiaten... - S. 181-188.
- Heinemann I.* "Rasse, Siedlung, Blut". Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die Rassenpolitische Neuordnung Europas / *Isabel Heinemann.* - Göttingen: Wallstein, 2003. - 697 S. - (Moderne Zeit; 2).
- Herdeg W.* Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den west- und nordeuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges / *Walter Herdeg.* - Tübingen: Selbstverlag, 1953. - 29 S. - (Studien des Instituts für Besatzungsfragen; 1).
- Herzog R.* Die Volksdeutschen in der Waffen-SS / *Robert Herzog.* - Tübingen: Institut für Besatzungsfragen, 1955. - 17 S., 3 Bl.

- Herzog R.* Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost- und südosteuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges / *Robert Herzog.* - Tübingen: Urheberrechte beim Institut für Besatzungsfragen, 1955. - 102 S.
- Heusinger A.* Befehl im Widerstreit. Schicksalsstunden der deutschen Armee 1923-1945 I *Adolf Heusinger.* -Bonn; Tübingen; Stuttgart: Reiren Wunderlich, 1950. - 396 S.
- Higham Ch.* Trading with the Enemy: An Expose of the Nazi-American... / *Ch. Higham.* - New York: Delacorte Press, 1983. - 277 p.
- Higham Ch.* American Swastika / *Charles Higham.* - Garden City, N.Y.: Doublesday, 1985. -XVII, 332 p.
- Hildebrand K.* Deutsche Außenpolitik 1933-1945: Kalkül oder Dogma? 5. Anlage. I *Klaus Hildebrand.* - Stuttgart; Berlin: W. Kohlhammer, 1990.-231 S.
- Hillgruber A.* Hitlers Strategie, Politik und Kriegsführung 1940-1941 I *Andreas Hillgruber.* - Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1965. - 715 S.
- Hironaka A.* Neverending Wars: The International Community, Weak States, and the Perpetuation of Civil War I *Ann Hironaka.*- Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. - 191 p.
- Hirschfeld G.* Nazi Rule and Dutsch Collaboration: The Netherlands Under German Occupation, 1940-1945 / *Gerhard Hirschfeld.* - Oxford: Oxford University Press, 1988. - 360 p.
- Hirschowicz L.* The Third Reich and the Arab East / *Lukasz Hirschowicz.* - London: Routledge and Kegan Paul, 1968. - XI, 403 p.
- Historische Methode. - München: Dt. Taschenbuch-Verlag, 1988. - 340 S.
- Hoensch J. K.* Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918-1965 I *Jörg K. Hoensch.* - Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: Kohlhammer, 1966. - 180 S.
- Hoffmann J.* Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945 /*Joachim Hoffmann.* - Freiburg: Rombach Verlag, 1986. - 214 S. - (Einzelschriften zur militärischen Geschichte des Zweiten Weltkrieges ; 14).
- Hoffmann J.* Die Ostlegionen, 1941-1943. Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutscher Heer / *Joachim Hoffmann.* - Freiburg: Rombach Verlag, 1986. - 197 S. - (Einzelschriften zur militärischen Geschichte des Zweiten Weltkrieges; 19).
- Hoffmann J.* Kaukasien 1942/43. Das deutsche Heer und die Orientvölker der Sowjetunion / *Joachim Hoffmann.* - Freiburg: Rombach Verlag, 1991. - 534 S. - (Einzelschriften zur militärischen Geschichte des Zweiten Weltkrieges; 35).
- Hoffmann J.* Die Tragödie der "Russischen Befreiungsarmee" 1944/45: Wlassow gegen Stalin / *Joachim Hoffmann.* - München: Herbig, 2003. - 400 S.
- Hoffmann S.* Collaborationism in France during World War II / *Stanley Hoffmann II* Journal of modernhistory (Chicago). - 1968. -No.2. -P 375-395.
- Holl A.* An Infantryman in Stalingrad. From 24 September 1942 to 2 February 1943. Transl.by Wigand Wüster I *Adelbert Holl.* - NY: Leaping Horseman Books, 2005. - 250 p.
- Holtztrager H.* In a Raging Inferno: Combat Units of the Hitler Youth, 1944-1945 I *H. Holztrager-Solihull* (UK): Heiion & Company, 2001. - 128 p.
- Hoppe H.-J.* Bulgarien - Hitlers eigenwilliger Verbündeter: eine Fallstudie zur nationalsozialistischen Südosteuropapolitik / *Hans-Joachim Hoppe.* - Deutsche Verlags-Anstalt, 1979. -309 S. - (Studien zur Zeitgeschichte; 15).
- Hory L., Broszat M.* Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945. 2.Aufl. I *Ladislaus Hory, Martin Broszat.* - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1965. - 183 S. - (Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte; 8).
- Houterman J. N.* Eastern Troops in Zeeland, The Netherlands, 1943-1945. Hitler's Osttruppen in the West / *J. N. Houterman.* - Bayside: Axis Europa Books, 1997. - 101 p.

- Hunczak T.* On the Horns of Dilemma. The Story of the Ukrainian Division 1943-1945 / *Taras Hunczak*. - Langham; New York; Oxford: University Press of America, 2000. - 262 p. *Huxley-Blythe P. J., Munoz A.* Under the St. Andrews Cross: Russian & Cossack Volunteers in World War II, 1941-1945 / *Peter J. Huxley-Blythe, Antonio Mwoz*. - Bayside, NY: Europa Books, 2004. - 176 p. *Hünseier W.* Die irische Bürgerkriegsgefahr im Kalkül der deutschen Großbritanniopolitik in der Julikrise 1914 / *Wolfgang Hünseier IIMGM*. - 1982. -H. 32. -S. 35¹⁴. *Ignatieff M.* The lesser evil political ethics in an age of terror / *Michael Ignatieff*. - Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2004. - XII, 212 p. *Isberg A.* Zu den Bedingungen des Befreiers: Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944 / *Alvin Isberg*. - Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 1992. - 179 S. - (Studia Baltica Stockholmiensia; 10). *Ivanov A.* Cosacchi perduti: dal Friuli al PURSS, 1944-1945 / *A. Ivanov*. - Tricesimo, UD: Aviani, 1989. - 157 p. *Jahnke K H.* Hitlers letztes Aufgebot. Deutsche Jugend im sechsten Kriegsjahr 1944/45 / *K H Jahnke*. - Essen: Klartext Verlag, 1993. - 200 S. *Jakl T.* Kveten 1945 v ceskych zemich. Pozemni operace vojsk Osy a Spojencü / *T. Jakl I May* 1945 in the Czech Lands. Ground Operations of the Axis and Allied forces. - Praha: MBI, 2005. - S. 99-100. *Jeloschek A., Richter F., Schütte E., Semmler J.* Freiwillige vom Kaukasus. Georgier und Tschetschenen auf deutscher Seite. "Der Sonderverband Bergmann" unter Theo Oberländer / *Albert Jeloschek, Friedrich Richter, Ehrenfried Schütte, Johannes Semmler*. - Graz; Stuttgart: Leopold Stocker Verlag, 2003. - 374 S. *Jokipii M.* Pantti-Pataljoona: Suomalaisen SS-Pataljoonan Historia / *Mгийю Jokipii*. - Helsinki: Veljesapu, 1996. - 858 s. *Joslen H.* Orders of Battle: United Kingdom and Colonial Formations and Units in the Second World War, 1939-1945 / *H. Joslen*. - London: HMSO, 1960. - 628 p. *Junin A.* La defaite psychologique allemande sur le front de LEst vue a travers le mouvement Vlassov (1942-1945) / *Andre Junin II Revue d'Histoire de la Deuxieme Guerre Mondiale* (Paris). - 1962. - April. - Vol. 12. - №46. - P 1-12. *Jurado C. C, Lyles K* Foreign Volunteers of the Wehrmacht 1941-1945 / *Carlos Caballero Jurado, Karl Lyles*. - London: Osprey Publishing, 1985. - 48 p. - (Men-at-Arms; 147). *Jurado K. K* David contra Goliath. Voluntarios letones en la Campana de Rusia / *Karlos Kaballero Jurado*. - Alicante: Garcia Hispän, 1989. - 95 p. *Jurado C. C, Rojo A.* Legionarios croatas en el Ejercito aleman / *C. C. Jurado, A. Rojo*. - Alicante: Garcia Hispän, 1991. - 122 p. *Jurado C C.* Rompiendo las Cadenas. La Division Ucrainiana de las Waffen SS. - Granada: Garcia Hispän, 1995. - 523 p. *Jurado C. C.* Breaking the Chains. 14 Waffen-Grenadier-Division der SS and Other Ukrainian Volunteer Formations, Eastern Front, 1942-1945. Translated by Roberta Haigh / *Carlos Caballero Jurado*. - Halifax, West Yorkshire (UK): ShelfBooks, 1998. - 250p. *Jurado C. C, Nigel T.* Germany's Eastern Front Allies (2): Baltic Forces. / *Carlos Caballero Jurado, Thomas Nigel*. - London: Osprey Publishing, 2002. - 48 p. - (Men-at-Arms; 363). *Jurs A.* Estonian freedomfighters in World War Two / *August Jurs*. - Toronto: Vöitleja, 1990. - XI, 324 p. *Jurs A.* Eesti vabadusvöitlejad Teises maailmasöjas / *August Jurs II Koostaja*. - Tallinn, 1997. - 146-155. lk.

- Kaczmarek K.* Polacy w bitwie pod Budziszynem / *Kazimierz Kaczmarek.* - Warszawa: Interpress. 1970.-127 s.
- Kaczmarek R.* Niemiecka polityka narodowosciowa na G6rnym Slasku (1939-1945) / *Ryszard Kaczmarek II* Pamiec i sprawiedliwosc. -Warszawa: Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamieci Narodowej Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamieci Narodowej, 2004. - №..2(6). - S. 115-138. *KaczmarekR.* Polacy wWehrmachcie/ *Ryszard Kaczmarek.* -Krakow: Wydawnictwo Literackie. 2010.-448 s.
- Kahin G.Mc T.* Nationalism and Revolution in Indonesia / *George Mc Turnan Kahin.* - Ithaca. NY: Cornell University Press, 1952. - XII, 490 p.
- Kalben H.-D.v.* Zur Geschichte des XV. Kosaken-Kavallerie-Korps / *Hans-Detloff von Kalben //* Deutsches Soldatenjahrbuch (München). - 1963. - S. 66-82; 1964. - S. 108-127; 1965. - S. 210-224; 1966. -S. 234-241; 1967. -S. 188-196; 1968. -S. 113-124; 1969. - S. 209-213.
- Kalela J.* Making history: the historian and uses of the past / *Jorma Kalela.* - Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. - XIII, 196 p.
- Kalembka S.* (red.) Miedzy irredentq a kolaboracja: postawy spoleczenstwa polskiego wobec zaborc6w. Pod red.Slawomira Kalembki / *Slawomir Kalembka.* - Olsztyn: Uniwersytet Warminsko-Mazurski, 1999. - 180 s.
- Kalush V.* In the Service of the people for a free Byelorussia: biographical notes on Professor Radoslav Ostrovski / *V. Kalush.* - London: Abjednannie, 1964. - 48 p.
- Kane S.* The 21st SS Mountain Division / *S. Kane //* Siegrunen: The Waffen-SS in Historical Perspective. - 1984. - October-December. - Vol.6. -No.6. - Issue 38. - P 21-30.
- Kangeris K* Military and Paramilitary Units in Latvia besides the Latvian Legion / *Karlis Kangeris II* Latvia in World War II... - P 33-34.
- Kangeris K* Residente of Latvia in the Military Units of the German Occupation Rule in 1941-1945 [Elektronnyj resurs] / *Karlis Kangeris.* - Режим доступа: <http://www.president.lv/index.phpzpid=23122>
- KappeierA.* Kleine Geschichte der Ukraine /*Andreas Kappeier.* - M6nchen: Verlag G. H. Beck, 1994.-297 S.
- Kater M.H.* Das "Ahnenerbe" der SS 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches / *Michael H.Kater.* - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1974. - 522 S. - (Studien zur Zeitgeschichte).
- KatzerN.* Die weisse Bewegung in Russland. Herrschaftsbildung, praktische Politik und politische Programmatik im B6rgerkrieg / *Katzer, Nikolaus.*- K6ln [u.a.]: B6hlau, 1999. -XIV, 612 S.
- Kazlauskas V.* Tevynes apsaugos rinktine / *Vladas Kazlauskas.* - Vilnius, 1997. - 320 p. *Kazocins I.* Latviesu karavli zem svesiem karogiem 1940.-1945 // *Kazocins.* - Riga: Fonds Latvijas vesture, 1999. - 222.1pp.
- Kehrig M.* Stalingrad. Analyse und Dokumentation einer Schlacht / *Manfred Kehrig.* - Stuttgart: Dt.Verl.-Anstalt, 1974. - 680 S.
- Kettenacker L.* Nationalsozialistische Volkstumspolitik im Elsass / *Lothar Kettenacker.* - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1973. - 388 S.
- Kirimal E.* Der nationale Kampf der Krimt6rken / *Edige Kirimal.* - Emsdetten/Westfalen: Verlag Lechte, 1952.-237 S.
- KiszlingR.* Die Wehrmacht des Unabh6ngigen Staates Kroatien / *Rudolf Kiszling II* 6sterreichische Milit6rische Zeitschrift (Wien). - 1965. - H.3. - S. 261-265.
- Kleinfeld G. R., TambsL.* Hitler's Spanish Legion: The Blue Division in Russia / *GeraldR. Kleinfeld, Lewis A. Tambs.* - Carbonale, IL: Southern Illinois University Press, 1979. - xii, 434 p. *KlukeP.* Nationalsozialistische Europaideologie /*PaulKluke IIVJHZ.* - 1955. -H. 3. - S. 240-275.

- Klietmann K.G.* Geplante Fahnen der Georgischen Freiwilligen-Bataillone I *Kurt G. Klietmann II* Feldgrau. - 1959. -H.1. - S. 341.
- Klietmann K.* Fahnen und Flaggen der 1 .Kosaken-Division / *Kurt Klietmann.* - Berlin: Verlag "Die Ordenssammlung", 1964. - 9 S. - (Die Deutsche Wehrmacht; 28).
- Klietmann K.G.* Die Waffen-SS, eine Dokumentation / *Kurt G. Klietmann.* - Osnabrück: Der Freiwillige, 1965.-519 S.
- Klimecki M.* Legiony to ... Szkice z dziejów Legionów Polskich /*Michal Klimecki.* - Bialystok: MuzeumWojska, 1998.-223 s.
- Klinkhammer L.* Zwischen Bündnis und Besatzung: das nationalsozialistische Deutschland und die Republik von Salö 1943-1945 / *Lutz Klinhammer.* - Tübingen: Niemeyer, 1993. - X, 615 S. - (Bibliothek des Deutschen Historischen Institut in Rom; 75).
- Koch H.-A.* Fremdvölkische Truppenteile des deutschen Heeres 1939-1945 I *Hans-Albert Koch II* Feldgrau. -1956. -H. 4.- S. 150-151.
- Koch H.-A.* Gliederung der Luftwaffe / *Hans-Albert Koch.* - Osnabrück: Athenäum Verlag, 1979. -800 S.
- Kochanowski J.* Polacy do Wehrmacht? Propozycje i dyskusje 1939-1945. Zarys problemu / *Jerzy Kochanowski II Przegląd Historyczny* (Warszawa). - 2002. - T. XCIII. - Zeszyt 3.-S. 307-320.
- Koehl R. L.* The Black Korps: The Structure and Power Struggles of the Nazi SS IR. *L. Koehl.* - Madison: University of Wisconsin Press, 1983. - 474 p.
- Kolko G.* Century of War. Politics, Conflict and Society since 1914 / *Gabriel Kolko.* -New York: The New Press, 1994. - XX, 546 p.
- Kollaboration oder praktische Not? Zionistische Politik gegenüber dem Nationalsozialismus. - Frankfurt; Haag; Herchen, 1995. - 37 S.
- Korinman M.* Deutschland über alles: le pangermanisme, 1890-1945 I *Michel Korinman.* -Paris: Fayard, 1999. - 701 p. - (Pour une histoire du XXe siecle).
- Kosutic I.* Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskomratu//. *Kosutic.* -S.I. -Zagreb: Matica hrvatska, 1992. -318 s.; S.2. -Zagreb, 1994. - 387 s.
- Kovacz Z. A., Szdmveber N.* A Waffen-SS Magyarországon. Handtörténelmi Levéltári Kiadványok. Sorozatszerkesztő dr. Szijj Jolán / *Zoltdn András Kovacz, Norbert Szdmveber.* - Budapest: Paktum Nyomdaipari Társaság, 2001. - 520 s.
- Krabbe O.* Danske Soldaten i Kamp pa Ostfronten, 1941-1945 / *Oluf Krabbe.* - Lyngø: Bogan's Forlag, 1998. -285 s.
- Kramarz J.* Claus Graf von Stauffenberg - das Leben eines Offiziers / *J. Kramarz.* - Frankfurt am Main: Verlag für Wehrwesen, 1965. -245 S.
- Krammer A. P.* Spanish Volunteers Against Bolshevism: The Blue Division / *Arnold Paul Krammer* // *The Russian Review.* - Fall 1973. - Vol.XXXII. - No.4. - P 388-402.
- Krammer A.* Hitler's Legions in America / *Arnold Krammer* // *American History Illustrated.* - 1983. - June. - Vol. XVIII. -No.4. - P 53-64.
- Krannhals H.* Der Warschauer Aufstand 1944 / *Hans Krannhals.* - Frankfurt am Main: Auflage Bernard & Graefe, 1964. - 447 S.
- Krause W.H.* Kosaken und Wehrmacht: der Freiheitskampf eines Volkes. 2Aufl. I *W.H. Krause.* - Graz: Stocker, 2003. - 320 S.
- Krausnik H.* Zu Hitlers Ostpolitik im Sommer 1941 / *Helmut Krausnik* // *VJHZ.* - 1954. -H. 2. - S. 305-312.
- Krecker L.* Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg / *Lothar Krecker.* - Frankfurt am Main: Klostermann, 1964. - 293 S. - (Frankfurterwissenschaftliche Beiträge: Kulturwissenschaftliche Reihe; 12).

- Król E. C.* Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945 / *Eugeniusz Cezary Król*. - Warszawa: ISP PAN; Collegium Civitas Press; Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006.-848 s.
- Kudryashov S.* Russian Collaboration with the Nazis and the Holocaust. The Issue [Електронний ресурс] / *Sergey Kudryashov*. - Режим доступу: http://www.yad-vashem.org.il/research_publications/research/kudryashov.pdf
- Kühl S.* Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and... / *S. Kühl*. - Oxford: Oxford University Press, 1993. - 192 p.
- Kumm O.* Vorwärts Prinz Eugen! Die Geschichte der 7.SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division Prinz Eugen / *Otto Kumm*. - Osnabrück: Winkelried Verlag, 1984. - 408 S.
- Kurgwel A., Lindmäe H.* "Pro Patria": Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile / *Aleks Kurgwel, Herbert Lindmäe*. - Tartu, 1998. - 264 lk.
- Kuron J., Zakowski J.* PRL dla początkujących / *Jacek Kuron, Jacek Zakowski*. - Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1995. - 348 s.
- Kurowski F.* Deutsche Kommandotrupps 1939-1945. Die "Brandenburger" und Abwehr im weltweiten Einsatz / *Fritz Kurowski*. - Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2000. - 301 S.
- Kwiet K.* Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung / *Konrad Kwiet*. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1968.- 172 S. -(Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte; 17).
- Kwiet K.* Zur Geschichte der Mussert-Bewegung / *Konrad Kwiet II VJHZ*. - 1970. - H.18. - S. 164-195. La Legion Cöndor imägenes ineditas para su historia. - Madrid: Agualarga Ed., 2002. - 291 p.
- Laar M.* Emajõgi 1944: II maailmasõja lahingud Lõuna-Eestis. 2., parand. ja täiend. tr. *IMart Laar*. - Tallinn: Varrak, 2006. - 319 lk.
- Laar M.* Sinimäed 1944: II maailmasõja lahingud Kirde-Eestis *IMart Laar*. - Tallinn: Varrak, 2006. - 375 lk.
- Laar M.* Eesti Leegion sõnas ja pildis *IMart Laar*. - Tallinn: Grenader, 2008. - 475 lk.
- Lagrou P.* The politics of memory. Resistance as a collective myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965 / *Peter Lagrou* // *European Review (Cambridge)*. - 2003. - October - Vol.II. -No.4. - P 527-549.
- Laianne G.* 1941-1945. Osttruppen. Unmillion et demid'ex-Sovietiquesauxcotes des AUemand / *Guy Laianne* // *Magazine*. - 1985. - Novembre-Decembre. -№ 39-45.
- Landwehr R.* Narva 1944: The Waffen-SS and the battle for Europe / *Richard Landwehr*. - Silver Spring, Maryland (USA): Bibliophile Legion Books, 1981. - 183 p.
- Landwehr R.* Fighting for Freedom: The Ukrainian Volunteer Division of the Waffen-SS / *Richard Landwehr*. - Silver Spring: Bibliophile Legion Books, 1985. - 224 p.
- Landwehr R.* Italian Volunteers of the Waffen SS / *Richard Landwehr*. - Glendale, OR: Siegrunen, 1987.-30 p. *Landwehr R.* Hungarian Volunteers of the Waffen SS / *Richard Landwehr*. - Brookings: Landwehr, 1988.- 24 p.
- Landwehr R.* Charlemagne's Legionnaires: French Volunteers of the Waffen SS / *Richard Landwehr*. - Silver Spring, MD: Bibliophile Legion Books, 1989. - 272 p.
- Landwehr R.* Romanian Volunteers of the Waffen SS / *Richard Landwehr*. - Brookings, OR: Siegrunen, 1991.-145 p.
- Landwehr R.* Britisches Freikorps: British Volunteers of the Waffen-SS, 1943-1945 / *Richard Landwehr*. - Brookings, OR: Siegrunen, 1992. - 96 p.
- Landwehr R.* Lions of Flanders, Flemish Volunteers of the Waffen-SS, 1941-45 / *Richard Landwehr*. - Halifax: Shelf Books, 1996. - 173 p. - (Stahlhelm series; 160).

- Landwehr R., Nielsen H. Th. Nordic Warriors. SS-Panzer Grenadier-Regiment 24 Danmark, Eastern Front 1943-1945 / Richard Landwehr. - Halifax: Shelf Books, 1999. - 190 p.*
- Landwehr R. Estonian Vikings: Estnisches SS-Freiwilligen Bataillon Narwa and Subsequent Units, Eastern Front, 1943-1944 / Richard Landwehr. - Halifax: Shelf Books, 1999. - 78 p.*
- Lane T. Lithuania: Stepping Westward / T. Lane. - London: Routledge, 2001. - XXXIX, 246 p.*
- Lange W. Korpsabteilung C vom Dniepr bis nach Polen, November 1943 bis Juli 1944 / Wolfgang Lange. - Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag, 1961. - 144 S. - (Die Wehrmacht im Kampf, Schlachten und Probleme des 2. Weltkrieges; 28).*
- Lannoy F. de. Pannwitz Cossacks 1942-1945 / Francois de Lannoy. - Bayeux: Heimdal, 2000. - 288 p.*
- Latruwe L. La division Skanderbeg: histoire des Waffen-SS albanais des origines ideologiques aux debuts de la guerre froide / Laurent Latruwe. - Paris: De Bouillon, 2004. - 316 p.*
- Laqueur W. Der Weg zum Staat Israel. Geschichte des Sionismus. Übers. v. Heinrich Jelinek / Walter Laqueur. - Wien: Europaverlag, 1975. - 669 S.*
- Launay J. de. Les derniers jours du fascisme en Europe / Jacques de Launay. - Paris: Albatros, 1977. - 321 p.*
- Laurent P.-H. Belgian Rexism and Leon Degrelle / Pierre-Henri Laurent II International Fascism ... - P 295-315.*
- Lazzeri R. X Mas. La milizia privata del principe Borghese / Ricciotti Lazzeri II Storia Illustrata (Milano). - 1982. - Nr. 315. - P 62-78.*
- Lācis V. The Latvian Legion / Visvaldis Lācis. - Toronto: Latvian Relief Society Daugavas Vanagi Inc., 2006. - 25 p. [Elektronischer Resurs]. - Rejim do stupa: http://home.mira.net/~vanagi/AV/Latvian_Legion.pdf*
- Lācis V. Latviesu legions. Patiesības gaisma / Visvaldis Lācis. - Riga: Jumava, 2006. - 276.1 pp.*
- Lackel E. Hitlers Weltanschauung IE. Lackel. - Stuttgart: W. Kohlhammer, 1981. - 176 S.*
- Ledecken M. A. L'internazionale fascista / Michael Arthur Ledeen. - Roma; Bari: Laterza, 1973. - VI, 225 p.*
- Lemberg H. Kollaboration in Europa mit dem Dritten Reich um das Jahr 1941 / Hans Lemberg II Das Jahr 1941 in der europäischen Politik. Vorträge d. Tagung des Collegium Carolinum in Weissach am Tagernsee / [Hrsgb. v. K. Bosl]. - München-Wien: R. Oldenbourg, 1972. - S. 143-162.*
- Lepre G. Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945 / Georges Lepre. - Atglen: Schiffer Military History, 1997. - 400 p. - (Schiffer military history book).*
- Lespart M. Les Oustachis, terroristes de Γ ideal / Michel Lespart. - Paris: Edition de la Pensee Moderne, 1976. - 282 p.*
- Lieb P. Konventioneller Krieg oder NS-Weltanschauungskrieg? Kriegsführung und Partisanenbekämpfung in Frankreich 1943/44 / Peter Lieb. - München: Oldenbourg, 2007. - 631 S. - (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte; 69).*
- Lieb P. Repercussions of Eastern Front Experiences on Anti-Partisan Warfare in France 1943-1944 / Peter Lieb II Journal of Strategic Studies (London). - 2008. - Vol. 31. - Is. 5. - P 797-823.*
- Littlejohn D. The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in German Occupied Europe, 1940-1945 / David Littlejohn. - London: Heinemann, 1972. - 390 p.*
- Littlejohn D. Foreign Legions of the Third Reich [in four volumes] / David Littlejohn. - Voll. Norway, Denmark and France. - San Jose: Roger J. Bender Publishing, 1983. - 208 p.; Vol. 2. Belgium and Holland, as well as the volunteer military units from Great Britain, Italy, Luxembourg, and Spain. - San Jose, 1984. - 288 p.; Vol. 3. Albania, Czechoslovakia (Sudetenland, Bohemia-Moravia, Slovakia), Greece, Hungary and Yugoslavia (Croatia, Serbia, Slovenia). - San Jose, 1985. - 320 p.; Vol. 4. Eastern Europe and Baltic States,*

- including Poland, Ukraine, Bulgaria, Romania, Free India, Lithuania, Latvia, Estonia. Finland and Russia. - San Jose, 1987. - 384 p.
- Littman S.* Pure soldiers or sinister legion: the Ukrainian 14th Waffen-SS Division / *Soll Littman.* - Montreal; New York; London: Black Rose Books, 2003. - 235 p.
- Loftus J.* The Belarus Secret: The Nazi Connection in America / *John Loftus.* - New York: Alfred A.Knopf, 1982.-196 p.
- Logusz M. O.* Galicia Division. The Waffen-SS 14th Grenadier Division 1943-1945 / *Michael O. Logusz.* - Atglen: Schiffer Military History, 1997. - 558 p. - (Schiffer military history book).
- Longworth Ph.* The Cossacks / *Philippe Longworth.* - London: Constable, 1969. - 409 p.
- Loock H.-D.* Zur "Großgermanischen Politik" des Dritten Reiches / *Hans-Dietrich Loock* // VJHZ. - 1960. - H. 8. - S. 37-63.
- Loock H.-D.* Die lettischen militärischen Verbände während des Zweiten Weltkrieges / *Hans-Dietrich Loock II* Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. - Bd. 2. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1966. - S. 201-204.
- Loock H.-D.* Quisling, Rosenberg und Terboven: zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Okkupation in Norwegen / *Hans-Dietrich Loock.* - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1970. - 587 S. - (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte; 18).
- Loock H.-D.* Nordeuropa zwischen Außenpolitik und großgermanischer Innenpolitik / *Hans-Dietrich Loock II* Hitler, Deutschland... - S. 648-706.
- Lorang F.* Ons Jongen. Das Vermächtnis einer Jugend / *Fernand Lorang.* - Luxembourg: Rume-lange Selbstverlag, 1982. - 366 S.
- Luciuk L. Y.* Ukraine's Wartime Unit Never Linked to War Crimes (Ukrainian Division Galicia) / *Liubomyr Y. Luciuk II* Ukrainian Reviews. - 1987. -Vol. 5. -No.2. - Summer. -P 29-31 (Additions (Documents): P 32-40).
- Lumans V. O.* Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Mnorities of Europe, 1933-1945 / *Valdis O. Lumans.* - Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1993. - 350 p.
- Lumans V.O.* Latvia in World War II/ *Valdis O. Lumans.* -New York: Fordham University Press, 2006.-380 p.
- Lund J.* Lebensraum og kollaboration 1941-43 / *Joachim Lund* // *Den jyske historiker* (Kepen-havn). - 1995. -April. -Vol. 71. - S. 19-40.
- Lundari G.* Paracadutisti Italiani 1937/45 / *Giuseppe Lundari.* - Milano: Editrice Militare Italiana. 1989. - 104 p.
- Lüthe R.* Wissenschaftliche Methode und historische Bedeutung: philosophische Untersuchungen zu Problemen der Geschichtserfahrung / *Rudolf Lüthe.* - Freiburg; München: Alber, 1987. - 493 S.
- Lyons G.* Russian Version of the Second World War. Facts On File Publications (Translated by Marjorie Vanston) / *Graham Lyons.* - New York: Liveright, 1976. - 142 p.
- Lysko A.* Losy Görnoslazaköwprzymusowo wcielonychdo Wehrmachtu / *Aloizy Lysko* // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej (Warszawa). -2004. -Nr.0607. - S. 64-79.
- Mabire J.* La Brigade Frankreich: La Tragique Aventure des SS Francais / *Jean Mabire.* -Paris: Fayard, 1973. - 492 p. - (Le livre de poche; 4778).
- Mabire J.* La Division Nordland. Les volontaires scandinaves sur le front de l'Est 1941-1945 / *Jean Mabire.* - Paris: Fayard, 1982. - 479 p.
- Mabire J.* Die SS-Panzer-Division "Wiking". Germanische Freiwillige im Kampf für Europa. Aus dem französischen übersetzt von Dr. Erich Kopp / *Jean Mabire.* - Pr. Oldendorf K. W. Schütz Verlag, 1983. - 432 S.

- Mabire J.* Legion Wallonie au Front de l'Est, 1941-1944 / *Jean Mabire.* - Paris: Presses de la Cite, 1987. -336 p.
- Mabire J., Lefevre E.* Leon Degrelle et la Legion Wallonie, 1941-1945 / *Jean Mabire, Eric Lefevre.* - Paris: Art et Histoire d'Europe, 1988. - 236 p.
- MacDonnell F.* Insidious Foes: The Axis Fifth Column and the American Home Front / *F. Mac-Donnell.* - Oxford: Oxford University Press, 1995. - 264 p.
- Madaiczek Cz.* Faszyzm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez panstwa Osi w Europie / *Czeslaw Madajczyk.* - T. I. Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych. - Poznan: Wydawnictwo Poznanskie, 1984. - 792 s.; T. II Mechanizmy zrealizowania okupacji. -736 s.
- Madajczyk Cz.* Deutsche Besatzungspolitik in Polen, in der UdSSR und in den Ländern Südosteuropas / *Czeslaw Madajczyk//Bracher K D., Funke M., Jacobsen H.-A.* (Hrsgb.) Deutschland 1933-1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft / *Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke, Hans-Adolf Jacobsen.* -Düsseldorf: Bundeszentrale für politische Bildung, 1992.-S. 426-439.
- Madajczyk Cz.* Kann man in Polen 1939-1945 von Kollaboration sprechen? / *Czeslaw Madajczyk II* Europa unterm Hakenkreuz... - S. 133-148.
- Majewski R.* Waffen-SS: mity i rzeczywistosc / *Ryszard Majewski.* -Wroclaw: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1983. - 294 s.
- Mamoulia G.* Le Caucase dans les plans strategiques de l'Allemagne (1941-1945) / *Georges Mamoulia //*Histoire des rapports diplomatico-strategiques II sous la direction du professeur Georges-Henri Soutou, professeur à l'universite Paris IV-Sorbonne. - Cahier № 29. - Paris: Ministere de la defence secretariat general pour radministration; Cahiers du centre d'Etudes d' Histoire de la defense, 2006. - P 43-90.
- Mandalian J.* Karekin Nazhdeh / *James Mandalian II* The Armenian Review. - 1958. -No.I.
- Mangulis V.* Latvia in the Wars of the 20th Century / *Visvaldis Mangulis.* - Princeton Junction: Cognition Books, 1983. - xxi, 207 p.
- Marius R.* A short guide to writing about history / *Richard Marius.* - Boston, MA [a.o.]: Longman, 2012.-XIV, 219 p.
- Martinionis A.* Vietine rinktine / *Antanas Martinionis.* - Kaunas: Ausra, 1998. - 591 p.
- Martinionis A.* Lituviai vermachte 1941-1945 / *Antanas Martinionis.* -Vilnius: Kardas, 1999. -173 p
- .
- Mastny W.* The Czechs under Nazi Rule. The failure of National Resistance 1933-1942/ *Wojtech Mastny.* - New York: Columbia University Press, 1971. - 274 p.
- Matulionis J.* Neramios dienos / *J. Matulionis.* - Toronto: Gimines Ir Draugai, 1975. - 579 p.
- Mazower M.* Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-1944 / *Mark Mazower.* -New Haven; London: Yale University Press, 1993. - 437 p.
- Meister J.* Die jugoslawische Marine in der Adria 1941-1945 / *J. Meister II* Marine-Rundschau. Zeitschrift für Seewesen (Bonn). - 1963. - S. 137-152.
- Meeislovas M.* Lithuanian Resistance to German Mobilization Attempts 1941-1944 // *Lituanus. Lithuanus Quarterly. Journal of Arts and Sciences* / Editor of issue: Antanas Dundzila (New York). - Vol. 32. - No.4 - 1986. - Winter [Електронний ресурс] / *Mackevicius Meeislovas.* - Режим доступа: http://www.lituanus.org/1986/86_4_02.htm
- Mehner K.* Die Waffen-SS und Ordnungspolizei 1939-1945. Aus den Akten des Bundesarchiv Koblenz, Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau / *Kurt Mehner.* - Norderstedt: Militair-Verlag Klaus D.Patzwall, 1995. -389 S. -(Schriftenreihe Führung und Truppe; 3).
- Melka R. L.* Nazi Germany and the Palestine Question / *Robert Lewis Melka II* Middle Eastern Studies (London). - 1969. -No 5. -P 221-233.

- Mellenthin F.W.v.* Deutschlands Generale des Zweiten Weltkriegs I *Franz Werner von Mellenthin.* - Bergisch Gladbach: Verlag Bastei Lübbe, 1980. - 320 S. *Melnyk M.J.* To Battle. The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division / *Michael James Melnyk.* - Solihull: Heion & Co, 2002. - 380 p. *Messerschmidt M.* Zur Militärseelsorgepolitik im Zweiten Weltkrieg / *Manfred Messerschmidt* // MGM. - 1970. - H. 7. - S. 37-86. *Messerschmidt M.* 7. Wehrmacht / *Manfred Messerschmidt II* Deutsche Jüdische Soldaten... - Freiburg: Militärgeschichtliche Forschungsamt, 1981. - S. 65-70. *Meyer B.* "Judische Mischlinge": Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933-1945 I *Beate Meyer.* - Hamburg: Dölling und Galitz, 1999. - 494 S. - (Studien zur jüdischen Geschichte: 6).
- Mezmalis A.M.* The Latvian Legion: Information, facts, truth / *A. M. Mezmalis.* - Riga: Autorizdevums, 2008. - 80 lp.
- Michaelis R.* Waffen-Grenadier-Divisionen der SS I *Rolf Michaelis.* - Bd. 1. - Erlangen: Michaelis-Verlag, 1994. - 187 S.; Bd. 2. - Erlangen, 1995. - 241 S.; Bd. 3. - Erlangen, 1995. - 237 S.
- Michaelis R.* Die Tapferkeits- und Verdienstauszeichnung für Angehörige der Ostvolker / *Rolf Michaelis.* - Berlin: R. Michaelis Verlag, 1999. - 65 S.
- Michaelis R.* Das SS-Sonderkommando Dirlwanger: Ein Beispiel deutscher Besatzungspolitik in Weißrussland I *Rolf Michaelis.* - Berlin: R. Michaelis Verlag, 2000. - 221 S.
- Michaelis R.* Esten in der Waffen-SS: Die 20. Waffen-Grenadier-Division der SS (estnische Nr. 1) / *Rolf Michaelis.* - Berlin: Michaelis-Verlag, 2000. - 120 S.
- Michaelis R.* Ukrainer in der Waffen-SS. Die 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Ukrainische Nr.1) / *Rolf Michaelis.* - Berlin: R. Michaelis-Verlag, 2000. - 127 S.
- Michaelis R.* Die Waffen-SS. Uniformen und Abzeichen / *Rolf Michaelis.* - Berlin: Michaelis, 2001. - 136 S.
- Michaelis R.* Die 11. SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Division "Nordland" I *Rolf Michaelis.* - Berlin: Michaelis-Verlag, 2001. - 152 S.
- Michaelis R.* Russen in der Waffen-SS: 29. Waffen-Grenadier-Division der SS "RONA" (russische Nr.1), 30. Waffen-Grenadier-Division der SS (russische Nr. 2), SS-Verband "Drushina". 2. Aufl. I *Rolf Michaelis.* - Dresden: Winkelried-Verlag, 2006. - 130 S.
- Michaelis R.* Die Waffen-SS: Mythos und Wirklichkeit: Dokumentation über die personelle Zusammensetzung und dem Einsatz der Waffen-SS I *Rolf Michaelis.* - Berlin: Michaelis, 2006. - 353 S.
- Misiunas R. J.* Fascist Tendencies in Lithuania / *Romuald J. Misiunas II* The Slavonic and East European Review (London). - 1970. - January. - No. 110. - R 88-109.
- Mlakar B.* Slovensko domobranstvo: 1943-1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje I *Boris Mlakar.* - Ljubljana: Slovenska matica, 2003. - 544 s.
- Mollo A.* Uniforms of the SS / *A. Mollo.* - Vol. 5. Sicherheitsdienst und Sicherheitspolizei 1931-1945. - London: Windrow & Green, 1992. - 56 p.
- Molloy S.* Aristotle, Epicurus, Morgenthau and the Political Ethics of the Lesser Evil / *Sedn Molloy II* Journal of International Political Theory. - 2009. - April. - Vol. 5. - P 94-112. *Morillo S.* What is military history? / *Stephen Morillo.* - Cambridge, UK: Polity Press, 2006. - VI, 150 p.
- Motyka G.* Tak bylo w Bieszczadach. Walki polsko-ukrainskie 1943-1948 / *Grzegorz Motyka.* - Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999. - 552 s.
- Mulligan T. P.* The Politics of Illusion and Empire. German occupation policy in the Soviet Union 1942-1943 / *Timothy P. Mulligan.* - New York: Praeger Publishers, 1988. - XIV, 206 p.

- Munoz A. J.* Forgotten Legions: Obscure Combat Formations of the Waffen-SS / *Antonio J. Munoz.* - Boulder, CO (USA): Paladin Press, 1991.-405 p.
- Munoz A. J.* Lions of the Desert: Arab Volunteers in the German Army / *Antonio J. Munoz.* - Bayside: Axis Europa Books, 1996. - 36 p.
- Munoz A. J.* The Druzhina SS Brigade: A History, 1941-1943 / *Antonio J. Munoz.* - Bayside: Axis Europa Books, 1997. - 74 p.
- Munoz A. J.* Slovenian Axis Forces in World War II, 1941-1945 / *Antonio J. Munoz.* - Bayside: Axis Europa Books, 1998. - 84 p.
- Munoz A. J.* Hitler's Eastern Legions / *Antonio J. Munoz.* - Vol. I: Baltic Schutzmannschaft. - Bayside: Axis Europa Books, 1998. - 60 p.
- Munoz A. J.* Hitler's Eastern Legions / *Antonio J. Munoz.* - Vol. II The Osttruppen. - Bayside: Axis Europa Books, 1997. - 62 p.
- Munoz A. J.* The Kaminski Brigade: A History 1941-1945 / *Antonio J. Munoz.* - Bayside: Axis Europa Books, 1999. - 64 p.
- Munoz A. J.* For Czar & Country: A History of the Russian Guard Corps, 1941-1945 / *Antonio J. Munoz.* - Bayside: Axis Europa Books, 1999. - 54 p.
- Munoz A. J.* Herakles & the Swastika: Greek Volunteers in the German Army / *Antonio J. Munoz.* - Bayside: Axis Europa Books, 2000. - 66 p.
- Munoz A. J.* (editor). The East Came West: Muslim, Hindu, and Buddhist Volunteers in the German Armed Forces, 1941-1945 / *Antonio J. Munoz.* - Bayside: Axis Europa Books, 2001. - 332 p.
- Munoz A. J.* CoUaboration in Greece: Greek Volunteers in the German Armed Forces, SS and Police 1943-1944 / *Antonio J. Munoz.* - Bayside: Axis Europa Books, 2009. - 138 p. *Munoz A. J.* , *Romanko O.* Hitler's White Russians: CoUaboration, Extermination and Anti-Partisan Warfare in Byelorussia, 1941-1944 / *Antonio J. Munoz, Oleg Romanko.* - Bayside: Axis Europa Books, 2003. - 512 p.
- Mühlen P. v. z.* Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der sowjetischen Orientvölker im Zweiten Weltkrieg / *Patrik von zur Mühlen.* -Düsseldorf: Droste Verlag, 1971. - 256 S. - (Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte; 5).
- Müller N.* Wehrmacht und Okkupation 1941-1944. Zur Rolle der Wehrmacht und ihrer Führerorgane im Okkupationsregime des faschistischen deutschen Imperialismus auf sowjetischem Territorium / *Norbert Müller.* -Berlin: Deutsche Militärverlag, 1971. -356 S. -(Schriften des Deutschen Instituts für Militärgeschichte).
- Müller R. -D.* Rezension von Jürgen Thorwalds Werk: "Die Illusion. Rotarmisten in Hitlers Heeren". München, 1974 / *Rolf-Dieter Müller IIMGM.* - 1995. -Nr. 17. - S. 295-296.
- Müller R. -D.* An der Seite der Wehrmacht. Hitlers ausländische Helfer beim "Kreuzzug gegen den Bolschewismus" 1941-1945 / *Rolf-Dieter Müller.* -Berlin: Ch. Links Verlag, 2008. -276 S.
- Müller W.* Die schwere Flak / *W. Müller.* - Dorheim: Podzun-Pallas Verlag, 1988. - 350 S. *Müller-Hillebrand B.* Germany and its allies in World War II a record of Axis collaboration Problems / *Bernhard Müller-Hillebrand.* - Frederick, Md.: University Publications of America, 1980. -XVI, 285 p.
- Munter O.* Die Ostfreiwilligen. Der vergebliche Kampf der Stalin-Gegner im 2. Weltkrieg / *Otto Munter II* Damals. Zeitschrift für geschichtliches Wissen (Giessen). - 1979. - Nr.1. - S. 207-226.
- Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder 1941-1944. Zum Nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik / *Seppo Myllyniemi.* - Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1973.-308 S.
- Neiburgs U.* Latvian soldiers in the Armies of the Germany and the USSR: Main Problems / *Uldis Neiburgs II* Latvia in World War II... - P 205-207.

- Neubaur M.* Der Zweite Dreißigjährige Krieg 1914-1945. Der Untergang des Abendlandes. 2.Auflage *IMichael Neubaur*. - Norderstedt: Books on Demand GmbH, 2010. - 260 S. *Neulen H W* Eurofaschismus und der Zweite Weltkrieg: Europas verratene Söhne *I Hans Werner Neulen*. - München: Universitas, 1987. - 221 S.
- Neulen H. W.* An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS / *Hans Werner Neulen*. -München: Universitas, 1985. - 518 S.
- Neulen H. W.* Europa und das Dritte Reich: Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939[^]15 /*Hans Werner Neulen*. -München: Universitas, 1987.-466 S.
- Neulen H. W.* In the Skies of Europe: Air forces allied to the Luftwaffe 1939-1945 *I Hans Werner Neulen*. - Ramsbury, Wiltshire: Crowood Press, 2000. - 383 p.
- Neulen H. W.* Indochinesische Freiwillige der Wehrmacht. Artikel aus der "Tanzbödeler" *I Hans Werner Neulen IIBA-MA*. - MSG 2/4489.
- Newland S. J.* Cossacks in the German Army in 1941-1945 / *Samuel J. Newland*. - London: Frank Cass, 1991. -218 p.
- Nicolaisen H.-D.* Die Flakhelfer. Luftwaffenhelfer und Marinehelfer im Zweiten Weltkrieg / *Hans-Dieter Nicolaisen*. -Berlin; Frankfurt am Main; Wien: Ullstein, 1981. - 304 S.
- Nigel T, Abbott P.* Partisan Warfare 1941-45. Colour plates by Mike Chappel / *Thomas Nigel, Peter Abbott*. - London: Osprey Publishing, 1983. - 40 p. - (Men-at-arms; 142).
- Nigel T.* Foreign Volunteers of the Allied Forces, 1939-1945 *I Thomas Nigel*. -London: Osprey Publishing, 1991. - 48 p. - (Men-at-Arms; 238).
- Nigel T., Krunislav M.* Axis Forces in Yugoslavia 1941[^]45 / *Thomas Nigel, Mikulan Krunislav*. - London: Osprey Publishing, 1995. - 48 p. - (Men-at-Arms; 282).
- Nookes J.* The Development of Nazi Policy toward the German-Jewish "Mischlinge" 1933-1945 / *Jeremy Nookes II* Leo Baeck Institute Year Book. - Vol. XXXIV. - London; Jerusalem; New York: Leo Baeck Institute, 1989. -P 291-354.
- Nolte E.* Der Faschismus in seiner Epoche. Die Action francaise, der italienische Faschismus, der Nationalfaschismus *I Ernst Nolte*. -München: Piper, 1966. -633 S.
- Nolte E.* Der Faschismus von Mussolini zu Hitler. Texte, Bilder und Dokumente *I Ernst Nolte*. - München: Verlag Kurt Desch, 1968. - 403 S. - (Mächte und Kräfte unseres Jahrhunderts). *Nolte E.* Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eeine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte / *Ernst Nolte II* Frankfurter Allgemeine Zeitung (Frankfurt am Main). - 1986.-6.Juni.
- Nolte E.* Der Europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. 5.berarb. u. erwAufl. *I Ernst Nolte*. -München: Herbig, 1997. - 574 S.
- Norling E.* Raza de Vikingos: La division SS Nordland 1943-1945 / *Eric Norling*. - Alicante: Garcia Hispán, 1997. - 256 p.
- Oertle V.* "Softe ich aus Russland nicht zurückkehren...". Schweizer Freiwillige an Deutscher Seite, 1939-1945; eine Quellensuche / *Vincenz Oertle*. - Zürich: Thesis Verlag, 1997. - 745 S. *Olejnik L.* Zdrajcy narodu? / *L. Olejnik*. - Warszawa: Trio, 2006. - 280 s.
- Ollema A.* 3. EestiSS-vabatahtlikebrigaad[Elektronний ресурс] / *A. Ollema*. – Режим доступу: <http://www.eestileegion.com/index.php?categoryid=150>
- Onken E.-C.* Revisionismus schon vor der Geschichte: aktuelle Kontroversen in Lettland um die Judenvernichtung und die lettische Kollaboration während der nationalsozialistischen Besatzung *I Eva-Clarita Onken*. - Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1998. - 131 S.
- Overmans R.* Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg. 2.Auflage / *Rüdiger Overmans*. -München: Oldenbourg,2000. -IX, 367 S. - (*Beiträge zur Militärgeschichte; Bd. 46*). *Ozer A.* The Armenian-Nazi Collaboration in WW II [Elektronний ресурс] / *Ayhan Ozer*. - Режим доступу: http://www.ataa.org/ataa/ref/arm_nazi.html

- Paillard G., Rougerie C.* Reinhard Heydrich, Protecteur de Boheme-Moravie. Le violoniste de la mort Tallandier, Cercle du nouveau livre / *Georges Paillard, Claude Rougerie.* - Paris: Fayard, 1973. -288 p.
- Paine L.* German military intelligence in World War II: the Abwehr/L. *Paine.* -New York: Stein and Day, 1984. -VII, 199 p.
- Paolucci V.* La Repubblica Sociale Italiana e il Partito Fascista Repubblicano. Settembre 1943 - marco '44 / *Vittorio Paolucci.* - Urbino: Argalia, 1979. - 245 p.
- Pasäk T.* Cesky fasismus 1922-1945 a kolaborace 1939-1945 / *Tomas Pasdk.* - Praha: Präh. 1999.-486 s.
- Payne S. G.* Falange. A History of Spanish Fascism / *Stanley G Payne.* - Stanford: Stanford University Press, 1961. - 316 p.
- Pavol J.* Widerstand oder Kollaboration? Vergleichende Analyse der kontroversen slowakischen, exil-slowakischen und deutschen Literatur über Dr. Jozef Tiso / *Jozef Pavol.* - Hamburg, Diplomatica-Verl., 2008. - 83 S.
- Pearlman M.* Mufti of Jerusalem: The Story of Haj Amin el-Husseini / *Maurice Pearlman.* - London: Victor Gollancz Ltd., 1947. -91p.
- Pencz R.* Von Haus und Hof und Kind und Weib. Donauschwäbische Grenadiere an der Donau und in Schlesien. Die Geschichte der 31.SS-Freiwilligen-Grenadier-Division / *Rudolf Pencz.* - Baja: Selbstverlag, 1996.-220 S.
- Peters J.* From Timelmmemorial: Origins of Arab-Jewish Conflict Over Palestine / *Joa Aw Pefer Ä.* - New York: Harper and Row, 1984. - 601 p.
- Petersen R. D.* Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe / *Roger D. Petersen.* - Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - XV, 321 p.
- Pierik P.* From Leningrad to Berlin: Dutch Volunteers in the Service of the German Waffen-SS, 1941-1945 / *Perry Pierik* - Soesterberg, Netherl: Aspekt, 2001. - 316 p.
- Pipes J.* Slovakian Axis Forces in WWII [Elektronний ресурс] / *Josef Pipes.* - Режим доступу: <http://www.feldgrau.com/a-slovakia.html>
- Pohl D.* Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden / *Dieter Pohl* // Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / [Hrsgb.v. Gerhard Paul]. - Göttingen: Wallstein Verlag, 2002. - S. 205-234.
- Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944 / *Dieter Pohl.* - München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2008.-400 S.
- Polian P.* Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im "Dritten Reich" und ihre Repatriierung / *Pavel Polian.* - Moskau; München; Wien: Oldenbourg, 2001. - 223 S. - (Kriegsfolgen-Forschung; 2).
- Polkehn K.* The secret Contacts: Zionism and Nazi Germany, 1933-1941 / *K. Polkehn* // Journal of Palestine Studies (Beirut). - 1976. -No. 19/20. -P 54-82.
- Potichnyj P.* Ukrainians in World War II Military Formations: An Overview / *Peter Potichnyj* // Ukraine during World War II... - P 61-66.
- Pringet P. de.* Die Kollaboration. Untersuchung eines Fehlschlages / *Pierre de Pringet.* - Tübingen: Grabert Verlag, 1981. - 199 S. - (Deutschland in Geschichte und Gegenwart. Beihefte; 10).
- Pringet P.de.* Kollaboration oder Europa-Bündnis? Frankreichs Tragödie im Zweiten Weltkrieg / *Pierre de Pringet* // Deutschland in Geschichte und Gegenwart. - 1981. - Nr.29 (2). - S. 22-28; Nr.29 (3). - S. 19-23.
- Puntigam J. P.* (Verfasser). Vom Plattensee bis zum Mur. Die Kämpfe 1945 im Dreiländereck / *J. P. Puntigam.* - Feldbach: Hanneskreis, 1992. - 425 S.

- Rajlich J.* Sily Powietrzene Komitetu Wyzwolenia Narodów Rosji // Sojuznicy Luftwaffe. Czesc 21J. *Rajlich, W. Bqczkowski, Z. Lalak, M. J. Murawski.* - Warszawa: Book International. 1997.-S. 30-32.
- Raschhofer H.* Der Fall Oberländer. Eine vergleichende Rechtsanalyse den Verfahren in Pankow und Bonn/ *Hermann Raschhofer.* - Tübingen; Neckar: Fritz Schlichtenmayer, 1962. -XV, 279 S.
- Ready J. L.* The Forgotten Axis. Germany's Partners and Foreign Volunteers in World War II / *Jee Lee Ready.* - Jefferson (North Carolina) and London: Mc Farland, 1987. - VIII, 565 p.
- Redzic E.* Muslimansko autonomastvo i 13.SS divizija / *Enver Redzic.* - Sarajevo: Svjetlost, 1987.-240 s.
- Reece J. E.* The Bretons against France. Ethnic minority nationalism in Twentieth-Century Brittany / *Jack E. Reece.* - Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1977. - XXII, 263 p. *Rein L.* Local Collaboration in the Executon of the "Final Solution" in Nazi-Occupied Belorussia / *Leonid Rein II* Holocaust and Genocide Studies (London). - 2006. - Vol. 20. - Issue 3. - P. 381-409.
- Reinhard O.* Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42 / *Otto Reinhard.* - München: Oldenbourg, 1998. - 287 S. - (Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte; Bd. 77).
- Reitlinger G.* Die SS - Tragödie einer deutschen Epoche / *Gerald Reitlinger.* - Wien; Basel; München: Kurt Deutsch Verlag, 1957.-480 S.
- Reitlinger G* The House Built on Sand: The Conflicts of the German Policy in Russia, 1939-1945 / *Gerald Reitlinger.* -New York: Viking, 1960. -459 p.
- Rempel G.* Gottlob Berger and Waffen-SS Recruitment: 1939-1945 / *Gerhard Rempel // MGM.* - 1980.-H. 27.-S. 107-122.
- Rhodes R.* Master of Death: The SS Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust / *Richard Rhodes.* -New York: Alfred A.Knopf, 2003. - 352 p.
- Richter K. Ch.* Die Geschichte der deutschen Kavallerie 1919-1945 / *Klaus Christian Richter.* - Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1978. - 397 S.
- Rieber A. J.* Civil Wars in the Soviet Union *IA. J. Rieber II* Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. -2003. -No. 4, 1. -P 129-162.
- Rikmenspoel M.* Soldiers of the Waffen-SS: Many Nations one Motto / *Marc Rikmenspoel.* - Winnipeg: J. J. Fedorowicz Publishing, 1999. - 450 p.
- Rigg B. M.* Hitler's Jewish Soldiers. The Untold Story of Nazi Racial Laws and Men of Jewish Descent in the German Military / *Bryan M. Rigg.* - Kansas: University Press of Kansas, 2002.-495 p.
- Ripley T.* The Waffen-SS at War: Hitler's Praetorians 1925-1945 / *Thomas Ripley.* - St. Paul, MN: Zenith Press, 2004. - 352 p.
- Ritter G.* The German Resistance: Carl Goerdeler's Struggle Against Tyranny, translated by R. T. Clark / *Gerhard Ritter.* - Freeport, N.Y: Books for Libraries Press, 1970. - 337 p.
- Rochas A.* La Handschar: histoire d'une division de Waffen-SS bosniaque / *Amandine Rochas.* - Paris: L'Harmattan, 2007. - 296 p.
- Ronco M.* Di L'occupazione cosacco-caucasica della Carnia (1944-1945): Studio documentale / *M. Ronco.* - Tolmezzo: Edizione Aqilesa, 2000. - 225 p.
- Rossa R.* Venti cammelli sul - Tagliamento: l'avventura cosacca in Friuli dal 1944 al 1945 / *R. Rossa.* - Udine: Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, 2007. - 183 p. - (Quaderni dell'Istituto; 22).
- Rothfels H.* The German Opposition To Hitler / *Hans Rothfels.* - London: Oswald Wolff, 1961. — 330 p.

- Rouso H.* La collaboration: [les noms, les themes, les lieux] / *Henry Rouso*. - Paris: MA Ed. 1987.-203 p.
- Rudny Z.* Kontrowersje wokół Brigadeführera Bronisława Kaminskiego / *Z Rudny II* Dzieje Najnowsze (Warszawa). - 1996. - Rocznik XXXVIII. - S. 341.
- Rudling P. A.* 'They Defended Ukraine': The 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr. 1) Revisited / *Per Anders Rudling* // *The Journal of Slavic Military Studies* (London). - 2012. - Vol. 25. -No.3. - P 329-368.
- Ruhl K.-J.* Spanien im Zweiten Weltkrieg: Franco, die Falange und das "Dritte Reich" / *Klaus-Jorg Ruhl*. - Hamburg: Hoffman und Campe, 1975. - 414 S. - (Historische Perspektiven; 2). *Ryan A. A.* Quiet Neighbours. Prosecuting Nazi war criminals in America / *Allan Andrew Ryan*. - San Diego; New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1984. - XII, 386 p.
- Sak R.* Anabaze. Drama ceskoslovenských legionářů v Rusku 1914-1920 / *Robert Sak*. - Jinočany: Nakl.H&H, 1996.-174 s.
- Salewski M.* Staatsräson und Waffenbrüderschaft. Probleme der deutsch-finnischen Politik / *Michael Salewski* // *VJHZ*. - 1979. -H. 27. -S. 370-391.
- Savich C. K.* Islam under the Swastika: The Grand Mufti and the Nazi Protectorate of Bosnia-Herzegovina, 1941-1945. - 2001 [Електронний ресурс] / *Carl K. Savich*. - Режим доступа: http://www.rasko.org.yu/rastko-bl/istorij/a/kc_savic/c_savich-islam_e.html
- Schätz L.* Schüler-Soldaten. Die Geschichte der Luftwaffenhelfer im 2 Weltkrieg. Mit ein. Geleit von Gerhard Hümmelchen / *Ludwig Schätz*. - Darmstadt: Thesen-Verlag, 1974.- X, 160 S.
- Schicket A.* Verräter oder Patriot? Das Schicksal des russischen Generals Wlassow / *Alfred Schicket* // *Geschichte*. - 1982. - H. 44. - S. 42-46.
- Schill P.* Die Geschichte der lettischen Waffen-SS. 2.Aufl. *IPaulSchill*. -Ettlingen: Selbstverlag, 1977. -30 S.
- Schlicht A.* Die Deutsche Wehrmacht. Uniformierung und Ausrüstung 1933-1945 / *Adolf Schlicht*. - Bd.I: Das Heer. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1992. - 599 S.
- Scholtyssek J.* Der "Schwabenherzog" Gottlob Berger, SS-Obergruppenführer / *Joachim Scholtyssek* // *Kißener M., Scholtyssek J.* Die Führer der Provinz: NS-Biographien aus Baden und Württemberg / *Michael Kißener, Joachim Scholtyssek*. - Konstanz: Universitäts verlag, 1997. - S. 77-110. - (Karlsruher Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus; Bd. 2).
- Schou S.* De danske stfront-frivillige IS. *Schou*. -Kopenhagen, 1981. -200 s.
- Schölch A.* Das Dritte Reich, die zionistische Bewegung und der Palästina-Konflikt / *Alexander Schölch II* *VJHZ*. - 1982. - H. 4.- S. 646-674.
- Schraml F.* Kriegsschauplatz Kroatien: Die deutsch-kroatischen Legionsdivisionen 369., 373., 392. Infanterie-Division, ihre Ausbildungs- und Ersatzformationen / *Fritz Schraml*. - Neckargemünd: Kurt Vowinckel Verlag, 1962. - 311 S.
- Schreiber J.* Der Einsatz der Flakhelfer 1943-1945 / *Johannes Schreiber II* *Europäische Wehrkunde*. - 1982. -H. 31. - S. 265-268.
- Schröder B. Ph.* Deutschland und der Mittlere Osten im Zweiten Weltkrieg / *Bernd Philipp Schröder*. - Göttingen; Frankfurt; Zürich: Musterschmidt-Verlag, 1975. - 310 S. - (Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges; 16).
- Schröder M.* Deutschbaltische SS-Führer und Andrej Vlasov 1942-1945. "Russland kann nur von Russen besiegt werden": Erhard Kroeger, Friedrich Buchardt und die "Russische Befreiungsarmee" / *Mattias Schröder*. - Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 2001.-260 S.

- Schütz L.* Schülersoldaten. Die Geschichte der Luftwaffenhelfer im Zweiten Weltkrieg. 2.Aufl. / *Leonard Schütz.* -Darmstadt: Thesen Verlag, 1974. -X, 160 S.
- Schweiger H.* Mythos Waffen-SS: militärische Leistung und weltanschauliches Fundament einer europäischen Elitetruppe / *Herbert Schweiger.* - Dresden: Winkelried, 2007. - 118 S. *Scurr J.* Germany's Spanish Volunteers, 1941-45 / *John Scurr.* - London: Osprey, 1987. - 48 p. (Men-at-Arms; 103).
- Seaton A.* The Russo-German War, 1941-45 / *Antony Seaton.* -New York: Praeger, 1970. -656 p.
- Seidler F. W.* Oskar Ritter von Niedermayer im Zweiten Weltkrieg. Ein Beitrag zur Geschichte der Ostlegionen / *Franz W. Seidler* // WWR. - 1970. -H. 20. -Nr.I. - S. 168-174; Nr.2. - S. 193-208.
- Seidler F. W.* Zur Führung der Osttruppen in der deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg / *Franz W. Seidler* // WWR. - 1970. -H. 20. - S. 683-702.
- Seidler F. W.* Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945 / *Franz Wilhelm Seidler.* - Koblenz: Bernard & Graefe Verlag, 1987. - 300 S.
- Seidler F. W.* Die Kollaboration 1939-1945 / *Franz W. Seidler.* - München; Berlin: Herbig, 1995.- 576 S.
- Seidler F. W.* Avantgarde für Europa: ausländische Freiwillige in Wehrmacht und Waffen-SS / *Franz W. Seidler.* - Selent: Pour le Merite, 2004. - 414 S.
- Seidt H.-U.* From Palestine to the Caucasus - OskarNiedermayer and Germany's Middle Eastern Strategy in 1918 / *H.-U. Seidt* // German Studies Review. - Vol. 24.- No.1. - 2001. - February. -P 1-18.
- Seidt H. -U.* Berlin, Kabul, Moskau. Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik / *Hans-Ulrich Seidt.* - München: Universitas Verlag, 2002. - 510 S.
- Semków P.* Pobór Polaków z Pomorza do Wehrmachtu / *Piotr Semków* // Biuletyn IPN. - 2006. - Sierpien-wrzesien. - Nr. 8-9 (67-68). - S. 63-67.
- Serwanski E.* Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku / *Edward Serwanski.* - Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1963. -273 s.
- Seth R.* Jackais of the Reich. The Story of the British Free Corps / *Roland Seth.* - London: New English Library, 1973.-190 p.
- Silgailis A.* Die Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg / *Arturs Silgailis* // Acta Baltica. - H.XXI. - Königstein: Institutum Balticum, 1982. - S. 246-281.
- Skidelsky R.* Sir Oswald Mosley: From Empire to Europe / *Robert Skidelsky* // Twentieth Century Studies (London). - 1969. -March. -P 38-61.
- Smelser R., Syring E.* Die SS. Elite unter dem Totenkopf / *Ronald M. Smelser, Enrico Syring.* - Paderborn: F. Schöningh, 2000.- 462 S.
- Smith F. N.* The American Role in the Repatriation of Certain Soviet Citizens, Forcible and Otherwise, to the USSR following World War II / *F. N. Smith.* - Washington, D.C.: Georgetown University Press, 1970. - 229 p.
- Smith P. Sek, Poulsen N. B., Bundgaard Christensen C.* The Danish Volunteers in the Waffen SS and German Warfare at the Eastern Front / *Peter Scharff 'Smith, Niels Bo Poulsen, Claus Bundgaard Christensen* // Contemporary European History. -Vol. 8(1).- 1999. -P 73-96.
- Sociology and history. Methods / [Ed. by Seymour M. Lipset, Richard Hofstadter]. - New York: Basic Books, 1968. -433 p.
- Spaeter H.* Die Brandenburger, eine deutsche Kommando truppe zbV 800. 2.teilw. überarbeit. Aufl. / *Helmuth Spaeter.* - München: Angerer, 1982.-449 S.
- Sprüde V.* Ko liek pārvertet legionā arhlvs [Elektronний ресурс] / *V. Sprüde* // Режим доступу: http://vip.latnet.lv/lpra/leg_arh2007.htm

- Stadler H., Kofler M., Berger K. C.* Flucht in die Hoffnungslosigkeit: die Kosaken in Osttirol / *Harald Stadler, Martin Kofler, Karl C. Berger.* - Innsbruck: Studienverlag, 2005. - 64 S. *Stamm Ch.* Zur deutschen Besetzung Albaniens 1943-1944 / *Christoph Stamm // MGM.* — 1981. — H. 2. - S. 99-121.
- Stankeras P.* Lietuviu Policija 1941-1944 metais / *Petras Stankeras.* - Vilnius: Lietuvos gyventoju genocido ir rezistencijos tyrimo cnetras, 1998. - 304 p.
- Stanley V.* (ed.). Lithuania under the Soviets: Portrait of a Nation / *V. Stanley.* - New York: Frederick A. Praeger Publishers, 1965. - XIX, 299 p.
- Statiev A.* The Nature of Anti-Soviet Armed Resistance, 1942-44: The North Caucasus, the Kalmyk Autonomous Republic, and Crimea / *A. Statiev // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* -2005. -Spring. -Vol. 6. -No. 2. -P 285-318.
- Stefanutti P.* Novocerkassk e dintorni: l'occupazione cosacca della Valle del Lago, ottobre 1944-aprile 1945 / *Pieri Stefanutti.* - Udine: Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Coordinamento dei circoli culturali della Carnia, 1995. - 220 p. - (Studi e documenti; 19).
- Steffen W.* Dänische Freiwillige in der Waffen-SS/ *Werther Steffen.* -Berlin: WBV(Wiss. Verlag Berlin), 2004. -178 S.
- Stein G. H.* Geschichte der Waffen-SS. Autor. Übersetzung aus Engl, von Walther Schwerdtfeger/ *George H Stein.* - Düsseldorf: Droste Verlag, 1967. - XIX, 288 S.
- Stein G. H.* Hitler's Elite Guard at War 1939-1945. The Waffen SS / *George H. Stein.* - Ithaca, NY (USA): Cornell University Press, 1964. - 208 p.; 2nd Ed.: Ithaca, 1966. - 360 p.
- Stein G. H.* Russo-German Military Collaboration: The Last Phase, 1933 / *George H Stein // Political Science Quarterly.* - 1962. -No.77 (1). -P 54-71.
- Stein G H, Crosby P. H.* Das finnische Freiwilligen-Bataillon der Waffen-SS. Eine Studie zur SS-Diplomatie und zur ausländischen Freiwilligen-Bewegung / *George H.Stein, Peter H.Crosby IIVJHZ.* - 1966. -H.14. - S. 413-453.
- Steiner F.* Die Freiwilligen der Waffen-SS. Idee und Opfergang. 5.Aufl. / *Felix Steiner.* - Pr. Oldendorf: K.W.Schütz Verlag, 1959.-429 S.
- Stephan R.* Smersh: Soviet Military Counterintelligence during the Second World War / *R. Stephan // Journal of Contemporary History.* - 1987. -No.22. -P 585-613.
- Stoliarovas A.* The 12th Lithuanian Police Battalion during the Second World War (1941-1945) / *Andriejus (Andrius) Stoliarovas // Baltijas Regiona Vesture 20.gadsimta 40.-80. Gados. Latvijas Vesturnieku komisijas 2007. gada petljumi un starptautiskās konferences "Baltija Otrajā pasaules karā (1939 -1945)" materiāli, 2007. gada 6.-7. novembris, Riga - Riga: Latvijas vestures institūta apgāds, 2009. - P 503-519.*
- Stöber H.* Die lettischen Divisionen im VI Armeekorps / *Hans Stöber.* - Osnabrück: Der Freiwillige, 1981.-368 S.
- Stöber H.* Die Flugabwehrverbände der Waffen-SS. Aufstellung, Gliederung, Luftverteidigung und Einsatz an den Fronten /*Hans Stöber.* - Pr. Oldendorf: K. W. Schütz Verlag, 1988. - 450 S.
- Strassner P.* European Volunteers: 5.SS-Panzer Division Wiking I *Peter Strassner.* - Winnipeg: J. J. Fedorowicz Publishing, 1988. - 448 p.
- Streit Ch.* Sowjetische Kriegsgefangene-Massendeportationen-Zwangsarbeiter / *Christian Streit II Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz / [Hrsgb. v. Wolfgang Michalka].* - München: Piper, 1990. - S. 747-760.
- Strugar V.* Jugoslavija 1941-1945 / *Vlado Strugar.* - Beograd: Vojnoizdavacki zavod, 1969. - 488 s.
- Styrkul V.* We accuse / *Valery Styrkul.* - Kiev: Dnipro, 1984. - 304 p.
- Sturm H.* Die Lettische Legion - ein Politikum: zum Inhalt des Diskurses über die lettischen SS- und Polizei verbände I *Heinrich Sturm.* -Berlin: BIAB,2001. -86 S.

- Sulejmanpasic Z.* 13. SS divizija "Handzar": istine i lazi / *Z Sulejmanpasic.* - Zagreb: Kulturno Drustvo Bosnjaka "Preporod", 2000. - 432 s.
- Sweets J. F.* Choice in Vichy France: The French under German Occupation / *John F. Sweets.* - Oxford: Oxford University Press, 1986. - 296 p.
- Szarota T I* Polacchi e il collaborazionismo / *Tomasz Szarota II* Storia e memoria (Roma). - 1998.-N.7.-P 31-45.
- Szczepula B.* Dziadek w Wehrmachcie / *Barbara Szczepula.* - Gdansk: Slowo/obraz/terytoria, 2007. - 160 s.
- Tammiksaar L.* Eesti Diviisi struktuur ja ohvitseride koosseis II maailmasõjas / *Leo Tammiksaar.* - Tallin: Eesti rahvas Nõukogude Liidu, 1998. - 66 lk.
- Taylor H. P.* Die germanische SS 1940-1945: Aufstellung, Bekleidung, Abzeichen, Ausrüstung, Ausstattung / *Hugh P. Taylor.* - Wölfersheim-Berstadt: Podzun-Pallas, 1994. - 137 S.
- Tewes L.* Jugend im Krieg. Von Luftwaffenhelfern und Soldaten 1939-1945 / *L. Tewes.* - Essen: Universitätsbuchhandlung Bouvier, 1989. - 350 S.
- Tieke W.* Im Lufttransport an Brennpunkte der Ostfront. Geschichte der SS-IR 4 (mot.)/ "Langemark" und des "Freikorps Danmark" / *Wilhelm Tieke.* - Osnabrück: Munin-Verlag, 1971.- 308 S.
- Tieke W.* Das Finnische Freiwilligen-Bataillon der Waffen-SS / *Wilhelm Tieke.* - Osnabrück: Munin-Verlag, 1979.-290 S.
- Tieke W.* The Caucasus and Oil: German-Soviet War in the Caucasus, 1942-1943 / *Wilhelm Tieke.* - Winnipeg: J. Fedorowicz, 1995. - 480 p.
- Tieke W.* Tragödie um die Treue. Kampf und Untergang des III. (germ.) SS-Panzer-Korps. 4. verbesserte Auflage/ *Wilhelm Tieke.*- Coburg: Nation Europa Verlag GmbH, 1996.-304 S.
- TilkovszkyL.* Die Werbeaktion der Waffen-SS inUngarn/L. *Tilkovszky II* Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. - Bd. 20. - Budapest, 1974. - S. 127-181.
- TilkovszkyL.* Ungarn und die deutsche "Volksgruppenpolitik" 1938-1945 / *L. Tilkovszky.* - Köln; Wien: Akademie-Verlag, 1981. - 368 S.
- Tillmann H.* Deutschlands Araberpolitik im Zweiten Weltkrieg / *Heinz Tillmann.* - Berlin: Deutscher Verlag d. Wissenschaften, 1965. - 473 S. - (Schriftenreihe des Instituts für Allgemeine Geschichte an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittemberg; 2).
- The lesser evil and the greater good: the theory and politics of social diversity.* - London: Rivers Oram Press, 1994. - x, 288 p.
- Thomas H. L.* The German Mission to Afghanistan, 1915-1916/H.L. *Thomas II* German Studies Review. - 2002. - No.3. - Vol. 25. - October. - P 447-476.
- Thorwald J.* Wenn sie verderben wollen. Bericht der grossen Verrats /*Jürgen Thorwald.* - Stuttgart: Steingrüben-Verlag, 1952. - 602 S.
- Thorwald J.* Die Illusion: Rotarmisten gegen Stalin. Die Tragödie der Wlassow-Armee / *Jürgen Thorwald.* -München: DroemerKnaur, 1974. -400 S.
- Thorwald J.* Die Illusion: Rotarmisten gegen Stalin. Die Tragödie der Wlassow-Armee. 2.Aufl. / *Jürgen Thorwald.* - München: Droemer Knaur, 1995. - 544 S.
- Thorwald J.* Illusion: SovietSoldiersinHitler'sArmies/JM^ge« *Thorwald.* -New York: Harcourt Brace, 1974.-342 p.
- Thorwald J.* Iluzja. Zolnierze radzieccy w armii Hitlera /*Jürgen Thorwald.* - Warszawa; Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. - 429 s.
- Thunig-Nittner G.* Die Tschechoslowakische Legion in Rulland. Ihre Geschichte und Bedeutung bei der Entstehung der 1 .Tschechoslowakischen Republik / *Gerburg Thunig-Nittner.* - Wiesbaden: Harrasowitz, 1970. -XX, 299 S.

- Thurlow R. C. Fascism in Britain 1918-1985: A History / Richard C. Thurlow. - Oxford: Basil Blackwell, 1987.-345 p.*
- Tolstoy N. Victims of Yalta / Nikolaus Tolstoy. - London: Hodder & Stoughton, 1977. - 496 p.*
- Tomashevich J. The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Occupation and Collaboration / Jozo Tomashevich. -Stanford: Stanford University Press, 1975. -x, 508p.*
- Topolski J. Methodology of history /Jerzy Topolski. -Dordrecht; Boston: Reidel, 1973.-x, 690 p.*
- Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy / Ryszard Torzecki. - Warszawa: Książka i Wiedza, 1972.-378 s.*
- Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. - Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. - 349 s.*
- Torzecki R. Die Rolle der Zusammenarbeit mit der deutschen Besatzungsmacht in der Ukraine für deren Okkupationspolitik 1941 bis 1944 / Ryszard Torzecki // Europa unterm Hakenkreuz... - S. 239-272.*
- Tournoux R. Le royaume d'Otto /Raymond Tournoux. - Paris: Flammarion, 1982. - 405 p. *Traverse E* . Im Bann der Gewalt. Der europäische Bürgerkrieg 1914-1945. Aus dem Französischen von Michael Bayer / Enzo Traverse. - Berlin: Siedler Verlag, 2008. - 400 S.*
- Trigg J. Hitler's Flemish lions: the history of the 27th SS-Freiwilligen Grenadier Division Langemarck (Flämische Nr. 1) / Jonatan Trigg. - Stroud: Spellmount, 2007. - 224 p.*
- Tschernischewa O. W. Faschistische Strömungen und Organisationen in Sweden bis zum Ende des zweiten Weltkrieges / Olga W. Tschernischewa // Nordeuropa. Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität (Greifswald). - 1974. - H. 7. - S. 53-59.*
- Tuider O., Legier A., Wittas H. -E. Bibliographie zur Geschichte der Felddivisionen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS 1939-1945 / Othmar Tuider, Anton Legier, Hans-Egon Wittas. - Vienna: Heeresgeschichtliches Museum; Militärwissenschaftliches Institut Militärwissenschaftl. Abteilung, 1976. -IV, 388 S.*
- Tumarkin N. The Living & the Dead. The Rise and Fall of World War II in Russia / Nina Tumarkin. - New York: Basic Books, 1994. - X, 242 p.*
- Turonek J. Białorus pod okupacją niemiecką / Jerzy Turonek. - Warszawa: Książka i Wiedza, 1993.-288 s.*
- Tys-Krokhmaliuk (Krokhmaliuk) Y. Guerra y Libertad. Historia de la Division "Halychyna" del cjsersito Nacional Ukranio / Youry Tys-Krokhmaliuk (Krokhmaliuk). - Buenos Aires, 1961.-186 s.*
- Umbreit H. Zur Behandlung der Bretonenbewegung durch die deutsche Besatzungsmacht im Sommer 1940 / Hans Umbreit IIMG. - 1968. -H. 3. - S. 145-166.*
- Unāms Z. Karogs veļā: kara laika atmiņas / Z. Unāms. - 1.sejums. - Viverlija: Latvju grāmata, 1969.-100 lpp. *Upton A.F. Finlandia / J. F. Upton // II fascismo in Europa... - S. 211-247.**
- Yekelchik S. Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination / Serhiy Yekelchik. - Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2004.-231p.*
- Wachs Ph. -Ch. Der Fall Theodor Oberländer (1905-1998). Ein Lehrstück deutscher Geschichte / Philipp-Christian Wachs. - Frankfurt am Main; New York: Campus-Verlag, 2000. -533 S. *Waite Robert G. Kollaboration und deutsche Besatzungspolitik in Lettland 1941 bis 1945 /Robert G. Waite II Europa unterm Hakenkreuz... - S. 217-237.**
- Waite R.G. "Reliable Local Residente": Collaboration in Latvia, 1941-1945 /Robert G. Waite II Latvia in World War II... - P 115-142.*

- Wagner C.* Kalmückische Reiter-Verbände in der Deutschen Wehrmacht / *Constantin Wagner II* Deutsches Soldatenjahrbuch 1976 / 24.Deutscher Soldatenkalender / [Hrsgb. v. Helmut Damerau]. - München: Schild Verlag, 1976. - S. 226-236.
- Wallace M.* The American Axis: Henry Ford, Charles Lindbergh, and the Rise of the Third Reich / *M. Wallace.* - New York: St Martin's Press, 2003. - 488 p.
- Wallin E.* Twilight of the gods: a Swedish Waffen-SS volunteer's experiences with 11th SS Panzergrenadier Division Nordland, Eastern Front 1944-45 / *Erik Wallin.* - Solihull, West Midlands: Heion & Co., 2005. - 143 p.
- Walters G.* The thrill of the chase / *Guy Walters II* The Times Magazine (London). - 2002. - 24 August. - P 7.
- Walther H.* Divisionen der Waffen-SS im Einsatz 1940-1945 / *Herbert Walter.* - Dorheim/H: Podzun Pallas Verlag, 1988.-200 S.
- Warmbrunn W.* The Dutch under German Occupation, 1940-1945 / *W. Warmbrunn.* - Stanford: Stanford University Press, 1963. - 338 p.
- Waters D. A.* Hitler's Secret Ally, Switzerland / *Donald Arthur Waters.* - NY: Pertinent Pubns, 1996.-297 p.
- Watts M.* The Jewish Legion and the First World War/ *Martin Watts.* -New York [a.o.]: Palgrave Macmillan, 2004. - XVIII, 287 p.
- Weale A.* Renegades: Hitler's Englishmen / *Adrian Weale.* - London: Weidenfeld & Nicolson, 1994.-221p.
- Weber P.* Geschichte Luxemburgs im Zweiten Weltkrieg. Zweite erweiterte Auflage / *Paul Weber.* - Luxemburg: Victor Bück, 1948. - 159 S.
- Weiner A.* Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution / *Amir Weiner.* - Princeton: Princeton University Press, 2001. - 405 p.
- Wegner B.* Die Garde des "Führers" und die "Feuerwehr" der Ostfront. Zur neueren Literatur über die Waffen-SS [Bericht aus der Forschung] / *Bernd Wegner II* MGM. - 1978. - H. 23. - S. 210-236.
- Wegner B.* Auf dem Weg zur pangermanischen Armee. Dokumente zur Entstehungsgeschichte Des III.(germanischen) SS-Panzerkorps / *Bernd Wegner IIMGM.* - 1980. -Nr.28. -H. 2. - S. 101-136.
- Wegner B.* Hitlers Politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933-1945. Leitbild, Struktur und Funktion einen nationalsozialistischen Elite. 5.Auflage / *Bernd Wegner.* - Padeborn, München u.a.: Schöningh, 1997. - 400 S. - (Sammlung Schöningh zur Geschichte und Gegenwart). *Werther S.* Dänische Freiwillige in der Waffen-SS / *Steffen Werther.* - Berlin: WVB (Wiss. Verlag Berlin), 2004. -178 S.
- Westerburg E.-J.* Wehrmacht und Rote Armee: zur Geschichte der militärischen Opposition 1941-1945 / *Ernst-Joachim Westerburg.* - Thalhofen: Bauer, 2007. - 113 S.
- Wewer B.de.* Oostfronters: Viamingen in het Vlaams Legionen en de Waffen SS / *Bruno de Wewer.* - Lannoo, 1984. - 180 p.
- Wilding A.* Die Kosaken im oberen Drautal und ihre Auslieferung an die Sowjetunion 1945 / *A. Wilding.* - Klagenfurt: Hermagoras/Mohorjeva, 1999. - 134 S. (Studia Carinthiaca; Bd.14).
- Wilhelm H.-H.* Personelle Kontinuitäten in baltischen Angelegenheiten auf deutscher Seite von 1917/1919 bis zum Zweiten Weltkrieg? / *Hans-Heinrich Wilhelm II* Acta Universitatis Stockholmiensis-Studia Baltica Stockholmiensa: The Baltic in International Relations between the two World Wars. - Vol.3. - Stockholm: Universität Stockholmiens, 1988. - S. 157-169.
- Wilhelm H.-H.* Die Rolle der Kollaboration für die deutsche Besatzungspolitik in Litauen und "Weissruthenien" / *Hans-Heinrich Wilhelm II* Europa unterm Hakenkreuz... -S. 191-216.

- Will B.* Division Brandenburg: Die Haustruppe der Admiral Canaris I *Berthold Will*. - Bad Wörishofen: Aktueller Buchverlag, 1960.-250 S.
- Williamson G., Andrew S.* The Waffen SS (3). 11. to 23.Divisions / *Gordon Williamson, Samuel Andrew*. - London: Osprey Publishing, 2004. - 48 p. - (Men-at-Arms; 415).
- Windrow M.* The Waffen-SS. Revised Ed / *Michael Windrow*. -London: Osprey Publishing Ltd., 1989.-48 p.
- Wippermann W.* Europäischer Faschismus im Vergleich (1922-1982)/ *Wolfgang Wippermann*. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983. - 239 S.
- Whiting Ch.* Gehlen: Germany's Master Spy / *Charles Whiting*. - New York: Ballantine Books, 1972.-274 p.
- Wolf W* Faschismus in der Schweiz. Die Geschichte der Frontenbewegung in der deutschen Schweiz, 1930-1945 / *Walter Wolf*. - Zürich: Flamberg, 1969. - 197 S.
- Wolff W.* An der Seite der Roten Armee. Zum Wirken des Nationalkomitees "Freies Deutschland" an der sowjetisch-deutschen Front 1943 bis 1945. 3.überarb. Aufl. / *Willy Wolff* - Berlin: Militärverlag der DDR, 1982. - 349 S. - (Schriften des Militärgeschichtlichen Instituts der DDR).
- Veloso H.* Collaboration as a National Issue: A Grave Government Problem / *Hose Veloso II* Lawyers Journal. - 1945. - November-December. - P 16-19.
- Venner D.* Histoire de la Collaboration/*Dominique Venner*. -Paris: Pygmalion/Gerard Watelet, 2000. - 766 p.
- Verbeke G.* Waffen-SS Vlaams Legioen: Sturmbrigade Langemarck / het arrondissement Roeselare-Tielt / *Gabriel Verbeke*. - Kortrijk: Uitg. Groeninghe, 2001. -215 p.
- Voigt J. H.* Hitler und Indien /*Johannes Johannes H. Voigt* //VJHZ. - 1971. - H. 19. -S. 33-63. *Voigt J. H.* Indien im Zweiten Weltkrieg / *Johannes H. Voigt*. - Stuttgart: Herold, 1978. - 178 S. (Studien zur Zeitgeschichte; II).
- Volkman H.-E.* Das Vlasov-Unternehmen zwischen Ideologie und Pragmatismus /*Hans-Erich Volkman IIMGM*. -1972. -Bd. 12.-H.2.-S. 117-155.
- Vychodomoslimsky pluk SS na Slovensku (október 1944 - február 1945). - Trnava: Katedra Histoire Univ. Sv. Cyrila a Metoda, 2006. - 145 s.
- Vuksic V.* Tito's Partisans 1941-45 / *Velimir Vuksic*. - London: Osprey Publishing, 2003. - 64 p.
- Zacek J. F.* Czechoslovak Fascisms / *Joseph F. Zacek II* Native fascism... - P 56-62.
- Zayas A. M. de.* The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939-1945 / *A. M. de Zayas*. - Lincoln: University of Nebraska Press, 1979. - 364 p.
- Zeck M.* Das Schwarze Korps. Geschichte und Gestalt des Organs der Reichsführung SS *IMario Zeck*. - Tübingen: Niemeyer, 2002. - X, 478 S.
- Zee S. v. d.* 25000 Landverraders: De SS in Nederland I *Sytze van der Zee*. - Den Haag: Kruseman, 1967.-217 s.
- Zee S. v. d.* Vor Führer, volk en vaderland sneuvelde...: de SS in Nederland, Nederland in de SS / *Sytze van der Zee*. -Kruseman, 1975. -248 s.
- Zielinski B.* Staatskollaboration. Vichy und der Arbeitskräfteinsatz im Dritten Reich / *Bernd Zielinski*. - Münster: Westfälisches Dampfboot, 1995. - 292 S.
- Zimmermann H.* Die Schweiz und Großdeutschland. Das Verhältnis zwischen der Eidgenossenschaft, Österreich und Deutschland 1933-1945 I *Horst Zimmermann*. - München: Fink, 1980.-795 S.
- Zipfel F.* Hitlers Konzept einer "Neuordnung Europas" / *Friedrich Zipfel* //Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft. Festschrift für Hans Herzfeld zum 80.Geburtstag. - Berlin, 1972.-S. 154-174.

Zmyslony W. Czy wcielano [Polaköw] do Waffen-SS? [Електронний ресурс] / *Wladyslaw Zmyslony*. - Режим доступу: http://www.wehrmacht-polacy.pl/wcielenia_waffen.html
Zürrer W. Zur Geschichte der Georgischen Legion im Ersten Weltkrieg / *Werner Zürrer IIMGM*. - 1978.-Н. 23.-S. 85-104.

Енциклопедії, довідники

- Александров К.* Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944-1945 / *Кирилл Александров*. - СПб.: Русско-Балтийский информационный центр "Блиц". 2001.- 359 с.
- Александров К.* Офицерский корпус армии генераллейтенанта А. А. Власова 1944-1945 / *Кирилл Александров*. -СПб.: Издательство "Блиц", 2009. - 1117 с.
- Бурячок А., Демський М., Якимович Б.* Російсько-український словник для військовиків. -К.-Л., 1995.-234 с; К.: Варта, 1995. - 384 с.
- Военный энциклопедический словарь/Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. -М.: Военное издательство, 1983. - 863 с.
- Волков С. В., Стреляное (Калабухов) П. И.* Чины Русского Корпуса: Биографический справочник в фотографиях / *С.В.Волков, П.И.Стреляное (Калабухов)*. - М.: Рейтар / "Фор-ма-Т", 2009. - 528 с.
- Сетимович В.* Московсько-український словник для військових /*Варфоломій Сетимович*.-К, 1918.-234 с.
- Кондратьев М. Ю., Ильин В. А.* Азбука социального психолога-практика. Справочно-энциклопедическое издание *ИМ. Ю. Кондратьев, В. А. Ильин*. - М.: Пер Сэ, 2007. - 464 с.
- Махно В.* Справочник соединений Третьего Рейха из эмигрантов и граждан СССР / *Вадим Махно*. - Севастополь, 2009. - 109 с.
- Махно В.* Справочник. Полный перечень объединений и соединений 3-го Рейха из граждан СССР и эмигрантов, а также из жителей Прибалтики, Западной Белоруссии и Украины (издание 2-е исправленное и дополненное)/*Вадим Махно*. -Севастополь, 2010. -155 с.
- Махно В. П.* Казачьи войска 3-го рейха. Справочник / *В. П. Махно*. - Севастополь: Издательство "Прогрес" 2012. - 190 с.
- Рутыч И.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России /*Николай Рутыч*. - М.: "Regnum" - "Российский архив", 1997. - 295 с. - (Материалы к истории Белого движения).
- Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны / Сост.: А. В. Валякин, А. А. Кохан. - Симферополь: Н. Орианда, 2011. - 656 с.
- Туровська Л. В.* Військові звання та посади в Україні: історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології // *Л. В. Туровська*. - К.-Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. - 160 с.
- Шнж У.* Беларуска Краевая Абарона. Уніформа і адзнакі. Ілюстравань альбом. - Мельбурн: Выданьне Беларускага Вызвольнага Фронту, 1984 / *У. Шнж*. - 60 с
- Angolia J. R.* For Führer and Fatherland - Military Awards of the Third Reich. 2nd ed./ *John R. Angolia*. - San Jose, CA: Roger J.Bender Publishing, 1987. - 447 p.
- Angolia J. R., Schlicht A.* Uniforms & Traditions of the German Army 1933-1945 /*John R. Angolia, Adolf Schlicht*. - Vol. 2. - San Jose: Bender, 1992. -413 p.
- Deutsche Dienststelle (WASSt) 1939-1999. 60 Jahre im Namen des Völkerrechts. Bearbeitet von Dipl.-Pol. Wolfgang Remmers. - Berlin: Deutsche Dienststelle (WASSt), 1999. - 174 S.
- Ertel H., Schulze-Kossens R.* Europäische Freiwillige Im Bild / *H. Ertel, R.Schulze-Kossens*. - Osnabrück: Munin Verlag, 1986. - 310 S.

- Keilig W.* Das deutsche Heer 1939-1945: Gliederung, Einsatz, Stellenbesetzung / *Wolf Keilig.* - Bd. 1-3. -BadNauheim: Podzun, 1956-1974. - 1820 S.
- Latvijas Armijas augstākie virsnieki 1918-1940. Biogrāfiska vārdnīca. - Rīga: Nordik, 1998. - 527 lpp. Latvjuenciklopēdija/ [Red. A. Svābe]. -2.sejums. - Stokholma: Trlszvaigznes, 1952. - 1330.1pp.
- McNaughton A.C.* The Book of Kings: A Royal Genealogy. In 3 volumes / *A. C. McNaughton.* - Vol.1. -London: Garnstone Press, 1973. -xix, 511 p.
- Mellenthin F.W.v.* Deutschlands Generale des Zweiten Weltkriegs / *F.W.v. Mellenthin.* - Bergisch Gladbach: Verlag Bastei Lübbe, 1980. - 320 S.
- Nafziger G. F.* Foreigners in Field Gray: The Russian, Croatian and Italian Soldiers in the Wehrmacht / *George F. Nafziger.* - Pischah: Privately Published, 1995.-157p.- (German Order of Battle in World War II; vol.7).
- Nafziger G.F.* The German Order of Battle: Infantry in World War II / *George F. Nafziger.* - London: Greenhill Books, 2000. - 591 p.
- Neufeldt H.-J., Huck J., Tessin G.* Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936-1945 / *Hans-Joachim Neufeldt, Jürgen Huck, Georg Tessin.* - Teil I: 1. *Neufeldt H.-J.* Entstehung und Organisation des Hauptamtes Ordnungspolizei / *Hans-Joachim Neufeldt*, 2. *Huck J.* Ausweichstellen und Aktenschicksal des Hauptamtes Ordnungspolizei im 2. Weltkrieg / *Jürgen Huck.* - Koblenz: Bundesarchiv in Koblenz, 1957. - XV, 144 S.; Teil II: *Tessin G.* Die Stäbe und Truppeneinheiten der Ordnungspolizei / *Georg Tessin.* -Koblenz, 1957. - 110 S. -(Schriften des Bundesarchivs; Bd.3).
- Remmers W.* Deutsche Dienststelle (WASt) 1939-1999. 60 Jahre im Namen des Völkerrechts / *W.Remmers.* -Berlin: Ullstein Bilderdienst; Deutsche Dienststelle (WASt), 1999. - 174 S.
- Rikmenspoel M.J.* Waffen-SS: The Encyclopedia / *Marc J. Rikmenspoel.* - Garden City, NY: Military Book Club, 2002. - 307 p.
- Scherzer V.* Ritterkreuzträger 1939-1945. 1.Aufl. / *V. Scherzer.* - Ranis: Scherzers-Militär-Verlag, 2005.- 846 S.
- Schmitz R, Thieß K-J.* Die Truppenkennzeichen der Verbände und Einheiten der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS und ihre Einsätze im Zweiten Weltkrieg 1939-1945 / *P. Schmitz, K-J. Thieß.* - Bd. II: Marine, Luftwaffe, Waffen-SS. - Osnabrück: Biblio Verlag, 1987. - IX, 775 S.
- Schulz A.* Die Generale der Waffen-SS und der Polizei [1933-1945]. Die militärischen Werdegänge der Generale, sowie der Ärzte, Veterinäre, Intendanten, Richter und Ministerialbeamten im Generalsrang / *Andreas Schulz.* - Bd. I. - Bissendorf: Biblio-Verlag, 2003. - IX, 477 S.; Bd. II - Bissendorf, 2005. - X, 727 S.; Bd. III. - Bissendorf, 2008. - IX, 712 S.
- Schuster P., Tiede H.* Die Uniformen und Abzeichen der Kosaken in der Deutschen Wehrmacht / *Peter Schuster, Hans Tiede.* -Norderstedt: Patzwall, 1999. - 157 S. - (Schriftenreihe Uniform und Ausrüstung deutscher Streitkräfte; Bd.7).
- Schuster P., Tiede H.* Uniforms and insignia of the Cossacks in the German Wehrmacht in World War III / *Peter Schuster, Hans Tiede.* - Atglen, PA: Schiffer Military History, 2004. - 156 p. - (Schiffer military history book).
- Tessin G.* Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939-1945: ein Überblick anhand der Feldpostübersicht / *Georg Tessin.* - Osnabrück: Biblio-Verlag, 2000. - VIII, 773 S. *Tessin G.* Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945 / *Georg Tessin:* - Bd. 1. Die Waffengattungen - Gesamtübersicht. Bearbeitet auf Grund der Unterlagen des Bundesarchiv-Militärarchiv; Hrsg. unter Mitarbeit von Brün Meyer, mit Unterstützung

des Bundesarchivs und des Arbeitskreises für Wehrforschung. - Osnabrück: Biblio Verlag, 1977. -XXXIII, 469 S.;

- * Bd. 2. Die Landstreitkräfte 1-5. - Frankfurt am Main: Mittler, 1966. - 324 S.;
  - * Bd. 3. Die Landstreitkräfte 6-14. - Frankfurt am Main, 1967. - 316 S.;
  - * Bd. 4. Die Landstreitkräfte 15-30. - Osnabrück, 1970. - 292 S.;
  - * Bd. 5. Die Landstreitkräfte 31-70. - Frankfurt am Main, 1972. - 296 S.; -Bd. 6. Die Landstreitkräfte 31-130. - Osnabrück, 1972. - 336 S.;
  - * Bd. 7. Die Landstreitkräfte 130-200. - Osnabrück, 1973. - 296 S.;
  - * Bd. 8. Die Landstreitkräfte 201-280. - Osnabrück, 1970. - 340 S.;
  - * Bd. 9. Die Landstreitkräfte 281-370. - Osnabrück, 1974. - 323 S.; -Bd. 10. Die Landstreitkräfte 371-500. - Osnabrück, 1975. - 308 S.; -Bd. 11. Die Landstreitkräfte 501-630. -Osnabrück, 1975.-347 S.; -Bd. 12. Die Landstreitkräfte 631-800. - Osnabrück, 1975. - 328 S.;
  - * Bd. 13. Die Landstreitkräfte 801-13400. - Osnabrück, 1976. - 429 S.;
  - Bd. 14. Die Landstreitkräfte: Namensverbände. Die Luftstreitkräfte (Fliegende Verbände). Flakeinsatz im Reich, 1943-1945. - Osnabrück, 1980. - 496 S.; -Bd. 15. Kriegsstarke nachweisungen(KStN), taktische Zeichen, Traditionspflege/bearb. auf Grund der Unterlagen des Bundesarchiv-Militärarchivs von Brüh Meyer. - Osnabrück, 1988.-360 S.;
  - Bd. 16. Verzeichnis der Friedensgarnisonen 1932-1939 und Stationierungen im Kriege 1939-1945 / bearb. von Christian Zweng. Teil 1: Wehrkreise I-VI. - Osnabrück, 1996.-365 S.;
  - * Bd. 16. Teil 2: Wehrkreise VII-XIII. - 1996. - 354 S.;
  - * Bd. 16. Teil 3: Wehrkreise XVII, XVIII, XX, XXI und besetzte Gebiete Ost und Südost. - 1996.-414 S.;
  - Bd. 16. Teil 4: Besetzte Gebiete Nord/West/Süd. - 1997. - 380 S.
  - Bd. 17. Register der Namensverbände; Volkssturm; Hitlerjugend; Verbuundene/ bearb. auf Grund der Unterlagen des Bundesarchiv-Militärarchivs von Brüh Meyer. - Osnabrück, 2002.-VII, 482 S.
- Ueberschär G.R.* (Hrsg.). *Hitlers militärische Elite / GerdR. Ueberschär.* -Bd. 1. - Darmstadt: Primus Verlag, 1998. - XVI, 302 S.
- Waffen-SS Commanders: the army, corps and divisional leaders of a legend.* - Atglen: Schiffer Publ., 1997.-Vol. 1.-356 p.; Atglen, 1999.-Vol. 2. - 356 p.
- Vincx J.* *Viaanderen in Uniform 1940-1945 I J. Vincx.* -Antwerpen, 1981. -D. 3.-476 s.

Електронні ресурси

- 1-StRussian National Army (1-StRNA) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://bka-roa.chat.ru/l_a_rna_eng.htm
2. Übersicht über die im Verlaufe des Krieges aufgestellten Divisionen und selbständigen Brigaden [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.wehrmachtdivisionen.de
- 14th Grenadier Division SS Galicia (Nr. 1 Ukrainian) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.geocities.com/ssgalitsija
- Вторая мировая война 1939-1945. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://censor.net.ua/go/viewTopic?id=197351>
- За что Сталин выселял народы [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://stalinism.narod.ru>
- Полки пограничной охраны; Сражения на территории Эстонии в 1944 году [Електронний ресурс]. -Режим доступу: www.okupatsioon.ee/rus/1940/ylev/ylev-.html%23Heading711.htm

После плена [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=1238&n=68

Русские добровольцы в Вермахте [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.slavic-legion.narod.ru/rusvver.html

Русский Охранный Корпус [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.reibert.info/forum/showthread.php?t=35711&page=8>

Эстонские авиационные подразделения [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.okupatsioon.ee/rus/1940/ylev/ylev-_.html%23Heading711.htm

Эстонские подразделения в вооружённых силах Германии во время Второй мировой войны [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.okupatsioon.ee/ras/1940/ylev/ylev-__1057__.html

East Legion Formation centers [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.bka-roa.chat.ru/east_legion_formation_centers_rus.htm

Eastern Troops: Die Osttruppen [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm#intro

Eesti Leegioni moodustamine [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.hot.ee/vaikal/ajalugu-6.html

Estonian Police Battalions [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.geocities.com/kossila/helml5.htm>

Estonian soldiers in the whirlwinds of WWII [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.geocities.com/kossila/helm21.htm>

German Auxiliary Forces in WWII [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.feldgrau.com/auxiliary.html

Kosaken. Der Zweite Weltkrieg [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://home.hetnet.nl/~gabby-pat/kosaken.htm>

Miscellaneous Axis Military Formations of WWII (Eastern Europe) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://members.tripod.com/~marcin_w/index-3.html

National Volunteer formations in Wehrmacht and Waffen-SS - Национальные Добровольческие формирования в Вермахте и Ваффен-СС [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.bka-roa.chat.ru/

Okupatsiooni Muuseum [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.okupatsioon.ee/ras/1940/ylev/ylev-_-2.html

Ostbataillon [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.ostbataillon.by.ru/home.htm

Russkiy Okhranniy Korpus [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.skalman.nu/third-reich/collab-serbia-russia.htm

Third Reich [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.skalman.nu/third-reich.htm>

Using East Legions in WAR [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://bka-roa.chat.ru/east_leg_in_use.htm

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ, ВИКОРИСТАНІ У ДОСЛІДЖЕННІ

Абвер	центральний розвідувальний і контррозвідувальний орган Райхсверу і Вермахту;
АВП ОКВ	відділ пропаганди Верховного командування Вермахту;
АКВ	- армійський корпус Вермахту;
БКА	- Білоруська Крайова Оборона;
БСА	- Білоруська Самооборона;
БЦР	- Білоруська Центральна Рада;
БШПР	- Білоруський штаб партизанського руху;
Ваффен-СС	- війська СС;
Вісь	- політично-військовий блок нацистської Німеччини, фашистської Італії, Румунії, Угорщини та інших союзних із ними держав;
ВКП (б)	Всесоюзна Комуністична Партія (більшовиків);
ВКР "СМЕРІІ"	- відділ контррозвідки "Смерш [Смерть шпигунам]" при Народному комісаріаті оборони СРСР у 1943-1946 рр.;
ВМФ	- Військово-морський флот;
ВПС	- Військово-повітряні сили;
ГА	- Група армій;
ГГ	Генеральна губернія окупованих польських областей;
"гіві"	- "допоміжні добровольці";
ГШ	- Генеральний штаб;
ГУКВ	- Головне Управління Козацьких Військ;
ГУЛАГ	Головне Управління Таборів НКВС СРСР;
ТЮ"	нацистська молодіжна організація "Гітлерюгенд" ("Гітлерівська молодь");
ДА У НР	- Дієва Армія У НР;
ЗС	- Збройні сили;
КОНР	- Комітет Визволення Народів Росії;
ЛВР	- Литовський Територіальний Корпус;
ЛНК	- Латвійський Національний Комітет;
Люфтваффе	Військово-повітряні сили Німеччини у 1936-1945 рр.;
МЗС	- Міністерство закордонних справ;
МВС	- Міністерство внутрішніх справ;
НДХ	- Незалежна Хорватська Держава;
НКВС	- Народний комісаріат внутрішніх справ;
НКДБ	- Народний комісаріат державної безпеки;
НСДАП	Націонал-соціалістична Німецька Робітничая Партія;
НСКК	- Націонал-соціалістичний корпус водіїв;
НТОК	- Національний Туркестанський Об'єднаний Комітет;
ОКВ	- Верховне командування Вермахту;
ОКГ	Верховне командування сухопутних військ Німеччини у 1938-1945 рр.;

окл	Верховне командування Люфтваффе у 1936-1945 рр.; "
"ОТ"	Організація Тодта"; Східнотюркське з'єднання Ваффен-
ОТВФСС	СС; Організація Українських Націоналістів; ОУН під
ОУН	проводом Степана Бандери; ОУН під проводом Андрія
ОУН-Б	Мельника; Протиповітряна оборона; Служба праці Райху
ОУН-М	; Райхскомісаріат "Остлянд"; Райхскомісаріат "Україна";
ппо	Райхсміністерство окупованих східних областей;
РАД	Райхсміністерство народної освіти і пропаганди;
РКО	Російська Національна Народна Армія; Російська
РКУ	Визвольна Армія; Російський Охоронний Корпус у
РМО	Сербії; Російська Визвольна Народна Армія;
РМП	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка;
РННА	Головне управління безпеки Райху; сухопутні війська
РОА	Німеччини; Союз Радянських Соціалістичних Республік;
РОК	спочатку охоронні відділи НСДАП (до приходу нацистів до
РОНА	влади), згодом одна з найвпливовіших керівних організацій у
РРФСР	Райху; Головне управління СС; Головне командне управління
РСГА	Ваффен-СС; Армія Оборони Вітчизни; Українське Визвольне
СВН	Військо; Українська Національна Армія; Український
СРСР	Національний Комітет; Українська Народна Республіка;
СС	Українська Повстанча Армія; Українська Радянська
СС-ГА	Соціалістична Республіка; Український Центральний Комітет;
СС-ФГА	відділ "Іноземні армії Сходу" при ГШ ОКГ; Бюро керівництва
ТАР	добровольцями Сходу Управлінської групи "Д" Головного
УВВ	управління СС; Центральний штаб партизанського руху;
УНА	Червона Армія;
УНК	охоронні формування німецької поліції порядку в окупованих
УНР	східних областях (від нім. "Шуцманшафт-"); Допоміжна та
УПА	реабілітаційна адміністрація Об'єднаних Націй.
УРСР	
УЦК	
ФГО	
ФЛО	
ЦПГПР	
ЧА	
"Шума"	
ЮНРРА	

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ НІМЕЦЬКИХ НАЗВ У ТЕКСТІ Й ПРИМІТКАХ

Abt.	- Abteilung/a) відділ (стосовно структурних відомчих одиниць); б) дивізіон (стосовно військових формувань);
AOK	- Armee-Oberkommando / Верховне командування армії;
Ausb.-	- Ausbildungs- / вишкільний;
BA	- Bundesarchiv / Федеральний архів;
BA-MA	- Bundesarchiv-Militärarchiv / Військовий архів Федерального архіву;
Btl.	- Bataillon / батальйон;
Div./Div-	- Division /Divisions- / дивізія (дивізійний);
Freiw.	- Freiwilligen / добровольчий (добровольче, добровольча, добровольчі);
GG	- Generalgouvernement / Генеральна губернія;
Georg.-	- Georgische (-s,-r) / грузинська (грузинське, грузинський);
Gren.-	- Grenadier- / гренадерський (гренадерська);
HG	- Heeresgebiet / військова область;
HGr.	- Heeresgruppe / група армій;
Hiwi (-s)	- Hilfswillige / допоміжні добровольці;
Hptm.	- Hauptmann / гауптман;
HSSPF	- Der Höhere SS- und Polizeiführer / вищий керівник СС і поліції;
HQ	- Hauptquartier / Головна ставка (головна штаб-квартира);
IR	- Infanterie-Regiment / піхотний полк;
Inf-	- Infanterie- / піхотний (піхотна);
Kauk.	- Kaukasische (-s,-r) / кавказька (кавказьке, кавказький);
Kdr.	- Kommandeur / командир;
Korück	- Kommandeur des rückwärtigen Armeegebiets / командир тилової армійської області;
Kp.	- Kompanie / сотня;
Kroat-	- Kroatisch- / хорватський;
Maj.	- Major / майор;
NSDAP	- Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-Partei / Націонал-соціалістична Німецька Робітничка Партія;
Ost-	- Ostvölkische (-s,-r) / східна (східне, східний), сформований з представників східних народів;
Pz.-	- Panzer- / танковий;
Rgt.	- Regiment / полк;
Rf-SS	- Reichsführer-SS / райхсфюрер СС;
RmfdbO	- Reichsministerium (Reichsminister) für die besetzten Ostgebiete / Райхсміністерство (райхсміністр) окупованих східних областей;
russ.-	- russischer (-sehe, -sches) / російський (російська, російське, російські);
RSHA	- Reichssicherheitshauptamt / Головне управління безпеки Райху;
SD	- Sicherheitsdienst / служба безпеки Райху;

- Sich.- - Sicherungs-/ [формація] безпеки (наприклад: Sich.-Div.-дивізія безпеки.
Sich.-Btl. - батальйон безпеки тощо);
- SiPo - Sicherheitspolizei / поліція безпеки;
- SS - Schutzstaffeln / охоронні відділи;
- SS-FHA - SS-Führungshauptamt / Головне командне управління СС;
- SS-HA - SS-Hauptamt / Головне управління СС;
- SSPF - SS- und Polizeiführer / керівник СС і поліції;
- Turk.- - Türkvölkische / тюркський;
- W-SS - Waffen-SS/війська СС.

ZUSAMMENFASSUNG

Zur aktuellen historiographischen Situation.

Nach Beendigung des zweiten Weltkriegs erschien eine große Menge historischer Literatur, in der Historiker sich mit diesem tragischen Abschnitt der Weltgeschichte beschäftigten. Das Interesse an diesem Krieg kann man vor allem durch die enge Verbindung von dessen Folgen mit den wichtigen Problemen der Neuzeit erklären. Jedoch kannten lange Zeit weder die Kriegsteilnehmer noch die Nachkriegsgenerationen die ganze Wahrheit über diese Seite der Geschichte. In der zweiten Hälfte des XX. Jahrhunderts bestätigte sich ein bekannter Aphorismus darüber, daß die Sieger die Geschichte schreiben. In der Nachkriegszeit behandelte man in der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken (UdSSR) die Geschichtsschreibung, indem man sich nach dem Prinzip richtete, dass „Sieger nicht gerichtszuständig sind“ und bot eine Monopol-Interpretation der Ereignisse an oder verschwieg wissenschaftswidrig bestimmte Einflüsse. Mit den Aufdeckungen der „weißen Flecke“ der Geschichte des zweiten Weltkriegs beschäftigten sich häufig Publizisten, die nicht selten nach eigenem Ermessen den Lesern die vermeintlich alternativlosen Thesen und veralteten Ansätze verkauften, die keiner Kritik der modernen historischen Analyse standhielten.

Eines der am meisten kontrovers diskutierten Themen ist das Problem von Aufstellung und Verwendung der ausländischen Militärformationen, die in den deutschen Armeen geschaffen wurden. Die Forschung zur Geschichte dieser Formationen in der UdSSR deckte sich mit den amtlichen Aufträgen der ideologischen Zensur nicht und fügte sich nicht in den vorgegebenen Rahmen der Forschungsfragen nach der amtlichen Maßgabe. Diese Thematik wurde zur Kategorie unerwünschter und verbotener Forschung gezählt. Aber jede Generation interpretiert die Geschichte von neuem. Profunde politische und ideologische Probleme des zweiten Weltkrieges und die geopolitischen Änderungen als Ergebnis des Zusammenbruchs des kommunistischen Gebäudes in Ost-Europa machen eine neue Einschätzung der Ereignisse noch notwendiger. Die Suche nach der Wahrheit verpflichtet die Forscher, auch bislang umstrittene Momente der Geschichte nicht zu verschweigen, die Wahrheit über die Vergangenheit zu erzählen, was nach dem Ende des zweiten Weltkriegs von Wissenschaftlern in den Staaten des Westens auch geleistet wurde.

In den postsowjetischen Ländern gelang es, bei der Vermittlung der Geschichte des zweiten Weltkriegs veraltete ideologische Dogmen und propagandistische Schemen zu überwinden. Das stimulierte die erneute Durchsicht und Bewertung vieler komplizierter politischer Strukturen und eine Suche nach neuen methodologischen Ansätzen für eine Interpretation der bislang wenig bekannten geschichtlichen Ereignisse. Besondere Aufmerksamkeit der Gelehrte erregten die noch bis vor kurzem „verbotenen Themen“, nämlich unter anderem der Kampf der Bürger der Sowjetunion in den Reihen der deutschen Truppen. In der Ukraine, wie auch überhaupt in der UdSSR, war im Laufe der langen fünfziger Jahre ein derartiger Ansatz unmöglich. Erst mit der Ausrufung der staatlichen Unabhängigkeit der Ukraine begann eine allmähliche Neueinschätzung vieler bislang widerspruchsvoller Ereignisse. Da Tausende Ukrainer im Kontext des Zweiten Weltkrieges freiwillig oder zwangsläufig rekrutiert wurden für die Streitkräfte (SK) Deutschlands, betrifft dieses Thema die Ukraine direkt. Die wissenschaftliche Bedeutung der

ausgewählten Thematik ergibt sich unmittelbar aus der bisherigen völligen Nicht-Behandlung dieser Thematik in der ukrainischen Historiographie der Nachkriegszeit.

Stand der Bearbeitung.

In der Ukraine und auch außerhalb Ihrer Grenzen ist das Thema nur punktuell erforscht. Charakteristisch ist die ungenügende Menge bislang veröffentlichten Aktenmaterials für eine angemessene Erforschung der Materie. Das macht insbesondere eine gründliche Durcharbeitung der Archivmaterialien notwendig. Die bisherige ungenügende Bearbeitung der Thematik erfordert die Klärung vieler Fragen, die auch in wissenschaftlichen Texten nicht ausreichend erfolgt ist. Besonders wenig Forschung erfuhr bislang die Politik der militärpolitischen Organisationen Deutschlands in Bezug auf die Einrichtung und Verwendung ausländischer Formationen der deutschen Truppen.

Fragestellung.

Im Gegensatz zum ersten Weltkrieg, in dem die nationalen Streitkräfte dominierten, bestanden während des zweiten Weltkrieges ausgeprägte Tendenzen einer Internationalisierung. Die Armeen der kriegführenden Länder lockten Repräsentanten vieler Völker an, die ihre Beteiligung am Krieg mit bestimmten politischen Sehnsüchten motivierten. Zum Beispiel wurden in der UdSSR aus Polen, Slowaken, Franzosen, Serben und anderen Ausländern für den Kampf gegen NS-Deutschland 2 Armeen, 3 Panzerarmeen und Luftwaffendivisionen, 30 verschiedene Divisionen, 31 Brigaden und 182 Regimenter durch insgesamt über 550.000 Mann komplettiert. Formationen, die aus Polen und Slowaken komplettiert wurden, haben auf der Seite der UdSSR gekämpft, obwohl viele ihre Landsleute auf Hilfe des Westens hofften, um die Okkupation des Inlands durch sowjetische Armeen zu verhüten. Derartige Erscheinungen konnte man in den Jahren des zweiten Weltkrieges auch in den Ländern Asiens beobachten.

Zugleich entstand in den Jahren des zweiten Weltkrieges bisweilen ein tragischer Zuschnitt von Einheiten aus Soldaten aus besetzten oder von anderen Staaten abhängigen Völkern - sehr oft dienten Soldaten einer Nation beiden Seiten der kriegführenden Blöcke. So zum Beispiel, wenn ein Teil der Tschechen für die deutsche Armee mobilisiert wurde und als Bestandteil einer südlichen Gruppe der deutschen Armeen an der Ostfront innerhalb eines slowakischen Regiments Dienst tat und auf der anderen Seite aus Tschechen und Slowaken in der UdSSR eine einzelne Tschechoslowakische Brigade geschaffen wurde. Während des zweiten Weltkrieges war das Dritte Reich hierin keine Ausnahme im Vergleich zu anderen Großmächten und schuf eigene fremde Militärformationen, in der deutsches Kommando personal und ausländische Mannschaften zusammen wirkten.

Verschiedene Divisionen wurden als SS-Militärtruppen aus Repräsentanten nichtdeutscher Völker als Bestandteile der Waffen-SS oder als Nationallegionen gebildet. Am Krieg gegen die UdSSR nahm 1941⁴² auch die spanische sogenannte „blaue“ Division teil. Neben den mit Deutschland alliierten bewaffneten nationalen Verbänden Italiens, Ungarns, Rumäniens, der Slowakei, Albaniens, der „Vichy-Regierung“ Frankreichs, sowie Finnlands, kämpften an der Seite der deutschen Truppen Militäreinheiten, die aus Repräsentanten der meisten europäischen Nationen gebildet wurden und zwar aus Norwegen, Weißrussland, Estland, Lettland, Litauen, Armenien, Georgien und Soldaten anderer Nationalitäten. Gegen England und USA kämpften dem gegenüber Vertreter der afrikanischen und asiatischen Länder.

Eine besondere Stellung in der Geschichte der osteuropäischen Formationen in den Streitkräften Deutschlands nahmen die russischen Formationen ein, die unter der gemeinsamen Bezeichnung der Russischen Befreiungsarmee (*Russkaja Oswoboditel'naja Armija* - ROA) unter dem Kommando des Generals Andrej Wlasow sowie als Brigade von Bronislaw Kaminski als Russische Volksbefreiungsarmee - RONA (*Russkaja Oswoboditel'naja Narodnaja Armija* -RONA) bekannt sind. Aus Ukrainern wurden in den Jahren 1939-1945 mit Zustimmung der

deutschen Zivil- und Militärbehörden auch nationale Formationen gebildet. Die meisten von ihnen wurden vom Februar 1943 bis zum Mai 1945 als Einheiten des ukrainischen Befreiungsheeres bezeichnet (*Ukrajinske Wyzwolne Wijsko* - UWW); die 14. Freiwilligen-Grenadier Division der Waffen-SS (ukrainische Nr.1) ist der größte reguläre Militärverband, der aus Ukrainern komplettiert war. Besonders die komplexe Situation der Politik Deutschlands hinsichtlich der Aufstellung und militärischen Verwendung der erwähnten Formationen bedingt den Bedarf der Forschungsarbeit der vorgelegten Analyse.

Ziel der Erforschung ist die Analyse der Prinzipien der Politik und der praktischen Tätigkeit der Zivil- und Militärbehörden NS-Deutschlands hinsichtlich der Ausbildung und Verwendung der ausländischen bewaffneten Formationen in den Jahren des zweiten Weltkriegs. Besondere Aufmerksamkeit ist dabei den Formationen gewidmet, die aus Repräsentanten der Völker komplettiert wurden, die auf dem Territorium der Sowjetunion vor und nach dem deutschsowjetischen Krieg wohnten.

Die Erreichung dieses Zwecks setzt die Lösung folgender Forschungsaufgaben voraus:

- * den Stand der Untersuchung und Quellenbasis des Problems zu bestimmen und ungenügend bearbeitete Aspekte zu betonen;
- * die rassistischen, ethnischen und religiösen Motive der Kriegspolitik Deutschlands und ihr Verhältnis zur Idee der Erschaffung ausländischer Militärformationen in den Streitkräften Deutschlands zu erforschen;
- * den Einfluss der verschiedenen Behörden des nationalsozialistischen Deutschen Reiches auf die Herausarbeitung der Prinzipien der Politik der Verwendung der Ausländer in den Streitkräften Deutschlands und ihren praktischen Anteil bei der Schaffung ausländischer Abteilungen, Einheiten und Verbände zu untersuchen;
- * einer Analyse der politischen Absichten bezüglich der fremden Militärformationen im Kontext der Kriegspolitik des Nationalsozialismus und seine strategischen Kontinental- und Globalpläne zu analysieren;
- * politische Motivationen und Praxis der Eingliederung der Angehörigen der verschiedenen Nationalgruppen in die Streitkräfte Deutschlands, Status und Zahl ausländischer Militärformationen in den deutschen Armeen festzustellen;
- * die Ursachen der Zusammenarbeit der Vertreter der Völker der besetzten Länder Europas mit dem nationalsozialistischen Deutschen Reich zu erforschen;
- * die Verwendung der ausländischen Militäreinheiten im Kampfeinsatz der Streitkräfte Deutschlands während verschiedener Etappen des Krieges und ihre propagandistischen Begleitaktionen zu verfolgen;
- * die Stellung und die Rolle der ausländischen Militärformationen als Faktor des politischen Krieges des Dritten Reiches zu bewerten;
- * die Haltung der Länder der Anti-Hitler-Koalition hinsichtlich der Angehörigen der ausländischen Einheiten der Streitkräfte Deutschlands am Ende des zweiten Weltkriegs zu erörtern.

Wissenschaftlicher Ertrag.

Zum ersten Mal konnte in vergleichender Analyse ein Beitrag zur Erforschung der Geschichte der ausländischen Formationen des deutschen Heeres in den Jahren des Zweiten Weltkriegs geleistet werden. Es ist gelungen, veraltete Thesen und Behauptungen kritisch zu durchleuchten und konzeptionell dem neuen Ertrag gegenüber zu stellen und so die Thematik mit einem problemorientierten Ansatz aufzubereiten und in vielen Teilen neu zu bewerten. Außerdem wurden die Hauptetappen der Politik NS-Deutschlands in der Zusammenstellung der ausländischen bewaffneten Formationen während der verschiedenen Etappen des Krieges herausgearbeitet und die Besonderheiten des politischen Kurses einiger Länder und ihre

Volksverbundenheit erarbeitet, sowie die Besonderheiten von deren Politik; dadurch konnten eine Reihe bisher bestehender Unstimmigkeiten in der Behandlung der verschiedenen Aspekte des Problems widerlegt werden.

Es ist gelungen, eine bedeutenden Zahl in der Ukraine bisher wenig bekannter Dokumente und wenig zugänglicher Quellen aufzuarbeiten und den aktuellen Forschungsstand der Weltgeschichtswissenschaft mit einzubeziehen, vor allem diejenige Forschung, die in den wissenschaftlichen Untersuchungen in der Ukraine bisher nicht herangezogen worden ist. Hier handelt es sich zum Beispiel um die konkrete Rolle der Behörden des nationalsozialistischen Deutschen Reiches bei der Bildung der nationalen Formationen der Wehrmacht, sowie um ihre Haltung im Prozess der Festlegung des Kurses der militärischen Politik im Kontext der politischen Begebenheiten und der kämpferischen Aktionen während des Zweiten Weltkriegs. Das Problem der ausländischen Militärformationen in den Streitkräften Deutschlands wurde Gegenstand des komplexen interdisziplinären Erkennens, das an der Nahtstelle der Forschung der Fragen der Weltgeschichte, der Geschichte Deutschlands, der Geschichte der Länder Eurasiens und der militärischen Geschichte angesiedelt ist.

Der zeitliche Rahmen der Arbeit umfasst hauptsächlich die Jahre des Zweiten Weltkriegs.

Der geographische Rahmen der Arbeit umfasst das Territorium NS-Deutschlands und die okkupierten oder die von ihm abhängigen sowie zur Besetzung geplanten Länder.

Gliederung der Arbeit.

In der Einleitung begründet der Autor die Bedeutung des Themas für die Forschung und legt den zeitlichen und geographischen Rahmen fest. Ferner werden die Zielsetzung und Methode, sowie die zu erwartenden wissenschaftlichen Ergebnisse formuliert.

In erstem Kapitel „**Historiographie und Quellen**“ werden die historiographischen Probleme dargestellt und die Quellensituation erörtert. Dieses Kapitel bietet eine Übersicht über den Forschungsstand und führt die Hauptquellen auf. Insbesondere wird eingegangen auf die Diskussion und die Diskrepanz zwischen den Ergebnissen der Historiker des postsowjetischen Raumes und den westlichen Historikern. Hier steht die Diskussion um die Beteiligung der Bürger der UdSSR an den Kampfhandlungen an der Seite des Feindes Deutschland im Vordergrund. Die Vorgehensweise folgt hier geographischen Prinzipien. Im Paragraphen 1.2. „Quellen“ werden vor allem die in den verschiedenen Archiven aus unterschiedlichen Staaten sowie die eingesehene Erinnerungsliteratur der Teilnehmer der Ereignisse dargestellt und kritisch beleuchtet.

Im zweiten Kapitel „**Konzeptuelle und methodische Grundlagen der Forschung**“ werden, aufbauend auf der dargestellten Literaturlage, die Desiderata der Forschung formuliert. Das Problem der sogenannte Kollaboration wird als gesellschaftspolitisches Phänomen diskutiert. Der Autor vertritt dabei die Auffassung, dass das historische Phänomen der militärischen Zusammenarbeit der Staatsangehörigen der UdSSR mit Deutschland in Jahren des deutschsowjetischen Kriegs von großer Bedeutung ist.

Im dritten Kapitel „**Ausländer in der Militärpolitik des Deutschen Reichs vor und während des „Blitzkrieges“ (1939 bis Sommer 1941)**“ wird die Geschichte der Anwerbung der ersten Kontingente der Ausländer zur Wehrmacht im Kontext der Politik des Reichs betrachtet. Wesentliche Einflussfaktoren werden analysiert, die die politische Handlungsweise des nationalsozialistischen Dritten Reichs hinsichtlich der Bildung der nationalen Formationen des deutschen Heeres bedingten. Untersucht werden Anlässe, Prozess und Konsequenzen der Vorgehensweise Deutschlands und die ersten militärpolitischen Versuche, Ausländer zum deutschen Heer heranzuziehen und mit ihnen die erste nationale Legionen zu formieren. Anhand der Analyse der Quellen und wissenschaftlichen Literatur werden die Ursache und die Art und Weise der pro-deutschen Orientierung der politischen Gruppierungen beleuchtet, die diese Vorgehensweise ermöglichten.

Im vierten Kapitel „**Osteuropäische, mittelasiatische und kaukasische Formationen in der Politik des nationalsozialistischen Deutschlands am Beginn des deutsch-sowjetischen Krieges (Ende 1941 bis Anfang 1943)**“ werden die ausländischen Formationen in den Streitkräften Deutschlands seit der Niederlagen der Wehrmacht bei Moskau einer gemeinsamen vergleichenden Analyse unterzogen. Eingegangen wird vor allem auf den Prozess ihrer Ausbildung, sowie die Art ihrer Verwendung (in der psychologischen Kriegsführung, in Partisaneneinsätzen, an der Front, als Hilfseinheiten für die Ausführung von Wach- und Schutzdiensten im Hinterland). Im Vordergrund der Analyse stehen die Mechanismen der Wechselbeziehungen zwischen den Machtstrukturen NS-Deutschlands und den Repräsentanten der okkupierten Gebiete.

Im fünften Kapitel „**Ausländische bewaffnete Formationen in der Periode des „totalen Krieges“ (1943 bis Mitte 1944)**“ werden die Auseinandersetzungen dargestellt, die zu einer vermehrten Heranziehung von Personen „sowjetischer Herkunft“ für die Streitkräfte Deutschlands nach der Niederlage der Wehrmacht bei Stalingrad im Februar 1943 führten. Diese unterschieden sich erheblich von der Vorgehensweise deutscher Behörden während der ersten Jahre des Krieges. Dargestellt wird die ethnische und Rassenpolitik innerhalb der West- und Ostpolitik NS-Deutschlands, die Unstimmigkeit von politischen Kriterien während der Zeit der Aufstellung der ausländischen Formationen, sowie die unterschiedliche Heranziehung von Repräsentanten eigenstaatlicher und besetzter Völker, ihre Versorgung, ihre Zusammensetzung und Verwendung gegen die Sowjetunion und an der Westfront. Besondere Aufmerksamkeit wurde der Diskrepanz in Fragen ihrer Verwendung als bewaffnete Formationen zwischen Repräsentanten der verschiedenen höheren staatlichen Behörden und der militärischen Führung Deutschlands gewidmet. Der Einfluss dieses Machtkampfes der verschiedenen deutschen Behörden und des Militärs um die ausländischen militärischen Formationen zeitigte erheblichen Einfluss auf die Situation an den Fronten, auf Niederlagen der Wehrmacht und andere Faktoren der politischen Entmachtung der führenden Ämter des Dritten Reiches.

Im sechsten Kapitel „**Die Krise der europäischen Politik des Deutschen Reiches und ausländische Militärformationen (Juli 1944 bis Mai 1945)**“ werden die Stellung der mono- und polyethnischen Formationen in der politischen Strategie des Reiches gegenüber Osteuropa und die Veränderungen in der deutschen Politik und ihr Einfluss auf die Rolle der nichtdeutschen Formationen als politischer Faktor untersucht. Dieses Kapitel leistet eine vergleichende Analyse der Stellung der nichtdeutschen Teilverbände innerhalb der Gliederung der Streitkräfte Deutschlands, vergleicht ihre Größe und ihre gemeinsamen Charakteristika innerhalb der nationalen Militäreinheiten aller Waffengattungen Deutschlands. Erläutert wird auch die Politik der Anti-Hitler-Koalition bezüglich dieser Armeeeingliederungen in den Nachkriegsjahren.

In der **Zusammenfassung** werden die Ergebnisse der Forschung nochmals knapp rekapituliert.

Danksagung.

Die Fertigstellung der vorgelegten Arbeit war nur möglich dank der wertvollen methodischen Hinweise und Empfehlungen des wissenschaftlichen Betreuers Prof. Mychajlo Schwa-huljak (Lwiwer Iwan-Franko Nationaluniversität), dem der Autor sehr verpflichtet ist, seinen Dank auszudrücken.

Der Autor drückt ferner seinen herzlichen Dank für die umfassende Hilfe und größtmögliche Förderung bei der Durcharbeitung der Archive und Bibliotheken Deutschlands zu dieser Arbeit der Präsidentin der Universität der Bundeswehr München Frau Prof. Merith Niehuss aus.

Besonderen Dank für die großzügige finanzielle Unterstützung des nunmehr fertig gestellten Projekts und die für Möglichkeit der Arbeiten mit den Quellenmaterialien der deutschen Archive drückt der Autor der **Gerda Henkel Stiftung** in Düsseldorf aus und zwar insbesondere dem

Vorstand Dr. Michael Hanssler und der Sachbearbeiterin Frau Irene Hofeditz, denn ohne diese Unterstützung wäre die Arbeit an diesem Projekt praktisch unmöglich gewesen.

Für fachlichen Rat in Bezug auf Archivmaterialien bedankt sich der Autor bei folgenden Fachhistorikern: Dr. Dieter Pohl (BRD), Dr. Sergej Drobjasko (Moskau, Russische Föderation), Georgij Mamulia (Paris, Frankreich), Professor Dr. Aleksej Litvin (Institut der Geschichte der Nationalakademie der Wissenschaften Weißrusslands, Minsk, Weißrussland).

Seh lussfolgerungen

In den Jahren des zweiten Weltkrieges hat der geopolitische Globalkonflikt die Internationalisierung der Streitkräfte der kriegsführenden Seiten notwendig gemacht. Die Sowjetunion, Frankreich, Großbritannien, Japan, Italien und andere Länder haben in größerem oder geringerem Maße die Hilfe der Ausländer in Anspruch genommen. Die kriegsführenden Länder haben dank der Ausnutzung der ausländischen Formationen die Last des Krieges auf die Schultern der Fremdvölker umgelegt. Während der Kriegskampagnen hat auch die militärpolitische Führung des nationalsozialistischen Deutschen Reiches die internationalen Militärformationen geschaffen.

Die Politik des NS-Deutschland hinsichtlich der ausländischen Militärformationen des deutschen Heeres war unabdingbarer Bestandteil ihrer Politik das Volk oder das Land betreffend, aus welchem die Repräsentanten dieser Formationen eingezogen wurden. Im Laufe des Krieges propagierte das Dritte Reich aktiv die Idee der Schaffung eines Neueuropas; aber diese Nazikonzeption war diskreditiert durch die Anwendung von Gewalt und dabei wurden die politischen Hoffnungen der meisten europäischen Nationen ignoriert. Während im Westen die internationalen Regeln der Kriegsführung eingehalten wurden, weil es für Deutschland nötig war, Verbündete im Kampf gegen die Westalliierten zu haben, wurde im Süden eine brutale politische Linie gegenüber den Balkanvölkern geführt und im Osten ein Vernichtungskrieg mit ideologischem Hintergrund und der Kampf für den „Lebensraum“ durchgeführt. Ein differenziertes Verhalten der Nazis gegenüber den verschiedenen Völkern, durch rassische Dogmatik determiniert, bedingte verschiedene Stufe von deren Loyalität und Bereitschaft zur Mitarbeit und somit eine unterschiedliche Verlässlichkeit der aus ihren Angehörigen gebildeten ausländischen Formationen des deutschen Heeres.

Eine Politik der Ausschöpfung und Verwendung der bewaffneten Fremdformationen in den deutschen Truppen war unabdingbare Komponente des allgemeinen politischen Kurses bei der Planung der Kampfeinsätze. Seit Anfang des zweiten Weltkrieges und besonders seit dem deutsch-sowjetischen Krieg hat die Führung des Dritten Reiches zwei Hauptziele verfolgt: Das politische Diktat in Europa und die Kolonisation der besetzten Länder durch die Deutschen und Repräsentanten der „germanischen Völker“ als Fernziel und der Sieg im Krieg als Nahziel. Eben die Notwendigkeit der siegreichen Beendigung des Krieges hat eine Aufschiebung der Verwirklichung des politischen Hauptzieles ermöglicht. Eines der Mittel für die Erreichung dieses Zieles war nicht nur die wirtschaftliche, sondern auch die militärische Ausbeutung der menschlichen Arbeitskraft in den besetzten Ostgebieten. Die Vernichtung ihrer Bewohner im Kampfeinsatz hat sich ganz in die Taktik der Entvölkerung der besetzten Gebiete eingefügt mit dem Zweck ihrer Besiedlung insbesondere mit deutschen und im allgemeinen mit „germanischen“ Kolonisten in der Zukunft.

Rassemotive der NSDAP-Ideologie hatten bedeutenden Einfluss auf die Politik des nationalsozialistischen Deutschen Reiches hinsichtlich der Heranziehung der Ausländer zur Wehrmacht und der Erschaffung der ausländischen Formationen der deutschen Truppen aus diesen Personen. Die Repräsentanten der „germanischen Völker“ hielt man für rassetauglich für die „Verdeutschung“ und hierdurch bekamen sie einige Bevorzugungen und Sonderrechte bei ihrer

Einwerbung für die Wehrmacht (höhere Einkommen, längere Urlaube, Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit oder Anrecht auf Erwerb von Grund in den okkupierten Gebieten). Im Gegenzug hielt man die Repräsentanten der slawischen Völker und Ostvölker für dauerhaft nicht tauglich für eine Assimilation mit Deutschen und das beeinflusste die Konzeption ihrer militärischen Verwendung mit der Folge einer bedeutenden Einschränkung ihrer Rechte.

Durch die Notwendigkeit der andauernden Auffüllung der Soldatenreserven war der einzige Ausweg aus der Situation die Mobilmachung von Personen deutscher Herkunft außerhalb der Grenzen des Dritten Reiches. Nach ihrer Mobilmachung für die deutschen Truppen wurde eine Anwerbung der Repräsentanten der so genannten germanischen Völker zu den Streitkräften Deutschlands organisiert, und später auch der Repräsentanten derjenigen Nationalitäten, die nicht unter die Rasseanforderungen gefallen sind.

Da Europa die Hauptarena des Kriegsgeschehens war, schenkten politische sowie Militärbehörden Deutschlands die Hauptaufmerksamkeit vor allem der Anwerbung europäischer bewaffneter Formationen. Die Bewohner des afrikanischen Kontinents und Asiens (besonders der Kolonien) waren lediglich Hilfsmilitärkontingente. Während des deutsch-sowjetischen Krieges hat NS-Deutschland bei Schöpfung der ausländischen Formationen verschiedene Bevölkerung ausgenutzt: Westeuropäer (z.B. Holländer, Franzosen, Belgier, Dänen); Südeuropäer und Kaukasier (Italiener, Kroater, Serben, Albaner, Bosnier und beziehungsweise Georgier, Armenier, Aserbeidschaner); Osteuropäer (Russen, Ukrainer, Weißrussen); Asiaten beziehungsweise Muselmanen (Usbeken, Kasachen, Krimtataren und andere Völker der türkischen Sprachgruppe) u. a.

In den Jahren des Krieges bedeutete die Annexion einer Region oder Okkupation eines Landes durch die Wehrmacht, dass für die Streitkräfte Deutschlands automatisch eine neue potentielle Basis des Rekrutierens zur Auffüllung der Kriegerverluste ermöglicht wurde. Im Laufe der ersten zwei Jahre des zweiten Weltkriegs arbeiteten verschiedene Behörden des Dritten Reiches die Prinzipien der Politik hauptsächlich hinsichtlich der westeuropäischen Formationen aus. In den nächsten drei Jahre wurde gleichzeitig mit der Schaffung der Militärformationen aus Westeuropäern der Komplettierung der bewaffneten Formationen aus Bewohnern jener Gebiete besondere Aufmerksamkeit geschenkt, die am 22. Juni 1941 im Bestand der UdSSR waren. Da bis Mitte 1941 die Frage über den Status der westeuropäischen Formationen klar war, haben sich die deutschen Instanzen seit dem Scheitern der Blitzkrieg Strategie für die Probleme der osteuropäischen und „ostturkischen“ Formationen nicht im gleichen Maße wie für die Angelegenheiten der west-, nord- oder südeuropäischen Formationen interessiert.

Westeuropäische Völker wurden anfangs zur politischen und erst später zur militärischen Zusammenarbeit der westeuropäischen Staaten herangezogen. Die politische Zusammenarbeit der Völker Westeuropas wurde durch die Militärpartnerschaft mit Deutschland ergänzt und verstärkt. Auf der anderen Seite führte man hinsichtlich der Repräsentanten der Völker derjenigen Länder, die bis zum 22. Juni 1941 unter stalinschem Regime waren, eine diametral entgegengesetzte Politik durch: anfangs wurden sie als militärisches Hilfspersonal ausgenutzt und erst mit der Verschlechterung der Lage an den Fronten änderte sich das Verhalten zu diesen Leuten zum besseren und sie wurden zum Objekt der Militärpolitik des nationalsozialistischen Deutschen Reichs.

Von allen Formen der Ausbeutung der Bewohner der eroberten Gebiete war für das Dritte Reich am wichtigsten ihre massenhafte Ausnutzung als Arbeitskraft. Erst nach der Ausrufung des „totalen Krieges“ wurden sie massenhaft auch als Militärkraft ausgenutzt, aber ohne politische Zugeständnisse hinsichtlich ihrer Zukunft. Während dieser Epoche hatte die militärische Zusammenarbeit der Einwohner der in der Macht der UdSSR liegenden Gebiete offenbar weitaus mehr Priorität für das Dritte Reich, als die rein politische Mitarbeit anderer Völker ohne militärische Zusammenarbeit.

Während der Organisation der mono- und poly-ethnischen Militärformationen spornten verschiedene Instanzen des Dritten Reiches auf politischer Ebene die verschiedenen Völker formell zu Vereinigung an, aber sie haben dabei in Wirklichkeit den „Separatismus“ der ethnischen Minderheiten gestützt. Bei der Anwerbung von Bretonen machten sich die deutschen Instanzen deren antifranzösische Stimmung zu Nutze, bei der Anwerbung der Wallonen deren anti-flämische Stimmung, bei der Mobilmachung der Wolga-Tataren, Kalmyken und anderen Repräsentanten der nicht-russischen Völker deren antirussische Haltung usw.

Expansionistische Pläne der deutschen Nationalsozialisten hinsichtlich Osteuropas haben alle Hoffnungen der osteuropäischen Völker auf staatliche Unabhängigkeit zunichte gemacht. Die Führung Deutschlands hat während des „Blitzkrieges“ bei der Einführung der Prinzipien der Besatzungspolitik in den besetzten Ostgebieten die Bedeutung der politischen Hoffnungen unterschätzt. Deshalb zeigte sich die Militarisierung wenig effektiv, insbesondere die Unterordnung aller Sphären des politischen und sozialen Lebens unter die Interessen der Kriegsführung in den okkupierten Gebieten in Osteuropa. Das hat sich in der Rekrutierung der militärischen Hilfskräfte gezeigt.

Eine charakteristische Besonderheit bei der Schaffung ausländischer Formationen der Wehrmacht ist die Tatsache, dass die Haltung der militärpolitischen Spitze des nationalsozialistischen Deutschen Reiches in dieser Angelegenheit in starkem Maß personifiziert war. Das persönliche Verhalten von Reichskanzler Adolf Hitler und Reichsführer-SS Heinrich Himmler in diesen Angelegenheiten hat jeweils bedeutenden Einfluss auf eine positive oder negative Entscheidung gehabt.

Ebenso bedeutend war die persönliche Meinung der erwähnten Naziführer zu der Stellung und der Rolle, die sie den Repräsentanten der betreffenden Völker in einem zukünftigen „Neueuropa“ zuwies. Entsprechend mussten andere Politiker der höheren und mittleren Ränge ihre Meinungen zur Haltung des Führers adaptieren oder eigene Vorschläge in solcher Weise ausarbeiten, damit sie nicht im Widerspruch zu ihren politischen Projekten standen. Unterstützung oder Ablehnung ihrer Projekte hing davon ab, inwiefern sie zusammenfielen oder nicht mit den strategischen politischen Plänen der höheren Führung NS-Deutschlands.

Zwischen den verschiedenen Behörden des Dritten Reichs bestanden im Laufe des ganzen zweiten Weltkriegs verborgene, manchmal offene permanente Streitigkeiten um Fragen des Einflusses bei der Entscheidung um die politischen Angelegenheiten anderer Völker und somit um eine Verstärkung eigener Einflüsse und eigener Macht. Unter solchen Umständen kann man das Fehlen einer einheitlichen strategischen Linie in der Politik des Reiches durch eine eigentümliche „Dispersion“ der Macht auf einige von deren Zentren erklären, die im Nazistat nach dem Willen des Führers wirkten, damit keines von ihnen Monopolstellung besaß.

Unter den Bedingungen des autoritären Staates unterstand Hitler als Reichskanzler die Zusammenführung der verschiedenen Strukturen und Zweige der Macht, hatte er bestimmenden Einfluss auf die Annahme aller wichtigen Beschlüsse in Deutschland. Andauernde Rivalität der Behörden und deren Steigerung beim Eingreifen in die Konflikte um alle neuen Ämter führten zu weiteren Differenzen in verschiedenen politischen Fragen. Die Angelegenheiten der ausländischen bewaffneten Formationen in den deutschen Truppen wurden in diesen latenten Konfrontationen zwischen den Behörden für Koalitionen der verschiedenen politischen Kräfte und für deren Kräftigung ausgenutzt.

Die Militärformationen, die aus Ausländern aufgestellt wurden, waren Objekt der Politik sowohl der Ämter der NSDAP, der Polizei und des Sicherheitsdiensts, vieler Ministerien Deutschlands, der Wehrmacht, einzelner Abteilungen des OKW. Die Politiker arbeiteten politische Programme aus, und Militärpersonen erfüllten die Aufgabe im Rahmen bestimmter militärpolitischer Strategien. Von Zeit zu Zeit verursachte die Unstimmigkeit zwischen strategischen

politischen Absichten und Militäraufgaben Missverständnisse und Konflikte zwischen politischen und Militärinstanzen. Politische Behörden arbeiteten die strategischen Ziele aus, und zwar die Erreichung der Weltherrschaft oder zumindest die Hegemonie des Dritten Reiches. Deutsche Nationalsozialisten waren bedingt an der Schaffung der ausländischen Formationen der Wehrmacht beteiligt, aber die militärischen Stellen entschieden die Frage der Ausbildung und Verwendung dieser Formationen. Zugleich interpretierten Führer der Instanzen des NS-Deutschlands auf verschiedenen Stufen auf ihre Weise die politischen Direktiven und haben manchmal nach eigenen Kräften und Einflüssen einen langsamen Abgang von der „Generallinie der Partei“ gemacht. Die wichtigsten von ihnen waren Militärinstanzen, die sich bemühten, den Sieg im Krieg als strategisches Ziel zu realisieren, was neue Militärreserven forderte und propagandistische Maßnahmen, die von ihnen initiiert waren. Es waren die Organisationsabteilung, Abwehr und die Abteilung Wehrmacht-Propaganda beim OKW sowie die Abteilung „Fremde Heere Ost“ und der General der Osttruppen (später Freiwilligen-Verbände) beim OKH. Diese deutschen militärischen Stellen haben Einmütigkeit bei der Vertretung der Interessen der Freiwilligen-Verbänden bewiesen; sie sind gemeinsam und abgestimmt für die Verwirklichung ihrer Pläne eingetreten. Die oben erwähnten Ämter haben damit gerechnet, dass Hitler angesichts der komplizierten Kriegslage seine Politik ändern würde. Die Argumente des Militärs haben sich nicht auf Siege, sondern auf Niederlagen bezogen, die eine weitere Mobilmachung der neuen Militärreserven erforderlich machten. Zur Zeit des deutsch-sowjetischen Krieges haben sich die Meinungsverschiedenheiten zwischen Hitler und dem Militär des Reichs im Hinblick auf die Politik in den okkupierten Ostgebieten und die militärische Verwendung ihrer Bewohner eindrucksvoll gezeigt.

Einige Repräsentanten der militärpolitischen Spitze Deutschlands sahen in dem deutschsowjetischen Krieg einen Konflikt zwischen Europa und dem Bolschewismus, während Hitler und seine Gesinnungsgenossen ihn als „ideologischen Rassenkrieg der Weltanschauungen“, Vernichtungskampf, Konflikt der Ideologie, Mittel der Unterjochung der Völker Osteuropas interpretiert haben. Die grundsätzlichen Unstimmigkeiten zwischen Hitler und gewissen Militärkreisen führten zu der Situation, dass einige Stabsoffiziere und Generale der Wehrmacht versuchten, ihre Linie sowohl im OKW und im OKH als auch in den Stäben der deutschen Armeen in den okkupierten Ostgebieten durchzusetzen, was mit den Praktiken der NS-Zivilbehörden und dem Terror und den Repressivmaßnahmen kontrastierte. Jedoch darf man ihren Einfluss auf die Politik des Dritten Reiches nicht überschätzen: Die Mehrzahl der höheren Generale bewahrte Hitler die Treue und hat in den ausländischen Armeeingehörigen vor allem Militärreserven gesehen. Stattdessen misstraute der Führer des NS-Deutschland Militärkreisen hauptsächlich aus zwei Gründen: erstens sah er in ihnen Konkurrenten und Anwärter auf die Macht und damit eine latente Opposition und zweitens warf er ihnen vor, dass ihre Tätigkeit im Widerspruch zu den kolonialen Plänen des Reiches stehe und sie allein die nationale Politik anderer Völker in deren Staatsauffassung förderten. Eben deshalb war Hitler bewusst, dass Wehrmachtsverluste möglichst allein auf Kosten von neuen Reserven zu ergänzen waren und er bestimmte, dass nur gewisse minimale Bedürfnisse der Repräsentanten anderer Völker, die unter dem Joch des stalinschen Regimes waren, befriedigt werden sollten. Dabei wurde aber die staatlichen Interessen ihrer politischer Führer ignoriert. Wegen dieser Haltung des Reichskanzlers hatten die Generale der Wehrmacht nur unbedeutenden Einfluss auf die politischen Entscheidungen der Führung Deutschlands in Angelegenheiten der Einrichtung von ausländischen bewaffneten Formationen der Wehrmacht.

In der Ostpolitik des Dritten Reiches gab es bisweilen sogar keine Einmütigkeit in der Umgebung ein und derselben Behörde. Zum Beispiel hat ein Amt der SS den Generalplan „Ost“ und die Konzeption der „Ost-Untermenschen“ ausgearbeitet, während eine andere Stelle für eine flexible Politik hinsichtlich des Ostens Europas eingetreten ist.

Vor dem Hintergrund des harten Kampfes um einen Einfluss auf Hitler bemühten sich die SS-Stellen während aller Jahre der Okkupation, ausschlaggebenden Einfluss auf die Politik des nationalsozialistischen Deutschen Reiches hinsichtlich der okkupierten Ostgebiete zu gewinnen, um die Kontrolle über die Angelegenheiten der Einrichtung und der politischen Verwendung aller ausländischen Formationen der Wehrmacht zu übernehmen. Der Einfluss der SS-Stellen hat sich nach der Ausbootung der Truppen der Westalliierten und nach dem Attentat auf Hitler im Sommer 1944 verschärft. Die SS-Stellen haben tatsächlich die Initiativen der Wehrmacht abgefangen, aber das hat dem Image der nationalen Formationen wie dem Verhältnis zwischen den Bevölkerungen der Länder, aus welchen die Einwohner zur Komplettierung benutzt wurden, und auch dem Verhältnis zwischen den Bürgern und den Führern der westlichen Länder der antihitlerschen Koalition Schaden zugefügt. Trotz der Hoffnungen der deutschen Ideologen ist die von ihnen ausgearbeitete Idee „Neueuropas“ und der „alleuropäischen Armee“ als besondere Streitkraft unter der Ägide des Reiches in der Welt infolge der massenhaften Verbrechen gegen die Menschheit gescheitert.

Dauernde Schwankungen und abschnittsweise Rückschläge bei der Lösung der Probleme im Ostens Europas haben sich in einer allmählicher Zunahme der Rechte der Armeeingehörigen aus Einwohnern der UdSSR gezeigt und resultierten sogar häufig in einer Umbenennung der gemeinsamen Formationen. Anfangs wurden die Mehrzahl von ihnen als Ostlegionen oder beziehungsweise Osthundertschaften bezeichnet, als Bataillone oder Regimenter, später als Osttruppen, danach als Freiwilligen-Verbänden und zu guter Letzt wurden sogar einige von ihnen in besonderen Verbänden vereint, die letzten Endes als nationale Armeen bekannt wurden.

Von Militärerfolgen oder Misserfolgen hing die Entwicklung der Politik des Dritten Reiches sowohl hinsichtlich einzelner Völker als auch hinsichtlich der Schaffung der fremdvölkischen Militärformationen der Wehrmacht ab. In der Politik kann man hinsichtlich ausländischer Militärformationen in den Streitkräften Deutschlands, welche in bedeutendem Maße durch die Art des Krieges beeinflusst wurde, einige Etappen unterscheiden: 1) Den „Blitzkrieg“ oder die Erfolge bei Gebietseroberungen, während derer die Hilfe der Bewohner der besetzten Gebiete als Ergebnis der schnellen und erfolgreichen Kämpfeinsätze unnötig waren; 2) Die Verlangsamung der offensiven Aktionen der Wehrmacht; 3) Der „Totale Krieg“ mit dem größtmöglichen Einsatz der Propaganda; 4) Die Eröffnung der zweiten Front und Einführung der neuen Ostpolitik.

Die militärische Notwendigkeit der Vorbereitung der gut geplanten und weit reichenden Aggression mit der Absicht der Eroberung von Territorien hat den Anlass zur Bildung der ersten ausländischen Militärformationen in den Streitkräften Deutschlands gegeben. Man war sich bewusst, dass die Verstärkung der Zahl der ausländischen Formationen und ihre Heranziehung zu Fronteinsätzen unter anderem eine gewisse Selbständigkeit in der Politik ihrer Regierungen verstärken und in gewisser Weise die Abhängigkeit gegenüber dem Dritten Reich abschwächen würde. Hieraus rekurrierte zunächst der mangelnde Wille, aus Repräsentanten anderer Völker nationale Panzer- und Artillerieverbände zu schaffen. Ein gleichberechtigter Status innerhalb der Wehrmacht für die ausländischen Krieger aus neutralen Ländern im Vergleich zur Lage der Bürger des Reiches war eine besondere Geste, die das Verhalten zu ihnen gegenüber den Alliierten dokumentierte. Die Pläne der Führung Deutschlands hinsichtlich eines Bündnisses mit der Türkei haben eine solche Politik gegenüber den Repräsentanten der türkischen Ostsvölker verursacht. In der Politik des Reiches waren sie in Bezug auf die Rekrutierung der Ausländer zum deutschen Heer ein besonderes „Bindeglied“ zwischen der Anwerbung von Westeuropäern und Slawen, deren Länder vor wie nach dem Krieg Bestandteil der UdSSR waren. Die ersten Formationen, die aus Ausländern komplettiert wurden, waren für die psychologische Kriegsführung gedacht, als Propaganda-Aktionen, als moralische Degradierung der Militärverbände des Feindes. Die Improvisationen bei ihrer Ausbildung waren das Ergebnis der mangelnden

Bereitschaft und dem Mangel an Erfahrungen im Zusammenhang mit ihrer Rekrutierung und Verwendung in Kämpfeinsätzen. Die ersten Einsätze hatten keine beachtenswerte Bedeutung und waren eher der Versuch nach Möglichkeiten zu suchen, wie man Formationen in größerer Zahl schaffen könne. Gerade daher wurden anfangs aus Ausländern die Hundertschaften, Bataillone oder Regimenter geschaffen. Erst nach dem Versagen der Blitzkrieg-Strategie wurden die Brigaden mit der Ausrufung des Totalen Krieges zu Divisionen und mit Beginn des Krieges an der Westfront zu Korps und am Ende des Krieges (November des Jahres 1944 - April des Jahres 1945) zu Armeen. Der Bedarf an Militärreserven hat schließlich zu der Situation geführt, dass die vormalig monoethnischen Streitkräfte des Dritten Reiches zu polyethnischen wurden.

Das Verhalten gegenüber den ausländischen Armeemitgliedern in den Streitkräften Deutschlands hat sich erst als Ergebnis der Krise der Besatzungspolitik in den besetzten Ostgebieten und der Militärniederlagen an allen Fronten verändert. Die geopolitisch-strategischen Argumente haben sich gegenüber den Rassenargumenten durchgesetzt. Im Verlauf des Jahres 1942 gelangten immer mehr Politiker und Militärs des Dritten Reiches zu der Überzeugung, dass Deutschland weder mit eigenen Kräften, noch mit den Kräften der germanischen Völker allein und auch nicht gemeinsam mit den mitteleuropäischen oder nordeuropäischen Völkern gewinnen könne. Die Erreichung des Sieges war allein durch eine Vergrößerung der Zahl der Ausländer in der Wehrmacht und durch eine Verbesserung ihres Materialstatus oder selbst durch die Gleichberechtigung ihrer Lage gegenüber dem Status der deutschen Soldaten unmöglich zu gewährleisten. Ohne grundsätzliche Änderungen zu Beginn der NS-Besatzungspolitik, und damit ohne die Lösung der nationalen Frage der „unter-sowjetischen“ Völker, deren Repräsentanten auf der Seite der UdSSR kämpften, war ein Sieg nicht möglich.

Die Hauptfaktoren, die eine effektive Verwirklichung des Programms der Bildung und Verwendung von ausländischen, aus Osteuropäern ergänzten bewaffneten Formationen, in den deutschen Truppen behinderten, waren die unterschiedlichen politischen Interessen des hitlerischen Deutschlands und der unterjochten Nationen, der nationale und soziale Druck, die Grausamkeiten auf Seiten der Polizeibehörden und die Tätigkeit der Widerstandsbewegungen im Verlauf des Krieges.

Da die Einrichtung einer Vielzahl von ausländischen Legionen sich in den Jahren 1941-1944 nicht auf vorherige politische Verabredungen stützen konnte, hatte das Ansuchen der Leiter der jeweiligen nationalen politischen Gruppen bezüglich einer Änderung der Politik des Reiches hin zu einer positiven Einstellung gegenüber ihren Ländern keinen verpflichtenden Charakter für die deutschen Behörden.

Von Beginn an verfolgten die deutschen und nichtdeutschen Organisatoren und Armeemitglieder der ausländischen Militärformationen in den Streitkräften Deutschlands verschiedene Zwecke, hatten unterschiedliche Meinungen in allen Angelegenheiten, sogar darin, welche Prinzipien der Idee eines vereinigten Europa zugrunde liegen sollen. Die deutschen Instanzen waren fern von der Realität; ihre eigenen Illusionen hatten aber auch die ausländischen politischen Gruppen und Militärs, die mit dem Dritten Reich zusammengearbeitet haben.

In den Jahren des zweiten Weltkrieges haben nicht wenige Völker Europas, des fernen Ostens und Asiens, die ihre Staatlichkeit durch die Besatzer eingebüßt haben, versucht, eigene nationale Legionen innerhalb von bestehenden Militärverbänden der kriegführenden Seiten, also Deutschlands, der UdSSR oder von Großbritannien zu schaffen. Dabei wurde jeweils derjenige Staat, unter dessen Ägide die nationalen Einheiten geschaffen wurden, als potenzieller Alliierte im Kampf für die Befreiung betrachtet. In den Jahren 1933-1939 sahen viele Politiker der nicht länger eigenstaatlichen eurasischen Völker in Deutschland einen potenziellen Alliierten im Kampf gegen den Bolschewismus, der ihren Staat zerstört hat. Sie strebten danach, nicht Objekt sondern Subjekt der Politik zu sein und eigene Streitkräfte für die Aktivierung der nationalen Fragen zu

haben. Die ausländischen Soldaten waren kein „Monolith“: ein Teil von ihnen waren Kämpfer-Idealisten, ein zweiter Teil waren Opportunisten und politische Konformisten, ein anderer Teil waren zwangsmobilisierte Personen, d.h. gewöhnliche Opfer der Verhältnisse, in denen sie sich befanden. Die Nichterfüllung der propagierten Deklarationen über die Schaffung nationaler Armeen aus Bewohnern des okkupierten Ostens hat ihre politischen Hoffnungen zunichte gemacht und hat ihre Enttäuschung gegenüber der Politik des damaligen Deutschlands und massenhafte Fahnenflucht bedingt.

In den letzten Monaten des deutsch-sowjetischen Krieges waren die politischen Organisationen und nationalen Komitees für das Dritte Reich als „dekorative Tarnung“ für die Fortführung der Ausnutzung der Arbeiter und Armeeangehörigen aus Völkern dieser Nationalitäten notwendig, sofern sie in Deutschland vertreten waren. Aber die Länder Osteuropas haben eine Erlaubnis zur Einrichtung solcher Komitees nur dann bekommen, wenn bereits deren nationale Vertretungen funktionierten und andere Methoden der Verwendung von Personen im Bestand der UdSSR sich als nicht effektiv erwiesen. Diese Veränderungen in der Politik waren Äußerungen einer Entwicklung der deutschen Politik, in der der Einfluss von „Pragmatikern“ zunahm und der Einfluss der orthodoxen Spitze der NSDAP nach einer Verschlechterung der militärischen Situation abnahm.

Die Führung des Dritten Reiches hat zunächst nicht genehmigt, dass ausländische Einheiten aus Repräsentanten bestimmter Nationalitäten in großen Verbänden organisiert würden, weil sie einen Übertritt dieser Formationen auf die Seite der UdSSR oder der Westalliierten befürchtete. Fremdformationen konnten ihre politischen und militärischen Anstrengungen konterkarieren und zu einer einflussreichen Kraft werden. Deutsche Instanzen haben sie zunächst an der Ostfront oder im Hinterland oder für die Ausführung von Wach-, Schutz- oder anderen Hilfsfunktionen der Reservestrukturen ausgenutzt. Die ausländischen Militärformationen in den Streitkräften Deutschlands waren im Standard der technischen Ausrüstung und der militärischen Ausbildung qualitativ und zahlenmäßig weniger kampffähig als deutsche Formationen. Für die Mehrzahl war bis Mitte 1943 ihr ungenügendes Niveau in der Gefechtsausbildung im Vergleich zum nationalen Offizierskorps charakteristisch. Die moralisch-psychologische Verfassung der ausländischen Soldaten entsprach den Vorhaben der Wehrmacht nicht, die Eroberungsabsichten des Nationalsozialismus waren für sie fremd; das gab Hitler und seinem politische Umkreis die Gründe, auf ihre politische Illoyalität gegenüber NS-Deutschland hinzuweisen. Die Hauptlast der Schlachten trugen die in den Kampfeinsätzen erschöpften deutschen Divisionen, die im Endergebnis einer von vielen Faktoren der Niederlage des Dritten Reiches wurden. Die ausländische Militärhilfe in Form der neu gebildeten ausländischen Formationen in den deutschen Truppen hat das Kampfpotential des Dritten Reiches nur unbedeutend heraufgesetzt. Viele ihrer Soldaten haben sich niemals als aktive bewaffnete Kraft gesehen, haben aber dennoch viel für die Demoralisierung des Hinterlands, vor allem der UdSSR getan.

Das deutsche Kommando hat die ausländischen Militärformationen vor allem als Faktor für die Stärkung der deutschen Besatzungstruppen in den von der Wehrmacht eroberten Gebieten ausgenutzt (während der Zeit der Einrichtung des Besatzungsregimes oder für die Unterstützung der Unterdrückungsstrukturen) und hat sie nur im Fall der Verschlechterung der Situation zu Kampfeinsätzen herangezogen. Als Ergebnis ihrer ungenügenden Ausrüstung haben einige ausländische Formationen große Verluste erlitten, aber andere Formationen wurden nicht so häufig zu Frontaktionen herangezogen, beziehungsweise haben geringere Einbußen erlitten als deutsche Formationen.

Die kolonialen Pläne und die grausame Besatzungspolitik gegenüber den unterjochten Völkern war eine der Hauptursachen der Niederlage des Dritten Reiches im zweiten Weltkrieg.

Eine Selektion der Völker in „bessere“ oder „schlechtere“ Völker und die Diskriminierung durch Rassenmerkmale wandten sich gesetzmäßig gegen die Nazis.

Der Unterschied in der politischen Taktik der verschiedenen Behörden des Dritten Reiches gegenüber den Völkern, aus deren Repräsentanten die fremdvölkischen Kampfeinheiten des deutschen Heeres geschaffen wurden, hat die unterschiedlichen kämpferischen Eigenschaften dieser Formationen bedingt und das unterschiedliche Ausmaß von Fahnenflucht seitens ihrer Soldaten, sowie das Ausmaß, in dem die Verschleierung des Kriegszustands die Wehrmacht beeinflusst hat. Die Mehrzahl der ausländischen Soldaten in den Streitkräften Deutschlands, die die Diskriminierung in verschiedenen Formen erleben musste, verspürte anfangs keinen besonderen Wunsch, ihr Leben in Kämpfeinsätzen an der Seite des Landes zu riskieren, das in ihnen keine politischen Alliierten sah. Am Ende des Krieges hatten sie keinen Wunsch, an der Seite der Länder zu kämpfen, die nicht nur grundsätzlich ihr Verhalten zu ihnen nicht änderten, sondern die auch an die Grenze der militär-politischen Katastrophe gerieten.

Die Soldaten der ausländischen bewaffneten Formationen des deutschen Heeres erwartete ein schweres Schicksale in Jahren des zweiten Weltkriegs und in der Nachkriegszeit: Das schwierige Dilemma der Auswahl zwischen dem hitlerschen und stalinschen Regime, Verstümmelungen, Tod an der Front, Kritik von vielen Landsleuten, Gefangenschaft, Ermittlungen nach dem Krieg. Bittere Enttäuschung anstelle früherer Illusionen - dies waren im Ergebnis die Auswirkungen der Beteiligung an den Kämpfeinsätzen der ausländischen bewaffneten Formationen des Dritten Reiches.

Ausländische bewaffnete Einheiten, die aus Vertretern der Völker West-, Nord- und Südwest-Europas aufgestellt wurden, war ein geschichtliche Beweis dafür, dass ein Großteil der Westeuropäer seit einiger Zeit das nationalsozialistische Deutschland im Kampf gegen die Sowjetunion, nach dem Prinzip „Der Feind meines Feindes ist mein Freund“ unterstützte. Gleichzeitig waren die Formationen, die aus Russen gebildet wurden, ein beredter Beweis dafür, dass nicht alle Russen das bolschewistische und stalinistische System unterstützten. Ebenso waren ausländische Formationen aus Ukrainern, Weißrussen und Vertretern der kaukasischen und Turkvölker auf der Seite des Reiches die Tragödie staatenloser Völker, die keinen eigenen unabhängigen Staat hatten, die abhängig vom Willen äußerer Kräfte waren, die für die Interessen anderer sterben mussten und oft gegen ihre eigenen Landsleute kämpften.

INHALT

EINFÜHRUNG	9
KAPITEL I: HISTORIOGRAPHIE UND QUELLEN	15
1.1. historische Literatur	Wissenschaftliche
1.1.1. Geschichtsschreibung	15
1.1.2. postsowjetische historische Literatur	Westliche 15
1.2.	Sowjetische und 42
1.2.1.	Quellen 71
1.2.2. Erinnerungen und anderen Quellen	Archivbestände 71
	Veröffentlichte Dokumente, 88
	88
KAPITEL II: KONZEPTUELLE UND METHODISCHE GRUNDLAGEN DER FORSCHUNG	105
2.1.	Theoretische Basis 105
2.1.1. der Studie	Die theoretische Grundlage 105
2.1.2. Hauptthemen	Konzeptualisierung der 114
2.1.3.	Terminologie 127
2.2.	Methodik 135
2.2.1. Untersuchung des Themas	Grundlagen und Ansätze zur 135
2.2.2.	Methoden 139
KAPITEL III: AUSLÄNDER IN DER MILITÄRPOLITIK DES DEUTSCHEN REICHES VOR UND WÄHREND DES „BLITZKRIEGES" (1939 bis Sommer 1941)	150
3.1.	Das Dilemma der
Rassendogmen und der utilitaristische Pragmatismus: Personen ausländischer Herkunft und Ausländer in den Streitkräften Deutschlands, 1939-1940	150
3.1.1. Kriegspolitische Pläne und Bestimmung der Verbündeten und Objekte der Militärausbeutung	150
3.1.2. Die ersten Kontingente der ethnisch gemischten Personen und erste ausländische Formationen in der Wehrmacht vor und am Anfang des Zweiten Weltkrieges	157
3.1.3. während und nach den Westkampagnen	Initiativendes SS-Hauptamtes 170
3.2. nationalen Legionen für die Ostkampagne	Politik der Schaffung der
3.2.1. zum Kampf gegen die Sowjetunion	186
3.2.2. Anfang des deutsch-sowjetischen Krieges und die Lösung der Frage des Status den Angehörigen der ausländischen Formationen	Einsetzen der Westlegionen 186
3.2.3.	Schaffung ausländischer 202
3.2.4. Anwerbung von Ausländern für den Einsatz im Krieg gegen Großbritannien	202
	213

**KAPITEL IV: OSTEUROPAISCHE, MITTELASIATISCHE UND KAUKASISCHE
FORMATIONEN IN DER POLITIK DES NATIONALSOZIALISTISCHEN
DEUTSCHLANDS AM BEGINN DES DEUTSCH-SOWJETISCHEN KRIEGES
(Ende 1941 bis Anfang 1943)**

4.1.	Slawische und baltische	219
Formationen		219
4.1.1.	Problemen in der Benutzung	219
der westeuropäischen Legionen		219
4.1.2.	Politische Voraussetzungen	226
zur Schaffung der Ostformationen		226
4.1.3.	Erste Versuche der Einziehung zum Militärdienst der Einwohner	233
der besetzten sowie der für die Eroberung geplanten Ostgebiete		233
4.1.4.	Polynationale Formationen	244
244		244
4.1.5.	Nationale Formationen	269
269		269
4.1.6.	Baltische Einheiten	301
4.2.	Ostlegionen	308
4.2.1.	Geopolitische Gründe für die Schaffung	308
und Besonderheiten der Aufstellung		308
4.2.2.	Kaukasische Militäreinheiten	324
der Wehrmacht		324
4.2.3.	Krimtatarische Formationen	342
342		342

**KAPITEL V: AUSLÄNDISCHE BEWAFFNETE FORMATIONEN
IN DER PERIODE DES „TOTALEN KRIEGES“ (1943 bis Mitte 1944)** 351

5.1.	Militärpolitische	351
Verwendung der europäischen Formationen		351
5.1.1.	Ergänzung der deutschen	351
Truppen mit neuen Ausländerkontingenten		351
5.1.2.	Balkanische Verbände	377
377		377
5.2. Politik der SS-Behörden bezüglich der Schaffung und Benutzung		389
von bewaffneten Formationen im Osten		389
5.2.1.	Besonderheitendes Status der ausländischen militärischen	389
Einheiten der Waffen-SS		389
5.2.2.	Estnische Legion der Waffen-	395
SS		395
5.2.3.	Lettische Legion der Waffen-	404
SS		404
5.2.4.	Litauische Formationen	418
418		418
5.2.5.	Weißrussische Heimwehr	424
424		424
5.2.6.	Russische Formationen	431
431		431
5.2.7.	Waffen-SS Division „Galizien	437
"		437
5.2.8.	1.Osttürkisches Regiment der	452
SS		452
5.3. Wehrmacht-Initiative: Osttruppen		

5.3.1. der Schaffung und Lösung der Statusfrage	Politische Voraussetzungen 458
5.3.2. Osttruppen	Große Militärformationen der 488
5.3.3. Verwendung	Schwierigkeiten der 505
5.3.4. in den Freiwilligen-Verbänden	Reorganisation der Osttruppen 529

**KAPITEL VI: DIE KRISE DER EUROPÄISCHEN POLITIK
DES DEUTSCHEN REICHES
UND AUSLÄNDISCHE MILITÄRFORMATIONEN
(Juli 1944 bis Mai 1945)**

6.1. Neue Ostpolitik Nazideutschlands und die ausländischen bewaffneten Formationen	561
6.1.1. Reformierung der nichtdeutschen Verbände der Waffen-SS	561

6.1.2.	Die „Russische Karte“ und die Militärformationen in der Kriegspolitik des Reiches	580
6.1.3.	Polynationale und nationale Verbände aus den Vertretern der Völker Osteuropas, des Kaukasus und Mittelasiens im letzten Jahr des deutsch-sowjetischen Krieges	619
6.1.4.	Dienst der Luftwaffe	Ausländische Jugend im 635
6.1.5.	Schaffung von nationalen Vertretungen und von großen nationalen Verbänden	644
6.1.6.	Organisation des Ukrainischen Nationalkomitees und die Schaffung der Ukrainischen Nationalarmee	677
6.1.7.	Bilanz der allgemeinen Anzahl von Angehörigen der ausländischen Militärformationen in den Streitkräften Deutschlands 1939-1945	690
6.1.8.	Militärverwendung	Erfahrung der 718
6. 2.	Die Politik der Staaten der Anti-Hitler-Koalition bezüglich Kriegsgefangenen der ausländischen Militärformationen des deutschen Heeres	734
6.2.1.		Strafe in der UdSSR 734
6.2.2.		Die Politik der westlichen Verbündeten 755
	SCHLUSSFOLGERUNGEN	780
	VERWENDETE QUELLEN UND LITERATUR	787
	LISTE DER WICHTIGSTEN ABKÜRZUNGEN	859
	LISTE DER WICHTIGSTEN DEUTSCHEN ABKÜRZUNGEN IM TEXT UND FUSSNOTEN	861
	ZUSAMMENFASSUNG	863
	INHALT (DEUTSCH)	876

Наукове видання

БОЛЯНОВСЬКИЙ Андрій Валентинович

іноземні військові формування
У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ НІМЕЧЧИНИ (1939-1945 рр.)

Монографія

Науковий редактор - М. М. Швагуляк
Редактор - М. П. Коперсако
Коректор - С. В. Іваник
Комп'ютерне верстання - А. В. Боляновський
Дизайн обкладинки - О. Березко

Здано у видавництво 2.04.2013. Підписано до друку 25.04.2013.

Формат 70x100ⁱ/ . Папір офсетний. Друк офсетний.

Умови, друк, арк 75,5. Обл.-вид. арк 67,4.

Наклад 300 прим. Зам. 130646

Видавець і виготівник: Видавництво Львівської політехніки Свідоцтво суб'єкта
видавничої справи ДК № 4459 від 27.12.2012 р.

вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000
тел. +380 32 2582146, факс +380 32 2582136
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua